

START

GUIDE TO CONTENTS

MASTER NEGATIVE #	AUTHOR	TITLE
91-80041-1	LAZAR, GYULA	AZ OROSZ BIRODALOM TORTENELME

*MASTER
NEGATIVE
NO. 91-80041-1*

MICROFILMED 1991

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES/NEW YORK

as part of the
“Foundations of Western Civilization Preservation Project”

Funded by the
NATIONAL ENDOWMENT FOR THE HUMANITIES

Reproductions may not be made without permission from
Columbia University Library

COPYRIGHT STATEMENT

The copyright law of the United States -- Title 17, United States Code -- concerns the making of photocopies or other reproductions of copyrighted material...

Columbia University Library reserves the right to refuse to accept a copy order if, in its judgement, fulfillment of the order would involve violation of the copyright law.

AUTHOR:

LAZAR, GYULA

TITLE:

AZ OROSZ BIRODALOM
TORTENELME

PLACE:

TEMESVAR

DATE:

1890-91

Master Negative #

91-80041-1

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
PRESERVATION DEPARTMENT

BIBLIOGRAPHIC MICROFORM TARGET

Original Material as Filmed - Existing Bibliographic Record

947
I456

Lázár, Gyula, 1841-
Az orosz birodalom történelme. Temesvár,
Csanád-Egyházmegyei Könyvsajtó, 1890-91.
4 v.

Bibliography: v. 1, p. v.-viii.

1. Russia - History.

NNC

Restrictions on Use:

TECHNICAL MICROFORM DATA

FILM SIZE: 35mm

REDUCTION RATIO: 11X

IMAGE PLACEMENT: IA (IIA) IB IIB

DATE FILMED: 5-14-91

INITIALS G.G.

FILMED BY: RESEARCH PUBLICATIONS, INC WOODBRIDGE, CT

BIBLIOGRAPHIC IRREGULARITIES

MAIN

ENTRY: LAZAR, GYULA, 1841 v. 1

Bibliographic Irregularities in the Original Document

List volumes and pages affected; include name of institution if filming borrowed text.

_____ Page(s) missing/not available: _____

_____ Volumes(s) missing/not available: _____

_____ Illegible and/or damaged page(s): _____

✓ _____ Page(s) or volumes(s) misnumbered: p. 345 numbered AS p. 445, p. 377 numbered 277

_____ Bound out of sequence: _____

_____ Page(s) or illustration(s) filmed from copy borrowed from: _____

_____ Other: _____

VOLUME 1

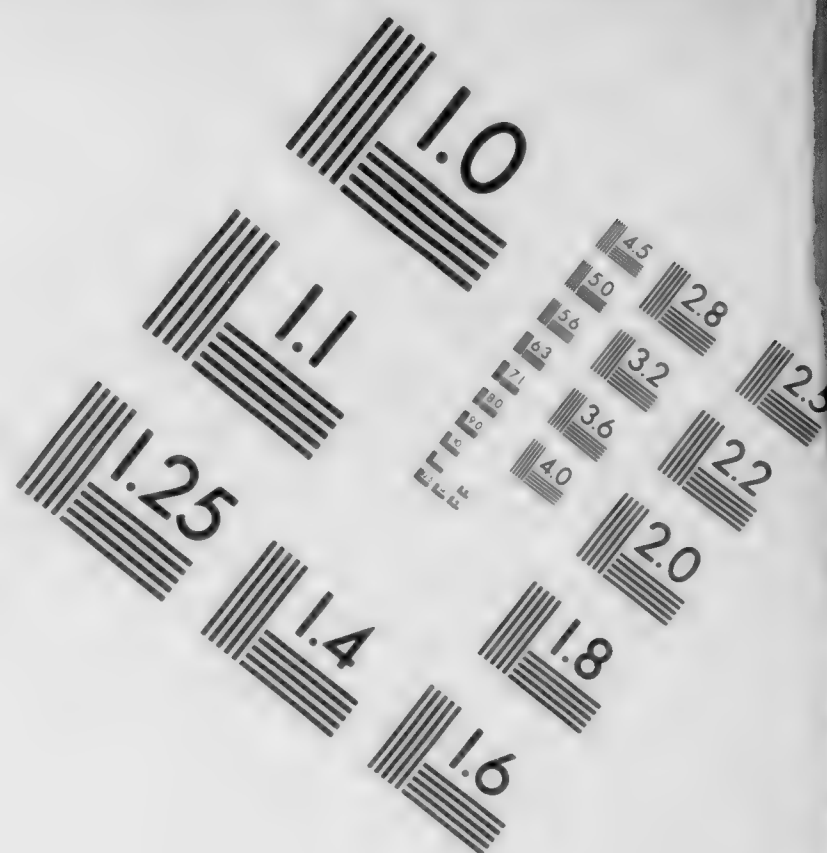
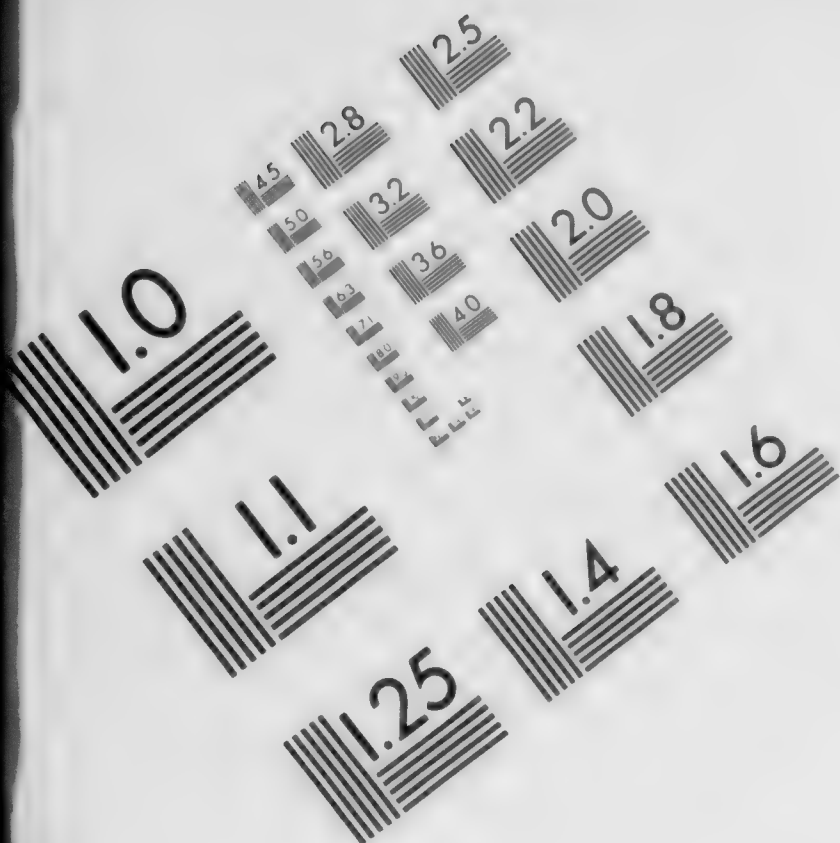

AIM

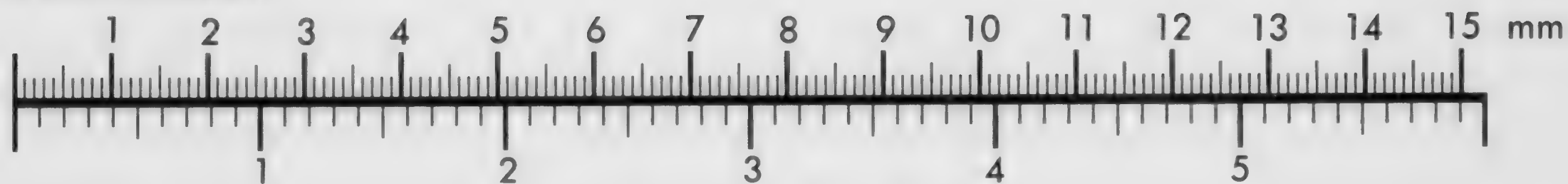
Association for Information and Image Management

1100 Wayne Avenue, Suite 1100
Silver Spring, Maryland 20910

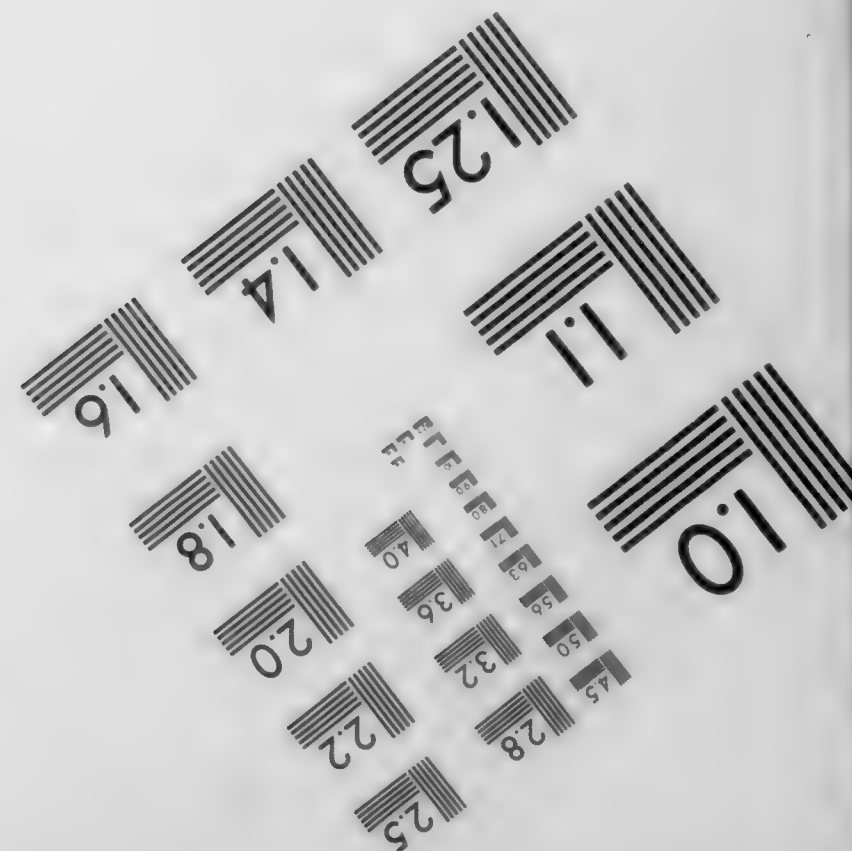
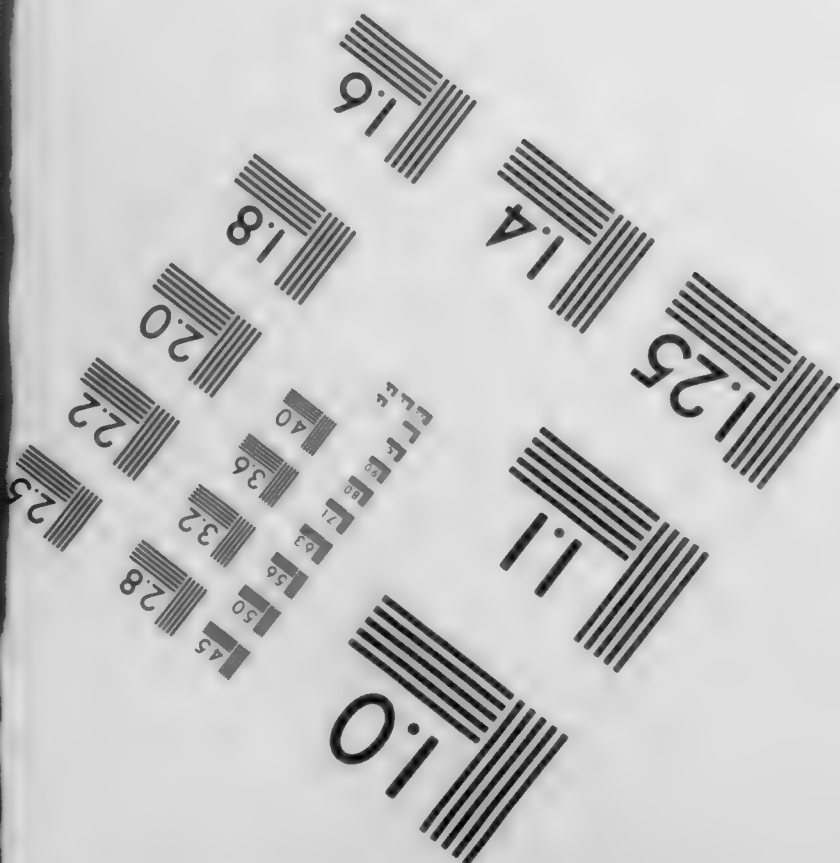
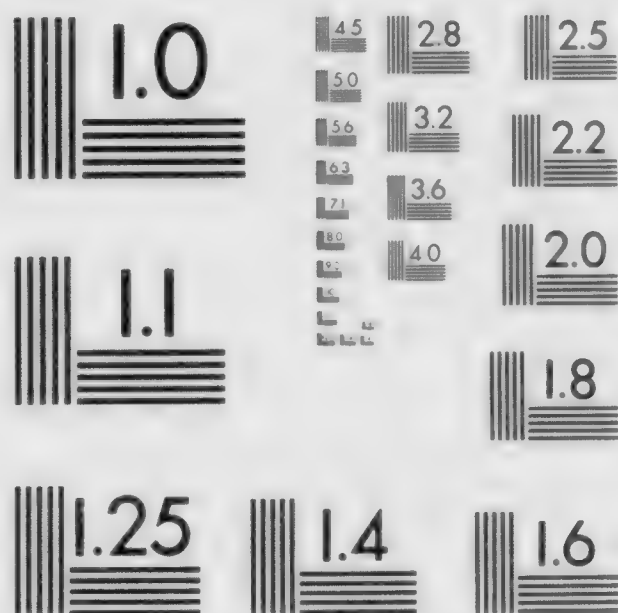
301/587-8202

Centimeter

Inches

MANUFACTURED TO AIM STANDARDS
BY APPLIED IMAGE, INC.

Columbia University
in the City of New York

THE LIBRARIES

AZ
OROSZ BIRODALOM
TÖRTÉNELME.

IRTA

Dr. LÁZÁR GYULA.
TANÁR.

ELSŐ KÖTET.

A legrégebbi időktől egész Dimitrij Konstantinovics
nagyfejedelem haláláig 1862.

TEMESVÁR.
NYOMATOTT A CSANÁD-EGYHÁZMEGYEI KÖNYVSZÁRTÓ.
1890.

947

0.1

394616 MAR 22 1961 JTM

MÉLTÓSÁGOS

Kakaslomniczi Dr. BERZEVICZY ALBERT

ÚRNAK,

ORSZÁGOS KÉPVISELŐ,

VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MAGY. KIR. ÁLLAMTITKÁRNAK,

STB. STB.

HÓDOLÓ TISZTELETE JELEÜL AJÁNlja

A SZERZŐ.

39461-

Előszó.

Sok évi, kitartó szorgalommal folytatott tanulmányaim és kutatásaim eredményét nyújtom a magyar olvasó közönségnek az „Orosz Birodalom Történelme“ első kötetével. Szeretettel dolgoztam e munkámon; lelkesített azon gondolat, hogy szolgálatot teszek vele hazámnak, melynek ma inkább mint valaha szüksége van arra, hogy részrehajlatlan igazságszeretettel megismerni tanulja a nagy orosz nemzet küzdelmes múltját, mely nélkül a jelen ismerete meddő és hézagos marad. Igyekeztem mindazon forrásokat felhasználni, melyek körülményeimnél fogva hozzáférhetők valának; hogy szűk keretben bár, minél teljesebben kimerítsem a bő történelmi anyagot. Fogadja a t. olvasó közönség jóindulattal és elnézéssel könyvemet.

Kolozsvár, 1890. május hó 10-én.

Dr. Lázár Gyula.

IRODALOM.

- Aksakow, S. T.* Russische Familienchronik 2 Theile. Leipzig 1858.
Algarotti, Lettres sur la Russie. Londres 1769.
Anton, Versuch über die alten Slaven. Leipzig 1783.
Archiv, für die wissensch. Kunde von Russl. 7 Bde. Leipzig 1843.
Baer und Helmersen. Beitrag zur Geschichte des russ. Reiches. St.-Petersburg. 1839 óta 26 kötet.
Bayer, G. S. Opuscula ad historiam antiquam spectantiam. Halae 1770.
Bernhardi, Th. Geschichte Russlands in den Jahren 1814—1831. Leipzig 1863.
Bestusew R. Kaukasz. 3 Bände. Leipzig 1848.
Bodenstedt, Russische Fragmente. 2 Bände. Leipzig 1862.
Boissard, L. L'Église de Russie. 2 vol. Paris 1867.
Bray De. Essai critique sur l'Histoire de la Livonie Dorpat. 1817.
Brückner, A. Beiträge zur Culturgeschichte Russlands. Leipzig 1887.
Bulmerincque. Le passé de la Russie. Bruxelles 1881.
Busse, Journal von Russland. 2 Bände. St.-Petersburg 1796.
Cathérine II. Instructions etc. Sz.-Petersburg 1769.
Chilków, Jadró, azaz az orosz történetírás magva. 3 köt. Kijew 1804.
Courrière C. Russie et Pologne. Paris 1874.
Crusenstolpe. Der russische Hof etc. 9 Bände. Hamburg 1855—60.
Custine, La Russie en 1839. 4 vol. Bruxelles 1843.
Danhauer, Religion der Moscoviter, Leipzig 1721.
Deguignes, Histoire des Huns, Tatars etc. 4 vol. Paris 1758.
Ditmari Chronici. lib. VIII. Francfurt 1568.
Dlugosz, Historia Poloniae. Crac. 1668.
Dobrowszky, Slavin, Prag 1834.
Dolgoroukow, La vérité sur la Russie. Paris 1860.
Dudik B. Geschichte Mährens. 5 Bände. Wien 178.
Engel, J. Chr. Geschichte der Ukraina, Hal. n. Wladimir. Halle 1796.
Engelmann, D. Leibeigenschaft in Russland. Leipzig 1884.

- Erman*, Archiv zur wissenschaftlichen Kunde von Russland 1846—66
25 Bände.
- Ewers J. P. G.* Ursprung des russischen Staates, Riga 1808.
- Fadejew*, Über Russlands Kriegsmacht. etc. Leipzig 1870.
- Fallmerayer*, Fragmente aus dem Orient. 2 Bände. Stuttgart 1845.
- Fonton*, la Russie dans l'Asie mineur. Paris 1840.
- Fournier*, Russie, Allemagne et Franç. Grimma 1885.
- Frähn, C. M.* Ibn-Foszlän über die Russen. St.-Petersburg 1823.
- Gebhardi*, Allgemeine Gesch. der Slaven und Wenden. Halle 1790.
- Geijer J.* Geschichte von Schweden. Sulzbach 1826.
- Gerken*, Älteste Geschichte der Slaven. Leipzig 1771.
- Gerschau, P.* Versuch einer Geschichte Finnland's. Odense 1821.
- Giesebrecht*, Geschichte der Wenden. 2 köt. Berlin 1845.
- Golovin, J.* Bilder und Charakter-Gemälde von Russl. Leipzig 1847.
- Grimm, A.* Alexander Feodorovna. 2 Bände. Leipzig 1866.
- Hammer*, Geschichte der Kiptschak Horde. Pest 1834.
- Haxthausen*, Studien über die inneren Zustände Russlands. 3 Bände
Hannover 1852.
- Heinrich*, Chronic. Livonicum vetus. Lips. 1740.
- Helmoldus*, Chronica Slavorum. Francfurt 1556.
- Herberstein*, Rerum Moscoviticarum Commentarii. Amsterdam 1549.
- Hermann und Strahl*, Geschichte des russischen Staates. 7 Bände.
Hamburg 1858.
- Herzen*, Le monde russe et la revolution. Paris 1862.
- Herzen*, Russische Verschwörung und die Revolution von 1825.
Hamburg 1858.
- Ihre*, De runarum patria, orig. et occasu. Ups. 1770.
- Jireček*, Geschichte der Bulgaren. Prag 1876.
- Jordan, J. Ch.* De originibus Slav. Vindob. 1745.
- Jordanes*, De Gothorum origine et rebus gestis. Col. 1718.
- Kadlubek*, Historia Polonica. Crac. 1720.
- Kantemir*, Beschreibung der Moldau. Frankfurt 1771.
- Karamsin*, Geschichte des russischen Reiches. 11 Bände. Riga
1820—33.
- Karamsin*, Tableaux Abrégé de l'histoire de Russie. 2 vol. St.-
Petersburg 1819.
- Kaysarow*, Versuch einer slavischen Mythologie. Götting. 1804.
- Klaproth*, Asia polyglotta. Paris 1823.
- Klingen*, Russische Zustände. Königsberg 1842.
- Krantzii*, Wandalia. Colon. 1609. 4°.
- Lamartine A.* Histoire de la Russie. 2 vol. Paris 1855.

- Le Clerc*, Histoire de la Russie. 3 vol. Paris 1781.
- Levesque*, Histoire de la Russie. 5 vol. Paris 1783.
- Lomonossow*, Altrussische Geschichte bis 1054. Riga 1768.
- Mannstein*, Historisch-politische und militärische Nachrichten über
Russland. Leipzig 1771.
- Masch*, Gottesdienstliches Alterthum der Obotriden. Berlin 1771.
- Masson*, Memoires secrets sur la Russie. 3 vol. Paris 1800.
- Miklositz*, Slavische Sprachdenkmäler. Wien 1859.
- Mone*, Geschichte des Heidenth. im nördlichen Europa. Leipzig 1822.
- Müller G. F.* Altrussische Geschichte nach Nestor. Berlin 1812.
- Müller G. F.* Sammlung russ. Geschichte. 9 Bände. Leipzig 1764.
- „ „ De origine gentis et nominis Russorum. Halae 1768.
- Niebuhr*, Römische Geschichte. 3 Bände. Berlin 1830.
- Palacky*, Geschichte von Böhmen. Bände I—X. Prag 1879.
- Politique du cabinet russe. Paris 1847.
- Possart*, Das Kaiserthum Russland. 2 Bände. Stuttgart 1840—41.
- Puschkin, A.* Geschichte des Pugatschew'schen Aufstandes. Stuttg.
1840.
- Rabbe, Al.* Resumé de l'histoire de Russie. Paris 1825.
- Raić*, Geschichte der Slavischen Völkerschaften. Wien 1780.
- Rambaud*, Histoire de la Russie. Paris 1880.
- Reden*, Das Kaiserthum Russland. Berlin 1843.
- Révelations sur la Russie. 3 vol. Paris 1845.
- Rosa*, Über die Romanier oder Wallachen. Pesth 1808.
- Russow, B.* Chronik der Provinz Liefland. Riga 1584.
- Rühs*, Finnland und seine Bewohner. Leipzig 1809.
- Rytschkow*, Versuch eine Geschichte von Kazan. Riga 1770.
- Saurau C. M.* Notitia imperii moscoviti. Graec. 1773.
- Schlözer, A. S.* Allgemeine nord. Geschichte. 2 Bände. Halle 1772.
- „ „ Übersetzung des russ. Chronisten Nestor. 5 Bände.
Göttingen 1809.
- Schiemann Th.* Russland, Polen, Lievland. Leipzig 1886.
- Schmidt D. Chr.* Beitrag zur Kenntniss der Staatsverfassung von
Russland. Riga 1772.
- Segur*, Comte. La Russie. 3 vol. Paris 1770.
- Simon J. Ph.* Russisches Leben. Düsseldorf 1854.
- Sistrenczewicz*, Recherches historiques sur l'origine des Sarmates.
St.-Petersburg 1822.
- Stepennyje Knigi*, Stufenbücher. Moszkwa 1775.
- Storch A.* Historisch statistisches aus dem russischen Reiche. 9 Bände.
Leipzig 1803.

- Stricker*, Deutsch-russische Wechselwirkungen. Leipzig 1849.
Stritter J. G. Memoriae populorum, olim ad Danubium, Pontum
Euxinum etc. etc. e scriptoribus Historiae Bysantinae erutae
et digestae Tom. I—IV. Petropoli 1771—1779.
Stserbatow, Russische Geschichte. 7 Bände. St.-Petersburg 1791.
Strykowski, Litthauische Kronik. Riga 1794.
Tappe A. W. Geschichte Russlands nach Karanusin. 2 Theile.
Leipzig 1831.
Tatitschew, Russ. Chronica. Moszk. 1768.
Thunmann, Unters. über die nördlichen Völkerschaft. Berlin 1772.
Turgenjew, N. La Russie et les russes, 3 vol. Brux. 1847.
Ustrialow N. Geschichte Russland's. 2 Bände. Stuttgart 1840.
Voltaire, A. Histoire de Russie. 2 vol. Paris 1803.
Wallace, Russia. Londres 1876.
Welp, T. Petersburger Skizzen. 3. Theil. Leipzig 1842.
Zerkównye Knigi. Kijew. 1720.
-

Első fejezet.

Bevezetés. — A szláv népek ősi lakóhelyei és elterjedése. — A classikus írók a szlávok őseiről. — Herodot a skythák és szarmatákról. — A hyperboraeusok országa. — Nestor és ó-orosz krónikája. — Különféle vélemények. — A vendek és egyéb szlávok. — Oroszország az ó-korban. — A görög kultúra hatása. — Góthok és hunok. — Betörés byzancezi területre. — Harcz az avarokkal — Állandó megtelepedés és honfoglalás; déli szlávok. — A küzdelmes korszak vége.

A történelem mint az emberiség létezésének tükre, mint az őskor hagyománya az utókor számára, kivált napjainkban egyikét képezi a legfontosabb és legtanulságosabb ismereteknek.

Belőle merítünk tapasztalatot a nemzeti élet küzdelmeiben; forrásaihoz járulunk, ha a létérti harcban s a csüggedés pillanataiban a multak nagy emlékein buzdúlni akarunk, avagy mikor válságos napokban döntő tanácsra van szükségünk.

S a fejedelmek ép úgy, mint a törvényhozók, a történelem lapjairól tanulják megismerni kötelességeik és feladatuk szellemét és a nép szükségleteit; mely a maga részéről a történelmet mint az emberi ész, erő és munkásság kinyilatkoztatásainak könyvét kegyelettel lapozgatja.

Ambár a hazai történelem ismerete kétségtelenül a legelső és bizonyára legszentebb kötelességek közé tartozik, azért kiváló és nagy fontossággal bír reánk nézve kivált azon nemzetek és államok története, melyek természeti és szomszédi viszonyaiknál fogva nemzeti és politikai fejlődésünkre befolyással vannak. S azon nemzetek közt, melyek hazánk és nemzetiségünk sorsára a jövőben döntő befolyásra hivatvák, kétségkívül első helyen az orosz nemzet áll, mint a nagyszámú szláv fajok providentiális képviselője és vezérszerepre hivatott leghatalmasabbika.

Már kétezer év előtt, vagy még régebben, a Duna, Odera, Visztula, Dnjeszter és Dnijpr folyók közt egy és ugyanazon nép lakott, mely még máig ott tartózkodik s mely máig a szláv név alatt ismeretes. Ezen nép, mely számra nézve igen nagy, a régi időkben különféle nevet viselt.¹⁾ Európa keleti nagyobb része és Azsia, melyet ma Oroszország neve alatt ismerünk, mérsékelt égövi vidékein már a legrégibb időkben lakva volt, bár vad és sötét tudatlanságban sínló népektől, melyek létezésüket semmiféle történelmi emlékek által megörökíteni nem bírták. Csak a görögök és rómaiak elbeszéléseiből tudunk meg egyet-mást ezen vidékek és lakóinak őskoráról.

S valóban, rendkívüli érdeklődéssel kell hogy eltöltsön bennünket egy hatalmas faj eredetének története, mely nagy számánál és kiváló életrevalóságánál fogva egész figyelmünket leköti. Mert bárhová tekintünk mívelt világ-részünkben, sőt messze azon túl, a merev, de azért nem egészen kietlen partjaitól a Fehér tengernek egész Andalusia napos mezőségéig; avagy az Amur erdős vidékétől Franciaország szirtes nyugati partjáig, mindenütt megtaláljuk a részben kiirthatatlan nyomait ezen ép oly nagy, mint befolyásos népesaládnak.

Ha azonban a segédeszközöket, melyek a tudományos bűvárlat- és kutatásnak rendelkezésére állanak, szigorún vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy azok felettén fogytékosak és elégtelenek; s hogy a meglévő anyagból nagyon nehéz a szláv népesalád eredetét és ősi intézményeinek valódiságát hitelesen felderíteni.

Azon adatok, melyeket a szlávokról a classicus ó-kor műveiben feljegyezve találunk, nagyon is magukon viselik a meseszerűség és valótlanosság bélyegét; s többnyire oly hangon szerkesztvék, melyek az első tekintetre felismertetik velünk, miszerint azok szerzői csak megbízhatatlan mendedmondák után eszközölték feljegyzéseiket. Hogy az ó-kori történetírás atyja, a lelkiismeretes Herodotos meddig jutott éjszaki utazásaiban, műveiből egész bizonyossággal megállapítani nem lehet; de valószínű, hogy az egész akkor ismert éjszaki vidéket beutazta. De, miként a görögök minden tudósítása idegen vagy barbár népekről és azok erkölseiről,

¹⁾ Lelewel, Polnische Geschichte 248.

úgy Herodotos elbeszélései is azon hibában szenvednek, hogy mindenütt mesét lát ott, hol saját ítélete cserben hagyja s tapasztalataival kielégítő eredményre jutni nem képes. A görögök sohasem feledkezének meg szellemi fölényükről s mindenben hazai mértéket alkalmaztak, embereknel és viszonyoknál, midőn idegen állapotok megítéléséről volt szó. A mívelt görögöknek bizonyára hízelgett azon tudat, hogy körülöttük, sőt messze tőlük számos olyan nép lakott, melynek nemesak a külső erkölcsi színezet, hanem gyakran még a legköznapiabb tehetségek iránti érzék is hiányzott. Mennél durvább és sajátságosabb volt ezen barbár népek élete, annál feltűnőbb fényben ragyogott a hellén genius fölénye, — mely az ó-kort oly vonzó fényvel veszi körül. Ott, hol az ismeretek fonala megszakadt avagy a tulajdon ítélet elégtelennek bizonyult, a tündöklő képzelet és leleményesség segített, mely a valóság helyett tarka, nem ritkán elragadó képeket varázsolt a görögök mozgékony és élénk szelleme elé. S e képek pótolták az ismeretek hézagait, s gyakran érdekes vegyületekben tüntették fel a valóságot a költészettel.

A hyperboraesusok, azaz az éjszaki szél honában lakó népek az ó-korban mint a legdurvább és legvadabbak valának kikiáltva; nem mintha velük a míveltebb délvidékiek gyakori személyes érintkezésben állottak volna, hanem azért, mert egük felettén zordon és kietlen vala, mely eme tulajdonságokat teljes mértékben átruházta az emberekre.

S ide, a hyperboraesusok országába helyeztek a görögök mindent, mit a rejtélyesség és titokszerűség fátyolába akartak burkolni; itt őrizték szárnyas szörnyetegek a föld ragyogó kincseit; közelükben feküvének a hesperidák kertjei, s itt szállott hajóra Odysseus, midőn az alvilág rejtélyes belsejébe kívánt behatolni. A képzelőtehetség mindig újabb, mindig tarkább képekre ösztönzött, melyek néha esodálatosan megegyeztek a valósággal. A távol éjszak lakói, kik megszakítás nélkül hat hónapig alusznak; az emberek, kik minden évben egy időre farkasokká változnak; az égből aláhulló tollpelyhei Herodotosnak, mindez felkelti figyelmünket, majd mosolylyal olvassuk a meséket, melyekben bizonyára maguk a mívelt görögök sem hittek; ámbár mindezen esodák valóban előfordultak. Az éjszaki tél nap

nélküli egével s végtelen hosszúra nyúló éjjeleivel, az állat-szörme, melybe a lakosok burkolódnak, hogy magukat a dermesztő hideg ellen megvédjék; végre a hó, ezen jegecedett pelyhecskék alig hagynak kétségben a fölött, hogy mit akart a görög képzelőtehetség ezen képek által kifejezni.

Későbbi írók, mint Pomponius Mela és Plinius, már kedvezőbb színekben festik az éjszaki szél honában lakozó embereket. „Országuk termékeny; a levegő tiszta és egészséges. A hyperboraeusok tovább élnek és boldogabbak valamennyi embernél, mert nem ismernek sem betegségeket, sem ármánykodást, sem háborút s napjaikat ártatlan, gondtalan vidámságban s büszke nyugalomban töltik el. Lakásaik szép erdőségekben és ligetekben vannak; táplálékaik gyümölcsökből állanak; különben nagy közönnyel és csak akkor hálnak meg, ha az élet minden varázsát elveszté számukra. Ilyenkor barátoknak és rokonoknak lakomát rendeznek, fejüket megkoszorúzzák, s azután a tenger hullámai közé temetik magukat.“

A görögök általános fogalmai és meghatározásai azon idegen országokról és népekről, melyeket közelebbről nem ismertek, okozzák, hogy műveikből nagyon nehéz eligazodni. Így minden, tőlük éjszakra fekvő országot, mely a görög kulturhatárok túl feküdt, közönségesen Skythia néven ismertek; minden keleti országot Indiának; a déli országokat Aethiopiának, s a nyugatiakat: a kelták földjének nevezték.

A skythák azonban már Herodotos által két nagy törzsre osztatnak: a tulajdonképeni skythákra vagy skolothokra és a sarmaták vagy sauromatákra. Eredetileg az egész törzs a Tanais — Don — balpartján lakott; mignem egy viszály, melyet az amazonok megjelenése idézett elő, szakadásra nem birta a törzset, melynek folytán a sarmaták a folyam jobbpartjára költözének. Ezen szakadás azonban, mint látszik, nem okozott ellenséges elkülönítést, mert azontúl is majdnem mindenütt együtt látjuk és közös vállalatokkal elfoglalva a ketté szakadt törzset. S midőn a szomszédok és szövetségesek később lassankint más neveket vesznek fel, ismét egygyé olvadnak a skythák és sarmathák s egy és ugyanazon időben lépnek le a történelem színpadáról.

A slavisták közül néhányan és ezek között kivált Saffarik ugyan nem hajlandók az analógiát a skythák és sarmathák között elfogadni; azonban ellenvetéseik nem birnak elég elfogadható alappal.¹⁾ A szláv nemzetiségek annalistái ellenben, kiváltképen azok, kik az ú. n. Ljaetopissekben őrizték meg a hagyományok útján reájuk jutott emlékeket, s melyek kivált az orosz régiségtudományban és nyelvészetben nevezetes szerepet játszanak, — többnyire azon véleményben vannak, mit korábban Plinius és Ptolemaeos is megerősítettek, — hogy a két különböző név egy és ugyanazon nép elnevezésére szolgált. Tacitus nem dönti el a kérdést a maga részéről, míg ellenben Curtius Herodotos nézetéhez csatlakozik.

A híres keleti utazó Niebuhr²⁾ azt mondja, hogy a mai mongolok a skythák utódai, míg Halling³⁾ a germánokat származtatja a skytháktól, miből elég világosan kitűnik, hogy a tudományos bűvárlat még mindig nem vezetett egységes megállapodásra. A byzanci és goth írók s ezek között kiváltképen Prokopios, Constantin Porphyrogeneta és Jornandes (Jordanes) egy sokkal későbbi időszak képviselői lévén, a szláv népeknek inkább történelmi fejlődésével, mint eredetével foglalkoznak.

Bármint legyen, annyi kétségtelennek látszik, hogy a szláv nemzetiség a skythák hatalmas és számtalan ágra szakadó törzséből származott; melynek közös neve csak akkor enyészik el, midőn az ősi törzsből külön-külön nemzetiségek válnak ki, idegen névvel és különböző jelentőséggel, tér- és időbeli meghatározással.⁴⁾

A physikai élet térbeli viszonyaiból következik, miszerint a szükség és egyéb körülmények mértéke szerint terjeszkedik az ember, mint a föld értelmi tulajdonosa.

Ezen terjeszkedésnek be kelle következnie akkor, midőn a szám az eredeti térbeli határokat túllépte. A lakóhely változása szükségképen maga után vonta az életmód, erkölcsök és foglalkozás változását is; mi annál inkább feltűnő volt, mennél távolabb költözék az ember eredeti vagy ősi lakóhelyétől. S ha ehhez hozzáveszszük az emberi

¹⁾ Saffarik, Slavische Alterthümer, I. p. 156.

²⁾ Niebuhr, Röm. Gesch. 290.

³⁾ Halling, Alterth. Stud. 16.

⁴⁾ Schlözer, Nord. Gesch. I. p. 240.

természet hajlamait és változékonyságát, egy pillanatig sem csodálkozhatunk azon változásokon, melyek név, nyelv, szokás stb. tekintetében bekövetkezének s nem ritkán elválasztották egymástól azokat, kiknek ősei egy közös sátor alatt pihentek s ugyanazon forrásból oltották szomjukat.

A skythák létezésének nyomai tehát messze visszavezetnek bennünket a keresztényi időszámítás előtti századokba. Már a Krisztus előtti IX. századbéli assyrbabyloni emlékek skytha-turáni népek fegyveres betöréséről beszélnek; mely alkalommal legyőzik a semita assyrokat s uraivá teszik magukat a mezopotámiai mélyföldnek. Ők valának az ékírás feltalálói, kik magukkal hozták az Euphrat vidékére a mágusok mystikus tudományát; sőt nem lehetetlen, hogy az Egyiptomot leigázó hykszosz pásztornép is a skytha-turáni fajból került ki.¹⁾ Mint a chaldaeusok ősei, ők voltak a kettős folyamvidék legelső földművelői; a keleti regékben oly sokszor említett Dzsemsid-pajzsa — az aranyeke — bizonyára összefüggésben áll a földművelés nagy kulturai fontosságával s így az őskori skytha nép sem áll távol e bájos mondától.

Mintegy száz évvel Herodotos előtt Dareios perzsa király egy nagy és hatalmas sereggel átkel az Aldunán, melynek hídját visszaérkezéséig a görög zsoldosokra bízta, a később oly híressé vált athéni Miltiades vezetése alatt; s benyomul a skythák országába. Ez volt az első alkalom, hogy ázsiai hódító európai földre tette lábát; egyszersmind az első idegen invázió skytha földön. De a perzsa kényúr megverve, megfagyva, szégyenkedve volt kénytelen a barbár, de szabadságszerető nép országából kitakarodni; s vereségét nem valának képesek elpalástolni a számos diadaloszlopok, melyeket útközben felállított, hogy a történelem véleményét félrevezesse.

Ismeretes a tudvagyó és nemes skytha ifjú, Anacharsis sorsa, ki népét már korán a műveltség és polgárosodás jótékony ösvényére akarta alkalmazni, de ki nemes törekvéseben hajótörést szenvedett. Ő tekinthető a skythák egyetlen reformátorának, nem kevésbé szerencsétlen, mint ama társai, kik egy elmaradott nép szilajságát és durva erkölceit az ábránd nyujtotta eszközökkel kívánják orvosolni.

¹⁾ Lenormant, L'histoire ancienne de l'Orient. II., 142.

A szláv elnevezés, mely ma annyi külön nemzetiséget foglal magában, csak az V. keresztényi században keletkezett: mint selavoni, antes; és pedig akkor, midőn a skytha-sarmat megkülönböztetés már egészen elenyészett. A szláv név eredete különféle magyarázatra szolgáltatott alkalmat. Roon szerint a szlávok a németeket niemey-azaz némáknak nevezték, minthogy nyelvüket nem értették; míg ellenben magukat bizonyára ép oly büszkén, mint naivul czlowek azaz ember néven különböztették meg.¹⁾ S ezen utóbbi elnevezésből keletkezett a szláv név. Más oldalról pedig az mondatik, hogy a „slawa“ vagy dicsőség szóból keletkezett.

A szláv történetírás legrégebb kútforrását az ú. n. Nestor-féle krónika képezi, melyet Schlözer göttingeni tanár, kit II. Katalin czárnő Oroszországba hívott, fedezett fel és tette legelőször közzé, kritikai megjegyzésekkel kísérvén a fontos és érdekes leletet. Nestor ó-orosz krónikája a vízőzönnel kezdődik s Oroszország megkereszteltetésével Wladimir alatt végződik. Nestor, közönségesen az orosz történetírás atyja, 1056 és 1116 közt élt s szerzetes volt a kijewi barlangkolostorban, hol hamvai mai napig őriztetnek.

Szükségesnek tartjuk a későbbiek megértése tekintetéből ezen sokszor hivatkozott krónikából Schlözer fordítása és magyarázata nyomán a következőket idézni, a nélkül, hogy ezuttal Dobrowski és Müller kifogásaival foglalkoznánk. Miután Nestor száraz modorban felsorolja Japhet utódait, a következőkben folytatja elmélkedéseit:

„Ezen 72 nép közül volt egyik a slavon nép, hasonlóképen Japhet nemzetségéből, kiket norikaiaknak neveztek, minthogy ezek is szlávok. A slavonok hosszú évek során a Duna mindkét partján lakozának, ott, hol ma Magyarország és Bolgárország van. Innen terjedének el a slavonok mind s külön neveket kaptak azon helyek szerint, a hol letelepedének. Így morváknak neveztetének a jövevények, kik a Morva folyó mentében telepedtek meg; mások cseheknek neveztettek, — Cseh vezérük után; — ezen slowenek fehér chrowátoknak is neveztetnek; mások serbeknek, még mások karántánoknak. Mert, miután az

¹⁾ Gebhardi, Gesch. d. Wenden. I. kót., 64. lap.

(italiai) olaszok támadást intéztek a Duna mellett lakó szlávok ellen s közöttük meg is telepedének s erőszakot követtek el rajtuk, a slavonok kivándoroltak s többen közülök a Visztula mentében telepedének le, s azontúl ljaecheknek nevezték magukat; mások ezen ljaechek közül poljaeneknek neveztettek — síksági lakóknak, — ismét mások lutitziek, míg mások masowiaknak és pomeránoknak — po morje — tenger mellékieknek. Hasonlóképen telepedének meg a szláv jövevények a Dnjepr mellékén s ezek is poljaeneknek neveztettek, — mert sík vidéken lakozának; mások valának a deréwiek, — mert erdőségekben tanyáztak. Mások a Pripjet és Duna közt telepedtek le, s dregowitseknak neveztettek. Később még mások jövének, s a Duna mellett állapodának meg, ezeket polotzk-oknak hívták, a Polota folyócskáról, mely a Dünába ömlik. Ezen, a Duna vidékéről beköltözött szlávok közül többen az Ilmen tó közelében állapodának meg s felvették nevüket. Ezek építének egy várost, melyet Nowogorod — új városnak — neveztek. Többen a Desna, a Sem és a Susa mellett telepedtek le s ezek szewerieknek neveztettek. Így terjedett el mindenfelé a szlovén nép, s tőlük vette nevét az ú. n. szlovén írás is.¹⁾

A legelső éjszaki krónikásnak ezen felsorolásából elég világosan azt lehet kivenni, hogy a szlávok a déli fekvésű Illyriát tekintették közös hazájoknak. Ennek azonban ellenmondanak számos, részben igen nyomós okok, melyek azt bizonyítják, miszerint egy betelepedés, mely eredetileg Ázsia északnyugati részéből indult vala ki, csak felettén nehezen lehetett eszközölhető Illyriából, a mely már akkor népes és a görög műveltségtől áthatott ország volt, mely maga között bizonyára nem könnyen tűrt meg idegen elemet. Sokkal valószínűbbnek látszik — s ezt a következmények is igazolják, — hogy a letelepedés északkelet felől dél felé eszközöltették, s hogy a mai déli szlávok is vándorlásaik közben eredetileg mind ezen irányt követték.

Ha mindazonáltal ezen betelepedés csakugyan délről éjszakra vette volna útját, ez csak a történelem előtti időszakban mehetett végbe; mely esetben a görög mondatakat követve nem lehetetlen, miszerint a pelasz vándorlás

¹⁾ Müller, Abh. ü. Nestor's Chronik. p. 180.

és Görögország, valamint Itália benépesítése a szlávok bevándorlásával összeesik, s hogy a két nagy vándortörzs tulajdonképen egy eredetű.

Egyébiránt nagyon nehéz feladat, ezen tőlünk oly távol eső időkben csak némileg biztos vagy határozott híreket kapni; minden, mi a bűvárlatot és lelkiismeretes kutatást előmozdíthatja, több vagy kevesebb valószínűséggel bíró sejtelmekből áll.¹⁾

Az összehasonlító nyelvtudomány és a tulajdon- és helynevek ethymológiája a történelemnek kiváló segédtudományainak bizonyultak, kiváltképen ott, hol levezetések útján valaminek bizonyításáról, vagy tévedések felderítéséről van szó. Csakhogy mindkettőt kritikai szigorral kell alkalmazni.

A skytha-sarmát népesaládnak legidősebb, s már korán nagy és hatalmas törzséhez tartoztak a vendek, kik csekély megszakítással az egész hosszú területet lakták, mely az Adriai tengertől egész a Keleti tenger partjáig s Pannonia nyugati határaitól egész a rhaeti alpokig húzódik. Ide tartozott Noricum, melyre már Nestor vonatkozik — és Vindelicia, melynek neve is vend eredetre látszik vallani. A vend nép létezésének nyomai Velezétől Rügen szigetéig mindenütt fellelhetők, s valószínű, hogy az itáliai venetes-ek is egy ágát képezték a nagy és hatalmas népnek, mely a bodeni tó déli és nyugati vidékein is visszahagyta létezésének részben eltörölhetetlen nyomait.

A skytha-sarmát népek, melyek Ptolemaeos meghatározása szerint egész a Keleti tengerig terjeszkedének, mely bizonyára innen még a Középkorban is sarmát tengernek nevezték, már megérkezésük idejében számos törzsre szakadának, melyek többnyire azon vidék szerint, hol letelepédének, külön neveket vettek fel. A leghatalmasabb törzsekhez számítja úgy Herodot, mint Ptolemaeos a vend, jász — jezyges — és roxolán törzseket, mely nevek földrajzi jelentménye részben a mai napig fentartotta magát. Plinius állításaiból sejteni lehet, miszerint a roxolánok utódai a mai oroszok. Ide tartoztak még a pencinek és basztarnok a Duna balpartján Dákiában;

¹⁾ Stritter, Memoriae populorum etc. Tom. I. és II. p. 160., 240.

továbbá az aláni skythák, kik azonban már inkább a germán törzshez számíthatók. Ezek mellett azonban még sok más többé-kevésbé számos törzsszel találkozunk, melyek nevei vagy egészen elenyésztek, vagy pedig másokéval olvadának össze. Ezek között említésre méltók a már Strabo és Plinius által említett guthones és gythones népek, kikben talán nem minden valószínűség nélkül a góthok elődeit kereshetjük; mert az utóbbiak eredete azonos a szlávokéval, ha elfogadjuk — mi minden kétségen felül áll — hogy a góthok a nagy skytha népesaládból szakadának ki.

A skythák országa, tehát szorosabban véve a mai Oroszország, legelőször a görögök által lett ismeretessé, kik gyarmataikkal behálózták annak déli partvidékeit. Már az Odysseában találkozunk egy kimmeri néppel és Kimmerion várossal, mely felhők és ködöktől borítva sohasem látja az éltető napot, s hol szüntelen sötét éjszaka — a kimmeri sötétség — uralkodik, mely az ó-korban közmondásossá vált. Azonban már az ötödik században Kr. előtt a kimmeri partok derengő fényben ragyognak, s a kimmeri chersonesos gazdag görög gyarmatvárosokat számlált azon helyeken, hol ma Cherson és Jekaterinaslaw városok terülnek el a hasonló kormányzóságokban. Olbia, a Dnjepr torkolatától nem messze, gazdagsága és nagysága miatt a „boldog“ melléknévvel tiszteltetik meg, s fennállott egész Róma bukásáig. Az olbiai művelt polgárok nagy előszeretettel olvasták Plátót és Homért még Traján császár idejében. Pantikapaea és Phanagoria pedig fényes központok valának a bosporusi birodalomban; míg Tanais — ma Azow — közvetítő kereskedelméről volt nevezetes. A skythák és görögök keveredéséből keletkeztek a kallipidák, egy nép, mely a földműveléssel foglalkozott s valószínűleg a mai Kijew vidékéig vitte és terjeszté az eke ismeretét. A Tanais torkolata körül és a tauriai — Krim félszigetén kóborló skythák már korán áldoztak Parthenion szüzes istennőnek, kinek kultusa mindenütt elvala terjedve, hol görög szellem érvényesült, s kinek tekintélyes szentélye a mai Sebastopol mellett kinyúló félszigeten állott.

Az androphágok és melanchlaenek — kik azonban Herodotos szerint ép oly kevésbé számítottak s skythákhoz, mint a mai Erdély területén lakó agathyrsek — Orosz-

ország déli vidékeit lakták s az elsők, miként nevük mutatja, emberevők valának. A melanchlaenek fekete öltözékükről nyerték nevüket. Az Alsó-Volga mentében elterülő pusztaságokon bolyongtak s részben őserdőkben tanyáztak a thyssagétek, kik kitűnő íjászok és vadászok hírében állottak; közelükben tanyáztak az agrippaeiak, pisze orral, kik sátrakban laktak, talán a mai kalmükkok ősei és az irkek, kikről némelyek azt állítják, hogy tőlük származtak a törökök.¹⁾

A népvándorlás századaiban s annak átalakító hatása alatt a viszonyok a régi skytha földön is megváltoztak, s ámbár az ősi törzsek jó részben tovább is fennmaradának, nevük és jelentőségük mégis erősen megváltozott. A legnagyobb befolyással voltak a skytha népekre a rokon keleti góthok, kik a szlávokat antes vagy antok néven említik, s kikről úgy a byzancezi írók, mint Prokopios. Ammianus Marcellinus és mások, továbbá a ravennai udvar történésze Jornandes, vagy helyesebben Jordanes, sok érdekes dolgokat jegyeztek fel.

A góthok tűrhető uralmát a húnok váltották fel, kiknek királya Balambér adófizetőivé tette a góthokat.

A húnok uralma Attila alatt érte el hatalmának tetőpontját, ki egy sátor szerény hajléka alól törvényeket írt elő a roskadozó római birodalomnak, s adófizetésre kényszeríté a byzancezi császárt. Majd, miként egy vészthozó meteor letünvén, füstölgő romok, letiport mezőségek s a halottak ezrei jelölték az utat, melyen az „Istenostora“ haladott.

A húnok elvonulása után Oroszország egy pusztá udvarhoz hasonlított, melyben kisebb szegényes néptörzsek bolyongtak czél és komoly összetartozandóság nélkül; a keleti góthok többnyire Pannóniába húzódnak; míg a roxolánokról sem történik többé említés az évkönyvekben. Az ötödik században elenyészik a skythák és sarmathák neve is, majdnem egy időben a húnokéval, s helyüket az alánok, suevek, herulok és vandálok foglalják el. Nemsokára megjelennek a germán longobardok és a gepidák, kik azonban mindinkább délfelé húzódnak s ekképen kiveszik magukat a szláv elem hatása alól, mely ezen

¹⁾ Gatterer, Slav. Gesch. p. 260.

időtől kezdve mindinkább érvényesíteni kezdi magát Európa éjszaki részeiben.

A byzanczi írók az V. század vége óta mindig sűrűbben foglalkoznak a szlávokkal, mihez persze felettén alapos okuk volt, minthogy mindig gyakrabban keresik fel a keleti császárság területét, melyet tűzzel-vassal pusztítottak. Illyria, Thrákia, Görögország érezték a barbár fegyverek súlyát, mely elől nem volt menekülés. Justinian császár derék hadvezére, Chilbud, bizonyára származására maga is barbár, egy ideig ugyan szerencsével harczolt a betolakodottak ellen, de midőn egy ütközetben maga is életét veszti, a romboló ár feltartóztatlanul öntötte el az egész birodalmat. A Dunától a Bosporusig vér és pusztulás jelölték a féktelen ellenség nyomait, mely elől a harcshoz szokott római legiók szégyenletesen megfutamodának. Szégyen és harag fogta el a császárt, midőn a Konstantínok szent lobogóját, melyet a Panágia a szűz anya képe díszíti, a durva és tudatlan ellenség kezében látta s nem állott hatalmában a merényletet méltóan megtorolni.¹⁾ Csak midőn Belizár, a harcban megöszült hős vette át a főparancsnokságot, fordult a császárság ügye némileg jobbra. De a veszélyes jövevények most sem távoztak messze, csak visszahúzódának s a Duna mellékén megerősített táborokba szállottak.

Hogy a harezias szlávok, kik eképen rémületbe ejtették a nyugati hatalmas császárságot, kik voltak, mily nevet viseltek, vagy mely törzsekhez tartoznak, azt bizonyossággal felderíteni felettén nehéz. Azonban valószínű, miszerint éjszokról beköltözött fegyveres vándortörzsek valának, melyek azért fogtak talán fegyvert legelső sorban, hogy maguknak új és biztos hazát szerezzenek. Valószínű, hogy közöttük voltak a horvátok, dalmaták és szorbok vagy szerbek is, kikről Konstantin Porphyrogeneta császár „de Administratione“ czímű munkájában tüzetesebben beszél. E szerint a dalmaták ép úgy, mint a szerbek éjszokról és pedig Nagy- vagy Fehér-Chrovátiából, azaz az Elba, Visztula és Morva folyók völgyeiből, hol már földmívelők voltak, s honnan magukkal hozták a béke eme áldásos foglalkozását s mint Engel a bolgár nép tör-

¹⁾ Stritter, Mem. pop. II. 248.

ténetében mondja, meghonosították a méhtenyésztést is új hazájukban. Innen terjeszkedék ki a szláv nép Krajna, Karinthia, Friaul és Styriában, hol mai napig részben erős nemzetiségi elemképen van képviselve.

Még a byzanczi császárság területeit pusztították a szlávok, midőn a hatodik században Ázsia távol keleti részeiből előtört egy nagyszámú, szilaj és kegyetlenségei miatt hirhedett nomád nép, mely nemsokára réme lett a világnak, — miként előtte a húnok voltak. A jövevények az avarok voltak, a húnok rokonai s a később jelentkező törökök elődei, mely utóbbi névvel egyébiránt gyakran neveztetnek a keleti íróknál maguk az avarok is. Az avarok chánját a byzanczi írók Dizabul-nak nevezik, kinek követe 568-ban érkezett Konstantinápolyba.¹⁾ A császár Zamarchos nevű megbízottat küldé a chánhoz,²⁾ ki, úgy látszik jól fogadá; de mert borral nem rendelkezett, mit e nomádok nem ismertek, egy sajátyszerű itallal — bizonyára kumysz-szal — vendégelte meg a császár követét, kit azonfelül egy fiatal kirgiz nővel is megajándékozott, mielőtt őt urához visszaküldé.

Az avarok megjelenésével elkövetkeztek a nehéz megpróbáltatás napjai a szlávokra is; a szilaj jövevények téli időben betörnek a Duna melléki szláv telepekre, hol borzasztó kegyetlenségek közt feldúlják a megtelepedettek hajlékait s rabszolgaságra hurezolják a fiatal nemzedéket mindkét nemből s csak akkor távoznak, midőn a megmaradtak fensőségük elismerése fejében súlyos adó fizetésére kötelezik magukat. Az avarok nagy megvetéssel viseltettek a szlávok iránt, főképen azért, mert földmívelők voltak, a miért is őket bivalyoknak gúnyolták,³⁾ mely sértő gúnynev a szlávok között sokáig fentartotta magát.

Az avarok uralma Baján alatt érte el legnagyobb hatalmát, ki nemcsak szörnyű fegyverével, hanem ravaszsága és éles előrelátása által biztosította magának a fölényt a gyenge byzanczi császárok fölött. Miután a legiókat egymás után megverte s a császár követét lefejeztette, urává tette magát a Duna és Tisza termékeny vidékének, honnan leigázta Morva- és Csehországot s engedelmességre

¹⁾ Stritter, Memoriae populorum. Tom. III. p. 44—50.

²⁾ Deguignes, Histoire des Huns etc. Tom. V. p. 385.

³⁾ Gebhardi, Gesch. der Wenden. Bd. I. S. 95.

kényszeríté a többi közelben lakó szláv törzseket is. Miután Sigbert frank királyt egy véres ütközetben legyőzte, gazdag zsákmánnyal megrakodva visszatért az Al-Dunára, hol fényes sátra állott. De nem sokáig pihent; a longobardok és gepidák közötti harcban az első pártjára állott; csak azért, hogy rövid idő múlva mindkettő birtokát a magáéval egyesítse. A császár, ki az avaroktól megszabadulni nem tudott, legalább hasznukat kívánta venni, s ez okból kényszerült szövetségre lépett velük, oly feltétel mellett, hogy határtartományait a szláv betörések ellenében megvédjék. Baján, ki magát a császár barátjának nevezte s a patricziusi címre vágyódott, hatvanezer emberrel tört a szláv telepítvényekre, melyeket bátor és vitéz védelem után feldúlt s a harcosok számát úgy megfogyasztotta, hogy a szlávok hosszabb ideig nem háborgatták többé a birodalmat. Később, midőn az avarok meghasonlottak a császárral, a szlávokat az avarok oldalán látjuk harcolni Konstantinápoly ellen.

Míg ekképen a Dunamelléki szlávokat hosszabb idő óta fegyver alatt látjuk, addig a tőlük éjszakra lakó törzsrakonaik, mint látszik, békésebb életmódot folytattak. A Sarmáthi vagy Balti tenger partjain lakó szláv törzsek sokáig meg valának kimélve az avarok támadásaitól s mint látszik, békében éltek egymás mellett mindaddig, míg az avarok vasuralma hozzájuk is eljutott. Erre látszik mutatni egy eset, melyet a byzancezi írók közül többen elbeszélnek.

A császári hadak épen táborba szállottak, midőn három idegen fogoly vezetteték elő, kik azonban egészen védtelenek voltak és fegyver helyett egy sajátságos hangszert hordozának magukkal. A császár az idegeneket maga elé vezetteté s kiletők felől tudakozódott. Mi szlávok vagyunk, mondák az idegenek és a nyugati nagy tenger — a Balti — partján lakunk. Az avarok chánja ajándékokat küldött fejedelmünknek, kitől harcosokat kért a görög császár ellen. Fejedelmünk elfogadta ugyan az ajándékokat, de megbízott bennünket, mint követeit, hogy keressük fel az avarok chánját és kérjük meg, miszerint mondjon le szándékáról, mert mi főképen a nagy távolság miatt nem csatlakozhatunk hozzá. Mi magunk tizenöt hónap óta vagyunk útbán: s a chán, nem tekintve a

követségi tiszt szentségét, megtagadta tőlünk a hazatérhetést. Mi sokat hallottunk a görögök szívélyességéről, gazdagságáról, hatalmáról, s azért felhasználtunk egy alkalmas pillanatot s megszöktünk az avarok táborából. Mi nem vagyunk jártasak a fegyverforgatásban, csak ezzel a hangszerrel tudunk bánni: vas nem terem hazánkban s mi nem értünk a háború mesterségéhez; jobban szeretjük a dalt és zenét s a csendes, vidám életet.¹⁾

A császár nagy meglepetéssel hallgatta az idegeneket, kik dalárok — guzlárok — voltak, szálas erős termettel, hosszú, szőke hajzattal és kék szemekkel s feltűnő szelíd modorral. Miután őket megajándékozta, biztos útmutatók kíséretében visszaküldé hazájokba.

A Balti tenger mellékén lakó szlávok ezen békeszerető jelleme bizonyára feltűnő jelenség a vad erőszak eme féktelen korában; s arra látszik mutatni, miszerint a szláv nemzeti jellemet a békeszeretet előnyösen kitünteti, mely csak akkor ragadtat vele fegyvert, mikor erre a körülmények által kényszerítettik.

A legelső, kik az avar uraiom ellen fegyvert fogtak, a csehek voltak; kiknek példáját nemsokára a többi szláv népek is követték. A frank birodalom megerősödése nyugaton, az első pillanattól kezdve nagy veszélyt rejtett magában az avarok erőszakoskodó uralmára. A keresztény állam nem tűrhette sokáig a pogány barbárok megalázó és pusztító támadásait; s nemsokára szövetkezve a leigázott népekkel, oly csapást mért a polgárosodástól idegenkedő nép fejére, melynek következményeit sohasem heverte ki többé, s mely után fokozatosan alábbszállott hatalma, s nemsokára egészen elenyészett, miként őseik, a húnoké, kiknek bukását ugyanazon okok idézték vala elő.

Most gyorsan terjeszkedének a szlávok; s miután az avarok maradékait fegyverrel kezükben kiszorították, állandó és maradandó telepítvényeket létesítettek, úgy a mai magyar királyság, valamint a Balkán félsziget területén, hol mai napig erős nemzeti elemet képeznek. A görög császárok most már szivesebben látták a jövevényeket tartományaikban, kiknek harcias tulajdonságait ép úgy, mint előszere-tetüket a békés polgári foglalkozás iránt mindinkább

¹⁾ Stritter, Mem popul Tom. II. p. 53. stb.

becsülni tanulták. A hetedik és nyolczadik században Thrákia, Thessália, sőt Attika és Peloponnesos megtelik szláv bevándorlottakkal, kik az antik romokon egy egészen új nemzetiségi elemet létesítenek, mely nemsokára egészen magába olvasztja a régit, hogy belőle lassankint a modern vagy új görög nemzetiséget és nyelvet alkossa.¹⁾ Szerbek, bosnyákok, bolgárok, horvátok, vendek, dalmaták véglegesen elfoglalják mai hazájukat, hogy történelmük sajátos fejlődésével elfoglalják az európai népek és államok közt azon helyet, mely számukra a gondviselés által jelöltetett.

¹⁾ Fallmerayer, Fragmente aus dem Orient, pag. 384. Finlay, Griechenl. im Mittelalter, p. 165.

Második fejezet.

A szláv nemzetiségek felosztása. — Tiszta és germanizált szlávok. — Vegyes szláv népek. — Csüd-finn törzsek és jelentőségük. — Oroszországi szlávok. — Mondák Kijew alapításáról. — Első városok alapítása. — A nemzeti megerősödés akadályai — A hún, khazár és norman fensőség. — Gostomysl és a novgorodiak. — A norman varégiek behívatása. — A szlávok külső megjelenése. — Vitézség, rablókalandozás és kegyetlenség. — Vendégszeretet és házasság. — Családi élet. — Lakás, táplálkozás, öltözk. — A balti szlávok, Wineta.

A szláv nemzetek közönségesen tiszta vagy ősszlávokra és germanizált szlávokra osztatnak; minthogy kivált a germán nemzetbe számos szláv faj olvadt be. A tiszta vagy ősszlávokhoz számíttatnak: az oroszok, lengyelek, csehek, morvák, tótok vagy szlovákok, hannákok, szerbek, boszniaiak, szlavoniak, dalmaták, horvátok és vendek. Ezek közül az oroszok, lengyelek, csehek, morvák, tótok, szlovákok és hannákok északi, a szerbek, boszniaiak, szlavonok, dalmaták, horvátok és vendek pedig déli szlávoknak neveztetnek; a kettő közé találjuk beékelve a magyar és román nemzeti elemet.

Az oroszok jelenlegi nevüket csak a IX-ik században kapták a norman varegiektől; de már a legrégibb idők óta a mai Oroszország déli és északi vidékeit lakták s az Ilmen-tó közelében építették Nowogorod — Neapolis — városát. Egy, Nestor által közlött monda szerint Szent András apostol ellátogatott a skythák országába is, „s ott, ama magaslatokon, hol később Kijew városa épült, partra szállván, a következőleg szólt: Isten kegyelme ezen vidéket meg fogja világítani! Azután elmene a szlávokhoz, oda, hol most Nowogorod áll s látta a mint az emberek fürdőkben vizet öntének a kövekre és megmosakodának, azután gallyakkal verték magukat s midőn a fürdőből kijövének, hideg vizet öntének magukra.“

A lengyelek — poljének — azaz a mezőségiak — cam-pagna — kik az alföldön laknak, a régi szarmaták utódai, kik eredetileg a Visztula és a Dnjepr között laktak és ljéheknek is neveztettek. A régi földrajzírók közül többen azt mondják, hogy a poljénekkel rokon volt a venetes, jazyges és a roxolán nép is, míg Nestor szerint a masoviaiak és pomerániaiak is ide tartoztak, melyek összesen hetvenkét tájnyelvet beszéltek. A régi lengyel mondákban sokszor említett három fivér: Lech, Czeh és Rusz, mint a lengyel, cseh és orosz nemzetek alapítói a történet előtti mesék közé sorolandó s mint ilyen nem eshetik komolyabb megfigyelés alá. A lengyelek csak 840 körül egyesülnek az első Piast alatt s 962-ben Mieczyszlav és neje Dombrowka alatt fogadják be a nyugati kereszténységet, a mi minden időkre elválasztá a vele rokon oroszoktól, kik a keleti egyház kebelébe lépven, természetes ellenségüket látták bennök.

A fontos tény következményeiben nem maradt befolyás nélkül a szláv-lengyel nyelv fejlődésére sem.

A csehek erős küzdelem után kiszorítván mai hazájukból az ó-germán eredetű boji népeket — kiktől tévesen német nevüket is kapták — már a kilencedik században felveszik a nyugati kereszténységet s rendezett államviszonyok közé lépnek. A Samo és Ljibussa-féle mondák alig bírnak történelmi alappal.

A morvák vagy moráviaiak, kik nevüket a Morva folyótól nyerték, sokáig együtt éltek a germán quád és markomannokkal; velük a legközelebbi rokonságban állanak a hannákok, kik a Hanna folyó után vették fel nevüket s eredetileg mindketten a cseheknek csak egy jellemző ágát képezik. Legelőször a görög-keleti apostoltestvér Cyrill és Method terjesztette itt a kereszténységet 856 körül, kiknek bibliai fordítása a szlávon nyelv legrégibb és legbecsesebb emlékét képezi.

A szerbek, boszniaiak, bolgárok, szlavoniak, dalmaták és horvátok a délkeleti szlávokhoz számíttatnak, a régi Illyriában, azon tartományokban, melyek az Adriai tenger mentében, továbbá a Száva, Dráva és Duna folyók, valamint a Fekete tenger mellékén terülnek el; mind olyan szláv törzsek, melyek régi időkben Oroszország területén laktak s többnyire a hatodik és hetedik században foglalták el mai lakóhelyeiket. Szerbia, hajdan Moesia, a Középkor első

századaiban külön knéz vagy zsupán, azaz fejedelem által kormányoztaték: majd Byzancz, Magyarország és a törökök fensősége alá került. Bosznia kezdetben Szerbiával egy területet alkotott, nevét a Boszna folyótól vette, mint a déli Szerbiában lakó ráczok a Rasca vizétől. A magyar korona területéhez tartozó Szlavonia legtisztábban megőrzé nemzeti nevét, s a kilencedik századig byzanczi fenség alatt állott a szomszéd Horvátországgal együtt s mindkettő a tizenegyedik század vége felé a magyar Szent István koronájának kiegészítő részévé lön; munkás, szorgalmas, de egyszersmind ravasz nép hírében állanak. A horvátok — chrowáti, azaz hegyi lakók — nagy barátai a dalnak és zenének; valamint rokonaik, a dalmaták, kiknek jellemében azonban számos magyar, olasz és török vonással találkozunk. A dalmata morlakkokat, azaz tenger mellékieket sok különleges szokás jellemzi. Vallás tekintetében a szerbek már korán a keleti egyház közösségébe léptek, mi Byzanczhoz való viszonyuknak természetes következménye volt; míg Bosznia csak részben követte példájukat, Szlavonia és Horvátország ellenben csekély kivétellel híve maradt a nyugati egyháznak. Dalmáciában, hol Byzancz befolyása talán legtovább érvényesült egyházi téren, sokáig ingadozott a lakosság s máig megoszolva van a két legrégibb és legnagyobb keresztény felekezet.

A vendek vagy közönségesebben vindusok, Magyarország nyugati középső határvonalain belül, valamint Styria, Krajna és Karinthia tartományokban mint a nyugati egyház hívei találhatók, kik eme országok sorsában osztozkodának a mai napig.

A bolgárok végre, e számos és munkás faj a Haemus magaslatai és az Al-Duna, valamint Szerbia és a Fekete tenger közt, keleti keresztények már a hetedik század óta, sohasem örvendettek teljes politikai függetlenségnek s királyaik egész a tizenegyedik század végéig a byzanczi császárok hűbéreseinek tekinthetők, bár nem egyszer felmondták az engedelmességet. Azóta egész a legújabb időkig a török járom alatt sínlettek. A bolgárokat, valamint a boruszk poroszokat újabb írók ugyan nem sorolják a szláv törzsek közé; mindazonáltal kétségtelen, miszerint a kevert szláv nemzetiségekhez számítandók.

A germanizált szlávokhoz számíttatnak a következők:

A pomeránok — Po morje, azaz tenger mellett lakók — és a velük rokon kaszszubok ugyanott, kikben a szláv jellemvonás ma is erősen felismerhető: erőteljes, bátor nép, ma is maga fonja, szövö és festi öltözkékét. A mecklenburgiak — mikilinburgi — a régi vend, obotrid és vilcz szláv törzsek utódai; ide tartoznak a polábiak és vagriak a Keleti tenger délnyugati sarkában és Holsteinban. Pribiszlav vend fejedelem 1167 körül hozta be a kereszténységet, nem is sejtve, hogy az új vallás népének nemzeti függetlenségébe fog kerülni. Pribiszlav a mai mecklenburgi uralkodóháznak törzsapja. Számos, részben egészen tiszta szláv nevek tartották itt máig fenn magukat. Így Stargard — Stari grad — ó-város; Strelitz — azaz lövészek városa; Schwerin — vad- vagy vadász hely; továbbá Belgard — Belgrad, bjelo grad — fehér vár; stb. Az Elba folyam neve is szláv eredetű s a Laba szóból vette származását. Rügen szigetének lakói, hol a vittowi félszigeten az Arkona fokon állott a balti szlávok legnagyobb nemzeti szentélye Swetovid azaz a szent látnok tiszteletére, ki a négy világtáj szerint négy fejjel ábrázoltaték. A szorb-vendek Lausitzban, Sziléziában, Brandenburgban és a szászországi Meissen környékén; de túl az Elbán egész a Saale és Mulde folyókig. Nemesak a frank mondákban, hanem a német történelemben is nevezetes szerepet játszottak a vend-szorbok, kiknek törzséből szakadt ki a szerb nép is; s mely sok helyütt máig megőrizte ősi nemzetiségét úgy nyelvben, mint szokásban és viseletben. A poroszok vagy boruszok a tulajdonképeni porosz tartományokban, kivált pedig keleti és nyugati Poroszországban; kik sokáig idegenkedtek a kereszténység felvételétől, melyre később is csak a német lovagrend fegyverei által kényszerítették.

A tiszta szlávok és a germanizált szlávok mellett találjuk kivált Németországban és orosz területen a lett és lithván népet a góth, szláv és egyéb nyelvek keverékéből fejlődött tájnyelvvel, melyben azonban, mint látszik, a szláv képezi az erősebb elemet; továbbá a moldva vagy moldovini népet s a régi Oláhországban a rumúnji vagy rómaiakat, mint magukat nevezni szokták. Mindkettőnek nyelve keveréke a szláv, dák, kún és magyar szóknak, melyek közt azonban legszámosabbak a szláv és latin gyökök. Ide tartoznak még a sziléziaiak, kiknek neve

valószínűleg a Slenza — németül Lohe — folyótól származik. Feltűnő, miszerint a Sziléziában lakó vendek magukat szerbiknek vagy szerbeknek nevezik.

A felsorolt tiszta és vegyes szláv nemzetiségek mellett kiváltképen Oroszországban még számos idegen elemmel találkozunk a legrégibb idők óta; de a melyek talán az egy finn kivételével, mind elenyésztek vagy a tulajdonképeni nagy orosz nemzeti elemmel összeolvadtak. Már Nestor többeket felsorol ezen az oroszok közt élő idegen nemzetiségek közül. Így a mér-eket Rostów környékén és a Klestyin tó mellékén Pereszláv szomszédságában; a murom-okat az Oka folyó mellett, ott, hol a Volgával egyesül; a tseremissz-, mestsér- és mordvin-eket, kik délkeletre laktak az említett mér-ektől; továbbá a livoni liev- vagy lief-eket Lieflandban; és a csúd-okat Eszthlandban a Ladoga tavától nyugatra.

Ezek közül csak a csúdok vagy finnek tartották meg mai napig nemzetiségüket. Ámbár a finnek mint külön nemzet sohasem játszottak a történelemben kiváló szerepet, holott számuk és nagy elterjedésük ezt megengedte volna, azért mégis sok tekintetben magukra vonják érdeklődésünket. Már nyelvük anyag és alak tekintetében egészen sajátosos tünetényt mutat, nemkevésbé egész külső megjelenésük. Bayer szerint a csúd név annyit tesz, mint: skytha.¹⁾ Egész Szibériában és pedig a khinai határokig a csúd név ősnépet — Aborigines — jelent; így nevezik az oroszok ma is a finneket s a Peipus tó, mely a finni öbölbe szakad, általuk jelenleg is csúdi tengernek neveztetik. A finnek egy része magát Súoma — Lainen, azaz tó vagy mocsár — vidéken lakóknak nevezi: rokonaikhoz számíttatnak a már felsorolt: eszthek, mordvinek, csuvászok és cseremisszek; továbbá a perm-iek, az isórok vagy ingermanland-iak Szent Pétervár környékén; a lievek; a votjakok Kazán és Orenburg kormányzóságokban; a vogulok az Ural völgyeiben; az osztjak-ok az Irtis mentében és a lappok Svéd- és Norvégország éjszaki részeiben, kiket Prokopiosz szkrithfinneknek nevez, s kikerül azt mondja, hogy egészen állatias életet folytatnak; különben a finn mondákban is szerepelnek.

A finnek ázsiai őshazájukból nyugat felé húzódván, a mai Oroszország területén megalapíták a biarm-i vagy

¹⁾ Bayer Alterth. 192.

perm-i birodalmat a hasonló nevű fővárossal; de nemsokára a mindinkább tömörülő orosz törzsek által éjszaknyugatra szoríttatván, a mai Finnland-ban telepedének meg, hol azontúl megmaradának a nélkül, hogy többé nemzeti önállóságra emelkedtek volna. Új hazájukban csakhamar érintkezésbe jövének a szomszéd Svédországgal, kiknek királya Szent Erich keresztshadat vezetett a még pogány megtelepedők ellen 1157-ben s őket az evangelium felvételére kényszeríté; mely alkalommal Henrik upsalai püspök, „a finnek apostola” vértanú halált szenvedett.¹⁾

Ezen időtől fogva Finnland sorsa szorosan Svédországhoz fűződött; mint fejedelemség több helytartóságra oszlott s lakosai nem tettek soha komolyabb kísérletet függetlenségök megszerzésére. A tizenhatodik század közepén Agricola Mihály abo-i püspök behozta a reformácziót s nemsokára az egész finn nemzet az ágostai felekezethez csatlakozott. A tilsiti béke (1807) egy titkos záradéka Finnországot I. Sándor orosz császár rendelkezésére bocsájtá, miután orosz seregek már korábban benyomultak az országba, elfoglalták Abo városát és árulás útján kezükbe kerítették a fontos Sweaborg-ot. Az 1809 tavaszán a borgai országgyűlésen a finn rendek letették a hódolati esküt s ezzel az ország végleg az orosz birodalomba kebeleztetett mint külön alkotmányos nagyfejedelemség s a császár ünnepélyes ígéretet tőn: a finnek vallását, alaptörvényeit, szabadságait és kiváltságait úgy, miként azokat a rendek eddig élvezték — minden időkre épségben megtartani. Így képezi Finnország egész a mai napig Oroszország egyedüli alkotmányos jogokat élvező tartományát.

S miután ekképen úgy a szlávokról általában, valamint azon népekről különösen, melyek Oroszország területét már a legrégibb időkben benépesítették, röviden megemlékeztünk, áttérünk magára az orosz nemzetre, hogy annak eredetével és állami fejlődésével tüzetesebben foglalkozva, nemzeti történelmével alaposabban megismertessük olvasóinkat.

Számosan a szlávok közül, kik ugyanazon törzsből valának, mely a ljaechek elnevezése alatt a Visztula partjain lakott, a Dnjepr vidékére tették át lakóhelyeiket a mai kijewi helytartóságban s régi tartózkodási helyük után

poljéneknek, mezőségi vagy alföldi lakosoknak nevezték magukat. Ezen név lassankint elenyészett a régi Oroszországban, de megmaradt azoknak, kik az idők folyamában a lengyel birodalom megalapítóivá lettek.¹⁾ Ugyanazon szláv törzsből két fivér származott: Radim és Wjétko — a radimits és vjétits törzsek fejei; az első a Sossa partjain a mogilevi kerületben telepedett meg, míg a másik az Oka mellékén a kaluga-, tula- és oreli helytartóságokban. A deréviak, kik nagykiterjedésű erdőségeiktől vették nevüket, melyekben tanyáztak, a volhyniai helytartóságban laktak; a duljébiek és búgiak a Búg vagy Bog folyam vidékén; a lutitzek és tiwertzek a Dnjesztr torkolatáig és a Dunáig, kik már városokkal birtak és kereskedelmet folytattak; a fehér horvátok — bjelo chrováti — a Kárpátok aljában; a szevérik a poljének szomszédságában a Desna, Szem és Szula mentében a tsernigovi és pultávai helytartóságokban; a dregovitsek a minsk-i és vitebsk-i területeken a Prjipät és a Dűna között; a krivits-ek Twer, Szmolenszk, Pskow helytartóságokban a Dűna forrásvidékén s a Dnjepr és Volga mentében; a polotsánok vagy polotz-ok a Polota és Dűna összefolyásánál; végre a nowogorodi szlávok az Ilmen tó mellett. Ezen törzsek összességéből tömörült és kerekített ki az orosz nemzet az idők folyamában s kivált azon idegen, államalkotó elem hozzájárulásával, mely a nemzetnek tulajdonképeni politikai jelleget kölcsönzött, s melylyel később tüzetesebben fogunk foglalkozni.

Ugyanazon időre — melyben a felsorolt szláv törzsek állandó lakóhelyeiket elfoglalták — esik Kijew város alapítása is; melyről Nestor a következő elbeszélést adja: „Három fivér: Kij, Stsek és Choriv, Lybed nevű nővérével a poljének között lakott három halmon, melyek közül kettő a két fiatalabb fivér után Stsekovitza és Chorivitzá-nak nevezteték; az idősebb ellenben azon magaslatot választá lakóhelyéül, mely alatt most — Nestor idejében — a szborits-i rév van. Mindhárman ügyes és értelmes emberek és kitűnő vadászok valának, kik sok vadat ejtettek el a rengetegekben s a Dnjepr mellett egy várost alapítának, mely a legidősebb után Kijew-nek nevezteték. Némelyek azt mondják, hogy Kijew az említett átjárónál révész vala,

¹⁾ Gerschau, Versuch e. Gesch. Finnlands. p. 86, és: Keskinen, Finnland. p. 48.

¹⁾ Karamsin, Gesch. d. russ. Reiches I. p. 28.

de ez nem hiteles, sokkal valószínűbb, hogy népének vagy törzsének feje volt; az is mondatik róla, hogy ellátogatott a császárvárosba Konstantinápolyba, hol nagy tisztelettel fogadtaték. Visszajövet a Duna partjaihoz érkezett, hol nagyon megtetszett neki a vidék s azért gerendákból egy városkát épített a maga és övéi számára s ott lakozék huzamosb ideig. De az ottlakó népek nem jó szemmel néztek a megtelepedettekre, kik e miatt elhagyták a vidéket s Kij visszaköltözék az általa alapított városba, hol testvéreivel együtt élt egész haláláig. Azt a helyet azonban a Duna mellett, hol a gerendavároskát építé, mai napig Kijewetz-nek nevezi az ottlakó nép.

A Nestor által elbeszél s bizonyára régi hagyományokon alapuló monda csak annyiban érdemel komolyabb figyelmet, mert azt mutatja, hogy az oroszok már korán érintkezésben állottak Konstantinápolylyal, s hogy az Al-Dunán sokkal korábban birtak, bár átmenőleg telepítvény-nyel, semhogy kalandos támadásukat a byzancezi császárság ellen intézték volna.

Az évkönyvekből nem vehető ki bizonyossággal, hogy mikor keletkeztek a többi régi városok Oroszország területén: csak annyi állapítható meg biztosan, miszerint a krivits-ek által épített Izboszk, Polotzk és Szmolenszk, valamint a szevérik alapította Ljubets és Tsernigov már a kilencedik, illetve tizedik században léteztek. Egyébiránt nemcsak az orosz szlávok szerepelnek ezen időben mint város-építők, hanem a csúd-finn törzsek is; így nekik köszönik keletkezésüket többek között: Bjelo Ozero vagy Jezero — azaz Fehérvíz. — továbbá Murom és a később nagyfontosságú Rostow és Perm városok.

De az orosz nemzet megerősödését számos erőszakos körülmény megakadályozta: így főképen a belviszályok, melyek egyik törzset a másiknak elkeseredett ellenségévé tették s a közös nemzeti fejlődést megakasztották, sőt elégszer veszélyeztették. Továbbá és főképen az idegenek, — így a húnok, s kivált az avarok, ovri-nak nevezik az orosz évkönyvek, — betörése. Az avarok, kik a VI. és VII. században Dákiát is alávetették hatalmuknak, leigázták a Bug mellékén lakó duljébieket is; s miután a telepítvényeket kifosztogatták, a nőket, kiket előbb meggyaláztak, szekereik elé fogták lovak és ökrök helyett. Az orosz

évkönyvek, melyek nagy elkeseredéssel írnak az ovrik-ról, azt mondják, hogy a barbár jövevények nagy testi erővel birtak és felettén büszkék valának. A szerencsétlen országnak és népének ekkor hatalmas szövetségese támadt a döghalálban, mely a rablókat majdnem mind elragadta. Bukásuk Oroszországot a legnagyobb csapástól menté meg: emléküket egész a mai napig megőrzé a közmondás: kiirtattak mint az ovrik, s nem maradt sem törzsük, sem utódjuk.¹⁾

Azonban Oroszország nem örvendhetett hosszú békének az avarok eltakarodása után sem. Nemsokára két ellenség jelentkezett egyszerre, az egyik éjszokról, a másik délről: a norman varégiek és a khazárok. A kozárok vagy khazárok Ázsia belsejéből való kiköltözésük után hosszabb ideig a Kaspi-tenger nyugati partjain laktak s az örmény évkönyvekben már a harmadik században említettnek, mint a húnok rokonai. Nestor, bizonyára tévesen, fehér magyaroknak — bjelo ungri — nevezi őket. A byzancezi írók közül is többen magyaroknak vagy törököknek nevezik a khazárokat,²⁾ mi valószínűleg onnan támadt, hogy mindhárom nemzet egy és ugyanazon, vagy legalább hasonló tájszót beszélt s erkölcseiben is megegyezett. Feltűnő Nestor megjegyzése mindazáltal, ha tekintetbe vesszük, hogy Magyarország a Középkorban a keleti írótól Fehér Magyarországnak — Alba Ungaria³⁾ — is neveztették, mi bizonyára csak a régiekre való vonatkozással történhetett.

A khazárok a húnok bukása után nagy fénynyel és fegyveres hatalommal lépnek fel, mi megszerzi számukra a byzancezi császárok szövetségét, kik a khazár csakánokat fejedelmet megillető pompával fogadják; bizonyára első sorban saját gyengeségük és tehetetlenségük tudatában. Fegyvereik győzedelmeskednek Perzsiában, Örményországban, a Kaukázusban, az arabok elleni harcban — és Oroszországban.

Könnyen megérthető, hogy ilyen erővel a szétszórt orosz törzsek, melyek egy szerves egészet államilag még nem képeztek, — megmérkőzni nem birtak. A khazárok a VIII. században már a Dnjeper és az Oka mellékét is

¹⁾ Stritter, Mem. popul. Tom. I. 641.

²⁾ Stritter, Mem. pop. III. p. 543. 607.

³⁾ Gebhardi, Gesch. d. Reiches Ungarn, Band. I. p. 362.

elárasztották rabló hadaikkal: Kijew meghódolt a csakán-nak: példáját követik a leginkább veszélyeztetett szeveriek, a radimtsek és a vetitsek. „A kijewiek,” mondja Nestor, „minden kémény után egy fegyvert ajánlottak fel legyőzőiknek: mely alkalommal a bölcs khazár aggastyánok gyászos előérzettel a következőket mondták: „Ezen embereknek fogunk mi egykoron adófizetőivé lenni, mert fegyverük kétélű, míg a mieink csak az egyik élén vannak kiköszörülve.” A derék öreg krónikás azonban itt is csak mesét nyújt olvasóinak, mert a khazárok adó fejében nem pusztá fegyvert követeltek — miben a harcias népnek amúgy sem lehetett hiánya, — hanem minden ház után egy evetke szörméjét, mi, úgy látszik, kiváló becsesel bírt a barbárok szemében, s mely adónem felettén természetesnek látszik egy országban, melyben a meleg öltözék egyikét képezi a legfontosabb kellékeknek.¹⁾

A khazárok uralma szerenésére nem terjeszkedett ki egész Oroszországra, így a novgorodiak és krivitsek megőrizték szabadságukat mindaddig, mígnem tulajdon hozzájárulásukkal egy másik hatalomnak vetették alá magukat, mely minden időkre tartós nyomokat hagyott hátra az orosz nemzet társadalmi és politikai jellemében.

Alig mult el a veszély az ország déli részeiről, midőn éjszak felől bátor és vitéz hódítók jelentkezének, kiket a krónikák varégiaknak neveznek, s kik rövid idő alatt adófizetőiké teszik a csúdot, majd a szlávokat az Ilmen tó mellékén, valamint a szomszéd törzseket is. Ámbár ezen első éjszaki jövevények két év után zsákmánnyal megrakodva elhagyják az országot, nemsokára maguk a szláv törzsek hívják be őket újból az országba, miután folytonos viszálykodásaik és belvillongások közepette békés állapotokat teremteni nem bírnak. A meghívottak a Rusz törzsből, három fejedelmi testvér vezetése alatt jönnek be az országba kik Oroszország első fejedelmeinek tekinthetők, s kiknek neve nemsokára az egész ország elnevezésére szolgált. A három idegen fejedelem Rúrik, Snio vagy Szineus és Truwár volt, minden kétséget kizáróan normánnok: azon hatalmas éjszaki germán fajból, mely Angliában és Franciaországban, Nápolyban és Görögországban, valamint

¹⁾ Zsigmond király alatt a szlavoniai szlávok is szörmékben — mardurina — fizették adójukat, mi az orosz grivné-nek teljesen megfelel.

Magyarországban trónokat alkotott magának vitézségének és romlatlan ősi erkölceinek fölényével: s mely hivatva volt Oroszország történelmében is mint szervező és reformáló elem teljesíteni végzetszerű hivatását. Ezen nevezetes fordulópontot az orosz nemzet történelmében a 862. év jelezi.

Nestor a következőkben beszéli el a normánnok vagy varégiak meghívását. „Midőn a novgorodiak fejedelme Gosztomyszl már nagyon magas kort ért vala el, s nem érezte magát többé képesnek ily nagyszámú és nyugtalan népek kormányzására, az években és bölcseségben gazdag férfiú összehívá a nemzet véneit és előkelőit, s megparancsolá nekik, hogy halála után menjenek a varégiak országába, hol a régi császárokkal rokonságban álló fejedelmi származású férfiak vannak, s azok közül hívjanak be egyet az országba, ki azután azt bölcsen és erélyesen kormányozná. Gosztomyszl azután nemsokára meghalt s a novgorodiak nagy ünnepélyességgel takaríták el a derék férfiú tetemeit azon helyen, mely Wolotowo-nak hivatik. Azonban sokáig nem teljesítették a halott utolsó parancsát, s a helyett, hogy fejedelmet választottak volna maguknak, helytartók által intéztették ügyeiket. Ennek folytán a zavar, rendtelenség és nyugtalanlás oly magas fokra hágott, hogy végre nem maradt más hátra, mint Gosztomyszl tanácsát követve idegen földről hozni be uralkodót, ki rendet csináljon és igazságot szolgáltatson a viszálykodó népnek. Így hívaték meg Rúrik vagy Rúrik a varégi Rusz nemzetségből az orosz trónra.”

A középkori, de még inkább az újabbkori történetbúvárlatot sokat foglalkoztatta azon kérdés: hogy kik voltak a varégiak és a varégi oroszok? Ezen kérdésre mai nap egész bizonyossággal azt lehet felelni, hogy normánnok, skandináviai harcosok és kalandorok voltak, olyan értelemben, miszerint fegyverrel kezükben bejárták a világot s erejük és élelmességüknel fogva a népek és fejedelmek gyengeségéből hatalmas tökéet alkottak maguknak. Hogy a varégiak csakugyan normánnok voltak, az kitűnik a következőkből is. A skandináv mondákban és a skaldok vagy hős dalnokoknál sokszor találkozunk e nevekkal: Rúrik, Snio vagy Szineus és Truvór vagy Truvár. Továbbá az oroszországi szlávok a középkorban sokszor nevezetnek normánnoknak. Így Luitprand cremonai püspök, ki a

X. században kétszer megfordult Konstantinápolyban mint követ, ezeket mondja: „Az oroszokat normannoknak is nevezzük.“ Azután, volt a görög császároknak a XI. században egy külön testőrségük norman harczosokból alkotva, melyet a byzancezi írók varégiaknak — *Βαγγα* — neveznek, kik szerencsét próbálni jövének keletre, mit elég gyakran meg is találtak. Végre Constantin Porphyrogeneta, ki a X. században uralkodott, a Dnjeper forrásvidékéről szólva felsorolja a szláv és orosz, azaz varégiai helyneveket, miből a kettő azonossága világosan kitűnik.¹⁾ A norman elnevezés alatt a Középkorban tehát nemcsak a varégi oroszok értendők, hanem tágasabb értelemben az összes skandináv germán népek: dánok, svédek, norwégek, angolok stb., kik a VIII. század második fele óta az összes akkor ismert tengerpartok félelmes rémei valának s kik az izlandi hagyományok szerint vakmerő és kalandor útjaikban a véletlentől segítve az északamerikai partokig is eljutottak.

Mielőtt az orosz birodalom tulajdonképeni megalapításának történetére áttérnők, hogy azontúl a nemzeti fejlődést s annak eseményeit szakadatlan sorrendben kövessük, helyén valónak látjuk olvasóinkat a szláv népek szokásaival és erkölseivel, polgári intézményeivel, valamint foglalkozásával tüzetesebben megismertetni; hogy ekképen e nagy nemzet természetes lelki és testi tehetségeinek mértéke szerint következtetést vonhassunk annak jövődöbeli politikai és művelődési szereplésére. Ismeretes, miszerint az éghajlati viszonyok döntő és határozott befolyással vannak nemcsak a test fejlődésére és arányos alakulására, hanem az ember élet- és gondolkozásmódjára, valamint foglalkozására és egyéb szokásaira. S ezen tipikus különbségek oly jellemzően lépnek előtérbe a szerves világban, hogy az emberről ép úgy, mint a növényről megközelítő bizonyossággal megállapíthatjuk annak hazáját és élettani viszonyait. Az északi vidékek lakója szereti a mozgást, mely vérkeringésére gyorsító hatással van; szereti a munkát és rendezett tevékenységet, s minthogy sokat tartózkodik a szabad levegőben, teste edzetté válik s közönyössé lesz a levegő gyakori változásai iránt. A déli égöv lakója ellenben

¹⁾ Stritter, Mem. popul. Tom. II. 932.

kedveli a pihenést még akkor is, hogy ha arra nem igen szolgált rá: a forróság korlátozza izmainak rugékonyságát s fékezi munkára irányzott tevékenységét; s ha józan testgyakorlások által nem élénkíti izom és idegrendszerét, elpuhul és tehetetlenné válik.

Az éghajlati viszonyok eme jellemző befolyása sehol sem észlelhető oly feltűnően, mint az északi vidékek lakóinál. Már az egykorú írók arról tesznek műveikben tanúságot, hogy a szlávok rendkívüli testi erővel és bátorsággal voltak megáldva s fáradhatatlanok valának egy kitűzött munka vagy vállalat befejezésében. Nagy megvetéssel viseltettek a testi puhulás minden eszköze iránt, míg maguk közönynyel viselték a hideg, az éhség és egyéb nyomor hatását; meglegedének a legdurvább tápeszközökkel s kezdetleges társadalmi viszonyaiknál s egész igénytelen lényüknél fogva a romlatlanság és egyszerűség bélyegét viselék magukon. Erejük, gyorsaságuk s rendkívüli testi ügyességük által nem egyszer esodálkozásba ejtették a műveltebb és puhultabb görögöket. Sem a szédítő magasság, sem a feneketlen ingoványok nem valának képesek a vakmerő férfiakat útjokban feltartóztatni. S minthogy a szlávok a testi erőben és ügyességben látták megtestesülve a férfias erények legmagasztosabbikát, külsejükkel csak nagyon keveset törődtek, s még gyülekezeteikben is sártól és portól borítva jelentek meg. Egy szláv író mások után azt mondja, hogy e nép csak háromszor szokott életében mosakodni: születése, menyegzője és halála napján.¹⁾ A görögök e miatt sokat korholták őket; de kedvezően kiemelik magas termetüket, testük arányosságát és arcuk férfias kellemeit. Naptól barnítva az első pillanatra sötétes, barna arczbőrüeknek látszottak, azonban kivétel nélkül szőkék valának, mint az őseurópai fajok és a szlávok általában.²⁾ Hajukat hosszúra fonva viselték, mint ezt a régi magyaroknál is látjuk; kék szemük pedig hasonlóképen éjszakra látszott vallani.

A bátorság és vitézség, mint a férfias erő és önérzet kifolyása, kezdetben nem az emberi boldogság és jólét szolgálatában érvényesült, hanem a legönzőbb célok előmozdítására szolgált; — nem tekintetett erénynek, hanem

¹⁾ Raić, Gesch. d. slaw. Völker. I. Bd. V. Cap.

²⁾ Mascew, Gesch. d. Deutschen. Th. II. p. 212.

eszköznek, mely az erőszak szolgálatában jogtalanságot művelt, melyet azonban a társadalom jóhiszeműleg szentesített. Rablásra ösztönzött, mely a nemzeti érzület és büszkeség kifejlődését sokáig megakadályozta. S rablók hírében állottak állami szervezkedésük előtt mindazon népek, melyek később a polgárosodás és művelődés ösvényén hatalomra és tekintélyre emelkedének. Így a szláv törzsek is félelmes rablók valának kiknek közeledésével a polgárosodott byzanceziak rémülve menekülének övéikkel és kincseikkel. Rablási hajlamaikkal összefüggésben állott kegyetlenségük: mi egyébiránt az erőszak eme szomorú korszakát elég kirívóan jellemzi. Csakhogy a kegyetlenség ezen időkben a kötelesség parancsolta bosszú kifolyásának is tekinthető, mely szelídebb eszközöket, mint a vérengzést, nem ismert.

Ezen, háborúban oly kegyetlen, kapzsi és bosszúálló emberek, midőn kezdetleges hajlékaikba övéik közé érkeztek s letették az öldöklő fegyvert, közönségesen a legkedélyesebb, sőt elégszer gyengéd embereké változtak, kiknek jószívűségéről számtalan részben megható példát találunk feljegyezve a régi évkönyvekben. Prokopios és más egykorú író azt mondja róluk, hogy nyílt kedélylyel birtak, nem ismerték az álnokságot s felettén emberségesen bántak a hadifoglyokkal, kiket, ha magukat kiváltani nem birtak, szívesen befogadtak családjaikba.

Nem kevésbé magasztalólag beszélnek a régi évkönyvek a szlávok egy másik erényéről: a vendégszeretetről, mely egész a mai napig egyik feltűnő jellemvonását képezi a szláv népeknek, s mely nemzedékről nemzedékre híven átörököltetik az utódokra. Az idegent mindenkor nemével a kegyeletnek fogadák a telepítvényeken, készséggel megvendégelék s áldáskívánatokkal halmozák el. — midőn az kézről-kézre adva folytatta útját. Egyébiránt a vendéglátó felelős volt a jövevény biztonságáért, s ha azt valami baleset érte, a szomszédok mint rajtuk elkövetett sérelmet bosszúlták meg rajta. Midőn a szláv telepítvényes elhagyta lakházát. — melyet sohasem zárt el, — visszahagyta az elkészített étket, nehogy a távolléte alatt érkezett idegen frissítés nélkül legyen kénytelen a hajlékot elhagyni.¹⁾

¹⁾ Helmold, Chron. Slav. lib. I. cap. 83 és Giesebrecht, Wendische Gesch. Bd. I. 142.

Kereskedők és kézművesek szívesen ellátogattak a szlávokhoz, kik között sem rablótól, sem tolvajtól nem kelle tartaniok.¹⁾ Sajátságos és bizonyára jellemző, hogy egy szegénynek, ki nem volt képes az idegent sajátjából megvendégelni, a lopás megengedett, míg minden más alkalommal ezt a kihágást keményen elítélték. A vendégszeretet szent kötelességének gyakorlata még a gonosztettet is kimenté.

A szláv krónikák magasztalólag emlékeznek meg nemcsak a női szemérmetességről, hanem a férfiak erkölcsszigoráról is a házasesetben. A középkori évkönyvekben azt találjuk feljegyezve, miszerint a szláv nő, — ha özvegyiségre jutott, — nem akarta túlélni férjét, s vele együtt égetteté meg magát a máglyán.²⁾ Az özvegy, ki ezt nem tévé, családjától megvettetett. Ámbár a nő ki vala zárva a nyilvános tanácskozásokból, mégis gyakran követte atyját vagy férjét a háborúba, kivel minden veszélyt és nélkülözést híven megosztott. Midőn a Dunamelléki szlávok 626-ban Konstantinápolyt ostromolták, a görögök az ellenséges halottak közt számos nő holttestére akadtak a csatamezőn.³⁾ Az anyák harezosokká nevelték fiaikat s engesztelhetetlen ellenségeivé mindazoknak, kik övéiket megbántották, mert a vérbosszú a szlávoknál is nagy virágzásban állott.

Miként a régi pogánynépeknél mindenütt, a régi szlávoknál sem részesültek a gyermekek egyenlő figyelemben vagy gondozásban. Így a szokás jogot adott az anyának, ha családjá már amúgyis számos tagból állott, hogy újszülött leányát megölhette; ellenben a fiúgyermeket tartozott a haza szolgálatára megőrizni és felnevelni.⁴⁾ Ezen kegyetlen szokással összefüggésben állott ama nem kevésbé kárhózas jog, hogy a gyermekek agg, beteges és tehetetlen szülőiket, kik terhére váltak környezetüknek, megölhették. Ilyen erkölcsi tévedésbe sülyedhet egy alapjában kedélyes és jóindulatú nép, ha a vallásosság igaz eszméi által meg nem világíttatik.

Nestor, az orosz és vele rokon szlávok erkölceiről is megemlékeztén, azt mondja, hogy a poljének — lengyelek —

¹⁾ Helmold, Chron. Slav. lib. I. cap. 83 és Giesebrecht, Wendische Gesch. Bd. I. 142.

²⁾ Ditmar, Chron. Merseb. cap. 12.

³⁾ Stritter, Mem. pop. II. 72.

⁴⁾ Gebhardi, Gesch. d. Wenden. I. p. 9.

miveltebbek a többi szlávoknál és békeszerető természettel bírnak; a nőket előnyösen ékesíti a szemérmesség, s a házasság régi idők óta a legszentebb frigynek tartatik: minek folytán a családi tűzhelynél egyetértésnek és erkölcsi tisztaságnak kell uralkodni. A derévi szlávoknak ellenben durva erkölceik valának — miként a vadnak az erdőkben. mondja a becsületes krónikás, — kikkel a rengeteg sötétségében osztozkodának; ezek a félvadak mindent megettek, mi kezük ügyébe esett, egymás közt szüntelen pereskedő viszályban éltek, s a haragos fellobbanás pillanatában minden aggodalom nélkül megölték egymást: a házasság szentsége előttük ismeretlen volt, s közönségesen erőszakos módon rabolták a nőket. Hasonló durva erkölcsökkel bírtak a szevériek, radimitsek és vétitsek, előttük sem volt semmi szent vagy kegyeletos sőt sokáig hódoltak a soknejűségnek.

Az oroszországi, valamint a Dunamelléki szlávok nagy része egész a VI. keresztény századig szegényes kunyhókban lakott vad, félreeső helyeken, mocsarak közepette, melyek nehezen voltak átgázolhatók, úgy hogy az idegen vezető nélkül nem tudott eligazodni az ingoványos területen. Szüntelen az ellenség támadásaira elkészülve, a szlávok még eselt is használtak s lakóházaikban több kijárást alkalmaztak, hogy veszedelem idejében annál könnyebben menekülhessenek. Esztelen kapzsiságtól elvakítva Görögországban és egyebütt kerestek kincseket, holott azokat Dákiában közvetlen közelben nagyobb mennyiségben megtalálták volna, hogy ha a bányászat művelésére adják vala magukat.

A vendek és a többi északi szlávok már korán a földművelésre adták magukat és lemondának a nomád élet viszontagságairól, mely, mint látszik, természetes hajlamaiknak nem felelt meg. S minthogy azonfelül büszkék voltak csordáikra, melyek tenyésztését már korán rendszeresen űzték, mindenük megvolt, mire egyszerű és igénytelen életüknél fogva szükségük volt. A VI. században köles, pohánka és tej képezte főeledelüket; később azonban, kivált a görögökkel való érintkezés folytán igényeik az asztal kellemei iránt növekedtek, s vendéglátások alkalmával szerették asztalaikat értékesebb étkekkel megrakni. Mézszesz, melyet a vadméhek mézéből készítenek, kedvencz italuk volt; s valószínű, hogy ez vezette a szlávokat később a méhészet rendszeres kezelésére, miről még az ínycenz görögöknél is

híresek voltak. E kedvencz italukat áldozatképen bálványaik szobrai elé is rakták, hosszú szarúban és vetemények kíséretében.¹⁾

A régi szlávok ruházata felettén egyszerű volt, s többnyire állatbőrből állott az évszak természetes változatai szerint. Tacitus feljegyzései szerint a vend törzsek ruházata nem különbözött a germánokétól, s csak arra szolgált, hogy meztelenségüket elfödje. Még a VI. században felső öltöny nélkül harcoltak, sőt némelyeknél még az ing is hiányzott, s kiknek egyedüli öltözéke a vastag lábravaló volt. A nők hosszú öltönyt viseltek, mely egész testüket elfödé, s nagy előszeretettel díszíték magukat üveggyöngyökkel s egyéb az ellenségtől elvett drágaságokkal.

A szláv telepítvényeken számos idegen kereskedő megfordult, minthogy teljes biztonságot élveztek, kik áruikat marháért, vászonért, gabonáért, vagy egyéb az ellenségtől szerzett értékekért cserélték vala be. Nagy Károly az Elba és az Odera mellékén felállított határgrófságokban szabályozta a kereskedelmet a szomszéd szláv törzsekkel. Ezen kereskedés a határszéleken — márkákban — rendszeren vásár- vagy ünnepnapokon a frankok részéről szent misével vette kezdetét, honnan a német Markt és Messe elnevezése.²⁾ A Középkorban a Balti tenger mentében már számos szláv kereskedővárossal találkozunk, melyek az akkori idők forgalmi viszonyaira nagy befolyással valának. Ilyen volt a mesés s állítólag a tenger fenekére süllyedt Wineta vagy Julinum római telepítvény, mi azonban bizonyára tévedésen alapszik, mert ezen vidékre sohasem jutottak el a rómaiak, s mely az Odera torkolatánál feküdt; továbbá Arkona Rügen szigetén, Demmin, Wolgast és Belgrad Pomerániában. Winetát a szlávok egy derék krónikása a következőleg írja le: „Ott, hol az Odera a Balti tengerbe szakad, állott hajdan a híres Wineta, a szomszéd népek legjobb kikötője. Ezen városról sok csodálatos dolgot beszélnek, s az is mondatik róla, hogy az európai városok közt nagyság tekintetében az első helyet foglalta el. Egyedül a szászoknak volt megengedve a városban tartózkodni, de keresztény vallásukat szigorúan el kelle titkolniok, minthogy Wineta polgárai nagyon ragaszkodának pogány

¹⁾ Giesebrecht, Wend. Gesch. Bd. I. pag. 121.

²⁾ Giesebrecht, Wend. Gesch. I. 42.

isteneikhez; ámbár különben becsületes emberek hírében állottak, kiknek jó erköleaseik valának, s kik a legtagasabb értelemben gyakorolták a vendégszeretet szép szokását. A város gazdagon el vala látva minden országok árúival s bővelkedék mindenben, mi ritka és kellemes volt. Azt beszélük, hogy egyszer egy dán király jöve át a tengeren egy hatalmas hajóhaddal, s alapjában feldúlta és elpusztítá Winetát; melynek hatalmas romjait azonban még a XII. században is lehetett látni a mai Swinemünde közelében.¹⁾ Egyébiránt a szláv népek kereskedelme egész a kereszténység behozataláig többnyire csak cserekereskedésből állott, a pénzt nem ismerték, s az idegenektől csak aranyat fogadtak el cserébe. Az orosz szlávok kereskedelmi viszonyairól egész Rurik behívatásáig majdnem semmit sem tudunk.²⁾ Nagy Károly szigorúan megtiltá a határszéli lakóknak, hogy fegyvert a szláv törzseknek elárútsanak, valószínűleg ez volt Európában a legelső hivatalos fegyverkiviteli tilalom, miből aztán némelyek azt a következtetést vonták, miszerint egyáltalában a szlávok nem értettek a fegyverkovácsoláshoz; mi azonban bizonyára tévedés, mely onnan eredett, hogy fegyvereik különböztek a frank és szász népek fegyvereitől, akár anyag, akár pedig alak vagy észszerűség tekintetében. Magában azon tény, miszerint nem terjeszkedhettek volna, s nem válhattak volna oly veszélyessé a keleti császárság számára, ha alkalmas vagy megfelelő harczi eszközök felett nem rendelkeznek vala, melyeket a szükséghez képest bizonyára csak maguk állíthattak elő, kizárja a fennebbi feltevést. Egyébiránt a szláv népek általános harczi jelleme megsemmisíti ezen feltevés lehetőségét.

¹⁾ Helmoldus, Chron. Slav. I. 2.

²⁾ Gebhardi, Gesch. d. Wenden u. Slav. I. 44.

Harmadik fejezet.

Kereskedelem és ipar. — Építészet. — Művészet; zene; táncz. — Népies játékok. — Kormányforma. — A hatalom megkülönböztetése és képviselői. — A vallás és a különböző istenek. — A jó és rossz elem a vallásban. — Nemzeti szentélyek. — Az orosz szlávok vallása és pogány istenei. — A papok tekintélye és befolyása. — A halottak eltakarítása.

A szlávok értelmi és művelődési fejlődésére nagy befolyással volt azon hosszas és sokszoros érintkezés, melyben a görögökkel állottak; kiktől eltanulták az építészetet, a kereskedelmet s az iparnak mindazon ágait, melyekre helyi viszonyaiknál s egyéb körülményeiknél fogva leginkább szükségük volt; miáltal lassankint a finomodottabb élethez szoktak s erkölcsi tekintetben is kedvezőbb haladást mutatnak. Fából nagy ügyességgel különféle emberi s állati alakokat faragtak, melyeket tarka színekkel vontak be s melyeknek sem a nap heve, sem az eső nem ártott. Régi vend sírokban számos jól dolgozott s csínnal kiállított urnát és egyéb agyagedényeket találtak, melyek állati képekkel valának díszítve s egy nemével a tartós máznak bevonva. De fegyverek is találtattak itt, vetődárdák, kések, pengék, török ezüsttel kirakva s nem közönséges ízléssel dolgozva. A csúdok már jóval Nagy Károly előtt foglalkoztak a bányászattal, mely a fegyverek és egyéb eszközök előállítására szükséges érczetek szolgáltatáta. Hogy a szlávok a bányászatot a csúdoktól gyorsan elsajátították, az valószínűnek látszik azon régi leletekből, melyek alakja és kivitele kizárólagos szláv jellegre vallanak, valamint azon körülményből, hogy számos német szó, mely a bányászatra vonatkozik, tisztán szláv gyökökre vezethető vissza.¹⁾ Mecklenburg nagyhercegségben Prittwitz közelében s a

¹⁾ Thunmann, Alterthümer d. Obotr. 262.

Tollensen tónál a XVII. században szláv bálványok ércszobrai kerültek napvilágra, melyek kizárólag szláv művészek műveinek tekinthetők. Kétségtelen, hogy ezen szobrok a legrégibb időkbeli valók, minthogy úgy anyag mint kivitel tekintetében a kezdetlegesség bélyegét viselik magukon; a művésznak még nem volt megérett ízlése és tapasztalata az érczek arányos feldolgozásában, mert a fejet, törzset és a végtagokat külön-külön mintákba önté és pedig felettén durván. A régi szlávok ügyes kőfaragók is voltak, mint ezt számos simára dolgozott kölemezekből következtetni lehet, melyeken különféle alakítások láthatók.

Minthogy a szlávok ép úgy mint minden régi népek a harczi tevékenységben keresték és találták fel legfőbb gyönyörüket, az előbbieket is csak esekély előmenetelt tettek az építészetben és a művészet különböző ágaiban. A régi népek irtóztak minden olyan foglalkozástól, mely időt és türelmet igényelt s mely csak békés viszonyok között volt gyakorolható. Ez az oka annak is, hogy nem építettek maguknak sokáig szilárd lakházat s még a hatodik században is vesszőkből font hajlékban laktak, mely alig vala képes a kemény embereket az idő zordonsága ellen némileg is megvédeni. Még a későbbi városok is alig valának egyebek kunyhók halmazánál, melyeket eleven sövény vagy földhánt földsáncz vett vala körül. S a kunyhók közepette állottak a bálványoknak szentelt hajlékok, könnyű anyagból készült szellős helyiségek, mert a pogány szlávok azt tartották, hogy az istenséget, azt a szabad hatalmas szellemet nem szabad mint egy foglyot zárt helyiségben helyezni el, elegendő napfény és levegő nélkül.

Ámbár a fényűzés és kényelem előnyeit és kellemeit nem ismerték, mely a déli népeknél oly sok szép és nagyszerű alkotást hozott létre, azért a régi szlávok mégis találtak módot arra, hogy szerény kunyhóikban a vidám múzsa legkellemesebbikét — a zenét meghonosítsák; mert az embernek, bármely éghajlat alatt lakjék és bármely fokán álljon a műveltségnek, két szükséglete van, melynek kielégítése után legelőbb törekszik: a táplálkozás és hajlék, és a mulatság mint üdülés: amazok a testi fennmaradás biztosítékai, emez a kedély nem kevésbé szükséges tápláléka a hallás segítségével. S a szláv népek már a legrégibb időkben nagy barátai valának a dalnak és zenének. Ama

éjszaki szlávok, kik az avarok kegyetlensége elől a byzancezi császár védelme alá menekülének, fegyver nélkül tették meg a nagy utat, egyedüli kísérőjük és talán védelmezőjük szerény és kezdetleges hangszerük volt, melylyel nem ritkán megengesztelték rosszakaró ellenségeik szívét. A dudát és a tilinkót már a legrégibb időkben ismerték a szláv népek. Mindkét hangszer ma is oly kedvelt és népszerű e népeknél, mint őseik előtt volt. Nemcsak a béke és pihenés nyugalmas napjaiban, hanem a harcban is hű kísérője volt e két hangszer, melynek hangjainál hevesebben vert szíve, fokozódott bátorsága, vagy közönynyel nézett a legnagyobb veszélynek eléje. Prokopios meséli, hogy egy alkalommal az egész tábor a zene által mámoros álomba ringattatta magát és senki sem gondoskodott óvintézkedésekről, minek folytán érzékeny vereséget szenvedének. Ugyancsak Prokopios ezen alkalommal azt a botlást követi el, hogy a szlávokat avaroknak nevezi: a mi azonban az egykorú byzancezi írónál többször is előfordul.¹⁾ Számos ősrégi szláv népdal maradt fenn a mai Németországban, kivált a Lausitzben és a hannoveri Lüneburg környékén; de a legtöbb a délszláv horvátok és dalmaták közt található. Oroszország és a Duna melléke aránylag nem ily gazdag; talán azért, mert ezen ősi dalok többnyire a pogány istenekre való vonatkozással bírtak s a későbbi keresztény papok által minden eszközökkel elnyomattak. Ezen dalok többnyire győzelemmel és harczi dicsőséggel foglalkoznak; magasztalják a nemzeti hősök tetteit és hasonló cselekedetekre buzdítják és lelkesítik a hallgatókat. Így keletkezett a férfias erények dicsőítésére mindenütt a költészet, mely élénk és megragadó színekben tárta fel a dicsőség ragyogó világát a képzelem heve által amúgy is könnyen gyulékony lelkekben. E dalokban ünnepli a nép mai napig nagy őseinek és azok vitézi tetteinek emlékét. De nemesak komoly harczi dalokban gazdagok a szláv népek, hanem olyanokban is, melyek az embereket pajkos jókedvökben, vidám játékok közepette tüntetik fel; midőn megfélelkezve az élet küzdelmeiről és bajairól gondtalan kedvtelésnek engedik át magukat.

A zene sajátos hatása az idegekre okozza, hogy az

¹⁾ Gebhardi, Gesch. d. Slaw. Br. I. p. 6.

ember rhytmikai mozdulatok által igyekezik azt kifejezni; mi által a táncz keletkezik, mely még a vad népeknek is legkedvesebb időtöltése. A mai: orosz, cseh és dalmát körtánczról — kolo — meglehetősen bizonyossággal lehet az ősz sláv tánczra következtetni, melyet a régi népek pogány isteneik szobra vagy szentélye körül avagy más örömdetes esemény alkalmával lejtettek.

A zenével és a tánczszal szoros kapcsolatban állottak a népies játékok, mely alkalommal nemesak az ifjak, hanem a férfiak is vívásban, ökölharcban és versenyfutásban mutatták be erejüket és ügyességüket. Ezen játékok részben egész a mai napig fenntartották magukat a sláv népeknél, mintegy hű képét nyújtva a háború erőt, bátorságot és ügyességet igénylő mozgalmainak.

Miként minden régi nép, úgy a sláv sem ismerte sokáig egy rendezett államforma előnyeit és jótéteményeit: szilaj és kemény természetéből önként következett, hogy nem érzett hajlandóságot magát egy uralkodó vagy rendszer hatalmának vagy fenségének alávetni s féktelen szabadságszeretetében megvetette a törvényes fegyelem parancsolta jótékony kényszer elismerését. Személyes szabadságát és függetlenségét a legfőbb értéknek tekintette, melyet nem áldozott fel sem a közjónak, sem egy eszmének, mely még körvonalaiban sem tudta megnyerni tetszését. A gazda szabadon és korlátlanul uralkodott hajlékában: az atya gyermekei, a férj neje, a fivér nővérei felett. Mindenik épített magának egy külön kunyhót, bizonyos távolságban a többiektől — melyben azután minden korlátolás nélkül gyakorolhatta egyeduralkodó jogait. S a nélkül, hogy az összességnek szabadságot engedett volna — maga a legkorlátlanabb szabadságot gyakorolta. Így minden család egy független kis köztársaságot képezett, melyben azonban csak egy parancs, egy akarat érvényesült. Mindazonáltal ezen családok régi szokások alapján egy nemévé a közös egyesületnek szervezkedének, bizonyára a közös érdekek sikeresebb megvédése tekintetéből.

Ha fontos események adták elő magukat, mindnyájan összegyűlekedének, kik egy törzsből valának, hogy a családok egyesülete vagy a közügy érdekének megóvása tekintetéből tanácskozzanak. Ilyen alkalommal érvényesült

az öregek tekintélye leginkább, a tapasztalat ezen eleven könyveinél, kiket kegyelettel hallgatott mindenki.

Minthogy írni és olvasni senki sem tudott, ezen öregek valának a fiatalabb nemzedék tanítói, kik az élet tapasztalataiból meritett bölcsességüket értékesítették, midőn az ifjabbaknak tanácsokat osztogattak, útbaigazítást adtak. Ekként elégítették ki a mindennapi tudvágy vagy kíváncsiság is — az értelmi fejlesztés első lépése. A közös gyűlekezetekben választottak a vezérek, kik a harczi tömegeket háborúba vitték; itt beszéltek meg mindazon ügyek, melyek mindenkit érdekeltek. A fejedelmek, vagy törzsek fejei azonban korántsem gyakoroltak korlátlan hatalmat, kivéven a közösen választott vezér a háború ideje alatt; s ha kalandos vállalatokról visszatértek, mindenki megint a legelsőnek, vagy legnagyobbnak tartá magát, s kunyhójában újból folytató korlátlan uralmát.

Természetes, hogy ezen kezdetleges állapotoknak az idő folyamában jótékony változásokon kelle keresztül menniök. A slávok kifosztogatták a byzanci birodalmat, hol számos szükséglettel és élvezettel ismerkedének meg, melyeket visszatérve szegényes otthonjukban hiába kerestek. A kölesönösség érzete kezdé közelebb hozni egymáshoz az embereket; a merev elkülönítés lassankint megszűnt s házaikat most már közelebb építék egymáshoz: a vadonban szétszórt hajlékok egymásnak többnyire idegen lakói kezdenek tömörülni és községet alkotni, a későbbi államközsület eme legelső mintáját. Mások, kik a pompás városokat, a virágzó telepítvényeket megkedvelték s nem érezték magukat többé jól hazájuk zord rengetegeiben, elhagyák ősi kunyhóikat s beköltözködének a császárság területére s inkább feláldozták függetlenségüket, semhogy lemondani tudtak volna a míveltség egyszer megízlelt csábító kellemeiről.

A frank birodalom terjeszkedésével és hatalmi állásának növekedésével ugyan számosan a sláv törzsek közül idegen fenhatóság alá kerültek, de azért szabadságszeretetüket megőrizték s mihelyt a körülmények alkalmat nyújtottak, készséggel megragadták, hogy elvesztett önállóságukat visszaszerezzék maguknak. Itt is, mint a pogány szászoknál, egyedül a kereszténység volt az, mely később

kibékíteni segíté sorsukkal s a művelődés és államosodás jótevény ösvényeire vezeté a szlávokat.

Kiváltképen Nagy Károly és a véres leveretésük után vele szövetekezett s most már keresztény szászok voltak azok, kiket a szláv törzsek gyűlölete leginkább környezett; és pedig oly mértékben, hogy az utóbbiakkal hozták vonatkozásba a sötét, a rossz szellemet, Czernibog volt a neve, kit elég különösen a szászok lobogóin és ezimerében látható oroszán képében ábrázoltak. Nagy Károly, a hatalmas és rettegett uralkodó nevével pedig csekély módosítással azontúl magát a fejedelmi méltóságát jelölék meg a kralj — király — szóban; ép úgy, mint az éjszaki skandináv népek a jarl — angolul earl — szóban a király vagy határgrof megkülönböztetését; mi később némi változáson ment keresztül a gyakorlati használatban.

A szláv népkormány lassankint aristokratikus jelleget öltött s ez által mindinkább közeledett a monarchikus formához. Jeles hadvezérek és böles tanácsadók a bajban nagy befolyásra emelkedének a nép előtt, mely őket talán önkéntelenül mindig nagyobb hatalommal ruházta fel, míg nem egyszer, de már késő, azt vette észre, hogy kegyeltjeik magasán fölötté állanak a tömegnek. Így emeli fel a dicsőség, a tömeg hálája vagy a szerencse az embereket a legmagasabb polczra. A chehek személyes jellegű viszályok elintézése czéljából, még mielőtt törvényekkel birtak volna, kiváló polgártársaik közül választottak bírakat maguknak, kiknek ítéletét azután feltétlenül elfogadták. Ezen bírakból lettek később a kiváltságosak, majd a nemesek, kik mindenütt, hol keletkezének, az osztályhatalom birtoka után törekedtek.

A hatalom eme kiváltságos képviselői a szlávoknál: bojár, wojwod, knjáz, pán, zsupán, karol vagy kralj stb. neveket viseltek. Az első kétségkívül a boj — viszály — baj szóból származik s valószínűleg egy kitűnő harczos megkülönböztetésére később pedig Oroszországban, valamint Lengyel- és Oláhországban az előkelő birtokososztály megkülönböztetésére szolgált. Wojewodok vagy vajdáknak közönségesen csak a hadvezérek — Herzog németül — neveztek; később azonban a béke idejében is megmaradt annak, ki uralmat vagy hatalmat gyakorolt polgártársai felett. A knjáz talán a konj — ló — szóból ered s mint

czím annak adaték, ki lóháton ment a harciba; minthogy a ló egyike volt a legbecsesebb tulajdonnak a régi szláv népek szemében, mit bizonyítani látszik azon körülmény is, hogy Pomerániában a Középkorban harmincz ló fölért egy nagy vagyon értékével. Minden lótulajdonos knjáznak neveztek, novilis capitaneus et princeps.¹⁾ A Lausitzban. Porosz- és Szászországban a régi vend községekben mindenki udvariasságból knjáznak, a nő pedig knjeginának neveztek. Lengyelországban nemcsak a hadvezér, hanem a bíró is knjáznak neveztek; valamint Horvátországban, Szerbiában és Dalmátországban is. — A pán szó egy jelentményű a bán szóval, mely hatalmas kormányzót jelent; Constantin Porphyrogeneta, a történetíró szászár azt mondja, hogy a pán Horvátország három nagy kerületének helytartója volt, ki a szabad ég alatt tartott népgyűléseken az elnöki tisztet viselé. Csehországban egész a XIII. századig gazdag nagyot. Lengyelországban egész máig urat jelent a pán szó. A kerületek a szláv tartományokban zsupánsztova s azok fejei zsupánoknak — ispánoknak — neveztek. A zsupánok a közigazgatás és sokáig az igazságszolgáltatás legfelső közegeinek tekintettek úgy a mai germanizált szlávoknál, valamint az osztrák-magyar monarchiák déli vidékein lakó szláv népeknél is; sőt valószínű, hogy ezektől ment át a honfoglalást követő időszakban Magyarországra és befolyással volt az ispánságok, illetve a várispánságok alapítására is. A kralj szó végre, mely kivált a délszlávoknál volt elterjedve, Nagy Károlytól vette nevét s majdnem azonos volt a knjáz jelentményével. Némelyek ugyan azt állítják, hogy a kara szóból ered, mi állítólag büntető bírót jelent, vagy az örmény karol szóból, mi azonban könnyen felismerhető tévedésen alapul, mint ezt egy hivatott szlávista állítja.²⁾

Már a mondottakból világosan kitűnik, hogy a régi szláv népek függetlensége katonai szervezeten alapult; azonban sem a bojárok, sem a vajdák, zsupánok vagy kralj-ok nem voltak korlátlan urai a népnek, mely gyakran egyhangúlag megvonta tőlük bizalmát, ha azzal visszaéltek, vagy arra magukat érdemtelenné tették. Természetes, hogy itt is, mint mindenütt, hol a népakarat döntő befolyással

¹⁾ Gebhardi, Gesch. d. Slaven. I. p. 52; és: Schlözer, Russ. Annalen. I. p. 174.

²⁾ Dobrowsky, Gesch. d. böhm. Sprache. I. p. 324.

volt a kormányzás formájára és képviselőjére, a tömeg ingatagsága és megbízhatatlansága sok belső zavarra szolgáltatott okot. A hatalom örökös jogát egy régi nép sem kedvelte; talán azért, mert a tapasztalat szerint a leghatalmasabb apáknak nem ritkán gyenge és megbízhatatlan fiaik valának.

A fejedelem vagy wojwod — azaz vajda — megválasztása sok helyütt nagy körülményességek és szertartások közt ment vala végbe. Így a szlapon Karinthiában a megválasztott szegényes öltözékben jelent meg a népgyűlésen, melynek méltóságát köszönheté. A gyűlésen egy földművelő elnökölt, ki egy trónszerű magaslaton, vagy egy faragatlan nagy kövön foglalt helyet. A megválasztott ünnepélyes esküt tett, hogy védelmezője leend a vallásnak, továbbá az özvegyeknek és árváknak, s hogy szigorral és híven fog őrködni az igazság felett. Ezzel az elnöklő földműves elé lépett, ki fölemelkedék és átengedé neki eddigi ülőhelyét. Most körébe vette a jelen volt nép és a polgárok hangosan elmondák a hűség és engedelmesség esküjét. Mialatt ezen egyszerű szertartás végbe ment, két előkelő polgárnak jogában állott a búzaföldeket mindenütt lekaszálni s a falvakat felgyújtani; emlékeztül arra, hogy őseik egykoron azon ezélből választottak maguknak közös fejedelmet, hogy az erőszakos kihágókat megfékezze és megbüntesse.¹⁾

Ámbár a szláv népek is sokáig idegenkedtek a hatalom örökségének behozatalától, azért bizonyára többeknek fejedelmek közül sikerült, az uralmat családjában megerősíteni. A hatalom öröklésének azonban majdnem mindenütt az volt a leghátrányosabb következménye, hogy a fejedelmek az örökséget fiaik között felosztották, mi által magát a hatalmat is esőkentették s nagy és erős birodalmak alakulását megnehezítették. Feltűnő, miszerint ezen feldarabolások a kereszténység behozatala előtt sokkal gyérebben fordultak elő.

A fejedelem a nép ügyeit mindig nyilvánosan a vének gyűlekezetében tárgyalta, legtöbbször az erdők titokzatos magányában, mert általános vala azon hiedelem, hogy az ítélő istenség — *Prowe* — sűrű és lombos vén tölgyek árnyékában tartózkodik. Az ilyen helyek, valamint a fejedelmek lakóhelyei is a szentség hírében állottak és senkisem

¹⁾ Gebhardi, Gesch. d. Slaven. I. p. 54; és: Valvasor, Krain, p. 68.

merészkedék azok körébe fegyveres kézzel belépni: s hol a legnagyobb gonosztevő is biztos menedéket talált. A fejedelmek — knjaz, wojwod vagy králj — ekképen háborúban és békében vezérei valának a népnek, mellettük azonban kiváló hatalmat képviseltek a papok vagy táltosok, kiknek tanácsa és utasítása elől a leghatalmasabb fejedelmek sem zárkozhatának el; ők döntöttek rendesen a háború vagy béke kérdése felett, aranyat és fegyvert tettek a bálványok lábai elé s szabtak törvényt a legyőzötteknek, mely alkalommal nekik egy csomó haját és egy maroknyi füvet nyújtottak át. Egyébiránt a nép rendes adót fizetett fejedelmének; csak hogy ezt önként és minden kényszer nélkül tette.

A társadalmi együttlét s a család szentélyének jelentménye már korán a vallás fogalmára vezette az embereket: mi által a szunnyadozó értelem nyilvánulása is lényegesen elősegítették: maguk a világi törvények is csak az erkölcsi érzület tisztulásának eredményeiként tekintendők. Az ember gyengeségének és tehetetlenségének tudatában már korán támaszt keresett egy magasabb lénynél, melynek fogalmával ugyan nem volt tisztában, de melyről tudta vagy legalább sejté, hogy annak hatalma uralja a mindenséget. A VI. századbéli szláv népek, a villám alkotóját, a mindenség istenét vallották magukénak.¹⁾ Ezen felfogás a természetember kedélyének egészen megfelel. Az égi háború fenséges látványa s a láthatatlan kezektől szórt villám bámulatra ragadta az egyszerű és tudatlan embereket, de egyszerűsmind remegéssel és félelemmel is töltötte el. A félelem volt a pogány kultus megteremtője, miként a szeretet és bizalom a keresztény vallásé. A harc közepette, az élet különféle bajaiiban és megpróbáltatásaiban bizalommal fordult az ember a villám küldőjéhez, a mindenség hatalmas urához, kinek örömmel áldozott bikákat és egyéb állatokat, csak hogy annak haragját magáról eltávolítsa. Úgy látszik, mintha a végzetben való hit a szláv népeknél nem lett volna általános elterjedve, ámbár e keleti tannak több helyütt akadunk nyomára; jó és rossz szellemek, folyók, vízitündérek — russalkij a régi oroszoknál — népesítik be a földet és levegőt s ezekhez fordul a tehetetlen ember gyámoltalanságának tudatában. Különféle bálványaik valának, melyeket

¹⁾ Stritter, Mem. pop. II. p. 28.

nagy tiszteletben tartottak, minthogy azon véleményben voltak, hogy azok a halandóról mindazt eltávolítják, a mi annak ártalmára lehetne. S a nagy tömeg földre veté magát s arczával érinté a bálvány lábait, egy fa-, föld- vagy otromba éreztömeget, melyről meg vala győződve, hogy az lelkének és testének üdvét előmozdítja.

Azonban az erkölcsi jó és rossz fogalma a szlávoknál sem volt ismeretlen; mindkettőt megtaláljuk a fehér isten — bjelo bog — és a fekete isten — czerni bog — képében, az első a világosság, a — jó, a másik a sötétség, a rossz képviselője volt. Az egész primitív dualismus élénken emlékeztet bennünket az ázsiai mazdaeismus kettős elemére. A bjelo boghoz folyamodott a szorongatott szláv, ha segélyre és támaszra volt szüksége s az isten mindig jónak és kegyesnek bizonyult azok iránt, kik úgy a békében, mint a háborúban megtették kötelességeiket; kik tárt ajtóknál fogadták az idegen jövevényt és sohasem zárkóztak el a jó cselekedetek elől.

Minthogy azonban nyomorúságos és küzdelmes életökben sokféle volt, mit a jó fehér istennel összeegyeztetni nem bírtak s mi nyilvánvalólag az ellenkező hatalom, a rossz művének látszott lenni, azért mindent, mi az embernek ártalmára vagy kárára volt, — a czerni bog — a rossz szellem művének tekintették. Hogy megengeszteljék, áldozatokat nyújtottak neki azon serlegekből, melyekből különben csak a jó istenség dicsőítése alkalmával szoktak vala inni. Már említettük, miszerint a czerni bogot az oroszán alakjában jelképezték a szászok iránt táplált engesztelhetetlen gyűlöletre való tekintetből. A nép erősen hitte, hogy a czerni bog az, ki az embert rémületbe ejti éber és alvó állapotban s hogy egyedül a jósok és papok képesek haragját eloszlatni; innen származik azon engedelmes odaadás, melylyel papjaik iránt viseltettek. A jósok és varázslók a szibíriai sámánok módjára legtöbbször a zene szelíd hangjai által igyekeztek a haragos istenséget megengesztelni; mi bizonyára jellemző az értelmi hátramaradás ezen korában, ha tekintetbe vesszük, miszerint a zene közvetlen hatása által az emberi kedélyre s a kitörő szenvedélyek fékezésére a keresztény kultus behozatalánál is nevezetes szerepet játszott.

A sok pogány istenség között első helyet foglalta el

a balti szlávoknál a Swaetovid-Szwanthewit a német krónikákban — kinek nagy hírű szentélye Rügen szigetén állott egy a tengerbe nyuló sziklás magaslaton; s melynek tekintélye oly nagy vala, hogy a távol Dániából királyok jövének — kik már a kereszténység híveinek vallották magukat — hogy áldozatokat mutassanak be neki. Swaetovid nagy látóerővel bírt s a jövő titkait mind ismerte, ő volt egyszersmind a harezosok védelmezője és jutalmazója. Emberi nagyságot meghaladó bálványszobra, mely különféle faburkolattal volt körülvéve, négy fejet — a négy világtájat — és kettős mellet mutatott mesterséges és jól gondozott szakállal s nyírott hajjal; végtagjaival a földben állott s egyik kezében mézszeszszel megtöltött szarút, a másikban egy íjjat tartott. Mellette, a falazaton függött nyerge és a kantárszára, továbbá hatalmas fegyvere ezüst pengével és ugyanolyan fogással.

A szlávok régi krónikása Helmold azt meséli, hogy a rügeniek a Swaetovid képében tulajdonképen Szent Vid-et tisztelték — mire neve némileg rámutat — miután ezen szentnek csodás tetteiről hallottak azon térítő szerzetesektől, kik körükben bár eredménytelenül megfordultak. Ezzel kapcsolatosan felemlítendőnek tartjuk azon körülményt, hogy az Adria melléki szlávok most is nagy tiszteletben tartják Szent Videt, kinek ünnepét ma is számos pogányos külsőségek között szokták megülni.¹⁾

A Rügen szigetén lakó szlávok azonban Swaetoviden kívül még három más bálvány körül csoportosultak; kik közül az első Rugevit a hadisten volt, hét arczczal, ugyanannyi karddal, melyek mind hüvelyükben övének függtek, míg nyolcz kivont kardot kezében tartott; a másik Porewit volt, öt fejjel, de fegyver nélkül s kinek közelebbi jelentményéről nincs tudomásunk; a harmadik végre Porenut, négy arczczal, az ötödik mellén vala látható, erős szakállal, balkezeivel homlokát érinti; őt tekintették a négy évszak istenségének.

Nagy tisztelet tárgyát képezte, s nagy látogatottságnak örvendett a mai Mecklenburg Rhetra városában Tollensen tó mellett *Radegast*, ki Swaetowit mellett az éjszaki szlávok legtekintélyesebb istenségének tartatott, s többek véleménye

¹⁾ Gebhardi, Gesch. d. Slaven I. p. 25.

szerint a vendégszeretet fenséges képviselőjének tekintett, mit neve is igazolni látszik, radü gosztjam — azaz vidám vendég, vagy vendéglátó. Azonban külseje nem felelt meg nevének, mert inkább borzadályt, mint bizalmat ébresztő vala: egy oroszlánfő, melyen egy lúd ült; azonfelül bivaly fejjel mellén; néha öltözék nélkül, máskor némi mezben ábrázolták, kezében egy nagy baltával. A szentélye fölött látható felírásból kitűnt, hogy nem mindig mint jó szellem működött az emberek közt, hanem gyakran mint haragvó és bosszúálló. Bremai Ádám krónikájában olvassuk, hogy Radegast szobra színaranyból vala s bizonyos ünnepies alkalommal bíboros ágyba fektették; mi azonban valószínűleg tulzás, mert ugyanaz a szerző egy más helyütt azt mondja a svéd uppsalai templomról, hogy az minden ízében aranyból készült. A többi szláv pogány istenségek közül még megemlítendőek a következők.

A *Ziwa* — vagy Siwa — mely az élet és a jó tanácsok személyesítőjének tartaték; s kinek szentélye a mecklenburgi Ratzeburg közelében keresendő. Mezbe burkolva ábrázoltaték egy megnyerő női alakban, fején egy meztelen fiú alakjával, kezében szőlőfürtöt tartva, mi azt látszik bizonyítani, hogy kultusa a déli szlávoktól került a Balti tenger melléki fajrokonokhoz. Úgy látszik, hogy a szláv *Ziwa* a germán Freya, az éjszaki Venus utánzata; mert az antik görög mythologiai alakokkal már a skandináv-izlandi mondákban is gyakran találkozunk. A vidám és dalkedvelő *Ziwa* némelykor a kakuk alakjával is azonosítatik, mint az ébredő természet hírnökével. S midőn a jósmadár kimért szózatával betölté mezőt, berket, sietve keresék őt fel az emberek, ifjak és öregek, hogy kérdéseikre választ kapjanak tőle. S az élet, a *Ziwa* ezen ártatlan személyesítőjében, mint a tavasz várva várt hirdetőjében tisztelék az éjszaki szlávok a tavasszal megifjodott természetet. Bizonyos, hogy a kakuk ezen ősidők emlékeiben őrizte meg egész a mai napig jóstehetségének népszerűségét.

A *Ziwa*, az élet rokonszenves személyesítője mellett találjuk ellentétét — *Szmrtnitza* — a halált; a halál küldönczét, ki sötét éjszakákban felkeresi az emberek hajlékait, hogy tudtokra adja, miszerint egyik vagy másik tagjának életfonala immár fogytán van. A *Szmrtnitza* a megdermedt, élettelen természet, a tél jelképezése gyanánt is szerepel.

Kiséretében van néha, mintegy enyhítendő könyörtelenségét: a *Psipolnütza*, a búzát osztogatója szellem s *Wodny*, a vízöntő, ki a szükséges itallal látja el a tél zordonsága folytán hajlékaikba száműzött embereket.

A halálistennő *Szmrtnitza* kultusa sajátos szertartásokkal volt egybekötve. Általa nyert kifejezést a természet metamorphosisa vagy átváltozása, midőn a fehér, merev, élettelen tél lassankint az ébredező ifjú, vidám kikeletbe megy át. Az élet felváltja a halált; a természet feltámadását ünnepli. Ilyenkor a *Szmrtnitza* egy szalmabábú alakjában, rongyokba öltöztetve nagy menetben és élénk dalok hangoztatása mellett végig hurezoltaték a telepítvényen s végre egy erre a célra kijelölt helyen ünnepélyesen megégetteték. Így végződik a tél s veszi kezdetét a tavasz.

Nagy tisztelet tárgyát képezte még a balti szláv törzseknél a *Wotán*, a germán *Odin* kultusa. Mint tomboló és üvöltő zajjal jelentkező vadász járja be sötét kísérvivel éjnek idején az erdők néma rejtekeit; majd letiporja a hullánczó vetéseket, követve esaholó, tüzet szóró ebektől. S ha azután elérkezett az aratás ideje, az aratók póznára kötnek egy kévét, melyet *Wotán* paripájának ajánlanak fel, kérve a bűvös vadászt, hogy kímélje meg vetéseiket s adjon a következő esztendőben több rozst a szegény embernek.¹⁾

A többi istenségek közt még megjegyzendő a *Tsiszlobóg*, a holdisten, ki után az időszámítás eszközölteték; a *Sibóg* mint erős földi szellem nagy tiszteletben tartaték a pogány cseheknél, és *Nemiza*, a levegő és a szelek ura, kinek fejét sugar övezte s ki szárnyakkal volt ellátva.

Oroszországban egész a kereszténység behozataláig a legelső helyet foglalta el a bálványok közt *Perún*, a mennydörgés és villám istene s a mindenség kormányzója. Szobra Kijewben állott egy halmon Wladimir udvara előtt, Novgorodban pedig a Wolchow folyó mellett. A hatalmas szobor vaslábakon állott, kezében egy gömbölyű követ tartva, mely ki volt rakva rubinnal és egyéb drágakövekkel s úgy ragyogott, mint a villám; öltözködését mesterségesen dolgozott és díszített faburok képezte, előtte szüntelen egy hatalmas tölgymáglya lobogott s ha a tűz néha a papok

¹⁾ Grimm, Deutsche Mythologie. S. 113.

mulasztása folytán kialudt, azok kegyetlen halállal büntetettek. *Perún*-nal bizonyára egynek tekinthető a lettek *Perkún* bálványa; különben Dalmáciában sem ismeretlen a hatalmas bálvány neve.

Perún mellett még számos alsóbbrendű bálvánnyal találkoznak Oroszországban, így *Wolosz-szal*, melynek nevére a régi oroszok esküt ténének s melyet kiváltképen nagy tiszteletben részesítettek azért, mert nyájaik védelmezőjének tartották; *Stribog*-gal, ki a csaták szellemének tekinthető; az „ő unokái, a szelek, szórják a tenger felől a nyilakat Igor, az oroszok ellenségeire,” mondja egy régi költemény röviddel a kereszténység behozatala előtt.

Az egyetértés, az öröm és szerelem istennőjének Oroszországban *Ladó* tartatott; neki áldoztak mindazok, kik házasságra kívántak lépni, mialatt meleg bensőséggel zengedezték nevét; emlékét a népköltészet egész a mai napig megőrizte; némely részében Oroszországnak a nyári hónapokban a falusi lakosság fiatal leányai és asszonyai ma is összegyülekeznek s körtánczot lejtve karban dicsőítik *Ladó* emlékét.

A mezei gazdák védnökének s az aratás istenségének *Kupala* tekinteték Oroszországban, kinek ünnepét június 23-án ülte meg a nép a szent Agrippina napján, a miért is *Kupalnítzá*-nak is neveztették; a mi egyébként a nyári melegben kíváncsú fürdésre is enged következtetni. A fiatalság koszorúval feldíszítve tánczolta körül szobrát, mialatt dicsőítő dalokat zengett, *Kupalo*-nak. Emléke egész a mai napig fenntartotta magát; s a délszlávok közt kivált a szerbek ülik meg ünnepét Keresztelő szent János napján, midőn házaikat feldíszítik a *Kupalnítza* — *ranunculus aeris* — lombjaival, mi által azt a gonosz szellemek befolyása ellen biztosítják. *Kupalo* mellett nagy elterjedésnek örvendett a régi oroszoknál *Koleda*, az ünnepies békeisten, kinek emlékére a Szent Karácson estéjén ma is összesereglenek az orosz pörgyermekek a gazdagok ablakai alatt, hol imákat zengedezve alamizsnáért esedeznek. Emlékével összefüggenek a karácsoni vígságok, az ólomöntés és számos egyéb naiv szokás.

Már a mondottakból kivehető, hogy a régi szlávok, ép úgy, mint a többi régi népek, az erdők magányát nemével a kegyeletnek keresték fel; s voltak szent ligetek,

hol a fejsze zajának sohasem volt szabad a magány esendjét megzavarni, s hol a legelkeseredettebb ellenségek sem merték egymás ellen kezeiket felemelni. Stettin városának lakosai egy terebélyes diófát tiszteltek, sőt annak megvédésére egy külön papot tartottak. Az orosz szlávok pedig kiváló becsben tartották a vén odvas tölgyeket, melyeknek legtöbbször szárnyasokat áldoztak s melyeket tarka kendőkkel díszítének fel és védelem tekintetéből földbe erősített nyilakkal körítének. A májusi, a tavaszi ünnep e terebélyes szentélyek körül kiválóan élénk vala. Csehországban Bretislaw herczeg jóval a kereszténység behozatala után, 1093-ban vágatta ki az utolsó szent tölgyet.¹⁾

A stettini templomot Otto császár életirója, egy sokat látott szerzetes a következőleg írja le, mi némileg fogalmat ad egy pogány szentélyről a tizedik században. „Stettinben négy pogánytemplom létezett; ezek között kiváltképen egy, mely művészet és díszítés tekintetében érdemel figyelmet; belseje nagy csínnal vala díszítve, kívülről domborművek ékesíték, melyek embereket, madarakat s egyéb állatokat ábrázoltak, még pedig oly természetűen, mintha csak élő lények lettek volna; a színek, melyekkel az épület kívülről be vala vonva, sohasem veszték fényüket és nem is barnultak meg. A stettiniek, híven őseik szokásához, a harczi zsákmány tizedrészét és az összes, az ellenségtől elvett fegyvereket a templomnak ajánlák fel. A templom szentélyében arany és ezüst edények őriztetének, melyekből ünnepélyes alkalommal az előkelők evének és ivának; találtattak itt továbbá arannyal kivert bivalyszarúk, melyek serlegül, vagy tárogatóul szolgáltak. Kések és egyéb ott összehalmozott drágaságok nemcsak sokaságuk, hanem még inkább művészi kiállításuk miatt vonták magukra az idegenek csodálkozását. A többi három templom nem mérkőzheték pompa és csín tekintetében ezzel, ámbár azok is elég díszesek valának; e szentélyek belsejében köralakjában emelkedének az ülőpadok, voltak azonfelül asztalok is ott elhelyezve, minthogy itt tartattak gyakran a népgyűlések is, melyek közönségesen nagy lakomákkal végződtek.“²⁾

¹⁾ Giesebrecht, Wend. Gesch. I. 240.

²⁾ Karams. I. 245.

Míg a balti és déli szlávok templóimairól kimerítő tudósításaink vannak, addig az orosz szlávok ilyenmű szentélyeiről nagyon keveset tudunk. Annyi mindazonáltal kétségtelennek látszik, hogy úgy a Kijew melletti szent halmon, valamint a Wolchow partjain is állottak Perún-nak szentelt hajlékok, csak hogy ezek valószínűleg sem nagyok, sem pompások nem valának. Nestor még pogány papokat sem említ Oroszországban, pedig azok bizonyára itt sem hiányoztak, hiszen a néphit ilyeneket mindenütt követelt, még a legkezdetlegesebb vallási fogalmak mellett is. A papok egyébként a nép nevében mutatták be áldozataikat, melyek ökrökből és egyéb állatokból állottak; ők voltak a jövőmondók is. Csak hogy a papok, ezen türelmetlen rajongók, néha magukkal ragadták a józanabb tömegeket is és ilyenkor a szerencsétlen hadifoglyok és kalóztól vásárolt keresztények vérével szennyezték be oltáraikat. A papok azon véleményben voltak, hogy bálványaiknak öröme szolgát a keresztény vér. Oroszországban, legalább még Wladimir idejében hasonlóképen napirenden voltak az emberáldozatok. A balti szlávok pedig legveszedelmesebb ellenségeiknek levágott fejét tették bálványaik lábaihoz.¹⁾

A jövődölések rendesen lovak segítségével eszközöltettek a papok által. Swaetovid arkonai szentélyében egy szürke paripa állott, melyről a néphiedelem azt tartotta, hogy azon minden éjjel maga az isten lovagol. Fontos elhatározások alkalmával elővezetteték a paripa, melynek végig kelle lépdelnie több egymás mellé a földre helyezett dárdán, úgy azonban, hogy egyiket sem volt szabad lábaival helyéből kimozdítania, mert ez bajt jelentett. Ha a műtét sikerült, s kivált ha a paripa jobb lábával lépett a dárdák közé s ugyanazzal végezte, a nép meg volt győződve arról, miszerint tervezett vállalatát siker fogja koronázni. Rhetrában a jósok a földön ülének s bűvös szavakat mormogának, mialatt az előttük levő porondból s az abban talált anyagból összeállíták jóslatukat. Rügen szigetén nemesak a papok, hanem a nők is foglalkozának jövőmondással. A lobogó tűz mellett ülve egy pálczikával vonalakat húztak a hamuba, s ha a vonalak összeolvastatván, parosak valának, ez jó jelnek vétették.²⁾

¹⁾ Helmoldus, Chron. Slaw. p. 23.

²⁾ Ditmar, Chronic. Merseb. cap. VI.

A pogány szlávok nagy előszeretettel viseltettek a népiünnepélyek iránt, melyek azért nagyon számosak valának. Kiváltképen zajos mulatságok közt ületék meg az aratás ünnepe. Ezen napon Swaetovidnak egy kakas áldoztatott, míg az igavonós állatok sörrel öntettek le, mi által távol tartaték tőlük a pusztító ragály.¹⁾ Még egy nemével a színháznak is találkoztunk a régi szlávoknál, melyek keresztútaknál állítatának fel oly ezélből, hogy az elköltözött lelkének nyugalma biztosíttassék. E helyeken póznán egy álarcz függeszteték ki, mely a megholtat helyettesíté: körülé azután visszamaradott övéi és barátai különféle jeleneteket rögtönöztek, e játékok által ünnepelve amannak emlékét. Ezen körülmény elég világosan bizonyítja, miszerint a régi szlávoknak volt némi fogalmuk a lélek halhatatlanságáról, ámbár ezt a régi krónikások közül többen kétségbe vonják.

A halottak eltakarítása is szent cselekvénynek tartaték a pogány szlávoknál. Egy azonkorú író ide vonatkozólag a következőket jegyezte fel: A falu vagy telepítvény legidősebbike egy fekete pálczát tartván kezében házról házra megy és bejelenti a halálesetet, a pálczát egyik szomszéd a másiknak adja, míg az eljutott az utolsóhoz. A tetemet az egész község és pedig szörnyű panaszok közt kíséré a temetkező helyre: a nők közül többen fehér ruhába öltözve korsocskákba gyűjtik könnyeiket, melyek könnykorsocskáknak hívtak. A temetkező helyen egy máglya lobogott, melyen a halott, annak neje, harszi paripája és fegyvere megégetteték; a hamvak összegyűjtettek s agyag- réz- vagy üvegedényekbe zárva a könnykorsocskákkal együtt eltemettetének. A temetkező hely fölött vagy egy halom, vagy pedig összehordott nagy kövek emelkedének, melyek az elköltözött nyughelyét jelölék. A gyászszertartást vidám lakoma — Stawa — a halotti tor követte, mely sok helyütt még ma is megületik. Az orosz szlávok közül többen az elköltözött tiszteletére harszjátékokat is rendeztek, melyek azonban elég komoly jelleggel bírtak, minthogy az elesettek a halottal együtt égettetének meg és pedig egy közös máglyán. A kijewi és wolhyniai oroszok ellenben halottaikat nem égették meg, hanem már a legrégibb időkben

¹⁾ Ditmar, Chron. Mers. cap. IV.

a földbe temették: feltűnő, hogy némelykor egy bőrből fonott kötélhágcsót tévének a halott sírjába, minek czélja azonban nem tűnik ki világosan a feljegyzésekből; míg az elköltözött hátramaradott rokonai arcukat kegyetlenül összevagdalták.¹⁾

Mindezen babonáknak, kegyetlenségeknek és tévedéseknek véget vetett a kereszténység magasztos tana, mely megvilágítja a lelkek sötétségét és győzelemre segíté a szeretet és szabadság fenkölt eszméit. . . . .

¹⁾ Karamsin, Gesch. d. russ. Reiches. Bd. I. p. 45—90.

Negyedik fejezet.

Rurik fejedelem 862—879. — Olég 879—912.

Az idegen uralom. — Viszály Novgorodban. — Rurik meghívása. — Részuralom. — A norman-varégek. — Aszkold és Dir. — Kijew alapítása. — Konstantinápoly veszedelme. — Rurik halála és Igor. — Olég. — Kijew Oroszország első városa. — A magyarok Kijew alatt. — Igor és Olga. — A kereszténység kezdete. — Oroszok idegen szolgálatban. — Olga és a kereszténység. — Szerződés Orosz- és Görögország közt. — A nyelv és írás. — Olég halála.

Az orosz birodalom történelmének kezdetén egy ép oly ritka, mint sajátságos jelenséggel találkozunk. Maga a nép önként lemond régi önkormányzatáról s ezzel együtt nemzeti függetlenségéről, s egy idegen, eddig ellenséges néphez fordul, melytől segílyt és támaszt kér magának egy idegen fejedelem alakjában.

Már említettük, miszerint a bölcs kormányzó Novgorodban, Gosztomysl, élete végén azt a tanácsot adja népének, hogy hozzon magának a varégi normanok földjéről fejedelmet, minthogy másként a káros és veszedelmes belvillongások sohasem érnek véget. Azon kemény időkben, midőn majdnem mindenütt a világon egyedül a kard írt elő jogokat és törvényeket s kivált ott, hol a felsőség alkalomról-alkalomra a szabad választás útján tölteték be, ezen jelenség korántsem oly meglepő, milyennek az első pillanatban látszik; bizonyítja ezt a történelem minden népnél, mely elfogadván a monarchiai kormányformát, a fejedelmi trónt választás útján szokta vala betölteni. A novgorodiak személyes versengés, irigykedés és féltékenység folytán nem valának megelégedve tulajdon nemzetük választottjaival, kiknek csak kevesen engedelmeskedének s kire legtöbb a bojárok vagy nagyok közül irigykedének. Hogy

ezen szomorú állapot véget érjen, alig maradt más hátra, mint idegen földről hozni be fejedelmet, kinek azután akarva nem akarva mindnyájan térdet-fejet hajtottak.

A novgorodi szlávok szövetkezve a szomszédban lakó esúd törzsekkel, követséget küldenek Svédországba, a normannok országába a Rusz nemzetségéből való Rurik vagy Rórikhoz, kinek harezi dicsőségéről és uralkodói bölcsességéről bizonyára hallottak: „A mi hazánk nagy és meg van áldva mindennel, csak a rend hiányzik benne: jöjj velünk s légy a mi urunk és kormányozz bennünket”, szólának a követek, s a norman vitéz elfogadta az ajánlatot: nagy és vitéz kísérettel és két bajnoki fivérrel 862-ben bevonult a neki felajánlott országba, hogy azt kormányozza s annak népét előkészítse a magasabb polgárosodásra és műveltségre. Ezen egyszerű ténnyel meg vala alapítva Oroszországban a monarchiai intézmény, mely ettől kezdve mindig erősebb gyökereket vert. *Rurik* Novgorodban telepedék meg és ragadá kezébe a kormányt; *Sven* vagy *Sineus* a Bjelo Jezero vagy fehér tó környékét foglalta el, hol vegyes szláv-esúd törzsek laktak; *Truvor* pedig a krivitsek földjét Izborsk központtal nevezé magáénak. A három uralkodó birtoka a mai szent-pétervári, észthlandi, novgorodi és pszkow-i kormányzóságok területén keresendő, ez képezte magvát a később oly nagy és hatalmas birodalomnak.

Azonban már két év múlva, 864-ben vége szakadt a részuralomnak: *Sineus* és *Truvor* meghaláloznak s tartományaik a legidősebb és legbölesebb fivérre, *Rurikra* szállottak, ki az ekként egyesített országot, melynek határai kelet felé már a mai jaroslaw-i és nisnij-novgorodi kormányzóságokig, délről a Dünáig terjedének, a szokásos feudális vagy hűbéri intézmény szellemében kiváló norman honfitársainak gondjaira bízta, mi által nemcsak biztos állapotokat alkotott, hanem megjutalmazván bajtársait, azokat a még idegen országban még szorosabban magához és családjának érdekeihez kapcsolta. Az ekként terjedelmes hűbérek birtokába jutott norman nemesség ettől kezdve nemcsak hű támasza maradt az új trónnak, hanem egyúttal alapját vetette ama nemesi osztálynak, mely később is, midőn összeolvadt a régi bojár nemzetségekkel, mindenkor áldozatkész híve maradt hazájának, melynek törté-

nelmére és művelődésére mindenkor a legnagyobb hatással vala. A german-norman elem szerencsésen összeolvadt a szláv-esúd vérrel, hogy egy új és erőteljes nemzetnek alapját megvetni segítse.

Rurik még az egyesített országok rendezésével volt elfoglalva, midőn két norman vitéz, *Aszkold* és *Dir*, talán mert *Rurikkal* megelégedve nem valának — minthogy ez nekik egy régi krónika állítása szerint sem városokat, sem mezőségeket nem ajándékozott — felkerekedék s elhagyván Novgorodot, azon ürügy alatt, hogy Czarigrád, azaz Konstantinápolyba szándékoznak, délfelé vette útját. Valószínű, hogy a kor szellemének valamint a norman hajlamoknak megfelelő vállalatban nemcsak a két vitéz, hanem még többen is vettek részt, miáltal *Aszkold* és *Dir* kivonulása Novgorodból egy nagyobb kalandos vállalat színében tűnik fel előttünk. Ezen eseménnyel egyidejűleg intéztetett az orosz nemzet részéről a legelső támadás a byzancezi császárság ellen 866-ban, mi azt látszik bizonyítani, hogy a beköltözött normannok száma Oroszországban sokkal nagyobb volt, mint ezt a krónikákból sejteni lehet. Útközben elérkeztek a Dnjeper mellékére, erőhatalommal elfoglalták Kijew városát, miután annak mesés alapítóját, Kij-et testvéreivel együtt megölték. A város fekvése egy hatalmas folyam mellett, valamint a vidék termékenysége és kedvező éghajlata arra indították a kalandos vezéreket, hogy a várost maradandóan birtokba vették s miután Novgorodból még számos jövevényt fogadának be, innen intézték jól kieszelt támadásukat a byzancezi birodalom ellen. Vállalatukat nagyon előmozdítá a hajózható Dnjeper, melyen a fenyegetett birodalom közvetlen szomszédságáig eljuthatának.

A norman-oroszok, kik már régi hazájokban jártasak valának a hajózásban, mintegy 200 hajón indulának a folyamon lefelé; s miután a Fekete tenger nyugati partjain végig haladtak, nagyobb akadályok nélkül eljutottak Konstantinápoly közeléig; útközben a parti városokat tüzzel-vassal pusztítván. A keleti császárság fővárosának lakosai ekkor látták legelőször a félelmes ellenséget, ekkor jött legelőször használatba keleten az orosz — *Рос* — név, mely ettől fogva gyakran ejtette rémületbe a görögöket. A teuton vagy kimber rémület Rómában *Marius* idejében

alig lehetett nagyobb, mint a milyen volt ezen időben az orosz rémület Konstantinápolyban.

Ezen válságos időben III. Mihály, kit kegyetlenségéről a byzancezi Nerónak neveznek az egykorú írók, ült a Konstantinok trónján, ki azonban e pillanatban az arabok ellen elfoglalva, távol volt a fővárostól. Alig vette azonban híret a veszélynek, midőn viaszietett s a meglepetett norman hajók közt áthatolva elérte fővárosát, hol a császár megjelenése megnyugtatólag hatott a megrémült kedélyekre. De a veszély még nem múlt el s Aszkold és társai nagy készülődéseket tettek a gazdag város ostromához. A császár, kinél a személyes bátorság nem hiányzott, hasztalan igyekezett bátorságot önteni a esüggedők lelkébe: mindenki elvesztette fejét és senkisémm gondolt komoly és erélyes védelemre. S minthogy emberi segítytől szabadulást senkisémm remélt, mindenki egy esodába helyezte reményét a végső pillanatban, s a várva-várt esoda csakugyan bekövetkezett! A Blachaernak pompás császári palotájában, melyet még Marcianus császár építtetett, őrizték a szűz szent anyja — a Panagia — egy köpenye, mely már számtalan esodát mivelt s melyhez a nép mindig bizalommal fordult a megpróbáltatások nehéz napjaiban. Photius patriarcha ünnepélyes körmenetben ezrektől követve, kik szent dalokat zengedeztek, a szent öltönyt a Bosporus partjaihoz szállítá s háromszor egymásután belemártá a tükörsima tengerbe. S most hirtelen és váratlanul óriási vihar keletkezett, mely szétszórta az orosz hajókat és sok vitézt a felbőszült hullámok közé temetett úgy, hogy az ellenséges hadnak csak hírmondói érkezének vissza Kijewbe.

Feltűnő, hogy ezen esodaszerű eseményt a byzancezi írók ép oly körülményesen és híven beszélik el, mint Nestor régi krónikájában; bármint legyen, annyi bizonyos, miszerint a norman-oroszok egy része ezen alkalommal vette fel a kereszténységet, mint ezt említett patriarchának a 866. év végén kiadott egy pásztorleveléből következtetni lehet. „Az oroszok“, írja Photius, „ismeretesekek kegyetlenségükről, s leigázói a szomszéd népeknek, elbizakodottságukban merészkedének fegyveres kézzel megtámadni a hatalmas római birodalmat. De íme lemondának pogányságukról s keresztényekké lettek s barátaink közé számítjuk őket: holott még röviddel ezelőtt legkérlelhetlenebb ellen-

ségeink valának. Küldénk hozzájuk egy püspököt s egy szerzetest s ők nagy buzgósággal és ájtatossággal hallgatják a szent misét.“ Konstantin Porphyrogeneta pedig így ír ezen eseményről: „A császár — III. Mihály — ki nem látta annak lehetőségét, hogy az oroszokat fegyverrel legyőzze, gazdag ajándékok által igyekezett őket a békének megnyerni; az ajándékok aranyból, ezüstből és selyem öltönyökből állottak; de küldött hozzájuk egy püspököt is, hogy őket a kereszténység számára megnyerje.“

Ezen meglehetősen összevágó adatokból majdnem bizonyossággal következtethetjük, hogy a kereszténység már 867-ben Kijewben kezdett terjedni s hogy itt számlálta Oroszországban legelső híveit. Az is valószínűnek látszik, miszerint a keleti hittérítők hozták be ezen időben a száz évvel előbb Cyrillus által feltalált s tőle nevezett írásjeleket is Oroszországba, mely egy kapcsolattal több volt ezen ország lakosait a keleti egyházhoz bilineselni. A körülmények egyébként a térítés művének nagyon kedveztek: oroszok és normannok nem valának egy valláson: még mindketten pogány elemeket tiszteltek; a politikai egybeolvadás művét pedig a közös vallás csak előmozdíthatta. Az egységes vallás az egységes nemzeti érzület eszméjét hathatósan előmozdítá. Ez az oka annak, hogy Kijewben a hittérítők nem találtak oly makacs ellentállásra, mint egyebütt. Kijew a keresztény Oroszország fővárosa lett Aszkold és Dir vaskormányja alatt; míg Novgorod továbbra is megmaradt élén Rurikkal, az ősi pogányság kötelékeiben. A Byzancez ellen intézett merész vállalat tehát egy olyan irányban érlelte meg a győzelmet, melyre a kalandvágyó vitézek bizonyára sohasem gondoltak.

Rurik fivéreinek halála után még tizenöt évig mint egyeduralkodó kormányzott Novgorodban s 879-ben meghalt; miután az országot Igor nevű kiskorú fiára hagyta, kinek nevében egyelőre derék nagybátyja Olég tartotta kezében a kormány gyeplőjét. Rurik nevét halás emlékekkel őrizte meg az orosz történetírás; legkiválóbb kormánytette abban áll, hogy számos finn törzset egyesített az orosz nemzettel, melyek idővel nyelv, vallás, szokások és erkölcsök tekintetében vele egygyé olvadának s ma zömét teszik ki az uralkodó nemzeti elemnek.

Rurik bizonyára nem sejté, midőn megbízható, vitéz

és győzelemhez szokott rokonára bízta alig két éves kis fiát Igor, hogy az 23 évig fogja megszakítás nélkül kormányozni gyámoltja örökségét. De Olég nemcsak Rurik bizalmát bírta, hanem az orosz nép osztatlan szeretetét: harezias tulajdonságaitól mindenki sokat várt: s a következők megmutatták, hogy Olég a hozzá kötött reményeket minden tekintetben beváltotta. Olég mint kormányzó és Igor gyámja 879-től egész 912-ig tartotta kezében Oroszország sorsát.

Rurik és társainak szerencsése és dicsősége nem hagyta nyugodni honfitársait Skandináviában, kik mindig nagyobb számmal keresték fel Oroszországot, hol a harezias hírneven kívül anyagi haszonra is számíthattak. Olégnek nagyratörőkvő tervei valának, melyek kivitelénél a normannok nagy segítségére lehettek. Alig hogy Rurik tetemei ünnepélyesen eltakarítottak, Olég hozzálátott terveinek megvalósításához: a novgorodi és a szomszéd törzseket mind fegyver alá szólítá, s körülvéve norman testőrhadától, délnek tartott, hogy elfoglalván az eddig szabad krivitsek fővárosát Szmolenszket, a Dnjeper folyó felé folytassa útját. Így jutott a szevériek földjére, kik kemény ellentállásra készültek. De Olég katonai fölénye és hadainak vitézsége itt is győzedelmeskedett: a szevériek meghódoltak s ősrégi városuk Ljubets a Dnjeper mellett megnyitá kapuit a hódítónak. Azonban eddigi győzelmei csak fokozták Olég tettvágyát, ki most egész erejével az Aszkold és Dir által alapított kijewi fejedelemség ellen fordul, mely úgy nagysága, mint gazdagsága által egyaránt magára vonta figyelmét.

Kijew elfoglalása és Kis-Oroszország egyesítése Rurik birodalmával nevezetes fordulópontot képez Oroszország történetében. De még mielőtt Kijew birtokáért harezra került volna a dolog, Olég egy cselhez folyamodott, mely ha sikerül, nagyobb vérontás nélkül kezébe keríti a várost. Seregének nagyobb részét hátrahagyva s a kis Igorral s egy megbízható kis csapattal a Dnjeper magas partjai mögé rejtőzve, néhány bizalmas emberét, kik vándorkalmároknak adták ki magukat, a városba küldé azon ízenettel: miszerint novgorodi kereskedők vannak a folyam túlsó partján, kiket fejedelmök üzleti ügyekben Konstantinápolyba küldé; ezek fontos ügyben Kijew híres fejedel-

meivel: Aszkold és Dir-ral óhajtanak bizalmasan beszélni s kéri őket, fáradnának hozzájuk a kijelölt helyre.

Úgy látszik, hogy Kijew urai jóhiszeműségökben mi rosszat sem sejtve elfogadták a meghívást s minden kíséret nélkül megjelentek; de alig állottak szemben Oléggel, midőn egy adott jelre a rejtekben tartott fegyveres csapat előrontott s a két férfiút minden ellentállás nélkül elfogta. Olég most levetette a tettetés álcáját és így szólott a foglyokhoz: „Ti nem vagytok fejedelmek és nem is származtok fejedelmi vérből; én ellenben fejedelem vagyok. — ez pedig itt Rurik fia!” végzé Igorra mutatva. E szavakkal ki vala mondván a halálos ítélet s Aszkold és Dir nemsokára holtan heverték a kegyetlen kormányzó lábai előtt, ki most minden további halogatás nélkül benyomult egész hadával Kijewbe (882-ben), mely fejedelmeinek váratlan és megrendítő halála feletti zavarában nem tett komolyabb kísérletet függetlenségének megvédésére.

Kijew nyájas fekvése, a hajózható Dnjeper, a gyors és könnyű közlekedés úgy békében mint háborúban a szomszéd és részben gazdag országokkal, a kereskedelmi érintkezés a chersoni görögökkel, a tauriai khazárokkal, továbbá a bolgárokkal és magával a gazdag császár-várossal Konstantinápolylyal, mind olyan előnyt biztosítottak Kijewnek, hogy Olég így kiáltott fel bevonulásakor: „Igen, Kijew leend az orosz városok anyja.”

De az orosz birodalom eddigelé még mindig nélkülözte azon erős kötelékeket, melyek a közös érdekek és szükségek felismeréséből az embereket és népeket tartósan egymáshoz fűzik; számos törzs, bár meghódolását bejelenté, csak lazán függött össze az egészszel, s tartani lehetett, hogy a válság pillanatában felmondja az engedelmséget. Olég mindezt jól tudta s el vala határozva a bajt orvosolni s a kormányzására bízott államot minden részében megszilárdítani. Alig pihente ki magát serege Kijewben, midőn a Pripjét folyó felé vezeté, melynek környékén a vad deréviak rengeteg erdőségekben tanyáztak s féktelen szabadságuk tudatában minden ajánlatot a csatlakozásra gúnyosan visszautasítának. De Olég fegyverét itt is győzelem koronázta: a szilaj deréviak nehéz küzdelem után megadták magukat, meghódoltak 883-ban az oroszoknak s fekete menyét-prém-ben, melyben erdős hazájuk kiválóan gazdag volt, ígértek

eleget tenni adókötelezettségüknek. Az ezt követő két évet, 884 és 885, Olég a szeveriek és radimitsek országában töltötte, melyet hasonlóképen erős kézzel birodalmához kapcsolt. S midőn Olég ekképen birodalmát Kijewtől Novgorodig kiterjeszté és megerősíté, a tauriai khazárok uralma alatt álló Witebszk és Tsernigow felszabadítására, illetve meghódítására indult. Ezen vállaiata is szerencsésen végződött, mi által a khazár uralomnak Oroszországban minden időkre vége szakadt. Az utóbbi hadjáratnak azután még az a jó következménye is volt, hogy az oroszokat kereskedelmi összeköttetésbe hozta a gazdag krimi vagy tauriai városokkal. Miután ekképen birodalmának északi és déli határait kiterjeszté és kibővíté s annak szilárd alapot adott, hozzálátott a belügyek rendezéséhez, mely nem kevésbé igénybe vette minden tevékenységét.

Olég fegyverei alig pihenték ki a három évig tartó hódító háborút, midőn az új fejedelmi központot, melyet e czélra Olég jelölt vala ki, Kijewet váratlanul nagy veszély fenyegette. A magyarok voltak, kik a várost körülfogták s kik a petsenégektől szorongattatva nemrég hagyták el Lebedia nevű hazájukat.¹⁾ Olég a jövevényekkel, kiknek nagy száma és harcziass jelleme bizonyára nem kis gondot adott a derék kormányzónak, alkudozásokba boesájtkozott: minek eredménye az lett, hogy a magyarok gazdag ajándékokkal megengesztelve s útmutatókkal láttatva el, tovább költözének dél felé, hogy Halieson keresztül, őseik, a húnok és avarok hazájába költözzenek és ott állandóan megtelepedjenek. Sajátságos, miszerint az idő iránt, midőn a magyarok Kijew alatt táboroztak, a vélemények nagyon szétmennek. Így Nestor a 898-ik évet mondja, Béla király anonymsa vagy névtelen jegyzője a 884-ik évet, míg Konstantin Porphyrogeneta a 894. évet említi.

Ezen esemény után hosszabb ideig hallgatnak a krónikák Olégról, mi bizonyára azt jelenti, hogy ezen idő alatt nem viselt háborúkat: mert a régi évkönyvek majdnem mindig csak a viselt háborúkról és fegyveres diadalokról szólnak, míg a jelesebb uralkodók polgári tevékenységével nagyon ritkán és keveset törődnek. Alig szenved kétséget, hogy a jeles kormányzó ezen időt arra használta fel, hogy

¹⁾ Valószínűleg a mai charkowi kormányzósági területben hol Lebedin nevű város ma is létezik.

fegyverrel szerzett diadalainak békés úton és czélszerű törvények alkotása által igyekezzék tartósságot és biztonságot szerezni. A 903. évben Olég elérkezettnek látta az időt a most már körülbelül 25 éves Igor számára egy nőt kiszemelni, ki méltó leend arra, hogy férjével együtt viselje az orosz koronát. Választása egy nőre esett, ki úgy megjelenésének szépsége, valamint és kivált lelkének fenkölsége által erre minden tekintetben méltónak bizonyult. A választott Olga volt, az orosz történet ezen mély belátású és merész lelkű hősnője, ki hivatva volt népének a keresztvilágát bemutatni s bölcs és időszerű intézkedései által nevének örök emléket biztosítani az orosz nemzet történetében.

Olga nem származott fejedelmi vagy előkelő vérből; a Pskow melletti Wübutska nevű faluban született közönséges bár vitéz norman vagy varégi családból. A krónikák azt mesélik, hogy Igor egyszer Kijewből jöve Pskow környékén vadászott s ezen alkalommal látta meg először Olgát, kinek ritka szépsége és nőies tisztasága, valamint feltűnő értelme és bátorsága annyira meghódíták az ifjú lelkét, hogy ez azonnal nőül kívánta Olgát. Azt is mesélik a régi írók, hogy eredetileg nem Olgának hívták, s ezt a nevet csak férje bölcs nagybátyja, a kormányzó Olég iránti tiszteletből és ragaszkodásból vette vala fel.

Mióta Ászkold és Dir és a kijewiek Konstantinápolylyal érintkezésbe jövének, ezen összeköttetés nem szűnt meg többé s még élénkebbé vált. mióta Kijew is orosz fenhatóság alá került s a távolabb fekvő Novgorod helyét mint a birodalom fővárosa Kijew foglalta el. Olég, ki mindenben az eszélyesség kívánalma szerint járt el és legszívesebben fegyverére támaszkodott, nem vallotta magát ugyan kereszténynek, de nem is akadályozta meg a kereszténység terjedését országában; politikája abban állott, hogy a görögökkel jó barátságot és szomszédságot tartott, időnként ajándékokat küldött a császárnak vagy fogadott el ilyeneket tőle s nem utasítá vissza a térítő szerzeteseket, kik Konstantinápolyból küldettek. Oroszország a keleti egyháznak ez idő szerint hatvanadik érsekségét képezte. Ugyancsak byzanci feljegyzésekből tudjuk¹⁾, hogy 902-ben mintegy 700 orosz és norman harezos lépett a görög császár zsoldjába, ki a válogatott

¹⁾ Stritter, Mem. pop. Tom. II. 48.

csapatot főképen testőri és palotaszolgálatokra használta; mi azt bizonyítja, hogy az oroszok már ezen időben kiváló vitézek hírében állottak. Mások a görög tengeri hadban szolgáltak s itt is becsületet szereztek hazájoknak és nevöknek. Mindez arra mutat, hogy Olég, az állam kötelékébe illesztvén az orosz törzseket, miután alkotásának szilárdságot kölcsönzött, egy időre letette a fegyvereket, hogy országának belsejét is kiépítse. S a béke ezen éveit a harcához szokott vitézek arra használták fel, hogy jó pénzért felajánlák fegyvereiket a görög császárnak, miként ez Európában a Középkor ezen idejében majdnem általánosan szokásban volt.

Azonban 906-ban újból hadainak élén találjuk Oléget, ki most egy ép oly merész, mint alkalmoszerű vállalatra határozta magát. A czél Konstantinápoly volt, melynek gazdagsága kiváló vonzerővel bírt mindenkor a harcziaskalandor népekre s így az oroszokra is; s melynek zilált belviszonyai és a császárok csekély tekintélye a merész vállalatnak mindenképen kedvezni látszottak. Olég ezen alkalomból fegyverhez szólítá össze meghódolt népeit és pedig úgy az orosz, mint a finn-esüd törzseket s Kijewből kétezer hajón indult lefelé a Dnjeperen, melyen a gyalogsereg volt elhelyezve, míg a lovasság a part mentében szárazon folytatta útját. De úgy szárazon mint vizen számos akadályt kelle Olégnek legyőznie, míg a kitűzött czélhoz elérkezett. A Dnjeper számos és részben veszélyes eszéi, továbbá a hajózást akadályozó szirtjei gyakran leküzdhetetlennek látszó akadályokat gördítettek a vállalatnak útjába, de melyeket az erő, ügyesség és kitartás egymásután legyőzött. Konstantin Porphyrogeneta a következőket írja az oroszok kitartásáról, melylyel a természet akadályait megmérközni szoktak: „Ha szirtet zárják el hajóiknak az utat, minden habozás nélkül a vízbe vetik magukat, s kezeikkel, kötelekkel vagy más effélékkel víz fölé emelik járműveiket és átszállítják a szirteken; más alkalommal a partra viszik hajóikat s csak ha az akadályokat megkerülték, bocsájtják azokat ismét vízre¹⁾.” Végre eljutott a sereg a Fekete tengerig; most árbóczok és vitorlákkal szerelteték fel a hajók — s a rémületes had nemsokára a Bosporus vizeiben vetett horgonyt.

¹⁾ Const. Porph. De imperii p. 88.

Leó császár, kit a történelem, nem tudni eléggé mi okból, a bölcsnek nevez, a közöny vagy gyávaság érzetével fogadta a hírt a veszedelmes látogatók közeledéséről, majd megérkezéséről s minden, mit fővárosa védelmére tett, abban állott, hogy a kikötőt erős vaslánczokkal zárta el; ellenben nem akadályozta meg, hogy az ellenség a főváros környékét feldúlja és kifosztogassa. Roppant volt a kincs és zsákmány, mely a kapzsi jövevények kezébe került, de vérlázító a pusztítás és öldöklés, melyet ezen alkalommal végbevittek. Nestor ijesztő képét nyujta e dülésnek, mi kétségkívül az öreg krónikás igazságszeretete mellett tanúskodik. „Az oroszok embertelen kegyetlenséggel bántak a néppel; a szó szoros értelmében a szerencsétlenek vérében úsztak, kiket azonfelül a legborzasztóbb kínzásokban részesítettek; a szerencsétlen foglyokat a halottakkal együtt olvasztatlanul a tengerbe vetették. Így dúltak és pusztítottak hajdan a húnok és a germán népek a birodalomban.“¹⁾

A byzancziak, kik magukat kiváló előszeretettel a Scipiok és Brutusok utódainak szokták nevezni, tétlenül nézték a főváros falai mögül, mint hamvaztatának el városok, falvak, templomok, mint mészároltatának le ezrével a védtelen, szerencsétlen lakosok. De midőn a dülés és pusztítás künn véget ért, Olég komoly előkészüldéseket tesz, hogy magát a fővárost is hatalmába kerítse; a krónikások szerint hajóit kerekerekre állítja és felvont vitorlával s a szél segítségével közelíté meg a remegő fővárost, melynek végveszélyét úgy látszik ezuttal a Panagia szent köntöse sem tudta megakadályozni. S a görögök a férfias védelem helyett a könyörgéshez és megengeszteléshez folyamodtak, követéseket küldének gazdag ajándékokkal, valamint kiváló élelmi szereket és borokat Olégnak, hogy a veszedelmet fejükről elhárítsák. De az utóbbiakat Olég visszaküldé, bizonyára mérgezéstől tartva, mert a bátor a gyávát minden nemtelen dologra képesnek tartja. Végre Olég hajlandónak nyilatkozott a békére, miután arról győződött meg, hogy a megfélemlített görögök minden feltételeit elfogadják. S mialatt az alkudozások folytak, az orosz hadsereg a főváros közelében szállott táborba. A történelem feljegyezte azok

¹⁾ Müller, Nestors Chron. III. 230.

neveit, s úgy látszik mindnyájan normannok valának, kik Olég nevében az egyezséget a görögökkel megkötötték: e vitézek: Karol, Farlaf, Weremid, Rulaf és Stemid valának. Az egyezés a következő pontokban állapították meg:

I. A görögök kötelezik magukat, minden vitéznek fejenként 12 griwnét¹⁾ fizetni: azonfelül hasonló összeget Kijew, Tsernigow, Perejaslavl, Polotzk, Rostov, Ljubets és mindazon városoknak, melyeknek fejedelmek, mint Olég vasalljai ezen hadjáratban részt vettek.

II. Az orosz fejedelem által Konstantinápolyba küldött követek teljes ellátásáról a császári kincstár tartozik gondoskodni. Orosz vendégeknek és kereskedőknek, kik Görögországba ellátogatnak, a császár köteles hat hónapra kenyeret, bort, húst, halakat és gyümölcsöt kiszolgáltatni, azonfelül díjtalanul a nyilvános fürdők használatát engedélyezni: hazautazásukkor pedig élelmi szerekkel, vitorlákkal, kötelekkel és horgonnyal ellátni.

Ezen felett kedvező engedmények mellett azután a görögök a maguk részéről még a következő feltételek elfogadására birták Oléget: 1. Azon oroszoknak, kik nem kereskedelmi célokból tartózkodnak Konstantinápolyban, nincsen joguk a havi ellátás élvezetéhez. 2. Az orosz fejedelem tiltsa meg követeknek, hogy azok görögországi útjokban a vidéki lakosságot bármiképen bántalmazzák. 3. Az oroszoknak csak a Szent Mamasz kolostor közelében szabad lakniok, a Bosporus s a város falai között: s megérkezésükről tartoznak mindenkor az elöljáróságnak jelentést tenni, mely feljegyezvén neveiket, illő ellátásukról gondoskodik. Csak a város kapuján szabad belépniök, kísérve egy császári tisztviselőtől, de mindig fegyvertelenül és sohasem nagyobb mint ötven fejet számláló csoportban egyszerre. Különben Konstantinápolyban minden akadály nélkül kereskedhetnek, felmentetvén minden adó-vám fizetése alól.

Ezen. Oroszországra nézve oly felettén kedvező békeegyezmény megtartására a császár az evangéliumra esküvék.

¹⁾ Egy griwne súly szerint mintegy 100 fontot tett; pénzben egy ezüst griwne 16 latot; aranyban ellenben 56 drb aranyat. Egy griwnében 48 szolotnik, azaz egy német márka volt. Egyébiránt griwne értéket képviselt a menyét és hermelin szőrme meghatározott számban, mely adó fejében pénz gyanánt is elfogadták.

míg Olég és vitézei fegyvereikre és honi isteneikre: Perúnra és Voloszra: s miután pajzsát Konstantinápoly kapujára függeszté, Olég egész seregével visszatért hazájába, hol a rendkívüli nagy és gazdag zsákmány folytán, melyet magával hozott, kimondhatatlan örömmel fogadták. Tekintettel az addig még nem látott és ismert kincsekre: arany és ezüst készletekre és eszközökre, megbecsülhetetlen műtárgyakra s Görögország boldog éghajlatának számos becses terményeire, mely a még míveletlen orosz nép szemei előtt felhalmozva vala, Oléget mindenki bűvésznak nevezte, azaz az akkori felfogás szerint bölcsek és látnokok.

Így végződött Olég merész vállalata Görögország ellen, melyről a byzancezi források ugyan — és pedig könnyen megmagyarázható okokból — mélyen hallgatnak, de mely mindamellett valóban megtörtént, a mint ezt számos kritikai forrásból, így Schlözer és Müller műveiből kivehetjük.

Azonban Olég úgy látszik nem bízott azon szóbeli egyezésben, mely közte és a császár közt létrejött vala s biztosabb kezességet akart létesíteni az oroszok és görögök között azontúl fennálló és fenntartandó viszony érdekében. S azért már 911-ben követeket küldött Konstantinápolyba oly meghagyással, miszerint a császárral és kormányával egy formászerű s alakilag sem kifogásolható *írásbeli* megállapodást kössenek. Ez képezi az orosz történetírás legrégibb és legbecsesebb kincsét; emléke ez az ősök bölcsek gondoskodásának, de egyszersmind férfias kitartásának és szilárdságának, melylyel a nemzet érdekeinek érvényt szereztek. Az érdekes és az oroszoktól nagy kegyelettel őrzött régiséget ezennel ide igtatjuk olvasóink számára.

Szerződés oroszok és görögök közt.

Mi, kik mind az orosz nemzetségből származunk, u. m.: Jarl Ingold, Weremid, Rulaf, Gudu, Ruald, Karu, Flelaf, Ruár, Akmutruján, Lidulfost és Stemid, küldve vagyunk Olégtől, az oroszok nagyfejedelmétől s mindazon fenséges bojároktól, kik az ő keze alatt állanak (vazallok), hozzád Leó, a görögök nagy császárához és Sándor és Konstantin hercegekhez, rokonaidhoz, oly czélből, hogy erős és tartós egyezséget kössünk a keresztények és oroszok közt már régóta fennálló szeretetteljes viszony alapján. Így

óhajtják ezt a mi knjazaink mindnyájan s mindazok, kik Olégnnek kormánya alatt állanak; s azért elhoztuk a következő szerződést, mely nem szóból álland, mint annakelőtte, hanem amely írásban fogja megerősíteni közöttünk a szeretet művét, melyet régi orosz szokás szerint, fegyvereinkre mondott esküvel erősítendünk meg részünkről.

I. A legelső szó, melylyel üdvözlünk: békében és barátságban kívánunk élni a görögökkel; egymást egész lélekből szeretni; s nem fogjuk megengedni, hogy bárki azok közül, kik fenséges knjazunk alatt állanak, görögöt megsérthessen vagy bántalmazhasson. Ellenkezőleg mindnyájan oda fogunk törekedni egész erőnkben s a mennyire ez tőlünk telik, hogy ez a barátság közöttünk erős és állandó maradjon. Hasonlóképen ti is, görögök, becsüljétek meg változatlan szeretettel a mi fenséges fejedelmünket s mindazokat, kik hozzá tartoznak. De minden kihágás vagy erőszak esetében a következőleg fognak eljárni.

II. Minden vád vagy kihágás bizonyító okok által erősítendő meg; s ha tanúk hiányoznak, nem a vádló, hanem a vádlott tartozik esküt tenni, és pedig mindegyik a maga vallása szerint.

III. Ha egy orosz egy keresztényt, vagy megfordítva egy keresztény egy orosz megöl, azon a helyen halállal lakolják, hol a büntettet elkövette; ha a gyilkos megszökik és elrejtí magát, minden vagyona a meggyilkolt legközelebbi rokonai között kiosztandó, úgy mindazonáltal, hogy a gyilkos (ártatlan) özvegye az őt jogosan illető résztől meg ne fosztassék. Ha pedig a gonosztevő minden vagyon hátrahagyása nélkül elmenekült, azon esetben bíróilag elítélnék tekintendő s halállal büntetendő, mihelyt kézre kerül.

IV. Ki valakit fegyverrel vagy más eszközzel üt vagy bántalmaz, az fizessen öt litra ezüstöt az orosz törvények szerint; a vagyontalan annyit fizet, mennyivel bír; sőt még ruháit is le kell vetnie, melyeket testén viselt s tegyen esküt hitével, hogy nincsenek sem rokonai, sem barátai, kik őt a szolgaságból megváltanák; akkor azután minden további felelősség alól felmentendő lesz.

V. Ha egy orosz bárminemű értéket egy kereszténytől eltulajdonít, vagy pedig megfordítva, s a tetten kapott tolvaj ellentállást tanúsít, azon esetben a meglopottnak jogában áll őt megölni, a nélkül, hogy őt ezért felelősségre lehetne

vonni. Ellenben, ha a tolvaj nem áll ellent erőszakosan, meg szabad ugyan őt kötözni, de másként bántalmazni nem: és a károsult holmiját visszaveheti. Ha egy orosz vagy keresztény bármely ürügy alatt egy házba lép, hogy ott kutatást eszközöljön s ezen alkalommal bármit erőszakosan magával akar vinni, annak értékét háromszorosan kell megtérítenie.

VI. Ha a vihar egy görög hajót idegen országban partra vet, olyan helyen, hol oroszok tartózkodnak, akkor ezek a hajót is, a rakományt is gondos őrizet alá veszik s biztos utakon, bármely veszélyes helyeken keresztül Görögországba szállítják. Ha pedig vihar vagy egyéb akadályok miatt a hazaszállítás lehetetlenné válik, úgy az oroszok tartoznak az evezősöknek segédkezni s a hajót a legközelebbi orosz kikötőig kalauzolni. Az árúk, valamint minden a hajón talált értékek elárúsítandók s ha követek Konstantinápolyba a császárhoz mennek, vagy más vendégek oda utaznak, magukkal viszik az eladott értékek árát, hogy azt hiánytalanul átszolgáltassák. Ha egy orosz a hajón valakit megöl, vagy valamit erőszakkal elidegenít, a fennebb kimondott büntetéseket szenvedje. Hasonló módon tartoznak eljárni a görögök az orosz hajókkal és hajótöröttekkel.

VII. Ha Görögországban egy orosz rabszolga találkoznék, vagy Oroszországban egy görög, úgy az kiváltandó azon összegért, melyet érette a vevő fizetett, vagy pedig azon árban, mennyibe azon vidéken egy rabszolga kerül. Épen így kell eljárni a hadifoglyokkal is, kik hazájokba visszaküldendők; csak hogy ezekért fejenként húsz zlató vagy arany fizetendő. Orosz vitézek ellenben, kik azon tiszteletreméltó szándékból jönnek Görögországba, hogy a császárnak szolgáljanak, szabad akaratuk szerint ott tartózkodhatnak.

VIII. Ha egy orosz rabszolga megszökik vagy erőszakkal, avagy azon ürügy alatt, hogy megvéttetik, elrabol-tatik, tulajdonosa őt mindenütt felkutathatja és visszaveheti; a ki pedig az ilyen kutatásnak ellene szegül, az bűnrészesség miatt vagy mint tettes megbüntetendő.

IX. Ha egy orosz, ki a görög császár szolgálatában állott, Görögországban meghalálozott a nélkül, hogy hagyatéka felől intézkedett volna, és ha örökösöket nem hagyott maga után, azon esetben a hagyaték küldessék Oroszországba

és adassék ki ott található édes rokonainak. Ha pedig vagyona felett végrendeletileg intézkedett, úgy az örökség akadálytalanul kiadandó az örökösöknek.

X. Ha a Görögországban tartózkodó orosz kereskedők, avagy általában az oroszok között gonosztevők rejtőznének s ezeket Oroszország megbüntetés végett követelné, úgy a keresztény császár tartozik őket, még akaratuk ellenére is, hazájukba visszaküldeni. Épen ilyen kötelezettséggel tartoznak hasonló esetben az oroszok a görögöknek.

Hogy ezen szerződés oroszok és görögök között a legszigorúbban megtartassék, czinoberrel két pergamentre iratott. Az okmányt a görög császár sajátkezűleg írta alá s a szent keresztre, valamint az elválaszthatatlan egyisten háromságra megesküvék, azután egyik példányát fejedelmünknek adta; a másikat mi, orosz követek, a császárnak kézbesítettük s vallásunk szerint hitet tettünk úgy a magunk, mint fenséges fejedelmünk nevében, hogy a béke és egyezés pontjait szigorúan megtartjuk s a szeretetet görögök és oroszok közt minden erőnkől fenntartani és ápolni fogjuk.¹⁾

Ezen nevezetes szerződésben az oroszok már nem azok, kik féktelen vadságukban csak rombolni tudnak s minden művelődési kísérlet makacs ellenségeinek mutatják magukat. Az idők nagyon megváltoztak, a germán-norman befolyás jótékony hatása félreismerhetetlen volt; a szerződésben — még ha annak szerzője a görögökből került is ki — annyi józanság és méltányosság nyilvánul, hogy lehetetlen tőle csodálkozásunkat megtagadni. Nemesak a büntetőtörvény helyes elemeivel találkozunk ezen nevezetes okmányban, hanem a nemzetközi jognak olyan gyakorlati alkalmazásával, mely a tizedik század első negyedében felettén ritka jelenség. Valószínű, miszerint az eredeti szerződés a Cyrill által behozott betűkkel és szláv nyelven iratott, minthogy ezt a görögök a Duna melléki szlávokkal való szüntelen érintkezésük folytán jól ismerték; holott a normánnok nyelvét aligha értették.

Sándor császár, ki fivérét a gyenge Böles Leót a byzanczi trónon követte s a fontos szerződést aláírta, arannyal, gazdag és drága öltönyökkel és becses szöve-tekkel bőkezűen megajándékozva bocsájtá el Olég követeit

¹⁾ Lásd Schlözer, Nord. Alterth. és Müller Nestor kommentárait.

magától; de előbb megmutatta nekik a főváros szépségeit és kiváló nevezetességeit; így a pompás Zsófia székes-egyházat s más templomot, melyekben a kelet fővárosa oly gazdag volt. Az utóbbiakat bizonyára azon szándékból, hogy a pogány férfiakkal megismertesse és megkedveltesse a keresztény egyház szépségeit s őket ekképen előkészítse a kereszt vallásának a befogadására. S midőn követei a sikerrel koronázott útról Kijewbe visszaérkeztek, Olég nagy kitüntetésekkel fogadá és gazdag ajándékokkal bocsájtá el őket, hogy hazai tűzhelyükhöz pihenni térjenek.

De immár maga a hős is pihenni készült; hosszú, fáradalmas és küzdelmes pályára tekintett vissza, telve veszélylyel és sikerekkel. Igor örökjét rendezetlen, bizonytalan állapotban vevé át Ruriktól, s most harminczhárom évi küzdelmes és békés munka után egy erős, megszilárdult és kifelé is tekintélyes államot adott át gyámoltjának, ki régóta elért nagykorúsága daczára is bizonyára nyugodt megadással viselte nagybátyja gyámságát, mely oly áldást-hozó vala nemcsak neki, hanem az egész orosz nemzetnek.

Olég magas kort ért el, mert minden valószínűség szerint azok közül volt, kik Rurikkal együtt jövének vala be Oroszországba. Halálát a mese és költészet igyekezett vonzóvá tenni. A jövőndőbe látó papok ugyanis azt jósolták a hősnek, hogy kedvencz paripája fogja halálát előidézni; minek folytán sohasem ült többé a ló hátára. Négy év múlva, midőn a paripa már régóta elpusztult, felásatá csontjait s a koponyára tevén egyik lábát gúnyolódva monda, hogy az állat semmi kárt sem ejthetett rajta. De ezen pillanatban egy mérges kígyó kúszik elő a koponyából, mely halált hozó fullánkját Olég lábába bocsájtja, ki a szúrás következtében menthetetlenül elveszett.

Olég erélyes kormányja megtermé gyümölcseit; bölcsesége, valamint hadvezéri tehetségei egyaránt magukra vonják az utókor figyelmét, mely sohasem szokta megtagadni a valódi érdemtől az elismerést, bármily igazságtalanok voltak is kortársai tetteinek és azok indokainak megbírálásában. Olég 912-ben halt meg s Kijew szomszédságában Scsekowitza nevű hegyen temették el, mely még Nestor idejében is Olég sírjának neveztetett.

Ötödik fejezet.

Igor 912–945 és Szvetoszláv 945–972.

Igor. — Hódítások és szervezkedés. — Harcz a petsenégekkel. — Igor Görögországban. — Új szerződés oroszok és görögök közt. — Igor utolsó háborúja és halála. — Szvetoszláv. — Olga bosszúja. — Korosztén pusztulása. — Oroszország szervezete Olga közreműködésével. — Olga Konstantinápolyban; a keresztség és a visszatérés. — Szvetoszláv jellemzése. — Szvetoszláv hadjáratai. — A petsenégek pusztításai. — Olga halála és jellemzése. — Szvetoszláv és a részuralom. — Előszerepete Bolgárország iránt. — Szvetoszláv, az orosz Nagy Sándor vége.

Igor már mint férfiú vette át a kormányt; s bár Olég életében nem igen volt alkalma magával a kormányzás mesterségével megismerkednie, annyi valószínű, miszerint egy mozgalmas élet tapasztalatait vitte magával a trónra. S erre, valamint a férfias erélyre mindjárt kezdetben szüksége volt.

Alig terjedt el Olég halálának híre az országban, midőn minden oldalról felüté fejét az elégedetlenség és viszály hidrája s a még az imént erős kézzel visszatartott függetlenségi hajlam a régi törzseknél mindig hangosabban és veszélyesebben kezdett nyilvánulni. Az első a zordon erdei lakók, a deréviak voltak, kik elérkezettnek látták az időt, hogy a trónváltás alkalmával visszaszerezzék régi szabadságukat. De azok, kik Igorban bátortalan és tapasztalatlan uralkodót véltek látni, csakhamar arról győződének meg, hogy könnyörtelen és erős férfiúval van dolguk, ki az erőszaknak legyőzhetetlen hatalmat szokott eléje állítani. Ezt kelle a deréviaknak is tapasztalniok, kiket az új fejedelem engedelmességre és hódolatra kényszerített s azzal büntetett, hogy az Olég által kiszabott adót felemelte.

A fejedelem erélyes fellépése és szigora nem maradt befolyás nélkül a többiekre sem, kik hasonló szándékból,

mint a deréviak tagadták meg az engedelmességet. S nem sokára rend és béke volt az országban mindenfelé, mire egyébként Igornak azért is szüksége volt, mert e pillanatban egy új ellenség jelentkezett, melylyel nehezebb vala elkészülnie. Ezen ellenség a harcziás petsenégek valának.

Az orosz birodalom keleti részeiben, ott hol a Tobol, az Irtyis, az Ural és a Volga vizei egy részben termékeny lapályt öntöznek, századokon keresztül harcziás és nagyszámú nomád népek laktak, melyek időről-időre veszedelmes rajként lepték el a tőlük nyugatra elterülő vidékeket, melyeket feldúltak s lakosságuktól megfosztottak; innen s ezen az úton jutottak a húnok, avarok, bolgárok, magyarok, törökök s más népek Európa történelmének színpadára, hol nevüket véres tettek által tették emlékezetessé; míg nem, mint a bolgárok és magyarok, simulva a keresztényies polgárosodáshoz tagjaivá váltak a mívelt európai népesportozatnak.

Itt laktak a vad és féktelen kegyetlenkedéseikről hírhedett petsenégek is a X. század elején; itt legeltették meg — számlálhatatlan sokaságú nyájaikat s itt tomboltak a vad harcziások fékezetlen gyors paripákon. Ismeretlenek a földművelés áldásával, állatbőrből készült sátrak alatt és tágas társzekerekben laktak s legszívesebben ott tartózkodtak, hol barmaik számára jó legelő kínálkozott, s honnan ők maguk könnyebben intézhették rablótámadásaikat békésebb és vagyonosabb szomszédok ellen. Mint híres lovasok villámgyorsasággal jelentek meg, hogy megrakodva zsákmánynyal ép oly gyorsan eltűnjenek; ügyesen dobták a dárdát s kiváló íjászok hírében állottak. Egyszer egy vállalat kezdetén nem rettentek vissza semmitől, s vakmerően vetették magukat a megáradt hullámok közé, ha arról volt szó, hogy egy folyamon átkeljenek; hajók helyett bőrtutajokat használtak, miként ama vidékek nomád lakói még ma is. Öltözetük olyan volt, mint a perzsáké, szőrmés köntös és magas, fekete vagy fehér báránybőrsüveg.

Mióta Oroszország anyagi tekintetben is kezdett felvirágozni s városaiban az ipar és kereskedelem áldásai mindig feltűnőbben mutatkozni, azóta a rabló petsenégek nem vették le szemüket róla. Az oroszok előtt már a görögök és magyarok is érezték a rabló nomádok fegyverének súlyát, kiket semmiesem elégített ki tartósan s kik ismételve

jelentkezének, hol fegyveres visszautasítással nem találkozának. Úgy látszik, hogy Igor sem merészkedett a hatalmas rablókkal kikötni, kik gyakran ellepték a Dnjeper mindkét partját s felgyújtván és kifosztván a falvakat, nőket és gyermekeket rabságba hurezoltak. Igor öt évre szóló fegyverszünetet kötött velük, mit ügylátszik meg is tartottak, mert az első háborút velük, a krónikások a 920. évre teszik. Erről a küzdelemlről azonban csak kevés és megbízhatatlan hírek jutottak reánk; úgy látszik, miszerint a szerenese, hol az egyik, hol a másik félnek kedvezett, de hogy végre az oroszok maradtak fölényben, azt majdnem bizonyossággal lehet következtetni, — Igor hadjáratából Görögország ellen, melyet bizonyára nem indított volna meg, ha odahaza az országban béke és biztonság nem uralkodnak vála.

Valamint Olég, úgy Igor is abban kereste életének dicsőségét, hogy ellátogatott merész hadaival a gazdag és fényes Konstantinápoly falai alá, hogy újból rémületbe ejtse a keleti főváros elkorcsult lakosságát. Az oroszok következetesen Görögországban kerestek kincseket és dicsőséget: s tagadhatatlan, miszerint mindkettőt bőségesen megtalálták.

Igor 941-ben, tehát már meglehetősen magas korban, indult a nagy útra; az évkönyvek azt mondják, hogy a Dnjeperen tízezer hajó úszott alá a Fekete tengerbe, majd Konstantinápoly felé, mely a sereget szállítja. A bolgárok, kik ez idő szerint a byzancezi császár szövetségesei valának bár elég korán értesítették az utóbbit a veszélyről, ez semmit sem tett, mi erélyes védelemre vagy ellentállással mutatott volna: s Igor úgyszólván min den ellentállás nélkü pusztíthatta a Fekete tenger melléki tartományokat. Romanus Lakapenos császár végre Protovestiariusát — Theophanest — állítja a görög hadsereg élére, hogy az ellenséget továbbnyomulásában feltartóztassa. Az oroszok már a Bosporus bejáratánál horgonyoztak s oly biztosra vették a győzelmet, hogy Igor kiadta a rendeletet, miszerint a görög harczosok ne ölessenek meg, hanem ejtessenek fogságba, így több haszon háramlik a győzőkre. Azonban az elbizakodottságot drágán fizette meg. Theophanes, ki nagy ügyességgel és erélylyel támadta meg az ellenséget, mindjárt a harc kezdetén nagy rémületbe, majd zavarba hozta a görög-tűz alkalmazása által az oroszokat, kik meg ettenve villámokat véltek látni a görögök kezében s felhagrytak a harczczal

és nagy veszteségek közt húzódának a kisázsiai partokra, hol a gazdag bithyniai városokat kezdék fosztogatni. Most a szárazföld felől közeledék egy császári hadsereg Bardas vezérlete alatt, mely egy győzedelmes hadjáratról vala visszatérendő s most már itt sem volt maradásuk az oroszoknak: s Igor meggyőződve vállalatának sikertelenségéről, erősen megfogyott hadával visszatért Oroszországba. Az egyedüli vigasz abban állott, hogy zsákmány tekintetében nem volt meddő a hadjárat; mert, bár kevés dicsőséget, de annál több kincset hoztak magukkal ezuttal is keletről. Igor merész és bátor katona volt, de nem birt Olég előrelátó hadvezéri tehetségével.

Azonban Igor nem tartozott azok közé, kiket egy kudarcz lefegyverez s kik azután ölbe teszik kezüket. Erős elhatározása volt: a görögöket újból s az előbbinél még nagyobb erővel megtámadni. Új sereget gyűjtött, sőt Skandináviából új norman fegyvereseket hívott be s a petsenégeket is zsoldjába fogadta: azután megindult dél felé s a Fekete tenger ismét hemzsegett az orosz hajóktól, melyek vakmerő és kegyetlen csapatokkal valának megpakva. Romanus császár ki úgy látszik nem bízott szerencséjében, békés úton akart kiegyezkedni a veszedelmes ellenséggel s azért követeket küldé Igorhoz, hogy vele a béke feltételeit megállapítsák. A görög követek Igort a Duna torkolatánál találták s felajánlák neki urok a császár nevében ama szerződés megújítását, melyet Olég kötött volt annak idejében a görögökkel; sőt annál még kedvezőbb feltételeket helyeztek kilátásba, hogyha Igor lemond a támadásról s visszavezeti hadait Oroszországba. Igor ismerve vitézeinek kincsszomját, tanácsot tartott velük, hogy a császár ajánlatát fontolóra vegyék. S a haditanács a békés kiegyezés mellett szavazott. „Ha a császár nekünk,” mondanak a vitézek, „aranyat és ezüstöt ad, mit kívánjunk még? Ki tanácskozhatik a tengerrel, ki bízhat benne? Nem föld, hanem feneketlen mélység terül el alattunk, s abban minden ember egyformán leli halálát.” S Igor hajolva híveinek tanácsára s valószínűleg azért is, mert a rabló petsenégek hűségére nem támaszkodhatott biztonsággal, elfogadta a felajánlott békét.

Nemsokára megjelentek Igor követei Konstantinápolyban, mintegy ötven knjáz és bojár — kik között azonban

csak három szláv nevet találunk — hogy megkössék a végleges békét. A szerződés főbb pontjaiban olyan volt, mint az, melyet Olég kötött Sándor császárral; csak hogy feltűnő, hogy Igor mindenütt nagyfejedelemnek nevezetik s hogy az okmányban nejről Olgáról, valamint fiáról Szvetoszláv-ról is van szó. A nevezetes szerződés főbb pontjai, mely mintegy kiegészítése a korábbinak, így hangzik:

I. Megújítjuk a régi békét a nagy görög császárral, minden bojárjaink és a görög urak közt, daczolva a viszályt-hintő és minden jót gyűlölő ördöggel, és pedig minden évre a meddig a nap süt s a világ fennáll. S ezentúl ne merészkedjék egy orosz sem, legyen az keresztény vagy pogány, a békét a görögökkel megszegni; avagy a ki ezen tilalomnak ellene cselekszik, az kárhozzék el s a mindenható Isten büntesse meg; emezeket pedig büntesse meg Perún, ne védje meg többé tulajdon pajzsa, hanem pusztuljon el saját fegyverei és nyílai által, vagy pedig kárhoztassék örök fogságra.

II. Az orosz nagyfejedelem és bojárjai szabadon közlekedhessenek mindig és mindenfelé Görögországban; a vendégek ilyenkor ezüst-, a követek ellenben aranygyűrűt viselnek, megkülönböztetésül; s ha az utóbbiak Konstantinápolyban megjelennek, mindig tartoznak a nagyfejedelem megbízólevelét felmutatni. Azok, kik ilyenmel nem bírnak, mindaddig letartóztatnak, míg Oroszországból reájuk vonatkozó felvilágosítás nem érkezik. Ki ezen rendszabálynak ellene szegül, életével lakol s az orosz fejedelem nem bosszulja meg halálát; ha pedig hazájába visszaszöknék, azon esetben tulajdon fejedelmének ítélete alá esik.

III. Az orosz vendégek (nem követek, mert ezeknek még több jogaik valának) mindnyájan egy császári megbízott védelme alatt állanak; ki egyszersmind peres ügyeiket a görögökkel elintézi. Minden egy orosz által megvásárolt árút, mely 50 szolotnik, azaz ugyanannyi arany értékét meghaladja, ezen császári megbízottnál bemutatandó, hogy azt bélyegével ellássa.

IV. Ha egy orosz görög foglyokat hoz Konstantinápolyba, úgy minden ifjúért tíz, egy jó leányért ellenben nyolcz szolotnikot kap; egy aggastyánért vagy gyermekért pedig öt szolotnikot. Hasonlólag történik akkor is, ha görögöknél oroszok vannak fogságban.

V. A Fekete tenger mellékén, a Chersonesosban az oroszoknak nem szabad állandóan megtelepedniök; de ha ott kereskedtek vagy halásznak, azon esetben tartoznak onnan hazájukba visszahúzódní.

VI. Ha egy keresztény egy orosz, avagy megfordítva, megöl, úgy a gyilkos a meggyilkolt családjának kiszolgáltatandó, kik vele úgy bánnak el, a mint akarnak.

VII. Ha a görög császár az orosz nagyfejedelemtől sereget kér, úgy az utóbbi azt készséggel megadja; s ebből lássák azután minden országok lakói, mily igaz barátságban élnek egymás közt görögök és oroszok.

Ezen, valamint a már korábban idézett szerződés már csak azért is nagy fontossággal bír az orosz történetírásban, mert híven visszatükrözi a nép erkölcsi állapotát, gondolkodásvilágát és jogi felfogását; s miből meglehetősen világos képét alkothatjuk magunknak azon értelmi állapotoknak, melyek a tizedik század első felében Oroszországban uralkodók valának.

Miután a császár a békeokmányt elfogadta és aláírta, követeket küldött a maga részéről is Kijewbe, kik azt a nagyfejedelemnek átnyújtandók valának. Ezen követek jelenlétében, a szent halmon, hol Perún szobra állott, kötelezte magát Igor ünnepélyesen a békeszerződés pontjainak megtartására; hasonlót tevének a bojárok és többi nagyok, kik aranyat és fegyvereiket, Perún lábai elé tévék, mi ünnepélyes eskü jelentőségével bírt; mert e kettő, a fegyver és az arany, az oroszok szemében mindenek felett becses és szent vala. Ellenben a már keresztény oroszok, bizonyára a varégi norman urak, az esküt Szent Illés templomában — talán a legrégibb keresztény egyház Kijewben — tették le. Az utóbbi körülményből világosan kitűnik, miszerint az oroszok egy része már ezen időben — tehát még a kereszténység általános behozatala előtt — a kereszt híve vala. Annyi bizonyos, hogy a norman vitézek valószínűleg mind keresztények voltak.

Ezen ünnepélyes jelenet után Igor gazdagon megajándékozta a görög követeket drága szőrmékkal és viasszal s azután elbocsájtá őket. Úgy látszott, mintha az öreg fejedelem immár állandóan megpiheni kívánt volna, hogy mozgalmas életének végső napjait békében töltsse el. Azonban norman testőrhadának kapzsisága ezt lehetetlenné tette; a

kalandokhoz és zsákmányhoz szokott vitézek így szóltak Igorhoz: „Ime uram, lábunk meztelen s nekünk nincs semmink, míg Swjeneld emberei jól el vannak látva ruházattal s fegyverekkel. Jöjj, vezess bennünket adóbehajtásra s neked is, nekünk is jó lesz dolgunk.“ Az utóbbi érzés, az ú. n. adóbehajtás akkoron Oroszországban egészen különös jelentménnyel bírt. Konstantin Porphyrogeneta szerint ugyanis az orosz fejedelmek minden év november havában egy sereggel kiindulának Kijewből s rendre meglátogatták az egyes tartományokat és városokat s csak ápril havában tértek ismét vissza székvárosukba. Ezen körút célja első sorban valószínűleg abban állott, hogy a hűségi és alattvalói kötelékek a fejedelem jelenléte által megerősítsenek; s hogy a fejedelem hivatalnokait megismerje s a nép kívánságát, panaszát vagy óhaját meghallgassa és orvosolja. Azonfelül bizonyára arra is szolgált, hogy ezen alkalommal a köteles adó és egyéb a fejedelmet megillető járulékok behajtassanak, melyekből egy osztalék a régi szokások szerint a fejedelem kíséretében levő vitézeket is illette. Gyakran megtörtént, hogy a körutat a fejedelem helyett egy bizalmas híve tette meg — mint Swjeneld — s valószínű, hogy ezen alkalommal a helyettes nagy összegeket takarított meg magának.

Igor, talán mert saját hajlamaival is megegyezőnek találta, testőreinek óhaját nem utasította vissza; s felkészült, hogy egy végső kalandra induljon, mely reá nézve végzetes kimenetelű vala. A nyugtalan s mindig lázadásra hajló deréviak zordon országa volt a cél, hova Igor és övéi törekedének. A már öregedő fejedelem sohasem volt barátja a szabadságszerető erdei lakosoknak s minden alkalommal nagy szigórral viseltetik irányukban. Testőrei ezt jól tudták s felhasználván a fejedelem gyengeségét, mindenképen igyekeztek őt a szerencsétlen nép ellen felizgatni, mi sikerült is. Azonban a deréviak, mintha a következményeket sejtették volna, ezuttal kiválóan engedelmeseknek mutatták magukat s az adót minden ellentállás nélkül pontosan lefizették. Igor, mintha Kijewbe akart volna indulni, seregével elhagyta a deréviak földjét; azonban még nem volt távol, midőn parancsot adott a visszatérésre s újólág behatolt az alig elhagyott országba. A deréviak kik a fejedelem ismételt megjelenésében nem alaptalanul

ellenséges indulatot láttak, így szóltak: „Uram, mi mindent megadtunk neked, mit tőlünk kívántál; miért jössz tehát újból országunkba?“ De Igor a kapzsiság szenvedélyétől elvakítva nem is válaszolt kérdésekre, hanem tovább folytatta útját. A deréviakat most harag és kétségbeesés fogta el, mert látták, hogy a fejedelem és kísérete vesztüket akarja; fegyvert ragadtak tehát és Mál nevű vezérük alatt megtámadták őket, mert úgy mond: a vérszomjas farkast meg kell ölni, nehogy az egész nyáját elpusztítsa. S az elkeseredett küzdelem azzal végződött, hogy a deréviak Korosztén város mellett megölték Igor és felkoncizták egész testőrhadát. A byzanci írók azt állítják, hogy a deréviak Igor két fához kötve — mint az antik mese egyik alakját széttépték.¹⁾ A szerencsétlen fejedelmet a fellázadt nép Korosztén közelében elásta 945-ben.

Igornak sem a békében, sem a háborúban nem volt szerencséje; nem bírt sem Olég áttekintésével, sem annak bölcs mérsékletével; ámbár nemzetének érdekeit Görögországban erélylyel képviselte és érvényre juttatta; másrésről nagy hibát követett el, midőn megengedte, hogy a rabló petsenének az orosz tartományok szomszédságában megtelepedjenek; végre kapzsisága okozta, hogy nem elégedett meg a nép által felajánlott és elvállalt adóterhekkel, s mindig újabakkal sújtá azt; minek folytán az gyakran fegyvert fogott uralkodója ellen s egy ily alkalom magának a fejedelemnek is életébe került.

Szvetoszláv fejedelem (945—972.) Szvetoszláv az első fejedelem volt, ki orosz nevét viselt; s az atyja halálakor alig 12 éves gyermek helyett anyja Olga volt az, ki a kormány gyeplőjét kezében tartá. Mellette tevékeny részt vettek a hadsereg parancsnoka Swjeneld és a bojár Aszmud, ki egyuttal az ifjú fejedelem nevelője is volt. A krónika ugyan még valami Mistisáról is tesz említést, de erről nevén kívül nem tudunk egyebet. Olga erős akarattal és férfias jellemmel bírt s ritka lelkiteliségei által mintegy hivatva látszott arra, hogy a még mindig fejlődő birodalom alapjait megszilárdítsa. S valóban, erős kezekre volt szüksége ezen napokban Oroszországnak, melynek egységes fennállását számos veszély környezte. Igor szerencsétlen vége; a vad deréviak

¹⁾ Stritter. Mem. pop. Tom. II. p. 989.

lázadása; a nyugtalan szellem, mely a fegyveres csapatok fölött uralkodott, mely minden erőszakhoz és rakoncátlansághoz hajlott, mind olyan jelenségek valának, melyek megfélekezése ritka akarat- és tetterőt igényelt.

Azon kor szokása és szelleme szerint Olga legelső teendője abban állott, hogy férje halálát megbosszulja: s a nő, kiben férfias erős lélek lakott, egy pillanatig sem habozott ezen kötelesség teljesítésében. Az évkönyvek és egyes feljegyzések részletesen beszélik el az eseményt, mely kigondolt kegyetlenségében és következetes végrehajtásában azért is nagy érdeklődéssel bír reánk nézve: mert híven visszaadja azon zordon idők gondolkodásmódját, erkölcsi szellemét és feltűnteti az emberbaráti szeretet teljes hiányát, mely a pogány idők legkirivóbb jellemvonását képezi. Nestor a következőleg beszéli el Olga ravaszságát és bosszúját.

A győzelmük, valamint gyilkos merényletük folytán elbizakodott deréviak, megvetéssel viseltetvén Szvetoszláv ifjúsága iránt, arra törekedtek, hogy az uralmat Kijew felett kezükhez ragadják s vezérüket, Mált, a fejedelmi székbe ültessék: ki azután hatalmának megerősítése czéljából Igor özvegyét, Olgát, nőül veendi. S hogy tervüket megvalósítsák, húsz előkelő férfiút követségbe küldének Olgához, kik így szóltak a fejedelemnőhöz: Mi férjedet kapzsisága és kegyetlensége miatt megöltük; de a derévi nép és annak vezére jó és nagylelkű, országuk gazdag és virágzó: jőjj tehát hozzánk és légy Mál vezér nejévé.

Olga, ki már tisztában látszott lenni bosszútervével, nyájasan fogadta a küldöttséget s ekképen válaszolt: „Az, mit nekem mondotatok, kellemesen hatott reám, férjemet többé fel nem támaszthatom; legyetek kis türelemmel, holnap meghalljátok válaszomat. Addig térjete vissza hajótokhoz, melyeken ide jövétek, s ha majd eljönnek küldöttjeim értetek, úgy kövessétek őket, s ők kezeiken fognak benneteket hordozni....“ Időközben Olga megparancsolá, hogy a fejedelmi vár udvarán egy mély gödör ásattassék; azután másnapra vendégeiül hívta meg a derévi követeket. Ezek elbizakodottságukban azt parancsolák a küldötteknek, hogy vigyék őket karjaikon be a városba; mire azok így válaszoltak: mit tegyünk? mi szolgálak vagyunk s a vezérek nőül akarja venni fejedelmünk özvegyét, ám legyen:

s úgy cselekedének, miként nekik parancsolták. Olga a fejedelmi székben — *terem* a neve Nestornál — ülve fogadta a követséget, melynek tagjai végzetes sorsukat nem is sejtve, felfuvalkodva járanak fel s alá. Egy adott jelre előrontottak a fejedelmi testőrök — s a meglepetett deréviakat egymásután a gödörbe dobták, hol Olga parancsára mindnyájan élve eltemettetének. Ez volt Olga bosszújának kezdete.

Most pedig a maga részéről küldött követeket a deréviakhoz azon izenettel, hogy az özvegy fejedelelnő csak nagy és fényes kísérettel hagyhatja el Kijewet, illő tehát, hogy még több előkelő férfiút küldjenek a már ott levő követeken kívül, kik őt új hazájába kísérendők lennének. S a deréviak ismert elbizakodottságukban mi rosszat sem sejtve, siettek Olga kívánságát teljesíteni s kíséretéül egy újabb, még számosabb küldöttség indult Kijewbe. De gondatlan hiszékenységükért szörnyű módon lakoltak. Az újonnan érkezett előkelő férfiak Olga parancsára régi szláv szokás szerint mindjárt megérkezésük után fürdőbe vezettetének, — hol mindnyájan halálra forráztattak. Ez volt Olga bosszújának folytatása, — de még nem befejezése.

Olga még tovább is kizsákmányolta a deréviak könnyen-hívőségét, miután a történeteket mély titokba burkolá. Ismét elküldé hozzájuk bizalmasait azzal, hogy immár készülődik az útra, de arra kéri a deréviakat, hogy Koroszténben rendezzenek nagy halotti lakomát — triszna; — készítsenek erős mézszeszt, a régi oroszok kedvencz italát, minthogy azon személyesen szándékozik résztvenni, mielőtt özvegységét új nászszal cserélné fel; mert illő, hogy első férje sírján a szokásos tort megülje. S valóban, Olga nem-sokára megjelent Koroszténben, Igor sírját megáztatá könnyeivel s a sír fölé hatalmas emléket rakatott. Azután kezdetét vette a zajos halotttör. Mindenki vidámnak és boldognak látszott; Olga apródjaival szolgáltatá ki az előkelő deréviakat, kiknek tudakozódására követeik után azt a választ adá, hogy azok hű testőreivel együtt fognak megérkezni. Az erős mézszesz mindinkább érvényesítő hatását, a részegség mámore kezdett erőt venni a gondtalan mulatságba merült férfiakon; midőn Olga egy intésére háromezer főből álló kísérete a mulatozó deréviakra veté magát s minden komolyabb ellentállás nélkül rövid idő

alatt 5000 halott borítá Igor sírját. Így engesztelé meg Olga férje szellemét; azután levette minden tettét visszatért Kijewbe, hogy bosszúművét befejezze.

Fővárosa körül most egy erős és nagy hadat gyűjtött össze, hogy a ravaszság fölénye által már is keményen megbüntetett derévieket a fegyver élével végleg alávesse hatalmának. Ez képezte bosszújának befejezését. Nemsokára a derévieket földjén állott egész seregével s a döntő ütközetet maga a gyermek-fejedelem Szvetoszláv nyitotta meg, gyenge kézből hajítva dárdáját az ellenség felé. A gyermek példája gyűjtő hatással volt a vitézekre, kik Swjeneld és Aszmud vezetése alatt teljes győzelmet arattak az ellenség felett, mely vad futásban hagyta el a halottaktól és sebesültektől borított csatatért s a városokba és erősségekbe zárkozott. Legtöbb okuk volt Olga haragjától remegni a koroszténieknek, kik azért elszánt védelemre készültek, midőn a fejedelemlő a város falai alatt megjelent. Olga ezuttal is cselhez folyamodott, hogy a gyűlölt ellenséget törbe csalja.

Korosztén ostroma javában folyt, midőn Olga a következő izenetet küldé a városba: Miért ellenkeztek velem? hiszen a többi városok mind megadták már magukat s a lakosok csendben és békében mívelik földjeiket és látnak dolgaik után; és ti, éhen akartok-e elveszni? Ne féljetelek többé bosszúmtól, hiszen ez teljes kielégítést nyert Kijewben és férjem sírhalmán. Erre a koroszténiek és a többi derévieket szőrmét és mézet ajánlának fel a fejedelemlőnek tartozó adó fejében, ki azonban az ajánlatot a nagylelkűség czímén visszautasítá, mondván, hogy ő beéri azzal, ha neki minden eresztől vagy háztól három verebet és ugyanannyi galambot ajándékoznak hódolatuk fejében. S a szorongatott emberek örömmel teljesíték Olga kívánságát, s a mondottakat rövid idő alatt átszolgáltattván, türelmetlenül várták az orosz sereg elvonulását a város falai alól. De a ravasz nagy-fejedelemlő másként gondolkozott; a verebek és galambok farkai alá kénbe mártott égő szivacsákat erősítettett s azután szabadon hagyá repülni a megrémült állatokat, melyek siettek felkeresni megszokott fészkeiket. A hatás nem maradt el s a szerencsétlen város nemsokára lángtengerben úszott, mely menthetetlenül megemésztett mindent. A szerencsétlen lakosok menekülni kívánván az égő városból, a kijewiek fegyverei alatt veszték el, vagy pedig rabszolgaságba

kerülvén, sanyarú módon pusztultak el. A bosszú végre volt hajtva könyörtelenül és emberfelenül. Igor nyugodtan pihenheté örök álmát; a kor kemény parancsa követelményének megfelelt özvegye, s egyedül a kor eme ridegsége az, mely az embertelen kegyetlenséggel végrehajtott bosszú intézője mellett némi mentséget nyújt.

Olga fiával Szvetoszlávval beutazá a deréviak földjét s mindenütt megállapítá az adó nemét és mennyiségét, de a legsúlyosabb terhek azontúl is a szerencsétlen Korosztén lakóinak vállaira nehezedének. A következő évben Olga az éjszaki tartományokat látogatta meg s kiváltképen hosszabb ideig időzött a novgorodi területen, míg fiát Kijewben hagyta vissza. Mindenütt rendezte a közigazgatást és igazságszolgáltatást, a tartományokat kerületekre és járásokra — pogostu és volosti — osztotta és pedig azon igények szerint, melyek az akkori Oroszország államjogi és művelődési viszonyainak megfelelők valának. Mindenütt, hol megfordult, hátrahagyta nyomait erélyének és bölcseségének s még másfél századdal később, Nestor idejében, hálásan emlegették nevét mindenfelé, Pskow városa pedig többféle ereklyét őrzött meg a nagyfejedelemtől.

Miután ekképen az ország belrendezésének nagy művét sikeresen befejezte, Olga hosszas távollét után visszatért Kijewbe fiához, ki kegyelettel ragaszkodék anyjához s neki mindenben feltétlenül engedelmeskedett.

Ezzel voltaképen véget ér Olga politikai szereplése Oroszország történelmében; de tulajdonképeni dicsősége, kapcsolatban az orosz egyháztörténelemmel azontúl kezdődik. Olga immár elérte azon életkort, melyben a személyes és egyéni hajlamok kielégítése után az emberi tettvágy egy magasabb végcél felé vágyódik, hogy méltó módon fejezze be küzdelmes földi pályáját. Olga még pogány volt, de lelkének fenkölsége, akaratának ereje, kedélyének mélysége, gondviselészerűen arra rendelték: hogy népének megmutassa a lelki világosság ösvényét, melyen egyedül a művelődés és valódi polgárosodás felé közeledhetett. Már régóta ismerős a keresztény vallás alapelveivel, az evangélium nem lehetett rejtély előtte; s most, életének alkonyán azon nagy eszme által lelkesített: hogy felvételvén magát a keresztény egyház közösségébe, egyszerűsmind népének is megmutatja az utat a lelki boldogulás

és üdvözülés felé. Ezen nagy eszme megvalósításában két út állott nyitva Olga előtt: az egyik Rómába, a másik Konstantinápolyba vezetett; amaz távol s az érintkezési pontok vele felettén nehezek valának; emez földrajzi könnyebb megközelíthetősége által is előnyösnek ígérkezett; azonfelül az oroszok és görögök régóta élénk kereskedelmi és politikai összeköttetésben állottak egymással s mint láttuk, több ízben barátságot és szövetkezést fogadtak egymásnak. Mint Ditmár krónikájából kitetszik, Olga ugyan még Igor kiskorúsága és Olég kormányzósága idejében követet küldött Ottó német császárhoz, hogy tőle szerzeteseket és térítőket kérjen az orosz nép számára; mindazonáltal az egész úgy látszik nem haladta túl a kezdeményezés stádiumát, bár Ottó egy trieri szerzetest küldött Oroszországba. Oroszországot úgy fekvése mint természeti összeköttetései kelet felé utalták kultura tekintetében, ha nem akar vala a német császárok politikai fensősége alá kerülni, mi okvetetlenül bekövetkezett volna — ha csak átmenőleg is, hogyha Oroszország a nyugati kereszténység közösségébe lép vala. Világos példa erre Lengyelország története, mely tele van a német fenség ellen irányzott küzdelemmel, mely nem végződött mindig a lengyel nemzet dicsőségével. Olga követsége Ottó császárhoz, valamint az utóbbi által küldött szerzetes epizódja az orosz nemzet történetében inkább azt látszik bizonyítani, miszerint már ezen időben mindkét részről fennforgott a szüksége annak, hogy a két ország egymást ha csak futólag is megismerni tanulja.

Olgának komoly elhatározása volt a pogánysággal szakítani, azonban a nélkül, hogy népét is hasonló tette kényszerítse; s azért 955-ben fényes és nagy kísérettel megjelent Konstantinápolyban, hol Theophilaktos patriarcha lett tanítója és keresztelője, míg a történetíró császár, Konstantin Porphyrogeneta, a keresztapai tisztet vállalta magára. Az utóbbi tüzetesen megírta az orosz fejedelemné térítésének és keresztelésének ünnepéyleit s a császár mindent elkövetett, hogy egy oly nagy birodalomnak uralkodónőjét méltóan fogadja és ünnepelje. Olga a fővárosba történt megérkezése után azonnal a császári palotába vezetett, hol őt a birodalom kancellárja — logotheta — fogadta; a fejedelemné mögött állottak az orosz követek

és kereskedelmi küldöttségek. Innen a kancellár a fejedelemné a követségi fogadóterembe kalauzolta, hol a császár körülvéve udvari méltóságaitól egy aranyos széken ült és az érkezőt fogadá, kivel rövid beszélgetésbe bocsájtkozott. Majd számos fényes termen át tovább vezetett, egy pompás gömbölyű kupolaszerű terembe — Augusteon — lépett a fejedelemné, hol a szertartások értelmében végre kissé megpihenhetett. A második bemutatás a császárné lakosztályaiban, a fényes Justinian teremben ment vala végbe; hol a császár mellett egy alacsonyabb aranyos széken foglalt helyet a császárné. Midőn Olga kíséretével együtt bevezetteték, az udvari szertartásmester néhány kérdést intézett hozzá, mire a bemutatás megtörtént. Azután következett az udvari ebéd, nem kevesebb feszeségek között, mint a bemutatás; a fejedelmi személyek mind földig hajoltak a császárné előtt, míg Olga — erősebb önérteténél fogva — csak fejével bólintott. Az orosz követek nem a fejedelmi személyekkel étkeztek, hanem az úgynevezett aranypalotában. Ebédközben zene játszott s dalnokok dagályos versekben énekelték meg az uralkodóház hatalmát és dicsőségét; míg fürge tánczosok vígan lejtettek a terem egyik részében. Olga követei s egyéb előkelő kísérete egy másik teremben ebédelt; ebéd után pedig a vendégek byzanci szokás szerint pénzajándékokat kaptak a császártól; így a fejedelemné egy rokona harmincz miliaresiát vagyis harmadfél byzanci aranyat; többi nyolcz bizalmasa egyenként húsz; a húsz követ mindegyike tizenkét miliaresiát; ugyanennyit kapott a jelenvolt negyven kereskedők mindegyike; míg a papság és Olga gyóntató-atyja Gregoriás csak nyolcz miliaresiát, s így tovább a szolgaszemélyzetig. Az utóebéd egy külön arany asztalkán volt feltálalva, melynél a császár, császárné és Olga foglaltak helyet. Most egy arany, drágakövekkel kirakott tányéron ötszáz miliaresia nyújtaték át a fejedelemnőnek, kisebb összegek pedig többi jelenlevő rokonainak.

Ámbár az akkori orosz fejedelmek, mint Karamsin mondja, korántsem valának gazdagok aranyban és egyéb nemes fémekben, a görög császár által nyújtott pénzajándékok nem jelenthettek egyebet, szokásos vagy talán az udvarnál előírt udvariasságnál; s bizonyára csak így magyarázható meg, hogy a büszke Olga Konstantintól

tizenhat aranyat — ötszáz miliaresiát — ajándékképen elfogadott.

A népmonda, mely sehol sem törődik a száraz történelmi valósággal, mindenféle tarka valótlan-ságot gondolt ki, hogy Olga konstantinápolyi tartózkodását és kikeresztelkedését még vonzóbb és regényesebb színben tüntesse fel. Kiváltképen sokat beszélnek Olga szépségéről, kecses és mindenkit elragadó bájairól, melyek még a császárt sem hagyták érintetlenül; ámbár Olga ekkor már hatvanadik évében volt, Konstantin Porphyrogenetának pedig felesége és gyermekei valának. S habár külső szépsége által aligha hodított többé, értelme és józan ítélése mindenestre olyanok valának, melyek amazt gazdagon pótolták s melyek nem egyszer bámulatra ragadták az iskolázott elméjű görögöket is. Magától értetődik, hogy a császár gazdag ajándékokkal bocsájtá el a most már keresztény Olgát, kit az egész udvar jelenlétében leányának — bizonyosan az egyház leányának — nevezett s kivel jövőben is a legjobb viszonyt óhajtott fenntartani.

Azonban úgy látszik, hogy Olga daczára az ünnepélyes fogadtatásoknak és ajándékoknak, nem volt megelégedve konstantinápolyi útjával; bizonyára sokféle lehetett, mi abban a szertartásos de nem benső és természetes udvari körben az egyszerű fejedelemtől bántotta. Erre mutat, hogy midőn nemsokára hazaérkezése után a császár követei megjelentek Kijewben és kértek a fejedelemtől, hogy küldene ígéretéhez képest segélyhadakat Görögországba, továbbá ajándék fejében drága szőrméket és viaszt, Olga a következő választ adá a követeknek: „Ha császárotok annyi ideig fog előttem várakozni a Pocsájna¹⁾ mellett, mint annak idejében én a Szuda²⁾ közelében kénytelenül vesztegeltem, akkor szívesen teljesíteni fogom kívánságát s küldök neki segélyhadat is, meg ajándékokat is.“ Mindazonáltal a békét a következő években oroszok és görögök közt nem zavarta meg semmi; mindkét fél megtartá a békeszerződésben kikötött feltételeket. Ezen időben a császári udvarnál Konstantinápolyban, valamint a tengeri és szárazföldi hadseregben nagy számban találunk oroszokat; 964-ben

¹⁾ Egy folyócska Kijew mellett.

²⁾ A Bosporus melletti öböl.

egy orosz zsoldos had görög parancsnokság alatt Szieziliában harezol az arabok ellen; s a császárok gyakran keresték fel ú. n. aranybulláikkal az orosz fejedelmeket, kiket mindig baráti szövetségeseiknek neveznek.

Midőn Olga Konstantinápolyból haza tért, nagy lelkesedéssel hozzálátott a kereszténység terjesztésének művéhez; legelőször is fiát Szvetoszlávot akarta az evangélium tanainak megnyerni; de a szilaj és büszke ifjú határozottan megtagadá anyja kívánságát azon gyermekesnek látszó ürügy alatt, miszerint fiatal társai előtt nevetségessé váland, ha ő egymaga veszi fel az új hitet. Hasztalan igyekezett Olga őt kifogásának alaptalanságáról meggyőzni, az ifjú hajthatatlan maradt, sőt több alkalommal nyílt megvetésének adott kifejezést szemben az új vallással. Végre Olga lemondott a további kísérletről és megelégedett azzal: hogy Oroszországot és fiát a gondviselés védelmébe ajánlá.

Szvetoszláv 964-ben, úgy látszik végleg átvette a kormányt, melyben azontúl anyjának is csak nagyon csekély részt engedett; a fiatal fejedelem telve volt nagy tervekkel; s valóban, egyike volt azoknak, kik nagy tettekre látszanak születve lenni. Az orosz történetírás Szvetoszlávot az antik kor Nagy Sándorjához hasonlította, a mi ugyan nem talál egészen, de mindenestre következtetést enged egyéni jellemére és férfias tulajdonságaira. Katona volt minden ízében s legszívesebben tartózkodott a nyílt táborban, hol testét mindenféle módon edzeni igyekezett; életmódja felettén egyszerű volt, lóhússal és vadhússal táplálkozott, melyet közönségesen maga sütött meg a tábor tűzénél; nem ügyelt sem hidegre, sem megre, melyeknek hatását közönnnyel viselte el; hadjáratain nem hordozott magával sátor-t s közönségesen a szabad ég alatt tanyázott katonái közt; vánkosa a nyereg, takarója a lópokrócz volt; s a milyen volt a fejedelem és hadvezér, olyan volt a hadsereg is: edzett, kitartó, igénytelen; de bátor a vakmerőségig és rendíthetetlen vitéz. Még egy jellemző vonást jegyzett fel róla a történet: háborúiban sohasem élt a ravaszság fegyverével s mindig nyíltan támadta meg az ellenséget, melynek előbb tudtára adta, hogy mikor támad.

Szerencsés hadműveleteinek színhelye az Oka és a Don folyamok vidéke volt; amott legyőzte a vétitseket,

kik eddig a tauriai khazárok adófizetői valának és tartományukat bekebelezte birodalmába: majd magát a hatalmas khazár nagy-kánt támadta meg, mert érezte, hogy azontúl egymás mellett az orosz és a khazár nem fér meg, s az egyiknek buknia kell, hogyha a másik emelkedni s nagyobbodni akar. A döntő és véres harc, mely végleg határozott a két fél között, a Don folyam melletti Szárkel vagy Bjelovése környékén folyt vala le, s a győzelem babérja az ifjú hős Szvetoszlávnak jutott, ki fényes győzelmet aratott a khazárok felett, minek folytán a jászok és kasszogok, a mai osszeták és tserkeszszek ősei is siettek meghódolni az orosz fejedelemnek. Ezen alkalommal került az oroszok hatalmába az Azowi tenger keleti partja, a Volga alsó torkolatvidéke is, számos régi és gazdag görög gyarmatvárossal, melyek hajdan a nagy bosporusi birodalomhoz tartoztak. Ezen hadjárat óta a khazárok hatalma meg vala törve; mi még belőle a tauriai félszigeten megmaradt, az alig volt egyéb a múlt nagyság árnyékánál.

Nemsokára újabb alkalom kínálkozott az ifjú hősnek: babérok és zsákmány szaporítására. Nicephorus Phokasz görög császár, a történetíró Konstantin utódja, háborúba keveredett a bolgárokkal, kiket azzal vádolt, hogy nem védelmezték meg a birodalmat a magyarok betörései ellen, a mint ez kötelességük lett volna. A császár, ki e mulasztást meg akarta büntetni, a thrákiai hadak parancsnokát Kalokyr-t Kijewbe küldé s nagy jutalmazások fejében arra kérte a fejedelmet, hogy szövetségessé vele a bolgárok leveretése céljából. Szvetoszláv az ajánlatot elfogadta, miután a felfegyverkezés czímén már előzetesen több púd¹⁾ aranyat fizettetett ki magának a császári kincstárból: s nemsokára 60 ezer harcossal megjelent az Al-Dunán. Hasztalan igyekeztek a bolgárok az ellenséget távol tartani földjükről, az oroszok ellenállhatatlan erővel nyomultak be, mindent eltiporva, mi útjokat állotta: falvak, városok elhamvadtak s a harezi dicsőségen kívül roppant volt a zsákmány, mely a győztesek kezébe került. A bolgárok ellentállása végképen meg vala törve.

Azonban mialatt Szvetoszláv idegen földön gyűjté a babérokat, otthon váratlanul nagy veszedelem fenyegette

¹⁾ Egy púd annyi, mint 40 font.

trónját; a rabló petsenégek, kik már oly sok bajt okoztak Oroszországnak, ismét jelentkeztek s felhasználván a fejedelem távollétét, nagy vakmerőséggel egész Kijewig előrenyomultak. Olga gyermekeivel a kijewi várba zárkózott, mely csak csekély számú őrséggel volt ellátva. A petsenégek minden oldalról körülfazolván a várost, erős rohamra készültek, melynek kimenetele felettén végzetessé válhatott a fővárosra. Pretits vajda a Dnjeper felső vidékén állott egy erős haddal, azonban a nélkül, hogy a veszélyről tudomása lett volna, mely a fővárost és a nagyfejedelmöt gyermekeivel együtt fenyegeté. Minden attól függött, vajjon sikerül-e, a vajdát a kijewiek szorongatott helyzetéről idejében értesíteni? S a válságos pillanatban egy bátor ifjú jelentkezett, hogy a hírt a vajdának megvigye. Egy kötőfékkel kezében kimene a városból egyenesen a petsenégek táborába s mert nyelvüket értette, kémkedőleg tudakozódott, vajjon kiszabadult lovát nem látta-e valaki? A petsenégek, kik őt maguk közül valónak hitték, nem tartóztatták fel s így a vakmerő ifjú szerencsésen eljutott Pretits táborába, ki nem késelt Olga felhívásának eleget tenni; s miután a petsenégeket nyílt harcban megverte, a szorongatott várost felszabadította.

Az ekképen nagy veszélytől megszabadult kijewiek most futárokat küldének Szvetoszlávhoz, ki még mindig a Duna melletti Bolgárországban tartózkodott sajátóságos tervekkel elfoglalva, melyek siker esetében korántsem váltak volna Oroszország javára. A küldöttek félreérthetetlen módon szemére hányták a fejedelemnek, hogy míg távol idegen országok meghódítására fordítja minden idejét és erejét, addig apai örökségét, anyját és családját a legnagyobb veszély fenyegeti odahaza. Alig értesült Szvetoszláv a történetekről, midőn haladék nélkül viisszasietett Oroszországba, azon elhatározással, hogy az alkalmatlan és veszedelmes petsenégekkel ezuttal végképen leszámol. A küzdelem nem volt könnyű; de a fegyelmezettebb had s a nagyobb hadvezéri tehetség az oroszoknak biztosították a győzelmet; a petsenégek végképen leverettek; Szvetoszláv messze elűzé őket az orosz birodalom határaitól, melyeket azontúl sokáig nem is háborgattak.

A petsenégek megfenyítése után Szvetoszláv nyugodtan élvezhette volna győzelmeinek gyümölcsét; de a nyugalmas

élet Kijewben nem volt a tevékenységhez és izgalomhoz szokott fejedelemnek inyére; kinek szíve visszavágyódott a Duna vidékére, a bolgárok földjére, hol oly sok és nagy sikert aratott fegyverével. Hasztalan voltak Olga kérései, a különben anyján gyengéd szeretettel függő fejedelem hajthatatlan maradt. Miután a bojárokat és egyéb előkelőket egy nagy gyűlésre összehívta, melyen Olga fejedelemnő is jelen volt, így szólt a nyugtalan ifjú: „Elkíváncsozom Kijewből a távol bolgárok földjére Perejeszlaveczebe, hol a természet és művészet mindent gazdagon nyújt, mi az életet kellemessé és becsessé teszi; a görögök borokat, gyümölcsöket, aranyat és egyéb drágaságokat; a magyarok és csehek ezüstöt és lovakat stb., küldenek oda.“ Olga, az agg és érdemes hölgy könnyes szemekkel hallgatá fiát, azután szívének mély bánatában a következő szavakat intézte hozzá, melyek jósszerű hatással voltak a jelenlevőkre: „Jól van fiam, távozz hát oda, hová szíved vágya vonzz, de előbb temesd el anyádat!“ .... S Olga, Igor özvegye, negyednapra megvált az élettől; utolsó akarata volt: hogy a régi pogányos halotttör — Triszna — ne tartassék meg felette; keresztény papok kísérték egyházi ünnepiességgel a temetkező helyre, melyet már korábban kijelölt magának. Fia és unokái, s az egész nép őszintén megsiratta a jeles nőt, kinek emlékét híven megőrizte a történelem.

Olga az utókor különbözőképen ítélte meg, és pedig nem mindig igazságosan és méltányosan. A hagyomány Olga-t a *ravasz*, az egyház a *szent* s a történelem a *bölcs* melléknévvel látta el: s talán nem mondunk valótlan, ha azt állítjuk, hogy a rendkívüli nő egyformán megérdemli mind a három nevet. Az ő érdeme, hogy a kereszténység Oroszországban tágasabb és biztosabb alapokat nyert; ő hozta Oroszországot legelőször érintkezésbe a nagy nyugati szomszéd országgal Németországgal azon követsége által, melyet I. Ottó császárhoz intézett; ő készítette elő Oroszország művelődésének és polgárosodásának nagy művét, melyet Wladimirnek sikerült szerencsésen betetőzni. Olga volt végre, Nestor szavai szerint: Az üdvözülés hajnala Oroszországban.

Szvetoszlávnak anyja halála után semmi sem állott többé útjában kedvencz tervének kivitelében; fegyverének

és szerencsésének híre mindazokat hozzá bilineselé, kik a kalandos élet veszélyeiben találták legfőbb gyönyörüket és bojárjai szívesen követték bárhova a petsenének és a rettegett khazárok legyőzőjét; mert tudták, hogy győzedelmes fegyvere kimeríthetetlen kincsforrásokat tud varázsolni.

Mielőtt hazáját elhagyta, idősebb fiát Jaropolkot a kijewi, a másikat Olég-et pedig a derévi fejedelemségbe iktatá; volt azonban Szvetoszlávnak még egy harmadik — természetes — fia Wladimir, kinek anyja Malusa, Olga kulesárnője vala, de kit atyja talán jobban szeretett törvényes fiainál. A novgorodiak ezt választották fejedelmüknek, a mi ellen természetesen Szvetoszlávnak semmi kifogása sem volt. S így ezen különben tehetséges, vitéz és lovagias fejedelem volt az, ki fiai számára külön részfejedelemségeket alapított s ezáltal a birodalom egységét felbontá s a következőkben kimondhatatlan sok bajt és szerencsétlenséget hozott hazájára.

Alig foglalták el fiai a nekik kirendelt tartományokat, midőn Szvetoszláv haladéktalanul Bolgárországba sietett, hol azonban időközben a hangulat nagyon megváltozott. A bolgárok, kik még az imént a rettegett oroszok és fejedelmük előtt térdet-fejet hajtottak, most ellenség gyanánt fogadák a visszatérőket. Perejeszlavecze közelében erős hadsereget összpontosítottak, mely az oroszokat elszánt bátorsággal fogadá. Szvetoszláv, ki elbizakodottságában már Bolgárország urának képzelte magát, haraggal és elkeseredéssel indult a harcra, mely már-már a bolgárok győzelmével végződött vala, midőn a fejedelem e szavakkal tüzei fel a végső támadásra vitézeit: Bajtársak és testvérek, ha a győzelem nem lehet a miénk, úgy haljunk meg mindnyájan mint rendíthetetlen férfiak; s a fejedelem szavai gyújtólag hatnak a bajnokokra, kik összeszedvén végső erejüket támadják meg az ellenséget, mely fölött döntő győzelmet aratnak. Perjeszlavecze megveszi rohammal s nem-sokára egész Bolgárország meghódol a győzedelmes fejedelemnek, ki az elesett bolgár király fiát Boris-ot egyelőre meghagyja a trónon, mint kegyelembe fogadott védeneczét. A görögök, kik Nicephorus Phokász kormányzásával megelégedve nem valának s kik kezdetben az oroszokban szövetségeseket láttak, kiknek segélyével a császárt annál könny-

nyebben megbuktathatják, most belátták hibájukat s azon tudatra ébredének, miszerint az oroszok sokkal veszélyesebb ellenségek, mint a milyenek a bolgárok valának. Tzimiszkész János császár, Nicephorus utódja, azért összeköttetésbe lépett a bolgárokkal, hogy egyesült erővel kiszorítsák a birodalom területéről az oda betolakodott oroszokat. Szvetoszláv, ki mint látszik mindenről jól volt értesülve, a végső küzdelemre készült Bolgárország birtokáért, melylyel szoros összefüggésben állott eddig szerzett hadvezéri dicsőségének hírneve is. De a szerencse a görögöknek és a velük szövetséget kötött bolgároknak kedvezett; s Szvetoszláv kénytelen volt fényes hadainak szomorú töredékével (970-ben) Oroszországba visszatérni, melyet nem régen oly vérmes reményekkel és nagy várakozásokkal hagyott vala el.

Azonban végzete nem akarta, hogy hazáját, Kijewet viszontláthassa; a görögök ármánya még egyszer elébe vezette a szerencsétlen hősnek a rabló petsenégeket, kik a visszavonuló, megfogyott és kimerült csapatnak nagy elkeseredéssel útját állották. Szvetoszláv, hogy vert hadát megpihentesse, elhatározta, a telet a Dnjeper torkolatánál eltölteni, hogy azután tavasszal folytassa útját Kijew felé. De a tavasz megérkezett s meghozta a petsenégek megszámlálhatatlan sokaságát, mely most körülzárolva az orosz hadat s a fejedelmet végső harcra kényszeríté. S e végső harcban lelte az orosz történelem Nagy Sándora dicső halálát 972-ben; Kuria, a rablók fejedelme, levágatá fejét és koponyájából ivóserleget készíttetett magának. Valóban, Igor hős fia jobb sorsot érdemelt volna.

Hatodik fejezet.

Jaropolk 972–980. Wladimir 980–1014.

Jaropolk. — Testvérháború. — Ragwald vagy Rogwolod. — Árulás és testvérgyilkosság. — Wladimir a kijewi trónon. — Véraldozatok és soknejűség. — Wladimir uralkodói tulajdonságai. — Kijewi vértanúk. — Rognéda története. — Wladimir a válúton. — Különféle ajánlatok. — A kereszténység behozatala. — Wladimir Görögországban. — Oroszország keresztelése. — Mennyegző. — A birodalom új felosztása. — Háború a petsenégekkel. — Wladimir nagyfejedelem világi és egyházi intézményei. — Wladimir halála és jelleme.

A részfejedelemség sohasem vált szerencséjére egy nemzetnek sem, s kiváltképen sok szerencsétlenséget hozott Oroszországra, hol Szvetoszláv végzetes halála után testvér testvér ellen kelt fel, hogy az örökséget, melyen nem volt áldás, egymásnak kétséssé tegye. Jaropolk Kijewben, Olég Koroszténben és Wladimir Novgorodban gyakorolta a fejedelmi hatalmat, mely az egységes országban kétségkívül Jaropolkot, mint legidősbet illette volna; de kinek úgy látszik nem volt elég tekintélye sem az országban, sem fivérei szemében.

Az első okot a testvérháborúra Swjeneld a vén és gőgös bojár okozta, ki Oléget gyűlölte, mert az Lut nevű fiát, ki fejedelmi területen vadászott, megölte. Az ármányos öregnek nem volt nehéz Jaropolkot rábeszélni, hogy izenne háborút öccsének, s letaszítván őt a fejedelmi székről, egyesítené a deréviak tartományát a maga kijewi birtokaival.

Midőn Olég bátyja szándékáról értesült, összegyűjté híveit, hogy bátyját méltóan fogadja; azonban a szerencse nem kedvezett neki, Jaropolk a tapasztalt Swjeneldtől támogatva öccsét egy döntő ütközetben megverte, ki futásban

keresvén menedéket épen a megerősített Owrúts-ba akart menekülni, midőn a nagy tolongás közepette saját embe-reitől a vonóhídról a vár mocsáros árkába taszított, hol halálát lelte 975-ben. Midőn Jaropolk öcsese szerencsétlen végéről értesült, őszinte bánat kifejezésével és könnyes szemekkel tett szemrehányásokat Swjeneldnek, ki a testvér-háború tulajdonképeni okozója vala. Azután Owrúts köze-lében ünnepélyesen eltakarítottá öcsese holttesteit, kinek részfejedelemségét most már minden akadály nélkül egye-síthetni vélte Kijewvel.

Midőn Wladimir, a novgorodi fejedelem, Olég szeren-csétlen kimeneteléről értesült, ismervé Jaropolk erőszakos hajlamait, s hasonló sorstól tartva, elhagyta Novgorodot, s áthajózván a tengeren a normannok földjén Skandiná-viában keresett menedéket. Jaropolk, hogy a kedvező helyzetet kizsákmányolja, rögtön Novgorodba küldé egyik megbízottját, mint helytartót, a mi által tényleg egyedurává tette magát Oroszországnak, s egy időre megszünteté a részuralmat.

Azonban Wladimir koránsem mondott le örökségéről; ellenkezőleg mindent elkövetett, hogy minél előbb fegyveres kézzel visszatérhessen hazájába, melynek történelmében oly nevezetes szerepre volt kiszemelve a gondviselés által. Két évi távollét után, mely idő alatt valószínűleg nem egy veszélyes kalandban vett részt öseinek rokonaival, erős norman seregtől kísérve visszatért Oroszországba; s miután Jaropolk novgorodi helytartóját kiűzé a városból, általa azon üzenetet küldé bátyjának: hogy megérkezett s hogy legyen elkészülve támadására.

A polotzki területen, a krivitsek földjén ezen időben az orosz fejedelmek egy hatalmas vazallja, a norman Ragwald kormányzott, ki valószínűleg a részuralom be-hozatala folytán magát és országát egészen fel akarta szabadítani a hűbéri kötelék alól. Ragwaldnak volt egy szépségéről híres leánya Rogneda, kit nem rég Jaropolk jegyzett el magának; Wladimir, ki éppen arra készült, hogy bátyját a fejedelemségtől megfoszsza, egy pillanatig sem habozott annak mennyasszonyát is magának megszerezni; ily czélból megbízottakat küldött Ragwaldhoz a szép Rogneda kezét számára megkérendő. De a büszke vazall, ki már részuralkodónak tekintette magát, s ki előnyösebbnek tartá

leánya házasságát Jaropolkkal, azon üzenettel küldé vissza a megbízottakat Wladimirhoz, miszerint ő leányát nem adhatja nőül olyan férfiúhoz, kinek anyja jobbágy, tehát nem szabad vala. Malusa fia megértette a sértő czélzást, s oly haragra lobbant a visszautasítás miatt, hogy haladéktalanul benyomult a polotzki területre, Ragwaldot és fiait egy heves ütközetben megverte, melyben életüket is elvesztették, azután megülé mennyegzőjét a szép Rognedával.

Alig hajtotta végre Wladimir bosszúját, midőn meg-indult Kijew felé; serege legelőkelőbb részét a norman vitézek képezték; vele harczoltak a novgorodi szlávok, a esúdok és krivitsek, kik mind meghódoltak neki, s kik felett föltétlenül rendelkezhetett. Jaropolk ennyi erővel szemben nem mert vetélytársával nyílt ütközetben meg-mérközni, s Kijew erős falai mögött várta be a támadást. Wladimir, valószínűleg azért, hogy a hosszadalmas ostromot kikerülje, avagy mert ez a kor valamint személyes hajla-mainak inkább megfelelt, eselhez és ármányhoz folyamodott, hogy bátyját törbe ejtse, s magát előbb Kijew urává tegye. Ugyanis nem volt ismeretlen előtte, hogy Jaropolk egy Blúd nevű bojárt feltétlen bizalmával ajándékozott meg, s kinek tanácsa és meghallgatása nélkül semmi fontosabb vállalatba sem szokott bocsájtkozni. Most ezen bizalmasával bátyjának titkos összeköttetésbe lépett; s Blúd engedett kívánságának és ura árulójává lőn. A nyomorult tovább is hűséget színlelve olyan tanácsokat osztogatott Jaropolknak, melyek okvetlenül maguk után vonták bukását. „Te leszesz második atyám, ha Jaropolk többé nem lesz az élők közt; ő volt kezdeményezője a testvérgyilkosságnak, s én csak azért ragadtam fegyvert ellene, hogy életemet megmentsem,“ szolt Wladimir az árulóhoz, ki mindent elkövetett, hogy új ura mielőbb elérje galád czélját. Azon ürügy alatt, mintha a hű kijewiek árulójává lettek volna, Blúd rávette a gyenge Jaropolkot, hogy titkon elhagyva fővárosát Rodna városába szökött, ott, hol a Rosz folyó a Dnjeperrel egyesül. Midőn a kijewiek fejedelmük gyáva szökéséről értesültek, a kény-szerűség parancsát követve megnyitották kapuikat Wladimir-nak, ki nemsokára Rodna alatt táborozott, hogy Jaropolkot kézre kerítse. Az áruló most sem pihent. Jaropolk a vár falairól öcsésének nagyszámú hadait látva, elveszté minden bátorságát és önuralmát és a nyomorult Blúd tanácsát

követve a vár és személyének megadására határozta magát. Midőn elhatározásának híre hívei között elterjedt, sokan voltak, kik azt gyávaságnak s az egész Blúd árulásának nevezték. Ezek közt volt egy norman közvitész is, ki így szólt a kislelkű fejedelemhez: „Uram, ne menj fivéredhez, mert különben veszve vagy, inkább hagyd el egy időre Oroszországot, s gyűjts magadnak hadat a petsenégek között.“ De Jaropolk nem hallgatott a jobbérzelműek tanácsára, s vakon követte most is Blúd akaratát; megjelent Kijewben, s önként jelentkezett ellenséges fivérének, mondván, mit testvérem nekem jóakarólag szánt, azzal meg leszek elégedve. Wladimir a gyáva fejedelmet a Szvetoszláv által épített ú. n. toronyudvarban fogadta, melynek ajtai azonnal bezáródtak mögötte, nehogy hű testőreji oda követhessék őt. Most Wladimir intésére előlépett két norman harcos, s még mielőtt Jaropolk szóhoz juthatott volna, halálos csapásaikkal földre terítették Szvetoszláv legidősebb fiát és jogos örökösét 980-ban. Jaropolk jóindulatú, de gyenge férfiú volt, ki nem volt képes a nehéz idők feladataival megmérkőzni, s ki bukását első sorban önállótlanságának és ingatag jellemének köszönhette. Örököszt nem hagyott maga után, s így Wladimir, megszüntetvén a részuralmat s visszaállítván a birodalom egységét, lépett a trón örökségébe.

Wladimir nem törvényes úton jutott az uralomra, hanem a testvérgyilkosságnak és norman vitézségnek köszönhette azt; mindazonáltal nemsokára megmutatta, hogy valóban uralkodásra termett. A vele Skandináviából Oroszországba jött normannok felettén rakoncátlan elemekből állottak, melyek azon ürügy alatt, miszerint Kijewet ők szereztek meg a fejedelemnek, minden lakóstól két griwne pénzjutalékot követeltek. Wladimir, ki e pillanatban nem volt azon helyzetben, hogy a veszedelmes emberek kérelmét kereken visszautasítsa, időt kívánván nyerni, türelemre inté a nyugtalankodókat; majd azonban az ország különböző részeiből elegendő számú harcosokat gyűjtven össze, megtagadta kívánságukat. A zúgolódók belátva azt, hogy erőszakkal immár nem érnek célzt, engedelmet kértek a fejedelemtől, hogy Görögországba távozhassanak, mit Wladimir annál szívesebben engedélyezett, minthogy maga is minden áron szabadulni óhajtott a veszedelmes néptől.

Miután ekképen a rokonvér árán a béke az országban helyreállott s Wladimir uralmát mindinkább megerősítette, jellemének olyan tulajdonságai is napfényre kerülének, melyek korántsem valának felbátorítók népei számára. Mindenekelőtt nagy és buzgó híve volt a pogányságnak, miként előtte talán egy fejedelem sem; az ú. n. szent-halmon a toronyudvar szomszédságában Perún istennek egy új és pompás szobrot állíttatott, melynek feje ezüstből volt; valamint más helyütt is szaporította a bálványok számát. S ide özönlött most a sötét tudatlanságban sínló nép sokasága s véráldozatokkal szennyezé be a földet, miközben hangosan magasztalta a fejedelem ragaszkodását ősi isteneihez. Mintha az Olga által elhintett csirája a kereszténységnek egészen kiveszett volna — mindenütt sötétség uralkodott. Wladimir anyai nagybátyja Dobrinya, ki Novgorodban helytartószkodott, a Wolchow partjain szaporította a bálványok számát.

Azonban daczára pogányos jámborságának, vagy talán épen azért, Wladimir a soknejűségtől sem idegenkedett, mi azt mutatja, hogy ezen szokás Oroszországban a tizedik század vége felé még uralkodott. Első neje Rognéda volt, kitől négy fia: Izjeszláv, Msztiszláv, Jaroszláv és Wsewolod és két leánya származott; Jaropolk megöletése után annak egyik érdekes állapotban maradt ágyasát — egy szép apácát — vette magához, ki azután Szvetopolk anyja lón; egy másik törvényes neje cseh származású vala, ki Wyheszláv-ot szülte; egy harmadik: Szvetoszláv és Msztiszláv anyja vala, míg végre egy negyedik bolgár származású nő Boris és Gljeb édesanyja lón. Az évkönyvek szerint ezeken kívül még vagy 800 ágyasa volt különböző városban, úgy hogy egy régi krónikás méltán felkiálthatott, mondván, hogy az oroszok nagyfejedelmének olyan családi köre volt, mint a bibliai nagy király, Salamonnak.

De voltak Wladimirk ezen fogvatkozásai daczára, olyan férfias erényei is, melyek őt elsőrangú fejedelemmé emelték. A harcban bátor és kitartó, erélyes és következetes volt; a tábori élet fáradoalmait készséggel megosztá vitézeivel, kik őt lelkesedéssel követték bárhová; bátor a vakmerőségig nem rettent vissza semmitől, mi céljához közelebb vitte. A szomszéd lengyelek hatalmára már régóta féltékeny, csak alkalmat keresett, hogy velük fegyveré-

nek élet megismertesse. Azon ürügy alatt, hogy Galiczia vagy Halics egykoron Olégnek meghódolt, benyomult ezen országba, s miután több várost erőhatalommal elfoglalt, az egész országot orosz tartománynak nyilvánítván, birodalmához csatolta. Ezzel sem elégedvén meg, a Balti tenger mellékén lakó szláv, esüd és germán népeket támadta meg s hatalmát immár egész a finni öbölíig kiterjeszté.

Dicsőségtől és győzelemtől elvakítatva Wladimir elhatározta magát, hogy a nemzeti bálványoknak hálája fejében nagy véráldozatot hozand. Tanácskozás czéljából egy nagy összejövetelre hívta meg a bojárokat és az öregeket, kik a kijewi fiúk és leányok közül azokat kijelölendők valának, kiknek vérét az istenek legszívesebben fogadnák áldozatképen. A választás egy szeretetreméltó norman ifjúra esett, kinek atyja keresztény, a gyermeket is kereszténynek nevelte s kihez forró szeretettel ragaszkodék. Midőn a szerencsétlen apa a végzetes hírt vette, fájdalmasan kifakadt pogány polgártársai vaksága és kegyetlensége ellen s megragadván gyermekének kezét s a bálványszobra elé lépven, mondá: „Ha bálványtok csakugyan isten, úgy ragadja ki maga gyermekemet karjaim közül.“ Azonban a pogányok vad szenvedélytől elragadtatva isteneik meggyalázását látták a jelenetben, s megragadván a szerencsétlen apát és fiát, mindkettőt a legkegyetlenebb módon megölték. Ezek valának a legelső és egyszersmind utolsó keresztény vértanúk Kijewben; kiknek emlékét a keleti egyház szent Tivadar és szent János vértanúk neve alatt őrizte meg.

Nemsokára Wladimirt ismét serege élén látjuk, hogy a fellázadt radimits-eket megfenyítse. Vitéz parancsnoka Wolts-Chwoszt — farkasfark — mint az előhad vezére legelőször ütközött meg a lázadókkal, kiket a Pistsána folyó mellett teljesen tönkre tett; a felkelők békét kértek, melyet nekik Wladimir nagylelkűen megadott; s ezen idő óta jött használatba Oroszországban az a mondás: hogy a radimitsek egy farkasfark láttára futásnak erednek.

Rövid idő múlva a Volga és Kama folyók vidékén találjuk Wladimirt, hogy a nyugtalankodó bolgárokat, kik korábban a khazar fejedelemlennek valának adófizetői, lecsendesítse, kik miként régen a petsenégek, rabolva törtek be a birodalomba. Itt azonban nehezebb volt a győzelem:

végre a bolgárok engedének, s egy szerződés jött létre a két nemzet közt, melynek feltételei nem valának diestelenek Oroszországra nézve. „Csak akkor szünjön meg közöttünk ezen szerződés, ha a kövek úszni fognak, s a komló alámerül a vízben,“ hangzott az érdekes okirat befejező része.

Ezen időben adta magát elő ama emlékezetes és megragadó epizod is Wladimir életében, melyet Nestor megkapó egyszerűséggel beszél vala el. Rognéda, kit búskomorsága miatt a bánattelinek — Gorislava — neveznek az évkönyvek, megbocsájtá férjének atyja és fivére halálát; de hűtlenségét a szerelemben nem tudta neki megbocsájtani. A fejedelem már régóta más nők kegyét kereste s hű nejét feltűnően elhanyagolta: kit utoljára még kastélyából is kiutasított. Egy napon, midőn Wladimir a Lybed folyó melletti magányos lakában megpihent — ott, hol Nestor idejében Predszlavina falu állott — Rognéda egy késsel akarta megölni a hűtlent. De Wladimir még idejében észrevette a merényletet és sértetlen maradt. A szerencsétlen nő elkeseredésében és kétségbeesésében rokonainak kegyetlen halálára emlékezteté férjét; sűrűn hulló könnyek közt vádolá, miszerint már régóta nem szereti sem őt, sem ártatlan kis fiát Izeszlávot. De Wladimir nem hallgatott sem panaszaíra, sem szemrehányására s el volt határozva nejét saját kezeivel kivégezni. Megparancsolá neki, hogy ölténé fei díszes mennyasszonyi ruháját s a nászágynon ülve a pompás fogadóteremben várja be utolsó óráját. Most hozzá lépett a bős férfi és bíró egy személyben, hogy kegyetlen ítéletét rajta végrehajtsa. . . . E pillanatban egészen váratlanul eléje lép kis fia Izeszláv, s kardot nyujtván át atyjának, így szolt: „Nem vagy egyedül, o atyám; a fiú tanúja fog lenni apja tettének.“ Wladimir meglepetve eldobja magától a kardot, mondván: hogyan jövé ide? nem sejtém, hogy jelen vagy. Azután összegyűjté a bojárokat, hogy tanácsot kérjen tőlük, vajjon mit tevő legyen a kényes ügyben. „Uram,“ mondák a megkérdezettek, „bocsáss meg a nőnek kis fiad kedvéért s add vissza neki azt a birtokot, melyet nagyatyjától elvettél vala.“ Wladimir beleegyezett; s egy új várost építtetett a mai witebski kormányzóság területén s e várost Izeszlávnak nevezte; ide küldé azután nejét és fiát, hol mindketten zavartalanul éltek.

S most áttérünk Wladimir legnevezetesebb művére, mely neki népének történelmében a legnagyobb dicsőséget szerezte, s mely hatásaiban kiszámíthatatlan vala. Majdnem ugyanazon időben, midőn Magyarországon szent István, Lengyelországban szent Adalbert a merészlelkű vértanú, Dán, Norvég és Svédországban szent Ansgar hirdették az evangéliumot s alapját vetették a kereszténységnek s vele együtt a polgári társadalomnak: Oroszországban is nevezetes és fontos mozgalom indult meg. Olga forró óhajta, hogy hazáját a kereszténység fénye világítsa meg, kezdett teljesülésbe menni. Oroszország, hol már mintegy száz év óta lassan bár, mert minden erőszakos eszköz alkalmazása nélkül, a keresztény hit gyökereket kezdett verni, azon ponton állott, hogy lemondván oktalan bálványairól belép a kereszténység közösségébe. S az igaz hit védelmezője nem volt más, mint maga Wladimir nagyfejedelem, ki még az imént Perún szobrai előtt véres áldozatokat mutatott be a sötétségnek.

Bizonyára Wladimir politikai messzelátásának s bölcsességének tudható be, ha végre Oroszország szakított a pogánysággal, melynek meddősége már nem elégíthette ki a kedélyeket egy időben, melyben Európa déli és nyugati népei mind a keresztény erkölcsök jótékony hatása alatt anyagilag és szellemileg emelkedőben valának. Azonban nemcsak a keleti és nyugati keresztény egyházak versenyeztek ez idő szerint egymással, hogy Oroszországban tért foglaljanak, hanem elég sajátságosan a mohamedanismus is a sorompókba lépett, hogy érzéki tanainak híveket szerezzen ezen országban. A Volga és Kama vidékén, a régi bolgár földön, valamint a Kaspi tó partjain már régóta virágzott Mohamed tana s innen jövének az első követségek, melyek az oroszokat az izlamnak megnyerni igyekeztek. S tagadhatatlan, hogy az emberi képzelmet felújító s az érzékiséget ingerlő paradicsoma az arab prófétának nagy hatással volt az amúgyis erősen kifejlődött érzékiséggel bíró Wladimirra, ki készséggel kölcsönzé fülét a csábító ígéreteknek. Csak kettő volt mivel férfias önérzete nem tudott megbarátkozni: a circumcisió és a bor, de e két ellenvetés elegendő volt, hogy végre a leghatározottabban utasítsa vissza a mohamedanismus képviselőinek ajánlatait.

Nemsokára a német császároktól érkezének követek, kiknek társaságában valószínűleg katolikus papok is voltak,

kik a láthatatlan világ urának fenségét megsemmisítő nagyságban állíták a tehetetlen otromba bálványok mellé. Wladimir nyugodtan hallgatá meg őket, de arra utalva, miszerint a kijewi oroszok — még Aszkold és Dir idejében — már korábban a keleti egyház híveinek vallották magukat, azzal bocsájtá el őket, hogy: miután ősei Konstantinápolyból kapták az első papokat, az jövőben is így fog maradni.

Végre a zsidók sem maradtak el és azzal ostromolták a nagyfejedelmet, hogy úgy a keresztény, mint a mohamedán vallás nélkülök nem keletkezhetett volna, őket illeti tehát az igaz hitben az elsőség. Midőn Wladimir kérdezé őket, hogy merre van hazájuk, azt válaszolták: Jeruzsálemben, de az isten megharagudott reánk és szétszórt bennünket az egész világban. „Mit?“ felelt erre haragosan a nagyfejedelem, „ti istentől eltaszítottak merészkedtek másoknak vallási dolgokban tanácsot osztogatni s őket oktatni? Nem, mi nem akarjuk hazánkat elveszteni, mint ti, menjete oda, a honnan jöttetek.“

Most megjelent egy szerény szerzetes, kit egyszerűen bölcsnek neveznek az évkönyvek, kezében a bibliával, melyet elragadó ékesszólással és nagy bölcseséggel magyarázgatott. A teremtés történetét, az első emberpárt és annak bukását oly élénk színekben állítá a hallgató fejedelem és környezetének képzelete elé; a jócselekedetek jutalma és a rossz megbüntetése mély benyomással vala a hallgatóságra, mely között kétségkívül maga a nagyfejedelem volt az, ki a legélénkebb figyelemmel kísérte a szerzetes meggyőző fejtegetéseit. S midőn az isteni ítéletről, az igazak paradicsomáról, a bűnösök szenvedéseiről s a megváltás szent és nagy művéről emlékezett meg fenkölt szavakban az evangélium lelkes bajnoka, mély meghatottság vett erőt a lelkeken s a zordon és makacs pogányok érezték, miszerint most ébred fel lelkükben a világosság legelső sugara. „Jőjjetek hát,“ végzé az isten embere lelkes beszédét, „és kereszteltessétek meg magatokat, hogy majdan ti is bemehesetek az ígért és az örök világosság országába.“

Miután Wladimir a derék szerzetest kegyesen és ajándékokkal ellátva bocsájtá el magától, összegyűjté a bojárokat és a városok fejeit, s előadá nekik a katolikusok, görögök, mohamedánok és zsidók ajánlatait s kérte őket, hogy mondanák meg neki véleményüket. „Uram,“ felelének a

bojárok és vének. „minden ember a maga vallását dicséri és tartja a legjobbnak; ha meg akarod tudni, hogy mely nép tiszteli legmúltóbban istenét, úgy küldj ki értelmes és tanult embereket a különböző országokba, hadd tanulják meg az igazat és legjobbat;“ s Wladimir hajlott híveinek tanácsára s tíz értelmes férfiút küldött a különböző országokba a vallási viszonyok tanulmányozása czéljából. A követek Bolgárországban szegényes templomokat, szomorú arczokat és gyarló istenitiszteletet találtak, mely nem elégíthetné ki várakozásukat: a katolikus németek országában fényes és ünnepélyes isteniszolgálatot tapasztaltak, de a melyből az évkönyvek szerint hiányzott a valódi fenség és szépség; végre eljutottak Konstantinápolyba. „Hadd lássák a jövővények Istenünk fenséges pompáját,“ mondá a császár s a követeket a pompás Zsófia székesegyházba vezetteté, hol a patriarcha fényes püspöki segédlettel épen a nagy misét olvasá. A nagyszerű épület pompája, a görög-keleti egyház fényes gyülekezete, a segédkezők drága öltözeke, a tömjén előnlő illata, a karok szívhez szóló éneke, az oltárok pompája s a művészi festmények, valamint az egyházi ünnepélyességgel járó megragadó titokszerűség, mind élénken megragadták az oroszok kedélyét és képzelmet, kik ilyesmit még sohasem láttak; s midőn Kijewbe visszatértek, a byzanci kultus nagyszerűségeitől elragadtatva a következőleg szóltak a fejedelemhez: „Minden ember, ki egyszer valami édességet megízlelt, ellenszenvet érez a keserű iránt; mi is úgy vagyunk vele, mióta a görögök hitét megismertük, nem vágyódunk többé más után.“ Wladimir azonban még egyszer akará hallani bojárjainak és véneinek véleményét, mely a jelen esetben a következőleg hangzott: „Ha a görögök törvényei és vallási intézményei nem volnának valóban jobbak a többi népekénél, ösöd, a nagyemlekű Olga fejedelemnő, ki legbölesebb volt országában, bizonyára nem határozta volna el magát azok elfogadására.“ Ez döntött és Wladimir el volt határozva a keresztény tanok felvételére.

Ámbár a nagy-fejedelem saját országában, Kijewben is megkereszteltethette volna magát, hol már régebb idő óta számos görög-keleti pap tartózkodott, de az erőszakhoz szokott és büszke Wladimirnak nem volt inyére, így, minden külső fény és pompa nélkül lépni be a keresztények közösségébe: fegyverrel kezében a hatalom és dicsőség jelvényével,

harczi dicsőségtől körveezve akarta belépését ünnepelni. Az elhatározást ezuttal is gyorsan követte a kivitel.

Wladimir azzal akarta megünnepelni kereszteltetését, hogy a görög Chersonesos, a tauriai vagy krimi félsziget legrégibb és leggazdagabb városát, melynek romjai Sebastopol közelében ma is láthatók, hatalmába keríti. Cherson, most Korsun, a Heraklidák ősi gyarmata volt, gazdag aranyban, márványban, lakosai a leggazdagabb kereskedők hírében állottak már az Ó-korban; s most, midőn az oroszok szárazon és vizen körülzárolták, óriási kincseket rejtett jól védett falai mögött. Az ostrom már hosszabb ideig tartott a nélkül, hogy az ostromlottak a legkisebb hajlandóságot árultak volna el az átadásra, s Wladimir azon ponton állott, hogy a további kísérlettel felhagy, midőn az árulás segítségére jött. Volt ugyanis a fenyegetett városban Wladimirnak egy híve, ki egy nyil segítségével, melyet az orosz táborba lővelt, a következő hírt küldé a nagyfejedelemnek: „A tábortól napkelet felé vannak azon kutak, honnan a chersoniak földalatti csövek segítségével vizet kapnak a városba: e kutakat betömhetitek s a város kénytelen lesz magát megadni.“ Így történt s a győzedelmes nagyfejedelem nemsokára magáénak nevezhette a gazdag várost, melynek elfoglalása nemcsak új babérokkal díszíté homlokát, hanem kincstárát is szízig megtölteni segíté.

Wladimir korábbi kijelentéséhez képest most készen lett volna a keresztény hit felvételére, de a gögös férfiú még ezen győzelmével sem volt megelégedve s újabb erkölcsi sikerrel akarta megülni a nevezetes eseményt. Chersonból követséget küldött Konstantinápolyba Bazilius és Konstantin társcesászárokhoz, azon büszke izenettel, miszerint hajlandó a fiatal császári herezegnőt, Annát, nőül venni; ha pedig e kívánsága a császárok részéről megtagadtatnék, azon esetben legyenek elkészülve arra, hogy Konstantinápolyt rohammal fogja megvenni. Úgy látszik, hogy a rokonság a császári házzal bizonyos vonzerővel bírt a nem kis mértékben hiú nagyfejedelemre, s mint-hogy a birodalom hatalma és tekintélye úgy kifelé, mint benn nagy mértékben meg vala ingatva, a társcesászároknak nem volt bátorságuk a veszedelmes ellenség kérését kereken visszautasítani. A válasz elég világos volt: Basilius és Konstantin azon reményben, hogy jövendő sógorukban

hatalmas szövetségest találnak, szívesen vették Wladimir ajánlatát és a császári hercegnőt neki nőül ígérk azon egy kikötéssel, hogy a keresztség felvétele által szerezze meg magának neje kívül a mennyei boldogságot is. S Wladimir most ünnepélyesen kijelenté, hogy kész a keresztség felvételére, mindazonáltal a bizalom és barátság nevében arra kéri a császárokat, miszerint küldenék el neki nővérüket, a hercegnőt azonnal, és pedig még mielőtt a keresztség ünnepe végbemenne. Erre sem a császárok, sem a hercegnő elkészülve nem valának s kivált az utóbbi megmagyarázható ijedséggel és borzadálylyal gondolt azon pillanatra, midőn a durva pogány kezei közé kerül. De az állam érdeke, valamint a vallás ezen áldozatot sűrűn követelték s a hercegnő fényes világi és egyházi kísérettel Chersonba hajózott át, hol úgy a nép, mint az orosz vitézek részéről a legmelegebb fogadtatásra talált. Az évkönyvek azt mondják, hogy Wladimir életének ezen több mint egy tekintetben nevezetes pillanatában szembetegség következtében elvesztette látását. Mennyasszonya azzal vigasztalá őt, hogy e bajon a keresztség okvetlenül segíteni fog. S midőn azután a keresztelés nagy fénynyel és ünnepélyességgel végbement Cherson főterén, a Szent Basiliusnak szentelt székesegyházban, s a patriarcha a szent vízzel érinté a nagyfejedelemet, ime látása visszatért az oroszok nem csekély bámulatára és csodálkozására. A keresztelést a fényes nászünnepélyek követték, melyekben élénk részt vettek az oroszok is, kik most uruk példáját követve hasonlóképen felvették a keresztséget.

Ezen házassága az első keresztény orosz nagyfejedelemnek 988-ban nemcsak nagy kulturai, hanem fontos politikai eseményt is képez az orosz nemzet történetében. Wladimir, mint a byzanci császári ház rokona, családi összeköttetése által emelkedett népének szemében, míg másrésről, mint keresztény az európai uralkodók sorába emelkedék. De nemcsak az oroszoknak, hanem kivált a görög császári háznak is nagy előnyére szolgált ezen házassági összeköttetés, mert Wladimir már Chersonból rendelkezésére boesájtá császári sógorainak kipróbált vitézeinek egy részét, kiknek segítségével legyőzték versengő ellenfeleiket s helyreállították a birodalomban a régóta hiányzó békét. Wladimir keresztelésének emlékére a legyőzött chersoniakat

szabadságukkal ajándékozta meg s miután a patriarcha által a szükséges vallási oktatásban részesült, Anastasius nevű papot és néhány szerzetest vitt magával Oroszországba, szákmányképen pedig egyedül az egyházi szertartásokhoz szükséges szent edényeket, hogy azok mintájára hazájában újakat készíttessen.

Oroszországba visszaérkezvén, Wladimir nagy hévvel hozzálátott az új hit terjesztéséhez, melynek ő vala első felkent bajnoka, s melyben őt művelt lelkű neje erélyesen támogatta. Első feladata volt a főváros lakosait a kereszt szentségében részesíteni; azután a bálványokat ledönteni, melyek darabokra törve a tűz pusztításának engedték át. Perün, a nagy bálvány szobra egy ló által vontatva buzogányokkal üttették darabokra, azután egy halomról a Dnjeperbe hengerítették. A bámuló tömeg nem merészkedék tehetetlen isteneinek védelmére kelni, csak könnyeivel áldozott nekik; azután megnyugodott azon véleményben, hogy az új hitnek bizonyosan jobbnak kell lenni, mert hiszen a nagyfejedelem és előkelő bojárjai miért cserélték volna fel másként a régivel? Másnap Wladimir parancsára Kijew összes lakossága, előkelők és pórok, gazdagok és szegények, aggok, nők és gyermekek megjelentek a Dnjeper partjain; a legelőkelőbb bojárok mellig vagy nyakig állottak a folyóban; szülők gyermekeiket tarták karjaikon; a papok hangosan olvasták a keresztelési imát s zengzetes dalokban énekelték a Mindenható hatalmát és dicsőségét; e pillanatban felemelkedék Wladimir maga s éghez emelt tekintettel, sugárzó arccal messzehallhatóan a következő imát mondá: „Ég és föld teremője, áldd meg ezeket a te gyermekeidet; világítsd meg őket, hogy tégedet megértsenek; Téged az egyedül igaz Istent; erősítsd meg bennük az igaz hitet! Légy segítségemre, midőn a gonosz kísértése környez, hogy méltó legyek a Te szent nevedet magasztalni!“ Ez volt Oroszország keresztelésének nagy napja — 988 —; e napon ünnepet ültek az ég és a föld, mondja méltó elragadtatásában a krónikás.

S a régi pogányság romjain gyorsan felvirágzott az új vallás; Wladimir, ki a keresztségben Wassily nevet kapott, Kijewben védszentjének tiszteletére a legelső templomot építé fából, ugyanazon helyen, hol előbb Perün szobra állott; majd építészeket hozatott Konstantinápolyból,

hogy a szűz szentanya tiszteletére szép, kőből épült székes-egyházat emeljen, azon helyen, hol Kijew két első keresztény vértanúja, Tivadar és János, elesett. A nép mindenütt tömegesen tódult az egyházakba, hogy a keresztséget felvegye; de volt olyan vidék is, melynek lakossága mereven ragaszkodott régi pogány isteneihez; s Wladimir bölcsességéről tanúskodik, hogy ezeket nem erőszakolta az új hitre s türelmességével elérte, hogy a pogányság utóbb saját elhatározásából rátért a helyes ösvényre; Wladimir nem alkalmazott kényszereszközöket a pogányok ellen, hanem azon fáradozott, hogy az oroszokat felvilágosítsa.¹⁾ Hogy népét a szentírással közelebbről megismertesse, mely már a IX. században Cyrill és Method testvérek által a szláv nyelvre lefordított, s mely a kijewi keresztények előtt bizonyára nem volt ismeretlen, a nagyfejedelem fiúk számára iskolákat alapított, melyek a népoktatás legelső kezdeményezésének tekinthetők Oroszországban. Ezen jótétemény azon zordon időkben a szülők részéről a legborzasztóbb újításnak tartatott s az anyák megsiratták serdülő fiaikat, kik ezen iskolákba jártak, mert általános azon vélemény uralkodott kivált az alsóbb néposztályban, hogy az írott jegyek a legveszedelmesebb boszorkányságot tartalmazták.

Wladimirkak tizenkét kiskorú fia volt, kik közül kilenczet már korábban megneveztünk: Staniszláv, Poszviszt és Szudiszláv voltak a legfiatalabbak. A nagyfejedelem, valószínűleg azon véleményben, — mint Karamsin mondja — hogy a fiúk a legmegbízhatóbb támaszai az atyának, arra határozta magát, hogy birodalmának tartományait fiaira bízva, mint legmegbízhatóbb kormányzókra; nem lehetetlen, miszerint nem is gondolt arra, hogy ezen kormányzóságokból a részuralom fejlődik ki, egy erős, hatalmas monarchiának legveszedelmesebb ellensége. Birodalmát tehát a következőleg osztotta fel: Wysezláv Novgorodban, Izeszláv Polotzk-ban, Jaroszláv Rosztowban kormányzott; Wysezláv halála után Novgorod és Rostow Boris-ra szállott; míg Gljeb Murom, Szvetoszláv a deréviak tartományát, Wsewolod Volhyniát, Msztiszláv a Fekete tenger mellékét kapta; Szvetopolk pedig a mai minsk-i kormányzóság területén

¹⁾ Karamsin, Geschichte des russischen Reiches. I. p. 177.

lévő Turow helytartóságával bízott meg. Wladimir a fiatal fejedelmeket gondosan nevelte, a mennyire ezt azon idők szelleme megengedte, s midőn elérték a nagykorúságot, a számukra kijelölt tartományba küldé őket, hogy a kormányzás gyakorlati oldalával is megismerkedjenek. Hogy országában a polgárosodást és műveltséget annál inkább előmozdíthassa, Wladimir számos városnak vetette meg alapját, melyek később nevezetes szerepet játszottak Oroszország történelmében. Így a Deszna, Oszter, Trubes, Szula és Sztugna mentében; s az új városokat novgorodi szlávokkal, továbbá krivitsek, vjeticssek és esúdok által népesíté be. Kijewen kívül legszívesebben Bjelgorod városában tartózkodott, melyet kőfállal vett körül s bizonyára több nyilvános épülettel, mint templomokkal stb. látott vala el.

Úgy látszik azonban, hogy Wladimir nem engedhette át magát egészen a békének és annak műveinek: 993 körül a Galiczia területén lakó chorvátok fellázadtak az orosz uralom ellen: s a lázadókat csak nehéz küzdelem után sikerült lecsendesítenie. Nemsokára a petsenének foglalták el minden idejét és erejét, a rabló szomszédok, kik már oly sok szerencsétlenséget hoztak Oroszországra s daczára gyakori leveretésüknek, mindig újból feltámadtak mint a rend és törvényes állapotok kérelhetetlen ellenségei. Wladimir a Trubes folyó mellett találkozott a rablókkal: mely alkalommal az évkönyvek a következőket beszélnek el: A petsenének tábor a túlsó parton állott; fejedelmük Wladimirt a folyam partjához hivatván, felszólítá, hogy intéztetnék el a viszály közöttük párosharcz útján, melyet mindenik táborból egy-egy vitéz egymással vívna. Ha ezen harcban az orosz vitéz győzne és leverné a petsenét, azon esetben mi kötelezzük magunkat mondá a petsenég, három évig háborítlanul hagyni Oroszországot; hogyha ellenben a petsenég vitéz legyőzné ellenfelét, akkor nekünk három évig szabadságunkban álland, az oroszok földjét pusztítani. Wladimir a felajánlott feltételt elfogadta és hírnökei által felszólíttatá vitézeit a táborban, hogy jelentkezzenek azok, kik hajlandók a párosharczot a petsenég vitézzel kiállani. Azonban a fejedelem nagy szomorúságára egy bajnok sem jelentkezett. Végre megjelent előtte egy aggastyán, ki így szólt: Én négy fiammal indulék a harcba s a legfiatalabbat oda haza hagytam. Már gyermekkorában nem vala senki, ki

őt legyőzni tudta volna. Egyszer mikor reám valamiért megharagudott, indulatában egy vastag ökörbőrt ketté szakított. Uram, engedd meg, hogy ő megvívhasson a petsenég vitézzel. Wladimir örömmel fogadta az aggastyán ajánlatát s rögtön elküldött az ifjú után, ki nemsokára meg is jelent; s hogy erejét megpróbálja, egy vad bika elővezetését kérte. Midőn az állat izzó vassal érintetvén bőszülten futkosott ide s tova, az ifjú futás közben egy darab húst tépett ki kezeivel az állat oldalából. Másnap megjelent a harcra kijelölt helyen, mely a két tábor között vala; a petsenég bajnok egy ijesztő nagyságú óriás, ki midőn alacsony termetű ellenfelét megpillantá, hangos kacagásba tört ki. De az orosz izmos kezekkel ragadá meg mindjárt a harc elején a petsenéget, kit el sem boesájtott többé, mígnem halva a földre teríté. A nagyfejedelem testőrei hangosan hirdetvén győzelmeket, az egész sereggel a petsenég táborra vetették magukat, mely vad futásnak eredett. Wladimir a váratlan győzelem felett érzett örömeiben azon helyen, hol a nevezetes páros küzdelem végbement, a Trubes mellett, egy várost építtetett, melyet Perejaszlawnak nevezett,¹⁾ vonatkozással a dicsőséges győzelemre. Miután a nagyfejedelem az ifjút, valamint agg édes atyját a bojári czímmel jutalmazta, seregével együtt visszatért Kijewbe.

Most néhány évig semmi sem zavarta meg a békét az országban; s Wladimir kimondhatatlan örömeire végre elkészült a kőből épült nagy székesegyház, melyet a szűz anyának szentelt s melyet görög művészek és építészek mindennel gazdagon díszítének. Áthatva a vallás ihletétől és népe iránti szeretetétől, ő mondá az első imát a nagy oltár előtt: „Uram, ezen általam épített és neked felajánlott szent hajlékban halljad örökké zengeni hű orosz néped imáit;“ s a felavatás ünnepélyének napján gazdagon megvendégelé bojárjait és más előkelő vendégeit, de a szegényekről sem feledkezett meg, kik e napon bőséges áldásban részesültek. Az új székesegyházban helyezé el azon szent képeket és egyházi edényeket is, melyeket Chersonból mint egyedüli zsákmányt hozott vala magával. Az egyház fenntartására okmányilag, mely a templomban helyezteték

¹⁾ Perejal = elragadó; szlawu = dicsőség.

el, a kincstári jövedelmek egy tizedét rendelé örök időkre; fejévé pedig Anastasiust tevő, ugyanazt, ki annak idején Cherson városát az oroszok kezére játszotta. E székestemplom bizonyára a jövedelmére való tekintetből egész a mai napig deszetinának, azaz tizedtemplomnak nevezetik.

Nemsokára a petsenégek új támadásra készültek; s minthogy, mint látszik, a nagyfejedelem erre elkészülve nem volt, csak csekély erőt tudott ellenük síkra állítani. Ezen alkalommal Wladimir élete is nagy veszélyben forgott, midőn az ellenség roppant tömegétől viasszorítva és a tolongásban testőreitől elválasztva, kénytelen volt egyedül egy híd alá rejtőzni, hol kémkedő ellenségeitől minden pillanatban felismertethetett. Csodával határos megmentését egy templom építésével és számos jámbor és jótékony alapítvánnyal hálálta meg.

A mily szilaj sőt kegyetlen volt Wladimir ifjúságában, haladó korával és bizonyára a keresztény vallás jótékony befolyása alatt szelíd és emberbaráti érzelmektől vala eltelve; gyakran megvendégelé a szegényeket és szűkölködőket s mindig készen állott embertársain segíteni, hol erre alkalom kínálkozott. Emberbaráti jóindulata annyira ment, hogy még a közönséges gonosztevőket is csak pénzbírsággal sújtá; minek következménye természetesen az lőn, hogy ezen veszedelmes eleme a társadalomnak nagyon elszaporodott. Végre maga a papság volt az, mely a nagyfejedelmet gyengeségére figyelmeztette s utalva a gonosztevők felszaporodott számára nagyobb szigor alkalmazását sürgette.

Wladimirt életének végső napjaiban a családi keserűségek sem kímélték meg; kiváltképen sok gondot adott neki fia Jaroszláv novgorodi helytartó, ki atyja ellen fellázadván, magát tőle teljesen függetlenné akarta tenni. Wladimir nagy haragra lobbant fia hűtlensége felett s parancsot adott a hadsereg gyülekezésére Novgorod ellen. Jaroszláv, ki nem bízott feltétlenül a novgorodiakban, túl a tengeren norman vitézeket hívott az országba atyja ellen. Azonban még mielőtt atya és fiú fegyveresen állottak volna szemben egymással, Wladimir, miután kedvencz fiát Borist, Rosztow helytartóját a kijewi nagyfejedelemi székbe igtatá, váratlanul meghalálozott 1014-ben Beresztowban, Kijew közelében, közel 70 éves korában; birodalmát, melyet most újólág

fenyegettek a petsenégek, kiváltképen a szerencsétlen részuralom behozatala következtében a legnagyobb zavarban és bizonytalanságban hagyván vissza sokféle örököseire.

Wladimir, kit az orosz egyház az apostol czímével tisztelt meg, de kit talán inkább megillett a neki a történelem által adományozott „Nagy” melléknév, kétségkívül egyike volt a legkitünőbb uralkodóknak. Kiváló uralkodói tulajdonságait ugyan kiváltképen kormányzásának első felében némileg elhomályosítja a kegyetlenség, melyet gyakran ott is alkalmazott, hol erre nem volt okvetetlenül szükség; valamint azon érzéki kicsapongások, melyek nem ritkán háttérbe szoríták lelkének jobb és nemesebb sugallatait. Mindazonáltal Wladimir volt az, ki Oroszországot polgári intézmények alkotása és meghonosítása, valamint a kereszténység behozatala által az európai polgárosult államok sorába felemelte; ki élénken érezte és ismerte népének szükségét, s melyet az anyagi jólét olyan fokára emelt, melyet az elődei alatt sohasem ért el. Wladimir, ki miként láttuk, az egyeduralmat jogtalanul ragadta kezébe, harmincznégy évi országlása alatt a szó legjobb jelentményében boldoggá tette népét; mi által bizonyára hibáinak legnagyobb részét jóvá tette.

Kormányzásának és diadalainak dicsőségéről nemcsak a történelem, hanem hálás népének szeretete is tanúskodik, mely a jeles uralkodót számos vonzó rege központjává tette. Kétségkívül ő volt Oroszország legelső és legvitézesebb lovagja.

Hetedik fejezet.

Oroszország művelődési viszonyai. — A hűbérség és belkormányzat. — Polgári törvénykezés. — A rúnák. — A büntetőtörvény. — Wladimir egyházi törvénykönyve. — A norman befolyás. — Hajózás és tengerészet. — Foglalkozás. — Kivitel és behozatal. — Kereskedelem Görögországgal. — Az anyagi jólét emelkedése. — Kényelem és fényűzés. — Városok. — Pénz és értékek. — Erkölcsi és értelmi művelődés. — Népgyűlések és szónoklat. — Az első iskolák. — Könyvek és az egyházirodalmi nyelv. — Építészet. — Erkölcsi durvaság. — Az orosz nemzeti jellem.

Mielőtt Oroszország politikai történetének elbeszélését folytatnók, szükségesnek tartjuk rövid áttekintést nyújtani az ország belső állapotairól és művelődési viszonyairól, határaitól, kormányáról, politikai és társadalmi szervezetről; továbbá szárazföldi és tengeri hadáról; nem kevésbé kereskedelméről s a városok állapotáról; végre az orosz nemzet művelődési és erkölcsi viszonyairól általában.

Oroszország már első századában fennállásának területi nagyság tekintetében majdnem minden akkori államot felülmúlt. Olég, Szvetoszláv és Wladimir hódításai Novgorod és Kijew területét nyugatfelé egész a Balti tengerig, a Dűna és a Bug folyókig, valamint a Kárpátok magaslatáig, délfelé egész a Dnjeper zuhatagáig és a tauriai félszigetig; végre éjszak és kelet felé Finnországig és a csúdok — Bjermia — földjéig kiterjeszték; ide értve a mai Archangelszk és Wologda kormányzóságokat, s a kazáni bolgárok földjét. Az államforma mindjárt kezdettől fogva a monarchiai volt, mely azóta sohasem változott meg. Csakhogy ez a kormányforma koránsem volt önkényes egyeduralmi, mint az első tekintetre látszik; a népgyűlésnek mindig és mindenütt nagy befolyása volt a nyilvános ügyekre; s hogy ez minden orosz városban valóban létezett és pedig

a legrégibb idők óta, s hogy a polgárságnak jelentékeny befolyása volt magára a kormányzásra, azt elégségesen bizonyítják az évkönyvek és egyéb régi hiteles feljegyzések.

Ámbár e szerint a fejedelmek hatalma békében a népgyűlések által korlátolva vala, háború idejében ezen korlát egészen elesett s a főparancsnokló nagyfejedelem mindenben szabad belátása szerint cselekedhetett, csak hogy vitézeinek kapzsisága, valamint a kor szelleme úgy hozta magával, hogy háború idejében a hadi zsákmánynak csak egy részét tarthatta meg magának, míg a többi katonáinak törvényes osztalékát képezte. Egyébiránt a hűbéri intézmény szelleméből, mely a normannokkal Oroszországba is befészeltelte magát, önként következett, miszerint Oroszországban is minden földbirtok egyedüli jogos tulajdonosának a nagyfejedelem tekintetett, ki azt különböző címeken mint koronahűbért vazalljainak vagy bojárjainak adományozhatta. Az első fejedelemmel vagy utóbb az országba jött normánnok vagy közönségesen varégiek a szokásos fejedelmi cím mellett az egyes nagyobb városok felett uralkodának, mi bizonyos hűbéri kötelezettségekkel járt kivált háború esetében; különben meglehetősen függetlenséget élveztek.

A belkormányzat egészen megfelelt azon idők felfogásának; ugyanazon férfiak, kik háborúban nagy tekintéllyel bírtak, több befolyással voltak a békében is s ezek, de kivált a testőrök, jelentékeny hatással voltak minden politikai kérdés elintézésében. Wladimir egy időre megszüntette a halálbüntetést, de utóbb kénytelen volt azt ismét visszaállítani. Nagy tekintélynek örvendettek kiváltképen a városok fejei, kik mindig az öregek sorából vétettek s a legfontosabb, a bírói hivatal viselői valának.

A polgári törvénykezés mint a Középkorban mindenütt. Oroszországban is sokaig az ősi szokásokon s a lelkiismereten alapult s a törzsek úgy gyakorolták azt a maguk körében, a mint őseiktől átvették. Így a megölt rokonainak jogában állott, sőt a szokás kötelességökké tette, a gyilkost megölni, ott hol találták; a polgárnak szabadságában állott a tolvajt, kit tetten kapott, megölni, hogyha az letartóztatásának ellene szegült; minden csapásért, melyet valaki fegyverrel mért a másikra, pénzbírságot kelle fizetni. Ezen törvények a kor valamint a nép jellemének teljesen megfelelők valának, s mindenekelőtt a lelkiismeretesség, az

általános elkölesökön, a bizalmon s az eskü szentségén alapultak; így a bűnös felmentették a pénzbírság fizetése alól, ha esküvel erősíté, hogy nincs semmije miből azt megfizesse; különben a tolvaj a körülményekhez képest két- vagy háromszorosát szokta fizetni az általa elidegenített tárgynak; a polgár ki takarékosága vagy más szerencsés vállalatai folytán vagyonhoz vagy gazdagsághoz jutott, azt halála után végrendetileg örököseire hagyhatta a legkisebb veszélyeztetés nélkül. A törvények sokaig szóbeli gyakorlaton alapultak s nem találjuk nyomát, hogy azok Wladimir előtt írásba foglaltattak volna; ámbár valószínű, hogy az oroszok még a görögökkel való érintkezésük előtt ismerték a régi skandináv írásjeleket — a rúnákat — minthogy azok Európa északi részében még a keresztény időszámítás előtt ismeretesek valának.

Egyike a legrégibb és legérdekesebb törvénykönyveknek Oroszországban az, mely a Wladimir-féle egyházi törvénykönyv neve alatt ismeretes s mely a görög *nomokanon*-féle gyűjteménnyel megegyezik. Ezen törvénykönyv tüzetesen megállapítja, hogy sem szerzetes rendek tagjai, vagy egyház szolgák, sem a szegényházak és idegenek számára alapított szállók, sem az oroszok és a kezelésük alatt álló betegek, a polgári törvénykezés biráskodása alá nem tartoznak. Ezek felett kizárólagosan a püspök volt illetékes biráskodni, vagy bármely jogérvényes határozatot hozni. Hasonlóképen az egyházi hatóság ítelt a városokban a súly és mérték ügyeiben; házassági ügyekben, válóperekben s a házasságban élők hűtlensége felett, valamint törvénytelen házasságok esetében. Ugyancsak az egyházi hatóság volt illetékes: mérgezési esetekben, a gyermekek, szülők és rokonok közti viszálykodásban, bálványozási esetekben, boszorkányperekben intézkedni, nemkülönben szentségtelenítés és templomrablás eseteiben ítélni.

A mondottakból elég világosan kitűnik, hogy az orosz papság a kereszténység behozatalának első idejében és bizonyára húzamos ideig azután is, nemcsak szorosan vett egyházi, hanem világi dolgokban is ítelt és intézkedett, ép úgy mint ezt más nyugati országokban és Magyarországon is találjuk, miből a papság rendkívüli tekintélye és befolyása is megmagyarázható.

Valamint a törvénykezésben és a polgári intézmények

megalapításában általában, úgy a haditudományokban is a norman-varégiek voltak az orosz nép legelső mesterei és tanítói. Vezetésük alatt már nem rendezetlen tömegekben támadtak az orosz vitézek, hanem lobogók és más hadijelvények alatt, zárt sorokban, trombitaharsogás mellett; a lovasság a gyalogságtól különválva harczolt s a rendes hazai bajnokok mellett találjuk az idegen zsoldosokat. Most már nem csak akkor szállottak táborba, mikor az ellenség ellen kivonulandók valának, hanem béke idejében is, a midőn élénk és zajos hadijátékokban gyakorolták a vitézi erényeket. Harczias felszerelésüket illetőleg megegyeztek a többi népekkel: magas sisak, nehéz vértzet és pajzs: kétélű súlyos kardok vetőláncsák és a nélkülözhetetlen íj. Egyébiránt ostromok alkalmával nagy ügyességet fejtettek ki a sánczok készítésénél s egyéb ostromeszközök előállításánál, melyek ugyan többnyire fából valának, de ügyesen és szilárdan készítve. Valamint a szárazon, úgy a tengeren is a normánnok voltak mesterei az oroszoknak; tőlük tanulták meg a nagyobb és czélszerűbb járművek készítését és vezetését, valamint harczias felszerelését. Hogy már Igor idejében mily kiváló tengerészek valának, azt bizonyítja Konstantinápoly ostroma, mely valószínűleg csak az ú. n. görögűz alkalmazásának köszönhetette megmentését, mely az orosz tengerészeket oly megmagyarázható rémületbe ejtette s mely a hadjárat kimenetelére is a legnagyobb befolyással volt. Az akkori orosz tengerihajók nagy, lapos deréglyék valának, evező és vitorla számára berendezve, melyeken 40 vagy 50 ember talált helyet.

A régi társadalmi rangsorozatról, mely úgy a békében mint háború idejében a hadseregben érvényes vala, a következőket találjuk feljegyezve az évkönyvekben. A nagyfejedelelem volt főparancsnok úgy szárazon mint vizen: alatta állottak a vajdák, knjázok, ezredesek, századosok és tizedesek. A nagyfejedelelem testőrhada kipróbált, többnyire idegen, mert megbízhatóbb lovagokból állott, kik között mindig gyakoribbak lettek a bojárok; ők szolgáltak mintaképeül a valódi lovagiasságnak és katonai vitézségnek. Igor és Wladimir alatt, kik kiváló kegyeikkel halmozták el a testőröket, kiváltképen nagy vala tekintélyük és befolyásuk. Utóbb rendes harczosok soraiból választattak ki a vitézek, kik a testőrhadba osztattak be, mi azonban mindig nagy

kitüntetésnek vétetett; kívülök a fiatal fegyverhordozók — gridne — valának kedvencei a fejedelmeknek, kiknek belső és bizalmas szolgálatára rendelték. A vajdáknak és knjázoknak is voltak szorosan vett testőreik, csakhogy kisebb számban, kik őket békében udvarolták, háborúban pedig saját testükkal védelmezték. A norman-varégiek egész Jaroszláv idejéig egy egészen különálló hadsereget képeztek Oroszországban; ezek, valamint a fegyverhordozók — gridne — a kincstárból rendes zsoldot húztak; míg a többiek csak a hadi zsákmány osztalékából nyertek kárpótlást, minthogy csak háború idejében szólítottak fegyver alá.¹⁾

Tagadhatatlan, miszerint azon népek, melyek a régi Oroszország néprajzi alkatrészeit képezték, nem nélkülözték egészen a műveltséget; ámbár erkölcsük durvasága és kegyetlenségük egyikét képezé kirívó jellemvonásuknak. Erre mutat kiváltképen azon körülmény, hogy városokban laktak s ott békés foglalkozást űztek. Még a durvaságukról sokáig hirhetett derévieknek is rendezett s kőfallal körülvett városuk volt Korosztén, melyről Olga és Igor történelmében megemlékeztünk. Alig tévedünk, ha azt állítjuk, miszerint ezen régi orosz városok lakói kereskedelemmel is foglalkoztak a polgári lakosság ezen éltető elemével. Legelső nyomait a kereskedelemnek már a norman vitézek megérkezésekor feltaláljuk Novgorodban és egyebütt; csakhogy ezen mozgalomnak új és nagy lendületet adott a görögökkel való mindig gyakoribb, majd állandó érintkezés. Már a tizedik században számtalan orosz kereskedővel találkozunk keleten, kiknek állását a byzanci birodalomban nagyon megkönnyítették azon ismételt szerződések és békeegyezmények, melyek a császárok és az orosz nagyfejedelmek közt létrejövénél s melyekről már tüzetesen megemlékeztünk. A kereskedelem legfontosabb kiviteli czikkeit a leggyakoribb nyersterményeken kívül a rabszolgák képezték, kik a konstantinápolyi keresztény piacokon mindig jó keresletnek örvendettek; továbbá méz, viasz és kiválóan becses és keresett szőrmék. Konstantin Porphyrogeneta beszéli, hogy az ő korában, a tizedik században, kiváltképen gazdag ruhák, kendők, biborkelmék, saffián, bőr és különféle borsnemek

¹⁾ Jaroszláv törvénykönyve szerint.

vitettek ki Oroszországba és a khazárok földjére; ezekhez járultak Nestor szerint még bor és különféle déli gyümölcsök.

Az orosz kereskedők utazását Görögországba a többször említett Konstantin Porphyrogeneta a következőleg írja le: „Az orosz hajók Novgorod, Szmolenszk, Ljubets, Tsernigow és Wysegorod városokból jönnek Konstantinápolyba. Az oroszok — varégi normannok — alattvalói, a krivitsek és egyéb meghódított törzsek, télen az erdőkben nagy fákat és törzseket vágnak, melyekből a hajók többnyire egy fatörzsből készülnek. Ha azután tavasszal a Dnjeper jégmentessé lesz, ezen szlávok a törzseket és hajókat leúsztatják Kijewbe eladás végett; az oroszok a régi hajókból evezőkarikákat és lapátokat készítenek. Június havában az egész orosz hajóraj Witicev városka közelében gyülekezik, honnan azután tömegesen megindulnak a Dnjeper esékeig. A negyedik és legveszedelmesebb esésnél — néasszit — a kereskedők árúikat kirakják s a bilincsekbe vert rabszolgákat mintegy 6000 lépésnyire vezetik a folyam mellett alá. A rabló petsenének közönségesen itt, az ú. n. krarüri révénél szoktak ólálkodni; s ha őket a kereskedők kísérete szerencsésen visszaverte, egészen szent Gergely szigetéig haladnak, itt áldozatokat mutatnak be isteneiknek s útjokat folytatván, elérkeznek a Szelina¹⁾ folyóig, a Duna egy ágáig, most már minden veszély nélkül, ha csak a vihar hajóikat partra nem hányja, a mely esetben ismét meg kell mérközniök a petsenékkel. Végre, ha a Conopa folyót s Constancia városát elhagyták s a bolgár Varna és Divitza folyók torkolatai előtt is elhaladtak, elérik Mesymbria városát, a legelsőt görög területen.”

Nem szenved kétséget, miszerint a görögökkel való kereskedelem rendkívüli nagy hasznót hajthatott az üzleti szelemmel amúgy is megáldott oroszoknak, hogy ily nagy fáradságnak, áldozatoknak és veszélyeknek tették ki magukat. Azonban a merész vállalkozókkal nemcsak a görög császárság területén találkozunk sűrűen, hanem Bolgárországban, a khazárok országában és Krim felszigetén is; sőt ha Konstantin Porphyrogenetának hitelt adhatunk — s nincs elégséges okunk a kételkedésre — még a távol

¹⁾ Ma Szulina, a Duna torkolatának északi ága.

Szyriában is. A görögök sokáig az orosz tengernek nevezték a Pontus Euxinust, mely minden időben hemzsegett hajóiktól vagy dereglyéiktől. A régi oroszok kereskedelméről Európa északi országaival s kiváltképen Dánia, Svéd és Norvég-országokkal sokféle feljegyzéseket találunk a német és skandináv évkönyvekben. Ezen kereskedelem középpontját Novgorod képezte, mely később a német Hanza szövetségébe is belépett, miről azonban csak a tizenharmadik század első felében találunk egészen hiteles adatokat; melyekről később még bővebben fogunk megemlékezni. Novgorodba jövének a skandináv kereskedők, honnan drága öltönyöket, átszőtt kelméket s himzett fejedelmi köntösöket vásároltak, melyek azonban bizonyára nem itt készültek, hanem Konstantinápolyból kerültek ide; miből a novgorodiak közvetítő viszonya a dél és éjszak, Skandinávia és Byzancz között elég világosan kitetszik. A híres Winetában s a többi Balti tenger melletti városban, valamint Gottland szigetén gyakran megfordultak az orosz kereskedők, kik Wladimir idejében már rendes vásárookra jártak árúikkal s élénk forgalmat idéztek elő a legkülönbözőbb kereskedelmi czikkeken. Hogy az orosz kereskedelem éjszakra milyen jó hírben állott, bizonyítja Sturleton és mások egykorú feljegyzései, melyekben Oroszország közönségesen „omnibus bonis affluentem” neveztetik. Minthogy az orosz fejedelmek és a kincstár jövedelme sokáig nem pénzben, hanem dologi értékekben folyt vala be, mint az obrok — bérletek — után, valószínű, hogy az uralkodók is részt vettek alattvalóik jövedelmező vállalataikban s jövedelmük egy részével hasznót hozó üzleteket csináltak.

Csak hogy azon időkben a kereskedelem rendesen össze volt kötve egy nem kevésbé jövedelmező, de veszélyes és jogtalan foglalkozással, — a rablással. A normannok erről mindenfelé híresek valának; ismeretesek a tengeri kalózok a Maelár tavának lefolyásainál, hol ma Stockholm városa épült; ezen rablók közönségesen kereskedők ezéje és neve alatt jelentek meg, s ha sikerült a kikötőbe bejutniok, azt csak akkor hagyták el, ha hajóikat megrakták elrablott árúkkal. Azért a byzancezi kikötőkben csak olyan hajók vethettek horgonyt, melyeknek tulajdonosai megbízható és hiteles okmányt tudtak felmutatni arról, hogy kizárólagosan kereskedelmi czéloknak szolgálnak s fegyvereseket

nem hordanak magukkal. Így kívánták azt a biztonsági állapotok.

Az orosz nagyfejedelmek szerencsés háborúi, valamint a kereskedelem a nép anyagi viszonyaira kétségkívül a legkedvezőbb befolyással voltak; s a városokban nemsokára jólét és bizonyos neme a műveltségnek mutatkozott, mely nem maradhatott hatás nélkül a vidéki lakosságra sem. A gazdagsággal és a vele járó értelmi fejlődéssel meghonosodott a jobb ízlés lakás, öltözködés s egyéb igények tekintetében; s nemsokára jelentkezett a fényűzés is, az egyszerű és romlatlan erkölcsök eme kétszínű megrontója. Alig ismerkedének meg a fejedelmek a byzancezi udvar fényével, midőn azt utánózni igyekeztek: példájukat követték a keleten megfordult vitézek is; és nemsokára a fejedelmi lakban, valamint az előkelő bojárok házaiban felütötte fejét a fényűzés; nők, gyermekek, rokonok byzancezi divat szerint öltözködének, díszes és drága szövetekkel cserélvők fel ősi prémes öltönyeiket; s udvari szolgák serege hemzsegett a gazdagok körül. Wladimir idejében a fényűzés már nagyon elharapódzott s az asztalról is leszorította a régi egyszerű eszközöket és étkeket; s az oroszok barbár népeket jellemző mohósággal fogadtak be minden olyan újításokat, melyek érkeiknek kedveztek. Midőn Wladimir bizalmas híveivel lakomához ült, ezüst kanalak díszíték az asztalt, melyek legelőször ajándékképpen Byzancezból kerültek Oroszországba. A mézszesz, ezen az oroszok egyetlen és legkedveltebb itala, sokáig megőrizte uralmát az asztalokon; de a kijewiek már Olég idejében behozták a tüzes görög borokat s különféle déli gyümölcsöket, melyek természetesen gyorsan meghódították az oroszokat. Nemsokára az indiai bors fűszerezte az étkeket, melyek mindig jobban kivívták az ingyenczek érdeklődését. Ezen időben az előkelők selyemmel és aranynyal átszőtt biborszövetből készítették öltönyeiket, melyeket közönségesen drágakövekkel kirakott gazdag öv tartott össze; míg a régi kötősarúkat saffján-bőrből készült ékes és színes eszmák cserélték fel.

A városok teljesen megfeleltek azon idők művelődési viszonyainak. Merseburgi Ditmár krónikája, mely Wladimir idejében keletkezett, Kijewet nagy városnak mondja, melyben négyszáz keresztény templom s nyolcz nagy vásártér létezett, hol az éjszaki és déli égővek terményei és ipari

cikkei valának felhalmozva. Brémai Ádám szláv évkönyve pedig ugyancsak Kijewet Oroszország kiváló díszének nevezi — második Konstantinápolynak. Kijew egész a XI. századig a Dnjeper magas partjain állott; azon terület, hol ma a Podol nevű városrész áll, Olga idejében még víz alatt állott; miből a város terjeszkedése és nagyobbodása következtethető. Legnagyobb kereskedelmi forgalma volt Kijew mellett: Ljubets, Tsernigow és Szmolenszk városoknak kiváltképpen Görögországgal. Azonban Kijew mellett sokáig Novgorod, az orosz városok anyja, volt a legjelentékenyebb kereskedelmi központ, kiváltképpen Németországgal és a skandináviai államokkal.

A kereskedelemmel szoros összefüggésben áll a pénz, mint érték, melyet egy nemzet sem nélkülözhetett, mely a világforgalomban más nemzetekkel versenyre kelt. Csakhogy a pénz nem képviselt mindig tényleges értéket s forgalomba hozattak olyan tárgyak is, melyek magukban semmi vagy csak nagyon csekély becsértékkel bírtak: mint kagylók, fa- és bőr-nyomatok vagy alakok, míg végre mindenik fölé emelkedett az ércz és kivált a nemes fémek. Így az orosz szlávoknál kezdetben és némely vidéken sokáig szörmék képviselték a tulajdonképeni pénzt; így kiváltképpen menyét- és evetke-prémek — kuny volt a neve, mely menyétet és pénzt jelent. Azonban az egész bőrök terjedelmüknél fogva nemsokára kényelmetleneknek mutatkoztak a mindennapi forgalomban s azért a menyét vagy evetke bőrét több részre osztották: mint a szájbőr-, fark-, lábbőrre stb., melyek azután forgalomba hozattak. Valószínű, mint Karamsin mondja, hogy ezen prémдарabok a hatóság által hitelesség okáért bélyeggel láttattak el. Minthogy azonban az oroszok már korán megismerték az ezüstöt, mint ezt a Szvetoszláv és Olga szerződése a byzancezi császárokkal mutatják, melyekben a pénzbírságok ezüstben való lefizetése köttetett ki, valószínű, hogy ezen nemes fém már az említett fejedelmek idejében mint pénz is közforgalomnak örvendett. Mellette azonban a prémek még sokáig szerepeltek mint pénz, bizonyára azért, mert a forgalomba hozott ezüst nem volt elégséges a szükségletet fedezni. A griwne szóval egy bizonyos mennyisége a menyét-prémeknek jelöltetett meg, melynek értéke kezdetben egy félfont ezüst értékének felelt meg; csakhogy ezen prémдарabok értéke lassankint

mindíg alább szállott szemben az érezzel, úgy hogy a XIII. században egy ezüst griwne fölért hét novgorodi griwne menyét-prémme

A tulajdonképeni erkölcsi és értelmi művelődés Oroszországban a kereszténység behozatalával kezdődik; a régi pogány erkölcsök művelhették ugyan a test nyers erőit de a szellemnek nem nyújtották táplálékot; a pogány bölcsek minden tudománya Oroszországban a jövődőlés kétes értékű gyakorlatára szorítkozott. A sötét tudatlanságban sinlő tömeg vakon hitt az oktan látományokban és azok jelentőségében, s mert a természet nagyszerűségeit annak törvényei szerint megérteni képtelen vala, a természetfelettségben keresett kárpótlást. Minden kíválóbb, a mindennapiság fölé emelkedett egyén, ki gondolatainak és tetteinek szokatlansága vagy nagysága által magára vonta a közfigyelmet, bűvésznak, tudósnak nevezetett, mi sokáig egyjelentményű vala. Így Olég a nép szemében bűvész volt, valamint Olga is, bár őt, mint nőt szívesebben boszorkánynak keresztelé a gyermekies közvélemény. Egyes közmondásokban pedig, mind úgy kivesztek mint azaz obrik, az avarok; avagy a rodnoi inség; a radimitsek megfutamodnak egy farkasfark elől, melyekről a maga helyén megemlékeztünk, bizonyos nevezetes események emlékezete tartotta fenn magát a nép ajkán.

Mint minden régi népnél, mely a nyilvános népgyűlések alkalmával a beszéd fegyverével szokott megmérkőzni ellenfeleivel, a régi oroszoknál sem hiányzott a szónoki tehetség egy faja, mely nem az ékes és tarka képekben kereste a sikert, hanem az erőteljes természetiségben, mely mindig erősebben szokott sujtani amannál. Szvetoszláv kíváltképen magasztaltatott a krónikások által rövid de erőteljes szónoklatai miatt. Fogadalmakban kíváltképen erőteljesnek nevezhetjük azon idők nyelvezetét: meddig a nap az égen ragyog és a világ fennáll; tulajdon pajzsaik ne nyujtsanak nekik többé védelmet; olyan tündöklők — sárgák — akarnak lenni mint az arany.

A skandináv népek legrégibb írásjelei, az ú. n. rúnák, már a IX. században használatban valának; azonban biztos támpont nem létezik, mely azt bizonyítaná, hogy ezen írásjelek átültették Oroszországba is. A rúnák ugyanis nem képesek visszaadni mindazon hangokat, melyek az orosz

nyelvben előfordulnak. A cyrilli betűk már Wladimir idejében általános ismeretesek voltak ugyan, de valószínű, miszerint nem volt nagy azok száma, kik azt használni tudták. Mint már említők, Wladimir úgy akart segíteni a bajon, hogy iskolákat alapított, melyekben a cyrilli betűk és azok használata az oktatás legfőbb tárgyát képezték. Itt is, mint egyebütt, kíváltképen a papok voltak azok, kik a tudományokat művelték s a cyrilli betűk használatát általánossá tették. Így lettek ezen írásjelek Oroszországban kezdetben az egyházi, majd a világi tudományok közvetítőivé, és tartották fenn magukat egész a mai napig.

Ezen alkalommal azon felettén érdekes kérdés merül fel, vajjon milyen könyvek voltak azok, melyeket az oroszok ezen időben és Wladimir haláláig egyházi szertartásaik alkalmával használtak? Vajjon azok voltak-e, melyek még ma is használatban vannak, avagy talán régibb fordítások? A XII. századból származó ú. n. pergament-evangelium és a Nestor által idézett szentírási tételek összehasonlításából a moszkvai vagy kijewi nyomtatott biblia szövegével az tűnik ki, miszerint az oroszok a XI. és XII. században ugyanazt a fordítást használták. Ezen fordítás később többszörös változáson ment keresztül; így Konstantin wolhyniai fejedelem alatt a XVI. században; továbbá Mihájlovics Alexis czár, Nagy Péter és Petrowna Erzsébet czárnő idejében. Azonban ezen fordítás nem idézett elő lényeges változásokat sem a szövegben, sem a nyelvezetben s csak néhány szó helyreigazítására szorítkozott; s ez okból úgy az egyház mint a nyelvtudósok méltán a szláv nyelvek legrégibb emlékének nevezik. A cseh biblia újabb keletkezésű fordítás Szent Jeromos latin szövege után s a XIII. vagy XIV. században keletkezett; míg a lengyel, krajnai és lausitzi bibliai fordítások még újabbak.

Az orosz-történet íróit és a régiségbúvárokat sokáig foglalkoztatta azon kérdés megoldása, hogy mikor és ki fordította tehát a bibliát legelőször az oroszok nyelvére? Némelyek azt vélték, hogy ez a fordítás Wladimir idejében eszközöltetett valamely orosz szerzetes által Kijewben, hol már régóta számos keresztény lakott s hol bizonyára már korán egyház is létezett; így állítatik ez az ú. n. osztrogi bibliában, egy későbbi fordításban. Mások és pedig a legtöbben azonban azon meggyőződésben voltak, miszerint

ezen halhatatlan kincse az orosz nyelvészetnek egyenesen Cyrill és Method lelkes testvérek műve. S ezen vélemény az, mely utóbb általánosan elfogadtatott. Cyrill és Method tekinthetők a szláv egyházi és írányelv megalapítóinak, melynek a görög nyelvrendszer szolgált alapul, új szókkal és kifejezésekkel gazdagítván azt és pedig, a mint a két testvér szülővárosában Thessalonikában, Szalonikban beszéltek: az illyr vagy szerb nyelvből, mely ma is közel áll az orosz egyházi nyelvhez. Valószínű, miszerint azon régi időkben a szláv nyelvek nem tértek el egymástól oly nagy mértékben, sőt talán az egyház nyelvében mindnyájan megegyeztek vagy találkoztak: innen van, hogy a morva bibliai fordítást az oroszok is megértették és megfordítva. A két térítő írmódora mintául szolgált a későbbi és legújabb egyházi művek megírásánál s már Nestor is ezt a nyelvet használta; csak hogy emellett az orosz tájnyelv is fennmaradott, melyen a törvények és rendeletek írvák. Így keletkezett Oroszországban az irodalmi és népnelv; az első az egyházi szlávnyelv alapján, a másik a nép nyelvéből; ez utóbbi nyelven van írva a nemsokára Wladimir után megjelent legelső írott orosz törvénykönyv — Ruszkaja Prawda. — Egyébiránt az orosz nyelvről és irodalomról egy későbbi fejezetben tüzetesebben fogunk szólni.

Már az eddig mondottakból azt lehet következtetni, miszerint az oroszok Wladimir idejében, sőt jóval előtte is állottak a műveltségnek azon fokán, mely őket a különböző kéziiparok gyakorlására képesíté. Hiszen az orosz földműves még ma is majdnem mindent maga készít, mire szerény háztartásában és egyszerű gazdálkodásánál szüksége van; s így kellett annak lenni és pedig fokozottabb mértékben azon időben, midőn a lakosság még gyéreb¹⁾ volt s lakóhelyeik még távolabb estek vala egymástól. A férfi művelé a földet, épített, faragott; a nő szőtt, varrt és font, úgy hogy minden családban többféle háziipar volt képviselve. Természetes, hogy a városok szaporodásával és gazdagodásával az igények is emelkedtek s a kényelem és fényűzés gyakorlottabb és ügyesebb kezeket igényeltek. A germán vagy balti szlávok mind vászonszövők és kereskedők valának: az oroszok már a régi időkben tartós vitorla-

¹⁾ Oroszországban egy kilométerre esik 17 lélek.

vásznat szöttek, sőt már gyapjúsöveteket is készítettek és értették a nyers bőr feldolgozását. Nestor egy helyütt azt mondja, hogy a kijewiek a khazároknak egy alkalommal fegyvereket fizettek adó fejében, mi azt bizonyítja, hogy az oroszok ezen időben már ismerték a vasat és annak feldolgozását; egyébiránt egy nép, mely harczosokból, földművelőkből és vadászokból állott, nem nélkülözhetette a vasat s bizonyára már korán megszerezte azt magának. A kereszténység behozatala kiváltképen nagy lendületet adott az építészetnek. Wladimir görög művészeket és építészeket hívott az országba, kik a városokat pompás templomokkal és bizonyára más nyilvános épületekkel látták el. Hogy azonban már előbb is voltak bár gyéren szilárdabb anyagból készült épületek is, azt bizonyítja a többször említett toronyudvar — nagyfejedelmi palota — Kijewben, melyet még Olga építtetett s mely egészen kőből vala. A városok többnyire mind kőfalakkal voltak körülvéve, melyeket számos védtorony díszített, mi bizonyára a város csínosságára is kedvező befolyással volt. A földművelő lakosság kunyhói valószínűleg olyanok valának, mint napjainkban, a szegényességig egyszerű. A városokban ellenben magas faházakat találunk azok mintájára, melyek a balti és skandináv városokat jellemzik; a felső emeleteket maga a család lakta, a földszinti helyiségek éléskamrákul és pinczékül szolgáltak. A szobák — kljeti — egy közös folyosó által valának egymással összekötve, melynek pomoszt volt a neve. Egy udvaron sem hiányozhatott a galambduez, minthogy a régi oroszok e szelid szárnyasokat kiváló szeretetükben részesítették. Perún, a nemzeti bálvány szobra, melyet Nestor tüzetesen leír, azt bizonyítja, hogy az oroszok nem valának ügyetlenek sem a szobrászatban, sem az ércöntésben, ámbár épen nem lehetetlen, miszerint a művészet eme ágait görög vándorművészek művelték Oroszországban. A festészet ellenben nagyon kezdetleges lehetett, s csak a kereszténység behozatalával emelkedett magasabb színvonalra; Wladimir, mint láttuk, a tizedtemplomot díszíté legelőször szent képekkel, melyeket Chersonból hozott magával; a többi templomok szent képei azonban már Oroszországban, leginkább Kijewben készültek, hol e czélból bizonyára már korán számos görög festész telepedett le, minthogy művészetét jól fizették.

A mi az erkölcsöket illeti ezen egészben durva és tudatlan korban, azt találjuk, miszerint azok olyanok valának, mint a Középkor ezen századaiban mindenütt, hol a kereszténység szelidítő és nemesítő szelleme még nem tudta a kedélyeket teljesen áthatni. Az oroszok a IX. és X. században kivált a háborúban kapzsik és kegyetlenek valának; azonban úgy látszik, hogy a ravaszságukról és álnokságukról hirhedett görögök nem viseltettek bizalmatlansággal irányukban, minthogy velük többszörös és fontos kereskedelmi és államszerződésbe bocsájtkozának. Rablás, gyilkosság és egyéb gonosz tettek napirenden voltak a régi Oroszországban: sőt azt fogjuk látni, hogy a jövőben sokszorozódni fognak: mi egyébiránt a kor nyers szelleméből s a létérti küzdelem kényszerűségéből önként következik s a józan ítélet előtt külön mentségre aligha szorul. Mert a jellem szilajságát s az erkölcsök nyersségét egyedül a haladó és sohasem szünetelő felvilágosodás képes kiirtani: s ott, hol mostoha körülményeinél fogva egy nemzet állandóan fegyver alatt állani kénytelen, hogy el ne vesszen, az erkölcsök csak nagyon lassan javulhatnak és szelidülhetnek. Oroszország hódítások útján lett nagygyá és egygyé, nem esoda, ha a vitézi erények, a bátorság és erő, már korán kifejlődének egy nemzetben, mely a germán elem szerencsés keresztezése által nyerte el tulajdonképeni történelmi jellegét. Még a nők is kitűntek nem egy alkalommal bátorságuk és halálmegvetésük által.

A mily kérlelhetetlen és kegyetlen volt a háborúban, a régi orosz otthon békülékeny és barátságos volt a kedélyességig; s ilyenkor vendégszeretete nagyobb volt mint gyűlölködése, mert könnyen megbocsájtott ellenfelének. Kedélyállapotának megfelelőleg szerette a mulatságot s nagy barátja volt a zajos lakmározásnak. Kivált Wladimir kedvelte az ilyen összejöveteleket; ismeretes ama mondása: az orosz legfőbb boldogsága az ivás, melyet a mohamedán követséghez intézett, mely azért jelent meg előtte, hogy népével együtt vegye fel az arab próféta vallását. Csak-hogy az ivás az európai kivált éjszaki népek közös tulajdonsága volt, melyen sem vallás, sem politikai felvilágosodás segíteni nem tudott; s melynek még a reformáció korszakában is akadtak hívei és pedig a világi és egyházi rend legkiválóbb egyéniségei között. Szép vonást képezett

a régi oroszok jellemében a vének előtti tisztelet, melyet a legelőkelőbb származású sem hagyhatott figyelmen kívül; tanácsukat a fejedelmek is szívesen meghallgatták úgy békében mint háborúban. Talán innen van, hogy az orosz nép ma is kegyeletes tiszteletben tartja felebbvalóit, kik előtt szolgálai alázatossággal hajol meg. Végre keménységük daczára, mely nyilvános fellépésüket jellemzé, az oroszok meleg érzéssel ragaszkodának fejedelmeikhez jó és rossz napokban s megsiratták halálukat; így Oléget és Olgát könnyes szemekkel kísérte a nép örök nyughelyükre s emlékeiknek az utókor hálás elismeréssel adózott.

Nyolczadik fejezet.

Szvetopolk 1015—1019. Jaroszláv 1019—1054.

Szvetopolk. — Lengyel befolyás. — Boris és Gljeb. — Jaroszláv. — Boleszláv Kijewben. — Az Alta melletti ütközet. — Jaroszláv nagyfejedelem. — Msziszláv győzelmei. — A livonok és lettek meghódolása. — A fejedelemségek egyesítése. — Kijew megerősítése. — Jaroszláv intézkedései és alkotásai. — A byzancei császár megaláztatása. — Szörnyű vereség Bolgárországban. — Rokoni összeköttetések. — Jaroszláv utolsó évei; halála és jellemzése. — A Ruszkája Prawda.

Mint már korábban láttuk, Wladimirknak nem volt szerencséje fiaival; utódjául Szvetopolkot jelölte ki, ámbar őt nem szerette, talán mert sejté, mily nagy gonosztevő rejlik a látszólag simulékony ifjában. Szvetopolk korábban Turow fejedelme, Boleszláv lengyel király leányát vette nőül, miáltal szoros frigre lépett a nagyravágyó hajlamáról ismeretes lengyel királylyal; házassága annál nagyobb szálka volt az orosz nép szemében, mert neje buzgó híve vala a katolikus egyháznak. Boleszláv nagy befolyást gyakorolt vejére, kit rávett, hogy Wladimirtól elpártolván, lengyel fensőség alá helyezkedjék, mi az árulással egy jelentményű vala. Wladimir, súlyos kórtól gyötörtetve később megbocsájtott a hűtlennek.

Alig terjedt híre Wladimir halálának, Szvetopolk megjelent Kijewben, összegyűjté a polgárokat és kijelenté, miszerint a trónt megürültnek tekintvén, ezennel elfoglalja. Együttal a takarékos Wladimir kincstárát megnyitván, ajándékokkal halmozta el mindazokat, kiknek ellenkezésétől tartania kellett. A polgárok elfogadták az ajándékokat, ámbar alig volt közöttük egy is, ki az új nagyfejedelembe megbízott volna, s nehéz szívvel néztek a jövőbe, mert tudták, hogy az erőszakos trónfoglalásnak testvérháború lesz a

vége. Wladimir kedvencz fia Boris a petsenének üldözésével lévén elfoglalva, akkor kapta atyja halálának híret, midőn Szvetopolk már elfoglalta a kijewi trónt. Vitézei a váratlan hírre felzúdultak s azt követelték Boristól, hogy vezetné őket haladéktalanul az áruló ellen. De Boris azzal válaszolt, hogy neki, mint fiatalabbnak, nem illik bátyja ellen fegyvert fogni s inkább meghajol előtte, mintha atyja volna. Ezen alapjában talán nemes válasz, mely azonban a kemény katonák szemében gyengeségnek látszott, egyelőre eldöntötte Oroszország sorsát. Borisot cserben hagytaák vitézei s a bátrabbhoz állottak, ki azonfelül bőkezűen kielégíté kapzsóságukat.

Szvetopolk el volt határozva uralmát minden áron — még rokonainak vérén is — megerősíteni. Alig multak el tehát a hódolatra kitűzött napok, midőn hozzálátott kegyetlen munkájához. Azon ürügy alatt, mintha öcsésével Borissal találkozást óhajtana, követeket küldött hozzá, testvéri szeretetet és hűséget ígervén a jámbor lelkű ifjúnak, ki úgy látszik, nem kételkedett bátyja őszinteségében. Nemsokára azután fölkerelkedék és Wysegorodban éjnek idején maga köré gyűjtven a bojárokat, így szólott: „Bizonyítsátok be hűségeteket és én gazdagon megjutalmazlak benneteket.“ S midőn az egybegyűltek hangosan biztosíták, hogy életüket és vérüket szívesen oda adják érte, a fejedelem így folytatá: „Nekem szükségem van öcsém Boris fejére, hogy a magamét biztosítsam;“ s a gyávák azonnal útra keltek, hogy Borisot fölkeressék és végrehajtsák rajta kegyetlen uruk ítéletét.

A gyilkosok Borisot még táborában találták fegyverhordozóitól és csak csekély számú híveitől környezve; s midőn sátrához közeledének, hallák, hogy az ifjú hangosan mondja el épen szokásos esti imáját. Egy pillanatig késtek, mintha nemesebb érzelmek akartak volna erőt venni rajtok; majd azonban betörték a sátorba, s az ifjút kegyetlen módon megölték, ámbar környezete mindent elkövetett megmentésére. Azután leplekbe burkolták a tetemet s elvitték Szvetopolknak, ki nem késett a gonosztevőket ígéréthez képest megjutalmazni. A krónika megőrizte a gyilkosok nevét, kiket az utókor megvetéssel nevez: Pútsa, Talecz, Jelovits és Ljeskó volt a nevük. A szerencsétlen Borisról pedig ezeket jegyezte fel egy azonkorú író: „Testé-

nek szép és magas növése volt; arcza gömbölyű, vállai magasak és erőteljesek; ellenben derekban karcsú volt, szemei vidám jóságot sugároztak; szakála csak gyér és kicsiny volt, minthogy még nagyon fiatal vala; külseje fenséget hirdetett; erős teste arányos szépséget mutatott, mintha virág (!) lett volna. A tanácsban böles és mérsékelt, a harcban ellenben rendíthetetlen bátor vala; nyugodjék rajta isten áldása.“ De Szvetopolk ezzel nem érte be.

Ugyanazon időben, midőn Boris halálát elhatározta, gyors futárokat küldött Muromba, hol Gljeb kormányzott, s azon hazug ürügy alatt, hogy a haldokló Wladimir őt látni óhajtja, kicsalta a semmi rosszat nem sejtő ifjút biztos menhelyéből. Gljeb a hír vétele után, csak testőreitől követve, útra kelt Kijew felé. Útközben lesvén lováról, lábát súlyosan megsebezte; azonban hogy e miatt ne kellessék hosszabb ideig vesztegelnie, hajón folytatta útját. Nem messze Szmolenszktól utólerte őt Jaroszláv egy küldöttje, ki óva inté őt Szvetopolktól s tudtára adta Wladimir halálát és Boris meggyilkoltatását. De már késő volt, Gljeb nem szabadulhatott többé gyilkosaitól, kik őt szakácsa Tortsin árulása folytán a parton, hol megpihenni akart, megfojtották. A szerencsétlen ifjú teteme egy ideig két fatörzs között a folyam partján eltemetetlenül hevert, míg végre Borissal együtt a wysegorodi Szt. Balázs templomában nagy csendben eltakarították.

Azonban a zsarnok még most sem érezte magát biztonságban bitorolt és vérrel beszennyezett trónján; még hátra volt Szvetoszláv, a deréviak fejedelme, ki midőn bátyja gáztetteiről értesült, hasonló sorstól tartva, mint a milyenben Boris és Gljeb részesültek, elhatározta magát, hogy Magyarországon keres menedéket.

Azonban Szvetopolk bérenczei gyorsabbak valának, kik a menekülő fejedelmet a Kárpátok aljában utólérték és megölték. S midőn így rövid idő alatt három testvérétől megszabadult, Szvetopolk nagy lakomára hívta meg a bojárokat és czinkostársait, hogy zajos halotti tort üljön saját vére felett! Ezen alkalommal gazdag ajándékokat osztogatott Kijew polgárainak azon hitben, miszerint pénzen megvásárolhatja alattvalóinak hűségét és szeretetét.

De nemsokára föltámadt Jaroszláv fejedelemben egy bosszuló, ki bár maga is számtalan kegyetlen tettekkel vádol-

tatik a történelemben. fegyvert fogott testvére ellen. A novgorodiak, kiknek elég okuk volt Jaroszlávra neheztelni, ki többeket a polgárok közül a norman jövevények kívánságára kivégeztetett, ámbár ezek voltak a bűnösök, alig értesültek Szvetopolk kegyetlenségeiről, midőn elfeledve a multakat, hűségesen csoportosultak uruk körül, kit bátyja ellen minden erejükből támogatni ígértek. Nemsokára 40.000 orosz és 1000 norman vitéz állott harcukészzen s Jaroszláv a következő mondással indult Szvetopolk ellen: „Véget kell vetni a gonosztevő ármányainak.“

Alig értesült Szvetopolk Jaroszláv készülődéseiről, midőn a maga részéről is mindent elkövetett, hogy a győzelmet magának biztosítsa. Ily czélból még a petsenégekkel is szövetségre lépett, kik erős segélyhaddal csatlakoztak főhadához, mely nemsokára a Dnjeper melletti Ljubets közelében szállott táborba, szemben Jaroszláv seregével, mely a folyam túlsó partján foglalt állást. A két sereg már huzamosb idő óta állott szemben egymással a nélkül, hogy a támadást egyik is megkezdeni merte volna. Az ősz is beköszöntött s még mindig nem vala eldöntve a hadjárat sorsa. Végre a novgorodiak elvesztették türelmüket, miután a kijewiek a folyam túlsó partjáról gúnyolódásaikkal ingerelték. „Miért nem jöttök át a vizen?“ kiálták Szvetopolk emberei, „hiszen ácsok vagytok, ügyes mesteremberek; de persze a háborúhoz nincs eszetek!“ „Holnap a folyam túlsó partján leszünk,“ válaszoltak ingerülten a novgorodiak, „s ki nem akar velünk tartani, azt agyonverjük mint árulót.“

És valóban, másnap a hajnali órákban megkezdődött az átszállás. Szvetopolk, ki nagy megvetést tanúsított Jaroszláv és a novgorodiak iránt, és nem is gondolt arra, hogy azok őt megtámadni merészkedjenek, az éjjel híveivel lakmározással tölté el. Jaroszláv azonban már a korai reggeli órákban megkezdé az átkelést a Dnjeperen azon erős elhatározással, hogy a győzelem babérját a végzettől kierőszakolja.

A novgorodiak fehér lepellel övedzék körül fejeiket, hogy a reggeli homályban az ellenségtől megkülönböztessék magukat, kit nagy elszántsággal támadtak meg. Szvetopolk vitézül védelmezte magát, de minthogy a petsenégektől a kellő pillanatban támogatást nem nyert, csak-

hamar átlátta, hogy az ütközetet elvesztette. A kijewiek, hogy az ellenséget megkerüljék, a vizenyős talajra léptek, mely csak gyenge jégkéregtől volt borítva, mely veszedelmüket okozta. Számtalan vitéz a fagyos mocsárban lelte halálát, maga Szvetopolk is csak nagy ügygyel-bajjal menekülhetett a csatatérről, mely telve vala legjobb vitézeinek tetemeivel. Jaroszláv győzedelmesen vonult be Kijewbe s bőkezűen ajándékozta meg minden katonáját, úgy, hogy egy-egy vitézre tíz griwne esett.

De Szvetopolk nem vala hajlandó a háromszoros testvérgyilkosságtól beszeemnyezett trónt Jaroszlávnak átengedni; Lengyelországba menekült, hogy Boleszlávnál keressen segítyt, ki azonban épen II. Henrik német császárral állott háborúban s így nem segíyezhetette vejét rögtön úgy, a mint ezt saját érdekében is óhajtotta. A német császár Jaroszlávval védszövetséget kötven, most két oldalról támadta meg Lengyelországot. Azonban Boleszláv, ki nem hiában viselte a „vitéz“ melléknevet, túltett a szövetségesek minden erőlködésén s miután a császárt egy döntő ütközetben megverte, minden erejével Kijew ellen fordult. A lengyel király seregében számos magyar, német és petsenég zsoldos harczolt, kiket a zsákmányra való kilátás csóditott ide s kikkel Boleszláv a Bug mellett ütötte fel táborát 1018-ban.

Röviddel előbb Kijew nagy részét roppant tűzvész hamvaztá el; s Jaroszláv az általános nyomor közepette nagy lelki erőt fejtett ki, hogy megfogyott seregét kiegészítse s a hadjáratra felszerelje. A döntő ütközet a Bug partjain folyt le és a lengyel király győzedelmével végződött. Jaroszláv csak négy vitéztől kísérve érte el Novgorodot s most országának nagy része Boleszláv kezébe került. A városok egymásután megnyiták kapúikat a győzőnek; a lakosság sietett hódolatát kifejezni a lengyel királynak, nehogy ellentállása által még súlyosabb feltételeknek kellessék magát alávetnie. Kijew, mely a többinél jobban meg vala erősítve, kezdetben ellentállásra készült; de a mostoha körülmények csakhamar megadásra kényszeríték az orosz nagyfejedelmek büszke fővárosát is. Boleszláv oldalán vejével Szvetopolkkal ünnepélyesen bevonult Kijewbe, melynek megrémült lakossága iránt azonban nagylelkű elnézést tanúsított. A kijewiek újból elismerték Szvetopolkot

fejedelmüknek s Boleszláv megelégedék a nagylelkű védnök czímével és győzelmének dicsőségével, s azután visszatért Lengyelországba.

Jaroszláv, ki egyaránt tartott bátyjának bosszújától és a lengyel király hatalmától, azon ponton állott, hogy elhagyja hazáját és túl a tengeren a skandináv normannoknál keressen menedéket és segítyt. De hű novgorodi alattvalói megkímélték őt ezen kalandos és diestelen vállalatától: hajóit, melyeken hazájának hátat akart fordítani, darabokra törték s a város egyik legtekintélyesebb agg előjárója így szólt hozzá: „Uram, mit akarsz tenni? mi elég erősek vagyunk, hogy a lengyel királynak ellentálljunk; igaz, hogy a kincstárad üres, de íme itt vagyunk mi, vedd el mindenünket és maradj közöttünk.“ Azután a polgárság önkéntes adót vetett ki, hogy a közös védelemhez szükséges költségeket előteremtse.

Szvetopolk, ki sem a hűséget, sem a hála érzetét nem ismerte, új veszedelembe sodorta hazáját; és pedig még mielőtt a novgorodiak ezt megakadályozni tudták volna. Boleszláv, hogy katonáit a hadjárat fáradalmaiktól kipihentesse s mert most veje országában teljes biztonságban érezte magát, a lengyel hadakat ideiglenesen a különböző orosz városokban szállásolta el. Szvetopolk, kinek sötét lelke sohasem pihent, tartva hatalmas apósának gyámkodásától, titokban megparancsolta a városok lakosságának, hogy egy adott jelre támadják meg a lengyel helyőrségeket s vágják le irlalom nélkül. Az ép oly embertelen mint jogtalan parancs visszhangra talált a sorsukkal amúgy is elégtelen oroszoknál s a következménye az volt, hogy általános mészárlás következett be, mely számtalan derék vitézt fosztott meg életétől. A váratlan vérengzés nem kis zavarba hozta magát Boleszlávot is, ki a hűtlenség hírére — mint a lengyel történetírók beszélik — egy újabb hadsereggel jelent meg a Bug folyam mellett, hol másodszor is tönkre tette az orosz sereget; s mely kettős veszély szomorú emlékére a Bugot azontúl Fekete folyónak nevezték el. Csakhogy most már a lengyel király tisztában volt vejének valódi jelleme iránt s kétségtelenül tudomása volt arról, hogy a lengyel helyőrségek lemészárlását Szvetopolk rendelte vala el. Ezt bizonyítja azon körülmény is, hogy Szvetopolk összeköttetése Lengyelországgal azontúl meg-

szünt, s hogy nemsokára bekövetkezett bukása után nem mert többé menedékhelyet keresni Boleszláv tartományában.

Kétségtelen, hogy Szvetopolk hűtlensége és gazságai által Jaroszlávnak tette a legnagyobb szolgálatot; ki körül most már mindazok csoportosultak, kik hazájokat a végső pusztulástól megmenteni igyekeztek. A hű novgorodiaktól támogatva, Jaroszláv Kijew ellen nyomult. Szvetopolk, kinek legtöbb híve hátat fordított, nem rendelkezett olyan sereggel, melylyel öcsésével megmérkőzhetett volna, s azért Oroszország legrégibb és legveszedelmesebb ellenségeihez, a petsenénekhez, fordult segélyért, kik most sem késiek rablóhadaikkal elárasztani az országot. A testvérek 1019-ben az Alta folyó mellett találkoztak, nem messze azon helytől, hol a derék Boris megöletett. Jaroszláv éghez emelt kezekkel kérte az ég bosszúját a gyilkos testvér fejére, azután megadá a jelt a támadásra. A nap épen felkelőben volt, midőn az elkeseredett küzdelem kezdetét vette, melyről az évkönyvek azt mondják, hogy hozzá hasonló Oroszországban sohasem küzdött. A szerencse mérlege sokáig ingadozott, mert mindkét fél tudta, hogy a harc kimenetele dönt a lét vagy nemlét fölött. Végre Szvetopolk ingadozni kezdett, petsenég szövetségesei a makacs kitartásra elkészülve nem lévén, hátrálni kezdenek; nemsokára az egész had, élén Szvetopolkkal, vad futásban keresett menedéket, a győzelem Jaroszlávé volt, ki az altai nagy nap után ismét Oroszország urának mondhatta magát.

Szvetopolknak nem volt többé maradása hazájában; híveitől elhagyatva s Boleszláv méltó haragjától tartva a déli határok felé vette útját, sehol sem találva meg a keresett de eljátszott békét; míg végre Csehország rengetegekben nyomorult véget ért.

Most végre jobb napok következhettek volna a szerencsétlen országra, ha a trónversengés újabb meg újabb bajokat nem idéz vala fel. Jaroszláv ünnepélyesen vonult be Kijewbe s alig pihente ki derék vitézeivel a hadjárati fáradságait, nagy erélylyel látott hozzá az ország végleges rendezéséhez. De előbb még két nyugtalan rokonnal kelle megküzdnie. Polotzk fölött azon időben Bretiszláv, Izeszláv fia és Wladimir unokája, uralkodott. Ezen ifjú kapzsi párt-híveire támaszkodva teljesen függetlenné akarta magát tenni, s míg Jaroszláv a közös haza érdekében az altai mező-

ségeken harczolt, megtámadta a védtelen Novgorodot és kifosztogatta; s számos foglyot hurczolván magával, visszatért Polotzkba. Alig vette Jaroszláv ezen erőszakoskodás híré, midőn gyorsan a helyszínén termett s Bretiszlávot megvervén — a Szudoma folyó mellett — menekülésre kényszeríté. Úgy látszik, hogy Jaroszláv később kibékült Bretiszláv-val, minthogy a viszály többé nem újult meg közöttük.

Mint már előbb említettük, Wladimir Msztiszláv nevű fiának a régi bosporusi tartományban a Fekete tenger mellékén hagyott terjedelmes javakat, a nagy khazár birodalomból még megmaradt tauriai vagy krimi Khazárország szomszédságában. Msztiszláv dicsvágyó férfiú volt, kinek ritka vitézségéről sokat beszélnek az évkönyvek; s ki most a byzanczi császárral szövetségelt, hogy a khazár birodalom utolsó maradványai is eltűnjenek. Természetes, hogy a konstantinápolyi udvar nem azért szövetségelt az orosz fejedelemmel, hogy győzelem esetében annak engedje át az országot. A vállalatot Msztiszláv bátorsága és példátlan vitézsége folytán teljes siker koronázta: a khazárok uralma minden időkre megszűnt, s Byzancz egy szép és gazdag tartománynyal nagyobbodott az orosz fejedelem kardjának éle által, ki nem tudni mi okból, minden területi nagyobbodás nélkül végezte be a háborút s valószínűleg pénzbeli kárpótlásban részesítettet a császár által.

Az 1022-ik évben Msztiszláv a kasszagok, a mai esztergomi ellen harczolt, kik keleti szomszédai valának. Rededja, a harcziass kasszagok fejedelme, óriási temetével és erővel, párosharcban akarta a közte és az orosz fejedelem közti viszályt elintézni; mondván: „Miért tegyük kockára annyi vitéz hasznos életét; íme itt vagyok, vívj meg velem s ha te leszesz győztes, vedd el mindenemet: országomat, nőmet, gyermekeimet.“ Msztiszláv elfogadta az ajánlatot, elveté magától fegyvereit s birokra kelt óriás ellenfelével. A viaskodás hosszabb ideig tartott s az orosz fejedelem érezte, hogy ereje fogyni kezd; ekkor egy fohászszal a szűzanyához fordult segélyért; megragadja ellenfelét egész erejével és szerencsésen a földre teríti, hol azután kioltja életét. Ezzel a háború be volt fejezve. Msztiszláv elfoglalta a kasszagok földjét, Rededja családját fogságba ejtő, s a lakosságra erős sarczot vetvén, hazatért.

Bízva szerencséjében és harczi hírnevében, Msztiszláv

most már nagyobb vágyakat táplált; khazár és kasszag vitézekből álló seregével Kijew ellen készült, hogy Jaroszlávot a nehéz áldozatok árán szerzett nagyfejedelmi székből leszorítsa. A nagyfejedelem éppen távol volt fővárosából, Szuszdál-ban időzött, hol nagy éhínség pusztított a lakosság között. Ezen alkalommal a vallásos és felvilágosodott nagyfejedelemnek egy zendülést is kelle lecsendesítenie. Az éhséget sokan a tudatlan tömegből boszorkányságnak és pokoli bűvészetnek tulajdoníták és sok öreg asszonyt kínos halállal öltek meg, kiket az oktalanok boszorkányoknak neveztek. Jaroszláv szigorúan megbüntette a kihágókat s hangosan kihirdette a népnek, hogy nem boszorkányok, hanem Isten műve a megpróbáltatás, melylyel a gonzságot büntetni akarja. A nagyfejedelem szerencsés intézkedései és gondoskodása nemsokára eloszlatták Szuszdál-ban az éhínség által okozott bajokat, s most erélyesen hozzáláthatott örökségének megvédéséhez, melyet nagyravágyó rokona fenyegetett. Hogy a siker annál biztosabb legyen, norman harcosokat hívott be Skandináviából. Ezen utóbbiak vezére egy híres lovag volt, kit az oroszok Jákun-nak — Hakun — neveznek, kinek egyik szeme arannyal átszőtt kötéssel volt ellátva. Jaroszláv szövetségesével, de most is kivált a hű novgorodiaktól támogatva, indult Msztiszláv ellen, kivel Lysztven mellett a Ruda partjain találkozott. Msztiszláv seregének zömét a khazárok és cserkeszen kívül a szeveri és tsernigóvi oroszok képezték. Az ütközet, mely alatt, — mint a krónikások följegyezték, — sűrű zápor hullott alá s az ég dörgött és villámlott, mindkét részről nagy bátorsággal és elszántsággal folyt vala, míg végre a szerencse — talán a nagyobb hadvezéri lángész következtében — Msztiszláv felé hajlott, ki teljes győzelmet aratott Jaroszláv felett, ki vert hadával Novgorodba vonult vissza, országának legnagyobb részét szerencsésebb testvérének kezén hagyván.

De Msztiszláv nemes gondolkozású férfiú volt, ki győzelmével nem élt vissza s nagylelkűsége által nyerte meg rokonának szeretetét. Mindjárt a lysztveni győzelem után követeket küldött Jaroszlávhoz Novgorodba, kik őt uruk nevében baráti és rokon frigyre valónak felkérendők. De úgy látszik, Jaroszláv nem bízott rokona őszinteségében, mert habozott a neki felajánlott frigyet elfogadni. Később

azonban Kijew közelében, Gorodez mellett — hol ma is régi erődítmények nyomai láthatók — mégis találkoztak a testvérek, mely alkalommal őszinte rokon érzelmeken alapuló egyezség jött közöttük létre, mely szerint az egész birodalom két egyenlő részre osztatott, olyképen, hogy a Dnjeper határvonallá lett, melytől nyugatra Jaroszláv, keletre pedig Msztiszláv országa kezdődött, s a tíz év óta belviszályoktól feldúlt ország most először élvezhette ismét a béke áldásait 1026-ban.

Ezen időre esik Jaroszlávnak egy fontos vállalata, mely az eddig csak lazán kapcsolt livonok és lettek földjét a Balti tenger mellékén tartósan Oroszországhoz kötötte. Jaroszláv 1030-ban legyőzte a csúdokat újólág és Iurjew vagy Dorpat alapításával szorosabbá tette a viszonyt a két nép között; s minthogy a legyőzöttekre nem erőszakolta a keresztény vallást, türelmességével legalább annyi barátot szerzett magának a meghódított országokban, mint fegyverével.

A következő 1031-ben Jaroszlávot Lengyelországban találjuk, hol a vitéz Boleszláv halála után annak gyáva és kiesapongó fia Metsiszláv ült a trónon. Jaroszláv a multak sérelmeit megtorlandó s fivérével Msztiszlávval szövetségben, benyomult a lengyel területre s miután több erősséget és várost elfoglalt s megsarczolt, visszavette azon gácsországi várakat, melyeket annak idején Boleszláv elszakított Oroszországtól.

A jó egyetértés és barátság a két rokon közt egész Msztiszlávnak 1036-ban bekövetkezett haláláig tartott; ki örökös nélkül halván el, birodalmát Jaroszlávra hagyta, ki ekképpen újólág egyesítette a gyakran szétszakgatott Oroszországot. Msztiszláv emlékét híven megőrizték az évkönyvek, valamint azon építkezések, melyeket a keresztény vallás dicsőítésére emelt országának különböző részeiben.

Most Oroszországban Jaroszláv volt az egyeduralkodó, egy birodalomban, melynek határai a Balti tengertől egész az ázsiai határszélekig, Archangelsktől egész a Kárpátok északi lejtőjéig terjedtek, s melynek természetes segélyforrásai kimeríthetetleneknek látszottak. Sajnos, hogy az annyira elharapódzott részuralom eszméje nemsokára újból megtermé káros gyümölcseit.

Jaroszláv csak fiainak nagykorúságára várt, hogy a

birodalmat újra kitegye a részuralom esélyeinek. Nejétől, Ingigerd vagy Annától, Olaf svéd király leányától számos tagból álló családdal dicsekedhettek. Midőn legidősebb fia Wladimir tizenhetedik életévét elérte, atyja Novgorodba vivé őt s ezen fejedelemség kormányzásával ruházta fel. Még fia beigtatásával elfoglalva, hírül hozaték, hogy a petsenének újból becsaptak s már a Dnjeper vidékét pusztítják. A novgorodi valamint kijewi polgárok és a harezra mindig kész normannok most is kéznél valának; és Jaroszláv most oly súlyos csapást mért a szüntelen nyugtalankodó rablók fejére, hogy hosszú időre megóvta országát látogatásuktól. Ezen nagy győzelem színhelyén a nagyfejedelem egy fényes székesegyházat építtetett, mely sokaig megőrizte alapítójának emlékét.

Most, a béke áldásai közepette is szüntelen munkás-ságban találjuk a nagyfejedelmet, kinek tevékenysége soha sem csökkent. Kijewet, fővárosát erős kőfallal vette körül, annak mintájára, mely Konstantinápolyt oly sokszor megmenté a barbár pusztításoktól.

A főkaput, az ú. n. aranykaput, mely a város belsejébe vezetett, kiváltképen dícsérik az évkönyvek pompás díszítései miatt. A kijewi Szent-Zsófia székestemplomot befejezte; ez volt a főváros legpompásabb épülete, arannyal, ezüsttel és mezaikkal gazdagon kirakva és drága egyházi edényekkel és öltözékekkel fölszerelve. Oroszország már ezen időben külön metropolitával birt és egyházi tekintetben úgy látszik független volt Byzancztól; az első metropolita Theopompos volt, valószínűleg görög származású.

De nemesak templomokkal, hanem kolostorokkal is gazdagította Jaroszláv az orosz városokat; azonban első sorban ebben is Kijewet. Így a Szent-György kolostort szerzetesek, a Szent-Irén kolostort pedig apácák számára, mindkettőt Kijewben. A nagyfejedelem kiváló és bőkezű pártolója vala a papoknak, mint ezt gazdag alapítványai is mutatják; szerette a papok társaságát, kikkel egyetemben hozott nem ritkán fontos egyházi határozatokat. Maga is sokat olvasott és kiváló becsben tartotta azokat, kik a tudományokkal foglalkoztak. Sajátkezűleg számos imát le-másolt, melyeket az ájtatos hívek rendelkezésére bocsájtott. Mint vallásos és felvilágosodott férfiú kiváltképen arra ösztönözte a papokat, hogy egyházi teendőiken kívül foglal-

kozzanak a nép értelmi nevelésével is, mert csak az értelmes ember lehet erkölcsi tekintetben is kifogástalan.

A huzamosbb béke legkevésbé sem csökkenté ural-kodói és hadvezéri tevékenységét; mely utóbbira 1038-ban ismét szüksége volt. Több, a féktelen szabadságot kedvelő törzs, melyeket Wladimirknak annak idején sikerült hódolatra kényszeríteni, most fellázadt és megtagadta az engedelmes-séget. Jaroszláv erős kézzel lecsendesíté őket. Ezalatt fia, az ifjú Wladimir, a novgorodiakkal a jemenek vagy finnek ellen viselt háborút, mely azonban nem ütött ki oly szeren-esésen, ámbár a finnek tehetetlenségüket belátva meghódoltak a fejedelemnek.

Sokkal komolyabb feladat megoldása várakozott Jaro-szlávra 1043-ban, midőn a Görögországgal régóta fennálló szövetség és barátság megszakadt. Jaroszláv a hadsereg fővezérségével fiát az ifjú Wladimirt bízta meg, ki fiatal kora daczára máris rendíthetetlen vitézség hírében állott. A büszke ifjúnak csakugyan sikerült a görög hadsereg felett némi előnyöket kivívni, minek folytán a császár békét ajánlott a fejedelemnek, melyet azonban ez nem eléggé indokolt büszkeséggel visszautasított. A császár, ki fővárosát nem akarta egy ostrom esélyeinek kitenni, újólág békét ajánlott Wladimirknak, mire ez a következő választ adá: „A békét, melyet császártok kér, elfogadom, de csak azon feltétel mellett, ha minden katonámnak fejenként három font aranyat fizet.”

A büszke felelet és a túlesigázott követelés nagy haragra lobbantá a császárt, ki parancsot adott az oroszokat azonnal megtámadni. A görögtűz most is megtette hatását; az oroszok, hogy a fenyegető elemnek kitérjenek, felbon-tották hadállásukat, miáltal az egész hajóhad zavarba jött. Ehez járult, hogy a döntő pillanatban erős szélvihar támadt, mely az apró orosz hajókat szétszórta vagy elsüllyesztette. S mit az emberek megkezdettek, de sikeresen befejezni talán nem tudtak volna, azt megtették a szövetkezett elemek: a szél és a tűz. A görögök győzelme teljes vala; az orosz hadak hajóik tönkremenése után ezer veszélyek között az ellenséges Bolgárországon keresztül a Fekete tenger mellett haladva igyekeztek visszajutni hazájukba. De Várna mellett kelepczébe került az egész sereg, hasztalan igyekezett derék parancsnoka Wysata a veszedelmet feltartóztatni, mind

odavesztek, csak mintegy 800 orosz vitéz, köztük Wysata is, került élve a görögök fogságába; kik mindnyájan vasbilincsekre verve Konstantinápolyba vitettek, hol a mívelt keresztény császár mindnyáját megfosztá szeme világától. Az általános veszedelemből maga Jaroszláv és Wladimir is csak nagy ügygyel-bajjal tudtak menekülni; elsőt egy Ivorimirits nevű vitéz saját életének veszélyeztetésével menté meg a biztos haláltól.

Ez volt az oroszok utolsó harezias vállalata Görögország ellen. Konstantinápoly meg vala mentve a szüntelen aggodalomtól, mert a szerencsétlen ország belső meghasonlás folytán nem volt többé képes kifelé olyan támadó szerepet játszani, milyenhez korábbi fejedelmei alatt hozzá volt szokva. Önmagával meghasonlásban, egység és összetartás nélkül, Oroszország mindig alább szállott, míg nem megmentője a legválságosabb pillanatban az örvény széléről visszarántva visszaadja önmagának. A régi jóslat, mely a X. vagy XI. században keletkezett s a tauriai téren díszelgő Bellerophon szobron vala olvasható: „Konstantinápolyt elfoglalják az oroszok,“ egyelőre és még nagyon sokáig nem ment teljesedésbe¹⁾. . . Három évvel a végzetes esemény után a nagyfejedelem végleg békét kötött a császárral s a szemük világától megfosztott vitézek visszatértek hazájukba.

Ezen időben Jaroszláv számos hatalmas európai családdal lépett rokoni összeköttetésbe, mi nemcsak erkölcsi tekintetben növelte az orosz nemzet tekintélyét, hanem hatalmi állására is bizonyára kedvező hatást gyakorolt. Kázmér lengyel király nőül vette Jaroszláv nővérét; a lengyel történetírók azt mondják, hogy a nászünnepélyek Krakóban mentek vala végbe, mely alkalommal a szép és jámbor Mária hercegnő — Dobrognjeva az oroszoknál — ünnepélyesen áttért a római katolikus vallásra; hozománya nagy sokaságú arany és- ezüsttárgyakból és drágakövekkel kirakott edényekből állott. Viszont Kázmér sógorának neje hozománya fejében 800 embert ajándékozott, mi elég különösen hangzik; valószínűleg azon hadifoglyok voltak ezek, kik még Boleszláv idejében kerültek Lengyelországba.

¹⁾ Ezt a szobrot a tizenharmadik század elején, a romániai császárság alapításakor, a francziák beolvasztották.

Anna hercegnő, Jaroszláv második leánya, házasságra lépett I. Henrik francia királylyal; harmadik leánya Anasztázia pedig I. Endre magyar király nejévé lön; mely alkalommal néhány orosz bojár telepedett át Magyarországra, kik közül a magyar történelmi kútforrások egy Damaszláv nevű nemest is említenek.

Jaroszlávnak Wladimiren, a legidősebbiken kívül még öt fia volt: Izeszláv, Szvetoszláv, Wsevolod, Wetseszláv és Igor; az első Kázmér lengyel király nővérét vette nőül, daczára annak, hogy a király neje útján úgyis sógora volt; Wsevolod pedig egy görög császári hercegnővel lépett házasságra. Német krónikák még több házassági összeköttetésről is beszélnek, de melyekről az orosz évkönyvek hallgatnak.

Jaroszláv életének még hátralevő napjait békességben és jócselekedetek gyakorlásában tölté el; kiváltképen azon volt, hogy hazáját minden idegen befolyástól függetlenítse; s azért 1051-ben Kijewbe nagy egyházgyülekezetet hívott össze, mely alkalommal egy született orosz megválasztását metropolitává sürgette. A választás a jámbor Hiláronra esett, ki korábban Beresztovban, a szent apostolokhoz címzett egyháznál lelkészkedett; itt tanulta őt megismerni a nagyfejedelem, kinek Beresztovban vadászkastélya volt, hol sokszor és szívesen tartózkodott.

Közlegő halálának érzetében maga köré gyűjté Jaroszláv fiait, hogy őket szeretetteljes összetartásra bírja s minden viszálykodástól távol tartsa. „Nemsokára megszüntem lenni,“ szólt fiaihoz, „ti pedig, egy apának és egy anyának a gyermekei, ne csak testvéreknek nevezzétek egymást, hanem meleg szeretettel is viseltessetek egymáshoz. Tudjátok meg, hogy a belviszályok és a testvér-háború nemcsak sohasem hoznak áldást reátok, hanem aláássák a birodalom hatalmát és fényét, melyet őseinknek sikerült ily erőssé tenni. Ha békében és egyetértésben éltek egymás közt, a haza nagygyá és virágzóvá leend. Közületek a legidősebb, Izeszláv,¹⁾ fogja helyemet elfoglalni; ha lehunytam szemeimet, ő foglalja el a kijewi trónt; engedelmeskedjetez neki úgy, miként nekem atyátoknak engedelmeskedtetek; Szvetoszláv Tsernigovban,

¹⁾ Valószínűleg tévedés, mert a legidősebb Wladimir volt; ki azonban Novgorod birtokával ki vala elégitve.

Wsevolod Perejaszlavl-ban, Wetseszláv pedig Szmolenszkben fog uralkodni. Legyen mindenik a maga részével megelégedve s a legidősebb köztetek álljon mint nagyfejedelem a többi fölött; ő fog köztetek igazságot szolgáltatni: a szorongatottat segíteni, a bűnöst pedig megbüntetni.“

Ámbár vénség és betegség gyötörték, nem szűnt meg a legnagyobb érdeklődéssel kísérni birodalmának fejlődését, melynek voltaképen ő vetette meg igazi alapját. Már gyöngéledő volt, midőn Wysegorodba vitette magát, hol 1054 elején hetven éves korában befejezte mozgalmas és munkás életét. Halála órájában fiai közül csak Wsevolod volt közeliében, ki úgy látszik kedvence volt; tetemei nagy ünnepélyességgel Kijewbe vitték s a Szent-Zsófia székesegyházban egy márvány koporsóban eltemették. Fákka és madarakkal díszített síremléke ma is látható.

Ámbár mint ifjú sok gondot adott atyjának, Wladimirnak, ki ellen ő is, mint többen fivérei közül, felzendült, életének további folyamában ifjúkori hibáit mindenképen jóvá akarta tenni; s ámbár új hódításokkal nem nagyobbította a birodalmat, régi tartományokat, melyek elszakadtak, visszakapcsolt: és ha nem volt is mindig győzedelmes háborúiban, vitézsége és bátorsága minden kétségen felül áll. Legnagyobb érdeme abban áll, hogy hazájának hosszú és káros belzavarok és kültámadások után visszaadta a békét; ápolta a tudományokat és művészetet, miről számos alkotásai tanúskodnak, s Oroszországnak tekintélyt szerzett a külföldön is.

Karamsin azt mondja, hogy Jaroszláv egész a babonáságig jámbor és istenfélő volt; pogányságban elhalt őseinek, Olégnek és Jaropolknak hamvait kiásatá és megkereszteltetése s azután a Szent-anyja templomban eltemetteté. Csak-hogy vallásossága a felvilágosodással együtt járt. A középkori évkönyvekben feljegyezve találjuk, hogy Jaroszláv Novgorodban a legelső népiskolát alapította, melyben háromszáz fiúgyermek, papok és előkelő polgárok gyermekei, nyert oktatást; innen kerültek ki nemcsak a papok, hanem azok is, kik a polgári pályán kívánták szolgálni hazájukat. Valószínű, miszerint az első ezüstpénz is Jaroszláv alatt veretett Oroszországban: egy ilyen megmaradott ezüstpénzen a következő görög felírás olvasható egy harezos alakja körül: *ὁ Γεωργιος* — mert György vagy Jurjew volt

tulajdonképeni keresztnéve Jaroszlávnak; míg a másik oldalon oroszul Jaroszlávle srebro, azaz Jaroszláv ezüstje, látható. Végre az orosz egyházi zene behozatala is ezen tevékeny uralkodónak érdeme.

Már említettük, hogy Jaroszláv udvarának fényét is mindenképen emelni igyekezett, főképen tudósok és művészek közreműködése által; s valóban, udvara azon időkben egyike volt azoknak, hová messze földről szívesen ellátogattak, s melyet menedékképen kerestek fel olyan kiváló fejedelmi személyek is, kiknek egy vagy más okból hazájukban nem vala maradásuk. Így Jaroszláv vendégszeretetéhez fordult Szent Olaf norvég király, kit Harald letaszított a trónról; a kijewi udvarnál találtak biztos menedékhelyet a Kanut által hazájukból elűzött Edvin és Edward hercegek, Edmond angol király fiai; ide menekültek az Árpád-házi magyar hercegek Endre és Levente, kik közül az első a nagyfejedelem vejévé lőn s később a magyar királyi székben foglalt helyet.

Nem zárhatjuk be a jeles uralkodó korának történetét méltóbban, mintha legnagyobb és legbecsesebb alkotásáról megemlékezzünk, azt tüzetesebben megismertetjük olvasóinkkal. Ama legrégebb birodalmi törvények gyűjteményét értjük, mely a *Ruszkaja Prawda* — az orosz jog — czíme alatt ismeretes. Láttuk, hogy Oroszországnak már Olég alatt is voltak törvényei; csak-hogy ezek nem valának feljegyezve s inkább a hagyományos gyakorlaton alapultak. Jaroszláv e törvényeket összegyűjté, valószínűleg kiegészíté és a kor szelleméhez képest átalakította; ő volt az első, ki írott törvényeket adott ki és pedig az orosz-szláv nyelven. Ezen általános birodalmi törvények képezik az orosz törvénykezés alapját; miként a XII. táblán foglalt törvények a régi Rómának; s kiváltképen fontosak azért, mert mély betekintést nyújtanak a régi idők erkölcsi és szellemi világába s megismertetnek bennünket annak árny- és fényoldalaival.

Kilenczedik fejezet.

Ruszkaja Prawda. — Az orosz jog.

Büntető törvény. — Pénzbírság. — Vérpénz. — Rendek. — A gonosztevők kiszolgáltatása. — Bíróságok. — A fejedelmi törvényszék. — A tulajdon biztonsága. — Tolvajlás. — Különböző értékek ára. — Madarászás. — Gyűjtogatás és rablás. — Menekülők. — Önkéntes jobbágyság. — Adósságok. — Rabszolgakereskedés. — Kamatok. — Bizonyítási eljárás. — A tűz- és víz-próba. — Örökösödési jog. — Bírák és esküdtek. — A törvények jelleme.

A személy- és vagyonbiztonság minden időkben a legkiválóbb feladatát képezte a törvényhozásnak; ez szolgált alapjául az erkölcsi és értelmi viszonyok megítélésének. A Ruszkaja Prawda is kiváló gondoskodásának tárgyává teszi e két tényezőt, de kiterjeszkedik a mindennapi élet egyéb viszonyaira is és pedig gyakran meglepő élel, de mindig körültekintő gondoskodással. Valamint Oroszországnak politikai államrendszere, úgy törvényei is, és pedig a büntető törvények ép úgy, mint a polgáriak, magukon viselik a germán-skandináv jelleget, mely a nemzetnek minden intézményét áthatotta. A következőkben ismertetjük meg e törvénygyűjteményt és pedig azon sorrendben, melyben azt Karamsin szép és nagy művének második kötetében találjuk.

I. Ki egy embert megöl, az halállal lakol s a megölt rokonainak kötelessége őt is megölni; ha nincs senki, ki a vérbosszút végrehajtsa, úgy a gyilkos pénzbírságot tartozik fizetni a korona részére; és pedig: egy fejedelmi bojárfejért és egy szabad polgár és lovászmester életeért nyolezvan griwnét; egy fejedelmi fegyverhordozóért — gridne —, egy kereskedőért vagy egy bojár udvarmestereért, nemkülönben minden szabad oroszért és szlávért negyven griwnét; egy nőért ellenben ezen összegnek felét. Egy rabszolga életeért nem kell bírságot fizetni,

de ki őt ártatlanul megölé, az tartozik tulajdonosát a megölt vételárával kárpótolni. Ki egy községi előljárót, vagy a fejedelem és a bojárok gazdasági intézői közül valakit, avagy egy kézmívest, udvarmestert vagy nevelőt avagy végre egy dajkát megöl, tizenkét griwnét tartozik fizetni. Egy bojár közönséges rabszolgájáért, valamint egy egyszerű szabad emberért ellenben csak öt griwnét; egy nőcselédért pedig hat griwnét, azonfelül a kincstár részére tizenkét griwnét.

Jobbágyi szolgának vagy valóságos rabszolgának tekintetik az, 1. kit valaki tanúk előtt megvásárolt; 2. ki hitelezőjét nem képes kielégíteni; 3. ki minden feltétel nélkül egy rabszolgánőt vesz feleségül; 4. ki feltételek nélkül szolgának vagy kulesárnak elszegődik; végre 5. egy ú. n. megvásárolt, azaz egy bérencz. Azonban maga a szolgálás a szabad embert nem teszi rabszolgává. A bérenczek mindig elhagyhatják gazdáikat, ha nekik a vételárt megtérítik. Ha egy szabad család útján tetetett rabszolgává, szabadságát azonnal visszanyeri, a mint a család felderítetik; s a család tizenkét griwnét fizet a kincstárnak.

II. Ha valaki egy embert verekedés közben, vagy részségben megöl és elrejtőzik, a község vagy kerület fizet érte, ott, hol az emberölés történt, mely esetben a bírság vad-vérpénznek nevezetik. Egyébiránt ez a bírság több részletben és néhány év lefolyása alatt is befizethető, nehogy a lakosságnak nehezére essék. Egy idegen, a község határában talált holttestért a lakosság nem felelős. Ha pedig a gyilkos nem menekül, hanem kézre kerül, azon esetben a vérdíjnak csak felét fizeti a község vagy kerület, míg a másik fele a gyilkost terheli. Ha a gyilkosságot nem előzte vala meg a veszekedés, úgy a község nem tartozik a gyilkosért fizetni, hanem őt száműzésre — na Potok — kiadja a hatóságnak és pedig feleségével, gyermekeivel és minden vagyonával.

III. Ha valaki egy embert pusztá karddal vagy annak fogójával megüt, avagy egy bottal, serleggel vagy más ivóedényvel, vagy pusztá kezével, fizessen tizenkét griwnét; ugyanannyit egy szúrásért és könnyű sebezésért; azonfelül a sebesültnek egy griwnét, hogy magát gyógyíttathassa. A lábak, szemek, kezek vagy az orr megsebesítéseért fizet a bűnös húsz griwnét a kincstárnak; ugyanannyit egy

kiütött fogért s még egy griwnét a megsértettnek; egy levágott újjért a kincstárnak három, a sebesültnek pedig egy griwnét. Ki valakit fegyverével fenyeget, attól egy griwne birság szedendő be; de ki csak önvédelemből ragad fegyvert, az nem fizet semmit, még akkor sem, ha netán ellenfelét megsebezé. Ki a fejedelem ítélete vagy beleegyezése nélkül önhatalmulag bántalmaz vagy bűnt egy tekintélyes polgárt — ognitsanin — vagy pedig egy földművest — szmerd, — a fejedelemnek az elsőért tizenkét, az utóbbiért három griwnét fizet, a sértetteknek pedig egy-egy griwnét. Ha egy rabszolga egy szabadot bántalmaz és elrejtőzik, vagy a gazdája nem akarja őt kiszolgáltatni, úgy a gazdától tizenkét griwne szedendő be, a sértett pedig a rabszolgát megölheti, ott, hol találja. Ha egy bojár vagy úr részegségben vagy önhibája nélkül egy megvásárolt — szakup — vagy bérelt szolgát bántalmaz, annyit tartozik fizetni, mintha egy szabadot bántalmazott volna. A pénz-birságok többnyire a kincstár pénztárába folytak, minthogy a nyilvános rend megsértése a fejedelem megsértésének tekintetett, mint a személy- és vagyonbiztonság legfőbb örénke.

IV. Ha a fejedelmi várba, mint a legfőbb törvényszék elé, valaki véresre verve és kék foltokkal járul, tőle más bizonyíték nem kívántatik; ha azonban ilyen jeleket nem tud felmutatni, úgy állítson szemtanúkat, kik a verekedésnél jelen voltak; a bűnös pedig fizessen hatvan kuny-t, vagy pénzt. Ha vádló vérzik, de tanúk lépnek fel, kik azt bizonyítják, hogy a verekedést ő kezdeményezte, akkor nem nyer semmiféle elégtételt.

V. Mindenkinek szabadságában áll, egy éjjeli tolvajt megölni, ha őt tetten kapja; ki azonban a tolvajt reggelig megkötözve tartja, kötelessége, a gonosztevőt a fejedelmi ítélőszék elé vezetni. Egy elfogott és megkötözött tolvajt megölni tiltva van, s ki ez ellen vét, az fizessen a kincstárnak tizenkét griwne birságot. Egy lótolvaj a fejedelem elé vezetendő, ki őt minden polgári jogaitól, szabadságától és vagyonától megfoszthatja. Ily nagy becsben állott a ló, az embernek hű társa a háborúban, a mezőgazdaságban és útközben. A régi szász törvények e tekintetben még szigorúbbak valának s mindenkit halállal büntettek, ki egy lovat elidegenített. Egy házi tolvajtól, ki az éléstárba behatol,

három griwne szedendő be; egy tolvajtól, ki a gabonavermet keresi fel, három griwne és tíz kuny — váltópénz — mind a kincstár javára; a tulajdonos pedig visszakapja gabonáját s még egy fél griwnét a tolvajtól. Ki marhát lop az istállóból vagy az udvarról, a kincstárnak három griwnét és harmincz kunyt fizet; ha ellenben a marhát a mezőről hajtotta el, csak hatvan kunyt. Az első bizonyára azért tekintetett nagyobb büntettnek, mert a tulajdonos házi biztonságát is megsértette. Azonfelül a tulajdonos minden darab marháért, mely nem került meg, a meghatározott összeget kapja: egy fejedelmi lóért három, egy közönséges lóért két griwnét, egy kanczáért pedig hatvan kunyt; egy méncsikóért egy griwnét; egy közönséges csikóért pedig hat nogátot vagy aprópénzt; egy bikáért egy griwnét, egy tehénért pedig negyven kunyt s így tovább a kisebb házi állatokig le: egy borjú, birka vagy sertésért öt kunyt, egy bárányért és malaczért egy nogátot vagy kis rézpénzt, úgy látszik a legkisebbet, mely forgalomban volt. A birsági összegek ezen részletes felsorolása azért is érdekel bir, mert kitetszik belőlök az illető házi állatok ára vagy értéke. Együttal megjegyezzük, hogy egy griwnében húsz nogát vagy ötven rjezán foglaltatott; két rjezán pedig egy kunyt tett ki; az utóbbi alatt apró bőrpénzecskék értendők, melyek Oroszországban és a Balti tenger mellékén valának forgalomban, míg a rézpénz használata által egészen kiszorítottának.

VI. Egy, a barlangjából elidegenített hódért tizenkét griwne büntetést fizetett a tolvaj; mi azt mutatja, hogy a hód ezen időkben gondos tenyésztés tárgyát képezte Oroszországban. Ha valakinek birtokán a föld felásva találtatott, avagy más jelek, mint hálók vagy effélék, arra engedének következtetni, hogy ott tiltott vadászat kísértetett meg, úgy a község tartozik a tettest kinyomozni és előteremteni, különben maga fizeti meg a birságpénzt.

VII. Ki szándékosan idegen lovat vagy más marhát megöl, tartozik a kincstárnak tizenkét, a megkárosított tulajdonosnak pedig egy griwnét fizetni.

VIII. Ha valaki egy méhkast felforgat, egy mezsgyét felszánt, vagy egy udvarkorlátot bolygat; továbbá egy méhraj határczölöpét, vagy egy határjelző oszlopot levág, tizenkét griwnét tartozik fizetni. Miből világosan kitetszik,

hogy a községek határa, valamint a földbirtok elkülönítése ezen időben már törvényen alapult.

IX. Egy levágott méhtörzsért a tettes három griwnét fizet a kinestárnak; fél griwnét pedig a károsítottnak; ellenben ha a törzsből kiszedte a mézet, tíz kunyt. Ismeretes, hogy azon időben a méhkasok helyét többnyire a fatörzsek pótolták; s méhek nemesak az emberi lakok közelében, hanem az erdőkben is tenyésztettek. Ha a tolvaj megszökött, úgy kutattassék nyomai után, de nem a tulajdonos, hanem más szentanúk által. Az, kinek hajléka előtt a nyomok végződnek, bűnösnek tekintendő; de, ha a nyomok egy vendéglő előtt, vagy pedig egy lakatlan pusztaságban vesznek el, úgy senkit sem lehet vádolni.

X. Ki egy madárháló alatt a rúdat elvágja, vagy a kötélhurkokat szétmetszi, három griwnét fizet a kinestárnak, egyet pedig a károsultnak; hasonló büntetés éri azt, ki egy solymot vagy véresét lop; egy kacsáért pedig harmincz, egy galambért és fogolyért kilencz kuny a birság; végre egy lúdért, golyáért és hattyúért harmincz kunyt fizet a tolvaj. Ezen felsorolásból következtetni lehet, hogy a régi Oroszországban felettén nagy volt azok száma, kik madárfogás után tengették életüket.

XI. Fa- és szénalopásért a tolvaj kilencz kunyt fizetett a bíróság kezeihez és minden szekér után két nogátot. A csekély birság azt mutatja, hogy Oroszország úgy erdőkben mint rétekben bővelkedék.

XII. Ki egy csolnakot elidegenít, az hatvan kuny birságot fizet; egy tengeri hajó tulajdonosának pedig három griwnét; a legkisebb járműért nyolcz kunyt, azon esetben, ha a lopott tárgyakat valóságban vissza nem adná.

XIII. Ha valaki egy házat vagy pajtát felgyujt, egész vagyonával átszolgáltatandó a fejedelemnek — száműzetés végett; vagyonából pedig kárpótoltatik az, kinek pajtája vagy hajléka elégett.

XIV. Ha a fejedelem, a bojárok vagy előkelő polgárok rabszolgái tolvajlást követnek el, úgy őket pénzbírsággal nem lehet büntetni, mert ilyenre csupán szabadosok ítéltetők; de a tolvajok kötelessége, a kárt kétszeresen megtéríteni; így, ha a meglopott visszakapja lovát, a tolvaj még két griwnét tartozik ráfizetni, azaz, mert a rabszolga

nem fizethet, ezt gazdája tartozik érte fizetni; ha pedig ezt nem teszi, a rabszolga — felesége és gyermekei kivételével — annak tulajdonába megy át, kit meglopott s kinek a kárt megtéríteni gazdája nem akarta. Ha a rabszolga az elkövetett tolvajlás után megszökik, az általa okozott kárt egyszerűen gazdája tartozik megfizetni. Egy bérelt szolga tolvajlásáért azonban a gazdát nem terheli felelősség; de ha mégis megtéríti az okozott kárt, ezáltal a bérelt cseléd urának valóságos rabszolgájává válik, kit eladhat.

XV. Ha valakinek ruhája vagy fegyvere elvész, hirdesse azt ki nyilvánosan a vásártéren. Ha az elveszett tárgyakat egy lakosnál felismeri, kutassa és tudakozza meg tőle, hogy miként jutott azokhoz: s ha így egyiktől a másikhoz megy és nyomozza, úgy ráakad a valódi tolvajra. Ki büntetésképen három griwnét fizet és visszaadja az ellopott tárgyakat tulajdonosának. Ki azt állítaná, hogy az ellopott tárgyakat egy előtte ismeretlen embertől vásárolta, annak két tanút kell állítania — és pedig szabados polgárokat — vagy pedig a határszéli vámost, kik állításának valódiságát esküvel tartoznak bizonyítani. Ezen esetben a tulajdonos megkapja holmiját, a vevőnek pedig szabadságában áll az árúsítót nyomozni.

XVI. Ha egy szolga elraboltatik, ura, ha őt kutatva felismeri, vallatóra veheti s felderítheti, hogy ki és milyen körülmények közt rabolta vala el: így megy egyiktől a másikhoz s a harmadik, kihez így eljutott, tartozik neki tulajdon szolgáját átengedni. Ha a vétkes feltaláltatik, tartozik minden felmerült költséget megtéríteni, azonfelül a fejedelemnek tizenkét griwne büntetést fizetni; az a harmadik pedig, ki a tulajdonát zálogképen a megkárosultnak átengedte, most ismét visszakapja szolgáját.

XVII. Ha egy szolga megszökik, gazdája kihirdeti a vásártéren; s ha három nap múlva valamely házban felismeri, úgy azon ház tulajdonosa köteles őt gazdájának kiadni, azonfelül a fejedelemnek három griwne birságot fizetni. Ha valaki egy szökevénynek egy darab kenyeret nyújt és megmutatja neki az utat, az a szökevény gazdájának öt griwnét fizet; ha a szökevény nő, hatot; vagy pedig hitet tesz, hogy szökésükről mitsem tudott. Annak, ki egy megszökött rabszolgát urához visszavezet, az utóbbi egy

griwne jutalmat tartozik adni; a ki pedig egy letartóztatott rabszolgát szabadon bocsájt, őt griwnét tartozik a tulajdonosnak fizetni, ha pedig a szabadon bocsájtott rabszolganő volt, hat griwnét; az első esetben egy griwne jutalom illeti azt, ki a szökevényeket tulajdonosainak visszahozza. Ki rabszolgáját a városban megtalálja, az elmegy a város előjárójához — poszszadnik — s egy rendőrt kér tőle, ki a rabszolgát megkötözi; ezért fizet a rendőrnek tíz kunyt.

XVIII. Ha valaki egy idegen rabszolgát kényszermunkára alkalmaz, az elveszti a rabszolgáért fizetett vételárt; vagy pedig megesküszik, hogy azt szabadosnak tartotta: ezen esetben a gazdája kiváltja a rabszolgát s annak egész keresményét vagy tulajdonát is megtartja.

XIX. Ha valaki a tulajdonos engedélye nélkül egy lóra ül, három griwne büntetést fizet, azaz a ló egész árát. Ezen törvény szóról-szóra megegyezik a régi skandináv szöveggel, mi az orosz törvények eredetét felettén érdekesen világítja meg.

XX. Ha egy bérencz elveszti tulajdon lovát, erről nem tartozik felelősséggel; ellenben ha elveszti gazdája ekéjét vagy boronáját, úgy azt meg kell fizetnie, vagy pedig ki kell mutatnia, miszerint ezen tárgyak az ő távolléte alatt veszték vala el, s hogy ő azon pillanatban ura ügyeiben volt távol az udvarról. Egy szabad szolgát nem lehet felelősségre vonni az istállóból ellopott marhák miatt; ha azonban az állatok a mezőn vesznek el, vagy elmulasztá haza hajtani, azon esetben tartozik a kárt megtéríteni. Ha a gazda szolgáját megsérti s neki nem akarja kifizetni teljes bérét, úgy a sértő hatvan kuny büntetést fizet és amannak kiadja egész bérét.

XXI. Ha valaki adósától pénzt követeli, s ez a tartozást eltagadja, úgy a panaszló állítson elő tanúkat; s ha ezek követelésének valódiságára esküt tesznek, a hitelező megkapja pénzt s azonfelül három griwnét elégtétel fejében. Ha a követelés nem haladja meg a három griwnét, akkor elég, ha a hitelező tesz esküt; ellenben nagyobb összegeknél tanúk szükségesek, kiknek hiányában a kereset elutasítatik a hatóság részéről.

XXII. Ha egy kereskedő egy másikra üzleti célokból rábízta pénzt és az ezt eltagadná, úgy tanúkra nincsen szükség, elég ha a károsított leteszi az esküt. Úgy látszik,

a törvényhozó ezen rendkívüli bizalom által a kereskedővilág hitelét és tekintélyét akarta emelni.

XXIII. Hogyha valaki nagyon sokaknak adósa, s egy idegen kereskedő, ki ezt nem tudja, neki árukat kölcsönöz, úgy az adós minden néven nevezendő vagyonával együtt adassék el, s az ekképen befolyt pénzből legelőször a kincstár és az idegen kereskedő elégíttessék ki, s csak azután a megmaradottakból a többi hitelező; ki azonban követelése után már is tetemes kamatokat kapott, az tőkekövetelésével utasíttassék el.

XXIV. Ha egy kereskedőnek hajótörés alkalmával idegen áruja vagy készpénze elvesznek, avagy tűzvész alkalmával megsemmisülnek, vagy az ellenség által elvételnek, ezért a kereskedőt felelősségre vonni vagy szabadságától megfosztani nem szabad, s a kárpótlást részletenkinti törlesztésekkel is eszközölheti, mert az ember nem cselekedhetik Isten akarata ellen s a véletlen okozta szerencsétlenségekért nem vonható felelősségre. Ha azonban egy kereskedő részeg állapotban veszti el a reá bízott árukat, avagy elpocsékolja azokat, vagy hanyagságból megromlani engedi, akkor a hitelezők úgy bánnak el vele, a mint akarnak: vagy türelemmel határidőt engedélyeznek neki, vagy pedig mint szolgát eladják.

XXV. Ha egy rabszolga csalás által egy szabad ember neve alatt valakitől pénzt kölcsönözött, úgy vagy megfizeti ura ezt a tartozást, vagy pedig le kell mondania a rabszolgáról: de ha valaki, tudva, hogy kivel van dolga, egy rabszolgának kölcsönt ad, vagy pénzt bíz reá, úgy ezért senkisé is felelős és a hitelező elveszti pénzét. Egy gazda, ki rabszolgájának megengedi, hogy az kereskedhessék, tartozik az utóbbi esetleges tartozásait is megfizetni.

XXVI. Ha valaki házi eszközeit másnak gondozására bízta, ehhez nem szükségeltetnek tanúk. Ki a tárgyak átvételét tagadja, tegyen erre esküt s akkor a felelősség alól felmentetik; mert vagyonunkat csak olyan egyénekre szoktuk bízni, kiknek becsületességéről meg vagyunk győződve, s mert az, ki más holmiját gondozása alá veszi, annak szolgálatot kíván tenni.

XXVII. Ki pénzt, mézet vagy gabonát kamatokra kölcsönöz, per esetében tartozik tanúkat állítani s mindent a megkötött egyezés szerint intézni el. Havi kamatok csak

rövid időre fogadtassanak el; ki azonban egy egész évi kamattal hátralékban van, már háromhavi és nem egy-hónapos kamatot tartozik fizetni. A törvények megengedik, hogy egy griwne után évenként tíz kuny kamat fizetessék, a mi negyven száztólít tesz. Ezen feltűnő jelenség oka abban keresendő, hogy a pénz és pénzérték Oroszországban azon régi időkben nagyon ritka volt és hogy az olesó kamatok általában csak ott találhatók, hol a pénzpiacz bőven rendelkezik az értékanyaggal.

XXVIII. Minden bűnvádi kereset bizonyítékot és hét egyén esküjét követeli; azonban egy varégi norman és egy külföldi csak két ilyent tartozik állítani. Ha a kereset csak könnyebb természetű verekedések folytán adatott be, elégséges két tanú; de egy idegent sohasem lehet hét tanú nélkül beperelni. Feltűnő, hogy a normannok — az uralkodó faj — és a külföldiek kiváló kedvezményekben részesítettettek, mi vagy nagyobb megbízhatóságuk mellett szól, vagy pedig az orosz nemzet elnyomatottságát bizonyítja.

XXIX. A tanúknak mindig szabad polgároknak kell lenniök; csak ott, hol ezt a szükség úgy hozná magával, vagy pedig egy kevésbbé lényeges ügyben, van megengedve alacsonyabb tanút is elfogadni. De a vádló egy rabszolga tanúságát is igénybe veheti s követelheti, hogy vádlott a *vaspróba* által tisztázza magát. Ha vádlott ennek alapján bűnösnek találatik, megfizeti a perköltségeket; ha pedig magát tisztázza, a vádló kinpénz ezimén egy griwnét fizet neki, továbbá a kincstárnak negyven kunyt, a pallóshordozónak — metsnik — öt kunyt, a fejedelmi vagy bírósági szolgának egy fél griwnét. Hogyha azonban a vádlott egy bizonytalan vád alapján szabadosok tanúsága szerint a próbának aláveti magát, úgy igazolása után nem követelhet a vádlótól kárpótlást, ki egyedül a kincstárba tartozik befizetni a szabályszerű illetményt. Ha panaszosnak egy tanú sem áll rendelkezésére, úgy állításának valódiságára ön-maga teszi le az esküt: így intéztetvén el a keresetek, melyek gyilkosságra, tolvajlásra vagy rágalmazásra szólnak, de csak azon esetben, ha a vád értéke a fél griwnét nem haladja meg; kisebb értékek bizonyítására a vízpróba alkalmazandó; két griwnétől kezdve elegendő a panaszos esküje.

Mint mindenütt a középkori igazságszolgáltatásnál, úgy Oroszországban is szokásban voltak az ú. n. ordáliák

vagy istenítéletek; a vádlott egy izzó vasat vett kezébe, vagy pedig forró vízből szabad kézzel egy gyűrűt vett ki; a bírák most gondosan bekötözték karját s a kötést lepecsételték; három nap múlva a kötés felbontatott s ha azon sem seb, sem égési nyomok láthatók nem valának, vádlott tisztázottnak tekinteték s mint ártatlan szabadon bocsájták. Hasztalan küzdött az emberi értelem a bizonyítási eljárás eme együgyű alkalmazása ellen, a nagy tömeg sokáig vakon hitt benne, mert azt gondolá, hogy Isten könnyen csodát tehet azért, hogy egy ártatlan embert a szenvedésektől megmentsen.

XXX. Ha egy szabad polgár gyermekek hátrahagyása nélkül elhalálozik, vagyona a koronára száll; ha pedig hajadon leányai maradának, úgy adassék nekik az örökségből egy-egy rész. Ellenben a fejedelem nem lehet örökösevé sem bojárjainak, sem testőreinek, mert, ha ezek fiörökös nélkül halnak is el, vagyonukat leányaik öröklék. Ezen kiváltság egyedül a nemességi joggal felruházottakra vonatkozott.

XXXI. Az elhalálozott végakarata pontosan végrehajtandó. Azon esetben, ha végrendelet hátrahagyása nélkül hűnyt vala el, vagyonát gyermekei közösen öröklék, egy részt kivéve, mely lelki üdvére való tekintetből az egyházat illeti. Az atyai udvarház osztzkodás nélkül mindig a legfiatalabb fiúra száll, azért, mert ez még legkevésbé képes magát fenntartani.

XXXII. Az özvegy azt kapja, mit férje számára rendelt; egyébként pedig nem örökös. Az első házasságból származott gyermekek kiházásításukat illetve az özvegyi részt öröklék, ha ilyent a férj neki hagyott. A leányt ezenkívül semmisem illeti, kivévén, ha neki fivérei saját elhatározásukból valamit adni akarnak.

XXXIII. Ha egy nő, ki szavát adá, hogy özvegy fog maradni, vagyonát elkölti és ismét férjhez megy, köteles gyermekeinek mindazt megtéríteni, mit elköltött. A gyermekeknek nem szabad az özvegygyé lett anyát a házból kiűzni s tőle elvenni, mit neki egykori férje hagyott. Az özvegy anyának jogában áll, gyermekei közül magának örököst választani, vagy pedig gyermekeiről egyenlő arányban gondoskodni. Ha az anya *szóllanul*, azaz utolsó akaratának kinyilatkoztatása nélkül hal el, azon esetben egész

vagyona azon fiúé vagy leányé, kinél mint özvegy állandóan tartózkodott.

XXXIV. Ha a gyermekek különböző atyától, de egy anyától valók, úgy minden fiú megkapja atyai örökségét. Ha a második férj az elsőnek vagyonát eltékozla és meghal, úgy hátramaradott gyermekei tartoznak az első férj után maradottakat kielégíteni, úgy, a mint a tanúk vallomása szerint megállapítható.

XXXV. Hogyha fivérek örökségük miatt a fejedelemtől panaszt emelnek, úgy annak kiküldöttje egy griwnét kap, azért, hogy a hagyatékot közöttük felosztotta.

XXXVI. Ha kiskorú gyermekek árvaságra jutnak, egy közeli rokonnak adandók át gondozás végett és pedig minden vagyonukkal egyetemben; ha rokon vagy gyám valamit megtakarít, azt tartsa meg magának, amiért a gyermekekkel vesződött; de a rabszolgák ivadékai, valamint az egész marhaállomány a gyermekek tulajdona maradjon. A gyám, s ez a mostohaanya is lehet, mindenért felelős s ha kár van, tartozik azt megtéríteni.

XXXVII. Azon gyermekek, kiket egy rabszolganő szült, nem vehetnek részt az örökségben, de anyjukkal együtt elnyerik a szabadságot.

Az igazságszolgáltatás feje mindig a fejedelem volt s a törvényszék közönségesen a fejedelmi várakban: csak hogy a fejedelem ezen jogát rendesen egy helyettesre — Thiun — ruházta át; a bíró, ki a bünvádi ügyeket intézte, virnik-nek nevezetett; mellette, valamint a többi bírák mellett segédkezett egy irlnok — meteljni. A bírák, valamint ségégeik, bizonyos természetbeni járulékok élvezetén kívül, készpénzfizetést is kaptak, továbbá lótartást, hogy a vidéken előforduló esetekben intézkedhessenek.

A Jaroszláv-féle törvények ú. n. novgorodi másolatában többek közt az is mondatik, hogy a vádló tartozik vádlottal a tizenkét polgár előtt megjelenni, hogy ügye megvizsgál-tassék; mi azt látszik mutatni, mintha az igazságszolgáltatás egy esküdtszék kezébe lett volna letéve, melynek tagjai maguk a polgárok valának.

Feltűnő, hogy a Ruszkaja Prawda semmiféle testi büntetésről nem tesz említést, mi meglehetősen bizonyossággal arra enged következtetni, hogy a szabad oroszok a büntetés eme nemét nem ismerték: az orosz törvényekről is azt lehet

mondani, mit Montesquieu egykor a germán törvényekről mondott: Miszerint sajátságos, csodálatraméltó egyszerűségük meglepő; sem rövidek, sem túlságosan kemények, olyan férfiak számára írvák, kik erősek és nagylelkűek, s kik a rabszolgaságtól jobban irtóznak, mint a legkínosabb haláltól.¹⁾

Jaroszláv idézett törvényei sok és fontos esetekre találnak alkalmazást, melyekből és kivált a bünvádi részből az tűnik ki, hogy a törvény nem tett mindig különbséget norman és orosz között; tehát, hogy bizonyos neme a jog-egyenlőségnek érvényesült ezen nevezetes intézkedésekben. Némelyek Jaroszlávnak tulajdonítják a legelső egyháztörvények megalkotását is, mi azonban tévedésen alapszik, minthogy azok sokkal későbbi keletkezésűek s valószínűleg csak a XIV. században szerkesztettek. Ezekben az egyházi bíráskodás kérdése szabályoztatik és pedig sokban eltérőleg Wladimir intézkedéseitől.

¹⁾ Montesquieu, Esprit de Lois, XXXVIII. chap. III.

Tizedik fejezet.

Izszláv vagy Dimitrij 1054–1077 és I. Wsewolod 1078–1093.

Izszláv. — Az egyeduralom hanyatlása és a részfejedelemségek. — A polowtzok megjelenése. — Csodák és a néphit. — Polgárháború. — Izszláv Lengyelországban. — Boris és Gljeb szentté avatása. — A német császár. — A pápa levele és közbenjárása. — Új polgárháború. — A kijewi barlangkolostor. — Oroszok byzancei szolgálatban. — Országos csapások. — Családi viszályok. — Wsewolod jellemzése.

Jaroszláv halálával szomorú napok köszöntöttek be Oroszországban, mely az egyeduralom hatalmával elveszté politikai jelentőségét is; és a részuralom káros és a nemzeti jelleget megsemmisítő hatása alatt harmadrendű államszövetkezetté süllyedt alá, mely az egységes erő hiányával a féktelen szenvedélyek zsákmányává lőn. Oroszország alapítása és növekedése az egyeduralom művének tekinthető; ennek köszönhető politikai hatalmát kifelé, valamint polgárainak fejlődő anyagi jólétét. Szvetoszláv a részuralom behozatalával nagy politikai hibát követett el, melyet Wladimirnak sikerült helyrehozni; viszont az utóbbi országlásának vége felé ugyanazon hibába esett, melyet Jaroszlávna kellett kiigazítani, ki végre a maga részéről sem akadályozhatta meg többé az erős szokássá vált részuralkodást. Így szállott le Oroszország hatalmának magas polczáról, hogy népe háromszáz évig tartó viszálykodást, szolgaságot viseljen el, mígnem a Gondviselés visszavezeti azon ösvényre, mely ismét nagyságához, egységéhez és hatalmához segítette.

Ezen hosszú időszak nem gazdag nagy eseményekben, fényes jellemeiben, de tanulságos végzetszerű lefolyásában, melyben gyenge és tehetetlen uralkodók mellett találunk olyanokat is, kiket a hazaszeretet erénye szép és nagy

tettekre buzdított, talán azért, hogy a nemzet ne veszítse el hitét és bizalmát önmagában és a jövőben. A testvérháborúk ijesztő jeleneteit, a törvényteleniséget, az általános inséget jótékonyan és vigasztalólag váltják fel az emberi természet szebb és nemesebb vonásai. S azért a süllyedés eme gyászos korszaka is megérdemli, hogy vele behatólag és őszinte érdeklődéssel foglalkozzunk.

Jaroszláv fiai atyjuk végső akarata szerint feloszták egymásközt az országot. Izszláv, a nagyfejedelem birtoka, ide nem számítva a novgorodi területet, mely Wladimir tulajdona volt, Kijewtől délre és nyugatra egész a Kárpátokig, továbbá Lengyelország és Lithvániáig terjedt. A tsernigowi fejedelem tulajdonképeni területéhez tartozott még: Tmutorakán, a régi khazár tartomány, továbbá Rjezsán, Murom és a vétítsek földje. Wsewolod Perejeszlavl-on kívül Rosztow, Szuszdál, Bjeloosero vidékét s a Volga alsó tartományait kormányozta. Végre Jaroszláv negyedik fia Igor idősebb fivérével Wladimir városát kapta mint nagyhűbért. A polotzki fejedelemséget Rognjeda unokája Wseszláv bírta, úgy hogy 1054-ben Oroszországnak hat fiatal fejedelme volt. kik közül Izszláv, ki Kijewben székelt, a nagyfejedelmi címet örökölte és viselte atyja után.

Tíz évig béke uralkodott a feldarabolt országban, mely idő alatt csak kétszer látjuk fegyvert ragadni az orosz népet, hogy magát kultamadások ellen megvédjék. Izszláv szerencsésen legyőzi a lett eredetű golédeket az ország nyugati határszélein, a kik gyakori betörésekkel nyugtalanították a határszéli lakosokat. Wsewolod nem csekélyebb szerencsével harezolt a torkok, egy török-tatár faj ellen, mely Perejeszláv határszéleit nyugtalanította. De alig hogy e két ellenséggel végzett, egy másik oldalon sokkal hatalmasabb áram közeledett, mely Oroszországot végső pusztulással fenyegette.

Már az 1055-ben megjelent a perejeszlavl-i határokon a polowtz vagy kún nép; azonban Wsewolodnak ezuttal még sikerült a barbárok vezérével Bolus-sal békét kötni. Valószínű, hogy a jövevények a régi petsenég és a mai kirgiz népek rokonai valának s a XI. század közepén a Kaspi tó mentében elterülő pusztaságokban tanyáztak; ők váltották fel a petsenégeket s nem kevésbé váltak csapássá a görög birodalomnak mint Oláh-Moldavaország és Magyarországnak, melyeket gyakran kerestek fel romboló hadaik. A polowtzkún

nép legfőbb gyönyörét a rablásban és vérontásban találta; kóbor életmódjának megfelelőleg sátrokban lakott, lótejjel, nyers hússal, vérrel, sőt szükség esetében az elhullott állatok testével táplálkozott. Az évkönyvek telve vannak a rabló nép pusztításaival és kegyetlenségével; nem csoda, ha Wsewolod nem bízott a békében és mindig készen állott a támadók fogadtatására.

Bolus vezért a vérengzőbb Szekál követte, ki 1061-ben megszámlálhatatlan sokaságú hadaival betört Perejeszláv területére, s miután Wsewolod-ot egy kemény ütközetben megverte, pusztító fergetegként vonult végig a szerencsétlen országon. Mind mindenütt, a nagy nemzeti szerencsétlenségben a nép itt is számtalan természetfeletti jelenségben keresett s a babona segítségével talált is megfelelő magyarázatot. A nép, mint az évkönyvek beszélik, csodajeleket látott az égen és a levegőben, melyek a végpusztulást előre hirdették. Így erősen állították, miszerint a Wolchow folyó öt napon keresztül felfelé folyatá vizeit; majd egy véres csillag ragyogott a nyugati égboltozaton egy héten át; azt is észrevették, hogy a nap elveszté szokott fényét és sugarak nélkül bolygott az égen: ép úgy a hold is. A kijewi halászok pedig egy szörnyszülöttet húztak ki hálójukkal a Dnjeperből. Mindeme rémszülöttjei a beteges izgatottságig fokozott emberi képzelemnek csak azt látszanak bizonyítani, miszerint az emberek az általános szerencsétlenség hatása alatt mindenütt keresik a baj okozóját, csak ott nem, hol azt a legkönnyebben feltalálhatnák: önmagukban és a kívülők fejlődő okozatos eseményekben. A jó Nestor így ír e szomorú eseményekről: „Isten igazságos és megbünteti az oroszokat gonoszságaikért. Keresztényeknek nevezzük magunkat, de voltaképen úgy élünk, mint a pogányok; a templomok üresen állanak, de mulatóhelyeken tolong a nép: az Isten házában mély esend uralkodik, de a házakban harsog a trombita, a hárfa (guzla) s a bohócok mulattatják az embereket.“ Mindenesetre figyelemreméltó szavak, melyek erős színben világítják meg az akkori orosz nép erkölcsét.

Eddigelé Jaroszláv fiai között semmi sem zavarta meg a jó egyetértést. Izeszláv semmikép sem érezte fivéreivel felsőségét mint idősebb és nagyfejedelem; s midőn Wseszláv meghalt, Szmolenszket egyhangulag Igornak engedték át, ki azonban két év múlva hasonlóképen meghalálozott.

A testvérek most megemlékeztek egy szerencsétlen nagybátyjukról, a Nagy Wladimir egy fiáról, ki már huszonnégy év óta síntett a börtönben egy indokolatlan vád súlya alatt, s visszaadták neki a régóta nélkülözött szabadságot. Szudiszláv, ez volt a neve a szerencsétlen hercegnek, lemondott minden igényeiről s a világról: szerzetessé lett és életének még hátralevő napjait a kijewi Szent-György kolostor falai közt tölté el.

Az első alkalmat a belső villongásokra és polgárháborúra Rosztiszláv szolgáltatta, Wladimirk egy Novgorodban élő fia, kinek eddigelé részbirtok nem jutott, de ki merész és vállalkozó lévén, Giljet, Szvetoszláv fiát elűzte a timutorakáni vagy azowi fejedelmi trónról. A fiatal hős csakhamar megmutatta, hogy mire képes az erős kar és a magasabb értelem, mely a körülményeket ügyesen fel tudja használni. Rövid idő múlva a Don vidéke, valamint a kaszszog-cserkesszek földje is Rosztiszláv kezében volt, ki győzelmei által nem kis zavarba hozta a tauriai félszigeten uralkodó görögöket is, kik ijedve látták megújulni az orosz rémületet Byzanczban: Olég, Igor és Szvetoszláv napjaiban. De a ravasz byzancziak nem jöttek zavarba; egy megbízottjuk jelent meg Rosztiszláv előtt, kedvező szövetséget ajánlván fel az ifjú hősnek; midőn ez vendégével saját asztalánál mulatott, az áruló görög mérget csepegtetett Rosztiszláv italába, melyet állítólag körme alatt rejtgetett s melynek hatása következtében ez röviddel utóbb megszűnt élni.

Rosztiszláv helyét most a polotzki fejedelem foglalta el, ki Jaroszláv fiait gyűlölte s magát tartá a kijewi nagyfejedelmi szék törvényes örökösének. Wseszlávot az évkönyvek vérengző és bosszúvágyó szörnyetegnek nevezik, ki semmitől sem rettent vissza s ki váratlanul meglepven a novgorodiakat, a várost megvette és kifosztogatta, sőt még az egyházi edényeket is elrabolta 1067-ben. Azonban már közeledék Izeszláv, hogy a gonosz rokont megfenyítse. A nagyfejedelem győzött; mindazonáltal látszólag, hogy a testvérháborúnak véget vessen, békealkudozásokat kezdett Wseszlávval, tulajdonképen azonban kevésbé nemes czélt tűzött ki magának. A polotzki fejedelem Izeszláv és testvéreinek hűségében bízva, hogy semmi bántódása sem történik, Szmolenszk mellett hajóra ült, hogy Kijewbe induljon a bébe végleges megkötése végett. Izeszláv látszólag nyájasan fogadta, de midőn Wseszláv a nagyfejedelem sátorába lépett, körülfogták testőrei

és vele érkezett két fiával együtt nehéz bilincsekbe verve a kijewi vár egyik földalatti börtönébe vetették.

De a hűtlenséget nyomban követte a büntetés. Majdnem ugyanazon időben, midőn Wseszláv börtönbe vettetett, szörnyű pusztítással törtek orosz területre a vad polowtzok. Izeszláv és Wsewolod az Alta folyó mellett — hol Szvetopolk hajdan oly fényes győzelmet aratott a petsenőgek felett — találkozott a polowtzokkal; de a fejedelmek ezuttal oly súlyos vereséget szenvedtek, hogy vert hadaikkal csak nehezen menekülhettek Kijew falai közé. Ezen szerencsétlenség, melyhez még elégtelenség is járult Wseszláv törvénytelen behörtönöztetése felett, annyira felingerelte a kijewieket, hogy nyílt lázadásba törtek ki; Wseszlávot kiszabadították a börtönből és Jaroszláv két fiát menekülésre kényszerítették. A lázadók a polotzki fejedelmet kiáltván ki uruknak, féktelen szenvedélyvel megrohanták a fejedelmi lakot, melyet fel dúltak és kifosztogattak, mely alkalommal nagy mennyiségű arany, ezüst és menyét- s evetke-prém — griwne — került a zendülők kezébe, melyen megosztozkodának.

Izeszláv Lengyelországba menekült, hol II. Boleszláv szívesen fogadta rokonát és neki segílyt ígért: többi testvérei azonban zavartalanul kormányozták tartományaikat s úgy látszott, mintha tartós jó viszony akarna fejlődni köztük és Wseszláv között, ki amazokat nem háborgatta birtokaikban. De már közeledett Izeszláv a lengyel segílyhaddal, melyet Wseszláv Bjelgorodig akadálytalanul hagyott előnyomulni. Midőn azután az ellenséges sereg nagyságát megpillantá, önbizalma és bátorsága eserben hagyta és búcsút sem véve katonáitól, éjjel Polotzkba szökött. Midőn fejedelmük gyáva szökését észrevették, az oroszok hátat fordítva a lengyeleknek, haragtól eltelve visszatértek Kijewbe, hol egy nagy nép-gyűlést tartván, ennek határozata folytán a következő izenettel hívták meg Szvetoszlávot. Izeszláv fivérét a nagyfejedelmi székbe: „Kijew kapui nyitva állanak előtted, jöjj és mentsd meg nagyemlékű atyád fővárosát; ha pedig könyörgésünket nem hallgatnád meg, úgy tudd meg, hogy Oroszország fővárosát elhamvasztjuk s feleségeinkkel és gyermekeinkkel Görögországba költözünk.“ Szvetoszláv a határozott hangon tett felszólításra következőleg válaszolt: „Ha fivérem Izeszláv békés hangulattal és kis kísérettel tér vissza Kijewbe, nincs mitől tartanotok. De ha Kijewet a lengyeleknek akarná

átengedni zsákmányképen, akkor hívjatok engemet is, ki veletek szövetkezve úgy fogok bánni Izeszlávval, mint hazánk legnagyobb ellenségével.“

Szvetoszláv és Wsewolod mindenről értesítették Izeszlávot s utalva a kijewiek megbánására azt ajánlották neki, hogy siessen vissza fővárosába. Izeszláv mindenre késznek nyilatkozott s egyelőre fiát Msztiszlávot küldé a fővárosba, hogy a hangulatot kipuhatolja. De ez nem vala szerencsés intézkedés, mert Msztiszláv ellenére atyja utasításainak indokolatlan szigorral és kegyetlenséggel járt el, hetven polgárt kivégeztetett és többeket megvakíttatott, kik azzal gyanúsítottak, hogy annak idején Wseszláv trónra emelését elősegítették. A szerencsétlen kijewiek nyugodtan tűrték a jogtalanságot s a körülmények kényszerítő hatása alatt alázatos megadással hódoltak meg újólág Izeszlávnak, midőn ez néhány nappal később a lengyel király társaságában, de csekély kísérettel ünnepélyes bevonulását tartá az orosz fővárosba.

Izeszláv héthavi távollét után ismét elfoglalta fejedelmi székét; s alig hogy fővárosában a rendet és békét helyreállította, már is előkészüldéseket tett, hogy Wseszlávon bosszút álljon. Rohammal megvette Polotzk városát és Wseszlávot menekülésre kényszeríté; ki nemsokára Novgorod falai alatt állott, hogy magának elvesztett tartományaért kárpótlást szerezzen. Azonban ezen vállalata sem sikerült; míg végre számos kalandos kísérlet után mégis visszanyerte Polotzkot, miután Izeszláv másfelé lévén elfoglalva, annak megtartásáról 1071-ben lemondott.

Jaroszláv fiai ritka és szép egyetértésben éltek egymásközt; s e szép viszonyt most egy kegyeletes tett, melyet közösen hajtottak vala végre, még bensőbbé látszott tenni. Izeszláv egy díszes székesegyházat építtetett Wysegorodban, melyet a nagyfejedelem nevében egy Tsudin nevű bojár kormányzott; s e templomba akarta örök nyugalomra helyezni a hűtlenül meggyilkolt Boris és Gljeb földi maradványait. Hogy az ünnepély annál fényesebben sikerüljön, meghívta fivereit is Wysegorodba. Az ünnepélyen jelenvolt a főpapságon kívül számos bojár és más méltóságok; Jaroszláv fiai a nép nem csekély épülésére maguk vitték a koporsót, melyben Boris tetemei pihentek, s György metropolita ünnepélyesen szentekké avatta nagy egyházi szertartások közepette

a két jámbor ifjút. A fényes ünnepélyt vidám lakoma követte; a nagyfejedelem fivéreivel és előkelő bojárjaival egy asztalnál étkezék: s úgy váltak el, mintha minden időkre a legjobb barátok akartak volna maradni.

Azonban a látszólagos barátságot csakhamar a gyűlölet váltotta fel; Szwetoszláv nem elégedett meg a neki jutott részuralommal és Wsewolodot rábeszélte, hogy fosztanak meg közös erővel a polotzki rokont birtokaitól; de a terv nem sikerült és Izeszláv kénytelen volt most másodszor Lengyelországba menekülni. 1073-ban. Minthogy a gazdag kijewi kincstár nagy értékű arany- és ezüstdíszait is magával vitte, azon reményt táplálta, miszerint azok segítségével nemsokára győzedelmesen fog visszatérni másodszor is fejedelemségébe.

De Boleszláv úgy látszik nem akarta magát egy új háború esélyeinek kiténi s valószínűleg azért, mert maga sem bízott többé Izeszláv ügyében, elutasítá magától menekülő rokonát, miután kincseinek egy részétől megfosztá. A nagyfejedelem Lengyelországból Németországba ment s IV. Henrik császárnak Maynzban mutattaték be a szász határgróf által; ezen alkalommal Izeszláv a császár pártfogását kérte, hogy trónját visszanyerhesse, egyuttal gazdag ajándékokkal kedveskedett neki, melyek drága szörmékből s arany- és ezüstdíszakból állottak, melyekről egy német krónikás azt mondja: hogy soha oly nagy mennyiségben és szépségben együtt látni nem lehetett. IV. Henrik, ki szívesen nézte volna, ha Oroszországot hűbéres tartományaihoz számíthatja vala, s miután Izeszláv erre nézve kötelező ígéretet is tett, elvállalta a nagyfejedelem védelmét s Burchart trieri prépostot Kijewbe küldé, Szwetoszlávot felszólítandó, hogy engedje át a trónt jogos tulajdonosának.

Szwetoszláv jól fogadta a császár követét, de ki előtt roppant kincseivel díszkedvén kijelenté: miszerint nem hajlandó a hatalmat szökevény bátyjának átengedni, ki mindig csak idegen hadakkal fenyegeti hazáját. Úgy látszik, Burchart hajlott Szwetoszláv szavaira, s a nélkül, hogy célját elérte volna, mindazonáltal „soha sem látott kincsekkel meg-
rakodva“ tért vissza urához. IV. Henriknek időközben meggyült a baja nemcsak a német rendekkel, hanem a pápával is, úgy hogy ettől fogva nem állott hatalmában Izeszlávot mással, mint meddő ígérettel kecsesgetni.

Izeszláv most egy lépésre határozta magát, mely az orosz nemzet szemében minden időkre lehetetlenné tévé a szerencsétlen nagyfejedelmet. A pápához, VII. Gergelyhez fordult Rómába s kijelenté, hogy kész áttérni nejével együtt a katolikus egyház kebelébe s aláveti magát és országát a Szentszék egyházi és világi fensőségének, ha a pápa hajlandó őt nagyfejedelmi székébe visszahelyezni. Egyszersmind panaszt emelt a lengyel király ellen, ki őt nemcsak nem segíté, mint ez rokoni kötelessége lett volna, hanem menekülése közben még kincseinek jó részétől is megfosztotta. Gergely meghallgatta Izeszláv kérését s égvén a vágytól, miszerint a szakadár oroszokat a nyugati egyháznak megnyerje követeket küldött úgy a nagyfejedelemhez, mint a lengyel királyhoz. Az elsőhöz intézett levele így hangzik:

„Gergely püspök, az Isten szolgáinak a szolgája. Demetrius — Dimitrij volt Izeszláv keresztneve — az orosz királyának — Regi Russorum — és a királynénak, az ő nejének, kiknek a legjobb egészséget kívánja s apostoli áldását küldi.“

„Fiatok, kit hozzám küldétek, s ki a szent helyeket Rómában mind meglátogatta, azon alázatos kérést intézte hozzánk, hogy erősítenénk meg Szent Péter hatalmát az ő fejedelemségében; s ő ennek fejében esküvel biztosított bennünket, hogy az apostolok fejéhez hűséggel és engedelmességgel fog viseltetni. Mi ezen üdvös óhajást — a mely, mint ezt a bizonyítékok mutatják, a tietek is — szívesen fogadtuk s neki, a ti fiatoknak, átadtuk az orosz birodalom kormányrúdját, és pedig az apostolok fejének nevében; mely alkalommal reméljük és óhajtuk, hogy Szent Péter egészségeket megvédi életetek végéig s benneteket egykoron az örök világosság fényében fog részesíteni. Minthogy azon reményt is tápláljuk, hogy készségünkkel nektek még jövőben is hasznokra lehetünk, azért megbíztuk követünket, kik közül az egyik már ismerőstök és valóságos barátotok,¹⁾ hogy szóval mindenről értekezzenek veletek, mit levelem tartalmaz vagy nem tartalmaz. Fogadjátok őket barátságosan, mint Szent Péter küldöttjeit, hallgassátok meg őket jóindulattal és adjátok nekik hitelt mindenekben, mint nevünkben elő-

¹⁾ Valószínűleg egy előkelő főpap, kivel Lengyelországban tartózkodása alatt ismerkedett vala meg.

terjeszteni fognak stb. stb. A mindenható Isten világosítsa meg szíveiteket s vezéreljen benneteket a földi jólétből az örökké való ország világosságába. Róma, 1075. május hó 15-én."

Nem szenved kétséget, hogy Izeszláv túllépte az okosság parancsolta korlátokat, midőn ezen az úton akarta visszaszerezni elvesztett trónját: holott tudnia kellett, hogy Szwetoszláv épen ezen hajlandóságában fogja keresni és megtalálni bátyja ellenében a leghathatósabb támaszt az orosz nemzet közvéleményében.

De Gergely pápa, ki az egyház hatalmát oly magas polczra emelte s ki biztosan számított arra, miszerint Oroszországot is hatalmának megnyeri, a lengyel királyt is felkereste levelével, kinek éles szemrehányásokat tett azért, hogy Izeszlávot nem segítette öcsese ellen. Az érdekes levél egy része így szól: „Miután az orosz fejedelem kincseit jogtalanul sajátította el magadnak, ezzel megsértetted a keresztény erények egyikét. Kérlek tehát és megparancsolom a mindenható Isten nevében, add vissza és térítsd meg mindazt, a mit akár te, akár pedig embereid tőle elvettek, mert a rablók nem jutnak be a mennyek országába, ha az elrablott holmikat vissza nem adják."

Azonban a hatalmas pápa közbenjárása sem tudott a tényeken változtatni: a következő 1076-ban Wladimir Monomach és Olég, az első Wsewolod, a másik pedig Szwetoszláv fia, megkötve a lengyel királlyal a véd- és daczszövetséget, benyomultak seregeikkel Sziléziába, melyre Boleszláv tartott igényt, hogy ezt a tartományt a cseh herceg ellen megvédjék. Nemsokára kedvezőbb kilátások nyíltak Izeszláv számára is, miután legmakacsabb ellensége Szwetoszláv egy ügyetlenül végrehajtott művét következtében meghalt. Izeszlávnak sikerült Lengyelországban egy zsoldos hadat toborzani, melynek élén 1077-ben benyomult Oroszországba. A jószívű Wsewolod Wolhyniában eléje jöve, de nem fegyveres kézzel, hanem a barátság békejobbjával. A testvérek kibékültek s barátságot fogadának egymással halálig: minden a multakból feledve vala és Izeszláv újólág bevonult az ősi Kijewbe mint törvényesen visszahelyezett nagyfejedelem, miután fiatalabb rokonának átengedé a tsernigowi és szmolenszki fejedelemségeket.

De a belbéke, a részuralom káros hatásai folytán, most

sem volt tartós. Szwetoszláv fia Olég harezias és nyugtalan vérű ifjú volt, ki nem jó szemmel nézte nagybátyjainak, Izeszláv és Wsewolod kibékülését, s ki nem csekélyebb után vágyódott, mint magát egészen függetleníteni nagybátyjainak befolyásától. Ily ezélből szövetszén Wseszláv nyugtalan fiával, Borissal, betört Wsewolod tartományába, melyből nagybátyját kiűzé. Wsewolod kénytelen volt menekülni s hová vehette volna útját, mint Kijewbe, Izeszláv védelme alá, ki menekülő öcsesét tárt karokkal fogadá, mely alkalommal a következő emlékezetes szavakat intézte hozzá: „Vigasztalódjál, megszomorodott testvér, s gondold arra, milyen válságos és hányatott volt az én életem! Elűzve egy nép által, mely szívemnek mindig drága vala, megfosztva a tróntól és minden jogos birtokaimtól, ámbár magamnak semmiféle szemrehányást nem tehettem. Fivéreimtől, kiknek ereiben ugyanazon vér pezsgett, ismételve megtámadtatván és elűzve, nem tudnám megmondani, hogy miért? Mily keserű sors jutott osztályrészemül! Isten legyen tanúja ártatlanságomnak. Nem bolyongtam-e idegen földön, nem kerestem-e részvétet és irgalmat idegen embereknél? Neked öcsém legalább van egy barátod. S azért vagy uralkodjunk együtt és mindketten, avagy semmisüljünk meg együtt. Én szívesen odaadom életemet éretted!"

Nemsokára készen állott egy erős sereg és a szövetszett fivérek Olég és Boris ellen indultak. A harez kimenetele a megerősített Tsernigow szomszédságában dült el: Izeszláv győzött, de a győzelmét életével kelle megfizetnie, mert vállában egy dárdától találva halva rogyott össze 1077-ben, míg körülötte a legvérengzőbb harez dült vala. A nagyfejedelem tetemeit a bojárok hajón Kijewbe szállíták, hol nagy néptömeg várakozott a Dnjeper partjain, egyháziak és világiak, előkelők és szegények, kiknek hangos zokogása — mint a krónika mondja — túlhangozta a harangok zúgását. Az ifjú Jaropolk a nagyfejedelemi testőrségtől környezve, követte atyja koporsóját, ki a Szűz Szentanya templomában Wladimir emléke mellett tétetett örök nyugalomra.

Nestor felettén kedvező ítéletet mond Jaroszláv legidősebb fia jelleméről, ki szerette az igazságot és gyűlölte a hamisságot s mindig szívesen megbocsátott a zendülő kijewieknek, s kinek semmi része sem volt azon kegyetlen-ségekben, melyek uralkodása alatt s talán az ő szemei előtt

elkövetetének. Mindazonáltal Izeszláv jellemében találunk kislelkűséget és ingatagságot is, melyek gyakran és ismételve indokolatlan cselekedetekre ösztönözték.

Izeszláv emléke különben fentartotta magát a régi orosz törvényekben is: ő volt az, ki Wladimir után indulva fivéreivel és számos előkelő bojárral tanácskozáni, a halálbüntetést eltörölve; csak hogy indokai ezen nevezetes elhatározásnál nem eléggé világosak. Lehet, hogy tisztán emberbaráti tekintetből vezéreltetett: de nem lehetetlen, hogy azért tette, hogy a birsági pénzek befizetése által — melyek, mint láttuk, jelentékenyek valának — a kincstár vagy korona jövedelmét szaporítsa.

Izeszláv idejébe esik a híres kijewi barlang-kolostor megalapítása, melynek Nestor, a híres krónikairó és az orosz történetírás atyja is tagja vala. A nevezetes kolostor alapításának rövid története a következő: Ljubets városának egy lakosa, a keresztényi jámborságtól lelkesítve elhatározta, hogy meglátogatja a görögországi kolostort a Szent hegyen, hogy ott imádkozva bűneiért, bocsánatot nyerjen. Az Áthosz-hegyi szerzetesek élete nagyon megtetszett a zarándoknak s kellő előkészüldések után felvételé magát a rendbe, mely alkalommal Antal nevet nyert. Az apát — igumen — ki őt a rend szabályaiban oktatta, megáldván őt útra ereszté hazájába Oroszországba, azon erős meggyőződéstől eltelve, miszerint a jámbor férfiú a szerzetesvilág tündöklő csillagává leend hazájában. Antal Jaroszláv idejében tért vissza Oroszországba s miután rendre látogatta az orosz kolostorokat, a Dnjeper magas partjain Kijew közelében egy barlangot — pestsera — talált, melyet még Hilarion, beresztowi lelkész korában tulajdon kezeivel ásott vala s melyben a sűrű erdő megható esendjétől környezve ájtatos imáiban fordult a mindenek urához. A barlang üresen állott, mióta Hilarion mint Oroszország metropolitája a fővárosba költözött. Antal el volt ragadtatva a hely szépségeitől: megtelepedett a barlangban s napjait Istennek szentelé.

A jámbor remete híre nemsokára elterjedett mindenfelé s Izeszláv nagyfejedelem kíséretével együtt eljőve, hogy a derék férfiú áldását kérje ki magának. Most mindig nagyobb lett azok száma, kik Antal társaságában kívántak a magányban Istennek szolgálni. Tizenkét, részben a remete által felkent szerzetes telepedett ott meg, kik egy földalatti

templomot vájtak ki apró lakfülkékkel vagy czellákkal. Számuk mindig nagyobb lett, a miért is a nagyfejedelem az egész dombot nekik ajándékozta; most egy nagy körülkerített templom alapját vetették meg. A szerény Antal nem óhajtott a fényes egyházgyülekezet főnöke lenni s azért átadta a templomot Warlaam apátnak, míg maga régi barlangjába vonult vissza, hol azonban az irigykedő és rágalmazó emberektől sokat kelle szenvednie. Jaroszláv fiainak jámborsága és bőkezűsége nemsokára gazdaggá tette a kolostort; így Szvetoszláv száz griwnét, azaz ötven forint aranyat ajándékozott a pompás, kőből épült pestseri templom felépítéséhez: egy előkelő norman, Simon, Wsewolod egyik hírneves bojárja, egy ötven griwne értékű aranylánczot adományozott a főoltár fel díszítéséhez. Szent Theodosius, a kolostor harmadik apátja, Konstantinápolyból meghozatá a görög szerzetesrendek alapszabályait, melyeket azután kötelezővé tett az orosz kolostorok számára is. Ezen jámbor főpap alapítá Kijewben a legelső kórházat, s alapítványt tett, melynek jövedelmeiből a börtönökben sínló szerenestlenek jobb eltartásban részesíttettek. Theodosius oly nagy tekintélyben és tiszteletben állott, hogy a nagyfejedelem gyakran felkeresé őt szűk fülkéjében, hogy vele megoszssa szegényes ebédjét, mely egy tál leneséből s egy darab fekete kenyérből állott; mely alkalommal s a szükséghez képest kemény leczkéket is osztogatott a nagyfejedelemlennek, ki azokat türelmesen elfogadta a derék férfiútól. Midőn az apát halálos ágyán feküdt, áldását adá Szvetoszlávnak és fiának Gljebnek.

A barlangkolostor lakói, ájtatos és jámbor életű előjáróik által buzdítatva, nemcsak nagy odaadással szolgáltak Istennek és embereknek, hanem kiváltképen nagy érdemeket szereztek maguknak a pogányság térítése körül; nem egy közülök, mint Szent Leontius Rosztowban, Szent Kútska pedig a vétítsek földjén, vérrel pecsételték meg hitüket. Azonfelül számos világi nagyok, kik az élet küzdelmeibe belefáradtak, kerestek pihenést és menedéket a kolostor esendes falai között: sőt többen közülök elfordulva a világ hiú örömeitől, csuklyát vettek magukra és szerzetessékké lettek.

Ezen időben számos orosz szolgált Konstantinápolyban és a birodalom többi részeiben, szárazon és vizen, fegyvereivel a görög császároknak: szívós kitartásuk, valamint

bátorságuk és vitézségük mindenütt jó fogadtatást biztosítottak számukra, hol katonára volt szükség. Azonban ugyanezen időben Jaroszláv fiai, valószínűleg vallási érzelmeiktől elragadtatva, oly engedményt tettek a görög egyház konstantinápolyi patriarchájának, mely annak jogot adott a kijewi orosz metropolita kinevezéséhez. Olyan kedvezmény volt az, mely sem politikai, sem egyházi tekintetben nem vala helyesellhető, s mely Oroszországot megfosztá egyházi ügyeiben függetlenül és szabadon rendelkezni. Ezen idő óta egész a byzancei császárság bukásáig 1453-ban, Oroszország egyházi tekintetben alá volt rendelve a konstantinápolyi patriarchának s a keleti egyház püspökségeinek sorrendjében a 70-ik helyet foglalta el. Külső megkülönböztetésképen a byzancei patriarcha mindig ólom- és nem viaszpeccsétl látta el a kijewi érsek kinevezési okmányát: oly megtiszteltetés volt ez, melyben azon időben csak fejedelmek és uralkodók részesíttettek.

Izieszláv halálával ismét súlyos csapások, éhhalál és egyéb bajok látogatták meg Oroszországot; s a néphit megint bűvészeket, varázslókat látott mindenfelé s keresve kereste a boszorkányokat, hogy oktan dühének feláldozza. Hasztalan volt a felvilágosodottak intése, a nép vakon hitt a csodákban. Kiváltképen egy szellem volt — a fekete szárnyas szellem — melyben a tudatlan tömeg feltétlenül hitt. Egy ilyen szellemtől megigézett kuruzsló Novgorodban nyilvános téren gyalázta a kereszténység hitét, kigúnyolta a püspököket s erősen állítá, miszerint száraz lábakkal áthalad a Wolehow hullámain. Az együgyű tömeg hitt a csalónak, kit Istentől sugalmazott lénynek tartott. A püspök felvevé egyházi öltönyét s a nagy vásártéren a kereszttel kezében felszólítá az igaz keresztényeket, hogy csatlakozzanak hozzá. De az elvakított tömeg nem hallgatott reá, hanem a csaló körül tolongott; egyedül Gljeb állott testőreivel a főpap mellé s megcsókolá a szent keresztet. Gljeb most a csaló elé lépve, a következő kérdést intézé hozzá: Vajjon mint csodatevő megtudná-e mondani, hogy mi fog vele történni még azon nap folyamában? A csaló elbizakodva azt válaszolá, hogy nagy csodákat fog művelni. „Nem,” mondá Gljeb, s harezi bárdjának egy csapásával ketté vágta fejét. A csaló ott fetrengett vérében halva, s a novgorodi nép kiábrándult balga elfogultságából.

Izieszláv halála után öcsese Wsewolod foglalta el a kijewi nagyfejedelmi trónt, egy fejedelem, kit jámborsága és gyengesége jellemeznek, s mi azt mutatja, hogy az orosz nép hagyományos kegyelettel tisztelte az idősebb jogait, a midőn Izieszláv fia Jaropolk helyett a boldogult nagyfejedelem öcsesét ismerte el urának. Wsewolod azzal kezdé meg uralkodását, hogy Szvetopolkot megerősíté Novgorod fejedelemség birtokában; Jaropolknak Wladimirt és Turow-ot, Monomachnak pedig Tsernigow-ot adományozta. Ámbár a békét szerette, Wsewolod sem kerülhette ki a polgárháborút, melyet főképen az azowi fejedelemség birtokáért idéztek fel Jaroszláv unokája és dédunokája: Dávid Igorevits és Wolodar Rosztiszlawits, s melynek az lett a vége, hogy mindketten kénytelenek voltak meghátrálni Olég előtt, ki két évig tartózkodott önkéntes száműzetésben Rhodosz szigetén s ki most bizonyára a görögök segítségével visszahódította apai örökségét. Nemsokára Polotzk és Szmolenszk lázadtak fel, sőt maga Jaropolk, Izieszláv fia, kit Wsewolod jótéteményeivel halmozott el, elég hálátlan vala fegyvert fogni békeszerető nagybátyja ellen; később azonban Wsewolod ismét kegyeibe fogadá, midőn fiával Monomach-chal Wolhyniában békét kötött. De Jaropolk nem élvezhette sokáig a békét, melyet nagybátyja jóságának köszönhetett, mert röviddel utóbb Szvenigorod nevű galicziai város szomszédságában, nem tudni biztosan mi okból, orozva meggyilkoltatott.

Mialatt Wsewolod minden áron azon fáradozott, hogy az országban rendet és biztonságot csináljon, a bolgárok 1088-ban ájtjövén az Aldunán, a Fekete tenger melléki vidéket kezdték pusztítani, melynek lakosai aszály következtében amúgy is nagy inségnek valának kitéve. Az aszályt nemsokára döghalál, földrengés és más csapások váltották fel, melyek nagy mértékben megingatták az orosz nép hitét nemcsak önmagában, hanem fejedelmében is, ki a maga részéről minden áldozatra kész vala. S hogy mi sem hiányozzék, a polowtzok nagy erővel törtek be ismét s mert csak kevés ellentállásra találtak, pusztító fergetegképen vonultak végig a szerencsétlen országon.

Wsewolod egyrésről a felsorolt csapások, másrésről unokatestvéreinek nagyravágyása által elkeserítette, mindinkább meghasonlott önmagával: vallási túlbuzgósága megtette a többit, hogy a korábban tevékeny férfiúból töpren-

bátorságuk és vitézségük mindenütt jó fogadtatást biztosítottak számukra, hol katonára volt szükség. Azonban ugyanezen időben Jaroszláv fiai, valószínűleg vallási érzelmeiktől elragadtatva, oly engedményt tettek a görög egyház konstantinápolyi patriarchájának, mely annak jogot adott a kijewi orosz metropolita kinevezéséhez. Olyan kedvezmény volt az, mely sem politikai, sem egyházi tekintetben nem vala helyesíthető, s mely Oroszországot megfosztá egyházi ügyeiben függetlenül és szabadon rendelkezni. Ezen idő óta egész a byzanci császárság bukásáig 1453-ban, Oroszország egyházi tekintetben alá volt rendelve a konstantinápolyi patriarchának s a keleti egyház püspökségeinek sorrendjében a 70-ik helyet foglalta el. Külső megkülönböztetésképen a byzanci patriarcha mindig ólom- és nem viaszpeccséttel látta el a kijewi érsek kinevezési okmányát: oly megtiszteltetés volt ez, melyben azon időben csak fejedelmek és uralkodók részesíthettek.

Izieszláv halálával ismét súlyos csapások, éhhalál és egyéb bajok látogatták meg Oroszországot; s a néphit megint bűvészeket, varázslókat látott mindenfelé s keresve kereste a boszorkányokat, hogy oktan dühének feláldozza. Hasztalan volt a felvilágosodottak intése, a nép vakon hitt a csodákban. Kiváltképen egy szellem volt — a fekete szárnyas szellem — melyben a tudatlan tömeg feltétlenül hitt. Egy ilyen szellemtől megigézett kuruzsló Novgorodban nyilvános téren gyalázta a kereszténység hitét, kigúnyolta a püspököt s erősen állítá, miszerint száraz lábakkal áthalad a Wolchow hullámain. Az együgyű tömeg hitt a csalónak, kit Istentől sugalmazott lénynek tartott. A püspök felvéve egyházi öltönyét s a nagy vásártéren a kereszttel kezében felszólítá az igaz keresztényeket, hogy csatlakozzanak hozzá. De az elvakított tömeg nem hallgatott reá, hanem a csaló körül tolongott; egyedül Gljeb állott testőreivel a főpap mellé s megcsókolá a szent keresztet. Gljeb most a csaló elé lépve, a következő kérdést intézte hozzá: Vajjon mint csodatevő megtudná-e mondani, hogy mi fog vele történni még azon nap folyamában? A csaló elbizakodva azt válaszolá, hogy nagy csodákat fog művelni. „Nem,” mondá Gljeb, s harezi bárdjának egy csapásával ketté vágta fejét. A csaló ott fetrengett vérében halva, s a novgorodi nép kiábrándult balga elfogultságából.

Izieszláv halála után öcsese Wsewolod foglalta el a kijewi nagyfejedelmi trónt, egy fejedelem, kit jámborsága és gyengesége jellemeznek, s mi azt mutatja, hogy az orosz nép hagyományos kegyelettel tisztelte az idősebb jogait, a midőn Izieszláv fia Jaropolk helyett a boldogult nagyfejedelem öcsesét ismerte el urának. Wsewolod azzal kezdé meg uralkodását, hogy Szvetopolkot megerősíté Novgorod fejedelemség birtokában; Jaropolknak Wladimirt és Turow-ot. Monomachnak pedig Tsernigow-ot adományozta. Ámbár a békét szerette, Wsewolod sem kerülhette ki a polgárháborút, melyet főképen az azowi fejedelemség birtokáért idéztek fel Jaroszláv unokája és dédunokája: Dávid Igorevits és Wolodar Rosztiszlawits, s melynek az lett a vége, hogy mindketten kénytelenek voltak meghátrálni Olég előtt, ki két évig tartózkodott önkéntes száműzetésben Rhodosz szigetén s ki most bizonyára a görögök segítségével visszahódította apai örökségét. Nemsokára Polotzk és Szmolenszk lázadtak fel, sőt maga Jaropolk, Izieszláv fia, kit Wsewolod jótéteményeivel halmozott el, elég hálátlan vala fegyvert fogni békeszerető nagybátyja ellen: később azonban Wsewolod ismét kegyeibe fogadá, midőn fiával Monomach-chal Wolhyniában békét kötött. De Jaropolk nem élvezhette sokáig a békét, melyet nagybátyja jóságának köszönhetett, mert röviddel utóbb Szwienigorod nevű galicziai város szomszédságában, nem tudni biztosan mi okból, oroszva meggyilkoltatott.

Mialatt Wsewolod minden áron azon fáradozott, hogy az országban rendet és biztonságot csináljon, a bolgárok 1088-ban átjövén az Aldunán, a Fekete tenger melléki vidéket kezdték pusztítani, melynek lakosai aszály következtében amúgy is nagy inségnek valának kitéve. Az aszályt nemsokára dőghalál, földrengés és más csapások váltották fel, melyek nagy mértékben megingatták az orosz nép hitét nemcsak önmagában, hanem fejedelmében is, ki a maga részéről minden áldozatra kész vala. S hogy mi sem hiányozzék, a polowtzok nagy erővel törtek be ismét s mert csak kevés ellentállásra találtak, pusztító fergetegképen vonultak végig a szerencsétlen országon.

Wsewolod egyrészt a felsorolt csapások, másrésztől unokatestvéreinek nagyravágyása által elkésérrítette, mindinkább meghasonlott önmagával: vallási túlbuzgósága megtette a többit, hogy a korábban tevékeny férfiúból töpren-

kedő aggastyán lett, ki sem magának, sem másoknak többé parancsolni nem tudott. Lassankint egészen elfordult régi tapasztalt tanácsadóitól, kiknek helyét elbizakodott fiatal testőreinek és egyéb kegyeltjeinek engedte át: s a nélkül, hogy a szokásos népgyűléseken az öregek tanácsát meghallgatta volna, önhatalmulag határozott a legkényesebb természetű belső ügyekben. Így történt, hogy nemsokára önkény és erőszak ütötték fel fejüket ott, hol előbb a törvény előtti tisztelet féken tartá az emberek erőszakos hajlamait. A helytartók és egyéb kormányközegek ellenség módjára zsarolták és fosztogatták a vidéki és városi lakosságot: s ha e miatt panaszok érkezének a nagyfejedelem füleihez, ez nem tett semmit, mi a mindig ingerültebb közhangulatot lecsendesíteni képes lett volna. Közeledő halálát sejtve, magához hívatá fiait, kiknek karjai közt 1093-ban nyugodtan zárta le szemeit. Wsewolod istenfélő fejedelem volt, telve emberbaráti jóindulattal mindenki iránt: de ezen erénye daczára gyenge fejedelem vala, ki nem tudott hivatásának magaslatára emelkedni.

Wsewolod második nejét özvegyen hagyta hátra, ki Wladimir mostohaanyja volt, és három leányt: Janka vagy Anna, Eupraxia és Katalint: a két első lemondott a világról s kolostorba ment, hol életét befejezte, a harmadik állítólag IV. Henrik német császár nejévé lőn. Wsewolod alatt sokáig János volt orosz metropolita, egy nagytudományú férfiú, telve keresztényi erényekkel s kiváló tanítója a papságnak, és bőkezű támogatója a szerencsétleneknek. „Sohasem volt Oroszországnak hozzá hasonló főpapja,” mondja róla a krónika. Ezen kiváló férfiú egy művet is hagyott hátra „Egyházi kanon” czímen, melyben nagyon kikel az orosz fejedelmek ama szokása ellen, hogy leányaikat katholikuskokhoz adják nőül. Egyszersmind minden utazónak és kereskedőnek lelkére köti, hogy ne kereskedjenek keresztény rabszolgákkal s kiváltképen ne adják el őket pogányoknak: sőt arról is igyekszik őket meggyőzni, mily kárhozatos dolog, hogy keresztény ember pogányokkal a puszta nyereség és haszon kedvéért üzleti viszonyba boesájtkozik, földjükre ellátogat s magát ilyképen beszennyezi. A papoknak szigorú kötelességükké teszi, józanságukat megőrizni, hogy ekképen jó példát adjanak híveiknek. A jámbor és tudós metropolitát kortársai Jézus prófétájának nevezték: ő szentelte fel a

Theodosius által alapított pestseri vagy barlangkolostort, melyről a régi könyvek oly sok csodával határos dolgot tudtak feljegyezni. Utódja egy Konstantinápolyból küldött eunuch volt, ki nem volt alkalmas arra, hogy a Jézus prófétájának nevét elfeledtesse.

Tizenegyedik fejezet.

Szvetopolk Michail 1093–1112. Wladimir Monomach 1112–1125.

Szvetopolk Michail. — Wladimir Monomach. — Déloroszország pusztulása. — Nemzeti lelkesedés. — Hütlenség. — Nemzeti védelem. — Kijew veszedelme. — Testvérháború. — Az első fejedelmi tanácskozás. — Árulás. — Waszilkó sorsa. — Armány. — Szövetség a magyar királlyal. — Halicsi dolgok. — Kálmán magyar király Halicsban. — Rövid béke. — Harez a polowtzokkal. — Szvetopolk jellemzése. — Wladimir Monomach. — Lázadás Kijewben. — Nemzeti tanácskozás. — Wladimir Monomach jellemzése. — II. István magyar király. — Wladimir Monomach halála; érdemei.

Wsewolod halála után fia Wladimir Monomach minden akadály nélkül elfoglalhatta volna a kijewi nagyfejedelmi trónt, de ezen nemesgondolkozású és békeszerető férfin e szavakkal engedé át az elsőséget Izeszláv fiának, Szvetopolknak: „Az ő atyja idősebb volt, mint az enyém, s ő előtte uralkodott Kijewben; nekem kötelességem, a békétlenséget és vérontást megakadályozni: ezzel Szvetopolk ura volt Oroszországnak, míg Wladimir Tsernigowba, fivére Rosztiszláv pedig Perejaszlawl-ba ment, hogy az őket megillető részuralmat átvegyék. A kijewiek jól fogadták az új nagyfejedelmet, mert alatta békés és növekedő jólétet reméltek; azonban várakozásukban csakhamar csalódniok kellett. A nyugtalan polowtzok ezen időben nem háborgatták Oroszországot, sőt úgy látszott, mintha állandó békét akartak volna létrehozni, mert egy követségben felkérték a nagyfejedelmet, miszerint hosszabbítaná meg a maga részéről azt a békét, melyet még atyjával kötöttek vala. Azonban Szvetopolk, a helyett, hogy a józan kívánságnak engedett volna, a polowtzok követeit a börtönbe vettette; ezzel el volt vetve a koczka, még pedig Oroszország szerenésétlenségére; mert Szvetopolk koránsem volt oly helyzetben, hogy egy

erélyes háborút kezdhették vagy folytathatott volna. Nem-sokára érezte is meggondolatlanságának következményeit, mert a polowtzok elárasztották az országot hadaikkal s mindent tüzzel-vassal pusztítottak. A nagyfejedelemlen ilyen körülmények között nem maradt más hátra, mint tsernigowi és perejaszlawl-i rokonaihoz, Rosztiszlávhoz és Wladimirhoz fordulni segélyért, kik nem késtek kívánságát teljesíteni, ámbár kivált Wladimirnak több oka lett volna unokatestvérére nehesztelni. De ez sem volt képes a helyzeten alaposan javítani; a polowtzok, nagy számuknál fogva, majdnem minden ütközetben előnyben maradtak; s azért az ingatag és kapkodó nagyfejedelemlen más úton óhajtott a kellemetlen vendégektől megszabadulni: a polowtz khán egy leányát nőül kérte. Azon hitben ringatta ugyanis magát, hogy a rokon kötelék engedelkenységre fogja bírni a féktelen ellenséget. De ezen hitében is csalódott, mert a rabló hadak csak akkor hagyták el a szerenésétlen országot, midőn abban már semmi sem volt, mi kapzsiságukat ingerelte volna.

Déloroszország ezen szomorú időben vadonná lett, melyben a legszörnyűbb inság pusztította a kevés megmaradt nyomorúságos lakosságot. „A városok elpusztulnak,” mondja Nestor, „a falvakban templomok, házak, kunyhók, pajták elhamvadtak; s a lakosság az ellenség éles fegyvere által kivész, vagy pedig másként várja remegve halálát. A foglyok meztelen testtel és lábbeli nélkül lánczokba verve huzoztatnak ki távol idegen országokba, hogy ott rabszolgamódra elveszzenek; könnyes szemekkel panaszkodnak egymásnak a szerenésétlenek, mondván, én ezen városból vagy faluból vagyok... Sem nyájak, sem lovak nem élénkítik a rétségeket, a szántóföldeket sűrű gaz borítja s vadállatok tanyáznak ott, hol előbb keresztények lakozának.”

De, mit rendes viszonyok csak ritkán hoznak meg, a lelkesedést, azt meghozta ezúttal a véginység, a kétségbeesés, mely egy akarattal fegyverezte vala fel a nemzetet, hogy a végső pusztulást magáról elhárítsa s az országot az ellenséges hadaktól megszabadítsa; csak hogy ezen lelkesedést az árulás szennyezé be. A polowtzok egy része zsákmánynyal megrakodva már kitakarodott az országból, míg egy másik része Itár és Kitan fejedelmek alatt, hogy az oroszokkal a jövőre nézve békét kössenek, még visszamaradt. Eközben

a két ellenséges had vitézei sűrűen érintkeztek egymással és pedig barátságos módon, mialatt a fegyverek pihentek. A béke végre megkötöttet, mindkét részlől a szokásos eskük és egyéb ígéretek által megerősítve. Kitán, semmi veszélytől sem tartva többé, nyugodtan pihent sátorában, míg Itlár Perejeszlawl-ban tartózkodott, mint vendége egy Ratibor nevű bojárnak. E pillanatban gonosz és lelketlen tanácsadók azt a tanácsot adták Wladimirnak, hogy az ellenség biztonság-érzete használtassék fel végső kiirtására. De Wladimir kezdetben semmit sem akart tudni az árulásról és hűtlenségről s hivatkozva a szent esküre, melyet csak az imént a béke megtartására tett vala, kereken elutasítá a tanácsot. De az árulók folytatták ármányos munkájukat s rábeszélés és egyéb eszközök végre annyira vitték a becsületes Wladimirt, hogy ingadozni kezdett. Végre utalva a polowtzok százszoros esküszegésére és hűtlenségére, Wladimir nehéz szívvel bár, de beleegyezését adá a véres műhez. Az éjjli sötétség felhasználásával az oroszok előzetesen megbeszélte terv szerint megtámadták az ellenség táborát, álmában megölték Kitánt és környezetét: Itlár, ki vígan mulatott a vendéglátó bojár asztalánál, az utóbbinak egyik fia által orozva meggyilkoltatott: vele az ellenség nagy számát hasonló sors érte: s mire a nap megvirradt, vértengert talált a polowtzok nyüzsgő tábor helyén. Így szegte meg az orosz fejedelmek egyik legjobbjika a békét s a nem kevésbé szent vendégszeretetet: nem esoda, ha az árulás és hűtlenség eme nemét maga az orosz történetírás is határozottan elítéli.¹⁾

Nem lehet e másként, mint hogy a polowtzok véres megtorlásra készültek. Az oroszok hűtlensége és legyilkolt társaik hangosan bosszút követeltek. Wladimir és Szvetopolk, hogy a bajt lehetőleg megelőzzék, arra határozták magukat, hogy az ellenséget — s ez volt az első alkalom — tulajdon földjén keressék fel. Ily czélból az orosz részfejedelmek mind felszólítottak a közös háborúban való részvételre, s a legtöbben, úgy látszik, eleget is tettek a felhívásnak. Olég ellenben, a nyugtalanvérű tsernigowi fejedelem, vonakodott a felszólításnak eleget tenni, a miért őt Szvetopolk hűbéri fejedelemségétől megfosztotta, ezzel újabb nyugtalanságokra adván alkalmat.

¹⁾ Karamsin: Geschichte des russischen Reiches, Band II. köt. 90—91. lap.

Hogy a nemzeti védelem rendszeresebb tervéről tanácskozhassanak, Szvetopolk Wladimirral egyetértőleg egy fejedelmi gyülekezetet hívott össze Kijewbe; „ott, a legrégibb orosz városban,” mondák, „kívánjuk a birodalom biztonságát egy általános tanácskozás alapján megállapítani, melyben részt veend az előkelő papság, a bojárok és a polgárok.” Olég, ki nem bízott rokonai őszinteségében, a következő gögös izenettel maradt távol a fejedelmi gyűlésből: „Én fejedelem vagyok s nincs kedvem sem a papokkal, sem a pórokkal közösen tanácskozni.” — „Ha a dolog így áll,” felelének Wladimir és Szvetopolk, „s ha Olég nem akar harcolni a haza ellenségei ellen, s nem akar ily czélból szövetséget kötni rokonaival, úgy őt ezennel hazaárulónak nevezzük, ítéljen közöttünk ezentúl Isten.” S hogy nyilatkozatuknak nagyobb nyomatékot adjanak, egyszersmind benyomultak Olég tartományába. Tsernigowot elfoglalták s magát a fejedelmet menekülésre kényszerítették, ki nemsokára minden oldalról szorongattatva megadta magát s keserűséggel szívében meghódolt Szvetopolknak, mi által ismét visszahelyezettett Tsernigow birtokába.

A nagyfejedelem most szövetségben a legtöbb részuralkodóval hozzá látott a polowtzok kiveretéséhez, kik már széltiliben tűzzel-vassal pusztították az országot. A szerenese a szövetségeseknek kedvezett ezuttal, s a polowtzok egy véres ütközetet elvesztvén, melyben fejedelmük is elesett, kénytelenek valának a béke feltételeit elfogadni, melyeket az oroszok határoztak meg. Csakhogy ez a háború kemény áldozatokat követelt az oroszoktól: Kijew külvárosát az ellenség felgyújtá, a nagyfejedelemi palota, sőt a nagyszerű barlang-kolostor fényes székesegyházával a lángok martalékává lett, mely alkalommal a szerzetesek közül is többen megölettek.

Alig takarodtak ki a polowtzok az országból, a testvérháború újból kitört. Olég nem tűrte nagybátyja fensőségét, melytől minden áron szabadulni akart: fegyvert fogott tehát újból s elfeledve az imént kifejezett hódolást, megtámadta és megvette Murom-ot, miután annak ura a védelemben elesett. Majd a novgorodi fejedelemmel gyűlt meg a baja. Msztiszláv Wladimirovits-al, úgy, hogy a polgárháborúnak se vége, se hozsza nem volt s ezalatt Oroszország úgy anyagilag mint erkölesileg mindig mélyebben süllyedett. Ilyen körülmények

között kiváló érdekességgel bír azon levél, melyet Wladimir rokonához Oléghez intézett s a következőleg hangzik:

„Mélyen megsomorodott szívem sokáig küzdött a kereszténység amá tanai ellen; melyek azt parancsolják, hogy bocsássunk meg egymásnak s kölesönösen szeressük egymást. Isten is azt parancsolja a testvéreknek, hogy egymást szeressék: azonban legbölesebb elődeink, Istenben boldogult legjobb apáink sem kerülhették ki, hogy az üdvözítő ellenséges szellemétől esábíttatva, fegyvert ne ragadjanak tulajdon vérük ellen . . . . E levelet keresztatyád, a novgorodi fejedelem nevében és tanácsára intézem hozzád, ki kérve könyörög, hogy mondjak le Oroszország üdvéért minden haragról és ellenségeskedésről, fivére halálának megtorlását az Isten igazságára bízván. Ezen ifjú, Msztiszláv Wladimirovics, megszegyeníti atyját nagylelkűség dolgában, és valóban, merészkedhetünk-e, az Isteni szelídség példájának ellenére, melyet az üdvözítő tárt fel előttünk, az igazat és nemest kárhóztatni, mi porból lett lénység? Ma fényben és dicsőségben úszunk, holnap már a gyepes hant alatt porladozunk, s kincseinkben mások osztozkodnak! Gondoljunk atyáinkra, fivérem, vajjon mit vittek magukkal erényeiken, kívül? Általad veszett el fiam, te láttad e bárány vérért, láttad elhervadni a fiatal virágot s nem éreztél semmi szánalmat: te nem törődtél sem az atya, sem az anya könnyeivel; s még néhány részvevő, vigasztaló sorokat sem intéztél hozzám: nem küldél el nekem a szegény, ártatlan menyemet, hogy vele együtt sirathattam volna meg férjét, miután boldog házasságukat nem láthatám s nem élvezhettem vidám nászdalaikat . . . . Bocsásd szabadon, kérlek, e szerencsétlen nőt, hogy miként egy elhagyatott gerlicze turbékolhasson házam eresze alatt; engemet pedig vigasztaljon a mennyei atya.”

„Nem akarom forrón szeretett fiam korai halálát szemedre hárítani; hiszen a legfenségesebb embereket a harcban éri utól a halál; haszonleső szolgáktól ámttatva, idegen birtok után vágyakozott s engemet szegyenbe és bánatba ejtett. De sokkal jobb lett volna, ha te Murom megvétele után azonnal kibékülsz vala velem. Ítéld meg magad, vajjon melyikünkön volt a sor, hogy a másikat kérésével megelőzze? Ha van lelkiismereted s szívemet meg akarod nyugtatni, s nekem minden gyanakodás nélkül egy megbízott követ vagy pap által levelet akarsz küldeni,

úgy minden további késedelem nélkül megkaphatod birtokaidat, ismét visszaszerezheted magadnak szívemet, sőt még sokkal bensőbb barátságot létesíthetsz közöttünk, mint milyen annak előtte fennállott. Nem vagyok ellenséged s nem akartam véredet Starodúb alatt — hol Monomach és Szeptopolk Oléget ostrom alá fogták és megadásra kényszerítették: de, hogy tulajdon véreimet se kellessék ontanom, s ez legyen közös kívánsága a rokonoknak, ahhoz segítsen bennünket az Isten. Tsernigowból csak azért űztünk el, mert a pogány polowtzokkal, hazánk konok ellenségeivel szöveteztél: de azért mégis sajnálom, hogy ebben fivérem Szeptopolk tanácsát követtem. Te most Muromban uralkodsz, fiaim pedig nagyatyjuk tartományaiban. Volna-e kedved, őket is megölni? Isten látja lelkemet, hogy én hazámnak és fivéreimnek a legjobbat kívánom. Ezért veszítse el lelkének nyugalma az, ki közöttünk keresztények közt a békét nem óhajtja. Sem félelem, sem szükség nem kényszerítenek, hogy így szóljak hozzád, egyedül szívem és lelkiismeretem, mely kettő nekem a világon a legbecesebb.”

Oléget a levél tartalma nem hatotta meg s nem is változtatott szándékán, mely oda volt irányozva, hogy a harcot a novgorodi fejedelemmel tovább is folytassa. Msztiszláv 1095 tavaszán a körülményektől kényszerítve csakugyan fegyvert fogott Olég ellen s benyomult a tsernigowi területre. Majd a Klézma folyó mellett ütközetre került a dolog, mely az ármányos Olég vereségével végződött, ki futva menekült egyik városból a másikba és hiában keresett nyugtot és biztonságot. A szerencsétől eserből hagyott most ellenségében, a győzedelmes Msztiszlávban találta fel egyedüli barátját, ki a helyett, hogy győzelmét felhasználva teljesen tönkretette volna a mindig nyugtalan rokont, baráti jobbot nyújtott neki. „Szeptopolk és Wladimir,” ízené a földönfutóvá lett nyugtalankodónak, „nem akarnak kiűzni Oroszországból: én hű szószólód fogok lenni előttük. Maradj és kormányozd tovább országodat: csak légy végre józan és békülékeny.” S Msztiszláv csakugyan visszahívta seregeit Olég fejedelemségéből, kit nem sokára sikerült kibékítenie a nagyfejedelemmel is.

Most végre, s ez volt a legelső alkalom, ünnepélyes tanácskozássra gyűltek össze Oroszország fejedelmei a Dnjeper melletti Ljubetsben, egy nagy szőnyegen ülve folytak a

tanácskozások s a fejedelmek mindnyájan megegyeztek abban: hogy szüntelen viszálykodásaik által tönkremegy a haza, hogy végre elérkezett az idő, hogy dicső őseik emléke által buzdítva minden igyekezetüket oda irányozzák, hogy a közös ellenségek betörései ellen az országot megvédvén, hazájukat nagygyá és virágzóvá tegyék. A nevezetes tanácskozások középpontja és tulajdonképeni lelke Wladimir Monomach volt, ezen legbölesebbike az orosz fejedelmeknek, mint Karamsin mondja, ki önzetlensége és böles mértékletessége által ragyogó mintaképül tűnik fel ezen zordon időkben. S hogy a versengésnek és viszálykodásoknak állandóan vége szakadjon, Oroszország felosztására nézve a következő megállapodásokat hozta a kijewi gyűlés:

Szvetopolk továbbra is megmarad Kijew birtokában mint nagyfejedelem; Wladimir Monomach birtokába lép atyja hagyományának: Perejaszláwl, Szmolenszk, Rosztow, Szuszdál és Bjeloosero tartományokban; Olég, Dávid és Jaroszláv, mint Szvetoszláv fiai: Tsernigow, Rjezsán és Murom birtokába lépnek; Dávid Igorevits Wladimir örökös tartományképen kapja Wolhyniát; Rosztiszláv fiai: Wolodár és Waszilkó, Peremysl és Tereboyl városokat és kerületeket, melyeket annakelőtte már Wsewolod nekik szánt vala. Az egyezséggel mindnyájan meg valának elégedve s hűség jeléül mindnyájan megcsókolták a szent keresztet, mondván: „Az orosz birodalom legyen ezentúl mindnyájunk közös hazája, de ki felkel és fegyvert ragad testvére ellen, annak leveretésére és megbüntetésére mindnyájan szövetkezünk egymással.” A nép pedig tanúja volt e szép jelenetnek, s megáldá fejedelmeinek egyetértését.

De alig jött létre a sokat ígérő frigy, a testvéreket újból elválasztá egymástól egy gonosztett, mely még az orosz nemzet történetében is ritkítja párját s melyet az utókor is a legkeményebben elítél. Jaroszláv méltatlan unokája Dávid Igorevits volt az egyetértés megrontója s a vérlázító gaztett erkölcsi kezdeményezője. Ezen gaz röviddel a kijewi fejedelmi gyűlés bezárása után azon ármányos hírrel jelent meg Szvetopolk nagyfejedelem előtt, hogy Wladimir Monomach és Waszilkó élete és trónja ellen összeesküdtek; az első, hogy maga üljön a nagyfejedelemi székbe, az utóbbi, hogy Wladimir városának birtokába jusson. Óva inté Szvetopolkot az összeesküvők elől, kik, úgymond, a legnagyobb titokban

tartják ugyan gonosz tervöket, de el vannak határozva a legvégsőkre. A nagyfejedelem mélyen megrendült a váratlan veszély hallatára, mely őt testvérének végzetes sorsára emlékezteté, s csak nagyon nehezen tudott hitelt adni a rágalmazó sugalmazásának, ki azonban nem szűnt meg a veszélyt mint meglevőt és olyant tüntetni fel, mely gyors és kíméletlen cselekvést parancsol. „De való és igaz-e ezen vád,” kérdő kétkedve és töprengve Szvetopolk: „ha nem, s ha csak ármány és irigység bírt rá, úgy büntessen meg az Isten.” S Dávid elég vakmerő volt a nagyfejedelem aggodalmait egy ünnepélyes esküvel eloszlatni, miután kijelenté, hogy mindaddig, míg Waszilkó életben van, egyikök sem érezheti biztonságban magát. És Szvetopolk meggyőzve az áruló szavai által, megszegé a hűségi fogadalmat, melyet Kijewben tett vala!

Ezalatt Waszilkó semmi rosszat nem sejtve Kijew közélében haladott el s belépett a szent Mihályhoz címzett egyházba, hogy szokott imáját végezze; az éjjel a város falain kívül sátrában vala eltöltendő. Midőn Szvetopolk és Dávid érkezésének híret vették, meghívták őt, hogy töltené a következő szent Mihály napot, a nagyfejedelem nevenapját, a kijewi fejedelmi várban mint szívesen látott vendég. De Waszilkó, ki épen a lengyelek ellen készült támadásra, a meghívást megköszönve, nem fogadhatta el.

„Látod-e,” szolt Dávid Szvetopolkhoz, midőn Waszilkó tagadó izenetét hallá, „tulajdon fejedelemséged területén is csak megvetést tanúsít irányodban: hát még mit fog cselekedni, ha haza érkezik? Kétséget sem szenved, hogy Turow, Pinsk és más városok birtoka után eseng, melyek a te tulajdonodat képezik. Azért azt tanácsolom, fogasd őt el rögtön s add át nekem, nehogy később okod legyen megbánni, hogy nem követted jó tanácsomat.”

Szvetopolk erre még egy izenetet küldött Waszilkónak, melyben kéri, hogy látogatná meg őt, ha csak egy pillanatra is, hogy megölelhesse és kissé kibeszélhesse magát vele. És Waszilkó most nem késett a rokoni meghívásnak eleget tenni; lóra szállott, hogy a városba lovagoljon, midőn egy hű esatlós lélekszakadva jöve eléje és inté, hogy ne folytassa útját, hanem forduljon vissza, mert gaz ármány megsemmisítésén fáradozik. De Waszilkó nem vette komolyan a figyelmeztetést: „hiszen együtt esókoltuk meg a szent keresztet,”

mondá. „és esküt tevénk, hogy mint testvérek együtt fogunk élni és halni: nem akarom rokonaimat alaptalan gyanúsítással megsérteni:“ s azután keresztet vetvén magára, átlépte Kijew kapuját. Szwetopolk nyájasan fogadá vendégét a fejedelmi várakban s egy külön terembe vezeté, hol nemsokára egyedül hagyá Dáviddal. A gonosztevő könnyű beszélgetést kezd vele: majd egy titkos jelre előrohannak a nagyfejedelem testőrei kik Waszilkót nehéz bilincsekbe verik és börtönbe hurezolják. Éjjel elszállítják a szerencsétlent Bjelgorodba, hol másnap mindkét szemére megvakították s azután a wladimiri börtönbe záraték, hol éjjel-nappal két tisztt és harmincz fegyveres őrizte.

Midőn Wladimir Monomach a szörnyű hírt hallá, könnyekre fakadt s azonnal értesíté a többi fejedelmeket a gonosztetről. „Soha,“ így kiáltott fel fájdalmában a derék fejedelem, „hasonló gaztett Oroszországban nem követtetett vala el.“ Azután a következő izenetet küldé rokonainak: „Segítsünk a bajon rögtön, még mielőtt késő volna: fenyítsük meg a szörnyeteget, ki hazánkat így meggyalázta s testvérenek testvér ellen adott gyilkos tört a kezébe; mert ha nem fenyítjük meg, még több ártatlan vér fog folyni s mindnyájan gyilkosokká leszünk; Oroszország megsemmisül és idegenek tanyájává leend.“ S a nemes Monomachchal egy véleményen lévő fejedelmek egyesítették fegyvereseiket s azon erős elhatározással közeledének Kijew felé, hogy az esküszegőt szigorúan megbüntetik. Előre küldött követeik a következőleg szóltak Szwetopolkhoz: „Gonosztevő volt-e Waszilkó? S ha igen, miért nem vontad őt felelősségre közös ítélőszékünk előtt, miként aziránt már korábban megállapodtunk vala? S vajjon miben áll vétsége?“ Szwetopolk mentegetődni kezdett s azzal beszéle ki magát, hogy nem ő, hanem Dávid hajtotta végre Waszilkó megvakíttatását.

Másnap a szövetséges hadak megkezdék az átkelést a Dnjeperen, hogy Kijewet megszállják; a gyáva Szwetopolk menekülni akart, de a polgárok ellenszegültek ilyenén távozásának; azt tanácsolták neki, hogy forduljon inkább Wladimir Monomach nemes szívéhez, ki már annyiszor megbocsájtott tévedő rokonainak. A metropolita fényes egyházi kísérettel és Wsewolod özvegye, valamint számos előkelő kijewiek kimenének a szövetségesek táborába s az ősz metropolita a következő szavakat intézte a fejedelemhez:

„Nagylelkű fejedelmek! Ne daraboljátok szét hazátokat egy újabb és végzetes polgárháború által. Mily nagy erőmegfeszítésre vala szükségük apátoknak és nagyapátoknak, míg a birodalom nagyságát és biztonságát megalapították: ők idegen országokat foglaltak el, ti pedig saját hazátoknak veszedelmét akarjátok.“ „Úgy van, mi érdemetlenek vagyunk nagy őseinkre,“ válaszolt könnyes szemekkel és mély meghatottság közt Monomach, „mi megérdemeljük ezt a kemény szemrehányást.“ Azután megkötötték a béke a rokonok közt, Wladimir Monomach megbocsájtott Szwetopolknak, ki könnyenhivősége által tévútra engedé magát vezetetni; de egyszersmind kijelenté, miszerint Dávidot mint közös ellenségüket meg fogja büntetni.

Midőn Dávid a veszélyről értesült, mely őt fenyegeté, fondorkodó észszel akart a kelepezből kiszabadulni; egy megbízható szerzetest — Wassilynak nevezik az évkönyvek — hivatott magához, kit a következő izenettel illetve ajánlattal küldött Wladimirba, hol a szerencsétlen Waszilkó még mindig a börtön levegőjét szívtá: „Íme, Wladimir Monomach újból békét akar létrehozni a viszálykodó rokonok között, csak engemet — Dávidot — fenyeget haragja; azért kérve kérlek, küldj hozzá egy megbízottat és kérd meg őt, hogy bocsásson meg nekem is és hagyjon meg békében azon birtokban, melyet a kijewi fejedelmi gyűlésen kaptam. S ha ezt megteszed s kérésemet meghallgatod, azon esetben halálból neked engedem át a halicsi városok egyikét: Wsewolod, Sepól vagy Peremisl-t, azt, a melyiket magad választani fogod.“ S a jószívű Waszilkó meghallgatta a gonosztevő kérelmeit, nem is sejtván, hogy azon pillanatban, midőn őt közbenjárónak és szószólónak kérte fel, egy újabb tervvel foglalkozott, hogy miként veszítse őt el egészen. Ugyanis az volt a szándéka, hogy Waszilkót kiszabadítsa a wladimiri börtönből, de csak azért, hogy őt legveszedelmesebb ellenségeinek, a lengyeleknek kezébe adja, honnan bizonyára nem szabadul vala ki többé élve.

Wladimir Monomach nem mehetett Kijew alól rögtön Wladimirba, hogy szerencsétlen rokonának visszaadja szabadságát, valószínűleg azért, mert előbb a polowtzok támadását kelle visszavernie, kik felbátorítva a fejedelmek közti újabb viszály által, ismét átlépték az orosz határokat. Ez által felbátorítva, Dávid csakugyan végre akarta hajtani

ama szándokát, hogy Waszilkót a lengyelek kezébe adja. Most Rosztiszláv fia Wolodár vállalta magára a bosszú végrehajtását Dávidon; betört a halicsi tartományba s miután több várost kifosztogatott, az áruló hívei közül többeket kivégeztetett. Ez alatt Waszilkó visszanyervén szabadságát, Wladimir Monomach védelme alatt visszatért fejedelemségébe, hol azonban nem pihenhetett meg sokáig.

Szvetopolk, Dávid által mindig befolyásolva, avagy tulajdon rossz hajlamainak engedve, most sem tartotta meg a békét s nyíltan fegyverkezett Waszilkó ellen, kit Rosztiszláv fiai minden erőlyel támogattak. Midőn ütköztetve került a dolog, megjelent a világtalan Waszilkó is a harcmezőn s egy fészületet tartván kezében, így szólt Szvetopolkhoz, ki seregeinek élén épen jelt akart adni a támadásra: „Nézz ide, esküszegő, itt a megbosszúlónk! szemem világától már megfosztottál, s most életemet akarod elvenni? Itéljen tehát közöttünk a szent kereszt!“. . . . . Az ütközet kemény és véres vala, de a siker az igazság felé hajlott: Szvetopolk menekülve hagyta el a csatát, hogy újult erővel új támadást kockáztasson. Egyik fiát Jaroszlávot Magyarországra küldé, hogy ott zsoldos hadakat gyűjtsön, s ha lehetséges, Kálmán királyt szövetségre bírja. Rosztiszláv fiai nemes mérsékletükkel igyekeztek meggyőzni most is Szvetopolkot jóindulatukról; s anélkül, hogy győzelmük felhasználásával kijewi területre nyomultak volna, hadaikat nyugodtan táborba helyezték, bevárandók a történelmőket.

Ezalatt Szvetopolk fia Jaroszláv elérkezett Magyarországra és sikerült Kálmán királyt megnyernie. Azonban valószínű, miszerint az eszélyes Kálmán nem minden önző czél nélkül keveredett az orosz fejedelmek családi viszálykodásaiba, s hogy előtte Tsernigow meghódítása lebegett, miáltal Halics állandó megszerzéséhez is biztosabb kilátások nyíltak vala. A magyar király jelentékeny haderővel jött Oroszországba 1099-ben, melylyel csakhamar elárasztá a tsernigowi területet. Rosztiszláv fiai, kik erre a támadásra, úgy látszik, elkészülve nem valának, kénytelenek voltak seregeikkel visszahúzódní; Wolodár az erős Peremysl-be zárkózott, honnan azonban sűrű érintkezést folytatott a polowtzok fejedelmével Bonék-vel, kit végre sikerült rávennie, hogy a magyar királynak hadat izenvén, a szövetséges orosz fejedelmek pártjára

állott. Az orosz évkönyvek ezen háborúról sok, részben mesés dolgot beszélnek; e szerint a polowtz sereg csak 390 emberből állott volna, míg az áruló Dávid tábora csak 100 vitézt számlált. A polowtz vezér Bonék, ki ügyes jövőmondó hírében állott, egy sötét éjszakán kilovagolt a táborból s egy bizonyos távolságban ordítani kezdett, utánozván a vadon állatainak hangját; nemsokára hasonló hangok válaszoltak a pusztaságból, mire Bonék örvendő adta tudtára Dávidnak, hogy győzni fognak. S a babonának gyakran kedvez a szerencse, mondja Karamsin. Bonék felbátorítva vitézeit, három csapatra osztá, melyek közül az egyikét, ötven íjászt, egyik bajtársa Altunopa vezérlete alatt a magyar tábor megtámadására rendelé; s míg Dávidra bízta egy valamivel nagyobb csapat vezetését, maga, vitézeinek javával rejtekbe helyezkedék, hogy onnan az alkalmas pillanatban előtörhessen. Altunopa a távolban nagyszámú magyar vitézt vőn észre, kiknek vértete és sisakjai az épen felkelő nap sugarait tükrözték vissza, s kik sorakozva egy tágas térségen valának felállítva. Merészen közeledék az ellenséghez, s midőn annak nyílt sorai előtt állott, egy jelre mindnyájan kilövék nyilaikat; azután hátat fordítva vad futásnak eredének. A magyarok, ezt látva, utánok iramodnak, mire egyszerre előtör rejtekéből Bonék és hátulról támadja meg a magyar sereget. Most Altunopa is visszafordult. Dávid is előrontott csapatával, s midőn végre Wolodár is csatlakozott hozzájuk, elhagyva a peremysl-i erősséget, a harc kimenetele már nem vala kétséges. A magyarok, ilyen támadásra elkészülve nem lévén, zavarba jövének; mindenki saját életének megmentésére gondolt, számosan a Szán folyó hullámaiba vetették magukat, hogy úszva elérjék a túlsó partot, mi azonban csak kevésnek sikerült, s nagy volt azok száma, kik a folyóban lelték diestelen halálukat. A szövetségesek két napig üldözték az ellenséget egész a Kárpátok aljáig; maga Kálmán király is csak nehezen mentheté meg életét, miután — orosz források után — mintegy negyvenezer vitézének életével fizette meg a nem eléggé indokolt támadást; az elesettek közt volt vitéz testőrségének nagy része és számos zászlós úr. A magyar évkönyvek szerint a hadjárat szerencsétlen kimenetelét maga a király vigyázatlansága okozta, ki az özvegy Lanka, vagy talán helyesebben Janka fejedelennő könnyei által tévútra vezetteté magát, ki térdre borulván a király előtt, szerencsét-

len népe számára irgalomért esedezett: mialatt a polowtzok mindig közelebb jutottak a magyar táborhoz. Egy más helyütt az mondatik, hogy a magyarok nem lévén elkészülve az ellenség támadására, mély álomba merülének, midőn a polowtzok khánja a sötét éj őrve alatt a táborra tört s még mielőtt védelemről lehetett volna szó, számos vitézt leölt.

Hogy Kálmán királynak valóban Tsernigow elfoglalása lebegett szemei előtt az orosz kaland alkalmával, azt bizonyítja azon körülmény is, hogy táborában számos magasabb államhivatalnok, továbbá püspökök voltak jelen, kik az oroszokat kormányozni, illetve a katolikus egyház kebelébe felvenni lettek volna hivatva. Egyike a püspököknek — Kupánnak nevezik az évkönyvek — valószínűleg vitézül harezolva veszté el életét. Szvetopolk fia Jaroszláv Brest-be menekült, míg atyja a vereség hírére Kijewben mindent elkövetett, hogy a lakosság ingerült hangulatát lecsendesítse s azt újabb áldozatokra bírja. E közben Dávid Igorevits, felhasználva az általános zavart, megrohanja Wladimirt, hol Szvetopolk vitéz fia Msztiszláv nagy ügyességgel és bátorsággal vezette a védelmet. A jelentékeny erősség azon ponton állott, hogy megadja magát, miután egy kirohanás alkalmával a hős ifjú Msztiszláv egy nyíl által találva megöletett, s azért sürgősen segílyt kért Szvetopolktól, ki Putjéta vajdát rendelé Wladimir felmentésére, mi szerencsésen sikerült is; de midőn a magyarok híres legyőzője a polowtzk Bonék Dáviddal szövetekezett, a koczka csakhamar megfordult s az egész tartomány az áruló kezébe került, miután a nagyfejedelmi poszadnik, helytartó, is elűzeték Wladimirból.

Így dúlt tovább a polgárháború, mialatt a nép a legnagyobb inségben és nyomorban sinlett s az erkölcsök ijesztő módon elszilajodtak. Ilyen körülmények közt jött létre Kijew közelében 1100-ban egy újabb fejedelmi gyűlés, mely a szomorú állapotokat orvoslandó vala. Szvetopolk, Monomach és Szvetoszláv fiai újabb szövetséget kötöttek egymás közt, melyhez hozzájárulás végett Dávidot is meghívták, mi nem csekély békülékenység jelének tekinthető. Dávid nem tartá czélszerűnek a meghívást elutasítani s azért minden habozás nélkül megjelent. „Itt vagyok,” szolt a hűtlen büszkén, „mit kívántok tőlem? s ki az közületek, ki velem nincs megelégedve?” Mire Wladimir Monomach szokott jóságával ekképen válaszolt: „Nem mi vagyunk az

elégületlenek, hanem te, ki fejedelmi gyűlést óhajtottál magad is, hogy annak eléje terjeszthesd panaszaidat. S most együtt vagyunk; egy szőnyegen ülsz testvéreiddel, beszélj, ki közülünk és mivel sértett meg valaha az életben?” Dávid huzamosb ideig hallgatott, mire a többi fejedelmek lóra ülve félrevonulának, hogy bizalmasaikkal esendben tanácskozzanak. Miután végre kölesönös megállapodásra jöttek, megbízottjaik által a következő izenetet küldék Dávidnak: „Dávid fejedelem, hírül adjuk neked urunk akaratát és végső elhatározását. Wladimir területétől meg leszesz fosztva, mert te valál mindazon ellenségeskedéseknek és rémtetteknek az okozója, melyek a békét feldúlták, s melyek annakelőtte Oroszországban sohasem fordultak elő. De azért légy nyugodt és ne gondolj bosszúra. Busk városa tulajdonod marad: Szvetopolk még Dubro és Tsertorisk városokat is neked engedi át. Wladimir Monomach kétszáz griwnét fizet: ugyanannyit Olég és fivére.

Dávid, ki minden további ellentállás képtelenségét belátta s talán azért, mert a szövetséges polowtzok által is cserben hagyaték, elfogadta a felajánlott feltételeket s békét és barátságot fogadott rokonainak minden időkre. Szvetopolk fia Jaroszláv állandóan megmaradt Wladimir birtokában s Rosztiszláv derék fiai is némi habozás után bele-nyugodtak a fejedelmi gyűlés határozataiba. A szerencsétlen Waszilkó élethossziglan Trembowla urává lett.

Az egységes állameszme hiánya s az uralkodó család szüntelen viszálykodása lassankint annyira meglazították a fegyelmi kötelekeket fejedelem és alattvalók közt, hogy több helyütt nyílt zendülés támadt a fennálló rend ellenében, mely nem ritkán véres áldozatokat követelt. A novgorodiak, ezen gazdag és tekintélyes kalmárok, mindig sok gondot adtak azoknak, kiket ellenszenvükkel tüntettek ki. Szvetopolk hasztalan igyekezett őket fia számára hangolni, mindvégig makacsul ellentállottak, mígnem jelöltjük Msztiszláv végleges megválasztását szerencsésen keresztülvitték. A második fejedelmi összejövetelnek legjelentékenyebb következménye abban állott, hogy Szvetoszláv fiai ettől fogva még szorosabban esatlakozának Wladimir Monomachhoz, mi az egész országnak nagy hasznára szolgált.

A következő 1101 tavaszán újabb találkozója volt

len népe számára irgalomért esedezett: mialatt a polowtzok mindig közelebb jutottak a magyar táborhoz. Egy más helyütt az mondatik, hogy a magyarok nem lévén elkészülve az ellenség támadására, mély álomba merülének, midőn a polowtzok khánja a sötét éj őrve alatt a táborra tört s még mielőtt védelemről lehetett volna szó, számos vitézt leölt.

Hogy Kálmán királynak valóban Tsernigow elfoglalása lebegett szemei előtt az orosz kaland alkalmával, azt bizonyítja azon körülmény is, hogy táborában számos magasabb államhivatalnok, továbbá püspökök voltak jelen, kik az oroszokat kormányozni, illetve a katolikus egyház kebelébe felvenni lettek volna hivatva. Egyike a püspököknek — Kupámak nevezik az évkönyvek — valószínűleg vitézül harczolva veszté el életét. Szvetopolk fia Jaroszláv Brest-be menekült, míg atyja a vereség hírére Kijewben mindent elkövetett, hogy a lakosság ingerült hangulatát lecsendesítse s azt újabb áldozatokra bírja. E közben Dávid Igorevits, felhasználva az általános zavart, megrohanja Wladimirt, hol Szvetopolk vitéz fia Msztiszláv nagy ügyességgel és bátorsággal vezette a védelmet. A jelentékeny erősség azon ponton állott, hogy megadja magát, miután egy kirohanás alkalmával a hős ifjú Msztiszláv egy nyíl által találva megöletett, s azért sürgősen segílyt kért Szvetopolktól, ki Putjéta vajdát rendelé Wladimir felmentésére, mi szerencsésen sikerült is; de midőn a magyarok híres legyőzője a polowtzk Bonék Dáviddal szövetségelt, a koczka csakhamar megfordult s az egész tartomány az áruló kezébe került, miután a nagyfejedelmi poszadnik, helytartó, is elűzeték Wladimirből.

Így dúlt tovább a polgárháború, mialatt a nép a legnagyobb inségben és nyomorban sinlett s az erkölcsök ijesztő módon elszilajodtak. Ilyen körülmények közt jött létre Kijew közelében 1100-ban egy újabb fejedelmi gyűlés, mely a szomorú állapotokat orvoslandó vala. Szvetopolk, Monomach és Szvetoszláv fiai újabb szövetséget kötöttek egymás közt, melyhez hozzájárulás végett Dávidot is meghívták, mi nem csekély békülékenységgel jelelt tekinthető. Dávid nem tartá czélszerűnek a meghívást elutasítani s azért minden habozás nélkül megjelent. „Itt vagyok,” szölt a hűtlen büszkén. „mit kívántok tőlem? s ki az közületek, ki velem nincs megelégedve?” Mire Wladimir Monomach szokott jóságával ekképen válaszolt: „Nem mi vagyunk az

elégületlenek, hanem te, ki fejedelmi gyűlést óhajtottál magad is, hogy annak eléje terjeszthesd panaszaidat. S most együtt vagyunk: egy szőnyegen ülsz testvéreiddel, beszélj, ki közülünk és mivel sértett meg valaha az életben?” Dávid huzamosb ideig hallgatott, mire a többi fejedelmek lóra ülve félrevonulának, hogy bizalmasaikkal csendben tanácskozzanak. Miután végre kölesönös megállapodásra jöttek, megbízottjaik által a következő izenetet küldék Dávidnak: „Dávid fejedelem, hírül adjuk neked urunk akaratát és végső elhatározását. Wladimir területétől meg leszesz fosztva, mert te valál mindazon ellenségeskedéseknek és rémtetteknek az okozója, melyek a békét feldúlták, s melyek annakelőtte Oroszországban sohasem fordultak elő. De azért légy nyugodt és ne gondolj bosszúra. Busk városa tulajdonod marad; Szvetopolk még Dubro és Tsertorisk városokat is neked engedi át. Wladimir Monomach kétszáz griwnét fizet: ugyanannyit Olég és fivére.

Dávid, ki minden további ellentállás képtelenségét belátta s talán azért, mert a szövetséges polowtzok által is cserben hagyaték, elfogadta a felajánlott feltételeket s békét és barátságot fogadott rokonainak minden időkre. Szvetopolk fia Jaroszláv állandóan megmaradt Wladimir birtokában s Rosztiszláv derék fiai is némi habozás után bele-nyugodtak a fejedelmi gyűlés határozataiba. A szerencsétlen Waszilkó élethossziglan Trembowla urává lett.

Az egységes állameszme hiánya s az uralkodó család szüntelen viszázkodása lassankint annyira meglazították a fegyelmi kötelékeket fejedelem és alattvalók közt, hogy több helyütt nyílt zendülés támadt a fennálló rend ellenében, mely nem ritkán véres áldozatokat követelt. A novgorodiak, ezen gazdag és tekintélyes kalmárok, mindig sok gondot adtak azoknak, kiket ellenszenvükkel tüntettek ki. Szvetopolk hasztalan igyekezett őket fia számára hangolni, mindvégig makacsul ellentállottak, mígnem jelöltjük Msztiszláv végleges megválasztását szerencsésen keresztülvitték. A második fejedelmi összejövetelnek legjelentékenyebb következménye abban állott, hogy Szvetoszláv fiai ettől fogva még szorosabban esatlakozának Wladimir Monomachhoz, mi az egész országnak nagy hasznára szolgált.

A következő 1101 tavaszán újabb találkozója volt

Monomachnak Szvetopolkkal Kijew közelében. Egy sátorban ülve, mely a rétségen volt felállítva, tanácskozána a fejedelmek bojárjaikkal; arról volt szó, hogy a tavasz beálltával megindíttassék-e a hadjárat a polowtzok ellen, vagy nem? A nagyfejedelem bojárjai ezen évszakot nem tartották alkalmasnak az ellenségeskedések megkezdésére mert, ha a lovasság táborba száll, a földművelők nem képesek a lovak hiányában mezei munkáikat végezni. Wladimir Monomach esodálkozását fejezte ki a fölött, hogy vannak olyanok, kik a lovak sorsát jobban szívükön viselik, mint a haza sorsát; s a fejedelem beszéde csakhamar meggyőzte a tanácskozókat, kik egyhangulag kijelentették, miszerint készek az utolsó csepp vérüket feláldozni a haza és a nemzet békéjéért és állandó nyugalmaért.

Az egyesült erővel megindult hadjárat ezuttal csakugyan megtermé áldásos gyümölcseit; a polowtzok addig még sohasem tapasztalt vereséget szenvedtek, mely hosszú időre megmenté Oroszországot a rablótámadásoktól: és Monomach, a nemeslelkű hős, így kiáltott fel a csatamezőn: „Ezen dicső nap nagy ünnepet jelez hazánk történetében; a Mindenható megszabadítá Oroszországot legkonokabb ellenségétől, kik mind halva kerülnek el lábaink előtt; a vipera feje eltiportatott, s mi gazdagokká lettünk a zsákmányból, melyet a pogányoktól elvettünk!” Szvetopolk pedig a nagy nap emlékére újból felépítteté a Rossze melletti Jurjew városát, mely a polowtzok által elhamvztatott.

Még egy fényes hadjárat tevé emlékezetessé Szvetopolk uralkodásának utolsó éveit, egy győzelem, mely Oroszország déli határait nemcsak tovább kiterjeszté, hanem az egész birodalom biztonságát is nagy mértékben elősegítette; a polowtzok földjének nagy része most Oroszországhoz kapcsoltatott s ezen rabló nép minden időkre elveszté az országra nézve veszélyes jellegét; az 1111. évi márczius 19-én a Don mellett dőlt el az emlékezetes hadjárat sorsa, mely a testvéries összetartás fényes diadalának nevezhető.

A következő évben, 1112-ben, Szvetopolk nagyfejedelem meghalt; élete hosszú sora volt a végzetes háborúknak, melyek nem váltak mindig Oroszország javára; minden hibájával birt a gyenge uralkodóknak, gőgös és hajthatatlan volt a szerencsében, míg a balsors megpróbáltatásai alatt

hűtlen, hálátlan, gyanakvó és nem ritkán gyáva; egyedül Monomach böles nyugalma és változatlan hazafisága birt hatást gyakorolni különben makacs jellemére. Egyébiránt vallásos volt a túlságig és sohasem indult útra vagy háborúba, hogy az egyház áldását ne vitte volna magával. Özvegyére nagy kincseket hagyott, melyeket nem mindig tisztességes úton szerzett s melyekkel özvegye a templomokat és kolostorokat gazdagította. Ő volt az első nagyfejedelem, ki a zsidókat Kijewben megtűré, kik valószínűleg a tauriai félszigetről költöztek vala ide; egyébiránt Szvetopolk üzleti hajlamokkal is birt — mint többen a nyugati fejedelmek közül is — és kivált a só szállítása és a vele való kereskedelem által nagy kincseket halmozott össze. Leánya Szyszláva, Görbeszájú Boleszláv, Krimvonsty lengyel király neje volt. Második leányát Predszlávát Kálmán magyar király vette nőül, kit azonban kiesapongó életmódja miatt csakhamar visszaküldött az apai házhoz, hol később a trónkövetelő Borisot szülte.¹⁾ Szvetopolk uralkodása alatt alapíttatott a legelső nagyobb könyvtár Kijewben Dávid fia, a jámbor életéről ú. n. Szvejetosa azaz Szent által, ki a híres barlangkolostorban fejezte be életét. Ezen időben ünnepelték a novgorodiak Római Szent Antalt is, kinek a Wolchow partján jelöltették ki egy tágas terület kolostorépítéshez, mely ma is fennáll és egyike Oroszország legrégibb és leggazdagabb kolostorainak. Emlékezetes ezen nagyfejedelem uralkodásának idejében, hogy számosan az orosz előkelőségek közül, és pedig úgy egyháziak mint világiak, kezdenek Jeruzsálembe a szent sírhoz zarándokolni, mi bizonyára a keresztes háborúk természetes visszahatásának tulajdonítható, melyben tudvalevőleg az oroszok tényleg nem vettek részt.

Szvetopolk korával bezáródnak a derék Nestor évkönyvei is, melyek nyomán eddigelé leginkább haladtunk, és pedig az 1106-ik évvel, melyben egy jámbor 92 éves aggastyán haláláról tesz említést s kinek, mint mondja, legtöbbet köszönhetett évkönyveinek megírásánál.

Alig takarítottak el Szvetopolk Michail hamvai, Kijew előkelő polgárai nagy tanácskozásra gyűltek össze oly

¹⁾ Karamsin, II kötet 118. és 119. lapon, Predszláva férjét László vagy Miklósnak nevezi.

szándékból, hogy a legérdemesebbet és legbölesebbet a fejedelmek közül fogják urukká és orosz nagyfejedelemmé választani. A választás természetesen Wladimir Monomachra esett, ki oly sok és nagy érdemeket szerzett magának hazája körül. De midőn a jeles férfiút megválasztatásáról értesítették és meghívták Kijewbe, attól tartván, hogy ha azt elfogadja, Jaroszláv fiai új viszályt támasztanak az országban, a meghívást szerényen visszautasította. A kijewi polgárok azonban tudni sem akartak másról; s a bizonytalanság és izgatottság okozta, hogy a fővárosban fenyegető módon veszélyeztetve lett a rend és biztonság. Egy rakoncátlan tömeg megtámadta és kifosztogatta Putjata nevű ezredes házáét; majd vérszemét kapván megrohanta a zsidókat, kik a boldogult nagyfejedelemmel kiváló kegyben állottak. A békés polgárok, látva a féktelenkedő szenvedélyeket, nem alaptalanul attól tartottak, hogy nemsokára rájuk kerül a sor, ha a kisapongásoknak gát nem vettetik vala, s azért ismételve kérték Monomachot, hogy fogadná el a kijewi trónt, melyet neki a nemzet nevében a főváros polgárai egyhangulag felajánlottak. „Jőjj, és szabadíts meg bennünket a pórias tömeg dühétől; mentsd meg Szvetopolk özvegyének házáét, mindnyájunk házáit és a szentegyházakat és kolostorokat.” S Wladimir most már nem habozott; megjelent Kijewben, hol a nép rajongó örömmel fogadta, s hol megjelenésével nemsokára ismét helyreállott a rend és béke 1115. május havában.

Monomach egy nevezetes intézkedéssel vezette be országglását, melyért bizonyára nagy hála kötelezte alattvalóinak kivált azon részét, mely nem vala felettén megáldva földi javakkal. Úgy látszik, hogy az utolsó s kivált a zsidók ellen intézett forrongás oka Kijewben az uzsora volt, melyet a zsidók űzték, kik a csekély pénzforgalomra való tekintetből nagyon is felesigázták igényeiket s érzékenyen sanyargatták a megszorultakat. Hogy ezen bajon segítsen, Monomach Berestowba hívta meg a legelőkelőbb bojárokat és polgárokat tanácskozássra, mely alkalommal megállapítatott, hogy minden hitelező, ki adósától háromszor beszédte vala az ú. n. tertiális vagy harmadéves kamatokat, melyek a tőke összegének feleltek vala meg, követelését elveszítse. Ezen nevezetes törvény a Jaroszláv-féle gyűjteménybe — Ruszkaja Prawda — is felvétellett.

Ámbár a harcznak és vérontásnak ellensége, Monomach nem kerülte ki a háborút, hogy ha az a haza javára való tekintetből szükségesnek mutatkozott. Így az 1116. és 1123. évek közt ismételve harczban állott a Keleti tenger melléki livon és finn-estón törzsekkel, majd a Don vidéki bolgárokkal, kik a polowtzok örököseinek tekintvén magukat, veszélyeztették a határszéli részeket. Mindenütt diadalt arattak fegyverei, talán mert a vitézséggel a böles mérseketet párosította s mert a fegyvert azonnal letette, mihelyt a haza és becsület követeléseinek eleget tett.

Nemcsak hadi szerencséje, hanem kivált bölesesége híressé tette Monomachot úgy keleten, mint nyugaton, mondják az évkönyvek; híre bejárta a világot, nem csoda, ha a gyengülő görög császárság féltékenységét, majd félelmét idézte elő; s a császár az orosz rémület ismétlésétől tartva, jóeleve meg akarta engesztelni a veszedelmes szomszédot, a mi különben nem sikerült. A nagyfejedelelem Msztiszláv vezérlete alatt egy erős hadat indított Thrákiába, mely magát Konstantinápolyt is fenyegette. Komnen Elek császár, hogy a veszedelmet magáról és a birodalomról elhárítsa, nagy követséget küldött Kijewbe azon kérelemmel, hogy Wladimir hívja vissza Görögországból hadait; a követség többek között a következő értékes ajándékokat vitte magával, hogy könnyebben czélt érjen: egy feszületet, mely állítólag a szent kereszt fájából készült, Augusztus császár egy ivóserlegét carniából, Konstantin Monomach, Wladimir anyai nagybátyjának koronáját aranylánczezzal és rövid koronázási paláttal stb. Ezen ajándékokat Neophit, ephesusi metropolita nyújtotta át a nagyfejedelemmel, mely alkalommal őt a kijewi székesegyházban az oroszok czárjának vagy császárának koronázta.

A moszkvai fegyvertárban ma is láthatók a korona, a láncz, a birodalmi alma és a palást, melylyel az orosz császárok a koronázás napján díszítettnek, s melyek talán ugyanazok, melyek az évkönyvekben mint Komnen Elek ajándokai szerepelnek. Már a tizedik században gyakran kértek és kaptak császári jelvényeket a byzanci császároktól. Egyébiránt Monomach illetve Msztiszláv hadjárata Thrákia ellen, valamint Komnen Elek követsége Kijewbe nem bírnak elég hiteles alappal a történelemben, s maguk az orosz írók azt állítják, miszerint az oroszok utolsó támadása az

általunk is említett időben Nagy Wladimir alatt ment vala végbe.

Nemcsak kifelé, hanem az ország belsejében is megtudá őrizni Monomach a békét és a birodalom tekintélyét. A minszki fejedelmet, Gljeb-et, valamint a novgorodiakat is lecsendesíté, miután meggyőzte szigorú igazságszeretetről, melylyel a viszályos ügyben nagy erélylyel intézkedett. A hűmaradottakat megjutalmazta, míg a tévedetteket emberbaráti elnézéssel ítélte el.

Nehezebb helyzete vala Lengyel- és Magyarországgal szemben, hol az ellentétek élesebben nyilvánultak. Jaroszláv wladimiri fejedelem eltaszítá magától nejét s országát függetleníteni akarta a nagyfejedelemi fensőségtől. Midőn őt Monomach fővárosában ostrom alá fogta, titkon Lengyelországba szökött, hogy idegen segélylyel folytathassa a háborút nagybátyja ellen. Monomach erre a wladimiri fejedelemséget András nevű fiának adományozta oly kikötéssel, hogy azt Jaroszláv és a lengyelek ellen minden erélylyel megvédje. András benyomult Lengyelországba, hogy ekképen elejét vegye Wladimir pusztításának; s valóban, a lengyeleknek elég dolguk volt az ellenséget országukból kiszorítani, nehogy azt tulajdon földjére követni merték volna. Jaroszláv ilyen körülmények között István magyar királynál, Kálmán fiánál és örökösénél keresett segílyt.

István, hogy atyja vereségét, melyet az a Szán folyó mellett szenvedett, kiköszörölje, nem habozott Jaroszláv kívánságát teljesíteni s a esehekkel és lengyelekkel szövetségbe benyomult Oroszországba s az erős Wladimirt megszállotta, melyet Monomach fia András, bár kevés őrséggel, nagy erélylyel védelmezett.

Úgy látszott, mintha Wladimir menthetetlenül veszve lett volna; a büszke Jaroszláv a vár falai alá lovagolva, szenvedélyes haragjával fenyegette nemcsak Monomach fiát, hanem az egész várost, ha a védelmet folytatná. E pillanatban két ember lopódzék ki a fenyegetett városból s az út mellett elrejtőzött, melyen Jaroszlávnak elhaladnia kellett; s midőn az utóbbi a táborba visszatérendő, arra haladna, a két férfi gyorsan előront s Jaroszlávot leszúrja lováról, még mielőtt környezete a gázttat megakadályozhatta volna. A magyar-lengyel-eseh tábort Jaroszláv váratlan halála oly rémületbe ejtette, hogy senkisésem gondolt többé az ostrom

folytatására. István király táborában pedig számosan a főurak közül, kik a hadjáratlalt és annak czéljaival amúgy sem rokonszenveztek, hangosan követelték a hazatérést, s a király kénytelen vala elégületlen vitézeinek kívánságát teljesíteni.

Wladimir Monomach tizenhárom évig ült a nagyfejedelemi székbén, midőn 1125-ben 73 éves korában meghalt, halhatatlan dicsőséget szerzvéen magának úgy tiszta erkölselei, valamint fényes győzelmei által, melyeket Oroszország javára vívott vala, mondja róla az egykorú író. Az aggkor és súlyos betegségek nagyon megviselték, nyugodt megadással várta a halált, mely immár reá nézve szabaddulás volt. Jellemének alapvonását a tiszta, istenben megadó vallásosság képezte, az igazságszeretettel párosulva, melyet sohasem tévesztett szemei elől. Jellemzők ama intelmei, melyeket végrendeletképen hagyott fiaira s melyek úgy a kitünő férfiú gondolkozását, mint kivált azon idők felfogását világosan és érdekesen tárják fel előttünk. Álljon ezekből itt a következő: „Mindenekelőtt hálás köszönetet mondok a Mindenhatónak, hogy napjaimat ily hosszúira nyujtani kegyes vala. Ti pedig szeretett gyermekeim s mindazok, kik e soraimat olvasni fogjátok, figyeljete mindazokra, miket itt elmondandó vagyok. Ha pedig szívetek nem fogna mindent helyeselni, azért ne kárhoztassatok. Isteni félelem és emberi szeretet képezi minden erények alapkövét. Az úr nagy és az ő művei csodálatraméltók. Oh gyermekeim, dicsérjétek a Mindenhatót és szeressétek az embereket. Sem a bőjtölés, sem az elzárkozottság vagy szerzetesi magány nem tesz boldoggá, hanem egyedül az irgalmasság escelekedetei. Ne feledkezzetek meg soha a szegényekről; tápláljátok őket és gondoljátok meg, hogy minden kincs és vagyon Isten tulajdonát képezi, mely csak egy időre használatképen engedtetik át nekünk. Ne ássatok el kincseket a föld gyomrába, mert ez ellenkezik a kereszténység tanaival; legyetek apái az árváknak, szószólói az özvegyeknek s ne engedjétek meg az erősöknek, hogy a gyengéket elnyomják. . . . . Ha az esküt a szent kereszt megcsókolásával meg erősítettétek, úgy azt megszegni ne merészkedjete. . . . . Ne tápláljátok se szívetekben, se lelketekben büszkeséget, lebegjen mindig szemetek előtt, hogy porladozó lények vagyunk, ma az életé, holnap a síré. Kerüljétek a

hazugságot, bűjaságot és részegséget, melyek egyaránt meg-
rontják a testet és a lelket. Az öregeket tiszteljétek, mint ha
atyáitok, a fiatalokat, mint ha testvéreitek volnának.

A háztartásban nézzetek gondosan mindennek utánna,
s ne bízzátok házaiteket az idegenekre, nehogy asztalotok
a vendégek gúnyának legyen kitéve . . . . Tartományaitokban
ne tűrjétek, hogy a hivatalnokok a népet elnyomják; a hol
pedig megszálltok, adjatok a ház népének étket és italt.
Mindenekfelett tiszteljétek az idegent, legyen az előkelő
vagy közember, s nyújtsátok neki a legjobbat, mivel birtok.
. . . . Viszonozzátok nyájasan minden ember üdvözlését. . . .
Szeressétek feleségeiteket, de ne engedjétek nekik hatalmat
magatok felett . . . . Tanuljatok meg minden jót, minek
hasznát vehetitek; lássátok, atyám öt nyelvet beszélt, ámbár
sohasem járt hazánk határain kívül; ez az, mit rajtunk
az idegenek kiváltképen magasztalnak . . . . Bízátok mindig
és feltétlenül Istenben“ . . . .

Wladimir Monomach, azaz harczos, ki a keresztségben
Wassily — Vazul — nevet kapott, öt fiúgyermeket hagyott
maga után és a harmadik nejét özvegyen. Első neje Gyda,
az angol király Harald leánya volt. Leányai közül az első:
Szigmond norvég király, majd ennek halála után Erich
Edmond dán király neje volt; a második Szent Kanut, a
vend-obotrita király nejévé lön; a harmadik Elek herczeggel,
János görög császár fiával lépett házasságra.

Érdekes világot vetnek Nikita-Nikotasz metropolita
levelei és egyéb feljegyzései Monomach és korára, melyek
fontos és érdekes történelmi források értékével bírnak s
melyek egyike, kiváló vonatkozással a nagyfejedelemlre, a
következő sorokkal kezdődik: „Az ész a fejben lakó lélek
világos szeme“ . . . .

Tizenkettedik fejezet.

Msztiszláv 1125–1132. II. Jaropolk 1132–1139. Wsewolod Olgovits 1139–1146.

Msztiszláv. — Polowtz betörés. — Belső nyugtalanságok. — Haliesi bonyodalmak.
— Polotzki bonyodalmak. — A esüdök és eszthek meghódolása. — II. Jaropolk. —
Polgárháború. — Viszályok Novgorodban. — Haliesi állapotok. — Wladimirko. —
Wsewolod. — Andrej vagy Juraj fejedelem. — Novgorodi bonyodalmak. —
Wsewolod Lengyelországban. — Szövetség Wladimirko ellen. — A magyar király
Haliesban. — Berladnik János. — Kegyetlenségek. — Wsewolod halála és
jellemzése.

A nagyfejedelmi széket Msztiszláv Wladimirowits örö-
költe, egy uralkodó, ki ép úgy kitűnt vitézsége mint nagy-
lelkűsége által, ki atyjának erényeit vitte magával a trónra,
de ki túlságos elnézése következtében gyakran a gyengék
hibájába esett: nem ragaszkodott szigorral egyszer kimondott
szándékának kiviteléhez. Egyébiránt szerette hazáját s annak
nagysága volt rövid uralkodásának tulajdonképeni célja.
Fivérei a következő fejedelemségeket örökölték: Jaropolk
Perejeszlawl-t, Wetseszláv Turow-ot, András Wladimir-t és
György-Jurjew Szuszdál-t. Tulajdon fiai közül: Izeszláv,
Kurszk és Rosztiszláv Szmolenszk fejedelemségeket nyerték;
s úgy látszik, mintha mindnyájan meg lettek volna elégedve
Wladimir Monomach végső intézkedéseivel.

Mint mindig a nagyfejedelmi szék betöltésekor, a rabló
polowtzok most is kísérletet tettek Oroszország belsejébe
hatolni, ámbár utolsó nagy vereségük óta a Don mellékén
meg vala tövire erejük s csak a határszéleken voltak még
veszélyesek. Msztiszláv a nyugtalan szomszédok ellen
Jaropolkot, öcsesét rendelé, kinek tartománya leginkább
fenyegetve vala, s az utóbbi teljes mértékben megfelelt

feladatának s a rablókat nagy veszteséggel kergette vissza a határokon. Az 1127. évben új családi viszály kiegyenlítése foglalkoztatta a nagyfejedelmet. Wsewolod Olgovits elűzte nagybátyját Jaroszlávot a tsernigowi trónról, mely alkalommal a várost feldúlta és a lakosok közül többeket kivégeztetett. S a tartományából elűzött a nagyfejedelem védelme alá menekült, ki esküvel kötelezte magát, hogy rokonát visszahelyezi jogos örökségébe; s hogy ígéretét megtarthassa, kénytelen volt fegyvert ragadni Wsewolod Olgovits ellen. Az utóbbi, atyjának szerencsétlen példáját követve, behívta a polowtzokat, mi az egész polgárháborúnak még gyűlöletesebb színezetet adott. Msztiszláv megindult hadával, de még mielőtt a rokonok találkoztak volna, a polowtzoktól eserbén hagyatva, avagy önmagában nem bízva, Wsewolod békeajánlattal járult a nagyfejedelemhez. kit, hódolatot és engedelmisséget ígérve, arra kért, hogy hagyná őt meg Tsernigow birtokában, melyhez régibb jogai vannak, mint Jaroszlávnak. S a jóindulatú de gyenge Msztiszláv ingadozott, vajjon teljesítse-e ígéretét, melyet nagybátyjának adott, avagy fogadja el Wsewolod meghódolását, mi által a további polgárháborúnak eleje vétetnék. Wsewolod ismételt ajánlataira és kivált bojárjainak tanácsára. kiket Wsewolod gazdag ajándékokkal halmozott vala el, a nagyfejedelem végre a békebontó javára döntött, megszegvén így Jaroszlávnak adott esküjét. Msztiszláv mentségére fel kell említenünk, hogy még az egyház képviselői is Wsewolod pártján állottak, mondván: „Jobb, egy adott esküt megszegni, mint keresztény vért ontani.“

Jaroszláv várakozásaiban csalódva tért vissza Muomba. s Msztiszláv, hogy mulasztását legalább némileg jóvá tegye. a muromi és rjezsáni kettős tartományt részfejedelemséggé emelte s ily czímen adományozta Jaroszlávnak, ki azonban már két év múlva meghalálozván. az új fejedelemségeket fiaira hagyta.

Sokkal veszélyesebb belháború készült ezalatt Oroszország déli részeiben. Wolodár fiai: Wladimirko és Rosztiszláv még Monomach életében éles viszálykodásban éltek egymással; egyik a másikat akarta megfosztani örökségétől, hogy így az egészet egyedül birhassa; s hogy a testvérháború még rútabb jelleget öltön, Waszilko, a megvakított wladimiri fejedelem fiai, János és Gergely is Rosz-

tiszláv pártjára állottak, hová a viszály kiegyenlítésének szándékából maga a nagyfejedelem is csatlakozott. De minden kísérlet, a viszályt békés úton elintézni, hajótörést szenvedett Wladimirko makacsságán, ki Magyarországba ment, hogy magának István királyban védelmezőt és szövetségest keressen. Távollétében Rosztiszláv az erős Szvenigorod-ot vevé ostrom alá, de melyet a magyar és orosz őrség oly vitézül védelmezett, hogy szándékával kénytelen volt felhagyni. Miután Magyarországból a várt segély nem érkezett meg, másrésről pedig a nagyfejedelem minden tekintélyét és befolyását érvényesíté, hogy a béke helyreálljon, Wladimirko kénytelen volt Msztiszláv határozata előtt meghajolni, s így a polgárháború azzal ért véget, hogy úgy Wladimirko mint Rosztiszláv megtartották örökölt tartományukat.

A legnevezetesebb esemény Msztiszláv rövid uralkodása alatt a polotzki fejedelmek bukása volt. Mint már láttuk, Polotzk a norman Rogwold ideje óta mindig függetlenség után törekedett, s ha időnkint elismerte a nagyfejedelem fensőségét, ez inkább elmélet volt, mert a polotzki fejedelmet csak nagyon ritkán látjuk a kijewi nagyfejedelem oldala mellett, midőn az orosz nemzet érdekeiről volt szó. Msztiszláv azért komolyan el volt határozva, Polotzk ezen különállását megszüntetni s a többi részfejedelemségekkel egyenlő rangba helyezni. Ily czélból fegyver alá szólítá fiait és a többi fejedelmeket, hogy annál nyomatékosabban léphessen fel: a támadásnak egy napon kelle minden oldalról megtörténnie. Az 1129. ápril első napjaiban már Borisztow előtt állott a minski területen Wsewolod Olgovits, a nagyfejedelem egyik legerősebb támasza, Izeszláv pedig majdnem ugyanazon napon rohammal vette meg Logosk erősségét, honnan Izeszláv város alá sietett, melyet e pillanatban a főhad. élén a nagyfejedelemmel, megszállott vala. Boris Wseszlavits és fia Bretsiszláv mindent elkövettek függetlenségük megmentésére, de eredménytelenül. A túlnyomó erő és összefartás, mely ezuttal az egész vállalatot átlengé, előre biztosítani látszék a győzelmet. Egyik város és erősség a másik után nyitá meg kapuit a nagyfejedelem előtt, ki eszélyes mértékletességgel nyerte meg a polgárok rokonszenvét; ámbár katonáinak vad féktelenkedését nem tudta mindig megakadályozni. S miután Polotzk és Minszk feltétlenül kijelenté

meghódolását, Msztiszláv Rogwold kezén hagyván a polotzki részfejedelemséget, haza vezette seregeit. Azonban valószínűleg a nyugtalanságok megújulásától tartván, Msztiszláv két év múlva végképen száműzte Rognjeda utódait a polowtzi fejedelemségből, melyet fiának Izeszlávnak adományozott. Wseszláv fiai: Dávid, Rosztiszláv, Szwetoszláv: unokatestvére: Waszilkó és János, Rogwold fiai, népeikkel és gyermekeikkel együtt három hajón Konstantinápolyba küldettek.

A következő 1130. és 1131. években az orosz fejedelem hadait a csúdok és az eszthek ellen látjuk harczolni, míg a nagyfejedelem maga Lithvániával érezte fegyverének súlyát, honnan a hadjárat sikeres befejezése után gazdag zsákmánnyal tért vala vissza Kijewbe. Azonban nem sokára hazaérkezése után, 1132. ápril közepén, Msztiszláv 56 éves korában meghalt, az országot rendben és biztonsággal hagyva maga után. Msztiszláv nem volt rendkívüli tehetségekkel megáldva, de józan és előrelátó volt, ki a nagyfejedelmi méltóságot erővel és tekintéllyel tudta képviselni, s ki sohasem hagyta büntetlenül azokat, kik a haza békéjét könnyelműen megzavarták; alaposan értette a kormányzás mesterségét s rendet tudott tartani országának belsejében. Második nejétől, egy előkelő novgorodi polgár leányától két fia: Szwetopolk és Wladimir, maradt, leányai közül egyik, Wsewolod, Olgowits tsernigowi fejedelem neje volt. Több fia maradt azonfelül első házasságából is.

Említésre méltó, miszerint a legrégibb eredeti orosz oklevél, mely eddigelé ismeretes, Msztiszláv idejéből való. Msztiszláv erélye és rendszeretete féken tartá a különérdekek utáni törekvéseket, böles mérséklete tiszteletet parancsolt azoknak is, kik elégtelenségüknek szerettek volna egy vagy más alakban kifejezést adni. De alig húnyta le szeméit Monomach derék fia, a rendetlenség, a békétlenkedés azonnal kitört a birodalom különböző részeiben.

A bojárok és polgárok Kijewben egyhangulag Wladimir fiát II. Jaropolkot kiáltották ki nagyfejedelemnek s felkérték, miszerint jönné mielőbb a fővárosba. Jaropolk a meghívást elfogadta s Perejeszlawl-t a fennálló családi szerződés értelmében átengedte Msztiszláv fiának Wsewolodnak. Azonban alig foglalta el az utóbbi székhelyét, nagybátyja Wladimirovits György máris kiűzte onnan, ki Andrással főleg azért fogott fegyvert Wsewolod ellen, mert nem ok

nélkül attól tartott, hogy Jaropolk őt fogja kijelölni utódjául a kijewi trónra. A nagyfejedelemnek sikerült ugyan Wladimirovits Györgyöt rábírni, hogy űrítse ki Perejeszlawl-t de csak azért, hogy azt most egy másik unokatestvérének Msztiszlávits Izeszláv polotzki fejedelemnek engedje át. Ezen következetlenség nagy kárára vált az országnak, mert Ladoga, Novgorod és Pskow, melyek egy területet képeztek, most vonakodtak Wsewolodot elismerni uruknak, „esküd ellenére, hogy velünk fogsz élni és halni, egy másik fejedelemség után vágyodál: menj tehát,” mondanak a megsértett novgorodiak, és Wsewolodnak nem maradt más hátra, mint ezt a tanácsot megfogadni. A polotzkiak, felhasználván a mindinkább növekedő belzavart, elűzték Izeszláv fivérét Szwetopolkot, s visszahíván a konstantinápolyi száműzetésből Rogwoldovits Waszilkót kiáltották ki fejedelmüknek.

Ezzel azonban a zavarok még korántsem értek véget. Jaropolk nem tudott sem fivéreivel, sem rokonaival megállapodásra jönni, s a változásokkal járó rendetlenségek mindig sűrűbbek, mindig bonyolódottabbak lettek. Novgorod, Szuszdál, Turow és Perejeszlawl egymásután fellázadtak: hiába vetette magát közbe Michail kijewi metropolita egész tekintélyével, a belzavarok inkább növekedtek, semhogy élükből veszítettek volna. Legmakacsabban ellentállottak a béketörekvéseknek a novgorodiak, kik tél derekán kimondhatatlan szenvedések és nélkülözések közt folytatták a harczot, melynek sorsa a Sdánow hegy melletti véres ütközetben dűlt el 1136. január 26-án, s melyben a nagyfejedelem és pártja győzött.

Míg a polgárháború az ország belsejében dűlt, Oroszország déli része nem kevésbé véres jelenetek színhelye vala, hol Olég és Msztiszláv fiai ragadtak fegyvert egymás és a nagyfejedelem fensősége ellen. A harcz az ország ezen részében csak akkor ért véget, midőn Jaropolk nagyfejedelem maga ajánlá fel a békét a fensősége ellen felzendült rokonoknak, még pedig olyan árért, mely saját tekintélyét nem kis mértékben csorbítá.

Novgorodban a viszály tovább folyt és mindinkább elmérgesedett, úgy hogy a polgárok, miután Ladoga és Pskow lakosait is meghívták, egy közös gyűlésben Wsewolodot a fejedelemségtől megfosztván, száműzték. A novgorodiak ezen erőszakos lépéseket a következőkkel indokolták: „1. Wsewolod a szegény sorsú embereket nem

részesíté kellő védelemben; nem szereti alattvalóit s csak mulatságokon, kutyákon és sólymokon jár az esze. 2. Nem elégedvén meg Novgoroddal, Perejeszlawl birtoka után vágyodék. 3. A sdánowhegyi ütközetben ő volt az első, ki az ellenségnek hátat fordított. 4. Állhatatlan minden tetteiben: s hol a tsernigowi fejedelemmel tart, hol pedig annak ellenségeivel. Nem lehet tagadni, hogy ezen vádak többnyire alaposak valának, esakhogy a felhozott hibák közösek valának majdnem minden fejedelemmel az orosz történelem ezen zilált korszakában. Wsewolod nevével és gyermekeivel a püspöki lakban talált menhelyet a zajongó tömeg ellenében s szabadságát csak akkor nyerte vissza, midőn a nép által választott fejedelelem Olgovits Szvetoszláv trónját elfoglalta. Wsewolod azután Kijewbe ment, hol Jaropolk barátságosan fogadta s biztos menedékhelyet jelölt ki számára; mígnem a nép változékonysága és szeszélyesége újból a tettek színhelyére szólította.

Alig hagyta el ugyanis Wsewolod Novgorodot, midőn a száműzött fejedelelem pártja új erővel lépett fel érdekében; maga a helytartó — posszádnik — is mellette nyilatkozott. De Wsewolodnak legerősebb pártja volt Pskow-ban, mely most egyenesen a fejedelelem visszahívása mellett munkálkodott és pedig nagy buzgósággal. Wsewolod alig értesült a hangulat kedvező fordulatáról, midőn már útban volt elvesztett fejedelemsége felé; minthogy azonban Novgorodban nem tudott többséghez jutni, Pskowba ment, mely őt tárt karokkal fogadta. Nemsokára újabb szakadás állott be, mert Pskow elszakadván Novgorodtól, egy időre külön részfejedelemséggé alakult Wsewolod kormánya alatt.

A novgorodiak ingatagsága és megbízhatatlansága mellett tanúskodik, miszerint új fejedelmükkel sem fértek meg, s már röviddel megválasztatása után, megindultak a zavarok a nyugtalan városban. Szvetoszláv nem bírt elég erélylyel, hogy a nyugtalankodókat fékezni tudta volna, kik a józanabb hangulat fölé kerekedvén, a fejedelmet esúfosan kiűzték a városból, miután első bojárjait és nejét a Szent Borbáláról nevezett kolostorban szigorú őrizet alá helyezték; s Rosztiszlávot, Monomach unokáját hívták meg a fejedelmi székbe. A megalázott és családjától erőszakosan elválasztott fejedelmet útközben elfogták a szmolenszkiek s a szmedia-i kolostorba zárták.

II. Jaropolk utolsó műve jó emléket biztosított számára nemzetének történelmében. Hogy a déloroszországi polgárháborúnak véget vessen, saját elhatározásából békét ajánlott elégületlen rokonainak, még pedig tulajdon hatalmának és tekintélyének árán, mi bizonyára nagyobb gyengeségről mint erényről tanúskodik; azonban ez inkább megegyezett békés természetével. Miután a béke, a szent kereszt szokásos megcsókolása és a kölcsönös ajándékok kicserélése által szentesítést nyert, Jaropolk visszatért Kijewbe, hol nemsokára meghalt 1139-ben. Az évkönyvek II. Jaropolkot erényes uralkodónak nevezik, de ki előtt Karamsin szerint ismeretlen volt, hogy miben áll egy uralkodó valódi terénye. Alatta vette kezdetét ama engesztelhetetlen gyűlölet Wladimir Monomach és Szvetoszlávits Olég utódai között, mely száz évig tartott és oly sok szerencsétlenséget hozott Oroszországra.

Wolodár fia, a nagyravágyó Wladimirko, ezen időben az orosz szomszédságban elterülő halicsi fejedelemséget bírta, hol a Dnyeszter melletti fővárosát minden támadás ellen megerősíteni igyekezett. Wladimirko nem volt barátja a lengyeleknek, kik atyját árulás útján ejtették annak idején hatalmukba s minden alkalmat megragadott, hogy rajtuk bosszút álljon. Most is azon gondolattal foglalkozott, miként ejthetné törbe Boleszláv lengyel királyt. Állítólag egy magyar előkelő — Boris-nak nevezik a lengyel évkönyvek — Boleszláv szolgálatába állott és Vizlitza várának megvédésével vala megbízva. Wladimirko, ki már többszörös szövetségben állott a magyar udvarral, ezen viszonyát felhasználandó rávette Borisot, hogy ez urát elárulja. Wladimirko ennek folytán az egész halicsi terület birtokába jutott s az állítólagos magyart gazdagon megjutalmazta arannyal és számos kitüntetésekkel, de utóbb megvakíttatá és férfiaságától megfosztatá mondván: „Nem szabad, hogy szörnyetegek gyermekeket nemzzenek, kik hozzájuk hasonlókká váljanak!“¹⁾ Csakhogy Boleszláv nem nézte nyugodtan birodalmának megcsónkítását; s habár Halicsot egyelőre visszafoglalni nem tudta, a szerencsétlen országot tűzzel-vassal pusztította.

Wladimirko, mint a trónkövetelő Boris szövetségese, részt vett a II. Béla magyar király elleni hadjáratban is.

¹⁾ Karamsin, II. kötet, 155. lap.

Boris, anyja hazájában neveltetvén, jogát a magyar trónra a fegyver segélyével akarta kivívni. Magyarországot orosz hadak élén támadta meg, mely alkalommal még a lengyelek is segítségére valának. Azonban a döntő ütközetből gyáván megfutamodott, mi által magyar párthíveinek rokonszenvét is elvesztette, s majd a német császár védelmét: majd VII. Lajos francia király segélyét keresve, hontalanul bujdosott, mígnem diestelen életét idegen földön fejezte be. Boris fia, az ifjabb Kálmán, kiváló vitézségéről híres, később a görög császárok szolgálatában állott s mint Cilicia katonai parancsnoka sok érdemet szerzett magának ezen tartomány körül.

II. Jaropolk halálával nem értek véget Oroszországban a belzavarok, melyek immár állandó jelleggel bírtak. Wetseszláv perejeszlavl-i fejedelem alig értesült Jaropolk haláláról, midőn Kijewbe sietett, hogy a megürült trónt magának biztosítsa. A kijewi polgárság, élén a metropolitával, barátságosan fogadá, habár határozott ígéretet egyelőre nem nyújtott neki. Ezalatt Olgovits Wsewolod sem késedelmeskedett, s rögtön Jaropolk halála után Wysegorodba népes nemzetgyűlést hívott össze, hogy általa a nagyfejedelmi szék betöltésének kérdését a szokásos módon elintézzék. Midőn erről Wetseszláv értesült, elvesztvén bátorságát, a következő izenetet küldé Wysegorodba Wsewolodnak: „Én nem vagyok trónrabló; s ha te atyáink szerződését nem fogadod el mint szent törvényt, ám jőjj Kijewbe s vedd át az uralkodást, én nyugodtan távozom Turowba.” Wsewolod csakugyan megjelent Kijewben, melyet röviddel előbb versenytársa elhagyott s akadálytalanul elfoglalta a trónt, mely alkalommal az egyházi és világi nagyoknak fényes lakomát adott, a szegényeket is megvendégelvén borral, mézszeszszel és hússal: s a templomok és kolostorok számára gazdag alapítványokat tett. Hogy magát mindjárt uralkodásának elején részrehajlatlannak bizonyítsa, a tsernigowi fejedelemséget, öcsese Igor nem kis bosszúságára, Dávid fiának Wladimirknak adományozta.

Wsewolodnak úgy látszik őszinte szándéka volt, Monomach fiaival és unokáival békében élni; ezek azonban, kik nagybátyjukat feltolakodottnak tekintették, nem valának hasonló békés szellemtől áthatva, s leplezetlenül kijelentették, miszerint meg akarják őt buktatni. Alig értesült erről az

új nagyfejedelem, midőn el volt határozva, az elégtelenekeket fejedelemségeiktől megfosztani; s ily czélból Msztiszlávits Izeszláv ellen küldé seregét, bizalmas vajdája vezérlete alatt. Azonban ezen sereg csúfosan kitért az ütközet elől s nem kis mértékben volt ártalmára a nagyfejedelem tekintélyének; minek folytán most Wsewolod maga állott a hadsereg élére, melyet Andrej fejedelem ellen vezetett, míg Davidovits Izeszlávot és a halicsi fejedelmet a turovi és wladimiri területekre rendelé.

Andrej fejedelem a harcban edzett és tapasztalt férfiú volt, ki most sem ijedt meg az övénél jóval számosabb ellenséges hadtól és semmi szándékot sem árult el, hogy atyai örökségét oly könnyen eszerben hagyja. Wsewolod a Dnjeper partjain táborozott és parancsot adott Szvetoszlávnak, hogy szorítsa ki Andrejt megerősített állásából; de Monomach vitéz fia résen állott s nagy veszteséggel verte vissza a támadást, melynek hatása alatt Wsewolod hajlandónak mutatkozott a béke megkötésére. Az évkönyvek mint szép vonást jegyezték fel a nagyfejedelemről, hogy egy nagy tűzvészt, mely Perejeszlavl falai között dühöngött, nem használt fel, holott az általános zavar és rémülés közepette könnyen birtokába ejthette volna a várost. A két rokon most kibékült és együtt utazott Malotin-ba, hogy az ottani polowtz khánnal szövetséget kötven, a többi lázadókkal annál könnyebben végezessen.

Ezalatt Wladimirkó halicsi fejedelem és Waszilkovits János sternigowi fejedelem fivére Turow tartományt lepték el hadaikkal, melyet a derék Msztiszlávits Izeszláv vitézül védelmezett. Azonban a férfias ellenfelek, mintha egymás vitézségét tisztelni akarták volna, itt is kibékültek a csatamezőn; s ezt a kibékülést a nagyfejedelem nemcsak jóváhagyta, hanem maga is hozzájárult, azon nemes szándéktól áthatva, hogy a polgárháborúnak véget vetendő, visszaadja a békét a szerencsétlen országnak.

Még Wladimirovits György volt hátra Szuszdál fejedelem ki Wsewolodot elismerni vonakodott. Ez Szmolenszk körül táborozván, felhívta a novgorodiakat, hogy csatlakoznának hozzá. Wsewolod megbuktatására. Rosztiszláv, a fiatal novgorodi fejedelem, hasztalan igyekezett a polgárokat e csatlakozásra rábírni; a kalmár nép nem akart tudni semmit a dologról, melyből haszon nem kínálkozott. A novgorodiak,

úgymond Karamsin, többet törődtek az üzleti haszonnal, mint fejedelmük becsületével. A novgorodiak régóta elkényeztetve gazdagságuk által csak névleg engedelmeskedtek fejedelmeknek, kiket megválasztottak és ismét letettek, ha velök állandóan rokonszenvezni nem tudtak vagy nem akartak. Ezen ép oly jogtalan, mint helytelen eljárásnak nem maradhatának el következményei. Mialatt a nagyfejedelmek védelmét megszerezni elmulasztották, kereskedelmi összeköttetések is jelentékeny kárt szenvedtek: a tartomány személy- és vagyonbiztonság felett senkisésem őrködött komolyan, úgy hogy nemsokára senki sem volt, ki Novgorodba árukat vagy gabonát szállított volna: kereskedői pedig a különböző orosz városok börtöneiben sínletek. S a kereskedelmi köztársaság ábrándjaival nagyra nőtt novgorodiak még most sem akartak egy törvényes rendszer előtt meghajolni, mely nemesak nyugalmat és biztonságot hanem anyagi előnyöket biztosított számukra. A tapasztalás és kényszer azonban nemsokára józanabb ösvényre terelte a kereskedő nép gondolkozását.

Alig hogy a béke az országban némileg helyreállott, Wsewolod Lengyelország megtámadását tűzte ki magának feladatul; mely már annyiszor beavatkozott Oroszország ügyeibe s melylyel, mint a nagyfejedelem vélekedék, végre le kelle számolnia. Fiát Szvetoszlávot bízta meg a vállalat kivitelével, hozzá csatlakoztak Dávidovits Iezsláv és a halicsi Wladimirko: az utóbbinak személyes okai is lévén a lengyelekre neheztelni. Boleszláv lengyel királylyal meghasonulásban élt Wladiszláv lengyel herezeg, ki Wsewolod leányát bírta nőül s így az oroszok szövetségeseire találtak az elégtelenségekben. Szvetosztáv több sikert aratott a lengyelek felett; de katonáinak kielégíthetetlen kapzsisága okozta, hogy a vállalatnak nagyobb politikai eredménye nem vala. Az oroszok ezúttal is gyűlöletessé tévék magukat szomszédaik szemében, s Lengyelországból nemesak gazdag hadizsákmányt, hanem számos előkelő foglyot vittek magukkal.

Msztiszlávits Iezsláv, ezen kipróbált híve Wsewolodnak, azon jóakaró tervvel foglalkozott, miszerint a nagyfejedelmet kibékíti nagybátyjával Wladimirovits György szuszdái fejedelemmel. Azonban a két férfiú oly mereven eltérő jellemmel bírt, oly hajthatatlan volt ellenszenvében, hogy Iezsláv legjobb szándéka hajótörést szenvedett. A tervezett személyes

összejövetel létrejött ugyan, de a fejedelmek mint ellenségek váltak el, mely körülmény sok szerencsétlenséget hozott a következő időkben Oroszországra. Ezen összejövetel alkalmával találkozott Iezsláv fivérével Rosztiszlávval is Szmolenszkben s résztvett a novgorodi fejedelem Szvetoszláv menyegzőjén. Szvetoszláv végre kibékült a novgorodiakkal, avagy talán helyesebben, az utóbbiak fejedelmükkel, mi mindkettőnek előnyére vált.

A novgorodiak kereskedelme virágzásának fénykorához közeledett; kereskedő hajói messze tengereket jártak be s megrakodva a külföld kincseivel tértek vissza Oroszországba. Nemesak nagyszámú kereskedő, hanem hadihajók felett is rendelkeztek, melyekkel az 1142. évben megsemmisítették a svéd király tengerhadát, ki hatvan vitorlával indult ki, melyen egy püspök is volt, a kalózság nem nemes, de jövedelmező vállalatára. A finneket pedig, kik elég merészek valának a Ladoga vidékét pusztítani, mely Novgoroddal szövetséges viszonyban állott, adófizetőiké tették.

Hogy az örökös ellenségeskedésnek Rogneda és Nagy Jaroszláv utódai között véget vessen, az eszélyes Wsewolod fiát, az ifjú Szvetoszlávot, eljegyzé Waszilko polotzki fejedelem leányával; míg Msztiszlávits Iezsláv a maga leányát Borisovits Rogwolodnak — Ragwald — adta nőül; mely alkalommal nagy nászlakomára hívta meg a kijewi bojárokat. A lakmározás és mulatságok közepette azonban a fejedelmek államügyekről is tanácskoztak, mi Wsewolod gyakorlati üzletiességéről tanúskodik. A nagyfejedelem ugyanis szövetségre hívta fel a jelenlevőket a gőgös Wladimirko ellen, ki öcsese Rosztiszláv halála után magát egész Halics urává tette, sőt Wsewolod fiát is ki akará üzni Wladimirból, s ki a nagyfejedelemnek az u. n. kereszt- vagy eskülevelet — Gramota Kresztaja — mely a békeokmány jellegével bírt, visszaküldé, mi a hadi izenettel egyértelmű vala. S a jelenlevő fejedelmek mind egyetértettek Wsewoloddal, hogy az erőszakoskodót keményen meg kell fenyeíteni. Nem is maradt a dolog a pusztá szónál, mindnyájan összegyűjték seregeiket, melyekhez csatlakozott Nerewin nowgorodi vajda és Wladiszláv lengyel herezeg is, kiknek külön okuk is volt Wladimirkoval leszámolni.

Alig hallá Wladimirko a fenyegető hírt, midőn régi szövetségeseinél, a magyaroknál keresett ezúttal is segílyt.

II. Géza király nagybátyját, a bánt, valószínűleg Belust küldte a halicsi fejedelem segélyére. Nemsokára szemben állottak egymással az ellenséges hadak, melyeket a Szeret folyó választott el egymástól. Wsewolod mindenütt egy alkalmas gázló vagy átjáró után kutatott, mialatt Wladimirko nagy figyelemmel kísérte minden mozdulatát, s hetednapon egy hegyen állapotodott meg, hogy a nagyfejedelem támadását bevárja. Azonban Wsewolod kerülte a döntő ütközetet, miután az ellenséget felette erős állásban találta, honnan őt kiesahni hiába igyekezett. Időközben Davidovics Izeszláv egy csapat bérelt polowtztzal megvette Usicza és Mikulin erősségeket, sőt magát Halicsot fenyegetvén, közeledék Szvenigorodhoz az ország főerősségéhez. Wladimirko kémkedő szemekkel kísértvén Wsewolod minden mozdulatát csakhamar észrevette, hogy az ellenségnek sikerült állását megkerülnie, úgy, hogy el vala vágva Peremysl és Halicsból, s nem maradt más hátra, mint a kedvezőtlen körülmények között a csatát elfogadni, vagy magát megadni. Wladimirko bajtársait most egyszerre elhagyta a bátorság. „Mi itt állunk vesztegelve,” mondák a bojárok „s az ellenség ez alatt elfoglalhatja a fővárost, és fogságba hurezolhatja feleségeinket és gyermekeinket.”

Wladimirko a kedvezőtlen körülmények között nem akart mindent kockára tenni, és békeajánlatokat tett Wsewolodnak, ki azokat nem utasította vissza. Még azon napon személyesen találkoztak s megölelvén egymást rokoni szeretetet és békét fogadának egymásnak. Wladimirko 1200 grivne ezüstöt fizetett hadikárpótlás czímén a nagyfejedelemnek, ki ezen összeget kiosztván a szövetséges fejedelmek közt, visszatért Kijewbe; ezzel a hadjárat véget ért, miután Wsewolod megmutatta, hogy ért ugyan a háborúhoz, de a hadi szerencsét felhasználni nem tudja.¹⁾

A béke azonban most sem volt tartós a szerencsétlen országban. Wladimirko fivére Rosztiszláv egy fiút hagyott hátra, kit az évkönyvek Jan vagy Jánosnak neveznek Berladnik melléknévvel, a Szereth és a Pruth között fekvő város után, s kit nagybátyja erőszakosan fosztott meg örökségétől. Az ifjú Szvenigorodban lakott és nagy mértékben bírta a nép szeretetét. Midőn egy alkalommal

¹⁾ Karamsin, II. 190.

Wladimirko távol volt, a halicsiak meghívták Jánost és őt egyhangúlag kikiáltották fejedelemnek. Ezen esemény hallatára Wladimirko nagy haragra lobbant s Halicsot kemény ostrom alá vette, mely azonban derékasan ellentállott. Miután az ifjú egy éjjeli kirohanás alkalmával az ostromlott várból kizáratott, Halics kénytelen volt magát megadni, mely alkalommal Wladimirko véres bosszút állott mindazokon, kik unokaöccsének párthívei valának. János a válságos éjjelen keresztül vágván magát szerencsésen az ellenség táborán, hosszas bolyongás után Kijewbe jött, hol Wsewolod nyájasan fogadta.

Wsewolod gyenkéledő egészsége okozta, hogy kerülte a háborút hol csak lehetett s szomszédjaival minden áron békében kívánt élni. Legnagyobb gondot adott neki e pillanatban Lengyelország, melynek trónjáért veje Wladiszláv harezolt. A nagyfejedelem tanácskozássra hívta meg Kijewbe a rokon részuralkodókat, hogy Monomach és Msztiszláv példáját követve, még életében utódot rendeljen magának. A fejedelemek közül többen meg is jelentek és Wsewolod kijelenté, hogy Igort óhajtja utódjának a nagyfejedelemi székből; egyuttal kérte a jelenlevőket, hogy esküvel erősítsék meg hozzájárulásukat. Szvetoszláv Olgovics és a tsernigowi fejedelem teljesítették Wsewolod kívánságát, míg Msztiszlávics Izeszláv sokáig habozott, ámbár a nagyfejedelem kívánságát kereken megtagadni nem vala bátorsága. Ezen ígérek által megnyugtatta Wsewolod áttért a lengyel ügyekre és hangsúlyozta vejének trónjogosultságát. De a jelenlevő fejedelmek ezen irányban is megnyugtatták és eloszlatták aggályait, miután Msztiszlávics Izeszláv benyomult Lengyelországba és Wladiszlávot a lengyel trónra ültette. Ezen ifjú azonban nem érdemelte meg a lelkes támogatást, melyben az oroszok által részesítettett; vérengző kegyetlenségei valamint kapzsisága által nemsokára egészen elvesztette népének szeretetét; s midőn az érdemes agg bojárt, Pétert, kinek oly sokat köszönhetett, nyelvétől megfosztá, az elégtelenség hangosan kitört s Wladiszlávnak menekülnie kellett, nehogy a nép haragjának áldozatává legyen.

Az elűzött fiatal lengyel király Kijewbe menekült, apósának szárnyai alá, azon erős reményben, hogy másodszor is megnyeri annak segélyét. Azonban Wsewolod, ki Wladimirko ellenséges készülődéseiről értesítve volt s azokat

minden áron ellensúlyozni kívánta, ezuttal semmit sem tehetett veje érdekében. Az 1146. tavaszán Kijew, Tsernigow, Szmolenszk, Perejeszlawl, Wladimir, Turow tartományi seregekkel, melyekhez még egy polowtz zsoldoshad is csatlakozott, a nagyfejedelem megindult Halics ellen, miután Olgovits Szvetoszlávot hagyta vissza a főváros védelmére. Azonban a hadjárat nem felelt meg a hozzá kötött nagy várakozásoknak. Wsewolod ostrom alá vette Szvenigorodot, de bár a külerősségeket sikerült elpusztítania, magát az erősséget nem vala képes megvenni, melyet a vitéz Csaldzsewits Iván hősieen védelmezett. Nemsokára kedvezőtlen hírek érkezének Oroszország belsejéből s Wsewolod lemondván az ostrom folytatásáról, visszatért Kijewbe. Majdnem ugyanazon időben, midőn a nagyfejedelem Szvenigorod ostromáról lemondott, híre érkezett, hogy Wladimirko betört orosz területre és Priluk városát hatalmába ejtő.

E közben Wsewolodot röviddel Kijewbe való visszatérése után egy felettén veszélyes kór lepte meg, melynek orvosai nem tudták elejét venni. A nagyfejedelem már súlyos betegen Wysegorodba vitetve magát, mely azon időben Szent Boris és Gljeb marttyrok esodatetteiről kiváló hírnévnek örvendett. Azonban állapota itt nem fordult jobbra; minek folytán a korábbi családi megállapodáshoz képest, Igor jelölte ki utódjának a kijewi nagyfejedelemi székhelyben. A beteg nagyfejedelem hódolatra szólítá fel a polgárságot; vejét, a lengyel Wratiszlávot pedig Msztiszlávits Iezszlávhoz küldé őt ígéretére figyelmeztetendő, melyet annak idején Kijewben adott vala. Miután még a tsernigowi fejedelem is kijelenté, hogy Igor jelöltségét nemesak nem ellenzi, hanem támogatni fogja, Wsewolod 1146. augusztus hó 1-én azon megnyugvással zárta le szemeit, hogy halála után nem fognak felidézteni újból a polgárháború rémei.

Wsewolod józan és ügyes uralkodó volt, kinek nevét az utókor jó emléken tartja, mert nem kereste a háborút sohasem, s melynek káros hatásait jótékonyágával szerette kiegyenlíteni. Nagy barátja volt a rendnek és békének, híven megtartá ígéreteit s őre volt az igazságnak. Ő vala Olég törzséből a legkiválóbb fejedelem.

Tizenharmadik fejezet.

Igor (Olgovits) 1146 és II. Iezszláv (Msztiszlávits) 1146—1154.

Olgovits Igor. — A kijewiek elégtelensége. — Iezszláv, mint ellenjelölt. — Polgárháború. — Moszkva alapítása és eredete. — Új viszály. — Zendülés Kijewben. — György, szuszdáli fejedelem. — A polgárháború újból kitör. — Iezszláv hajthatatlansága. — Iezszláv elhagyja Kijewet. — Magyarok Wladimirban. — Újabb bonyodalmak. — Iezszláv diadala. — Wladimir Magyarországon. — Ünnepek. — Szuszdáli György törekvései. — A magyar hadsereg Halicsban. — A magyar király véleménye. — György és Wladimirko megaláztatása. — Wladimirko halála. — Iezszláv jellemzése.

Igor mindjárt Wsewolod tetemeinek eltakarítása után Kijew tekintélyes és előkelő bojárjait összegyűjté a nagyfejedelemi várakban, hogy megegyeszen hűséget fogadtasson magának velük; s midőn ez megtörtént, őket elbocsájtá. Azonban a kijewiek ezzel nem valának megelégedve, nemesak, hogy a szokásos lakoma elmaradt, hanem az új nagyfejedelem azt sem ígérte meg, hogy a hűtlen bírakat és egyéb tisztviselőket elmozdítja helyeikről, melyeket másoknak, érdemesebbeknek fog adományozni. Ezért nemsokára nagy és zajos gyűlésre ültek össze, melyre az új nagyfejedelemet is meghívták. De Igor nem jelent meg személyesen, hanem öcsesét Szvetoszlávot küldé a gyűlekezethez, kinek kérdésére, hogy mit kívánnak? a következő választ adák: „Mi igazságot kívánunk uram, Wsewolod bírái elnyomták a gyengéket; Ratsa Kijewet, Tudor pedig Wysegorodot nyomorította meg, Szvetoszláv, tégy azért esküt úgy a magad, mint bátyád Igor nevében, hogy ti magatok lesztek bíráink, vagy pedig magatok helyett olyan férfiakat fogtok választani, kik hozzátok méltók leendenek!” Szvetoszláv erre leszállott lóváról s esküjének megerősítése végett megcsókolta a szentkeresztet, fogadván miszerint az új nagyfejedelem

valóságos atyja lesz az orosz népnek; a fosztogatók nem maradnak bírák, hogy a legjobb és legbecsületesebb férfiakból fogja helyetteseit választani; végre, hogy nem fog a nép vállaira elviselhetetlen terheket rakni. Miután ezen ígéreteket később maga a nagyfejedelem is ismételte, a nép megköszönve új urának jóindulatát, eloszlott; s úgy látszott, mintha ezzel minden rendben lett volna. De nem így volt; a zendülő és bizonyára felbujtogatott tömeg megrohanta a gyűlött Ratsa házát s azt lerombolá, miután elébb más, nemkevésbé népszerűtlen emberek házait is kifosztogatta. A fiatal Szvetoszláv csak nagy nehezen tudta a testőrség élén a zendülőket szétkergetni és a békét a fővárosban ismét helyreállítani.

Az ilyen kezdet nem sok jóval kecsesített. Ehez járult, hogy Igor rosszakaró sugalmazók befolyása alatt, kik a népelnyomatásban látták a fejedelem biztonságának legnagyobb kecsességét, nem tartotta meg esküjét, s a fosztogatók továbbra is bírák maradtak s az adóterhek még súlyosabbá lettek. A kijewiek, kik magukat Igor szószegeése által saját esküjök alól feloldottaknak tekintették, titokban Msztiszlávits Izeszlávnak ajánlották fel a nagyfejedelemi méltóságát. Úgy látszik, hogy az orosz nép mindig kegyelettel emlékezett meg Wladimir Monomach érdemeiről, mert unokáit minden alkalommal kitüntette. A jelen esetben a rekonszenyvet valószínűleg méginkább fokozta azon körülmény, hogy Izeszláv szigorú igazságossága és kíváló vitézsége miatt mindenfelé jó hírnek örvendett.

Izeszláv a meghívást elfogadta s miután Euphemius püspök őt a Szent Mihály székesegyházban megáldá, hű bajtársaival kivonult Perejeszlávl-ból, hogy a nagyfejedelemi széket elfoglalja. Útközben eléje jövének az u. n. fekete süvegesek — tserny klobouky — s a kijewi követek s ily szavakkal üdvözlék: „Vonulj tovább, ezéled felé, jó fejedelem mi mindnyájan veled vagyunk, mert nem Olég nemzetségéből akarunk fejedelmet. Hol zászlóid lengeni fognak, ott leszünk mi is!” Izeszláv azután a Dnjeper partjain ütött táborn, hol minden oldalról nagy számban jelentkezének fegyveres hívei. Mielőtt megindult, vitézei közé lépven a következő szavakat intézte hozzájuk: „Barátok és testvérek, én nem versenyeztem vőmmel a derék Wsewoloddal, a nagy fejedelemi szék miatt, mert becsültem

őt, mintha atyám lett volna. De szabad-e, hogy nekünk Igor és Szvetoszláv parancsoljanak? Isten legyen bíró köztem és közöttük; vagy dicsőségesen elesem szemeitek előtt, vagy pedig győzedelmeskedem s ez esetben atyám és nagyatyám trónjára ülök.”

Midőn Igor az őt fenyegető veszélyről értesült unokatestvérétől, a tsernigowi fejedelemtől kért segítyt; ki azonban csak olyan feltételek mellett volt hajlandó rokonának kívánságát teljesíteni, hogyha ez neki elébb számos várost és erősséget jutalom fejében átadna. Az alkudozások ennek folytán nagyon hosszúra nyultak; a kedvező idő, melyet Izeszláv oly ügyesen felhasznált, elmúlt vala s midőn a kapzsi tsernigowi fejedelem végre lóra szállott, Igor ügye már veszve volt. Ignak nem voltak barátai, mert még azok is, kiket atyja jótéteményekkel halmazott el, mint Uljeb ezredes és Vojticesics, a legelőkelőbb bojár, titokban összeköttetésben állottak Izeszlávval, kit meghívtak, hogy jöjjön mielőbb Kijewbe, hol kedvező fogadtatására titokban már minden elő van készítve. S míg ekképen az ellenséggel alkudozásokban állottak a hűtlenek, hizelgő külsőségekkel ámították elárult urakat. Izeszláv ezalatt mindinkább közeledett Kijewhez. Igor és öcsese Szvetoszláv a város falain kívül állították fel seregeiket. Egyszerre világossá lőn az árulás; Uljeb és Vojticesics csapataikat egyesítették az Izeszláv hadaival, lobogójuk vigan lengett az ellenség sorai között; de Igor most sem veszté el bátorságát. „Ellenségeink esküszegökből állanak,” mondá, „Isten védelmünkre kell” s ezzel egyenesen Izeszláv sátorának tartott környezve kevés híveitől; most azonban a rejtekből előtörték a fekete süvegesek, — tsernyklobouky — s hátulról támadják meg, míg Izeszláv arczvonulban megrohanja egész erejével. Nem-sokára véget ér az ütközet, Igor menekülőben van megfogyott hadával, míg Izeszláv ünnepélyes bevonulását tartja Kijewbe, hol a nép és a papság nagy tisztelettel fogadja s a Szent Zsófia székesegyházban ad hálát a győzelemért, mely számára a nagyfejedelemi széket szereze vala meg. A szerencsétlen Igor megbokrosodott lovával megakada a Dnjeper ingóványaiban s élve került ellenségeinek kezébe, kik őt a perejeszlawli Szent János kolostorban kemény fogságba helyezik. Szvetoszlávnak sikerült az elvesztett ütközetből megmenekülnie.

Izszláv — a krónika szavai szerint „egy jó gyökérnek áldott hajtása“ — nem bírta népének szeretetét megnyerni, ámbar erre nem vala méltatlan: s úgy látszik, hogy a polgárháború rémét nem állott hatalmában elenyésztetni, ámbar maga sohasem kereste a háborút. Ezen szomorú időszakában az egyéni különérdekeknek a legjobb vitézek sem harczoltak és haltak meg a hazáért, hanem fejedelmökért, kihez majdnem mindig csak önző anyagi érdekek fűzték. Daczára annak, hogy az új nagyfejedelem Igor öcsesét Szvetoszlávot mindenképen magához akarta vonzani, a derék ifjú mindenekfelett szerencsétlen bátyjának szabadságát kívánta kieszközölni, miről azonban Izszláv sokáig mitsem akart tudni. Ily ezébből szövetkezett György szuszdáli fejedelemmel, ki még mindig vonakodott Izszláv fensőségét elismerni. Azonban Igor, ki még mindig a Szent János kolostor levegőjét szívta, úgy látszik elidegenedett a világtól, melynek gyönyöreiből számára oly kevés jutott, s szerzetessé lett; mi által minden aggodalmat eloszlatozt, mely Izszláv szívében még lappangott.

Ezen időben találjuk legelőször feljegyezve a régi évkönyvekben Moszkva nevét, ama városét, mely hivatva vala Oroszország történetében oly nevezetes szerepet játszani. Megalapítójának Szuszdál fejedelme György tekintetű, ki itten 1147. évi márczius hó 28-án nagy lakomát adott szövetségeseinek; korábbi időkből a hely létezéséről sehol sem találunk biztos adatokat. Későbbi évkönyvekben a következők olvashatók a hírneves város kezdetéről: „A 6633. (1125.) évben, midőn az igazhitű ezár és nagyfejedelem Wsewolodovits Wladimir Monomach elhalálozott s annak fia György üle a kijewi nagyfejedelemi székben, tulajdonképen Msztiszláv és fia, Wsewolod fejedelem testvéreivel — legidősebb fiát Andrejt-Andrást — Szuszdál fejedelmévé tette. Midőn Iurij-György fejedelem később 6666-ban (1158.) Kijewből Wladimirba fiához Andrejhez utazott, azon helyre érkezett, hol jelenleg a székváros Moszkva áll, a Moszkava folyó mindkét partján. Ezen hely és falú egy gazdag bojár Ivánovits István Kutskó tulajdona vala, ki nagyon gögös volt és nem tanúsított a fejedelem iránt elegendő tiszteletet. A fejedelem, ki a megvetést nem vala hajlandó elviselni, megparancsolá, hogy a bojár kivégeztessék. Minthogy pedig látá, hogy fiai nagyon szépek

valának — Péter és Joákim volt a nevük — s hogy leánya, kit Ulitának hívtak, felettén bájos vala, meghagyta, hogy azok Wladimirba Andrejhez vitessenek. Maga pedig felmene a hegyre, hogy körszemlét tartson a vidék felett, a Moszkava mindkét partján és a Reglina folyó mögött. A vidék nagyon megtetszett neki és megparancsolá, hogy építtessék ott hevenyében fából egy kis város, s ezt a folyó után Moszkvának nevezte. Azután a fejedelem elmene Andrejhez Wladimirba s nőül adá neki Kutskó leányát a szép Ulitát. Miután pedig hosszabb időt töltött volna fiánál, meghagyá neki, hogy küldjön telepítvényeseket Moszkvába, kik azt megnagyobbítanák; maga pedig visszatért Kijewbe.“

Már a nevek összeállításából kitetszik, hogy az idézett krónika hitelességéhez sok szó fér; mindazonáltal a mese alapjában való s Moszkvát ősi birtokosa után sokáig Kutskovának nevezték . . . „Moszkva a harmadik Róma“. ¹⁾ mondja kissé erős önérzettel a krónika, „s egy negyedik sohasem fog létezni. A Capitolium ugyanazon helyen épült, hol egy véres emberfő találtatott; Moszkva is véren alapítatott, mely ellenségeink kimondhatatlan bosszúságára egy hatalmas és nagy birodalomná fejlődött.“

Szvetoszláv, Igor fivére, időközben mindinkább meghasonlott Izszlávval; s hogy a rokonaitól elrablott örökséget visszaszerezze, az Oka folyó mentében ütött táborot, miután néhány rokona és a polowtz khán csatlakozott hozzá. Ezen időben tétetik az orosz évkönyvekben legelőször említés a brodniki, kóborlók vagy kalandosokról. A brodniki keresztények valának s a Don pusztaságaiban laktak bolgárok és polowtzok közt, majdnem egészen vad állapotban, és nagy részben olyanokból állottak, kik az orosz tartományokból vagy városokból egy vagy más okból megszöktek s a pusztaságban kerestek menedéket; egyébiránt ezen időtől fogva gyakran találjuk őket mint zsoldosakat az orosz fejedelmek szolgálatában. Miután Szvetoszláv az Ugra folyó forrásvidékein, számos falvát elhamvaztott s a szmolenszki területen is nagy károkat tett, elfoglalta a vétitsek földjét egészen Nowgorod-Szewersky-ig s épen a belsejébe készült behatolni a tsernigowi területnek, midőn a viszálykodó testvérek kibékültek egymással.

¹⁾ Az első és második Róma és Konstantinápoly vala.

Csakhogy a béke most sem tartott sokáig; a tsernigowi fejedelmek sohasem tartották meg az egyezséget a nagyfejedelmekkel s mindannyiszor árulókká lettek, valahányszor ezt önző érdekeik úgy kívánták. Izeszláv Msztiszlávits épen egy nagyfontosságú egyházi gyűlésen volt, midőn híre érkezett, hogy a tsernigowi fejedelem és testvérei megtagadták az engedelmisséget a nagyfejedelemnek s hogy szándékuk, magát Kijewet is megtámadni. Ezen hír a fővárosban kimondhatatlan izgatottságot keltett. Msztiszláv fia Wladimir a Zsófia székesegyházba nagy népgyűlést hívott össze, melyben a metropolita, Lázár ezredes és a bojárok és előkelő polgárok mindnyájan részt vettek. Most előléptek Izeszláv nagyfejedelem követei, kiket a táborból küldött a fővárosba, s így szóltak: „A nagyfejedelem üdvözlétét küldi fivérének, Lázárnak, az ezredesnek, minden kijewi bojár és polgárnak s legmélyebb tiszteletét a metropolitának. Izeszláv így szól hozzájuk: a tsernigowi fejedelem és Wsewolod fia, az én unokatestvérem, kit jótéteményekkel halmoztam el, megfélelvezve a szent kereszt-esókról. Szvetoszlávval és Szuszdáli Györggyel titkos szövetséget vagy szerződést kötöttek: el valának határozva, életemtől és szabadságomtól megrabolni; de Isten fejedelmeket védelme alá vette. Teljesítsétek most, kijewi testvérek, fogadáistokat, egyesüljétek velem s induljunk közösen a Monomach-ház konok ellenségei ellen; készüljétek fel mindnyájan, kiesinyek úgy, mint nagyok; a lovasok lóhátán, a gyalogosak pedig hajókon siessenek Tsernigow felé. Az árulók azon reményben valának, hogy, ha engemet meggyilkoltak, majd veletek is könnyen végeznek.“

Miután az egybegyűltek a nagyfejedelem izenetét hallották, nagy lelkesedéssel kijelentették, hogy készek érte vérüket és vagyonukat odaadni. Azonban volt e pillanatban a tömeg közt egy ember, ki az általános lelkesedést olyan mederde terelte, mely méltatlan egy józan néphez a szenvedélyek legszörnyebbekét idézte fel. „Igen,“ szólt a böszült tanácsadó, „mi mindnyájan fegyvert fogunk urunkért; de emlékezzetek csak vissza, mi történt Jaroszlávits Izeszláv idejében! A népmozgalmat felhasználódó, gonosz emberek Wseszlávot kiszabadították a börtönből, s a nagyfejedelmi székre ültették; apáink eleget szenvedének e bűnért! Fejedelmünk valamint tulajdon ellenségünk, Igor, nincs ugyan

börtönben, de nyugodtan éldegél a kolostorban . . . . ki tudja, mi a terve, vagy mit tervezgetnek mások vele; jöjjetek, öljük meg előbb Igort, azután induljunk a tsernigoviaiak ellen.“ . . . . E szavak gyújtólag hatottak a nagy tömegre, ezer és ezer hang kiáltá egyszerre: halál Igor fejére! Hasztalan volt a józanabb gondolkozóknak ellenvetése, tiltakozása; hiába inté a népet maga a metropolita a vérengző erőszaktól, melyhez legkisebb ok sem kínálkozott; hasztalan volt az ezredes, sőt Wladimir herceg közbelépése, ki szép szavakkal iparkodott a szenvedély által elvakított tömeget véres szándékáról lebeszélni; a felbőszült nép nem hallgatott senkire, hanem mint vészes ár, úgy hömpölygött a Szent Tivadar kolostor felé, hol a szerencsétlen Igor jámbor gondolatok közt tölté el napjait, nem is sejtve a veszélyt, mely körülé mindinkább növekedőben vala. E pillanatban Wladimir herceg lóra ül, hogy a tömeget megelőzve s a fenyegetett Igort a kolostorból eltávolítván, biztonságba hozza. De már késő volt, a bösz tömeg az oltártól vonszolta el áldozatát s kiérve vele a templomból, szörnyű bántalmazásokkal halmozta el. A derék Wladimir még most sem mondott le szerencsétlen rokonának megmentéséről. Tulajdon biztonságáról és méltóságáról megfélelvezve, a tömeg közé veté magát, hogy tulajdon testével védje meg az áldozatra szánt szerencsétlent. S valóban, nagy ügygyel-bajjal kiragadja Igort gyilkosai kezei közül, s édes anyja házába rejtve, eltorlaszolja a kapút. De a nép, egyszer felbőszülve, nem oly könnyen mond le áldozatáról; nemsokára bezúzza a kapút s általános rombolás közepette magával vonszolja az utcára a szerencsétlen Igort, ki most már minden szabadulásról lemondván, nyugodtan tűrte a halált, mely reá nézve megváltás vala nagyobb szenvedésektől.

Midőn Izeszláv a kijewi zendülésről és rémtettéről értesült, megható szavakban fejezte ki bánatát a történetek felett, mondván bojárjainak: „Kétségtelen, hogy sokan lesznek, kik engemet fognak Igor gyilkosának tartani; de Isten a tanúságom, hogy e szerencsétlenségben sem szóval, sem tettel részt nem vettem; Isten fog felettünk ítélni a másik életben.“ A kijewiek felettén embertelen tettet követtek vala el. Mindazonáltal Izeszláv semmit sem tett, mi arra mutatott volna, hogy a szerencsétlen Igor gyilkosait meg

akarná büntetni; elnézése gyengeség volt, mert attól tartott, hogy szigora által kockáztatja népének szeretetét; nem-sokára visszatért fővárosába, mintha semmisem történt volna, hogy ott a szmolenszki hadjárat eredményét bevárja.

Szvetoszláv Olgovits nagy erélyt fejtett ki, hogy döntő csapást mérjen a kijewiek fejére, előtte lebegett Igor szelleme, mely az idők felfogása szerint könyörtelen bosszút követelt. Gljeb, Olég törzsének egyik vitéz sarja, hű bajtársa volt Szvetoszlávnak minden vállalatában. Izeszláv nagyfejedelem a Szula folyó körül gyűjté össze seregeinek nagy részét, elfoglalta Wleolos városát s elhamvazott több helyiséget a tsernigowi területen; azután visszatért Kijewbe, hogy zajos lakomákban ünnepelje meg olesó győzelmeinek dicsőségét. Mert Szvetoszláv és Gljeb várakozó állást foglaltak el a nagyfejedelem sokkal számosabb hadseregével szemben. Rövid idő múlva megújult a háború: Gljeb megvette az erős Gorodecz-et, Szvetoszláv pedig feldúlta Bragin környékét, de Izeszláv gyorsan a harc-téren termett és Gljebet Gorodeczben megadásra kényszeríté, mi a felkelők erélyét nem kis mértékben megbénította. Mindnyájan a hírneves harezos, György szuszdáli fejedelembe helyezték bizalmukat, ki még mindig késett megjelenésével, s kit most Szvetoszláv és barátai sürgősen segélyre kértek vala fel.

György szuszdáli fejedelem, ki Olég szorongatott fiának hű védelmezőjeként szeretett szerepelni, voltaképen csak önmagára gondolt s arra, hogy miként vehetné ki részét a háborúból legolesóbban; mert „a béke csak a háborúig, a háború pedig csak a békéig szokott tartani,” mondák az oroszok, azaz sem a béke, sem a háború nem tarthat örökké. Míg Izeszláv Szmolenszkben a háború tovább folytatásának eszközeivel foglalkozott, fia Perejeszlawlban, Georgievits Rosztiszláv pedig Ruszkban szervezte a támadást; ezalatt a novgorodiak, ezek az önző kalmárok, előkészüldéseket tettek, hogy a nagyfejedelem ellenségeivel szövetségessenek. Midőn erről Izeszláv értesült, egy erélyes elhatározással elejét vette a bajnak s fényes kísérettel váratlanul megjelent Novgorodban. A novgorodiak, kik régóta nem láttak nagyfejedelmet falaik közt s kik most Izeszlávtól újabb kereskedelmi előnyök és kiváltságok adományozását reméltek, megszokott ingatagságukkal csakhamar pártjára

állottak annak, ki ellen még az imént háborúra készültek; s hűségüket azzal vezették be, hogy a város egyik nagyobb terén, a mai napon is gorodiscének nevezett téren, fényes lakomát adtak a nagyfejedelem és a vele jött vitézek tiszteletére.

A polgárháború most még nagyobb eszközökkel folyt tovább mindkét részről. A nagyfejedelem tüzzel-vassal pusztítá a szuszdáli tartományokat, míg György viszont egész a Dnjeperig vitte pusztító kardját s a kijewi terület legtermékenyebb vidékét vadonná változtatta. Mint közönségesen, hol a szenvedélyek fékezetlen árja tombol, az igazság és méltányosság hangja az emberi kebelben elnémul, a nagyfejedelem is olyan tettekre engedé ragadtatni magát, melyek sem személyének, sem ügyének javára vagy dicsőségére nem szolgáltak. A szuszdáli fejedelem vitéz fiát Rosztiszlávot, kinek árulást és hűtlenséget vetett szemére, minden birtokaitól megfosztotta, testőrségét vasra verette s magát a meggyalázott ifjút visszaküldé atyjához, ki méltán felháborodhatott a tapasztalatlan de nemes ifjú illeten meggyalázása felett. Most végre nem habozott többé, fegyvert fogott és Olgovits Szvetoszlávval, ki még mindig bosszúlatlanul látta bátyja Igor halálát, szövetségzén, megindította a harcot Kijew ura ellen. Nemsokára a Désna és Dnjeper vidékén táborozott s erős elhatározása volt, magát a fejedelmi Kijewet ostrom alá venni és elfoglalni, hogy ekképen a gögös Izeszlávot egy megalázó béke elfogadására kényszerítse tulajdon fővárosában. Azonban, hogy a főváros ellenében több erőt fejthessen ki, elébb Perejeszlawl birtokát tűzte ki magának feladatul, hol Wladimir és Msztiszlávits Szvetopolk parancsoltak. A nagyfejedelem sietett a fenyegetett város felmentésére s itt Perejeszlawl falai alatt újból megindultak a békealkudozások, mert bár a fejedelmek minden áron a háborút akarták, a nép több helyütt, így magában Kijewben mind hangosabban követelte a testvérháború megszüntetését. György maga, hogy békehajlandóságának bizonyítékát adja, nem ellenkezett az eszmétől; s egy előkelő bojárját a következő izenettel küldé a nagyfejedelemhez: „Hogy a további vérengzés megszűnjön hajlandó vagyok mindazon bántalmakat és sérelmeket elfeledni, melyeket nekem okoztál; elfeledem azon pusztításokat, melyekkel tartományaimat meglátogattad s elfeledem azt is,

hogy elsőégi jogomból kiszorítottál. Uralkodj békében Kijewben s add vissza nekem Perejeszlawlt, hogy majdan legyen, mit fiamra hagyjak örökségképen.“

Azonban Iezsláv hajthatatlan maradt; Perejeszlawl átengedéséről mitsem akart tudni, ámbár még a püspök is közbeveté magát, hogy a nagyfejedelmet békére hangolja, melyet maguk legelőkelőbb bojárjai is óhajtottak. Csátára került a dolog közvetlen Perejeszlawl falai alatt 1149. augusztus 21. de a melyben a szerencse elhagyta a gögös nagyfejedelem fegyverét s a győzelem babérjával koszorúzta a szuszdáli fejedelmet. S Iezsláv alig vala képes magának fegyverével utat nyitni az ellenség sorain át, hogy két fegyverhordozótól követve Kijewbe meneküljön, hol a szerencsétlenség hírére mindenki elvesztette fejét. A fejedelem ezen kérdésre, hogy vajjon képes-e Kijew egy ellenséges ostromot kiállani, a polgárok a következő jellemző választ adták a szerencsétől elhagyott uruknak: „Atyáink, fiaink és testvéreink künn fekszenek a csatatéren, vagy fogságban sílnének s földönfutókká lettek; kegyes uralkodó, ne engedd meg, hogy a főváros vad rablások és dúlások színhelyévé váljon; távozz el körünkből egy időre, menj el részbirtokaidra; hiszen jól tudod, hogy mi sohasem tudnánk György fejedelmet megszokni; légy nyugodt, mihelyt újból lobogni látjuk zászlódat, ismét a tied leszünk s körüled csoportosulunk.“

És Iezsláv megfogadta a hű kijewiek tanácsát; feleségével, gyermekeivel és Kelemen metropolitával elhagyta fővárosát s Wladimirba húzta vissza magát, míg Rosztiszláv Szmolenszkben akarta bevárni a fenyegető fergeteg elvonulását. György pedig, a győzedelmes szuszdáli fejedelem elfoglalta Perejeszlawl-t, majd három nap múlva bevonulását tartá Kijewbe, a hová tanácskozásra hívta meg a tsernigowi fejedelmet, Olgovits Szvetoszlávot és mindazokat, kik vele szövetséges összeköttetésben állottak. Ezen fejedelmi gyűlés a következő részbirtokok felett intézkedett: Olgovits Szvetoszláv Kurszk tartományt, a Szejm folyó mellékét, Sznów és Szuczok területeket, valamint a dregovitsek földjét nyerte mely a nagyfejedelem fensősége alatt állott; fiai közül Rosztiszláv Perejeszlawl-t, Andrej Wysegorod-ot, Boris Bjelgorod-ot, Glib Kanew-et és Waszilko Szuszdált kapta.

A fővárosából elűzött Iezsláv most nagy tekintélyben

álló nagybátyja, az agg Wetseszláv-hoz fordult támaszért, kit a multban annyiszor megsértett s kit most hízelegve második atyjának nevezett, felajánlván neki a kijewi nagyfejedelmi széket. De Wetseszláv György híve vala és különben sem látszott bízni a hízelgő szavának; valamint nem rémült meg attól sem, midőn az egy, Géza magyar királylyal való szövetséget helyezett kilátásba. Géza ugyanis nem régen egyik fiatalabb nővérével lépett házasságra, kit IV. Incze pápa egy bullája Euphrosinának nevez. A magyar király most tízezer vitézt küldött sógora segítségére. Az évkönyvek azt mondják, hogy a magyar segélyhadon kívül, még eseh és lengyel csapatok is jövének az elűzött nagyfejedelem segítségére, s hogy Iezsláv előkelő vendégeit Wladimirban fogadá, mely alkalommal számos előkelő ifjúnak sajátkezűleg kötö fel a lovagi kardot.

Midőn Iezsláv szövetségesei hallották, hogy György Pereszopniczá-ban személyesen találkozott az öreg Wetseszlávval, s hogy a vitéz halicsi fejedelem Wladimirko is segítségére készül, vonakodtak az ellenséggel nyílt csatába bocsájtkozni s Tsemerin mellett tétlenül vesztegelvén, azt tanácsolták Iezslávnak, hogy béküljön ki nagybátyjával; s hogy ajánlatuknak nagyobb nyomatékot kölesönözzenek, a maguk részéről mindjárt hozzá is láttak a békealkudozásokhoz. A ravasz György látszólag nemcsak semmi akadályt nem gördített az alkudozások elé, hanem egyenesen kijelenté, miszerint bizonyos körülmények közt hajlandó Kijewet visszaadni Iezslávnak; s a szövetségesek már biztosra vették a béke végleges megkötését; s a nélkül, hogy az alkudozások befejezését bevárták volna, hadaikkal egymásután kitakarodtak Oroszországból. Ezt akarta György, s most már határozottabban előállott igényeivel, melyek korántsem valának oly könnyen kielégíthetők. Mindenekelőtt Kijewet magának akarta megtartani, míg fiának és többi szövetségeseinek olyan kárpótlást igényelt, melyet sem Iezsláv, sem hívei meg nem adhattak. S miután a büszke Iezsláv inkább mindent veszteni akart, mintsem egy megalázó békébe belenyugodni, a polgárháború tovább folyt.

Az ellenségeskedések Wolhyniában kezdődtek és pedig Luczk ostromával, mely alkalommal György fia Andrej kiváló vitézségének számos jelét adá. Az erősséget Iezsláv öcsese Wladimir védelmezte bátran és ügyesen. Az ostrom

már három hétig tartott s a város lakosai sokat szenvedtek a vízhiány folytán, minthogy a Sztyr folyótól el valának zárva. Most a halicsi fejedelem, a vitéz Wladimirko maga kezdeményezte a békét, hogy a vérontásnak valahára vége szakadjon. Tavasszal csakugyan megkötötték a béke és Izeszláv Pereszopniczában találkozott rokonaival, kik egy-szersmind nagy számban ellenségei is valának s itt, egy közös szőnyegen indultak meg az alkudozások. Izeszláv lemondott a nagyfejedelmi méltóságról, s György, hogy önzetlenségét bebizonyítsa, öcsésének, Monomach legidősebb fiának engedé át Kijewet. Mennyegzők és zajos lakomák zárták be a béke megkötését: György egyik leánya, Olga, Wladimirko fiának Jaroszlávnak nejévé lőn, míg egy másik Szvetoszláv fiával Olég-gal lépett frigyre.

De György most sem tartotta meg a béke feltételeit, ravaszsága és álnoksága mindig keresett és talált kibúvót. Azon ürügy alatt, hogy az öreg és gyenge Wetseszláv nem képes Kijewben a rendet fentartani, őt mintegy nyugalomba helyezendő Wysegorodba küldé, míg tulajdon fiát Andrejt önhatalmulag a nagyfejedelmi székbe ülteté. Előre lehetett látni, miszerint ezen önhatalmaskodás, mely a béke feltételeivel merően ellenkezett, felzúditja az alig lecsendesedett kedélyeket. Izeszláv, ki maga részéről is csak kényszerűségből egyezett egy békébe, melynek súlyos feltételei leginkább vállaira nehezedének, elérkezettnek látta az időt, ismét fegyvert ragadni, s számítva a kijewiek hűségére, egy csapat élén megindult fővárosának visszafoglalására. A váratlan fordulat által zavarba ejtve s mert Izeszláv megjelenésére elkészülve nem volt, György hirtelen elhagyta Kijewet és az erős Gorodecz-be húzta magát vissza. Az agg Wetseszláv eserben hagyatván György által, a legrosszabbtól tarthatott, ha Kijew ismét vissza-kerül Izeszláv kezeibe.

De Izeszláv nem akarta magát népszerűtlenné tenni s azért alig vonult be fővárosába, midőn az öreg Wetseszlávot felkeresvén s őt rokoni jóindulatáról biztosítván, kérte, hogy tulajdon biztonságára való tekintetből maradjon nyugodtan Wysegorodban.

Izeszláv diadala nem tartott sokáig; fia Msztiszláv minden áron Perejeszlawl birtokába akart jutni, de Georgievits Rosztiszláv, valamint a derék Andrej vitézül meg-

akadályozták törekvését, úgy hogy kudarczczal kelle a város falai alól elvonulnia. Most a nagyfejedelem is bele-vegyült a harczzba s harsogó tárogató szóval vonult ki fővárosából a biztos győzelem reményében. De a szerencse ismét eserben hagyta; Wladimirko a Sztugna partjain tönkretette hadait s a nagyfejedelemnek másodszor is menekülve kelle elhagynia a csatatért, mely immár nem akart többé neki babérokat teremni. Kijewben nem időz-letett sokáig, mert alig hogy falai mögött biztonságban érezte magát, már hírül hozták, hogy György és Wladimirko feltartóztatlanul közelednek és seregeiket maguk a kijewiek szállítják át a túlsó partról.

S valóban, György és halicsi szövetségese Kijew falain belül most Oroszország sorsa felett tanácskozáának; urai valának a helyzetnek s úgy látszott, mintha szerencsájük tartósságot ígért volna. Hogy magát minden meglepetések ellen biztosítsa, György fiát Andrej-t, Wolhynia kormány-zásával bízta meg, ki teljes mértékben meg is felelt atyja várakozásának. Izeszláv látván, hogy egyelőre nem képes végzetes sorsán változtatni, békét ajánlott a szuszdzali feje-delemnek. „Lemondok Kijewről, ha György egész Wolhyniát átengedi nekem. Magyarok és lengyelek, kik segítségemre lehetnének, nem testvéreim, az ő hazájuk nem az én hazám; én orosz akarok maradni mindvégig, hogy megtartsam azt, mit őseink reánk hagyának,” mondá Izeszláv. A vitéz Andrej a béke mellett volt, s hathatósan ajánlotta atyjának Izeszláv feltételeinek elfogadását. De György elbizakodottságában mitsem akart hallani a békéről s így Izeszlávot azon kényszerhelyzetbe hozta, hogy ez idegen országokban keressen szövetségeseket.

A nagyfejedelem fivérét, Msztiszlávits Wladimirt Magyar-országba küldé, hogy Géza királyt rávegye, miszerint az a veszélyes és ármányos halicsi fejedelmet, Wladimirkót, „a minden uralkodók ellenségét” és György legerősebb szövetségését, támadja meg. Már ősz felé járt az idő, midőn Géza király a Kárpátok szorosain átkelvén, benyo-mult Halicsba s Szanok-ot elfoglalván, előkészületeket tett Peremysl megszállására. Hogy magát vérontás nélkül ellen-ségeitől megszabadítsa, Wladimirko megvesztegette Kuskin magyar püspököt s Géza legtekintélyesebb udvari hiva-talnokait oly czélból, miszerint birják rá a királyt, hogy

a háborút halasztja el a tél beálltáig. Azonban a barátságos viszony Géza és a nagyfejedelem közt még bensőbbé vált. Msztiszlávits Wladimir egy magyar főúr — bánnak nevezik az orosz évkönyvek — leányát vette nőül; s miután mégegyszer megfordult Magyarországon, tízezer válogatott vitézzel tért vissza Oroszországba 1151-ben.

Izszláv most bátran indult a háborúba s Wetseszláv csapataival is szaporodva, a legjobb reményekkel kecsegtette magát; s míg ekképen a szövetségesek mindent elkövettek a győzelem biztosítására, addig György és Wladimirko elbizakodván korábbi győzelmeikben, nem siettek kizsákmányolni a helyzetet. Így történt, hogy az ütközet napján minden Izszláv és szövetségeseinek látszott kedvezni. Wladimirko vitézeinek nagy része a csatatéren maradt, vagy fogságba hűzve volt; a szuszdlái bojárok közül is sokan elvéreztek. Izszláv fényes győzelmet aratott, melyet víg és zajos lakoma követett, mely alkalommal az oroszok nagy gyönyörűséggel szemlélték a magyar lovagok vonzó harezijátékát.¹⁾

Alig hogy Izszláv magát ismét biztonságban érezte Kijewben, magához hivatá nagybátyját, az agg Wetseszlávot, kinek nem kis része volt az alig kivívott győzelemben, s hogy igazságszeretetről meggyőzze, így szólott hozzá: „Isten magához vette atyámat; de légy te második atyám. Kétszer függött már tőlem, hogy érdemed szerint a nagyfejedelmi székbe ültesselek; de mindannyiszor nem követtem sugallatomat. Bocsásd meg nekem ezen mulasztásomat, hogy ismét nyugodt lehessen lelkiismeretem; Kijew immár a tied; uralkodj itt, úgy, mint uralkodának hajdan atyád és nagyatyád.“ A jólelkű s unokaöcsese ezen nagylelkűsége által meghatott aggastyán a következőleg válaszolt: „Végre teljesítet kötelességedet, melylyel becsületednek tartoztál. Miután nekem nincsenek gyermekeim, fiamnak és testvéremnek fogadlak. Én már öreg vagyok s egyedül nem kormányozhatom az országot; légy tehát segítő társam a béke és a háború munkálkodásában; egyesítsük seregeinket és testőreinket; indulj te velük az ellenség ellen, mihez nekem már nincs elég erőm s mert a fáradalmakban nem tudok veled osztozkodni.“ Azután a Zsófia székesegyházban

¹⁾ Karamsin, II köt., 205 old.

mindketten ünnepélyesen megesküsztek a szent keresztet s esküt tévének, hogy egymást sem szerencsében, sem balsorsban elhagyni nem fogják.

Most következtek azután az ünnepélyek, melyeket a nagyfejedelem és agg nagybátyja a Kijewben jelenlevő szövetségestársak tiszteletére rendeztek vala. Miután Izszláv az utóbbiaknak lovakat, drága edényeket, öltönyöket és szövötteket ajándékozott, haza bocsájtá őket. Közvetlenül utánuk azonban útnak indítá fiát Magyarország felé, hogy Géza királynak hathatós támogatását megköszönje. Ezen követe a nagyfejedelemnek a következő erőteljes szavakban adott kifejezést a hálának bátyja nevében: „Úgy segélyjen téged a mindenható, a mint te segítettél nekünk! Fió atyjának, testvér a tulajdon testvérnek nem tehete soha nagyobb szolgálatot, mint a milyent te tévé nekünk! Azért legyünk örökre egygyé: a te ellenségeid a mi ellenségeink, mert nem arannyal, hanem egyedül vérrel róvhatjuk le irányodban tartozásunkat. De fejezd be a megkezdett jó művet: még van egy hatalmas ellenségünk. Olég törzse és Wladimir tsernigowi fejedelem György-gyel állanak szövetségben, ki a vad polowtzokat is — pénzzel árasztván el őket — szolgálatába fogadta. Téged nem kívánunk oda fárasztani, mert tudjuk, hogy épen most viszályban élsz a görög császárral . . . : Azonban, ha elérkezik a tavasz, mely Magyarországnak a békét is meghozandja, úgy küldj egy új segélyhadat Oroszországba; s hogyha azután mi is békének örvendhetünk, mi is hozzád vezetjük segélyhadainkat. Isten közös védelmezőnk, a nép és a fekete süvegesek — tserny klobouky — pedig szövetségeseink.“

Szuszdáli György eközben időt nyert, hogy új haderőket szervezzon, melyekkel rokonaitól és szövetségeseitől körülvéve már Kijew alatt állott, hogy a fővárost kemény ostrom alá vegye. Sátrai a Dnjeper keleti partjain elterülő rétségeken valának felütve s a folyam hemzsegett a kisebb-nagyobb járművektől, melyek a harezban, mint látszik, kiváló szerepre valának hivatva. A krónikák ezen alkalomból kiváló magasztalással emlékeznek meg Izszláv leleményességéről, ki a Dnjeperen járó hajókat két kormányrúddal és olyan védpárkánnyal látta el, hogy az evezősokeket nem érheték az ellenséges nyilak vagy egyéb lövegek, s hogy

ezen hajóknak a kettős kormányrúd folytán, mely a jármű két végén vala alkalmazva, nem kelle megfordulniok. A fedélzeten foglaltak helyet az íjjászok és vértezett vitézek.

A harc sokáig a vizen vagy a partok közvetlen szomszédságában folyt, és pedig kezdetben változó szerencsével: de György polowtz szövetségesei utóbb feltűnő előnyöket vívtak ki a kijewiek felett, minek folytán Izeszláv kénytelen volt a Dnjeper vonal védelmét feladva, magát Kijew falai mögé visszahúzni, hol nagybátyjával az ú. n. aranykapúnál foglalt állást. A főváros falai körül valának a segélyhadak és az agg Wetseszláv csapatai felállítva; öltözetük, valamint fegyverzetük és vértezetük tarkaságánál fogva bizonyára mozgalmas és vonzó képet nyújtván; kíváló figyelem tárgyát képezték a fekete süvegések. De bár mindkét fél kemény tusára készült, az öreg Wetseszláv még most sem mondott le békereményeiről s még az utolsó pillanatban kísérletet tett, hogy Györgyöt kibékítve, a vérontást megakadályozza. Ily czélból egy megbízott emberét küldé a szuszdáli fejedelemhez, ki azonban udvariasan bár, de nagy határozottsággal utasítá el magától azon feltevést, mintha a fegyvereken kívül még más dönthetne közte és ellenfele közt. Most a végső harc következett. Wetseszláv csatarendbe állítá seregét s Bjelgorod felől közeledett Kijew felé, hogy hátulról támadja meg az ellenséget. A vitéz Andrej csodát mívelt, bátorsága lelkesedést árasztott bajtársaira, kik példátlan halálmegvetéssel rontottak minden oldalról az ellenségre. De a nagyfejedelmi hadak is bátran tartották magukat: a nyugodtság, melylyel Izeszláv az ütközetet vezette, kezdettől fogva előnyt biztosított számára ellenségei felett. S midőn a döntő pillanat bekövetkezett, mely a harc kimenetele felett határozott, Izeszláv a legsűrűbb tömegére tört az ellenségnek, csodát mívelt bátorságával, mely még akkor sem csökkent, midőn egy nyíltól találva súlyosan megsebeztetett. Példáját követték vitézei s nemsokára eldőlt a koczka: Izeszláv győzedelmeskedett s György párthíveivel együtt megfutamodott, miután seregének egy része elvérzett a harcmezőn. György megvala alázva; párthívei szétszórva s minden reményétől megfosztva, végre meghajolt haraggal szívében Izeszláv előtt, ki számára Gorodecz-et jelölte ki tartózkodási helyül; majd azonban innen is kiutasítá, midőn titkos fondorkodá-

sainak nyomába jött, melyeket kivált a halicsi fejedelemmel Wladimirkóval szőtt vala, hogy az alig helyreállott békét az országban ismét megzavarja.

Azonban Izeszlávnak még egy másik, nem kevésbé makacs ellenségével kell vala leszámolnia, hogy békében tölthesse még hátralevő napjait; s ezen ellenség Wladimirko vala, kire a magyar királynak is elég oka volt neheztelni; s a két fejedelem úgy állapodott meg, hogy hadaik 1153. tavaszán a Kárpátok alján találkoznak. Az évkönyvek kíváltképen kiemelik azon meleg és őszinte barátságot, mely Géza és Izeszláv között fennállott vala s mely a két uralkodót egymás benső szövetségesevé tette. A határszéleken a király főbb hivatalnokai fogadták a nagyfejedelmet uruk nevében; majd megjelent maga Géza, testvérei: László és István hercegek és a zászlósurak kíséretében, követve egy tekintélyes és jól fegyelmezett seregtől. Miután az uralkodók a legszívélyesebben üdvözölve egymást megölelték, egy fényes sátorba léptek, hogy a haditervet megállapítsák, mely alkalommal elhatározott, hogy ne kímeltessék semmi áldozat az ellenség példás megfenyítésére. A hajnali órákban megadatott a jel a támadásra, a kürtök harsogtak és hetven magyar ezred¹⁾ nyitotta meg a harcot, utánuk következtek az oroszok és szövetségeseik. Izeszláv a következő szavakkal buzdítá híveit a harcra: „Barátaim és fegyvertársak! Isten eddig Oroszországot és fiait megkímélte a meggyalázástól; őseink mindig kitűntek vitézségük által. Ne tegyük tehát e pillanatban külföldi szövetségeseink szemei előtt koczára régi dicső hírnevünket; ellenkezőleg, érdemeljük ki magunknak azok tiszteletét és nagyrabecsülését.”

Az eredmény megfelelt a várakozásnak, a szövetségesek teljes diadalt arattak a halicsi fejedelem felett, ki töredelmességet színelve békét kért. Éjnek idején a magyar zászlósuraknak és az érseknek értékes ajándékokat küldvén, kérte őket, hogy úgy, miként elébb, legyenek közbenjárói most is a királynál. Ezek, úgy látszik, hajoltak az álnok megtért kívánságára, előadták a királynak, hogy Wladimirko beismeri hibáit és javulást ígér; hogy amúgyis súlyosan meg van sebezve s nem folytathatja a harcot; hogy hajdan

¹⁾ Karamsin, II. köt., 214—215. lap.

II. Béla királynak hű szövetségese volt a lengyelek ellen: hogy közelgő halálát érezvén, fiát a király nagylelkűségére bizza, minthogy leginkább csak Izeszláv gyűlöletétől és bosszújától tart.

De Izeszláv a leghatározottabban ellenezte a felajánlott béke elfogadását; ismerve ellenfelét, a következő okokkal kívántaszövetségesét Wladimirko veszélyességéről meggyőzni: „Ha Wladimirko meghal, úgy korai halála az Ég igazságos büntetése. Ezen szószegő hányszor esküdött már hűséget és barátságot, de azért megverte seregeinket. S ezt a meggyalázást nyugodtan viseljük-e el? Most Isten kezünkbe adta Wladimirkót, tegyük tehát kezünket reá és a halicsi országra.“ Ép oly határozottan, mint atyja, tiltakozott a nagyfejedelem fia Msztiszláv a béke ellen. Azonban a szelídlelkű Géza másként gondolkozott: „Én nem semmisíthetem meg azt, ki beismerve bűnét és hozzám folyamodik,“ mondá, és megbocsátott Wladimirkonak azon feltétellel, hogy Izeszlávnak visszaadja azon őt a kijewi területhez tartozó várost, melyet jogtalanul fegyverrel foglalt vala el s hogy azontúl barátja marad Izeszlávnak, kitől sem szerencsében, sem balsorsban megválni nem fog, hangzott a szokásos kifejezés. Azután előhozatá a királyi sátorból Szent István esodatevő keresztjét, melyre az állítólag beteg Wladimirko a szent esküt letévé. Géza király azután a következő szavakkal fejezte be az alkudozásokat: Ha „pedig Wladimirko várakozásunk ellenére hűtlenné és esküszegővé válnék, úgy megszűnik fejedelem lenni, vagy pedig nem nevezem magamat többé királynak.“ Ezel a magyar király búcsút vett orosz szövetségésétől s a Száva mellékére sietett, hogy a görög császárral, Manuellel végezzen, ki Magyarországot minden áron fensősége alá akará hajtani.

Megalázva de nem megsemmisítve, úgy György mint Wladimirko szüntelen a bosszú eszméjével foglalkoztak, s mindjárt a magyar hadak kivonulása után Oroszországból hozzá láttak a harcz megújításához, bár az orosz nép belefáradva a polgárháborúba a maga részéről inkább a béke fentartását óhajtá. Izeszláv, ki úgy látszik, mindenről jól volt értesülve, egyik bojárját Wladimirkóhoz küldé, hogy szemére hányva az esküszegést, neki a nagyfejedelem részéről is felmondja a barátságot. Wladimirko szokott göggel fogadta a követet s midőn ez utóbbi figyelmezteté, miszerint a Szent István

keresztjére tett esküjét szegé meg, a halicsi fejedelem azon gúnyos megjegyzést tette, hogy a kereszt igen kicsiny volt; de nagy az ereje, válaszolt a követ, ki nemsokára elhagyá Halicsot. Azonban éjjeli szállásán egy fejedelmi fegyverhordozó jelent meg s felszólítá a követet — kit Péternek nevez a krónika — hogy térne gyorsan vissza Halicsba. Újabb kellemetlenségektől tartva, kedvetlenül engedett a követ a felszólításnak. Halicsba érkezve, a fejedelmi várakból feketébe öltözött szolgák jövének eléje; s midőn az előcsarnokba lépett, atyja helyén a fiatal Jaroszláv herceget pillantá meg, fekete köpenyben s hasonló süveggel fején, s körüle állottak a bojárok és más előkelők, hasonlóképen fekete gyászköpenyben. S most nem csekély csodálkozására hallá, hogy Wladimirko este még legjobb egészségnek örvendett, de midőn szokott imáját végezé, összerogyott és még mielőtt segítségre gondolni lehetett volna, meghalt. „Legyen meg Isten akarata, hiszen mindnyájan halandók vagyunk,“ mondá Izeszláv követe, midőn Jaroszláv elé lépett.

Alig törölte le könnyeit, a fiatal halicsi fejedelem a következő szavakkal fordult a nagyfejedelem követéhez: „Mondd meg uradnak, hogy Isten atyám és közte bíráskodott s az utóbbit magához vette. A sírban pihenjen az ellenségeskedés; legyen Izeszláv második atyám. Én örököse vagyok a halicsi fejedelemségnek; átvettem atyám seregét és testőreit; lándzsáját sírja mellé állítom, hogy ha szükség lenne reá, kezemhez ragadhassam. Szeressen engem mintha fia volnék s ha Msztiszláv az egyik kengyelvas mellett térdel, hadd lépjek én a másik mellett, körülvéve a halicsi nagyoktól és vitézektől.“

Izeszláv őszinte részvétellel vette tudomásul híres ellenségének, a halicsi fejedelemség alapítójának halálát; úgy látszik azonban, hogy nem fektetett valami nagy súlyt örökösének, a fiatal Jaroszlávnak ígéreteibe és önként felajánlott rokoni szeretetére; mert midőn tőle az őt kijewi város visszaadását sürgette, miként az az atyjával kötött szerződésben megállapított, s ezt Jaroszláv megtagadta, fegyverhez nyúlt, hogy jogos tulajdonát visszaszerezze. A halicsi bojárok az ifjú fejedelmet a terebowl-i erősség megvédésére kérték fel, míg maguk csapataikkal ütközetre készültek. Azonban a harcz kimenetele bizonytalan volt, egyik félnek sem kedvezett; s miután Izeszláv nem vala

képes makaes ellenfelét egyezsége birni, egyelőre lemondott a háború folytatásáról s Kijewbe ment, hogy második házasságának ünnepét megülje, melyre egy kaukázusi hercegnővel vala lépendő, ki valószínűleg keresztény volt. mint ezen hegyvidék lakosainak nagy része. Fia Msztiszláv atyja megbízásából a Dnjeper esésekig eléje ment atyja mennyasszonyának s fényes kísérettel kalauzolta egész Kijewig. Azonban a nászünnep örömei közepette Izeszlávot váratlanul meglepte a halál, 1154. november 13-án, a kijewiek nagy szomorúságára, kik őt fenséges czárjuknak. legjobb uruknak és alattvalói atyjának nevezték.

Izeszláv kormányzását az évkönyvek nagy körülménységgel adják elő; mindent elkövetett, hogy népének szeretetét megnyerje és megtartsa; a népgyűléseket nagy tiszteletben tartá s ez biztosította tekintélyét és népszerűségét leginkább. Katonáit vitézségével magához tudta bilincselni s szereteteket megnyerte, mert a tábor minden fáradoimait készséggel megosztá velük. Tetemei a szent Tivadar kolostor sírboltjában tétettek örök nyugalomra.

Tizennegyedik fejezet.

Msztiszlávits Rosztiszláv Michail 1154–1155. Wladimirovits György (Dolgorukij) 1155–1157. Dávidovits Izeszláv nagyfejedelem Kijewben; és Andrej Bogoljubow Szuszdálban 1157–1169.

Msztiszlávits Rosztiszláv. — Trónversengés. — György nagyfejedelem. — Részuralom. — Szuszdál fontossága. — Fejedelemgyilkosság. — Kijew hanyatlása. — Wladimir emelkedése. — Andrej nagyfejedelem. — Novgorodi bajok. — Belviszályok. — Izeszláv Kijewben. — Szvetoszláv és Igor. — Háború a bolgárokkal és finnekkel. — Rosztiszláv Michail. — Szövetség Byzanceczal és Magyarországgal. — Nyugtalanságok Novgorodban. — Háború a polowtzokkal. — Kijew megaláztatása.

A nagyfejedelmi trón most jogosan az agg Wetseszlávot illette volna, de ez most sem vágyódott a veszedelmes birtok után, mely nálánál sokkal fiatalabb erőt igényelt. Többen jelentkeztek a megürült méltóságért: Rosztiszláv Novgorod, Izeszláv Tsernigow és György Szuszdál fejedelmei. A kijewiek nagyrészt Rosztiszláv mellett nyilatkoztak, ki azonban korántsem birt azon tehetségekkel, melyekre szüksége volt, ha magát új méltóságában megerősíteni akarja. Addig, míg az öreg Wetseszláv életben volt s tekintélyével támogatta, nem vala mitől tartania; de midőn az érdemes férfiú alig egy évvel Izeszláv után hasonlóképen elköltözött az élők világából, csakhamar arról kelle meggyőződnie, miszerint számára nincsen Kijewben tartós maradás. Wetseszláv alatt a nagyfejedelmi udvar külső fényben is feltűnően gyarapodott; Monomach ezen utolsó még életben maradt fia, eltelve keresztényi erényekkel, sohasem feledkezett meg arról, hogy a fejedelmi fény valódi zománczát a vallásosság képezi; s azért gazdag hagyományokban emlékezett meg templomokról, kolostorokról, börtönökről, kór- és szegényházakról.

Rosztiszláv, mintha Wetseszlávval a talajt is elvesztette volna lábai alól, azontúl maga sietteté bukását meggondolatlansága és makaessága által. Vele szemben Tsernigowi Izeszláv pártja napról-napra növekedett ugyan Kijewben, de a többi tartományokban legnagyobb volt azok száma, kik az erélyes szuszdzáli fejedelmet, Györgyöt — Iurij — óhajtották a nagyfejedelmi székben látni.

Rosztiszláv tehetetlensége folytán lehetetlenné válván, visszatért novgorodi örökségébe, a tért két másik versenytársának engedvén át, kik közül azután György — Iurij — maradt a győzedelmes és 1155. tavasz első napján ünnepélyesen bevonult Kijewbe, hol a nép kifáradt a versengés okozta izgatottságtól, s tárt karokkal fogadta az erős uralkodót.

De az új nagyfejedelem uralma sem volt tartós; küzdelmes élet után meglehetősen agg korban érte el nagyra-vágyásának czélját s alig foglalta el az uralkodói széket, már is új vérengzések jelölik pályáját, melyeket megakadályozni nem állott hatalmában. Legveszélyesebb ellenfele Msztiszláv volt, ki midőn látta, hogy Oroszországban hathatós támogatásra nem talál, Lengyelországba ment, hogy idegen hadakat zúdítson hazájára, csak hogy nagyra-vágyó czélját annál bizonyosabban elérhesse. A részuralom szerencsétlen rendszere, mely az idők folyamában valóságos törvénynyé vált, okozta, hogy alig foglalta el trónját egy új nagyfejedelem, midőn az ország új politikai felosztásnak vettetett alá, mi minden állandóságot és megállapodottságot, a valódi állami rendnek ezen alapkövét lehetetlenné tette. György négy fia számára is, mindjárt trónralépte alkalmával új részfejedelemségeket alapított, Andrej-nek Wysegorod, Boris-nak Turow, Gljeb-nek Perejeszlawl és Waszilkónak a Rusz melléki tartományt adván. Hű rokona és szövetségese Olgovits Szvetoszláv, a szerencsétlen Igor öcsese pedig megcseserélte eddigi birtokait másokkal és jövedelmezőbbekkel.

György, ki magas korára való tekintetből szerette volna a békét fentartani, barátságos találkozásra szólította fel azokat rokonai közül, kik helyzetükkel megelégedve nem valának, hogy velük, ha lehetséges, kiegyezzenek. Többen közülök ehhez hajlandóságot is tanúsítottak, de Msztiszláv ármányt sejtván, megtagadta a nagyfejedelem kívánságát;

mire neki utóbbi az ú. n. keresztlevelet küldé, a barátság felmondásának s az ellenségeskedések megkezdésének jeléül. Msztiszláv a hadizenetet elfogadta s nemsokára benyomult Wladimir tartományba, melyet tűzzel-vassal pusztított, miután Wladimir herczeg nejét is fogságba keríté, ki épen akkor tért vissza gazdag ajándékokkal Magyarországból, hol leányát, a királynét vala meglátogatandó. Nemsokára ismét javában dúlt a polgárháború, mely csak akkor ért véget, midőn a vitéz Andrej lépett a harc színhelyére, hogy a szerencse mérlegét György javára fordítsa.

Alig hogy a belbéke ismét helyreállott, a nagyfejedelem váratlan halála nem kis izgalomba ejté az országot. György épen Petrilo nevű bojárjának vendége volt, midőn éjjel vidám lakoma után hirtelen rosszul lett s öt nap múlva meghalálozott 1157. május hó 15-én, a nélkül, hogy a nagyfejedelmi trón betöltéséről komolyan gondolkozott volna. Midőn Tsernigovi Izeszláv, egyik elkeseredett ellenfele, a nagyfejedelem haláláról értesült, éghez emelt kezekkel hálálkodott, mondván: „Hála neked Istenünk, hogy mérges viszályunknak egy váratlan és hirtelen halál véget vetett, s nem kelle ismét a vérontáshoz folyamodnunk.“

György szuszdzáli fejedelem, sok viszály és harc kútforrása, fényes nevet vívott ki magának mégis hazája történelmében polgári intézmények behozatala és meghonosítása által, főkép Oroszország déli részeiben. Ezen fejedelem volt az, ki ama távol vidékeken a kereszténységnek tulajdonképeni megalapítójának és megerősítőjének tekinthető; ő alapítá az első templomot Szuszdzálban és Wladimirban, valamint többeket a Nerl folyó mentében s mindenütt igyekezett a papok számát szaporítani, mint kik a nép egyedüli erkölcsi és értelmi tanítói valának azon sötét időkben; az őserdőkön keresztül utakat építtetett, vad és elhagyatott magányokat benépesített s falvakat és városokat alapított; Moszkván és a pusztai Iurjewen kívül ő építtette Szaljeszkij Perejeszlawl városát; folyóknak, melyek addig ismeretlenek valának, neveket adott s az általános forgalom körébe vonta. Mindazonáltal Györgyöt a nép nem szerette, mert nem birt egyikével sem azon erényeknek, melyek fenkölttségüknél fogva az emberek szívét oly könnyen meghódítják; a nép boldogságáért sohasem tett semmit. A kijewiek pedig kiváló gyűlölettel viseltettek mindig

irányában, kinek nem tudták megbocsájtani, hogy megjelenésével oly sokszor rémületbe ejté a főváros békeszerető polgárait. Még holttestét sem tűrték falaik közt, s a városon kívül a beresztowi kolostor sírboltjába tették örök nyugalomra. Az egyházzal azonban jó lábon állott, mely őt Oroszország védelmezőjének czímével tisztelte meg.

Alig tették Györgyöt a kolostor sírboltjába, midőn a kijewiek Davidovits Iezszlávhoz küldének, hogy jönnie mielőbb Kijewbe és foglalná el a nagyfejedelmi széket. S III. Iezszláv, a boldogult fejedelem egyik legmakacsabb ellensége, a szeszélyes nép örömrivalgásai közt tartá bevonulását a fővárosba. Unokatestvérét, Wladimirovits Szvetoszlávot egy erős sereg élén Tsernigowban hagyta vissza, hogy netán mutatkozó lázadási kísérleteket mindjárt csirákban elnyomhasson. Iezszláv, hogy benne magának megbízható és lekötöztetett szövetséges társat biztosítson, Tsernigowot önként átengedte neki s rokonainak is megfelelő területeket adományozott. A Szwin folyó partján jövének össze az eddig többnyire ellenséges rokonok, köztük Msztiszláv is, ki részéről is hozzájárult a szerződés megkötéséhez, miután Wolhyniát magának biztosította.

Eszerint III. Iezszláv (Davidovits) uralma kizárólag a kijewi területre szorítkozott, néhány tsernigowi város mellett; s miután Perejeszlawl, Novgorod, Szmolenszk, Turow és egyéb területek mind külön fejedelemségeket képeztek, a kijewi nagyfejedelemség másodrendű tartománynyá törpült, minek folytán a nagyfejedelmi tekintély is feltűnően alábbszállott. Maga Kijew városa ugyan még egy ideig megőrizte régi fényét, kereskedelme, kedvező földrajzi fekvésénél fogva tovább is virágzó volt; pompás templomai és kolostorai még mindig sok idegent vonzottak falai közé, de azért régi fényét és kivált politikai jelentőségét nem nyerte vissza többé. Maga a nagyfejedelmi czím is, mely a multban oly fényes emlékekkel dicsekedheték, lassankint üres méltósággá süllyedt alá, mely nem birt többé vonzerővel az emberekre.

Ugyanazon időben, midőn az orosz nagyfejedelmek régi fővárosa egykori fényét veszítve mindinkább hanyatlott, helyette egy új és *hatalmasabb*, emelkedék egy uralkodó kezei alatt, ki fenkölt gondolkozása valamint bámulatraméltó vitézsége által máris magára vonta az orosz nemzet

figyelmét és csodálatát. Kijew méltó és szerencsés versenytársa Wladimir, fejedelme pedig a hős Andrej vala, Dolgorukij György szuszdáli fejedelem, majd kijewe nagyfejedelem fia.

Andrej már 1155-ben, tehát még atyja életében elhagyta Wysegorodot, melyet atyja számára rendelt vala s megúnva a vérontást és szüntelen polgárháborút, melynek színhelye kétszáz év óta kiváltképen Oroszország déli része volt, azon eszmével foglalkozott, hogy magának egy önálló fejedelemséget alkot, melyben távol az átkos pártvillongásoktól és azok következményeitől, egyedül népei boldogságának szentelheti életét. Valószínű, hogy ezen eszményi elhatározásra lényeges befolyással volt azon körülmény, hogy Andrej nem értett egyet atyja erőszakos és hűtlen politikájával. Elhatározásában még inkább megerősítették sógorai, a moszkvai Kutskó fiai; s így költözött Szuszdálba, mely ugyan még nem volt oly népes és mívelt mint a többi tartományok, de lakossága nyugodtabb és könnyebben kormányozható vala.

Ezen vitéz és jámbor fejedelem egyéb drágaságok között magával vivé a görög Szűz Mária képet is, melyen a krónikás állítása szerint tizenöt font arany díszítés volt; azonfelül sok arany, továbbá gyöngyök és drágakövek. A Klézma folyó mellett egy alkalmas helyet szemelvén ki, oda építé köből Bogoljub városát, mely azontúl kedvencz tartózkodási helyét képezte; de kibővíté a Monomach által alapított Wladimir városát is, melyet terjedelmes kőépületekkel díszített, továbbá az u. n. arany és ezüst kapuval. Atyja halálát megsiratva, emlékét számos alapítványokban örökíté meg, melyekkel templomokat és kolostorokat látott el; s mialatt Kijew György emlékét megátkozá, addig Wladimir polgársága és papsága megáldá a boldogult nagyfejedelem nevét. Szuszdál és Rosztov, György alatt helytartók által kormányozva, most egyhangulag elismeré Andrej és Wladimir fensőségét, mely utóbbi városban látta felemelkedni az orosz nép a hanyatló Kijew dicsőségét.

Alattvalóitól szeretve és tisztelve, ezen, erényben oly gazdag fejedelem könnyű szerével hatalmába ejthette volna Kijewet; de Andrej eszménye nem a háború volt — mely pedig annyi hervadhatatlan babérokat termett számára — hanem a béke, a rend és az anyagi jólét; ő alapítá a szuszdáli vagy wladimiri nagyfejedelemséget, mely valódi

szívévé fejlődött az orosz birodalomnak, honnan annak — súlyos megpróbáltatások után — jövőre fénye és nagysága kiindult.

Mialatt az új nagyfejedelemség tartós békének örvendett, melyet számára böles uralkodója a legnehezebb körülmények között is megőrizni tudott, addig Oroszország egyéb részeiben a pártszellem most sem pihent, hanem mindig új és új megpróbáltatásoknak téve ki a szerencsétlen népet, melyet természetes fejlődésében megakasztott.

III. Iezsláv, kinek szövetségesei valának a még mindig vad és féktelen polowtzok, ámbár régi hatalmuk már megtörött vala, nem tudott magának tekintélyt szerezni sem a nép szemében, sem pedig fejedelemtársai között, kiknek egy részével mindig háborús lábbon állott. Legelőször Halics-esal gyűlt meg a baja, melyre Wladimirko hírneves hadvezére, Berladnik János, kiről már megemlékeztünk, szolgáltatva az első alkalmat. Jaroszláv gyűlölte ezen, atyja által féltékenykedésből előzött rokonát: s miután sikerült nemcsak a magyar, hanem a lengyel királyt is magának megnyerni, igyekezete oda irányult, hogy Iezslávot rávegye, miszerint ez a nála tartózkodó menekültet kiadja. Azonban a nagyfejedelem haraggal utasította el magától a meggyalázó feltevést. A háború ennek folytán elmaradhatatlan volt és azzal végződött, hogy ismét egész tartományok és kerületek feldúlattak és kifosztogattak.

Ezen uralkodó alatt nagy szerencsétlenség érte Novgorodot: a döghalál, mely már többször pusztított Oroszországban, 1159-ben nagy erővel lépett fel kivált a népes kereskedővárosban: emberek és állatok oly nagy számban veszttek és hullottak el, hogy eltakarításuk lehetetlenné vált. minek folytán az amúgyis veszélyes ragály még ijesztőbb jelleget öltött. Az évkönyvek — s ez feltűnő — ezuttal nem beszélnek a ragály okairól s így feltehető, hogy abban sem boszorkányoknak, sem bűvölőknek része nem vala, mint ezt a tudatlanság más alkalommal önmagával elhitetni szokta volt. A józanabb felfogás érvényesült kétségkívül ezen alkalommal is.

Az 1159. év tavasza rosszul indult meg III. Iezslávnak, ki állhatatlansága és erélytelensége folytán elvesztette Kijewben még azok rokonszenvét is, kik őt uralkodásának kezdetén minden erejükből támogatták. Ehez járult, hogy

Rosztiszláv Szmolenszkben nem szűnt meg mindenképen ellene áskálódni; s miután ajándékokkal nem fukarkodott, pártja a fővárosban mindinkább növekedett. Nemsokára odáig érettek a dolgok, hogy Iezsláv kénytelen volt Kijewet elhagyni, melynek ingatag lakossága röviddel utóbb az öröm számos jeleivel üdvözölte falai között Rosztiszlávot mint nagyfejedelmet, ki három fiának szép birtokokat ajándékozott, még mielőtt maga is új méltóságában megerősödött volna. Az idősebb Szvetoszláv Novgorodot, Dávid Tortsek-et, Román pedig Szmolenszk-et kapta.

Unokatestvére Msztiszláv ezalatt gazdag zsákmánnyal megrakodva, melyet Iezslávtól és bojárjaitól rabolt vala el, tért vissza Oroszország délnyugati részeibe, hol a népet kegyetlenségével és kapzsiságával ejtette vala kétségbe. A trónjától megfosztott nagyfejedelem Sósába menekült, hol nejével találkozott, ki már korábban elmenekült Kijewből, s miután híveiből és összeszedett zsoldosokból egy sereget szervezett, azzal pusztítva és rabolva tört be Olgovits Szvetoszláv tartományaiba, kivel most Rosztiszláv szövetekezett a közös ellenség megsemmisítésére. A két szövetséges Morovszk-ban személyesen találkozott, hol vendégség alkalmával számos jelével a barátságnak lepték meg egymást, mi a jó viszonyt közöttük bizonyára mindinkább megerősítette.

Rosztiszláv ezóboły, hermelin, fekete menyét, jeges róka és farkasprémeket ajándékozott szövetséges társának; míg Szvetoszláv két felszerszámozott paripával és egy leoparddal lepté meg a nagyfejedelmet. S e két fejedelem, ki ifjúságában oly sokszor állott mint ellenség egymással szemben, most ünnepélyesen hűséget esküdött egymásnak.

Andrej Gyorgyevits, ki eddig nyugodtan kormányozta tartományát, mely alatta gyors felvirágzásnak indult, most azon tervvel foglalkozott, hogy Rúrik ősi fővárosát, Novgorodot országához csatolja, valószínűleg azért, hogy a gazdag kereskedőváros birtokában országának többi részeit is belevonja a kereskedelmi forgalomba. Iezsláv, ki Andrej segélyétől sokat várt és még többet remélt, leányát eljegyzé a szuszdali nagyfejedelemnek. Andrej és Iezsláv Wolok Lamski-ban találkoztak, hol a nászünnepély is végbement. Innen az első azon izenetet küldé a novgorodiaknak, miszerint el van határozva, Novgorod fejedelmévé lenni;

s ha a lakosság ajánlatát elfogadja, úgy örömmel kerüli ki a vérontást, de ha szándékával ellenkezésben lenne, úgy kész a fegyverhez nyúlni. A váratlan hír nem kis mértékben lepte meg a novgorodiakat; a tanács el vala határozva, a kényes természetű ügyet a népgyűlés elé terjeszteni. Andrej dicsőségének híre régóta visszhangzott egész Oroszországban s a hiú novgorodiaknak hízelgett azon gondolat, hogy a hírneves hőst nevezzék fejedelmüknek; de mert nem vala alapos okuk régi fejedelmük eltávolítására, egyelőre kitérő választ adtak, mely azonban Andrejt korántsem elégítette ki.

Ezalatt Szvetoszláv Rosztiszlávits visszatért fővárosába Novgorodba, nem is sejtván, hogy bukásához oly közel áll. Ejnek idején a nép megrohanja a fejedelmi lakot, a fejedelmet Ladogába fogságba küldi, nejét pedig egy kolostorba zárja; azután megrabolja a kincstárt, miután a testőröket bilincsekbe verte. Andrej ezen hírre unokaöcsesét Msztiszlávot mint helytartót Novgorodba küldé; a trónvesztett Rosztiszlávits Szvetoszláv pedig szerencsésen megszökván Ladogából, atyjához menekült Kijewbe, ki első felindulásában minden novgorodi kereskedőt, ki ezen időben Kijewben vagy közelében tartózkodott, börtönbe vettetett. Ámbár a kijewi nagyfejedelemnek elég oka volt Andrejre neheztelni, mégis lemondott a bosszúról, nehogy a régi pártvillongások megújulása által új polgárháborút hozzon hazájára.

Rosztiszláv Michail azonban nem volt oly szerencsés helyzetben, hogy akár a háborút kikerülhette, vagy annak kedvező fordulatot adhatott volna. Az előzőtt Izeszláv elején azt hitte, hogy Andrej őt visszahelyezendi a kijewi nagyfejedelemi székbe; de miután arról győződött meg, hogy az utóbbi Novgorod megszerzése után a háború folytatására nem gondol, maga kívánt ügyén lendíteni és a polowtzokkal szövetségbe megtámadja Kijewet. Olgovits Szvetoszláv Olég nevű fiát Kijewbe küldé, hol őt Rosztiszláv szívesen fogadta. Rossz sugalmazók az udvar körében elhitették a tapasztalatlan ifjúval, hogy Rosztiszláv börtönbe akarja őt vettetni. Hogy ezt megghiúsítsa, titokban a trónvesztett Izeszláv pártjára állott, a nélkül, hogy atyja — ki a nagyfejedelemnek hű szövetségese vala — erről tudott volna.

Izeszláv pártja eközben annyira felszaporodott, hogy

az 1161. elején már támadólag léphetett fel Kijew ellen. A kijewi nép újabb bizonyítékát adta ingatagságának, midőn az ostromlott és körülzárt város átadását követelte a nagyfejedelemtől; ki bár nehéz szívvel, testőreinek tanácsát követve, elhagyta fővárosát és gyors segély reményében a megerősített Bjelgorodba menekült.

Izeszláv benyomult Kijewbe s miután többeket fogságban sínlő hívei közül kiszabadított, Bjelgorodba sietett, hogy a nagyfejedelmet ezen rejtekéből is kiszorítsa. De az állhatatlan és elégületlen férfiút utólérte saját maga által felidézett végzete. Miután a fából épült bjelgorodi külerőségeket vagy palánkokat — osztrog — felégette, épen rohamra készült, midőn minden oldalról segély közeledett a szorongatott nagyfejedelem megmentésére. Bátorságával minden reményétől megfosztva felhagyott az ostrommal és visszahúzódott Tsernigow irányában; de a nagyfejedelem szövetségeseitől utólérte és csatára kényszerítettén, vitézül harczolva esett el, halálával nagy gondtól mentvén meg a polgárháborúba már régóta beleúnt orosz népet. Rosztiszláv erre kibékült ellenfeleivel s most már versenytárs nélkül foglalhatta el újból a kijewi nagyfejedelemi széket.

Oroszországnak ezen időben annál nagyobb szüksége volt a belbékére, mert a lengyelek a déli és nyugati határszéleket mindig sűrűbben kezdek nyugtalanítani; épen midőn Rosztiszláv Michail újból elfoglalta a kijewi trónt, híre érkezett, hogy a lengyelek pusztítva törtek be a halicsi területre és Tserwent feldúlták.

Míg Oroszország többi részeiben a polgárháború ritkán szünetelt, a szuszdál-wladimiri nagyfejedelemségben tartós békének és ennek következtében feltűnő anyagi jólétnek örvendett a lakosság. Andrej nagyfejedelem nemcsak kiváló vitéz, hanem böles uralkodó is volt, ki előtt nem lehetett titok, hogy hazájának és annak nagyságának miféle akadályok állják útját. A részuralom átkos intézmény volt, mely a nemzeti egységgel a nemzeti művelődést is megakasztá s minden törekvést az anyagi javulás érdekében megghiúsított. Andrej ezt a rákbajt kiküszöbölendő, birodalmában a részuralkodást eltörölte, sem fiainak, sem másoknak városokat vagy területeket nem adományozott s magát mint korlátlan egyeduralkodót mutatta be népének és a

világnak. Természetes, hogy ezt sem rokonai, sem a bojárok — kik ezáltal számos anyagi előnytől estek vala el — nem nézték jó szemmel, s szívesebben látták volna azon önpusztító politikai rendszer alkalmazását továbbra is mely Oroszország többi részeiben virágzott. Valószínű, miszerint ezen elégtelenségből számos oly jelenségek fejlődének ki, melyek Andrej előrelátó tekintetét nem kerülhették ki. Fiai és a bojárok a maguk érdekét az állam érdeke fölé emelvén, titokban azon fáradoztak, hogy ezen, nézetük szerint igazságtalan rendszert megváltoztassák.

Andrej, ki eddigelő böles mérsékletet és békülékeny hajlamokat árult el minden nyilvános cselekedetében, valószínűleg a titkos elégtelenségre való tekintetből egy lépésre határozta el magát, mely honfitársai szemében a legnagyobb jogtalanságnak látszott. Ugyanis az állam és közjó érdekében száműzte tulajdon fiait: Msztiszláv, Waszilko és Michail hercegeket; két unokatestvérét — Gyorgjevits Rosztiszláv fiait — valamint atyjának számos bizalmas bojárját, kiknek titkos szándékairól tudomással bírt. Msztiszláv és Waszilko Georgievits özvegy anyjával, Andrej mostohaanyjával, valamint a nyolcz éves és később oly nagy hírre emelkedett testvérével Wsewolod-dal Konstantinápolyba menekült. Manuel császár a száműzötteket tisztelettel és barátságosan fogadta s őket elhagyatottságukban minden kitelhető módon vigasztalta: sőt, mint a byzancezi és orosz évkönyvek állítják, gondoskodásának kiváló jelét adta az által, hogy Waszilkót a dunai tartomány helytartójának nevezte ki tetemes jövedelmekkel.

Ezalatt Oroszország déli részében Olgovits Szvetoszláv váratlanul bekövetkezett halála folytán nyugalanságok törtek ki, melyek ugyan nem bírtak politikai fontossággal, de mégis okot szolgáltatottak arra, hogy a rokonok közt viszályt támaszszanak. Szvetoszláv emlékezetes az orosz évkönyvekben azon szeretetteljes ragaszkodásáról, melylyel szerencsétlen testvére Igor iránt viseltetett; továbbá békeszerető és mindig segíteni kész hajlamairól. Ezen derék fejedelem nagy gazdagságot és kincseket hagyott örököseire. Halála pillanatában legidősebb fia Olég távol volt. Antal, tsernigowi püspök és a családhoz hű bojárok, nehogy a kapzsi szomszédok zaklatásait felidézzék, arra határozták magukat, hogy Szvetoszláv halálát Olég megérkezéig

titokban tartják. Egyszersmind letették mindnyájan a hűség esküjét, még Antal püspök is, ki görög származású volt, s ki hűtlenségének azzal adta jelét, hogy egyidejűleg Konstantinápolyba hírt küldött Wsewolodovits Szvetoszlávnak, hogy nagybátyja meghalt és haza jöhet, hogy igényt támaszson annak örökségére. S a figyelmeztetés nem maradt eredménytelen, mert Szvetoszláv egyik fiát Oroszországba küldé, ki mindaddig ostromolta Oléget követeléseivel, míg ez, hogy a béke helyreálljon, csakugyan részbirtokot engedélyezett számára.

Hosszú idő múlt el, mióta az oroszok egymás ellen küzdve a testvérháborúban, nem gondoltak arra, hogy idegen ellenségekkel mérközve gyűjtsenek maguknak babérokat. 1166. évben végre a bolgárok ellen vezette Andrej nagyfejedelem hadait, kiktől több ízben megsértve, végképen biztosítani óhajtá határszéleit; szövetségese volt e hadjáratban a muromi fejedelem Jaroszlávits György. Andrej fényes győzelmet aratott a bolgárok sokkal számosabb serege felett s gazdag zsákmánynyal tért vissza a hadjáratról, mely alkalommal nagy alapítványokat tett az egyház részére. Az oroszok elfoglalták a Kama folyómelletti híres bolgár várost, Brehimow-ot, számos más helyeket pedig elhamvadtattak.

Ugyanazon évi nyár folyamában a novgorodiak is fényes diadalt arattak a svédek felett, kik Finnország meghódítása után Ladogát megszállották s hajóikon egész a Wolehow torkolatáig jutottak. A lakosok felgyújtották a külvárosokat s az erősség és belváros védelmére szorítkoztak, mely alkalommal kiváltképen kitüntette magát Njeszhata városkapitány, mígnem a fejedelem megérkezett s a svédek nagy veszteségekkel egészen kiszorítá az orosz területről, úgy, hogy ötvenöt hadihajójuk közül csak tizenkettő menekült meg.

Rosztiszláv Michail nagyfejedelem elérte vala az aggkört s főképen gyermekei jövőjének biztosításával foglalkozott; daczára gyengélkedő egészségének személyesen meglátogatta Novgorodot, hogy Szvetoszláv uralmát a kereskedővárosban még inkább megszilárdítsa, miután korábbi egyezés folytán Andrej lemondott annak birtokáról. Miután célját elérte s a novgorodiak hűsége iránt megnyugodott, visszatérőben Szmolenszkben állapodott meg,

hogy nővérét Rognjedát meglátogassa. Alig hagyta el azonban Szmolenszket és folytatta útját Kijew felé, midőn hirtelen rosszul lett s 1167. márczius 14-én meghalt. utolsó tekintetét a Megváltó egy képére szegezve, melyet maga elé állíttatott.

Monomach ezen unokája azon uralkodók sorába tartozik, kiknek csak kevés sikerül s kiknek a gondból több jutott, mint a szerencséből. Nem kereste a hatalmat s kétszer ültetett a nagyfejedelmi székbe, honnan kétszer mozdíttatott vala el. Vallásos, jámbor természete nem szerette a háborút, s szívesebben időzött az egyház szentelt hajlékaiban, mint a zajos esatamezőn. Kíváló gyengéd barátsággal viseltetett Polykarp, a barlangkolostor apátja iránt; a szent ünnepek alkalmával nála étkezett s vele végzé a vallási gyakorlatokat is. Különben baráti viszony fűzte Manuel görög császárhoz, kit hathatós támogatásban részesített III. István magyar királylyal viselt háborújában. Ugyanazon időben a görög császár Jaroszláv halicsi fejedelemmel is szövetségre lépett. Midőn a császár megtudá, hogy az utóbbinak szándéka, leányát III. István királynak nőül adni, mindenképen le akará őt erről beszélni s azt írta neki, hogy ezen magyar király valóságos szörnyeteg hűtlenség dolgában s hogy mindazok, kik vele összeköttetésbe lépnek, ennek drágán megadják az árát. Ámbár Manuel a házasságot megakadályozni nem tudta, jóslata annyiban mégis teljesülésbe ment, hogy III. István röviddel a házasság megkötése után csakugyan elvált nejétől, kit haza küldött Oroszországba.

Rosztiszláv Michailt, Izeszlávits Msztiszláv követte a kijewi nagyfejedelmi székben, ki azonban nem jelent meg azonnal új fővárosában, melynek kormányzását egyelőre unokaöccsesére, Jaropolkovits Waszilkóra bízta. Nemsokára tudomására esett, hogy nagybátyja Wladimir, fivére Jaroszláv és többen a rokonság közül azon fáradoznak, hogy új részuralmakat alkossanak. E miatt felháborodva, szövetséges halicsi és lengyel hadakkal benyomult a Felső-Dnjeper melléki tartományokba, majd, miután a hű kijewiek is csatlakoztak hozzá, oly egyezsége kényszeríté az elégületleneket, mely egyelőre visszaadta a békét a szerencsétlen országnak.

Majdnem ugyanazon időben nyugtalanságok törtek ki

Novgorodban is. A polgárok úgy vélekedvén, hogy Szvetoszláv nem tudja elég erélylyel megvédeni érdekeiket, elhatározták, hogy fejedelmüket megfosztván méltóságától, helyébe mást választanak. Midőn a fejedelem ennek hírét vette, önként Welikij Luky-ba távozván, tudtára adta a novgorodiaknak, hogy nincs tovább szándéka méltóságát megtartani, melyről ezennel önként lemond. A trónjától a nép szeszélye és hűtlensége folytán megfosztott fejedelem Szuszdálba menekült s Andrej védelme alá helyezkedék, hogy magát további üldözések ellen biztosítsa.

Azonban Andrej nem így vélekedett; Szvetoszláv elűzetésében a nép önkényét látta, melyet megtörni és megbüntetni erős elhatározása vala. S miután Román szmolenszki és Wseszláv polotzki fejedelmekkel szövetekezett, azon rövid de határozott izenetet küldé Novgovodba, hogy vagy fogadják vissza jogtalanul elűzött fejedelmüket, vagy pedig legyenek elkészülve támadására. Azonban a makacs novgorodiak azzal feleltek a szuszdáli nagyfejedelem izenetére, hogy megölték a helytartót — posszadnik — s még néhány előkelő polgárt, kikről tudva volt, hogy Szvetoszláv hívei: egyuttal felkérték Msztiszláv kijewi nagyfejedelmet, hogy küldené el nekik egyikét fiai közül, kit fejedelmüknek elfogadnak s hűségesen támogatni fognak. Egyébiránt minden erejükből fegyveres ellentállásra készültek.

A véletlen segítségére jöven a novgorodiaknak, bizonyára nem csekély megpróbáltatásoktól kímélte vala meg, mert még mielőtt Andrej fenyegetését megvalósíthatta volna, Szvetoszláv meghalálozott s vele együtt megszűnt az ellenségeskedések tulajdonképeni oka is. De hónapok folytak le, mielőtt Novgorod új fejedelmet kapott s falai között helyreállott volna a béke.

Az 1168. évben a kijewi nagyfejedelem komoly vállalatra készült, mely minden segélyforrását igénybe vette. A polowtzok hosszú idő után ismét kezdék nyugtalanítani az orosz határszéli tartományokat s Msztiszláv, a betöréseknek véget vetendő, erős csapást akart a rablók fejére mérni. Emlékezetes azon beszéde, melyet a nagy nemzeti gyűlés alkalmával bojárjaihoz intézett. „Orosz hazánk,“ szolt a nagyfejedelem, „a polowtz erőszak alatt nyög, kik máig sem változtak meg s ép oly hűtlenek, mint hajdan valának. Hányszor esküvének szövetséget, hűséget, elfogadák a nekik

nyújtott ajándékokat; s azután ellenségeink mellé állottak, fogságba hűszolták a keresztényeket s rabszolgaságba hajták testvéreinket. Kereskedőhajóink, melyek árukkal gazdagon megrakodva a Dnjeperen felfelé hajóznak, szüntelen veszélyben forognak, mert a rablók a görög kereskedelmi utakat elállják. Ideje, hogy ezen garázdálkodás véget érjen. Barátain és testvéreim, feledjük el családi viszálykodásainkat, tekintsünk ég felé abban a pillanatban, midőn kardunkat kivonjuk a hüvelyéből s Isten szent nevével az ellenségre rohanunk. Mert felséges dolog, testvéreim, a dicsőséget a harcmezőn keresni s bátran nyomdokaiba lépni apáinknak és nagynevű őseinknek.

A nagyfejedelem beszédét nagy lelkesedéssel fogadták a jelenlevők, kik egyhangulag elhatározták életüket és vérüket adni a jó ügyért, melynek szolgálatában állottak. Jelen voltak: Szwetoszláv tsernigovi, Olég szevéri fejedelem, Rosztiszláv fiai; továbbá Gljeb perejeszlawl-i fejedelem, öccse Michail, s a turowi és wolhyniai fejedelem. „A bojárok örvendettek a fejedelem lelkes egyetértése felett; a nép pedig megáldá urait, kik a haza védelmére keltek.” mondja az egykorú író nem csekély önérzettel.

A szövetséges sereg benyomult a polowtz területre s kilencz napig haladt keresztül a végtelen pusztaságokon a nélkül, hogy az ellenségre bukkant volna. A polowtzok, midőn az orosz sereg közeledésének hírére vették, gyorsan behúzódnak a pusztaságok végtelenségében, hátrahagyván védtelenül feleségeiket és gyermekeiket. Végre az Osel folyónál utólérték a futó ellenséget s keményen megverték; azután számos foglyokkal és gazdag zsákmánnyal tértek vissza orosz földre. Azonban ezen közös erővel végrehajtott győzedelmes hadjárat sem múlt el kellemetlen utókövetkezmények nélkül, mely abból származott, hogy a bojárok közül többen azzal vádolták a nagyfejedelmet, hogy őinek idején testőreivel félrerakatta a zsákmány egy részét, mely pedig közös tulajdont képezett. Az elégtelenséghez csatlakoztak maguk a fejedelem is, mi által az alig megkötött frigy újból szétment és Msztiszláv segélytelenül állott tulajdon országában.

Andrej, ki sohasem vette le szemét Kijewről, most elérkezettnek látta az időt, Msztiszláv ellen egész erélylyel fellépni; legfőképen azért, hogy Kijew elsőségét az orosz

városok között megsemmisítse. Ily czélból titkos szövetséget kötött Rosztiszláv fiaival, dorogobúsi Wladimirral, szeverini Oléggel, perejeszlawl-i Gljebbel és a polotzki fejedelemmel. A gyülekezőhely Wysegorod volt, hol a tizenegy szövetséges fejedelem, köztük a konstantinápolyi száműzetésből visszatért Wsewolod is egyesítették hadaikat a szuszdáli nagyfejedelem seregével. A hadművelet oly gyorsan haladt, hogy Kijew körülarólása és ostroma már az 1169. márczius napjaiban befejezett tény vala. A város őrsége és polgársága vitéz ellentállást fejtett ki, de a túlnyomó erővel szemben nem tudott sikert felmutatni; a szövetségesek márczius 8-án rohammal megvették Kijewet, mi eddig még senkinek sem sikerült, s ezzel az „orosz városok anyja” — mint hajdan Olég Kijewet nevezte — leszállott azon magas polezről, hová kedvező fekvése, valamint a nemzet kegyelele emelte vala. A győzedelmes fejedelem megfellebbezésnek arról, hogy oroszok, s az orosz várost három napi rablásnak és fosztogatásnak engedték át. Még a templomok és kolostorok sem találtak kíméletre.

Andrej elérte czélját; Kijew meg volt alázva s minden időkre megszűnt Oroszország fővárosa lenni. A várost területével együtt fivérének Gljebnek adományozta. Kijew helyett gyors virágzásnak indult Wladimir városa, mely rövid idő múlva utólérte elbukott versenytársát. Kijew bukásával Andrej volt Oroszország tulajdonképeni nagyfejedelem s bizonyos tekintetben újjáalkotója.

Tizenötödik fejezet.

Andrej nagyfejedelem 1169–1174, és II. Michail nagyfejedelem 1174–1176.

Andrej nagyfejedelem. — Az utolsó kijewi nagyfejedelem. — A novgorodiak zendülése. — Háború a bolgárokkal. — Halicsi események. — Belviszály. — Szuszdál veszedelme. — Összeesküvés. — Fejedelmeggyilkosság. — A merénylet hatása. — Zendülés. — Andrej és az orosz nép. — Andrej jellemzése. — Vallási villongások. — Eretnesség. — Ármánykodás. — Trónviszálykodás. — Michail rövid uralkodása

Andrej az erőteljes uralkodó életének utolsó hat évét, a kijewi nagyfejedelemség bukásától fogva, mint egyed-uralkodó töltötte el, s kinek a mai Oroszországból a következő helytartóságok: Jaroszláv, Kosztroma, Wladimir és Moszkva, továbbá Novgorod, Twer, Tula, Wysegorod és Kaluga egyes részei engedelmeskedének. Fensősége alatt állottak: Rjezsán, Murom, Szmolenszk, Polotzk és Wolhynia fejedelmei, míg Novgorod, Tsernigov és Halics egyelőre még megtartották függetlenségüket.

A trónvesztett Izeszlávits Msztiszláv nem tudott beletnyugodni a megváltozott viszonyokba s eltávolítását Kijewből csak átmenetinek tekintvén, összeköttetésbe lépett ottani híveivel. Könnyen megérthető, hogy a kijewiek gyűlölték Andrejt, ki őket függetlenségüktől megfosztotta s magát a várost másodrendű helylyé süllyeszté alá. Msztiszláv tehát minden akadály nélkül benyomult Kijewbe, hol a polgárság tárt karokkal fogadta. Innen Wysegorodba ment, melynek őrsege azonban keményen tartá magát, minek folytán az ostrom hosszú időre nyúlt vala. Ezalatt régi betegsége megújult; s miután magát Wladimirbe vitetvé, rövid idő múlva meghalt. Halálos ágyán testvérét Jaroszlávot kérte fel fiai gyámjának és védelmezőjének. Az évkönyvek azt mondják

Msztiszlávról, az utolsó kijewi nagyfejedelemről, hogy ép oly bátor, mint eszélyes uralkodó volt.

Majdnem ugyanazon időben, midőn Msztiszláv régi hatalmának helyreállításán fáradozott, Oroszország északi részében egy nevezetes esemény adta elő magát. Andrej nagyfejedelem azon eszmével foglalkozott, hogy déli Oroszország elfoglalása után komolyan hozzájáruljon Novgorod elfoglalásához is, hogy azt véglegesen birodalmába bekebelezze. Tervének keresztülvitelét azzal kezdé, hogy a novgorodi hivatalnokokat, kik adószedés céljából Onega környékén tartózkodtak, szüntelen nyugtalanítá. A szabadságszerető, de állhatatlan novgorodiak erre azzal válaszoltak, hogy miután egy szuszdáli csapatot sikerült megszalasztaniok, behatoltak a nagyfejedelem tulajdonát képező területekre és sarczot vetettek ki a népre. Erre a nagyfejedelem személyesen állott seregének élére, miután Polotzk, Rjezsán, Murom és Szmolenszk fejedelmei is hozzá csatlakoztak segély csapatokkal. Nem tudni mi okból, egyszerre az öregedő Andrej visszalépett a fővezérségtől, a nehéz hivatalt fiára Msztiszlávra bízván, ki már oly sok alkalommal jelét adta rendíthetetlen vitézségének és katonai előrelátásának.

Egész Oroszország nagy érdeklődéssel tekintett a rendkívüli erővel megindított vállalatra, melynek jogosságában senkisémet kételkedett. „Igaz ugyan,” mondják az évkönyvek, „hogy a nagy Jaroszláv hűségükért és ragaszkodásukért ajándékozta meg annak idején a novgorodiakat azon jogokkal és kiváltságokkal, melyekhez oly szilárdan ragaszkodtak, s melyek alapján a legérdemesebbek közül maguk választhatják fejedelmeiket. De vajjon ezen halhatatlan emlékü uralkodó előreláthatá-e mindezek következményeit a szabadsággal való visszaélésnek? Vajjon sejthető-e, hogy ezen saját hatalma által elkábított nép egykoron merészkedni fog, a fenséges fejedelmi méltóságot feledhetetlen jóltevőjének unokáiban és dédunokáiban meggyalázní? Hogy hűségesküt teend azon elhatározással, hogy azt megszegi; hogy fejedelmeit mint a gonosztevőket börtönbe vetteti, hogy gyalázzal kiűzi őket falai közül? A visszaélés megszüntetése a jogot s Andrej nagyfejedelmet eszköznek szemelte ki az Ég, hogy az esküszegőket megfenyítse.”

De Andrej fia a szigorral nem egyesítette az igazságot

és méltányosságot, s a helyett, hogy az utolsó lázadás fejeit kereste volna fel és büntette volna meg, a falvakat és tanyákat felgyújtotta s a lakosságot rabszolgaságba hűszolta. Ezen kegyetlenkedések hírére kerlelhetetlen bosszú-érzet szállotta meg a novgorodiakat s ifjú fejedelmük, Msztiszlávits Román, valamint Jakun a várkapitány elkövettek mindent, hogy magukat és városukat védelmi állapotba helyezték. Ily czélból a vidékről nagy zsoldos-csapatokat fogadtak szolgálatukba, a várost pedig föld-sánczokkal és czölöperősítésekkel vették körül. Az ellenség, mely háromszáz werstnyi körben csak elhamvazott lak-helyeket és holttesteket hagyott maga után, körülzárolta Novgorodot és megadásra szólította fel a lakosságot. Mindkét oldalról békealkudozások folytak egy kis ideig, de komolyabb szándék és eredmény nélkül, míg a negyedik napon elkeseredett harc zivatott, milyent eddig csak keveset találunk feljegyezve az orosz évkönyvekben. A novgorodiak, a kijewiek szomorú példájára mutatva, egymást bátorították a harcban; elkeseredéssel emlékeztették egymást azon kegyetlen pusztításokra, melyekkel az ellenséges fővezér a vidéket meglátogatta. Jelszavuk: Szabadság! és Szent Zsófia egyháza! vala s mindnyájan a kétségbeesés bátorságával indultak a döntő harcba. A püspök fényes segédlettel, elől a csodatevő Szűz Mária képpel, egész a külerősségeig kísérte a sereget, melyet megáldott. A nyílak ide s tova szálltak, mindig sűrűbben, mindig erősebben, egyike átlukasztá a csodatevő Mária képét, melynek leesepegő könnyei a püspök arcára hullottak, mondja a krónika: mire az ostromlókat magukat rémület, a novgorodiakat pedig hősiességszálta meg s oly fényes győzelmet arattak ellenségeik felett, milyent évkönyveik addig még nem tudtak felmutatni. Roppant volt a zsákmány, mely a novgorodiak kezébe esett; a foglyok száma pedig oly nagy, hogy a krónika szerint egy griwnéért tíz szuszdali foglyot lehetett vásárolni. Msztiszláv menekülése közben katonáival együtt nagy sanyarúságoknak volt kitéve; az általa korábban elpusztított tartományban ugyanis semmiféle élelmiszereket sem találván, sokan elhullottak éhség következtében; a krónikás mint nagy nyomor jelét említi fel, hogy a menekülő oroszok nagybőjt idején lóhússal voltak kénytelenek éhségüket csillapítani.

Ezen eseményekből azt lehetett következtetni, hogy a novgorodiak elkeseredett ellenségei maradtak Andrej nagyfejedelemmek, ki őket ily nehéz próbára tette; de nem így volt. Nehány hóval utóbb elűzván fejedelmüket Románt, követséget küldöttek a nagyfejedelelemhez, békeszövetségre kérvén fel őt. Andrej nyájasan fogadta a követeket, ámbar tudta, hogy azok nem minden önérdék nélkül keresik vala barátságát; ugyanis rossz termés következtében nagy inség uralkodott a tartományban, melyen a város atyái csak úgy véltek segíteni, hogyha a nagyfejedelemség területéről gabona hozatik be. Ezen alkalommal a novgorodiak a szokásos „egészen szabad akaratunk“ fenntartásával helyezkedének Andrej fensősége alá, ki ezzel megelégedve, Rosztiszlávits Rurikot állította Novgorod élére. Majdnem ugyanazon időben a polowtzok újabb betörése alkalmával halálozott el Gljeb, a nagyfejedelem öcsese, mi újabb pártvillongásokra adott okot.

Andrej nagyfejedelelem úgy látszik nem nagy súlyt fektetett Kijew birtokára, mely az utóbbi időben anyagi tekintetben is rohamosan süllyedt; ellenben Novgorod felett nemcsak fensőségi jogot kívánt gyakorolni, hanem azt feltétlen hatalma alá akarta hajtani. Az általa pártfogolt Rurik nem sokáig tartotta magát Novgorodban. Sziroszláv nevű poszadnikot jogtalanul elűzte állásából, ki Andrejhez menekült, s ezáltal maga ellen zúdította a polgárság haragját. A nagyfejedelelem most azon tervvel foglalkozott, hogy tulajdon fiát, az ifjú György vagy Jurijt, küldi Novgorodba helytartónak, s ezért értekezésre kérte magához János érseket, ki a polgároknál nagy tekintélyben állott. Az alkudozások javában folytak, midőn azokat egyszerre egy sürgősebb dolog elintézéséig félbe kelle szakítani.

A bolgárok, ezen gazdag kereskedő nép a Kama folyam vidékén, összetűzött a rjezsáni és muromi fejedelmekkel, kik Andrej szövetségesei valának. A nagyfejedelelem fiát Msztiszlávot küldte a fenyegettek segélyére, kikkel az Oka folyó torkolatánál egyesült vala. Az oroszok több bolgár falút és egy várost elfoglaltak, a férfilakosságot leölték, a nőket és gyermekeket ellenben fogságba hűszolták. Alig tért vissza Msztiszláv Kijewbe, midőn hirtelen meghalt, az évkönyvekben kegyetlenségének, de egyszersmind férfias vitézségének hírét hagyván hátra.

Halicban ezalatt nevezetes változások adták elő magukat, melyek hatásaikban nem maradtak befolyás nélkül Oroszország többi részeire sem. Michail fejedelem udvara Perejeszlawlban menhelye lőn a híres Wladimirko unokájának. Jaroszlávits Wladimirknak. Atyja Jaroszláv fejedelem nejét Olgát eltaszítván magától, helyét egy érdemetlen, alacsony származású nővel pótolta. A megvetett nő fiával együtt Perejeszlawlban keresett és talált menedéket. A halicsi nép rossz szemmel nézte fejedelmének erkölestelen életét s miután kéréseinek nem volt sikere, fegyverhez nyúlt, Jaroszláv több érdemetlen kegyenczét megölte, Anasztáziát pedig megégette. A megrémült fejedelem azután kénytelen volt nejével kibékülni, csak hogy a nép haragját lecsendesítse.

Azonban ezen erőltetett kibékülés nem sokáig tartott: Jaroszláv folytatta előbbi könnyelmű életét; újból meghasonlott nejével és fiával, kik kényszerülve valának másodszor is elhagyni hazájokat, hogy idegen földön keressenek menedéket és védelmet. Ezen bonyodalmakhoz most újabbak jövének: Olég unokái mindig gyűlölettel viseltettek Wladimir törzse iránt s a régi gyűlölet szikrája új lángra lobbantá az ellenséges kedélyeket. Hogy Rosztiszláv fiaitól felvilágosítást kérjen azok fegyverkezése felől, Andrej, Michno nevű bojárt küldé Kijewbe. De Msztiszláv nemcsak minden felvilágosítást megtagadott, hanem a nagyfejedelem követének szakállát és haját levágatván, olyan üzenettel küldé vissza urához, hogy fenyegetéseit semmibe se veszi s kész vele életre-halálra megbirkózni.

Midőn Andrej követének meggyalázását hallá, szörnyű haragra lobbant „arcza elsötétedett a haragtól“, mondja a krónika s azonnal kiadá a parancsot a hadsereg gyülekezésére. Szuszdál, Bjelosero, Murom, Rjezsán és Novgorod mintegy 50 ezer harczost állított síkra, kiknek vezérletét most már egyetlen fiára, a novgorodi Györgyre vagy Jurijra bízta, kinek a tapasztalt és meghitt Boris állott oldala mellett. Megparancsolá nekik, Rurikot és testvérét Dávidot fejedelemségükből elűzni, Msztiszlávot pedig mint foglyot Wladimirba szállítani. A különböző szövetséges hadak a tsernigowi területen egyesültek, azután akadály nélkül berontottak Kijewbe, miután Rurik Bjelgorodba, Msztiszláv pedig Wysegorodba zárkózott legvégső védelemre készen.

De úgy látszik, hogy a szövetséges hadseregben nem volt sem fegyelem, sem valódi összetartás, többen a fejedelmek közül csak félelemből követték Andrejt, kire hatalmának terjeszkedése miatt féltékenyek valának, mások nem bíztak a fiatal Györgyben, ismét mások az agg fővezér Szvetoszlávban, végre némelyek titokban a lázadók ügyét támogatták. Nem esoda, ha ilyen körülmények között a hadműveletek csak lassan haladtak előre s a döntő támadásra egyik fél sem tudta magát elhatározni. Azonfelül Wysegorod jól meg volt erősítve s jelentékeny őrséggel ellátva. Ekkor a válságos pillanatban jelenik meg Andrej egyik hűtlen szövetségese Izeszlávits Jaroszláv lutzk-i fejedelem, ki az ostromnak gyorsan kedvező fordulatot ad, bár nem oly értelemben, mint azt a szuszdáli nagyfejedelem óhajtá. Kijewet egy merész csapással magának kívánta megszerezni. Msztiszláv serege az ellenség ezen nem várt szaporodása folytán úgy megrémült, hogy felmondva az engedelmességet, azt követelte, hogy bocsáttassék haza. E pillanatban fejtette ki Msztiszláv kevés híveitől követve a legnagyobb vitézséget, megrohanta vakmerően az ellenséges tábornok s mindent eltiport, mi útját állotta. Ezen naptól fogva Msztiszláv volt az orosz hadsereg legvitézebb katonája.

Jaroszláv röviddel utóbb bevonult Kijewbe, az ifjú György pedig Wladimirba, hogy egy szerencsésebb hadjáratban kiköszörülje a wysegorodi csorbát. A nemsokára Jaroszláv és tsernigowi Szvetoszláv közt kitört ellenségeskedés erre kedvező alkalmat látszott nyújtani. Szvetoszláv neheztelt Jaroszlávra, ki adott ígéretét nem tartá meg, s a következő üzenetet küldé hozzá Kijewbe: „Wysegorod falai alatt azt ígérted, hogyha Andrejhez hűtlenné leszek és téged segítlek, tartományomat jelentékenyen kibővítend: most, midőn csakugyan elfoglaltad Szent Wladimir trónját — hogy jogosan-e, vagy nem? azt nem akarom eldönteni — felszólítalak, hogy váltsd be mielőbb ígéretedet, hiszen ugyanazon ősoktól származunk, s én nem vagyok sem lengyel, sem magyar.“ De Jaroszláv nem gondolt ígérete teljesítésére, minek folytán a tsernigowi fejedelem alattomos bosszút forralt ellene. Egy maroknyi, de vakmerő csapattal váratlanul megjelenik Kijewben, beront a fejedelmi lakba, s miután Jaroszláv nejét, fiát és néhány előkelő bojárt fogságába ejt ép oly gyorsan miként megjelent, elhagyja

a várost, melynek meglepett lakossága semmit sem tett, hogy a merényletet megakadályozza. Midőn Jaroszláv fővárosába visszatért s a történetekről értesült, bizonyára nem egészen indokolatlanul gyávaságot vagy árulást vetvén a kijewiek szemére, a legelőkelőbb polgárok közül többeket kivégeztetett, másokat pedig érzékeny pénzbüntetéssel sújtott; s midőn bizalmasai e miatt szemrehányásokkal illették, azzal válaszolt, hogy sok aranyra és ezüstre van szüksége, hogy nejét és fiát kiválthassa, kiket a kijewiek hűtlen közönye adott az ellenség kezébe.

E közben mindig sűrűbb vészfelhők csoportosultak a szuszdáli nagyfejedelem feje körül. Andrej az aggkor hatása alatt lassankint elvesztette jellemének régi erélyét s ellenségei kegyetlenséget és állhatatlanságot vetettek szemére. A nagyfejedelem, mint már említettük, a moszkvai bojár Kutskó leányát bírta nőül, ki mindvégig nagy befolyást gyakorolt férjére. Ennek tulajdonítható, hogy neje fivéreit kegyeivel halmozta el, a szuszdáli bojárok nem kis bosszúságára. Egyikét rokonainak valamely közönséges büntett miatt a nagyfejedelem halálra ítélte, egy Irákim nevű czinkostársának ellenben megkegyelmezett. Ezen utóbbi mindazonáltal keserű haragot táplált szívében az igazságszeretetről ismeretes nagyfejedelem iránt s összebeszélt több hasonló gondolkozású társával a nagyfejedelem elvesztésére. Mi várakozik reánk, mondák, a jövőben? a nagyfejedelem a haladó korrallal mindig önzőbb és kegyetlenebb lesz s maholnap mi sem állunk kedvéhez, s bennünket is megfoszthat életünktől. Vagy neki, vagy nekünk meg kell halni: az önfentartás a legelső törvény, a bosszú pedig a legszentebb kötelesség. Az összeesküvők száma lassankint húszra szaporodott; egyike sem tapasztalt a nagyfejedelem részéről soha valami személyes sérelmet; sőt többen közülök bizalmával dicsekedhetének, így Joákim veje Péter, kinek házában az összeesküdtek találkoznak, Jaszsim, a kulcsár és egy Efraim nevű udvari hivatalnok. Miután a gonosz terv tette érett, az összeesküdtek éjnek idején Bogoljubow várában — most egy falu tizenegy wersznyi távolban Wladimirtól — jöttek vala össze, borral és erős mézszeszszel bátorítván fel magukat, melyet a fejedelmi pinczékből hozattak vala elő, miután a kisszámú őrseget ártalmatlanná tették. Azután a vár folyosóján végig

haladva az előcsarnokba léptek, hol hangosan nevének szólíták a nagyfejedelemet. Andrej közelében e pillanatban csupán egy apród volt, alig hallották a gonosztevők hangját, midőn erőszakkal belökvén az ajtót, a nagyfejedelem hálószobájába léptek. A fenyegetett rögtön felfogta veszélyes helyzetét s kardja után nyúlt, mely egykoron a jámbor Boris tulajdona volt, de a melyet hiába keresett, mert említett kulcsárja azt idejében eltávolította szokott helyéről. Ketten az összeesküdtek közül a nagyfejedelemre vetették magukat; Andrej az egyiket egy hatalmas ökölcsapással földre teríté, kit azután czinkostársai a sötétben a nagyfejedelem helyett keresztül döftek. A nagyfejedelem sokáig elkeseredett küzdelmet folytat gyilkosai ellen, kardcsapástól és törszúrásoktól súlyosan megsebesítve így kiált fel: „Szörnyetegek, miért akarjátok véremet ontani? a mindenható keze keményen megbünteti a gyilkosokat és hálátlanokat.“ Végre sebekből borítva látszólag halva hull a földre, mire a gyilkosok megrémülve felszedik holt czinkostársukat, s vele együtt eltűnnek az éj homályában. De alig távoznak el a szörnyetegek, midőn a nagyfejedelem felébred halálos kábultságából s felemelkedvén, dühös szitkokkal rohan a menekülő gyilkosok után. Az utóbbiak erre visszafordulnak, világosságot csinálnak s a véres nyomokat követve megtalálják a nagyfejedelemet, ki egy oszlop közelében a lépcsőre ereszkedik le; Péter egy csapással levágja jobb kezét, egy másik kardját szívébe mártja, s a szerencsétlen áldozat e szavakkal adja ki lelkét: „Isten, kezeidbe ajánlom lelkemet.“

A merénylet elkövetése után a gyilkosok, kikhez most már a bogoljubowi polgárok is csatlakoztak, mi sajátos világos világot vet a nép jellemére, hozzáláttak a fejedelmi lak kifosztogatásához: kiürítették az aranyban és egyéb drágaságokban gazdag kincstárt, s még a fejedelmi öltözékeket is magukkal vitték. Andrej holttestét a gyilkosok egy zöldségkertbe vitték, ott találá egyik hű szolgája Kozma, ki keserű könnyekre, majd átkokra fakadt ura élettelen testének látásakor. Midőn a kulcsárt, egyikét a gyilkosoknak megpillantá, arra kérte, hogy adna egy szörnyet, melybe a tetemet burkolja, de a gaz e szavakkal tagadta meg kívánságát: „Minek? hiszen így is jó lesz a kutyaának eddelül.“ „Szörnyeteg.“ kiáltott reá a felbőszült hű szolga, „elfeleded, hogy urunk rongyokban fogadott szolgálói közé

s bársonyba öltöztetett, most pedig jótevődtől megtagadod a halotti lepelt!“ Még a papok sem siettek az utolsó tiszteletet megadni boldogult uruknak; csak hatodnapra halála után jött érte a wladimiri apát Theodul, és minden külső pompa nélkül nyugalomra helyezé az arany kupolyás Szűz Mária székesegyházban.

A nagyfejedelem halálának hírére mindenütt a szuszdáli és wladimiri tartományokban zendülés ütött ki, a nép, mely a szigorú uralkadót sohasem szerette, örömmel rendezett a gyilkosság hírére s féltelenségében a legnagyobb kicsapongásoknak adta át magát: megtámadta a vagyonosok házait és kirabolta, sőt az egyház tulajdonát sem kímélte meg. Az erőszakoskodások annyira mentek — mert nem vala senkisem, ki azok fékezésére erős kézzel vállalkozott volna — hogy a papság körmeneteket tartott, imában kérve a Mindenhatót, hogy az erőszakos nép kedélyét lecsendesítse, s a rendtelenségeknek véget vessen.

A wladimiriek, kik a nagyfejedelemnek oly sokat köszönhettek, megsiratták ugyan halálát, de nem tettek semmit, hogy a gyilkosokat megbüntessék, kik büszkén és szabadon jelentek meg mindenütt.

Sajátságos, hogy a vitéz és vallásos, bőkezű és emberbaráti Andrej, kit életében mindenki szeretett s kiról az évkönyvek a legnagyobb elismeréssel és magasztalással beszélnek, halála után a legkíméletlenebb gyűlölettel említett népe által.¹⁾ Azonban ezen látszólagos ellenmondást némileg megfejtí az általános elégtelenség a közigazgatással és igazságszolgáltatással, s az elégtelen törvények még elégtelenebb kezelése, melynek következtében a szegényebb sorsú sohasem vagy csak nagyon ritkán nyert elégtételt oly ügyekben, melyek reá a lét fentartásának jelentőségével bírtak. A törvények hiánya vagy elégtelensége mellett a legnagyobb szemrehányás a lelkiismeretlen bírákat illeti, kik tekintet nélkül magasztos hivatásuk szellemére, igazságtalan ítéleteik által az állam és az uralkodó tekintélyét a legmélyebben sértették. Helyesen kiált fel egy azonkorú krónikás, midőn a nép könnyelmű és hálátlan magaviseletére való vonatkozással így szól: „Nem gondoljátok meg, hogy

¹⁾ Karamsin, III. köt. 23. lap.

a legjobb és leghölesebb uralkodó — czár — sem képes az emberi természetben rejlő rosszat kiirtani, feleditek, hogy a legjobb törvények mellett ott lakozik a visszaélés.“

Ugyanaz az uralkodó, kit a közvélemény halálakor a legkíméletlenebben elítélt, az igazságosabb utókor szemében számos olyan tulajdonságokkal bír, melyek őt a legjobbak társaságába helyezik a történelemben, mintegy bizonyítékául annak, miszerint az érettebb, korát meghaladó értelem és gondolkodás korántsem alkalmas arra, hogy általa a nagy tömeg szeretetét megnyerni vagy biztosítani lehessen. Egyébiránt Andrej nagyfejedelem bátor és önmegtagadó volt, s magas értelmisége folytán kivált az egyháziak részéről a II. Böles Salamon nevét vívta ki magának. Tagadhatatlan, miszerint államhölelenség, politikai belátás és tudományos műveltség tekintetében, ez utóbbi a kor általános szelleméhez képest, a legelső helyet foglalja el az orosz uralkodók sorában a Középkor ezen időszakában. Minden erejéből az egyeduralomra s annak megerősítésére törekedett, s mert a birodalom egységében látta fennállásának legbiztosabb és legnélkülözhetetlenebb kellékét, ellensége volt a részuralomnak, mely sehol a Középkorban annyi kárt nem tett mint Oroszországban.

Az évkönyvek kiváltképen nagy dicséretekkel halmozzák el Andrejt azért, mert számos pogány bolgárt és zsidót térített a keresztény hitre; továbbá, mert mint nagy barátja és védelmezője a papságnak, számos templomot és kolostort alapított s a régieket újabb és jelentékeny alapítványokkal gazdagította. Szent Wladimir nyomdokaiban haladva alapította a wladimiri püspökséget, melynek nagy kiterjedésű birtokokat adományozott s a fejedelmi nyájak és kereskedelmi bevételek tizedének adományával egyikévé tette a leggazdagabb püspökségeknek. A wladimiri Szűz Máriához címzett székesegyház díszítésére idegen országokból hozatott művészeket, továbbá díszes és gazdag egyházi öltönyöket, arany és ezüst edényeket, szentképeket, melyek drágakövekkel gazdagon valának díszítve. Ezen pompás székestemplomban őrizteték a szuszdáli nagyfejedelemség palladiuma, ama Szűz Mária kép, mely alatt Wysegorodból jöven, Andrej a Klézna mellett 1164-ben oly keményen megverte a bolgárokat. Nem kevésbé pompás volt a bogoljubovi templom s különösen gazdag arany zománczmunkákban. Szándéka volt a kijewi

Jarosláv palota helyén is egy új és pompás székesegyházat építeni, őseinek régi hazáját megörökítendő.

Szent Wladimir idejétől egész a szuszdáli nagyfejedelemség megalapításáig, Dolgorukij György-ig, Oroszországban semmi jelével sem találkozunk az egyházi újításoknak, az eretnekek itt nem találtak alkalmas talajt; minden békében volt, mi arra mutat, hogy az egyházi fegyelem erősebb volt és szilárdabb alapon nyugvók, mint az állami. II. Izeszláv alatt ezen üdvös békét a püspökök egyenetlenkedése zavarta meg, mire Kelemen — Kliment — metropolita felszentelése szolgáltatott okot, kit a többség nem pártolt. Azonban a legelső eretnekek Andrej nagyfejedelem idejében jelentkeznek Oroszországban. Leon rosztowi püspök, kit a nép zsarolásai miatt elűzött, azon állítással lépett fel, miszerint bűn, egy ünnepnapon, mely szerdára vagy péntekre esik, húst enni. Theodoras, az új szuszdáli püspök ezen állítást a nagyfejedelem jelenlétében meczáfolta, mire Leon elhatározta magát, hogy Görögországban fog igazságot keresni. A nagyfejedelem megbízottjai nyomban követték az újítót, ki eljutván a Duna vidékén tartózkodó Manuel császár táborába, az uralkodó elé terjeszté állítását. De az orosz megbízottak nem kis öröme a császári táborban jelenlevő Adorján püspök nyomban meczáfolta Leont, mire a császár egész határozottsággal kijelenté, hogy tanát tévesnek tartja részéről is. De az erőszakos újító most sem tágitott, s minthogy mindig szenvedélyesebben védelmezte tarthatatlan álláspontját s a jelenlevő egyházi és világi előkelőségek közül többeket megsértett kíméletlen fellépése által, megragadák, hogy a Dunába fojtsák. Csak nehezen kerülén ki a veszélyt, visszatért hazájába, hol nemsokára maga a metropolita és Antal tseruigowi püspök is védelmére kelt, úgy hogy a hálátlan dolog hosszabb ideig izgatottságban tartá a kedélyeket.

Még sajátságosabb dolgokat beszélnek az évkönyvek egy másik rosztowi püspökről, kinek fellépése érezhetőbb nyomokat hagyott hátra a kedélyekben. A nagyfejedelem Theodoras szerzetest kinevezte püspöknek s utasítá, hogy jelenjen meg Kijewben a felavatásra s mutassa be magát kötelességszerűen a metropolitának, mint közvetlen felelővalójának. De Theodoras ezt elmulasztotta, s midőn vissza tért egyházmegyéjébe, kapzsiságával és kegyetlenkedéseivel

nemesak híveit sanyargatta, hanem még az egyháziakat is, kik közül többeket megesonkíttatott, sőt néhányat keresztre feszítettett, mindezt csak azért, hogy az illetők tulajdonát magához ragadhassa. A nagyfejedelem, kinek kiváló kegyeivel dicsekvék, sokáig tűrte e szörnyeteget s meglegedék azzal, hogy őt szóval megfenyítse. Azonban a hűtlen pásztort fejedelmének kegye és elnézése még vakmerőbbé tévé; s végre azon merészségre vetemedett, hogy Wladimirban minden templomot bezáratott s a kulesokat magához vevé. A nép, mely sokáig tűrte a főpap zsarnokságát, most nyílt lázadásba tört ki s hangosan követelte a püspök példás megbüntetését. Most már a nagyfejedelem sem zárkozhatott el a nép jogos panaszai elől s Theodorast letévé a püspökségről, a metropolitának adta át megbüntetés végett, ki a szerencsétlent azzal bünteté, hogy levágatá jobb kezét és nyelvét és megvakíttatá; „mert,” mondja a krónika, „ezen eretnek még a szűz szent Anyát is rágalmazta.” Jól mondja Karamsin, ilyen szomorú eseményeket csak a tudatlanság és azon idők durva erkölcsi képesek megmagyarázni.

Nemsokára Andrej nagyfejedelem halála után Rosztow, Szuszdál és Perejeszlawl polgársága, bojárjai és vitézei általános nemzetgyűlésre jöttek össze Wladimirban, hogy más orosz városok példájára az állam ügyei felett tanácskozandók, mindazt megbeszéljék, mi a megváltozott körülményeknél fogva szükségesnek mutatkozik. A bojárok ekképen szóltak a nagygyűlésen: „Mindenki előtt ismeretes, hogy nagyfejedelmünket elvesztettük, s hogy gyermekeket nem hagyott maga után, azon egy kivételével, ki jelenleg Novgorodban uralkodik. A boldogult nagyfejedelem fivérei pedig távol Déloroszországban laknak. Kit válaszszunk már most urunknak és fejedelmünknek? Ki fog bennünket megvédeni a muromi és rjezsáni fejedelmek támadásai ellen, nehogy zsákmányává váljunk az ármánynak és erőszaknak? Forduljunk tehát Georgievits Rosztiszláv apósához, Gljeb rjezsáni fejedelemhez, szóljunk ekképen hozzá: „Isten magához vette fejedelmünket, mi vejedet hívjuk meg trónunkra; hiszen atyjuk úgysis közöttünk élt s élvezte a nép szeretetét.”

A bolgárok, kikre a beszéd mély benyomást tett helyesették az abban kifejtett nézetet és Gljeb beleegyezésével követeket küldének Tsernigowba, hol akkoron Rosztiszláv fiai: Jaropolk és Msztiszlávits tartózkodának. A hercegek nagy

örömmel fogadták a megtisztelő meghívást; de nagylelkűeknek akarván magukat mutatni, nagybátyjaiknak: Michail és Wsewolodnak, György fivéreinek, azon ajánlatot tévék, miszerint mint idősebbek uralkodnának velük közösen, felhívásukat a szent keresztre mondott esküvel erősítván meg, melyet a szokásos esókra a tsernigowi püspök tartott ajkukhoz.

Azonban a nagylelkűség és ünnepélyes fogadalom csak szemfényvesztés volt, oly czélból kigondolva, hogy egymást annál könnyebben kijátszhassák. Az idős és érdemes Michail bevonult Wladimirba, hol a polgárok és bojárok szívélyes kitüntetéssel fogadták. De alighogy új helyzetével megbarátkozott volna, már tapasztalnia kellett öcsese Jaropolk kétszínűségét, ki a közös uralkodást csak ürügyül használta fel, hogy olcsó módon népszerűsége tegyen szert. A polgárháború ismét kitört: Jaropolk kemény ostrom alá vette Wladimirt, mely kezdetben erélylyel állott ugyan ellent minden támadásnak, de miután kívülről segélyt nem kapott, egyik napon azon nyilatkozattal lepte meg Michail nagyfejedelmet, hogy vagy kössön békét Jaropolkkal, vagy pedig távozzék el körükből. S a derék férfiú megértette az intést s elhagyta trónját, mely számára oly kevés gyönyöröket termett. A polgárok könnyes szemekkel kísérték ki távozó urukat a városból: azután alkudozásokba bocsájtkozána Jaropolkkal, ki nemsokára bevonulását tartá Wladimirba; mire, bár rövid időre, helyreállott a béke a polgárok között.

Nem tartott sokáig, s a szeszélyes és változékonyság után vágyódó nép elégtelen volt Jaropolkkal, ki családjának érdekeit inkább, mint alattvalóinak boldogságát tartotta szem előtt; s most az alig eltávozott Michailhoz fordult, kérvén őt, hogy foglalná el újból a nagyfejedelmi széket. És Michail, bár súlyos beteg volt, nem zárkózott el a nép kívánsága elől s Moszkwából, hol Wsewoloddal és Bogoljubov Andrejjel, a boldogult nagyfejedelem egyetlen életben levő fiával találkozott, Wladimirba sietett, miután útjában egy ellenséges sereget, melyet Jaropolk vezényelt, futásra kényszerített. A papság ünnepélyes körmenetben jöve eléje, s a nép hangos örömnilvánulásokkal fogadta azon férfiút, kit pár hóval előbb maga küldött el köréből, a helyett, hogy férfiasan megbirkózott volna az ostrom bajaival és esélyeivel. Jaropolk sógorához Rjezsánba, Msztiszláv pedig Novgorodba

menekült, míg anyjuk és feleségeik fogolyképen maradtak vissza Wladimirban.

Rövid idő múlva megjelentek Michail előtt a rosztowi és szuszdáli küldöttségek is, bejelentvén a két tartomány hódolatát, úgy, hogy most már Andrej nagyfejedelemsége egész területében Michailnak engedelmeskedett. Hogy az ország szükségleteivel s a vidéki lakosság bajaival közvetlenül megismerkedjék, személyesen megjelent a különböző tartományokban: vigasztalt, jutalmazott vagy büntetett, s a nép mindenütt nagy lelkesedést tanúsított fejedelme iránt, ki nem restellé az utazás fáradoalmait, hogy népének szükségével megismerkedjék. A szuszdáliak és rosztowiak becses ajándékokkal halmozták el útjában a nagyfejedelmet, hogy hálájuknak némi kifejezést kölcsönözzenek.

A nép haragja nagy volt Gljéb rjezsáni fejedelem ellen, ki rokonainak tehetetlenségét felhasználván, annak idején Wladimir templomait legbecsesebb kincseitől megrablá. A közvélemény most hangosan követelte az új nagyfejedelemtől, hogy az elrablott kincseket, ha másként nem, tehát fegyverrel szerezze vissza. S Michail hajlott a nép kívánságára, Gljébet példásan megbüntette, az elidegenített értékeket pedig mind visszaszerezte fővárosának. A tömeg hosszú körmenetben, szent dalokat énekelve fogadá a visszatérő szűz Mária képet, a főváros irigyelt palladiumát, mely ismét a székesegyház kincstárában foglalt helyet.

Oroszország szerencsétlenségére a jeles uralkodó csak egy évig ült a nagyfejedelmi székben s régi betegségének esvén áldozatul, 1176. június hó 20-án meghalálozott, hátrahagyván vitézségének és erényeinek emlékét. Ámbár durva és nyugtalan század képviselője, jellemét mégsem szennyezé be kegyetlenséggel és szószegéssel, s népének jólétét nagyravágyásának kielégítése fölé helyezé.¹⁾ Újabb történetírók azt állítják, hogy Andrej nagyfejedelem gyilkosait kivégeztette; erről azonban az egykorú írók semmit sem tudnak.

¹⁾ Karamsin, III. köt. 34—45. lap.

Tizenhatodik fejezet.

III. Wsewolod (Georgievits) nagyfejedelem 1176–1212.

Fejedelmválasztás. — Újabb viszály. — Rjezsán elégtelensége. — Trónkövetelők. — Wsewolod, Andrej és Rurik. — Belháború. — Bolgár hadjárat. — Lithván háború. — Háború a polowtzokkal. — Béke. — A halicsi fejedelem halála, jellemzése. — Trónviszály Halicsban. — Magyar befolyás. — III. Béla Halicsban. — Szövetség Magyarországgal. — Rosztiszláv halála. — Wladimir Magyarországon. — Wladimir a halicsi trónon. — Házasságok. — Livoniai állapotok. — Szvetoszláv halála.

Alig hogy Michail tetemei eltakarítottak, a wladimiri bojárok és polgárok, régi szokás szerint, az arany kapu elé gyülekeztek, hogy maguknak új fejedelmet válasszanak. Egyhangulag a boldogult fivérét, Georgievits Wsewolod-ot választák meg, kinek a hűség esküjét azonnal letették. Így ment teljesülésbe Jurij Dolgorukij kívánsága, ki Szuszdált és Wladimirt az ifjabbaknak szánta.

Azonban a rosztowiak nem valának megelégedve ezen választással s bojárok és polgárok megtagadták Wsewolod elismerését. Az elégtelenség még Michail életében ennek unokaöcsesét, a novgorodi Msztiszláv-ot, szánták a nagyfejedelemi székre, s miután most jelöltjüket mellőzve látták, felfegyverkezének, hogy Wladimirba indulván, Wsewolod-ot megbuktassák. Azonban a wladimiriek, kik Msztiszlávról semmit sem akartak tudni, erélyesen védelmére keltek uruknak s makacs ellentállásra készültek. Wsewolod, ki békésen szerette volna a viszályt elintézni, így szólott Msztiszláv követeihez, kik meghívása folytán nála jelentkezének: „Mit kíván uratok? őt a rosztowi bojárok támogatják, engemet pedig a wladimiriek választottak meg; hadd legyen ő ura Rosztownak, nekem pedig engedelmes-

kedjenek azok, kik megválasztottak. Midőn Msztiszláv a nagyfejedelem eme izenetét bojárjaival közlé, ezek nagy indulattal a harc folytatását követelték s mitsem akartak tudni a kiegyezésről. S midőn Wsewolod arról győződött meg, hogy a békét fentartani lehetetlen, kemény harcra szánta magát.

Wsewolod a Kra folyó mögött sánczolta el magát, Jurjew közelében, s éber figyelemmel kísérte az ellenség minden mozdulatát. Az 1176. június 27-én végre nyílt ütközetben támadta meg Msztiszlávot és rövid de heves küzdelem után fényes győzelmet aratott felette. Szuszdál és Rosztow sietett meghódolni, a novgorodiak pedig, kik most már nem akarták befogadni Msztiszlávot, követeket küldének Wsewolodhoz s tőle kértek maguknak fejedelmet, ki olyképen felelt meg kívánságuknak, hogy unokaöcsesét Jaroszlávot küldé Novgorodba.

De Wsewolod sem élvezheté a békét sakáig, bár annak lelkes híve vala, s nemsokára új háborúba keveredék Gljeb rjezsáni fejedelemmel, kit a polowtzokon kívül Gljebovits Wladimir perejeszlavl-i, és Szvetoszláv tsernigowi fejedelmek támogattak. Az 1177. ősszel a Koloksa mellett találkozott ellenségeivel, kiket úgy szétriasztott, hogy az ütközés után sokáig nem tudták magukat összeszedni. Gljeb és fia Román, továbbá a trónkövetelő Msztiszláv, ki az utolsó pillanatban csatlakozott a rjezsániakhoz, Wsewolod fogságába kerültek.

Hazatérvén győzedelmes hadjáratáról, a bojárok és a nép körülvette a wladimiri nagyfejedelemi palotát és a fogságba került fejedelmek kivégeztetését követelte. „Uram“, így szólának urukhoz, „mi készek vagyunk életünket odaadni érte; de büntesd meg példás szigorral a gonosztevőket; vakítsd meg őket, vagy add kezeinkbe.“ De Wsewolod emberbaráti szíve irtózott a gyilkosságtól; s hogy a népet mégis lecsendesítse, a foglyokat börtönbe tétette. Közülök kiváltképen Gljebnek valának hathatós pártfogói: veje, a derék Msztiszláv, a szmolenszki Román herceg fivére, ki Szvetoszláv tsernigowi fejedelmet kérte fel közbenjárónak; hozzá csatlakozott Porphyrt tsernigowi püspök is, ki személyesen megjelent Wladimirban, hogy Gljeb kiszabadítását megkísértse. S valóban, Wsewolod azon feltétel mellett, hogy Gljeb Oroszország déli vidékeire költözzék,

kilátásba helyezé szabadon bocsájtatását, mit azonban a büszke férfiú azon megjegyzéssel utasított vissza, hogy inkább meghal a börtönben, semhogy a neki tett ajánlatot elfogadja; s valóban, kevés napok múltával csakugyan meghalózott a nélkül, hogy szabadságát visszanyerte volna.

A rjezsániak, kiket fejedelmük sorsa, úgy látszik, megrettentett, most siettek Wsewolodnak meghódolni; s hogy hűségükről elég bizonyítékot állítsanak ki, Rosztiszlávits Jaropolkot Woronesben elfogták és biztos őrizet alatt Wladimirba szállíták. A zendülés a fővárosban most újból kitört, bojárok és polgárok egyaránt a hűtlenség megbüntetését követelték s nem valának megelégedve Wsewolod emberbaráti gondolkozásmódjával; a felfegyverezett tömeg feltörte a börtönöket s a nagyfejedelem kimondhatatlan bánatára — mondja a krónika — kivonszolták unokatestvéreit, Rosztiszláv fiait, és kegyetlenül megfosztották őket szemük világától. A nagyfejedelem, hogy a kegyetlenséget némileg enyhítse, úgy Gljeb fiának, valamint a megvakított herezeknek visszaadta szabadságukat. S hogy a történelemből az engesztelő esoda sem hiányozzék, a krónika azt is mondja, hogy mialatt a világtalan herezek a székesegyházban szent Gljeb sírjánál imádkozának, egyszerre visszanyerték látásukat a nép nem csekély bámulatára, mely Isten kezét látta a dologban. S a csodának még gyakorlati következménye is vala a két herezegré nézve, mert a vallásos érzületű novgorodiak meghívták Msztiszlávot fejedelmüknek, míg a másiknak a wolok-lamszky-ak fogattak hűséget. Csakhogy egyik választás vagy meghívás sem találkozott Wsewolod helyeslésével, minek folytán mindkettő uralma csak rövid ideig tartott s arra szolgált, hogy a békét és esendét az országban megzavarja.

A trónkövetelők közt kétségkívül Msztiszláv az, ki rokonszenvűnket leginkább megérdemli s kinek emlékét a történelem is híven megőrizte. Ezen herezeg ritka bátorsággal nagy vallásosságot és az érintkezésben annyi szeretetreméltóságot egyesített, hogy népe őt nemesak jogosan nevezhette Oroszország legbátrabb, hanem leglovagiasabb fejedelmének. A novgorodiak, ez az ingatag nép, mely korábban hűséges ragaszkodásáról fejedelmeihez, majd szeszélyes változás hajhászásáról volt híres egész Oroszországban, Msztiszlávot a kegyes uralkodók között említik,

ámbar hűségüket irányában sem őrizték meg mindig. Bár Wsewolod ellenében nem tudott nagyobb sikereket felmutatni. Msztiszláv nagy tervekkel foglalkozott, melyek keresztülvitelében azonban megakadályozta korai halála, mely 1180. nyár elején következett vala be. Úgy élt mint hős, s úgy akart meghalni mint keresztény. Midőn végső óráját közeledni érezte, a templomba vitette magát s a szent mise meghallgatása és az utolsó kenet felvétele után, körülvéve bánatos híveitől, neje karjai közt adá ki lelkét, miután gyermekeit, de kivált fiát Wladimirt fivérének gondoskodásába és védelmébe ajánlotta.

Nemsokára Wsewolod újabb viszályba keveredett a tsernigowi fejedelemmel, Szvetoszlávval, ki minden erejéből oda működött, hogy fiát Wladimirt ültesse a novgorodi fejedelmi székbe, holott nem volt ismeretlen előtte, miszerint ezen fejedelemséget Wsewolod a Monomach unokái tulajdonának tekintette. Wsewolod, ki a tsernigowi fejedelemre már azért is neheztelt, mert az önhatalmulag intézkedett a fogságban elhalálozott Gljeb öröksége felett, nem késett, hogy veszélyeztetett tekintélyét helyreállítsa. Kolomna közelében találkozott Szvetoszláv fiával Gljebbel, kit fogságába ejtett; az Oka mellett megverte a tsernigowiak egy szövetséges hadát, rohammal megvette Boriszszov városát; s miután Rjezsánt is kemény ostrom alá fogta, ellenfelét békére kényszeríté. De Szvetoszlávnak nem volt szándéka ezt a reá erőszakolt békét megtartani; sőt azon vérmes reménynyel kecsegtette magát, hogy leszorítja Wsewolodot a wladimiri trónról s egész Oroszországot hatalma alá hajtja.

Wsewolodnak, ki még korántsem birt Andrej Bogoljubov tekintélyével s kinek ez idő szerint még sem Szmolenszk, sem Polotzk vagy Novgorod hűséget nem fogadának, nehéz állása volt a furfangos vetélytárssal szemben. Az ellenséges hadak Perejeszlawl közelében találkoztak, s oly közel állottak egymáshoz, hogy nyílaikat minden akadály nélkül egymás táborába küldhették. Mindkét fél kiváló erős állást foglalt el; mindketten tartózkodtak a támadástól s kémkedve ellenőrizték egymás mozdulatait. Végre Wsewolod némi előnyöket vívott ugyan ki, de a nélkül, hogy ezáltal az ellenséget elvonulásra kényszerítette volna. Így köszöntött be a tavasz, a nélkül, hogy a hadjárat ered-

ményre vezetett volna. S ekkor Szvetoszláv a novgorodiak meghívását követve feloszlata táborát, s Wsewolodnak engedé át a harczmezőt. Szvetoszlávnak ezen újabb hadjáratból csak az a haszna volt, hogy megismerte Wsewolod katonai tehetségét, hadvezéri gondoskodását és óvatosságát, melyeket később alkalma nyílt hasznára fordítani.

Rurik, egyike a kijewi részfejedelmeknek és közel rokona Wsewolodnak, azon tervvel foglalkozott, hogy Wsewolodot kibékíti vala Szvetoszlávval, hogy valahára vége vessék a szüntelen belvillongásoknak; tervébe kívánta belevonni Novgorodot is. Jaropolk, eltelve gyűlölettel, szüntelen Wsewolod megbuktatására gondolt, ámbár erre mindig kevesebb ok és alkalom kínálkozott: Tortsekben, nehezen hozzáférhető állásban várta be a kedvező pillanatot, hogy nyíltan léphessen fel, időközben gyakori becsapásaival a szuszdlái területre ingerelte Wsewolod haragját. Wsewolod, hogy a nyugtalanításoknak véget vessen, megjelent Tortsek alatt, melyet minden oldalról körülzárolt. A lakosság, mely sejté sorsát, vitéz ellentállást tanúsított. De az ostrom már a második hónapja tartott, s az élelmiszerek annyira megfogytak, hogy az egyedüli étket nemsokára csak a lóhús képezte, mitől az oroszok, évkönyveik állítása szerint, mindig felettén irtóztak. Végre az inség oly nagy lett, hogy Tortsek kénytelen volt magát megadni. Jaropolk, ki az ostrom alatt súlyos sebet kapott, bilincsekbe verve Wladimirba vitetett: vele együtt számos bojár és polgár túszképen elhurczoltatott.

A novgorodiak, látván Wsewolod diadalát, siettek hódolatukat kijelenteni az ifjú nagyfejedelemnek, kitől a jövőben többet várhattak, mint mennyit eddigi gyenge uralkodóiktól tapasztaltak. S Wsewolod szívesen fogadta a híres kereskedő állam követeit és nekik sógorát Wladimirovits Jaroszlávot küldé maga helyett.

Miután így helyreállott a béke az országban, midőn Novgorodot is egyesítette birodalmával, Szvetoszlávits Gljebet és atyját szabadon bocsájtá s megengedé nekik, hogy Kijewben zavartalanul uralkodhassanak: s hogy a régi barátságos viszonyt helyreállítsa, nejének nővérét Szvetoszlávits Gljeb fiatalabb fiának adta nőül 1182-ben.

Alig ért véget a belháború, kívülről új veszély fenyegette az országot. Valamint már Andrej, úgy most Wsewolod

is sóvár tekinteteket vetett a gazdag virágzó bolgár földre a Kama folyó mentében, hol ipar és kereskedelem, sőt a tudományok egyes ágai is meglepően virágoztak. A bolgárok már több ízben nyugtalanították a szomszéd orosz tartományokat, homnan nem egy ízben gazdag zsákmányt vittek magukkal. Ezt megtorlandó, egyuttal kedvező ürügy kínálkozott, a bolgárokat saját tűzhelyüknél megtámadni. Wsewolod ennek folytán részvételre szólítá fel a részfejedelmeket és nagy előkészületeket tett a bolgár hadjáratra. Az egyház annál szívesebben támogatta ezen vállalatot, mert a pogányokat megtámadni minden körülmények között üdvös dolognak tartatott. Szvetoszláv fiát Wladimirt küldé segélycsapatával a nagyfejedelemhez; a rjezsáni, muromi és szmolenszki fejedelmek sem késtek s nemsokára oly jelentékeny hadsereg volt együtt, melylyel a tervezett vállalatot nyugodtan meg leheté kezdeni.

A szövetséges hadsereg a Wolgán lefelé hajózott egész a mai kazáni helytartóság területéig s a hajókat bjeloseroi őrség védelme alatt a Cýril folyó torkolata körül helyezvén el, azon túl szárazon folytatta útját. Nemsokára az *ezüst*-bolgárok ú. n. nagy városa előtt táborozott az orosz hadsereg; s Wsewolod fiatal unokaöcsese, Gljebovits Izeszláv, a perejeszlawl-i fejedelem fivére, nem tudván bevárni a jelt az általános támadásra, mialatt a nagyfejedelem sátrában haditanácsot tartott, megtámadta a bolgárok gyalogságát, melyet egész a város kapújáig szorított vissza, hol azonban egy nyíl által szívéen találva, hősi halállal esett el. Az ifjú hős halála megmenté a várost, mert csapata vezérének elestével a főhadra húzódnék vissza. Ezen szomorú eset annyira megrendíté Wsewolod szívét, hogy a háború folytatásától elállván, nemsokára békét kötött a bolgárokkal és visszatért Oroszországba.

A bolgár hadjáratral egy időben az ország nyugati határszélein is nyugtalanságok törtek ki, melyek lecsendesítése égető szükség vala. A szegénységben és tudatlanságban élő lithván nép, mely százötven év óta rendesen megfizeté szörmékből, czirokból és parafából álló adóját az orosz nagyfejedelmeknek, most, a belső egyenetlenségeket felhasználódó, megtagadta az engedelmisséget s önálló külön fejedelemséggé kívánt alakulni, az orosz fensőség mellőzésével. A lithvánokról az orosz évkönyvek ijesztő dolgokat

jegyezték fel. Hosszú harszói kürtjeik hangjánál vad és könnyű lovaik hátán termettek s ragadozó állatokként vetették magukat a zsákmányra; a falvakat elhamvadtatták s a lakosságot szolgásgba hűszolták; s ha megtámadtattak, szétszóródva a szélrózsa minden irányában eltűntek, még mielőtt a támadók velük szembeszállhattak volna. Legtöbbet szenvedtek a lithvánoktól a novgorodiak, kik minden balesetet, mely őket érte, indokolatlanul fejedelmük Wladimirovits Jaroszlávnak mulasztásául tudtak vala be. s Wsewolodtól új fejedelmet kértek, ki nem tagadhatván meg a nyugtalan nép kívánságát, a szmolenszki fejedelem, Dávid fiát, Msztiszlávot küldé Novgorodba 1184-ben.

Midőn a lithvánok, hogy országukat az ellenség pusztításaitól megóvják, régi hűbéri viszonyukat az orosz nagyfejedelemmel megújították, Wsewolod újabb szövetséges háborúra készült, hogy az újabban sűrűbben ismétlődő polowtzki támadásoktól az ország déli vidékét megmentse. A szövetséges hadjáratban a következők vettek részt: Szvetoszláv kijewi fejedelem és Rurik két unokatestvérével; Wladimir perejeszlawl-i fejedelem, Juraj Dolgorukij unokája; Georgievits Gljeb turowi fejedelem, Michail dédunokája, fivérével pinszki Jaroszlávval; továbbá Wsewolod és Msztiszláv, lutzki Jaroszláv fiai. Wsewolodovits Msztiszláv gorodnoi fejedelem s végre a halicsi fejedelem egy segélyesapattal.

A szövetséges hadsereg nagy fáradalmak között hatolt be a polowtzok területére; de a siker teljes vala, több mint hétezer fogoly és roppant zsákmány került a győzedelmes oroszok kezébe. Ezen alkalommal ismerkedének meg az oroszok legelőször a löporral és annak hatásával; az évkönyvek ugyanis azt mondják, hogy a polowtzki foglyok között volt egy csoda-ember is, ki eleven tüzet szórt az ellenség soraira; azonban úgy látszik, hogy az oroszok az új találmánynak nem tulajdonítottak nagyobb gyakorlati fontosságot. Nem lehetetlen, hogy az eleven tűz közönséges görög-tűz volt, melylyel az oroszok a görögökkel való háborúikban már régen megismerkedének.

Ezen diadalmas hadjáratot nemsokára mély gyász követte, melyet a szevéri fejedelem, novgorodi Igor és fivére Wsewolod, ki Trubtsevszk birtokosa volt, idéztek vala elő egy meggondolatlan vállalat által, mely többeknek közülök életébe vagy szabadságába került. Az 1185. tavaszán a

fekete süvegesek egy rokon törzse, a kownék ellen indultak, kik nagy károkat okoztak a tsernigowi határszéleken, de kik olyan számosak voltak a polowtzokkal való szövetségük folytán, hogy sokkal nagyobb haderő lett volna szükséges leveretésükre, mint a milyennel a szövetségesek ellenük indultak. A vállalat az oroszok részére nemcsak nem ütött ki szerencsésen, hanem az ellenség újabb káros betöréseit vonta maga után. Trubtsevszki Wsewolod ezen alkalommal hervadhatatlan babérokat gyűjtött magának, bár önfeláldozása nem eredményezte a megérdemelt sikert.

A következő nyolcz év aránylag békében telt el, mely idő alatt ugyan többször ütköztek össze a határszéli fejedelmek a polowtzokkal, mely alkalommal a szerencse nem kedvezett mindig az oroszoknak. De az 1167—1187. években ismét megindult a polgárháború Rjezsánban. Gljeb fiai, Román, Igor és Wladimir, öccseiket: Wsewolodot és Szvetoszlávot minden áron ki akarák szorítani jogos örökségükből, mi azonban nem sikerült. A békét az egyenetlenkedő testvérek között Porphyri püspök eszközölte, még pedig ép oly méltányos mint elfogadható feltételek mellett; miután a háború egyik részre sem hozta meg azon sikereket, melyeket tőle a résztvevők vártak vala.

Az 1187. év emlékezetes Wladimirovits Jaroszláv halicsi fejedelem haláláról, mi fontos következményeket vont maga után. A halicsi birodalom, melyet atyja Wladimirovits alapított, a Kárpátoktól egész a Szeret és Prúth folyókig terjedt s bővelkedett mindenben, mit a természet az embernek nyújthat. Jaroszláv, sok erőszakos vonás daczára, melyek jellemének árnyoldalait képezték, birt valódi fejedelmi tulajdonságokkal is, melyek ama régi zordon időkben korántsem tartoztak a gyakori jelenségek közé. Beérve nem jelentéktelen kiterjedésű országával, nem vágyódott azt újabb hódításokkal kibővíteni; szerette a békét s csak akkor fogott fegyvert, mikor erre a körülmények elutasíthatatlanul kényszerítették. Ellenben nagy gondot fordított országának belső felvirágozására. Hogyha a háborút el nem kerülheté, tulajdon népének vérért kímélendő, idegen zsoldosokat fogadott szolgálatába, nem ritkán a legnagyobb pénzáldozatok árán. Az uralkodó békeszeretetének gyümölcsei az ipar és kereskedelem felvirágozásában s népeinek feltűnő anyagi jólétében mutatkoztak leginkább. Az évkönyvek

egyhangulag magasztalják bölcsességét, valamint elragadó ékesszólását a nyilvános tanácskozások alkalmával.

S ezen békészerető fejedelem, kivel a krónikás szavai szerint mindenki ki tudott jönni s kinek nem voltak ellenségei, egyedül nejével és fiával élt szüntelen viszályban: neje többszöri kibékülés után végképen megvált tőle s 1181-ben mint apáca fejezte be életét egy wladimiri kolostorban. Idősebb fiát erőszakos hajlamai és bűnös szenvedélyei miatt taszította el magától. Annál jobban szerette a szerencsétlen Anasztáziától reá maradt törvénytelen fiát, kit a krónika Olég-nak nevez. Midőn közeledő halálát érezte, Jaroszláv meleg búcsút vett környezetétől, a bojároktól és a papságtól, sőt a koldusokat is halálos ágyához bocsájtá, kikről nem feledkezett meg végrendeletében sem. Utódjául Oléget rendelte s ígéretet tettett magának a bojárok által, hogy ezen kedvenczét mindenkor támogatni fogják. Törvényes fiának Wladimirnak ellenben Peremysl-t hagyta. De alig húnyta be Jaroszláv szemét, midőn a bojárok, megfélemlkezve ígéretükről, Oléget elűzték és Wladimirt ültették a fejedelmi székbe.

Azonban nem kellett sok idő, és a bojárok megbánták választásukat, mert a fiatal uralkodó irtózott minden komoly munkától s napjait léha mulatozásokkal és időtöltésekkel töltötte el: kigúnyolva az egyházi tilalmakat s a jó erkölcsöket, másodszor megnősült s egy pap özvegyét vette feleségül; sőt betolakodva a bojárok családi köreibe, azok nyugalma és boldogsága csábításai által elrabolta. Nem csoda, ha mindenütt csak panaszokat, majd szitkokat lehetett hallani a fejedelem ellen s a nép nyílt zendüléssel fenyegetődzött.

A Haliesesal szomszédos Wladimirban azon időben egy fejedelem ült a trónon, ki a fiatal Wladimirnak mindenben ellentéte volt; egy férfiú, ki ész, bátorság és tevékenység tekintetében példaképe lehetett az azon időbeli orosz fejedelmeknek, bár erősen kifejlődött uralkodási hajlamai némi árnyat vetnek jellemére. E férfiú Msztyiszlávits Román volt, ki már fiatal korában katonai erényei által magára vonta az orosz nemzet figyelmét. Román titkos összeköttetésben állott az elégületlen halicsi bojárokkal, kik neki az utat a halicsi trónra egyengetni segítették. Minthogy tetteleg kezét emelni a ledér uralkodó ellen senkisé-

merészkedett, az elégületlenek a megrettentés eszközéhez folyamodtak, mi, ismervén Wladimir gyávaságát, megtette a várt hatást. Leplezetlenül tudtára adták ugyanis, hogy a pap özvegyével folytatott botrányt, valamint egyéb durva kihágásait többé a nép nem nézheti nyugodtan s arra kéri uralkodóját, hogy bocsássa el magától ama nőt s kezdjen józanabb, fejedelemhez méltóbb életet, mert ellenkező esetben nagy szerencsétlenség következhetnék be, mely a fejedelemnek könnyen életébe és koronájába kerülhet. S a fenyegetés hatott. Wladimir nejével, két fiával és kineseivel Magyarországra szökött, mire a bojárok akadály nélkül Románt ültették a halicsi fejedelmi székbe.

Azonban ezen trónváltás nem vált szerencséjére Halicsnak, ellenkezőleg csak sietteté az idegen uralom behozatalát, mely már korábban is megkísértetett ugyan, de a nélkül, hogy tartósságot eredményezett volna. A magyar királyi trónon azon időben egyike ült a legerélyesebb királyoknak Árpád törzséből, III. Béla, ki Konstantinápolyban Manuel szárnyai alatt nevelkedvén, a byzancei udvar légkörétől s politikai szellemétől áthatva, egészen új politikai irányt érvényesített Magyarországon. Bélának elhatározott szándéka volt, Halicsot második fia, a nyugtalan Endre herczeg, horvát bán számára megszerezni; s azért már régóta figyelemmel kísérte a halicsi eseményeket. A magyar király ezen törekvését lényegesen elősegíté azon körülmény, hogy Halics és Magyarország között már Wladimirko ideje óta majdnem szakadatlan összeköttetés állott fenn, mely időről-időre meglazult ugyan, de sohasem szakadt meg egészen. A bojárok között bizonyára sokan valának, kik a magyar királylyal s néppel rokonszenveztek; házassági és egyéb összeköttetések ezt a viszonyt még bensőbbé és szilárdabbá tették, úgy hogy most, midőn az erélyes III. Béla titkos tervével némileg a világosságra lépett, annak kivitele nem látszott lehetetlennek.

Románnak még nem volt ideje új trónján megerősödni, midőn hírül hozták, hogy a magyar király egy hatalmas sereg élén átlépte a Kárpátokat és benyomult Halicsba. A bojárok, mint látszik, nem valának meglepetve e hír által, s minthogy Román hirtelen haragos kitörései által sokan közülök megsértve érezték magukat, nem is tettek semmit, hogy a veszélyt elhárítsák. Románnak alig maradt annyi

ideje, hogy magához vévén a kincseket néhány hű maradott hívével Oroszország belsejébe menekülhessen; s III. Béla minden akadály nélkül urává tette magát Halicsnak. Wladimir, ki a magyar király seregével jött vala vissza hazájába, azon reménynyel kecsgettette magát, hogy Béla őt visszahelyezendi a trónra. Azonban csakhamar azt kelle tapasztalnia, miszerint a halicsi trónra most még kevesebb reménye van mint annakelőtte, mert Béla nagy nemzeti gyűlésre híván össze a bojárokat, általuk fiát Endrét választatta meg Halics fejedelmévé. Endre, a nyugtalan és állhatatlan magyar herezeg, kinek legfőbb vágya a magyar koronára vala irányozva s ki mint Horvátország kormányzója sem szűnt meg bátyja ellen fondorkodni, Halicsban elég kedvezően mutatta be magát s a bojárok, elragadtatva fellépésének fénye valamint ígéretei által, hogy mindenben tanácsuk s az ország régi törvényei szerint fog cselekedni, örömmel hódoltak meg neki. Elhatározásukat bizonyára nem kis mértékben könnyíté meg azon körülmény, hogy Wladimirban az ország nemcsak semmit nem vesztett, hanem a hatalmas magyar király fia által tekintély dolgában csak nyert. Nehogy követelései az ország békéjét megzavarhassa, III. Béla Wladimirt családjával együtt visszaküldé Magyarországra s egy erős várban biztos őrizet alá helyezé.

Az orosztörténetírók Halics elfoglalása alkalmából a magyarok által kemény szemrehányással illetik nemzeti fejedelmeiket, kik Wladimirért és Halics megtartásáért semmit sem tettek, sőt az idegen uralmat szláv földön nyílt hozzájárulásuk által szentesítették. III. Béla követje útján felkeresé a kijewi fejedelmet, biztosítván őt békés és barátságos hajlamairól s állítólag kilátásba helyezé, hogy idő múlva bizonyos feltételek mellett Halicsot kész leszen neki átengedni. S az orosz fejedelem, hogy a közelebbi körülmények iránt tájékozást szerezzen magának, fiát Halicsba küldé a magyar király udvarához.

Az idegen földön elhalt halicsi hős Berladnik fia, Rosztiszláv, hontalanul bolyongott Görögországban, midőn hallá, hogy Halics a magyar királynak készül meghódolni. Családjának régi összeköttetéseinél fogva Oroszországba jött s egyelőre Szmolenszkben talált menedékhelyet, honnan halicsi rokonaival és híveivel érintkezésbe lépett. Csak

egy maroknyi seregtől követve, azon merész lépésre határozta magát, hogy megjelenvén Halicsban, a népet a magyarok elleni lázadásra buzdítja. De nem ismerte az új nemzedéket; sokaig távol hazájától, nem számolt a megváltozott viszonyokkal; így történt, hogy, midőn kis hadával megjelent Halics falai alatt azon reményben, hogy a polgárok benne a haza megmentőjét fogják üdvözölni, egy hang sem üdvözlé, egy kéz sem emelkedett fel; s a vakmerő vállalkozónak örülnie kellett volna, hogy bántatlanul hagyhatja el hazáját, melyet felszabadítani akart! Endre, a magyar herezeg körülvéve díszes magyar testőreitől és vitézeitől, kikhez a bojárok és polgárok nagy része csatlakozott, kezdetben nem tulajdonított komolyabb jelentőséget Rosztiszláv fellépésének, de midőn értésére esett, hogy a vakmerő Halics falai alá merészkedett, intézkedéseket tett annak kézrekerítésére. Rosztiszlávnak még elég ideje lett volna az országot elhagyni; de Berladnik büszke fia nem akart szökevény módjára hazájából távozni. „Jobb a hazában meghalni, mint idegen földön hontalanul bolyongni, ítéljen Isten köztem és azok között, kik elárultak,” mondá, s ellenségeinek legsűrűbb tömegére vetvén magát, mindenféle halált osztogatott kardjával. Azonban súlyos sebektől borítva hullott le lováról s a fővárosba vitetett, hol a nép, meghatva végzetes sorsa által, erőszakkal akará visszaadni a hősnek szabadságát s lázadást támasztott. De Endre a zendülést csakhamar elnyomta; mint a krónikás írja, a magyarok valami mérges növényt tettek sebeire, melynek hatása folytán ezen jobb sorsra méltó ifjú még csak annyi időt nyert, hogy a nép ragaszkodásáról meggyőződést szerezzen magának, s azután örökre elszenderült.¹⁾

Rosztiszláv halála úgy látszik alaposan megváltoztatta a viszonyokat Halicsban; s míg a polgárság a szerencsétlen hazafi iránt táplált rokonszenvének félreérthetetlen jelekben kifejezést adott, maga ellen izgatta fel a királyt, ki most már gyanús szemmel nézett azokra is, kiket eddig uralmának legfőbb támaszainak tartott. Endre uralmát eddig — az orosz történetírás szerint — szelídség és eszélyesség jellemezte, de melyet nemsokára az erőszak és kegyetlenség váltottak fel; a király úgy bánt új alattvalóival, mintha mindnyájan

¹⁾ Karamsin, III. köt. 64—65. lap.

árulók lettek volna, s hogy haragját velük annál inkább éreztesse, feltétlen szabadságot adott magyar kíséretének, mely ellenség módjára kezdett viselkedni azon országban, melyet csak az imént szerzett vala meg, s melyet csak úgy tarthatott meg, hogy ha uralmát a méltányosság és igazság alapjára fekteti. A fékezetlen vakmerő had behatolt a családok szentélyébe, kiragadta a nőket férjeik, a leányokat szülőik karjai közül; a bojárok lakszobáiba állítá be lovait, sőt még a templomokat sem kímélte meg hasonló megszenteltelenítéstől. A nép jaj-veszékelt, majd zúgólodott s mint az orosz írók mondják, türelmetlenül várta az alkalmat, hogy a türhetetlenné vált igát lerázza magáról.¹⁾

Ezalatt Wladimir még mindig magyarországi börtönében sinlett; azonban őrizete nem lehetett felettén szigorú, mert utat-módot talált onnan megszökni. Ugyanis a vár tornyán felütött vászonsátrát szétmetszé, s miután belőle kötelet csavart, azon leereszkedék s a német császárhoz, Barbarossa Frigyeshez menekült. A császár, ki személyesen ismerte a szuszidali nagyfejedelmet, barátságosan fogadá Wsewolod nővérének fiát, s bár maga közvetlen mitsem tehetett érdekében, levéllel látta el Kázmér lengyel királyhoz, melyben a legmelegebben ajánlá védelmébe a menekült orosz herceget. Lengyelország, mely könnyen megmagyarázható okokból amúgy sem szívesen nézte a magyarok megerősödését Halicsban, melyre régi jogczímen maga is igényt tartott, nem is mulasztott el semmit, hogy azok uralmát szláv földön megnehezítse. Az 1190. évben Wladimir a híres krakói vajda, Miklós által vezérelt lengyel haddal átlépte a halicsi határt, hogy az elégtelenségekkel egyesülvén, a hadjáratot a magyarok ellen megkezdje. Midőn Wladimir jövetelének híre érkezett, még azok is fogadtatására sietének, kik korábban uralkodásával megelégedve nem voltak s erőszakos eltávolítására közreműködének. Úgy látszik, miszerint a hazafiasság érzete vezette a legtöbbeket Wladimir táborába, kit fogyatkozásai daczára szívesebben láttak a nemzeti trónon, mint egy idegent, ki magát új népével megkedveltetni nem tudta, vagy nem akarta. S miután az elégtelenség a lengyel sereggel egyesültek, az amúgy is elégtelen magyar had nem volt képes magát sokáig tartani

¹⁾ Karamsin, III. kötet, 65. lap.

s Endre a királyi cím fentartásával elhagyta Halicsot, melyet több érzékkel a nép érdekei iránt s kevésbé önkényes politika mellett bizonyára továbbra megtarthatott volna.

Wladimir tehát lengyel védelemmel másodszor elfoglalta ősei trónját, a bojároknak tágas jelentőségű kedvezmények mellett azon ígéretet tévén, miszerint a jövőben több mérséklettel és belátással fog kormányozni. S hogy uralmának most már nagyobb tartósságot kölesönözzön, alázatos hangon kérte ki Wsewolod nagyfejedelem hathatós pártfogását a maga és családja számára, mit az utóbbi annál nagyobb készséggel megígért, minthogy a maga részéről minden belvillongásoknak a jövőben elejét akarta venni. Így állott helyre a béke Halicsban és Oroszországban, mely Wsewolod áldásos uralma alatt látható felvirágozásnak indult.

Hogy Wsewolod a békét Oroszországban tartóssá tegye, családi összeköttetéseket létesített házasság útján: ámbar ez a béke fentartására korántsem bizonyult mindig elégségesnek. Egyikét leányai közül Szvetoszláv unokatestvérének adta nőül: egy másikat, kit a krónikák Werhuszlávának neveznek, a vitéz Rurikovits Rosztiszlávval házasított össze; végre még tízéves kis fiának, Konstantin-nak eljegyzé a boldogult Román szmolenszki fejedelem unokáját. Ezen időben a zsenge kor nem képezett akadályt a házasság megkötésénél, mihelyt azt a politikai érdekek szükségessé vagy kívánatossá tették. Werhuszláva még gyermek volt, midőn őt szülői Bjelgorodba küldték vőlegényéhez, mely alkalommal a krónikák szerint nagy és fényes menyegzői és nászünnepélyek tartattak.

Hogy Wsewolod még más tekintetben is oda működött, miszerint a béke és egyetértés az országban minél inkább megszilárduljon, mutatja az is, hogy, midőn az agg és érdemes Szvetoszláv mint Kijew ura felvette a nagyfejedelmi címet, ez ellen nemesak nem tiltakozott, hanem hallgatagon hozzájárulását adta, holott ez határozottan a törvényekbe ütközött. Így nyerte vissza rövid időre mégegyszer Kijew régi címét mint nagyfejedelmi főváros, de anélkül, hogy ebből jövőben a legkisebb politikai előnyt élvezte volna.

Mialatt Oroszország majdnem minden részében béke uralkodott: Szmolenszk és Novgorod újból felidézik egyenetlenségük által a pártviszály minden rémségeit. Rosztiszlávits

Dávidot a szmolenszki nép nem szerette, s minthogy az orosz nemzetben a dynastikus érzés majdnem egészen ismeretlen volt, a nép nem ritkán kénye-kedve szerint változtatta fejedelmét, kiket nem ritkán minden alapos ok nélkül megfosztott méltóságuktól. Mert hiányzott egy közös állameszme alapja s azon, kölesönösségen alapuló szerződés, mely az uralkodó és népe közti viszonyt szabályozza és állandósítja. Dávid fia Msztiszláv Novgorodban uralkodott s bár kezdetben a legjobb egyetértés uralkodott közte és a nép között, ez később megváltozott s az ingatag polgárság más fejedelmet óhajtott. Ezen viszálykodásokba ugyan nem avatkozott Wsewolod, de tekintélye mégis elégségesnek bizonyult, hogy a végleges szakadás veszélye legalább egyelőre nem fenyegetett.

Ezen időben, a legrégibb livon-krónikák szerint, nagy hírnévnek örvendett Wladimir polotzk-i fejedelem; országa a Dűna torkolatáig, a csúd-finnak földjéig terjedt, kik nem találták súlyosnak a polotzki fensőséget s hosszú ideig zavartalan békének örvendtek. Az 1186 körül egy buzgó német katolikus, Meinhard jelent meg körükben, ki német kereskedők társaságában jött Livoniába s engedélyt kért és kapott a fejedelemtől, hogy a katolikus vallást hirdethesse és terjeszthesse. Wladimir nemcsak készséggel megadta a kért engedélyt, hanem Meinhard törekvéseit a maga részéről is mindenképen előmozdítván, midőn a térítő az országot elhagyni készült, őt gazdag ajándékokkal bocsájtá útra. Meinhard műve teljes mértékben sikerült; a lievek vagy livonok alávetették magukat egyházi dolgokban a római pápa fensőségének, mely ettől kezdve jelentékeny befolyást kezdett gyakorolni Livonia ügyeibe. Meinhard Irkul-ban, Riga közelében, alapját vetette a legelső keresztény egyháznak, mely gyorsan felvirágzott. S az eszélyes német térítő nemcsak az evangélium titkaiba igyekezett bevezetni híveit, hanem a haditudományokba is, melyek azon időben szükségesebbek valának minden más tudománynál.

Az 1195. évben súlyos veszteség érte nemcsak Kijewet, hanem egész Oroszországot. Szvetoszláv, a derék, hazafias érzelmű és bölcs kijewi nagyfejedelem, az utolsó, ki e méltóságot viselé, jobblétre szenderült. Karatsew-ből útban volt haza felé, midőn megbetegedett; érezvén közeledő végét, Wysegorodba viteté magát, hol könnyes szemekkel

végzé imáját a Szent Boris és Gljeb vértanúk sirjánál. Nemsokára azután szőresuhába öltözteté magát, hogy szerzetes-öltönyben fejezze be életét, melyet fegyverrel kezében küzdött végig. Az évkönyvek telve vannak Szvetoszláv magasztalásával, ámbar ifjabb éveiben sokszor szőszegőnek és megbízhatatlannak bizonyult. Különben felettén józan élete, valamint éles előrelátása sok dicséretet érdemelnek egy korban, melyben kiváltképen az elsőt oly ritkán találjuk fel az uralkodók jellemében. A szegények iránt mindig bőkezű volt.

Tizenhetedik fejezet.

III. Wsewolod (Georgievits) nagyfejedelem 1176–1212. Folytatás.

Szvetoszláv és Rúrik. — Testvérháború. — Wsewolod békét akar. — Újabb viszályok. — Szmolenszk és Tsernigow. — Pápai követek Oroszországban. — Román fejedelem. — II. Endre és Halics. — Wsewolod szigora. — Msztiszláv. — Nyugtalanságok Halicsban. — Magyar hadak Halicsban. — Dániel fejedelem. — Konstantin herceg. — III. Wsewolod halála. — Jelleme. — Régi szokások. — A katolikus egyház Livóniában. — Összeütközés.

Szvetoszláv mellett a kijewi fejedelmek sorában kiváló hely illeti meg Rúrikot, ki bár vitéz a harcban, szerette a békét, s jótékony polgári intézmények megalkotásával tette nevét emlékezetessé. Szvetoszlávot illeti meg azonban az érdem, hogy hazájának és népének a külföldön is barátokat szerzett. Láttuk, hogy III. Béla magyar királylyal barátságos viszonyban élt; valamint Nagy Kázmér lengyel királylyal is, kivel sógorságban állott, minthogy egyik fia, a Róthajú Wsewolod, Kázmér leányának Máriának férje volt; a hercegnő azonban csakhamar lemondott a világ örömeiről s az általa alapított kijewi Cyril kolostorba lépett, hol meg is halt. Erre unokáját Euphemia hercegnőt, Gljeb leányát, egy görög császári herceghez, valószínűleg IV. Alexishez, Izsák császár fiához, adá nőül.

Rúrik, Szvetoszláv utódja a kijewi trónon, ugyan hasonlóképen felvette a nagyfejedelemi címet, bár erre ép oly kevéssé vala feljogosítva s Wsewolod nagyfejedelem most is szemet húnyt szemben e ténnyel, nehogy ez által a belbékét, mely oly áldásos volt hatásaiban egész Oroszországra, újlag megzavarja. Rúrik nagy kegyencze volt úgy a bojároknak, mint a népnek, mely között élt s melylyel a jót és rosszat közösen megosztá. Naponként asztalánál

megvendégelte a polgárokat, velük ivott, evett és vígadott; a vajdák, egyéb nagyk, a tuinek vagy városkapitányok és bírák állandó vendégei valának a fejedelmi palotának; mindnyáját egy közös érzelem, a testvériség és hazaszeretet érzelmé, lengé át s kezességet nyújtott a béke fenállásához és az anyagi felvirágozáshoz.

Ámbár Rúrik a kijewi trónt csak Wsewolod beleegyezésével birta, kinek fensőségét ünnepélyesen elismerte, mégis támaszt keresett vejében, Msztiszlávts Románban, Wolhynia fejedelmében, kinek frigyük megerősítése végett őt Kijewhez tartozó várost önhatalmulag átengedett. A nagyfejedelem e miatt méltán neheztelt Rúrikra, ki ez által főhűbéri jogát megsértette. „Én vagyok Monomach törzséből a legidősebb,” mondá követe által Rúriknak, „nekem köszönheted Kijew trónját; de úgy látszik, hogy erről megfellekedtél, mert náladnál fiatalabbaknak városokat ajándékozol. Nem akarom jogaidat csorbítani; kormányozz és osszad meg uralmadat barátaiddal, majd meglátjuk, vajjon szükség esetében képesek lesznek-e védelmedre kelni.”

Úgy látszik, hogy Rúrik nem akarta megérteni a czélfatos figyelmeztetést; s midőn Wsewolod újlag s most már nyiltabban az átengedett városok visszakebelezését követelte Kijew területébe, Rúrik nem tudván önmagával megállapodásra jönni, Nikephoros metropolitához fordult tanácsért. „Isten komoly kötelességképen bízta reánk,” szolt a metropolita, „hogy Oroszország fejedelmei közt az egyetértést fentartsuk; a vérontás a legszörnyűbb; azért azt tanácsolom, vedd alá magadat idősebb rokonod akaratának. Ha pedig e miatt Román hűtlennek tartana, úgy bíz a dolgot reám, majd elintézem. Egyébiránt vődet más helyek átengedésével kárpótolhatod.” Ezzel azonban Román nem volt megelégedve, apósát szőszegéssel és ellenséges szándékkal vádolván, elűzé magától nejét, Rúrik leányát, ki kolostorba lépett s ott fejezte be életét; és szövetségre lépett a tsernigowi fejedelemmel, ki titokban úgy Wsewolodnak mint Rúriknak ellensége volt.

Ezen viszály kiszámíthatatlan bajokat hozott Oroszországra, megzavarta a békét és elkeserítette a kedélyeket. Nem elég, hogy Román testvérháborút idézett fel, még a lengyeleket is behozta az országba. Kázmér halála után annak fiai háborúba keveredtek egymással, minthogy az

örökségen békésen megosztzkodni nem tudtak. Nagyravágyó nagybátyjuk Msztiszláv azonban — s mellette állott a lengyel nép többsége — a maga részére követelte a lengyel trónt, s Kázmér fiait kiűzte az országból, kik Oroszországba menekülvén, Románnál találtak menedéket és segélyt.

Msztiszláv a lengyel herezegek kiadatását követelte, s minthogy ezt Román teljesíteni vonakodott, benyomult Oroszországba s Románt egy véres ütközetben megverte, melyben a nyugtalan fejedelem is súlyosan megsebesített. A lengyelek ugyan nemsokára kitakarodtak az országból, miután azt kifosztogatták; de azért a béke még mindig nem akart helyreállni a viszálykodó rokonok között. Olég és Wladimir törzse mindig ellenséges, vetélykedő lábon állottak egymással. Most is Wsewolod bölcsesége és békeszeretete vetett véget a polgárháborúnak. Rúrik újból megerősítették Kijew birtokában; s Jaroszláv tsernigowi fejedelem letette a fegyvert, miután Witebszk városát hűbérül nyerte.

A békét újból Román szegte meg, ki megfélekedvén apósa Rúrik jótéteményeiről, melyekkel őt a szerencsétlen lengyel hadjárat után elhalmozta, rávette az elégtelen Olgovitseket. — így nevezik az orosz évkönyvek az Olég törzséből való fejedelmeket — hogy azok vele szövetségben, Kijew és Szmolenszk ellen induljanak, s hogy a baj teljes legyen, még a rabló polowtzokat is zsoldjába fogadta, kik minden alkalmat készséggel ragadának meg, mely előttük megnyitá Oroszországot. Maga Jaroszláv is, ki pedig röviddel előbb Witebszk birtokába jutott, csatlakozott a lázadókhöz. Rúrik azon biztos reményben, hogy Wsewolod által erőlyesen támogattni fog, ellentállásra készült. E pillanatban azonban Jaroszláv tsernigowi fejedelem békealkudozásokat tett Wsewolodnak, melyet ez, a nélkül, hogy a szövetséges fejedelmek véleményét meghallgatta volna, elfogadott. „Mitsen óhajtok inkább, mint azt, hogy veled barátságban élhessek, s azért késznek nyilatkozom olyan békefeltételek elfogadására, melyeket ajánlani jónak fogsz látni. De, ha ajánlatomat elutasítanád s háborút akarnál, ám legyen, engemet készen fogsz találni. Isten és a Megváltó ítéljen közöttünk a csatamezőn.” Wsewolodot most azon aggodalom szállotta meg, vajjon mint vélekednek a többi fejedelmek a béke iránt, s azért a rjezsáni és szmolenszkiakhoz fordult, hogy monda-

nák meg véleményüket. Dávid szmolenszki fejedelem nem késett a válaszzal, mely így hangzott: „Fivéremnek, Rúriknak megígérted, hogy vele Tsernigow alatt fogsz egyesülni, hogy végre megtörjed a lázongó Olgovitsek hatalmát s egy oly békét hozz létre, mely üdvös és tartós leend. S íme, most egyedül akarsz az ellenséggel békét kötni. Rúrik ezzel nem lesz megelégedve és neheztelni fog rád, hiszen azt ígérted, hogy a hadjáratot te fogod megújítani; holott tartományát feldúlta az ellenség, városait elhamvadtatták a lángok, s mindez miattad történt. Hogyan cselekedhetsz már most tudta és hozzájárulása nélkül?”

Az itt kifejezett véleménynyel nem egyedül állott a szmolenszki fejedelem, mert többen is csatlakoztak hozzá; de úgy látszott, mintha Wsewolod, ki máskor oly készséggel méltányolta szövetségesei véleményét, most annyira ment elfogultságában, hogy tekintet nélkül az érdekközösségre, egyoldalú békére törekedett. S valóban, Wsewolod szövetségeseinek meghallgatása nélkül azon izenetet küldé a lázadóknak, miszerint hajlandó fátvolt borítani a multakra azon kikötéssel, hogy Msztiszlávits Románnak azonnal visszaadják szabadságát s lemondanak a wolhyniai fejedelemmel kötött dacz- és védszövetségről.

Alig értesült Rúrik a nagyfejedelem elhatározásáról, midőn szenvedélyes haragra lobbant s keserű és megérdemlett szemrehányásokkal illette Wsewolodot. „Csak egy esküszegő cselekedhetik így,” szolt első felháborodásában, „Miattad történt, hogy vőmmel szakítottam s annak városait neked engedém át; te kényszerítél, hogy a tsernigowi fejedelmet megtámadjam, ki engemet személyesen sohasem bántott, kinek nem valának tervei Kijewre nézve. Elmúlt a nyár is, tél is, és te nem szövetkeztél velem közös vállalatra; s most, hogy a hadjárat kezdetét veszi, íme békét kötsz egymagad, megengeded, hogy Román, közös ellenségünk, birtokában maradhat azon területeknek, melyeket annak idején tőlem rabolt vala el.” S Rúrik nem elégedett meg ezen szemrehányásokkal, hanem tetteleg Wsewolod ellen fordítván fegyvereit, több várost rohammal foglalt el azok közül, melyek a nagyfejedelemséghez tartoztak. Ezen meggondolatlansága, melylyel kihívá a nagyfejedelmet, sok szerencsétlenség kútforrása lett úgy Oroszországra, mint magára Rúrikra; s ámbár Wsewolod kétségkívül hely-

telenül escelekedett, a megtorlást egészen más alakban kellett volna érvényesítenie.

E közben Szmolenszkben és Tsernigowban nevezetes események adták elő magukat, melyek Wsewolod helyzetét lényegesen megkönnyíteni segítették. A nemes érzelmű és bátor Dávid, szmolenszki fejedelem, 1197. tavaszán meghalálozott, miután egész életében oda működött, hogy az egyetértést az orosz fejedelmek közt fentartsa s a nép anyagi jólétét előmozdítsa. Utóda Romanovits Msztiszláv volt, míg kisebb fiát, Konstantin herceget fivére Rurik nevelésére és védelmére bízta. A következő 1198-ban Jaroszláv tsernigowi fejedelem is elhalálozott, ki korántsem hasonlított sem jellem, sem értelem tekintetében a szmolenszki fejedelemhez, álnok és megbízhatatlan volt úgy barátaival, mint ellenségeivel szemben.

Az 1196—1202. évek között végre Wsewolod teljesen alávetette uralmának Novgorodot; miután amyszor kereste védnökségét, majd nyílt segélyét a nagyfejedelemnek, végre érdekeivel jobban megegyezőnek találta a gazdag kereskedő város értelmesebb része, hogy véglegesen szabályozza viszonyát Oroszország főurával szemben, minnek persze első sorban maga Novgorod városa és lakossága élvezte anyagi és erkölcsi hasznát. Rurik, ki sokáig nem tudott kibékülni Wsewoloddal, nyugtalan és állhatatlan természetével sok ellenséget csinált magának tulajdon rokonai között. Román halicsi fejedelem azok közé tartozott, kik nagyravágásukkal nemcsak maguknak, hanem másoknak is sok bajt okoznak. Elkeseredett küzdelem után elfoglalja a kijewi terület nagy részét s csak akkor áll be szünet hódításaiban, midőn erre Wsewolod szava kényszeríti. Rurik meghasonlva önmagával és rokonaival, de kívált vejével, arra határozza magát, hogy lemond a világi küzdelmekről s nejével és egyik leányával még hátralévő idejét életének a nyugodt kolostori önszemlélődésben tölti el. Wsewolod a maga részéről azzal fejezte be a hosszú viszályt, hogy vejét Románt a megüresedett kijewi trónra ültette, mint Rurik utódját.

Ezen idő kiváltképen azért érdekes Oroszország történelmében, mert egy pápai követség jelent meg majd Halicsban, majd a most már kijewi nagyfejedelemmel, melyet III. Ince pápa küldött fontos megbízatásban. Gyakran történt már kísérlet a római pápai szék részéről, hogy az orosz

nép a nyugoti egyház részére megnyeressék, azonban a nélkül, hogy sikerre vezetett volna. Körülbelül a XII. század közepén a tudós krakói püspök Máté a clairvauxi apát egy megbízottjának Bernát atyának azt az ünnepélyes megbízadást adta, hogy kísérténé meg az oroszok megtérítését. Erre nézve a püspök a következőket mondja: „Az oroszok egy láthatólag egészen külön világban élnek, hasonlítva az ég megszámlálhatatlan csillagaihoz. Hideg, sötét hazájukban alig ismerik a Megváltót névről s azért az igaz hit melegítő világát egyedül az apostolok helytartójától várják. Bernát atyának bizonyára sikerülni fog durva szíveiket meglágyítani.“ De valamint elébb, úgy most sem vezettek eredményre a pápai szék törekvései Oroszországban, hol a keleti kereszténység már erős gyökereket vert vala. A pápai követ élénk színekben ecsetelte a pápa hatalmát és mindenhatóságát világi dolgokban s a római katolikus egyház kiváló előnyeit minden más vallás felett; azt sem hagyta említés nélkül, miszerint a pápának hatalmában áll neki városokat és országokat adományozni, sőt a legnagyobb királyt is tenni, még pedig azon fegyver segítségével, melyet Szent Péter apostoltól kapott. Az utóbbi szavaknál Román kihuzá hüvelyéből hatalmas kardját s a pápai követhoz fordulva büszkén mondá: „Van-e a pápának ehhez hasonló kardja? Addig, míg ezt övömön hordozom, nincs szükségem másra s vérrel szerzek magamnak városokat, őseim példájára, kik Oroszországot nagygyá tették.“

Nemsokára a pápai követ látogatása után Románt Lengyelországban találjuk a Visztula mellett, hogy régi ellenségét Msztiszlávot az általa bitorolt lengyel trónról leszorítsa. Azonban ezen hadjárat végzetessé vált a tevékeny és nyugtalan fejedelemnek, mert egy őrszemle alkalmával távol táborától körülvéttett egy erős ellenséges had által és megöletett, még mielőtt segítségére siethettek volna, az 1205-ik évben.

Román a wolhyniai krónikában a „Nagy“ és „minden oroszok egyed-ura“ néven fordul elő, s nevét számos vitézi tettek által tette emlékezetessé, melyekről, mint a krónika mondja, keleten és délen is beszéltek. Ámbár Halicsban kegyetlenségei miatt gyűlölet tárgyát képezte, wladimiri örökös tartományában mégis kedvelte a nép, mely azt mondá róla: hogy egy bölcs eszével bír, melylyel

az oroszlan bátorságát, a sas gyorsaságát és a halhatatlan Monomach buzgóságát egyesíti vala. A lithvánok krónikái elkeseredett hangon emlékeznek meg Románról; s még a tizenhatodik században is szójárásos volt: „Román ökrökké tett bennünket, hogy az ekét vontassuk.“ Ellenben a byzancezi írók erőteljes, tevékeny férfiúnak nevezik a nélkül, hogy jellemének árnyoldalaival sokat foglalkoznának.

Román halála a tettek színpadára szólítja Rúrikot, ki alig vette hírét veje halálának, midőn levette a szerzetes ruhát, megjelent Kijewben s akadálytalanul elfoglalta a megürült trónt. Miután Wsewolod beleegyezését sikerült megnyernie, s megújítja a szövetséget a tsernigowi fejedelemmel. Rúrik Halicsba sietett, hogy uralmának ezen gazdag és jelentékeny tartományban is érvényt szerezzen. Halicsban ez idő szerint a kiskorú Dániel ült a trónon. anyja gyámsága mellett, ki erélyesen tartá kezében a kormány gyeplőjét s nem ijedett meg Rúrik fenyegetéseitől. II. Endre magyar király, ki még mindig halicsi királynak nevezte magát, sohasem vette le szemét azon országról, melyet csak könnyelműségével és tapintatlanságával veszített vala el annak idején, s ma is meleg érdeklődéssel viseltetik minden iránt, mi Halicsra vonatkozott. Hozzá fordult most az özvegy királyné kiskorú fia érdekében és hivatkozva a régi idők emlékeire, arra kérde a királyt, hogy támogathá őt Rúrik ellenében. S az özvegy megható szavai nem tévesztették el hatásukat a királyra, s miután Szanok-ban bemutatatták neki a kiskorú Dániel, erős elhatározása volt, őt mindenki ellen atyailag megvédeni, mint a krónika mondja. S a tett teljes mértékben megfelelt a szándéknak. Mindenekelőtt egy erős magyar testőrhad örködött a fiatal fejedelem biztonsága felett; más magyar csapatok a legkiválóbb erősségeket védelmezték és fentartották az országban a rendet és biztonságot. Ilyen körülmények között Rúriknak nem maradt más hátra, mint Halicsnak hátat fordítani, mely oly kevés rokonszenvvvel viseltetik személye és családja iránt.

Míg ezek Halicsban történtek s aránylag béke uralkodott a déli részeken is, addig Wsewolod nyugodtan kormányozta Oroszország éjszaki részét. Seregének egy része nyugtalanságban tartá szüntelen a bolgárokat, míg a rjezsáni fejedelem szemmel tartá a Don melléki rabló

polowtzokat. Weliki Lukij lakossága Nezdila vajda vezénylete alatt a nyugtalankodó letteket kényszeríté engedelmessegre a mai livoniai helytartóságban, honnan a vajda nagyszámu foglyot hozott magával. Wsewolod nagyfejedelem a novgorodiak kormányzására húsz éves fiát Konstantin herezeget rendelé, miután a fiatalabb Szvetoszláv nem bírt elég erélylyel és tapasztalattal.

A szerencsétlenül járt Román családja sehol sem talált nyugalmat; Dániel a halicsi kiskorú fejedelem sokféle támadásoknak volt kitéve, úgy Legyelország mint Oroszország részéről s még mindig idegen támaszra vala utalva, ha örökségét el nem akarja veszteni. De ezen támasz nem volt képes megvédelmezni, midőn Wladimir Igorevits berontott az országba és menekülésre kényszeríté az özvegy királynét, Dánielt és ennek csecsemő öcsesét Waszilkót. Először Lengyelországban kerestek menedéket, majd Magyarországra küldé a szerencsétlen királyné legidősebb fiát, miután annak életét minden oldalról veszélyeztetve látta. „Te mindig barátja voltál atyjának“ írta a lengyel Ljeskó Endre királynak; „én ugyan elfeledém az ellenségeskedést Románnal; fogadjuk védelmünkbe a száműzött hontalanokat s helyezzük őket vissza jogos és törvényes örökségükbe.“ S Endre király barátságosan fogadá Dánielt, azonban a nélkül, hogy érette valanit tehetett volna, minthogy saját országában is annyi bajai valának ezen időben, mennyivel alig tudott megbirkózni.

A rőthajú Wsewolod ezen időben azt a reményt táplálta, hogy erős szövetségesek segítségével megnagyobbítja atyai örökségét és pedig az Igor törzs rovására, melynek gyarapodását irigy szemmel nézte. Szövetségesei a polowtzok valának, mi többet ártott mint használt ügyének, minthogy ezen rablókat mindenki rettegte és gyűlölte Oroszországban. A nép elkeseredve a rablások és zsarolások miatt, s korántsem rokonszenvezve a rőt Wsewoloddal mindig sürűbben járult kérelmeivel a nagyfejedelemhez, ki egy ideig nyugodt nézője maradt a fejleményeknek, hogy szabadítaná meg a feltolakodott fejedelemtől és szövetségeseitől.

Végre mégis fegyvert fogott: „hiszen Déloroszország is hazám,“ mondá Wsewolod és Moszkvába indult, hol fia Konstantin már egy jelentékeny csapattal várta. Az Oka

partjain egyesültek vele a rjezsáni és muromi fejedelmek; s most olyan esemény adta elő magát, melyre senkisésem volt elkészülve s mely úgy látszik, az orosz történetírókat is némileg zavarba ejté, minthogy nem tudnak vele hova lenni. Wsewolod ahelyett, hogy Kijewnek tartott volna, melyet a rőthajú trónkövetelő főhadiszállásának szemelt vala ki, nyílt táborban fogadá a rjezsáni fejedelmet, kit megölelt és gazdagon megvendégelt; majd elhagyván a sátrat, egy bojárokból alkotott rögtönzött bíróság lépett be, mely azon meglepő váddal állott elő, hogy a rjezsáni fejedelem hűtlenség és az ellenséggel való összejárás czímén mint áruló vád alá helyeztetik és fogságba ejtetik. A vád úgy látszik alaptalan volt, s Wsewolod csak a fejedelem személyes ellenségeinek sugalmazására hallgatott, midőn kiadá az elfogatási parancsot szövetségese ellen. Hasztalan tiltakozott a fejedelem övéivel együtt a vád és elfogatása ellen s rágalmozóknak nevezé mindazokat, kik ellene tanuskodának. Wsewolod haragtól elvakítva, mindenütt árulást látott; Gljebovits Románt, fivérét Szvetoszlávot s ennek két fiát és unokatestvérét, valamint a bojárok közül többeket bilincsekbe verve, Wladimirba küldé, míg maga úgy vonult be a rjezsáni tartományba, mintha ellenséges országgal lett volna dolga. Azonban a lakosság híve volt rágalmozott fejedelmének és családjának, s olyan kitartó védelmet fejtett ki, melyre Wsewolod elkészülve nem volt. Csak nagy küzdelmek után és nehéz áldozatok árán tudta a derék rjezsániakat megadásra, illetve lemondásra bírni, kik elfogadván a nagyfejedelem ajánlotta Wladimirovits Olégot uruknak, vele békét kötöttek.

A rjezsániak nem tudták elfeledni régi uraikat, kik a szuszdáli börtönök rossz levegőjét szívták; Wsewolod helytartói és kapitányai, tiun-ok, zaklatták és zsarolták a népet; s csak a vas kényszer volt az, mely őket látszólagos engedelmségben tudta tartani. Az évkönyvek azt mondják, hogy az elkeseredett nép egy alkalommal nyílt lázadásba tört ki, s többeket a nagyfejedelem hivatalnokai közül megölt. Wsewolod szenvedélyes haragra lobbant, midőn ennek hívét vette s hogy példás szigorral járjon el, maga megjelent Rjezsán városa falai alatt, hogy a lázongással vádoltakat megfenyítse. Hasztalan igyekeztek a megrémült lakosok könyörgéseik által a nagyfejedelem szívét meglá-

gyítani, ez kérlelhetetlen maradt s az egész várost kiűritetvén, a lángok martalékának engedte át, míg a hontalanná vált szerencsétlenek Szuszdál és Wladimir különböző részeiben telepítették meg. Hasonló sors érte a rjezsáni Bjelgorod városát és lakosait is, és Wsewolod annyira ment könyörületlenségében, hogy még a püspököket sem kímélte meg a rabbilincsektől, ha azok szemében gyanúsaknak tűntek vala fel.

Most azonban egy jónevű férfiú lépett a sorompókba, hogy a nagyfejedelem kérlelhetetlen keménységének gátat vessen s Oroszországnak visszaadja nyugalma. E férfiú Msztiszláv, a hősiességéről ismeretes hasonnevű fejedelem fia volt, ki ősi birtoka Nowgorod után vágyódott, a honnan Wsewolod fiát minden áron ki akará szorítani. Msztiszláv híven szolgálta nagybátyja Rúrik ügyét, ki őt kezdetben Tortsék majd Toropez birtokával jutalmazá meg. Tudia, hogy atyja egy időben nagy tekintélyben állott Nowgorodban s hogy nevét a nép jó emlékében tartja. Nem volt nehéz híveket találni a nyugtalan szellemű kalmár városban, kikre Msztiszláv tervét alapítá. Hirtelen s látszólag váratlanul jelent meg Novgorodban s így szólott az egybegyűlt néphez: „Üdvözlöm Szent Zsófiát, hol atyám hamvai nyugosznak, üdvözlöm Novgorod minden jó polgárát. Tudomásomra jött, hogy fejedelmek kemény és igazságtalan veletek, s hogy régi szabadságtok helyét az erőszak foglalta el; Novgorod az én jogos atyai örökségem s most itt vagyok, hogy szeretett népemet visszahelyezzem régi jogaiba és szabadságába.”

E beszéd gyújtólag hatott a novgorodiakra, kik nem győzték Msztiszláv bátorságát magasztalni s egyhangúlag kijelentették, hogy azontúl őt ismerik el igazi uruknak és fejedelmüknek; egyszersmind az érseki palotában fogságba helyezték Szvetoszlávot, Wsewolod fiát és bojárjait. Msztiszláv azon meggyőződésben, hogy a nagyfejedelem nem fogja közönynyel venni fia trónvesztettségének és fogságának hírét, hozzá látott egy erős had felállításához, hogy Wsewolodot a fegyveres készenlétben megelőzze. Úgy látszik azonban, hogy a nagyfejedelemnek nem volt szándéka egyelőre, a csorbát fegyveres kézzel kiköszörölni, s talán mert féltette fia életét, békés alkudozásokat kezdett Msztiszlávval, melyek nemsokára kölesönös megállapodásra vezettek.

Szvetoszláv bántatlanul hagyta el Novgorodot s visszatért atyjához Wladimirba, ki nem zaklatta többé az ingatag novgorodiakat sem, valószínűleg azért, mert tudta, hogy utolsó választásukat is nemsokára más fogja követni, mely alkalommal könnyebb szerével rá teheti kezét újból a városra.

Az 1210. év általános békével végződött; a rjezsániak reménykedve a jövőben túrték az igát, de erőszakosan nem akarták a fordulatot siettetni; Novgorod örült új fejedelmének, kit az idő rövidsége miatt még nem volt alkalma megünni.

Azonban már a következő évben zajongó nyugtalanságok színhelye lett Halics, hol a trónkövetelők egymást követték s a nép zavarban volt az iránt, hogy melyiket közülök támogassa hozzájárulásával. Pedig az összetartásra és egyetértésre sehol sem volt nagyobb szükség, mint Halicsban, mely heves vágyakozás tárgyát képezte úgy Magyarország mint Lengyelország részéről. Szvenigorodi Román elkeseredésében fia hálátlansága miatt Magyarországra ment; s midőn II. Endre király segítségével Igor fiát Wladimirt elűzte, elfoglalta a halicsi trónt. Úgy látszik, hogy Endre szokott állhatatlanságában megfélemedezett azon ígéretéről, melyet az ifjú Dánielnek adott, kinek anyja most hiába fáradozott fia jogainak érvényesítése körül. Különbben a lengyel ígéret sem teljesült és Ijesko most más érdekében ajánlotta fel közbenjárását. Úgy a lengyel, mint a magyar politika tulajdon érdekei után indult; s Halics azontúl is zsákmánya maradt a rendetlenségnek és nyugtalanságoknak. Magyar befolyásnak tulajdonítható, hogy Igor fia, a gyenge Román és a nem kevésbé gyenge Sándor, Msztiszlávits Wsewolod fia, mindketten a halicsi trónra kijelöltettek: majd Román jelöltsége elejtetvén, II. Endre király egyik előkelő nagyját, Benedeknek nevezik az orosz évkönyvek, de Karamsin azt látszik gyanítani, hogy az illető Bánkbán volt¹⁾, küldé Halicsba, hogy ott a békét a magyar érdekek figyelembevételével helyreállítsa.

Benedek vagy Bánkbán nagy haderővel jelent meg Halicsban s miután a mítsem sejtő Románt — épen fürdőben időzött — fogságába ejté és biztos őrizet alatt Magyarországra küldé, hozzálátott az ország rendezéséhez. Csak-hogy ezen rendezésben nem volt köszönet, mert Benedek,

¹⁾ Karamsin, III. köt. 198. old.

a krónikás szavai szerint, úgy garázdálkodott Halicsban „mint az Antikrisztus“; s mialatt érzéki szenvedélyeit féktelen módon igyekezett kielégíteni, a békés polgárokat és közhivatalnokokat a legkegyetlenebb módon üldözte. Kinek vagyona vagy szép felesége volt, nem örvendhetett biztonságnak, s ki a zsarnoki önkény ellen tiltakozni elég merész vala, azt nemsokára észre térítették a börtönök rémségei. Egyike ezeknek Timotheosz nevű bojár, kit a könyvek iránt táplált előszeretete miatt a nép a „knizsnyik“, azaz könyvbarát vagy írástudó nevével tüntetett ki, hangosan felszólalt a magyar helytartó és parancsnok zsarnoksága ellen, s csak nagy ügygyel-bajjal tudta életét megmenteni az üldözések elől. A nép elkeseredése nőttön nőtt s minden pillanatban lázadástól lehetett tartani. Az első kísérletet Msztiszláv, az u. n. „néma“ tette, de ennek nem volt sikere, mert a magyar őrségek idejében értesülvén a dologról, résen állottak; s Msztiszláv, a derék Berladnik Rosztiszláv sorsától tartva, kénytelen volt hazáját elhagyni, melyet megszabadítani nem állott hatalmában.

Ezen időben Igor fiának Románnak sikerült Magyarországból megszökni, s miután fivérével Wladimírral kibékült, mindketten hazájuk felszabadításának feladatával foglalkoztak. A halicsi nép hozzájuk fordult, s tőlük várta felszabadítását, s hogy ez lehetőségessé váljon, tömegesen csoportosult a fivérek zászlója alatt. Nemsokára ütött a szabadulás órája. Benedek nem tudván a nemzeti felkelésnek ellentállani, megapadt seregével kénytelen volt a Kárpátok aljába húzódni vissza, mire a béke Halicsban csakhamar helyreállott. A testvérek az orosz részuralom példájára megosztzkodának: Wladimir, mint a legidősebb Halicsot kapta, Román Szvenigorodban ütötte fel székhelyét, Szvetoszláv pedig beérte Peremysl-lel és környékével. Hogy a legveszélyesebb, mert leghatalmasabb szomszédot megnyerje az új viszonyoknak, Wladimir tulajdon fiát gazdag ajándékokkal Magyarországra küldé II. Endre királyhoz; de úgy látszik, hogy III. Béla fia ez idő szerint nem volt olyan helyzetben, hogy a halicsi állapotokon saját koronája érdekében változtatni tudott vagy akart volna.

De Igor utódai nem tanultak a multak tapasztalataiból semmit; s alig hogy kissé megerősödének az oly nehezen szerzett trónon, már is féktelen önkénynek engedék át ma-

gukat, mi által a közvéleményt, mely kezdetben oly kedvezően nyilvánult, maguk ellen zúdították. Minden alapos ok nélkül, csak a személyes ellenszenv által vezérelve üldözték a legelőkelőbb és legbefolyásosabb bojárokat; ezek közt volt a tekintélyes Wladiszláv is, kinek Wladimir trónját köszönhetette. Nem csoda, ha az elégtelenség most ismét felütötte fejét a szerencsétlen országban, és pedig ezuttal nem az idegenek, hanem tulajdon vére ellenében. Wladiszláv, a megsértett országnagy, kinek élete sem volt többé biztonságban hazájában, Magyarországra menekült s II. Endrét mindenről híven és körülményesen értesítvén, arra kérte hogy fogadja védelmébe korábbi kegyenczét az ifjú Dániel, s ültesse őt, mint legméltóbbat a halicsi trónra. II. Endrének hízelgett, hogy, ha már közvetlenül nem mondhatja Halicsot magáénak, legalább fensőségi hatalmat gyakorolhat felette; s Dánielt fiának nevezvén megígérte neki, hogy érdekében mindent elkövetend. Természetes, hogy ígérését pusztá szavakkal nem valósíthatván meg, Wladiszlávnak egy jelentékeny haderőt bocsájtott rendelkezésére, hogy azzal rendet csináljon Halicsban s az ifjú Dánielt ősei trónjára ültesse. Alig vonult be a magyar sereg Halicsba, midőn azt minden oldalról megmentőképen üdvözlé a nép, az Igor családjából való fejedelmek elűzése tehát nem került nagy fáradságba; és pedig annál kevésbé, minthogy a lengyelek is támogatták bizonyára nem önző czélok nélkül Dániel jelöltségét. Román, ki kezdetben vitézül védelmezte magát, Szvenigorodban menekülése közben esett fogságba: Wladimirnak sikerült Oroszországban menedéket találni: s Dániel, megszabadulva vetélytársaitól, magyar fegyverek segítségével a halicsi trónra ültetteték. Anyja, ki oly fáradhatatlan odaadással működött közre fia jogainak érvényesítésében most hasonlóképen megjelent Halicsban, hogy bizonyára legönzetlenebb tanácsadója maradjon ezentúl is a tapasztalatlan ifjúnak. Az újjongó néptömegektől, fényes díszben tündöklő bojárjaitól és az idegen vitézekből környezett ifjú, fenséges bár gyenge külsőjével e pillanatban feltétlen ura volt Halicsnak.

Azonban a következmények nem feleltek meg a várakozásnak; Dániel gyenge testtel és erőtlen lélekkel bírt, mely nem tudott a belviszályok hydrájával sikeresen megmérkőzni; alatta nemcsak nem állott helyre Halics régi

egysége. hanem az idegen befolyás is oly mértékben uralkodó maradt mint előbb. S míg ő Halicsban ünnepteték, addig Wladimir Sándor, Tserven pedig fivéréje Wsewolodé maradt, kik hazafiatlan bojárok befolyása alatt állván, mitsem tettek népeik boldogításáért. Így állottak az ügyek Halicsban akkor, midőn Wsewolod nagyfejedelem harminczhat évi országlás után, mely gazdag volt fényben és árnyban, őseihez szólíttaték.

Röviddel halála előtt Wsewolod kedvencz fiát Konstantint, ki időközben ismét visszahelyezteték a szeszélyes nowgorodiak által a trónra, magához hívatá s őt Rosztow és még más öt várossal megajándékozván örökösévé nevezte ki. Azonban Konstantin atyja nem csekély fájdalmára vonatkozott Nowgorodot elhagyni, hol minden tekintetben jól érezte magát. Fia engedetlensége mélyen elszomorítá a betegeskedő nagyfejedelmet; majd haragra lobbantá a még mindig heves indulatú férfiút, ki egyszer szenvedélyének hatalmában csak nehezen tudott megállapodni. Rögtön nagy nemzeti gyűlést hívott össze, melyen a bojárok és egyházi méltóságok nagy számmal jelentek meg s melyen a nagyfejedelem idősebb fia engedetlenségére való tekintetből ünnepélyesen kijelenté, miszerint nem Konstantin, hanem fiatalabb másodszülött fia György leend jogos és törvényes utódja a szuszdlái és wladimiri nagyfejedelmi székhelyben. A bojárok és egyháznagyok, kik mind hívei valának Konstantinnak, ismerve Wsewolod ellenmondást nem tűrő természetét, helyeslőleg vették tudomásul uruk elhatározását, melylyel hiába is ellenkeztek volna. Midőn Konstantin ezen fordulatról értesült, a krónika szavai szerint: „haragosan vonta össze szemöldökeit.“

III. Wsewolod Georgievits ötvennyolcz éves volt, midőn 1212. ápril 15. jobblétre szenderült. Wsewolod, kit az évkönyvek a „Nagy“ melléknévvel tüntettek ki, ifjú korától kezdve bölcsen és szerencsésen uralkodott, s mint a krónika róla bizonyára nem egészen a valóságnak megfelelőleg mondja a nélkül, hogy az igazság ellen vétett volna. A szegények és az üldözöttek, kik mindig támaszt találtak benne, szeretetökkel környezték; míg az erőszakos és kapzsi nagyok — a nép ezen nadályai — gyakran érezték engesztelhetetlen haragját. A krónika azt mondja róla, „hogy nem vala tekintettel a hatalmasokra s nem hiába viselé a

neki Istentől adományozott kardot, mert szigorral bünteté a gonoszságot, ellenben szelíd és bőkezű volt a jók iránt.

Wsewolod mint gyermek a száműzetés kenyerét évé Görögországban, hol megtanulá a ravaszságot s mindazt, mire mint uralkodónak később szüksége volt. A fejedelmektől feltétlen engedelmességet követelt s jogtalanul sohasem fosztá meg őket birtokaiktól. A harcban bátor és rendíthetetlen volt, de a vérengzést nem szerette; a békében fáradhatatlan munkásságot és tevékenységet fejtett ki a kormányzás minden ágában. Mint egyeduralkodó Andrej Bogoljubow mellett legtöbbet tett az uralkodó hatalom megszilárdítása és a rend fentartása körül. Vallásosságáról számos templom és kolostor tanúskodott, melyeknek ő volt alapítója s melyeket gazdag alapokkal látott el.

Hű segítőtársa volt Wsewolodnak a béke idején neje, Bretsiszláv Waszilko vitebszk-i fejedelem leánya, ki súlyos testi szenvedései dacára fáradhatatlan odaadással működött mindenben közre, mi népeinek boldogítására volt irányozva. Az évkönyvek magasztalólag emlékeznek meg a nagyfejedelmű műizléséről; a templomokat gazdagon díszített egyházi öltönyökkel s becses és szépen dolgozott arany és ezüst edényekkel látta el. Nyolcz fiat szült férjének, kik közül azonban kettő mint gyermek elhalt. A szuszidali krónika említést tesz azon régi, bizonyosan a pogány időkből fennmaradott szokásról, miszerint a fiúgyermek tizenkét-tizenöt éves korukban legelőször megnyirattak, mi mindig bizonyos ünnepiességgel ment végbe a család körében s miáltal felvétettek a nemesek vagy lovagok sorába. Ezen régi szokás nyomait számos szláv törzsnél megtaláljuk.

III. Wsewolod uralkodása alatt bukott meg a byzancezi császárság legelőször, midőn 1204-ben a keresztes vitézek Konstantinápolyt elfoglalják s hatvan évre megvetik vala a latin romániai császárság alapját. Ezen nevezetes esemény nem maradhatott befolyás nélkül Oroszországra sem, mely úgy vallási, mint politikai és kereskedelmi tekintetben szoros összeköttetésben állott a görög császársággal. S míg a nyugati egyház papsága pompás díszben tartá bevonulását a Szent Zsófia székesegyházba, támogatva a római egyház lovagságától, azalatt a keleti egyház feje egy számaron ülve, kopott egyházi felöltőben volt kénytelen elhagyni hosszú uralmának gazdag és fényes színhelyét. Konstantinápoly egy

időre megszűnt a keleti egyház fővárosa s a görög műveltség központja lenni.

Oroszország éjszaknyugoti részében, Livóniában, már említettük, a német Meinhard vetette meg alapját a katolikus egyháznak, melynek ott a legelső híveket szerezte. Követői a bremeni püspökségből, melynek egyházmegyéjéhez a hívek földje csatoltaték, mind számosabban jövének a távol vidékre, mely háládatos talajnak bizonyult a katolikus egyház számára. Csakhogy itt nemcsak a kereszt és evangélium, hanem a fegyver szolgált a hit terjesztésének legfontosabb eszközeként; melynek örve alatt a Dűna melléki lakosok tömegesen tereltettek át a katolikus egyház közösségébe. Nemsokára már püspökség is létesült, a harmadik püspök Albert alapítá 1200-ban Riga városát, egy évvel később a fegyvertestvérek vagy Krisztus harczosainak rendjét, melyet III. Inceze pápa a templáriusok szabályzatával látott el s a rigai püspöknek rendelé alá. A testvéresülés eme lovagrendjének a kereszt és a kard képezte jelvényét, melyben majdnem mindig győzedelmeskedett. Ámbár az orosz nagyfejedelem régi idők óta fensőségi jogot gyakorolt Livónia felett, melynek lakosai ennek fejében pontosan fizették meg évi adójukat, tényleg a rigai püspök volt az ország valódi ura, kit az új rend lovagjai a legerélyesebben támogattak. S az eszélyes főpap jól ismerte a fegyver értékét is és tudta, hogy ezzel szövetkezve a kereszt mindenütt diadalmaskodni fog. A lovagok számos város és erősség megalapítóivá lettek az országban, melyek később virágzó központokká nőttek ki magukat.

Az orosz nagyfejedelemnek végre felismerték a veszélyt, mely uralmukat az ország ezen részében fenyegeté, s azért Wladimir mindenképen azon volt, hogy a lovagokat Livóniából kiszorítsa; de egyik nevezetes erősségüket Uexkull-t hiába ostromlá, époly kevésbé sikerült hatalmába ejteni az erős Kirchholm-t; s a katolicizmussal egyenlő mértékben terjedett a Balti tenger vidékén a német nyelv, szellem és politika. Livóniából a lettek földjére terjedett a katolikus vallás, melyet a csúd-finnek is csakhamar magukénak vallottak. A lettekről egy azonkorú író feljegyezte, hogy a vétetlenre bízták annak eldöntését, vajjon a német vagy orosz, azaz a katolikus vagy keleti egyházhoz csatlakozzanak-e? Egyébiránt úgy a livonok, mint a lettek és

esúdok még sokáig megtartották az evangélium igazságai mellett régi bálványaik emlékét is, kiknek szent ligetekben még akkor is áldoztak, bár titokban, midőn már régóta híveinek vallották magukat az evangéliumnak. Így a villám-szóró és dörgő Perkún — bizonyosan az orosz Perún — Thor, az éjszaki hitrege Mars-sa még sokáig fennállott, s a csúdok már mint keresztények az Istent — a pogány Iumala — nevével különböztették meg. Hogy mily nagy volt az ellenszenv, melylyel a csúdok és szlávok a Balti tenger mellékén a németek iránt viseltettek, bizonyítja az a sokáig fennállott szokás, hogy halottjaikat ellátván az örök útra szükséges élelmi szerekkel e szavakkal tették örök nyugalomra: „Menj, szerencsétlen, egy jobb világba, hol a németek nem lesznek többé uraid, hanem rabszolgáid.”

A békeszerető Wsewolod úgy látszik nem látott semmi veszélyt Oroszországra nézve a német lovagok megerősödésében, s a rigai püspökkel felettén barátságos viszonyban állott, úgy, hogy a határszéli Gersika helytartóságát a katolikus főpap kezéből mint valami kitüntetést fogadta. Az ide vonatkozó okmányban a nagyfejedelem a püspököt bátyuska — patska — bácsika nevezi.¹⁾ De a hatalmas rigai püspök nem élt mindig ily barátságos viszonyban az orosz fejedelmekkel, volt idő, midőn mint elkeseredett ellenségek állottak szemben egymással. A püspök egy alkalommal fogságába ejtő Wsewolod nejét és számos előkelő bojárt; kiket utóbb csak azon feltétellel bocsájtott szabadon, hogy Wsewolod minden időkre lemondott a lithvánokkal való szövetségről, kiknek földjét mint a szűz Isten anyja tulajdonát a püspöknek engedé át. Az erélyes Msztiszláv Novgorodból komoly kísérletet tőn a német lovagok és a püspök kiszorítására az orosz szomszédságból; de bár többször sikert aratott az idegenek felett, a vállalat neki sem sikerült, s végre arra kelle szorítkoznia, hogy a határszéleken számos erősséget alapított, melyeket később fivérének Wladimirnak védelmére bízott. Annyi bizonyosnak látszik, hogy az oroszok ezen vidéken megelőztettek a német, illetve a katolikus egyház térítői által.

¹⁾ Karamsin, III. köt. jegyzék 282. lap.

Tizennyolczadik fejezet.

György fejedelem Wladimirban és Konstantin fejedelem Rosztowban 1212–1216.

A wladimiri és szuszdáli részuralom. — Német lovagok. — Msztiszláv. — Zendülés Novgorodban. — Msztiszláv megmenti Novgorodot. — Nemes mérséklet. — Harec a német lovagokkal. — Msztiszláv Halicsban. — II. Endre ismét Halicsban. — A magyar fensőség letünése Halicsban. — Novgorod állhatatlansága. — Bolgár háború. — Dániel ismét a halicsi trónon. — Kálmán halicsi király. — A magyarok szerencsétlensége. — Béke Magyarország és Oroszország közt. — A tatár veszedelem előhírnökei.

Alig takarítottak el III. Wsewolod hamvai, midőn fia György a bojárok hozzájárulásával akadálytalanul elfoglalta a wladimiri trónt; uralkodását azzal vezetvén be, hogy az atya által fogságba helyezett rjezsáni fejedelmeket s híveiket, köztük Arzen püspököt szabadon bocsájtotta. A szuszdáli nagyfejedelemség ezen időben két részuralomra oszlott, a wladimiri és szuszdálira, melynek élén György állott, és a rosztowira, mely Konstantin kezén volt; kik mindketten az egyeduralomra vágyódtak s egymást bitórlóknak tartották. A kettősuralom tehát, mely így beköszöntött, a polgárháborút jelentette, mely nem is késett. A két fejedelem fiatalabb testvérei is két pártra szakadtak, s magánérdekeik szerint az egyikhez vagy a másikhoz csatlakoztak. Így Jaroszláv Theodor, ki a Szaleszkij-Perejeszlawlt birta és Szvetoszláv, Jurjew tulajdonosa György pártjára állottak; Dimitrij-Wladimir pedig Konstantin híve maradt. György ostrom alá fogta öcsesét Rosztowban s miután vele egy kétes békét kötött, Dimitrij-t eltávolítá Moszkvából és az ősi perejeszlawli fejedelemségbe küldé, hogy így távolabb Konstantintól, az érdekközösség közöttük minél inkább megszakadjon. Dimitrij új hűbérében nőül

vevé a rőthajú Wsewolod leányát; de nemsokára a polowtzek fogságába kerülén, három sanyaru évet töltött közöttük, majd visszakerülén hazájába, később a Klézma melletti Starodúbban uralkodott.

Ezen időben halt meg Rúrik is, kit az egyházi írók mint templomépítőt s a papoknak bőkezű pártolóját nagy dícsérettel emlegetnek. Azonban Rúrik korántsem birt testvérének erényeivel, ingatag volt elhatározásaiban, s állhatatlan azon eszközök felhasználásában, melyek segítségével uralomra jutott. Alatta és részben mulasztásai folytán szoríttatának ki Monomach unokái Déloroszországból, mely azontúl szüntelen pártvillongások színhelyévé lett, s honnan a nemzet veszedelme a közelgő vihar alkalmával kiindult.

E közben a német lovagok a lithváni esüdök közt mindig nagyobb hatalomra emelkedének: a katolikus vallás terjesztésével a német fölény is növekedett Oroszország ezen részében. Mint láttuk, a békeszerető, de nem nagy politikai előrelátással dicsekvő Wsewolod barátja és szövetségese volt a németeknek. Nem így Msztiszláv, az erélyes és bátor novgorodi fejedelem, ki felismerte a veszedelmet, mely Oroszországot ezen oldalról fenyegeté. Azonban feltűnő, miszerint maga az orosz nép a legesekélyebb ellenszenvet sem árulta el a katolikus vallás és annak hirdetői iránt; türelmessége annyira ment, hogy nem ritkán vegyes házasságok kötöttek a határszéleken s az oroszok a katolikus papok tanácsát kérték ki fontosabb ügyekben. Kíváltképen Gersika — a német Kreutzburg — volt a gyakori barátságos találkozások színhelye.

Msztiszláv Novgorodban tizenötezer emberből álló sereget gyűjtött össze s szövetkezve a pskow-i és toropéczi fejedelmekkel, rokonaival, megindult s akadály nélkül eljutott a Balti tengerig. De minthogy a német lovagokkal nem találkozott, kik bizonyára számuk elégtelensége miatt Rigába huzódának vissza, megszállotta Worobin erősségét s a esüdoktól jelentékeny sarcot hajtott be. Oroszország ezen része, a mai eszthlandi helytartóság, akkoron nagyon virágzó állapotnak örvendett; számos és jól épült falvai valának, melyekben a lakosság gondtalan életet élt, minthogy bővében volt gabonának és méznek.

Novgorodba visszatérén, Msztiszláv nagy népgyűlést tartott az u. n. Jaroszláv udvarban, melyben utalva a

Monomach nemzetség többszöri sértéseire, melyekkel Novgorodot illették, arra kérte a népet, hogy támogassa őt a szuszdlái fejedelem ellen. A novgorodiak, mint közönségesen, most is mindent megígértek; de alig ért el a sereg Szmolenszkig, midőn egy kicsinyes viszálykodás ürügye alatt megtagadta fejedelmének a további támogatást s azt követelte, hogy vezesse vissza Novgorodba, Msztiszláv eszélyességéről és tapintatáról tanúskodik, hogy a könnyelmű és ingatag népet sikerült meggyőznie magatartásának helytelenségéről; újból hűséget fogadtak s fokozott harezvágygyal nyomultak most be az ellenséges tartományba. Wsewolod Szwetoszlávits menekülve hagyta el Kijewet és a tsernigovi erősségbe zárkozott; fivére Gljeb megadta magát a nélkül, hogy komolyabb védelemre bízta volna ügyét, s a győzedelmes novgorodi fejedelem Kijewet a lutzki Ingvár Jaroszlávitsnak adományozta ki azt viszont a szmolenszki fejedelemnek engedte át.

Alig hogy Msztiszláv győzedelmes hadjáratáról visszatért, azon váratlan nyilatkozattal lépte meg a novgorodiakat, miszerint szándéka lévén Déloroszországba költözni, választának maguknak más fejedelmet. A polgárság kezdetben igyekezett ugyan Msztiszlávot maradásra bírni, de szeszélyes hajlamainál fogva csakhamar belenyugodott a változásba s Jaroszláv Theodorovicsot választván meg utódjának, nem is sejté, mennyi bajnak vetette meg alapját.

Jaroszláv rosszul hálálta meg a novgorodiak készségét, mert alig erősödött meg kissé új méltóságában, midőn igazi természetét nem leplezte többé s valódi szörnyeteg módjára garázdálkodott Novgorodban. Többeket a tekintélyesebb városi hivatalnokok közül pusztá gyanú alapján bilincsekbe veretvén, Twerbe száműzött; egy ezredesnek házát pedig a pór nép fosztogatásának engedé át, nejét és fiát pedig börtönbe vetteté, csupán azért, mert nem sietett hódolatára; szóval a kivégeztetéseknek nem volt sem hossza, sem vége, mígnem a nép türelme megszakadt s erőszakkal vetett véget a megszálló helyzetnek. Pedig ezen időben még egy másik csapás is nehezedett a novgorodiakra, az éh-inség, melyet hasonlóképen fejedelmének köszönhetett, ki zsarnoki önkénnyel elzárta a várost a vidéktől s szigorúan megtiltá a gabona behozatalát. Így akarta Jaroszláv vasszigorral és kegyetlenséggel a változékony

hűségű és megbízhatatlan novgorodi népet a fejedelem iránti hűséghez és engedelmességhez szoktatni.

S a legnagyobb zavar pillanatában megjelent a belátó és erélyes Msztiszláv régi fejedelemségében 1216. tél derekán, s a nép örömrivalgásai közt tartván bevonulását Novgorodban a Jaroszláv udvarban közös gyűlésre hívta össze a bojárokat és polgárságot. S a nép, mintha régi daczából egészen kivetkőzött volna, ellenvetés nélkül alávetette magát kedvelt fejedelemé ítéletének; mely nem a békét akarta ugyan, de alkalmat nyújtott a novgorodiaknak dicsőséget és zsákmányt szerezni. Msztiszláv szövetségzén Konstantin rosztowi fejedelemmel, ennek bátyja szuszdlavladimiri György ellen könnyű szerével rávette a novgorodiakat, hogy őt ezen nevezetes vállalatában segítsék. Az emlékezetes hadjárat a lipeczi ütközetrel ért véget. György szövetségese a Novgorodból elűzött Jaroszláv volt, ki bár nem jelentékeny, de vitéz csapattal esatlakozott a főhadhoz. Az ellenséges hadak dombos vidéken állottak szemben egymással. A középhadat maga Msztiszláv vezényelte, mely novgorodi és pskowi vitézekből állott, a jobb szárnyat Rurik fia Wladimir, a balt ellenben Konstantin vezette. Midőn a vitézek esatarendben állottak, Msztiszláv a következő buzdító szavakkal hívta őket fel a legnagyobb vitézség kifejtésére: „Barátaim és testvéreim! Egy hatalmas országba jövének; legyünk bátrak és könyörögjünk Istenhez, hogy segítségünkre legyen. Ne nézzen közületek hátra senkisé, mert a futás nem ment meg senkit; mert, kinek végső órája még nem ütött, az sértetlenül túléli a harczt. Feledjétek egy kis időre feleségeiteket és gyermekeiteket; harcoljatok mindnyájan úgy, a mint ezt magatok akarjátok: gyalog vagy lovon.“ S a vitézek valóban olyan elszántsággal rohantak az ellenségre, mely a győzelmet számukra előre biztos kilátásba látszott helyezni. Az évkönyvek felettén élénk színekkel írják le a kemény tusát, melyen a szerenese Msztiszlávnak és a novgorodiaknak kedvezett. Az ellenség vereséget szenvedett s a szélrózsa minden irányában szétfutott; üldöztetve az elkeseredett győzők által, kik nem adtak, és nem kértek kegyelmet. György tábora és sátra is a novgorodiak kezébe került, mely utóbbiban állítólag egy szerződést találtak, mely szerint György fivéreivel egész Oroszországon akart megosztzkodni és pedig a többi

uralkodó nemzetségek kizárásával. Az egész szerencsétlenség okozója. Jaroszláv, Perejeszlavba, György pedig megrettent fővárosába Wladimirba menekült. A wladimiri polgárok, megfogyva a nagy vereség folytán, nem valának képesek a fővárost a közeledő ellenség támadásai ellenében megvédelmezni: „Uram,” szoltak a szerencsétlen nagyfejedelenhez, „hűségünk immár nem képes trónodat megmenteni: testvéreink halva fekszenek künn a harezmezőn, s azok, kik haza jövének, fegyver nélkül vannak; mivel verjük hát vissza az ellenséget falaink alól?” De György még sem vesztette el minden reménységét s csak arra kérte a wladimiriakat, hogy lennének türelemmel néhány napig, mert az ellenséggel alkudozásokba kíván lépni.

S Msztiszláv, a nemes mérséklet érzetétől áthatva, nem vette üldözőbe menekülő vetélytársát, s csak lassan követte vert hadát Wladimir falai alá, mely a védelemre elkészülve nem lévén, már meg akará nyitni kapuit a győzőnek. S midőn segélyt többé egy oldalról sem remélhetett, midőn tulajdon fővárosában többé maradása nem volt, György egy ép oly kínos, mint megalázó lépésre határozta magát: két kiskorú fiával átment Msztiszláv táborába és így szolt hozzá szívének méltó elkeseredésében: „Te győztél, ám rendelkez felettem és tulajdonom felett; fivérem Konstantin is a te parancsolataidnak engedelmeskedik.” Msztiszláv elfogadta a neki nyújtott ajándékokat és kibékíté őt öcsésével, Konstantinnal. Kénytelen lévén fővárosát elhagyni, elébb könnyeivel áztatá meg szülőinek sírját, megátkozta Jaroszlávot, mint a szerencsétlenség okozóját; azután hajóra szállott s nejével és gyermekeivel Gorodeczbe ment, melyet tartózkodási helyül jelölt ki számára Msztiszláv.

Msztiszláv a wladimiri uralkodó megaláztatásából nem húzott hasznót; szövetségesét, Konstantint helyezte a nagyfejedelmi székbe, aztán diadalmasan tért vissza Novgorodba, melynek polgárai büszkeséggel néztek fejedelmükre, ki a szerencsében oly böles mérsékletet tudott tartani. S mintha nemes pártfogójához méltó kívánt volna lenni, Konstantin, Msztiszláv nyomdokain haladva, barátságos kibékülést tervezett bukott bátyjával, Györggyel. Nemsokára együtt volt a két testvér s szeretettel ölelvén meg egymást, még hátralevő napjaikra hűséget és barátságot fogadott egymásnak 1217-ben.

Misztiszláv egy időre ismét búcsút vett Novgorodtól, hogy Déloroszországban újabb babérokat gyűjtsön a régiekhez. Távollétét felhasználódó, a lithvánok felmondák a hűséget Oroszországnak, s a német lovagoktól ösztönözve, fegyveres kézzel rontottak be orosz területre és Selona környékét kifosztogatták. Wladimir Pskowban gyűjté össze hadait, hogy a támadást megtorolja, s megszállotta Odempé erősségét, melyet a német vitézek makacsul védelmeztek. A szerencse az oroszoknak kedvezett; a vár őrsége nem volt ellátva a szükséges élelmiszerekkel, s nemsokára oly szükségét szenvedett, hogy, miként a krónika mondja, lovaik farkát is megette. S miután segély sehonnan sem jelentkezett, a lovagok kénytelenek voltak az erősséget feladni, miután egy kirohanás alkalmával Volguin nagymester, továbbá a rigai püspök öcsese Dietrich is alig kerülték ki a fogságot. Dietrich tűzképen a novgorodiak kezében maradt, a többiek szabad elvonulást nyertek, miután hadi kárpótlás czímén 700 német lovat voltak kénytelenek az oroszoknak átengedni.

Hosszabb távollét után Msztiszláv ismét meglátogatta Novgorodot, mely alkalommal többeket a közhivatalnokok közül szigorúan megbüntetett, kik teendőik elmulasztásával a népnek érzékeny kárt okoztak. Azután a novgorodiakat nagy tanácskozásra hívá össze a Jaroszláv-udvarban, hol a következő beszédet intézte hallgatóihoz: „Üdvözet a szent Zsófiának, atyám sírjának és nektek jó novgorodiak. A híres halicsi fejedelemségben idegenek garázdálkodnak, nekem szándékom őket onnan elűzni. De azért nem fogok rólatok megfélemlkezni s azt kívánom, hogy hamvaim egykoron itt a szent Zsófia székesegyházban atyám tetemei mellett pihenjenek.” A polgárok hasztalan igyekeztek a kedvelt fejedelmet sok veszedelmet magában rejtő tervéről lebeszélni, Msztiszláv hajthatatlan maradt; barátságos búcsút vett a néptől s Kijewbe indult, hogy a halicsi hadjáratra szükséges intézkedéseit megtegye.

Misztiszláv becsületbeli kötelességnek tartá Halicsot az idegen befolyástól megszabadítani, s azon nemzetiségnek visszaadni, melyhez úgy fekvése mint népességi viszonyainál fogva tartozott. Mint már említők, a fiatal Dániel, Endre magyar király segélyével elnyerte vala a halicsi trónt, de csak névleg uralkodott, mert a nagyravágyó

bojárok akarata szerint történt minden, sőt a fejedelem anyja, Román özvegye is kényszerítették az országot elhagyni, nehogy akaratukkal ellenkező irányban befolyásolja a gyenge Dánielt. Midőn ezen állapotokról Endre magyar király értesült, ki most is főhatósági jogot gyakorolt vala Halics felett, el volt határozva, a bojárok féktelenkedésének véget vetni. Nemsokára egy magyar hadsereg jelent meg Halicsban s miután a bojárok legnagyobbavagyóbbika, Wladiszláv, bilincsekben Magyarországra vitetett, a béke Dániel és bojárjai között némileg helyreállott.

De a Román nemzetségnek nem volt szerencséje Halicsban: a halicsiak titokban a hírneves hős Msztiszlávhoz fordultak segélyért, ki azonban egyelőre nem jelent meg az országban, hanem névrokonát, a trónkövetelő Néma Msztiszlávot ajánlotta az elégteleneknek, ki megjelenvén, Dánielt Magyarországra való menekülésre kényszeríté. II. Endre másodszor is trónra akarta ültetni védenczét és személyesen jelent meg Halicsban. De még mielőtt szándékát keresztülvihette volna, híre érkezett, hogy Magyarországon a király távollétében zendülés ütött ki, mely alkalommal neje Gertrud királyné megöletett; sőt híre járt, miszerint a lázongó főnemesség a királynak is hasonló sorsot szánt.

Wladiszláv, a tekintélyes és nagyravágyó bojár, ki úgy látszik akkor nyerte vissza szabadságát, midőn II. Endre Halicsba indult, elérkezettnek látta az időt, hogy régi kedvencz tervét a halicsi koronára nézve megvalósítsa. Nem került nagy fáradságába a királyt arról győzni meg, hogy a gyenge Dániel sem nem méltó a koronára, sem a hatalmas király pártfogására, s hogy Halicsnak erős kézre van szüksége. Endre, ki minden áron Magyarországra igyekezett vissza, honnan mindig nyugtalanítóbb hírek érkezének, bizonyos feltételek teljesítése után, melyek fenthatósági jogainak fentartására vonatkoznak, Halicsot Wladiszlávnak engedé át, hogy abban végleg rendet és békét csináljon. S a gögös bojár vágyai teljesülésbe menének; egy magyar had segítségével Halics fejedelmének jelentvén ki magát, mindenkitől föltétlen meghódolást és vak engedelmességet kívánt; Halics uralma alatt magyar tartomány lett; hasztalan volt Dániel és a lengyelek tiltakozása, magán a tényen egyelőre mit sem lehetett változtatni.

De Román fiai nem nézték tétlenül örökségük sorsát s a bitorló ellen minden oldalról támadás készült. Hozájuk csatlakoztak a hazafias érzelmű bojárok, kik nem tudtak megbarátkozni azon gondolattal, miszerint egy hozzájuk hasonló származású viselje fején Halics díszes koronáját. Az ellentállás mindig makaesabb lett, mindig erősebb hullámokat vert, míg végre hatalmas kitörésben nyilvánult, mely elseperte a nagyravágyó trónját, ki a börtön bűzös levegőjével cserélte fel a fejedelemség irigvelt pompáját. Vele együtt letűnt a magyar fensőség amúgy is inkább elméleti jelentősége. Karamsin azt mondja, hogy a magyarok talán hosszabb időre fentarthatták volna magukat és uralmukat Halicsban, ha mértékkel és igazságosan gyakorolják vala fensőségüket; de II. Endre elég eszélytelen volt, még vallási gyakorlatát is korlátozni a halicsi népnek, melyet Kálmán király felvilágosodott intézkedései ellenére, melyek száz évnél tovább érvényben állottak, minden erővel a nyugati egyház kebelébe akart visszaterelni.

Ilyen körülmények közt vállalkozott a novgorodi hős, Msztiszláv, Halics elfoglalására, valamint azon nagy munkára, a belviszályoktól feldúlt országban ismét rendezett állapotokat teremteni. „Testvérem vagy,” így ír a lengyel Ljesko az orosz hősnek, „lépj reá azon pályára, melyet számodra felajánlok, hogy erődöt és bátorságodat megpróbálgjad. Halics, őseid birtoka, az elnyomók járma alatt nyög.” S Msztiszláv, ki sohasem rettent vissza egy vállalttól, mely egész férfit igényelt, most sem habozott, elhatározása szilárdan állott, hogy új dynastiát alapít házának Halicsban.

Mielőtt a nagy vállalatot mozgásba hozta, Wladimirban, Szmolenszkben és Novgorodban helyreállította a békét, hogy semmitem gátolja amannak kivitelében. Konstantin örült a békének, mely uralmának biztonságot és szilárdságot adott, csak hogy eme békeszeretete nem ritkán gyengeséggé fajult, minthogy az erőszakos bojárok sok olyant merészkedének tenni — mert nem kelle a fejedelem szigorától tartaniok — mi az uralkodói tekintélynek ártalmára vala. A gyilkosságok, személyes bosszú által előidézve, napirenden valának s Konstantinnak nem volt bátorsága a gonosztevőket megbüntetni. Mindazonáltal ezen erőszakoskodások az ország általános békéjét nem zavarták meg. A krónika

azonfelül magasztalja Konstantin erényeit és bölcsességét, valamint bőkezűségét az egyház és a szegények iránt; jellemének alapvonását szelídség képezte. Neje röviddel férje halála után, 1219 elején, egy kolostorba lépett, hol Agathe nevet vett fel.

Alig távozott Msztiszláv Novgorodból, a lázadó szellem, melyet a fejedelem erős keze fékezni tudott, ismét felülkerekedett a nyugtalanságairól ismeretes városban. A polgárok egy része a távozó unokaöcsesét, Szvetoszlávot, Szmolenszkből hívta meg a trónra, ki azonban gyenge és következetlen magatartása által csakhamar elveszté minden tekintélyét. Egy bojár jogtalan elfogatása Twerdiszláv poszszadnik által két táborra osztotta a lakosságot, mely elkeseredett harczt folytatott egymás ellen; míg nem az érsek közbelépése lassankint lecsendesítette a háborgó kedélyeket.

Valamint a politikában, a novgorodiak ép oly megbízhatatlanok és könnyelműek voltak egyházi dolgokban is. Alig békültek ki fejedelmükkel, midőn fellázadván az egyházi hatóság ellen, Metrophán érseket elűzték és helyébe Antoniust ültették az érseki székbe. Majd belátván jogtalan tettöket, mintha a hibát jóvá akarták volna tenni, visszahívták Metrophánt s elbocsáták Antoniust, ki erről a gyors változásról mit sem akarván tudni, vonakodott alig elfoglalt méltóságáról lemondani. Így egyszerre két érseke volt a nyugtalankodó városnak. Ilyen körülmények közt nem maradt más hátra, mint az ügyet érdemleges elbírálás végett a metropolita elé terjeszteni, ki úgy intézte el a viszályos ügyet, hogy Metrophánt visszahelyezte a novgorodi érseki székbe, Antoniust pedig a halicsi Peremysl püspökévé nevezte ki.

Míg Msztiszláv Halics ellen készült és Novgorod maga okozta bajaival volt elfoglalva, addig Oroszország keleti részeiben sem volt a béke állandó. Wladimir fia Gljeb, a testvérgyilkosságáról hirhedett rjezsáni fejedelem, újabb gonosztettekkel akarta bűneinek számát szaporítani. Ezuttal Igor fiát Ingvárt szemelte ki áldozatul, kit a polowtzok segítségével támadott vala meg örökségében. Azonban a Gondviselés védelmébe fogadta az üldözöttet s gondoskodott a bűnös megbüntetéséről, mert a döntő harcban elhagyatva szerencséjétől, Gljeb futásban keresett menedéket, mely

alkalommal a doni pusztaságokban sanyarú véget ért. Ingvár pedig örököse lett az így megürült rjezsáni fejedelmi trónnak.

A Kama folyó mentében lakó polgárok, kik már régebbi idő óta kereskedelmet űztek a csúd népekkel, melyek a mai vologdai és anchangelski kormányzóságok területén laktak, az utolsó időben sok akadályt találtak útjukban az oroszok részéről, kik ama vidékeket mind sűrűbben ellepték s ezáltal a bolgárok kereskedelmét érzékeny versengéssel fenyegették. Hogy az orosz terjeszkedésnek elejét vegyék, hasonló eszközhez folyamodtak, esellel hatalmukba ejtették Usztjug városát, mely fekvése által egy magas dombon — hegyet említenek a krónikák — kiváló fontossággal bírt s honnan a bolgárok könnyű szerével folytathatták terjeszkedésüket Oroszország rovására.

De a szomszéd orosz fejedelmek nem nézhették nyugodtan a veszélyes terjeszkedést s Szvetoszláv, György öcsese, azzal akarta a bolgárok előnyomulását megghiúsítani, hogy egy erős sereggel benyomult a bolgárok földjére. Osel városát elfoglalván, az egész vidéket tűzzel-vassal pusztította, a lakosság nagy részét pedig rabszolgaságba hurcolta. György nagyfejedelem most maga jött a Wolga fenyegetett vidékeire, hogy ott Oroszország tekintélyének érvényt szerezzen. A bolgárok, kiknek elég alkalmuk volt az oroszok fölényéről katonai és politikai dolgokban meggyőződni, most minden áron azon voltak, hogy a wladimiri nagyfejedelmet elfogadható békére bírják. Végre sikerült gazdag ajándékok által György haragját elenyésztetniök s a béke csakugyan létrejött, mely alkalommal a bolgárok a Koránra esküvének.

A nagyfejedelem ezen időben a Wolga mellett táborozott s egy helyet szemelt ki, hol a monda szerint hajdan egy gazdag bolgár város állott; s itt, a Wolga és az Oka összefolyásánál, vetette meg alapját Nisnij Novgorod városának, mely az orosz uralom egyik támasza lett ezen vidéken. Nemsokára nagyszámú telepítvényesek költöztek az új városba és vidékére, kik a kereskedelem és hajózás segédelmével nemsokára nagy anyagi jólétre tettek szert.

Misztiszlávnak sikerült, hadikészülődéseit, melyeket Kijewben nagy mértékben folytatott, titokban tartani. Erre mutat azon körülmény, hogy sem Kálmán herczeg, ki a

magyar király nevében Halicsot kormányozta, sem a bojárok nem tettek semmi óvintézkedéseket sem a fenyegető veszedelem ellenében, s alig nyomult be Msztiszláv az országba, azonnal Magyarországra menekültek. Az ellentállás tehát, melyre talált, nem volt nagy; de a novgorodi fejedelem jól tudta, hogy ez csak a kezdet s hogy a magyar király nem fogja egykönnyen kiereszteni kezéből egy ország birtokát, mely több mint egy tekintetben nagy fontossággal bírt. A halicsi nép még mindig a gyenge Dániel szelíd uralma után vágyódott s nem fogadta nagy lelkesedéssel az erős Msztiszláv megjelenésének hírét; a magyar párti bojárok száma is bizonyára sokkal nagyobb volt, mintsem az első pillanatban látszott. Minden élénken foglalkoztatta az ép oly józan mint igazságos Msztiszlávot, s minthogy uralmát feltolni korántsem volt szándéka, eszközről gondoskodott, melynek segítségével a nemzeti érdekek Halicsban megóvhatók lennének. Nem akarván a nép akaratának útjában állani, Danielt saját elhatározásából visszahelyezé a halicsi trónra s neki leányát Annát nőül adá, miáltal közte és Halics között tartós barátságos viszonyt vélt létesíteni: egyszersmind kereste és megnyerte Lengyelország barátságát is, mi nem kis mértékben járult hozzá a politikai viszonyok megszilárdításához. Csakhogy Lengyelország nem minden önzés nélkül egyezett bele Dániel visszahelyezésébe s elfoglalta Brest es még néhány várost a Búg mentében, melyek eredetileg Halicshoz tartoztak. S midőn Dániel e miatt apósához fordult tanácsért, ez következőleg válaszolt: „Ljesko, a lengyel kormányzó, barátom; jó lesz a dolgokat nem bolygatni, elégedj meg azzal, mit a sors oly könnyen kezébe játszott.“

De Dániel önérzetét ez mégis mélyebben sérté, mint azt gyenge jelleménél fogva feltemni lehetett; s nemsokára testőreinek élén megszállotta az elfoglalt helyeket s visszakapcsolta országához. Midőn ezt Ljesko lengyel kormányzó megtudta, azon nézetben, hogy az egész Msztiszláv műve, a fejedelmet és vejét hűtlenséggel vádolva, II. Endre magyar királyhoz fordult a következő izenettel: „Én részemről lemondok minden igényről Halicsra; sőt beleegyezem, hogy fiad Kálmán herceg legyen Halics királyává; csak szövetkezzünk oly czélból, hogy az oroszokat kiűzzük az országból.“ Ezen ajánlat teljesen megfelelt Endre tervének, ki nem

készt Ljesko hadaival egyesíteni a magáét, melynek fővezérségét Kálmán hercegre bízta. A szövetséges magyar-lengyel csapatok benyomultak Halicsba, s miután Dmitry vajdát megverték, véres ítélszékét tartottak azon bojárok felett, kik Dánielhez szegődtek, ki maga egy ideig még védelmezte a fővárost, de nemsokára kénytelen volt apósával együtt ezen utolsó erősséget is elhagyni, melyet a szövetséges seregek azonnal megszállottak.

De Msztiszláv nem mondott le a reményről, hogy mint győztes fog visszatérni Halicsba. Ily czélból szoros szövetségre lépett a polowtzokkal, békét kötött a nyugtalankodó lettekkel és csúdokkal, s miután Kijew, Novgorod és Szmolenszk jelentékeny hadakkal segítették, ismét megjelent a Dnjeszter partjain. A hadsereg élén Msztiszláv állott, oldalán harczott a vitéz Rúrik fia Wladimir. Nem messze Halicstól találkozott a két had: az ütközet kezdetét vette: a lengyelek ellenállhatatlan erővel támadták meg Wladimir hadosztályát, mely nagy veszteségek között hátrálni kezdett. Msztiszláv a válságos pillanatban eselhez folyamodott és futásnak eredett, minek folytán a szövetségesek a biztos győzelem reményében felbontva szilárd soraikat, üldözésükhöz láttak. Most hirtelen visszafordul Msztiszláv s polowtzaival hátulról támadja meg a magyarokat, kik erre elkészülve nem lévén, egy pillanatra megállanak és haboznak, majd hátat fordítva az oroszoknak, nagy rendetlenségben meghátrálnak. De a vad polowtzok nyomukban vannak s borzasztó vérengzést visznek véghez soraikban. Maga a híres Filin vajda is, ki röviddel az ütközet előtt oly megvetőleg nyilatkozott az oroszokról, mondván: „Egy kő elégséges, hogy sok agyagedényt darabokra törjön; adjatok kezembe egy jó kardot, egy fürgé paripát, s az oroszokat mind eltiprom,“ a foglyok között volt. Nem kevésbé nagy volt a lengyelek veresége; az öldöklés a harcmezőn késő őjjelig tartott s egész Halicsig lehet a szerencsétlenek bőszült jajveszékléseit hallani, kik a könyörtelen győzők fegyverei alatt veszték el. Győzelemittasan közeledett Msztiszláv Halics falai alá s megadásra szólítja fel Kálmán herceget, ki azonban büszkén utasítja vissza a felhívást s hozzálátott a főváros védelméhez. Nehány nap múlva azonban arról kell Kálmánnak meggyőződnie, miszerint Halics elégtelen élelmezés és egyéb okok folytán tarthatatlan: Msztiszláv,

emberi érzelmektől áthatva, személyes találkozásra hívta fel a magyar herceget, mit azonban az utóbbi büszkén visszautasított. Msztiszláv a visszautasítás feletti haragjában kettőzött erővel folytatta az ostromot, mígnem az egész magyar őrség, Kálmán herceg és a vele lévő világi és egyházi méltóságok, a nyomortól kényszerítve letették a fegyvert, s a győzedelmes orosz had bevonult Halics fővárosába.

Borzasztó volt a sors, mely ezen szerencsétlenekre várakozott! Msztiszláv, ki máskor nemes nagylelkűséggel bánt a hadifoglyokkal, most kérlelhetetlen szigorral ítélte a magyarok felett. Kálmán herceg, fiatal, könnyekben úszó nevével együtt a nagyfejedelem elé vezettetett, ki mindkettőt erős fedezet alatt Tortesz — Toroczko — várába vitette. A magyar zászlós urakat nejeikkel együtt testőreinek és polowtz szövetségeseinek engedé át bátorságuk és vitézségük jutalmául. Csak a híres krakói érseknek és történetírónak Kadlubeknek s a lengyel kancellár Jonnak sikerült, röviddel az átadás előtt Halicsból menekülni, hogy mint szemtanúk beszélhessék el a magyar-lengyel had legnagyobb veszedelmét, mely az idők folyamában Halics mezősegein érte.

Msztiszláv, a szerencsés és büszke orosz fejedelem, ezen alkalommal felvette a czári vagy császári címet s az orosz püspökök fejére tették azon koronát, melyet Kálmán hercegnél találtak; a nép benne ünneplé, a krónika szavai szerint, „a haza ragyogó napját“ s „a minden oroszok egyeduralkodóját.“¹⁾

Midőn II. Endre a halicsi katasztrópha hírért vette, haladéktalanul egyikét bizalmas nagyjainak, Jaros-nak nevezik az orosz évkönyvek, Msztiszlávhoz küldé, hogy fogságban sínló fia s a többi urak kiváltása vagy megszabadítása iránt vele értekezzen. Azon esetre, ha az alkudozások sikertelenek maradnának, Endre azzal fenyegetődzött, hogy maga jövend hadaival az országba, hogy a fejedelmet engedékenyebbé tegye. Úgy látszik, Msztiszláv nem sokat hajtott Endre fenyegetéseire, kinek azt válaszolá, hogy a hadiszerencse az Ég dolga lévén: készen várja a királyt, hogy Isten segédelmével gögjét megtörje; valószínűleg

¹⁾ Karamsin, III. p. 298.

tudta, hogy a király a keresztesháború utóbajaival elfoglalva, korán sines olyan helyzetben, hogy fenyegetését megvalósíthatta volna. S midőn Endre látta, hogy az alkudozások nem vezetnek a kívánt célhoz, közbenjárót keresett magának régi halicsi hívei közt. Egyike ezeknek, Szudiszláv, ki Kálmánnal megosztá a fogságot, megnyerte Msztiszláv érdeklődését, ki nemsokára kegyeibe fogadá őt s bizalmával tünteté ki. Szudiszlávnak sikerült egy olyan békét kieszközölni, mely rendkívül kedvező volt a magyarokra nézve. Abban történt ugyanis megállapodás, hogy Endre hasonnevű fiatalabb fia nőül veszi Msztiszláv leányát, kinek atyja hozományképen rendeli vala Halicsot. E szerint a vitás korona ismét visszazállott Magyarországra, miután az orosz fejedelem a keleti egyház jogait és kiváltságait szerződészerűen biztosította Halicsban.

Az orosz történetírók ezen alkalommal eszélytelenséget és meggondolatlanságot vetnek szemére Msztiszlávnak, ki az oly drágán megvásárolt országot ismét idegen kezekbe adja. Úgy látszik azonban, miszerint a magyar királynak hatalmas pártja volt a halicsi bojárok között, hogy maga a nép korántsem tartá oly elviselhetetlennek a magyar uralmat, mi egyébként az egykorú krónikákból is kivehető; s ezen körülményben találja magyarázatát Msztiszláv politikája, mely bizonyára másként fejlődik vala, ha a nemzeti fejedelem más tényezőkkel áll vala szemben.

Azonban a béke kivitelének még több akadály állott útjában, melyek elhárítása előtt nem lehetett biztos állapotoknak örülni. A házasság Endre fia és Msztiszláv leánya között ezidőszerint mindkettő nagy fiatalsága miatt még nem vala megköthető, mindazonáltal a szerződő felek kölcsönös esküáltal biztosították annak létrejövetelét. II. Endrének ugyan voltak ezen irányban némi aggályai, minthogy Endre fiát már korábban eljegyezte az örmény trón örökösével, a miért is III. Honorius pápához folyamodott oly kéréssel, miszerint őt ezen kötelezettsége alól felmentené. Ezalatt a lengyel kormányzó is érvényesíteni akarván befolyását, a pápát arra kérte, hogy tiltaná meg a tervezett házasságot a magyar királyfi és az orosz herezegő közt, mint a katolikus egyházra káros összeköttetést. S a pápa csakugyan közbeveté magát s arra utalva, miszerint Halics Kálmán király jogos birtokát képezi, félreérthetetlenül adta tudtára Endrének.

miszerint az említett házasságot nem pártolja. Ez azonban nem változtatta meg az érdekeltek elhatározását, melyet a tényleges körülmények érleltek meg mindkét részről; s Msztiszláv, hogy jövőre veje iránti szeretetének újabb bizonyítékát adja, ezen időben Peremysl városának adományozásával még szorosabban fűzte őt magához és családjához.

Az 1221. és 1222. években Oroszország észak-nyugati részében ismét harcra került a dolog a német lovagok és az orosz fejedelmek közt, de a mely most sem döntött a versengő felek közt s inkább arra szolgált, hogy közöttük az elkeseredést még inkább növelje. Ezen időben II. Waldemár dán király, az évkönyvek szerint régi fogadalmat teljesítendő, erős haddal kikötött az eszthlandi partokon, hogy a rigai csodatevő szűz Mária kép előtt végezvén imáját, bűneiért bocsánatot nyerjen. A jámbor zarándoklást azonban erőszakos de jövedelmező kalanddal kötötte össze, a mint az a Középkorban általánosan szokásban volt, s megtámadván Reval kikötővárost, miután az őrséget levágta, a gazdag telepet alaposan kifosztogatta. Reval röviddel előbb alapított azon helyen, hol Lindanisze vára állott; orosz neve Kolyván, valószínűleg esűd eredetű. Ezen alkalommal alapítá II. Waldemár a Danebrog-rendet, a dán korona legelőkelőbb rendét, minthogy a monda szerint a leghevesebb harc közepette egy fehér kereszttel díszített vörös lobogó hullott alá a fellegekből a dánok kezébe, mint győzelmük és az isteni segedelem legbiztosabb jele. A király nemsokára visszatért ugyan Dániába, de püspököket és vitézeket hagyott Revalban, nem csekély bosszúságára a rigai püspöknek és német lovagjainak, kik Eszthland kizárólagos birtokosainak tekintették magukat. Nemsokára a svédek is mind sűrűbben látogatták meg a livon-, lett- és eszth-partokat, hol legtöbbször Novgorod és Pskow polgárai valának, kik a haza védelmére fegyvert ragadtak; azonban nem tudták az idegenek uralmát és befolyását oly mértékben ellensúlyozni, a mint az az orosz nemzet érdekében kívánatos lett volna.

Az eddig előadottakból, mely közel háromszáz évi időszak eseményeit foglalja magában, azon szomorú tapasztalatot merítettük, miszerint Oroszország nagy és rendkívüli segélyforrása mellett, majdnem szüntelen polgárháborúk, bel- és pártviszályok által dúlatott fel, melyek hatása alatt gyakran

elnémult a hazaszeretet magasztos hangja a keblekben, hogy a gyűlölet és bosszúállás átkos csiráit ültesse helyébe. De mindez csak gyenge kezdete volt ama borzasztó megpróbáltatásoknak, inségnek és sanyargatásoknak, melyek a szerencsétlen országra és nemzetre a jövőben váraoztak, s melyek politikai és művelődési, erkölcsi és anyagi felvirágozását századokra megakasztották. Az 1224. évben hangzott fel Oroszországban legelőször a tatár név.

Tizenkilenczedik fejezet.

Oroszország belállapottai a XI. századtól egész a XIII. századig.

A nagyfejedelmek kiváltságai. — Részuralmak. — Az örökösödési jog. — Kül-ellenségek. — Kormányforma. — Udvari szertartások és szokások. — A hadsereg. — Kereskedelem és a Hanza. — Kereskedelmi szerződés a németekkel. — Pénz. — Tudomány és művészet. — Erkölcsök és szokások. — Költészet. — Harczias szellem.

Mint láttuk, Jaroszláv, ki Nagy Wladimir mellett kétségkívül a legjelesebb uralkodója volt a Középkor derekán Oroszországnak, a birodalmat több részfejedelemségre osztá, olyképen, hogy legidősebb fia, mint nagyfejedelem ifjabb fivérei felett főúri jogot gyakorol; s hogy a részfejedelmek, kiknek fiai az örökösödés jogával bírtak, a kijewi nagyfejedelemnek mint hites vazalljai alárendelve valának. Fia Izeszláv Kijewet és az egész délnyugati Oroszországot örökölte, melyhez még fia számára Novgorod is járult; s a nagyfejedelem bizonyára azon megnyugvással hűnyta be szemeit, miszerint jól gondoskodott családjáról és hazájáról, melynek oly buzgó fia vala. Jaroszláv nem sejté, hogy a részuralom, miként az a Középkor legtöbb államaiban a szokás által szentesítve volt, Oroszországnak kimondhatatlan veszedelmére és gyengítésére fog vállani, s mely állami megszilárdulásának legfőbb akadályát képezendi több mint száz éven keresztül. Pedig már I. Wsewolod kénytelen volt a részfejedelmekkel kemény harczot folytatni, hogy saját területét megkímélje a háború inségeitől. Monomach és I. Msztiszláv még fenn tudták tartani a főúri tekintélyt a részfejedelmek felett; de már a szuszdáli Andrej alatt nagyot hanyatlott a kijewi trón, ki a régi központ

helyébe egy újabb és engedelmesebb főváros alapításának eszméjével foglalkozott. Ha az orosz fejedelmek értették volna a lübbéri intézményt vagy eltörölni, vagy az egyeduralom szellemében módosítani, bizonyára sok bajnak elejét vehették volna. A süllyedés gyorsan következett be s György fia, a derék Wsewolod halála után a nagyfejedelmi intézmény mindinkább pusztá látszattá süllyedt alá, minden hatalom és jelentőség nélkül.

Midőn Monomach a nagyfejedelmi széket elfoglalta, Oroszországban felettén rossz lábon állott úgy az igazságszolgáltatás, mint a személy- és vagyonbiztonság: mindenütt törvénybontás és erőszakoskodás, s a nép kimondhatatlan sokat szenvedett ezen szomorú állapotok hatása alatt. Ilyen körülmények között Monomach azon fáradozott, hogy egy általános fejedelmi egyesülés által javítsa a szomorú állapotokon, mely hivatva lenne nemcsak a törvény elleni nagyobb kihágások esetében bíraskodni, hanem tágasabb értelemben a pártvillongásokat és testvérháborút megakadályozni. Fájdalom, az üdvös intézmény nem tudott tartós gyökereket verni: a viszály szelleme oly hatalmat gyakorolt az emberi jobb természet felett, hogy azon egyelőre semmi sem tudott segíteni. Még erősebb rázkodtatásoknak kelle bekövetkezniök, melyek a lét vagy nemlét kérdését idézték fel a nemzet lelkében, míg a józanabb belátás kezdett uralkodóvá lenni az erőszak és szenvedélyek elemi befolyása ellenében. Ezen szomorú időszerakra esett a szerencsétlen Waszilko megvakíttatása, valamint a rjezsáni fejedelem Gljeb testvérgyilkossága.

Mint a felsorolt eseményekből kitűnik, a viszálykodásra és polgárháborúra legtöbbször az örökösödés kérdése szolgáltatott okot. A régi orosz szokás szerint közönségesen nem a fiú, hanem a legidősebb fivér vagy rokon lett örökös a meghalt fejedelem után, azaz miként keleten, a majoratus helyét a senioratus foglalta el. Monomach ezen szokásnak ellenére cselekedett: s miután a tsernigowi fejedelmek a senioratus jogával rendelkezének, bitorklásnak tekintették amannak újító intézkedését az örökösödés kérdésében, s századokra menő gyűlöletes ellenségeskedést hoztak létre Monomach fiai és unokái ellenében.

Minthogy az ország belsejében majdnem szakadatlan viszály és testvérháború dúlt, Oroszország sokat szenvedett

a külellenségek támadásaitól is, kiket rendesen a zsákmány utáni vágy hozott az országba. Így a petsenének, majd polowtzok: a lengyelek és lithvánok, majd a dánok és svédek zaklatták az országot s akadályozták annak anyagi felvirágozását. S valóban esodálkozással tölti el a történetbuvárt, hogy a szüntelen polgárháborúk és kültámadások közepette Oroszország nem semmisült meg; hogy mindannyiszor kiheverte a legszörnyűbb megpróbáltatások hatását és következményeit s új életre és tevékenységre ébredett, valahányszor végzete egy rövid békével áldotta meg. Nagy Jaroszláv megszabadította fényes győzelme által a petsenégekől az országot, míg Monomach erős keze megtörte a rabló polowtzok hatalmát, kik azontúl csak a határszéli tartományokat háborgatják, majd mint szövetségesek és zsoldosok jelennek meg Oroszország történetében. A lengyelek több ízben uraivá tévék magukat az orosz nagyfejedelmek fővárosának s az ellenszenvet a két rokon nép között főképen fokozza a vallási különbség. Wladimirko hatalmas kézzel igazgatta a halicsi nép sorsát, melynek ez idő szerint a magyarok nem tudtak uraivá lenni; de gyenge utódai alatt a bojárok hatalma a korona fölé emelkedik, a családi és egyéni érdekek kiszorítják a hazafiság érzületét a nép lelkéből, s előkészítik leigázását a szomszéd birodalom által. A Duna melléki bolgárokkal a leghosszabb ideig békés lábon éltek az oroszok; ellenben a kamai bolgárokkal elkeseredett harcot vívtak nem egy ízben, de melynek oka nem politikai természetű vala s inkább anyagi, kereskedelmi érdekekből származott, minthogy a bolgárok hatalmas vetélytársaivá lettek az orosz kereskedőknek kelet felé. A katolikus német lovagok a Balti tenger melléki tartományokban kiváltképen kárára valának Novgorodnak és a krivitseknek: de mélyebben Oroszország belsejébe nem hatott fölényük soha s az is megszűnt, midőn velük a dán királyok versenyre keltek. Különben az oroszok sokat tanultak a német lovagoktól kivált katonai szempontból; a várépítés és rendszeres sorokban való támadás stb. ekkor vették voltaképen kezdetöket. A Balti tenger mellett virágzott leginkább a kereskedelem, az ipar különböző ága, itt állottak a legnépesebb és legjobban épült városok, s innen indultak ki a legelső közlekedési utak Oroszország belsejébe.

A kormányzást illetőleg egymás mellett találjuk azon

idők ellentétes árny- és fényoldalait: a legnagyobb önkényt és a legféktelenebb szabadságot: a visszaéléseket és előnyöket, melyeket amazok maguk után vontak. A személyes uralkodói erények és a harczias babérok magasra emelték az uralkodókat a nép szemében, mely bennök látta megtestesülve nemzetiségének büszkeségét. Az ilyen uralkodók, mint Olég, Szvetoszláv, Wladimir, korlátlan hatalommal kezelték a kormány gyeplőjét, mert nem volt senki, ki ellenök felkelni merészkedett volna. Alattuk az egyeduralom elve erős gyökereket vert; mert a nép mindig szívesebben engedelmeskedik az erősnek, kit erkölcsi fölényei miatt is becsülni tanult, mint a gyengének, kiben saját gyarlóságait véli felismerni. Azonban az egyeduralom eszméjével ellenkezett a részuralom s az utóbbinak tulajdonítható, hogy Oroszország oly sokáig nem tudta megtalálni természetes súlypontját. Már Rurik régi törvényei szerint a fejedelem tartott ítélőszéket s szolgáltatott igazságot mindenütt, még a köztársasági jellegű Novgorodban is, s ha személyesen akadályozva volt, helyette a ministeriálosok vagy kiküldöttek ítélték a nép peres ügyeiben, kiket az évkönyvek *thuin*, valószínűleg skandináv eredetű szóval különböztetnek meg; ugyancsak a fejedelem kizárólagos jogai közé tartozott a hadizenet, a békekötés s végre az adónemek meghatározása érték és mennyiség szerint.

Azonban, kivált a nagyobb városok lakossága a népgyűlések alkalmával gyakran éles ellenkezésbe jöve a fejedelemmel, mi nem ritkán végzetes következményeket vont maga után, mit kiváltképen Novgorodnál tapasztaltunk. A népgyűlekezetek sokszor valóságos vádhatósággá alakultak szemben a gyenge fejedelemmel, ki kénytelen vala magát egy ítéletnek alávetni, melynek jogosultságát ugyan kétségbe vonta, de a melynek ellentállani nem állott hatalmában. A nézetek és követelések ezen gyűlésekben elégszer erőszakos jelleggel bírtak s majdnem semmire szállították alá a fejedelmi hatalmat és tekintélyt. Olyan városok, melyek egy tartomány központját képezték, kerületi-városoknak neveztettek. Azonban sem Novgorodban, sem a többi városokban a polgárság nem minden rétege bírt szavazati joggal a népgyűléseken. Ezen jogot kezdetben itt is, mint máshol, az öregek gyakorolták, továbbá a legtekintélyesebb polgárok, a bojárok, vitézek és előkelőbb kereskedők.

Szvetopolk Michail és Monomach ideje óta a népgyűlések újabb kibővítést tapasztalának; az egyházi rend tagjai mind sűrűbben vesznek abban részt s nagy hatást gyakorolnak a tanácskozások menetére. A kijewi metropolita mindig jelen van a szent Zsófia székesegyházban tartott népgyűléseken, hol döntő szavazatát érvényesíti a legkülönbözőbb természetű ügyekben; a novgorodi érsek közbenjárói szerepre vállalkozott a nagyfejedelem és a város lakossága közt felmerült vitás kérdések elintézése körül. Valamint a fejedelmek, bojárok és kereskedők, úgy a püspökök is, kik terjedelmes fekvőségek felett rendelkeztek, szabad bíráskodási jogot gyakoroltak alattvalóik vagy jobbágyaik felett, a mint ez a hűbéri intézmény természetéből folyt vala, s mely mindenütt egyenlő volt, hol ezen intézmény gyökereket vert. Az oroszok már a XIII. században bírtak a görög kanonjog egy fordításával — *nomokanon*¹⁾ — mely részben még ma is érvényben van s irányadó volt egyházi és lelkiismereti dolgokban. Az érdekes mű sokáig a novgorodi székesegyház őrizete alatt állott. Egyébként a béke megkötése sokáig egyikét képezte az egyház legfontosabb kiváltságainak; mi arra mutat, hogy értelmi tekintetben a legilletékesebb testület az egyház vala. Csakhogy az sem tartozott a ritkaságok közé — mint már néhány esetben láttuk — hogy a fejedelem egyetemben a néppel az egyháznagyokat megfosztá hivataluktól, hogyha azok akár politikai magatartásuk, akár erkölcsi fogvatkozásaik miatt az egyházi hivatalra alkalmatlanoknak találtattak. Világi dolgokban a püspökök mindig a fejedelem ítélőszéke elé tartoztak.

Az udvari és koronázási szertartások élénken emlékeztetnek Görögországra, honnan azok általában nyugat felé terjedének. A trónralépés együtt járt az ünnepélyes felkenéssel, Wladimir óta, mi az egyház befolyásáról tanúskodik; közönségesen a kijewi metropolita végzé ezen alkalommal az egyházi szertartást és pedig a szent Zsófia székestemplomban. Az isteni szolgálat alatt a fejedelem fejét egy főveg vagy talán korona fődé. Az ünnepélyek alkalmával arany lánczokat, kereszteket és mellőveket adományozott a fejedelem híveinek, kiknek köréből kinestár-

¹⁾ A kormtsája kniga.

nokot, kamarást, lovászmestert stb. választott magának. Andrej Bogoljubow óta a krónikák udvartartásnak nevezik a fejedelem testőri intézményét, mely eredetileg bojárokból, fegyverhordozókból és csatlósokból állott, s melyekhez később a különböző udvari tisztek és méltóságok járultak.

Az udvari tisztek, vagy a tulajdonképeni nemesek sorából — mert ezzé változtak az idők folyamában s a hűbértség szellemében — került ki Oroszországban a hadsereg; azonfelül meg valának minden városnak a maga katonái, tisztjei és fegyverhordozói, kik hadiőrséggént vagy mint helyőrségek szerepeltek. Polgárok és földművelők csak rendkívüli esetekben fogtak fegyvert, ellenben kötelességük volt a lovasság számára szükséges lovakat előállítani. A hadjárat befejezése után, mi közönségesen a tél végével történt — mert az oroszok többnyire télen harezoltak, midőn a folyamok és moesarak jéggel borítvák s a közlekedést könnyebben lehetett eszközölni — a fejedelemtnek szolgáltatottak be a fegyverek, ki azok elhelyezéséről gondoskodott. A hadsereg lovas és gyalog osztályokból állott, melyek lándzsákkal és íjjakkal valának felfegyverezve; az ütközetet mindig az utóbbiak nyitották meg, a midőn az ellenség zápor módjára árasztaték el nyilakkal, mi által nem ritkán zavar támadt, mely alkalommal azután gyorsan közbelépett a lovasság. Az első vajda, ki egy osztályt vezényelt, ezredesnek nevezteték; ilyenekkel bírtak nemesak a fejedelmek, hanem a városok is, melyekben az ezredes a katonai főparancsnoki tisztet viselé.

Nestor krónikája szerint az első orosz fejedelmek hadserege sokkal nagyobb volt, mint bármely más uralkodó azon időkben; s míg máshol a legnagyobb seregek alig számláltak ötvenezer harezost, addig Olég és Igor nem ritkán kétszer ennyi vitézzel kezdték meg harezi vállalkaikat. A fegyverek, valószínűleg rendkívüli súlyuk vagy nagyságuk miatt, közönségesen szekereken hordattak a hadsereg után, s a vitézek csak röviddel a küzdelem megkezdése előtt vették magukra vértetüket. Az utóbbi körülmények persze elégszer kárára lehettek a seregnek, mert az ellenség hirtelen, rejtekből intézett támadása védtelenül találta a katonákat. A tábor közönségesen hegyes ezölöpökkel vétetett körül, melyek gyakran erős deszkák által még nagyobb szilárdságot nyertek; ilyen palánkszerű erősség

vette körül a legtöbb várost és várat. A krónikák kiváltképen magasztalják az orosz íjjászok ügyességét, azonban a német évkönyvek megjegyzik, miszerint az oroszok az ostrom mesterségét a német fegyverlovagoktól tanulták; mi pedig tévedésen látszik alapulni, mert a novgorodi krónika még jóval előbb, mielőtt a német lovagok a Balti tenger mellékén megjelentek, megemlíti, hogy az oroszok faltörő kosokat, katapultusokat, vagy kőszórókat s egyéb ostromeszközöket használtak.¹⁾

Az orosz faj kiváló élelmességéről és életrevalóságáról tesz tanúságot, hogy a kereskedelem, daczára a szakadatlan belvillongásoknak, bel- és külfáborúknak, sohasem szünetelt; ellenkezőleg a csata zaja közepette mindig tovább fejlődött, mivel nemesak párhuzamban haladott az anyagi jólét, hanem a szellemi művelődés is. Kijewbe évenként egy nagy kereskedő hajóraj érkezett Konstantinápolyból, megrakodva a művelt kelet becses és keresett czikkeivel. Ezen hajóraj megérkezése valóságos esemény számba ment nemesak Kijewben, hanem egész Oroszországban s olyan izgalmat szült, mint milyent az indiai vagy újvilági hajók megérkezése okozhatott a spanyol kikötőkben a tizenhatodik és tizenhetedik században. Ilyenkor nagy vásárok tartattak, melyekre a birodalom legtávolabb részeiből érkezének eladók és vevők s a Dnjeper hemzsegett a járművek sokaságától. Görög, örmény, zsidó, német, morva, magyar és olasz kereskedők állandó lakosai valának Kijewnek, hová őket a cserekereskedés jövedelmező foglalkozása vonzotta, s melyet bizonyára nem kis mértékben segített elő az orosz nép ismert vendégszeretete, valamint azon körülmény, hogy az oroszok türelmetlenségénél fogva minden vallás hívői akadálytalanul gyakorolhatták szertartásaikat.

A Dnjeper és hajózható mellékvezein s a Fekete tengeren kívül fontos kereskedelmi utakat képeztek Oroszországban a Kaspi tenger, a Don és Wolga folyamok. Az ott lakó bolgárok nemesak bőségesen ellátták gabonával az orosz tartományokat inséges esztendőkbén, hanem közvetítői valának a kereskedelemnek Ázsia és Oroszország között. Kilenczven werstnyi távolban Kazántól egy bolgár város romjaira akadtak, melyekben számos örmény felírás talál-

¹⁾ Müller, Nestor's Chronik, p. 298.

tatott a XII. századból. A mai Bolgary nevű falú közvetlen a régi bolgár város romjain épült; még árkok és erődítések nyomai is láthatók, sőt hatalmas középületek maradványai, melyek az idővel daczoltak: ezek közt láthatók hét palota és négy torony romjai, valamint két oszlop; a tatár meceset, mely még elég jó karban szemlélhető vala, újabban a szent Miklós egyházzá alakíttatott át. Arab írók azt mondják, hogy Bolgary hajdan tízezer lakost számlált. Szántás közben ezen vidéken még gyakran találtak apró arany eszközök, női ékszerek, arab pénzek s egyéb régiségek, melyek mind arról tanúskodnak, hogy Orosz-Bolgárország hajdan virágzó állapotnak örvendett.

Az orosz kereskedés kétségkívül legelőször Novgorodban virágzott, melynek hajói Dániával és Lübeck-kel közlekedtek s mely mint a Hanza tagja nagyon tekintélyes szerepet játszott a Középkor kereskedelmében. Schleswig ostrománál 1157-ben IV. Swen dán király több orosz hajót kobzott vala el mint hadizsákmányt, melyek gazdag rakományát katonái között kiosztá zsold fejében. Gothland szigetén az orosz kereskedőknek saját templomuk volt s a gazdag Wisby, mely egy ideig a Hanza központja volt, külön orosz árúcsarnokokkal bírt. Novgorodban magában gothlandi és német kereskedők egész külön teleppel bírtak, az ú. n. nyári és téli vendégek. Hogy az idegenek forgalmát növelje, a novgorodi kormány hajókat küldött az idegenek elé egész az Isera folyóig, minthogy ezek, hogy a Newa és Wolchow eséseit kikerüljék, inkább átrakták árúikat könnyű járatú hajókra, melyekért egy grivnét, vagy ha gabonával valának megrakva, fél grivnét fizettek. Valamint Velenczében a Fondaco, Novgorodban is külön árúcsarnokkal bírtak az idegen kereskedők, melynek körén belül teljes függetlenségben éltek, saját törvényeik alatt állottak s külön előljáróságot választhatának maguknak: ellenőrző joggal csak a fejedelem külön megbízottja léphetett közéjük. Ha egy ilyen idegen, ki közönségesen vendégnek nevezteték, egy orosztól megsértetett, panaszát vagy magánál a fejedelelemnél, vagy pedig a község bírójánál érvényesíthette; míg ellenben megfordított esetben az orosz az idegenek által választott előljárónál kereshetett orvoslást. Ezen panaszok rendesen a szent János egyház udvarán nyertek elintézt. Novgorodban a gothlandiak egyháza a szent

Olaf, a németeké a szent Péter, Ladogában pedig a szent Miklós temploma volt, melyek mindegyikéhez temetők és rétek tartoztak.

A XIII. században Lübeck, Bremen és más német városok a kereskedelmi érdekek megóvása czéljából egy szövetséget létesítettek, melyhez lassankint hetven város csatlakozott, mely a történelemben a Hanza neve alatt ismeretes. Ezen, a biztonságra és szabadságra s az ipar és kereskedelem felvirágozására alapított szövetség, nagy hatással volt a hitel emelésére s a kölcsönös bizalom és segély megerősödésére, mely a különböző tagokat mint egy általános testület tagjait szorososan egymáshoz fűzte.

A méltányosság és józanság bélyegét viseli magán a Hanza egy oklevele, mely oly czélból, hogy a kevesebb tőke felett rendelkező is kereskedhessék, világosan elrendeli, hogy senkise nem köthet egyszerre olyan üzletet, mely az ezer márka értékét meghaladja.¹⁾ A Hanzához csatlakoztak legelőször Riga, majd Novgorod, mely utóbbi kiváltképen azáltal emelkedett nagy jelentőségre, hogy a Hanza falai között állítá fel főtelepét, mely a többiek anyjának nevezeték. A novgorodi anyatelep számos szabadalmakat és kiváltságokat élvezett, miáltal nem egy város irigységét vonta magára. Az árúczikkek, melyek a novgorodi piacra kerültek, különbözők valának; a németek: finom flamandi szöveteket és kendőket, sőt, halat és gabonát szállítottak, s szőrmét, mézet, viaszt, bőrt, lent és kendert vettek át helyettök; mert a Hanza világosan megtilta: aranyat vagy ezüstöt Oroszországba bevinni; mi azonban bizonyára nem tartatott meg, minthogy Novgorodban mindig nagy arany- és ezüstkészletek heverték.

Novgorod mellett élénk kereskedelmi összeköttetést folytatott Rigával és a többi hanza-városokkal kiváltképen Szmolenszk, miről érdekes felvilágosítást ad azon szerződés, mely Dávid fia Msztiszláv fejedelem és a Hanza közt 1128-ban kötött. Minthogy ezen szerződés felettén érdekes világot vet Oroszország akkori erkölcséire és törvénykezésére, szükségesnek tartottuk belőle Karamsin után a következőket közölni:

1. „Béke és barátság uralkodjék ezentúl a szmolenszki

¹⁾ Gallois, Der Hansabund, S. 103.

terület, Riga s a gothlandi partok közt és mindenütt a németekkel, kik a Keleti tengeren hajóznak, mindkét fél kölesönös megelégedésére. Ha azonban — mitől Isten óvjon — viszálykodások alkalmával gyilkosság követnének el, úgy minden szabad ember életeért tíz grivne ezüstben, vagy húsz grivne kunyiban fizetendő. Ki egy szolgát üt, egy grivnét fizet kunyiban; egy megsértett szemért, egy levágott kézért vagy lábért s minden más esonkításért öt ezüst grivnét; egy kiütött fogért három ezüst grivnét; egy véres daganatért, mely fával eszközöltetett, másfél grivnét; egy sebezésért, mely azonban nem járt esonkítással, ugyanannyit; ki valakit buzogánnyal vagy bottal üt, avagy hajánál megragad, háromnegyed grivnét tartozik fizetni. Ha egy orosz egy németet, vagy egy német egy orosz egy nőnél tetten kap, vagy, ha egy német vagy orosz egy tisztességes nőn vagy leányon erőszakot követ el, a bűnösök tartoznak tíz grivne ezüstöt fizetni. Oly sértésekért, melyek egy követ vagy pap irányában követettek el, a birság kétszeresen fizetendő az illető által. Hogyha az elítélt kezet állít, úgy nem szabad őt sem bilincsekbe verni, sem börtönbe vetni. Egy tetten kapott tolvajjal a tulajdonosnak szabadságában áll, egészen belátása szerint járni el, őt megbüntetni vagy szabadon bocsátani.

2. „Egy külföldi hitelező mindenképp elöl kielégítendő; pénzét még akkor is megkapja, ha az adós valami bűnvádi vétségért birtokának elkobzására ítéltetett. Ha egy fejedelem vagy bejár szolgája egy németnek adósa, és elhalálozik, mielőtt tartozását rendezte volna, azon esetben az adósságot örököse fizeti meg.”

3. „Úgy a német, mint az orosz tartozik peres ügyek elintézésénél több mint két tanút állítani, és pedig honfitársai közül. Az izzó vassal való próba csak akkor engedhető meg, hogy ha ehhez mindkét fél beleegyezését adja; kényszernek itt nincs helye. Párviadalok nincsenek megengedve, s minden néven nevezendő jogügylet az illető bíróság előtt intézendő el, és pedig ott, hol a kihágás vagy bűntény elkövetetett. Szmolenszkben egyedül a fejedelem ítél a németek felett; azonban az illetőknek szabadságukban áll a helyi törvényszékhez adni be kereseteiket. Hasonló kedvezményben részesülnek az oroszok is német földön; mindketten felmentetnek a perköltségek fizetése alól, kivéven, ha hiteles

és tekintélyes emberek azt tanácsolnák nekik, hogy fizeszenek valamit a bírónak.”

4. „Mihelyt a határszéli bíró a német vendégek közeledéséről értesül, azonnal tudtára adja ezt az ottani lakosságnak, hogy az az illetők és árúik számára kocsikat tartson készen s más tekintetben is gondoskodjék azok személyes biztonságáról. Ha a felrakott árúkból valami elveszik, azt a fuvarozó lakosok tartoznak megtéríteni. Rigából Szmolenszkbe és vissza a németek nem fizetnek vámot; úgy az oroszok sem német területen. A németek sorsot húznak, hogy kinek a szekere nyitja meg a menetet; ha közöttük egy orosz találkozónak, ennek utolsónak kell maradnia. A városba való bevonulásakor a német kereskedő a fejedelemtől egy vég vásznat, a városbírónak pedig egy pár bőrkesztyűt tartozik ajándékozni; azután eladhatja árúit vagy vásárolhat másokat s azokkal más helyekre is ellátogathat. Hasonló szabadságot élveznek az orosz kereskedők Gothlandban, honnan Lübeckbe és más német városba is ellátogathatnak. Mihelyt egy árú eladatott s a házból elszállított, előbbi tulajdonosának vissza nem adható s a vevő nem követelheti vissza pénzét. A németek a mázsálónak huszonnégy pudért egy szmolenszki kunyt fizetnek, s így tovább; ha pedig éreznék kerülnek eladás alá, úgy a mázsálónak nem fizetendő semmi. A súlymérték hitelesség tekintetéből a hegytetőn levő Szűz Mária templomban egy kap — annyi mint tizenkét pud — őriztetik, egy másik pedig a németek imaházában, miből kitűnik, hogy Szmolenszkben ezen időben katolikus templom is létezett. Az érdekeltek azután a kitett súlylyal összehasonlíthatták a magukét.”

5. „Ha a szmolenszki fejedelem háborúba indul, nem szabad senkit a németek közül magával vinni; kivéven, hogyha azok saját elhatározásukból kívánnák őt követni. Ep oly kevésbé kényszeríthetők a német földön lakó oroszok a hadiszolgálatra.”

6. „A rigai püspök, Folkun (Volguin) mester, valamint a többi rigai lovagok a Dűna folyón szabad hajózást engednek és pedig annak forrásvidékétől egész a torkolatáig úgy oroszok, mint németek számára. Ha pedig — mitől Isten óvjon — egy orosz vagy német hajó megsérül, úgy a vendég mindenütt partra szállhat árúit kirakhatja s azok tovaszállítására embeket fogadhat; de ezeknek nem szabad

tőle nagyobb vitelbért követelni, mint a mennyiben egymással megalkuvának.

„Ezen szerződés Polotzkban ép úgy, mint Witebszkben érvényes, úgy, miként Szmolenszkben. Iratott János pap, továbbá Folkun mester és nagyszámú rigai kereskedők jelenlétében, kik pecsétjeiket ide helyezték s mint tanúk ezen okmányt aláírták.” Következnek gothlandi, lübecki, münsteri, bremi és rigai kereskedők aláírásai; végül a következő befejezés: „Ki ezen szerződést megszegi, akár orosz, akár német, az Isten haragját vonja magára.”

Ezen szerződésből világosan látható, mily kiváltságokat és szabadalmakat élveztek a német kereskedők Oroszországban. Hogy a nemes fémek behozatalára nem vala vám kivétel, ez bizonyára azért történt, hogy annál nagyobb mennyiségben és könnyebben hozathassanak be. Egyébiránt az idegeneknek való kedvezmények mellett az oroszok korántsem feledkezének meg saját közel fekvő érdekeikről sem; e mellett bizonyít azon körülmény, hogy a XIII. században Oroszországban már nagy és virágzó városok valának iparos, munkás lakossággal, mely anyagi jólét tekintetében bármely német vagy lengyel várossal kiállotta volna a versenyt.

Azonban az orosz fejedelmek nem elégedének meg azzal, hogy nagyszámú idegen kereskedőt vonzottak az országba; figyelmük kiterjedett a szellemi igényekre is s mindent elkövettek, hogy építészeket, festőket és orvosokat minél nagyobb számban betelepítsenek. Oroszország legrégibb műemlékei, a székesegyházak, Nagy Jaroszlávtól egész Bogoljubov Andrej-ig külföldi mesterek által építtetének; az egyedüli szuszdalit kivéve, melyről a krónika azt mondja, hogy orosz művész építé. Azonban János, vladimiri püspök, midőn 1194-ben a régi szuszdali Mária egyházat javíttatá, már saját orosz hívei között ügyes érezőntöket és más mestereket talált, kik az isten házának helyreállításánál sok szakavatottságot tanúsítanak; s a krónika mint feltűnő dolgot látszik kiemelni, hogy ezuttal egyetlen német művész sem működött közre. Ezen időben kitűnő építész hírében állott Milonjég Péter Kijewben. Görög festőművészek, kik a székesegyházak díszítését vállalták magukra, mesterei valának a legelső orosz festésznek, a barlangkolostori szerzetes szent Olympiusnak, ki azután minden fizetés nélkül

számos templomot látott el szent képekkel. A szent képeken kívül más festészeti rajzokat is találhatni az egyházi művekben pergamenten, melyekben a kivitel gyengesége mellett feltűnő a színek kiváló szépsége. Még meg kell jegyeznünk, hogy a himzés nagy előszeretettel gyakoroltaték a régi Oroszországban, melyet kétségtől Görögországból hoztak be, mint mindent, mi az iparral és művészettel összefüggött. A fejedelmi bojárok himzéssel ellátott váldíszítéseket viseltek öltönyeiken.

Valamint a művészetnek, úgy a tudománynak első művelői is idegenek valának Oroszországban. Az orvosi tudomány egyike volt azoknak, melylyel legkorábban találkozunk. Monomach idejében több örmény orvos találtaték Kijewben, kik közül az egyik — a monda szerint — oly biztos és éles látással és meghatározással bírt, hogy az első tekintetre meg tudta mondani, vajjon a beteg felgyógyulhat-e, vagy nem; mely utóbbi esetben azután mindjárt a halála napját is megjósolá az illetőnek. Szvetosa bojár orvosa szyriai származású volt. Ambár a legtöbb és leggyakoribb gyógyszerek otthon készültek, a keresettebbek és drágábbak többnyire Konstantinápolyból vagy Alexandriából hozattak. Hogy a szegényebb sorsú betegeken segíthessenek, a kolostorok derék szerzetesei kiváltképen sokat foglalkoztak a gyógynövények megismerésével; s nem ritkán oly szerencsésen kezelték betegeiket, hogy a czéhbeli orvosok irigységét vonták magukra. Agapet, a barlangkolostor egy szerzetese, csupán növények alkalmazásával gyógyítá meg II. Wladimir fejedelmet, kiről hírneves örmény orvosa már lemondott vala.

Mint Európában mindenütt, Oroszországban is a kereszténységgel együtt költözött vala be a tudomány és művészet iránti érdeklődés, melyeknek legelső művelői itt is a szerzetesek és egyéb egyházférfiak valának, kik csendes magányban önszemlélődéssel vagy a különböző természeti tünetmények és egyéb jelenségek megfigyelésével töltötték el idejüket. Ők valának, kik zarándokútjaikról messze idegen országokból visszatérve, legelőbb megvizsgálták a csillagos eget, melynek tüneteménei és változásai iránt tudományos tájékozottsággal bírtak; ők valának a földrajzi ismeretek legelső terjesztői is. Végre Oroszországban is a szerzeteseket illeti meg az érdem, hogy szorgalmas feljegyzéseik által a régi idők becses emlékeit megőrizték az utókor számára.

Metropoliták és püspökök, mint a keresztényi erények buzgó hirdetői, egyháziak és világiak számára épületes könyveket írtak. Így Simon szuszdáli püspök, barátjával Polykarppal, ki a kijewi barlangkolostor lakója vala, megírták ezen híres kolostor emlékeztető méltó eseményeit s kiváló szerzetesek életét, értelmes és már meglehetősen megtisztult nyelven. Ámbár általában a papok voltak azok, kik ezen időkben a magasabb műveltséget képviselték, azért a világiak között sem hiányoztak olyanok, kik a tudományokkal behatóan foglalkoztak. Így I. Jaroszláv és Konstantin fejedelmek nagy előszeretettel olvastak egyházi és világi műveket; Monomach pedig nemcsak szellemesen írt, hanem a beszéd művészete felett is rendelkezett. A polotzki fejedelem leánya, a szent Euphrosina, egyházi könyvek másolásával töltötte el minden idejét. Rurik menyec, Werhuszláva pedig, kiváló pártfogója volt Simonnak és Polykarnak, azon idők két legnagyobb tudósának.

A költészet mezeje nem maradt műveletlen a régi Oroszországban. „Igor hadjárata“ talán a legelső ide vonatkozó mű, mely úgy alakja, mint tartalma után megérdemli a beható figyelmet. Szerzője kétségkívül világi volt, minthogy egy szerzetes alig vette volna magának a bátorságot, a pogány istenekről és azok természeti hatásairól beszélni. Irályát, valamint a képeket és költői fordulatokat tekintve, valószínű, miszerint egy ősrégi orosz mondából vétetett, melyben az orosz fejedelmek és daliás vitézeik tettei énekeltetének meg. Így magasztalja szerző az ősidők esalogányát, Boján költőt, kinek futó újjai a lelkesült hurokon végigsurrannak, a hősök dicsőségét zengék. Fájdalom, úgy Boján mint más régi költők művei is teljesen elvesztek azon félezredéves szörnyű küzdelmek között, melyek Oroszországot és az orosz népet meglátogatták s melyek földhöz tiporták a nemzetet, őseinek szellemi kincsét pedig a lángok martalékának szánták. Annál becsesebb „Igor hadjárata“ című éposz, mely az egyetlen a régi időkben fennmaradt emléke az orosz irodalomnak. A következőkben megismer-tetjük olvasóinkat ezen szép költemény rövid tartalmával, melyből élénken szól hozzánk a régi oroszok izlése, fel-fogása és kiváltképen költői nyelvezete.

„Igor, szjewerszkii fejedelem, harczi dicsőség után vágyodik s bajtársait ráveszi, hogy induljanak vele a

polowtzok ellen, így szólván hozzájuk: „Lándzsámat távoli pusztaságaikon akarom ketté törni s fejemet pihenőre hajtani, avagy sisakkommal a Don vizéből italt meríteni.“ A hős felhívására nagy számmal gyülekeznek össze a bajnokok: „A Szula túlsó partján lovak nyerítenek, Kijewben felhangzik a dicsőség riadója. Novgorodban szól a tárogató s Putiwilban zászlók lengenek: ott várja Igor kedves testvérét Wsewolodot.“ Azután Wsewolod így írja le vitézeit: „Ők trombitaharsogás mellett jövének a világra s a dárda hegyével tápláltattak; jól ismerik az utakat s a szakgatott sziklás ösvényeket és szakadásokat; íjjaik feszítvén és a tegez nyitva áll, a kardok pedig köszörülvén; úgy rontanak a harcmezőn előre, mint az éhes farkasok, küzdve a becsületért maguk és dicsőségért a fejedelem számára.“ Igor felpattan harczi paripájára; de midőn lábait az arany kengyelvasba teszi, egyszerre sűrű sötétséget lát maga előtt: az ég zivatart küld reá, hogy megrettentse, a pusztaságokban ordítóznak a ragadozó állatok s a hadsereg fölött ragadozó madarak szállonganak s a sasok előre hirdetik veszedelmét, míg a rókák megugatják az orosz bajnokok pajzsait . . . .

Most kezdetét veszi az ütközet: a durva ellenség sorai meghátrálnak; szép szüzek fogságba kerülnek; megmérhetetlen a zsákmány aranyban és drága szövetekben; s a polowtzok öltöneyei és egész országuk hídképen terül el a posványok felett, melyen át a győzedelmes oroszok haladnak. Igornak nem kell semmi a zsákmányból, csak egy vérpiros zászlót fogad el, melynek nyele ezüstből van . . . . De nemsokára új fekete felhők tűnnek fel a láthatáron, új hadirajai az ellenségnek: „A szelek Strybog nemzetségéből, a tenger felől nyíllakat fújnak Igor harczosai felé.“ Wsewolod testőreinek élén hősiesen harcol: „Elárasztja az ellenséget nyílaival, sisakjaikat döngetik az aczélkardok, melyek reájuk hullanak; ott, hol aranyos ostromvértje, rágyog sűrűn hullanak földre a polowtzok fejei.“ Igor e pillanatban testvérének segítségére siet. A harc már két nap óta dühöng, a hallatlan, rettentő harc: „A föld vérrel van áztatva s emberesontokkal bevetve. Harmadnapra lehullának zászlóink; a vérbor elfogyott, a vitéz oroszok bevégezték az ünnepi lakomát, vendégeiket megittatták s most pihennek a munka után, melyet a haza szolgálatában végeztek vala“ . . . Kijew és Tsernigow remegnek s a győzedelmes polowtzok

fogolyképen hűrezolják magukkal Igort; és szüzeik: „Vidám dalokat zengenek a kék tenger partjain s orosz aranypénzeket pengetnek hozzá” . . . . Szerző most a fejedelmekhez fordul könyörgésével, hogy a polowtzokon bosszút álljanak s így szól III. Wsewolodhoz: „Te a Wolga vizét evezőiddel kifrecesentheted, a Dont pedig sisakjaiddal kimerítheted;” Rúrik és Dávidhoz pedig ily szavakat intéz: „Aranyos sisakjaitok már régóta vértől vannak beszennyezve, bajnokaitok úgy dühöngnek, mintha vad, izzó kardoktól sebzett bikák volnának;” Wolhyniai Román és Msztyiszláv fejedelmekhez: „Lithvánok, jatvégek és polowtzok földre dobják lándzsáikat és aczélos kardjaitok alatt földre horgasztják fejeiket;” Jaroszláv fiaihoz, Ingvár és Wsewolodhoz és egy harmadikhoz: „O Ti, dicsőséges fészekből szárnyrakelték akadályozzátok meg az ellenséget, hogy ne foglalja el a harcmezőt hegyes nyílaival” . . . . . Azután magasztalja Jaroszláv halicsi fejedelmet, kit a „legbölesebb”-nek nevez, azután hozzáteszi: „Aranynyal kivért magas trónon ülve, támogatod a Kárpátok bérezeit vasba öltözött bajnokseregeddel; elzárod a Duna kapuit, megnyitod az utat Kijewbe és nyíladat a legtávolabb fekvő országokba küldöd” . . . . A költő fájdalmas könnyeket ont egy polotzki fejedelemért, kit egy lithván harcos döfött le lováról: „Testőreidet, o fejedelem, befödék a ragadozó madarak szárnyaikkal s nyaldosták vérüket, mint a vad állatok: neked pedig erőteljes testedből aranyos nyakdíszeden keresztül elmenekült gyöngylelked.” Az orosz fejedelmek szerencsétlen viszálykodásainak leírásában és I. Izeszláv küzdelmeiről a polowtzokkal így szól szerző: „A Njemen partjain fej fej mellett tolong össze-vissza, mint aratás idejében a kévék; a cséplést itt aczélfegyverek végezik s kiűzik a testből a lelket . . . . . O inséges idő: miért nem lehet a nagy Wladimirt Kijew dombjaihoz bilineselni, azaz, miért nem lehet őt halhatatlanná tenni.” Ezalatt a fogoly Igor neje könnyeket ont bánatában s a város falairól messze kitekint a mezőségre: „Miért e hatalmas szél, miért szórtad a polowtz khánok könnyű szárnyú nyíleit az én férjemre és harcosaira? Nem elég, ha felkorbácsolhatod a kék tengert s hullámain hajókat ringathatsz? . . . O felséges Dnjeper, te sziklaszirteken folyasz keresztül, hogy a polowtzok földjét eláraszszad; te vitted hátadon Szvetoszláv hajóit Konstan-

tinápolyba; o hozd el nekem is kedves barátomat, hogy reggeli könnyeimet ne kellessék többé a kék tenger felé küldeni . . . . O ragyogó nap, melegítő szép mindenkinek: miért emésztéd fel a kietlen pusztaságokban nyomtalanul barátom harcosait?” . . . .

. . . De Igor már visszanyerte szabadságát . . . tévútra vezetvén hőseit, fürge paripáján visszamenekült hazájába, útközben lúdakkal és hattyúkkal táplálkozva, melyeket vadászmódra elejtett. Majd lova kimerülve összerogy alatta, de most egy esolnakba veti magát s a Donetz folyón Oroszországba érkezik. A költő lelket önt a folyóba, mely így szól a hazatérő fejedelemhez: „Menekülésed kimondhatatlan haraggal tölti el a polowtzok khánját, de örömmel árasztja el az oroszok földjét”; mire Igor így felel: „Nem esekély a dicsőséged, o Donetz, ki Igort ringatád hullámaidon s neki puha ágyat vetél ezüst partjaidon, meleges ködökkel takarod be a zöldelő fák árnyai alatt s megőrizéd mindenek ellen szélesendben és viharban” . . . .

Alig érkezik Igor Kijewbe, első útja őt a szűz szentanya székestemplomába vezeti, hogy hála-imát mondjon a mindenek urának, s a szerző ekképen idézi a költő Boján szavait: „Rosszúl érzi magát a fő váll nélkül, rosszúl a váll fej nélkül”; ezután így kiált fel: „szerencsés ország, boldog nép, mely Igor megszabadulását ünnepled. Dicsőség és magasztalás a fejedelemnek és nemes bajtársainak!”

Az orosz ó-kor ezen költői alkotásában kétségkívül bizonyos erő nyilvánul a kifejezésben; nyelvezete szép és festői, hasonlatai nem ritkán találók és merészek; a naiv elem nem korlátozza benne károsan a cselekvények hatását.

Az orosz nép erkölceseit, melyek a pogányság idejében durvák és kemények valának, jótékonyan szelídíté Nagy Wladimir ideje óta a kereszténység, valamint a nyugati népekkel való sűrűbb érintkezés; a vallásos érzület mind erősebb gyökereket vert, fejedelmek, nemesek, kereskedők, templomokat és kolostorokat építettek, melyekben nem ritkán megvonták magukat az alapítók is, ha a világi küzdelmeket megúnták. Erdemes lekipásztorok és egyháznagyok szelidségre és nagylelkűsége bűzdták az uralkodókat és nagyjait, és az emberbaráti cselekedetekre serkenték, melyek gyakorlata Oroszországban is mind tágasabb tért foglalt.

Az oroszok a legrégibb idők óta kedvelték a vidám mulatóságokat, a játékokat és zenét, mely alkalommal szívesen fogyasztották a bort is, ámbar különben a mértékletességet mint erényt magasztalták. Ámbar a soknejűség a kereszténység behozatala óta megszűnt, a zajos lakmározások alkalmával mégis gyakran fordultak elő olyan jelenetek, melyek a szemérmet sértették; mindazonáltal a legkeményebb büntetéssel sujtaték az, ki egy nőn erőszakot követett vala el. A kereskedelem növelé a gazdagságot és anyagi jólétet, minek folytán a fényűzés is kezde magát befészkelni s mind sűrűbb lett a nép panasza, hogy fejedelmei és bírái súlyos adókkal terhelik. A tizenharmadik század évkönyvei magasztalják a régi uralkodók egyszerűségét és mértékletességét. Egyike a régi íróknak így sohajt fel: „Elmúltak a régi boldog idők, midőn fejedelmeink nem gyűjtöttek gazdagságot, hanem csak a hazáért harezoltak, idegen országokat foglalva el; midőn még nem terhelték a népet súlyos adókkal s meglegegedének azon törvényes birságpénzekkel, melyek a kinestárba befolytak, sőt még ezeket is odaadák vitézeiknek, hogy annak értékéből vérteteket szerezzenek maguknak. Egy bojár sem mondá urának: kétszáz griwne kevés, adj többet; mert zsoldjával beérte s így szólt bajtársaihoz: tartsunk össze s legyünk erősek a fejedelem védelmében s védjük meg erős kézzel mindenki ellen orosz hazánkat! Akkoron a bojárok feleségei nem viseltek még aranygyűrűt, jó volt nekik ezüstből is. O most mások az idők.”

Azonban sem a megváltozott idők, melyeket a jámbor krónikás oly élesen hangsúlyozott, sem a kereskedelem, anyagi jólét és fényűzés nem valának képesek az orosz nép harezias jellemén esorbát ejteni; most is oly bátorsággal és halálmegvetéssel indultak a harezba, mint akkor, midőn Igor vagy Olég vezette őket zsákmány és dicsőség után. Sajátságos, hogy az egyházi rendeletek sokban hozzájárultak, az orosz népben a harezias szellemet mindig ébren tartani. Így minden alkalommal, midőn a sereg kivonult, hogy az ellenséggel megütközzék, az egyház bűnbocsánatot adott mindazoknak, kik a háborúban részt vettek. A fejedelmek és más előkelők gyermekei úgyszólván fegyver alatt nőttek fel, korán megismerték a tábori élet nehézségeit és veszélyeit, úgy, hogy midőn ifjakká lettek, semmi sem vált

többé nehezükre s a legnagyobb léleknyugalommal tűrték a legkínosabb szenvedéseket és nélkülözéseket. Fájdalom, hogy a fejedelem és a nemzet ezen harezias szellemét nem hatotta át eléggé a felebaráti szeretet s a szabadság és testvéresülés magasztos eszméje!

Husztadik fejezet.

II. György (Jurij) Wsewolodovits. 1224—1238.

Dsengisz-khán. — Tatár hódtások. — A polowtzok Oroszországba menekülnek. — Fejedelmi tanács. — A tatár követek meggyilkoltatnak. — A Kalka melletti ütközet. — A tatárok eltűnnek. — Polgárháborúk. — Déloroszországi események. — Elemi csapások. — Dzsengisz-khán halála. — Új betörés. — A Kolomna melletti ütközet. — Moszkva elhamvaztatik. — A Szita melletti ütközet. — Novgorod megmentése. — Kozelszk ostroma.

Az 1223. év körül volt, midőn Dzsengisz-khán, a khinai tatár-mongol birodalom megalapítója s Attila mellett talán legnagyobb ostora az emberiségnek, a Kaspi tenger nyugati partjain megjelent, hogy azon termékeny vidéket, mely az Ural és Wolga folyamok közt elterül, birtokaihoz csatolja.

Dzsengisz-khán vagy Temudzsin, Jezukai Bajadur fia, ki anyjától egyszerű pásztormódra a sátor alatt neveltetett, tizenhárom éves volt, midőn atyja halála után negyven-ezer családot örökölt, kik felett a patriarchális uralmat gyakorlandó vala. Temudzsin, ki a világot bámulatba és egyszersmind rémületbe ejtette, ki a fegyver erejével milliók fölött gyakorolt korlátlan hatalmat s törvényeket írt elő a világ legnagyobb államában, kinek böles kormányzata alatt a tudományok és művészetek újból felvirágoztak Ázsiában, szemét nyugat felé fordítá, mely már régebb idő óta magára vonta figyelmét. Temudzsin ázsiai hódító volt a szó jó és rossz jelentményében, ki ép oly nagy gyönyörűségét találta a vérontásban, mint a tudományok és művészetekben, melyeknek képviselőitől vette magát körül, s kiknek tanácsára és véleményére nem csekélyebb figyelemmel hallgatott, mint törzsfőinek vagy khánjainak szavaira, midőn egy új és véres vállalatról volt szó.

Atyja halálának hírére többen a törzsek vagy hordák közül elszakadának a gyermek uralmától; ki azonban nyomban megbüntette a hűtleneket s 30 ezer bátor harczos élén visszavezette őket az engedelmességre. Ezen alkalommal visszaretentő példaképen hetvenet a zendülők fejei közül forró vízzel megtöltött kazánokban halálra forráztatott. Első fellépése meghozta a várt eredményt; a szilaj pásztornép tisztelettel párosult félelemmel tekintett urára. ki a fiatalság mellett a férfiaság erélyével oly nagy mértékben rendelkezett. Még mindig a tatár nagy-khán hűbérese lévén. kit vitézeivel híven követett mindenfelé a harczba, azon gondolattal foglalkozott, hogy magát és uralmát teljesen függetlenné tegye minden idegen fenhatóságtól. A bosszú kérlelhetetlen keresztülvitelével ellenségeit rémületbe ejteni, barátainak jó szolgálatait bőkezűen megjutalmazni s a tömeg szemében legyőzhetetlenségének híre által mint egy felsőbb, megközelíthetetlen lénynek látszani. volt elve és törekvéseinek valódi célja. Nem került sok időbe s a tatár és mongol törzsek fejei önkéntesen alávetették magukat fensőségének; mindenki érezte, hogy az ifjú nagy és világraszóló tettek véghezvitelére van hivatva. hogy harezi jelvényei alá szegődött állandóan a szerenese, mely a lángésznek oly sokszor szövetségese szokott lenni. A keraïti khán. ki Temudzsinnal dacolni merészkedett. fejével lakolt s aranyba foglalt koponyája sokáig mutogatának a hordában, mint az ifjú hős haragjának egyik első emléke.¹⁾ Körülvéve a meghódolt törzsek fejeitől egy rohanó folyam partjain állapotlik meg. melynek vizéből közösen oltván szomjukat, Temudzsinn ünnepélyes fogadalmat tesz, hogy jóban és rosszban egyformán osztzkodni fog népével. Majd az Amur — Onon — mentében táboroz a megszámlálhatatlan mongol had, kilencz hosszú sorban tarka sátrak alatt elhelyezve; s lelkesült bámulattal tekint mindenki a fiatal uralkodóra, kinek parancsait lesi s kit kész követni bárhova. E pillanatban előtérbe lép egy szent remete hírében álló ősz férfiú, ki nagy mértékben meg van áldva a jóstehetséggel s a következő szavakat intézi a néma vára-kozással ajkain függő néphez: „Az Istenek a világot Temudzsinnak, a hősnek szánták, kinek neve ezentúl

¹⁾ Deguignes, histoire générale des Huns. Tom. III. ch. 15.

Dzsengisz-khán vagy a nagy uralkodó leend.¹⁾ S a jelenlevők mind kinyilatkoztatták: miszerint az isteni akarat eszközét készek követni bármikor és bárhová; példájukat követték a többi. messze vidéken lakó népek, országok, fejedelmek; kiváltképen az uigur-ok, kik mohamedánokat és keresztényeket türtek maguk között, kedvelték a tudományt és művészetet s a tatár törzsek között terjesztették az írás mesterségét.²⁾ Deguignes azt meséli, hogy az uigurok khánja egy nestoriánus szerzetes által a keresztény hitre térítettett, mely alkalommal János nevet vett fel s azontúl számos keresztény uralkodóval, sőt magával a pápával is gyakori összeköttetésben állott. Neve kiváltképen a Carpin és Rubruquis — ezen legelső keleti utazók — leírásai után lett ismeretessé.

Dzsengisz-khán most már elérkezettnek látta az időt, nagyobb vállalatokba bocsájtkozni s nevét messze földön híressé és rettegetté tenni. Legelső czélja Khina volt, melynek gazdagsága régóta ingerlé már a nomád pásztorhadat, mely egyszerű életmódja daczára nagy előszeretettel viseltetik a műveltség és fényűzés vívmányai iránt. Gúnyolódva a következő izenettel lepte meg Khina uralkodóját: „A khinaiak régóta mennyei fiaknak nevezik uralkodóikat; Te azonban csak ember vagy és halandó.“ A nagy khinai fal nem képezhetett akadályt a mongol hadak sokaságának, mely nemsokára elárasztá a gazdag országot, s Dzsengisz-khán rövid idő alatt kilenczven várost foglalt el, számos hadakat szórt szét és százezreket gyilkoltatott le, hogy a rémület hatása alatt annál teljesebb legyen győzelme. Nemsokára ura volt a termékeny és gazdag khinai mélyföldnek.

Midőn ekképen Ázsia keleti része a vérengző hadak zsákmánya lett, a nagy khán nyugat felé fordítá tekintetét, melynek idegen népessége és gazdagsága, úgy látszik, mindig nagy vonzerővel bírt az ázsiai hódítók szemében. Útjában a khorasszáni birodalommal, melyhez Perzsia és Bokhára egy része is tartozott, jött összeütközésbe, melynek ez időszerint II. Mohamed szultán volt a feje, egy gőgös uralkodó, ki magát elbizakodottságában második Nagy Sándornak szeretne neveztetni udvaronczaival és udvari költőivel

¹⁾ Herbelot, Biblioth. orient. p. 258.

²⁾ Deguignes. Lib. 15. p. 25.

által. Dzsengisz-khán nem akart összetűzni Mohameddal és úgy látszik, hogy csak átvonulást kért seregének Khorasszán területén, mit azonban a szultán nemcsak megtagadott, hanem a nagy-khán követeit kivégeztette. Dzsengisz-khán erre az isten ítéletére és fegyverére bízta a többi; három éjjel töltött imádságba merülve egy halmon s ezután ünnepélyesen kihirdette népének, miszerint imája közben isteni látománya vala, mely számára a biztos győzelmet helyezte kilátásba. Az álomkép, mely teljesen megfelelt a tudatlan tömeg képzelmi világának, nem tévesztette el hatását; hadai rajongó lelkesüléssel követték a hőst, Khorasszán meghódolt, Bukhára, a fényes és nagy város, a keleti műveltség és tudomány központja, megnyitá kapuit egy hódítónak, kinek immár senkisem tudom ellentállani. Kár, hogy a fényes hadjáratot vér szennyezte be, mely nem csak a férfias vitézek ereiből folyt vala, s hogy mellette a tűz és vas egy időre pusztá vadonokká változtatta a virágzó városokat és mezőségeket!

Khorasszánból Dzsengisz-khán a Kaspi tenger mellékére indult; de minthogy maga roppant birodalmának belső rendezésével volt elfoglalva, a sereg vezetését Szudár Bajadur és Tsepnorián khánokra bízta, kinek meghagyta, hogy Samahián és Derbend városokat a nevezett tó nyugati partjain minden áron foglalják el. Így jött a veszély, mely egyelőre a polowtz és bolgár területeket fenyegette, mindig közelebb Oroszországhoz s Európához, melynek megrémült népei nemsokára ismerni tanulták az újabb kor történelmének istenostorait. A vállalat Derbend ellen nem sikerült oly könnyen; a hegyi vidékek járataiban tapasztalatlan mongolok veszélyes kelepczébe kerültek nem egyszer, melyből csak sokaságuk és rendkívüli szívósságuk mentette ki mindannyiszor. Kiváltképen méltó és veszedelmes ellenségre találtak a velük kétségkívül rokon polowtzokban. Azonban a mongol fővezér eselhez folyamodott s nagy ajándékokat küldvén a polowtz-khánnak, őt szövetségre szólítá fel. „Hogyan van az, úgymond, hogy a polowtzok oly makacs ellenségei a mongoloknak, holott ugyanazon törzsből valók; s a helyett, hogy őket mint testvéreket fogadnák, az alánokkal és más idegen fajú népekkel szövetekeznek, hogy őket megrontsák?“ S Jury-khán, Koncsák fia, bizonyára inkább a küldött ajándékokra való tekintetből,

mint a hirdetett rokonságra csakugyan hallgatott a csábításra s cserben hagyván szövetségeseit, a mongolok mellé állott, hogy közreműködjék tulajdon romlásán. S a polowtz vezérnek csakhamar megnyíltak szemei s meggyőződött a mongolok megbízhatatlanságáról és hűtlenségéről: mert alig esatlakozott hadaival hozzájuk, midőn a mongol-khán a legelőkelőbbeket lefejeztette s a harezosokat tulajdon seregébe olvasztá a legkisebb előny és kiváltság nélkül. Most már nyitva állott az út a rettegett hadnak Oroszország belsejébe.

Vezérek meggyilkoltatásának hírére rémület fogta el a polowtzokat s kétségbeesve sorsuk felett felszedték sátraikat s Oroszország belsejébe menekülének melynek fejedelmek a jövevényeket annál nagyobb készséggel fogadták be, mint-hogy általuk saját fegyvereseik számát gyarapítani remélték a mindig közelebb jövő veszedelem ellenében. Sajátságos, miként ismétlődnek a népek történelmében bizonyos események, melyek utóhatásaikban kihatnak a nemzedékekre, s melyek következményei is megegyeznek egymással. Valamint a polowtzok Oroszországba, úgy menekülének a kúnok a tatár invasio elől Magyarországra, melynek ők is sokáig veszélyes ellenségei valának. S ha az orosz évkönyveket figyelemmel olvassuk, azon felfedezést fogjuk tenni, hogy a sokat emlegetett polowtzok tulajdonképen egy nép a magyar történelem kúnjaival, s hogy a Pesten a felbőszült néptömeg által meggyilkolt kún király, Kutján — Kotján (Kuthen) az orosz évkönyvekben — kezdetben Oroszországban keresett menedéket maga és népe számára.

A mongolok megjelenését mindenütt ijedtség és rémület előzte meg; a menekülő polowtzok magukkal hozták legbecsesebb értékeiket: nyájaikat, s mindenfelé hirdették a fergeteg módjára közeledő veszedelmet, melyet semmisen képes feltartóztatni: „Ma elvették a mi földünket, holnap a tietekre kerül a sor,” mondák, s a kétségbeesés mindinkább erőt vett a kedélyeken s bénította a tevékenységet, mely egyedül képes lett volna a bajt, ha nem is elhárítani, de hatásaiban kevésbé elviselhetetlenné tenni.

Talán az egyedüli az általános rémület közepette, ki nem vesztette el fejét, a halicsi fejedelem volt, ki égett a vágytól, a rettegett jövevényekkel megmérkőzni s ki nagyfejedelmi gyűlést hívott össze Kijewbe. Ezen emlékezetes

összejövetelen Msztiszláv halicsi, Msztiszláv kijewi és a tsernigowi fejedelmek elnököltek; jelen voltak Román fia Dániel Wolhyniából, a novgorodi fejedelem és még többen, köztük számos fejedelmi vérből való ifjú, kik mindnyájan vérmes reményekkel néztek eléje egy hareznak, melynek kimenetelétől függött a maguk, valamint hazájuk sorsa és jövője.

Az orosz sereg Szarub mellett a Dnjeper közelében vala felállítva, hol nemsokára megjelent egy tíz tagból álló tatár követség — így neveztettek a mongolok általában Oroszországban — a következő izenettel: „Úgy halljuk, hogy az oroszok tévútra vezetve a polowtzok által, ellenünk fegyverkeztek fel; holott mi semmivel sem sértettük meg őket. Mi nem rontottunk be országtokba, nem vettünk el sem városokat, sem falvakat; mi nem akarunk egyebet, mint rabszolgáinkat, lovászaikat vagy esikósainkat — oroszul konjuch — a polowtzokat keményen megfenyíteni. Azt is tudjuk, hogy ők az oroszoknak régi ellenségei; azért azt az ajánlatot tesszük most nektek, legyetek barátaink és szövetségeseink, használjátok fel az alkalmat, mely kínálkozik, hogy a rablóktól és gonosztevőktől végképen megszabaduljatok.”

Úgy látszik, hogy az orosz fejedelmek az ellenségnek ezen, békeszeretetről tanúskodó ajánlatát gyengeségnek vagy gyávaságnak tulajdonították; mert a helyett, hogy arra méltó vagy megfelelő választ adtak volna, a tatár követeket kivégeztették, ezzel mintegy szándékosan magukra zúdítván az ellenség haragját. De a tatárok még most is késtek a támadással; sőt egy újabb követséget küldöttek az orosz táborba, mely e pillanatban Olesje mellett állott, nem messze a Dnjepertől: „Ti tehát meghallgattátok a polowtzokat,” szólának a követek, „megöltétek követeinket; jól van tehát, ti háborút akartok, legyen úgy! Mi nem bántottunk benneteket; egy isten uralkodik valamennyi nép felett, ő legyen bíró közöttünk!”

Ezzel el vala vetve a koczka; mindkét táborban a döntő ütközetre készültek; a polowtzok nagy tömegekben tódultak az orosz zászló alá, mindenütt győzelembiztosság, emelkedett hangulat. Midőn hírül hozták, hogy a tatár előhad közeledőben van, néhány türelmetlen fiatal bojár lóra veté magát, hogy a különös ellenséget hamarabb lát-

hassa; majd visszatérve kicsinylőleg nyilatkoztak róla, mi az elbizakodottságot az orosz táborban még inkább fokozta. Senki sem látszott a tapasztaltabbak szavára hallgatni, kik óva inték honfitársaikat a könnyelmű előítéletekből származott győzelembiztonságnak hitelt adni.

A véletlen úgy akarta, hogy a legelső kisebb összeütközések alkalmával az oroszok győzedelmeskedtek. A nem elég számos tatár előhadat a harezvágyó oroszok kemény tusa után viasszaszoríták, mely alkalommal számos foglyot ejtettek és nagy zsákmány esett kezeikbe. E harezban kiváltképen kitüntették magukat az orosz íjjászok.

Ezen első siker az oroszok elbizakodottságát ép oly mértékben fokozta, a mint hanyagga és könnyelművé tette őket az óvintézkedések megtételében. Átlépven a biztos Dnjeper vonalát, kilencez napig haladtak előre a mezőségen egész a Kalka folyóig, hol egy kis összeütközés után felütötték a tábort. A halicsi fejedelem a Kalka balpartján állítá csatarendbe seregét s parancsot adott Jarum-nak, a polowtz sereg vezérének, valamint Dániel herezegnek a testőrhaddal előnyomulni; maga lóháton követé őket, s nemsokára a tatár sereg zömével állottak szemben. Az 1225. év május 31-ke vala; a végzetes ütközet kezdetét vette. A heves Dániel csodálkozásba ejti az ellenséget ellenállhatatlan vitézsége és vakmerősége által; Olég, a kurszki fejedelemmel oldala mellett, behatol a tatárok legsűrűbb tömegébe s bár mellén súlyos sebet kapott, tovább folytatja az öldöklés munkáját. Nyomban követik őt a leghíresebb bajnokok. Azonban a gyáva, mindig csak zsákmány után leselkedő polowtzok nem állanak helyt a tatárok támadásának, kiknek megrémülve fordítanak hátat s nem csak visszanyomják az oroszokat, hanem még a tábort is rendetlenségbe hozzák, hol a kijewi és tsernigowi fejedelmek épen kiadták a parancsot az előnyomulásra, mert a halicsi fejedelem, hogy a győzelem babérját egymaga arathassa, elmulasztá az ütközet megkezdéséről szövetségeseit kellő időben értesíteni. S a különben derék Msztiszláv mértéktelen dicsvágya idézte elő a nap szerencsétlenségét.

A polowtzok által előidézett rendetlenség nem volt többé helyrehozható; az egyszer hátráló, vagy mentében feltartóztatott orosz sereg nem vala többé képes az előnyomulást megújítani; ellentállása mindinkább gyengült, a

hátrálás mindig általánosabbá vált, melyet hasztalan igyekeztek a vezető fejedelmek személyes vitézségük példája által feltartóztatni. A visszavonulás most rendetlen futássá fajult; mindenki elveszté fejét és csak saját életének megmentésére gondolt. A vert és futó had nyomában a tatárok sűrű tömegei özönlettek, mint a fergeteg a felkavart pozdorja után. Hat fejedelem és számtalan bojár s a vitézek sokasága hullott el e napon, mely Oroszország történetében szomorú fordulópontot képez.

Soha, mondja a krónika, Oroszországot hasonló szerencsétlenség nem érte; mindenütt nyomor és pusztulás, bárhova tekintett a szem; egy pompás, bátorságtól és önbizalomtól lelkesített hadsereg meg vala semmisítve, alig tizedrésze menekült meg az általános veszedelemből; csupán a kijewiek közül tízezer vitéz hullott el; sőt még látszólagos szövetségeseik, a polowtzok is az oroszok ellen fordíták fegyvereiket; a menekülőket megfoszták lovaiktól, sőt ruházatuktól, s kik a hűtlenségnek ellentállottak, azokat irgalom nélkül levágták. Így tértek vissza az életben maradott fejedelmek hadaik csekély töredékeivel gyászoló fővárosaikba.

A tatárok egész a Dnjeperig üldözték az oroszokat; a megrémült vidéki lakosság elől a keresztrel és papsággal hosszú körmenetekben járult a közeledő ellenség elé, hogy annak vezéreit irgalmasságra indítsa. Hasztalan, a szörnyetegek mindent leöltek, nem- és korkülönbség nélkül, mindent elhamvasztottak, mit magukkal vinni nem tudtak, mindent letiportak, s nyomukban az inség szörnyű réme lépegetett kétségbeesett könnyekre fakasztva a kevés megmaradt nyomorultakat! Egész Déloroszország remegett s a nép buzgó fohászokban esedezett a mindenek urához szabadulásért! S a gondviselés ezuttal meghallgatta a szerencsétleneket . . . . A tatárok, kik sehol többé ellentállásra nem találtak, egyszerre kelet felé fordultak s esodával határos gyorsasággal tűntek el, hogy a távol Bokharában Dzsengisz-khánnal egyesüljenek, a ki ezen időben, körülvéve roppant birodalmának leghatalmasabb oszlopaitól, tanácsot tartott és törvényeket osztogatott Ázsia népeinek.

Oroszország az ép oly váratlan mint meglepő hírre fellelékezett; a romboló vészfelhő hirtelen eltűnt a láthatárról, mintha csak a gondviselés szózata oszlatta volna el: „Ki hát ez a borzasztó nép,” kérdezők csodálkodással az oroszok,

„kiket Isten haragjában küldött Oroszországra? honnan jövének a rettenetes idegenek? s hova tűntek egyszerre? Egyedül Isten a megmondhatója és azok,“ teszi hozzá naívu a krónika, „kiknek könyvekben olvasni adatott.“

Azonban a tatár veszedelemmel korántsem múltak el a megpróbáltatások, melyek Oroszországot oly régóta sujították. A szerencsétlen ország állandó veszedelme, a polgárháború, ismét felüté fejét, még mielőtt a hősök sírjain az első fű kisarjadzott volna! Novgorod, Tsernigow és Tortsék fegyvert emeltek egymás ellen. A daczos novgorodiak most is az elsőök valának, kik az ország békéjét megszegtek; s midőn végre letették a fegyvert, mindannyian meg valának fogyva anyagi segélyforrásaikban; s ez volt mindenkor a polgárháborúk végső hatása.

Nem csak az ország belsejében dúlt a pártviszály; az éjszaknyugati határszélek is sokat szenvedtek egy ellenség pusztításaitól, mely mindig felhasználta az orosz nemzet zavarát, hogy annak fenhatósága alól szabaduljon. A lithvánok, ezen nyugtalan alattvalók és szomszédok, Polotzk, Novgorod, Szmolenszk és Toropetz tartományokat pusztították s kereskedőket, földművelőket hurezoltak magukkal szolgaságba. Az elkeseredett harc 1227-ben azzal végződött, hogy a novgorodiak döntő győzelmet arattak a lithvánok felett; de győzelmüket azzal szennyezték be, hogy a fogásukba került szerencsétleneket mind lemészárolták, állítólag azért, mert azok elszállítására nem állottak elégséges eszközök rendelkezésükre.

Ugyanazon időben, midőn Jaroszláv a novgorodiak számára a békét legalább egy időre biztosította, a szomszéd Karélia még pogány lakosságát igyekezett a kereszténység számára megnyerni; hová papokat küldött, kik a fejedelem bőkezűségéből az első templomot és kolostort alapították. Feltűnő, hogy míg a novgorodi fejedelem a szomszéd országban az evangélium világosságát igyekezett terjeszteni, addig tulajdon fővárosában nem vala képes a tudatlanság és babona áldozatait megmenteni. Novgorodban ugyanis 1227-ben négy szerencsétlen, boszorkánysággal vádolt egyén szenvedett tűzhalált a Jaroszláv-udvarban.

Az oroszok érintkezése a német fegyverlovagokkal s a rigai püspökséggel nem maradhatott minden hatás nélkül azon viszonyra, melyben az orosz fejedelmek a nyugati

egyház fejéhez állottak. A modenai püspök, ki mint a pápa küldöttje Rigában tartózkodott, a kath. egyház fejétől felettén lekötelező hangon írt levelet hozott, mely az orosz fejedelmekhez vala intézve, s melyben a pápa azon óhajának ad kifejezést, bárha mielőbb Rómában láthatná az orosz fejedelmek követeit. Többek közt ezeket mondja a pápa idézett levele: „Vallási tévedéseitek kétségbe ejtik az eget; ezek képezik egyszersmind kútforrását minden bajnak, mely Oroszországot érte. De sokkal rémítőbb az, mi a jövőben az országra még várakozik, hogy ha nem térnétek idejében az egyedül boldogító egyház ölébe. Intünk és kérünk tehát, hogy ebbeli szíves hozzájárulástokat és akaratotokat egy bizalmas követség által velem írásban tudassátok; mindaddig pedig a livoniai katolikus keresztényekkel békében éljetelek.“

Ismét Novgorod az, mely az általános békét felbontja s belső egyenetlenkedései által nemcsak magára, hanem a szomszéd fejedelemségekre is nagy bajokat hoz. Ehez járult, hogy a krónika feljegyzései szerint rendkívüli időjárás köszöntött be, mely tönkretette a mezei gazdák reménykedéseit s inséget hozott az egész országra. Hetekig szakadatlanul hullott az eső s hasztalan voltak az ünnepies körmenetek, az egyházi nyilvános imák; a természet „megfenyíté a népet számtalan büneiért és mulasztásaiért.“

Ha a dolgok ezen időben nem állottak kedvezően Oroszország éjszaki részében, a déli vidékek lakói sem dicsekedhetének sokkal jobbal. A kalkai szerencsétlenség még inkább meglazította azon amúgy sem felettén erős köteléket, mely a részfejedelmeket eddig összetartotta. — A tsernigowi fejedelem meghasonlott az egyházzal s tulajdon alattvalóival; versenyre kelt a kurszki fejedelemmel Oléggel, s hogy a polgárháború nem csapott fel mindjárt lángokban, egyedül Cyrill kijewi metropolita érdeme, ki görög származása daczára helyes érzéssel birt új hazájának érdekei iránt. Ezen érdemes férfiú nemcsak megakadályozá a háborút, hanem békés kiegyezésre birta a viszálykodó rokonokat, minek folytán Michail fejedelem, mint György szövetségese, békében kormányozhatta országát, leányát pedig Waszilkónak, György egyik unokatestvérének adá nőül. Ezzel a százados gyűlölködés Olég és Monomach unokái között bevégeztnék látszott lenni. Mint a család

feje a derék halicsi fejedelem, a hős Msztiszláv ismertetett el, ki a szerencsétlen kalkai ütközet után is megtartá állását szemben a tatárokkal s a hősi harcban leapadt seregével olyan védelmet és halálmegvetést fejtett ki, milyennel csak az antik kor mesés küzdelmeiben találkozunk.

Ezen derék uralkodó, kit sokáig „a szerencsés“ mellék-névvel tüntetett ki népe, életének vége felé számos csalódásnak és keserűségnek vala kitéve, melyek nem minden hozzájárulása nélkül súlyosodának vállaira. Azon ponton állott, hogy derék vejét Dánielt, a lengyelek szövetségesét, letaszítva a trónról, bitorlóképen lép vala fel, midőn az ármányok fonalát ketté tépve az utolsó pillanatban jobb meggyőződésre jutott. Nem tudni mi okból, talán az általános tatárrémület hatása alatt történt, hogy Msztiszlávot bojárjainak nagy része cserben hagyta s Magyarországra menekült; mi azután következményeiben súlyos meghasonlást idézett elő közte és II. Endre magyar király közt. Egyike a bojároknak, Siroszláv ugyanis azt a hírt terjeszté, hogy Msztiszlávnak szándéka a legelőkelőbb bojárokat Kutján — Kuthen — kezébe adni, hogy őket eltakarítsa láb alól, mire mindnyájan a Kárpátok közé menekültek, honnan csak később tértek vissza, meggyőződven a hír alaptalanságáról.

Az orosz történetírók állítása szerint Msztiszláv ép oly ártatlan volt a békeszegés dolgában Magyarországgal. II. Endre hasonnevű fiát, ki Msztiszláv leányával volt eljegyezve, rosszakaró sugalmazók annyira befolyásolták, hogy elhagyva Peremyzl-t atyjához Magyarországra költözött. II. Endre hűtlenséget látva a dologban, egy erős sereg élén átlépte a Kárpátokat; s miután Peremyzl, Szvenigorod, Terebowl és Tichoml városokat elfoglalta, előkészületet tett, magát Halicsot megtámadni. Személyesen azonban Endre nem vett részt Halics ostromában, mert magyar jósok azt jövendölték a királynak, miszerint Halics városát megpillantván, utóléri a halál.¹⁾ A király közelében tartózkodott a szandomiri vajda s Ljesko fejedelem is útban volt hadaival: azonban Dánielnek sikerült a lengyeleket különböző ürügyek alatt feltartóztatni; mialatt Msztiszláv megtámadta a királyt s oly határozott győzelmet aratott felette, hogy könnyen

¹⁾ Karamsin, III. kötet, 210. lap.

megsemmisíthette volna az egész magyar hadat. De a halicsi bojár Szudiszláv közbenjárásának sikerült a békét kieszközölni a két ellenfél között: minek aztán az lett a következménye, hogy Msztiszláv leánya II. Endre menyévé lön s a király fia csakugyan elfoglalta a halicsi trónt. Msztiszláv oly önzetlen volt ezen alkalommal, hogy maga számára csak Podoliát — Poniszje — kötötte vala ki.

A következő 1230. és 1231. években ismét súlyos elemi csapások látogatták meg Oroszországot. Földrengés, döghalál és éhínség roppant pusztításokat vittek vala végbe kívált az ország északi részeiben; legtöbbet szenvedett Novgorod, melyet a két utóbbi csapás épen akkor látogatott meg, mikor egy veszedelmes lázongás a város területén belül szerencsésen lecsendesített. Szeptember 14-én a fagy tönkretette az őszi vetéseket s a gabonaárak! roppant gyorsan felszöktek, úgy, hogy egy negyed véka rozs öt griwnébe került, vagyis a mai érték szerint tizenmegy ezüstrúbelbe. Ilyen arányban növekedett a többi élelmiszerek ára is . . . . De a legnagyobb inség közepette az emberbaráti szeretet jött segítségére a szerencsétlen lakosságnak. Alig értesültek a Balti tenger mellékén lakó német katolikusok Novgorod szerencsétlenségéről, midőn félretéve minden egyéb tekinteteket, szárazon és vizen nagy mennyiségű gabonát szállítottak az inséges vidékekre; inkább az emberek megmentésére, mint nyereségre gondolva.

Az 1234. év ismét fegyver alatt találta Oroszország északi részét. A livoniai lovagok, kik a gyakori novgorodi zendülések alkalmával mindig a lázadók partján állottak, Jaroszláv fejedelemmek okot szolgáltatottak arra, hogy magatartásukat számon kérje. Bevonult Livoniába s Dorpát környékét erősen megsarczolta. A lovagok, kik úgy látszik az erélyes támadásra elkészülve nem valának, békét ajánlottak, mely aztán az oroszok részére nagyon előnyösen megkötötték.

A következő évben kitörték a nyugtalanságok Halicsban. Dániel, ki sehogy sem tudta elviselni, hogy atyai öröksége idegen kézen van, parthívei által lázadást támasztott Endre, a magyar király fia és Msztiszláv veje ellen. A lázadás nemsokára kiterjedett az egész tartományra s oly mérveket öltött, hogy annak fékezésére nem volt többé elégséges sem a magyar segélycsapat, sem pedig a halicsi testőrhad;

s Endre kénytelen volt néhány bojár kíséretében Magyarországra menekülni. De II. Endre nem volt hajlandó Halicsot ily könnyű áron elszalasztani s azért idősebb fiát és örökösét a magyar trónon, Bélát, tetemes haderővel útnak indítá, Dániel elűzetésére és Halics visszafoglalására.

Azonban ezen hadjárat nem hozott babérokat a magyar királyfinak. A krónika azt mondja: Az ég ablakai megnyílnak felettük; éjjel-nappal zuhogott az eső s a Kárpátok annúgyis nehezen járható hegyi ösvényeit elpusztították a zúgó hegyi vizek, melyek vad morajjal omlottak alá a magasból, maguk alá temetve a vitézeket és paripáikat. De a büszke Béla nem hajlott meg az elemek előtt s bár kimondhatatlan akadályok után és erősen megfogyva, végre Halics falai alatt ütött fel sátrait.

A rossz előjelek között megindult hadjárat nem fordult jobbra további lefolyásában sem. Ámbár Béla több rohamot intézett a város ellen, nem vala képes az ostromlottakat megfélemlíteni és megadásra bírni; s midőn végre hírül hozták, hogy a polowtzok és lengyelek közelednek az ostromlott város felmentésére, Béla a kényszerítő körülmények hatása alatt megadta a parancsot a visszavonulásra, mely azonban újabb vereséggel és áldozatokkal járt. Az őrség és a segélyre siető csapatok üldözőbe vevén a visszavonuló magyar sereget, annak átkelésének az esőzések folytán megáradt Dnyeszter folyón keresztül kimondhatatlan akadályokat gördítének útjába, úgy, hogy nagy volt azok száma, kik a folyamban lelték diestelen sírjukat. Még sokáig azután el vala terjedve Halicsban a közmondás, mely ezen szomorú eseményre vonatkozott: a Dnyeszter gonosz játékot űzött a magyarokkal — Dnyestr sygral sluju igru Ugram. Sokan veszték el az oroszok fegyverei által, vagy a nyomor és inség következtében, mely a visszavonuló vert hadakat kísérni szokta.

Alig vonultak ki a magyar hadak Halicsból, Dániel ingatag koronáját új veszély fenyegette. Msztiszláv fiai versenyre keltek vele s minthogy a bojárok egy részét megtudták nyerni maguknak, nemsokára az ellenáram oly erős lett, hogy Dániel nem tudván többé tartani magát, idegen földön keresett segélyt és menhelyet. Csak nehezen tudta magát arra határozni, hogy Magyarországra menjen, hol gyermekkorában oly jó fogadtatásban részesült, de a

melyet későbbi állhatatlansága folytán eljátszott vala. Azonban a kényszerítő körülmények nem sokat törődnek az emberek érzékenységgel; s Dánielnek nem állott más út nyitva, minthogy a lengyelekre Ljesko erőszakos halála után sehogysen számíthatott többé. II. Endre király 1232-ben meghalálózván, helyét fia IV. Béla foglalta el. Hozzá fordult most a szerencsétől már oly sokszor cserben hagyott Dániel s úgy látszik nem eredménytelenül. Az eszélyes IV. Béla nem utasítá el magától a segélyt keresőt, de mielőtt tényleges kötelezettséget vállalt volna visszahelyezése iránt, főúri jogainak elismerése fejében a halicsi királlyságra, vazalleskűt követelt tőle, mit Dániel bizonyára teljesített is, minthogy a koronázás ünnepén a király lovát vezette hűbéri kötelezettségének jeléül.

De úgy látszik, hogy IV. Béla, kit eléggé elfoglaltak saját országának ügyei, melyeket atyja nagy rendetlenségben hagyott hátra, nem volt abban a helyzetben, hogy Dánielnek azonnal tetemes haderőt bocsájthatott volna rendelkezésére: így történt, hogy a trónkereső ismételve megfordult ugyan Halicsban, azonban a nélkül, hogy ott tartós eredményeket tudott volna kivívni.

Hat éve elmúlt, mióta a kalkai nagy veszedelemben az oroszok ismerni tanulták a rettegett tatárokat; azóta mitsém hallottak róluk, mintha paripáik dobogásával maguk is elenyészttek volna: már-már azt mondogatták róluk, mit hajdan őseik az avarokról: elenyészttek, elpusztultak mint az obrik, senki sem hallott többé róluk. Dzsengisz-khán, kinek neve véres betűkkel van beírva az emberiség történelmébe, az 1227. évben meghalálózott, miután utódjául fiát Oktájt rendelé s végrendeletében megparancsolá neki, hogy csak legyőzött népekkel bocsájtkozzék békekötésbe. Az ázsiai barbár tehát egészen azt az elvet állítá fel, melynek hajdan Róma dicsőségét és nagyságát köszönheté. Oktáj-khán atyja nyomdokaiban haladva, meg akarta valósítani annak nagyratörekvő terveit, melyek között első helyen állott Oroszország meghódítása. Keleti pompával berendezett palotájában környezve a roppant birodalom engedelmes nagyjaitól, fogadá Oktáj unokatestvérét Batu-khánt, hogy neki végső utasításait megadja. Nemsokára 300 ezer emberből álló ár hömpölygött keletről nyugat felé, letiporván útjában mindent; s megkerülvén a Kaspi tenger éjszaki partjait s átkelvén a Jaik

folyamon, rövid idő alatt eljutott Oroszország keleti határszéleig. Ez döntött Oroszország sorsa felett.

Miként az első alkalommal a menekülő polowtzok, úgy most bolgár és kirgiz szökevények hozták az első hírt Oroszországba a közeledő veszélyről. 1237 őszén érkezett Batu-khán a Wolga mellékre s miután a bolgárok nagy városát elhamvasztá, kímeit kirendelé a Wolga és a Don közébe. A tatárrémület most megújult egész Oroszországban: a rettegetés talán még nagyobb volt mint a kalkai szomorú nap után; s a nemzet nagyjai meghasonlásban egymással és fejedelmekkel, egyetértés és összetartás nélkül, segélytelenül állottak szemben az elemi erővel fenyegető veszedelemmel. Még mielőtt védelemről szó lehetett volna, a tatárok a sűrű erdőségeken keresztül már a rjezsáni területet fosztogatták, honnan néhány követ kíséretében egy varázslónőt mint tolmácsot küldöttek az orosz fejedelmekhez, kik közül e pillanatban a következők valának jelen Rjezsánban: Jurij, Ingvár fivére és testvérei Olég és Román hercegek; valamint a murómi, pronszki fejedelmek, kik mindnyájan egész a Worones folyóig eléje menének a követségnek. Mint látjuk, a győzelembiztonság érzete ezuttal nem lelkesítette az orosz fejedelmeket, a hős Msztiszláv már nem volt az élők közt s utódai nem valának az erőket jellemző önbizalommal eltelve.

A tatárok ezuttal egészen más hangon beszéltek az oroszokkal, kikben most már nem barátokat, hanem alattvalókat és rabszolgákat kívántak látni. „Ha békét akartok,“ így hangzott a követek beszéde, „úgy adjátok át nekünk minden értékeitek tizedrészét;“ mire a fejedelmek egyike a következő férfias választ adá: „Ha egyik sem marad közülünk az élők közt, akkor legyen minden a tietek;“ s ezzel elbocsájták a tatár követeket. A rjezsáni fejedelem pedig futárokkal értesíté a többi orosz fejedelmeket a közös veszélyről s egyetértésre és kitartásra hívta fel őket a haza érdekében. Azonban György nagyfejedelem korántsem állott feladatának magaslatán; a közös veszély hírére nem fogadta kellő komolysággal s azzal hízelt magának, miszerint ha egyszer síkra szálland, egymaga készen lesz a betolakodott ellenséggel.

Batu-khán óriás hadával egyenesen Kijewnek tartott. Útközben porrá égette Pronszk, Bjelgorod és Rjezsán városokat,

mely utóbbinak csak kemény ostrom után tudott birtokába jutni. A fejedelem, neje s egész családja, valamint a város legelőkelőbb polgárai elvéreztek a tatárok csapásai alatt. Az embertelen ellenség valóságos gyönyörűségét találta szerencsétlen áldozatainak gyötrelmeiben, kiket fatörzsekhez kötözve halálra nyilaztatott íjjászai által, vagy ketté fűrészeltetett, vagy karóba húzatott. Az öldöklés és pusztítás éjjel-nappal szakadatlanul folyt. De elfordulunk e borzasztó képektől, melyekben fájdalom, hazai történelmünk is gazdag a nemzeti gyász eme napjaiban.

Egyike a rjezsáni fejedelmeknek, Jugor, eme vészteljes napokban Ewpatori Kolowrat nevű bojárral Tsernigowban tartózkodott, s midőn hazájuk veszedelméről értesülnek, gyorsan paripáikon teremnek, hogy a harczból el ne maradjanak. S a hazaszeretettől lelkesített hősök csodát mívelnek erőben és bátorságban, egy pillanatra megállítják az ellenség megszámlálhatatlan sokaságát s olvasatlanul terítik földre a tatárokat, mígnem hősi védelem után élve az ellenség kezeibe kerülnek. De Batu-khán megbecsülvén bennük a férfias vitézséget, váltságdíj nélkül szabadon bocsájtá.

Batu-khán előnyomulásában nem messze Kolomna városától találkozott György nagyfejedelem fiával, az ifjú Wsewoloddal, ki elragadtatva a harc hevéből, azonnal ütközetbe bocsájtkozik az ellenséggel; de szerencsétlenségére, mert miután seregének színe-java leváगतott, csak gyors paripájának köszönhető megmentését, mely szerencsésen Wladimirba vivé atyjához. Moszkva, az emelkedő város elhamvasztatott, miután lakosainak nagy részétől megfosztaték, kik vagy rabszolgaságba hurezoltatnak, vagy pedig fegyverrel kezükben hősi halállal vesznek el.

1238. február 2-án már Wladimir előtt állottak a tatárok; a nép rémülten szemlélte nagy sokaságukat és mozdolataik könnyűségét, melyben kíváltképen kitűntek fürgé lovasaik. Hasztalan igyekeztek Wsewolod és Msztiszláv a hangulatot lecsendesíteni s a tömeg szívébe több önbizalmat önteni. Egy tatár csapat az aranykapu elé lovagolva kérdezé: „Hol van a nagyfejedelem? talán másik fővárosában?“ Az oroszok minden válasz helyett néhány nyilat röpítének a kérdezőkre, mire azok „ne lőjjetek“ kiáltának vissza, s a wladimiriak csak most vették észre az ifjú Wladimirt, György nagyfejedelem fiát, ki Moszkva mellett a tatárok

fogságába került s kit a tulajdon, valamint hazája szenvedései annyira megviselének, hogy csak nehezen lehetne reáismerni. A tatárok azután körüllovagolván a várost, az aranykapúval szemben üték fel sátraikat. Égve a vágytól az ellenségen bosszút állani, Msztiszláv és Wsewolod rögtön meg akarták támadni a tatárokat, de a tapasztaltabb Péter bojár óva inté őket minden elhamarkodástól s azon reményben, hogy a nagyfejedelem még idejében megérkezik a város megmentésére, ostromra készültek.

Batu-khán, ki most szinte megérkezett a főhaddal, egy erős csapatot küldött Szuszdál ellen, mely nem lévén védelmi állapotban, azonnal megadta magát. A tatárok itt is, mint mindenütt, az összes lakosságot leölték, kivéven a szerzeteseket, apácákat és egyházzolgákat, kiket Azsia belsejébe rabszolgaságba hurezoltak. Negyednapra megérkezésük után a tatárok számtalan hágesót s egyéb ostromeszközt hordtak össze s nyilvánvaló volt, hogy rohamra készülnek; a következő éjjel pedig az egész várost ezölöpökkel vették körül. A fejedelem, bojárok s az egész nép a legrosszabbra vala elkészülve; bár békét kérhettek volna Batu-khántól, ezt elmulasztották, talán mert tudták, hogy a tatárok csak a már legyőzöttekkel szoktak vala békére lépni. De a férfias bátorság erősebb volt mint a rémület a vitézek szívében, kik elszántan számoltak le az étellel s mély vallásos megadásukban megragadó képet nyujtanak. Wsewolod neje, előkelő bojárjai és sokan a hivatalos személyek közül a Szűz Szent Anya templomába gyülekezének utolsó ájzatosságra s kérték Mitrophán püspököt, hogy díszítené fel őket az ú. n. angyal-köntössel, bizonyosan a halotti ruhával. Azután mély esend közepette hallgatták a szent misét. Alig ért véget a szent cselekmény, midőn a tatárok vad zaj közepette kezdték meg a rohamot, és pedig különböző oldalról egyszerre. Wsewolod és Msztiszláv az ú. n. petserny vagy óváros védelmére siettek; a nagyfejedelem neje Agathe, leánya és menyé számos előkelő hölgygyel és tekintélyes aggastyánokkal a székesegyházba zárkoznak. Nehány pillanat s a város lángban állott: Wladimir, a büszke Kijew utódja, egy füstölgő romhalom vala, mely alatt a holttestek ezrei hamvadoznak. Msztiszláv és Wsewolod fegyverrel kezükben estek el, sorsukban osztozkodának előkelők és szegények s csak csekély volt

azok száma, kik bilincsekbe verve távol hazájuktól mint nyomorult rabszolgák tengették életüket.

Wladimir elhamvasztása után a tatárok két csoportra oszlottak: az egyik Gorodecz felé vette útját a Volga mellett, míg a másik Rosztov és Jaroszlavl irányában távozott. Azonban egyik sem talált ellentállásra; a lakosság menekült hol csak teheté s az ellenség útját elhamvasztott városok és falvak jelezték. Perejeszlawl, Jurjew és számos más népes és vagyonos helyek teljesen elpusztítottak. Még csak egyedül György nagyfejedelem állott egy sereggel harcra készen a Szita folyó közelében, ki midőn nejének és gyermekeinek szörnyű halálát megtudta, könnyekre fakadva kérte Istent, hogy adna neki erőt a haza megmentését és a bosszút végrehajtani. Március 4-én volt (1238), midőn György a tatárokkal találkozott. Az oroszok itt is vitézül harcoltak, de végre kénytelenek valának a túlnyomó erő elől meghátrálni. György nagyfejedelem hősi halállal fejezte be életét, Waszilko herceg ellenben élve került az ellenség fogságába. De Konstantin fejedelem fia nem tűrte a rabbilincseket; fogságában makaesul visszatartotta minden táplálékot, így akart véget vetni földi szenvedéseinek. A tatárok, kik az ifjú vitézségét becsülni tanulták, hasztalan igyekeztek őt maguknak megnyerni; „maradj közöttünk, jöjj velünk s légy a nagy Batu harczosa,” mondták, de Waszilko haraggal és megvetéssel utasította vissza ezen ajánlatot. „Vérengző szörnyetegek,” szolt a hős, „hazám és megváltóm ellenségeinek barátja én sohasem lehetek, ti a sötétség hívei vagytok; de él a világosság istene, ki mindnyájatokat elpusztít, ha bűneitek mértéke betelik,” mire a felbőszült tatárok darabokra aprózták a bátor ifjút.

Batu-khán most a gazdag Novgorod felé vette útját, mialatt számos város, közöttük Tortsék, és falvak jutottak a többiek sorsára. Novgorod, telve a munkás élet minden kincseivel, remegve nézett a jövő elé; s bár fejedelme és polgárai elszánt védelemre készültek, csak kevés kilátás volt a menekülésre. Már csak mintegy száz versztnyre állottak a tatárok a várostól, midőn egyszerre minden feltűnőbb ok nélkül Batu-khán hátat fordít Novgorodnak s Kozelszk előtt állapodik meg a mai kalugai kormányzóság területén. Valószínű, hogy a rengeteg erdőségek s a beláthatatlan mocsárok és ingoványok, melyek a várost

körülvették, birták az ellenséget visszavonulásra. Novgorod fellelekezett s halát adott a Gondviselésnek csodával határos megmentéseért.

Kozelszk nem volt jelentékeny erősség, de azzá tette lakosainak bátorsága és vitézsége; fejedelme Waszilko még gyermek vala, ki nem vehetett részt a védelemben. Hét hétig hősiezen ellentállott az erősség s midőn végre Batu-khán haragosan kiadá a parancsot a végső rohamra, csak kevesen voltak a hősök közül, kik még birták a fegyvert. A tatárok irgalom nélkül leöltek mindenkit s Kozelszk-et a „gonosz“ város nevével tisztelték meg, mert oly sokáig ellentállott. A gyermek fejedelemről, Waszilkóról senkisé is hallott többé; azt mondták, hogy népének elontott vérébe fulladt.

Batu-khán a polowtzok földjére indult a Don mellékén, talán megpihenni az öldöklés munkája után. Jaroszláv pedig, György fivére, Wladimirba sietett, hogy a nagyfejedelmi trónt elfoglalja.

Huszonegyedik fejezet.

II. Jaroszláv Wsewolodovits nagyfejedeleme 1238–1247.

II. Jaroszláv. — György jelleme. — Szmolenszk felszabadítása. — Belviszályok. — Déloroszország veszedelme. — Kijew. — Kijew ostroma és pusztulása. — Oroszország helyzete. — Érdekes adatok a tatárokról. — Newszkij Sándor. — Oroszország tatár fensőség alá kerül. — Jaroszláv halála és jelleme. — Dániel a hordában. — Adatok a tatárok történetéhez. — Dániel halicsi király lesz.

Jaroszláv Wladimirba jött, hogy romok és holttetemek felett uralkodjék, mondja Karamsin; s valóban, az új nagyfejedeleme nem mindennapi lelkierejéről tesz tanúságot, hogy ilyen ijesztően szomorú körülmények között arra vállalkozott, miszerint a sebeket orvosolja, melyeket a nemzet testén a tatárdúlás ejtett, s hogy nem mondott le kislelkűen hazájának jövőjéről, hanem mindent elkövetett annak újból való felvirágoztatásáért. A városok romjai még füstölögtek s a tetemek százezrei eltemetetlenül boríták a földet, midőn az új nagyfejedeleme romban heverő fővárosába érkezett. Megjelenése jótékony hatással volt a népre, mely lassankint kezdte elhagyni rejtekhelyeit, hová a veszedelem elől menekült vala s visszatért tűzhelyének romjai közé, hogy azon újból feltűzze az élet és küzdelem lobogóját s új életet kezdjen. Jaroszláv szóval és tettel buzdítá a szegény népet s bizalmat öntött lelkébe a jövő iránt; egyszersmind helyreállítá a rendet és biztonságot az országban, melyet az általános szerencsétlenség alapján megzavart vala. S lassankint helyreállott a rend s az emberek fokozott önbi-zalommal kezdenek a jövőbe nézni, mely kárpótlandó vala őket a múltakért.

II. Jaroszláv nemcsak gondos fejedeleme bizonyult, hanem kitűnő és előrelátó hadvezér is volt, ki nem engedte

meg, hogy a nemzeti szerencsétlenség felhasználásával az ország szomszédjai gyarapodjanak. A lithvánok ugyanis az általános zavar közepette megszállották Szmolenszket, melynek lakosai nagy részben a tatárok elől menekülének, s azt elfoglalták. Jaroszláv kemény tusa után kiűzte a betolakodottakat, kiknek fejedelmét elfogta s Msztiszláv fiát. Wsewolodot ültette a szmolenszki trónra, mi által ezen területet újból nagyfejedelmi fensőség alá helyezte.

Valamint az első tatár betörés után, úgy most is megújultak a pártvillongások főképen az ország déli vidékein, hol megint testvér testvér ellen állott fel s a helyett, hogy a még mindig megújuló veszély ellen fegyverkeztek volna, egymás gyengítésén és pusztításán fáradoztak az egyenetlenkedő rokonok.

Batu-khán úgy látszik csak azért vonult ki Oroszországból, hogy a polowtzok földjét végleg alávesse hatalmának, melynek királya Kutján — Kuthen a magyar évkönyvekben — a Wolga deltája körül tanyázott. Kutján Asztrakán közelében teljes vereséget szenvedvén, 40 ezer emberből álló hadával Magyarországon keresett menedéket, hol IV. Béla király által jól fogadtatván, állandóan megtelepedett, mely alkalommal nagyjával együtt belépett a kereszténység közösségébe.

Már a következő 1239. évben ismét azon rémhír terjedett Oroszországban, hogy a tatárok megújíták támadásukat s az ország déli vidékein dúlnak. A hír való volt: Bathu-khán ismét élére állott romboló hadainak, behatolt Muromba s mindent tűzzel-vassal pusztított. Perejeszlawl. Tsernigow egészen elpusztultak, lakosaik pedig kevés kivétellel a tatár fegyverek alatt véreztek el. A Dontól egész a Dnjeperig lángokban állott a szerencsétlen ország, a nép menekült hová és merre tudott; védelemre senki sem gondolt többé: a fejedelmek is Lengyelországban vagy Magyarországon kerestek menedéket.

A tatár khán bizonyára sokat hallott Kijew gazdagságáról, mert az 1240. évben útját egyenesen a régi orosz nagyfejedelmek fővárosának vette, mely eddig szerencsésen kikerülte a veszélyt. És valóban, Kijew ezen időben nemcsak legnagyobb, hanem legszebb városa is volt Oroszországnak, melynek híre ép oly nagy vala Byzanczban, mint Németországban, s melynek festői fekvése minden idegent

elragadott. A Dnjeper hatalmas tükre felett meredek parton épülve, a város valóban fejedelmi látványt nyújtott, melyet a számos és fényes kupolákkal díszített templomok még inkább emeltek. Környéke gazdag növénydiszben pompázva, szakadatlan kerthez hasonlított. Nem csoda, ha a kóborló nomád tatár harczosokat bámulatba ejtették a város szépségei, melyeket legelőször a Dnjeper balpartjáról pillantottak meg s melyek felkelték bennök a vágyat a város birtoka után.

A Kalka és a Szita melletti véres vereségek nem vették el a régi orosz főváros polgárainak bátorságát, kik nagy elszántsággal készültek a legmakacsabb védelemre, ámbar mindenki meg vala győződve arról, hogy a város erődítéseinek fogyatékoságánál fogva nem leend képes hosszabb ostromot kiállani. Nem oly bátorságot mutatott maga a fejedelmi. Wsewolod fia Michail, ki a helyett hogy a nép jó hangulatát felhasználta volna, titokban elhagyta fővárosát s fiával együtt Magyarországra szökött, fővárosának védelmét a lelkes polgárságra és Dimitrij bojárra bízván.

Batu-khán összes segédeszközeinek felhasználásával fogott Kijew ostromához s nemsokára az egész város körül volt zárolva megszámlálhatatlan hadaitól. Rémitő volt a zaj, mondják az évkönyvek, mely éjjel-nappal a tatár táborból a városba elhatott, óriási társzekerek robogása, tevék és bivalyok ordítása és bömbölése, a lovak nyerítése, eközben az emberek borzasztó kiáltásai, mind oly egetverő zajban folytak össze, mely rémülettel töltötte el a legbátrabbak szívét is. De Dimitrij, ki a védelmet erős kézzel vezette, nem ismerte a félelem rémét, figyelme és gondoskodása mindenre kiterjedett, hol bátorított, hol tanácsolt vagy fenytett s hideg vérrel adta ki az őrségnek utolsó utasításait. Így vette kezdetét az emlékezetes ostrom; az első roham az ú. n. lengyel kapú ellen volt intézve, melyet az őrség nagy elszántsággal visszavert; a faltörő gépek éjjel-nappal dolgoztak; „a nyilak sokasága elsötétíté a levegőt s a lándzsák zúgva szálltak és recsegve törtek össze,” mondja a krónika. De a tengernyi ostromhad nemsokára ellepé a falakat s roppant száma és ereje által hátrább szorítja a védőket. Hasztalan volt a lelkesedés, a bátorság, a szám és a benne rejlő erőnek győznie kellett;

a várfalakat ellepi a felözönlő tatárok sokasága, míg az orosz vitézek a fizedtemplom környékére húzódnak vissza, s az éjji sötétség segítségével czölöperődítésekkel veszik körül magukat, hogy másnap újult erővel folytathassák a küzdelmet. De immár minden hasztalan volt: a hősi halál, vagy az ennél sokkal szörnyűbb megadás — más út nem állott a derék hazafiak előtt; s mindnyájan az elsőt választák. Dimitrij, a hős, számos sebből vérezve még mindig erős kézzel vezette a védelmet, példájával lelkesítve, buzdítva mindenkit. Végre a sokaság győzött, a védelmezők nagy része halva borítá a város útezait és tereit: csak kevesen, s ezek között a hős Dimitrij, még élve kerültek az ellenség kezébe. Batu-khán tisztelve a bátorságot, szabadságával ajándékozta meg Dimitrijt.

A tatárok napokon át ünnepelték győzelmüket füstölgő romokon és véres tetemek felett, miután Kijewet alapjában feldúlták és kirabolták és sokévi szorgalom és tevékenység gyümölcseit megsemmisítették. A régi Kijew egészen eltűnt, az orosz fejedelmek városa romban hevert; alatta Olég, Olga és a szent Wladimir hamvai, melyeket a nemzeti kegyelet oly nagy becsben tartott; s az emlékek szörnyű részleteket beszélnek pusztulásáról.

Batu-khán Kijew alól Halicsnak tartott, s mert arról értesült, hogy az orosz fejedelmek Magyarországra menekültek, elhatározta ezt is rémületbe ejteni látogatásával. Miután Ladisim, Kamenetz, Kremenetz s más városok elhamvasztattak s a pusztító had mint sáskajárás végig húzódott a szerencsétlen országon, Batu-khán a Kárpátok vereczkei szorosán át Magyarországra távozott.

Oroszország helyzetéről a szörnyű megpróbáltatások eme napjaiban élénk képet tárnak élénk az évkönyvek, melyek közül egyik a következő szavakban ad kifejezést érzelmeinek: „Miként egy borzasztó szörnyeteg, egész országokat nyelt el Batu, míg a megmaradott részeket karmaival ronesolá szét. Oroszország legvitézebb fejedelmei a harezmezőkön hullottak el; mások idegen földön bolyongtak, vagy idegen hitűeknél kerestek támogatást és nem találának; hajdan büszkék gazdagságukra, most mindenüket elvesztették. Anyák gyermekeiket siratták, kik szemük láttára a tatárok lovai által halálra tiportattak; szüzek meggyaláztattak, hányan közülök vetették magukat a rohanó folyamokba,

hogy ártatlanságukat megmentse; a bojárok nejei, kik nem ismerték előbb az élet fáradalmait és kik finom szövetekbe burkolva, arany karkötőkkel díszítvék, mialatt számtalan szolgálatkész híveik környezték, — most rabszolgáivá lettek a barbároknak: vizet hordtak, búzát őröltek s a tűzhelynél összeégették gyenge kezeiket, míg a hitetlenek ételét elkészítették . . . Valóban, az élők megirigyelhették a halottakat!”

Az általános veszedelemben, mely Oroszországot érte, egyedül Novgorod volt, mely a sors által csodálatosan megkíméltetett: s míg a többi városok romban heverték s egy új nemzedékre vártak, mely hamvaikból feltámaszsza, addig a gazdag kereskedőváros sértetlen épségben pezsgett.

Szerencsését növelni segíté, hogy egy fiatal fejedelem állott az állam élén, ki nemes kebelrel fogékony és bátor lelket egyesített, mely nem rettent vissza a veszélytől, míg a békében mindig a mérséklet ösvényén maradt. E jeles férfiú, kinek Oroszország történelmében rendeltetés-szerű szerep jutott, Jaroszláv fia Sándor — Alexander — volt, ki tiszteletet parancsoló külső mellett emberfeletti erővel látszott rendelkezni. S a nép szeretettel és tisztelettel tekintett fejedelmére, „kinek hangja a népgyűléseken miként egy harsona hangzott.” A megpróbáltatások nehéz napjaiban gondosan őrködött a rend és biztonság felett s mesterséges erődítések által, melyeket minden irányban emelt, fokozta Novgorod védképességét. Még nagyon fiatal korban nőül vevé Bretsiszláv polotzki fejedelem leányát, s udvarát központjává tévé a valódi lovagi szellemnek és férfias erényeknek. A livoniai német lovagok, továbbá a finnek és svédek mindig Novgorod ellenségeinek bizonyultak, ezekkel több ízben volt erős összekocczanása Sándor fejedelemnek, de a melyekben mindig az erősebbnek bizonyult.

Az oroszok, hogy a finnek gyakori támadásaiért bosszút álljanak, Sándor fejedelem vezérlete alatt nagy erővel ronrottak be az Ezertó-országba, melyből gazdag zsákmánnyal tértek vala haza. Birger svéd király ezt megtorlandó, a következő évben nagy hadat vezetett Oroszországba, mely könnyen végzetessé válhatott volna kívált Novgorodra, hogyha nem áll olyan férfiú az állam élén, mint Jaroszláv hős fia. „Jőjj, és vívj meg velem, ha van bátorságod, íme itt vagyok tulajdon országodban!” e büszke izennel

értesíté a svéd király Sándort megérkezéséről; s úgy vala: a svédek terve volt, nemcsak Ladogát, hanem Novgorodot is hatalmukba ejteni s így a versengésnek Európa ezen részében mindenkorra véget vetni. Sándor fejedelemnek alig maradt annyi ideje, hogy seregének egy részét összegyűjthette; atyja Jaroszláv távol tőle, nem nyújthatott neki segílyt: sőt maguk a fenyegetett novgorodiak is alig tudtak az idő rövidsége miatt fiatal uruk zászlója alá csoportosulni.

Mindez nem ejté kétségbe Sándort: a svéd követeket, kik urok megbízatásában előtte megjelentek, fejedelemhez illő méltósággal hallgatta meg és bocsájtá el magától: sem félelem, sem büszkeség nem volt tekintetében olvasható, csak a bizalom önmagában és a gondviselésben. Így indult meg Sándor a svédek ellen, kikkel július 15-én a Neva partjainál találkozott. Ezen alkalommal az évkönyvek egy esodáról tesznek említést, mely sokban hozzájárult a harc szerencsés kimeneteléhez. Sándor fejedelem egy híve, ki uralkodóját éjji őrségen a Neva partjain vala bevérandó, egyszerre nagy meglepetéssel veszi észre, hogy a sűrű sötétség körülötte oszladozni kezd s a finni öböl felől egy világos felhő közeleg, melyből egy sajkán két lovag alakja emelkedik ki ragyogó fényben: s midőn a csodás látomány közelebb jött, az egyik lovag érthetően így szólott: „Vér-rokonunknak Sándornak leszünk segítségére:” a két alak pedig feltűnően hasonlított a két nemzeti vértanú Boris és Glib alakjához. Midőn a látomány híre elterjedt az orosz táborban, senkisem vala, ki annak jelentményében kételkedni merészkedett volna, és Sándor felhasználva az emelkedett hangulatot, rögtön és váratlan gyorsasággal támadta meg a svédeket.

A nem várt támadás mindjárt a harc kezdetén nagy zavarba hozta a svédeket, kik azonban csakhamar visszanyervén önbizalmukat, elszánt küzdelembe bocsájtkozának az ellenséggel. Egy orosz hős, Gavril, Birger király fiát egész a sajkáig kíséri, melyen az elmenekülni készült, lovával a folyó hullámai között erős kézzel osztogatja a halálos csapásokat; egy másik az ellenség hajórajának megsemmisítésével van elfoglalva, hogy annak visszavonulását megakadályozza; egy harmadik egy maroknyi csapattal útját állja egy egész svéd hadosztálynak, melyet futásra kényszerít; Radmir, a fejedelem hű fegyverhordozója, mindig

ott van ura oldala mellett s esodát mível erő és bátorság dolgában, mígnem egy buzogányütés halva teríté földre a hőst. A svédek minden irányban menekülnek, még csak Birger aranyozott sátra körül folyik hevesebb küzdelem; e pillanatban Sándor egy apródja, Száva, erős baltacsapásokkal ketté vágja a királyi sátor támaszait, mely recsegve omlik össze. Időközben éjji sötétség bocsájtkozik a földre, a harcban elesettek örök nyugalma s a küzdelemben kifáradt vitézek pihenőjét jelezvén. A győzelem nagy és teljes volt, s annak hőse Sándor a Newszkij névvel tiszteltetik meg hálás népe által, mely mindig kegyelettel őrizte meg valódi nagyjainak emlékét.

Ez azonban csak kezdete volt Newszkij Sándor hősi pályájának, kit nemsokára a svédek felett aratott győzelme után Livóniában, majd az eszthek földjén találunk, hogy erős kezével érvényt szerezzen az orosz nemzet fenségének ezen szüntelen nyugtalankodó tartományokban.

S midőn győzedelmes hadjáratáról visszatért, diadalmenetben vonult be Pskowba, elől a fogságba ejtett német lovagok s az értékesebb hadi zsákmány; a papság, elől a szent kereszttel vonult eléje örvendező, újjongó néptömegektől követve, mely Sándorban nemcsak megmentőjét, hanem hazája büszkeségét ünneplé. S az általános lelkesedés és szeretet jeleitől elérzékenyülve, könnyes szemekkel köszönte meg a hős a kitüntetést, mely alkalommal a következő emlékeztető szavakat mondá: „Ő ti, pskowi polgárok, ha valaha elfelednétek fejedelmeteket; ha kérő unokáim a szerencsétlenség pillanatában nálatok menedéket nem találnának: mily nagy hálátlanság volna ez tőletek!”

Azonban mindezen győzelmek, melyeket egy hős erős karja az ország északnyugati szélén kivívott vala, nem valának képesek Oroszország és az orosz nemzet végzetes bukását feltartoztatni, mely elkerülhetetlenné vált azon pillanattól kezdve, midőn a tatárok állandó tábort ütöttek területén. Batu-khán bejárta és eltiporta Lengyel- és Magyarországot, Szerbiát, Horvát- és Bolgárországot, s az oláh és moldva földön keresztül távozott a Volga vidékére, hol állandó telepet alkotott népének, honnan közel háromszáz évig leigázva tartotta Európa északkeleti részének vezérszerepre hivatott nemzetét, feltartóztatva őt kulturái

hivatásának menetében s független nemzeti politikai fejlődésében.

Midőn Batu-khán a Wolga vidékére érkezett, független uralkodói ezímet vévén fel, azontúl Oroszország és a pólowtzok földje urának nevezte magát. Hatalma kiterjedt a kaukázusi tartományokra és Krim félszigetére s azen egész roppant kiterjedésű vidékre, mely a Don és a Duna torkolatai közt terül el. Senkisémet volt, ki a merész hódító és megtelepedő ellen fegyvert mert volna fogni; a szomszéd országok fejedelmei és népei alázatos követségek és ajándékok által igyekeztek a rettegett khán kegyét, jóindulatát vagy elnézését kieszközölni. Batu-khán az orosz fejedelmeket is maga elé rendelé: és sem II. Jaroszláv nagyfejedelem, sem a többi részuralkodók nem látták tanácsosnak a meghívást visszautasítani. Batu-khán tisztelettel és fejedelemhez méltó módon fogadá II. Jaroszlávot, mint az orosz részuralkodók fejét, s ünnepélyesen az orosz fejedelmek fejedelmévé nevezé őt ki s egyszersmind átengedé neki Kijewet, a régi orosz nemzeti várost.

Ezen ténnyel az orosz fejedelmek ünnepélyesen lemondottak önálló nemzeti függetlenségükről s fejüket a tatárok járma alá hajták. Jaroszláv példáját követték nemsokára a többi fejedelmek is, így Konstantin fia Wladimir, Waszilko fia Boris, és Wsewolod fia Vaszilij, kik megjelenvén Batu sátra előtt, a tatár uralkodó kezéből átvették tartományukat, mint tatár hűbért, melyért hűséggel és engedelmességgel tartoztak a barbárnak, ki ezáltal Oroszország feletti fensőségi jogát állandóan biztosította magának. II. Jaroszláv, hogy állandó jó viszonyt létesítsen hazájának új főurával, fiát Konstantint hódolatra küldé Oktáj nagy-khán udvarához Ázsia belsejében, honnan az ifjú csak két év múlva tért vala vissza; hogy milyen benyomásokkal, arról sajnálatunkra nem találunk az évkönyvekben semmit feljegyezve. Nemsokára Jaroszláv kénytelen volt egész családjával másodszor is a tatár hordánál megjelenni; sőt arra is kényszerítve lőn a körülmények által, miszerint a távol Amur partjait keresse fel, hol a mongol-tatár nagyok összejövének, hogy az időközben elhalálozott Oktáj nagykhán helyett új fejedelmet válaszszanak maguknak. Jaroszláv 1246-ban vett búcsút családjától s indult a hosszú útra, hogy magát bizonyos vádaktól megtisztítsa, melyeket ellene, úgy látszik, egyike

az orosz részfejedelmeknek a nagy-khán előtt felhozott. Miután ügyeit elég jó sikerrel végezte, kegyesen megadatott számára a visszatérés engedélye; de a szerencsétlen nagyfejedelem, ki hazájának és házának mély megaláztatásának tanúja volt, nem látta többé Oroszországot s övét, mert útközben Ázsia vadonaiban fejezte be mozgalmas életét. Hű bojárai, kik a messze úton kísérői valának, haza hozták tetemeit s Wladimirban helyezték örök nyugalomra. Altalánosan azon nézet volt elterjedve Oroszországban, hogy Jaroszláv mérgezés folytán vált meg az élettől, melyet neki állítólag az új nagy-khán, Gajuk anyja nyújtott vala egy általa sajátkezűleg készített ételben. Ezen vélemény azonban több mint egy okból nem bir alappal. Jaroszláv zajos és nyugtalan ifjúságot élt vala, melyben az erőszaknak nem csekély szerepe volt; mindazonáltal későbbi éveiben komoly és hazafias törekvés jellemzé. Az egykorú évkönyvek íróinál nem állott nagy kegyben; talán azért, mert nem épített kolostorokat s nem tett nagyobb alapítványokat egyházi czélokra. Jaroszláv vallásos érzelmű uralkodó vala, de gyűlölte az álszenteket és képmutatókat.

II. Jaroszláv halála nagy szomorúságba ejté egész Oroszországot, ő volt az utolsó független nemzeti nagyfejedelem, kivel sirba szállott hosszú időre a nemzet önállósága. Ezen fájdalmat fokozta a derék Michail fejedelem vértanú halála, ki a hordába idéztetvén, ott vallásának megtagadására szólíttaték fel, s midőn ezt nagy lelki erővel visszautasította, Batu-khán parancsára kegyetlenül kivégeztetett Feodor nevű hű bojárjával együtt. Vele a tsernigowi fejedelmek eltűnnek az orosz történelemből, melyben sokáig nevezetes, bár nem mindig üdvös szerepet játszottak.

Sokkal szerencsésebb volt a halicsi fejedelem Dániel a tatárokkal; talán mert szelidebb vagy hajlékonyabb természete alkalmasabbá tévé őt a barbárokkal való érintkezésre. Nemsokára annyira megnyeré Batu-khán kegyét, hogy befolyása által sok kényes természetű ügy nyert az oroszok előnyére elintézését.

Mielőtt az események elbeszélésében, melyek Oroszország megaláztatásának első időszakában adták elő magukat, tovább mennénk, érdekesnek tartjuk De Plano Carpini, Szent-Ferenczrendi szerzetes utazásáról és tapasztalásokról szóló beszámolóját.

talatairól megemlékezni, ki személyesen megfordult a nagykhán udvarában s mint szemtanú beszél el olyan dolgokat és eseményeket, melyek ép oly érdekesek mint tanulmányok, s melyek a tatárok és az oroszok közötti viszonyt vonzóan megvilágítják. Európa remegett a barbárok nevének említésénél: a német császár közös védelemre szólítja fel a keresztény fejedelmeket, míg a pápa IV. Inceze egy követségre határozta magát, melyet a nagykhánhoz intézendő vala, oly célból, hogy a keresztényeket irgalmába és védelmébe ajánlja. Ezen követségnek tagja volt De Plano Carpini János is, ki hazatérvén, vonzó alakban írta meg élményeit. A közvetlenség, mely ezen feljegyzésekben tapasztalható, csak fokozza érdekességüket.

„Masoviában találkozáink Waszilkó orosz fejedelemmel, ki nekünk felettén sok érdekes dolgokat beszélt a tatárokról: s midőn megtudánk, miszerint üres kézzel nem valami szíves fogadtatásra találándunk, néhány hódprémet és egyéb szőrmét vásárolánk. Konrád, krakói herceg, továbbá a püspök és más lengyel nagyok, ily célra elláttak bennünket hasonlóképen szőrmékkel, egyuttal pedig arra kérték Waszilkót, hogy legyen védelmezőnk. Együtt vele érkezénk fővárosába Wladimirba. Wolhyniában, hol megpihenénk s az orosz püspökökkel beszélni óhajtánk; átadván nekik a pápa leveleit, melyekben kéré őket, hogy egyesüljenek a római egyházzal. Azonban mindnyájan, Waszilkóval együtt, azt a feleletet adák, hogy nincsenek azon helyzetben, hogy a pápának a kívánt választ megadják. Azután a fejedelem egy kísérvél látott el bennünket, kinek kalauzolása mellett, a nagy hó és hidegség daczára szerencsésen eljutánk Kijewbe. A lakosság mindenütt nagyon gyér: mert az emberek vagy elvesztek, vagy rabszolgaságba hurezoltattak a tatárok által. Kijewben tatárlóvakat béreltünk, a magunkét pedig visszahagyánk, mert nem vehettük volna hasznukat egy országban, melyben sem széna, sem szalma kapható nem vala; míg a tatárlóvak felkaparván lábukkal a havat és jeget, megelégedének a fagyos fűszálakkal.“

„A legelső helység, Kijew közelében, melyben tatárlakosokkal találkozáink, Chanova volt: itt körülvettek bennünket és nagy érdeklődéssel tudakozának utazásunk célja és okai felől. Azt válaszolánk nekik, hogy a keresztények

fejének, a római pápának követői vagyunk, ki nagy meglepetéssel vette tudomásul az ő alattvalói, a keresztények által lakott országok elpusztítását, holott ő a tatár fejedelmeket semmivel sem bántotta vala meg; hogy szívéből óhajtja a békét s levelében, melyet magukkal visznek, arra kéri a nagykhánt, hogy lépne be a keresztények közösségébe, mint a mely nélkül nincs sem boldogság, sem üdvözülés. A mongolok megelégedének némi ajándékokkal s vezetőket adának mellénk, kik bennünket a horda fejéhez valának vezetendők. Ez utóbbinak neve Kuremsza, ki hatvanezer harczos élén áll s a mongol birodalom nyugati határszéleit őrzi. Kuremsza Batu-khánhoz küldte bennünket, ki legelőkelőbb a nagykhán után.“

„Végig utaztunk az egész polowtz földön, egy beláthatatlan síkságon, melyen keresztül a Dnjeper, a Don, a Wolga és a Jaik folynak, s hol nyáron át a tatárok, kik különböző parancsnokok alatt állanak, barangolnak, télen azonban a görög (fekete) tenger vidékére húzódnak. Batu-khán maga a Wolga partjain lakik, kinek pompás, fényes udvara van, 600 ezer harczos, kik közül 160 ezer tatár, a többi pedig idegen; keresztények és egyéb alattvalók. Nagypénteken két tűz között sátrába vezettetünk; ez azért történt, mert, mint a tatárok mondák, a tűz minden gonosz szándékot megghiúsít s még a titkos méregnek is elveszi hatását. Nehányszor meg kelle magunkat hajtánunk, azután a sátorba léptünk, de a nélkül, hogy a küszöböt érintettük volna. Batu-khán nejeinek egyikével egy trónon ült, fivérei, gyermekei és más nagyok pedig padokon, a többiek a földön guggoltak és pedig férfiak a jobbról, a nők balról. Ezen, finom vászonból készült sátor egykor a magyar királyé volt; a khán családján kívül különös engedély nélkül senkinek sem szabad a sátorba lépni. Számunkra a baloldalon jelöltek ki helyet; Batu-khán nagy figyelemmel olvasta a pápa leveleit, melyek szlovén, arab és tatár nyelvre valának lefordítva. Eközben a khán és nagyjai arany és ezüst edényekből ivának, mialatt szüntelen zenét és éneket lehet hallani. Batu-khánnak vörhenyes arczbőre van, az érintkezésben övével nyájas, mindenki mással azonban rettentő; a harcban kegyetlen, ravasz s tapasztalatairól híres. Megparancsolá, hogy utazzunk tovább a nagykhánhoz.“

„Ámbár nagyon kimerültek valánk, minthogy az egész bőjti idő alatt nem evénk egyebet pohánkánál s hozzá hóvizet ivánk, azért mégis gyorsan folytattuk utunkat s naponkint ötször-hatszor eseréltünk lovakat. A polowtzok országa sok helyütt pusztá vadon. Lakosai részben kiirtattak a tatárok által, részint pedig elmenekültek; a többiek elismerték a tatárok fensőségét s hazájukban maradtak. Éjszak felől határos Oroszországgal, a mordvinek, baskirek, bolgárok országával, a magyarok hazájával, a szamojédek földjével, kik az Oceán kietlen partjait lakják; déli szomszédjaik az alánok (oszszetek), tserkeszszek, khazárok és Görögország. A polowtzok földjén túl kezdődik a kangí vagy kangli-ak országa, mely egészen vízhiányban szenved s csak keveset van lakva. Ezen szomorú (most kirgiz) pusztaságban vesztek el vízhiány miatt azon orosz bojárok, kik Jaroszláv nagyfejedelemmel a nagy-khánnal megfordultak, s kiknek esontjait ott látánk heverni. A mongolok az egész országot elpusztították; az embereknek itt nincsenek házaik, mindnyájan sátrak alatt laknak; a földművelést ép oly kevéssé ismerik mint a polowtzok, s egyedül a baromtenyésztésből élnek.“

„Körülbelől Jézus égbemenetelének napján érkezénk a bizermiek, vagy khinaiak országába, kik a polowtzok nyelvét beszélnek, azonban az arabok vallását követik. Itt számtalan elhagyatott várost és falvat látánk. Az uralkodó nagy-szultánnak nevezé magát s egész nemzetségével megöleték a tatárok által. Az országnak magas hegyei vannak s éjszak felől határos a fekete kítanaik — kis Bokhárában — földjével; itt lakik Szibán. Batu-khán fivére s itt látható a khánnak várkastélya is. További utunkban látánk egy nagy tavat — Baikál — melyet balra hagytunk s azután a barangoló najmánok földjére érkezénk; végre június hó vége felé elérkezénk a mongolok, a tulajdonképeni tatárok országába.“

„A tatárok már évek óta egy új nagy-khán választásával valának elfoglalva; de Gajuk még mindig nem vala ünnepélyesen Oktáj utódjának kikiáltva; s azért megparancsolá, hogy várjuk be ezt az időt, s anyjához küldött, kinek Turakana volt a neve, Oktáj özvegye, kinél a hivatalnokok mind, s a legdicsőbbek összejönni szoktak, minthogy ez idő szerint ő vala a birodalom kormányzója.

Sátora sövénynyel vala körülvéve, de több mint kétezer ember elfért benne; a hadvezérek gazdagon ezüsttel díszített lovakon ültek s tanácsot tartának egymás között. Ruházata az első napon bíborfehér, a másodikon vörös, a harmadikon kékes s a negyedik napon világos vörös vala; a sövényen kívül nagy sokaságban tolongott a nép; a bejáratnál örök állottak kivont karddal; a másik bejáratnál nem állott őr, de azért csak Gajuknak volt szabad azon belépnie. A nagyok szüntelen kumysz-t ittak, melyből nekünk is kínáltak, de mi nem fogadtuk el. Mindenütt nekünk és Jaroszláv orosz nagyfejedelemmel adják az első helyet; volt még ott kívülünk a grusiai ezárnak két fia, a bagdadi khalifának egy követe és még sok arab követ, számra nézve mintegy négyezeren, kik részint ajándékokat hozának, részint adót fizetni jövének.“

„Így éltünk egy egész hónapig a zajos táborban, mely a szyra-hordának nevezeték, és gyakran volt alkalmunk Gajukot látni. Midőn sátrából kilépett, rendesen dalárok lépdelték előtte, kik dicsőségét énekelték meg. Végre az udvar más helyre tétetett át, egy patak közelébe, mely egy pompás völgyön folydogált végig, s hol egy gazdag sátor vala felütve, mely az arany-hordának nevezeték. Ezen sátor ezölöpjei vagy oszlopai kívülről és belülről gazdag szövetekkel vannak bévonva és arannyal kiverve. Itt kelle Gajuknak Mária égbemenetelének napján ünnepélyesen trónra lépnie. De egy borzasztó zivatar jégveréssel és hóval ezen ünnepélyt megakadályozá, mely csak augusztus 24-én tartaték meg. Ezen napon egybegyültek a nagyok, délfelé fordíták tekintetüket és hosszú imákat intéztek a mindenhatóhoz; azután felemelék Gajukot a trónra s mélyen meghajták előtte térdeiket; hasonlóképen cselekedett a nép is. A fejedelmek és az ország nagyjai így szóltak Gajukhoz, császárukhoz: Mi óhajtuk is kívánjuk, hogy felettünk uralkodj. Gajuk pedig kérdezé: Ha uratoknak kívántok megválasztani, készek vagytok-e akaratomat mindig teljesíteni? jönni, mikor benneteket hívlak; menni, mikor és hová parancsolom, s mindenkinek életét elvenni, kit nektek kijelölök? Mire mindnyájan felelének: Igen, mi mindezekre készek vagyunk. Gajuk pedig e szavakkal: Legyen tehát így, legyen ezentúl szavam éles fegyver, méltóságát ünnepélyesen átvette. Most eléje léptek a nagyok, leemelék a

trónról, s kezénél vezetve a nemezszőnyeghez vitték s így szóltak: Feletted az ég és a mindenható, alattad a föld és a nemeztakaró: ha javunkat akarod, ha a kegyelmet és az igazságot szereted, ha a fejedelmeket és nagyjaidat érdemük szerint megbecsülöd, úgy Gajuk uralmát magasztalni fogja a világ, az egész föld aláveti magát hatalmadnak s isten szíved minden kívánságát teljesíteni fogja. De ha alattvalóid várakozásukban csalatkoznának, úgy megvetésre méltó leszesz s oly szegénynyé, hogy még a takaró is elvonatik tőled, melyen e pillanatban ülsz. Azután kezeiken felemelék, császáruknak kiálták ki és nagymeny nyiségű aranyt, ezüstöt, drágaköveket tévének eléje a boldogult nagy-khán kincseiből. Gajuk e kincsek egy részét jóakarátának és bőkezűségének jeléül hivatalnokai között osztá szét. Ezalatt minden készen volt a lakomához a fejedelmek és a nép számára: késő éjjig mindenki ivott s a só nélkül készített hús szekereken hordaték szét és kínáltaték a vendégeknek.

„Gajuk mintegy 40—45 éves középtermetű férfi, igen okos, éles elméjű és komoly, annyira, hogy sohasem nevet. A keresztények, kik szolgálatában állanak, arról biztosítottak bennünket, hogy nem ellensége Jézus tanainak, melyeket hajlandó volna felvenni, minthogy keresztény papokat megtűr közelében, sőt megengedi, hogy a görög szertartású papok nyilvánosan sátra előtt tartsák istenítiszteletüket. A nagy-khán minden külföldivel tolmács segélyével érintkezik: mindenkinek, ki hozzá közeledik, le kell térdelnie. Vannak államhivatalnokai és irnokai, de ügyvédei nincsenek, mert a mongolok nem tűrik a pereket s a khán szava minden peres dologban dönt; mit az uralkodó parancsol, az megtörténik: senkinek sem szabad ellentmondani, vagy pedig egy és ugyanazon ügyben kétszer hozzáfordulnia. Gajuk lelke ég a dicsvágytól s kész az egész világot elhamvasztani. Oktáj halála megakadályozá a mongolokat rohamos gyorsasággal Európát meghódítani; most, midőn ismét új nagy-khánjuk van, a vérontás után esengenek és Gajuk, alighogy megválasztották, a legelső gyűlésben, melyet nagyjaival és hivatalnokaival tartott, elhatározta, miszerint háborút izen az egyháznak, a római birodalomnak, valamennyi keresztény fejedelemnek s a nyugat minden népének, ha a szent atya, mitől Isten óvjon, vonakodnék követeléseit

teljesíteni, azaz, hogyha nem vetnék magukat mindnyájan alá az ő hatalmának; mert a mongolok azt akarják, hogy a nagy Dzsengisz-khán akarata szerint az egész világ meghajoljon előttük.“

„Néhány nappal később Gajuk bennünket és a többi követeket fogadott; titoknoka mindegyik nevét megmondá neki; de csak néhányat bocsájtottak a császári sátor belsejébe. Az ajándékok, melyeket ezen alkalommal átnyújtottak selyemszövetekből, övekből, prémekből, nyergekből, valamint gazdagon felszerszámozott tevékből és öszvérekből állottak. A sokféle ajándékok között kiváltképen feltűnt egy drágakövekkel kirakott napernyő. Kis távolságban a sátortól több mint ötszáz szekér állott. arannyal, ezüsttel és selyemszövetekkel megrakva, melyek mind a nagy-khánnak, a fejedelmeknek és az ország nagyjainak nyújtattak, kik azután vele tisztviselőiket ajándékozáék meg. Egyedül mi nem adtunk semmit, mert nem volt semmink.“

„Miután Gajuk el vala határozva Európát meghódítani, nem akart velünk semmiféle tárgyalásokba bocsájtkozni; így éltünk tétlenül egy hónapig, unatkoztunk és hiányt szenvedénk, mert a mongolok öt napra csak annyi élelemmel láttak el bennünket, mennyire egy napra volt szükségünk; venni pedig semmit sem lehetett, mert nem volt semmi kapható. Szerencsénkre akadt egy derék orosz, Kom volt a neve, ki a nagy-khán aranyművese volt és mindennel bőven ellátott bennünket. Kom egy pecsétet metszett Gajuknak s egy trónt készített elefántsontból, mely arannyal, drágakövekkel és különféle képekkel domborműben volt díszítve, s melyet nekünk készséggel mutogatott. Végre Gajuk maga elébe bocsájtott bennünket s kérdezé, vannak-e a pápának emberei, kik tatárul, oroszul vagy arabul értenek? Nem, válaszolánk, mert ámbár Európában többen vannak, kik az arab nyelvet értik, azok mégis nagyon távol vannak a pápa lakóhelyétől. Egyébiránt magunkra vállalánk mindazt latin nyelvre lefordítani, mit a nagy-khán a pápának írni vagy izenni jónak látna. Ennek folytán hozzánk jöve Kadak, a birodalom minisztere, három írnokkal, hogy a levelet megszerkeszszék, melyet mi hallva, leíránk latinul, s nekik minden szót megmagyarázánk, mert attól féltek, hogy mi hibát követünk el a fordítás alkalmával; azután megkérdezének bennünket, ha vajjon minden szót jól megér-

tettünk-e? A mellénk adott kísérők azt mondák, miszerint a nagy-khán külön követet fogna velünk Európába küldeni, ha őt erre megkérnők; de mi ezt nem akaránk tenni, először azért, mert az megismerné a keresztény fejedelmek közt lévő egyenetlenkedéseket és viszálykodásokat, mit a hitetlenek könnyen javukra fordíthatnának, azután pedig azon okból sem, mert ha a nagy-khán követeit Európában valami baj érné, ez őt még inkább elkéséritené a keresztények ellen. Végre azért sem, mert a nagy-khán követe amúgy sem birna felhatalmazással arra nézve, hogy békét kössön; Gajuk pecsétos levelét pedig mi is átadhatjuk a pápának.

„Miután Gajuktól és anyjától elbúcsúzáunk, mely alkalommal az utóbbi mindegyikünknek egy róka-prémet és vörös kaftánt ajándékozott, novemberben 14-én a beláthatatlan pusztaságokon keresztül hazafelé indulánk. Nem látánk sem emberi lakokat, sem erdőket; az éjjeleket a pusztaságokon, hóban tölténk el, s Jézus égbemenetelének napján megérkezénk Batu-khán táborába, hogy tőle is levelet kérjünk és vegyünk át a pápa számára. De Batu azt mondá, hogy a nagy-khán leveléhez nincs mit hozzátoldania; azután egy útlevéllal látott el bennünket, melylyel szerencsésen eljutottunk Kijewbe. Itt, valamint Lengyelországban már a halottak közé számítottak bennünket. Dániel orosz fejedelem, valamint Waszilko sok jóval halmozának el bennünket; egyszersmind összehívták az érsekeket, apátokat és más tekintélyes férfiakat és mindnyájának beleegyezésével kijelentették, hogy hajlandók a szent atyát az egyház fejének elismerni s ezzel kapcsolatban mindazt megerősíteni, mit már korábbi követségek alkalmával ezen dologban a pápának kinyilatkoztattak.

„A tatárok külsejükben minden más néptől eltérnek; kiálló vastag arczsontjaik vannak, alig észrevehető szemeik és kurta lábaik; a legtöbbben közülök alacsony termetűek és soványak, fekete-barna arczszínnel és a himlő jeleivel. Hajukat füleik mögött és a homlokon lenyírják s szakálat és hosszú hajtekereset növesztenek, azonfelül fejük tetejét is lenyírják, miként a mi papjaink. Férfiak, valamint nők egyaránt kaftánt viselnek drága szövetekből, selyemből, viaszos-vászonból vagy szőrméből, melynek érdes részét kifelé fordítják. A szöveteket és mindenféle kelméket Perzsiából kapják, a szőrméket Oroszországból; fejükön saját-

ságos magas főveget viselnek. Kunyhókban laknak, melyek vesszőből fonvák s nemeztakarókkal borítvák. Ezen kunyhóknak felül nyílásuk van, honnan világosságot kapnak s mely egyszersmind kéményül is szolgál, mert ezen kunyhókban szüntelen tűz lobog. Nyájaik megszámlálhatatlanok s egész Európában nem lehetne annyi lovat, tevét, juhót, kecskét és szarvasmarhát találni. Ezen vad népnek legközségesebb eledele hús és híg pohánka; különben nagyon kevés étellel beérik. A kenyeret nem ismerik, s mindent piszkos újjaikkal esznek, melyeket eszimaikon vagy a fűben törölnek meg; üstjeiket, valamint ruháikat sohasem mossák. A kunyszt és a részegséget mértéktelenül szeretik; méz-szeszt, bort vagy sört néha a szomszéd országokból kapnak. A férfiak nem foglalkoznak semmivel, kivéven, hogy néha nyájaik után látnak, vagy nyílakat faragesálnak. A gyermekek már két- vagy hároméves korukban lóra ültetnek; a nők is lovagolnak és sokan közülök ép oly ügyes lövők, mint a férfiak; e mellett azonban bánulatraméltó tevékenységet fejtenek ki a háztartásban, ők látják el a konyhát, varrják a ruhát, eszimat, javítják ki a szerszámokat, rakják meg a tevéket stb. Előkelő és gazdag embereknél a nők száma felmegy százra; a testvérgyermek akadálytalanul házasságra lépnek egymással, ép úgy, mint mostohaafiú és mostohaanya, sógor és sógornő. A vőlegény közönségesen nagy árért vásárolja meg jövődő nejét annak szülőitől. Nemcsak a házasságtörés, hanem a fajtalanság is halállal büntetetik; ép úgy, mint a tolvajlás, mely azonban oly ritka jelenség a tatároknál, hogy lakásaikon zárt sem használnak. A hivatalnokokat félik és tisztelik, s még részeg állapotban sem czivakodnak egymással, vagy legalább sohasem vetemednek tettegességekre. Minthogy a nőkkel való érintkezésben igen szerények vagy tartózkodók, azért gyűlölnék minden szemérmet sértő kifejezést. Sok türelmet fejtenek ki a forróság, hidegség és éhség elviselésében s üres gyomorral is vidám dalokat énekelnek. Perlekedéseik nagyon ritkán vannak és készséggel segítenek egymásnak a bajban; ellenben nagy megvetéssel viseltetnek az idegenek iránt, mint erről saját szemeinkkel meggyőződünk; így például Jarosláv orosz nagyfejedelem, valamint a grúsiái császárnak, valahányszor a hordában megjelentek, nem vala szabad magasabb ülőhelyet foglalni el, mint hol a

melléjük rendelt hivatalnokok ülének. Egy tatár sohasem esalja meg a másikat, de az idegent megkárosítani szép és üdvös dolognak tartják.

„Mi a vallást illeti, hisznek Istenben, a mindenség teremőjében, ki az embereket érdemük szerint megjutalmazza; de bálványaiknak, melyeket nemezből vagy selyemből készítenek maguknak, s melyeket nyájaik védelmezőinek tartanak, áldozatokat hoznak; imádják a napot, a holdat, a tüzet; a holdat nagykirálynak nevezik és térdet hajtanak előtte, mialatt arcukat délfelé fordítják; nagyon türelmeseknek tartják magukat vallás dolgában s hitüket nem igyekeznek terjeszteni, ellenben gyakran kényszerítik a keresztényeket, hogy a mongol szokásokhoz alkalmazkodjanak. Ez utóbbinak bebizonyítására egy esetet fogunk elbeszélni, melynek szemtanúi valánk. Batu-khán egy orosz fejedelmet, Andrej-t — talán Michailt? — csak azért öletett meg, mert állítólag azon tilalom ellen vétett, hogy lovakat hozatott magának a tatárok országából, melyeket azután idegeneknek eladott. A megölt fejedelem és özvegye Batu-khán elé járulván, kérték, hogy ne fosztaná meg őket fejedelemségüktől, mit ez meg is ígért, de egyuttal kényszeríté az özvegyet, hogy sógorához menjen nőül.

„A valódi erényesség elveit nem ismerik, s irott törvények helyett hagyományaik vannak; így például nagy bűnnek tartják egy kést a tűzbe dobni, egy lovagló-ostorra támaszkodni, egy fiatal madarat megölni, tejet a földre önteni, vagy a már szájba vett ételt kiköpní; azonban embereket megölni és egész országokat vadonná változtatni megengedett időtöltésnek látszik lenni. A jövőendő életéről semmi bizonyost sem tudnak mondani, hanem azt hiszik, hogy ott is esznek, isznak, nyájaikat legeltetik stb. Papjaik, ú. n. mágusok, jósok, kiknek tanácsát a tatárok minden körülmények közt követni szokták. Főpapjuk vagy patriarchájuk rendszeren a nagy-khán sátra közelében él. Minthogy némi csillagászati ismeretekkel birnak, a népnek előre jelezik a hold és napfogyatkozásokat.

„Ha egy tatár megbetegszik, úgy rokonai egy lándzsát szúrnak a sátor előtt a földbe, melyet fekete nemezzel burkolnak körül; ezen jel minden idegent távol tart a betegtől. A haldoklót még legközelebbi rokonai is elhagyják; ki egy ember haldoklásának tanúja volt, annak nem szabad

a legközelebbi újhoidig sem a khán, sem a fejedelmek közül valakit látni. Előkelő emberek titokban temettetnek el, sírjukba ételt tesznek, egy felszerelt paripát, aranyat és ezüstöt; ellenben a boldogult szekere, sátra megégettetnek és senkinek sem szabad nevüket egész a harmadik nemzedékig kimondani. Azon hely, hol a nagy-khán, a fejedelmek és a nagyok eltemettetnek, senki által sem közelíthető meg; bárhol éri is őket utól végzetők, a mongolok mégis ide szállítják mindig halottjaikat; így történt, hogy sokan vannak itt eltemetve azok közül, kik életüket Magyarországon fejezték be. Az örök majdnem agyonlöttek bennünket, midőn véletlenségből ezen sírok közelébe jövének.

„Ilyen ezen a vérengzésben kielégíthetetlen nemzet. A legyőzöttek kénytelenek minden vagyonuknak, rabszolgáiknak és vitézeiknek tizedrészét a mongoloknak átengedni, hogy azután ezek segítségével ismét más népeket igázhasanak le. Ott tartózkodásunk ideje alatt Gajuk és Batu egy tisztviselőt küldének Oroszországba oly parancsesal, hogy minden családból, hol három fiú találtatik, egyet a nagy-khán szolgálatára hozzon magával; azonban ezen ember nem így járt el, hanem tekintet nélkül a fiúk számára, számtalan fiatal embert hurczolt el; továbbá összeírta az adófizetőket és mindegyikre kiveté az adót, mely fehér medve-, hód-, menyét- és fekete rókaprémekből állott; az, ki nem fizetett, a mongolok rabszolgájává lett és erőszakkal elvitették hazájából. Ezen vad hódítók kiváltképen azon voltak, hogy a fejedelmeket és előkelőket kipusztítsák; gyermekeiket túsúl viszik magukkal, és nem engedik meg nekik többé, hogy a hordát elhagyják. Így élnek Jaroszláv és a jász király fiai a mongol-khán fogságában. A mongol parancsnokok a meghódított országokban bászák-oknak nevezik magukat s a legesekélyebb indok elégséges, hogy a védtelen lakosságot leöljék; így egy nagy részét az oroszoknak kiirtották, kik a polowtzok földjén laktak vala.

„Egy szóval, a tatárok Dzsengisz-khán végső akaratát, az egész földet meghódítani, teljesíteni akarják; azért Gajuk magát az egész világ urának nevezi és hozzáteszi: Isten az égben és Gajuk a földön. El van határozva, az 1247. év tavaszán egy sereget vezetni Magyarország ellen, egy másikat pedig Lengyelországba küldeni; három év múlva átkel a Don folyamon és tizennyolcz év alatt elfoglalja

egész Európát. Már előbb szándékuk vala a mongoloknak mindig tovább és tovább nyomulni előre, ha a magyar királyt leigázták volna; de a nagy-khán hirtelen halála, ki megmérgeztetett, akkoron megakasztá előrenyomulásukat: egyébiránt Gajuk még Livoniát és Poroszországot is el akarja foglalni. Az európai fejedelmeknek egyesült erővel kell a nagy-khánt megelőzniök, hogyha nem akarnak annak rabszolgáivá lenni.

Eddig Carpino érdekes leírása. Azonban Európát és vele a kereszténységet megmenté a Gondviselés, mert Gajuk meghalt, mielőtt nagyratörékvő terveit megvalósíthatta volna, utódjának Mangunak pedig elég dolgot adtak a nyugtalan-ságok saját nagy birodalmában, minek folytán nem is gondolhatott elődjei nagy terveinek kivitelére. Mindazonáltal a nyugat még mindig rettegett a tatároktól és IX. Szent Lajos francia király 1253-ban Cyprus szigetéről, hol a keresztes háborúk alkalmából tartózkodott, egy szerzetest küldött a nagy-khánhoz egy barátságos levéllel, minthogy hallotta, hogy Mangu a keresztény vallásnak híve; mi azonban tévedésen alapult. Rubruquis, IX. Lajos követe, Krim félszigeten és a régi khazár országon keresztül a mai doni kozákok vidékén Szaratov, Pensa és Szimbirszk kormányzósági kerületeken át utazott, hol sötét erdőségekben és nyomorult szétszórt fakunyhókban laktak a mordvinek és moksánok, kiknek fejedelme Batu-khán seregében szolgált és Magyarországon esett el. Rubruquis a mongol táborban sok orosz, magyart és jászokat talált, kik legyőzőik szokását és életmódját elsajátították, s mint az utóbbiak fosztogatták a pusztaságokon keresztül utazó idegeneket. Szartak, Batu-khán fiának udvaránál élt egy híres templomlovag, ki nagy bizalomnak örvendett a mongolok részéről, s ki sokat beszélt nekik az európai viszonyokról és a fejedelmek hatalmáról. Rubruquis a Volga vidékéről Szibíria déli részébe utazott s miután eljutott a nagy-khán táborába s Mangunak a keresztény vallás előnyeit magyarázgatta, Gajuk utódja a következő megjegyzéssel szakítá félbe a buzgó szerzetest: „A mongolok tudják, hogy egy isten van és teljes szívükből szeretik őt; a hány újjad van kezeiden, annyi vagy még több út vezet az üdvözülésre. Nektek isten a bibliát adta, nekünk a bűvészeket; ti nem követitek a biblia parancsait, de mi engedelmeskedünk tanítóinknak,

és senkivel sem vitatkozunk. Akarsz-e aranyat? ha igen, úgy végy magadnak kincstáromból mennyit akarsz, s menj merre akarsz.”

A francia király követe a nagy-khán udvarában találkozott egy orosz építésszel és lelkésszel, továbbá magyarokkal, angolokkal és egy igen ügyes párisi ötvössel, ki Mangunál nagy tiszteletben állott és a nagy-khán számára egy hatalmas ezüst fát készített, mely négy ezüst orosz-lánon nyugvék s mely nagy lakomák alkalmával asztal-disztképen szerepelt, s a melyből ilyenkor kumysz, mézszesz, sör és bor szökelt; a fán pedig egy szárnyas angyal vala látható, mely egy tárogatóba fűjt, ha a vendégek inni kívántak. Ezekből is látható, miszerint a mongoloknál a művészek és a művészet iránti érdeklődés korántsem hiányzott egészen.

Mangu a francia király követének egy levelet adott át elutazásakor, melyet mint a keleti dölýfnek és oktalan elbizakodottságnak bizonyítékát, záradékában ide igtatunk: „A mindenható Isten nevében parancsolom neked, Lajos király, hogy engedelmeskedj nekem, és jelentsd ki, hogy mit kívánsz, békét-e, avagy háborút. Ha Isten akarata teljesülésbe megy, s az egész világ engemet fog urának elismerni, akkor jótékony béke uralkodik majd a földön, s a boldog népek látni fogják, hogy mit fogunk érettek tenni. De ha merészkednél Isten akaratát magadtól elutasítani, ha azt gondolod, hogy országod nagyon messze van, hogy hegyeid áthághatatlanok s a tengerek mélyek, s hogy nem félsz tőlünk, úgy a mindenható, ki a nehezet könnyűvé teszi, s a távolit közel hozza, megmutatja neked, hogy mire vagyunk képesek!” Rubruquis azután visszatért a Volga vidékére és Szaraj-ban állapoték meg, egy új városban, melyet Batu-khán Astrakántól hatvan versztnyi távolságban alapított, az Achtuba folyó mellett. Innen Derbent, Sirván és Tifliszen keresztül visszatért urához Cyprus szigetére. IX. Lajos ezen követe azt mondja az orosz nőkről, hogy fejüket épen úgy díszítik, mint a francia nők s hogy ruháik alsó szegélyét evetke- és hermelin-prémmel látják el; a férfiak pedig német köpenyt és magas csúcsos bárányszőrsüveget viselnek; a közönséges forgalomban levő orosz pénzek pedig tarka bőrdarabkákból — kunyk — állottak.

Dániel, a sokat hányatott halicsi fejedelem, az 1254. évben ismételten elfoglalja annyiszor megtámadott örökségét, melyet kizárólagosan a pápának köszönhetett, ki neki megküldvén a királyi koronát, úgy a magyar mint a lengyel királyt rávette, hogy az egyház iránti tekintetekből ne háborgassák többé védenczét Halicsban. Így költözött be Halicsba a pápai fensőséggel egyuttal a katolikus egyház uralma is, mely ettől fogva mindig nagyobb tért foglalt el az országban, mely most már közelebb állott Lengyelországhoz, mint Oroszországhoz, melytől egyházi tekintetben is különvált vala.

Ezen jelenségben rejlik egyik magyarázata annak, hogy miért nem hódított az orosz elem soha sem Halicsban, sem Lengyelországban.

Huszonkettedik fejezet.

Szvetoszláv (Wsewolodovits), Andrej (Jaroszlávits) és Newszkij Sándor nagyfejedelmek 1247–1263. Jaroszláv (Jaroszlávits) nagyfejedelem 1263–1272 és Waszili (Jaroszlávits) 1272–1276.

Newszkij Sándor. — A horda és Batu-khán. — Newszkij Sándor tekintélye. — A novgorodiak könnyelmősége. — Batu-khán halála. — Összeírás. — Adóbérlők. — Newszkij Sándor halála; jelleme. — Novgorod legrégibb okmánya. — Nyugtalan-ságok a határszéleken. — A tatárok felveszik Mohamed vallását. — Jaroszláv halála. — Feodor fejedelem házassága. — Dániel halicsi király halála. — Dél-oroszországi események. — Viszály Novgorodban. — A mongolok Lithvánia ellen. — Waszili halála. — Egyházi zsinat.

Midőn II. Jaroszláv halálának híre Novgorodba érkezett, fia Newszkij Sándor Wladimirba sietett, hogy atyjának ünnepélyes eltakarításáról gondoskodjék; mert a régi szokás szerint a nagyfejedelmi trón nem őt, hanem nagybátyját Szvjetoszláv herceget illette, ki minden akadály nélkül elfoglalta örökségét, miután Jaroszláv fiait örökölt tartományaik birtokában megerősítette.

Newszkij Sándor az egyedüli orosz fejedelem volt, ki még nem hajtá meg fejét a tatár khán előtt, nem is jelent meg a hordában és magát méltán még függetlennek nevezhette. De az idők Oroszországban oly komolyak, a nemzet hangulata oly nyomott vala, hogy az általános érdekeket fölé kelle helyezni az egyéni és fejedelmi büszkeségnek, nehogy a felbőszített fenevad, mely amúgy is kémkedve leselkedék az ország minden részében, megújítsa dühöngő támadását s végkép eltiporja a nemzetet. És a Newa melletti győző sokkal jobban szerette hazáját, semhogy annak jövőjét büszkeségből kockára akarta volna tenni.

Batu-khán, ki sokat hallott Newszkij Sándor vitézségéről, égett a vágytól, a büszke férfit meghajolva látni

maga előtt; azért a következő izenetet küldé neki Novgorodba: „Novgorod fejedelme! nem ismeretes-e előtted, hogy isten jónak látta számtalan népeket hatalmam alá hajtani? Avagy azt hiszed, hogy te egyedül maradhatsz független? Ha tehát békében kívánod országodat a jövőben kormányozni, úgy azt tanácsolom, jelenj meg minél előbb sátram előtt, hogy megismerhesd a mongolok nagyságát és dicsőségét.“ És Sándor nem habozott, nem akart makacssága által új veszélyeket idézni fel szerencsétlen hazájára és öcsésének Andrej-nek társaságában a hordába utazott, hol Batu-khán nemcsak nyájasan fogadta, hanem nagyjai előtt kijelenté, miszerint a novgorodi fejedelem az első, ki az orosz uralkodók közt kiváló mértékben megnyeré becsülését. De ő sem kerülheté ki azon megaláztatást, mely atyjának oly nagy áldozatába került, neki is meg kelle jelennie a nagy-khán előtt, hogy hódolatát bemutassa s a gögös nagyúr kezéből ajándékképen vegye át jogos örökségét. Az utazás a messze kelet felé a mai Szibérián keresztül borzasztó volt; hideg, éhség, szomjúság voltak a fejedelem és társainak kísérői; sehol egy melegítő napsugár, vendégszerető emberi hajlék a végtelen vadonban, melyen keresztül kelle haladniok, mígnem az Amur erdős partjain megtalálta a nagy-khán sátorát.

Mangu nagy-khán úgy látszik meg volt elégedve Newszkij Sándorral; erre mutat, hogy neki egész Dél-Oroszországot és Kijewet átengedé, hol eddig Batu-khán emberei parancsoltak; fivérének pedig Wladimirt rendelé s minthogy nemsokára, 1250-ben, Szyjetoszláv meghalálozott, Andrej minden akadály nélkül elfoglalhatta a neki rendelt trónt, mely ettől fogva, mint látszott, a nagy-khán fővénkösege alatt állott. Visszatérőben Sándor még egyszer felkereste Batu-khánt, ki azonban elbetegeskedvén, a kormányzás gondjait mindinkább fia Szartak vállaira tette, egy ifjúra, ki méltó volt atyjához.

Newszkij Sándor neve mind ismertebbé lön nemcsak keleten, hanem Európában is; eszélyessége és bátorsága, valamint fenkölt gondolkozása és szívjósága mindenütt barátokat hódítanak. Nem esoda, ha a pápa IV. Inceze is felkeresé őt követeivel és leveleivel, hogy őt és népét egyházának megnyerje. Azonban valamint a korábbi hasonló kísérletek, úgy ez sem vezetett célhoz; a fejedelmet sokkal

inkább elfoglalták hazájának szomorú politikai viszonyai, semhogy a bonyodalmak számát egy felettén komolylyal szaporítani igyekezett volna.

Midőn Sándor 1251-ben hosszú távollét után Novgorodba visszatért, a nép számos jelével őszinte ragaszkodásának és tiszteletének fogadta. Első cselekedete is fejedelmi gondolkozásmódra vallott: kincseinek nagy részét a hordába küldé, hogy az ott rabszolgaságban sínló honfitársainak visszaszerezze szabadságukat; majd fia Waszilij házasságának tervével foglalkozott, kinek a norvég király Hakon leányát Chrisztinát óhajtá nőül megnyerni, hogy ekképen Svédország ellenében hathatós politikai szövetségest szerezzen Oroszországnak. Öcsese Andrej nyugtalansága és viszálya nagybátyjával Szyjetoszlávval a wladimiri trónért sok gondot adott Sándornak, ki a megváltozott politikai viszonyoknál fogva sehogy sem akarta a tatárok érzékenységét megsérteni. Mindig szem előtt tartá, hogy Oroszország ez idő szerint a tatár fensőség ellen mitsem tehet; sőt kilívásra alkalmat szolgáltatni merő eszélytelenség volna; azért ismételve megjelent a hordában, nehogy a fenforgó kérdések elmérgesedvén, kárára legyenek az egész országnak.

S ezen óvatosságra valóban szükség volt, mert Szartak-khán, ki a wladimiri trónversengésről s Andrej erőszakoskodásairól hallott, komolyan számot kért az orosz fejedelemnek indokairól, kinek tatár felfogás szerint, a khán helegegyezése nélkül sem háborút kezdeni, sem békét kötni szabad nem vala. Azonban Sándor eszélyes fellépésének sikerült a vihart eloszlatni, mely alkalommal visszanyerte Ingvár fia Olég, rjezsáni fejedelem is szabadságát, ki hat évig szenvedett a tatárok fogságában; de alig tért haza, meghalálozott és fia Román vette át mint tatár hűbért az ősrégi Rjezsán fejedelemséget, az Olgovitsek örökségét. Míg Sándor távol a hordában időzött, addig Novgorodban fia Waszilij helyettesité, ki 1153-ban fényes győzelmet aratott a német lovagok felett, kiknek fölénye lassankint hanyatlani kezdett a Balti tenger mellékén.

Sándor örömmel vette a távolban ezen győzelemnek hírét, melyet azonban csakhamar egy másik váltott fel, melyre elkészülve nem volt s mely azt bizonyítja, hogy a viszálykodás szellemét, a rokoni versengést a szüntelen tatárveszedelem sem volt képes elenyésztetni Oroszországban.

A novgorodiak a legjobb és legvitézebb fejedelem fiát elűzték, Waszilij Tortsékből értesíté atyját a novgorodiak hűtlenségéről. A bajt Sándor öcsese, a tweri fejedelem Jaroszláv okozta, ki Novgorod birtoka után vágyódván, miután Pskowot fegyveres kézzel elfoglalta, a főváros könnyelmű lakosságát is megvesztegette s nemsokára hiú ígéretek által magához vonzotta az állhatatlan népet. De Sándor nem késett s váratlan gyorsasággal a város előtt termett, honnan lázadó öcsese mindjárt közeledésének hírére megszökött s magára hagyta a ezivakado, zendülő polgárságot. Sándor eszélyességének köszönhető, hogy a polgárok csakhamar Jaroszláv eltávozása után józanabban kezdenek gondolkozni, kibékültek a megsértett fejedelemmel, ki ünnepelesen bevonult a városba, miután a nép jogait és kiváltságait a jövőben is tiszteletben tartani ígérte. Miután a rendet helyreállította s a következő 1256-ban egy szövetséges német-finn-svéd hadsereget, mely egy erősség alapításán fáradozott, a novgorodi terület szomszédságában megsemmisített, visszatért Wladimirba.

De Sándor maradása hazájában most sem volt tartós, mert röviddel utóbb ismét a hordában találjuk, hol ezen időben nevezetes változások mentek vala végbe. Batu-khán meghalt, fiát Szartak-khánt nagybátyja Berkáj megölette, hogy maga vehesse kezébe a kormány gyeplőjét. A nagykhán a bitortót kegyeibe fogadta, ki az orosz ügyek vezetésével Ulawtsi nevű előkelő tatárt bízta meg. Ehhez járultak most az orosz fejedelmek minden, hazájukat és személyüket illető ügyekben; Ulawtsi kezébe volt letéve egyelőre Oroszország sorsa. Sándornak kiváló oka volt az új ügyvezető jóindulatát hazája számára megnyerni. Nem volt ugyanis titok, hogy a tatárok komolyan azon tervvel foglalkoztak, miszerint Oroszország éjszaki vidékeire is kiterjesztik fensőségüket, olyképen, hogy valamint Kijew és Tsernigow, a többi orosz fejedelemségek lakosai is megadóztassanak. Sándor mindent elkövetett, hogy ezt a csapást hazájáról elhárítsa: de hasztalan; nemsokára tatár hivatalnokok jövének Szuszdál, Rjezsán és Muromba, kik megszámlálták a lakosságot s föléje tizedeseket, századosokat és ezredeseket helyeztek, kiknek adata volt az adót beszédni és a tatárok főhivatalnokának beszolgáltatni. Ezen általános beszolgáltatás alól — s ez jellemző a tatár politikát illetőleg — egyedül a papok és szerzetesek

valának kivéve, kiket így maguknak a ravasz betolakodottak megnyerni iparkodtak.

Az 1256—1257-iki telet Sándor ismét a hordában töltötte, fontos kérdések tárgyalásával elfoglalva, melyek Oroszország anyagi és politikai viszonyaira egyaránt nevezetes befolyással voltak. Ulawtsi ugyanis kinyilatkoztatta, hogy komoly elhatározása a fejadót Novgorodban is behozni, s ami ezen kényes természetű ügyben kiváló súlyos feladat volt, a könyörtelen ügyvezető azzal bízta meg Sándort, hogy ezt személyesen adja tudtára a novgorodiaknak. S a fejedelemnek meg kelle hajolnia a parancs előtt, ha nem akarja hazáját még nagyobb veszélyeknek kitenni; ámbár a küldetéssel s annak teljesítésével minden népszerűségét a makacs kalmárvárosban kockára tette. S a mitől nem ok nélkül tartott, bekövetkezett; a novgorodiak kereken megtagadták a fejadót s midőn Sándor őket magatartásuk súlyos következményeire figyelmeztette, fegyvert ragadtak tulajdon fejedelmük ellen, kiben most csak a tatárok szövetségesét látták. S ami a derék férfiút leginkább elkéséltette, az volt, hogy tulajdon fia Waszilij a zendülők pártjára állott, hogy velük együtt dacoljon atyjával.

De Newszkij Sándor türelme is véget ért; s midőn látta, mily vak szenvedélyvel dolgozik a nép tulajdon legközelebbi érdekei ellen, midőn meggyőződött fiának rosszakarató ellenszegüléséről, a végső eszközökhöz nyúlt, hogy a békét helyreállítsa s a megmásíthatatlan körülményekkel való megbarátkozásra bírja a népet. Wladimirból gyorsan magához rendelé testőreit és megbízható vitézeit, fiát Pskowban elfogatta és a szuszdáli várban kemény őrizet alá helyezé, a lázadó bojárokat pedig a legkeményebb büntetéssel sújtá; többen közülök megvakítottak, mások megcsontkíttattak, míg végre a rend ismét helyreállott Novgorodban. Azonban a fejadóról most sem akart tudni senkisémet s midőn a nagykhán követei megérkeztek, a polgárság a legnagyobb határozottsággal kijelenté, hogy nem hajlandó a tatárok kívánságát teljesíteni. Ezzel a követeket — gazdagon megajándékozva — visszaküldék a hordába.

Sándor fejedelem, ki előre látta a megtagadás következményeit, Novgorodban maradt továbbra is, hogy minden eshetőségre készen legyen. Nemsokára híre érkezett, hogy

délfelől egy erős tatárhad van előnyomulóban; s ámbár a hír egyelőre nem bizonyult valónak, a rémület mégis annyira elfogta a lakosságot, hogy most már késznek nyilatkozott a gyűlölt fejadót megfizetni. Sándor sietett a kedvező fordulatról Ulawtsinak jelentést tenni s nemsokára megjelent egy tatár bizottság Novgorodban, hogy az adó kivetéséhez szükséges összeírást eszközölje. Azonban úgy látszik, hogy a tatár hivatalnokok nem jártak el méltányosan s hogy a szegényebb sorsú polgárságot kiváltképen sanyargatták, minek következtében új lázadás tört ki, úgy, hogy a tatár hivatalnokok a fejedelem palotájában voltak kénytelen menedéket keresni a felbőszült tömeg haragja elől. Résztint a fejedelem közbelépése, résztint a tatár hadak fenyegető mozdulatai újból lecsendesítették a zavargó népet; csak hogy ez a csend a kétségbeesett lemondás csendje volt! . . . A mongol hivatalnokok útczáról-útczára, házról-házra menének s tették meg feljegyzéseiket; az adót készpénzben, aranyban vagy ezüstben kelle fizetni és pedig vagy a fejedelemnek, vagy pedig közvetlenül a hordába szállítani. Ezzel az utolsó nyoma is elenyészett az orosz nép függetlenségének, mely közönséges adófizetőjévé süllyedt az ázsiai barbároknak. A Dnyesztertől egész az Ilmentóig és a Wolchowig, tatár hódoltsági területek képezték a hajdan erős nemzeti Oroszországot. Fejedelmei hasztalan igyekeztek a megalázó iga alól menekülni; Dániel, most már halicsi király, nem egy kísérletet tett a tatár nyomás alól felszabadítani magát és hazáját: kísérleteért mindannyiszor véresen kelle lakolnia. Hasztalan keresett segítyt úgy Lengyel- mint Magyarországon; az utóbbi maga is oly súlyosan nyögött a tatárjárás következményei alatt, hogy évtizedeken át nem gondolhatott arra, hogy régi fölényét túl a Kárpátokon ismét helyreállítsa.

Newszkij Sándor, a nemes érzelmű hazafi, a kiváló vitéz és uralkodó, nehéz szívvel viselte megaláztatását: de nem állott hatalmában népét a végzetes csapástól megmenteni. A mongolok uralma Oroszországban számtalan bizermi, kharázi és khivai kereskedőt vont az országba, kik már korábban is megfordultak ugyan Oroszországban s kapzsiságuk és lelkiismeretlen üzérkedéseik miatt általános gyűlölet tárgyát képezték, azonban állandó lakosok nem voltak. Ezen emberek most nagy számban vándoroltak be

a szerencsétlen országba s az adót bérbe vették a tatároktól, mi által anyagi tekintetben is végpusztulással fenyegették az orosz népet. Ámbár több helyütt lázadás ütött ki a könyörtelen uzsorások és pénzüzérek ellen, a tatár-khán semmit sem tett, hogy ezen nadályok működését megszüntesse vagy ellenőrizze. Jaroszlavl-ban a nép méltó elkeseredésében egyikét ezen lelkiismeretlen üzéreknak, Szoszima a neve az évkönyvekben, meggyilkolt s tetemét az ebek elé dobá. Szoszima szerzetes volt, de Tatárországban felvette a mohamed vallást s a nagy-khán kiváló kegyeivel dicsekedék; minden alkalommal gúnyt űzött a kereszténység szentségéből. Hasonló erőszakoskodások a nép részéről különben máshol is sűrűn fordultak elő.

Az 1262. évet Newszkij Sándor ismét a hordában töltötte; főörekvése oda volt irányozva, hogy ha már a fejadótól nem mentheti meg népét, legalább a segélyhadak követelésétől álljon el a khán. Batu utódja, Berkai-khán, barátja volt a tudományoknak és művészeteknek, sőt környezetébe vonta a tudósokat és művészeket, kikkel szeretett társalogni; főtáborát a Kapesákban, mint a központi tartomány nevezteték, honnan Oroszország kormányoztaték, több nevezetes épülettel díszíté, ámbár maga továbbra is a sátor alatt lakott; úgy látszik, hogy barátja volt az oroszoknak, kiknek megengedte, hogy a hordában is szabadon gyakorolhassák vallási szertartásaikat. Végre a khán lemondott az orosz segélyhadak követeléséről s ezen örvendetes hírrel bocsájtá haza a tevékeny Newszkij Sándort.

Öszre járt az idő, midőn Jaroszláv fáradhatatlan utódja 1263-ban betegen a hordából visszatérőben, Nisnij Novgorodba érkezett, honnan rövid pihenés után Gorodetz felé folytatá útját, hol annyira súlyosodott immár betegsége, hogy november 14-én jobblétre szenderült, még mielőtt fővárosát elérte volna. Egész élete hazája és népe szolgálatában telt el, nekik áldozá testének és lelkének minden erejét. Vallásos volt, mint minden valódi hős, s röviddel halála előtt felvette a schimá-t, azaz a szerzetesöltönyt, hogy annál könnyebben kibékülhessen istenével, kinek mindenkor legbuzgóbb hívei közé tartozott. Midőn Cyrill metropolita a nagyfejedelem haláláról értesült, így kiáltott fel az egyházi gyülekezésben, melyben épen elnökölt: „Leáldozott Oroszország, a haza napja!” „El vagyunk

veszve!“ válaszolának a jelenlevők; és valóban, az országot nagyobb csapás nem érthette volna, mint Newszkij Sándor halála. Ő benne volt még egyedül képviselve a tiszta és osztatlan hazafiság, mely nem ismer más tekinteteket, mint melyek a haza boldogságára irányozvák; ő volt az orosz nemzet utolsó képviselője azon időből, mely függetlenségével együtt hanyatlott alá s mely a megrendítő nemzeti szerencsétlenség korszakát bevezette.

A nagy férfiú tetemei Wladimirba vitettek, s daczára a rendkívüli hidegnek, a metropolita, a fejedelmek és bojárok egész Bogoljubovig eléje menének a halottasmenetnek; senkisem volt a sokaságban, ki könnyeket nem ontott volna azon férfiúért, ki a szó legszebb jelentményében atyja volt népének; mindenki igyekezett régi orosz szokás szerint a búcsúesőket megadni az üdvözlőnek. S a történetírás feladata, ezen, egyszerűségében megható nyilvánulásokat feljegyezni, melyek hangosabban szólnak Newszkij Sándor érdemei és jelleme mellett, mint a leghosszabb leírások. Az orosz nemzet Newszkij Sándort védszentjei sorába igtatta s a századok folyamában emléke valóságos kultussá nőtte ki magát. Tetemei a wladimiri Szűz Mária kolostor templomában helyeztettek nyugalomra; itt pihentek a tizenhatedik század első negyedéig, midőn azokat I. Péter császár az általa alapított új fővárosban a Newa partjain méltó sírba helyezé át.

Sándor nagyfejedelem híre és dicsősége számos idegent vonzott Oroszországba, kíváltképen Németországból és Poroszországból, kiknek unokái még ma is fentartják régi nevüket és Oroszországnak sok kiváló férfiút adtak úgy a békében, mint a háborúban.

Newszkij Sándor uralkodásának utolsó éveiben törték ki a legelső nyugtalanságok is a hordában, melyek később oly sokszor ismétlődtek s melyek azt mutatják, miszerint az egyenetlenkedés szellemét a legmerevebb zsarnokság sem képes végképen elnyomni, hol annak kitörésére alkalom nyílik. A tatárok egyik hatalmas törzsfője — Nogai — fellázadt a khán uralma ellen s urává tette magát a Fekete tenger melléki tartományoknak. Egyszersmind szövetségre lépett Paleolog Mihály császárral, ki 1261-ben az orosz nép nem csekély örömére visszafoglalta Konstantinápolyt a frankoktól s helyreállítá a byzanci szászárságot. Való-

színű, miszerint ezen Nogai után neveztetnek így ma is azon tatárok, kik Oroszország uralma alatt a déli vidékeket lakják.

Azonban daczára ezen nyugtalanságoknak, a tatár hatalom még mindig terjedőben és növekedőben volt Oroszországban. Berkaj-khán a Wolga völgyében felfelé haladva, eljutott az ú. n. kazáni Bolgárországig és Perm-ig, melynek lakossága azonban megrémülve hagyta el őseinek hazáját és a távol Norvégországba költözött, hol Hakon király alkalmas telepeket ajánlott fel számukra.

A wladimiri trón Sándor öcsesét Andrejt illette volna, de miután ez kevéssel bátyja halála után hasonlóképen elköltözött az élők sorából, az öröklés a harmadik fivérre, Jaroszláv twer-i fejedelemre szállott, kit a novgorodiak is elismertek uruknak, miután Sándor kiskorú fiát Dimitrij-t elűzték. Csakhogy a novgorodiak esküt követeltek Jaroszlávtól, hogy az eléje terjesztett feltételeknek eleget fog tenni. A nevezetes szerződés, mely ezen feltételeket tartalmazza, egyszersmind a legrégibb okmány Novgorod történetében is, mely úgy az előkelők, mint az alantosak nevében köttetett s az érsek, Michail poszszádnik és Kodrát ezredes által van aláírva. Érdekesnek tartjuk belőle a következőket közölni: „Jaroszláv fejedelem! Mi azt kívánjuk, hogy te, úgy mint őseid és atyád, a szent kereszt megcsókálása által megerősítsd azon ígéretet, hogy Novgorodot az ősi törvények szerint fogod kormányozni, kerületeinktől csak adományokat (és nem adót) fogsz követelni, hogy nem fogsz fejedelmi hivatalnokokat, hanem kizárólagosan csak novgorodiakat alkalmazni városunkban, s hogy ezen hivatalnokokat csak a poszszádnik beleegyezésével nevezd ki: hogy azokat, kiket fivéred Sándor, annak fia Dimitrij és a novgorodiak neveztek vala ki, alapos ok nélkül állomásaikról elmozdítani nem fogod. Tortsék-ben és Wolokban úgy a te, mint a mi tiukjaink — bíránk — közösen fognak ítélni; az elsők a fejedelem, az utóbbiak a novgorodiak ügyeiben; Bjeshizy-ben sem neked, sem a fejedelemnőnek, sem bojárjaidnak és más nemeseidnek nem szabad semmiféle birtokot vásárolni vagy ajándékban elfogadni, ép oly kevéssé, mint a többi novgorodi területeken: Wolok, Tortsék vagy Wologdában, Kola, Perm, Petsora és Ugriában. Russzába csupán ősszel szabad ellátogatnod, nyáron sohasem; Ladogába

ellenben atyád Jaroszláv egy okmányának értelmében elküldheted halászaidat és szeszfőzőidet. Bjeshizy és Olones számára Dimitrij és a novgorodiak három év tartamára külön községi bíróságot engedélyeztek; azt kívánjuk, hogy ez intézkedést ne zavard meg soha, ne küldj más bírakat. Novgorod területéről ne költöztess át a tulajdon tartományaidba senkit és pedig sem jószerével, sem erőszakkal. A fejedelemmőnek, valamint bojárjaidnak és nemeseidnek tiltva van, bárkit, legyen az kereskedő vagy földművelő, adósság fejében zálogképen elfogadni. Számodra és bojárjaid számára külön kaszálókat fogunk kijelölni, de azokat ne követeld, melyeket tőlünk Sándor elvett vala, valamint általában ne utánozd őt önkényes eselekedeteiben. A tiunek és fejedelmi nemeseidnek, kik a kerületeket beutazzák, útipénz adassék, a mint az régi idő óta szokásban volt, s csak a futárok háborús időben vannak feljogosítva a falvakban lovakat követelni a kereskedőktől. Ami a várost illeti, kereskedőink kötelesek az egész szuszdalai tartományban két evetkét (prémet) fizetni minden hajó, szekér vagy teherkosár után, mely kenderrel vagy komlóval van megrakva; mert így volt ez, fejedelem, a te, valamint a mi apáink idejében. Csókold meg tehát a szent keresztet, annak megerősítésére, hogy ezen feltételeket meg fogod tartani.

Ezen nevezetes okmány azt mutatja, hogy a fejedelemnek jövedelme esupán önkéntes adományokból állott, míg az adók egyenesen a kinestárba folytak; hogy az uralkodó keze nagyon meg volt kötve a helyi hatóság képviselte által; hogy a bírák kinevezése sem tartozott a fejedelem kizárólagos jogaihoz, s hogy végre még a ki vagy betelepítéseket engedélyezni sem állott hatalmában. Korlátoltabb monarchiai intézményt aligha találunk bárhol is, miből kétségtelenül kitetszik az is, miszerint a helyi alkotmány eszméje nagy mértékben ki vala fejlődve a régi orosz városokban.

Miután Jaroszláv az említett szerződést elfogadta és esküjével megerősíté, házasságra lépett Iurij Mihajlovits Xenia nevű leányával, kinek családja úgy látszik nagy tekintélyben állott Novgorodban. Azonban alig múltak el a mennyegzői ünnepélyességek, midőn több oldalról olyan jelek mutatkoztak, melyek zavaros időket jelentettek. Lithvánia, mely csak részben és inkább névleg engedelmeskedett az orosz fensőségnek, Sándor halála után elérkezettnek

látta az időt, teljes függetlenségét kívívni magának; a kereszténység terjesztésének révén berontott egy lithván had a pskowi területre, megvette Izborszk városát és előkészülődéseket tett közvetlen novgorodi területre nyomulni. De a polgárok, kik oly féltékenyen őrizték szabadságukat tulajdon fejedelmeik ellenében, résen állottak és a lithvánok sehogy sem tudtak döntő sikereket felmutatni. Sándor fia Dimitrij is megjelent segélyhadával, ámbár őt a novgorodiak röviddel elébb elűzték vala, Jaroszláv pedig Wladimirból két első nejétől maradott fiát, Szvetoszlávot és Michailt küldé a megszorult város védelmére. A harez mindig hosszabbra húzódott; a lithvánokkal szövetségtek a német lovagok és a dánok, mi az oroszok helyzetét nagy mértékben megnehezíté. De a hazaszeretet a legnagyobb erőmegfeszítésre buzdítá az oroszokat s az 1268. elején végre határozott győzelmet arattak ellenségeik felett, kik kénytelenek valának minden foglalásaikról orosz területen lemondani. Számos előkelő novgorodi és bojár vesztette életét ezen hosszú és véres hadjáratban. A német lovagrend nagymestere ugyan a következő évben ki akará köszörülni a csorbát, de ezuttal sem érvén czélt, kényszerülve volt a novgorodiakkal békét kötni.

Valószínű, miszerint a novgorodiak, támaszkodva az idézett szerződésre, a fejedelem jogkörét még szűkebb korlátok közé kívánták szorítani, miből új viszály fejlődött a város és uralkodója között, mely annyira elkeserítette Jaroszlávot, hogy sokáig kerülte Novgorodot. Ez azonban mitsem segített a bajon, ellenkezőleg felingerelte az érzékeny polgárságot, mely most az érsekkal kezdett kikötni, kiről tudta, hogy titokban feltétlen híve a nagyfejedelemnek. Jaroszláv és pártja, hogy a rakoncátlankodó elemet megremítse, a hordába küldé Ratibort, egy előkelő bojárt, oly kérelemmel, adna a khán a nagyfejedelemnek fegyveres segélyt zendülő alattvalóinak megfenyítésére. A khán már hajlandó, volt a kérelmet teljesíteni, midőn Jaroszláv fia Wasziliy atyja ellen a novgorodiak pártjára állván, a khánt a segélyről lebeszélte.

Jaroszláv a szövetséges segélyesapatoktól követve benyomult a novgorodi területre s Gorodistye közelében szállott táborba, hol jelentékeny lovas- és gyaloghad állott,

melylyel megütközni nem látta tanácsosnak. Időközben a novgorodiak alkudozásokat kezdtettek, de melyek nem vezethettek eredményre, minthogy a polgárság Jaroszláv helyett más fejedelmet kívánt magának. Most közbelépett Cyrill érsek, egy értelmes aggastyán és érveinek, valamint tekintélyének sikerült az alkudozásokat kedvezőbb mederbe terelni. A béke csakugyan létrejött, a novgorodiak kiegyeztek fejedelmükkel, mely alkalommal egy békeokmány iratott alá, mely több mint egy tekintetben érdekes világot vet azon idők szellemére és felfogására. A novgorodiak így szólnak: „Jaroszláv! Feledkezz meg haragodról, melyet érsekünk, a poszszádnik s a többi novgorodiak irányában táplálsz; ne bosszuld meg magadat rajtuk, sem szó, sem törvény, sem tett által. Ne hallgass a rágalmazókra; ne fogadd el a szolga panaszát, melyet ura ellen kíván érvényesíteni. Követeinket és kereskedőinket, kiket Kosztroma és más városokban letartóztattál, bocsásd szabadon s add vissza nekik értékeiket; de add vissza a hadifoglyoknak és az adósoknak is szabadságukat, kiket Iurjew fejedelem, Andrej fia, Tortsékben fogva tart. De nemcsak ezeket, hanem ajándékozd meg mindazokat szabadságukkal, kik akár neked, akár a fejedelemnőnek vagy bojárjaidnak adósai, s térjen vissza a kereskedő üzletéhez, a mezei munkás pedig falvába. Ne engedd át az államjövödelmeket senkinek; add vissza atyád okmányát, melyet tőlünk elvevél s engedd meg, miszerint az újak helyett, melyeket tőled kaptunk, azok maradjanak jövőre érvényben, melyeket egykor Jaroszláv és Sándor állítottak vala ki. A német kereskedők csarnokában csak kereskedőink közbejöttével köss üzleteket; ne zárasd be ezen csarnokot s ne is küldj oda külön felügyelőt. A szent Zsófia székesegyház falva, annak kizárólagos és érintetlen tulajdona maradjon. Egy novgorodi sem állíttathassék szuszdáli területen bíróság elé; kereskedőink pedig ott, a khánok kegyelemlevelei alapján szabadon gyakorolhassák üzleteiket. A megállapított vámokat szedd be; de azon területeken, melyek Novgorodhoz tartoznak, új vámházakat ne állíts fel; a bírák pedig Szt. Péter és Pál napján kezdjék meg körútaikat.“ Ezen okirat hátulsó oldalán, melyen egy ólom-pecsét van megerősítve, egy záradék olvasható, melyből kitűnik, hogy a tatár khán követei: Tsewgu és Banssi oly meghatalmazással jövének

Novgorodba, hogy Jaroszlávot a nagy-khán nevében a novgorodi trónra ültessék.

Jaroszláv fejedelem a béke megkötése után néhány hónapot Novgorodban töltött, azután visszaköltözött fővárosába Wladimirba. Ezalatt Oroszország déli része aránylag békében élt; nyugodtan viselé a tatár igát; sőt mióta Berkaj-khán utódja Mangu-Timur a khiwai adóbérlőket kiűzte az országból, a lakosság meg volt elégedve helyzetével. Az új khán Timur, úgy látszik józan gondolkozású, értelmes férfiú volt, de a vérengző kegyetlenség, mely fáját oly kirívóan jellemzé nála is, erősen ki vala fejlődve. Neve vérrel van beszennyezve az orosz évkönyvekben. A nemes és jámbor Román rjezsáni fejedelem, a keresztény vallás lelkesült híve, a hordában kihívta azok haragját, kik elhagyva régi pogány isteneiket, a Mohamed vallásához kezdenek hajolni. Ezen utóbbiak közt volt maga Timur-khán is, ki fellobbanó haragjának egy pillanatában kivégeztette a derék orosz fejedelmet. Ezen idővel veszi kezdetét a tatárok áttérése a mohamedanizmus ölébe; s az addig türelmes pogányok most egyszerre rajongó hévvel üldöztek minden más vallást. A tatárok mohamedanisálása feltűnő változást jelez maguktartásában a kereszténységgel és kivált az orosz egyházzal szemben, mely utóbbinak helyzete most sokkal rosszabbra fordult.

Jaroszláv nagyfejedelem, atyja és bátyja politikáját követve, mindent elkövetett, hogy a jó viszonyt a hordával fentartsa, hova többször ellátogatott. Az 1272-ben épen visszatérőben a hordából útközben érte utól a halál, mint látyját; s Twerbe vitetvén az ottani egyházban tétetett örök nyugalomra. Az évkönyvek sem jót, sem rosszat nem mondanak III. Jaroszlávról, ki nem volt sem hadvezér, sem államférfiú, s ki a hazáért sokkal kevesebbet tett, mint önmagáért.

Jaroszláv uralkodásának idejébe esik az első házasság az orosz fejedelmi család egyik tagja és egy tatár hercegnő közt, melyről az évkönyvek a következőket közlik: „Rosztiszláv fia Feodor húzamosb ideig a hordában tartózkodván, férfias szépsége, valamint okassága által nagy mértékben megnyerte a khán nejének rokonszenvét, ki el vala határozva, neki leányát nőül adni. Épen azon időben meghalálozott Mária Jaroszlawl-ban s a nép fiát Michailt választá meg

fejedelemmel s ezzel felmondá az engedelmességet Feodornak. Miután így egyszerre nejét is, trónját is elveszté, könnyen rávehető volt, hogy a kipesaki khán vejévé legyen. Nemsokára minden akadály eltűnt, a khán megengedé leányának, hogy a keresztény hitre térhessen s a konstantinápolyi patriarcha egy külön pásztorlevéllel erősíté meg ezen szerenés összeköttetést. A khán veje számára pompás palotát építtetett Szarájban s neki ajándékozá Tsernigow, Cherson, Bolgar és Kazán városokat; Michail halála után pedig szeretett vejét a jaroszlawl-i trónra ülteté, miután annak ellenségeit keményen megfenyítette. Feodor neje a kereszttségben Anna nevet kapott s Jaroszlawl-ban egy templomot építtetett Szent Mihály arkangyal tiszteletére; s általában sok dicsőséget szerzett magának, mint erényes keresztény nő.

Néhány évvel Jaroszláv előtt Dániel, a halicsi király is elköltözött az élők sorából; azon férfiú, ki nyugtalanságokban és viszontagságokban gazdag életében sohasem szűnt meg hazáját szeretni; ki jó vagy rossz napokban egyaránt megállotta helyét, ki nemes szívének jóságával készséggel megbocsátott hűtleneknek és árulóknak, míg maga sohasem szegte meg ígérétét. Jellemének sok szép vonását jegyezte fel a történelem.

Az orosz évkönyvek megemlítik, miszerint ezen időben újították meg a régi Theodosia városa Krim (Tauria) félszigetén, hol a génuaiak élénk kereskedést űztek a szomszéd népekkel és országokkal. A régi Theodosia, most Kaffa, nemsokára kiterjeszté hatalmát Szudak és Balaklawa városokra is, s mert a mongolok irányában józan politikát követett s nem fukarkodott, hol a körülmények bőkezűséget ajánlottak, tekintélyét sokáig nem tudta megingatni még a féltékenykedő és ármányos versenytársa Velenceze sem. Nem messze Kaffától állott a híres mongol város Krym, melynek neve átment az egész félszigetre. A város a tizennegyedik században oly nagy és kiterjedett volt, hogy egy jó lovas alig vala képes egy fél nap alatt körüllovagolni. Számos keresztény templomon kívül egy pompás mecsettel is birt, mely az évkönyvek szerint, minden idegen csodálkozását magára vonta. A kereskedők Khiwából Krymbe és vissza teljes biztonságban utaztak, ámbár közönségesen három hónapot töltöttek útban. Mindenütt az utakon jól

berendezett vendéglőket leheté találni, miből világosan kitetszik, hogy a mongolok minden eszközzel előmozdították a kereskedelmet és annak érdekeit. Krym lakosai úgy gazdagságukról, mint fősvénységükről voltak ismertesek: kincseiket elrejtették, de pompás mecseteket emeltek Allah tiszteletére, miközben a szegényekről és inségesekről egészen megfeledkezének. A gazdag város helyén most a Tsurukszu partján egy nyomoruságos falu dísztelenkedik.

III. Jaroszláv halála után öcsese Waszili, eddig Kosztroma ura, foglalta el a wladimiri nagyfejedelmi trónt, egyuttal hódolatra szólítván fel Novgorodot is, hol Dimitrij lépett fel mint ellenjelölt. Mindketten egyenlő jogosnak tartották igényeiket. Dimitrij atyjának, a halhatatlan emlékü Newszkij Sándor érdemeire hivatkozott, valamint vitézségére, melynek számos jelét adá a németek és lithvánok elleni háborúban. Waszili ellenben azon szolgálatokra támaszkodott, melyeket Novgorod érdekében a hordánál teljesített s melyekről elbeszélésünk folyamában megemlékeztünk. A polgárság ezuttal Newszkij Sándor fia mellett szavazott s elejté Waszili jelöltségét, ki e feletti haragjában elfoglalta Perejeszlawl-t és előkészületeket tett, Novgorodot fegyveres kézzel elfoglalni. Nagy volt erre a zavar és ijedtség s ezen hangulat esakhamar olyan váratlan hullámozást idézett elő, mely elő Dimitrij jobbnak látta meghátrálni. Így jutott azután Waszili Novgorodnak is birtokába.

Waszili rövid uralkodása jótékony hatással volt Oroszországra; két évig élvezte a nép a béke áldásait; midőn 1275-ben a mongolok a lithvánok ellen fegyvert fognak, s az orosz fejedelmek hadaitól támogatva, nyugat felé veszik útjokat. Csakhogy a lithvánok megfenyítése egyértelmű volt Oroszország pusztulásával, mert a tatárok a szövetséges orosz tartományokban a legkegyetlenebb ellenség módjára garázdálkodának; nemesak elhajták a mezei gazdák minden marháit, hanem még ruháiktól is megfosztották őket; s azért jól mondja az egykorú krónika: „A barátság a hűtlenekkel semmivel sem jobb a háborúnál; szolgáljon ez tanulságos példának az utókor számára.”

Kár, hogy Waszili életét oly rövidre szabta végzete. Az 1276. évben, alighogy a hordából visszatért, hol népének érdekében fáradozott, Kosztromában meghalt, alig negyven éves korában; őszintén megsiratva fejedelemtársai és

a nép által, mely sokat köszönhetett a gondoskodó uralkodónak. Kormányzása alatt a mongolok új adóösszeírást eszközöltek a meghódolt részekben, s a nép, mely kezdé megszokni a szolgaságot — talán mert a belső békét most zavartalanabban élvezheté — zúgolódás nélkül tűrte.

Wasziliij uralkodása alatt ment végbe 1274-ben egy, határozataiban nagyfontosságú zsinat, azon alkalmából, midőn Cyrill metropolita a petseri kolostor archimandritáját, Szerapiont, Wladimirban püspökké avatta. Cyrill, a békeszerető és hazafias érzelmű egyháznagy az egyházi ügyekben elharapódzott rendetlenségeket és visszaéléseket óhajtván megszüntetni, tanácskozássra hívta meg Dalmát novgorodi, Ignác rosztowi, Feognost perejeszlawl-i és Simon polotzki püspököket. A tanácskozás eredménye egy új egyházi rendtartás volt, melynek egy, majdnem egykorú pergament másolata maradt fenn az u. n. zsinati könyvtárban, melyben többek között így szól a metropolita: „Mindaddig az egyházi törvények a hellén álbölesesség felhői által valának elhomályosítva; ezentúl azonban tisztán és világosan fognak előadatni; s a tudatlanság nem fog többé mentségül szolgálni. Mindinkább eltávozzunk a kereszténység igazi törvényeitől; s melyek valának ennek következményei? Mi mindennel sujtott bennünket ennek folytán az isteni gondviselés? Nem elvétettek-e tőlünk városaink? Nem véreztettek-e fejedelmek az ellenség csapásai alatt? Feleségeink, gyermekeink, rokonaink nem fogságban sínlenek-e? Templomaink nem romokban hevernek-e? S mi magunk, nem szenvedünk-e naponta a gonosz és istentelen ellenség csapásai alatt? Mindezt büntetésül küldé reánk isten, mert egyházának törvényeit nem tartottuk tiszteletben.“

És a derék férfiú nem állapodott meg a pusztá szónál, hanem társaival együtt hozzálátott egész erélylyel az erkölcsök javításához; szigorú büntetéseket szabott a kihágókra és pedig úgy az egyháziak, mint a világiak részére egyaránt. A papi hivatalok vásárlását kiváltképen szigorúan megtiltá, úgy a válást a házasfelek közt megnehezíté s az eskü szentsége mellett szólalt fel nagy erélylyel. A papok erkölcsének javítása egyikét képezte legfőbb törekvéseinek. „Azt halljuk,“ folytatja Cyrill, „hogymely pap a novgorodi tartományban húsvétól Mindszentek hetéig szünetel s csak multságokra gondol; ezalatt nem keresztel meg

senkit és nem tart isteni szolgálatot; az ilyenek vagy javuljanak meg, vagy pedig kiteszítatnak az egyház közösségéből; mert egy igaz pásztor többet ér ezer kötelességét elmulasztónál. Arról is van tudomásunk, hogy sokan szent ünnepek alkalmával pogány szertartásoknak engedik át magukat, hogy czivakodnak, verekednek, sőt egymás életében is kárt tesznek; ezek a gonosztól vannak megszállva s azért előttük az isten szent háza zárva marad; nem szabad gyertyát gyújtaniok a szent képek előtt; s ha halállal múlnak ki, nem szabad lelkiüdvösségükért misét mondani; tetemeik messze távol a templom szent földjétől pihenjenek“ . . . .

Huszonharmadik fejezet.

Dimitrij (Alexandrovits) nagyfejedelem 1276–1294. Andrej (Alexandrovits) nagyfejedelem 1294–1304. Michail (Jaroslávits) nagyfejedelem 1304–1319.

Oroszország állapota a tatár uralom alatt. — Oroszok a Kaukázusban. — Belvillongások. Polgárháború. — Twer fejedelemség. — Dimitrij halála. — Nyugtalanság Novgorodban. — Háború a svédekkel. — Halics és Lengyelország. — Andrej házassága és jelleme. — Fejedelmi gyűlés. — Moszkva növekedése. — Belső nyugtalanságok. — A svédek és dánok. — Andrej és Lew halála. — Trónviszály. — Novgorod ellenszegülése. — György és Michail jellemzése. — Győzelem a tatárok felett. — Hordai ítélőszék és Michail halála. — Magyar városa. — A khán szabadságlevele.

Harmincz éve múlt, mióta Batu-khán romboló hadai Oroszországot vadonná változtatták s az ország függetlensége sírba szállott. Azóta egy új nemzedék foglalta el a régi helyét; a romokból új élet sarjadzott s a pusztulás nyomai lassankint elenyésztek. S ha most körütekintünk a megpróbált országban, nagy meglepetéssel azt vesszük észre, miszerint abban rend, béke és türethető anyagi jólét virágzott vala. A kárhozatos belvillongások, polgárháborúk, fejedelemgyilkosságok ideje elmúlt s mindenütt nyugalom és béke uralkodának, mintha az orosz nemzet szenvedélyes szelleme jótékony békóba veretett volna. Pedig a nép szolgaságban sínlett; fejedelmei hódolatra járultak a tatár khán sátra elé; függetlensége, nemzeti szabadsága a Kalka és a Szita melletti véres harezmezőkön veszendőbe ment. És mégis, az orosz nemzet nem vesztette el harezias jellemét; hiszen a Newa melletti ütközetben s a lithvánok és livonok elleni küzdelemben megmutatta, hogy karja most is oly könnyen bánik a karddal, mint mikor rémületbe ejtő a császári Byzanczot.

És valóban, a szolgaságra kárhoztatott Oroszországban a tatár khánok serkentésére virágzott a kereskedelem, az ipar, a mezei gazdaság; kereskedői jövedelmező üzletek folytán meggazdagodának; a mezei gazdák a béke áldásos befolyása alatt élvezték a munka és szorgalom gyümölcseit. s a tatároknak fizetett adó korántsem volt oly súlyos, mint mikor a nemzeti fejedelmek a függetlenség idejében egymás közti háborúikban mindig új meg új áldozatokat követeltek alattvalóiktól.

Dimitrij, a nagy Newszkij Sándor fia, ki Waszili halála után a wladimiri nagyfejedelem trónt elfoglalja s kinek a mindig daczos Novgorod is meghódol, hazájának szerencsétlenségére, kiváló nemzetségének pedig gyalázatára született. Alatta Oroszország szolgasága még szomorúbb, még kirívóbb alakot nyert.

Míg az új nagyfejedelem Novgorodban időzött, addig testvére Andrej, gorodetzi rokonai, Boris rosztowi, Gljeb bjeloseroi és Feodor jaroszlawli fejedelmek, hűbéres hadaikat a hordába vezették, hová a khán által rendelvek, hogy neki a kaukázusi szabad népek leigázásában segítségére legyenek. Így jöttek az orosz hadak legelőször Daghesztánba s elfoglalták a jászoktól lakott Dedjakow városát, hol gazdag zsákmányhoz jutottak 1277-ben.

Dimitrij erőszakos és önző természete okozta, hogy nemsokára örökségének elfoglalása után a részfejedelmekkel s ezek közt tulajdon öcsésével Andrej-jel komoly viszályba keveredett, mely azzal végződött, hogy mindnyájan szövetségek a nagyfejedelem ellen, kinek szándékairól tartományaikat illetőleg jól valának értesülve. Mert Dimitrij előtt nem volt semmi szent, sem a vér, sem a szerződés. Midőn a veszélyről értesült, a helyett, hogy szemébe nézett volna, gyáván meghátrált, mit a mindig résen álló tatárok felhasználtak s az általános béke daczára oly pusztítást vittek vala végbe a wladimiri nagyfejedelemség területén, mely élénken emlékeztetett Batu-khán szörnyű hadjáratára. S a nagyfejedelem a helyett, hogy az ellenséggel szembeszállott volna, czéltalanul bolyongott az ország különböző részeiben, miután a novgorodiak bezárták kapúikat a bujdosó fejedelem előtt, s csak akkor tért vissza feldúlt tartományába, midőn onnan az ellenség már kitakarodott.

Most ismét öccse Andrej és annak szövetségesei ellen

fordult; s daczára, hogy esküvel megerősített békét kötött volt velük alig néhány hónap előtt, fegyverrel támadta meg az erre el nem készült rokonokat. Tűzzel-vassal pusztította a területeket, melyeken átvonult rablóhadával; s midőn hallá, hogy öcsese jól felkészült haddal jő eléje, jobbnak látta a visszavonulást. A helyett azonban, hogy tartományába ment volna vissza, a hatalmas Nogai-khán, a zendülő tatár-főnökhöz menekült, tőle kérvén segílyt a testvérháború folytatására, melyet saját maga idézett fel.

Most Andrej-on volt a sor, nemes lemondás által hazáját egy újabb és még szörnyűbb polgárháború következményeitől megóvni: s Newszkij Sándor hozzá méltóbb fia nem habozott ezt az áldozatot meghozni. Dimitrij azonban korántsem mondott le titkos szándékáról, mely abban állott, hogy szövetségesének, Nogai-khán tatárjainak példájára, tűzzel-vassal pusztította szerencsétlen hazájának ezen ügyis sokat szenvedett részét. Kíváltképen szomorú események színhelye volt Kurszk városa, hol árulás, rablás, gyilkosság játszották a főszerepet, a hol az orosz fejedelmek a tatárok védelme alatt valóságos irtó-harcot folytattak egymás ellen.

Dimitrij most a hordában is barátokat szerzett magának, hová fiát Sándort küldé — ki azonban ott váratlanul meghalt — mi sohasem volt nehéz dolog, ha olyan ajánlattal léphetett a khán elé, mely annak új anyagi haszonra alkalmat nyújtott. S most mind a két testvér Dimitrij és Andrej egymást igyekezett kiszorítani Mangu-Timur-khán kegyeiből, mi bizonyára nem lehetett épületes dolog a barbárok szemében, kik előtt legalább a rokoni kötelékek bizonyos értelenben szentek valának. Andrej és Feodor, a khán veje, most újból szövetkeztek egymással és sikerült Nogai pártfogását megnyerniök, ki nem sokat törődött a fejedelmek viszályával s azért állott egyik vagy másik pártjára, hogy alkalmat nyújtson mongoljainak Oroszországban jó zsákmányt szerezni, „hol az embereket mint a madarakat“ lőhették, mondja szomorúan a krónika. Murom, Szuszdál, Wladimir, Iurjew, Kolonna és más helyek felgyújtattak s a lakosság szolgaságba hurezoltatott; még a papság — mely eddig politikából a khánok védelmének örvendett — sem kerülte ki az általános veszedelmet és a templomok a legszörnyűbb kihágások színhelyeivé lőnek. Ez volt következménye a szerencsétlen testvérháborúnak, mely Waszilij

nagyfejedelem halála után könyörtelenül a mongolok kezébe adta Oroszországot.

De Dimitrijt, annyi szerencsétlenség okozóját immár senkisémm tarthatta többé vérrel beszennyezett trónján; szövetségesei egymásután elfordultak tőle s magok a tatárok sem voltak többé hajlandók egy fejedelmet támogatni, ki sem barát, sem ellenség iránt nem vala őszinte. S most a papság vette kezébe az ügyet, hogy a szerencsétlen országnak visszaszerezze a békét. Célja volt, Dimitrijt önkéntes lemondásra bízni. Azonban, még mielőtt ez bekövetkezett volna, a nagyfejedelem útközben Novgorod felé 1294-ben hirtelen meghalt, országát a legnagyobb zavarban hagyván utódjára. Dimitrij emlékét szomorú és véres események örökítették meg a történelemben; alatta Oroszország újabb és súlyos megpróbáltatásoknak volt kitéve, melyek legnagyobb része talán elkerülhető lett volna, ha Newszkij Sándor fia jobban szereti vala hazáját, mint önmagát. Az évkönyvek megemlítik, hogy ezen Oroszországra nézve oly végzetes időben borzasztó jelek mutatkoznak az égen s hogy roppant forgószelek és dörgő zivatarok rémítették az embereket mindenfelé, azonfelül pusztító ragályos betegségek dúltak az országban.

Dimitrij uralkodása alatt többször megújult a harc a németek és a velük szövetkezett svédek és a novgorodiak közt; mire főképen az adott okot, hogy az első Karélia tartomány lakosságától adót követeltek és a novgorodi halászsokat elűzték a Ladoga vidékéről. Ámbár Simon posszadnik egy alkalommal fényes győzelmet aratott a svédek felett a Néwa kifolyásánál; ezzel a bajokon mégsem volt alaposan segítve. Majd a lithvánok nyugtalaníták újól a határszéleket és sok kárt tettek Wolok és Tortsék vidékén.

Ezeknél sokkal fontosabb volt azonban, de egyszersmind szerencsétlenebb is Oroszországra nézve, a viszony Lengyelországgal, mely 1288 óta majdnem szüntelen változott. A békerontó ezuttal Dániel fia Lew király volt, kit a lengyelek elismerni vonakodtak, s ki, midőn Boleszláv lengyel király meghalálozott, párthívei által magát a megürült trónra szeretne volna emeltetni, hogy így ellenségein annál könnyebben megbosszúlhassa magát. De a krakói nemesség mitsem akart tudni Lewről és Ljesko, Boleszláv

unokatestvére körül csoportosult, kinek megválasztatásáért mindent elkövetett. Lew halicsi hadaival benyomult lengyel területre s néhány várost Krakó közelében elfoglalt; de minthogy megválasztatása még mindig kétesnek látszott, Nogai tatárjainál keresett fegyveres segílyt. Azonban daczára ezen segílynnek, mely valóságos csapás volt úgy Halics- mint Lengyelországra nézve, a nagyravágyó Lew nem érte el célját, mert a lengyel sereg fényes győzelmet aratott, mely alkalommal 8000 halicsi és tatár elesett, 2000 pedig fogságba került.

Az orosz évkönyvek az 1285. és 1286. években egy eseményről tesznek említést, mely könnyen végzetessé válhatott volna Magyarországra. Nogai- és Telebuga-khánok szövetkeztek egymással Magyarország meghódítására, s ily célból az orosz-halicsi fejedelmeket mint hűbéreseket segílyre szólították vala fel. Az oroszok kényszerülve voltak a felhívásnak eleget tenni s élére állottak a mongolhadnak mint útmutatók. Azonban oly rosszul teljesíték tisztóket, hogy egy utat, melyet három nap alatt meglehetett volna tenni, majdnem ugyanannyi hónap alatt járt meg a mongol had, mi alatt felhőszakadások a Kárpátok rengetegeiben, továbbá éhség és ragályos nyavalyák annyira megtizedelték a rablósereget, hogy a krónikás szavai szerint: Telebuga-khán gyalog, feleségével és paripájával menekült meg egyedül az általános pusztulásból. A Kárpátok sziklászakadásai és mélységei telve voltak a mongolok tetemeivel; s közel százezer volt azok száma, kik ezen alkalommal a vadonban elvesztek. A következő évben, talán hogy ezt a esorbát kiköszörüljék, ismét megjelentek a khánok Halicsban, de most nem kísértették meg a betörést Magyarországra, hanem Lengyelországot és a Közép-Visztula környékét tették rablópusztításaik színhelyévé. Serenésére Nogai és Telebuga meghasonlottak, minek folytán csapataikkal visszamentek a Fekete tenger és a Don vidékére.

Dimitrij nagyfejedelem országglása alatt emelkedett önálló tekintélyre Twer mint fejedelemség, melyről eddigelő csak ritkán volt szó Oroszország történelmében, minthogy eddig Wladimir vagy Szuszdlál területéhez számíttatott. Jaroszláv fia Jaroszláv, püspökséget alapított s elsőnek Simont nevezte ki, egy érdemes ferfiút, ki híven szolgálta egyházát és hazáját. Ugyanazon időben halt meg az érdemes

Cyryll metropolita, miután 31 évig hű főpapja volt az orosz nemzetnek; tetemei Kijewben nyugsznak. A régi időkől egyet sem találunk az orosz metropoliták között, ki erényekben és pedig valódi hivatásszerű papi erényekben Cyryllt felülmúlta. Többször békíté ki a népet fejedelmével, oktatta és javította a papságot, kiirtotta a vallási tévedéseket s mindig nagy hévvel harczolt az evangélium tisztasága mellett.

Dimitrij halálával végre a nagyravágyó Andrej elérte célját; a korszerinti öröklés szerint a nagyfejedelemi trón immár őt illette. Boris fia Konstantin elfoglalta a rosztowi részfejedelmi széket, s a tweri fejedelem Michail ennek nővérét vevén feleségül; úgy látszott, mintha a családi villongások véget értek volna, s valóban, két évig béke uralkodott Oroszországban.

Andrej, kinél fiatalabb éveiben nem hiányzott a jó és szép iránti érzék s ki elégszer önzetlen hazafinak mutatta magát, míg nagyravágyó célját el nem érte, most, midőn a nagyfejedelemi méltósággal a részuralkodók fölötti fensőségi jog is rászállott, levetette az álarczot — melyet oly sokáig és nem mindennapi szerenésével viselt — és tulajdon alakjában mutatta be magát a világnak. Jellemének alapvonását dicsvágy és vérengző erőszak képezték, melyeket elpalástolni nem vett fáradságot magának; a nélkül, hogy személyes bátorsággal birt volna, szerette magát dicsőíttetni s gyakran dicsekvék mások érdemeivel. Népe sohasem szerette, ellenségei pedig megvetették. Mindíg kész volt rombolni és gyilkolni; de gyávasága nem önállótansága okozta, hogy e gyűlöletes munkát nem maga végezte, hanem hű szövetségeseivel, a tatárokkal végezteté. Sok vért elontott, de ha győzött is, a győzelem érdeme őt sohasem illette meg.

Ilyen volt a nagy Newszkij Sándor második fia a nagyfejedelemi trónon; egy időben, melyben csak egy valóban fenkölt lélekkel bíró és tiszta hazaszeretettől buzditott uralkodó lett volna képes fenyegetett és eltiport hazájának javát előmozdítani. Michail tweri, Feodor jaroszlávi, Dániel moszkvai és János perejeszlawli fejedelmek a gyenge Andrej fensőségét nem ismervén el, magukat a wladimiri nagyfejedelemségtől függetlennek nyilvánították. Midőn Andrej e miatt a hordánál panaszt emelt a részfejedelmek ellen, a khán egy megbízottat küldött ki oly célból, hogy meg-

vizsgálva a viszály természetét a körülményekhez képest intézkedjék. A tatár megbízott tehát 1296 és 1297-ben maga elé rendelé a viszálykodó fejedelmeket. Midőn ezek egymás után előadák észrevételeiket és vádjaikat, mialatt a tatár megbízott megőrzé. komoly nyugalmát, oly szenvedélyes harag és gyűlölet vett erőt rajtuk, hogy kardot rántva egymásra akarták törni. Csak a wladimiri és szaraji püspökök Simon és Izmael erélyes és tapintatos közbelépésének köszönhető, hogy egymás vérének nem onták a gyűlölködő rokonok. Az összejövetel egy látszólagos kibéküléssel végződött s miután a kháni követ átvette a neki ezen alkalommal felajánlott ajándékokat, visszatért urához. A nagyfejedelem pedig, ki éppen most adá ünnepélyes ígéretét, hogy a részuralkodókat háborítatlanul fogja hagyni, azzal távozott a fejedelmi összejövetelről, hogy fegyver alá szólítá bojárjait, hogy amazokat mint zendülőket megfenyítse. Iurjewnél találkoztak ugyanazon 1297. év végén az ellenséges seregek; de még mielőtt ütközetre került volna a dolog, a jelen volt egyházférfiak újabb alkudozásokra vették rá a viszálykodókat, mi azonban csak pillanatokra csendesíté le az elmérgesedett kedélyeket.

A gyenge és szószegő Andrej uralkodása alatt vívta ki magának Moszkva is függetlenségét a wladimiri nagyfejedelemségtől. Dániel sokat tett Moszkváért, melynek kunyhói eltűntek, hogy szebb és szilárdabb épületeknek adjanak helyet. Ezen fejedelem békeszerető és jámbor természete miatt népétől szeretették, a tatároknál pedig tisztelet tárgyát képezte. Röviddel halála előtt, — a mint ez a vallásos érzelmű orosz nagyoknál már régóta szokásban volt, — felvette a szerzetesi öltönyt s letette a fogadalmat: nemsokára azután békésen, miként élt, húnnya le szemeit s kedvelt városának Szent Mihályról nevezett egyházában tétetett örök nyugalomra. Utódja fia Iurij vagy György lett.

Andrej nagyfejedelem majdnem az egész 1302. évet a hordában tölté, hol behizelgő modorával, de talán méginkább ajándékaival úgy látszik megszerezte a hatalmas khán pártfogását, ki azzal bocsájtá el magától, hogy egy külön levélben közös tanácskozássra rendelé egybe Perejszlawl városába az orosz fejedelmeket. Ezen összejövetel egy általános országgyűléssé nőtt ki magát, melyen nemesak a részuralkodók, hanem nagyszámban jelentek

meg az egyházi és világi nagyok is (1303-ban ősszel). Maxim metropolita jelenlétében olvastatott fel a khán egybehívólevele, melyben a gögös uralkodó legmagasabb akaratát és elhatározását adta tudtul az orosz nemzetnek és fejedelmeknek: hogy azontúl béke és egyetértés legyen az országban: hogy a részuralkodók ismerjék el a wladimiri nagyfejedelem fenségét; s hogy mindenik elégedjék meg azzal, mit öröklött vagy jogosan magáénak nevez.

Azonban valamint az előbbi, úgy ezen gyűlés sem eredményezett gyakorlati sikereket s a viszálykodás tovább tartott és felemésztette Oroszország legjobb erejét. A polgárháború egyik félnek sem hozott maradandó vívmányokat; s ha volt talán mégis némi eredménye a jövőben, ez abban állott, hogy az orosz nép nem satnyult el physikai tekintetben s a szüntelen fegyverforgatásban megőrizte magának azon eszközt, melylyel később elnyomóinak igáját ketté vágthatá!

Időközben ismételve megújultak a harcok a Balti tenger melléki német lovagokkal, hol az orosz fegyverek maradandóbb sikereket tudtak felmutatni, mint a belháborúkban, annak bizonyítékául, miszerint a nemzet harcziás tulajdonságai korántsem hanyatlottak. Nem csekélyebb szerencsével harcoltak a novgorodiak a svédek ellen, kik Karelia tartományban Wiborgot, majd 1295-ben Kexholmot alapították, honnan minden pillanatban Oroszországra törhettek. A novgorodiak rohammal vették meg a várat, melyet Szigge nevű paracsnok vitézül védelmezett. Öt évvel utóbb egy 111 hajóból álló raj jelent meg a Newa torkolatánál, melyet maga a svéd birodalmi kancellár Thorkel Knutson vezényelt, ki hét versztnyire a mai Szent Pétervártól — Landskrona — nevű erősség alapját veté meg, mely alkalommal ügyes római építészek állottak rendelkezésére. A nagyfejedelem ez időszert nem volt Novgorodban, miért is a svédek minden ellentállás nélkül szerelhették fel az új erősséget. De nem sokára megjelent Andrej és egy aránylag nem nagyszámú sereggel teljes győzelmet aratott a svédek felett. Ez volt Newszkij Sándor fiának talán egyetlen diadala, melyet róla a történelem feljegyzett és melyet idegen fejedelmek hozzájárulása nélkül vívott ki.

Az 1302. évben a novgorodiak a svédek megújuló

támadásaira való tekintetből követet küldöttek IV. Erich dán királyhoz, hogy vele állandó békét kössenek, miáltal nyugalom állott be az eszthi és livoniai tartományokban is, hol a német lovagokat jelentékeny segélyben részesítették eddig a dánok.

Andrej nagyfejedelem elbetegesedvén, szerzetesruhát öltött magára s áldástalan életét és uralkodását 1304. június 27-én a túlvilággal cserélte fel. Talán egy fejedelem sem hozott Monomach dicső családjából annyi bajt hazájára, mint Andrej. Távol nagyatyja hamvaitól, Gorodetzben tetetett örök nyugalomra. Tizenhat évig tartó országlásával sokat foglalkoznak az évkönyvek; felemlítik, miszerint az égen számos csodás jel mutatkozott, mely rettegésbe ejtő a népet. Így az 1301-ben látható nagy üstökös, melyet a chinai csillagvizsgálók leírtak s egy byzancezi költő — Pachymeres — megénekelt; borzasztó viharok, aszály s ezzel kapcsolatban éhínség; továbbá veszélyes ragályok és nagy tűzvészek. Így a tweri fejedelmi palota roppant kincseivel együtt a lángok martaléka lett s maga Michail fejedelem és fiatal neje is csak nagy bajjal tudtak megmenekülni. Andrej uralkodása alatt Maxim metropolita az egész székespapsággal együtt végkép elhagyta Kijewet és áttette székhelyét Wladimirba; sőt a város lakosságának nagy része elköltözött az ősrégi orosz székhelyről s különféle vidéken telepedett meg. Úgy látszik, miszerint az orosz városok anyja nem tudta kiheverni a tatárdulás következményeit s feltartóztatlanul hanyatlott úgy fontosság, mint nagyság tekintetében. Az orosz fejedelmek közül senkisémm törődött többé Kijewvel, senkisémm tartott igényt a hajdani fővárosra s védtelenül átengedte azt a tatároknak, kik lassanként az egész Dnjeper vidékét ellepték s közvetlen alávetett tartományuknak tekintették. A nyugtalan halicsi király Lew is elköltözött 1301-ben az élők sorából, ki Halicsot nagygyá és hatalmassá tette s magát Oroszország királyának — Rex Russiae — nevezte az okmányokban; bár alatta az ország mindinkább elszakadt Oroszországtól s úgy nyelvben, mint vallásban és politikában Lengyelország felé hajlott.

Andrej halála újabb trónviszályt idézett fel; mert örökségeért ketten jelentkeztek: Michail tweri fejedelem, és György, Dániel moszkvai fejedelem fia; a kettő közül az elsőség kétségkívül Michailt illette, mint idősebbet, mi nem

vala figyelmen kívül hagyható. A bojárok legnagyobb része tehát reá adta szavazatát, s Michail elfoglalván a nagyfejedelemi trónt, ünnepélyes ígéretet tőn, hogy a régi törvényeket s a nép, és a városok jogait tiszteletben fogja tartani s az ország határait mindenki ellen megvédeni; hogy szigorúan ellenőrizni fogja az igazságszolgáltatást; s végre, hogy bojárjainak kiváltságait csorbítani nem fogja. Úgy látszott, mintha ezzel a kényes kérdés elintézését nyert volna.

Azonban a moszkvai fejedelem nem nyugodott bele nagybátyja megválasztásába s mindent elkövetett annak megsemmisítésére, miben nagy szolgálatára volt öcsese Iván. S minthogy békés úton megegyezni nem tudtak, a rokonok fegyvert fogtak, hogy jogaiknak érvényt szerezzenek. De még mielőtt az ellenségeskedések komolyan megkezdődtek volna, mindketten Michail és György, a hordába mentek, hogy kötelességszerűen igényeiket a khánnál bejelentsék s annak védelmét vagy ítéletét megszerezzék maguknak. Ezalatt rendetlenség és féktelenség dúlt az ország minden részében; a városok közül némelyek feltétlenül, mások feltételesen Michail, némelyek György mellett nyilatkoztak, s ellenségeknek tekintették egymást, hogyha a választott személye iránt megegyezésre jönni nem bírtak. Midőn Michail helytartója Novgorod falai alá érkezett és ura nevében hódolatra szólította fel a lakosságot, ez a következő válaszzal utasította el: „Mi azon feltétellel választottuk Michailt fejedelmünknek, hogy nekünk előmutatja a khán beigtatási levelét; addig, míg ezt nem teszi, nem tekintjük őt fejedelmünknek.“ A bizonytalanság és nyugtalanság néhány hónapig tartott s csak akkor ért véget, midőn Michail visszatért a hordából és kihirdetése a khán beigtatási okmányát, mely után őt az érsek ünnepélyesen a wladimiri nagyfejedelemi trónra ültetése. De minthogy vetélytársának makacsságát ismeré, fegyverhez szólította híveit és Moszkva ellen indult, hogy Györgyöt fegyverrel kényszerítse fensőségének elismerésére. Ámbár a harc három évig, 1305—1308, tartott, a béke nem állott helyre előbb, míg nem párthívei mindnyájan eserből hagyták Györgyöt, ki kegyetlen természete és megbízhatatlansága miatt politikai dolgokban a jobbak támogatását amúgy sem érdemelte meg. Michail ettől fogva néhány évig nyugodtan kormányozhatta Oroszországot; a többi részfejedelmek meghajoltak

amúgy is inkább elméleti fensősége előtt, s minthogy a tatárokkal is jó lábra helyezkedék, uralkodása alatt némileg kipihenhetette magát a sokat zaklatott nép. Úgy látszik, Michail nem szerette fővárosát Wladimirt, mert többnyire Twer-ben tartózkodék, mely alatta szépült és megnépesedett. Időközben egyedül a novgorodiak ügyei bonyolódtak össze oly mértékben, hogy azokat csak a fegyver tudta orvosolni. A svédek és a német lovagok sehogysem akartak Kareliáról, a Newa torkolatáról s a Ladoga nyugati környékéről lemondani, mi által a harc közűk és a legközvetlenebbül érintett Novgorod között állandóvá vált. anélkül, hogy egyik fél is tartós sikereket tudott volna a másik felett felmutatni.

Végre az 1312. év ezen vidékeknek is meghozta a régóta óhajtott békét; a harcba mindannyian belefáradtak s kívált Novgorodnak érdekében állott a viszály megszüntetése, minthogy ezen időben óriási tűzvész, pusztítván falai között, roppant károkat okozott úgy a magánosoknak, mint magának az államnak. Michail fejedelem ugyanazon évben a hordába utazott, hol nevezetes változások adták elő magukat. Tochta-khán meghalálozott s helyét fia Üzbég foglalta el, egy ifjú, ki népének történelmében maradandó helyet vívott ki magának szigorú igazságszeretete és vallássossága, valamint kiváló vitézi tulajdonságai által. Egy arab történetíró — Abulghazi — azt beszéli, hogy a tatárok közül számosan, kik nagy szeretettel függtek a jámbor uralkodón, magukat utánna özbégeknek vagy üzbégeknek nevezték, mely elnevezés alatt utódaik még ma is ismeretesek Ázsia különböző részeiben.

A változatosság kedvéért 1315 és 1316-ban ismét előtérbe lép Oroszország történetében Novgorod állhatatlansága és hűtlensége által. Nem elégséges okokból felmondja az engedelmességet a nagyfejedelemnek, s meghívja Moszkvából Györgyöt, ki természetesen nem habozott a meghívást elfogadni. De Michail résen állott, csakhamar kieszközlé magának az új khán beigtató okmányát, s ezzel kezében és egy tatár seregtől támogatva, melyet Üzbég rendelkezésére bocsájtott, váratlan gyorsasággal megjelent a zendülő város előtt, melynek polgárai, talán igazságtalanságuk következményeitől tartva, elkeseredett védelemre készültek. S valóban, a nyugtalan város sohasem fejtett ki

annyi vitézséget, elszántságot és áldozatkészséget, mint ezen alkalommal; bojárok és közhivatalnokok, kereskedők és iparosok mint hősök harczoltak az ostromlók nagy többsége ellen.

De a legnagyobb vitézség sem menthette meg Novgorodot. Michail tatár segélyhadaival rohammal megvette a várost; a polgárok legbecsesebb értékeiket kénytelenek valának a győzőknek átengedni s hadikárpótlás fejében egy nagy összeget fizetni. Azután a béke a nagyfejedelem és a város közt a következő feltételek mellett jött létre: „Michail nagyfejedelem az érsekkkel, a ki a várost képviselé, abban állapodott meg, hogy a multakra fátyolt borít; minden, mi ezen polgárháború alkalmával a győzők kezébe került, azok tulajdona marad, melyet megtéríteni nem tartoznak; a hadifoglyok minden váltságdíj nélkül szabadon bocsájtandók; a korábbi, 1305-ben Twerben kötött szerződés hatályon kívül helyeztetik; Novgorod a nagyfejedelemnek különböző időszakokban, a nagybőjt második hetétől kezdve egész virágvasárnapig, tizenkétezer ezüst griwnét tartozik fizetni; ezen összegben befoglaltatik azon vagyon is, mely a novgorodi bojároktól Tortsékban elvétellett. A fejedelem kötelezve van, mihelyt ezen összeget megkapta, a túszoznak visszaadni szabadságukat, jelen okmányt megsemmisíteni s bennünket régi törvényeink szerint kormányozni.“ Ezen, a szükség hatása alatt létrejött béke nem lehet tartós; és a nagyfejedelem csakhamar híret vette, hogy a novgorodiak titokban küldöttséget menesztének a hordába, hogy őt a khánnál bevádolják. A követséget útközben elfogató, seregével pedig újlag megszállotta Novgorodot, hol a hangulat most még elkeseredettebb volt, mint előbb. Részt a kedvezőtlen évszak és az áradások okozták, melyek a vidéket messze földre ellepték, hogy Michail nem vala képes nagyobb sikereket felmutatni és kénytelen volt, hadaival a város területéről visszahúzódní. A novgorodiak most Dávid érseket Twerbe küldék a nagyfejedelemhez azon kérelemmel, hogy adná ki a túszoikat, mely esetben hajlandók a béke és barátság megszilárdítására tetemes arany- és ezüstértéket adni Michailnak. De az utóbbi szégyenkedve utasítá vissza ezen ajánlatot.

Időközben unokaöcsese György három évet töltött a hordában, mely idő alatt nem egyszer alázza meg magát

a tatár-khán előtt, ki aztán kegyeibe fogadván őt, egy okmánynyal az összes orosz fejedelmek fölé emelé. Üzbég-khán azzal tetézte jóindulatát, hogy nőül adá neki kedvencz nővérét, Konesakát, ki a keresztségben Agapia nevet kapott. György most egy mongol haddal, melyet Kawgadij vezérelt, visszatért Oroszországba s mindjárt Twer-nek akart tartani, hogy nagybátyján bosszút álljon. Michail ezen hírré követeiket küldött eléje, kik így szóltak a nagyraavagyó férfiúhoz: „Am legyél te nagyfejedelem, hogyha a hatalmas khán így akarja; de azon esetben engedd Michailt nyugodtan kormányozni örökségében; menj Wladimirba és bocsásd haza seregedet.“ De a moszkvai fejedelem a barátságos ajánlatra azzal válaszolt, hogy a tweri területhez tartozó városokat és falvakat egész a Wolgáig feldúlta és kirabolta. Erre a jólelkű Michail fejedelmi tanácskozássra hívta össze a püspököket és bojárokat s a következőleg szólott hozzájuk: „Döntetek köztem és unokaöcsém György között: jól tudjátok, hogy a khán erősített meg a nagyfejedelmi méltóságban, kinek ezért a fejedelmi adót meg is fizettem. Most kész vagyok saját elhatározásomból ezen méltóságról lemondani, csak hogy visszaadjam a békét hazánknak, de íme György ezzel sínes megelégedve; életem után tör; tüzzel-vassal pusztítja atyai örökségemet. Lelkiismeretem nem vádol ugyan, de lehet, hogy tévedek; azért mondjátok ki leplezetlenül véleményeteket: megkárosítottam-e valamiképen rokonomat Györgyöt?“ A püspökök és bojárok meghatva a nagyfejedelmi jósága által, a következő választ adák: „Uram, neked igazad van a Mindenható előtt, s ha engedékenységed nem hatja meg a gonosztevő kemény szívét, úgy vedd kezédbe az igazság pallósát és sújts vele a bűnös fejére; Isten veled van; veled vannak hű szolgálid is, kik készek jó fejedelmükért meghalni.“ Nemsokára jelentékeny haderő csoportosult körülötte, melylyel nyugodtan várható be az ellenség támadását.

A döntő ütközet Twer közelében ment vala végbe; Michail nagy elszántsággal harczott, mintha csak szándékosan kereste volna a halált, mindig a legsűrűbb tömegben volt látható: de sértetlen maradt és fényes győzelmet aratott ellensége felett, mely sok szolgaságra szánt orosz fogolynak adta vissza szabadságát. Maga György, neje, fivére Boris s a tatár fővezér Kawgadij mint foglyok vezettetének a

győzedelmes Michail elé; ki az utóbbit gazdagon megvendégelvén, Twerben szabadon bocsájta.

György valószínűleg nagybátyja tudtával Novgorodba szökött, honnan közvetítők segítségével alkudozásba lépett Michailal. A béke nemsokára csakugyan létrejött. „Döntsön közöttünk a khán,“ mondá Michail, „akarata nekem törvény leend; nődnék, fivérednek és bojárjaidnak, valamint a novgorodi túszoznak ezennel visszaadom szabadságukat.“ A békeokmányban György nagyfejedelemnek ezimeztetik.

Úgy látszott, mintha a béke most már állandó lett volna. Azonban egy váratlan esemény újból felkorbácsolta a szenvedélyeket. György neje, Üzbég-khán nővére, hirtelen meghalt Twerben, s a rágalom azt mondá, hogy a halált méreg okozta, melyet Michail nyujtott volna neki. Hasztalan volt a nagyfejedelem legerélyesebb tiltakozása a súlyos vád ellen, rosszakarói hittek benne, s ez elég volt, hogy maga a khán is osztozzék ezen véleményben. Hogy magát a vád alól tisztázza, Michail elhatározta, hogy a hordába megy s ügyét a khán ítéletére bízza. Lelkiismeretének tisztaságában, de balsejtelmekről zaklatva vön búcsút nejétől Annától, ki őt a Nerl folyóig kíséré: „talán az utolsó alkalom ez,“ mondá, „hogy feltárom előtted szívem belsejét: hazámat mindig híven szerettem, de végzetes viszálykodásainknak sehogysen tudtam kedvező fordulatot adni; csak az nyugtatna meg, ha tudnám, hogy halálom visszaadja hazámnak a szükséges békét.“ Ütközben Wladimirban Üzbég-khán haragjáról értesíté őt Achmyl tatár főnök; de nem fordult vissza s nyugodtan folytatta útját még akkor is, midőn bojárjai és két derék fia, Dimitrij és Sándor, kérve kérték atyjukat, hogy ne tenné ki magát a biztos veszélynek: „hiszen, ha nem megyek,“ mondá a nemes férfiú, „ez csak új veszedelmet hozand hazámra, mert a hitetlen az egész nemzeten állana bosszút egy gáztettért, melyben teljesen ártatlan vagyok, de a melylyel vádoltatom.“

Michail az azovi tenger partján, a Don torkolatánál találá a khánt, ki látszólag közönynyel vette megérkezését és nem látszott sietni ügyének megvizsgálásával. Már hat hét óta tartózkodott a hordában a nélkül, hogy fenyegetésekkel vagy szemrehányásokkal illették volna. Végre a hálátlan Kawgadij ármánykodására összeült egy bíróság, mely kezébe vette a dolgot; a nagyfejedelem nyugodtan és méltósággal

védelmelte magát ártatlanságának tudatában; s az első nap elmúlt, a nélkül, hogy ügye látszólag rosszabbra fordult volna. De egyszerre más eszközökhöz látszott a vizsgálat folyamodni, hogy a nagyfejedelem ellen felhozott vádaknak erősebb alapot kölesönözzön. A szerencsétlen uralkodó súlyos bilincsekbe verve hurczoltaték most rosszakaró és elfogult bírái elé, kiknek feje nem vala más mint a nyomorult Kawgadij, ki minden áron a bakó alá akarta vinni áldozatát. Mintegy két hónapig tartott az embertelen sanyargatás, melyet az áldozatra szánt Michail hősi lélekerővel és vallási megadással elviselt, mígnem gyilkosok lepték el sátorát és kegyetlen kínzások közt megölék 1319-ben november hó 23-án. Fiát Konstantint és életben maradott hű bojárjait Üzbég-khán nemes gondolkodású neje vette védelmébe és gondoskodott biztos hazatérésükről, miután magát a nagyfejedelmet minden fáradsága daczára sem tudta megmenteni. Unokaöcsese György, az egész szerencsétlenségnek kútforrása, nagybátyját a mai kaukázusi tartományban, a Ruma folyó mellett fekvő Magyar városában temetteté el, hol valószínűleg egykoron a petsenének által Lebediából kiűzött magyarok laktak, s hol az említett franczia követe IX. Lajos királynak a tizenharmadik században még magyarokkal találkozott.¹⁾

Mintegy hat évvel erőszakos halála előtt nagy szolgálatot tett Michail hazája egyházának azon szabadságlevél, Jarlyk, kieszközlése által, melyben Üzbég-khán az orosz papság korábbi szabadalmait és kiváltságait megerősíté. Az érdekes okmány így szól: „A mindenható és halhatatlan Isten akarata és ereje folytán, nagysága és dicsősége által! Üzbég parancsa minden nagyokhoz, közepes vagy alsórendű fejedelmekhez, hadvezérekhez, írástudó bászkákhoz, írnokok, átutazó követek, sólymászókhoz és vadászokhoz minden táborainkban és országainkban, melyek a halhatatlan Isten akarata által hatalmunknak alárendeltettek s hol szavunk uralkodik! Senki sem merészkedjék Oroszország főegyházát, Péter metropolitát és embereit, az archimandritákat, apátokat és papokat bántalmazni. Városaik, kerületeik, falvaik, tartományaik, vadászterületeik, méhkasaik, rétjeik, erdőségeik, szőlőik, kertjeik, malmaik és majorjaik, minden néven

¹⁾ Voyage de Rubruquis, pag. 24.

nevezendő adó vagy vám kötelezettsége alól ezennel felmentetnek, mert ezek mind Isten tulajdonát képezik, s ezen férfiak segítenek nekünk imáik által, hogy seregeink győzedelmeskedjenek. Kizárólagosan a metropolita bíraskodása alá tartozzanak régi törvényeik és azon rendeleteik alapján, melyeket khánoktól nyertek, hordabeli elődeinktől. A metropolita csendes s jámbor életet éljen, hogy tiszta szívvel és bánkodás nélkül imádkozhassék érettünk. Ki a papoktól valamit elvesz, háromszorosan tartozik azt megtéríteni, s ki elég merész lenne, az orosz egyházat sérteni, ki templomokat, kápolnákat és kolostorokat beszennyezne, az halállal lakoljon! Így írtuk ezt a szabad mezőn a nyulak évében, az őszhónap első napján s a hold fogyatékának negyedik napján.“

Huszonnegyedik fejezet.

György (Danijlovits), Dimitrij (Michailovits) és Sándor (Mihajlovits) nagyfejedelmek 1319–1328. Iván (Danijlovits) Kalita nagyfejedelem 1328–1340.

György nagyfejedelem. — A nép gyásza. — A rubel. — Német ügyek. — György meggyilkoltatik. — Dimitrij a hordában, meggyilkoltatása. — A mongolok veszedelme Twerben. — A khán bosszúja. — Béke Északoroszországban. — Moszkva a birodalom fejévé lesz. — Iván nagyfejedelem és a khán. — Novgorodi ügyek. — Iván fensősége. — Sándor végzete. — Iván és a novgorodiak. — Háború Szmolenszk ellen. — Iván nagyfejedelem halála és egyénisége. — Kereskedelem. — Oroszország virágzása. — Végredelet. — A Jaroszláv-féle okmány.

György moszkvai fejedelem elérte czélját. Miután érdemes nagybátyját sikerült ármányainak áldozatul ejteni, a khán által az orosz nagyfejedelmi méltóságra emeltetvén tért vissza a hordából a fiatal Konstantin herezeg, Michail fiának és a bojárok társaságában, kiket azonban inkább foglyainak tekintett; s míg maga új fővárosba Wladimirba ment, öcsesét Afanaszij-t mint helytartót Novgorodba küldé.

Michail nagyfejedelem szenvedéseinek és halálának híre mély részvétet keltett mindenfelé, s özvegye, fiai, a püspökök és bojárok mély gyászt öltének. A bánat általános és őszinte volt mindenfelé, de egyszersmind a félelem és aggodalom is, melylyel mindenki a jövőbe nézett. Miután a boldogult nagyfejedelem hamvai nem csekély akadályok szerencsés elhárítása után haza szállítottak és Twerben nyugalomra helyeztettek, özvegye Anna fejedelemnő egy apáczakolostorba lépett, hol életének még hátralevő részét imádság és jámbor cselekedetek gyakorlása közt tölté el. Fiai közül az idősebb, Dimitrij, atyját a tweri fejedelemségben, mint jogos örökségében követé; míg öcsese Sándor a tweri bojárok élén Wladimirba ment, hogy a szokásos

hódolatot az új nagyfejedelemnek megadják. Azonban mindkettő lelkében csak egy vágy égett, a bosszú vágya, mely egész lényüket eltölté s melynek kielégítését legfőbb czéljuknak tekinték.

De Dimitrij még nem látta elérkezettnek az időt nyíltan kifejezést adni bosszúérzetének; gonosz és ármányos ellenséggel állott szemben s óvatosnak kelle lennie, nehogy bosszúját és saját biztonságát kockára tegye. Egyik öcsese, Konstantin, valamint atyjának hű bojárjai még mindig a wladimiri fogságban sinlettek; ezek megszabadítása képezte első feladatát. Azért a tweri püspököt Györgyhöz küldé oly czélból, hogy vele békét kössön, mely alkalommal kétezer rubel ezüstöt és szavát adá, miszerint vele a nagyfejedelmi méltóságért versenyre kelni nem fog. Ezen alkalommal történik az évkönyvekben legelőször említés a rubelről, mely nem volt egyéb egy ezüst rudacskánál, minden jel vagy bélyeg nélkül, mintegy 22 szoltnik súlylyal, három ilyen esvén egy latra.

Úgy látszik, György nem is sejté Dimitrij valódi szándékát, mert békeajánlatait, adományát és hódolatát elfogadván, azt hitte, hogy ezzel a viszály közte és Michail fiai közt végleg el van intézve. Nemsokára azután Novgorodban találjuk az új nagyfejedelmet, hová őt a polgárok meghívták, mert a svédek karéliai erődjeikből mind sűrűbben háborgatták a szomszéd orosz területeket. E harc sok novgorodi vitéz életébe került, de kedvező eredményre nem vezetett; s mert György figyelmét más események vették igénybe, felhagyott annak folytatásával, a svédeknek engedvén át egy kétes győzelem nem kevésbé kétes dicsőségét.

Iván fejedelem megnyervén a tatár-khán segélyét, 1322-ben egy nagy vegyes haddal beütött az orosz tartományokba, melyeket tüzzel-vassal elpusztított, azután gazdag zsákmánynyal visszatért a hordába hogy *győzelmeiről* pártfogójának, Üzbég-khának, jelentést tegyen. Még súlyosabban érte Györgyöt egy másik hír. Michail fia Dimitrij megszegvén adott szavát, a hordában kieszközlé magának a nagyfejedelmi címet, hogy ezáltal bosszúját annál könnyebben megvalósíthassa. S György hasztalan tiltakozott a hordában, senkisésem hallgatott reá, úgy látszott, mintha ott befolyása elenyészett volna; hasztalan szólítá fegyverhez novgorodi és pskowi híveit, ezek nem segítették, mert

részint a svédek, részint a német lovagok ellen készültek, kik ismét háboríták a határokat.

A következő 1325-ben György is a hordába utazott, hogy megjelenése és ajándékai által Dimitrij befolyását lehetőleg ellensúlyozza, nem is sejtve a végzetes kimenetelt. Dimitrij, ki ez időszereint teljes mértékben birta Üzbég-khán jóindulatát, haraggal szívében fogadta atyja gyilkosát, s lelkében oly hatalmas lévvel csapott fel a bosszú vágya, hogy megfélemlítve a khán, mint közös urak iránt tartozó tiszteletéről egy kardcsapással halálra sújtá a nagyfejedelmet, kinek holttestei Moszkvába vitetve a szent Mihály egyházban helyezték örök nyugalomra. Üzbég-khán a gyilkosság hírére megvonta kegyét Dimitrijtől, de úgy látszott, hogy őt komolyan megfenyíteni nem szándékozik. Azonban mintegy két hó elteltével hirtelen kiadta a parancsot Dimitrij kivégeztetésére; talán hogy a világ szemében szigorú igazságszeretetének nyilvánvaló jelét adja. A merész és indulatos Dimitrijt, kit az évkönyvek grosnyja otsi — azaz fenyegető tekintet — melléknévvel láttak el, a tveriek megsiratták, míg halálának híre csak kevés hatással volt Moszkva és Novgorod lakosságára, mely őt sohasem szereté.

Michail idősebb fiának kivégeztése után Üzbég-khán, mintegy megengesztelő kegyének jeléül, Dimitrij öcsését Sándort ruházta fel a nagyfejedelmi méltósággal s megküldé neki a szokásos beigtatási okmányt, mely szövegében hasonlított ahoz, melyből már részleteket közlöttünk vala.

Tver lakosságán kedvelt fejedelmének meggyilkoltatása folytán kimondhatatlan izgatottság vett erőt, melyet nem vala képes a józanabb gondolkozási hazafiak intelme lecsendesíteni, s az izgalom nemsokára annyira ment, hogy a tveri területen nagy számban élő tatárok biztonsága komolyan fenyegetve volt. Egy magánérdekű sérelem, mely véletlenül előadta magát, az erőszakos kitörést sietteté. A polgárok fegyvert ragadtak s az általános gyűlölet által mindinkább feltüzelt tömeg megtámadva a védtelen s támadásra el nem készült tatárokat s közöttük borzasztó vérengzést vitt vala végbe. Ezen, a kétségbeesés és a gyűlölet hatása alatt végbevitt erőszakosság rendkívüli hatást idézett elő a hordában. A mongolok kezdetben azt hitték, hogy egész Oroszország fellázadt uralmuk ellen, hogy rabbilincset széttörje. De midőn a valódi tényállásról értesültek, haragjuk

nem ismert határokat; s hogy a népet az önsegély hasonló kitöréseitől jövőendőben visszariaszták, az egész nemzeten kívántak bosszút állani a sérelemért. Üzbég-khán Iván moszkvai fejedelmet a hordába rendelé segélycsapataival együtt s élére állítá egy 50 ezer tatár harczosból s öt tatár alparancsnok vezénylete alatt álló seregnek, úgy tüntetve fel a világ előtt vállalatát, mintha azt maga az orosz nemzet indítaná a tatár uralom ellen fellázadt tveriek ellen. A szerencsétlen város és tartomány, mely nem volt abban a helyzetben, hogy magát a túlnyomó erő ellen megvéddhette volna s melynek fejedelme a kislelkűek példájára elhagyta helyét, midőn a veszedelem közeledett, menthetetlenül veszve volt. Tver, Kasim, Tortsék és más városok rohammal bevették, s miután kiraboltattak, földig leromboltatának; a lakosság pedig, mely a mészárlást elkerülte, rabszolgaságba hurczoltatott. A novgorodiak csak úgy menekültek meg, hogy a tatár követeknek ezer ezüst grivnét ajándékoztak, s az alsó hadvezéreket is sikerült megvesztegetniök. Egy időben a khán szigorú vizsgálatot tartott, hogy a többi fejedelmek hűségét próbára tegye. Ezen alkalommal Iván rjezsáni fejedelem, Jarosláv fia, halálra ítéltetve, kivégeztetett; s a zsarnok azzal szépíté kegyetlen tettét, hogy helyébe rögtön a meggyilkolt fiát ülteté az atyának vérétől parolgó trónra. Ilyen volt a tatár igazságszolgáltatás s a politikai rendszer, mely Oroszországot békóba verte.

Az 1328-ban Iván lett nagyfejedelem, kinek tizenkét évig tartó országlása alatt Éjszakoroszország zavartalanul élvezte a béke áldásait. A tatárok, mintha megelégték volna a vérengzést, hosszú időre letették a fegyvert s a kereszténység kipihenheté egy nemzedéken keresztül azon sanyargatások következményeit, melyeknek tovább nyolczvan évnél kitéve volt. Minden jel arra mutatott, hogy a szerencsétlen országra jobb napok derülnek.

Dániel fia Iván, az új nagyfejedelem, kinek több okai lehettek az eddigi központot Wladimirt kerülni, birodalmának székhelyévé Moszkva városát tette, mely alatta gyors felvirágzásnak indult. Moszkva már ekkor egy metropolita székhelye volt; szép fekvése és vidéke pedig nagy jövőt helyeztek kilátásba számára. Azért mondá Cyprian érsek jóslati íhlettel a nagyfejedelemnek: „Ha itt

a szűzanya számára egy méltó hajlékot emelsz, úgy híresebb leszsz valamennyi orosz nagyfejedelemtől s nemzetséged mindenek fölé fog emelkedni; hamvaim pedig itt pihenjenek e város falvain belül. Kezeid mindig ellenségeid torkát fogják tartani.“

És Iván teljesíté a jámbor férfiú kívánságát s 1326. augusztus hó 4-én beláthatatlan néptömeg jelenlétében a főtéren letette alapját az első kőből építendő templomnak Moszkvában, melyet Mária égbemenetelének emlékére alapított; Cyprian metropolita pedig sajátkezűleg készíté az új egyházban sírboltját, hová már a következő télen temetkezék. Moszkva ezen időtől kezdve folytonosan emelkedett, szépült és gyarapodott népességében.

Miután a legszükségesebb intézkedéseket az ország békés kormányzására nézve megtette, Iván, Michail fiának Konstantinnak társaságában a hordába utazott, hogy Üzbég-khán védelmét és pártfogását magának kieszközölje. Üzbég jól fogadta az érkezőket, Ivánt még egyszer biztosítá jóindulatáról, de azt kívánta, hogy Sándor fejedelem személyesen jelenjen meg előtte, hogy magát az ellene felhozott vádak dolgában tisztázza. Együttal Konstantint is megerősíté a tweri fejedelmi méltóságban. S hogy a khán bizalmatlansága és haragja fel ne keltessék, mindketten oda működtek visszatérésük után, hogy Sándort rábírák, miszerint a khán kívánságát követve, a hordában megjelenjék. Ez azonban nem volt könnyű dolog; Michail fejedelem szomorú sorsa élénk emlékezetében volt még, s nehogy hasonló végzettől utóléressék, vonakodott a felhívásnak eleget tenni. „Tehát,“ így szólt a szorongatott tweri fejedelem, „védelmezők helyett üldözőket kell bennetek látnom; keresztények támogatják a pogányokat, kiknek elárulják tulajdon testvéreiket! Egyébiránt a hiú és mégis gondteli élet elveszté előttem minden becsét: legyen meg kívánságtok; el vagyok határozva magamat a közjóért, az általános békeért feláldozni.“ Most azonban közbeléptek tulajdon alattvalói, közöttük kiváltképen a pskoviak, kik egész határozottsággal kijelentették, hogy nem engedik urukat a hordába távozni. Hasztalan voltak Ivánt figyelmeztetései, majd fenyegetései, a nép nem állott el kimondott szándékától, s ekkor Sándor azon nemes elhatározásra jött, hogy eltávozván Lithvániába, hazáját megmenti a fenyegető tatár veszedelemtől. Midőn

Üzbég ezen eseményről értesült, lemondván Sándor megjelenéséről, a dolgot a maga részéről elintézettnak tekintette.

Novgorod lakosságát ezen időben egy sajátságos eset tartá izgatottságban. Túl az Ural hegységen, Szibéria magányaiban a novgorodiak régibb idő óta nagymennyiségű ezüstöt találtak, mi gyors meggazdagodásuknak egyik kútforrása lőn. Iván most azt követelte a novgorodiaktól, miszerint az őt jogosan megillető részt neki kiszolgáltassák, miről azonban a kapzsi kalmárok mitsem akartak tudni. Az izgatottság ennek folytán, s mert a nagyfejedelem kívánságától elállani vonakodott, mindig nagyobb lett a városban. S midőn híre érkezett, hogy Iván erős haddal közeledik, a polgárság fegyvert ragadott. A viszály a metropolita közbejöttével véget ért ugyan, de azt mutatja, hogy a novgorodiak még mindig a régiek valának, kik nem rettennek vissza az erőszaktól, hogyha ezt magánérdekeik úgy kívánják.

Ezalatt a Lithvániába költözött Sándor fejedelem ügyei a német lovagokkal és a lithván fejedelem Gediminnel olyanra fordultak, hogy ottmaradása lehetetlenné lőn. Sándor könnyű szerrel fordulhatott volna Iván nagyfejedelemhez, de minthogy tudta, hogy ennek sohasem állott kegyeiben, lemondott róla, s inkább Üzbég-khán védelmét kívánta magának megszerezni. Ily czélból fiát Feodort küldé előbb a hordába, hogy a hangulatot kikémlelje s a kedélyeket atyja fogadtatására előkészítse. Miután az ifjú szerencsével járt el küldetésében s 1336-ban minden baj nélkül visszatért, Sándor el vala határozva, most már személyesen szerencsét próbálni a tatár táborban. A patriarcha áldásával útra kelvén, akadály nélkül elérkezett a hordába; s midőn a rettegett khán elé vezettetett, így szólott: „Fenséges fejedelem! haragodat megérdemeltem s azért nyugodtan várom ítéletedet. Cselekedj az ég akarata és szíved sugalma szerint; légy hozzám kegyes vagy büntess meg, az elsőért áldani fogom Istent és kegyességedet; ha azonban fejemet kívánod, íme itt van, vedd el!“ De a khán haragját meglágyítá a fejedelem megadása és alázatossága, és Sándornak kegyesen elengedé a halálbüntetést. Nem kellett sok idő és Üzbég kegyeivel halmozá el a bűnbánót, kit újból a tweri fejedelemségbe beigtatni rendelt.

És Sándor 1338-ban örömtől ragyogó arczezal tért

vissza övéihez Twerbe, mely nemsokára szebben emelkedék ki hamvaiból, mint a veszedelem előtt vala, s egyikévé lön a legjelentékenyebb orosz városoknak, mely ipara és kereskedelme által csakhamar virágzó jólétnek örvendett.

Iván nagyfejedelem jól tudta, hogy minden szerencsétlenségnek, mely Oroszországot eddig érte, azon viszály és egyenetlenség az oka, mely a fejedelmeket és nemzetségeket egymás elkeseredett ellenségévé tette; azért mindent elkövetett, hogy ezen viszályok felidézését elkerülje; ámbár más részről nagy erélyvel igyekezett fensőségi jogát érvényesíteni, mint a mely nélkül az egységes orosz nemzeti érdekek képviselését lehetetlennek tartá. Csak egy méltó ellensége volt az orosz rész-fejedelmek közt, a röviddel elébb a khán kegyeinek biztosításával Twerbe visszatért fia Michailnak, Sándor, s hogy fensőségét megszilárdítsa, elhatározta, hogy veszélyes versenytársát megbuktatja.

A véletlen szövetségesévé szegődött Ivánnak. Ugyanis többen az előkelő bojárok közül, kik Sándorral meghasonlottak, elhagyták Twert és állandóan Moszkvába költöztek. Iván barátságosan fogadá a jövevényeket, s hogy titkos terveinek megnyerje, nem jelentéktelen hűbérékkel látta el őket. De Iván kerülni akarta a polgárháborút s azért egy olyan eszközt választott terveinek megvalósítására, mely kevesebb veszéllyel járt és biztosabban célhoz vezetett. Mialatt egyik fiát Novgorodba küldé, hogy a közte és ezen város polgárai közt fölmerült egyenetlenségeket kiegyenlítse, addig maga két idősebb fiával, Simonnal és Ivánnal, a hordába ment s úgy tünteté magát föl a gögös Üzbég szemében, mintha egyetlen és legfőbb törekvése volna a khán kegyelmét nagy és hasznos tettek által kiérdemelni, melyeket nemzetségének érdekében lenne végbeviendő. S midőn elérte célját s Üzbég feltétlen hívének és bizalmasának nyilvánítá őt, kivel titkos terveit is jónak látta közölni, előállott azon vádakkal, melyek által versenytársát Sándort tönkre akarta tenni, s ámbár azok alaptalanok vagy felettén túlzottak valának, mégis ezélt ért velük, mert Üzbég hitt az ármányos ember furfangjának s egész súlyával haragjának fenyegette a szerencsétlen tweri fejedelmet, ki semmit sem tudott a nemtelen eselszövéstről. Üzbég haladéktalanul maga elé rendelé Sándort, továbbá Waszili jaro-szlávi rész-fejedelmet s néhányat azok közül, kiket Iván el

akart tenni láb alól. S hogy nemtelen cselekedetét méltóan betetézze, a moszkvai nagyfejedelem kéz alatt pártfogását és szószólását helyezte kilátásba azok részére, kik a hordába rendeltettek, azon esetben, hogyha őket ott netán veszély fenyegetné. S miután ekképen csúnya tervének minden részét jól meggondolta és előkészíté — nehogy bárkiben maga ellen gyanút keltsen — gyorsan elhagyta a hordát és visszatért Moszkvába, hogy a következményeket ott bevárja.

Üzbég külön megbízottakat küldött Twerbe, kiknek feladatuk volt, Sándort minden körülmények közt a hordába kísérni, s kik titkos utasításainak megfelelőleg mindenképen megnyugtanni igyekeztek a nem ok nélkül aggódó fejedelmet és övéit. Anyja, testvérei és az előkelők, kiknek élénken szemük előtt lebegett Michail és Dimitrij sorsa, s kik jól ismerték Iván ármányos, mindenre kész természetét, aggódva nézték távozását. Hogy a hangulat iránt némileg tájékozást szerezzen magának, fiát előre küldé a hordába. Nemsokára maga is útra kelt „rossz előjelek“ közt, mint a nép mondá, bjeloserói Román és jaroszlawli Waszili j társaságában. Iván gyűlölé az utóbbit, ámbár leányának férje volt, mert tudta, hogy erős támasza Sándornak, s azért kelepcebe akarta útközben hozni, mi azonban nem sikerült, s csak az elkeseredést növelte közöttük.

Midőn Sándor kíséretével a tatár táborba érkezett, fia Feodor rémülten értesité őt a khán haragjáról, mit azonban a szerencsétlen fejedelem vallásos megadással fogadott. Ajándékai, melyeket magával hozott s a khán lábai elé tett s a többi nagyoknak kiosztott, néma komolysággal fogadtattak. Így múlt el egy hónap remegés és várakozás, reménység és kétségbeesés között, midőn hírül hozaték, hogy a hatalmas khán kimondá, miszerint a zendülő tweri fejedelemnek meg kell halnia. De Sándor még nem mondott le minden reményről; néhány előkelő tatár, sőt Üzbég neje is, jóakarattal viseltettek iránta s azon fáradoztak, hogy őt megmentse. Tőlük várt segílyt Sándor az utolsó pillanatban. De az ellenséges áramlat erősebb volt, s a szerencsétlen nem kerülhette ki sorsát. Gyilkosok törtek be sátrába, hol fiával Feodorral épen imáját végzé, s mindkettőt megölték, testöket pedig darabokra aprózták.

— A szerencsétlenek tetemei Oroszországba vitettek, hol Feognost metropolita Wladimirban tartott felettük gyászmisét; azután a tweri székesegyházban Michail és Dimitrij mellé temettetének, hol most már négy áldozata nyugovék a tatár zsarnokságnak.

Sajátságos, miszerint a tatárok rövidlító politikája a fejedelmek legyilkoltatásában megszilárdulását látta a tatár uralomnak Oroszországban, holott ezen kegyetlenségek épen az ellenkező hatást idézték elő. A nagyravágyó moszkvai nagyfejedelem, kinek most már Sándor utódai sem merték megtagadni a hódolatot, s ki lassanként az ország egyed-urává tette magát — persze még tatár fenség alatt — mindent felhasznál, hogy a nép szemében az idegen uralmat minél gyűlöltebbé tegye, mit természetesen a tatárok kielégíthetetlen kapzsiságuk és kegyetlenségeik által csak megerősíteni segítettek.

Mint mindig, most is a novgorodiak voltak, kik a mindenható fejedelemnek ellentállani merészkedtek. Mindjárt az év elején megküldék a kiszabott adót a khán számára a nagyfejedelemnek. De Iván ezzel nem volt megelégedve s mintha Üzbég részére követelné, még egyszer annyi ezüst befizetését kívánta. A novgorodiak a fennálló egyezségekre hivatkozva tiltakoztak a nagyfejedelem túlkövetelése ellen, melyet zsarolásnak neveztek. „Mióta a világ áll,“ mondák a fölháborodott novgorodiak, „ilyenmi nem történt: a fejedelem, midőn ígéretet tett, hogy alaptörvényeinket tiszteletben fogja tartani, megcsókolá a szent keresztet, tehát kötelezve van esküjét megtartani.“ Most egy kis szünet állott be, mert Iván híreket várt a hordából, hová ez ügyben fordult. De midőn a khán a nagyfejedelem fiait, kik sátra előtt megjelentek, a legnagyobb barátsággal és kitüntetésekkel fogadá, míg a többi ott megjelent fejedelmeket rosszakaratának és haragjának számos jeleivel ejté kétségbe, Iván mindenhatóságának tudatában el vala határozva a büszke és ellenszegülő Novgorodot megalázní. Azonban szerencséjére a városnak, Iván földi pályája végéhez közeledék; azonkívül pedig minden erejét másfelé kelle fordítania.

Szmolenszk egyike volt azon tartományoknak, melyek a tatár uralom alatt eddigelé csak ritkán említették s mint látszik, legkevesebbet szenvedtek. A város krónikái büszkén

jegyzék föl, hogy polgárai nem fizettek adót a tatár-khánnak s hogy fejedelmeinek függetlensége nem szenvedett csorbát az idegen uralom által. Azonban ez nyilvánvaló tévedés, mert, ha a távolabb fekvő és hatalmasabb Novgorod, mely nem egyszer menté meg Szmolenszk önállóságát, kénytelen vala a tatár fenség előtt meghajolni, ezt a sorsot az utóbbi annál kevésbé kerülhette ki.

Az 1340. év nevezetes szerepet játszik Szmolenszk történetében. A tatár-khán, kinek úgy látszik tudomása volt a város különleges helyzetéről s ki előtt nem vala titok az sem, hogy Szmolenszk Dimitrijt annak idején segélyezte, fegyverhez szolítá a hűbéres orosz fejedelmeket s megparancsolá nekik, hogy egyesülve a tatár sereggel, haladéktalanul Szmolenszk ellen induljanak. A khán parancsára a moszkvai nagyfejedelem zászlói alá gyűlekeztek: Konstantin szuszdali, Iván jurjewi, Konstantin rosztowi, Iván druzki és Feodor fominski fejedelmek vidéki hadaikkal, kik mindnyájan a hatalmas nagyfejedelem parancsnoksága alatt állottak, kinek ellenszegülni senkisem merészkedett többé. De úgy látszik, hogy Iván, ki amúgy sem birt kiváló hadvezéri tulajdonságokkal, közelgő halálának előérzetében, nem csatlakozott személyesen a fényes sereghez, melynek főparancsnokságát egyik kipróbált vajdájára bízta.

A nagy zajjal megindult hadjárat, talán mert hiányzott Iván tevékeny szelleme, nem felelt meg azon várakozásoknak, melyeket hozzá kívált a hordában kötöttek. A szövetséges tatár-orosz hadsereg, mint Karamsin mondja, egy csapással megsemmisíthette volna Szmolenszket, e helyett megelégedett azzal, hogy körültáborozta a várost, azután felszedvén sátraikat, elnyomult alóla, kétségben hagyván a világot eredeti céljai felől, melyek odavezérelték. Ezen sajátságos befejezése egy nagy erővel megindított hadjáratnak különféle magyarázatra adott okot az orosz történetírásban. Némelyek azt hiszik, hogy a szmolenszkiek gazdag ajándékokkal megvesztegették a tatár parancsnokokat, kik magukra vállalták, az eredményről a khánnak beszámolni; mások ellenben úgy vélekednek, hogy az orosz seregben hiányzott a hajlandóság, fegyvert használni a testvérek ellen. Az előbbi magyarázat több valószínűséggel bír; az utóbbi feltevésre az orosz nép eddig tapasztalt magatartása kívált a gyakori polgárháborúk alkalmával nem jogosít fel.

Ezzel végződik egyszersmind Iván nagyfejedelemnek sok tekintetben emlékezetre méltó uralkodása. Hirtelen bekövetkezett súlyos betegségtől meglepetve, a fejedelmi palástot a szerzetesöltőnnyel cserélte föl s 1340. márczius hó 31-én a túlvilági életbe költözött, miután erős kézzel előkészíté utódai számára az egyeduralmat s ezzel együtt Oroszország politikai nagyságát. Az orosz történetírók, kik a moszkvai nagyfejedelem törekvéseiben csak a nemzeti nagyság eszményének megvalósítását látják, nagy dicsérettel halmozzák el Dániel fiát, bár nevét és trónját rokonvér szennyezi be, melyet az árulás és hűtlenség, az ármány és eselszövények még ijesztőbb színben tüntetnek fel előttünk. S ha ezek nélkül valósítja vala meg Iván az orosz nemzeti egység magasztos eszményét, a dicséret helyett a halhatatlanság nagysága és dicsősége jutott volna osztályrészül a történelemben. Az erkölcs és az erény törvényei a legszentebbek mindenkinek felett; s kell hogy alapúl szolgáljanak a valódi politikának. A történelem ítélőszéke, az egyetlen, melynek az uralkodók az istenin kívül alá vannak vetve, nem menti ki a legszerencsésebb gonosztettet sem: mert az embertől függ a cselekedet, de a cselekedet következményei Istentől jönnek.¹⁾

A moszkvai évkönyvek szerint a nép megsiratta Iván nagyfejedelem halálát, kit egyhangulag a haza atyja és Oroszország egyesítőjének nevével tisztelt meg. Annyi kétségtelen, hogy az országutakat megtisztítá a rablóktól és útonállóktól; hogy a polgárságot megvédelmezte az előkelők és nagyok erőszakoskodásai ellen, s rendet hozott az igazságszolgáltatás és közigazgatásba. Jellemének egyik alapvonását a vallásos jámborság képezte. Nagy buzgalommal épített és alapított templomokat és kolostorokat s bőkezűsége a szegények és szűkölködők iránt nem ismert határokat. Mindig erszényt hordozott magával, pénzzel a szegények számára, kik őt ezért Kalita, azaz erszényesnek nevezték, mely név utóbb átment a történelembé is. Az égbemenetel székesegyházán kívül építé a Szent Mihályhoz címzett kőből épült templomot, melyben síremléke állott s hova azon idő óta az orosz uralkodók temetkezének; továbbá a Kreml-ben levő téren Szent János templomát s

¹⁾ Karamsin, IV. köt. 201 lap.

végre Moszkva legrégibb templomát az Úr színe változása emlékére. Ezen templom közelében állott azon időkben egy kolostor, a Moszkawa folyó mellett, melynek gazdag alapjai arra szolgáltak, hogy belőlük a szűkölködők és inségesek tápláltassanak és ruháztassanak. Azonfelül Moszkvát 1339-ben terjedelmes tölgyfaerődítéssel vette körül s újból felépíté a tűz által elpusztított ú. n. Kremnikot vagy Kreml-t, az orosz nagyfejedelemnek ezen terjedelmes palotáját, mely a londoni Tower és a spanyol Escorial czéljaira szolgált vala a multban.

Iván alatt népei tartós békének örvendettek, melynek jótékony hatása alatt az ipar, kereskedelem és földművelés gyors felvirágzásnak indulának s Oroszországnak kivált éjszaki tartományai nagy anyagi jólétnek örvendettek. Novgorod a német Hanzához való viszonyánál fogva bőven ellátta Moszkvát és a többi orosz városokat a német és olasz gyárak termékeivel; a kelet és Görögország a régi utakon szállíták áruikat Oroszország belsejébe. A kereskedők rémei hajdan, a polowtzok, kiket a tatárjárás nyomtalanul elsepert vala, s a többi útonállók most már nem veszélyeztették a biztonságot, s Iván erős keze gondoskodott róla, hogy a vagyon biztonsága mellett a személyben sem ejtethessék kár. Az ú. n. kegylevek, melyeket rendesen a tatár-khán állított ki, biztonságot nyújtottak az utazóknak az ország minden részében. Hogy a kereskedelem mindig tágasabb tért foglaljon, új piaczkok alapítottak ázsiai és európai árúk számára a nagyobb orosz városokban, hol a nagy vásárok alkalmával kül- és belföldi kereskedők jöttek vala össze. Így híres volt a Chologij Gorodok (a szolgák városkája) a jaroszlawli területen a Mologa és Wolga összefolyásánál, hol német, görög, olasz és perzsa kereskedők jöttek vala össze, s hol a kincstár a vámjövedelmekből nagy hasznot húzott. Ilyenkor hemzsegték a legkülönbözőbb nagyságú járművek a kettős folyó hullámain, számtalan sátor alatt nagy vígság és sürgés-forgás uralkodott, s a nép hetven korcsmában mulatozott. Ezen vásárok egész a XVI. századig a legelsőeknek tartattak Oroszországban¹⁾.

Erszényes Iván nagyfejedelem jó híre számos jeles

¹⁾ Karamsin, III. köt. 230. lap.

idegent vonzott Oroszországba és kivált Moszvába, kik az uralkodó udvarának fényt és érdekességet kölesönöztek. Így jöve a hordából a tatár Murza-Tset Moszkvába, ki a keresztségben Sacharia nevet kapott, s a kitől a később oly híres Boris Feodorovits Godunow herceg származott: ide költözék Kijewből Rodion nevű bojár, a Kwasnin nemzetség törzsatyja, ki oly gazdag volt, hogy környezetében mintegy 1700 nemes apród teljesíté az udvari szolgálatot.

Iván nagyfejedelem előrelátásáról s az emberek és viszonyok helyes ismeretéről tanúskodik, hogy már akkor, midőn legelőször a hordába utazott, elkészíté végrendeletét, melyben országát három fia és neje Helena közt felosztá. Neje különben nem élt ebbeli jogaival, mert már 1332-ben mint apácza meghalt, mi arra mutat, hogy a házastársak nem a legjobb egyetértésben éltek. Ez a legrégibb fejedelmi végrendelet, mely eredetiben fennmaradt, s melyből kitűnik az is, hogy mely orosz városok tartoztak ezen időben a moszkvai fejedelemség területéhez, s hogy milyen nagy volt az uralkodó magánvagyon. Az érdekes okmány Kafamsin feljegyzése szerint így hangzik:

„Az atya, fiú és szentlélek isten nevében! Minthogy nem tudom, hogy a Mindenható mit határozott fölöttem, midőn a hordába utazom, azért hátrahagyom íme ezen végrendeletemet, melyet önkéntesen, ép észszel és teljes egészségben írtam vala. Halálom esetére fiaimnak hagyományozom Moszkva városát; Simonnak Mosaiskot és Kolonna városát kerületeikkel együtt. Ivánnak Szvenigorod és Rusa városát; Andrej-nak Lopasztna, Szerpuhow és Peremysl városát; nőmnek pedig és fiatalabb gyermekeinek mindazon falvakat, melyek már előbb is tulajdonát képezték: továbbá a pénzért a főváros kerületeiből. Ellenben a vámok, melyeket árúik után a kereskedők fizetnek, továbbra is fiaim jövedelmét képezendik. Hogyha a tatárok egyikének közületek, édes gyermekeim, egy falvát vagy kerületét elvennék, azon esetben közös kötelességtek leend a birtokot vagy hűbért egymás között egyenletesen kiegészíteni. Szabad, állanteherral illetett emberek mindnyájan közös bíraskodástok alá tartoznak, s ez alól csak azok vannak kivéve, kiket annak idejében én vásároltam vala. Még életemben Simon fiaimnak adtam aranyomból: négy lánczot, három övet, két esészt, egy gyöngyökkel kirakott tálat

és két merőkanalat; Ivánnak: négy lánczot, két övet gyöngyökkel és drágakövekkel s egy harmadikat carneollal kirakva, két, merőkanalat, két gömbölyű esészt; ezüst-neműekből: három tálat; Andrejnak aranyból négy lánczot, egy olasz gyöngyövet, egy másikat esattal bíborpiros selymen s egy harmadikat, melyet magától a khántól kaptam, két merőkanalat, két esészécskét; ezüsből: három tálat. Nőm aranyneműit Fatimja leányomnak adományoztam; t. i. tizen-négy gyűrűt, egy új nyakéket, melyet magam készíttettem, anyjának ékszereit, egy homlokkötőt és egy lánczot; a többi, tulajdonomat képező aranyértékeimet nőmnek és fiatalabb gyermekeinek hagyom. Ruháim közül a bíborpiros bundát gyöngyökkel Simon fiaimnak hagyom, ép úgy az aranyos sipkát is; Iván fiaimnak a sárga vízenyős bundát gyöngyökkel s a köpenyt aranygallérral; Andrejnek a czobolybundát a gyöngytekerceses válldíszítéssel és a világospiros öltönyt aranygallérral; a két új, gyöngysujtással díszített bundát a legkisebb gyermekeknek, Mária és Feodosiá-nak. Az ezüst övek, valamint többi ruháim osztassanak szét a papság között; azon száz rubelt ellenben, mely kincstárnokom kezében van, az egyháznak hagyományozom. A nagy ezüst tálat a négy gyűrűvel a wladimiri szűzanya templomának rendelem. A többi ezüstműköt, valamint a fejedelmi marhanyájakon — a kettőn kívül, melyet már Simonnak és Ivánnak ajándékoztam — osztzkodjanak: nőm és a gyermekek. Neked Simon, mint a legidősebbnek, szerettedbe ajánlom ifjabb fivéreidet és a fejedelmöt leányával; légy nekik Isten után legfőbb támaszuk. Ezen végső akaratomat a nagyfejedelemi titoknok Kosztroma írta, gyón-tatóatyáim Jefrem, Feodoszj és Dávid jelenlétében; ki megmásiítja vagy megdönti, azt büntesse meg Isten.“

A felettén érdekes okmányon két pecsét függ; az egyik aranyozott ezüsből a Megváltó és keresztlő szent János képével s a következő körülírással: *Iván nagyfejedelem pecsélje*; a másik ónból van.

Van Iván nagyfejedelem idejéből még egy másik érdekes okmány, melyet a jaroszlávi fejedelem Dávid fia, Waszili, a Megváltóhoz címzett kolostor főnökének adott. Ebben azt mondja a fejedelem, hogy atyjának, a fekete Feodornak példáját követve, a kolostor tagjainak vagy szolgálóinak évenként két rubel fizetést rendel, s őket fel-

menti minden néven nevezendő adó fizetése, vagy pósta- és egyéb szállítványok kötelezettsége alól, azután így folytatja: „Bíráimnak, helynökeimnek és tiunaimnak nem szabad udvari embereiket a szent Megváltás kolostorának tagjai után küldeni, a nélkül, hogy erről előbb az apátot értesítsenek, a ki a szerzetesek egyedüli bírása. Csak azon esetben szabad bíráimnak közbelépniök, hogyha a panaszos vagy vádlott nem tartozik közvetlen a kolostor tagjai közé. Azon esetben a pénzbírság egy része a kolostor, másik része pedig a fejedelem pénztárába folyik. Idegen területek lakói, kik az apát meghívására egyházkerületében letelepednek, a kolostor emberei közé számíttatnak; munkásai ellenben, kik a különböző falvakból gyűlekeznek össze, továbbra is a fejedelmi bíraskodás alatt maradnak. A szerzetesek és karénekesek, kik a kolostor érdekében kereskedelmet űznek, minden adóteherviselés alól fel vannak mentve: azonban ezen törvény által nem bontatik fel ama régi törvény, mely a révekre és hódfolyókra nézve kiadatott, s mely továbbra is fenmarad.“ Ezen, pergamentre írott okmány fekete pecséttel van ellátva.

Iván nagyfejedelem uralkodása alatt tétetik Halicsról legutólszor említés az orosz évkönyvekben. György fejedelem, Léw unokája, 1336-ban meghalálozván, a khán egy helytartót küldött az országba, hogy azt nevében kormányozza. De a halicsiak megölték a tatár helytartót és meghódoltak Boleszláv, a mazoviai fejedelemnek azon feltétel mellett, hogy törvényeiket és kiváltságaikat, valamint egyházi intézményeiket sértetlenül épségben tartja. Négy évvel később Kázmér lengyel király, Boleszláv sógora, 1340-ben hatalmába ejti Halicsot, mely most már Galiczia néven említettik, s azontúl osztozkodik Lengyelország sorsában jóban és rosszban, mígnem az utóbbi politikai bukásával Galiczia osztrák tartománnyá lett.

Huszonötödik fejezet.

Simon (Ivánovits) nagyfejedelem, a büszke, 1340–1353
II. Iván (Ivánovits) nagyfejedelem 1335–1539. Dimitrij
(Konstantinovits) nagyfejedelem 1359–1362.

A nagyfejedelmi trón betöltése. — A mongolok kapzsisága. — Simon jelleme. — Pápai követ a tatár hordában. — Novgorodi ügyek. — Nyugatoroszország felosztása. — A fekete halál. — Egyházi ügyek. — Simon halála. — Alexej metropolita. — Egyenletlenségek. — Murom megújulása. — Szentháromság kolostor. — Művészet Oroszországban. — II. Iván és jelleme. — Nyugtalanságok. — Az egyház hatása. — II. Iván halála. — Oláh és Moldvaország keletkezése. — Dimitrij Konstantinovits. — Hanyatlás a hordában. — Moszkva és a fiatal Dimitrij.

Alig terjedt híre Iván halálának, midőn az orosz fejedelmek mind a hordába siettek, hogy a khán jóindulatát és pártfogását megszerezzék maguknak. A két Konstantin Tverből és Szuszdál-ból volt az első, kik rokoni összeköttetéseiknél fogva egyaránt jogot támaszthattak a nagyfejedelmi trónra, s minthogy mindnyájan félték Moszkva feltörekvő hatalmától, sokan voltak, kik a Konstantinok ügyét támogatták. Azonban Simon, a boldogult nagyfejedelem fia, ki atyja halálakor épen Nisnij Novgorodban tartózkodott, fivéreivel hasonlóképen a hordába sietett s miután itt atyjának hűségére és állandó ragaszkodására Űzbég és uralma iránt hivatkozott, a khán őt nevezte ki nagyfejedelemnek, egyszersmind fensősége alá rendelve a többi orosz fejedelmeket. Simon ünnepélyes ígéretet tőn, tettek által a mindenható khán kegyeit megérdemelni s mindenben annak kívánságát és parancsait teljesíteni. Valószínű, hogy sem ezen ígéretek, sem pedig a fiatal Simon egyénisége nem lett volna képes Űzbég-khánt részére megnyerni, hogy ha a trónkövetelő nem rendelkezik vala egy erősebb varázseszközzel, mely iránt a tatárok sohasem

viseltettek közönnyel. Bálványuk, vágyaik egyetlen czélja és netovábbja az arany és ezüst volt, s ki ezekkel rendelkezett, az mindenkor jól intézte dolgait a hordában. Hajdan a tatárok a hódításokkal járó harezi dicsőségért rajongtak, ámbar a zsákmányt akkor sem vetették meg; de mióta megtelepedve, a békével a kényelem és fenyőzés is kezdett beköltözni hajlékaikba, azóta a kinesszomj, kapzsiság és telhetetlenség uralkodott egész lényük felett. Ki sokat, vagy még többet hozott, az czélt ért, bármilyen kétes természetű volt is az ügy, melynek sikereért áldozott.

Egyébiránt Simon, az új nagyfejedelem, ki még csak a férfikor kezdetén állott, mindazon tulajdonságokkal rendelkezett, melyekre egy uralkodónak szüksége van, kitől végzete megtagadta a függetlenséget s kinek legtöbbször a körülményekhez kelle magát alkalmaznia, ha az erőszakos összeütközést az erősebbel elkerülni akarja. Eszélyes volt minden elhatározásában s atyja elvét vallotta a politikában, melyet a tatárokkal szemben követni akart: a khánoknak hízelt egész a szolgálai alázatossáig; féken tartá erős kézzel a rész-fejedelmeket, kikkel szemben szigorú és büszke volt egyszersmind. Miután a wladimiri székesegyházban ünnepélyesen elfoglalta a trónt, testvéreinek megesküvék, hogy mindig hű és szerető rokonuk leend s hogy érdekeiket mindig éber figyelemmel fogja kísérni.

Nem kellett sok idő és mindenki érezte, hogy a kormány rúdja erős kezekben van; ellenmondást nem tűrve, a legnagyobb szigorral lépett fel, hol a fejedelmi tekintély könnyelmű módon pellengérre tétetett. Miután Novgorod törvényes urának tekintette magát, kiküldé megbízottját a szokásos adók behajtására. De a novgorodiak a nagyfejedelem hivatalnokát vasba verték és a börtönbe vetették, neki pedig azt az üzenetet küldék, hogy parancsoljon ő csak Moszkvában, Novgorodban majd választanak ők maguknak olyan fejedelmet, ki az ő igényeiknek jobban megfelel. Simon nem bocsájtkozott a rakonezátlan elemekkel alkudozásba, hanem azonnal fegyverhez szólítá hűbéres hadait s megszállotta Novgorodot. A megrémült polgárság, mely az ilyen határozott fellépésre elkészülve nem volt, csakhamar megadta magát s miután a nagyfejedelem régi szabadalmaik épségben tartását megígérte, megszavazták neki a szokásos adókat.

Az 1341. évben meghalálozott a kiptsak horda szomorú emlékü khánja, Üzbég, ki Oroszország történelmének leg-sötétebb lapjain jegyezte fel nevét, ki Twer-t elpusztítá s Michail nagyfejedelem nemzetségére oly sokszoros gyászt hozott. Üzbég-khán XII. Benedek pápával levelezésben állott, ki azon reménnyel kecségtette magát, hogy sikerülni fog a rettegett horda fejét a nyugati egyház számára megnyernie. Azonban a khánnak nem volt komoly szándéka Mohamed tanaival szakítani, s a keresztényeket inkább politikai okokból türte vagy pártfogolta. Üzbég fia Tsanibék azzal biztosította magának atyja trónját, hogy két fivérét meggyilkoltatá, kik nagyravágyó czéljainak leginkább útjában állottak.

Simon Feognost metropolita társaságában sietett a hordába az új khán üdvözlésére, ki a nagyfejedelmet kegyesen fogadá s jóakarátának biztosításával bocsájtá haza: ellenben a metropolitát, kinek gazdagsága nem volt előtte titok, visszatartá a hordában, mert czélja volt, őt rendes egyházi adó fizetésére kényszeríteni. De Feognost hivatkozva a régi szabadságlevelekre, melyeket az előbbi khánok adtak az orosz egyháznak s melyek szerint a papok minden adófizetés alól felmentetnek, kereken megtagadta a khán kívánságát, ki végre, nehogy a nemzetet elkeserítse, kénytelen volt a metropolita ajánlatát elfogadni, ki egyszersmindkorra 600 ezüst rubelt, mint ajándékot fizetett a khán pénztárába. Egyébiránt minden úgy maradt, a hogy Üzbég-khán alatt volt.

A következő évek Novgorodra nézve nagy befolyással voltak; a kereskedőváros viszonya a szomszéd lithvánok, svédek és németekhez mindinkább összebonyolódott, úgy, hogy azok elintézése háború nélkül majdnem lehetlenné vált. Kívált a svédek, kik egész Orechovig előrenyomultak, sok gondot adtak nemcsak a novgorodiaknak, hanem a nagyfejedelemnek is, kinek erélye és politikája végre győzedelmeskedett az ellenség túlnyomó seregei felett s helyreállítá Oroszország régi határait annak északnyugati vidékein is. Ezalatt Simon ügyesen ellensúlyozta ellenségeinek fondorkodásait a hordánál, kik őt a khánnál a gyanúsítások mindenféle fegyverével megrontani akarták.

Az 1346 és 1348 közötti időszak vészthozó volt Oroszországra is, mint a legtöbb európai országokra. A

dőghalál felkereste a Kaspi és Fekete tenger melléki tartományokat is, honnan nemsokára elterjedt egész Oroszországban. Az évkönyvek a fekete halálnak nevezik a borzasztó ragályt, melyről azt állítják, hogy Khinából hurezol tatott vala be, hol 13 millió ember életét oltotta ki. Egyes vidékeken oly roppant pusztításokat vitt végbe, hogy alig maradt életben a lakosság egy harmadrésze. Kíváltképpen sokat szenvedett Pskow város lakossága, mely kétségbeesésében Waszilij érsekhez folyamodott és kérte, hogy jöjjön személyesen a szerencsétlen városba, hogy jelenléte és imája által engesztelne meg a haragvó istenséget. S a derék lelkipásztor nem habozott a veszélyes meghívásnak eleget tenni. Felöltvén fényes egyházi ruháját, kezében a szent kereszttel s követve a papság és a nép sokaságától, ünnepélyes körmenetet tartott a városban; a papok szent dalokat énekeltek; a szerzetesek ereklyéket vivének s a jelenet oly megható volt, hogy, mint a krónika mondja, a legkeményebb szív is mélyen megindult. A tél beálltával végre eltávozott a szörnyű vendég, mely nagyon sokáig fentartotta magát a pskoviak emlékében. Waszilij, ki maga is nemsokára a ragálynak esett áldozatul, az első orosz érsek volt, ki a metropolitától egy fehér kereszttel díszített misemondó ruhával tüntettetett ki, s kinek, mint az orosz történetírók mondják, a konstantinápolyi patriarcha a fehér érseksüveget — bjelo klobouk — küldé, mely még ma is a novgorodi Zsófia székesegyház kincstárában őriztetik.

Az orosz évkönyvek azt mondják, hogy ezen idő alatt egész Oroszország tapasztalá az ég haragját. Rövid idő alatt elhúnytak Moszkvában: Simon nagyfejedelem (1353-ban), Feognost metropolita, a nagyfejedelem két fia és fivére. Az erélyes és tevékeny nagyfejedelem alig volt 36 éves, midőn a ragály elragadta. Hogy birodalmában a békét megőrizze, tizenhárom évi országlása alatt ötször fordult meg a hordában s a khán kiváló jóindulatát arra használta fel, hogy a mongolok által feldúlt, Twer lakossága számára adómentességet eszközölt vala ki, s ő volt az első, ki magát egész Oroszország nagyfejedelemének nevezte, mint ez pecsétjéről is látható. Midőn közeledő halálát érezte, Szozont néven a szerzetesek közé véteté fel magát s elkészíté végrendeletét. Első neje halála után Simon a szmolenszki fejedelem, Feodor leányát Eupraxiát vette nőül,

kit azonban már néhány hónap mulva visszaküldött atyjához, mert, mint a krónika nagy komolysággal mondja, „a menyegző alkalmával megbűvöltetett vala, úgy hogy férjének minden éjjel mint halott jelent meg.“ Harmadik neje, Mária Alexandrowna, tweri herezegnő volt, kitől négy fia született, de kik már mint gyermekek elhaltak, de kinek szeretete jeléül Mosaisk és Kolomna területeket, továbbá kincstárát, arany-, ezüst- és gyöngykészletét s 50 paripát hagyományozott. Végrendeletében többek közt így szól: „Ki a bojárok közül a fejedelemnőnek szolgálni kíván, az mint falvaink tulajdonosa kötelezve legyen, neki jövedelmének felét fizetni. Mindazoknak, kiket vettem vagy kiket valamely büntény folytán jobbágyaim közé helyeztem; továbbá a falubíráknak és előljáróknak s mindazoknak, kiknek leányai ezekkel házasságra léptek, örök időkre visszaadom szabadságukat . . . Nektek, kedves fivéreim, szeretetekbe ajánlom nőmet és bojárjaimat, s azt parancsolom nektek, mint annak idején atyánk parancsolt nekünk, éljete egyetértésben, ne változtassatok semmit azon intézkedéseken, melyeket az állam és az igazságszolgáltatás érdekében létesítettem; ne kölesőnőzzétek füleiteket a rágalmazóknak és azoknak, kik köztetek viszályt akarnak szítani. Kövessétek a hű és kipróbált bojárok, valamint Alexij metropolitánk bölcs tanácsát.“

Ambár Simon erős kézzel tartá a kormány gyepöljét s a részfejedelmektől feltétlen engedelmisséget követelt, mégsem tudta megakadályozni az ármányok által szított belső viszályt, mely mindannyiszor kitört vala, valahányszor kissé a nagyfejedelemi tekintély meglazulni kezdett. Konstantin tweri fejedelem viszályba keveredett sógornőjével Anasztáziával, Sándor fejedelem özvegyével s annak fiával Wsewoloddal, a cholmi részfejedelemmel. Wsewolod elkeseredésében panaszával a nagyfejedelem és a horda elé járult, hova Konstantin már előbb elutazott vala és 1346-ban hirtelen meg is halt. A khán, valószínűleg Simon által már jó eleve értesülve, úgy intézkedett, hogy Wsewolodot kegyelmi levelével a tweri fejedelmi trónra ültette.

Ugyancsak Simon uralkodása alatt újítá meg György fejedelem, Jaroszláv fia, a régóta romokban heverő Murom városát, mely alkalommal egy várral és több templommal látta el az ősrégi helyet; nemsokára bojárok és kereskedők költözének a városba, mely rövid idő alatt visszanyerte

régi alakját. Nevezetes ezen időből a Szentháromság-kolostor alapítása, kiváltképen azért, mert itt később számos érdekes államügy nyert elintézését. Kyrill, rosztowi gazdag bojár, ki elkéserelessel nézte fejedelmének és hazájának megaláztatását a moszkvai uralkodók által s ki nem akart többé tanúja lenni a sok sanyargatásnak, elhagyta szülővárosát és Radones-be költözött, mely Andrej, Simon öcsésének tulajdona volt. Fiai közül az egyik, Szergij, ki sokáig mint remete az őserdőkben élt, alapította most a Szentháromság-kolostort, hova erényeinek híre nemsokára számos jámbor férfiút vonzott, kik nagy buzgalommal működtek közre, az új kolostor hírét és dicsőségét terjeszteni.

Simon uralkodása alatt a művészet is kedvező lendületet vett Oroszországban, mit bizonyára nem kis mértékben mozdított elő a hosszú és áldásos béke, melynek az ország Iván nagyfejedelem alatt örvendett. Alatta és bőkezűsége folytán három templom díszített Moszkvában képekkel: az égbemenetel székesegyháza, a szent Mihály arkangyal és Űrszine változása egyházak. Az elsőt görög festészek díszíték, kiket Feognost metropolita hívott be, a másik kettő ellenben orosz művészek alkotásaival dícsékvék; s ezek a következő udvari festészek valának: Saharij, Joszif és Nikolaj, kik mellett még Goitan neve említetik, ki valószínűleg idegen volt. Ezen időben mint egyes harangöntő említetik az orosz Boris, ő önté a novgorodi és moszkvai székesegyházak nagy harangját. Görögország még mindig összeköttetésben állott Oroszországgal, innen jövének a metropoliták és a művészek, kik az oroszokat oktatták. Sőt Németországgal is mind sűrűbb lett az érintkezés, ami nagy mértékben mozdította elő Oroszországban az ipar különböző ágai iránt táplált érdeklődést. Végre Simon uralkodása alatt jött be Oroszországba az írópapir használata is, mert a fejedelem rendeletei, szerződése, rokonaival kötött egyességek már papírra írvák. Valószínű, miszerint ezen fontos czikk Németországból Novgorodon keresztül került vala legelőször Oroszországba.

Az orosz fejedelemnek szokás szerint mindnyájan a hordába gyülekeztek össze Simon halála után, megtudandó, hogy kit szemel vala ki közülök a hatalmas khán a nagyfejedelem trónra. A novgorodiak még egy külön küldöttséget is menesztének oly kérelemmel, hogy a khán Kon-

stantin szuszdáli fejedelemnek adományozza a megürült méltóságot, mint ki arra úgy jellemének szilárdsága, mint egyéb tiszteletre méltó tulajdonságai által leginkább érdemes. Azonban Tsanibeck khán nem hallgatott ezen ajánlatra, hanem a csendes, békeszerető és gyenge Iván moszkvai fejedelemnek, Iván fiának adományozta a nagyfejedelemi trónt.

Az új nagyfejedelem még haza sem érkezett a hordából, a fiatal Olég rjezsáni fejedelem, ki erőszakkal elfoglalta atyja egész tartományát, máris fegyvert ragadott, hogy a khán által kinevezett fejével az orosz fejedelemnek megküzdjön, kit elismerni vonakodott. Az ifjú fejedelemnek nem volt kisebb ézélja, mint teljesen függetleníteni magát minden fensőség alól. Csakhogy Olég nem birt azon erkölcsi tehetségekkel, melyek egyedül képesek valóban nagy dolgokat műveltetni. Kegyetlen, szeszélyes, következtelen volt, ki nem tudott mértéket tartani cselekedeteiben. Berontván a moszkvai területre, mindent tüzzel-vassal pusztított, s a nagyfejedelem helytartóját, ki fogságába esett, embertelen módon megkínózta, mielőtt nagy váltságdíj mellett visszaadta szabadságát. A moszkvaiak ennél fogva nagy gyűlölettel viseltettek iránta, míg a rjezsániak egy nemzeti hőst láttak benne, ki egykor még nagy tettei által fogja csodálkozásba ejteni a világot.

A gyenge II. Iván nem tudta magát elhatározni, megsértett tekintélyének a fegyver élével érvényt szerezni, s azért nem tett semmit Olég megfenyítésére. Hasonló tehetetlensége árult el a novgorodiak irányában is, kik őt elismerni vonakodtak, s helyébe Waszilijs fiát Konstantint hívtak meg Szuszdálból a fejedelmi székre. Csak midőn ezen kedvenczük meghalálozott s nem volt senkisé, ki iránt nagyobb érdeklődéssel viseltettek volna, hódoltak meg a moszkvai nagyfejedelemnek és fogadták falaik közé annak helytartóját. Tsanibek-khán nem birt Űzbég erélyével és belátásával, neki egyik fejedelem olyan volt, mint a másik, s csak azokra terjeszté ki figyelmét feltűnőbb módon, kik nagyobb ajándékokkal keresték vala fel.

Ezen időben sokat szenvedtek Novgorod, Twer és Murom a belvillongások által, melyek alapján megrázkódtatták a rendet és biztonságot, melynek Oroszország I. Iván uralkodása alatt örvendett. Itt György és Feodor fejedelemek állottak szemben egymással. S mintha a hordában józanabb

irány kezdett volna lábra kapni. Tsanibék a viszálykodókat maga elé idézte, hogy megdönthetetlen ítéletével a polgárháborúnak véget vessen, mely közvetve reá nézve is anyagi károkat vont maga után. S a hordában ünnepélyes ítélőszék elé került a dolog, melyben Feodor győzött és a kháni kegyelemlevelét által György tartományainak birtokába jutott, ki nemsokára később száműzésben meghalt. Ezen eseménnyel egyszersmind bezáródik a muromi fejedelmek története, kiknek nemzetsége kihalván, az ország minden időkre a moszkvai nagyfejedelemséggel egyesítettett.

Novgorodban, a zendülések ezen központjában, komoly lázadás ütött ki egy új poszszadnik megválasztása alkalmával, s minthogy II. Iván nem sokat törődött a czivakodó polgársággal, a belső surlódások mind veszélyesebb jelleget kezdének ölteni. Az orosz városnegyed polgárai, mely az őt közt a legnépesebb és legtekintélyesebb volt, a többiek határozott tiltakozása daczára elmozdították állásából a régi poszszadnikot s helyette egy másikat választottak, kit viszont emezek vonakodtak elfogadni. A Zsófia városnegyed e miatt meg akarta bosszulni magát az oroszokon, vagy inkább szlávokon, minthogy a város ezen részét különböző beköltözött szlávok utódai lakták, és fegyvert ragadott. Ilyen alkalommal, midőn a szenvedélyek féktelenkedésben kezdének nyilvánulni, legtöbbször a papság volt az, mely józan mérséklete és tekintélyének súlya által a hullámokat lecsendesíteni igyekezett. Az egyház jótékony tekintélye sok szerencsétlenségtől óvta meg Oroszországot. Alexij érsek, egyike a Zsófia székesegyház kincstárnokainak, továbbá a Szent György kolostor főnöke és az apátok megjelentek a zúgó tömeg közepette, mely minden pillanatban kicsapongó árrá változhatott. Az érsek megáldá a jelenlevő népet, kedves gyermekeinek nevezte s felemelt kézzel kérte, hogy ne ontaná testvéreinek véréit. S a kedélyek kezdének valóban lecsendesedni; a még röviddel előbb élet-halál tusára kész tömegek megadták magukat a vallás és kegyelet szent emberének, ki fellépésével beláthatatlan szerencsétlenségtől menté meg hazáját. De az igazság megbüntetését követelte mindazoknak, kik a lázadás okozói valának s kik a könnyen fellobbanó néphangulatot törvényellenes cselekedetekre lázították, mert e nélkül a baj csak elhárítva, de nem orvosolva lett volna.

De nem csupán Novgorodban, hanem a békés Moszkvában is érezni lehetett a gyenge uralkodó és kormány hatását; a polgári rend és biztonság felbomlóban volt a fővárosban is, mióta Simon erős keze nem fékezte a szenvedélyeket. Egy gyilkosság tartá rémületben Moszkvát, mely annál inkább felizgatta a kedélyeket, minthogy a tettes ismeretlen maradt. A főváros ezredese, Alexej, egyike a legelőkelőbb tisztviselőknek, kinek miként magának a fejedelennek egy testőresapat állott rendelkezésére, a hajnali mise alkalmával nyilvános téren meggyilkolva találtatott. Mindenki egy szétágazott összeesküvésről beszélt, melynek éle maga a fejedelem ellen vala intézve; meg is neveztettek a bűnösök s a közvélemény példás büntetést sürgetett; de a gyenge II. Iván nem tett semmit, sőt a népe által bűnösnek kijelölt bojárok közül többeket magas hivatalokba helyezett. Így növeszti nagyra a gyenge uralkodó és kormánya a legveszélyesebb bajokat, melyeket ha csirájában elfojtana, végzetes eseményeknek vehetné elejét.

Nemcsak az igazságszolgáltatásra és közigazgatásra, hanem még az egyházra is kihatott II. Iván gyengesége és tehetetlensége. Itt is mindenütt visszaélés, botrányos rendetlenség, bárhová fordítjuk tekintetünket; nem esékely megbotránkozására a jobb érzelmű polgárságnak. Ugyanazon évben, melyben Simon nagyfejedelem meghalt, Mojszej novgorodi érsek egy követtséget küldött a görög császárhoz és a konstantinápolyi patriarchához, hogy az orosz metropolita ellen, ki görög származású volt, panaszt emeljen. Úgy látszik, hogy a panasz tárgyát az egyház megadóztatása képezte, mely elébb nem volt szokásban s csak önkéntes adakozásból állott, de melyet a metropolita most formasierűen megkövetelt. A követek a görög fővárosban jó fogadtatásra találtak s barátságos tartalmú, ú. n. kegyelemlevelekkel tértek vissza, melyek egyike a krónika szerint aranypecséttel vagy bullával volt ellátva. Kantakuzeno János császár és Philotheus patriarcha azonban úgy látszik csak szép szavakkal igyekeztek a dolognak elejét venni, mert a metropolita továbbra is megmaradt követelésénél, mit annál könnyebben tehetett, minthogy Konstantinápolyba küldött ajándékai szabad kezét engedtek neki, otthon egészen belátása szerint cselekedni. Sőt a patriarcha ezen alkalommal a keresztekkel díszített misemondó

ruhával — Polystavrion — lepte meg a fellebbvalója ellen ármánykodó érseket.

Egy másik újítás, mely hasonlóképen az uralkodó gyengesége folytán jött vala létre, még inkább elkесerítette az orosz papságot, főkép azon részét, mely annyira ellensége volt a görög egyházi befolyásnak. Philotheus patriarcha ugyanis egy törvényes metropolita helyett kettőt nevezett ki Oroszország számára: a szentség hírében álló Alexej-t, ki egyszersmind a nemzet és a nagyfejedelem jelöltje is volt, és egy Román nevű görögöt. Ezen újítás mélyen sérté és nem kis zavarba hozta az orosz papságot, mert nyilvánvaló volt, hogy a konstantinápolyi feje a keleti egyháznak csak azért eszközle a kettős kinevezést, hogy két oldalról szedhesse be a kinevezéssel járó nem csekély értékű ajándékokat és egyéb szokásos illetékeket. Alexej, ki a krónika szavai szerint a kitüntetést nem kereste, hanem általa keresteték vala fel, még egyszer Konstantinápolyba ment, hogy a kényes természetű ügyet az orosz papság méltányos kívánsága szerint lebonyolítsa, de minden, mit elérni tudott, abban állott, hogy Philotheus őt Kijew és Wladimir, Románt pedig Lithvánia és Wolhynia számára nevezte ki metropolitának; egyébként pedig minden a réginél maradt.

Időközben Alexejnek alkalma nyílt, hazájának más irányban nevezetes szolgálatot tenni. Tsanibék-khán neje Taidula súlyos betegségbe esván, a metropolitához folyamodott segélyért, s a khán e sorokkal kérte fel a nagyfejedelmet, hogy engedné Alexejt a hordába: „Azt hallottuk, hogy az ég főpaptok imáiban kifejezett kérelmeit sohasem tagadja meg; arra kérem őt tehát, hogy gyógyítsa meg hathatós imájával nőmet.“ S a derék főpap nem habozott s bízván istenben, a hordába utazott. Reményeiben nem csalódott, Taidula csakugyan felgyógyult s minden töle telhető módon igyekezett háláját bebizonyítani úgy a metropolitának, mint az orosz népnek. Kár, hogy a jó Tsanibék, így nevezik őt az orosz évkönyvek, nem élt sokáig. Még midőn a metropolita a hordában tartózkodott, tért haza a khán a perzsa Tauris vagy Tabrisz városa ellen intézett hadjáratáról, 1357; négyszáz teve volt megrakva ritka és becses drágaságokkal s úgy látszott, mintha Tsanibék hatalma megingathatatlan lett volna. De tulajdon fia Berdibék

fellázadt ellene, hogy elébb juthasson az atyai örökség birtokába, s orozva meggyilkoltatá, sőt, hogy véres örökségét annál zavartalanabbul élvezhesse, tizenkét fivérét is megöleté. Alexej, ki ezen borzasztó vérengzéseknek tanúja volt, hazasiertett Moszkvába, hogy hírül vigye a szomorú előjelek közt létrejött trónváltozást a hordában.

De alig érkezett a metropolita vissza Moszkvába, már nyomában volt az új khán követe Iszkár, ki durva fenyegetések közt új adóterheket követelt az orosz fejedelmektől ura nevében, kinek kegyetlen természete rémülettel töltött el mindenkit. És ismét a lelkes egyháznagy volt az, ki nem veszté el reményét s ki magára vette, hogy újból a hordába utazván, hazája és népe számára megnyerni igyekszik a rettegett khán jóindulatát. És valóban, Berdibék anyja Taidula közbenjárására megkegyelmezett Oroszországnak s lemondott az adó felemeléséről s úgy hagyott mindent, a mint az atyja életében volt. S midőn az érdemes férfiú hazaérkezett, a fejedelmek, bojárok s a nép beláthatatlan tömege ment eléje, hogy megható jelekben fejezze ki háláját. Legmeghatóbb volt a krónika szerint, midőn az alig nyolczéves trónörökös, a kis Dimitrij, gyermekies élénkséggel, de korát meghaladó okossággal fejezte ki háláját a főpapnak. „Szent atyánk,“ szolt a gyermek, „nyugalommal és békével ajándékozzál meg bennünket; hogyan tudjuk ezt neked valaha meghálálni?“

II. Iván most azon reménynyel kecsegteté magát, hogy békében uralkodhatik; azonban másként jött; nem-sokára Mamat-chodsa tatár herezeg érkezett Rjezsánba s figyelmezteté, miszerint ideje volna Olég fejedelemség határait megjelölni s Moszkvától függetleníteni. Hasztalan hivatkozott a nagyfejedelem a kháni kegyelemlevelekre; minden sikertelen maradt. Olég függetleníte magát a moszkvai fensőség alól s e tényen, egyelőre legalább, nem lehetett többé változtatni.

Hat évi uralkodása után II. Iván az 1359. évi november 13-án elhunyt, 33 éves korában; az évkönyvek a „szelid“ melléknevet függeszték neve után, de helyesebb lett volna a „gyenge“ szóval különböztetni meg az erős Simon utódját. Miként elődei, úgy II. Iván is végrendeletileg intézkedett trónjáról olyképen, hogy két fia, Dimitrij és Iván, a moszkvai nagyfejedelemséget öröklík, és pedig

előbb Dimitrij s annak halála után Iván. Jelentékeny hagyományokat tett kíváltképen egyházi czélokra.

II. Iván uralkodásának ideje alatt alakult Oroszország szomszédságában s részint régi orosz területekből a moldva-oláhországi kettős fejedelemség, a mai romániai királyság; hová azonban hétszáz év lefolyása alatt számos idegen nyelvű és fajú nép vándorolt vala be, mely az orosz egységes nemzeti jelleget egészen megváltoztatta vala.

Majdnem ugyanazon időben, midőn II. Iván elköltözött az élők sorából, a kegyetlen Berdibék-khán is meghalálozott korai kiesapongásai következtében; Kulpa nevű rokona követte őt a trónon, kinek két fia volt: János és Mihály, kik egy olasz hittérítő által megkereszteltetvén, mint keresztények nőttek fel. Ezen körülmény nagy reménykedéseket ébresztett az oroszokban, melyek azonban nem menének teljesülésbe, minthogy Kulpa-khán alig öthavi kormányzás után fiaival együtt egy lázadás alkalmával megöletett.

Az orosz fejedelmek siettek a hordába, hogy az új khánnak meghódolván, jóindulatát kinyerjék. Mindnyájuk meglepetésére a khán választása a szuszidáli fejedelem Konstantin fiára, Dimitrijre esett, ki a kegyelemlevéllel a nagyfejedelmi méltóságra emeltetett. Visszatérvén a hordából, az új nagyfejedelem ünnepélyesen bevonult Wladimirba s megígérte a polgárságnak, hogy a régi fejedelmi székhelyt újból felvirágoztatja. Úgy látszik, hogy a moszkvai metropolitát is Wladimirba akarta költöztetni; de ebbe Alexej beleegyezni a leghatározottabban vonakodott.

Novgorod, mely sohasem tűrte szívesen a moszkvai fensőséget, örömmel fogadta Dimitrij Konstantinovits kineveztetését, kinek sietett hódolatát kifejezni. A többi orosz rész-fejedelemségek nem voltak olyan helyzetben, hogy a kháni akarattal dacolni merészkedhettek volna, s így látszólag béke volt mindenfelé, csak hogy ezt a békét nem a megelégedés, hanem a félelem eredményezte.

Eközben mind sűrűbben érkezének hírek a hordából, melyek mind azon tény körül csoportosultak, miszerint az egyenetlenség, viszálykodás, s ennek következtében az erőszakos kitörések és gyilkosságok a tatár táborban napirenden vannak. Úgy látszik, mintha a régi rend és fegyelem, melynek a tatárok legtöbb vívmányaikat köszönhették,

egészen elenyészett volna. Nem leheté máskép, mint hogy erkölcsi hanyatlásukkal a politikai hanyatlás is csakhamar beköszöntött. Oroszország kezdett fellelékezni. A híres arany- vagy kiptsak-horda uralma valóban végét járta; mindenütt zavar, egyenetlenség, árulás volt észrevehető, melyek gyorsan felemésztették a belső erőket. Ohidyr nevű hordafőnök, ki húzamosb ideig túl az Ural folyamon barangolt törzsével, a Wolgaig előrenyomult, s miután a horda előkelőbbjeit megnyerte magának, Nawrus-khánt és Tsanibék özvegyét Taidulát kivégeztette, magát pedig a kiptsak-horda khánjának kiáltatta ki. Egyelőre az orosz fejedelmek még nem mondák fel az engedelmességet és fentartották a jó viszonyt a hordával; de immár csak idő kérdésének látszott lenni, a midőn fegyvert ragadva, a rablókon bosszút fognak állani a múltakért.

A bitorló Ohidyr sem élvezhette sokáig vérrel be-moeskolt trónját; tulajdon fia Temir-chodsa támadt fel ellene, hogy kezéből a hatalmat kiragadja, mi az atyagyilkosság szörnyű árán sikerült is. De nyomban követte a büntetés; mert alig bitorolta hat napig a hatalmat, egy lázadás alkalmával számos hívével együtt megöletett. Ami most következett, a vérengzések, rokongyilkosságok undorító képét tárja fel előttünk; nemsokára az egész horda irtó harezot folytatott tulajdon vére ellen, mely patakokban folyt, s melyekben elvesztek a faj legjobbjai.

II. Iván fia, az ifjú Dimitrij moszkvai fejedelem is a hordában tartózkodott s tanúja volt a borzasztó jeleneteknek. Ezalatt anyja, az özvegy nagyfejedelemnő, továbbá a derék Alexej és a családjához tartozó hű bojárok gondoskodtak az ország jólétéről. Az 1362. évben kísérlet tétetett a kiegyezésre Konstantin fia és II. Iván fia között, mely azonban nem vezetett a kívánt eredményre, de a mely alkalmat Alexej metropolita és a moszkvai fejedelmi család hívei arra használták fel, hogy ünnepélyesen tiltakoztak a nagyfejedelmi méltóság adományozása ellen más, mint a moszkvai fejedelmi családban, mely Kijew és Wladimir után az első volt, mely az orosz egységes nemzeti uralom eszméjét képviselte.

S az erélyes fellépésnek és hathatós tiltakozásnak meg-volt a kívánt eredménye; a tizenkétéves gyenge Dimitrij Ivánovits böles kezek között nőtt fel, a nagyhírű metropolita

és lelkes anyja nagy gonddal ügyeltek úgy testi, mint lelki fejlődésére; s az ifjú volt hivatva I. Iván és Simon nagyfejedelmek művét befejezni s Oroszország egységét megalapítani. Az Erszényes Iván unokáját a természet szép adományokkal látta el; de még húzamosb időre volt szükség, mely a nagy eszméket megérlelni segítette. Azok, kik nemes önzetlenséggel és hazafias odaadással támogatták a tapasztalatlan ifjút kiskorúsága alatt, nemcsak neki tettek nagy szolgálatokat, hanem egyszersmind Oroszország jövődő nagyságát mozdították vala elő.

TARTALOM.

	Lap.
Első fejezet. Bevezetés. — A szláv népek ősi lakóhelyei és elterjedése. — A classikus írók a szlávok őseiről. — Horodot a skythák és szarmathákról. — A hyperboreaúok országa. — Nestor és ó-orosz krónikája. — Különféle vélemények. — A vendek és egyéb szlávok. — Oroszország az Ó-korban. — A görög kultúra hatása. — Góthok és húnok. — Betörés byzancezi területre. — Harez az avarokkal. — Állandó megtelepedés és honfoglalás; déli szlávok. — A küzdelmes korszak vége	1
Második fejezet. A szláv nemzetiségek felosztása. — Tiszta és germanizált szlávok. — Vegyes szláv népek. — Csúd-finn törzsek és jelentőségük. — Oroszországi szlávok. — Mondák Kijew alapításáról. — Első városok alapítása. — A nemzeti megerősödés akadályai. — A hún, khazár és norman fensőség. — Gosztomysl és a novgorodiak. — A norman varégiek behívása. — A szlávok külső megjelenése. — Vitézség, rablókalandozás és kegyetlenség. — Vendégszeretet és házasság. — Családi élet. — Lakás, táplálkozás, öltözk. — A balti szlávok, Wineta jelentősége	17
Harmadik fejezet. Kereskedelem és ipar. — Építészet. — Művészet; zene; táncz. — Népies játékok. — Kormányforma. — A hatalom megkülönböztetése és képviselői. — A vallás és a különböző istenek. — A jó és rossz elem a vallásban. — Nemzeti szentélyek. — Az orosz szlávok vallása és pogány istenei. — A papok tekintélye és befolyása. — A halottak eltakarítása	35
Negyedik fejezet. Rúrik fejedelem 862—879. — Olég 879—912. — Az idegen uralom. — Viszály Novgorodban. — Rúrik meghívása. — Részuralom. — A norman-varégiek. — Aszkold és Dir. — Kijew alapítása. — Konstantinápoly veszedelme. — Rúrik halála és Igor. — Olég. — Kijew Oroszország első városa. — A magyarok Kijew alatt. — Igor és Olga. — A kereszténység kezdete. — Oroszok idegen szolgálatban. — Olga és a kereszténység. — Szerződés Orosz- és Görögország közt. — A nyelv és írás. — Olég halála	53
Ötödik fejezet. Igor 912—945 és Szvetoszláv 945—972. — Igor. — Hódítások és szervezkedés. — Harez a petsenégekkel. — Igor Görögországban. — Új szerződés oroszok és görögök közt. — Igor utolsó háborúja és halála. — Szvetoszláv. — Olga bosszúja. — Korosztén pusztulása. — Oroszország szervezete Olga közreműködésével. — Olga Konstantinápolyban; a kereszténység és a visszatérés. — Szvetoszláv jellemzése. — Szvetoszláv hadjáratai. — A petsenégek pusztításai. — Olga halála és jellemzése. — Szvetoszláv és a részuralom. — Előszertete Bolgárország iránt. — Szvetoszláv, az orosz Nagy Sándor vége	70

- Hatodik fejezet.** Jaropolk 972—980. Wladimir 980—1014. — Jaropolk. — Testvérháború. — Ragwald vagy Rogwolod. — Árulás és testvérgyilkosság. — Wladimir a kijewi trónon. — Véraldozatok és soknejűség. — Wladimir uralkodói tulajdonságai. — Kijewi vértanúk. — Rognéda története. — Wladimir a válúton. — Különféle ajánlatok. — A kereszténység behozatala. — Wladimir Görögországban. — Oroszország keresztelése. — Mennyegző. — A birodalom új felosztása. — Háború a petsenégekkel. — Wladimir nagyfejedelem világi és egyházi intézményei. — Wladimir halála és jelleme 91
- Hetedik fejezet.** Oroszország művelődési viszonyai. — A hűbér és belkormányzat. — Polgári törvénykezés. — A rúnák. — A büntetőtörvény. — Wladimir egyházi törvénykönyve. — A norman befolyás. — Hajózás és tengerészet. — Foglalkozás. — Kivétel és behozatal. — Kereskedelem Görögországgal. — Az anyagi jólét emelkedése. — Kényelem és fényűzés. — Városok. — Pénz és értékek. — Erkölcsi és értelmi művelődés. — Népgyűlések és szónoklat. — Az első iskolák. — Könyvek és az egyházirodalmi nyelv. — Építészet. — Erkölcsi durvaság. — Az orosz nemzeti jellem 109
- Nyolczadik fejezet.** Szwetopolk 1015—1019. Jaroszláv 1019—1054. — Szwetopolk. — Lengyel befolyás. — Boris és Gljeb. — Jaroszláv. — Boleszláv Kijewben. — Az Alta melletti ütközet. — Jaroszláv nagyfejedelem. — Msztiszláv győzelmei. — A livonok és lettek meghódolása. — A fejedelemségek egyesítése. — Kijew megerősítése. — Jaroszláv intézkedései és alkotásai. — A byzancezi császár megaláztatása. — Szörnyű vereség Bolgárországban. — Rokoni összeköttetések. — Jaroszláv utolsó évei; halála és jellemzése. — A Ruszkája Prawda 124
- Kilenczedik fejezet.** Ruszkája Prawda. — Az orosz jog. — Büntető törvény. — Pénzbírság. — Vérpénz. — Rendek. — A gonosztevők kiszolgáltatása. — Bírságok. — A fejedelmi törvényszék. — A tulajdon biztonsága. — Tolvajlás. — Különböző értékek ára. — Madarászás. — Gyűjtogatás és rablás. — Menekülők. — Önkéntes jöbégység. — Adósságok. — Rabszolgakereskedés. — Kamatok. — Bizonyítási eljárás. — A tűz- és vízpróba. — Örökösödési jog. — Birák és esküdtek. — A törvények jelleme 140
- Tizedik fejezet.** Izszláv vagy Dimitrij 1054—1077 és I. Wsewolod 1078—1093. — Izszláv. — Az egyeduralkodó hanyatlása és a részfejedelemségek. — A polowtzok megjelenése. — Csodák és a néphit. — Polgárháború. — Izszláv Lengyelországban. — Boris és Gljeb szentté avatása. — A német császár. — A pápa levele és közbenjárása. — Új polgárháború. — A kijewi barlangkolostor. — Oroszok byzancezi szolgálatban. — Országos csapások. — Családi viszályok. — Wsewolod jellemzése . . . 152
- Tizenegyedik fejezet.** Szwetopolk Michail 1093—1112. Wladimir Monomach 1112—1125. — Szwetopolk Michail. — Wladimir Monomach. — Dél-oroszország pusztulása. — Nemzeti lelkesedés. — Hűtlenség. — Nemzeti védelem. — Kijew veszedelme. — Testvérháború. — Az első fejedelmi tanácskozás. — Árulás. — Waszilko sorsa. — Ármány. — Szövetség a magyar királlyal. — Halicsi dolgok. — Kálmán magyar király Halicsban. — Rövid béke. — Harez a polowtzokkal. — Szwetopolk jellemzése. —

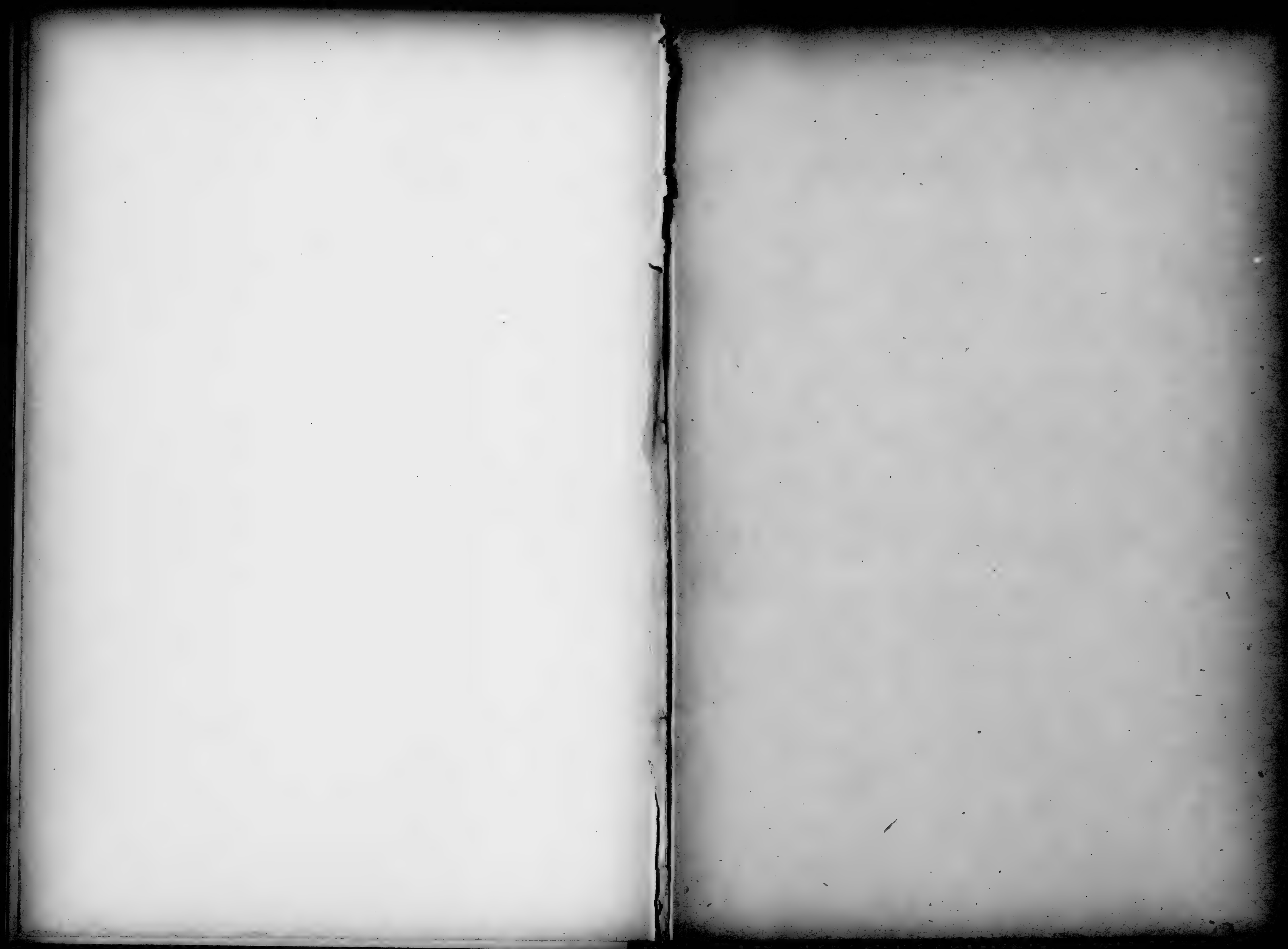
- Wladimir Monomach. — Lázadás Kijewben. — Nemzeti tanácskozás. — Wladimir Monomach jellemzése. — II. István magyar király. — Wladimir Monomach halála; érdemei 168
- Tizenkettedik fejezet.** Msztiszláv 1125—1132. II. Jaropolk 1132—1139. Wsewolod Olgovits 1139—1146. — Msztiszláv. — Polowtz betörés. — Belső nyugtalanságok. — Halicsi bonyodalmak. — Polotzki bonyodalmak. — A esüdök és eszthek meghódolása. — II. Jaropolk. — Polgárháború. — Viszályok Novgorodban. — Halicsi állapotok. — Wladimirko. — Wsewolod. — Andrej vagy Jurij fejedelem. — Novgorodi bonyodalmak. — Wsewolod Lengyelországban. — Szövetség Wladimirko ellen. — A magyar király Halicsban. — Berladnik János. — Kegyetlenségek. — Wsewolod halála és jellemzése 189
- Tizenharmadik fejezet.** Igor (Olgovits) 1146 és I. Izszláv (Msztiszlávits) 1146—1154. — Olgovits Igor. — A kijewiek elégtelensége. — Izszláv, mint ellenjelölt. — Polgárháború. — Moszkva alapítása és eredete. — Új viszály. — Zendülés Kijewben. — György, szuszdali fejedelem. — A polgárháború újból kitör. — Izszláv hajthatatlansága. — Izszláv elhagyja Kijewet. — Magyarok Wladimirban. — Újabb bonyodalmak. — Izszláv diadala. — Wladimir Magyarországon. — Ünnepek. — Szuszdali György törekvései. — A magyar hadsereg Halicsban. — A magyar király véleménye. — György és Wladimirko megaláztatása. — Wladimirko halála. — Izszláv jellemzése 203
- Tizennegyedik fejezet.** Msztiszláv Rosztiszláv Michail 1154—1155. Wladimirovits György (Dolgorukij) 1155—1157. Dávidovits Izszláv nagyfejedelem Kijewben; és Andrej Bogoljubow Szuszdálban 1157—1169. — Msztiszlávits Rosztiszláv. — Trónversengés. — György nagyfejedelem. — Részuralom. — Szuszdál fontossága. — Fejedelemséggyilkosság. — Kijew hanyatlása. — Wladimir emelkedése. — Andrej nagyfejedelem. — Novgorodi bajok. — Belviszályok. — Izszláv Kijewben. — Szwetosláv és Igor. — Háború a bolgárokkal és finnekkal. — Rosztiszláv Michail. — Szövetség Byzancezzal és Magyarországgal. — Nyugtalanságok Novgorodban. — Háború a polowtzokkal. — Kijew megaláztatása 223
- Tizenötödik fejezet.** Andrej nagyfejedelem 1169—1174 és Michail nagyfejedelem 1174—1176. — Andrej nagyfejedelem. — Az utolsó kijewi nagyfejedelem. — A novgorodiak zendülése. — Háború a bolgárokkal. — Halicsi események. — Belviszály. — Szuszdál veszedelme. — Összeesküvés. — Fejedelemséggyilkosság. — A merénylet hatása. — Zendülés. — Andrej és az orosz nép. — Andrej jellemzése. — Vallási villongások. — Eretnökség. — Ármánykodás. — Trónviszálykodás. — Michail rövid uralkodása 238
- Tizenhatodik fejezet.** III. Wsewolod (Georgievits) nagyfejedelem 1176—1212. — Fejedelmválasztás. — Újabb viszály. — Rjezsán elégtelensége. — Trónkövetelő. — Wsewolod, Andrej és Rúrik. — Belháború. — Bolgár hadjárat. — Lithván háború. — Háború a polowtzokkal. — Béke. — A halicsi fejedelem halála, jellemzése. — Trónviszály Halicsban. — Magyar befolyás. — III. Béla Halicsban. — Szövetség Magyarországgal. — Rosztiszláv halála. — Wladimir Magyarországon. — Wladimir a halicsi trónon. — Házasságok. — Livoniai állapotok. — Szwetosláv halála. 252

- Tizenhetedik fejezet.** III. Wsewolod (Georgievits) nagyfejedelem 1176—1212. Folytatás. — Szvetoszláv és Rürik. — Testvérháború. — Wsewolod békét akar. — Újabb viszályok. — Szmolenszk és Tsernigow. — Pápai követek Oroszországban. — Román fejedelem. — II. Endre és Halics. — Wsewolod szigora. — Msztiszláv. — Nyugtalanságok Halicsban. — Magyar hadak Halicsban. — Dániel fejedelem. — Konstantin herceg. — III. Wsewolod halála. — Jelleme. — Régi szokások. — A katolikus egyház Livóniában. — Összeütközés 268
- Tizennyolczadik fejezet.** György fejedelem Wladimirban és Konstantin fejedelem Rosztowban 1212—1216. — A wladimiri és ezuszdáli részuralom. — Német lovagok. — Msztiszláv. — Zendülés Novgorodban. — Msztiszláv megmenti Novgorodot. — Nemes mérséklet. — Harcz a német lovagokkal. — Msztiszláv Halicsban. — II. Endre ismét Halicsban. — A magyar fensőség letünése Halicsban. — Novgorod állhatatlansága. — Bolgár háború. — Dániel ismét a halicsi trónon. — Kálmán halicsi király. — A magyarok szerencsétlensége. — Béke Magyarország és Oroszország közt. — A tatár veszedelem előhírnökei 285
- Tizenkilencedik fejezet.** Oroszország belállapota a XI. századtól egész a XIII. századig. — A nagyfejedelmek kiváltságai. — Részuralmak. — Az örökösödési jog. — Külellenségek. — Kormányforma. — Udvari szertartások és szokások. — A hadsereg. — Kereskedelem és a Hanza. — Kereskedelmi szerződés a németekkel. — Pénz. — Tudomány és művészet. — Erkölcsök és szokások. — Költészet. — Harczias szellem . . . 301
- Huszadik fejezet.** II. György (Juri) Wsewolodovits. 1224—1238. — Dzsengis-khán. — Tatár hódítások. — A polowtzok Oroszországba menekülnek. — Fejedelmi tanács. — A tatár követek meggyilkoltatnak. — A Kalka melletti ütközet. — A tatárok eltűnnek. — Polgárháborúk. — Déloroszországi események. — Elemi csapások. — Dzsengis-khán halála. — Új betörés. — A Kolomna melletti ütközet. — Moszkva elhamvasztatik. — A Szita melletti ütközet. — Novgorod megmentése. — Kozelszk ostroma . . 320
- Huszonegyedik fejezet.** II. Jaroszláv Wsewolodovits nagyfejedelem 1238—1147. — II. Jaroszláv. — György jelleme. — Szmolenszk felszabadítása. — Belviszályok. — Déloroszország veszedelme. — Kijew. — Kijew ostroma és pusztulása. — Oroszország helyzete. — Érdekes adatok a tatárokról. — Newszkij Sándor. — Oroszország tatár fensőség alá kerül. — Jaroszláv halála és jelleme. — Dániel a hordában. — Adatok a tatárok történetéhez. — Dániel halicsi király lesz 339
- Huszonkettedik fejezet.** Szvetoszláv (Wsewolodovits), Andrej (Jaroszlávits) és Newszkij Sándor nagyfejedelmek 1247—1263. Jaroszláv (Jaroszlávits) nagyfejedelem 1263—1272 és Waszili (Jaroszlávits) 1272—1276. — Newszkij Sándor. — A horda és Batu-khán. — Newszkij Sándor tekintélye. — A novgorodiak könnyelműsége. — Batu-khán halála. — Összeírás. — Adóbérlők. — Newszkij Sándor halála; jelleme. — Novgorod legrégibb okmánya. — Nyugtalanságok a határszéleken. — A tatárok felveszik Mohamed vallását. — Jaroszláv halála. — Feodor fejedelem házassága. — Dániel halicsi király halála. — Déloroszországi események. — Viszály Novgorodban. — A mongolok Lithvánia ellen. — Waszili halála. — Egyházi zsinat 361

- Huszonharmadik fejezet.** Dimitrij (Alexandrovits) nagyfejedelem 1276—1294. Andrej (Alexandrovits) nagyfejedelem 1294—1304. Michail (Jaroszlávits) nagyfejedelem 1304—1319. — Oroszország állapota a tatár uralom alatt. — Oroszok a Kaukázusban. — Belvillongások. Polgárháború. — Twer fejedelemség. — Dimitrij halála. — Nyugtalanság Novgorodban. — Háború a svédekkel. — Halics és Lengyelország. — Andrej házassága és jelleme. — Fejedelmi gyűlés. — Moszkva növekedése. — Belső nyugtalanságok. — A svédek és dánok. — Andrej és Lew halála. — Trónviszály. — Novgorod ellenszegülése. — György és Michail jellemzése. — Győzelem a tatárok felett. — Hordai ítélőszék és Michail halála. — Magyar városa. — A khán szabadságlevele 378
- Huszonnegyedik fejezet.** György (Danijlovits), Dimitrij (Michailovits) és Sándor (Mihajlovits) nagyfejedelmek 1319—1328. Iván (Danijlovits) Kalita nagyfejedelem 1328—1340. — György nagyfejedelem. — A nép gyászja. — A rubel. — Német ügyek. — György meggyilkoltatik. — Dimitrij a hordában, meggyilkoltatása. — A mongolok veszedelme Twerben. — A khán bosszúja. — Béke Éjszakoroszországban. — Moszkva a birodalom fejévé lesz. — Iván nagyfejedelem és a khán. Novgorodi ügyek. Iván fensősége. — Sándor végzete. — Iván és a novgorodiak. — Háború Szmolenszk elen. — Iván nagyfejedelem halála és egyénisége. — Kereskedelem. — Oroszország virágzása. — Végrendelet. — A Jaroszláv-felé, okmány . . 394
- Huszonötödik fejezet.** Simon (Ivánovits) nagyfejedelem a büszke, 1340—1353. II. Iván (Ivánovits) nagyfejedelem 1353—1359. Dimitrij (Konstantinovits) nagyfejedelem 1353—1362. — A nagyfejedelmi trónt betöltése. — A mongolok kapzsisága. — Simon jelleme. — Pápai követ a tatár hordában. — Novgorodi ügyek. — Nyugatoroszország felosztása. — A fekete halál. — Egyházi ügyek. — Simon halála. — Alexej metropolita. — Egyenlenségek. — Murom megújulása. — Szentháromság kolostor. — Művészet Oroszországban. — II. Iván és jelleme. — Nyugtalanságok. — Az egyház hatása. — II. Iván halála. — Oláh- és Moldvaország keletkezése. — Dimitrij Konstantinovits. — Hanyatlás a hordában. — Moszkva és a fiatal Dimitrij 408

T-N
100
4/72

BRITTLE DO NOT
PHOTOCOPY

135

24577

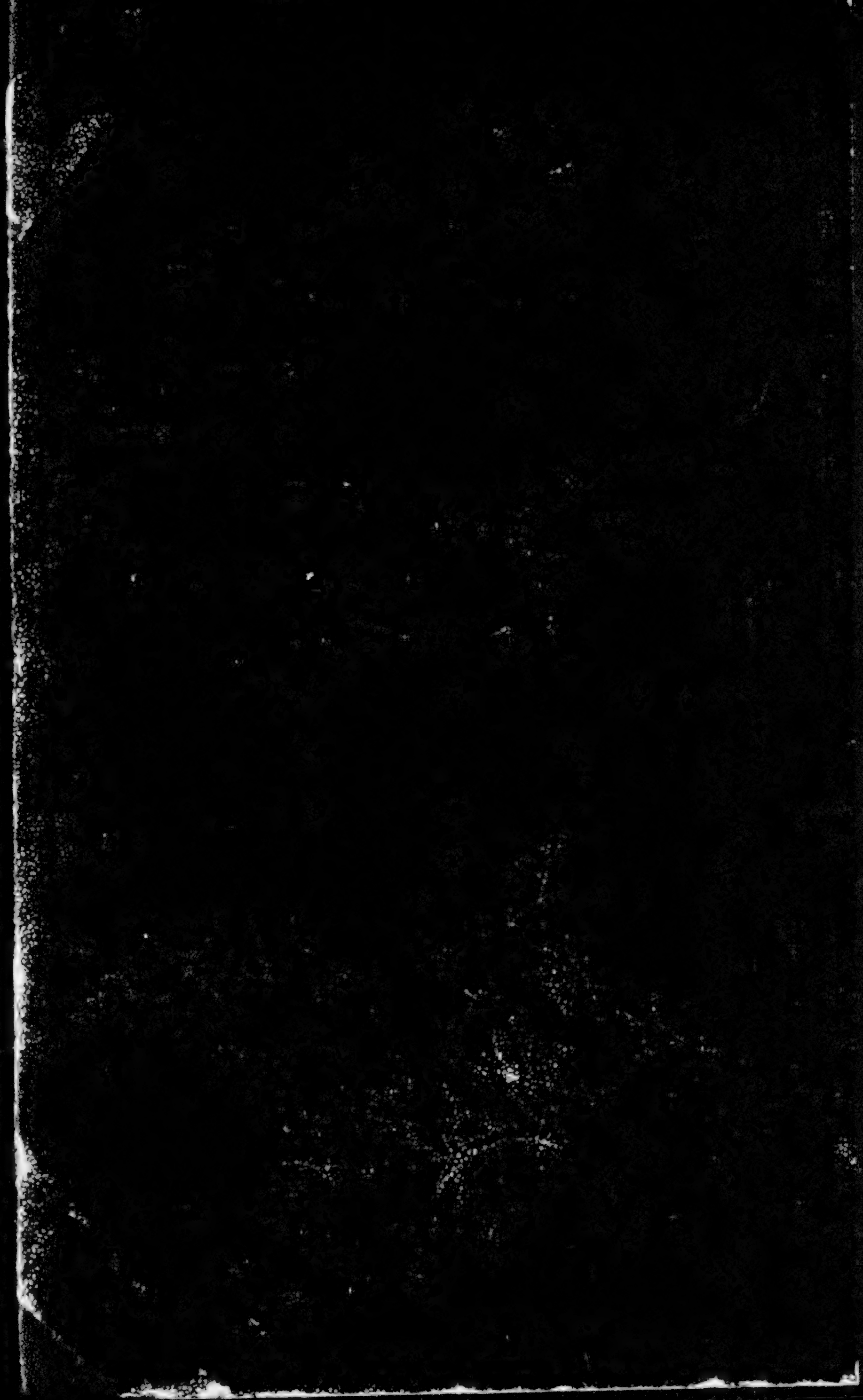

947
L456
v. 1

DATE CHARGED		DATE DUE	
CALL NO.	CALL BOARD NO.	LOO. BIND. CAT. BURG. BUS. COLL. OTM. DEPT. FAC. STF. X	1
947 L456			
VOL. 1			
DATE			
COPY			
AUTHOR Lázár			
BRIEF TITLE Az orosz birodalom történelme			

JUN 1 1961

VOLUME 2

Columbia University
in the City of New York

THE LIBRARIES

AZ
OROSZ BIRODALOM
TÖRTÉNELME.

IRTA
DR. LÁZÁR GYULA.
TANÁR.

MÁSODIK KÖTET.

Dimitrij (Ivánovics) Donszkij-tól egész I. Feodor (Ivánovics) ezárig 1363-tól egész 1598-ig.

TEMESVÁR.
NYOMATOTT A CSANÁD-EGYHÁZMEGYEI KÖNYVSZAJTÓN.
1890.

39461 G MAR 22 1961 TV

947
2456

11. 13.
2 61 -

Első fejezet.

Dimitrij (Ivánovits) Donszkij nagyfejedelem 1363—1389.

Oroszország politikai helyzete. — A khán haragja. — Novgorodi ügyek. — Szerencsétlenségek. — Orosz condottieri. — Viszály Twer-rel. — Mamai hatalma. — Olgerd támadása. — Olég. — Nisnij-novgorodi erőszakoskodások. — Mamai bosszúja. — Győzelem. — Újabb támadás. — Nagy győzelem. — Nazr-Eddin-Toktamys. — Oroszország veszedelme és Moszkva pusztulása. — Dimitrij gondoskodása. — Lithvánia, Hedvig és Jagello. — Dimitrij halála. — Jelleme; érdemei. — Perm. — Idegenek Oroszországban. — Pénz. Lőfegyverek. — Kazán alapítása.

Oroszország történelme, mely eddigelé a belvillongások és polgárháborúk szomorú képét tárta fel előttünk, melyen Simon rövid bár erőteljes uralkodása sem változtathatott, a tizennegyedik század második felében mindinkább megváltoztatja jellemét. Az eszélyes politika, melyet Erszényes — Kalita — Iván és Simon nagyfejedelmek követtek, emelte ugyan a kormány tekintélyét a nép szemében, de a hatalom, melylyel egyedül a szabadságot megszerezni és elveszteni lehet, még nem nyilvánult oly mértékben, melyből az orosz nemzeti közérzet ébredésére lehetett volna következtetni. Az erőszak századaiban egyedül a fegyver volt az, melylyel a szabadságot kivívni lehetett. Csakhogy az orosz népnek még sok vért kelle áldoznia, nagy és elkeseredett harcokat végig küzdenie, míg elvesztett szabadságát visszaszerezte s politikai függetlenségét a jövőre biztosította magának. És a nagy véráldozatok következményeikben áldásthozók valának Oroszországra; a szüntelen harc erősíté, a hazaszeretet lelkesíté a nemzetet. Most már nem csupán anyagi fenmaradásáért, hanem hazai intézményeiért, nyelveért, vallásáért és államiságának eszméjeért és annak megvalósításáért ragadott fegyvert. A

vérből sarjadzott ki a szabadság és hazaszeretet kettős eszménye, melyért azontúl mindent szívesen áldozott.

Dimitrij azon szándéktól vezéreltetve, miszerint uralmának minél szilárdabb alapot adjon, mindjárt kormányzásának kezdetén azon hibába esett, hogy nemesak Murut, hanem versenytársa Awdul-khán pártfogását is kereste, mi által amannak haragját vonta magára. Alig érkezett vissza Moszkvába hódolati útjáról, midőn hírül vette, hogy Murut-khán pártfogoltja, Konstantin fia Dimitrij bevonult Wladimirba s a kháni kegyelemlevél felolvasása után ünnepélyesen elfoglalta a trónt. Azonban kedvező jelnek vehető — mert kétségtelenül a horda tekintélyének sülyedése mellett bizonyít — hogy Dimitrij nem sokat törődött Murut-khán haragjával, hanem minden halasztás nélkül a bitorló ellen indult, kit erélyes fellépése annyira készületlenül talált, hogy minden további kísérlet nélkül lemondott a rövid ideig birt méltóságról és elismerte Dimitrij nagyfejedeleme fenhatóságát.

Dimitrij szándéka már uralkodásának kezdetén mindig világosabban nyilvánult s oda volt irányozva, hogy az orosz részfejedelmek hatalmát megfékezve, jogaikat mind szűkebb térre szorítsa, mígnem lassan függetlenségük árnyától is megfoszsa. A fiatal uralkodó tervét a fejedelmek jól ismerték, de ellene szegülni nem mertek s csak tehetetlen tiltakozásban adtak kifejezést meglepetésüknek és aggodalmuknak azon vakmerőség felett, melylyel Dimitrij a századok óta fenálló jogokat és kiváltságokat bolygatni merészkedett. A sztarodúbi és halicsi fejedelmeket elűzvén örökölt tartományaikból, Konstantin rostowi fejedelmet arra kényszeríté, hogy a hűség esküjének letétele után a nagyfejedeleme korlátlan fensőségét elismerte.

Ugyanazon időben, midőn a részfejedelmekkel szemben a legnagyobb következetességgel járt el, Dimitrij tulajdon vérrokonaival korántsem volt oly szigorú, kik a moszkvai területen továbbra is élvezték megszokott jogaikat minden megszorítás nélkül. Ekkor kötö meg unokatestvérével, Andrej fiával Wladimirral ama szerződést, melyet mindkét részre egyaránt kedvezőnek mondhatni. A nevezetes szerződés, melynek megkötésénél Alexej metropolita mint tanú szerepelt, ki a szent keresztet csókra nyújtá a szerződőknek

s mely alkalommal a nagyfejedelmet legkiválóbb bojárai vették körül, a következőleg hangzik:

„Esküszünk, hogy békében fogunk élni egymással, miként atyáink éltenek: Én, Wladimir fejedelme esküszöm, hogy Tégedet mint nagyfejedelmet s mint atyámat foglak tisztelni s teljesen és mindenben alávetem magamat fenhatóságodnak; én pedig, Dimitrij, esküszöm, hogy jogaidban nem foglak megrövidíteni, hanem szeretni foglak mint tulajdon öcsémet. Mindegyik közülünk szabadon és korlátozás nélkül igazgassa örökségét: Én, Dimitrij, atyám és Simon nagybátyám örökségét; Te pedig az atyádtól öröklött birtokot. Azok, kik egyikünk barátai vagy ellenségei, a másiknak is barátai vagy ellenségei legyenek. Ha valami ármánykodásnak vagy összeesküvésnek jönnék nyomába, kötelesek leszünk azt azonnal egymással közölni. Bojárjainknak szabadságukban álland, bármelyikünk pártjára állani, szolgálhatják közülünk azt, kit akarnak, csak hogy azon esetben tartoznak a másiktól kapott hűberről lemondani. Én a te tartományodban, te pedig az enyémben nem fogok semmiféle birtokot vásárolni, sem pedig jobbágyokat hatalmam alá hajtani, avagy tőlük adót követelni... Én, Wladimir pedig, kötelezem magamat Neked a nagyfejedeleme nek tartományom fejében a szokásos kháni adót pontosan megfizetni. Julia hercegnő kerületében az adójövedék egyenlően illet mindkettőnket. A tizedekbe bejegyzett alsórendű népet egyikünk sem fogadhatja szolgálatába, ép oly kevésbé a szabad földművelőket, kik közösen az én vagy a te bíraskodásod alatt állanak. A hordából bevándoroltak tartoznak azon szolgálatokat teljesíteni, melyekre korábban kötelezve lettek. Ha bojárjaid egyike ellen panaszt emelek, vagy te emelsz ilyent az enyém ellen, úgy közösen ítéltessék el te és az én megbízott hivatalnokaim által; ha azonban ezek megállapodásra jönni nem tudnának, azon esetben választott bíróság döntse el az ügyet. Te, fiatalabb testvérem, gyűjtsd össze fejedelmi zászlóm alatt bojárjaidat s végy részt hadjárataimban; megjegyzendő, miszerint ezen szolgálataidért a háború tartama alatt tőlem rendes fizetést fogsz kapni.“

Időközben a fékevesztett szenvedély a hordában mindinkább aláásta a tatár uralom tekintélyét s oly jeleneteket idézett elő, melyek a gyűlölt hatalom bukását

helyezték kilátásba. Murut utódja a szeráji khánságban Aziz lett, ki ismét sokat avatkozván be az orosz fejedelmek ügyeibe, kegyelemlevelet küldött Konstantin fiának Dimitrijnek, oly czélból, hogy a moszkvai nagyfejedelmet foszsa meg a fenhatóságtól. Azonban a pártfogott, úgy látszik, nem bízott többé a kháni hatalomban s jobbnak látta eddigi barátságos viszonyát a nagyfejedelemmel továbbra is fentartani. Az egyedüli, ki makaesabb ellentállást tanúsított s Dimitrij fensőségét elismerni vonakodott, Boris nisnij-novgorodi fejedelem volt, ki, támaszkodva a horda segélyére, a leghatározottabban megtagadá az engedelmes-séget. De az új nagyfejedelem nem tartozott azok közé, kik jogaik védelmét pusztá követelésekkel szokták eszközölni; erélylyel lépett tehát fel, nehogy a baj tovább harapodzik. Szigorú parancsot küldött Nisnij-Novgorodba, melylyel Borist és fivérét a nagyfejedelmi trón elé rendelé, hogy magát az ellene felhozott vádaktól megtisztítsa; meg nem jelenésük esetére pedig szigorú rendszabályokat helyezvén kilátásba. S minthogy Boris vonakodni látszott, a metropolita rendeletére a nisnij-novgorodi templomok bezárattak s a papoknak megtiltatott a fejedelemnek misét szolgálatni. De Boris még most sem tágitott, s csak midőn a nagyfejedelem egy erős moszkvai sereggel benyomult tartományába, hajlott a békére, mely azután mindkét fél meglegedésére létre is jött. Boris Dimitrij javára lemondott Nisnij-Novgorodról és kárpótlásul elfogadta Gorodecz-et; s hogy a béke és barátság közöttük még tartósabbá legyen, Dimitrij nagyfejedelem nőül vette Boris leányát Eudoxiát 1367-ben.

Ideje volt, hogy Moszkvában a fegyverek szüneteljenek, mert a fővárost most a háborúnál is nagyobb veszedelem fenyegette. A keleti dögvész, mely Simon nagyfejedelem idejében oly ijesztő módon pusztított Oroszországban, ismét jelentkezett. Kereskedők hozták be a ragályt az Alsó Wolga vidékéről s nemsokára Pskow, Perejeszlavl, Nisnij-Novgorod és Kolonna környékén oly erővel lépett fel, hogy ellenében minden védekezés hatástalannak bizonyult. Az évkönyvekben a szörnyű ragályról a következőket találjuk feljegyezve: „Ki a kórba esett, úgy érezte, mintha szívébe kést döftek volna s ezen fájdalom csakhamar a vállra és a vállcsontokra is kiterjedett; mialatt a belső részekben emésztő hőség dült. A torokból vér kezdett folyni s rend-

kívüli izzadás lepte meg a beteget, mely ijesztő borzongással volt egybekötve. Másoknál fekélyes mirigyek képződtek a nyakon, a csípőn, az arezon s a vállcsontok körül. A betegség kimenetele mindig ugyanaz: elkerülhetetlen, gyors de felettén kínos halál. Annyi volt a halott, hogy eltemetésükről nem lehetett gondoskodni; száz beteg közül alig gyógyult fel tíz; de legtöbben a szerencsétlenek közül minden gondozás és ápolás nélkül pusztultak el. Egy-egy sirba nyolcz vagy tíz halott hantoltatott be; sok házban a lakók mind kihaltak, némelyben pedig csak egy gyermek maradt életben.“

Alig szabadult meg Moszkva a pusztító ragálytól, máris egy új veszedelem ejté rémületbe a lakosságot. Egy óriási tűzvész, mely 1366. mindszentnapján kiütött, a város nagy részét elhamvasztá; maga a fejedelmi Kreml is minden erődítéseivel együtt a pusztító lángok martalékává lőn. Szerencséjére Oroszországnak olyan férfiú ült a nagyfejedelmi széken, ki nem tette kezét ölébe szemben az elemi csapások okozta bajokkal, hanem erélyesen hozzálátott azok orvoslásához. Nem kellett sok idő és Moszkva szebben miként volt, feltámadott hamvaiból; a Kreml újból felépült és pedig egészen kőből, mi biztonsági és védekezési okokból egyaránt fontos volt a feltörekvő fővárosra nézve, melyet röviddel a ragály és tűzvész után a tatár rabló hadak mind gyakrabban kezdenek felkeresni. Rjzsán Tagaj tatárvezér hadaitól feldúlattott; hasonló sors érte több szuszidáli várost s a rablók épen Moszkva ellen készültek, midőn Boris és fivére útjokat állotta s egy véres mérkőzés után visszavonulásra kényszeríté. Ezen kisebb győzelmek a tatár hadak felett egyébiránt sokkal fontosabb események bevezetőinek tekinthetők, melyek készülöben valának.

Novgorod Dimitrijnek is sok gondot adott, s megakadályozta zendülésre hajtó állapotánál fogva a nagyfejedelem terveinek keresztülvitelét, melyekkel ez a horda ellen fellépni akart. A novgorodiak rakoncátlankodása és erőszakoskodása ezen időben érte el tetőpontját. Sokan közülök önkéntesek neve alatt ezredékbe csoportosultak s miután egy közös vezért választottak maguknak, rablókalandokra indultak gyakran a legtávolabb eső vidékekre. Így már 1364-ben Abakunovits Sándor vezérlete alatt

egész az Ob folyamig s a tengerig hatoltak a kalandorok, mindenütt rémületbe ejtven a lakosságot, melynek legjobb értékeit zsákmányképen magukkal vitték. Majd a Dwina, Wolga és Oka mellékén találjuk őket, Az 1366-ban százötven hajón indultak a Wolgán lefelé, Nisnij-Novgorodban számos tatáresaládot legyilkolván, gazdag zsákmánnyal állottak tovább. Úgy látszik, hogy az olasz condotta eszméje Oroszországban is elterjedésnek örvendett; a condottieri, a Középkor ezen egészen sajátos intézménye, mindenütt meghonosodott, hol a népet harcziás szellem tüntette ki s hol a kaland, veszély és erőszak iránt nagyobb érdeklődés mutatkozott, mint a melyek segélyével gyorsan lehetett meggazdagodni.

Midőn a nagyfejedelem a novgorodiak rablótámadásairól értesült, haragjának egész súlyával fenyegette mindazokat, kik az ország nyugalnát és biztonságát továbbra is háborgatni merészkednének. A nyugtalan város előljárósága, mely amúgy sem tudta fékezni az erőszakos kihágásokat, mentetetni kezdé magát a nagyfejedelem előtt ígervén, hogy a visszaéléseket megszünteti. Azonban csak az ígéretnél maradt, s minthogy a nagyfejedelem figyelmét egyelőre más események vonták magukra, semmisem történt az erőszakoskodások megszüntetésére.

A tweri fejedelem Michail, ki nem szívesen hajolt meg a moszkvai fenhatóság előtt s ki magát törvénytelenül nagyfejedelemnek czímezteté, titokban ármánykodott Dimitrij ellen, kitől úgy látszik nem nyert kielégítést némely birtokrészekre nézve. De Dimitrij, ki a belviszályt minden áron kiakará kerülni, a novgorodiak által megengesztelteté magát, s ezzel a viszály véget ért.

Komolyabb bajokat okozott a lithvánok ismételt betörése a nagyravágyó Olgerd vezérlete alatt, kivel a szmolenszki fejedelem is szövetekezett. A Trosztenszkoje tavánál a moszkvai seregek véres vereséget szenvedtek, minek folytán Olgerd egyenesen Moszkva felé vette útját, hol Dimitrij, kinek nem volt ideje vert hadát újból szervezni, a Kreml-be zárta magát híveivel a legvégső védelemre készen. Olgerd három napig időzött a főváros falai alatt a nélkül, hogy rohamra merte volna magát határozni; azonban a templomokat és kolostorokat feldúlta és kifosztogatta. Végre a

váratlanul gyorsan bekövetkezett téli fagyok és az élelemhiány arra kényszerítették, hogy az ostrommal felhagyjon.

Alig múlt el a lithván veszedelem, mely Moszkva környékét valóságos vadonná változtatta, midőn a livoniai német-rend lovagjai törtek be a pskowi területre s mindent tűzzel-vassal pusztítottak. Dimitrij unokatestvérét, Andrej fiát Wladimirt küldé a fenyegetett vidék védelmére, kinek tapintatos fellépése és katonai ügyességének sikerült Pskowot és Jzborszkot a német hadaktól felszabadítani s a német lovagrend nagymesterét, Freymersan Vilmos lovagot 1371-ben olyan békére bírni, mely az orosz érdekeknek megfelelő vala.

Csakhogy a lithvánok és a német lovagok támadása és annak következményei nagyon megingatták a moszkvai nagyfejedelemség tekintélyét s Dimitrij érezte, miszerint a közvélemény megnyugtatóására kell valamit tennie. Michail fejedelem, ki még mindig nem volt kibékülve helyzetével, a tatárokkal szövetekezett, hogy segítségükkel a nagyfejedelmet területi átengedésekre kényszerítse. A hordában ez időszert Mamai birt legtöbb befolyással, egy nagyravágyó és erőszakos férfiú, ki népének és a khánok viszálykodásait arra használta fel, hogy magának mind nagyobb hatalmat biztosítson, melynek segítségével magát a khánok fölé emelhesse. Mamai szívesen hajlott Michail kívánságára s megígérte, hogy hadait legközelebb a moszkvai területre küldi. Olgerd is fel akarta használni az alkalmat, hogy lithván harczoisaival kísérletet tegyen Moszkva elfoglalására s ekképen múltkori kudarczát kiköszörölje. Eszerint a körülmények épen nem kedveztek Dimitrijnek, s az idő sokkal komolyabb vala, semhogy merész kísérletekbe bocsájtkozhatott volna, melyek sikertelensége esetében még nagyobb bajokat intézhetett volna úgy a nagyfejedelemségre, mint Oroszországra. Mindazonáltal Dimitrij nem rettent vissza az akadályoktól, s miután nem sikerült Michailt kelepcebébe csalni, a tatárokat megelőzendő, seregét Mamai ellen rendelé. Az idők immár nagyon megváltoztak, a feltétlen engedelmség a horda parancsaival szemben megszűnt s az orosz nép érezte, hogy sorsa saját kezében van.

A kitartó erély, melylyel Dimitrij a sok oldalról fenyegető veszélynek szemébe nézett, megtermé gyümöleseit. A Mamai tatár hadai nem tudtak nagyobb sikereket aratni

a moszkvai sereg felett; Olgerd sem boldogult a fővárossal, melynek lakossága lelkes szeretettel függött a nagyfejedelemtől, kinek fáradhatatlan tevékenységét a legválságosabb időkben becsülni tanulta.

Ilyen körülmények közt úgy a tweri fejedelem mint a tatár-khán érezte, hogy a háború folytatása minden részen csak vereséget jelent, s azért Michail alkalmat keresett, hogy Dimitrij-jel kibéküljön s tatár szövetségeseitől minél előbb megszabaduljon, kik ellenség módjára dúlták és fosztogatták saját tartományát. A béke csakugyan létrejött s hogy tartós legyen, a nagyfejedelemtől hű szövetségese, Wladimir fejedelem, ünnepélyesen eljegyezte Olgerd leányát. Hogy személyes megjelenése által a tatár előkelőket megnyerje s magát Mamait kibékítse, Dimitrij népe ellenzése daczára, mely urának életét féltette, a hordába utazott. A khán, neje és a törzsfők, továbbá maga Mamai, ki nem sejté, mily veszedelmes vetélytárssal áll vala szemben, nyájasan fogadák a merész és nyílt Dimitrijt. A khán újlag megerősíté őt a moszkvai nagyfejedelmi méltóságban s a fizetendő adót tetemesen leszállítá. Sőt lemondott a tweri fejedelem további pártfogásáról. A tatárok részéről még eddig egy nagyfejedelemtől sem részesült hasonló fogadtatásban, mi azt bizonyítja, hogy a hordában kezdének számolni olyan tényezőkkel, melyek eddig figyelmen kívül hagytak: az orosz nemzet hazafiságával és uralkodójának erejével.

Miután uralmát és fenségét válságos körülmények között sikerült megőriznie és megerősítenie, Dimitrij azon hitben ringatta magát, hogy most már a béke áldásainak hatása alatt hozzáláthat Oroszországot anyagi és szellemi tekintetben felvirágoztatni. Azonban csakhamar arról kelle meggyőződnie, miszerint a részuralom átka még szüntelen kísért s nem engedi tartós békéhez jutni az országot. Olég, rjezsáni fejedelem, ki mint a tweri Michail Dimitrij egy-
sége állameszméjének ellensége volt, mindent elkövetett a moszkvai fenség gyengítésére; s midőn Dimitrij a lázadó fejedelmet megfenyítendő, háborúra készült, Olég és a hozzá hű rjezsániak biztosra vették győzelmüket, mondván: „Hadd jöjjenek, nekünk nem kell sem dárda, sem pajzs, hanem kötél, melylyel a gyenge és félénk moszkvaiakat megkötözzük.“ Azonban az eredmény nem felelt meg vára-

kozásuknak s az elbizakodottság hangját nemsokára elnémítá a vereség feletti panasz. Dimitrij nyílt ütközetben 1372-ben tönkretette az ellenség seregét s maga Olég is csak nehezen tudta megmenteni életét. A nagyfejedelemtől hű rokonának Wladimirnak adományozván, győzedelmesen visszatért Moszkvába.

De Olég nem vesztette el reménységét, s a még mindig elégtelen Michail s a lithvánokkal szövetségben, új támadásra készült. Az ú. n. örökbéke, melyre lithvánok és oroszok annak idején megesküvének, nagyon rövid életű volt. Olgerd seregei benyomultak Oroszországba s egyesülvén Michail és Olég hadaival, oly tekintélyes csapatot képeztek, mely méltán aggodalommal tölthette volna el a moszkvai nagyfejedelmet. Azonban döntő ütközetre még nem került a dolog s a lithvánok szemében több vonzerővel bírt a zsákmány, mint a dicsőség. A novgorodiak, kik nem tudták magukat elhatározni, hogy melyik pártjára álljanak, a moszkvai vagy a magát tweri nagyfejedelemtől nevező Michailnak hódoljanak-e meg, ingadoztak. Határozatlanságukat ezuttal drágán fizették meg. Michail lithván szövetségeseivel Tortsok-ot megszállotta, mely régi idők óta Novgorod fensősége alatt állott; a polgárok fegyvert ragadtak s a hírhedt Avakumovits Sándor vezérlete alatt sikra szállottak az ellenséggel; de a lithván-orosz hadak fényes győzelmet arattak ezen napon — 1373. május 31-én —; mindjárt az ütközet kezdetén elesett Avakumovits és számosan a hírneves kalandoscsapatok vezetői közül, mire a novgorodiak vad futásban kerestek menedéket, a szerencsétlen várost az irgalmatlan ellenség kezei között hagyván, melytől kirabolta, elhamvasztá s a lakosságot rabságba hurezoló. A vagyonos és terjedelmes Tortsokból ezuttal csupán három köépület maradt épségben.

A tweri fejedelem és szövetségesei, kiket most maga az agg Olgerd vezetett, arra határozták magukat, hogy nyílt hárcot keresnek Dimitrij-jel, kiről tudták, hogy egy válogatott haddal útban van a megszállott tartományok felé. Az ellenséges hadak nemsokára szemben állottak egymással, zászlóikat vígan lobogtatá a szél, s közöttük csak egy széles árok húzódék, mely a két tábornok elválasztá. E pillanatban mindkét fővezért, Dimitrijt és Olgerdet erős aggodalmak szállották meg; az elsőt azért, mert az ütközet elvesztése

esetében Oroszország egyetlen számbavehető hadseregétől fosztatik vala meg; a másikat, mert mélyen az ellenséges ország belsejében vereség esetében a teljes megsemmisülés elkerülhetetlennek látszott. Azért mindketten arra határozták magukat, hogy többheti fegyverszünettel fogják a végleges békekötés művét bevezetni. Az ellenségeskedések ennek következtében mindkét részről megszűntek: Olgerd kivezette seregeit Oroszországból, melyet oly gyakran rémületbe ejtett megjelenésével.

A lithván történetírók eltérőleg az orosz évkönyvektől adják elő Olgerd Oroszországban viselt dolgait, s többek közt a következőket mondják: „Dimitrij nagyfejedelem büszke volt fegyvereinek győzelmeire s el akará venni a lithvánoktól Witebszk, Polotzk és Kijew városokat. Ezen alkalommal Olgerdnek egy tűzkövet, aczelt és kardot küldött azon izenettel, hogy az oroszok el vannak határozva tűzzel-vassal szerezni meg maguknak a húsvéti csókot a lithvánoktól, azok fővárosában Wilná-ban. Olgerd megértette a czélzást, azonnal élére állott hadainak s megindult az orosz határ felé, magával vivén Dimitrij követeit is egész Mosaiszk-ig, hol egy égő kanóczot adván kezükbe, a következő szavakkal bocsájtá el magától: vigyétek ezt uratoknak; nem szükséges, hogy Wilnáig fáradjon hozzám; én a húsvéti piros-tojást Moszkvába viszem eléje, még mielőtt ez a kanócz elhamvadna. Egy igazi vitéz nem halogat, hanem tervez és tervét rögtön keresztülviszi.... A követek siettek a hírt Dimitrijnek megvinni, kit épen húsvét első ünnepén Moszkvában találtak, midőn a reggeli misére indult. De a lithván hadak már ott táboroztak a feljövő nap sugaraitól elárasztva a Poklonnája-hegy szomszédságában. A nagyfejedelem erre kimondhatatlan zavarba jött s békét kért. Olgerd elég eszélyes volt Dimitrij ajánlatát elfogadni, ki nagymennyiségű ezüstöt fizetett a lithvánoknak, azonfelül átengedte Olgerdnek az egész területet az Ugra folyóig. Azután Olgerd nagyjaitól kísérve bemene Moszkvába s lándzsáját a Kreml falába szúrva ottlétének emlékeztére, Dimitrijnek egy piros húsvéti tojást küldött.“¹⁾ Úgy látszik azonban, s a későbbi események és kivált Olgerd kivonulása Oroszországból erre engednek következtetni, hogy a lithván

¹⁾ Stykowski, Lith. Chronik. Lib. XII. cap. 3.

krónika megbízhatóság tekintetében mögötte áll az orosz évkönyveknek.

Nemsokára a tatárokkal gyűlt meg a nagyfejedelem baja, mire azon indokolatlan mészárlás szolgáltatott alkalmat, melynek a nisnij-novgorodi tatárok estek vala áldozatul. A felbőszült néptömeg néhány meggondolatlan bujtogató által izgatva, leste az alkalmat, hogy a betolakodottakon bosszút álljon. Egy jelentéktelennek látszó ok elégséges volt a népharagot lángra lobbantani. Hasztalan igyekeztek a józanabban gondolkozók a kedélyeket lecsendesíteni; a nép nem hallgatott reájok s a befejezés egy általános öldöklés vala, melyből csak kevesen menekülének meg. Mamai és a tatárok haragja rokonaik meggyilkoltatása felett nem ismert határokat, s nem kellett sok idő és a határszéli tartományok városai és falvai mind lángba borultak. Dimitrij, kit népének sorsa mélyen meghatott, serege élén daczolt a khán haragjával s az 1378. augusztus 11-én a rjezsáni területen oly fényes győzelmet aratott a tatárok felett, melyent az orosz seregek 1224 óta nem tudtak felmutatni s melynek hatása azon határtalan lelkesedésben nyilvánult, melylyel a váratlan győzelem mindenütt találkozott.

Egy évvel ezen győzelem előtt Oroszországot végre egy veszélyes ellenségtől szabadítá meg a halál; Olgerd, a lithvánok hatalmas fejedelme, 1377-ben meghalálozott, országát fiára Jagello vagy Jakabra hagyván, ki nagybátyját a vitéz Keszutij-t megölette, testvéreinek örökségét pedig jogtalanul visszatartotta. Dimitrij a lithván trónváltozást arra használta fel, hogy Starodub és Trubtsewszk városokat, melyek hajdan családjának tulajdonát képezték, ismét visszafoglalta. Hogy a tweri fejedelmet Michailt állandó barátjává és szövetségesévé tegye, olyan békefeltételeket szabot számára, melyek ép annyira bizonyítják a nagyfejedelem politikai eszélyességét, mint jó szívét; két, a politikában ritkán együtt található jelenséget. „Szent atyánk, egész Oroszország metropolitájának Alexejnek áldása után,“ így hangzik a nevezetes békeokmány, „Michail tweri fejedelem hűségi esküt teend úgy a maga mint utódai nevében, hogy Dimitrij nagyfejedelmet mint legidősebb testvérét tisztelni fogja; sohasem fog Wladimir birtokáért kezét emelni, sem a khán kegyelméből erre nézve megbízatást elfogadni; Dimitrij nagyfejedelem ellenben igéri,

hogy őt tweri fejedelemségében nemesak megerősíteni fogja, hanem annak birtokában mindenki ellen megvédeni. Michail köteles, a Tortsókban elvett harangokat, könyveket, szentképeket és egyházi edényeket visszaadni; minthogy a rosztowi és jaroszlavl-i fejedelmek Dimitrij barátai és szövetségesei, azokkal a tweri fejedelemnek háborút viselni nem szabad; valamint le kell mondania a lithvánokkal való véd- és dacszövetségéről is.“

Azonban Mamai, valamint a tatár-khán és a vele szövetkezett Olég égett a vágytól, az 1378-iki csorbát kiköszörölni s nagy előkészüldéseket tettek egy hadjáratra, melynek kimenetelétől függött nemesak a moszkvai nagyfejedelemség, hanem talán egész Oroszország sorsa. Dimitrij teljes tudatában volt a feladat nagyságának, melynek megoldása a végzettől kezébe vala letéve. „Az isteni ítélet órája közeledik,“ mondá híveinek, kiket bizalomra és kitarásra buzdított. A nagyfejedelem közös tanácskozásra hívta össze az összes vele szövetséges részfejedelmeket, továbbá a bojárokat és a városok küldöttjeit. Mindnyájan kitartást és a lehető legnagyobb erő kifejtését ígérték; a kislelkűségnek sehol semmi nyoma nem volt észrevehető; mindenki buzdult a nagyfejedelem példáján. A jós hírében álló Szergij apát hallatlan vérontást jósolt, de a melynek végeredménye egy fényes győzelem leend, milyent az orosz fegyverek még nem vívtak, s midőn a nagy nemzeti hadsereg végre együtt vala, a szent férfiú megáldá a bajnokokat és főhadvezérüket Dimitrijt, s így bocsájtá a nagy utra.

Az 1380. szeptember 6-ika volt, midőn az orosz hadsereg a Donhoz közeledett. Mamai kelet felől közeledék roppant, s tarkaság tekintetében talán soha nem látott hadával, melyben tatárok, polowtzok, törökök, eserkeszek, jászok, burtánok vagy kaukázi koréita zsidók, örmények, sőt tauriai genuai olaszok voltak, kik részint mint köteles alattvalók, részint mint jól fizetett zsoldosok követték a harcza, de kiket főképen a zsákmányra való kilátás csodított ily nagy számban össze. Hozzá csatlakozott az áruló Olég is nem számos összeszedett csapatával.

Midőn Dimitrij Kolomna közelében szemlét tartott a hadsereg felett, több mint százezer vitézt számlált, kik készek valának utolsó csepp véréket urukért és hazájukért feláldozni. Soha ily lelkes és számos hadsereg eddig nem

állott egy parancsnokság alatt Oroszországban. A nagy fejedelem Don melléki táborában nagy haditanácsot tartott, melyben a fejedelmek, bojárok és csapatvezetők mind résztvettek. Olgerd két fia, hű szövetségesei Dimitrijnek, azt tanácsolá, miszerint keljen át a sereg a folyamon és hatoljon be minél mélyebben az ellenség földjére; mert, úgy mond, így győzött hajdan Nagy Jaroszláv, Szvetopolk és Newszkij Sándor a svédek felett. A jelenlévők nagy többsége, köztük maga Dimitrij is, elfogadta az ajánlatot, mely a jelen körülmények közt a leghelyesebbnek látszott, s nemsokára megkezdődött az átkelés. Szeptember 8-án az egész sereg együtt volt a Don balpartján; a reggeli órákban sűrű köd ereszkedék alá, mely azonban csakhamar eloszlott. Most hírül hozaték, hogy Mamai egész roppant hadával gyors előnyomulásban van. Dimitrij csatarendbe állítá seregét; a központban állott Olgerd két fia, Andrej és Dimitrij, továbbá Feodor Romanovits bjeloszerói fejedelem és Nikoláj bojár; a jobbszárnyat Andrej rosztowi és a starodubi fejedelem és Grunka Feodor bojár vezényelte; míg a bal-szárnyon Waszilij jaroszlavl-i és Feodor mologai fejedelmek állottak Morosov Lew bojárral. Maga Dimitrij nagyfejedelem a moszkvai dandárral Iván szmolenszki fejedelem és Kwasnja és Brajnolk bojárokkal oldalán támogatta a központot. A főhad mögött fedezetül állott a jelentékeny utóhad Obolenskij Simon és számos fejedelmi vérből való herczeg alatt, minden pillanatban készen, a harcra vonalába lépni. S midőn minden készen állott az ellenség fogadtatására, az egész sereg a meghatottság hatása alatt hangosan kiáltá: „Mindenható urunk, add a győzelmet a mi urunknak és fejedelmünknek!“ S Dimitrij meghatva a szeretet és ragaszkodás e nyilvánulásától forró imában kérte a győzelmet hazájának és annak bajnok, fiainak, kiterjesztett karokkal a megváltó képéhez fordulva, mely a nagy fekete moszkvai fejedelmi lobogón volt látható. Azután végig lovagolta a felállított hadsorokat, mindenütt buzdítva, bátorítva, a vitézeket hű bajtársainak és kedves testvéreinek nevezvén. A nap felkelőben volt, midőn a tatárok megszámlálhatatlan hadai az ú. n. kulikowi mezőségen láthatókká lettek.

Dimitrij megadá a jelt az előnyomulásra; minden a megbeszélte terv szerint ment vala végbe; senkisem engedte magát a harc hevéből elragadni, ámbár mindenki égett, a

gyűlött ellenséggel megmérkőzni. Nemsokára összecsapott az eleven ár, ember emberek ellen harczott az oroszok részéről, mert a tatárok és szövetségeseik feltűnő túlszámban valának. Mindkét oldalon nagy vitézség fejtetett ki, s nagy volt az elesettek száma is. A tatár főhad egy pillanatra előnyben látszott lenni, s egész a nagy fekete lobogóig nyomult előre, melyet csak Dimitrij bátor testőrei mentettek meg. De már a másik pillanatban viasszaszorítaték, hasonlóképen dűlt a harc a bal- és a jobbszárnyn; a szerenese ingadozott, de nem az oroszok bátorsága, kik valódi halálmegvetéssel szálltak a síkra hazájuk, tűzhelyük, szabadságuk érdekében. Végre a mérleg az oroszok előnyét mutatá, a tatárok és szövetségeseik ingadozni kezdének, majd rettegés szállotta meg, midőn minden erőlködésük sikertelennek mutatkozott. S midőn végre az utóhadat is támadásra rendelé Dimitrij, az ütközet kimenetele végleg el vala döntve. Maga Mamai, ki eddig nem veszté el reményét hogy a szerencsét zászlóhoz bilincselje, most már lemondott a harc folytatásáról s e szavakkal: „A keresztények istene győzött!“ a félelem és bösz haraggal szívében vad futásnak eredett. Példáját követték a tatárok és többi hadai, s nemsokára ellepték a láthatárt a menekűlők ezrei, kiket a győzelem hevétől elragadott orosz sereg egész a Métsa folyóig üldözött. Nagy volt a zsákmány, mely a győzők kezébe esett; nagy a lelkesedés, mely az egész nemzetet eltölté, mely egy csapással megszabadulni látszott azon szörnyű nyomás alól, mely alatt immár másfél száz év óta nyögött.

De a győzelem szörnyű áldozatokat követelt; a kulikowi mezőség a szó valóságos jelentményében vérrel volt áztatva s százezerekre ment az elesettek száma mindkét részről, közöttük számos fejedelmi sarj és más kitűnőségek. Egyik krónika szerint a doni ütközet mintegy 450 bojár és kétszázezer vitéz elétébe került. Dimitrij nagyfejedelem, ki mindig az első között harczott az ütközet alatt, súlyos buzogánycsapástól találva lehanyatlott lováról; rémület fogta el környezetét, mely gyorsan segítségére sietett. Wladimir fejedelem e szavakkal ragadá ismét életre: „Uram, nézz körül, legyőzted ellenségeidet;“ s Dimitrij nemsokára összeszedé magát s ismét lovon volt, hogy az ellenség üldözésében részt vegyen.

Dimitrij nagyfejedelem s a doni győzelem dicsősége tölték be e pillanatban egész Oroszországot; mindenki szerencsét kívánt egymásnak s a megpróbáltatások végét látta a fényes diadalban. Dimitrij a Nagy Jaroszlávhoz, Nemszkij Sándorhoz hasonlították s egyhangulag Donszkij — a doni — melléknévvel ruháztatott fel. Némelyek szemrehányást tettek a nagyfejedelemnek, hogy miért nem aknázza ki győzelmét, miért nem üldözte az ellenséget egész a megsemmisülésig; azonban ha figyelembe vesszük az orosz hadsereg veszteségeit, melyek bizonyára nagyok valának, továbbá a kietlen pusztaságokat, melyeken keresztül a tatár sereg visszavonulását eszközle s hol egy nagyszámú had élelmezése majdnem a lehetetlenségek közé tartozott, úgy nem fogunk csodálkozni, hogy Dimitrij a Métsa folyótól Moszkvába vezeté vissza seregét.

Meggyalázva és kigúnyolva menekült a gögös Mamai a doni vérmezőről; haragtól feldúlva szörnyű fogadást tett Dimitrij megsemmisítésére; de a végzet másként akarta. Dzsengisz-khán egyik utódja, Nazr-Eddin Toktamys, Urus-khán által a kiptsak hordából elűzetvén, a hírneves Timur vagy Tamerlán szövetségét kereste, ki ez idő szerint a tsagatai mongolok emirje vagy fejedelme, már ura volt Khiwa és Bocharának s nemsokára szörnyű hírével volt betöltendő a világot. És Timur, ezen második Dzsengisz-khán védelme alatt Toktamys Batu-khán utódjának nevezvén magát, az Azowi tengerig nyomult előre. Nem messze a mai Mariupol városától találkozott Mamaival, kinek seregét heves küzdelem után teljesen megsemmisíté. Mamai elhagyatva híveitől Kaffá-ba menekült hol azonban a genuaiak által orozva megöletett, miután kincseitől megfosztaték. Toktamys most az egész horda urának nevezte magát s barátságos hangon tartott izenetben adta tudtára az orosz fejedelmeknek, hogy közös ellenségüket Mamait végképen megsemmisíté.

Timur és Toktamys fellépésével új és nehéz megpróbáltatásoknak nézett eléje Oroszország; mintha Dzsengisz kora újult volna fel, oly rémület fogta el ismét a világot, midőn a béna de vasalkatú hős borzasztó vérengzéseinek híre Európába eljutott, ki a bagdadi khalifaság megsemmisítését olyan gúlával örökíté meg, mely kilenczvenezer emberi koponyából volt építve. Dimitrij előrelátásra valló

nyájassággal fogadá Toktamys követeit, kik hírül hozták neki Mamai bukását és uruk felmagasztalását, s azon nyilatkozattal bocsájtá el, miszerint mindenben engedelmes híve leend az új khánnak. Azonban sem a küldött ajándékok, sem pedig a nagyfejedelem általánosságban mondott nyilatkozata nem elégíté ki Toktamyst, ki olyan viszony megújítására törekedett, milyen Batu- és Üzbég-khánok idejében állott fenn a horda és Oroszország között; azaz Toktamys nem baráti szövetségeseket, hanem adófizető alattvalókat akart látni az oroszokban és fejedelmeikben.

Az 1381. nyár elején a khán egyik rokonát, Akhodzsa béget küldé követségben Dimitrijhez 700 tatár lovas kíséretében. A követ kijelenté, miszerint az új khán azt kívánja, hogy az orosz fejedelmek mint a horda alattvalói a legrövidebb idő alatt előtte hódolatuk bemutatása végett megjelenjenek. Könnyen elgondolható, mily érzelmeket keltett ezen váratlan követelés az orosz népben! „Oly régen volt-e,” mondák, „hogy a Don partjain legyőztük ellenségeinket? . . . Tehát hiába folyt volna annyi keresztény vér?” S valamint a nép, úgy gondolkoztak a fejedelmek is; senkisem akart tudni a meghódolásról, a szolgaságról, az adófizetésről; s a khán küldöttje, látván mindenütt a nép felháborodását, visszatért a hordába a nélkül, hogy a nagyfejedelmet Moszkvában felkeresni, merte volna.

Azóta egy év elmúlt; a kedélyek lassankint lecsendesültek s mindenki azon hitben ringatá magát, miszerint a veszély is elmúlt s a hordában senkisem gondol támadásra. De nem így volt; Toktamys csendben bár, de nagy előkészüldéseket tett egy hadjáratra, mely újból szolgaságba vala hajtandó Oroszországot. Egyszerre egy rémhír verte fel a népet nyugalmaiból. A tatárok a Volga melléki hajókat mind erőszakosan lefoglalták, hogy azokon seregüket a túlsó orosz partra szállítsák. Most is az áruló Olég volt az ellenség útmutatója, ezen elzüllött fia hazájának, ki mindig annak ellenségeivel tartott. Dimitrij úgy látszik maga is osztá azon általános hiedelmet, hogy a tatárok bántatlanul hagyják Oroszországot, s azért nem tett nagyobb előintézkedéseket fogadtatásukra. S midőn most váratlanul a rémhír futá be az országot, a nagyfejedelem nejével és gyermekeivel Kosztromába távozott, valószínűleg oly czélból, hogy ott nagyobb sereget összpontosítson. Toktamys ellenben

feltartóztatlanul Moszkva felé törekedett, útközben mindent tüzzel-vassal pusztítván. Miután Cyprián metropolita is Twerbe menekült, a szerencsétlen lakosság nem nyert kellő támogatást a végzetes pillanatban sem urától, sem az egyháztól s így menthetetlenül ki volt téve a legvégső veszedelemnek. A bojárok, kik a fővárosban maradtak, kicsinyes czivakodásaik által még inkább megakaszták, ha nem lehetetlenné tették a védelmet. A közeli falvak és tanyák lángja s a menekülő népesség rémületes tömege hirdették az ellenség közeledését, mely 1381. augusztus 22-én körülzárolta a szerencsétlen várost.

Toktamys röviden akarván végezni Moszkvával, rohamot parancsolt, mely azonban az őrség és polgárság vitézsége folytán megghiúsult; az oroszok forró vizet, köveket és égő gerendákat dobtak a rohanókra, kik többször újíták meg a rohamot, de mindannyiszor eredmény nélkül. S midőn Toktamys látta, hogy az elszánt védelemmel szemben nem tud sikert felmutatni, eselhez folyamodott, mely méltó vala a zsarnok gondolkodásához. Az ostrom negyedik napján ugyanis tudtára adta a szorongatott lakosságnak, hogy vele békealkudozásokba óhajt bocsájtkozni; egyszersmind több előkelő tatár a város falai alá lovagolván, így szólott: „Urunk a khán szereti a moszkvaiakat mint jó alattvalóit; nem is azért jött ide, hogy velük harczot vívjon, hanem azért, hogy személyes ellenségét, Dimitrij nagyfejedelmet megfenyítse. Ígéri tehát, hogy nem fog bántani senkit s elvonul Moszkvából, mielőtt őt bebocsájtják, hogy a város nevezetességeit megtekinthesse.” Jellemző, hogy ez otromba esel nem ébresztett komoly gyanút a lakosságban, s miután a nisnij-novgorodi fejedelem két fia, Wassilij és Simon, kik mint foglyok a tatár táborban tartózkodtak, erősítették, hogy a khán a legjobb szándékkal viseltetik a város iránt, a moszkvaiak megnyitották a város kapuit.

Azonban csakhamar belátták tévedésüket; egy adott jelre megrohanták a tatárok a védtelen lakosságot s hajmeresztő kegyetlenséggel öltek le ezreket; sem kor, sem születés, sem nem kíméletet nem ébresztett a vérengzők lelkében. S midőn a lakosság nagy része elvérzett s a rablás és fosztogatás véget ért, a nyomorultak égő üszköket dobának a házakba s néhány pillanat alatt lángtengerben úszott Kijew és Wladimir büszke örököse, Oroszország

fővárosa. Ezen alkalommal számos becses könyv és kézirat lett a lángok martalékává, melyek felettén fontos emlékeit képezték az orosz történetírásnak. „Nem találunk szavakat,” mondja az egykorú krónika, „hogyan Moszkva jelenlegi állapotáról hírt adjunk. Ezen népes város duzzadt a gazdagságtól és dicsőségtől, s egy nap elégséges vala, hogy mindezt semmivé tegye; csak füst és hamú maradt meg a fényes Moszkvából; a föld vértől áztatva s a halottak ezreitől borítva; a templomok kiégve meresték üres falaikat ég felé. Csak a súlyos sebesültek vagy a tatárok által rútul megesonkított szerencsétlenek panaszos hangjai hirdették itt még az életet s zavarták az ijesztő halálesendét.”

Moszkva elpusztítása után Toktamys elárasztá hadaival egész Oroszországot; Wladimir, Jurjew, Szvenigorod, Perejeszlowl, Mosaiszk osztozkodának Moszkva sorsában. Végre beleúva a szörnyű vérengzésbe, a khán kivezeté hadait az elpusztult országból, miután sógorát Sichomat-ot mint kháni követet Dimitrij nagyfejedelemhez küldé.

Nagy volt Dimitrij bánata, midőn bojárjaival visszatért Moszkvába s tanúja volt a borzasztó rombolásnak. „Atyáink nem győzedelmeskedének a tatárok felett, s mégsem valának oly boldogtalanok, mint mi,” mondák könnyes szemekkel az öreg bojárok, mélyen meghatva a nyomor és inség által, mely minden oldalról eléjük tátongott. De Dimitrij tevékeny lelke nem engedett most sem hosszú uralmat a meddő bánatnak és fájdalomnak, hanem erős kézzel hozzálátott a romok és a halottak eltakarításához, hogy mielőbb visszaadja kényeztetett fővárosának megszokott régi képét. A sírásóknak minden 80 halott eltakarításáért egy ezüst rubelt, összesen 300 rubelt fizetett, miből kitetszik, hogy csupán az eltemetetlenek száma Moszkvában 24 ezerre ment. Azután a város felépítéséhez látott, mely nemsokára fényesebben mint a pusztulás előtt volt, támadt vala fel hamvaiból. De Oroszországnak békére volt szüksége, hogy ennyi szerencsétlenséget kiheverjen, s azért Dimitrij észszerűnek látta a khánnal lehetőleg békés lábra helyezkedni s kötelezte magát a szokásos adót továbbra is a hordának megfizetni. Minden falú után, hacsak két jobbágytelket számlált is, egy fél ezüst rubel vala fizetendő; a városok sokkal többet és rendesen aranyban fizettek. Nehéz próbára tétetett Dimitrij, midőn Toktamys a nagyfejedelem tulajdon

fiát Wassilijt tűzképen követelte; de a derék férfiú ezt az áldozatot is meghozta hazája békéjének, s az ifjú 1383-tól egész 1387-ig tartaték fogolyképen a hordában.

Míg Oroszország a tatár dúlások következtében csak nehezen tudta magát összeszedni s fejedelme minden igyekezetét a belügyek rendezésére fordítá, addig Lithvániában a nép nagy változáson ment keresztül. Jagiel vagy Jagello 1386-ban nőül vette I. Lajos magyar és lengyel király leányát Hedviget; Krakóban a katolikus hitre tért s felvette a lengyel királyi czímet, mely alkalommal a lithvánok mind megkereszteltének. Hogy a keresztelés szertartása megrövidíttessék, a nép hosszú sorokban felállítaték s a püspök a szentelt vízzel meghinté őket s mindnyájának soronként keresztény neveket adott; így az egy sorban állók mind Péter, a másik sorban lévők Pál, a harmadikban János stb. nevet kaptak. Jagello ezalatt ellovagolt a sorok közt és lithván nyelven magyarázta meg a népnek a legfontosabb hittételeket. A pogány tüzek, melyek Perkún isten tiszteletére lobogtak, örökre kialudtak Wilnában; a szent ligetek ősi törzsei kivágattak s helyöket a szent kereszt foglalta el. Ezzel Lithvánia népe tényleg a keresztény nemzetek sorába lépett s minden időkre szakított a pogánysággal.¹⁾

Nagy Kázmér lengyel királylyal kihalt a Piaszt-család s a lengyel trón megürült. Kázmér második nejét Heszszeni Adelheidot ezivakodó természete miatt eltaszítá magától; két más nejétől csak leányai voltak; a szép Esztertől, egy zsidóleánytól, ki sokáig birta a ledér király kegyét, volt ugyan két fia, de ezek nem valának törvényesek. Ez volt az oka, hogy Kázmér a lengyel trónra és utódjául sógorának, Anjou Károly magyar királynak és nővérének Erzsébetnek fiát Lajost szánta, kit a lengyel források szerint fiának fogadott. Azonban Lajos, azon ürügy alatt, miszerint a levegő Lengyelországban ártalmára van egészségének, többnyire Magyarországon tartózkodott s Lengyelország kormányzását mulatni szerető és pompakedvelő anyjára bízta. De Lajosnak sem voltak fiai, s azért halála után bájos és eszélyes leánya, a tizenötéves Jadwiga vagy Hedvig választatott lengyel királylyá. Azonban Jadwiga már korábban el volt jegyezve

¹⁾ Lomonossow, I. 289.

Vilmos osztrák-habsburgi herczeggel, ki családja történetében a „büszke“ melléknevet viseli. Nem valószínűtlen, hogy Hedvig szerelme megnyitotta volna az utat Vilmos herczegnek a lengyel trónra, hogyha váratlanul más kérő nem jelentkezik vala, s ez Olgerd lithván fejedelem fia. Jagiel vagy Jagello volt. A lengyel rendek, kik Lithvánia egyesülését a lengyel koronával tartották szem előtt, de főképen a lengyel papság oda működtek, hogy Hedvig mondjon le jegyeséről és nyújtsa kezét a lithván herczegnek. S a tapasztalatlan fiatal leány meghozta új népének és hazájának ezt az áldozatot, pedig nehezére eshetett. Jagellóról, ki a keresztségben Wladiszláv nevet kapott, mindenféle sajátságos hírek valának forgalomban, hogy egész testét sűrű szőr fűdi, hogy tisztátalan, durva és ijesztő rút: nem lehetett tehát könnyű a lovagias jellemű, férfias szépségéről híres Vilmosról lemondania. Egyébiránt a rossz nyelvek sem kímélték meg az ifjú királynőt és Krakóban azt rebesgették, hogy titkos összejöveteleket tart előbbi jegyesével. A rágalom terjesztője a krakói kamarás Gnięwosz volt, s Hedvig csak úgy tisztázhatta magát a durva és rosszakaratú vád ellen, hogy ünnepélyes esküt tőn tisztasága mellett, mire azután a rágalmazó elvévé méltó büntetését. Hedvig már 1399-ben meghalálozott a nélkül, hogy férjének és a trónnak örökösét adott volna.

Dimitrij nagyfejedelem, ámbár a férfi-kor küszöbén, elérkezett földi pályafutásának végéhez. Midőn közeledő halálát érezte, maga köré gyűjté nejét és gyermekeit s az utóbbiakat megható szavakban kérte, mindenben anyjuk tanácsát és utasításait követni, hazájukat szeretni s az egyháznak hű fiai lenni. A bojárok könnyes szemekkel állották körül uruk halálos ágyát, ki a következő szavakkal vön búcsút híveitől: „Nektek, kik tanúi valátok születésemnek és gyermekkoromnak, ismeretes belső lényemnek minden tulajdonsága; tudjátok, hogy mit akartam és mit cselekedtem; veletek közösen viseltem a kormányzás nehéz gondjait, veletek győztem le hazánk ellenségeit; veletek vigadtam a boldog időkben s közösen sirattam veletek hazánk szerencsétlenségét. Mindig szerettelek benneteket s óvakodtam benneteket bármivel megbántani; nemcsak bojárok, hanem igazi fejedelmek valátok mellettem Oroszországban. Most pedig emlékezzetek vissza mindenre, mit nekem annyiszor

ígértetek, hogy érettem és gyermekeimért készok vagytok minden pillanatban véreteket ontani. Szolgálatok tehát híven nőmet, valamint még most zsenge korú fiaimat; osztokodjatok velük jóban és balszerencséiben.“ S miután tizenhétéves fiát, Waszili herceget utódjául kijelölé és megáldá, a jelenlévők közül megjelölé azokat, kik kiskorúsága idejére meghírt tanácsát képezzék; azután szeretettel ölelé szívéhez nejét Eudoxiát és fiait egyenkint, s miután kezeit végső imára kulesolá, 1389. május 19-én csendesen elszenderült.

Az orosz nemzet történelme csak kevés uralkodót tud felmutatni, kit oly nagy mértékben környezett népe szeretete és tisztelete, mint IV. Donszkij Dimitrijt. Úgy szellemi fölénye, valamint jellemének szilárdsága által kortársai között talán az első helyet foglalja el. Nem kevésbé vallásos mint elődjei, a fejedelmi tekintélyt az utolsó pillanatig megőrizte; nem öltött szerzetesruhát végórájában s úgy halt meg, miként élt, nyugodtan s fejedelemhez illő komoly méltósággal. Őt nevezi a történelem a tatárok első legyőzőjének.

Dimitrij uralkodása alatt számos város, templom és kolostor alapított részben a nagyfejedelem tulajdon kezdeményezése folytán; így Kurmys és Szerpuchow városok, melyek gyorsan felvirágoztak, a híres tsúdowi, andronjewi és szimonowi kolostorok Moszkvában. A legfontosabb esemény az orosz egyház történetében a permi vagy biarmiai csúdok megtérése volt, kik Dimitrij uralkodása alatt léptek a keleti egyház közösségébe s kiknek apostola egy fiatal, de lelkes és értelmes szerzetes, István, vala. Uralkodása alatt Oroszország gyakoribb összeköttetésben állott Byzanceczal, és pedig nem csupán egyházi czélokból; a kereskedelem és közlekedés a keleti császársággal mind élénkebbé lön és nagy előnyére vált az orosz népnek úgy szellemi, valamint anyagi tekintetben. Röviddel a nagyfejedelem halála előtt indult keleti útjára Pimin metropolita, ki vonzóan és tanulságosan írta le a hosszú út élményeit.

Dimitrij szívesen fogadott be országába idegeneket is, hogyha hasznukat vehette, mely esetben jótéteményeivel halmozá el őket. Az oklevelek között találunk egyet, mely az olasz, bizonyosan genuai Andrej nevére szól, kit a petsori terület igazgatásával bízott vala meg. Kiváltképen nagy volt az idegenek száma a fővárosban, Moszkvában.

Az azowi és tauriai genuaiak voltak valószínűleg a közvetítők, Oroszország és Itália között, honnan mind számosabb iparezikkék kerültek az orosz piacokra.

Donszkij Dimitrij uralkodása alatt jöttek ki használatból a kúny vagy bőrpénzek, melyeket kis ezüstpénzek cseréltek fel, azok mintájára, melyeket a tatárok hoztak forgalomba. A mongolok eredetileg hazájukban nem ismerték az érezpénzt, helyét fahéjak és bőrdarabok pótolták, ellátva a kháni pecséttel; de Bokharában és a kiptsak hordában már ezüst- és rézveretekkel birtak, bizonyosan a byzanci váltópénzek mintájára; az elsőnek tanga, a másikkak püly volt a neve, s így nevezték utóbb az oroszok is a megfelelő pénznemeket. A legrégibb orosz ezüstpénz Dimitrij idejéből való s ¹/₄ szolotnikot nyomott, s melyen egy vértezett lovas alakja látható.

Nevezetes Dimitrij országlásának utolsó ideje arról is, hogy ekkor jöttek Oroszországba a legelső löfegyverek, valószínűleg a német lovagok útján; s az évkönyvek szerint már Moszkva ostrománál 1382-ben egy neme az ágyúknak volt használatban. A nagyfejedelem fia és utódja, Wasziliusz alatt alapított a főváros közelében az első löpor-malom.

Végül meg kell említenünk Kazán városának alapítását, melylyel Oroszország történelmében még sokszor fogunk találkozni s mely Dimitrij nagyfejedelem uralkodása alatt mind nagyobb virágzásnak indult. A krónika az előzményekre vonatkozólag a következőket mondja: „Batu-khán fia Szájn egy nagy sereggel megindult, hogy Oroszországot meghódítsa; azonban lekötve és megnyerve az ország fejedelmeinek alázatossága és értékes ajándékai által, megállott, s azon helyen, hol táborát felüté, állandóan egy adószedőt rendelt ki, lakósátrat emeltetvén számára. A vidék felettén kellemes éghajlattal birt, termékeny volt és mindenben bővelkedett; voltak jó és bő legelők, méhek; de kártékony kígyók is lappangtak ott, mígnem egy ügyes varázsló a veszélyes állatokat ki nem irtá. Itt a sátor előtt állott a nagy üst vagy kazán, melyben az ürühús párolgott; itt alapítá Szájn-khán Kazán városát, mely nevét az üsttől vette, s melyet bolgár, eseremissz, votják és mordvin-ekkel népesített be. Sátorának aranyozott oszlopzatától neveztették ottlakó népe is az arany vagy kipsak hordabelinek, mely különben már régibb elnevezése vala

ezen törzsnek,¹⁾ mely lefelé a Volgán egész a régi khazár városig Asztrakánig mindenütt képviselve volt. Szájn-khán valószínűleg egy és ugyanaz Szartak-khánnal, Batu-khán egyetlen életben maradott fiával, mi annál valószínűbb, minthogy a Szájn nevet többen viselték a khánok közül; avagy nem lehetetlen, hogy e név alatt maga Batu lappang, kit az arab történetíró Abulghazi Szaginnak nevez.²⁾

Kazán, a eseremissz nyelvén Ozon, mintegy fél mértföldnyire fekszik a Wolga balpartjától, a Kazanka mellett s hét mérsékelt halmon épült; legjelentékenyebb része a vár vagy Kreml és a belváros, mely közül a szlobodák vagy külhelyek terülnek el. Már Dimitrij idejében megerősített hely volt, honnan szemmel lehetett tartani a messze környéket. Fia Wasziliusz alatt, tíz évvel atyja halála után, Kazán majdnem egészen elpusztult, mígnem Ulu-Mahmed-khán, az aranyhorda feje, újból és még szebben felépítteté.

¹⁾ Hammer: Die Kiptsakhorde. 168 oldal. — Rytschkow: Versuch einer Geschichte von Kasan. p. 92.

²⁾ Mittheilungen d. hist. Vereins. V. köt. 398. old.

Második fejezet.

II. Waszilij (Dimitrijevits) nagyfejedelem 1389–1425.

Waszilij trónralépte. — A kormány arisztokratikus jellege. — Oroszország politikája a jövőben. — Házasság. — Wjotka pusztulása. — Waszilij a hordában. — Nisnij-Novgorod és Szuszdál egyesítése Moszkvával. — Novgorod. — Téves vélekedés. — Timur-khán. — A horda veresége. — Hangulat. — Timur Oroszországban. — Szabadulás. — Azow veszedelme. — Witowt tervei. — A khán Kijewben. — Viszony a hordához. — Viszaly Lithvániával. — Lithvánok Moszkvában. — Változások a hordában. — Waszilij a hordában. — Edigei és Witowt. — Döghalál és éhínség. — Waszilij halála. — Végrendelet. — Cziprián metropolita. — Egyházi ügyek. — Igazságszolgáltatás. — Általános adatok.

Midőn IV. Dimitrij szemeit lezárta, Oroszország egy új háború előestéjén állott, melyet a tatárokkal kell vala küzdenie. kiknek erőszakoskodásai immár nem ismertek határokat. Azonban az ifjú nagyfejedelem óvatosan került minden alkalmat, mely arra engedett volna következtetni, mintha a béke megszegését siettetné. Azért mindenben lekötélő szívességet és alázatosságot tanúsított a horda irányában, hogy titkos terveit utóbb annál könnyebben megvalósíthassa. Nemsokára atyja halála után megjelent Toktamys követe Sachmat, ki Waszilijt a khán nevében Wladimirban ünnepélyesen nagyfejedelemmé koronázta, miután az hűséget fogadott a khánnak. Ezzel a moszkvai fejedelmek a nagyfejedelmi méltóságot jogos örökségképen birtokba vették. Miután Waszilij a részuralkodókat birtokaikban megerősítette, kik fensőségét vonakodás nélkül elismerték, a trónváltozás minden megrázkódtatás nélkül be volt fejezve.

Donszkij Dimitrij fia sajátos körülmények közt kezdé meg országlását; Oroszország legelőkelőbb rendjének képviselői, a bojárok azon ponton állottak, hogy döntő és

tekintélyes befolyást biztosítsanak maguknak nemcsak a fiatal és tapasztalatlan nagyfejedelem irányában, hanem magában a kormányzásban. Mint mindenütt, hol a hűbéri intézmény megerősödött, úgy Oroszországban is, lassankint a nemesi osztály különvált a társadalom többi rétegeitől s szorosabban a fejedelemhez csatlakozván, annak koronatanácsában első helyet vívott ki magának. Waszilij alatt a kormány határozott aristokratikus színezetet nyert Oroszországban; a bojárok az államügyekben mindig több befolyást nyertek, mi által a régi patriarchális jelleg lassankint egészen elenyészett, hogy egy új, merevebb mert büszkébb és hatalmasabb rendi osztálynak adjon helyet. A nagyfejedelem nemcsak a részuralkodókat, kiknek jogai mindinkább korlátoztattak, hanem az általa hűbérekkel ellátott bojárokat is a korona vazalljainak tekintette, kiktől minden körülmények közt feltétlen hűséget és engedelmeséget követelt.

A moszkvai nagyfejedelmek politikája ez idő szerint kíváltképen három irányban vonja magára figyelmünket. Először azon törekvés, miszerint a hordától az ország minél előbb függetleníttessék; azután, hogy a lithvánok pusztító támadásainak vége vettessék, kik az ország határszélein a békét szüntelen megzavarták; végre, hogy a részfejedelemségek minél előbb beolvasszassanak a birodalom egységére való tekintetből Moszkva területébe. E három feladat megoldása várakozott a fiatal uralkodóra, ki körülvéve családjának hű támogatóitól vette kezébe a kormány gyeplőjét. A böles mérséklet és a törvények tisztelése, higgadt megfontolás és fáradhatatlan munkásság jellemezték Waszilijt, ki szerencsésen megkezdte vala a nagy munkát, Oroszország újraalapítását, melyet azután hozzá méltó utódok szerencsésebb körülmények között sikeresen betetőzhettek.

Waszilij tizenhétéves volt, midőn a száműzetésben Poroszországban élő lithván fejedelem, Witowt leányát Zsófia hercegnőt nőül vette, kit Jagiel Wladiszláv elűzött vala, de kinek nagy pártja volt hazájában, mely oda törekedett, hogy őt minél előbb visszahelyezze családi örökségébe. E házasság megkötése által a lithván kérdés a kedvező megoldás stádiumába lépett.

Majdnem ugyanazon időben, midőn a nagyfejedelem mennyegzőjét ülő, érkezett a híre, hogy a tatárok Berkud

vezérlete alatt sűrű erdőségeken áthatolva megszállották és feldúlták Wjétka városát, melyet még Bogoljubow Andréj idejében a novgorodiak alapítottak s mely azóta virágzó helylyé fejlődött, mely élénk kereskedésben állott a szomszéd népekkel. A novgorodiak, hogy a pusztításért bosszút álljanak, nagy dereglyéken aláhajóztak a Wjétka folyón és számos a tatár-khán tulajdonát képező várost és telepet elhamvasztának. Ezzel megközdödtek az ellenségeskedések az oroszok és tatárok közt; de Waszilijs még korainak találván az élet-halál küzdelem megkezdését, oda működött, hogy a fegyverbéke tovább is fentartassék; s ily czélból az 1392 derekán a hordába utazott, hogy hódolatát a tatár-khánnak bemutassa.

Az új nagyfejedelem felettén nyájas és barátságos fogadtatásra talált a hordában; egy orosz fejedelem sem részesült eddigelé hasonló kitüntetésekben s úgy látszott, mintha a khán nem adófizető vazallt, hanem magához hasonló fejedelemtársat akarna üdvözölni az orosz uralkodóban. Nyilván való volt, hogy Toktamys nem a pusztá udvariasság vagy rokonszeny hatása alatt állott, midőn Donszkij fiát figyelmével halmozta el, hanem olyan érzelmek által vezéreltetett, melyek valódi czélja nem maradhatott sokáig homályban. Kelet felől hatalmas vészfellegek emelkedének, melyek miként Dzsengisz-khán idejében pusztulással fenyegették a világot. S a rettentő vihar a kiptsak hordát is, valamint annak fejét Nazr-Eddin-Toktamys-khánt is fenyegette, ki az orosz nagyfejedelemben fontos szövetségest keresett a közeledő veszély ellenében. Alig szenved kétséget, hogy Waszilijs ezt a segílyt, melylyel különben hűbéri viszonyánál fogva a hordához tartatott, készséggel megadta a khánnak.

Waszilijs ezuttal három hónapig tartózkodott a hordában s midőn visszaérkezése fölött újjongó népe körébe tért, közzétette a khánnak egy kegyelemlevelét, mely Nisznij-Novgorodot és Szuszdált véglegesen a moszkvai nagyfejedelemségbe olvasztá, mi által az eddig független éjszakeleti része Oroszországnak: Novgorod, Tsernigow, Rjezsán és Szmolenszk területekkel Moszkvába bekebeleztetett. Az utolsó nisznij-novgorodi fejedelem, Boris, röviddel később a száműzetésben meghalt. Novgorod, a rakonezátlan kereskedő város, Waszilijs-jal is kikötött, kinek a szokásos ú. n.

népadót — tsernaja dán — indokolatlanul megtagadta. A nagyfejedelem a belviszályt óvatosan kikerülendő, Cyprian metropolita segílyével jobb meggyőződésre terelte a közvéleményt, mi által elejét vette a polgárháborúnak s az uralkodói tekintélyt is csorbítatlanul megővta.

Míg Waszilijs szerencsével, de egyszersmind erélylyel és ritka körültekintéssel mindinkább növelé és megszilárdítá hatalmát, a horda nagy izgatottságban volt a kelet felől gyorsan közeledő veszedelem folytán. Oroszországban mindenki azt hitte, hogy az új mongol invázió kiváltképen a hordát fenyegeti vala, mi a rövidlátó hazafiakat vérmes reményekkel tölté el. Pedig a veszedelem Oroszországot is fenyegette.

Timur-lenk, azaz béna, de vasból, vagy torzítva Tamerlan, a világtörténelem egyik legkiválóbb alakja kit sokan Kyroszszal, Nagy Sándorral, de bizonyára helyesebben Attilával és Dzsengisz-khánnal hasonlítottak össze, az 1335. évben született előkelő bár szegényes mongol családból s már korán kitűnt társai közül magába zárkozottsága, komorsága és mindenek felett vad kegyetlensége által. Egy ostrom alkalmával lábán megbénult s azóta a lenk, sánta nevet használta a Timur — vas — mellett. Ellensége volt minden vidámságnak és játéknak, nem szerette sem a költőket, sem a bohócokat; ellenben nagy barátja volt a törvénytudóknak és természetvizsgálóknak s szívesen tanácskozott a szentek hírében álló sheikekkel. Legkedvesebb olvasmányát nagy és jeles férfiak életírása képezte, bár a mongol, perzsa és török nyelven kívül egyebet nem értett. Mindig voltak táborában idegenek Európa minden részéből, kik a nagy-khánnak a távol országok uralkodóiról, népeiről s egyéb viszonyairól kimerítő adatokkal szolgáltak. Katonái, kikről atyailag gondoskodott, rajongó szeretettel függtek a béna hősön, ki mindig győzelemre vezette őket; vadságukat és embertelen kegyetlenségüket azzal igyekezett enyhíteni, hogy mindig tartott táborában nagyszámú zenészeket, költőket és tudósokat, kiknek feladatuk volt, szelídítőleg hatni a féktelenek erkölcesire és gondolkozásmódjára. Egy általános népgyűlés — Kurultai — alkalmával egyhangulag nagy-khánná választatván, Szamarkand városát választá székhelyül, mely nemsokára központjává lőn Ázsia művészi és tudományos, költői és kereskedelmi életének. A kilenczes

szám — a tatároknál szent szám — kiváló szerepet játszott a vas hódító életében. Az idegen követek közönségesen kilencszer kilencz ajándékkal közeledének hozzá; nejeinek száma kilencz vala; hadjáratainak száma kétszer kilencz; a fején egyesített koronák száma háromszor kilencz vala; végre négyszer kilencz évig uralkodott.¹⁾

Nazr-Eddin-Toktamys, ki magát a nagy Temudzsin törzséből származtatta, sokáig lenéző kicsinyléssel viseltetik Timur iránt, kit rablónak és bitarlónak nevezett: de midőn Delhi, Bagdad, Damaskus és Smyrna meghódítójának dicsőségével volt tele a világ, a horda ura is aggódni kezdett, s hogy a bajt megelőzze, arra határozta magát, hogy személyesen keresi fel versenytársát, hogy vele megmérkőzzék. De még mielőtt merész tervét megvalósíthatta volna, Timur hadai átlépték a Jaik-Ural-folyót s a Volga felé tartottak. A döntő ütközet a régi khazár város Asztrachán közelében ment vala végbe; Toktamys teljes vereséget szenvedett s a Volga és Don közti pusztaságokba menekült, míg a mongol hadak 1393-ban nagy győzelmi tört ülte.

Azóta mintegy három év múlt el s a mongolok nem lépték át a Volgát, míg maga Timur visszatért fővárosába Szamarkandba, hogy roppant kiterjedésű birodalmának törvényeket osztogasson. Toktamys újból elfoglalta a kiptsak-horda khánságát s titokban nagy előkészüldéseket tett, hogy újólág megtámadván Timurt, a kapott csorbát kiköszörölje. Midőn Timur a horda készülődéseiről értesült, a következő izenetet küldé Toktamys-nak: „A mindenható isten nevében kérdezlek kiptsaki khán, milyen szándékkal hagyod el sátradat a nagyravágyás ördöge által befolyásolva? Avagy már elfeledted az utolsó háborút, melyben erős kezem porrá zústa hatalmadat s eltiporta gazdagságodat? Hálátlan, emlékezz vissza, hogy mennyi kegyben és jóságban részesítettelek! Még van időd a megbánásra, szállj magadba s gondold meg, hogy mit akarsz tenni. Békét akarsz-e, avagy háborút? Válaszsz, nekem mindegy; de tudd meg, hogy semmisem képes bosszúm elől elrejteni ellenségemet, kit megsemmisíteni akarok.“ De a levél még inkább megerősíté a kiptsak khán elhatározását, ki minden áron háborút akart. Az ütközet a Kur és Terek folyamok

¹⁾ Hammer, Gesch. des osman. Reiches. Bd. I. S. 247, stb.

közt vívaték, a mai Jekaterinográdnál közelében, melynek véres részleteivel telve vannak a keleti évkönyvek. A küzdelem sokáig eldöntetlen maradt; majd egy pillanatra úgy látszik, mintha a mérleg a kiptsaki khán részére hajlott volna; de ki egyszerre elvesztvén reményét és bátorságát, futásnak eredett, mi azután teljes vereségét vonta maga után. Timur ezuttal is a Volgáig űzte az ellenséget; majd 1395-ben átlépvén e folyamot a szaratowi pusztaságok közelében, pusztítólag nyomult be Oroszországba.¹⁾

A mongolok betörésének híre Oroszországot ép oly rémületbe ejté mint 160 év előtt, midőn Batu-khán szörnyű hadai lepték el termékeny síkságait. A templomokban nagy tömegekben gyűlt össze a nép, hogy az ég segélyeért esedezték a fenyegető veszéllyel szemben; mindenki a legvégsőre volt elkészülve; a védelem sikerében senkisémm hitt. Egyedül Waszili nagyfejedelem nem veszté el bátorságát s az ellenség százezreivel szemben nyugodt önbizalommal szervezte a védelmet. Timur ezalatt a Felső-Don vidékét pusztítá, hol a krónikás szavai szerint úgy heverték a halottak, mint a kévék a letarolt mezőkön. Majd Moszkva felé vette útját; de hirtelen megállapodott, néhány napig megpihent, azután az oroszok kimondhatatlan örömeire dél felé húzódván, elhagyta az országot. A fergeteg, mely az egész országot fenyegette, szerencsésen elvonult, miután egy részét feldúlta; az orosz nemzet fellelékzett s hálát adott a Gondviselésnek, mely oly borzasztó szerencsétlenségtől megóvta vala.

Az évkönyvek sokat foglalkoznak annak felderítésével, hogy mi bírhatta rá Timurt, hogy Oroszországnak ily gyorsan hátat fordított. Valószínű, miszerint egyrésről a csekély zsákmány volt az oka, melyet a doni vidék szegényes községeiben talált, a melyeket a tatárok amúgyis már rendszeresen kifosztogattak; továbbá a közelgő tél, mely ezen vidékeken felettén nagy szigorral szokott fellépni, mely az ellenséget arra bírta, hogy kitakarodjék egy országból, mely oly kevésbé vala elkészülve fogadtatására.

Azonban még mielőtt elhagyta volna Oroszországot, Azow, Asztrachán és Szaraj a lángoknak adattak át. Azowban

¹⁾ Hammer, Gesch. des osman. Reiches. Bd. I. S. 224.

egy velencei, egyiptomi, genuai és cataloniai kereskedőkből álló követség járult a mongol nagy-khán elé gazdag és becses ajándékokkal, kérvén őt, hogy kegyelmezne meg a szerencsétlen városnak. De a kérelem nem talált meghallgatásra; Azow kifosztogatott, lakosai nagyobb részben leöltek s a gazdag kereskedelmi csarnokok elhamvasztattak. Hasonló sors érte Asztrachánt és Szarájt.

Novgorod, mely a mongol veszedelemtől ezuttal is érintetlen maradt, Waszili uralkodása alatt nem örvendett tartós békének. Witowt, a nagyfejedelem veje, a lithván elégületlenek élén gyakran megfordult területén fegyveres kézzel; majd egy merész terv megvalósításán fáradozott, mely, ha sikerül vala, nagy gondtól menti meg Oroszországot. A bátor és tapasztalt lithván hős nem csekélyebbet, mint a kiptsak horda megsemmisítését tervezte, veje Waszili közreműködésével. Witowt főképen ágyúinak hatására számított, melyek eddigelé, mint látszik, a tatár-mongolok előtt ismeretlenek voltak. De a fenhőjázó terv nem sikerült: Edigei mongol vezér fényes győzelmet aratott a lithvánok felett, kik erősen megfogyva hagyták el a Wolga vidékét, hogy Szmolenszkben majd Kijewben próbáljanak szerencsét, melyet Witowt csakugyan fegyveres kézzel elfoglalt s területével együtt hosszú időre Lithvániához csatolt.

Toktamys kétszer érzékenyen megveretve a mongolok által, mindig újból megjelent Szerájban, hogy a kiptsak horda khánságát kezéhez ragadja. De Temir-Kutlui, Timur egyik kedvencz hadvezére által harmadszor és érzékeny vereséget szenvedvén, végre családjával, gyermekeivel és kincseivel Kijewbe menekült, hol Witowt által, ki ez idő szerint a város birtokában volt, vendégszeretőleg fogadtatott. Azonban Witowt tervei, melyeket a hozzá menekült tatár-khán segítségével a jövőben megvalósítani akart, olyan természetűek valának, melyeknek előbb vagy utóbb szakadást kelle előidéznök a nagyravágyó lithván fejedelem és veje Waszili között.

Waszili nagyfejedelem eddigelé feltűnő szerencsével kormányzott; míg a belbékét bölcs mérséklete által fenn tudta tartani, addig a véletlen és egyéb okok segítségére jövének s megszabadíták a félelmetes ellenségtől, mely már az ország határszéli tartományait pusztította. Ilyen körül-

mények között természetesen Oroszország viszonya a hordához is lényegesen megváltozott. A kháni küldöttek csak ritkán jelentkezének Moszkvában, s ilyenkor a szokásos adó helyett csekélyebb értékű ajándékokkal elégítették ki. Ürügyül szolgált közönségesen a tartományok szegénysége, melyek nem valának képesek a szokásos adót ezüstben előteremtteni. Azonban úgy látszik, hogy a mongol-khán nem vala mindig megelégedve az önkéntes ajándékokkal; mert egyszer a következő levelet intézte a nagyfejedelemhez, midőn az épen távol volt fővárosától: „Te számos jogtalanságot követtél már el irányunkban: Toktamys és gyermekei menedék-helyet találtak országodban; Schadibék nyolcz évig uralkodott a hordában, Bulát pedig immár a harmadik évben uralkodik, s te egyik előtt sem jelentél meg, hogy hűségedet és engedelmességedet bemutattad volna. Azonfelül minden alkalommal tévútra vezettél bennünket, mert az, mit az orosz nép szegénységéről írtál nekünk, nem felel meg a valóságnak: két ekevas után te magad egy rubel adót szedsz a néptől, hová lett tehát az ezüst, mely bennünket illetett volna?”

Végre az események oda fejlődének, hogy a szakadás Lithvániával elkerülhetetlenné vált. A közvetlen okot Pskow szolgáltatta, mely egykor Novgorod alatt állott, de az utóbbi időben teljes függetlenségnek örvendett s ámbár a nagyfejedelem fensőségét elismerte, szabadon választá fejedelmét, kormányzóit és egyéb tisztviselőit. Kereskedelme és lakosainak életrevalósága által virágzásnak indulván, sokat zaklattatott úgy a svédek és német lovagok, valamint a lithvánok által, minek következtében gyakran jött azon helyzetbe, hogy hajdani védnökéhez, Novgorodhoz folyamodjon segélyért. Ezuttal a nyugtalan, tett- és dicsvágyó Witowt volt az, ki betört Pskow területébe s Kolosé városát elfoglalva, tizenegyezer oroszot hajtott szolgaságba. Majdnem ugyanazon időben a livoniai nagymester is meglátogatta Pskow környékét s Izborszk, Osztrow és más helyeket feldúlt. A pskowiak úgy védekeztek a mint tudtak; nem veszítették el bátorságukat s erősen számítottak úgy Novgorod mint Waszili támogatására. A nagyfejedelem öcsesét, Konstantin herceget küldé egyelőre egy segélycsapattal Pskowba, míg maga szokott erélylyel hozzálátott hadseregének szervezéséhez. Waszili most sem kereste a

háborút, szokott óvatossága most sem hagyta el s számításba vette a kedvezőtlen körülményeket, mielőtt hüvelyéből kardját kivonta volna.

Witowt tovább folytatta az orosz területeken pusztításait, s miután veje a nagyfejedelem felszólítására, hogy vonná vissza hadait, büszke és elutasító választ adott, Waszilij egyik hadvezérét lithván területre rendelé, hogy Szergejszk, Kozelszk és Wjézma városokat megszállja. Azonban a vállalat nem sikerült, a csapatok eredménytelenül visszatértek. Még mielőtt Waszilij hadseregének felállításával elkészült volna, hírül hozták, miszerint Witowt titokban egy merész támadásra készül, melynek célja maga a főváros Moszkva volt. Most a végsőre kelle magát elhatároznia, hogy a fenyegető veszedelemet elhárítsa országáról. Követséget küldött értékes ajándékokkal a hordába, kérvén Sanibék-khánt, hogy a régi jó viszonyra való tekintetből, küldene neki egy tatár-csapatot segítségül. Úgy látszik, a khán teljesíté Waszilij kívánságát, ki azonban ezen alkalommal sem vállalt magára adókötelezettséget a hordával szemben: s miután így serege megsaporodott, eléje indult Witowtnak azon szándékkal, hogy őt a támadásban megelőzze. A két sereg a krapivnai mezőségen, a mai tulai kormányzóságban találkozott, de a helyett, hogy a kimenetelt mindkét részről a fegyverre bízták volna, békealkudozásba bocsájtkoznak. Waszilij és Witowt, bizonyára kényszerítő körülmények folytán, lemondának a háború folytatásáról, s ideiglenes fegyverszünetet kötven, seregeiket elbocsájtották.

A fegyverszünet azonban nem hozta meg a békét, s alig múlt el néhány hónap és ismét fegyverben állott egymás ellen vő és após; s derekasan pusztíták egymás területeit. Waszilij most váratlanul magukban a lithvánokban talált alkalmas szövetségesekre. Olgerd fia Szwidrigailo elégületlen lévén Witowt-tal a neki adományozott hűbéreket illetőleg, a nagyfejedelem pártjára állott; s hogy neki szolgálatait felajánlja, nagy kísérettel jöve Moszkvába. A jövevény kíséretében valának Izsák tsernigowi püspök, Sándor és Patrik szwenigorodi fejedelmek, a peremysl-i, putiwl-i, chotetowi s még más fejedelmek, számos bojárok és különböző méltóságok, úgy, hogy Moszkvában az egész terjedelmes fejedelmi palotát, a Kreml-t megtölték. A moszkvaiak megmagyarázható kíváncsisággal szemlélték fajroko-

naikat, kik elszakadva Oroszországtól, régóta külön államot alkottak, de a mely ép oly kevéssé ismerte a belbéke áldásait, mint Oroszország. A lithvánok pedig nem kevesebb érdeklődéssel, sőt csodálkozással — mint a krónika mondja — nézték Moszkva nevezetességeit és szépségeit; kiváltképen meglepte őket a templomok és kolostorok pompája s Waszilij udvarának fénye. De, mindenek felett magára vonta az idegenek figyelmét a polgári rend, biztonság és nyugaltság, mely mindenütt észrevehető volt s melyet hazájukban Lithvániában hiába kerestek. Waszilij a lithván bevándorlókat kegyeivel halmozá el, mindegyikének jelentékeny és jövedelmező hűbéreket osztogatott, hogy őket annál inkább érdekeihez bilincselje, ami azonban ezen megbízhatatlan népnél csak részben sikerült.

Witowt most ismét elővette régi tervét, hogy Moszkvát hatalmába ejtse, mi azonban most még több akadályba ütközött, mint előbb. Az ellenséges hadak az Ugra folyó mellett találkoztak; a lithván seregben számos kijewi és szmolenszki orosz szolgált, mi azt mutatja, hogy a nemzeti érzület erős hátramenőben volt. Nem tudni mi okból, most sem került döntő harcra a dolog Witowt és Waszilij közt, helyette létrejött egy béke, melyre mindkettőnek szüksége volt s melynek létrejöttét bizonyára előmozdítani segíté a közvélemény, mely már régóta megelégtelte a polgárháborút. A lithvánok lemondottak Pskow birtokáról, visszaadták az elfoglalt városokat és Witowt visszatért Wilnába.

A hordában időközben egészen váratlanul biztosabb és szilárdabb állapotok jövének létre. Timur, a rettegett hódító, befejezte földi pályafutását s utódai nem ejtették többé rémületbe a világot. Ázsiában ismét a régi állapotok uralkodának: pártvillongás, szakadás, türelmetlenség, vallási rajongás, politikai verengzés stb. Ilyen körülmények közt a kiptsak- vagy aranyhorda ismét visszanyerte függetlenségével régi jelentőségét is, ámbár a belső viszálykodások tovább tartottak. Temir-khán letaszítá Bulát-ot a trónról 1411-ben s annak hívét Edigei-t a Fekete tenger mellékére szorítá; de nem sokáig élvezte győzelmének gyümölcsét, mert nemsokára megjelenik Toktamys fia Szeleni-Szaltan, ki magát egy csapással a kiptsakhorda urává teszi. Vele új élet kezdődik a hordában, melynek politikai hatalma és tekintélye alatta feltűnő növekedést mutat.

Természetes, hogy a hordában történt változások nem maradhattak befolyás nélkül Oroszország viszonyaira és kivált Waszilij politikájára, ki a megváltozott körülményekre való tekintetből egyelőre lemondott azon szándékáról, hogy a szokásban volt adót a khánnak végleg megtagadja. A nagyfejedelem ezen elhatározására nem esekély befolyással volt azon körülmény, hogy az új khán, Toktamys fia, benső szövetségese volt Witowt-nak, kinek vendégszeretetét a szerencsétlenség napjaiban sokáig élvezte. Az adó most is a régi volt, melyet a nagyfejedelemnek a hordába küldenie kellett. 7000 rubel Moszkva és Wladimirért, azonkívül még 1500 rubel külön Gorodetz-ért.

Hogy a lithván befolyást a hordai udvarnál csökkentse s hogy magának ott barátokat szerezzen, Waszilij végre hosszas megfontolás után arra határozta magát, hogy az új khánnak hódolatát bemutassa. Úgy látszik, hogy jó fogadtatásra talált, mert egy előkelő mongol, Kerimbendej barátságát megnyervén, ki jóakarója volt az oroszoknak, könnyű szerével ellensúlyozta Witowt törekvéseit, ki nem-sokára a haladó kor és számos csalódások folytán a tatár Edigei-vel együtt béke után vágyódék. Érdekes az utóbbinak egy levele, melyet régi ellenségéhez, a nyugtalan lithván fejedelemhez intézett, kinek egyuttal ezen alkalomból három, piros posztóval borított tevét és huszonhét lovat küldött ajándéknak. A levél a következőleg szól: „Dicsőséges fejedelem! Számptalan fáradoalmak és a dicsvágy hőstettei közepette utólért mindkettőnket a gyászos vénség: azért töltjük el még hátralévő napjainkat békében. A vért, melyet ellenségeskedésünk alatt ontottunk, elnyelte a föld: a szitkokat, melyekkel egymást bosszantottunk, elhordta a szél; a harc heve szívünket megtisztítja a haragtól; a tüzet elolvasztá a víz. . . .”

A döghalál, mely Oroszországot Simon nagyfejedelem ideje óta többször felkereste, Waszilij uralkodása alatt is nagy pusztításokat vitt vala végbe; sőt azt lehet mondani, hogy az 1352. évtől egész 1427-ig sohasem szünetelt egészen s hol itt hol ott, ütötte fel szomorú tanyáját. A német történetíró Kranz szerint egyedül Novgorodban hat hónap alatt 80 ezer embert ragadott el a ragály. „Az emberek, úgymond, „az utczákon összeesének s gyakran ugyan-abbban a pillanatban kiadák lelküket: az egészségesek, kik

a halottak eltakarítását magukra vállalták, gyakran maguk is hirtelen összerogytak és meghaltak s ugyanabba a gödörbe temettetének.” A ragály ellen, mint a krónika mondja, nem használt sem az imádság, sem a böjtölés, sem a szerzetes-ruha, melyet kivált az előkelők magukra öltének. Mindenütt nyomor, halál, inség volt látható a városokban úgy, miként a vidéken.

S mint rendesen, a szerencsétlenség most sem jött egyedül: kísérője volt az éhhalál, mely nem kevesebb áldozatot követelt. Az éhínséggel a drágaság köszöntött be, mely az általános kétségbeesést egész az elviselhetetlenségig fokozta. Nem esoda, ha a felesigázott néphiedelem közel lenni vélte a világ végét s egyik végletből a másikba esett. Mindenki meg vala győződve a világ közelgő végétől. „Krisztus,” mondának, „azt mondá, hogy az utolsó napokban nagy és csodás jelek lesznek az égen láthatók, melyek döghalált, éhínséget, háborút és általános zavart jelentenek; népek és birodalmak fel fognak kelni egymás ellen; íme, mindezt most láthatjuk. Tatárok, törökök, olaszok, németek, lengyelek, lithvánok háborút viselnek a világban. És vajjon mi történik a mi igazhivő hazánkban? Egyik fejedelem a másik ellen küzd, testvér a testvér ellen köszörüli fegyverét, s az unokatestvér dárdát kovácsol nagybátyja ellen.”

S az általános gyász és levertség közepette hűnyta le örökre szeméit Waszilij nagyfejedelem 1425. február hó 27. napján, életének 53-ik, uralkodásának 36-ik évében. pótolhatatlan ürt hagyván maga után. Waszilij nem birt atyjának szeretetreméltó tulajdonságaival, szelíd jellemével, részvevő jó szívével, harcziás bátorságával és hősi erényeivel, mindazonáltal számos olyan erényekkel dicsekvék, melyek őt a legkiválóbb uralkodók mellé emelék. Ellenségei tisztelték, népe szerette s barátai megbíztak benne. A részfejedelemségek területéből elfoglalt birtokokat hatalmának, mely egyszersmind Oroszország hatalmát jelenté, gyarapítására fordítá, mi által az orosz nagyfejedelmi méltóságot emelé úgy népe mint a világ szemében. Némelyek azt vetik szemére, hogy apósa, a nagyravágyó Witowt ellenében nem fejtett ki elég erélyt, midőn Oroszország érdekeiről volt szó: hogy kerülte vele a nyílt harczot s többször káros béke által engesztelteté meg magát. Azonban ha Oroszország belállapotait ezen időkben szigorúbban szemügyre vesszük,

azt fogjuk találni, hogy Wasziliynak nem állott hatalmában tevékenyebb politikát kifejteni.

Úgy látszik, hogy Wasziliy érezte közeledő halálát s még idejében intézkedéseket kívánt tenni, hogy fia számára a nagyfejedelmi trónt biztosítsa. Végrendeletében úgy őt mint nejét Witowt védelmébe ajánlja, mit ez neki ünnepelesen meg is ígért. Valószínű, hogy úgy ezen, valamint egyéb ügyekben is Zsófia nagyhercegnő közvetítői szerepet játszott férje és atyja között, mivel egyébiránt Wasziliy 1408 óta szüntelen barátságos viszonyban élt. Fiát mint gyermeket hagyá vissza s mert fivéreinek, kivált György és Konstantin hercegek nagyravágyását ismerte, nem ok nélkül attól tartott, hogy azok az általa megállapított örökösödési rendet elismerni nem fogják. Nem maradt más választása, mint fia érdekét az ármányokban megőszült Witowtra, fia nagyatyjára bízni: ámbár bizonyára nem egyszer gyanú ébredhetett lelkében annak őszinteségét illetőleg. Wasziliy végrendeletében fiát nevezi ki nagyfejedeleme anyja gyámsága mellett; azonfelül neki hagyja egész atyai örökségét s az általa szerzett városokat, Nisnij-Novgorodot és Muromot, Moszkva egy harmadrészét, míg a másik két harmadrész fivérei Dimitrij és Wladimir birtokát képezte; továbbá Kolomna városát, a hozzá tartozó falvakkal, az ú. n. nagy rétet a Moszkva folyó túlsó partján, a fominszk-i kastélyt s még számos egyéb fekvőségeket: továbbá kincstárából: egy arany süveget — koronát — pompás köpenygallérral, Philotheus patriarcha arany keresztjét, egy, Witowt-tól kapott, kőből készült esését, egy kristályserleget, Wladiszláv (Jagello) ajándékát stb. Minden egyéb fekvőségei, értékei és ingóságai özvegyét illették. Erre vonatkozólag így hangzik a végrendelet szövege: „Ama kerületekben lakozzék és uralkodjék s szolgáltasson igazságot a hercegnő vagy nagyfejedelemlő, az én feleségem, egészen halála napjáig, úgy mindazonáltal, hogy halála után fiam leendő örököse. Ellenben azon falvakat és fekvőségeket, melyek az ő szerzeményét képezendik, annak hagyhatja, kinek akarja. Leányaim közül mindegyiknek őt családot hagyományozok rabszolgáim közül; a nagyfejedelemlő szolgálai továbbra is meghagyandók állásukban; a többieknek ellenben visszaadom szabadságukat.“

Ezen érdekes okmányon őt viaszpecsét látható, melyek

közül négy bojárcsaládok pecsétjei, valószínűleg azoké, kik a végrendelet elkészítésénél mint tanúk szerepeltek; az ötödik a nagyfejedelemlő pecsétje, melyen egy lovas látható. A végrendeletben legalól Photius metropolita aláírása — görög betűkkel — látható. Van ezen érdekes okmánynak egy záradéka is, mely így kezdődik: „Ha isten akarata, hogy Iván mint nagyfejedelemlő Oroszországot kormányozza,“ mi nyilván arra mutat, hogy a khán beleegyezése is megszerzendő.

Azon okmányok közt, melyek ezen időből fenmaradtak, nevezetes helyet foglal el azon szerződés, melyet a nagyfejedelemlő 1403-ban Olég rjezsáni fejedelem fiával, Feodor herceggel kötött vala, melyben az utóbbi ígéri, hogy Waszilijt mint idősebb testvérét mindig tisztelni és becsülni fogja, hogy testvéreit és más rokonait maga testvéreinek és rokonainak fogja tekinteni. Feodor továbbá fogadalmat tesz, hogy Wasziliy tudta és beleegyezése nélkül sem a khánnal, sem más fejedelemlővel szerződésre vagy szövetségre lépni nem fog. Wasziliy ellenben hűsége jutalmául átengedi neki Tula városát és megengedi, hogy a nagyfejedelemlő címet használhassa.

Egyike a legjelentékenyebb, bár nem politikai nyilvánulásoknak Wasziliy uralkodása alatt azon részvét, melyet ezen nagyfejedelemlő a súlydező byzancezi császárság és annak képviselője iránt tanúsított. Nagy Konstantin birodalma ezen időben már végnapjait élte; tehetetlen árnyképen tengette diestelen életét, melyet Timur félszázaddal előbb kiolt vala, ha útját nem állja Bajezid, az ozmánoktól gyorsasága miatt Yilderim, villámnak nevezett szultán, hogy az augorai mezőségeken birodalmát és szabadságát örökre elveszítse. Manuel császárnak nagy birodalmából nem maradt egyéb a fővárosnál, melyet eleven árként tombolt körül az ozmánok hada, mely minden pillanatban urává tehetette magát a keleti világ fővárosának. S a császár övével együtt a legnagyobb anyagi nélkülözéseknek volt kitéve; a kincstár üres volt, a főváros pedig, melyben az ipar és kereskedelem pangott, nem jövedelmezett annyit, mennyi a legszerényebb polgári igényeknek megfelelt volna. Midőn Wasziliy a császár sanyarú helyzetéről értesült, kiből nemcsak a méltóságot, hanem hitsorsosát is becsülte, azonnal jelentékeny összeget s ezüst értékeket bocsájtott

rendelkezésére. De ezzel nem elégedvén meg, rávette a tekintélyesebb bojárokat, hogy adakozzanak az inségben szenvedő császár részére. Az ekként Konstantinápolyba került könyöradományok élénk köszönettel fogadtattak; s a császár, a patriarcha és az egész nép hangosan magasztalá az oroszok nagylelkűségét. Manuel pedig, hogy a baráti viszonyt az orosz udvarral még bensőbbé tegye, 1414-ben megkérte János fia számára a nagyfejedelem leánya, Anna hercegnő kezét. Paleolog János később a császári trónra került, de örökösét nem hagyott maga után.

Az egyházi viszonyok Oroszországban a tizenmegyedik század végén és a tizenötödik elején felettén érdekes és figyelemreméltó jelenségeket mutatnak. Dimitrij óta az orosz nemzetnek két metropolitája volt; az egyik Pimen az északi, a másik Cyprian a déli részeket kormányozta. Az első halála után a két székesmegye ismét egygyé olvadtott vala, melynek feje Cyprian, Konstantinápolyból tágkörű szabadalmakkal tért vissza. Cyprian valódi szent hévvel fogta fel nehéz hivatását, melynek lelkesült apostola volt s ki maga a legszigorúbban megtartván az egyház parancsolatait, a papságtól hasonló buzgalmat és odaadást követelt. Így elmozdítá a tweri püspököt, ki többféle szabálytalanságok folytán elveszté a nép és a fejedelem bizalmát, állásából, s a esúdowi kolostorba küldé vezekelni. Hasonló büntetés érte a túrowi püspököt, ki Witowt pártjára állván, a haza ellenségének rendelkezésére bocsájtá a gondozására bízott egyházi kincseket. Alatta az egyházi bíraskodás kérdése, mely az utóbbi időben mindinkább vesztett jelentőségéből, újból napirendre került s végleges elintézését nyert. Ezen alkalommal adta ki Wasziliij nagyfejedelem ama okmányát, melyben többek közt a következők foglaltatnak: „Én, Wasziliij Dimitrijevits nagyfejedelem, megújítom, egyházunk atyjával Cyprian metropolitával tartott beható tanácskozás után a régi egyházi rendtartást, melyet őseink, Szent Wladimir és fia Jaroszláv, mint a görög nomokanon-nal egybehangzót kiadtak vala.”

Mint buzgó apostola egyházának, Cyprian azon szerencsében részesült, hogy a hordában három előkelő tatárt nyert meg a keresztény vallásnak, kik a következő időben nagy jötevőivé váltak a szerencsétlen keresztény foglyoknak és rabszolgáknak. A keresztelés ünnepélyes szertartása

Moszkvában ment vala végbe nagy néptömeg jelenlétében, mely isten kezét vélte látni a szent cselekvényben. A három tatár: Bachty, Chidyr és Mamat, a keresztségben: Ananiás, Azariás és Mizail nevet kaptak.

Cyprian halála után kivált Witowt lithván fejedelem erőszakos beavatkozásai, de még inkább a konstantinápolyi patriarcha jogosulatlan rendelkezései folytán, nagy viszály támadt az orosz egyházban, minek következtében a dél-oroszországi püspökök mindnyájan Novgorodban gyűltek össze tanácskozásra, s miután a fejedelem hozzájárulásával Zamblak-ot metropolitának felavatták, ezt a következő emlékeztető nyilatkozattal adták tudtára a világnak:

„Minden jótétemény s minden tökéletes adomány felülről jő, a világosság atyjától. Mi is örvendezve tapasztaltuk ezen mennyei adományt; mi, Oroszország püspökei, barátok és testvérek a szentlélekben; mi: Polotzk és Lithvánia alázatos érseke Theodosius, Izsák, tsernigovi püspök stb. Lelkünk megszorodott Kijew elhagyatott templomainak látásán; a legelőkelőbb egyháznak elhagyatottsága mély fájdalommal töltött el bennünket, mert csak névleg volt pásztora, a valóságban hiányzott, minthogy Photius metropolita megvetéssel viselteték egyházi nyája iránt, melyet nem akara sem látni, sem vezetni. Egyházának jövedelmeiből csak magának gyűjtött kincseket s a kijewi székestemplom régi értékes tárgyait mind Moszkvába szállíttatá. A mindenható isten meghatotta Witowt Sándor, Lithvánia és sok orosz tartomány nagyfejedelemének szívét, úgy, hogy elűzte Photius-t Kijewből s a byzancezi császártól és patriarchától más metropolitát kért Oroszország számára. Ezek azonban, bűnös haszonleséstől eltelve, ezen jogos kívánság teljesítését megtagadták. Ennek következtében a nagyfejedelem általános gyűlésre hívott össze bennünket: Lithvánia és Oroszország püspökeit, valamint fenhatósága alatt álló fejedelmeket, bojárokat és más nagyokat, archimandritákat, apátokat és papokat, Lithvánia új városába Novgorodek-be, hol a szűz szent anya templomában a szentlélek hatása alatt és az apostolok rendeletei szerint a kijewi egyház részére új metropolitát választánk Gergely személyében. Együttal elmozdítottuk állásából Photiust: indokainkat, valamint a volt metropolita elleni kifogásainkat pedig a patriarcha elé terjesztettük, nehogy a világ azt

mondhassa: Witowt nagyfejedelem más hiten van, ő nem törődik a kijewi egyházal, mely az orosz egyház anyja. mert Kijew minden orosz város anyjának tekintendő. Hajdan a püspököknek jogában alatt metropolitát választani, a mint hogy Izeszláv nagyfejedelem alatt választá meg Kliment-et. Így a bolgárok is, kik pedig régibb keresztények mint az oroszok, saját főpappal bírnak; így a szerbek is, kiknek országa pedig sem kiterjedés, sem népesség tekintetében nem közelíti meg a lithván fejedelem birtokát. De miért is említjük meg Bolgárországot és Szerbiát? Mi az apostolok utasításai szerint cselekedtünk, kik nekünk, az ő tanítványainak, a minden püspökben élő szentlelket hagyományozták. Az Úr nevében összegyülekezve, a püspökök fel vannak mindenütt arra jogosítva, hogy maguknak méltó tanítót és pásztorát válaszsza, kit Isten számukra kiszemelt vala. Ne mondhassák tehát a könnyen hívők: hogy elkülöníteni akarjuk magunkat a többiektől, kik elváltak vala a görög szent egyháztól! Nem: mi megóvjuk a szentatyák hagyományait, elítéljük az eretnekséget s tiszteletben részesítjük a patriarchát és a többieket: velük egy és ugyanazon hitet valljuk; mi csak a törvénytelen erőhatalom alkalmazását egyházi dologban, ítéljük el, mert a byzanci császár és nem a patriarcha osztogatja mai napon az egyházi méltóságokat, ki e szerint a főpásztori fenséges hivatallal közönséges uzsorát űz. Így Manuel császár, ki nem az egyház dicsőségét tartá szem előtt, hanem inkább saját érdekeit mozdítá elő, egyszerre három metropolitát küldött az oroszok nyakára: Pimen, Cyprian és Dionysioszt, miből azután az egyház mértéktelen eladósodása következett. Ezzel kapcsolatban a rendellenességek, sőt gyilkossági merényletek és mindenek felett az orosz egyház szégyenletes helyzete oda érlelték a dolgokat, hogy egyházunk tekintélye teljes mértékben kárba vészett. Miután tehát komolyan megfontoltuk, hogy mily káros és szégyenletes dolog az, ha egy világi uralkodó a főpásztori hivatalokat pénzért osztogatja, azért mi magunk választottunk egy metropolitát az 1415-ik évben.

Hasztalan volt Photius és a konstantinápolyi patriarcha tiltakozása, a nép hangos helyeslésével szentesíté Georgij Zamblak megválasztását, ki a magas egyházi méltóságra minden tekintetben méltó vala. Kár, hogy a jeles férfiú

nem viselé sokáig magasztos hivatalát s már 1419-ben meghalálozott. Utódja a szmolenszki püspök Gerazún lett, kit a konstantinápolyi patriarcha kent vala fel, miből azt lehet következtetni, hogy a vizsály a keleti egyház feje és az orosz főpapság közt nemsokára megoldást nyert.

Még egy másik érdekes és fontos okmány tartotta fenn magát Waszili idejéből, mely a polgári igazságszolgáltatásra vonatkozik. Ezen okmány azért is nevezetes, mert Nagy Jaroszláv idejétől egész a XV. század első negyedéig, kivüle semmiféle az orosz igazságszolgáltatásra vonatkozó okiratot sem lehet találni az orosz könyv- és levéltárakban. Ezen okirat a Dwina vidék lakosságához van intézve, mely magát 1397-ben a moszkvai nagyfejedelem védnöksége alá helyezi. Tartalma a következőleg hangzik:

„Ha én, a nagyfejedelem, egyikét bojárjaim közül, vagy egyet a dwinaiak közül hozzátok küldök mint helytartót, úgy ezek mindenben úgy cselekedjenek, a mint ezt a következőkben rendelem.”

„Ha gyilkosság követtetik el, úgy ki kell nyomozni a gyilkost; ha pedig ez nem sikerülne, úgy a kerület a helytartónak 10 rubelt tartozik fizetni. Egy véres sebesülésért 30 szörme, egy vértelen sebesülésért ellenben 15 ilyen szörme fizetendő; azonfelül a tettes külön megbüntetendő.”

„Ki egy bojárt szóval meggyaláz vagy őt tetteleg bántalmazza, azt a helytartó pénzbírságra ítéli a szerint, a milyen rangot a sértett visel.”

„Ha egy lakoma alkalmával verekedésre kerül a dolog, mely ott helyben mindjárt el is intéztetik, úgy a helytartónak és a bojároknak nem kell az ügybe beavatkozniok; ellenben ha a verekedés utólagos elintézését nyerne, azon esetben a helytartónak egy menyétszörme fizetendő.”

„Ha egy paraszt a mezőn vagy a réten mesgyéjén túl szántana vagy kaszálna, úgy ezért tartozik egy juhot adni; egy falu határának megsértéseért pedig 30, a fejedelmi birtok átlépéseért 120 szörmet fizetni; azonban tiltva van, ezen kihágásért a tettest megkötnözi vagy elzárnai. Általában a törvény előtt mindenki megtartja szabadságát, ki képes kezeszt állítani. Egy bilincsekbe vert embertől a bírák semmitsem követelhetnek; minden ígéret, melyet azok ilyen helyzetben tesznek, meg nem történtnek tekintendő.”

„Azon egyén, kinél lopott tárgyak talátnak, minden

büntetés alól felmentendő, ha be tudja bizonyítani, miszerint a lopásban ártatlan. A tolvaj az első tettenkapatás alkalmával a lopott tárgy értékének megfizetésére ítéendő; ha másodszor tetten kaptatik, tetemes pénzbírságot fizet; ha harmadszor lopáson éretik, az akasztófára ítéendő. Azonban mindhárom eset alkalmával mint gonosztevő megbélyegzendő.

„Ha valakire rábizonyul, hogy maga szolgáltatott igazságot magának, úgy 4 rubelt fizet; önmagának igazságot szolgáltatni annyit tesz, ha egy polgár vagy földművelő egy tolvajt tetten kap, rajta azonnal a pénzbírságot megveszi és azután szabadon bocsátja.”

„Ha valaki a törvényszék elé idéztetik, de meg nem jelen, a helytartó kimondhatja az ítéletet minden további megkérdéztetése nélkül; mely esetben a jogorvoslatnak nincs helye.”

„Azon gazda, ki rabszolgáját megveri s ezen alkalommal nem szándékból halálát okozza, nem tartozik felelősséggel a helytartó előtt.”

„A bírói tárgyalásoknál a helytartót minden rubel után, mely perköltségek fejében megítéltetik, egy fél rubel illeti.”

„Ha egy helytartó jogai esorbitást szenvednek bármely oldalról, panaszát mindig elem a nagyfejedelem elé tartozik terjeszteni kellő elbírálás végett. Én kérem számon a helytartót minden alkalommal, s ha kellő időben elmulasztaná előttem megjelenni, úgy parancsot adandok fejedelmi hivatalnokainak, úgy jární el vele, mint egy közönséges gonosztevővel.”

„A Dwina-melléki kereskedők sem Usztjugban, sem Wologdában vagy Kosztromában bíróság elé nem idézhetők. Ha valaki közülök tolvajlással vádoltatnék, úgy adassék át nekem, a nagyfejedelemnek, hogy ügyét megvizsgáljam, vagy pedig átadjam öt helytartóimnak, kik a Dwina mellékén székelnek.”

„A dwinai kereskedők mindenütt a nagyfejedelemi területeken szabadon kereskedhetnek, a nélkül, hogy vámot fizetnének; egyedül az usztjugi és wologdai helytartóknak tartoznak minden csolnak után két itcze söt, egy szekér után pedig két szörmet fizetni.”

Ezen törvények sok tekintetben eltérnek a Jaroszláv-féle Ruszkája Prawda tételeitől; így a tolvajlás harmadik

esetben halállal büntetetik, míg a régi törvények csak pénzbírságot róvnak a tettesre. A szörme elnevezés alatt nem az apró bőrpénzeeskék — kuny — értendők, hanem valóságos evetke-prémek. Egyébiránt a bőrpénzek vagy kuny-k a Dwina mellékén már 1410-ben kijöttek a forgalomból; Oroszország más részeiben pedig még előbb; helyüket a lithván garasok és a svéd ortuga foglalta el, melyek rézből verettek; végre 1420-ban ezüst váltópénzek jövének forgalomba, melyek a moszkvai és egyéb fejedelmek pénzeihez hasonlítottak. A rézpénzeket az oroszok közönségesen eladták a Balti tenger melléki német kereskedőknek. Ezen időtől fogva Oroszország tulajdon ezüstpénzekkel rendelkezett. A kuny-k értéke lassankint annyira alászállott, hogy 1407-ben Pskow-ban 15 griwnet kuny-kban fél rubelért lehetett kapni.

Az évkönyvek még a következő általános érdekű adatokat jegyezték fel Waszili korából. Uralkodása alatt, valószínűleg Cyprian metropolita közbenjárására, mondtak le az oroszok a világ teremtésétől kezdett időszámításukról, mely márczius havával vette kezdetét, s az évszámítást azontúl a görögök után szeptember havával kezdték.

Már Waszili atyja, Dimitrij Donszkij nagyfejedelem idejében némely előkelő bojár- és polgáresaládok nemzetségi vagy családneveket kezdtek felvenni az előbb szokásban volt előnevek helyett, melyek mindig az atya nevével együtt említették, mint Waszili Dimitrievits, azaz Demeter fia Vazul; a régi orosz nevek: Szvetoszláv, Jaroszláv, mindinkább kijövének használatból s új családneveknek: Daskow, Minin stb. engedtek helyet.

Egy Lázár nevű szerzetes az Athos-kolostorból, ki szerb származású vala, 1404-ben készítette a legelső ütőórát Moszkvában, mely a nagyfejedelemi palotán helyezteték el. Ezen bonyolódott gépezettel bíró óra akkoron nagy csodálokozás tárgyát képezte s 150 rubelbe, azaz körülbelül harmincz font ezüstbe került.

A festészet művészetének is ezen időkben hivatott képviselői éltek vala Oroszországban. Ezek közt kiváltképen nagy hírnévnek örvendettek az ú. n. Fekete Simon, Prochor Gorodetzből és Andrej Rublew szerzetes; ő festé 1405-ben a nagyfejedelemi kápolna szent képeit és 1408-ban a wladimiri székesegyház számára megrendelt képeket. Az ágyúöntés

is már 1420-ban virágzásban volt; egyike a mestereknek a pskowiakat megtanítá az ólomfedelek öntésére, mi kivált templomoknál mindig gyakrabban alkalmaztatott.

Érdekes világot vetnek azon idők felfogására, szokásaira és erkölseire némely intézkedések, melyeket Photius metropolita még letétele előtt 1410-ben létesített vala. Így egyházi átokkal sújtattak azon házastársak, kik az egyház vagy egy pap hozzájárulása nélkül egymással frigyre léptek. Egyszersmind említett metropolita elrendeli, hogy az esketés szertartása mindig a szent mise után történjék, sohasem a déli órákban vagy éjjel. Csak olyan fiatal embereknek engedi meg harmadszor is házasságra lépni, kiknek nem valának gyermekei; de ezt is csak azon kikötéssel, hogy öt évig nem szabad a templom küszöbét átlépniök, kivéven, ha bűnbánólag és könnyes szemekkel vezeklenek; megtiltja a leányoknak tizenkettedik évük előtt férjhez menni; mindazok, kik délelőtt bort isznak, az úrvacsorától eltiltatnak; szigorú büntetést szab mindazokra, kik atyjukat vagy anyjukat istentelen szavakkal káromolják; a papoknak pedig súlyos büntetés mellett megtiltja bármivel kereskedni és uzsorát űzni. Szerzeteseknek és apáczáknak nem szabad együtt, egy kolostorban lakniök; ép oly kevésbé szabad papoknak, kik özvegységre jutottak, apácza kolostorban tartózkodniök. Könnyenhivő embereknek ne mondjon el senki meséket; s akadályoztassék meg, hogy velük alattomos vén asszonyok füvekkel és boszorkánysesomókkal érintkezessenek.

Úgy látszik, hogy Photius metropolita mégsem volt ama kötelességmulasztó főpásztor, milyennek őt ellenségei a világ szemében feltüntetni akarták.

Harmadik fejezet.

III. Waszili (Wassiljevits) Tómnji, a vak, nagyfejedelem 1425–1462.

Az új nagyfejedelem. — Polgárháború. — Lithván ügyek. — Vendégség. — Witowt jelme. — Tatár pusztítás. — Belviszályok. — A flórenczi egyházi zsinat és következményei. — Musztapha és Ulu. — Mahomed. — Moszkva veszedelme. — Waszili fogsága és megszabadulása. — Semjaka gazsága. — Waszili megvakíttatása. — Elűzetése és visszahívása. — Böles kormányzat. — Kormánytárs. — Utolsó belviszály. — Egyeduralom. — Waszili halála, jellemzése. — Konstantinápoly elestének hatása. — A krimi tatár uralom alapítása.

III. Waszili Tómnji, azaz vak, csak tízéves volt atyja halálakor, s így anyja és a bojárok gyámkodása mellett foglalta el atyai örökségét, mely neki 37 évi országglása alatt nem hozott szerencsét. Sem értelem és ítélet, sem pedig akarat és erély dolgában nem hasonlított atyjához s uralkodása oly viharos körülmények közt vette kezdetét, mely nem sok jót engedett remélni Oroszország népeinek a jövőben sem. A döghalál még folyton pusztított s a krónika szavai szerint az emberek élete mindig gyarlóbb, tehetetlenebb és rövidebb lett. A moszkvai nagyfejedelemség, mely eddigelé a polgárháborútól megkíméltetett, Waszili Tómnji uralkodása alatt ezzel is megismerkedett, kinek számára tartotta fen a sors, hogy népe és hazája megaláztatásának tanúja, s részben okozója legyen.

III. Waszili már a bölesőben nagyfejedelemnek nevezeték egy jámbor szerzetes álomlátása folytán, de úgy látszik, hogy atyja nem szerette s nem bízott egészen származásának tisztaságában; a moszkvai nép azonban hűséggel és szeretettel vonzódék Donskij Dimitrij unokájához.¹⁾

Még azon éjjel, midőn II. Waszili örökre lezárta szemeit, Photius metropolita egy futárt küldött Szvenigorodba

¹⁾ Strahl. Gesch. d. russ. Reiches köt. II. old. 190.

Dimitrijevits György és fivéreihöz azon felszólítással, miszerint sietnének elhúnyt bátyjuk fiának hódolatára. Azonban György, a boldogult nagyfejedelem idősebb fivére, ki a trónöröklési rend daczára nem mondott le a reményről, hogy bátyját az uralkodásban követni fogja, nem sietett a metropolita felhívásának eleget tenni. Ellenkezőleg Halicsba húzódván vissza, onnan fenyegető izenetet küldött III. Wasziliynak, ki időközben akadálytalanul elfoglalta a nagyfejedelmi trónt. Mindketten háborúra készültek, mely ugyan még egyelőre nem tört ki, de elmaradhatatlannak látszott. Nemsokára Waszili, bojárjaitól ösztönöztetve, megkezdé az ellenségeskedéseket, György, ki erre még elkészülve nem volt, néhány elvesztett kisebb ütközet után Nisnij-Novgorodban, majd Halicsban vonta meg magát. A kiskorú nagyfejedelem gyámjai, hogy a polgárháborúnak véget vessenek, magát a metropolitát küldék fényes egyházi és világi küldöttséggel György herceghez, ki látszólag népe kedvéért, mely nagy tisztelettel fogadá a főpásztort, békét kötött és elismerte öcsese fensőségét.

Alig ért véget a belviszály, midőn külső ellenségek kezdék fenyegetni Oroszországot. A lithvánok, még mindig a nagyravágyó és haszonleső Witowt kormánya alatt, 1426-ban egy vegyes lengyel-cseh-tatár sereggel betörték a pskowi területre s Opotska városát elfoglalták. A pskowiak elhagyatva a novgorodiaktól s nem támogatva a nagyfejedelem által, kitől eredménytelenül tértek vissza követei, kénytelenek voltak a lithván fejedelemmel békét kötni, mely alkalommal magukat 1450 ezüstrubel fizetésére kötelezték. A nyugtalan Witowt két év múlva a novgorodiakat kereste fel, kiket hasonlóképen adófizetésre kötelezett. Így síklott ki az új nagyfejedelem kezei közül két fontos és jelentékeny tartomány. Feltűnő, hogy Witowt ugyanazon időben, midőn Éjszaknyugat-Oroszországot hatalmába keríté, a legjobb viszonyban élt unokájával Waszili-jel, miből az ország politikai ziláltsága s a kormány és gyámság tehetetlensége eléggé kitűnik. A ravasz lithván annyira ment, hogy unokáját esküvel kötelezte, miszerint sem a novgorodi, sem a pskowi ügyekbe nem fog beavatkozni; egyuttal a legnyájasabban meghívta, őt minél előbb Lithvániában meglátogatni.

A nemzeti érdek és a nemzeti politika III. Waszili

és tanácsadói előtt, úgy látszik, ismeretlen volt. Az 1430-ban a nagyfejedelem Photius metropolita kíséretében csakugyan Lithvániába utazott nagyatyja látogatására. Waszili Tróki-ban találkozott a 80 éves Witowt-tal, ki ott számos lithván nagyoktól környezve, fényes udvart tartott. Nemsokára megjelentek a tweri és rjezsáni fejedelmek, a masoviai herceg, a perekópi tatár-khán, az elűzött oláh vajda Illés, s a görög császár és a porosz nagymester követei; továbbá livoniai képviselők és végre Jagello lengyel király. Az évkönyvek sokat foglalkoznak ezen fejedelmi és nagyúri találkozással, de elég sajátságos, többet jegyeztek fel a külső pompáról és a lakmározásokról, melyek ezen alkalommal tartattak, mint az összejövetel politikai céljairól és eredményéről. A nagy udvari lakomákhoz naponkint 700 hordó mézszesz szállítattott a fejedelmi pinczékből; ide nem számítva a bor, sör és egyéb italokat. A konyha számára 700 ökör, 1400 juh, 100 bivaly szállítattott, ugyanannyi dálnvad és vadkav. A mulatozások, melyek Wilnában folytattattak, hét hétig tartottak.

Witowt ugyanazon időben várta Zsigmond német császár és magyar király követeit is Wilnába, kivel alkudozásokban állott a királyi cím felvétele iránt; azonban úgy látszik, hogy a legnagyobb ellentállást tulajdon nagyjai és a lengyel nemesség fejtették ki, s szemben uruk féktelen nagyravágyásával a leghatározottabban ellenezték Lithvánia királysággá nyilvánítását. A vígságok lezajlottak, a császári követ elmaradt, ki a lithván királyi koronát a gögös aggastyán fejére teendő vala; a vendégek szétoszlottak a szélrózsa minden irányában; egyedül Photius metropolita maradt még Wilnában néhány napig, hogy a kijewi és moszkvai metropoliták egyesítését megkísértse. Nemsokára ő is elutazott, a lithván fejedelem kegyeivel elhalmozva. De alig érkezett Novogrodekbe, midőn hírét vette, hogy Witowt röviddel elutazása után hirtelen meghalt.

Witowt Sándor lithván fejedelem egyike volt kora kimagasló uralkodói alakjainak; Európa éjszaki országaiban nem volt senki, ki vele a versenyt akár mint hadvezér, akár mint uralkodó kiállotta volna; alacsony termettel és vézna testtel birt, de idegei aczélból valának s a legnagyobb fáradoalmakat és nélkülözéseket közönynyel tudta elviselni; leleményes esze, vas akarata s világos és gyors áttekintése

kíválóan képesíték az országlásra egy időben, melyben a diplomaciai fondorkodásokat legkönnyebben nyers erővel leheté ellensúlyozni. Jól fel tudta használni úgy a kínálkozó alkalmat, valamint az embereket; tudott keményen büntetni és bőkezűen jutalmazni; vidám és kiesapongó a zajos lakománál, komoly, gyanakodó és megfontoló tudott lenni a tanácskozásoknál. Kegyetlen az embertelenségig, néha jó szívének gyengéd vonásaival zavarba ejtette az embereket. kik készséggel hajoltak meg jellemének férfias fensősége előtt. Háborúi, melyekben többnyire szerencsés volt, valamint országának virágzó kereskedelme mindig ellátták kinestárát bőven a vállalataihoz szükséges eszközökkel. Kemény, miként korának erkölcei általában, gúnyt űzött mindennel a politikában, mi az emberbaráti érzelmekkel vonatkozásban állott. Nem kereste az emberek szeretetét s nem félté haragjukat vagy gyűlöletüket s megelégedett rettegésükkel. Kíváló előszeretettel viselteték a női nem iránt, azonban a nélkül, hogy érzékisége gyengeséggé fajult volna.

Ilyen volt a lithván nemzeti hős, kinek halálával minden időkre elhalványodott a lithván nemzet dicsősége is. Oroszország nagy szerencséjére, mely bizonyára megsemmisült volna, ha Witowt utódjai a hős nagyravágásával, értelmi fenkölségével és katonai lángelméjével bírnak vala.¹⁾

Photius metropolita nem sokára Lithvániából történt hazaérkezése után hasonlóképen elköltözött az élők sorából, a nélkül, hogy a két ellenséges metropolita egyesülésének eszméjét megvalósíthatta volna. Utánna hat évig betöltetlen maradt Oroszország első főpapi széke, mígnem a konstantinápolyi patriarcha egy Izidor nevű thessalonikai görögöt szentelt oroszországi metropolitának. Izidor ravasz, hajlékony, ékesszóló férfiú volt, ki tökéletesen birta a görög mellett a latin nyelvet is. A byzancezi császár, Paleolog János, kinek neje, mint említők, orosz herezegő vala, immár csak fővárosa felett uralkodott; a törökök mind szűkebbre vonták a kört körüle s a keleti kereszténység fővárosa biztos bukásnak nézett eléje. Ekkor a császár arra határozta magát, hogy a pápa és a többi európai uralkodókhoz fordul segélyért, s hogy ezt annál biztosabban elnyerje,

¹⁾ Karamsin, V. köt. 204. lap.

megígérte, hogy népét és egyházát a pápai fensőség elismerésére fogja bírni, mi által a szakadás a keleti és nyugati keresztény egyház közt befejezést nyert volna. Azonban a császár reményei nem valósultak, bár IV. Jenő pápa, egy nagyravágyó és eszélyes aggastyán, szívesen hajlott annak kívánságára. Európa zilált politikai állapotai nem kedveztek egy tervnek, melynek megvalósítása nagy erélyt és nem kevesebb áldozatokat igényelt, melyeket azonban senkisé akart magára vállalni. Az ügy a dogmatikai kérdéseken nem haladott túl s Paleolog János kénytelen volt haza utazni a nélkül, hogy kívánságát a megvalósításhoz közelebb vitte volna. Útközben Velenczében az a balsors érte a byzancezi császárt, hogy hitelezői letartóztatták s csak nagy ügygyel-bajjal folytathatta útját. A flórencezi zsinat összeült, hogy többek közt az egyesülés kérdésével is behatóan foglalkozzék. Az orosz egyház részéről Izidor volt kiszemelve, hogy a nevezetes zsinaton részt vegyen. Izidor nemcsak nem idegenkedett az eszmétől, hanem annak személyes okokból, bár egyelőre csak titokban, buzgó pártfogója is vala.

Izidor metropolita Novgorodon keresztül Rigába utazott s május derekán 1438-ban Lübeckbe ért; honnan útját Lüneburg, Braunschweig, Leipzig, Erfurt, Bamberg, Nürnberg, Augsburg és Tirolon át Olaszországba folytatta s Ferrarába érkezett. A nyugati egyház ezen időben felettén zilált állapotokat mutatott. A konstanczi zsinatot a baseli követte, mely már hét év óta ült együtt s majdnem egészen függetlenül a pápától hozta határozatait. A byzancezi császársággal együtt a keleti egyház függetlensége is mélyen megvala ingatva; mindenki azt hitte, hogy amannak politikai bukásával a keleti egyház bukása is okvetetlenül be fog következni. Innen a több oldalról nyilvánított eszme a két egyház egyesülésére nézve. Ezen egyesülésnek a két legkiválóbb képviselői Bessarion érsek Trapezuntból és Izidor orosz metropolita valának; a pápa mindkettőt a bíbornoki kalappal tüntette ki; Bessarion állandóan Rómában telepedett meg, míg Izidor mint apostoli legátus tért vissza Oroszországba.

Hazaérkezése után Izidor legelőször Kijewbe ment, hol őt az összes orosz papság mint egyedüli törvényes metropolitát üdvözlé; az 1440. tavaszán Moszkvába indult a pápának egy levelével, mely Waszili nagyfejedelemhez

vala intézve. A papság és a nép türelmetlenül várták lelkes és tudós főpapjukat a kreml-i szűzanya templomában. Végre megjelent Izidor fényes papi segédlettel, előtte a katolikus keresztrel és három püspökpálczával, melyet egy szerzetes vitt. Az oroszok esodálkozva szemlélték az újítást, de tisztelettel hallgattak: még nagyobb volt esodálkozásuk, midőn a metropolita a lithurgiában a byzancezi patriarcha helyett IV. Jenő római pápáért mendott imát. Meglepetésük azonban tetőpontra hágott, midőn a nagymise befejezésével előlépett egy diakonus a stolával és hangosan felolvasá a flórencezi egyházi zsinat ama határozványát, mely a keleti egyház egyesülését a nyugatival a római pápa fensősége alatt kimondá. A dolog oly új és meglepő volt, hogy senkisem tudta, mit tartson felőle. Az egybegyűlt főpapok és a nagyszámú nép mindvégig néma esendet tanúsítottak, melyet a nagyfejedelem sem zavart meg.

Még meg kell említenünk, hogy Izidor hazatérőben Rómából, Magyarországon keresztül, Budáról a következő pásztorlevelet intézte az összes, illetékessége alatt álló lithván és orosz papsághoz, mely mintegy előkészítendő vala a kedélyeket a nevezetes eseményre: „Izidor, Isten kegyelméből Kijew és egész Oroszország főtisztelendő metropolitája, apostoli küldött — legatus a latere — minden keresztényeknek örök üdvözülés, béke és kegyelem! Örvendjete az Urban; a keleti és a nyugati egyház régi békés egyetértésben egyesülének örök időkre egymással. Ti igaz keresztényei a byzancezi birodalomnak, Oroszországnak, Szerbiának és Oláhországnak s mindnyájan, kik Jézusban hisztek, fogadjátok ezen szent egyesülést örömmel és lelki megilletődéssel. Legyetek őszinte testvérei a római keresztényeknek; csak egy Isten, csak egy hit van; szeretet és béke uralkodjanak köztetek! És ti, latin népek, ne forduljatok el a görög néptől; hiszen Rómában ők is igaz keresztényeknek nyilvánítottak: imádkozzatok templomaikban úgy, miként ők imádkozni fognak a ti templomaitokban. Gyónjátok meg bűneiteket válogatás nélkül mindkét egyház papjainak s vegyétek magatokhoz az Ur testét, mely a savanyított és nem savanyított kenyérben egyaránt szent. Így rendelé ezt közös anyátok, a katolikus egyház“...

Bár Izidor nyilatkozata ezen pásztorlevél után nem lehele többé új, a meglepetés mégis nagy volt. Végre

maga a nagyfejedelem szakítá meg a már-már elviselhetetlen esendet. Gyermekkorá óta ismerte egyházának litágazatait és törvényeit s midőn most azok nyílt megtagadását hallá az ország legelső főpapjának ajkairól, heves vitatkozásba bocsájtkozék vele az összes egyházi és világi hívek jelenlétében. Azután bizalmas tanácskozásra hívta össze a püspököket a fejedelmi Kreml-be, hogy a további teendők iránt megállapodást hozzon létre. Ezen alkalommal a püspökök és nagyok így szóltak hozzá: „Fejedelem, mi szunnyadozánk s te egyedül valál ébren helyettünk is, hogy felderítsd az igazságot és megmentőjévé légy vallásunknak. Metropolitánk aranyért eladta hitünket a római pápának s mint eretnek tért vissza hívei közé.“ Hasztalan igyekezett Izidor, ki a gyűlekezetben maga is részt vett, álláspontját felderíteni s az eretnekség vádjától magát tisztázni, a nagyfejedelem elfogatá s a esúdowi kolostorba zárata, hogy vezeklés közben ideje legyen a történetek felett gondolkozni; egyszersmind azt követelte tőle, hogy mondana le minden további érintkezésről és összeköttetésről a latin egyházzal és annak híveivel. De Izidor utat-módot talált arra, hogy a kolostorbörtönből kiszabaduljon s úgy látszik, mintha ebbeli szándékának keresztülvitelét a nagyfejedelem nem kívánta volna komolyan megakadályozni. Így jött Izidor másodszor Olaszországba, miután Oroszországot mint szökevény volt kénytelen elhagyni. Rómában barátságosan fogadták a menekült főpapot, ki Oroszország püspöki címét megtartván, a bíbornoki karban állandóan elfoglalta helyét. Wasziliz nagyfejedelem pedig a püspöki karral egyetértőleg Jona püspököt választá meg 1443-ban orosz metropolitának, kit a konstantinápolyi patriarcha is megerősített. A nagyfejedelem ezen alkalommal egy levelet intézett a görög császárhoz, melyben többek közt a következők foglaltatnak:

„Az üdvözült Photius patriarcha halála után Oroszország hat évig főpásztor nélkül volt, nyugtalanítva a barbárok támadásai és a belháboruk által. Végre Jona rjezsáni püspököt küldénk hozzád, egy férfiút, ki ifjúsága óta jámbor és erényes életet élt vala, s azt óhajtottuk, hogy helyeznéd őt a metropolitai székbe. De te őt nem fogadtad el, hanem helyette Izidort küldéd nekünk; vagy azért, mivel mi amannak küldetésével sokáig késtünk, avagy azért, mert szívesebben követted a nagyravágyás sugalmazását. A

mindenttudó Isten előtt nem lesz titok, hogy mily sokáig haboztam őt elfogadni. Azonban a patriarcha barátságos levele, követednek kérése és végre Izidor alázatos ékes-szólása meghatották szívemet. . . . De miután szent esküje daczára igazhívő egyházunkat hűtlenül elhagyta, Isten jóvótábol összegyűjténk országunk érdemes püspökeit, hogy egy új, amannál méltóbb főpásztort válasszunk, a mint ez már többször rendkívüli körülmények közt történt vala. Azonban mi régi egyházi szokásainkat továbbra is fenn akarjuk tartani s azért kérjük császári helybenhagyásodat és a patriarcha áldását; mely alkalommal arról biztosítunk, hogy sohasem fogunk önként a görög egyháztól megválni, meddig csak az orosz birodalom fennállani fog. S mindezek folytán elvárom, hogy kérésünket meghallgatod és teljesíteni fogod s bennünket hogylétedről értesítesz, hogy most és minden időkre örvendhessünk, Amen.“

Azonban a küldött nem jutott Konstantinápolyba a levéllel, minthogy Waszilijsz ót visszahivatá, midőn időközben arról értesült, hogy a császár maga is elhagyta a keleti egyház tanait s a nyugati egyház közösségébe lépett. Ezen időtől fogva Jona úgy látszik akadálytalanul teljesíté a metropolita tisztét ámbár, a szokásos megerősítés nélkül. A byzancezi császárság rohamosan hanyatlott s napról-napra szaporodtak a jelek, melyek elkerülhetetlen bukását hirdették. A katolikus, lithván és lengyelországi befolyás, mely Witowt óta Oroszország nyugati részeiben mindinkább növekedett s Izidor eltávovása után sem szűnt meg, okozta, hogy a két orosz metropolita közül a kijewi továbbra is megmaradt a római szentszék fensősége alatt, míg a moszkvai metropolita legalább névleg továbbra is elismerte a konstantinápolyi patriarcha fensőségét; a kijewihez tartoztak ezen időben a következő püspökségek: Bojánszk, Szmolenszk, Peremysl, Tnrow, Luzk, Wladimir, Polotzk, Chelm és Halics.

Íme a flórenczi zsinat következményei Oroszország egyházi viszonyaira; tartós és általános csatlakozás ugyan nem jött létre a két egyház közt, mi főképen a moszkvai metropolita és papságnak tudható be, de annyit mégis eredményeztek, hogy Halics és a Búg melléki vidék lakossága tömegesen lépett be a római egyház közösségébe. Konstantinápoly bukófélben, a hordai tatárok mindig résen:

Oroszországnak nagy szüksége volt a vallásbékére, hogy a mindinkább növekedő és már-már elháríthatatlan belső bajokkal sikeresen megmérkőzhessék. Oroszország ezen időben ismét válságos napokat élt, létkérdése, melyet a sors annyiszor felvetett vala, ismét napirenden volt.

A belviszályok már az 1441. őszén ismét megindultak Waszilijsz nagyfejedelem és rokona Dimitrij Semjája között: új háború volt kitörőben, melyet a nagyravágyó és nyugtalan Semjája vala előidézendő. Midőn ugyanis hírül vette, hogy egy moszkvai csapat megszállotta Uglitsot, Novgorodba menekült, hogy itt sereget gyűjtven, a nagyfejedelem ellen indulhasson; szövetségese volt a lithván Czartoryski Sándor. Ezuttal azonban még sikerült Szinowij apátnak, a troitzki-i kolostor főnökének a békét helyreállítani; de csak rövid időre, mert egyik fél sem hitt annak tartósságában s minden pillanatban készen állott azt megszegni, ha kedvező alkalom kínálkozna vala. Semjája, György fejedelem, Waszilijsz nagybátyjának fia sohasem szűnt meg a nagyfejedelmet gyűlölni.

Még komolyabb összeütközéstől lehele tartani az ország nyugati határtartományaiban. Witowt, III. Waszilijsz nagyatyja és gyámja halála után az álbarátság utolsó látszata is elenyészett, mely eddig legalább látszólag Lithvánia és Oroszország közt fennállott. A kölesönös gyűlöletet még inkább fokozták a vallási villongások, melyek ezen részeken, hol a latin szertartású hívek száma nagyon jelentékeny volt, sohasem szüneteltek. Lengyelország a maga részéről mindent elkövetett, hogy a szikrát lángokra lobbantsa. A lithván trónviszály alkalmával, mely Witowt halála után bekövetkezett, számosan az elégületlenek közül Oroszországba és kivált Moszkvába menekültek; köztük voltak többen a lithván fejedelem rokonai közül is. Szövetkezve a svédekkel és a német lovagokkal, a lithvánok biztosra vették Oroszország meghódítását. A porosz nagymester Marienburghban valóságos keresztes hadat hirdetett az eretnek oroszok ellen; levelet írt a pápának, a német császárnak és birodalmi fejedelmeknek, hogy Isten és a szűz Mária szolgálatában siessenek mielőbb vele egyesülni, hogy a *hűtlen* oroszokat megalázhassa és az igaz hitre téríthesse. Ugyancsak a porosz nagymester valódi rajongással kérte a hanza városokat, Lübeck-et, Wismar-t, Ros-

tock-ot és másokat, hogy kereskedői szüntessék be az üzleti érintkezést Novgoroddal és a többi eretnek Oroszországgal; ne fogadjanak el tőlük árúkat és ne szállítsanak ilyeneket nekik. Livoniai fegyveresekkel megrakott hajók örködének a Newa körül és a többi partokon. A német lovagrend főhada Danzigban hajóra szállott, a másik rész számos tűzérsséggel szárazon a Memel és Narwa felől nyomult be Oroszországba. Königsberg, Elbing, Brandenburg városokban és egyebütt a nép nyilvános imákat tartott és ünnepélyes körmeneteket rendezett, hogy a keresztény fegyvereket szerencse kísérje a novgorodi pogányok — contra paganos — és szövetségeseik: a moszkvaiak, oláhok és tatárok elleni háborúban. Úgy látszott, mintha minden Oroszország pusztulására törekedett volna. Szerencsére, a népek sorsa nem mindig a fegyverek sorsa. A fenyegető veszély elvonult, miután az ország egy részét és hosszú időre vadonná változtatta: Oroszország ege lassan bár, de ismét derülni kezdett. Csakhogy még sok és nagy teendők várakoztak a nemzetre.

Az 1444. és 1445. évek fegyver alatt találták Oroszország nagy részét. Waszilij a hordával szövetségben, két tatár vezért küldött a betolakodott lithvánok ellen. Brjanszk és Wjazma ellen, kiket sikerült kiszorítani, de csak azért, hogy az ekként megszabadított tartomány most már a moszkvai-tatár had könyörtelen zsákmányává legyen. De alig vonultak ki a zsákmánynyal megrakodottak, nyomban megjelentek ismét a lithvánok s a védtelen Kozelszk, Kaluga, Mosaisk és Wereja környékét tűzzel-vassal pusztíták. Így dülta a szerencsétlen országot barát és ellenség felváltva.

A hordában most ismét önálló vállalatra készültek Oroszország ellen. Mustapha, egy bátor és szerencsés főnök, betört a rjezsáni területbe és pedig minden előzetes ok nélkül s megsarczolta a lakosságot. Nemsokára azonban ismét kitakarodott az országból, miután megtudá, hogy a közeli tartományokban nagyobb orosz csapatok vannak ellene összegyülekezőben. Sokkal veszélyesebb ellenség volt az, mely röviddel Mustapha kitakarodása után jelentkezett; ez az ellenség Ulu Mohamed kazáni khán volt, ki elfoglalta Nisnij-Novgorodot, mely különben egészen védtelen volt s épen előkészülődéseket tett Murom megtámadására. A nagyfejedelem, ki eddig csak ritkán jelent

meg katonái között a táborban, most maga állott élére a moszkvai hadnak, mely Ulu Mohamed ellen indult. Azonban az orosz hadsereg a túlnyomó tatárhaddal szemben csak kevés kilátással birt, magának a győzelmet biztosítani. Az oroszok vitézül harcztak, maga Waszilij nagyfejedelem csodát mívelt férfias bátorság és erő tekintetében; tizenhárom sebből vérzett, karja át vala löve s néhány újja levágva, körülé százával heverték a tatárok; de minden hasztalan volt, a túlnyomó erő győzött s mi idejében nem menekült vagy kit a halál megkímélt, az most egy ellenség kezébe került, mely nem tudta megbeesülni a férfias és vitézi erényeket. A foglyok közt volt maga Waszilij nagyfejedelem is. Ulu Mohamed győzelmének erkölcsi hatása kétségbeejtő volt Oroszországra nézve; a moszkvai nagyfejedelem fogságával felbomlott a rend és fegyelem országában; ellenségei, pedig számuk nem vala csekély, büszkén és merészen emelék fel fejüket, hogy a nemzeti szerencsétlenséget saját boldogulásukra használják fel. Waszilijjal együtt fogságba kerültek legelőkelőbb bojárjai. A tatárok, kik úgy látszik teljes tudatában voltak zsákmányuk fontosságának, megfoszták a nagyfejedelmet arany lánczától, melyet anyjának Moszkvába küldének; s miután még néhány helységet kifosztogattak és felperzseltek, győzelemtittasan tértek vissza Kazánba.

Midőn a szerencsétlen ütközet és a nagyfejedelem fogságának híre Moszkvába eljutott, az általános bánat és keserv közepette mindenki elveszté fejét. Hasonló szerencsétlenség eddigelé még sohasem érte Oroszországot. A körülfekvő falvak és városok lakói tömegesen menekülének Moszkva falai mögé, mert általánosan azon hiedelem uralkodott, hogy a tatárok most már egyenesen a fővárosnak tartanak. Még mielőtt ezen sejtelem megvólásult volna, egy másik szerencsétlenség látogatta meg a fővárost. Éjjel a Kremlben tűz ütött ki s mert a közelben fekvő épületek majdnem kizárólagosan fából voltak, a város nagy része elhamvasztatott; a megsemmisült középületek közt több templom is volt. Több mint háromezerre teszik az évkönyvek azon szerencsétlenek számát, kik ezen alkalommal a lángok közt lelték halálukat. A nagyfejedelem neje és az előkelő bojárok nagy része Rosztowba menekült; Moszkva, a röviddel elébb még pompás város, egy füstölgő

romhialon volt, telve halottakkal és rémülettel; s hogy a végzetes pusztulásnál semmisem hiányozzék, a megmaradott szerencsétlenek minden pillanatban el lehetének készülvén a tatárok megjelenésére.

Szerencséjére Moszkvának és Oroszországnak. Ulu Mohamednek nem volt szándéka, győzelme után az ország belsejébe behatolni. A mongoloknak elég alkalmuk volt az oroszok vitézségével és kitartó szívósságával megismerkedni: tudták, hogy a kétségbeesésig szorongatva, a legvégsőig harcznak. Azért Waszili nagyfejedelemet és előkelő bojárjait magával hurezolva, Kurmyschbe vonult vissza. Ismerve Semjaka gondolkodását, egy Bigits nevű követet küldött hozzá oly szándékból, hogy Waszili ezen ellenségével szorosabb frigre lépén, annál könnyebben keresztülvihesse terveit Oroszországot illetőleg.

Semjaka, ki örvendett Waszili szerencsétlenségén, barátságosan fogadta a tatár követet s készséggel ajánkozott Ulu Mohamed terveinek előmozdítására. Arról volt szó, hogy Waszili örökös fogságban maradjon a hordában. Semjaka pedig a kazáni khán fensőségének elismerése mellett elfoglalja a nagyfejedelemi széket. Azonban a dolog nem sikerült s Waszili szerencsésen megmenekült az őt fenyegető veszélyből. Ulu Mohamed követe sokáig nem tért vissza Oroszországból s már azon hír kapott szárnyra, hogy útközben meggyilkoltatott. Ehez járult, hogy maga a kazáni khán is elűzetvén, menekülésre kényszerítettett, még mielőtt Semjakával tisztába jöhetett volna. Ulu Mohamed jobbnak látta egy hálával eltelt barátot hagyni vissza Oroszországban, mint a nagyfejedelemet ezéltalanul magával hurezolni bujdosásai közben. Azért Kazánból való kényszerült távozása előtt a nagyfejedelemnek váratlanul visszaadta szabadságát, csekély váltságdíjat követelvén tőle és hálás emlékezést. Waszili boldog érzelmek közt tért vissza fővárosába és aggódó családja körébe, áldván a Gondviselést, mely őt oly feltűnő módon megvédelmezte. Nemesak Moszkva, hanem egész Oroszország örömben úszott, midőn Waszili szerencsés hazaérkezésének híre elterjedett. Útközben Perejszlawl-ban találkozott anyjával, nejevel, fiaival és számos hű bojárjával, kik uruknak eléje jövének. Bevonulása feldőlt fővárosába bővelkedett megható jelenetekben; könnyes

szemekkel nézte a pusztulás nyomait, mert Moszkva csak lassan támadt fel hamvaiból.

De a szenvedések poharát még nem üríté ki egészen a zaklatott nagyfejedelem: hátra volt a legborzasztóbb, mi embert érhet. Dimitrij Semjaka, nem ok nélkül Waszili haragjától tartva, Uglits-ba menekült, azon komoly elhatározással, hogy ellenségét minden áron megsemmisíti. Waszili, ki úgy látszik még nem ismerte nagybátyja fiának egész rosszát, nem akarván újabb vizsályt támasztani, neki békeszöveget ajánlott. Erre alapítá a nyomorult aljas bosszúját. A gyenge Iván mosaisk-i herceget szövetségeseinek megnyervén, elhitette vele, hogy Waszili titokban Ulu Mohamed-khán kezébe akarja adni Moszkvát s vele együtt egész Oroszországot. Az aljas és alaptalan rágalom hitelre talált a gyenge Iván hercegnél s most ketten mint a közös haza megmentői akartak fellépni s Waszili jó vagy rossz szerével eltenni láb alól. A két összeesküvő társakat keresett és talált a nagyfejedelem ellenségei között. kiknek száma elég jelentékeny volt. Az összeesküvők nem nyílt háborút akartak, hanem alkalmat, hogy a nagyfejedelem hatalmukba ejtvén, vele elbárhassanak. Ezen pillanattól kezdve Waszili körül volt véve kémektől, kik minden lépését figyelemmel kísérték.

Az 1446. elején volt; Waszili szokása szerint a troitzki-i kolostorba ment naponként, hogy a szent Szergej sírjánál végezze imáit; ilyenkor csak kevesen voltak kíséretében. Az összeesküdtek siettek ezen körülményről Semjakát értesíteni, ki minden feltűnés nélkül apróbb fegyveres csapatokat csempészett be a fővárosba és helyezett el a kolostor közelében. A nagyfejedelem semmi rosszat nem sejtve hallgatá a szent misét, midőn egyszerre egy Bunko nevű nemes közeledik hozzá és nagy rémülettel tudtára adja, hogy a kolostor körül van véve gyanús fegyveresektől, kik bizonyára rosszban törik fejüket. Waszili meg van lepette, de nem akar hitelt adni Bunko szavainak. „Te tévedsz,” mondá. „hiszen én jó barátságban élek nagybátyám György fiával.” Bunko eltávozott. Waszili most mégis megszállotta a gyanú, s kíséretéből egy nemes kiküldött, hogy nézzen utána a dolognak. Időközben kívülről zaj volt hallható, lódobogás és fegyveresörgés: kétségtelen, valami rendkívüli volt készülöben. Waszili most már nem késett, komoly aggo-

dalom szállotta meg és nyugtalanságát nem volt többé képes leküzdeni. Alig érkezik a templom ajtajához, fegyveresek szorítják vissza a szent hely belsejébe. Egyszerre felhangzik Iván mosaiski herceg hangja, ki kérdezi, hogy hol van a nagyfejedelem? Alig hallá meg Waszili az ismeretes hangot, midőn így szólt: „Szeretett testvérem! Légy irgalmas: hagyj engemet itt ebben a szent hajlékban, melyet sohasem kívánok többé elhagyni; szerzetessé leszek s itt kívánok meghalni.“ E szavakkal levevé szent Szergej sírjáról a szűz anya képét s ezzel kezében lépett Iván herceg elé. „Testvérem és barátom.“ szolt Ivánhoz. „a Megváltó keresztje és ezen szent kép előtt, ezen szent hajlékban s a szent Szergej sírja mellett esküvénk egymásnak hűséget és szeretetet, s azért nem értem, hogy mi történik most velem.“ Iván a megható egyszerűséggel mondott szavakra a következőleg válaszolt: „Fejedelem, ha neked e pillanatban rosszat akarnak, úgy történjék velünk is rossz. Nem, mi csupán a kereszténység üdvét óhajtjuk, s azért eszelekszünk így, hogy Ulu Mohamed szolgáit, kik veled jövének Kazánból, megfélemlítsük, hogy váltságdíjadat leszállítsák.“

E szavakra a nagyfejedelem visszatevé helyére a szent képet s térdre ereszkedvén a szent sírja előtt hangosan kezdett imádkozni. Iván e pillanatban a templom bejárata felé fordult, mire előlépett egyike az összeesküdteknek. Nikita nevű bojár és így szólt a nagyfejedelemhez: „Dimitrij Jurjevits — Semjaka — foglya vagy.“ ezzel megragadta kezénél. „Legyen meg Isten akarata.“ mondá Waszili. Nikita pedig, kinek nemcsak fegyveresek, hanem áruló szerzetesek is segédkeztek, kiknek a nagyfejedelem mindig bőkezű jóakarója volt, áldozatukat egy szánra erőszakolták, melyen a közel fővárosba hajtottak. A Waszilihoz hű bojárokat bilincsekbe verték, a szolgákat pedig minden ruháiktól megfosztva, a kegyetlen hidegben szélnek ereszték. Ez történt az 1446. év február hó 12-én. Negyednapra Semjaka egyik kastélyába hurczolták a szerencsétlen nagyfejedelmet, kinek sorsával úgy látszik az általános rémület közepette senkisémm törődött, vagy kinek megszabadítására senkisémm vállalkozott többé. Éjjel, február 16-án Waszili, Semjaka, Iván és Boris tweri hercegek jelenlétében kegyetlenül megfosztaték szeme világától. „Miért szereted

a tatárokat?“ kérdék tőle. „s miért veted oda nekik zsákmányképen Oroszország legszebb városait? Miért árasztod el a hitetleneket arannyal és ezüsttel? Miért sanyargatod a népet terhes adókkal?“

Az ekképen szemevilágától megfosztott nagyfejedelem nejével együtt Uglitsba vitetett, míg anyja Zsófia nagyfejedelemnő Tsuchlomában helyezettett őrizet alá. Waszili két zsenge korú fia, Iván és György pedig Rjapolowskij herceg védelme alatt Bojarowoba vitetett biztonságba, minthogy velük fiatalságuknál fogva senkisémm törődött. Ezen nemes barátja a szerencsétlen Wasziliinak Simon és Dimitrij fivéreivel fegyvert ragadott a gyermekek érdekében, kik ezen szomorú időkben Oroszország egyedüli reményei valának, s Muromba vivén őket, mely megerősített helyzeténél fogva nagyobb híztonságot ígért, mindent elkövetett, hogy az árulás hatásait lehetőleg ellensúlyozza következményeiben.

A nagyfejedelemség területén ezalatt általános rémület uralkodott: mindenki részt vett a nagyfejedelem szerencsétlenségében, mindenki utálattal beszélt Semjakaról, de kényszerűségből meghajolt előtte, ki midőn Waszili a trónról eltávolította, maga foglalta el azt. A bitórló azonban csak egy évig élvezte árulásának gyümölcsét, mert a közvélemény mindig hangosabban követelte eltávolítását és Waszili visszahívását. A nagyfejedelem ezalatt nagy megadással viselte uglitsi fogságát, melyben őt többször meglátogatta halálos ellensége Semjaka is, hogy a jólelkű fejedelem bocsánatát kinyerje, mire a nép szemében okvetlenül szüksége volt, s mit az utóbbi úgy neki mint a többi összeesküvőknek sem tagadott meg. Midőn azután Waszili pártja napról-napra növekedett, míg az összeesküvőket egymásután elhagyták híveik, miután jutalmukat elvették és többet a bitórlótól nem remélhettek: a vérrel felállított trón ingadozni kezdett, majd egészen összeroskadott, hogy megújítva régi gazdáját befogadja. Semjaka, Iván herceg és a többiek ünnepélyesen meghódolván a visszahelyezett világtalan uralkodónak, egyuttal ünnepélyes esküt tevének, hogy neki azontúl mindig híven és szeretettel fognak szolgálni, ami azonban korántsem azt jelentette, hogy újból nem árulják el urukat, ha erre jó alkalom kínálkozik.

Waszili a szerencsétlenségben edződött valódi ural-

kodóvá, s midőn most másodszor elfoglalta a nagyfejedelmi trónt, bölcsőbb belátással látott az uralkodáshoz, mint annak előtte. Miután a békét az ország belsejében ismét helyreállította s rend és biztonság foglalta el az előbbi zavar és bizonytalanság helyét, összehívta a püspököket, hogy egy új metropolita megválasztatása által az egyházban is rendes állapotokat teremtsen. Jefrem püspök Rosztowból, Ábrahám Szuszdálból, Warlaam Kolonnából és Pitirim Permből személyesen jövének meghívására Moszkvába, míg a novgorodi és tweri püspökök levélben jelentették ki előlegesen is hozzájárulásukat a püspöki kar és a nagyfejedelem határozataihoz. Jona most többszöri jelölés után, s miután a konstantinápolyi patriarcha korábban megerősíteni vonakodott, Oroszország metropolitájává megválasztatott. Jona első teendője volt, a lithván püspökségeket, melyek Izidor kijewi metropolita közbenjárása folytán a latin egyházhoz csatlakoztak s a pápai fensőséget elismerték, ismét illetősége alá visszavezetni, mi azonban nem sikerült. Gregorij, Izidor utódja, erősen tartá kezében a gyeplőt, s midőn a pápa, II. Pius, Jona törekvéseiről értesült, őt 1458-ban egy bullával sujtván, Istentől megfélemedzettnek és eretneknek nevezte.

Waszilij második gondját az öröklés szabályozása képezte: tízéves fiát, Iván herceget kormánytársul választván magának, ezáltal is biztosítani akarta számára a nagyfejedelmi trónt. Hogy szándékának keresztülvitele annál alaposabb legyen, a rész-fejedelmekkel külön szerződéseket kötött; őket egy vagy más úton lekötöztetni igyekezett, hogy semmi kétség sem maradjon fenn a nagyfejedelmi trón öröklése iránt.

Ámbár a trónöröklési rendet Dimitrij Semjaka is elfogadta, azért természetéhez híven most is folytatta ármánykodásait Waszilij és fia ellen. Többen a püspökök közül figyelmeztették is erre a nagyfejedelmet, ki azonban, mint látszik, nem fektetett nagy súlyt a többszörös áruló szövevényeire. Ugyancsak a püspöki kar külön levélben lobbantá szemére György fiának hűtlenségét és esküszegését. A levél ekképen hangzik: „Te jól tudod, hányszor megsértette atyád az egyházi és világi törvényeket s hogyan bitorolta a nagyfejedelmi trónt; orosz vért ontott, erőszakkal tartván magát időről-időre a hatalom polezán; azután csak őt szolgától

követve menekült Moszkvából, maga híván meg Waszilijt a trónra. Majd ismét elrablá tőle a hatalmát . . . s vajjon meddig tartott ez így? Alig érte el célját, íme megnyílt előtte a sir, mely örökre elnyelé; Isten és az emberek pedig elítélték egyhangulag. S azután mi történt tulajdon fivéréddel? Telve göggel és önhittséggel gyilkolt le szerzeteseket, papokat, polgárokat. S vajjon most boldog-e? Gondolj saját tetteidre. Midőn az istentelen Mohamed-khán Moszkva előtt állott, nem akartál segédkezet nyújtani a fenyegetett nagyfejedelemnek és népének s azért egyik okozója valál a kereszténység veszedelmének. Mennyi ember veszté itt életét, templomok feldúlattak és elpusztítottak, szüzek és szent apácák meggyaláztattak. S mindezekért te fogsz felelni az Isten ítélőszéke előtt! Azután jöve a barbár Mamutek a hordából; a nagyfejedelem negyvenszer küldött éretted, kért, esedezett a haza nevében, hogy jönnél segítségére. De minden hasztalan, te nem hallgattál reá. Elhullottak a hű bojárok a kemény tusában, áldott legyen emlékezetük, de vérük szálljon te reád. Az Úr megszabadítá Waszilijt a rabságból, te pedig az uralomvágy által megvakítatva rablómódra megragadád a kormány gyeplőjét, miként egy második Kain vagy Szvetopolk, a testvérgyilkosok, s nyomorultan megkínzád. Vajjon mindez szerencsét hozott-e neked vagy az emberiségnek? Vajjon sokáig és békésen uralkodtál-e? Nem menekültél-e, a félelem rémeitől üldöztetve, egyik helyről a másikra? nappal aggodalmaktól, éjjel rémes álomlátásoktól gyötörtötve? Te nagyot akartál elérni és elpusztítád annak alapját, a kisebbet. Íme a nagyfejedelem ismét elfoglalta a fejedelmi széket, új dicsőség környezi őt, mert azt, mi Istentől adatott, az embereknek nem áll hatalmukban elrabolni. Egyedül Waszilij szívjóságának köszönhetéd megmentésedet; az uralkodó még bízott esküdben, s íme mit tapasztal most? újabb árulást.“

„Mebűvölve a nagyfejedelmi név varázsa által, mely magában véve hiú, hogy ha nem Istentől adományoztatik, avagy ösztönöztetve a kincsvágy, avagy elcsábítva a női nem bájai által, hűtlenné lettél, megszegve esküdet és a békét és magadat jog és törvény ellenére nagyfejedelemnek ezímeztetted. Szövetséget kötsz a lázongó Novgoroddal, hogy, miként állítod, a Waszilij által behívott és még ki nem takarodott tatárokat elűzzed. Mindezeknek ismét te

vagy az oka: a tatárok azonnal eltávolíttatnak Oroszországból, mihelyt a nagyfejedelmet sikerül békeszeretetről meggyőznöd: mert Waszilij jól ismeri minden cselszövényeidet. Altalad tévútra vezetted, a kazáni ezár Mamutek bilincsekbe verette a moszkvai követeket . . . Hat hónapja elmúlt, mióta esküt tévél a béke megerősítésére, de máig sem szolgáltatad ki a szent keresztet, a szent képeket és a nagyfejedelmi kincseket, melyeket erőszakosan elraboltál.”

„Mindezen okokból mi, a szent oltár szolgálói, mindenekre kérünk Tégedet, Dimitrij fejedelem, tisztítsd meg lelki ismerettedet s teljesítsd a nagyfejedelem minden jogos követelését, ki újlag kész megbocsájtani és kegyeibe fogadni tiszteletből irányunkban, kik a közvetítést magunkra vállaltuk, hogyha őszintén megbánod bűneidet. De ha nevetnél örült büszkeségedben az eskü szentsége felett, úgy nem mi, hanem önmagad mondd ki magadra az egyházi átkot: idegen leszesz Isten előtt, az egyház és a vallás előtt s ki leszesz átkozva örök időkre úgy magad, mind Tied a jók és igazak közösségéből. Ezt akartuk Neked mondani.”

Azonban sem a világi, sem az egyházi hatalom nem birt hatással Semjaka romlottsága felett, ki továbbra is folytatta az aknaharczot, majd a nyílt háborút a világtalan nagyfejedelem ellen. Az 1450. január 27-én folyt az *utolsó* polgárvér a századokon át tartó fejedelmi viszály címén. A moszkvai hadak, ezuttal a törvényes rend valódi őrei, győzedelmeskedtek a lázadók és rendháborítók felett. Semjaka legjobb vitézei, legkitünőbb bojárjai elhullottak a halicsi harczmezőn, vagy hontalanul bolyongtak tulajdon hazájukban, mely megtagadja a menedék szentélyét azoktól, kik ellene szentségtörő kézzel fegyvert emelnek. Waszilij győzedelmesen tért vissza fővárosába, a viszály hydrája megvala semmisítve. Két évvel később Semjaka is elköltözött az élők sorából. Nyugtalan bosszúvágyó lelke nem pihent az utolsó pillanatig, új lázadást, új gaztetteket forralt agyában; eltávolítása vagy ártalmatlanná tétele égető szükség vala, nehogy új szerencsétlenségekre virradjon a nemzet; mérget kapott, hogy kitől és milyen úton, az felderítve sohasem lett: a tettesek ismeretlenek maradtak. A novgorodiak a Jurjew-kolostor sírboltjába temették.

Waszilij legkérlelhetlenebb ellenségétől megszabadulva,

most az eddiginél még nagyobb erélylyel látott hozzá, a nagyfejedelmi méltóságot függetleníteni s ennek alapján az egyeduralmat minél szilárdabb alapokra fektetni. Semjaka híveinek és szövetségeseinek megadását és hódolatát a következő határozott kijelentéssel fogadta: „Békét akartok tőlem? jól van, megadom; de mától fogva és minden időkre az én kizárólagos hatalmam alatt álltok, alattvalóim vagytok.” És Waszilij helytartói ezen idő óta teljhatalmú képviselői valának uruknak a tartományokban. Majdnem egyidejűleg Novgorod is elveszté eddigi kiváltságos helyzetét, melyet oly ritkán használt vala fel a multban a haza javára s mely által oly sokszor zavarta az ország békéjét. Waszilij erélyesen megragadta itt is az ügyeket; a rakonzátlan népgyűlést feloszlatta, a kifogásolt adót, mi egyébként is csak ürügy volt, erőhatalommal behajtatta s miután új és intézkedéseivel egyetértő községi hatóságot állított fel a nyugtalankodó városban, megszüntette a daczos ellenszegülést, mely ott nemzedékek óta meghonosodott vala. Az egyeduralom mindig erősebb gyökereket vert s előkészíté Oroszországot jövőendő s az eddiginél jelentékenyebb történelmi szereplésére.

Az 1456. évtől kezdve az egyeduralom ismét egy lépéssel haladott előre. Rjezsán, mely a rész-fejedelemségek küzdelmes idejében oly nevezetes szerepet játszott, a moszkvai nagyfejedelemséghez csatoltatott; nemsokára hasonló sors érte Wjétkát, Pskowot és a régi halicsi részeket. Waszilij, a világtalan és uralkodásának első felében oly gyenge és erélytelen fejedelem, mióta a nyomor zárkozottá s a tapasztalat bőlebbé tévé, oly határozottsággal lépett fel minden alkalommal, mely nem ritkán legbensőbb híveit is csodálkozásra ragadta. Ilyenkor azután sokszor megtörtént, hogy hálátlannak és kegyetlennek mutatta magát; olyan tulajdonságok, melyek annakelőtte nála ismeretlenek valának.

Azonban a sok szerencsétlenség, testi és lelki szenvedés korán megtörte Waszilijnak erejét s még a legjobb férfikorban testileg már aggyván volt. Érezvén halálának közeledését, megírá végrendeletét, melyben legidősebb fiát Iván herceget nevezte meg örökösének. A többi fiai: Jurij, Andrej, Boris, terjedelmes javadalmakat örökölték, de immár nem a rész-fejedelemségek címén s tartozó engedel-

mességgel és hűséggel a legidősebb mint a család és az állam feje iránt. Sajátságos pontot képez végrendeletének azon része, melyben nejét és gyermekeit Kázmér lengyel király pártfogásába ajánlá. A végrendelet Theodosius metropolita által van aláírva, ki Jona utódja volt Oroszország főpásztori székében. Waszili 47 éves volt, midőn elköltözött az élők sorából: Wladimir Monomach ideje óta általánosán ő tartatik az első orosz egyeduralkodónak. Kétségtelen, hogy sokban hozzájárult az uralkodói tekintély helyreállításához s hatalmának növekedéséhez; ámbár többen azt vetik szemére, hogy többet gondolt családjának és kivált gyermekeinek érdekeivel, mint a hazáéval. Uralkodását gyengeséggel kezdé, erélytelenül folytató és erős önérzettel zárta be: neve, daczára számos fogyatkozásainak, mindig a jobbak közt fog említettetni.

III. Waszili nagyfejedelem uralkodása idejében bukott meg közel tizenkét évszázados fennállása után a byzanci császárság 1453. május 29-én; s ámbár bukását mindenki előre látta, a bekövetkezett ténnyel szemben mégis mindenki mély megdöbbenést tanúsított. Az orosz évkönyvek a nagy világtörténelmi eseményt elég részrehajlatlansággal jegyezték fel: „Egy birodalom a törvények tisztelése nélkül olyan, mint egy paripa zabolya nélkül. Konstantin császár és elődei túrték, hogy a nagyok minden mérték nélkül sanyargassák és fosztogassák a népet. A törvényszékek előtt nem az igazság döntött s az emberek szívéből elköltözött a bátorság, mely nélkül nem lehet semmiféle nagy dolgot művelni. A bírák a szegény emberek filléreire és könnyeire meggazdagodának s a görög katonák már csak tarka egyenruhákra valának büszkéek. A polgárok közt annyira elharapódzott a hűtlenség, hogy immár senkisémm szégyelte magát, ha valamely aljas dologgal vádoltaték; a katonák nem láttak többé semmi megszégyenítőt a futásban s maguk fenyték meg a gyenge és tehetetlen uralkodókat. De az Úr megsokalta bűneiket, reájuk küldé Mohamed szultánt, kinek katonái a harcban játszanak a halállal s kinek bírái nem merészkednének a lelkiismeretet megsérteni. Most már egy igazhívő ország sem létezik többé az orosz kivételével. Így mene teljesülésbe a szent Methodius és a bölcs Leo jóslata, hogy az izmaeliták uraivá lesznek a császári Byzanceznak; talán teljesülésbe menend nem-

sokára a másik is, mely azt hirdeti, hogy az izmaelitákat legyőzik az oroszok s a héthalmú Byzanceban ők fognak uralkodni.¹⁴

Feltűnő, hogy az oroszok Konstantinápoly bukása alkalmával távolról sem foglalkoztak azon gondolattal, hogy a török veszedelem a jövőben hazájukat is fenyegetheti. Előrelátás nem tartozott azon idők politikai erényei közé s minden, mivel a kormányok és a közvélemény foglalkoztak, a közvetlen bekövetkező jelenségek megfigyelésére szorított.

Ugyancsak III. Waszili idejében történik legelőször hiteles említés a krimi tatárokról és hordájukról is, melyet Edigej a Fekete tenger mellékén kóborló tatárokból alkotott vala. Az mondatik, hogy ezen hírneves khán halálos ágya köré gyűjtven fiait, megígértette velük, hogy örökségüket soha és semmiféle körülmények között felosztani nem fogják. Azonban nem tartották meg ígéretüket, minek folytán a belviszályok áldozatává lettek. Ekkor a Fekete tenger melléki tatárok egy tizennyolczéves ifjút választottak fejedelmüknek, ki Dzsengisz-khán nemzetségéből származott. Azi, így hívták az ifjút, egy életmentő jótevőjének nevét a magáéval egyesítven, azontúl Azi-Ghirej-nek nevezte magát, s alapítója lett a krimi tatár dynastiának, mely egész a tizennyolczadik század második feléig fentartotta magát.

Miután Azi-Ghirej a Fekete tenger mellett lakó hordákat legyőzte s hatalmának alávetette, a független krimi hordát alapította s a genuai városokat adófizetőivé tette. Majd összeköttetésbe lépett a pápával s a szomszéd államokkal, hogy azontúl és sokáig számos bajokat szerezzen az oroszoknak és Oroszországnak.

¹⁴) Strahl, III. köt. 165 old.

Negyedik fejezet.

Oroszország és az európai államok. — A tatár uralom hatása és következményei. — Igazságszolgáltatás és testi büntetés. — A vallás jótékony hatása. — A politikai rendszer. — Az egyeduralkodó. — Moszkva vezérszerepe. — Az orosz papság és jellemzése. — Erkölcök és szokások. — Igazságszolgáltatás. — Hadi tudomány. — A kozákok eredete. — Találmányok, művészet; irodalom. — Építkezés. — Az orosz nyelv.

Oroszország végre elérkezett nemzeti történelmének azon nevezetes pontjához, hogy megszabadulva a részuralom hátrányaitól állami függetlenségének kinyilatkoztatása s a tatár bilincsek végleges széttörése által, a nyugati országok mellé sorakozhatott mint az európai államrendszer egyik, fontosságában mindinkább növekedő tényezője. A felettén fontos és nevezetes fordulat III. Iván vagy János uralkodásával állott vala be, egy fejedelemmel, kinek jelleme ép annyi fényes pontot, mint sötét árnyakat mutat felt kinek ellentétes lénye hol csodálatot, hol pedig borzadály, és megvetést ébreszt lelkünkben. III. Iván nagy volt mint államférfiú, mint alkotó, szervező és mint törvényhozó: erélye és messzelátása rendkívüli tettekre képesíték. Azonban kegyetlensége, embertelen szigora eltaszítanak bennünket egy férfiútól, ki nagy tulajdonságai dacára sem képes szeretetünket vagy rokonszenvünket felébresztetni. Ezen férfiú volt hivatta negyvenkét évig tartó uralkodása alatt Nagy Wladimir, Kalita Iván és Donszkij Dimitrij művét betetőzni s Oroszországnak azon egységes állami alakot megadni, mely nélkül nem fejlődhetik vala soha nagyhatalmassággá.

Hogyha Oroszországot ezen időben Európa nyugati államaival összehasonlítjuk, felettén szomorú kép tárul fel előttünk. Mindenütt az államesszme fogyatkozásai, a valódi

hatalom és polgári művelődés hiánya észlelhetők. A századokig tartó elnyomatás nemcsak megsemmisíté a politikai függetlenséget, hanem kiirtá az emberek lelkéből még az érzéket és igyekezetet is, annak visszaszerzésére. Nagy Jaroszláv uralkodása képezte eddigelé Oroszország legboldogabb időszakát, a midőn a kereszténység mindinkább megerősödött a politikai rend jótékony közreműködésével, midőn jótékony törvények biztosították az állam és a társadalom fennállását, midőn az első iskolák kezdék jótékony világukat terjeszteni s az ipar és kereskedelem mindinkább virágzásnak indulának. Volt Oroszországnak kipróbált vitéz nemzeti hadereje úgy szárazon mint vizen, mely Európa bármely hadseregével kiállotta volna a versenyt. Azóta hosszú idő múlt el; nehéz csapások érték az országot, melyek hatásait és befolyását nem tudta kiheverni oly gyorsan, mint az kívánatos lett volna. A germán normánvarégiekkal befészkelte és megerősíté magát a feudális zsarnokság, a hűbéri viszony, mely több kárt mint hasznot hozott az emberiségnek, melynek merev osztályozása akadályozta meg a jog- és politikai egyenlőség szép és nagy eszméjének megvalósulását.

Oroszország állami megszilárdulásának és nemzeti művelődésének kíváltképen két akadály állott útjában; az egyik a részuralom volt, a másik a tatár járom, mely alatt oly sokáig görnyedt a nemzet; az első ellene volt az egységes államesszme megvalósulásának és megszilárdulásának; a második megakadályozá a nemzeti szellem megerősödését és lelkesülését. Batu-khán betörése halomba dönté Oroszország államiségát; fejedelmei a barbárok sátrai előtt ácsorogtak s hajlongva keresték a khánok kegyét, kinek lábai elé rakták le népeik fáradalmas munkásságának gyümölcsét: köteles adókban és nem kevésbé köteles és jelentékeny ajándékokban. A nemzet és fejedelmeinek léte és nem léte a tatár-khán kezeibe volt letéve; tőle jött minden, a jutalom és a büntetés; haragos tekintetétől remegett az egész ország, mosolya a szolgák reménységét ébreszté a lelkekben.

A barbárság sötétsége, mely Oroszország látóhatárát elfödé, épen azon időben zárta el Európa többi részeitől, midőn a jótékony ismeretek és szokások mindinkább terjedni kezdenek s a nép a rabszolgaság bilincseiből kezdett kibonta-

kozni.¹⁾ Oroszország zordon éghajlata okozta, hogy a mongolok uralma tartós gyökereket verni nem tudott; mert különben az egész ország és nemzet Khina sorsára jut vala, s ma megerősödött ázsiai birodalmat képezne Európa éjszakeleti részében. A tatár-khánok, kik csak a távolból kívántak Oroszország urai lenni, megelégedtek a hódolattal és adóval s időről-időre szolgáltatott segélyhadakkal; különben belső kormányzásában majdnem egészen érintetlenül hagyták az országot. A legnagyobb csapást az ú. n. baszkákok, a hordai küldöttek képezték, kik, miként a pasák a török birodalomban, kényük-kedvük szerint sanyargatták a felügyeletükre bízott tartományt és lakosságát. S a barbárok oly megvető, lenéző magatartást tanúsítanak az oroszok, és pedig nem csupán a nép, hanem előkelők és kereskedők iránt, mely méltán haraggal és keserűséggel tölthetett el mindenkit. Az erkölcsi megaláztatás mindig kárára szokott lenni a nemzeti büszkeségnek és önérzetnek; az oroszok, eddig nyerseségökben szabadok és függetlenek, kezdék elsajátítani a rabszolgák aljas ármánykodását szemben az uralkodás szerepében erősebb tatárokkal. A nemzeti büszkeség veszendőbe ment s helyét a szolgálai alázatosság foglalta el, a hűség és ragaszkodás legkisebb jele nélkül. Minthogy a tatárok szemében nem az erkölcsi, hanem az anyagi érték volt a döntő, mindenki, de kivált a kereskedők és előkelők arra törekedének, hogy minél több kincseket gyűjtsenek maguknak, melyek segítségével a horda előtt tekintélyes helyzetbe hozhatják magukat. Így az orosz nép mindig érzéketlenebb lőn a személyes sértések és a szegény hatása iránt s könnyen hajlott mindenhez, körülményekhez és emberekhez, kik vagy melyek neki anyagi könnyebbülést szereztek vala. Ezen szomorú időben a jog és igazság szünetelt; mindenki azt tette, mit ereje megengedett: rabolt, ölt, hol ez haszonnal járt, a nélkül, hogy lelkiismeretével e miatt nagyobb összeütközésbe jutott volna. A személy- és vagyonbiztonság majdnem ismeretlen volt, s a tolvajlás valóságos rákbajjá fajult. Midőn azután a hosszantartó tespedés és rakoncátlan erőszakoskodás után lassankint derengeni kezdett, a legkeményebb eszközök valának szükségese a szörnyű bajok fékezésére. A szelíd eszközei a fenyi-

¹⁾ Karamsin, V. köt. 296. lap.

tésnek többé nem bizonyultak hatásosaknak; merev, rideg kegyetlenség segíthetett itt egyedül. A nemesszívű Wladimir Monomach azt mondta fiainak: „Ne öljétek meg a bűnösöket, mert a keresztény élete szent;“ de már a nemkevésbé nemes Donszkij Dimitrij elrendelése a nyilvános halálbüntetést, visszaretentő példa kedvéért. Míg annakelőtte kisebb bűntények és kihágásokért pénzbírsággal meg lehetett szabadulni, a XIV. században a tolvajokat már akasztották, mi roppant elterjedésükre enged következtetni. A Jaroszláv-féle törvény nem ismeri a testi büntetést, mely a tatár uralommal kezdődik, a szolgaságnak ezen gyászos korszakával. A testi büntetéssel járt a tolvajok megbélyegzése. Az elnyomatás, a félelem és a tehetetlen gyűlölet az erkölcsök durvaságát vonja maga után. A törvények és a törvényt szabta büntetések nemei és jellegei mindig megfelelnek a nép erkölcsi világának; a büntetésekben felismerhető a nép valódi jelleme s ennek árny- és fényoldalai. A jelenlegi orosz jellem talán még mutat fel foltokat, melyeket a mongolok barbársága közölt vala vele.¹⁾

Hogy az orosz nemzet, mely oly sok és szép jelét adta úgy hazaszeretetének, mint vitézségének és fejedelméhez való ragaszkodásának, a tatár uralom erkölcsrontó hatása alatt ily mélyen süllyedett, annak okai a fejedelmek hibáiban és bűneiben keresendők. Annakelőtte a fejedelem kardjával kezében cselekedett, vele kezdte háborút s írta meg a békeokmányt. Most a férfias kard helyét az ármánykodás és meghunyászkodó megadás váltotta fel; a fejedelem hízogató képmutató, alázatos szolga volt a hordában a tatárok sátrai előtt; otthon kegyetlen zsarnok, ki alattvalóit kigondolt módon sanyargatta, fosztogatta, s mert szeretetökre nem számított, a koldusbotra hozott.

Ha mindazonáltal a szörnyű erkölcsi és anyagi pusztulások és rombolások közepette nem halt ki minden szikrája a jobb és nemesek iránti érzéknek az orosz nemzet szívében, legfőképen az egyháznak s a keresztény vallás jótekonny befolyásának tulajdonítható. A vallásosság őrizte meg az orosz népet a teljes megsemmisüléstől; nem engedte egészen megkövesülni az emberek szívét, elnémulni a lelkiismeret hangját: mely mindig megmutatta az utat

¹⁾ Karamsin, V. köt. 298. lap.

a javulás felé. Nélküle nem ébredhetett volna új életre a haza és a fejedelem iránti szeretet és ragaszkodás, veszendőbe ment volna a jobb jövőben való hit.

A polgári rend, a belső fegyelem ezen időben mind megváltozott: a szabadság és polgári jogok látszata is elenyészett s helyét a szolgai engedelmesség dermesztő élettelensége váltotta fel. A nemzeti tetszhalál közepette elnémultak a népgyűlésre összehívó harangok, sokáig a népszabadság kegyeletes jelezői; a nyilvános élet is sírba látszott szállani, s a tanácskozások és nyilvános gyűlések egyedül Novgorodban és Pskowban maradtak még fenn. A nyilvános jelző harangok használata ősi szokás szerint kizárólagos szabadalmát képezte a kiváltságos régi orosz városoknak, melyek e jogot még a tatár hódoltság ideje előtt szerezték vala meg: így sem Moszkva, sem Twer nem rendelkezének vele, minthogy tekintélyes állásuk már a tatár uralom idejébe esik. E harangok azonban nemcsak a békés tanácskozásokhoz, hanem a zajos választásokra is hívták a polgárságot: harcra és küzdelemre, midőn ellenség állott a kapúk előtt, vagy midőn azt saját otthonában kelle felkeresni. Nem csoda, ha az orosz nép kegyelettel függött nyilvános életének ezen jelezőin s fájdalmasan érte azok kényszerült nélkülözése. A tanácskozási joggal a városok egyuttal elvesztették azon jogot is, hogy főbb tisztviselőiket, így az ezredest vagy polgári parancsnokot maguk választhassák.

A bojárok, kik III. Waszili alatt mint a korona vazalljai kiváló jelentőségre emelkednek, a népszabadság hanyatlásával még inkább nyertek befolyás dolgában: ők képezik az orosz nemesség tulajdonképeni elemét. A bojárok intézményének eredete az orosz nemzet őstörténelmében lellhető fel: sőt Karamsin szerint nem látszik valószínűtlennek, miszerint régibb magánál a fejedelmi intézménynél, mely a norman-varég időkkel kezdődik. Úgy látszik, miszerint a bojári méltóság nem volt örökölhető, legalább a régi időkben nem: minden régi városnak megvalának a maga bojárjai, valószínűleg olyan értelemben, mint a német Hanza városaiban a patricziusok: ezek, valamint a fejedelmi bojárok — miniszterialisok — csak bizonyos kereten belül birtak önállósággal s inkább a fejedelmek magasabb tisztviselőinek tekintendők, kik a korona támaszaiként szerepelnek.

A bojárok intézménye csak addig állott fenn régi alakjában, míg az uralkodói méltóság emelkedésével maga is kibontakozott ősi szervezetéből s mindinkább közeledett a hűbértség által szentesített nemesi rendi intézményhez. Így lettek a bojárokból nemesek: természetesen nem minden átmeneti nehézség nélkül. Az egyeduralkodó eszméjének gyakorlati keresztülvitele Oroszországban a bojári intézményt is szükségképen megszüntette: a bojárok azontúl mint a trón oszlopai és védelmezői szerepelnek.

Azonban a részuralom megszüntetésének s az államhatalom megszilárdulásának eszméje egy közös fő alatt, csak lassan haladott előre. Századok valának szükségesek arra, hogy az orosz nemzetet meggyőzzék, miszerint a fejedelemségek egyesülése az állam fejlődésének és jólétének elengedhetetlen követelménye, mely nélkül sem az államnak, sem a nemzetnek jövője nem képzelhető. Nehányan a nagyfejedelmek közül kísérletet tettek ugyan a fontos tény megvalósítására, azonban a nélkül, hogy a kedvezőtlen körülmények között sikert arattak volna. Még Moszkva is, pedig elégségesen tanulhatott Kijew és Wladimir sorsán, melyeket hasonlóképen a részuralom buktatott vala meg, csak lassan közeledék a vége felé. Javulás volt az örökösödési rendszer megváltoztatása, vagyis a senioratus helyébe a majoratus helyezése, mely általában jobban megfelel a monarchiai szellem felfogásának és gyakorlati alkalmazásának.

Moszkva, hajdan a wladimiri hűbérek legszegényebbike, legelső lépést emelkedéséhez Newszkij Sándor unokája, Dániel nagyfejedelem alatt tévé; Dimitrijevits Iván a rjezsáni fejedelem legyőzése után szép területtel gyarapítá. Dániel fia György, Üzbég-khán veje, a kolomnai területtel egyesíté; majd Twer és Mosaiszk jövének hozzá, mi által jelentékeny országgá kerekítették ki, mely ettől fogva szüntelen gyarapodott úgy népességben, mint anyagi jólétben. Kiváltképen nagy előnyére szolgált Moszkva anyagi gyarapodásának azon körülmény, hogy a horda feje, Üzbég-khán kegyeivel halmozá el s kereskedelmét minden eszközökkel előmozdítá. Még hozzá tehetjük, hogy a tatár uralom általában előmozdítá a fejedelmek anyagi érdekeit az által, hogy a kincstárt számos oly jövedelemmel, mint a fejadó, a népszámlálás jövedelmével stb. gyarapítá, mely annakelőtte

Oroszországban ismeretlen volt, s melyből az osztályrészt a kháni baszkák vagy felügyelők szolgáltatták be a nagyfejedelmi kincstárba. A nép zúgolódott — és fizetett. Így gazdagodának meg a fejedelmek a tatár uralom alatt s lett mind szegényebbé az adófizető nép.

Így emelkedék Moszkva nemcsak politikai, hanem anyagi jólét tekintetében is a többi orosz városok fölé. Dimitrij, a hős, végre elérkezettnek látta az időt, a khánnal daczolni, kit kemény tusa után arról győzött meg, miszerint az orosz nemzet kezd felocsúdni századokig tartó tespedéséből. S a hős örököse oly kiváló tiszteletben részesül, mint előtte még egy orosz fejedelem sem, s egy kegyelmes jarlyk vagy kháni levéllel tér vala vissza, mely Szuszdál, Gorodetz és Nisznij-Novgorod urává tevő. Így támadott fel hosszú idő után Andrej Bogoljubow régi szuszdáli nagyfejedelemsége. Moszkva mentette meg Oroszországot, Moszkva pedig a khánoknak köszöné nagyságát; mert ha a részfejedelemségek réme továbbra is uralkodó marad vala Oroszországban s Moszkva nem menti meg az állameszmét, valószínűleg Lithvánia, Lengyelország, Svéd- és Magyarország osztozkodnak Oroszországban. De a nemzeti genius örködött Rúrik alkotása felett s megóvta a már-már biztos bukástól.

Sajátságos, hogy míg nemzetiségi és politikai tekintetben a tetszhalált idézte fel Oroszországban a tatár uralom, addig az egyház az idegen befolyás következtében inkább nyert mint vesztett. A papság tekintélye sohasem volt Oroszországban oly nagy, mint midőn fejedelmek a hordába jártak hódolatra. Ezen időben, midőn a politikai élet majdnem egészen szünetelt, nagy számban szaporodtak a szerzetes- és apáczakolostorok. A khánok politikája elnyomta a világi uralmat, de növelni segíté javakban és befolyásban az egyházat és látható pártfogásában részesíté annak tagjait. Mindenkor tisztelettel fogadták a püspököket és metropolitákat, hogyha a hordában megjelentek és alázatos megadással előadták kéréseiket. Mint említők, Alexej metropolita nagy kegyben állott a khánnal és sokat tett Oroszországért és fejedelméért; lecsendesíté a kényúr haragját és keblét hozzáférhetővé tevő nemesebb érzelmeknek. Ezen időben a legkiválóbb férfiak, elszomorodva hazájuk sorsa felett, lelki békét kerestek a kolostor csendes falai között, melyek egyedül nyújtottak biztonságot az idegenek támadásai elle-

nében; letették a fejedelmi vagy bojárköntöst, hogy azt a szegényes daróczezal cseréljék fel, mely nekik ez időszerint amannál nagyobb tekintélyt kölcsönzött a győzők szemében.

Hogy mily hathatós védelemben részesíték a khánok az orosz egyházat, kitűnik abból is, hogy halálbüntetés mellett tiltva volt az alapítványok és ajándékok által meggazdagodott kolostorok akár ingó, akár ingatlan javaiban kárt tenni, azokat fosztogatni vagy bármikép nyugtalanítani. Halálos órájában senkisémm feledkezék meg az egyházzal, mindenki hagyományozott reá valamit, többet vagy kevesebbet, körülményei szerint. Ezen adakozások kiváltképen jelentékenyek valának a sanyargatás és közveszedelem idejében a tatár pusztításokkor és a döghalál idejében, mely rémülettel tölté el az embereket s kibékülésre buzdítá az Istennel. Az egyház birtokai minden adóteher kötelezettségeitől menten, mindenütt virágozának, s minthogy a beruházások és fenntartási költségek korántsem emésztették fel a jövedelmeket, a többlet mindig új jószágok beszerzésére fordítottak. A novgorodi érsekek veszedelem idejében a Szent-Zsófia székesegyház pénztárát az állam rendelkezésére bocsájták; csak hogy kevesen voltak, kik a szép példát utánozták volna. A nép szegénységben sínlett, a szerzetesek azonban bőségben úsztak, mert nem elégedtek meg hivatásuk nyújtotta jövedelmükkel, hanem kereskedést űztek, a nélkül, hogy a kereskedelmi nyilvános terhekben osztozkodtak volna.

Az általános vallásosság, mely ezen kornak jellemző vonását képezé s a nagy tisztelet, melyben az egyház tagjai állottak, okozta, hogy felettén nagy volt azok száma, kik az ország minden részéből összesereglenek, hogy a kolostorokban csendes, nyugodt és veszélytelen életet keressenek, hol a jámborság dicsőséget és tekintélyt nyújtott s hol nehéz munka nélkül lehete az életet kellemesebb oldaláról megismerni.

Ámbár a mondottak után az egyház tekintélye és hatalma jelentékenynek mondható, az orosz papság, úgy látszik, talán mert békésebbnek és előnyösebbnek tartotta a maga részéről, nem törekedett az uralom gyakorlata után. A fejedelmek viszálykodásai alkalmával legtöbbször a jóakaró közbenjáró szerepére vállalkozván, a metropoliták vezették az alkudozásokat; ők kezeskedének a békeszerződés pontjainak megtartásáért s az uralkodók ígéreteiért. Hatásuk

és befolyásuk tisztán lelki volt s kizárta a fegyver és az erőszak alkalmazását. A nélkül, hogy jellemében feltűnő változás állott volna be, mégis jótékony hatással volt úgy fel- mint lefelé; mérséklé a durva kitöréseket, szelídíté az erkölcsöket, korlátozta a szenvedélyek kicsapongásait s nemcsak szóval, hanem tettekkel is buzdított a keresztényi erények gyakorlására.

A khánok pártfogása és számos kegyeinek élvezete nem változtatott az egyház szellemén s nem vala képes hazafias gondolkozásában megingatni. Midőn a sereg harezba indult, megáldá a vitézeket, kikre a győzelem áldását kérte az égtől. Midőn Vak Waszili az ostromlott Moszkva elhagyására kényszerítették, az agg Jona metropolita vállalta magára a Kreml megvédését; ki az évkönyvek állítása szerint az elragadtatás egy pillanatában megjósolá Oroszország közeli függetlenségét.¹⁾

Miként láttuk, a mongol befolyás kedvezett egyrészt az egyeduralom megszilárdulásának, valamint és kíváltképen az egyház hatalmi törekedésének Oroszországban. Nem csekélyebb hatással volt az orosz nép erkölcsére, szokásaira, gondolkozásvilágára és nyelvére, mert a gyenge szívesen vagy kényszerülve, de mindig elsajátít valamin az erőstől. Az orosz fejedelmek, bojárok, kereskedők és iparosok tömegesen és állandóan a hordában éltek; a tatár nagyok és kereskedők viszont nagy számban laktak az orosz városokban, hol az élet kellemét inkább lehetett élvezni. A tatárok, elején bálványimádók, majd mohamedánok; a mindennapi érintkezés folytán sem kevéredének össze feltűnően a meghódolt fajjal, valamint az utóbbi sem simult hozzájuk gyakrabban. De a tartós érintkezés sohasem maradhat befolyás nélkül az emberekre; mindegyik felvesz a másiktól valamin, mire egy vagy más okból szüksége van. Az oroszok sokáig tisztátalanoknak tekintették a tatárokat, kikkel minden összeolvadást következetesen megtagadtak. Egy megtelepedett nép mindig értelmi és erkölcsi fölényben van szemben egy nomád néppel, mely sátraít ott üti fel, hol a véletlen vagy egyéb körülmények arra ösztönözik, azért a legnagyobb megaláztatás idejében is fölötte állott az orosz nép elnyomóinak. Az orosz nép jellemében több volt az európai vonás

¹⁾ Herrmann, Gesch. Russl. II. köt. 421. old.

mint az ázsiai, s ezen a kétszázötven évig tartó tatár elnyomatás sem tudott sokat változtatni. A tizenharmadik század utazói sem az öltözékben, sem az életmódban feltűnő különbséget nem találtak az oroszok és a nyugati népek közt. Valamint Anglia, Franciaország és Itália a norman-germán befolyás hatása alatt fejlődött úgy politikailag, mint társadalmilag és nyelv tekintetében is, Oroszországban is a germán-varégi faj behatása lényeges módosításokat hozott létre. A germán elem szerencsés vegyüléke a szláv typussal és jelleggel az orosz jellemnek bizonyos dualistikus színezetet adott: Ázsia és Európa összeolvadását sehol sem lehet elfogadhatóbb összhangzatban találni, mint Oroszországban és az orosz népben. A jellem ősi vonása Ázsiára vall. A szláv és germán elem mellett, talán mint harmonikus összekötő anyagot találjuk a görögöt, mely a nyelv alakulására nevezetes befolyással volt, s melyből a jellemző cyrillica, ezen ősi szláv találmány is eredetét veszi.

Ámbár kétségtelen, hogy a tatár uralom befolyással volt az orosz nép szokásaira, erkölcsére és nyelvének fejlődésére, vagy talán helyesebben bővítésére, annyi mégis valószínűnek látszik, miszerint ezen befolyás nem lehetett valami felettén nagy. Sokkal több szót vett át az orosz az idők folyamában a khazár, petsenég, jász és polowtz néptől, még pedig azon időben, midőn nyelve még nem volt oly gazdag kifejezésekben, mint akkor, midőn végzetes sorsa a tatárokkal oly közel vonatkozásba hozta vala. Egyébiránt alig lehet ilyeneket is, talán 40—50 szó kivételével, az orosz nyelvben találni.¹⁾ Új képek és fogalmak új szókat tesznek szükségessé; de hogyan sajátított volna el az értelmiség magasabb fokán álló s városokban lakó s különböző foglalkozási körben működő orosz nép a nomád tatároktól új fogalmakat és szókat?

Az igazságszolgáltatás a tatár hódoltság idejében csak keveset változott Oroszországban. A tatárok nem avatkoztak a polgári törvénykezés dolgába; az egész moszkvai nagyfejedelmi területen az uralkodók vagy azok megbízott helytartói szolgáltatnak igazságot a népnek; kik az ítélettel megelégedve nem voltak, a nagyfejedelemhez fellebbezhettek ügyeiket. Tulajdonképeni törvényszékek, mint állandó

¹⁾ Ewers, Sprachdenkm. 291.

hivatalok, ezen időkben sem Oroszországban, sem máshol Európában nem léteztek. A fejedelmi helytartó alatt állottak az udvari szolgák, ministeriálisok és a századosok: az elsőket a szolgák, az utóbbiak a jobbágyok felett. A két fejedelemség alattvalói közti perekben egy vegyes, bojárok által álló bíróság ítelt; ha pedig megegyezésre jutni nem bírtak, közösen egy bizalmi férfiút választának, kinek ítélete azonnal végrehajtatott. Az akkori igazságszolgáltatásnak azonban, úgy látszik, nem volt elég szilárd alapja s többnyire a bírák önkényétől avagy a perlekedők egyéniségétől függött. A Ruszkaja Prawda lassankint elveszté egy általános törvénykönyv jelentőségét s helyét a fejedelmi utasítások foglalták el, melyek után a bírónak indulnia kellett. Az idézett dwina-i bírói okmányon kívül, mely Wasziliusz Dimitrievits idejében keletkezett, még két ehhez hasonló nevezetes okmány tartotta fenn magát a XV. századból. Mindkettőben az ú. n. törvényes párosharczról van szó a vád kétséges természetének esetében. Ismeretes, miszerint ezen sajátos szokás századokon át fennállott Európa különböző részeiben s a tűz- és vízpróba helyét pótolta. Az orosz jogban ezen párosharczokról még nem tétetik semmi említés; de már 1228-ban előfordulnak mint az ártatlanság egyik lényeges bizonyítéka. Az erő és ügyességnek kelle pótolnia az emberek értelmi elégtelenségét: az, ki győzött, ártatlannak tartaték minden körülmények között. Az egyház nemcsak jó szemmel nem nézte ezen istenítéléseket, hanem elégszer, bár sikertelenül, hangosan kikelt ellenük. Így Photius metropolita 1410-ben azt parancsolja a novgorodi Iván érseknek, hogy tiltsa el az úrvacsora élvezetétől mindazokat, kik bírói párosharczot vívnak; továbbá, hogy mindenki, ki valakit párosharczban megöl, tizenhét évig kizárandó az egyház közösségéből s hogy a papoknak nem szabad egy ily módon megölt felett a temetkezési szertartást megtartaniok. De a szokás itt is erősebb volt a tilalomnál s az egyház fenyegetései és büntetései dacára a párosharczok napirenden voltak.

A pszkowi okmányban bizonyos kihágásokra pénzbírságok vannak kiszabva; így két rubel bírságot fizetett, ki valakinek kitépte szakálát. Egy juh elidegenítéseért a tolvaj hat denig fizetett a károsodottnak, a bírónak ellenben hármat: minden olyan adás vagy vétel, mely részeg álla-

potban kötteték vala meg a szerződő felek által, érvénytelennek tekinteték; a fejedelmi alkalmazottaknak tiltva vala korcsmákat tartani és mézszeszt kimérni: ép úgy meg vala tiltva nőknek, hogy bírói tárgyalások alkalmával párosharczosokat bérelhessenek maguknak. Úgy látszik, hogy ez az okmány csak záradéka vagy töredéke egy másiknak, mely elveszett.¹⁾

A novgorodi okmány több olyan ügyletre vonatkozik, mely előttünk ismeretlen; tartalmaz továbbá különböző határozatokat, melyekből kitűnik, hogy az érsek egyházi természetű ügyek megvizsgálásánál a Nomokanon határozatai után indult, míg a poszszádnik és a fejedelmi helytartó a régi novgorodi törvények szerint tartozott igazságot szolgáltatni. Kitészik ezen okmányból továbbá az is, hogy az ezredesnek külön bíraskodási joga volt s hogy a bírói adót vagy perkoltségeket miképen kelle kezelni; hogy a bírónak kötelességükké tétetett városról-városra utazni s a reájuk bízott ügyeket bizonyos határidőn belül elintézni, vagy pedig a mulasztásért pénzbírságot fizetni; hogy a törvénykezési napokon nemcsak a bírák és érdekeltek, hanem esküdtek, tekintélyes bojárok és polgárok is tartoztak jelen lenni. Az ügyek előadója, azaz elbeszélője, — ügyvédnek neveznök ma — felderíté a dolgot, melyet a dják vagy titkár írásba foglalt és pecséttel látott el. Meg vala engedve a törvény előtt, hogy férjek nejeik, a fiúk pedig az özvegy helyett jelenhessenek meg és tárgyalhassanak; hogy előkelő bojár nők és tekintélyes polgárok nejei, ha valamely elfogadható okból személyesen meg nem jelenhetének, az előírt esküt otthon tehették le; hogy szolga ellen csak szolga tanúskodhatott. Tiltva volt, bárkit a jogérvényes ítélet kihirdetése előtt szabadságától megfosztani. Súlyos büntetés érte azokat, akár vádlót, akár vádlottat, kik hamisan értesítették a bírót, vagy annak eljárását jogtalanul kifogásolták. Az, ki valamely birtokot erőhatalommal elfoglalt, a nagyfejedelemtől és Novgorod városának tartozik fizetni, és pedig ha bojár, 50 rubelt, ha megtelepedet (polgár), 20 rubelt, a kezdő polgár pedig 10 rubelt. Az érsek bírói illetékessége alá tartoztak egyházi bűntényeken kívül, a papok, szerzetesek és kolostori szolgák vagy más

¹⁾ Ewers, Denkm. 298.

lakók ügyei: ha azonban az egyháziaknak világiakkal peres ügyeik voltak, úgy azokban a helytartó a püspökökkel egyetemben ítelt. Novgorodban az érseki pénzbírságok sokkal súlyosabbak voltak mint máshol. A legfőbb bíró egyházi ügyekben a metropolita volt, a novgorodiak azonban 1385-ben ezt a jogot a maguk területén érsekükre ruházták át.

Feltűnő s a mondottak után bizonyára szembeötlő tény, hogy a polgári törvénykezés Oroszországban a XI. század óta nemcsak semmi javulást nem mutat, ellenkezőleg a hátramenés félreismerhetetlen. Ezen jelenség egyik főoka a politikai állapotok bizonytalanságában keresendő s azon zavarokban, melyek a nyilvános élet minden ágát áthatották. Ezen pontban egyébiránt a Középkor utolsó századaiban Európa nyugati államaiban sem állottak sokkal kedvezőbben a dolgok.

Valamint a szükséges ismeretek többi ágaiban, úgy a hadviselés tudományában is meglehetősen hátramaradottság uralkodott Oroszországban III. Iván koráig. A keresztesháborúk s a lovasság szelleme érintetlenül hagyták Oroszországot, s egyedül a lőpor volt az, melynek behozatala itt is lényeges változásokat idézett elő a hadviselés terén. A haderő állapota csak keveset változott a századok folyamában. A hadsereg magvát a régi bojárok, a nagyok, a főtisztviselők és a nemesek képezték; legmegbízhatóbb része a nagyfejedelmi udvarnak neveztetik s ezekből kerültek ki a testőrök is. A sereg másik részét az ú. n. bojárok fiai képezték, kik egyszersmind uraik fegyverhordozói is valának: azok, kik közvetlen a nagyfejedelem körül valának, nemeseknek hívtak. Minden régi orosz városnak megvalának a maga bojárjai és bojár fiai, ezekből került ki közönségesen a hadsereg zöme. Kereskedők és polgárok csak a legnagyobb szükség idejében ragadtak fegyvert, a földművelők vagy jobbágyok ellenben soha.

A német írók közül némelyek azt állítják, hogy az oroszok úgy harezoltak mint a mongolok, „a nélkül, hogy egy helyen maradtak volna s teljes futásban lötték ki nyílaikat vagy hajíták dárdaikat; majd támadva, azután hirtelen hátat fordítva az ellenségnek, hogy őt kiesalván állásából, zavarba hozzák.” Ezen állítás azonban nem felel meg a valóságnak. Az évkönyvek ide vonatkozólag a követ-

kezőket mondják: Ámbár a hadsereg java részét a lovasság képezte, azért jelentékeny szerepet játszott a gyalogság is; mindketten tömött sorokban harezoltak; az előhad feladata volt az ellenséget kinyomozni és feltartóztatni, egyuttal pedig a rejtekben álló csapat palástolása. Az ütközetet mindig egy előre kirendelt csapat nyitá meg; a többiek az alkalmas pillanatra vártak, hogy ők is a csatasorba léphessenek. A központban volt közönségesen az ú. n. nagy vagy fejedelmi (fekete) zászló a nemesek védelme alatt. Az oroszok ügyesen tudták felhasználni a térbeli és helyszíni előnyöket: mély utakat, árkokat, erdőket és mocsárokat.

Azonban a XIV. és XV. századbeli oroszok korántsem mérkőzhetének elődeikkel vitézi erények és harezias tapasztalat dolgában; midőn majdnem szüntelen fegyver alatt állottak s „kardjukon sohasem száradt meg a vér.” A vér nem kíméltetik a tatár hódoltság idejében sem, de nyílt nagy ütközetre csak ritkán került a sor; öldöklés, gyilkosságok napirenden valának, de valóságos vitézi tettek csak ritkán fordultak elő.

Vak Wasziliusz idejében tétetik legelőször a történelemben a kozákokról említés, és pedig az ú. n. rjezsáni kozákokról 1444-ben. A kozák név történelmi nevezetessége ugyan csak az 1517. évtől kezdődik az Ukraina beláthatatlan síkságain; de valószínű, hogy már Batu-khán betörése előtt is fennállottak s az ú. n. tork vagy berendej név alatt fordulnak elő, kik a Dnjeper partjain Kijew alatt laktak. Itt van eredeti lakóhelye a kisoroszországi kozákoknak. Karamsin azt mondja, hogy a torkok és berendejek tserkeszszek voltak: a kozákok hasonlóképen. Valószínű, hogy a szabadságszerető pusztai nép, mely sem a lithvánoknak, sem a mongoloknak magát alávetni nem akarta, a Dnjeper mocsáros és nádas szigeteiben húzta meg magát, hová senkisémm férhetett könnyű szerével. Hozzájuk csatlakoztak később mindig nagyobb számban menekülő oroszok, kik azután a közös kozák nevet vették fel s egy egészen külön törzset látszottak képezni, mely a tatár veszedelem után mindig tágasabb területeket foglalt el azon roppant kiterjedésű síkságokból, melyek a Dnjeper alsó folyásától egész a Donig húzódnak s hol korábban részben még tovább is különböző tatár hordák ütötték fel tanyájukat.

A kozákok az általuk megszállott területeken egy harcziás köztársaságot képeztek, melyet féktelen szabadság-szeretet és függetlenségi hajlam lengett át. Falvakban és kis városokban laktak, miután azokból a lithvánokat és a tatárok maradványait kiszorították; majd a krimi tatárok ellen szerencsés háborút folytatnak, s I. Zsigmond lengyel királytól, kinek kiváló védelmében részesítettnek, kiváltságokat és szabadalmakat nyernek s a Dnjeper vízesei felett építik a tőlük nevezett Tserkasszy városát. Szervezetük egészen harcziás volt; századokra és ezredekre oszlottak, melyek feje vagy hetmánya a nagy lengyel király Báthory Istvántól becsülése és elismerése jeléül egy királyi zászlót, lófarkat, hadvezéri pálcát és pecsétet kapott. Báthory István egyébiránt nagy hasznát vette háborúiban a kozákoknak.

A kozákok, ezen született harcziások és lelkes keresztények példájára később Oroszország egyéb részeiben is keletkezett egy neme a határőrségnek, mely nem csekély érdemeket szerzett magának hazája történelmében. Így keletkeztek az ú. n. horda-kozákok, továbbá az azowi és nogái kozákok. Némelyek, a kozák szó török jelentésére való hivatkozással, azt állítják, hogy az egyértelmű a rabló vagy útonállóval, mi azonban egészen alaptalan, mert Karamsin szerint a kozák szó annyit jelent, mint önkéntes, bajnok, vakmerő.

A kereskedelem Oroszországban, daczára a tatár elnyomatásnak, a XIV és XV. században sem szünetelt, bár korántsem virágzott úgy, mind hajdan. A híres, Görögországba vezető kereskedelmi út a Dnjeperen lefelé el vala zárva: tehát új utakat kelle keresni vagy alkotni, melyek az országot a külfölddel összekötik vala. A távol Kelettel a hordán keresztül történt a közlekedés, míg Konstantinápolylyal és a Nyugattal a Don folyam segítségével Azow városán keresztül. A selyemkelmékkel kereskedők Moszkvában szurosáne-knak neveztettek; az azowi tenger után, melyet az oroszok így neveztek. Ezek, valamint a posztókereskedők, kik német árukat hoztak forgalomba, a legnagyobb tekintélyben állottak. A posztó Novgorodon át, a Hanza ezen virágzó központján keresztül, jött Oroszország belsejébe. A selymet és posztót szörmékkel fizették a kereskedők. Oroszország azon időben nagyon gazdag volt vad állatokban és madarakban; áthatatlan őserdők

boríták területének nagy részét; s a lakatlan, békés és zavartalan magány feltűnően elősegíté a vad állatok elszaporodását. A XI. században beláthatatlan síkságain tanyázott a vadló, bivaly, vadkan és dāmivad, kivált a déli részeken; még a XV. században Oroszország északi része gazdag volt hódban, kecskében és iramszarvasban; tavain és folyamain nagy falkákban úszkáltak a hattyúk és mindenféle vizivad.

Oroszország szegény volt lakosokban, kiket a fegyver, pusztító ragályok, fogság és egyéb szerencsétlenségek még inkább meggyérítették, de felettén nagy bőségében volt a természeti kincseknek, melyek mindenféle használatlanul heverték s egy nagyszámú és munkás népességnek kimeríthetetlen kincsforrását képezhették volna. A hordabeli kereskedők többnyire Moszkvában, Twerben és Rosztowban éltek; ők szállíták Ázsia iparczikkeit, lovakat stb., s eszerében kivivék a legnemesebb szörméket, továbbá vadászmadarakat: sólymokat, melyek nagy számban tenyészték kivált a dwina területén. Úgy látszik, oroszok közvetítették a kereskedelmi összeköttetést a mongolok és németek közt s szállíták az utóbbiak posztókelméit keletre, amazok különböző iparczikkeit pedig nyugatra. Kazán volt a központ, hol a kelet és a nyugat kereskedelme összefolyott s hol az év bizonyos szakaiban az akkor ismert világ legtöbb üzerei megfordultak.

A tatár-khánok tulajdon anyagi előnyeik szemmel tartásával nemhogy akadályokat nem gördítének az oroszok kereskedelmének útjába, ellenkezőleg azt mindenképen elősegíteni iparkodtak. A híres velencei utazó, Marco Paolo, ki 1270 körül megfordult Mongol- és Tatárországban, Perzsiában s egyebütt Ázsiában, felemlíti a *hideg* Oroszországot is s azt mondja lakosairól, hogy fehér arcbőrűek s általában csinos arczképződéssel bírnak s hogy országuk nagyon gazdag saját termelésű ezüstben. Ezen utóbbi állítás ugyan nem felel meg a valóságnak, mert Oroszország ezen időben még az idegen Szibiriából és Németországból kapta a szükséges ezüstöt, de azért nem nélkülözte ezen fémet. Kiváltképen jelentékeny volt az érzékszlet Novgorodban; így a polgárok annak idején Michail tweri fejedelemnek 6000 font ezüstöt ígérnek, Witowt-nak pedig csakugyan 60 pud ezüstöt fizettek. Hogy mennyit tett ki a kháni adó évenként, azt egész

bizonyossággal nem lehet megállapítani; az 1384-ben minden orosz falu után mintegy 13 szolotnik ezüst vala fizetendő, mi nagyon sok, ha tekintetbe vesszük, hogy akkoron egy falu két vagy három jobbágytelket számlált. A városok nem ritkán aranyban fizették adójukat. A jobbágyok a nagyfejedelmi kincstárba minden eke után egy griwnét fizettek, mi körülbelül két szolotnik ezüstnek felelt meg; ugyanennyit fizettek a kovácsok, halászok és sátorüzlet tulajdonosok is. A kháni adónak egy része természetesen visszakerült a kereskedelem útján, mi az értékforgalmat nem kis mértékben növelte. Végre annyi ezüst halmozódott össze, hogy ötszázévi forgalom után az evetke, menyét s más bőrpénzek beválthatók valának s csupán ércpénzek maradtak forgalomban. Kivételt képeztek a félreeső városok és vidékek, így a dwina-i terület, melyek az ezüst nagyobb mennyiségének hiányában továbbra is menyét- és evetkeprémekkel, de már nem apró darabokkal fizettek.

Nagy zajt okozott Novgorodban a régi ezüstpénzek beváltása és újak veretése Vak Waszili-j uralkodása alatt. A nép csalást említett és zajongott, midőn az előljáróság öt ezüstmestert választott és megbízta őket, hogy a régi ezüstpénzeket olvaszszák be s fáradságukért maguknak minden griwne értéke után egy dengit tartsanak meg; majd az ezüstrubelekre került a sor, mi még inkább felzúdítá a népet előljárósága ellen, mely csak nehezen tudta a kedélyeket lecsendesíteni. Többeket, kiket a közvélemény pénzhamisítóknak bélyegzett, a Wolchowba dobott, míg másoknak elpusztítá vagyonát.

A belkereskedésre vonatkozólag még megjegyezzük, hogy annak előnyei vagy hátrányai többnyire a fejedelem jóakarától függtek. Az uralkodók közönségesen kevésbé terhes törvényes adót róvtak a kereskedőkre illetve az áruszekerekre és hajókra, elvül hangoztatván, hogy a kereskedők szabadon és akadálytalanul folytathatják üzleti tevékenységöket. Az idegen és átviteli árúk szállítása sokakat foglalkoztatott, míg más vidékek saját terményeiket és természetmennyéiket hozták a kereskedelembe; így a novgorodiak komlót és lent, a torsi-kiak különféle bőroket, a halicsiak és dwina-iak sőt stb. Az 1364-ben a pskowiak is állítottak fel sófőzőket, de melyek nemsokára megszűntek.

Az ország belsejében a gabona- és a halkereskedés virágzott leginkább.

Nagy hátrányára szolgált Oroszországnak azon elzárt-sága, mely kiváltképen a tatár uralom óta vált érezhetővé. Mióta Konstantinápoly a törökök kezébe került, azóta ezen elszigeteltség majdnem teljessé vált. Incze pápa követsége Newszkij Sándorhoz és Izidor metropolita utazása Rómába majdnem az utolsó érintkezést képezték Oroszország és a többi Európa közt; nem esoda, ha nyugaton senkisé-
m volt, ki Moszkváról és a tágasabb értelemben vett Orosz-
országról valamit tudott volna, mely eszerint sokáig terra
incognita maradt Európa történelmében. Egyedül Novgorod
és szomszédsága volt az, mely a nyugati világgal továbbra
is fenntartotta az összeköttetést.

Azonban ezen elszigeteltség daczára módjában volt Oroszországnak a legszükségesebb és legfontosabb talál-mányokkal megismerkedni. A moszkvai kereskedők Novgorod közvetítésével kapták a legelső papírt és löport, minek folytán már a XV. században nagyrészt megszűnt a pergament használata, melynek helyét a közönséges író-papír foglalta el. Ezen úton és hasonlóképen Németországból kerültek a legelső lőfegyverek is Oroszországba. Moszkva Kremlje és a halicsi vár ágyúkkal valának felszerelve; azonban a nyílt harcban még tovább is fentartották magukat a régi fegyverek: íjj, dárda stb.

A hasznos ismeretek ezen időben egygyel szaporodtak: a pénzveréssel; a pénzverők, kezdetben bizonyára mind idegenek, pénzesinálóknak — denesniki — neveztettek. Pénz-verdők voltak nemesak Moszkvában, hanem minden nagyobb kereskedelmi központban, mert az ércpénzek forgalomba boesájtása és verése törvényes kiváltságot képezett Orosz-országban ép úgy, mint a nyugati országokban.

Az építészet ezen szomorú időszakában a politikai tengéletnek nem mutat nagyobb haladást; fennmaradott ugyan Moszkvában néhány esinos templom ezen időből, de sem számuk, sem arányuk nem érdemel nagyobb figyelmet. Hogy köépületek, bár gyéren, már régóta ismeretesek valának, az kitetszik az évkönyvekből. Ismeretes, hogy már Olga, a nagyfejedelm-nő, köpalotában lakott. Moszkvában a templomok és a városfalakon kívül egész a XV. századig csak kevés köépület volt található, minthogy fejede-
nek és

nagyok inkább lakták az egészségnek előnyösebb falházakat, mint a sötét, zárt kőépületeket. Jewfimij novgorodi érsek 1433-ban telkén egy kőépületet emelt harmincz ajtóval, mely festésekkel volt díszítve, s egy ütőórával ellátva. Hasonló lakházat egy kápolnával építtetett Jona metropolita 1449-ben. Az előbbi egy német építész műve volt. A mai Moszkva közepén a XV. század derekán még számos liget és rétség volt található, fejedelmek és bojárok nyárilakával, kertjeivel, pinezéivel. A fényűzés főképen pompás ruhákban és nagyszámú eselédségben nyilvánult. A templomok nagyszámú szentképekkel valának díszítve, melyek művészi értékét többnyire a mesterséges és drága kirakatokkal ellátott keretek képezték. Még megemlítendő, miszerint a nagyfejedelmek végrendeleteikben szolgálkat a szabadsággal ajándékozzák meg. Hasonlóképen eselekedtek a többi nagyok is.

Görögország hatása egész a császárság bukásáig észrevehető volt Oroszország művelődésére és művészetére; a vallás, mely ezt közvetítette, annak kiváló és mély erkölcsi jelentőséget is kölcsönözött. A hellén nyelv ismerete elengedhetetlen feltétele volt a magasabb egyházi műveltségnek és tudományosságnak. Minthogy, miként láttuk, számos világiak menekülének a zárdák csendes falai mögé, itt tudvágyuk kielégítése czéljából megismerkedtek az antik-kor irodalmi remekeivel, melyek jótékony hatása alatt azután megkísérték maguk is leírni hazájuk sanyarú helyzetét. Itt jöttek létre az egykorú feljegyzések, melyek megmagyarázható egyoldalúságuk és elfogultság daczára felettén becses anyagát képezik a történelmi kútforrásoknak. Egy vollhyniai évkönyvben már idézeteket találunk Homer-ból; egy moszkvai pedig Plato-val és Pythagoras-sal foglalkozik. Már nem csupán az egyházi, hanem a profán irodalom iránt is nyilvánul némi érdeklődés; Nagy Sándor macedóniai király hőstettei népszerű mesékben adatnak elő; egy másik, Sinagrippos, az adorok királyáról szól; költemények, epikai színezettel, milyen a már korábban említett Igor hadjárata és veszedelme, utánpótlásra találnak; s feltűnő, hogy mennél kevesebb oka volt az orosz népnek jeleneért és annak diestelen küzdelmeiért lelkesülni, annál nagyobb hévvel engedé át magát a múltak szebb emlékeinek. A politikai ezélszások ezen költeményekben több helyütt félreismer-

hetetlenek. A népies szellemű költészet mellett találjuk mindenütt a szónoklati emlékeket, mint a nemzeti nyelv és egyéni érzelm jellemző kinyomatait. Így táplálkozott az orosz nemzet politikai elnyomatásának és megaláztatásának sanyarú idejében a kedély és képzelem jótékony termékeivel.

Mi az orosz nyelvet illeti, a XIII. egész XV. századig feltűnő előmenetelt lehet tapasztalni, mi természetesen az egyháznak tudható be érdemül, mint a mely a nemzeti nyelvet nemcsak ápolta, hanem képezte és nemesítette is. Így vált ki lassankint a szebb és hangzatosabb irodalmi nyelv a közönséges népies orosz tájszóból, mely kemény és szegényes maradt továbbra is. A nyelv hajlékonyságának, erőteljességének, kellemének és finomságának ideje még nem érkezett vala el.

Ötödik fejezet.

III. Iván (Wasziljevits) egyeduralkodó nagyfejedelem 1462–1505.

Oroszország újabb történelme. — Tatár támadás. — A nagyfejedelemnő halála. — Háború Kazánnal. — Háború Novgoroddal. — Újabb győzelem. — Perm meghódítása. — Achmed terve. — Iván házassága Zsófia byzancei hercegnővel. — A házasság következményei. — Betelepedések. — Az orosz czímer. — Velencei követség. — Fioravanti és alkotásai. — Belügyek. — Krimi dolgok. — Viszony a hordához. — Érintkezés Perziával. — Contarini velencei követ Moszkvában. — Iván jellemzéséhez. — Contarini megjegyzései.

III. Iván vagy János nagyfejedelemmel kezdődik Oroszország tulajdonképeni államtörténete; miután a nemzet a rész-fejedelemségek bilincseiből teljesen megszabadulva, egész erejével az állami függetlenség és önállóság eszméje után törekszik. A nemzet nagy tömege, a nép továbbra is megmarad ugyan tudatlanságában, mely érzékének hiányosságával a nemzeti érdekek iránt összefüggött, de a kormány és az előrelátó hazafiak a felvilágosodás jótékony hatása alatt eszközökről gondoskodnak, melyek a közjó érdekében értékesíthetők lehetnének.

A legelső kellék az állam biztosítására, a kor szelleméből kifolyólag, egy jól szervezett haderő volt, melynek létesítése első gondját képezte III. Ivánnak. Hogy Oroszországot a nyugati országokkal biztosabb érintkezésbe hozza, követeket küldött a nagyobb európai udvarokhoz s diplomatai érintkezést keresett velük. Egyszer bevezetve az európai államok körébe, Oroszország nem volt többé terra incognita, melyről senkisémm beszélt. Az idegen udvarok kíváncsi érdeklődéssel fogadták a moszkvai egyeduralkodó követeit, hogy értesülést nyerjenek egy országról, uralkodójáról és népéről, melyről eddig úgyszólván semmitsem hallottak. A német császár,

a pápa, királyok és köztársaságok, valamint a távol ázsiai uralkodók versenyeztek egymással az orosz birodalom hírneves uralkodójával, ki már minden oroszok urának nevezte magát, politikai összeköttetésbe lépni. Így lőn a hanyatló, majd elenyésző byzancei császárság örököse keleten Oroszország, mely szerepében az utolsó három század folyamában mindinkább megerősödött. Itália készséggel közli a renaissance éltető vívmányait a távol zordon vidékek lakosaival; Moszkva és számos régi város nyugatias jelleget kezdenek ölteni, emelkednek külső csínben és finomodott ízlés tekintetében. A sokáig a föld titkos belsejébe rejtőző kinecek megszabadulnak a dermesztő varázs hatása alól és hozzáférhetőkké válnak az emberi leleményességnek és munkáságnak: a drága fémek szemet kápráztató látványt nyújtanak. Roppant kiterjedése, népessége, kimeríthetetlen természeti gazdagsága nem képeznek többé titkot a világ előtt.

III. Iván egész életét változatosság és tevékenység jellemzik. Tizenkétéves volt, midőn a tweri hercegnővel Máriával első házasságát megköté; tizenhétéves korában már atyja lőn az ifjabb Ivánnak, s huszonkétéves korában elfoglalta atyja trónját. De a korán érett ifjúban ritka tett-és akaraterő lakozék, mely párosulva magas értelmi fejlettséggel, nagy és kiváló tettekre képesíté. De ifjúságának hevessege daczára nem hamarkodott el semmit; a merészességnek sohasem volt barátja az uralkodásban; veleszületett óvatosságánál fogva elebb jól megvizsgálta a körülményeket és a helyzetet, mielőtt végső határozatát kimondá; nem gyorsan, de biztosan közeledett kitűzött célja felé, azért koronázta vállalatát többnyire siker. Bár a nemzeti jellemvonás: erőszak és kegyetlenség, nála sem hiányzott, mégis óvakodott igazságtalannak látszani ott, hol az ellenkezővel is ezélt tudott élni.

A rész-fejedelmek, korábban örökös urai tartományaiknak, III. Iván alatt nagyfejedelmi helytartókká lettek, kik még a függetlenség látszatával sem bírtak s kiket Iván csak opportunitási okokból hagyott meg helyükön. Így hidalta át az eszélyes fejedelem azon veszélyes ürt, mely eddigelé Oroszország egységének és hatalmának útjában állott.

A nagyfejedelem legelső összekocczanása a pskowiakkal volt, kiknek atyja röviddel halála előtt Andrejevits Wladimir

személyében küldött helytartót, kit ugyan nem szerettek, de elfogadtak, hogy nemsokára valami kicsinyes ürügy miatt eltávolítsanak. Wladimir Moszkvába sietett, sérelmét a nagyfejedelem elé terjesztvén; nyomban követték őt a pskowi bojárok. Iván szigorú vizsgálatot tartott, melynek eredménye volt, hogy a pskowiaknak adván igazat, új helytartót rendelt számukra.

Iván már három évig nyugodtan kormányzott, a nélkül, hogy a hordában megjelent s a kháni jarlyk vagy kegyelemlevelet megszerezte és a szokásos adót lefizetni jónak látta volna. Törekvése világos és nyilvánvaló volt. Azonban a horda feje ez időszert egy férfiú volt, ki nem mutatott hajlandóságot fensőségi jogairól, ily könnyű szerével lemondani. Achmed-khán, kit az orosz évkönyvek ezárnak neveznek, s ki a Volga melletti hordatáborok felett uralkodott, a nélkül, hogy elébb felhívást intézett volna Ivánhoz, összegyűjtvén hadait, Moszkvának vette útját. De az idők nagyon megváltoztak; a tatárremületet már nem ismerte az új nemzedék; a legyőzhetetlenség varázsa régen szétfoszlott; azonfelül az egységes Oroszország élén egy férfiú állott, ki nem rettent vissza semmitől. Szerencséjére a veszély elvonult, még mielőtt kárt tehetett volna. A hordák egymás közt örökös viszálykodásban éltek, mely minden egységes vállalat keresztülvitelét lehetetlenné tette. A krimi khán Azi-Ghirej útját állotta Achmednek a Don közelében s egy kemény ütközetben megsemmisíté hadait, még mielőtt azok tulajdonképeni orosz földre léptek volna 1465.

A következő 1466. évet a döghalál tette emlékeztessé Oroszország történelmében, mely rendkívüli áldozatokat követelt a nemzet minden rétegéből. Valószínű, hogy a ragály áldozata lett Iván ifjú neje Mária is, ki a nagyfejedelem és a nép nagy szomorúságára hirtelen és váratlanul meghalálozott. Némelyek méregről beszéltek, melyet egy, boszorkányság hírében álló kuruzsló nő adott volna a fiatal nagyfejedelemnőnek. Ugyanazon időben és szerencsétlenség közbejöttével mondott le főpapi méltóságáról Theodosius metropolita s vonult vissza a tsúdowi kolostorba. Helyét Fülöp szuszdali érsek foglalta el.

Nehogy a horda újabb támadásának tegye ki magát, Iván egy ép oly merész mint fontos tervvel foglalkozott, melynek kivitelével nem késett sokáig. Nem csekélyebb

lebegett a nagyfejedelem szemei előtt: mint Kazán meghódítása, melynek területére okvetetlenül szüksége volt, ha országát minden időkre meg akarja vala menteni a tatárok támadásai ellen. Ibrahim kazáni khán ellenséges lábon állott Kazim-khánnal, egy másik horda fejével, ki most az oroszokkal szövetségben, útmutatóul szolgált az orosz seregnek Kazán ellen. Iván nagyfejedelem Obolenszkij és Patrekejew herezegek segélyhadaitól környezve indult Kazán ellen; de ellenfele résen állott, s az első vállalat megghiúsult, a nélkül, hogy áldozatokat követelt volna az oroszoktól. Ibrahim nem merte a rossz időben visszahúzódó ellenséget üldözni, kit a kudarcz korántsem bátorítanított vala el.

A következő évben új támadásokat intézett Iván Kazán ellen, mely immár nem vala képes az oroszokat hódításaikban feltartóztatni. A moszkvai, halicsi, wologdai, usztjugi vajdák rendre gyülekeztek a nagyfejedelem zászlója alá, mely nemsokára a távol Kama partjain lengett; főparancsnokok Runo és Swenetzi Iván valának, kik a lelkesült sereget nemsokára a kazániak által megszállott wjétkai területre vezették. Ugyanoda igyekezett egy másik orosz had a nisnij-novgorodi vajda és Rjapolinszkij herezeg vezérlete alatt. A győzelem ezúttal határozottan az oroszoké volt; a tatárok kiűzetvén az országból, minden időkre lemondának annak birtokáról. Wjétka és területe állandóan az orosz birodalomba kebeleztettek be. A következő 1469. év újabb győzelmeket hozott az orosz fegyvereknek; ezúttal nemcsak szárazon, hanem vizen is elkeseredett harc folyt a versengők között. Halhatatlan babérokat szerzett magának ezen hadjárat alkalmával Konstantin herezeg, ki egész Kazánig nyomult előre, melynek külhelyeit kifosztogatta és elhamvasztá. Nagy volt a zsákmány és a foglyok száma, kik között volt Ibrahim khán anyja is, mely ezen alkalommal az oroszok kezébe került. Ez volt Iván első nagyszabású hadvállalata, melyet teljes siker koronázott s mely után többé szó sem lehetett a hordai hódolatról és adóról.

Most egy nem kevésbé fontos dolog foglalkoztatta a tevékeny nagyfejedelmet. Novgorod, a nyugtalan kereskedő város a Wolchow mellett, századok óta az anyagi jólét, de egyszersmind polgári nyugtalanságok középpontja, nem számolt sem az idővel, sem a fejedelem egyéniségével, midőn kicsinyes versengések miatt újat húzott Ivánnal.

Novgorodi halászok és kereskedők illetéktelen módon jártak el olyan területeken, melyek közvetlenül a moszkvai nagyfejedelem fensősége alatt állottak. Midőn emiatt Iván határozott hangú felszólítást intézett a novgorodiakhoz, ezek a posszadnikot küldék Moszkvába, semmis kibeszélések által akarván magukról a vádat elhárítani, mintha a békezavarás vádja őket terhelné. Iván nyugodtan hallgatá meg a követet, azután a következő válaszszal bocsájtá el magától: „Mond meg a novgorodiaknak, mert a város az én örökségemhez tartozik, hogy, belátván hibájukat, javuljanak meg; ne avatkozzanak az én területeim és vizeim ügyeibe, tiszteljék és régi szokás szerint félelemmel emlegessék nevemet, teljesítve a szent keresztre mondott fogadalmukat, mely esetben kegyelemmel és védelemmel viseltetem hozzájuk; de mondd meg nekik azt is, hogy türelmemnek vége szakad, s akkor késő lesz a megbánás.“

Igy állottak az ügyek Novgoroddal az 1470. év végén. Iván egyszersmindenkorra véget akart vetni a város különleges helyzetének az állammal szemben; s mert nem hitt a novgorodiak békebiztosításainak, mindent megtett, hogy szükség esetében fegyverrel szerezzen nyomatékot követeléseinek. Ezalatt Novgorodban sajátságos jelenetek adták elő magukat. Boretzkij Izsák, volt posszadnik vagy polgármester özvegye Márfa, két felnőtt fiával a mozgalom élére állott, melynek czélja volt a moszkvai nagyfejedelem mellőzésével, a lithván király Kázmér kezébe adni Novgorodot és területét. Márfa nagy tevékenységet fejtett ki s gazdagságával mind több híveket gyűjtött maga körül, kikkel a lithvánok győzelmét előmozdítani óhajta. A város néhány napig felettén mozgalmas képet mutatott; a két párt szenvedélyes küzdelmet folytatott egymás ellen; végre a többség Márfa körül csoportosult s egy számos tagból álló követség indult Lithvániába, értékes ajándékokkal ellátva, azon ajánlattal, miszerint Kázmér fogadná el a Novgorod feletti fensőséget, természetesen a város régi jogainak épségben tartásával.

Iván mindenről értesülve lévén, mi Novgorodban történik, még egy kísérletet akart tenni a békés megoldásra, mielőtt fegyverét hüvelyéből kivonta volna. Egy megbízható és ügyes hivatalnokot, Feodorovits Iván Tomáskow-ot küldé Novgorodba a következő izenettel: „Novgorodi férfiak!

Én sem bántottalak Titeket semmivel s egyedül a régi törvényes adójárulékot követeltem tőletek. De Ti árulókká lettetek. Még tartózkodom; mert nem szeretnék hiába polgárvért ontani s kész vagyok benneteket kegyeimbe visszafogadni, ha bűnbánólag visszatértek hazátok és fejedelmek védelme alá, ki javatokat akarja.“

Azonban a barátságos felszólítás eredménytelen maradt; Márfa feltétlenül uralkodott a hangulat felett, mely mindinkább a lithván fenség felé hajlott. A józanabbak, kik egyszersmind a hazafias részt képezték nem merték szavukat felemelni az erőszakos többség ellenében, melynek élén Márfa és két fia állott. A szenvedélyek hullámai mind magasabbra csapkodának; maga a városi tanács sem zárható el magát terrorizáló hatása elől.

Iván követe eredménytelenül térvén vissza Novgorodból, a nagyfejedelem kiadá a rendeletet a hadsereg gyülekezéséhez. Minden attól függött, hogy ki kezdi meg előbb az ellenségeskedéseket. Novgorod korántsem volt elkészülve oly mértékben, mint ezt lázongó magatartásából következtetni lehetett volna. Kázmér hasonlóképen nem volt azon helyzetben, hogy rögtön segílyt küldhetett volna Novgorodba. Így az előny kezdettől fogva a moszkvai nagyfejedelem mellett volt, ki szokott erélylyel cselekedett a jelen esetben is. Iván tekintélye már oly nagy volt, hogy felhívására minden oldalról tömegesen jelentkezének a csapatok. Moszkva büszkén tekintett urára, magasztalván igazságszeretetét, erélyét és óvatosságát s őszinte szívvel kérte az ég áldását vállalatára. Iván 1471. május 23-án küldé meg hadizenetét a novgorodiaknak, melyben felsorolta vakmerő tetteiket és hűtlenségeiket; s alig érkezett meg az izenet, a nagyfejedelem már a város falai alatt ütött tábor s tartott kémszemlét a város körül.

Alig négy héttel a hadizenet után már javában folytak az ellenségeskedések. A nagyfejedelmi hadak főparancsnoka, Chelmszkij, egyesülve a pszkowi segílyhadakkal, tüzzel-vassal pusztította a novgorodi területet. Egész az Ilmen taváig hangzott a szorongatott inséges lakosság jajveszéklése, világítottak a lángok, melyek a még röviddel előbb békés emberi hajlékokat elhamvasztották. A moszkvaiak ezen alkalommal nagy elkeseredést s talán ennek folytán nagy kegyetlenséget tanúsítanak; az ellenségben nem félrevezetett

honfitársakat, hanem árulókat látott, kik nem tarthattak igényt emberi szánalomra vagy könyörületre. Ezalatt Márfa és hívei a városban kétségbeesett erőlködéssel szervezték a védelmet; mindenki fegyvert ragadott s arrél volt meggyőződve, hogy a döntő harcban a novgorodiaké lesz a győzelem.

Künn a város falai alatt a nagyfejedelem hadparancsnoka így szólt: „Az idő elérkezett, hogy urunknak híven szolgáljunk; ha háromszor százezerre menne is a lázadók száma, mi nem félünk tőlük, mert velünk van Isten és az igazság.“ Július 14-ike volt, midőn a két had a Selón folyó meredek partjai közelében találkozott; s most megindult az elkeseredett harc, mely a késő délutáni órákig tartott s a novgorodiak teljes vereségével végződött. Az évkönyvek tanúsága szerint a moszkvaiak ellenállhatatlan vitézséggel harcoltak, míg a novgorodiak rendezetlen és részben harchoz nem szokott csapatai az első támadásra szétfutottak. A futó ellenséget a nagyfejedelemi hadak tizenkét versznyi távolságig üldözték; tizenkétezerre ment az évkönyvek szerint az elesettek száma, míg ezerhétszáz élve került a győzők fogságába. Davidovits Feodor bojár kúrthang mellett hirdette ki a győzelmet; a vezérek mindnyájan leszállottak lovaikról s kegyelettel csókolák meg a szent képeket, melyek a lobogókon valának elhelyezve.

Iván egy fogságba került ellenséges bojárral küldé a győzelem után üzenetét Novgorodba, melyben készségét nyilvánítja, a lázadó városnak megbocsájtani, hogyha köteles hódolatával nem késnék. De az elbizakodott polgárság még most sem akart meghajolni, most is remélt Kázmér segélyében s az alkudozásokat — melyeknél úgysem sokat remélhetett — mindenképen hosszúra nyújtani igyekezett. Márfa még most is ellentállásra buzdította híveit; a zendülők éjjel-nappal fegyver alatt állottak; a külvárosok felgyújtattak s még a templomok és kolostorok sem kíméltettek meg. De minden hasztalannak bizonyult; kívülről sem jött segély, a meglévő véderő pedig elégtelen volt Iván serege ellenében, mely mind hangosabban kívánt rohamra vezetni. Egy áruló, bizonyára gazdag jutalom reményében, éjjel ötvenöt ágyút szegezett be; tette kitudódott s nyomban kivégeztetett. Most mindinkább felülkerekedének a városban azok, kik a czéltalan harc helyett a békés alkudozásokhoz

hajoltak. A lakosság, — tizennégy napja múlt a Selón melletti ütközetnek, — már mindenben hiányt szenvedett; az inség kezdé megtörni az emberek makaességát. Iván, hogy a lakosságot megrettentse s az átadást siettesse, kiadta a parancsot, a fogságba került Beretzkij Dimitrij, Márfa fiának kivégeztetéséhez. E hír mély hatással volt a novgorodiakra, kik most már minden áron megengesztelni akarván a nagyfejedelmet, hangosan követelték a lázadás fejeitől a béke gyors megkötését. Most már hasztalanoknak bizonyultak Márfa gyűlöletes bujtogatásai, a nép elhagyta őt; az ellentállás meg vala törve.

A hatósági személyek, előkelők és bojárok egyhangúlag az új érseket Theophilost kérték fel az alkudozások vezetésére; s ezen eszélyes férfiú a polgármesterekkel s más nagyokkal Iván táborába sietett, hogy küldetésében eljárjon. Minthogy nem merészkedének azonnal a nagyfejedelem elé járulni, előbb Cholmszkij Dánielt és más befolyásos férfiakat kerestek fel, hogy bennök ügyüknek pártfogókat szerezzenek. Végre hosszas és kínos várakozás után a küldöttség a nagyfejedelem elé bocsájtaték. A mint Iván sátorába léptek, a nagyfejedelem lábai elé borulának s szótlanul onták könnyeiket. Iván haragtól hevített arczczal ült, körülvéve hadvezéreitől és bojárjaitól. Végre Theophilos érsek a következő szavakkal szakította félbe a kínos csendet: „Urunk és nagyfejedelemünk, csendesítsd le haragodat, mérsékeid felindulásodat és kegyelmezz meg nekünk gonosztevőknek, nem imáinkért, hanem irgalmasságod kedvéért! Oltsd el a lángokat, melyek Novgorod területét hamvasztják, tedd hüvelybe a fegyvert, mely a lakosság vérént ontja.“ Iván némán hallgatta meg a szót, azután intett és előlépett egy dják, az uralkodó titoknoka s felolvasta mindazon erőszakoskodásokat, jogtalanságokat és merészségeket, melyekkel Novgorod régóta vádolva volt s melyekért ma vezeklenie kellett. S mert a nagyfejedelem még most sem látszott hajlandónak a vezeklőknek választ adni, közbeléptek fivérei és bizalmas nagyjai s kegyelemért esedeztek. Végre kimondá Iván a rettegve várt kegyelemszót; megbocsájtott a novgorodiaknak, kik magukat 15.500 rubel, mintegy 80 púd ezüst fizetésére kötelezték s mindenben alávetették Iván akaratának. Az egyezés megkötött, melyben Iván tízéves fia is nagyfejedelemnek czímeztek s miután Theophilos

érsek és a többi novgorodi nagyok Iván által megvendégeltettek, az emlékezetes viszály el vala intézve. Novgorod ugyan megtartotta még önkormányzati jellegét régi kiváltságai alapján, de csak Iván kegyelméből és jóakaratából, ki nem vette le szemét róla s minden pillanatban megszüntethette azt.

Ugyanazon napon, midőn Iván fegyverei a Selóna mellett a novgorodi hadakat megsemmisítették, a nagyfejedelmi sereg a távol Dwina vidékén nem kevésbé fontos győzelmet aratott Sujszkij Waszili herceg, a novgorodiak buzgó szövetségese felett, ki ama távol tartományt megszállva tartá. A moszkvai had fővezérei Obrazetz és Boris valának, s ámbár csak négyezer vitéz felett rendelkeztek, mégis megverték a háromszor számosabb ellenséget, mely dwinai és petsorai népekből állott. A súlyosan megsebesült Sujszkij egy esolnak segítségével csak nagynehezen menekült Kolmogory-ba, majd Novgorodba, hol a nagyfejedelem kegyelme által biztonságban érezte magát. Iván hadvezérei pedig elfoglalták az egész dwinai területet, hódolatra kényszerítették a lakosságot, mely e pillanattól fogva maradandóan elismerte a moszkvai nagyfejedelem uralmát.

Az 1472. évet újabb vívmányok vezették be, melyek Iván erélyes uralmának mind nagyobb fényt és tekintélyt kölcsönzének. A régi híres finn-esüd birodalom, Biarmia vagy Perm, mint említők, már a XI. században az orosz fensősége alá került s később a lelkes István szerzetes által vezetteték be a keresztény egyház közösségébe. Ezen ország nagyon gazdag volt ezüstben és szőrmés állatokban; de részint fekvése, részint egyéb körülmények folytán mindinkább kibontakozék azon kötelékből, melyben az orosz birodalomhoz állott. Michail fejedelem nem tartózkodott kijelenteni, miszerint a moszkvai fensőséget visszautasítja s magát Perm korlátlan urának tekinti. Nem maradt más hátra, mint a fensőségi jogot fegyverrel érvényesíteni. Feodor herceg már tél elején kiindult Moszkvából s húsvét körül a Tsernája folyó közelébe érkezett s Iszkor mellett legelőször találkozott az ellenséggel. A győzelem nem lehetett kétséges; a moszkvai fővezér megverte az ellenséget, kinek Kats, Burmat, Mitskin és Szyrán nevű hadvezéreit is nagyszámú vitézekkel együtt fogságba ejté. Most egész Biarmia vagy Perm alávetette magát Iván uralmának, kinek hatalma

immár az Ural nyugati lejtőjéig terjesztették ki, mi kivált kereskedelmi tekintetben nagy fontossággal bírt. A zsákmány közt, melyet Feodor Moszkvába küldött, 16 szobát elfoglaló fekete ezóholyprem, 23 köteg német posztó, 2 damaskusi kard stb. volt található. Perm ezen időtől fogva az orosz birodalom kiegészítő részévé lőn. Michail fejedelem valószínűleg visszatért régi hazájába, de csak mint a nagyfejedelem helytartója. Halála után a helytartói tisztet ki-nevezett hivatalnokok viselték.

Eddigi háborúiban Iván többnyire győztes maradt; hatalmát és tekintélyét minden irányban érvényesíté úgy családjá, mint a haza javára. Ezalatt úgy látszott, mintha Oroszország régi ellenségeiről, a tatárokról, egészen megfeledkezett volna. Azonban Oroszország ereje felmenőben, a tatároké ellenben erős lemenőben volt; nem csoda, ha a tetterős nagyfejedelem csak keveset foglalkozott a gyengülő ellenséggel. De volt egy veszélyesebb ellenség ennél, s ez a lithván király Kázmér volt, ki titkos szövetséget kötött Achmed hordabeli khánnal, hogy együttesen támadják meg a moszkvai nagyfejedelmet, kinek növekedő hatalma immár mindkettejük részére veszélyesnek mutatkozott. A közös terv szerint Achmed egy erős hadddal csakugyan betört Oroszország területére; azonban még mielőtt lithván szövetségeseivel egyesülhetett volna, Iván az Oka folyó mellett oly csapást mért reá, melynek folytán gyorsan visszahúzódott a Wolga melléki sátoztáborba. Kázmér, kinek elég baja volt saját népével s ki azonkívül a magyarok és csehek által is szorongattatott, nemhogy semmiben sem támogatta szövetségését, de az okai vereség után egészen cserben hagyta.

Alig tért vissza Iván 1472. tavasz derekán fővárosába, midőn fivére Jurij vagy György meghalálozott, mi mély gyászba ejté az egész fejedelmi családot, minthogy a boldogult több mint egy tekintetben annak büszkeségét képezte. Tartományait fiatalabb testvérei és édes anyja öröklé; ezek között Romanow Andrej öcsésének jutott, míg a régi részfejedelemség területét, mely hasonlóképen örökség tárgyát képezte volna, bátyja Iván a moszkvai nagyfejedelemségbe bekebelezte.

Az 1472. év más tekintetben is nevezetes Iván életében: ekkor lépett második házasságra Zsófia byzanczi herczeg-

nővel, a régi Paleolog család — a Konstantinápoly hősi védelmében elesett utolsó byzanci császár nagybátyja volt — ezen kiváló sarjával. Az utolsó görög császárnak két fivére volt, Demetrios és Tamás, kik mint a Peloponnesus despotái egymással ellenséges lábon éltek; mi Görögország meghódítását II. Mohamed szultán által lényegesen megkönnyíté. Demetrios, ki a szultán kegyelemkenyerén élődött, toábbra is hazájában maradt; Tamás ellenben egész családjával Rómába ment, hol a pápa II. Pius és a bíbornoki kar részéről nagy kitüntetésekkel fogadtatott. A magával hozott kincs fejében — Szent András apostol koponyája, mely ma is Rómában őriztetik — a pápától 300 arany havi kegypenzt kapott egész haláláig. Fiai András és Manuel, II. Pál pápa kegyeiből tovább is az örök városban éltek a nélkül, hogy nevüket emlíkezettessé tették volna. De ifjabb nővérök, Zsófia hercegnő, ki ész és szépség által egyaránt kitűnt, Rómában általános ünneplés tárgyát képezte. Számára maga a pápa keresett méltó vőlegényt s választása, valószínűleg a híres trapezunti származású bíbornok Bessarion ajánlatára. Iván orosz nagyfejedelemre esett.

Az utóbbi körülmény nem csekély feltűnést keltett azon időben, hogy a pápa egy eretnekségben élő uralkodó számára katolikus menyasszonyt szemel vala ki: a dolog mindenesetre új és érdekes volt. De Bessarion bíbornok csakhamar meggyőző a csodálkozókat arról, hogy az egész dologban semmi feltűnő sincs. Hivatkozva a flórenczi zsinat határozataira és Izidor metropolita illetve érsek-bíbornok küldetésére és működésére Oroszországban, azt bizonyítgatta, miszerint az oroszok nagy részben visszatértek a nyugati egyház kebelébe; s maga Iván nagyfejedelem is bizonyára buzgó híve a szent atyának. A nagy távolság s a felettén bizonytalan hírek, melyek általában Oroszországról elterjedve valának, okozták, hogy sokan hittek a bíbornok okoskodásaiban, s nemsokára napirendre tértek a dolog felett. Nem valószínűtlen, miszerint a pápa védenczének ezen házassága által újabb megerősödést keresett Oroszországban egyháza számára. Nemsokára egy görög származású egyén, Jurijnak nevezik az évkönyvek, jelent meg Moszkvában a pápa egy sajátkezű levelével, melyben a nagyfejedelemnek felajánlja néhai Tamás Morea despotája leányának Zsófia hercegnőnek kezét. A hercegnő kezét már korábban megkérte a francia

király és a milanói herceg, de Zsófiának nem vala szándéka kezét egy latin szertartású férjnek nyújtani, s azért legszívesebben az orosz nagyfejedelemmel lépe házasságra. A pápai követel Jurijjal vagy Györggyel két velencei Carlo és Antonio is jött Moszkvába, kiknek egy rokona mint fejedelmi pénzverő már régóta Iván szolgálatában állott és a görög egyház híve volt.

A pápa figyelme megmagyarázható örömmel tölté el Ivánt; azonban mielőtt határozott volna, elébb meghallgatá anyja és a metropolita véleményét. Mindketten azon véleményben voltak, miszerint a dologban a Gondviselés keze félreismerhetetlen; Moszkvát a világ szemében mint a császári Byzancz utódját tekintették, melynek gondviselészerű hivatást kellend teljesítenie a jövőben. Olasz származású pénzverőjét, Giovanni-t küldé Rómába, kit ismeretes lévén az olasz szokásokkal, legalkalmasabbnak tartott a kényes természetű küldetésre. II. Pál pápa és Bessarion jól fogadták a követet, s miután az visszatérve Moszkvába nem győzte magasztalni Zsófia hercegnő szépségét és esztét, a terv megvalósulásának semmi sem állott többé útjában.

A pápa, IV. Sixtus, az időközben elhalálozott II. Pál utódja, gazdag hozományyal bocsájtá el a szentszék védenczét s több előkelő római patricziust és egy Antonio nevű legátust rendele mellé, kik őt egész Moszkváig valának kísérendők. November 12-én reggel ünnepélyes bevonulását tartá Moszkvába; a metropolita fényes egyházi segédlettől környezve a templomban fogadá s miután őt megáldá, a nagyfejedelemnő elé vezeté, ki fiával, jövőendő férjével, együtt fogadá. A szent cselekvényt, melynek fontos politikai háttére volt, fényes és zajos ünnepélyességek követték, melyekben nemcsak az udvar, hanem Iván bőkezűsége folytán az örvendező nép is részt vett.

Ezen házasság legfontosabb következménye abban állott, hogy Európa Oroszországot megismerni tanuló s hogy lassankint oszlani kezdett a titokszerűség köde, mely a nagy-kiterjedésű országot eddigelé a világ szeme elől elfödé. Zsófia hercegnővel azonfelül sok görög és olasz költözött Moszkvába és Oroszországba, kik több mint egy tekintetben nagy hasznára váltak új hazájuknak. Iván nagyfejedelem a byzanci császári hercegnővel kötött házassága után felvette czímerébe a császári kétfejű sast, melyet a

moszkvai czímerrel egyesített vala: egy lovaggal, ki a sárkányt eltiporja; a következő felírással: Isten kegyelméből egész Oroszország ura és nagyfejedelme. Mint már említők, Rómában ezen házasság folytán azt a reményt táplálták, hogy a flórenczi zsinat határozata: a keleti és nyugati egyházak egyesülése, teljes mértékben megvalósul; s ezzel kapcsolatosan a törökök kiűzése Európából lehetővé válik. Egy német történetíró azt állítja, hogy Zsófia megígérte, miszerint a nagyfejedelmet megnyeri a katolikus egyház számára; azonban a tények az ellenkezőt bizonyítják, mert Zsófia maga nemsokára buzgó hívévé lőn a keleti egyháznak.

Azok közt, kik a nagyfejedelelnő kíséretében Oroszországba jövének, volt a velencei köztársaság titkos megbízottja, Trevisani is, ki a nélkül hogy magát ezen minőségében Ivánnál igazolta és bemutatta volna, jelentéseket küldött Velenczébe. Midőn erről a nagyfejedelem értesült, a hivatlan követet elfogató és börtönbe vetteté; a Signorriának pedig erről a következő szavakban adott hírt: „Ki országomba vagy országomon keresztül követet küld, a nélkül, hogy ehhez beleegyezésemet megnyerte volna, az megsérti a becsületesség törvényeit.” Alig értesült Velenceze követének elfogatásáról, midőn sietett a nagyfejedelmet udvarias mentegetődzések által megengesztelni: ürügyül adván elő, hogy Trevisani csak a hordába vala utazandó, hogy a khánt II. Mohamed szultán ellen háborúra bírja. Iván elfogadta a mentegetést s a követet elbocsájtván s őt gazdagon megajándékozva, biztos kalauzokkal látta el a hordába.

Ezen alkalommal Iván újabb követséget küldött Olaszországba, melynek vezetője most már az orosz Tolbusin Szemen volt, ki a pénzverő Giovannit csak mint tolmácsot vitte magával. A követnek diplomatai küldetésén kívül egy ügyes építőmesterről is kelle gondoskodnia, kit a nagyfejedelem nevében Moszkvába meghívandó vala, „bármily magas árért,” hangzott a határozott utasítás. Velenczében Marcello doge nyájasan fogadá Tolbusint s megtéríté Trevisani költségeit, melyekkel őt Iván a hordába való utazása alkalmával ellátta. Itt találta meg Tolbusin a keresett építést is Ridolfi Fioravanti személyében, ki közönségesen Aristotelesnek nevezteték s ki épen ezen időben II. Mohamed szultántól Konstantinápolyba nyert meghívást. Fioravanti

inkább Oroszországba ment havi tíz rubel azaz két font ezüst díjazással s úgy látszik, nem volt oka megbánni választását. Moszkvába érkezve nagy erélylyel látott hozzá a főváros szépítéséhez, mi Iván bőkezűsége által lényegesen megkönnyítették. A Kreml, Mária égbemenetelének temploma, az utóbbi 1479-ben szentelteték fel és sok más épület Moszkvában és Wladimirban ezen mester nevét dicsérik. Ekkor keletkezett az ú. n. faragott kőből készült palota — granovitaja palata — Moszkva egyik kiváló dísze; a Szent Miklós egyház, az erkélypalota — dworez teremni — és más nyilvános és magánépület.

Az építészeken kívül hozatott a nagyfejedelem Olaszországból ötvösöket és rézöntőket is. Az olasz származású Pavlo Debosi önté 1488-ban Moszkvában az ú. n. császáragyút. Egy másik agyúöntő, Pietro, Milanóból, 1494-ben még jelentékenyebb agyú-szörnyetegeket alkotott, melyek óriási nagyságú kőgolyókat szórtak. Olasz ötvösök művészi kivitelű ezüstpénzeket és érmekeket vertek, melyeken Iván nevén kívül Aristoteles olvasható. Így gondoskodott Iván Oroszország emelkedéséről művészeti tekintetben s anélkül, hogy népei erkölcsi és értelmi előmenetelére kiváló súlyt fektetett volna, mit készséggel az egyháznak engedett át, következetességgel haladott a kitűzött czél, Oroszország egyeduralkodó hatalmának megalapítása és megszilárdítása felé.

Mialatt Iván a néhány évi béke áldásait ilyen módon hazája javára felhasználni igyekezett, nem vette le szemét birodalmának határszéleiről; kiváltképen Lithvánia volt az, melyet éber figyelemmel kísért. Szerencséjére ezen ország belviszonyai és uralkodójának gyengesége nem igényeltek részéről nagyobb tevékenységet. Kényesebbek voltak az ország déli határszéleinek ügyei. A tauriai vagy krymikhán Azi-Ghirej már 1467 körül meghalálozván, országát hat fiára hagyta, kik nem haladtak atyjuk nyomdokaiban s veszélyes háborúba keveredtek, melyben Iván szövetségére szorultak, ki azt saját érdekeinek szemmeltartása okáért sem tagadta meg. Később azonban nagyon megváltoztak az ügyek, miután Azi-Ghirej negyedik fia Mengli-Ghirej lett krymikhán, ki Kázmér lithván herczeggel szövetségre lépett oly czélból, hogy a moszkvai nagyfejedelmet hatalmi terjeszkedésében feltartóztassa. Iván nem szívesen keveredett háborúba régi szövetséges szomszédaival,

s azért egy ügyes közbenjárót vagy ügynököt keresett, kit meg is talált a zsidó Chotzi Kokosz kaffai kereskedő személyében. Neki köszönhető, hogy nemsokára barátságos érintkezés jött vala létre a két uralkodó közt, mely egész életök végéig tartott s mely végképen meghiúsítja a lithvánok törekvéseit. Az 1475. és 1476. évek sok szerencsétlenséget hoztak Mengli-Ghirej-ra és a Krymre. A törökök mindig sűrűbben jelennek meg partjain s szándékuk oly nyilvánvaló volt, mely senki előtt sem lehetett titok. Iván bizonyára kezdé sejteni, hogy az idő rohamosan közeledik, midőn Oroszországnak is meg kellend mérköznie a mindent elnyeléssel fenyegető ozmán hatalommal.

Ezalatt, s míg Iván minden erejéből országának és koronájának nagysága és függetlensége érdekében fáradozott. Achmed hordabeli khán, ki az utolsó kudarczot sehogysem tudta feledni, azon tervvel foglalkozott, hogy egy újabb támadást intézvén Moszkva ellen, a nagyfejedelemet újól a kháni fensőség elismerésére bírja. A hódoltság időközben pusztá elméletté vált, melynek már régóta nem volt többé gyakorlati fogantja. Az évkönyvek azt mondják, hogy Zsófia nagyfejedelemnő, egy ravasz és nagyravágyó hölgy, sohasem szűnt meg férjét ostromolni, hogy a tatár fenségnek még az utolsó látszatát is elenyésztesse, s minden nap szemrehányólag kérdezé: „Meddig fog még tartani, hogy a khán rabszolgánöje legyek?” A Kremlben egy egész házterület vala kizárólagosan a tatárok számára, hol követeik, hivatalnokaik és kereskedőik laktak, s homman szemmel tartották a nagyfejedelem minden léptét. Könnyen megmagyarázható, hogy az elkényesztetett fejedelemnő nem jól érezte magát palotájában, s meg akart szabadulni a hivatlan kémkedéstől s pogány környezetétől. Hogy szándékát könnyebben megvalósítsa, értékes ajándékok kíséretében levelet küldött Achmed-khán nejének Kazánba, melyben értesíté, hogy egy megragadó álomlátás folytán szándéka, azon helyen, hol jelenleg a tatárok lakóháztelepe van, a Kremlben egy ékes szentegyházat építtetni.¹⁾ Arra kérte tehát a khánöt, hogy engedné át neki erre a célra az illető helyet. Achmed neje e kívánságot teljesíté, s a tatárok kiszorítottak a Kremlből, mi már az állapotok feltűnő

¹⁾ E helyen jelenleg a Golstunsky Nikolai-féle templom áll.

javulását jelenté. De Zsófia ennél nem állapodott meg; arra is rávette férjét, hogy azontúl ne menjen eléje a tatár-khán követének s ne hajtson térket előtte, midőn az a kháni levelet felolvasandó vala. Bizonyára nem vala nagy rábeszélésre szükség, hogy az amúgyis büszke Ivánt ezen megalázó, régi idők óta szokásos külsőségről lemondásra bírja.

Ezen kedvező előjelek daczára az óvatos Iván minden alkalmat gondosan került, mely közte és Achmed közt a jó viszony megzavarására vezethetett volna. Valószínű, miszerint ajándékok czímen időről-időre adót is küldött a hordába a béke fentartása érdekében, bár ez már korántsem volt a régi köteles horda-adónak nevezhető. Az 1474-ben orosz követ a hordában Bassenkow Nikifor, kháni követ Moszkvában pedig Karatsúk volt. Az utóbbi kíséretében 600 szolga és 3200 kereskedő volt, kik 40 ezer ázsiai lovat hoztak Oroszországba eladás végett. A következő 1475-ben a nagyfejedelem egy másik megbízottja, Lazarew, azon hírrel érkezett vissza a hordából, hogy Achmed a velencei követet Trevisani-t azzal küldé vissza hazájába, miszerint nem hajlandó a török szultánnal háborúba boesájt-kozni. S minthogy időközben Achmednek sikerült Mengli-Ghirej kryani khánt trónjától megfosztani, gögje és elbizakodottsága olyan fokra hágott, hogy egy éles hangon írt izenetben felszólítá Ivánt, hogy mielőbb jelenjen meg személyesen előtte a hordában, hódolatát kifejezendő; egyuttal pedig a tartozó adót is szolgáltatassa be a kháni kincstárba. Iván azonban nem ijedt meg, hanem gazdagon megvendégelvén és megajándékozván a khán követét, üres udvariassággal boesájtá vissza urához, a személyes megjelenésről természetesen mitsem akarván tudni.

Ezen időben, 1477. körül, jött Oroszország legelőször érintkezésbe Perzsiával, mely érintkezés azóta nem is szűnt meg. Uzon-Hasszán Perzsiát a virágzás magas fokára emelte; az Industól az Euphratig, s az Oxustól az Indiai oceánig minden meghódolt előtte. Győzelmeinek hírére az élelmes Velence egy követséget indított Perzsiába, melynek feje Contarini volt, ki Lengyelországon, Kijewen és Kaffán keresztül utazott rendeltetési helyére. Perzsiában Contarini megismerkedett az orosz nagyfejedelem követével, Marco Ruffó-val, ki valószínűleg Zsófia nagyfejedelemnővel egy

időben jött Oroszországba, s itt előkelő állásra emelkedett, mint többen honfitársai közül. A két férfiú azután együtt hagyta el Perzsiát, mely alkalommal Contarini, bizonyára nem véletlenül, betért Moszkvába is, épen midőn híre érkezett, hogy a törökök megvették Kaffát s ezen úton már nem térhet vissza Olaszországba. Óvatosság kedvéért, nehogy a hordabeli tatárokkal találkozzanak, a követek a doni és woronési pusztaságokon keresztül vették útjokat, hol Contarini leírása szerint nem láttak egyebet mint földet és eget, hol gyakran vízhiányban szenvedtek és sem utakat, sem hidakat nem találtak; s hol maguk készítette tutajok segítségével kelhettek át a folyókon s hálát adtak Istemnek, midőn végre a lakott rjezsáni területre érkezének, hol erdőségeket, továbbá búzát, húst és mézet bőven találtak. Az 1476. szeptember utolsó napjaiban végre Moszkvába érkezének, miután egész hosszú útjokban Asztrachántól egész Moszkváig csak két várost, Rjezsánt és Kolomnát érintettek. Contarini azonnal bemutatatték a nagyfejedelemnek, kinek asztalánál és a bojárok társaságában háromszor étkezett Velence követe, ki nem győzte magasztalni Iván tiszteletet parancsoló külső megjelenését, leereszkedő nyájas modorát és bámulatraméltó tudvágját. „Ha vele,” így írja Velence követe a Signoriához intézett levelében, „társalogva tiszteletből néhány lépéssel hátráltam, ezen uralkodó mindig nagy szeretetreméltósággal közeledék hozzám, s kiváló figyelemmel hallgatott meg. Felettén komolyan rosszalá Trevisani fellépését és magatartását: engemet ellenben feltétlen jóakaratról biztosított, valamint azon barátságos érzelmekről, melyekkel a velencei köztársaság iránt viseltetik. Megengedő, hogy a nagyfejedelemnőnél is tiszteleghessem, ki hasonlóképe nagyon szívélyesen fogadott, s megbízott azzal, hogy jelentsem ki üdvözlétét úgy a dogának mint a senatusnak.”

Contarini Moszkvában tartózkodása alatt Fioravanti építész házában lakott, melyet azonban nemsokára mással kelle feleserélnie. Minthogy elutazása idejéig a Velenczéből várt utiköltség meg nem érkezett, a nagyfejedelem a köztársaság iránti tiszteletből, mint az évkönyvek mondják, készséggel utalványozta a szükséges összeget az állampénztárból: azonfelül ezer arannyal és egy drága bundával ajándékozta meg Contarinit. Midőn elutazása előtt utoljára

a nagyfejedelem asztalánál étkezett, régi orosz szokás szerint egy színig mézszeszszel megtöltött ezüst serleget kellett volna kiürítenie, mire azonban a finyás olasz úgy látszik nem vállalkozott, s mit a nagyfejedelem kegyesen el is engedett, midőn poharat emelt: az Oroszország és Velence közti barátságos viszony tartósságára. Majdnem egy időben Contarinivel távozott Moszkvából a francia szerzetes Lajos is, ki magát partes infidelibus Antiochia érsekének nevezte, kit azonban Moszkvában sokan csalónak tartottak. Contarini keményen megróvja az oroszok durvaságát és mértéktelenségét, valamint télenkedési hajlamukat; ellenben nagy elismeréssel adózik Iván nagyfejedelemnek, magasztalván magas értelmiségét és személyes előnyös tulajdonságait.

Hatodik fejezet.

III. Iván (Wasziljevits) egyeduralkodó nagyfejedelem 1462—1505. Folytatás.

Novgorod teljes meghódítása. — Visszapillantás. — Pskow. — Iván családja. — A kháni adó megtagadása. — Iván viszálya fivéreivel. — Achmed készülődései. — A harc előzményei. — Bassián püspök levele. — Tjumeni Irák-khán. — Achmed-khán halála és a nagy horda megsemmisítése. — A bösörményi ezár. — Hangulat és vélemény. — A papság hazafias érdemei.

A következő időszak Novgorod és Pskow teljes egybeolvasását az orosz birodalommal foglalja magában. Iván előrelátása s céljainak biztonsága oda érlelték a dolgokat, hogy immár névleges függetlensége is megszűnhetett eme két területnek, melyek közül kiváltképen Novgorod századok óta annyi akadályokat gördített Oroszország állami megszilárdulásának útjába. Láttuk, miszerint Iván megbocsátott a selonai győzelem után a novgorodiaknak s még Márfa megbüntetését sem követelte, megelégedvén az ezüst hadikárpótlással, melylyel kincstárát megtölté. Azonban csalódott, ki azt hitte, hogy ezzel a nagyfejedelem ki van engesztelve s hogy Novgorod tovább élvezheti függetlenségét. Ellenkezőleg, Iván egy percre sem vette le szemét a városról s gondosan előkészíté annak teljes politikai bukását. Tudta, hogy még mindig voltak számosan Novgorodban, kik a lithvánokkal rokonszenvezve, azok uralmát szívesen az orosz fölé helyezték volna. Ezek közt voltak Afanaszjew Iván bojár és fia Eleuther vagy Aladár; s Iván egy napon így szólott: „El innen ezen emberekkel, kik hazájukat a lithvánoknak akarják eladni!” Ez volt a jelszó s a két férfiút nemsokára többen követték a börtönbe, köztük Ananjin poszszadnik vagy polgármester, több tekintélyes bojárral,

Izsákovits Feodor, a lázító Márfa fia, Losinszkij Iván és Bogdán. A nagyfejedelem ezen váratlan fellépése rémületbe ejté a novgorodiakat, kik nem tudták a szigorú rendszabályokat mire magyarázni. Mindenki érezte, hogy nagy dolgok vannak készülőben.

Másnap megjelent Theophilos érsek számos előkelő és poszszadnik kíséretében a Jaroszláv palotában, hol a nagyfejedelem udvart tartott s alázatos hangon kérte a foglyok szabadon bocsájtását megfelelő kezesség mellett. „Nem,” hangzott Iván határozott válasza, „előtted, valamint egész Novgorod előtt ismeretes, hogy ezen férfiak hazájuk veszedelmét akarták mindig s hogy eddig is annak kárán fáradoztak.” Ezzel elbocsájtá magától a küldöttséget, a foglyokat pedig bilincsekbe verve erős őrizet alatt a fővárosba Moszkvába küldé. A megrémült polgárság most más eszközökhöz folyamodott, hogy a nagyfejedelmet lágyabban hangolja. Nagy ünnepélyek és lakomák rendezettek, mely alkalommal a nagyfejedelem zajos ünneplés tárgyát képezte; majd az akkori viszonyokhoz képest értékes ajándékokkal kedveskedtek szigorú uruknak; így az érsek jelentékeny pénzüsszegeket, drága eszközöket, selymet és posztót; mások bort, madarakat s más dolgokat ajándékoztak. Sujszkij Grebenka herezeg három félvég posztót, három vég damasztot, harmincz aranyat s három sólymot küldött a nagyfejedelemmel hódolata és hűsége jeléül; úgy, hogy ezen az úton roppant érték gyűlt össze. Karácsonynapján azután a nagyfejedelem is fényes lakomát adott a novgorodiaknak, mely nagy vígságok közt késő éjjelig tartott. Soha alattvalók és uralkodó közt ennyi készség és nyájasság nem cseréltetett vala ki; a novgorodiak csupa hűség és szeretetreméltóság valának; maga a különben szigorú nagyfejedelem pedig nyájas a leereszkedésig mindenki iránt.

Azonban a nyájaskodást és képmutatást végre megúnta mindkét fél; Iván szint vallott és Novgorod tudta, hogy mit várhat. Az 1477-ben a nagyfejedelem egy, szokott határozott hangon szerkesztett leiratban tudatá a novgorodi tanácsossal, hogy külön jogainak és szabadságainak ideje lejárt s hogy ezentúl Novgorod és egész területe mint kapcsolt rész a moszkvai birodalomba fog, és pedig örök időkre, bekebelezetni. Borzasztó volt a hatás, melyet a

fejedelmi nyilatkozat előidézett. Ezzel egyidejűleg Iván Palinóba gyűjté össze hadait, melyekhez a lübbéri kötelezettség folytán a pskowi csapatok is csatlakoztak. November utolsó hetében Szytino mellett volt a nagyfejedelmi tábor; midőn Theophilos érsek nagyszámú küldöttség élén megjelenvén, a nagyfejedelelemhez így szólott: „Uralkodó és nagyfejedelem! Én, ki éretted imádkozom, minden archimandrita, apát és az összes papság nevében térket hajtok előtted. Haragoddal öntéd el örökségedet, Nagy-Novgorodot; tüzed és fegyvered vonul végig az országon s keresztény vér ontatik mindenfelé. Uralkodó, könyörülj rajtunk! könnyes szemekkel esedezünk hozzád, adj békét nekünk s add vissza szabadságukat azon bojárainknak, kik a moszkvai börtönökben sílnének.“ Az érsek után az első poszszadnik szólott: „Uralkodó és nagyfejedelem! Az első poszszadnik Andrejew Foma és az elébbi poszszadniki, továbbá Maximow Waszilij az ezredes s többen a bojárok és kereskedők közül, a te örökös alattvalóid térdre vetjük ime magunkat előtted s békéért s a foglyok szabadságáért esedezünk most hozzád.“ . . . De a nagyfejedelem könyörgéseiket minden válasz nélkül hagyván, őket asztalához hívta meg.

Másnap újból jelentkezének Novgorod követei, ezuttal gazdag ajándékokat tévén a nagyfejedelem lábai elé. A többszörös megszólítások és könyörgések most ismétlődtek; de ép oly kevés látható eredménnyel. Ugyanazon időben Iván Obolenszkij-Sztriga herceget és még többeket előkelő parancsnokai közül, köztük Cholmszkij-t megbízta, hogy szállanak meg Gorodistyt és az ottani kolostorokat, nehogy a novgorodiak felgyűjtsák. Mások a hadvezérek közül átkelvén az Ilmen jegén, erős csapatokkal körültáborozták Novgorodot.

Most végre megszólalt Iván, bár nem személyesen, hogy megadja válaszáat a sokszorosan hozzá intézett kérelmekre; csak hogy a válasz nem felelt meg a novgorodiak várákozásának. November 25-én Borisovits Waszilijt a következő izenettel küldé a novgorodiakhoz: „Jól tudjátok, hogy nekem és fiamnak a népgyűlés kiküldöttjei által annak idején azt adtátok tudunkra, hogy elismertek bennünket uraitoknak. Mi pedig elküldénk hozzátok híveink közül néhányat, hogy megtudjuk, miként értelmezték ti a mi uralmunkat. S mi történik? . . . Mindent eltagadtok, sőt

nagy vakmerőséggel engemet és fiamat meghazudtoltok. De még ezeken kívül is sok bajt és bánatot okoztatok nekem. Mi mindezeket nyugodtan eltűrtük, mert javulást reméltünk; de ez nem következett be: ti a régi álnok és hűtlen emberek maradtatok, a kik voltatok; azért most kivontuk fegyverünket hüvelyéből az úr szavai szerint, melyek így szólnak: ha testvéred ellened vét, vádold őt egyedül és szemében; ha nem akar meghallgatni, úgy végy magad mellé két vagy három tanút; ha most sem akarna meghallgatni, úgy vezesd őt a templomba; ha ezzel sem törődnék, úgy cselekedj vele, mintha pogány vagy lázadó volna. Mi elküldénk hozzátok és így szólottunk: emlékezzetek vissza ígéretetekre s mi megjutalmazunk benneteket; ti azonban ezt sem akartátok s egészen elidegenedtetek tőlünk. Ezek folytán, és bízván istenben és őseink, az orosz nagyfejedelmek imáiban, kivonultunk, hogy vakmerőségetekért most megfenyítsünk benneteket. . . . Ti azt akarjátok, hogy adjam vissza bojáraitok szabadságát; de tudjátok meg, hogy egész Novgorod telve van az ő gonoszságaik, gyilkosságaik és rabláságaikkal; hiszen te magad Izsakovits Lukács a vádlók között voltál, te pedig Kyprianow Gergely hasonlóképen vádoltad őket; te magad, az érsek s a többiek nem valátok-e tanúi bűnösségeiknek? Nekem szándékom volt a gonosztevőket mind kivégeztetni, de meghagytam nekik életüket, mert ti könyörögtetek érettök. Illő-e, ha ma újlag ezen emberekért könyörögtök?“ Az érsek és kísérei erre visszatértek a városba.

Másnap, november 27-én Iván, fivérével Andrejjel és a fiatal Wereja herceggel Waszilijjal a Wolchow mellett fekvő Szentháromság kolostor közelében, három wersznyi távolban Novgorodtól üté fel táborát, ugyanazon helyen, hol hajdan Nagy Jaroszláv Rakomlja nevű majorja állott; míg a többi csapatok a különböző kolostorok közelében, melyek Novgorodot mintegy köríték, foglaltak állást, úgy, hogy az egész város minden oldalról körül volt zárolva. De Iván nem sietett a rohammal, kímélni akarta a vért, mert tudta, hogy amúgyis hatalmába kerül a város. A pskowi helytartónak, Sújszkij Waszilijnak utasítást küldött, hogy a tábor lássa el minden szükséges élelmiszerekkel; s valóban olyan volt ez a tábor, mint egy nagy vásár, melyen minden kigondolható kapható vala, míg benn az

ostromlott városban a szorongatott lakosok mindenben hiányt szenvedtek. Ezalatt az ostromhad ijesztő módon felszaporodott; napról-napra újabb csapatok érkezének az ország minden részéből, melyek Novgorodot mint egy eleven bástya minden oldalról körülfogták. Többször jelentkezett még Theophilos érsek társaival, hogy Ivánt megengeszteljék, de ez hajthatatlan maradt s feltétlen megadást követelt.

Végre deczember 7-én a hangulat a városban olyan volt, mely arra engedett következtetni, hogy a dacz és makacs ellenszegülés ideje végéhez közeledik. Valóban. Theophilos a poszszadnik és a város öt kerületének előjáróival ma ismét megjelent a nagyfejedelem előtt s a következő ajánlatot terjeszté eléje: „Egyezték bele a nagyfejedelem abba, hogy helytartója közösen a város első polgármesterével szolgáltasson igazságot a városban: a lakosság kötelezi magát évi adót fizetni a nagyfejedelemnek minden novgorodi földbirtok után: egy griwnét minden két eke után; a kerületi városokban is tartson a nagyfejedelem helytartót, itt azonban az igazságszolgáltatás maradjon a régi; mondjon le a nagyfejedelem azon szándékáról, hogy a novgorodi lakosságot, ha csak részben is, máshol telepítse meg s hogy a bojárokat Moszkvába idézze maga elé: végre kérék, hogy a nagyfejedelem a novgorodiakat ne vigye ki az országból háború idejében, hanem bizza rájuk az ország északnyugati határainak megvédését.”

Előrelátható volt, hogy Iván a novgorodiak ajánlatát elveti; s valóban, azzal bocsájtá el magától a küldöttséget, miszerint nem azért jött ide, hogy utasításokat fogadjon el az iránt, hogy miként kormányozzon, hanem azért, hogy megmásíthatatlan akaratát a novgorodiaknak tudtára adja. Ismét egy hét múlt el kínos várakozások és zajos gyűlékezések között, mialatt a tanács-harang sohasem szünetelt. Végre deczember 14-én kijelenté a tanács, hogy lemond a gyűlékezési jogról és a polgármesteri méltóság betöltéséről: csak arra kéri a nagyfejedelmet, hogy mondana le haragjáról, melyet a novgorodiak iránt táplál; ígérje meg, hogy a polgárokat nem viszi ki az országból, hogy idegen vidékeken teljesítsenek hadi szolgálatokat. Ezt a nagyfejedelem készséggel megígéré; de a küldöttség azon kívánságát, hogy ezt esküjével erősítse meg, a leghatározot-

tabban megtagadta. Ezzel a tulajdonképeni alkudozások bevalának fejezve. „Kegyelmem változatlan,” mondá a nagyfejedelem, „mit előbb ígértem, azt ezuttal is megerősítem; fátyolt borítok a múltakra, az igazságszolgáltatás legyen olyan mint régen volt: a magánvagyon érintetlen marad; felmentés az idegen tartományokban való szolgálat alól; senkit sem kényszerítek Novgorodot elhagyni s Moszkvába nem idézem bojárjaitokat.” A követek homlokaikkal érinték a földet, mielőtt eltávoztak. Nehány nappal később a bojárok, polgárok és kereskedők ünnepélyesen letevék a hűség esküjét Iván táborában, s az 1478. január 15-én feloszlott az ősrégi novgorodi népgyűlekezet, miután hatszáz évig fennállott s a városnak köztársasági önkormányzati jelleget kölcsönze. A nagy és ünnepélyes fogadtatás alkalmával értékes ajándékokkal kedveskedtek a novgorodiak a nagyfejedelemnek, melyeket ez leereszkedő kegyességgel fogadott.

Azonban Iván nem hagyta el Novgorodot, mielőtt haragjával is meg nem ismertette volna ellenségeit. Február első napján elfogató a kereskedő-czéh legidősebb tagját, Pamfilijew Márkot, másnap Boretzkij Márfát és unokáját Waszilijt, továbbá több gazdag és tekintélyes polgárt, kiket Moszkvába szállíttatott elítélés végett, vagyonukat pedig lefoglaltatta a kincstár számára. Ezek valának az egyedüli áldozatai a novgorodi zendülésnek. Február 17-én Iván elhagyta Novgorodot, hogy fővárosába visszatérjen; nem-sokára Moszkvába szállíttaték a híres novgorodi tanács-harang is, s a vásártéren lévő Mária éghemenetelének harangtornyára helyezteték. Roppant volt azon ajándékok értéke, melyeket Iván ezuttal Moszkvába szállíttatott: Dlugosz. bizonyára túlzással, 14 millió forintba teszi. Azóta Novgorod megszűnt önálló politikai központ lenni; s bár kereskedelmi fontosságát megtartotta továbbra is, Moszkva uralma alatt a többi orosz városok jó és rossz sorsában osztozkodék.

Minthogy Novgorod meghódolása az orosz történelem egyik legérdekesebb és legfontosabb epizódját képezi, nem lesz talán felesleges, ezen jeles város történelmének rövid vázlatával megismerkedni. Vad és elhagyatott vidéken, zordon és barátságtalan éghajlat alatt jött létre s mégis az emberi akarat, munkásság és kitartás hatása alatt nagy és fényes magaslatra emelkedék. Szegényes szláv halászok, kik az Ilmen tavában bocsájták ki hálójukat, voltak az elsők,

kik a vendégtelen földön megtelepedének. Körülöttük békeszerető, gyenge finn-esüd törzsek laktak, melyek sohasem tanúsítanak nemzetiségük fenntartása körül nagyobb erélyt s készséggel összeolvadának az erősebbel, kitől könnyű szerével átvették nemcsak a mindennapi hasznos ismereteket, hanem a szükséges találmányokat is. Egyszer állami közösségben tömörülve, gyorsan emelkedének számban és anyagi jólétben; s nemcsak a közel környékből, hanem a távolból is mind többen jövének, hogy részeseivé legyenek egy polgári társadalomnak, mely korán kivívta magának az emberek elismerését. A jövevények közt voltak a varégi normannok Skandinávia hófödte bérzeiről, kik magukkal hozták ősi intézményeiket s a monarchiai forma egy nemét, mely új hazájukban gyorsan gyökereket vert. S miután az új község biztonsága s benne a polgári rend elemei megszilárdultak, hozzáláttak a kereskedelemhez, az anyagi jólét ezen legrégibb és legmaradandóbb kútforrásához. Háború és kereskedelem, ezek képezték a novgorodiak jel-szavát, e két elemben lelhetők fel nyilvános tevékenységük rúgói. Már a kilencedik században virágzó kereskedelmi köztársaság volt, mely szüntelen összeköttetésben állott a Keleti tenger mellékén lakó germán és szláv népekkel. Majd Konstantinápolylyal lépett szoros kereskedelmi érintkezésbe, nemsokára Bolgárországgal, a hordával, Kazánnal s az Ural melléki vidékekkel. A dwina és petsorai területek első felkutatói novgorodiak valának. A Ladoga tóvidéke, Finnország, a Kari és Fehértengerek lakói gyakran látták körükben a merész novgorodi kereskedőket, kik közvetítői valának a Kelet és Nyugat kereskedelmének s kik nem rettentek vissza semmiféle akadályoktól. A szörmekereskedésnek Európában a novgorodiak voltak legelső megalapítói. Természetes, hogy ellenségeinek és irigyeinek száma azon arányban növekedék, melyben anyagi jóléte, majd gazdagsága emelkedett. A svédek, ezen szívós és kiváló terjeszkedőképességgel bíró faj már korán versenyre kelt a novgorodiakkal a Newa torkolatának és a halgazdag Ladoga tónak birtokáért, hol Newszkij Sándor halhatatlan babérokat szerzett magának. A Szent Zsófia székesegyháza és a Jaroszláv-udvar, Novgorodnak jellemző ismertető emlékei valának. Nem esoda, ha a nép régiségére és gazdagságára való tekintetből oly sokat tartott magáról s oly nehezen

tudott meghódolni egy hatalomnak, mely nálánál erősebbnek bizonyult. Ezen időben keletkezett ama közmondás is, mely egész Oroszországban el vala terjedve: „Ki állhat ellen Istennek és Nagy Novgorodnak?”

Miként minden kereskedelmi köztársaságban, így Novgorodban is gyakran nagy hullámokat vert a népszenvedély. Az emberi érdekek mindenkor nemes és önző érzelmektől vezéreltetnek: s hol az egyik, hol a másik kerül uralomra, anélkül, hogy egyik is állandóságot birna kivívni magának. A népuralom a szenvedélyek uralma, ezt mutatja Novgorod történelme is. Gyakran kerültek uralomra az erőszak és törvénytelenység hívei, hogy nemsokára átengedjék helyüket a mérsékeltebb elemnek, mely a saját érdekei mellett a haza érdekeit is szem előtt kívánta tartani. Idegen ellenséggel való háborúiban mindig az elsők soraiban harcoltak érsekei, polgármesterei és főtisztviselői, a Szent Zsófia kiváló védnöksége alatt. Novgorod püspökei a népszavazat által megválasztva, jelentékeny helyet foglaltak el a köztársasági szervezetben; kincstárunk mindig nyitva állott a szűkölködők előtt s nem ritkán mindenüket odaadták, ha a közös haza érdekeiről és dicsőségéről volt szó. Mint az igazságszolgáltatás és rend legfőbb őre, nem rettegve a metropolita haragjától, sem az orosz nagyfejedelmek fenyegetéseitől, az érsek mindig elől állott, hol Novgorod függetlenségéről volt szó. „Novgorod becsülete, Novgorod lelke,” hangzott a másik szójárás Oroszországban, mely egy időben az eskü jelentményével birt.

Novgorod bukását nem a hazafiatlanság, nem a hanyatló erkölcsök idézték elő, mint sok más államét, hanem a fegyveres erő és ellentállás elégtelensége. Miként kereskedelmi államokban majdnem mindenütt, Novgorodban sem volt uralkodó sokáig a harezias szellem és hangulat, mely a veszély múltával hamar elenyészett.¹⁾ E két ellentétes hivatás nem is olvadt össze soha és seholszem. Az ó-kori kereskedelmi államokat, valamint és kíváltképen a középkoriakat akár Német-, akár Olaszországban a zsoldoshadak védelmezték meg, melyek többnyire idegen alkatrészekből lévén összeállítva, az országgal és érdekekkel, melyekért harcoltak, többnyire semmi összeköttetésben sem állottak.

¹⁾ Baer u. Helmersen, Beitr. z. Gesch. d. russ. Reiches, 8. köt. 233. l.

Karthágót a numidiai és mauretániai, majd a görög zsoldos-hadak védelmezték, az olasz köztársaságokat a német, francia és kataláni zsoldos-hadak, a condotta hírhedt seregei¹⁾. S ha Novgorod, a helyett hogy maga vérét ontja vala függetlenségeért vívott harczaiban, erős és számos zsoldosokat fogad szolgálatába, ki tudja nem tartja-e fenn tovább magát? Fennállásának első századaiban Novgorod a legharcziasabb lakossággal bírt egész Oroszországban, talán azért, mert a legtöbbet bírt, mi a védelemre érdemes volt. Mint minden kereskedelmi állam, Novgorod is sokat köszönhet a véletlennek vagy szerencsének, mi nem ritkán ugyanaz; mert, míg Oroszországon végig vonulnak a tatár-dúlás fúriái, Novgorod elkerüli a veszedelmet s esodával határos megmentését első sorban Szent Zsófia hathatós pártfogásának tulajdonítja.

Addig, míg Novgorod szabadságaért lelkesülni tudott, a harczi szellem nem veszett ki a népből, helyt állott bárki ellen, ki otthonát és békés munkásságának vívmányait fenyegette. S valamint a szabadság iránti érzelme sem hanyatlott egyszerre, a harczi szellem is lassan költözött el egy nép lelkületéből, mely életrevalóságának és szívósságának oly sok jelét adá. A fellázadások és polgári viszályok, melyek békéjét legtöbbször felzavarták, ásták alá leginkább a fegyelmet, a rend és biztonság fentartóját. Ettől kezdve rohamosan hanyatlott Novgorod, s az, mi bekövetkezett, elmaradhatatlan következménye volt az előzményeknek, s ha a feltörekvő Moszkva nagyfejedelem nem teszi reá kezét, kétségtelen, hogy a következetesség okáért ezt vagy Lithvánia, vagy Lengyelország teljesíti vala a jövőben. Novgorod ideje lejárt, függetlenségére, szabadságára ama nemzedék már nem vala méltó; azért Oroszország hálával tartozik a vak Waszilij fiának, ki a birodalom jövődjé nagysága mellett oly melegen tudott buzdulni.

Azonban Novgorod politikai megsemmisítésével még korántsem volt befejezve bekebelezésének műve. Addig, míg Iván a város falai között tartózkodott, avagy míg a lakosság a nagyfejedelem haderő látása által féken tartaték, a rakoncátlan elemek nem voltak észrevehetők s a csendet

¹⁾ Ercole Ricotti, Storia delle Compagnie di Ventura Tom. II. p. 220.

és békét semmi sem zavarta meg. Azonban alig távozott el Iván s oszlott szét hadserege, a hangulat azonnal megváltozott s a zendülésre hajló elemek egyszerre felüték fejüket. Nem maradt más hátra, mint a legerélyesebb és legkeményebb eszközökhöz folyamodni, hogyha Iván eddigi sikereinek tartósságát akar vala biztosítani. És Iván nem tartozott azok közé, kik egy bajt félrendszabályokkal akarnak orvosolni. Midőn a titkos mozgalom czéljairól, eszközeiről és részeseiről körülményesen tájékozva volt, 1481-ben többeket a legelőkelőbb polgárok közül elfogatott, birtokaikat pedig elkoboztatta. Többek a vádlottak közül a kőpadra kerültek, mely alkalommal egyik a másikra vallott, hogy fejről a bajt elhárítsa; de halálra ítélve mindnyájan visszavonták vallomásaikat, melyeket a kőpadon kicsikartaknak jelentettek ki. Másoknak, kikről a vizsgálat alkalmával kiderült, hogy ártatlanok, jószágokat adományozott Moszkvában és közelében, hogy még bensőbb híveivé tegye. Az évkönyvek a vádlottak között egy dúsgazdag és hírneves nőről, Anasztáziáról is megemlékeznek, kinek fényes lakomáján Novgorodban 1476-ban a nagyfejedelem is jelen volt. Ezzel azonban a gyanúsítottak száma korántsem volt kimerítve. Az 1487-ben ötven előkelő kereskedő család telepítették át Novgorodból Wladimirba. A következő évben a nagyfejedelem helytartó, Szacharjevits Jakab, többeket a tekintélyes polgárok közül kivégeztetett, mire a polgárság a helytartó kegyetlensége és zsarnoksága ellen a nagyfejedelemnél keresett orvoslást, de hasztalan. A bebörtönöztetés, kivégeztetés és áttelepítés végre megtörte Novgorodot, mely egy jeles orosz történetíró szavai szerint ettől fogva egy élettelen testhez hasonlított, melyből kiköltözött a lélek. Nem kellett sok idő s a régiek helyét új szokások foglalták el s az új nemzedék elveszté érzékét a múltak és azok czéljai iránt. Iván 1500-ban a metropolita beleegyezésével az összes novgorodi egyházi jószágokat a harczköteles ú. n. bojártiaknak adományozta örök időkre.

Most Pskow-ra került volna a sor, mely azonban még egy ideig megtartotta önkormányzatának árnyát. Iván meg vala győződve, miszerint Novgorod bukásával háború és minden erőszakos eszközök használata nélkül is oda fognak érni a dolgok Pskowban, melyek annak végleges bekebelezését az orosz birodalomba lehetővé, sőt kétség-

telemé fogják tenni. S a következmények megmutatták, miszerint Iván előrelátása ezuttal is indokolt vala.

Iván elérkezett uralkodásának és dicsőségének magaslátára; a novgorodi hadjárat sikere azokat is meggyőzte a nagyfejedelem czéljainak helyességéről, kik eddig politikájával merev ellentétben állottak. S hogy szerencséjéhez semmisen hiányozzék, családi boldogsága is teljessé lőn. Neje Zsófia nagyfejedelemnő már három leánynyal ajándékozá meg, kik közül kettő elég sajátságosan Helena nevet viselt. a harmadik Theodosia volt. De fiörökös még mindig nem boldogítja a házastársakat. Zsófia e miatt gyalog besúújáróba ment a Szent háromság kolostor csodatevő képéhez; s Isten meghallgatta kérelmét, mert a következő évben fiúgyermeket szült, ki a keresztségben Gabriel-Waszilij nevet kapott. Később még négy fiút szült férjének: Jurij, Szemen, Dimitrij és Andrej hercegeket s két leányt, kik Theodosia és Eudoxia névre kereszteltettek.

Nemsokára azonban a keleti határszéleken vészfelhők emelkedének, melyek a nagyfejedelem figyelmét a legnagyobb mértékben felkölték. Ahmed-khán újólág szövetekezett a nyugtalan, bár tehetetlen Kázmér lithván fejedelemmel Oroszország ellen, melynek növekedő nagysága mind nagyobb aggodalommal tölté el a horda-fejedelmet. Iván a maga részéről régi barátja, Mengli-Gherej krimi khán szövetségét újítja fel; mi annál természetesebb vala, minthogy Ahmed mindkettőjük közös ellensége vala.

Ahmed a hadikészülődések közepette küldé követeit Moszkvába az állítólag hátralékban levő adó behajtása czéljából. A követ megjelent Iván előtt s átnyújtá neki a bázsmát, a khán arczképét, melyet a nagyfejedelem fellobbanó haraggal a földre dobott és lábaival összetiport: egyuttal kiadá a parancsot, hogy a követség tagjai, egy kivételével, végeztessenek ki: az egyhez pedig így szólott: „Siess haza és értesítsd uradat arról, mit láttál, hogy mi történt a bázsmával és követeivel s tudasd vele, hogy ez lesz az ő sorsa is, ha Oroszország békéjét megzavarná. Ahmed tájékozott a dültől, mondja a krónika, midőn a történetekről értesült, s e szavakra fakadt: „Ezt merészkedett tenni rab-szolgánk, a moszkvai fejedelem!“ Azután kiadá a parancsot a hordahadak haladéktalan gyülekezésére. Egyidejűleg Kázmér, ki úgy látszik ezuttal nagyobb tevékenységre erő-

tette magát, átlépte az orosz határokat, hogy egyidőben a tatárokkal érkezzék Moszkva falai alá.

A helyzet Oroszországra és Ivánra kiváltképen azért volt válságos, mert ezen időben tört ki az utóbbi és fivérei közt egy viszály, mely könnyen veszedelmessé válhatott volna. A családi meg hasonlós oka a következő volt: Iván Obolenszkij helytartót, ki önhatalmulag járt el hivatalában, állásától elmozdítá, ki e feletti haragjában a nagyfejedelem öcséséhez, Borishoz fordult, elpanaszolván neki Iván zsarnokoskodását. A nagyfejedelem erre Borisot felszólítá, hogy szolgálta ki neki megfenyítés végett Obolenszkijt, mit ez azonban kereken megtagadott, mi által a két testvér közt feszült viszony állott be. A viszály mindinkább elmérgesedett, midőn a nagyfejedelem másik öcsese, Andrej is Boris mellé állott és félreérthetetlen módon hangsúlyozták, miszerint nem hajlandók bátyjuk zsarnokságát tovább tűrni, ki részühérükbe és annak belső viszonyaiba nincs feljogosítva beavatkozni. A régi testvérháborúk réme látszott újból felelevenülni; Iván művét nagy veszély fenyegeté, ha nem sikerül a bajnak idejében elejét venni. A két testvér, Boris és Andrej, szakított bátyjával s hazájuk legnagyobb ellenségéhez Kázmér lithván királyhoz fordultak, ki természetesen tárt karokkal fogadá őket, épen azon pillanatban, midőn a tatár-khánnal együtt Oroszország meg-rontására készült.

Iván, a józan gondolkozású és semmit el nem hamarkodó nagyfejedelem, hajlandó a viszályt eloszlatni s fivéreinek kívánságát lehetőleg teljesíteni, csak hogy a fenyegető belviszálynak elejét vegye. Ily czélból Bassián rosztowi püspököt bizalmas küldetésben Obrazetz nevű bojár kíséretében útnak indítja azon ajánlattal, hogy hajlandó a béke kedvéért Alexin és Kaluga területét fivéreinek tartós hűbérképen átengedni, hogyha hazájukba azonnal visszatérnek s lemondanak közös hazájuk ellenségének szövetségéről. Azonban a két testvér nem hajlott Bassián rábeszélésére és büszkén visszautasítá bátyja ajánlatát.

Igy állottak a dolgok, midőn híre érkezett, hogy Ahmed átlépte tatárjaival a határt s a hasonlóképen előnyomuló Kázmérral keresi az érintkezést. De Iván mindent előre látott s azért nem lepetett meg az események által. Alig lépte át Ahmed az orosz határt, midőn a közösen

megállapított terv szerint Mengli-Ghirej ellepte hadaival a horda területét s mindent tűzzel-vassal pusztított: majd megfordult s betört Podoliába, hogy Kázmérnak útját állván, a nagyfejedelemnek időt engedjen, tervezett hadműveleteit végrehajtani. Moszkva telve volt fegyveresekkel, kik rendeltetésük helyére menendők valának. A nagyfejedelem fia Iván, Szerpuchow felé nyomult, míg az előhad az Oka mellékére rendelteték. Iván egyelőre a fővárosban maradt, honnan nejét és udvarát nagyobb biztonság kedvéért Bjelosero-ba küldé; azután, midőn hírül kapta, hogy Ahmed a Dont átlépte, maga is megindult egy válogatott had élén. A fővezérség az összes orosz hadak fölött a nagyfejedelem kezében volt. Iván nagyobb államférfiú mint hadvezér volt s azért ezuttal is a legnagyobb óvatossággal járt el, hogy az események által meg ne lepessék. Szeme előtt nem a harezi győzelem dicsősége, hanem az állam jóléte lebegett, melyet semmi körülmények között sem szabad a véletlen esélyeinek kitenni. Ezen alapeszme vezérlé a nagyfejedelmet minden cselekedetében.

Midőn Ahmed megtudta, hogy az Oka mindkét partja meg van rakva Iván csapataival, a Dont elhagyva, az Ugra felé közeledett azon reményben, hogy ott végre egyesülhet Kázmér hadaival; hogy azután onnan egyesült erővel nyomulhassanak be Oroszország szívébe, mely, miként gondolá, védtelen állapotban volt. Míg Iván maga az utolsó intézkedések megtétele végett rövid időre Moszkvába ment, hol nem csekély felháborodására a népet levert és csüggedő hangulatban találta, addig a kipróbált Cholmszkij az ifjú Iván nagyfejedelemmel az Ugra mellékén már szemben állott a tatár előhaddal. Ezen alkalommal sikerült végre Ivánnak fivéreivel, kiknek követei épen Moszkvában tartózkodtak, kibékülni, mi a háború folytatására kétségkívül kedvező erkölcsi befolyással volt. Nagy és jótékony tevékenységet fejtett ki ezen válságos napokban a papság, mely mindenütt buzdított, bátorított; s Gerontij érsek a következő szavakkal áldá meg a hadba vonuló nagyfejedelmet: „Isten áldása legyen birodalmodon s térj vissza győzedelmesen, úgy, miként hajdan Dávid és Konstantin; légy bátor és erős testben és lélekben, mint Krisztus valódi harezosza. A jó pásztor odaadja lelkét nyájáért; hiszen te nem vagy bérencz. Védelmezd és mentsd meg tehát az

Istentől reád bízott nyáját a közeledő vadállatok támadásaitól. Az Úr veled fog harszolni!”

Iván Moszkvát elhagyva, a Lusha melletti Kremenetz-ből vezette a hadműveleteket. Nehány nap elmúlt a nélkül, hogy valami nevezetesebb dolog adta volna elő magát; az ellenséges csapatok eddig csak apró mérközésekben próbálták meg erejüket. Az óvatos Iván, környezete kislelkű sugallatát s talán saját óhaját is követve, mely oda irányult, hogy a háborút kerülni kell a meddig csak lehet, egy bizalmas emberét ajándékokkal megrakodva Ahmed táborába küldé azon ajánlattal, hogy hajlandó volna a khánnal békealkudozásokba lépni. De Ahmed haraggal fogadá a követet s visszautasítván az ajándékokat, a következő izenetet küldé Ivánnak: „Azért jövék ide, hogy Ivánt hazugságaiért megbüntessem; s azért, hogy miért nem járult elém, nem alázta meg magát előttem s már kilencz év óta nem fizeti a tartozó adót. Jöjjön személyesen szíнем elé, akkor fejedelmeim könyörögni fognak érte, s megkegyelmezhetem neki.” Ezzel a békealkudozások félbeszakadtak.

Midőn a metropolita s a többi, Moszkvában egybegyűlt főpapok ezen kísérletről értesültek, melyet nem alaptalanul a nagyfejedelem gyengeségének vélték tulajdonítani, az aggrosztowi püspök Bassián a következő levelet intézte a nagyfejedelemhez: „A mi kötelességünk, az uralkodóknak az igazságot megmondani; mit ajkaim neked, a földi uralkodók legdicsőbbikének már korábban kijelentettek, arról óhajtok ezuttal is szólni azon benső óhajtással, hogy lelket és az államot a legnagyobb erő megfeszítésére lelkesítem. Midőn a metropolita bölcs tanácsát és imáját s anyádnak és igazhivő bojárjaidnak véleményét meghallád, kik mind megegyeztek abban, hogy Moszkvából kivonulva meg kell minden erővel támadni az ellenséget, erős volt hitünk győzelmedben. De íme, mit kell most hallanunk? Ahmed betör Oroszországba s tömegesen öli le a keresztényeket, fenyegeti a hazát és megrettent téged; s te meghajolsz előtte, követet küldesz hozzá és békét kérsz tőle; a hitetlen pedig tajtékzik a dültől és megveti könyörgésedet!... Uralkodó, vajjon milyen tanácsnak kölcsönzéd füleidet! Férfiaknak, kik nem méltók a keresztény névre. S mit tanácsolának? A pajzsot eldobni és megfutamodni? Gondold meg, hogy milyen dicsőségtől akartak ezek meg-

fosztani s milyen megaláztatásnak kitenni. Oroszországot zsákmányul odavetni a tűznek és a vasnak; s az egyházat és százezreket a pusztulás torkába taszítani. Kinek volna olyan kőszíve, mely könyekre nem fakasztana már a pusztá gondolatnál?”

„Oh uralkodó, a nyáj vére bosszúért kiált az égbe, vádolva a pásztort. De hova menekülni? Hol fogsz és kik felett uralkodni, hogy ha a gondozásodra bízott nyáját eltékozoltad? Ha fészket még oly magasra raknád is, mint a sas, onnan is le fognalak taszítani — mondja az Úr . . . De nem, nem, mi bízni akarunk a mindenek fentartójában. Nem, te nem fogsz elhagyni bennünket, nem fogsz földönfutóvá lenni, nem árulójává lenni hazádnak . . . Tedd le azért a félelmet s légy erős az Úrban és az ő hatalmában . . . Az Úr éltet és pusztít, ő fog erőt kölesőnőzni bajnokaidnak . . . Végre arra kérlek, ne bontráncsozz meg gyarló eszemem, hiszen írva van: Adj a bölcsnek tanácsot s még bölcsebben fog cselekedni.”

A krónika azt mondja, hogy, midőn Iván a derék férfiú levelét olvasta, egyszerre vidámság, erő és bátorság lepték meg; nem gondolt többé a békére, hanem minden gondolatát a harc és a győzelem foglalta el. Ekkor találkozott Boris és Andrejjel is először a kibékülés után; a találkozás meleg és benső volt. Most egyesült erővel törekedett mindenki, hogy a győzelmet biztosítsa. Két heti késedelem után, mely idő alatt Ahmednek hírül hozták, hogy szövetségese Kázmér ezuttal is eszerben hagyta, visszavonván már megindított hadait is, végre az Ugra partjain harczra került a dolog; azonban a nélkül, hogy egyik fél is határozott győzedelmet aratott volna a másik felett: az erős veszteségek folytán mindkét sereg visszahúzódott: az orosz ellenben, mely saját területén állott, előbb rendbe hozta magát, míg Ahmed nem állott meg előbb, míg hordatáborában a Wolga partjain biztonságban nem érzé magát. Ahmed futáshoz hasonló visszavonulásával a győzelem orosz részen volt: de ezen látszólagos eredménynyel Iván nem volt megelégedve; erős elhatározása volt, egyszermindenkorra véget vetni a tatár uralomnak Oroszországban. A viszonyok a nevezetes vállalatnak nagyon kedveztek.

Most ismét egyike adta elő magát azon véletlen és

az emberi számításokon kívül eső eseményeknek, melyeket a mindennapi életben szerencsének szoktunk nevezni. Míg Iván egész komolyan az arany vagy nagy horda megtámadásának és megsemmisítésének tervével volt elfoglalva, ezt a nagy munkát tudván kívül egy harmadik személy vállalta magára és hajtotta végre. Ahmed megrakodva a gazdag zsákmánynyal, egész seregével visszavonulóban volt, midőn a sibáni és tjumeni hordatábor feje az Azowi tenger mellékéről, Ivák-khán, kivel régóta rossz viszonyban állott, hirtelen megtámadja s egész hadával tönkre teszi. Ivák repülő hadával éjjel körülfogja Ahmed táborát, elfoglalja a khán fehér sátrát s magát Ahmedet, még mielőtt álmából felébredett volna, megöli. Azután majdnem harc nélkül fogságba ejti Ahmed háremjét s legkiválóbb vitézeit minden kincsekkel és zsákmánynyal együtt. A horda uralma minden időkre meg vala törve: Oroszország 1480 óta szabadnak nevezhette magát. Mi a nagy hordából fennmaradt, vagy utóbb a Don és Wolga környékén még tanyázott, miként utódaik még ma is ott legeltetik nyájaikat, az többé nem volt uralkodásra képes nemzet, hanem egy töredék, mely senkire sem válhatott többé veszélyessé s mely örült, ha kezdetleges életmódjában senkitől sem zavartaték.

Tjumeni Ivák-khán, Ahmed és a nagy horda legyőzője Dzsengisztől származtatta magát, s míg Ahmed elődei iránt megvetést tanúsított, magát az egyedül valódi böszörmény ezárnak vagy uralkodónak nevezé; békés és barátságos viszonyban élt Ivánnal és soha kísérletet sem tett az oroszoktól adót követelni vagy a régi tatár fensőség megújításával főhűbérúri jogokat érvényesíteni.

Ámbár Oroszország tényleg felszabadult a századokig tartó tatár uralom nyomasztó járma alól s ezen nagy nemzeti vívmányban a főérdem III. Ivánt illette, azért a nagyfejedelem iránt sem kortársai, sem az utókor nem viseltetének elég méltányossággal. Igaz, hogy hiányzott lelkületéből azon hév, mely a legnagyobb bátorság kifejtésére buzdít, hiányzott a vakmerőséggel párosult tetterő, mely nem ismer akadályokat s következetesen előre törekszik. Sokan azt vetik szemére, hogy előrelátásra valló intézkedései daczára a kivitelben nem tanúsított sem erélyt, sem kitartást; ingadozott, hol cselekednie kellett volna; s ha végre tette ragadtatá magát, sikereit nem tudta eléggé kiaknázni. Nejét

és családját minden elégséges ok nélkül, messze a fővárostól igyekezett biztonságba hozni, holott ez által a lakosságot a reménytelenség hangulatába ejtette, melyben önbizalma és bátorsága is hanyatlott. Nem tudott buzdítani és lelkesíteni; tépelődő okoskodása és hábozása a legfontosabb ügyek késleltetését vonták maguk után. S ha a krimi tatárok és ama szerencsés véletlen nem érvényesülnek, ki tudja mivé fejlődnek vala a dolgok.

A nagyfejedelem hábozása és gyengesége mellett, melyet Karamsin politikai eszélynek és böles előrelátásnak nevez, így igyekezvén III. Ivánt az utókor szemében igazolni, halhatatlan dicsőség illeti meg az orosz papságot, mely hazafiassággal párosult vallásos megadása által lelkesítő, buzdító példát nyújtott a népnek a megpróbáltatások eme nehéz napjaiban. Kiváltképen nagy érdemeket szerzett magának Bassián püspök, kinek nemes hangon írt levelének kivonatát közöltük. Az érdemes aggastyán tartá fenn erősítő példája által az önbizalmat és reményt a csüggedező Moszkva lakosságának szívében, midőn uralkodója távol, családjá bujdosóban volt egy veszély elől, melylyel inkább helyén való lett volna férfiasan megmérkőzni.

Hetedik fejezet.

III. Iván (Wasziljevits) egyeduralkodó nagyfejedelem 1462–1505. Folytatás.

Háború Livóniával. — III. Iván és Hunyady Mátyás. — Az egyeduralkodó terjeszkedése. — Tatár viszályok. — János herceg halála. — Egyházi zsinat és eretnokség. — Családi viszály. — Szövetség a német császárral. — Tervek és izenetek. — Védszövetség Orosz- és Németország közt. — A bányászat Oroszországban. — Dán és mongol követsek. — Első érintkezés a törökökkel. — Lithván háború. — Kázmér halála. — Merénylet. — Új szövetséges. — Házaság és béke.

Alig szabadult meg Oroszország a tatároktól, midőn uralkodójának figyelmét azon események vonták magukra, melyek az ország északnyugati határszélein végbementek. A livóniai lovagok, mióta Novgorod a nagyfejedelem közvetlen területéhez csatoltaték, kiváltképen Pskow és környékét szemelték ki nyílt támadásaik színhelyének. A viszályok azzal kezdődtek, hogy pskovi kereskedők Rigában és Dorpatban — Jurjew — letartóztattak és áruiktól erőszakosan megfosztattak. Megtorlás tekintetéből azután hasonlót cselekvének a pskoviak, úgy hogy a kölcsönös vádaskodásnak és fenyegetéseknek nem volt se vége, se hossza. Az apró határvillongásokból azután formaszzerű háború lett, mely mindkét részről egyenlő elkeseredéssel folyt, míg nem egy döntő győzelem, egyelőre legalább, békét hozott a zaklatott lakosságnak.

Bernát, a most már porosz rendnek nevezett német fegyverlovagok alvezére, 1481-ben nagy erővel rontott orosz területre s miután néhány kevésbé jelentékeny helyet hatalmába ejtett, előkészületeket tett Pskow megszállására. A német sereg állítólag 100 ezer embert számlált, mely azonban rosszul volt fegyverezve s többnyire fegyelmetlen s erőszakosan összetoborzott parasztokból állott, úgy

hogy a krónika szavai szerint a Welikája folyó melletti tábor inkább czigányhordához hasonlított. Pskow lakossága a roppant had látására, mely pokoli zajt keltett a város falai alatt, elveszté fejét s mindenki menekült, ki teheté, míg a többiek békés megadásról beszéltek. Nagy volt a felindulás Waszilijsz Sujszkij helytartó ellen, kinek a polgárok azt veték szemére, hogy csak ivással és mulatozással tölti idejét, a helyett, hogy a város biztonságáról gondoskodnék. Szerenesére a józanabbak nem a kislelkűek valának; s ezek mindent elkövettek, hogy a fenyegető veszélyt elhárítsák. Bernát december közepén tizenhárom dorpati hajón ágyúkat kapott, melyek a várost pusztulással fenyegették. A polgároknak sietniök kellett, ha a bajból kiszabadulni akarnak. Egy nagy bátorsággal és erővel eszközölt kirohanás a németek teljes vereségével végződött, kik közül számosan a Welikája hullámaiban lelték sírjukat, míg Bernát maga jónak látta az ostrommal falhagyni s megfizedelt hadával a határon visszamenni.

Alig értesült Iván Pskow fenyegetett helyzetéről, midőn Bulgák Iván és Obolenszkij Jaroszláv vezérlete alatt 20 ezer embert rendelt a livoniai határszélekre: azonfelül jelentékeny segélyt küldött Pskowba és megparancsolá Waszilijsz Sujszkij helytartónak, hogy a várost a legvégsőkig megvédje. Az 1481. február havában a nagyfejedelemi sereg három dandárban benyomult Livóniába: az egyik a lovagrend főerőssége Marienburg, a másik Dorpat, a harmadik pedig Walk felé tartott. Az ellenség sehol sem állotta útját az oroszoknak, kik már egy hónap óta dúlták és fosztogatták az országot a nélkül, hogy említésreméltó ellentállásra bukkantak volna: elfoglalták Fellin, Tarwast és más helyeket s mindent magukkal vittek, mihez hozzáfértek, arany- és ezüstértékeket, harangokat, marhát stb. Az évkönyvek kíváltképen megróvják ezen alkalommal az orosz vezéreket kapzsiságuk és kegyetlenségeik miatt, melyekről hajmeresztő részleteket közölnek. Némely város súlyos váltságdíj árán szabadult meg a pusztulástól. Mint a lovagrend naplójából kitűnik, legtöbbet szenvedtek a papok, kiket az oroszok minden kigondolható módon bántalmaztak, megkorbácsoltak, megégettek: maga Bernát mester is csak nagy ügyvel-bajjal szabadult meg a fogságtól, midőn az égő Fellinből menekült. A tavasz beálltával végre az oroszok elhagyták Livóniát s Pskowba

húzódnak vissza, a nélkül, hogy az erős Marienburg ostromát megkísértették volna.

A livoniai évkönyvek az ország pusztulását és veszedelmét azon egyenetlenségnek tulajdonítják, mely a rendtagok, s kivált az egyház képviselői között már régóta minden jelentékeny vállalat kivitelét lehetetlenné tette. Így a dorpati püspök nyugodtan nézte a távolból a veszedelmet, holott egy erős had állott rendelkezésére, melylyel Bernát mesternek sikeresen segítségére siethetett volna. Egyébiránt a viszonyok lényegesen megváltoztak, mióta Oroszország a moszkvai nagyfejedelem kezei alatt az egyeduralom alapjára helyezték, mely úgy ki- mint befelé az állam megerősödését vonta maga után. Az éjszaknyugati határszélek háromszáz év óta nyitva állottak a svédek, dánok, livoniak, lithvánok, németek és lengyelek támadásainak: Novgorod és Pskow csak a legnagyobb erőmegfeszítéssel tudták magukat megvédeni: avagy, ha belefáradtak és kimerültek, egy időre elismerték egyik vagy másik fensőségét, ami azonban inkább elméleti mint gyakorlati természetű vala. Az egyeduralom megerősödése Oroszország állami és nemzeti megerősödésével egyértelmű volt: előrelátható volt az is, miszerint az idők folyamában Livonia viszonya az orosz államhoz lényeges és az utóbbira bizonyára kedvező változáson fog keresztül-menni. Hogy a vizálynak vége legyen, Iván 1483-ban Narwában húsz évre békét kötött a német lovagrenddel.

Valamint Livóniával, úgy Lithvániával sem állottak jól a dolgok: sőt ha lehet, itt még bonyolódottabbak valának. Iván kezdettől fogva háborús lábon állott Kázmér királylyal, ki hagyományos politikából kérlelhetetlen ellensége volt a moszkvai nagyfejedelem családnak, melynek nagyratörekvő tervei megmagyarázható aggodalommal töltötték el. Witowt ideje óta számos orosz falu és kerület Lithvániához csatoltaték, s bár a nagyfejedelem több ízben sürgette visszadásukat, Kázmér erről mitsem akart tudni. Oroszországnak azonban számos barátai voltak Lithvániában, kik érdekeit minden alkalommal előmozdítani igyekeztek; ezek között volt Belszkij Fedor a híres Olgerd unokája, kik nem valának megelégedve a gyenge és kapkodó Kázmérral és készségesen szövetkeztek, habár kezdetben titokban, Ivánnal. Azonban a dolog kitudódott, s Kázmér kiadá a parancsot az illetők elfogatására. Bjelszkijnek még sikerült 1482-ben Moszkvába

menekülni, hátrahagyván ifjú nejét, kit csak az elmúlt napon vezetett oltárhoz; többen azonban a részesek közül Kázmér kezébe kerültek. A lengyel történetírók¹⁾ a következőkben emlékeznek meg a dologról: „A szewéri (orosz) fejedelmek megérkezésük alkalmával Wilnában, látni akarták a királyt, de az örök nem engedték meg nekik, hogy a palotába belépjenek, s egyikének közülök megüték a lábát; Kázmér azért az illetőt halálra ítélte, de a nélkül, hogy ezzel a fejedelem haragját lecsendesítette volna. A fejedelmek magukat mindnyájan megsértetteknek tekintették, s nagy haragot tápláltak a lithván kormány irányában, mely nekik, mint egy más egyház híveinek, annúgy sem volt jóakarója; ennek folytán mindig szorosabban csatlakoztak a moszkvai nagyfejedelehez. Iván, azon reményben, hogy Bjelszkijnek még jó szolgálatát veheti, barátságosan fogadta s hűbérképen neki adományozá Démon mezővárosát.

Kázmér, környezetétől buzdítva, végre elhatározta magát Oroszországot megtámadni, s ily célból 10 ezer embert gyűjtött össze Grodno melletti táborában honnan Achmedkhán fiait, Szaid és Murtozát, a régi szövetség megújítására szólítá fel. Mengli-Ghirej krimi khánt is igyekezett hálójába keríteni, de ez nem sikerült, mert Mengli azontúl is hű barátja maradt az orosz nagyfejedelenek. A krimi khán tehát már 1482. ősszel megjelent a Közép-Dnjeper vidékén s miután a lithvánoktól megszállva tartott Kijewet, mely Witowt és Olgerd ideje óta lithván területnek tekintették, elfoglalta, azt alaposan kifosztogatta. Ezen alkalommal nemcsak a város nagy része elpusztult, hanem a híres barlangkolostor is a lángok martaléka lett. Kázmér, ki más oldalról sem tudott boldogulni az oroszokkal, eszerben hagyatva szövetségeseitől, haza vezette seregét, a nélkül, hogy a nagy zajjal megindított hadjárat gyakorlati sikert eredményezett volna.

Azon időben, midőn III. Iván nagyfejedelelem az orosz államot egységes alapra igyekezett fektetni, uralkodott Magyarországon a nagy Hunyady János fia, Mátyás király, korának bizonyára legjelentékenyebb uralkodója s a világtörténelem egyik legérdekesebb alakja. Magyar nemzeti király volt a szó legteljesebb jelentményében, kiben fájának

¹⁾ Krantzii, Wandalia p. 304.

minden erényei, annak hibái nélkül egyesítve valának. Hunyady Mátyás a renaissance képviselője a trónon, ki politikai feladatai mellett olyan kulturai kérdéseket oldott meg Magyarországon, melyekről elődeinek aligha volt sejtelmők. Ő teremte meg hazájának művészetét és tudományát, melyeket az Anjou királyok még csak sejtetni engedének; ő tette Magyarországot nemzeti állammá s emelé politikai fontosságának színvonalára. Alatta Magyarország számot kitevő tényezővé vált az európai államszervezetben. Alapjában és korának monarchiai szellemében Mátyás erős hajlammal bírt az abszolút hatalom és gyakorlata iránt, melyet csak hazafisága és erősen kifejlődött méltányossági érzéke tudott jótékonyan fékezni vagy ellensúlyozni. Lovagias, felvilágosodott, de vallásos, bölcs és igazságos volt a nagy Hunyady ezen nagy fia; kár, hogy uralkodásának rövidsége és gyorsan bekövetkezett halála megakadályozták nagy műveinek méltó betetőzésében. Vele sírba szállott a magyar királyok legutolsója és legdicsőbbike; a két Jagelló torzképévé lőn a fejedelmi fénynek és hatalomnak s alig 36 évvel Mátyás halála után nemzetének függetlensége és önállósága a mohácsi vérmezőn örökre megsemmisült.

Hunyady Mátyás államférfiúi bölcsesége mellett tanúskodik, hogy nemcsak éles figyelemmel kísérte az európai államok politikai eseményeit, hanem feltűnő gondot fordított az államok fejének, azok jellemének és tehetségeinek megfigyelésére is. Nagy emberismerete, valamint erős megítélési képessége korán felismertették vele az egyének jó és rossz tulajdonságait, erényeit, valamint hibáit, erős oldalait, valamint gyengeségeit. Innen van, hogy minden helyre megtalálta az alkalmas egyént, jellem és tehetség szerint. Természetes, hogy egy sok tekintetben rendkívüli alak, milyen kortársa a moszkvai trónon, III. Iván volt, nem kerülhette ki Mátyás figyelmét, ki már korán érintkezést keresett egy férfiúval, ki hazájának újjáalkotása által bizonyára kiérdemelte az „igazságos“ király érdeklődését.

Mint Kázmér ellensége, természetes volt, hogy Mátyás Iván szövetségét és barátságát kereste, s azért már 1482-ben János nevű követét Moszkvába küldé, kit Iván szívélyesen fogadott. A nagyfejedelelem Feodor Kuritzyn államtitkárt rendelve a magyar király követe mellé, Wilnába küldé, oly célból, hogy a nemrég Moszkvában kötött békeokmány

hitelesítésénél és kieserélésénél jelen legyen. Mindketten egy titkos egyezményben abban állapodának meg, hogy a lengyel királyt alkalmas pillanatban egyesült erővel fogják megtámadni. Ez volt Mátyás és Iván közt a legelső jelentősebb érintkezés.

Magyarország, mely, miként láttuk, a múltban oly sokszoros érintkezésben állott Oroszországgal, az Árpád-ház kihalása után majdnem egészen megszakította régi összeköttetéseit az északi országgal. Iván felújítja ezt a régi összeköttetést, mi nemcsak nevének dicsőségét emelni segíté Európa szemeiben, hanem lényegesen hozzájárult Oroszország művelődési viszonyainak javulásához. A nagyfejedelem a következők megszerzésére kérte fel a magyar királyt: művészeket, kik az ágyú öntéséhez és kezeléséhez értenek; mérnököket; ezüstműveseket, kik nemes fémből kisebb és nagyobb edényeket tudnak készíteni; bányászokat, kik a nemes fémek feltalálásához értenek s kik az ásványokat vegytani úton egymástól elválasztani képesek; építészeket, templomok és városok építéséhez. „Nálunk van elég arany és ezüst,” izené Mátyásnak. „de mi nem értjük az aknákat megtisztítani. Légy tehát szíves hozzánk s mi is szívesek leszünk hozzád, mindenben, mit országunk felmutat.” Moszkvába való visszatérése alkalmával Benderben a törökök fogságába került Kuritzyn, s csak Mátyás közbenjárására boesájtaték szabadon. Ezen eset alkalmat szolgáltatott újabb követségek és levelek kieserélésére Mátyás és Iván közt, mi a kölcsönös barátságot közöttük még inkább megerősítette. Iván 1488-ban egy fekete czóbolyt aranyos karmokkal és novgorodi gyöngyökkel díszítve küldött Mátyásnak: s kiváló tisztelete jeléül a magyar király iránt, követeit leülteté, maga tölté meg számukra a serleget s leereszkedő nyájassággal társalgott velük.

Azon időben, midőn Iván a lithván viszályt Oroszország előnyére kiegyenlítette s Kázmérral a békét megkötötte, Lithvánia közelében egy ország volt keletkezőben vagy helyesebben növekedőben, melyről eddig nagyon keveset lehetett hallani. Ezen ország Moldva volt, melyet eddig vajdák kormányoztak, kik között István volt a legjelesebb, ki még a hóditó II. Mohamed szultánnal is szembe mert szállani, s ki nevét számos vitézi tettel tette emlékezetessé. István mint hoszpodár Moldvaországot felvirágoz-

tatta s országának és nevének tekintélyt szerzett annak határain kívül is. Iván, hogy a szomszéd országokkal bensőbb politikai összeköttetést létesítsen, fia, az ifjabb Iván számára megszerzé István hoszpodár leányának, Ilonának kezét. Ezen időtől kezdve Moldva- és Oroszország között a kölcsönösség tekintetéből szorosabb viszony fejlődött, melyet csak a törökök terjeszkedése akasztott vala meg.

Az 1488. év jelentékeny gyarapodását jelenti a moszkvai nagyfejedelemségnek, illetve Oroszországnak. Twer, az ősrégi részfejedelemség, majd nagyfejedelemség, ezen időben egészen Moszkva területébe olvadt be. Bukását kiváltképen elősegítette utolsó névleges fejedelmének szövetsége Oroszország ellenségével, Kázmér lengyel királlyal. Iván inkább politikai ravaszsággal mint a fegyver élével győzedelmeskedett itt is. Érdekes Iván levele, melyet Mátyás királyhoz, szövetségeséhez ezen alkalommal intézett s melyben többek közt így szól: „Már megkezdém a harcot Kázmérral, ki a tweri fejedelem szövetségese. Helytartóim több jelentékeny pontot megszállottak a lithván határszéleken, s Mengli-Ghirej-khán kívánságom szerint tüzzel-vassal pusztítja közös ellenségünk tartományait. Segíts tehát úgy, miként megállapodánk.” Azonban úgy látszik, hogy Mátyás, ki épen ezen időben elfoglalván Bácsét, minden erejével Frigyes császár megsemmisítésén fáradozott, nem volt azon helyzetben, hogy a nagyfejedelemnek segítségére lehetett volna. „Felettén örülök,” így hangzik válasza, „egyeduralmad terjeszkedésének Oroszországban. Hajlandó vagyok az elvállalt kötelezettség értelmében közös ellenségünk országába betörni, mihielyt hírért veszem, hogy egész haderőddel síkra szállottál ellene. Azért várom közleményedet.” A véd- és dacszövetségnek azonban nem volt gyakorlati eredménye, egyrészt azért, mert mindketten, Mátyás is, Iván is, másféle tervek kivételével foglalkoztak, másrészt pedig azért, mert a nagy magyar királyt a végzet nemsokára kiszólitá az élők sorából, ki 1490. márczius havában legszebb férfikorában Bácsben váratlanul meghalt.

Iván Twer bekebelezése után sem pihent meg: az egyszer megkezdett munkát teljesen be akará fejezni. A jelentékeny werejai hűbér családi viszálykodások következtében, melyeket Iván több eszélylyel mint szívvvel még inkább szítani segített, megürült, úgy, hogy a nagyfejedelem

azt mint jogos tulajdonát minden akadály nélkül többi birtokaihoz csatolhatta. Hasonló sors érte rövid időközökben a rosztowi és jaroszlavl-i részfejedelemségeket is, melyeket a moszkvai nagyfejedelemség területébe olvasztott be, miután utolsó tulajdonosai fensősége ellen fellázadván, azoktól megfosztattak.

Azonban ezeknél sokkal nevezetesebb és nehezebb vállalatra készült Iván, mely kétségkívül Novgorod meghódítása mellett, uralkodásának leginkább kimagasló pontját képezi. Kazán khánja Ibrahim a közte és Iván közt fennálló szerződés ellenére több ízben fosztogatta a wjétkai tartományt, honnan számos foglyot hurezolt magával szolgálásba. Iván végre megsokalta s 1487. tavaszán parancsot adott Obrazetz Waszilij vajdának, hogy fegyveres kézzel nyomuljon be a kazáni területre. A vajda Nisnij-Novgorodból kiindulva feltartóztatlanul Kazánig előrenyomult s a várost minden oldalról körültáborozta. Ibrahim khán — czárnak nevezik az orosz évkönyvek — békét kért és miután azt megkapta, csakhamar meghalt, számos örököst hagyván hátra különböző nejeitől.

Ibrahim halála Kazánt beláthatatlan zavarokba sodorta: a trónjelöltek oly nagy számmal jelentkeztek, hogy a nép nem tudta, melyikhez szegődjék. Végre Alegham-khán lett a győző, kinek egyik vetélytársa Mahmud-Amin Moszkvába menekült Iván védelme alá, ki őt szívesen fogadta s a kosirai hűbérrel ajándékozta meg. Ezalatt az orosz hadak szüntelen résen állottak a kazáni határszéleken, melyeken nem egyszer szerencsésen átsaptak és gazdag zsákmánnyal tértek vissza. Az állapotok mindkét részről tarthatatlanná váltak. Ilyen körülmények közt Iván Cholmszkij Dánielt, a kipróbált vitézt, a trónkövetelő Mehmed-Amin kíséretében élére állítván a nagyfejedelmi hadaknak, Kazán ellen rendelő. Május 18-án Cholmszkij megkezdé Kazán ostromát s alig öt heti ostrom után a khánnal együtt hatalmába keríté. Az örvendetes hírt Rjapolinszkij Fedor herezeg vitte Moszkvába: Iván a nagy esemény alkalmából hálaisten-tiszteletet rendelt a főváros minden templomában; a harangok zúgtak s a nép hálaimáit küldé ég felé. Oroszország ezen eseménnyel szabadult fel valóban a tatár iga alól.

Kazán meghódítása s a nagy horda politikai megsemmisítése egy új és nagy eszmét ébresztett Iván lelkében:

a Nagy-Bolgárország felújítását az orosz birodalom területén belől! Az eszme valóban nagy volt s érdemes a kivitelre. Iván többi ezímei mellé felvevé Bolgárország uralkodójának ezimét; a nagy horda és a kamai területet beleolvasztá birodalmába. Hogy pedig a roppant kiterjedésű terület mohamedán-tatár népességét annál erősebben magához vonzza, egy kháni vagy czári helytartót rendelt kormányzására. Így került Mehmed-Amin a moszkvai nagyfejedelem kegyeiből Batu és Űzbég-khánok örökébe. Az idők, mint látni lehet, nagyon megváltoztak; alig ötven év előtt a moszkvai fejedelem hódolatra járt a tatár hordába, míg most ugyanannak unokája tölti be a kháni árnyéktrónt. A tatárok ugyan kezdetben nehéz szívvel viselték sorsukat, de csakhamar beleszoktak s nem kellett sok idő, és a hordabeli fegyveresek felett a moszkvai nagyfejedelem rendelkezett, kinek haderejét tetemesen növelni segíték.

Ezen nevezetes és szerencsésen végrehajtott események közepette érte a nagyfejedelmi családot azon váratlan szerencsétlenség, hogy a trón örököse és Iván első szülöttje, ifjabb Iván, 1490-ben hirtelen meghalálozott. Ezen ifjút nemcsak apja, hanem az egész orosz nép szerette kiváló férfias tulajdonaiért és szívének ritka jóságáért. Baja a táborozás fáradalmi közepette egyszerű lábfájással kezdődött, melyre elején senkisémm ügyelt. Orvoslása — mert a betegség rohamos gyorsasággal fejlődött — egy zsidó származású Leo nevű orvosra bízák, ki a nagyfejedelmű fivéréivel jött vala Olaszországból Moszkvába s ki fejével kezeskedék róla, hogy az ifjút helyreállítja. Úgy látszik, hogy ezen orvosnak több vakmerősége mint tudománya volt; a beteg lábait forró vízzel megtöltött üvegekkel égeté, belső használatra pedig gyanús növényekből készült szörpöt rendelt. A betegség mindig veszélyesebb jelleget öltött, mígnem a fiatal herezeg iszonyú kínok közt és szülői kimondhatatlan bánatára 32 éves korában elhunyt. Iván fájdalomhoz a harag szegődött: a szerencsétlen orvost börtönbe vetteté s hat hét múlva a Moszkva túlsó partján elterülő Bahvanowka nevű térségen kivégezteté.

Ámbár jellemének alapjában a kegyetlenség nem hiányzott, Iván mégis bölcs mérsékletet és elnézést tanúsított nem egy alkalommal, mi kiváltképen kitűnik egy nevezetes vallási ügy tárgyalása alkalmával, mely ezen

időben előadta magát s mely Oroszországra könnyen felidézhető volna a vallási villongások legszörnyűbb rémeit. A dolog a következő lefolyást vette:

Kijewben élt egy zsidó, Sirija volt a neve, ki ravasz észszel és éles nyelvvel vala megáldva, melylyel sokat bántalmazta embertársait. Midőn 1470-ben Michail fejedelemmel Novgorodba jött, két fiatal papot, Dionisioszt és Alexist körülhálózott s elhitette velük, miszerint Mózes könyve az egyedüli isteni törvény; hogy a Megváltó történetét csalók eszelték ki, s hogy Krisztus még nem is született; s hogy a szentképek tisztelése valóságos pogányság. A két fiatal pap hajlott a csaló álbölesesége felé: nemsokára külön zsidó felekezet keletkezett, melynek legbuzgóbb hívei a fiatal papok voltak, kik közül az első Ábrahámnak nevezte magát, feleségét pedig Sárának. E rajongók mind több hívőket szereztek maguknak, számos fiatal papot elesábitottak, kik között maga a Zsófia székesegyház főpapja Gábiel is vala és egy tekintélyes bojár, Tutsin tapasztalatlan fia, Woloki szent József, ki mint élő kortárs emlékezik meg ezen esetről, Sárját csillagvizsgálónak és bűvésznek nevezi: kabbalista volt, ki azt állítá magáról, hogy a titkos tudományok minden ágában alapos jártassággal bír.

Az eretnekek száma napról-napra ijesztő módon szaporodott az egyház és a hatóság minden intézkedései ellenére: az új hívők megvetvén a kereszténység szentélyének belsejét, példás egyetértésben éltek, a jámborság és emberbaráti cselekedeteket kifogástalanul gyakorolták, valamint az előírt böjtöket szigorúan megtartották. Erényeik és azok gyakorlása magára vonta Iván nagyfejedelem figyelmét is, ki a papság felháborodására 1480-ban Dionisioszt és Alexist Moszkvába hívá s az elsőt a Szent Mihály, a másikat pedig a Mária égbemenetelének templomához főpapnak nevezte ki. Velük költözött Moszkvába az egyházi viszály is, melynek gyökere azonban továbbra is Novgorodban maradt. Alexiusnak sikerült magát a nagyfejedelem kegyeibe behízelegni, kinek nemsokára meghitt tanácsadója lett s mint ilyen tágasbb téren terjeszté tévtanait. Így megnyerte elragadó heves rábeszélésével a szimonowi kolostor archimandritáját Zezimást és számos papot és szerzetest, sőt magát Kuritzyn Fedort, a nagyfejedelem djákját vagy titkárát. Anélkül, hogy a nagyfejedelem sejtette volna, tulajdon

esaladjában is kezdének elharapódzani a zsidó-eretnekség tanai: menyé Helena, Maximow Iván, Alexis tanítványa által megnyerve, belépett a hívők sorába. Feltűnő, hogy Alexis egész haláláig bírta a nagyfejedelem kegyét, ki annyira ment az újhitűek pártolásában, ámbár maga nem tartozott hozzájuk, hogy Gerontij metropolita halálával Zozimást ülteté az orosz egyház legfőbb papi méltóságának székébe.

Végre az egyház komolyabb rendszabályokhoz folyamodott s Gennadij érsek Novgorodban megindítá a harczot a tévhitűek ellen. Miután minden szükséges anyagot és bizonyítékot összegyűjtött, melyekből az eretnekség minden kétséget kizáróan bebizonyítható volt, az ügyet megvizsgálás végett Moszkvába a nagyfejedelem és a metropolita elé terjeszté: egyuttal megnevezte mindazokat, s ezek többnyire papok és szerzetesek voltak, kik a keresztényi erkölcsök mögé rejtőzve, a zsidóság híveinek vallották magukat. Iván erre nagy egyház-gyűlésre hívta össze a rosztowi, szuszdáli, rjezsáni, tweri, szaraji és permi püspököket, továbbá számos archimandritát, apátot és egyéb papot, kiknek megparancsolá az eretnekséget egyházi zsinatban megvizsgálni. Az ülésen maga a metropolita elnökölt, ki maga is meg vala lepve a felderítések által. A novgorodi érsek bebizonyítá, miszerint ezen eretnekek Krisztust és az istenanyát becsmérelték, a keresztet leköpték, a szentképeket fakölönczöknek nevezték s fogaikkal rágesálták, azután tisztátalan helyekre dobták; hogy sem a jövőendő életben, sem a feltámadásban nem hisznek; hogy a keresztények jelenlétében következetesen hallgatnak, ellenben a gyengéket elesábitják. Mint vádlott számos fő- és alsórendű pap vezetteték elő, kik ugyan mindent tagadtak, de a novgorodi tanúk hitelesen ellenük vallottak. Többen azon véleményben valának, hogy az eretnekeket megkínózzák és kivégezzék; de a nagyfejedelem nem így vélekedék; kívánságára a zsinat megátkozá az eretnekeket és súlyos börtönbüntetésre ítélte őket. Többen az elítéltek közül Novgorodba vitettek: Gennadij érsek lóra ülteté őket, arczczal a fark felé, ruházatuk ki volt fordítva, fejükön hegyes főveg volt látható, milyennel közönségesen az ördög ábrázoltaték, körülé e felirattal: „Íme az ördög hadserege!“ Így vezették végig az utczákon ezen szerencsétleneket a nép szidalma-

zásai és nyers bántalmazásai között „mint Krisztus ellen-segeit.”

Igy végződött az egyházi viszály, mely komolyan fenyegette az orosz egyházat, s melynek bizonyára komolyabb következményei lettek volna, hogyha Iván a böles és emberbaráti mérséklet helyett a szenvedély és gyűlölet eszközeihez nyúl vala. Zozimas, ki a zsinaton nem merész-kedék titkos czinkostársait megvédeni, szívében továbbra is eretnek maradt, mondja a krónika: valamint sokan azok közül, kik az új tanokhoz szegődének. Úgy látszik azonban, hogy a hangulat mindinkább a metropolita ellen fordult, kiről mindenki tudta, hogy buzgó híve és védelmezője volt az eretnekségnek; s azért Iván szokott tapintatával 1494-ben minden feltűnés nélkül eltávolította őt hivatalából. Zozimas a szimonovi, majd a Szentháromság kolostorba küldeték vezekelni, hol azután zavartalanul fejezte be életét; helyette pedig a hiterős Simon, a Szentháromság kolostorának feje választatott Oroszország metropolitájának. Ezen alkalomból az évkönyvek különféle érdekes dolgot jegyeztek fel.

Midőn az orosz püspökök a nagyfejedelmi tanácsban Simont a legfőbb egyházi méltósággal ruházták fel, az uralkodó, követve fiait, a papok és számos előkelőség által vele a Szűz Mária egyházba ment. Itt mindnyájan letérdeltek a szentképek és a metropoliták sírja előtt s hangosan énekelték az imát az isteni csodákról. Iván most a jövő főpapot kezénél fogván a templom kijárata előtt átadta az egybegyűlt főpapoknak, kik őt ünnepélyesen a metropolitai palotába kísérték. A felkenés napján az új főpásztor egy számaron ülve ügetett végig a városon. Egyszerre az ünnepélyességek közepette felemelkedik a nagyfejedelem, minden szem reá van irányozva, s a következő szavakat intézi a megválasztott metropolitához: „A mindenható s mindent életető Szentháromság mely nekünk az uralmat egész Oroszország fölött kezünkbe adta, ma neked adja a metropolitai trónt, midőn birodalmunk püspökei kezeiket áldólag fejedre teszik. Vedd át a pásztorbotot: lépj Jézus Krisztus szent nevével a legfőbb egyházi hivatalba; imádkozz istenhez érettünk, s adjon neked az Ég tartós egészséget és hosszú életet!” A nagyfejedelem szavai végeztével a kar egy megragadó egyházi dalt zengett; azután így válaszolt az új metropolita: „A legmagasabb jobbja és

akarata tartson meg békében téged, egyeduralkodó nagyfejedelem és kormányodat! Tartson uralkodásod sokáig s légy mindig győzedelmes a hozzád hű harczosokkal és népekkel együtt. Légy egészséges élted minden napján, alkoss jót és üdvöset, te egyeduralkodó fejedelem!”

Míg az egyházi viszály és mozgalom a nagyfejedelmi figyelmét kiváló mértékben igénybe vette, nem szüneteltek az állam ügyei sem. Addig, míg a nagyfejedelem anyja, ki kolostorba lépven Mártha nevet vett fel, életben volt, a testvérek türhető egyetértésben éltek egymással; de midőn az agg hölgy 1484-ben meghalt, mintha vele a család jó szelleme is elköltözött volna, ismét kitört a régóta szunnyadozó ellenségeskedés közöttük, mely mind komolyabb színt öltött. Sem Andrej, sem Boris nem tudtak a megváltozott viszonyokhoz hozzászokni; alárendeltségük és függő helyzetük bátyjukkal szemben elkeseríté őket mindinkább. Anyjuk tekintélye és befolyása mérséklé ugyan elkeseredésüket, de midőn az érdemes hölgy nem volt többé, a visszatartott gyűlölet elemi erővel kitört. Iván, ki előtt nem vala titok testvéreinek elégtelensége s ki lithvániai tartózkodásuk óta anúgy sem bízott bennük, éber szemmel kísérte minden tetteiket. Egy ideig mindkét fél tartózkodott az ellenszenv bármely nyilvánításától; de ez csak növelte a kölesönös bizalmatlanságot. Egyszerre híre terjedett, hogy Iván kiadta a parancsot öcsese Andrej elfogatására, ki az ellenségeskedő tweri és rjezsáni volt fejedelmekkel államveszélyes összeköttetéseket tart fenn. Andrej elején szökésre gondolt, majd higgadtabb meggyőződésre jöven, egy bizalmasát Ivánhoz küldé, megkérdezendő tőle, vajjon mi által vonta magára a nagyfejedelem haragját? Majd személyesen ment bátyjához, hogy bűnét tőle megtudja. A metropolita közbenjárása egy időre helyreállította a békét a testvérek közt. De a viszály csakhamar megújult, midőn Iván régi szövetségesét, Mengli-Ghirej krimi khánt segitendő, testvéreit is az ellenség ellen küldé! Andrejt ellenségei hűtlenséggel és a hordai tatárokkal való egyetértéssel vádolták. Ámbár a vád alaptalan volt, mégis felkelté Iván régi bizalmatlanságát és gyűlöletét s azon elhatározásra ösztönzé, hogy öcsesét szabadságától megfoszsza. Rjapolinszkij Szemen több bojár kíséretében Andrej herczeg sátorába lépven, hogy elfogatását tudtára adja, mély meghatottságtól nem

tudott mindjárt szóhoz jutni. Majd azonban uralkodván érzelmein, a következőleg szólott: Wasziljevits fia Andrej herezeg úr, az Űristen és Wasziljevits Iván nagyfejedelem nevében, ki egész Oroszország ura s a te idősebb fivéred, tudtadra adom, hogy fogoly vagy. . . . Andrej nyugodtan hallgatá meg bátyja küldöttjét, azután így szólott: Isten és az uralkodó, fivérem, akarata legyen meg: legyen a legfelségesebb bíró közöttünk: ő tudja, hogy ártatlanul fosztatom meg szabadságomtól.

Andrejt a táborból egyenesen a börtönbe vitték, hol bilineseket raktak rá, mint a legnagyobb gonosztevőre. Fiai: Dimitrij és Iván, Jaroszlávban hasonlóképen fogságba ejtettek. A legsúlyosabb vád, mely ellene felhozott, a hűtlenség és az ellenséggel való összejátszás vádjá volt, mely ellen szerencsétlenségére nem tudta magát elégségesen tisztázni. A haza és az állam érdeke, talán ép oly mértékben Iván bosszúja, áldozatot követeltek. Ugyanazon időben Iván Borist is maga elé idézte, kit a bűnrészesség vádjá terhelte, de kinek főbűne úgy látszik abban állott, hogy kezességet vállalt Andrej ártatlanságáért, ami zsarnok bátyjuk szemében elég súlyos bűn vala. . . . Moszkvában ezalatt félelem és rettegés uralkodott, mindenki sajnálta a különben népszerű herezegeket, kiket az államérdek vagy az emberi gyűlölet halálra kárhoztatott. Andrej 1493-ban a börtönben hirtelen kimúlt: „a nagyfejedelem kimondhatatlan bánatára,” mint a jóhiszemű annalista mondja. Nemsokára követte őt a halálban Boris: és Iván fel vala mentve azon nyomás alól, mely neki oly sok nyugtalanságot szerzett, és pedig a nélkül, hogy lelkiismeretét egy törvénytelen halálítélet vádjával terhelte volna. Úgy Andrej mint Boris örökösei 1497-ben lemondának örökölt hűbéreikről a nagyfejedelem javára.

Míg ezen események Oroszország lakosságát nagy mértékben foglalkoztatták, addig a birodalom tekintélye kifelé mindinkább növekedett. Németországban mindenféle nagy érdeklődés mutatkozott Oroszország iránt, melyet a titokszerűség leple, mely részben még mindig elfödé, még inkább növelni segített. Az 1486. évben III. Frigyes német császár egy tekintélyes követe, Popiel Miklós lovag jelent meg Moszkvában uralkodójának egy sajátkezű levelével. „Minden keresztény országot meglátogattam már,” szólott a

követ. „és sok királyt láttam: most Oroszországot óhajtom megismerni és hatalmas nagyfejedelemét.” A bojárok kezdetben gyanús szemekkel néztek a követre, ki minden különös megbízatás nélkül, látszólag csupán a kíváncsiság kielégítése végett jött körükbe; de nemsokára meggyőződván igaz érdeklődéséről, nyájasabban viseltettek hozzá. Két év múlva Popiel mint császári követ állandóan Moszkvába jött s ezen idő óta Oroszország és a német birodalom közt állandó politikai összeköttetés jött létre.

A német császár követe nem elégedett a meddő diplomatiái összeköttetéssel, hanem maradandóbb dolgok létrehozásán fáradozott. Így III. Frigyes megbízásából megkérte a nagyfejedelem leányának Helenának kezét Albrecht bádeni örgróf számára: s kérte a nagyfejedelemet, hogy tiltaná meg a pskowiaknak, hogy a német védelem alatt álló livoniakat minduntalan háborgassák. Az első kívánságtól Iván nem idegenkedett s Kuritzyn-t a császárhoz küldé a továbbiak megállapítása végett; a másik ügyben ellenben a leghatározottabban kijelenté, miszerint a pskowiak csak azt teszik, mihez a nagyfejedelem tudtával és beleegyezésével joguk van.

Erdekes a harmadik kihallgatás, melynél Iván személyesen fogadá a császári követet. A nagyfejedelem bojárjai és előkelői élén állva boesájtatá maga elé Popielt, ki e szavakat intézte Ivánhoz: „Kegyes meghallgatást és titoktartást kérek. Ha ellenségeid, a lengyelek és csehek megtudnák, hogy miről vagyok most hozzád beszélendő, úgy életem bizonyára veszélyben forogna. Azt hallottuk, hogy te, nagyfejedelem, a pápától a királyi címet kérted a magad részére; de tudd meg, hogy nem a pápa, hanem egyedül a császár az, ki királyi, hercegi vagy fejedelmi méltóságra emelhet. Ha királylyá óhajtasz lenni, úgy készséggel felajánlom közbenjárásomat. Nagyon fontos azonban, hogy az ügy a lengyel király előtt titokban tartassék, ki attól fél, hogy ha te vele egyenrangú uralkodóvá leszel, a régi orosz tartományokat visszaköveteled tőle. . . .” Iván válasza büszke és fejedelmi volt, melyet nem maga, hanem bojárjai által adott a császári megbízottnak. „Uralkodónk, a nagyfejedelem,” mondának a bojárok, „Isten kegyelméből öröklé az orosz birodalmat őseitől, kik hasonlóképen nagyfejedelemek valának: s mert őt Isten helyezé birtokába,

arra kéri Istent, hogy tartsa meg azt az ő és fiai számára örök időkre; de sohasem fog maga fölött más hatalmat elfogadni vagy elismerni.

Ezen határozott nyilatkozat után nem maradt más hátra, mint a kényes természetű ügyet elejteni. A többiekre nézve Popiel még csak a következőket jegyezte meg: „A nagyfejedelemlék két leánya van; ha nem fogadná el a bádeni örgrófot, úgy a császár egyikét a szász hercegeknek ajánlaná vejének, kik unokatestvérének fiai; a másik hercegnő talán Zsigmond brandenburgi örgróf nejevé lehetne, kinek legidősebb fivére a lengyel király veje.” Erre azonban választ nem kapott s Popiel nélküle utazott vissza urához, kihez azután röviddel utóbb a nagyfejedelemlék a görög származású Trachaniotesz Györgyöt küldé követ-ségbe a következő utasítással: „I. A császárnak és fiának Miksa római királynak átnyújtandó a megbízó levél, a nagyfejedelemlék őszinte barátságának biztosítása kíséretében. II. Megbeszélendő és megállapítandó a kölcsönös barátságos követségek a jövőben s a mindkét állam közti zavartalan közlekedés közelebbi viszonyai. III. Azon kérdés tárgyalása alkalmával, vajjon a nagyfejedelemlék leányát a bádeni örgrófnak nőül adni, kijelentendő, miszerint ezen házasság nem méltó az orosz uralkodó nagyságához és hatalmához, ki a régi görög császárok testvére, kik Byzanczban való letelepedésük után Rómát a pápának engedték át. Ha azonban a császár fia, Miksa király számára óhajtaná az orosz nagyhercegnő kezét megnyerni, azon esetben nyujtassék neki remény kívánságának teljesítésére. IV. Kerestessenek Németországban hasznos művészek, építészek, bányászok, iparosok stb., kik hajlandók orosz szolgálatba lépni.” Költségeinek fedezésére a nagyfejedelemlék követ 80 czoboly- és 3000 menyétkeprémet kapott.

Trachaniotesz Majnai-Frankfurtban tisztelegget Miksa királynál, kinek ezen alkalommal 40 czobolyprémet és egy hermelin- és evetkebundát nyujtott át, mint a nagyfejedelemlék ajándékát. Az orosz követ egész Németországban tisztelet tárgyat képezte; ha a római király fogadása, rendesen lelépett trónjáról és maga mellé ülteté Iván megbízottját. Ép ily nyájasan fogadta a császár is. Trachaniotesz az 1490. nyár derekán Delator György császári követ társaságában tért vissza Moszkvába. Röviddel előbb meghalálozott

a nagy magyar király, Hunyady Mátyás, minek folytán Magyarország politikája a külfölddel szemben egészen megváltozott. Utódja szent István trónján Kázmér lengyel király fia, II. Ulászló lett, egy gyenge és tehetetlen uralkodó, kinek huszonhat évi diételen kormányzása előkészíteni segíté Magyarország függetlenségének megsemmisülését. A magyar és lengyel királyok szövetekezése idézte el Oroszország és Németország politikai szövetekezését, mint természetes kifolyását azon érdekközösségnek, mely az államok józan politikáját meghatározni szokta.

Miksa császár korábbi szerződésekre hivatkozva Magyarország koronája után vágyódék, míg Iván nagyfejedelemlék a lithván részek visszaszerzését óhajtá, melyeket Witowt szakított vala el Oroszországtól. A szövetséget a két állam közt az érdekközösség hozta vala létre. Miksa, hogy e szövetséget még erősebbé tegye, a maga részére megkérte követe által a nagyfejedelemlék egyik leányának kezét s egyuttal — az oroszok nem csekély megbotrátkozására — a hozomány nagysága és értéke fölül tudakozott. A válasz udvarias de elutasító volt, hivatkozással a fiatal nagyfejedelemlék vallására és szokásaira, s azon körülményre, hogy ily kényes természetű ügyben a nagyfejedelemlék nem hajlandó egy közönséges követtel bizalmas értekezésbe bocsájtkozni. Mindenekelőtt arról kellett volna beszélni, vajjon az orosz hercegnő mint Miksa császár neje is megtarthatta volna-e vallását, melyben született? Erről a nagyfejedelemlék külön írásbeli kezességet óhajtott; minthogy azonban Delator ilyennel nem rendelkezett, az egész házassági ügy elejteték.

A házassági terv meghiúsulásával azonban az állam-érdekek korántsem szenvedtek kárt: s nemsokára létrejött egy ép oly fontos, mint következményeiben messze kiható szerződés. Az orosz részről szerkesztett szerződés főbb pontjai a következőkben foglaltatnak:

„Isten akarata és saját szeretetünkből mi Iván, Isten kegyelméből egész Oroszország, Wladimir, Moszkva, Novgorod, Pskow, Jugoria, Wjétká, Perm és Bulgária, azaz Kazán stb. nagyfejedelemlék, testvérünkkel Miksa római királylyal és osztrák herceggel, Burgund, Lotharingia, Krajna, Styria stb. hercegeivel abban egyeztünk meg, hogy egymással örök szeretetben és egyetértésben fogunk élni s hogy minden alkalommal segíteni fogjuk egymást.

Ha a lengyel király és gyermekei tégedet, testvéremet, magyarországi örökséged miatt megtámadnának, úgy értesíts erről bennünket s mi segítségedre fogunk lenni szívvel és minden hamisság nélkül. Ha a küldetésre már idő nem volna, de megtudnók, hogy a háború részéről vagy részemről már megkezdődött, úgy kötelezzük magunkat egyik a másikért rögtön segélyre sietni . . . Kereskedőink és követek fennakadás nélkül közlekedhetnek és utazhatnak egyik országból a másikba. Mindezek megerősítésére megcsókolom a szent keresztet . . . Moszkvában, 1490. aug. 16-án."

Ezen első szerződés pergamentre íratott s a nagyfejedelemi aranypecséttel volt ellátva; midőn Delator Zsófia nagyfejedelemnél tiszteltgett, neki Miksa császár nevében egy vég szürke posztót és egy papagályt nyújtott át ajándékkul: a nagyfejedelem ellenben aranylánczczal és kereszttel, hermelinbundával és ezüst sarkantyú jelvényvel ajándékozta meg a császár követét. Augusztus 19-én Delator elhagyta Moszkvát Trachaniotes társaságában, kinek a nagyfejedelem a következő utasításokat adta: 1. A szerződés átnyújtása a császárnak, egyszersmind az azokban megnevezett pontok lelkiismeretes megtartására hitet tenni. 2. Egy hasonló okmányt kérni, melynek szláv nyelven kell szerkesztve lennie: ha azonban mégis latin vagy német nyelven volna írva, azon esetben egy nyilatkozat teendő közzé, mely a nagyfejedelemet minden kötelezettség alól feloldaná, ha esetleg az idegen nyelven írt szövegben olyasmi foglaltatnék, mi a másikban, a nagyfejedelem által aláírtban, hiányzik. 3. Miksa császár erősítse meg a szerződést a maga részéről is a keresztesók által, még pedig a követ jelenlétében. 4. A császárnak kinyilatkoztatni, hogy a nagyfejedelem hajlandó leányát neki nőül adni azon esetben, ha e miatt vallását nem kelletik megcserélnie. 5. A császárnak megmondani, hogy ezentúl ezélszerűbb lesz, hogyha az ő és a moszkvai követek Dánián és Svédországon keresztül utaznak, hogy elkerüljék azon kellemetlenségeket, melyekkel a lengyel tartományokban találkozhatnak. 6. Kérjen a császártól egy ügyes orvost, ki a koronaherceget belső betegségeiben orvosolni tudja s ki a sebészetben is jártas. 7. Csak a római királyt, nem pedig a császárt kell ünnepelni Frigyes személyében, minthogy annak követte Moszkvában csak az elsőről beszélt mindenkor, a nélkül, hogy az utóbbit említette volna."

Ezen utasítások elégségesen bizonyítják, miszerint III. Iván fejedelmi és uralkodói méltóságának teljes tudatában volt a császárral való érintkezése alkalmával; s ámbár ismerte a szerződés fontosságát, mely a német uralkodóhoz kötö, önérzete egy pillanatra sem hagyá cserben. Trachaniotes és Kulesew, a nagyfejedelemi követek Lübeckből értesíték urukat, hogy a dán király részéről, ki Lengyelországgal barátságos viszonyban van, többféle nehézséget kell tapasztalniok. Mindazonáltal mindketten szerencsésen eljutottak céljukhoz s Miksa császárnál Nürnbergben tisztelegtek, s átnyújták neki ajándékaikat: 80 ezobolyt, damasztot és egy sólymot. A véd- és dacszövetségre vonatkozó szerződést Miksa elfogadta s azt esküjével és sajátkezű aláírásával erősíté meg. Minthogy időközben a császár jegyet váltott a bretagnei hercegnővel, a házassági tervről a követek, elég tapintatosan, említést sem tettek. A két követ az 1491. augusztus végén visszatért Moszkvába, magával vivén a megerősített szövetségi okmányt, mely a nagyfejedelemi levéltárba letéteményezettett.

Úgy látszik azonban, hogy a bizalom még nem állott elég szilárd alapon a két szerződő uralkodó közt, mert úgy Miksa mint Iván ismét követeket cseréltek egymással, oly célból, hogy a szerződés mikénti foganatosítása iránt egymást ellenőrizzék. Mindkettőnek érdekében állott a lengyel királyi hatalom gyengítése, s Miksának főképen a német vagy most már porosz lovagok megnyerése közös nemzeti célokra és vállalatokra. Említésreméltó tény, hogy Miksa követte a nagyfejedelemet a kihallgatás alkalmával 1492-ben már czárnak szólítja, s hogy a moszkvai követek is így nevezték urukat Németországban. Ellenben a diplomatai jegyzékekben a németek a czár szó helyett az imperator-t használták.

Érdekes világot vet az akkori politikai állapotokra és kivált Miksának Magyarországhoz való viszonyára azon válasz, melyet Iván Dimitrij kinstárnok és Kurizyn titkára által Delatornak, Miksa megbízottjának a nyilvános kihallgatás után adott s melyet a következőkben ide igtatunk:

"Én őszinte szövetséget kötök fivéremmel Miksával; el valék határozva őt a legkomolyabban segíteni Magyarország meghódításánál: s már kész voltam érette lóra

szállani, midőn hallám, hogy a magyarok Kázmér fiát Ulászlót választák meg királyuknak s hogy vele Miksa kibékült: így azután e téren nem maradt számomra semmi tennivaló sem. De követeket fogok veled a királyhoz, uradhoz küldeni: mert nem szándékom eskümet megszegni. Mihelyt fivérem magát a hadjáratra elhatározza, én azonnal Kázmér és fiai, Ulászló és Albert ellen indulok. Miksa kedvéért közbenjárói szerepre is hajlandó vagyok közte és István moldvaországi hoszpodár közt. Ami a porosz és livoniai lovagokat illeti, azokat készséggel védelmembe fogadom. A livoniai követ alkudozásba bocsájtkozók megbízottaimmal oly czélból, hogy a szerződéseken a térdesés helyett könyörgés irassék: de én nem hallgattam meg kívánságát s minden úgy marad, mint volt. Hajdan a livonok térdénállva könyörgének Novgorodnak: most ott az én meghitt helytartóim parancsolnak."

A császár követe 1492. tavasszal hagyta el Moszkvát: nemsokára követé őt Trachaniotesz Jaropkin államtitkár kíséretében Németországba. A követnek meg vala parancsolva, hogy tudakozzék ura nevében Miksa császár egészsége felől: de *külön üdvözlést* ne adjon át neki, mert Delator sem hozott ilyent Miksától s ez is csak a nagyfejedelem egészsége iránt látszott érdeklődni. Trachaniotesz ezen alkalommal a következő utasításokkal láttaték el:

"Jelentse ki Miksa császárnak a leghatározottabban, miszerint a nagyfejedelem a vele kötött védszövetséget a legkisebb részletekig megtartani óhajtja. Ezen okból a Moszkvába érkezett lithván követséggel a békéről szólni sem akart: tegyen így a római király is Csehországgal és Lengyelországgal s ne kössön békét velük Iván meghallgatása és hozzájárulása nélkül. S ha a nagyfejedelem Miksa hűségéről alapos meggyőződést szerez magának, úgy késznek nyilatkozik közösen vele eselekedni minden erejéből és tehetségéből. Tudja meg a követ, ha Miksa Ulászlóval békét kötött, melyek valának a béke, titkos feltételei és okai. Kémlelje ki az ausztriai politika minden szándékát és törekvéseit: tudja meg, van-e Miksának Magyarországon nagy és tekintélyes pártja? Vajjon nem azért mond-e le igényéről a magyar koronára, hogy annál könnyebben elbánhasson Franciaországgal? mely, mint hírlik, akadályt gördít útjába Anna bretagnei hercegnővel való házas-

ságának. Ha ezen tervbevett házasság füstbe menne, adjá tudtára a követ illő és ügyes módon a császárnak, hogy a nagyfejedelem talán nem utasítaná vissza megújított kívánságát leányai egyikének keze után azon esetben, ha Miksa egy előkelő férfit — tehát nem követet — küldene hozzá a kényes ügy eligazítására. A legnehezebb részét a vallási és papi kérdés fogná képezni. Ha Miksa csakugyan nőül veendi a bretagnei hercegnőt, úgy talán fiát Fülöpöt, vagy pedig Frigyes szász választó fejedelmet lehetne a számítás körébe vonni. Tudakozódjék a követ ügyes módon alkalmas egyéb házassági összeköttetések felől a császári családban, talán a trónörökös Waszilij részére: de legyen nagyon óvatos, nehogy az uralkodó tekintélyén a legkisebb csorbát ejtse. Útközben keresse fel a szász választófejedelmet s átnyujtván neki a 40 ezabolyból álló ajándékot, köszönje meg előzékenységet és szívességet, melyben az átutazó orosz követeket részesíté: egyszersmind arra is kérje, hogy védelmezze meg őket továbbra is: valamint azokat, kik Olaszországból jönnek. Végre engedje meg Miksa, hogy német művészek Oroszországban megtelepedhessenek, mely szívességet a nagyfejedelem kész minden lehető módon viszonzni."

Oroszországnak nagy hasznára vált a Németországhoz való viszonya, és pedig nemcsak politikai, hanem nemzetgazdasági tekintetben. A gyakori érintkezés Európa leg-hatalmasabb monarchiájával és dynastiájával kétségkívül növelte Oroszország tekintélyét a nyugati népek és államok előtt: a moszkvai udvar, mely külső fény tekintetében ugyan bizonyára elébb sem szűkölködék, ízlés tekintetében is közeledék a nyugati udvarokhoz. Iván büszkeségének felettén hízelgett, ha az idegen hatalmasságok követei, kik mind sűrűbben fordultak meg az orosz fővárosban, esodálkozással szemlélték Moszkva szépségeit és nevezetességeit, s kik az orosz egyeduralkodóban az éjszaki hatalmasságok fejét és vezérét látták.

De még nagyobb haszna volt Oroszországnak a képzett és szakértő idegenek betelepedéséből, kik mind nagyobb számban jelentkezének s érvényesíték tehetségeiket új hazájuk javára. A bányászat eddigelé Oroszországban majdnem ismeretlen volt: idegenek, kik egyes, érzéken gazdag vidékekre vetődének, kizsákmányolták ugyan a természet

kincseit, de minden rendszeres művelés nélkül, inkább a maguk hasznára, mint az ország javára gondolva. Szibíria és a Jugra folyó melléke volt sokáig az ezüst hazája: de már a XV. században kiapadtak az aknák, vagy nem műveltettek, s az évkönyvek sokáig következetesen hallgatnak a bányászatról. Perm egyesítése óta Oroszországgal az ezüstművelés új lendületet kezdett venni. Valószínű, hogy Trachaniotesz hozta magával Németországból az első bányászokat. Az 1491-ben két német, János és Viktor, Petrow Andrej és Boltin Waszilij társaságában elhagyta Moszkvát, oly czélból, hogy a Petsora mentében ezüst után kutasson. Hét hó múlva visszatértek azon hírrel, hogy a Zylma folyó mellett nemcsak ezüstre, hanem rézre is bukkantak és pedig tíz wersztnyi területen, húsz wersztnyi távolban a Koszma folyótól, háromszáz wersztnyire a Petsorától és 3500 werszt távolságban Moszkvától. Ezen hír, mely valónak bizonyult, nagy örömmel tölté el Ivánt, s ezen időtől kezdve Oroszország mind nagyobb mennyiségben nyeré a nemes fémét, melyből különböző pénznemek és értékes érmek verettek. Az orosz régiségek közt nevezetes helyet foglal el egy aranyérem 1497-ből Szent Miklós alakjával: a körirat azt mondja, hogy a nagyfejedelem III. Iván ezen *egy* érmét önteté aranyból leánya Theodosia számára. Az Iván alatt készült ezüstpénzeken közönségesen egy fegyveres lovas látható.

A német birodalmi követségeket nemsokára a dán király s az ázsiai dzsagatai khánok követei követték. Kik politikai és kereskedelmi összeköttetéseket kerestek Oroszországgal és annak fejedelmével, kinek híre növekedőben vala úgy keleten, mint nyugaton. A kaukázusi fejedelmek közül, kikkel Oroszország összeköttetése a tatár hódoltság ideje alatt megszakadt, az iweriai, Sándor herczeg, megújítani igyekezett a szomszédos viszonyt az orosz nagyfejedelemmel s ily czélból két előkelő követet, Nuriman és Chozemárumot küldé Moszkvába. Sándor fejedelem levelében Iván alázatos szolgájának nevezi magát, őt magát a nagy czárnak czímezi, a „zöld ég világosságának“, a „sötétség csillagának“, a „kereszténység reményének“, a „szegények erős támaszának“, valamint a „törvény és igazság oszlopának“ s „a földi béke buzgó fenntartójának“, végre „Szent Miklós tisztelőjének.“ Nem szenved kétséget, hogy a kaukázusi

uralkodó képek tarkasága tekintetében túltett némely régi byzanci udvaronczon.

III. Iván uralkodása alatt jött létre a legelső politikai érintkezés Oroszország és Törökország között, mely Iván levele után ítélve, melyet a szultánhoz intézett s melyben magát egész Oroszország egyeduralkodójának és számtalan ország urának nevezi kelettől éjszakig, felettén barátságos természetű lehetett. Csak hogy, míg Iván az ozmán szultánnal barátságot igyekezett létesíteni, addig régi hű szövetségeseinek, Mengli-Ghirej krimi tatár khánnak érdekeit nem kis mértékben veszélyezteté, minthogy II. Bajezid szultán Krim bekebelezését az ozmán birodalomba egyik politikai feladataul tűzte ki. Ekkor alapítá a khán Otsakow erősségét, állítólag a lengyel, voltaképen azonban a török támadások elleni védelem szempontjából, mely később oly nevezetes szerepre volt hivatva az oroszok és törökök közti háborúkban.

Kázmér lengyel király, Oroszország ezen ellenséges szomszédja, 1492. nyár elején meghalt; helyette a lengyel-lithván rendek fiát Sándor herceget ültették a lithván trónra, míg idősebb fia Albert a lengyel királyi koronát örökölte. Ezen trónváltás látszólag kedvező vala Oroszországra, ámbár a lithván ügyek bonyolultságánál fogva az ellenségeskedést megakadályozni nem volt képes. Lithvánia mint külön ország korántsem volt oly veszélyes Oroszországra nézve, mint mikor a lengyel király közvetlen befolyása alatt állott. Gljebovits Szaniszló mint lengyel követ Moszkvába jöve, hogy a békealkudozásokat megkezdje, melyek azonban nem vezettek célhoz, ámbár egy tervezett házasság a két uralkodó család között kedvező lefolyást látszott kilátásba helyezni. Szaniszló elhagyta Moszkvát és az ellenségeskedések tovább tartottak. Worotinski herceg, Iván híve, elfoglalt néhány lithván várost, melyeket azonban a szmolenszki vajda csakhamar visszafoglalt. A moszkvai nagyfejedelem szövetségese, Mengli-Ghirej, most is hűségesen támogatta Oroszországot. Lithvániát egész Kijewig pusztítá, mely alkalommal sok kárt okozott az ellenségnek. Az 1493-ban az a hír volt elterjedve mindenfelé, hogy a lithvánok gyilkosokat béreltek Iván ellen, ki csak véletlenül kerülte el a fenyegető veszélyt. Ezen eset az amúgy is elkeseredett hangulatot még inkább növelte s megakadályozta a béke létrejövetelét. Csak midőn Iván Konrád mazoviai

fejedelemben új szövetségest talált, fordultak Oroszországra nézve kedvezőbbre a viszonyok.

Az 1494. elején fényes lithván küldöttség jelent meg Moszkvában, köztük Tróki Bjeloi Péter vajda, Gasztold Szaniszló szamogitiai országnagy, oly ezélből, hogy a nagyfejedelemben elfogadható feltételek mellett békét ajánljanak. Alapul szolgáltak az alkudozásoknál a régi szerződések, melyek Olgerd és Witowt idejében jövének létre. Mindkét fél egymást igyekezett felülmúlni ármányban és ravaszságban. Végre hosszas húzavona után létrejött a béke, melyben Sándor lithván fejedelem elismeri III. Ivánt egész Oroszország urának azon feltétel mellett, hogy Kijew továbbra is lithván területnek tekintessék. Hogy a béke tartós legyen, Iván leányát, Helena hercegnőt eljegyzé Sándor fejedelemnek. Az eljegyzés nagy ünnepélyességgel ment vala végbe, mely egyszersmind a béke megkötésének ünnepe is volt. Február elején a követek Sándor fejedelem nevében esküvel erősíték meg a békét, Iván nagyfejedelem megcsókolá a keresztet, mely az esküt pótolta.

A fontos béke főbb pontjai a következők valának. 1. Mindkét uralkodó és gyermekeik örök barátságban és szeretetben éljenek egymással, s támogassák egymást minden alkalommal. 2. Mindegyik tartsa meg és kormányozza országait azok régi határvonalain belül. 3. Sándor fejedelem ne fogadja szolgálatába Wjaszma, Odojew, Nowoszil stb. hercegeket, kik azontúl is Iván nagyfejedelem hívei maradnak. 5. A Jaroszlávba száműzött nagyok szabadon bocsájtandók. 6. Az orosz honárulók: Michail tweri fejedelem és fiai, továbbra is visszatartandók Lithvániában, vagy ha megszöknének, többé be nem fogadandók. 7. Kereskedők minden akadály nélkül közlekedhetnek egyik városból a másikba.

Az érdekes békeokmány pergamentre van írva, melyen aranypecsét látható a szokott címerrel — kétfejű byzanci sassal — és czári körírással.

Nyolezadik fejezet.

III. Iván (Wasziljevits) egyeduralkodó nagyfejedelem 1462—1505. Vége.

Határvédelem. — Szigorú rendszabályok. — Háború. — Első követség Konstantinápolyba. — Családi viszály. — Dimitrij koronázása. — Kibékülés. — Waszili nagyfejedelem és trónörökös. — Idegen követségek. — Jugoria meghódítása. — Lithván háború. — A pápa közbenjárása. — A nagyfejedelemné halála. — Végrendelet. — Császári követség. — Waszili házassága. — Kazáni ügyek. — Iván alkotásai. — Hadsereg. — Az egyeduralkodó. — Iván jelleme. — Halála. — Államháztartás. — Törvényhozás. — Közlekedés. — Oroszország növekedő fontossága.

Miután a lithván ügyet szerencsésen lebonyolítá, Iván figyelme ismét a külföld felé irányult, mert Oroszország tekintélye és biztonsága egy pillanatig sem hagyta nyugodni a tevékeny férfiút. Hogy a livoniai határokat biztosítsa, már 1492-ben Narwától keletre egy szilárd körösség építését rendelé el, mely már a következő évben elkészült s nagy aggodalomra adott okot a porosz lovagok táborában, úgy hogy kiváló előzékenységgel tíz évre újíták meg a békét az orosz nagyfejedelemmel. Az orosz évkönyvek sokat beszélnek a lovagok kegyetlenségéről, melylyel orosz alattvalókat sújtottak. Novgorodi kereskedőket minden alapos ok nélkül bántalmaztak, bárhol érték őket, s a tengeren kirabolták hajóikat; orosz alattvalókat jogérvényes bírói ítélet nélkül bilincsekbe verve börtönbe hurczoltak és gyötrelmes kínzásoknak vetettek alá, sőt az is megtörtént, hogy ilyen szerencsétleneket egy kazánban halálra forrosztottak. És, hogy a rémhírek viszonzás nélkül ne maradjanak, a livoniai évkönyvek sem fukarkodnak hasonló kegyetlenségek felsorolásával, melyeket állítólag az oroszok követtek el a lovagok alattvalóival. Mindez természetesen

csak arra szolgált, hogy a kölesönös elkeseredést növelje. Ennek tulajdonítható, hogy Iván csakugyan szigorúbb rendszabályokhoz folyamodott. Az 1495. évben kiadá ama parancsot, miszerint minden a hanza kötelékéhez tartozó kereskedő Novgorodban letartóztatandó. A sújtottak 49-en voltak Lübeck, Hamburg, Münster, Lüneburg, Reval és más német hanzavárosokból, kiknek kereskedő-esarnokaik és raktáraik lepecséltettek s bírói zár alá vétettek. Az ezen alkalommal lefoglalt árúk értéke meghaladta az egy millió forintot. Ezen esemény híre rémületet keltett mindenfelé Németországban, minthogy hozzá hasonló régóta nem adta magát elő. A hanza ezen időben hatalmának tetőpontján állott, gazdagsága és politikai befolyása mindenütt érvényesült Európa mívelt államaiban. A nagymester követei, továbbá hetven német város és Iván nagyfejedelem veje, Sándor lithván fejedelem megbízottjai egyesültek, hogy a foglyoknak visszaadassék a szabadság s hogy az árúkra vezetett zár megszüntetessék. De Iván hajthatatlan maradt. Hosszabb idő után ugyan többen a kereskedők közül szabadon bocsájtatának, de árúikat nem kapták többé vissza.

Ezen idő óta Novgorod kereskedelme és fénye, mely egyjelentményű vala, gyorsan hanyatlott; a német kereskedők közül azontúl csak kevesen vállalkoztak arra, hogy Oroszországgal kereskedelmi összeköttetéseket tartsanak fenn, hol az egyeduralkodó szeszélye erősebb volt a jog- és méltányosságnál. S a novgorodi német városnegyed nemsokára pusztá és üres lett, csarnokai, templomai összeomlottak s a régi élénkség helyét a tétlen csend foglalta el. Novgorodból a kereskedelem Rigába, Dorpatba és Revalba költözött. III. Iván talán a legnagyobb hibát akkor követte el hosszú és sok tekintetben fényes sikerétől koronázott uralkodása alatt, midőn elvágta Novgorod életerét, megsemmisítvén annak virágzó kereskedelmét.

Ugyanazon időben, midőn Iván a lithván kérdést szerencsésen elenyésztette, új bonyodalmak fellege tornyosult az éjszaknyugati határszéleken. Svédország, régóta versenytársa Oroszországnak Európa ezen részeiben, újabb kísérletet tett a Newa torkolatvidékét s a halgazdag Ladogát hatalmába keríteni. Több erősség, melyet Karélia ezen részében építtetett, ezen terv megvalósítására volt irányozva. S minthogy a nagyfejedelem tiltakozása, sőt Dániával

kötött szövetsége sem vezetett célhoz, Oroszország fegyvert fogott, hogy érdekeit megvédje. Wasziliusz Sujszkij fővezérsege alatt az oroszok ostrom alá fogták az erős Wyborg várát, de midőn egy löportorony légberöpült, mely sok oroszoknak is kioltá életét, az ostromhad megrémült és elvonult Wyborg alól. Finnország ezen idő óta mindig szorosabban fűződött Svédországhoz, miben bizonyára nem kis része volt a vallásnak, mely a finneket a svédekkel egyesíté.

A kazáni khán időközben híven teljesíté hűbéri kötelezettségeit a moszkvai nagyfejedelem irányában, ki most ugyanazon fensőségi jogot gyakorlá a horda és névleges feje fölött, melyet ez 250 éven keresztül Oroszország és uralkodói fölött gyakorolt vala. A khán mindannyiszor Ivánhoz folyamodott segélyért, valahányszor belvillongások fenyegették trónját vagy életét. Megbízottjai Kazánban mindent éber figyelemmel kísértek, s híven jelentettek uruknak Moszkvába, ki viszont nem késelt nekik utasításait megadni, melyek mind egy cél felé valának irányozva: Oroszország uralmának és hatalmának növelésére.

II. Bajezid szultán megbízta krími követét, hogy látogasson el Moszkvába és tegyen jelentést az ott látottak és tapasztaltakról. Úgy látszik azonban, hogy ezen követ nem jutott egész az orosz fővárosig. Midőn erről Iván értesült, Plestsejew Michailt — az első orosz diplomata, ki a fényes portával érintkezett — küldé Konstantinápolyba, kit a krími khán látott el ajánlólevelekkel és kalauzzal. Ezen követség célja kizárólag kereskedelmi természetű volt, s oda törekedett, hogy az orosz kereskedők minél nagyobb kiváltságokkal és szabadalmakkal láttassanak el az ozmán birodalomban. Az orosz követ határozott utasításokkal láttaték el, hogy miként szólítsa meg a szultánt s biztosítsa urának, a nagyfejedelemnek baráti érzelmeiről, hogy izenetét állva, nem pedig térden mondja el s hogy ne tűrje meg, hogy más követ a fogadtatásnál eléje tétessék. Plestsejew, ki urának utasításait szószerint követte, büszkesége által csodálkozásba ejté a szultán környezetét.

A török fővárosban az első orosz követet számos kitüntetésekkel halmozták el, melyeket azonban ez merev büszkeséggel utasított vissza: a neki küldött ajándékokat nem fogadta el s elhagyta Konstantinápolyt, mielőtt a szultánnal beszélt

s neki átnyújtá a nagyfejedelem levelét. E szokatlan magatartás méltán meglepte magát II. Bajezidet, mint ezt egy Mengli-Ghirejhoz intézett levelében kifejezé. „Oroszország fejedelme,” írja a szultán, „kivel őszinte szeretetben óhajtunk élni, egy udvariatlan embert küldött hozzám, s azért nem küldök vele viszonzásul senkitsem Oroszországba, attól tartva, hátha az ott megbántásoknak volna kitéve. Tisztelve keleten és nyugaton, ilyen bántalomnak nem akarom kitenni magamat. Hadd alkudozzék fiam, a kaffai szultán, Iván nagyfejedelemmel.” Azonban Bajezid nem sérté meg a köteles illetet, nem is panaszkodott követének magatartása miatt, hanem a következő tartalmú levelet intézte a moszkvai nagyfejedelemhez: „Bizonyára a legjobb szándékból egy jó embert küldél hozzám, ő látott engem s átnyújtá leveledet, melyet mellemhez szoríték, miután meggyőződtem arról, hogy barátomná óhajtasz lenni. Követeid és nagykereskedőid minél gyakrabban forduljanak meg birodalmanban, igazságszeretetünket mindenkor tapasztalni fogják s erről neked is hírt adnak, ha hazájukba visszatértek. Adja Isten, hogy követed szerenésesen haza érkezzék s nagy üdvözetünket átadhassa neked és barátaid mindnyájának: mert, kit te szeretsz, azt én is szeretem.” Így kezdődött a legelső politikai érintkezés Török- és Oroszország közt, mely azóta sohasem szakadt meg többé s a legváltozatosabb körülmények közt is fentartotta magát egész a mai napig.

Midőn Plestsejew Konstantinápolyból 1498. derekán visszatért Moszkvába, a fővárost, valamint a nagyfejedelemi udvart lázas izgatottságban találta. Miként láttuk, a XV. század óta a trónöröklési rend Oroszországban megváltozott: s míg annakelőtte a seniorátusi rend vala szokásban, vagyis a trón a legidősebbet illeté, azóta a nagyfejedelem legidősebb fia a majorátusi rend szerint öröklé a trónt. Azonban, mint említők, Iván hasonnevű legidősebb fia meghalálozott s azóta élénken foglalkoztatta az udvart s a hozzá közel álló köröket azon kérdés, hogy kit illet már most a korona. Iván unokáját Dimitrijt-e, avagy második fiát Waszilijt? A nagyfejedelem maga nem tudott megállapodásra jönni; a bojárok véleménye eltérő vala; de a többség, úgy látszik, mégis Dimitrij körül sorakozott. A két jelölt anyja: Zsófia nagyhercegné és Helena, a boldogult trónörökös özvegye, gyűlöltek egymást s mindent elkövettek egymás terveinek megghiúsítására; a

két hölgy nem rettent vissza semmitől s titokban szötte veszélyes ármányait.

Egy összeesküvés, melynek titkos feje úgy látszik maga Zsófia nagyfejedelemné volt, sietteté a válság kitörését. Stromilow Fedor titkár azon hírrel lépé meg a fiatal Waszilijt, hogy atyja nem őt, hanem unokáját Dimitrijt fogja örökösenek kinevezni. Stromilow több fiatal bojárral mindinkább körülhálózá Waszilijt oly szándékból, hogy őt rábirják, versenytársát Dimitrijt, ha másként nem, tehát erőszakkal eltenni láb alól. A titkos összeesküvés tagjai, kiknek száma mindinkább növekedett, esküvel kötelezték magukat, hogy a fiút támogatni fogják atyja ellenében. Midőn Iván a titkos szövetezésről értesült, nagy haragra lobbant s a vádlottakat ítélőszéke elé hurezoltatta. Az összeesküvés tagjai bebörtönöztettek, megkínzáttak s miután kényszerített vallomásaikat megtették, a Moszkva folyó mellett kivégeztettek. Stromilow és Guszew, Waszilij titkárai, Paleckij Iván herceg és Szkrjabin lefejeztettek; Jaropkin és Pojarok s mások végtagaiktól fosztattak meg; maga Waszilij pedig palotájában őrizet alá helyezteték. Iván haragja nejét Zsófia nagyfejedelemnőt sem kímélte meg, kiről a nép azt beszélte szélteben, hogy boszorkányokkal és kuruzslókkal érintkezik, kik nagy hatással vannak reá. A nagyfejedelem azon szándékkal gyanúsítá nejét, hogy az menyét Helenát és fiát Dimitrijt mérég által akarja eltenni láb alól, s azért szigorún őrizteté s felvigyázott minden léptére.

Iván véget akarván vetni a további ármánykodásoknak s hogy fiát végképen megfoszsza még a reménytől is, hogy valaha örökségébe léphet, unokáját Dimitrijt jelölé ki utódjának s fejére tette Monomach koronáját. Ambár az orosz nagyfejedelmek régi idők óta ünnepélyesen felavattatának az egyház által, tulajdonképeni koronázási szertartásról az évkönyvek nem tesznek említést. Iván azonban, valószínűleg hogy az esemény erkölcsi jelentményét növelje, ezuttal hivatalos koronázási ünnepélylyel vezette be örökösét. Az első koronázás volt ez Oroszországban, melylyel az évkönyvek körülményesen foglalkoznak. A kijelölt napon a nagyfejedelem, követve az udvar nagyjaitól és a bojároktól, a tizenöt éves Dimitrijt ünnepies menetben vezeté az Égbemenetel székestemplomba, hol a metropolita, öt püspök és számos archimandrita és apát kíséretében fogadá az érkezőket,

mialatt szent dalokat zengének a karok. A templom közepén egy állvány volt látható három ülőhellyel, a nagyfejedelem, Dimitrij és a metropolita számára. Az állványon egy asztalkán volt látható Monomach koronája és palástja. Az ima után Iván és a metropolita helyet foglalának: előttük állott kis magaslaton Dimitrij. Most így szólt Iván az egyháznagyhoz fordulva: „Atyám, egyházunk feje, régi időkben az uralkodók, elődeink, a nagyfejedelemséget legidősebb fiaikra hagyták: én is így óhajtottam, midőn legidősebb fiamat Ivánt kívántam felkenetni. De az isteni Gondviselés másként akarta, elvette őt tőlünk, s most unokámat Dimitrijt nevezem ki még életemben Wladimir, Moszkva és Novgorod nagyfejedelemének, te pedig szent atyám avasd őt fel a szent kenettel.” Erre a metropolita felállott, Dimitrij elé lépett és megáldá őt a kereszttel, kezét fejére tévé és hangosan imádkozék, hogy az Úr, a királyok királya szeretettel nézzen alá e pillanatban mennyei hajlékából, hogy érdemesítse őt a szent olajra, melylyel Dimitrijt felkenendő vala. Most két archimandrita átnyujtá a koronázási palástot, a metropolita kereszttel jelölé meg Dimitrijt, a palástot átadá Ivánnak, ki azt unokájának vállaira tévé. A metropolita halkán a következőket mondá: „Az örökkévalóság kormányzója és fentartója, ezen halandó lény, általad uralkodásra kiszemelve, íme meghajtja fejét előtted, imára nyitva ajkait. Vedd őt szent oltalmadba, ragyogjon élete napjain át béke és igazság, mi pedig élhessünk vele szívbeli egyetértésben és nyugalomban.” Most az archimandriták átnyujták a koronát, melyet a metropolita következő szavakkal tett az ifjú fejére: „Az atyaisten, fiúisten és szentlélek úristen nevében.”

Helena, az özvegy koronaörökösné, ekképen diadalmaszkodott: fia Dimitrij jogos és törvényes örökösévé avattatott Oroszországnak, nagybátyja Waszilij mellőzésével. Ki tudta volna e pillanatban megmondani, hogy mit rejt a jövő ölében. . . . A koronázási ünnepélyt fényes lakoma rekeszté be, melyen az egyházi és világi méltóságok mind résztvettek; a nagyfejedelmi szeretetének számtalan jeleivel halmozá el Dimitrijt, ki elérte vágyainak netovábbját. Azonban a látszólagos öröm és zajos pompa daczára, Iván kedélye izgatott és nyugtalan volt, mintha egy erőszakosan felidézett válság felelősségének terhe nehezedett volna reá;

mély gondolatokba merülve, sejtelmektől gyötörve töltött el napokat, úgy hogy aggodalom fogá el környezetét. Nyilvánvaló volt, hogy a nagyfejedelem lelkében ellentétes érzelmek küzdenek egymással, melyektől függ nemcsak az uralkodó, hanem talán a haza nyugalma.

Iván ridegsége és kegyetlensége daczára szerette nejét, kibén a byzanci császárok fenséges sarját tisztelte s kívül húsz évig boldog és szerencsés házasságban élt. Zsófia ritka műveltséggel görög ravaszságot egyesített: barátai nagyszámmal voltak nemcsak az udvarnál, hanem a bojárok közt is. Fia Waszilij inkább meggondolatlanságból mint bűnös szándékból hibázott: ezt előbb vagy utóbb magának a nagyfejedelemnek is be kelle látnia. Lassankint az ellenkező áramlat kezdett az udvar körében uralkodóvá lenni: Iván kibékült elején nejével, majd fiával, s a mily mértékben mindkettőt kegyének és szeretetének bizonyítékaival halmozá el, azon arányban kezdett meghidegülni menyé és koronás unokája, a fiatal Dimitrij irányában. A rendkívüli változás mindenkit meglepett, bár senkisem volt, ki arra elkészülve nem lett volna.

Alig múlt el néhány hónap az ünnepélyes koronázás óta, Iván azzal lepte meg az országot, hogy Waszilijt Novgorod és Pskow nagyfejedelemének nevezte ki: mindenki érezte, hogy Dimitrij csak a zsarnoki szeszélynek köszöné felmagasztaltatását, s annak fogja tulajdoníthatni nemsokára szomorú bukását is. De Iván még késett egy tényt megsemmisíteni, melyet az egyház hozzájárulásával szentesített: azonban habozása nem tartott sokáig: zsarnoki természeteket leginkább a végletek jellemeznek. A pskowiak, csodálkozva a nagyfejedelem ellenmondó rendeletei felett, azon kéréssel járultak hozzá, miszerint ne jelöljön ki számukra új urat, hanem hagyja meg korábbi határozata szerint Oroszország jövődő uralkodóját, Dimitrijt. „Mit akartok,” dörgött eléjük a nagyfejedelem, „avagy nem áll-e hatalmamban szabadon választani fiam vagy unokám között? Kit a kettő közül akarok, annak adom Oroszországot. Ti Waszilijnak fogtok szolgálni.”

Ámbár a következő időszak nem szegény feljegyzésre méltó eseményekben, azok mégis háttérbe látszanak szorúlni azon belső izgalmaikkal szemben, melyeket a trónöröklés megújuló kérdése idézett vala fel s melynek megoldását

mindenki feszült figyelemmel várta. De úgy látszott, mintha maga Iván leginkább óhajtotta volna a fontos kérdés elhalasztását, melynek megoldásához a jövő talán kedvezőbb tényezőkkel járul vala hozzá.

Ezen időben új követségeket látunk megjelenni Moszkvában: valamint Iván is újabb és erősebb összeköttetéseket keresett úgy Törökországgal, mint Velenczével. Az ezüst-gazdag északnyugati Szibiria, mely már régi idők óta elismerte Novgorod fensőségét, bár ezen viszony az utóbbi időben felettén kétséssé vált, az 1499. évben véglegesen Oroszországhoz esatoltatott. Szibiria ezen része már 1465-ben kutatás tárgyát képezte az oroszok részéről. Egy usztjugi kalandor, Szkrjaba Waszili, egy csapat merész és vállalkozó férfiú élén áthatolt az urali hegységen, hogy Jugoriát meghódítsa, honnan két bennszülött fejedelemmel, Kalpak és Tetsikkel, kiket foglyokká ejtett, tért vissza Moszkvába. Iván a két fejedelmet hűbéri esküre kötelezvén, hazabocsájtá s a merész Szkrjabát pedig gazdagon megjutalmazá. Azonban ezen hódítás nagyon bizonytalan volt, úgy hogy Iván 1483-ban Kurbszkij Fedor vezérlete alatt egy sereget küldött a távol vidékre, melynek feladata volt a jugoriai népességet formászerű meghódításra kényszeríteni, mi hosszú küzdelem után sikerült is. Az 1499. évben az Ural ezen része végleg orosz területté vált. Ezen idő óta használták az orosz uralkodók a jugoriai herezegi ezímet. Jugoria meghódítása óta terjedt el Európában azon hír, hogy az oroszok az Ural mellékén megtalálták a magyar nemzet ősi hazáját, mely állításra főképen a nevek hasonlatossága és a hagyományok szolgáltatnak alkalmat, melyek szerint az Attila törzséből származott magyar vezér, Alu vagy Almus, ezen vidékről indult ki nyugati útjára. A vogulok, mordvinek és más törzsek nyelve csakugyan mutat fel némi hasonlatosságot a magyar nyelvvel.

Az 1500. év két esemény által lett nevezetessé az orosz nemzet történelmében: az egyik a kazáni trónviszály volt, melybe Ivánnak bele kelle keverednie, hogy Oroszország fölényét a régi tatár telepen megóvja; a másik a viszály megújulása Lithvániával. Bjelszkij herezeg rendet csinált Kazánban, letette a bitorló khánt és helyét olyanval tölté be, ki minden tekintetben engedelmes híve volt Oroszországnak. Ennél sokkal több gondot adtak Ivánnak a

lithván ügyek. Az após és a vő nem valának jó szomszédok, még kevésbé megbízható szövetségesek; pedig tekintettel a dél felől fenyegető török terjeszkedésre, annak kellett volna lenniök. Azonban mindkettő, Iván ép úgy mint Sándor, csak saját hatalmuk növelésére gondoltak s nem ritkán elhanyagolták a haza közelebbi érdekeit. Épen azon időben, midőn a két rokon egymás ellen gyűjté össze hadait, érkezett híre, hogy a szultán egy hatalmas sereg élén átlépte a Dunát oly czélból, hogy Lithvániát és Lengyelországot hatalmába ejtse. Egy pillanatra úgy látszott, mintha Iván a közös veszélyt felismerve, félre akarta volna tenni személyes érdekeit; azt izené vejének, hogy kész őt a fennálló szerződés értelmében minden erejéből megvédeni, hogyha a török sereg csakugyan betörne Lithvániába. Azonban ez nem volt őszinte; Ivánnak nem is volt szándékában ígéretét beváltani, s ha a törökök más okból nem kényszerítették a visszavonulásra, Iván közönynyel nézte volna a szomszéd ország végső veszedelmét. Az 1499-ben érkezett Sándor fejedelem megbízottja, Gljebovics Szániszló udvarnagy Moszkvába s ura nevében így szólott Ivánhoz: „A te, testvérem kedvéért kötöttem meg végre a szeretet és barátság szövetségét István, a moldvaországi vajdával. Most pedig azt hallom, hogy Bajezid szultán egész erejével ellene fegyverkezik, hogy meghódítsa Moldvaországot; fivéreim: a magyar, eseh és lengyel királyok, velem szövetkezve akarják megvédeni ezen országot. Légy azért te is szövetségesünk a közös ellenséggel szemben, ki már oly sok keresztény országnak okozta végső veszedelmét. István vajda országa a védbástya mindnyájunk számára: ha a szultánnak sikerül elfoglalnia, akkor úgy nekem mint neked egyaránt veszélyessé fog válni . . . Te azt kívánod, hogy ezen levelemben téged, békeszerződésünk alapján, *egész Oroszország uralkodójának* címmezzelek: jól van, legyen: nem vonakodom neked ezt megadni, de csak azon feltétel mellett, hogyha Kijew városát írásbelileg örök időkre átengeded nekem . . . Nagy megütközésemre és sajnálatomra arról értesültem, hogy ellenére az egymással kötött s még érvényben fennálló szerződésnek, te rosszat forralsz ellenem s ily czélból titkos szövetségre léptél Mengli-Ghirej-jel. Testvér és após! Gondolj lelki-üdvösségedre és a vallás parancsaira.”

A lithván fejedelem vádja nem volt alaptalan; ez kitűnik az említett khánnak egy ugyanazon időben írt leveléből, melyben a következő mondatik: „Köss békét, ha akarsz; én mindenkor oldalad mellett fogok lenni, ha a lithván fejedelem vagy a kazáni horda ellen indulsz.“ De a krimi khán sem volt önzetlen szövetséges, mert titokban Lithvániával is érintkezésben állott, melylyel hajlandónak nyilatkozott békét kötni, hogyha Sándor hajlandó volna neki Kijewet és még néhány fontos helyet átengedni. S midőn ez nem sikerült, a ravasz tatár azt tanácsolta Ivánnak, hogy támadná meg haladéktalanul Sándort, mely esetben még II. Bajezid szultán segélyét is kilátásba helyezte. Azonban hogy mennyire bízott a török segélyben, az kitetszik többek közt a következő soraiból, melyeket ezen alkalommal a nagyfejedelemhez intézett: „A szultánok nem egyenes emberek: másként beszélnek és másként cselekednek. Előbb a kaffai helytartók tőlem függtek: most azonban Bajezid fia van ott: még ugyan engedelmes, mert fiatal; de ki állana jól a jövőért. Az öreg emberek közmondása azt tartja, hogy két úrűfej nem bújik össze egy fazékba. Kezdjük csak meg a viszályt, akkor aztán megjő a rossz is: s hol ez befészkezi magát, onnan menekülnek az emberek. Te megszerezheted magadnak Kijewet és Tserkászk városát: én örömmel foglalnék helyet a Dnjeper partjain; az én embereim a tied, a tied pedig az enyémek lesznek. Ha Kijewet sem jó-, sem rossz-szerével megszerezni nem bíránk, vajjon nem volna-e lehetséges azt más helyért becserélni? Oly dolgot kellene itt végbevinnünk, mi az én szívemet megnyugtathatná, a te neved dicsőségét pedig növelni segítené.“ . . . . A khán levelére Iván a következőleg válaszolt: „Buzgón imádkozom Istenhez, hogy régi örökségemet, Kijewet, visszaszerezzem; az a gondolat pedig, hogy te szomszédságomban vagy, nagyon jól esik szívemnek.“ Levelének többi részében a közösen eszközlendő védekezési intézkedésekről beszél.

Sándor fejedelem nem birt harczias szellemmel, jobban szerette a békét, s ha mégis fegyvert fogott, ezt többnyire a kényszerítő körülmények hatása alatt cselekvé. Most is ki akarta kerülni a háborút, melyet Iván, támaszkodva szövetségeseire, keresni látszott. Az orosz hadak már lithván földön állottak, midőn Sándor még véderejének szervezé-

sével
jevits
egy
nélkü
Brjan
vába
unok
partj
fejed
fogla
és ne
Lithv
egész
terül

ellens
vitéz
találk
könn
mező
mess
s az
lithv
páno
óta,
ilyen
herez
Mosz
ságu
s hű
akart
a lith
ellen

ejtő
s leg
vagy
tatár
ilyen
sem
mind

sével volt elfoglalva. A moszkvai sereg fővezére Szacharjevits Jakab bojár volt, kivel a kazáni khán Mahmud-Amin egyesíté segélyhadait. Mzenszk és Szerpeiszk ellentállás nélkül megnyiták kapúikat az oroszoknak; példájukat követte Brjanszk, melynek rakoncátlan püspöke fogolyként Moszkvába küldetett. A régi tsernigowi fejedelmi sarjak és Semjaka unokái hódolattal fogadák Iván hadvezéreit a Kondowa partjain; ugyanezt tévék Olgerd utódai, a trubtsewszki fejedelmek. Segélycsapataik által erősödve, Szacharjevits elfoglalta Putiwl-t, hatalmába keríté Glinszkij Bogdán herceget és nejét s minden vérengzés nélkül elfoglalta egész Orosz-Lithvániát, a mai kalugai és tulai kormányzóságok területén egész Kijew alá. Egy másik orosz sereg a szmolenszki területet lepte el és fegyveres kézzel elfoglalta Dorogobus-t.

Sándor végre hosszú tétlenkedés után készen állott az ellenséggel szembeszállani; a lithván seregek fővezére a vitéz aggastyán Osztroszkij herceg volt, ki már többször találkozott az oroszokkal a csatamezőn s azt hitte, hogy könnyen fog velük végezni. A két sereg az ú. n. mitkowi mezőségen a Wedrosa folyó közelében találkozott, nem messze Dorogobustól. A harc heves és elkeseredett volt s az oroszok fényes győzelmével végződött; több mint 8000 lithván harczos borítá a csatatért, a legelőkelőbb főtisztek, páncok vagy főurak pedig fogságba kerültek. Százötven év óta, mióta Oroszország Lithvániával háborús lábon állott, ilyen győzelmet nem arattak az orosz fegyverek. Osztroszkij herceg és a többi előkelő foglyok bilincsekben vitettek Moszkvába, hol Iván csak akkor adá nekik vissza szabadságukat, midőn a kényszer hatása alatt neki meghódoltak s hűbéri adományait, melyekkel őket magához édesíteni akarta, elfogadták. Azonban ezen hódolat nem volt őszinte, a lithvánok jó hazafiak voltak, kik az oroszokban hazájuk ellenségét látták.

A dorogobusi győzelem a lithván fejedelmet kétségbeejtő helyzetbe sodorta; nem elég, hogy főhada szétszóratott s legkitünőbb vezérei a moszkvai börtönökben sínlettek vagy kényszerült tétlenségre kárhoztattak, Mengli-Ghirej tatár hadai a woronesi területet tüzzel-vassal pusztíták. Ilyen körülmények közt s mert a moldvai vajda segélyére sem számíthatott, kit a törökök mindig féken tartottak, mindenféle segélyt és szövetséget sürgetett: Magyarország-

ban, Csehországban, Lengyel- és Németországban, azonban siker nélkül; kincstárát a kimerülésig megterhelvén, zsoldos-hadakat fogadott szolgálatába. Végre az érdekközösség szövetségesévé tette a lithván fejedelemlnek a livoniai lovagrend vitézeit, kiknek nagymestere, Plettenberg Walter lovag, kiváló katona és hadvezér hírében állott. Plettenberg a német birodalmat szólította fel segélyre, ígervén Oroszország meghódítását s katholizálását; azonban a segély késett. Sándor ügye mind rosszabbra fordult, úgy hogy a minden oldalról szorongatott fejedelemlnek nem maradt más választása, mint minden áron békét eszközölni ki az oroszoktól.

A békealkudozások 1501-ben megindultak. Ulászló magyar és Albert lengyel királyok valának a közbenjárók: a feltételek között szerepelt a lithván foglyok rögtöni szabadonbocsátása s az ellenségeskedések megszüntetése, mire azonban Iván megbízottjai nem nagy hajlandóságot mutattak. Sándor követei ragaszkodván a feltételekhez, így szóltak: „Az orosz nagyfejedelem véres háborút kezdett és tüzes üszköt dobott az országba, melynek több tartományát elfoglalta. A hadizenetet későn küldé s a parancsnokokat és pán-okat erőszakosan fogságba hurezoló. Szüntesd meg a vérengzést s Lithvánia nagyköveti készek Moszkvába utazni, hogy veled az anyyira szükséges békét végleg megkössék.”

Sándor habozott a válaszszaal s ezalatt az ellenségeskedések nem szüneteltek. Időközben váratlanul meghalálozott Albert lengyel király s a rendek akadály nélkül Sándort ültették a Jagellók trónjára. Ezzel a háború sorsa némileg megváltozott, de anélkül, hogy a hadiszerencse egyelőre a lithvánok zászlóihoz szegődött volna. Négy hónappal a Wedrosa mellett vívott ütközet után, november derekán az orosz hadak új és nem kevésbé döntő diadalt arattak, mely több mint hétezer lithván vitéz életébe került. . . . Nemsokára azonban megfordult a koczka. Plettenberg nagymester 4000 lovas és több ezer gyalogos élén benyomult pskowi területre, melyet tűzzel-vassal pusztított. Sujszkij Waszili és Jaroszlawszkij Penko hasztalan igyekeztek a hivatlan vendégeket kiszorítani, kik mindig nagyobb tért foglalának. Izborszk közelében végre döntő ütközetre került a dolog, melyben a livoniai évkönyvek állítása szerint 40 ezer orosz vitéz vett volna részt. De a kedvező szám-

arány daczára a szerencse nem az oroszoknak kedvezett; a német lovagok ágyúi s azok ügyes kezelése döntötte el a nap sorsát. Először a pskowiak, majd az oroszok eredtek futásnak. A Siricza folyó melletti harc döntött a hadjárat sorsa felett. Ambár győzők, a német lovagok nem használhatták fel kedvező helyzetöket, minthogy a táborban veszélyes ragályok kezdének dúlni, melyek öket gyors visszavonulásra kényszerítették. Az oroszok hasonlóképen visszavonták csapataikat, melyek erősen meg valának fogyva, miután még a lithván határszéli városokat kemény próbára tették.

Az 1502. évben Moldvaország derék vajdája, István, Iván sógora, alighogy megszabadult a törököktől, Lengyelország kárára jelentékeny foglalásokat tett, hatalmába ejtván Halics, Kolymja, Szniatin és Krasznoje erősségeket. Azonban István vajda már nem volt barátja és szövetségese Ivánnak, ambár leánya Helena annak menyé vala. A szerencsétlen hölgy már mintegy három év óta fiával, a koronás Dimitrijel együtt, szigorú felügyelet alatt tartaték Moszkvában, elhagyatva, elfeledve barátjaitól, kik annak idején oly nagy tevékenységet fejtettek ki fia érdekében. Zsófia nagyfejedelemnő gyűlölete most sem szűnt meg s menyét és unokáját most is a régi gyűlölettel környezte. Bizonyára befolyásának tulajdonítható, melyet férjére Ivánra gyakorolt, hogy 1502-ben a szerencsétlenek sorsa még rosszabbra fordult. Nem valószínűtlen, hogy erre Helena ármányai is szolgáltatnak okot. Iván haragja első sorban abban nyilvánult, hogy Helenát és fiát még szigorúbb őrizet alá fogatta; unokájának megtilta a nagyfejedelemi ezímet használni, melyet neki alig három év előtt oly ünnepies alkalommal adományozott; sőt rendeletet adott ki, hogy a templomi imákban egyik neve sem említették többé. Két nappal később azután fiát Waszilijt nevezé ki nagyfejedelemnek és orosz trónörökösnek. Dimitrij, a szerencsétől elhagyatott ifjú alig volt 18 éves, midőn fényes reményeit a jövőre elenyészni látta. A nép, melyet a szerencsétlenség mindig mélyen meghat, sajnálta Dimitrijt; de nem merte mellette felemelni szavát. Legnagyobb volt István moldvaországi vajda, Helena atyjának és Dimitrij nagyatyjának haragja, ki korábban sem kedvelte Ivánt, de kinek most gyűlöletes ellenségévé lett.

Iván felhasználandó korábbi győzelmeit, vissza akarta

arány daczára a szerencse nem az oroszoknak kedvezett; a német lovagok ágyúi s azok ügyes kezelése döntötte el a nap sorsát. Először a pskowiak, majd az oroszok eredtek futásnak. A Siricza folyó melletti harc döntött a hadjárat sorsa felett. Ambár győzők, a német lovagok nem használhatták fel kedvező helyzetöket, minthogy a táborban veszélyes ragályok kezdek dúlni, melyek őket gyors visszavonulásra kényszerítették. Az oroszok hasonlóképen visszavonták csapataikat, melyek erősen meg valának fogyva, miután még a lithván határszéli városokat kemény próbára tették.

Az 1502. évben Moldvaország derék vajdája, István, Iván sógora, alighogy megszabadult a törököktől, Lengyelország kárára jelentékeny foglalásokat tett, hatalmába ejtván Halics, Kolymja, Szniatin és Krasznoje erősségeket. Azonban István vajda már nem volt barátja és szövetségese Ivánnak, ámbar leánya Helena annak menyje vala. A szerencsétlen hölgy már mintegy három év óta fiával, a koronás Dimitrijel együtt, szigorú felügyelet alatt tartaték Moszkvában, elhagyatva, elfeledve barátjaitól, kik annak idején oly nagy tevékenységet fejtettek ki fia érdekében. Zsófia nagyfejedelemnő gyűlölete most sem szűnt meg s menyét és unokáját most is a régi gyűlölettel környezte. Bizonyára befolyásának tulajdonítható, melyet férjére Ivánra gyakorolt, hogy 1502-ben a szerencsétlenek sorsa még rosszabbra fordult. Nem valószínűtlen, hogy erre Helena ármányai is szolgáltattak okot. Iván haragja első sorban abban nyilvánult, hogy Helenát és fiát még szigorúbb őrizet alá fogatta; unokájának megtilta a nagyfejedelmi czímet használni, melyet neki alig három év előtt oly ünnepies alkalommal adományozott; sőt rendeletet adott ki, hogy a templomi imákban egyik neve sem említettessék többé. Két nappal később azután fiát Waszilijt nevezé ki nagyfejedelemnek és orosz trónörökösnek. Dimitrij, a szerencsétől elhagyatott ifjú alig volt 18 éves, midőn fényes reményeit a jövőre elenyészni látta. A nép, melyet a szerencsétlenség mindig mélyen meghat, sajnálta Dimitrijt; de nem merte mellette felemelni szavát. Legnagyobb volt István moldvaországi vajda. Helena atyjának és Dimitrij nagyatyjának haragja, ki korábban sem kedvelte Ivánt, de kinek most gyűlöletes ellenségévé lett.

szerezni a lithvánok által régóta megszállva tartott tartományokat és városokat. Ily czélból az 1502. év nyarán fiát és a trón örökösét egy nagy haddal Lithvánia ellen küldé. A vezérség Szacharjevits Jakab, Cholmszkij Waszili, Woloki Fedor, Bjelszkij és mások kezébe volt letéve. A hadjárat czélja Szmolenszk volt, melyet azonban nem sikerült elfoglalni. Nemsokára élelemhiány állott be, rendes kíséreléssel, a ragálylyal; s az orosz hadsereg kénytelen volt visszahúzódní, miután Lithvánia nagy részét pusztavadonná változtatta. Mit a győzelem talán nem eredményezett volna, azt megtette a rémület: Lithvánia lakosságának egy része az oroszok pártjára állott, csak hogy a fosztogatástól és zaklatástól megszabaduljon, mely végsővel fenyegeté. Nemsokára Plettenberg vette kezébe a védelmet, mely rövid idő alatt támadásba ment át: s az oroszok kénytelenek valának a megszállott területeket gyorsan kiüríteni, miután nyílt csatában érzékeny vereséget szenvedtek.

Már százötven évnél tovább tartott a versengő harc Lithvánia és Oroszország közt, mely csak ritkán szünetelt s mely mindkét országnak kimondhatatlan károkat okozott. Nem lehet tagadni, miszerint ezen elkéseredett harcnak vallásos háttere is volt. A német lovagok Európa ezen részében kezdettől fogva mint a katolicizmus terjesztői és védelmezői léptek vala fel, minél fogva mindvégig erős összeütközésbe jövének a keleti egyházhoz simuló Oroszországgal. A vallási különbség tette első sorban oly elkéseredett ellenségévé egymásnak az orosz és lithván népet, mely nyelvre és származásra nézve oly közel rokonságban állott. Innen magyarázható meg, hogy az 1503. évben maga a római pápa VI. Sándor (Borgia) vette kezébe az ügyet, hogy végre békét létesítsen Oroszország és Lithvánia között. Ily czélból II. Ulászló magyar király egy követe — Szantainak nevezik az orosz évkönyvek — jelent meg ezen évben Moszkvában s átadá a pápa és Regnus bíbornok leveleit a nagyfejedelemlennek. Mindketten arról értesíték Ivánt, hogy az egész keresztény világ rémületben van, látván a törökök gyors terjeszkedését a keresztény államok és népek veszedelmére; hogy a szultán elfoglalván Modon és Koron városokat Görögországban, most Itália ellen készül; hogy minden keresztény uralkodó kötelessége a közös veszély

ellen szövetkezni; hogy a magyar és lengyel királyok csak azért nem vehetnek részt a törökök ellen indítandó hadjáratban, mert Oroszország által szüntelen fenyegetve vannak; hogy a szentatya, mint az egyház feje, kérve kéri a nagyfejedelmet, vessen véget a viszálynak és tegye így lehetővé a törökök leveretését. Szantai II. Ulászlónak egy levelét is átnyújtá Ivánnak, mely körülbelül ugyanazt tartalmazta; azonfelül kéri Ivánt, hogy adjon a lithván nagyoknak biztosságleveleket, melyek segítségével Moszkvába meheszenek a békealkudozások megkezdése czéljából. A nagyfejedelemlen válasza, melyet úgy a pápának mint a magyar királynak küldött, általánosságokban volt tartva, minden határozott kötelezettség nélkül. Nemsokára megjelentek a lithván nagykövetek, kik közt a legelőkelőbb Miskowszkij volt, ki örökbékét hozott javaslatba Oroszország és Lithvánia közt, azon esetre, ha Iván mindazon lithván városokat és kerületeket visszaadná, melyeket az utolsó hadjáratok alkalmával elfoglalt; a lithván foglyoknak visszaadja szabadságát s kibékül a livoniai lovagokkal és Svédországgal. Természetes, hogy Iván nem volt hajlandó ezen feltételeket elfogadni; s így a béke munkája nem haladt előre. „A király öröksége,” mondá hidegen Iván, „Lengyelország és Lithvánia, az orosz ellenben az enyém; mit Isten segédmeivel elfoglaltunk, azt semmi szín alatt sem adjuk vissza. . . . Kijew, Szmolenszk és még sok más város Oroszországhoz tartoznak; s ezeket is visszafoglalni erős elhatározásunk.”

A békealkudozások szüneteltek, de nem szakítottának meg: az ellenségeskedések megszűntek ugyan, de azért a felek ellenségek maradtak továbbra is, mert Sándornak nem volt komoly szándéka Witowt hódításait — Kijewet, Szmolenszket stb. — Oroszországnak visszaadni. Pedig mindaddig, míg orosz területek idegen kézen valának, tartós és biztos békéről szó sem lehetett. Iván a ravaszság és erőszak minden eszközével élt, hogy czélját, Oroszország nagyságát és függetlenségét kivívja. Szövetkezett a krimi tatárokkal és Lengyelország minden ellenségével, csak hogy a lengyel királyt az orosz városok és területek visszaadására kényszerítse. Nem szenved kétséget, hogy Iván Oroszország javát akarta, bárha az eszközök megválasztásában nem volt szigorú.

A megállapodást és a béke létrejövetelét kíváltképen

megakasztá a lengyel király makaessága, melylyel gyakran kicsinyes külsőségekhez ragaszkodék, s melylyel nem egyszer érzékenyen megsérté a nagyfejedelem büszkeségét. Követeit, kik Lithvánián átutazóban valának, a jog és szokás ellenére letartóztatá s csak nagynehezen bocsájtá ismét szabadon.

III. Iván immár negyven év óta ült a nagyfejedelmi trónon, de tettei még mindig magukon viselék az erő és akarát bélyegét; most is az a czél lebegett szemei előtt, mely buzdítá, midőn mint ifjú elfoglalá atyai örökségét. A haza és az állam jóléte, hatalma és fénye, s családjának korlátlan befolyása, voltak a vezérszók, melyek minden tettének czélt és irányt szabtak. Az évek nem foszták meg sem a tetterőről, sem az államférfiúi higgadtságtól és előre látástól, melylyel kötelességeit teljesíté.

Annál súlyosabban érte őt 1503-ban neje, Zsófia nagyfejedelemné halála. kinek eszélyessége, finomodott ízlése és éles belátása hosszú együttlétük alatt nem egyszer döntő befolyással volt magára az államra és a közügyekre. Hű tanácsadója férjének, még a családi meghasonlás izgalmas napjaiban sem szűnt meg hazája érdekében fáradozni. Nem csoda, ha halála mély befolyással volt Ivánnak nemcsak kedélyére, hanem egész gondolkozására. A még röviddel elébb erőteljes, élénkkedvű nagyfejedelem magába zárkózott, hallgatag, közönyös lett, került a zajos összejöveteleket, melyeknek elébb nagy barátja volt, s csendes visszavonultságban remélte lelkének megzavart békéjét fel találni. Hite az imák hatásában erősebb volt mint az orvosok tudományában s azért egymásután felkereste a perejeszlawli rostowi és jaroszlawl-i kolostorokat, melyek csodatevő ereklyéikről valának híresek. Fiaitól követve, minden külső fény és pompa nélkül alázza meg magát mint egyszerű halandó a Mindenható előtt, kitől egyedül remélt vigaszt és megnyugvást, vagy pedig új erőt nehéz, még hátralevő feladatainak megoldásához.

Hazaérkezvén, maga köré gyűjté legkiválóbb bojárjait, hosszú uralkodásának hű segítőitársait — köztük Cholmszkij Waszili herceget, Szacharjevits Jakabot, Wladimirovits Dimitrijt és másokat, valamint bizalmas gyontatóját Mitrofánt, az Andronikow-féle kolostor jámbor archimandritáját — s jelenlétükben szerkeszté meg végrendeletét, melyben fiát

Waszilijt rendelé egész Oroszország uralkodójának s testvéreinek, valamint a család kizárólagos fejének. Többi fiainak nagy kiterjedésű jószágokat hagyományozott, de minden uralkodói vagy fejedelmi jogok és kiváltságok nélkül; nagy uradalmak tulajdonosai valának, de nem fejedelmek.¹⁾ Waszilij fivérei külön udvartartással és testőrséggel bírtak s józágaik jövedelmei felett szabadon rendelkezhetének, de nem állott hatalmukban magasabb bíraskodást gyakorolni, az állam bérleteinek jövedelmeiben osztozkodni és pénzeket veretni. A végrendelet kiegészítéseképen Waszilij és fivérei szerződésszerűen kötelezték magukat, atyjuk rendelkezéseit híven megtartani s egymással jó egyetértésben élni.

Azonban nemcsak az ország politikai jóléte és nyugalma, hanem az orosz nép vallási ügyei is komolyan foglalkoztatták ezen időben a tevékeny uralkodót. A már említett zsidó eretnokség újból felüté fejét, s bár titokban, de még mindig számos híveket számlált; hasztalan igyekezett Gennadius érsek Novgorodban és Wolotzkij József Moszkvában a bajnak elejét venni, a türelmetlenség itt is, mint mindenütt, még inkább elmérgesíté a dolgot. Az eszmé-zavar növekedett, a helyett, hogy javult volna; s feltűnő, hogy a tévtanok a felsőbb és műveltebb körökben találtak leginkább követőkre. Az említett érsekek ösztönzésére s hogy az eretnokség kérdésének elintézését ne hagyja fiatal és tapasztalatlan utódjára, Iván el vala határozva a bajt gyökeresen orvosolni.

Az 1503. derekán nagy egyházi gyülekezetet hívott össze Moszkvába, melyen a moszkvai és novgorodi érsekek mint vádlók léptek fel és alapos érveléseik után az eretnekek kemény büntetését követelték. A vádlottak közt voltak: az államtitkár Kurizyn, Konoplew Dimitrij, Maximow Iván, Rukawow Nekrasz és Cassianus, a novgorodi Szent-György-kolostor archimandritája; kik, miután tévtanaikat megtagadni vonakodtak, mindnyájan nyilvánosan ketreczekben megégettettek. Többeknek levágatott a nyelvük, mások hosszabb vagy rövidebb szabadságvesztésre ítéltettek és kolostorokban őrizet alá helyeztettek. Az eretnokség így nemcsak vesztett terjeszkedés dolgában, de lassankint

¹⁾ Baer és Helmessen, Beiträge. 12. köt. 293. lap.

egészen megszűnt, miután értelmi vezetői elvérzettek vagy a börtönök sötét légkörében egymásután elvesztek.

A lithvánok ezen időben még egy kísérletet tettek, az orosz nagyfejedelmet engedékenységre bírni; ismét fényes követség érkezett Moszkvába, élén Szaniszló vajdával, tagjal voltak továbbá pán Jurij és Szapicha Bogdán, a lengyei király államtitkára. Céljuk most is a régi volt: a lithván területek visszaadása, melyek az utolsó háborúban az oroszok kezébe kerültek. Ezuttal Sándor király atyának és testvérnek nevezte apósát, neje pedig gyermeki szeretettel csókolá atyját. Azonban az alkudozások most sem vezettek eredményre. „A nagyfejedelem,” mondá Szacharjevics Jakab, „nem adja tulajdonát senkinek sem. De ha valódi és tartós békét kívántok, úgy adjátok vissza Oroszországnak Szmolenszk és Kijewet.” A lengyel-lithván követek elutaztak; a viszony Oroszország és Lithvánia közt a régi maradt.

III. Iván uralkodásának vége felé még egyszer felújított a régi jó viszony Németországgal; Miksa császár nem feledkezék meg Oroszországról, valamint azon előnyökről, melyeket neki a szövetség ezen országgal Kázmér és annak fiai ellenében nyújtott vala; s mert igényeiről Magyarországra voltaképen sohasem mondott le komolyan, ezen szövetségnek hasznát kívánta venni a jövőben is. Ily czélból Hartinger nevű követét küldé Moszkvába, ki az 1504. nyár derekán érkezett az orosz fővárosba. „Úgy hallom,” írja Miksa, „hogy néhány szomszéd állam felkelt Oroszország ellen. Tekintettel a kölcsönös szeretetünk sugallta ígéretekre, kész vagyok téged, kedves testvéremet, tettel és tanácsesal segíteni.” A régi szövetséges viszony megújult s ámbár ezen pillanatban béke uralkodott, mindkét uralkodó kötelezte magát a másikat segíteni, mihelyt a háború kitörne. Ily értelemben III. Iván kijelenté, miszerint Miksát Magyarország meghódításában minden erejéből támogatni fogja.

Időközben Iván egészségi állapota mindig több okot szolgáltatott az aggodalomra; környezete a válság bekövetkezésétől tartott. Fia és a trón örököse, Waszili, már 25 éves volt, s még nem alapított családot. Az állam érdekei úgy kívánták, hogy az ifjú még atyja életében nősüljön, s mert az idő rövid vala arra, hogy külföldön körültekintés tartassék egy fejedelmi ara után, tehát Iván megadta az engedélyt, hogy fia egy alattvalónőt válasszon magának

feleségül. A választás Szalomé-ra esett, egy igénytelen köznemes, Szaburov György leányára, kit Waszili 1500 fiatal előkelő leány közül, kik az udvarnál bemutatattának, választott magának. Szaburov nem is volt orosz eredetű, a hordából bevándorlott Murza Tset unokája vala; azonban Szalomét nemcsak viruló egészség, hanem kecs, szépség és eszélyesség előnyösen kitűntették a többi ifjú hölgyek közül. Atyja később, csak Waszili uralkodása alatt, emeltetik bojári rangra. Ezen házasság későbbi következményeiben végzetes befolyással volt az uralkodó családra, melynek szerencsétlen bukását maga után vonta, előtérbe hozván Szalomé rokonait, a Godunow családot.

Oroszország fővárosa még a fiatal trónörökös menyegzői örömeivel volt tele, midőn híre érkezett, hogy a kazáni khán — Mahmud-Amin — Oroszország hűbérese, fellázadt. Nagyravágyó neje buzdítására, ki folyton azzal ostromolta férjét, hogy függetlenítse magát az általa gyűlölt moszkvai nagyfejedelemtől, végre Mahmud-Amin felmondá az engedelmességet. Keresztelő szent János napja volt az 1505. évben, a híres kazáni vásár napja, melyen az orosz nagykereskedők ázsiai üzlettársaikkal összejövének, midőn a khán parancsára a nagyfejedelmi követek és kereskedők megragadtatának; s míg egy részök kínos halállal öletett meg, a másik, tekintet nélkül nemre és korra, szolgaságba hurczoltatott, miután értékeitől megfosztatott. „Mahmud-Amin,” mondja a krónika, „egy egész termet megtöltött orosz ezüstrrel; arany koronákat, serlegeket és egyéb edényeket készíttetett magának; nem evett többé réz bográcsból s lakmározásai alkalmával valóságos czári fénynyel jelent meg; öltözeke ragyogott aranytól és drágakövektől. Még a legszegényebb tatárok is gazdagok lettek; míg annakelőtte télen-nyáron bárányszőrben jártak, most selyemkelmékből készíttették ruházataikat s pávamódra büszkén lépdegéltek nejeik előtt, dicsekedvén fényes külsejükkel.”

De Mahmud-Amin ezzel nem elégedett meg, hanem 40 ezer kazáni és 20 ezer nogáji tatárral betört Oroszországba, ezrével mészárlá le a békés földműves lakosságot és kemény ostrom alá fogta Nisnij-Novgorodot, melynek külvárosait elhamvasztá. Szerencséjére a városnak a lithván foglyok, kik kitűnő íjászok hírében állottak, szabadságuk reményében egyesültek a csekély számú orosz helyőrséggel,

s nekik köszönhető Nisnij-Novgorod megmentése. Miután a khán egy közeli rokona a lithvánok által megöletett, zendülés ütött ki a tatár táborban, mely nemsokára vérengzéssé fajult, s Mahmud-Amin kénytelen volt seregeit nagy sietséggel Kazánba visszavezetni.

III. Iván nagyfejedelem napjai megolvasvák, s így nem állott hatalmában a merész betörést megtörölni. A tatárok ellen küldött orosz hadvezérek, ámbár 100 ezer fegyveres felett rendelkeztek, rosszul teljesíték kötelességeiket, s nem akadályozták meg az ellenség visszavonulását. Talán nem akartak a fővárostól messze távozni, nehogy a bekövetkező trónváltozás esélyei nélkülök menjenek vala végbe. A nagyfejedelem betegsége rohamosan rosszabbra fordult, valamint nagy őse Donszkij, Iván sem kívánt mint szerzetes megválni az élettől: erős, férfias akarattal viselte szenvedéseit, melyek közepette 1505. október hó 27-én 66 éves korában megszűnt élni. III. Iván 43 évig és 7 hónapig viselte a fejedelmi bíbort. Tetemei az új Szent Mihály egyházban tétettek nyugalomra. Feltűnő, hogy az évkönyvekben sehol sem találjuk nyomát a nép gyászának vagy szomorúságának, uralkodójának elvesztése felett; ellenben mindenütt magasztaltatnak tettei s fejedelmi nagy tulajdonságai.

Oroszország politikai fontossága, valamint nagysága voltaképen III. Ivánnal kezdődik: miután közel háromszáz évig — a tatár megaláztatás szomorú időszakában — majdnem egészen kívül esett az európai államok keretén. Voltak Oroszországnak már előtte is jeles és tetterős uralkodói, kik úgy hazájuk mint családjuk nagyságát és felvirágozását szívükön hordozták; kik az egységes állameszme hívei, ezt az egyeduralam segítségével akarták megvalósítani; azonban elődei csak megkísérelték azt, mit III. Iván megvalósított. Szigora, kegyetlensége, de egyszersmind tartózkodó késlekedése s látszólagos határozatlansága mindazon egy cél felé volt irányozva, Oroszországot és dynastiáját nagygyá és hatalmassá tenni. Kitartó és sohasem lankadó tevékenységének következménye volt: hogy Oroszország független államná lett, melynek feje büszkén emelkedék fel Európa és Ázsia határszélein, mintegy jelezve két világrész feletti politikai fölényét a jövőben.

Hogy nagy célját elérje, Ivánnak szüksége volt egy nagy és jól kiképzett hadseregre, melynek szükségét minden

állam érezte ezen időben, mely politikai biztonságát és belső felvirágozását a külső terjeszkedésben vélte feltalálni. Az évkönyvek bámulattal sorolják fel a nagy hadseregeket, melyek III. Iván alatt létesültek, s melyekről annakelőtte senkisémet hallott Oroszországban. Azzal kezdé, hogy tetemes földbirtokot osztott ki a bojárok fiai közt, kik az ekképen nyert hűbéri birtok nagyságához képest egy vagy több lovas vagy gyalog harcztartoztak a nagyfejedelem szolgálatában sikkra állítani. Hogy seregének számát növelje, nagyszámú lithván és német zsoldosokat tartott mindig szolgálatában, kik részint hadifoglyok, részint önkéntesek voltak s kik a fővárosban, túl a Mőszkva folyón, egy külön szloboda vagy külvárosban éltek. Világos képet nyujtanak azon idők hadi és katonai szervezetéről a sorjegyzékek — Roszrijad — melyekből kitetszik, hogy a hadsereg öt csoportra oszlott: a főhad, előhad, a jobb- és balszárny és az utóhad vagy tartalékra; mindegyik csoport parancsnoka egy vajda volt, míg a fővezér mindnyája felett állott. Ezen hadseregben a fegyelem kivált III. Iván alatt semmi kívánni valót sem hagyott hátra, csakhogv természetesen az idők szellemének megfelelőleg háborúban a legembertelenebb kegyetlenségek napirenden voltak, melyeket a legnagyobb eréllyel sem lehetett megakadályozni.

A hadsereg segítségével erősítette meg Iván az egyeduralmat Oroszországban, neki köszönhető győzelmeit úgy a harcmezőn, mint a békében, mert a rakoncátlan és engedetlenséghez hajló elemeket egyedül a hadsereg tartotta féken egy időben, melyben a törvények tisztelése nem tartozott az emberek köznapi erényei közé. Az 1495. körül keletkeztek a legelső udvari méltóságok azok mintájára, melyeket ezen időben már a nyugati országokban is találunk: főlovászmester, kinstárnok, pohárnok; továbbá ajtónálló, ágymester stb., melyeket az előkelő, hajdan fejedelmi családok sarjai nyertek el.

Valamint a birodalmi tanácsban, úgy az egyházi gyülekezetek és zsinatok alkalmával is III. Iván gyakorolta az előtűlő tiszttét, s kivált az utóbbiakon mint független feje és védnöke az egyháznak szerepelt. Ő fogadá az idegen követeket, de kikkel csak udvari közbenjárók segítségével érintkezett s hozta be az udvarnál a kézesókot, mint a fejedelemnek nyujtott külső hódolat jelét. Kortársai és alatt-

valói őt ruházzák fel legelőször a „*Rettenetes*” melléknévvel, mely azonban őt kevésbé illette meg, mint néhány utódját az orosz uralkodói székben. Kegyetlen, kemény és engesztelhetetlen volt a háborúban és ellenségeivel szemben, valamint akkor, midőn alattvalóinak hűtlenségéről vagy árulásáról volt szó. Ellenben méltányolta az érdemeket s halás volt azok iránt, kik kitartással híven állottak oldala mellett. Az újabb történetírók, s ezek között kiváltképen Karamsin, jellemének ingatagságát és nem ritkán határozatlanságát, óvatosságnak nevezik. A tizenhatodik század svéd és német történetírói közül némelyek, s ezek közt Herberstein és Olearius. III. Ivánt a „Nagy” melléknévvel tisztelték meg, míg a francia Solignac sok hasonlatosságot fedezett fel jellemében Nagy Péter czárral. Ámbár már Iván elődei közül többen, így II. Izenszláv és Donskij Dimitrij, a czári — a caesar rövidítéséből származott — czímet használták. Iván maga büszkén viselte a nagyfejedelemi czímet s idegenkedett minden változástól.

Nagy érdemeket szerzett III. Iván az államkinestár jövedelmeinek rendezése és szaporítása körül; a bizonytalan jövedelmi forrásokat eltörölte vagy azok behajtását szabályozta. Így például két földműves, ki együtt hat kosár vagy esetvezt roszot vetett el, évenként 2 grivne és 4 dengit — ma egy ezüst rubel — fizetett a nagyfejedelemnek. Némely vidéken a földművelő lakosság az összes begyűjtött gabonának egy ötöd vagy negyed részét fizette az államkinestárba; hasonló arányban adózott nyájai és egyéb terményei után. Ezenkívül jelentékeny jövedelmi forrást képeztek a különböző vámok, továbbá a só- és bányajövedékek, melyek hasonlóképen III. Iván alatt szabályoztattak.

Valamint fegyverrel és politikai eszközök segítségével, úgy szükséges és czélszerű törvények alkotásával is igyekezett Iván Oroszországot emelni, hogy annak politikai közigazgatását minél szilárdabb lábra állítsa. A Jaroszláv-féle törvények már nem voltak minden esetben alkalmazhatók: a Nomokanon, a byzanci császárok törvényeinek ezen sajátos gyűjteménye sem elégíté ki többé a megváltozott igényeket, s azért a czári rendeletek voltak, melyek a legtöbb esetben útmutatóul szolgáltak. Az 1497-ben Iván Guszew államtitkárnak megparancsolá, hogy gyűjtené össze a régi bírói eljárásra és közigazgatásra vonatkozó rendeleteket,

hogy azok javítása és kiegészítése után egy új polgári törvénykönyv kiadását elrendelhesse. A legfőbb bíró a nagyfejedelem és fiai valának, azonban nem ritkán gyakorolták e hivatal helytartók, bojárok, hadparancsnokok és mások, hogyha arra a nagyfejedelem által külön felhatalmazást nyertek. A bírónak tiltva volt uzsorát üzni vagy magukat a felek által megvesztegettetni; az elítélt tartozott nekik és úrnokaiknak — dják — a követelés tizedrészét átengedni a pecsét és papírárt s a munkáért járó összegeken kívül, mi bizonyára a legdrágább igazságszolgáltatás volt, melyről a történelem megemlékezik. Minden peres ügy a párviadal által nyert elintézés: rablás, gyilkosság, gyújtogatás stb.

III. Iván törvényei közt találjuk a következőket, melyek érdekes világot vetnek azon idők állapotaira: „Ha valaki egy tárgyat két vagy három tanú jelenlétében megvásárolt, annak jogos birtokosa maradt; kivéven a lovat, mely per esetében gazdájának visszaadatott. — Ha egy kereskedőnek áruja vagy pénze útközben elidegenítették avagy önhibája nélkül megsemmisül, úgy időt kell neki engedni kötelezett-segeinek teljesítéséhez, és pedig minden kamatozás nélkül; ellenkező esetben fejével és egész vagyonával jót áll tartozásaiért. — Ha valaki végrendelet nélkül elhal s fia nem marad, minden vagyona és földbirtoka leányára száll; s ha leánya sem volna, úgy a legközelebbi rokonokra. — Az egyes falvak közt határsövénnyek készíttessenek s jogtalan legeltetés esetében a kár attól hajtandó be, kinek sövényén a marha áttört. — Ki a határjelzőket megsemmisíti, korbácsol-tassék meg s fizessen a károsított részére egy rubelt. — Ki egy földet három évig birt, annak örök tulajdonába megy át; ha ellenben a panaszos maga a nagyfejedelem, úgy a birtoklasi idő hat évre teendő; mely idő elteltével többé semmiféle igény nem támasztható. — Földművelők és job-bágyok szabadon költözködhetnek egyik falúból a másikba, egyik földesúr birtokáról a másikéra, de mindig csak egy héttel Szent György napja előtt és után. A bérösszeg minden pusztai udvar után egy rubel évenként; erdős vidékeken ellenben 100 dengi. — Szolgának feleségével és gyermekeivel, az neveztetik, ki nevével egy nyilatkozatot állít ki, melyben magát egyik vagy másik úr szolgálatában álló házmesternek vagy gazdasági gondozónak nevezi; gyermekei azonban szolgálhatnak más urat, mely esetben atyjuktól függetlenek.

Szolgának tekintetik továbbá az, ki rabszolganőt vesz feleségül. — Ha egy, a tatárok fogságába került szolga megszökik, úgy szabadnak tekintetik és régi urának semmi joga sincs hozzá. — Papok, diákonok, szerzetesek, apácák és olyan öreg özvegy asszonyok, kik egyházi segélyt élveznek, mind az illető püspök bíraskodása alá tartoznak; világi és templomszolgák azonban vegyes bíróság elé állítandók.

III. Iván gondoskodása kiterjedett a közerkölesökre is, melyeknek hivatott őreit nagy szigorral maga ellenőrizte. A városok élénkebb utcáin rácsokat (spanyol lovag) készíttetett, melyek éjnek idején a menekülő gonosztevőket feltartóztatták s kézrekerítésüket megkönnyíté; szigorúan eltiltá az éjjeli zajongást és hangos tivornyákat, s a részegséget érzékeny büntetéssel sújtá. Hogy a kereskedelmet és közlekedést megkönnyítse, országutakat építtetett, behozta a postaintézményt s postaállomásokat jelölt ki, hol az utasok nemcsak lovakat, hanem elszállásolást és étkezést is találtak, hogy ha a nagyfejedelemtől útlevelet tudtak felmutatni.

Vallásosság tekintetében sem állott III. Iván egyikének sem mögötte elődjei közül: mint az egyház és a papok kiváló és mindig bőkezű barátja, nem mulasztott el egy alkalmat sem, hogy annak fényét és tekintélyét növelje. Azonban szigorú volt erkölcsi kihágások esetében s a papoktól józan és példás életet követelt. Mióta Konstantinápoly a törökök kezébe került, Moszkva lett a keleti egyház központjává, hol a fény és tekintély s az udvar közelsége közreműködött a hierarchia hatalmának növelésére. Míg annakelőtti Byzancz adott Oroszországnak főpapokat, most megfordítva a görögök Moszkvába jövének, nemcsak azért, hogy anyagi segélyt és támogatást nyerjenek, hanem hogy egyházuk számára kiváló és jámbor férfiakat szemeljenek ki. Már 1464-ben Theodosius moszkvai metropolita az ázsiai Caesarea számára felkeni vala az új metropolitát. A jeruzsálemi patriarcha a mohamedánok elől menekülván, Oroszország felé veszi útját, hogy ott új hazát találjon. A híres áthoszi kolostorok orosz adományokból tartották fenn magukat, kiváltképen a Pantaleimon-kolostor, melyet még a régi kijewi nagyfejedelmek alapítottak és láttak el gazdag alapítványokkal. Oroszország volt a keleti kereszténység menhelye s Moszkva a zarándoklások középpontja, mióta Ázsiában a kereszténység elveszté uralkodó fölényét.

Kilenczedik fejezet.

IV. Waszili (Ivánovits) nagyfejedelem 1505–1534.

Waszili trónfoglalása és uralkodásának jelleme. — Lithván ügyek. — Lithván háború. — Pskow szabadságának vége. — Újabb lithván háború. — Családi viszály. — A lithván háború folytatása. — Szövetség a császárral. — Szövetség a Hanzával. — Török követség. — Szmolenszk megvétele. — Az orsai ütközet. — Újabb császári követség. — Békealkudozások. — Tatár veszedelem. — Szuleiman szultán követsége. — Béke a lithvánokkal. — A porosz hercegség megalkulása s a német lovagrend. — A livoniai lovagrend.

IV. Waszili atyja halála után akadálytalanul elfoglalta a nagyfejedelmi trónt, a nélkül, hogy magát a koronázás szertartásának alávetette volna, mely még élénk emlékezetében élt a moszkvai népnek, mely látta az ifjú Dimitrij felmagasztaltatását és szánandó bukását. Waszili szívében nem volt helye sem a könyörületnek, sem a rokoni szeretetnek; gyűlölte unokaöcsesét, ámbar nem vala oka tőle tartani; gyűlölte, mert annak rövid szerencséje tulajdon megaláztatására és balsorsára emlékeztette, mely könnyen végzetessé válhatott volna egész életére. Gyűlölte még az árnyát is annak, ki előle a bíbort elragadni akarta, s azért el vala határozva, végleg leszámolni a szerencsétlen ifjával. Dimitrij sorsa most gyorsan rosszabbra fordult, őrizete szorosabb, börtöne — levegő és világosság nélkül — még borzasztóbbá lőn. A börtön tétlen, testet és lelket emésztő magányában, epedő vágytól gyötörve az arany szabadság után, sorvadozott a szerencsétlen ifjú a sír felé, mely reá nézve most már csak jótétemény vala. Négy évig tartott még reménytelen és kétségbeejtő fogsága, mígnem az emberi önzés és kegyetlen politika áldozatát 1509-ben megszabadítá a halál a földi szenvedésektől. Halála után

fejedelmet megillető pompával tétetett örök nyugalomra atyja hamvai mellé.

IV. Waszilij uralkodása mindenben csak folytatása volt III. Iván uralkodásának: ugyanazon számító, tartózkodó erély, de ugyanaz a következetesség mindenben, mi az ország és a dynastia nagyságát előmozdíthatá. Mint egyeduralkodó kíméletlen és könyörtelen volt a politikai eszközök megválasztásában, melyek czéljaihoz közelébb vezették. Waszilij szeretett és tudott parancsolni, de tudta magát a körülményekhez alkalmazni avagy magát azoknak alárendelni is: mint államférfiú megbecsülte a békét, de nem kerülte a háborút sem, hogyha az biztos előnyöket látszott kilátásba helyezni. Az államhatalom növekedését mindig azonosítani tudta a dynastikus érdekekkel: azért alatta Oroszország nem hanyatlott, hanem növekedett és erősödött. Mindenben atyját választván mintaképül, annak szellemében igazgatta Oroszország sorsát, melynek sem belső, sem külső politikája nem változott uralkodása alatt.

Már említők, miszerint III. Ivánnak nem maradt ideje, a kazáni tatár-khánt hűtlenségeért megfenyíteni. A bosszú végrehajtásának kötelezettségét fia Waszilij örökölte. Még mielőtt az új nagyfejedelem Kazán ellen indult volna, az elűzött khán fia, Kaidakul, ki orosz védnökség alatt a rosztowi érsek házában tartózkodott, azon óhajításának adott kifejezést, miszerint szeretné magát a keresztény egyház kebelébe felvétetni. Waszilij erre Moszkvába hivatá az ifjú tatár herceget s miután azt tapasztalta, hogy eszélyes, komoly és buzgó kereszténynek ígérkezik, kegyébe fogadta. A keresztelés nagy pompával ment végbe, mely alkalommal az új hívő Péter nevet kapott, s alig múlt el egy hónap, a nagyfejedelem neki adá nővérét Eudoxiát feleségül. Röviddel később megindult a hadsereg Kazán felé Waszilij öcsese, Dimitrij parancsnoksága alatt; alatta vezényeltek: Bjelszkij Tivadar, Rosztowszkij Sándor, Paleczkij és Kurbszkij, mindmegannyi kipróbált vitézek.

Azonban ezen hadi vállalatot nem koronázta siker, s bár az oroszok vitézül harczoltak, a mocsáros talajon szakadatlan esőzések között nem érvényesíthették kellőképen sem lovasságukat, sem tűzércségüket. Waszilij a kudarc hírére Cholmszkij Dánielt küldé öcsese segélyére. Mahmud-Amin a biztos győzelem reményében s azon hiedelemben,

hogy az oroszok már régen visszahúzódának, tétlenkedő mulatozások közt tölté el idejét. Épen a híres kazáni vásár ideje volt, az arszk-i mezőségen több mint ezer sátor alatt mulatott az összegyűlekezett néptömeg; az ellenségre senkisémi gondolt. Egyszerre — mintha az égből hullottak volna alá, mondja a krónika — rácsapnak a mulatozó tömegre az oroszok s borzasztó mészárlást visznek vala végbe. Mindenki elveszté fejét, védelemre vagy ellentállásra senkisémi gondolt; ki tehetett, vad futásban keresett menedéket. Az oroszok győzelme teljesnek látszott. Azonban, a helyett, hogy győzelmüket felhasználva a visszavonuló ellenséget üldözöbe vették s így diadalukat teljessé tették volna, az oroszok mohó hévvel láttak hozzá az ellenséges sáortábor kifosztogatni: szükséges óvintézkedésekről teljesen megfeledkezve. Egy merész roham, és Kazán az oroszok kezébe esett volna s ezzel a hadjárat sorsa is véget ér vala. E helyett azonban az orosz hadak féktelen lakmározásnak engedik át magukat, mit a tatárok észrevevén, óvatosan visszafordulnak s rá-törnek a gondtalan és győzelemittas ellenségre. A koczka most hirtelen megfordult; a győzők leverettek, ezrével megölettek még mielőtt megmentésükre gondolhattak volna; Kurbszkij és Paleczkij is a halottak között vannak, kiknek tetemeivel van borítva a tágas arszki mezőség. A szerencsétlenség hírére Waszilij férfiass megadással fogadta: a parancsnokokat nem vonta felelősségre, minthogy a szerencsétlenség értelmi okozója tulajdon testvére Dimitrij vala, kit azzal büntetett, hogy többé nagyobb sereg vezényletét nem bízta rá. Mahmud-Amin győzelme daczára tartva a megtorlástól, nemhogy nem folytatta a harczot, hanem békét kért Waszilijtól, kinek fensőségét újból elismerte s kívánságára visszaadta az orosz kereskedőknek és hadifoglyoknak szabadságukat.

Ugyancsak az 1506. évben meghalálozott Sándor lengyel király. Alig értesült erről Waszilij nagyfejedelem, midőn Naumow nevű megbízottját részvétirattal küldé Varsóba, nénje Helena özvegy királynéhoz, melyben részvevő érzelmeinek kifejezése után és támaszkodva a rokoni kötelékekre, arra kéri a királynét, hogy tegyen meg mindent Lengyelország és Lithvánia egyesítése érdekében Oroszországgal, olyképen, hogy megválasztatását a megürült lengyel trónra részéről is előmozdítsa. De Helena azt

válaszoló, hogy boldogult férjének fivére, Zsigmond herceg, úgy Wilnában mint Krakóban máris királyi választaték a lengyel-lithván rendek által. E szerint meghíúsult vala IV. Waszilij ép oly nagy mint merész terve: Lengyel-országot és Lithvániát az orosz koronával egyesíteni, mi ha bekövetkezik vala, Éjszak-Európa történelme egészen más menetet vett volna. Úgy látszik egyébiránt, mintha ezen eszmének maga az orosz származású özvegy lengyel királyné sem lett volna barátja.

Zsigmond lengyel király és Waszilij nagyfejedelem közt kezdettől fogva nem volt jó viszony: mindketten ismerték egymás szándokait, melyeket minden úton-módon ellensúlyozni igyekeztek. Osztroszkij Konstantin, a lithván hadvezér, ki később meghódolván orosz szolgálatba lépett és III. Iván által sok kitüntetésben részesült, Zsigmond alatt visszapártolt s elárulta második urát és hazáját is. Az új lengyel király szívesen fogadta szolgálatába a megtért honárulót, mert hasznát venni remélte Oroszország ellen irányuló terveinek keresztülvitelénél. Waszilij azzal felelt szomszédjának készségére, hogy viszont ő is szolgálatába fogadott egy előkelő lengyel szökevényt, ki épen az imént árulta el urát és ajánlá fel jó szolgálatait a moszkvai nagyfejedelemnek.

A szökevény Glinski Mihály volt, ki egy hordabeli tatárfejedelemtől származtatta magát s Lengyelországban és Lithvániában sokáig nagy tekintélynek örvendett. Glinski Németországban neveltetett, német szokásokat vett fel s hosszabb ideig Albrecht szász választófejedelem, majd Miksa császár hadiszolgálatában állott Olaszországban. Okos és vitéz férfiú hírében, nem volt nehéz, hazájába visszatérve, Sándor király jóakarátát, majd barátságát megnyernie, ki a tapasztalt és simulékony férfiút csakhamar legbensőbb bizalmasává tett, ki előtt nem volt semmi titka. De Sándor hosszas betegeskedése alatt érezte, hogy napjai megolvasvák; annál kínosabb volt reá nézve a hír, hogy a krimi tatárkán, az oroszok szövetségese betört lengyel területre s mindent tüzzel-vassal pusztít. Glinski lóra ült s élére állván a lengyel hadaknak, egy véres ütközetben fényes győzelmet aratott a tatárok felett. Ezzel hálálta meg Glinski fejedelmi barátjának jóságát: felvidítván annak utolsó napjait. Nem esoda, ha népszerűsége napról-napra növekedett, irigyeinek

és rosszakaróinak számával együtt; kik midőn Sándor örökre lehúnyta szemeit, nyíltan azzal vádolták, hogy a lengyel korona után törekszik. Glinski meghódolván Zsigmondnak, arra kérte az új királyt, hogy legyen bíró közte és ellenségei között s győződjék meg hűségének alaposágáról. Ellenségei, kik között első helyen Szabrezenszki országnagy állott, félrevezették a királyt, ki most már maga is gyanús szemmel nézett Glinskire. Az ekképen gyanúsított e szavakkal vett búcsút a királytól: „Uram, mindketten, Te is, én is, meg fogjuk banni — de már késő lesz!” Ezzel jószágaira ment Turowba, Iván és Waszilij nevű testvéreivel tanácskozandó a további teendők iránt. Turowban érte őt Waszilij nagyfejedelem egy dják-ja — titkára — ki őt fivéreivel együtt meghívá Moszkvába, hol nemcsak biztonságot és védelmet, hanem gazdagságot és dicsőséget is bőven fognak találni. Glinski még habozott, de midőn Zsigmond ellenséges indulatáról újabb alkalma volt meggyőződni, megtette a határozott lépést, mely őt hazájától elválasztá. Előbb azonban véres bosszút állott legkonokabb ellenségén. Szabrezenszkit éjnek idején meglepi Grodno melletti kastélyában s megöli; azután egy kiváló ezredet képez nemesekből és más elégületlenekből; szövetséget köt Mengli-Ghirej krimi khánnal, kinek Kijewet ígéri meghódítani; továbbá a moldva vajdával; s azután egyesülvén a moszkvai hadakkal, nyíltan az orosz nagyfejedelem pártjára állott, ki tárt karokkal fogadta a tehetséges és bátor és büszkeségében mélyen, megsértett nemest.

Waszilijnek komoly elhatározása volt, Lithvániát végkép elszakítani Lengyelországtól. Az idő és a viszonyok nagyon kedveztek ezen elhatározás megvalósításának. Glinski egy válogatott vitéz csapat élén, továbbá Odojewszkij, Trubetzkoi, Worotinszkij és más nagy koronavazallok harcckészen állottak dandárjaikkal. Miután az orosz csapatok a Berezina mellett egyesültek s Minszk városát megszállották, egész a lithván főváros Wilnáig könyörtelenül pusztították az országot, míg egy másik sereg Szmolenszk-et fogta ostrom alá. Lithvánia sohasem élt válságosabb napokat; minden oda mutatott, hogy az orosz fölény megerősödik s az ország az orosz birodalomhoz csatoltatik.

Ilyen körülmények közt s mert magában Lengyelországban is mindinkább szaporodtak a rakoncátlan elemek,

Zsigmondnak nem maradt más hátra, mint békealkudozásokba bocsájtkozni Waszilijjal. A békét maga Helena özvegy királyné is minden módon elősegítette. Zsigmond a békealkudozások megkezdése céljából Szaniszló polotzki vajdát, Szapieha országnagyot és a peremysl-i helytartót küldte Moszkvába. A követek elég feltűnően Tsernigow, Ljubets, Dorogobus és Toropetz átengedését követelték, de végre megelégedének néhány kerület átengedésével a szmolenszki területen. Az ú. n. örökbéke szerencsésen megkötötték: Zsigmond és Waszilij megesóolták a szent keresztet és testvéreknek nevezték egymást: kötelezvén egyszersmind magukat, hogy azontúl békében fognak élni s egymást segíteni, hol erre alkalom kínálkoznék. A lengyel király elismerte az orosz nagyfejedelem hódításait s az összes Oroszország fölötti korlátlan uralmát. A lengyel nagykövetek tízszer valának kihallgatáson Waszilijnál, kinek asztalánál kétszer étkeztek is; azután a békeokmányok kieseréltettek, melyeknek kikötéseit utóbb a lithván rendek szentesítették. Mindenki meg vala elégedve — mint látszott — a békekötés feltételeivel, kivéven Glinski és testvérei, kik magukat kijátszva és megkárosítva látták általuk. Az események úgy fejlődtek, hogy az ú. n. örökbéke aránylag nagyon rövid ideig tartott.

Az 1510. év nevezetes fordulópontot jelez Pskow város és területének történelmében. Láttuk, miszerint III. Ivánt Novgorod végleges legyőzése alkalmával a pskowiak hűségesen segítettek. A nagyfejedelem látszólag a hála hatása alatt Pskownak függetlenségét nem bolygatta s megelégedvén annak feltétlen hódolásával, önkormányzati jogában tovább nem háborgatta. Azonban az egyeduralkodó eszméje ez időszakra már oly általános és megerősödött volt Oroszországban, hogy egy köztársasági jelleggel bíró népkormányzat, milyen a pskowi volt, tovább nem tarthatta magát. Waszilijnak nem volt nehéz ürügyet találni az egyenetlenkedésre Pskow-val. A város és terület kormányzója, Obolenszkij Iván herezeg, erőszakoskodása és önkénykedése folytán rossz lábon állott a pskowiakkal, kik gyakran erőszakosan nyilvánították ellenszenvüket szemben a moszkvai nagyfejedelem képviselőjével. Waszilijnak ez elég volt, hogy Pskow-val sikra szállva annak látszólagos függetlenségét minden időkre megszüntesse.

A nagyfejedelem Sujszkij Péter herceget bízta meg a pskowi ügyek megvizsgálásával és jelentés tételével, ki titkárának kíséretében el is utazott a helyszínére. Természetes, hogy a vizsgálat eredménye olyan volt, a mint azt Waszilij óhajtja. Hasztalan igyekeztek a polgárok, hivatkozva régi jogaikra, melyeket az orosz nagyfejedelmektől kaptak, úgy tüntetni fel a dolgot, hogy ezáltal a végső csapást magukról elhárítsák. Waszilij a következő izenettel bocsájtja el képviselőiket: „Elődeink, valamint atyám és én, eddigelé mindig kegyesen védelmünkbe fogadtunk benneteket, mert nevünket tisztelettel és szeretettel hangoztattátok s engedelmesek valátok a helytartóknak, kiket hozzátok küldénk. Most azonban vakmerően dacolni merészkedtek s beavatkozván a bíraskodási és vámügyekbe, melyek a helytartó hatásköréhez tartoznak, őt személyesen megsértettétek. Mindazonáltal ezuttal is kegyelmet akarunk gyakorolni a jog helyett, azon esetben, ha akaratomat teljesítitek. Zárjátok és szüntessétek be a népgyűlést és állítsátok helyébe uralkodótok teljhatalmú helytartóját; s intézkedjete aziránt, miszerint így történjék a városon kívül eső részekben is.“ A pskowi követeknek nem maradt más hátra, mint meghajolni, a keresztet megesókolni s Oroszország egyeduralkodójának és övéinek egészségét és hosszú életét kívánni! Ezzel Pskow is eltűnt a régi önálló orosz városok sorából. A régi tanácscharang Moszkvába vándorolt, hogy azontúl békésebb gyülekezetekre hívja egybe az embereket: az Isten és a fejedelem tiszteletére.

Pskow — németül Pleschkau — hatszáz évnél tovább fennállott; alapítói csúd és szláv népek valának, kik polgári alkotmányuk alatt virágzó, bár sokszor nyugtalan életet éltek. Ipar, kereskedelem és gazdagság tekintetében második Novgorod volt. Lakosainak élelmessége és fáradhatatlan munkássága a különben kopár és rideg vidéket virágzó jólét középpontjává tette, melyben a művészetek is ápolásra találtak a finomodott erkölcsök jótékony hatása alatt. Bukása végzettszerű szükség kifolyása volt; a növekedő és mind hatalmasabb Oroszország nem tűrhett államot az állam testében, hogyha jövőendő politikai nagyságát szilárd alapokra óhajtja vala fektetni. A polgárok, kétségbeesve hazájuk sorsa felett, tömegesen hagyták el a várost, nem ritkán feleségeiket és gyermekeiket visszahagyván, hogy

idegen vidékeken új hazát, vagy jeltelen sírt keressenek maguknak. Pskow üres és kihalt lett; „csak mi maradánk itt,” mondja keserű hangon a krónikás, „s alátekintünk a földre; de ez nem nyitja fel száját, hogy bennünket elnyeljen; azután az Ég felé tekintünk, de nincsenek szárnyaink, hogy felemelkedhetnénk!”¹⁾

Az örök béke Oroszország és Lithvánia közt nem volt tartós, mert egyik félnek sem volt komoly szándéka, azt megtartani. Alig néhány hónappal megkötése után már ismét megkezdődtek az ellenségeskedések, az az apró háború, mely elkésérít és kimerít, a nélkül, hogy döntő eredményekre vezetne. Zsigmond azzal vádolta Waszilijt, hogy lengyel és lithván menekülőket fogadott szolgálatába, kik most hazájuk ellen harezolnak; Waszilij ugyanazt a vádat hozta fel a lengyel király ellen, s hogy igazságosak legyünk, be kell ismernünk, miszerint mindkettőnek igaza volt. A lengyel Osztrofszkij sokáig híve volt III. Ivánnak, mint most Glinskij Waszilijnak; viszont számos szmolenszki és kijewi bojár állott a lengyel király szolgálatában és szolgálta hazájának ellenségét, gyakran nagy vitézséggel, de csak kevés hűséggel, mert készen állott minden pillanatban elárulni urát, hogyha személyes érdekei ezt kívánatossá tették.

Mielőtt a háború nyíltan kitört volna, a követek egymást váltották fel az ellenséges táborokban s úgy látszott, mintha a békét mindketten óhajtották volna, csak hogy egyik sem akart annak elérésére áldozatokat hozni. Végre híre ment, hogy Zsigmond bátyja özvegyét, Helena királynét őrizet alá helyezte azon vád alapján, mintha honfitársaival, az oroszokkal, titkos összeköttetésben állana. Waszilij méltán felháborodva néniének ezen méltatlan helyzetén, felvilágosítást kért Zsigmondtól, kinek válasza azonban nem lett ismeretessé.²⁾ Ezen eset a viszonyt a két ellenséges férfi közt még inkább elmérgesítette; s most az alkudozások is megszakadtak.

Feltűnő, hogy a családi viszály és egyenetlenség mindenütt a háttérben lappang, hol a család feje, az uralkodó nagyon meghúzza az egyeduralkodás gyeplőjét. S valamint apja, úgy Waszilij is sokat küzdött tulajdon testvére ármánykodásai ellen. Simon nagyherceg, Waszilij öccse, nem szívesen tűrte bátyja fölényét, ki családjának minden

¹⁾ Baer-Helmersen, XI. köt. 354. lap.

²⁾ Karamsin, VIII. köt. 280. lap.

tagjától vak engedelmisséget követelt. Mint mindig, most is akadtak olyanok, kik a fiatal és tapasztalatlan herezeg pártjára állottak, s a helyett, hogy a bajt eloszlatni igyekeztek volna, azt minden áron szítani törekedtek. Nyugtalankodó, gőgös és elégületlen bojárok odavitték a dolgot, hogy Simon komolyan azon gondolattal foglalkozott, hogy titkon elhagyja hazáját s annak legmakacsabb ellensége, a lengyel király védelme alá helyezkedik. Szerencséjére a terv kitudódott; Waszilij megbocsájtott ugyan öccsének, de annak rosszakaró tanácsadóit szigorúan megbüntette. Az elégületlen herezegek száma mindig jelentékeny volt Oroszországban, mint ezt úgy régebbi, mint újabb történelme bizonyítja.

Ezalatt nagyban folytak az előkészüldések mindkét részről, s midőn híre érkezett, hogy a lengyel hadak megindultak, a Moszkvában tartott fejedelmi tanács azt határozta, miszerint az ellenséget megelőzendő, az egész orosz haderő nyomuljon be Lithvániába. S a szerencsétlen ország nemsokára lángban állott: falvai, városai elhamvadtak, lakosai megölettek vagy rabságba vitettek. Waszilij, fivéreitől György és Dimitrij herezegektől követve, maga állott élére a hadseregnek, melyről az épen Moszkvában időző livoniai követek azt jelenték haza: hogy Oroszország még sohasem birt oly szép és nagy haddal és oly kitűnő tűzérsséggel. A nagyfejedelem alatt parancsnokoltak a híres vitézek Stsenjén és Obolenszkij. Azonban Szmolenszk ostroma nem vezetett eredményre; a jól védett erősség makacs ellentállást fejtett ki és az orosz hadak nagy veszteségek után kénytelenek valának falai alól elvonulni. Nemsokára egy másik ostromhad jelent meg Szmolenszk falai alatt Obolenszkij és Szaburov, a nagyfejedelem sógorának vezetése alatt. De most sem kedvezett a szerencse, és a sokat vívott város még egy kis ideig a lengyel király birtokában maradt.

Mialatt a háború javában folyt, Waszilij tevékenysége más irányban sem szünetelt. Azon volt, hogy az atyja és Miksa német császár közt fennállott szövetséges viszonyt megújítsa. Waszilij már 1508-ban egy bizalmas levelet küldött Bécsbe, melynek kézbesítéséről Glinskij Mihály gondoskodott, s melyben a császárt emlékezteté az atyjával kötött szerződésre. A politikai viszonyok bonyolódottsága Németországban okozta, hogy Miksa csak 1514. elején

jutott azon helyzetbe, hogy a nagyfejedelem levelére választ adjon. Ezen év elején érkezett Moszkvába Schnitzen-Pamer György császári tanácsos, ki erélyesen hozzálátott a dologhoz s megköté a szerződést, melynek értelmében a szerződő felek kötelezték magukat, Zsigmondot minden erejükkel megtámadni s úgy porosz mint orosz területen tett foglalásaitól megfosztani. Együttal kötelezték magukat örök és változatlan hűséggel egymás szövetségesei és barátai maradni, akár koronázza közös vállalatukat siker, akár nem. Ezen emlékezetes okmányban Miksa és Wasziliusz testvéreknek, hatalmas uraknak és császároknak nevezik egymást. Az orosz okmány Moszkvában német nyelvre fordítottatott s ezen alkalommal a czár szó a császár — Kaiser — névvel cseréltetett fel. Márczius havában a császári követ Szukow orosz államtitkár kíséretében visszautazott Németországba s augusztus 4-én Miksa császár ünnepélyes esküvel erősíté meg az Oroszországgal kötött szerződést, melyet sajátkezü aláírásával és egy arany pecséttel látott el. Ezen okmány, mely most is az orosz állami levéltárban őriztetik, szolgált alapul később I. Péter császárnak annak bebizonyítására, hogy ősei már a tizenhatodik század első negyedében jogosan használták a császári címet.

Majdnem ugyanazon időben jött létre azon nem kevésbé fontos szerződés is, melyet a novgorodi nagyfejedelemi helytartók, Sujszkij és Morozow a Hanza hetven szövetséges városával kötöttek, hogy a régi kereskedelmi viszony felújíttassék s ezáltal Novgorod újból felvirágozhassék. Együttal azonban azért is, hogy a livoniai német lovagok, mint a Hanza szövetségesei, Oroszország barátainak megnyeressenek. Azonban a törekvés nem eredményezte a várt sikert; Novgorod nem emelkedett többé régi fényére és jelentőségére, s midőn 1570-ben a rigai polgármester, Neustadt, Novgorodban tartózkodott: a régi német kereskedelmi csarnokok, raktárak és az imaház már romokban heverték, mert a német kereskedők mind elvonultak onnan, hol többé semmi anyagi vagy erkölcsi támogatásra nem számíthattak.

Mint említők, az első érintkezés Oroszország és Törökország közt III. Iván idejében történt. Ezen érintkezés azontúl sohasem szűnt meg egészen, mert a török birodalom határai mindig közelebb jövének s a kölcsönös

érdekek mindig gyakoribb érintkezést tettek szükségessé. Wasziliusz mozgékony szellemével nem csekélyebbre törekedett, mint egy védszövetség létrehozatalára Oroszország és az ozmán birodalom közt; s tagadhatatlan, hogy a szándék ép oly merész mint gyakorlati volt. A nagyfejedelem, hogy a talajt egyengesse s a porta szándékairól tudomást szerezzen magának, Alexejew nemest küldé Konstantinápolyba egy lekötélő hangon írt levéllel I. Szelim szultánhoz, a gyenge bár jóindulatú II. Bajezid utódjához. „Apáink,” mondja Wasziliusz, „testvéri szeretetben éltek egymással, legyen így fiaik között is.” Az orosz követ jó fogadtatásra talált a török fővárosban s nemsokára Mankup Theodorit Kemál, a szultán nagykövetével tért vissza Oroszországba. Ez volt a legelső török követ Moszkvában; nem esoda, ha nagy kitüntetés, de egyszersmind nagy kíváncsiság tárgyát képezte. A nagyfejedelem a Moszkva partján épült kis palotájában ülve fogadta Szelim szultán megbízottját, ki egy levelet nyújtott át neki, mely arab és szerb nyelven volt írva. Úgy látszik, hogy ezen első érintkezés tisztán udvarias jelleggel bírt és komolyabb politikai megbeszélésekre még nem került a sor.

Végre Glinskij ösztönzésére, ki biztos sikert helyezett kilátásba, harmadszor is ostrom alá került a sokat vívott Szmolenszk. Julius hó elején Wasziliusz fivérei kíséretében elhagyta fővárosát s a hadsereg élére állott. Útközben az Ugra melletti Tulában csatlakoztak hozzá a tartalékhadak. Szmolenszk minden oldalról körülrögzöttatván felettén szomorú képet mutatott. Az ágyúk éjjel-nappal dörögtek, a város sűrű füstfellegekbe volt burkolva és több helyütt égett. A lakosság, mely nagy részben orosz érzelmű volt, mind hangosabban követelte az átadást. De a parancsnok, Szologub vajda, a lengyel király feltétlen híve, s maga Varsonophius püspök elleneztek az átadást és kitartásra ösztönzék az őrseget. Végre a nyomor és inség oly fokra hágott a városban, hogy a további védelem lehetetlenné vált s Szmolenszk megnyitá kapuit az orosz nagyfejedelem előtt, miután 110 évig elismerte a lithván fensőséget. Szmolenszk visszakapcsolása Oroszországhoz, mondják az évkönyvek, örömnép volt az egész nemzet számára s hervadhatatlan babérral övedzé Wasziliusz nagyfejedelem homlokát.

Szmolenszk megvételeinek erkölcsi hatása alatt folytatta Waszilij további hadműveleteit, melyeket kellemetlenül zavart meg egy eset, melyre senkisésem volt elkészülve. Glinskij Mihály, ki már Kijew vagy Szmolenszk független urának képzelé magát, csalódva vérmes reményeiben, szakítani kívánt második urával is. *Az árulás hajlékonyságát teszi a lelkiismeretet.* Glinskij azon eszmével foglalkozott, hogy visszatér hazájába s kibékül Zsigmonddal, kitől úgy látszik máris titkos ígéretek birtokában volt. Az orosz főhad Orsa mellett állott, nem nagy távolban a lengyel-lithván tábortól. Glinskij éjjel lóra ült, hogy régóta tervezett szökését végrehajtsa. Azonban Bulgakow-Golitz, egyike az orosz parancsnokoknak, neszét veszi a dolognak s egy kis csapat élén gyorsan eléje kerül az árulónak és elfogja. A tagadás mitsem használt, mert zsebében megtalálták Zsigmond levelét, mely egészen felderíté az esetet. S miután többé sorsában nem kételkedhetett, bátran szembeszállott Waszilijjal, kinek hálátlanságot és szőszegést vetett szemére. Az áruló a nagyfejedelelem parancsára bilincsekben Moszkvába vitetett.

Nemsokára Glinski elfogatása után eldőlt a hadjárat sorsa; szeptember 8-án Orsa mellett ütközetre került a dolog, mely a parancsnokok féltékenykedése és irigysége következtében az orosz hadak vereségével végződött. A lengyel-lithván hadak az évkönyvek állítása szerint sohasem arattak fényesebb győzelmet az oroszok felett. Az orsai vészír leverte a szmolenszki orospártiakat és ép oly mértékben tüzelte fel a lithván barátokat, úgy, hogy egy pillanatra úgy látszott, mintha az alig megszerzett erősség ismét idegen kézre kerülne. Osztrofszkij Konstantin, a kettős áruló, ostrom alá fogja Szmolenszket, melyet azonban Sujszkij nagy elszántsággal védelmez, úgy, hogy a lithván ostromhad kénytelen elvonulni a város falai alól, számos foglyot és egyéb zsákmányt hagyván az oroszok kezében.

A háború tovább folyt változó szerencsével, anélkül, hogy egyike is a hadviselőknél döntő eredményt tudott volna felmutatni. Ha Zsigmond az orsai győzelmet ügyesen tudta volna felhasználni, a hadjáratot csakhamar előnyére dönthette volna el. Azonban megelégedett azzal, hogy az orosz határszéli tartományokat feldúlja s Lengyelországból újabb segélycsapatokat sürgessen. Időközben Waszilij szövetségre lépett a dán királlyal és a német lovagrenddel; majd a

krimi khánokkal gyűl meg a baja, kik Mengli-Ghirej halála után, ki oly sokáig volt szövetségese Oroszországnak, felmondák a barátságot a moszkvai nagyfejedelemlennek. Legtöbb hasznót hozta Oroszországnak a német lovagokkal kötött szövetség, melynek értelmében a nagymester kötelezte magát Danzig, Thorn és más fontos lithván erősségek támadására és elfoglalására, valamint arra, hogy Krakót is megszállandja, ha a lengyel király még tovább folytatná a pusztító háborút Oroszország ellen.

Waszilij, ki a Miksa császárral kötött védszövetség értelmében joggal számíthatott a német védelemre, keserű csalódással tapasztalta, miszerint a fejedelmek hűségesküje csak akkor bír értékkel, ha azzal egyéni érdekeik győzedelme is össze van kötve. Miksa császár, ki csak a magyar koronára való tekintetből szövetkezett Oroszországgal, feloldottnak tekintette magát annak kötelezettségei alól, mihelyt ügyei Magyarországot illetőleg jobbra fordultak. Mióta Miksa személyesen találkozott II. Ulászló magyar királlyal s annak fia és örököse Habsburg-házi főhercegnővel lépett házasságra, a magyar korona sorsa el vala döntve, a nélkül, hogy chez Oroszország hozzájárulása szükségessé vált volna. Miksa császár érezte, hogy Oroszország irányában le kell vala rónia legalább erkölcsi kötelezettségeit; s azért 1517-ben egy tudós és eszélyes férfiút, báró Herbersteint, küldé mint nagykövetet Moszkvába, hogy helyzetét a nagyfejedelelem előtt felderítse s Oroszország kibékülését Zsigmonddal megkönnyítse.

A bécsi udvar hírneves követe nagy hűvel és sok észszel védelmezte ura, a császár politikájának álláspontját; ékesszólással esetelte Európa keresztény államainak és népeinek sanyarú sorsát szemben az ozmán hatalom pusztító terjeszkedésével, s nem minden keserűség nélkül korholta a belső villongásokat és szakadásokat a keresztény államok kebelében, mi csak a hitetlenek győzelmét mozdítja elő következményeiben. „Miért vannak uralkodók?” kérdezé Herberstein emlékezetes beszédében, „Azért, hogy az igaz hitet fentartsák s alattvalóik békéjéről és biztonságáról gondoskodjanak. Így vélekedék a császár mindig; s nem hiú dicsőségért vagy mulandó javak megszerzéseért ragadott fegyvert, hanem azért, hogy megfenyítse a békezavarókat és viszálykodókat; s ilyenkor nem ügylet személyének

biztonságára, nem kerülte a veszélyt, hanem mindig első volt a vitézek sorában, harczott maroknyi haddal seregek ellen és győzedelmeskedett, mert az Úr mindig kész az erény védelmére. Most pedig már élvezi Miksa császár a békét; a pápa és egész Olaszország szövetségesei; a spanyol, nápolyi, szicíliai koronák s még több, összesen huszonhat, díszítik fejét; az igazhivők mind elismerik unokáját, Károlyt, örökös, jogos uralkodójuknak. A portugál király unokatestvére; az angol király sokévi hű barátja; a dán és magyar királyok pedig fiai és testvérei, kik Miksa unokáival léptek házasságra; a lengyel király pedig teljes és korlátlan bizalmát helyezi uramba, a császárhoz, kinek nevében itt vagyok.”

„Felségedről,” folytatá Herberstein beszédét, „jelenlétben nem fogok beszélni; hiszen ismeretes, mily szeretet és őszinte, kölcsönös bizalom az, mely téged és uramat egymáshoz bilineseli. Még csak a francia király és Velence nem csatlakozott az európai testvéresülés szent szövetségéhez, mert ők mindig csak saját hasznukat keresték, a nélkül, hogy a kereszténység érdekeit figyelembe vették volna. Azonban ők is kezdenek simulni s hajlandóságot mutatnak a csatlakozáshoz, sőt, mint hallom, azon ponton állanak, hogy a szentszövetség okmányát aláírják. S most tekintsünk magunk körül: napkeletről napnyugatig s éjszakáról délig! Melyike az igazhivő koronának nem fűződik-e a vér vagy a barátság kötelékével Miksához? Mindnyájan, egyedül Oroszországot és Lengyelországot kivéve . . . Miksa császár azon reményben küldött hozzád, fenséges uralkodó, hogy te is békét fogsz kieszközölni országaid keresztény lakói számára, mert hiszen a béke az, mely az országokat felvirágoztatja, míg a háború mindent tönkretesz. A szerencse szeszélyes, s ki állhat jót érte? Ezt az üzenetet küldé a császár. Most pedig engedd meg, hogy részemről is néhány szót tessek hozzá. Wilnában találkoztam a török szultán követével, ki elbeszélte, hogy Szelim elfoglalta Damaszkus és Jeruzsálem városokat, valamint Egyiptomot. Ezen hírek valódiságáról meggyőzött egy előkelő utazó, ki nemrég maga is megfordult ama helyeken. Úram, mi már előbb is remegtünk a török szultán hatalmától, de mit tartsunk felőle most.”

A császári követ beszéde mély hatást tett a jelenlévőkre, mely alól maga Waszilijs sem vonhatta ki magát, kinek ugyan volt oka Miksára neheztelni, de ki e pillanatban

államférfiúi bölcseséggel ítélte meg a helyzetet s nem adott kifejezést kicsinyes haragnak vagy neheztelésnek. Elfogadta a császár közvetítését a közte és a lengyel király közt fenforgó viszály békés elintézésére. Ámbár a háború még egy ideig tovább folyt, a békealkudozások nemsokára megkezdődtek, melyekbe Herberstein császári nagykövet is jótékonyan befolyt. Azonban mindkét fél oly magasra szabta igényeit, hogy az alkudozások csakhamar megszakadtak. Waszilijs Kijew, Witebszk, Polotzk és számos más orosz város visszaadatását követelte, mit a lengyel király a leghatározottabban megtagadott. Zsigmond viszont Szmolenszk átadását elengedhetetlen feltételnek nyilvánította, mely nélkül a béke megkötéséről szó sem lehetett.

Ilyen körülmények közt természetesen Herberstein küldetésének célja teljesen meghiúsult s a nagykövet, bár nem minden remény nélkül, de elkeseredett hangulatban hagyta el az orosz fővárost. A nagyfejedelem röviddel Herberstein elutazása után Plemömikow nevű megbízottját küldé Bécsbe, hogy a császárt fegyveres segély nyújtására vegye rá Zsigmond ellenében. Miksa nagy előzékenységgel fogadá Waszilijs megbízottját s nemsokára da Collo és de Conti nevű tanácsosokat adván mellé, Moszkvában újból megindultak az alkudozások, melyeket Miksa most is első sorban „a kereszténység érdekében” folytatott. De az alkudozások most sem kecsegtettek nagy reményekkel; a legtöbb bajt Szmolenszk okozta, melyet Waszilijs semmi áron sem akart kiadni kezei közül. A követek végre ötévi fegyverszünetet hoztak javaslatba, melyet a nagyfejedelem hajlandó volt elfogadni azon feltétellel, hogyha a hadifoglyok mind kicseréltetnek, mit azonban Zsigmond ellenzett, mert az orosz foglyok száma fölért egy közepes hadsereggel. Végre Waszilijs engedett a császár kívánságának, hogy az 1519. év folyamán nem visel háborút Lithvánia ellen, hogyha Miksa hasonló engedményre tudja rávenni Zsigmondot Oroszországot illetőleg. Ezen ajánlattal utazott Borissow Bécsbe; de Miksa időközben meghalt, minek folytán egy időre az alkudozások megakadtak. Waszilijs hű barátot, Zsigmond pedig jóakaró védelmezőt veszített a német császárhoz, kinek váratlan halálát mindketten egyaránt megsínlelték.

A háború nem szünetelt s mindkét részről egyenlő

elkeseredéssel folyt. A moszkvai főhad a novgorodi és pskowi dandárokkal 1518-ban kemény ostrom alá fogta Polotzk-ot; de melyről élelemhiány miatt csakhamar le kelle mondania. A következő évben Kurbszkij és Sujszkij egész Wilnáig nyomultak előre, mialatt az egész tartományt elpusztítottak; egy másik had Witebszk-et támadta meg, de eredménytelenül. A nép itt is, túl is, mind hangosabban követelte a békét; kíváltképen nagy volt az elégtelenség és elkeseredés Lengyelországban, hol a bizonytalan politikai állapotok miatt a nyilvános élet minden ága pangott. Hogy a lakosság helyzete még kétségbeejtőbb legyen, a háborúhoz a döghalál is járult, mely nem esekélyebb pusztításokat vitt vala végbe. Zsigmond legjobb katonái német és cseh zsoldosokból állottak, kik a hadjárat kedvezőtlen lefolyása miatt tömegesen hagyták el az országot, hol számukra oly kevés babér és még kevesebb zsákmány termett, mert a háború színhelye csak üres romokat és eltiport mezőségeket mutatott. Zsigmond helyzete ennek folytán valóban kétségbe ejtő lett volna, hogyha a végső pillanatban a szerencse, a gyengék ezen pártfogója, nem jön vala segítségére. Követének, Leljusevitsnek sikerült Moszkvában hathavi fegyverszünetet kieszközölni, mit Zsigmond arra használt fel, hogy pénzzel, ígéretekkel s más eszközökkel a krími tatárokat megnyerte szövetségeseknek. Azután megtámadta Waszilij legjelentékenyebb szövetségét, a német lovagok csapatmesterét, kit egy kemény harcban sikerült levernie. De a szerencse ezzel sem elégedett meg. Egy lázadás, mely a mindig nyugtalan Kazánban kitört, oly mértékben igénybe vette Waszilij minden idejét és erejét, hogy nem fordíthatott elég gondot a lithván harctérre, hol ennek folytán mind kedvezőtlenebbre fordultak az ügyek. Mégegyszer kemény próbára tette a sors Oroszországot; a tatár uralom siralmas napjai látszottak megújulni; a múltak rémei mégegyszer kísértettek az ország keleti határszélein.

Oroszország kazáni hűbéresét, Sig-Ali khánt nem szerették a tatárok; minek folytán Mehmed-Ghirej krími khánnak nem került sok fáradságába a kazániakat uruk ellen fellázítani, s helyébe tulajdon fivérét, Szaib-kkánt a trónra ültetni. Szaib megjelent Kazánban s ünnepélyesen khánnak kiáltaték ki a zendülők által. Sig-Ali, ki a lázadást nem bírta megfékezni, jótevőjének védelme alá Moszkvába

menekült, hol mindenki felháborodással beszélt a Kazánban végbement dolgokról. Mehmed-Ghirej, felhasználván Waszilij szorongatott helyzetét s hogy öcsését a kazáni trónon minél inkább megerősítse, kemény támadást intézett Oroszország ellen. Beesapása oly váratlanul és oly erővel történt, hogy Waszilijnek alig maradt ideje a legszükségesebb óvintézkedések megtételére. Ehez járult, hogy az orosz hadvezérek közt az egyetértés és hazaszeretet helyét a féltékenykedés és haszonlesés foglalta el, mely képtelenné tette őket nagyobb és sikeresebb vállalatokra. Mehmed-Ghirej fivérével Szaib-bal egyesülve, mind mélyebben hatolt be Oroszország belsejébe s nemsokára magát Moszkvát is fenyegette, mely a védelemre elkészülve nem volt. Ijedség és kétségbeesés vett erőt a kedélyeken s a Kremlben összegyűlt nagy néptömeg mind hangosabban követelte, hogy menjen a khán elé egy küldöttség, őt megengesztelendő s vele békealkudozásokat kezdeni. Mehmed-Ghirej hajlandó volt a békére, de csak azon feltétel mellett, hogyha a nagyfejedelem szerződésileg kötelezi magát, a kazáni tatár-khánoknak évi adót fizetni. És Waszilij, hogy hazáját és fővárosát megmentse, kiálltá a megalázó okmányt, melyben magát a tatárok adófizetőjének vallotta; a khán azután Rjezsán felé visszavonult hadával, miután Moszkva birtokáról le kelle mondania. A fővárost Chabar-Szimszkij nagy ügyességgel és bátorsággal védelmezte s lényegesen hozzájárult a remegő főváros megmentéséhez. Mehmed-Ali khán az asztrakháni tatárok betörésének hírére gyorsan kitakarodott Oroszországból, mely ekképen csodával határos módon menekült meg a fenyegető veszélytől.

A tatárok ezen betörése képezi a legnagyobb szerencsétlenséget, mely Oroszországot IV. Waszilij uralkodása alatt érte. Nisnij-Novgorodtól egész Moszkváig pusztasággá és vadonná lett a röviddel elébb még virágzó vidék; a szolgaságba hurczolt szerencsétlen lakosok tömegesen kerültek az azowi és kaffai rabszolgapiaczokra. A nagyfejedelem azonban a veszedelem elvonulása után szigorú ítéletet tartott azok felett, kik kötelességmulasztás vagy gyávaságuk által lehetővé tették a tatárok betörését. Mindnyájan a fejedelmi család rokonát, Bjelszkij-t okozták és tették felelőssé a szerencsétlenségért, ki viszont a mulasztásokat a nagyfejedelem öcsésére, Andrej herczegre toltá

Hogy fivérét megkímélje, Waszilij csak egyet büntetett meg a parancsnokok közül, Worotünszkij-t, ámbár épen ez elszánt és derék katona hírében állott.

Az 1522. évben Waszilij nagy előkészületeket tett a kazáni khán megfélemezésére s a kierőszakolt hűbéri okmány megsemmisítésére. A hadsereg Kolomna mellett szállott megerősített táborba, hol a tatárokat bevárandovala, kik azonban nem jelentkeztek; s miután a kedvező évszak a támadásra lejárt, a nagyfejedelem babér nélkül tért vissza fővárosába, hol már hónapok óta várakozott reá Szuleimán szultán követe, ki Skendsa és Gubin oroszok társaságában jött Konstantinápolyból.

Waszilij rendkívüli kitüntetésekkel fogadta a rettegett szultán követét, ki hatalmának tetőpontján épen Magyarország meghódítására készült. Szuleimán dagályos irányban hű barátjának és jó szomszédjának nevezte az orosz nagyfejedelmet. Azonban a követ gondosan kitért minden politikai kérdés elől s kizárólagosan kereskedelmi ügyeket hozott szőnyegre, bármennyire erőszakolta is Waszilij az ellenkezőt. A szultán egyedüli kívánsága volt, Oroszországgal jó és békés szomszédi viszonyt tartani fenn; valamint nyers termények bevitele Oroszországból, melyekre birodalmának nagy szüksége volt.

A lithván háború ezen idő alatt lassan bár, de tovább folyt; egyik hadviselő félnek sem kedveztek a viszonyok, mindketten óhajták a békét, melynek most már kevesebb akadályok állottak útjában. Waszilijnak annál nagyobb szüksége volt a békére, minthogy úgy a krimi mint a kazáni khánnal alaposan le akart számolni. Zsigmond eltérőleg az eddigi szokástól azt akarta, hogy a béke megkötésével megbizott követek ne Moszkvában, hanem Wilnában vagy Krakóban üljenek össze; mibe azonban Waszilij beleegyezni vonakodott. S mert a béke sehogysem látszott megvalósíthatónak, az 1522. decz. 25-én létrejött egy, öt évre kötött fegyverszünet, melybe hosszas vonakodás után mindkét fél belenyugodott. Így végződött ezen, tíz évig duró háború, mely kiszámíthatatlan károkat okozott mindkét oldalon, a nélkül, hogy egyiknek is maradandó hasznót eredményezett volna.

Ezen háború egyik messze kiható következménye volt a német lovagrend eltörlése Poroszországban s a

hasznló hercezség megalakulása lengyel fensőség alatt. Albrecht, a rend utolsó nagymestere és Waszilij szövetségese, örökös uralkodói jogokat nyert a rend tulajdonát képező városokra, kerületekre és vidékekre, örökös függés kötelezettsége mellett a lengyel királytól. Zsigmond az új porosz hercegnek egy fekete sast adott czímerül „S” betűvel jelezve, Zsigmond király nevének kezdőbetűjével: mely a mai porosz királyság legrégibb és legelőkelőbb érdemrendjének eredetével szorosan összefügg. Lengyelország régen elenyészett, de a porosz királyság és a „fekete sas” ma hatalmasabb, mint Lengyelország valaha volt. . . .

A livoniai lovagok még ugyan fennállottak; de ezek napjai is meg valának számlálva; a hős Plettenberg még életben volt. kinek nevéhez fűződnek a rend legszebb diadalai fennállásának utolsó idejéből. A kisebb államalakulások ideje lejárt; a megváltozott és előrehaladott politikai nézetek nagy és hatalmas államokat kívántak, melyekben tagasabb tér jutott az egyéni tevékenységnek és tehetségnek.

Tizedik Fejezet.

IV. Waszili (Ivánovics) nagyfejedelem 1505–1534. Befejezés.

Rjezsán bekebelezése. — Családi viszály. — Tatár ügyek. — Nagyfejedelemnő a kolostorban. — Újabb házasság. — Követségek. — Kazáni és krimi dolgok. — IV. Waszili halála. — Jellemzés. — Életmódja. — Idegenek Moszkvában. — Törvények. — Építkezés. — Egyházi ügyek. — Kormányzás. — Honvédelem és hadügy. — Pénz. — Takarékoság. — Közlekedés. — A főváros. — Szokások és viselet. — A nő helyzete. — Házasság. — Nyelv és irodalom.

Rjezsán, a régi részfejedelemség, még mindig bizonyos mértékben függetlenséget élvezett, ámbár korántsem oly mértékben, hogy annak ügyeibe a moszkvai nagyfejedelemnek beleszólási joga nem lett volna. De Waszili, az egyeduralkodó eszméjének gyakorlati képviselője, ezen látszólagos függetlenségnek is véget akart vetni. Agrippina özvegy fejedelemnő 1517-ben kiskorú fia Iván nevében kormányozta Rjezsánt. Waszili nem zaklatta a nőt, ki amúgysem állott útjában nagyraavagyó terveinek és fensőségét minden kétséget kizáróan elismerte. De midőn Iván ifjúvá serdült s nemcsak anyja gyámságát, hanem a nagyfejedelem fensőségét is le akarta rázni, Waszili elérkezettnek látta az időt. Rjezsánnal végleg leszámolni; ily czélból az ifjú fejedelmet maga elé idézte Moszkvába. Iván sokáig vonakodott a felhívásnak eleget tenni: midőn végre Krubin Simon nevű előkelő bojár tanácsára az útra elhatározta magát, sorsa el vala döntve. Waszili szigorral fogadta rokonát, hálátlannak, hűtlennek nevezte őt a haza és egyedüli ura iránt s Rjezsánt végleg a birodalomba bekebelezvén, Ivánt börtönbe vetteté, anyját Agrippinát pedig egy kolostor békés falai közé száműzé. Így végződött Rjezsán négyszáz éves uralma: így kívánta ezt a birodalom

érdeke, melynek megvalósításáért úgy IV. Waszili, mint atyja oly sokat tettek.

Hasonló sors érte a szeveri fejedelmet, Semekin Waszili, kinek harcias erényeit kortársai nem győzték eléggé magasztalni, s kinek személyes vitézsége és tartó-mánya valódi védbástya volt Oroszországnak a Krim és Lithvánia ellenében. Waszili nagyfejedelem ezen okból becsülte Semekint s Putiwl városával adományozta meg: de azért őt sem szerette. Az 1523. évben a lithvánokkal való titkos egyetértés ürügye alatt, mely azonban korántsem volt bebizonyítva, Semekin börtönbe vettetett, melyet nem is hagyott el többé. Az összbirodalom eszméjével ezen maradéka a régi feudális koronavazallságnak, nem fértek meg többé: bukniok kellett, ha Oroszország nagygyá és hatalmassá akar vala lenni. Csak hogy nem helyeselte mindenki a nagyfejedelem ezen következetes szigorát az eszme megtestesülését illetőleg; így hangosan felemelte szavát az önkény eme neme ellen a szentháromság-kolostor apátja. Semekin barátja, azonban sikertelenül; s hogy a nagyfejedelem haragját kikerülje egy pusztá vidéken remeteségre kárhoztatta magát.

Ámbár Waszili-nak elég oka volt a krimi khánra, Mehmed-Ghirej-re neheztelni, ki Oroszországot oly rémületbe ejté utolsó támadása alkalmával, azért mégis habozott a veszélyes szomszéd ellen fegyvert fogni, ellenkezőleg azon volt, hogy vele minél előbb kibéküljön. A nagyfejedelem minden politikai tevékenysége Lithvánia felé volt irányozva; ennek áldozta fel egyelőre Kazánt, volt gyenge a Krim ellenében s tartózkodó a terjeszkedő törökök irányában. A Lithvánia által elvett orosz területek és városok visszaszerzése képezte Waszili főtörekvését, mely előtt minden más érdekeknek meg kelle hátrálniok.

Mehmed-Ghirejnek messzemenő tervei valának, melyek következményeikben könnyen veszedelmére válhattak Oroszországnak. Waszili tétlenségét birodalmának délkeleti részeit illetőleg felhasználandó, a khán váratlanul rátört a gazdag és fontos Asztrachán-ra, melynek uralkodója, Husszein, Tsanibég fia gyáván meghátrált. Asztrachán meghódítása által Mengli-Ghirej khán utódja szerencsésen megvalósítja Kazán, Asztrachán és Tauria egyesülését egy *egységes* birodalommá, miként azt Batu-khán háromszáz év előtt

megvalósítá, de a horda-uralom megsemmisített. S az új birodalom, melyhez csatlakoztak a nogayi, sibáni és tjumeni tatárok, nemsokára veszedelmes szomszédság lett Oroszországra nézve, mely sok gondot adott uralkodóinak. Szerencse, hogy az egyenetlenkedés, belviszály s az önpusztító ármánykodás az új hatalomnak is csakhamar megbénítá életerejét, s így lehetővé tette Oroszország továbbfejlődését.

Waszilijs még a Lithvániával megkötött fegyveres béke után sem látszott sokat törődni azzal, mi az Alsó-Wolga Don és a Fekete tenger mellékén végbement: úgy látszik, hogy a tatár terjeszkedésnek vagy nem tulajdonított nagy fontosságot, vagy azt hitte, hogy vele később könnyű szerével fog vala elkészülni. Annál nagyobb gondot fordított ezen időben Oroszország belügyeinek és családi dolgainak rendezésére. Már húsz éve volt, hogy megnősült, de gyermekei nem valának; aggodalma ennek folytán mindinkább növekedett. „Mi lesz az orosz birodalomból?” mondá egyszer elkeseredésében. „ki lesz örököse? Talán fivérem? hiszen ezek még tulajdon hűbéreiket sem tudják igazgatni.” Környezete, valamint a jó hazafiak azt tanácsolták, hogy váljon el Szalométól, s lépjen új házasságra, hogy ekképen a trónnak örökösöt adjon.

Híveinek tanácsát követve, Waszilijs 1525-ben csakugyan megtette a döntő lépést; erényes és ártatlan nejét, kivel húsz évig boldog házasságban élt, kegyetlenül eltaszítá magától s kitette őt a szégyennek és kétségbeesésnek. Dániel metropolita az állami és dynastikus érdekeket tartván szeme előtt, a házasságot készséggel felbontá. Azonban az orosz nép nagy többsége másként gondolkozott: a részvét és sajnálat megbotránkozott e válás felett, mely a Nomokanon, ezen egyházi törvények gyűjteménye szerint sem vala igazolható. Hogy a törvény annál könnyebben kijátszassék, arra akarták rávenni a szerencsétlen nagyfejedelemt, hogy mondjon le önként a világról; de nem tette; minek folytán erőszakot alkalmaztak. Szuszdálba vitették szigorú őrizet alatt s itt akarata ellenére a megváltó születéséről címzett apácza kolostorban beöltöztették. A krónika azt beszéli, hogy Sigona, férje könyörtelen megbizottja, tetteleg is bántalmazta a boldogtalan hölgyet, midőn az az előírt fogadalmat letenni vonakodott. Az évkönyvek ezen alkalomból egy sajátságos dolgot jegyeztek fel, mely-

nek hitelessége azonban valószínűleg több mint kétséges. Azt mondják ugyanis, hogy Szalome nemsokára elzáratása után tudtul adta a megrémült és sajnálkozó nagyfejedelemtnek, hogy anyának érezi magát. Nemsokára fiút szült, ki a keresztségben György nevet kapott, de kit senkinek sem akart megmutatni, mondván: „Majd ha eljő az idő, megjelenik a világ előtt fényben és hatalomban.” Voltak, kik a dologban hittek: mások pedig, kik az egészet a könyörület által kieszelt mesének tartották.

Amibár Waszilijs e szerint első nejétől el vala választva, a keleti egyház törvényei szerint — melyek azt mondják, hogy ha egy nő férje tudtával egy kolostor rendjébe lép, a férj nem köthet új házasságot — újabb házasságra nem léphetett. De ezen a bajon is segített Dániel metropolita engedékenysége, ki az egyházi tilalom daczára új házasság kötését engedte meg a nagyfejedelemtnek, ki néhány héttel később csakugyan házasságra lépett Glinskij Waszilijs leányával Helenával, az orosz bojárok nem esekély megütközésére, kik rossz szemmel nézték az uralkodó dynastia családi összeköttetését egy áruló leányával. Az új nagyfejedelemt is ugyanis unokahúga volt ama Glinskij Mihálynak, ki a történelemben kettős árulással van bélyegezve. A nászünnepek három napig tartottak s az ezen alkalommal kifejtett fényről és pompáról sokat jegyeztek fel az évkönyvek.

Oroszország ezen időben többévi békét élvezett s a külhatalmasságokkal barátságos lábon állott. Többek között X. Leo (Medici) pápa egy Paolo nevű követe is megfordult Moszkvában oly czélból, hogy Oroszország részéről kereskedelmi engedményeket eszközöljön ki a Nyugat-Ázsiával való közlekedésben. De Waszilijs, úgy látszik, gyanúval fogadta az idegent s nem bocsájtkozott vele tüzetesebb megvitatásokba. Majd 1525-ben Hadrián pápa egy levelével érkezett Paolo kapitány másodszor is Moszkvába, a nélkül, hogy ezuttal is szerencsésebb lett volna. Waszilijs nem vala hajlandó, országát a világkereskedelemtnek s az átmeneti közlekedésnek Kelet-Ázsia és Európa közt megnyitni. Mindazonáltal a pápa követét tisztelettel fogadta és minden alkalommal kitüntette: s midőn az Olaszországba visszatért, Gerasimow Demeter nevű követét adá mellé, ki a nagyfejedelemt egy levelét vala átnyújtandó a pápának. Az

ismeretes történetíró Paulus Jovius diesérőleg emlékeztet meg Gerasimow-ról, azt mondja, hogy Livoniában tanult, a latin nyelvet igen jól értette és gyakran járt követségben Bécsben, Svéd-, Dán- és Poroszországban: általában igen sok tudománnyal és éles elmével bírt, azonfelül nyájas és lekötelező modora volt mindenki irányában. Azonban Gerasimow nem bírt felhatalmazással arra nézve, hogy a pápai kormánytól állami vagy egyházi ügyek tárgyalásába becsújtkozhatott volna; s a következő 1526. évben János püspökkel visszatért Moszkvába, ki meg vala bízva Oroszország és Lengyelország közt végleges békét létrehozni. Az alkudozások újból megkezdődtek, de lassan haladtak előre.

Mióta Miksa német császár elköltözött az élők sorából. Oroszország viszonya a német birodalomhoz lényegesen megváltozott. Az Oroszország iránt meleg érdeklődést tanúsító Miksa utódja, V. Károly, nem érdeklődött a zordon éjszaki állam sorsa iránt: figyelme, gondoskodása egészen másfelé vala irányozna; a mindinkább bonyolódó egyházi viszályok közepette „a világ ura” nem talált időt Oroszország ügyeivel foglalkozni. Azonban Waszili helyes politikai érzéke azt mondá, miszerint a hatalmas Habsburg dynastiával, mely oly számos koronát egyesített fején, jó lábra kelletik vala helyezkednie, hogyha hazája befolyását az európai államok rendszerében megővni akarja. Azért mindjárt az ifjú császár trónraléptekor üdvözlöté őt egy többtagú követség által: mely udvariasságot V. Károly azzal viszonozta, hogy Antonio nevű államtanácsosát küldé egy barátságos levéllel Moszkvába, mely után Jaroszlawkij-Szaszjekin herceg mint nagyfejedelmi követ Madridba küldetett oly célból, hogy a régi jó viszonyt Németország és Oroszország közt, a mennyiben lehetséges, megújítsa. A barátságos érintkezésnek az lett a következménye, hogy V. Károly Leonardo Nogarola grófot, öccse Ferdinánd főherceg és az ausztriai tartományok majd Magyarország örököse pedig Herberstein Zsigmond bárót küldé Lengyelországba, illetve Moszkvába a kölcsönös érdekek megővésére való tekintetből. Az egésznek gyakorlati eredménye az lett, hogy a császár erkölcsi eszközök felhasználásával Lithvániát a fegyverszünet megújítására bírta, mi nemcsak Zsigmondnak, hanem Wasziliynak is előnyére szolgált.

Az 1528. és 1530. évek aránylag békésen múltak

el: Waszili arra törekedett, hogy a szomszéd államokkal a békés baráti viszonyt lehetőleg fenntartsa; ily célból benső jó viszonyt létesített Oroszország és Gusztáv Wasa svéd király közt: békét tartott a török szultánnal, kivel újabb is több követséget cserélt vala. Azonban már 1530-ban nehéz vészfelhők jelentkezének a láthatáron, melyek újabb pusztításokkal fenyegették az országot. A kazáni khán újabb támadásra készült, melynek éle Oroszország ellen volt irányozva. A veszedelmet megelőzendő, nagy sereg gyűlt össze Nisnij-Novgorodban a Volga és az Oka partjain: Bjelszkij herceg, Glinskij Mihály, Kubenszkij, Obolenszkij és mások parancsnoksága alatt, mely meglepő gyorsasággal Kazán falai alatt ütötte fel sátraikat. A támadás ezuttal oly váratlanul jött, hogy a tatároknak alig maradt idejük magukat védelmi állapotba helyezni; s ha az oroszok oly eréllyel folytatják vala a hadműveleteket, milyennel megkezdették, bizonyos, hogy állandóan Kazán birtokába helyezhették volna magukat. De Bjelszkij herceg, a nagyfejedelmi családdal való rokonságára támaszkodva, épen abban a pillanatban becsújtkozik vala békealkudozásokba a tatárokkal, mikor a győzelemhez a legbiztosabb kilátások kínálkoztak. A tatárok roppant értékű kincsek árán, melyeket Bjelszkij kapzsága nyelt vala el, megszabadultak: s Oroszország elszalasztotta az alkalmat, mely a háborúban csak felettén ritkán szokott kínálkozai. Waszili, ki ismerte az elkövetett hiba nagyságát, de egyuttal azt is, hogy azt helyrehozni immár nem lehetett, belenyugodott, mert pihe-nésre vala szüksége, hogy seregét új vállalatokra előkészítse. A békeokmány, melynek értelmében a nagyfejedelem Saffy-Ghirejt jelölé vala ki a kazáni trónra, többek közt a következőket mondja, miből egyszersmind kitűnik, milyen viszonyban állottak egymáshoz ezen alkalommal Waszili és az általa pártfogolt khán: „Történjék úgy, miként ezt Isten és a nagyfejedelem akarja! kinek buzgósággal kívánunk szolgálni. Országunk elpusztult, férfaink legjobbjai elvéreztek a harcmezőn vagy megmerevedének az ijedségtől. Saffy-Ghirej azt teszi nogayi és krimi tatárjaival, mit akar. Azon hír szárnyrakelésével, mintha a moszkvai hadak közeledőben volnának, fellázítja a kedélyeket és szégyent hoz mindnyájunkra. De így nem maradhat; még van élet bennünk, vannak barátaink és van hatalmunk.

Elűzzük Saffy-Ghirejt s kérni fogjuk a nagyfejedelmet, hogy adjon nekünk méltóbb urat.“ Wasziliynak bojárjai nyilatkozata szerint ezen kívánság ellen nem volt kifogása, neki mindegy volt, bárki igazgatja Kazánt, csak teljesítse kötelességeit híven Oroszország és uralkodója iránt. Az előkelő Tagáj pedig így szólt: „Emlékezzünk meg az ártatlan Sik-Alyról, kit annak idején a gonosztevők megfosztottak örökségétől: hívjuk őt vissza a trónra, híven fogja szolgálni a nagyfejedelmet és szeretni a népet: jöjjön velünk Waszilij városába: innen akarunk a kazániaknak, a hegyi és mező-ségi eszeremiszeknek s a többieknek Waszilij nagyfejedelem kegyességéről írni és mondani: A khán elvette életünket, de a nagyfejedelem visszaadta azt nekünk: mi nem vágyódunk azok után, kik utánunk sem vágyódnak; a kazáni foglyoknak, kik rabszolgaságban sínenek, vannak szülői, testvérei és barátai; ők mind oldalunk mellé fognak állani, s így örök béke fog uralkodni.“ A béke azután csakugyan létrejött, bár nem egészen úgy, a mint azt Tagáj és párthívei kívánták: de Oroszország fensőségének épségben tartásával.

Az 1530. augusztus 25-dike nagy ünnepet jelez Moszkva történetében: IV. Waszilij elérte leghőbb vágyának teljesülését: e napon fiörököse Iván született, ki ép oly híressé mint rettegetté tette magát hazájának történelmében. Az évkönyvek azt jegyezték fel, hogy születésekor ég és föld borzasztó harezot vívtak egymással, a dögés borzasztó volt s a villám sok helyütt leütött és nagy károkat okozott. Nemesak Waszilij, hanem egész Oroszország örömben úszott a nagyfejedelemi trón örökösének születésekor. Tíz nappal születése után a nagyfejedelem a csecsemőt a Troitzka-kolostorba vitte, hol őt Jozaphat apát a százéves Kassián szerzetes és perejeszlawli szent Dániel jelenlétében megkeresztelte. A meghatottság könnyeivel szemében hálálkozott Waszilij a Mindenhatónak, midőn a jámbor szerzetesek a nagyreményű csecsemőt karjaiba fektették: azután a szent Szergiusz sírjára helyezvén, forró imában kérte örökösére az Ég áldását!... Waszilij oly hálás volt a gondviselésnek, hogy azt mindenképen be is akará bizonyítani; s azért az egyházat, a szegényeket, az emberbaráti intézeteket ajándékaival halmozá el; a börtönöket megnyitotta s a szerencsétlen elítélteknek tömegesen visszaadta szabadságukat. Kora reggeltől késő estig nyitva állott a Kreml a

szerencsekívánok előtt, kik tömegesen jövének, hogy szeretetüknek és örömüknek minél méltóbb alakban adjanak kifejezést. „Mi veled együtt vagyunk boldogok.“ mondák az érkezők az örömtől ragyogó nagyfejedelemnek. Remeték és más jámbor emberek jövének, hogy megáldják az új trónörökös bölcsőjét és imádkozzanak érte, hogy nagy és boldog legyen, és nagygyá és boldoggá tegye Oroszországot. Szent Péter és Elek, Moszkva védnökeinek tetemei számára Waszilij arany és ezüst koporsókat készíttetett. . . . Glinskij Helena alig egy év leforgása után még egy figyermekkel, Györggyel ajándékozta meg férjét, ki ugyanazon évben fivérét Andrejt, Chowanszkij Euphrosinával házassítá össze: míg másik két fivére, Simon és Dimitrij, már korábban meghalálozott.

Oroszország növekedő politikai és kereskedelmi fontossága mellett tanúskodik, hogy az idegen követségek egymást érték ezen időben Moszkvában, melyek mind oly czélból jelentek meg, hogy az orosz nagyfejedelmet véd- és dacz-, vagy kereskedelmi szövetségre bírják. Az 1531 és 1533 között jelentkeztek a moldvai vajda megbízottjai, kik Lengyelország elleni védelmet és támogatást kerestek; majd Kazim asztracháni khán követe érkezett meg, ki nem ok nélkül kereste a nagyfejedelem barátságát. De a legérdekesebb valamennyi közt Babur indiai mogul követe volt, Tamerlan vagy Timur unokája, mert ennek nevezé magát. Babur kereskedelmi összeköttetéseket akart létesíteni India és Oroszország közt, s Waszilij elég érzékkel birt hazája anyagi érdekei iránt, semhogy a békés szövetkezésnek akadályokat gördített volna útjába. A kereskedelmi érintkezés a gazdag Indiával számos előnyt helyezett kilátásba Oroszország számára.

A kazáni háború befejezése után Oroszország, a krimi tatárok egy kisebb támadását leszámítva, teljes békét élvezett, mire annyi zaklatás után valóban nagy szüksége volt. Azonban a békét az általános izgatottság zavarta meg, melyet Waszilij nagyfejedelem váratlan halála és az azt megelőző jelenségek idéztek elő. Az évkönyvek azt jegyezték fel, hogy augusztus 24-én az égboltozaton csodás jelenség hirdette a világnak Waszilij közeledő halálát; a nap korongja ugyanis a felső szélén derült ég mellett kezdett elsötétedni. Sokan látták a tűneményt s borzadva kezdék az okokat keresni, melyek azt előidézték. Nemsokára híre ment a

nagyfejedelem halálának. Waszilij csak 54 éves volt, midőn 1533. december 4-én utólérte a halál, tevékenységének és tettejének közepette. Midőn végső órájának közeledését érezte, így szólott a körülé álló és aggódó bojárokhoz: „Jól tudjátok, hogy birodalmunk a szent Wladimirtól, Kijew nagyfejedelemétől származik, s hogy mi e szerint született uraitok vagyunk minden időre. Szolgálatok fiamnak, miként nekem szolgáltatok, vegyétek őt hathatós oltalmatokba, hogy uralkodni tudjon az ország felett, hogy igazság szolgál-tassék mindenfelé a törvény szavai szerint. Ne hagyjátok el unokatestvéreimet, a Bjelszkij hercegeket, Glinskij Mihályt, ki nőm után közel rokonságban áll hozzám. Buzduljatok a haza javáért mint testvérek . . . . Ti pedig, kedves unoka-testvéreim, segítsétek a fiatal uralkodót a kormányzás nehéz munkájában, a békében úgy, mint a háborúban; te pedig Mihály (Glinskij) ontsad, ha kell, véreket Iván fiamért és Helena nagyfejedelemnőért, sőt ha kell, hagyd testedet darabokra apróztatni érettük!” . . . . S miután még többekkel a környezetében leereszkedő szívéllyel beszélgetett, Isten nevének dicsőítésével pihenésre hajtá fejét. Majd erősebbnek látszott s magához hívatá remegő nejét és apró gyermekeit, kiktől érzékeny hangon vett búcsút.

IV. Waszilij nevezetes helyet foglal el az orosz ural-kodók sorában: a történetírás III. és IV. Iván közé helyezi őt, mint kikhez jellem tekintetében legközelebb áll. Nem volt lángész, de kitűnő uralkodó, mondja róla Karamsin, ki szerette hazáját, de egyszersmind nevének dicsőségét is. Waszilij megerősítette és megtartotta III. és IV. Iván szerzeményeit, mi nem volt csekély feladat, ha tekintetbe vesszük, hogy mennyi veszély fenyegette Oroszországot keleten is, nyugaton is, uralkodása alatt. Waszilij külső megjelenése fejedelemi és tiszteletet parancsoló volt; tekintete szigorú, de e mellett nyájas, s szívét nem zárta el az irgalmasság lágy hangja elől. Leveleiből, melyeket fiatal nejéhez Helenához intézett, szerető meleg szív beszél; telve figyelemmel és gyengédséggel, mely meghat és meghódít, úgy, hogy hajlandók vagyunk nem egy kemény tettét életének — megbocsájtani.

Waszilij felettén egyszerű volt életmódjában, mint minden a tevékenységet kedvelő férfiú; mindennap reggeltől délig található vala alattvalói számára, kik mindig biza-

lommal kereshették fel legfelsőbb bírójukat. A délutáni órákban nem szeretett hivatalos ügyekkel foglalkozni, ezen idő üdülésre és szórakozásra volt szánva. A nagyfejedelem nagy barátja volt a falusi életnek és mulatságoknak; a nyarat és az ősz többnyire osztrowi vagy worobjewói vadászterületén vagy a Moszkva melletti worontzowi mezőn tölté, hol kényelemmel berendezett vadászkastélyai voltak: de itt is mellette voltak szüntelen tanácsosai és djákjai vagy titkárai, kikkel a folyó ügyeket elintézte, hogy a kormányzás fennakadást ne szenvedjen. Említett császári követ, báró Herberstein, a következőket mondja a nagy-fejedelmi vadászatról: „Midőn a nagyfejedelem a mezőn megpillantottuk, leszállottunk lovainkról s közeledénk hozzá. Egy büszke paripán ült gazdagon ékesített öltönyben, magas, drágakövekkel kirakott föveggel, aranyozott tollakkal, melyek a szélben lengettek; övén egy tör és két vadász-kés függött, hátul, az öv mögött egy parittyá. Oldala mellett jobbról lovagolt Ali kazáni-khán, nyíllal és íjjal fegyverkezve, balról két fiatal herezeg, kik közül az egyik egy baltát, a másik buzogányt tartott kezében; körülök több mint háromszáz lovas volt látható. Vadászatok alkal-mával este a nyílt mezőn sátrak üttettek s itt tölté a tár-saság az éjszakát. A nagyfejedelem ilyenkor sátrában fogadá bizalmasait, kikkel a vadászat esélyeiről a legkedélyesebben beszélgetett. Az inasok bort és mézszeszt szolgáltak fel s hozzá megfelelő étkeket. Waszilij udvarát pompásnak nevezik az évkönyvek; ő alatta keletkezett több udvari méltóság, így a krajcsi vagy főpohárnok, a fegyver- és fővadászmester stb. méltósága, melyekhez utóbb még mások jövének. Az udvar körül őrszolgálatokat teljesítettek a fegyverhordozók, kik növés és kellemes arczképződés szerint válogattattak ki. Midőn a nagyfejedelem ünnepies alkalommal a nép előtt megjelent, a fegyverhordozók fehér atlaszruhában, kis ezüst bárdokkal fegyverezve, jelentek meg, vagy a trón körül állának, s mint az évkönyvek állítják, úgy tűntek fel az idegenek szemében, mint ha „mennyei angyali alakok” lettek volna, mi bizonyára kissé szerénytelen túlzás; háború idejében a nagyfejedelem fegyvere és vértete felett örkö-dének. Az isten házában a nagyfejedelem alázatos volt, az ajtó mellett vagy a fal közelében állapodott meg s bot-jára támaszkodva végzé imáját, nem csekély épületére a

nagy tömegnek, mely a magas állású embereknek érdemet követel a vallásosságból. A hadsereg egy része mindig fegyver alatt állott: s ha kellett, a nemesség gyorsan csoportosult a nagyfejedelem lobogó alatt. A fogadóteremben, daczára a jelenlévők nagy sokaságának, siri csend uralkodott; a nagyfejedelem trónon ült, mellette a falon egy szentkép függött, előtte az asztalon jobbról a fejedelmi főveg vagy korona, balról a kormánypálca volt látható. A bojárok a trónteremben gyöngyökkel gazdagon díszített öltönyökben és rókafevegekben ülnek hosszú padsorokban. Az udvari lakomák gyakran éjjelig tartottak: egy nagy teremben hosszú asztalsorok valának terítve, az uralkodó mellett közönségesen a metropolita vagy a fiatalabb hercegek ültek: azután következtek a bojárok és a többi előkelő hivatalnokok. A terített asztal közepén díszelgett nagymennyiségű aranyedény, csészék, serlegek s effélék. Az első tál étel mindig sült hattyúból állott. Közönségesen tüzes görög borok kerültek az asztalra. Kiváló kegynek tekintették, ha a nagyfejedelem valamely kegyenczének az udvari asztalról, az ebédet haza küldé. Minden kegy mély meghajtással és bókkal fogadtaték. Az asztalnál fészteleen jókedv uralkodott s a vendégek szabadon társaloghattak egymással. Idegenekkel a nagyfejedelem asztalközben leereszkedő társalgást folytatott, uralkodóikat udvariasan „nagyoknak” nevezte: azután fejedelmileg gondoskodott minden kényelmükről. „Midőn éjjel a Kreml-ből haza menénk,” mondja Miksa császár egyik követe da Collo, „az útczák rényesen ki valának világítva, mintha a nap süttött volna.” Bizonyosan máglyák égtek, miként ez az orosz városokban kemény tél idejében ma is szokásban van. Az idegen követek az értékes ajándéktárgyakon kívül mindennel bőségesen elláttattak, mire szükségük volt: mert megszegyentőnek tartaték, hogyha valamit vásárolni valának kénytelenek. A melléjük rendelt szolgaszemélyzet tartozott minden kívánságukat teljesíteni.

Az uralkodói czímben különbség volt, a szerint, amint a nagyfejedelem alattvalóihoz vagy idegenekhez szólt. Az oroszok előtt IV. Wasziliz ép úgy, mint atyja Iván, egyszerűen nagyfejedelemnek czímezteté magát; idegen hatalmaságokkal szemben azonban a következő czímet használta: „A hatalmas úr Wasziliz, Isten kegyelméből egész Orosz-

ország ezárja és uralkodója; Wladimir, Moszkva, Novgorod, Pskow, Szmolenszk, Twer, Jugria, Perm, Wjétka, Bolgária és más országok nagyfejedelem; nagyfejedelem és uralkodója Novgorod, a Nisowi területnek. Tsernigow, Rjezsán, Wolotzk és Rzsiew, Bielszk és Rosztow, és Jaroszlawl és Bjeloszerszk, Udoriának és Obdoriának, Kondiniának és másoknak.”¹⁾

Valamint atyja, úgy Wasziliz is szerette, ha idegen, tudományos képzettségű férfiak és művészek Oroszországba jövének s ott megtelepedének. Uralkodása alatt több idegen katonai tekintélyen kívül két orvos is jött Moszkvába, Ljuew és Theophilus, mindketten németek. Kivülök még egy harmadik orvosi szaktekintély is megtelepedék Moszkvában, a görög származású Márkus, kinek neje és gyermekei ellenben Konstantinápolyban éltek. Szuleimán szultán, ki őt valószínűleg nehezen nélkülözte, a következőket írta a nagyfejedelemnek: „Engedd Márkust visszatérni családjához, hiszen ő úgyis csak kereskedés miatt ment Oroszországba;” mire Wasziliz így válaszolt: „Márkus már régóta és önként szolgál engemet, és meggyógyítja helytartóimat Novgorodban; inkább engedd meg, hogy neje és gyermekei ide jöjjenek.” Azon időben, úgymond Karamsin, könnyebb volt képzett és tehetséges embereknek Oroszországba jönni, mint azt elhagyni. Részben talán még ma is így van.

IV. Wasziliz nagy gondot fordítván a belkormányzatra, számos olyan törvények hozatala által is emlékezetessé tette nevét, melyek Iván nagyfejedelem Szudobnik törvénykönyvébe felvételtek. Többek közt elrendelé, hogy a tweri, obolenszki-i, bjeloszerszk-i és rjezsáni nemesi vagy hűbéri birtokok tulajdonosai örökölt birtokaikat nem adhatják el más kerületekben lakóknak; hogy olyan jószágok örökösei, kik vagyonukat kolostoroknak adományozták, azt többé vissza nem vásárolhatják; kivévn, ha nekik ehhez végrendeletileg engedély adatott. Az ú. n. szmolenszki kegyelemlevél megparancsolja a helytartóknak, hogy a panaszosoknak adassanak vissza mindazon jószágok, melyek tőlük elraboltattak; rágalalmazóknak és vizsgálati fogságban lévőeknek pedig adassék vissza szabadságuk, hogyha elfogadható kezeseket tudnak állítani; megengedi a polgároknak, hogy

¹⁾ Herberstein, Rer. Moscow. Comment. p. 100.

a város határában minden további kérelem nélkül fáézhathatnak; megtiltja a bojároknak, hogy szabad embereket jobbágyaikká tehessenek és csapszékeket tarthassanak: továbbá megszabja az illetékeket, melyek járművek, házassági vagy egyéb szerződések, nyájak, vágómarhák stb. után fizetendők, miből az akkori idők bonyolódott adórendszere és a koronajövedelmek természete kitetszik.

Fontos és nevezetes volt azon törvénykezési rendtartás, melyet IV. Waszilij Novgorod számára adott vala ki. Mint-hogy a nagyfejedelemnek tudomása volt arról, hogy a helytartók a jogügyek eldöntésénél önkényileg járnak el, azért 48 esküdt — zelowahnik — megválasztatását rendelé el, kiknek feladata volt, a helytartónak a peres ügyek elintézésénél segédkezni s őt bizonyos tekintetben ellenőrizni. Karamsin esodálkozva kérdezi, vajjon miért nem terjeszté ki Waszilij ezen jótékony intézményt az egész országra? Talán azért-e, mert a többi oroszok még műveletlenek lévén, nem bírtak érzékkel ily nevezetes polgári újítás iránt? Ezen bár egyoldalú intézkedésből kitűnik, hogy a nagyfejedelmet a merev egyeduralkodás nem korlátozta szabadabb intézmények alkotásában. Az évkönyvek kíváltképen magasztalják Waszilij gondoskodását a béke és biztonság megszilárdítása körül Novgorodban; ő rendelé el a legelső tűzörseget és az éjjeli őrzőjáratokat; megparancsolá, hogy éjjel az útezák az ú. n. spanyollovassal — egy rácszerű készülék — láttassanak el, úgy, mint Moszkvában: szigorú intézkedései a lopást majdnem egészen megszüntették, úgy, hogy a közveszélyes csöcselék vagy egészen elvonult a városból, vagy pedig megengedett keresetre adta magát s megtanult dolgozni.

III. Iván fiának uralkodása alatt keletkeztek az első tulajdonképeni várerősségek Oroszországban, melyek szilárdabb anyagból készülvén, Waszilij négy ily kőből épült és körfalakkal körülvett várat építtetett: Nisnij-Novgorod-, Tula-, Kolomna- és Szaraiszk-ban. Az első, melyet Pietro nevű olasz építt, egész a mai napig fennmaradott. Kosira és Tsernigow kisebbszerű erődtételeket kaptak; a sánczokat fatornyok védték. Moszkvában Aloisio nevű, hasonlóképen olasz származású építész a Kreml árkait téglával rakta ki és a külvárosokban mesterséges tavakat ásatott. Miután Novgorod tűzvész által majdnem egészen elpusztított, nagyfejedelemi hivatalnokok

jövének, kik az útezákat és tereket megjelölék, valamint a kereskedő-csarnokokat is, úgy, miként azok Moszkvában valának. Azon templomok közül, melyeket Waszilij építtetett, még ma is áll a gosztuni szent Miklóshoz címzett a moszkvai Kreml-ben és azon apáczakolostor, melyet Szmolenszk szerencsés visszafoglalásának emlékére alapított. Az utóbbi czélra a nagyfejedelem a falusi jószágokon kívül, melyeket a kolostor fenntartására rendelt, sajátjából 3000 rubelt — a mai pénzérték szerint mintegy 90 ezer forintot — ajándékozott. Ezen időben a legelső templomépítő az olasz Aloisio, a fiatalabb, vala. Miután a szent Mihály arkangyal temploma elkészült, Waszilij oda szállíttatá át őseinek hamvait s atyja tetemei mellett jelölé ki magának is az örök pihenőhelyet. A Mária mennybemenetelének székesegyháza, mely 1515-ben teljesen elkészült, pompás festményekkel láttatott el, melyek oly szépek valának, hogy a nagyfejedelem, udvara és a püspökök beléptükkor elragadtatásukban így kiáltának fel: „Ime, megpillantottuk a mennyországot!” A szentképeket festő művészek között Jelikeyew Tivadar volt a leghíresebb.

Az egyháztörténelem IV. Waszilij uralkodása alatt nem mutat fel nagyobb vagy fontosabb mozzanatokat. Az 1519. évben egy nagy zsinaton Alexej metropolita hamvai ünnepélyesen esodatevőknek jelentettek ki. Warlaam metropolita jelentést tön a nagyfejedelemnek, hogy számos vak, ki a szent koporsóját buzgó hittel megeseholá, visszanyerte látását; a harangok zúgása mellett gyülekezett a papság és beláthatatlan néptömeg, a csodák, valamint azok bizonyítékai kihirdettetének s a szent sír felett elénekeltetett a Te Deum. A nagyfejedelem, ki hasonlóképen résztvevett a nevezetes ünnepélyben, könnyes szemekkel hajolt le a sírra és áldá végzetét, mely megengedé, hogy az ő uralkodása alatt nyílt vala meg a boldogság eme második kútforrása a fővárosban. A pompás ünnepély azzal végződött, hogy kimondaték, miszerint szent Alexej egyenlő rangot foglaland el azontúl a hazai szentek sorában szent Péter metropolitával.

Nagy botrányt idézett elő úgy egyháziak mint világiak szemében azon viszály, mely Szerapion novgorodi érsek és Woloki szent József közt kitört vala, azon okból, mert az utóbbi az érseki fensőség alól kivonta magát és kolostorát és a moszkvai metropolita illetékessége alá helyezkedék.

A nagyfejedelem haragjában megvonta Szerapiontól az érsekséget, minek folytán Novgorod tizenhét évig főpap nélkül volt, míg végre nagy öröme a polgárságnak a híres Makárius nevezteték ki érsekké. Makárius nagy érdemeket szerzett magának a kolostorok körül; a szerzeteseket együttélésre kényszeríté a kolostor falain belül. Az erkölcsök tisztaságának megőrzése tekintetéből eltiltá, hogy azontúl apátok álljanak az apácza kolostorok élén, melyek számára fejedelem- vagy főnöknöket rendelt. Ezen jámbor férfiú idejében jövének a távol északi vidékekről lappok Oroszországba, kérvén a nagyfejedelmet, hogy küldene számukra keresztény térítőket. Waszili a fontos ügy elintézésével Makárius érseket bízta meg. Még megemlítendő, miszerint IV. Waszili uralkodása idejére esik a reformáció megindulása Németországban, mely azonban a görög-keleti egyház elzárkozottságánál és merev fegyelmezettségénél fogva a kedélyekre és gondolkozásra közvetlen befolyással nem birt.

Mielőtt IV. Iván történelmének elbeszélésébe fognánk, szükséges, hogy Oroszország kormányzati rendszerével, igazságszolgáltatásával, hadviselésével, továbbá kereskedelmével és egyéb viszonyaival megismerkedjünk, melyekből művelődési állapotaira megbízható felvilágosítást nyerhetünk. A tizenötödik század utolsó és a tizenhatodik első fele képezi a Középkor kimenetelét és az Új-kor bevezetését, mely eltekintve a reformáció hatásaitól, melyek Oroszországban csak nagyon csekély mértékben nyilvánultak, Oroszországra sem téveszté el kedvező befolyását. A régi elégtelen intézmények helyét itt is újaknak, ezélszerűbbeknek kelle pótolniok, hogy a felvilágosodás nagy műve meg ne akadjon.

Oroszország voltaképen csak a byzancezi származású Zsófia nagyfejedelemnő, III. Iván neje idejétől kezdve lett Európában ismeretessé: az összeköttetések a nyugati államokkal csak a tizenötödik század dereka óta birnak fontossággal és politikai jelentőséggel. Kiváló idegenek, mint Contarini, da Callo, de kíváltképen báró Herberstein jövének az országba, kik tapasztalataikat leírták s ezáltal Oroszországot a többi európai népekkel megismertették. Karamsin azt mondja¹⁾, hogy a külföldieket főképen az orosz nagy-

fejedelemnek korlátlan hatalma ejté esodálkozásba s azon segédeszközök, melyekkel a kormányzás művét végrehajtották. „A nagyfejedelem parancsol, s parancsa már végre is van hajtva,” mondja Herberstein. „Az alattvalók élete és vagyona, és pedig az egyháziaké ép úgy, mint a világiaké, az ő kezében van: akarata dönt mindig és mindenben; ellentállás ismeretlen s minden jól van úgy, a mint azt a nagyfejedelem akarja vagy eselekszi, mert őt tekintí a nép az isteni akarat végrehajtójának. Közönséges kifejezés az oroszoknál: *így tetszik Istennek és a császárnak*, avagy *csak Isten tudja és a nagyfejedelem*. Ezen emberek buzgó-sága megfoghatatlan. Láttam egyikét a legelső nagyfejedelmi hivatalnokoknak, ki előbb követ volt Spanyolországban, egy aggastyánt ősz hajjal, ki a nagyfejedelem megjelenésekor lötött-futott és mindenképen gyötörte magát mint egy fiatal ember, úgy, hogy arczáról sűrű verejték hullott alá. Midőn e feletti esodálkozásomnak adék kifejezést, a derék öreg így szolt: „Ah, báró úr, mi nem úgy szolgáljuk urunkat, mint önök.” Nem tudom, vajjon a nép sajátságai okozzák-e, hogy Oroszországnak ilyen egyeduralkodói vannak; avagy talán ezen utóbbiak kényszerítették a népre ezen sajátságokat?”¹⁾ A korlátlan hatalom eme birtoka a nép szolgaságának kifolyása volt, mely az uralkodó gyámsága alatt gyermek-éveit élte: értelem és szabadság nélkül. Az emberi jogok élvezete csak a felvilágosodás eszméinek győzelmével kezdődik. Ettől azonban Oroszország még nagyon távol állott, majdnem ép oly távol, mint a polgárosultabb nyugati államok.

Oroszország hadereje a tizenötödik század második felében oly jelentékeny volt, hogy azzal bármely hatalmas-ságával bátran megmérkőzhetett volna: a nagyfejedelemnek minden pillanatban 300 ezer bojárfi és 60 ezer honvéd állott rendelkezésére, kiknek fentartása majdnem semmijébe sem került a kincstárnak, minthogy minden bojárfi — mint a korona hűbérese földbirtokkal lévén ellátva — ingyen tartozott szolgálni. A német, lithván és egyéb zsoldosokat ellenben a nagyfejedelem fizette. A hadsereg főrészt a lovasság alkotta, minthogy a gyalogság a nagykiterjedésű pusztaságokban az ellenséges lovasság ellen sikerrel nem igen harcolhatott. Fegyvereik valának: íjj, nyílak, harci-

¹⁾ Herberstein, Rer. Moscow, Comment. p. 92.

¹⁾ Karamsin, VII. köt. 159. lap.

bárd, parittyá, egy hosszú tör, néha kard és dárda. Az előkelőbbek vértzetet: pánczélinget, síneket, mellvértet és sisakot viseltek. Az ágyúk nem örvendettek általános használatnak s a csatamezőkön még nem játszottak fontos szerepet; a legszebb és legnagyobb ágyúk mozdulatlanul pihenének ágyaikon a Kreml-ben.¹⁾ A harcban még mindig a bátorság, a nyers erő s a testi ügyesség képezték a főerényeket; az ellenséget törbe esalni és hátulról támadni meg, a legfőbb szabály vala. Báró Herberstein a következőket mondja: „Az oroszok gyors támadásukkal azt akarják megértetni az ellenséggel: szaladj, vagy különben mi futamodunk meg; mert a népek úgy a békében mint a háborúban nagyon különböznek egymástól. A tatár lebukik lováról, vér borítja el, de azért nem gondol arra, hogy megadja magát; ellenkezőleg, kezeivel vagdolózik, lábaival rúgja és fogaival marcangolja ellenségét. A török gyengeségének tudatában a végső pillanatban eldobja magától kardját s irgalomért rimánkodik ellenségéhez. Vegyél üzőbe egy orosz — ez menekülés közben nem gondol többé a védelemre, de irgalomért sem könyörög. Szúrd, vagdald őt össze-vissza — ő meghal és hallgat.“ Az orosz katonák táborukat közönségesen legelőhelyen ütötték fel, többnyire folyó vagy erdő közelében; sátraik csak a tisztnek valának, míg a vitézek gallyakból kunyhókat készítettek maguknak, melyeknek teteje nemezből volt eső és hőség ellen; társzekerek a járatlan vagy egészen hiányzó utak folytán majdnem teljesen hiányoztak s azért Oroszországban az ú. n. szekérvárak majdnem ismeretlenek valának; a hadsereg szükségleteit teherszállító lovak továbbították. Minden vitéz a kivonuláskor néhány font zablisztet, sonkát, sőt és borsot vitt magával; ezzel éltek a tiszt is és csak a vajdák élveztek néha válogatottabb étkeket. Az oroszok is, valamint a többi szláv törzsek, nagy barátai voltak a zenének és éneknek: minden csapatnak megvalának a maga zenészei, kik többnyire fúvóhangszerekkel voltak ellátva. A nagyfejedelmi harci lobogón Józsuá képét lehetett látni, amint a napot megállítja. Az egyes hadosztályoknál nagyfejedelmi hivatalnokok valának alkalmazva, kiknek feladata abban állott, hogy a bátor és gyáva katonák neveit

¹⁾ Karamsin, VII. köt. 161. lap.

feljegyezték: az elsőket a megjutalmazás, emezeket pedig a büntetés céljából. Béke idejében a fiatalság különböző vitézi gyakorlatokkal tölté idejét.¹⁾

Az igazságszolgáltatást illetőleg az orosz törvények nem a legjobb hírben állottak a külföld előtt; ami azonban inkább a végrehajtó közegek és bírák hibája volt. Általánosan az a hír volt elterjedve a külföldön, hogy Oroszországban az igazságot csak a gazdagoknak szolgáltatják, mert a szegényekborsuak minden pert elvesztenek. Egy alkalommal Waszili nagyfejedelem egy bírót rendelt maga elé, kiről ismeretes volt, hogy az igazság rovására mindig a gazdagnak adott igazat; s a bíró a következő szavakkal mentegeté magát: „Uram, én minden körülmények közt inkább adok hitelt a gazdagnak, mint a szegénynek.“ Bizonyára nevezetes és jellemző szavak egy bíró szájában!... Waszili mosolygott, s az illető elkerülte a büntetést.²⁾ Úgy a törvényhozó, valamint a végrehajtó hatalom kizárólagosan a nagyfejedelem jogát képezte, ki meghatalmazottjai, tanácsosai és bírái — tüni — által gyakorolta legfőbb jogait. Azonban egyiknek sem állott hatalmában egy rabszolgát vagy más nem szabadost életétől megfosztani, a fejedelem döntő ítélete nélkül. Az egyháziak rendesen a világi ítélőszék elé idéztettek, ámbár mint az előzményekből láttuk, a metropolita vagy a megyés püspök illetékessége alá tartozának. Egyöntetőség általában nem tartozott a régi igazságszolgáltatás és közigazgatás erényei közé. A bírák az utóbbi esetben rendesen azt tarták: hogy nem a papot, hanem a gonosztevőt kell a törvénynek sújtania. Herberstein könyvében először találjuk felemlítve a kínzás alkalmazását Oroszországban. Tolvajoknak közönségesen lábaik talpára vertek; rablóknak felülről jéghideg víz csepegteték fejükre és egész testükre s körmeik alá, valamint izmaikba faszegek verettek a vallatás alkalmával.³⁾ A korbács vagy kancsuka embertelen használata a tatár idők talán legszomorúbb emléke Oroszországban, mely annakelőtte ott ismeretlen volt, mint azt a Jaroszláv-féle törvényekből is látjuk.⁴⁾

A kereskedelem IV. Waszili alatt felettén virágzó

¹⁾ Herberstein, *Rer. Moscow. Comment.* p. 36.

²⁾ Karamsin, VII. 163.

³⁾ Herberstein, *Rer. Moscow. Comment.* pag. 40.

⁴⁾ Karamsin, VII. p. 163.

állapotban volt; kivitel, bevitel és átvitel egyaránt jelentékeny, kiszámíthatatlan értékeket képviselt. Leggyakoribb beviteli cikkek voltak: nyers ezüst rudakban, réz, posztó, aranyszálak, tükrök; továbbá tű, kések, selyem és más drága kelmék, szőnyegek, gyöngyök és drágakövek s borok. Kivitelre kerültek drága szőrmék, nyers bőr és viasz. Többnyire Németországba: nyergek, fűszerszámok, vászon, ruhaszövetek és bőr. Tatárországba, többnyire eszerében ázsiai lovakért. Jellemző, hogy sem nyers vas, sem fegyverek Oroszországban kiviteli cikket nem képeztek. Német, lengyel, svéd és lithván, továbbá török és ázsiai kereskedők legnagyobb számban fordultak meg Oroszországban. Mielőtt az idegen kereskedők áruikat a vásárra vitték, tartoztak azokat a nagyfejedelemlennek Moszkvában bemutatni, bizonyosan a megvámolásra való tekintetből. Az évkönyvek után ítélve, a selyemárúk, fűszerek stb. aránylag olcsó árban keltek el.¹⁾ A legdrágább szőrmék a Petsora vidékéről és Szibiriából jöttek. Egy ezoboly némelykor 20 sőt 30 aranyforintért kelt el, hasonló árban a fekete rókaprém, melyből a bojárok fővegei készültek. Hódprémek is meglehetősen drágák voltak, melyekkel díszöltönyök láttattak el: feltűnő, hogy míg a farkasszőrme drága volt, a hiúzprém többnyire olcsón kelt el. Minden ki- és beviteli áruért a kincstár vámot vett, és pedig hat vagy hét dengát egy ezüst rubel után. Mert Oroszország Európa leggazdagabb országának tartaték szőrmék és méz tekintetében.²⁾ A szmolenszki kerületben fekvő Szentháromság kolostor a lithván kereskedők fő rakodóhelyének tekinteték, miből az orosz kolostorok sajátos szellemére és berendezésére lehet következtetni. A közlekedést kíváltképen elősegítették a számos hajózható folyók, melyek kivált a helyi ipar cikkeit gyorsan tovaszállítani segítették. Így Kaluga lakosai szép faedényeket készítettek, melyek nagy keresletnek örvendettek.

A pénzt és értékét tekintve, úgy látszik, nem volt egyöntetűség Oroszországban. Ezüst- és réz-dengák — váltópénz — voltak forgalomban, melyek Moszkva, Twer, Novgorod és Pskowban készültek; ezüst-denga 200 esett egy rubelra, mely utóbbinak értéke ez idő szerint két arany

¹⁾ Karamsin, VII. p. 164.

²⁾ Ugyanott.

volt. A novgorodi váltópénz a legjobbnak tartaték, mert már 140 egy rubel értékét képviselte. Ezen pénzeken a nagyfejedelmi képe egy karszékben ülve volt látható, előtte egy hajlott alakkal; a pskowiakon egy koszorús fej; a moszkvaiakon szent György lovag alakja vala szemlélhető. Eredeti aranypénzek ezen időben még nem valának forgalomban, többnyire magyar és velencei, később livoniai aranyok járták.¹⁾ Az orosz pénzek kivitele nem volt ugyan megtiltva, de az uralkodók szándéka nyilvánvaló volt: a lakosságot mindinkább a cserekereskedéshez szoktatni. Természetes, hogy a kereskedelem növekedésével a nagyfejedelmi kincstár jövedelmei is feltűnően szaporodtak; egyébiránt kortársai magasztalólag beszélnek IV. Waszilij takarékoságáról és gazdagságáról. Kincsei többnyire Wologdában és Bjeloszeróban őriztettek, mely helyek sűrű erdőségek és mocsarak közepette a legtöbb biztonságot nyújtották. „Lehet-e csodálkozni,” kérdi egyik történetíró, „hogy a nagyfejedelem oly roppant értékű kincsek felett rendelkezik? hiszen sem a hadsereget nem fizeti, sem a követeket nem díjazza; ellenkezőleg, elveszi tőlük gyakran azt, mi tetszését magára vonta s mit azok idegen országokból magukkal hoztak. Így Jaroszlawszkij herezegtől, ki épen a spanyolországi követségből érkezett vala haza, elvette a nehéz aranylánczokat, nyakkötőket, gazdag szöveteket és ezüstedényeket, melyeket az a császártól és Frigyes főherezegtől ajándékban kapott.”²⁾ Azonban úgy látszik, hogy ezen, nem fejedelmi szokás felett Oroszországban nem botráncozott meg senki; általános volt a mondás: „A nagyfejedelem elveszi ugyan, de a nagyfejedelem jutalmaz is.”

Oroszország roppant kiterjedéséhez képest felettén gyér lakossággal bírt, mi a közlekedésnek is nagy hátrányára volt, minthogy a nagyobb helyek gyakran nagy távolságban feküvének egymástól. Sűrű, sok helyütt áthatatlan erdőségek, beláthatatlan mocsarak és vendégtelen pusztaságok jellemezték Oroszországot, s e vadont csak itt-ott szeldelék járható utak és ösvények. Ezen rossz utak daczára a nagyobb városok sűrűn közlekedtek egymással, sőt IV. Waszilij alatt a postaösszeköttetés oly czélszerűen vala szabályozva, hogy

¹⁾ Karamsin, VII. p. 166.

²⁾ Herberstein, *Rer. Moscow. Comment.* p. 61.

Novgorodból Moszkvába három nap alatt eljuthatott az utazó, ki minden húsz wersztnyi távolság után hat dengát fizetett. A lovak rendkívüli bősége a közlekedés e nemét nagyon megkönnyíté.¹⁾ A fáradt vagy kimerült lovak az úton hagyattak.

A főváros, Moszkva közelében már sűrűbb volt a népesség, egyik község a másikat érte; mindenütt sürgés-forgás, pezsgő élet uralkodott, melynek központja természetesen maga Moszkva volt. A várost nagykiterjedésű árnyas kertek környezték, melyekből a számtalan kolostor tornya hívólag integetett az idegen vagy érkező felé. Az 1520-ban a nagyfejedelem által elrendelt számlálásnál a főváros összesen 41.500 házat számlált, ide értve bizonyára a külhelyek falusias kunyhóit is; a lakosság hozzávetőleg meghaladhatta a 100 ezeret.²⁾

Az idegenek, kik Oroszországba jövének s tapasztalataikat feljegyezték, különbözően nyilatkoznak a nép általános jelleméről. Így a velencei Contarini azt mondja, hogy az orosz reggeltől délig tétlenül bolyong a város terein és piacain bámészkodva, zajongva, a helyett, hogy dolgai után nézne. Az estét pedig mindig a különböző ivóházakban tölti.³⁾ Ettől egészen eltérőleg Herberstein esodálkozásal jegyzi meg, hogy az oroszokat még ünnepnapokon is munkánál találta. Köznapokon szigorúan tiltva volt a szeszes italok élvezete; egyedül a nagyfejedelem szolgálatában álló idegen zsoldosoknak volt megengedve, tetszésük szerint inni és dorbézolni; ezek egy külön városrészt laktak Moszkvában, nehogy rossz példájuk által megrontsák a nép erkölcesit; az útezakon rendőrök állottak s éjjel csak a legszükségesebb esetekben volt megengedve a házat elhagyni, minek folytán a városban éjjel rend és csend uralkodott. Ambár egészben az orosz nemzeti jellem békeszerető és engedelkeny volt, üzleti dolgokban nem vala megbízható; a csalás és megkárosítás napirenden volt s az uzsora nem tekinteték meggyalázónak. Az uzsorások közönségesen húszat vettek száztól, mi kevésnek tartatott, minthogy régen negyven járta száztól.⁴⁾ A rabszolgaság

¹⁾ Herberstein, Rer. Moscow. Comment. pag. 41.

²⁾ Karamsin, VII. p. 168.

³⁾ Herberstein, Rer. Moscow. Comment. 65.

⁴⁾ Herberstein, Rer. Moscow. Comment. p. 36.

általános volt Oroszországban, mert, mondja Herberstein, „még a legelőkelőbbek is a nagyfejedelem *szolgáinak* nevezték magukat.“

A nő helyzete a régi Oroszországban felettén szomorú volt; nyilvánosan sehol sem jelenhetett meg, félt idegen férfiak tekintetétől s még a templomokat is ritkán látogatta. Az egyedüli időtöltés és multság, mely meg vala nekik engedve, a hintázás volt; különben otthon ültek, fontak, varrtak vagy egyéb házimunkákat végeztek. Az előkelő nő azonban mitsem törődött a háztartással, mely egészen a eselédék kezében volt. Sajátságos, hogy a házi vagy gazdaszonyoknak nem volt megengedve, hogy háziállataikat maguk öljék meg; ilyenkor mindig a kapu elé álltak s az arra menőket kérték, hogy ölnék meg az állatot. A házasságkötésnél ritkán jött figyelembe a fiatal emberek vonzalma; a leány atyja megkéré fia számára valamely leány kezét annak atyjától s a frigy megkötöttet, a nélkül, hogy az érdekeltek megkérdeztettek volna. A hozomány közönségesen ruhákból, ékszerekből, szolgákból, lovakból s más háziállatokból állott;¹⁾ azt azonban, mit a menyasszony rokonaitól, barátaitól kapott ajándékba, a vőlegény a menyegző után tartozott visszaadni vagy pénzzel megváltani. Herberstein beszéli, hogy az orosz pórno nem bízott férje szeretetében, ha az a menyegző után meg nem verte;²⁾ mi azonban a durva idők maradványaiként máshol is előfordul.

Öltözké dolgában nem volt nagy különbség észrevehető a régi Oroszországban; bojárok, nemesek, kereskedők egyenlően ruházkodának anyag és szabás tekintetében. A prémes, bő és hosszú felöltő — *odnorjédka* — volt a legközönségesebb; az *ochaba* galléros köpenyféle volt; a *feres* egy, a csipőig menő és gombokkal ellátott kabátféle; hasonlóképen csak övig ment a *kuntus* vagy *köntös*, a *dolmány* és *kaftán*, mely a tatár hódoltság idejében kezdett használatba jönni. Voltak hosszú és rövid kaftánok, bizonyára az évszakra való tekintetből; ingek kivarrott gallérral, vörös szaffiánbőr esizmák patkókkal; magas, fehér vagy fekete báránybőr süvegek. A férfiak nyírták hajukat.³⁾

¹⁾ Karamsin, VII. p. 172.

²⁾ Rerum Moscow. Comment. p. 40.

³⁾ Karamsin, VII. p. 174.

Az orosz nyelv és irodalom a tizenhatodik század közepén nem mutat ugyan feltűnő haladást, mindazonáltal kétségtelen, hogy az idegen és kivált a nyugati államokkal való érintkezés e téren sem téveszté el jótékony hatását. Az orosz nyelv, talán helyesebben a szláv, az Ural hegy-szótól egész az Adriáig el vala terjedve különböző tájszóval, de melyek közt az összekötő kapocs félreismerhetetlen volt. Az első könyvek, melyek forgalomba hozattak, egyházi tartalmuak valának; szent Ágoston, Gergely, Jeromos és mások művei orosz fordításban ismeretesek voltak nemcsak a kolostorokban, hanem a nagyfejedelem udvarában is; s IV. Waszilijról azt jegyezték fel az évkönyvek, hogy szerette a könyveket és tudósokat. Ellenben a tudományos irodalom egészen ismeretlen volt Oroszországban:¹⁾ imakönyvek, zsoltárok, legendák valának a legkeresettebbek. Két szépirodalmi műről is van tudomásunk, melyeknek szerzői azonban ismeretlenek. Az egyik címe: A kijewi kalmár; a másiké: Drakula oláh vajda; mindkettőnek nyelvezete folyékony, ellenben a költészeti része gyenge s a cselekvés vontatottan halad. Drakul ugyanaz, kivel a magyar és a török történelem is sokat foglalkozik s ki embertelen kegyetlensége miatt általános gyűlölet tárgyát képezte. Egy emlékbeszédfele is jutott reánk, melyben IV. Waszilijról a következő mondatik: „Ezen uralkodó magasan tartá lobogóját; vállalatait mindig siker koronázta, szerencsésen megmenekült a törtől, melyet számára ellenségei rejtegettek. Fegyverrel és békével országokat hódított meg, örködött az erények felett és könyörtelenül sújtotta a gonosztevőket. Valamint a testnek a szem, úgy az embernek a czár van adva, ki felette örködik s a boldogság ösvényére vezeti, ha eltévedt vala. Egy valódi czár a szent szemérem koronájában uralkodik a szenvedélyek felett a törvény és igazság bíborpalástjában; ilyen bölcs, nagy, erényes tanító volt Waszili, az igaz kormányos, a kegyelem képe . . . . stb.“²⁾

¹⁾ Karamsin, VII. p. 182—183.

²⁾ Karamsin, VII. p. 182.

Tizenegyedik fejezet.

IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes 1534—1584.

IV. Iván kiskorúsága. — Helena nagyfejedelemnő. — Koronázás. — Nősülés. — Szerencsés fordulat. — A nép bosszúja. — Jó tanácsadók. — Változások. — Törvénykezés. — Egyházi ügyek. — Hadműveletek. — Kazán és Astrachán meghódítása. — Várépítés. — A doni kozákok. — A czarevits születése. — Ünnepek. — Angol követségek. — Háború Livoniával. — Oroszország hatalmának növekedése. — Dorpat megvétele. — A lovagrend végnapjai. — Béke. — Anasztázia halála. — Visszapillantás.

IV. Iván atyja halálakor csak hároméves volt; s hogy számára a korona biztosíttassék, olyan intézkedések váltak szükségessé, melyek következményeikben utóbb nagy kárára váltak egész Oroszországnak. A bojárok és nemesek bizalmatlanul néztek a jövő elé, mintha sejtették volna a borzasztó viharokat, melyek készülöben valának. A gyermek nagyfejedelem nevében az idegen, gyűlölt lithván származású anyja, Helena veszi kezébe a kormány gyeplőjét s a helyett, hogy fia tapasztalt és népszerű nagybátyjára támaszkodott volna, érdemetlen kegyenceire pazarolja kegyeit, miáltal megnyitá az ármányok és cselszövények kapuit a nemtelen emberi szenvedélyek számára. Az özvegy nagyfejedelemnő mint regensnő mellett egy bojárokból alkotott birodalmi tanácsfele is alakul, de csak azért, hogy az általános rendetlenséget, önkényt és fejetlenséget növelni segítse. S a nép tizenhárom évig tűrte az özvegy nagyfejedelemnő és bojárjainak zsarnokságát, majd nyílt lázadásba tört, hogy az önsegély parancsolta eszközökkel segítsen magán. Egy napon a pompás főváros, az orosz nép szemefénye lángokba borúl, melyek nagy részét elhamvasztják. Az általános szerencsétlenség közepette felemeli szavát, legelőször nyilvánosan, a most már tizenhatéves

nagyfejedelem, ki azonban már jelét adá vérengző természetének s két nemes férfiú: Szylvester szerzetes és Adasew nemes ösztönzésére ígéretet tesz, hogy igazságos és józan törvények hozatala és megtartása által boldoggá teendi népeit.¹⁾ A metropolita ünnepélyesen felkeni a fejedelmi sarjat, mint olyant, ki tetteiért egyedül Istennek tartozik felelősséggel. Úgy látszott, mintha Oroszországra új, boldog időszak virradna.

Glinskij Mihály herceg a regensnő és fia nagybátyja nem jó szemmel nézi, hogy a nagyfejedelemnő Obolenszkij Ivánt mértéktelen kegyeivel halmozza el; s mindent mozgásba hoz annak megbuktatására. De azon férfiú figyelmeztetése, ki maga is többszörös árulással vádoltatik a közvélemény által, nem birt elég nyomatékka a könnyűvérű udvari párt ellenében, mely őt buktatja meg; s kezdetben szabadságától, majd életétől fosztja meg. Ármány, ármány ellen küzdött s a győzelem nem azé lőn, ki jobb, hanem azé, ki erősebb vala. A regensnő nem elégedett meg nagybátyja bukásával; nagyravágyása féktelen önkénye még más áldozatokat is követelt. Négy év lefolyása alatt börtönbe került a fiatal nagyfejedelem két nagybátyja, kik nemsokára nyomtalanul elvesznek a börtön titokzatos légkörében. Ezeket követik még más áldozatok; Helena nem a szigor, hanem a vérengzés ijesztő eszközeivel véli megerősíteni uralmát, fiának jobb indulatait ármányaival ellensúlyozza, míg nem az ifjú lelkében megerősíti a daemoni hajlamokat, melyek nevét a történelemben megbélyegezték. Kapzsiságáról tanúskodik az új pénzláb, melyet Oroszország anyagi kárára hozott vala be. Míg annakelőtte egy font ezüsből közönségesen öt rubel veretett, most a nemes ércz meghamisítása következtében ugyanannyi ezüsből tíz rubel került ki.²⁾ Természetes, hogy sokan voltak, kik a kincstárt utánozva, hamis pénzeket gyártottak, mi a hitel csökkenését és a kereskedelmi érdekek komoly veszélyeztetését vonta maga után. A veret a régi maradt: Szent György alakja egy dárdával vagy kopjával — Kopje — honnan a ma is forgalomban lévő váltópénz, kopék, a nevét vette. Oroszországnak sohasem volt rosszabb kormánya,

¹⁾ Hermann, Gesch. Russl. Band III. p. 57.

²⁾ Karamsin, VII. p. 196.

mint azon tizenhárom év alatt, 1534—1547, midőn IV. Iván kiskorúsága alatt részint az özvegy nagyfejedelemnő, részint a bojárokból álló kormánytanács — Düm — vezette az ország ügyeit. A hatalom birtokában lévő bojárok azt tevék, mit akarának; a nép hallgatott, de a kedélyek kezdének háborogni. S épen midőn a nép elégtelensége tetőpontjára hágott, 1547. június 21-én borzasztó vihar mellett tűz támadt, mely csodával határos gyorsasággal terjedett s néhány óra alatt a fővárost, Oroszország büszkeségét, romhalmazzá változtatta. A ezári palota, a kincstár, drága fegyverek, szentképek stb. a lángok martalékává lettek; maga a metropolita, ki az égő székesegyházban imádkozott, alig mentheté meg életét.¹⁾ Késő délután a tűz oltva volt; másnap a fiatal nagyfejedelem tartá bevonulását a füstölgő városba; s a szörnyű nyomor látása mélyen meghatotta még nem egészen érzéketlen szívét. Mindenki a tűzvész oka és keletkezése után tudakozott s a nagyfejedelem szigorú vizsgálatot rendelt. Az alkalom kedvezett a cselszövényeknek. Mióta 1538-ban Helena nagyfejedelemnő váratlanul meghalálozott, a Glinskij család és hívei tartották kezükben Oroszország sorsát s bitorolták a fejedelmi jogot; ellenségeik most elérkezettnek látták a pillanatot, hogy velük végleg leszámoljanak. Moszkva még füstölgött, midőn a fiatal nagyfejedelem elé lépett bizalmas gyóntatója — duchovnik, — több előkelő bojár kíséretében s kijelenté: miszerint a borzasztó szerencsétlenség néhány elvetemedett műve, ki a gonosszal, a boszorkányokkal szövetekezett Oroszország veszedelmére.²⁾ Két nap múlva a vizsgálattal megbízott bojárok nagy néptömeget gyűjtének össze a Kreml terén s azt kérdezik a néptől: vajjon ki gyűjtotta fel Moszkvát? Mire a tömeg hangosan kiáltá: „A Glinskijek, a Glinskijek, Anna hercegnő anyja, kitepte a halottak szívét testükből, beledobta a Moszkvába, melynek vizével azután megfecskendezé a várost, mely a bűvöletre lángokba borult.“ E szavakra általános rémület, majd zavar támadt; Anna hercegnő, a nagyfejedelem öreg anyja, épen falusi magányában időzött, míg fiai a bojárok között tanúi valának az izgató jelenet-

¹⁾ Hermann, Gesch. Russl. III. köt. 70. lap.

²⁾ Hermann, Gesch. Russl. Bd. III. 71.

nek. Alig hangzottak el a fennebbi szavak, midőn a tömeg böszülten megrohanja a Glinskijeket, barátait és hozzátartozóit s kegyetlenül legyilkolja, még mielőtt a józanabb gondolkodás jótékonyan lehűtötte volna a felizgatott kedélyeket.

Helena özvegy nagyfejedelemnő, rokonai és kegyencei nagyobb részben már nem valának az élők között; az alig 17 éves nagyfejedelem, kinek kezét máris rokonvér mocskolá be, most már egyedül állott, nem volt senki, ki önkényének és szenvedélyes kitöréseinek útját állotta volna. Eltévesztett nevelésének következményei, valamint vele született rossz tulajdonságai most már akadálytalanul érvényesülhettek. Semmisem volt többé, mi fékezetlen akaratanak útját állotta volna. De ime mi történik?

Az 1547. elejével új időszak veszi kezdetét Oroszországra nézve. IV. Iván, a könnyelmű, kegyetlen ura népének és hazájának, magához hivatja a metropolitát, kivel elzárt ajtók mögött hosszabb ideig bizalmasan értekezik. S midőn az ősz főpap elhagyja fiatal urát, arca sugárzik a belső felindulástól, jót, boldogságot hirdetni kíváncsi tekintettel rajta függő barátainak.¹⁾ Hiszen a bíborban született ifjú kijelenté az érdemes főpaprak, hogy népét boldoggá akarja tenni, hogy jog és igazság lesznek ezentúl jelgői, melyekkel győzni vagy elveszni kész. Azt is kijelenté, hogy ünnepélyesen meg akarja magát koronáztatni, hogy uralkodása ezáltal szentesítést nyerjen az egyház részéről is.²⁾ A nép még nem tudta, hogy mi van készülöben, de sejté, hogy nem mindennapi dolgokról van szó.

Időközben három nap múlt el, midőn az udvar — dvorez — rendkívüli tanácskozásra egybehivaték. IV. Iván, a metropolita, bojárok s más előkelőségektől környezve komoly és méltóságos arccal jelent meg a gyülekezésben s egy kis szünet után a következő szavakat intézte a metropolitához: „Bízában a jó Isten kegyeiben s Oroszország szent védelmezőiben, arra határoztam magamat, hogy megházasodjam. Te, atyám, megáldál engemet, midőn e gondolatom megszülemlett. Kezdetben az volt a szándékom, hogy a szomszéd államokban keressek magamhoz méltó menyasszonyt; de miután komoly megfontolóra vettem a dolgot,

¹⁾ Karamsin, XII. köt. 256—257.

²⁾ Hermann, Gesch. Russl. III. köt. 87. lap.

lemondtam ezen szándékról. Már kora ifjúságom óta megfosztva szülőimtől, mint árva neveltetem; ez az oka annak, hogy nem érzek magamban elég hajlandóságot egy idegen iránt. De vajjon házasságom szerencsés lesz-e? Én Oroszországban keresek magamnak menyasszonyt, Isten akarata és a Te áldásod szerint.“¹⁾

Mialatt a nagyfejedelem e szavakat mondá, a bojárok, az évkönyvek tanúsága szerint, örömkönyveket sirtak: mindenki meg vala hatva az ifjú uralkodó nemes szívéből és férfias elhatározásától, el volt ragadtatva lényének fensége és varázsa által. . . . S midőn a meghatottság kissé esillapult, Iván egy másik, nem kevésbé érdekes nyilatkozattal lepte meg az egybegyűlteket, kijelentvén ama szándékát, hogy magát ünnepélyesen az oroszok ezárjává vagy egyeduralkodójává kívánja koronáztatni. Együttal megparancsolá a metropolitának és a bojároknak, hogy a szükséges előkészüldéseket a fontos cselekvéshez haladéktalanul tegyék meg. Így akarta IV. Iván a köteléket a trón és a nemzet közt szentesíteni és megszilárdítani. A gondolat nem volt sem új, sem eredeti, de Oroszország különleges viszonyainál fogva mindenestre figyelemreméltó. Láttuk, hogy III. Iván unokáját, a szerencsétlen Dimitrijt ünnepélyesen ezárrá koronáztatta; de az orosz nemzet múltjában nem volt esemény, mely az újítást kegyelettel vezette volna be a nép kedélyvilágába. Most azonban mindenkit meglepett, majd meghódított az eszme, melynek mélyebb erkölcsi jelentményében senkisémet kételkedett. Január 16-án reggel kezdetét vették a szertartások és ünnepélyességek fényes Te Deum-mal, mely a székesegyházban tartatott s melyet a koronázás fényes szertartása követett. Utánna fogadá az új koronás fő a papság, nemesség és bojárok szerencsekívánatait. Hogy a tulajdonképeni koronázás miként ment végbe, nem egészen világos, mint-hogy az egykorú írók sem az egyházi felkenésről, sem a jogarról említést nem tesznek. Valószínű, miszerint a fejedelmi főveg, mely régi idők óta a Kreml főtemplomában őrizteték s melyről már korábban említést tevénk, játszotta a szertartásnál a főszerepet.²⁾

¹⁾ Karamsin VII. p. 257.

²⁾ Karamsin, VII. 260.

Alig zajlottak le a koronázási ünnepélyességek, midőn az udvar megbízottjai bejárták az ország minden részét, hogy szemlét tartsanak a női nem legszebb és legerényesebb képviselői felett. A bemutatott fiatal hölgyek közül IV. Iván Anasztáziát választá, az előkelő Sacharovics leányát, kinek atyja nagy kegyben állott III. Ivánnál. Nemzetsége Poroszországból szakadt Oroszországba s számos jeles férfit adott a hazának. Legfőbb erényei azonban: tisztaság, jámborság, szívjóság, fenkölt gondolkodás és szépség valának. Midőn a metropolita február 13-án a frigyet megáldá, így szólt a fejedelmi párhoz: „E pillanattól kezdve az egyház szentsége által örökre egymáshoz vagytok fűzve; hogy meghajoljatok a Mindenható előtt és erényekkel telve haladjatok az élet ösvényein: legfőbb erényeitek legyenek pedig minden időkre: az igazság és a kegyesség. Uram, szeresd és becsüld meg nődöt, Te pedig, keresztényi szeretettől áthatott czárnő, légy mindenben neki alázatos. Valamint a szent kereszt az egyház feje, úgy a férj feje a nőnek. Az isteni parancsok hű teljesítésében fogjátok a békét és a dicsőséget feltalálni.“¹⁾

Moszkva és a Kreml utcái visszhangoztak a nép örömrivalgásaitól, midőn az ifjú nyilvánosan megjelent s a czár bőkezűen osztogatta kegyeit a gazdagoknak, míg a czárnő a szegényeket megvendégelte. Anasztázia, ki szegényes körülmények közt nőtt vala fel, mint atyátlan árva, nem veszté el fejét a zaj és fény közepette; igazi vallásosság sugalmazta minden nyilvános tettét és felléptét. S midőn a zajos lakmározásoknak vége volt, Iván fiatal nejével télidőben gyalog a Troitzka kolostorba zárandokolt, hol a nagybőjt első hetét eltöltötték s mindennap szent Szergiusz sírja felett imádkozának.

Azonban sem a külső vallásosság, sem szeretete fiatal és erényes nejéhez nem vala képes Iván heves, nyugtalan, hirtelen haraghoz hajló, s a zajos tétlenkedést s durva és illetlen mulatságokat kedvelő természetét tartósan fékezni.²⁾ Daczos, nyugtalan lelke örökös végletek és változatok között ingadozott. Gyakran szerette magát czárnak mutatni, de nem a bölcs kormányzásban, hanem büntetésekben és

¹⁾ Karamsin, VII. 261—262.

²⁾ Ugyanott.

fékezetlen szeszélyének gyakorlásában, a midőn kegyével és haragjával egyaránt meggondolatlan játékokat űzött. Hogy függetlenségét bebizonyítsa, makacs volt a gyermekes szélsőségekig; kegyenczeinek számát, de még inkább azokét, kiket kegyétől megfosztott, mindinkább növelé; mindenben környezetétől függött; a Glinskij és Sujszkij családok mindenható hatalomra vergődtek, míg nem a nép maga lépett közbe és más, bár nem tartósan jobb irányt adott sorsának.

Az elemi szerencsétlenség, mely Moszkvát 1547-ben érte, javára vált egész Oroszországnak; Iván mintegy magába szállva erős elhatározást mutatott, eddigi életmódjával és rendszerével szakítani; s miután a nép indokolatlan haragja kidühöngte magát, hozzálátott ígérétenek beváltásához.¹⁾ Ugyanazon napon, melyen fennebbi jelentőségű beszédét intézte a metropolitához az előkelő bojárok és nemesek jelenlétében, megbízta a nemes gondolkodású Adasewet, kit első munkatársának választott, hogy fogadja el az árvák, özvegyek és szűkölködők folyamodványait. „Magas polczra helyeztelek, Alexej,“ szólt ünnepies hangon a czár; „te nem vagy sem előkelő, sem gazdag — de erényes. Ne akaratod szerint cselekedj, hanem légy segítségére lelkennek, mely olyan férfiak tanácsa után vágyódik, kik velem együtt óhajtják enyhíteni azon szerencsétlenek bűját és bánatát, kiket a Mindenható gondozásomra bízott. Ne félj sem a hatalmasoktól, sem a híresektől, ha becstelennül a törvények ellenére cselekesznek. De ne vezessenek tévútra a szegények tettetett könnyei sem, midőn irigységből a gazdagokat rágalmaznak. Vizsgálj meg mindent gondosan s értesíts engemet a valóságról és ne félj az Isten ítéletén kívül semmitől.“²⁾

Az évkönyvek azt mondják, hogy a fiatal czár megváltozott gondolkozásmódjában nem kis része volt jámbor nejének Anasztáziának; mi valószínűnek látszik, hogyha előbbi fékezetlen szilajságát mostani nemes fellépésével és elhatározásaival összevetjük.³⁾ Iván azzal vezette be kormányzásának boldogabb korszakát, hogy a korona régi és megbízhatatlan tanácsosait elbocsájtá s helyüket olyanokkal tölté be, kik az új iránynak feltétlen hívei valának. Az új

¹⁾ Karamsin, XII. 270.

²⁾ Karamsin, VII. 271.

³⁾ Hermann, Gesch. Russl. III. p. 88.

államtanács tagjaivá lettek: Sacharyn, a czárnő nagybátyja és Chaborow, mindketten régi bojár családok sarjai; továbbá Kurakin-Bulgakow, Pronszki Dániel és Palecki Dimitrij nemesek. Az utóbbit nemsokára az a megtiszteltetés érte, hogy leánya a czár tizenhatéves öcsésének, Jurijnak nejévé lön. A mulatozók és hízelgők száma az udvarnál gyorsan leapadt; helyüket munkás férfiak foglalták el, telve jó szándékkal; az igazság ismét hangosan felemelheté szavát,¹⁾ mert a czár maga is a jót akarta és hirdette.

Oroszország ezen boldog időszaka épen annyi ideig tartott — 1547-től egész 1560-ig — mint a női zsarnokság és gyermekes féktelenkedés a moszkvai nagy tűzvész előtt. A kormányzás szellemét ezen tizenhárom év alatt a humanitás, a béke és a böles mérséklet jellemzé. Ivánnak leghűbb társa Szylvester és Adasew mellett neje Anasztázia volt, ki valóságos nemtő szellemként környezte megtért férjét, ki mióta az erényt megismerni tanulta, a boldogságban is hinni kezdett meghitt családi körében.²⁾ III. Iván nyomdokaiban haladva, erős elhatározása volt az igazságot mindinkább uralkodóvá tenni birodalmában; szerette magát a „jog czárjának“ nevezni s tagadhatatlan, hogy sokat tett annak kiérdenlésére. S valóban, a később „rettenetes czár“ uralkodásának ezen aranykorában halhatatlan dicsőséget szerzett magának a törvényhozás terén azon törvénykönyv alkotása által, mely nevét minden időkre megörökíté. Körülvéve hű és értelmes tanácsadóktól, hozzálátott III. Iván törvénykönyvének átvizsgálásához és módosításához, a megváltozott társadalmi és politikai viszonyoknak megfelelőleg; s 1550-ben megjelent a Szudebnik, azaz a második bővített és megváltoztatott orosz jog, mely azontúl sokáig alapját képezte a közigazgatásnak és igazságszolgáltatásnak.

Alig készült el a törvénykönyv, Iván már egy új gyűlekezetet hívott össze, melynek czélja az egyházi ügyek rendezése volt. S 1551. február 23-án megteltek a Kreml tágas termei Isten előkelő szolgálival s az államkormányzat legkitűnőbb képviselőivel. A metropolitán kívül kilencz püspök, az összes archimandriták és apátok vettek részt, számos bojáron kívül, ezen egyházi gyűlekezetben. Mindenki

¹⁾ Karamsin, VII. p. 271.

²⁾ Karamsin, VII. 273.

szeme a fiatal czárra volt szegezve, ki a gyűlést mint elnök vezette:¹⁾ mindenki meg vala lepve az erő és emelkedett ékesszólás által, melylyel érveit és gondolatait kifejezé. Visszapillantást vetve a gyászos múltakra, melyek emlékét elenyésztetni óhajtá, a következő szavak rendíték meg néma hallgatóinak lelkét: „Akkor, midőn Moszkva lángokban állott, majd a nép felzendült, megrendült lelkem, esontjaim remegtek, lelkem megaláztatott és szívem mélyen meg vala hatva. S most gyűlölöm a rosszat és szeretem az erényt. Töletek várok buzgó és odaadó oktatást, töletek, ti lelki gondozói a keresztényeknek, tanítói a királyoknak és nagyoknak. érdemes püspökei az egyháznak! Ne kíméljetek ha hibázom, lobbantsátok bátran szememre gyengeségemet, dörögjétek füleimbe Isten szavát, hogy lelkem felébredjen!“ S midőn szándékát tüzetesen kifejté, a gyűlekezet elé terjeszté az új törvénykönyvet s az alkotmányra vonatkozó okiratot átvizsgálás és körülményes jelentéstétel végett. Az alkotmányos tervezet szerint minden városban és kerületben előjárók és esküdtek választandók, kik a helytartókkal egyetemben intézik a peres ügyeket; és pedig úgy, a mint ez eddig csak Novgorod és Pskow városokban volt. A vidéki lakosság ügyeinek elintézése végett száz, illetve ötven bizalmi férfiú vala választandó, oly czélból, hogy a kormány közegeit önkényes intézkedéseiben megakadályozza. S a gyűlekezet a czár minden előterjesztését és intézkedését elfogadta és magáévá tette.²⁾

Ugyanazon évben — 1547-ben — midőn IV. Iván törvénykönyve napvilágot látott s az új korszak kezdetét vette, készült a czár egy nevezetes hadjáratra, mely következményeiben nem kevesebb dicsőséget hozott nevére. Kazán régi idő óta függő viszonyban állott ugyan Oroszországtól, mindazonáltal teljesen alávetett területnek még mindig nem vala nevezhető. Ezen állapotokon Iván alaposan akart változtatni s már az emlékezetes 1547. év végén útban volt a Wolga felé. Azonban az évszaki viszonyok, melyek felettén kedvezőtlenül alakultak, Nisnij-Novgorodból visszatérésre kényszeríték. Ezen időben sikerült a krimi khánnak a védtelen Astrachánt hatalmába keríteni, miáltal szükség-

¹⁾ Karamsin, VII. p. 275.

²⁾ Karamsin, p. VII. 276.

képen magára vonta Oroszország neheztelését, mely a fontos várost szerette máris magáénak tekinteni. Azonban Kazánban nemsokára úgy alakultak a dolgok, hogy Iván több kilátással a sikerre foghatott tervének megvalósításához. Szafti-Ghirej 1549. tavaszán váratlanul meghalálozott. Hívei most kétéves fiát Utemis-Ghirejt ültették a fejedelmi trónra, ki alatt a rendetlenség nemsokára oly fokra hágott, hogy a józanabb gondolkodásuak Moszkvába küldének, a cártól segílyt és támogatást kérendők.¹⁾ Ezt várta Iván, ki nem késett, a helyzetet hasznára fordítandó, újólág Kazán ellen indulni. November 24-ike volt, midőn a cár elhagyta fővárosát s Wladimirban csatlakozott a főhadhoz, hol őt Makárius metropolita megáldá és kitartásra és a vezéreket egyetértésre buzdítá. Távolléte alatt Moszkvában a kormányt unokatestvérére, Wladimir Andrejevicsre bízta. A cárhoz csatlakoztak az elégyetlen tatár nagyok is, kik már korábban Oroszország vendégszeretetét vévén igénybe, elhagyták hazájukat.²⁾ Az 1550. év február 14-én látott Kazán először orosz uralkodót falai alatt. Azonban ez még korántsem jelentett győzelmet, ámbár a városban felettén rosszul állottak a dolgok, mígnem egy krími segílyhad megérkezésével megfordult a koczka. Az oroszok, talán mert nem voltak elegendőképen ellátva ostromeszközökkel, sehogy sem tudtak boldogulni s nemsokára kénytelenek voltak Nisnij-Novgorodba húzódni vissza, s Iván másodsor is visszatért Moszkvába a nélkül, hogy Kazán felett győzedelmeskedett volna.

A következő évben megújult a támadás Obolenszkij vezérlete alatt; a kazániak ijedve vették észre, hogy az oroszok nem hagynak fel támadásaikkal, hogy eddigi szövetségeseik: a mordvin, eseremis, esuvasz és mosán népek mind átpártolnak a moszkvai cárhoz.³⁾ kinek hűségeskűt tévének. Magában a fenyegetett városban két párt állott szemben egymással, az egyik Utemis, a másik a krími khán hívének vallotta magát. Midőn a támadás mind gyakrabban megújult s a városban a viszály és egyenetlenség tetőpontjára hágott, a kazániak követséget küldének Moszkvába, kijelentvén a cárnak teljes meghódolásukat.

¹⁾ Hermann, III. p. 93.

²⁾ Hermann, III. p. 93.

³⁾ Hermann, III. p. 97.

Együttal ama kérelmüket terjeszték Iván elé, hogy engedessék meg nekik Sikh-Alit ismét a kháni trónra ültetni. Iván elfogadta az ajánlatot, Sikh-Alit visszahelyezte kétes méltóságába; egyidejűleg azonban az orosz érdekek megóvására való tekintetből kétszáz orosz és háromszáz megbízható tatár vitézt helyezett el Kazánban. „A nélkül, hogy keresztény vér ontatott volna, Kazán az oroszok kezébe került!“ örvendezett a nép Moszkvában a kazáni hírek hallatára.¹⁾

Ezen vértelen győzelem felettén jótékony következményeket vont maga után; a nép lelkesült fiatal csárjaért, a közvélemény mindent előre helyeselt, mire az állam feje és munkás kormánya vállalkozott. Kazán példáját követte Asztrachán, melynek khánja Jemgurtsej 1551-ben azon kérelemmel járult a cár elé, hogy hasonló feltételek mellett fogadná őt is népét is, alattvalói közé, kik mindenkor híven fogják teljesíteni kötelezettségeiket Oroszország iránt.²⁾ Így került a fontos kereskedő város kardesapás nélkül az orosz birodalom kötelékébe. Valószínű, hogy az asztrachániakat nem a pusztá rokonszenv vezérelte az oroszok karjaiba, hanem azon kettős félelem, melyet egyrésről a krími khán folytonos beavatkozása, másrésről a törökök támadása idézett elő.

Mit a czári politika gondosan előkészített, azt csakhamar megérlelte az idő. Az 1552. évben Kazán látszólagos függetlenségének végnapjai is bekövetkeztek. IV. Iván személyesen megjelent a Kazán alatt táborozó hadsereg-nél, hogy egy újabb zendülés következtében formyszerűen bekebelezze a sokat vívott várost és területét az orosz birodalomba. A belviszályok által feldúlt város nem fejtett ki olyan védelmet, milyent múltja után várni lehetett volna, s midőn végre megnyitá kapuit a cár előtt, Kazán orosz város lón minden ízében, bár nemzeti eleme tovább is a tatár maradt. Az utolsó khán, anyja és egész családja felvette a keresztséget; példáját követték számosan a nagyok és előkelők közül. Utemis a keresztségben Sándor nevet kapott, megtartván czímképen továbbra is fejedelmi rangját.³⁾

Már az utolsó kazáni hadjárat alkalmával Iván a

¹⁾ Hermann, III. p. 100.

²⁾ Hermann, III. p. 104—105.

³⁾ Helmersen, XI. köt. p. 314.

keleti végvidékek megerősítésére nagy gondot fordított; kiváltképen két vár volt, melynek hivatása vala, az idegen betöréseket az ország ezen részeiben megakadályozni: Michailow a Prona és Saczk a Zna folyó mentében. Mindkettő nemsokára fontos védbástvának bizonyult.¹⁾ Volt azonban Ivánnak még egy másik alkotása is, mely következményeiben amazoknál még sokkal fontosabbnak bizonyult. Az Azowi és Kaspi tengerek között egy harezias köztársaságot létesített, mely rövid idő alatt remévé vált a szomszéd idegen országoknak, melyeknek lakosai minden pillanatban rablómódra becsaptak orosz területre. Ezen sajátos határőrség a doni kozákok intézménye és szervezése volt. A kozákok az orosz nyelvet beszélték s a keleti egyház híveinek vallották magukat, külső megjelenésükben, valamint arcukban azonban egészen sajátos keverékét mutatták Európa és Ázsia ethnographiájának.²⁾ Különben nyugtalan, harezias nép volt, mely sohasem elégedék meg a magáival s mely legfőbb dicsőségét harezias kalandokban kereste és találta fel. A kozákok — a Don mellékiek — mindig hívei maradtak az orosz czárnak, ki őket nem egy fontos szabadalommal és kiváltsággal látta el. Származásukra nézve a doni kozákok némelyek állítása szerint orosz szökevények utódai valának azon időkből, midőn a részfejedelemségek szüntelen forrongásban tartották az országot.³⁾

IV. Iván Kazánból való visszautazása alkalmával útközben azon örömdetes hírrel lepeték meg, hogy távolléte alatt neje egy fiörökössel, Dimitrij czárevitstsel boldogítja őt és birodalmát. A czár örömeben leugrott a lováról és ismételve megölelte a hírnököt, Trachanioteszt, ama híres, külföldön járt követnek unokáját; sógorát Romanovits Györgyöt pedig gyengéd izenetekkel küldé nejéhez; mialatt maga Wladimirban és Szuszdálban csak azért állapodott meg, hogy ünnepélyes Te Deumok alkalmával hálát adjon Istennek ezen újabb kegyért.⁴⁾ Kazán elfoglalva, Asztrachán meghódolva, az új törvények gyakorlatban, melyek Oroszország erkölcsi és szellemi felvirágozására czélozók, — IV. Ivánnak minden vágya teljesülve látszott lenni! Moszkva

¹⁾ Karamsin, VII. 300.

²⁾ Karamsin, VII. p. 300.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Karamsin, VII. 345—48.

és vele egész Oroszország örömben úszott; az 1552. év oly szerencsével záródott, milyent a legvérmesebb hazafiak sem mertek volna még röviddel elébb remélni; IV. Iván dicsőségének és népszerűségének délpontjában állott; összeforva látszott vele lenni a haza boldogsága és népeinek szerencséje. Az ünnepélyességek, melyekben a nemzet minden rétege résztvett, egymást érték. „Soha“ mondja egy azonkorú író „ennyi pompát és vígságot nem lehet látni; a moszkvai czári palota fényben ragyogott mint a boldog emberek, kik benne laktak.“ Kazán végleges bekebelezésének emlékére alapítá Iván a florowi és szpaszkói kapúk közelében a Szűzanya templomát kilencz kupolyával; mely a régi orosz fővárosnak legjobban megőrzött goth épületei közé tartozik mai napig.¹⁾

Kazán bukásának természetes következménye volt Asztrachán végleges egyesítése Oroszországgal, mely két évvel később csakugyan bekövetkezett.²⁾ Az 1554. nyár folyamán Pronszki György egy válogatott haddal úszott alá a Wolga hullámain, melylyel váratlanul körülfárta a terjedelmes kereskedővárost, mely fekvésénél fogva a Wolga deltájában közvetítő szerepre vala hivatva Ázsia és Európa közt. Jemgurtsi, az utolsó khán, gyáván elhagyta fővárosát a veszedelem pillanatában, az ellenség kezében hagyván családját és kincseit. Ezen körülmény döntő befolyással volt a város sorsára. Asztrachán megnyitá kapuit az orosz hadaknak; nagyjai hódolatra menének Moszkvába, hol sokan közülök keresztényekké lettek és állandóan megtelepedének.³⁾ Moszkvában megújultak az ünnepélyességek az újabb vívmány hírére, mely új babérokat fűzött Iván homloka körül.

Oroszország hatalmi növekedése a kettős kazáni és asztracháni khánságok végleges elfoglalása és bekebelezése által, fontos változásokat idézett elő a birodalom viszonyában a nyugat-európai hatalmasságok és államokhoz. Oroszország ismét egy lépéssel közeledett a nyugati polgárosodáshoz és művelődéshez. A nemzet érezte annak szükségét, hogy politikai hatalmának fényt és tartósságot kölcsönözzön a nyugati műveltség meghonosítása s az ipar és művészet hathatós

¹⁾ Karamsin, VII. p. 350.

²⁾ Hermann, III. p. 118.

³⁾ Hermann, III. 120.

pártfogása által.¹⁾ Már 1547-ben Németországból számos művész, tudós, kézműves és iparos költözött Oroszországba; kiknek száma mindinkább növekedett; majd orvosok, gyógyszerészek és sebészek jelentkezének; továbbá jogtudósok és államtudományokkal foglalkozók, kik a tudvágyó orosz ifjúságot bevezették a klasszikusok ismeretébe, a latin és görög nyelvbe, az építészetbe s egyéb tudományokba és ismeretekbe, melyek eddigelé Oroszországban majdnem egészen ismeretlenek valának.²⁾

IV. Iván uralkodásának ezen nevezetes időszakába esik Oroszország első érintkezése Angliával, mely ez idő szerint ugyan még nem volt az első tengeri hatalom Európában, de minden jel arra látszott mutatni, miszerint rövid idő alatt oda fog fejlődni. Az 1553. tavaszán három angol hajó jelent meg az északi jeges Óceánban, mely tengeri úton akarta Khinát elérni.³⁾ A hajók parancsnokai Hugh Willoughby és Chancellor valának. A három hajó erős vihar által elválasztaték egymástól s nem tudott többé egyesülni; kettő közülök a lapp partokon fekvő arzinai révben ment tönkre, hol Hugh Willoughby egész kíséretével együtt megfagyott; 1554. tél folyamán halászhajók találák meg egy kunyhóban, naplója felett ülve — halva. Chancellor kapitány a harmadik hajóval szerencsésen eljutott a Fehér tengerbe, hol szent Miklós kolostora állott s hol később Archangelszk városa épült. Csak itt tudta meg Chancellor, hogy a vendégtelen partok az orosz birodalomhoz tartoznak; egyuttal pedig kijelenté, hogy az angol királytól egy levele van az orosz csár számára.

Midőn IV. Iván az esetről értesült, nagy előzékenységgel hívá meg az angol tengerészt Moszkvába, mit Chancellor készséggel fogadott. Az évkönyvek szerint az angolok meg valának lepetve azon pompa és fejedelmi méltóság által, melyet az orosz fővárosban tapasztaltak.⁴⁾ Chancellor ezen alkalommal VI. Edward angol királynak következő levelét nyújtá át a czárnak:

„VI. Edward angol király, nektek ti királyok, fejedelmek, uralkodók és a föld bírái minden országokban a

¹⁾ Hermann, III. 130.

²⁾ Hermann, III. p. 130.

³⁾ Karamsin, VII. p. 378.

⁴⁾ Karamsin, VII. p. 379.

nap alatt: békét, nyugalmat és dicsőséget kíván országaitokban! A mindenható Isten az embernek egy a barátságra kész szívet adományozott, hogy felebarátjaival jót tegyen s kiváltképen az idegenekkel, kik, távol hazájuktól, ezen jótéteményre leginkább rá vannak szorulva. Így gondolkozának őseitek, kik mindig vendégszeretők, mindig nyájasak valának a jövevények iránt, kiket védelmükbe fogadának. Minden embernek igénye van a vendégszeretetre, de leginkább a kereskedőnek, ki tengereken és sivatagokon halad keresztül, hogy a távol vidékeket megismertesse hazájának áldásos gyümölcseivel, s viszont gazdagítsa magát amazokéval. Mert az Úr adományait az egész földön elhinté, hogy a népek egymás szükségait megismerjék s egymáshoz barátságos viszonyba lépjenek. Ezen szándéktól áthatva néhányan alattvalóink közül messze tengeri útra határozták magukat, mire nézve beleegyezésünket kérték és megnyerték. Kérélmüket teljesítvén az érdemes Hugh Willoughby-nek és társainak, hű szolgáltnak megengedtük, hogy még eddigelé ismeretlen országokba utazhassanak, hogy azok lakosaival cserekereskedést kezdeményezhessenek, hogy megszerezzék azt, mire nekünk szükségünk van s adjanak abból, miben mi bővelkedünk, mindkét fél hasznára és barátságának megerősítésére. S ez okból kérünk benneteket, ti királyok, fejedelmek, uralkodók, engedjétek meg említett hűveinknek, hogy országaitokon szabadon és bántatlanul keresztülvonulhassanak, mert ők beleegyezések nélkül semmihez sem fognak nyúlani. Ne feledkezzetek meg az emberbaráti szeretetről; segítsétek őket nagylelkűen, ha szükségbe jönnének s fogadjátok el tőlük kegyesen azt, mit nektek hálából nyújtani fognak. Bánjatok velük úgy, a mint jónak látjátok s a mint kívánjátok, hogy szolgálóikkal idegen földön bánjanak. Mi pedig esküszünk a mindenható Istenre, a mindenek urára Égben, földön és a vizeken, esküszünk életünkre és birodalmunk boldogságára, hogy hálából azon szeretetért, melyben alattvalóinkat részesíteni fogjátok, mindegyiket közületek, ki körünkbe jövend, rokonnak és barátnak fogjuk tekinteni s a szerint fogadni. Ezek után esedezünk Istenhez, a mindenek fenntartójához, hogy ajándékozzon meg benneteket hosszú élettel a földön s örökké tartó boldogsággal a más világon. Írtuk fővárosunkban, Londonban az 1553. évben, uralkodásunk hetedik

esztendejében.“ Az érdekes levél¹⁾ angol és latin nyelven volt írva s általánosan vala intézve mindazon uralkodókhoz, kiknek országain Willoughby és társai keresztül utazni szándékoztak.

Iván kegyesen fogadta az angolokat, kiket gazdagon megvendégelt az arany palotában. Azután megkezdődtek az alkudozások, melyek Anglia és Oroszország közt az első kereskedelmi összeköttetésre vezettek. IV. Iván egy hosszabb levélben válaszolt VI. Edwardnak, melyben legjobb szándékáról biztosítja s a kereskedelmi összeköttetést a két birodalom közt fenntartani kívánja. Londonban nagy örömmel fogadták e hírt, mindenütt Oroszországról, mint egy újabban felfedezett országról beszéltek s azonnal alakult egy kereskedelmi társaság, mely üzleti összeköttetésbe lépett Oroszországgal.²⁾ Időközben VI. Edward meghalt s nővére Mária követte őt az angol trónon. Az 1555-ik évben Chancellor másodszor is megjelent Moszkvában a kereskedelmi társulat képviselőinek: Grey és Killingworth társaságában, kiknek feladata volt, írásbeli megállapodást létesíteni a két ország kölesönös kereskedelmére nézve, mi csakugyan létre is jött, s az angolok egy messzemenő kegyelemlevéllel tértek vissza hazájukba, melylyel őket IV. Iván ellátta.³⁾

A következő 1556. évben Chancellorrel utazott Angliába IV. Iván követe, a wologdai származású Nepeja József, egy, bár nem előkelő, de üzleti tekintetben kifogástalan férfiú. Azonban a négy, árúkkal megrakott hajó a skót partokon törést szenvedett, maga az eddig szerencsés Chancellor is a tengerbe fulladt, vele együtt elvesztek a becses árúk is, Nepeja ellenben szerencsésen megmenekült s Londonban úgy az udvar, mint a kereskedővilág részéről nagy előzékenységgel és kitüntetésekkel fogadtatott. Ez volt az első érintkezés Anglia és Oroszország közt, mely bensőség tekintetében semmi kívánni valót sem hagyott hátra s melyet az idő még inkább megerősített.⁴⁾

Kazán és Asztrachán végleges bekebelezése az orosz birodalomba nem maradhatott befolyás nélkül a közel Krim vagy Tauriára sem, melynek árnyék-khánjai most már

¹⁾ Karamsin, VII. p. 379—380.

²⁾ Karamsin, VII. 351.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Karamsin, VII. 384.

csak a török szultán kegyeiből tengették diestelen uralmukat. Itt jött Oroszország legelőször összeütközésbe Törökország érdekeivel: mindkettő vágyott a fekvése által is fontos félsziget birtoka után. Szulejmán, a pompát kedvelő hatalmas szultán, kitől e pillanatban Európa remegett, nem szerette Ivánt, ki viszont tartott a hatalmas szomszédától, de kivel épen azért minden összeütközést a leggondosabban került. Ámbár ismeretes volt, hogy a törökök a nogáji tatárokat felkelésre buzdították Oroszország ellen, Szulejmán mégis a török politikának megfelelőleg barátságos levelet intézett Ivánhoz, mely aranybetűkkel volt írva, s melyben Ivánt *boldog czárnak* és *bölcs uralkodónak* nevezi s a régi szeretetre emlékezteti, mely apáik között fennállott. Együttal Mustafa Tselebi, a szultán követe, gazdag ajándokot nyújtott át urától az orosz czárnak.¹⁾ Egyelőre még nem került háborúra a dolog; Szulejmánnak nagyobb tervei valának, figyelme nem éjszakra, hanem Európa nyugati országaira volt irányozva.

IV. Iván nem vette le szemét Lithvániáról, ezen sokáig hagyományos ellenségéről Oroszországnak, s el vala határozva annak megsemmisítésével tulajdon hatalmát növelni. Lengyelország s Lithvánia régóta lángokban állott, melyeket a pártszenvedély, a politikai versengés és féltékenykedés gyújtott vala s melynek vészes következményei nem maradhattak el. Azonban mielőtt az ellenséges szomszédal komoly harcra keveredett volna, a könnyebb, mert politikai tekintetben még ziláltabb Livonia ellen fordítá fegyvereit, hol az öregedő német lovagság mindinkább elveszté a talajt lábai alól. Mióta a híres Plettenberg 1502-ben döntő győzelmet aratott az oroszok felett, ötven év múlt el; ezen hosszú idő alatt aránylag béke uralkodott Livonia és Oroszország közt,²⁾ az ellenségeskedések nem fajultak háborúvá s majdnem kizárólagosan határvillongásra szorítkoztak, komolyabb jelleg és következmények nélkül.

Livonia régi idők óta ú. n. alapítványi kerületekre oszlott, melyek élén a nagymester által kinevezett helytartók vagy mesterek állottak, kik a közös országgyűléseken számoltak be sáfarkodásukról. A legtöbb befolyással bírtak

¹⁾ Karamsin, VII. 383, és Erszrevétel. 257.

²⁾ Hermann, III. p. 142.

a livoniai országgyűlésen a rigai érsek, a dorpati, őzeli és reváli, végre a kurlandi püspökök, azonkívül a falkenauai és padiszi apátok. Ezek képezték a kormányt és törvényhozás felső rendjét. Alattuk állott mint második rend: a nagymester lovagjaival, kik hozzászólási és szavazati joggal bírtak; a harmadik helyet a livoniai nemesség, az utolsót pedig Riga, Reval, Dorpat, Pernau, Narva, Fellin s még néhány más város képviselői foglalták el.¹⁾ A rigai érsek és a nagymester majdnem korlátlan befolyást gyakoroltak az országgyűléseken, kezükbe volt letéve az egyházi és politikai valamint a fegyveres hatalom, melylyel nem ritkán könyörtelenül visszaéltek s főkép az orosz egyházat és annak híveit következetesen üldözték.

Livonia a régibb egyezmények értelmében, melyek még mindig jogérvényesek valának, 40 ezer birodalmi tallért tartozott adó fejében az orosz kincstárba befizetni: azonfelül a dorpati alapítványi kerület külön évenként egyezer magyar forintot. Azonban ezen összegek az utolsó időben nemcsak rendetlenül folytak be, hanem utóbb egészen elmaradtak, s minthogy Iván többszöri figyelmeztetései eredménytelenek maradtak, az 1557. november havában megtörtént a formászerű hadüzenet. Seikh Ali vezérlete alatt az 1558. elején 40 ezer orosz nyomult be Livóniába s kegyetlen pusztításai által rémületbe ejtő a dorpati és narwai kerületek lakosságát.²⁾ De Seikh Ali nem volt felhatalmazva nagyobb hadműveletekbe bocsájtkozni s nemsokára zsákmánynyal megrakodva Pskowban állapotott meg, urának, Ivánnak további parancsait bevárando. Innen intézte a tatár származású orosz hadvezér felszólítását a rigai érsekhez, hogy a további vérengzés elkerülésére való tekintetből siessen hátralévő tartozásait a czári kincstárba mielőbb befizetni.

Azonban a lovagok és vezérek, kik Németországból segélyt reméltek, mitsem akartak tudni a hátralékos adó megfizetéséről s tovább folytatták fegyverkezéseiket. Iván most személyesen állott élére az orosz hadseregnek, mely nemsokára Narwa falai alatt ütött táborn, mely alkalommal a népes kereskedőváros a lángok martalékává lett.³⁾ A

¹⁾ Hermann, III. p. 152.

²⁾ Hermann, III. p. 155.

³⁾ Hermann, III. p. 157.

polgárok, kikre az ostrom súlyos terheket róvott s kik kezdék átlátni, hogy a lovagok nem képesek hosszú időre az orosz fegyverekkel dacolni, titkos alkudozásokba léptek az oroszokkal. A védelem ennek dacára a kimerülésig tovább folyt, míg végre Narwa megnyitá kapuit Ivánnak s ezzel a livoniai háborúnak s jó részben a lovagrend uralmának is vége volt. A béke megkötése czéljából Fürstenberg Tivadar lovag jelent meg Moszkvában; de mert a hátralékos adó nélkül jött, a czári kormány az alkudozásokat előre czéltalannak jelenté ki; s Iván a következő izenetet küldé Adasew által a livoniai követnek: „Minthogy szöszegőkkel állok szemben, nem marad más hátra, mint fegyverrel érvényt szerezni jogomnak. Narwát elfoglaltam s hadi szerencsém ki fogom zsákmányolni. De mivel a vérengzésnek ellensége vagyok, azért egy feltétel mellett hajlandó vagyok az engedékenységre. Jelennek meg személyesen előttem a nagymester, a rigai érsek és a dorpati püspök s boruljanak lábaim elé kegyelemért esdve; azután egész Livonia nevében adófizetésre kötelezvé magukat, ígérjének engedelmséget minden időkre: úgy, miként azt a kazáni és asztracháni és más hatalmas uralkodók tevék; ellenkező esetben Livóniát erőhatalommal elfoglalandom s birodalmamhoz csatolandom.“¹⁾

Minthogy a békealkudozások eredményre nem vezettek, 1558. tavasszal a háború ismét megindult. Trojekurow herczeg és Adasew Danilo Neuschlosz várát szállották meg, mely néhány heti vitéz védelem után megnyitá kupuit a czári hadaknak. Ezen erősséget rövid idő múlva Adesch és Neuhaus átadása követte. Ezalatt Sujszkij Péter és Kurbskij Andrej más oldalról nyomultak be livoniai területre, úgy, hogy az egész ország el vala árasztva orosz seregektől. Uexküll lovag az érsek és a nagymester nevében nagy eszélyességgel és bátorsággal, de kevés szerencsével folytatta hazájának védelmét melynek történelmében hervadhatatlan babérokat szerzett magának.

Legnagyobb ellentállást Dorpat fejtette ki, hol a polgárság a lovagokkal versenyzett vitézség és kitartás dolgában. A püspök kezdetben semmit sem akart tudni az átadásról²⁾

¹⁾ Karamsin, VII. pag. 415, és Jegyzet 289.

²⁾ Karamsin, VII. p. 420—421.

és békealkudozásokról; míg Sujszkij Péter mind erősebben és keményebben ostromolta a várost, mely immár csak a legnagyobb erőmegfeszítéssel tudta folytatni a védelmet. „Készek vagyunk meghalni,” mondának a polgárok, „készek a legvégső védelemre, míg egy tálat látunk az asztalon s egy kanalat tartunk kezünkben; makaességünk dícséretre-méltó bátorság és nem meggondolatlan vakmerőség. De mindezek daczára tanácsos-e a czár ajánlatát visszautasítani, holott tényleg nincs erőnk a védelmet tovább folytatni?”¹⁾

Ilyen körülmények között Dorpat sem tarthatta magát tovább s az átadás a következő feltételek mellett csakugyan létrejött: „1. A czár a püspöknek engedi át Falkenau kolostort a hozzá tartozó falvakkal együtt, valamint egy házat és kertet Dorpatban. 2. A püspök bíraskodása és illetékessége alá tartoznak jövőben is a katolikus papok, a templomok és alapítványok. 3. Azon nemesek, kik orosz alattvalókká akarnak lenni, váraik és mindennemű jószágaik zavartalan birtokában maradnak. 4. A német zsoldosok fegyvereiket megtartván, tulajdonaikkal együtt szabadon elvonulnak a városból. 5. Tizenkét nap lefolyása alatt minden dorpati lakosnak szabadságában áll, oda költözni, hová neki tetszik. 6. Az ágostai hitvallás továbbra is uralkodó marad minden változás nélkül. 7. A német városi tanács továbbra is megtartja közigazgatási hatáskörét, a nélkül, hogy akár jogaiban, akár pedig jövedelmeiben kárt szenvedne. 8. A kereskedők vámmentesen kereskedhetnek úgy Németországgal mint Oroszországgal. 9. Dorpatból és kerületéből senkisémm kényszeríthető a moszkvai tartományokba átköltözni. 10. Kinek kedve van más országba költözködni, ezt akadálytalanul teheti s birtokát eladhatja vagy magával viheti. 11. A polgárok fel vannak mentve a hadiszolgálat alól. 12. Mindennemű bűnügyi, még felségsértési esetek is — *crimen laesae Majestatis* — a városi tanács hatásköréhez tartoznak. 13. Az új polgárok a tartozó hűségesséket a czár iránt, a tanács előtt teszik le.”²⁾

Az eszélyes Sujszkij ezen feltételeket minden változás nélkül elfogadta, s ekképen a czárnak nemcsak Dorpat, hanem egész Livonia és Kurland birtokát biztosította. Dorpat

¹⁾ Karamsin, VII. p. 421.

²⁾ Karamsin, VII. p. 422—423.

példáját követte több város és kerület s az 1559. év azzal záródott, hogy az orosz birodalom egy szép és fontos tartománynyal gyarapodott. A feltételekből, melyeket az orosz hadvezérek a czár nevében a meghódolt városoknak és kerületeknek engedélyeztek, kitűnik, miszerint IV. Iván uralkodásának ezen nevezetes szakaszában ép oly ember-séges mint eszélyes módon járt el a legyőzöttekkel szemben. Jellemző, hogy Livonia érdekében nemcsak a császár, hanem a lengyel, svéd és dán királyok is mérlegbe vetették befolyásukat, ámbar bukását feltartóztatni nem valának képesek. S midőn végre minden hasztalannak bizonyult, midőn a még az oroszoktól meg nem szállott részek védelme és megtartása is kétséssé vált, midőn az egykor oly hatalmas fegyverlovagok mindinkább tehetetlenné váltak szemben a hódító és pusztító orosz hadakkal, az utolsó nagymester, Kettler Gotthard, a szerencsétlen országot felajánlá a lengyel királynak és lithván nagyfejedelemnek, ki őt elismerése fejében Lithvánia örökös vazallhercegének nevezte ki; csak hogy hercegségéhez Kurland és Szemgallen tartományokon kívül alig tartozott egyéb.¹⁾ György herceg halála után lengyelek, svédek és oroszok harcoltak egymással egy ország birtokáért, mely a sok háború és pusztítások következtében alig volt egyéb egy termékeny, de lakosaitól megfosztott sivatagnál.

A hosszú és véres livonai háborúnak egyik érdekes és kimagasló epizódját a híres Marienburg ostroma és megvétele képezi. Marienburg, az oroszoknál Alüst, egyike vala a legszebb livonai városoknak, egy tó közepén sziget-szerű fekvéssel, nyáron támadás céljából megközelíthetetlennek tartatott. A tél beálltával azonban ezen akadály megszűnt s az oroszok nehéz ágyúkat szállítának a falak alá, melyekből éjjel-nappal lövették a várost.²⁾ A tűzéréség parancsnoka Morozow volt, ki már a kazáni háborúban előnyösen kitűntette magát. Végre a német zsoldosok zúgolódni kezdének a várban s miután Siburg nevű parancsnok a börtönbe került, Marienburg megnyitá kapuit az oroszoknak. Kurbszkij őrséget hagyván vissza, főhadával Pskowba

¹⁾ Simon, Russisches Leben, pag. 98—99.

²⁾ Karamsin, VII. p. 441.

indult vissza, hol a czár elismerő szerenese kívánatai és egy nagy arany-érem váraoztak reá.¹⁾

Livonia nagy része az oroszok kezében volt; svéd, dán és lengyel követek egymást váltották fel Moszkvában, kik nemcsak Livonia érdekében jártak közbe, hanem a maguk részére is politikai és kereskedelmi kiváltságok érdekében fáradoztak az orosz fővárosban. Iván hatalmának, dicsőségének és népszerűségének tetőpontján állott; méltanyossága és következetessége politikai kérdésekben még ellenségeinek tiszteletét is kivívta magának, míg szigorú igazságszeretete, emberbaráti fenkölt gondolkozása bámulatra ragadták népeit, kik benne látták megtestesülve az uralkodói erényeket.

Tizenhárom éve múlt, mióta 1547-ben, a nagy moszkvai tűzvész alkalmával, IV. Iván mint valódi, atyailag gondolkozó uralkodó mutatta be magát népének és a világnak. Azóta boldog családi életet élt s halhatatlan babérok fűződtek homloka körül. Anasztázia, a szépségben és erényekben ragyogó czárnő, a trónörökös Dimitrijen kívül még egy fiúval, Tivadarral vagy Fedorral s egy leánnyal, Eudoxiával — a harmadikkal — ajándékozta meg férjét. Kazán, Astrachán és Livonia dicsfényével övedzék a czárt . . . Ez volt életének legboldogabb és legszebb tizenhárom éve . . . De a boldogság, a dicsőség állhatatlan vendégek az emberek társaságában s hirtelen ellebbenek, hogyha azokat erényeink által maradandóan lebilincselni nem tudjuk . . . Az 1560. derekán Anasztázia súlyos kórba esett, melyet az ijedség méginkább fokozni segített.²⁾ A Kremlben nagy vihar alkalmával tűz ütött ki, mely üszkeket a czárnő lakrészeibe szórta. Iván nejét a szomszéd Kolomenszkoje nevű faluban helyezé biztonságba, maga pedig visszasietett Moszkvába, hol valóságos halálmegvetéssel s életének és egészségének kockáztatásával segített az elemek megfékezésénél. A tűz többször megújult s fölért egy ütközet áldozataival; közel kétezer volt azok száma, kik a lángokban elvesztek, a megbénultakat ide nem számítva. Az izgatottság és rémület általános volt; hatása alól a beteg czárnő sem vonhatta ki magát, kinek állapota ennek következtében mindinkább

¹⁾ Karamsin, VII. p. 441.

²⁾ Karamsin, VII. p. 443.

súlyosbodott. Az orvosi tudomány és minden emberi bölcsesség elégtelen volt s Anasztázia 1560. augusztus 7-én elköltözött az élők sorából.¹⁾ IV. Iván kétségbeejtő fájdalommal kísérte az örök nyugalom helyére azon nőt, ki nemének minden kiváltságai mellett oly nagy mértékben rendelkezett a keresztényi erények felett; ki férje oldala mellett annak valódi nemtője volt, tiszta és fenkölt lelkének dicsfényével vevé körül a trónt, mely ő előtte és ő utánna oly gyászos, oly rettenetes sötétté lőn . . . Nemcsak a czár és Moszkva, hanem egész Oroszország siratta a szeretett czárnőt. Midőn tetemeit a wosznesszenszki-i apácza kolostorba szállíták, a nép beláthatatlan tömegekben állotta el az utat s jajveszékelve vette körül az uralkodónő koporsóját. Legtöbbször vésztettek az özvegyek és árvák, az inségesek és szorongatottak, kiknek Anasztázia valódi anyja volt. S midőn az ilyen alkalommal szokásos alamizsna-kiosztásra került a sor, a szegények gyászukra való tekintetből visszautasíták, ezzel is tanúságot tévén mélyen érzett fájdalmukról. Iván egész lényében megrendülve követte neje koporsóját, fivéreitől és más rokonaitól támogatva, vigasztalhatatlan fájdalomtól gyötörve. Egyedül a metropolitának volt bátorsága őt a keresztényi megadásra emlékeztetni . . . pedig még nem sejté senkisémet, hogy mit vesztett Oroszország Anasztáziában.²⁾

Anasztázia halálával végződik IV. Iván uralkodásának s egyszersmind Oroszországnak boldog időszaka.³⁾ Nejével Iván elveszté lelkének békéjét és erényeit, melyek eddigelé uralkodását oly nevezetessé tévék. Nehéz feladat volna, felkutatni akarni, vajjon melyek valának az indító okok, melyek Ivánt jóra serkenték a múltban, s melyek jövőben oly rémessé tévék uralkodását? Igaz, hogy nem ritkán a legüdvösebb intézkedések keresztülvitele hajótörést szenved az uralkodó hűtlen környezetének ármányai folytán. Oroszországban, hol a czár akarata feltétlen hatalommá nőtte ki magát, melylyel senkisémet merészkedék ellenkezni, az erőszak és önkény, a kegyetlenséggel párosulva, rémületessé tette az egyeduralkodó gyakorlatát. IV. Iván jellemében a daemoni erők nem haltak ki erényes neje

¹⁾ Karamsin, VII. p. 443.

²⁾ Karamsin, VII. p. 443–444.

³⁾ Hermann, III. p. 167.

oldala mellett, csak szüneteltek; a jóság varázsa önkéntelenül bilincsekbe verte a rosszat, mely azonban felülkerekedett azon pillanatban, midőn a varázs megszűnt. S a szelíd nő tetemei még nem adattak át a földnek, midőn a daemon Iván lelkében visszaragadta az uralmat.¹⁾

¹⁾ Hermann III. p. 169.

Tizenkettedik fejezet.

IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes. 1534–1584. Folytatás.

Változás IV. Iván jellemében. — Adasew és Szylveszter sorsa. — Első kivégeztetések. — Új kegyenczek. — Háború. — Polotzk megvétele. — Iván második házassága. — Waszilij születése. — Halálozások. — Makarius. — Stepenhaja kniga. — A könyvnyomdászat behozatala. — Egyházi újítások. — Menekülő oroszok. — Kurbszkij és levelezése. — Iván elhagyja Moszkvát. — Levele a metropolitához és a néphez. — Kiegyezés. — Rettegés Moszkvában. — Az opritsnina és a semstsina. — Iván cseljai.

Az orosz évkönyvekben több helyütt az mondatik, hogy IV. Iván megváltozott természetének, valamint fokozódó kegyetlenségének egyik főoka növekedő érzékiségében keresendő, mely [mindjárt Anasztázia halálakor észrevehető vala s azóta mindinkább fokozódott.¹⁾ „Anasztázia halála után,“ így hangzik egy azonkorú író feljegyzése, „mintha egy idegen, hatalmas vihar vett volna erőt a czár békés jó szívéen, melyet alapjában felforgatott, kedélye hirtelen haragra lobbant s elkezdé többeket a rokonai közül üldözni és elpusztítani.“ Mások is megemlékeznek Iván jellemének eme szerencsétlen átalakulásáról; csak hogy hozzá teszik, hogy ezt Isten azért tevée, hogy a gonoszságba süllyedt orosz népet megbüntesse. A Morosow-féle krónika pedig így szól: „Az összes igazhivő kereszténység bűneinek súlyát érezteti Waszilij fiának Iván nagyfejedelemnek haragja és dühe, melylyel mindent eláraszt. Azzal kezdé, miszerint a hatalmának alávetett rabszolgákat — alattvalókat — kérlelhetetlen haraggal üldözé és vérüket ontá, s a neki támaszul rendelt vajdákat minden igaz ok nélkül megöleté, házaikat kifosztogató, a legszebb városokat feldúlá s azokban az igazhivő keresztényeket kiirtá, még a csecsemőket sem

¹⁾ Hermann, III. p. 169.

kímélvén meg. De nem retten vissza még a püspöki méltóság elől sem: mert többeket a főpapok közül kivégeztetett, másokat börtönbe vettetett...¹⁾ Hasonlóképen nyilatkozik Ivánról a Dimidow-féle krónika, melyet Kubassow. Iván kortársa írt vala s melyben többek közt a következők foglaltatnak: „Iván felettén kegyetlen szívvel birt, mely kérlelhetetlenül hajlott az ölés és vérengzés felé. Nagysokaságú népet ölt meg; és pedig úgy a kiesinyek, mint a nagyok közül; többeket városai közül elpusztított s több püspököt kivégeztetett vagy börtönbe vettetett. Rabszolgáinak — alattvalóinak — feleségeit és leányait pedig meggyalázta.“ Végre a pskowi krónika a czár későbbi szerencsétlen háborúira való vonatkozással ezeket mondja: „A czár megmérhetetlen göggyében felkerekedett s elkezdett háborúskodni. Ezen háborúban feldúlta és elpusztította tulajdon országát; később azonban az idegenhitűek által elveszté eszt s meg akará semmisíteni tulajdon birodalmát. De ekkor Isten közbeveté magát.“

Karamsin, ki feladatul tűzte ki magának IV. Ivánt jobbnak tüntetni fel, mint a milyen valóságban volt, mi nemesak nemes és hazafias lélekre vall, de mély erkölcsi érzékre is, a következőleg szól Waszilibj fiáról: „Iván lángoló szenvedélyt hozott magával a világra, s ezzel kapcsolatosan lángoló képzelőtehetséget: továbbá rendkívüli észt, mely azonban inkább átható, mint erős és alapos volt. Rossz nevelése természetes hajlamait megrontá, úgy, hogy a javulást egyedül a vallásban vélte megtalálhatni. A hazafias érzelmű férfiak s általában a jók értettek hozzá, hogy rendkívüli alkalommal a vallás jótékony ijedelmeivel hassanak szívére s azt megindítsák; ezek kiragadák az ifjút a kéjjelgő tétlenkedés veszedelmes hálóból s a szelíd és jámbor Anasztázia segélyével az erény ösvényére vezérelték. Iván egy betegségének szerencsétlen következményei megzavarák ezt a szép frigyét, meglazíták a barátság hatalmát s előkészíték a szörnyű változást. Így nőtt a czár férfiúvá; a szenvedélyek az észszel együtt érnek meg s az önbecsérzék mind nagyobb hatalmat gyakorol a férfikorban.²⁾ Szylveszter és Adasew mindig jóra buzdíták a fejedelmet,

¹⁾ Hermann, III. p. 170.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 6.

ámbar politikai ügyekben nem valának mindig a legbölcsebb tanácsadók; befolyásuk megingathatatlan maradt mindaddig, míg Iván lelkében a jó uralma fölényben volt. Anasztázia halálával ez is megváltozott. Sokan voltak az udvar körében, kik a két becsületes férfi tekintélyét és befolyását irigy szemmel nézték s mindent elkövettek megbuktatásukra. Ezek, ismerve Iván lelkiállapotát, alkalmas pillanatokban azt sugalmazták a gyenge fejedelemnek, hogy Szylveszter és Adasew áruló és képmutató; mindkettőnek titkos czéljai vannak, melyek korántsem azonosak a czár érdekeivel... S a sugalmazók nem pihentek, míg végre Iván szívében felébreszték a bizalmatlanság és gyánú szunyadozó rémeit, melyek rohamosan elfoglalták kedély- és lélekvilágát. „Kik ezen férfiak?“ kérdezik az ármányosak, „kik egy nagy és böles czárnak nemesak állami, hanem benső családi ügyekben is törvényeket merészkednek előírni, sőt még életmódját is szabályozni akarják s azt, hogy miként viselje magát nejével szemben; s kik még azt is meghatározzák, hogy mit és mennyit egyék és igyék a czár?...“ S valóban, Iván kezdé megúnni önzetlen híveinek jóakaró befolyását s mindinkább hajlott ellenségeik sugalmazására. Mindkettő, Szylveszter is, Adasew is érezte, hogy uralmuk a fejedelem kedélyvilága felett hanyatlóban van s azért elérkezettnek látták az időt, az udvart elhagyni. Adasew, kinek tágas hatásköre volt a birodalmi tanácsban — dűm — melynek eddig valódi lelke volt, továbbra is kívánt úrának szolgálni s mint vajda Liveniába távozott; Szylveszter ellenben egy csendes kolostorba zárkózott, miután érzékeny búcsút vón urától, kit lelke mélyéből megáldott.¹⁾

A két férfiú távozása nevezetes fordulópontot jelez Iván életében; ellenségeik diadalmaskodva mondták az uralkodónak: „Íme, csak most vagy valódi egyeduralkodó, az Úr igazi felkentje, ki egyedül kormányozod országodat; szemeidet felnyitád s messze és szabadon széttekintesz az egész birodalom felett.“ De még nem bíztak a helyzet tartósságában; a megbuktatott kegyenczek még így is veszedelmesek valának, kívált Adasew, kinek nagy és erős pártja volt a hadseregben; azért egy lépéssel tovább menének. Midőn Iván magát egészen neje halála felett érzett bánatának

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 8.

engedé át, a gonosztevők így szóltak az amúgyis izgatott uralkodóhoz: „Uram, te kétségbe vagy esve, veled egész Oroszország; de két gaz diadalmaskodik: az erényes czárnő titkos ellenségeinek, Szylveszter és Adasewnnek, a bűvészeknek esett áldozatul, mert bűvészet nélkül miként uralkodhattak volna oly sokáig feletted? Igen, ők valának, kik a czárnőt a más világba küldék!“ S a gonosz rágalmozók szörnyű vádjuk valódisága mellett semmi bizonyítékot sem tudának felhozni esalhatatlan sejtelmükön kívül, mely azonban elégséges volt egy uralkodó szemében, ki már kezdé lábai alól elveszíteni a biztos talajt, melyen eddig állott. Midőn a rágalmozottak a vádról értesültek, írásban kérték a czárt, hogy rendelné el ellenük azonnal a legszigorúbb vizsgálatot s állítaná őket szembe rágalmozóikkal. Az utóbbit azonban a nyomorultak mindenképen megakadályozni igyekeztek. Iván elrendelé, hogy tartassék a két férfiú felett, azok meghallgatása nélkül, vizsgálat. Ily czélból a metropolita, a püspökök és bojárok bizalmas tanácskozássra gyűltek össze a palotában; a bírák közt foglaltak helyet Szylveszter legkonokabb ellenségei: Beszki Bassián és Szukin Mihály szerzetesek. A vád több pontból állott, melyeket legjobban megvilágít Iván egy levele, melyet ezen ügyben Kurbszkij herceghez intézett s melyben többek közt a következők foglaltatnak:

„A szerzetes Szylvesztert lelki üdvömrre való tekintetből fogadám szolgálatomba; azon reményben, hogy esze és hivatala szerint a jóban előmozdítani fogja érdekeimet. Azonban ezen ravasz képmutató, ki édes beszédével elbódított, csak világi hatalomra gondolt s megbarátkozott Adasew-vel oly czélból, hogy a birodalmat a czár nélkül kormányozzák, kit megvetének; ők ébreszték fel a bojárok lelkében újlag az ellentállás és dacz szellemét; városokat és tartományokat osztogattak híveik és ezinkostársaik közt, kiket a birodalmi tanácsba is becsempészttek s kikkel a legfontosabb hivatalokat betöltötték. Én magam rab-szolga valék a trónon. Vajjon leírhatnám-e, hogy mennyit szenvedtem a megaláztatás és szégyen eme szomorú napjaiban? Miként egy foglyot, úgy hurezolják a czárt egy maroknyi sereggel az ellenséges (kazáni) országon végig s nem kímélik sem életét, sem egészségét; gyermekies ijesztő képeket gondolnak ki, hogy lelkemet megfélemlítsék;

azt kívánják tőlem, hogy helyezkedjem magasabbra, mint az emberi természet; megtiltják a szent kolostorok látogatását s nem engedik meg, hogy a németeket méltóképen megfenyítsem . . . S ezen sokszoros ellenszegüléshez járul még az árulás. Midőn súlyos betegen fekvém, azt akarák, megfélelkezvén hűségükről és esküjükről, hogy mellőzve fiamat, egy másik czárt válaszszaik utódomnak. S mivel hálálták meg nagylelkűségemet? új bántalmakkal; gyűlölék, rágalmozák Anasztázia czárnőt s mindenképen előmozdíták Andrej fiának, Wladimir hercegnek érdekeit. Lehet-e ezek után még esodálkozni, ha végre arra határoztam magamat, hogy nem leendek tovább gyermek, hogy immár a férfi éveiben lerázom az igát magamról, melyet egy ravasz szerzetes s egy hálátlan szolga a birodalom vállaira helyezett?“¹⁾

Adasew ellen enyhébben hangzott a vád, ki mint alattvaló, miniszter és katona szolgált urát és az államot s az első sikereiben nevezetes tevékenységet fejtett ki.“) A vádak felolvasása után néhányan a bírák közül oda nyilatkoztak, hogy, miután a gonosztevők bűnei bebizonyítvák, vitessenek azonnal halálra. Ennek azonban ellene mondott Makarius metropolita, ki azt kívánta, miszerint vezettetnének a vádlottak az ítélőszék elé, hogy magukat védelmezhessék. Most felzúdult a többség s a két elítélt elővezettetését főképen azon okból megtagadni határozta, nehogy a bűvészség hírében álló gonosztevők a czárt is, a gyülekezetet is megbűvöljék s ezáltal magukat a megérdemelt büntetés alól kivonhassák. Így tehát mindketten kihallgatás nélkül elítéltettek.³⁾

Szylveszter a Fehér tenger Szoloweczkoj nevű pusztaszigetén lévő kolostorba száműzetett. Adasew kezdetben parancsot kapott a livoniai Fellinbe költözni mint czári helytartó. 1569. augusztus 22-én; nemsokára azonban ellenségeinek fondorlatai folytán elfogatott s Dorpatban szigorú őrizet alá helyeztetett, hol nemsokára meghalt; állítólag méreg következtében, melyet magával hordozott. Így fejezte be életét azon férfiú, ki egész életét hazájának és a közjónak szentelé, s ki leghűbb és legönzetlenebb

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 10.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, III. p. 174.

tanácsadója volt urának. Jellemének nagysága és tisztasága megmagyarázhatóvá teszi bukását egy korban, melyben az emberi erények oly ritkák valának.

Adasew és Szywleszter elítélésével veszi kezdetét ama rémes uralom Oroszországban, melyhez hasonlót egy nemzet történelme sem mutat fel: „a kegyetlenségek tűzvésze.” mondja Kurbszkij érdekes emlékirataiban, mely el kezdé pusztítani Oroszországot. A romboló művet ezen emlékiratok szerint három szakaszra lehet osztani: „a fejedelmi családok megsemmisítése;” „a nemesi és bojár családok kiirtása” és „a szent vértanúk sanyargatásai” czímén.¹⁾ Mindjárt a rémuralom kezdetén kínos üldöztetéseknek voltak kitéve Adasew és Szywleszter barátai és rokonai, nemsokára olyanok is, kik velük semmiféle összeköttetésben sem állottak, de gyanúval terheltettek, hogy jószágaik elkobzására ok és ürügy találtassék. Az ilyen szerencsétlenek a legszörnyűbb kínzásoknak vették alá, könyörtelenül kiűzettek otthonjukból s halállal sújtattak vagy távol vendégtelen vidékekre száműzettek, hol többnyire nyomorultan elvesztek. Egy czári rendelet szerint a bojárok nyilvános eskűre köteleztettek, hogy az árulókkal és elítéltekkel soha semmiféle összeköttetésben nem állottak. Az uralkodó szeszélyei és kiszámíthatatlan cselekedetei mindent felforgattak, mi eddig illem és szokás volt; mindenki tetszeni akart a zsarnoknak, annak gyengéit tanulmányozta és javára fordítá. Az egészséges közszellem helyét a ledér kegyhajhászás váltotta fel. „Miért epegsz magadat?” kérdék a hízelgők a czártól. „örökre siratni akarod-e nődet? Hiszen találsz még oly bájosat, milyen ő vala, csak nézz körül; a mértéktelen fájdalom aláássa drága egészségedet. Isten és néped azt akarja, hogy földi bánat ellenében, földi vigaszt keress magadnak . . .”²⁾ Alig múlt el nyolcz nap Anasztázia elköltözése óta, midőn egy küldöttség, élén a metropolitával, jelent meg a czár előtt azon ünnepélyes javaslattal, miszerint keresne magának egy új mennyasszonyt. S Iván meghallgatta híveinek kérelmét, s miután neje emlékére néhány ezer rubelt osztott ki az egyház és a szegények között s gazdag alamizsnát küldött Jeruzsálembe és Görög-

¹⁾ Hermann, III. p. 174.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 13.

országba, augusztus 18-án ünnepélyesen kijelenté, miszerint komoly elhatározása a lengyel király nővérével házasságra lépni.

Ezen pillanattól kezdve, mondja Karamsin, elnémultak a panasz és fájdalom hangjai a czári palotában; mindenki csak azzal foglalkozott, hogy miként szórakoztassa a czárt kellemes és tréfás elbeszélésekkel, gazdag és zajos lakmározásokkal, stb. A bor és vele a vígság feltétlen uralomra jutottak s az általános vidámság közepette a könnyűvérű társaság gúnyos és kicsinylő megjegyzéseket tett a hajdan szokásban volt mértéktelenség felett.¹⁾ Nemsokára a palota szűknek bizonyult a mulatozók sokaságának, s a fiatal fejedelmi sarjak szomszéd épületekben helyeztettek el. Mindennap új mulatságokat, új szórakozást hozott. Sokan a bojárok közül, kik az új életmódba magukat nem tudták beletalálni, kigúnyolva, kénytelenek voltak visszavonulni; helyüket olyanok foglalták el, kik mindenre készek valának, kik önérzet és lelkiismeret nélkül engedték át magukat a test- és lélekrontó mulatságoknak, melyek központja maga a czár volt. A régi kegyenczek helyét újak cserélték fel, kik mindnyájan eszközei valának a fejedelem szeszélyeinek. Ezek között Bazmanow bojár és fia Tivadar, továbbá Wjezenszkij herceg és Szkuratow-Bjelszkij Maljuta a legfőbb czinkosok valának.

De nemesak világiak, hanem egyháziak is bőven találkoznak, kik a könnyelmű társaság örömeiben készséggel osztozkodának. Ezek közt volt kiváltképen a csúdowi kolostor archimandritája, Leukiasz, ki botrányos magaviselete által vonta magára a jobbak haragját és megvetését. S mert egyik bűn a másikat szüli, mondja Karamsin, a féktelen mulatozás mindig tovább ragadta az udvart és környezetét. Iván, kinek jellemében az érzékiség oly nagy szerepet játszott, a bortól hevülve ledér nők karjai között keresett kárpótlást a házasság elvesztett gyönyöreiért. Példáját követték könnyelmű mulatozásainak társai, miáltal nemesak lealacsonyították a fejedelmi bíbor méltóságát, hanem mélyen sértették a még romlatlan nép erkölcsi érzületét is.

S mert az udvar botrányos időtöltéseiben nem vett mindenki részt és sokan voltak, kik komoly arczczal és

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 14.

kemény szavakkal elítélték a történeteket, a lelkiismeretlen kegyenczek fülébe feküdtek a czárnak s a komoly arcokra mutatván, mondták: „Íme, nézd Uram az elégtelenségeket! Daczára, hogy hűséget esküvének neked, ma is titokban Adasew híveinek vallják magukat, mindenféle aggasztó híreket terjesztenek s felizgatják a kedélyeket s azt kívánják, hogy legyen úgy, mint régen vala.“ S a szüntelen bujtogatások hálás talajra találtak Ivánnak a legrútább szenvedélyektől felkorbácsolt lelkében. A legkiválóbb hazafiakat és trónjának leghűbb támaszait árulással, hűtlenséggel vádolá, s az indokolatlan vádak alapján fej- és jószágvesztésre ítélte. *A túlzó szigor mindig kegyetlenségre vezet, mely a zsarnokságtól elrúszolhatóan.* A kivégeztetések kezdetüket vették. Egy előkelő lengyel származású hölgy, Mária, ki azonban a görög egyház kebelébe lépett, azon vád alapján, hogy hajdan Adasew barátságával tünteté ki, őt fiával együtt kivégeztetett. A vádirat még azt mondja róla, hogy búvésztével vagy boszorkányságával el akará a czárt tenni láb alól. Hasonló képtelen vádak alapján még számosan szenvedének erőszakos halált; a kitűnő okolnicsy vagy bíró Adasew Dániel, Alexej testvére, tizenkétéves fiával együtt — egyedül rokonságára való tekintetből — a moszkvai bakó kezei alatt vérzett el. Hasonló sors érte sógorait és számos nő és férfi rokonát, kik között több gyermek is volt. Obolenszkij-Optsinin Dimitrij herceg, a vajda érdekében gazdag fia, egy meggondolatlan szó miatt veszté el fejét. A czár fiatal kedvence Bazmanow Tivadar vagy Fedor gögje által mélyen megsértve, Obolenszkij a következő szavakra ragadtatá magát: „Mi a czárnak hasznos tettek által szolgálunk, te ellenben a fajtalanság piszkos művével.“ A fiatal bojár e miatt panaszt emelt a czárnál, ki állati szenvedélyének fellobbbanásában saját kezével döfé törét hű szolgája szívébe. Repnin Michail előkelő bojár hasonló merészség következtében veszté életét. Midőn egy alkalommal a czári palotában egy bohócfelvonulás tanúja volt, melyben maga a czár is részeg állapotban mulatótársaival együtt álarczban résztvett, megható komolyság vett erőt kedélyén a fejedelmi méltóság súlyedése felett s nem tudván uralkodni magán, könnyekre fakadt. Alig vevé ezt Iván észre, midőn Repninhez lépett, hogy őt is álarczezal lássa el. De a büszke bojár haraggal tépvén le az álarczot, földre

tiporja, mondván: „Illik-e az oroszok czárjának, ily bohócságokat űzni? Én legalább, mint bojár és a birodalmi tanács tagja, ily balgaságokat nem űzhetek!“ S a felharagudott czár sértő módon utasítá ki palotájából, s néhány nappal utóbb kivégezteté.¹⁾

Természetes, hogy a czár botrányos kiesapongásai és indokolatlan vérengzései folytonos izgalomban tartották a társadalom minden rétegét, s hogy seregesen jelentkezének árulók és vádaskodók, kik egyik vagy másik személyes sérelemért nemtelen bosszút akartak állani: s kiket a czár, méltóságáról teljesen megfélemlítve, készséggel meghallgatott. Így került a birodalmi tanács egy jeles tagja, Kasin herceg fivérével együtt, minden vizsgálat és ítélet nélkül a vesztőhelyre; Kurjetew herceg, Adasew barátja, egész családjával együtt kolostorba záratott, majd kivégeztetett, a nélkül, hogy bírái elé került volna. A híres kazáni győző, Worotinszkij Mihály herceg fiával és leányával együtt kegyelemből a Bjelo-Ozero vidékére száműzetett. A híres vajda és bojár Seremetjew Iván, a krimi tatárok réme, egy földalatti börtönbe vettetett s nehéz lánczokra vasalva megkínóztatott. A czár felkeresé őt szörnyű börtönében s hidegvérrel kérdezé: „Hol vannak elrejtve kincseid? hiszen mindenki gazdag embernek tart.“ „Uram,“ felelt a megkínzott szerencsétlen, „kincseimet a szegények és szűkölködők kezén Krisztushoz, a megváltóhoz küldém.“ Utóbb kiszabadult ugyan, de távol száműzetésben fejezte be életét. Fivére Seremetjew Nikita, hasonlóképen tagja a birodalmi tanácsnak, ki gyakran ontá véré a hazáért és a czárért, a börtönben megfojtatott.

Moszkva és egész Oroszország megmerevedett rémületben tekintett uralkodója felé, ki nemével a kéjnek gyilkoló halomra legjobb és legérdemesebb alattvalóit; a vér patakokban omlott, a börtönök, kolostorok, sőt templomok visszhangoztak a szerencsétlenek jajveszéklésétől.²⁾ Azonban a zsarnokság és vérengzés még csak kezdő pházisában volt, mit rejtett még keblén a jövő?! A zsarnokság kielégíthetetlen áldozatokban; a gyanú mindinkább fokozza a kegyetlenséget, mely a vérengzésben űli az őrzöngés paroxysmusában, legtöbb diadalát. Feltűnő és bizonyára nevezetes

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 14.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 15.

lélektani jelenség, hogy Iván, a legkegyetlenebb uralkodó az újabbkori népek történetében, egész élete végéig buzgó hívének vallotta magát a szeretet vallásának; ki szörnyű kegyetlenségeit, talán hogy háborgó lelkiismeretét megnyugtassa, az isteni tanok szellemével összhangzásba igyekezett hozni. Vallásosság és kegyetlenség, szeretet és vérengzés, mily messzeeső ellentétek! És mégis, e két ellentét fellelhető IV. Iván, a Rettenetes jellemében.

De hagyjuk el egy időre a borzasztó jelenetek színhelyét s forduljunk az emberi eselekvés és tevékenység hálásabb, nemesebb mezejére, hogy bátorságot merítsünk a jövő még borzasztóbb, még ijesztőbb jeleneinek elbeszéléséhez.

A livoniai háború s a német lovagrend végleges bukása nem maradhatott befolyás nélkül az Oroszország és Lengyelország közt fennálló viszonyra. Zsigmond lengyel király, ki sohasem mondott le formászerűen Livoniáról, mely felett sokáig fensőségi jogot gyakorolt, okot keresett és talált Oroszország megtámadására. Radziwill herceg, ki a lovagokat egy lengyel haddal támogatta az utolsó hadjárat alkalmával, folyton ösztönzé Zsigmondot, Ivánnak hadat izenni. Egész Európa részvételt hallá a livoniai tartomány pusztulását s a lovagrend veszedelmét; de a részvét elméletén kívül egyedül Lengyelország tett többet, minthogy a megváltozott viszonyok által legközelebből érintve volt. Zsigmond király már 1561. elején egy Korzák nevű nemessel levelet küldött Moszkvába Ivánnak, melyben szemrehányásokat tesz a cárnak a Livoniában véghezvitt pusztításokért és embertelen kegyetlenségekért. Ezen, mint látszik, kissé méltánytalan hangon írt levélre Iván a következő választ küldé Varsóba: „Felséged nagyon jól érti, hibáit mások vállaira tukmálni. Mi igazságos követelményeid iránt mindenkor méltányosak valánk. Most azonban megfélelkezvén a szerződés feltételeiről, melyeket őseink megállapítának, sőt megfélelkezve saját esküdről, fegyverhez nyúlász, hogy Oroszország régi örökségén csorbát ejts. Livonia a miénk volt s az is fog maradni örökre. Te büszkeséget és uralomvágyat vetsz szememre; de ezen váddal szemben lelkiismeretem nyugodt. Én csak azért viseltem háborút, hogy a keresztényeknek visszaadjam szabadságukat s a hitetleneket és szőszegőket megfenyítsem. Avagy nem te valál-e, ki a svéd királyt ama szerződés

megszegésére ösztönzéd, melyet Novgoroddal kötött vala? Nem te vagy-e, ki szüntelen a köztünk fennálló barátság és rokonság kötelékeire hivatkozol, mialatt a krimi tatárokkal szövetkezel, hogy Oroszországot megkárosítsd. A khánhoz intézett ily tartalmú leveled kezeim közt van; íme egy másolatot csatolok ide róla, hogy szégyenpir fogja el arcodat . . . . . S minthogy ezek után eléggé ismeretes vagy előttünk, nem vagyunk többé kíváncsiak semmire. Mi az isteni hatalomra építjük reményeinket, a mennyei bíróra: Ő meg fog jutalmazni úgy, a mint azt álnokságod, igazságtalanságod és konokságod után megérdemled.“¹⁾

Magától értetődik, hogy a körülmények ilyen fejlődése után Iván lemondott azon szándékáról, hogy a lengyel király nővérét Katalint feleségül veendi; s azért ősei példájára Ázsiában keresett magának menyasszonyt. Tudakozódására hírül hozaték, hogy egy előkelő eskeresz főnöknek van egy felettén bájos leánya, kit Temrjúknak hívtak. A czár az ifjú hölgyet Moszkvába hozatá s miután őt megszerette, elrendelé, hogy a keleti keresztény vallásban oktatást nyerjen. A metropolita volt a keresztapja s Temrjúk a kereszt-ségben Mária nevet kapott. Az 1561. aug. 21-én tartatott meg az esküvő nagy pompával. Ez volt IV. Iván második házassága.

Ezalatt a háború Iván és Zsigmond közt kitört. A lengyel hadak Opotska és Newel felé nyomulának, de Szeberjenoi Mstiszlawl mellett győzelmet aratott felettük; minek folytán az orosz csapatok Kurbskij alatt Witebszk külvárosáig hatoltak. Egyébiránt az egész háború inkább rablásból és pusztításból állott. A lithván nagyok, hogy a szörnyű rombolásnak véget vessenek, Makarius metropolitához fordultak, közbenjárásra kérvén őt fel a béke mielőbbi megkötésére. „Emlékezzetek arra,“ mondák a lithvánok, „hogy, hiszen Lithvánia is az orosz czár öröksége. Mindkét ország nyugalmaért akarta Iván czár a lengyel hercegnőt nőül venni . . . még jóvá lehet mindent tenni; siesetek, használjátok fel a pillanatot.“ De az agg metropolita a következő válaszzal utasítá vissza a hozzá folyamodókat: „Én csak egyházi ügyekkel foglalkozom, ne alkalmatlan-kodjatok nekem az állam dolgaival.“²⁾ A krimi tatárok,

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 28—29.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 30, és Jegyzet 28.

valószínűleg a törökök által szorongattatva, nem váltották be ígéretüket, minek folytán Zsigmondot nem kis kelep-
ezébe ejtették, minthogy Iván komolyan elhatározta magát. Lengyelországot megtámadni. A télen át nagy haderőt gyűjtött össze Mosaiszk közelében s már 1563. január utolsó napjaiban ostrom alá fogta Polotzk városát; a lengyel hadak Radziwill vezérlete alatt nem voltak képesek a fenyegetett várost felmenteni, mely röviddel utóbb megnyitá kapuit az oroszoknak.

Iván kegyetlen szigorral lépett fel az elfoglalt városban; nemcsak a nyilvános pénztárt, hanem az összes bojárok és nemesek vagyonát is könyörtelenül elkobozta valamint a kereskedők árúraktárait. A zsákmány aranyban és ezüstben is nagy volt, mely a győzők kezébe került. Iván a polotzki vajdát és püspököt több előkelő polgárral és nemessel fogolyként Moszkvába küldé, a katolikus templomokat leromboltatá s a zsidókat megkeresztelteté: ki e parancsának ellenszegült, a Dwinába fojtaték.¹⁾ Iván, hogy a fontos város visszakebelezését szentesítse, felvette többi czímei közé a polotzki nagyfejedelmi czímet is. Lengyelország és vele Zsigmond remegett; Lithvánia legnagyobb erősségének Polotzk tartatott, melynek elvesztése Lengyelország megtámadását vonta maga után. De Iván úgy látszik megúnta a tábori életet vagy beérte eddigi vívmányaival, mert egy fényes hála isteni tisztelet után a polotzki Zsófia székesegyházban elhagyta a várost, melynek parancsnokává a derék Sujszkij Pétert nevezte ki, s miután hadseregét Weliki-Lukiban feloszlata, diadalmenetben tért vissza Moszkvába, hol neje időközben egy figyermekkel. Waszilij herczeggel ajándékozta meg, ki azonban már öt héttel később elhalálozott. . . . De térjünk vissza Iván és Oroszország belső ügyeihez.

Iván második házassága nem vala szerencsés; Mária, a cserkesz hölgy, ritka szépségével sem tudta férjét tartósan lebilincselni, ki még mindig kesergett első neje után, ha az évkönyveknek hitelt lehet adni. Az egykorú feljegyzésekben az mondatik, hogy az új czárnő vad és kegyetlen természettel bírt, ki férjét rossz szokásaiban és hajlamaiban inkább megerősíté. Nem esoda, ha Iván, ki

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 32.

már megízlelé az állhatatlanság varázsát a szerelemben, nem vonzódott nejéhez, sőt érzelme irányában feltűnően hamar meghidegült. Közönyös második neje iránt, még mintegy hét évig adózott első szerelme emlékének gazdag alamizsnával és alapítványokkal az orosz és az Athos-hegyi görög kolostoroknak. Hasonló módon becsülé meg öcsese György emlékét is, ki 1563-ban meghalálozott. Özvegye Julia mint apáca a nowojedvitsi kolostorban a fátyolt vette, bizonyára nem sejtven, mily gyászos végzet várakozék reá a esendes falak között.

Az 1563. év utolsó napján halt meg a derék és tudós Makarius metropolita, kit kortársai kiváltképen vallásos tiszta élete és bőkezűsége miatt sokat magasztaltak. Ő volt talán az egyedüli, ki a czár veszélyes szenvedélyei és hirtelen fellobbanó haragja daczára elég bátorsággal birt, neki az igazat szemébe mondani! Makarius buzgó híve volt a vallási felvilágosodásnak; lefordíttatá orosz nyelvre a görög egyház szentjeinek legendáit a nép épülésére, melyhez csatolá az orosz nemzeti szentek legendáit külön fejezetben. Ő szerkeszteté az ismeretes lépesőkönyvet — *Stepennaja kniga* — mely Rúriktól 862. egész 1559-ig terjed s az orosz történetírás egyik fontos kútforrását képezi. Alatta rendeztetett be Oroszországban illetve Moszkvában a legelső könyvnyomda. Iván czár egy Bertalan nevű nyomdászt kincstárából fizetett s általában melegen érdeklődött ezen nevezetes találmány iránt. Már 1553-ban egy külön házban rendezteté be az első nyomdát, melynek vezetését két kiváló, bizonyára a külföldön is megfordult mesterre: Feodorow Ivánra és Thimotejew Péterre bízta. Innen került ki 1564-ben az apostolok története és levelei, a két legrégibb, orosz nyelven nyomtatott könyv, melyek úgy a betűk szépsége mint a papir tartóssága által méltán felkeltik a figyelmet. Azonban a Biblia orosz nyelven Osztrogban jelent meg, Konstantin wolhyniai herczeg, szent Wladimir utódjának bőkezűsége folytán 1581-ben. Makarius metropolita felterjesztésére és szorgalmazására jött létre még életében a polotzki érsekség is, melynek főfeladata abban állott, hogy a Lithvániában erős gyökereket vert latin egyház működését ellensúlyozza vagy megakadályozza. Makarius halála után 1564-ben Moszkvába gyülekeztek a czár felhívására az orosz püspökök oly czélból, hogy új metropolitát válasszanak. Azonban még mielőtt az

új főpásztort megválasztották volna, a csár kívánságára egy határozatot hoztak, mely azontúl mérvadó maradt az egyházban. Kimondatott ugyanis, hogy ezentúl az orosz metropoliták fehér esuklyát és ugyanolyan öltönyt fognak viselni, mint a szentképeken Péter és Alexej metropoliták, János novgorodi érsek és a rostowi esodatevők: Leontius, Ignác és Izsaías. „Miért,” így szól az emlékezetes okmány. „viselnek mai napság csak a novgorodi érsekek fehér esuklyát, annak okát kerestük az írásokban, de nem találtuk meg. Adassék vissza ezen kitüntetés a metropolitáknak. Ők is, miként a novgorodi és kazáni érsekek, okmányaikat piros pecséttel állíthassák ki. A pecsét egyik lapján a boldogságos szűz anya képe, a másikon a metropolita áldó keze legyen látható neve megjelölésével.” Nehány nappal később a csudowi kolostor egy szerzetese Athanasius, korábban a csár gyónatatótyja választatott metropolitának.¹⁾

Időközben a háború Lengyelországgal Lithvánia birtokáért megújult; Wisneweszkij herezeg, korábban a csár híve, a polotzki kerületet fosztogató, mígnem a szeméri vajda Stserbaty Iván herezeg által egy döntő ütközetben megveretett. Most ismét összejöttek mindkét harcziás fél követői, hogy a béke vagy legalább egy új fegyverszünet megkötése felett tanácskozzanak. Azonban mindkettőnek oly felesigázott követelése valának, hogy a tervezett béke ezuttal sem jött létre. Többek között a lengyel király még mindig vonakodott Ivánnak a csári címet megadni. Sujszkij Polotzkból, Szerebrenoj-Obolenszkij pedig Wjézmából kivonult, hogy a támadást még nagyobb erővel megújítsa. De a szerenese ezuttal nem kedvezett az oroszoknak: Sujszkij Péter Radziwill lengyel vajda által kelepezébe kerítettén, majdnem egész seregével együtt elveszett. A szerenésetlen orosz fővezér holtteste Wilnába vitetett, hol Zsigmond nagy zajjal ülte meg a következményeiben jelentéktelen győzelmet.

IV. Iván kegyetlen vérengzéseinek híre ismét felkölté Európa érdeklődését, mely idegenkedve tekintett Oroszországra, az ellentétek és megbízhatatlanságok hazájára. De nemesak az idegenek, hanem maguk az oroszok is rémülettel kezdének elfordulni egy uralkodótól, kinek zsarnoki

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 41.

ösztönei erősebbek valának az ész és erény parancsainál. Senkisémm érezte magát többé biztonságban tulajdon hazájában, s ki születése, gazdagsága, tehetsége vagy egyéb okok által kivált a holt nagy tömegből, az minden pillanatban el lehet készülvén a csár figyelmére, mely csak ritkán hozott jót az illetőnek. Nem esoda, ha ilyen körülmények közt menekült ki csak teheté, s más hazával közönségesen más urat keresett magának. Azok között, kik Ivánt és Oroszországot legelőször elhagyták, találjuk Wisneweszkij herezeget, ki röviddel előbb még legbuzgóbb és legvitézebb híve volt a csárnak s ki most Lengyelországba ment, hogy Zsigmondnak ajánlja fel kardját. Őt követte nemsokára az előkelő testvérpár Tserkaszkij Alexis és Gábor; és még sokan. A legfeltűnőbb volt azonban a csár kedvencének és barátjának, Kurbszkij Andrej herezegnek elpártolása, ki a kazáni, livoniai és lithván harcmezőkön halhatatlan babérokat szerzett magának s kit a csár minden alkalommal kegyeivel halmozott el. De a zsarnokok kegye ritkán állandó; a gyanú és bizalmatlanság, a féltékenykedés és szeszély beláthatatlan tettekre ragadják, melyek következményeit csak ritkán lehet előre meghatározni. Már a livoniai háború alkalmával többféle rendreutasítást, sőt fenyegetést kelle a vitéz és kötelességtudó katonának hallania, melyekből a jövőre a legrosszabbat lehetete következtetnie. Nejétől és kilenczéves kis fiától érzékeny búcsút vett, és éjnek idején, elkerülve a megfigyelésre rendelt titkos örök éberségét, szerenésesen Lithvániába menekült, hol őt Zsigmond tárt karokkal fogadá s előkelő polgári és katonai hivatalokkal kínálta meg, mit azonban Kurbszkij egyelőre a leghatározottabban visszautasított.

Kurbszkij legelső dolga volt, midőn biztonságban érezte magát, hogy Ivánt egy levélben menekülésének indokai iránt felvilágosítsa. A levél átadását, melyben kiönté lelkének keserűségeit, hű szolgája vállalta magára, mint egyedüli híve az egykor oly hatalmas férfúnak! A nevezetes levél így hangzott:

„Az egykor felséges s Isten kegyelméből nagygyá lett csárnak, most azonban bűneinkért a pokoli gonoszság sötétségével szívében s fekélyes lelkiismeretű zsarnoknak, kihez hasonlót még a hitetlenek uralkodói között sem lehet találni! Hallgass meg! Szívbanatom zavarában nem sokat,

de valót fogok beszélni. Miért kínoztad, gyötörted s ezerféle bántalmakkal sanyargattad az erőseket Izraelben, a híres hadvezéreket, kiket a Mindenható neked adott vala, hogy általuk arass dicsőséget? Avagy nem buzdultak-e hű igyekezettel a czárért és hazáért? Rágalmakat koholva, legnagyobb híveidet árulóknak, a keresztényeket bűvészeknek, a világosságot sötétségnek, az édeset keserűnek nevezed! Mi által vonták magukra haragodat a haza eme derék képviselői? Nem általuk töretett-e meg Batu-khán birodalma, hol őseink keserű fogságot szenvedének? Nem általuk szereztettek-e meg a német lovagvárak, neved dicsőítésére? . . . S mindezekért milyen elismerés várakozik reánk, szegényekre? A pusztulás! Avagy te halhatatlan vagy-e? Nincs-e Isten s nincs-e egy legfőbb bíró, ki a czár felett áll? . . . Nem írom le mindazt, mi mindent kelle szenvednem kegyetlenségedtől: lelkem még háborog; csak egyet mondok: te raboltál meg a szent Oroszországtól s vérem, melyet éretted ontottam, bosszúért kiált az égbe. Isten látja a szíveket. Kerestem hibáimat úgy cselekedeteimben, mint legtitkosabb gondolataimban: megkérdeztem lelkiismeretemet, s mindezekre megkapván a választ, elmondhatom, hogy ártatlan vagyok. Én valék vezére népeidnek s az ellenség sohasem látta hátukat: az én dicsőségem a te dicsőséged volt. Nem egy évig szolgáltam neked, nem két évig, hanem nagyon hosszú ideig a háború fáradalmaiban, szükségét és betegséget szenvedvén, a nélkül, hogy akár anyámat, akár nőmet láttam volna, távol a kecses otthontól! Olvasd meg esatáimat! Olvasd meg sebeimet! Én nem dicsékszem, de hiszen Isten mindent tud. Ő neki adom meg magamat, bízván a szentek és ősapám Fedor fejedelem könyörgéseiben . . . Mi örökre elváltunk! Te nem fogod többé arczomat látni az utolsó ítélet napjáig. Azonban, az ártatlanok könnyei készítik elő a zsarnokok megbüntetését. De féldd a halottakat is! Az általad meggyilkoltak állva élnek a Mindenható színe előtt; trónjánál követelnek bosszút. Fegyveres esapataid nem mentenek meg. Hízalgőid, az érdemetlen bojárok, tivornyáid társai s kéjjelgésed részesei, lelked megrontói, kik gyermekeiket dobják neked áldozatul, ők nem tesznek halhatatlanná! . . . Ezen levelet, melyet könnyeim áztattak meg, magammal viszem a sírba; vele jelenek meg Isten ítélőszéke előtt! Amen. Írtam Wolmar városában, Zsigmond

király — az én uram — országában, kitől kegyet és vigaszt várok életemben.“

Iván a moszkvai palota piros lépcsőjén fogadta Kurbszkij hű szolgáját, ki ezen levelet neki átadá. A czár haragjában a jeles férfiú szökése felett egy hegyes pálczával szúra a szolga lábába, hogy a vér alá folyt a lépcsőkön; de a hű ember néma és mozdulatlan maradt a fájdalom közepette, mire Iván hangosan felolvastatá az idézett levelet. Leírhatatlan volt a harag és düh, mely Ivánon erőt vett, midőn a levél tartalmát megismeré! Waszili Sibanow, ki a végzetes levelet átadá, a kínpadra feszítették, hogy a menekülés legapróbb részleteit közölje a zsarnokkal, ki mértéktelen felháborodásában olyan nyelven válaszolt Kurbszkijnak, mely alacsony gondolkozás és piszkos kifejezések tekintetében ritkítja párját; ámbár az Isten nevével kezdődik és végződik. A levél telve van bibliai idézetekkel, történelmi helyreigazításokkal, theologiai okoskodással és durva és bárdolatlan alakban nyújtott gúnynyal; Kurbszkij megvetéssel válaszolt régi urának ezen épen nem fejedelmi kifakadásaira.

Régi híveinek elpártolása leírhatatlan kedélyhangu-latot idézett elő a mindig szenvedélyesebb, mindig erőszakosabb és kegyetlenebb uralkodónál; szívében bosszú és harag dült, mely annál borzasztóbb lelki állapotra engedett következtetni, minthogy szörnyű szenvedélyének tárgyai többnyire távol esének keze ügyétől s haragja meddő és kielégítetlen maradt. Minden komolyan gondolkozó nagyban árulót látott, ellenségeinek titkos szövetségesét kutatta, tekintetével méregette azok aggódó arcát vagy dörgő szenvedélylyel korholta hallgatagságukat. Ilyenkor a legkisebb ok vagy látszat, a legalaptalanabb sugalmazás elégséges volt, a szerencsétleneket a kínpadra és vesztőhelyre kárhoztatni. . . . A szörnyeteg vér után epedett, áldozatai előtte és körüle valának; még egy pillanatig habozni látszott, talán hogy annál nagyobb dühvel törjön ki a romboló vihar. . . . Az 1564. tél elején egyik napon hirtelen híre futott Moszkvában, hogy a czár udvarával, nemeseivel, harcosokkal és bírói személyekkel váratlanul elutazott a fővárosból; senkisé tudta, hová. Deczember 3-án a kora reggeli órákban számtalan szán állott befogva a Kreml előtt, melyekben a fejedelmi palotából nagymeny-

nyiségű arany- és ezüsttárgyak, értékes szentképek, keresztek és egyéb értékek helyeztetek el. A papság és a bojárok az égbemenetel templomában várták a czárt, ki nemsokára csakugyan megjelent s ájtatos imába merülve hallgatta a misét, melyet a metropolita olvasott. Mise után kegyesen nyújtá csókra a kezét a nemeseknek és bojároknak, azután nejével, két fiával és bizalmas híveinek egész seregével elfoglalta a szánakat s nagyszámú fegyvereseiktől követve Kolomenszkojébe, majd tovább Tajnizskoje és az Alexandrowi Szlobodába hajtatott, hol a karácsonyi ünnepeket tölté. Senkisé sem tudta az utazás czélját; de nem ok nélkül mindenki aggódott a fővárosban s gyötrő nyugtalansággal tekintett a közel jövőbe. Így múlt el egy hónap.

Egy hóval a czár elutazása után Poliwanow nevű udvari tiszt egy levelet hozott a metropolitának, melyben Iván felsorolja a bojárok nyugtalankodását, a rendetlenségeket és a zendülést, mely kiskorúsága idejében az ország békéjét megzavará; szemére hányja a nagyoknak és bírának, hogy a kinestárt megrövidítették, megrabolták s a korona javadalmaikat jogtalanul megsarczolták, nem törődve a haza jólétével, hanem egyedül saját meggazdagodásukra gondolva; s azzal végzi hogy e rakonezátlan, nyugtalankodó és erőszakra hajló szellem még ma is fennáll, hogy a felség jogai ellen ma is számosan vétkeznek. Egyebek közt így szól: „A vajdák nem akarnak a kereszténység védelmezői lenni, kivonják magukat a hadiszolgálat alól s megengedik a krimi khánnak, a lithvánoknak és németeknek, hogy Oroszországot bántalmazzák és zaklassák; ha azután a czár az igazság érdekében az érdemetlen bojárokkal és közhivatalnokokkal érezteti megérdemelt haragját, akkor a metropolita és a papság védelmébe fogadja a kötelesség mulasztókat és — goromba s tolakodó lesz. . . . Tekintettel mindezekre s mert nem szándékunk továbbra is árulástokat tűrni és elnézni, arra határoztuk magunkat, hogy elhagyva birodalmunkat, azon utat kövessük, melyet számunkra a gondviselés kijelölni jónak látott.“ Egy másik levél a kereskedők testületéhez van intézve; ez kegyes hangon van szerkesztve s a végén azt mondja, hogy „a birodalmi átok és czári harag nem vonatkozik a népre.“¹⁾

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 61.

Midőn a czárnak a metropolitához intézett levelének tartalma ismeretessé lőn, ijedség, zavar és kétségbeesés vett erőt a kedélyeken. „A czár elhagyott bennünket!“ kiáltá a nép kétségbeesve; „tönkre megyünk! mi lesz már most velünk? Ki fog bennünket a háborúban az idegenek ellen megvédeni? Mit csináljanak a juhok pásztor nélkül?“ Így és még sokféleképen hangzott a nép aggodalma és nyugtalansága; azután a következőben állapotodott meg. „Ítélsz el a czár mindazokat, kik ellene vétettek, hiszen neki hatalom adatott élet és halál felett; de ne hagyja fő nélkül az országot! Őt Isten rendelé számunkra, kívülé más nem ismerünk. Mindnyájan követni fogjuk őt fejünkkel, mint az ország urának lábai elé borulunk és vezekelünk!“ A kereskedők pedig a következő határozatot hozták: „Nevezze meg a czár azokat, kik őt elárulták, s mi magunk fogjuk őket megsemmisíteni.“

Az első felindulás pillanatában a metropolita személyesen akart a czárhoz sietni, hogy magát lábaihoz vesse és jajveszékelve könyörögjön bocsánatot a nemzet számára. Majd azonban elállott ezen szándékától, minthogy a forrongó és kétségbeejtő lakosság közepette, mely minden pillanatban valamely végzetes elhatározásra jöhetett, jelenléte okvetetlenül szükséges volt.

Végre egy nagy küldöttség indult útra, melyben az egyházi és világi nagyok, valamint számos tekintélyes polgárok vettek részt, kik Sztotivonál pihentek meg s bejelentették magukat a czárnál, ki őket január 5-én bocsájta maga elé. Az első szónok a metropolita volt, kit a püspökök majd több előkelő nagyok követtek, kik mindnyájan könnyek között esedeztek, hogy Iván ne hagyja el birodalmát, hanem itt maradva kormányozzon minden megkötés nélkül szabadon, korlátlanul, egészen kénye-kedve szerint; ők pedig hűség- esküjüket megújítva ígérik, hogy soha semmiféle irányban sem fognak a czárnak útjában állani; lemondván egyuttal minden eddig netalán élvezett jogokról, kiváltságokról vagy kedvezményekről. „Hogyha már a világi hatalmat és dicsőséget semmire sem becsülöd,“ mondának az egyházi és világi nagyok, „úgy gondold meg, hogy ha Moszkvát elhagyod, a templomok és csodák szentélyét hagyod el, melyben az igaz keresztények üdvhozó hamvai pihennek. Gondold meg, hogy nemcsak a birodalomnak, hanem az

egyháznak is védelmezője vagy, az első és egyetlen uralkodója az igazhívőknek. S ha eltávozol, ki fogja hitünk tisztaságát és igazságát megvédeni? Ki fogja a lelkek millióit az örök kárhozat veszedelmétől megmenteni? ...¹⁾

Iván látható izgatottsággal fogadta és hallgatta meg a jajveszékelő küldöttséget s szokásos bőbeszédűséggel válaszolt, melyben ismételve elmondá neheztelésének okait s azon súlyos vádakat, melyeket levelében a nemzet minden számbavehető osztálya ellen felhozott.²⁾ A jelenlévők néma és alázatos megadással hallgatták urukat, ki ekképen végezte: „De mindezek daczára, éretted atyám — a metropolitához fordulva — s érettetek érsekek és püspökök, beleegyezem kívánságtokba s *megtartom továbbra is birodalmamat*, azonban, hogy milyen feltételek mellett, azt mindjárt meg fogjátok tudni.“ S ezen feltételek abban állottak, hogy úgy a papság, mint a nemesek és bojárok lemondottak minden eddig s ősidők óta élvezett jogaikról, a gyülekezetekben tanácsukkal és szavazatukkal hozzájárulni a kormányzás és igazságszolgáltatás határozataihoz: a papság kiváltképen azon szép kiváltságról, hogy a csárnál közbenjárhatott az elítéltek vagy más szerencsétlenek érdekében.

Ezzel voltaképen el vala intézve a nagy kérdés, mely hetekig izgatottságban tartá az egész nemzetet, rémülettel tölté el a kedélyeket s bizonyára nagy mértékben magára vonta a külföld figyelmét is. A küldöttség sugárzó arczezal és könnyek között távozott, áldva a csárt, ki oly békót rakott a nemzet legtekintélyesebb osztályára, melynek hatása alatt önállóságának és tekintélyének utolsó árnya is elenyészett. A főváros lázas sietséggel tett készülődéseket a csár fogadtatására, ki február 2-án a nép örömrivalgásai között tartá bevonulását Moszkvába.³⁾ Másnap nagy tanácskozásra hívá össze a főpapságot, bojárokat és a magasabb tisztviselőket.⁴⁾ A csár kinézése mindenkit rettegéssel töltött el. Iván külsejét az egykorú írók a következőleg jellemzik: Magas jóltermett alakkal birt, széles vállakkal és erőteljes izmokkal; széles mell, szép hajzat s hosszú körszakállal; orra római hajlással birt, nem nagy szemei szürkék és

¹⁾ Ewers, Beitr. z. Gesch. Russl. p. 187, stb.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 63.

³⁾ Karamsin, VIII. p. 64.

⁴⁾ Ewers, Beitr. z. Gesch. Russlands, p. 191.

villogók valának; átható tekintetük kiváltképen fiatalabb éveiben kellemeseknek tartattak. Arczában és tekintetében semmisen vallott kegyetlenségre; egy olasz „bello di corpo“ nevezi Ivánt. Ilyen volt életének 25. és 30. éveiben. Most azonban — 1564 — nagyon megváltozott, olyannyira, hogy nehéz volt őt felismerni; arczában sötét harag fészkelte, vonásai torzak, tekintetének fénye kihalt, fején és szakálából pedig alig maradt egy szál haj; talán a megmagyarázhatatlan düh hatása következtében, mely belsejében szüntelen forrott.¹⁾

A tanácskozás kezdetén Iván megszokott szóbőséggel fejtegette az uralkodók kötelességeit, nem minden Machiavelli színezés nélkül, ámbar az olasz államférfiút és író aligha ismerte, s azután az ú. n. *oprjcsnina* felállítását hozta javaslatba. E név eddig ismeretlen volt. Iván azt mondá, hogy úgy az állam mint a maga biztonságára szükségesnek tartja egy külön udvari vagy testőrség felállítását, mi, tekintve az uralkodó egyéniségét, valamint a tényleg fennálló helyzetet, senkit sem lepett meg. De midőn az új őrség közelebbi szervezetéről és ezéljairól emlékezett meg Iván, csodálkozás és ijedség fogta el egész Oroszországot. Íme rövid vázlatban a kiegyezés főbb pontjai: 1. A csár Mosaiszk, Wjézma, Szuszdál és még több mint tízennyolez várost minden jövedelmekkel együtt magántulajdonának jelentett ki. 2. A hercegek, nemesek és bojárok közül ezer férfit testőrségéhez rendelt s nekik ezen városokban jószágokat és birtokokat adományozott, míg azok régi tulajdonosait akarátának hatalmánál fogva más vidékekre telepíté át. 3. Moszkvában a tserkessz és az arbátsi útezákat s más városrészeket személyes tulajdonául vett igénybe, ide szállásolta el a korona- és más hivatalok fejeit, kik bizalmas köréhez tartoztak, míg a régi tulajdonosoknak ki kelle onnan költözködniök. 4. Személyes szolgálatára külön udvari méltóságokat nevezett ki, mint udvarmestert, kinstárnokot, kamarást, sőt külön szakácsot, péket és különböző kézmíveseket. 5. Végre a Kremlt elhagyá s túl a Neglinán egy új várszerű palotát építtetett magának, magas kőfallal körülvéve. Mindezen ország- és városrészek, s az 1000 főből álló testőrség a csár korlátlan közigazgatása

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 68.

alatt a közös *opristsnina*, azaz választott neve alatt léptetett életbe, míg az ország többi részei, korona- és egyéb hivatalai és intézményei *semstsina* néven fordulnak elő, mi körülbelül a vidéki szó jelentményének felel meg.¹⁾ A teher, mely ezen intézmények létesítésével a nép vállaira nehezedék, óriásinak nevezhető; így a czár az Alexandrowa-Szloboda és Moszkva közti pár órai utazás költségeinek fedezésére 100 ezer rubelt követelt az állam pénztárából. A gyülekezet vakon fejet hajtott a czár akarata előtt, ellentmondani senkisé merészkedett s az új intézmények akadálytalanul életbe léptek.

Az *opristsninából* alkotó Iván mindazt, mi személyes szolgálatára volt rendelve, udvari tisztjeit, testőrségét — *Streelzi* — mely lassankint olyan nagy befolyásra jutott, hogy az állam ügyeibe is beavatkozott, s mert a czár minden körülmények közt számíthatott hűségére és odaadására, fölötté állott a kormánytanácsnak is és fentartása óriási összegeket nyelt el. Iván egy ideig, mint némelyek gyanítják, azon eszmével foglalkozott, hogy a választott — *opristsnina* — részét a kormányzásnak egyik, míg a másik, a vidéket — *semstsina* — másik fiának hagyja örökségképen, mi ha megtörténik vala, a birodalom egységét veszedelmes mértékben megzavarhatta volna. Ugyanazon forrás azt mondja, hogy Iván minden 70 eke, körülbelül 30 hold után, évenként 180 fnt adót akart a földbirtokososztályra kiróvni.²⁾

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 66.

²⁾ Ewers, Beitr. z. Gesch. Russlands, pag. 201.

Tizenharmadik fejezet.

IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes. 1534—1584. Folytatás.

A kivégeztetések második sorozata. — Iván titkos elutazása és annak következményei. — A czár életmódja s a testvéri szövetség. — Idegen kegyenczek. — Fülöp metropolita. — A kivégeztetések harmadik sorozata. — Viszony Lengyelországgal. — Győzelem a törökök felett. — Kereskedelem. — Szibiria. — Anglia és Oroszország. — A czárnő halála. — A gyilkosságok negyedik sorozata. — Novgorod sorsa. — Pskow. — Újabb kivégeztetések.

Alig telt el néhány nap az új intézmények behozatala óta, midőn Iván régi tervének megvalósításához fogott. A gyanú és bizalmatlanság melyek lelkét fogva tartották, nem ismert határokat; mindenkinek, ki bármily indokolatlanul felébreszté gyanúját, el kelle vesznie irgalom és könyörület nélkül. Most vette kezdetét a gyilkosságok második sorozata. Először is azokra került a sor, kik azzal valának vádolva, hogy Kurbszkij-val szoros szövetségben állván, a czár élete ellen törtek. Az első áldozat a híres Gorbaty-Sujszkij vajda volt, a szent Wladimir utódja, a Nagy Wsewolod és a régi szuszidáli részfejedelmek sarja, ki halhatatlan érdemeit szerzett magának Kazán meghódítása körül s ki általános népszerűségnek örvendett. Fiával, a 17 éves Péterrel egyszerre kellett volna meghalnia; de az ifjú nem akart tanúja lenni a halálban. Atyja mély meghatottság közepette távolította el a bakótól, mondván: „Nem kívánlak halva látni;“ azután letérdelvén, feje a porondra hullott. S az ifjú kegyeletos könnyek közt vevé fel atyja fejét s miután megcsókolá, átszellemült vidámsággal engedé át magát a hóhér pallósának.¹⁾ A két nemest nem kevésbé érdemes férfiak követték: Chovrin Péter, az elébbinek sógora, Golowin, Szachoi-Kasin herceg és Gorenszkij P. asztalnok, mind előkelő családból. Mialatt

¹⁾ Ewers, Beitr. z. Gesch. Russlands, p. 191.

a felsoroltak a pallós alatt véreztek el, az érdeemes Sewurow Demeter herczeg karóba húzaték a zsarnok parancsára. Az évkönyvek hajmeresztő részleteket jegyeztek fel ezen szerencsétlen szenvedéseiről. Kurakin herczeg és Njémoi nevű bojár arra kényszerítették a czár által, hogy elhagyva családjukat, egy félreeső kolostor falai közé temetkezzenek. Mások, és pedig nagy számban száműzetésbe küldettek, vagyonuk pedig elkoboztatott. Még a boldogult czárnő Anasztázia rokonsága sem talált többé kegyelmet a zsarnok szemében: nagybátyja, a tekintélyes és hazafias Jakowlew vajda, azon ponton állott, hogy a vesztőhelyre hurczoltassék; azonban a metropolita könyörgése, valamint egy ünnepélyes nyilatkozat, hogy Oroszországot nem fogja elhagyni s hogy semmiféle titkos összeesküvésben résztvenni nem fog, az utolsó pillanatban megmenté életét. Sőt a négy évig a Bjelo-Ozero mellett száműzetésben élő tekintélyes Worotüszkij herczeg visszahivatván, újból elnyeré a zsarnok kegyét.¹⁾ Azonban csak kevés hasonló esetet jegyzett fel a történelem IV. Ivánról. Kik a kínos fogságot, a száműzetést vagy a halált elkerülni akarták, azoknak nemesak ünnepélyes nyilatkozatokat kelle aláírniok, hanem kezeseket állítani és nagy összegeket biztosítékképen letéteményezni. Ezen összegek nem ritkán fél millió forintra rúgtak, a mostani pénzérték szerint.

S mintha az öldöklésbe belefáradott volna, 1565-ben Iván az ország belügyeire kezdé fordítani figyelmét s először is új testőrhadának rendezésével foglalkozott. Bazmanow Alexej, Szkuradow Maljuta és Wjezenszkij herczeg vállalták magukra, a válogatott csapatot szervezni: eléjük vezettetének a kijelölt ifjak a legjobb és legelőkelőbb családokból: a felvételi feltételek között szerepelt, hogy a jövőendő testőr a mulatozáshoz és tivornyához s mindenféle kicsapongásokhoz hajlammal és kitartással bírjon, s hogy általában mindenre használható legyen.²⁾ Ezer helyett hatezer lett a létszáma a válogatott, de felettén kétes értékű csapatnak, melynek tagjai rendőri kémszolgálatokra is használtattak. Ivámnak erős elhatározása volt, a nagy és befolyásos s történelmi névvel bíró nemesi családokat kiűrtani s helyükbe a semmiségből ismeretlen, alacsony és kétes származású egyéneket

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 67.
²⁾ Karamsin, VIII. p. 68.

a felszínre emelni, kiket azután vak eszközökként használhatott fel céljaira. Mert csak ezen úton vélte magát mint egészen korlátlan ura Oroszországnak fenntarthatni.¹⁾ S a zsarnokságnak nem esett nehezére ürügyet találni a legkiválóbb és leghazafiasabb családok megsemmisítésére; a hűtlenség vádja alatt perbe fogható volt a legjellemesebb férfiu is egy korban, melynek felettén tökéletlen érzékei valának az erkölcsi kötelmek iránt. Az *opristsnik*-nek minden megvala engedve: szavazott a birodalmi gyűléseken, vádolt kit és mikor akart s vádja bizonyítékok nélkül is elégségesnek véteték. A *szemszkij* ellenben jogtalan, védtelen volt szemben amazzal, s állítása még akkor sem véteték igaznak, mikor hiteles és megbízható tanúkat tudott állítani. A nép elkeseredése és gyűlölete, melylyel az *opristsnik*-okat minden alkalommal fogadta, okozta, hogy Iván annál makacsabbul ragaszkodott kedvenceihez, kiknek mind tágasabb jogokat és kiváltságokat engedményezett, mintha gyönyörűsége telt volna abban, hogy minél szélyesebbé és mélyebbé tegye az űrt maga és népe között. Iván lelkületének méltó jelvényével látta el kedvencz alkotását: egy kutya-fejjel és seprővel, melyet a testőrök viseltek annak jeléül, hogy a czár és Oroszország ellenségeit *harapják* és *elseperik*.²⁾

Iván nem szerette a hagyományairól és történelméről nevezetes Moszkvát; a régi fővárosok mind bizonyos conservatív-színezettel bírnak, melyet a zsarnokok nem szeretnek. Ámbár új palotája magas köfallal volt körülvéve, mégsem érezte magát benne biztonságban s azért legszívesebben tartózkodott az Alexandow-szlobodában, mely köből épült házakkal, templomokkal és kereskedő-csarnokokkal volt ellátva s hol magát opristsnikjai közepette — kik a szlobodát lakták — legjobban érezte. A szlobodából — külvárosból — csak engedélylyel lehet ki- és bejárni s bizonyos távolságban felállított őrk ügyeltek mindenre és mindenkire. Ezen kedvencz tartózkodási helye Ivámnak sűrű és nagy kiterjedésű erdők közepette feküdt, melyekben vadásztanyák és esendes kolostorok váltakoztak, melyek iránt a zsarnok feltűnő előszeretettel viselteték. Általában észrevehető volt, hogy mennél inkább elsötétedett a czár kedélye, mennél

¹⁾ Hermann, III. p. 191.

²⁾ Ewers, Beitr. z. Gesch. Russlands, p. 200.

zavartabbá lőn lelki világa. hajlamai annál feltűnőbben vonzották a kolostorok magánya felé, melyekben gyakran órákat töltött el önszemlélődésben, imádságban vagy más vallási foglalkozásban. Egy ideig azon gondolattal is foglalkozott, hogy palotáját kolostorra alakítja át, melyben kegyenczeit mint szerzeteseket helyezendí el.¹⁾ Az opritsnikok közül háromszázat kiválogatott és pedig a legistentelenebbeket és legkorhelyebbeket s testvéri szövetséget ezimén külön testületté alkotta. A sajtóságos szövetséget apátjává önmagát nevezte ki, atya-pinczemesterré pedig Wjezenszkijherceget, sekrestyüssé — paraklysiarchos — Szkuratow Maljutát; viseletük fekete szerzetesköntös volt. fejükön egy süvegeske — taffja — volt a neve. A hajnali órákban a testvéri szövetséget tagjai mindennap misét hallgattak, melyben a czár is résztvett fiai társaságában; ki a misén nem jelent meg, nyolcznapi fogsággal büntettetett. A mise alatt a czár buzgóan énekelt, imádkozott s homlokával ajtatossága és alázatossága jeléül a földet érinté. Miután a társaság nyolcz órakor még egy misét hallgatott, tíz órakor az asztalhoz ült, hogy a lelki után most már az anyagi gyönyöröknek áldozzék. Minden nap egyformán folyt le s ünnephez hasonlított. Nagymennyiségű bor és mézszesz fogyott el ezen testvéri asztaloknál: az étkek és italok maradványai a szegények közt osztattak ki. Az apát — a czár — később és szűkebb társaságban étkezett. Lakmározás közben többnyire vallási dolgokról folyt a társalgás, avagy olyan dalok énekeltettek, melyeknek amazokhoz nagyon kevés közük volt.

Az étkezés után Iván rendesen a börtönöket látogatta meg, hol élvezet okáért néhány szerencsétlent a kámpadra feszítettett. Ezen szomorú látogatásokról mindig feltűnően derült hangulatban érkezett vissza; ilyenkor legkedélyesebb volt környezetével.²⁾ Esti nyolcz órakor a szövetséget tagjai, élükön az apáttal, vécsernyére mentek tíz órakor pedig Iván hálósobájába húzódott vissza, hol három vak felváltva mesékkal mulattatá a czárt, mígnem elaludt. Alma rövid és nyugtalan volt. Éjjél körül mindig felébredett s buzgó imához fogott! Gyakran megtörtént, hogy a legfontosabb államügyekről a templomban, mise alatt, tétetett magának jelentést; valamint az is, hogy itt adá ki legkegyetlenebb

¹⁾ Karamsin, III. p. 71.

²⁾ Ewers, Beitr. z. russ. Gesch. p. 204.

parancsait és halálos ítéleteit.¹⁾ Ezen egyhangú életet megszakiták az ú. n. kocsikázások — objesdu — a midőn a czár a távolabb fekvő kolostorokat, városokat vagy erőseket tisztelte meg látogatásával; továbbá a vadászatok, melyeknek Iván szenvedélyes barátja volt. Azonban bármivel foglalkozott, az állam ügyeit sohasem hanyagolta el; mindig voltak, kik neki a folyó ügyekről terjedelmes előterjesztést tettek s kik a czár utasításait és rendeleteit gyorsan végrehajtották. Ha idegen követek tisztelgének, Iván mindig nagy pompával jelent meg Moszkvában, hol egyébként csak ritkán fordult meg. Az opritsnik-ok aranyos fényes öltözeteikben ügyeltek fel a palotára s uruknak szüntelen nyomában voltak. Az elbizakodott őrség ilyenkor gögösen tekintett a bojárookra és egyéb nagyokra, kik tisztelgésre vagy kézcsókra jelentkezének.

Voltak Ivánnak orosz kegyenczein kívül idegenek is, kikben sok esetben jobban látszott megbízni, bizalmatlan, zsarnoki természetéhez képest. Már említettük, hogy Dorpat elfoglalása alkalmával a polgárok nagy részét kivándorlásra kényszeríté; így kerültek nagyobb számban németek Wladimirba, Kosztromába, Nisnij-Novgorodba és máshova. feleségeikkel és gyermekeikkel együtt. Azonban Iván illő eltartásáról gondoskodott a jövevényeknek, kiknek lelki vigasztuk Wettermann nevű lelkész volt, ki ügylátszik a czár kegyeit is birta, ki könyvtárának rendezésével bízta meg a német lelkészt. Többen a németek közül, így Elberfeld, Kalb, Taube, Kruze és mások a czár szolgálatába léptek s ügyes alkalmazkodásuk által megnyerték az uralkodó bizalmát, ki nem egy kényes természetű missióval bízta meg őket. Egyik krónikában az is mondatik, hogy Elberfeld Gáspárnak sikerült Ivánt az ágostai evangélikus egyház számára megnyerni;²⁾ mi, ha valóban megtörtént, újabb bizonyítéka volna annak, miszerint a zsarnokság a szeszélyességgel benső szövetségben szokott állani. Egyébiránt a czár a metropolita erélyes tiltakozása daczára megengedte, hogy az ágostai felekezet hívei Moszkvában templomokat építhessenek. Iván ezen időben nagy bámulója volt a németeknek, nemcsak dicsérőleg nyilatkozott az ágostai egyház

¹⁾ Ewers, Beitr. z. russ. Gesch. p. 204.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 73, és jegyzet 88.

szokásairól és tisztaságáról, hanem el vala határozva leányát csak német herezeghez adni nőül, fiának pedig német herezegnőt keresni feleségül: magasztalta tulajdon családjának német eredetét s mind bensőbb viszonyba óhajtott lépni a német birodalommal.¹⁾ Az idegenek, kiket nem a hazaszeretet mélyebb érzelme fűzött Oroszországhoz s kik csak az uralkodóval szembeni vállalt kötelezettségeiknél fogva tartózkodtak többnyire az országban, mindent magasztaltak, mit a mindenható czár tett vagy elmulasztott; s azért az opritsnikok mellett sokáig a legnagyobb befolyással bírtak minden ügyekre, mígnem a zsarnoki szeszély őket is elejté, hogy máshol keressen ingadozó és változatosság után kívánczó természete szerint kárpótlást. A szemszki gúnynévvel illetett bojárok s a papság titkos szövetségesek valának, de hallgattak, mígnem cselekvésre hívták őket is a megváltozott viszonyok.

Iván a zsarnokok szokása szerint gyorsan cserélte kegyenceit s azokat, kiket átmenőleg bizalmával tisztelt vala meg. Hogy benső érdeklődését a vallási ügyek iránt bebizonyítsa, a metropolia megüresedése alkalmával Hermann kazáni érseket hívta vala meg az orosz főpásztori székbe: mit azonban ez, tekintettel a czár ingadozó természetére, határozottan visszautasított s csak akkor fogadott el, mikor őt Iván ismételve és most már parancsolólag Moszkvába hívta. Hermann nemes gondolkozású férfiú volt, ki lelki tulajdonságainak fölénye által kívánt az uralkodóra hatni, mi által annak romlott és erkölcstelen környezetének haragját maga ellen felkelté, kik azzal vádolták a főpapot, hogy második Szylveszter akar lenni s hálójába keríteni a czárt. Iván úgy látszik nem hallgatott azonnal környezetére; majd azonban győzött lelkében a daemon, elfordult kegyeltjétől s Hermann esúfosan kiűzetvén a palotából, a czár más főpap után nézett körül. Választása ezuttal Fülöpre, a távol Fehér tenger vad szigetén fekvő szolowetzkói kolostor nagyhirű apátjára esett. Fülöp előkelő bojár családból származott, de fiatal éveitől kezdve buzgón szolgált egyházát: benső baráti viszonyban élt Szylveszterrel, kit a zsarnoki önkény a szolowetzkói kolostor magányába száműzött, hol befejezte áldásos életét.

¹⁾ Karamsin, VIII. 73.

Azonban Fülöp nem vágyódott Oroszország legelső egyházi méltósága után; szerénysége, de egyuttal eszélyesége azt tanácsolák, hogy utasítsa vissza a neki felajánlott kitüntetést. De Iván a zsarnokok makacsságával ragaszkodott tervének megvalósításához, s Fülöp kénytelen volt engedni. Midőn utoljára megjelent a czár előtt, így szólott: „Meghajlok akaratom előtt, de nyugtasd meg lelkiismeretemet, szüntesd meg az opritsninát! Csak egy egységes Oroszország legyen; mert minden megosztott ország elpusztul. Nem áldhatlak meg őszintén, meddig a hazát szomorúságban látom.“ Iván e kívánságra haragra lobbant; de felindulása nem tartott sokáig s meglepő hatalommal uralkodván heves érzelmei szerint arról győzte meg Fülöpöt, miszerint az opritsnina szükséges és nélkülözhetetlen intézmény, mely nélkül sem a czár, sem az ország biztonsága nem volna keresztülvihető. S a tapasztalatlan szerzetest csakugyan sikerült meggyőznie az opritsnina szükségességéről; nem ellenkezett többé urával s elfoglalván a főpásztori tisztelet, buzgó igyekezettel látott feladatainak megoldásához. Azonban ellenvetése nem enyészett el nyom nélkül, a zsarnok szívét folyton bántotta Fülöp kifogása, s minthogy annak valódi indokait megérteni nem bírta, bizalmatlanná lett annak irányában, kit még röviddel előbb feltétlen bizalmával látszott megajándékozni.

Az új metropolita beigtatása után kis ideig béke volt; de ez csak a vihar előtti csend volt; mindenki érezte, hogy új zavarok, új szerencsétlenségek vannak keletkezöben, melyeknek következményei elől senkisémm menekülhet. Közeledett IV. Iván uralkodásában a gyilkosságok harmadik sorozata; talán még borzasztóbb, mint milyen a két első vala! Az opritsnikok vagy krometsnikok, mint másként neveztettek, mind nagyobb, mind korlátlanabb hatalmat gyakoroltak az államkormányzat minden ágában; vakmerőségük, melylyel magukat minden korláton túltették, nem ismert többé határokat; sem a személy biztonsága, sem az otthon szentsége nem részesült többé figyelemben egy osztály részéről, mely magát a törvények és illem fölé emelé s mindenre kiterjesztő gyűlöletes gondoskodását. De mennél inkább gyűlölte a nép az opritsnikokat, a czár annál feltűnőbb mértékben halmozá el őket kegyeivel és bizalmával. Ezen időben lett szokásossá egy eljárás, mely

erkölestelenségében mindent felülmúlt. Egy opritsnik szolgálja ura titkos parancsából néhány magával vitt holmival egy nemes vagy kereskedő — szemszkij — házában elrejtőzött. Midőn ura őt a bírósági szolga — prisztáv — kíséretében rejtekében felkutatta s az állítólagos tolvaj vagy szökevény kézre került, a ház tulajdonosa orgazdaság ezimén ötszáz, ezer vagy még több rubel megfizetésére ítéltetett, mely ellen hasztalan volt minden fellebbezés. A birságot azonnal le kellett fizetni, vagy pedig végrehajtásra került a dolog, mely közönségesen az illető, kelepcebe kerített anyagi pusztulásával végződött. Ha pedig az ekképen megsarczolt a fizetést megtagadta, azon esetben az opritsnik fel vala jogosítva adósát nyilvánosan a város piaczn addig korbácsolni, míg nem fizetési kötelezettségét teljesíté.¹⁾ Ezen hallatlan erőszak mindinkább elkéséríté a népet, mely azonban nem látott menekülést szorongatott és méltatlan helyzetéből.

Iván nyugtalan lelke ismét vér után sovárgott; opritsnikjai szüntelen ösztönözték, a gyanús egyéneket bírói széke elé idézni s könyörtelenül megbüntetni. A zsarnok kiváltképen rossz szemmel nézett Moszkvára, az élettől pezsgő nagy városra, melyben az elégtelenek elemeit sejté. Képzőtehetsége és bizonyára felzaklatott lelkiismerete mindenütt árulókat és lázadókat látott, kiknek rémalakjai szüntelen üldözték. Csak alkalomra volt szükség, hogy a romboló vihar újból kitörjön. S az alkalom nem késett. A legelső bojároknak, köztük Bjelszkij és Worotinszkij hercegeknek, levelek kézbesítettek Zsigmond lengyel király és Chotkewits kozák hetmán aláírásával, melyekben mindketten arra igyekeznek rávenni a bojárokat, hogy ragadjanak fegyvert a csár ellen, mely esetben ő — a király — támogatni fogja őket törekvéseikben. Ezen levelek minden valószínűség szerint hamisítványok voltak, oly czélból kieszelve a zsarnok által, hogy ürügyet szolgáltatassanak azok elvesztésére, kiknek szolgálatát már megúnta, vagy kiknek hűségében kételkedett. A nyomorult ármány áldozata az agg és tekintélyes Feodorow főlovászmester volt, kit az opritsnik-ok a csár jelenlétében kegyetlenül

¹⁾ Hermann, III. p. 193—194.

levágtak. Hasonló sors érte az érdemes férfiú tiszteletreméltó nejét is.¹⁾

Most pedig azokra került a sor, kik a főlovászmester barátai és bizalmasai valának; egymásután a vesztőhelyen véreztek el: Kurakin-Bulgakow és Rjapolowszkij hercegek és három Rosztowszkij, kik mindannyian karddal szolgálták a czárt és hazájukat. Stjenjetew herceg, hajdan híres és szerencsés hadvezér azt gondolta, hogy a kolostor magánya megőrzi őt minden zaklatástól; elhagyta nejét és gyermekeit, lemondott rangjáról és vagyonáról s a csendes hajlékba menekült. De a zsarnok vérebei, az opritsnik-ok itt is feltalálták s iszonyú kínzások után megfojtották. Hasonló kegyetlen halált szenvedett az ősz aggastyán. Pronszkij herceg, ki még Iván atyját szolgálta s ki egykor rendíthetetlen bajnok hírében állott. A birodalmi tanács peccsétörzője, Dubrowszkij Kazarin, csupán azért került a bakó kezébe, mert nem állott Tserkawszkij Mihály hercegnek, a csár sógorának szeméhez. A czári kincstárnok Tjutin, gazdagságának esett áldozatul két kis fiával, viruló leányaival és nejével együtt.²⁾ De nem megyünk tovább a szerencsétlenek és a rémtettek felsorolásában; az opritsnikok hosszú késekkel és baltákkal fegyverkezve futottak be a város minden részét s naponként tíz-húsz ártatlan embert fosztottak meg életétől; a holttestek eltemetetlenül heverték az utcákon; a polgárok házaikba zárkóztak s a nagy város némaságát csak a gyilkosok vad ordításai zavarta vala meg.

A megrémült lakosság a metropolitában látta egyedüli menedékét, ki magas állásánál és értelmességénél fogva egyedül állhatta útját a mindent pusztulással fenyegető árnak. S a főpásztor megígérte, hogy életének árával is megvédendi embertársait a veszedelemtől. Egy vasárnapon, épen mise alatt, Iván néhány bojár és számos opritsnik kíséretében a mennybemenetel székesegyházba lép; mindnyájan feketébe valának öltözve, fejükön magas főveggel. Fülöp metropolita az oltár előtt állott fényes egyházi öltözetében. Iván ájtatosan közeledék hozzá, hogy áldását fogadja; a főpásztor mozdulatlanul a Megváltó képére szegzé tekin-

¹⁾ Ewers, Beitr. z. Gesch. Russlands. p. 280.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 82.

tetét és hallgatott. Végre a bojárok közül egyik így szólt: „Íme, szent atyám, itt áll a czár, áldd meg őt!” Erre Fülöp a czár elé lépven, így szólt: „Ezen alakban, ezen idegen öltözékben nem ismerem fel az igazhivő czárt; nem ismerem őt fel az állam ügyeire való tekintetből sem. . . . Ó Uram, íme itt áldozatunkat mutatjuk be az Istennek, s az oltár túlsó oldalán ártatlan keresztény vér folyik. Mióta a nap az égen ragyog, nem történt meg, nem hallatott soha, hogy istenfelő czárok tulajdon országukat így elpusztítsák.¹⁾ Még hitetlen, pogány országokban is vannak törvények, van jog s irgalom az emberek iránt. . . . De Oroszországban mindez hiányzik! A polgárok élete és vagyona védtelenül ki van téve az erőszaknak; mindenütt rablás, gyilkosság dúl, a felséges czár nevében! . . . Te magasan állsz a trónon, de van egy még magasabb, a te és a mi bíránk! Hogyan fogsz megjelenni ítélőszéke előtt? Az ártatlanok vérével bemoeskolva? Elkábulva kínjaik ordításaitól? mert még a kövek is lábaid alatt bosszúért kiáltanak! . . . Uram, úgy szóltam hozzád, mint a lelkek pásztora, én egyedül csak Istent félem! . . .”

S míg a merész és lelkesült főpap e szavakat mondá, Iván egész teste remegett a haragos felindulástól; botjával a kövekre ütven, böszült hangon mondá: „Pap, eddig kíméltelek benneteket, zendülőket, nagyon is kíméltelek; de türelmem véget ért s ezentúl olyan leszek valóban, milyennek most rajzoltál!” S azután szörnyű haraggal elhagyá az Isten házát. A következő napon újból megkezdődtek a kivégeztetések; az első Pronszkij herczeg volt, a korábbiak unokatestvére; egyszersmind a metropolitának barátai és bizalmasai a börtönökbe hurezoltattak, melyek mind megteltek szerencsétlenekkel. A metropolitát magát még nem merészkedett a zsarnok felelősségre vonni; tudta, hogy a nép rajongó kegyelettel függ rajta; de a csapás csak készt; türelme nem fogyott el ott, hol az eszélyesség és ravaszság azt kívánatossá tette. Egyébként gondoskodott szórakozásról!

Az 1568. év egyik nyári éjjelén a czár kiváló kegyencei közül, Wjezemszkij, Szkuratow és Gréznoi, a czári testör-

¹⁾ Ewers, Beitr. z. Gesch. Russlands, p. 210.

ségtől körülvéve betörték azon polgárok és bojárok házaiba, kiknek nejei kiváló szépségek hírében állottak, kiket erőszakkal magukkal hurezoltak. A reggeli órákban a czár is követte a gonosztevőket, fegyveres szolgálóinak ezreitől körülvéve. Az első pihenőnél bemutattatá magának az elrablott nőket, kik közül kettőt magának szemelt ki vala, míg a többi czinkostársainak engedé át. Azután kezdetét vette egy körút, milyent uralkodó talán még sohasem tett. Moszkva környékén egyik bojári jószágról a másikra utazott, mindenütt pusztítva, rombolva, ölve, gyilkolva; éjjel égő emberi lakok jelölék az irányt, melyben a czári menet haladott; semmi sem talált könyörületre, még a gazdasági marhaállománynak, a háziállatoknak, sőt a halaknak a tavakban is el kelle pusztulniok. Hat hétig tartott a czár ezen borzadályos útja fővárosa körül, s a szerencsétlen nők ismét visszaküldettek férjeikhez, családjaikhoz, hogy tanúságot tegyenek a zsarnokság vérlázító kegyetlenkedéseiről.¹⁾

A czár eddigelé gondosan kerülte a találkozást a metropolitával; azonban úgy látszott, hogy most már minden elő volt készítve a csapásra, mely eddig késett. Szent Prochor és Nikanor ünnepe volt az 1568. június 28-án; Fülöp metropolita fényes segédlettel tartá az isteni tiszteletet a nowodjedvitsi kolostor templomában, hol a czár is jelenvolt opritsnikjaival. Midőn az ünnepélyes körmenet a kolostor falai alatt elhaladt, egy opritsnik fejére tévé süvegét — taffja — mit a metropolita látván, erős szemrehányást tett a czárnak szolgálja tiszteletlensége miatt. Az opritsnik, ki gyorsan lekaptá fejéről a taffját, tagadásba vette a metropolita állítását; a czár védelmére kelt hívének s megszegyenítő durva kifejezésekkel korholta az ország első főpapját. Majd egyházi gyűlést hívott össze, melynek tagjai többnyire jellemtelen híveiből állottak, kik a bátorlelkű főpásztort a czár kívánatára letették méltóságáról s egy kolostor, majd sötét börtön rejtekébe kárhoztatták, hol az igazság bátor védelmezője nagy nyugalommal tűrte a legnagyobb sanyargatásokat és nélkülözéseket.

Miután a zsarnok megszabadult a bátor egyháznagytól,

¹⁾ Hermann, I. I. p. 220—203.

még féktelenebb dűhvel folytatta pusztító és romboló művét. Most már nem elégedett meg egyesek kivégeztetésével, hanem egész városok és helységek lakosait áldozta vérengző ösztöneinek. Tortsokban, ezen régi orosz városban, mely sokáig Novgorod fensősége alatt állott, az opritsnik-ok vásár alkalmával czivakodást kerestek a lakossággal, melynek következménye általános zendülés volt. A czár a polgárokat lázadóknak bélyegezván, borzasztó kínzásoknak vetette alá s ezrével fojtatta meg. Hasonló sors jutott Kolonna lakosságának, mely majdnem teljesen kiirtatott.

Időközben úgy a lithván mint a lengyel határszéleken megújult az apró háború, mely voltaképen sohasem szünetelt egészen. Zsigmond király figyelemmel kísérte az eseményeket Oroszországban s alkalmasnak találta az időt, ismét nagyobb katonai tevékenységet fejteni ki Oroszország ellen. Kurbszkij nagy segítségére lehetett újabb vállalatainál. Iván, ki szomszédja szándékáról értesülve volt, nem hanyagolta el a határok védelmét. Így történt, hogy mindkét oldalról azon erős elhatározással indult meg a küzdelem, hogy ezuttal végleg dönteni kell a fegyvereknek. De, mint már oly sokszor, most is meddő maradt az eredmény. Zsigmond habozó természete, valamint Iván képtelensége, nagy hadsereget állítani lábra, egyaránt megghiúsítá terveit; s a fegyveres béke továbbra is fennmaradt mindkét ország kimondhatatlan kárára.

Ugyanazon időben, midőn Iván áldozatainak harmadik sorozatát huzozta a vesztőhelyre s az érdemes és hazafias Fülöp metropolitát megbuktatta, nagy veszedelem fenyegette Oroszországot. Szulejmán, a pompaszerető nagy szultán 1566-ban meghalálozott, még mielőtt régi tervét, Oroszország déli részének meghódítását, keresztülvihette volna. Tervét hozzá nem méltó fia és utódja, II. Szelim, akarta megvalósítani; azonban a Don közelében oly súlyos vereséget szenvedett, hogy több mint 60 ezer emberből álló hadseregének csak töredékei jutottak haza.

Ezen váratlan s a kedvező körülmények szerencsés összeeséséből származó győzelem nemcsak újabb babérokat hozott Ivánnak, hanem Európa figyelmét is újból Oroszország felé irányozá. Ennek következménye volt, hogy új követségek jelentek meg Moszkvában, a czár barátságát és

szövetségét keresendők. E szerint Oroszország viszonya a külső hatalmasságokhoz elég kedvező volt; Lithvániával az alkudozások tovább folytak s a nagy háború szünetelt. Szibiriából azonban, mely már régóta adófizetője volt a moszkvai czárnak, kedvezőtlen hírek érkezének. A sibáni tatárok új fejedelme, Edigej, az orosz adószedőket megöleté, minnek első következménye az volt, hogy Iván a szibíriai követet Moszkvában szigorú őrizet alá helyezé. De Edigej khán nem tartotta magát sokáig a kháni trónon, mert már 1569-ben Kucsjuun khánnak kelle átengednie helyét, egy uralkodónak, ki mindenben híve és vak eszköze volt az orosz politikának, melynek végezőlője Szibíria végleges bekebelezése volt. Iván e ezélt sohasem téveszté szeme elől.

Nem lehet esodálni, hogy ilyen körülmények közt és daczára Iván zsarnoki önkényének és kegyetlenségének, a kereskedelem és ipar mind nagyobb foglalatásokat tettek Oroszországban. Szibíria, Perzsia, Bokhára és a kis-ázsiai török tartományok élénk kereskedést folytattak a czári birodalommal, melynek főbb pontjai Kazán és Asztrachán. továbbá Asow és Kaffa voltak; moszkvai kereskedők sűrűn fordultak meg Antwerpen és London piacain, sőt keleten eljutottak az arab és perzsa öblök látogatottabb kikötőibe. A Hanza még most is fenntartá és gondosan ápolá régi összeköttetéseit Oroszországgal; cserekereskedelmének gócz-pontja Narwa volt. De legtöbb befolyásuk az idegen nemzetek között kétségkívül az angoloknak volt, kik Chanceller ideje óta nem szakíták meg összeköttetéseiket a czári birodalommal. Az angol-orosz kereskedelmi társulat virágzott s részvényesei jó üzleteket csináltak. A londoni kereskedők egylete nagy értékű gyémántokkal kedveskedett a czárnak. Erzsébet királynőnek Jenkinson követe pedig háromszor megfordult Moszkvában, nagy uralkodónőjének felettén lekötelező leveleivel. Ennek következménye volt, hogy Iván 1567 és 1569-ben újabb kiváltságokat engedélyezett az angol kereskedőknek, ámbár ezek értékeik árát indokolatlanul minden évben felemelték. Erzsébet királynő egy ideig állandó követet tartott Moszkvában, ki az angol érdekeket képviselte s ki ellen hasztalan áskálódának úgy Svéd- mint Lengyelország és a legközelebből érdekelt Hanza. Sir Thomas Randolph férfias büszkeségével többet ki tudott vinni Ivánnál, mint féltékenykedő versenytársai a szolgai

meghunyázkodással. Iván leveleiben is kedves testvérének nevezi VIII. Henrik nagy leányát.¹⁾

Sajátságos vonás minden zsarnok jellemében, hogy agyrémektől üldöztetik; mindenütt veszélyt lát, s mialatt az önkény egész hatalmát érezteti szerencsétlen alattvalóival, lelkének mélyében haragjuktól remeg s menedéket keres üldözői elől, kik sehol sem léteznek. IV. Iván egykor bizalmas beszélgetésre hívta meg Sir Randolph angol követet, mely alkalommal feltárta előtte lelkének legtitkosabb rejtekét. A bizalmas beszélgetés három órát vett igénybe; tartalma és tárgya utálattal és megvetéssel tölt el bennünket a zsarnok iránt, ki embertelen kegyetlenségét gyávasággal tetézi . . . . Iván, kit nem fenyeget számbavehető veszély kívülről, ki nyomorult alattvalóit megalázó engedelmességgel tartja kegyetlensége által s ki ellen senkisémet emeli fel kezét, talán egyedül némely órában tulajdon lelkiismerete, szíve mélyében retteg a közel jövőtől, büntetéstől fél, lázadástól, száműzetéstől tart, mely viharszerűen lesodorja a hatalom polezáról, hová oly érdemetlenül jutott. S lelkének vad félelmében arra kéri Erzsébet angol királynőt, hogy vegye őt hathatós oltalmába és pártfogásába s engedélyezzen számára biztos menedékhelyet Angliában, ha majd a zendülők és összeesküvők menekülésre kényszerítenék! Valóban oly megaláztatás ez, mely méltó a zsarnok megvetendő lényéhez! S a gyáva ezárnak azt feleli az eszéyes királynő, hogy, ámbár dicsőséges és hosszú uralkodást kíván neki, mégis vendégszeretőleg fogja őt fogadni Angliában nejével és gyermekeivel együtt, hogyha netalán egy titkos összeesküvés trónjának és hazájának elhagyására kényszerítené. Megígéri neki, hogy Angliában bárhol zavartalanul lakhatik és gyakorolhatja megszokott vallását. Ígéretének megerősítésére pedig leköti „keresztény uralkodói szavát.” De a gyáva ezzel sem elégszik meg, írásbeli megnyugtatót kér Anglia uralkodónőjétől, mit ez egy ünnepélyes okiratban meg is ad, s ezzel szentesíté a történelemben egy kegyetlen szörnyeteg gyávaságát.²⁾

1569. szeptember 1-jén elragadta a halál Iván második nejét, Máriát is; a bojárok, kamarások és más udvaroncok

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 109.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 110—111, és Jegyzet 148 és 149.

gyászt öltöttek, mi abban állott, hogy bársony és damaszt prémes köntöseiket minden aranydíszítés nélkül viselték. Ámbár nyilvánvaló dolog volt, hogy Iván nem sirt őszinte könnyeket ezen neje után, mégis minden városban ünnepélyes gyászmisék tartattak s a lakosság igyekezett szomorúságának mindenféle módon kifejezést adni: alamiznaosztogatás s egyéb alakban. S ezen általános gyász nem volt egyéb általános képmutatásnál, melyben szegény és gazdag, előkelő és pór egyaránt osztozkodott. Tíz nap múlva neje halála után a czár már nyilvánosan fogadta az idegen követeket; azután pedig kiment az alexandrowi magányba, hogy újabb rémtettek által riaszsza fel népeit rövid nyugalmaukból. Ámbár Iván két első neje úgy jellem mint kedély dolgában teljesen elütött egymástól, azért mégis mindkettő halála egyenlő szomorú következményekkel bírt Oroszországra nézve.¹⁾ Anasztázia magával vitte férje erényeit, míg Mária halála bevezetése volt olyan vérlázító kegyetlenségeknek, melyek mellett korábbi vérengzései jelentéktelenné törpülnek. Most is azzal vezeté be szörnyű öldökléseit, mint Anasztázia halálakor. Azon hírt terjeszté ugyanis, hogy Mária is titokban működő gonosztevők mérgének esett áldozatul; s midőn ezen indokolatlan vádat világgá szórta, ezerek halálos ítélete volt kimondva! Hogy szörnyű vádjának alapot kölesönözzön, nem szégyenlette, lelkiismeretlen nagyokat és katonákat hamis valloásokra birni. Andrej fia Wladimir, kivel tizenhat év óta meghasonlásban élt, volt az első áldozat. A bojárok és nemesek közül ezen egész idő alatt senkisémet merészkedett baráti viszonyt fenntartani a különben rokonszenves herczeggel, ki szüntelen kémektől volt körülvéve, kik minden lépését és szavát megfigyelték és a czárnak bejelentették. S a zsarnok kigondolt ravaszsággal ejté törbe tulajdon rokonát. Midőn tavasszal 1569 egy sereget indított Asztrachán ellen, hol lázadás ütött ki, a sereg parancsnokságát Wladimirra ruházta ki semmi rosszat nem sejtve vette át a veszélyes küldetést. Midőn a parancsnok Nisnij-Novgorodba, majd Kosztromába érkezett, a polgárság és nemesség feltűnő rokonszenvvvel fogadta. Bevonulásakor a harangok zúgtak, küldöttségek jelentkezének tisztelgésre s az összes lakosság-

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 113.

lábön volt. Midőn ezekről Iván értesült, az előjárókat maga elé rendelé Moszkvába, hol mindnyájan kivégeztettek. Azután kiküldött opritsnikjai elfogták magát a herceget. kit bilinesekben vezettek bősüzt rokona elé. „Méreg által akartál eltenni láb alól,” szolt a zsarnok; „íme most ild ki magad a mérget,” s ezzel oda nyujtá neki a gyorsan ható mérget. Wladimir vonakodott önkezűleg metszeni ketté életének fonalát; ekkor oda lépett hozzá erényes neje Eudoxia, Odojewszkij herceg leánya és így szolt hozzá: „Jobb ha a czár, mint ha a hóhér vet véget életünknek.” S a szerencsétlen érzékeny búcsút vön nejétől és gyermekeitől s megivá a mérget; utánna neje és fiai üriték a mérekserleget . . . S az egész megható jelenetnek s a boldogtalanok halálvergődésének Iván mindvégig tanúja volt! . . Most elővezettetének Wladimir és neje házitisztjei, társalgónői és szolgálói, kiknek megmutattatának a még vonagló tetemek. „Itt feküsznek uraid,” szolt a zsarnok hideg tekintettel, „ők mind halálos ellenségeim valának; ti őket szolgáltátok, de irgalomból nem veszem el életetöket.” Midőn borzadálylyal pillanták meg uraik tetemeit, mindnyájan ekképen válaszoltak, mint egy hanggal: „Nem kívánjuk irgalmadat, te vérengző szörnyeteg! Tépj szét bennünket; Téged megvetve, utáljuk az életet és gyötrelmeit.” Iván a bátor lelkű fiatal nőket meztelenre vetközteté s azonnal mindnyáját agyonlöveté. Wladimir anyja a zsarnok parancsára a Sékszna folyóba fojtaték; hasonló sorsban részesültek a nemes férfiú többi rokonai is.¹⁾

Novgorod és Pskow, hajdan nagy és szabadságuk által erős városok, ámbár csak árnyai egykori nagyságuknak, férfias hangon tiltakoztak Iván ama rendelete ellen, mely őket esküdti intézményöktől vala megfosztandó. Erre a zsarnok azzal válaszolt, hogy Novgorodból 150, Pskowból pedig 500 előkelő családot erőszakkal átköltöztetett Moszkvába. Azonban ezzel nem volt kielégítve a szörnyeteg haragja: még borzasztóbb dolgoknak kelle bekövetkezniök.²⁾

Az 1569. év végén Iván a trónörökössel, egész udvarával és nagyszámú testőreivel elhagyá az alexandrowi szlobodát és Moszkvát elkerülve Klin-be érkezett, mely a hajdani

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 117—118.

²⁾ Ugyanott.

tweri nagyfejedelemség területén feküdt. A czár azon alaptalan hiedelemben, hogy a klinik neki és családjának engesztelhetetlen ellenségei, kiadá a parancsot borzasztó hadának, hogy kezdessék meg a rablás, gyilkolás, fosztogatás és gyujtogatás. Pedig a szerencsétlen lakosság, nem is sejtven borzasztó sorsát, örömmel fogadta a czár kíséretét. Nemsokára az útcák és házak telve valának holttestekkel; a gyilkosok nem kíméltek sem nőt, sem gyermeket, sem aggastyánt.¹⁾ S midőn Klinben már nem volt mit ölni, rombolni, a czár egész kíséretével Gorodnje felé tartott, hol hasonló mészárlás és fosztogatás vette kezdetét. Egész Twerig minden feldúlott; ezerekre ment az ártatlanul legyilkoltak száma; mindenütt holttestek és füstölgő romok jelölék az utat, melyen a czár elhaladott; valóban, Batu-khán nem dúlt borzasztóbban öldöklő hadaival Oroszországban, mint IV. Iván, az első czár, a Rettenetes! S midőn az eleven fergeteg az otrocskij-i kolostorhoz érkezett, hol a jámbor Fülöp tartózkodott, kit Iván oly galádul megfosztott a metropolitai méltóságtól, a zsarnok Szkuratow Maljuta nevű kegyenczét küldé a szent férfiúhoz, hogy áldását kérje a czár és kísérete számára. „Csak a jóknak és a jóhoz lehet áldást adni” mondá Fülöp s elutasítá a szörnyeteg kívánságát. Sorsa ezzel el vala döntve. „Már régóta várom a halált,” szolt az érdemes aggastyán, „legyen a czár akarata szerint,” s úgy lön; a nyomorult Szkuratow czellájában megfojtá őt. Nehány évvel később holttetemei mint becses ereklye a Fehér tenger melletti szolowetzkói kolostorba, majd 1652-ben Moszkvába vitettek, hol mai napig őriztetnek.²⁾

Most Twer alá érkezett a czár borzasztó körútjában, hova azonban nem volt bátorsága bevonulni. Nehány órányira a régi és híres várostól, egy kolostorban ütötte fel tanyáját, kísérete és testőrei ellenben behatoltak a megremült és védtelen városba, hol iszonyatos kegyetlenségeket vittek vala végbe; az emberek pusztá időtöltésből megkínzattak, felakasztattak, agyonverettek, és pedig világiak úgy mint egyháziak; a város kiraboltatott s mit a fejedelmi rablók magukkal vinni nem tudtak, az a lángoknak adatott

¹⁾ Ewers, Beitr. z. Gesch. Russl. 292.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 119.

át. A hadi és más foglyok, kik a börtönökben találtattak, olvasatlanul halomra ölettek. A vértől gőzölgő Twer alól Medny és Torsók felé vette a czár útját. A felső Wolotsek és minden város és falú egész az Ilmen-ig tüzzel-vassal pusztított; az igénytelen idegennek, kivel útközben találkozta, meg kelle halnia, mert, úgymond, titokban kívánja tartani útját! . . .

Az 1570. január 2-án az öldöklő had Novgorod alá érkezett, mely minden oldalról sorompók által vététt körül, hogy senkisémen menekülhessen a városból. A czári sereg akadálytalanul behatolt a városba s a templomok és kolostorok mind lefoglaltattak és lepecsételtettek; papok és szerzetesek megkötöztettek; mindegyiknek húsz rubelt kelle fizetnie s ki nem tudta, az reggeltől estig megkorbácsoltatott s kényszeradó behajtónak alkalmaztatott. Hasonló sors érte a gazdag polgárokat, kereskedőket és bírósági hivatalnokokat, kik lánczokba verettek s feleségeikkel és gyermekeikkel együtt szigorú őrizet alá helyezettének. A máskor élénk és zajos város kihalt volt; mindenütt síri némaság uralkodott. Senkisémen ismerte a borzasztó önkény és embertelenség valódi okát; mindenki a czár megérkezését várta.

Január 6-ika volt, háromkirály ünnepe, midőn az esti órákban Iván egész seregével a Gorodistye felől a város közelébe érkezett. A következő napon a szerzetesek mind kivégeztettek; a szerencsétlenek buzogányokkal verettek agyon, azután mindegyik a maga kolostorában eltemettetett. Január 8-án a czár fiával és fényes kísérettel bevonulását tartá a dermesztő ijedségtől néma városba; a nagy hídon Pimen érsek fogadá a csodatevő szentképekkel. Iván, az érsek áldását keményen visszautasítva, így szólt: „Nyomorult gaz, nem az életadó keresztet tartod kezében, hanem a gyilkoló fegyvert, melyet szívünkbe akarsz döfni. Ismerem a te, valamint a novgorodiak valódi szándékát; tudom, hogy mindnyájan azon gondolattal foglalkoztok, hogy megadjátok magatokat Zsigmond királynak. E pillanattól kezdve nem vagy többé főpásztor, hanem az egyháznak és szent Zsófiának ellensége, egy ragadozó farkas, rombolója, gyűlöletes árulója Monomach koronájának!”

Midőn beszédét végezte, megparancsolá az érseknek, hogy vonuljon vissza a keresztelőkkel és szentképekkel a

Zsófia székestemplomba, hol nemsokára a czár és kísérete is megjelent és nagy ájtatossággal hallgatá végig a liturgiát. Azután Iván az érseki palotába ment s vidám hangulatban híveivel együtt asztalhoz ült. Egyszerre, étkezés közben, szörnyű kiáltozás volt hallható; a czár hangja volt, ki fegyveres szolgálait szólítá a terembe. . . . Most fegyveresek jelentek meg, megragadták az érseket, udvari tisztjeit és szolgálait s börtönbe huzolták; azután következett a rablás és fosztogatás, mely elől Novgorodban egy templom vagy kolostor sem menekülhetett meg. Egyházi kincsek, értékes templomedények, szentképek, harangok stb. mind szét-huzoltattak a rablók által, azután a Gorodistyeen összeült egy rögtönzött bíróság, a czár és fia elnöklete alatt, mely meglepő gyorsasággal végezte feladatát. Naponkint öt vagy hatszáz novgorodi vezetteték ezen bíróság elé, kik megkorbácsoltattak, kíntattak s egy bizonyos izzó folyadékkal égettetek, fejfel vagy lábbal szánakhoz kötöttek s egész családok, atyák, anyák, gyermekek, csecsemők, a Wolchow hideg hullámaiba dobattak. A Wolchowon fegyveresekkel megrakott csolnakok úszkáltak; s a katonák csáklyákkal, dárdákkal vagy bárdokkal szúrták vagy vágták azokat, kik a víz felszínére emelkedve, életüket akarták megmenteni. Öt hétig tartott ezen rablással párosult öldöklés; Iván időről-időre végig lovagolt az útezákon, hogy a pusztulás teljességéről és alaposságáról meggyőződést szerezzen magának.¹⁾

Február 12-én, a nagybőjt második hetében, a hajnali szürkületkor a czár a megmaradottak közül minden útezából egy embert maga elé vezettetett. A szerencsétlenek halványan, lefogyva árnyakként jelentek meg a kiállott szenvedések és halálgyötrelmek után. De „a czár kegyesen tekintett rájuk, szelíd szemekkel;“ a harag és düh, melyek eddig arcát lángokba borították, eltűntek, kialuvának mint egy ijesztő meteor s Iván így szólt szelíd hangon: „Ti novgorodi férfiak! mindnyájan, kik életben maradtatok! Imádkozzatok Istenhez a mi istenfélő czárságunkért és a keresztény hadseregért, hogy ellenségeink mindnyáját, a láthatókat ép úgy, mint a láthatatlanokat, legyőzzük! Isten büntesse meg árulómat, érsekteket Piment s az ő átkozott tanácsosait;

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 121—122.

ők, ők feleljenek azon vérről, mely itt most ontatott! Némuljon el a sírás és jajveszéklés! szűnjön meg a gond és gyász! Éljetek és gyarapodjatok ezen városban! Helyettem itt hagyom kormányzómat, a bojárt és vajdát Pronszkij herceget. Menjetek békében házaitekba!“ Ezzel vége volt Novgorod szörnyű megpróbáltatásának. Még hátra volt Pimen érsek, ki rongyos öltözékben, dudával és csörgődobbal kezében, miként egy bolond, egy szürke kanczára ültetett s erős őrizet mellett egyik útezából a másikba vitetett, míg végre lánczokra verve Moszkvába szállíttatott. A gazdag és népes Novgorod nem volt többé; több mint 10 ezer ember temetetlen hullája hevert a Wolchow hullámaiban vagy a nyilvános tereken és házakban. A Tergowa, a kereskedőnegyed, egykor a legnépesebb és leggazdagabb: pusztá, üres térré lett, hol a szétrombolt épületek anyagából — egy új csári palota alapkövei tétettek le.¹⁾

Most Pskowra került volna a sor, mely hasonló okokból vonta magára a zsarnok haragját; de a mely csodával határos módon menekült meg a legnagyobb és legszörnyűbb veszedelemtől, mely fennállása óta fenyegette. Pskow parancsnoka az emberbaráti érzelmű Tokmakow György herceg volt, ki mindent elkövetett, hogy a várost megmentse, melynek közelében a jámbor élete miatt népszerű remete Nikola lakott; ketten lőnek a város megmentőivé. A nagybőjt második hetének utolsó estéjén érkezett a csár Pskow közelébe, hol a szent Miklós kolostorban szállott meg. A város lakossága rémülettel szívében, nem hűnyta pihenésre szemeit; mindenki ébren volt, mindenki egymást bátorítá vagy érzékeny búcsút vett egymástól és az élettől, az atyák gyermekeiktől, a nők férjeiktől. Egyszerre, éjfél volt, megzendültek Pskow templomainak minden harangjai s szent misére hívták a halálrémületben élő híveket; a csárt a váratlan jelenet meglepte; az éjji béke és az ünnepies harangzúgás meglágyíták szívét s emberi érzelm, ritka vendég szállta meg rejtekét! Élénken lelke elé varázslá képzelme a szegény emberek rémületét és rettegését... s Pskow félig már meg volt mentve. „Csorbítsátok fegyvereitek élet a köveken, hogy az öldöklésnek valahára vége legyen!“ szolt bámuló katonáihoz, kik ilyen beszédet még

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 123.

nem hallottak uruk ajkairól. Midőn másnap bevonulását tartá a városba, nagy meglepetésére terített asztalokat látott mindenütt az útezőken, melyeken fel s alá tolongott ünnepies öltözetben és kínos várakozások közt az egész lakosság; így rendezte ezt az emberszerető Tokmakow. A polgárok feleségeikkel és gyermekeikkel sőt és kenyeret tartván kezeikben, földig hajoltak a csár előtt s ekképen szoltak: „Csár, nagyfejedelem! mi, a te leghűbb alattvalóid telve odaadással és szeretettel, íme kenyeret és sőt nyujtunk neked; egyébiránt pedig tegyél testünkkel úgy, a mint akarod: mert hiszen minden, mivel birunk és magunk is tied vagyunk, nagy uralkodó.“¹⁾

És Ivánt a hű ragaszkodás ezen keresetlen szavai meghatották; egyenesen a Szentháromság templomának tartott, hol ájtatosan hallgatta az ünnepélyes Te Deumot. Mise után felkeresé Nikola remetét, ki hülyesége révén állítólag kemény igazságokat mondott a zsarnoknak, a nélkül, hogy azért magára vonta volna haragját. A krónika azt beszéli, hogy Nikola, midőn a csár előtte állott, egy darab nyers húst nyujtott át neki, mit Iván e szavakkal utasított vissza: „Keresztény vagyok és nem eszem húst a nagybőjtben.“ Mire a remete ekképen válaszolt: „Te sokkal rosszabbat teszesz ennél, az emberek húsaival és vérével táplálkozol, nemesak a bőjtről, hanem Istenről is megfedkezve, ha csak egyike ellen ezen város lakosai közül felmeled kezedet, úgy a Mindenható villáma fejedre fog sújtani.“ S mintha a fenyegetés valóvá akart volna lenni: a láthatáron vészfelhők lőnek láthatók, mondja megérthető komolysággal a krónika.²⁾... A rettenetes csár Pskowban kegyelmes czárnak bizonyult; s elvonult a városból, miután seregének legalább néhány órai sarczolást engedett, mi elég olcsó ára volt a felszabadulásnak.

Pskowból visszatért Iván a kedvelt alexandrowi szlobodába, honnan gyakran ellátogatott Moszkvába is, hol ezalatt a rémtörvényszék pihenés nélkül folytatta munkálkodását. Harag, gyanú, árulkodás, féltékenykedés s egyéb szenvedélyek erős bizonyító erővel birtak egy törvényszék előtt, mely minden körülmények között rásütötte a bűnösség

¹⁾ Hermann, III. p. 210.

²⁾ Ewers, Beitr. z. Gesch. Russl. 282, és Karamsin, VIII. p. 124—125.

bélyegét azon szerencsétlenekre, kik kezeügyébe estek s kiknek meg kelle halniok, mert így akará ezt a mindenható czár! . . . A pecsétörző kancellár Viszkowaty, a kincstárnok Funikow, továbbá a két megbízható deák Sztepanow és Wasziljew börtönbe vettek, hogy nemsokára a mindent kiegyenlítő vesztőhelyre kerüljenek . . . Most már kegyenczeit sem kímélte a zsarnok: Bazmanow és fia és a nyomorult Wjezemszkij herezeg is a vádlottak padjára kerültek és halállal lakoltak, mintegy bebizonyítandók azon igazságot, hogy a zsarnokság kegye ép oly veszélyes, mint haragja. Július derekán a Kitaygorod terén tizenhatszáz akasztófa állíttatott fel, egyuttal számos kínzóeszköz tétetett ki közszemlére. Az előkészületek arra engedtek következtetni, hogy a vesztőhely nem közönséges gonosztevők számára állíttatott fel. A tágas tér üres volt és kihaltak látszott; sehol egy élő lény nem vala látható. Egyszerre kürtszó riasztja fel a térség csendjét s a czár megjelenik lóhaton, oldala mellett kedvencz hasonnevű fiával s körülvéve az opritsnikok hadától s számos bojártól és nemestől, kik mind szabályos sorakozásban lépnek az akasztófák közelébe. S a fényes és zajos menet közepette lépdél 300 elítélt nyomorult alakja, kiket árnyakká változtatott az ijedség és szenvedés. A vesztőhelyre érve, mindnyájan megállapodának; az elítéltek az akasztófák körül csoportokba osztattak. Iván megparancsolá opritsnikjainak, hogy hajtsanak fel gyorsan nagyszámú nézőközönséget a város minden részéből, mert a nép saját életeért remegve elrejtőzött, látva az ijesztő előkészületeket. A czári parancs gyorsan nagy tömegeket varázsolt a kitaygorodi nagy térre, melyek ellepék a házak ablakait és tetőzeteit. Most a czár a néphez fordulva felemelt hangon így szólt: „Nép! Kínokat és gyötrelmeket fogsz ezuttal szemlélni s a mindent megsemmisítő halált; de én csak gonosz árulókat fenyték így! Felelj, nem igazságos-e ítéletem?“ S a nép hangosan kiáltott: „Sokáig éljen a nagy czár s vesszenek az árulók!“ Iván erre 180-at az elítéltek közül elővezettetett, s mint kevésbé bűnösöknek visszaadá szabadságukat; a tanácsdeák felolvasá a kivégzendők névsorát; az ítélet a volt kancellár Wiszkowatyra nézve így hangzott: „Michailow Iván! a czár volt titkos tanácsosa! Te árulóvá lettél a czár ő felsége személyén azáltal, hogy Zsigmond lengyel királynak levelet írtál, oly

czélból, hogy neki Novgorodot kezére játszad. Ez az első bűnöd.“ S midőn a deák e szavakat mondá, Wiszkowatynak fejére ütött; azután így folytatá: „A másik, kisebb bűnöd a következő: te hálátlan áruló a török szultánnak is írtál, hogy foglalja el a czártól Kazánt és Asztrachánt,“ s miután másodszor és harmadszor megüté, ekképen végzé: „Még a krimi tatár khánt is rábeszélted, hogy jöjjön be és pusztítsa el Oroszországot; ez harmadik bűnöd, te gonosztevő“ . . . Midőn a tanácsdeák elnémult, a fenkölt gondolkozású kancellár éghez emelt szemekkel így szólt: „A mindentudó Istent hívom fel tanúmnak, ki a szívekbe lát és az emberek gondolatait kitalálja, hogy a czárnak és hazámnak mindenkor híven szolgáltam. Mindaz, mit most ellenem felhoztak, arczátlan rágalom . . . Tovább nem akarom magamat igazolni, mert hiszen világi bíróm nem hajlandó az igazságot meghallgatni, de a mennyei bíró látja ártatlanságomat . . . s te is, o uram, meg fogod azt majdan a Mindenható jelenlétében látni!“ A krometsnikok, a rendőri bérenczek befogák száját s miután lábainál felakaszták, iszonyú kínok között kivégezték; a gaz Szkuratow leszállva lováról, nevetve vágta le az áldozat egyik fülét. A második elítélt, Funikow, e szavakat mondá a czár szemébe, mielőtt a halálos capás életét kioltá: „Előtted ma utoljára hajlok meg a földön, kívánva, hogy gonosz tetteid után méltó büntetésedet elvegyed a másik világon!“ A most következő rövid négy óra alatt mintegy kétszáz szerencsétlen lelte halálát a legkülönbözőbb módon, de mindnyájan iszonyú kínok között.

Így dühöngött Iván gyilkosságainak negyedik sorozatában; de a pohár még nem telt meg s az orosz nép tovább szenvedte a szörnyű csapást, melyet végzete reá mért s melyet megváltoztatni nem állott hatalmában. . . .

Tizennegyedik fejezet.

IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes. 1534–1584. Folytatás.

A czár és környezete. — Lithván állapotok. — Követség Konstantinápolyba. — Tatár dúlások. — Moszkva veszedelme. — Újabb házasság. — A gyilkosságok ötödik sorozata. — A czárnő halála. — Iván Novgorodban. — Svéd ügyek. — Iván negyedik házassága. — Alkudozások. — Győzelem a tatárok felett. — Az opritsnina eltörlése. — Boris Godunow. — Lithván ügyek. — Magnus király. — Lengyel ügyek. — Szövetség Ausztriával.

Mialatt Oroszország visszhangzott a rémület kétségbeesett panaszaitól s ezerek a legjobb hazafiak közül a legkínosabb halált szenvedték, azalatt Iván vérengző czinkostársaival zajos tivornyákat ült s gondtalan mulatozások közepette élte napjait. A czári palota testileg és lelkileg korestársaság gyülekezőhelyévé lett, melyben a nagyhangú fenhéjázás vitte az első szót. A palota tele volt ú. n. víg emberekkel, kik az oroszok mindenható czárját a gyilkosságok előtt és után olesó és trágár élezeikkel mulattatták. A számos udvari bohóc közt volt kiváltképen egy, ki magas udvari méltóságokat viselt. Gwoszlow, ki nagy kegyben állott a czárnál, kit gyakran a legkomolyabb pillanatokban is sikerült megnevettetnie. Midőn azonban egy alkalommal Iván elégtelen lévén, megjegyzései miatt egy leveses csészét telve forró lével fejéhez dobott s a szegény bohóc leforrázva jajgatni kezdett s menekülni akart, az örült zsarnok késével halálos sebet ejtett rajta. Gyorsan előhívaték Arnulph nevű orvos; „gyógyítsd meg hű szolgámat,” szólt hozzá a czár. „kissé vigyázatlanul tréfáltam vele.” „Oly vigyázatlanul,” válaszolt az orvos, „hogyan csak Isten és czári kegyelmed képesek őt az életnek visszaadni, mert nincs benne már egy lehelet sem!” . . . Egy másik alkalommal Iván épen

¹⁾ Hermann, IIL. p. 217.

asztalnál ült, midőn a sztaniczai vajda, Titow jelenteték be, ki földig hajolva üdvözlé a czárt. „Légy egészséges, kedves vajdám, kegyem állandóságáról bizonyos lehetsz,” szólt Iván, s e szavaknál minden további bevezetés nélkül levágá a vajda egyik fülét. Titow elharapta fájdalmát s erőltetett mosolylyal kívánt a czárnak hosszú életet, ki a jó kívánatot mosolylyal fogadta.

De nem kívánjuk e véres képeket folytatni; tíz éve múlt már, hogy IV. Iván alattvalóinak véreben fürdött s vadonokká változtatta birodalmának legszebb részeit. Sem becsületesség, sem hazafiság, sem önzetlenség nem bizonyultak elégséges védfalaknak az ármány, rágalom és koholmányokkal szemben, melyek a legjobb emberek sorsát igazgatták s menthetetlenül a vesztőhelyre vezették, mihelyt az őrvongó zsarnok úgy akarta. S hogy a mérték megteljék, — mert egy baj ritkán jelentkezik egyedül — Oroszországot és népeit még más csapások sem kímélték meg. Mintha a föld elvesztette volna termékenyítő erejét, mondja Karamsin, a gabona elvettett ugyan, de aratás nem volt: ehhez járult szokatlan hideg és szárazság, minek folytán elviselhetetlen drágaság állott be, úgy hogy egy mérő rozs Moszkvában a mostani pénzviszonyok szerint kilencz ezüst rubelbe került. A nyomor és inség napról-napra ijesztőbb mérveket öltött; az emberek árnyakként ingadoztak mezőn és útczákon, több helyütt nyílt lázadás ütött ki s a kétségbeesettek leírhatatlan tettekre vetemedének. Sokan az éhségtől őrvongók agyonverték és felfalták egymást.¹⁾ Nemsokára ragályos és többnyire halálos kimenetű betegségek jelentkezének, melyek az általános nyomort és kétségbeesést még inkább fokozták. S mialatt Oroszország mindinkább a végpusztulás felé tereltetett végzete által, uralkodója vad tivornyákat ült, vagy új vérengzések eszméjével foglalkozott, s a szerencsétlen ország ügyei mind nagyobb hátramenést mutattak. Így tartott 1572-ig, midőn némi javulás állott be.

Időközben a politikai viszonyok is mindinkább összebonyolódtak. Az 1570. tavaszán megjelentek Zsigmond követei Moszkvában, hogy Svédország nevében is megkössék a békét, mely eddigelé Lengyelország és Lithvánia szövetségese volt. Azonban a béke most sem jött létre s

¹⁾ Dalin, Gesch. v. Schweden, p. 260.

minden, mit a hosszas alkudozások eredményeztek, egy háromévi fegyverszünet volt, melyet Zsigmond Varsóban megerősített. Ezalatt Iván még egy más gondolattal is foglalkozott, melyet két német kegyencze, Kruse és Taube idézett fel lelkében: Livóniából orosz védnökség alatt külön királyságot alkotni, mely hivatta lenne védbástyául szolgálni Oroszországnak úgy Lengyelország, Lithvánia, mint Svédország ellen. Azonban az eszmének még nem voltak sok barátai s azok is, kik pártolták, a német lovagok érdekeit tartották első sorban szemük előtt. Dánia, mely hasonlóképen érdekelve volt a dolog által, csak annyiban pártolta, a mennyiben a livóniai koronára maga is igényt tartott. Iván nem akart a török szultánnal kikötni, kivel ellenkezőleg tartós barátságot óhajtott fentartani s azért 1570-ben Nowozilzow nemest követségben küldé Konstantinápolyba II. Szelim szultánhoz. „Uram,“ szolt Nowozilzow a szultánhoz, „nem ellensége az izlamnak; hűbérese Szajn Bulat Kaszimowban, egy másik Jurjewben, egy harmadik pedig Romanowban lakik zavartalanul és a czár védelme alatt: ők mindnyájan magasztalják Mohamed, a próféta nevét tulajdon mecseteikben: mert nálunk mindenki szabadon gyakorolhatja vallási kötelmeit. Sőt Kadomában, Mestseában és egyebütt a czárnak hivatalnokai is vannak, kik a mohamedán vallás híveinek vallják magukat.“ Az orosz követ különben kitűnő fogadtatásra talált a török fővárosban, ámbár politikai eredményeket küldetése nem igen tudott felmutatni.

Még egyszer rémületbe ejté Moszkvát a tatár név, melyhez a múltban oly sok és keserű emlék fűződék. Dewlet-Ghirej khán 1571. tavaszán százezer emberrel betört Oroszországba s az Oka környékén roppant pusztításokat vitt vala végbe. Iván, oldalán fiával, Kolomnában, majd Szerpuchowban gyűjté össze seregét, hogy a tatárokat megtámadja. A bojárok és nemesek közül kiváló érdemeket szereztek maguknak e válságos napokban Bjelszkij, Msztiszlawszkij és Worotinszkij; az opritsnina, mely oly szomorú tevékenységet fejtett ki ura szolgálatában a békében, most nem állotta meg a helyét. Egy szerencsétlen ütközet után Iván megfutamodott, kettős ellenség rémétől üldöztetve: a tatároktól és árulóktól, kik képzelődése szerint tulajdon alattvalóiból kerültek ki, elején az alexandrowoi hirhedett

szlobodába, majd Jaroszlawlba menekült, sehol sem találván sem békét, sem nyugalmat.¹⁾ Moszkva védtelen maradt: a khán alig egy napi távolságban a fővárostól; mindenki elvesztette fejét s menekült merre tudott. S valóban, ha a hazaszeretet magasztos érzelve nem lelkesíti vala Oroszország nemeseit e válságos pillanatban, az ország büszkesége még egyszer tatár kezekbe került volna. De Bjelszkij és társai az Oka mellékéről gyorsan közeledtek, hogy legalább a fővárost megmentse. Május 24-én a tatár hadak már Moszkva szomszédságát dúlták s tüzzel-vassal pusztíták. Derült, tiszta idő volt, midőn a külvárosok egyszerre lángba borultak; épen azon pillanatban, midőn az orosz hadsereg az ellenség támadására készült. Nem került sok időbe s maga a falakkal körülvett fővárosban is egyszerre több helyütt tűz ütött ki, mely oly rohamosan terjedt, hogy oltásra gondolni sem lehetett. Három óra lefolyása alatt Moszkva egy óriási romhalmaz volt, melyből csak a Kreml tornyai és falai, melyek sérületlen maradtak, meredezenek ég felé. Fletcher egy angol író, 800 ezerre teszi azon szerencsétlenek számát, kik ezen alkalommal a tűzben vagy a tolongásban lelték halálukat; mi ha soknak tűnik is fel mégis fogalmat ad a szörnyű vész nagyságáról. Más egykorú írók azt mondják, hogy 120 ezerre ment azok száma, kik a lángokban elvesztek, a nőket és gyermekeket, valamint a szegény vidéki lakosságot ide nem számítva, mely megszámlálhatatlan sokaságban keresett menedéket a főváros biztosnak vélt falai mögött. A khán vadonná változtatva Moszkva környékét 100 ezer fogolylyal, nagymennyiségű lóval és szarvasmarhával valamint egyéb zsákmánnyal kitakarodott az országból, miután arról értesült, hogy Magnus holsteini herceg, Iván czár szövetségese, jelentékeny erővel közeledik az orosz fővároshoz.²⁾

Alig takarodott ki a tatár had az országból, a czár, ki gyáván megfutamodott a legválságosabb pillanatban, ismét megjelent s Bratowtsinában fogadta Dewlet-Ghirej khán következő levelét: „Én Oroszországot csupán Kazán és Asztrachán miatt pusztítom s égetem el; mert pénzt és gazdagságot nem becsülök többre a pornál. Mindenütt kerestelek téged, Szerpuchowban is, Moszkvában is; koro-

¹⁾ Karamsin, VIII, p. 145.

²⁾ Hermann, III. p. 221, és Ewers, Beitr. z. Gesch. Russl. p. 238.

nádat és fejedet akartam: de te megszökél Szerpuchowból is, Moszkvából is; s nincs bátorságod czári felségeddel dicsekedni, mert nincs sem bátorságod, sem szégyenérzeted. Most megismerni tanultam országod ösvényeit; s ha nem adsz nekem gyermekeid és unokáid nevében hűséglevelet, úgy ismét megjelenek rövid idő múlva “ És Iván, a rettenetes szörnyeteg, ki meghatottság nélkül oltá hű alattvalói ezreinek vérét, nyomorultan meghátrált a krími khán elől, ünnepélyes ígéretet tőn. Asztrachánt a végleges békekötés alkalmával visszaadni s kérve esedezett a khánnak, hogy addig ne háborgassa Oroszországot.¹⁾

S mintha a szerencsétlenség, mely egész Oroszországot érte, csak arra szolgált volna, hogy uralkodójának romboló szenvedélyeit új tevékenységre buzdítsa, Iván újabb gyilkosságokat, öldökléseket tervezett. Moszkva romjai még füstölögtek, a holttemek ezrei még eltemetetlenül heverték az utczákon és házak romjai közt, s Iván folytatta az önpusztítás művét. Előbb azonban harmadszor is kísérletet tett a családi boldogság megszerzéséhez, mely eddigelé tartósan még nem sikerült.

Még a tatárok betörése előtt elhatározta magát a czár egy harmadik házasságra; s midőn a veszedelem elmúlt, komolyan hozzálátott tervének megvalósításához. A birodalom minden részéből és pedig úgy előkelő mint alacsony származású fiatal leányokat, mintegy kétezeret, rendelt az alexandrowi szlobodába, hogy közülök magának feleséget válaszson. Az ifjú hölgyek szigorún előírt szabályok szerint osztályoztattak alak, külső megjelenés és szépség szerint; a czár mindegyiket külön bemutatatta magának; kezdetben huszonnégyet, majd tizenkettőt választott ki, kiket orvosok és szülésznők szigorú vizsgálatnak vetettek alá. Majd egy évet vett igénybe, míg választását megtette, mialatt az ifjú hölgyek külön házakban tartattak őrizet és gondozás alatt; sokáig összehasonlították szépségüket,²⁾ kellemöket és értelmességüket, míg végre egy novgorodi kereskedő leánya, Szobakina Mártha nyerte meg tetszését. Együttal legidőbb fia a trónörökös számára is kiszemelt egyet: választása Szaburow Eudoxiára esett, kinek szülői ismeretlen szegény emberek valának, de kik gyorsan emelkedtek ettőlfogva a szerencse

¹⁾ Hermann, III. p. 222.

²⁾ Hermann, III. p. 222, és Karamsin, VIII. p. 150—151.

lépesőjén; atyja bojárra lett, nagybátyjai okolnitsy-k, fivére asztalnok stb. A czár azonfelül az új családtagokat terjedelmes és jövedelmező jószágokkal is ellátta, mi annál könnyebb volt, minthogy efféle adományok bőven jutottak a szerencsétlen kivégzettek elkobzott vagyonából.¹⁾

Azonban Iván harmadik házassága nem volt szerencsés. A czárnő röviddel egybekelése után betegeskedni kezdett; teste elfogyott s ifjúságának virága hanyatlott; általános volt a hiedelem, hogy gonosztevők, a czár és családjának ellenségei által megbűvöltetett; s Ivánnak elég volt e balga hírről hallani, midőn a legszigorúbb és legkegyetlenebb vizsgálatot rendelte el az ismeretlen tettesek ellen. A legtöbb gyanú a boldogult czárnő rokonai, Anasztázia és Mária hercegnők ellen volt irányozva, kik több másokkal elfogatván, kínos vállatásnak vetettek alá. A kínzások oly valomásokat csaltak ki a szerencsétlenekből, melyek reájuk nézve végzetessé váltak. Ezen alaptalan vádakból keletkezett vizsgálattal és következményeivel kezdődik IV. Iván ötödik gyilkossági sorozata, mely egész rémségével újítja fel a korábbi öldöklések emlékét.

Iván sógora, Temrjukovits Mihály herceg, második nejének fivére, parancsot kapott a visszavonuló tatárok üldözésére. A megbízott nem késett a parancs teljesítésével s egy csapat opritsnik élén utána sietett az ellenségnek, kit sikerült megvernie. A köszönet abban állott, hogy Iván titkos utasítása szerint karóba húzatott. Jakowlew és Wasziliy bojárok, a volt trónörökös nevelője és Szaburow vajda, unokatestvére a szerencsétlen Szalomehnek, IV. Wasziliy nejének, halálra korbácsoltattak, Szaltikow Leo bojár pedig a Szentháromság kolostorba küldetett, hol meggyilkoltatott. Most a kivégeztetések új nemei kezdenek használatba jönni. Egy nyomorult rágalmazó, Bomelius Elizeus nevű német származású orvos, azt az ajánlatot tette a czárnak, hogy takaríttassanak el a veszélyes egyének méreg által az útból, s ily czélból, mint mondják, maga készített egy mérges port, mely azon pillanatban megtette pusztító hatását, melyben a czár akarta. Így veszték el egykori kegyencei Grjeznói Gergely, Rosztowszkij Gwoszdeu herceg és többen, mint bűnrészesei Mártha czárnő betegségének és a tatárok

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 151.

betörésének. Mártha csakugyan súlyos beteg volt, s alig egy hóval egybekelése után megvált az élettől, mely számára oly kevés gyönyöröket termelt. Iván-fájdalmánál csak harag- és bosszúérzete volt nagyobb, mely most is a legember-telenebb vérengzésekben keresett enyhülést. Több mint száz előkelő lakolt életével egy eseményért, mely kívül esik az emberi számításon.

Ivánt egyébiránt már 1571. december havában Novgorodban találjuk, hová oly czélból utazott, hogy ott a svéd király követivel a livoniai kérdésben megállapodásra jöjjön. Visszaérkezése után kiváltképen két irányban látjuk nagyobb tevékenységet kifejteni. Az egyik, hogy óvóintézkedéseket tett Moszkva megvédésére, ha azt a krími tatárok, miként híre járt, újból megtámadni szándékoznának. Azután, s ez bizonyára fontosabb volt a czár szemében, egy negyedik házasság megkötését tervezte. Az utóbbi iránt ezuttal feltűnő gyorsasággal tisztába jött, s az egyházi szertartásokat be sem várva, egybekelt Koltowszka Annával, egy ismeretlen és alacsony származású nővel. Csak később kereste és szerezte meg az egyház áldását egy frigyhez, melyet oly szokatlan módon kötött vala. Az egyház képviselői közül néhányan ellenzéket fejtettek ugyan ki, de ismerve az uralkodó féktelen természetét, csakhamar megadták magukat.

Az 1572. május végével a czár egész udvarával, nejével és gyermekeivel Novgorodba költözött, mert attól tartott, hogy Dewlet-Ghirej krími khán megújítja támadását. Ostrom esetére a főváros védelmét Tokmakow György és Dolgorukij Timofejre bízta. S valóban, a khán már július vége felé Szerpuchow mellett állott 120 ezer emberrel s előkészüldéseket tett Moszkva felé előnyomulni. De ezuttal az oroszok előrelátóbbak voltak. A vitéz Worotinszkij Mihály 7000 emberből álló német zsoldos had által támogatva, melyet Farensbach György ezredes vezényelt, több kisebb ütközetben győzedelmeskedett a tatárok felett; augusztus elsején pedig ötven versztnyire Moszkvától, az Oka egyik mellékága a Lopaszna mellett oly fényes diadalt aratott felettük, hogy a tatár hadak jónak látták, haladéktalanul kitakarodni az országból.¹⁾

Mialatt Oroszország külső ellenségtől szorongattatott.

¹⁾ Hermann, III. p. 225.

uralkodója vétkes könnyelműséggel zajos tivornyáknak engedé át magát a Novgorod közelében fekvő kolostorokban, nem csekély megbotránkozására a vallásos érzelmű népnek. Ezen alkalommal ülé meg új sógora, Koltowszkoi Gergely is mennyegzőjét: s hogy a nászünnepélyek minél változatosabbak legyenek s mintegy időöltésből többeket a bojárok gyermekei közül a Wolchow hullámaiba hányatott.¹⁾

Azonban mint a zsarnokok életében közönségesen, Ivánnál is azt tapasztaljuk, hogy nem maradt hű alkotásaihoz és intézményeihez, melyektől gyakran elpártolt és pedig inkább szeszélyének hatása, mint a józan meggyőződés szerint cselekedvén. Az opritsnikok gyűlölt intézménye már nyolcz év óta fennállott; szükségessége és czélszerűsége egyaránt kétesnek bizonyult. S mert az elkényeztetett had gyakran visszaélt Iván türelmével és elnézésével, végre elhatározta magát, kedvencz őrségét feloszlatni, melynek önkénykedéseibe és túlkapásaiba amúgyis már régen beleúnt. 1573 óta az opritsnina neve nem fordul elő többé az évkönyvekben s a sokáig megvetett semstsina ismét érvényre jut; a kromesnikok leveték öltözetüket s a közönséges palotaőrök, hivatalnokok s egyéb szolgák sorába lépnek; nem volt többé különbség az állam közegei közt, kik mindnyájan egyformán a czár szolgáinak vallották magukat.

Ezen jótékony változás beálltával azt lehetne következtetni, miszerint a czár gondolkozásmódjában és érzelmeiben kedvező fordulat vagy változás állott vala be. Azonban nem így volt; Iván azontúl is a régi zsarnok, a beszámíthatatlan maradt, ki most is követte régi vérengző kedvteléseit; most is a harag és gyűlölet által hagyta magát kormányozni; s most is egyedüli örömét a gyilkolásban és pusztításban találta. Csak alkalom kellett, hogy régi féktelen szenvedélyei újból fellobogjanak; s hogy ezen alkalmak minél sűrűbben forduljanak elő, arról gondoskodott maga a szeszélyes zsarnok.²⁾ Az opritsninával véget ért a régi kegyenczek ideje is, kik a nyomorult Szkuratow Maljuta kivételével, ki mindvégig meg tudta őrizni ura kegyét, mindnyájan elvesztették hivatalukat és befolyásukat s kik közül többen erőszakos halállal fejezték be diestelen életüket.

¹⁾ Hermann, III. p. 226.

²⁾ Ugyanott.

Ezen időben egy ifjú kezd feltűnni Iván oldala mellett, ki személyes kiváló tulajdonainál fogva hivatta volt, nevezetes szerepet játszani Oroszország történelmében; ezen ifjú Feodorovits Boris Godunow volt, Iván atyjának Waszili nagyfejedelem első nejének rokona, kiből ép oly mértékben egyesítve valának az államférfiúi erények, mint a vétke, semmi akadályt nem ismerő nagyravágyás. Boris Godunow ritka természeti tehetségekkel megáldva, fenséges, hódító megjelenése és éles, mindent átható szelleme által mindenkire feltűnő hatással volt, mely alól még erőszakos, féktelen rokona, a csár sem vonhatta ki magát egészen.¹⁾ S a nemes ifjú tiszta és érintetlen maradt véres és bűnös környeztetől; megőrizte lelkének és testének tisztaságát, hogy egykor annál több joggal igényelhesse a legfőbb kitüntetést. A vérengző opritsnina között nemesak testi szépsége által tűndöklött, hanem szelidsége és hajlékonysága által is, ámár mindenki tudta, hogy jellemében, akaratának végrehajtásában hajthatatlan. Inkább udvaronc mint katona, Godunow mégsem hiányzott a harcban sohasem, ha arról volt szó, hogy Oroszország és a csár becsületét kell megvédeni. A csár harmadik házasságánál Mártha drúskája, azaz vőfélye volt, míg fiatal neje a svácha — kérőnő — fontos szerepét játszotta. Ámár Iván senki iránt sem viselteték tartós bizalommal, Godunownál mégis kivételt tett, kit minden körülmények közt változatlan kegyeivel tüntetett ki, mit bizonyára első sorban az ifjú ritka személyes tulajdonainak kell érdemül betudni.²⁾

A nép hangulata ezalatt mind nyugodtabb lőn; a józanabb irány megtermé gyümölcseit; s ámár a csár korántsem változott meg valódi lényében, a remény élénkülve szebb jövőt látszott az emberek képzelme elé varázsolni. S a csár, ki a szerencsétlenségben kislelkűnek és gyávanak mutatta magát, a nagyobb biztonság érzete által elkapatva, fenhéjazó hangon kezdett a krimi tatár khánnal beszélni, ki a maga részéről a következő levélben fejezte ki gondolatait és szándékait, melyben egyszersmind Ivánt korábbi ígéretére emlékezteté: „Sokáig ellenségeskedjünk-e még Kazán és Asztrachán miatt? Add vissza s azután örökre

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 168.

²⁾ Ugyanott.

barátok maradunk. Ha kívánságomat teljesíted, nagy büntől mentesz meg engemet, mert tudnod kell, hogy a mi szent könyveinkben írva áll, miszerint müzülmán országot nem szabad hitetlenek kezén hagynunk. Kincseidre nem tartunk semmiféle igényt. Egyik oldalon Lithvánia, a másikon a eserkesszek földje, mint szomszédokat őket is belevonjuk a háborúba s bizonyára nem fogunk éhséget szenvedni.“

Ivánban, régi idők óta talán először, felébredt az önérzet szülte férfias büszkeség; s ámár korábban s megalázó gyengeségében Asztrachánt odaigére a khánnak, levelére a következőleg válaszolt: „Hogy a vérontást elkerüljük, eddigelé azon voltunk, hogy testvérünk Dewlet-Ghirej kívánságát lehetőleg teljesítsük; de nem birtuk őt sehogysen kielégíteni. Követelései meggondolatlanok; s jelenleg csak egy kardot — Krimet — látjuk ellenünk fordítva: de ha a khánnak azt, mit meghódítánk, átengednénk, úgy Kazán a második kard volna, mely felénk fordulna, Asztrachán a harmadik, a nogájok földje a negyedik és így tovább.“ Bizonyára nem egyedül Iván határozott megtagadása, az elfoglalt részeket visszaadni, volt az oka, hogy Dewlet-Ghirej egyelőre nem valósította meg fenyegetéseit s Oroszországot békében hagyta, melynek nyugati láthatárán ezen időben újabb vészfelhők jelentkezének.

Zsigmond lengyel király meghalálozott s a rendek királyválasztásra gyűltek össze, zajosabban és ellenmondóbb elemektől befolyásolva, mint valaha. A lithván, sőt többen a lengyel nagyok közül azon ajánlattal léptek Iván elé, miszerint tekintettel a belvillongások és pártoskodások megszüntetésére, kebeleznék be Lithvániát és egész Livoniát az orosz birodalomba. Iván a nagyokat, köztük a befolyásos Woropay-t, kegyesen fogadta s kijelenté, miszerint ajánlatukat elfogadja s hogy magát máris Zsigmond jogos és törvényes örökösének tekinti. Eddigi kegyetlenségeiről megemlékezvén, melyeket a világ bűnül róvott fel neki, megjegyzé, hogy arra bojárjainak hűtlensége által kényszeríteték; egyébiránt megígéré, miszerint jövőre szelidebb eszközöket hozand alkalmazásba. Jellemző és érdekes világot vet a zsarnok gondolkozásmódjára azon beszéde, melyet a lengyel követhez ezen alkalommal intézett s melyben kiváltképen feltűnő ama *tettelett* őszinteség, mérséklet és elnézés, mely merő ellentétben áll eddigi tetteivel és gon-

dolgozásával. Az érdekes és tanulságos beszéd a következőleg hangzik: „Fedor! Te a pánok — országnagyok — nevében értesítettél bennünket testvérünk Zsigmond Ágost király haláláról, melyről ugyan már előbb is hallottunk, de minek hitelt adni vonakodánk; mert rólunk keresztény uralkodókról gyakran terjesztik azt a hírt, hogy meghalánk, holott a legjobb egészségnek örvendünk. Most azonban tudomásul veszem a hírt és sajnálatomat fejezem ki Zsigmond halála felett, és pedig annyival inkább, minthogy sem fivért, sem fiút nem hagyott maga után, ki lelki üdvösségéről és maradandó jó emlékééről gondoskodnék. Két nővére maradt; az egyik férjnél — de hogy milyen életet folytat Svédországban, az mindnyájunk előtt ismeretes, — a másik még hajadon, képviselő és védelmező nélkül. . . . De hiszen Isten gondját viseli! A hatalom birtokosai — a pánok — fej nélkül vannak. . . . Igaz ugyan, hogy számos fejeitek vannak, de nines közöttük egy sem, kiben túlnyomóan mindazon tulajdonságok és tehetségek egyesítve volnának, melyekre az országnak szüksége van; kiben az állam eszméi és gondolatai úgy összefolynának, miként a folyamok a tengerben. . . . Hosszú ideig viszályban éltünk testvérünkkel Zsigmonddal; de a viszály most már megszűnt, a szeretet kezdé magát befészkelni közöttünk; de még mielőtt megerősödhetett volna, íme, Zsigmond nines többé! Az istentelenség megerősödik, mialatt a kereszténység hanyatlik. Ha engemet uratoknak megválasztanátok, meglátnátok, mennyire megfelelnek várakozástoknak! Az istentelenség megszűnne örvendeni és diadalmaskodni. Sem Konstantinápoly, sem a büszke Róma nem alázna meg bennünket! Hazátokban mint álnok és haragos lettem kikiáltva; ezt nem is tagadom. De kérdeztek csak meg, hogy kire haragudtam? S erre azt felelem, hogy a *gonoszra*! . . . de a *jóra*? . . . ruhámat, ezt az arany lánczot, semmit sem sajnálok tőle, mindent reá raknék!”

„Wilnában, valamint Varsóban ismerik atyám és nagybátyám gazdagságát . . . én pedig kétszer oly gazdag és hatalmas vagyok! De erről csak mellékesen tevék említést. Lehet-e csodálkozni, hogy királyaitok szeretik alattvalóikat, s hogy ezektől vizszonszerettetnek? . . . De mit akarának az *én* alattvalóim? a khán kezébe akarának adni, s midőn a sereg élén állottak, nem akartak harezolni;

mitsem akartak tudni a győzelemről . . . de bár adtak volna időt czárjuknak, hogy új harezra készülhetett volna. Hálával fogadtam volna minden legkisebb jelét az odaadásnak vagy buzgóságnak, lett volna az bár csak egy ostor! Nem volt több harezosom 6000-nél; de azért nem ijedtem vissza az ellenség sokaságától; csak midőn enyéim árulásáról győződék meg, akkor kezdék hátrálni. . . . Egy vitéz ezred Moszkvát megmenthette volna. De, ha az előkelők mitsem akartak tudni az ellentállásról, mit tehetett a hadsereg és a nép? A khán elhamvasztá a fővárost, engemet pedig nem is értesítettek erről. Így cselekvének bojárjaim, s én megbüntettem az árulókat! Hiszen Wilnában sem kímélték azokat, kik összeesküvének oly célból, hogy fivéremet Zsigmondot erőszakosan eltegyék láb alól; az árulás rájuk bizonyult, mely alkalommal azon rút és megvetésre méltó ráfogás kapott szárnyra, hogy én ezen összeesküvésnek részese vagyok! Mily rút, mily oktalan ráfogás!”

„Vajjon kik azok, kik engemet hazátokban rágalmaznak? Azok, kik gyűlölnék és elárultak. . . . Kurbszkij és hozzá hasonló gonosztevők; ő, ki gyermekem anyját elrablá, drága nőmet megölte. . . . Pedig mindezekért *csak* azzal akarám őt büntetni, hogy egy időre megfoszszam a bojári méltóságtól s jóságait elkobozzam; halálbüntetésre nem gondoltam, mire nézve Istent kérem fel tanúnak! Egy szóval, mit kívántok megismerni? jóságomat-e, vagy haragomat? Küldjétek hozzám gyermekeiteket, hadd szolgáljanak nekem híven; meg fogják látni, hogy a czár jótéteményeivel fogja őket elhalmozni. . . . Ha a Mindenhatónak úgy fog tetszeni, hogy fölöttetek uralkodjam, úgy ünnepléses ígéretet teszek, hogy törvényeiteket, jogaitok és szabadságaitokat híven és sértetlenül meg fogom tartani, sőt azokat újabb és tágasabb kedvezményekkel kibővíteni, hogy ha erre szükség volna. Ha a pánok fiamat, a czárevitset királyukká akarnák választani, úgy tudjátok meg, hogy fiaimat úgy örzöm, miként két szememet, egyikőt sem akarok megválni. De, ha engemet nem akartok uratoknak fogadni, úgy nagykövetek által érintkezhetek velem a béke megkötése iránt. Nem ragaszkodom Polotzk-hoz; sőt még arra is hajlandó vagyok, hogy örökölt tartományaimból egyet-mást átengedjek, hogy ha viszont késznek nyilatkoztok nekem Livoniát egész a Dwinaig átengedni. Azután

esküvel kötelezzük magunkat, én és gyermekeim, hogy Lithvániát nem fogjuk megtámadni mindaddig, míg fenséges családunk az igazhívő Oroszországban kormányozni fog. ... A fegyverszünetet nem fogom időnek előtte felbontottnak tekinteni; ezuttal pedig biztonságleveleket fogok neked átadni azon követek számára, kiket hozzám küldeni fogtok. Az idő nagyon becses, siessetek felhasználni."

Miután Iván a követet elbocsajtá, fiaival együtt ősz derekán 1572-ben elhagyta Moszkvát, hogy Novgorodba siessen, hol az orosz hadsereg gyülekezett. A sereg nem sokára együtt volt s Narwa felé vette útját; a fővezéri tisztelet ezuttal maga Iván teljesíté; vele voltak fiain kívül a legkiválóbb bojárok és Magnus dán király, kit a czár sógorának szemelt vala ki, de ki bizonyára csak nehéz szívvel hagyta el hazáját, hogy Oroszországnak segítségére legyen. — A 80 ezer emberből álló orosz hadsereg karácson táján nyomult be Eszthlandba, melynek nemessége mulatozások közepette közönynyel látszott venni hazájának megszállását idegen hadak által. Iván ismét régi természetéhez híven, kiadá a parancsot, hogy sem személy, sem vagyon ne kíméltsék; s katonái megfogadták uruk parancsát. Mindenütt rom és pusztulás jelölék az utat, melyen az orosz sereg haladott; a szerencsétlen lakosok ezerével mészároltattak le s a nők még súlyosabb sorsban részesültek. Így haladott előre az orosz sereg vérengző kegyetlenségek közt egész Wittenstein váráig, hol 50 vitéz és elszánt svéd katona hőiesen ellentállott a czári hadnak, míg végre a túlnyomó erő győzött, miután a svédek mind elhullottak. Wittenstein rohamánál lelte halálát a czár vérengző barátja és czinkostársa, Szkuratow Maljuta, vitézül harczolva. A czár gyász helyett böszült haragot mutatott barátja halála felett, melynek az összes svéd és német hadifoglyok estek áldozatul.¹⁾

Wittenstein megvétele után Iván a következő, nem fejedelemhez illő levelet intézte a svéd királyhoz, melyben jellemének durvasága teljes érvényre jut: „Megfenyítünk téged és Svédországot, mert az igazságosak mindig győzedelmeskednek! Tévítra vezettetve egy álhír által Katalin özvegységéről, kezeinkbe akarunk őt keríteni, csak azért,

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 175.

hogy a lengyel királynak visszaadhassuk;²⁾ minek fejében azután Livóniát vérengzés nélkül megkaphattam volna. Így áll a dolog valóban, daczára rágalmozó ellenmondásoknak. De mit csináljak feleségeddel? Vajjon érdemes-e, miatta háborút kezdeni? Hiszen lengyel királyleányok már lovászokkal is léptek házasságra. Kérdezd csak meg szakavatottaktól, vajjon Woidilo — az ő kegyence — milyen szerepet játszott Jagellónál? Erich királyra sem adok semmit. Nevetséges volna hinni, hogy én őt ismét a trónra akarnám segíteni, melyre sem ő, sem te, nem születtetek. Mondd meg, kinek fia volt atyád? Hogyan hívták öregatyádat? Küldd el nekünk származási fádat. Bizonyítsd be, hogy tévedek, mert mostanig arról vagyunk meggyőződve, hogy parasztemberektől származtok. Melyik régi svéd királyokról beszélsz leveledben? Volt nektek egy királytok, kit Magnus-nak hívtak, de ez is csak álkirály volt, mert tulajdonképen csak fejedelemnek kellett volna magát neveznie. Czímeredet, valamint svéd uralkodói címedet nem hiába kívántuk megtudni; szükségünk volt erre, hogy megtudjuk, vajjon érdemes vagy-e azon megtiszteltetésre, hogy velünk közvetlenül levelezhess és érintkezhess, nem pedig novgorodi helytartónk közvetítésével? . . . Válaszsz a kettő közül, vagy szoktasd magad hozzá, velük érintkezni, miként eddig is történt, vagy pedig vedd magadat alá mindenben akaratomnak. Hiszen néped már a régi időkben alattvalója volt az enyémnek. Régi krónikákban említés tétetik a varégiekről, kik Jaroszláv György seregében szolgáltak; a varégiek pedig svédek voltak s így Jaroszláv alattvalói. Azt írod leveledben, hogy mi a római birodalom pecsétjét használjuk; ez nem áll; mi tulajdon ősi pecsétünkkel birunk. Egyébiránt nem ismeretlen előttünk a római sem, mert hiszen mi Augustus császártól származunk. Mi nem dicsekszünk s téged sem akarunk kisebbiteni; de az igazságot mondjuk, hogy észre térítsünk. Akarsz-e békét? Ha igen, úgy jöjjenek hozzám követeid.³⁾“

Úgy látszik, hogy Iván megúnta a tábori élet egyhangúságát s visszatért Novgorodba, a hadjárat további sorsát Magnus királyra és bojárjaira bízván. A háború

¹⁾ Zsigmond nővére, kinek Svédországban nagyon rossz híre volt.

²⁾ Karamsin, VIII. pag. 176.

további folyamában ugyan NeuhoF és Karkus az oroszok kezébe kerültek; de Akesson svéd tábornok Lode mellett oly fényes győzelmet aratott a czár serege felett, mely alkalommal számos ágyú és más hadi zsákmány került a győzők kezébe, hogy a háború orosz részről azontúl csak nagyon gyengén folytattatott. Most már nyájásabb levelet írt Iván a svéd királynak, kinek erélye és kitartása kezdé komolyan nyugtalanítani. Ugyancsak 1573-ban Magnus nőül vette Mária Wladimirowna hercegnőt azon reményben, hogy hozományképen kapja az elfoglalt livoniai városokat, mi azonban erős csalódás volt, minthogy Iván a kis Karkus városán kívül csak jelentéktelen területeket volt hajlandó rokonának átengedni. „Magnus király,” így hangzik Iván utasítása, „menj a te és nőd számára kijelölt hűbéri birtokra. Szándékom volt, már ezen alkalommal a többi livoniai városokat is neked átadni, valamint azon gazdag hozományt pénzben, melyet számotokra kijelöltem; azonban Taube és Krause nevű német kegyenceim hűtlensége, kiket jótéteményeimmel áraszték el, ennek kivételében megakadályozott. . . . Te ugyan királyfi vagy s e szerint benned inkább bízhatom mint alacsony lelkű szolgákban . . . de te is csak ember vagy! ha árulóvá akarsz lenni, a kincstáromból nyert aranyért zsoldosokat gyűjthetsz ellenünk; szövetséget köthetsz ellenségeinkkel, s akkor azután Livoniát ismét elfoglalhatjuk, új véráldozatok árán. Érdemeld azért meg előbb bizalmunkat kipróbált, állandó hűség és odaadás által.”¹⁾ Az ekképen reményeiben csalatkozott dán királyfi, ki sok jó szolgálatokat tett Oroszországnak, haraggal szívében távozott Livoniába, hogy a többi kedvező körülmények közt fegyverrel szerezze meg magának.

Svédország a háborút olyan erélylyel folytatta, hogy Iván most mind hajlandóbbá vált a békére. Daczára annak, hogy a czári hadak száma Novgorodban és a livoniai területen 100 ezer emberből állottak, a svédek, kik között 2000 angol és 3000 skót zsoldos is harczolt, több ütközetben győzelmet arattak felettük. Ámbár most már szelidebb hangon tárgyalt volna Iván, a svéd követek késtek, miből méltán lehetett a svéd király neheztelésére következtetni, minthogy a svéd uralkodóház úgy fensége, mint kora által

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 178.

korántsem állott a czári család mögött. Végre 1575-ben megkötötték a fegyverszünet Svéd- és Oroszország közt olyképen, hogy a czár ünnepélyesen kötelezte magát, Finnországot, Svédország pedig a régi novgorodi területen fekvő Kexholm, Oresek stb. területeikkel együtt háborítlanul hagyni.¹⁾ A tárgyalások ettől fogva mindig a két udvar közt folytak. Livoniáról ezen alkalommal szó sem volt; a szerencsétlen ország gondatlan és hazafiatlan nemességétől cserben hagyatva, gazdátlan birtokká vált, melyre nemcsak oroszok és lengyelek, hanem németek, svédek és dánok egyaránt igényt tartottak.

De most térjünk át Lengyelországra, minthogy Ivánnak még hátralévő idejét majdnem kizárólag azon viszonyok foglalják el, melyek Zsigmond Ágost halála után Oroszország és a Jagellók gazdátlan öröksége között létrejövénnek vala. Az 1573. év kezdetén a Wjela mezején Varsó szomszédságában összejött az országgyűlés, mely a lengyel korona felett határozandó volt. A számos jelölt között a következők voltak, kik komolyan számításba jövének: 1. Az ifjú Ernő főherceg, Miksa császár fia; 2. IX. Károly francia király öcsese Anjou (Valois) Henrik; 3. a svéd király vagy fia Zsigmond; s végre 4. IV. Iván, az oroszok czárja. A három első jelöltnek követei a gyűlésen jelen voltak, ellenben Iván megbízottja hiányzott. A czár az előzményekből következtetve, bizonyára úgy gondolkozott, hogy hívja őt meg a lengyel nemzet a trónra; avagy válaszszon mást, mely esetben igényeit s azok keresztülvitelét a fegyverre fogja bízni. Iván a lithván követet, Haraburda Mihályt, február végén Novgorodban fogadta s miután előterjesztéseit meghallgatta, a következő válaszzsal bocsájtá el: „Pánjaitok hosszú hallgatása egy ily felettén fontos ügyben nagy esodálkozásba ejtett, mert nagyon szomorú dolog egy országra, ha gazdátlan. Az ország nyomorúságával s a dögvész által előidézett inséggel mentegetődztek; jól van, én nagyon sajnállak benneteket, de ez Isten akarata. Most pedig azt kérdezitek tőlem, vajjon magam kívánok-e Lithvánia és Lengyelország trónjára ülni, avagy fiamat Fedort óhajtom-e azon látni? Egyszersmind azt is kérdezitek, hogy fiam, megválasztatása esetében, megkapja-e Szmolenszk,

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 181.

Polotzk és más városokat és területeket? Mit is gondoltok? Hiszen fiam nem leány vagy mennyasszony, hogy hozományt vigyen magával, még pedig olyan részeket, melyek orosz ősi birtokokat képeznek. Eddig mindig úgy volt szokásban, hogy az uralkodók birodalmaik határait kiterjeszteni, nem pedig megcsönkíteni iparkodtak. Ha tehát fiamat akarjátok megválasztani, úgy megmondom feltételeimet: 1. Adjátok meg nekem egész czímemet, melyet Istentől nyertem, nevezetek *czár*-nak, mert ezen méltóságot őseimtől jogosan örökölttem s nem használlok más vagy idegen czímetet. 2. Ha Isten fiamat elszólítja földi pályájáról, úgy fiai az *örökösödési*, nem pedig a *választási* rend szerint nyerjék el a hatalmat. Ha ellenben fiai nem maradnának, azon esetben mondassék ki, hogy *Lengyelország és Lithvánia, a nélkül, hogy a nép jogai és szabadsága bármely változást szenvednének, a lengyel királyság és lithván nagyfejedelemség külön czímén az orosz uralkodók tulajdonába megy át, örök időktől örök időig, elválaszthatatlanul mint Oroszország részei.*¹⁾

„Nem tartom illendő dolognak, hogy egy királyfi ne legyen örököse tulajdon trónjának. S mindhárom ország — Lengyel-, Lithván- és Oroszország — boldogulása azt kívánja, hogy *egy* uralkodó alatt álljon. Jól tudom, hogy úgy Ausztria mint Franciaország az alkudozásoknál sokkal engedékenyebbek; azonban ők nem képeznek utánpótlásra méltó példát Oroszország számára; mert tudjuk, hogy kívülem és a török császár és dynastiáján kívül, nincs egy uralkodó sem Európában, kinek családja több mint 200 év óta bírja a trónt. Az egyik egy herezegtől származik, a másik idegen s egyedül a királyi korona fényének büv-hatása alatt áll, de mi az ő-czárság sarja vagyunk s (mint mindenki tudja!) — Augusztus császártól származunk.²⁾ 3. Hogyha örököseim egyike országtokban elhalálozna, tetemei mindenkor Moszkvába szállítandók. 4. Kijew városa, ezen legrégibb tulajdona Oroszországnak, csatoltassék vissza örök időkre ezen országhoz, melynek fejében és a keresztényi béke és egyetértés iránti szeretetemenél fogva beleegyezem, hogy a Berezáig terjedett hajdani orosz birtokok Lithvániában tovább ne bolygattassanak. Végre 5. Egész Livonia orosz terület marad.“

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 184—185.

²⁾ Iván göggyében megfélemez Malusáról, Wladimir törvénytelen fiáról stb.

„Ezek azon feltételek, melyek teljesítése mellett beleegyezem, hogy fiam meghívástokat elfogadja. Azonban ő még nagyon fiatal, és nem tud sem az ő, sem az én ellenségeimmel dacolni. Azonfelül tudom, hogy sokan a pánok közül nem fiamat, hanem engem akarnak királynak, s ha másként nyilatkoznak előttem, úgy tettetik magukat. Még arról is értesülve vagyok, hogy létezik egy titkos terv arra nézve, hogy fiamat mindenképen kézre kerítsétek, csupán azért, hogy őt a szultánnak kiszolgáltathassátok s ezen úton tőle a békét kieszközölhessétek. Hogy mindez való-e, vagy hazugság, nem tudom, mindazonáltal bizalmas beszélgetésünk közepette nem hallgathattam el.“

Minthogy a lengyel-lithván követ csakhamar belátta, hogy a czár jobban szeretné a koronát magának, mint fiának megszerezni, a következőleg válaszolt: „Uram, mi mindnyájan egy oly hatalmas és böcs uralkodót óhajtunk magunknak, milyen te vagy; de Moszkva messze van Varsótól, a király jelenléte ellenben nélkülözhetetlen úgy a külső biztosság, mint a belső rend és igazságszolgáltatás tekintetéből. Nálunk nem szokás, hogy a király elhagyja az országot s maga helyett helytartókat rendel. *Azonfelül a római katolikus vallás felvétele nélkül nem is koronáz-tathatnál meg.*“

Ezzel azonban a tárgyalások korántsem szakadtak meg, ámbar az utolsó megjegyzés haragra lobbantá a könnyen hevülékeny czárt. Másnap ismét maga elé rendelé Hara-burdát s a következő jellemző és érdekes nyilatkozatot intézte hozzá, mely ultimatum jelentőségével birt a szö-nyegen lévő fontos és sok tekintetben kényes ügyben: „Újból megfontoltuk a dolgot és azt találtuk, hogy mi igenis képesek vagyunk három országot kormányozni, úgy, hogy egyikből a másikba utazunk, s miután mindazon akadályok melyekről szólottál, könnyű szerével elháríthatók lesznek. Én csupán Kijewet akarom, minden más város vagy kerület nélkül. Czímünk a következő lesz: *Isten kegyelméből egész Oroszország hospodárja, czárja és nagyfejedelme, Kijew, Wladimir, Moszkva nagyfejedelme; Lengyelország királya és Lithvánia nagyfejedelme.* A többi tartományok mind rangfokozatuk szerint fognak felsoroltatni. A lengyel és lithván tartományok megelőzhetik az oroszokat; tiszte-letet követelnek a görög egyháznak s azon jogot, hogy

birodalmam minden részében alapíthassak igazhívő templomokat. És nem a római katolikus érsek, hanem az orosz metropolita koronázzon királylyá! . . . Ellenben szabadságokat és minden egyéb jogaitokat érintetlenül hagyom s legkisebb mértékben sem fogom korlátozni azokat; hivatalokat és méltóságokat csak a lengyel és lithván birodalmi tanácsotok megkérdezésével fogok betölteni és osztogatni. S ha majdan, az évek súlya alatt testi és lelki erőim hanyatlanak s a világot és a trónt elhagyni szándékozom, hogy azontúl egy kolostor magányában egyedül az imádságnak éljek, akkor válaszsátok meg egyikét fiaim közül, de nem egy idegen törzs külföldi hercegeét, királynak. A pánok azt mondják, hogy Lengyelország és Lithvánia elválaszthatatlan; ez tőlük függ; de én azt mondom, hogy inkább szeretnék az utóbbinak nagyfejedelme lenni; azután, ha a keresztesök által annak minden jogait megerősítettem volna, csupán Kijewet csatolnám Oroszországhoz, míg Lithvániának fegyveres kézzel visszaszerezném mindazt, mit tőle Lengyelország az idők folyamában erőszakosan és jogtalanul elvett vala. . . De hallgass meg tovább. . . . Én egyik országból a másikba utazhatom, mindazonáltal nem minden fáradság nélkül, mert már közeledem az aggkorhoz; de egy uralkodónak mindent a maga szemeivel kell látnia! Nem volna-e tehát jobb, ha a német császár fiát választanátok királynak, velünk pedig a következő feltételek mellett békét és szövetséget kötni? Kijew és Livonia Oroszországhoz; Polotzk és Kurland pedig Lithvániához csatolandó. Én, a császár és fia kötelezzük magunkat közös ellenségeink ellen hadsereggel és pénzzel segíteni egymást. Ha ez megtörténik, Lithvániának és Lengyelországnak annyi szerencsét fogok kívánni, mennyit magának Oroszországnak . . . s ezen esetben kitől tarthatnánk, hogy a békét megzavarja? Nem fognak-e az európai fejedelmek mind ezen szövetségnek tagjai lenni akarni? hogy a kereszténység közös ellenségét annál könnyebben legyőzhessék. . . Mekkora dicsőség s mily nagy haszon!! . . . Végül megparancsolom neked, mondd meg a pánoknak, hogy a francia herceget — Henriket — meg ne válaszsák, mert ez a herceg nem a kereszténységnek, hanem az istentelen törököknek lesz barátja és szövetségese; ha pedig mégis megválasztanák, úgy tudják meg, hogy meggondolatlansá-

guknak nem leszek tétlen tanúja. Még arról is értesítheted a pánokat, hogy nekem többek közülök titkos leveleket írtak, melyekben azt tanácsolják, hogy nyomuljak be egy sereggel Lithvániába, oly czélból, hogy az ezáltal okozott rémület hatása folytán a királyi koronát annál könnyebben megszerezhessem magamnak. Mások közülök aranyat és ezóbolyt kértek tőlem, hogy fiamat megválasszák. Szükséges, hogy az országgyűlés mindezekről értesülve legyen.¹⁾

A lengyel követ elhagyta Oroszországot és visszautazott Varsóba, hol a kedélyek ingerültsége és az önző érdekhajhászás tetőpontjára hágott. A francia követ, Montluc gróf a legképtelenebb módon hízelt a lengyel és lithván nagyoknak, kiket a régi rómaiakhoz hasonlított, a zsarnokság rémeinek és az erények hőseinek nevezett; s kiknek megígérte, hogy ura Henrik megválasztatása esetében egy millió forint készpénzt és egy erős sereget fog a nemzet rendelkezésére bocsájtani, melylyel könnyű lesz az oroszokat egész Livoniából kiűzni. S a nagy szó és fenhéjázó ígéretek — melyekből egy sem ment teljesülésbe — győztek; a lengyel rendek IX. Károly öcsesét Henriket választák királynak.

A lengyelek választása, mely nagy politikai botlásnak nevezhető, maga után vonta az érdekközösség alapján Ausztria és Oroszország szoros szövetségét egymással. A császár egy felettén barátságos hangon írt levelében adott kifejezést haragjának IX. Károly francia király „gazsága felett, ki a szent Bertalan éjjelén több mint 100 ezer derék és hű alattvalót mészároltatott le, csupán azért, mert más vallás híveinek vallották magukat.“ Egyszersmind kemény hangon kikelt Franciaország szövetsége ellen a török szultánnal, kinek segítségével Henrik a Jagellók koronáját elnyerte; egyúttal arra kérte a czárt, hogy vegye kezébe a kereszténység védelmét, foglalja el Lithvániát a maga részére, Lengyelországot pedig engedje át Ausztriának; s az ekképen létrejött frigy eredménye volna: a török hatalom megbuktatása.

Iván megmagyarázható érdeklődéssel és előzékenységgel fogadta a császár követét s haladéktalanul részéről is megbízottat küldött Miksához, kinek azt tanácsolá, hogy

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 188.

tegyen meg minden lehető, Henriket, útjában Varsó felé kézrekeríteni; egyuttal azon kívánságának adott kifejezést, bárha a császár követeit mielőbb Moszkvában üdvözölhetné, hogy velük örök időkre szóló szerződést és szövetséget köthetne. „Mindnyájan azon leszünk,” írja a császárnak, hogy a lengyel királyság és a lithván nagyfejedelemség birodalmaink számára *el ne vesszenek*; azonban az, vajjon a te vagy az én fiam fog-e trónra lépni? nekem egészen közönyös. . . . Te, szeretett testvérem, gyászt öltöttél azon ártatlan emberek és csecsemők legyilkolásaért, kik a Bertalan éjjelen a francia király kegyetlenségének estek áldozatul. Valamennyi keresztény uralkodónak gyászolnia kell a francia király ezen kegyetlensége miatt, ki *ész nélkül* oly sok vért ontott vala!”

Azonban Iván sokkal jártasabb volt a politikában és annak szövevényeiben, semhogy magát elhamarkodott tettek engedte volna ragadtatni! Alig értesült Henrik megérkezéséről és megkoronáztatásáról, midőn elhatározta, hogy ünnepélyes követség által fogja őt üdvözöltetni és neki trónraléptéhez szerencsét kívánni. De az udvarias király megelőzte őt ezen szándékában s maga értesíté őt a történekekről; egyuttal arra kérte, hogy ne szegné meg 1576-ig a Lengyelországgal kötött fegyverszünetet; hogy ő, Henrik, gyászt visel fivére IX. Károly halála miatt, s hogy ezen szomorú eset folytán kénytelen rövid időre országát elhagyni és Párisba utazni, honnan azonban nemsokára visszatér; addig pedig folytassa az alkudozásokat és tárgyalásokat a pánokkal.

Iván a következő választ küldé Henriknek Varsóba: „Kedves testvérem Henrik! Örömmel értesültünk trónralépésedről; s veled együtt gyászolunk szomorúságodban. Keresztény uralkodók halála mindig szerencsétlenség a kereszténységre, és öröm a hitetleneknek! Szeretetlenben óhajtunk veled élni. Követeim Varsóba fognak menni, mihelyt visszaérkeztél; a tieidet pedig Moszkvában fogom fogadni; de az, hogy nélküled a pánokkal tanácskozzam, nem illő méltóságomhoz. A fegyverszünet fenntartása érdekében kiadánk már parancsainkat a vajdáknak.”

Azonban Iván levele¹⁾ Henriket már nem találta Var-

¹⁾ 1574. augusztus 20-ról keltezve.

sóban. A könnyű vérű francia herezeg csak anyja Medici Katalin tanácsára fogadta el a neki felajánlott lengyel koronát, s Varsóba érkezvén, könnyelmű mulatozásokkal és vadászattal töltötte el idejét, míg a legfontosabb államügyek elintézése a furfangos törpe és csavargó Kraszowszki János kezén fordult meg. S midőn anyja levelét megkapta, mely őt bátyja váratlan haláláról s a francia trón megürüléséről értesíté, — 1574. július 18-án — egy pompás bálról, melyet a Jagellók palotájában Krakóban adott a mulatni szerető lengyel nemességnek, megszökött, magával vivén emlékül a lengyel korona kincseit, hogy a lengyel koronát a francia koronával cserélje fel.¹⁾

Henrik szökése megmagyarázható zavarba hozta a lengyel urakat, kik közül többen, így a gnezeni érsek, a minski várnagy Gljebovits Iván, ismét a czárhoz folyamodtak és kérték, hogy vagy maga, vagy pedig fia jöjjön Varsóba, hogy megválasztatásukat lehetővé tegyék. Iván udvarias választ adott lengyel párthíveinek, azonban a nélkül, hogy bármely irányban kötelező ígéretet tett volna. Egyébként Bécsből a császár követeit várta, kik már útban valának Moszkva felé. Végre 1576. januárban megérkeztek a császár követei: Kobentzl János és Prinz Dániel, kiket a czár nagy pompával fejedelmi díszben, koronával és jogarral fogadott. A császár 8000 tallér értékű s drágakövekkel gazdagon kirakott lánczot küldött „kedves testvéremnek,” kit kérve kért, hogy tegye lehetővé fia Ernő főherczeg megválasztatását a lengyel trónra. „Az egész keresztény Európa,” folytatá a császár megbízottja, „szövetségre fog veled lépni, hogy a magas török portát egy csapással szárazon és vizen tönkregye. Olyan tett lesz ez, mely által magadat és Oroszországot minden időkre híressé fogod tenni. Elűzzük a törököket Konstantinápolyból Arábiába, kiirtjuk Mohamed vallását s Thrákiát és Hellaszt ismét elárasztjuk a kereszt áldásával s tiéd lesz, nagy czár, az egész görög birodalom, messze egész napkeletig! Így beszélnek a császár, a szentatya és a spanyol király.”

Iván nyugodtan hallgatta meg a császári követ előterjesztéseit s azután komoly határozottsággal kijelenté,

¹⁾ Karamsin, VIII. 191, és Jegyzet 225.

miszerint Lengyelországot készséggel átengedi a császár fiának, ellenben Kijewnek és Lithvániának örök időkre Oroszországhoz kell tartozniok. A követek hajlandók valának Kijew és Lithvánia átengedésébe belenyugodni, de azt hangsúlyozták, vajjon lehetséges-e Lithvániát a lengyel koronától, melyhez régi idők óta tartozik, elszakítani; azután így végzik: „Ismeretes-e, a czár előtt néhány áruló lengyel hazafi ama terve, hogy a török szultán kedvéért és a kereszténység veszedelmére a szultánnak egy vazallját, az erdélyi fejedelmet, ültessék a lengyel királyi székbe?“ „*Ez nem fog megtörténni,*“¹⁾ volt a czár válasza, ki előtt úgy látszik nem volt titok az erdélyi fejedelem kijelölése a lengyel trónra. Midőn Iván a követeket felszólítja, hogy a szövetségi szerződésre uruk nevében esküt tegyenek, Kobentzl és Prinz azt válaszolták, miszerint ez nem áll hatalmukban, minthogy a császár e célra külön, náluk nagyobb urakat, uralkodó hercegeket, szándékozik Moszkvába küldeni; mivel a czár beérte. Azután a czári palotában gazdagon megvendégelte őket, mely alkalommal csodálkozásba ejté mindkettőt az arany- és ezüstedények nagysága és sokasága által. „Minden palota,“ írja Kobentzl a császár miniszterének, „egy külön, arany és ezüst csészékkel és tálakkal megrakott kamarával bír; de az, melyet a Kremlben láttam, túltesz valamennyin gazdagság tekintetében. Egy szóval, én láttam a spanyol, francia, magyar és cseh királyok s a flórenczi herceg kincstárát, arany- és ezüstkészletét, de egyiket sem lehet ahhoz hasonlítani, mit itt láttam. ... Midőn ide utazánk, a lengyel nagyok megijesztettek bennünket, hogy mily elviselhetetlen goromba az orosz udvar. S íme mit találunk? Sem Rómában, sem Spanyolországban jobb fogadtatásra nem találhattunk volna; mert a czár jól tudja, hogy kivel és hogyan kell beszélni; igaz, hogy a lengyelekkel és svédekkel megvetőleg bánik, de megadja az illő tiszteletet mindazoknak, kiket becsül és szeret.“ Iván gazdagon megajándékozva bocsájtá útra a követeket s a császárnak 700 rubel értékű czóbolybundát küldött ajándékul; egyuttal ú. n. könnyű követségben Szugorszkij herceget és Arzibasew deákot küldé egy levéllel Bécsbe.²⁾

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 194.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 195.

Karamsin azt állítja, és szavainak hitelt lehet adni, hogy Iván és Miksa képesek lettek volna, a lengyel országgyűlésnek törvényeket szabni, hogyha fellépésüknek kellő időben egy erős hadsereg által nyomatékot tudtak volna adni, mit különben a lithvánok is elismertek, kik Oroszország pártján állottak s a hangulatot úgy Varsóban mint a császári udvarnál Bécsben jól ismerték.¹⁾

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 195.

Tizenötödik fejezet.

IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes. 1534–1584. Folytatás.

Lengyelország és Báthory István megválasztása. — Livoniai háború. — Magnus király. — Kurbszkij és Iván. — A gyilkosságok hatodik sorozata. — Az orosz nép jellemzése. — Iván ötödik és hatodik házassága. — Tárgyalások Ausztriával. — Szerződés Dániával. — Alkudozások Báthory Istvánnal. — A háború kezdete. — Polotzk és Szokol megvétele. — Kurbszkij egy újabb levele. — Közvélemény és hangulat. — Meghiúsult békealkudozások.

II. Szelim szultán és a porta politikája mind sűrűbben kezdett foglalkozni Lengyelország belügyeivel, mióta ismeretes volt, hogy azt II. Miksa császár fia számára óhajtja megszerezni. Ezen politika természetes kifolyása volt a Franciaország és a szultán közt régóta fennálló viszonyoknak, melyre Franciaország gyűlölete szolgáltatta az első okot, melylyel a túlhatalmas Habsburg-ház iránt viseltetett. Alig jutott el Valois Henrik szökésének híre Konstantinápolyba, midőn a szultán követei tudtára adták a lengyel nagyoknak Varsóban, miszerint a háború Lengyelország és a porta között elkerülhetlenné válik, hogyha a rendek egy ausztriai herceget ültetnének a lengyel trónra. Ép oly kevésbé nézhetné közönynyel a szultán, egy orosz herceg megválasztását. S ha a portával békében óhajtanak élni, adják a koronát az erényes szandomiri vajdának, vagy a svéd királynak; ha azonban ezeknél még *jobbat* akarnak, úgy tegyék a Piastok és Jagellók koronáját Báthory István erdélyi fejedem fejére, ki úgy magas értelmisége, valamint lelkének fenköltisége, nemkülönben azáltal, hogy hű szövetségese a szultánnak, ezen kitüntetésre minden tekintetben a legméltóbbnak mutatkozik. Báthory szerencsét és dicsőséget hozand Lengyelországra.¹⁾

¹⁾ Gebhardi, Gesch. d. Grossf. Siebenbürgen, p. 87 és Karamsin, VIII. p. 197.

A lengyel rendek úgy Varsóban mint Krakóban sokat foglalkoztak Báthory István jelöltetésének eszméjével, ki fejedelmi méltóságát és hatalmát nem őseinek és fényes nevének, hanem saját nagy szellemi és erkölcsi tulajdonságainak köszönhetette, melyekkel — miként kevesen — meg vala áldva. Báthory István, az egykori nádor fia, 1533-ban született s a padovai egyetemen tanult s több élő nyelven kívül a latint mesterileg bírta úgy szóban mint írásban. Erdélyi fejedelemmé választatván, országában békét, rendet és biztonságot létesített s ámbár buzgó katolikus volt kivívta magának mindkét reformált egyház híveinek tiszteletét. Tapintatos, simulékony, de azért mindig erélyes, valamint eszélyes politikája által megszerzé magának nemcsak a szultán becsülését, hanem a császár tiszteletét is, kinek nem egy ízben jó szolgálatokat tett. A mily körültekintő és erélyes volt a békében, oly bátor és rendíthetetlen vala a harcban, azonfelül jártas volt nemcsak a tudományokban, melyek meleg pártolóra találtak benne, hanem a művészeteket is szerette s az ékesszólás tehetségét nagy mértékben magáénak nevezte. Külső megjelenésében valódi felség tükröződék méltósággal és leereszkedő nagyúri, de sohasem sértő nyájassággal. Megválasztatásakor 42 éves volt, a férfias szépség varázsának teljes birtokában. S valóban, a lengyelek, kik hazájukat szerették s annak sorsát szívükön viselték, nem tehettek jobbat, mint Báthory István mellett foglalni állást. Egyike a lengyel nagyoknak, Szborowszki Sámuel, ki huzamosb ideig Erdélyben tartózkodott mint száműzött s kit Báthory István jótéteményekkel halmozott vala el, kiváltképen előmozdítá megválasztatását.

Azonban mint mindig, egyetértőleg most sem hajtathatott végre a választás: a lengyel szenátus, melyben a legkitűnőbb családok tagjai ültek egészen a császár, illetve fia Ernő mellett állott; azonban a köznemesség túlsúlyra emelkedvén, a következőket dörgé oda a gögös nagyoknak: „Mi Báthoryt akarjuk, ő békét eszközönd ki a törökkel s legyőzendí Lengyelország minden ellenségeit!” Hasztalan emelték fel ez ellen szavukat a másik oldalon, mondván, hogy az erdélyi fejedem a török szultán hűbérese s megválasztatása lealacsonyítása a lengyel felségjognak; a tömeg mind sűrűbben élteté Báthory Istvánt, ki 1575. december 14-én nagy lelkesedéssel lengyel királylyá megválasztatott.

Hasztalan volt Iván minden törekvése, magának vagy fiának a lengyel trónt biztosítani, s midőn szándékát megvalósítani nem bírta, eszélyvel és nyugalommal vetett számot a körülményekkel, hogy azokhoz alkalmazza jövődő politikáját. Ezen józan belátás és elhatározás kifolyásának tekinthető, hogy a még érvényben álló fegyverszünetet tovább is fenntartá.¹⁾

Báthory István 1576. május 1-jén Krakóban ünnepélyesen megkoronáztatott; alig fél évvel később Miksa császár elköltözött az élők sorából, hogy fia szerencsésebb vetélytársának megkönnyítse az utat a hatalom és dicsőség felé. Egyidejűleg Báthory követeket küldött sógorához III. János svéd királyhoz, hogy vele véd- és daczszövetséget kössön Oroszország ellen, azon esetre, hogyha az utóbbi az események lefolyásával megelégedve nem volna. Báthory István a következő kötelezettségek teljesítésére vállalkozott trónra-lepte alkalmából. 1. A lengyel szövetség vagy köztársaság alkotmányának teljes épségben tartása ama szerződés értelmében, melyet a lengyel nemzet Valois Henrikkel kötött vala. 2. Nőül veszi az ekkor 50 éves Anna hercegnőt, Zsigmond Ágost nővérét. 3. Szövetséget köt és békeegyezményre lép a szultánnal; megakadályozza minden eszközkel a krimi tatárok betörését, s fegyverrel vagy pénzzel visszaszerzi a keresztény foglyok szabadságát. 4. Az ország határainak védelmére erős várakat épít és tart fenn, s háború esetében személyesen fogja vezetni a hadsereget. 5. Azon esetben, ha a szenatus és a lengyel nemzet háborút akar Oroszországgal, visszaszerzi mindazon lithván városokat és kerületeket, melyeket az oroszok elfoglalva tartanak s azokat, valamint egész Lithvániát egyesíteni fogja a lengyel koronával. „Ne engedjétek, hogy a szűkkeblű és gyáva félelem erőt vegyen rajtatok,” mondá Báthory, „van harczedzett hadseregem, van erő izmainban és bátorság szívemben!”²⁾ S valóban, a viszály és pártoskodó torzsalkodás hangja nemsokára elnémult; Lengyelországot és Lithvániát egy gondolat lelkesíté; mindkettőre szebb és dicsőbb napok fénye derengett, midőn egyhangulag kiáltá: „Sokáig éljen István király!”

¹⁾ Hermann, III. p. 253.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 199.

Mint már említők, Iván nyugodtan vette a lengyel királyválasztás hírért, s midőn megtudá, hogy Báthory követi már útban vannak Moszkva felé, kiadá a parancsot, hogy azok mindenütt illő tisztelettel fogadtassanak. A bojárok kíváncsian tudakozódának Báthory származása, czíme s egyéb körülményei felől s szerették volna tudni, vajjon a szultán, a német császár s a többi uralkodók milyen czímet adnak az új királynak? A követek azzal válaszoltak, hogy a czár Báthory czímét megtudandja annak leveléből, melyet magukkal hoznak. Iván, fején koronával s a trónon ülve, nagy pompával fogadá a lengyel király követeit; a trónteremben az országnagyok, udvari méltóságok s egyéb kitünőségek foglaltak helyet; künn a stjelizek, a lövészek s beláthatatlan sokaságú nép tolongott hogy tanúja legyen a követek felvonulásának és fogadtatásának. Báthory levele udvarias és szerény¹⁾ volt, melyben kijelenté, hogy a fegyverszünetet felbontani egyelőre nem szándéka és útleveleket kér azon lengyel és lithván megbizottak számára, kiket később Moszkvába küldeni szándékozik. Békeszeretetről biztosítván a czárt, keserűen kikelt Miksa császár ellen, ki őt haragból és gyűlölethől rossz hírbe hozta és rágalmazta, a török szultán vazalljának és adófizetőjének nevezte, holott ő maga a császár tízszer annyi összegeket küld évenként a szultánnak, ki előtt többet és jobban meghunyászkodott, mint az erdélyi fejedelem.²⁾ A követeknek a czár nevében a bojárok következőleg válaszoltak: Valószínű, hogy Báthory újabb vérengző háborúkat tervez; ezt bizonyítja többek közt az is, hogy Ivánnak nem adja meg levelében a czári czímezést, holott ez őt jogosan megilleti s a többi uralkodók meg is adják neki; továbbá nagy merészség tőle, hogy Ivánt testvérének szólítja, a fejedelmek módjára, holott ő — Báthory — mint erdélyi vajda a magyar király vazallja és semmivel sem különb, mint az orosz Osztroszkij, Bjelszkij vagy Msztiszlawszkij hercegek, végre magát önhatalmulag és minden jog ellenére Livonia urának nevezi. Mindezek nem mutatnak békeszeretetre; azért azt tanácsolják: „Ha Báthory valóban testvériséget óhajt fenntartani Ivánnal, úgy ne avatkozzék Livonia ügyeibe s adja meg Ivánnak

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 229.

²⁾ Ugyanott.

a czári, szmolenszki és polotzki nagyfejedelemi czímet.¹⁾ A követek 1576. november végén elhagyták Moszkvát.

Iván, ki nem alaptalanul tartott Báthory jellemzilárd-ságától és hajthatatlanságától s ki belátta, miszerint üres fenyegetésekkel czélt érni nem fog, arra határozta magát, hogy livoniai svéd és lengyel birtokainak visszaszerzését fegyveres erővel fogja megkísérteni. Az idő és egyéb körülmények elhatározásának kedvezni látszottak. A svéd király, ki neje kedvéért, — ki jezsuitákkal vette körül magát — a katolicismus visszaállításán fáradozott,²⁾ nem bírta népének szeretetét s minthogy a nyugtalankodások országában napi-renden voltak, nem gondolhatott arra, hogy az oroszok ellen sikeres háborút folytathasson. Maga Báthory nem esekélyebb zavarban volt e pillanatban. Danzigban és több helyütt Poroszországban, hol a lengyel fölény sehogy sem tudott erős gyökereket verni, lázadás ütött ki, melynek lecsendesítése Báthory minden idejét és erejét igénybe vette úgy, hogy 1577 tavaszán Iván minden kockáztatás nélkül megkezdhetette a háborút.

Ezen év véres betűkkel van bejegyezve a szerencsétlen Livonia történelmébe; már január második felében egy 50 ezer emberből álló orosz sereg vonult ki Novgorodból s miután pusztítva, öldökölve és gyújtogatva vonult végig az országon, az erős és jól védett Reval városát fogta ostrom alá, melyet Horn Henrik és fia Károly nagy elszántsággal védelmezték. Az orosz ostromhadat a fiatal Msztiszlawszkij Fedor herezeg és az öreg, harezban edzett Seremetjew Iván vezényelték; s ámbár kifogástalan erélylyel tették meg minden intézkedéseiket, hét hét múlva kénytelenek voltak az ostrommal felhagyni s eredménytelenül elvonulni Reval falai alól. Az oroszok visszavonulása egyértelmű volt az ország pusztulásával; falvak, városok elhamvasztattak, a lakosság nagy része, és pedig tekintet nélkül korra vagy nemre, leöletett, s egy pillanatra úgy látszott, mintha Livonia sorsa el lett volna döntve.

Azonban Iván nem volt hajlandó, a revali kudarcot megtorlás nélkül hagyni, s még a tavasz nem múlt el, fiaival személyesen Novgorodban volt, hogy az előkészületeket

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 201.

²⁾ Ugyanott.

a háború folytatására a legnagyobb erélylyel megtegye. Pskow és Novgorod egy nagy táborhoz hasonlítanak, mely napról-napra élénkebb, zajosabb lett a gyülekező vagy átvonuló hadaktól. Tatárok, eserkeszszek, nogájok, mordvinek tarka színt kölcsönzének az orosz hadseregnek, melynek egyik kiváló alakja Szain-Bulas khán volt, ki ekkor már keresztény Simon, tweri nagyfejedelem czímén egyike volt az orosz korona leghatalmasabb vazalljainak.¹⁾ Mellette hadvezéri hírnevük által kitűntek: Sujszkij, Sedjakow, Msztiszlawszkij és Sacharin. Június 15-én a czár mint első fővezér kivezette seregét Novgorodból, s miután egy hónapig Pskow alatt bár nem tétlenül vesztegelt, behatolt Livonia területének azon részébe, mely már régóta lengyel birtokot képezett. Nehány nap alatt Marienhausen, Kreutzburg, Laudon és más helyek önként megnyitották kapúikat az oroszok előtt, nehogy a többi városok sorsára jussanak. Báthory, ki a fegyverszünet ily erőszakos és egészen váratlan megszegésére elkészülve nem volt, Chotkewicz vajdát rendelé az oroszok ellen, de oly esekély erővel, hogy az ellenséges had áramlatával megküzdeni képtelen vala. Ez volt kezdete és bevezetése azon nevezetes háborúnak, melyet Báthory István és IV. Iván egymással vívtak s mely az elsőnek halhatatlan babérokat fűzött homloka körül.

Iván ismét elemében volt; vérengző, kegyetlen természet, mely egy idő óta jótékonyan szunyadozni látszott, újólág felébredt s embertelen tettekre buzdította. Szeszwegén városát a németek vitézül védelmezték; majd utóbb a túlnyomó erő elől meghátrálván, a polgárság megnyitá kapuit az oroszoknak. Iván elrendelé az általános mészárlást, melyből parancsa szerint senkinek sem volt szabad megmenekülni. A legelőkelőbb vitézek és polgárok nyársra húztattak, a többiek vérlázító kegyetlenségek között halálra kínoztattak; az öldöklés nagy gyönyörűségetl átszott szerezni a moszkvai czárnak, kiben újólág felébredt a vérengzés daemonja. A kevesen, kik életben maradtak, a tatár szövetségeseeknek ajándékoztattak, kik a szánalomra méltó embereket a rabszolgapiaczokra hajtották.²⁾

Magnus, ki az imént egy orosz hercegnővel lépven

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 204.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 205.

házasságra, ezáltal Iván rokonává lőn, elérkezettnek látta az időt, hogy magát a czáron és az oroszokon megbosz-
szúlja, kiknek amúgy is csak kényszerűségből lett szövetsé-
gesévé. Titokban a livoniai hazafiakkal szövetségre lépett,
kik őt készséggel elismerték uraknak, csak hogy az oroszok
kegyetlen üldözéseitől megszabaduljanak. „Ha éltetőket,
szabadságtokat és kincseiteket,” írja livoniai híveinek, „meg-
akarjátok menteni, úgy csatlakozzatok hozzám; mert ha
ezt tenni elmulasztjátok, úgy nemsokára fejeitekre jönnek
az orosz fegyverek s kezeitek békókba veretnek.” S a
szerencsétlen ország lakosai megmentőjüket látván Magnus-
ban, ki a czár tudta nélkül több fontos erősséget elfoglalt,
tömegesen csatlakoztak hozzá. S midőn ekképen minden
elő volt készítve s a legfontosabb helyek katonáitól meg-
szállva, Magnus leveté az álarczot s egy kiáltványban
magát Livonia királyának nevezvén, felszólítja az oroszokat
az ország gyors kiűritésére. Iván meglepetése a váratlan
fordulat felett nem vala csekélyebb haragjánál, melylyel a
hűtlen védenczet sújtani akarta. Első felindulásában ötven
német vitézt Magnus csapataiból, kik kezébe kerültek, a
legkegyetlenebb módon kivégeztetett; zendülő rokonának
pedig a következő levelet küldé: „Hűbéresünknek, Magnus
királynak! Azon meghagyással bocsájtottalak el Pskowból,
hogy néhány várat és várost foglalj el magadnak... de
rossz emberek sugalmazásait vagy talán tulajdon meg-
gondolatlanságodat követve, többet akarsz, talán mindent!
Tudd meg, hogy nem vagyunk távol egymástól. Az elég-
tétel könnyen megszerezhető lesz. Nekem van elég katonám
és eleségem; egyébre nincs szükségem. Vagy engedelmes-
kedj, vagy pedig, ha a neked nagylelkűleg átengedett váro-
sokkal megelégedve nem volnál, menj vissza hazádba. Igaz,
hogy Kazánba is küldhetnélek, de ezt nem akarom. Livoniát
ellenben segítséged nélkül is megszerzendem magamnak.”

Előrelátható volt, hogy a livoniai hazafiak, kik azon-
felül több pártra szakadtak, nem lesznek képesek az orosz
seregnek sokáig ellentállani; maga Magnus sem hitt szeren-
cséjében s azért azzal a gondolattal foglalkozott, hogy az
elfoglalt városokat és területeket Báthory István védelme
alá fogja helyezni; a mivel helyzetét természetesen még-
inkább súlyosbítja. Wenden városában egyesültek Magnus
párthívei, ott vala gyülekezendő a hadsereg is; de még

mielőtt ez megtörténhetett s Magnus tulajdon biztonságáról
gondoskodhatott volna, Iván a város alatt termett egy erős
hadosztálylyal s megadásra szólítá fel a lakosságot. Min-
denki elvesztette fejét; Magnus maga sem hitt többé szeren-
cséjében s Báthory István egy hűtlen vajdáját, Polubenszki
herceget küldé Ivánhoz, oly czélból, hogy a czár haragját
megengesztelve, ismét kegyeibe ajánlja magát. S feltűnő,
hogy Iván, ki még az imént gyűlöletes haraggal volt el-
telve hűtlen sógora és vazallja iránt, most a nagylelkűség
színében tüntette fel magát a világ szemében. Polubenszki-t
és kísérőjét megveszszőztetvén a táborban, azzal küldé
vissza Magnushoz, hogy jelenjen meg rögtön a czár előtt.
Magnus remegve közeledék, jól tudta, mi vár reá, ha Ivánt
haragjában találja; vezeklő módjára, körülvéve huszonöt
előkelő hívétől, lépett Iván sátorába s földre veté magát.
Iván azonban kegyesen felemelé a megtért bűnöst s azután
megvető hangon így szólt hozzá: „Balga, te merészkedél,
a livoniai koronára gondolni? Te esavargó és koldus! kit
befogadék családomba, kit szeretett húgommal házassíték
össze, kit ruháztam és lábbelivel láttam el, kinek pénzt és
városokat adék. Hűtlenné, árulóvá lettél uradon, atyádon,
jótevődön! De vigyázz! Mily sokszor hallottam alávaló
fondorlataidról; de nem adtam hitelt a sugalmazóknak és
hallgattam. Most azonban minden kiderült. Árulással meg-
szerezted magadnak Livonia egy részét és hűbéresévé
akartál lenni Lengyelországnak. De a mindenható Isten
megőrzött engemet, téged pedig kezembe adott. Történjék
tehát úgy, a mint azt az igazság megköveteli. Add vissza
nekem azt, mi az enyém, te pedig térj vissza azon semmi-
ségbe, melyből jöttél.” Ezzel ki volt mondva az ítélet, mely
azonban ezuttal korántsem volt kemény. Magnus mint fogoly
kísérte a czárt Dorpatig, majd szabadon bocsájtatván, a
következő évben nejével együtt Kurlandba tette át állandó
lakhelyét.¹⁾ Kurland szűk területével és gyér népességével
nem ingerlé Iván hódítási hajlamait; fejedelme Gotthard
nem avatkozott a Lengyel- és Oroszország, továbbá Lith-
vánia és Livonia közt fennforgó ügyekbe s ennek köszön-
heté, hogy kis országa a háború bajaitól sokáig meg-
kíméltetett.

¹⁾ Hermann, III. p. 257.

Az 1578. évben az orosz fegyverek Livoniában több alkalommal érzékeny vereséget szenvedtek; a szerenese, mely eddig oly feltűnően kedvezett Iván vállalatának, egyszerre megfordult. Lengyelek, svédek, finnek szövetkezve egymással, visszavették a legfontosabb erősségeket. Iván, ki még az imént goromba vagy gúnyos izenetekkel mulatta magát, melyeket a svéd és lengyel királyoknak küldött, elhagyatva a szerenésétől, ismét a régi, bizalmatlan, kegyetlen zsarnok lett, ki árnyától is összerezsent, míg röviddel előbb jól érezte magát a leghevesebb esata zajában! Az állhatatlanság és ingatagság a zsarnoki jellem legkiválóbb vonásai közé tartoznak. A czár ismét válponton állott; életének alkonyát sötét fellegek burkolák körül, melyek tartalmát senkisé ismerte, de a vihar nemsokára elemi erővel tört ki, hogy olyan jeleneteket varázsolt az utókor elé, melyeket történelmünk folyamában eddigelé még nem láttunk.¹⁾ Iván még egyszer, immár hatodszor, engedé át magát fékezetlen szenvedélyének; gyilkosságainak hatodik sorozata következett, mely a legborzasztóbb háborúk egyikét vezette be, s melylyel Oroszország újabb süllyedése és hanyatlása veszi kezdetét.

A zsarnokság javíthatatlan s hű czinkosával, a kegyetlenséggel együtt fáradhatatlan az erőszak műveinek kivitelében. Az opritsznikok intézménye ugyan már nem létezett, eltörölését nem a czár szíve, hanem szeszélye eszközölte, mely szükség esetében csakhamar gondoskodhatott annak pótlásáról is. S a zsarnok kegyetlenségeit egyikén kezdé meg Oroszország legfényesebb nevének, Worotinszkij Mihály herceg, a kazáni hős, a czári trón legerősebb támasza s Iván feltétlen híve nyitotta meg a legújabb kivégeztetések sorát. Nyomorult haragosai és szolgálai azt a hírt terjeszték róla, miszerint bűvészzel foglalkozik s istentelen összejöveteleket tart boszorkányokkal és más rossz szellemekkel, oly célból, hogy a czárt eltegye láb alól. S az oktalan vád buzgó hívőre talált magában a czárban, ki gyötrelmes fogságba hurezoltatá leghűbb emberét s tíz hónapon keresztül leírhatatlan kínzásoknak tévé ki. Midőn a hős súlyos bilincsekben a czár elé hurezoltatott s a vádat meghallgatta, így szólott szelíd hangon: „Uram! Atyám és nagyatyám arra

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 213.

tanítottak, hogy buzgón szolgáljak Istennek és a czárnak, nem pedig az ördögnek; hogy szívem fájdalmas bánkódásában a Mindenhatónál keressek menedéket és orvoslást, nem pedig a boszorkányoknál. Az, ki engemet így rágalmazott, nem más, mint egy volt szolgám, kit elkergettem, mert tolvajlás bizonyult rá. Ne higgy a gonosztevőnek!“ De Iván szívében ismét uralomra jutott a szörnyeteg; vért akart látni, leghűbb szolgájának véré, s azért hitt a rágalomnak. Kettős máglyát gyújtatott s középebe fekteté a hatvanéves érdemes aggastyánt, ki óriási kínok közepette is megőrizte lelkének nyugalmit és bátorságát. Az évkönyvek feljegyezték, hogy Iván egy izzított pálczával szúrkálta a szenvedőt,¹⁾ hogy annak fájdalmait fokozza. Félig megégve, de még élve, Bjeloszeróba szállíttatá a zsarnok; de a hőst útközben megváltá a halál kinjaitól. Tetemei a Szent-Cyrrill kolostorban pihennek.

Worotinszkij herceget Iván sógornője Eudoxia, Odjowszkij Nikita vajda és számos más előkelő bojár követte a halálba, mindnyájan oly gonosztettekkel vádolva, melyeket nem követtek el. Hasonló sors érte Morosow bojárt, ki nem egy alkalommal kitüntette magát a czár szolgálatában, valamint erényes nejét; majd Kurakin hercegre és Butturlinra került a sor, kik képtelen gyanúsítások folytán kerültek a vesztőhelyre. Még legközelebbi rokonai sem érezték magukat biztonságban: Szobakin, Mártha czárnő fivére, kedvence Boriszszow, Tulupow herceg, Cornelius pskowi apát és még sokan egymásután elvéreztek, mint az oktalan kegyetlenségnek áldozatai. S midőn a bakó kifáradt véres munkájában, a szerencsétlenek tömegesen a folyókba vették s a hullámok közt lelték halálukat. Egyszer, vérengző szenvedélyének hatalmában, Iván nem kímélt senkit; egyházi vagy világi, nagyúr vagy pór, gazdag vagy szegény egyaránt életével lakolt. A rémület ismét általános lett az országban; a külföld figyelme megint Moszkva felé volt irányozva. S ezen őrző vérengzések és kegyetlenségek daczára az orosz nép makacs vonzódással ragaszkodék embertelen urához; hűségét és szeretetét nem tudta megingatni semmi. Valóban, talán egyedül álló példa a történelemben, hogy a zsarnokot népeinek hűsége és ragaszkodása környezi!

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 214.

Érdekes egy livoniai történetíró nyilatkozata az orosz nép ezen sajátságos ragaszkodásáról, mely korántsem tekintethető a pusztai szolgaiasság kifolyásának. „Ezen emberek sem a halálbüntetések, sem a meggyalázások által nem engedék magukat megingatni buzgalmaikban, melylyel az uralkodó iránt viseltetének. Erre nézve egy emlékezetes esetet hoznak fel féldánok. Iván egy előkelő hivatalnok, Szugorszkij herezeg, ki 1576-ban Miksa császárhoz követ-ségbe küldték, útközben Kurlandban megbetegedett. A kurlandi herezeg, Iván iránti figyelemből többiben tudakozott a beteg hogyléte felől, kitől azonban mindig a következő választ kapta: „az én életem egészen értéktelen, csak a csár legyen egészséges.“ A herezeg megbizottja erre csodálkozásának adott kifejezést a fölött, hogy miként lehet egy kegyetlen zsarnokot ily hűséggel szeretni? Mire Szugorszkij a következőleg válaszolt: „...Mi oroszok szeretettel függünk a csáron, és pedig a kegyesen ép úgy, mint a szigorún.“ Állításának bebizonyítására a beteg a következő esetet mesélte el: Nem régen egy előkelő valami kiesinyes kihágás miatt — a csár ítélete folytán, — nvársra húzatott. Ezen szerencsétlen 24 óráig élt s a legborzasztóbb kínok közepette beszélgetett nejével és gyermekeivel, mialatt szüntelen e szavakat ismétlé: Isten, irgalmazz a csárnak! ... Miből világosan az következik, hogy az oroszok dícsékesznek azzal, mit az idegenek szemükre hánynak, vak és határtalan megadásukkal a csár akaratába, bármily meggondolatlanok és embertelenek legyenek is a törvények, melyek szerint az uralkodó cselekszik.“¹⁾

Nem elég, hogy vérengzéseivel minden törvényt és jogot lábbal tiport; Iván uralkodásának ezen szomorú szakában még az egyházi törvényeket s az erkölcsi érzületet is mélyen megsérté botrányos és megvetésreméltó családi élete, vagy jobban mondva, kicsapongásai által. Anna csárnő már régóta tapasztalta férje érzelmeinek meghidegülését; s midőn e miatt Ivánnak szemrehányásokat tett, a zsarnok a szerencsétlen Szaloméh példájára arra kényszeríté nejét, hogy mondjon le a világról és vonuljon vissza egy esendes kolostor falai mögé. S valóban, a szerencsétlen nőnek nem maradt más választása, mint férje akaratát, mely a jelen

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 219.

esetben megmásíthatatlan parancs volt, teljesíteni; a tich-wintzi apácza kolostorba lépett, hol Daria néven egész 1626-ban bekövetkezett haláláig élt. Alig szabadult meg ilyen módon törvényes nejétől, Iván, mellőzve az egyház áldását és hozzájárulását, ötödször is házasságra lépett Wasziltzikow Annával 1575-ben. Azonban érzelmei most sem voltak állandók; nejének rokonságáról keveset tudnak a feljegyzések, ki már 1577-ben elhalálozott és a szuszdalai szüzek kolostorában temetteték el Szaloméh mellett. Csak kevés idő telt el és Iván hatodszor is szerencsét próbált, midőn egy szépségéről híres özvegyet, Melentjew Waszilisszát vette nőül. A két utóbbi nem tekinthető törvényes feleségnek, mert az egyház hozzájárulása nem szentesíté a viszonyt a csár és választottjai közt. Az együttélés csupán közös ima alapján létesült, mi úgy látszik, ezen időben nem volt szokatlan dolog Oroszországban. Egyébiránt meg fogjuk látni, miszerint a gyilkolás és kéjvágyban kielégíthetetlen csár ezzel még nem fejezte be törvénytelen házasságainak számát; még hátra volt egy, Demetrius vagy Dimitrij édes anyja.¹⁾

Az 1577. és 1578. évek nagyobb politikai tevékenység közt folytak vala le; Iván, ki elbizakodottságában — a zsarnokok jellemének egy kiváló tulajdonsága — senkitől sem tartott s Báthory Istvánt megveté, mert még nem ismeré, a külföld felé fordítá figyelmét, hogy magának szövetséges barátokat szerezzen, kiknek segítségével netán szükséges vállalataiban sikert arathasson. Alig értesült II. Miksa császár haláláról, Iván Kwasnin nevű nemeset Bécsbe küldé, hogy Rudolfot a *szeretet* és *testvéresülés* frigyére szólítsa fel. Együttal arra szólítá fel a császárt, hogy egyesüljön vele Báthory István elűzetésére s Lengyelország és Lithvánia felosztása céljából, mely után a csár is készséggel segítené Rudolfot Magyarországon és a törökök ellen. A csárnak Bécsben állandó megbizottja volt a mint menekülő ott tartózkodó szirádiai vajda Lasko Albrecht, ki nagy ellensége lévén Báthorynak, mindenképen támogatni igyekezett Iván terveit a császári udvarnál. Nem Iván követén mult, hogy a testvéri szereteten alapuló szövetség nem valósult meg oly mértékben, miként az tervezteték.

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 220, és Jegyzet 246.

Rudolf bizalmatlan és tétlenséghez hajló jelleme irtózott minden vállalatától, mely az erőik igénybevételével volt csak kivihető; paszszív természete nem volt barátja az erélyvel párosult tevékenységnek. Így történt, hogy ámbár Báthory Istvánnak nem volt barátja, ellene határozott szövetséget létesíteni nem volt bátorsága. Minden, mit a császár megbízottjai kivinni tudtak, abban állott, hogy a császár támogatását helyezte kilátásba úgy Báthory mint a szultán elleni háborúban Oroszországnak. Elméletnek elég lehetett, gyakorlati hasznát keveset ígért ezen ártatlan egyezmény.

Több szerencsével működtek Iván követei Dániában, hol Frigyes király, tekintettel a Svédországgal fennálló békének tarthatatlanságára, készséggel hajlott Iván ajánlatára. Formaszerű szövetség azonban itt sem jött létre: bár Dánia elismerte a császár birtokjogát egész Livoniára és Kurlandra, melyért magának Oesel sziget és több parti város birtokát biztosította. Frigyes kötelezte magát, hogy sem Báthoryt, sem Svédországot segíteni nem fogja, hogy ha azok Oroszországgal háborúba keverednének. Arról is történt ezen egyezményben említés, hogy Frigyes ne tartóztassa fel útjában a német művészeket, kik Oroszországba szándékoznak menni.

Így állottak az ügyek, midőn 1578-ban Báthory érkezettnek látta az időt, Lengyelország és Lithvánia viszonyát Oroszországhoz véglegesen szabályozni. Már említettük, hogy Báthory épen Danzig ostromával volt elfoglalva, midőn a császár a fegyverszünet daczára pusztítva rontott be Livoniába s ezen alkalommal a lengyel korona területét sem kímélte. Báthory István a dicsőség és a nagy tettek embere volt, ki bőlesen tudta mérlegelni a háborúk esélyeit, valamint a béke áldásait, s ki a nagy férfiak erényével birt: időt és alkalmat előnyösen felhasználni. Még Danziggal elfoglalva, látszólag nagy nyugalommal és közönyvel nézte Livonia pusztítását s egyedül arra szorítkozott, hogy Ivánt figyelmeztesse, miszerint a fegyverszünet megszegésének következményeiért a jövőben őt teendő felelőssé. Végül azon reményének adott kifejezést, bárcsak mielőbb sikerülne Lengyelország és Oroszország közt a végleges békét létrehozni. Iván többek közt a következőket mondá Istvánnak küldött válaszában: „Bosszúságod a fegyverszünet megszegése felett alaptalan; én Livoniában visszafoglaltam azon

városokat, melyek tulajdonomat képezik; ott talált embereidet pedig minden büntetés nélkül szabadon bocsájtám; te király vagy, de nem Livoniában.“ Az 1578. januárban megjelentek István király követei: a masoviai és minszki vajdák Moszkvában s most újból megindultak a tárgyalások. A császár nevében alkudozó bojárok legelőször is azt követelték, miszerint a lengyel király urukat császárnak s szmolenszki és polotzki nagyfejedelemnek ezímezze s Livoniáról s a hozzá tartozó Kurlandról minden időkre mondjon le; egyuttal pedig Kijew, Konew, Witebszk és más orosz városokat haladéktalanul adjon vissza a császárnak.

Előrelátható volt, miszerint a béke ilyen körülmények közt most sem jöhetett létre, s minthogy ezt mindkét fél belátta, az alkudozások eredménye a fegyverszünet meghosszabbítása volt három évre. Nevezetes, hogy ezen emlékeztetés szerződésnek két, nem megegyező szövege, egy orosz és egy lengyel, ismeretes; az orosz okmányban a szövegben a következő szavak olvashatók: „A király Livoniára semmi igényt sem támaszthat,“ mi a lengyel szövegben nem fordul elő. Ezzel összefüggőleg Iván esküjét a szerződésre következőleg végzé: „Esküszöm szomszédomnak, István királynak, hogy a kitett feltételeket elfogadom és megtartom, de Livoniáról és Kurlandról nem mondok le.“¹⁾ A császár nevében Karpow és Golowin Varsóba utaztak, hogy tanúi legyenek István király esküjének és az okmányokat kicseréljék. Ezen, nagy zajjal létrejött okmányoknak gyakorlati következménye csak nagyon csekély volt, mert nem tudta feltartóztatni az eseményeket, melyek most már rohamos gyorsasággal követték egymást. Hogy a szerencsétlenségek láncolatából, melyek Oroszországot meglátogatták, misem hiányozzék, az 1576. év vége óta a krimi tatárok is mind sűrűbben dúlták a határtartományokat s már-már a fővárosra vetették szemeiket, melynek gazdagsága nagy varázserőt gyakorolt a rablóhadakra. Iván, hogy ezen oldalról a békét biztosítsa, Mehmed-Ghirejtől, ki atyját 1577-ben követte, pénzért vásárolta azt meg. A fegyverek szüneteltek s az arany döntött; a zsarnokság elvesztette régi erélyét, s a legszomorúbb Oroszországra nézve az volt, hogy az uralkodó gyávasága és gondatlansága ragályként terjedett

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 226—227.

s azokra is áthatott, kiknek első sorban résen kellett volna állaniok.

A háború, mely mind nagyobb mérveket öltött, 1579-ben újult erővel tört ki s kivált a Balti tenger melletti tartományok sokat szenvedtek. A svédek Horn tábornagy és de la Gardie vezénylete alatt egymásután elfoglalják Kexholm, Viborg és Tolsburg erősségeit, majd a fontos Narwa is megnyitá kapuit a győzőknek. Narwában 7000 orosz került a kardélre; ezt követé Wessenberg és más városok. S mialatt a svédek feltartóztatlanul előre törnek s már a pskowi és novgorodi területeket fosztogatják,¹⁾ azalatt Báthory István vajdái sem szünetelnek s elárassztják mozgó csapataikkal Lithvánia és Livonia határtartományait. „A szerenese mindenütt hátat fordított a moszkovitáknak,” mondja nagy önelégültséggel a livoniai krónika.

S míg ekképen minden az oroszok ellen esküdött, Iván haragos kitörésekben keresett vigasztalást, mely nem egy hű alattvalójának életébe került. S valamint az uralkodót, oly bűnös tétlenség fogta el azokat is, kiknek első sorban hivatásuk lett volna fenyegetett hazájuknak védelmére kelni. A bojárok és vajdák, régi híres nevek tulajdonosai, gondtalanul pihentek a városokban s mitsem törődtek azok védelmével; s mert az ellenséget a tudatlanság lenézésével kicsinyelték, ez mind nagyobb vállalatokra vett magának alkalmat és bátorságot, melyek erkölcsi hatása talán még nagyobb volt, mint az elért tényleges siker. Lithván csapatok Dünaborg körül táboroztak, melynek birtoka reájuk nézve nagyon fontos volt. Hogy czéljukat elérjék, a következő eselhez folyamodtak: Fegyverbarátság czímén az orosz őrségnek egy hordó égettborst küldének ajándékba; azután éjjel behatoltak a várba s a részeg katonákat egytől egyig lemészárolták. Nem nagyobb fáradtsággal ejték birtokukba Báthory német zsoldosai a még fontosabb Wenden erősségét. A németek alkulesokat szereztek maguknak a vár kapuihoz; s a nélkül, hogy a gondatlan orosz őrség valamit észrevett volna, éjjel behatoltak az erősségbe s az őrséget leölték vagy fogságba ejtették.²⁾ Ugyanazon időben ismét megjelenik a livoniai árnykirály

¹⁾ Hermann, III. p. 258.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 228.

Magnus az események színpadán s nejével együtt, kinek oka volt a czárban szülői gyilkosát gyűlölni, Báthory István védelme alá helyezvén magát Pitten városában üté fel táborát.

Iván végre nagyobb tevékenység kifejtésére buzdítá bojárjait s meghagyá Golitzyn, Tjumenszkij és Chworosztinin parancsnokoknak, hogy a rendelkezésükre álló hadakkal haladéktalanul nyomuljanak be a megszállott területekre. Ennek folytán Oberpalen az oroszok kezébe került ugyan, de az erős Wenden minden támadásukat visszaverte. Szapieha herczeg lithván és német hadakkal, Boje tábornok pedig svéd vitézekkel egy véres ütközetben fényes győzelmet aratott az oroszok felett; Sitzkij herczeg, az okolnitsij Woronzow, továbbá a czár kedvence Szaltykow életükkel pecsételték meg hűségüket; mások, mint Chworosztinin és a deák Klobukow fogságba kerültek. Ezen alkalommal és daczára a balszerencsének, mely kezdettől fogva üldözé az oroszok hadműveleteit, kiváltképen kitüntette magát a moszkvai tűzértség, melynek dicséretét még az ellenséges feljegyzésekben is megtaláljuk. Ezen ütközet 6000 orosz vitéz életébe került; tizenkét ágyú és az egész tábori podgyász zsákmányként a győzők kezébe esett. Ettől kezdve csak kevés dicsőséget jegyezhetünk fel az orosz hadseregről és műveleiről; egyik csapás a másikat követé s a reménytelenség kezdett erőt venni a kedélyeken. S ha az okokat keressük, melyek ezen szomorú és leverő állapotokat előidézték, azt fogjuk találni, hogy azok első sorban Iván személyes gyengeségében s tétlen vagy kapkodó, lemondó vagy fenhéjázó, de minden körülmények közt állhatatlan politikájában találhatók fel. Báthory Istvánt öntudatos fellépése, világos áttekintése, lelkének merész de mindig óvatosan mérlegelő röpte, fejedelmi lénye s nagy katonai és politikai erényei kezdettől fogva magasan fölé helyezék a moszkvai zsarnoknak, ki népének bámulatra méltó ragaszkodásával és szeretetével csodákat művelhetett volna, ha azt értelemmel tudja vala felhasználni.

Iván eddigelé megfoghatatlan elfogultságában lenézéssel viseltetik Báthory István iránt, kiben nem a rendeltetészerű nagy férfiút, hanem egy feltolakodott szerencsevadászt látott, valódi értelem és hivatottság nélkül. S ezen elfogultsága, mely jó részt önmagának túlbecsléséből származott, borzasztó módon bosszulta meg magát. Azonban már a

wendeni szerencsétlenség óta kezdett derengeni Iván lelkében, hogy a lengyel királyban nem mindennapi jellemmel és tehetséggel áll szemben: kezdé belátni, miszerint eddigi kicsinylő és tehetetlen politikájával nem boldogul s Báthory Istvánnal szemben más, okosabb eszközhez kell vala folyamodnia. Most már hajlandó volt Báthory utolsó levelére válaszolni, s ezen válaszában hangsúlyozta, miszerint kész Lithvánia sorsát békés úton kiegyenlíteni, a miért is kéri a királyt, hogy küldene mielőbb felhatalmazott megbízottakat Moszkvába, mert erős elhatározása, végre komoly és tartós békét kötni az eddigi kétes fegyverszünetek helyett. De békés hajlamai már későn nyilvánultak: Danzig megnyitá kapuit s Báthory innár nem volt hajlandó egy békére, melynek őszinteségében komolyan kételkedhetett; háborúra készült rendkívüli erővel és eszközökkel, mert tudta, hogy a valódi békét csak a fegyverek írják és biztosítják az államok életében.

Hogy szándékát határozott alakban kinyilatkoztathassa, Báthory Varsóba országgyűlést hirdetett, melyen nagy számban jelentek meg a lengyel és lithván rendek, kik előtt a király előadta elhalaszthatatlan szükségességét annak, miszerint az ország biztonsága véd- és óvóintézkedéseket igényel, melyek alól senkisémm vonhatja ki magát. „Két gonosz ellenségünk van,” szolt a király, „a krími tatárok elhamvasztják, az oroszok pedig elfoglalják birtokainkat. Egyszerre támadjuk-e meg őket? avagy melyikkel kezdjük hát meg?” Ámbár nem bírta teljesen a lengyel nyelvet, mégis gyűjtő hatással volt beszéde mindenkre, mert értette a hazaszeretet lángját a lelkekben felgyújtani: mindenki átlátta okoskodásainak alaposságát, érezte a nagy és hatalmas szellem közvetlen befolyását s késznék nyilatkozott a legvégső áldozatokra. Báthory kitűnően ismerte Lengyelország történelmét, multját, és népének jó és rossz tulajdonságait; hízeltett eszélylyel a nemzeti hiúságnak, a nemesek áldozatkészségének, s miután az oroszok által az idők folyamában elfoglalt lengyel részeket alapos tájékozottsággal felsorolta: a legnagyobb erő kifejtésére szoltá fel a jelenlévőket; azután kezét fegyverére téve, nagy nyugalommal hallgatta végig az országgyűlés tárgyalásait.¹⁾

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 232.

S a népes és zajos országgyűlés az uralkodó nagy szellemének akaratahoz képest teljes egyetértéssel oldá meg az eléje terjesztett nagy kérdést, hogy béke legyen-e, vagy háború? A krími tatárokkal, kik a török szultán fensősége alatt állottak, tanácsosnak látszott a békét továbbra is fenntartani, nehogy a törökök Lengyelországra törjenek. Ellenben Oroszország ellen rendkívüli lelkesedéssel kimondatott a háború. A nemzet fegyverhez szolttaték; a földbirtokosokra és polgárokra a háború költségeinek előteremtése czéljából súlyos adóterhek rovatnak; de senkisémm tiltakozott, mindenki készséggel engedelmeskedett s nemsokára oly haderő állott harezkészen, milyent Lengyelország sem a Piastok, sem a Jagellók alatt nem látott. Mindenben Báthory nagy szelleme volt felismerhető, ki buzdított és lelkesített, fényített és büntetett, de mindig fejedelmi méltósággal és igazságszeretettel.

Azonban Báthory, ki jól tudta, hogy ezen háború kimenetelétől függ dicsősége s talán koronája, nem elégedett meg a lengyel nép erő kifejtésével, hanem támaszt és szövetségeseket keresett a külföldön is, így kiváltképen a szultánnál és pápánál. Az elsőt megnyeré eszélyessége és azáltal, hogy a kozákok hetmánját, ki a határszéleken nagy károkat okozott, a szultán kedvéért lefejeztette; a pápa pedig az összes keresztény udvarokat felszoltá, hogy szövetkezzenek a lengyel királlyal a keresztény vallás érdekében. S míg az alkudozások javában folytak és Svédország is aláírta a védsvövetséget Oroszország ellen s a brandenburgi választófejedelem ágyúkat boesájtott Báthory rendelkezésére, azalatt toborzói Németországban gyűjték a zsoldosokat, Erdély pedig, a nagy férfú hazája, harezdedzett és kitűnően fegyelmezett segélyhadat küldött Lengyelországba. De nemesak népei áldozatkészségére számított Báthory; maga is minden erejéből hozzájárult a hadiköltségek előteremtéséhez. Családi vagyonát, kincseit és egyéb értékeit készséggel odaadá; külföldön kölesönöket vett fel, melyek fedezetére leköté egész magánvagyonát. S míg így az anyagi segédeszközöket előteremté, nem mulasztá el a hadsereg harezképességét is beható és gondos figyelem tárgyává tenni: napokon keresztül gyakoroltatá a különböző csapatokat kitartó erélylyel és valódi hadvezéri érzéssel, s gondoskodott az élelmezésről, mint a mely nélkül még egy hadjárat sorsa sem dült vala el.

Semmisem bizonyítja jobban Báthory István körültekintő és sokoldalú szellemének nagyságát, mint az, hogy mialatt Lengyelországot egy nagy és döntő háborúra előkészíté, országának új politikai szervezetet adott, szabályozta a régóta elhanyagolt igazságszolgáltatást s közvetlen befolyt mindazon intézmények hozatalába, melyek a közjó előmozdítására valának irányozva. Egyaránt nagy a békében és háborúban. Báthory István dicsősége, hogy Lengyelország még egyszer politikai nagyságának magaslatára emelkedett.

Iván, ki mindenről jól volt értesülve, mi Varsóban és az országgyűlésen történt, a maga részéről is hozzálátott haderejének szervezéséhez s úgy látszott, mintha ismét visszanyerte volna azon lelkinyugalmat, melynek a múltban nevezetesebb intézményeit köszönheté. A Wolga, Don, Oka, Dnjeper vidékeiről jelentékeny csapatok gyülekezének Novgorod körül, hová nemsokára a czár is elindult, hogy szemlét tartson hadserege felett, melynek száma megközelíté a 40 ezeret.

Ezalatt Iván követei Karpow és Golowin, megérkeztek Varsóba, hogy a béke megkötése érdekében egy utolsó kísérletet tegyenek. Báthory fejedelmi díszben, trónján ülve, hideg méltósággal fogadá Iván megbízottjait; s a nélkül, hogy azokat a szokásos megszólításra méltatta volna, elbocsájtá. Alig hagyták el az orosz követek a lengyel fővárost, a király hadserege élén átlépte az orosz határt s ellenséges földre lépett. Ezzel tényleg kezdetét vette a háború. A formászerű hadizenettel Báthory udvari tisztjét, Lopatinszki nemest küldé Moszkvába.

Iván Dorogobus-ban vette át Báthory hadizenetét: Báthory pedig Szwir-ben nagy haditanácsra ült össze pánjajaival és a vajdákkal, hogy velük a haditervet megbeszélje. Némi vitatkozás után abban történt megállapodás, hogy Livonián keresztül Pskow felé kell a főhadnak törekednie s e várost minden áron hatalmába ejteni. Pskow a múlt szebb emlékein élő lakosságával ezen támadásra nem volt elégségesen elkészülve, de dicséretreméltó tevékenységet fejtett ki, hogy a veszéllyel méltóan szembeszálljon.

Azonban még mielőtt a főhad Pskow ellen indult volna. Báthory Polotzk városát akarta elfoglalni, honnan a további hadműveleteket könnyebben lehetett folytatni. Ezen régi város a Duna melléti fekvése által kiváló fontossággal

birt, homman nemcsak Riga és a többi Balti tenger melléki városokat szemmel lehetett tartani, hanem könnyen leheté Oroszország belsejébe is behatolni.¹⁾ A király terve elfogadtatván, Báthory latin, magyar, lengyel és német nyelven szerkesztett kiáltványt bocsájtott ki, melyben a háború előzményeit és okait tüzetesen előadja; az oroszoknak pedig tudtára adja, hogy nem a nép, hanem a czár ellen fogott fegyvert, hogy a mezei népet védelmezni fogja, a kegyetlenséget útálja s mindenek felett a győzelmet akarja. Az 1579. augusztus eleje volt, midőn a lengyel sereg Polotzk alá érkezett; mely jól meg vala erősítve s vízárkoktól és mesterséges mocsaraktól környezve, melyek az ostromot nagyon megnehezítették.

A lengyel sereg előnyomulása az ellenségtől feldúlt és elhagyatott vidékeken keresztül felettén nagy nehézségekkel járt, melyek elhárításában nagy érdemeket szerzett magának a magyar gyalogság, mely gyakran lépésről-lépésre egyengeté az ösvényt a sűrű erdőségeken keresztül²⁾ s nagy halálmegvetést tanúsított, ha a baltát a fegyverrel kelle feleselelnie. Polotzkot Teljetewszkij és Volhynszkij vitézül védelmezték ugyan, de mint az orosz szolgálati lajstromok mondják, oly ügyetlenül,³⁾ hogy a harez kimenetele nem lehetett kétséges. Miután minden akadály elhárított, melyeket az elemek s az emberi erő az ostromlók útjába gördítettek, Báthory kiadá a parancsot az általános rohamra. Minthogy az ágyúk a rossz viszonyoknál fogva, melyek czélszerű elhelyezésüket lehetetlenné tették, csak csekély eredménnyel működhettek, Báthory a vakmerő magyar vitézeknek azt az ajánlatot tette, hogy megmászva kötélhágasókon a vár fából épült védfalait, gyújtsák azokat fel, a miért a dicsőségen kívül aranyat helyezett számukra kilátásba.⁴⁾ S a vakmerő vállalatot siker koronázta; fákllyakkal kezükben mászták meg a magyarok Polotzk falait, sokan a vitézek közül elestek, de mások feljutván a falak párkányára, azt könnyű szerével felgyújtották. A tűz rohamos gyorsasággal terjedett s nemsokára a fenyegetett vár egy tűzkörtől volt körülvéve, melyből a menekülés lehetetlennek

¹⁾ Hermann, III. p. 262.

²⁾ Hermann, III. p. 263.

³⁾ Karamsin, VIII. p. 238.

⁴⁾ Ugyanott.

látszott. A magyar hadak a legsűrűbb golyózáporban törtek át a réseken s behatolva a városba, lépésről-lépésre véres harcokat vívtak az oroszokkal, kik minden talpalatnyi földet, melyet kénytelenek voltak az ellenségnek átengedni, vérükkel áztattak meg. S miután a város a király kezében volt, az oroszok a felső várba húzódnak vissza, honnan folytatták az elkeseredett védelmet. E pillanatban érkezett híre, hogy Iván seregének javával útban van, hogy Polotzkot felszabadítsa. Báthory egy pillanatra sem veszté el nyugalmát s miután a jövevények fogadtatására seregének egy részét Drisza felé rendelé, még nagyobb erélyvel hozzálátott Polotzk végleges elfoglalásához. A maroknyi orosz csapat a várban már nem tarthatta magát sokáig; Báthory, szabad elvonulást ígérve, megadásra szólítja fel a vitéz őrséget; de a vajda és Cyprián érsek erről mitsem akartak tudni. „Mi nem Báthory, hanem a csár haragjától félünk,¹⁾” mondák jellemzően a derék vitézek és folytatták a kétségbeesett védelmet. Végre a legnagyobb vitézség sem változtathatott a végzetes kimenetelen; a vár átadatott s Báthory, becsülve a katonai és hazafias erényeket, olyan feltételeket szabott az oroszoknak, melyeket azok őszinte hálával fogadtak. A tiszték úgy, mint a legénység családjukkal és minden értékeikkel szabadon elvonulhattak hová akartak; azoknak pedig, kik szolgálatába kívántak lépni, feltűnő előnyöket helyezett kilátásba. A vajdák és az érsek a Zsófia székesegyházba zárkóztak, honnan kijönni sokáig vonakodtak: Báthory elé vezetettvén, a király nagylelkűen és kitüntetésekkel fogadta őket; s ámbár hálával fogadták Báthory emberbaráti és nagylelkű gondoskodását, esekély kivétellel mindnyájan Oroszországba kíváncsiak, habár tudták, hogy a csár mértéktelen haragjától és kegyetlenségétől mit várhattak.²⁾

Báthory István ünnepélyes bevonulását tartván Polotzkba, azt egy királyi rendelettel vajdaságra emelte, egyszersmind pompás katolikus székestemplom építését rendelé el, a Zsófia templomot továbbra is meghagyván a keleti hitűeknek. Minthogy Oroszországban még több foglalásokat tervezett, jónak látta az orosz nép vallási érzületét érintetlenül

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 240.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 241.

hagyni, ámbár megengedte, hogy kedvencei, a jezsuiták, kiket Fehéroroszországban terjedelmes jóságokkal látott el, térítői és tanítói hivatásukat itt is teljesíthessék. Így került a norman Ragwald és a szép és szerencsétlen Rogneda öröksége lengyel kézbe, mígnem kétszáz év múlva újból egyesítették Oroszországgal.¹⁾

De Báthory István nem időzött sokáig tétlenül Polotzkban; seregének egy részét Szokol, a lovasságot pedig Pskow felé rendelé, hol a csár megmagyarázhatatlan tétlenségben szemlélte az eseményeket és nem tett semmit, mi arra engedett volna következtetni, hogy végre részéről is erélyvel hozzálát a háborúhoz és országának megvédéséhez. Szokol megnyitá kapuit a királynak, példáját követték egymásután Krasny, Szitna s más helyek; több mint kétezer helység a szmolenszki és szeveri területeken elpusztult s a lengyel előhadak már Staridub környékén száguldoztak. Iván pedig még mindig tétlenül állott pskowi táborában!

Jellemző Oroszország viszonyaira történelmének ezen szomorú időszakában, hogy többen a hazafiak közül, kiket Iván okatlan kegyetlensége és gyűlölete földönfutókká tett, Lengyelországban kerestek és találtak menedéket és új hazát, hol kiváltképen Báthory böles és igazságos uralkodása alatt semmi okuk sem volt választásukat megbánni. Ezek között kiváltképen két férfiú volt, ki utóbb jó szolgálatai által kiérdemelte a király halálját. Az egyik és kétségkívül a legkitűnőbbek egyike Kurbszkij Andrej herceg volt, kiről már megemlékeztünk s kinek valódi életelemét azon mértéktelen gyűlölet képezte, melylyel — nem minden ok nélkül — Iván iránt viseltetik, s mely oly cselekedetekre buzdítja, melyek mint hazafinak épen nem szolgálhatnak dicsőségére. Hogy haragjának újabb jelét adja, a még füstölgő Polotzkból a következő levelet intézte a csárhoz, válaszképen annak egy korábbi levelére:

„Hol vannak hirdetett győzelmeid? Azon hősök sírjaiban, kik a szent Oroszország valódi vajdái valának s kiket te kiirtottál. A király — Báthory István — aránylag esekély, de bátorságtól lelkesített seregével ezreket hódít meg, tartományokat és erősségeket foglal el, melyeket hajdan mi hódítánk és erősítettünk meg; te ellenben egy nagy

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 241.

sereggel tétlenül vesztegelsz s elrejtéd magadat az erdők rengetegei mögé, vagy pedig megfutamodsz, bár senki sines nyomodban, talán egyedül lelkiismeretedet kivéve, mely ily pillanatokban szemedre hányja igazságtalanságodat. Lásd, ezek a gyümölcsei azon hazug tanácsoknak, melyeknek készséggel kölcsönzéd füleidet! *Egyedül* uralkodsz *büls* tanácsadók nélkül; *egyedül* viselsz háborút *bülszke* vajdák nélkül... És mi történik? A szeretet és a nép édes áldásai nélkül, melyek hajdan úgy hevíték szívedet, megszerezted magadnak a világ gyűlöletét és az emberek átkát: harci dicsőség helyett a szégyen kábítja el fejedet: mert nincs jó kormány jó kormányzó nélkül, s egy beláthatatlan sokaságú hadsereg jó vezető nélkül olyan, mint egy nagy juhnyáj, melyet a szél moraja s egy hulló falevél szétriaszt. Hízelgők nem jó tanácsadók s lelkileg elkorcsosult törpék nem hadvezérek. Nem fog-e az isten ítélete mielőbb a zsarnoki gonosztevőn beteljesedni? Elhalál és dögvész, a barbárok fegyvere, a főváros elhamvasztása és a mi mindennél borzasztóbb, a gyalázat, az egykor dicsőségesen uralkodó ezár gyalázata! Ezt akartuk-e? Ez-e az, mit régi hazánknak véres és buzgó szolgálatunkkal megszerezni akartunk?"

A levél azután nagy magasztalással emlékezik meg Báthory Istvánról, s a ezári ház közeledő bukását jósolva, a következő szavakkal végződik: „Újjamat ajkaimra teszem, a fájdalom erőt vesz rajtam... könnyeim omlanak Oroszországért, hazámért.“ Iván nem válaszolt Kurbszkij levelére, bizonyára azért, mert nem állott módjában az ellene felhozottakat megezáfolni.

Polotzk és Szokol elvesztése kimondhatatlan izgalomba hozta az orosz népet, de kíváltképen Moszkva lakosságát; mindenki a ezár megfoghatatlan tétlenségében kereste a szerencsétlenség okát. A fővárosban a következőkben értesítették a nép a szerencsétlenségről: „Tudjátok meg, jó emberek, hogy a lengyel király Polotzkot elfoglalta, Szokolt pedig hamuvá égette; ez ugyan nagyon szomorú hír, de az eszélyesség nyugodt megadást parancsol és követel tőlünk. Semmi sem állandó a világon; a szerencse a nagy uralkodókhoz is hűtlenné lesz. Polotzk István kezeiben van; de egész Livonia a miénk. Nehány orosz elesett, de sokkal több lengyel. Vigasztalódjunk ezen csekély jelentőségű balesetekben azon nagy és fényes győzelmekkel és hódí-

tásokkal, melyeket az igazhitű ezárnak a múltban köszönhetünk.“¹⁾

Ilyen körülmények közt nem maradt más hátra Ivánnak, mint követségek által megengesztelni Báthoryt; mit nehéz küzdelem után meg is tett, ámbár azon keserű tapasztalatot kelle tennie: miszerint kényszerített megaláztatása sem változtatta meg lényegesen a helyzetet. Báthory István mint elengedhetetlen feltételt tűzte ki: egész Livonia azonnali átengedését, a mibe persze Ivánnak beleegyezni lehetetlen volt, ha csak nem akarja magát végképen megfosztani népének támogatásától. A békealkudozások végképen megszakadtak: mindkét fél csak a háború folytatásának eszközeivel volt elfoglalva. Így záródott be az 1579-ik év s vette kezdetét az 1580-iki, remény és kétkedés közepette.

¹⁾ Karamsin, VIII. pag. 244—245.

Tizenhatodik fejezet.

IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes. 1534–1584. Folytatás.

Egyházi gyülekezet. — Követség a császárhoz és pápához. — Az első hadjárat. — Iván hetedik házassága. — Megaláztatás. — Iván levele Báthory Istvánhoz. — Báthory István válasza. — Pápai követség. — Pskow ostroma és megmentése. — Svéd győzelmek. — Békealkudozások és fegyverszünet. — Gyermekegyikösség. — Érintkezés a pápa követével. — Szibíria. — A Stroganow család. — Kozákok. — Jermák és bajtársai. — Szibíria első meghódítása.

Az 1580. elején Iván, talán azért, hogy magát a közvélemény előtt igazolja, avagy, hogy a felelősség terhét más vállakra tehesse, nagy tanácskozássra hívta össze Oroszország legkiválóbb egyházi férfait, kik között voltak a novgorodi és kazáni érsekek és számos más egyházi fejedelmek, kiknek jelenlétében a czár ünnepélyesen kijelenté, hogy az egyház és az igazhivőség nagy veszélyben forog, hogy Oroszország ezer veszélytől és ellenségtől van körülvéve, hogy „hitetlenek, törökök, tatárok, továbbá lithvánok, lengyelek, magyarok, németek és svédek már feltárták torkukat miként vadállatok, hogy Oroszországot elnyeljék:“ hogy ő — a czár — és fiai, valamint a bojárok, vajdák és többi nagyok éjjel-nappal a haza megmentésének eszközeivel foglalkoznak. Azonban, hogy a menekülés a nagy bajból sikerüljön, újabb áldozatok hozatalára szólítja fel Oroszország gazdag és tekintélyes papságát. S az utóbbi nem is késett az áldozatokat meghozni, minek folytán Iván újult erővel látott hozzá a véderő szaporításához és szervezéséhez.

A tél folyamán a tulajdonképeni háború szünetelt; Báthory István seregeit a határszéleken téli szállásokba vezette; maga pedig Vilnába, majd Varsóba sietett, hogy a rendek által a háború erélyes folytatásához szükséges

költségeket magának megszavaztassa. Ámbár a lengyel, de kivált a lithván rendek között voltak olyanok is, és bizonyára nem csekély számban, kik Oroszországhoz vonzódnak s kik Báthory István erélyes és öntudatos kormányzásában az ország régi kiváltságainak sérelmét látták, azonban elégtelenségüknek nem mertek hangosan kifejezést kölcsönözni. Itt is érvényesült az uralkodó erélyének hatása, mely nem engedi meg, hogy az elégtelenség burjánja az állam érdekei ellenében érvényre jusson. A lengyel országgyűlés nagy többsége híve volt királyának, ki rövid uralkodása alatt már is annyi előnyöket és dicsőséget vívott ki, melynek a lengyel nemzet is részese volt.

De a czár — legalább egyelőre — minden áron békét akart; s azért egy újabb levéllel keresté fel Báthoryt, melyben többek közt így szól: „A moszkvai fegyverszünetről szóló okmányban néhány szó másként állott, melyek követeid tudtával és beleegyezésével kerültek oda. Hatalmadban állott az okmányt e miatt elvetni, de ha ezt nem tetted, miért vádolsz most csalással engemet? Miért küldöd követeinket oly gorombán és a nélkül, hogy őket meghallgattad volna, vissza Krakóból? S miért írtál nekem oly marós kifejezésekben? De feledjük el a haragos szókat, az ellenségeskedést és gyűlölséget. Nem Lithvániában, nem is Lengyelországban, hanem Moszkvában kötöttek meg hajdan az efféle szerződések a két állam között. Ne kívánj e téren újat! Itt jöjjenek össze bojárjaink és megbízottjaink s intézzék el kölcsönös megaláztatásra a két állam között fennforgó vitás kérdéseket.“¹⁾

Azonban már késő volt; Báthory nem akarta a békét, mert kitűzött céljától még messze állott s mert a szerencsével megindult hadjáratot szerencsével vélte befejezni. Iván, ki türelmetlenül várta a király választát, Szitzkij, Pivow és Petelin deákot küldé Báthory táborába oly célból, hogy a békealkudozások lehetőleg azonnal kezdetüket vegyék. Végre megérkezett a várva várt válasz s vele együtt a követek is, kiknek semmi dolguk sem akadt az ellenséges táborban. „A határidő lejárt,“ írta Báthory a czárnak, „s ha mégis békét akarsz, úgy azonnal add át Novgorodot és Pskowot, továbbá Weliki-Lukit, valamint a polotzki és

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 248 - 249.

witebszki tartományokat, végre egész Livóniát.¹⁾ Egyidejűleg híre érkezett, hogy Báthory megkezdé előnyomulását.

S midőn minden igyekezete hajótörést szenvedett, Iván egy végső lépésre határozta magát, mely politikai botlásainak számát egygyel szaporította. Egyidőben a császárhoz Prágába és a pápához Rómába követséget küldött. Rudolfot a korábbi egyezmények alapján, melyek azonban már régóta érvényen kívül helyeztetének a gyakorlat által, fegyveres segílyre kérte fel a lengyel király ellen, míg az utóbbit a pápánál ármánykodással és hűtlenséggel vádolá és arra kérte a nyugati egyház fejét, hogy kényszerítse Báthory Istvánt a gonosz törökkel kötött szerződés felbontására. Természetes, hogy ezen újabb megaláztatások mitsem változtattak a tényleges állapotokon s Oroszországot még közelebb hozták az örvény széléhez. A czár gyávasága és tehetetlensége utálattal tölt el bennünket, valamint őszinte részvételt azon nemzet iránt, melynek sorsa ily gyenge kezekbe vala letéve, s mely szerencsésebb körülmények között bizonyára méltósággal küzdött volna meg sorsával!

Ezalatt Báthory István nagy és fényes hadseregével, melynek magvát az erdélyi és német csapatok képezték, mindig mélyebben hatolt be Oroszországba, a nélkül, hogy említésreméltó ellentállásra talált volna. Sem az utak és ösvények hiánya, sem járatlan mocsarak és rengeteg erdőségek nem valának képesek az előnyomuló hadsereget útjában feltartóztatni. Báthory nagy és merész szelleme varázshatással volt nemcsak közvetlen környezetére, hanem a hadseregére is, mely bátran követte őt a szarmátiai vadonokba, hova még eddig sem svédek, sem németek nem tették lábaikat. Báthory az 1580. augusztus végén Weliki-Luki alatt ütött tábort, s a szép fekvésű és gazdag kereskedő várost, mely a régi novgorodi terület déli vidéke kulcsának tartaték, megadásra szólítá fel. Közeliében táborozott Chilkow herczeg egy nem jelentéktelen orosz sereggel, a nélkül, hogy kísérletet tett volna az ellenség feltartóztatására. Az orosz hadvezér szenvedőlegesen szereplése abban állott, hogy a királyi hadakat, melyekkel a nyílt ütközetet gondosan kerülte, szüntelen nyugtalanította.²⁾

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 249.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 251.

Weliki-Luki ostroma még javában folyt s a város eleste már csak idő kérdése volt, midőn újlag megjelentek Iván követei a lengyel táborban, hogy a királyt újabb békealkudozásokra rávegyék. Báthory elutasító büszkeséggel fogadá a czár követeit, kiknek beléptekor fővegével fején ülve maradt s kiktől nem is tudakozódék Iván hogyléte felől, mi azon időben nagy tiszteletlenségnek vétetett. A követek azt követelték, hogy a király hagyjon fel rögtön Luki ostromával és adja vissza a czárnak Polotzkot. A legértelmesebb választ ezen túlesigázott követelésekre az ágyúk adták meg, melyek ezalatt szüntelen szórták tüzes lövegeiket a szerencsétlen városra. Majd alábbhagytak követeléseikkel a czári megbízottak s azon naiv észrevételt koczkaztatták, vajjon a király hajlandó volna-e, feltételeiket elfogadni, ha uruk, a czár, őtet — Báthory Istvánt — *testvér*-nek szólítaná? Végre azzal bocsájtatának el az alkudozók, miszerint a béke csak úgy volna lehetséges, hogyha a czár Novgorod és Pskowon kívül, egész Livóniát, Weliki-Lukit és Szmolenszket átengedné a lengyel királynak.¹⁾

Szeptember elején végre annyira haladtak az előkészüldések a luki ostromhadban, hogy Báthory elrendelheté az általános rohamot, mely csakugyan kezébe adta a fontos helyet a lengyel királynak. Több mint kétszáz bojárfi került a lengyelek fogságába, több előkelő vezért nem is számítva; továbbá 60 ágyú és roppant mennyiségű különböző készletek, melyeknek a győzők nagy hasznát vették. De ezen hadjárat nagy áldozatába került a lengyeleknek is, kik között pusztító ragályok dúltak, melyek számos vitéznek kiolták életét. Maga Báthory István is súlyos betegen feküdt Polotzk-ban; s midőn utóbb Varsóban az országgyűlésen megjelent, hogy számot adjon tetteiről és intézkedéseiről, még arcán valának láthatók a kiállott kór nyomai. „Örvendjete a győzelemnek!” szolt az egybegyűlt nagyokhoz; „de ez nem elég; a győzelmet fel is kell tudni használni. A végzet, úgy látszik, az egész moszkvai birodalmat kezeitekbe fogja adni; bizalom és bátorság nagy dolgokat mívelnek. Ha mérsékelni akarjátok magatokat, úgy elégedjete meg Livóniával, mely a háború tulajdonképeni célja volt, s mely a lengyel birodalommal örökre egyesítve, felséges

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 252.

emlékét fogja képezni bátorságtoknak az utókor számára. S míg ezt el nem érjük, addig békéről szó sem lehet.“¹⁾

Mialatt Báthory István győzelemről-győzelemre vezetett vitéz seregét, azalatt a svédek sem pihentek, kik elfoglalván Padisz és Kexholm erősségeket, az ősz közeledésével mélyebben nyomultak be az ország belsejébe. Majd az erős és sokat vívott Wesenbergre került a sor, honnan az orosz csapatok kivonulásukkor csak a szentképeket vitték magukkal, minden egyéb értékeiket a svédek kezében hagyván. — Így végződött az 1580. év, mely az előbbinél még keményebb megpróbáltatásoknak tette ki Oroszországot; pedig a jövő még nagyobb bajokat rejtegetett.

Míg Báthory István a varsói országgyűlésen egész Oroszországot helyezé kilátásba a lengyeleknek, s míg az egész országban nyomor, levertség és kétségbeesés uralkodának a kedélyek felett: IV. Iván vig nászünnepet ült, hetedik házasságra lépven egy szép és előkelő ifjú hölgygyel. Nagoi Fedor leányával Máriával. Ugyanazon időben tartá fia Fedor is menyegzőjét a híres Godunow Boris nővérével Irinjával, mely házasság oly végzetessé vált az orosz nemzet történelmében.

Ezalatt elérkezett a tavasz; vele megújultak a háború minden rémei. Iván új házasságának élveivel eltelve, mitsém törődött a vészfellegekkel, melyek minden oldalról a láthatáron felemelkedének. Környezetének zaklatására végre arra határozta magát, hogy újabb kísérletet tesz. Báthory Istvánt a békére rávenni. Ily ezélből Puskin és Piszemskij nemeseket messzemenő felhatalmazással és egy hízog és alá-
zatos hangon írt levéllel, mely a királynak szólt, Varsóba küldé. Jellemző, milyen utasításokkal láttattak el a moszkvai ezári követek ezen alkalommal s melyek azt bizonyítják, hogy Oroszország elérkezett megaláztatásának legvégső pontjáig. „Ha szidnak vagy fenyegetnek benneteket,“ így hangzik a különös utasítás. „avagy megtámadnak vagy *megvernek* benneteket . . . ne feleljetek vissza, ne perlekedjete, az *ütlegetést* pedig tűrjétek el.“²⁾ A követeket Báthory István május 27-én fogadá vilnai palotájában; Iván gyávasága és engedékenysége csak arra szolgált, hogy a

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 254—255.

²⁾ Karamsin, VIII. p. 257.

lengyel királyt mind túlkövetelőbbé tegye; egyéb követeléseikhez most még 400 ezer magyar arany hadikárpótlás is járult, melyet Ivánnak kelletik vala fizetnie. . . . Midőn a ezár az újabb feltételekről értesült, mértéktelen haragra lobbant s a következő levelet intézte a lengyel királyhoz: „Mi, Isten és nem az emberek sokszorosan zendülékeny akaratóból, alá-
zatos uralkodója egész Oroszországnak. . . . Midőn még Lengyelországnak és Lithvániának is hasonló-
képen törvényes örökös uralkodói valának, a vérengzés ismeretlen volt; most azonban nincs ezen országokban kereszténység! Sem Olgerd, sem Witowt nem szegték meg a fegyverszünetet; te ellenben megrohanod Oroszországot azon pillanatban, midőn Moszkvában még folynak a béke-
alkudozások s szövetezel Kurbszkij-val és más árulókkal. Polotzkot árulás útján foglalád el s azután népemet egy ünnepeles kiáltvány által csábítod magadhoz, hogy hű-
lemmé legyen ezárjához, lelkiismeretéhez és istenéhez. Nem fegyverrel, hanem árulással viselsz háborút; s mily ember-
telen kegyetlenséggel! Harcosaid még a halottakat is szét-
marcangolják. . . . Követeim a béke ígőjével ajkukon útban vannak hozzád; s te mit teszesz? izzó golyókkal — egy újabb embertelen találmany — lángokba borítod Weliki-
Lukit: követeim barátságáról és szeretetről beszéltek veled, te pedig pusztítást és veszedelmet terjesztél ezalatt! Mint keresztény átengedhettem volna neked Livoniát, de vajjon megleszesz-e vele elégedve? Azt hallom, hogy nagyjaidnak megígérted, miszerint atyámnak és nagyatyámnak minden hódításait Lengyelországhoz fogod csatolni. Hogyan enged-
hessük ezt meg? Én békét akarok, te pedig öldöklést; én engedékeny vagyok, te pedig mind többet követelsz, lehetlent, hallatlant. Azért, hogy országomat törvény és szokás ellenére vadonmá változtattad, még nagy pénzösszegeket követelsz tőlem! . . . Vér embere, gondold Istenre!“¹⁾ S ámbár Iván erős szavakban tiltakozott levelében, tényleg mégis oly ajánlatokat tett Báthorynak, melyek elfogadhatók lettek volna, ha őszintén ajánltatnak. De a király nem hitt a szorongatottságában is megbízhatatlan ezárnak; s azért azzal válaszolt annak levelére, hogy megindítá ellene har-
madik (1581) hadjáratát; egyszersmind azonban egy levelet

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 278.

küldött neki Moszkvába, mely telve van metsző gúnnyal és szemrehányásokkal.

Báthory István ezen nevezetes levele így hangzik: „Te örökölt birodalmaddal dicsekszel; nem irigyellek érte; nem is szándékom azt megesorbitani; de te *élőket* kínasz és esonkítasz meg. Mi rosszabb? Korholsz állítólagos hűtlenségemért, te, ki hamis szerződéseket készítettél, melyek értelmét csalás és titkos toldások által elferdítéd, úgy, hogy azok kedved és uralomvágyad szerint legyenek! Vajdádát árulóknak nevezed, holott ők csak becsületes foglyok, kiket, mint hazájuk hű szolgálait, szabadon kelle bocsájtanom. Mi az országokat harczias bátorságunkkal foglaljuk el s nincs szükségünk képzelt árulóra. Hol is tartózkodsz e pillanatban te, az oroszok földjének *istene?* miként magadat szerencsétlen rabszolgáktól neveztetni szereted. Mindeddig nem láttuk ábrázatodat, ép oly kevéssé, mint ama *szent keresztlobogót*, melylyel amyszor dicsekedtél. De nem is az ellenséget rémítgeted ezen kereszteddel, hanem a szegény oroszokat! Ha valóban sajnálsz a keresztények vérént ontani, úgy határozz meg időt és helyet, jelenj meg lóháton és vívj meg velem, ember ember ellen; Isten az igazságot fogja a győzelemmel megkoronázni!“¹⁾

Báthory azontúl nem is bocsájtkozék többé érintkezésbe a czár követivel, kiket a táborból kikergetett s kiknek latin nyelven írt és Németországban megjelent könyveket ajándékozott, bebizonyítására annak, hogy czárjuk korántsem sarja Augusztus római császárnak, hanem adófizetője a krimi tatár-khánnak; végre azt tanácsolá Ivánnak, hogy olvassa el Dávid ötvenedik zsoltárát, hogy keresztényies módon megismerje önmagát. Báthory levelét egy lithván gyorsfutár nyújtá át Ivánnak, ki azt váratlan nyugodtsággal olvasá végig, azután így szólt a futárhoz: „Majd felelni fogunk testvérünknek, István királynak, addig pedig üdvözlöm uradat.“

Időközben haza érkezett ama két követ is, kiket Iván Prágába és Rómába küldött. Rudolf császár azt válaszolá, hogy a birodalmi rendek meghallgatása és beleegyezése nélkül nem tehet semmit Oroszországért és uralkodójáért. Ettől eltérő volt XIII. Gergely pápa válasza, ki nemcsak

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 259.

szívesen látta a czár követét az örök városban, hanem kilátásba is helyezte közbenjárását. A pápa már 1576-ban egy megbízottat küldött Oroszországba, kiről ugyan nem tudunk semmit, de kinek utasításai megőriztettek a pápai levéltárban. A nyugati egyház feje ebben a következőleg szól: „Az oroszok helytelenül tartatnak egyházunk ellenségeinek; lehetséges, hogy régen így volt; a mostani oroszok ellenben szeretnek Rómáról beszélni s azt látni és megismerni. Ők tudják, hogy a kereszténység nagy vértanúi, kiket ők még nálunknál is jobban tisztelnek, itt szenvedének és haltak meg, s itt vannak eltemetve; ők jobban ismerik Loretto szentségeit, mint sok német vagy francia. Sőt elvezettetének Szent Miklós csodatevő képéhez melyet ők legnagyobb becsben tartanak, miután felvilágosítám őket, miszerint én a régi egyházhoz tartozom, nem pedig az általuk gyűlölt lutheránus felekezethez.“ A pápa szándéka nyilvánvaló volt, Oroszország katholizálása lebegett szemei előtt, melyért kész volt egész tekintélyének súlyával a sorompókba lépni.

Hogy részvétét Oroszország és uralkodója iránt bebizonyítsa, egy híres hittudót, a jezsuita Possevini Antonio-t küldé Varsóba és Moszkvába, oly czélból, hogy a békét Báthory István és Iván közt előkészítse. Antonio a királyt Vilnában találta s elkísérte a polotzki táborba. „A moszkvai czár“ mondá Báthory Antonionak „megakarja esalni a szent atyát; minthogy most a vihart látja tombolni maga felett, mindent megígér, úgy az egyesülést vallás dolgában, valamint a háborút a törökökkel; de engem nem esal meg. Menj és cselekedj a mint jónak látod, nekem nincsen semmi ellenvetésem: én csak azt tudom, hogy háborút kell viselni, ha becsületes és előnyös békét kívánunk elérni; s hidd meg nekem, hogy elfogjuk érni, szavamat adom reá.“¹⁾ Miután Antonio megáldá Báthory fegyvereit s teljes sikert kívánt vállalatához, Moszkvába utazott; mialatt a király erős és nagy hadával augusztus havában megindult Pskow ellen, hadjáratának végső czélja felé.

Pskow ostroma és védelme emlékezetes fordulópontot képez ezen véres és elkeseredett háborúban; a nevezetes várost nem találta váratlanul ezen esemény; felszerelése

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 261.

kitűnő volt s a védelmet olyan férfiak vezették, kik méltók az utókor emlékére: Sujszkij Iván és Waszili, Chworosztin, Plestsejew és Rosztowszkij Lobanow, mindnyájan régi bojári családokból. Midőn a lengyel ostromhad közeledése jelezték, a vajdák, nemesek, bojárok, polgárok ünnepélyes esküt tőnek, hogy a várost az utolsó véreseppig meg védik s átadásról soha szó nem lehet. Mintha jobb, erősebb szellem vett volna erőt az orosz nemzeten, mindenütt tevékenység uralkodott s a reménytelenség helyét, mely a legjobb erőket pangásra kárhóztatja, öntudatos várakozás váltotta fel. Novgorod közelében 40 ezer ember állott Golitzin vezénylete alatt, míg Rzew mellett 50 ezer vitéz szállott táborba, hogy a végső pillanatban Pskownak védelmére keljen. S midőn a különböző csapatok elfoglalták helyeiket Iván elhagyta a hírhedt alexandrowi szlobodát, hogy miként népe hitte, személyesen átvegye a fővezérséget. Azonban a férfias erélyesség eserből hagyta már a moszkvai czárt, ki nem érezte magát jól a tábor és az ütközet zajában s tivornyázó esinkostársai közé vágyódék vissza. A helyett, hogy fegyverrel kezében szállott volna síkra trónjáért és hazájáért, hizelgések, újabb megaláztatások árán remélt megszabadulni egy ellenségtől, ki jellemének nagysága, valamint rendíthetetlen tettereje által egyike volt kora legkiválóbb uralkodójának.

Sztaritzában hírül hozták a czárnak, hogy XIII. Gergely pápa követe Possevini Antonio megérkezett. A hadsereg gazdag aranydíszben tisztelgett az egyszerű szerzetes előtt, a csapatvezetők leszállottak lovaikról, mélyen meghajták magukat s beszédeket intéztek a római egyház fejének képviselőjéhez. Soha, sem császári sem királyi követek hasonló megtiszteltetéssel nem fogadtattak Oroszországban, mint XIII. Gergely követe, mondják a feljegyzések. Két nappal később, miközben Possevini kipihente az út fáradalmait, a czár elé vezetteték, mely alkalommal nagy esodálkozásra ragadta a mívelt olaszt a fény, pompa és csín, mely a czár udvarát környezé s melyhez hasonlót, mint mondá, sohasem látott. Iván kitüntetéssel halmozá el Antoniot s kegyesen fogadá a pápa ajándékait: egy arany keresztet, melyen Krisztus kínszenvedése volt kivert munkában látható, továbbá egy drága kövekkel kirakott olvasót és egy pompás kötésű könyvet, mely a florenczi zsinat hatá-

rozatait tartalmazta. A pápa szívélyes atyai hangon írt leveleket küldött nemcsak a czárnak, hanem nejeinek is, kit azonban Mária helyett tévesen Anasztáziának nevez. Az egyház feje két különböző utasítással látta el követét, az egyik kizárólag egyházi természetű vala, s az egyesülést sürgette a két egyház közt, úgy, miként azt a florenczi zsinat kimondá. A másik főképen a törökök kiűzetésével Európából, foglalkozott. A czár szívélyes hangon köszönte meg a pápa szeretetét és gondoskodását s kimondá, miszerint részéről semmi akadályt sem lát a két egyház egyesülésére nézve; magasztalá továbbá a pápa buzgó igyekezetét a törökök kiűzetésére vonatkozólag.¹⁾ Azonban tekintettel országának pillanatnyi helyzetére, mindenek felett hangsúlyozá a béke megkötésének szükségességét Báthory Istvánnal. S miután Possevinit bizalmának számos jeleivel halmozá el, arra kérte, hogy utazzék újól a lengyel királyhoz s fejezze be mielőbb az általa megkezdett művet. Készen nyilatkozott egész Livoniát, mely I. Jaroszláv ideje óta Oroszországhoz tartozott hatvanhat várossal együtt, azonkívül Weliki-Lukit, Cholnt s még néhány helyet átengedni, a maga részére csak harminczöt várost, ezek között Narvát és Dorpatot tartván fenn. „Báthory István kezében van e szerint a béke vagy háború, válaszszon Isten akarata és lelkiismerete szerint,” mondá.

Mialatt a tárgyalások a pápai követtel folytak, a jezsuita atyák mindig a bojárok társaságában voltak, velük étkeztek és szórakoztak. Midőn a czár asztalánál étkezének, mindig aranyra volt terítve. Ezen alkalommal így szól Possevini a czárról: „Én sehol sem látom a rettenetes egyeduralkodót, mindig csak a jószívű, nyájas és figyelmes vendéglátó gazdát, kedves vendégek közepette, kiknek minden oldalról étkeket és bort szolgáltatott fel. Ebéd alatt Iván, karjára támaszkodva így szólott hozzám: Antonio, erősítsd magadat étellel és itallal! Minthogy a szent atya, a római egyház feje és pásztora, kit lelkünk mélyéből nagyra becsülünk, hozzánk küldött, nagy útat kelle tenned.” Possevini atyja a legjobb szándékkal és reményekkel vált meg Ivántól, hogy Báthory Istvánt felkeresse, ki ekkor már javában folytatta Pskow ostromát.

¹⁾ Karamsin, VIII: p. 264.

Ámbár Báthory mindent elkövetett, hogy ezen harmadik hadjárata Oroszország ellen méltóan tetézzék be a két előző eredményeit, úgy látszott, mintha a szerencse hátat akart volna fordítani kegyeltjének. Hadseregének zömét lengyelek, lithvánok, masoviaiak, magyarok, továbbá braunschweigi, lübecki, ausztriai és porosz, végre dán és skót csapatok képezték, mintegy 100 ezer jól fegyverezett és kitűnően fegyelmezett vitéz. „Ha a szultán és Báthory szövetséget kötne egymással, legyőzhetnék az egész világot,” mondá a táborban jelen lévő török követ, midőn a fényes fegyverzetű sereget megpillantá.¹⁾ Pskow ostroma augusztus 26-án vette kezdetét; az első roham szeptember 8-án intéztetett a város ellen: Báthory seregei már elfoglalván a pokrowi és szwimi kapukat, a városba özönlének, e pillanatban Sujszkij útját állja a vad futásban hátráló oroszoknak a csodatevő szűz Mária képpel és Szent Wsewolod ereklyéivel kezében, melyeket a papság ünnepies körmenetben hordozott végig a fenyegetett város utcáin. Most új lelkesedés szállja meg az oroszokat: „nem hagyjuk el a szűz szent képét és szent Wsewolod ereklyéit” kiáltának s ellenállhatatlan erővel viasszorítják a kapukon a királyi csapatokat. Késő estig tartott a vérengző küzdelem, az oroszok nem csekély dicsőségére, kik ezen napon méltó utódaiként tűnnek fel azon ősöknek, kik a Don és a Newa mellett ontották vérüket hazájukért és uralkodójukért. 863-ra ment az elesettek száma, míg a sebesülteké 1626 volt. A lengyelek veszteségét e napon az orosz évkönyvek több mint 5000-re teszik.²⁾ Másnap a király megadásra szólítá fel a pskowiakat, kik azonban a következő szavakkal utasíták vissza az ajánlatot: „hűtlenség volna tőlünk, ha az igazhívó czárt elhagynók s egy idegen vallásnak vetnők alá magunkat s olyanok volnánk, mint a zsidók. Hazug hízlegésekkel és hiú csábítgatásokkal akartok bennünket rávenni, a hűtlenségre. A világ minden kincseinek birtokáért sem szegjük meg keresztiesókunkat. Készek vagyunk meghalni, ha kell, de Pskowot nem áruljuk el, uralkodónk hűségese városát. Jöjj, folytasd velünk a harczt, a győzelem Isten kezében van.”³⁾

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 266.

²⁾ Hermann, III. p. 279.

³⁾ Ugyanott.

Az orosz évkönyvek azt mondják, hogy Báthory ezen kudarcz után haragosan vonult vissza sátorába s nem engedé maga elé a pánokat és vajdákat, kik Pskow megvételeit oly könnyűnek tartották. Az elesettek között volt a magyar hadak egyik előkelő vezére Békesy is, ki nagy kegyben állott a királynál s kinek halála nagy veszteség volt az egész seregére.¹⁾

Azonban Báthory István nem tartozott azok közé, kik az első kudarcz által visszariasztatnak; másnap maga köré gyűjté legkitűnőbb tisztjeit és nagy határozottsággal kijelenté, miszerint Pskowot minden akadály és ellentállás dacára el kell foglalni, mert nélküle a hadjárat eredménye kárba vészne. Együttal a következő izenetet küldé az orosz vajdáknak: „A további vérontás mitssem fog számotokra eredményezni: azért azt tanácsolom, hogy adjátok meg magatokat békében. Ha tanácsomat követitek, kegy és kitüntetés várakozik reátok, milyent a moszkvai zsarnoktól sohasem várhattok; a népet adómentessé teendém s ellátandom a szabad kereskedelem minden kellékeivel, úgy, hogy Pskow fényes jólétnek fog eléje menni. Vagyon, hit és szokások érintetlenek maradnak: tehettek, mint nektek tetszik, szavam szent. Ha azonban tovább is folytatnátok az okatlan ellentállást, azon esetben pusztulás fenyegeti mindnyájatokat.”²⁾

Miként láttuk, az ostromlottak a siker által hevítve, koránsem gondoltak az átadásra: ellenkezőleg a legnagyobb erőlyvel folytatták a védelmet. Két hó lefolyása alatt a lengyelek minden támadását visszaverték; a táborban ennek folytán mind izgatottabbá lett a hangulat, sokan a király kegyenczét Zamoiskit tették felelőssé a történetekért, ki a varsói országgyűlésen fényes ékesszólásával félrevezette a rendeket s kedvezőtlenül folyt be Pskow ostromába. A mindinkább nyugtalanító hangulat végre Báthoryra sem téveszté el hatását: a tél közeledett s kiválóan zordnak ígérkezett; minden erőmegfeszítés hasztalannak bizonyult szemben az emberek és elemek erejével. S miután november 2-án az utolsó roham is visszaveretett, Báthory kiadá a parancsot a sánczok kiürítésére s az ostromütegek elszállí-

¹⁾ Karamsin, VII. p. 270.

²⁾ Karamsin, VII. p. 271.

tására: egyszersmind az ostromot szigorú körülzárolásra változtatta át, éhség által remélvén megtörni az őrség és polgárság ellentállását.¹⁾

Azonban Pskow körülzárolása sem vezetett célhoz: nemsokára beállott a tél egész ijesztő zordonságával s a lengyel sereget megtizedelte a hideg és az éhség. A vitézek őrhelyeiken, sátraikban megfagytak; az élelmiszerek ára sohasem látott mértékben felszökött: egy véka rozs ára 10 rubel, egy tehéné 25 rubel volt. A takarmányt nagy távolságból és veszélyek között lehetett beszerezni; a lovak utóbb csak szalmát és mohát kaptak. Ehez járult, hogy a kinestár üres volt: s a 26 ezer emberre összeolvadt sereg huzamosb idő óta nem kapott zsoldot; minek folytán egyszerre 3000 német katona fordított hátat a tábornak. „A király szót akar tartani,” mondják gúnyosan a lithván vezérek, „s ha már Pskowot nem tudta megvenni, tehát a pskowi hóban akar elveszni!”²⁾

Valamint a szerencsétlenségben gyáva és kislelkű, a jobbra fordult állapotokkal szemben is gyenge és tehetetlen volt Iván; ki a helyett, hogy a rendelkezésére álló nagy embertömegek felhasználásával kizsákmányolni igyekezett volna a helyzetet, újból kérésre adta magát, hogy kérlelhetetlen ellenségének helyzetét megkönnyítse. El vala határozva, szükség esetében egész Livoniát átengedni Báthorynak; csak hogy azután a svédekkel, kik Észtland és Ingermanlandot majdnem egészen hatalmukba kerítették, annál könnyebben végezhesen. Ilyen utasításokkal küldetett Jeletzkij és Olferjew Vilnába, hogy békét vagy legalább fegyverszünetet eszközöljenek ki. Útközben, Opoka és Porchow között csatlakozott a czári megbízottakhoz Possevini atya is. A király nevében Radziwill herceg, Szbaraszki és a már ismert Haraburda fogadák a követeket,³⁾ kik úgy látszik, most már nem féltek attól, hogy verést kapnak.

Az alkudozások kezdetöket vették de csak nagyon lassan haladtak előre: a bizalmatlanság oly nagy volt mindkét részről, hogy a tárgyalások néha egészen megakadtak. Iván követi tizenégy, még az oroszok által megszállva tartott livon községet akartak átengedni a királynak, azon-

¹⁾ Hermann, III. p. 280, és Karamsin, VIII. p. 273.

²⁾ Hermann, III. p. 280, és Karamsin, VIII. p. 281.

³⁾ Hermann, III. p. 281.

felül Polotzk-ot, Lukit és minden hozzátartozó helységeket és pusztai kerületeket; a czár magának csak tizenöt vár-erősséget és Dorpátot kívánt Livoniából. Azonban a király követi ezzel nem voltak megelégedve; nemcsak egész Livoniát követelték; hanem még a hadi kárpótlást is készpénzben. Egyszersmind azt is követelték, hogy vonassanak bele a békeokmányba a svédek is. Az alkudozások erre ismét megakadtak. Időközben Zamoiski, a királyi hadak parancsnoka Livoniában, mind szorultabb helyzetbe jutott: katonái tömegesen elhagyták, mert nem kaptak zsoldot; helyzetét csak nehezen tudta palástolni. Ilyen állapotban azt a bizalmas izenetet küldé az alkudozóknak, hogy vagy kössék meg rögtön a békét, vagy pedig legyenek elkészülve, hogy ő is megszökik.¹⁾ Erre a király egyik megbízottjának az a jó ötlete támadt, hogy kijelenté orosz társainak, miszerint a király parancsot adott, a békealkudozások rögtön beszüntetésére. A fenyegetés nem téveszté el hatását; Jeletzkij és Olferjew, kik a békeokmány nélkül semmi szín alatt sem akartak Moszkvába visszatérni „Báthory István minden feltételeit elfogadták. A békeokmány főbb pontjai a következők valának: a czár lemond a lengyel király javára egész Livoniáról, azonfelül átengedi neki Polotzk és Welis városokat kerületeikkel együtt. Ezzel szemben István király lemond a hadikárpótlás iránt támasztott követeléséről s beleegyezését adja, hogy az esztlandi városok Reval és Narva a szerződésből egészen kihagyassanak, s visszaadja a czárnak mindazon városokat, melyeket az utolsó hadjárat és Pskow ostroma alkalmával elfoglalt vala.”²⁾

Így jött létre 1582. évi január 6-án a tíz évi fegyverszünet, mely visszaadta a zaklatott országoknak és népeknek a régóta nélkülözött békét. Még csak a czinkérdés volt hátra, mely néhány napig tartó heves vitatkozásokra adott alkalmat s azzal végződött: hogy Iván a békeokmány orosz szövegében czárnak, Szmolenszk és Livonia urának, a lengyel szövegben ellenben egyszerűen uralkodónak, István pedig Livonia urának neveztetik.

Még a békealkudozások javában folytak, midőn a rossz hírű alexandrowi szlobodában egy eset adta elő

¹⁾ Hermann, II. p. 282.

²⁾ Ugyanott.

magát, mely rémségesség tekintetében Iván minden eddigi vérengző tetteit felülmúlta. Legidősebb és kedvencz fia Iván, atyjának mindenben méltó hasonmása heves és indulatos természetű volt; részt vett atyjának jó és rossz cselekedeteiben, kiesapongó mulatozásaiban és vérengzéseiben: de egyszerűsmind segédkezett neki a kormányzásban is. A fiatal czarevits, a nélkül, hogy az özvegyiséget megismerte volna már harmadszor volt nős. Neje Helena a Szeremetjew bojár családból származott, míg a két első a Szaburov és Szolowj családokból a kolostor magányába száműzetett. A czarevits nem volt érzéketlen a dicsőség és hazája sorsa iránt s nem egy alkalommal részt akart venni a háborúban, mihez azonban atyja a beleegyezést megtagadta. Pskow ostroma alkalmával a trónörökös néhány jobb érzelmű bojár által feltűzelve, elhatározta, hogy egy önkéntes csapat élére áll, melylyel a fenyegetett várost felszabadítja. Midőn tervével készen volt, atya elé lépett, hogy annak beleegyezését kinyerje. Azonban Iván a szoktnál is ingerültebb állapotban lévén árulást sejtett fia szándéka mögött s kereken megtagadta beleegyezését: „lázado“ kiáltott örvongó haragban, összeesküdtél az elégtelen bojárokkal, hogy atyádat a trónról letaszítsd!“ Azután mértéktelen haragjában egy hegyes vaspálczával fia felé sújtott. Boris Godunow, ki a szomorú jelenetnek tanúja volt megragadta a császár karját: de ez növekedő indulatosságában Godunowot is megsebezvén erős ütést mért fia fejére, ki vértől borítva földre rogyott s négy napi kínos szenvedés után meghalt. A fiúgyilkos apa haragja azonnal elmúlt, midőn kedvencz fiát véreben fetrengve a földön látta: de késő volt: a leghevesebb megbánás és önvád sem hozta többé vissza a czarevits életét. Egyébiránt a szerencsétlen fiú halálos ágyán megbocsájtott gyilkos atyjának.¹⁾

Possevini pápai követ ettől eltérőleg adja elő a fiúgyilkosságot. E szerint Iván egy alkalommal tetteleg és durván bántalmazta Helenát, a czarevits nejét, ki e miatt nagy haragra lobbant és kemény szemrehányásokat tett atyjának. A heves vita alkalmával annyira megfélemedezék magáról Iván, hogy vas botjával fiát fejére üté mi annak halálát idézte elő.²⁾ Jellemző, hogy Iván, ámbár fia halálát gyakran

¹⁾ Karamsin, VIII. p. 284. és Jegyzet 311.

²⁾ Hermann, III. p. 285—286.

és kitörő szemvedéllyel megsíratta, sem lényében sem szokásaiban semmitsem változott s hogy gondolkozásában sem idézett elő a szomorú eset semmi változást sem.

A béke megkötése után, melyben úgy látszik nem csekély része volt a pápai követnek, Possevini erélyesen hozzájárult küldetésének más tekintetben is megfelelni. De bármikor hozta is szőnyegre a ravasz szerzetes a vallási dolgokat, Iván mindig ügyesen kitért előlük, a nélkül, hogy ez által a pápai kiküldött érzékenységet megsértette volna. A vallási dolgokról beszélni és vitatkozni nem a világiak dolga, szokta ilyenkor mondani s ezzel ketté metszé a beszélgetés fonalát s Possevini-nek várnia kelle, míg ismét alkalom kínálkozott a kényes tárgy megbeszéléséhez. Egy alkalommal, midőn Possevini a római pápa hatalmát egyházi és világi dolgokban kiváltképen kiemelés s a császár csatlakozását a római egyházhoz hangsúlyozá, Iván ekképen felelt: „Vallási dolgokról még nem írtam soha a pápának; veled sem volt szándékom erről beszélni; és pedig először azért, mert félek, nehogy egy kemény szó által érzelmeidet megsértsem; másodsor pedig azért, mert nekem elég gondot és dolgot adnak a világi ügyek. Az ilyen dolgokat valamint a könyörgéseket nálunk a metropolita szokta végezni. Az pedig, mit a görögök mondanak, nem képez számunkra evangeliumot: mi Krisztusban hiszünk és nem a görögökben. Mi a byzanci birodalmat illeti, tudd meg, hogy én az enyémmel teljesen meg vagyok elégedve s ezen földi életben más országok birtoka után nem vágyódom: én csak azért esedezem, hogy Isten a túlvilági birodalomban is segítsem legyen.“¹⁾ Hasztalan voltak Possevini ellenvetései, a császár utóbb sem a florenczi zsinatról, sem az egyesülésről általában mitsem akart többé hallani s azzal végzé tárgyalásait a pápai követtel, hogy kijelenté: miszerint „a katolikusoknak szabadságukban áll: minden kifogás és beestelenség nélkül gyakorolni vallási kötelemeiket, úgy miként nekik tetszik.“ Ezzel végződtek az alkudozások és Antonio Possevini 1582. márczius 15. elhagyta Moszkvát és visszautazott Rómába.

Mielőtt IV. Iván uralkodásának utolsó éveivel s ötven évi országglásának áttekintésével tüzetesebben foglalkoznánk;

¹⁾ Hermann, III. p. 291.

szükséges egy eseménnyel megismerkednünk, mely nagy befolyással volt Oroszországnak nemesak területi hanem nemzetgazdászati viszonyaira is. Szibíria meghódítását értjük, mely Iván hozzájárulása nélkül, uralkodása alatt ment vala végbe. Három kereskedő s néhány futórabló a Wolga mellékéről behatol egy addig alig ismert nagy kiterjedésű országba s azt a császár parancsa és tudta nélkül elfoglalja Oroszország részére.¹⁾

Szibíria déli részét, mint a mongolok fensősége alatt álló tartományt az oroszok futólag már a tizenharmadik században megismerték; míg az éjszaknyugati határszéleit becses szörmek miatt már a tizenegyedik században gyakran meglátogatták wjétkai és permi kereskedők és kalandorok. Szibíria mint egy új és nagy világrész, melyről eddig a mívelt Európa mitsem tudott, tűnik fel előttünk először a tizenhatodik század utolsó negyedében; s ámbár lakatlan és hideg mégis el van látva mindennel mi az élet fenntartására szükséges; a természet gazdagon gondoskodott mindenről, mi az ember szemében értékkel és vonzó erővel bír; a föld gyomra nagy mennyiségű becses érczeket és drága köveket rejteget; s áthatatlan sűrű erdőségeiben beláthatatlan sokasága tanyázik a becses szörmes állatoknak. Nagy kiterjedésű pusztaságain vadrozs terem s hatalmas folyamaiban és tavaiban hemzseg a jóízű halak sokasága. Zordon éghajlata daczára tehát koránsem oly rideg és visszataszító földünk e része, melyet az emberi képzelem rémekkel és szerencsétlenekkel népesített be, kik az értelem mellőzésével csak érzelmeinkhez intézik gyászos szózataikat. Cayenne, Új-Caledonia, Borneo a tropusok eme gyilkoló éghajlattal bíró telepei az emberi nyomornak és erkölcsi megsemmisülésnek, talán még ijesztőbbek, még rémségebbek, minthogy a növényvilág tarkasága és gazdagsága még kirívóbbá teszi az ellentéteket. Majd ha egykor sűrű, munkás és értelmes népesség élénkíti az Ob és Irtis ma még elhagyatott partjait, Szibíria is elveszti ijesztő jellegét az emberek szemében.

Ámbár Szibíria zordon pusztaságain már a népvándorlás első századaiban számtalan nomád nép tanyázott, melyeknek

¹⁾ Hermann, III. p. 504, és Karamsin IX. köt. 2—3.

ma már neveik is alig ismeretesek; biztosabb mert megbízhatóbb híreink felőle csak azóta vannak, mióta III. Iván vajdái az övhegységen — Ural — áthatoltak s feltűzték a moszkvai lobogót a mesés ríphaei bércek ormaira. Azonban az érintkezés nemsokára megint megszakadt; s ámbár ezen jeles uralkodó Jugra, fia Obdoria és Kondia, unokája pedig Szibíria urának nevezte magát, a foglalás inkább elméleti jelentőséggel bírt. 1480 óta tjumeni és sibáni tatárok lovai tomboltak Szibíria pusztaságain; kik a szomorú emlékű Batu-khán Sibán nevű fivérétől származtatták magukat. A különböző mondákból és feljegyzésekből a következő tűnik ki.

„Iwák vagy Ön fejedelem a nogáji törzsből már mohamedán hitű volt, s számos tatár, osztják és vogúl felett uralkodott s az Isim folyó mentében tanyázott. Egy Tsingisz nevű törzsfő fellázadt és letaszítá Iwákot a trónról; azonban fiának Taibugnak, kit nagyon szeretett, egy sereget adott, hogy hódítsa meg vele magának az Irtis és a Nagy-Ob folyók partvidékeit. Taibug ezt teljesítette és a szibíriai khánságot a Tura melletti Tsingy várossal együtt alapítá. Ezen városban később Taibug fia Chodsa, és unokája Már lakott és uralkodott. Ader és Jabolak atyja, ki egy kazáni hercegnővel, Upak-khán nővérével lépett házasságra. Upak megölte Márt, de Ader fia Mahmed bosszúból megölte Upakot s az Irtis folyó mellett építé Szibir vagy Iszker városát. Mahmed utódai valának: Ágis, Jabolak fia, Kazy Mahmed fia, és Kazy gyermekei: Ediger, ki már III. Ivánnak adófizetője volt és Bekbulat; kiket Kucsjum, Mustára kirgiz-khán fia. Szibíria első khánja, buktatott meg, ki hasonlóképen hűbérese volt az orosz nagyfejedelemnek.“ Ezen zavaros mondán alapszik a szibíriai khánság megalapítása. Az oroszok 1488-ban Szibir várát elfoglalják, melynek neve ennek folytán átmegy az egész országra; de nemsokára ismét elhagyják, mígnem a tizenhatodik század vége felé újólag és maradandóan megszállják.

A bitórló Kucsjum, ki magát Szibíria khánjának nevezte kezdetben azon volt, hogy Iván jóakarátát magának megnyerje; s azért egy ideig eleget tett hűbéri kötelelességeinek. Midőn azonban a toboli és más hordákat alávetette uralmának s hatalmát mindinkább növelte, vazalli kötel-

meit is mindinkább elhanyagolta. Időközben kivált Perm vidékéről számos orosz család költözött át az övhegységen — az Uralon — hogy cserekereskedés által gazdagságra tegyen szert. Iván, ki mint láttuk, csak ritkán emelkedett önálló tettekre és elhatározásra, nem birta Kucsjumot kötelességének teljesítésére kényszeríteni.

Az orosz gyarmatosok közt, kik Szibiriában legelőször megtelepedének, volt Stroganow Jakab és Gergely, kiknek atyja a Witsegda melletti sófőzések által nagy gazdagságot szerzett magának. Azt beszélik, hogy ezen kereskedők egy kikeresztelkedett hordabeli tatártól Spiridion-tól származnak, ki az oroszokat megtanította a számoló-deszka használatára. A tatárok, kik uagyon haragudtak Spiridionra, fogásukba ejtven őt egy háború alkalmával, a szószeros értelmében halálra gyalúlták. Innen kapta azután a szerencsétlen fia a Stroganow nevet; stroganoi gyalúlni orosz szótól. Iván a két Stroganow testvért bízta meg az orosz érdekek képviselésével, kik a czár bizalmának teljes mértékben megfeleltek. A czári felhatalmazás folytán ezen kereskedők jogot nyertek zsoldoshadak tartására és hadviselésre; de mindig szem előtt tartva az orosz állami érdekeket. Idővel Stroganow Jakab és Gergely meghalálózának, kincseiket, de egyszersmind vállalkozó szellemüket egy fiatalabb testvérnek, Simonnak hagyván örökségül, ki unokatestvéreivel Maxim és Nikitával nagy erélyvel folytatta Szibiria polgárosítását.

Már korábban szólottunk a kozákok keletkezéséről és megtelepedéséről: kik féktelen szabadságszeretetükkel nem ritkán nagy bajokat és gondot szereztek nemcsak az áttutató kereskedőknek, hanem a szomszéd országoknak és kivált Oroszországnak, melynek békéjét és biztonságát nem egyszer komolyan veszélyeztették. Iván több ízben küldött ellenük hadakat, de hasztalan, mert ma megfenyítve, holnap ismét folytatták rablásaikat. A Wolga és Don közt tanyázó kozákok mindig félelmetesebbek lettek s időről-időre egészen megakaszták a közlekedést kelet és nyugat közt. Hetmánjaik vagyis fejeik senkinek sem akartak engedelmességni s mindig vakmerőbben űzték rablókalandozásaikat; a hetmánok közt kiváltképen kitűntek Timophejew Jermák, Kolzó Iván, Michailov Jakab, Pán Nikita és Mestserek Máté fők-

telen bátorságuk és kegyetlenségük által. Az eszélyes Stroganow testvérek, kik a hetmánok erőszakoskodásairól halottak, az őt rablónak tisztességes szolgálatot ajánlottak s 1579. ápril első napjaiban egy levélben felszólították, hogy ne folytassák keresztény vitézekhez nem méltó foglalkozásukat, fordítsanak hátat a rabló-életnek s lépjenek a *fehér czár* szolgálatába, ki érdemeiket mindenkor bőkezűen fogja megjutalmazni. „Nekünk vannak váraink és tartományaink” mondák az élelmes kereskedők, „de csak kevés vitéz felett rendelkezünk; jöjjetek és segítsétek Nagy Permiát és a kereszténység keleti határait meghódítani.” Jermák és társai — mint a krónika mondja — könnyekig meg valának hatva, midőn a jóakaró meghívást hallották, melyet siettek elfogadni. A Wolga partjai hol a hetmánok lobogóit a keleti szél lengeté, gyorsan megélénkülének s több mint ötszázra ment azon merész kalandorok száma, kik hozzájuk csatlakozva átlépték az Uralt, hogy új hazát, kincseket és dicsőséget szerezzenek maguknak. „Örömmel fogadtatva, örömmel érkezének a merész jövevények” mondja a krónika, „kiket a Stroganow testvérek hívtak az országba: minden úgy történt, miként az egyik akarta, vagy a másik ígérte. A hetmánok erős támaszai lettek a kereszténységnek; a hitetlenek remegtek, midőn őket megpillantották; pusztulásuk, vesztük bizonyos vala.”¹⁾ S valóban, kozákok 1581. nyarán megsemmisíték Muzza Beguly khán egész seregét s a Stroganow család kereskedelmi hatalmának, s vele együtt az orosz uralomnak, szilárdabb alapot adtak Szibiriában. Mert a doni kozák hetmánok talán a nélkül, hogy tudták volna, nemcsak a pillanat által parancsolt czélokért küzdöttek új hazájukban, hanem magasabb állami érdekekért is, melyek megvalósításához lényegesen hozzájárultak. Azonban rendszert kelle a hódításnál alkalmazni, ha az új ország a jövő esélyeivel síkra akar vala szállani; biztos és meghatározott területet kelle kikerekíteni, mely azután szerves összességében egy birodalom vagy tartomány jellegét ölthetné magára. Ily czélból Jermák egy haditervet készített, melyet pártfogója, a Stroganow család minden részében helyeselt. Így gyűlt össze 840 merész és vakmerő férfiú, közöttük lengyelek, lithvánok, németek,

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 12. old.

kiket a nogáji tatároktól vásároltak össze. Az egyiket a dicsőség és hírnév, a másikat a kincsvágy buzdítja: de mindnyájan törhetetlen merész lélekkel bírtak, kiknek a veszély és nélkülözés sohasem lohasztá le bátorságát. Jermák erős fogadalmat tett, midőn kis de rendíthetetlen csapatával felkerekedett, hogy egy roppant kiterjedésű országot meghódítson. „Menj, indulj meg békében“ szolt az öreg Stroganow, „s tisztítsd meg a szibíriai földet s üzd ki belőle az istentelen Kucsjum szultánt.“ S Jermák megindult, a császár tudta és beleegyezése nélkül; egyedül a Stroganow család utasításai szerint, melynek tagjai a császár adománylevelével ellátva, azon hiedelemben valának, hogy az ország meghódításához és kormányzásához teljes jog-czímmel bírnak. A dolog állami jogi természetével úgy látszik, mitsem törődtek.

Azonban a zsarnoki egyeduralkodó Moszkvában nem így gondolkozott; s midőn a Stroganow testvérek intézkedéséről s Jermák merész vállalatáról értesült, nagy haragra lobbant s leplezetlenül kifejezi ama gyanúját, miszerint a szabadalmazott kalmárok bizonyára arra gondolnak, hogy Szibíriát maguk számára hódíttassák meg a vakmerő kalandorokkal. Az egész vállalatban árulást, hűtlenséget, erőszakot látott, melyet nem hagyhatott fenytés nélkül. „Megparancsolom nektek“ így hangzik Iván rendelete, melyet a Stroganowokhoz intézett, „valamint Jermáknak és társainak, hogy azonnal szüntessetek be mindenféle harci vállalatot Kucsjum ellen; Jermákot pedig a többiekkel azonnal küldjétek Permbe és Uzolje Kamszkojéba, hol bűneiket alázatos beismerés és teljes megadás által még jóvá tehetik, hasonlóképen kell cselekedniök az osztjákoknak és a voguloknak is. Városaitok védelmére tartsatok vissza egyszáz — és nem több — kozákokat. Ha pedig parancsolatunkat nem teljesítitek, ha a permi tartományt Kucsjum és a többiek e miatt megtámadnák, úgy kimondjuk reátok a *birodalmi átkot*; a kozákokat pedig, a gaz árulókat egytől egyig felakasztjuk.“¹⁾ A császár haragos parancsa nagy rémületbe ejtette ugyan a becsületes Stroganow testvéreket, de a váratlan és fényes siker, melyet merész vállalatuk aratott, nem sokára megváltoztatta Iván gondolkozását is. A következőkben

¹⁾ Kazamsin, IX. köt. p. 14—15.

adjuk röviden az érdekes és vonzó kaland történetét, mely Oroszországnak Szibíriát jövedelmezte.

A hetmánok vitézeikkel négy napig eveztek alá a ragadozó Tsuszváján az uráli hegylánczok alatt, árnyas, sötét, messze kiálló sziklák alatt s azután még kétnapi veszélyes hajózás után eljutottak az ú. n. szibíriai útra. Itt megállottak s tanácskozáznak, mert nem tudták, merre folytassák útjokat; ezalatt egy fölhányt erősséget építenek védekezés tekintetéből, melyet Kokuji Gorodek-nek neveztek. Maguk körül és maguk előtt csak végtelen pusztaságokat láttak, gyér de békeszerető lakossággal. Azt mondják, hogy azon hely, hol hajdan Jermák merész bajtársaival tanyázott, még ma is számos emléket mutat fel, melyek a kalandos hősről vallanak. Sziklák, barlangok régi erődítések nyomait mutatják, s még ma is nevérol neveztetnek. Nehéz hajói, melyeket a Szerebrenója és a Baransa mellett hagyott még nem rothadtak el s korhadt fenekükről magas fák emelkednek ég felé. Midőn végre számos kaland után a Tura folyóba jutottak, elérkeztek a szibíria khánság területére s most már fegyvert kelle ragadniok; a hódítás kezdetét vette. A mai Turinszk helyén akkaron Japantsa herceg lakott, kinek számos tatár és vogul engedelmeskedett, s kik most a jövevényeket nyilzáporral fogadják; de megrémülve az ágyúk dörgésétől csakhamar vad futásnak eredének. A hetmánok most egy magas állású kháni hivatalnokot ejtettek fogságba, ki Tausák-nak hívaték; ez, hogy életét megmentse, mindent elmondott nekik mire további útjokban szükségük volt. Szabadon bocsájtatván Tausák a khánhoz sietett, hogy elmondja neki találkozását az erőszakos idegenekkel; s a megfélemlített ember úgy írta le a kozákokat, mint esodálatos, legyőzhetetlen harczosokat, kik pusztító tűzzel és mennydörgéssel vannak felfegyverkezve s a legerősebb vas vértet keresztüllövik. De Kucsjum, ámbár szeme világától megfosztva, nem ijedt meg és erélyesen hozzálátott az idegenek méltó fogadtatásához.

Most kezdetét vette a végzetes és elkeseredett harcz, mely élénken emlékeztet változatos részleteivel azon küzdelemre, melyet Fernan Cortez Mexico birtokáért folytatott a szelíd de szabadságszerető azték és tolték népekkel. Ott is, itt is, a tapasztalatlanság és tudatlanság küzd meddő harcot a löfegyverrel ellátott európaival, kiben túlvilági

lényt lát a gyakorlatlan emberi érzék.¹⁾ Zúgó folyamok mentében szédítő magasságban, hullámzó tavakon; majd kietlen pusztaságokban és vadonokban folyik a harc, melybe nem ritkán az elemek is belekeverednek. Vakmerőség és halál-megvetés; durva kegyetlenség és gyengéd emberi érzelmek egymást váltják fel ezen harcban, mely érdemes volna egy nagy költő és történetíró tollára!

¹⁾ Lásd Prescott History of the conquest of Mexico; és Bernal Diaz, Historia dela conquista.

Tizenhetedik fejezet.

IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes. 1534–1584. Befejezés.

Szibiria első meghódítása. — Iszker vagy Szibir megvétele. — Jermák és társai jellemzése. — A vállalat vége. — Svédháború és béke. — Iván és Anglia. — Házassági tervek. — A csár betegsége és végső napjai. — Halála. — IV. Iván jellemzése. — Közigazgatás és igazságszolgáltatás. — Udvari méltóságok. — Hadügy. — Polgári és büntető igazságszolgáltatás. — Egyházi intézmények. — Városépítés. — A főváros. — Ipar, kereskedelem és fényűzés.

A haláltusa a betolakodott kozákok és a tatárok közt már huzamosbb ideig folyt, változó szerencsével, változó eredménnyel. De Jermák vitézeinek száma már nagyon lepadt, míg az ellenség serege még mindig szaporodék. A kard éle, ragályos nyavalyák, az emberi erőt meghaladó fáradságnak megtizedelték a merész kalandorok számát. Komoly de nem reménytelen hangulat vesz erőt a kedélyeken. Egy éjjel tanácskozássra ülnek össze a hetmánok bajtársaikkal; s most felemelik hangukat a gyengék és kislelkűek s így szólnak: „Bosszúnkat kielégítünk; ideje immár, hogy visszaforduljunk. Minden új ütközet csak veszélyt hozhat reánk: mert nemsokára senkisé is lesz, ki győzedelmeskedjék.” De a hetmánok ekképen válaszolnak: „Nem, testvéreink, előttünk csak egy út áll nyitva, s ez előre vezet. A folyamokat és tavakat már jégkéreg kezdi borítani; ha visszafordulunk, mindnyájan megfagyunk a magas hóban; s ha talán mégis eljutnánk Oroszországig, az esküszegés szégyenfoltja tapadna rajtunk, mert hiszen fogadást tettünk, hogy Kucsjumot meg fogjuk alázni, vagy pedig magasztos halállal megengesztelni a czárt, ki ellen vétettünk. Sokaig rossz hírben állottunk, legalább halálunk ne legyen ilyen. Isten annak adja a győzelmet, kinek akarja, gyakran a gyengének, nem mindig az erősnek, hogy neve magasztaltassék örök időkre!” . . . . S mindnyájan „Ament” feleltek s másnap megrohanták

az ellenség legerősebb védművét, melyet elkeseredett küzdelem után szerencsésen elfoglaltak. A világtalan Kuesjum futásban keresett menedéket, midőn a keresztények „Isten velünk!” kiáltását már közelében hallá. A czári lobogó a sánczokon lengett, vígan hirdetve a fontos győzelmet, mely Szibiriát Oroszország kezébe adta. A halottak közt volt 107 vitéz kozák, kiknek lelkiüdvéért a tobolszki székes-templomban még ma is imát mond a hálás emberi kegyelet. A győzedelmes Jermák 1581. október 26-án tartá bevonulását Iszker vagy Szibir városába, az Irtis magas partjain; s első útja az Isten házába vezeté, hogy hálát adjon a nagy vívmányért; azután erélylyel hozzálátott az elfoglalt tartomány belső rendezéséhez, mert tudta, hogy a kard élével elfoglalt országot csak a törvény és rend jótékony szigora képes fenntartani.

Iszker vagy Szibir megvétele csak a kezdete volt nagyobb és fontosabb vállalatoknak, melyek sikeres keresztülvitele Jermák rendkívüli katonai tulajdonságairól tanúskodik. Vitézeinek egy részét helyőrségként hagyván vissza, a többivel hajóra szállott, hogy az Irtis alsó folyásvidékén lakó tatár törzseket meghódolásra kényszerítse. Az osztjakok és vogulok fejedelme, Demján, egy ideig ellentállott ugyan a támadásnak, de nemsokára meggyőződven küzdelmének sikertelenségéről, egész hadával megadta magát. Az osztjak és vogul népek még pogányok voltak; de midőn ünnepelesen meghódoltak a moszkvai czárnak, egyuttal beléptek a kereszténység közösségébe is. Miután Jermák Oroszország uralmát a berezowi határszélektől egész a Tobol folyóig biztosította, visszatért Iszkerbe, hol ezalatt semmisem zavarta meg a békét.

Jermákot eddig csak harczolva és munkálkodva tanultuk megismerni; most, midőn hódításairól ismét Iszkerbe visszatért, sietett úgy küldöit, a Stroganow testvéreket, valamint a czárt Moszkvában szerencsés hadjáratáról értesíteni. Azt írta Ivánnak, hogy szegény, kiátkozott és a lelkiismeret furdalásaitól gyötört kozákjai, bánattól eltelve, szerencsésen elkerülték a halált s a nagy Isten nevében a hatalmas czárnak egy nagy birodalmat hódítottak meg, mely örök időkre, meddig Istennek tetszeni fog, Oroszországhoz fog tartozni; hogy küldjön a czár vajdákat az új országba, kik azt kívánsága és rendeletei szerint

kormányozni fogják. E jelentéssel Jermák hű bajtársa, Kolzó Iván, indult el Moszkvába. Iván kitüntető kegygyel fogadá Kolzót és társait, s midőn a nevezetes eseménynek híre terjedt a fővárosban, a nép és az előkelők öröme nem ismert határokat. „Isten Oroszországnak új, hatalmas országot ajándékozott,” mondák az emberek s könnyes szemekkel kívántak egymásnak szerencsét a váratlan szerzeményhez.

Úgy látszik, hogy Iván előtt nem volt ismeretlen az új szerzemény fontossága; miután Kolzót és társait gazdagon megajándékozta, Bolchowszkij herezeget Gluchow nevű udvari tisztviselővel Szibiriába küldé, hogy az országban az orosz közigazgatási kormányzatot berendezze; melléje adatott egy, ötszáz lövészből — sztrjeliczi — álló őrség is. Kolzónak pedig megengedték, hogy visszautaztában merész és vállalkozó embereket szegődtessen maga mellé, kik az új országban megtelepedni szándékoznak. Végre utasítá a wologdai püspököt, hogy küldjön haladéktalanul tíz szerzetest Iszkerbe, kik ott a kereszténységet terjeszteni s az isteni szolgálatot berendezni fogják.

Mialatt Kolzó Oroszországban járt, Jermák és társai nem pihentek; legelőször a vogulokra került a sor, kik a Tauda folyó mentében laktak, majd a többi tatár törzsekre, kik egymásután meghódoltak az orosz czárnak, kinek fensőségét most már az egész ország elismerte. Iván nem volt hálátlan; a hetmánok mindegyikének gazdag ajándékokat küldött, Jermáknak pedig két pánczélt, egy ezüst serleget és egy értékes bundát egyenesen a czár vállairól; levelében a múltakat a feledékenység fátyolába burkolja s Oroszország örök háláját jelentvén ki, a merész vezért — Jermákot — Szibiria herezegei czímével ruházza fel; s egyuttal megbízta, hogy azontúl is tegyen meg mindent, hogy a czár fensőségi jogai esorbulást ne szenvedjenek. Még a kozákokról sem feledkezett meg a hálás czár, kiknek mindegyike részesült valami jutalomban.

Azonban Jermáknak és társainak szerencséje nem volt állandó; nemsokára egymást érték a balesetek, melyek az egész vállalat sikerét fenyegették. Ragályos betegség és éhhalál sujtotta az országot, mi nem maradhatott befolyás nélkül merész hódítóira sem. Számos vitéz esett áldozatul a kettős szerencsétlenségnek. Az 1584. tavasszal azonban némileg javultak az állapotok; Jermák a fogságban

levő Mametkul-t, a khán fiát Moszkvába küldé s azt írta a czárnak, hogy Szibiriában ismét jobbra fordultak az ügyek, mindazonáltal komolyan kéri, hogy küldene haladéktalanul új haderőt, nehogy a hódítás műve fennakadást vagy épen hátramenést szenvedjen. Még mielőtt a várt segély megérkezett volna, súlyos csapás érte az eddig szerencsés kozákokat. Jermák legkitűnőbb vitézei vigyázatlanságból egy tatár törzs közé keveredének, melyről azt hívék, hogy barátságot óhajt velük kötni. Azonban a ravasz tömeg váratlanul körülveszi a mi rosszat sem sejtő vitézeket, kiket egytől-egyig kegyetlen halállal megöl. „Úgy hullottak Jermák oroszánjai, mint a bikák,” mondja az évkönyv méltó elkeseredésében. Alig terjedt híre ezen eseménynek, midőn a meghódolt törzsek egymásután felkeltek, hogy lerázzák az idegen igát, melyet amúgy sem viseltek szívesen: legerősebb az osztjások ragadtak fegyvert, nemsokára lángokban állott az egész, még az imént békés ország s a kozákokat és oroszokat a megsemmisülés veszélye fenyegette. Az osztjások egy heves ütközetben megölték Michailow hetmánt s azután magát a fővárost Szibirt vették ostrom alá, mely élelemhiány folytán a legnagyobb veszélyben forgott. Azonban Mestserják hetmán ravaszsága és vitézsége még elhárítja a válságot s a kozákok fényes diadalt aratván ellenségeik felett, felmentették a fenyegetett várost.

Ámbár vitézeinek száma már nagyon összeolvadt, Jermák mégis egy nehéz vállalatra határozta magát, hogy fegyverének élével engedelmességre kényszerítse a lázongó törzseket. S a szerencse még egyszer kedvezett a merész férfinak. Miután számos törzset megfenyített, másokat hódolatra kényszerített s jelentékeny hadisarcz megfizetésére ítelt, megrakodva utolsó győzelmeinek diadaljeleivel tért vissza Iszkerbe. Pihenése nem tartott sokáig. Kucsjum végső csapásra készült, hogy még egy kísérletet tegyen uralmának visszaszerzésére. Felhasználva a kozákok kimerültségét s támaszkodva megfogyott csekély számukra heves támadásra készült. Jermák, mintha sejtette volna sorsát, ezuttal kedvetlenül indult a harcra. A két sereget egy folyó választá el egymástól s az apró csatározások sohasem szüneteltek. E közben az idő mind rosszabbra fordult; hosszantartó esőzések feláztatták az amúgy sem szilárd talajt s felettén megnehezítették a katonai mozgásokat. Jermák

kozákjaival egy fölhányt sáncz mögé vonult vissza az idő zordonsága elől s meg volt győződve, miszerint az ellenségnek nem lehet szándéka ilyen kedvezőtlen időben tábora ellen támadást intézni. Így telt el néhány nap, mialatt azonban még rosszabbra fordult az idő. „Kucsjum szíve most elkezdett játszani,” mondja a krónika, megtámadja az elcsigázott, megfagyott oroszokat, kik a nagy esőzések miatt löfegyvereiket nem tudják eléggé érvényesíteni; s a meglepett hősök egymásután elhullanak az aránytalan küzdelemben. Jermákot heves kardesörrenés ébreszti fel mély álmából, melybe a nagy fáradság következtében merült; s midőn a helyzet veszélyességét áttekinti, emberi erőt meghaladó hévvel lát a harcra. Miután magának néhány hívével — mert a többiek a sánczokban véreztek el — erős kézzel utat tör az Irtis magas partjai felé, hogy hajóra szállva igyekezzék elérni a biztonságot nyújtó Iszker, egy pillanatra úgy látszott, mintha elkerülte volna a fenyegető veszélyt. De nem így volt. A sűrű ködtől, mely a tájat borította, tévútra vezetett s követve nagyszámú üldözőitől, a megáradt Irtis hullámai közé veté magát, hogy úszva érje el a mentőesolnakokat; de hasztalan, páncéljának súlya ellenállhatatlanul a mélységbe vonja, s a rendíthetetlen vitéz a hűtlen elemekben leli sírját....

Jermák halálának híre leírhatatlan rémületbe ejtette a maroknyi kozák hadat mely a szibíriai sánczokat tartá megszállva; mindössze mint egy százötvenen lehettek körülveve tenger ellenségtől, mely sóvár tekintetekkel kísérte minden mozgulataikat. S a megfogyott, fejetlen csapat Mestserják hetmán vezérlete alatt fájó szívvel hagyta el dicsőségének színhelyét, melyet a jelen körülmények közt továbbra is megtartani nem állott hatalmában. A Tobol folyón lefelé hajózva távoztak a vitézek; Szibíria ismét szabad volt, ha az apró zsarnokok, kik magukat urainak nevezték, ezt megengedték. *A zsarnokság és tudatlanság szövetségesek, melyek sötétben gyakorolják uralmukat.* Nemsokára ismét visszatérnek az oroszok, hogy Jermák halálát megbosszulandó, művét folytassák és befejezzék.

Jermák Timophejew, Szibíria első meghódítója nem köznapi alak a történelemben: bátorsága, megtörhetetlen ősi ereje magasan fölé emelik a mindennapi kalandorok fölé. Önzetlen, hazafias gondolkozása és ragaszkodó hűsége

uralkodójához pedig valóságos erényeknek tűnnek fel egy korban, melyben az emberi nemesebb tulajdonságok csak nehezen kerülnek érvényre. A hetmán fejedelem megérdemli, hogy Oroszország legnépszerűbb hősének nevezessék.¹⁾

* * *

Alig szabadult meg Iván nehéz áldozatok árán Báthory Istvántól, midőn sietett a krimi tatár khánt ajándékok által megengesztelni, ki beesapást tervezett Oroszország ellen. Mindkét részről biztonságban, úgy látszott, mintha a cázár most egész erélylyel Svédország ellen akarta volna fordítani fegyverét, mely felhasználván a lengyel királylyal folyó háborút, elfoglalta Narwát és más fontos helyeket. S valóban, Rosztowszkij, Szudakow és Chworosztonin Novgorodból megindultak a Nawa felé, hol a svéd főhad de la Gardie tábornok vezérlete alatt állott s Oresek mellett megütköztek az ellenséggel. A szerencse az oroszoknak kedvezett s de la Gardie futásra kényszerítették. Ezen első siker azonban nem döntötte el a hadjárat kimenetelét.

Báthory István, ki szívéen hordozta hazája boldogságát és dicsőségét, el volt határozva a cázárral megkötött béke után Svédországgal megmérkőzni, mely számos oly foglaltságokat tett, melyek a lengyel korona területi épségét megsértették. Azonban a lengyel országgyűlés nem osztá nagylelkű és fenkölt gondolkozású urának nézetét s kicsinyes és indokolatlan kifogásokkal állott elő, hogy az uralkodót terveinek kivitelében megakadályozza. „Mi nem akarunk háborút,” mondák a gögös és kényelmes pánok, „sem a krimi tatárokkal, sem a svédekkel, s nem adunk ily célra sem pénzt, sem katonát.” S midőn Báthory a nemzet méltóságára, a birodalom hatalmi állására utalt, mely a célba vett háborút okvetetlen szükségesnek tünteté fel, egy büszke pán, Niemiokowski így szólt: „Te király vagy mindaddig, míg a királyság alkotmányos jogait hűségesen megtartod; ha ezt nem teszed, úgy egyszerűen te Báthory vagy, én pedig Niemiokowski.”²⁾ S az országgyűlés a király minden javaslatait, melyeket neki a legtisztább hazaszeretet sugalmazott elvetette.³⁾

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 1—38. lap, és Hermann, III. köt. 301—327. lap.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 41. old.

³⁾ Ugyanott.

Nem tudni mi birta rá Ivánt, hogy röviddel a Nawa melletti győzedelmes harcz után, egyszerre visszahívta seregeit és békeajánlatokat tett a svéd fővezérnek. Egyike ez azon beszámíthatatlanságoknak, melyekkel Iván életében többször találkozunk. Lobanow herezeg és Tatitsew a Pljusza mellett találkoznak de la Gardie-val; s 1583. május 26-án fegyverszünet jött létre két hónapra, mely nemsokára három évre hosszabbított meg, s melynek értelmében Jama, Ivángorod és Koporje a svédek kezébe kerültek.

Végre helyreállott a béke az ország minden részében; s Iván hozzáláthatott volna azon hibák javításához, melyeket elkövetett, midőn ezen békét országának megszerezte. Azonban a tevékenység és munkásság nem volt inyére az uralkodónak, ki most is gyarló és léha dolgokon törte a fejét. Oroszország viszonya Angliához mindig zavartalan és állandó jó vala; miben bizonyára az oroszánrészt a nagy királynőt, Erzsébetet illeti, ki mindvégig tekintettel volt Oroszország kereskedelmi fontosságára s Iván sajátosságos jellemére és hajlamaira. Iván mindig nagy tisztelője volt a királynőnek és az angol népnek, melynek képviselői mindenkor a legtöbb önállóságot tanúsíták a cázárral való érintkezésökben. Egy megbízhatatlan hír azt mondja, miszerint Iván egy időben azon gondolattal foglalkozott, hogy megkéri VIII. Henrik és Bullen Anna leányának kezét. Annyi mindazonáltal tény, hogy nem sokkal halála előtt, midőn hetedik nejét érdekes állapotban tudta, azon eszmével foglalkozott, hogy egy előkelő angol hölgygyel lépend házasságra, hogy ezáltal barátságos viszonyát az angol királynővel még inkább megerősítse.¹⁾ A kiszemelt hölgy Hastings Mária lady volt, ki úgy látszik csak azáltal kerülte el az őt fenyegető végzetet: IV. Iván nejévé lenni, hogy hirtelen himlőbe esett, mely elpusztítá örökre arcának ragyogó szépségét. Időközben, 1583. őszkor, Mária czárnő fiút szült, a szerencsétlen Dimitrijt, az ártatlan okozóját számtalan gonosztettnek és nagy szerencsétlenségeknek. Fia születése nem hatotta meg Iván elfásult lelkét, ki családi életének eme utolsó szép napjaiban is azon gondolattal foglalkozott, hogy gyermekének anyját eltaszítva magától, helyét egy idegennel töltendi be, ki változatosság után epedő termé-

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 45. old.

szetét oly nagy mértékben felingerlé. De a gondviselés, mely az emberek és nemzetek sorsát igazgatja, másként akarta. . . .

Elérkeztünk a zsarnok életének utolsó jelenetéhez, mely azonban nem tudja megadni szívünket; mert a szenvedélyek heves hullámváltozását jótékonyan lecsendesítő halál sem feledtetheti velünk a legyilkolt ártatlanok kínos nyöszörgését; Iván életével beszennyezte a trónt s szégyent hozott az emberi névre: halálával pedig nem tudta kiengesztelni a megsértett erkölcsi világrendet. A vázoltakban láttuk Wasziljevics fiának életét, tetteit és mulasztásait; azonban valamint élete, úgy halála is rendkívüli, megrázó volt, telve borzadályal, mintha a meggyilkoltak szelleme ült volna őrzőgő örömnünnepet halála felett! IV. Iván halála olyan volt, mint élete. . . . Erős és izmos testalkattal, Iván hosszú életnek nézett eléje; de a vad szenvedélyek, melyek a zsarnok lelkét feldúlták, nem hagyhatták érintetlenül testét sem. Az isteni harag előtti félelem, lelkiismeretének mind sűrűbben jelentkező kitörései, rettegéssel, félelemmel tölték el lelkét, mely csak pillanatokra tudott békét találni: a szenvedélyek érzéki tombolásaiban. A szüntelen, idegromboló izgatottság, harag, félelem, megbánás rohamos és ellentétes hatásai s a fiúgyilkosság ónsúlya kezdék megtörni testi erőit; azonban erős szervezete 1584-ig dacolt a rombolással s minden, mit állapotában észrevenni lehetett: beteges gyengeség, átmenő bágyadság volt, mely azonban mind sűrűbben kezdett jelentkezni. Ezen időben az égen a csári palota fölött, keresztalakú fark volt látható: Iván szokatlan kíváncsisággal szemlélte a tűneményt s azután megváltozott arccal így szólt környezetéhez: „Ez halálot jelent.” Ezen gondolat mindinkább elfoglalta, erőt vett rajta s jósokhoz és csillagjövendölőkhez folyamodott, kik közül mintegy hatvanat sikerült összehoznia birodalma minden részéből; kik, mint mondják, még csak tizenkét napra szabták a császár életét s végső napját márczius 18-ra tették. De a szeszélyes zsarnok csakhamar elnémitá őket, máglyahalállal fenyegetvén azokat, kik a jóslatot ismételni merészkednek. Február havában még államügyek elintézésével foglalkozott; de belső részei rothadásnak indultak s teste dagadni kezdett. Ámbár még mindig hitt gyógyulásában, maga köré gyűjté a bojárokat, hogy végrendeletét

elkészítse. Utódjául Fedor fiát nevezte meg, ki mellé azonban többek közt a következőket rendelé tanácsnoki minőségben: Sujszkij Iván, a pszkovi védelmezőt, Msztiszlavszkij Ivánt, Romanovics Jurjewet, Godunow Borist és rokonát Bjelszkijt. A csecsemő Dimitrij és anyja számára Uglits-ot rendelé tartózkodó helyül, nevelését pedig hasonlóképen Bjelszkijre bízta Bojárjainak halás elismerését fejezé ki buzgó és önzetlen támogatásukért s kérte őket, hogy eme érzelmeiket ültessék át fiára és örökösére is. Úgy látszott, mintha a megválás komoly pillanatában, midőn az élet és világot elhagyandó vala, ki akart volna békülni lelkiismeretével, környezetével, Istennel és emberekkel; mintha lelke meg akart volna szabadulni a bűnök, a fiúgyilkosság borzasztó súlyától, mely átokképen nehezédék egész lényére: úgy látszott végre, mintha a sír előcsarnokában a régóta nélkülözött és elhanyagolt igazságot kereste volna, hogy általa belső vívódásának gyötrelmeit eloszlassa s utolsó útját megvilágíttassa. . . . Így lépett eléje a halál angyala. . . .

. . . De ördögi természete az utolsó pillanatig sem tagadta meg magát. . . . a nemesebb érzelmek, a megbánás, kibékülés, engesztelés, s az igazság világossága utáni vágya, csak pillanatnyi fellobbanásai valának végképen romlott, javíthatatlan lelkének. . . . Látszólagos rövid javulás perezében palotájának azon részébe vitette magát, hol megmérhetetlen kincsei, melyeken oly sok vér tapadt, felhalmozva valának. S itt a mulandó értékek, az élet hiúságai középette, kéjjelgő érzéssel szemlélte a ragyogó drágaságokat, magasztalta azok csillogó, páratlan tűzét és ragyogását, megfizethetetlen értékét. . . . S midőn ismét kórágán fetrengve megjelenik mellette az irgalmasság érzelmétől sugalmazva fiatal menyé, fiának neje, a nyomorult kéjencz kinyújtja utánna rothadó bűzös karjait s pokoli kacajba tör ki, midőn az ifjú hölgy a rémülés és megbotránkozás szegyenpirjával arczán, menekül a haldokló gonosztevő ágya mellől. . . . Szerencse az emberiségre és az erkölcsi világrendre, hogy hasonló gonosztevőket csak ritkán kölesönöz a pokol a földnek. . . .

Márczius derekán erői rohamosan hanyatlottak; gondolkozása zavart, beszéde szakgatott vala; hangosan hívta meggyilkolt fiát, ki felesigázott képzeletében meg is jelent s kívül látszólag nyájasan beszélt. . . . Másnap meleg fürdő

használata után kissé jobban érzé magát; de a javulás csak rövid volt; a pusztulás műve gyorsan haladott előre... *Még egy végső fellobbanása az életerőknek, a zsarnok mosolyogva remélt s így szólt az ágya mellett álló Bjelszkijhez; „Jelentsd ki a hazug csillagiósoknak büntetésüket! Gyermekes meséjük szerint, ma kellene halálomnak bekövetkeznie, holott sokkal jobban érzem magamat;“ de a végzetes nap még nem alkonyodott le!... Ismét fürdőbe tették, melyben három órát időzött. Ismét ágyán fekvé damdeszkát kért s megkísérté azon játszani... azonban hirtelen hátrahanyatlott s örökre lezárá szemeit; mialatt orvosai különféle erős folyadékokkal dörzsölték testét, a metropolita pedig ünnepélyes imával szerzetessé avatá, mely alkalommal Jónás nevet kapott. Az első pillanatban mindenkit megdermesztett a szörnyű jelenet; halálcsend uralkodott a halál körül, melyet sokáig senkisémet mert megzavarni, mintha attól félt volna mindenki, hogy felébreszti a zsarnokot. Midőn végre elterjedett a csár halálhíre a városban, a nép hangos zokogások közt sietett a templomokba, hogy a boldogult csár lelkiüdvéért szokásos imáját elmondja. Harmadnapra Iván tetemei nagy pompával és ünnepélyességek közt a Szent Mihály arkangyal székesegyházában eltakarítottak.

IV. Iván nem volt híján sem a műveltségnek, sem az ismereteknek; rendkívüli szónoki tehetsége mellett kiválóan magasztalták kortársai a gyors felfogást és erélyes feldolgozást. Azonban eme jó tulajdonságait és teheteiket csak arra használta fel, hogy annál könnyebben hódolhasson bűnös és ocsmány szenvedélyeinek, melyeknek teljes mértékben rabja vala. Miután feltűnő jó emlékezőtehetséggel rendelkezett, a bibliát, görög, latin és hazai történelmet kívülről tudta,¹⁾ de ezen tulajdonságát is csak nemtelen czélok elérésére használta fel. De értelmi teheteinél még nagyobb mértékben ki vala fejlődve hiúsága, mely nem ritkán gyermekes gondolkozásban és tettekben nyilvánult. A világtörténelem azt látszik bizonyítani, miszerint a zsarnokoknál közönségesen erősen ki van fejlődve a hiúság érzéke. Szeretett dicsekedni jellemének és akaratának szilárdságával, mert félelem és belső nyugtalanság pillanataiban hangosan tudott nevetni; dicsekvék, miszerint bőkezűségben

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 63.

és kegyosztogatásban hozzá fogható uralkodó nem létezett; hogy igazságszerető, mert egy és ugyanazon időben jutalmazni és büntetni tudott s mindkettő egyenlő gyönyörűségére vált; hogy fejedelmi szellemmel és erősen kifejlődött érzékekkel bír az iránt, mit uralkodói becsületnek szoktak nevezni. Egykor a perzsa királytól egy elefántot kapott ajándékba; s midőn az állat vonakodott előtte letérdelni, darabokra aprítottá. Ha udvaronczaik közül némelyek elég vigyázatlanok voltak, a sakkot vagy damot nálánál jobban játszani, nem ritkán kegyetlenül megbüntette. Végre a legnagyobb állambölcsessel dicsekvék, minthogy, mint mondá, időszakonként és rendszeresen hideg kimértséggel irtott ki régi tekintélyes nemzetségeket, melyeknek helyébe a porból emelt fel kegyenczeket és szerencsevadászokat.¹⁾

Karamsin, ki nagy előszeretettel s bámulatra méltó tárgyilagossággal rajzolja hőseit, azt mondja IV. Ivánról, hogy legzabolátlanabb kiesapongásai mellett egy nagy uralkodó csalóképe vala; gyakran átható észszel mindenben, mi az állam érdekeivel és becsületével összefüggött. Ámbár bátorság dolgában szerette magát Nagy Sándorhoz hasonlítani, jellemében a valódi bátorságnak még legkisebb nyoma sem volt fellelhető; ellenkezőleg legtöbbször gyávasága az, mely megvetést ébreszt Waszili fia iránt. A külpolitikában többnyire nagyatyja nyomdokaiban haladott. Az igazságszolgáltatásban mindig azon részen volt található, melyen a jog volt; nem ritkán személyesen vizsgálta meg a bonyolódottabb jogügyeket, szívesen hallgatta meg a panaszokat, mindent maga elolvasott s legtöbbször azonnal határozott. Mindezt azonban akkor, mikor vad szenvedélyek nem dúlták fel lelke békéjét; avagy talán akkor, midőn szeszélyei így hozták magukkal. Mert a zsarnoknál a jó tulajdonságok nem ritkán a jóindulat szeszélyességeivel érvényesülnek; ámbár maga kegyetlen a vérengzésig, mégis szigorúan megbüntette azokat, kik a szegény népet zsarolták, uzsora vagy más eszközök által megkárosították; maga nagy barátja a mértéktelen tivornyának és mulatozásnak, a részegséget mindig keményen büntette, bárhol találkozott vele; húsvétkor és karácsonkor szívesen nézte, ha a nép a korcsmákban mulatott, ellenben minden más időben a korhelyek és

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 64. old.

részek a börtönbe kerültek. Ámbár a szemrehányások iránt, mint minden hiú ember, felettén érzékeny volt, mégsem szerette a túlzott hízelgéseket; kivéven terített asztalnál, hol szívesen magasztaltatta magát a legvégső határokig. IV. Ivánról Karamsin azt mondja, hogy vallási dolgokban türelmes volt; holott tudjuk, hogy a zsidókat mindig kegyetlenül üldözte. A reformált felekezetek engedélyezett templomait ismételve széthordatta. Ámbár különben megengedte, hogy hívei szabadon gyakorolhassák vallási kötelességeiket. Az évkönyvek azt sem hagyták említés nélkül, hogy Iván barátja és pártfogója volt a tudományoknak és művészeteknek; szeretett tudós külföldiekkel beszélgetni s Ámbár tudós társaságot nem alapított, mégis előmozdítja a nép felvilágosodását az által, hogy a templomiskolákat szaporította, hol nemcsak azok nyertek oktatást és kiképzést, kik az egyházi pályára szánták magukat, hanem olyanok is, kik bírák vagy közhivatalnokok akartak lenni; a templomiskolákban az írás és olvasáson kívül még a történelem is a tantárgyak között szerepel.¹⁾ Ebből azonban korántsem szabad az általános műveltség elterjedésére következtetni, mert a bojárok közt is voltak nagyon sokan, kik sem írni, sem olvasni nem tudtak.²⁾ Egyébiránt IV. Iván mint törvényhozó és az alkotmány megteremtője is szerepel Oroszország történelmében.

IV. Iván országlása alatt az orosz államforma határozottabb alakot nyert; mit III. Iván mint szükségessé és kívánatosnak tüntetett fel, az Wasziljevics fia alatt többnyire megvalósult és testté vált. Az állam célja a szabadság és a szellem uralma; az orosz állam célja a hatalom, a feltétlen engedelmesség által kifejezve. Az uralkodó akarata a legfőbb törvény s az orosz nyelv az állam és a despotia számára csak egy szóval rendelkezik — gosszudarsztvo.³⁾ — Az angol Fletcher a következőkben jellemzi Iván viszonyát a nemesi birtokos osztályhoz: Iván rendkívüli észszel és finom érzéssel látott hozzá, az államnak szilárdabb alapot adni; s azzal kezdé, hogy a knjazok hatalmát mindinkább alászorítja s tekintélyüket annyira lesüllyeszté, hogy utoljára pusztá vazalljaivá, majd szolgálóivá — cholop —

¹⁾ Karamsin, IX. p. 65, és Possevini jelentésében.

²⁾ Hermann, III. köt. 328. old.

³⁾ Ugyanott.

és jobbágyaivá tette.“ Ekképen a czár oda jutott, hogy tényleg és jogosan egyedüli tulajdonosává lőn az összes földbirtoknak, valamint embereknek — pomeesztie és ottsina — kik felett minden pillanatban szabadon rendelkezhetett. Tőle függött, akaratától és jóindulatától, a legelőkelőbb és a legszegényebb egyformán; s így fejlődhetett ki Oroszországban a zsarnoki egyeduralom a legteljesebb mértékben.

Oroszország IV. Iván alatt negyedekre — tsetwert — azaz kerületekre vagy járásokra volt felosztva, melyek egy külön kamara — prikas — által kormányoztattak. Ezen közigazgatási kamara négy osztályból állott, a kormányzás különböző ágai szerint. A tsetwertekbe és a kamarák alá nem tartoztak a czár külön birtokai, melyek 36 városra s a hozzá tartozó kerületekre vagy járásokra oszlottak. Ezen kamarák úgy valának berendezve, hogy a czárt minden pillanatban követhették bárhova.¹⁾ Úgy a fővárosban, valamint a vidéken, a kamaráknál úgy, mint a törvényszékeknél, az írástudó deákok végezték a legtöbb munkát, kik követségeknél, háborúban vagy ostromolt erősségekben mintegy polgári biztosok szerepeltek. A deákok a többieknek képzettebbek valának s jobban tudtak írni és olvasni; ők valának a legnélkülözhetlenebb állam hivatalnokok, kik nélkül sem szerződés vagy más egyezmény nem köthetett. Legtekintélyesebbek voltak a birodalmi tanács — dum — deákjai, kiváltképen 1572 óta. Azonban mint minden zsarnoki önkényuralom alatt, a nép Oroszországban sem szerette a hivatalnokokat; Ámbár szolgáló fegyelmességénél fogva mély alázattal hajlott meg előttük.²⁾

A fejedelmi fény és pompa külsőségeivel szaporodtak az udvari méltóságok is, melyek, mint már láttuk, többnyire Byzanczból hozattak be. A nemesség két csoportra oszlott, a ranggyenlő és fiatalabb nemességre; az első közvetlen a czár szolgálatára rendelve. Az udvari méltóságok közt foglalt helyet az asztalnok — sztolnik — is, ki a nevével járó hivatást teljesíté s mindig az uralkodó közelében tartózkodott.

Legnagyobb érdemeket szerelte magának IV. Iván a birodalom védrendszere körül; s bizonyára sajnátságosnak kell feltűnni, hogy a leggyávább uralkodó legtöbb gondot

¹⁾ Hermann, III. p. 330.

²⁾ Karamsin, XI. köt. 68.

és időt fordított birodalmának katonai szervezetére. Iván ugyan öldöklő szellemként pusztította a vajdák és nemesek, tehát a legelőkelőbbek osztályát, de azért nem irtotta ki nemzetének jelleméből a vitézséget és bátorságot. A pápai követ, Possevini, nagy csodálkozással beszél az oroszok vitézségéről és halálmegvetéséről, melyet a Báthory István elleni hadjáratokban tanúsítottak, mely alkalommal egyebek közt így szólt: „Az orosz katonák a városok vagy várak ostrománál nagy hidegvérűséggel foglalják el elesett bajtársuk helyét s azokét, kik az aknák felrobbanásakor vesztették el életüket, a falakban támadt réseket mellükkel töltik ki: képesek pihenés nélkül éjjel-nappal viaskodni s megelégednek egy darab kenyérrel. Inkább éhen vesznek el, mintsem megadják magukat, csak azért, hogy ne mond hassa senki, miszerint *hűségüket a czár iránt* megszegtek. Oldaluk mellett lehet harszva látni a nőket is, kik nagy bátorságot fejtenek ki a tűz oltásánál; vagy gerendákat és köveket hurezolnak össze, hogy azokat a rohanókra dobálják.“ A személyes bátorság és hűség mellett kiváló erénye volt mindig az orosz katonának a felsőbbek iránti tisztelet és fegyelmezettség; s azon igénytelenség, mely mindennel beéri és sohasem zúgolódik.¹⁾

IV. Iván alatt a polgári törvénykönyv jelentékenyen kibővült; azonban a nélkül, hogy ez a törvények szellemén és lényegén feltűnő változást idézett volna elő. Iván szigorú büntetést mér a bíróra, ki megvesztegettetni engedi magát, vagy pedig szándékosan az igazság ellenére intézi el a reá bízott ügyet. Kötelességmulasztó deákok börtönbe vetettek, írnokaik pedig megkorbácsoltatának. Ellenben a rágalmozók is szigorú büntetés alá estek s a pénzbirdságon kívül, melyet fizetni tartoztak, még testi büntetésre is ítéltettek. Ambár a pénz értéke IV. Iván alatt hanyatlott, a kincstári jövedékek nem szaporítottak. A peres ügyek most is tanúk, eskű vagy párosviadal által intéztettek el. A deák írásba foglalá az ügyet s a tiün bíró, vagy a sztarost, előljáró, által aláíratá. Ha a perlekedő felek a tárgyalás alatt kibékültek, s ez képezte a bírák egyik főtörekvését, ambár ezáltal a kincstári jövedék kárt szenvedett, úgy a perköltségek fizetése alól fel valának mentve. Ha valaki

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 68. old.

tolvajlással vádoltaték, legelső volt, magaviseleté iránt tudakozódni, lakóhelyén avagy azoknál, kik őt ismerték; azonban ismeretes gonosztevőket a kánpadra — pytka — hurezoltak, ezzel vezetteték be a bűnvádi eljárás; s ha nem vallott, úgy egész még hátralévő életét a börtönben töltötte el. A büntetések a régiak maradtak: az első tolvajlásnál a kancsuka, a másodiknál a halál. Halálbüntetést kelle szenvedniök még: a gyilkosoknak, hazaárulóknak, gyújtogatóknak, útonállóknak, közönséges rablóknak, veszekedőknek és rágalmozóknak. Egy tolvaj vallomása csak úgy volt érvényes, ha legalább tizenöt vagy húsz becsületes polgár tanúskodék mellette. Sem a helytartónak, sem más hivatalnoknak nem állott hatalmában, bárkit szabadságától megfosztani a tiün és szarost, a községi bíró és előljáró beleegyezése vagy tudta nélkül, ki a tárgyalásnál is jelen volt.

A szudebnik törvényei is IV. Iván alatt kiegészítettven teljesebbekké lettek; ebben ugyanis már megkülönböztetés tételik örökölt és vásárolt birtok közt; az elzálogosított birtok negyven év lefolyásáig mindenkor visszavásárolható volt. Egy adóslevél vagy kötelezvény csak úgy volt érvényes, ha azon bojárpecsét és a deák aláírása látható vala;¹⁾ a miért bizonyos kincstári illeték vala fizetendő. Már a telek-könyv egy kezdetleges nemével is találkozunk Oroszországban IV. Iván alatt; végrehajtásoknál ugyanis mindenkor az államlajstromokban utánna leheté nézni, hogy kinek nevén van a végrehajtás alá került birtok bejegyezve s mennyi államadót fizet érte; ezen birtoklajstromok több példányban mindig kéznél voltak.²⁾

Mi a szabad költözködési jogot illeti, erre nézve hasonlóképen történtek változások IV. Iván czár alatt. Ha a jobbágy urat cserélve egy birtokról a másikra költözött, tartozott régi urának a házbéren kívül minden udvar után fuvarpénzt is fizetni; kettősen akkor, ha az épen betakarított termést magával vitte; egyébiránt a jobbágynek mindig szabadságában állott lakóhelyet és urat cserélni s eladhatta magát, kinek akarta.

Régi szokás szerint a püspöki bíróságokat a czár erősítette meg; ki megengedte, hogy a papok és azon öreg özvegyek felett bíraskodhassanak, kik az egyházi alapokból

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 70. lap.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 71. lap.

kegydíjt élveznek; megtiltá, hogy kereskedők kolostorokban lakhassanak; míg a koldusoknak megengedte azt. A vételre vonatkozó rendszabályok IV. Iván alatt a következők által egészítették ki: „1. A piacon vagy vásáron, vagy pedig a *bódekbán* kezes nélkül nem szabad semmit vásárolni. 2. Minden vett ló még ugyanazon napon a csári bélyegezők által bélyeggel jelölendő meg, mely alkalommal két dengi fizetendő a kinestárba; azonfelül minden lóvétel — perlekedések elkerülése végett — egy külön lajstromba vezetendő be. Ezen rendszabályok meg nem tartása esetében az illető két rubel büntetést fizet.“ A becsületsértésekre vonatkozólag IV. Iván alatt külön törvények léptek életbe az illetők hivatal vagy vagyoni állása és birtokviszonya szerint: bojároknak a sértés természete és vagyoni állapotukhoz képest ítéltetett meg a kártérítés; a deákokét maga a csár állapította meg; egy tekintélyes kereskedőnek ötven, kisebbeknek és a bojárok tisztességes szolgáltnak öt rubel ítéltetett meg; jellemző, hogy a nők kétszeresen kárpótoltattak becsületsértési esetekben.

IV. Iván törvényei között foglaltatik egy, mely kiválóan megérdemli figyelmünket s azt mutatja, hogy a zsarnok helyes érzéssel birt bizonyos esetekben. Így 1580-ban beszüntette a pároshareczok alkalmazását bűnvádi esetekben mindenütt, hol az ügy hiteles tanúk vagy eskü által bebizonyítható vala; egyszersmind elrendeli, hogy a polgárok bűnvádi pereit mindenkor a polgárok és vidékiek által választandó bírák, előljárók és századosok által intéztesse el; mi által a régi középkori bizonyítási eljárás is lényegesen és előnyösen megváltozott. Hamis tanúk korbácsra és érzékeny pénzbírságra ítéltettek; ide vonatkozólag érdekesek még IV. Ivánnak következő törvényezikerei: „Ha vizsgálat alkalmával a tanúk vallomása nagyon eltérő, az egyik a vádló, a másik a vádlott mellett tanúskodik, azon esetben ötven vagy hatvan szavazattöbbségnek kell hitelt adni; ha a szavazat egyenlő, úgy a vizsgálat megújítandó s új tanúk idézendők meg, mindaddig, míg nem az igazság kiderítettik. Öt vagy hat nem eléggé ismeretes tanú vallomása nem tekinthető elegendőnek a vád bebizonyítására; azonban egy bojárnak, deáknak vagy más bírói személynek tanúsága mindenkor hitelesnek tekintendő. Ha úgy vádló mint vádlott egy és ugyanazon tanúra hivatkoznak, az ügyet

ez utóbbi dönti el. Ha egy bojárnak vagy nemesnek szolgálai hamisan tanúskodnak, uruk kiteszi magát a csár haragjának; ha azonban uruk a hazugságot maga fedezi fel a csár előtt, úgy ártatlannak tekintetik. A községi előljáró — sztaroszt — legfőbb feladata abban áll, hogy a csalásokat és más bűnös dolgokat kinyomozza s hiteles tanúkat szerez; ellenőrzi a választott bírák és hivatalnokok nyilvános működését s feljeleníti azokat, hogy elvegyék méltó büntetésüket. 2. Egy szabadon bocsájtott szolga nem állhat újból egykori ura szolgálatába; ha pedig ezt teszi, úgy szabadságlevele elveszti minden időkre érvényességét. 3. Ki hamis jobbágyi levelet állít ki egy szabadra, halállal büntetetik. 4. Hadifoglyok rabszolgáknak tekintendők, azonban visszanyerik szabadságukat azon pillanatban, midőn uruk meghalálozik. 5. Száz rubel összeget kitevő tartozás behajtására egy hónap idő engedtetik; szolgálatban álló egyéneknél ellenben két hónap, mely idő elteltével adós kiszolgáltatandó hitelezőjének, ki örökös rabszolgaságra kárhoztathatja.“

A tartozások behajtása — *prawes* — a következőleg eszközöltetett: Egy rendőri szolga adóst meztelen lábbal kivezeté az útezára, onnan a törvényszéki kamara vagy bíróság elé s a tárgyalásközben szüntelen ostorral üti annak lábait, mindaddig, míg a bírák a tárgyalási termet elhagyták. Ezen durva, bizonyára ázsiai szokást csak Nagy Péter csár szüntette meg. „6. A nőnek nem áll jogában férje életében végrendeletet csinálni; minthogy a nő a férj akarata alatt állván, csak azt teszi, mit ez neki parancsol. Végrendelete tehát nem szabad akaratából folyik. 7. A fővárosban olyan napokon, melyeken ünnepies gyászmise tartatik, vagy midőn a metropolita a csár asztalánál ebédel, nem szabad sem kivégeztetéseknek, sem nyilvános korbácsoltatásoknak történni. 8. Ki hamis esküvel vádoltatik, minden körülmények közt halállal büntetendő.“

Ámbár IV. Iván nagy barátja volt a papságnak, mégis megvonta tőle azon jogot, hogy tudta és beleegyezése nélkül ingatlan birtokait eladhassa; s azért a szudebnik pótezikelyeiben megparancsolá, hogy vétessenek el a püspököktől és kolostoroktól mindazon koronajavak, falvak vagy halászházak és egyéb kiváltságok, melyeket zavaros időkben önhatalmulag és jogtalanul elfoglaltak. „A szerzetesek.“ írja a csár egyik, Gurinsz kazáni püspökhöz intézett levelében,

„ne a földet, hanem a szíveket műveljék; ne gabonát, hanem isten igéjét vessenek; ne uradalmakat, hanem a mennyei birodalmat igyekezzenek megszerezni . . . többen vannak püspökeink között, kik többet foglalkoznak földi javak megszerzésével, mint az egyházzal.“ És Iván kincstárát nem ritkán az egyházi birtokok kárára gyarapítja.

Nem csupán a polgári és büntető törvények, hanem az egyháziak is fontos változásokon mentek keresztül IV. Iván ötven évi uralkodása alatt; s főképen az 1551-iki moszkvai zsinat óta sok újítás történt e téren is. Ezek közül a nevezetesebbeket ide igtatjuk olvasóink számára: „1. Moszkvában, valamint az egész birodalomban a legkiválóbb férfiak és előjárók sorából felügyelők választandók, kiknek feladata leendő az egyházi szolgálat és szent szertartások pontos megtartása felett őrködni, valamint a papok magaviseletét, kik hívatták az embereket tettel és szóval a jóra buzdítani, ellenőrizni. 2. Szigorún arra kell ügyelni, hogy az anya- és más egyházi könyvekbe hibák ne esempéztessenek be; s hogy a szent képek egészen a régi görög minták szerint festessenek, vagy pedig úgy, a mint azokat Rublew Andrej és más híres festőművészek festették. Ezen szent dolgot csak vallásos érzelmű és jámbor életű egyének végezhetik. 3. Minden jó keresztény, legyen az fejedelem, bojár vagy bármely nagy vagy kicsiny, vegye le Isten házában fővegét s ne lépjen abba a mohamedánoknál szokásos turbánnal fején be. Tilos kenyeret, sört, mézszeszt vagy más élvezeti és élelmi czikkeket a templomba vinni. Szűnjön meg minden időkre azon együgyű szokás, hogy az ingeescék, melyekben a gyermekek világra jöttek, a templomok oltárára tétessenek. 4. Visszaélések és botrányos magaviselet mindenkor megrontói valának a papok erkölcesének; mi történik a kolostorokban? Az emberek ott nem lelki üdvöket keresik, hanem testi élvezeteket és pihenést keresnek. Archimandriták és apátok nem a közös asztalnál étkeznek, hanem vendégeikkel czelláikban tivornyáznak; szerzetesek fiúkat és ifjakat tartanak maguknál, mások arcátlanul leányokat és nőket fogadnak be, vígan élnek és a kolostorfalvakat tönkreteszik. Mostantól fogva tartoznak mindnyájan egy közös asztalnál étkezni; a szerzeteseknek szigorún tiltva van, ifjakat, leányokat vagy nőket maguknál fogadni vagy tartani; boron kívül más szeszes italt, mint pálinkát vagy mézszeszt élvezni

s a falvakban és városokban mulatozási czélokbl kocsikázni. Kik ezen tilalom ellen vétettek, azok a kolostorból kutasztattak s a szentség élvezetétől eltiltattak. 5. Minthogy gazdag jövedelemmel és földbirtokkal ellátott kolostorok is gyakran pénzsegélyért folyamodnak a czárhoz, megparancsoltatik, hogy ilyenek ne alkalmatlankodjanak többé az uralkodónak. 6. Püspököknek és kolostoroknak szabadságukban áll, bárkinék pénzkölesönöket adni, de uzsora nélkül. 7. Miután a keresztényi irgalmasság több helyütt szegény-, beteg- vagy menedékházakat létesített, ezekbe nem munkakerülő fiatal egyének veendő fel, hanem olyanok, kik arra jogosan igényt tarthatnak. 8. Sokan a szerzetesek, apácák és világiak közül álmomgyarázattal és jövendőléssel foglalkoznak; kik csavargók módjára járvák be az országot, nem csekély megbotránkozására az idegeneknek, kik ilyesmihez nincsenek hozzászokva. Ezekre vonatkozólag felolvasandó mindenütt a czár rendelete, mely őket mint ámtókat száműzi vagy más érzékeny büntetéssel sújtja. 9. Régi templomok elpusztulnak, újak és pompások keletkeznek, de nem Isten dicsőítésére, hanem emberi kérkedésből és hiúságból. Ezt a püspököknek meg kell akadályozniok. Az is gyakran előfordul, hogy rest és henye egyének elhagyják a kolostorokat s félreeső erdőségekben remetéké lesznek, kik a körülök lakó keresztényeket mindenképen zsarolják és ámtják. A püspököknek ezen esetekben is szigorúbban kell eljárniok. 10. Ha a papok vagy szerzetesek közül valaki rosszul ír vagy olvas, az visszaküldendő az iskolába, melyek most már minden városban találhatók.“

Ezen időben még régi pogány szokásokra is akadunk, melyeket IV. Iván törvényei szigoruan kárhoztatnak. Így karácsonyestén összejönnek az emberek, isznak, tánczolnak, játszanak megszakítás nélkül huszonnégy óráig; hasonló botrányos összejöveteleket tartatnak Nagy Bazilius és három király ünnepén. Pünkösöd előtti szombaton a temetőben gyülekezik a tömeg, esztelenül ugrándozva, jajveszékelve futkos mindenki és kezébe csapkodva pokoli dalokat énekel. Zöldesőtörtők reggelén szalmát gyűjtanak az emberek és a halottakat idézik; a papok pedig e napon sőt tesznek az oltárra, hogy vele betegeket gyógyítsanak. Hazugpróféták meztelenül, kúszált hajzattal futkosnak faluról falura, reszketve földhöz vágják magukat, azután csodás látományokról

beszélnek . . . . . Mindezen visszaélések és botrányok megakadályozására IV. Iván szigorú rendszabályokat léptetett életbe, melyek talán nem orvosolták a bajt egészen, de bizonyára hozzájárultak annak enyhítéséhez.¹⁾

Nem csekély érdemeket szerzett magának IV. Iván a törvényhozáson kívül azáltal, hogy a városok alapítását, növekedését és felvirágozását minden módon elősegítette. Alatta nemcsak a régi városok növekedtek és szépültek, hanem számos új is keletkezett, melyek közül néhányan nagy jelentőségre emelkedének fekvésük fontossága vagy kereskedelmük által. Feltűnő, hogy éppen a főváros Moszkva volt az, mely legkevésbé részesült a czár gondosságában s mely Iván alatt erősen hanyatlott. Possevini ugyanis azt állítja, hogy Moszkva tíz évvel az utolsó tatárpusztítás után, mely alkalommal a főváros elhamvasztatott, többnyire romokból és pusztaságokból állott, mely között alig tengett 30 ezer lélek; holott Moszkvának száz évvel előbb már több mind 100 ezer lakosa volt. Lehet, hogy a hirhedett alexandrowi szloboda vagy külhely aránytalan gyarapodása okozta Moszkva pangását.

A városok többnyire fából épült falakkal valának körülvéve, minthogy a kő a szarmátiai pusztaságokban felettén ritka és keresett czikk vala. Ezen falak mögött föld- vagy homok- hányatok valának, vagy pedig rőzsefonások; mi persze felettén kezdetlegesnek tűnik fel előttünk. Kőfalakkal csak a főváros, továbbá a következő helyek és városok dicsekedhetének: az alexandrowi szloboda, Tula, Kolomna, Staritza, Jaroszlawl, Nisnij-Novgorod, Bjeloszerszk, Porehow, Novgorod és a sokat vívott Pskow.²⁾

A városok és zárt helyek szaporodásával növekedett mindenütt az ipar és a kereskedelem, melyet IV. Iván minden erejéből előmozdított, minthogy belőle kincstárára is jelentékeny jövedelem háramlott. IV. Iván czivillisztája a mai pénzérték szerint hat millió ezüst rubelt tett ki, mi tekintve az akkori pénzvisszonyokat, feltűnő nagy összegnek mondható. Nemcsak a külföldi árúk és a kivitt nyers termények jelentékeny vámmal valának terhelve, hanem még a mindennapi élelmiczikk is erős megadóztatás alá

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 80—83. oldal.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 87. old.

estek Oroszországban már a tizenhatodik század második felében, mi azt bizonyítja, hogy a fogyasztási adó korántsem új találmány. Egy 1571-iki novgorodi vámrendeletből kitetszik, hogy az idegen kereskedők a behozott árúkért minden rubel után hét dengi vámot fizettek; ellenben orosz kereskedők négy, novgorodiak pedig csak másfél dengit. Természetes, hogy a különböző érczek is vám alá estek; csak hogy feltűnő, hogy a nemes érczek kivitele Oroszországból a hazaárulás bűnével egyenlőnek minősítették. Végül megjegyezzük, hogy azon árúk sem valának a vám alól kivéve, melyek a czár vagy udvara számára érkeztek külföldről.

Az Oroszországgal kereskedelmi viszonyban álló idegen nemzetek többnyire meghatározott kereskedelmi telepekkel vagy faktoriákkal birtak. Nevezetes volt a Dwina melléki telep, melyet az angolok közösen birtak hollandi, német és francia kereskedőkkel. A francziák főtelepe azonban az éjszaki fekvésű Kola volt, spanyol és hollandi kereskedők gyakran megfordultak a pudoseri torkolatvidéken. A behozatali czikkek közt szerepeltek kiváltképen czukor, bor, só, gyümölcsök, ólom, posztókelmek, csipke stb., míg a kivitelre kerültek leginkább len, kender, kötelek, gyapjú, viasz, méz, faggyú, bőrök, fa és vas. A kereskedelem még ezen időben általánosan csere útján eszközölteték. Nagy mennyiségű gabona szállítaték kivált Dániába és Svédországba. Kobentzl, az említett császári követ Moszkvában, azt mondja egyik hivatalos jelentésében Oroszországról, hogy „ezen áldott ország mindenféle élelmiczikben bővelkedik, úgy, hogy voltaképen semmiféle külföldi készítményre nincs szüksége,” mi azonban csak látszólag van így, mert iparának hiánya vagy fogyatékosága okozta, hogy egész a mai napig bevitelre szorul.

A városok felvirágozásával, az ipar és kereskedelem emelkedésével természetesen növekedett az anyagi jólét is, mely a fölösleget a pompa és fényűzés szolgálatában érvényesítette. Itt is első helyen állott maga a czár IV. Iván, ki kincseit az egyház és alattvalói rovására minden megengedett és meg nem engedett eszközök segítségével növelte. Iván jövedelmeinek nagy részét a hadsereg felszerelésére fordította, így a moszkvai fegyvertárban mindig kétezer ostrom és tábori ágyú állott készen. S mit a hadsereg nem emésztett

fel, azt Iván készséggel áldozta fel a külső pompának és fényűzésnek, melynek mindig nagy barátja volt. Idegenek nagy bámulattal és elragadtatással beszélnek a megbecsülhetetlen kincsekről, melyek a czár palotáiban felhalmozva valának. Az angolok kiváltképen nagy csodálattal beszélnek tizenkét ezüst hordóról arany abroncsokkal; továbbá drágakövek és gyöngyök halmazáról, mérhetetlen aranyról és ezüstről. Az asztal gyönyörei a czári udvarnál néha öt vagy hat órát vettek igénybe, mely alkalommal 6—700-rament a meghívott vendégek száma.

Karamsin szavaival végezzük IV. Iván a Rettenetes czár rajzát: dicsősége túlélte rossz hírét az orosz nép emlékében; a sóhajok elnémultak, az áldozatok régen porrá lettek. Azután tegyük hozzá, bárcsak halálával megszűnt volna Oroszország megpróbáltatása is!

Tizennyolczadik fejezet.

I. Fedor (Ivánovits) czár 1584—1598.

I. Fedor Ivánovits. — Birodalmi tanács. — Száműzetések. — Zendülés Moszkvában. — Boris Godunow jeleme és emelkedése. — Koronázás. — Boris Godunow mint kormányzó. — Szibiria újabb meghódítása. — Érintkezés Angliával. — Összeesküvés Boris Godunow ellen. — Lithván és lengyel ügyek. — Követségek. — Belügyek. — Városalapítások. — Kivégeztetések. — Fedor életmódja. — Dimitrij czarevits Uglitsban. — A czarevits meggyilkoltatása.

I. Fedor, IV. Iván a Rettenetes fia, Oroszország utolsó czárja volt a régi varég-norman dynasziából; nem birt sem magasabb értelemmel, sem tetterővel s tizennégy évi országglása alatt többnyire vak eszköz volt az okosabbak és nagyravágyóbbak kezében. Dicstelen életének minden tetteben, jóban vagy rosszban, az önállótlanág és mások hatása tükröződik vissza. Kiváltképen nagy befolyással volt reá a papság.

De mi önállóság és akaratszilárdság dolgában, valamint értelmi tekintetben I. Fedornál hiányzott, mindaz nagy mértékben képviselve volt sógorában Boris Godunow-ban, ki egy alkalmat sem mulasztott el felhasználni, egy eszközt sem talált elvetendőnek, mely őt a gyenge czár mellett a hatalom és szerencse lépcsőjén mind felebb emelheté. Mint a birodalmi tanács — dum — tagja, mindjárt Iván halálakor mindazokat, kik a boldogult czár kegyével dicsekedhetének, vagy börtönbe vetteté, vagy száműzetésbe küldé, mi által oly rémületbe ejté a legelőkelőbb családokat, hogy senki sem mert nyilvánosan megjelenni, nehogy az erőszakos és nagyravágyó férfiú figyelmét kihívja. A Nagoi család, az özvegy czárnő, Dimitrij czarevits édes anyja gyermekeivel együtt Uglitsba küldetett száműzetésbe, ámbár meghagyták udvara és fejedelmi kísérete. S a gyenge Fedor mindenhez

hozzájárulását adta, mit gögös és uralomravágyó rokona kívánt.¹⁾

IV. Iván vasszigorát mindenben a gyengeség és kapkodás váltotta fel; Fedor félénk természete, vallási tilbuzgósága nem nagy reményekre jogosította azokat sem, kik a zsarnok fiát örömmel üdvözölték atyai örökségében. Valamint jelleme és kedélye, ép oly mértékben különbözött külső megjelenése is atyjától; mindig mosolygó de élettelen arcán nem tükröződtek vissza sem a szenvedélyek hullámai, sem a nyugodt jószág sugara; mozdulatai gyengék, menése bizonytalan vala, mi lábának vele született gyengeségéből származott: kicsiny termete s beteges kinézése hátramaradott fejlődésre és korai kimerülésre mutattak. Ilyen volt a könnyörtelen zsarnok, a vas és vér emberének, IV. Ivánnak 27 éves fia és utódja.²⁾

IV. Iván még nem tétetett ősei mellé nyugalomra, midőn az új kormány összeült s május 4-ére nagy birodalmi tanácskozásra hívta össze az egyháznagyokat, nemeseket és más kiváló nagyokat, főképen oly czélből, hogy a koronázás ideje megállapíttatván, annak szertartásai felett tanácskozzék. Azonban az átmenet nem folyt le oly simán, mint azt a béke érdekében sokan remélték. A birodalmi tanács öt mindenható férfiúval élén nemesak általános figyelem, hanem félelem és rettegés tárgyát képezte; mint-hogy mindenki tudta, hogy nem a kölcsönös szeretet és egyetértés fűzte őket egymáshoz, hanem Iván vas akarata. S most, midőn a zsarnoki kényúr örökre pihenni ment, megszűnt az összekötő kapocs is a legtöbb országtanács kiváló tagjai közt, kik letéve az álarcot, nyíltan állást foglaltak egymás ellenében. Az első Msztiszlawszkij herezeg, csak magas rangja és születése által vált ki a sokaságból; a második, Romanovits Nikita Jurjew, mint a feledhetlen Anasztázia czárnő fivére, nagy tiszteletben állott a czárnál s mi bizonyára nem a véletlen műve, a népnél is, mely feltétlen bizommal tüntette ki az érdeemes aggasztánt; a harmadik Sujszkij herezeg volt, kinek katonai dicsőségéről és erényeiről mindenki beszélt; utánna következett a ravasz és simulékony Bjelszkij, hasonlóképen

¹⁾ Hermann, III. köt. 377—378.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 92. old.

rokona az uralkodóháznak, kit azonban a nagy tömeg gyűlöletével tüntetett ki. Az ötödik, de nem az utolsó volt a tanácsban Boris Godunow, kinek jó és rossz tulajdonságait mindenki ismerte s kit — miként ez rendkívüli embereknel szokott lenni — ép oly sokan gyűöltek, mint szerettek.

Midőn most a birodalmi tanács egymásután börtönbe vagy száműzetésbe küldé a még az imént mindenható és befolyásos oszlopait a trónnak, a nép kezdetben lassan, majd mind hangosabban zúgolódni kezdett, és bizonyára feltűnő körülmény, hogy addig, míg a zsarnoki kéz erővel vezette a kormányt, senkisem mertte felemelni szavát az önkény vagy jogtalanság ellen; most a gyenge uralkodó alatt a nép nem rettent vissza az erőszak és önsegély eszközeitől sem! Az elégtelenség pillanatról-pillanatra növekedett s a szenvedélyek mind erősebb hullámokat vertek, Kiváltképen nagy volt az izgatottság magában a fővárosban Moszkvában; több mint 20 ezer ember állott fegyverben, többnyire a nép legalsóbb osztályaiból, mely mintegy vészes fergeteg a Kreml felé törekedett, hol az öröknek alig maradt annyi idejük, hogy a kapukat elzárolják. A lázadók hatalmukba keríték a nehéz ostromágyúkat melyeket már a czári várpalota felé fordítanak. Ezen válságos pillanatban a czár Msztiszlawszkij Ivánt küldé a zendülők közé, megtudandó, hogy miért e lázongás és mi a nép kívánsága? „Bjelszkijt akarjuk!“ kiáltott a felbőszült tömeg, „szolgáltatassátok kezünkbe a gonosztevőt, ki a czár nemzetségét akarja kiirtani valamennyi bojár családdal együtt!“ S ismét felzúdult: „Bjelszkijt akarjuk!“ Ezalatt a szerencsétlen államtanácsos elvesztvén minden lélekjelenlétét, a czár hálószobájába menekült, siralmas hangon segélyt és védelmet kérvén, minthogy a szörnyű váddal szemben teljesen ártatlannak érezte magát; miről egyébként úgy a czár, mint a bojárok meg valóban győződve. Hogy a fenyegetett életét megmentse, a czár elég gyenge volt a lázadókkal alkudozásba lépni, minek következménye az lett, hogy Bjelszkij mint nisnij-novgerodi vajda Moszkvából száműzetett. A nép szenvedélye lecsendesült s a tömeg e kívánsággal oszlott szét: „Sokáig éljen a czár és hű bojárjai.“

Ezen, a gyávasággal határos engedékenységgel a czár részéről nem vált megerősödésre az új kormánynak; a

nép vérszemet kapott s holnap egy másik, nem népszerű kormánytanácsos eltávolítását követelhetette. Az egyeduralkodó alapköve veszélyesen megvala ingatva. Bjelszkij nem állott többé az ügyek élén, de még itt volt Boris Godunow. A lázadók, kik benne a császár sógorát becsülték, nem említették ugyan nyíltan nevét, de mindenki tudta, hogy a moszkvai nép szemében az eltávolított államtanácsos mellett ő a legnépszerűtlenebb ember a fővárosban. Godunow ismerte a nép hangulatát, de ismerte ármányos ellenségeit is, kik a tömeget csak vak eszközként használják fel, s a szerint intézte óvó rendszabályait, hogy a fenyegető veszély elől kitérhessen, a nélkül, hogy hatalmából veszítsen.

Hogy magát hivatalában továbbra is megtartsa, nővérére az erényes Irina császárnőre támaszkodott, kire a ravasz és simulékony férfiú nagy befolyást gyakorolt. Minthogy továbbá az is általánosan ismeretes volt, miszerint Fedor talán egyedül nejjén függött a valódi szeretet és ragaszkodás érzelmével, nehézség nélkül megérthető, hogy Boris Godunow állása nem volt egykönnyen megingatható. Irina, ki fivérét csak annak jó oldaláról ismerte, míg ármányos eselszövényeiről sejtelemmel sem bírt, volt az összekötő kapocs férje, a császár, és fivére között, ki nemsokára sűrűn behálózta mindkettőt, hogy annál erősebb gyökereket verjen hatalma. Boris Godunow ekkor 32 éves volt testi és lelki tehetéseinek teljes birtokában; testének szép és arányos külformáit szép összhangzatban egészíté ki a ragyogó szellemesség, mely egész lényén előmlött s mindenkit megbűvölt, ki vele érintkezésbe jött. Elragadó ékesszólása, valamint átható politikai tekintete és éles ítélése kiválóan képesíték őt egy állam vezetésére. Így megvolt Boris Godunowban minden kelléke a rendkívüli és nagy embernek, az erény kivételével. Ő ismerte és értette a jót, de ha jót cselekedett, nem önmagáért követte azt el, hanem uralomvágyból, a dicsőség utáni hévből, mely minden gondolatának, minden tettének tulajdonképeni rúgója volt s erősebb az erény eszményiesebb ingerénél. Talán, ha Boris trónon született volna, egyikévé vált volna a legfenköltebb gondolkozású uralkodóknak; így azonban, a hatalomért való szüntelen küzdelemben lelkének tisztább és nemesebb vonásai kényszerülve elmosódnak.

Midőn magát Borist mindenható állásában végképén

megerősítette s támadásoktól nem kelle többé tartania, kezébe vette a lázadás ügyét, hogy annak intézőit és részeit szigorún megfenyítse. A megsértett uralkodói hatalom ezt kétségkívül szükségessé tette, csak hogy Boris ezuttal nem az állam, mint inkább legközelebbi személyes érdekei megóvása tekintetéből cselekedett. Mindazokat, kik a lázadásban vezérszerepet játszottak vagy arra tekintélyük által befolytak, távol eső vidékekre száműzte vagy börtönökbe helyezte. A nép némán tűrte a fenyítést, hangosan pedig magasztalá a császár igazságszeretetét. Mindenki tudta, hogy e szigor Boris műve; az udvarnál pedig mindenki érezte, hogy a nagyravágyó kegyencz a trón tulajdonképeni ura — és nem a gyenge Fedor.

Az 1584. május 31-ike nevezetes nap volt Moszkvára és egész Oroszországra. Fedor koronázási napja volt ez, mely ijesztő fergeteggel és pusztító záporosóval kezdődött; de azután verőfényes ünnepies nappá változott. A Kreml terét óriási néptömeg töltötte meg, mely tanúja kívánt lenni a ritka és megható ünnepélynek. Midőn a császár kilépett a palotából, hogy a templomba menjen, az óriási néptömeg elnémult és síri csend kíséré a minden oroszok urát a zsúfolásig megtelt székesegyházba. A császár kék selyembe és bársonyba, környezete aranyba vala öltözve. Előtte vitték magas egyházi és világi méltóságok *Monomach szentségét*, az éltető keresztet, azután a koronát és a palástot; a kormánybotot, bizonyára nem minden czélzatosság nélkül, Godunow Boris vitte a császár előtt. Oroszországban a koronázás nem csupán államjogi, hanem családi és nemzeti jelentőséggel bír, melyben mindenki egyaránt rész vesz, gazdag és szegény, előkelő vagy pór. Mialatt az ünnepélyes nagy mise tartott, okolnitsik és más udvari hivatalnokok járkálnak a templomban s halkán mondák a népnek: „Legyetek ájtatosak és imádkozzatok.” A császár és a metropolita külön állványon foglaltak helyet; s midőn a szent misének vége volt, Fedor felállott, majd a metropolita elé lépven, a következő szavakat intézte a nép rendkívüli meghatottsága közepette Oroszország első főpapjához:

„Egyházi fejedelem! Atyánk, az egyeduralkodó Wasziljevits Iván elhagyta e földi birodalmat, angyallá átszellemülve vonult be a mennyek országába; engemet pedig megáldott az uralkodással s mindazon szent jogokkal, melyekkel ő

birt vala; megparancsolá nekem, hogy a régi alkotmány értelmében kenessem fel és koronáztassam meg magamat a czári koronával, ékíttessem fel magamat a ragyogó diadémával és a szent palásttal — barmü. — Ezen végső akarata atyámnak ismeretes a papság, a bojárok és a nép előtt. E szerint végezd el Isten akarata és atyám áldása szerint a szent cselekvényt, hogy felkent czárrá legyek!“ Erre a metropolita, a kereszt jelét adván Fedorra, így szólt: „Uram, szeretett fia az egyháznak és alázatosságunknak, Istentől kiszemelve és Istentől a trónra ültetve. A szentlélek által nekünk adományozott hatalmunknál fogva megkoronázunk tégedet, hogy azontúl Oroszország egyeduralkodójának neveztesse.“ Ezzel Dionysios metropolita fejére tévé Fedornak a koronát, vállaira függeszté a szent palástot; s miután a trónhoz vezeté és kezébe adá a kormánypálczát, e szavakat intézé hozzá: „Őrizd meg a nagy Oroszország szent jelvényeit!“

Most hódolatra siettek az egyházi és világi méltóságok, rövid beszédekben és mély alázattal figyelmeztetvén a mindenható czárt a rendek külön jogaira, melyeket azok tagjai ősi idők óta élveznek; azután ekképen folytatá a metropolita az egész nép jelenlétében beszédét: „A czárok Oroszországban az istenség helyét pótolják; Isten reájuk bízta az emberiség sorsát, hogy ekképen ne csak magukat, hanem másokat is megóvjának a gonosztól; hogy a világot megóvják a viharoktól és az ég sarlóját félni tanulják. Valamint nap nélkül sűrű sötétség borítaná a földet, ép oly sötétség uralkodna a lelkek felett a szent tanok, a hit nélkül; légy tehát te is böles, vagy hallgass a bölesekre; légy erényes, mert egyedül az erény halhatatlan. Ha az ég kegyelmét el akarod nyerni, gyakorolj magad is kegyelmet népeid iránt. . . Ne hallgass gonosz rágalmozók sugallatára, ó czár, ki irgalomban születél. . . Napjaidban virágozzék a jog s pihenje ki magát a haza a megpróbáltatások után. . . Az Ur pedig felmagasztalja czári jogaidat, felemel magasan ellenségeid fölé s birodalmad nyugodt és békés leendő nemzedékről nemzedékre!“ A nép pedig a meghatottság könnyei közt kiáltá: „Sokáig, sokáig tartson diesőséges országglásod!“¹⁾

A koronázási ünnepélyeket gazdag és zajos lakmáro-

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 98—101. oldal; és Hermann III. p. 378.

zások rekeszték be, melyek a különböző czári palotákban tartattak, s melyeknél a népről sem feledkezének meg. Azután következtek a különböző ajándékok és kegyosztogatások, melyekkel az egyeduralkodó czár híveit meglepé. De a kegyesség bőségszarúja legtöbbet osztogatott Boris Godunownak, a fényes és kápráztató koronázási ünnepélyek tulajdonképeni rendezőjének, ki hatalmának tetőpontjához közeledvén, mindenkit megbűvölt szellemének vagy ragyogó kincseinek fényével, melyeket fejedelmi bőkezűséggel osztogatott. Boris most már nem volt kegyencz, ki gyenge urának szeszélyétől függ, hanem uralkodó, kinek tekintetét ezeren lesik s kinek hatalma emberi fogalmak szerint nem ismer határokat. Rendkívüli gazdagsága megengedte neki, hogy határtalanul költskezhessen, parancsára több mint százezer ember állott harezkészen . . . S az irigyek és kislelkűek, a féltékenyek és hiúk nem merték szavukat fel emelni egy férfiú ellen, kitől most már mindnyájan rettegtek s kinek szellemi fölényeit maguk sem valának képesek kétségbevonni. A czár, a gyenge Fedor pedig, meghitt szerzetesekkel nagy buzgósággal olvasgatta ezalatt a szentírás vonzó magyarázatait, vagy pedig szép és nem kevésbé jámbor nejével a családi gyönyöröknek engedé át magát. Nem esoda, ha ilyen körülmények közt Boris Godunow volt a tulajdonképeni uralkodó, ki férfias erővel vezette Oroszország kormányát s kiben mindenki a tetterős, uralkodásra hivatott kormányzót látta,¹⁾ bár erre hivatalos felhatalmazással még nem rendelkezett.

S mialatt a czár, ki nem volt barátja a zajos pompának és látványosságainak, a zsoldárokat énekelte s lehajtott fővel egyik kolostorból a másikba zarándokolt . . . ugyanazon időben a kormány — élén a birodalmi kormányzóval — komolyan hozzálátott nagy és fontos feladatok megoldásához. Oroszországnak ki kelle emelkednie azon pangó ridegségből, melybe IV. Iván sülyleszté, ha helyét a többi államok mellett méltóan be akarja vala tölteni; tekintélyét kifelé, biztonságát befelé új alapokra kelle fektetni, hogy tartós állapotok jöjjenek létre. A kormányzónak első gondja volt, hogy a rossz helytartókat, a megbízhatatlan bírákat és egyéb közhivatalnokokat állomásaikról elmozdítsa s azokat becsü-

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 103. l.

letes, a közjóért és a haza érdekeiért lelkesülni tudó egyé-
nekkel töltse be. Helytartók, vajdák, bírák elbocsájtattak
s helyüket lelkiismeretes emberek foglalták el; hogy mellék-
keresetre ne szoruljanak s így a megvesztegetésnek, mely
Oroszországban ijesztő módon el vala terjedve, véget vessen,
a bírák és köztisztviselők fizetését felemelte. A hadsereg
egészen újból szervezetett s az idők követelményeinek
megfelelőleg szereltetett fel. A cseremiszszek egy veszélyes
láadását Boris Godunow inkább eszélyes rendszabályai
által, mint a fegyver élével elnyomta, még mielőtt az vesze-
delmes jelleget öltött. A határszéleken az ország biztonságára
várakat építtetett, vagy a régieket jó karba helyezte. Szibíria,
mely Jermák tragikus halála és a kozákok kitakarodása
után ismét elszakadt Oroszországtól s Kucsjum versenytársa,
az erélyes és fiatal Szejdlák-khán alatt függetlenségét kivívni
készült, Boris intézkedései folytán ismét és állandóan a
birodalomhoz kapcsoltatott. Szibíria 1586-ban adó fejében
200 ezer ezöbolyt, 10 ezer fekete róka- és 500 ezer evetke-
prémet szolgáltatott a kincstárba; a hód- és hermelinprémet
ide nem számítva.¹⁾

A külpolitikát illetőleg Boris Godunow az erős, öntu-
datos és méltóságos politikai elvek hívének vallotta magát,
mely a határozottság mellett az eszélyesség irányelveit
érvényesíté. Fenntartotta a jó viszonyt az idegen államokkal,
kivált Angliával, melynek követe Bowes sokat tett ezen
viszony fenntartásának érdekében. Erzsébet angol királynő,
ki nagy figyelemmel kísérte az orosz trónváltozás minden
részleteit, a következő sorokban adott kifejezést részvételének
IV. Iván halála fölött egy, fiához Fedorhoz intézett levelében:
„Legszeretettebb testvér! Kimondhatatlan szomorúsággal
vettem híré a nagy ezár, nagyemlékű atyád halálának, az
én leggyengédebb barátomnak. Az ő idejében az angolok,
kik merészen addig ismeretlen tengeri utakon távol országok
felfedezésére indultak, nevezetes kiváltságokat élveztek Orosz-
országban; s ha meggazdagodának, ez nem kevésbbé vált
meggazdagodás forrásává magának Oroszországnak. Ezek
— az angolok — hálás érzellemmel adóztak Iván czárnak
kegyes védelméért. Azonban szomorúságomban van mégis
egy vigaszom; futárod arról biztosít ugyanis, hogy a fiú

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 108. lap.

méltó atyjához s hogy az utóbbinak elvei és Anglia iránt
táplált baráti érzelmei átmentek a fiúra. Annyival inkább
sajnálom kell, hogy követem Bowes, egy államügyekben
tapasztalt és megbízható ember, nem nyerte meg tetszésedet.
Panaszaid, melyeknek teljes hitelt adok, ámbár csodálkoznom
kell felettük, valószínűleg félreértésből származnak. Azonban
kölesönös szeretetünknek ezen kellemetlen eset következté-
ben nem szabad meghidegülnie. Te az orosz kereskedők
számára Angliában *szabad* kereskedelmet óhajtasz, holott
ilyesmi sohasem létezett s a mi érdekeinkkel merő ellen-
tétben áll. Mindazonáltal ezt sem akarjuk tőled egészen
megvonni, hogyha atyád, Iván ígérését teljesíted s az
általunk alapított londoni kereskedelmi társulatnak egy új
szabadalomlevelet adsz, melynek értelmében az — a többi
angolok kizárásával — feljogosíttatik, birodalmadban kizá-
rólagosan kereskedelmet folytatni.“

Ámbár Fedor az Angliával való összeköttetés és keres-
kedelem fontosságát átlátta, nem volt hajlandó Erzsébet
kívánságát feltétlenül teljesíteni; s azért 1585. szeptember-
ben Horsey angol kereskedővel a következő választ küldé
Londonba a királynőnek: „Oroszország határai szárazon
és vizen nyitva állanak szabad kereskedelem czéljából minden
nemzet számára. Hozzánk jönnek a szultán, a császár
kereskedői, továbbá német, spanyol, francia, lithván, perzsa,
bokhárai, khinai stb. kereskedők, úgy, hogy voltaképen az
angolokat nélkülözhetnénk. Nem tehetjük tehát, hogy az ő
kedvükért a többieknek elzárjuk az utat országunkba. Előt-
tünk mindnyájan egyenlők; te pedig azt akarod, csak
tulajdon haszonleső kereskedőidet hallgatván meg, hogy
ebből még többi alattvalóid is kirekesztessenek! Azt mondod,
hogy kereskedőink még sohasem fordultak meg nálad; az
igaz, mert itthon elég jövedelmező kereskedelmet űzhetnek;
e szerint tehát jövőre sem szükséges nekik, Angliába
menni. Örülni fogunk, londoni kereskedőket Oroszországban
láttni, de csak úgy, ha nem kívánsz olyan külön és kizá-
rólagos szabadalmakat számukra, melyek országunk alkot-
mányával összeegyeztethetők nem volnának.“

Mindhogy Erzsébet megmaradott kimondott óhajlásánál,
Fedor pedig nem vala hajlandó szándékát megváltoztatni,
azt lehetne gondolni, miszerint Anglia és Oroszország közt
ennek folytán meghidegülés állott be. Azonban nem így

volt: az eszélyes Erzsébet, ki a kereskedelem fontosságát jól ismerte, melynek hazája felvirágzását első sorban köszönheté, nem szakíthatott egy országgal, melynek kiapadhatatlan természeti gazdagsága az eddigi üzleti összeköttetés mellett is oly sokat jövedelmezett Angliának. A midőn tehát a régi állapotok fennmaradását tovább nem akadályozta, egyszersmind baráti benső viszonyt tartott fenn Oroszország új uralkodójával, kit leveleiben szeretett testvérnek nevezett. Fedor a maga részéről megnyugvással vette a királynő barátságos biztosításait s így a jó viszonyt a két ország közt semmisen zavarta meg.

Sokkal nehezebb volt békés megállapodásra jönni a többi országokkal, kiváltképen Lengyelországgal és Lithvániával. Báthory István érezte, hogy napjai megszámlálvák, de nagy és tevékeny lelke nem pihent; megkezdett művét, életének legfőbb célját: Oroszország megaláztatását és Lengyelország felemelkedését, még nem érte el. Hogy az új czár és kormánya iránt alapos tájékozást nyerjen, Szapieha herceget Moszkvába küldé. Ámbár maga Fedor idegenkedett a háborútól, mert gyenge testi és lelki szervezete nem a küzdelem izgalmaire termett, ott volt oldala mellett azon férfiú, kinek egész lénye a tetterő kinyomata vala s ki lelkének magas röptében nem ismerte az akadályokat. Szapieha arról győződött meg, hogy Oroszország és gyenge czárja erős kezekben van, melyek, egyszer fegyvert ragadva, nem teszik azt le elébb, míg győztek vagy elvesztek. Boris Godunow mindig Fedor oldala mellett állott, kinek lassankint nemcsak nélkülözhetlenné vált a tetterős férfiú, hanem kiben lelkének hiányzó tehetéseit vélte felismerni. Lithvánia és Livonia hovatartozandóságának kérdése még nem volt végleg elintézve. Báthory István minden áron háborút akart, melynek szerencsés kimenetelétől várta politikájának diadalát. Előkészülődései arra mutattak, hogy lelke nagy dolgok keresztülvitelével foglalkozik.

Boris Godunow már mintegy másfél év óta vezette Oroszország ügyeit, erős kézzel és nagy bölcseséggel, mi által bizonyára halára kötelezte mindazokat, kik mint a rend és béke barátai hazájuk felvirágzását szívükön hordozták. Sógorának a czárnak feltétlen bizalmát bírván, két előkelő kormánytársával, Jurjew és Msztiszlawszkij herezeggel, korlátlanul intézte az ország ügyeit. Ámbár a két utóbbi

tanácsát minden alkalommal meghallgatta, döntő mindazonáltal mindig az ő akarata és meggyőződése volt. Így megővta magát az önkény vádjától s megerősödni hagyta a látszatot: mintha intézkedései kizárólagosan a czár akaratát tükröznék vissza. Mindazonáltal nem leheté másként, mint hogy irigyei és ellenségeinek száma napról-napra növekedett, kiket azonban Boris valódi nagy emberek szokása szerint sokáig nemcsak semmibe nem vett, hanem nyíltan megvetett. Időközben Jurjew, az államtanács egyik tagja és Boris segitőtársa meghalt, úgy hogy most már a kormányzó a gyenge és ingatag, de gögös és nagyravágyó Msztiszlawszkij-val egyedül maradt. Nem volt titok, hogy Msztiszlawszkij nem szerette Godunowot, kinek ritka szellemi tehetségei teljesen elhomályosíták amannak közepszerűségét. Az is ismeretes volt, hogy Msztiszlawszkij sokat érintkezett a Sujszkij, Golowin és Worotinszkij családokkal, melyekről mindenki tudta, hogy a kormányzónak kérlelhetetlen ellenségei. S az irigység és ármány tört vetett Godunownak, hogy őt eltegye láb alól s megnyissa az utat a kevésbé tehetséges vetélytársak számára. Az összeesküvés célja volt, a kormányzót egy lakoma alkalmával meggyilkolni.

Azonban még mielőtt kivitelre került volna a dolog, Godunow neszét vette a személyét fenyegető veszélynek, melyről kimerítő jelentést tett a czárnak. Nem tudni egész bizonyossággal, vajjon formászerű bíróság ítelt-e az összeesküvők felett, annyi azonban tény, hogy annak részesei érzékenyen megfenyítettetek. Msztiszlawszkij herezeg akarata ellenére szerzetességre kárhoztatván, a Cyrill-kolostorba száműzetett; míg a Golowin és Worotinszkij családok tagjai közül többen börtönbe kerültek. Egyedül Sujszkij menekült meg a büntetéstől, kiért maga a metropolita tette ki magát.¹⁾

Lengyelország most ismét életjelt adott magáról; Báthory István minden eszközt mozgásba hozott, hogy a lengyel és lithván rendeket háborúra bírja s így a Pskow alatt szenvedett kudarczot kiköszörölje. Azonban a lithván nagyok következetesen ellentállottak a király dicsvágyó terveinek s egyenesen kijelentették, miszerint sem pénzt, sem katonát a háborúhoz megszavazni nem fognak. Alig

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 115. old.

tévedünk, ha a lithván urak ezen magatartásában Boris Godunow ügyes kezét véljük látni. Nemsokára megjelent Moszkvában az ügyes közbenjáró Haraburda Mihály, kivel már több ízben találkoztunk, s a következő nyilatkozatot tette egy titkos megbeszélés alkalmával: „Miután uramtól, valamint a főpapságtól és a tanács — országgyűlés — minden tagjától Lengyelországban és Lithvániában felhatalmazást nyertem, ezennel ünnepélyesen nyilatkoztatom, hogy egész őszinteséggel hajlandók vagyunk egy feloldhatatlan szerződést kötni Oroszországgal, hogy ezentúl egymást közös ellenségeink ellen minden alkalommal támogassuk. Ezen okból felreteszünk minden viszályt, mely eddig közöttünk bizonyos városok vagy kerületek birtoka miatt felforgott s annyi vérengzésekre szolgáltatott alkalmat. Tartsa meg örök időkre mindegyik közülünk azt, mit jelenleg bir, zavartalanul, nyugodtan! Mi nem támasztunk semmiféle igényeket; tegyetek ti is így! . . . De hallgassatok meg tovább. Mi testvéri rokonságban állunk veletek: *mint egy és ugyanazon szláv törzs tagjai*, kik részben ugyanazon vallást is követjük; miért ne legyen tehát mindkettőnknek egy és ugyanazon uralkodója? A Mindenható tartsa meg mindkét uralkodót még nagyon sokáig; azonban ők halandók. . . . Mi készek vagyunk Báthory István elhalálozása esetében a lithván nagyfejedelemséget és Lengyelországot Fedor cár birodalmával egyesíteni, olyképen, hogy Krakó Moszkvával, Vilna pedig Novgoroddal egyenlő rangba helyeztessék, ha ti viszont arra kötelezitek magatokat, hogy Fedor elhalálozása esetében Báthory Istvánt egész Oroszország urának elismernétek. Ez a legbiztosabb eszköz — és egy második nem létezik, — hogy tartós béke és feloldhatatlan barátság jöjjön létre és erősödjék meg a két állam közt.“¹⁾

A bojárok és a kormánytanács a fontos ajánlatról kimerítő jelentést tett a cárnak s a legfőbb egyházi méltóságok meghallgatása után a következő határozatot hozta, melyet a lengyel megbízottal is közlött: „Mi nem is merészkedünk felséges urunk halálának lehetőségére gondolni; sőt még Báthory István elhalálozásának esetét sem feltételezzük. Nektek más, épen nem dicsérendő szokások van; avagy illik-e egy követtől, hogy idegen országba

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 118. old.

utazzék, csak azért, hogy urának haláláról beszéljen? Ezen illetlenség mellőzésével kijelentjük, hogy urunk hajlandó, uratokkal szerződésszerűen örök békére lépni.“¹⁾ Azután, miután Haraburda a két ország egyesülésének eszméjétől sehogy sem akart elállani, sőt azzal fenyegetődzött, hogy Báthory István még Pskow és Novgorod birtokával sem elégednék meg, a következő szavakkal fejezték be nyilatkozatukat: „A cár nem hajlandó, birtokaiból egy maroknyi földet vagy gerendaszálkát átengedni. Mi nélkülözhetjük a békét, ha úgy akarjátok; a mai Oroszország nem a régi többé. Nemesak Livoniát, hanem Polotzkot, sőt Vilnát is övjátok gondosan, nehogy kezeit kinyújtsa utánuk.“²⁾

Ámbár e szerint Haraburda küldetése lényegében sikertelen maradt, a cár és bojárai, sőt maga Boris Godunow is tisztelettel bántak a lengyel és lithván urak megbízottjával, ki még egyszer fogadtatván a cár által, a következő válaszzal bocsájtaték útra: „Fontos ügyben jövél hozzánk, de célodat nem tudtad elérni. A cár, ki a vérontást gyűlöli, külön megbízott által fogja nyilatkozatát a lengyel királynak megküldeni.“ Haraburdát nemsokára Trojekurow herczeg, a cár különös meghatalmazottja követte.

Nem szenved kétséget, miszerint Báthory István legszívesebben a karddal felelt volna az elutasító izenetre, hogy ha ezt körülményei megengedték volna. De egyrésről a lengyel és lithván urak megbízhatatlansága, másrésről saját segélyforrásainak elégtelensége türelemre kényszerítették a királyt, ki égett a vágytól, Oroszországgal még egyszer megmérkőzni. A pápa V. Szixtus, Possevini Antonio közbenjárására ugyan havi 25 ezer scudo segélypénz fizetésére kötelezte magát Báthory ú. n. *nagy vállalatának* keresztülvitelére, mely alatt kétségkívül Oroszország megtámadtatása értetett; de ez a jelen körülmények között nem volt elég még a vállalat kezdetéhez sem.

Trojekurow Grodno városában találta Báthory Istvánt, kinek azonnal kézbesíté urának, a cárnak levelét. Midőn a nagyok annak tartalmát megtudták, szenvedélyes harag vett erőt a kedélyeken, mely a következő szavakban keresett enyhülést: „Miután békét óhajtánk, őszinte testvéresüléshez

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 119.

²⁾ Ugyanott.

kívántunk alkalmat nyújtani, mely mindkét állam érdekeivel megegyezett volna. De ti, a helyett hogy az ajánlat főpontjával foglalkoztatok volna, azt írjátok, miszerint ezártok kegyeskedni fog királyunkat a békével szerencsétlenni. ha neki Kijewet és Livoniát átengedjük, melyekről azt állítjátok, hogy azok régi orosz birtokokat képeznek. Ez azt jelenti, hogy mi a moszkvai nagyokat kenyérrel kínáljuk meg, míg ők kövel dobálnak reánk. Honnan jő egyszerre ez a büszkeség? Avagy talán nem ismerjük eléggé hazátok jelenlegi szomorú állapotát? Nektek van egy ezártok. De milyen czár ez? alig lélekszik és ninesenek gyermekei; nem tud egyebet, mint imádkozni. A bojárok szüntelen zendülőfélben vannak, a nép nyugtalan, a hadseregnek pedig nines buzgalma s hiányoznak tapasztalt vezetői. Jól tudjuk, hogy titkos összeköttetésben vagytok a német császár öcsésével. Mi hát szándékotok? Talán védelmezőt reméltek a császárban lelteni, ki magát sem tudja megvédelmezni? Már többen az európai uralkodók közül felétek irányozák tekintetüket. A szultán Kazánt és Asztrachánt követeli, a tatár khán tűzzel-vassal dúl Oroszország szívében s a csere-miszszek vad forrongásban vannak. Hol van bojárjaitok esze? A haza szükségben van, de a mi jóakaratusunkat megvetik s azt állítják, hogy a czár készen áll Oroszország valamennyi ellenségeivel szembeszállani. Majd meglátjuk! Mindedig sikerült István királyt a koronázás alkalmával tett esküjének megtartásától visszatartanunk: hogy mindazt, mit Oroszország Witowt kora után Lithvániától elszakított, fegyveres kézzel visszavegye. Ezuttal nem akarván neki bosszúságot szerezni méltatlan beszédeitek által, azt fogjuk neki tanácsolni: Indulj meg Oroszország ellen — egész az Ugra partjáig! Itt van pénzünk, itt vannak karjaink és fejeink!

Az orosz követ nagy hidegvérűséggel hallgatá meg a szenvedélyes kifakadásokat. azután hévvel így szólt: „Nem mi, hanem ti, uraim, intéztek hozzánk méltatlan beszédeket! Mily szemtelen, mily együgyű fecsegés! Egy áldásos kormányt Oroszország szükségének és nyomorának neveztek? Ti Isten haragját látjátok ott, hol mi az Ég kíváló kegyelmét látjuk! És vajjon a halandó ismeri-e a jövőt? Hiszen tudtommal ti nem értekeztetek a Mindenhatóval; s jajj annak, ki egy koronásfőt becsmérel! Czárunk egész-

séges testben és lélekben, értelmes és szerencsés s méltó nagy őseihez. Úgy, mint Fedor atyja, nagy- és dédatyja, ő is úgy kormányozza a népet, tartja fenn a békét az országban, de egyszersmind készen áll, ellenségeit minden pillanatban eltiporni. Olyan hadserege van, milyent Oroszország eddig még nem látott; mert kegyességet gyakorol az emberekkel s gazdagon jutalmazza meg őket kincstárából, vitéz vajdái vannak, kik epednek a dicsőség után s örömmel halnak meg a hazáért. Igaz, hogy Fedor tud imádkozni; s az Úr, ki mennyei vallásosságán örvend, bizonyára neki fogja adni a győzelmet, békét és jólétet, neki és szeretett gyermekeinek ... hogy Szent Wladimir törzse uralkodjék örökre! Töltsék bár be a világot árulók azon szemtelen hazugsággal, hogy az orosz nagyok zendülőfélben vannak s a birodalom felhomlásban, a szél elsepri az efféle rágalmakat. Mi az igazság kimondásában nem kívánunk hozzatok hasonlóknak lenni, sem vakmerőség dolgában. Hallgatunk arról, mit Lengyelországban és Lithvániában láttunk, mert nem azért küldeténk ide, hogy veletek veszekedésbe bocsátkozzunk.“ Miután Trojekurow még felsorolta, hogy a szultánnak nines szándékában Asztrachánt és Kazánt követelni, ellenkezőleg barátságban kíván élni Oroszországgal, továbbá, hogy Szibiria újólág a birodalomhoz csatoltatott s 94 város kötelezte magát újólág adófizetésre, a következő szavakkal zárta be beszédét: „Ezt nevezitek tehát Oroszország inségének? Mi békét kívánunk, de megvásárolni nem fogjuk azt. Ha háborút akartok, ám kezdjétek meg! Ha ellenben jogos tanácskozásokot akartok, úgy lássatok hozzá, én készen állok.“¹⁾

Ezzel az alkudozások tényleg megkezdődtek. A czár nem követelte sem Kijewet, sem Wolhyniát, sem Podoliát; Livoniából pedig csak Dorpatot és még néhány kisebb helyet. A lengyel nagyok még egyszer szőnyegre hozták a két birodalom egyesülését; de Trojekurow a leghatározottabban kijelenté, miszerint a czár egy ily felettén fontos ügyben döntőleg nem határozand, mielőtt egy általános birodalmi gyűlés véleményét nem hallgatná meg; mi pedig, tekintve a birodalom roppant kiterjedését, huzamosb időt venne igénybe. Egyelőre a fegyverszünet két óra meg-

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 122—123. old.

hosszabbíttatván a megbízottak elszéledtek, hogy két hóval később Orsa és Szmolenszk között újból találkozzanak, mely alkalommal a következő kérdések felett kellend határozniok: 1. Miként élhetnek a czár és István király egymással testvéri szeretetben? 2. Miként volnának államaik halálozás esetében egymással állandóan egyesíthetők, egy közös fő alatt? 3. Mely városok Oroszországban és Lithvániában zárnák ki magukat ezen egyesülés következményei alól, s miként tarthatnák fenn magukat azontúl?¹⁾

Tagadhatatlan, hogy az egyesülésnek kívánt Lithvániában számos hívei valának, ámbar különben a fennebbi pontok elég homályosak és zavarosak. Többen a pánok közül nyiltan dicsekvének orosz rokonszenvével. Maga a gnezeni érsek azt mondá Nowozilzow orosz követnek, hogy a czárnak Lengyelországban és Lithvániában csak *egy* ellensége van, s ez Báthory István, ki azonban már nem élhet sokáig, minthogy lábain veszélyes sebek támadának, melyeket az orvosok — nehogy halálát siettessék — hegyógyítani nem mernek. Azt is beszélé az érsek, hogy a nép Báthoryt mérhetetlen dicsvágya miatt és azért nem szereti, mert rosszul bánik nálánál idősebb nevével; s hogy ennek folytán úgy a nagyok mint a főbb méltóságok azt óhajtják, hogy bár kerüljenek mielőbb Fedor uralma alá. Boris Godunowra áttérve, az érsek a következőleg nyilatkozott: Ezen rendkívüli férfiú foglyainkat, midőn azok még a börtönökben szenvedének, táplálta és vigasztalta, s midőn visszanyerték szabadságukat, palotájában megvendégelte s mind-egyiket pénzzel és posztóval megajándékozta. Mindenütt dicsőségéről beszélnek. Szerencséseknek nevezhetitek magatokat, hogy egy olyan fejedelemmel birtok, ki Adasewhez hasonlít, ama nagy férfiúhoz, ki IV. Iván uralkodása alatt egy ideig az állam rúdját tartá kezében. . . .²⁾

A következő időszakot a békekövetségek idejének lehetne nevezni. Godunow, ki bár szüntelen növelé és szervezé Oroszország véderejét, mégis azon volt, hogy a külső hatalmasságokkal a békét fenntartsa, vagy legalább a háború kitérését elodázza. Így de la Gardie svéd tábornokkal 1585-ben négyévi fegyverszünetet kötött, még pedig elég

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 124. old.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 125. old.

előnyös feltételek mellett: minden területi átengedés nélkül. Továbbá a régi szövetséget Ausztriával megújítandó, követiséget küldött Bécsbe, mely ha nem eredményezett is gyakorlati sikereket, mégis hozzájárult Oroszországot erkölcsi tekintetben emelni a világ szemében, mely IV. Iván vérengző kegyetlenségei folytán megmagyarázható idegenkedéssel nézett Moszkva felé. Több haszonnal járt Oroszországra a Dániával való barátságos szövetség, mely nemcsak kereskedelmi tekintetben vált hasznára, hanem politikaiában is, minthogy Svédország hagyományos gyűlölködésének háború esetében erős gátat vetett.

De Godunow nemcsak a nevezett országokkal tartott fenn barátságos jó viszonyt, hanem a krimi tatár-khánnal és magával a legveszélyesebb szomszédal, a szultánnal is. Blagow nevű követe már 1584-ben megfordult Konstantinápolyban, hogy a porta hangulatát kikémlelve, megtegye ajánlatait Murad szultánnak. Nem csekélyebbről volt szó, mint Oroszország és Törökország közti védsvövetségről a krimi tatárság megbuktatására. De míg Báthory István életben volt, az eszélyes kormányzó nem gondolt komolyan a terv kivitelére. Ezen jó viszonynak lehet tulajdonítani, hogy a porta nem ütközött meg felettén, midőn híre érkezett, hogy Fedor hadai a Kaukázusban minden zaj és feltűnés nélkül foglalást tőnek s hogy az ibériai fejedelem orosz fensőség alá helyezkedék.¹⁾

Ilyen volt Boris Godunow politikája Fedor uralkodásának első éveiben, inkább békülékeny mint dicsvágyó, nem ment minden ravaszságtól, de többször sikertől koronázva; ezen politika inkább óvatos mint merész volt; majd fenyegetve, majd hízelegve, és nem mindig őszinte.²⁾ A kormányzó mint láttuk, nem kereste a háborút s ha kitért előle, nem ritkán biztos győzelmet aratott. Szemeit sohasem vette le a hadseregről; gyakran megfordult a táborokban s helyes érzéssel meg tudta választani hívei közül azokat, kikre kisebb vagy nagyobb csapatok vezényletét bízhatá. Nem csodálkozhatunk, hogy a birodalom belsejében mindenütt béke uralkodott, melynek jótékony hatása alatt a földművelés és ipar észrevehető felvirágzásnak indulának. Vadonok és

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 138. lap.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 143. lap.

pusztaságok benépesedtek; az 1584-ben Nastsokin és Wolochow moszkvai vajdák a Dwina mellett alapítják Archangelszk városát, nem messze azon helytől, hol hajdan az általunk is említett hírneves kolostor állott. 1586-ban Moszkva egy új városrészszel, a Bjeli vagy Czarewgorod-dal gazdagodik. Nem sokkal elébb volgai kozákok Uralszk-ot alapítják. S ezen új telepítvények nemesak gyorsan kereskedelmi központokká alakulnak, hanem az orosz állameszmének bástyaivá lesznek.

Azonban Boris Godunownak másodszor is meg kelle mérköznie irigyeivel, mielőtt magát a helyzet urának nevezhette. Említettük, hogy az első összeesküvés alkalmával egyedül Sujszkij menekült meg a büntetéstől, és pedig a metropolita közbenjárására. De úgy látszik, hogy Pskow hős védelmezője azért nem békült ki Borissal, mert nem-sokára egy újabb összeesküvés élén találjuk, melynek tagjai közt volt maga a metropolita, továbbá számos előkelő bojár és kereskedő. Boris éles szeme most is észrevette a veszélyt, s erős keze megragadá ellenségeit, kiket könyörtelenül adott át a bakónak. Sujszkij a börtönben fojtatott meg: a metropolita megfosztatván méltóságától, száműzetésbe küldetett; a többiek a vesztőhelyen véreztek el.¹⁾

Még meg kell emlékeznünk Fedor életmódjáról, melyet Karamsin találóan „alázatos tétlenségnek vagy henyeségnek” nevez. IV. Iván fia közönségesen reggeli 4 órakor kelt fel s megvárta gyóntatóatyját szobájában, mely telve volt szentképekkel s melyben éjjel-nappal félhomályt terjesztő lámpák égtek. A gyóntatóatya egy kereszttel, az áldással, szentelt vízzel és a védő szent képével lépett be, kinek ünnepét azon napon az egyház ülé. A czár mélyen meghajtá magát s mintegy tíz perczig hangosan imádkozott; azután bemene nejéhez Irinához, kivel együtt indult a reggeli misére. Midőn a miséről visszajöve, nagytermének karosszékeben foglalt helyet, hogy néhány bizalmas hívének és a szerzeteseknek reggeli üdvözlétét fogadja; kilencz órakor meghallgatta a liturgiát, tizenegy órakor ebédelt s azután nem kevesebbet mint három órát aludt. Felkelvén a vecsernyére ment, a többi időt egész a vacsoráig a czárnővel, udvari bohócaival és törpéivel mulatva tölté el. Ilyenkor

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 152—153, és Hermann, III. köt. 398. old.

megtörtént néha, hogy ötvöseit, hímezőit vagy festőit nézte munkájuknál, mi nagy gyönyörűséget szerzett a czárnak. Mielőtt éjjeli nyugvásra hajtá fejét, ismét húzamosb ideig imádkozott gyóntatóatyjával, kinek áldásával zárta le szemeit. Ezeken kívül hetenkint meglátogatta a főváros közelében fekvő kolostorokat; néha medvevadászattal mulatta magát. Néha, midőn palotájából kilépett, sereg kérelmező állotta el útját, de megszabadítandó magát a világ hiúságaitól és alkalmatlankodásaitól, mindnyáját Boris Godunowhoz utasítá.¹⁾ Ilyen volt Oroszország egyeduralkodó czárja, kinek, mint látjuk, nem jutott ideje az államügyekkel foglalkozni, melyeket minden korlátozás nélkül mindenható miniszterére bízott. S a ravasz Godunow jó szemmel nézte az uralkodó megalázó tétlenségét és közönyét minden iránt, mi nem függött össze vallási külsőleges gondolkozásmódjával; a nép szemében kiváltképen emelni igyekezett Irina czárnő tekintélyét azáltal, hogy a czár tudtán kívül kegyelmeket osztogatott nevében és aláírásával; s a nép megmagyarázható szeretetét uralkodónője iránt a kormányzó arra használta fel, hogy tulajdon tekintélyét és befolyását növelje a jelenben, egyszersmind pedig előkészítse jövőendő emelkedését és nagyságát.²⁾ Ekképen dolgozott a nagyravágyó férfiú fáradhatatlanul, sohasem lankadó buzgósággal nem a czár, nem Oroszország, hanem tulajdon nagyságán.

Hogy jövőendő felemelkedését lehetővé tegye, nem volt elég a féltékenyeket és irigyeket ártalmatlanná tenni; az uralkodócsalád tagjai is útbén állottak nagyravágyó terveinek; tőlük is meg kelle magát szabadítania. Említettük, hogy IV. Iván halálakor özvegye és fia Dimitrij, udvarukkal együtt Uglitsba száműzetett. A czarevits Dimitrij-ről mindenfelét beszéltek Moszkvában; némelyek azt mondták, hogy kegyetlen vérengző természettel bir, mint atyja; hogy álnok és megbízhatatlan s legfőbb gyönyörűsége abban áll, ha bárányokat, házi szárnyasokat s egyéb állatokat megölhet.³⁾ Azt is beszéltek róla, hogy egyszer más fiúkkal hóemberekkel mulatott a jégen. A hóemberek mindegyikének nevet adott azok közül, kik a fővárosban állásuk és hatalmukról ismeretesek valának; így az egyiket Boris Godunownak

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 153—154.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 154. old.

³⁾ Hermann, III. köt. 401. old.

hívta. Midőn azután a hideg alakokkal elkészült, nekik rontott egy játékegyverrel, egyiknek fejét, másiknak karját vagy lábát vágván le, mondván: „Így fogok tenni egykoron ezen mindenható urakkal, ha egyszer czárrá leendek.“¹⁾

Hogy ilyen körülmények közt Boris Godunow figyelemmel kísérte a száműzetett uglitsi udvart és a kis czarevitset, az nem lephet meg senkit; nagyravágyása, mely sohasem engedé nyugodni, utat és módot keresett, az alkalmatlan versenytárstól, ki jövődöben veszélyessé válhatott, megszabadulni. Csakhogy nem jött mindjárt tisztába az eszközökkel. Majd törvénytelennek akará őt nyilvánítani, majd méreg által tenni el láb alól. Hogy létezését a tömeggel elfeledtesse, megtilta, nevét a nyilvános imákban és a liturgiában említeni. Azonban aggodalma nem esenededett le; Fedor házassága meddő volt, örököse minden valószínűség szerint: Dimitrij. Más eszközökhöz kelle folyamodnia, ha jövődö czélját elérni akarja vala. Boris nem jött most sem zavarba. Titkos megbízottakat, Bitjekowszkij Dániel és Katsalow Nikita volt a nevük, küldött Uglitsba, kiknek feladatuk volt, az özvegy czárnőt és fiát szemmel tartani és ürügyet találni, hogy Dimitrijhez hozzáférhessenek. A czarevits dajkája, Wolochowa is beavattaték fiával Józseffel. Dimitrij játszótársával együtt, a titkos tervbe. Az özvegy czárnő, ki sejté, hogy fiát veszedelem fenyegeti, ritkán bocsájtá őt maga mellől. Történt azonban egyszer, hogy a czárnő délutáni pihenőjét tartván, egy pillanatra elveszté gyermekét szemei elől. Wolochowa azon ürügy alatt, hogy sétára viszi, az udvarra esalá ki a hétéves fiúcskát. E pillanatban esatlakozik hozzá a dajka fia s e szavakkal: uram, neked új nyakéked van, könnyű sebet ejt a gyermek nyakán. Most előrontanak Bitjekowszkij Dániel és Katsalow Nikita, kik a czarevitset végképen megölik. A közeli székesegyház toronyőre, ki a gáztett szentánúja volt, meghúzta a vészharangot, s a nép nemsokára jajveszékelve állá körül a szerencsétlen gyermek holttetemeit, míg a gyilkosok elmenekültek. Ez történt 1591. május 15-én.²⁾

Midőn a gáztett híre Moszkvába érkezett, nagy volt a felindulás a lakosság minden rétegében s nem hiányoztak

¹⁾ Hermann, III. köt. 401. old.

²⁾ Herrmann, III. köt. 404. old.

hangos észrevételek, melyek egyenesen Boris Godunowot nevezték a gyilkosság értelmi szerzőjének. De a kormányzó nem ijedt meg, a czár figyelmét hamisított jelentések alapján más irányba terelte; a felelősséget magára az özvegy czárnőre hárította, ki nem ügyelt eléggé fiára: azokat pedig, kik gyanúsítgatásaikkal nem némultak el, elzáratta. Nemsokára napirendre tért a közvélemény a szomorú eset felett; s Boris Godunow diadala teljes volt. A gyilkosok elkerülték az igazságszolgáltatás kezét.

Tizenkilencedik fejezet.

I. Fedor (Ivánovits) czár 1584–1598. Folytatás.

Báthory István halála. — Alkudozások és béke. — Svéd háború. — Boris Godunow. — A patriarchatus behozatala. — Godunow nagyravágyása. — Gyilkosság. — Dimitrij halálának előzményei. — Rágalmazás és bosszú. — Irgalmasság és dicsőség. — A czarewna születése és halála. — Svéd háború. — Követségek. — A kozákok. — Városok és várak építése. — Béke a khánnal. — Segély a császárnak. — Pápai követség. — Viszony idegen államokhoz. — Boris Godunow jelentősége.

Báthory István 1586. évi december 12-én meghalt, némelyek azt mondják, hogy mérge által, mások ellenben orvosai tudatlanságának tulajdonítják halálát. Báthory István egyike volt a legkitűnőbb uralkodóknak; Oroszország legveszedelmesebb ellensége, kinek halála nagyobb örömet idézett elő az oroszoknál, mint gyászt a lengyeleknél. Az oroszok egy új Witowt-ot láttak benne; de a haláttalan lengyelek és lithvánok többre becsülték az olesó békét a költséges nagyságnál. Ha Báthory István élete és szelleme nem alszik ki vala Godunow Boris halála előtt, Oroszország dicsősége még az új század első tizedében örökre elhomályosodhatott volna.¹⁾

A lithván határszéli vajdák azt jelenték a czárnak, hogy a hatalmat bitorló pánok három jelöltet neveztek meg a lengyel trónra. Az első Báthory István öcsese, az erdélyi fejedelem, a második Zsigmond, a svéd király fia, és végre I. Fedor czár vala. Azonban az orosz követek nem tudtak a lengyelekkel megállapodásra jönni a feltételek iránt, melyekkel uruk a megürült trónt elfoglalhatta volna; s

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 155–156. old.

minthogy Zamoiski ármánykodása és aranya végre mindenkit elnémított, a rendek nagy zajongás közepette a svéd királyi herceget választották királyuknak. Az orosz követek mindössze annyit mégis elértek, hogy a két állam közt egy tizenötévi fegyverszünet jött létre minden területi átengedés vagy előny nélkül; mindketten megtartották mivel birtak s újabb foglalásokról lemondtak. Az új király tartozott ezen szerződést meghatalmazottjai által Moszkvában megerősítés végett bemutatni. Zamoiski ellenben, Oroszország kérlelhetetlen ellensége, Zsigmond választatása alkalmával egy titkos egyezségben kiköté, miszerint a svéd király minden pillanatban készen áll Oroszországot megtámadni, továbbá az orosz kereskedelmi telepeket elpusztítani.¹⁾

Nevezetes és érdekes okmányt képez az orosz történelemben azon javaslat, melyet Fedor czár követei, Godunow István és Trojeurow, a varsói országgyűlés elé terjesztettek s melyből nem ugyan a czár, de Boris Godunow politikája Lengyelországgal szemben világosan kitűnik. A javaslat a következő pontokból áll:

1. Oroszország uralkodója választassék meg lengyel királylyá és lithván nagyfejedelemmé; a két birodalom népei pedig szövetkezzenek örök időkre, elválaszthatatlan frigyre.

2. Oroszország uralkodója álljon személyesen élére a hadseregnek s izenjen háborút a török szultánnak, buktassa meg a krimi tatár-khánt s ültesse annak trónjára Szaid-Ghirej-khánt, Oroszország szolgáját. Azután szövetkezvén a császárral, a spanyol királylyal és a perzsa sah-hal, szabadítsa fel Moldvát és Oláhországot, Boszniát, Szerbiát és Magyarországot a török járom alól, oly czélból, hogy ezen országokat mind Lengyelországhoz és Lithvániához csatolja, melyeknek harczeit ezen alkalommal az orosz hadsereggel együttesen viaskodnának.

3. A moszkvai, asztracháni és kazáni hadsereg minden zsold nélkül készen áll Lengyelország és Lithvánia védelmére.

4. Az uralkodónak nem áll jogában, a végrehajtó hatalmat gyakorló birodalmi tanács meghallgatása és beleegyezése nélkül bármit változtatni az ország törvényein

¹⁾ Hermann, III. köt. 406–407. old.

vagy alkotmányán; ezen testület függetlenül és korlátlanul rendelkezik a kincstár és az összes államjövödelmek felett.

5. Az oroszok Lithvániában és Lengyelországban, viszont a lithvánok és lengyelek Oroszországban zavartalanul lakhatnak s házasságra léphetnek egymás közt.

6. Az uralkodó — a czár — a szegényebb sorsú lithván és lengyel neméseknek földbirtokot fog adományozni a Don és Donetz vidékein.

7. Azoknak, kiknek Báthory István zsolddal adós maradt, a czár tulajdon kincstárából kifizeti követeléseiket egész százezer magyar arany erejéig.

8. Azon összegek, melyek a most már szükségtelemmé vált várak fenntartására rendelvek, mindkét állam részéről a hitetlenek ellen indítandó háborúra fordítandók.

9. Ha Oroszország a svédek és dánokat Eszthlandból kiűzi vala, minden várost — Narwa kivételével — átenged Lithvániának és Lengyelországnak.

10. A lithván és lengyel kereskedőknek minden út nyitva áll az egész moszkvai birodalomban, melyeken át Perzsiával, Bokharával és a többi keleti országokkal szabadon közlekedhetnek. Ép oly akadálytalanul közlekedhetnek tengeren a Dwina torkolat vidékével, innen Szibiriával s a nagy khinai birodalommal, hol arany és drágakövek teremnek.

A Svédországgal kötött fegyverszünet az 1590. évvel végét érte: Oroszországnak becsületbeli kötelessége volt, ha politikai tekintélyét úgy ki- mint befelé meg akarja vala őrizni, hogy azon részeit az országnak, melyeket a svédek tartottak megszállva, s melyek eredetileg mind orosz birtokok voltak, a birodalomhoz visszakapcsolja. Oroszországnak e pillanatban hatalmas, jól felszerelt hadsereg állott rendelkezésére, melylyel a legmesszebb menő vállalatokat szerencsésen végrahajthatta. A katonai lajstromok szerint a hadsereg létszáma 300 ezer emberből s 300 könnyű és nehéz ágyúból állott.¹⁾ Boris Godunow, a hadsereg megalkotója és éltető lelke, mindent mozgásba hozott, hogy a világot csodálkozásba ejtse Oroszország kimeríthetetlen segédforrásainak kimutatása által. A bojárokat felverte kényelmes falusi magányukból s a hadsereghez rendelé: városok és

¹⁾ Hermann, III. köt. 408. old.

falvak fegyverfogható lakossága özönlött minden oldalról a czár lobogója alá. Minden életet öltött, mindenki vitézi hírnévről és dicsőségről ábrándozott. S Godunow még a jámbor és henye Fedort is lóra kényszeríté, hogy a hadsereg buzgalmát és lelkesedését növelje. Mint udvari vajdák környezték és kísérték a czárt Boris Godunow és *Romanow-Jurjew Fedor*, a czár unokatestvére. Irina czárnő egész Novgorodig kíséré férjét, hol a különböző hadtestek egyesülendők valának, melyek közül egyik, a finnek, Svédország szövetségesei, a másik a tenger melletti Esthland ellen indult.

Chworosztinin vajda 1590. januárban elfoglalta Jamát s Baner svéd tábornok 20 ezer emberből álló seregét szétszórta, ellenben Horn tábornok Narwa alól visszavonulásra kényszeríté. Ugyanazon időben az orosz hadak feldőlják akadálytalanul egész Eszthlandot Reval városáig, Finnországot pedig a megerősített Abo-ig. Az 1591—92-iki tél különböző vállalatokban telt el, melyek végeredményökben többnyire az oroszoknak kedveztek. Svédország kezdett kimerülni s Zsigmond lengyel királyt kérte fel közbenjárónak, ki Radominski Szaniszlót és Vojna Gábort küldé mint megbízottakat az orosz táborba. De Fedor, Godunow tanácsára, egyelőre minden ajánlatot visszautasított. Csak midőn 1592. novemberben János svéd király meghalt és Svédország késznek nyilatkozott a czár minden feltételeit elfogadni, jött létre 1595. május 15-én Tewszinben Iván-gorod közelében a béke, melynek főbb pontjai a következők valának: 1. Svéd- és Oroszország között örök béke köttetik. 2. Svédország megtartja Narwa és Reval városokat és az egész eszth herczegséget. 3. A bottni tenger nyugati melléke a varangi lappok földjével Svédországnak, ellenben a keleti, a kolai és dwinai tartománynyal Oroszországnak fizetend adót. 4. A svédek Moszkvában, Novgorodban és Pskow-ban, valamint más helyeken szabadon kereskedhetnek; hasonlóképen az oroszok Svédországban. 5. Hajótörések és más szerencsétlenségek alkalmával tartoznak egymásnak kölcsönösen segítségére lenni. A moszkvai követek Svédországon keresztül akadálytalanul utazhatnak a császárhoz, a pápához, a spanyol királyhoz és bármely más udvarhoz; avagy amazok megbízottjai Moszkvába. Hasonló kiváltságban részesülnek: kereskedők, harczosok, orvosok, művészek és iparosok. Ezen békekötés által az

oroszek visszaszerezték régi novgorodi birtokaikat, melyekhez Kexholm is tartozott.¹⁾

Boris Godunow Oroszország és azon államok szemében, melyek vele összeköttetésben állottak, elérte hatalmának és befolyásának tetőpontját; a szó valódi jelentményében ura volt Oroszországnak, melynek hatalma alatta kezdett messze kisugározni túl a régi határokon. Nemcsak a moszkvai udvarnál s az ország legtávolabb eső részeiben, hanem az idegen államokban is tudta mindenki, hogy Godunow igazgatja Oroszország sorsát, ő tartja kezében a legfőbb hatalmat és gyakorolja némi külső formák megtartásával a kegyelmi jogot is. „Boris Feodorovits Godunow, feje Oroszországnak, melyet az egyeduralkodó czár egészen átadott neki, s mely most olyan rendben van, hogy mindenki csodálkozik és örül rajta. Nagy virágzásnak örvend úgy a hadsereg, mint a kereskedelem és a polgárság. A városok köépületekkel gazdagodnak, a nélkül, hogy a népet adó vagy kényszermunka nyomná, mert mindez a kincstár megtakarításaiból s a munka és a művészet gazdag jutalmazásából kikerül. A földművelő lakosság adómentességet élvez és nem ismer közterheket. Az igazság mindenütt szent; az erős nem bántja a gyengét; a szegény árva bátran lép Boris Godunow elé és segítve lesz rajta; nyugodtan adhatja elő panaszát akár annak fivére vagy más rokonai ellen, mert ezen valóban nagy férfiú maga emel vádat legközelebbi rokonai ellen, ha bűnösök, és részrehajlatlan ítéletet követel, mert ő csak a védtelenek és gyengék ellenében részrehajló.”²⁾

De nemcsak az ország véderejét fejleszté a büszke kormányzó minden irányban, nemcsak a közigazgatás és igazságszolgáltatás találtak benne hathatós pártfogóra és újjítóra, az egyházban ép oly halhatatlanná tette nevét egy intézmény behozatala által, mely nem kis mértékben növelte Oroszország tekintélyét úgy ki- mint befelé. Mióta Konstantinápoly a törökök kezébe került, Oroszországnak nem volt valóságos hierarchikus feje. Azért Godunow már 1586-ban azon eszmével foglalkozott, hogy behozza hazájában a patriarchai méltóságot. Két évvel később Jeremiás

¹⁾ Hermann, III. köt. 410.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 180—181.

konstantinápolyi patriarcha személyesen megjelent Moszkvában, hol úgy az udvar mint a lakosság részéről nagy kitüntetésekkel fogadtatott. Most újólág szóba került az orosz patriarchai székhely megalapítása, melyre három egyházi méltóság jelölteték ki: Jób metropolita, Sándor novgorodi és Warlaam rosztowi érsekek. A választás Jób metropolitára esett, ki az 1589. elején foglalta el a legfőbb egyházi méltóságot mint Oroszország első patriarchája.

Az orosz patriarchátus megalapításával kétségkívül nagy érdemeket szerzett magának Godunow az egyháziak szemében is, kik nem késtek hódolatukkal adózni egy férfiúnak, kinek veszedelmes hatalma, és uralomvágya már-már nem ismert határokat, s ki a legfőbb egyházi méltóságot is csak azért alapította, hogy azt nagyravágyó czéljainak elérésénél eszközül használja fel. Most már minden a kezében volt: még csak a korona hiányzott... A nagyravágyás vagy czélt ér, vagy elbukik, de megállani nem tud. A gyenge és gyermektelen Fedor minden valószínűség szerint nem ér el magas kort; ha elköltözik a másik világba, jogos örökösévé atyjának ifjabb fia, Demetrij leend, ki távol az udvartól anyjával együtt régóta a száműzetes kenyereit eszi vala... S ha Demetrij csakugyan a trónra kerül — s e joga elvitázhatatlan — vajjon akkor mi történik Boris Godunow-val? Mi történik nővérevel Irina czárnővel? Irina a kolostorban fejezi be életét, Boris ellenben a börtönben vagy a vesztőhelyen. Mert majdnem bizonyossággal lehetne mondani, hogy az új czár nem fog megkegyehnezeni azoknak, kiknek anyjával együtt annyi megaláztatást s a hontalanságot köszönheté... Nem lehet tehát megállapodnia... útja ki vala jelölve, egy szörnyű és véres út... és más út nem vezetett a trónra... S a szerencsétlen ifjúnak el kelle vesznie. Így lőn Godunow gyilkosává zsengekorú vetélytársának ama szomorú emlékü május 15-én!...

Az évkönyvek ezen alkalomból egy érdekes epizódot beszélnek el, mely mély betekintést enged tenni az uralkodni vágyódó férfiú lelkébe. Boris rendkívüli esze és magas értelmisége daczára hitt a jövőmondás mesterségében. Egy sötét éjszakán többeket az ismeretes jósok és jövődölők közül titokban magához rendelt, hogy tőlük a jövő titkait megtudja. A hízalgő bűvészek és csillagászok így

szóltak: „Reád korona várakozik:“ azután hirtelen elhallgattak, mintegy megijedve a kimondott szó nagy jelentőségétől, majd Boris biztatására ekképen végezvén jóslatukat: „De uralmad csak hét évig fog tartani“ . . . . „Mindegy,“ kiáltott fel a nagyravágyó férfiú mohó hévvel, mintha megfeledezett volna önmagáról, „ha csak hét napig! de uralkodni! uralkodni!“ . . . .

Moszkva lakosságát még izgatottságban tartá Dimitrij erőszakos halálának rémhíre, midőn egy másik váratlan szerencsétlenség következett be, mely sokak előtt mint az isteni büntetés tűnt vala fel. Ámbár Boris Godunow békében élvezhette véres tettének gyümölcsét, mert a hatalom óriási erőt boesájtott rendelkezésére, melylyel minden nyilvánulását az elégtelenségnek leverhette, azért még sem akadályozhatta meg egészen a nép érzelmeinek nyilvánulását. Moszkva forrongott, bár mindenki tudta, hogy a kitörés lehetetlen, mert az, ki ellen irányul, hozzáférhetetlen vala. Borisnak, kinek a szerencse eddig láthatólag kedvezett, most is szövetséges akadt egy pusztító elem képében. Pünkösdi előtti estén — 1591 — a czár távolléte alatt, ki nagy kísérettel a Szergius kolostorba kocsizott, tűz ütött ki az ú. n. szekérudvaron, mely néhány óra alatt a főváros nagy részét elhamvasztá. Egész városrészek, templomok, kolostorok, gazdag kereskedelmi csarnokok eltűntek; s csak a Kreml és a Kitaj-Gorod, a főnemesi negyed, maradtak épségben. S a füstölő romhalmokon nyomor és inség ütötte fel tanyáját; az emberek jajveszéklése tölté be a levegőt, mely telítve volt a pusztulás bűzével. . . . . S a nyomor és kétségbeesés rettentő pillanatában megjelenik Boris Godunow a szerencsétlenek között, miként egy jobb szellem a túlvilágból, hogy segítve, vigasztalva osztogassa mindenfelé az emberi szeretet és könyörület adományait. S a vagyonától, otthonától megfosztott emberek halás szívvel, könnyes szemekkel tekintettek fel arra, kit még az imént lelkük mélyéből mint gyilkost utáltak és kárhoztattak.

Még egy más esemény is segítségére jött Godunownak, hogy az általános figyelem nem mindig hízelgő és kellemes kitüntetésének más irányt adjon. Ghazy-Ghirej khán, miután Lithvániát elpusztítá, becsapott orosz területre, sőt elárasztván seregeivel egész Déloroszországot, nemsokára Moszkvát is fenyegette. Réműlet fogta el mindenfelé a lakosságot, mely

a barbárok váratlan becsapása által meglepetvén, védtelenül ki volt téve támadásainak. Mindenki Moszkva felé fordítá tekintetét, hol Fedor czár, mintha semmi sem történt volna, nyugodtan folytatá igénytelen, jámbor életmódját; mindenki Boris Godunowot kereste, az uralkodói hatalom megteremtőjét, ki mindig oszlopa volt a trónnak és hazának . . . . Godunow lelkének egész élénkségével engedé át magát a legmegerőltetőbb tevékenységnek; tőle várta mindenki a haza megmentését s ő tudta, hogy mi áll a kockán. Ha elhárítja a fenyegető veszedelmet, ez egy erős lépéssel közelebb hozandja végeztéljához; ha nem sikerül a bajt elhárítania, bukása elkerülhetetlen. Utasítást küld mindenfelé a vajdáknak, hogy Szerpuchowba siessenek és ott Msztiszlawszkij hadaival egyesüljenek. Moszkva ostromállapotba helyeztetett s a védelem Glinszkij, Golitzyn és Szuszdalszkij kezeibe tétetett. Nyár derekán már híre érkezett, hogy a khán előhadi gyors közeledőben vannak. Mindenki fegyvert fogott, a vitézek és a polgárok versenyeztek egymással kitartásban és áldozatkészségben; a védelemnek valódi lelke és központja a fáradhatatlan kormányzó volt, ki a megpróbáltatások eme nehéz napjaiban mindenki elismerését és csodálkozását vívta ki magának. Július 3-án a tatárok Teslowo mellett átkelnek az Okán s egyenesen Moszkvának tartanak.

A válságos pillanat elérkezett, mely a főváros, talán az ország, de minden kétséget kizárólag a kormányzó sorsa felett döntendő vala. Boris Godunow fényes vértetben, a maga és a czár testőreiből környezve, a hadsereg élére állott, mely a fővárosból kivonulandó vala, hogy az ellenséggel megmérkőzzék; valamint békében, úgy most a veszedelemben is a legelső volt Boris, ki példája által lelkesedést öntött környezetébe. S mit tett ezalatt Fedor, az egyeduralkodó czár? nejével és gyontatóatyjával elzárkózott palotájának egyik félreeső termében, hogy nyugodtan végezhesse imáját a haza megmentéseért és fegyvereinek dicsőségeért.

A két sereg Kolomenszkoje falu közelében szállott táborba s az éjjel az őrtüzek mellett tölté el. Godunow nem zárta pihenésre szeméit; mindenütt megfordult, mindenütt buzdított, bátorított; s midőn a nap megvilágítá a két táborn, az elkeseredett harc kezdetét vette. Mindkét részről egyenlő bátorság, egyenlő vitézség fejtetett ki; a küzdelem változó

szerencsével egész napon át tartott, s midőn a sötétség beállott, eldöntetlen maradt. Csak midőn a khán arról értesült, hogy szövetségesei, a svédek, eszerben hagyták s hogy Pskow és Novgorod felől újabb czári hadak vannak közeledőben, határozta el magát a visszavonulásra, melyet az éjjli sötétség védelme alatt szerencsésen végrehajtott. Midőn az orosz táborban a tatárok visszavonulásának híre elterjedett, Boris Godunow azonnal utánna sietett az ellenségnek, ki Szerpuchow mellett érzékeny vereséget szenvedett. Ezzel vége volt a veszedelemnek is; s a hős, ki a megmentés művét végrehajtá, Boris Godunow, méltó büszkeséggel nézhetett művére. Moszkva s vele az egész ország ujjongott s hangosan magasztalá megmentőjét. A czár kiváló kegyeivel halmozta el a kormányzót s neki tulajdon vállairól egy orosz bundát ajándékozott, arany gombokkal, melynek értéke a mai pénz szerint meghaladta a 5000 ezüst rubelt.¹⁾

Kár, hogy Boris Godunow diadalát, a nép örömét s a zajos és vidám udvari ünnepélyeket nemsokára a kánpad és kivégzések szármalmas jelenetei cserélték fel. Hírül hozták a kormányzónak, hogy az ország különböző részeiben, de kivált Alexin-ben sértő mendemondák kerengnek róla a népszáján; bizonyára irigyeinek és ellenségeinek rosszakaró sugalmazásaira ugyanis azt beszélték szélteben, hogy maga Boris Godunow vezette a tatár khánt Moszkva alá, hogy a nép panaszát Dimitrij halála felett elnémissa és az emberek figyelmét másfelé terelje. Ezen rágalom egyébként csak a nép körében terjedt és talált talán hitelre. Boris nagy haragra lobbant s a képtelenségek hallatára, a helyett, hogy azokat tiszta lelkiismeretének tudatában megvetéssel utasította volna vissza, szigorú vizsgálatot rendelt a koholmány terjesztőinek és előidézőinek kipuhatólása végett. Megbizottjai bejárták az ország különböző részét s valóságos hajtóvadászatot rendeztek a rágalmozók ellen, kik közül számosan a börtönökbe és a verpadra kerültek. A krónika szerint jelentékeny volt azok száma is, kik a kínzások alatt váltak meg az élettől.

Az 1592. nyár derekán nagy örömhír lepte meg az orosz népet, mely, mondja a krónika, boldogsággal árasztá el Oroszországot keletről nyugatra. Irina czárnő egy leány-

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 213. old.

gyermeket szült, ki a tsudowi kolostorban megkereszteltetvén, Theodosia nevet kapott. Azonban a czári család és az orosz nemzet öröme nem tartott sokáig, mert a kis hercegnő már a következő évben meghalt. Kétségtelen, hogy a fejedelmi gyermek születése legtöbb gondot és legkevesebb örömet okozott Boris Godunownak, ki alig hogy oly szörnyű módon szabadítá meg magát vetélytársától, talán újabb gyilkosságra kényszerítették vala, ha a gyermek életben marad; mert egyik gonoszság mindig a másikat vonja maga után.

Alig mult el a tatár veszedelem, midőn Boris Godunow Nastsokin-t Konstantinápolyba küldé, hogy panaszt emeljen a krimi tatár khán, a szultán hűbérese ellen, ki daczára a két állam közt fennálló barátságos viszonyának, bizonyára a porta tudta nélkül megtámadta Oroszországot. „A szultán meg fogja tiltani a khánnak,” szolt a nagyvezér Nastsokin panaszára, „hogy Oroszországot háborgassa, hogyha a czár elvezeti a Don vidékéről az ott letelepített kozákokat és lehordatja a négy erősséget, melyek ezen folyam és a Terek partjain építettek, hogy elzárják előlünk az utat Derbent felé. Vagy teljesíteni fogjátok ezen kívánságunkat, vagy pedig nemcsak a khánnak, hanem a nogáji tatároknak is megparancsoljuk, hogy szüntelen támadásaikkal zaklassák Oroszországot s szárazon és vizen igyekezzenek neki kárt tenni. Azt mondjátok, hogy békeszeretők vagytok; ha így van, hát miért léptetek szövetségre az ibíriai fejedelemmel, ki a szultán alattvalója?”¹⁾

Érdekes világot vet az ozmán birodalom akkori állapotaira Nastsokin jelentése, melyet hazaérkezése után a kormányzónak benyújtott s melyben többek közt így szolt: „Mai napság minden megváltozott a török birodalomban; a szultán és a pasák csak a haszonra és meggazdagodásra gondolnak; az első mind jobban megtölti kincstárát; hogy mi czélból? az ismeretlen; az aranyat vasládákba zárja, a hadseregnek pedig nem fizeti ki a zsoldot, mely e miatt nem régen nagy zendülést támasztott s a defterdár vagy kincstárnok fejét követelte. A birodalomban nincs sem rend, sem igazság. A szultán kifosztogatja tulajdon hivatalnokait, ezek pedig a népet. Mindenfelől csak rablásról és gyilkosságról lehet hallani. Az utazók számára nincs biztonság az országutakon

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 228. old. és Hermann, III. köt. 415. old.

s a kereskedőket senkisémm védelmezi meg. A perzsa háború és egyéb erőszakoskodások folytán az ország el van pusztulva, kiváltképen Moldva- és Oláhország, melyeknek hoszpodárjai megvesztegetés következtében szüntelen változnak. A görögök borzasztó elnyomatottságban élnek; inségben és nyomorban sílnének s a jövőtől nines mit remélniök!¹⁾

Minden jel arra mutatott, hogy Törökország háborút akar Oroszországgal; könnyen megmagyarázható tehát, hogy az utóbbi gondosan számba vette segélyforrásait, nehogy az események által meglepettessék. Ily czélból a doni kozákokat fegyverrel, lőporral és egyéb hadiszerezvényekkel látta el. A kozákok rablómódra éltek és ép oly sok gondot adtak barátoknak, mint ellenségnek; szüntelen háborúban éltek szomszédjaikkal, de kivált az azowiakkal, nogájokkal, eszereszszekkel és tanriai tatárokkal, s a czár parancsainak is csak akkor engedelmeskedtek, mikor ez érdekeikkel megegyezett. — Nastsokin azt írta Azowból Moszkvába, hogy a kozákok a nizowi sztanitzában vagy kerületben elvették tőle a szultán ajándokait s a foglyokat nem akarták neki a váltságdíj megfizetése nélkül átadni. „Mi hívei vagyunk a fehér czárnak,” mondták a rablók. „de azt, kit fegyverrel kezünkben fogságba ejtünk, azt váltságdíj nélkül nem adjuk szabadon.” Azonban Oroszországnak szemet kelle hűnynia, mert a kozákok veszedelem idejében mindig erős támaszai voltak a trónnak.

Boris Godunow, ki jól ismerte Oroszország ellenségeit, minden intézkedést megtett azok fogadtatására. Miután a régi és elpusztult Kurszk-ot helyreállította s Liwny, Kromy, Worones és más erősségeket védállapotba helyezett, 1593-ban kiadta a parancsot, hogy az ú. n. tatár utakat a Don-tól egész az Okáig új várakkal kell ellátni s lövészekkel és más vitézekkel elégségesen benépesíteni. Így jöttek létre rövid idő alatt Bjelgorod, Oszkol és Balujka erősségek, honnan éles szemmel figyeltették meg az ellenséges tatárok minden mozdulata. Godunow a czár nevében egyik kezében kardot, a másikban aranyat tartott s a következő izenetet küldte a khánnak: „A pápa, a császár, a spanyol, portugál, dán királyok s egész Németország ostromolnak, hogy irtsam ki fajodat, míg ők maguk a szultánt egyesült erővel támadnák

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 229. old.

meg. Bojárjaim, hercegeim, vajdáim, kiváltképen pedig Ukraina lakosai homlokukat verik előttem és kérnek, hogy vetnék véget gazságaidnak és garázdálkodásaidnak s vezessem hadaimat ellened, hogy azután hordádban kő ne maradjon követ. Azonban, minthogy mégis óhajtanám úgy a te, mint a szultán barátságát fenntartani, nem hallgatok az európai uralkodókra s barátsággal és ajándékokkal kínállak meg ezennel.” A khán látszólag hajlott az orosz kormányzó ajánlatára s a követek Liwny mellett csakugyan összejövének, hogy egy állandó béke alapjait megbeszéljék. S valóban, a béke nemsokára létrejött s a krimi tatárok ezen idő óta nem háborgatták többé az orosz határszéleket; de azért óvatosságból mindig készen állott egy hadsereg, hogy betöréseiket erélylyel visszautasítsa.¹⁾

A béke így helyreállott és Godunow minden erejét és tehetségét a belügyek rendezésére és megszilárdítására fordíthatta volna, hogyha az ország viszonyai a külföldi államokhoz másfelé nem terelik vala gondoskodását. Németország Rudolf gyengé és tehetetlen kormánya alatt nem volt képes annyi erélyt kifejteni, mennyi szükséges lett volna a mindig megújuló török támadásokat a keleti határszéleken megakadályozni. Azonfelül a reformáció terjeszkedése is sok gondot adott a császárnak, ki a prágai királyi várba zárkozva, még mindig a csillagvizsgálókkal és aranyesinálókkal mulatott, a helyett, hogy a kormányzás nehezebb feladatainak engedte volna át magát. Az 1593. szeptember havában Warkotsch Miklós császári követ jelent meg Moszkvában s ura nevében s a régi jó viszonyra való tekintetből szövetségre szólította fel a czárt. A keresztény államok, úgymond, még mindig harcban állanak a törökökkel, mi nagy ember- és pénzáldozatokat igényel; a császár tehát arra kéri a czárt, járulna hozzá ezen áldozatokhoz akár fegyveresen, akár pedig pénzzel vagy értékes szörmeárúkkal. Warkotsch bizalmas értekezések alkalmával feltárta Godunow előtt a császár terveit és reményeit a jövőre nézve, hogy Rudolf azon eszmével foglalkozik, miszerint nőül veendi Fülöp spanyol király leányát s több hatalmassággal szövetkezve, a gyűlöletes IV. Henriket leszorítja a franczia trónról, országát pedig szövetségeseivel

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 232. old.

megosztja: hogy Zsigmond lengyel király, mélyen megsértve a pánok hatalmaskodása és vakmerősége által, a Jagellók koronájáról lemond és visszatér Svédországba; hogy a császár fivérének, Miksa főherczegnek kilátása van a lengyel trónra megválasztatni, a miért is a czár hathatós pártfogását kéri, s ha Miksa megválasztatása sikerül, azon esetben hajlandó leendő Livonia egy részét Oroszországnak átengedni.¹⁾

Godunow a kormánytanács meghallgatása után a következő feleletet adá a császár követének: „Fedor nagyatyja, atyja, valamint Fedor czár maga több alkalommal kifejezést adtak készségüknek, hogy hajlandók, a többi uralkodókkal szövetkezve, a törökök kiűzésére Európából vállalkozni; de hasztalan vártunk a császári, spanyol és római követségek megérkezésére, hogy velük a közelebbi feltételeket megállapíthattuk volna; sőt még most is várjuk őket. Pénzben nincs nálunk hiány, csak vegye egyszer kezdetét a dicsőség és a kereszténység felszabadításának nagy műve. A czár a császárnak mindenben sikert és szerencsét kíván; minden erejéből oda fog működni, hogy Miksa főherczegnek megszerezze a lengyel koronát s akár egész Livoniát kezeiben hagyja, Dorpat és Narwa kivételével, melyeket Oroszország nem nélkülözhet.“ A császári követ azután bizalmas levelekkel és ajándékokkal elbocsátott.

Azonban a tehetetlen császár most sem sietett a kedvező alkalmat felhasználni, hogy Oroszországgal szövetkezve, nagyobb nyomattal folytathatta volna a háborút a törökök ellen. Moszkvában nem tudták mire magyarázni a késedelmezést és halogatást, míg végre 1594. deczemberben újólág megjelent Warkotsch az orosz fővárosban azon hírrel, hogy a törökök ismét rohamosan terjeszkednek Magyarországon, minek folytán a császár haladéktalanul pénzsegélyt kér szövetségesétől, a czártól. És elég meglepő, az orosz kormány hajlott a német császár kívánságára s a háború költségeinek fedezéséhez a következő értékekkel járult: 40.360 darab czoboly, 20.760 menyét, 120 fekete róka, 337.235 darab evetke és 3000 hód prémmel; mi 44 ezer rubel pénzértéknek felelt meg.²⁾

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 233. old.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 237. old.

Ezen jelentékeny segélyt Weljeminow kormánytanácsos szállítá Prágába, hol a czár megbízottja addig soha nem látott fényvel és kitüntetésekkel fogadtatott. Fedor küldeménye a császári várak húsz termében közszemlének volt kitéve; értékét cseh zsidók és kereskedők nyolcz tonna aranyra becsülték. Hogy ennyi áldozatkészséget és előzékenységet méltóan megháláljon, Rudolf egy előkelő főurat — Abraham Burggraf zu Donau nevezik az évkönyvek — küldött Moszkvába húsz nemes és kilenczvenkét szolga kíséretében, kinek feladata volt a czárt arról is felvilágosítani, miszerint a jelen zilált politikai körülmények között a tervezett szövetség megkötése lehetetlen. A sok fényes küldetések és szép szók, valamint kölcsönös udvariasságok következménye az lett, hogy a törökök tovább pusztították Magyarországot, és semmi komolyabb kísérlet az európai uralkodók részéről nem tétetett, a fenyegető baj orvoslására.

A császár követe kíséretével együtt még Moszkvában időzött, midőn VIII. Kelemen pápa követe is megjelent az orosz fővárosban. Comuleus apát egy barátságos hangon írt levelet adott át a czárnak, melyben a pápa korábbi izeneteihez képest, arra kéri az orosz birodalom fejét, hogy követne el mindent, hogy a török hatalom terjeszkedésének mielőbb gát vettessék s hogy a kereszténység diadala a félhold felett ténynyé váljék. Jellemző, s az akkori viszonyok politikai ziláltságára mutat, hogy Moszkvában a császár és a pápa követei alig találkoznak egymással, bár mindketten egy és ugyanazon okból jövének oda: segélyt keresendő a közös ellenség, a török ellen.¹⁾

A császári és pápai követségeket nemsokára a perzsah követe váltotta fel, ki hasonló indokoktól vezérelve, kereste az orosz czár barátságát és szövetségét. Abbas-sah nagy tervekkel foglalkozott, többek közt az ozmán uralom megbuktatásával, melyekhez szövetséges társakra volt szüksége. „Egyetlen törekvésem,“ írta Fedornak, „hogy a régi Perzsia határait visszaállítsam: van 40 ezer lovas, 30 ezer gyalog vitézem és 3000 lövészem, mindnyájan löfegyverekkel ellátva.“ S Oroszországban hű és kitartó szövetségesre talált; a két ország érdekei nem ütköztek seholsem feltűnően össze, ellenben a török nemcsak útjában állott

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 245. old.

mindkettőnek, hanem egyaránt fenyegette területi tekintetben; nem esoda, ha az érdekközösség egymáshoz fűző és közös vállalatokra buzdítja.

Ezalatt, és a béke jótékony hatása folytán Oroszország kereskedelme és közlekedése az európai országokkal és kívált Angliával és Dániával, mind nagyobb kiterjedést nyert. Frigyes dán király és utódja IV. Keresztély meleg barátai valának Oroszországnak s ámbár befolyás tekintetében korántsem versenyezhetének Angliával, mindent elkövettek, hogy a lappok földjén s Kola vidékén kereskedelmi érdekeik megóvassanak. Sokkal nagyobb jelentőséggel bírt azonban Oroszországra nézve azon összeköttetés, melyben már régóta Angliával állott, s mely most sem vesztett bensőségéből. Erzsébet királynő követe, Fletcher, ismételve megfordult Moszkvában s egy alkalommal a következő pontokat terjeszté az orosz államtanács elé: 1. Engedje meg a czár, hogy az Oroszországban élő angolok kizárólagosan a nagybojár vagy kormányzó Boris Godunow alatt álljanak s általa, mint az angolok meleg barátja által, ítéltesse el, ha valamit vétettek. 2. Hogy az angol kereskedők, úgy mint IV. Iván idejében, Moszkván, keresztül szabadon közlekedhessenek Bokhára és Perzsia felé, ne tartóztassanak fel sohasem és árúik ne vettessenek vizsgálat alá sem Kazánban, sem Asztrachánban. 3. Hogy a czár hivatalnokai ne vegyenek el erőszakkal semmit, s mire szükségök van, azt vásárolják meg pénzen. 4. Minden tilalmat megszüntetni olyan árúkra, melyeket az angolok vásárolnak. 5. Legyen segítségére Oroszország az angoloknak a Khinába vezető utak feltalálásában; adjon nekik ezen célra útmutatókat, hajókat és lovakat. 6. Erzsébet királynő külön írásbeli ajánlólevele nélkül ne boesássanak egy angol kereskedőt sem a Dwina torkolata és Wargaw között fekvő kikötőkbe vagy Novgorodba. 7. Orosz pénzverők öntsék át a londoni kereskedők számára az ú. n. Joachims-Thaler ezüstpénzeket és pedig minden levonás nélkül. 8. A czár ne engedje meg, hogy angolok bármely okból a kínzásoknak alávettesse; hanem, ha valamely törvénytelenséget követtek el, adassanak át az öregeknek vagy előjáróiknak, vagy pedig küldessenek Angliába. 9. Vallás tekintetében engedjen a czár az angoloknak teljes szabadságot.

Érdekes azon válasz, melyet az orosz államtanács az

angol királynő eme felszólítására adott, s mely arról tanúskodik, miszerint az oroszok gyakorlatiasság vagy legalább józanság tekintetében ezen időben magasan fölötte állottak a szigetország népének. A jellemző válasz így hangzik: „A czár köszönetet mond a királynő azon jó véleményeért, melynek irányában kifejezést adni szíveskedett; miként nagy édesatyja, úgy ő is őszintén óhajtja barátságát megőrizni; abban azonban nincsen egy véleményen a királynővel, hogy az uralkodók kölcsönös szeretete a kereskedők ügyei és érdekei által tápláltatik; s hogy a kereskedelmen kívül nincs más eszköz, mely őket egymáshoz közelebb hozná. Az efféle kifejezések illetlenek. A czár testvéri szeretetben óhajt élni a fenséges uralkodókkal, a császárral, a spanyol és francia királyokkal, Erzsébet királynővel és a többiekkel, de nem azért, hogy ezáltal a kereskedők érdekeit előmozdítsa, hanem azért, mert ez saját uralkodói szokásainak így megfelel. Erzsébet királynő iránti tekintetből mindenkor kegyességet tanúsított a londoni kereskedők iránt; de nem engedheté meg nekik, hogy országában csalásból éljenek, adósságaikat ne fizessék, mint kémek titokban más országokban kóboroljanak, leveleikben Oroszországot rágalmazzák, idegen hajóknak az utat a Dwina torkolatához elzárják, egy szóval olyan dolgokat kövessenek el, melyek bármely ország törvényei szerint szigorú büntetést érdemelnek. Mindazonáltal a czár a királynő iránti tiszteletből a gonosztevőket megkímélte s csak arra szorítkozott, hogy viselt dolgaikat tolmására hozta; sőt még most is kíméli őket; ilyen a gondolkozása és akarata.“¹⁾

Ezen, udvarias és határozott hangon írt válasz után nem remélhette az angol kormány, hogy Oroszország hajlandó, a fennebb elősorolt pontokat mind teljesíteni. Oroszország és kormányának önállósága szabad kezet kívánt s nem köthette meg magát egyoldalú engedmények által. Fletcher, az angol királynő követe, kiről Karamsin azt mondja, hogy inkább tudós mint előkelő volt, nem is volt teljesen megelégedve a nyert válaszszal; s talán azért, hogy honfitársai ügyén lendítsen, a következő, kissé dagályos levélben kért engedélyt Boris Godunowtól egy bizalmas beszélgetésre: „Legfenségesebb Úr! A királynő megparancsolá, hogy

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 262. old.

verjem meg homlokomat szívemből előtted (orosz szokás a hódolat és tisztelet kifejezésére). Ő — a királynő — ismeri jóindulatodat az angol népiránt s azért jobban szeret, mint bármely uralkodóját a kereszténységnek. Nincsen bátorságom alkalmatlankodni annál, kinek vállain egy egész birodalom terhe nyugszik; de lelkem mélyéből örülnék, ha megengednéd, fenséges szemeidet látni: mert te vagy Oroszország dicsősége és tisztessége!¹⁾ Azonban a hízeltetés dacára Fletcher nem érte el egészen célját, mert a londoni kereskedők még sem nyertek teljes vámmentességet, a mint ezt több ízben kérelmezték. De Boris Godunow a királynő ajándékait sem fogadta el. „Visszaküldöm ajándékomat,” írja a királynőhez címzett levelében, „melylyel nagy czárunk iránt csak kicsinyléseadnek adtad jelét, küldvén neki apró aranypénzeket ajándékképen!” Erzsébet királynő ismert fősvénységén kívül még azzal is sérté az orosz udvar érzékenységét, hogy Fletcher távozásával Horsey-t küldé megbízottjaként Moszkvába, ki annak idején az archangelszki német kereskedőtelep megbuktatására törekedett s e miatt kényszerítettett Oroszországot elhagyni. Egyébiránt az angolok legkérlelhetetlenebb ellensége a kormánytanácsban a nagydéák, Stselkalow, Boris Godunow jobbkeze volt, ki egész 1596-ban bekövetkezett haláláig minden alkalommal ellenszegült az angol kereskedelmi fölénynek. Ezen időtől fogva tényleg javultak is az állapotok, bár a teljes vámmentességet, melyre mindig törekedtek, most sem nyerték el az angolok.

Érdekes Erzsébet királynőnek egy Boris Godunowhoz intézett levele Fedor életének utolsó éveiből, melyben magát egy vád ellen igyekszik tisztázni, mely úgy látszik nagyon el vala terjedve. E levél egyszersmind azt bizonyítja, hogy Oroszország a tizenhatodik század végén már számot kitevő tényezője volt az európai politikának. „Te vagy,” így hangzik Erzsébet levele, „az egyedüli igazi jótevője az angoloknak Oroszországban, egyedüli kútforrása mindazon jogoknak és szabadalmaknak, melyeket a czártól kaptak. Együttal bizalmasan arról értesítettél, hogy a császár és a pápa követei, kik Moszkvában megfordultak, rólam azt az útalatos hazugságot terjesztették, mintha én a török szultánnal a keresztény államok ellen szövetségem volna.

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 254.

De te nem hittél a rágalomnak, és ne hidj benne jövőre sem. Nem igaz, én tiszta vagyok Isten és lelkiismeretem előtt, minthogy a kereszténységnek mindenkor őszinte szívből csak jót kívántam. Kérdezd meg a lengyel királyt, hogy ki segíté a békét létrehozni közte és a szultán közt? — Anglia. — Kérdezd meg magát a császárt, vajjon nem igyekeztem-e a háború inségét birodalmáról elhárítani? Ő ezt meg is köszönte nekem; de azért mégis háborút akart; most ugyan már sajnálja a dolgot, de késő! Követem csak a kereskedelmi érdekek megóvása és keresztény foglyok kiváltása miatt tartózkodik Konstantinápolyban. . . . A pápa a spanyol király miatt gyűlöl, ki Angliának engesztelhetetlen ellensége, ki ugyan tengerei ereje és a két India gazdagsága folytán hatalmas, de azért mégis egész Nyugat-Európa szemeláttára általam megaláztatott. Én a jövőben is bízni fogok Isten kegyelmében, mely áraszsza el jótéteményeivel Oroszországot is.”¹⁾

Ezzel befejezhetjük I. Fedor uralkodásának a külpolitikára vonatkozó tevékenységét; mi még hátra van, inkább a belügyeké. Boris Godunow átható és mindenre kiterjedő szelleme mindenütt észrevehető, a politikában ép úgy, mint az igazságszolgáltatásban, a békében, valamint a háborúban. Ha nagy tűzvész pusztított a városban, mi azok szerkezeténél és anyagánál fogva napirenden volt, midőn aszály sújtá a búzatermő rónák szorgalmas lakosait; vagy pusztító ragályok tizedelték az amúgy sem sűrű népességet; ha ellenséges rablóhadak törtek át a határvonalokon . . . mindig Boris Godunow felé fordult minden tekintet; tőle várt segílyt és pártolást és védelmet mindenki. Fedor nem változtatott egyszerű életmódján és tétlen természetén életének és országlásának utolsó éveiben sem. A kormányzás nehéz gondja egyedül Boris vállaira nehezedék, ki valóban nagy emberek mintájára szerencsés érzékkel meg tudta választani azokat, kikre sokoldalú elfoglaltságánál és hivatottságánál fogva szüksége volt. Valóban, bármely oldalról nézzük is a nagyraavagyó férfiú tevékenységét I. Fedor tizennégyévi szenvedőleges uralkodása alatt, azt fogjuk találni, hogy Boris Godunow Oroszországot nagygyá és hatalmassá tette.

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 256. old.

Huszdik fejezet.

I. Fedor (Ivánovics) czár 1584—1598. Befejezés.

A jobbágyság sorsa. — A szabad költözködési jog eltörlése. — Szmolenszk megerősítése. — Moszkva veszedelme. — A czári udvar. — Simon megvakittatása. — A pestseri kolostor pusztulása. — Fedor és Boris. — Fedor halála. — Irina czárnő. — Irina a kolostorban. — Boris Godunow czárrá választatik. — Ellenszegülése. — A nagy nemzeti gyűlés. — Küzdelem. — A nagyravágyás diadala.

I. Fedor országlásának vége felé egy ép oly fontos, mint hatásában és következményeiben messze kiható intézmény lépett életbe, mely bizonyára nem tartozik Boris Godunow szerencsés alkotásai közé. A szabad költözködési jog megszorítását s így a jobbágyság erkölcsi és értelmi hátramenését értjük. Már említettük, hogy a jobbágyság Oroszországban régi idők óta élvezte a szabad költözködés jogát, azaz szabadságában állott, bizonyos időközökben egyik helyről a másikra költözni, vagyis egyik földbirtokos kötelekéből a másikba menni át; azon kötelezettség mellett, hogy a föld egy részét ura számára, a másikat pedig magának műveli, vagy pedig örökbért fizet érte. Úgy látszik, hogy Godunow reformáló szelleme ezen régi intézményben nem látott kezességet a nemzetgazdasági érdekek megvédésére; lehet, hogy a költözködő jobbágyság többször csalódáson ment keresztül, midőn régi helyét elhagyva, idegen földesúr kötelekébe lépett át; lehet, hogy az állandósítás hiánya hátrányára volt egy egészséges közszellem kifejlődésének s hogy elősegítette a hontalanul kóborlók és más közveszélyes szegények számának szaporodását. A szegénység terjedése mindig veszélyt rejteget magában, mely az államot és intézményeit fenyegeti.

Valószínű, hogy ilyen okok voltak, melyek Godunowot, a kitűnő államférfiút arra birták, hogy a jobbágyságtól

megvonja a szabad költözködési jogot s urainak örökös szolgálivá tegye. Ezen nevezetes törvény, mely 1592 és 1593-ban vitetett keresztül, nagy izgatottságot, majd elégtelenséget idézett elő az általa érintett osztálynál, sőt magánál a földbirtokososztály egy részénél.¹⁾ A jobbágyság panaszkodának régi szabadságuk elvesztése felett, melynek előnyeit csak most kezdék felismerni; míg a nagykiterjedésű földbirtokok tulajdonosai azért kárhoztatták az új intézményt, mert megfosztá őket pusztán és míveletlenül heverő jószágaik könnyebb benépesítésétől szabad és munkás földművelők által. Egyedül a kisebb nemesség és birtokososztály volt az, melynek az újítás határozott előnyöket nyújtott s birtokait megóvta a pusztulástól, a jobbágyság bekövetkező elköltözése által.²⁾

A szabad költözködési jog megszüntetésével egyidőben jelent meg azon rendelet is, miszerint bojárok, hercegek, nemesek, bírák, közhivatalnokok és polgárok tartoztak a náluk lakó szolgák és eselédek jobbági leveleit bemutatni oly czélból, hogy azok a szolgakamara lajstromaiba nyilvántartási czélokból bejegyeztessenek. A törvényhozás ezzel is a birtokos- és vagyonos osztálynak akart kedvezni.

Mint már láttuk, Oroszország déli végvidékeinek biztonsága czéljából számos erősség épült. De Boris Godunow figyelmét nem kerülte ki azon körülmény, hogy az ország nyugati végei majdnem egészen védtelenek valának. Azért 1596-ban Szmolenszket elsőrangú várerősséggé emelte. A kormányzó ezuttal személyesen utazott a nyugati tartományokba, mely alkalommal fejedelmi pompát fejtett ki mindenütt, hol megjelent. Útközben minden városban és faluban megállapodott s leereszkedő jószággal intézte el a hozzáfutató ügyes-bajos emberek dolgait, pénzt osztogatott a szegények közt és fényes lakomákat adott a nagyoknak és előkelőknek. Szmolenszkbe érkezve maga jelölé ki a védművek, árkok, falak és tornyok helyét. Midőn a kormányzó visszatért Moszkvába, czélzatos tréfával jegyzé meg a czárnak, hogy „Szmolenszk Oroszország nyakéke;“ mire a jelenlévő Trubetzkói herezeg azt az észrevételt tette, hogy „a nyakékebe férgek is fészkelhetik be magukat, melyektől nehéz meg-

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 257. old.

²⁾ Ugyanaz, IX. köt. 259. old.

szabadulni." S valóban, a következmények megmutatták, hogy a kedélyes tréfa jóslattá vált, mert később Szmolenszk a lithvánok védbástyájává lőn Oroszország ellen. A szmolenszki vár 1600-ban készült el.

Már említettük, hogy Moszkva az utolsó tatár veszedelem után szebben és tartósabb épületekkel díszítve épült vala fel. Az 1595-iki nagy tűzvész után Fedor nagy összegeket áldozott és Moszkva miként egy Phönix emelkedék fel hamvaiból. Azonban Fedor csár uralkodásának utolsó éveiben egy gyujtogató-szövetkezet kezdett a fővárosban garázdálkodni, mi azért is nevezetes, minthogy tagjai korántsem az alsó néposztályokból kerültek ki, hanem nagy és előkelő nevek képviselői valának. Stsepin Waszilij herceg, Lebedew és Baikow nemesek és mások összebeszéltek, hogy éjjel a fővárost több oldalról felgyújtják s az általános zavar és ijedség közepette elrabolják a Bazil egyház roppant értékű kincseit. Szerencsére a kormány neszét vette a dolognak s azonnal elfogató a gonosztevőket; Stsepin és Baikow fejvesztésre, mások akasztásra és száműzésre ítéltettek. Karamsin azt mondja, hogy ezen kivégeztetések mély benyomást tettek a népre, mely efféle szörnyű jelenségtől már elszokott. Avagy talán nem azért mutatkozott-e ezen hatás, mert az elítélt gonosztevők az előkelő osztályhoz tartoztak?

A moszkvai udvar fény és pompa tekintetében bármely európai udvarral versenyezhetett, mint ez az idegen követek s ezek közt az olasz Posevini jelentéseiből világosan kitűnik. Nemcsak a csár kegyenczei, hanem a bojárok és államférfiak mindnyájan, kik a fővárosban jelen voltak, minden reggel és este a Kreml palotában gyülekeztek össze, hogy a csárt lássák s vele együtt imádkozzanak, azután pedig a kormány vagy államtanács gyűléseiben részt vegyenek, melyek hetenkint háromszor: hétfőn, szerdán és pénteken, reggeli 7 és 10 óra közt tartattak s mely alkalommal idegen követek is fogadtattak. Fedor udvarának fényét növelte néhány előkelő európai és ázsiai száműzött, kik itt menhelyre és korlátlan vendégszeretetre találtak. Így az udvar vendégei valának: a khivai koronaörökös, István és Demetrius moldvai hoszpodárok, valamint az oláh hoszpodár fiai; továbbá a trónvesztett görög Paleolog család több tagja, ezek közt Muskopolovits Manuel s még többen. A csári palota előtt

közönségesen 250 lövész — sztrjelitz — megtöltött fegyverrel és égő kanóccezal állott. A palota belsejében egy, 200 előkelő bojár ifjúból álló testőrség végezte a szolgálatot, kik szlzi nevet viseltek; ezek egymást felváltva őrködének a csár hálótermétől a harmadik szobában, s minden pillanatban készen állottak bármely szolgálatra; az első és második szobában a kamarások, az ágymester és ennek segédei foglaltak helyet, kik spalnik néven valának ismeretesek. Minden ajtónál egy fűtő állott, kinek mindig tudomása volt arról, hogy kit illet a jog a belépésre. Mint látszik, a felügyelet nagy és rendezett volt, bár esínt és ízlést hiába keresünk.

Boris Godunow, a tettetés nagy mestere, mindig le tudta kötni az emberek figyelmét és érdeklődését azon külső fénye által az emberi erényeknek, melyekkel oly mesterileg tudott tüntetni. Minden hibájából és bűnéből erényt kovácsolt, mely által a tömegeket és a tapasztalatlanságot bámulatra ragadta, de a nélkül, hogy azok valódisága és tisztasága felől meggyőződött volna. A feljegyzések, ha valódiak, egy gonosztettéről tesznek említést, mely titkos bűneinek számát egygyel szaporítani segíti. Simon tweri fejedelem, ki IV. Iván csár alatt hű szolgálatai fejében a keresztény hitre való áttérése alkalmával Twert kapta hűbéri jutalom fejében, Fedor uralkodása alatt, nem tudni mi okból, kénytelen volt Twert elhagyni és a szomszéd Kuszlin faluba visszahúzódni, hol nesztelen magános életet élt. Simon előkelő tatár származású férfiú volt s bár senkisé nem tudott rendkívüli lelki tulajdonságairól beszélni, mégis akadtak olyanok, kik nem tartották lehetetlenségnek, hogy Fedor halála után ő leend örököse Rurik magvaszakadt dynasziájának. Talán ez az oka, hogy a különben igénytelen Simon magára vonta Boris Godunow figyelmét. A kormányzó egy alkalommal, mintha ezáltal kiváló tiszteletének akart volna kifejezést adni, névnapja alkalmából spanyol bort küldött Simonnak. Miután a borból a csár egészségére egy serleget ivott, néhány nappal később végképen elveszté szeme világát, mi erősen ható méregnek tulajdoníttatott, mely a borba keverve volt, mondja a krónika; s így mondá maga Simon is a nála tartózkodó Margeret nevű francziának. Ezen titokzatos eset egyébként sohasem lett egészen felderítve; de többször vonatkozásba hozatik Boris Godunow-val.

De térjünk még egyszer Feodorhoz vissza, mielőtt könyvünkben búcsút vennők tőle. A Rettenetes Iván fia, mint láttuk, már kora ifjúsága óta nem ismert más és nagyobb feladatot, mint imádkozni és alamizsnát osztogatni, zsoltárokat énekelni és egyik kolostorból a másikba zarándokolni; a földi jólét és kellemei iránt közönyös, kizárólagosan a túlvilági gyönyöröknek engedte át magát már azon korban, midőn másnál az érzelmek, vágyak és szenvedélyek, a dicsőség és szerelem harezot vívnak egymással, a földi boldogság elnyeréseért. Lelki üdvössége sok gondot adott a minden oroszok urának; s hogy aggodalmait némileg lecsendesítse, bőkezűen osztogatta az alamizsnát a koldusoknak és papoknak, kiváltképen a görög és palesztinai szerzeteseknek, kik keresztekkel, olvasóval és szent képekkel jövének Oroszországba, hol legjobb vevőjük maga a császár volt. Többen ezen szegény hontalanok közül Oroszországban maradának és magas egyházi állásra emelkedének; így Arsenius, ki annak idején Jeremiás patriarchával jött vala az országba s később a szuszdáli püspöki széket nyerte el.

A vallásos császár országglásának vége felé vala, midőn a híres¹⁾pestséri kolostor, látszólag minden előzmény nélkül, összeomlott. Ezen szentély a Volga felett magas parton állott; benne aludták örök álmukat Euphemius és Macarius és mások, kik nemcsak Oroszország egyháztörténelmében, hanem mozgalmas politikai küzdelmeiben mint lelkesült szószólói a hazaszeretetnek és áldozatkészségnek szerepeltek. A talaj, melyen a gazdag kolostor állott, egyszerre roppant rázkódtatás és robaj közt megmozdult, a körfalak és ezellák megrepedeztek, majd összeomlottak, maguk alá temetve mindent, élőket és halottakat és kincseket. S a borzasztó esemény annyira meghatotta az emberek képzelőtehetségét, hogy sokan voltak — mint az évkönyvek beszélik — kik ezen eseményben előhírnökét látták még rémületesebb dolgoknak, melyeknek Oroszország eléje mene . . . . Nem leheté másként, mint hogy a váratlan eset mélyen meghatotta Fedort is, kinek egészsége láthatólag hanyatlott. Az évkönyvek beszélik, hogy, midőn 1596-ban szent Alexis metropolita tetemei egy új ezüstszekrénybe tétettek át, a császár azt mondá Boris Godunownak, hogy vegye a szent ereklyéket kezeibe; azután ég felé emelt tekintettel, melyben nagy bánat volt kifejezve, így szólt sógorához: Érintsd

kezeiddel a szentséget. Oroszország sorsának intézője; kormányozd azt és a keresztény népet a jövőben is hűségesen . . . légy türelemmel, ezéodat el fogod érni; de tudd meg, hogy a földön minden hiú és mulandó!“ Fedor sejté közelgő végét . . . . a végóra már nem volt távol.¹⁾

S most elérkeztünk Boris Godunow vérrel beszenyvezett és a halhatatlanság dicsfényétől környezett életének legsötétebb pontjához. Ambár az egykorú feljegyzések, melyek minden más tettét nagy körülményességgel beszélik el, erről hallgatnak. — a rágalom, s erről is számot kell adni a történelemnek, azt mondja, hogy Boris Godunow erőszakosan rövidíté meg nővére férjének, legjobb urának és legnagyobb jótevőjének végső napjait! De a szörnyű vád sehol sem talált eddig hiteles alakban megerősítésre; lehet, hogy a kormányzó számos ellenségei költötték és terjesztették, kik ismerték nagyravágyó szándékát s kiknek okuk vala tőle remegni, ha csakugyan felveszi a fejedelmi bíbort. . . . .

Az 1579. év végén Fedor súlyos kórba esett, melynek orvosai sehogys sem tudták elejét venni; a következő év első napjaiban pedig, környezetének kimondhatatlan rémületére, olyan jelek mutatkoztak, melyek kétségtelenül a közelgő halálra vallottak. A nép szerette a szentség hírétől és dicsfényétől környezett uralkodóját, ki egész földi élete alatt senkit sem bántott meg sem szóval, sem tettel; s ki a könyörület és emberbaráti szeretetnek erényeit nemcsak nagy mértékben birta, hanem gyakorolta is. Alatta béke költözött az emberi hajlékokba, melyeket a jólét sugara lengett át; s bár fegyvert sohasem emelt trónja és hazája védelmére, imádkozott mindkettőért őszinte és szerető szívvel. Ki tudná megmondani, vajjon melyik eszköz a hatályosabb? Az orosz nép szerette Fedort, ki ezen érzelmet a legteljesebb mértékben megérdemelte.

Mialatt a nép tömegesen kereste fel a templomokat, hogy uralkodója életének meghosszabbításáért imádkozzék a világok kormányzójához, azalatt a patriarcha, a többi egyházi és világi nagyok és előkelők reménytelenül állották körül Fedor haláloságát, hogy ellássák őt az utolsó vigasszal s megtudják tőle végső akaratát. Mert I. Fedor utolsó sarja

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 262—263.

volt Rúrik nemzetségének, mely több mint hétszáz évig birta és igazgatta Oroszországot. Fedor uralkodásának minden nevezetesebb mozzanatából kitűnik, hogy magtalansága esetére, Boris Godunownak szánta a moszkvai trónt. Most is, midőn érzékei mindinkább megtagadták az engedelmességet, tekintete szüntelen reá vala irányozva, mintha ki akarta volna jelenteni legtitkosabb gondolatát. Boris a haldokló ajkaihoz tartva fülét, mély meghatottsággal fogadja urának végső utasításait; azután, midőn erői láthatólag és rohamosan hanyatlani kezdenek, a megható esendben előlép Jób, Oroszország első patriarchája s meghatottságtól remegő hangon így szól: „A világosság kezd elhomályosodni szemeink előtt; az igazságos elválni készül, hogy Istenhez költözzék; Uram, kinek ajánlod gondozásába országodat, bennünket árvákat és czárnódet?” Fedor alig hallható hangon válaszolt: „Országom felett, valamint felettetek és a czárnó felett Isten őrökdi . . . olvassátok el végrendeletemet.” Ezen okmány szerint Fedor a trónt nejének Irina czárnőnek hagyományozza, lelkét pedig a Mindenható kezébe ajánlja. Az ország első támaszaiként kijelöli: a patriarchát, Nikita Romanow-Jurjewet — Anasztázia czárnó unokatestvérét — és sógorát Boris Godunowot; azaz ők hárman valának a korona első tanácsadói. Nejétől négy szem közt és tanúk nélkül vett búcsút a haldokló; s éjji 11 órakor Jób patriarcha ellátta őt az utolsó kenettel, mire másnap 1584. január 7-én a hajnali órákban minden vonaglász és halálküzdelem nélkül visszaadá lelkét a teremtőnek.

E kínos pillanatban lépett a halottasszobába a most már özvegy czárnó s a fájdalom nagyságától leverve, veté magát a halottra. Csak nehezen leheté őt a gyászteremből eltávolítani. Boris Godunow az egész megható jelenet alatt ép oly mély és őszinte fájdalmat, mint rendkívüli lelkierőt tanúsított; s most, midőn a czár örökre lezártá szemeit s kesergő özvegye eltávolíttatott, felszólítá a bojárokat és a többi jelenlévő nagyokat, hogy haladéktalanul hódoljanak meg a czárnőnek, mint a trón törvényes örökösének. Mindnyájan követték a kormányzó felszólítását s a patriarcha kezében lévő szent keresztet ünnepélyesen megcsókolák.

Ezzel végbement egyike a legemlékezetreméltóbb

eseményeknek az orosz történelemben, és pedig minden küzdelem vagy megrázkódtatás nélkül. Tényleg nő foglalta el a moszkvai czári széket, ki magtalanságának köszönheté a bíbort; hasonló eset még nem fordult elő; mert Iván özvegye, Helena czárnó, csak fia kiskorúsága alatt mint regensnő vezette a kormányt, míg Irina önállóan és a korlátlan hatalom minden jelvényével vette kezébe Wladimir Monomach jogarát.

Kora reggel óta zúgtak Moszkva összes harangjai, melyek a népet az uralkodó haláláról tudósították, s „a palotáktól a kunyhókig,” mondja a krónika, oly jajveszékülés támadt, milyennek a főváros még sohasem volt tanúja; Oroszország, egy szemtanú nyilatkozata szerint, egy *nagy siralomházhoz* hasonlított e szomorú napon. A czári palota szűknek bizonyult és nem tudta befogadni a gyászolók sokaságát, kik jövének, hogy még egyszer lássák kegyes uralkodójukat. Ezalatt a katonai és polgári hatóságok ünnepélyesen meghódoltak Irina czárnőnek; az államtanács pedig futárokat és hírnököket küldött a tartományokba és megparancsolá, hogy további intézkedésig az idegen országokba vezető utak zárassanak el, a hatóságok pedig a legszigorúbban őrökdijenek a rend és biztonság felett.

Midőn Fedor tetemei koporsóba tétettek, a jelenlévő czárnó teljesen elveszté önuralmát s a legféktelenebb fájdalom kitöréseinek engedé át magát. Szétnarancangolá arezáát és mellét s nem hallgatott sem fivére, sem a patriarcha vigasztaló és bátorító szavaira. vértől borított ajkairól e kínos szemrehányással mondott szavakat leheté hallani: „Gyermeektelen özvegy vagyok . . . általam megy veszendőbe a czárok dicsőséges törzse!” Két nappal később Fedor hullája a szent Mihály arkangyalhoz címzett templomban örök nyugalomra tétetett; a nép fájdalma nem ismert határokat; Irina egyedül gyötrelmes érzelmeinek élt . . . s Boris Godunow volt az egyedüli férfiú, ki bár könnyes szemekkel, — mint a krónika világosan megjegyzi — de nyugodt és biztos hangon adta ki rendeleteit és parancsolatait. . . .

A gyászszertartásak befejezésével ismét jogaiba lépett az élet minden nagy és kis bajaival, s Boris Godunow, ki most kezében tartá az összes hatalmat, mert nővére még mindig képtelen vala fájdalomán kívül egyéb dolgokkal is

foglalkozni, azzal kezdé meg az új korszakot az új dynasztia bevezetésekor, hogy megnyitá a börtönöket s visszaadá szabadságukat azon szerencsétleneknek, kik elzárva a nap éltető világától, a kétségbeeséssel küzdöttek: megnyitá a ezári kinestárt s gazdag alamizsnával látta el nemesak a szegényeket és szűkölködőket, hanem a templomokat és kolostorokat is, melyekben a boldogult czár lelki nyugalmaért szüntelen gyászmisék mondattak. . . . A híres varégi nemzetség, Rúrik törzse, mely harcziás szellemével Európa éjszaki és Ázsia nyugati részében nagy és hatalmas birodalmat alapított, kihalt . . . trónja egy gyászoló özvegy tulajdonába ment át, ki lelkének vallási fenkölségén kívül egyikével sem rendelkezett azon tulajdonságoknak, melyekre szüksége volt, ha örökségét megtartani akarja. És Irina nem nyúlt a bíborhoz, őt nem vonzotta a korona varázsa, lelke egy más világban bolygott. — s Oroszország trónja üres volt. . . .

Karamsin azt mondja, hogy az istenfélő Fedor végrendelete daczára azt tanácsolá nejének, midőn tőle utoljára búcsút vett, hogy mondjon le minden földi nagyságról és szentelje még hátralévő napjait Istennek.¹⁾ Boris Godunow, ki sógorának és nővérének legrejtettebb gondolatait ismerte, bizonyára tisztában volt magával a történendők iránt és nem ellenezte, hogy Fedor nejét jelölé ki utódjául a trónon; ez volt az egyedüli út, melyen a nagyraavágó férfiú a legitimitás némi látszatával czélját elérhette. Irina nem termelt uralkodásra; kijelölése és megnevezése csak ürügy volt, mely nélkül Boris Godunow az usurpáció vádjá nélkül sohasem juthatott volna az orosz koronához. Mindenben az érdekelt szelleme és keze működött közre s alig szenved kétséget, hogy Fedor végrendeletének szerzője is Boris Godunow volt, kinek tevékenysége és körültekintése bámulatra ragad bennünket. Híveinek és szolgálóinak sokasága által értesülve volt mindenről, mi a fővárosban és a tartományokban történt; s míg a szabadság látszata által lecsendesíté a gyanakvó elégtelenséget, addig erős kézzel s ha kellett, erőszakkal tudott megakadályozni minden ellentétes nyilvánulást. A hadseregben, a polgárság körében, a szeszélyes nagy tömegekben, mindenütt voltak hívei és esodálói, kik

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 267. old.

önkéntelenül is előmozdították titkos törekvéseit. Hol az ajándék, ígéret, jutalmazás nem használt, a fenyegetés, félelem, megrettentés érvényesített; a bojárok és nagyok nem szerették, de félték tőle, s ez gyakran a nép szemében nagyobb értékkel bír a szeretetnél. Kezdetben halkan, majd mind hangosabban rebesgették mindenfelé, hogy Oroszország boldogulása, dicsősége, nagysága, elválaszthatatlanul össze van forrva Boris Godunow-val. S miután a kedélyek ekképen előkészítették s a hangulat semmi kívánnivalót sem hagyott hátra, elkövetkezett az utolsó jelenet, mely reá nyomta bélyegét Boris Godunow törekvéseire.

Kilencz nappal Fedor halála után az államtanács ünnepélyesen tudtára adta az orosz népnek és a világnak, hogy az özvegy czárnő Irina lemond a koronáról s egy kolostor csendjébe vonul vissza, hogy a fejedelmi bíbort az apácza „angyalöltönyével“ cserélje fel. Ezen hír hatása leírhatatlan volt, kivált Moszkvában: a püspökök, a bojárok, méltóságok és nemesek a polgársággal szövetkezve küldöttségileg jelentek meg a fejedelmi özvegy előtt, hogy térdre ereszkedve esedezzenek, miszerint mondjon le szándékáról és tartsa meg a fejedelmi méltóságot. De Irina ezuttal erős lelket tanúsított, nem állott el szándékától s a leghatározottabban visszautasítá a kérelmezők kívánságát. S hogy minden további zaklatásoktól megóvjá magát, még ugyanazon napon elhagyta a Kremlt s a nowodjevitsi kolostorba költözött s Alexandra név alatt apáczává avattatá magát... Moszkva és vele egész Oroszország e pillanatban tényleg uralkodó nélkül volt; s az izgatottság és aggodalom mind nagyobb erőt vett a kedélyeken.

S hol volt ezalatt Boris Godunow és mit tett? Nővérevel együtt a kolostorba zárkózott, hogy vele sirjon és imádkozzék; s úgy látszott, mintha a gyászoló özvegygyel együtt ő is le akart volna mondani a világról, fényről, pompáról, nagyságról; mintha megvetné a kormányrudat s Oroszország sorsával mitsem törődne. De ezen látszat nem felelt meg a valóságnak, Godunow lelkének minden vágya a hatalom és bíbor volt; s a kolostor csendes czellájából is erős kézzel tartá a kormány gyeplőjét...¹⁾

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 269. old.

Alig terjedt híre, hogy Irina a fátyolt véve, megmáshíthatatlanul szakított a világgal, midőn a bojárok, a pápság és a magasabb kormányhivatalnokok tanácskozássra gyűlekezének össze a Kremlben, hol a pecsétörző állam-deák Stselkalow felszólítja a jelenlévőket, hogy hódolnának meg a bojári vagy államtanácsnak, míg nem a trón betöltése iránt intézkedés tétetnék, nehogy a zavar és rendetlenség az ország békéjét veszélyeztesse. De erről a jelenlévők mitsem akartak tudni s mindnyájan kiáltanak: „Nem ismerjük sem a fejedelmeket, sem a bojárokat; csak a czárnőt ismerjük; neki tevénk le a hűség esküjét és másnak esküdni nem fogunk; mint apácza is — ő marad Oroszország anyja.“ Boris Godunow is jelen volt ezen emlékezetes gyűlésen; s miután kijelenté, hogy nem vágyódik a czári méltóság után, a gyűlést elhagyta és nővére látogatására utazott. A nagyravágyó férfiú mindvégig kitűnően játszva szerepét.

Boris Godunow távozása után nagy zavar és izgatottság támadt a gyűlekezetben. Stselkatow a polgárok közé lépve erős érvekkel bizonyítja, miszerint a czárnő mint apácza nem igazgathatja az ország sorsát s hogy okvetlenül szükséges egy főben megállapodniok, ha azt nem akarják, hogy a fejtelenség folytán az állam fennállása veszélyeztessék. Erre egyhangulag válaszolának: „Uralkodjék hát helyette fivére!“ A gyűlekezetben nem volt senkisem, kinek bátorsága lett volna ellentmondani, vagy hallgatni; s nem sokára felharsogott: „Éljen atyánk Boris Feodorovics! Legyen ő utódja anyáknak, a czárnőnek!“ S az egész gyűlekezet haladéktalanul megindult a novodjedvitsi kolostor felé, hol a patriarcha a haza nevében kérte Alexandra apácza, vőlegénye Jézus Krisztus nevében megáldani fivérét, hogy ez az árvaságra jutott czárságot elfogadja s ezáltal teljesítse Isten és a nép akaratát, hogy véget vessen az ország és a kedélyek izgalmainak és felszárítsa az árvaságra jutott segélytelen oroszok könnyeit s ismét felállítsa az összeroskadt trónt, még mielőtt a kereszténység ellenségei hírét vennék annak, hogy Wladimir Monomach koronája árvaságra jutott. Azután Boris Godunowhoz fordult a főpásztor s mély alázattal ajánlta fel neki a koronát, mely alkalommal a czári törzs megújítójának nevezte őt, ki Istentől arra szemeltetett vala ki, hogy Oroszországot nagygyá és bol-

doggá tegye, miután már sógora és barátja alatt oly nagy és fényes eredmények által tette dicsőségessé nevét. . . .

A gögös, uralomravágyó férfiú legforróbb vágya teljesülésbe ment. . . . De Boris felülmúlhatatlan mestere volt a tettetésnek: még a látszatát is el akará hárítani magáról annak, mintha ő valaha a korona után vágyódott volna! Azután nagyravágyását korántsem elégité ki az, hogy a főváros egyházi és világi méltóságai és rendei által kínálták meg a legfőbb hatalommal, ő az egész nemzet választotta óhajtott lenni. . . . S azért a leghatározottabban visszautasítja a neki felajánlott koronát! Látszólag őszinték és nemesek valának érvei; haragot színlelve, felháborodástól remegve, tiltakozott a megtiszteltetés ellen, melyet úgymond, sohasem keresett. Esküvék, hogy mint hű alattvaló sohasem merészkedék tekintetét a koronához felemelni, hogy az üdvözölt „angyal-czár“ örökségébe lépjen, ki atyja és legnagyobb jótevője volt; felhozá, hogy vannak Oroszországban fejedelmek és bojárok, kik rangban fölötte állanak s több joggal támaszthatnának igényt a trónra, mint ő; s ünnepélyesen fogadá, hogy bárkit választssanak meg, ő hű és áldozatkész alattvalója leend. . . .

Ellenvetésére a patriarcha válaszolt ép oly szóbőséggel és szónoki alakokkal, s miután a szentírásból és történelemből számos példát idézett, esedezve kéré, majd, utalva a növekedő izgalomra, belső és külső veszélyekre, követelte, hogy engedjen a nemzet kívánságának és fogadjon el egy méltóságot, melyre kívüle senkisem tarthat joggal igényt. . . . De Godunow még mindig hajthatatlan maradt. . . . Azonban párthívei s ezek közt a patriarcha még mindig nem mondtak le a reményről, hogy daczát sikerülend megtörniök. Mindnyájan a *nagy nemzeti gyűlés*-be helyezték bizalmukat, melynek összejövetele hat hétre Fedor halála után tüzetett ki, s melyben részt veendők valának a polgári és katonai, valamint egyházi méltóságok és rendek, továbbá a vidéki városok képviselői, kereskedők, polgárok és közhivatalnokok. . . .

Időközben Boris nem hagyta el a kolostort, hol idejét imádsággal és adakozással tölté el, de honnan sűrű érintkezésben állott künn működő párthíveivel, kik mindenről körülményesen értesítették mesterüket. De a békés falak között világi dolgokkal is foglalkozott; itt fogadá fontos

alkalmakkal a patriarchát és tanácskozáék vele, vagy adá parancsolatait halasztást nem tűrő nevezetesebb ügyekben, azonban mindezt Irina czárnő nevében, kinek nevében a vajdák és mások küldöttségét is fogadá. A képmutató bámulatraméltó ügyességgel játszá szerepét s őszinte esodálat tárgyát képezte mindazok szemében, kik nem valának képesek lelkében olvasni.

Azonban az ország különböző részeiből hírek érkezének, melyek nagy nyugtalanságot keltettek a kormánykörökben. Több helyütt zendülés ütötte föl fejét s a hatóság elégtelennek bizonyult annak lecsendesítésére; a rend felbomlott, a személy és vagyonbiztonság komolyan veszélyeztetve volt. Így Szmolenszkban és Pskowban a vajdák vagy helytartók nem engedelmeskedtek az ideiglenes bojári kormány rendeleteinek. E közben híre érkezett, hogy a tatár khán nagy betörést tervez Oroszország ellen s a nép ijedve kiáltott fel mindenfelé: „A khán nemsokára Moszkva kapui előtt fog állani, s nekünk nincs czárunk, nincs védelmezőnk!“ Szóval, minden kedvezett Borisnak, mert mindennek ő vala intézője.¹⁾

Végre február 17-én megnyílt a nagy nemzeti vagy birodalmi gyűlés, melyben az egyházi és világi nagyok, bojárok és nemeseken kívül jelen volt mintegy ötszáz hivatalnok és a városok képviselői, hogy részt vegyenek egy döntő határozatban, milyen Rúrik napjai óta nem fordult elő. A Kreml, hol az ülések tartattak, ismét megélénkült. De daczára a nagy sokaságnak, mely a tanácsstermet megtölté, nagy rend uralkodott s a szenvedélyes, zajos nyilatkozatoknak, beszédeknek sehol semmi nyoma sem volt. A fegyelmezett gyűlekezet Boris Godunow műve volt; tagjai, tekintet nélkül rangra, méltóságra vagy hivatalra, meg-egyeztek abban, hogy urukat és mesterüket nem hagyják el; s ha kell, erőszakkal ruházzák fel egy méltósággal, mely után lelkének minden hevével vágyódott. A polgárok a nemesekre, a nemesek a nagyokra, a nagyok a patriarchára vetették e pillanatban tekintetüket, mindenkit eltöltött a várakozás izgalma.

Az emlékezetes gyűlést Jób patriarcha nyitá meg s miután tudtára adta a gyűlekezetnek, miszerint Irina maga

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 272. old.

nem kormányozhat, hogy fivérét megáldani vonakodik, ki viszont e koronát a leghatározottabban visszautasítja, így folytatá: „Oroszország, melynek uralkodóra van szüksége, türelmetlenül várja a gyűlekezet bölcsességétől, hogy mit fog határozni. Ti, püspökök, archimandriták és apátok, ti nemesek, bojárok és bírói személyek, bojárok fiai és minden rangbeli férfiai Moszkvának és egész Oroszországnak! Nyilatkozatassátok ki véleményeteket s adjatok nekünk tanácsot aziránt, hogy kit kívántok uralkodónak, czárnak? Mi pedig, kik tanúi valánk feledhetetlen czárunk halálának, azon véleményben vagyunk, hogy Boris Feodorovicsen kívül más egyeduralkodót nem választhatunk.“ Mire az összes papság, a bojárok, katonai méltóságok és polgárok egyhangulag kiáltának: „Ez a mi tanácsunk, a mi véleményünk is, verjük meg homlokunkat azonnal Boris Feodorovics, egyeduralkodónk színe előtt, s ne keressünk kivüle más uralkodót Oroszország számára!“ S az eddig esendes és fegyelmezett testületet most a leghevesebb szenvedély ragadta el, mindenki Boris nevét hangoztatta, erényeit magasztalta, szellemének magas röptét esodálta, s boldognak nevezte azon országot, melynek a Gondviselés ilyen uralkodót adott. Pedig voltak a gyűlekezetben olyanok is, kiknek ősei hajdan részfejedelemségek birtokában valának s kik magukat Rúrik törzséből származtatták; de az idő régóta elmosta homályos, porfödte igényeiket s a nép ma már nem foglalkozott a nemzetségták búvárlatával, mely csak nyugalmas idők mulatóságát képezheti. A Sujszkij, Sitzkij, Worotinskij, Rosztowszkij és más családok nagy tiszteletben állottak ugyan, de senki sem gondolt arra, hogy tagjai közül valamelyiket a bíborral kínálja meg.

Midőn a gyűlekezetben a nyugalom ismét helyreállott s a kedélyek a békésebb benyomásoknak is megnyíltak, a nagyok a jelenlévők épülésére és Boris Godunow magasztalására következőleg szóltak: „Irina czárnő és fenséges fivére zsenge gyermekkoruk óta a nagy Iván Wasziljevics czár palotájában nevelkedtek fel s asztaláról táplálkoztak. Midőn azután a czár Irinát arra méltatta, hogy menyévé legyen, Boris Feodorovics azontúl is szüntelen Iván környezetében tartózkodott s megtanulá tőle az állambölcsészetet. Midőn egyszer a czár hallá, hogy ifjú kedvence: megbetegedett, velünk látogatá őt meg és így szólt hozzá

Boris, úgy szenvedek értetted, mintha tulajdon gyermekem volnál, mint fiamért és menyemért, menyemért úgy, mint önmagamért; azután felemelé három újját jobbkezének és így folytatá: Ez Fedor, Irina és Boris, te nem vagy szolgám, hanem fiam . . . Életének utolsó órájában, midőn Iván ezárt a gyónás alkalmával mindenki kénytelen volt elhagyni, egyedül Boris Feodorovicsot tartá vissza ágya mellett s így szólt hozzá: Előtted feltárom szívemet, neked felajánlom lelkemet, fiamat, leányomat és egész birodalmamat; őrizd meg őket jól, mert majdan Isten előtt számot kell adnod sáfarkodásodról . . . Ezen feledhetetlen szavakra emlékezünk ma, s arra, hogy Borisnak szemevilága volt a fiatal czár és a nagy birodalom, melyet híven megörzött.“ . . .

Nemsokára más magasztalói állottak elő Borisnak, kik fáradszatólan munkásságát, bölcseségét, bátorságát és egyéb erényeit emlegették; hogy rendet tartott fenn mindig a békében, s hogy békét csinált, ha a trón és haza ellenségeit megalázta: hogy atyja és védelmezője volt a szegényeknek, árváknak és özvegyeknek. „Egy emlékezetes esetre kívánjuk figyelmeteket fordítani.“ végzék a magasztalók. „Midőn Fedor czár ama dicsőséges győzelem után, melyet Boris szellemével és lángelméjével aratott a krimi khán felett, a papsággal és meghítt híveivel vidám lakománál ült, a hála meghatottságában levevé melléről a nagy czári arany-griwnét — érmet — és sógorának nyakába akasztá.“ A patriarcha pedig nem késett ezen eseményt akként tolmácsolni a gyülekezetnek, hogy a czár, eltelve a szentlélektől, ezen titokzatos cselekvény által ki akará jeleníteni, miszerint az isteni Gondviselés Borist rendelé utódjának. S most újból felharsogott az örömkialtás: „Sokáig éljen Boris Feodorovics czár!“ A patriarcha pedig e szavakkal zárá be a gyűlést: „A nép szava, Isten szava, legyen a mindenek Urának akarata szerint!“

A következő napon, már az első reggeli órákban megtelt ájtatos hívekkel Mária Égbemenetelének tágas temploma; mindnyájan, gazdagok és szegények, előkelők vagy pórok az Istenhez fordultak meleg imáikban, hogy választásuk áldást hozzon hazájukra. Azután megindult a beláthatatlan sokaság, hogy még mindig makaeszkódó jelöltjét felkeresse. Midőn a patriarcha kijelenté, hogy most már nem mint a főváros, hanem egész Oroszország megbízottja

jelenik meg előtte és kéri, teljesítse a nemzet akarátát, Boris újólag tiltakozott felmagasztaltatása ellen: korholta, sőt kárhoztatta azokat, kik a nem keresett és terhes méltóságot erőszakkal akarják vállaira tenni s elutasítván magától a küldöttséget, megtiltá, hogy az megegyeszer nála alkalmatlankodjék . . . . Az ámitás és képmutatás netovábbja volt az, melyet Boris űzött s a küldöttség kétségbeesve távozott.

De a leleményes patriarcha, talán mert ismerte előre a játék végét, nem tágitott, s egy ünnepélyes Te Deum után így szólott a már-már tanácstalanul álló egyházi és világi nagyokhoz: „Ha Boris Feodorovics, a mi törvényes czárunk, nem könyörül rajtunk, feloldjuk őt ama eskűje alól, hogy sohasem fogadja el a czári koronát; ha nem könyörül rajtunk, úgy a nagy egyházi átokkal fogjuk őt sujtani, egyuttal pedig letesszük püspöki méltóságunkat, jelvényeinket, a keresztet és a panagiát,¹⁾ elhagyjuk a csodatevő szent képeket, beszüntetünk minden egyházi szolgálatot és énekeket s bezárjuk a templomokat. S miután így a népet a kétségbeesés torkába vetjük, átadjuk az országot — Isten akarata szerint — a véginségnek, rombolásnak, vérengzésnek, hadd vesszen el minden, haza és a nemzet, . . . s mindezen borzasztó szerencsétlenségnek okozója feleljen róla Istennek a végső ítélet napján.“²⁾

Ezen éjjel a tüzek kialudtak egész Moszkvában; mindeki az utolsó eszközre gondolt: s midőn derengeni kezdett, megindult az óriási néparadat a harangok zúgása mellett. A templomok és házak mind nyitva állottak; a papság szent dalokat zengve hagyta el a Kremlt, a nép pedig sűrű tömegekben tolongott előre mint egy eleven ár. A patriarcha és a püspökök a nagy emlékekről híres szentképeket hordozák, a wladimiri és doni Szűz Mária képeket, a főpapságot az államtanács, az udvar, előkelő bajnokok, bírák és a városok képviselői követték, utánuk özönlött a polgárok beláthatatlan sokasága, asszonyok, gyermekek, kik mind a novodjevitsi kolostor felé törekedtek, honnan hasonlóképen ünnepélyes körmenetben a szmolenszki Szűz Mária kép hozaték a jövevények elé az összes harangok

¹⁾ A nagy szűz Mária képet, melyet az orosz főpapok mellükön viselnek.
²⁾ Karamsin, IX. köt. 276. old.

zúgása mellett. Nemcsak Moszkva, de egész Oroszország talpon volt e pillanatban. És a szmolenszki csodatevő kép mögött lépdelt Boris Godunow, mélyen megindítva az egyházi pompa által, mely őt körülvette; s midőn a wladimiri szentképet megpillantá, meghatottan térdelt le előtte s könnyes szemekkel így kiáltott fel: „Ő szűz szent anya, mi idézte elő menetedet s fogadj be, kérlek, kegyeidbe!“ S azután Jób patriarchához fordulva mintegy szemrehányólag folytatá: „Szent pásztor, tetteidről számod kell adnod egykoron!“ De a főpap így válaszolt: „Legszeretettebb fiam, ne emészszen meg a bánat, hanem bízz az isteni Gondviselésben! Ezen menetet hozzád a szűz szentanya rendezé, szeretettől eltelve hozzád, nehogy szégyeld magadat!“ Ezzel a papsággal és a többi előkelőkkel a templomba lépett; a többiek a körfalakon kívül maradának, a nép pedig megtölté a templom környékét és az ú. n. djevitsi mezőséget. Miután a patriarcha a liturgiát elmondá, Boris elé lépett és megható szavakkal kéré, hogy fogadná el a neki felajánlott koronát. Boris szótlannul az özvegy czárnő czellájába viteté a híres szentképeket mind, azután a püspökökkel és nagyokkal együtt mélyen, földig hajtá fejét.... e pillanatban a körfalakon kívül és belül tolongó sokaság mintegy adott jelre, földre veté magát, és „hallatlan“ kiáltások közt esedezett a makacs választotthoz, hogy fogadja el a czári koronát és legyen az oroszoknak védelmező atyja! A jelenet őrzöngő részleteket mutatott, midőn anyák földhöz verték csecsemő gyermekeiket s nem hallgatva azok kesergő siránkozására, szüntelen Boris nevét hangoztatták.... Végre a képmutatás és tettetés kérge olvadni kezdett, az őszinteség kezdé legyőzni a tettetést; az általános lelkesedés jótékony melege feloldá az ámitás burkát, melyből kibontakozék az emberi. . . . . Boris Godunow meghatottsága őszinte kezde lenni, midőn a patriarcha újból ostromolni kezdé.... Egyszerre megnyíltak az özvegy czárnő ajkai s a megható esendben áldását mondá fivérére: „A mindenható Isten és a szűz Mária nevében fogadjatok tőlem egyetlen fivéremet uralkodónak, hogy ismét megszáradjanak a nép könnyei. Teljesüljenek szívetek vágyai Oroszország szerencséjére és boldogságára! Ezennel megáldom az általatok választottat s kegyeibe ajánlom a mennyei atyának, a boldogságos szűznek, a moszkvai

szenteknek, neked szent patriarcha, a püspököknek és bojároknak! Foglalja ő el az én helyemet a trónon!“ Mindnyájan térdre ereszkedének e pillanatban az özvegy czárnő előtt, azután tekintetükkel Boris felé fordultak, ki lehajtott fővel, az alázatosság képeként tűnt fel e perczben. És most felemelkedék Boris s mintegy megtört szívvel rebezgeté e szókat: „Uram, szent legyen a te akaratod, vezérelj mindenkor az igaz úton s ne légy szigorú, ha a te szolgád felett ítéletet mondasz. Engedelmeskedem parancsodnak s teljesüljön a nép akarata!“ A püspökök és nagyok lábaihoz borultak; a patriarcha ünnepélyes áldását adá reá és a czárnőre; a nemesek és bojárok pedig sugárzó arcczal siettek ki a várakozó tömegek közé, hogy hírül adják, miszerint Oroszországnak megadatott végre az epedve várt czár! „Dicsőség! dicsőség!“ hangzott minden oldalról, midőn Boris Godunow a novodjedvitsi kolostorból jöve, a Kremlben tartá ünnepélyes bevonulását. A nagyra-vágás a kitartással szövetkezve diadalmaskodott. . .

TARTALOM.

	Lap.
Első fejezet. Dimitrij (Ivánovits) Donszkij nagyfejedelem 1363—1389. — Oroszország politikai helyzete. — A khán haragja. — Novgorodi ügyek. — Szerencsétlenségek. — Orosz condottieri. — Viszály Twer-rel. — Mamai hatalma. — Olgerd támadása. — Olég. — Nisnij-novgorodi erőszakoskodások. — Mamai bosszúja. — Győzelem. — Újabb támadás. — Nagy győzelem. — Nazr-Eddin-Toktamys. — Oroszország veszedelme és Moszkva pusztulása. — Dimitrij gondoskodása. — Lithvánia, Hedvig és Jagello. — Dimitrij halála. — Jelleme; érdemei. — Perm. — Idegenek Oroszországban. — Pénz. Lőfegyverek. — Kazán alapítása	3
Második fejezet. II. Waszilij (Dimitrijevits) nagyfejedelem 1389—1424. — Waszilij trónralépte. — A kormány arisztokratikus jellege. — Oroszország politikája a jövőben. — Házasság. — Wjétka pusztulása. — Waszilij a hordában. — Nisnij-Novgorod és Szuszdál egyesítése Moszkvával. — Novgorod. — Téves vélekedés. — Timur-khán. — A horda veresége. — Hangulat. — Timur Oroszországban. — Szabadulás. — Azow veszedelme. — Witowt tervei. — A khán Kijewben. — Viszony a hordához. — Viszály Lithvániával. — Lithvánok Moszkvában. — Változások a hordában. — Waszilij a hordában. — Edigei és Witowt. — Döghalál és éhínség. — Waszilij halála. — Végrendelet. — Cyprián metropolita. — Egyházi ügyek. — Igazságszolgáltatás. — Általános adatok	26
Harmadik fejezet. III. Waszilij (Wassiljevits) Tómnji, a vak, nagyfejedelem 1425—1462. — Az új nagyfejedelem. — Polgárháború. — Lithván ügyek. — Vendégség. — Witowt jelleme. — Tatár pusztítás. — Belviszályok. — A flórenczi egyházi zsinat és következményei. — Musztapha és Ulu. — Mahomed. — Moszkva veszedelme. — Waszilij fogsága és megszabadulása. — Semjaka gazzága. — Waszilij megvakíttatása. — Elűzetése és visszahívása. — Böles kormányzat. — Kormánytárs. — Utolsó belviszály. — Egyeduralom. — Waszilij halála, jellemzése. — Konstantinápoly elestének hatása. — A krimi tatár uralom alapítása . .	47
Negyedik fejezet. Oroszország és az európai államok. — A tatár uralom hatása és következményei. — Igazságszolgáltatás és testi büntetés. — A vallás jótékony hatása. — A politikai rendszer. — Az egyeduralom. — Moszkva vezérszerepe. — Az orosz papság és jellemzése. — Erkölcsek és szokások. — Igazságszolgáltatás. — Hadi tudomány. — A kozákok eredete. — Találmányok, művészet; irodalom. — Építkezés. — Az orosz nyelv . .	68

- Ötödik fejezet.** III. Iván (Wasziljevits) egyeduralkodó nagyfejedelem 1462—1505. — Oroszország újabb történelme. — Tatár támadás. — A nagyfejedelemnő halála. — Háború Kazánnal. — Háború Novgoroddal. — Újabb győzelem. — Perm meghódítása. — Achmed terve. — Iván házassága Zsófia byzancezi hercegnővel. — A házasság következményei. — Betelepések. — Az orosz címér. — Velencei követség. — Fioravanti és alkotásai. — Belügyek. — Krimi dolgok. — Viszony a hordához. — Érintkezés Perziával. — Contarini velencei követ Moszkvában. — Iván jellemzéséhez. — Contarini megjegyzései 88
- Hatodik fejezet.** III. Iván (Wasziljevits) egyeduralkodó nagyfejedelem 1462—1505. Folytatás. — Novgorod teljes meghódítása. — Visszapillantás. — Pskow. — Iván családja. — A kháni adó megtagadása. — Iván viszálya fivéreivel. — Achmed készülődései. — A harc előzményei. — Bassián püspök levele. — Tjumeni Irák-khán. — Achmedkhán halála és a nagy horda megsemmisítése. — A böszörményi ezár. — Hangulat és vélemény. — A papság hazafias érdemei 106
- Hetedik fejezet.** III. Iván (Wasziljevits) egyeduralkodó nagyfejedelem 1462—1505. Folytatás. — Háború Livoniával. — III. Iván és Hunyady Mátyás. — Az egyeduralom terjeszkedése. — Tatár viszályok. — János herceg halála. — Egyházi zsinat és eretnokség. — Családi viszály. — Szövetség a német császárral. — Tervek és izenetek. — Védszövetség Orosz- és Németország közt. — A bányászat Oroszországban. — Dán és mongol követségek. — Első érintkezés a törökökkel. — Lithván háború. — Kázmér halála. — Merénylet. — Új szövetséges. — Házasság és béke . 123
- Nyolczadik fejezet.** III. Iván (Wasziljevits) egyeduralkodó nagyfejedelem 1462—1505. Vége. — Határvédelem. — Szigorú rendszabályok. — Háború. — Első követség Konstantinápolyba. — Családi viszály. — Dimitrij koronázása. — Kibékülés. — Waszili nagyfejedelem és trónörökös. — Idegen követségek. — Jugoria meghódítása. — Lithván háború. — A pápa közbenjárása. — A nagyfejedelemnő halála. — Végrendelet. — Császári követség. — Waszili házassága. — Kazáni ügyek. — Iván alkotásai. — Hadsereg. — Az egyeduralom. — Iván jelleme. — Halála. — Államháztartás. — Törvényhozás. — Közlekedés. — Oroszország növekedő fontossága 147
- Kilenczedik fejezet.** IV. Waszili (Ivánovit) nagyfejedelem 1505—1534. — Waszili trónfoglalása és uralkodásának jelleme. — Lithván ügyek. — Lithván háború. — Pskow szabadságának vége. — Újabb lithván háború. — Családi viszály. — A lithván háború folytatása. — Szövetség a császárral. — Szövetség a Hanzával. — Török követség. — Szmolenszk megvétele. — Az orsai ütközet. — Újabb császári követség. — Békealkudozások. — Tatár veszedelem. — Szuleiman szultán követsége. — Béke a lithvánokkal. — A porosz hercegség megalakulása s a német lovagrend. — A livoniai lovagrend 171
- Tizedik fejezet.** IV. Waszili (Ivánovics) nagyfejedelem 1505—1534. Befejezés. — Rjezsán bekebelezése. — Családi viszály. — Tatár ügyek. — Nagyfejedelemnő a kolostorban. — Újabb házasság. — Követségek. — Kazáni és krimi dolgok. — IV. Waszili halála. — Jellemzés. — Eletmódja. — Idegenek Moszkvában. — Törvények. — Építkezés. — Egyházi ügyek.

Kormányzás. — Honvédelem és hadügy. — Pénz. — Takarékoság. — Közlekedés. — A főváros. — Szokások és viselet. — A nő helyzete. — Házasság. — Nyelv és irodalom	Lap 190
Tizennegyedik fejezet. IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes 1534—1584. — IV. Iván kiskorúsága. — Helena nagyfejedelemnő. — Koronázás. — Nősülés. — Szerencsés fordulat. — A nép bosszúja. — Jó tanácsadók. — Változások. — Törvénykezés. — Egyházi ügyek. — Hadműveletek. — Kazán és Astrachán meghódítása. — Várépítés. — A doni kozákok. — A czarevits születése. — Ünnepek. — Angol követségek. — Háború Livóniával. — Oroszország hatalmának növekedése. — Dorpat megvétele. — A lovagrend végnapjai. — Béke. — Anasztázia halála. — Visszapillantás	213
Tizenkettedik fejezet. IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes 1534—1584. Folytatás. — Változás IV. Iván jellemében. — Adasew és Szylyveszter sorsa. — Első kivégeztetések. — Új kegyenczek. — Háború. — Polotzk megvétele. — Iván második házassága. — Waszilij születése. — Halálozások. — Makarius. — Stepenhaja kniga. — A könyvnyomdászat behozatala. — Egyházi újítások. — Menekülő oroszok. — Kurbszkij és levelezése. — Iván elhagyja Moszkvát. — Levele a metropolitához és a néphez. — Kiegyezés. — Rettegés Moszkvában. — Az opritsnina és a semstsina. — Iván cseljai	237
Tizenharmadik fejezet. IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes 1534—1584. Folytatás. — A kivégeztetések második sorozata. — Iván titkos elutazása és annak következményei. — A czár életmódja s a testvéri szövetség. — Idegen kegyenczek. — Fülöp metropolita. — A kivégeztetések harmadik sorozata. — Viszony Lengyelországgal. — Győzelem a törökök felett. — Kereskedelem. — Szibíria. — Anglia és Oroszország. — A czárnő halála. — A gyilkosságok negyedik sorozata. — Novgorod sorsa. — Pskow. — Újabb kivégeztetések	259
Tizennegyedik fejezet. IV. Iván (Wasziljevits) Rettenetes 1534—1584. Folytatás. — A czár és környezete. — Lithván állapotok. — Követség Konstantinápolyba. — Tatár dúlások. — Moszkva veszedelme. — Újabb házasság. — A gyilkosságok ötödik sorozata. — A czárnő halála. — Iván Novgorodban. — Svéd ügyek. — Iván negyedik házassága. — Alkudozások. — Győzelem a tatárok felett. — Az opritsnina eltörlése. — Boris Godunow. — Lithván ügyek. — Magnus király. — Lengyel ügyek. — Szövetség Ausztriával	282
Tizenötödik fejezet. IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes 1534—1584. Folytatás. — Lengyelország és Báthory István megválasztása. — Livóniai háború. — Magnus király. — Kurbszkij és Iván. — A gyilkosságok hatodik sorozata. — Az orosz nép jellemzése. — Iván ötödik és hatodik házassága. — Tárgyalások Ausztriával. — Szerződés Dániával. — Alkudozások Báthory Istvánnal. — A háború kezdete. — Polotzk és Szokol megvétele. — Kurbszkij egy újabb levele. — Közvélemény és hangulat. — Meghiúsult békealkudozások	306
Tizehatodik fejezet. IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes 1534—1584. Folytatás. — Egyházi gyülekezet. — Követség a császárhoz és pápához. — Az első hadjárat. — Iván hetedik házassága. — Megaláztatás. — Iván	

levele Báthory Istvánhoz. — Báthory István válasza. — Pápai követség. — Pskow ostroma és megmentése. — Svéd győzelmek. — Békealkudozások és fegyverszünet. — Gyermekgyilkosság. — Érintkezés a pápa követével. — Szibíria. — A Stroganow család. — Kozákok. — Jermák és bajtársai. — Szibíria első meghódítása	Lap 330
Tizenhetedik fejezet. IV. Iván (Wasziljevits) a Rettenetes 1534—1584. Befejezés. — Szibíria első meghódítása. — Iszker vagy Szibir megvétele. — Jermák és társai jellemzése. — A vállalat vége. — Svédháború és béke. — Iván és Anglia. — Házassági tervek. — A czár betegsége és végső napjai. — Halála. — IV. Iván jellemzése. — Közigazgatás és igazságszolgáltatás. — Udvari méltóságok. — Hadügy. — Polgári és büntető igazságszolgáltatás. — Egyházi intézmények. — Városépítés. — A főváros. — Ipar, kereskedelem és fényűzés	353
Tizennyolcadik fejezet. I. Fedor (Ivánovits) czár 1584—1598. — I. Fedor Ivánovits. — Birodalmi tanács. — Száműzetések. — Zendülés Moszkvában. — Boris Godunow jelleme és emelkedése. — Koronázás. — Boris Godunow mint kormányzó. — Szibíria újabb meghódítása. — Érintkezés Angliával. — Összeesküvés Boris Godunow ellen. — Lithván és lengyel ügyek. — Követségek. — Belügyek. — Városalapítások. — Kivégeztetések. — Fedor életmódja. — Dimitrij czarevits Uglitsban. — A czarevits meggyilkoltatása	375
Tizenkilencedik fejezet. I. Fedor (Ivánovits) czár 1584—1598. Folytatás. — Báthory István halála. — Alkudozások és béke. — Svéd háború. — Boris Godunow. — A patriarchátus behozatala. — Godunow nagyra- vágása. — Gyilkosság. — Dimitrij halálának előzményei. — Rágalmazás és bosszú. — Irgalmasság és dicsőség. — A czarewna születése és halála. — Svéd háború. — Követségek. — A kazárok. — Városok és várak építése. — Béke a khánnal. — Segély a császárnak. — Pápai követség. — Viszony idegen államokhoz. — Boris Godunow jelentősége	396
Huszadik fejezet. I. Fedor (Ivánovics) czár 1584—1598. Befejezés. — A jobb- ágység sorsa. — A szabad költözködési jog eltörlése. — Szmolenszk megerősítése. — Moszkva veszedelme. — A czári udvar. — Simon megvakíttatása. — A pestseri kolostor pusztulása. — Feder és Boris. — Fedor halála. — Irina czárnő. — Irina a kolostorban. — Boris Godunow ezárrá választatik. — Ellenszegülése. — A nagy nemzeti gyűlés. — Küzdelem. — A nagyravágás diadala	414

BRITTLE DO NOT
PHOTOCOPY

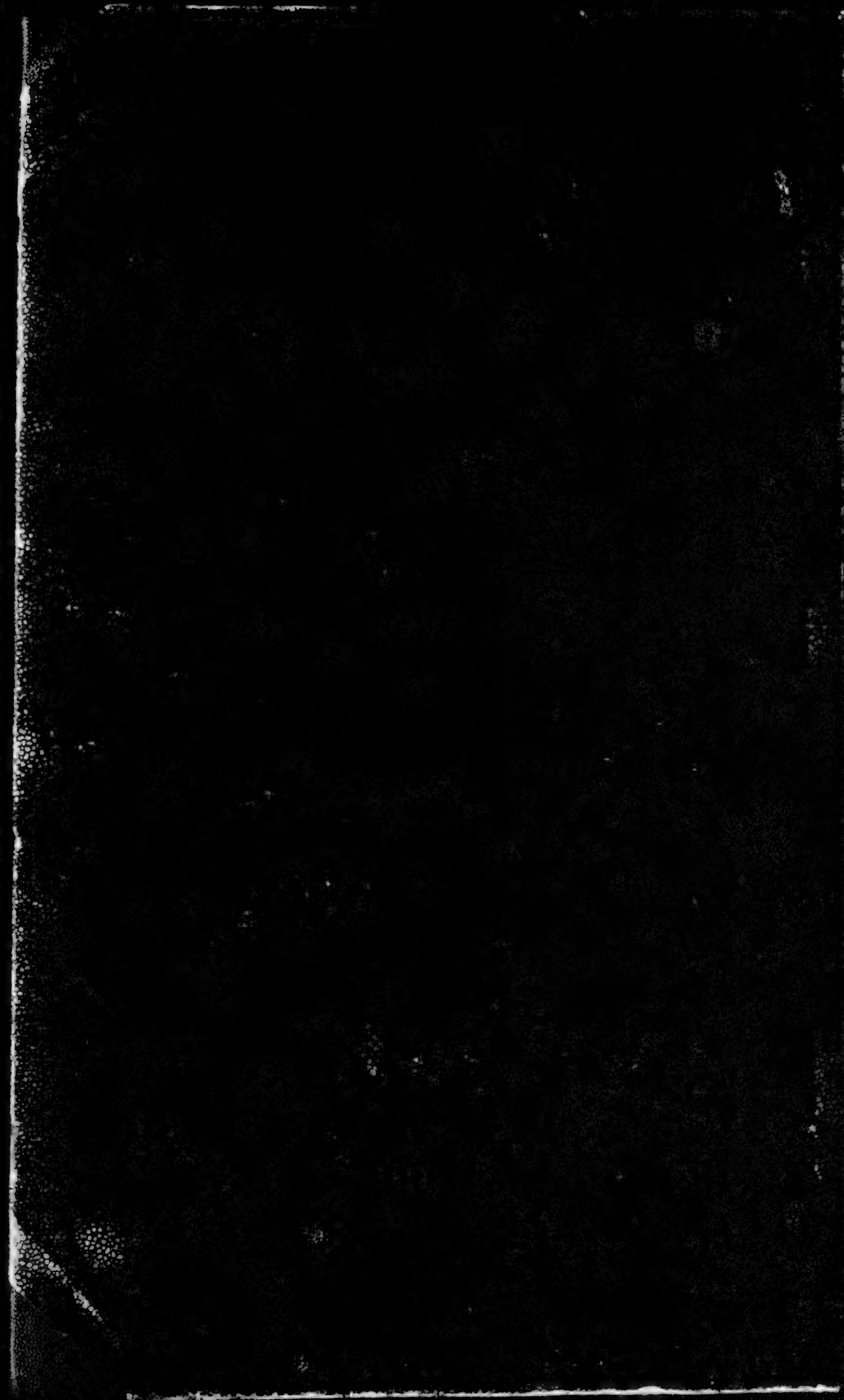
COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES

0021138460

947
L456
v. 2

VOLUME 3

Columbia University
in the City of New York

THE LIBRARIES

AZ
OROSZ BIRODALOM
TÖRTÉNELME.

IRTA
DR. LÁZÁR GYULA.
TANÁR.

HARMADIK KÖTET.

Boris Godunow-tól egész Nagy Péter czárig 1598-tól
1725-ig.

TEMESVÁR.
NYOMATOTT A CSANÁD-EGYHÁZMEGYEI KÖNYVSAJTÓN.
1890.

39461 G MAR 22 1961

Első fejezet.

Boris Godunow ezár 1598–1604.

Boris Godunow elfoglalja a trónt. — Első diadal. — Rejtett ármányok. — Győzelem Szibiriában. — Viszony Lengyelországgal. — Előkészületek és koronázás. — Balesetek. — Németország és Anglia. — Rossz jelek. — Kulturai törekvések. — Szeretet és gyűlölet. — A vihar előjelei. — Az I. ál-Dimitrij fellépése. — Óvintézkedések. — Boris Godunow magatartása és gyengesége. — Válság. — Boris Godunow halála.

Ivánovits Feodorral kihalt Rurik nemzetsége s Kalita Iván moszkvai nagyfejedelem háza. Azonban a jóindulatú de gyenge uralkodóval nem szállott sírba Szent Wladimir nemzetségének minden ága; a főnemesek és nagyok sorában még számos utódot lehetne találni a régi részfejedelmek családjából, kik fejedelmi vérből származtak. Így a Dolgorukij Jurij család tovább virágzott; valamint Rosztow, Bjeloszerszk, Sztarodub régi fejedelmi családai. A szuszdáli fejedelmektől származtatták magukat: a Sujszkij és Szkopin családok; a rosztowiaktól: Bachtejarow és Lobanow; a bjeloszerszkiektől: Bieloszelszkij, Wadbolszkij és Uchtomszkij; a sztardubiaktól: Gagarin, Paletzkij, Rjapolinszkij, Chilkow és mások; továbbá az ősrégi tsernigowi fejedelmektől: Goresakow, Dolgorukij, Worotinszkij, Obolenszkij, Sstserbatow és mások; végre a szmolenszki fejedelmektől: Daschkow, Sinczkij és többek, melyek Oroszország történelmében jelentékeny szerepet játszottak.

Azonban ezen nagy és előkelő családok tagjai mindnyájan az egyeduralkodó ezár szolgái valának,¹⁾ kitől kegyeket fogadának el s kinek hatalmukat és gazdagságukat köszönhatték. Most is, midőn soraikból a tatár eredetű

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 305. lap.

Boris a trónra emelkedék siettek hűség esküjüket megújítva új urukat biztosítani: miszerint sem élete, sem egészsége ellen összeesküvést szőni nem fognak.¹⁾ s hogy sem méreg, sem boszorkányság által ártalmára nem lesznek. Ámbár e szerint az öröklés jogos és törvényes alapon látszék nyugodni, a régi büszke dynastikus családok mégsem tudtak feltétlenül belenyugodni Boris Feodorovits megválasztásába, s mindjárt kezdetben azon kérdés foglalkoztatta a kedélyeket: vajjon tekintettel a rokonsági viszonyokra Rurik utódainak nagy számából melyiket illeti több joggal a korona, a *Godunow* vagy *Romanow* család? S e kérdést mind élesebben hangoztatta a közvélemény.

Nagy szerencséjére szolgált Borisnak, hogy megválasztásakor Oroszország biztonságát és nyugalomát senkisémm háborgatta: határai nem fenyegettek. Csakhogy ezen béke és biztonság is a genialis bitorló műve volt, bár ezt titkos ellenségei tagadták. Lithvánia trónján Báthory István utódja — aludt, trónja körül a daczos, könnyelmű és egyenetlen nemesség szenvedélye tombolt; Svédországban a legteljesebb fejtelenség uralkodott; a tatár khánok csak a rablók dicsősége után vágyódnak s III. Mohamed szultán veszélyes háborút folytatott a magyar király ellen.²⁾ Boris tevékenysége azonban nem szünetelt, s bár képmutató szerepét tovább játszotta s még most is azzal ánnítá környezetét, miszerint a czári bíbort csak reákényszerítették, erélyesen megragadta a kormány gyeplőjét, miután ápril 30-án végképen elhagyta a nowodjedvitsi kolostort és állandóan a Kremlben ütötte fel lakhelyét.

Ezen nap egyike a legnevezetesebbeknek Oroszország történelmében.³⁾ Már a kora reggeli órákban megjelent a főpapság a keresztekkel és szentképekkel, a bojárok és udvarnagysok, polgárok és katonák s a nép beláthatatlan tömege a főváros szélén, hogy a czárt ünnepélyesen fogadja. S midőn az ünnepies menet a Boldogasszony templomához érkezett, a patriarcha fényes segédlettel olvasta a *Te Deum*-ot, melyen az új czáron kívül jelen volt Mária Gregoriewna czárnő, kilenczéves fia Fedor és leánya Xenia.⁴⁾ „Dicsőség

¹⁾ Hermann, III. köt. 433. lap.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 281. lap.

³⁾ Karamsin, IX. köt. 7. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 433. lap.

neked, urunknak.“ hangzott a patriarcha szava, midőn a szent cselekvés közepette az uralkodót újólag üdvözlé, „hogy nem vetetted meg könyörgésünket, hanem meghallgattad a keresztények sirását és zokogását s szomorúságukat vígsággá változtattad.“ A *Te Deum* meghallgatása után Boris a bojárok kíséretében rendre járta a Kreml főbb templomait és kápolnáit s forró könnyek közt végzé imáját híres elődeinek és az orosz egyház kiválóbb szentjeinek sírjainál, mely jelenet mélyen meghatotta a népet, mely tömegesen kísérte új urát szent zarándoklásában. Ezen nevezetes napon az egész orosz nép a czár vendége volt; a patriarcha és a koldus érezte Oroszország új egyedurának kegyét és hatalmát.

Boris uralkodása nem nélkülözte a dicsőséget;¹⁾ erőteljes és eszelyes politikája jótékony hatással volt az országnak nemcsak kül- és belügyeire, hanem a *Godunow* nemzetség megerősítésére is a moszkvai trónon.²⁾ Boris politikájának alapeszméje azon törekvésben nyilvánult, hogy Oroszországot kiragadja keleties jellegéből s beleilleszse a mívelt nyugati államok keretébe azon rendszer segélyével, melynek az utóbbiak hatalmuk nagy részét köszönhatték.³⁾ Nem téveszté szemei elől sem a hordai és krími tatárokat, sem a nemes fémekben gazdag Szibiriát; gondja kiterjedett a török szomszédságra ép úgy, mint a lithván és lengyel viszonyokra. S hogy uralkodását fényes fegyvertettekkel jelölje s harczi dicsőség által nevének újabb varázst kölcsönözzön, első gondja volt, Oroszország amúgyis jelentékeny haderejét még inkább növelni és fejleszteni. Így vették kezdeteket a béke közepette a legerélyesebb hadikészülődések.⁴⁾

A körülmények, melyek gyakran az emberek számításain kívül keletkeznek s mint véletlen nem csekély szerepet játszanak azok jó- vagy balszerencsájében, kedvezően mozdították elő Boris törekvéseit. Doni kozákok jelentéktelen okokból harciba elegyedtek a határszéli tatár lovassággal; mely alkalommal foglyok hírül adták, hogy egy nagy tatár hadsereg van alakulóban Oroszország ellen.⁵⁾ Boris ezen hírre gyorsfutárokat küldött az ország minden részébe

¹⁾ Rambaud, Hist. de Russie, cap. 17.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 306. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 307. lap.

⁴⁾ Karamsin, X. köt. 9. lap.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 435. lap.

azon felhívással, hogy a vajdák és bojárok minél sietősebben és minél nagyobb számmal gyülekezzenek a csári zászló alá. S az uralkodó felhívásának bámulatos hatása volt: vonakodásnak vagy engedetlenségnek sehol semmi nyoma sem vala észrevehető; bojárfiak, polgárok, ifjak és aggastyánok nagy tömegekben özönlöttek a gyülekezőhelyekre, honnan fáradhatatlan kitartással indultak a Szerpuchow melletti főtáborba. S midőn az egész hadsereg együtt volt, Boris május 2-án fényes kísérettel hagyta el fővárosát, hogy a hadsereg élére álljon. Kíséretében volt öt czárevits; számos fejedelmi sarj a kirgiz, szibíriai, samahin és más hordákból, a legelőkelőbb bojárok és a régi nagyfejedelmi ház sarjai: Msziszlawszkij és Sujszkij hercegek; végre a Godunow és Romanow családok legkiválóbb tagjai.¹⁾ A tábor fényét növelé az udvari méltóságok és különböző tisztek nagy száma, kik a czárt minden megjelenése alkalmával környezték. A pusztai erősségek közül Oszkol, Tula, Liwny, Kurszk, Jeletz és Worones új és számosabb helyőrséget kaptak: bojárfiak, ijászok és kozákokból: s május derekán Boris a következő izenetet küldé a fővárosba: „Az Oka partjain állok, tekintetemet a sivatagokra szegezve, honnan az ellenségnek jönnie kell: ott fogtok találni engemet is.“ Az egész csári hadsereg száma félmillió harcoshból állott.²⁾

Tekintve ezen óriási haderőt, melyhez hasonlót Oroszország még sohasem látott, azt kellene gondolni, miszerint Dzsengisz és Timur hadai fenyegetik megegyeszer a sokat megpróbált országot. De az ellenség, melyről oly sokat beszéltek, még mindig nem jelentkezett s kétségtelennek látszott, hogy a róla elterjedt hírek túlzottak ha nem egészen valótlank valának. Az egész óriási sereg összegyűjtése oly czélból történt, hogy az új czár legyőzhetetlenségét a világ szemében kétségtelenné tegye s külső és belső ellenségeit megfélemlítse. Boris kiszámíthatatlan ravaszsága újabb diadalt aratott: a nélkül, hogy egy csepp vért ontott volna megmutatta, hogy szükség esetében kész vérbe fullasztani minden mozgalmat, mely egyeduralkodói mindenhatósága ellen irányulna. A krimi kháni és a hordai követek,

¹⁾ Karamsin, X. köt. 10. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 11. lap.

kik a czár szemfényvesztő szereplőiként a táborban megjelentek, rémülve szemlélték a harcoshok sokaságát; s midőn Boris parancsára egyszerre száz ágyú bömbölése tölté be a levegőt, meg valának győződve arról, miszerint a moszkvai egyeduralkodó hatalma ellenállhatatlan és legyőzhetetlen.

Hogy a nagy zajjal és eszközökkel összegyűjtött roppant hadsereg ne oszadjék szét nyomtalanul, Boris ünnepélyes és látványos hódolatát fogadta katonáinak, mely alkalommal határtalan kegyeivel halmozá el a népet és vitézeket; a közvitézek pénzjutalomban, az előkelők értékes ajándékokban részesítettek, melyek bársony, selyem és arannyal átszőtt kehmékből állottak. A francia Margeret mint szemtanú azt állítja, hogy Boris hat héten át mindennap tízezer embert vendéglalt meg pompás sátrakban ezüst edényeken.¹⁾ Midőn azután Péter és Pál napkor a czár búcsút vőn a hadseregtől, hogy diadalmasan térjen vissza a vértelen hadjáratból fővárosába, az Oka mellett elterülő mezőségen az összes, félmillió vitézből álló tábor úszott a gyönyörben és élvezetben; az ötszázezer ember egyszerre volt vendége a bőkezű czárnak, bor, mézszesz és gazdagon megrakott asztalok mellett mulatott a roppant sokaság, éltetve a czárt, kinek vendégszeretete nem ismert határokat. „Szeretem a keresztényi vitézséget és számítok hűségére!“ szolt Boris, midőn a mulatozó tábortól búcsút vett.²⁾

Moszkva, az ünneplő főváros kapui előtt újabb diadal várakozott a visszatérő czárra. A patriarcha fogadá az egész papság élén és beláthatatlan néptömeg jelenlétében;³⁾ az érdemes főpap a következő szavakkal ünneplé Borist: „Te, Istentől kiszemelt s általa szeretett nagy egyeduralkodó! Látjuk mindnyájan dicsőségedet s miként köszönöd azt meg a Mindenhatónak. Veled együtt akarunk mi is neki hálát adni: de örvendj te is és légy vidám velünk, miután a halhatatlan tettet szerencsésen végrehajtád! A birodalom s a lakosság élete és vagyona érintetlenek s a kegyetlen ellenség térdet hajtva esedezik békeért! Ezen csodálatra méltó, több mint emberi bölcseségről tanúskodó alkalommal bebizonyítottad, miszerint *aranyodat nem rejtéd el, hanem gazdagon kamatoztattad*. Légy azért üdvözölve általunk, oh

¹⁾ Hermann, III. köt. 437. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 14. lap.

³⁾ Ugyanott.

ezár, ki az Égtől és a néptől egyaránt szeretettel. Örömnkben sirunk és földig hajlunk előtted.“¹⁾

Hogy a titokban még mindig létező ellenszenvet személye és családja iránt eloszlassa vagy ártalmatlanná tegye, Boris az ősz közeledésével nagy előkészüldéseket tett az ünnepélyes koronázásra. A főváros ezen alkalommal fényben úszott; a nép, melyet a czár kifogyhatatlan bőkezősége ezuttal is elárasztott, ujjongott örömeiben. A templom bejáratánál Msztiszlawszkij Borist aranynyal hinté be, ki a koronával, a paláttal és jogarral díszítve sietett a czári palotába, hogy trónját elfoglalja. Az emlékezetes napot, melyen mindenki érezte a czár kegyét és nagylelkűségét, zajos vígságok zárták be.²⁾ A koronázás alkalmából Boris minden hadi- és államszolgálatban álló egyénnek megkettőzteté fizetését; a moszkvai és más kereskedőket két évre felmenté a vámok fizetésének kötelezettsége alól; s a korona-jobbágyoknak, sőt a távol Szibíria vad lakóinak elengedé egyévi adójukat. Rokonát Godumow Istvánt főudvarmesternek nevezte ki; a Tserkaszkij, Trubetzkói, Romanow és Bjelszkij családokat pedig, melyekről tudta, hogy titkos ellenségei neki és családjának, különböző kitüntetésekben részesítette.³⁾

Miután uralmát ekképen minden oldalról megerősíté, Boris egész erélylyel hozzá látott az ország belügyeinek rendezéséhez. Főtörekvése oda volt irányozva, hogy Oroszország hagyományos ellenségeit, Svéd- és Lengyelországot, gyengítse; hazáját a nyugati művelődéssel és iparral megismertesse⁴⁾ s ekképen alkalmassá tegye azon politikai feladatok megoldására, melyek reá a jövőben várakoztak. Szibíriában a trónvesztett Kucsjum ismételve megkísérté elvesztett trónjának visszaszerzését, de Wojeikow Andrej turai vajda által megveretvén, földönfutóvá lőn s ismeretlenül fejezte be mozgalmas életét, míg feleségei és gyermekei Moszkvába vitetvén, nemcsak jó fogadtatásra találtak Boris részéről, hanem később gazdagon megajándozva térhettek vissza hazájukba. Boris e győzelem hírére három napig harangoztatott a főváros minden harangjával. Ezen idő óta

¹⁾ Karamsin, X. köt. 15. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 17. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 307. lap.

Szibíriában nem kelle többé lázadástól tartani, a tartomány birtoka biztosítva volt minden időkre.¹⁾

Az 1600. év október elején III. Zsigmond, a Wasa családból való lengyel királynak fényes követsége jelent meg Moszkvában, melynek élén a lithván kanczellár, Szapieha Leo állott. Boris, ki nem birt a hódítók nyugtalan és kielégíthetetlen természetével, mindenképen elősegíté egy tartós béke létrejövetelét, mely 1602-ben húsz évre csakugyan megkötetett. Jellemző, hogy a békealkudozások alkalmával, sőt még azután is, Boris vonakodott III. Zsigmondot Lengyelország jogos uralkodójának elismerni, mit az utóbbi azzal viszonozott, hogy a maga részéről sem adta meg Borisnak a czári ezimezést.²⁾

Boris ismerte Livonia fontosságát Oroszországra nézve, de egyszersmind a nehézségeket is, melyek meghódításának útjában állottak, azért minden kínálkozó alkalmat megragadott, mely terveit ezen tartományt illetőleg bármely módon előmozdíthatá. Itt Svédországgal kelle megvívnia, mely féltékeny szemmel kísérte minden mozdulatait. Livonia kulcsa és a svéd uralom góczpontja a nehezen hozzáférhető Narwa volt, melyet Boris hasztalan igyekezett csellel hatalmába keríteni. Főképen azért, hogy Svédország befolyását a Keleti tenger ezen vidékein minél inkább gyengítse, szövetekezett Boris Dániával s kötött békét Lengyelországgal. IV. Erich svéd király fiát, Gusztáv herceget, ki kénytelen volt hazáját elhagyni, nemcsak vendégszeretőleg fogadta és terjedelmes uradalmakkal ajándékozta meg, hanem leányát, a szépségéről híres Xenia nagyfejedelemnőt is nőül akará neki adni. Ezen érdekes házasságot csak a fiatal herceg váratlanul bekövetkezett halála akadályozta vala meg.³⁾ S midőn Svéd- és Lengyelország között az elkeseredett háború kitört, Boris nagy politikai eszélylyel járt el s olyan befejezést adott a küzdelemnek, mely Oroszország érdekeinek leginkább megfelelt.⁴⁾ Gusztáv svéd herceg elhalálózásával Boris a dán királyfit, János herceget szemelte ki leánya Xenia férjének, mely összeköttetés által kiváltképen nagy

¹⁾ Hermann, III. köt. 439. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 440. lap.

³⁾ Karamsin, X. köt. 34. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 441. lap.

befolyást biztosított magának Eszthlandban, mely úgy mint Livonia nagy fontossággal bírt Oroszországra nézve.¹⁾

Mielőtt a házasság az ifjú dán herceg és Xenia nagyhercegnő között megkötött, ősi szokás szerint imára és vezeklésre határozta magát a czár és családja; az örömszülők, a mennyasszony és fivére a Troitzkói Lawra vagy kolostor magányába vonultak vissza, mintegy előkészítendő kedélyüket a nevezetes családi eseményre, melynek azonban politikai háttere is volt. Érdekes a pompás és látványos felvonulás, melylyel a czári család a Kremlből a kolostorba költözött s melyet szentanúk következőleg írnak le:

„A menetet 600 lovas és 25 arany és ezüst szerszámban ragyogó mén nyitotta meg; azután két hintó következett, mely bíborpiros posztóval volt kiverve; a czárevits hintója üres volt, míg a bársonnyal gazdagon díszítettben maga a czár ült; a hintók elé hat ló volt fogva, körülök díszes lovasok vagy gyalog udvari tisztviselők lépdelték. Most az ifjú trónörökös Fedor következett gazdagon díszített paripán ülve, melyet magas udvari méltóságok vezettek; a fiatal nagyherceget bojárok és udvari méltóságok követték. A czár hintója után nagy néptömeg özönlött, sokan papírt lobogtattak fejeik fölött; a kérvényt udvari szolgák vették át s egy vörös szekrénybe tették, hogy utóbb a czár elé terjesztethessenek. Egy félórai időköz elteltével megjelent a czárné pompás díszhintóban; egy másikban, mely egészen le vala függönyözve, a bájos Xenia czarewna ült; az első elé tíz, a másik elé pedig nyolcz szürke mén volt fogva. A czárné hintója előtt negyven mén s egy szakasz lovas haladott, öreg férfiak hosszú, szürke szakállal; utánuk lovagolt huszonnégy bojárnő hófehér paripákon, mindkét oldalukon háromszáz udvari tiszt lépdelt, pálczákat tartván kezükben.“ A szent hajlékba érve, Boris nejével és gyermekeivel buzgó imára térdelt a Szent Szergiusz sírja mellett; az ájtatosság, melyet semmisen zavart meg, kilencz napig tartott.²⁾ mely után az udvar visszatért a Kremlbe.

Azonban Boris nem volt szerencsés kedvencz leányának választottjaival. Alig tért vissza a czári család a Troitzkói Lawrából, midőn híre érkezett, hogy az ifjú

¹⁾ Karamsin, X. köt. 37. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 40—41. lap.

vőlegény hirtelen és komolyan megbetegedett. A czár kimondhatatlan aggodalmak közt sietett a beteg ágyához, hogy neki és magának vigaszt és megnyugvást szerezzen. A betegség felettén komoly lefolyást vett s az orvosok nemsokára lemondtak a herceg életéről. „Szerencsétlen ifjú,“ így kiáltott fel Boris őszinte fájdalomában. „elhagytad anyádat, rokonaidat, hazádat s hozzám jövel, hogy itt érjen utól a korai halál!“ S a czár, ki nem akart lemondani az ifjú életéről, fogadalmat tett, hogy 4000 fogolynak visszaadja szabadságát, ha leányának vőlegénye életben marad; egyuttal felszólítja a jelenlévő dánokat, hogy buzgó imával forduljanak Istenhez... de minden hasztalannak bizonyult, János herceg kevés nappal később befejezte viruló életét, alig húszéves korában.¹⁾

Időközben kedvezőtlen hírek érkezének a Kaukázusból, melynek apró fejedelmei már régóta a moszkvai czár hűbéreseinek tekintettek. Sándor kachetiai fejedelem az ú. n. perzsa párt által letaszítván a trónról, megöletett; helyét fia foglalta el, ki felvette az izlamot s Abbasz perzsa sah védnöksége alá helyezkedék.²⁾ Majdnem ugyanazon időben Daghesztánban a törökök megsemmisítének egy orosz csapatot, mely a várőrségek szaporítására vala kiküldve. Az utóbbi szerencsétlenség száztizennyolcz évre semmisíté meg az oroszok uralmát Daghesztánban.³⁾

Az európai hatalmasságok közül kiváltképen Németország és Anglia volt az, mely Oroszországgal szorosabb szövetekezést keresett. Eme törekvésnek nemcsak kereskedelmi érdekek szolgáltak alapul; célja volt az ozmán hatalom terjeszkedésének megakadályozása egyesült erővel. Boris buzgó szószólója volt ezen törekvésnek, mi kitetszik egy leveléből is, melyet Erzsébet angol királynőhez intézett, s melyben vonatkozással egy általánosan elterjedett hírre, melyről már előbb megemlékeztünk, többek közt így szól: „Nemcsak a császári és római követek, hanem más külföldi utazók arról akartak meggyőzni bennünket, mintha Felséged szoros szövetekezésben állana a török szultánnal. Csodálkozással vettük e hírt, de nem adtunk neki hitelt. Nem, az nem lehet, hogy Felséged a kereszténység ellen-

¹⁾ Karamsin, X. köt. 42. lap.

²⁾ Rambaud, 306. lap.

³⁾ Karamsin, X. köt. 59. lap.

ségével barátságot tartson s így meghiúsítani törekednék az európai keresztény uralkodók szövetségét, mely oly czélból jött vala létre, hogy a hitetlenek hatalmát megtörje. Ez utóbbi czél Felségedhez és mindnyájunkhoz méltó.¹⁾ Boris követé, Mikulin nemes, ágyúörgések mellett és fényes díszkísérettel tartá bevonulását Londonba 1600. szeptember 18-án, Erzsébet királynő aranyos hintójában; oldala mellett lovagolt az aldermans — polgármester — háromszáz díszbe öltözött hivatalnokkal és a kereskedőcégek küldöttjeivel.²⁾ A királynő három héttel később Richmondban fogadá a czár követét nagy pompával, mely alkalommal kiváló örömeinek adott kifejezést Boris trónralépte felett, kit „legbensőbb szívtestvérnek,” az angolok „kegyes barátjának és jóakarójának” nevezett lekötelező nyájassággal mondott válaszában.³⁾ Minthogy azonban Erzsébet, mint a Habsburg-ház s illetve Ausztria és Spanyolország ellensége, nem hajlott azon politikához, mely a törökök kiűzetését Európából tűzte ki feladatául, s inkább birodalmának kereskedelmi érdekeit tartá szeme előtt, Mikulin küldetése csak részben sikerült.

Ámbár Oroszország úgy ki- mint befelé a legnagyobb rendnek és biztonságnak örvendett s Boris éles tekintetét semmi sem kerülte ki, a régi dynastia kihalása s az ezzel kapcsolatos trónváltás következményei mindinkább kezdének mutatkozni. Félreismerhetetlen jelek arra mutattak, hogy Oroszország egy nagy és végzetes válság küszöbén áll, mely beláthatatlan bonyodalmakat hozhat felszínre. Boris erőszakosan alkotott hatalmának hiányzott a függetlenség⁴⁾ s ámbár erélyes uralkodása teljes mértékben felkelté a külföld bizalmát,⁵⁾ belsejében megerősödni mégsem tudott. Udvara és fővárosa gyülekezőhelye volt a külföldi tudósoknak és művészeknek, valamint szerencsét kereső katonatiszteknek, kiket bizalmával és kitüntetésekkel halmozott el. Ezek segítségével és ösztönzésére építé a Kremlben „Nagy” Iván tiszteletére az ismeretes tornyot és számos más nyilvános épületet s önteté „a harangok

¹⁾ Karamsin, X. köt. 60. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Segur, Hist. de Russie. Tom. II. p. 151.

⁵⁾ Rambaud, 306. lap.

királynőjét.” a híres moszkvai harangóriást. Boris volt az első, ki tehetséges fiatal oroszokat Németországba, Angliába és Franciaországba küldött, hogy ott Európa műveltségi viszonyaival és művészetével megismerkedjenek.¹⁾

Mindezen kedvező jelek dacára a fenyegető válság elkerülhetetlennek látszott. Minden, mit Boris a maga és a haza javára elkövetett, hatásaiban ellene fordult. „Boris a szegényeknek,” mondja egy azonkorú író, „arany edényben az ártatlanok vérért nyujtá; tisztátalan alamizsnával tartá őket.”²⁾ A régi nemesi párt tagjai nem tudták feledni, hogy Boris, egy tatár család ivadéka, közülök emelkedék föléjük. A hatalmas Bjelszkij család legelőkelőbb képviselőjét Boris börtönbe vetteté s a Romanow családdal minden képen érezteté féltékenységből eredett haragját. Egyike közülök, Fedor, elhagyá családját s Philaret neve alatt szerzetessé lett; neje pedig Marfa néven apáczává lön. De a végzet úgy akarta, hogy a szerzetes és apácza fia egy hatalmas dynastia megalapítójává legyen.³⁾ Philaret erényei folytán nemsokára érsekké lesz, ki magas egyházi minőségében nagy mértékben elősegíti fia felemelkedését.⁴⁾

A fenyegető válság nem forradalommal és vérrel köszöntött be, hanem az orosz nemzet két szenvedélyének vagy talán erényének érvényesítésével: a határtalan szeretettel törvényes uralkodó családja iránt és mérhetetlen gyűlölettel, melylyel az idegen uralom igáját viselé.⁵⁾ Az első szenvedély a két hamis Dimitrij küzdelmében Boris ellenében, míg a másik a svédek és lengyelek elleni harcban nyilvánult a legteljesebb mértékben. A rendek, mintha adott jelre cselekednének, elhagyták Borist, majd a trónra került Sujszkij Waszilijt, hogy a két csaló mellé szegődjenek, kik mellett semmi sem szólt, csak az a feltevés, hogy a régi czári család sarjai. Hasonló merényletet a legitimitás, valamint egy nagy nemzet jóhiszeműsége ellen csak keveset tud a történelem felmutatni. A nép naivitása talán soha sem ült nagyobb diadalt mint akkor, midőn a csudowi kolostor egy megszökött szerzetesét és a tusinói

¹⁾ Rambaud, 306. lap.

²⁾ Rambaud, lap. 307.

³⁾ Rambaud, 307. lap.

⁴⁾ Segur, II. 152.

⁵⁾ Ustrjalow, II. 309. lap.

tolvajt fejedelmi bíborral ruházta fel! A két hamis Dimitrij epizódyszerű fellépése az oroszok történelmében nem annyira politikai tekintetben vonja magára figyelmünket, mint inkább ama csodával határos bonyodalmak által, melyek azt vonzóvá és tanulságossá teszik.¹⁾ Az események hihetetlen gyorsasággal és gazdag bonyodalomak közt folynak vala le, melyek az orosz nemzeti jellemet egészen különös és szokatlan világításban mutatják be. Ezen küzdelmes és kimenetelőben végzetes időszakot három fejezetre oszthatjuk; az első magában foglalja Boris Godunow harcát az első hamis Dimitrij-vel, mely mindkettő bukásával záródik le; a másik Sujszkij Waszili mérkőzésével foglalkozik a tusinói tolvajjal, melynek kimenetele ugyanaz; végre az orosz nemzet élet-halál küzdelme a svédekkel és lengyelekkel Oroszország függetlenségeért, mely a Romanow-ház trónraléptével nyeri befejezését.²⁾

Tanulságos jelenség a történelemben, miszerint minden nagyobb politikai átalakulásokat a népek életében az erkölcsök sülyedése előzi meg. Ledérség, kapzsiság, uzsora, érzéketlenség mások szenvedéseivel szemben s hozzá tehetjük még a vallási közönyt az, mely a szerencsésebb politikai és nemzeti alakulásokat megelőzni szokta. Nemcsak a nemesség, hanem részben a papság is át vala hatva azon méregtől, mely a nemzet erkölcsi sülyedését és hanyatlását vonta maga után.³⁾ S mert a valóságban nem talált többé vigaszt és reményt, tehát a természetfelettihez fordult, hogy az ég és föld csodáiból magyarázatot nyerjen. A babona régi szokásaiként a krónikások egész komoly arccal többek közt a következőket jegyezték fel: „Megtörtént, hogy nem ritkán két vagy három hold és ugyanannyi nap jött fel egyszerre; éjjel pedig tűzoszlopok lángoltak fel az égboltozaton, villámhoz hasonló mozdulatokkal, mint mikor nagy ütközet vivatik, mialatt lángvörös fény árasztá el a földet. Viharok és forgószelek város- és templomtornyokat elsepertek, mintha játszi fűszálakkal lett volna dolguk: asszonyok és állatok borzasztó szörnyszülötteket hoztak világra; a vizek fenekéről a halak, az erdők rengetegeiből a vadak mind kivestek, vagy pedig az ember számára

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 310. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 309. lap.

³⁾ Karamsin, X. köt. 99. lap.

élvezhetetlenné váltak: éhségtől dühössé lett kutyák és farkasok csordákban üvöltének mindenfelé s felfalták egymást és az embereket; addig soha nem látott állatok és madarak jelentek meg seregekben, hogy az emberek rémületét fokozzák: Moszkva felett nagyszámú sasok szállongtak; az utczákon, sőt a czári palota szomszédságában fekete rókákat lehetne fogdosni pusztá kézzel; nyár derekán a verőfényes déli órákban egyszerre egy nagy üstökös jelentkezett az égboltozaton s egy böles aggastyán, kit Boris néhány évvel előbb Németországból hívott vala be, azt mondá Wlaszjew udvari titkárnak, hogy az orosz birodalmat nagy veszélyek fenyegetik.¹⁾

Minthogy ugyanezen időben az erényes Irina czárnő is meghalálozott a novodjevitsi kolostorban, a nép meg vala győződve, miszerint földi lételének végéhez közvetlenül közel áll. Irina volt a legelső uralkodó czárnője Oroszországban; erényeit és gyengeségeit egyaránt feljegyezte a történelem, magasztalván amazokat s enyhén bírálva meg emezeket, minthogy kútforrásuk a női szerelem s a testvéri szeretet vala, melylyel lánglelkű de lelketlen fivérét a bitorolt trónra segíté.²⁾ Rendkívüli sorsa megérdemli az utókor részvétét.

Az 1601 és 1604 között szörnyű éhhalál pusztított Oroszországnak: az inséget ragály követte, mely ezrével ragadta el a szerencsétlen lakosságot. S az általános rémület feloldotta a fegyelmet, a rend és engedelmesség kötelékeit, a jobbágyak, kiknek amúgy sem volt semmi veszíteni valójuk, egyesültek a kegyvesztett nemességgel s csapatokká tömörülve rablómódra kalandozták be az országot. Megfélekezésükre egész hadsereget kelle kiküldeni.³⁾ Közeledék ama hét év vége, melyet annak idején a csillagászok mint Boris kormányzásának határidejét megjósoltak vala. Az uglitsi gyilkosság — a szerencsétlen Dimitrij halála — még nem talált bosszulóra. Mindenki érezte, hogy a válság kitörése innár elodázhatatlan. Egyszerre villámgyorsasággal híre futamodott, hogy a meggyilkolt Dimitrij még életben van s azon ponton áll, hogy fegyvert ragadjon s visszaszerezze elrablott örökségét. S az első pillanatban

¹⁾ Karamsin, X. köt. 100. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Rambaud, 307. lap.

hihetetlennek látszó hír csodás hatással volt a kedélyekre: az orosz nép ragaszkodása régi dynastiájához sohasem mutatkozott fényesebben, mint a csalódások eme meglepő időszakában. Senkisémet kételkedett a hír valódiságában, ámbar annak alaptalanságáról könnyű lett volna meggyőződést szerezni. S valóban, Oroszország oly botor csalásnak esett áldozatul, milyent a történelem csak keveset tud felmutatni s milyen csak egy oly ősi naivsággal megáldott népen eshetett vala meg, milyen ez idő szerint az orosz volt. De lássuk az ép oly való, mint valószínűtlennek látszó eseményt közelebből.

Otrepjew Jurij, egy szegény bojárfi a halicsi részekből, már ifjúságában elveszté atyját, kit Bogdán-Jakabnak hívtak s ki százados volt a sztrjelzi vagy lövészek esapatában. Mint szegény ifjú a Romanow, majd Tserkaskij Boris herceg szolgálatába lépett, hol csakhamar megkedveltette magát. Nem volt járatlan az elemi ismeretekben, tudott írni és olvasni s kitünő észszel de kevés megfontolással bírt. Miután alárendelt helyzetével megelégedve nem volt s hajlandóságot mutatott a gondtalan semmittevéshez, arra határozta magát, hogy nagyatyja Szamjetna-Otrepjew példáját követve, szerzetessé leend. A tsudowi kolostor apátja szívesen befogadá a jó külső formákkal bíró ifjút, ki a felavatáskor Gregorij nevet kapott. Azonban állhatatlan és kóbor természete nem hagyá sokáig pihenni a csendes kolostor magányában; nyugtalan hajlamai egyik helyről a másikra üzek; egy ideig a szuszdzáli Szent Euphemius kolostorban tartózkodott, melyet nemsokára a halicsi Szent János kolostorral cserélt fel, míg végre a tsudowi zárdában szigorúbb felügyelet alá helyeztetett.

A tsudowi kolostorban ismerkedett meg Otrepjew Gregorij-jel Jób patriarcha, kinek nagyon megtetszett az élénk képzelőtehetséggel bíró ifjú, kit diakonná avatva magával vitt, hogy őt könyvtára körül alkalmazza. A patriarcha gyakran magával vivé titoknokát, mert ennek tartotta mindenki a mozgékony elméjű diakonust, az udvarhoz, mely alkalommal kéjjel és bámulattal szemlélte a pompát, melyben a czári palota ragyogott. Valószínű, hogy ilyen alkalommal ébredt lelkében ama eszme, melynek megvalósulását a szerencsés körülmények oly csodásan elősegítették. Figyelemmel hallgatta az idősebbek és előkelők

beszélgetéseit s kiváltképen mohó érdeklődéssel viseltetik minden iránt, mi a meggyilkolt Dimitrij herezegre vonatkozott. Nemsokára ismerte az uglitsi áldozat élettörténetének minden részét, s azon gondolat erősödék meg lelkében, miszerint a gaztett megbosszulójának őt szemelte ki a Gondviselés.

A tsudowi kolostor magányába visszavonulva, nagy szorgalommal tanulmányozta az orosz évkönyveket, mialatt lelkében mindinkább megérett a gondolat, melynek megvalósítása örökre emlékezetessé tette nevét a történelemben. Kezdetben látszólag tréfásan veté oda környezetének: „Tudjátok-e, hogy arra vagyok kiszemelve, miszerint egykor Moszkva czárjává legyek?“ Mire néhányan jókedvűen kacagtak, mások pedig megvető haragjuknak adtak kifejezést az ép oly vakmerő mint együgyű beszéd felett. Ilyen vagy ehez hasonló beszédek végre János metropolita füleihez jutottak, ki erről a patriarchának, majd magának a czárnak jelentést tett, mondván: hogy az „érdemetlen szerzetes Gregorij legjobb úton van, az ördög edényévé lenni.“ A patriarcha nem hajlott az együgyű beszédre; a czár ellenben megbízta titoknokát Szmirnoj-Wasziljewet, hogy száműzze a „bolond Gergelyt“ a szolovetzkói vagy bjeloszerói vadonba eretnoksége miatt. Azonban a fenyegetett idejekorán híret vette a dolognak s két szerzetestársával, Warlaam és Powadin-nal, még idejében menekült. A dolognak senkisémet tulajdonított nagyobb fontosságot s mindenki azt hitte, hogy ezzel az egésznek vége van. A menekülők szerencsésen eljutottak Novgorod-Szewerszkijbe, hol őket a szpaszkói kolostor archimandritája vendégszeretőleg fogadta. Midőn innen útjokat folytatva Kijewbe távoztak, a kolostor főnöke a következő feljegyzést találta azon czellában, melyben Grigorij lakott: „Én Dimitrij czárevits vagyok, Iván fia, s vendégszerető jóságodról nem fogok megfedkezni, ha majdan elfoglalandom atyám trónját.“ Az archimandrita ijedve olvasá a sorokat, de elhatározá, hogy hallgatni fog.

Ez volt a vakmerő csaló első nyilvánulása, s mintha merészségének következményeitől tartott volna, útját rengeteg erdőségeken keresztül Lithvániának vette; mígnem a moszkvai czár legkérlelhetlenebb ellenségei közé érkezett. Kijewben sikerült a hatalmas Osztroszkij Waszillij vajda kegyét megnyernie, ki számára a híres pestseri kolostorban

menedékhelyet eszközölt ki. E közben a csavargó agyában mind erősebben megérett a terv, hogy mint IV. Ivánnak fia trónkövetelőképen lépjen fel. Egy magához hasonló csavargó szerzetessel, kit Leonidásnak hívtak s ki a krivetzi kolostorból szökött vala meg, megismerkedvén, rávette, hogy ez felvévén az Otrepjew Grigorij nevet, azontúl mint a tsudowi kolostor szökevénye szerepelt. Maga a merész kalandor pedig világi öltönyt vőn magára, hogy vakmerő tervét annál könnyebben megvalósíthassa. Miután a Dnjeper ingoványaiban tanyázó vad szaporogoktól, kik közt luza-mosb ideig tartózkodott a szökevény szerzetes — Rasztriga — megtanulta a fegyvert forgatni s egyéb katonai cselekedésekkel élni, a dúsgazdag Wisneweckij herezeg szolgálatába lépett, kinek bizalmát nemsokára teljes mértékben sikerült megnyernie. Miután a csaló bizonyos volt a hatalmas főúr pártfogásáról, komoly betegséget színlelve, elhaló hangon gyontatót kívánt, kinek a következő meglepő vallomást tette: „Én meghalok: de tetemeimet kegyelettel és tisztelettel takarítsátok el, úgy, miként ez a czár fiaival szokott történni. Titkomat egész a sírig meg fogom őrizni: de ha örökre lezártam szemeimet, akkor párnám alól végy elő egy tekercset, melyet ott fogsz találni, s ebből mindent meg fogsz tudni. Isten akarata, hogy nyomorban fejezzem be életemet.”

A szerzetes meglepetéssel sietett a gyónás titkát a lithván főúrnak tudomására hozni, ki a maga részéről nem csekély bánulatba esett annak hallatára. Kezdetben kételkedett a dolog valóságában; majd azonban előkerítettén a látszólag haldokló párnái alól az iratok, minthogy a csaló minden eshetőséget előre látott, kételye lassankint szűnni kezdett. Otrepjew ezen iratokban körülményesen és valódi személyek megnevezésével előadja az uglitsi tragoédiát, elmondja, hogy nem Dimitrij herezeg öletett meg Boris Godunow bérénczei által, hanem egy pap fia, míg a trónörökös maga hű nagyok által elrejtették, hogy alkalmas pillanatban Lithvániába küldessék biztonság okáért. Wisneweckij herezeg most a csaló ágyához lépett, ki, midőn a gyontató csekély titoktartását erőlyesen korholná, egyszersmind eltávolítá melléről a mezt, mely alatt egy drágakövekkel kirakot értékes fészület vala látható, melyet a gonosztevő valahol elidegenített s melyről azt állítá, hogy az atyja, Iván czár, ajándéka. A különben is

gyenge elméjű lithván úr most már meg vala győződve Otrepjew állításának valódiságáról, melyre gyorsan nagy terveket épített inkább élénk mint éles elméjével.

S a látszólag halálos beteg most gyorsan felépült, a főúr és családja mindent elkövettek, hogy az állítólagos czárevitsnek kedvében járjanak. A gyűlölt Boris Godunowot megbuktatni s az ál-Dimitrij-t a moszkvai trónra ültetni, ez volt Wisneweckij erős elhatározása; természetes, hogy ezen nem várt alkalomból magáról sem feledkezett meg a derék pán. Mindenekelőtt gazdag és díszes ruhákkal látta el s nagy szolgasereggel vette körül a trónjelöltet. Wisneweckij, fivére és a tekintélyes szandomiri vajda Mnischek Jurij élénk részt vettek egy férfiú sorsában, ki szemükben ép oly előkelő mint szerencsétlennek látszott s kit jogainak visszaszerzésében minden erejükből támogatni el valának határozva.

És valóban, a lehetetlenség megtörtént, a megszökött barát, a csavargó és csaló most már mint Oroszország trónkövetelője szerepelt; körülvéve a lengyel és lithván nagyoktól, kik benne megbecsülhetetlen eszközt láttak sajátos és önző czéljaik előmozdítására, magasan tartott fővel járta be az országot és fogadta a rászedett tömeg hódolatát. Maga a pápai nuntius Krakóban, Rangoni bíbornok volt az, ki az ál-Dimitrijt a pápa és a nyugati egyház nevében üdvözlé s ki minden kigondolható előékenységgel igyekezett magát a jövőendő czár kegyeibe behízelegni. Az ál-Dimitrij 1603 végén a szandomiri vajda és számos előkelő nagyoktól kísérve megjelent Krakóban, hol őt haladéktalanul felkeresé Rangoni bíbornok. A lengyel király követe, Alessandro Cilli, ki hasonlóképen hitt Otrepjew állítólagos származásában, érdekesen írja le jelentésében annak fogadtatását Krakóban.

„Magam szemtanúja valék,” így hangzik Cilli jelentése, „midőn a pápai nuntius Dimitrijt megölelé és megcsókolá s ügyének előmozdítása czéljából azt tanácsolá neki, hogy jelentse ki ünnepélyesen, miszerint a katolikus egyház hívei közé tartozik. Dimitrij látszólag a legőszintébb szívéllyességgel és meghatottsággal esküvék, hogy a szentszék követének kívánságát teljesíteni fogja. A bíbornok erre gazdag lakomát rendezett a czárevits tiszteletére, mely alkalommal az utóbbi ismételve kijelenté, miszerint mindenben alárendeli magát a pápa kívánságának. A lakomáról Dimitrij egyenesen a

királyi várakba hajtattott, hol hajdan a Jegellók fényes udvart tartottak. A közönségesen büszke és komoly Zsigmond állva fogadta vendégét dolgozószobájában, de, mi mindenkinek feltűnt, ajka körül kegyes mosoly lebegett. Dimitrij megcsókolá a király kezét és elbeszélé neki élete történetét, melyet a következő szavakkal fejezett be: Uram, emlékezz vissza, hogy magad is békóban születél s csak a Gondviselésnek köszönheted megmentésedet. Egy uralkodóház menekültje esedez könyörületért és segélyért. Erre egy udvari tiszt jelt adott Dimitrijnek, hogy lépne a másik terembe, hol a szandomiri vajda s mi mindnyájan összegyűlekezve valánk fogadtatására. A király a pápai nuntiussal egyedül maradt, mígnem később Dimitrijt még egyszer maga elé hívatta. Kezével szívén könyörgött az ál-czárevits inkább sohajok mint szavakkal — segélyért, Zsigmond kegyelmeért. E pillanatban a király vidám arccal levele fövegét s így szólt: Isten segítsen, Dimitrij, Moszkva fejedelme! Miután meghallgatánk s minden okmányaidba betekintést nyertünk, kétségtelenül Iván fiát látjuk benned s ezennel őszinte jóakarattunk jelül számodra évenként 40 ezer forintot — 54 ezer rubelt ezüstben a mai érték szerint — rendelünk eltartásodra és különféle kiadások fedezésére. Azonfelül kegyesen megengedjük, hogy mint Lengyelország igaz barátja, pánjainkkal és minden nagyjainkkal szabadon és akadálytalanul érintkezhess és mindennemű segélyüket igénybe vehesd. . . . Dimitrijen a király e szavaira kimondhatatlan meghatottság vett erőt s nem vala képes háláérzelmét szavakban kifejezni. Helyette Rangoni bíbornok köszönte meg a király kegyét, ki őt a szandomiri vajda házába kísérte, hol egyelőre megszállott. A pápai nuntius egyszersmind buzdította, hogy lárson haladóktalanul a munkához, buktassa meg a bitorló Boris Godunowot és hozza be Oroszországba a katolikus vallást és annak értelmi eszközeit: a jezsuitákat, hogy végrevalahára megszűnjék az eretnekség az orosz birodalomban.¹⁾ Mindenekelőtt természetesen arról volt szó, hogy Dimitrij maga is felvegye a katolikus vallást: ezt a nuntius elengedhetetlen feltételül tűzte ki s mely nélkül nem támogathatná tovább a trón-

¹⁾ Karamsin, X. köt. 108—110. lap. Hermann, III. köt. 462—464. lap. Rambaud, 308—10. lapok, és Ustrjalow, I. köt. 310. lap.

keresőt. Végre, tekintettel az orosz nép érzékenységre vallási dolgokban, abban történt megállapodás, hogy az áttérés egyelőre titokban tartassék.¹⁾ Egyuttal Otrepjew mindjárt az áttérési szertartások után egy alázatos és fellengős hangon írt latin levelet intézett a pápához, melyben a nyugati egyház fejének pártfogását kérte; és VIII. Kelemen nem habozott, őt jóakarataról és hathatós pártfogásáról biztosítani.

Dimitrij két jezsuita kíséretében elhagyta Krakót s Galicziába utazott, hogy a Lwow és Szambor környékén Mnischek Jurij vajda jószágain egybegyűlt harcziás szellemű köznemesség és pórhad élére álljon, mely készen nyilatkozott, őt Oroszországba követni. De a gőgös szandomiri vajdának még más tervei is voltak. Szépségéről híres leányát, Marinát eljegyzé Dimitrijnek, s a házassági szerződés 1604. május 25-én csakugyan aláíratott, melynek értelmében azonban az esküvő csak akkor hajtandó végre, midőn a trónkövetelő mint czár bevonulását fogja tartani a moszkvai Kremlbe.²⁾ Zsigmond lengyel király ünnepélyes beleegyezését adta, hogy nincsen semmi ellenvetése, ha nemesei a trónkereső ügyét támogatnák. Minden attól függött, vajjon az első lépés sikerülend-e? A haderők, melyek a vállalatra összegyűlekezének, nem valának jelentékenyek, pedig az időt fel kelle használni. Dimitrij egy lithván megbízottat küldött a doni kozákokhoz, kiket mint IV. Iván fia segélyre és támogatásra kért vala fel. Korda Andrej és Njesokos Michail hetmánok nem kételkedvén Rasztriga személyének azonosságában, készséggel megígérték támogatásukat. Két szökevény szerzetes felbujtogatta az Ukrainát Csavargók, rablók és más közveszélyes egyének tömegesen siettek Kijewbe, a közös gyülekezőhelyre, hol őket Radomskij fogadta. A szaporogi kozákok sem késtek a kalandor ügyét támogatni.³⁾

Az 1604. augusztus 15-én Dimitrij megindult; rendes katonáinak száma alig haladta meg az 1500-at; a többi rendezetlen csöcselékből állott, kik inkább akadályul szolgáltak, semhogy a sereg előnyomulását siettették volna. Még Kijew közelében 2000 kozák és a szewéri szabad-

¹⁾ Karamsin, X. köt. 111. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 465. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 466. és Karamsin, X. köt. 116. lap.

csapatok csatlakoztak Dimitrijhez, ki október 18-án átlépte az orosz határt. Ezzel el vala vetve a koczka; a többi a szerencse kezében volt. Dimitrij ezen pillanatban egy kiáltványt tett közzé, mely az orosz nemzethez vala intézve, melynek tudtára adta szerencsés megmentését s Boris Godunowot bitorlónak és trónvesztettnek jelenté ki. Együttal felszólítá a nemzetet, hogy csatlakozzék minél nagyobb számban hozzá, hogy a bitorlót megbuktassa és IV. Iván trónját újból felállítsa.

Boris eddig semmitsem tett, hogy a személyét és trónját fenyegető veszélynek elejét vegye; valószínű, miszerint az egész mozgalom és annak feje iránt inkább megvetést, mint félelmet érzett; mert senkisé nem tudhatta jobban mint ő, hogy Dimitrij, a vakmerő trónkövetelő közönséges esaló, s IV. Iván fia az uglitsi katastropha alatt csakugyan elveszett. Most, midőn híre érkezett, hogy a szökevény barát fegyveresek élén átlépte az orosz határt, arra szorítkozott, hogy az ukrainai várak erősségeinek őrségét megszorítsa¹⁾ s megbízható vajdákat és parancsnokokat, mint Sujszkij Demeter, Godunow Iván és Saltykow Michailt rendelé ki a határszélek megvédésére. Azonban a merész kalandor egy, a Godunow családnak rémítő, Oroszországnak ellenben kedves nevet viselt²⁾ s ebben rejlett főképen fellépésének veszélyessége.

Midőn mind tágasabb körben híre terjedett, hogy az igazi czárevits, IV. Iván valódi fia megjelent, a nép mindenfelé nagy izgalomba jöve, s tekintve az esemény rendkívüliségét, mely a képzelődésnek tágas tért engedett a találgatásokra és következtetésekre, csak kevesen voltak, kivált az alsóbb osztályokban, kik Dimitrij személyének valódiságában kételkedtek volna. A regényes szövevényekben gazdagnak látszó eset varázserővel birt a kedélyekre, melyeket egészen elfoglalt; mindenki hitt a dologban, bármennyi okok szóltak is alapossága ellen. Az igazságot senki sem akará többé hallani.³⁾

Az ál-Dimitrij feltétlenül bízott szerencséjében s valóságos bajnoki elszántsággal indult egy harciba, mely csak azért is előnyökkel birt számára, minthogy semmi veszteni

¹⁾ Karamsin, X. köt. 122. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, III. köt. 466. lap.

valója nem vala. A Dnjeper és a Dézna folyókon felfelé haladva, mindenütt váratlanul jó fogadtatásra talált. Morawszk lakossága és őrsége a vajdát megkötözve átszolgáltatta a trónkeresőnek, kit ősi szokás szerint ünnepélyesen kenyérrel és sóval fogadott. Dimitrij okossága fejében nagyelkű volt és visszaadta a vajdának szabadságát. Morawszk példáját követte néhány nap múlva Tsernigow, melynek nem jelentéktelen őrsége a lázadókhoz csatlakozott. Mindenütt hol megjelent, a Dézna, Szwina és Sznó folyók mentében, a nép hajlongva és hódolva fogadta s november közepe felé már Novgorod-Szewerszkij közelében ütött tábor. Itt azonban makacs ellentállásra talált. Bazmanow Péter, Boris egyik legmegbízhatóbb híve útját állotta a kalandornak. Ellenben az erős Putiwl Rubetz-Mosszalszkij Waszili árulása következtében megnyitá kapuit a lázadók számára, melyet gyorsan más városok követtek¹⁾ Egész Dél-Oroszország lázongó állapotban volt; a vidéki lakosság beláthatatlan tömegekben özönlött a czárevits látására; a hivatalnokokat, kik nem tartottak vele s Boris híveinek bizonyultak, elűzte vagy megkötözve átadta Dimitrijnek, kiket azonban az utóbbi kegyesen szolgálatába fogadott, vagy szabadon bocsájtott.

Boris Godunow kezdettől fogva nem tanúsított helyes magatartást versenytársa és az általa megindított mozgalom ellenében; s a helyett, hogy maga állott volna a hadsereg élére, annak vezetését nem mindig kifogástalan hűségű parancsnokokra bízta. Hat heti megerőltető fáradozás után csak 80 ezer embert tudott egyesíteni Brjenszk közelében.²⁾ Deczember 20-án végre a Dézna mellett kemény összecsapásra került a dolog; Dimitrij csapatai élén hangosan imádkozék: „Mindenható, ha jogtalanul fogtam fegyvert, úgy semmisíts meg mennyei villámaiddal; de ha jogosan és tiszta szívvel cselekvém, úgy erősíts és tedd karomat legyőzhetetlenné a harcban.“ Az ütközet kezdetét vette, s a czári hadak vereségével végződött. „Az oroszok,“ mondja egy szemtanú, a franczia Margaret kapitány, „e napon nem ismertek sem markot, sem kardot, s csak lábaik valának, melyekkel futásnak eredének.“ Az eredmény Borisra

¹⁾ Hermann, III. köt. 467. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 468. lap.

nézve annal elszomorítóbb volt, mert jelentékeny hadaival szemben mintegy 15 ezer lázadó állott. Azonban még nem volt minden veszve s egy második ütközetben Dimitrij serege teljes vereséget szenvedett; maga a trónkereső a kislelkűek példájára elveszté fejét s már azon eszmével foglalkozott, hogy elhagyva híveit, Lithvániába szökik.¹⁾ De az árulók, kik környezetében voltak s kik sejtették szándékát, így szóltak: „Vérünket és jószágunkat odaadjuk éretted, de ha csak gyáván életed megmentésére gondolsz, úgy légy elkészülve, hogy átszolgáltatunk Borisnak.”²⁾

A legválságosabb pillanatban 4000 kozák érkezett az ál-Dimitrij segítségére, mi rögtön kedvezőbb fordulatot adott ügyének. Egy újabb kiboecsájtvány jelent meg, minek folytán a trónkereső híveinek száma rohamosan növekedett. Sokat ártott Borisnak korábbi kegyetlensége s a jobbagyi törvény, mely a szabad költözködést megszüntette; híveinek száma mindinkább apadóban volt; Dolgorukij-Restsza, Szenijew Jakab és még számosan a vajdák és kujázokon kívül nyíltan az ál-Dimitrij pártjára állottak s a zavart és segélytelenséget a csári táborban növelni segíték. Így történt, hogy a 80 ezer emberből álló főhad nem vala képes a 600 kozák által védelmezett kis Kromi városát faházaival és onlott sáncaival elfoglalni.³⁾ . . . S most bátortalanság és kimerülés vőn erőt az egykor oly öntudatos és erélyes Boris lelkén: intézkedéseiben nem volt erő és egység s kapkodott az eszközök megválasztásában. Az 1605. április 13-án nagy birodalmi tanácsot hívott össze; azután fogadta a svéd király követét; az ebédet szokásos módon az új n. arany teremben költö el. De alig kelt fel az asztaltól, midőn füléből, orrából és szájából vér ömlött s két óra múlva egész teste megmerevedett, mire nemsokára bekövetkezett a halál.⁴⁾ Boris halálának oka sohasem derítettett ki egész bizonyossággal. Margaret és mások mint szemtanúk azt állítják, hogy a csár természetes halállal múlt ki s szélhűdés vetett véget életének.⁵⁾ Mások azt mondják, hogy Bazmanow Péter, titokban Dimitrij által megvásárolva, mérget adott

¹⁾ Karamsin X. köt. 125. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 468. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 469. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 469. lap.

⁵⁾ Karamsin, X. köt. 149. lap, és 156. jegyzet.

arának. Egy német író, Baer, következő jellemző megjegyzéssel említi fel Godunow Boris halálát: Úgy élt, mint egy oroszlán; úgy kormányzott, mint egy róka; s meghalt, mint — egy kutya.¹⁾ Olyanok is valának, kik egész komolyan azt állíták, miszerint Boris öngyilkosság áldozata lett, mely állítás azonban tekintettel az esemény körülményeire és a csár jellemére, bizonyára a legesekélyebb valószínűséggel bír.

Boris váratlan halála a legnagyobb szolgálatot tette a trónkeresőnek, ki most egyszerre beestelen ábrándjainak ezéjénél látta magát. A zavar és izgalom, mely a megrendítő eseményt nyomban követte, minden képzelmet meghalad s kihatott a nyilvános élet minden ágára; bármelyek valának is Godunow Boris hibái és bűnei — s ezeket nem enyészttette el és nem szépítette a történelem — annyi mindazonáltal kétségtelen, hogy nagy és ritka szellemi tehetségekkel volt megáldva s hogy benne Oroszország eszéyes és gondos uralkodót veszített.²⁾ Kinek halála kiváltképen a jelen pillanatban valóban nagy csapás volt hazájára. Boris Godunow nem volt zsarnok természeténél fogva, csak zsarnokilag uralkodott; nem volt dühöngő vérengző, de kivégezteté azokat, kik ellenségei valának vagy nagyra-vágyásának útjában állottak.³⁾

Boris halálától egész a Romanow-ház trónraléptéig Oroszország az árulás, dűlás, pusztulás színhelye volt: a polgári rend és igazságszolgáltatás szűnetelt s idegenek emésztek fel a nemzet még megmaradott erejét. A bűn és gonoszság diadala teljes volt s a despotismus ezen szomorú napokban ünneplé győzelmét a jog és szabadság felett.⁴⁾

¹⁾ Karamsin, X. köt. 149. lap, és 156. jegyzet.

²⁾ Karamsin, X. köt. 156. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Segur, II. Tom. p. 156. lap.

Második fejezet.

II. Fedor (Boriszevics) császár; s az első ál-Dimitrij uralkodása. 1605 és 1606.

Hódolat. — II. Fedor. — Hütlenség és gyávaság. — A bitorló kiáltványa és hatása. — A csári család sorsa. — Zsendülés; gyilkosság; árulás. — Az ál-Dimitrij első intézkedései. — Visszatetszés. — Marina. — Az ámtás diadala. — A lengyelek Oroszországban. — A tömeg elégtelensége — Zsendülés és gyilkosságok. — A bitorló bukása és vége. Újabb bitorló. — Waszilijsz Sujszkij és megválasztása.

Boris Godunow hamvainak eltakarítása a szokásos szertartások közt ment vala végbe a fővárosban; a papság még a sir előtt is hódolatával adózott uralkodójának, kinek „szepőtlen, igazságos, tiszta lelkéhez a gyanú árnya sem férközhett.”¹⁾ A patriarcha, a bojárok, a polgárság a hűség látszatával hódolt meg özvegyének Mária császárnőnek, tizenhatéves fiának II. Fedornak²⁾ és kedvencz leányának Xenia nagyhercegnőnek. De minden jel arra mutatott, hogy ezen hódolat sem az egyház, sem a világi nagyok részéről nem volt őszinte. Talán egyedül a hadsereg volt az, melyre Boris utódjai számíthattak; minden attól függött tehát, hogy ki állíttatik annak élére. Nem a legidősebbre, hanem a legtehetségesebbre esett a választás;³⁾ egy férfiúra, ki a múltban sokszor jelét adá törhetetlennek látszó hűségének és Boris iránti ragaszkodásának. E férfiú Bazmanow Péter volt. „Mária császárnőnek és gyermekeinek,” így hangzott a rendek ünnepélyes hódolatnyilvánítása. „Fedor császárnak és Xenia nagyhercegnőnek hűségesküre vagyunk kötelezve, fogadjuk tehát, hogy őket elhagyni nem fogjuk, hogy életük után törni nem akarunk és sem az egykori tweri nagy-

fejedelmet, a vak Simont, sem pedig a gonosztevőt, k magát Iván fiának. Dimitrij-nek nevezi, a csári trónra segíteni nem fogjuk, hogy nem fogjuk kivonni magunkat a csári szolgálat alól és szívesen áldozzuk érte, ha kell, életünket is.”⁴⁾

II. Fedor csak atyjának jó tulajdonságait látszott örökölni; az ifjúság romlatlanságával s külső férfias szépséggel ellátva lépett a trónra: kedélye szelíd, de akarata szilárd volt s anyja erényei benne látszottak megújulni: fiatalsága daczára nagy mértékben rendelkezett a beszéd műveltség tekintetben az első, európai színvonalon álló uralkodója Oroszországnak.²⁾ De fájdalom, atyja bűneinek árnya szüntelen ott lebegett oldala mellett és feje fölött s nem engedé diadalra jutni a fiú nemesebb tulajdonságait.

Midőn a birodalmi tanács Bazmanow Péter kezébe adta a hadsereg főparancsnokságát, így szólott hozzá az ifjú császár: „Szolgálj nekünk úgy, miként atyánknak szolgáltál,” s Bazmanow megesküvök, hogy kész életét minden pillanatban odaadni császáráért.³⁾ A főparancsnok oldala mellé adaték Katurew-Rosztowszkij herceg és Izidor novgorodi érsek mint segítők, s mindhárom legelső feladata volt: hogy a hadsereget a keresztesök által II. Fedor császár számára megnyerjék.⁴⁾ Az új fővezér nagy kísérettel hagyta el a fővárost, mely néhány napig kegyeletos nyugalmat élvezett, hogy a hadsereg élére álljon; mindenki türelmetlenül várta a híreket a kromy-i táborból . . . . Oroszország sorsa e pillanatban Bazmanow kezébe volt letéve. A főparancsnok ápril 17-én érkezett a táborba s miután sem Msztyiszlawszkij-t, sem Sujszkijt ott nem találta, zászló alá szólíttá az egész tisztkart és legénységet s tudtára adta II. Fedor trónraléptét. Együttal felolvasá az ifjú császár kegyelmes hangon írt levelét, melyben minden vitéznek nagy jutalmazásokat helyezett kilátásba. Az arcokon az izgatottság és meglepetés jelei valának láthatók; némelyek siratták a boldogult császárt, mások kárörömüknek adtak kifejezést annak halála fölött: mindazonáltal az egész had-

¹⁾ Karamsin, X. köt. 152—153.

²⁾ Hermann, III. köt. 469. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 470. lap.

¹⁾ Karamsin, X. köt. 153. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 153. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 470. lap. és Ramband, p. 311.

⁴⁾ Karamsin, X. köt. 154. lap.

sereg meghódolt az új czárnak s hűsége jeléül megcsókolá a keresztet. Izidor metropolita azon hírrel térhetett vissza a fővárosba, hogy a táborban minden a legjobb rendben van.¹⁾ Kevés nap kellett és a czári család a legborzasztóbb csalódásra ébredett.

Bazmanow Péter árulóvá lőn. a nélkül, hogy erre talán a könyörtelen körülmények kényszerítették volna: elárulta urát, kinek még az imént esküvék hűséget; elárulta hazáját, melynek reá e pillanatban legnagyobb szüksége volt. Sem kora, sem az utókor nincs tisztában az indokok iránt, melyek Bazmanowot árulóvá tették. Még röviddel előbb Novgorod-Szewerszkij falai alatt rendíthetetlen vitézségének és hűségének adá jelét s Boris bizalommal tevő kezébe utolsó órájában Oroszország és családja sorsát. S most, egyesülve Golitzyn és Szaltykow-val, ő hirdeté ki a hadseregnek ünnepélyesen, hogy Dimitrij valóban IV. Iván czár fia és örököse, ő volt az első, ki a vakmerő kalandornak lábaihoz veté magát és kegyeiért esedezék, mire az egész hadsereg urának és czárjának kiáltá ki a csalót, ki most már egyenesen a fővárosnak Moszkvának tartott, hol mindenki elveszté fejét.²⁾ Ezeren és kívált a rjezsáni csapatok hangosan kiálták: „Eljen atyánk, Ivánovits Dimitrij czár!” Kromy ostromának és a háborúnak vége volt: kik még az imént mint ellenségek állottak szemben egymással, most egymás karjaiban barátságot és hűséget fogadtak egymásnak.³⁾

Ezen naptól fogva Dimitrij nem czárevitsnek, hanem czárnak czímezteté és írta magát kiáltványaiiban és rendeleteiben. Plestsejew és Puskin nevű híveit egy külön kiáltvánnyal küldé Moszkvába, melyben eget-földet ígér mindazoknak, kik hódolatára sietnek; ellenben kegyetlen halállal fenyegeté mindazokat, kik felhívását figyelmen kívül hagyva, továbbra is a bitorló családja pártján maradnának. A megbízottak nem merészkedének azonnal a fővárosba menni s előbb a szomszéd Krasznoje Szelóban állapodának meg, hogy a hangulatot kikémléjék. De aggodalmuk alaptalan volt; a főváros a szó legszigorúbb jelentményében védtelen

¹⁾ Karamsin, X. köt. 155. lap, és Hermann, III. köt. 470. lap.

²⁾ Rambaud p. 311. Karamsin, X. köt. 155–156. Hermann, III. köt. 370–371. és Ustrjalow, I. köt. 314. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 370. lap.

volt; még a testőrség is elhagyta gyáván a helyét s megfutamodott, vagy a lázadókhoz csatlakozott. Midőn az ál-Dimitrij követői a fővárosba érkezének, a nép ezrével vevé őket körül s kíváncsi érdeklődéssel hallgatá előadásukat. A merénylő bitorló kiáltványa a főváros lakosságához következőleg hangzott:

„Atyámnak IV. Ivánnak hűséget esküvétek, hogy gyermekeit és utódait meg fogjátok védelmezni minden időkben; s mégis mit tevétek? Godunow Borisot czárnak választottátok. De nincs szándékomban, nektek e miatt szemrehányást tenni: mert hiszen azon nézetben valátok, hogy még gyermekeibeimben Boris által megölettem; ti nem ismerétek a bitorló álnokságát s nem volt bátorságtok egy férfiúnak ellentállani, ki már I. Fedor Ivánovits czár alatt tényleg Oroszország egyeduralkodója volt; azt büntette és jutalmazta, kit akart. Elámítva általa, nem is gondoltatok arra, hogy engemet az isteni gondviselés vett oltalma alá és megmentett, hogy majdan szeretettel és kegygyel jelenjek meg körülötökben. Drága vér ontatott, de nincs okom erre haraggal emlékezni vissza; a tudatlanság és félelem kimentenek benneteket. . . . De a sors már döntött: a városok és a hadsereg az enyém. Vajjon Godunow Mária és fia kedvéért polgárháborút akartok-e hazátokra hozni? Ők nem sajnálják Oroszországot, nem az ő tulajdonuk az, melyet bírnak; vérről áztatták meg a szeveriek földjét s most Moszkva pusztulását akarják. Emlékezzetek vissza bojárok, vajdák és mindnyájan nagyok és előkelők, mennyi szenvedést és meggyalázást kelle eltűnőtök Godunow Boristól. Ti pedig, nemesek és bojárfiak, mennyi szenvedéseknek, elnyomatásnak és jogtalanságnak valátok kitéve a bitorló részéről? És ti kereskedők és polgárok, mennyi elnyomatást és sanyargatást szenvedétek s mily nyomasztó adókkal valátok terhelve? . . . .”

„De minden szenvedéseknek immár vége van; példátlan kegyet akarunk gyakorolni mindenki iránt; a bojároknak és egyéb nagyoknak új és terjedelmes jószágokat fogunk adományozni s azonfelül új méltóságok adományozásával akarjuk őket kitüntetni; a nemeseket és bírákat dúsan fogjuk megjutalmazni; a kereskedőknek pedig vám- és adómentességet engedélyezni, hogy békés és nyugodt napokat élhessenek.”

„Mindezen kegyelmemmel szemben van-e még bátorságtok dacolni? Ha igen, úgy bizonyosak lehettek, hogy mindenható csári kezemet nem fogjátok elkerülni. Azért jövök, hogy elfoglaljam atyám trónját, erős és hatalmas sereggel jövök, tulajdon vitézeimmel és lithván segélyhadakkal, mert nemcsak oroszok, hanem külföldiek is örömmel ontják vérüket érettünk. Még a pogány nogáji tatárok is hozzám akarnak csatlakozni; de én megparancsolám nekik, hogy maradjanak pusztaságaikon, mert meg akarom óvni pusztításaiktól szegény hazánkat. Remegjétek az idei és örök büntetéstől; féljétek az utolsó ítélet napjától. Vessétek alá magatokat hatalmannak, küldjétek hozzám haladéktalanul a metropolitákat, érsekeket, püspököket s a birodalmi nagytanács tagjait, a nemesi, katonai és polgári küldötteket, hogy nekem, mint egyedüli jogos és törvényes uruknak, csárjuknak, meghódoljanak s hódolat jeléül homlokukat verjék!”¹⁾

S a moszkvai nép nagy alázattal hallgatá a merész és fenhéjázó izenetet s azután a következő megállapodásra jött: kétségtelen, hogy a hadsereg és a bojárok nem vetették magukat egy idegennek vagy csalónak alá. Dimitrij gyorsan közeledik Moszkvához: s vajjon kit küldjünk eléje, ki hatalmát meg tudná törni? Talán azt a maroknyi csapatot, mely Kromyból elvonult? avagy aggastyánainkat, nejeinket és gyermekeinket? ... És vajjon kiért? a gyűlölt Godunow családért, a trónbitorlókért? Avagy az ő megmentésük kedvéért a végső pusztulásnak tegyük-e ki Moszkvát, a fővárost? Azonban sem őket, sem magunkat nem mentjük meg a fenyegető veszélytől azáltal, hogy sikertelen védekezésre készülünk. Azért félre minden további fejtöréssel: nincs mit megfontolnunk; egyedüli menedékünk: Dimitrij irgalmassága, hozzá kell folyamodnunk.²⁾

Mialatt a nép a trónkereső követivel tanácskozott s a fennebbi épen nem hűséges és férfias megállapodásra jutott, azalatt a Kreml termeiben a kétségbeesés ütötte fel tanyáját. A kevés hű országnagyok remegve néztek a közvetlen jövő elé, míg Mária özvegy csárnő, fia Fedor csár és az ártatlanság és ifjúság bájában ragyogó Xenia nagyhercegnő

¹⁾ Karamsin, X. köt. 165—166. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 166. lap.

tanácsztalanul állottak az eseményekkel szemben, melyek elemi erővel törtek a szerencsétlen és jobb sorsra méltó családra. Hiányzott az erő és akarat, a határozottság, mely egyedül képes lett volna a borzasztó útvesztőből kivezetni. Végre a legelőkelőbb bojárok: Msztyiszlawszkij, Waszilik, Sujszkij, Bjelszkij és még néhányan arra határozták magukat, hogy kimennek a Kreml előtti térre, hol a nép óriási tömegekben hullámozott fel és alá és kísérletet tesznek a csári család megmentésére. De a félrevezetett nép nem hallgatta meg őket. „A Godunowok ideje lejárt! Alattuk pokoli sötétség uralkodik körülöttünk! Éljen Dimitrij csár! Átok legyen Godunow Boris emlékére! Vesszen el az egész Godunow család!” Ilyen és ehhez hasonló kiáltásokat lehetett hallani mindenfelől a Kreml körül. S miként egy varázsszóra eltűntek a szerencsétlen csári család mellől alattvalók, hívek és testőrök. A bösz tömeg most erőszakosan berontott a csári lakrészekbe s hűtlen kezekkel ragadá meg azokat, kiknek még az imént hűséget esküvők! Fedor csár a trónon keresett menedéket, de a rakoncátlan tömeg erőszakkal levonszoló őt onnan s anyjával és nővérével együtt kivezeté a csári palotából s tulajdon családi lakóházukban helyezé őrizet alá. A szenvedélyek még nem érték el azon fokot, melyen az emberek fenevadakká fajulnak. A Godunow családdal őrizet alá helyezettének a vele rokon Szaburow és Weljeminow családok tagjai is; házaik feldúlva, kifosztogattak. Hasonló sors érte Boris külföldi kegyenceit is. Bjelszkij herezeg, még röviddel előbb a Godunow család benső híve, most lehangosabban szólalt fel a nép jogai mellett, csak hogy életét és jószágát megmentse.

Június 3-án az ál-Dimitrij diadala teljes volt. E napon jelenté ki hódolatát a szerencsés kalandornak a nagy birodalmi tanács és annak legelőkelőbb tagjai: Worotinszkij Iván herezeg, Feljetewszkij Andrej, Seremetjew Péter, Wlaszjew és mások, mely alkalommal a hűség esküjét is letévék az új csárnak, Rasztriga, a kiesapott szerzetes, a vakmerő kalandor, a legszeszélyesebb szerencse kegyence, mint csár vonult be Moszkvába, a régi orosz nagyfejedelmek fővárosába, mintegy bebizonyítandó, miszerint a szerencsének semmi sem lehetetlen.

Az első áldozat, melynek esnie kellett, Jób patriarcha volt; ugyanaz, kinek a kalandor első lépését a szerencse

ösvényén köszönhető. Rasztriga bizonyára alapos okokból nem hitt az egyháznagy lojalitásában s azért kiadta a parancsot elfogatására. A bérenczek a Máriakép előtt, hol imába merülve térdelt, vonszolták el az agg férfiút. „Itt, e szent kép előtt,” szolt, midőn a csaló poroszlói körülfogák, „méltattattam tizenkilencz év előtt a legmagasabb papi méltóságra: s ezen egész idő alatt a vallás épségben tartására és diadalára törekedtem. S mit látok most? az egyház veszedelmét, a csalás és eretnecség győzelmét. Szent Isten-anya, fogadd védelmedbe és mentsd meg az igazhivőket!” Most megragadák s miután letépték főpapi díszöltényét, erőszakosan elhurcolák s a sztarietzi kolostorba zárták. A patriarcha sorsával ki vala mondva a csári család ítélete is. Az ál-Dimitrij nem nevezhetett magának egy trónt, melyet galádul bitorolt, míg annak jogos tulajdonosa az élők közt volt. A Godunow, Weljeminow és Szaburov családok tagjai mind börtönbe hurcoltattak, honnan csak a vesztőhelyre vagy a távol szibíriai magányokba juthattak, hol nyomorúságos halál várakozott reájuk. Godunow Boris családjának sorsa is el vala döntve.

Az áldozatoknak el kelle veszniök, még mielőtt a trónkövetelő ünnepélyes bevonulását tartá a fővárosba. Június 10-én Golytzin és Mosszalszkij hercegek néhány hivatalnokkal és három lövészzel behatoltak Boris családi házába, kinek özvegye és árvái immár el valának készülve a legborzasztóbbra. Fedor és Xenia anyjuk mellett ülve fogadák a bitorló küldöttjeit. Egy adott jelre a lövészek és hivatalnokok megragadák az ifjú czárt és anyját; az utóbbit, kit a kiállott szenvedések amúgyis megfosztottak minden erejétől, könnyű szerével megfojtották; több munkát adott az erőteljes ifjú, kin csak heves küzdelem után hajthatták végre a kegyetlen és jogtalan ítéletet. Xenia számára ennél sokkal kegyetlenebb sors várakozott. Dimitrij, ki a hercegnő bájairól hallott, magának szánta a fejedelmi hölgyet — mint ágyast.¹⁾

Mialatt ezen gyilkosságok végbementek, Moszkva lakossága és az orosz nemzet színe-java, mintha egy csodás bűvölet hatása alatt állott volna, nagy zajjal előkészülődé-

¹⁾ Hermann, III. köt. 471. lap. Karamsin, X. köt. 169—171. lap. Rambaud, p. 311, és Ustrjalow, I. köt. 315. lap.

seket tett az új czár fogadtatására, ki többszöri halasztás után tíz nappal II. Fedor czár és anyjának meggyilkoltatása után nagy fényvel tartá bevonulását a fővárosba. A lakosság, főnemesség és papság kenyérrel és sóval fogadá: a legelőkelőbb bojárok környezék gyalog és lóháton, hivataluk és méltóságuk fokozata szerint; előtte és mögötte harsogó zenekarok lépdelenek; azután következett egy szakasz lengyel lovasság teljes vértetben, húszan egy-egy sorban. Most következett a papság teljes egyházi díszben a szent képekkel és egyéb kegyeletes jelvényekkel. Dimitrij, a szerencséje magaslatán álló kegyencze a sorsnak, pompás paripán ült gazdag és drága díszöltönyben, melyből egyedül a nyakgallér 150 ezer aranyra becsültetett. Az egész napon át zúgtak a főváros összes harangjai. „Egész nap,” írja egy szemtanú, „tolongott a nép megszámlálhatatlan sokasága az utcákon és tereken; a pompa és fény, mely ezen alkalommal kifejtetett, hallatlan volt; a nagy és széles utcák úgy megteltek néppel, hogy nem lehetett egy arasznyi üres tért találni: a házak és templomok fedelei, a kereskedő-sarnokok tetőzete úgy megtelt emberekkel, hogy egy nagy méhrajhoz hasonlított.¹⁾ Az utcákon, melyeken a menet elhaladt, a nép földre veté magát és hangosan kiáltott: „Isten tartson meg, Urunk, egészségben! Azon Isten, ki eddig oly csodálatosan megőrzött. Ty prawdo zoluza! Te vagy az igazi nap, mely hazánkat, Oroszországot megvilágítod!”²⁾

Kilencz nappal az ünnepélyes bevonulás után végbement a Mária-egyházban Dimitrij koronázása is; a szerencse mindent megtett kegyenczeért. Másnap az új czár fényes kísérettel IV. Iván özvegyét a trozskói kolostorból a Kremlbe hozatá, mely alkalommal az özvegy czárnő, ki ezzel visszanyerte régi udvarát és befolyását, mely után vágyódék, a nép jelenlétében ismételve megölelé Dimitrijt, ki viszont nagy szeretetet és előzékenységet tanúsított az özvegy iránt, mintha annak valóban gyermeke lett volna.³⁾ Hogy uralmát minél inkább megerősítse, nemcsak gazdagon osztogatta kegyeit híveinek és azoknak, kiket azzá tenni óhajtott, hanem visszahívta mindazokat, kiket Boris politikai és

¹⁾ Hermann, III. köt. 472. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Karamsin, X. köt. 172. lap.

esaládi okokból száműzött valakinek visszahelyezése korábbi méltóságaiukba. Így tértek vissza Moszkvába a Nagoi család több tagjai, két Szeremetjew, két Golitzyn, a Dolgorukij-ak és kiváltképen a Romanow családok, melyek legalább látszólag hálás híveinek vallották magukat az új czárnak.

Némi visszatetszést szült azonban kivált az idősebb oroszok szemében Dimitrij azon rendelete, melylyel a birodalmi és kormánytanácsot lengyel mintára kívánta szervezni s általában azon törekvése, hogy a lengyel szokásokat Oroszországban meghonosítsa. Ez volt az első kedvezőtlen hang, mely az egyetértést közte és a nemzet közt megzavarta: nemsokára más dolgok is zavarólag hatottak az összhangzatra. A birodalmi tanácsba a patriarchán kívül négy metropolitának, két érseknek és három püspöknek adott ülést és szavazatot oly czélból, hogy általuk a bojárok befolyását ellensúlyozza.¹⁾ Mindennap személyesen elnökölt a tanácsuléseken: figyelemmel kísérte a kormány működését és szerencsés tehetéseinél fogva kifogástalanul ítelt és vélekedett gyakran bonyolódott kérdésekben. Szerette a gyors munkát és nem volt barátja a szóbőségnek. „Íme, órákig tanácskoztatok és törtétek fejeteket.“ szokta mondani, ha tanácsosai sehogy sem tudtak megállapodásra jutni. „s mégsem találjátok meg a valót és helyeset. A dolognak ez a lényege, s a végzés reá a következő;“ s az ál-Dimitrij rendszeren oly helyesen ítelt és határozott, hogy tanácsosait nem ritkán „bámulatba ejtő.“²⁾ Az egykori szerzetes olvasott emberré lőn, a szaporogi kozákok tanítványa kitűnő lovas lett, ki minden testi gyakorlatokban nagy ügyességet fejtett ki. Kedvelte és kitűntette a külföldieket s azt óhajtá, bár csak az oroszok minél nagyobb számban mennének külföldre tanulni és tapasztalni. S míg ekképen feltűnő előszeretettel tanúsított minden alkalommal a külföld iránt nagy megvetéssel beszélt tulajdon népének nehézkességéről és értelmi hátramaradottságáról. A bojárokat elkészerítő gúnyolódásaival, a népet pedig azáltal idegeníté el magától, hogy az egyházi és különleges orosz szokások iránt megvetőleg viselkedék.³⁾ Nagy befolyással bírtak reá kiváltképen idegen tanácsadói, kik között kiváló helyet foglaltak

¹⁾ Hermann, III. köt. 473. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 474. lap.

³⁾ Rambaud, p. 312—313.

el: a francia Margaret, a dán Knutson és a német Van Dennen, kik európai testőrségét szervezték és vezényelték s kik az oroszokat megvető gúnnyal lenézték.

Az orosz nemzet hátramaradottságában bizonyos büszkeség és következetesség volt, mely hévvel ellenszegült minden idegen országból behozott újításnak s rossz néven vette uralkodójától, hogyha az a régi nemzeti szokások iránt nem tanúsított érdeklődést vagy kegyeletet. Így zokon vette a czártól, hogy ebéd után nem adá alvásnak át magát, hogy borjúhúst evett, mi az orosz ingyencséggel ellenkezett, hogy nem használt fürdőket, hogy pénzt kölcsönzött a kolostoroktól s a szerzeteseket minden alkalommal nevetségessé tette; elítélte az orosz közvélemény azért is, mert medvékre vadászott, mert bizalmas látogatásokat tett az ötvösök és művészek műterméiben, mert a merev udvari szertartásokat nem vette figyelembe s a hadgyakorlatok alkalmával nagyon mulatságosnak találta, ha a németek megverték az oroszokat.

Végre az új czár elérkezettnek látta az időt, trónját szíve választottjával, a lengyel Marinával, Mnischek szandomiri vajda leányával megosztani. Marina katolikus és minden ízében lengyel volt, nem csoda, ha az orosz nép nemével a bizalmatlanságnak nézte e frigyet, mely a jövőben sok és nehéz bonyodalmakat hozhatott az országra. Marina nagy és fényes lengyel kísérettel érkezett Moszkvába, magával hozván hazája ízlését, gondolkozásmódját, de egyszersmind a megvetést is új hazája és annak népe iránt. A lengyelek minden alkalommal tüntetőleg lenézték és háttérbe szoríták az oroszokat; a moszkvai udvar lengyel és lithván szerencsevadászok gyülekezőhelyévé lőn. Kivétközve sajátos nemzeti jellegéből, a czári udvar nem látszott többé oroszoknak; s ez volt az ál-Dimitrijnek talán legnagyobb bűne és hibája azon nemzettel szemben, mely jóhiszeműleg a bíborral díszíté vállait. Alig múlt el harmincz nap a czár bevonulása után, s a kedélyek már érettek valának a zendülésre.¹⁾

Hogy az ország anyagi érdekeit előmozdítsa, Dimitrij mindent megtett, mi az idő rövidségénél fogva hatalmában állott. Úgy bel- mint külföldieknek feltétlen szabadságot

¹⁾ Rambaud, p. 314.

adott, hogy az ország minden részében kereskedést űzhessenek. Köztudomásra hozta, hogy hetenkint kétszer, szerdán és szombaton, nyilvános kihallgatáson kész fogadni mindazokat, kik bármely ügyben hozzáfordulni kívánnak, hogy ekképen is örévé tegye magát a törvények pontos végrehajtásának.¹⁾ Kiváló előszeretettel tanulmányozá kitűnő kortársát IV. Henrik francia királyt, kiről minden alkalommal magasztalólag emlékezett meg s kit szeretett beszédében és tetteiben utánozni. Szeretett irgalmas, kegyes és nagylelkű lenni, főként ha ezen erényeket tüntetőleg gyakorolhatta; gyakran mondá bizalmasainak, kik között Bazmanow Péter az első helyet foglalta el: „Két eszközzel rendelkezem, melyek segélyével magamat a trónon fenntartom: a zsarnokság és a kegyesség; megkísértem a kegyességgel s híven megtartom a Mindenhatónak mondott eskümet, hogy nem fogok vért ontani.“ ...²⁾

Természetes, hogy a hízelgők sem hiányoztak, kik a szerenese kedvenczét ízlés és érdem nélkül egész az egekig magasztalták. Terentius, a Szent Mária templom szónoka, dicsőítő beszédet szerkesztett a czárra, ki „a kegyelem igéjét nyelvén hordozza;“ a jeruzsálemi patriarcha pedig azt írá egy alacsony hízelgésektől hemzseggő levélben, hogy egész Palaestina megünneplé IV. Iván czár fiának csodával határos megmentését s hogy éjjel-nappal három mécs ég a Szentsír templomában Dimitrij orosz czár tiszteletére.³⁾ A gyenge és következetlen Jób patriarcha helye még nem volt betöltve; hogy uralmának hatalmát az egyház részéről is megerősíteni segítse, Ignác zyprusi érseknek adományozá a legmagasabb egyházi méltóságot, kinek erre ugyan legcsekélyebb érdeme sem volt, de ki minden habozás nélkül vak eszközévé tette magát a feltolakodottnak.

De bármennyire igyekezett is származását s felemelkedésének titkát rejtegetni, lassankint mindenféle mendemonda kelt szárnyra felőle nemcsak a fővárosban, hanem egész Oroszországban, melyek kezdetben talán nem találtak mindenütt hitelre, de melyek mégis arra szolgáltak, hogy a közbizalmat személye iránt megingassák. Az első lökést, mely a csalással és gyilkossággal beszennyezett trónt meg-

¹⁾ Hermann, III. köt. 474. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 182. lap.

³⁾ Ugyanott.

rázkódtatta, gyorsan mások követték. Nagy megbotránkozásal látta az orosz nép, mely hasonló jelenetekhez hozzászokva nem volt, mint gyalázza meg magát és méltóságát a czár botrányos és vérlázító magaviselete által. A szerencsétlen Xenia herezegnőt, Godunow Boris szemefényét és II. Fedor nővérét a Szüzek kolostorából a Kremlbe hozatá, hogy állati ösztönét a szánandó áldozaton kielégítse. S miután célját elérte, hogy az áldozat könnyeitől és megvető szemrehányásaitól megmeneküljön, azt a bjeloszerói pusztaságokba száműzé. A fejedelmi hölgy az ottani kolostor magányában mint apácza Olga név alatt fejezte be eltévesztett életét.¹⁾ Életmódja, az idegenek iránti feltűnő előszeretete, a lengyelekkel való barátsága s az orosz szokások és gondolkozásmód megvetése lassankint annyira átalakíták a közvéleményt, hogy az elégtelenség mind hangosabban és erőlesebben kezdett nyilvánulni.

Azok között, kik csak kényszerülve hajoltak meg a bitorló előtt, első helyen állott Wasziliz Sujszkij, ki mint az uglitsi gyilkosság szemtanúja legjobban tudta, hogy Dimitrij csaló és ámtó. Sujszkij — bizonyára nem minden önzés nélkül — titkos összeköttetésbe lépett azon világi és egyházi előkelőségekkel, melyek az új állapotokkal megelégedve nem valának. Szándéka volt, híveinek közreműködésével Dimitrijt erőszakosan eltenni láb alól, még mielőtt több lengyelt és lithvánt gyűjtött volna maga köré. Azonban a terv elárultatott s annak értelmi feje és intézője, Wasziliz Sujszkij, a vesztőhelyre került. Dimitrij, rosszul értelmezett nagylelkűség czímén az utolsó pillanatban megkegyelmezett Sujszkij-nak „mert oly előkelő családból származott s mert érette az anyaczárnő esedezett,“ mondják az évkönyvek. S ezen nagylelkűség, mint látni fogjuk, magának a bitorlónak életébe került.

A lengyelek, kik már Dimitrij menyegzője alkalmából nagy számban özönlöttek Oroszországba s kik hangosan azzal kérkedének, hogy nemsokára Oroszország lengyel tartományná lesz, mind kihívóbb magatartást tanúsítának s elkeseríték azokat is, kik még röviddel előbb Dimitrij feltétlen híveinek vallották magukat. A hangulat pillanatról-pillanatra ingerültebb lőn; s immár csak vezetőre volt

¹⁾ Karamsin, X. köt. 190. lap.

szükség, hogy nyílt lázadásba menjen át. A gazdag és hatalmas Sujszkij család kezéhez ragadta a vezérszerepet. Azon ürügy alatt, hogy a csári ünnepélyek alkalmából segítő kezekre van szüksége, jobbágysai közül nagyobb feltűnés nélkül néhány ezer embert gyűjtött össze a fővárosban. Május 12-én nagyobb népesoportok gyűlekezének a főváros látogatottabb terein: nemsokára hangos zúgás volt hallható, közben a harag kitörésével nyilvánuló szitkok. A szenvedélyes nyilvánulások mind sűrűbben ismétlődének s most már tisztán kivehető vala, hogy a csár és környezete ellen valának irányozva. A felbőszült tömegek eretnekséget, hazafiatalanságot vetettek az uralkodónak szemére, ki elhanyagolja egyházi és polgári kötelességeit, tisztátalan étkekkel táplálkozik s Oroszország ellenségeivel barátkozik.¹⁾ A zendülés és elégtelenség híre eljutott Dimitrijhez is, de ki az önhittség túlzó reménykedésében kicsinyelte és megveté a mozgalmat, melynek semmi komoly jelentőséget sem tulajdonított.

Így nőtt nagyra a veszély, a nélkül, hogy annak megátlására komolyabb kísérlet tétetett volna. Hat nappal később, május 17-én, végre elemi erővel kitört a vihar. Egy nappal előbb a lengyel vendégek és követek közül többen figyelmeztették a csárt, hogy vészjelek tapasztalhatók s hogy minden jel arra mutat, miszerint erőszakos mozgalom van készülöben. De Dimitrij a tapasztalatlanság vagy önhittség tudatával utasítá vissza a figyelmeztetéseket. „Mily kislelkűek vagytok, ti lengyelek,” mondá. „én Moszkvát és a birodalmat erősen tartom kezemben; tudtom és akaratom nélkül senkisémmé merészkedik kezét felemelni.”²⁾ Waszili Sujszkij, ki csak az imént menekült meg a bitótól, gondosan előkészített mindent. A fegyver- és löporkereskedők bezárták üzleteiket s megszűntek az idegenek számára szállítani. A főváros környékén kisebb csoportokban 20 ezer ember gyűlt össze; a hadsereg, melyben Sujszkij nagy népszerűségnek örvendett, meg vala nyerve; a szerepek jól kiosztva, a siker biztosnak látszott.

Május 17-ike volt: a feljövő nap derült fényvel árasztá el az orosz fővárost. Legelőször a Szent Illés egyház

¹⁾ Hermann, III. köt. 479. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 243. lap.

harangja kondult meg: ez volt a jel: néhány pillanat alatt Moszkva összes harangjai vészt jeleztek. Minden oldalról fegyveres izgatott tömegek jelentkeztek, melyek tervszerűen egy közös cél, a csári palota felé törekedtek. A Kreml előtti tágas téren, élén a bojárokkal és vajdákkal, a helyőrség állott mozdulatlanul, a gyűlekező néptömeget bevárando, melyvel ezuttal közös munkát vala végzendő. A vészharangok zúgása s a néparadat tompa moraja felriasztá Dimitrijt reggeli álmából; s felugorva nyugtalanul tudakozott a rendkívüli zaj jelentősége felől.¹⁾ Csak kevesen voltak s ezek is idegenek, kik körül valának; éjnek idején orosz testőrei és palotaszolgái mind elhagyták. E pillanatban Bazmanow Péter, az áruló, lépett be s e szavakkal üdvözlé urát: „Minden veszve van; Moszkva fellázadt; a nép fejedet kívánja; mentsd meg életedet; nem akartál himni szavaimnak.”²⁾ Bazmanow, ki törvényes urán, II. Fedoron árulóvá lön, nem hagyta el a veszedelem pillanatában a bitorlót, kit, ha meg nem menthet vala, legalább vele kívánt elveszni. S midőn a zendülők örült zajjal haladtak fel a palota lépcsőzetén a csár lakosztálya felé, Bazmanow merészen útjokat állá. Közöttük többeket pillantott meg, kik még tegnap alacsony hízelgéssel környezték Dimitrijt; s midőn hűtlenségüket szemükre lobbantaná s az általuk megválasztott védelmére buzdítaná, egy a tömeg közül a következő szavakkal lövé reá fegyverét: „Nyomorult gaz, szállj a pokolra csároddal együtt!” Bazmanow szótlanul terült el a lépcsőkön, honnan holttestét az útezára dobák a lázongók.³⁾

Azonban a bitorló keblében nem lakott egészen gyáva szív; körülötte csak 30 német és talán ugyanannyi lengyel testőr állott: ezek nem menthették meg. Midőn Bazmanow haláláról értesült, egy testőr kezéből kiragadván a lándzsát, merészen kilépett lakosztályából a zendülők elé. De környezete unszolására csakhamar visszafordult s elvetén magától a fegyvert, fejvesztetten tébolygott egyik lakszobából a másikba. A lázadók betörtek ezalatt a csári termekbe s pusztítva és rombolva mindent, vad szitkok közt keresék a csárt. E pillanatban a szerencsésjétől és bátorságtól elhagyott palotájának egyik ablakából a szabadba ugrott, hogy ezen

¹⁾ Karamsin, X. köt. 247. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 247. lap.

³⁾ Karamsin, X. köt. 247. lap.

úton életét megmentse; s daczára a tizenöt ölhyi mélységnek, nagyobb sérülések nélkül maradt. De a künn ácsorgó tömeg csakhamar észrevette s körülfogván a szerencsétlent, a legkíméletlenebbül megrohanta. „Hívjátok elő az özvegy czárnőt,” kiáltának többen a tömeg közül. „s ha fiának ismeri őt, úgy maradjon sértetlen.” Nemsokára megjelent IV. Iván özvegye s ünnepélyesen kijelenté, miszerint fia Dimitrij karjai között lehelte ki lelkét Uglitsban; s hogy az, ki előttük áll s kit kényszerűségből az imént fiának vallott, közönséges csaló.¹⁾ A szerencsétlent a lázadók visszavitték a czári palotába, hol ezalatt a lengyelek és németek vére gazdagon folyt s egy rögtönzött véstörvényszék elé állíták. Még mielőtt ez utóbbi határozott volna, két nemes, Wojekow Iván és Wolujew Gligor, egyszerre két jól irányzott lövéssel örökre elnémíták Otrepjew Dimitrijt, a kiesapott szerzetest és rövid ideig minden oroszok czárját.²⁾ Az *Imperator invictissimus*, miként magát a bitorló nevezé, megbukott: bukása maga után vonta mindazon idegenek veszedelmét, kikre támaszkodott s kik oly meggondolatlanul és méltánytalanul bántak az oroszokkal.³⁾

Midőn az ál-Dimitrij végzete beteljesült, a mozgalom tulajdonképeni célja is elenyészett. Amde a kedélyek félelmes izgatottságánál fogva a béke és nyugalom korántsem állott helyre. A tömeg a lengyelek vérére szomjazott. Az ifjú s most már özvegy czárnő élete a legnagyobb veszélyben forgott. Midőn megrémülve ébredett fel a végzetes reggelen s tudakozá, hogy mi adta magát elő? midőn kérdé, hol van férje, a czár? környezete nem titkolá előtte a helyzetet; s élettelenül terült el a földön, midőn Dimitrij bukását és halálát tudtára adtak. A lázadók e pillanatban törtek be lakszobájába; s mert a szerencsétlen hölgyet nem ismerték fel mindjárt az első pillanatban, a tolongásban letaszíták a lépcsőkről. Marina néhány hívétől támogatva ismét visszatért szobájába, hol lengyel udvarmesternője és egy hű szolga. Ozmolski társaságában várta be a történendőket.⁴⁾ Nemsokára számos bojár és előkelő jelent meg, kik védelmükbe fogadtak az elhagyatott nőt s biztonságáról gondoskodtak.

¹⁾ Karamsin, X. köt. 248. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, III. köt. 480. lap.

⁴⁾ Karamsin, X. köt. 251. lap.

A józanabb elemek minden erejükből oda törekedtek, hogy a lázongást lecsendesítsék s a nagy tömeg ingerültségét eloszlassák; azonban az öldöklést és fosztogatást megakadályozni nem állott hatalmukban.

A lengyelek már a vészharangok első kondulásakor felriadának s fegyvereikhez kapva védelmi állapotba helyezkedének. A helyzet komolyságát csakhamar megtudták, midőn látták, hogy az utcák és terek mesterségesen eltorlaszolvák s mindenütt ellenséges fegyveres csapatok tolongtak. A szandomiri vajda, Marina atyja, kinek élete a legnagyobb veszélyben forgott, csak nagyon nehezen értette meg a helyzet veszélyességét, midőn őt szolgálai felébreszték mély álmából. De nem kellett sok idő és mindnyájan készen valának a veszélynek szemébe nézni. A vajda, fia, Wisnewetzki herceg és Zsigmond király követe, kik sejteni kezdék a lázadás okát, el valának határozva a legvégső védelemre, midőn fegyveres szolgálkat maguk köré gyűjték. „Le a lengyelekkel!” kiáltott a böszült tömeg, mialatt felkonczolta a lengyel zenészeket, haragjának ezen első áldozatait. Majd Marina czárnő jezsuita kísérőire került a sor: gyóntatóatyja, ki épen a szent misét olvasá, az oltár előtt megöletett.¹⁾ Borzasztó volt a vérengzés, mely most végbement, senkisémi talált irgalomra a vértszomjazók szemében. Az öldöklés több óráig tartott s csak akkor ért véget, midőn a tömeg belefáradt a borzasztó munkába. Százan estek neki egy szerencsétlennek, sem ellentállás, sem menekülés, sem megható könyörgések nem valának képesek a veszedelmet feltartóztatni, vagy a gyilkosok szívét meglágyítani. A lengyelek veszedelmét fokozta azon körülmény, hogy távol egymástól és különböző helyeken elszállásolva, nem tudtak a veszély pillanatában egyesülni. S ezen szerencsétlenek, kik néhány órával elébb gögös és lenéző megvetéssel tekintettek az oroszokra, most azok lábainál fetrengtek feleségeik és gyermekeikkel, gyilkosaik kezeit esókolva s hasztalan igyekezve azok szívét esdek-léseikkel meglágyítani.²⁾ De minden hasztalan volt; s mintha az emberi természet egészen a daemonok hatása alá került volna, könyörület, irgalom ismeretlen valának a vérengzés

¹⁾ Karamsin, X. köt. 251. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 250. lap.

e szörnyű pillanatában. A nép ostromolni kezdé a házakat, melyekben a szandomiri vajda és Wisnewetzki herceg és kíséretök lakott, kik magukat nagy elszántsággal védelmezték, az ablakokon keresztül sűrűn lövöldözvén a támadókra. De a legválságosabb pillanatban megjelentek a bojárok és számos előkelők, hogy a vérengzést megakadályozzák. Kiváltképen kitüntették magukat emberbaráti érzelmeik által Msztiszlawszkij és Sujszkij hercegek, kik egyik helyről a másikra siettek, hol rábeszélés által, hol erőszakosan akadályozandók meg a további kihágásokat.¹⁾

Mnischek szandomiri vajda, mint az ál-Dimitrij tulajdonképeni értelmi vezetője, méltán remeghetett az oroszok bosszújától; de a józanabb és mérsékeltbb elemek nem kívánták vérét, s a következő izenetet küldék hozzá: „Az államok sorsa a Mindenható kezében van, és semmisen történik az ő akarata nélkül. Így a mai napon is végrehajtatott Isten ítélete: a csavargó uralmának vége szakadt s a zsákmány kivétellett a rablók kezéből! Te a bitorló gyámja és segítőtársa, Te, ki a csalót hozzánk vezérelted, hogy a békés Oroszországot véres lázongások színhelyévé tedd, vajjon nem érdemelted volna-e meg, hogy a gonosztevő sorsában osztozkodj? Nem érdemeltél-e volna hasonló sorsot? . . . Azonban szerencséről beszélhetsz, nem kívánjuk véredet; te élsz és sértetlen fogsz maradni; leányod is megmenekült, adjatok hálát Istennek!“²⁾

A béke és nyugalom lassankint kezdett helyreállani: a nép belefáradt a véres munkába s az előkelők felhívásának készséggel engedett, kik szétoztlásra és hazatérésre szólíták fel. . . . „Hét óráig tartott,“ mondja egy szemtanú, „a harangok zúgása, a vészjelzés, lövöldözés, fegyverzaj és örült kiáltozás: üssétek agyon a gonosztevőket; s ezen idő alatt nem lehetett mást látni, mint lőtást-futást, vért, erőszakot és gyilkosságot.“³⁾ Margaret azt mondja, hogy e pár óra alatt 1705 lengyel vesztette életét. Az egyik lengyel követ 500-ra teszi a halottak számát; míg egy másik megkétszerezi e számot. „A szombat borzasztó rémületek között telt el,“ írja a lengyel követ naplójegyzetében: „s azon éjjel egyikünk sem zárta alvásra szemét. Május 18-án

¹⁾ Karamsin, X. köt. 253. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 252. lap.

³⁾ Karamsin, X. köt. 253. lap, és jegyzet 303 és 304.

Szawitzki jezsuita atya jöve hozzánk, kiről azt hittük, hogy már nincs az élők között . . . a bojárok engedelmeivel több ismerősünk keresésére indulánk; így beléptünk azon házba, melyben Tarlo atya lakott; háza mindenütt vérrel volt beszennyezve s mindenféle szörnyen megcsontkított hullák feküvének. Tarlo atya és Lubomirszki herceg csupán vértől moeskos ingükkel fődék meztelenségüket. Lubomirszki neje és számos előkelő hölgy olyan pongyolában jelentek meg, melyben otthon egy eseléd szégyelne emberek szeme elé kerülni.“¹⁾

S midőn este lőn, az oroszok vidáman gyülekezének össze házaikban és más nyilvános helyeken, vagy pedig békés csoportokban az utcázakon és beszéltek meg a nap eseményeit és annak elmaradhatatlan következményeit.

Nem hagyhatunk említés nélkül egy esetet, mely azt bizonyítja, hogy a példa hatása elmaradhatatlan, hogyha a vakmerőséggel a szerencse párosul vala. Otrepjew példája és szerencséje utánzásra talált, még mielőtt az egykori szerzetest végzete utólérte volna. A Wolga és Terek mellett lakó kozákok, kik Rasztriga sorsát irigyelték, egyikét társaik közül szemelték ki, hogy versenyre szálljon vele. A fiatal kozák neve Ulejka volt, kit I. Fedor (Ivánovits) császár fiának, Péternek adtak ki, kit Irina császnő 1592-ben titokban szült vala. Az ifjút állítólag a hatalomra vágyódó bojárok elrejtették s helyébe egy leánykát Theodosiát mutattak be a császárnak, mint legfiatalabb gyermekét. A képtelen mese sok helyütt hitelre talált; s az állítólagos csárevits körül — ki mozgalmas gyermekség után a kozákok közé került — nem-sokára 4000 kalandvágó merész férfi gyülekezett, kik el valának határozva a szerencsét jelöltjük számára kierőszakolni.²⁾ Az ál-Dimitrij, ki vetélytársa fellépéséről értesült, nem vette komolyan a dolgot; s a kozák had, élén Péterrel, a legújabb trónkövetelővel csakhamar rémévé lőn a Wolga melléki kereskedőknek, kiket nagy vakmerőséggel kifosztogatott. Végre Dimitrij — valószínűleg, hogy őt törbe csalja — udvarias izenettel Moszkvába hívá, hol számára meleg fogadtatást helyezett kilátásba. S a tapasztalatlan kozák ifjú

¹⁾ Karamsin, X. köt. 320. lap, 303. jegyzet.

²⁾ Karamsin, X. köt. 209. lap; Rambaud, p. 320, és Hermann, III. köt. 478. lap.

úgy látszik hitt versenytársa őszinteségében s útra kelt Moszkva felé; de még mielőtt a fővárost elérte volna, útközben hírül vevé Rasztriga bukását és végzetes halálát.¹⁾

A rend és nyugalom helyreálltával nehéz és komoly kötelességek súlyosbodának a nemzet s annak leghatalmasabb képviselője, a nagy birodalmi tanács vállaira. Az orosz trón betöltéséről volt szó, s ezzel egy új korszak kezdetéről, mely a régi hibákat és bűnöket s azok következményeit kiegyenlítő lett volna. Többen valának, kik úgy születés mint érdem tekintetében nem látszottak érdemleneknek a legnagyobb kitüntetésre. Ezek közt első helyet foglaltak el a Msztiszlawszkij és Sujszkij családok, melyek fejedelmi vérből származtatták magukat. Azonban az idősebb, Msztiszlawszkij Fedor herceg, nem vágyódik a bíbor után, melynek veszélyességéről oly sokszor volt alkalma meggyőződni; nyíltsága és becsületessége megveté az ármányt, mely a fejedelmi polczra vezérel, s egy alkalommal egész komolysággal kijelenté barátai és bizalmasai előtt, hogy rögtön kolostorba megy és szerzetes-csuhát ölt magára, ha híveinek eszébe jutna, őt ezárrá megválasztani.²⁾

A másik jelölt Waszili Sujszkij volt, ki az ál-Dimitrij emberi gyengeségének köszöné életét, de ki mérhetetlen nagyravágyása mellett nem birt elég határozottsággal és tekintéllyel.³⁾ Waszili mindazonáltal érdemeire és gazdagságára támaszkodva erős önbizalommal lépett a sorompókba, s a következmények megmutatták, hogy nem sikertelenül. A birodalmi tanács nagygyűlésén, mely a trón betöltése felett határozandó vala, személyesen megjelent, s ékesszólásának egész hatalmával azon volt, hogy megválasztatását keresztülvigye. Beszéde felettén ravasz és eszélyes vala; magasztalá az isteni Gondviselést, mely megengedé, hogy Oroszország a varégi családból származott uralkodók alatt oly nagygyá és hatalmassá lön; kiváló magasztalásának tárgyává tette kivált IV. Iván, a Rettenetes czár ragyogó érdemeit, hódításait és erényeit, valamint utólérhetetlen állambölcseiségét; kemény szavakban elítélte Godunow Boris hatalomvágyát, melylyel nemcsak a czári méltóságot tette

¹⁾ Karamsin, X. köt. 210. lap.

²⁾ Karamsin, X. köt. 255. lap.

³⁾ Ramband, pag. 315.

tönkre, hanem a nemzet elszegényedését is előidézte; azután erős kifejezésekben korholta mindazokat, kik akár gyengeségből, akár más érdekből a csaló Dimitrij pártjára állottak, hogy általa az istentől adott fejedelmi bíbor megmótelyeztessék.

Áttérve beszédében Sujszkij Waszili a legutóbbi eseményekre, melyekben neki és családjának oly nagy része volt, így folytatá: „Mi pedig a nemzet és nagyjainak eme gyengeségét kiköszörültük, midőn az óra ütött Oroszország megváltására. Nagyon sajnálom, hogy másokat bátorságban megelőzendő, életemet a csaló-czárnak köszönhetem; mert, ámbár ehhez joga nem volt, azért mégis megkínózhatott és kivégeztethetett volna; s hogy mégis megkegyelmezett életemnek, úgy cselekedett, mint néha az útonálló rabló az utassal, midőn azt nagylelkűen életével ajándékozza meg. Őszintén beismerem, hogy ingadoztam, mert a halátlanság szemrehányásától félttem; azonban a hit, lelkiismeret és hazaszeretet szózata felfegyverzé kezemet, midőn észre-vevém ama buzgalmat, melylyel a birodalmi nagytanács fontos feladatának megoldásához lát. Ügyünk igazságos, szent és elodázhatatlan; fájdalom és bizonyára szánandó körülmény, hogy vért is követelt; de Isten szerencsés sikerrel áldá meg igyekezetünket. — s ez okból bizonyára tetszetős vala előtte!.... Most pedig, midőn a gonosztevőtől, eretnektől és szemfényvesztőtől megszabadultunk, arra kell gondolnunk, hogy Oroszország számára új és méltó uralkodót választunk. A régi czárok törzse nincs többé, de Oroszország fennáll, benne kell keresnünk és feltalálnunk azt, mi megújítására szükséges, hogy a trónra új törzset ültessünk. Egy olyan férfiút kell találnunk, ki előkelő származású, hű és buzgó híve vállásunknak és nemzetünk régi szokásainak, egy erényes és tapasztalt, tehát már nem fiatal férfiút, ki, miután a koronát és jogart átveszi, nem pazar fényűzést és mulatozásokat fog szeretni, hanem barátja leend a mérsékletnek és az igazságnak; ki nem dárdákkal és erősségekkel veendi körül magát, hanem népeinek szeretetével; kinek nem az leend legfőbb feladata, hogy kincstárát minél inkább megtöltse, hanem, hogy tulajdon gazdagságának becsét alattvalóinak bőségében, meglegedésében és jólétében keresse és találja fel. Lehet, hogy azt fogjátok mondani, hogy nehéz dolog leend, ilyen

férfiút találni: talán igazatok van; de minden jó polgár és hazafi kötelezve van, az államban a tökélyt keresni és megalapítani segíteni, legalább annyira, a mennyiben ez lehetséges vagy elérhető.“¹⁾

A nagytanács gyülekezetében nem volt senkisésem, ki Sujszkij beszédének jelentőségét vagy célzatosságát nem értette volna: egyszersmind nem volt senkisésem, ki annak nyíltan ellentállani merészkedett volna. A dúsgazdag és befolyásos család keze nagyon messzire nyúlt, veszélyes lett volna kikötni vele. Mindazonáltal voltak sokan, kik azt hangsúlyozták, miszerint a birodalmi tanács egymaga nem képviseli a nemzetet s így nincs feljogosítva a választás tényét egyoldalulag végrehajtani. Szükséges az összes erre hivatott városok és kerületek képviselőinek véleményét meghallgatni. Ezen vélemény jogos és alapos volt; s habár valószínű, miszerint Sujszkij Waszilij mellett nyilatkoztak volna a városok és kerületek is, ennek mégsem volt türelme az utóbbiak nyilatkozatát bevárni. Nem mindnyájan szavaztak tehát reá, de senkisésem volt ellene, midőn május 19-én reggel a harangok zúgása s a kürtök harsogása tudtára adta a főváros közönségének V. Waszilij (Ivánovics) Sujszkij megválasztását az oroszok ezárjává. A bojárok s a nemesség főbbjei a gyűlésteremből a fötérre vezettek ki Waszilijt, hol röviddel elébb a bakó előtt volt fejét lehajtandó s hol e pillanatban még az ál-Dimitrij és hívének Bazmanow Péternek szétroncsolt hullája hevert. S itt, az öldöklés és rombolás néma tanúi jelenlétében, kiáltaték ki a nagyravágyó főúr Oroszország ezárjává, miáltal megválasztása a nép szemében szentesítést nyert. „Éljen Waszilij!“ hangzott minden oldalról. „sokáig éljen Oroszország és népének atyja!“ — A közvélemény meg vala elégedve a választással, mely közreműködésével jött vala létre.

V. Waszilij úgy látszik sokat tanult Godunow Boristól: szerény volt nyilvános fellépésénél, hol arról volt szó, hogy a nép rokonszenvét megnyerje. Közvetlenül megválasztása után arra akarta rávenni a nagytanácsot és a bojárokat, hogy az álprófeta és a csaló Dimitrij híve, Ignác helyébe azonnal más patriarcha választassék. De hívei, kik ebben

¹⁾ Karamsin, X. köt. 257. lap.

csak idővesztegetést láttak, hangosan mondták: „A ezár szükségesebb a hazának mint a patriarcha!“ s a nélkül, hogy a nagyfontosságú tényt szokásos módon kihirdették volna, Waszilijt a Szűzanya templomába vezették, hol reá a metropoliták és püspökök várakoztak, s fejére tették a ezári koronát és felkenték a szent olajjal. Minden oly gyorsan és sietséggel eszközöltették, hogy nemesak a vidéki lakosság mitsem tudott a nagyjelentőségű változásról, hanem magában a fővárosban is találkoztak elegenden, kik a trónváltozásról és rögtönzött koronázásról semmit sem tudtak.¹⁾ Ezen utóbbi körülmény később sok zavarra és vizállyra szolgáltatott alkalmat Waszilij uralkodásának folyamában: elégtelenek és árulók elegenden akadtak, kik megválasztását törvénytelennek és erőszakoltnak nevezték, miáltal kevésbé magának az uralkodónak, mint inkább hazájuknak voltak ártalmára, melyet újabb nyomornak és megpróbáltatásoknak tettek vala ki.“²⁾

Míg a ezárválasztási és koronázási ünnepélyek folyamatban valának, senkisésem látszott azon szerencsétlenekkel törődni, kiknek megesonkított hullái még mindig ott heverték, hová azokat a nép dühe dobá. Rasztriga és Bazmanow tetemei még mindig eltemetetlenül heverték. Végre három nap elteltével Bazmanow hullája kiadatott a rokonoknak, kik azt a Szent Miklós egyházban helyezték örök nyugalomra. A csaló ezár teteme, mely sokáig képezte a nyilvános kíváncsiság tárgyát, most hasonlóképen eltakarttatott s a szerpuchowi kapú közelében lévő szegényház szomszédságában az országút mellett elásatott. Azonban a szerencsétlennek itt sem engedett pihenőt végzete. Május vége felé pusztító fagyok tönkretették a gazdák reményeit, a babona és tudatlanság a koronás szerzetes boszorkányságának tulajdonítá a szerencsétlenséget, ki még halála után is bántani kívánta a népet, mely őt egy pillanatra oly szédítő magasságba emelé. Hogy a botrányos szitkozódásnak és találgatásoknak vége szakadjon, a holttest kiásatott s a Kotly nevű téren megégettetett, hamvai pedig egy ágyúba töltetvén kilövettek. A szél nyomtalanul elfújta a gonosztevő földi maradványait: de példája fennmaradott,

¹⁾ Karamsin, X. köt. 258. lap.

²⁾ Ugyanott.

mely még sok szerencsétlenséget hozott az országra.¹⁾ Ámbár az egykori csudowi szerzetes halála ezrek tanúsága szerint tény és valóság vala, mégis találkoztak a jövőben sokan, kik azt állították, hogy Dimitrij újlag kísért az emberek közt.

¹⁾ Karamsin, X. köt. 259. lap.

Harmadik fejezet.

V. Waszili (Ivánovits) Sujszkij ezár és a fejtelenség korszaka. 1605–1613.

V. Waszili. — Hermogén patriarcha. — Nehézségek. — Gyengeség. — Viszony a külhatalmakhoz. — Újabb lázadás. — A II. ál-Dimitrij. — A lázadás terjedése. — A tusinói tolvaj. — A zavar és fejtelenség növekedése. — A Troitzka kolostor. — Svéd segély. — A lengyel király politikája. — Marina és a tusinói tolvaj. — Szkopin Sujszkij. — A klusinói vereség. — A lengyelek garázdálkodása. — Oroszország helyzete. — Lassú ébredés. — V. Waszili bukása. — Waszili bücsűje. — Marina. — Wladiszláv jelöltsége.

Waszili Ivánovits Sujszkij nyolczadik ágban Dimitrij szuszdáli fejedelemtől származtatta magát, s unokája volt Sujszkij Andrejnek, ki IV. Iván alatt kivégeztetett. Atyja Iván vajda kitűnő vitéz hírében állott s 1573-ban a svédek elleni hadjáratban esett el. Waszili ötvenéves volt midőn ezárrá választatott s eddig inkább titkos fondorkodásai által tüntette ki magát.¹⁾ Mindjárt megválasztása után hozzálátott a közvéleményt javára hangolni s mindent elkövetett, hogy magát a trónon megerősítse. Ígéretet tőn, hogy a régi törvényeket, melyek alatt Oroszország felvirágzott, tisztelben fogja tartani s Newszkij Sándor nyomdokaiban fog haladni. Egyuttal számos okmányt tett közzé, melyek kétségtelenül bebizonyítandók valának, hogy Dimitrij Ötrepjew csaló és bitorló volt; egyszersmind leróvá a kegyelet adóját a kihalt uralkodó család iránt és a Szent Dimitrij holttestét ünnepélyesen átszállítá Uglitsból Moszkvába. Hogy a meglazult egyházi fegyelmen javítson, mely az utóbbi események hatása folytán feltűnően alászállott, egy oly patriarcha megválasztatása mellett foglalt állást, ki az uralkodó figyelmét

¹⁾ Rambaud, p. 315.

teljes mértékben megérdemelte. A választás Hermogén kazáni metropolitára esett. Hogy a kozákok és tatárok pusztító betöréseit a határszéleken megakadályozza, az Oka mellett egy állandó fegyvertábort létesített; azonfelül alkudozásban állott a lengyel királylyal, hogy a Moszkvában az utolsó lázadás alkalmával meggyilkolt lengyelekért engesztelést eszközöljön ki, illetve ezen erőszakoskodások miatt magát és pártját igazolja.¹⁾

V. Waszilijra nagy és nehéz feladatok várakoztak, melyek szerencsés megoldásától függött trónjának megerősödése is. Sem a nagyravágyó bojárok, sem az esküszegő nemesek, a lázongó parasztság s az útonálló szoporogi kozákok a helyzettel megelégedve nem valának.²⁾ Mindannyian főképen azért vettek részt az utolsó lázadásban, hogy abból minél nagyobb mértékben a maguk részét kivegyék. Azonban a sokféle igényeknek eleget tenni nem állott Waszilij hatalmában, ki mint uralkodó is telve volt azon gyengeségekkel, melyek mint magánembert nem tudták tiszteltté és rokonszenvessé tenni. Könnyenhívő volt és nagy fogékonyságot mutatott a sugalmazások iránt: gyanakvó természete szüntelen távol tartá tőle az őszinteséget; tanácsadói mindig titkos kikötések mellett teljesíték tisztjüket.

Ámbár Waszilij nem vitte magával a trónra azon tulajdonságokat, melyek őt nehéz körülmények között azon megszilárdítani tudták volna, azért birt mégis ritka lelki-erővel, megmásíthatatlan végzete ellen férfias elszántsággal és erős akarattal megküzdeni.³⁾ V. Waszilij nem volt nagy uralkodásban, de bukásában megmutatta, hogy nem vala méltatlan a bíborra s hogy hazájának romjain sem feledkezett meg annak nagyságáról. Mindig hazája javát akarta, s midőn trónraléptekor a birodalmi nagyok és méltóságok esküvel hódoltak meg uruknak, az újonnan választott czár saját elhatározásából mindenki meglepetésére olyan esküt tőn, mely eddig hallatlan volt az egyeduralkodó orosz birodalomban. A nevezetes eskü a következőleg hangzott: 1. Senkit előzetes és törvényes ítélet nélkül halállal büntetni nem fog. 2. A gonosztevőket nem fogja megfosztani

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 316. lap.

²⁾ Rambaud, p. 315.

³⁾ Karamsin, XI. köt. 5. lap.

javaiktól, hanem meghagyja azokat az özvegynek és ártatlan gyermekeinek. 3. Minden vád vagy kereset elfogadásánál legelőször azt fogja kutatni, vajjon bír-e az elfogadható alappal és bizonyítékokkal; s ha nem, úgy a rágalmozókat ugyanazon büntetéssel sújtandja, melylyel a vádlottat sújtotta volna, ha a vád igaznak bizonyul. Azonfelül ünnepeyes ígéretet tőn, hogy mindazon személyes bántalmakat és bosszantásokat, melyeknek Boris uralkodása alatt kitéve volt, elfeledi s azokat megbosszulni nem fogja. Sokan voltak, kik ezen hallatlan és szokatlan engedékenységen a czári méltóság és tekintély lealacsonyítását látták.¹⁾ s kik jobban szerették volna, hogyha az egyeduralkodó továbbra is megmarad vala régi hozzáférhetetlenségében.²⁾

Alig állott helyre a nyugalom az ország belsejében, midőn Waszilij hozzálátott, hogy a lengyel királylyal szükséges békés egyetértést, melyet az utolsó események megzavartak, helyreállítsa. Június derekán Wolkonszkij Gregor mint követ Krakóba ment Zsigmond királyhoz, míg a lithván követek: Olesznicki és Gonszewszki fogolyként visszatartattak Moszkvában. Az ál-Dimitrij bukásának és a lengyelek legyilkolásának híre Lengyelországban mindenütt kimondhatatlan izgatottságot keltett. Wolkonszkij és titoknoka azért sok kellemetlenségnek vala kitéve, midőn átutazóban a lengyel városokban felismertetett. Krakóba érkezve, a czár követe kárpótlást követelt a Dimitrij megjelenése által okozott károkért s a czári kincstár megrablásáért. Viszont a lengyel király követének rögtöni szabadonbocsájtását és kártalanítását követelte. Azonban a kölcsönös követelések természetéből következett, hogy megállapodás nem jött létre. Egyidőben, míg az alkudozások a lengyelekkel folytattattak, jelent meg IX. Károly svéd király követe Moszkvában, oly czélból, hogy a két állam közt véd- és daczszövetséget hozzon létre, melynek éle Zsigmond ellen volt irányozva. Egyidejűleg Gazy-Girej khán is szövetséget ajánlott Waszilijnek és Isterek nogáji khán bejelenté meghódolását.³⁾

Míg e szerint a külügyek elég kedvezően alakultak, ezalatt magában a fővárosban a zendülés elemei új anyagot

¹⁾ Hermann, III. köt. 482. lap.

²⁾ Karamsin, XI. köt. 6. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 485. lap, és Karamsin, XI. köt. 20. lap.

kerestek és találtak. Többen azok közül, kik a bitorló Dimitrij rövid uralkodása alatt magas és befolyásos hivatalokat nyertek, Waszili alatt is megtartották azokat s így a rakonezátlanóság eszméit tovább terjeszteni segítették. Így Sachowszkoi Grigorij Petrovits, egykor benső bizalmas híve az ál-Dimitrijnek, mint vajda Putiwlba küldetett, hogy Bachtejarow-ot, egy kitűnő és megbízható férfiút felváltson, ki nem tudni mi okból elveszté az új kormány bizalmát. Sachowszkoi csakhamar maga köré gyűjté az elégületleneket, kiknek száma itt és a szomszédos Morawszk, Tser-nigow, Starodub és Novgorod-Szewerszkijben legnagyobb volt, s nem kellett sok idő és a lázadás egész erővel fellobogott. A lázadókhöz csatlakoztak Bjelgorod, Borissow, Oszkol, Trubtsewszk, Kromy, Livny és Jeletz; polgárok, katonák, kozákok és bojárfiak sűrű tömegekben siettek a felkelők zászlója alá, mely vígan lengett a városok falain és a nyílt táborban. Sachowszkoi azzal ámitá kívált a vidéki lakosságot, miszerint Dimitrij korántsem öletett meg, sőt ellenkezőleg szerencsésen megmenekült a moszkvai mészárlásból, hogy uralkodói kötelességeinek Oroszország és az orosz nemzet javára jövőben is megfeleljen, s a bitorló Waszili Sujszkijt mielőbb letaszítsa a trónról, melyet minden jog és a nép akarata ellenére foglalt vala el. S hogy állításának több valószínűséget kölesönözzön, Dimitrij nevében rendeleteket bocsájtott ki, melyeket a lázadás alkalmával elidegenített birodalmi pecséttel látott el.¹⁾

A lázadás egy év lefolyása alatt egész Déloroszországra kiterjedett: Putiwl-tól egész Szmoleuszkig, Kazánig és Asztrachánig. A régi szewéri városokban önkéntes csapatok keletkezének, melyek vezetését Dimitrij nevében egy szolga, Bolotnikow Iván vállalta magára, ki hosszabb időt töltött tatár és török fogságban s ki Velenczén és Németországon keresztül tért vissza hazájába, nem mindennapi tapasztalatokkal ellátva. Bolotnikow hű segitőtársa volt Sachowszkoinak, kivel a lázadást mind nagyobb eszközökkel szervezé. Bolotnikow Putiwl-ból 12 ezer ember élén Moszkva felé indult, s miután Kromy mellett két czári vajda által vezényelt sereget tönkretett, az egész rjezsáni tartományt lángba borítá. E pillanatban egy új férfiú lépett a lázadás

¹⁾ Hermann, III. köt. 487. lap.

terére, ki úgy tehetség, valamint jellem dolgában kétségkívül a legtöbb figyelmet érdemli. E férfiú Prokop Ljepunow volt, ki Troitzko mellett egyesülvén Bolotnikow-val, egy kiáltványban, melyet a főváros szomszédságában lévő Kolomenszkoje melletti táborból bocsájtott ki, Waszili Sujszkijt bitorlónak és trónvesztettnek nyilvánítá.¹⁾

A lázadók vezetői eddigelé azzal ámiták a népet, hogy Dimitrij életben van és legközelebb megjelenik körükben, hogy a nemzeti hadsereg élére álljon s azt Moszkva és a bitorló Waszili ellen vezesse. Azonban Dimitrij még mindig nem jelent meg s az elégületlen tömegek már zúgolódni kezdenek és felmondák az engedelmességet Bolotnikownak. Minden attól függött, vajjon jelentkezik-e a szükség pillanatában valaki, ki az elveszett bitorló nevével annak igényeit is újból feléleszsze. Kétségtelen, hogy úgy a lázadás fejei, valamint a lengyel főurak közül sokan s közöttük első helyen a szandomiri vajda Mnischek, mindent elkövettek, hogy mielőbb megszerezzék maguknak az ál-Dimitrij második kiadását.

Waszili nem húnyt szemet a mozgalom ellenében s ámbár sokáig késett erélyes eszközökhöz folyamodni, valószínűleg mert a vérontást elkerülni óhajta, végre kiadá a parancsot a czári hadak gyülekezésére. Worotinszkij és Trubetzkoi hercegek ugyan megtisztíták a főváros környékét a lázadóktól, de nagyobb sikereket egyelőre nem valának képesek felmutatni. Nemsokára híre terjedt, s a nép nem kételkedett annak valódiságában, hogy Dimitrij csakugyan megjelent a lázadók táborában s átvette a főparancsnokságot. A hír hatása kimondhatatlan izgalmat keltett mindenfelé. A lengyelek csakugyan fedeztek fel az utolsó pillanatban egy vállalkozó csalót, ki késznek nyilatkozott Otrepjew nyomdokaiba lépni s a szerencsétlen Oroszországot továbbá is a pusztító féktelenkedések színhelyévé tenni. A megvetendő eszközt Miehowecki Otrepjew buzgó híve és barátja fedezte fel a kis Tusino városában, a melyről közönségesen a „tusinói tolvaj“ néven fordul elő az egykorú feljegyzésekben. Némelyek Kurbszkij Andrej herceg fiának tartották, mi azonban a lengyel történetírók, köztük Kobyerzicki szerint is, teljesen alaptalan; sokkal valószínűbb, hogy a kalandor

¹⁾ Hermann, III. köt. 488. lap.

lengyel zsidó¹⁾ volt, ki jó pénzért adta magát az áldástalan és hálátlan szerepre. Főtámaszát nem is az oroszokban, hanem a lengyel főurakban találta, kik közül kiváltképen Rozinski herczeg, Tyszkiewicz és Lizowski sokat tettek érte. A bitorló lengyel és lithván csavargók élén csakugyan behatolt Oroszországba s a Bolotnikow által egyengetett úton egyenesen a fővárosnak Moszkvának tartott. Utközben mindenütt párthívekre talált egész Brjenszk városáig, hol azonban Waszilijs serege útját állotta.

A főváros polgárságának dícséretére ki kell emelnünk, hogy nem csatlakozott a lázadókhoz s híven kitartott törvényes ura mellett. A kolomenszkojei táborban a lázadó vezérek között egyenetlenség ütött ki; a városok által választott vajdák ugyanis megtagadták Bolotnikowtól az engedelmisséget. Waszilijs hasznára akarván fordítani a viszályt, kegyelmet ígért mindazoknak, kik bűnbánólag előtte jelentkeznek. Ljepunow, ki úgy látszik beleúnt a szemfényvesztő játékba, elfogadta a czár ajánlatát, ki feltűnő kegygyel fogadta vissza a tévedőt. Ljepunow megtérése a rjezsániakat is észre téríté, kik siettek hódolatukat kijelenteni Waszilijsnek.²⁾

Bolotnikow most egyedül maradt kozákjaival és a szevéri csőcselékkel, melyet az ifjú Szkopin Sujszkij, a czár unokaöccse, váratlanul meglepett és egy heves harc után futásra kényszerített. A felkelők Kaluga, majd innen is kiszorítva, Tula alá húzódnak, hol a doni kozákokkal egyesülének, kik a kalandor Ulejka vagy az ál-czárevits Péter vezérlete alatt táboroztak. Tula ostroma, melyet maga a czár vezényelt, három hónapig tartott, míg végre Waszilijs nagy áldozatok árán teljes győzelmet aratott a lázongók felett. Maga Bolotnikow és az ál-czárevits Péter is élve a czár kezébe kerültek. A fejeiktől megfosztott csőcselék-had most csekély fáradsággal teljesen szétveretett. Mindazonáltal ezen szerencsés eseménnyel korántsem ért véget az ország veszedelme.³⁾

Még mialatt Waszilijs Tula ostromával volt elfoglalva, Sztarodub Szewerszkij előtt megjelent a második ál-Dimitrij,

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 319. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 318. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 319. lap; Karamsin, XI. köt. 52. lap; Hermann, III. köt. 491. lap.

a „tusinói tolvaj,” hogy kivegye részét az eseményekből. Szerencsétlenségére Waszilijs nem vette számba ezt az újabb ellenséget s Tula meghódítása után hadseregének nagy részét haza bocsájtá. Így történt, hogy a vakmerő kalandor ostrom alá fogta a fővárost, majd önkéntes megadásra szólítá fel. S a czári kormány oly erőtlén volt, hogy nem tett semmit, mi Moszkvát ezen megalázó zavartól megszabadíthatta volna. Tizenhét hónapig táborozott a „tusinói tolvaj” a főváros falai alatt, mialatt serege szemlátomást szaporodott s a zsákmány reményétől csalogatva, a szaporogó rabló kozákok egész özöne árasztá el a vidéket. A kozákok hangyákhoz hasonló módon terjeszkedének az orosz tartományokban, mondja egy szentanú; sőt Lengyelországból is naponként érkezének csapatok, hogy II. ál-Dimitrij haderejét növelni segítsék. A lengyel kalandorok feje Jan Szapieha uszwjéti staroszt vagy kerületi parancsnok volt, s hogy semmi sem hiányozzék: Marina, az imént özvegyggyé lett czárnő is megjelent a zsidó bitorló táborában, s miután őt férjének elismeré, nagy befolyással volt a közvéleményre, mely a lengyel hölgy ezen lépésében újabb bizonyítékát vélte látni annak, hogy a „tusinói tolvaj,” a II. ál-Dimitrij, tulajdonképen ugyanazon személy, kiről az állítaték, hogy a moszkvai lázadás alkalmával nyomorultan elveszett.¹⁾ Hasztalan tiltakozott a moszkvai kormány ezen badar állítás ellen s hivatkozott ezerek tanúságára, kik Otrepjewet halva látták; hiába hangsúlyozta, miszerint a bitorló Dimitrijnek immár hamvai sem léteznek: a nagy tömeg gyermekies makacssággal hitt a mesében s mindenfelé hosszú életet és tartós egészséget kívánt a sorstól az oly sokat üldözött fejedelmi mártyrnak.²⁾ Nem csoda, ha lassankint Moszkva város lakossága is ingadozni kezdett és hajlott azon meggyőződés felé, miszerint a falai alatt táborozó nem más, mint a holtnak hirdetett Dimitrij czár. S valóban, a főváros egy pillanatig azon ponton állott, hogy csatlakozik a lázadáshoz; s csak egy előre nem látott körülménynek köszönhető, hogy vele együtt Waszilijs is megkíméltetett a legmegalázóbb és legkínosabb vereségtől.³⁾

II. ál-Dimitrij a kapzsiság által ösztönözöttve, a Szapieha

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 319. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 320. lap.

³⁾ Ugyanott.

és Lizowski parancsnoksága alatt álló lengyel-kozák csapatakat a Szentháromság-kolostor elfoglalására rendelé, melynek mesés kincsei nagy vonzerőt gyakoroltak a kalandorokra. Azonban a kolostor nemcsak jól meg vala erősítve, hanem oly makaes ellentállást fejtett ki, melyre a támadók elkészülve nem voltak. A tizennegyedik század közepén radoneskij-i szent Szergej által hegyek és sziklás hasadékok közé építve, majd a tatár Edigei által feldúlva s a tizenötödik században a jámbor Nikon által helyreállítva, a Szentháromság-kolostor egy hatalmas, négy öl magas és három öl széles kőbástyával körülvett erősség volt, melyet magas tornyok védelmeztek s egy széles árok vett körül, mely a megközelíthetőségét nagyon megnehezíté. IV. Iván, ki a szent Szergej kíváló tisztelői közé tartozott, ki hajdan Donszkói Dimitrijt a Mamai és tatárjai elleni harcra és győzelemre lelkesíté, nem kímélt semmi költséget, hogy a híres kolostort nemcsak elsőrendű búcsújáró helylyé, hanem olyan erősséggé tegye, melynek falai mögött teljes biztonságot élvezhetnek úgy a szerzetesek mint más szorongatottak.¹⁾ De IV. Iván ezzel nem elégedék meg; a kolostor telkének kerületén belül két pompás székesegyházat építtetett, egy kőből emelt palotát s lakásokat a szerzetesek számára; a kolostor főnökét — igumen — archimandrita méltóságra emelé, felmenté a metropolita illetékessége alól és tizenegy kolostort rendelt fensősége alá. Egyszersmind felmenté a kolostort minden időkre minden néven nevezendő vámok, adóterhek és egyéb kötelezettségek alól. A tizenhetedik század elején, midőn oly sajátságos módon a lengyelek ostromának volt kitéve, a Szentháromság-kolostor 100 ezer parasztfobbágyot számlált a birodalom különböző részeiben; falain belül pedig mérhetetlen gazdagság és kincs rejtőzött aranyban, ezüstben, szentedényekben, drágakövekben stb.²⁾ Nem lehet csodálni, ha a hírreves Troitzko-kolostor birtoka után vágyódának úgy a lengyelek, mint a zsákmány után sóvár orosz elégületlenek.

Szapieha és Lizowski 30 ezer emberből álló ostrom-hadat vezettek a kolostor falai alá, melyet 1608. szeptember második felében keményen körülzároltak. A kolostorerősségben Dolgorukij Grigor és Golochwasztow Alexej vezették

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 521. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 320. lap, és Karamsin, XI. köt. 82. lap.

a védelmet, még pedig oly eredménnyel, hogy az ostromló lengyelek és áruló oroszok csakhamar arról győződének meg, miszerint elhamarkodottak valának vérmes reménykedéseik a híres hely elfoglalása iránt. A kolostor különben telve volt menekülőkkal, kik a lengyelek pusztításai elől itt kerestek menhelyet. „Szent Szergej,” mondák a szerzetesek, „nem taszítja el magától a hajlékába menekülőket.” Jozaphat archimandrita, valamint a szerzetesek mind erélyes részt vettek a védelemben s férfias kitartásban versenyeztek a vitézekkel. Mindenki el vala határozva szükség esetében vérrel peccsételni meg vallását és hűségét hazája és uralkodója iránt. Elnémultak a harangok, elhangzott a megható egyházi ének,¹⁾ csak a bátorság és hazaszeretet virrasztottak, hogy kitartásukkal győzelemre segítsék az igaz ügyet. Minden oldalról inség és veszedelem fenyegette a szorongatott kolostort; a hosszas védelem nemcsak ijesztően leapasztá a fegyverfogható őrség számát, hanem a veszélyes ragályok is kezdék már tizedelni a bennszorult menekülőket. De a védelem mitsém vesztett erélyből; s mit az ellenség hatvan ágyúja napközben megrongált, azt gyorsan helyrehozá éjjel a fenyegetettek kitartó buzgalma.²⁾

Szeptember utolsóelőtti napján Szapieha és Lizowski következő levelet intézték Dolgorukij és társához: „Adjátok meg magatokat Dimitrijnek, a ti és a mi törvényes czárunknak; ki nemcsak hatalmasabb, hanem kegyesebb is az árny-czár Wasziliynál; s ki abban a helyzetben van, hogy gazdagon meg tudja jutalmazni mindazokat, kik neki jó szolgálatokat tesznek. Minthogy már amúgyis Oroszország nagy részének birtokában van s legközelebb Moszkvát is elfoglalja, nincs miért folytatnotok az ellentállást. Ha jó szerével megadjátok magatokat, úgy Dimitrij hajlandó Dolgorukijnak adományozni Troitzka városát és hozzá számos falvakat. Ha pedig czéltalanul folytatnátok a védelmet, azon esetben mindnyájan fejeitekké fogtok lakolni.”³⁾ Hasonló fenyegető felszólításokat kaptak az archimandrita és szerzetesei is. Azonban a bátrakat nem rettenté meg a fenhéjázó fenyegetés, s a következőleg válaszoltak: „Bizalmunk a Szentháromságban összpontosul; pajzsunk és védelmezőnk a boldogságos szűz

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 84. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 321. lap.

³⁾ Karamsin, XI. köt. 85. lap.

anya és Szergej és Nikon szentek: nem félünk!“¹⁾ Az ostrom nagy elkeseredéssel tovább tartott: rohamok, aknák, megvesztegetés, fenyegetés semmivel sem vitték előbbre az ostromlók ügyét. Végre egy áruló is akadt, Szelevin, ki gazdag jutalom fejében kezére akarta játszani Troitzkát az ellenségnek. De a gazság kitudódott s megghiúsított: az áruló fivére, a szakaszvezető Danilo Szelevin, e szavakkal kereste és találta a halált a legközelebbi harcban: „Halálommal akarom az árulás által megbeestelenített családom tisztességes nevét helyreállítani.“²⁾

Ezalatt beköszöntött a tél minden inségével és rémeivel: az élelmiszerek fogytán, lőpor és egyéb védekezési eszközök a kedvezőtlen időjárás következtében hasznavehetetlenek. — Ehez járult, hogy a betegek száma a kolostor-erősség falain belül ijesztő módon növekedett; s míg künn az ostromlók táborában zene hangzott s a vidám tábori tűz mellett vígság folyt, addig az ostromlottak percről-perczre növekedő szenvedéseknek és nélkülözéseknek valának kitéve. A legnagyobb inség végre arra bírta Jozaphat archimandritát, hogy levélben keresse fel moszkvai barátait, kiket kérve kért, hogy kövessenek el mindent a czárnál, Waszilijnál, hogy ez a szent erősség védelmére siessen. Azonban Waszilij korántsem volt azon helyzetben, hogy Troitzka megmentéséért sokat tehetett volna. Palitzyn Ábrahám alig 80 emberrel és némi hadiszükséglettel Troitzkába sietett; s ámbar a segély csekély vala, mégis új reménynyel tölté el az ostromlottakat.³⁾ Az ostrom első hat hónapjában a troitzkói kolostor falain belül elhalt 297 régi szerzetes, 500 fiatal szerzetes és 2125 bojárfi, strjelitz, kozák és más templomszolga, kiket részint az ellenség lövegei, részint ragályos betegségek ragadtak el.⁴⁾

Míg a Troitzka kolostor vitéz védelmezői megfogyva bár de meg nem törve tovább folytatták a végzetes harcot a túlnyomó erővel, addig Moszkva aránylag kedvezőbb viszonyok közt nem csekélyebb veszedelemnek volt kitéve. A bitorló II. Dimitrij makaesül követelte a főváros meg-

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 90. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Karamsin, XI. köt. 96. lap.

⁴⁾ Karamsin, XI. köt. 99. lap.

adását, ellenkező esetben végpusztulással fenyegette azt. Ámbar nem birt elég haderővel, hogy Moszkvát esetleg rohammal megvegye, szüntelen közelléte és a lakosság szakadatlan zaklatása mégis annyira megingatta a fővárosi polgárság önbizalmát, hogy a legvégsőtől lehetett tartani. Szerencséjére a fővárosnak Troitzka ostroma a bitorló hadainak nagyobb és jobb részét huzamosb ideig igénybevette; mi, ha nem következik vala be, végzetes hatással lehetett volna egész Oroszországra. Fájdalom, az orosz városok nem követték Troitzka hősi példáját és az egy Rosztow kivételével, melyet Philaret metropolita tartott meg a czár iránti hűségben, a többiek egymásután megnyiták kapúikat a bitorlónak. A czári zászlóhoz a fővároson és a Szentháromság-kolostoron kívül csak Perejeszlavl-Rjezsánszkij, Szmolenszk, Novgorod, Nisnij-Novgorod, Szaratow és Kazán maradtak hívek.¹⁾

Ilyen körülmények közt s miután az ország nagy része a felkelők kezében volt, maga a főváros pedig már ingadozni kezdett uralkodója iránti hűségében, Waszilij a legvégső eszközhez nyúlt, trónját és birodalmát megmen-tendő. Mióta a „tusínói tolvaj“ mint trónbitorló lépett fel, IX. Károly svéd király több ízben felajánlá segélyét Waszilijnak lázongó alattvalói és a bitorló ellen. Waszilij a felajánlott segélyt az oroszok érzékenysége miatt minden idegen beavatkozás ellenében, eddigelé következetesen visszautasítá. Most azonban, a növekedő bonyodalmak, valamint a fokozódó veszély arra kényszerítették, hogy az idegen segély eszméjével mihamarabb megbarátkozzék. Ily célból unoka-öcsesét, Szkopin Sujszkijt Stockholmba küldé, hogy a segély módozatai iránt megállapodást hozzon létre. Ennek folytán Viborgban 1609. február 28-án a következő szerződés jött létre: 1. Az 1595-iki béke Orosz- és Svédország között örök időkre megerősítették. 2. Oroszország lemond a svéd korona javára minden igényeiről Livoniára. 3. IX. Károly svéd király V. Waszilij czárnak 5000 svéd katonát bocsájt szabad rendelkezésére, melyért a czári kincstár havonként 100 ezer tallér fizetésére kötelezi magát. 4. Waszilij kötelezi magát, Kexholm erősségét a svédeknek visszaadni és Livonia megszerzésében a lengyelektől, Svédországnak

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 321. lap, és Karamsin, XI. köt. 110. lap.

segítségére lenni.¹⁾ Egy hóval később de la Gardie Jakab tábornok, ki már Hollandban babérokat szerzett magának, később pedig mint Gusztáv Adolf nevelője még híresebbé lett. Novgorod közelében egyesült Szkopin Sujszkij hadaival.²⁾ Svédország ezen alkalommal főképen azért érdeklődék oly melegen Oroszország és uralkodója sorsa iránt, minthogy így legkérlelhetlenebb ellenségének Zsigmond lengyel királynak leginkább ártalmára lehetett.³⁾

Alig egyesültek a szövetséges svéd- orosz hadak Szkopin Sujszkij és méltó fiatal társa, de la Gardie vezérése alatt, mikor Wasziliij ügye gyorsan jobbra fordult. A két tehetséges és egyaránt tevékeny fiatal hadvezér csakhamar megtisztítá az éjszaki tartományokat a felkelők csapataitól; Bjeloszerszktól Moszkváig s Pskowtól egész Muromig az egész vidék újrolag meghódolt a törvényes uralkodónak. A lengyelek és a lázadó esőcselék mindenütt meghátráltak; Rusa, Orjesek, Toropetz, Torsok, Twer, Perejeszlawl, Wladimir és Jaroszlawl megnyiták kapúikat a szövetséges hadak előtt,⁴⁾ melyek Koljesin kolostor közelében Szapicha seregét tönkre tették, azután az Alexandrowszkaja Szloboda mellett megerősített táborba szállottak.

A II. ál-Dimitrij, kit a szövetséges hadak győzelmei komolyan nyugtalanítani kezdettek, most egy gyors és határozott lépés által akarta a szerencse mérlegét saját előnyére fordítani. Mintegy 60 ezer emberből álló seregével a régóta körülfalozott Moszkvát egy merész csapással kezére igyekezett keríteni. Azonban az ifjú Szkopin győzelmeinek és gyors közeledésének híre most egyszerre felvillanyozta a moszkvai őrseget és polgárságot, mely azon erős elhatározással csoportosult törvényes uralkodója körül, hogy őt és a fővárost minden eshetőségek ellen elszántan megvédendik. Egy heves harcban, mely Moszkva falai alatt folyt vala le, a lázadók serege súlyos vereséget szenvedett: s ha a vajdák az ellenséget erőlyesen üldözőbe veszik, valószínű, miszerint az teljesen megsemmisül vala.⁵⁾ A lengyelek, kik veszni látták a bitorló ügyét s kik a falvak

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 322. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 323. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Karamsin, XI. köt. 124. lap.

⁵⁾ Ustrjalow, I. köt. 323. lap.

és városok pusztítása által maguk ellen zúditották a vidéki lakosság gyűlöletét, szívesen visszahúzódtak volna, hogy ha ezt elfogadható feltételek mellett tehetik vala.¹⁾

Azonban, míg minden jel arra mutatott, hogy Wasziliij végre győzedelmeskedni fog a sokáig kedvezőtlen viszonyok felett: míg Moszkva és környéke türelmetlenül várta Szkopin és a szövetséges svédek megjelenését, hogy a „tusinói tolvajt“ megsemmisítse, ezalatt III. Zsigmond király, ki eddig mint a bitorló segítője legtöbbet ártott Oroszországnak, nyílt háborúra készült Wasziliij ellen. A lengyel országgyűlés a király kívánságára beleegyezett a hadizenetbe, okúl hozván fel számos lengyel meggyilkoltatását, kik Otrepjew-vel együtt veszték vala el; valamint a lengyel követek hosszadalmas fogságát az orosz fővárosban. Mindazonáltal ez csak ürügy volt: mert alig egy évvel előbb a lengyel király követei az orosz meghatalmazottakkal egy békeokmányt írtak alá, melynek feltételeit Wasziliij a maga részéről híven megtartá. Az 1608-ik július 25-ről kelt egyezmény főbb pontjai a következők voltak: 1. Négyév lefolyása előtt Orosz- és Lengyelország közt semmi szín alatt sem kerüljön háborúra a dolog. 2. Időközben mindkét részről folytattassanak az alkudozások az állandó béke iránt. 3. A császár ne segítse a lengyel király ellenségeit, viszont a lengyel király se támogassa Oroszország ellenségeit. 4. Mindazon lengyelek, kik Otrepjew ideje óta Oroszországban fogva vannak, azonnal szabadon bocsájtandók. 5. A király alattvalói kötelesek a „tusinói tolvajt“ azonnal elhagyni. 6. Marina nincsen feljogosítva továbbra is a czárnő czímet viselni.²⁾

Ezen szerződés daczára Zsigmond nemcsak hogy vissza nem hívta a lengyeleket Oroszországból, hanem ellenkezőleg tovább is meghagyá őket a „tusinói tolvaj“ körül; sőt többeket a nemesek közül újabban is a bitorló segítségére küldött. Zsigmond kétségkívül rosszul volt értesülve Oroszország belállapotairól s azon nézetben volt, hogy megjelenése elégséges leend, Wasziliijt az orosz trónról leseperni. Vérmes párthívei Oroszországról nem vélekedének elég józanon s szüntelen azt ízenék a királynak

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 142. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 325. lap.

Varsóba vagy Krakóba, hogy sietne Moszkvába, hol fogadtatására már minden elő van készítve. Nem csoda, ha az amúgyis gyenge ítélő-erővel bíró király máris Oroszország urának képzelte magát. Híveitől követve, sietett a szerencsétlen ország ziláltságát és belzavarát felhasználni: s még mielőtt Waszili az új csapásra kellőleg elkészülhetett volna, egy erős had élén megjelent Szmolenszk előtt, melyet könnyű szerével hatalmába keríteni remélt, s honnan, mint remélé, nyitva állott előtte az út Moszkvába.¹⁾

Zsigmond váratlan megjelenése kimondhatatlan zavarba hozta Waszili, ki veszve volt, ha valami szerencsés véletlen az utolsó pillanatban meg nem menti vala. De Waszili nem veszté el bátorságát s a legvégső erő kifejtésével harcra készült. A lengyel hadizenet és Zsigmond közeledésének első következménye abban állott, hogy a bitorló II. ál-Dimitrij kénytelen volt tusinói táborát elhagyni és nagyon megfogyott híveivel és Marinával Kalugába húzódni vissza. Zsigmond lengyel király, ki a jelen körülmények közt maga vágyódott az orosz korona birtoka után, nem támogathatott továbbra is olyan igényeket, melyek jogtalanságáról a legteljesebb mértékben meg vala győződve. A midőn tehát minden további összeköttetést a „tusinói tolvajjal“ megszüntetett, egyuttal parancsot adott minden Oroszországban tartózkodó lengyelnek, hogy a legrövidebb idő alatt a királyi táborban jelentkezzenek.²⁾ Sokan voltak, kik a parancsnak eleget tettek, egy része a kalandoroknak azonban tovább is megmaradt a bitorló pártján.³⁾

Zsigmondnak azonban csakhamar arról kelle meggyőződnie, miszerint ügye Oroszországban korántsem oly kedvezően áll, mint azt könnyelmű párthívei híresztelték: minden lépten-nyomon arról kelle meggyőződést szereznie, miszerint az orosz nép kérlelhetetlen ellenszenvvel és gyűlölettel viseltetik minden idegen uralom iránt. Szmolenszk vitéz védelmezője, Sejn, nem kenyérrel és sóval, hanem golyózáporral fogadá a lengyel királyt.⁴⁾ Ezalatt Waszili, megszabadulván a Kalugába menekülő „tusinói tolvajtól“,

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 324. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 325. lap.

³⁾ Karamsin, XI. köt. 106. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 325. lap; Karamsin, XI. köt. 110. lap, és Hermann, III. köt. 496. lap.

unokaöccse, a vitéz Szkopin Sujszkij és de la Gardie vezérlete alatt mintegy 80 ezer emberből álló sereg felett rendelkezett. Ezzel szemben a lengyel sereg legfeljebb 40 ezer harczost számlált. Zsigmond helyzete e szerint korántsem látszott irigylendőnek. Két út állott előtte nyitva, melyek mindegyike végzetessé válhatott: vagy előrenyomulni és döntő ütközetet vívni az orosz főhaddal, vagy pedig hátat fordítani Oroszországnak és visszatérni Lengyelországba. Az utóbbi eset kiváltképen azért járt nehézségekkel, minthogy könnyen megtörténhetett, hogy, ha minden harc nélkül térne vissza Lengyelországba, tulajdon népe fellázad ellene. Ilyen körülmények közt nem maradt más hátra, mint Waszilijal békealkudozásokat kezdeni, hogy legalább becsülettel, ha nem is dicsőséggel kibontakozzék a linárból.¹⁾

De, mintha a végzet V. Waszili nem engedte volna megnyugodni, azon pillanatban, midőn jobbra látszott fordulni ügye, mindig közbelépett valami, mely a kedvezőbb fordulatot erőszakosan megakadályozá. Így ezuttal is. Majdnem ugyanazon pillanatban, midőn Zsigmond a békealkudozásokat megindítandó vala, érkezett híre, hogy a hős Szkopin Sujszkij, nagybátyjának és Oroszországnak védpajza és büszkesége, hirtelen és váratlanul meghalálozott, miként kortársai általánosan hitték, méreg által.²⁾

Szkopin Sujszkij halála a jelen körülmények közt a legsúlyosabb csapás volt, mely Oroszországot és Waszili érthette. A 23 éves, de hírnév és harci dicsőség tekintetében kiváló hős az egyedüli kapocs volt, mely az uralkodó és a lázongó orosz nép között az összeköttetést fenntartá; halála áthidalhatatlan ürt hagyott hátra, mely, fájdalom, napról-napra növekedett. A főváros, Moszkva, elszakadt Waszilitól s a közvélemény Szkopin halálát tulajdon családjának tulajdonítá. Moszkva példáját gyorsan más városok követték. Szkopin megmérgezésének híre leverő hatást idézett elő mindenfelé. A svédek és a német zsoldoshadak, melyekkel csak az ifjú hadvezér tudott bánni, nem akartak tovább Oroszország mellett harcolni.³⁾ De la Gardie, kinek katonái már huzamosb idő óta nem kaptak

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 325. lap.

²⁾ Karamsin, XI. köt. 121. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 326. lap.

zsoldot s ki csak Szkopin iránti barátságból harczolt Waszilij mellett, kijelenté, miszerint az ellenségeskedéseket beszünteti. Szkopin halála Waszilijt nemcsak kitűnő hadvezérétől, hanem a nép szeretetétől s az idegen hadak buzgó támogatásától fosztá meg.¹⁾ A czárnak volt ugyan még jelentékeny hadserege, de hiányzott a népszerű és tehetséges hadvezér, ki azt fegyelmezni és vezetni tudta volna. Zsigmond, ki még az imént békeajánlatokat akart a czárnak tenni, most egyszerre tettvágygyal telt el s miután a Moszkva városában uralkodó lázadó hangulatról értesült, el volt határozva fegyveres fölényét felhasználni, hogy magát az orosz trón birtokába helyezze.²⁾

Alig értesült a lengyel király, hogy a moszkvai csapatok Szmolenszk felé vették útjokat, midőn parancsot küldött a korona hetmán Zolkiewski Szaniszlónak, hogy állja útját az orosz seregnek. Zolkiewski csak 3000 ember felett rendelkezett, s e maroknyi csapattal, melyet a harcvágy lelkesített, nemcsak az orosz vajdákat remélte tönkretenni, de egész Moszkváig eljutni s ott Waszilijt megbuktatni. Az utóbbi esetben szándéka volt III. Zsigmond lengyel király fiát Wladiszlávot s vele a Wasa családot az orosz trónra ültetni. A terv ép oly eszélyes mint merész volt s ha teljességgel sikerül vala, Orosz- és Lengyelország történelmének egészen más irányt jelölt volna. S hihetetlennek látszik, de valóban megtörtént, hogy a maroknyi lengyel had Klusino mellett 1610. június 24-én az egész czári hadat egy rövid de heves ütközetben teljesen megverte és szétszórta. Azonban az oroszok mentségére ki kell jelentenünk, miszerint a csúfos vereséget a svédek árulása idézte elő, kik a döntő pillanatban és de la Gardie minden erőlködése ellenére őket ettől visszatartani, átpártoltak a lengyelekhez.³⁾

A klusinói vereség hatása elemi erővel nehezedék V. Waszilij vállaira. A szörnyű hírre egymásután fel-lázadtak a városok; a bitorló II. ál-Dimitrij elhagyta kalugai táborát s másodszor is megjelent Moszkva falai alatt, azon reményben, hogy lengyel hívei segítségével meglepi és lemondásra kényszeríti a czárt. Ijepunow Prokop rjezsáni

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 130. lap

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 327. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 327. lap.

vajda és fivére Szacharij élére állottak a mozgalomnak, Waszilijt megfosztották a czári méltóságtól s 1610. július 17-én lemondásra kényszerítették. A szerencsétlen uralkodó akarata ellenére szerzetessé, neje Mária czárnő pedig apáczává avattaték; amaz a tsúdowi, emez pedig sz. Iván kolostorba vitetvén, hogy azontúl élve halottak legyenek.¹⁾ Hasztalan igyekezett Hermogén patriarcha a népet leesendésíteni és uralkodójával kibékíteni; a hangulat ellene volt, Oroszország politikai bukása és süllyedése feltartóztatatlan vala. Ide érlelte a zsarnokság és kegyetlenség, a gyilkosság és pártszenvedély az eseményeket. Oroszország nem tudott többé tulajdon erejéből felemelkedni. Egy azonkorú író, Palitzyn, borzasztó képét tárja fel Oroszországnak a tizenhetedik század elejéről, de a mely ép oly tanulságos egyszersmind. Karamsin után ide igtatjuk e leírásból a következőket:²⁾

„Oroszország tulajdon fiai által inkább, mint az idegektől szétmarcangoltatott. A lengyelek vezetői, útmutatói és védehmezői orosz árulók valának; ők valának egyszersmind az első és utolsó a véres harczokban; a lengyelek, fegyverrel kezükben, gúnyos nézői valának az oktalan polgárháborúnak. Erdőségekben és járatlan mocsárokon keresztül ők vezették a lengyeleket vagy készítették ösvényeket számukra és támogatták és védehmették őket gonddal és önfeláldozással nagy számuk és erejük által; mialatt nem ritkán épen azokért menének a halálba, kik azon szándékkal jövének ide, hogy belőlük rabszolgákat csináljanak. Minden zsákmány a lengyeleké lőn, ők szemelék ki maguknak a legértékesebb foglyokat, válogaták ki a legszebb ifjakat és szüzeket, avagy hagyták azokat rokonaiktól kiváltani, hogy mulatságból másodszor is elragadják tőlük! . . . . A szív megrendül, ha az emlék felújítja gáztetteiket; ott, hol alig száradt fel a meleg vér, hol a megöltek hullái heverének, ütötte fel tanyáját a rút kéjelgés, a tiltott gyönyör. . . . Ifjú, rövid idő előtt felavatott apácák meztelenre vetkőztetének — és meggyaláztattak; s miután a szerencsétlenek becsületüket elvesztették, életüket is eldobák maguktól a megalázó kínszenvedések közepette! . . . . Voltak oly nők

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 198. lap.

²⁾ Karamsin, XI. köt. 195—197. lapok.

is, kik az általános erkölcsi romlottság által elragadtatva, az idegenek zsákmányának engedték át magukat; mások ellenben ravaszsággal megmenekülének az állati erőszaktól. Sokan meghalának családjukért, midőn a házáért harcolni képtelenek valának: a férj nejeért, az atya leányaért, a fivér a nővéreért dőfé a halálos tört a lengyelek szívébe. Irgalomról semkisémet akart hallani; a vitéz, ezárjához hű harcos, ki a lengyelek kezébe került, néha kegyelmet, sőt tiszteletet talált náluk hűségeért; ellenben az árulók megvetés tárgyát kepezték, ezek gyáva asszonyoknak s a „tusinói ezár” bajnokainak gúnyoltatának. Mindazok, kik erényekben kitartók valának, kegyetlen halált szenvedének: meredek partokról a folyamok mélységébe taszítottak, vagy pedig íjjak és löfegyverek által veszttek el. Nem ritkán a szülők szemeláttára égettetének meg gyermekeik, kiknek fejei kard- vagy dárdahegyre tűzettek. Csecesemők kiragadtatának az anya karjai közül s köveken zúzottak szét. . . .

„Midőn a lengyelek ezen vérlázító kegyetlenségeket látták, így szóltak: Vajjon miként bánnának az oroszok velünk, hogy ha már önmagukat ily borzasztó dühvel pusztítják? A szívek megkövesülének, az elme elsötétedett, az emberek elvesztették megfontolásukat s nem ismerték többé a részvétet. Mindenütt közelünkben pusztított a vérengzés s azt hívének: talán benünk meg fog kímélni! Vagy pedig személyes előnyöket igyekeztünk érvényesíteni. Az általános szédélgs és fejetlenség közepette mindenki felül akart emelkedni helyzetén: a szolgák urakká kívántak lenni; a pór nemességre vágyódott, a nemesek pedig országnagyoknak képzeltek magukat. Nemesak alacsony származásuak csábították egymást hűtlenségre, hanem előkelő és tekintélyes emberek is, mialatt úgy otthon mint az ütközetben így szóltak: Mi boldogok vagyunk; jöjjetek hozzánk s cseréljétek fel a bánatot az örömmel. . . . Haza és az egyház, mindketten tönkre menének: az igaz Isten templomai úgy elpusztultak, mint a pogány istenek hajlékai a nagy Wladimir idejében; ebek és marhák az oltárokon találkoznak: lovak oltártérítőkkel és halotti lepellel díszítetének fel; a szent kelyhekből tivornyák alkalmával ivott a részeg esőselek, melynek étkei szent ostyaedényekben tálatatának fel: a szent zászlókon koczakajátékkal mulattak az elvadult emberek; templomlobogókkal indultak a véres

harczba s a díszes papiöltönyökben kéjhölgyek lejték undorító tánczukat. Szerzetesek és papok a tűz mellett lassan megperzseltettek, hogy a borzasztó kínok közt elárulják, hogy hova rejtették kincseiket; remeték és jámbor zárándokok arra kényszerítettének, hogy a bősziült tömeggel feslett és erkölestelen dalokat énekeljenek, s ki a felhívásnak nem engedelmeskedett, irgalom-nélkül felkonczoltaték. . . . . Emberek a fenevadaknak engedék át lakóhelyeiket, míg a medve és farkas búvóhelyét nem ritkán az emberek foglalták el, emberevő állatok és ragadozó madarak seregesen lépék el az elesettek és legyilkoltak hulláit, kisebb madarak pedig fészket raktak az emberi koponyákban. A hegyek ormai fölé sírhalmok emelkedének. Polgárok és földművelők erdőkben, rengetegeken, barlangokban és ingoványokban laktak, honnan csak éjjel merészkedének előjönni, hogy magukat megtisztítsák. . . . De immár az erdők sem nyújtottak többé védelmet; emberek, kik hajdan hajtóvadászatot tartottak állatok ellen, most ember-társaik felkutatására indultak vérengző, csaholó ebekkel; anyák, kik az erdők mélyébe rejtőzének, befogák siránkozó csecesemőik ajkát, hogy megfulladának, nehogy sirásuk által elárulják a vendégtelen rejtékhelyet. Az éjjeket nem a hold fénye világítja be többé, hanem az égő városok és falvak lobogó fénye, melynél a rombolás, pusztítás, öldöklés műve annál zavartalanabbul folyt. S mit a gyújtogató rablók magukkal nem vihettek, azt elhamvaszták, csak hogy Oroszország minél kietlenebb és lakatlanabb sivataghoz hasonlítson. . . . .

Oroszország sivataggá, vadonná lett; de nem Bathukhán vérengző hordái tették azzá, hanem tulajdon, az emberiség érzelmeiből kivetkőzött barbár nyomorult fiai. Oroszország irigységgel tekinthetett vissza Bathukhán pusztításaira; azon régmúlt borzasztó idők enyhéknek látszottak azokhoz képest, melyek *most* az országot a világnak bemutatatták. A polgárháborúk réme sohasem tárt fel oly ijesztő képeket, mint most, midőn egymásután csalók és ámitók bitorolták a legfőbb hatalmat, tették pellengérré a felség-jogokat s gúny tárgyává mindazt, mit eddig a nép kegyelettel és tisztelettel környezett. A reményt a jövőben csak azon kevés jók nemes önfeláldozása tartotta fenn, kik a Troitzka kolostor halhatatlan védelmében hullottak el, hogy hallhatatlanságukat megőrizték. Minden elveszett, csak

a nemzeti genius virrasztott a füstölgő romok, enyésző hullák s a hazaárulás fekete árnyai között, ... hogy új életre ébreszsen majdan egy jobb és egészségesebb nemzedékét! . . . .

Oroszország féltékenyen őrzött határai védtelenül nyitva állottak; a közlekedés belsejében meg vala akasztva; különböző hadesapatok táboroztak mindenfelé; a városok és falvak elhamvasztva vagy pedig lázongó nyugtalanságban; a kedélyek megrémülve vagy elfásulva; a kormány tehetetlen és erőtlén, a csár pedig ostromolva és körülvéve árulók által.

. . . De mialatt a megaláztatás, nyomor és inség tetőpontjára hágott, midőn Zsigmond lengyel király Oroszországot már mint könnyen megszerezhető zsákmányt birodalmához csatolhatónak hitte . . . lassan bár, de észrevehető jelek kezdenek mutatkozni, melyek a szörnyű állapotok javulását látszottak hirdetni.¹⁾ Az 1612. évtől kezdve a nemzet lassankint azon tudatra kezd ébredni, miszerint boldogulásának feltételeit csak önmagában képes feltalálni.²⁾ E pillanattól kezdve a nemesség, a polgárság, az egyház lassankint tömörülni kezdenek s egy érdemes vértanú körül csoportosulnak, ki hosszú kilencz évet töltött lengyel fogságban s ki kétszer szenvedett vértanúságot hazájáért és nemzetségeért; kit a zsarnokság kolostorba kényszerített s ki most mint érsek főtámaszává lőn hazája függetlenségének, s kinek fiát a hálás és jobbérzelmű oroszok uralkodójuknak választák.

V. WasziliJ bukása után a bojárokból álló birodalmi nagy-tanács ragadta kezébe a kormányhatalmat s fegyverhez szólítá a városokat és tartományokat; egyszersmind felhívá, hogy küldenének haladéktalanul meghatalmazottakat Moszkvába, hogy a főváros megszabaduljon az idegenektől s a birodalomnak feje a szokásos módon megválasztathassék. E közben a fővárosban négy párt képződött; az első párt fejei a Ljepunow testvérek voltak, kik a czári trón gyors betöltésével akarták Oroszországban a rendet és békét helyreállítani; a másik Msztiszlawszkij herczég befolyása alatt állott, ki a lengyel király fiának Wladiszlávnak megválasztásában látta az ország megmentését; a harmadik és

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 114. lap.

²⁾ Segur, Tom. II. p. 158.

leggyengébb az volt, s ide tartozott a pór nép nagyobb tömege, mely a tusinói tolvajt akarta a czári trónra ültetni; végre a nép és nemzet józanabb része, mely a főpapság és kivált a derék Hermogén patriarcha szavára hajlott, és Romanow Mihályt kívánta a czári bíborral feldíszíteni. Mindegyik párt több buzgósággal mint őszinteséggel szállott síkra jelöltje mellett.¹⁾

Még mielőtt V. WasziliJ a fejedelmi bíbort a szerzetesköntőssel cserélte fel, akadtak férfiak, kik, miként Szkopin Sujszkij, lelkesült elszántsággal a haza védelmére keltek s annak jövődjé felemelkedését honszeretetük minden erejéből előmozdították. Ezek között kiváló helyet foglalnak el Posárszkij herczég, Szukin és Prozorowszkij vajdák; az utóbbiak azzal vezették be nevüket a haza történelmébe, hogy egy lengyel dandárt Chmielewski pán vezérlete alatt megsemmisítettek s ezzel a nemzeti lelkesülésnek és reménykedésnek megbecsülhetetlen anyagot szolgáltatottak. Röviddel utóbb Posárszkij nem kevésbé döntő sikert aratott a lázadók felett Kolomna közelében, mely alkalommal számos fogoly és jelentékeny hadizsákmány került a győzők kezébe. S hogy a remény a jobb jövőben mind erősebb gyökereket verjen, Nisnij-Novgorod halhatatlan babérokkal díszíté magát. A híres várost a lázadó oroszok és lengyelek Wjezemszkij vezérlete alatt kemény ostrom alá fogták; a lakosság el vala készülve a legvégsőkre de a város átadásáról mitsem akart hallani. A férfiak érzékeny búcsút vettek nejeiktől és gyermekeiktől s hősiességgel elszántsággal indultak a végső harcra. De a szerencse a hősöknek kedvezett; az utolsó kirohanás alkalmával tönkre verték az ostromlók esőselékhadát, vezérét az áruló Wjezemszkijt pedig fogolylyá tették. A felszabadult város szigorú ítéletet tartott a kezébe került lázadók felett s Wjezemszkijt mint árulót felakasztatta.²⁾ — Nisnij-Novgorod példája gyűjtő hatással volt a többi városokra is, melyek hasonló dicsőség után vágyódnak az általános romlottság és süllyedés közepette.

Megható WasziliJ egy levele, melyet röviddel letétele előtt Halits, Jaroszlawl, Kostroma, Wologda és Usztjug

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 327. lap.

²⁾ Karamsin, XI. köt. 116. lap.

városok lakosságához intézett és melyben a következők fordultak elő: „Szerencsétlenek! kinek esókoltátok meg szolgálai alázatossággal a szent keresztet? kinek szolgáltok? Egy elvetemedett gonosztevőnek és czinkostársainak: egy csavargónak és a lengyeleknek! Már láthatjátok borzasztó tetteiket, pedig még borzasztóbbakat fogtok látni. Ha vétkeis kislelkűségtekben eláruljátok nekik a hazát és az egyházat, ha Moszkva elesik és a fővárossal a szent haza és a szent vallás, akkor nemcsak ellenünk, hanem Isten ellen is vétkeztetek s kívülünk neki tartoztok felelősséggel, az Istennek, ki egyszersmind a bosszú Istene! De ha megbánjátok bűneiteket s buzgó és hűséges szolgálatra kötelezitek magatokat, úgy megígérjük, hogy — mit nem is remélhettetek volna — hosszú évekre vámmmentességgel és más sokféle kegyekkel és kitüntetésekkel fogunk megajándékozni benneteket!” De a fejedelmi ígéretek még csak szórványosan eredményezték a várt sikert.¹⁾

Egyike azoknak, kik legelőször az ál-Dimitrij pártjára állottak, Gagarin hercege volt, kinek úgy látszik többféle oka volt a Sujszkij családra neheztelni. Azonban Gagarin nem tartozott a köznapi lázadók sorába, lelkében még nemesebb érzelmek is visszhangra találtak: s midőn a bitorló valódi személyének azonosságáról és bűnös terveiről értesült, azonnal elhagyta őt s visszaszegődött törvényes ura, a császár mellé. Gagarin arról is meggyőződött, hogy a tusinói táborban éles szakadás állott be, melyet ügyesen felhasználva nagy haszonnal lehetne kizsákmányolni. A megtért hazafi ettőlfogva mindinkább közeledett a Romanov családhoz, melynek nemsokára belső bizalmas hívévé lőn, s melynek a jövőben kiváló szolgálatai által nagy hasznára vált.

Mióta Zsigmond lengyel király orosz földön állott, azóta a „tusinói tolvaj” ügye rohamosan hanyatlott: a lengyelek és oroszok tömegesen elhagyták a kalandor táborát, hogy vagy a király seregéhez csatlakozzanak, vagy pedig a császár szolgálatába lépjenek. Az ifjú Michail Sujszkij hercege, ki sokat hányódott Lengyelországban, nagy erélyvel szervezte a császári hadsereget, melylyel nem egy fényes diadalt aratott a lázadók felett. S miután a lengyel király mindinkább

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 123. lap.

elkülöníté magát az orosz zendülöktől s azok fejétől, a tusinói tábor felbomló félben volt, még mielőtt erősebb támadásoknak lett volna kitéve. A tusinói császár, a II. ál-Dimitrij, a lengyel zsidó fiú, szereplésének vége felé közeledék; s miután nem remélhette ügyének jobbra fordulását, szökésre határozta magát. Arról értesülvén, hogy Zsigmond egyik hetmánya parancsot kapott elfogatására, megrémülten futott Marinához, e szavakkal esvén lábaihoz: „A hetmán szándéka engemet a királynak kiszolgáltatni; meg kell menteni életemet! Isten veled!” S a trónkövetelő paraszt öltözetben, Koselew nevű bohócza kíséretében egy szemeteszánon hagyta el tevékenységének színhelyét s Kalugába menekült. Midőn másnap szökésének híre terjedett, sokan azt hitték, hogy a bitorló ármánynak esett áldozatul s a folyóban lelte halálát; az egész tábor leírhatatlan izgalom fogta el: a zűrzavar percről-perczre növekedett s csak akkor kezdett némileg lecsendesedni, midőn a lengyel urak kilátásba helyezték, hogy Zsigmond király szigorú vizsgálat tárgyává fogja tenni „a tusinói tolvaj” eltűnését.

Marina, a mérhetetlen gögnek és könnyelműségnek áldozata, ki második ál-férjétől is elhagyatva, ezer veszélyektől környezve maradt vissza a tusinói táborban, csak keveset tanult és mindent feledett a múltból. Nagybátyja Stadnicki pán azon tanácsára, miszerint fordulna bűnbánólag Zsigmond kegyelméhez, a következő fenhéjazó választ adá: „Köszönöm jó kívánságaidat és tanácsodat; de a Mindenható igazságszeretete nem fogja megengedni, hogy halálos ellenségem Sujszkij hűtlenségének gyümölcsét háborítatlanul élvezze. Kinek egyszer Isten nagyságot adományozott, az nem veszti el többé a vele járó fényt, úgy, miként a nap nem veszti el fényét, ha néha felhők takarják is el sugarait.” A királynak pedig a következőket írta: „A szerencse elhagyott, de ezzel még nem fosztattam meg fejedelmi jogaimtól, melyek ünnepélyes császári koronázásom és az orosz nemzet kétszeri hűségesküje által nyertek szentesítést.” Egyébiránt szerencsét kívánt a királynak, bár Monomach koronájáról lemondani nem akart.¹⁾ Nyilvánvaló volt, hogy a jövő esélyeibe veté utolsó reményét, melynek fogyatékossága abban állott, hogy nagyon is vérmes vala.

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 158. lap.

Ezalatt a „tusinói tolvaj” Kalugában valóságos vérengző szörnyetegként garázdálkodott. Haragjának és bosszújának tárgyát a lengyelek, németek és svédek képezték; nekik és fellépésüknek tulajdonítá eddigi kudarcát s azt, hogy Tusinóból, hol már élete sem volt biztonságban, menekülnie kellett. Tula, Peremysl, Kozelszk s mindazon helyek, hol a gyűlölt nemzetiségek számosabban képviselve valának vérlázító jelenetek színhelyeivé lettek; a szerencsétlenek többnyire orozva estek az őrző haragjának áldozatul. Kalugában tömegesen vízbe fullasztattak svédek, németek és lengyelek; köztük a város egykori vajdája, Skotnicki. Itt veszett el a derék okolnitsij Godunow Iván, kinek egyedüli bűne abban állott, hogy a népszerűtlen Waszilibj ezár hívének vallotta magát.¹⁾ A bitorló méltó ezinkostársa volt a nemtelen bosszú művében Buturlin Michail, egy minden emberi érzelméből kivetkőzött gonosztevő.²⁾

A tusinói táborban, mióta II. ál-Dimitrij megszökött, a zavarok sehogysem akartak lecsendesedni. Marina minden kísérlete, a bitorló egykori híveit döntő és erőszakos lépésre rávenni, sikertelen maradt. Egy része a tábornak, s ezek közt a doni kozákok, kik még mindig hittek a tusinói tolvaj szerencseesillagában, felkerekedett és utánna indult urának Kalugába, hol természetesen tárt karokkal fogadtattak. Minthogy Marina is napról-napra rosszabbul kezdé érezni magát Tusinóban, s mert férje ellenségeinek bosszújától tartott, végre arra határozta magát, hogy férjét Kalugába követni fogja. S a kalandos hajlamú hölgy harezias álruhában ijjal és tegzével ellátva elhagyta a tábort. Távozása utáni reggel a következő nyilatkozatot találták szobájában, mely a hadsereghez vala intézve:³⁾

„Valódi barátok és bizalmasok nélkül, s egyedül bánatommal, állítólagos védelmezőim arcátlan vakmerősége elől menekülni vagyok kénytelen. Zajos tivornyákba merülve, vakmerő rágalmozóim elvetemedett nőkhez merészkednek hasonlítani s a leggaládabb eszközökkel ellenem törnek, árulással és ármányokkal felfegyverkezve. Mentsen az ég tőle, hogy valaki merészkednék, velem közösen eszelekedni s engem bárkinek is kiszolgáltatni, kinek sem

¹⁾ Hermann, III. köt. 521. lap.

²⁾ Karamsin, XI. köt. 159. lap.

³⁾ Karamsin, XI. köt. 161. lap.

én, sem pedig birodalmam alávetve nincs! Lesújtva és üldözötve, a Mindenható tanúságára hivatkozom, hogy sohasem fogok megszűnni becsületem és dicsőségem ellenére eszelekedni; s miután egyszer nemzetek felett uralkodtam, sohasem határozandom el magamat, egy egyszerű lengyel úrnő állásába visszatérni. Azon reményben, hogy a vitéz hadsereg nem fog esküjéről megfélekedni s hogy hálámra és megjutalmazásomra érdemessé teendi magát, eltávozom.” Marina hívei a kiáltványt felolvasták a táborban s kevés hiányzott, hogy a tévútra vezetett tömegek utánna nem eredének úrnőjüknek, hogy diadalban hozzák vissza a táborba. Azonban a józanabbak higgadtsága győzött s Marina zavartalanul folytathatta útját.¹⁾

A hangulat a tusinói táborban az orosz hazaárulók tevékenysége és a lengyel ármányok következtében mind kedvezőbbre fordult Zsigmond részére; oroszok és lengyelek karöltve azon fáradoztak, hogy az orosz és lengyel korona egy fejre tétessék, mely azontúl a kettős nemzet és birodalom sorsát igazgassa. A kölcsönös kívánságok és követelések mind határozottabb alakot nyertek. A táborban a két nemzet megbízottjai sűrűn tanácskoznak egymással. Orosz részről többek közt a következők vettek részt a szomorú és áldástalan munkában: Szoltykow Michail és fia, Rubetz-Moszalszkij és Chworostinin hercegek, Plestsejew Leo, Moltsanow; továbbá a djákok: Gramotin, Andronow, Tsitsirin, Apraxin és számos más nemesek.²⁾ A lengyel király január 31-én fogadá nagy külső pompával a küldöttséget, a trónon ülve, körülvéve a birodalmi tanács legkitünőbb tagjaitól és a lengyel udvari méltóságoktól. Az agg áruló Szaltykow hosszú beszédben ecsetelé Oroszország sanyarú sorsát s a rendíthetetlen bizalmat, melylyel az orosz nemzet a lengyel király iránt viseltetik. S miután az orosz főúr belefáradt, fia és titoknoka folytaták, esedezvén, miszerint a lengyel király könyörülne Oroszország sorsán, s fogadná el a csárok koronáját és venné hathatós védelmébe az igazhívő orosz egyházat. — Végre Szaltykow újból felállott s az orosz csári koronát Zsigmond fiának Wladiszlávnak ajánlá fel. Az ünnepélyes kihallgatás azzal

¹⁾ Hermann, III. köt. 528. lap.

²⁾ Karamsin, XI. köt. 162. lap.

végződött, hogy Gramotin az orosz és lengyel birodalmak egyesülésének előnyeit élénk színekben esetelvén, kérte a királyt, hogy engedné meg, miszerint a kettős korona majdan dicső fiának fejére tétessék.¹⁾ A király helyett a lithván kanczellár Szapieha Leo válaszolt, megköszönvén Zsigmond nevében a bizalmat és kitüntetést s kinyilatkoztatván a király erős elhatározását, hogy Oroszországot nagygyá és boldoggá teendí s hogy az orosz nemzeti egyháznak mindig meleg védelmezője marad.²⁾

A tárgyalások a lengyel koronával kissé lassan haladtak előre, s a tusinói lázadók képviselői így szóltak az egybegyűlt szenátushoz, mely egyes orosz-lengyelekből vala összeállítva: „Azon idő óta, midőn (1598) I. Fedor csárral a Rúrik alapította uralkodócsalád kihalt, mindig azt kívántuk, hogy az oroszok és lengyelek közös uralkodóval birjanak, miként ezt a tanács-bojár Szaltykow röviddel előbb kifejté, a ki pedig be van avatva minden államtitokba. Akadályok valának eddig: Boris Godunow szigora, valamint azon szerencsés előmenetel, melyet az ál-Dimitrij ügye tanúsított, továbbá Waszilijsz Sujszkij trónralépte s egy második csaló megjelenése, kihez, mert tudtuk, hogy ármító, csak azért csatlakoztunk egy időre, mert gyűlöltük Waszilijsz bukását siettetni akartuk. Azonban megörvendeztetve a lengyel király megjelenése által orosz földön, esendben és titokban alkudozásokba léptünk a legelőkelőbb személyiségekkel Moszkvában s közös megállapodásra jutottunk, melynek eredménye, hogy már régóta Zsigmond királyhoz menekülünk vala, hogyha ebben a csaló által meg nem akadályoztatunk. Most azonban, miután úgy a hadsereg mint annak vezetői késznek nyilatkoztak magukat egyedüli törvényes uruknak alávetni, ki bennünket szándokának tisztaságáról meggyőzött, most bátran esedezünk királyi Felségedhez, kérve kérvén, engedd át nekünk fenséges fiadat Wladiszláv herceget urunknak és csárunknak. Mert azt jól tudjuk, hogy Felséged mint egy másik hatalmas birodalomnak feje azt el nem hagyhatja, a moszkvai czárságot pedig helytartó által nem kormányozhatja. Egész Oroszország örömmel fogja üdvözölni az új czárt: a városok és

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 162. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 529. lap.

erősségek megnyitják előtte kapuikat, a patriarcha és az egész papság meg fogja őt bensőséggel áldani. Most pedig ne késedelmeskedjék a király, hanem induljon egyenesen Moszkvába s erősítse meg a magáéval az ott táborozó hadseregeket, melyek e pillanatban még a svédek és Waszilijsz seregei által fenyegetve vannak. Mi előre fogunk menni és neki és számára az utat egyengetni, hogy akadálytalanul benyomulhasson a fővárosba; mi magunk fogjuk Waszilijsz Sujszkijt megbuktatni és megsemmisíteni, miként egy már régóta bukófélben lévő áldozatot. Akkor azután Szmolenszk is megnyitja kapuit, mely eddig oly sok áldozatokat nyelt el, a nélkül, hogy bármi hasznát láthattuk volna.“¹⁾

A további tárgyalások főképen azon kérdés körül forogtak, milyen állást fog az új czár, a katolikus Wladiszláv az orosz egyházzal szemben elfoglalni. Erre nézve a király kijelenté, miszerint a vallás lelkiismereti dolog lévén, azt sem erőszakolni, sem kívánni nem lehet; s mert a kényszert nem tűri, legjobb magára a jövő czárra bízni a végleges elhatározást. „Ezen emberek,“ mondja a lengyel történetíró Niemcewicz, „nagyon keveset törődnek az állam függetlenségével és szabadalmaival; náluk fődolog a vallás, az egyház, a kolostorok kívánságai és érdekei: ezeket tekintik fődolognak s földi jólétük és lelki boldogságuk egyedül ezen kérdés körül forog.“²⁾ Zolkiewski, a királyi hetmán és a tanácskozások feje, azok szerencsés befejezése után fényes lakomát rendezett, melyen a király is megjelent, s itt vidám pohárköszöntések között temetteték el Oroszország függetlensége — egy kis időre — s a meglepő és lealacsonyító abban állott, hogy oroszok voltak, kik hazájuk szabadságának temetkezésénél tort ültek és vidám dalokat zengedeztek!

Vígasztaló és lélekemelő jelenet volt a nemzeti megaláztatás közepette a Szentháromság-kolostor felmentése a czári hadak által, melyek élén közös megállapodás szerint Sujszkij Michail herceg állott, kiben a nemzeti védelem eszméje e pillanatban összpontosult. Szapieha, ki oly nagy hangon hirdette a híres kolostor közeli bukását, vert hadával csak nehezen tudott menekülni.

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 164. lap.

²⁾ Ugyanott

V. Waszilij trónvesztetten kesergett a távol kolostor falai között; Oroszország földjén idegen hadak tomboltak; fiainak nagy része idegen előtt hajlongott . . . . . de élt a nemzetek geniusa, kit az isteni Gondviselés szokott támogatni

Negyedik fejezet.

Az interregnum és I. Michail (Fedorovits) Romanow megválasztatása. 1610–1613.

Wladiszláv megválasztatása. — Lengyel politika. — Hermogén hazafias fellépése és a birodalmi tanács. — A szabadság és a nép. — A moszkvai mészárlás. — Ljepunow halála. — A III. ál-Dimitrij. — A függetlenségi harc leveretése. — Hazafiatlanság. — Újabb ébredés. — Posárszkij és Minin. — A lengyel király elhagyja Oroszországot. — Hazafias lendület. — Feodorovits Romanow Mihály. — Megválasztatása. — Az egyeduralkodó visszaállítása. — A Romanow-dynastia.

V. Waszilij bukása után Moszkvában a bojárok nagytanácsa ragadta kezébe a hatalmat; azonban a négy párt közül egyelőre az volt a legszámosabb és leghatalmasabb, mely a lengyel királyfit Wladiszlávot óhajtá a czárok trónjára ültetni. A hetmán Zolkiewski megjelenése Moszkva falai alatt végleg eldönté a kérdést a lengyel herceg javára, ki a Rurik-ok koronáját készséggel elfogadta. Az 1610. aug. 17-én Zolkiewski egy szerződést kötött a bojárokkal, mely szerint Wladiszláv (Wasa) Oroszország czárjának elismertett örökölhető, de egyházi dolgokban a főpapság, kormányzás tekintetében pedig a bojárok nagytanácsa által korlátolt hatalommal.¹⁾ Így Wladiszlávnak nem állott hatalmában: 1. Katholikus templomokat építeni, egyházi ügyekbe beavatkozni vagy az egyházi javakat megcsónkítani. 2. A bojárok tanácsának hozzájárulása nélkül a Szudebnik-en, a polgári és büntető törvénykönyvön semmit sem szabad változtatnia. Továbbá nem állott hatalmában bárkit életétől vagy javaitól megfosztani, s új adóterheket követelni. 3. Mielőtt a czári trónt elfoglalná, köteles magát a görög-keleti egyház kebelébe felvételni;

¹⁾ Karamsin, III. köt. 502. lap

összeköttetéseit a római pápai székekkel végleg megszakítani; azokat pedig, kik a görög-keleti egyháztól elpártolnának, halállal büntetni.¹⁾ Együtt tartozik az összes czári címeket felvenni s egy orosz nővel lépni házasságra.²⁾ Miután a főváros lakossága ezen feltételeket kielégítőnek tartá és elfogadá, szeptember 11-én egy követség indult Szmolenszk felé, hogy az orosz koronátf ormaszerűen az egész ország nevében III. Zsigmond lengyel király fiának Wladiszlávnak felajánlja. A követség élén Philaret rosztowi metropolita és Waszilijs Golitzyn bojár állottak. Időközben az egyezés értelmében a lengyel hadak benyomultak Moszkvába s a czári Kremlt megrakták lengyel őrséggel.³⁾

Azonban Zsigmond valódi szándéka csak most lőn világossá: erős elhatározása volt, fia végleges uralma mellett saját hatalmát érvényesíteni Oroszországban: s ily célból különféle ürügyek alatt késleltette Wladiszláv elutazását Moszkvába; majd Szmolenszk rögtöni átadását, majd a feltételek módosítását követelte. E közben tulajdon nevével kormány rendeléseket bocsájtott ki a birodalmi nagytanácshoz; gazdag jutalmakat osztogatott híveinek a czári kincstárból: s nem fukarkodott különböző címek, méltóságok és jószágok adományozásával.⁴⁾ A birodalmi tanács, mely Msztyiszlawszkij, Kurakin, Romanow Iván, Seremetjew, Nagow, Lykow, Trubetzkoi és Golowyn bojárokból állott, körülvéve minden oldalról lengyel fegyveresektől, nem merte a király kívánságát megtagadni, sőt Zsigmondot egészen jogtalanul egész Oroszország egyeduralkodójának címmezé felterjesztéseiben; egyuttal ismételve utasítá a vitéz Sejn-t. Szmolenszk hős védelmezőjét, a fontos erősség átadására.⁵⁾ De Sejn nem teljesíté a birodalmi tanács kívánságát s kijelenté, miszerint kész ugyan Szmolenszket Wladiszlávnak átadni, ellenben a lengyel király előtt zárva tartja a kapukat.

Zsigmond még most is habozott, fiát útra bocsájtani, daczára a moszkvai birodalmi tanács mind gyakoribb sürgetéseinek. Régi követeléseihez újabbak járultak, melyek

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 328. lap.

²⁾ Karamsin, XI. köt. 198. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 503. lap.

⁴⁾ Karamsin, XI. köt. 199. lap.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 503. lap.

teljesítésétől tette függővé fia elutazását. Szmolenszk rögtöni átadásán kívül, elébb a varsói országgyűlés beleegyezését látta szükségesnek, majd azt követelte, hogy semmisíttessék meg elébb végképen az ál-Dimitrij és még mindig több helyütt garázdálkodó pártja. Hasztalan igyekezett Zolkiewski a királyt engedékenyebbé tenni, Zsigmond hajthatatlan maradt s a hangulat a birodalmi tanács és a király közt mindinkább elmérgesedett.¹⁾ Golitzyn és Philaret metropolita átlátták a király tervét, ki Oroszországot minden áron magának akarta megszerezni s így egyenesen a lengyel koronának alávetni; és siettek tapasztalataikról Hermogén patriarchát és mindazokat értesíteni, kiknek a haza sorsa és jövője még némileg szívükön feküdt.²⁾

Hermogén, a lelkes főpap, ki Waszilijs letétele után azonnal Romanow Michail megválasztását ajánlá a hazafias pártnak, sokáig vonakodott a lengyel királyfit Oroszország urának elismerni, kitől bizonyára nem ok nélkül féltette az orosz egyház függetlenségét.³⁾ Zolkiewski rábeszélésére és megnyugtására később hajlandónak nyilatkozott az új czár támogatására, de csak bizonyos határozottan körülírt feltételek figyelembe vétele mellett. Most, midőn Zsigmond valódi céljai mindinkább kiderültek, Hermogén elérkezettnek látta az időt, állást foglalni az idegen zsarnoki önkény ellen, mely egyenesen az orosz nép nemzeti és egyházi lételét fenyegette.⁴⁾ A nyolczvanéves aggastyán hatalmas érveléssel és elragadó ékesszólással emelé fel hangját a fenyegetett haza és egyház védelmére és megmentésére, a nemzeti nyelv, szokások és erkölcsök megóvására. Hangja, az igazság és meggyőződés hangja mindenütt gyűjtött, mindenütt visszhangra talált, hol a hazaszeretet szent tüze még nem aludt ki egészen.

De a birodalmi tanács, mely kevert elemekből vala alkotva, nem osztozkodék a derék egyháznagy felfogásában; nyíltságának és merészségének következményeitől tartott, mit a lengyel szuronyok és ágyúk közepette nem lehet csodálni. A patriarcha egész Oroszországot felrázta tetszhalott zsibbadásából. „Wladiszláv, a megválasztott czár,”

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 202. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 505. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 329. lap.

⁴⁾ Karamsin, XI. köt. 198. lap.

szólt a merész aggastyán. „nem lehet az oroszok ezárja ha nem veszi fel vallásunkat, s ha nem távolítja el Oroszországból a lengyeleket mind!” Hermogén kimondá a merész szavakat, melyeket az egész ország visszhangzott. Már nem állapodának meg a pusztá szónál, mind hangosabb lett a moraj, mely a közelgő vihart jelezé. A szomszédos városok egymással érintkezésbe léptek s közölték véleményeiket, reményeiket és várakozásaikat.¹⁾ Mindinkább közeledett az óra, mely visszaadta a nemzetet önmagának. Levelek, nyilatkozatok, kiáltványok jártak kézzől-kézre s gyűjtötták és lelkesítették a népet a közelgő tetre. A szmolenszkiek, kik oly vitézül ellentállottak a lengyelek ostromának, a következőket írák: „A király által elámitva, nem állottunk neki ellent. S mit nyertünk vele? elveszünk testben és lélekben. Szent templomaink romokban hevernek; rokonaink a sírban pihennek, vagy rablánczokon fetrengenek. Vajjon ki tudna hevülni ilyen sorsért?! Wladiszláv megérkezését várjátok s ezalatt a lengyel önkénynek engedelmeskedtek, a szörnyetegek Szaltykow és Andronow kedvéért, kik Oroszországot elárulták; de sem Lengyelország, sem a lázadásairól hírhedett Lithvánia nem fogja jövőendő uralkodóját nektek átengedni. Nem, a király és az országgyűlés hosszas tanácskozás után arra határozta magukat, hogy Oroszországot minden feltétel nélkül elfogadják, s hogy a romok felett minél korlátlanabbul uralkodhassanak, kihűrezolják az országból annak legjobb és leghazafiasabb gondolkozású polgárait. Keljete fel tehát addig, míg együtt vagytok s mielőtt békákba veretnétek; hívjátok fel a többi városokat és tartományokat is lelketek és hazátok megmentésére! Tudjátok-e, hogy mi történik Szmolenszkben? Egy maroknyi lelkesült bajnok tartja itt magát hónapok óta a szűz Mária oltalma alatt s az ellenség ezreit erős kézzel űzi el magától.”²⁾

A szmolenszki hősök példája hasonló lelkesültségre buzdítá a moszkvai hazafiakat, kik a maguk részéről a következő izenetet küldék a többi városoknak: „Nemesak hírmondásból halljuk, hanem tulajdon szemünkkel látjuk az ország általános nyomorát. Esedezve kérünk benneteket az elevenek és halottak bírájának nevében: keljete fel

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 227. lap.

²⁾ Karamsin, XI. köt. 228. lap.

tömegesen és siessetek segítségünkre! Itt, Moszkvában van a birodalom gyökere, itt van a haza palladiuma, itt van a szent Lukács által alkotott képe a boldogságos szűz szent anyának. Itt vannak egyházunk világító csillagai, itt szent védelmezői. Péter, Alexej és Jónás metropoliták. Ismeretesek azok, kik a borzasztó nyomort előidézték, a nyomorult árulók. Szerencsére, számuk nem igen nagy és nem sokan lépnek Szaltykow és Andronow nyomdokaiba; de velünk van Isten és az igazi jók mindnyájan; s velünk, ámbár még nem nyilvánosan, minthogy még nem érkezett el a döntő pillanat: a szentséges patriarcha Hermogén, a nép igazi bölcs tanítója és vezére, s a becsületes keresztények mindnyájan! Válaszlatok: lelki és testi szabadságot akartok-e, vagy szolgálást és a katholikus egyház uralmát.”¹⁾ S a lelkes felhívások nem hangzottak el a pusztában; Rjezsán, Wladimir, Szuszdál, Nisnij-Novgorod, Romanow, Jaroszlawl, Kosztroma, Wologda és más városok kitűzték a szabadság lobogóját; a jelszó: Moszkva szabadsága és a lengyelek halála, visszhangzott mindenfelől Hermogén áldásával és a vitéz Prokop Ljepunow terve szerint.²⁾

Sajátságos és felettén tanulságos jelenség, hogy a szabadság és függetlenség eszméje, mely ellentállhatatlan erővel ragadta meg a kedélyeket, nem a bojárok és nemesek, hanem az orosz nép lelkében született meg s ereje által nyert megvalósítást. A mindinkább növekedő nemzeti felkelésnek lelke Hermogén, az agg főpap, de végrehajtó karja Prokop Ljepunow, a népbarát és hazafi volt.³⁾ Az utóbbi gondoskodott a mozgalom szerves egységéről és eszközeiről; kezébe volt letéve Oroszország és az orosz nemzet jövője; Ljepunow határozta meg a csapatok elhelyezését és mozgalmát, gyűlekező helyét és számát; s főképen az időpontot, a midőn egyesült erővel Moszkva visszavétele terveztetett. Ljepunow kiáltványa az általános mozgalmat teljessé tevő; minden rend és osztály fegyverkezett. Huszonöt városnak harczosai majdnem ugyanazon időben kezdék meg felvonulásukat Moszkva ellen az 1611. tavaszán. Maga a vezér a rjezsáni tartományi csapatokat vezette; Trubetzkói herczeg a kalugai, Szarutskij a tulai, Repnin a nisnij-

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 228. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 330. lap.

novgorodi, Mazalszkij a muromi, Pronszkij a romanowi, Manzurow a halicsi, Nastsokin a wologdai, Wolkonszkij a kosztromai, Wolynszkij a jaroszlawli, Izmailow a wladimiri, Prozowietzkij a szuszdáli és Weljaminow a novgorodi csapatokat vezényelték.¹⁾

Minden tervszerűen indult meg; több város egyszerre felmondá az engedelmességet s kitűzé a lázadás zászlóját. Midőn a főváros polgársága erről értesült, részéről sem akart többé késedelmeskedni s el volt határozva a lengyelekkel leszámolni. A birodalmi tanács, mely a lázadásban nem a haza javát, hanem tulajdon veszedelmét vélte látni s melynek orosz tagjai Zsigmond haragjától féltek, mindent elkövetett, hogy a szakadást s az ellenségeskedések kitörését megakadályozza.²⁾ Heves jelenetek adták elő magukat a legtöbb kormánytanács hazafiatlan tagjai és Hermogén patriarcha között, mely alkalommal a pártok a legkíméletlenebb támadásokat intézték egymás ellen. Soziewski, a lengyel király megbízottja, ki kezében tartá a megfélemlített bojárokat, szüntelen serkenté a tanácestagok közül kivált Szoltykow-ot, hogy akadályozza meg a népmozgalom továbbterjedését és kitörését.³⁾ „Fegyvert adtál a nép kezébe,” szolt az áruló főúr Ljepunowhoz, „egyedül neked áll hatalmadban, azt ki is venni kezéből.” — „Minden baj nélkül fog lefolyni,” szolt az agg Hermogén, Szoltykowhoz fordulva, „mihelyt te, áruló, lengyel híveiddel együtt eltűntök. De ha istentelen gazdálkodástokat tekintjük, itt, az oroszok fővárosában, a czárok székhelyén, hol szent templomainkban latin dalok harsognak, úgy nemesak hogy útját nem álljuk a nép mozgalmának, hanem mint Oroszország legelső egyházi méltósága, megáldjuk az érdemes keresztény vezéreket, hogy a haza és az egyház bánatát mielőbb eloszlássák.”⁴⁾ S az orosz birodalmi nagy-tanács, a hazafiatlan bojárok gyülekezete, a bátorlelkű egyháznagyot katonai őrizet alá helyezé, hogy egy nem távol időben még szabadságától is megfosztani segítse.

Virágvasárnapja volt; a patriarcha kivételes engedélyvel ünnepies istenitiszteletet tartott a székestemplom-

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 330. lap, és Karamsin, XI. köt. 235. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 331. lap.

³⁾ Karamsin, XI. köt. 235. lap.

⁴⁾ Karamsin, XI. köt. 236. lap.

ban. Gonziowski, ki összesen 7000 lengyel fegyveres felett rendelkezett, szemben a főváros és környékének száz-ezreivel, minden áron kerülte az erőszakos összekoczezanást. A nép még mindig esendesen viselte magát; nyilvánvaló volt, hogy Ljepunow és Szarutzkij seregének megérkezését akarta bevárni, mely gyorsmenetben közeledett. Alig terjedt híre a két népvezér közeledésének, midőn a tömegek izgatottsága nem ismert többé határokat. Harag, gyűlölet, bosszúvágy, féltékenység s az emberi természet valamennyi daemonjai mind készen állottak, hogy egy jelenetet rögtönözzenek, mely szörnyűség és vérengzés tekintetében a legborzasztóbbak közé tartozik, melyeket az újabb kor történelme felmutatni tud. A lengyelek fenhéjázó és kihívó magaviselete a vihar kitörését csak sietteté.¹⁾

Márczius 19-ike volt a nagyhét keddi napján, mely szent misével vette kezdetét, midőn a Kitaj-Gorod, a Kreml felől hős zajongás, kiáltozás és fegyverzörgés volt hallható. Soziewski gyorsan lován termett s a zaj színhelyére sietett, hol e pillanatban oroszok és lengyelek már véres tusát vívtak egymással. Künn a szlobedákban — külvárosokban — már harsogtak Ljepunow előhadának kürtösei Posarszkij herczeg vezérlete alatt, míg benn már patakokban folyt a vér; 5000 lengyel és 2000 német katona állott szemben — egy néptengerrel. Az idegen hadak ezredese, Jaques Margeret, kinek leírásából egyet-mást közöltünk, négyszáz mousquetiers-el útját akarja állani a fegyveres néparadatnak; de hasztalan. az utcákat a felkelők mind eltorlaszolták; az előnyomulás ép oly lehetetlennek látszik mint a visszavonulás és menekülés. A harczból immár embertelen, vad mészárlás fejlődik, melyben senkisémet kér és senkisémet ad kegyelmet. Ekkor, a legszörnyűbb küzdelem közepette Gonziowski kiadja a parancsot, a főváros felgyújtására. . . . Nehány percz s a pusztító lángok fellobognak, hogy felémészsék azt, mit az emberi bosszúvágy és gyűlölet talán megkímélt. Tűz és az öldöklő vas szövetkeztek egymással e pillanatban, hogy Oroszország büszke fővárosát a nemzeti bűnök óriási sírhalmává változtassák. Hogy az átkos munka teljes legyen, szörnyű szélvihar kerekedik, mely a tüzes

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 237. lap; Ustrjalow, I. köt. 330. lap; Rambaud, pag. 323, és Hermann, III. köt. 506. lap.

üszköket a legtávolabb szlobodákba hordta, hogy ott sem maradjon megkímélve semmi s a pusztulás annál teljesebbé legyen. Ezerekre ment azok száma, kik a golyók, kard s tűz által lelték halálukat, s midőn a vidéki hadak bevonultak a fővárosba, már csak füstölgő romokat találtak. S mit a tűz meg nem emésztett, azt széthordták a rablókezek, melyek sehol sem hiányoznak, hol az elemek uralkodóvá lesznek. „Közönséges katonákat lehet látni.” mondják a feljegyzések, „kik az ötvösök és kereskedők raktárait feldúlva, arannyal és drága kelmékkel megrakodva hagyták el a feldúlt várost. Ezüst, gyöngyök, drágakövek, selyem és bársony olesó áron keltek el a rablók kezén.”¹⁾ A vérfürdőben elveszett 800 német és több mint 3000 lengyel, a többiek feleségeikkel és gyermekeikkel együtt földönfutó koldusokká lettek.

Azonban a vérengzés és pusztulás, melynek színhelye Moszkva volt, korántsem törte meg az idegenek daczát: s a lengyelek és németek, kik a vérfürdőből megmenekülének, most a Kremlben egyesültek s a legelkeseredettebb ellentállásra készültek. Az eleven ár, mely a csárok régi várszerű és nagy kiterjedésű palotáját körülvé, nem vala képes az idegenek utolsó menedékhelyét könnyű szerével hatalmába ejteni, minthogy az óriási néphad, mely oly sokféle elemekből vala összetéve, nem volt sem fegyvermezve, sem egységes vezetéshez szoktatva. A több mint 100 ezer harczost számláló hadseregnek három parancsnoka volt: Prokop Ljepunow, Dimitrij Trubetzkói és Iván Szarutzkij, de kik sehogy sem tudtak megállapodni egy egységes, közös erővel végrehajtandó terv iránt. A három parancsnok három pártot képviselt s tekintet nélkül a hadműveletek természetére mindegyik mást akart.²⁾ Az igazi hazafiak Ljepunow körül csoportosultak;³⁾ a csőcesélék, mely röviddel elébb még a tusinói tolvajt éltette, Trubetzkói mellé állott, míg a kozákok Szarutzkijnak engedelmeskedének. Az utóbbiak azon tervvel foglalkoztak, hogy Moszkvát megszerzik Marinának s vele együtt vidám életet élnek majd a fővárosban. Gonzievski, ki a körülzárolt Kremlben mindenről jól volt értesülve, sietett a parancsnokok egye-

¹⁾ Hermann, III. köt. 506—507. lap, és Karamsin. XI. köt. 241. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 508. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 331. lap.

netlenségét javára felhasználni. Titokban összeköttetésbe lépett Szarutzkij-val, kinek segélyével sikerült a mozgalom értelmi vezetőjét, a derék Ljepunowot eltenni láb alól. Ljepunow nyomorult álnokságnak esett áldozatul. Gonzievski egy kiáltványt hamisított annak nevével, mely szerint a kozákok mint árulók halállal lennének sújtandók. A hamisítvány a kozákok kezébe került, kik minden halogatás nélkül felkeresték Ljepunowot, s a nélkül, hogy meghallgatták volna, kegyetlenül felkoncizolták.¹⁾

Ljepunow halála megsemmisíté a hazafiak legszebb reményeit s megzavará az összefüggést a népmozgalomban. Serege feloszlott s katonái, kik oly nagy remények közt fogtak fegyvert a hazáért, széteszlottak s haza tértek. Trubetzkói és Szarutzkij továbbra is körülzárolva tartották Moszkvát és a Kremlt, melyben a lengyelek immár egészen otthonosan elhelyezkedének, de csak azért, hogy egy új bitorlónak és csalónak, Izidor nevű szerzetesnek meghódoljanak, ki magát mint a *valódi*, most már III. ál-Dimitrij mutatta be a könnyen hívő és tudatlan népnek. S hogy a zavar minél nagyobb legyen: Kazán és Wjotka a még mindig Kalugában tartózkodó Marina fiát kiáltotta ki császárnak; míg Novgorod, melyet de la Gardie tartott megszállva, Fülöp svéd királyfit választá fejedelmének.²⁾ Időközben Szmolenszk, miután sehonnan segélyt nem kapott, megadta magát Zsigmondnak, ki a derék Sejn-t, továbbá a nemzeti párt képviselőit, Golitzynt és Philaret metropolitát fogolyként Varsóba vitette.³⁾ A hazafiak utolsó reménye, az érdemes aggastyán Hermogén patriarcha, az áruló bojárok és lengyelek fondorlatainak esvén áldozatul, 1612. tavasz elején a börtönben fejezte be életét.⁴⁾

Zsigmond Szmolenszk elfoglalásával elvetette magától a legnagyobb gondot s inkább mint valaha hitte, hogy a csárok koronáját végre elnyerendi. Gonzievski, ki Moszkva veszedelme alkalmával nem bizonyult elég erélyesnek, visszahivatván, Chodkievicz által pótoltatott, ki a Kremlt újabb és számosabb csapatokkal látta el s magát a királyt várta, hogy neki korábbi megállapodások szerint az orosz fővárost

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 332. lap, és Hermann, III. köt. 510. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 332. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ugyanott.

és a ezári Kremlt átadja. Ezalatt Szapichától támogatva feldúlta Wladimir, Twer és Jaroszlawi városokat, hol a néphadnak még némely töredékei tartották magukat.¹⁾

Oroszország a nagy lelkesedéssel megindított függetlenségi harc leveretése után, újból a megsemmisülés szélén állott; nagyjai és bojárjai mitsem törődtek a haza és a nemzet állami érdekeivel; most is a lengyel király hódolatára jártak, ki mióta Szmolenszket elfoglalta, feltételeivel még inkább követelő lőn. S melyek valának következményei a függetlenségi harc leveretésének? A hadsereg, mely oly óriási számot képviselt, nem segélyezte méltón azon férfiút, ki egyedül képes lett volna, a zavarok felett diadalt aratni: parancsnoktársainak korlátolt katonai tulajdonságai és megbízhatatlansága okozta, hogy a szerves egység és fegyelem a roppant számú hadseregben ismeretlen vala. Trubetzkói ép úgy mint Szarutskij féltékeny szemmel nézték Ljepunow növekedő népszerűségét és nem tettek kísérletet, hogy a derék férfiút az ármányok ellenében megvédjék, melyek mind sűrűbben hálózák körül s melyek közül többé nem menekülhetett. Halálával eltűnt a reménység, a bizalom, rend és bátorság. Az egyes csapatok ismét rablásra és öldöklésre adták magukat, majd szétoszlottak, hogy a vidéki lakosság biztonságát veszélyeztessék.²⁾

S hogyan nézett ki Oroszország e pillanatban? A déli vidékek a nogáji és krimi tatárok zsákmánya volt, kik rablómódra fosztogatták és sanyargatták a szerencsétlen lakosságot; mindenütt elhamvasztott emberi lakok, melyek romjai között a ragadozó vadállatok kullogtak; a délnyugati részek a Deznától egész az Okáig a lengyelek kezében voltak, kik ellenség módra bántak a szegény néppel: eltiprott mezőségek, nyomor és ijesztő szükség mindenfelé. Miután egy fegyveres lázadás alkalmával Kalugában a II. ál-Dimitrij életét veszté, a délnyugati városokat a bitorló gazdátlan hordái keresék fel; majdnem egészen tönkrementek ezen alkalommal: Orel, Bolehow, Bjelew, Karatsew és Alexin; Asztrachán majdnem egészen elszakadt Oroszországtól; Novgorod a svédek kezében volt, kik egészen otthonosan rendezték magukat be az egykor oly hatalmas kereskedő

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 332. lap.

²⁾ Karamsin, XI. köt. 272. lap.

városban. Nem hiányzott semmi, mint egy III. és IV. ál-Dimitrij, s ezek nem is késtek a kellő pillanatban az események színpadán megjelenni, hogy Oroszország zavarát és veszedelmét teljessé tegyék.¹⁾

Azonban a nemzeti veszedelem végső pillanatában, midőn már a kétségbeesés kezdett erőt venni a kedélyeken, hogy a reménytelenség érzelmét teljessé tegye, a Gondviselés két férfiút küldött, kik erős akaratuk és hazaszeretetök által kedvező fordulatot adtak a szerencsétlen ország ügyeinek. E két férfiú Posarszkij és Minin volt. Posarszkij nemesi családból származott s 1598-ban I. Fedor ezár alatt mint húszéves ifjú az udvari tisztek közt foglalt helyet; tíz évvel később Kolonna mellett szétverte a tusinói tolvaj főhadát s ezen idő óta mindig dícsérettel említetik neve a feljegyzésekben. Híve volt a rendnek és hazájának s engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetik az idegenek iránt, kik Oroszország függetlenségét és nemzeti létét aláásni igyekeztek. Méltó társa Minin nem dicsekedheték ugyan előkelő származással, de hazaszeretete és józan értelmisége a romlottság eme szomorú idejében jelentékeny szerepre képesítették.²⁾ Minin mészáros volt Nisnij-Novgorod egyik külvárosában, hol községi előljárónak is megválasztatott. Minin Kozma nagy befolyással bírt polgártársai közt, kik a közügyek terén fáradhatatlan férfiút minden alkalommal kitüntették. — Midőn Posarszkij a Szentháromság-kolostor ostrománál súlyosan megsebesült s puretzi jószágára vitetett, Minin itt gyakran felkeresé, mely alkalommal a két férfiú behatóan tanácskozott Oroszország szomorú helyzetéről.³⁾ Valószínű, hogy itt érett meg mindkettőben az elhatározás, mely oly sokat lendített a jövőben az ország sorsán. Mindketten át voltak hatva annak szükségességétől, hogy Oroszország csak nemzeti kormány és uralkodó alatt képes fejlődni és felvirágozni.

Alig gyógyult fel sebeiből Posarszkij, midőn szövetkezve Minin-nel, a nemzeti védelmet szervezé Nisnij-Novgorodban, homnan ezuttal a szabadabb áramlat kiindult. Egy évvel Ljepunow halála után ismét lobogtak a szabadság lobogói

¹⁾ Karamsin, XI. köt. 273. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 334. lap.

³⁾ Ugyanott.

Oroszországban;¹⁾ ismét fegyvert ragadott az orosz nép nemzeti függetlensége érdekében. A szabadság harczosainak gyülekezőhelye Jaroszlavl városa volt, honnan a tulajdonképeni mozgalom kiindult. A sereg égett a vágytól, Oroszországot a lengyelektől megtisztítani.²⁾ Azonban Posarszkij fékezé a szenvedélyeket s egy fél év múlt el, míg a hadak síkra szállottak a gyűlölt ellenséggel. A késedelemnek különböző okai valának. Először meg kelle nyerni a még mindig Moszkva falai alatt táborozó Trubetzkóit, ki megmagyarázhatatlan vakságában már a III. ál-Dimitrijnek is meghódolt; azonfelül tisztába kelle jönni a Novgorodban uralkodó svédekkel, kik Oroszország ezen részében mindinkább megerősödének. Végre minden elő volt készítve s Posarszkij 1612. augusztus havában megindult Moszkva ellen; majdnem ugyanazon döntő pillanatban, midőn Zsigmond lengyel király, végre engedve párthívei unszolásának, újból átlépte az orosz határt, hogy fiát czárrá koronáztassa.³⁾

A mozgalmat ezuttal is csodálatos hírek előzték meg, melyek a túlesigázott képzelőtehetség szüleményei valának.⁴⁾ Földön és égen jelek mutatkoznak, melyek nagy és fontos eseményeket helyeztek kilátásba. Minin Kozma fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki s mindinkább emelkedett polgártársai szemében tekintély és befolyás tekintetében. „Öregeknek és fiataloknak fel kell kelniök,” mondá lelkesült hangon, „mindenkinék katonává kell lennie; adjuk el házainkat, tegyük zálogba feleségeinket és gyermekeinket, hogy megszabadíthassuk hazánkat!” S midőn Posarszkij mint főparancsnok a főváros ellen vezeté a sereget, Minin mint tevékeny, önzetlen jószelleme, szüntelen közelében maradt, hogy lelkének egész hevével szolgálja hazáját és a szabadságot.⁵⁾ Augusztus 20-án Posarszkij már Moszkva alatt állott s a következő napon heves harcra keveredett a lengyel hetmán Chodkievics seregével, melyet négy napi küzdelem után sikerült megvernie és visszaszorítania. Chodkievics Lithvániába menekült, de társa Strusz, ki sehogy sem akarta Moszkvát elhagyni, a megmaradott lengyelekkel a Kremlbe húzta vissza magát.

¹⁾ Rambaud, p. 325.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 335. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 511. lap.

a legvégső védelemre készen.¹⁾ Posarszkij áthatlan ostromfallal vette körül a czárok várpalotáját, melyben az inség nemsokára oly magas fokra hágott, hogy a körülzárolt és mindentől elvágott lengyelek elesett bajtársaik hullájával táplálkoztak!²⁾ De a maroknyi had még hitt megmentésében, mert híre terjedett, hogy Zsigmond király gyorsmenetben közeledik erős haddal az orosz főváros felé. Minden attól függött, vajjon Posarszkij és a hazafias párt elég erős lesz-e, szükség esetében rohammal megvenni a Kremlt, még mielőtt annak felmentésére a lengyel király megérkeznék. A király kíséretében volt maga Wladiszláv királyfi, kinek pusztá neve megsemmisíthetné a hazafiak minden törekvéseit.³⁾ A veszély annál nagyobb volt, mert Trubetzkói nem nézte jó szemmel Posarszkij és Minin működését, kiknek népszerűségét irigylé. De szerencséjére Oroszországnak, Minin Kozma, az egyszerű polgár merész lelke örködött felette!⁴⁾ A kincstárnok és történetíró Palitzyn segélyével kibekíté az ellenséges érzelmű parancsnokokat egymással, úgy, hogy a döntő ütközetben mindnyájan közreműködének a közös cél, a haza felszabadítása érdekében.⁵⁾

Végre az 1612. október 22-én ütött a szabadulás órája; Zsigmond a gyakori ígéreték és biztatások dacára nem érkezett meg; a Kremlben körülzárolt lengyel csapat a szó legszorosabb értelmében ki vala merülve; és Strusz, a parancsnok dacza meg volt törve, s élelem és lőszer teljes hiánya miatt, be sem várva az oroszok támadását, ezen napon átadta a Kremlt. Zsigmond e pillanatban Wjézma mellett táborozott, de midőn a lengyelek capitulációjának hírét vette, nem volt bátorsága útját az orosz főváros felé folytatni. Hogy ne kellessék minden hadidicsőség nélkül visszafordulnia, legalább Wjézmat és Lamski-Volokot akarta elfoglalni, mi azonban ép oly kevésbé sikerült, mint Moszkva és a Kreml felmentése. A nagy erővel fellépő tél s az élelemhiány végre arra kényszerítette a királyt, hogy elhagyjon egy országot, melyben számára oly kevés babér termett. Az 1612. év végével ünneplé Moszkva és egész

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 335. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 512. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Ustrjalow, I. köt. 335. lap.

Közép-Oroszország felszabadulását az idegen járom alól.¹⁾ Az orosz nép odaadása megmenté a hazát. Kétszáz évvel később, 1812-ben, a hálás nemzet két felszabadítójának, Posarszkij Dimitrij hercegnek és Minin Kozma polgárnak egy hatalmas emlékszobrot emelt a birodalom régi fővárosában.²⁾

Oroszország ismét vissza volt adva önmagának: az idegen lengyel-német hadak sietve hagyták el az országot. Még hátra voltak a svédek, kikkel a nemzet kemény tusára lehetett elkészülvé.

A vihar elvonult, miután az utolsó pillanatban egy ifjút hozott felszínre, ki rokonsága, de egyszersmind ritka személyes tulajdonai segítségével a hatalom legmagasabb polczára emelteték, ki gyorsan helyreállítá a békét s a trónkövetelők raját a fenség hatalmával eloszlatá. A svéd király ép úgy, mint a lengyel király, kénytelenek valának a tények hatalma előtt meghátrálni, melyeken változtatni többé nem állott hatalmukban. Ekként változtak meg a viszonyok azon pillanatban, midőn az orosz nemzet lerázta magáról a tehetetlenség békóját s önmaga vette kezébe sorsát.³⁾ Egy nagy és általános népgyűlés Moszkvában, melyben részt vett minden város és tartomány s melyen minden rend képviselve volt — „a legjobb és legokosabb emberek” gyűlekezetének mondják a feljegyzések — volt hivatta Oroszország jövője felett dönteni.⁴⁾ Mindenekelőtt abban történt megállapodás, hogy idegen, tehát sem lengyel, sem svéd nem választható meg.⁵⁾

Moszkva és a Kreml visszafoglalásával az utolsó kapocs is széttörtött, mely Oroszországot a lengyel Wladiszláv nevéhez fűzte. Egyébiránt a lengyel királyfi sohasem volt népszerű Oroszországban; két év óta pedig, mióta Ljepunow legelőször a nemzeti védelmet szervezé, neve is feledékenységre látszott menni.⁶⁾ Nem is volt e pillanatban senki, ki elég bátorsággal birt volna, a lengyel király fiát mint czárt újabb megválasztásra ajánlani. A főváros felszabadulásával új és egészségesebb áram indult meg; mindenki meg vala

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 336. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 512. lap, és Rambaud, p. 327.

³⁾ Segur, Tom. II., p. 162.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 513. lap.

⁵⁾ Rambaud, 327. lap.

⁶⁾ Ustrjalow, I. köt. 336. lap, és Hermann, III. köt. 513. lap.

győződve, hogy a birodalom csak egy nemzeti uralkodó alatt nyerheti vissza régi fényét és hatalmát. Moszkva felszabadulásának híre felvillanyozta az egész országot; nélküle Oroszország nem volt teljes; vele egyszerre felújult a remény és nemzeti büszkeség s mindenki bizalommal nézett a jövőbe. A városok és tartományok képviselői mind sűrűbben érkezének a fővárosba, hogy a czárválasztás nagy és fontos művét végrehajtsák. Midőn a gyűlekezet együtt volt, hosszas vitatkozás után abban történt megállapodás, hogy a fiatal, még nem egészen tizenhétéves Feodorovits Romanow Mihály, a rosztowi metropolita Philaret egyetlen fia, jelöltessék ki a czári trónra. Az ifjú atyja e pillanatban mint fogoly az egész orosz követséggel együtt Marienburgban Poroszországban időzött és Zsigmond lengyel király csak kevés hajlandóságot árult el, hogy őt szabadságával ajándékozza meg. Mindazonáltal az érdekes férfiú így is talált módot és alkalmat, hogy a választás tényére határozott befolyást gyakoroljon.¹⁾ Sógorát, Seremetjew herceget egy levéllel keresé fel, mely által ezt rávette, hogy olyan jelöltre adja szavazatát, ki nem külföldi s nem egy túlhatalmas család tagja; egyszersmind buzdítá, miszerint minden erejéből oda-hasson, hogy a választandó czár abszolút hatalma jótékony korlátok közé szoríttassék, s hogy a körülírandó feltételek megtartására esküre köteleztessék.²⁾ Sem a Sujszkij, sem a Worotinszkij, sem a Golitzyn családnak nem sikerült egy jelölt felállítását keresztülvinni. Magától értendő dolognak látszott mindenki tekinteni, hogy Philaret metropolita fia az, ki rokoni összeköttetéseivel fogva a kihalt dynastiával, a czári méltóságra a legérdemesebb és legalkalmasabb. Seremetjew kezdetben úgy tüntette fel e jelölést, mintha ahhoz semmi köze sem lett volna; kéz alatt azonban mindent elkövetett, hogy rokona, az ifjú Romanow megválasztását biztosítsa.³⁾

Egy érdekes államokmány, az egyedüli kimerítő és hiteles forrás a felettén fontos eseményről, a következőkben adja elő a tárgyalásokat, melyek a fiatal Michail Romanow megválasztását megelőzték:⁴⁾

¹⁾ Hermann, III. köt. 513. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 514. lap.

³⁾ Urkunde über die Wahl Michail Romanow's zum Czar, 1613. Übersetzt von Wichmann. Leipzig 1819.

⁴⁾ Ugyanott.

„Midőn az orosz birodalom minden városából összejövének a főpapság képviselői, a metropoliták, érsekek, püspökök, archimandriták és igumének, továbbá a bojárok, vajdák, dworének, bojárfiak, vendégek, kereskedők s a kerületek lakosai, a legjobb és legérdemesebb emberek, annyian, a mennyien közülök szükséges volt Moszkva fővárosában, a mindenható jó, a szentháromságban magasztalt Isten a legszentebb szüzanyának könyörgésére s a moszkvai esodatevő szentek közbenjárására s mert nem akarta az összes igazhivő kereszténységet a legnagyobb nyomorban elveszni s a latin és lutheránus istentagadók által meggyalázni hagyni, szent szellemének emberszeretete által lebocsájtkozék az egész orosz birodalom igazhivő keresztényei közé, oly czélból, hogy öreg úgy mint fiatal, s nemcsak a felnőtt férfi nemnél, hanem a csecsemőknél is egy egységes és megmásíthatatlan határozatban történjék megállapodás.”

„Döntessék el és mondassék ki egész határozottsággal, miszerint a wladimiri és moszkvai állam felett, valamint minden nagy és pompás város felett Oroszországban mint uralkodó, czár és nagyfejedelem, valamint minden oroszok egyeduralkodójaként Romanow-Jurjew Feodorovits Michail uralkodjék. Mondassék ki, miszerint Romanow-Jurjew Feodorovits Michailon kívül senkisésem uralkodhatik Oroszország felett; sem lengyel királyok vagy királyfiak, sem lithván vagy svéd hercegek, sem más államokból származott férfiak, sem moszkvai családokból vagy idegen nemzetségekből, habár a moszkvai államnak szolgáltak légyen, mert ő az egyedüli, leghatalmasabb czárja, nagyfejedelem és egyeduralkodója egész Oroszországnak.”

„A hatalom ez időszerinti birtokosai és az egész egyházi rend, valamint a bojárok, okolnitsik, tsasnikok és stolnikok, az egész keresztény hadsereg, a vendégek és kereskedők, lakók és lakosok s az orosz birodalom minden rendei, átengedik a további teendőket a mindenható Isten akarátának, s nagyobb elismerés és megerősítés tekintetéből kétheti időközön tűznek ki: február hó 7-től egész 21-éig. Ezen idő alatt imádkozának a metropoliták és az egész papság s azután küldöttséget menesztének a városokba a moszkvai birodalom bojárjaihoz, Msztiszlawszkij herceghez és társaihoz, hogy nagy gyorsasággal igyekeznének

Moszkvába jönni. Azonfelül minden orosz városba, kivéven a legtávolabb fekvőket, titokban biztos és jámbor emberek küldetének, hogy minden alattvalók titkos gondolatait kikémleljék. Azután deczember 21-én összegyűlekezének mindnyájan a Szűz Mária égbemenetelének templomába, ép úgy a hivatalnokok mint a városi dworének, a bojárfiak és előljárók, az öregek és atamánok, a sztrjelzik, kozákok, vendégek és kereskedők, oly czélból, hogy a mindenható Istentől áldást esedezzenek a megválasztott czár fejére.”

Mialatt mindezek Moszkvában történtek, Feodorovits Romanov Michail ősi birtokain tartózkodott a kozstromai kerületben, a nélkül, hogy a dologról bármit is tudott volna.¹⁾ A metropoliták, érsekek és az egész papság, valamint a többi bojárok és képviselők az összes orosz nemzet nevében követséget küldének Michailhoz és anyjához Marfa Ivanovna hercegnőhez, mely így szólott a választotthoz: „Egyedül téged jelölt ki Isten és megtartott a mai napig, hogy mint valóságos fejedelem kormányozd az orosz birodalmat, hogy a kereszténység bátor harczosa, szent egyházunknak pedig védelmezője légy. Téged jelölt ki Isten számunkra, mint pompásan fakadó virágát a czári törzsnek; téged, mint Feodor Ivánovics boldog emlékü urunk unokatestvérét és legközelebbi rokonát.” A nevezetes követség tagjai voltak: A rjezsáni és muromi érsek Feodorit, a tsúdowi kolostor archimandritája Ábrahám, valamint más kolostorok iguménjei, továbbá Seremetjew Fedor herceg, Michail rokona és többen a képviselők közül.²⁾

A követség márczius 14-én tisztelgett Michail előtt az ipatzki kolostorban Kosztromában, de az ifjú herceg könnyek között, a leghatározottabban visszautasítá a kitüntetést, mire a követség anyja Márfához fordult, hogy bírná rá fiát a választás elfogadására. „Fiam még kiskorú,” válaszolt az aggódó anya, „és sokan az oroszok közül hűtlenné lőnek esküjükhez, a keresztesókhoz, mint nagy bűnösök. Azonfelül az orosz birodalom e pillanatban alapjában fel van dülva a lengyel és lithván népek által, kik széthurczolták a korona drágaságait és azon kincseket, melyeket a korábbi igazhivő czárok gyűjtének. A korona,

¹⁾ Hermann, III. köt. 515. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 516. lap.

jóságok és javadalmak ez erőszakos idegenek által elpusztítottak s az ott lakó jobbágyok elszegényedve koldusboton fetrengenek. Hogyan lehetne már most ilyen körülmények közt a szolgálattevőket díjazni, s hogyan teljesíthetnék ezek kötelezettségeiket szemben az ellenséggel, hogy ha erre szükség mutatkoznék? Mindenek felett pedig azért nem fogadhatjuk el a felajánlott uralmat, mert fenséges uram és szeretett fiam édes atyja, a legszentebb Philaret érsek, rosztowi és jaroszlavl-i metropolita most nagy szorultságban a lengyel királynál tartózkodik Lithvániában. És mihelyt a lengyel király megtudja, hogy az egész orosz nemzet fiamat választá meg minden oroszok urának és fejedelemének, nem szenved kétséget, hogy urunknak, Philaret metropolitának vesztére fog törni.¹⁾

De a küldöttség most sem tágitott; s miután Márfát és fiát Philaret sértetlen visszajöveteléről, illetve kiváltásáról biztosítá és megnyugtató. Feodorit rjezsáni és muromi érsek e szavakkal fordult az ifjú herezeghez: „Te pedig, leghatalmasabb Feodorovits Michail, tudd meg, hogy nem az emberek szándéka és akarata által választattál meg, hanem egyedül Isten igazságos bírói szózata által, mely reád vezette az egész nemzet figyelmét, úgy, hogy a választás reád esett. Kövessük tehát az ősi keresztény czárok példáját, kik hasonlóképen vonakodának a kormánypálczát megragadni; de végre az isteni gondviselés kifürkészhetetlen határozata folytán elfogadják, midőn a nép egyhangú akarata ezt tőlük követel; mert Isten emlékeztükbe hozá, mi írva van: *a nép szava az Isten szava.*“ Michail azonban még most is megmaradt elhatározásánál és kereken visszautasítá a neki felajánlott koronát.²⁾

Az ismételt elutasítás sem fegyverzé le az érdekes küldöttséget, mely most újabb tanácskozássra ült össze; a további teendők végettek. Azután közös megállapodás alapján megragadják az Úr szent és életadó keresztjeit s a mennyei fejedelemnő, az istenanya szűz Mária csodatevő képével ellátott lobogót, melyen az isteni gyermek is látható vala, továbbá a moszkvai szent csodatevők: Péter, Alexej és Jónás képeit s újból felkeresék Feodorovits Michail her-

¹⁾ Hermann, III. köt. 516. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 518. lap.

czeget és fenséges anyját, Ivanovna Marfát, s Feodorit metropolita így szólt a fenséges párhoz:¹⁾ „A legfenségesebb istenanya és a nagy csodatevők szeretetökben részesítenek s teljesítik rajtad urunkon, Isten és szent fiának akaratát. Azért, oh uram, hajolj meg szent képe előtt, engedelmeskedj Isten, a szentanya és a nagy csodatevők parancsának, s ne daczolj Isten akaratával!“

S most végre a meggyőző és elutasíthatatlan szózat után megszűnik Michail és anyja ellentállása, kik beletnyugodnak a gondviselés akaratába; s nehogy új polgárháború zavarja meg az alig helyreállott jótékony békét, Feodorovits Michail elfogadja a czári koronát. Az örömdetes esemény híre gyorsan elterjedt Moszkvában s kimondhatatlan örömmel tölté el a kedélyeket. Ápril 14-én a metropolita, érsekek és püspökök külön tanácskozásra gyűltek össze a tágas székesegyházban; hozzájuk csatlakoztak a bojárok, nemesek, hivatalnokok, vendégek és számos idegen; s egyhangulag a következő nyilatkozatban állapodának meg, melyet hangosan köztudomásra hoztak:²⁾ „Szent esküt mondvá csókolánk meg az eleven keresztet s ígérjük, hogy Istentől szeretett s Istentől megválasztott legfenségesebb urat, szeretett czárt és nagyfejedelmet Feodorovits Michailt, a minden oroszok egyeduralkodóját és igazhivő anyját, a czárnőt és nagyfejedelemnőt s a czári gyermekeket, melyeket neki Isten a jövőben ajándékozni fog híven fogjuk szolgálni s érettök odaadjuk lelkünket és fejünket, halálig fogunk harcolni lengyel, lithván, német és krimi népek és a hazaárulók Szarutskij Ivaskó és társai ellen; s hogy Feodorovits Michailon, a mi urunkon kívül senkit sem ismerünk el fejedelmünknek, sem Marinát fiával, sem pedig más bárkit. Egyuttal kijelentjük egész ünnepélyességgel azt is, hogy nem kívánunk és nem óhajtunk semmiféle méltóságokat vagy kitüntetések, mint azokat, melyeket már atyáink birtak vagy jó szolgálataikkal megszereztek vala. Azt is ígérjük eskünkhöz híven, hogy minden ellenségesmondás nélkül fogjuk teljesíteni az államügyekben mindazt, mi tőlünk a törvények értelmében kívántatni fog. Végül mindnyájan, bojárok és nemesek, és kik itt egyesülve

¹⁾ Hermann, III. köt. 518. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 519. lap.

vagyunk, azt is ígérjük, hogy soha semmiféle ármánykodásba, összeesküvésbe vagy efféle dolgokba keveredni nem fogunk; a minek megerősítésére ezennel ismételve megcsókoljuk a szent keresztet.“

S miután a követek s egyházi és világi megbízottak részéről mindenféle kezesség nyújtaték arra nézve, hogy Michail teljesen szabadon és korlátlanul gyakorolhassa uralkodói jogait, az utóbbi maga részéről is megállapította a következőket: 1. Az igaz hitben megmaradni s azt minden erejéből megvédeni. 2. Mindent, mi atyjával történt, elfeledni, senkin személyes bosszút nem állani s a múltakra a feledékenység jótekonny fátyolát borítani. 3. Önhatalmulag új törvényeket nem hozni vagy régieket megváltoztatni. Fontos és életbevágó ügyeket mindig a törvény határozatai szerint intézni el; s nemcsak magának, hanem mindenkinek törvényes igazságot szolgáltatni. 4. Sem háborút kezdeni, sem békét kötni a szomszédokkal tulajdon akarata és belátása szerint. 5. Eddigi jószágait vagy felosztandja rokonai között saját tetszése szerint, vagy pedig a korona jószágaihoz csatolandja.¹⁾

Michail Romanow, az újonnan megválasztott czár eddig távol állott minden kormányügyektől, melyekhez fiatalságánál fogva sem nyilhatott eddig alkalmá. Godunow Boris hétévi uralkodása alatt a száműzetés keserű kenyerét ette. Csak ötéves volt, mikor egyik nagynénjével a bjeloszerói magányba került. Később Boris megengedé, hogy anyjához Marfához költözzék, ki kezdetben klini birtokán tartózkodott, majd a Hypatius-kolostorban talált menedékhelyet. Midőn a lengyel uralom Moszkvában tetőpontján állott, Zolkiewski, a lengyel király teljhatalmú megbízottja, ki nagy ellensége volt a Romanow háznak, elfogatta Michailt, majd Gonzievski kezébe adá szigorú őrizet végett.²⁾ Midőn Posárszkij Moszkvát ostrom alá vette, majd elfoglalta, Michail nem csekély veszélyben forgott. Egy csapat lengyel menekülő körülfogá s életére tört; de a döntő pillanatban megjelent Szuzanin nevű híve a családnak, ki az ifjút kiszabadította a gyilkosok kezei közül.³⁾

¹⁾ Hermann, III. köt. 520. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 521. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 338. Jegyzet.

Feodorovits Michail Romanow, fia volt Nikitits Fedornak, ki szerzetességre kényszerítettén, Philaret nevet vett fel, mint unokatestvére Anasztázia Romanownának, IV. Iván első kedvencz nejének s anyja a Rúrik családjából származott utolsó czárnak, I. Fedornak, egyenes vérrokonságban állott a kihalt uralkodócsaláddal. Született 1596-ban, július 12-én, s egyedüli sarja volt a régi czári család női ágának. A tapasztalatlan ifjú megválasztatása alkalmával a rendek kölcsönös és erős fogadalmat tettek a trón támogatására, melynek e támogatásra inkább szüksége volt mint valaha. Dícséretére az orosz nemzeti jellemnek ki kell jelentenünk, miszerint az oroszok e fogadalmat híven és önzetlenül teljesítették; az ifjú fejedelmet minden kitelhető módon támogatták, miáltal nemcsak hozzájárultak a rend és béke helyreállításához és megszilárdításához, hanem egyszersmind megszüntették a pártoskodást és a külön érdekek hajhászását, mely a múltban oly sok szerencsétlenséget hozott az országra.¹⁾ Az 1613. év február 21-ikével, Romanow Michail megválasztatásának napjával, új korszak kezdődik Oroszország történelmében; a régi dynastia helyébe új lépett, minden reményeivel a szebb jövőnek. A múltaknak egy sötét árnya maradt, mely a jövőben sok veszedelmet rejtett magában: a kölcsönös gyűlölet és ellenségeskedés Oroszország és Lengyelország közt.²⁾

¹⁾ Hermann, III. köt. 523. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 340. lap.

Ötödik fejezet.

I. Feodorovits Michail ezár. 1613–1645.

A Romanow-ház. — Belállapotok. — Harcz a lengyel párttal. — Wladiszláv Oroszországban. — Váratlan fordulat. — Békealkudozások. — A dewlini béke. — Oroszország zilált politikai helyzete. — Háború a svédekkel. — A stolbowai béke. — Michail Romanow. — Az orosz nép jellemzése. — Mívelődési állapotok a XVI. század végén és a XVII. század elején. — Rendeleték és törvények. — Philaret patriarcha. — I. Michail politikája. — A lengyelek békeszegése. — Gusztáv Adolf svéd király. — Szmolenszk ostroma. — Csúfos vereség. — Újabb béke.

A Romanow család uralkodását egész Nagy Péter ezárig bizonyos erő jellemzi, melyből nem hiányzott az erény színezete és egy neme a szelídséggel párosult hatalomnak.¹⁾ Azonban a feladat, mely az ifjú ezárra várakozott, nem volt könnyű. Mindenütt, bárhova vetjük is tekintetünket, felbomlást, rendetlenséget, ziláltságot veszünk észre, mely azon mértékben növekedik, mennél inkább eltávolozunk a fővárostól. A doni kozákok feje a hazaáruló Szarutskij Marinával és ennek a tusinói tolvajtól származott fiával letelepedik Asztrachánban, hogy azontúl szemmel tartsa Oroszország déli részét.²⁾ A két bitorló özvegye még mindig nem mondott le a reményről, hogy mint czárnő fog bevonulni a Kremlbe másodszor is; s hogy tervét annál könnyebben megvalósíthassa, erős támaszt keresvén, harmadszor házasságra lép a kozák főnökkel, a hirhedett Szarutskij-val.³⁾ Az ország nyugati határtartományait a lengyel rablóhadak nyugtalanították és fosztogatták; Kexholm, Orjesek, Koporje és Novgorod a svédek kezében

voltak. Az ország belsejében doni és szaporogi kozákok fosztogatták az amúgyis elszegényedett lakosságot.¹⁾ Mindenütt inség, nyomor, bárhova tekintett a szem. Szmolenszk, a fontos és nagy erősség a lengyelek kezében, honnan akadálytalanul intézhették támadásaikat minden pillanatban. Az egész ország fel vala dűlve, a katonák éhen haltak, a szokásos kincstári adók és jövedékek nem folytak be s a kincstárban nem volt egy fillér sem. A czári kincstár kirabolva, megfosztva drágaságaitól, koronáitól, roppant értékű arany- és ezüstkészleteitől, melyeket a lengyelek elhurczoltak. Az alsóbb rendek vagy néposztályok tízévi nyomor által elkésérítve, a rendetlenséghez és törvénytelen-séghez szoktak s nem bíztak az új uralom tartósságában, melyet nem is támogattak őszinte szándékkal.²⁾

Ilyen körülmények közt vette át a tapasztalatlan ifjú a kormányt; egyedüli bizalmát az isteni gondviselésbe helyezvén, mely őt és családját oly csodásan megőrizte eddig is. Nagy szigorral kelle mindjárt kezdetben fellépnie mindazok irányában, kik a köteles engedelmességet bármely ezimen megtagadták. Így Nikitits Odojewszkij, Izmailow és Weljaminow parancsot kaptak, haladéktalanul Szarutskij ellen vezetni a czári hadakat. Marina férje azonban nem várta be a támadást s átkelvén a Donon, a nagy asztracháni sivatagokba vezette telelni seregét, míg Odojewszkij és társai Kazánban valának, bevárandoók a kedvezőbb évszakot.³⁾ A tavasz mindkét tábor fegyver alatt találta; Odojewszkij, Posarszkij Dimitrij által erélyesen támogatva, szétverte Szarutskij hadait, ki neijével és mostohafiával a tengerre szállott, hogy a fogságtól megmeneküljön. De az oroszok mindenütt nyomában voltak s végre az Ural partjain élve hatalmukba keríték mindhármat. Moszkvába vitetvén az áruló, karóba húzaték, mostohafia az ál-czárevits pedig az akasztófán fejezte be rövid és áldástalan életét. Marina, a szandomiri vajda szép és bátor lelkű, de erkölcsileg elzüllött leánya, egymásután a két ál-Dimitrij és Szarutskij neje, börtönbe vettetett, hol nemsokára befejezte mozgalmas életét.⁴⁾

¹⁾ Segur, Tom. I. p. 165.

²⁾ Rambaud, p. 329.

³⁾ Hermann, III. köt. 521. lap.

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 341. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, III. köt. 522. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

Hogy a portyázó rablóhadak garázdálkodásait megszüntesse, a császár kezdetben a legszelídebb eszközhez folyamodott, mely rendelkezésére állott: általános kegyelmet hirdetvén mindazoknak, kik leteszik a fegyvert s a törvényes uralkodónak meghódolnak. Azonban az enyhe eszköz nem bizonyult elégségesnek, s csak midőn a fegyverek csörögtek s a lázadók fejei porba hullottak, javultak itt is az állapotok. Mialatt Lykow az ország éjszakkeleti részét tisztította meg a veszedelmes elemtől, azalatt Posarszkij minden erejét megfeszíté, hogy a különféle származású és vallású fegyveres csavargó hadakat megsemmisítse, melyek a lengyel Lizowski parancsnoksága alatt háborgatták az ország békéjét és biztonságát. Azonban Lizowski nemcsak nagyszámú elszánt sereg felett rendelkezett, hanem oly ügyességgel vezette azt, hogy Posarszkij minden igyekezete hajótörést szenvedett s a veszedelmes had csak akkor semmisített meg, midőn Kurakin Fedor állott a csári hadak élére¹⁾ és Alexinnál megverte a vakmerő portyázókat; mely után röviddel Lizowski leesvén lováról, minden időkre megszabadította Oroszországot gyűlölt jelenlététől. Vezérük halála után a kalandorok Szmolenszkbe húzódnak vissza, hol Tseplinski pánt választák parancsnokuknak. Ettőlfogva lassankint megtisztult az ország a rakonezátlan elemektől s béke kezdett beköltözni a sokaig zaklatott vidéki lakosság hajlékába. S a mint Oroszországot a borzasztó sülyedés után fokonként emelkedni látjuk, Lengyelország a pártok szerencsétlen küzdelmei folytán mindinkább leszáll azon magaslatáról, melyet a Középkor kimenetele óta jó és rossz viszonyok közepette meg tudott őrizni. A nemzet és a korona mind élesebb meg hasonlításba jó, mi megakasztja a fegyveres vállalatokat s megtöri a nemzet harcziar erélyét. A lengyel országgyűlés pedig megtagadja a királytól a hatalmi állásához szükséges anyagi eszközöket.²⁾

Nem lehet csodálni, ha ilyen körülmények közt a sokaig kigúnyolt és megalázott oroszok, mihelyt a rendet az ország belsejében helyreállították, arra gondoltak, hogy Lengyelországgal leszámoljanak. Legelső és legfontosabb volt Szmolenszk visszafoglalása.³⁾ Így vette kezdetét az első

¹⁾ Hermann, III. köt. 525. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, III. köt. 526. lap.

lengyel háború. Alig három évvel trónralépte után Michail készen állott a kárörvendő szomszédal síkra szállani. A kormány bámulatraméltó tevékenységet fejtett ki; a buzgalom általános volt,¹⁾ melyet még az átmenő kudarcz sem volt képes lelohasztani. A császár mindjárt országglásának kezdetén követséget küldött Mátyás német császárhoz és magyar királyhoz, mely a régi jó viszonyra való hivatkozással, mely az orosz és német birodalmak közt fennállott, szövetséget ajánlott és segélyt kért a császártól. Mátyás úgy látszik hajlott Michail kívánságára s Heideliuss Erasmust küldé Oroszországba, hogy az alkudozásokat megkezdje.²⁾ Az alkudozások Wjezmában 1615-ben kezdetüket vették, melyben a lengyel király megbízottjai is részt vettek. Az oroszok a legnagyobb határozottsággal utasíták vissza Zsigmond ama feltevését, hogy az orosz rendek a korábbi megállapodásokhoz képest fiát Wladiszlávot ismerjék el csárjuknak. Az idők nagyon megváltoztak és az orosz nemzeti politika felébredt tizenkétéves tetszhalálából. A lengyelek túlságos követelései, tekintve gyengeségüket, inkább szánalmat ébresztének e pillanatban. Követelései ellenében viszont az oroszok erélyesen követelték Szmolenszk visszaadását, ellenkező esetben háborúval fenyegettek, minthogy korántsem volt titok előttük, mily nyomorúságos állapotban valának Szmolenszk védművei.³⁾ Azonban a fontos erősség felszabadításának ideje még nem érkezett vala el.

A következő 1616. év nyarán végre a lengyel országgyűlés hajlandónak mutatkozott a hadviseléshez szükséges összegeket megszavazni, minthogy aggodalommal tölté el Oroszország gyors szervezkedése s kormányának, valamint fiatal uralkodójának erélye. A lengyel hadsereg fővezérsege Wladiszlávra ruháztatott az országgyűlés által, mi azonban csak külső megtiszteltetésnek vehető, minthogy a főparancsnokság tényleg Chodkiewicz kezébe volt letéve.⁴⁾ Az 1617. tavaszán a lengyel sereg Mohilew közelében a Dnjeper mellett kezdett gyülekezni s miután a királyfi Varsóból megérkezett, átlépte az orosz határt. Dorogobus és Wjézma ellentállás nélkül megnyiták kapúikat; gyáva

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 343. lap.

²⁾ Rambaud, p. 331. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 326. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 527. lap.

parancsnokaikat azonban Michail, midőn azok Moszkvában jelentkezének, nyilvánosan megkorbácsoltatá, azután a kazáni és szibíriai sivatagokba száműzé. Majdnem kardesapás nélkül érkezének a lengyelek Mosaisk alá, mely nagyobb védelemre elkészülve nem volt. Itt azonban egy ideig megállott a főhad. A beállott tél egy időre megakasztá a hadműveleteket. Tavasszal azonban Tseplinski nagy erélylyel hozzálátott az ú. n. kis háború folytatásához, mely talán többet ártott az oroszoknak, mint egy elvesztett ütközet. Az Ukraina nagy részét ellepték a lengyelek, hol borzasztó kegyetlenségeket vittek vala végbe. Nemsokára Kozelszk is az ellenség kezébe került. A kalugai vajda, Gagarin, ki e pillanatban nagy veszélyben forgott, sürgősen kérte a czárt segélyért, minthogy e fontos hely elvesztése pótolhatatlan veszteség lett volna az oroszokra nézve. Most megjelent a haretéren a derék Posárszkij Dimitrij, kinek köszönhető, hogy az ügyek csakhamar jobbra fordultak. Kaluga felszabadították s a lengyelek mindenfelé visszaszorítottának. Hasztalan kísérté meg Wladiszláv wjézmai főhadiszállásáról békealkudozásokra rávenni az oroszokat.¹⁾ S midőn követe Rydzicki Moszkvába készült, Lykow bojár óva inté ez útát megtenni, nehogy a nép haragjának essék áldozatul. A lengyelek, kik Kaluga felmentése óta sehogy sem tudtak többé sikert aratni az oroszok felett, most már háromhavi fegyverszünet létrehozásán fáradoztak, melyet azonban Lykow és Posárszkij csak azon feltétellel valának hajlandók megadni, hogyha a lengyelek az orosz területről végképen visszahúzódnak. A varsói országgyűlés 1618. februárban csak a lithván kancellár Szapieha Leo közbenjárására engedélyezett újabb hadiköltségeket, melyek azonban korántsem feleltek meg az égető szükségnek. Nyár elején Wladiszláv nagy nehézségek között egész Borissow alá nyomult; de katonái, kik már régóta nem kaptak zsoldot, zúgolódni kezének s megtagadták az engedelmséget. Lykow felhasználó az alkalmat, gyakori kitörései által Mosaisk-ból sok kárt okozott az ellenségnek. Időközben a czár nagy tevékenységet fejtett ki s minden oldalról jól fegyverzett és vezetett csapatok valának előnyomulóban. Hasztalan kísértett meg Chodkiewicz mindent, hogy az orosz segély-

¹⁾ Hermann, III. köt. 528. lap.

csapatokat feltartóztassa. A lengyel ezredek hónapok óta nem kaptak zsoldot; húsz nap óta még a kenyér is hiányzott a táborban s kivált a német zsoldosok közül számosan megszöktek, mert tovább éhezni nem akartak. Nem csoda, ha egész hadosztályok felmondák az engedelmséget és visszatértek Lengyelországba, mitsem törődve a hadjárat sikerével. Már közeledett az ősz, midőn a lengyel főparancsnok arról győződött meg, hogy a hadjárat sorsát többé nem fordíthatja jobbra, s kiadá a parancsot a visszavonulásra.

Azonban e pillanatban váratlan fordulat állott be. Szwenigorodba érkezvén, a szaporogi kozákoknak egy küldöttsége jelent meg, mely jó szolgálatait felajánlá a lengyel királyfinak. A félelmetes had Kolomna és Moszkva közt portyázott Szadosnoj hetmán vezérlete alatt, elfoglalta Jeletz és Liwny városokat s azzal dicsekvék, hogy az oroszokat több ütközetben megverte. Ezen váratlan segély visszaadta a lengyel sereg bátorságát s Wladiszláv örömmel fogadta szolgálatába a kozákokat, kiknek száma mintegy 20 ezer vakmerő lovasra ment.¹⁾ Most a lengyel had egyenesen Moszkvának tartott s nemsokára a II. ál-Dimitrij táboráról híressé lett Tusino nevű falu közelében üté fel sátraikat. Itt adá át a kozák hetmán a fogságába került orosz vajdákat Wladiszlávnak, ki azokat bilinesekbe verve Varsóba küldé, olesó dicsőségének szomorú tanúiként.

Most a moszkvaiakon volt a sor békét vagy legalább fegyverszünetet kérni. Tervük volt, a lengyeleket mindaddig alkudozások által nagyobb vállalatoktól visszatartani, míg szövetségesük, a tél, egész zordonságában beköszöntött, mely a lengyeleket élelemhiány miatt is csakhamar visszavonulásra kényszerítené. Wladiszláv egy levelet küldött a bojároknak és a birodalmi nagyoknak, melyben őket adott esküjökre emlékeztetve, egész komolyan hódolatra és megadásra szólítá fel. Az oroszok gúnyos megjegyzésekkel utasíták vissza a lengyel királyfi felfogását, mely már régen idejét múlta, és folytatták védelmezésüket. Október 1-jén Chodkiewicz váratlan rohamot intézett a főváros ellen, mely ugyan sikertelen maradt, de mégis azt eredményezte,

¹⁾ Hermann, III. köt. 531. lap.

hogy az oroszok immár hajlandóbbaknak mutatkoztak a békére.¹⁾

Az alkudozások megkezdődtek; a czár meghatalmazottja, Seremetjew, mindjárt a tanácskozások kezdetén kijelenté a királyi biztosoknak, hogy mindaddig békéről Orosz és Lengyelország közt szó nem lehet, míg Wladiszláv a czári, czímet viseli. Ennek ellenében a lithván kancellár, Szapieha Leo kimondá, miszerint az oroszok esküvel vannak kötelezve Wladiszlávot uruknak elismerni. Michail, az új czár már közönséges származása miatt sem jöhet komolyan szóba, mondák a lengyel urak. Viszont az oroszok erős nyomatékkal azt válaszolták, hogy Zsigmond és fia, valamint a lengyelek általában mulasztásaik, könnyelműségük és kegyetlenkedéseik következtében eljátszották az orosz nép rokonszenvét, mely bennük csak erőszakos zsarnokokat és nemzetük elnyomóit tanulták megismerni. Ez az oka, a miért az oroszok elfordultak elhamarkodott választásuk tárgyától: a lengyel király különben vitéz fiától.

Hosszadalmas és többnyire szenvedélylyel folytatott alkudozások után Wladiszláv kijelenté, miszerint nem lévén hajlandó erőszakosan uralkodni, kész a czári czímről lemondani, hogy ha őt az oroszok küldöttségileg megengesztelnék: egyuttal pedig Szmolenszk és Pskow városokat valamint több szeveri kerületet állandóan a lengyel koronának engednének át.²⁾ Seremetjew és az orosz megbízottak nagy felháborodással utasíták vissza ezen ajánlatot, minek folytán az alkudozások megszakadtak és Wladiszláv a lengyel főhaddal mélyebben kívánt az ország belsejébe behatolni, hogy ott a telet eltöltse, egyszersmind azonban az oroszokat feltételeinek elfogadására kényszerítse. A tusinói tábornok feloszlátván s közvetlen Moszkva falai alatt vonulván el október utolsó napján a Szentháromság kolostor közelében táborba szállott. Chodkievics a sereg egy részével Perejeszlawlban szándékozott a telet eltölteni.³⁾

Most azonban nyugtalanság, majd zendülés ütött ki a lengyel táborban; a katonák, kik miként már mondtak régóta nem kaptak zsoldot, zúgolódni kezdenek s a varsói országgyűlés határozatára hivatkozván, követelték, hogy

¹⁾ Hermann, III. köt. 532. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 533. lap.

³⁾ Ugyanott.

vezetessenek vissza Lengyelországba.¹⁾ Hosszadalmas hűzavona után végre tizennégyévi fegyverszünet jött létre Devlin nevű faluban a troitzkói kolostor közelében 1618. decz. 1-jén. A feltételek a következők valának: 1. Az ellenségeskedések azonnali megszüntetése. 2. Wladiszláv lemond a czári czímről; Michail ellenben: Szmolenszk, Tsernigow városok és Livonia birtokáról. 3. Oroszország visszakapja: Szmolenszk, Tsernigow és Szevéria tartományokat. 4. A foglyok, közöttük Philaret, Michail czár atyja és Sejn, Szmolenszk hős védelmezője, azonnal visszakapják szabadságukat. A szerződés megkötése után Wladiszláv kitakarodott az országból és Oroszország újból fellélekzett.²⁾ Így végződött az első lengyel háború. Oroszország elég drágán vásárlá azt meg; de tekintve, hogy ezzel újból visszanyerte függetlenségét, a veszteséget jóval felülmúlja az erkölcsi nyereség. Oroszország ezentúl ismét maga intézte sorsát, alkotá történelmét.³⁾

Még hátra voltak a svédek, kik a Balti tenger vidékét tartották megszállva, honnan az oroszokat az utóbbi hat esztendő alatt egészen kiszorították. Már említők, hogy Szkopin Sujszkij halálával az orosz-svéd fegyverbarátság is felbomlott. De la Gardie a svéd segélyhadakkal visszahúzódott, majd az általános zavar közepette elfoglalta a fontos Novgorodot s fegyveres fölényét lassanként kiterjeszté az összes orosz balti tartományokra. Ladoga, majd utóbb Kexholm svéd őrseget fogadnak be; példájukat követik a többi városok is. Nevezetes, miszerint a 100 ezer lakost számláló és mindennel bőven ellátott Novgorod, 5000 svéd katona ellenében majdnem minden ellentállás nélkül lemondott a védelemről⁴⁾ és Fülöp svéd királyi herceget ismerte el urának.⁵⁾ Szerencséjére Oroszországnak IX. Károly svéd király majdnem azon pillanatban hűnyta le örökre szemeit, midőn fiát Oroszországban csábító kitüntetések érték. Fülöp herceg atyja halála után visszahíratott Svédországba, hogy közelebbi jogait érvényesítse, miáltal személye háttérbe szorult Oroszországban.

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 349. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 350. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 534. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 352. lap.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 535. lap.

I. Michail háborúja a svédekkel 1617-ig tartott s többszöri megszakítással változó szerenésével folyt. A novgorodi, pskowi és Balti tenger melléki oroszok ugyanolyan kényszerítő körülmények közt, mint a moszkvai és wladimiri oroszok, Wladiszláv lengyel királyfit, Károly Fülöp svéd herceget akarták az orosz trónra, vagy legalább a novgorodi fejedelmi székbe ültetni. *Mindkét kísérlet merénylet volt az orosz nemzet függetlensége ellen, előidézve a hazafiatlan és önző bojárok és nemesek által.* Mihelyt Michail 1613-ban a trónt elfoglalta, azonnal parancsot adott Weljaminow és Prozorowszkij bojároknak, hogy támadják meg a svédeket. S valóban, az első kísérletet siker koronázta s az oroszok több nevezetes helyet elvettek a svédektől.¹⁾ Azonban majdnem ugyanazon időben Michail követséget küldött Stockholmra, melynek feladata volt: Gusztáv Adolf svéd királyt, IX. Károly utódját rábírni, hogy vonná vissza hadait Oroszországból s erősítene meg azon békeokmányt, melyet annak idején V. Waszili-jal kötött vala Svédország uralkodója. De az új svéd király csak kevés hajlandóságot mutatott Michail kívánságát teljesíteni, sőt a következő évben a svédek kísérletet tettek, még újabb hódítások által növelni hatalmukat a Balti tenger mellékén. Ily czélból 1615. év derekán maga Gusztáv Adolf is megjelent a harc színhelyén, mi nem kis mértékben mozdította elő a svéd fegyverek sikerét. Gusztáv Adolf épen Narwában tartózkodott, midőn az angol és hollandi követek közbenjárására megindultak a békealkudozások, melyekhez most már mindkét fél hozzájárulását nyilvánította. Időközben, talán hogy a békealkudozások annál kedvezőbb sikerre vezessenek, Gusztáv Adolf kiadta a parancsot Pskow ostromára. A régi és híres város most is oly vitézül védelmezte magát, mint akkor, midőn Báthory István állott falai alatt. A polgárság és a ezári őrseg vitézsége és kitartása most is győzedelmeskedett s Gusztáv Adolf október elején kénytelen volt az ostrommal felhagyni. Itt esett el Horn Elwert svéd tábornok is, egyike a király legkitünőbb hadvezéreinek.²⁾ Az ostrom befejezésével a svéd király Finnlandba távozott, mialatt a békealkudozások tovább folytak. Végre 1617. február 17-én

¹⁾ Hermann, III. köt. 537. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 538. lap.

megkötöttett Stolbowa mellett a béke, melyet a svéd király meghatalmazottja, de la Gardie tábornok, elég indokolatlanul „örök békének“ nevezett.¹⁾ Ezen békében Oroszország ugyan visszakapta Novgorodot, de a többi Balti tenger melléki városok és erősségek, valamint Ingermannland továbbra is a svédek kezében maradt.²⁾ Gusztáv Adolf a stolbowai békét mint felettén előnyös vívmányt tüntette fel azon beszédében, melylyel a svéd rendek gyűlésén oroszországi hadjáratáról és politikájáról számot adott. „Remélem.“ így fejezte be emlékezetes beszédét, „hogy Oroszország, mely kiszorították a Keleti tenger mellékéről, nem fog többé kísérletet tenni, ott magát újból megfészkelni.“³⁾

A svéd feljegyzésekben felettén figyelemreméltó adatokat találunk Oroszország és az oroszok lényéről és szokásairól a tizenhetedik század első negyedében, melyek annál inkább magukra vonják érdeklődésünket, minthogy sok tekintetben eltérők attól, mit német, angol, hollandi vagy olasz feljegyzésekből tudunk. Ide jegyezzük ebből, mit Geijer svéd történetírónál találunk.⁴⁾

„Az uralkodó nagyfejedelem,⁵⁾ Michail Romanow, nem bir harcziás tulajdonságokkal, s azért mellette atyja, a patriarcha az, ki tulajdonkép a legfőbb hatalmat gyakorolja. A főnemesség, a knjézek, a nagyfejedelmek zsarnoksága következtében nagyon leapadt; a köznemesség, az ú. n. bojárfiak ellenben nagyon számos. Mindkettőt úgy lehet megszerezni, ha valaki alólról felküzdi magát, de mindvégig adósa marad a nagyfejedelemnek életével és vagyonával. Mindkét nemesség nagyon harcziás, de irigyli azon idegen harcziósok sorsát, kik a nagyfejedelem szolgálatában állanak s kik mindenben bővelkednek. Az oroszok gyengeségének két főoka van: az első a papság romlottsága — mert mindenütt, hol valami gonosztetről van szó, egy pap is található, — minélfogva a nevelés nyomorúságos, vérbűn és más rút kihágások napirenden vannak, melyekkel az oroszok még kérkednek is. A második oka gyengeségének: az idegen katonaság. Mert feltűnő, hogy bár az

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 352. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 539. lap.

³⁾ Geijer, Gesch. von Schweden. III. köt. 97. stb. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ A svédek még most is vonakodtak az uralkodónak a ezári czímet megadni.

oroszok nagy gyűlölettel viseltetnek minden idegen iránt, azért az idegenek nélkül nem tudnak boldogulni. Mindent, mit végbe visznek, csak hűtlenség vagy nagy számuk által érnek el. A benszülött katona nem kap zsoldot s azért rablásra van utalva; erősségek védelménél az oroszok mindig nagyon kitűntették magukat.

„A nemesség követségek vagy háborúk alkalmával maga tartozik gondoskodni magáról; természetes, hogy ennek folytán mindent elkövet, hogy költségeit valami módon visszakapja. A megadóztatásra Oroszországban nincsen külön törvény; a helytartók annyit sajtolnak ki a népből, mennyit birnak, vagy pedig elnézés esetében megvesztegettetik magukat. Az alsóbb osztályok állapota az orosz birodalomban kiváltképen négy okból nagyon nyomorúságos: a szolgaság, a sokféle nemzetiségek, az adóterhek és végre a sok egyházi ünnep miatt, melyek tivornyázásra csábítják a népet. A törvény nem nyújt védelmet semmi ellen. A parasztok tartoznak a hét öt napján az uraságnak szolgálni s csak a hatodik és hetedik napot fordíthatják maguk dolgaira. A nagyfejedelem többféle jövedelmet élvez: I. *A pénzverésből*; a pénz régebben teljes értékkel birt, ma azonban idegen értékekből verve csekélyebb értéket képvisel, melyből a nagyfejedelem minden harmadik fillért kapja. II. *A gabonából*, melynek árát a nagyfejedelem egészen önkényileg állapítja meg. III. *Az italokból*, minthogy mindenféle ital — a víz kivételével — kiváltképen pedig az ú. n. *krász* — árpalé vagy sör — Oroszországban kizárólagosan csak a nagyfejedelemi csap-székekben kapható vagy fogyasztható. Még a fürdőket is, melyeket pedig az orosz nép nagyon szereti, tiltva van otthon használni s mindenkinek a koronafürdőket kell használni az előírt díjért. IV. *A czóbolyprémekből*, melyek kizárólagosan a nagyfejedelem jövedékét képezik s melyek Oroszországban drágábbak mint Livoniában vagy Németországban. V. *A kereskedelemről*, melyet első sorban a nagyfejedelem megbízott üzerei folytatnak az ő csendes részessége mellett, és pedig nem csekély kárára az angol kereskedelmi társaságnak; az árúkból a nagyfejedelem tartja meg a legjobbat; a mit nem lehet eladni, azt közönségesen egy gazdag kereskedőnek kell átvennie készpénzfizetés mellett, kinek azonfelül szerencsésnek kell éreznie

magát e megbízatás által. A szolgaságot az oroszok megtisztelésnek és nem szégyennek tekintik. Mindnyájan azzal dicsekesznek, hogy a czár rabszolgái, kinek akarata törvény, még akkor is, ha esetleg azt parancsolná valakinek, hogy ölje meg atyját vagy anyját.

„Hogy ezen állapotok ne változzanak, illetve megmaradjanak, az oroszoknak tiltva van a birodalomból távozniok; attól kell ugyanis tartani, hogy, ha idegen népeket és fejedelmeket ismernek meg, kiknek műveltsége és gondolkozása a szolgálatot megutáltatná velük, nem tudnák többé magukat beletalálni a régibe. A svédek egyébként jobban szeretik az oroszokat, mint más népek, de inkább is tartanak tőlük, mert arról vannak meggyőződve, hogy a háború mesterségében egyik más nép sem mérkőzhetik meg velük.

A dewlini békekötés értelmében Philaret metropolita visszanyerte szabadságát s nemsokára elnyerte a legfőbb egyházi méltóságot hazájában, midőn patriarchává megválasztatott. Ezen időtől kezdve s egész 1632-ben bekövetkezett haláláig hű és odaadó kormánytársa volt fiának; kezén menének keresztül a legfontosabb államügyek s úgy atyai mint egyházi tekintélye által a legjobb hatással volt fogékony de szelíd lelkű fiára. Michail mint uralkodó a czári címzet viselé s magát minden oroszok nagyfejedelemének nevezte. Mellette, mint az atyai tekintély fensége Philaret-nagy uralkodó s egész Oroszország legszentebb patriarchájának címével élt minden hivatalos okmányon. Valóban, az atya kormánytársa volt fiának; s az idegen követek, kik Oroszországba jövének, megbízó és ajánló leveleket hoztak magukkal nemcsak a czár, hanem atyja a patriarcha számára is.¹⁾ Ezen, alighanem egyedül álló eset a történelemben csak Oroszországban eshetett meg, hol az uralkodói autoritás a nemzet szolgai felfogásával megegyezett. Azonban Philaret nem ritkán túllépte a méltányosság határait az uralkodói tekintély rovására. Így nagy kiterjedésű egyházi és családi jószágain korlátlanul veté ki és szedé be az adót; birságokat róvott ki s a büntetőtörvény esetein kívül maga hozott ítéleteket és hajtá azokat végre a czár hozzájárulása nélkül.²⁾

¹⁾ Wagner, Russ. Gesch. II. köt. 317. lap, és Ustrjalow, I. köt. 351. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 351. lap.

Most, midőn Oroszország belsejében végre béke uralkodott s a dewelini és stolbowai békék kifelé is biztosították a nyugalmat, Michail és atyja hozzáláthattak azon bajok orvoslásához, melyek a hosszú polgárháborúk és az interregnum elmaradhatatlan következményei valának. Philaret első sorban az ország pénzügyeit kívánta rendezni;¹⁾ s ily célból megbízható férfiakat állított a hivatalok élére, kik az adó kezelésével valának megbízva. S hogy az adó-kivetésnél biztos és alapos számítás alkalmaztathassék, nagyon fontos újítást hozott létre, t. i. egy általános népszámlálást. A birodalmi tanács magáévá tette a patriarcha javaslatát s kinevezé a főbb hivatalnokokat, kik a népszámlálást eszközölni valának hivatta.²⁾ Irnokok, felügyelők, számvizsgálók, „jó és derék emberek, kik képesek a pusztításokról, erőszakoskodásokról s más efféle dolgokról biztos felvilágosítást adni,” mondja a kormányrendelet. A népszámlálással együtt készült el az adókataster, melyben a tényleges birtok mellett az adóterhek és azok nemei is felsoroltattak. A patriarcha-kormánytárs szigorún őrködött a kormányrendeletek pontos és gyors végrehajtása felett. Ítélszéke előtt mindenki egyenlő volt, szegény vagy gazdag, előkelő vagy pór.³⁾ Kiváltképen szigorún járt el az ú. n. rangpereknél, melyek az utolsó időben nagyon elszaporodtak és sok munkát adtak. Igazságszeretete folytán a legtekintélyesebb családok iránt sem gyakorolt elnézést. Így az érdemes Posarszkij-nak rangpere volt Szoltykow herczeggel. A régi orosz nemességnek ugyanis azon kiváltsága volt, hogy bizonyos hivatalokat és méltóságokat az elsőszülöttségi jog alapján igényelhetett elődei után. Ezen jogok az ú. n. razjred- vagy osztálykönyvekben valának megállapítva. Philaret igazságszeretete annyira ment, hogy a szóban forgó rangperben nem az érdemes Posarszkijnek adott igazat, hanem ellenfelének Szoltykownak, ki az elmúlt zavarokban több mint kétes szerepet játszott. A rang szerinti kiváltságok csak Feodor Alexejevits alatt töröltettek el.⁴⁾

Ezen időben majdnem megújult a háború a lengyelekkel, kik a dewlini béke pontjait nem tartották meg.⁵⁾ A czár

¹⁾ Hermann, III. köt. 542. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 543. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 352. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 343. lap.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 544. lap.

főképen a következő kifogásokkal élt: 1. Hogy a lengyel király fia daczára az 1618-iki békeokmányoknak magát most is az oroszok czárjának nevezi magát. 2. Hogy a lithvánok a békeszerződés ellenére a brjenszki, lútzki, toropetzi és más községeket rablómódra pusztítják és fosztogatják; a jobbágyokat telepítvényeikről elűzik és számos más erőszakoskodást követnek el. 3. Hogy még mindig nem nyerték vissza szabadságukat a lengyel fogságban lévő oroszok. 4. Hogy a lithván hivatalnokok illetlen és sértő kifejezésekkel beszélnek az oroszok czárjáról.¹⁾ A czár, hogy a közvélemény nyilvánulását megismerje, általános gyűlést — szobor — hívott vala egybe, oly célból, hogy a lengyel háborúra nézve megállapodást hozzon létre. A meghívott követek 1621. évi október 21-én megjelentek s a moszkvai gránitpalotának ú. n. aranytermében gyűltek össze tanácskozásra. Az udvari tisztviselők — dworének, — valamint a bojárfiak — a köznemesség — egytől-egyig kötelezték magukat a lengyelek elleni háborúban részt venni; a kereskedők ellenben nagy lelkesedéssel megszavazták a háborúhoz szükséges költségeket.²⁾ A czár a hadsereg gyülekező helyeire egy czári biztost és deákot vagy írnokot küldött, kik a jelentkezőket számba vették és az egyes hadtestekhez besorozták.

A könnyelmű Zsigmond, ki eszélytelen politikája által eljátszotta fia igényét az orosz koronára, még mindig azon reményben ringatta magát, hogy hibáját jóvá teheti s visszaszerezheti családjának azt, mi ritkán szokott kétszer kínálkozni.³⁾ Azonban a lengyel országgyűlés, mely a legellenmondóbb elemekből volt összeállítva, nem úgy vélekedett mint a király. Lengyelországban mindenütt nyugtalanság és bizonytalanság uralkodott; az országgyűlés kiváltképen szemére veté a királynak: a bő költsékezést, mintha valaha háborút lehetett volna csinálni fukarkodó takarékos-sággal!⁴⁾ . . . Azonban a fergeteg egyelőre elvonult; háborúra nem került ezuttal a dolog, de annyi anyag fel volt halmozva, hogy a legkisebb alkalom lángba boríthatta mindkét országot.

I. Michail békeszerető egyéniségének hatása a politi-

¹⁾ Hermann, III. köt. 544. lap jegyzete.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 353. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 543. lap.

kában is nyilvánult. Alig állott helyre a rend és nyugalom az országban, midőn a czár sűrűn kereste fel megbízottjaival az európai udvarokat, hogy azokkal minél békésebb lábra helyezkedjék. Ámbár gyakorlati haszna csak kevés volt, egyik követség a másikat követte Angliába, Dániába. Németalföldre, a római német császárhoz, a török szultánhoz és a perzsa sahhoz.¹⁾ Egyuttal az idegen államok követei is gyakran megfordultak Moszkvában; s a sok követségek eredménye: a kölcsönös békeszeretet, jó szomszédság és barátság biztosítása vala, mely azonban nem szolgált akadályul a háborúra, mely nem ritkán csak egy hajszálon függött, mert a kölcsönös érdekek csak ritkán valának békés úton összeegyeztethetők. Az egyedüli haszon, mely ezen érintkezésekből az országokra háramlott, abban állott, hogy a kereskedelem és közlekedés tágasabb kiterjedést vőn.²⁾ Michail nem vágyódék az európai műveltség gyümölcsei után, nem is akart nagy reformokat az ország belső kormányzatában létesíteni, mindenben feltétlenül követte a régi dynastia elvét, mely I. Fedor Ivánovits alatt irányadó volt.³⁾ Ilyen politika mellett a háború Lengyelországgal elkerülhetetlen volt, a birodalom biztonsága múlhatatlanul megkövetelte, hogy Szmolenszk és más városok, melyeket Zsigmond a belvillongások és polgárháborúk idejében jogtalanul és erőhatalommal elfoglalt, ismét Oroszországhoz visszakapcsolassanak.⁴⁾

Alig három évvel a béke megkötése után Michail azon jelentéssel lépett a birodalmi gyűlés elé, hogy a lengyel király a békeszerződés pontjait megszegte, hogy Wladiszláv még most is a czári címet viseli, hogy a lithván határon alkalmazott tisztviselők orosz területeket foglaltak el, hogy lengyel pánok levelekben illetlen kifejezésekkel élnek az orosz udvart illetőleg, hogy a török szultán, a svéd király Gusztáv Adolf és a krimi khán sürgetőleg kérelmezik a felfegyverkezést a közös ellenség ellen. „Ha Zsigmond,” folytatá a czár előterjesztését, „ilyen szorult és zaklatott helyzetben sem keresi Oroszország barátságát, vajjon mi várható tőle akkor, ha majd békét köt a törökökkel és svédekkel?

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 352. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ugyanott.

S vajjon nem kockáztatjuk-e szövetségeseink barátságát, ha ajánlataikat mereven visszautasítjuk? A birodalmi tanács egyhangulag magáévá tette a czár nézeteit s kinyilatkoztatá, hogy kész minden erejéből a lengyel király ellen fellépni s a szent czélért vérét és vagyonát áldozni.¹⁾ Így jött létre a második lengyel háború.

Miután a czár ekképen előkészíté a háborút, közvetlenül III. Zsigmond halála után 1632. ápril 20-án fegyvert ragadott; ámbár a lengyelekkel kötött tizennégyévi béke csak az 1633. június havában ért volna véget.²⁾ Mindenekelőtt arról volt szó, hogy a dewlini szerződésben átengedett városok és területek ismét visszaszereztesse. Kiváltképen a vitéz Sejn volt az, ki a czárt rábeszélésének minden erejével a háborúra buzdítá.³⁾ Németországban és a Balti tenger melléki svéd tartományokban nagyban folytak a toborzások az uralkodók beleegyezésével. Azonfelül kézmívesek is nagy számban jövének az országba, hogy a hadi felszereléseknél alkalmaztassanak. Az orosz kormány a háború kezdetén szerződést kötött Swane hollandi kereskedővel, melynek értelmében az utóbbi kötelezte magát 10 ezer púd lőport, 15 ezer púd vasgolyót és 3000 kardpengét szállítani a hadsereg számára.⁴⁾

Azok, kiknek kezébe a háború sorsa letéve volt, jól megválasztották az időt; mert Lengyelország III. Zsigmond halálával olyan állapotba jutott, hogy komolyabb védelemre alig volt képes. Zsigmond fejtetlen és beavatkozó politikája megtermé gymölcseit. Hivatlanul avatkozék be Moldva ügyeibe s a III. Ferdinánd és Bethlen Gábor közti viszályba.⁵⁾ miáltal a török szultán haragját vonta magára. Zolkiewski Zezora mellett véres vereséget szenvedett, mely alkalommal életét is veszté; a következő évben Huszein nagyvezér 300 ezer török és tatárból álló sereggel Chotzim ellen indult, hogy a fontos erősség elfoglalása után benyomulhasson Lengyelországba.⁶⁾ Chodkievicz hetmán, kivel már Oroszországban találkoztunk, Chotzimban lelte halálát. E közben Gusztáv Adolf svéd király háborút izent Lengyel-

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 353. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 548. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 546. lap.

⁴⁾ Ugyanott. Jegyzet, 1140.

⁵⁾ Ustrjalow, I. köt. 253. lap.

⁶⁾ Ugyanott.

országának, elfoglalta Riga és Miatou városokat s urává tette magát egész Livóniának. Ha Oroszország e pillanatban megkezdte a háborút, nemcsak Szmolenszket, hanem valószínűleg mindazt visszafoglalja vala, mit a lengyelek és lithvánok kétszáz év óta a czári birodalomtól elszakítottak.¹⁾ Azonban Michail czár becsületes volt a politikában ép úgy, mint a békében és háborúban. A becsület és méltányosság által vezéreltetve elmulasztá az alkalmas pillanatot, mely nem tért vissza többé. Mialatt a moszkvai udvar meddő levelezéseket folytatott a varsói udvarral, Wladiszláv királyi herceg a szaporogi kozákoktól segítette visszavonulásra kényszeríti a törököket Chotzim alól s a szultánt rávette egy olyan békére, mely Lengyelországra nézve semmi anyagi megkárosodással sem járt.²⁾ Más részről Gusztáv Adolf beérve Rigával és Livóniával Franciaország közbenjárása folytán békét kötött a lengyelekkel. Így elmúlt az alkalmas pillanat a komoly cselekvéshez s a sok jóakarattal és kevés erélylyel megindult készülődéseknek az lett a vége: hogy Lengyelország gúnyos izennel zárta be a meddő jegyzékváltást, miután legtöbb ellenségével kibékült.³⁾

Így állottak az ügyek azon pillanatban, midőn III. Zsigmond elköltözött az élők sorából. Michail most végre érkezettnek látta az időt a cselekvéshez s Lengyelország legkérlelhetetlenebb ellenségét, Sejn-t, bízta meg a hadjárat vezetésével. Sejn alatt parancsnokoltak Posarszkij, Izmailow, Prozorowszkij és mások. Az idegen sereg, mely németekből, angolokból, belgákból, svédekéből és dánokból volt összeállítva, mintegy 30 ezer harczost számlált, melyek egészen francia módon valának szervezve, vezetve és fegyverezve.⁴⁾ E mellett az oroszok, kazániai és tatárhadak mintegy 70 ezer embert képviseltek. A czári hadsereg minden komolyabb ellentállás nélkül benyomult Lithvániába, hol szokásos módon mindent tüzzel-vassal pusztított. Még ugyanazon évben (1632) Szerpejszk, Dorogobus, Bjeloi, Trubtsewszk, Novgorod-Szewerszkij és más városok megnyiták kapúikat az oroszoknak. Majd körülzárolta Sejn

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 353. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 354. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 549. lap.

Szmolenszket, melynek védelmében oly sok babért szerzett magának, mely alkalommal nagy hasznát vette az idegen és az ostromokban jártas nyugati segélyhadaknak.¹⁾ A lengyelek minden orosz városból kiszorítottának a Dnjeper és Bug közt. Szmolenszk ostroma már tíz hónap óta tartott; időközben Wladiszláv lengyel királylyá koronáztatván, becsületbeli kötelességének tartotta a szorongatott város felszabadítását, mely már a legnagyobb szükségét szenvedte és azon ponton állott, hogy megnyissa kapuit az ostromlóknak. Radziwill Kristóf húszezer emberrel utat tör a 170 ezer emberből álló orosz ostromhadon keresztül a király számára, kinek sikerült a fenyegetett Szmolenszkbe új őrséget és élelmiszereket bevinni.²⁾ Wladiszláv egyuttal védszövetségre lépett a krimi tatárokkal, kik Déloroszországot, sőt magát Moszkvát is fenyegették s ekképen a czár figyelmének és a védekezésnek más irányt adtak.

Midőn a czár hírére vette, hogy a lengyel király Szmolenszk felszabadítására indult. Tserkaskij és Posarszkij vajdáknak megparancsolá, hogy hadaikkal sietnének haladéknélkül Sejn-nek és az ostromhadnak segítségére.³⁾ Azonban Sejn, nem tudni mi okból, nem várta be a segélyt s miután október végén ágyúinak és ostromeszközeinek nagy részét az ellenség kezében hagyta, 40 ezer emberből álló seregével egy mértföldnyire Szmolenszktől húzódott vissza, hol megerősített táborba szállott. A lengyel király ezt felhasználandó, meglepte és elfoglalta Dorogobust, hol az oroszok éléstárai valának, mi által a czár seregét a legnagyobb és legkínosabb zavarba hozta. Az orosz táborban most felüté fejét az egyenetlenség, s az idegen tisztek és az oroszok közt napirenden valának a legelkeseredettebb súrlódások. Egy ilyen alkalommal veszett el az angol csapatok tábornoka, Sanderson, kit egy felharagudott társa agyonlőtt.⁴⁾

A következő 1634. évben a lengyel király nagy erőmegfeszítéssel újabb csapatokat állított a síkra. A lengyel koronavezér, Kozanowski, 6000 gyalog és 10 ezer kozákkal útját állotta az oroszoknak, kik Sejnnek segítségére siettek. Azonban a segélyhad vezérei nem merészkedének Mosaiskon

¹⁾ Hermann, III. köt. 550. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 551. lap.

túl céljukhoz közeledni, minek folytán Sejn minden oldalról körülfogva, megadásra kényszerítették. Sejn egész táborát és 123 ágyúját a lengyel király kezében hagyta, miután dicsőséges nevét bemocskolá.¹⁾ Hermann szerint az oroszok 150 nehéz ágyút — melyek közül némelyek 70 fontos golyókat szórtak s a legkisebb is 48 fontos vala — engedtek át az ellenségnek, s a katonák csak fegyverükkel, összegöngyölített zászlókkal és halk dobszó mellett hagyhatták el a táborot, kötelezván magukat, hogy négy hó lefolyása előtt nem fognak a lengyel király ellen harcolni.²⁾ Radziwill Kristóf, a királyi hadak fővezére, a következőket kiáltá a gyászosan elvonuló orosz sereg után: „Ti vajda urak, ismerjétek be e pillanatban, hogy király ő felsége ezen alkalommal a legnagyobb kegygyel halmozott el benneteket; hatalmában állott véreteket ontani, s ő a szabadsággal ajándékoz meg benneteket! Köszönjétek ezt meg neki, mint nagylelkű jótevőknek, ki másodszor ad éltet nektek s kérjétek Istent, hogy sok millió ember boldogságára őt még sokáig éltesse, s hogy uralkodása szerencsés legyen.“³⁾ Mire a vajdák a következőleg válaszoltak: „Isten és minden szentjei fizessék meg király ő felségének, hogy mint jámbor és keresztény uralkodó irgalmasságot gyakorolt velünk.“ Sejn és Izmailow, mint kik a szégyenletes capitulatiót aláírtak, Moszkvában haditörvényszék elé állíttattak s mint árulók kivégeztettek.⁴⁾

Wladiszláv most mélyebben behatolt Oroszországba, elfoglalta Wjézmát s Kalugát ostrom alá vette, mely a lángok martalékává lőn. Majd megszállotta Mosaisk-ot, melynek megrettent lakossága értékeivel együtt Moszkvába menekült. További előnyomulásában magát a fővárost is nagy rémületbe ejté, mely a lengyel király látogatására épen nem volt elkészülve s fejvesztett erőlködéseket tőn a védelemre. Szerencséjére a rettegett látogatás elmaradt, s Moszkva lakossága ismét fellelékzett.

Azonban a lengyel király sikerei daczára óhajtá a békét; hadserege, mely sohasem kapta rendesen az esedékes zsoldot, zúgolódni kezdett; a törökök ismét nyugtalanítani

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 355. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 552. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 553. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 554. lap.

kezdék a déli határszéleket s a svédekkel kötött béke végéhez közeledék. De Michail ezár talán még inkább vágyódék a béke után, mint győzelmes ellenfele.¹⁾ Egy részről Sejn veresége s az orosz hadi felszerelések elvesztése, melyeket egykönnyen pótolni nem lehetett, továbbá azon körülmény, hogy édes atyja és legbensőbb tanácsadója és kormánytársa Philaret épen ezen időben vált meg az élettől, de kiváltképen a krimi tatárok szakadatlan támadása, mely nem engedé megpihenni a déli tartományok lakosságát, arra ösztönözték, hogy a béke megkötését a maga részéről is siettesse. Minden nagyobb nehézség nélkül megkötetett tehát a béke 1634. június 5-én a Dorogobus és Wjézma közti Polonowka folyócska mellett, mely véget vetett a második lengyel háborúnak.²⁾

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 355. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 553. lap.

Hatodik fejezet.

I. Feodorovits Michail ezár. 1613–1645 (Befejezés).

Politikai gyengeség. — Doni kozákok. — Azow megvétele. — Kozák dúlások. — Azow ostroma. — Segélyezés. — A ezár politikája. — Ozmán vereség. — Újabb készülődések. — Azow átadása. — Szerződés Angliával és más államokkal. — Szibiria. — II. Michail halála. — Oroszország művelődési állapotainak folytatása a XVI. század végén és a XVII. század elején. — Fletcher Oroszországról. — Honvédelem. — Államjövdelem. — Polgári és büntető törvénykezés. — Ipar és kereskedelem. — Tudományos ismeretek. — Művészet és költészet.

A második lengyel háború szerencsétlen kimenetele meggyőzte a ezárt arról, miszerint nem mindig a nagyobb szám az, mely a háborúban a győzelmet biztosítja. A vereségek egyik főoka volt, a krimi tatárok betörése, kik nemesak ijedséget terjesztének mindenfelé, hanem a hadműveleteket is megbénították, midőn egy pillanatban magát a fővárost is fenyegették.¹⁾ Hogy a veszélyes szomszédokat megengesztelje, Michail a legrosszabb eszközhez folyamodott, melyet a jelen körülmények közt felhasználhatott. Ajándékokat küldött a krimi tatár khánok és a többi előkelőknek oly célból, hogy jövendőben Oroszországot megkíméljék. Michail elve volt: a hatalmasabb szomszédokkal a háborút minden áron kikerülni. Könnyen belátható, miszerint ezen politika sem Oroszország nagyságához méltó nem volt, sem pedig célhoz nem vezethetett. A gyengeség mindig megvetéssel tölti el az erőset. Az ozmánok uralma, bár hanyatlóban, még mindig erős volt, s Oroszországnak sok bajt okozhatott. A ezár ezen hatalmasság ellenében is érvényesíté politikáját, mely kiváltképen atyja, Philaret patriarcha halála óta mindinkább uralkodóvá kezdett lenni Orosz-

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 355. lap.

országban.¹⁾ A körülmények nemsokára meggyőzték Michailt arról, miszerint a béke politikája nem mindig az esélyesség politikája.

A kozákok, ezen szilaj pusztai harezosok a Dnjeper és Don, valamint a Fekete tenger mellékén, mind félelmetesebb hatalmat kezdenek gyakorolni. A Dnjeper-kozákok kiváltképen sok bajt szereztek a lengyel királynak gyakori becsapásaik által, melyeket a török határtartományok ellen intéztek, s melyekért a porta mindig Lengyelországot tette felelőssé. Wladiszláv, hogy a nyugtalan elemmel könnyebben végezhesen, arra határozta magát, hogy, ha kell, erőhatalommal állandó megtelepedésre, békés foglalkozásra és földművelésre kényszeríti. Azonban a féktelen szabadságot a műveltség és polgárosodás jótéteményei fölé helyezvén, a Dnjeper-kozákok ellenszegültek a király tervének, s így fegyveres összeütközésre került a dolog. A kemény kalandorok lefegyverzése és békés megtelepítése nagy nehézségekkel járt. A legtöbbben elszéledének a szélrózsa minden irányában; némelyek orosz területre költözének: míg egy, 6000 főből álló csapat Perzsiába akart menni, hogy a sahnak felajánlja szolgálatát.²⁾ Midőn kalandos szándékukat megvalósítandó a Don folyamhoz érkezének, ezen folyam torkolatszigetein lakó kozákok azt az ajánlatot tévék nekik, miszerint ne folytassák útjokat, hanem velük szövetkezvén, egyesült erővel foglalják el a gazdag Azow városát, hol reájuk nagy kincsek várakoznak. Az ajánlat tetszett a merész és vállalkozó népnek s a haditerv csakhamar elkészült, miután a jövevények erős fegyverbarátságot kötének doni társaikkal.³⁾

Azow a középkori genuai kereskedőtelepek mellett sokáig jelentékeny helyet foglal el; fekvése a don torkolatában s a tőle nevezett tenger mellékén kiváltképen alkalmassá tévék a közvetítő kereskedelemre a török birodalom és Oroszország közt. Azow ezen fontossága még inkább növekedett, midőn a Fekete tenger melléki genuai telepek alászállani kezdenek.⁴⁾ Az 1637-ben a szövetkezett kozákok Ozip Petrow atamán vagy kapitány vezérlete alatt váratlanul megszállják Azowot; s ámbár néhány könnyű ágyún kívül egyéb

¹⁾ Hermann, III. köt. 554. lap.

²⁾ Hermann III. köt. 555. lap.

³⁾ Müller, Russ. Gesch. II. köt. 107. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 356. lap.

ostromeszközökkel nem rendelkeztek, erélyesen hozzáálltak a jól megerősített hely ostromához.¹⁾

Majdnem ugyanazon időben, midőn a kozákok Azow ostromához fogtak, megjelent Cantacuzeno Tamás, a török szultán követe, hogy ura és a csár között a krimi tatárokat illetőleg megnyugtató egyezséget hozzon létre. A török követ kíséretében volt Tsirikow István prisztáv vagy ezári biztos, ki épen a doni kozákoktól tért vala vissza, kiknek a csár nevében löport és golyót vitt ajándékba, s kiket le akart beszélni az Azow ellen intézendő támadásról.²⁾ Azonban a kozákok nem hallgattak reá és folytatták készülődéseiket. Midőn tudomásukra esett, hogy Cantacuzeno volt az, ki ellenük Moszkvában áskálódott, nagy haragra gyúltak; s midőn a követ Konstantinápolyba visszatérendő vala, esellel hatalmukba ejtették és kivégezték. A vakmerő kalandorok mitsem törődtek azzal, hogy ezáltal a czárt és Oroszországot nagy zavarba hozzák s maguk ellen zúdíják a hatalmas szultán haragját.³⁾

A törökök és tatárok, kik Azowot védelmezték, kezdetben megvetéssel néztek azon előkészülődésekre, melyeket a kozákok tettek, hogy a fontos helyet hatalmukba ejtsék. Daczára az őrség sűrű lövöldözésének, a kozákok rendíthetetlen bátorsággal haladtak keresztül az árkokon s közeledének a várfalakhoz, melyeket egyéb eszközök hiányával csákányokkal kezdetek döngetni. Miután az Azow felmentésére érkező segélyhadakat szétverték, Adarow Iván nevű, állítólag német származású mérnök útmutatása szerint aknákat fúrtak a vár falai alatt,⁴⁾ melyek oly kiválóan sikerültek, hogy a merész ostromlók négyheti kemény munka után június 18-án behatoltak a városba s azt heves küzdelem után elfoglalták. A megrémült lakosság kétségbeesett futásban keresett menekülést. A kozákok csak most kezdék belátni győzelmük egész nagyságát és Azow fontosságát. Miután a megrongált erődítéseket helyreállíták s a várat a gazdag fegyvertárból felszerelték, hozzáálltak győzelmüket lehetőleg kizsákmányolni.

¹⁾ Wagner, Gesch. Russ. II. köt. 329. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 356. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 556. lap.

⁴⁾ Müller, Gesch. Russ. II. köt. 398. lap.

IV. Murád szultán, ki nagy súlyt fektetett Azow birtokára, megdöbbenéssel vette elestének hírért s csak a kitörőben lévő perzsa háború akadályozta meg, hogy annak azonnali visszafoglalására lépéseket nem tett. A szultánnak már több ízben volt alkalma a kozákok félelmetes szomszédságáról meggyőződni; s azért komoly elhatározása volt, velük adandó alkalommal leszámolni. A kozákok, kik nem kis mértékben kérkedének győzelmükkel, merészen járták be a közel vidéket; majd mind vakmerőbb támadásokat intézték Kis-Ázsia, sőt Thrákia ellen, honnan gazdag zsákmánnyal tértek vissza Azowba.¹⁾ A szultán, bizonyára nem alaptalanul, az orosz kormány kezét látta az azowi kozákok vakmerő fellépésében; s minthogy maga akadályozva volt, meghagyta a krimi khánnak, hogy törjön be Oroszországba s fenytse meg keményen a „moszkovitákat.“ A tatár készséggel engedelmeskedett a parancsnak s miután Oroszország déli részét feldúlta és kifosztogatta, 4000 foglyot hurczolt ki magával, kik közül 80 szép fiút a szultánnak ajándékozott.²⁾ Michail czár épen a Szentháron-ság-kolostorban időzött, midőn hírért vette a tatárok betörésének; s visszajövet Bratowtsinából egy ezári rendelettel — ukáz — intézkedett a főváros és környékének, továbbá a nem kevésbé fenyegetett Tula védelméről.³⁾ Azonban a tatárok ezuttal nem merészkedének mélyebben az ország belsejébe s így a főváros megmenekült a váratlan látogatóktól.

Michail, hogy a szultánt megengesztelje s békeszeretetről biztosítsa, értékes czobolyprémekkel kedveskedett neki, melyeket egy külön követ nyújtott vala át Konstantinápolyban. A követ egyszersmind arról is biztosítja a szultánt, hogy a csár nem segíté a kozákokat, sőt azok vállalatait a leghatározottabban kárhoztatja. Úgy látszik. IV. Murád megelégedett ezen biztosításokkal, mert a jó viszonyt a két állam közt egyelőre nem zavart meg semmi.⁴⁾

Azonban a viszonyok Ibrahim szultán, IV. Murád utódja alatt csakhamar megváltoztak. A törökök az 1641. év nyarán komoly előkészületeket tettek Azow visszafoglalására; s ily célból erős tengeri és szárazföldi sereget

¹⁾ Hermann, III. köt. 557. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 356. lap.

vontak össze; az első Sziawus kapudán pasa, az utóbbi Behadir-Ghirej krimi khán fővezérségére bízott. Az összes török haderő 250 ezer emberből állott, tehát egy olyan számból, melylyel nemcsak Azow-ot vissza lehetett foglalni, hanem egészen más vállalatokba is bocsájtkozni. Nem csoda, ha az óriási készülődések és a roppant haderő komolyan felkelték Oroszország aggodalmát. Majdnem egyidőben a törökök készülődéseivel, híre érkezett, hogy az azowi kozákok komolyan el vannak határozva Azowot a moszkvai czárnak felajánlani, csak hogy ne kellessék azt a törököknek visszaadniok. Nemsokára megérkezett a küldöttség is az orosz fővárosba, mely a fontos helyet valóban a czárnak felajánlandó vala. Michail észrevehető zavarban volt, hogy miként fogadja az ajánlatot; s mert saját elhatározásából a kérdéssel tisztába jönni nem tudott, birodalmi tanácsot hívott össze Moszkvába.¹⁾

A birodalmi tanács 1642. január 2-án megnyílt s a czár eléje terjeszté az azowi kozákok ajánlatát. Miután az ajánlat felolvastatott, melyben a kozákok, utalva Azow fontosságára, valamint a nagymérvű török készülődésekre, Oroszországtól segélyt és támogatást kérnek, a czár felszólítja a jelenlévőket, miszerint tekintve az ügy kiváló fontosságát, adnák be véleményes jelentésüket írásban.²⁾ A kérdés valóban fontos volt; Azow Oroszországra nézve nemcsak kereskedelmi tekintetben birt nagy fontossággal, jelentőségét még inkább fokozta azon körülmény, miszerint onnan a folyton nyugtalankodó krimi tatárokat féken lehetett tartani. A birodalmi gyűlés véleménye, a mennyiben a meglévő okmányokból kitűnik, egyhangulag oda irányult, miszerint a kozákoknak nagyobb mérvű segély adandó, minthogy törekvésük azonos Oroszország érdekeivel, Azow pedig minden áron megtartandó s a mennyiben a körülmények megengedik, a birodalomhoz csatolandó.³⁾ A harcias hangulat ellenében felemelte a békeszerető czár szavát s miután a veszélyekre utalt, melyek a török birodalommal való bonyodalmak következtében Oroszországra háramolhatnak, arra kérte a gyűlekezetet, miszerint utasítaná vissza a kozákok

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 556. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 562. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 356. lap.

kívánságát s mondana le Azow bekebelezésének eszméjéről.¹⁾ Együttal egy czári ukáz szövegét tevő közzé, mely az azowi kozákoknak a leghatározottabban megparancsolja, hogy a czári kegyvesztés terhe mellett ürítsék ki mielőbb Azowot, vagy adják azt át a törököknek.

S a czári tekintély s az egyeduradalom hozzáférhetetlen autoritása okozta, hogy a birodalom képviselőinek nagy száma — csak egy-két kivétellel — hajlott az uralkodó kívánságára s lemondván tulajdon jobb meggyőződéséről, helyeselte és magáévá tette annak véleményét. Midőn ezen, politikai tekintetben alaposan kifogásolható határozat híre terjedett, nyugati Európában általános volt a csodálkozás a czári politika ezen rövidlátása felett.²⁾ Mindenki azon véleményben vala, miszerint a czár a moldvai fejedelem hatása és sugalmazása folytán, ki a porta szolgálatában állott s annak érdekében cselekedett, határozott ily feltűnő módon saját méltósága és birodalma érdekei ellen.³⁾

Ezalatt a török hadsereg megkezdé Azow ostromát. A kozákok, kiknek összes száma alig haladta meg az 5000-et, bánulatossággal védelmezték magukat s úgy kirohanásaik, valamint aknaik által roppant kárt okoztak az ellenségnek. Összesen 24 ostromot sikerült visszaverniök s a török fővezér már kétségbeesett az eredmény felett. S miután az ostrommal sehogy sem haladott előre, Behadir-Ghirej khán a megvesztegetéshez folyamodott, csak hogy Azowot visszaszerezze a szultánnak és halványuló dicsőségét megmentse. Minden kozáknak 1000 tallér pénzjutalmat ígért, hogy ha Azow kezébe adatik.⁴⁾ Azonban minden hasztalan volt s a maroknyi őrség az ellenség százezreit megszégyeníté. S miután a katonai balesetekhez még ragályos betegségek is járultak, a török fővezér háromhavi sikertelen ostrom után kiadá a parancsot az ostrom megszüntetésére és a hadsereg visszavonulására. A törökök veszteségei — saját feljegyzéseik szerint — az oláhok, moldvaiak és tatárokon kívül, kik úgy látszik nem mentek ember számban a török hadviselésnél, 7000 janicsárból és 800 más katonából állottak; az oroszok megmagyarázható túlzással 90 ezerről

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 356. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 561. lap, s Jegyzet 1189.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 560. lap.

beszélnek: a kozákok az egész ostrom alatt 3000 embert vesztettek.¹⁾ Azow felszabadult s a roppant török ostromhad megszegyenülve távozott egy város falai alól, hol számára nem termettek babérok.

De a porta nem tudta elviselni a kudarcot és roppant erőmegfeszítéssel új hadat szervezett, az azowi esorbát kiköszörülendő. A következő tavasszal ismét 100 ezer ember állott harcukészen, mely Mohamed pasa vezetésére bízott. A kozákok most is védelemre készültek s el valának határozva Azowot az utolsó emberig megvédeni. Azonban épen midőn a védelmi munkákkal elfoglalva valának, érkezik Michail csár ismeretes ukáza, mely Azow átadását elrendeli s a további védekezést mint a csár személye ellen intézett árulást a leghatározottabban eltiltja. S a vitéz kozákok — bár nehéz szívvel — engedelmeskednek és elhagyják dicsőségük színhelyét még mielőtt Mohamed pasa nagy seregével megérkerett és az ostromot megkezdette volna. Így került Azow ismét török kézre a csári politika gyengeségéből és rövidlátásából, hogy később roppant vér árán újból megszereztessek. A kozákok 1642. ápril 3-án kiűrték Azowot s visszatértek régi lakóhelyeikre, melyeket néhány év előtt oly válságos körülmények közt valának kénytelenek elhagyni. Nyár derekán a csár, hogy hűségüket és engedelmisségüket megjutalmazza, Oszip Petrow atamánt egy dicsérő okmány-nal jutalmazta meg, egyuttal azonban egy újabb követséget küldött Konstantinápolyba, hogy a szultán haragját lecsendesítse s a régi jó viszonyt a portával ismét helyreállítsa.²⁾

Az azowi kaland nem hozott Oroszországnak sem dicsőséget, sem hasznót; politikai tekintélye az európai államok szemében még inkább elhalványult. Szerencsésebb volt Oroszország Szibiriában, mely terület tekintetében Európát egy harmaddal felülmúlja s ezen időben még szorosabban a birodalomhoz csatoltaték. Szibiria természeti gazdagságának híre számos merész és vállalkozó embert vonzott egy országba, melyben az ember értéke nagyobb volt, mint bárhol. A promislenik vagy iparosok mind nagyobb számban jelennek meg az Ob és Irtyis partjain, hogy kizsákmányolják azon távol vidékek gazdagságait. Egymásután alapítanak

¹⁾ Hammes, Gesch. d. osm. Reiches, III. köt. 223. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 557. lap.

és felvirágoznak Pelym, Berezow, Tobolszk, Tomszk és más városok. A munkás polgári elem mindinkább kiszorítja a nomádokat, kik legelőről legelőre vándorolva tengetik bár szabad, de kietlen életüket.¹⁾ Az orosz invasió mind keletebbre veszi útját: a bányászat több és több embert vonz az eddig ismeretlen vagy elhagyatott vidékekre. Krasnojarszk, Bratskii-Ostrog és Ilmszk alapítanak: mindegyik nagy és látogatott vásárokkal, melyeken örmények, tatárok, bokháriak, görögök és oroszok nagy számban jelennek meg, hogy Szibiria értékes terményeit a nyugat áruival cseréljék ki. És Michail, a békeszerető csár mindent elkövetett, hogy minél több vállalkozó idegent vonzzon az országba. Ily célból az európai államokkal kereskedelmi szerződéseket létesített, melyek nagy hasznára voltak Oroszországnak s lassankint elenyésztetni segíték azon kedvezőtlen benyomásokat, melyek az ország tekintélyének és hitelének a múltban oly nagy ártalmára valának.²⁾ Érdekesekek és tanulságos világot vetnek a tizenhetedik század viszonyaira azon szerződések, melyeket Michail csár kötött, s melyek közül néhányat megismertetünk olvasóinkkal. Ilyen az Angliával kötött szerződés, melyet az angol követ Sir John Merike közvetített s mely így hangzik:

„Mi, a nagy úr, csár és nagyfejedelem Feodorovits Michail, egész Oroszország egyeduralkodója, szeretett atyáinkkal, a moszkvai és egész Oroszország szent patriarchájával egyetemben, szeretetből a mi igen kedvelt testvérünk Jakab úr és király iránt, kivel mindig a szeretet és barátság legbensőbb kötelékeivel óhajtunk összefűzve lenni, kegyesen megengedtük az angol kereskedelmi társulatnak, hogy hajóival államainkba jöhet s kereskedelmet űzhet a Dwina vidékén. Archangelszk kikötőjében s mindazon városokban, melyek Moszkva, Veliki-Novgorod és Pskow között fekszenek, valamint minden más városában birodalmunknak, és pedig minden néven nevezendő árukkal. Egyszersmind felmentem az angol kereskedelmi társulatot minden kisebb és nagyobb vámok és adók fizetése alól úgy a hajók ki-, mint berakodásánál, nemkülönben az átvitelnél szárazon vagy vizen; felmentem a fejpénz, híd- és révvám fizetése alól is; úgy, hogy semminemű adó által ne terheltessenek.“

¹⁾ Hermann, III. köt. 671. lap.

²⁾ Ewers, Gesch. d. Russ. p. 361.

„Az angol kereskedőknek, kiknek meg van engedve birodalmunkban *tulajdon árúikkal kereskedni* és pedig adómentesen, nem szabad árúkat más idegen kereskedőktől beszerezni; ép oly kevésbé szabad népünknek, az oroszoknak — a czári egyedárúskodásra való tekintetből — terményeit vagy árút az angoloknak eladni. Ezek maguk adják el vagy eserélik be értékeiket, de nem orosz kereskedőknek.“

„Helytartóink és hivatalnokainknak megparancsoljuk, hogy ezen kegyelemlevelünk értelmében az angol kereskedőket hagyják akadálytalanul mindenfelé utazni s bárhol üzérkedjenek is azok vagy szándékozzanak árúkat eladni, azok számára mindig és mindenütt külön raktárak tartandók nagyban, hogy innen adhassák és eserélhessék be az árúkat. Tilos nekik a nagy raktárakban a kicsinyben való elárúsítás, például font, lat vagy rőf, vagy kisebb súly szerint; hanem posztót, damasztot, selymet csak darabokban, ép úgy, mint a bort is csak nagy mennyiségben adhatják el.“

„Ha angol kereskedők vagy azok ügynökei — faktories — birodalmunkból tulajdon országukba vagy más idegen államokba utaznak s nekünk tetszenék árúkat raktárainkból nekik adni, úgy azokat magukkal vihetik és eladhatják, vagy pedig más árúkkal becserélhetik, olyanokkal, melyekre esetleg nekünk vagy kincstárunknak szüksége van.“

„Ha bárki városainkban egy angol kereskedővel vagy egyikével ügynökeinek vagy embereinek viszályba keverednék, azon esetben nem helytartóink vagy hivatalnokaink elé tartozik a dolog, kivéven ha gyilkosságról vagy tolvajlásról van szó, hanem az angol követségi kamara elnöke — chancellour — elé, ki fővárosunkban Moszkvában székel; ez hallgatja ki a peres feleket és ítélt jog és igazság szerint; s ha az igazságot a törvény eszközeinek segítségével kideríteni nem volna lehetséges, azon esetben döntsön az eskü és a sors.“ Kelt Moszkvában, az 1621. év május hó 11-én.

Tíz évvel később Oroszország az egyesült Német-Alfölddel kötött új kereskedelmi szerződést, mely véget vetendő vala az orosz vámközegek zaklatásainak és csalásainak. Röviddel elébb a czár Franciaországgal hasonló szerződés megkötésére határozta magát. Miután a czár már 1615-ben Kondirow Ivánt mint orosz követet Párisba küldé, hogy XIII. Lajosnak baráti szövetséget ajánljon, az 1629. évi

november havában egy szerződés jött létre, melynek főbb pontjai a következőkből állottak:¹⁾

„Valamint az oroszoknak megengedettett Franciaországban kereskedést űzni, úgy a francziáknak is szabadságában áll szárazon és vizen Oroszországban kereskedni; ellátogathatnak Archangelszkbe, Pskowba vagy Moszkvába, hol két száztóli lefizetése mellett szabadon üzérkedhetnek.“²⁾

A francia kereskedők Oroszországban teljes és feltétlen vallás- vagy lelkiismeretszabadságot élveznek, tarthatnak maguknak papokat, hol akarnak. Mindazonáltal botrány elkerülése végett — de peur de scandale — a nyilvános római katolikus isteni szolgálat eltiltatik. Francia kereskedők egymásközi pereikbe vagy viszályaikba az orosz bírák nem keverednek; ellenben ha francia és orosz alattvalók perlekednek egymással, erről a czári bíróságnak jelentés teendő. Francia követek vagy küldönczök, kik Tatárországba vagy Perzsiába utaznak, Oroszországban gyorsan továbbszállítandók; francia kereskedőknek pedig a perzsa és más keleti árúk Oroszországban olcsó árban engedtetnek át, hogy ne legyen okuk, ezen árúkat máshol szerezni meg.“³⁾

Már említettük, hogy Szibiria gazdagságának híre számos merész és vállalkozó embert csalt a távol kelet eme rideg és vendégtelen országába. A promyslennik — miként a bevándorlók neveztettek — vadászok, bányászok, kereskedők és iparosok valának, kik nem rettentek vissza semmitől és Szibiria első művelődési elemeinek nevezhetők. A szomorú viszályok, melyek Godunow Boris halálától egész I. Michail trónraléptéig Oroszország békéjét feldúlták, egy időre megakaszták Szibiria haladását és polgári fejlődését is.⁴⁾ A szibirii kozákok, kik Oroszországból sem gabonát, sem fegyvereket nem kaptak, kénytelenek voltak a városokat elhagyni vagy pedig a rabló kirgizeket távol tartani maguktól, kik rossz szemmel nézték az oroszok megtelepedését és megerősödését s kik mindent elkövettek, hogy a gyűlölt idegeneket az ország elhagyására bírják. A Kuesjum régi hívei felizgatták az osztjákokat a moszkvai vajdák elűzésére,

¹⁾ Hermann, III. köt. 573. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, III. köt. 574. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 357. lap.

minek folytán egyszerre több tartományban zendülés ütött ki. Michail azzal akarta elejét venni a szibíriai népek mozgalmának, hogy a Boris által alapított városokat megerősíté, orosz bevándorlókkal népesíté be, kiket bőven ellátott fegyverekkel;¹⁾ azonfelül számos szlobodát vagy külhelyet alapított s a meghódított népeket az orosz közigazgatási kormánynak rendelé alá. Kerületenkint megállapítá a jasszak vagy adót, mely közönségesen értékes szőrmeből állott. A városokban templomokat épített és kolostorokat alapított s mindenképen azon fáradozott, hogy Szibíriából orosz tartományt csináljon. A szibíriai ügyek gyors és méltányos elintézése céljából Moszkvában külön szibíriai kormányzóságot vagy kamarát — prikasz — állított fel, mely hivatta volt a távol gyarmatosok erkölcsi élete felett is örködni, mely a feljegyzések szerint korántsem volt kedvezőnek nevezhető.²⁾ A pogányság megtérítése és a vallási érdekek ellenőrzése tekintetéből a császár Szibíriában érsekséget alapított. Az első érsek Tobolszkban Cyprián volt, ki 1621-ben foglalta el helyét s kinek az utókor a legbiztosabb híreket köszöni Szibíria meghódítását illetőleg.³⁾

A merész promyslennik-ek ezalatt mind tovább haladtak kelet felé egész túl a Jenissei magas partjáig. Nyáron a folyamokon, télen a hócipőkön bejárták a beláthatatlan pusztaságokat és sűrű őserdőket, elejték a vadállatokat és majdnem szakadatlan harezot folytatva a tatárok, tungúzok, jakutok, vogulok, osztjákok, kirgizek és más szilaj és rabló népek ellen; katonai fölény, vitézség és kívált löfegyvereik segítségével egymásután legyőzték a kisebbszámú törzseket. A bátor jövevényeket nemsokára kozákok és katonák követték, kik új városokat és osztrogokat vagy körülkerített táborhelyeket alapítanak. Michail uralkodásának első éveiben Nyugat-Szibíria meghódítása egész a Jenissei folyamig befejeztetett, mely alkalommal a szamojedek és számos tatár törzsek meghódultak. Jenissei városa 1620-ban alapított; ezt követte tíz év után Jakutsk alapítása.⁴⁾ Az 1638-ban a Jana áthajózása után az első telepítvényesek egész az Indigirka partjáig jutottak, hol harezias népeket

¹⁾ Hermann, III. köt. 568. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 569. lap, és Jegyzet: 1204.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 570. lap.

találtak, ezek közt a jukagireket, kik egész a Jeges Óceánig kóboroltak. Egy kozák, Moszkwinin Iván, a következő 1639-ben eljutott Szibíria legtávolabb keleti határpontjáig s a legelső híreket hozta az Amur folyamról és vidékéről, melyet Moszkwinin egyik bajtársa, Pajarkow, orosz fensőség alá akart hajtani 1643-ban.

A távol kelet bátor kutatói még a szigorún elzárolt khinai birodalomba is behatoltak, ha nem is mint hódítók, de mint élelmes szemlélők. Egy mongol uralkodó — Altyn khán — ki valószínűleg Khinával háborús lábon állott, közvetíté az érintkezést a mennyei birodalom határtartományával; kit utóbb a kozák felfedezők még arra is rávettek, hogy hűségeskűt tőn a moszkvai császárnak, kinek mindenhatóságáról az oroszok bizonyára kissé túlzó képet nyújthattak neki.¹⁾ Nemsokára a Baikál vidékére került a sor, hol a burétek laktak, kiknek csak egy része hódolt meg a császárnak, míg a másik jobbnak látta a mongol birodalomba bevándorolni. A dauriai hegyvidék mandzsú származású bányász lakossága pedig be sem várva az oroszok megérkezését, elmenekült, hogy Khina amúgyis túlnépes tartományaiban keressen menedéket és új hazát.²⁾

Michail Fedorovits császár uralkodásának utóbbi éveit nem tették emlékezetessé fontos politikai események. Egy lázadás, mely Asztrachánban kiütött s a kalmükokkal szövetségelt nogájji tatárok betörése nem tekinthetők olyan eseményeknek, melyek nagy fegyveres erő vagy diplomáciai ügyesség kifejtését tették volna szükségessé. Az egyedüli nagyobb jelentőségű eset, mely Michail országlásának utolsó napjait emlékezetessé tévé, a krimi tatárok érzékeny verebége volt.

Az 1644. év nagy ünnepélyekkel köszöntött be Moszkvában. Jan. 21-én tartá gróf Waldemar Güldenloewe, IV. Keresztély dán király természetes fia, bevonulását a fővárosba.³⁾ A gróf a császár meghívására érkezett Moszkvába, ki leányát Irina nagyhercegnőt neki szánta nőül. Azonban a házasság nem jött létre, mert a dán király fia nem vala hajlandó mennyasszonya vallására áttérni. Pedig úgy látszik,

¹⁾ Hermann, III. köt. 570. lap.

²⁾ Ustrjalew, I. köt. 358, és Hermann, III. köt. 375. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 587. lap.

hogy a tervezett házasság nem nélkülözte egészen a politikai háttért.

Maga Michail csár kétszer nősült; először 1624-ben Dolgorukij Wladimir leányával Máriával; de ezen házasság nem volt szerencsés, minthogy Mária negyedfél hóval egybekelése után váratlanul meghalt. Második neje, kivel egy évvel később lépett házasságra, Eudoxia, egy szegény udvari tiszt Stresnew Lukián leánya volt Mosaiskból. A csár negyvenkilenczéves volt, midőn 1645. július 12-én hirtelen és egészen váratlanul kimúlt. Olearius, a kitűnő tudós és történetíró a következőket mondja az első Romanowról: „Michail szelíden uralkodott s jóindulattal viseltetik úgy a kül- mint a belföldiek iránt; úgy, hogy mindenki azt tartá, hogy Oroszország a szokás ellenére több száz év óta nem birt oly kegyes uralkodót, mint milyen ő vala.“ Őt követte az orosz ezári trónon alig tizenhatéves fia: Alexej Michailovits.

* * *

Mielőtt a Romanow-ház és Oroszország küzdelmes történelmét folytatnók, melyből újabbkori közjogi államszervezete kibontakozik, szükséges, miszerint visszapillantást vessünk Oroszország művelődési állapotára a XVI. század végétől egész a tizenhetedik század közepéig. Oroszország ezen időben kezdett, és nem minden megerőltetés nélkül, európai állammá lenni.¹⁾ Az állam mindenfelé összeköttetések keresett, vagy régieket újtott fel; ezen összeköttetések kezdetben többnyire kereskedelmi czélokból jövének ugyan létre, de az anyagi érdekek mindenütt megelőzték a politikai érdekeket, mint az értelmi szükséglet és hatalom kútforrásai. Oroszország roppant kiterjedésű területeket hódított meg kardesapás vagy nagyobb áldozatok nélkül; így gyarapodának éjszak-keleti határai. A Kaukázus lejtős sziklái alatt ugyanazon időben hatalmas erősségek támadnak, melyek az orosz fensőség bástyaivá nővik ki magukat. Karélia, Livonia, Eszthland, Ingermanland a Balti tenger mellékén és közelében nagyobb áldozatok nélkül orosz tartományokká lőnek, míg nem a svéd és lengyel versengés megakasztja az orosz terjeszkedést. Oroszországnak a tizenhatodik század vége felé a legszámosabb és talán legha-

¹⁾ Rambaud, p. 333.

talmasabb hadserege volt egész Európában. Fletcher, angol kereskedelmi megbízott Oroszországban IV. Iván alatt, a következőket jegyezte fel Fedor csár haderejéről.¹⁾

A ezári lovasságot mint testőrhadat tizenötezer nemes képezi, kik mint választottak három osztályra oszlanak: a nagy, közép és ifjabb nemességre. Az Oka mellékén évenként 65 ezer bojárfiakból — köznemességből — alkotott sereg szokott táborba szállani, oly czélból, hogy a tatár khánt féken tartsa. A legjobb gyalogság a strjelitz-ek, lövészek és a kozákokból kerül ki; az első 10 ezer, a másik 6000 válogatott vitézből áll. Közösen velük teljesíti hadiszolgálatait 4300 német és lengyel, 4000 lithván kozák, 150 skót és hollandi s 100 svéd, dán és görög harczos. Ezek képezik az ú. n. élite-sereget, mely közvetlen a csár parancsa és rendelkezése áll. Szükség esetében minden birtokos bojárfi szolgálival együtt hadiszolgálatra jelentkezik. A tartományokban toborzott csapatok közönségesen azon város után neveztetnek, honnan kikerülnek, minden ilyen csapat 300 egész 1200 emberből áll; sokan rosszul vannak fegyverezve s csak a gyalogság van löfegyverrel ellátva. Tüzérsége ellenben a legjobbak közé tartozik Európában. A vajdák, nemesek és hivatalnokok lószerszámai fényes aczélból készülve és ragyognak drágakövektől.²⁾ A patriarcha által megáldott nagy nemzeti harcziobogón Szent György képe látható. Az ütközetet a lovasság mindig dobszó és trombitaharsogással nyitja meg; a lovasság felhő módra löveli nyilait, azután kivonja kardját melylyel kört ír le feje körül, azután a legsűrűbb tömegbe veti magát. A gyalogság, mely a pusztaságokban a krimi tatárok ellen használtatik, közönségesen ú. n. gulákban védelmezi magát egy mozgatható várból, mely szétszedhető s a taligákon tova szállítható. Ugyanis két vagy három versztnyi távolságban két sorban deszkák állíttatnak fel, melyek mögül nyilásokon keresztül, melyek a deszkafalazatban alkalmazva vannak, lőnek. Ha a vajdák a tatár khánt várják vagy kémlelik, kozákokat küldenek ki a pusztaságba, hol csak itt-ott látható egy magasabb tölgy; itt minden fa alatt két nyerges lovat lehet megpillantani, melyeket egy harczos őriz, kinek

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 281. lap.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 282. lap.

társát a tölgy sudaraiban pillantjuk meg, honnan a távolba kémlelődik; s ha a láthatáron porfelleget lát felszállani, lesiet a fáról, lovára ugrik s a legközelebbi tölgy felé siet, hogy arra is gyorsan felkúszva, a porfelleg okait nyomozza; így történik mindaddig, míg a közeledők iránt teljes tájékozottságot nyer, s a szerint intézi további tetteit.¹⁾

Már a régibb feljegyzésekben is azt találjuk, hogy az oroszok várak védelmében inkább kitüntették magukat, mint a nyílt harcban. Erre céloz az angol Fletcher is, midőn azt a kérdést veti fel: mit lehet idővel várni egy nagy és számos hadseregtől, mely nem retten vissza sem éhség, sem szomjúság, sem hidegtől, mely egyedül a czár haragjától remeg, beéri egy darab kétszersülttel és egy marok száraz zabliszttal, mely fedél és podgyász nélkül törhetetlen türelemmel jár-kei a vadonokban és pusztaságokban, s mely a legbámulatraméltóbb vitézi tettekért egy kis aranypénzecskevel — Szent György képével — beéri, melyet a boldog hős fővegéhez erősít.²⁾ Azonban a czárok nem fukarkodának s kincseiket készséggel odaadták, ha a hadsereg javításáról és szervezéséről volt szó. Rendes zsold csak IV. Iván ideje óta fizettetett. Fedor és Godunow Boris a tizenötezer nemesből álló czári testőrhadat, hűbéri birtokadományokon kívül rendes évi fizetéssel látták el, mely az akkori viszonyokhoz képest korántsem mondható kevésnek; ezen fizetés 12 rubeltől egész 100 rubelig emelkedett; minden lövész vagy kozák hét rubelt és ellátást kapott. Az Oka melletti tábor évenként 40 ezer rubelbe került, mi a jelenlegi pénzérték szerint egy millió rubelt tett ki. A tisztek és magasabb államhivatalnokok fizetése évenként 200 és 700 rubel közt váltakozott.

Az állam jövedelmei IV. Iván alatt és részben utódja alatt is a következőkből állottak: 1. A czár magánbirtokai után 36 város, falu és pusztaság jövedelme, mely készpénzen kívül terményekből állott. Ezen jöszágok tiszta jövedelme IV. Iván alatt csak 10 ezer rubel volt, míg Fedor alatt és Boris Godunow gazdálkodási rendszere mellett 230 ezer, vagyis a mostani érték szerint közel 1¼ millió rubelt tett. 2. A fej- és birtokadó részint pénzben, részint terményekben

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 283. lap.

²⁾ Ugyanott.

összesen 400 ezer rubelt jövedelmezett az állampénztárnak. 3. A különféle jövedékek, mint határ- és hajóvámok, koresma- és fürdő-adó, melyek összesen 800 ezer rubelt hoztak be. Ezen bevételekhez járultak még az egyházi jöszágok után járó tetemes adók, melyeket IV. Iván 1582-ben rendelt el s melyeket fia Fedor szabályozott. Az idegen kereskedők, kik Oroszországban megfordultak, azt találták, hogy a megadóztatás felettén terhes s hogy az általános anyagi jólétet lehetetlenné teszi. Azért kevés gazdag kereskedő vagy magánzó volt található az országban. Talán egyedüli kivételt képeztek a Stroganow testvérek, kiknek ingatlan vagyona 300 ezer rubelre, ma másfél millió rubelre becsültetett. Gyárakban számos külföldi, német, hollandi, továbbá orvos és gyógyszerész volt alkalmazva; a szabad munkások száma 10 ezer, a jobbágyoké pedig 5000 volt; kincstári adók fejében a testvérek évenként 23 ezer rubelt fizettek. A Stroganow család gazdagsága Szibiriából származott, hol egyedáruskodásaik nagy kincseket jövedelmeztek.

Már említettük, hogy IV. Iván a hadsereg és állampénztár mellett nagy gondot fordított az igazságszolgáltatásra is, mely alatta tetemes javulást tapasztalt. Ámbár maga a czár az emberi törvényeket lábbal tiporta, a régi polgári és büntetőtörvényeket érintetlenül hagyta, vagy pedig előnyösen módosította. Boris Godunow Fedor nevében a paraszt-jobbágyokat illetőleg, a szabad költözködési jog megszorításával nevezetes törvényt bocsájtott ki, egyébként azonban a szudebnik-en mitsem változtatott. Az igazságszolgáltatás a tartományokban a birodalmi tanács főfelügyelete mellett a helytartók által gyakoroltatott, kik a bojárok, okolnitsij-k és más magasabb államhivatalnokok soraiból választottak. A helytartók mellett segédkeztek a deákok vagy titkárok, kiket azonban a nép kapzsiságuk miatt gyűlölt. A törvény a megvesztegetést nemcsak meg nem engedte, hanem szigorúan büntette; azonban ezen kóros kinövés a társadalomnak soha és sehol kiirtható nem volt. Kivételesen húsvét napján megengedett a bírának, hogy a felektől egy piros tojást és néhány aranyat ajándékképen elfogadhassanak.

Azon törekvés, miszerint a bűn- és gonosztettek száma gyéríttessék, volt oka, hogy a kínzás törvényes alakban nemcsak megengedett, hanem gyakoroltatott is; hogy a

vádolt vallomásra birassék, tűzzel kínzaték, egy-két bordája ketté törték vagy szegek veretének izmaiba. Gyilkosok vagy más gonosztevők közönségesen felakasztattak, lefejeztettek, vízbe fullasztatának vagy nyársra húztak. A halálra ítélt égő viaszgyertyával kezében ment a vesztőhelyre. Nemesi származású egyéneknek a kivégeztetés és büntetés nemei némi változást szenvedének: fejvesztés helyett börtönbüntetésre vagy batoge-ra ítéltatott, mely abban állott, hogy talpára verettették. E rút szokás, ép úgy mint a kancsuka, a tatároktól vétetett át. Egy szolga — tehát nem szabad — meggyilkoltatásáért az illető csak pénz-bírsággal sújtatott. Nemeseknek és vitézeknek szabadságukban állott, polgári perekben maguk helyett szolgálkat állítani a bíróság elé, kik — elég különösen — helyettük esküt ténének, vagy pedig nem fizetés esetében a testi büntetést kiállottak. Egyébiránt mindenütt észrevehető a törvényhozás törekvése: a büntettek és általában perek számát apasztani.

Ámbár a korona egyedárúskodása a kereskedelemnek nem esekely kárt okozott, ez mégis kivált Fedor uralkodása és Boris Godunow gondoskodása alatt mindinkább virágzásnak indult. Az idegenek mellett mint iparosok már jelentékeny helyet foglalnak el az oroszok is, ámbár e téren az angolokkal sohasem versenyezhetének. Fletcher ide vonatkozólag érdekes feljegyzéseket hagyott hátra. „Kevés ország van a világon,” mondja a tapasztalt és sokat látott ember, „melyben a természet oly bőkezűnek mutatta magát, mint Oroszországban, mely ajándokaiban bővelkedik. Dísz- és zöldségekertekben nagy mennyiségű ízletes gyümölcsök, bogyók, körték, almák, szilvák stb. természetnek; továbbá dinnye, ugorka stb.: még erdők és rétek is zöldségekertekül szolgálnak. A gabona minden nemei beláthatatlan területeket foglalnak el. A bőség elmaradhatatlan következménye az olesóság; így egy tsetwert búza csak két altün-ba — ma harmincz kopékba — kerül. Drágaságot némelykor csak a termelők gondatlansága és a gazdagok kapzsisága idéz elő. A mezei terménynek képezik a belkereskedés legfőbb czikkeit; azonkívül: 1. szörmékben, czóboly, menyét, róka, hód, hiúz, farkas, medve, hermelin és evetke, melyekből Ázsiában és Európában évenként 500 ezer rubel érték kerül a piacra. A

legjobb czóboly-prémek Obdoriából jönnek; a fehér medve a petséri tartományból, hód Kolából, menyét Szibiriából, Kadom, Murom, Perm és Kazánból; menyét és hermelin ellenben Galits, Uglits, Novgorod és Permből. Kitűnő és vadászatokra alkalmas keselyű-sólymok kerülnek Szibiriából.

„2. Viaszból évenként tíz egész ötven púd kerül a kivitelre. A méz, melyből az oroszok kedvencz itala készül, a pálinka behozatala előtt jelentékeny kereskedelmi czikket képezett; a legkitűnőbb minőségű a mordvinek és tsere-miszszek földjéről, továbbá Szjeweria, Rjezsán, Murom, Kazán és Wjézmából kerül. Fagygyú, mindenféle nyers bőrök, halak, káviár mindenütt nagy mennyiségben, hol erre a természeti és helyi viszonyok kedveznek. A legkitűnőbb sófőzések Sztara-Russza, Perm, Witsegda és Szolowkijban vannak. A kereskedők minden púd után három dengát fizetnek a kincstárnak. Az ú. n. halesont és rozmárfogak, melyekből olvasók, keretek, tartók s effélék készülnek s melyek pora ellenmérégnek is használtatik az Éjszaki Jeges Oczeán vidékein. Salétrom és kén leginkább Uglits, Jaroszlavl és Usztjugban főzetik; nagy mennyiségben találhatik azonfelül a Wolga környékén az ú. n. szamari tavaknál. Vasat a karéli tartomány, továbbá Kargopol és Usztjug-Szelesznij nyujt; az ú. n. novgorodi gyöngy ezen város szomszédságában folyóvizekben, valamint a dwina tartományokban található.

Az oroszok meglegedének azon haszonnal, melyet nekik a cserekereskedés és árúik értékesítése nyujtott, és sokáig nem gondoltak arra, hogy hajóra szállva idegen országokat keressenek fel. Mindazonáltal már a tizenhatodik században találkozunk orosz tengeri hajókkal, melyeket azonban, mint látszik, többnyire idegenek, németek vezényelték. Boris Godunow egy követe 1599-ben két hajóval tért vissza Oroszországba, melyeket Lübeckben vásárolt s melyek vezetésére német tengerészeket fogadott. Ebből meglehetősen bizonyossággal azt lehet következtetni, hogy a hajóépítéshez még korántsem értettek az oroszok, s hogy e téren is Nagy Péter czárt illeti meg az érdem, ki az orosz népet e fontos ismeretbe bevezeté. A Hanza kereskedelmi politikája Oroszországban hajótörést szenvedett a svédek hadi politikája folytán, kik Nowgorod, Narwa és

más fontos kereskedelmi pontok elfoglalása által megbénították tevékenységét.

A műveltség s általában a szellemi tehetségek fejlesztésére vonatkozólag Fletcher a következőket mondja: „A csárok, kik a kereskedelemben egyik eszközét látják meggazdagodásuknak s keveset törődnek a kereskedők jólétével, általában keveset törődnek a népneveléssel. Nem szeretik az újat, nem szívesen bocsájtják maguk elé az idegeneket, kivéven azokat, kiket szolgálatukba fogadva, saját hasznukra kizsákmányolni akarnak. Ez okból tiltják meg alattvalóiknak az utazást idegen országokba; *félelmük a felvilágosodástól* azért oly nagy, mert jól tudják, hogy az oroszok kíváló éles felfogással és sok természetes észszel birnak, mit már a gyermekeknél is észre lehet venni. Azért Európában csak követeket vagy munkakerülő csavargókat és kalandorokat lehet találni, kik magukat oroszoknak nevezik.“

Karamsin¹⁾ Fletcher ezen állítását tévesnek nevezi és megczáfolni igyekezik; azt mondja, hogy az oroszok csak azért nem utaztak, mert ez szokásaikkal ellenkezett s hogy a csárok közül többen valódi pártfogói valának az idegen tudósoknak és művészeknek. Így az olasz Scotti, „ki minden nyelvet beszélt,“ jóakaró pártolóra talált Fedor czárban és Boris Godunowban; nemkülönben John Dee, a híres matematikus, csillagjós és alchimista, kit Erzsébet angol királynő *az ő bölcsészenek* nevezett. Fedor czár ezen tudósnak magánpénztára terhére évenként 2000 font sterlinget fizetett ki a londoni kereskedők által, mely összeghez Boris Godunow a maga részéről még ezer fonttal járult.

A földrajzi, valamint mennyiségtani és mértani tudományoktól nem maradhatott el Oroszország sem egy időben, melyben az egész művelt világ felfedezésekkel, találmányokkal vagy azok eszméivel foglalkozott. Oroszország területének roppant kiterjedése önkéntelenül a földrajzi tanulmányra buzdított; beláthatatlan termékeny síkságainak birtokviszonyai pedig a mértani ismeretek szükségességére vezettek. Mindkettőnek nyomait találjuk már a tizenhetedik század kezdetén, ámbár, s ez nem lehetett másként, első művelői hasonlóképen idegenek valának.

¹⁾ Lásd IX. kötetének 294—295. lapját.

Az irodalom IV. Ivántól Boris Godunowig nem mutat fel semmi jelentékeny ujdonságot; s az egyedüli, mi némileg haladásra látszik vallani, abban áll, hogy az orosz nyelv ezen időben nyert könnyűség és hajlékonyság tekintetében. Kurbszkij levelei IV. Ivánhoz úgy irány mint forma tekintetében a legszebb irodalmi remekhez sorolhatók a tizenhatodik század második feléből. Kurbszkij irányja élénk, dialektikája pedig erőteljes. Ezen század legértékesebb prózatermékei közé tartozik az ú. n. Stepenaja Kniga, a lépesőkönyv, mint történelmi forrásmű, továbbá Szent Makárius élete és a Stoglaw. Jób patriarcha Fedor czár életét, erényeit és halálát örökíté meg egy műben, melyből nem hiányzik a hév és a költői felfogás. Ugyancsak Jób patriarcha egy vigasztaló vagy részvétírat is fenntartotta magát, melyet férje halála alkalmából Irina czárnőhez intézett s melyben kéri az özvegyet, hogy legyen nagy fájdalmában is czárnő és keresztény.

Szebb és gazdagabb hajtásokat mutat ezen időszakban a népköltészet, melynek jellege ugyan most is a régi: hősi küzdelem és fájó szerelem, megadás a sors végzésébe, és az erőszak eszményesítése; azonban az alak tökélyetesebb, a képek színesebbek s a képzelem szabályozottabb. Jelen-
tekenyebbek azok, melyek történelmi alappal birnak, így Kazán és Szibiria meghódítása. Vonzók a régibb orosz népdalok mintája után készült termékek: Nikita Romanovits, Anasztázia czárnő fivéréről és erényeiről írt egy dicsőítő költeményt; továbbá a nyomorult Maljuta Szkuratowról, IV. Iván czinkostársáról szóló romanczszerű dal. Nem kevésbé figyelemre méltók a vadász-dalok s azon lyrai kísérletek, melyek a fájó szívek keserveit tolmácsolják. Egy költemény Rettenetes Ivánról szól:

Kővé vált a Moszkva város,
Szörnyű lett a czár is ottan.
Diesősége nem hiányos
Övé Kazán és Asztrachán.

Iván elítélt fiáról pedig így szól:

Az ég magasából csillag hull alá,
Kialszik a fénye, viaszgyertyaláng,
Kegyelt czárunk fia, — ő elköltözék.

Azután a megölt vitéz bajnokokról szól a dal, kiknek ágyuk a sziszegő sás, vankosuk a fűzsűrűje, takarójuk pedig

az őszi éjszaka sötétsége, mely anyjának. nővérének és ifjú nejének könnyeitől van áztatva:

Ah, az anya sir, mint ömlik az ár,
Mint a esermely foly, úgy a nővér sir,
Sir a nő mint éjfélkor a harmat,
Míg a nap jó és elszáll a harmat.

Az orosz népdalokban az érzés valódisága és merészsége gyakran meglepő; a kifejezés találos és nem közönséges. A tizenhatodik század sajátos szelleme befolyásolta a népköltészetet is; IV. Iván idejében számos kóbor dalmok járta be az orosz falvakat és kisebb városokat, kik mint elkésett troubadourok mulattatták az effélékben nem nagyon válogatás közönséget.

A gyenge de jóindulatú Fedorról feljegyeztetett, hogy a művészetnek és művészeknek kiváló barátja és pártfogója volt. Uralkodása alatt Moszkvában és más nagyobb városban számos kitűnő ötvös, hímző és festő volt található; az ötvösök közt kiváló hírnévnek örvendett az olasz Ascentini Antonio. A főveg, melyet a czár Jeremiás patriarchának ajándékozott s mely drágakövekkel volt kirakva és a szentek képeivel díszítve, Arsenius útleírásában mint a moszkvai művészet remeke van felemlítve. Ugyanezen görög püspök Irina czárnő palotájában kitűnő muzivi-munkát látott a falakon, mely a Megváltót, az istenanyát, angyalokat és martyrokat mutatott, a mennyezeten pedig egy szépen dolgozott oroszánt, mely a fogai közt egy kígyót tartott, melyről gazdag candelaber lógott alá. Csodálkozással szemlélte továbbá Arzenius a czári palotában a nagyszámú arany- és ezüstedényeket, melyek közül némelyek vad állatokat és madarakat ábrázoltak. Az aranyszövés — brocat — mely Görögországból hozatott be, már régóta virágzott Oroszországban, hol a gazdagok és előkelők s kivált az egyháziak mindig hímzett öltönyökben jelentek meg. Boris Godunow alapítá Fedor alatt az első selyemgyárat Moszkvában. Egy olasz, Marco Cinopi, kitűnő bársonyszöveteket gyártott egy házban, mely számára e célra külön kijelöltetett vala. A templomok szaporodása folytán a szentkép-festők száma is növekedett kivált a fővárosban. De Fedor alatt profán képek is mind nagyobb számban készültek és valának találhatók nemcsak a czári palotában, hanem az egyházi és világi nagyok és előkelők házaiban is.

A harang- és ágyúöntés már régen ismeretes volt ugyan Oroszországban, de nagyobb és művészi kivitelű öntésekről csak IV. Iván és fia Fedor czár alatt tétetik említés. Tsohow András kitűnő öntő volt, kinek nevét a három legnagyobb ágyún megtaláljuk: a Drobowik, melynek súlya 2400 púd, a Troila és az Aszpida; az első az 1586. évben öntetett, a másik kettő 1590-ben.

Hetedik fejezet.

Kulturai állapotok a XVI. és XVII. században. — Moszkva főváros. — A csár udvara. — Fényűzés. — Orvosok és gyógyszerészek. — Halottak eltakarítása. — Margaret az oroszokról. — Ruházat. — Multságok. — Medveviadal. — Fletcher még egyszer az oroszokról. — Rajongók. — Olearius Oroszországról és az oroszokról. — Mívelődési állapotok. — Iskolák. — Nemzeti büszkeség. — Jellemzések. — Társadalmi rendek. — Kereskedelem- és ipar. — Első egyetem. — Oroszország és Lengyelország. — A lublini unió. — A régi orosz tartományok. — Kozákok. — Lengyel elnyomtatás. — Függetlenségi harc.

Az általános míveltség terjedésével természetesen az orosz főváros külső képe is megváltozott. A faházak mindinkább eltűnnek s helyüket szilárd kőépületek foglalják el. Az utcák kiszélesednek s a járdák faburokkal láttatnak el. Egyébiránt a még meglévő faházak is megszépülnek, közönségesen három emeletet érnek el és vörös fenyőből épülvék, megfelelő külső díszítésekkel ellátva. Míg a lakóházak nagyon sokáig fából épülnek a szélszerűségekre való tekintetből, addig az éléstárak mindig kőből készülvék. A házak magassága és belső terjedelme mindig a tulajdonos előkelő állására vallott. Szegényebb polgárok még kis házikókban laktak, melyeknél a kémény hiányzott. Tűzvész elkerülése tekintetéből nyáron naponkint fegyveres városszolgák jártak be a várost, hogy a déli ebéd elkészítése után a házakban oltassék el a tűz. Moszkvának a tizenhetedik század elején több mint húsz verszt kiterjedése volt; a fővároshoz tartozott: a Kreml — magában egy külön város, — a Kitai Gorod, a régi tatár negyed, Czarew vagy Bjely-Gorod, a fából épült külváros, Szamoszkvorestye és az udvari külhelyek — szlobodák — túl a Jauzán. Magában a Kremlben 35 kőből épült templomot lehetett számlálni, az egész fővárosban pedig négyszáznál többet, a kápolnákat ide nem számítva. A harangok száma ötezerre ment; s így bizonyára

nem túlzás, mit egy idegen feljegyzett: „Ha Moszkvában nagy ünnepnapokon minden harang szól, úgy az emberek nem hallják meg egymás beszédét.“ A nagy vagy öreg harang — ezer púd volt a súlya — a Kreml-tér közepén egy nagy fatoronyban függött; csak akkor szólalt meg, ha a csár hosszabb útra indult vagy fővárosába visszaérkezett, vagy pedig, ha kiváló előkelő idegeneket fogadott. Kitai-Gorod, mely meszeletlen téglafalakkal volt körülvéve és a Szamoszkvorestsevel egy fahíd és egy kőhíd által összekötve, kiváltképen figyelemreméltó volt a pompás góthízlésű Szent Basilius temploma és ama árúháza által, mely húsz külön bódésorokra volt felosztva, melyek mindegyikében más-más árúk kerültek eladásra. Az ú. n. vöröstéren két óriási nagyságú ágyú volt felállítva; itt állott a fegyvertár, itt laktak a bojárok, előkelőbb hivatalnokok és gazdag kereskedők; a Bjely-Gorod vagy fehérváros mely meszelt falai miatt neveztetik így, hasonlóképen sok szép és nevezetes épületet tudott felmutatni. Itt állott a Neglinja partján az öntőház, a lithván követségi palota s a terjedelmes örmény-udvar; hatalmas terein tartattak meg a vásárok; itt laktak sokan a bojárfiak közül, továbbá bírák és kereskedők; végre a Skorodom vagy fakülvárosban polgárok és iparosok. A házak körül mindenütt zöld ültetvények, ligetek, dísz- és konyhakertek valának láthatók, melyek háttérét többnyire üde-zöld rétségek alkodták. A malmok a Neglinja torkolatánál és a Jauzán az egész képnek falusias festői színezetet kölcsönzének. A német-szloboda, mely Oroszország történetében még nevezetes szerepre volt hivatva, valamint Krasznoje-szelo nem tartoztak a fővároshoz; itt lakott mintegy kétszáz iparos és kereskedő, kik a Boris család történetében is szomorú emléket biztosítottak maguknak.

Nem lehetne másként, mint hogy az udvar Oroszországban, inkább mint bárhol, a nemzeti élet középpontját képezé. Itt összpontosult nemcsak a fény és hatalom, innen indult ki minden, mi a nemzetet mozgásba hozta s érdeklődéssel tölté el. De ezen udvar nem képes bennünk rokonszenvet ébreszteni; hideg, merev, élettelen szertartásossága inkább eltaszít mint vonz. Az istenített zsarnokság nem melegíti a keblet, nem költ bizalmat maga iránt, mert nem ismeri a szeretet jótékony ihletét. Maga a felség hideg

megközelíthetlenségében dermesztő hatással van a lélekre, melyet szótlan, nem kevésbé hideg és bensőség nélküli környezete nem képes eloszlatni. Margaret, a német testőrhada franczia parancsnoka, a következőkben hű képét nyújtja az orosz felségnek és közvetlen udvarának:

„Ki vak lett volna, az udvart üresnek vagy némának tarthatta volna. Ezen számos, aranytól meddő nagyok némák és mozdulatlanok; hosszú padsorokban ülnek, az ajtótól egész a trónig, hol a testőrök állanak, fehér bársony vagy atlasz, hermelinnel díszített öltönyben, magas fehér süvegekkel, két, keresztben a mellen függő aranylánczezal és értékes baltákkal, melyeket mintegy harc-készen vállaikon tartanak. . . . . Ünnepestes alkalommal a czári asztalnál mintegy 200—300 szolga szokott felszolgálni, fekete bársonyban, aranylánczezal mellükön és fekete rókaprém süveggel fejükön. A czár háromlépcsős emelvényen egyedül ül az arany asztalnál; ha helyét elfoglalta, a felszolgáló udvari tisztek mélyen meghajtják magukat, azután kettenként eltávoznak, hogy az étkeket feltálalják; ezalatt pálinka kínáltatik, az asztalokon nem látni egyebet, mint kenyeret, sőt, ecetet, borsot, kést és villát. Nincs sem tányér, sem asztalkendő. Egyszerre száz és több étel kerül az asztalra, melyek mindegyikét az asztalnok — stolnik — jelenlétében megízleli a szakács; hasonlót cselekszik a konyhamester — kraitsy — a czár szemeláttára, ki maga küld vendégeinek kenyérdarabokat, húst, bort és mézszeszt; az asztal végén pedig aszalt magyar szilvát osztogat ki közöttük; mindegyik vendég távozásakor egy tál húst és pástétomot visz haza magával. Némelykor idegen követek szállásukon vendégtetnek meg a czári konyhából; ilyen alkalommal külön udvari tiszt adja tudtukra a kiváló megtiszteltetést, ki azután velük étkezik. A követek kocsija mellett tizenöt vagy húsz szolga lépdel gyalog. Gazdagon öltözött lövészek viszik ilyenkor az asztali készletet, sőtartókat stb. Mások — számuk néha kétszázra megy — arany- és ezüstedényekben szállítják az étkeket.“

Hogy fogalmat szerezzünk olvasóinknak azon idők fényűzéséről és ingyencségéről, közöljük a következőket egy azonkorú feljegyzés után, mely Fedor czár idejéből maradt reánk: „Az 1597. évben az ausztriai követ számára a következők szolgáltattak ki a czári udvari pinczéből:

7 serleg Romanée, ugyanannyi rajnai bor, muscatbor, fehér franczia, kanáriai, továbbá Alicante és malvasiai görög borok; tizenkét kupa méz- és csemege-szesz s más jóféle italok; azután öt akó eper-, boróka- és szamócza-bor; végre 65 akó málna-, bojár és fejedelmi bor. A czári konyhából szállítottak: nyolcz tálon disznó-, ugyanannyin daru-sült fűszeresen; néhány marinírozott kakas gyömbérrel, tyúkok esont nélkül, fajdtyúkok safránnyal, fogoly főtt szilvával, kacsá ugorkával, liba rizsszel, nyúl metélt tésztával és vörösrépával, szarvasvelő, fülek safránnal. Kiváltképen nem hiányozhatott pedig a *kalja*, e kedvencz étele az orosz inyenczeknek, egy levesféle caviárból, libahússal és hosszúra metélt ugorkával, melyhez még citrom járult. Végre az udvari czukrászat szolgáltatott: zsemlyét, húsos pástétomot, sajtot és czukrot; továbbá tojáslepényt, apró süteményeket, édes pépet, szilvát, diót s több efféléket. . . . Ezen bizonyára gazdag választék által a czárok esodálkozásba akarták ejteni vendégeiket; s mi hajlandók vagyunk hinni, hogy ezt a szándékukat a legteljesebb mértékben sikerült elérniök.¹⁾

De nemcsak a czári pineze és konyha volt ily pazarul felszerelve; a gazdagok, nagyok és előkelők is jól értették a fényűzés e nemét. A régi szlávok vendégszeretet dolgában tékozlók hírében állottak, melyet az orosz „*chlebosolivo*“ azaz „kenyérsóbarátság“ oly találóan fejez ki: mert az orosz sohasem bizonyult fősvénynek vendégeivel szemben.²⁾ Azért a hálátlanság legkeserűbb szemrehányását jelenté, midőn valakinek azt mondták: „Elfeledéd kenyérsómat.“ Az asztal rendkívüli bősége, a szokásos és hosszú déli alvás és ezzel kapcsolatban a kevés mozgás gazdag és előkelő embereknél volt az oka, hogy sehol annyi testes és kövér embert nem lehetne találni, mint Oroszországban; a mi egyébiránt az egyén becsét és tiszteletét a nagy tömeg szemében csak növelni segíté. Felemlítendő, hogy a kövérség nem akadályozta meg az oroszokat, hogy köztük találtatának a legtöbb magas életkorral bíró emberek; s a nyolczvan. kilenczven év korántsem tartozott a ritkaságok közé, sőt előfordult, hogy száz és húsz éves aggastyánok még elég

¹⁾ Karamsin, IX. köt. 309. lap.

²⁾ Karamsin, IX. köt. 310. lap.

erős szervezettel bírtak. Az orosz nép mindig idegenkedett a tudós orvosoktól; s ilyeneket csak a gazdagok és előkelők vettek igénybe. Fedor császárnak két orvosa volt; az egyiket Mark Ridley-t, az angol királynő küldé 1594-ben; a másik, Paolo, milánói származású volt; az első öt évig tartózkodott Moszkvában, azután visszatért Londonba; a másik érdekében IV. Henrik francia király egy lekötő levelet írt Fedor császárnak, melyben őt kérte, hogy engedné meg, miszerint Paolo visszatérhessen hazájába. Godunow Boris 1600-ban hat orvost hozatott Németországból, kik közül mindegyik 200 rubel fizetést és hűbérjóságot, azonkívül teljes ellátást, szolgálatot és lótartást kapott.

Talán még előbb mint az orvosok, emelkedének jelentőségre a gyógyszerészek; s a középkorban a kettő sokáig egy és ugyanazon jelentménnyel bírt. Ismeretes gyógyszerész volt IV. Iván idejében az angol Frenchham, kinek tekintélye és befolyása azonban csak Boris Godunow idejében emelkedett, midőn Londonból nagymennyiségű gyógynövényekkel és savakkal tért vissza Moszkvába. Másik híres gyógyszerész Klausend Arndt hollandi volt, ki negyven évig élt az orosz fővárosban. Azonban valamint az orvosokban, ép oly keveset hitt az orosz nép a gyógyszerészek tudományában; s itt is csak az előkelők valának, kik szolgálataikat igénybe vették. Közönséges emberek a pálinkát tekintették a legjobb és legbiztosabb gyógyszernek, melybe bizonyos porokat kevertek; vagy pedig fok- és vöröshagymát, melyek hasonlóképen nagy népszerűségnek örvendettek mint gyógyszerek. A legáltalánosabb gyógymód a gőzfürdő volt, melybe az orosz nép mindenkor nagy reményeket fektetett. A gyógyszerben nem szerették az illatos vegyületeket s határozott ellenségei valának a piluláknak vagy labdacsoknak; de főképen a hajtóknak, melyeket gyakran még a legnagyobb szükségben is visszautasítának. Ha valaki halálos betegen az utolsó kenetet felvette, de később ismét felgyógyult, a szokás úgy hozta magával, hogy azontúl egész életében fekete köntöst viselt annak mintájára, melyet a szerzetesek hordtak; neje pedig máshoz mehetett férjhez.¹⁾ A halottak közönségesen 24 óra alatt eltakarítottak; gazdag emberek úgy otthonukban, mint a temetőben bérelt ú. n. siró-nők

¹⁾ Ezen utóbbira Margeret megjegyzi, hogy csak „úgy hallá.”

által voltak körülvéve, kik hosszan nyúló panaszos dalaikat énekelték: „Miért is kelle a *fehér* világot elhagynod? Talán nem volt hozzád elég kegyes a honatya, a csár? Nem volt-e elég vagyonod, gazdagságod, becsületed; nem volt-e hű nőd és kedves gyermekeid?” S a gyászos jelenetek zajos halottastorral végződének a boldogult egykori hajlékában; s az özvegy, a nélkül hogy az illetet megsértette volna, hat hét elteltével más férjet választhatott magának. Fletcher egész határozottsággal azt állítja, miszerint Moszkvában télen nem temették el a halottakat, hanem a városon kívül fekvő szegényházba szállíták s ott, miután felettük a gyászmise megtartatott, tavaszig elhelyeztetének, a midőn a föld fagy elmúlt és a halott számára fáradság nélkül sírt áshattak.

„Az oroszok,” így ír Margeret tovább, „kik még sok régi szokás gyakorlatában vannak, most már kissé engednek ezekből, mióta mind több idegent látnak maguk közt. Húsz vagy harmincz év előtt ezivakodás vagy ingerültség esetében minden tartózkodás nélkül egymás szemébe mondták, s ettől még IV. Iván sem volt megkímélve: hamisan gondolkozik, hazudsz. Ma azonban már nem oly gorombák s kezdenek az udvariasság némely szabályaival megismerkedni; azonban a becsületről egészen más fogalmuk van, mint nekünk; így például nem tűrik a párbajt s mindig fegyver nélkül járnak, melyet csak akkor vesznek magukhoz, hogyha nagyobb útra indulnak; sértés esetében a bíróság előtt vádolják be egymást. Itt azután a vétkes a bíró és a sértett jelenlétében megkorbácsoltatik, vagy pedig a sértett viszonyaira való tekintettel pénzbüntetésre ítéltetik, mely becsületbirságnak nevezetik. Olyanok, kik a csár pénztárából évenként 15 rubel fizetést húznak, a becsületbirságolás esetében ugyanannyival kárpótoltatnak, nejeik azonban kétszerannyit kapnak, mint-hogy sértett társnak tekintetnek. Súlyos sértések kancsukával, börtönnel vagy száműzetéssel büntettetnek. Mindazonáltal a büntetés korántsem oly szigorú, mint személyes becsület-sértéseknél, vagy pedig beigazolt rágalmozási esetekben. A párbaj Oroszországban még akkor is bünténynek tekintetik s a szerint büntettetik, hogyha azt idegenek követik vala el.”

Miként a régi görögöknél vagy a keleti népeknél általában, a nőknek Oroszországban is külön lakrészeik

voltak s közönségesen csak a rokonok vagy legközelebbi barátaik előtt jelentek meg fátyol nélkül. Előkelő nők télen díszes szánokban, nyáron üveges hintókban jártak: ha pedig a czárnő templomba vagy sétára kocsizott, a hölgyek lóháton követték, mely alkalommal fehér báránybőr kalapokat viseltek, melyek hússzínű tafotával és szalagokkal, aranygombokkal és hosszú, vállig lefüggő bojtokkal valának díszítve. Otthon fejkötőcskéket viseltek vörös tafotából, fehér selyem homlokszalaggal, e fölött pedig díszképen fekete bársony és gyöngyökkel díszített süveget fekete rókaprémmel; arany fülbevalókat smaragddal és rubinnal; hosszú bő ruhát finom posztóból, lefüggő újjakkal, melyek tizenkét aranygombbal tartattak össze: vállon egy lefüggő czóbugy-gallérral. A felsőruha alatt viselének egy másik könnyebb selyemruhát, mely letnik, nyáriruha, nevet viselt, melynek újjait le lehetett tenni; a letnik alatt viselték a ferez-t, mely földig ért és melyet egészen be lehetett gombolni. A karon két újj szélességű, drágakövekkel kirakott arany kar-kötőt hordtak; ezipőik sárga vagy kék szaffiánból készültek, feltűnő magas sarkakkal és gyöngyökkel kirakva. Mindnyájan, öregek vagy fiatalok, előkelők vagy pórok, pirosra és fehérre festék arcukat, sőt szégyennek tartaték festetlen arczezal jelenni meg.

Azon idők kedvteléseit közt, mint a jámbor Fedor czár kedvencz mulatsága, a medveviadal a következőleg iratik le: „Valamint a régi gladiatorok, ép oly kevéssé félnek a czár vadászai a haláltól, ha arról van szó, hogy mindenható urukat merész mesterségükkel mulattassák. A vad medvék, melyeket közönségesen gödrökben vagy hálókban fognak, erős ketreczekbe záratnak. A meghatározott napon és időben összegyülekeznek az udvar és nagy néptömeg a színkörben, hogy tanúja legyen a páros küzdelemnek. A színkör a nézők biztonsága végett s hogy a vad és a vadász egymást el ne kerülhessék, mély árokkal van körülvéve. Egy adott jelre megjelenik a bátor harezos egy vadász-késsel, s e pillanatban beocsájtatik a medve, a mely, mihelyt ellenfelét észreveszi, hátsó lábaira áll, nagyokat fúj, azután tátott torokkal reá rohan. A vadász mozdulatlanul várja a támadást, figyel, czéloz, azután egy erős dőféssel a vadászkést a medve szügyébe mártja. A medve megsebezve, feldühödve igyekezik a vastól szabadulni, miközben az

mindíg mélyebben testébe fúródik, majd felfordul és ki-hörgi páráját. A nézők tömege, mely eddig néma tanúja volt az izgató jelenetnek, most élénk, hangos kifejezésekben nyilvánítja tetszését, elragadtatását s a hőst valódi diadalmenetben kíséri a czári pinczékhez, hol a czár egészségére terjedelmes serlegeket kell ürítenie, mit minden megerőltetés nélkül szokott vala végrehajtani.“

Már említettük, hogy az oroszok mindig nagy előszere-ttel viseltetének a gőzfürdők iránt. Fletcher, a figyelmes angol szemlélőt semmi sem ejté annyira csodálkozásba, mint az, hogy az oroszok a forróság és hidegség iránt egyaránt érzéketleneknek látszóttak, s hogy néha a legdermesztőbb fagyban meztelenül és lázas hőségig fokozott állapotban a fürdőházakból kifutottak, hogy magukat az ú. n. jéggödrökben lehűtsék. Úgy látszik, hogy Oroszország sajátos meteorológiai viszonyai ezen kicsapongásokat megengedték.

Ugyancsak Fletcher az oroszok erkölcsi felfogásáról és gondolkozási világáról felettén kedvezőtlen képet tár fel előttünk. „Az oroszok,“ mondja ezen angol ismerője Oroszországnak, „senki szavában nem hisznek, mert az ő szavukban sem hisz senki.“ Rablás és tolvajlás szerinte napirenden voltak; a koldusok és csavargók száma oly nagy, hogy minden pillanatban megostromoltatik általuk a járókelő. „Adj valamit, vagy üss agyon,“ hangzik közönségesen a megszólítás, mely elől jó szerével nem térhet ki senki. A közbiztonság oly rossz lábon állott, hogy óvatos emberek este sohasem hagyták el házaikat. Az éjjeli világítás még ismeretlen volt s az utcázak éjjel Oroszország nagyobb városaiban is lánczokkal zárattak el.

Valamint a nyugati államokban a középkori flagellansok, vagy ostorozók, úgy Oroszországnak is megvoltak a maga rajongói, az ú. n. jurodiwy vagy üdvözültekben, kik a tizenhatodik században nem csekély szerepet játszottak hazájuk történelmében. A túlzó és nem őszinte jámborság mindig beteges elfajulásokra vezet. A jurodiwy vagy üdvözült rajongó extázisban nyilvánítja vallásosságát, mely az anyagiak és földiek megvetésében keresé és találta fel legfőbb diadalát. Az ilyen üdvözült a legszörnyűbb sanyargatásoknak veté alá magát; nem jelent meg nyilvánosan másként, mint önrakta súlyos lánczokkal terhelve; s a nyilvános tisztelet

és kegyelet, mely ezen rajongókat környezte, oly nagy volt, hogy a legelőkelőbb emberek meghallgatták gyakran kemény és durva szemrehányásaikat s szótlanul fogadták rendretasításukat. A kereskedők üzletei mindig nyitva állottak a jurodiwy előtt, ki mindent elvihetett fizetés nélkül, mert a kereskedő az efféle sarezolást megtiszteltetésnek vette. Egyébiránt a külföldiek, kik a babonaságot nem ritkán szemére hányták az oroszoknak, készséggel beismerik, miszerint a türelmesség vallási dolgokban az orosz jellemnek egyik előnyös vonását képezi. A lithván unió III. Zsigmond lengyel király alatt a tulajdonképeni Oroszországot érintetlenül hagyta; a türelmetlenség, mely ezen nevezetes határozatot létrehozta, nem vált szerencséjére sem az országnak, melyben létesített, sem azoknak, kik azt létrehozták. A florenczi zsinat tételeinek elvetése, majd részleges befogadása csak növelte a zavart egyházi dolgokban, a nélkül, hogy azokat orvosolni képes lett volna. Lengyelország és Oroszország közt mind nagyobb lett az űr, mely mindkettőt egymástól elválasztá, s mely a vallási elkülönítés folytán a politikai meghasonlást is mind érezhetőbbé tette. Ha a két nemzet Izidor bíbornok eszméit megvalósítja s a florenczi zsinat határozványait magáévá teszi vala, valószínű, miszerint a politikai és nemzeti antagonizmus sohasem fejlődött volna oly élessé s a lengyel és orosz nemzet nem vált volna egymásnak oly engesztelhetetlen ellenségévé. Az újabkori Lengyelország története egy elegiája a világtörténelemnek, telve nagy és megragadó, de egyszersmind rút és visszataszító képekkel. Egy nemzet történelme sem tükrözi vissza a bűnöket és erényeket oly híven, de egyszersmind egyik sem oly tanulságos végeredményeiben, mint a lengyel nemzet történelme. Bukása hibáinak és bűneinek elmaradhatatlan következménye volt.

Oroszországról a tizenhatodik és tizenhetedik században érdekes leírásokat birunk a svéd Petrejus és a német Olearius Ádám¹⁾ tollából, kik mindketten többször megfordultak a czári birodalomban s miután ott huzamosb ideig tartózkodtak, alaposan megismerkedének annak társadalmi és művelődési viszonyaival, valamint politikai helyzetével. Kiváltképen Olearius leírása, a vonzó közvetlenség és dicsé-

¹⁾ Olearius Adam, Moscovitische u. persianische Reisebeschreibung, 1647.

rendő tárgyilagosság által bir reánk érdeklél és fontossággal. Olearius, ura Frigyes Holstein-Gottorp herczeg megbízásából háromszor fordult meg Oroszországban, az 1634., 1636. és 1643. években, de azonkívül is sűrű érintkezést folytatott és tartott fenn úgy az Oroszországban lakó németekkel, valamint a Németországban járó oroszokkal, mi őt kiváltképen képesíté sok és fontos anyagok összegyűjtésére. Első útjában Crusius Fülöpöt Eislebenből és Brüggmann Ottót Hamburgból mint holsteini követeket Moszkvába kíséré. Másodszor akkor látta Oroszországot, midőn Hamburgból kiindulva Michail czár engedélyével egy 96 tagból álló követség titkáraként utazott Perzsiába. Az 1636. márczius 1-jén érkezett a régi híres Novgorod városába. Ezen meglehetősen nagy város, mondja Olearius, egy német mértföld területét foglalja el, de hajdan sokkal nagyobb volt, mint ezt a kiterjedett és részben romokban heverő városfalakról megítélni lehet, melyek között számos elpusztult templomot és kolostort lehet látni. Távolból tekintve a város meglepő szép látványt nyújt, számos tornyai és kupolyái élénk változatossággal emelkednek ki a házak tömegéből; azonban házai, valamint körfalai, bástyái és tornyai — mint minden más városban Oroszországban — itt is fenyőfából és ilyen gerendákból épülvén. A vidék szántóföldjei és legelői a legkitünőbbek közé tartoznak: évenként nagymennyiségű kender, len, méz és viasz kerül kivitelre: itt készítik egyszersmind a legjobb minőségű bagaria-bőrt, mely felettén élénk kereskedelem tárgyát képezi.

A követség márczius 19-én tartá bevonulását a fővárosba Moszkvába. A lelkiismeretes Olearius ezen alkalommal leírja a várost, környékét s egyéb viszonyait a nála megszokott világossággal és tárgyilagossággal. Műve után közöltünk az elébbi fejezetben Moszkváról egyetmást.

Érdekes leírást nyújt Archangelszk városáról, a kereskedelemnek ezen legéjszakibb fekvésű góczpontjáról, hol németek, angolok, hollandok, francziák és spanyolok versenyeztek egymással a kereskedelem által nyújtott előnyöket felhasználni. A város bejárata, mely a Dwina egyik jobbparti ága mellett épült, azon helyen van, hol a folyam két ágra szakad. A város maga nem régi, minthogy a hajók még néhány évtized előtt az ú. n. Szent Miklós kolostor

révében vetettek horgonyt, — a Szolovetzkoi sziget közelében, melyről elbeszélésünk folyamában többször tettünk említést — a Dwina balpartján, melyet azonban elhomokosodás miatt ma már csak ritkán keresnek fel. Archangelszk városa maga nem nagy, azonban kereskedőinek nagy száma és fekvése miatt igen nevezetes. Évenként számos hajó jő ide Angliából, Hollandiából, Hamburgból és máshonnan. Ilyenkor Moszkvából kivált számos német kereskedő jő ide, kik azután a tél beálltával szánon térnek vissza áruikkal, melyek gyakran nagy értéket képviselnek.

„A férfiak Oroszországban általában nagy és erőteljes termettel bírnak, arcuk természetes színe olyan mint a többi európaiaké: szeretik a nagy szakált és a nagy hast, s azok, kik ilyennel dicsekedhetnek mindenfelé kíváló tekintélynek örvendenek. A bajuszt ajkaikra lógatják le, hosszú haját azonban csak papjaik viselnek, míg a többiek, kivált a nagy urak, rövidre nyíratják; olyanok is akadnak, kik fejüket borotváltatják. Ha azonban valaki elveszti a csár kegyét, úgy mindaddig hosszan és vadon növeszti hajzatát, míg az uralkodó kegyét vissza nem nyeri.“

„A nők általában középtermettel bírnak s többnyire esínosak; arcuk és tagjaik gyengéd alkotásuak: a városokban mindnyájan festik magukat és pedig oly feltűnően, hogy úgy látszik, mintha valaki kezével lisztet dörzsölt volna arcukra s azt ecsettel pirosra festette volna. A szempillákat és szemöldöt is festik, többnyire feketére vagy barnára.“

„Ha az oroszokat kedély, szokás és életmód szerint tekintjük, úgy bátran a barbárok közé sorolhatók, mint-hogy nem éreznek semmi hajlamot a képzőművészetek és a magasabb tudományok iránt, sőt még kedvet sem mutatnak azok elsajátítására, minek természetes következménye a tudatlanság és dúrvaság, mely főképen azzal árulja el magát, hogy a leghelytelenebb ítéleteket alkotják maguknak arról, mit az európaiak tudománynak és művészetnek neveznek. Iskoláikban többnyire csak írni és olvasni tanulnak szlovén nyelven, s alig található orosz, és pedig egyházi ép oly kevésbé mint világi, ki görögül vagy latinul értene. Ámbár, mi az értelmet illeti, éles felfogással bírnak és körmönfont okoskodást tanúsítanak; ezt nem arra használják fel, hogy erényben és észben fejlődjenek, hanem csak arra, hogy érzéki vágyaikat kielégítsék és

anyagi hasznukat találják. Ravaszságuk és éles elméjük kiváltképen kitűnik a kereskedésben és általában üzleti dolgokban, az adásvételeknél s azon leleményességben, miként játszhasák ki felebarátaikat. Minthogy nem őszinték és az igazsággal fukarkodnak, tehát gyanakvók és hazugok, nem hisznek senkinek, valamint nekik sem hisz senki; de ha valaki fondorlataival túljár eszükön, azt készséggel magasztalják mint mesterüket.“

„Az oroszok általában nagyon gögősek és büszkék, kiváltképen azok, kiket a szerencse gazdagsággal és magas hivattal áldott meg s kik alacsony sorsból emelkedének fel. Innen van, hogy elbizakodottságukban azt hiszik, miszerint nincs a világon fejedelem vagy uralkodó, ki hatalom, gazdagság, fenség, tekintély és méltóság dolgában csárjukkal mérközhetnék. Ők maguk egyébként gyakran keverednek egymással rangviszályba, mely alkalommal a legközönségesebb szitkokat mondják egymásnak s elégszer tettlegességekre kerül a dolog. Sohasem fordult elő, hogy oroszok kardra vagy golyóváltásra mentek volna egymás ellen páros küzdelemben, ellenben nagyon közönséges dolog, hogy magasrangú előkelő urak, sőt herczegek lóháton ülve vagy gyalog derekasan elkorbácsolják egymást. Ha a sértett panaszra megy, úgy az, ki a másikat becsmérelé vagy megveré, tartozik az ú. n. besztsesztie, azaz kártérítést a becsületen ejtett csorba miatt megfizetni, mi a sértett fél polgári állása szerint különböző.“

„Kiváló udvariasságot és előzékeny finom modort az oroszoknál hiába keresünk; s mert sok fok- és vöröshagymát élveznek, közellétük felettén kellemetlen kiváltképen azoknak, kik ehhez hozzászokva nincsenek. Beszélgetésük rendesen azon köznapi gondolkozásvilágban mozog, melyben életük lefoly; legszívesebben beszélnek tivornyaról, mulatozásról s a legrútabb emberi szenvedélyekről, melyeket vagy maguk követnek el, vagy pedig mások által látnak elkövetni; s ki ilyen alkalommal a legocsmányabb dolgokat találja fel s a legkiesapongóbb taglejtésekkel tudja kísérni előadását, az a legkellemesebb és a legtöbb dícséretet aratja. Ennek felelnek meg nemzeti tánczaik is, melyeket többnyire ledérségre valló taglejtésekkel szoktak kísérni. Az iszákosságnak oly mértékben rabjai, mint kívülük egy más nemzet sem. Nem csupán a közönséges emberek és pórok, hanem előkelő

és nagy urak, sőt a czári családból is sokan oly mértékben adóznak az iszákosság rút szenvedélyének, hogy elégszer a legundokabb jeleneteket lehet szemlélni úton-útfélen. Innen van, hogy az alantas ember nem tanúsít semmi tiszteletet a felebbvaló vagy magasrangú iránt, habár nyilvánosan szolgálilag meghajol előtte. Az orosz, és pedig úgy szolga mint úr, annyira kedveli a részegítő szeszeket, hogy nagy könnyűséggel iszsa, mintha víz volna. mindaddig, míg teljesen elveszti eszméletét s úgy kell őt felszedni és haza szállítani.

„Midőn Oroszországban jártunk, mindenféle lehete koresmákat és csapszékeket látni, hol mindenki, ki csak akart, beülhetett és pénzeért leihatta magát. Mert a szegényebb sorsú emberek minden keresményüket a koresmákba viszik és eliszszák, mígnem erszényök üressége arra inti, hogy vége a mulatságnak. Ilyenkor aztán nem ritkán levetik ruháikat, sőt ingüket, hogy azok árát is leszalaszszák torkukon. Valamint a férfiak, úgy a nők is leiszszák magukat s valamint a jobbmódú világiak és parasztok, ép úgy a papok és a szerzetesek mértéktelenek az ivásban. Ambár a kolostor lakójának csak az ú. n. kwász áll rendelkezésére, azért ha a kolostor falait elhagyja, felkeresi a koresmákat, hol bort, sört, mézszeszt és pálinkát nagy mennyiségben fogyaszt s ép úgy leiszsa magát mint a világiak. De mert az efféle jelenetek mindennap előfordulnak, az oroszok szemében a legcsekélyebb feltűnést sem keltik. Nagy barátai az oroszok a dohánynak is; még a legszegényebb ember is odaadja kopékját, hogy magának a dohányzás élvezetét megszerezze. Azonban a czár a papság kívánságára s tekintettel a gyakori tűzvészekre s azért, nehogy a szent képek a dohányfüst által megrongáltassanak, 1634-ben eltiltá az orrfelmetszés és seprűztetés terhe mellett a dohányzást és a dohánykereskedést. Azonban valószínű, hogy Oroszországban ép oly kevéssé használt ezen tilalom, mint Angliában vagy egyebütt.

„Az oroszok kemény természetüknél fogva mintegy szolgaságra születtek s azért kemény és szigorú iga és kényszer az, mely őket összetartja és munkásságra serkenti: a bot és a kanesuka, melyeket szokásból nagy türelemmel viselnek el. Mindnyájan rabszolgák és jobbágyok. Kivétel nélkül minden alattvaló, akár magasrangú, akár alacsony

származású, a czár rabszolgájának tekintetik, közös nevük cholopi, azaz rabszolgák és jobbágyok; csak hogy a nagyoknak és előkelőknek is megvan a maguk rabszolgahada: szolgák és parasztok. A nagyurak csekélységüket és rabszolgai minőségüket akként is tartoznak feltüntetni a czárhoz benyújtott kéréselevekben, hogy nevüket mindenkor a kicsinyítő raggal írják a folyamodvány alá, például: Ivaska, Wasszilikja. Hasonlóképen a czár is használja a kicsinyítő alakot, ha valakit udvaronczaival vagy nagyjai közül megszólításával tüntet vala ki. Továbbá az orosz nagyok szolgálására vallanak azon kemény és lealacsonyító büntetések, melyekkel gyakran a czár ítélete folytán sújtatnak; azért helyesen szokták mondani, hogy minden, mivel birnak, Istené és a czáré.

„A nagyok és előkelők szolgálóinak és jobbágyainak száma rendkívüli nagy; némely ötvenet, mások százat és többet számlálnak udvaraikban és jószágaikon. Azok, kik Moszkvában szolgálnak, közönségesen nem az urak udvarában étkeznek, hanem tartáspénzt kapnak, de oly csekélységet, hogy alig képesek életüket tengetni. Ez egyik oka, hogy Moszkvában oly nagy a tolvajok és gyilkosok száma. Midőn mi ott tartózkodánk, alig múlt el egy nap is rablás és betörések nélkül. Ha az ilyen urak rabszolgái vagy jobbágyai, tulajdonosaik halála vagy jószívűsége által visszanyerik szabadságukat, úgy első teendőjük abban áll, hogy ismét eladják magukat egy más úrnak. Minthogy nincs semmijük, miből életüket fenntartsák, azért szemükben a szabadság sem bir semmi becsesél s nem is tudják magukat benne feltalálni. Egy szóval, az orosz nép természete olyan, hogy nem képes másként, mint a szolgaságban élni. Egyébiránt a czár, ha kell, védelmébe fogadja a parasztot urának embertelensége és kegyetlensége ellenében; csak hogy a rabszolgai alázatossághoz szokott paraszt nagyon ritkán merészkedik ügyét egész a czárig fellebbezni.

Az orosz kereskedők nagyon serények munka és nyereség dolgában. Legszámosabbak azok, kik a különböző élelmi cikkekkel kereskednek és pedig az ország határain belül. De vannak sokan, kik a czár különös engedélyével felkeresik a szomszéd országokat, Lengyel-, Svédországot, Livonát, Perzsiát, hogy ott czóbolylal és másféle szörméssel, bagariával s más árukkal kereskedjenek. Az ilyenek közön-

ségesen a moszkvai angol kereskedőktől posztót vásárolnak, rőfét négy tallérjával, melyet azután jó nyereséggel eladnak.

A kézmívesek, rossz táplálkozásukat tekintve, munkájuk jövedelmével meg vannak elégedve, kivált ha naponkint megvan a szokásos esése pálinka. Egyébiránt tanulókonyak s jól értik azt, mit a németektől „ellestek:“ s aránylag rövid idő alatt sokat tanulnak. A jó mesterek hírében álló iparosok drágábban is adják árúikat. Kiváltképen nagy ügyességet tanúsítanak az ötvösök, kik oly szép és arányos, ízléses és csínban kifogástalan eszközöket állítanak elő, hogy méltán versenyezhetnek e téren a németekkel.

Valamint az orosz nemzet jelleme és szokásai Fletcher ideje óta csak keveset változtak, úgy Michail Romanow uralkodása alatt a jogi állapotok is lényegökben a régiek maradtak; „a mi pedig újítás alá esett, az a réginek szellemi rokona vala.“¹⁾ Az uralkodó adó- és katonarendszer a parasztot teljesen szolgaságra kárhoztatta s a göröngyhez bilineselé, melytől nem volt szabadulás. Külföldieknek, kik nem tartoztak a görög-keleti egyház kötelékébe, nem volt megengedve orosz jobbágyokat szerezniök; ha pedig más vallásuk lévén a keletre áttértek, azon esetben 15 rubel váltságdíjért egészen szabadon kelle őket bocsájtaniok.

A mondottakból azt kellene következtetni, hogy Oroszországban a tudományok és művészetek iránt ha nem is közöny, de oly kevés valódi érdeklődés mutatkozott, mely azok felvirágozását lehetetlenné tevő. Azonban nem így volt. Philaret, az első Romanow édes atyja, ki változatos és hányatott életében sokat látott és tanult, nem volt érzéketlen a magasabb műveltség és annak előnyei iránt, s midőn mint fiának kormánytársa és Oroszország legfőbb egyházi méltóságának képviselője állandóan Moszkvába tette át lakását, a fővárosban alapította a birodalom legelső egyetemét, melyen a classicus görög és latin nyelveken kívül, magasabb mennyiségtan és természettudományok is taníttattak. A classicus nyelvek művelése sokáig szállka volt a tudatlan orosz papság szemében, mely azok lélekfejlesztő hatását még nem vala képes megérteni. A renaissance hatása a távol éjszaki országban is kezdett érvényesülni, ámbár az előzmények után ítélve, meglehetősen hálátlan talajra talált.

¹⁾ Ewers, Gesch. d. Russ. p. 370.

A híres Szentháromság-kolostor archimandritája, Dionysios, ki a lengyel háborúban halhatatlan babérokat szerzett magának, az orosz egyházi szláv nyelv művelése körül is hervadhatatlan érdemeket gyűjtött. Merész és nagy vállalat volt, melybe a derék férfiú fogott, mely elkeseredett harczot idézett fel a zelotikus papság kebelében, mely következetesen idegenkedett minden újítástól, mely tudatlanságát és lelki ürességét napfényre hozhatta. Arról volt szó, hogy az egyház szláv nyelven írt és közhasználatban lévő könyvek nyilvánvaló tévedései helyrehozassanak. A tudós archimandritán kívül a troitzkói kolostornak még egy másik nem kevésbé érdemes tagja vonja ezen időben magára figyelmünket; ez Palitzyn Ádám volt, ki többek közt a híres kolostor emlékeztetés ostromát vonzón és melegséggel leírta.

Oroszország viszonya Lengyelországhoz a Romanow-ház trónralépésével alaposan megváltozott; sőt úgy látszott, mintha az orosz nemzet a második Romanow, Alexej Michailovits uralkodása alatt bosszút akart volna állani mindazon sérehekért és megaláztatásokért, melyeket a lengyelektől háromszáz év óta tapasztalt. Az ál-czárok által felidézett polgárháborúk alkalmával egy pillanatig úgy látszott, mintha Oroszország a szomszéd zsákmányává leendett volna, ki rá tette kezét a nemzetre, mely végvonaglósaiban nem ébreszté fel a szemlélőkben az igaz részvét érzelmét. Azonban nagy szerencséjére szolgált Oroszországnak, hogy a lengyel alkotmány maga oly harczot idézett vala fel a nemzet kebelében, mely azt tehetetlenné tette minden nagyobb politikai vállalatra. A lengyelek maguk könnyíték meg a diadalt az oroszoknak s készíték elő az eseményeket, melyek tulajdon függetlenségét romba dönték s a legnagyobb tragoediát előkészíték, melyről az újabbkori népek történelme megemlékezik.

A régi Oroszország két jelentékeny tartománya, hol az orosz birodalom bölcsője állott, századok óta elszakadva a czárok országától, idegen igában görnyedt. Fehér- és Kis-Oroszország, az orosz városok anyjával, Kijew-vél, a lengyel-lithván birodalom kiegészítő részeinek tekintettek, mióta Witowt Sándor erős karja azokat elszakította az orosz nagyfejedelmek birodalmától. Egyszer Lengyelország karjai közt, az orosz tartományok egyházi tekintetben is nagy változásokon mentek keresztül, melyek arra szolgáltak, hogy

a politikai elszakadás okozta sebeket minél gyorsabban behegesztették. Láttak, miszerint Izidor érsek, majd bíbornok és a római szentszék kiváló kegyencze, miként igyekezett a florenzi zsinat határozatait az orthodox Oroszországban és annak részeiben megvalósítani. Azonban az orosz nyelv továbbra is fenntartá magát a Lengyelországhoz kapcsolt részekben; erre mutatnak számos okmányok, melyek a 16. és 17. században keletkeztek; sőt egy ideig maga a lithván udvar is használta az orosz nyelvet. Lassankint azonban érvényesülni kezdett a lengyel szellem és nyelv kiváltképen az előkelőbb osztályoknál. Az orosz nemesség összeolvadt a lithván nemességgel s mint ilyen nagy jószágok birtokában volt s a legjövendelműbb hivatalokat bírta; a köznemességet pedig mint hozzá nem méltót lenézte. Az orosz városok a lithván-lengyel fensőség alatt gyorsan felvirágoztak; az ú. n. magdeburgi-jog itt is behozatott, mely a polgári elem kifejlődését előmozdítja, s mely az autonóm városszervezetek keletkezésére a legnagyobb befolyással volt. A királyi helytartó, a városi polgármester tanácsnokaival egyetemben s a czéhbeli polgárság egy egészséges középosztály megalkulását itt is elősegítették.

Mielőtt Lithvánia teljesen Lengyelországgal jogilag egyesítettetett volna, két különváló országrészt képezett; azonban midőn a Jagellók családja kihalt, ezen viszony nagyon megváltozott. Lithvánia és vele együtt az Oroszországtól elszakított részek azon ponton állottak, hogy végképen elszakadjanak Lengyelországtól. IV. Iván, ki a szomszéd országban végbemenő események figyelmes szemlélője volt, nagy terveket kötött a jövőhöz. De II. Zsigmond alatt a lengyelek, kik átlátták a szakadás veszélyes következményeit, mindent elkövettek, hogy a végleges egyesülést megvalósítsák. Az unió czéljából összeült országgyűlés Lublinban megkezdé tanácskozásait. Azonban a Lengyelországgal való egyesülésnek legnagyobb ellenségei az orosz-lithván nemesek valának. Vallás és történelmi mult a két ország értelmiségét szövetségessé és a lengyelek hagyományos ellenségeivé tévé. Azonban a lengyelek és uniópárti hívei nem rettentek vissza semmi eszköztől, mely politikai eszményük megvalósításához egy lépéssel közelebb vezethet. S mikor a józan meggyőződés eredménytelennek bizonyult, a lengyelek a fenyegetéshez nyúltak s kijelen-

tették, hogy ha vonakodásuknál tovább is megmaradnak, a lithván nemesek megfosztatnak eddigi hűbérjóságaiktól s Lithvánia védtelenül átengedtetik a czár pusztításainak. A birtokvesztés mindig hathatós eszköznek bizonyult a főnemesség politikai makacsságának eloszlatására, s valamint Ausztriában és Magyarországon az ellenreformáció korszakában, úgy itt is alkalmas eszköznek mutatkozott, az eddigi daczot megtörni. S midőn néhány előkelő és befolyásos család meg vala nyerve az eszmének, a munka gyorsan haladott befejezése felé. A lithván követek még egy kísérletet tettek függetlenségük megvédése érdekében, ámbar bizonyára sejték, hogy ez is sikertelen marad; tömegesen elhagyták az országgyűlést, melylyel minden összeköttetést megszakítanak s visszatértek küldöikhez. E pillanatban sikerült Zsigmondnak Ostroiski Konstantin kijewi és Czartoriski Sándor wolhyniai vajdákat megnyernie, kik gyorsan kedvezőbb mederbe terelték a már-már megakadt tárgyalásokat. Szerencséjére a lengyeleknek és az uniópártnak, Lithvánia legkiválóbb hazafia, Radziwill Miklós, már nem volt az élők közt, mert különben bizonyosra vehető, hogy az unió eszméjét megbuktatja s Lithvániát közelebb hozza vala Oroszországhoz. Az unió barátjai kiváltképen a köznemességre támaszkodtak, mely a katolikus lengyeleknek inkább barátja volt, mint a gazdag és a moszkvai udvarhoz hajló főnemesség.

A lublini unió egy sajátságos, addig ismeretlen dualismust létesített azon alapon, hogy mindkét korona egy közös fő tulajdona, közös jogokkal és közös terhekkkel, mely azonban mint törvényhozó testületet a közös országgyűlést és szenátust ismeri el, mely Varsóban a közös fővárosban székel és tartja üléseit. Ellenben úgy Lengyelország mint Lithvánia megtartják külön országos méltóságait, főhivatalnokaikat, katonai és polgári kormányzóikat és egyéb helyi önkormányzati törvényeiket. Az ú. n. Kis-Oroszország az unió által közvetlen Lengyelország területéhez kapcsolott, daczára a követek erélyes tiltakozásának.

Az unió természetes következménye volt, hogy a lengyel befolyás az orosz részekben növekedett, egyrészt azért, mert a lengyel nemeseknek most már jogukban állott Lithvániában földbirtokot szerezni és hivatalokat vállalni, azután azért is, mert az orosz nemesség szorosabban

csatlakozott az uralkodó lengyel nemzethez, magáévá tette annak felfogását, nyilvános fellépését, szokásait, sőt nyelvét is, mi által mindinkább kibővíté az űrt maga é: az orosz nép közt, mely szívósan ragaszkodott ősi nyelvéhez, erkölcsiéhez, vallásához s megőrizte nemzeti jellegét egész tisztaságában; végre azért, s ez még inkább növelte a szakadást az orosz nép és nemessége közt, mert az orosz nemesek tömegesen áttértek a katholicismusra, mely számukra a megváltozott politikai viszonyok közt több előnyöket és kiváltságokat helyezett kilátásba.¹⁾ Kis-Oroszország, mely az „ellengyelesedésnek“ leginkább kitéve volt, magában foglalta a mai Kijew, Podolia, Pultáva és Tsernigow kormányzóságokat. Az orosz tartományok mindegyike nehezen viselő a lengyel uralom terhét, de legsúlyosabb volt ez Kis-Oroszországra nézve. Itt volt Kijew templomaival, mindmegannyi nemzeti szentélylyel és nagy történelmi emlékeivel, melyek a romlatlan nép lelkében most is éltek s hol a valódi orosz szellemet semmisem vala képes kitörölni.²⁾ A lengyelek sehol sem tudták maguknak az orosz nép rokonszenvét megszerezni, ellenkezőleg, mindenütt gyűlöletet keltettek maguk ellen az által, hogy az alsóbb, nemzeti hagyományaihoz és vallásához híven ragaszkodó néposztályt elnyomták, a köznemesség birtokait elfogadhatatlan jogcímen megszállották és zsidókat és jezsuitákat hoztak az országba.³⁾ Hasonló súlyos volt a lengyel iga a többi orosz tartományok lakosságának szemében is, csak hogy Fehér-Oroszország, Wolhynia és Halits türelmesebben viselék, minthogy semmiféle eszköz sem kínálkozott a felszabadulásra. Kis-Oroszország hazafias érzelmű lakossága — s itt első sorban ki kell emelnünk a kozákokat — minden alkalmat megragadott, hogy a gyűlölt igát levesse vállairól. A Dnjeper, Dezna és Szula partjai sokszor látták lengeni a szabadság zászlóját, mely a lengyel uralom tarthatatlanságát hirdeté a világnak.

A Dnjeper és Dezna melléki ú. n. szaporogi kozákok, úgy mint a Don mellékiek, eredetileg harcziás testvérszövetkezetet képeztek s a tizenötödik század vége felé keletkeztek különféle menekülők és kalandorok összeverő-

¹⁾ Rambaud, p. 342.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 368. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 369. lap.

déséből, kik sokáig rablómódra éltek szomszédjaik rovására. Később nemesebb czélokért is kezdének lelkesülni s a krimi tatárok és az ozmánok ellenében valóságos eleven védfalat képeztek, melyen nem egy ellenséges had szenvedett törést. Közönségesen tserkesszeknek vagy szaporogoknak nevezték magukat. A merész kalandorok könnyű hajókon eveztek le a Dnjeperen, meglepték és rohammal megvették Otsakow, Bjelgorod és Izlam Kermen tatár erősségeket.¹⁾ Nem ritkán még a Krim partjait is felkeresték és megsarczolták; kifosztogatták Várna környékét, rémületbe ejtették magát Stambult és az anatóliai partvidék lakosságát.²⁾ S ha azután a janitsárok és tatárok egyszer komoly üldözőbe vették a vakmerő támadókat, kik számra nézve ugyan kisebbségben voltak, de bátorság tekintetében felülmúlták ellenségeiket, a kozákok a Dnjeper alacsony nádas szigeteire húzódtak vissza, hová amazok követni nem tudták s honnan pusztító sortüzet kezdettek és tartottak fenn mindaddig, míg amazok kénytelenek valának visszavonulni. A kozákok soraiból többen kiemelkedének s magas katonai rangokat vívtak ki maguknak a történelemben; így Eustaphii Daskovits és merész bajtársa Lanzkoronski; továbbá Wisneweckii. kinek utódjait már a lithván országnagyok soraiban találjuk. Ők vezették a kozákokat a Krimbe, Stambul alá és Magyarországra a törökök ellen. Egyébiránt egyszer elemükben, a háborúban, nem kíméltek sem barátot, sem ellenséget.³⁾

Báthory István ügyesen felhasználta a Moszkva és a kozákok közt uralkodó egyenetlenséget; jobban, mint bármelyike elődeinek, felismerte a kozákokkal való szövetkezet előnyeit; s hogy őket annál biztosabban megnyerje, hízelgett nekik és rendes zsoldot rendelt számukra, mihelyt nála törzsenkint vagy csapatonkint hódolatukat bejelentették. Miután ekképen a rakoncátlan népet mind jobban magához szoktatá s neki különféle szabadalmakat és kiváltságokat adott vagy még másokat helyezett számára kilátásba, a kozákok nem haboztak többé őt védelmezőjüknek elismerni s kötelezték magukat, miszerint az Ukrainát a tatárok ellen megvédendik. Miután ennyit elért, Báthory a kis-oroszországi kozákokat olyan szervezettel látta el,

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 369. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 370. lap.

mely azok erkölseinek és szokásainak teljesen megfelelt. Tíz ezredre vagy kerületre osztá.¹⁾ minden ezred maga választá előjáróit: a vezért, bírót, írnokot, zászlótartót, ezredest, szotnikot vagy századost és az atamánt. Megvolt minden ezrednek a maga kormányzósága s ha szolgálatban valának, rendes zsoldot kaptak.²⁾

A főparancsnokságot a kozákok felett a hetmán gyakorlá, kinek Báthory István királyi pecsétet, egy lófarkot, egy parancsnoki pálczát és Buturlin-t mint fővárost adományozá. A hetmánt különben maguk a kozákok választották, kik azonfelül minden adóterhek és kényszermunka alól fel valának mentve. Számuk meg volt határozva s rendesen 20.000 fegyveresre ment. Intézményüket és szervezetüket tekintve a kozákok Kisoroszország állandó honvédségének tekinthetők.

Addig, míg Báthory István életben volt, a kozákok jó szolgálatokat tettek Lengyelországnak; fegyelmezettségüknel és annál fogva hogy háború esetében rendes zsoldot kaptak, mindig készen állottak s nem egyszer rántották ki nagy zavarból a lengyel királyt. De midőn a nagy uralkodó elköltözött, a kozákok helyzete is gyorsan és elég kedvezőtlenül megváltozott. Már 1589-ben megkezdődtek az erőszakos elnyomatások; a lengyel országgyűlés kimondá, miszerint a hetmán s a többi előjáróságok ezentúl a király által neveztetnek ki. A korona szándéka félreismerhetetlen vala: a harczias fajt szabadságától és vallásától megfosztani. A földesuraknak szigorú büntetés mellett tiltva volt szolgálkat vagy jobbágyaikat a kozákok közé eresztetni: a jószágigazgatók és gazdatisztek pedig életükkel lakoltak, ha a kozákokat löporral, ónnal és élelmiszerekkel látták el.

De a szilaj és szabadságszerető nép nem volt hajlandó nyakát a lengyel igába hajtani; s a lengyel országgyűlés jogtalan határozatára azzal válaszolt, hogy felkerekedvén, a doni kozákokkal egyesült s leevezett a Fekete tengerbe; Trapezunt-ot felgyujtá, Szinopét kifosztogató; s miután gazdag zsákmánynyal haza tért, félelmes fegyverét a lengyelek ellen fordítá. Zsigmond király a kozákok megfékezésére is az uniót találta a legjobb eszköznek, mi azonban

¹⁾ Tsigirin, Korzun, Tserkasz, Uman, Ladyshin, Kijew, Boguslawl, Perejeszlawl, Poltáva és Mizgorod.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 372. lap.

teljesen elhibázott nézet volt. S hogy szándékának nagyobb nyomatékot kölcsönözzön, híres hadvezérét Zolkiewski Szaniszlót küldé egy erős haddal a lázongó kozákok ellen. A király nyíltan azt követelte, hogy tegyenek hűségeskűt a korona által kinevezett hetmán kezeihez s kötelezzék magukat, egyházi dolgokban mindenben a pápai rendeletek és utasítások szerint cselekedni. Általános lázadás volt a felelet, melyet a kozákok ezen politikailag és jogilag egyaránt igazságtalan felszólításra adtak. A lázadók népszerű vezérük Naliwajko körül csoportosultak, kit egyhangulag hetmánjuknak megválasztának. S az új hetmán a harcztágytól hevített vitézeket haladéktalanul Zolkiewski ellen vezette, kit Tsigirin mellett teljesen tönkre tett, honnan győzedelmes hadával Wolhynia és Fehérország pusztítására indult. Ezzel kezdetét vette az ú. n. kozák-háború, mely rövidebb szünetekkel tíz évig tartott és többet ártott Lengyelország politikai reputációjának mint egy szerencsétlen hadjárat. Az 1628-ban egész Kis-oroszország lángban állott; a lengyel földesurak többnyire kiűzettek az országból s több ezer zsidó kegyetlenül megöletett. De az orosz birodalom bölcsőjének felszabadítása még messze volt; a kozákok nem valának képesek egymaguk a hatalmasabb ellenség felett végleg győzedelmeskedni; az ármány és árulás megtette a többit. Zsigmond egy az eddigieknél sokkal számosabb sereget állított fel, melyet Potocki Miklós vezérletére bízott s a kozákok ellen küldött, kiket Pawljuk vezérelt. A szerencse ezuttal a lengyeleknek kedvezett; Potocki körülzárolta a kozák hadakat, melyek több elkeseredett és nagy vitézséggel intézett támadás után, — kénytelenek voltak a túlnyomó ellenség előtt, — a fegyvert letenni. Pawljuk több előkelő társával Varsóba vitetett s királyi ítélet alapján elevenen megnyúztatott.¹⁾ A lengyel országgyűlés pedig kimondá, hogy a kozákok a jobbágysággal egyenlő rangba helyeztessenek, egyuttal pedig kiküldött egy királyi biztost, ki az országot teljhatalmulag kormányzandó vala s élet és halál felett korlátlan hatalmat gyakorolt.

Az elnyomatott kis-oroszok és kozákok utóbb még egy kísérletet tettek szabadságuk visszaszerzésére s a derék Osztrantzát választván hetmánjuknak, megújíták a harczt

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 374. lap.

Lengyelország ellen. Bár több ízben győzedelmeskedtek a hűtlen Potocki felett, diadaluk nem tartott sokáig; a vitéz Osztranitza Pawljuk sorsára jutott s kerékbe töretvén, barátjaival együtt kínos halállal büntettetett. Zsigmond fia és utódja, Wladiszláv király, jóakarattal viselteték ugyan látszólag a kis-oroszok iránt, de nem tett semmit sem sorsuk enyhítésére; mert az országgyűlés és a főpapság a leghatározottabban ellenezte a legesekélyebb kedvezmények engedélyezését. A lengyel nagyok erőszakkal elfoglalták a kozákok jószágait; a főpapság pedig minden erejével oda törekedett, hogy Kis-Oroszországban a lublini unió minél erősebb gyökereket verjen.

Nyolczadik fejezet.

I. Alexej (Michailovits) czár. 1645–1676.

I. Alexej Michailovits. — Jellemzés. — Főbb mozzanatok. — Lengyelország. — Boris Morosow. — Nyugtalanság. — Üdvös törekvések. — Igazságszolgáltatás. — Pénzügy. — Kereskedelem. — Biztonság. — Hadsereg. — Egyházi reformok. — Nikon patriarcha. — Fegyelmezés. — Politikai czélok. — Kis-oroszországi dolgok. — Háború Lengyelországgal. — A kozákok. — A zborowi szerződés. — Lengyelország politikai helyzete. — Kis-Oroszország és a kozákok. — A háború megújulása. — Lengyelország hanyatlása. — A vilnai szerződés. — Svédország. — János Kázmér.

Michail, a szelídlelkű uralkodó, harminczkétévi kormányzás alatt elérte azt, mi után gyakran a legerélyesebb fejedelmek hiába törekesznek: a viszályok a moszkvai koronáért megszűntek, a hevesen villongó pártok kibékültek egymással s a törvény ismét jogaiba lépett.¹⁾ Az első Romanow nem volt lángész, józan köznapi és gyakorlati felfogása azonban többet eredményezett, mint mennyit legbuzgóbb hívei tőle vártak, midőn az ingadozó trónra ültették. Valamint Michail uralkodásának első éveit megnehezítették a lengyelekkel és svédekkel fennállott viszályok s az országban dúló belzavarok, úgy fia Alexej is kormányzásának első negyedében ugyanazon ellenségekkel vívott kemény tusát, míg végre nyugalomban élvezhette küzdelmeinek gyümölcsét.²⁾

Alexej Michailovits uralkodását három szakaszba lehet osztani: hosszú Lengyelországon és Kis-Oroszország megszerzése, harc a birodalom egysége érdekében a kozákokkal és kísérletek az egyház javítása érdekében, s az európai befolyás növekedése.³⁾ A hosszú háborúk kimerítették a

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 358–59. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 589. lap.

³⁾ Rambaud, p. 352.

kinestárt s a nép adófizetési képességét s a kormányt arra kényszeríték, hogy daczára a szomorú közgazdasági állapotoknak súlyos közterheket róvjon az alattvalók vállaira.¹⁾ Mindennemű termények és városi iparczikkre különféle czímen nehéz adók vagy vámok vettettek; államjóságok bérbeadtak, miből azonban nem annyira a kinestár, mint inkább egyesek húztak jelentékeny hasznót. Ezek mellett befészkelé magát a visszaélések számos neme; a sikasztások napirenden voltak s a közbizalom nagyon megingatott a főbb hivatalnokok és bírák megbízhatatlansága következtében. Előkelő egyének az elébbi zavarokat arra használták fel, hogy egész szlobodákat és külhelyeket önhatmulag és jogtalanul elfoglaltak s a lakosságnak ép oly jogtalanul számos kiváltságokat osztogattak, miáltal a városi iparos polgárságot érzékenyen megkárosították. A közterhek viselésében nem volt arány és egyenlőség. mint-hogy magánosak és testületek minden indokolható körülmény nélkül adómentességet élveztek. A kereskedők pedig zúgó-lódtak az idegen üzerek és alkuszok vámmentessége miatt, kik a kereskedést kezükhez ragadva, a forgalmat uralták.²⁾

Valamint a belügyek, ép oly zavarosak és bizonytalanok valának az állapotok a külső szomszéd hatalmasságokkal. Svéd- és Lengyelország jogai az Oroszországtól elszakított tartományokra nézve még mindig nem voltak végleg és állandóan szabályozva; a stolhowai és poljenowkai szerződések értelmében Oroszország lemondott ugyan a Dnjeper és Balti tenger melléki birtokairól, de mindkét foglalo állam oly jogtalanul sajátitá el ezen tartományokat, hogy Oroszország csak a legvégső kényszernek engedett, midőn azok átadásába látszólag belenyugodott; mert ezen részek birtoka nélkül a birodalom jövője, forgalma és kereskedelme nyugat felé teljességgel meg vala bénítva. Oroszország a Dnjeper és Balti tenger nélkül nem vala európai államnak tekintethető, ezek birtokától függött tehát jövőendő fennmaradása az európai államszerkezetben. Ily elvitázhatatlan létkérdés elől meg kelle hátrálniok minden más tekinteteknek.³⁾ Azonfelül Oroszország biztonsága is azt követelte, hogy nyugati határai szoros érdekeinek megfelelőleg szabályoz-

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 359. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 360. lap.

tassanak, és ne úgy, miként azt a fegyver fölénye vagy hadiszerencse előidézte. A nemzeti és politikai érdekek hangosabban beszéltek, mint a fegyver parancsolta egyoldalú szerződések.

I. Michail korai halála nem engedte meg, hogy ezen számos és fontos kérdések megoldására vállalkozhatott volna; pedig ettől függött Oroszország és az orosz nemzet jövője. A nehéz feladatokat fiára Alexejre hagyta, kit az utókor közönségesen azon rövid jelzőkkel látott el, hogy eszélyes, tevékeny és szerencsés uralkodó volt. Pedig Alexej Michailovits ennél sokkal több volt. Atyja öröksége még nem volt minden részében megszilárdulva; a számos sebek, melyeket Oroszország testén a bitorlók és hűtlen hazafiak, valamint a haszonleső szomszédok ütöttek, még mindig nem hegedtek be egészen; kifelé még mindig gyenge, befelé is erőtlen vala, minek folytán nagy és merész vállalatokba még mindig nem bocsájtkozhatott; s a rendek ellenséges versengése még mindig nem szűnt meg egészen. Ezek daczára az eszélyes és tevékeny Alexej utódaira erőteljes, jól rendezett birodalmat hagyott, mely jövőendő nagyságának minden feltételeivel rendelkezett; becsülve és keresve nyugaton, keleten és délen pedig félve és fenyegetően.¹⁾ Ebben áll az első Romanow fiának legnagyobb érdeme.

Midőn Alexej az uralkodást átvette, Lengyelország, a moszkvai birodalom legkérlelhetlenebb ellensége, erős politikai hátramenésben vala. A Piastok és Jagellók egykor hatalmas, mert a lengyel nemzet egységes akaratán alapuló birodalmában egy politikai képtelenség kezdett megerősödni, mely nem volt sem monarchia, sem köztársaság. Az egyesek feltétlen akaratára alapított köztársaságnak nem volt más eszménye, mint vakon teljesíteni azt, mit az egyesek parancsoltak. Csakhogy ezzel szemben az orosz egyeduralkodás eszméje határozott előnyben volt; ott a többség sohasem tudott egyet akarni; itt minden úgy történt, a mint azt az egy akarta. Szerencsétlenségére Alexejnek nem állott egy Philaret oldala mellett, ki az atyai szeretet érényeitől vezettetve, a tapasztalat adta bölcseséget érvényesíteni tudta volna. S hogy elszigeteltsége annál érezhetőbb legyen,

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 361. lap.

röviddel atyja halála után anyja Strechnew Eudoxia is elköltözött az élők sorából. Fiatalsága és tapasztalatlansága okozta, hogy Alexej mindinkább egykori nevelője, a haszonleső és nagyravágyó bojár Boris Morosow hatalmába került. „kinek akarata és tetszése szerint indult ettől kezdve úgy maga a czár, valamint kormányja.“ S az erőszakos férfiú első teendője volt, a czárnő minden rokonait eltávolítani Moszkvából, hogy azok előkelő és befolyásos állását meghitt bizalmasaival tölthesse be. Hogy az eltávolítottak haragját némileg lecsendesítse, nem mulasztá el azokat a vidéken különböző jövedelmező hivatalokkal kárpótolni.¹⁾ Morosow ezen időben annyira örködött az ifjú czár felett, hogy senki sem közeledhetett hozzá, ki ehhez elébb a mindenható nevelő beleegyezését meg nem nyerte. Hogy a kormányzás komolyabb foglalkozásától távol tartsa, üres mulatozásokat és vadászatokat rendezett, melyek iránt a fiatal czár kezdetben nagy előszeretettel tanúsított. Majd arra ösztönzée serdülő növendékét, hogy családot alapítandó, nősülésre határozza magát. A Morosow által előre kiszemelt fiatal hölgy Ilja Danijlovits Miloszlawszkij huszonkétéves leánya. Mária volt. Tíz nappal a fényes esküvő után a ravasz Morosow a czárnő fiatalabb nővérével ül meg esküvőjét, miáltal egyszerre növendékének a czárnak sógorává lőn.²⁾ A czár négy évvel volt fiatalabb nejénél.

De a moszkvai nép, mely egyeduralkodói iránt mindenkor bálványozásra emlékeztető szeretetet és ragaszkodást tanúsított, míg azokat a legitimitás dicsfénye vette körül, rossz szemmel nézte az ármányos és kapzsi Morosow növekedő befolyását és a czár bőkezűsége által fokozódó gazdagságát; ki még a kézművesek jól megérdemelt bérét sem fizette ki, mielőtt abból érzékeny és jogtalan levonásokat nem eszközölt volna. Morosow méltó segítőitársai voltak: Plestsejew és Trachaniotow, kik a legvakmerőbb módon zsarolták és sanyargatták az üzleti tevékenysége és becsületes munkássága után élő osztályt. A zsaroló szövetkezet mind arczátlanabbúl üzé gyűlöletes munkáját. A birodalmi tanács deákja vagy kanczellárja, Tsisztoj, egyike Morosow benső híveinek, bérlője volt a gyűlöletes só-

¹⁾ Hermann, III. köt. 590. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 591. lap.

monopoliumnak vagy egyedárúskodásnak, s mint ilyen zsarolásaival vonta magára a nép gyűlöletét. Tsisztoj lőn a felbőszült népharag első áldozata. Szolgája által elárulva, a nép felkutatá rejtekében és kegyetlenül megölée. Midőn másnap a czár nagy kísérettel a templomba menendő vala, a nép sűrű tömegekben vevé őt körül s hangosan bár tiszteletteljesen kérte a lelkiismeretlen sáfárok eltávolítását és megbüntetését. Miután rokona Nikita Romanownak sem sikerült a nép haragját lecsendesíteni, a czár beleegyezését adá Plestsejew kivégeztetéséhez, míg a másik két gonosztevő, Morosow és Trachaniotow kiadatását kereken megtagadta. De a nép egyszer gyengeségen kapva uralkodóját, nem tágitott s a menekülő Trachaniotowot erőszakosan a vesztőhelyre hurezolta. Morosow egyelőre elkerülte még a fenyegető veszedelmet.¹⁾

A zendülés és törvénytelen erőszak e neme, mely a lelkiismeretlen és zsaroló hivatalnokok által idéztetett elő, nemsokára általános kórrá fajult s nemcsak a fővárosban volt napirenden, hanem mindenütt a nagyobb városokban, hol az elégtelennek értelmi vezetőre találtak. Moszkva példáját Novgorod, majd Pskow követték, hol az elégtelen elemek amúgyis mindig nagy számban voltak találhatók. A lázadók mindig merészebbek lettek, mindig több áldozatot követeltek s nagy károkat ejtettek nemcsak a magánvagyonban, hanem kiváltképen a törvényes felsőség tekintélyében. A novgorodiak a czári szállító Emilianow házát megrohanták és kifosztogatták; a narwai svéd kereskedőt Lewin Nummens-t pedig kegyetlenül megkínózták. S midőn azután Moszkvából megérkeztek Alexej megbízottjai: Szabakin Nikephor és Wolkonszkij okolnitsij, a felbőszült tömeg annyira megfélemedezett magáról, hogy törvényes urának kiküldöttjeit börtönbe vetteté.²⁾ Novgorodban a nép haragja kiváltképen a német kereskedők ellen irányult, kik hangosan azzal vádoltattak, hogy a hazaáruló Morosow titkos hívei és kémei. Egy Wolk nevű novgorodi kereskedő volt egyike azoknak, kik a népet leginkább lázíták a gyűlölt kereskedők, de egyszersmind a törvényes fensőség ellen.³⁾ Az erőszakos lázongás négy évig tartott; a novgorodiak

¹⁾ Olearius, 132. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 596. lap.

³⁾ Ugyanott.

azon ponton állottak, hogy leghűbb tanácsadójukat és legnagyobb jótevőjüket, Nikon metropolitát megölik; s csak a jeles főpap higgadt mérsékletének köszönhető, hogy a népszenvédély lassankint csendesülni kezdett s a kedélyek nyugalma visszatért. Pskow és más városok lakossága csak a fegyver előtt hajolt meg, miután sok polgárvér folyt.¹⁾

S e nyugtalanságok majd erőszakos lázongások képezték az iskolát, melyben Alexej fogékony és a jó iránt melegen hevülő lelke az uralkodás küzdelmes munkájára előkészített. Tiszta elméjével és jó szívével felfogta a nép inségének valódi okait; azontúl nem kutatta és kereste kegyenczeinek véleményét, hanem erős elhatározással hozzálatott, a bajokat orvosolni s népeinek visszaadni a békét és anyagi jólétet, melyet oly régóta nem ismert többé. A belügyek rendezésében kiváltképen két eszme által vezéreltetett; először ki akará irtani a sokféle visszaéléseket, melyek a bitorlás időszakában csempészték vala be magukat s melyek azóta mind erősebb gyökereket vertek; továbbá szigorú rendszert igyekezett hozni a kormányzás különböző ágaiba s nemét az összhangzatnak, mely nélkül egy ország igazgatásában semmi jót vagy üdvöset nem lehet felmutatni.²⁾ Mindenekfelett oda törekedett, hogy a törvény és előjáróság iránti tiszteletet, mint egy egészséges közszellem elengedhetetlen feltételét, meghonosítsa az orosz nép lelkében: az erkölcsök tisztasága és a vallásos érzelem fejlesztésével. . . Nem volt barátja a folytonos újításoknak, melyekkel később nagy fia oly halhatatlanná tette nevét; nem is változtatta meg a kormányzás formáját lényegesen, nem is törődött a népneveléssel, a tudományok és művészetek iránti érdeklődés fejlesztésével, s megelégedék általánosságban a régi szokások és intézmények tiszteletbentartásával; de minden polgári tevékenységnek kijelölé a maga helyét s tevékenységének határozott irányt szabott.³⁾

A nyilvános rend egyik legfőbb kellékét a jól rendezett és ellenőrzött igazságszolgáltatás képezi. Alig állott helyre a rend a fővárosban, midőn Alexej egy vegyes bizottságot hívott össze, mely kiváló egyházférfiakból és világiakból

¹⁾ Olearius, p. 134.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 362. lap.

³⁾ Ugyanott.

állott s melynek feladata volt, a régi törvények revíziója által az igazságszolgáltatást szabályozni.¹⁾ A czár megbízottjai Odojewszkij és Wolkonszkij hercegek valának, kik harmadfél havi megerőltető munka után nemcsak szerencsésen megoldották a nehéz feladatot, hanem az orosz igazságszolgáltatásnak egészen modern irányt adtak, melyben a humanitásnak is nem csekély szerep jutott. Az átvizsgált törvénygyűjtemény kinyomatott s uloshenje, rendeletek, czíme alatt az egész birodalomban kihirdettettek és életbeléptettettek. Azonban Alexej nem elégedett meg azzal, hogy a bajok egyoldalú orvoslása által fél állapotokat teremtsen. Figyelme más irányban is kiterjedett.²⁾

Az igazságszolgáltatás szabályozásával majdnem egy időben kezdetét vette az adóügy rendezése. A földbirtok összeírása óta atyja Michail czár által, húsz év telt el s a birtokviszonyok azóta lényeges változáson mentek keresztül. Számítalan birtok gazdát cserélt s az adólajstromok elavultak; a városokban a bojárok és más előkelők önhatalmú foglaltsokat tettek. Alexej itt is megszüntette a visszaéléseket s időszerű rendeletek által igyekezett a földbirtok értékét és hitelét emelni. Az általános adóteher viselése alól elvileg senkisémet mentetett fel, s a közterhek arányos felosztása azt eredményezte, hogy az adók rendesebben folytak a kincstárba.

Hasonló méltányossági elvek vezérelték a czárt a kereskedelem érdekében tett intézkedéseinél is. A kereskedőknek fontos szabadalmakat adományozott, mire azoknak a hosszú és pusztító háborúk után nagy szükségük volt. Az orosz kereskedők mindig erős támaszai valának a trónnak;³⁾ háborús időkben pénzzel és terményekkel segítették az uralkodót és kormányt. De az orosz kereskedőknek régóta szálla volt szemében az idegen, ki honossági jog hiányában is több és nevezetes kedvezményben részesítették. Az idegen, kivált az angol kereskedők, IV. Iván ideje óta majdnem kizárólagossági jogokkal rendelkeztek vám és egyéb terhek tekintetében: nagy üzleti irodáik valának Novgorodban, Pskowban, Moszkvában, Archangelszkben, Wologdában és Jaroszlawlban, ügynökeik pedig sűrűn

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 363. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 593. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 364. lap.

megfordultak majdnem minden jelentékenyebb orosz városban. Eszélyességük, higgadtságuk és kiváltképen vállalkozási szellemük fölényt biztosított számukra mindenütt. bárhol jelentek is meg. Azonban a viszonyok IV. Iván ideje óta nagyon megváltoztak s az orosz kereskedők panasza ép oly természetes mint jogos volt, s Alexej nem is zárkózott el előlük. Már 1649-ben megjelent egy czári ukáz, mely elrendel, hogy az angolok számos visszaélések és szabálytalanságok folytán Oroszország belsejéből eltávolítandók s csupán Archangelszkben szabad még kereskedést űzniök a szabályszerű vám lefizetése mellett. Ezen idő óta Oroszország belsejében az idegenek mint kereskedők és üzérek elvesztették jelentőségüket s a kereskedelem lassankint átment az oroszok kezébe.¹⁾

Az angol kereskedelmi egyedárúskodás megszüntetésére Oroszországban, kiváltképen a következő okok szolgáltak: 1. az angolok a kinestárnak magasabb árért adták áruikat, mint azok túl a tengeren keltek; 2. hogy titokban dohányt és egyéb tiltott árukat csempészték; 3. selyemkelméket a tilalom daczára átvittek a határokon; 4. idegen árukat vásároltak s tulajdon gyártmányaikként hozták a piacra; 5. közös megállapodások és tervek szerint űztek kereskedelmet, miáltal az orosz kereskedőket nagyon elnyomták.²⁾ Az idegenek kereskedelmi viszonyai később 1667-ben egy czári rendelettel külön szabályoztattak, mely szerint általában minden nemzetiségű kereskedőnek megengedett, hogy bizonyos meghatározott időben Archangelszkben kereskedést űzhessen, úgy mindazonáltal, hogy áruiról az előírt vámot pontosan megfizeti.³⁾ Ezzel az idegenek egyedárúskodásának Oroszországban mindenkorra vége szakadt.

Az ország biztonsági viszonyai, valamint politikai okok erélyesen azt követelték, hogy a birodalom védereje ne csak szaporíttassék, hanem tervszerűen és öntudatosan fejlesztessék és javíttassék. És Alexej ezt a kérdést is ép oly buzgósággal karolta fel, mint a többieket. A határszéli városok megerősítették, a déli vidékeken pedig számos új vár és erősség alapíttatott, melyek megbízható őrségekkel láttattak el. Azon hadkötelezettek, kik sajátjukból szerelték és

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 365. lap.

²⁾ Ugyanott

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 366. lap.

tartották fenn magukat, örökbirtok és fekvőségek dolgában egyenlő rangba soroztatának; másoknak ellenben meghatározott zsold jelöltetett ki. Egyuttal tapasztalt és ügyes idegen katonatisztek hívtak be az országba, kik a hadsereget európai minta után szervezték és begyakorolták; a vértezett és általában a lovasezredek szaporíttattak; a tűzéréség száma növeltetett és szakszerűbben láttatott el; a lövészek — sztrjelitzek — száma is megszorítottatott. Ezzel kapcsolatban egy hadiparancs vagy rendelet tétetett közzé, melyben a katonák minden kötelességei szabatosan körülírvák; továbbá a csapatok mozdulatai, gyakorlatai, a fegyverforgatás stb. meghatározottak. Ez volt az első katonai kézikönyv, mely Oroszországban megjelent. A mű 1647-ben nyomtatott, bizonyosan német fordítás, vagy olyanok átdolgozása, melyek akkoron a német birodalomban láttak napvilágot. A legtöbb ezek közül, képekkel ellátva, annak mintája után készült, melyet a háborúk nagy mestere, Orániai Vilmos herezeg írt vala, ki az újabb-kor történelmének első hadtudományi írójának nevezhető.¹⁾ Ezen idő óta Oroszország katonai tekintetben is mindinkább európai minta szerint fejlődik, mindazonáltal a hadiállomány azontúl is a régi maradt: a hadsereg egyedüli állandó csapatját a lövészek — sztrjelitzek — képezték; a többiek mindnyájan letették a fegyvert, ha a háborúnak vége volt és visszatértek családi tűzhelyeikhez vagy polgári foglalkozásukhoz.

Valamint eddigi intézményei, úgy kiváltképen magukra vonják figyelmünket Alexej azon javításai és újításai, melyeket egyházi téren eszközölt vala. Alexej vallásosság és jámborság tekintetében egyike volt Oroszország legkiválóbb uralkodóinak, s mert maga a vallás minden kötelemét szigorún gyakorlta, azért megkívánta a papságtól is, miszerint az erkölcsösség, pontosság és lelkiismeretesség tekintetében kifogástalan legyen. Az uralkodó görög-orosz egyház csak úgy felelhetett meg hivatásának, hogyha annak tagjai jó példával mennek előre s útmutatóivá válnak a nagy tömegnek, mely mindig készséggel indult utánuk. A czár ezen becsületes törekvésében hű segítőtársat talált Nikon patriarchában. Ezen derék férfiú a legalacsonyabb helyzethől küzdötte fel magát a legmagasabb egyházi méltó-

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 366. lap, és jegyzet.

ságra; atyja jobbágy volt Nisnij-Novgorodban. Nikon, ki valódi szeretetből választá a papi pályát, kezdetben igumén volt egy kis bjeloszerszki-i kolostorban, s mindjárt Alexej csár uralkodásának kezdetén magára vonta a közfigyelmet ritka szónoki tehetsége, átható értelmessége és erényeinek híre által. Nikon már az első találkozás alkalmával igen jó benyomást tett a csárra, ki az értelmes férfiút a moszkvai novospaszkói kolostor archimandritájának nevezvén ki, azontúl szakadatlan érintkezésben maradt vele, sőt nem ritkán kikérte magának annak tanácsát. Nikon ettől kezdve a grand-aumoniére szerepét játszá a csári udvarnál, s mint ilyen a csár elé terjeszté az özvegyeket és árvákat, kik elhagyatottságuknál fogva az uralkodó segélyére szorultak.¹⁾ Nemsokára novgorodi metropolitává választott s megbízott a polgári hivatalnokok felügyeletével és ellenőrzésével; s midőn a patriarchai szék megürült, abba a csár kegyéből Nikon ültettetett.

Nikon patriarchává történt megválasztása óta szüntelen Alexej oldala mellett állott mint annak legbizalmasabb és legérdemesebb tanácsadója, ki urát mindig legjobb meggyőződéséből szolgálta s neki híven segédkezett úgy egyházi, mint világi dolgokban. Nikon bizonyos fényt honosított meg az egyházban, szép képekkel gazdagítá a templomokat s nagyban emelte az egyházi éneket. Egyszersmind nagy szigorral őrködött a papok és szerzetesek élete és erkölcsi magaviselete felett; de nem kevesebb szigorral őrködött az államhivatalnokok felett is. Mint az egyházi és irodalmi nyelv javítója, gondosan összegyűjté az évkönyveket, melyek a nemzet multjával foglalkoztak s több hasznos görög művet fordíttatott le orosz nyelvre. Sokszoros érdemeinek megjutalmazására a csár a legfőbb papi jurisdictióval ajándékozta meg, melyet bűnvádi esetek kivételével teljhatalmulag gyakorolhatott.

Alexej úgy családi mint nyilvános életében mintául szolgálhatott népének, melynek erkölcsi javítása nem csekély gondot adott az uralkodónak. Nem elégedék meg azzal, hogy a rendeletek a vagyon- és személybiztonságra nézve foganatosíttassanak; figyelme kiterjedett a polgárok családi és magán életére; s minthogy a koresmai dőzsölést és

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 367. lap.

korhelykedést az erkölcsök megrontójának tekintette, a nyilvános mulatóhelyeket a kormány szigorú ellenőrzése alá helyezte. E tekintetben nézete és szigora egészen meg egyezett Boris Godunow nézeteivel; mindketten utálták a nyilvános koresmai mulatozást. Alexej egy csári rendelettel beszüntette az addig fennállott sör- és pálinkafőzéseket s megparancsolá, hogy csak a nagyobb városokban s az állam által kezelt vagy fenntartott koresmaüzletek tarthatók fenn jövőben; de ezekben is csak bizonyos időkben szabad égett vagy hevítő italokat mérni, meghatározott mennyiségben.

Ekképen egyengeté az utat a tudományok és művészetek pártolása s az ipar nyilvános előmozdítása nélkül Alexej, nagy fia Péter számára, ki lángeszének kifogyhatatlan erejével óriási alkotásokat létesített az atyja által megvetett alapkövein a művelődésnek.¹⁾

A politikában nem kevésbé magas czélok vezették Alexejt; minden igyekezete és törekvése oda volt irányozva, hogy Oroszországnak régi határait visszaállítsa s az elszakított részeket a birodalommal állandóan egyesítse; még pedig olyképen, hogy az örökös harcz és viszály Lengyelországgal és Lithvániával véget érjen, mindkét állam megelégedésére. Ezen, látszólag elméleti törekvést Alexej oly következetességgel vezette be és vitte keresztül, mely méltán megérdemli csodálatunkat. S ezen, szilárdsággal keresztülvitt politikának következménye volt: hogy Lengyelország már száz évvel II. Katalin előtt formászerűen lemondott nemzeti önállóságáról és jövő sorsát az orosz uralkodó kezébe tette le. S ha Alexejnek mégsem sikerült a két nemzet egybeolvadását megerősíteni tartós alapon, úgy ez nem tudható be hibájának, mert számtalan okok működtek közre, melyek azt egyelőre lehetetlenné tették. De az előzmények, valamint az események lefolyása azt mutatja, miszerint Lengyelország végleges egyesítése Oroszországgal immár csak idő kérdése volt.²⁾

Még mielőtt Alexej azon szomszédaival, kik az idők folyamában orosz tartományokat elfoglaltak, azok visszaszerzése céljából háborúba keveredett volna, felvette a következő jelentőségteljes címet: „Minden éjszaki tarto-

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 368. lap.

²⁾ Ugyanott.

mányok Ura, az apa és nagyatya ideje óta;” mi által szomszédjainak elég értelmesen tudtára adta jövőendő politikájának célját. S valóban, Alexej csak alkalomra várt, hogy szomszédaival szakítson. Kis-Oroszország szomorú és méltatlan helyzete, melybe azt a lengyel elnyomatás hozta, szolgáltatta végre az alkalmat a szakadásra.¹⁾

Már említők Kis-Oroszország és az ottani kozákok helyzetét, mely mind elviselhetetlenebbé vált s a lázadás állandósítása által folytonos veszélyt rejtett magában Lengyelország számára. Mióta Potocki hűtlensége s utódjának embertelen kegyetlensége a helyzetet mind tűrhetetlenebbé tette, azóta a kis-oroszországi nép nem szűnt meg a czárt ostromolni, hogy nyujtana segélyt elnyomatott vérének. Alexej nem zárkózott el a jogos kívánság elől, mely terveivel és politikájával is teljesen megegyezett. Csakhogy még nem látta elérkezettnek az időt, hogy kardját kivonja hüvelyéből s az elnyomatott kis-oroszokért síkra szálljon. Azonban az ellenségeskedések kitörését maguk a lengyelek siettették. Mióta 1635-ben Koniecpolski, a lengyel korona egyik rettegett tábornoka, a francia mérnök Beauplan által a Kijew alatti vízesések Kudak nevű részén egy erős felleget építtetett, honnan az egész vidéket szemmel lehetett tartani, azóta a béke nem állott többé egészen helyre a Dnjeper vonalán s a szabadságszerető kis-oroszoknak csak egy merész és ügyes vezérre volt szükségük, hogy a háborúnak kedvezőbb fordulót adjanak. Nemsokára a keresett vezért is megtalálták Chmelnitzkij Bogdán személyében.

Chmelnitzkij nemes lengyel családból származott, atyja kitűnő katona hírében állott s egy kozák leányt vett nőül; de valami büntetés miatt kénytelen volt hazáját elhagyni. Fia Bogdán vagy Tivadar Kijewben neveltetett egy jezsuitakolostorban s ámbár a tudományokban nem tett valami feltűnő előmeneteleket, esze éles és bátorsága olyan volt, hogy mindenki fényes jövőt helyezett számára kilátásba.²⁾ Midőn ifjává fejlődött, a lengyel hadseregbe lépett s több alkalommal kitűntette magát vitézsége és lélekjelenléte által. Koniecpolski már korán felismerte benne a katonai tehetségeket s mindent elkövetett, hogy őt minél szorosabban

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 369. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 619. lap.

a lengyel köztársasági eszmékhez bilincselje. Ámbár nem bízott teljesen benne, a lengyel fővezér használhatóságára való tekintetből mégis kinevezé Chmelnitzkij-t a kozákok tábori jegyzőjévé s jó szolgálatainak jutalmául neki ajánlkozta Szubotow-ot, mely Tsirigin-től csak egy órányira feküdt.¹⁾ Tsaplinskij, a tsirigini előjáró, irigykedett Chmelnitzkij-re szerencséseje miatt s mindenféle rágalmakat hozott forgalomba felőle. Midőn ezekkel czélt nem ért, kétségbe vonta vetélytársának tulajdonjogát a szubotowi jószágra, majd fegyveresen üzé ki onnan s Chmelnitzkij az akkori zilált igazságszolgáltatás mellett sehol sem talált orvoslást. Midőn Varsóba ment, hogy ott panaszt emeljen Tsaplinskij ellen, az utóbbi behatolt a távollévő lakásába és elrablotta annak nejét, kivel különben nemsokára házasságra is lépett, miután házasságát Chmelnitzkij-vel sikerült érvénytelennek nyilváníttatnia.²⁾ Hogy gyűlöletének még kirívóbb színezetet adjon, Tseplinskij Chmelnitzkij fiát nyilvános téren megvesszőzteté.³⁾

Ennyi igazságtalanság és erőszak ellenében Chmelnitzkij hiába keresett orvoslást a varsói országgyűlésen; senkisem volt, ki a dolog komolyabb megvizsgálására vállalkozott volna; nem csoda, ha a bántalmazott lelkében engesztelhetetlen gyűlölet fészkelte be magát a lengyelek s minden iránt, mi velük vonatkozásban állott. Egyedül a király Wladiszláv látszott a méltatlanul üldözött ember sorsával törődni, de ki tehetetlenségében s mert az országgyűléssel összeütközésbe jönni nem mert, nem sokat enyhített baján. Végre, hogy a sérelmekért mégis némi kárpótlást nyujtson Chmelnitzkij-t a kozákok hetmánjává nevezvén ki, azon utasítással küldé vissza Kis-Oroszországba, hogy ott a király érdekeit képviselje, s ha kell, az erőszakoskodó lengyel nemesség megfékezésére fogjon fegyvert.⁴⁾

Chmelnitzkij örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy elnyomóin bosszút álljon; s a kozákok készséggel szövetsztek a mohamedán tatárokkal, csak hogy embertelen kínoztól, a lengyel nemesektől megszabaduljanak, kik „úgy bántak velük mint a kuttyákkal.“ A király, kinek elég oka

¹⁾ Hermann, III. köt. 619. lap.

²⁾ Engel, Gesch. d. Ukraina, 143. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 319. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 620. lap.

volt az országgyűlésre és a rakoncátlan és kihívó nemessegre neheztelni, esendesen helyeselte a mozgalom megindulását, ámbar nem sejté, hogy annak végeredménye egy tartomány elszakadása leend a lengyel koronától. Maga a kijewi érsek Mohila Péter nemcsak helyeselte a kozákok törekvését, hanem buzgóságában annyira ment, hogy mindazokat egyházi átokkal fenyegette, kik a mozgalomnak bármely eszközökkel útját állanák.¹⁾

Chmelnitzkij személyesen a Krimbe ment, hogy a khánt szövetségesének megnyerje, mi sikerült is, minthogy a tatárok égtek a vágytól, a lengyeleken számos kudarczért a multban bosszút állani. Egész Kis-Oroszország fegyverben állott; kozákok, jobbágyok, polgárok testvériesen szövetkeztek egymással, hogy lengyel elnyomóikon elkeseredésüknek szabad folyást engedjenek. A braclawi nádor Potocki Miklós legelőször a zsidó haszonbérlok által figyelmeztetett a mindinkább növekedő veszélyre. Azonban az elbizakodott főúr most sem vette komolynak a dolgot s fiát Istvánt küldé 5000 emberrel a lázadók ellen. Midőn a sereg a kozákokat megpillantá, megtámadta saját tisztjeit, kiket a Dnjeperbe dobott, azután nagy része átpártolt a zendülökhöz. Midőn a nádor ennek hírért vette, maga állott élére sietséggel összeszedett hadának, hogy a kozákokat megtámadja.²⁾ De Chmelnitzkij résen volt s az egész lengyel sereget olyan kelepczébe hozta, hogy annak csak hírmondói menekülének. A tatárok, mint a zendülök szövetségesei, a lengyel tiszteket és előkelőket csak nagy váltságdíj lefizetése után boesájtották szabadon.

Még a harc javában tartott, midőn 1648. május vége felé híre érkezett, hogy Wladiszláv egészen váratlanul meghalt. A lengyel király halála, ki titokban helyeselte a kis-országi felkelést, az első pillanatban megdöbbené Chmelnitzkijt és társait, kik azonban nemsokára azon meggyőződésre jutottak, hogy a harcot folytatniok kell egész a legvégsőig. S valóban, nem volt más választásuk; vagy vissza kelle térniök a lengyel igába s a felkelés minden következményeit viselni, vagy pedig a harcot folytatni s Kis-Oroszországnak visszaszerezni szabadságát.³⁾ A lengyel

¹⁾ Engel, Gesch. d. Ukr. 142. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 621. lap.

³⁾ Engel, Gesch. d. Ukr. 148. lap.

országgyűlés, mely a király halála után összeült, a kozákokat közönséges lázadóknak nyilvánítván, elhatározta, hogy őket a jobbágyok sorsára kárhoztatja. Azonban csakhamar arról kelle meggyőződnie, hogy a kozákok korántsem hajlandók a fegyvert letenni s a bűnbánók hálátlan szerepére vállalkozni. Egy újabb vereség, melyet a lengyel sereg Pilawtze mellett szenvedett, a lengyel intéző köröket a legnagyobb zavarba hozta. S a még az imént elbizakodott lengyelek alkudozásokat kezdetek a zendülökkel s 1649 elején Kiszjel, Brozowszkij és még néhány előkelőt Perejeszlawlba küldének oly czélból, hogy ott Chmelnitzkij-vel a béke iránt megállapodásra jöjjenek. De a kozákok hetmánya, kit az eddigi sikerek kissé elbizakodottá tettek, ágyúlövések közt fogadta a lengyel országgyűlés követeit.¹⁾

Chmelnitzkij a város terén az egész hadsereg és nép jelenlétében fogadta a követeket, kik a következő ajánlatot terjeszték eléje: A kis-országnak és kozákoknak feltétlen vallásszabadság engedélyeztetik; az öreg kozákok, mintegy 12—15 ezeren, visszanyerik régi szabadságukat, a többiek azonban mindnyájan visszatérnek tűzhelyükhöz — a jobbágyi kötelekbe. A jelenlévők nagy tömege hangos kiáltásokba tört ki, midőn a méltatlan ajánlatokat megérté; a békealkudozásokról most már senkisem akart tudni s a követek kénytelenek valának visszavonulni. — Másnap Chmelnitzkij átnyujtá nekik a maga feltételeit, melyeket azonban most amazok mint elfogadhatatlant visszautasítanak.

Az alkudozások tehát, miként előrelátható volt, nem vezettek semmi eredményre; s a harc most még elkeseredettebben folyt, mint előbb. A lázadók serege szemlátomást növekedett; minden oldalról özönlött a fegyveresek sokasága, hogy részt vegyen a szabadságáért harczoló nép küzdelmeiben. A harczosok összes száma — bizonyára erős túlzással — 300 ezerre tétetett.²⁾ Nyár derekán maga Wladiszláv utódja, János Kázmér király is megjelent a harc színhelyén; de a nélkül, hogy ez a lengyelek ügyét jobbra fordította volna. Zbaras közelében az egész lengyel sereg körülfaroltatott a felkelők által. A király megkísérté ugyan a szorongatottak felmentését, de hasztalan, mert a felkelők

¹⁾ Herman, III. köt. 622. lap.

²⁾ Engel, Gesch. d. Ukr. 156—159. lap.

a király csapatai felett is fényes győzelmet arattak. Az egész főhad a legkínosabb válság elé jutott, melyből nem volt többé szabadulás. Ilyen körülmények közt nem maradt más hátra, mint a fegyverletétel. Az 1649. augusztus 20-án a következő megállapodások jövének létre, melyek a *zborowi szerződés* neve alatt ismeretesek s melyet a király aláírásával, Chmelnitzkij pedig esküvel erősített meg.¹⁾

1. A kozákok régi jogai és szabadságai mind visszaállíttatnak.

2. A harcias kozákok száma 40 ezerben állapíttatik meg. A kozákok csak a Horyn folyó tulsó partján fekvő területeket birják, melyen belül sem lengyel nemes, sem főúr tulajdont nem szerezhethet vagy bármely néven nevezendő kiváltságokat nem élvezhet és nem gyakorolhat; a zsidóknak sem mint földbirtokosoknak, sem mint bérlőknek a kozák területen belül lakniok vagy tartózkodniok nem szabad.

3. Az eddigi tsirigini sztarosztia vagy kerület a hetmán tulajdonába megy át. A jelenlegi hetmán a nemes Bogdán Chmelnitzkij, ki kötelezi magát a lengyel királynak és a köztársaságnak híven szolgálni. Utódai mindig a görög-keleti egyház híveiből választassanak s közvetlen a király alatt álljanak s tartoznak mint lengyel nemesek a hűség esküjét letenni.

4. Általános bűnbocsánat a görög-keleti vallás közösségéhez tartozó nemeseknek is, kik az utolsó háború alkalmával a kozákok pártján állottak.

5. Király ő felsége gondoskodni fog, hogy a görög-keleti vallás nemesak Kijewben és az Ukrainában, hanem egész Lengyelországban és Lithvániában helyreállíttassék. A kijewi érsek a püspökök között a lengyel szenátusban a kilenczedik helyet foglalja el, mindjárt a chelni püspök után.

6. Minden hivatalbeli állások a kijewi, braclawi és tsernigowi vajdaságokban görög-keleti vallású nemesekkel fognak betölteni.

7. Sem Kijewben, sem az egész Ukrainában jezsuitáknak nem szabad tartózkodniok.

8. A kozákoknak jogukban áll, saját használatukrapálíntát égetni, vagy pedig azt társaiktól, kik maguk használatára

¹⁾ Hermann, III. köt. 623. lap.

égették vala, megvásárolni. Sört, mézszeszt vagy efféle italokat mindenkinek szabadságában áll kimérni, hogyha ehhez kedve van.

9. Minden kozák évenként egy posztó-öltönyt és tíz forint készpénzt kap.

10. A jószágaikra visszatérő nemesek kárpótlásra igényt nem tarthatnak; ellenben zavartalanul birhatják jószágaikat.¹⁾

Lengyelország zilált politikai állapotai okozták, hogy a zborowi szerződés hatása csak gyenge és időleges vala; azért jól mondá Chmelnitzkij a szerződés tarthatatlanságára utalva: „A lengyel király nagyon jó úr, de a nemesek addig fogják őt megugatni, míg ő is engedni fog, mert a békét szereti s újból kitör az ellenségeskedés.” A lengyel nemesi köztársaság nemesak korszerűtlen, hanem politikailag tarthatatlan intézmény volt, mely magában hordta kezdetől fogva feloszlásának esirait. Fenhéjazó nagyzás, majd kapkodás és megadás jellemzik a lengyel nemzeti politikát a tizenhetedik században. Kikötni mindenkivel, vitézül harcolni, ha kellett, de a szerencsétlenség napjaiban kislelkű és szószegő; mindig megbízhatatlan s a szerencsében mérhetetlen gögös, ilyen volt Lengyelország akkor, midőn minden oldalról ellenségek-től környezve, melyeket maga zúdított nyakára érthetetlen politikájával, végzetes harcra kelle készülnie. Törökország és Svédország, de mindenekelőtt Oroszország készült leszámolni a lengyelekkel. Összeütközésére az utóbbival a kis-oroszországi kozák háború szolgáltatott alkalmat. Nem szenved kétséget, hogy Alexej nem megvetendő erkölcsi és anyagi segélyben részesíté a felkelőket, kikben saját érdekeinek buzgó előmozdítóit látta. Oroszországot kiapadhatatlan s a pusztító polgárháborúk daczára érintetlenül maradt nemzeti segélyforrásai magasan fölé emelék a lengyel államnak, melynek ingadozó trónja, pánjainak és nagyjainak gögje s a nagy tömeg lemondó közönye minden iránt, mi a hazával s annak jövőjével összefüggött, nem vala képes a veszély pillanatában lelkesedést önteni a nemzetbe. Törökország jelentékeny hadakat csoportosított a lengyel határszéleken; Svédország megszorította a Balti tenger

¹⁾ Engel, Gesch. d. Ukr. 168. lap.

melléki városok és erősségek őrsegeit s feltűnés nélkül, de egész erélylyel készült a háborúra. De legveszélyesebb volt Lengyelországra nézve Oroszország, melynek trónján egy férfiú ült, ki el vala határozva, Oroszország régi határait visszaállítani s az elszakított tartományokat visszaszerezni.

A zborowi szerződés pontjait a lengyel országgyűlés nem hagyta helybe, ámbar az a király aláírása által szentesítést nyert. A helyett, hogy a békét tulajdon megerősítésére felhasználta volna, Kizjel-t mint kijewi nádort Kis-Oroszországba küldé, hogy ott a régi állapotokat helyreállítsa. Az új nádorral visszajött az egész ukrainai lengyel emigráció, mely a lázadás kitörésekor elmenekült, hogy jószágait a zborowi szerződés világos kikötése ellenére elfoglalja. Chmelnitzkij hasztalan fordult orvoslásért a királyhoz, a lengyel országgyűléshez; felterjesztéseit senkisésem hallgatta meg, s minden jel arra mutatott, hogy a régi tarthatatlan állapotok újból helyreállanak. Chmelnitzkij, ki úgy látszik a fejleményekre el vala készülve, a nyár folyamán 200 ezer parasztot és jobbágyot gyűjtött össze, kik csak parancsára váraakoztak, hogy az erőszakos mozgalmat megújítsák. S midőn habozni látszék, a parasztok egy követet küldének hozzá azon izennel, hogy legyen elkészülve utódjára, hogyha netán a nép ügyén árulóvá lenne. Az izenet világos és határozott volt.

Ilyen körülmények között nem maradt más hátra, mint egy idegen hatalmasságra támaszkodva a mozgalmat megindítani. S kire támaszkodhatott volna az elnyomatott nép inkább mint Oroszországra, melyhez úgy a történelmi múlt, mint a vallás és közös származás által fűzve vala. És Chmelnitzkij nem habozott ezt a segélyt igénybe venni, s 1650-ben követséget küldött Moszkvába a czárhoz, kit véd- és dacszövetségre kért vala fel. Alexej jól fogadta a követséget s biztos kilátásba helyezvén segítségét, egész erélylyel bár feltűnés nélkül hozzájárított hadseregének felszereléséhez. Egyidejűleg azonban a lázadó kozákoknak minden segélyt készséggel engedélyezett, melyet a jelen körülmények közt nyújtani képes vala. Azoknak pedig, kik a lengyelek igáját megúnták vagy kik a felszabadulás idejét bevárni nem akarták: Dél-Oroszországban Bjelgorod környékén pusztá de termékeny vidékeken ingyen telepítvényeket engedélyezett s mindazon szabadságokkal ellátta,

melyekkel hajdan ukrainai hazájukban birtak elődeik.¹⁾ Így keletkeztek rövid idő alatt a virágzó szlobodák: Achtirka, Szumi, Charkow, Osztrogots és egyebek, melyek idővel jelentékeny városokká fejlődének. Az 1653. évben Alexej a szaporogi vagy Dnjeper-kozákokat formászerűen védelmébe fogadta, miáltal egyszersmind a lázadók védnökének nyilvánította magát s a szakadást Oroszország és Lengyelország közt ténynyé tette. Chmelnitzkij 1654-ben nagy népgyűlést hívott össze Perejeszlawl-ba, melyen a czár küldöttjei is részt vettek. E gyűlésen a városok és falvak képviselői letévék a hűség esküjét s a czár követe, Waszili Buturlin, ura nevében különféle ajándékokat osztott ki a kozákok közt. A nép példáját követték az ezredek is, melyek, számra nézve tizenheten, minden feltétel vagy kikötés nélkül letették a hűség esküjét „az igazhívó czárra.“ Ezzel Kis-Oroszország s az „orosz városok anyja Kijew“ tényleg visszakerült Oroszországhoz és Alexej Michailovits 1654. elején felvette „Nagy- és Kis-Oroszország ura“ czímét, a nélkül, hogy vért ontott vagy nagyobb anyagi áldozatokat hozott volna. Azonban a megújított czímet immár fegyverrel is meg kelle védelmezni, hogy a nép határozata minden időkre érvényessé tétessék.²⁾

Az 1654. tavaszán Alexej személyesen átvette az orosz seregek fölötti fővezérséget s János Kázmér lengyel királyt megelőzendő, négy nagy hadoszlopban, melyek mindegyike 50 ezer emberből állott, átlépte a lengyel határokat. A czár a derékhaddal Szmolenszknak tartott, Seremetjew a Dűna melléki lithván-orosz városoknak vette útját, míg Trubetzkoi herczeg Mohilew, a kozákok pedig a szewéri városok felé fordultak. A gyors és merész vállalatot a legfényesebb siker koronázta. A lithván városok védelmi eszközök hiányában s talán mert komolyabb védelemre nem is gondoltak, egymásután megnyiták kapúikat az oroszoknak.³⁾ Radziwill ugyan mindent elkövetett Lithvánia megmentésére, de hasztalan, rövid időközben kétszer megverettetvén Orsa és Sklow közelében, egész a Njemen folyóig húzódtott vissza. minek folytán az egész tartomány a Dűna és Berezina közt az

¹⁾ Engel, Gesch. d. Ukr. 183. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 381. lap, és Hermann, III. köt. 627. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 180. lap.

oroszok kezébe került.¹⁾ Nem múlt el egy fél év a hadjárat megkezdése óta és Szmolenszk, Mohilew, Polotzk és Witebszk és számos más város meghódolt az orosz czárnak. Csak egy heves ragály, mely Oroszországban pusztított, volt az oka, hogy az orosz fegyverek egész Lithvániát el nem foglalták.²⁾ A czári hadseregben ezen alkalommal számos idegen tisztt szolgált: olaszok, németalföldiek, francziák és mások, kik az orosz tábornak bizonyos nemzetközi jelleget kölcsönöztek.³⁾

Alig esillapodott a ragály, midőn a czár a következő esztendőben folytató a szerencsésen megindult hadjáratot: Minszk, Vilna, Lithvánia régi és tekintélyes fővárosa. továbbá Kowno, Grodno és Lublin egymásután megnyiták kapúikat és meghódoltak a czárnak, ki címzeinek kibővítése által adta tudtára a világnak, hogy erős elhatározása a fegyverrel szerzett tartományok és birtokok végleges megtartása.⁴⁾

Míg ekképen az orosz fegyverek Lithvániában teljes győzelmet arattak, addig Ukrainában kevésbé kedvezett a szerencse az oroszoknak. A kozákok tatár szövetségesei Mahmud-Ghirej-khán alatt most sem bizonyultak megbízhatóbbaknak mint máskor, s nem ritkán többet ártottak szövetségeseiknek mint az ellenségnek. Potocki és Lanckoroszki elfoglalták Buszsa és Braclaw városokat és a tatároktól segítve fényes győzelmet arattak a kozákok felett az ochmatowi mezőségen, hol a lengyel feljegyzések szerint 15 ezer vitéz vesztette életét.⁵⁾

Azonban most váratlanul új vészfelhők tornyosultak az amúgyis erősen zaklatott Lengyelország felett, melyek félbeszakíták az oroszok diadalmas hadjáratát is, s midőn a czári politikának is egy időre más irányt szabtak, a lengyel ügyeket egyelőre háttérbe szorították.⁶⁾ Alexej ünnepélyesen felvette a következő címet: Lithvánia, Fehér-Oroszország, Wolhynia és Podolia nagyfejedelme,“ miáltal

¹⁾ Rambaud, p. 360.

²⁾ Hermann, III. köt. 628. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 628—29. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 382. lap.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 629. lap.

⁶⁾ Ustrjalow, I. köt. 381. lap.

nemcsak szentesíté hódításait, de egyszersmind azok megtartása felett is határozott.¹⁾

Midőn Gusztáv Adolf leánya Krisztina lemondott a svéd trónról, János Kázmér lengyel király, mint a Wasa háznak egyetlen sarja felvette a svéd királyi címet;²⁾ míg stockholmi követe vonakodott az időközben a svéd rendek által megválasztott X. Károlyt (Gusztávot), IX. Károly unokáját svéd királynak elismerni.³⁾ Mindkét tény végzetessé vált következményeiben Lengyelországra nézve. X. Károly elfogadta versenytársának kihívását; ismerte Lengyelország ziláltságát és tehetetlenségét s azért el volt határozva, azt fegyverrel meghódítani, birodalmával egyesíteni s ekképen a svéd uralmat Európa éjszaki részében uralkodóvá tenni. Úgy látszik, hogy X. Károly ugyanazon hibás nézetben volt Oroszországot illetőleg, mint később XII. Károly, ki dicsőségének árával fizette meg végzetes tévedését a pultawai mezőségen.

Az 1655. július havában Wittenberg svéd tábornagy 17 ezer emberrel Pomerániából jöven benyomult Lengyelországba s Posent és Kalis-t minden ellentállás nélkül elfoglalta. A következő hóban követte őt maga a király X. Károly. Egy rövid hadjáratban a svéd seregek győzelemről győzelemre haladtak. A brandenburgi választófejedeleml mint porosz herczeg régi szerződések alapján, melyek még mindig érvényben állottak, a lengyel korona vazallja volt; készséggel ragadá tehát most meg az alkalmat, hogy a megalázó köteléket ketté tépje, s véd- és dacszövetségre lépett X. Károlylyal Lengyelország ellen. A svéd hadsereg rövid idő alatt elfoglalta a Visztula balpartján fekvő tartományokat, bevonult a fővárosba Varsóba, majd meglepte Krakót, honnan János Kázmér csak nagy ügygyel-bajjal menekült Sziléziába.⁴⁾ Ezalatt Chmelnitzkij s az orosz vajdák egész Lublinig eljutottak, a Visztula jobbpartján a moszkvai czár diadalát hirdetvén.⁵⁾

Lengyelország a végső megsemmisülésig jutott; királya menekülőben idegen földön, gögös pánjai és rakonezátlan

¹⁾ Hermann, III. köt. 630. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 382. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 629. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 629. lap.

⁵⁾ Ustrjalow, I. köt. 383. lap.

nagyjai meghunyászkodva hajoltak meg a svéd vagy orosz uralkodó előtt, hogy veszendőbe menő hazájukban legalább magukat és személyes érdekeiket biztosítsák. S midőn már minden elveszett, János Kázmér az orosz czár nagylelkűségéhez folyamodik, hogy a hajótörésből megmentse, mi még menthető volt. S Alexej nem utasítja vissza a szerencsétől és nagyjaitól elhagyott uralkodót, kivel 1656. október 24-én Wilnában a következő szerződést köti:¹⁾ 1. Alexej Michailovits czár még János Kázmér életében elismertetik lengyel királylyá, annak halála után pedig törvényesen elfoglalja a lengyel trónt. 2. Fehér-Oroszország és Kis-Oroszország az orosz birodalommal egyesítettnek. 3. A görög-keleti és római katolikus vallás híveinek teljes vallásszabadság engedélyeztetik. 4. A lublini unió végképen eltöröltetik. 5. Oroszország és Lengyelország végleges egyesülése előtt sem közös megállapodások, sem béke a szomszéd államokkal nem köthető, valamint háború sem kezdhető.²⁾

Nem lehetett másként, mint hogy az orosz győzelmek felkölték a svéd államférfiak aggodalmát, majd féltékenységet; s mindenki előre látta, hogy a háború a két versengő állam közt elkerülhetetlen. A svéd király nem ok nélkül attól tartott, hogy az oroszok Lithvániából Kurlandra és a többi Balti tenger melléki tartományokra fognak törni, melyek hajdan mind az orosz korona területéhez tartoztak: miáltal Gusztáv Adolf nagy eszközökkel végbevitt hódításai könnyen veszendőbe mehetnének. Hogy ennek elejét vegye, parancsot adott de la Gardie tábornoknak Dünaborg és Lithvánia azon részeinek megszállására, melyeket eddig az oroszok még nem szállottak vala meg.³⁾ Egyébiránt a király gondosan került minden erőszakos összeütközést Oroszországgal s félreismerhetetlen volt azon szándéka, hogy a háború kitörését lehetőleg elodázza.

A moszkvai kormány átlátta a svéd király tervét s azon nézetben volt, hogy Svédországot ezuttal nem a Balti tenger mellékén, hanem a Visztula balpartján s Lengyelország azon részében kell megtámadni, melyet az oly szándékból szállott vala meg, hogy azt a svéd koronával egye-

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 382. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, III. 630. lap.

sítse.¹⁾ A czár még ezen eszmével volt elfoglalva, midőn III. Ferdinánd német császár és magyar király követei, a jezsuita Allegretti és Lorbach János Moszkvában megjelentek, hogy a czárt rávegyék, miszerint az János Kázmérral fegyverszünetet kötve, egyesült erővel támadná meg a svédek, kik már Németországban is veszélyes hatalomra emelkedének.²⁾

X. Károly, ki mindenről jól volt értesülve, mi az orosz fővárosban történt, nem mulasztá el követeit oda küldeni, hogy a német áramlat hatását lehetőleg ellensúlyozzák. De követei Moszkvában nem jó fogadtatásra találtak; s midőn e miatt panaszt emelének, az orosz kancellár a következő jellemző választ adá nekik: „Midőn 1649-ben követ valék Stockholmban, a kormány nem tudom mi okból felügyelet alá helyezett, s midőn ennek folytán panaszt emeltem a főkancellár Axel Oxenstierna-nál, ez azt felelte: idegenek között azok szokásaihoz kell alkalmazkodnunk.“ Oroszország e közben szüntelen fegyverkezett s növelé harcászatainak számát. Alexej bízott János Kázmér ígéreteiben és őszinteségében s Lengyelországot már biztos tulajdonának tekinté, melyet minden áron meg kelle szabadítani a svédektől. Azért csak csekély őrségeket hagyván vissza Lithvániában, seregének zömét Lengyelországban kezdé összpontosítani. Innen Livóniába csapott át, hol Dünaborg, Kokenhausen, Dorpat és más városok kardesapás nélkül megadták magukat.³⁾

Míg ekképen a svéd seregek mind nagyobb próbára tették, a dán király, ki féltékeny volt Svédország növekedésére, háborút izent X. Károlynak; egyidőben a brandenburgi választófejedelem is lemondott a svédekkel való szövetségről s 1657-ben a wehlai szerződésben visszanyervén teljes függetlenségét János Kázmérral kibékült, végre I. Lipót császár, ki X. Károlyban Gusztáv Adolfot látta megújulni, mindent elkövetett, hogy annak befolyását és hatalmi állását gyengítse. Minden oldalról szorongattatva, X. Károly legközelebbi ellenségei, a dánok ellen fordítá fegyverét, ezalatt Lengyelországban pihenni hagyván fegyvereit; mit ez arra használt fel, hogy közös ellenségei ellen

¹⁾ Hermann, III. köt. 630. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 383. lap.

fegyverkezve, még egy kísérletet tegyen függetlenségének visszaszerzésére. A szerencse kedvezni látszott a szerencsétlen országnak; ámbar királya János Kázmér megúnva a bíbor hálátlan fényét, épen e pillanatban azon eszmével foglalkozott, hogy arról végképen lemondjon.¹⁾ János Kázmér mind jobban Alexej felé hajlott; a czár szövetségesének jóindulatát azzal viszonzta, hogy őt trónján minél inkább megerősítse. De törekvése nem vezetett célhoz, mert a lengyel országgyűlés, mely hosszabb szünet után ismét összeült, s mely a múltak keserű tapasztalatain sem okult, most is meddő pártharcot folytatott a király és hívei ellen, kiket nem egészen alaptalanul, hazafiatlansággal vádolt.

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 383. lap.

Kilenczedik fejezet.

I. Alexej (Mihailovits) czár. 1645–1676. (Befejezés.)

Lengyelország. — Szakadás. — Vereségek. — Oroszország helyzete. — Nikon patriareha bukása. — Az andrusowi béke. — Újabb zavarok. — Sztenko Razin. — A varsói országgyűlés. — Lengyel-török háború. — Sobieski János. — Lengyel trónválság. — Alexej halála. — Családja. — Jellemzése. — Orosz írók és tudósok. — Az udvar jellemzése. — A Romanow-ház tekintélye.

A lengyel országgyűlés pártjai közt volt egy, melynek élén maga a királyné állott s mely az erőszak és ármány minden eszközével azon fáradozott, hogy Condé francia herceget ültesse a Piastok és Jagellók örökségébe. Ezen párt a vilnai szerződést minden áron meg akarta semmisíteni és Oroszországgal megújítani a háborút.¹⁾ A czár, ki főként azért kezdett háborút a svéd királlyal, hogy tőle Lengyelországot elvegye, most, a megváltozott viszonyoknál fogva oda törekedett, hogy X. Károlylyal kibékülve, egész erejét a lengyel ellenpárt leyeretésére fordíthassa. Így jött létre a weliezári szerződés 1658. deczember 20-án, mely három évre véget vetett az ellenségeskedéseknek a svédek és oroszok közt. Alexej a végleges béke megkötéseig megtartá a Livoniában elfoglalt városokat: Dorpat, Kokenhausen, Dünaborg stb., a régi német lovagok fővárait, ellenben Riga, melyet még az imént sikertelenül ostromlott, továbbra is a svédek kezében maradt.²⁾

Alig jött létre ezen ideiglenes békeegyezmény, midőn a szakadás Lengyelországgal megtörtént s egy hét évre terjedő kimerítő harcz keletkezett, mely ismét felújítá a lengyel fegyverek régi dicsőségét, de végeredményében

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 383. lap.

²⁾ Ugyanott.

mégis oly békével végződött, mely Oroszország fölényét és túlsúlyát Lengyelország felett még inkább megerősíté.¹⁾ A harc színhelye, mely egyszersmind a legtöbbet szenvedte, Kis-Oroszország volt, mely a háború váltakozó szeszélyei folytán egyik kézből a másikba ment át. A háború első felében az előny legtöbbször a lengyelek mellett volt, kik a krimi tatároktól segítve, több jelentékeny győzelmet arattak a czári seregek felett Lithvániában, Ukrainában és Wolhyniában.²⁾ Az orosz vajdák vereségei komoly gondolkodóba ejték a czárt, ki egy pillanatra kételkedni látszott szerencséjében s azon eszmével foglalkozott, miszerint békeajánlatokat tesz az ellenségnek. A vereségek egyik főoka volt a rangversengés az orosz parancsnokok között, kik kiesinyes féltékenykedésből nem segíték egymást a szükség pillanatában s ekképen lehetetlenné tették az egységes, szerves működést. Így ment veszendőbe a konotop-i véres ütközet a Trubetzkoi és Romodanowszkij közti versengés folytán, melyet Wigowski ügyesen felhasznált.³⁾ Hasonló okok idézték elő Dolgorukij vereségét Szlonnym mellett, miáltal Vilna kivételével egész Lithvánia elveszett. Időközben Seremetjew-et Lubomirski Wolhyniában Tsudnow mellett fegyverletételre kényszeríté. Az utóbbi szerencsétlenséget az oroszok Chmelnitzkij, György Bogdán fia árulásának tulajdonították, ki Kis-Oroszországot minden áron a lengyelek kezére akará játszani.⁴⁾

A súlyos vereségek végre Alexejt arra birták, hogy a svéd királylyal békét kössön, mely 1661. június 21-én Kardisz-ban megkötetett; ezen békében a czár kénytelen volt egész Livoniáról lemondani s még azon városokat is visszaadni, melyeket a weliezári szerződés értelmében még megtartott. Alexej szerencsétlensége volt, hogy nem birt egyetlen kitűnő hadvezérrel sem, ki a lengyel király vezéreivel megmérkőzhetett volna. A kimerítő, hosszú háború felemészté Oroszország legjobb erejét; a vereségek pedig demoralizáló hatással voltak a közvéleményre, mely, miként mindig lenni szokott, árulást sejtett a következetes vereségek mögött. Chmelnitzkij Bogdán nem felelt meg a

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 384. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 385. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 386. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

várákosoknak, melyeket hozzá a kozákok kötöttek; az orosz érdekek ellenére többször szövetkezett a svédekkel és lengyelekkel, miáltal felkelté a czár bizalmatlanságát. Fia György árulása pedig arról győzte meg az oroszokat, hogy a szökevény lengyelben immár ellenséggel állanak szemben. A háborúk következtében a pénzérték is mind alább szállott; a rézpénz kijött a forgalomból, a kereskedelem pangott és számtalan család jutott a koldusbotra. Mindazonáltal Lengyelország ziláltsága, kimerültsége, tehetlensége még nagyobb volt; segélyforrásai kiapadva, lassú de erős lemenőben volt, melyet feltartóztatni és jobbra fordítani nem állott hatalmában. Daczára fiai vitézségének és hadvezérei tehetségeinek, Lengyelország menthetetlenül veszve látszott lenni. Politikai rendszere s az uralkodó elem rakoncátlansága és hazafiatlansága sodorta a szerencsétlen országot az örvény szélére. A lengyel országgyűlések sohasem voltak oly viharosak, az országnagyok sohasem oly féktelenek önkénykedésben, a nemzeti rajongás sohasem oly korlátlan mint János Kázmér országlásának vége felé; midőn *egyetlen* képviselő e szavakkal: *vie pozvolum*, egy egész országgyűlés határozatát a liberum veto alapján megsemmisíthette.¹⁾ A lázadások és nyugtalanságok sohasem szüneteltek; a papság pedig nyíltan háborút hirdetett a más hitűek ellen; a politikai áramlat mindinkább közeledék a végletekhez, honnan nem volt többé visszatérés. S midőn a veszély legnagyobb volt, midőn az összetartás és egyetértés talán még jobbra fordíthatta volna a haza végzetes sorsát, a lengyel hadvezérek és csapatok cserben hagyák királyukat s haza menének azon ürügy alatt, hogy hátralevő zsoldjaikat nem kapták meg.²⁾

Az oroszok, kik mindig résen állottak s kimerültségük daczára még mindig találtak eszközöket a háború folytatására, most kettőzött erővel támadták meg az ellenséget, hogy a hadiszerencsét helyreállítsák. S valóban, rövid idő múlva ismét elfoglalják Polotzk, Witebszk és Dünaborgot s a kis-oroszországi városokat mind, melyek a Dnjeper balpartján fekvének; az új hetmán, Brinhowetzkij, aláveti magát a czárnak s végkép elpártol a lengyelektől. Ilyen

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 388. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 643. lap.

körülmények közt Alexej könnyű szerével urává tehetné volna magát egész Lithvániának s a vilnai szerződést is nagyobb nehézségek nélkül megvalósíthatta volna, hogyha e pillanatban Oroszország belsejében egy viszály nem támadt volna, mely nem állott ugyan semmi összefüggésben a hadviseléssel, de azért mégis a csár egész figyelmét igénybe vette.

Nikon patriarcha magas értelmiséggel átható szellemet egyesített, mely nem elégedék meg az egyházi fenség gyakorlatával, hanem befolyása által a csárra, nagy tekintélyt képviselt világi dolgokban is. De a különben derék főpap hiúsága és uralomvágya nem ritkán sérté a nagyok büszkeségét, kik magukat nem akarták feltétlenül alárendelni kívánságainak. Innen származott kezdetben számos egyenetlenség, mely az udvarra sem téveszté el hatását s azt két pártra osztá: az egyik, mely ellenzékelt képezett a patriarchával, a másik, mely annak feltétlen hívének vallotta magát. Sokan valának, kik rossz szemmel nézték a patriarcha túlságos befolyását az uralkodóra s kik e miatt szemrehányást tettek magának a csárnak. A kellemetlen viszály mindinkább elmérgesedett s áthatotta a felsőbb rétegeket s nem csekély gondot adott magának a csárnak, ki sokáig nem hallgatott idegen sugalmazásokra, s midőn elhagyta Moszkvát, hogy a hadsereg élére álljon, egész családját a patriarcha kezére és gondozására bízta, kinek tanácsát azontúl is minden fontosabb ügyekben meghallgatta.¹⁾

De Nikon nem rendelkezett az önmérséklet erényével s a csár bizalmát nem ritkán arra használta fel, hogy érzékenyen megsérté azokat, kikről tudta, hogy nem barátai. Sőt egy alkalommal magát a csárt is érzékenyen megsértette; s midőn e miatt az uralkodó részéről visszautasítást tapasztalt, duzzogva hagyta el Moszkvát, anélkül, hogy ehhez a csár engedélyét kérte vagy kinyerte volna, s visszavonult egy általa épített kolostorba, hol nem egy alkalommal elítélőleg nyilatkozott nemcsak az udvarról, hanem a csárról és annak nevééről.²⁾ Alexejnek természetesen tudomására jutottak a meggondolatlan főpap nyilatkozatai, valamint egy sértő levele, melyet a görög patriarchához intézett vala; s

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 385. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 389. lap, és Hermann, III. köt. 641. lap.

minthogy Nikon számos ellensége felhasználta az alkalmat, hogy a gyűlölt főpapot a csárnál bevádolja, lassankint a jóindulatú uralkodó is azon nézetre jutott, hogy a patriarcha áruló. A közvélemény mohón ragadta meg az ügyet s mindenütt azt fejtegették, meddig terjed bizonyos esetekben a csár uralma és hol kezdődik a patriarcha hatásköre? A kérdés természeténél fogva ép oly kényes mint veszélyes volt; s az eszélyes Alexej sietett a bajt mindjárt keletkezésében elfojtani. Meghívására az alexandriai és antiochiai patriarchák Moszkvába jövének s egy fényes egyházi és világi gyűlekezeten Nikont bűnösnek mondták ki, minthogy a csárt megsérté, túlságos uralomvágyat árult el s általában magaviseletében illetlenséget és tiszteletlenséget tanúsított. Ezen ítélet alapján 1666-ban megfosztatott patriarchai méltóságától s mint szerzetes a bjeloszerszki Therapont kolostorba száműzetett.¹⁾ Kétségtelen, hogy Alexej a kényes ügyben ép oly erélylyel mint tapintattal járt el; mi, ha tekintetbe vesszük korábbi benső viszonyát a nagyravágyó főpaphoz, önuralomról és igazságszeretetről tanúskodik.

A belügyek azonban nem valának képesek Alexej figyelmét a lengyel harcztérrel egészen elvonni. Szerencséjére, a lengyelek annyira ki valának merülve, hogy a háborút felettén lanyhán folytatták s így időt engedtek az oroszoknak, hogy magukat megerősítsék s a régibb vereségek következményeit kiheverjék. Egyébiránt már 1664. tavasz elején békeajánlatokat tettek az oroszoknak, melyek azonban még nem részesültek figyelemben. Az alkudozások ezen idő óta sohasem szüneteltek egészen, de hosszúra nyúltak, minthogy mindkét fél makacsul ragaszkodott bizonyára túlzó követeléseikhez. A végeredményt sietteté a török beavatkozás, mely mindkét félre nézve veszélyesnek ígérkezett. Kis-Oroszország 1665 óta két részre oszlott: a Dnjeper balpartjára, mely Brinhowetzkij hetmánt ismerte el urának; és a jobbpartra, mely Dorosenko Péternek engedelmeskedett; amaz orosz, emez pedig lengyel fenség alatt. Mindkét hetmán hagyományos gyűlölettel viseltetik egymás iránt. Dorosenkonak nagyravágyó tervei voltak s azon reményben ringatta magát, hogy Kis-Oroszországot sikerülend úgy Lengyel- mint Oroszországtól függetlenné

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 390. lap.

tennie, Moldva vagy Erdély mintájára, magát pedig névleges fensőség mellett annak fejedelmévé megválasztatni. Hogy titkos czéljait elérje, a szultán védelmét kereste, mint az erdélyi és moldvai fejedelmek, s arra kérte, hogy fogadná Kis-Oroszországot fensősége alá.¹⁾ Azonban alkudozásai a szultánnal nem maradhattak titokban s úgy Varsóban, mint Moszkvában tudomással bírtak róla az intéző körök. A szultán, ki éppen ezen időben Kandia ostromával volt elfoglalva, nem volt abban a helyzetben, hogy a vállalatához tényleges segílyt nyújthatott volna; mindazonáltal kilátásba helyezé azt a jövőben.²⁾

János Kázmér, ki előre látta a bekövetkező bonyodalmakat s ki arról is megvala győződve, hogy Kis-Oroszországot nem leend képes megtartani, sietett Alexej czárral, kinek kezdettől fogva jó és őszinte szomszédja volt, békét kötni. A békeszerződés 1667. január 30-án Andrusowban csakugyan megkötött a következő feltételek mellett: 1. Minden ellenségeskedések 13 évig és 6 hónapig szünetljenek, időközben mindkét fél azon lesz, hogy a végleges béke megkötése iránt megállapodásra jöjjön. 2. Szmolenszk és a szewéri fejedelemség Oroszország tulajdonába megy át. 3. Polotzk, Witebszk és a többi orosz helyőrségekkel megrakott városok Livonia déli részében visszaszállanak Lengyelországra. 4. Kis-Oroszország két részre osztandó, olyképen, hogy a balparti kozák-ezredek Oroszországhoz, ellenben a jobbpartiak Lengyelországhoz tartozzanak. 5. Kijew egyelőre orosz kézben marad, ellenben két év múlva Lengyelországnak adandó vissza. 6. A szaporogi kozákok mindkét hatalmasság közös védelme alá helyezettnek, azon kötelezettséggel, hogy határaikat úgy a törökök mint a tatárok ellen megvédik.

Ezen pontjai az andrusowi szerződésnek, az ötödik kivételével, mind teljesülésbe menének. Kijewet ellenben a czár különböző czímen vonakodott visszaadni, míg az végre 1686-ban a varsói udvar lemondása folytán véglegesen visszakerült Oroszország birtokába. Azonban az andrusowi szerződéssel nem volt megelégedve Dorosenko, ki a szaporogi kozákokat maga részére megnyervén, nyíltan követelte —

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 391. lap.
²⁾ Hermann, III. köt. 645. lap.

mert érdekei ezt így kívánták — a Lengyelországtól való végleges elszakadást. S minthogy sem a czár, sem a lengyel király a szerződést megszegni hajlandó nem volt, a nagyra-vágyó kozák lázadást támasztott, mely a szerződő feleknek nem csekély bajt okozott.

S hogy a zavar a béke megkötése után még nagyobb legyen, a doni kozákok is kitűzték a lázadás zászlóját, valószínűleg Dorosenko izgatásai folytán, s a bátor kozákok Sztenko Razint választván atamánjuknak, felmondák az engedelmességet a czárnak. Sztenko Razin már 1663-ban mint rablóvezér tűnt fel a Wolga vidékén, hol Asztrachánt feldúlta s a Kaspi tenger mellékén fekvő perzsa városokat kifosztogatta.¹⁾ Akkor azonban Lwow herczeg által megveretvén, aláveté magát a czár parancsának s kegyelmet nyert. Most ismét élére állott a nyugtalan elemeknek, melyek nagy számban özlöltek zászlója alá; rohammal megveszi Zaryzin és Asztrachán városokat, s miután azt a hírt terjeszté, hogy az állítólagos czárevits és Nikon patriarcha védelme alá kívánnak helyezkedni, tekintélye és befolyása a tudatlan tömegek szemében oly nagy lett, hogy mindenki vakon követte. A lázadás lassankint az egész Wolga vidékére kiterjedett. Most már 200 ezer fegyveres követte Razint, ki elfoglalván a fontos Szaratowot, Nisnij-Novgorod felé vette útját, melyet vérengző kegyetlenségekkel jelölt meg.²⁾

A lázadás a déli vidékeken annál veszélyesebbé válhatott, minthogy a szultán minden pillanatban átléphette az orosz határokat, hogy a lázadókkal egyesülve, Kis-Oroszországot eláraszsa hadaival.³⁾ Azonban az orosz kormány nyugodt öntudattal látott a munkához, nem hamarkodott el semmit és nem keserített el senkit. Ezen józan politika sok bajnak vette elejét. Mindenütt, hol Razin megjelent rabló hadával, a jobbágyok tömegesen felkeltek uraik ellen; tsuwaszok, tatárok, tseremiszszekek és mordvinek egymásután felmondák az engedelmességet a czárnak s a lázadók mellé állottak. A zavar pillanatról-pillanatra növekedett s mind veszélyesebb jelleget öltött. Az ukrainaiakkal ugyan kibékült Alexej, biztosítván őket, hogy sohasem engedi át őket és országukat a lengyeleknek; azonban a Don és Wolga vidéken a fegy-

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 393. lap.
²⁾ Ustrjalow, I. köt. 393. lap, és Rambaud, 365. lap.
³⁾ Hermann, III. köt. 649. lap.

verekre kellett bízni az eldöntést.¹⁾ Miután Dorosenko, az egész mozgalom értelmi szerzője, a törökökkel való szövetekezése által gyűlöletessé tette magát, lassankint Sztenko Razin tekintélye is hanyatlani kezdett; s a kozákok mind nagyobb számban pártoltak el tőle és egy új hetmánt fogadván el, ki a czárnak feltétlen híve volt, ezzel a komolyabb nyugtalanságok is véget értek. Szimbirszk vitéz védelme, valamint Seremetjew és Barjatinszkij győzelmei helyreállították a békét, Sztenko Razin a pusztaságokba szökött, de menekülése közben a Don mellékén elfogatott s 1671-ben Moszkvában kivégeztetett.²⁾ Sztenko Razin fivérével Frolkóval együtt került a bitó alá; s mindvégig nagy bátorságot és elszántságot tanúsított. Midőn a kivégeztetés pillanatában mindkettőnek koponyája leborotváltatott, hogy a kínzás alkalmával lecsepegő víz hatása annál érezhetőbb legyen, Sztenko a következő gúnyos észrevételt tevő remegő és bátortalan fivérének: „Kedves öcsém; Mindig azt hallottam, hogy csak tudós emberek avattatnak szerzetesekké, kiknek feje leborotváltatik; íme ebben a kitüntetésben mi is részesülünk, ámbár nagyon tudatlanok vagyunk.“ Az ítélet felolvasása után a Kreml nagy terén feje és lábai levágattak; s az egész kínos jelenet alatt a szerencsétlennek egy sóhaját sem lehet hallani.³⁾ Halála után a lázadás utolsó jelei is gyorsan elenyésztek.

Egyrészt a Nikon-féle veszély, másrészt a szüntelen lázongások nem engedték meg, hogy a kormány a lengyel ügyekre kellő gondot fordított volna, minek folytán a bonyodalmak az andrusowi béke megkötése után sem enyésztek el. Kiváltképen nagy gondot adott a moszkvai köröknek a török kormány magatartása, mely Dorosenko árulása következtében formászerűen igényt tartott Kis-Oroszországra.⁴⁾ Már az 1667. év elején egy török tsaus jelent meg Varsóban, ki a köztársaságnak egészen határozottan kijelenté, miszerint, ha Ukraina nem engedtetik át azonnal a szultánnak, a török hadsereg haladéktalanul átlépi a határokat, hogy egész Lengyelországot alávesse a padisah

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 392. lap.

²⁾ Rambaud, 366. lap; Ustrjalow, I. köt. 393. lap, és Hermann, III. köt. 689. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 689. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 398. lap.

uralmának.¹⁾ Ugyanazon év május havában Szobieszki János a lengyel korona főhadparancsnokának választatott; s 12 ezer emberből álló seregével Dorosenko ellen indult, ki 24 ezer embert számláló hadával, melyet 80 ezer rendetlen tatár-sereg támogatott, Podhaicze közelében tanyázott. Szobieszki helyzete felettén válságos volt. De a lázadók táborában nem volt összetartás s az árulás megkönnyíté a győzelmet Szobieszkinék, anélkül, hogy az nagy áldozataiba került volna. A tatárokat két ízben sikerült megvernie, mire azok egy, Lengyelországra előnyös békére kényszerítették.²⁾

De a szultán nem volt megelégedve sem Lengyelország, sem a czár magatartásával s 1672. elején Mihály (Wisnewetzkij) királynak, János Kázmér utódjának egy fenyegető levelet küldött, melyben Ukraina átadását sürgette, ellenkező esetben a nyáron személyesen jövend Lengyelországba. Oroszországnak érdekében állott mindenképen megakadályozni, hogy a törökök a Közép-Dnjeper mellékén megerősödjének.³⁾ Ily célból Lengyelországgal újból megerősíté az andrusowi szerződést, Kijew továbbra is orosz kézben maradt s minthogy ezen alkalommal a két ország érdekei megegyeztek, mindketten háborúra készültek a közös ellenség ellen. A varsói országgyűlésen pedig egy levél olvastatott fel, melyet a czár a török szultánhoz intézett⁴⁾ s melyben kéri, hogy tekintettel a korábbi szerződésekre, mondjon le az áruló Dorosenko támogatásáról, mert különben szövetekezni fog Lengyelországgal s kénytelen leend hadat izenni a portának.⁵⁾ Oroszország ezen időben a lengyelek védelmére kelt szemben a törökökkel, minthogy érdekei azokéval azonosak valának. A czár mindent elkövetett, hogy a török támadás ellen magát biztosítsa; nem így Lengyelország, melynek gyenge királya és egyenetlenkedő országgyűlése semmit sem tett annak elhárítására.

Igy állván az ügyek, a törökök nem késték a támadással s július 25-én már a Dnjeszter vonalán állottak; két nappal később csatlakott hozzájuk Dorosenko és a tatár khán, miáltal a hadsereg létszáma 150 ezerre emelkedett. Tíz napi ostrom után Kameniec megnyitá kapúit; most

¹⁾ Hermann, III. köt. 695. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 693. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Ugyanott.

Lemberg-re került a sor, mely 80 ezer tallér lefizetésével vásárolta meg a rettegett ellenség elvonulását.¹⁾ 1672. szeptember 8-án Lengyelország a krimi khán közvetítésével egy megalázó békét kötött Budziak-ban, melynek értelmében Törökország megkapta egész Podoliát, az ukrainai lengyel várakat pedig kénytelen volt a kozákoknak átadni.²⁾

Nem tudni mi okból, de Alexej nem váltotta be ama ígéretét, melyet a háború kitörése előtt a lengyel országgyűlésnek adott s melyről a szultánhoz intézett levelében is beszélt. Nem lehetetlen, miszerint a lengyelek magatartása, mely nem vala bizalmat gerjesztő, okozta, hogy a csár elállott korábbi szándékától. De az sem lehetetlen, hogy a szultánnal tartózkodott véglegesen szakítani s még mindig remélte, hogy a fennforgó viszályos ügyek békés úton is kiegyenlíthetők lesznek.

Az 1673. október havában egészségesebb áram kezdett a lengyel országgyűlésen mutatkozni; Szobieszki János nagy felindulással szólalt fel a budziaki megszegyenítő béke ellen, minek folytán a rendek megtagadták hozzájárulásukat e szerződéshez s a koronafővezért megbízták a háború folytatására szükséges intézkedések megtételére.³⁾ Az országgyűlés a maga részéről ezuttal készséggel szavazta meg a háborúhoz szükséges költségeket. S a derék Szobieszki teljes mértékben igazolta a hozzá kötött reményeket; november első napján fényes győzelmet aratott Choczim mellett a sokkal számosabb török sereg felett; több mint 40 ezer török és tatár holtteste borította a harcmezőt.⁴⁾ A győzelem híre alig jutott el Varsóba, midőn Mihály király meghalt; minek folytán Szobieszki kénytelen volt győzedelmes hadjáratát félbeszakítva a fővárosba visszatérni, hova az ország primása a lengyel rendeket királyválasztásra hívá össze.⁵⁾

A lengyel trónválság félévig tartott, mialatt a lengyel rendek fontos alkudozásokat szöttek a csárral, annak fia Fedor érdekében, kit sokan közülök szívesen láttak volna a lengyel trónon.⁶⁾ Azonban 1674. május 11-én Szobieszki

¹⁾ Hermann III. köt. 693. lap.

²⁾ Engel, Gesch. d. Ukr. 256. lap, és Hammer, Gesch. d. osm. Reiches III. köt. 663 lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 694. lap.

⁴⁾ Hammer, III. köt. 666. lap.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 694. lap, és Ustrjalow, I. köt. 394. lap.

⁶⁾ Ustrjalow, I. köt. 395. lap, és Hermann, III. köt. 695. jegyzet.

János koronafővezér nagy többséggel lengyel királyvá választatott; ezzel egy időre és átmenőleg jobb napok látszottak beköszönteni a szerencsétlen országra. Időközben a törökök visszafoglalták Choczimot s a többi ukrainai városokba is mindenütt erős őrséget raktak. Szobieszki csak augusztus havában vehette át a hadsereg fővezérségét; azonban a lassan gyülekező erők nem engedték meg, hogy erélylyel folytathatta volna a háborút. Szerencséjére Lengyelországnak a szultán a krimi khán tanácsára Oroszországot támadta meg; seregei egészen váratlanul betörték Podoliából s az áruló Dorosenkótól kalauzolva, nagy vérengzések közt elfoglalták Humant, s Bjelaja Zerkow és Kijew kivételével feldúlták az egész környéket;¹⁾ úgy, hogy az egész Dnjeszter és Dnjeper közti vidék ijesztő vadonná változott. Azonban a törököknek nem volt szándékuk, az elpusztított országot megtartani s nemsokára kitakarodának onnan. Dorosenko most már kísérletet tett a csárral kibékülni s kozákjainak utasítást adott a tatárokkal és törökökkel való érintkezést lehetőleg megszorítani s az oroszokkal való összeütközést kerülni.

Alig takarodtak ki a törökök az Ukrainából, hogy Wolhyniát és Halicsot tegyék szörnyű pusztításaik színhelyévé, midőn azt az oroszok Romodanowszkij és Szamojlovits alatt újból elfoglalták, sőt túl a Dnjeperen is érvényt szereztek ismét a csári fegyvereknek. A megerősített Korzum megadta magát s lakosai, kik nem bizonyultak elég megbízhatóknak, az Ukrainába költöztettek át. Dorosenko, kinek őszinteségében az oroszok nem hittek, megerősített táborában körülfarolva tartatott.²⁾

Így állottak az ügyek, midőn Alexej Michailovits 1676. január 29-én elköltözött az élők sorából. Még ugyanazon évben meghódolt a szorongatott Dorosenko és egész seregével együtt átpártolt az oroszokhoz, miáltal Kis-Oroszország sorsa is szorosabban a csári birodaloméhoz fűződött. Ezzel kapcsolatban azonban megújult a viszály Törökországgal is; s a porta azon ponton állott, hogy hadat izenvén a csárnak, seregeivel bevonul Oroszországba.³⁾

¹⁾ Hermann, III. köt. 696. lap.

²⁾ Hermann III. köt. 695. lap.

³⁾ Hermann III. köt. 696. lap.

Alexej Michailovits három fiú- és nyolcz leánygyermeket hagyott maga után; első házasságából származtak: Fedor és Iván, továbbá: Eudoxia, Marfa, Zsófia, Katalin, Mária és Feodosia: második házasságából: Péter, Natália és Feodora. Azonkívül három nővére is túlélte: Irina, Anna és Tatjana. Második neje Natália Kirillovna Nariskin volt, egy nem gazdag dworén vagy udvari tiszt leánya, ki mint a lövészesapatok parancsnoka Szmolenszkben állomásozott. A külügyi kamara főnöke, Artemon Matwejew, volt az, ki urának, a csárnak figyelmét a szép és elragadó szűzre irányozá, kit Rautenfels a következőleg ír le: „Statura proceriore, oculis nigris iisque prominulis, vultu jucundo, facie rotundiore, fronte ampla et extante pulchroque totius corporis tenore ac decentissima membrorum omnium symmetria, denique loquela suaviter sonora et gestibus in omni actu valde gratiosis.“ Ilyen volt a csár-reformator, Nagy Péter édes anyjai.¹⁾ A bojárok neheztek Matwejew-re, hogy leányaikat mellőzve egy egyszerű udvari tiszt leányát ajánlá a csárnak nőül. Neheztelésüket és haragjukat az idő sem vala képes csillapítani s alig húnyt ej Alexej, midőn a Miloszlawszkij pártja — a csár első nejének Mária Iljinitsnának rokonai — megfosztá őt birtokaitól s Pusztoszerszkbe száműzte.²⁾ Azzal vádolták ugyanis Matwejew-et, hogy rá akarta birni a boldogult czárt, hogy első házasságából származott fiainak mellőzésével a még csak négy éves Pétert ültesse a czári trónra anyja Natália czárné regenssége mellett.³⁾

Alexej Michailovits az 1670-ben elhalálozott hasonnevű fián és trónörökösén kívül még négy gyermekét veszté el életében. Az orvosok véleménye szerint a czárevits, valamint testvéreinek korai halála a hibás és eltévesztett nevelésnek tulajdonítható. Sohasem hagyták el a czári palotát s a czárevits csak tizenhétéves korában mutatta magát legelőször a népnek. Később, úgy látszik, talán mert a tapasztaltakon okult, Alexej józanabb irányt követett gyermekeinek nevelésénél; ámbár azok értelmi fejlesztése és oktatása felettén hiányos maradt.⁴⁾

¹⁾ Hermann, III. 696. lap és jegyzet 1898.

²⁾ Hermann, III. köt. 690. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 697. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

Alexej kortársainak összevágó bizonyítványa szerint szelíd, békülékeny, jóakaró és jótékony volt s anyagi és érzéki gyönyörökben mindig mértéket tudott tartani. E mellett lelke fogékony volt minden szép és nemes iránt, ámbár a magasabb műveltség ihletével nem rendelkezett. Vallási kötelmeinek a legnagyobb szigorral és lelkiismeretességgel tett eleget; jámborsága annyira ment, hogy nem ritkán éjjel elhagyta ágyát s a pusztta földre vetvén magát órákat töltött el buzgó imádságba merülve. Sohasem élt vissza egyeduralkodói korlátlan hatalmával, hogy alattvalóinak becsületét, életét és vagyonát szenvedélyeinek áldozatul ejtse,¹⁾ s hogyha ritkán mégis elragadta a harag vagy indulat, tovább mint — ultra pugnus tamen et calces nunquam se sinit asportari — nem ment, mondja róla egy azonkorú feljegyzés. Hogy az ököltütlegetés és láb-rugdozás nem volt épen fejedelmi tulajdonság, azzal kortársai keveset törődtek. Kiváltképen keveset válogatott efféle eszközökben, ha apósáról, első nejének atyjáról, az öreg Miloszlawszkijról volt szó, kit egy alkalommal, midőn tanácskozás közben azzal dicsekvék, hogy ha a csár egy hadsereg vezérletét bízna reá, a lengyel királyt könnyű szerével fogságba ejtené, oly haragra lobbantott, hogy az öreget minden sok megfontolás nélkül a tanácsteremből kidobta.²⁾ Egyébiránt a czári após nem volt felettén érzékeny hasonló dolgokban s könnyen elfeledé a sértést és bántalmakat, hogyha veje más alkalommal, szemet húnyt zsarolásai és kapzsiságai ellenében. Alexej Michailovits nem könnyen ajándékozta meg valakit bizalmával de abban, ki azt egyszer birta, csak nagyon nehezen tudott kételkedni. Így régi nevelője Morosow iránt, kit az udvari ármány tőle elszakított, mindvégig szeretettel és bizalommal viseltetett s őt többször meglátogató magányában, hogy nehéz és fontos államügyekben kikérje tanácsát. Egyébiránt Morosow és Miloszlawszkij, valamint számos barátja és rokona a csárnak egy közös hibában szenvedtek, a miért is a nép gyűlöletét feltűnő mértékben magukra vonták: a kapzsiságban és kielégíthetetlen kincsvágyban.³⁾

Különben Alexej erősen kifejlődött vallásos érzelmei

¹⁾ Hermann, III. köt. 698. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 699. lap.

³⁾ Ugyanott.

és jámborsága dacára nagy barátja volt a világi irodalomnak, mely pedig a tizenhetedik század derekán és második felében korántsem volt nagy mértékben áthatva a vallásos erkölcsösség ihletétől. Egyébként Alexej minden alkalommal buzgóságot és jóakaratot tanúsított az állam és kormányzás ügyi iránt s nem kímélt semmi fáradságot, ha arról volt szó, hogy személyesen győződjék meg nem ritkán kényes és fontos esetekről.¹⁾

Oroszország művelődésére Alexej Michailovits uralkodása alatt nagy befolyással volt a gögös és nagyravágyó, de tudós patriarcha Nikon, ki nemesak külföldről, kivált a török iga alatt nyögő Görögországból, hanem Európa más részeiből is és a lengyel fenhatóság alatt álló régi orosz tartományokból hívott be tudósokat és írókat, kiknek társaságában maga is szeretett időzni.²⁾ Nevezetes helyet foglalt el ezek között *Polotzkij Szemen*, a czár idősebb fiának nevelője, ki a raszkolnik-ok — ó-hitűek — ellen „kormány-pálcza” czímen könnyű verseket írt, továbbá magasztaló költeményeket, egyházi szónoklatokat, színműveket s tanulságos elbeszéléseket, melyek szövegét a Szentírásból vette, s mely alkalommal sohasem mulasztá el a czárnak egy lovagi mintaképet állítani szemei elé. „Volt egyszer egy franczia király.” írta, „kit I. Ferencznek hívtak; miután ez a szépművészeteket és tudományokat szerette, — míg elődei nem szerették s oly tudatlanságban éltek, mint a barbárok, — az előkelő családok gyermekei siettek mindazon ismereteket megszerezni, melyek az uralkodó tetszését vívták ki maguknak. Így terjedett a tudomány ezen országban, mint-hogy az alattvalók mindenkor szeretik az uralkodót utánozni; mindnyájan azt szeretik, mit ő szeret; boldog az ország, melynek királya jó példával jár elől, mely mindenkire jótékony hatással van és mindenkit javít.” Szemen Polotzkij fehér-oroszországi származású volt. Mellette nevezetes helyet foglaltak el: Szlavinetzkij és Szanatowszkij, kiket Nikon hívott vala meg Kijewből oly czélból, hogy külföldi műveket orosz nyelvre fordítsanak.³⁾ Kis-Oroszország és Fehér-Oroszország ezen időben az első közvetítők valának Európa nyugati része és Oroszország közt; ezen úton kerültek és

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 395. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 699. lap.

³⁾ Rambaud, 369. lap, és Hermann, III. köt. 728. lap.

valószínűleg lengyel kézen keresztül a nyugati országok irodalmi termékei a moszkvai birodalomba, hol bizonyára halás és mohón olvasó közönségre találtak.¹⁾

Ezen időből még két író érdemel említést; az egyik Kotosichin Gergely, ki a követségi vagy külügyi osztály hivatalnoka volt s egy viszály következtében, mely közte és a befolyásos vajda, Dolgorukij közt kitört vala, kénytelen volt Lengyelországba onnan pedig Svédországba menekülni. Itt írta, „Oroszország Alexej Michailovits alatt” czímű munkáját, mely 1666-ban jelent meg. Kotosichin munkájában nem foglalkozik sem egyházi, sem rendi ügyekkel, ellenben ijesztő képét tárja fel azon sötét tudatlanságnak és erkölcsi durvaságnak, melyben a bojárok és a nemesség sínlett s melynek láttára önkéntelenül így kiálthatott fel: „Milyen állapotban lehetnek ilyen körülmények közt az alsóbb néposztályok?” Egyébiránt csak megvetéssel és utálattal beszél arról, hogy mily módon gyakoroltatik Oroszországban az igazságszolgáltatás;²⁾ azután összehasonlítja hazája intézményeit a külföldi államokéval s keserű szemrehányást tesz honfitársainak, hogy miért nem küldik gyermekeiket a külföldre kiképeztetés végett. Kotosichin kétségkívül a száműzetés keserőségei közepette írta feljegyzéseit, melyek sok helyütt magukon viselik a túlzás bélyegét.

A másik jelentékeny szláv tudós Oroszországban Krizsanits György, ki születésére nézve szerb és katolikus pap volt, ki azért hagyta el a török járom alatt görnyedő hazáját, hogy tehetségeihez mért alkalmazást keressen magának Oroszországban.³⁾ Saját vallomása szerint többféle czélok megvalósítása lebegett lelke előtt; így vissza akarta állítani a szláv nyelvet a maga eredeti valódiságában s ily czélból egy nyelvtant és szótárt szerkesztett, hogy megtanítsa a szlávokat tisztán és helyesen írni és beszélni s bebizonyítsa nyelvök bőségét és gazdagságát válogatott kifejezésekben; azután szándéka volt a szlávok történelmét megírni, hogy azt a németek hazugságaitól és ferdítéseitől megtisztítsa; végre egy olyan munkát írni, melyben felderítse mindazon téves nézeteket és csalásokat, melyekkel az idegen népek éltek, hogy a szlávokat tévútra vezessék. „Az orosz birodalom

¹⁾ Rambaud, 370. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

a tizenhetedik század közepén“ című könyvében, mely Alexej Mihailovits czárnak van ajánlva s melyet újabban Beszonow adott ki, Krizsanits behatóan foglalkozik az erkölcsi állapotokkal, az állam- és nemzetgazdászattal; s kiváltképen kikel ő is, mint Kotosichin, az oroszok tudatlansága és durvasága ellen s végül oda nyilatkozik, hogy ezen szomorú állapotokon csak a czélszerű és szükséges oktatás s azon törekvés javíthat, mely az orosz népet is az ismeretek megértésére és használatára vezérli.¹⁾ Valószínű, hogy Oroszországban Krizsanits volt az első humanista, s bizonyára első „panszláv“, miként napjainkban neveznék. Szerette népét s hevült annak jövő nagyága mellett, egy időben, melyben a hazafiság erényét csak kevesen ismerték és még kevesebben gyakorolták. A szláv törzsek közé sorolja: a boryszthenitákat vagy kis-oroszokat, lengyeleket, lithvánokat és szerbeket. Krizsanits óva inti honfitársait úgy a németektől mint a görögöktől; szenvedélyes kifakadásai tárgyát képezik az Oroszországban lakó vagy megtelepedett görög papok. Öszinteségének köszönheté, hogy a papság unszolására 1660-ban száműzetett.²⁾

Nem csekély érdemeket szerzett magának Oroszország felvilágosodása és anyagi haladása körül Nastsokin Ordin, egy köznemes fia Pskowból, ki mint ügyvivő szerepelt az andrusowi békekötés alkalmával, melynek következtében Szmolenszk és Kijew ismét visszakerültek Oroszországhoz. Mint a czári tanács tagja, tevékenysége kiterjedett a kormányzás összes ágaira: a hadseregre és annak szervezésére a kereskedelemre, melynek fel kelle szabadulnia a bojárok és vajdák elnyomatása alól, a külföldi követségekre, melyek számára alkalmas egyéneket keresett és szemelt vala ki, kik képesek leendene Oroszországot méltóan képviselni s kik jártassággal bírnak az idegen nyelvekben. Nastsokin egy új törvénykönyvet — szudebnik — is dolgozott ki; s főtörekvése oda volt irányozva, hogy az orosz birodalmat az ázsiai és európai kereskedelem központjává tegye: ő alapította az örmény társulatot a perzsiai selyemárúk elárúsítására, készíté az első tervet egy tengeri hajóhadhoz a Kaspi tengeren s az Oka folyón a legelső orosz hajót építé.³⁾ Hogy az uralkodót az európai események iránt tájékozza,

¹⁾ Rambaud, 371. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Bizonyára hadihajót.

kivonatokat készítettett a külföldi újságok és folyóiratokból; s ekképen szűkebb használatra a legelső orosz folyóiratot alapította. Minthogy a külföld viszonyait sokat hasonlítottatta hazája viszonyaival s ezen alkalommal sok kifogásolandót talált, ellenségeinek száma igen nagy volt,¹⁾ kik mindent elkövettek, hogy őt megbuktassák. Erkölcsi tekintetben ép oly kifogástalan volt, mint magasan állott honfitársai felett szellemi tekintetben; fáradhatatlan, megvesztegethetetlen volt, ki tudott uralkodni önmagán s talán az első jelentékeny európai színvonalon álló orosz.²⁾ De mindezek daczára, sőt talán épen azért, orosz volt minden ízében s szerette hazáját. Midőn utólérte az aggkor, egy kolostorba vonult vissza, hogy nyugalomban fejezze be munkás életét.

Nastsokin utódja lett a hozzá nem mindenben méltó Artemon Matwejew, kiről már szólottunk s kinek unokahuga, a bájos Natália, Alexej czár nejévé lőn. Matwejew neje előkelő skót származású hölgy volt a Hamilton családból, ki finom szokásokat, francia szellemességet és udvariasságot hozott férje palotájába; részt vett a társalgási estélyeken a férfiak vitatkozásaiban; s ilyen szellemben nevelte Natáliát is, nem csekély megbotránkozására az ó-orosz szokásokhoz ragaszkodó bojároknak, kiknek nejei visszavonultan unatkoztak házaik egy félreeső részében, s ha néha nyilvánosan megjelentek, mélyen le valának fátyolozva. Matwejew nagy barátja és pártfogója volt a művészeknek, kiket az oroszok jellemzően shiwo piszy, azaz a természet írnokainak neveztek. A műértő főúr a német szlobodában Moszkvában egy színi iskolafélét alapított, melyben huszonöt ifjú a polgári családokból a színpadra nyert kiképeztetést; s a czár mívelt lelkű nejével együtt nagy örömmel és élvezettel nézte végig az előadásokat. A czár egy követe Flórenczben, Lihatsow, nagy elragadtatással írt urának a toscánai főváros fényes színpadjairól és nagy művészeiről. Kiváltképen bámulatra ragadta az orosz műbarátot a színházak csodaszzerű gépezete, mely hegyeket, tengereket, palotákat tudott elővarázsolni, majd pedig mintegy parancs-szóra elenyésztetni. És Moszkva kezdett Flórenczczel versenyezni,³⁾ mondja Rambaud bizonyára több kedélyességgel

¹⁾ Rambaud, 371. lap.

²⁾ Rambaud, 372. lap.

³⁾ Rambaud, 373. lap.

mint őszinteséggel. A színdarabok szövege többnyire a bibliából vétetett, csak hogy modern feldolgozásban és nem ritkán sikamlós czéltatossággal vagy nyers humorral fűszerezve.

Alexej Michailovits alatt közeledék Oroszország legelőször feltűnőbb módon Európához; s a czár mindent elkövetett, hogy hazájának és népének jó hírét a nyugaton növelje. A legtöbb állammal Oroszország ekkor már állandó összeköttetésben állott s a czár követei sűrűn keresték fel a nyugati udvarokat. Így 1645-ben Gerazim Doktorow ment Angliába I. Károly udvarához, egy időben, midőn az angol forradalom lángjai már magasan fellobogtak.¹⁾ S Doktorow, kinek az európai forradalmakról fogalma sem volt, hasztalan keresé a királyt, hogy neki megbízólevelét átnyujtsa. Nemsokára Stuart Mária unokája mint fogoly került vissza fővárosába, hogy nyugtalan fejét a bakón pihentesse meg. Alexej I. Károly kivégeztetésének hírére azonnal megvonta az angol kereskedőktől az addig élvezett kedvezményeket s az egy Archangelszk kivételével mindenünnen kiutasítá őket. Az 1653-ban a czár Matsekin bojárt Franciaországba küldé követségbe XIV. Lajos udvarához. A követet úgy látszik jól fogadták a francia fővárosban, sőt az anyakirályné Austriai Anna is bemutatattá magának. Tizenöt évvel később Potemkin Péter jött mint czári követ Párisba, ki előbb Spanyolországban is megfordult. Törekvése oda irányult, hogy XIV. Lajost rábírja, miszerint Oroszországban állandó ügyvivőt vagy követet tartson; egyuttal többféle kedvezmények helyeztetek kilátásba a francia kereskedők számára, kik Archangelszkben akarnának megtelepedni vagy kereskedelmi telepeket alapítani. Potemkin ily czélból többször értekezett Colberttel s a párisi nagy kereskedőcégekkel. Azonban úgy látszik, hogy ezen követségnek sem volt több gyakorlati eredménye, mint az előbbiekné.²⁾ Potemkin feljegyzései érdekes részleteket tartalmaznak Francia- és Spanyolországról s az orosz nemesnek kiváltképen sok fejtörést okozott a merev udvari szertartás a két országban, melyhez hozzászokni csak nehezen tudott.

Alexej Michailovits halálával a Romanow-ház tekintélye meg vala alapítva; daczára az interregnum alatt dülő

¹⁾ Wagner, IV. köt. 298. lap.

²⁾ Rambaud, 375. lap.

viszályoknak és polgárháborúnak, a nemzet aránylag nem hosszú idő alatt visszanyerte régi erejét s feltörekvő hajlamai ezen idő óta mind jobban kezdenek érvényesülni.¹⁾ Az egyház és az állam mind szorosabban szövetkeznek egymással, hogy az egyeduralkodó czár hatalmát és tekintélyét növelni segítsék; a régi kiváltságokra, a nép jogaira s a nemzet politikai szabadságára senkisésem gondol többé, régen felemészté azt a zsarnoki önkény, s a szolgaság érzelme fojtó burjánként nehezedék a kedélyekre. Azon nagy és világra szóló eszmék, melyek Európa többi részét csekély kivétellel áthatották, egészen érintetlenül hagyták Oroszországot, hol a fejedelmi önkény ülte kárhozatos diadalát. . . .

¹⁾ Segur, I. köt. 168. lap.

Tizedik fejezet.

III. Fedor (Alexejevits) czár. 1676—1682.

III. Fedor. — Bonyodalmak. — Háború Törökországgal. — Ukrajna pusztulása. — Béke. — Reformok. — Rangosztályozás. — Első tudományos intézet. — Írók és tudósok. — III. Fedor halála. — Családja. — Jellemzés. — Oroszország a válóponton. — Oroszország politikai és kulturai viszonya. — Földbirtok. — A cárevitsek. — Birtokosság és honvédelem. — Társadalmi osztályok. — Zsidók Oroszországban. — A törvényhozás szelleme. — A czár és kormányzás. — Czímek. — Udvari hivatalok és méltóságok. — Sajátságos szokások. — Udvari kamarák.

III. Fedor rövid országlása mindenben folytatása volt atyja kormányzásának;¹⁾ ugyanazon politikai irányeszmék és törekvések, ugyanazon akadályok és nehézségek úgy kifelé, mint befelé. Fedor — született 1661. május 30-án — tizenöt éves volt, midőn atyja után a trónt elfoglalta. Lélekben érett és erős, testben hibás és fogyatékos volt.²⁾ mely azonban tettvágyó lelkének ruganyosságát nem gyengíté. Atyja Alexej majdnem végső órájáig figyelemmel kísérte az állam ügyeit s tevékeny részt vett a kormányzás teendőiben.³⁾ A török ügyek mind bonyolódottabbak lettek s a fiatal czár egész gondoskodását lekötötték. Lengyelország tovább folytatta a létérti harcot a törökökkel; 1676. ősz elején egy eldöntetlen harc vívatott Zurawno közelében; itt állott a Dnjeszter mellett megerősített táborban Szobieszki 15 ezer emberrel. Húsz napig védelmezte itt magát hősileg 66 ágyúval 200 ezer török és tatár ellen; egy nap sem múlt el harc nélkül. A tatár khán és Ibrahim pasa egymásnak tettek érzékeny szemrehányásokat a véres

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 395. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

küzdelem eredménytelensége miatt s végre mindketten abban állapodának meg, hogy békét kötnek a lengyel királlyal,¹⁾ kit a végzet halhatatlan tettekre szemelt vala ki a jövőben. A béke Zurawnóban október második felében megkötötték a budziáki alapján. Podolia és Kameniec török kézen maradtak, az Ukrajna kétharmadrészét a lengyelek kapják, egyharmad török fensőség mellett a kozákoknak adatik. Az utóbbi alatt a tsirigini vagy azon terület értetett, mely már hosszabb idő óta az oroszok birtokában volt. E szerint a lengyelek és törökök közt kötött béke casus belli volt az oroszok szemében; s valóban, ettől kezdve a háború elkerülhetetlenné vált.²⁾

A Dnjeper balparti része, mely az utolsó lengyel-török békekötés alkalmával az utóbbiak kezébe került, képezte a háború okát Oroszország és Törökország közt. A kozákok, kik örömmel üdvözölték annak idején az orosz fensőség kihirdetését, most tömegesen özönlöttek át a határokon, hogy a gyűlölt török fensőségtől meneküljenek; de, bár átköltözésüket titokban óhajtották tartani, mégis megvitték a hírt Konstantinápolyba.³⁾ Az első, ki a kozákok kivándorlását a török kormánynak tudtára adta, Parthén konstantinápolyi patriarcha volt, ki ezzel behízelegni akarta magát a porta kegyeibe Chmelnitzkij György, az áruló, kinek senkisem adott többé hitelt s ki 1663-ban a hetmán-buzogányt a szerzetescsuklyával cserélte fel és viszonttag-ságos életében török fogságba kerülén, hosszú időt töltött mint államfogoly a hírhedt hét torony börtönében, a körülmények sajátságos bonyodalma folytán ismét a történelem színpadára lépett. A porta eszközképen akarván felhasználni a különben furfangos pártütőt, díszkaftánba öltözé és a kozákok lázítása czéljából az Ukrainába küldé. Ez volt a hadizenete a török kormánynak, melylyel a háborút Oroszországgal bevezeté.⁴⁾

Az 1677. márczius első napjaiban Ibrahim-Sejtán pasa és a krími tatár khán Tsigirin körülzárolásához fogtak. hol 60 ezer orosz és kozák jól megerősített állásban védelmezte magát. A török sereg ezuttal kisebb volt s azért

¹⁾ Hermann, III. köt. 700. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Engel, Gesch. d. Ukr. 267. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 701. lap.

Ibrahim nem volt azon helyzetben, hogy a rohamot megkísérthette volna.¹⁾ A tsigirini fellegvár magas hegytetőn épült, melyhez csak egy oldalról lehetett hozzáférni, míg három oldalról mocsaraktól volt körülvéve, melyeken keresztül az őrség kisebb járműveken a Tazmin folyó segítségével a szükséges élelmiszereket beszerezte.²⁾ A bosniai pasa, ki 16 ezer tatárral az oroszok átkelését a Dnjeperen megakadályozni akarta, kemény vereséget szenvedett; a khán fia és számos főnök — murza — maradt a csatatéren. Ezen vereség folytán Ibrahim pasa kénytelen volt Tsigirin ostromával felhagyni s a legnagyobb sietséggel visszahúzódní; kétezer társzékér, minden ágyú és tábori felszerelések az oroszok kezébe kerültek, s a török sereg csak Bender alatt pihent meg.³⁾ A szultán kimondhatatlan haragra lobbant, midőn Ibrahim csúfos visszavonulásáról értesült, s csak a padisah egyik neje, ki Ibrahim unokahúga volt, menthette meg az öreg pasa fejét. A krimi khán elveszté méltóságát, mely egyik rokonára ruháztatott. Alig takarodának el a törökök Tsigirin alól, midőn azt az oroszok újólág megerősíték s őrségét megkettőzteték, a lakosság megbízhatatlan részét pedig a Dnjeper túlsó partjára telepíték át. Hasonlóképen elfoglalták a többi a törökök által elhagyott helyeket is, ezek között Tserkaszj-t.⁴⁾

A következő 1678. tavaszán a czár egy követet jelent meg Konstantinápolyban, hogy a törököket a háború folytatásáról lebeszélje; az orosz kormány és megbízottja ezen alkalommal erőteljes szavakban adott kifejezést jogos kívánságainak, miszerint az Ukraina birtoka Oroszországra életkérdés, melytől elállania nem lehet, nem szabad; egyuttal figyelmezteté a portát, hogy Oroszország korántsem hajlandó Lengyelország politikáját követni, s mert segélyforrásai kimeríthetetlenek, tehát el van határozva, szükség esetében a háborút a legvégsőkíg folytatni.⁵⁾ Azonban a törökök nem tágitottak s ápríl elején az orosz követ azzal bocsájtaték el, hogy a török kormány csak azon esetben hajlandó a békét megkötni, hogyha a czár az Ukrainát egy bizonyos

¹⁾ Hermann, III. köt. 701. lap.

²⁾ Hammer, III. köt. 693. lap.

³⁾ Hammer, III. köt. 698. lap.

⁴⁾ Engel, Gesch. d. Ukr. 269. lap.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 702. lap.

határidőn belül kész a szultánnak átengedni. Hogy a porta követeléseinek nyomatékot kölesönözzön, az új krimi khán vadonná változtatta a perejeszlawli területet. Az orosz hadsereg Kaszimow, Romodanowszkij és Szamojlovist vezérlete alatt 100 ezer embert számlált s május 10-én Busin mellett megerősített táborba szállott. A doni kozákok, az asztracháni tatárok és Kaszpulat cserkessz fejedelem vitézei csak később csatlakoztak az orosz főhadhoz; valamint a kalmükkök, kik 1655-ben hódoltak meg az orosz czárnak.¹⁾ A török sereg, mely 80 ezer rendes és 30 ezer tatár vitézből állott, június második felében érkezett a Dnjeszter vidékére. Midőn a török fővezér a Bug mellé érkezett, az áruló Chmelnitzkij kézesókra sietett. Tsigirin alatt az ostrom azzal vezetteték be, hogy az egész hadsereg jelenlétében ürük ölettek le áldozatképen.

Tsigirin második ostroma sem kezdődött kedvező előjelek közt; a robbantótárnák a nedves és homokos talajban nem sok kárt tettek az oroszoknak.²⁾ S midőn a nagyvezér látta, hogy sehogy sem halad előre, még egy kísérletet tett, hogy a sokat vívott erősséget hatalmába kerítse. Ugyanis erős támadást intézett az erősségeken kívül álló orosz főhad ellen; de bár katonái nagy vitézséget fejtettek ki, a győzelem babérját nem valának képesek kivívni s kénytelenek voltak nagy veszteséggel visszavonulni. A haditanács egy része oda hajlott, hogy hagyassék abban az ostrom és pedig még a kedvezőtlen évszak bekövetkezése előtt; de a defterdár, Achmed pasa, ennek határozottan ellene volt s az ostrom folytatását sürgette.³⁾ Az ostrom török részről az 1678. aug. 29-iki ütközetig a hadsereg kétharmadrészébe került;⁴⁾ s ha Romodanowszkij győzelmét felhasználta volna, könnyen megsemmisíthette volna az egész ellenséges sereget. Mulasztásai következtében elvétellett tőle a főparancsnokság, mely még 1678. vége felé Tserkaszkij herczegre ruháztatott. S midőn minden erőfeszítés daczára sem valának képesek ezéljukhoz közelebb jönni, a törökök borzasztó pusztításokat vittek végbe a szerencsétlen tartományban, azután kitakarodának, hogy a minden oldalról előrenyomuló oroszoknak

¹⁾ Engel, Gesch. d. Ukr. 270. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 397. lap.

³⁾ Hermann III. köt. 703. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 397. lap.

adjanak helyet. Az Ukraina ijesztő vadonná lett, városai elhamvasztva romokban heverének és sok idő kellett, míg a török dúlás következményeit a szerencsétlen lakosság kiheverte.¹⁾

A lengyel udvar, dacára a szerződések világos kikötéseinek, nem támogatta Oroszországot a törökök ellen; ellenkezőleg a nehéz megpróbáltatások napjaiban előállott régi követelései Kijew és más orosz városok visszaadása iránt, melyek az utolsó háborúban ismét régi tulajdonosaik kezébe mentek vala át.²⁾ De Fedor hajthatatlan maradt s csak Welis és Sebes városok átadásába egyezett bele, míg a többi helyek és területek visszaadásáról mitsem akart tudni; a két utóbbi hely átadásába is csak azért egyezett bele, minthogy azok az andrusowi békeszerződés után foglaltattak el az orosz csapatok által. A Lengyelországgal fennforgó viszálynak az 1678. augusztus 3-án Moszkvában kötött egyezség vetett véget.³⁾

A szultán, ki minden erejét egy nagy, Ausztria és Németország ellen intézett vállalatra gyűjté össze, nem újítja meg támadását Oroszország ellen; s minden, mit tett, abban állott, hogy a krimi tatár khánnak megparancsolá, minél sűrűbben becsapni az orosz tartományokba. Végre egy békére határozta magát, mely minden tekintetben kedvezőnek nevezhető Oroszországra nézve. Az 1681. január 9-én Baktsiszerájban, Krimben aláírt békeokmány szerint Törökország végleg lemondott Ukraináról s a Dnjeper túlsó partjáról,⁴⁾ azon kikötéssel, hogy sem Oroszországnak, sem Törökországnak az elpusztított városokat és erősségeket. — Kijew, Tripol, Waszilkow és Sztajek kivételével — felépíteni nem szabad; az említett városok pedig, valamint a szaporogi kozákok területe végleg Oroszország tulajdonába megy át. Miután Fedor Alexejevits ekképen mindazokat megalázta, kik Oroszország kárára közreműködének s hazájuk ellenségeivel szövetkezének, mint Dorosenko és Chmelnitzkij Györgyöt, nagy elégtétellel tekinthetett művére, mely a 27 év óta dúló küzdelmet Kis-Oroszország birtokáért szerencsésen befejezte. Ezen idő óta sem Lengyelország, sem

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 397. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 398. lap.

Törökország többé igényt ezen tartományokra nem támasztottak,¹⁾ melyek azontúl osztozkodának Oroszország jó- és balszerencséjében. Oroszország két ellenség felett aratott diadalt, úgy Lengyel- mint Törökországot jogainak elismerésére kényszeríté; s ha az eszközöket tekintjük, melyek ezen nagy és következményeikben tartós eredményeket lehetővé tették, azt fogjuk találni, hogy azok nem egyedül Oroszország anyagi segélyforrásainak, hanem egy ép oly eszélyes mint becsületes és következetes politikának köszönhetők, mely úgy Alexej, mint fiának kizárólagos műve vala. Mit Alexej Michailovits tizenhárom évig tartó nehéz és áldozatokban gazdag háborúban a lengyelektől az andrusowi békében kivívott, azt ugyanannyi ideig kelle egy hatalmasabb ellenség ellenében megvédenie és újabb győzelmek által szentesíteni.²⁾

Azonban, hogy a mérhetetlen áldozatokat előteremtse, melyek ilyen nagy vívmányokat lehetővé tettek, Oroszországnak úgy katonai mint politikai intézményeinek alaposan át kelle alakulniok. A reformok nagy műve már Michail alatt kezdetét vette, bár még nagyon lassan haladhatott; azonban fia alatt lényeges haladás vehető észre, mely III. Fedor uralkodása alatt mindinkább fokozódott. Kíváltképen fontos volt a katonai szervezet, mely régi alakjában mindinkább tarthatatlanná vált s olyan újításokra szorult, melyek a megváltozott viszonyoknak megfelelőleg elkerülhetetlenek voltak. Fedor Alexejevits az 1681. november havában Golitzyn és még néhány tekintélyes és tapasztalt bojárnak azon parancsot adá, hogy alkosson egy a különböző fegyvernemekből összeállított bizottságot, melynek feladata leend a hadseregben szükségessé vált reformok keresztülvitele.³⁾ Ezen bizottság megalakult és megkezdé működését; első sorban megszünteté a tisztirangok adományozását születés vagy vásárlás útján s alkalmat nyújtott az érdemnek az emelkedéshez. Továbbá az orosz hadsereg régi felosztását is megváltoztatta, s az egyes csapatok vagy szakaszok élére századosokat, fő- és alhadnagyokat rendelt, miként az a nyugati országokban már régóta szokásban

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 399. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 706. lap, és Ustrjalow, I. köt. 399. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 707. lap.

volt.¹⁾ Hogy ezen és még egyéb fontos újítások iránt magát tájékozza, Fedor 1682. január 12-ére nagy tanácskozásra hívá össze Joákim patriarchát, a püspököket és érsekeket, továbbá a bojárokat s a birodalmi tanács tagjait és egyéb méltóságokat — dumnie ljudi. — A nevezetes értekezést maga a czár nyitotta meg egy kimerítő beszéddel, melyben a hivatalvásárlás és számos meggyökerezett visszaélések és szokások káros következményeit fejtegeté, melyek mind kihatnak magára az államra, melynek biztonságát, erkölcesit és életfeltételeit aláássák. Azonban a régi intézményeket és szokásokat, melyek a nemzet jellemében gyökereket vertek, nem lehet egy tollvonással eltörölni vagy megváltoztatni; főképen kényes természetűek valának pedig azok, melyek a kiváltságos osztályok jogait érintették. Ezeket, legalább részben, továbbra is fenn kelle tartani, főképen azért, mert azok, melyeket a Romanow-család első uralkodója a választási okmányban megerősített, a nemesség jogaival az idők folyamában összeforrtak.²⁾

Ámbár, miként láttuk, Fedor Alexejevits minden gondját a bonyolódott külügyek vették igénybe, a tevékeny és magas értelmességtől áthatott ifjú mégis talált alkalmat a nem kevésbé fontos mert életbevágó belügyek tanulmányozására is. Kiváltképen zavartak valának a birtokviszonyok s az ezekből eredő öröklendő hivatalok és méltóságok; s azért Fedor mindjárt országglásának kezdetén egy rendeletet adott ki, mely ezen viszonyokat szabályozta. Azonban ezen úton korántsem nyert megoldást számos olyan kérdés, mely égető természeténél fogva többé elodázható nem volt. Az eddig kiadott rendeletek kiváltképen két irányban nevezetesen, minthogy a polgári élet legfontosabb tényezőit érintették: a bírói eljárás és az ezzel összefüggő igazságszolgáltatás és a közterhek vagy adókötelezettségek tekintetében.³⁾ A birtokviszonyokat illetőleg eddigelé az ú. n. szokástörvények valának döntők.⁴⁾ Fedor e fontos kérdések megítélésénél és megoldásánál főképen a méltányosság érzete és igazságszeretete által vezérelteté magát.⁵⁾ Hogy

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 400. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 707. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 398. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 708. lap.

⁵⁾ Ustrjalow, I. köt. 399. lap.

reformtörekvéseiben alkalmas segítőtársakat nyerjen, kik szándékait megérteni és megvalósítani képesek, nagy gondot fordított a fiatal papság kiképeztetésére s ily célból az első ilyenmű tanintézetet alapítá Oroszországban: a szláv-görög-latin akadémiát.¹⁾

Azonban Fedor Alexejevits legfontosabb és legnevezetesebb intézménye a nemesség azon kiváltságának megszüntetése volt, hogy a magasabb államhivatalok betöltésénél őseinek érdemei beszámíttattak.²⁾ Az általános felfogás szerint két személy nem szolgálhatott egy és ugyanazon hivatalt, hogy ha az egyik ősei az államhivatalnokok vagy méltóságok sorában csak egy fokkal is magasabban állottak; még kevésbé tekinteték illő dolognak, hogy egy bojár fia vagy unokája egy okolnitsij, tehát valamivel alantasabb származású egyén főnöksége vagy parancsnoksága alatt szolgáljon.³⁾ Az illető ezáltal nemcsak magát, hanem egész családját szennyezé be. A nemességi viszonyok és fokozatok elintézésére és nyilvántartására állott fenn a fővárosban az ú. n. osztálykamara — razrjéd prikasz — melynek főfeladata abban állott, hogy az udvari, katonai és polgári hivatalokra történt czári kinevezéseket és ukázokat bejegyezze, közzetegye és nyilvántartsa. Mihelyt a czár hadjáratra készült, vagy követségek ünnepélyes fogadtatása jelentetett be, avagy nagy udvari ünnepélyekre történtek előkészüldések, melyeknél a különböző hivatalnokok, katonai és polgári, vagy udvari méltóságok résztvettek, az illetők siettek a razrjéd-kamarába, hogy utánna nézzenek, vajjon tíz, húsz vagy száz év előtt nem viselt-e valamelyik ősök nagyobb vagy magasabb hivatalt azoknál, kik ma esetleg rangban egy lépcsővel talán föléje kerültek? S ha csakugyan akadtak ilyen esetre, úgy illő komolysággal léptek a czár elé s kijelenték, hogy ilyen körülmények közt méltányossági tekintetből nem lehetnek szolgálatára.⁴⁾ S az ügy elég fontosnak és komolynak találtatott, hogy az uralkodó az illetőt a szolgálat alól felmentse. Ha azonban, mi elég gyakran előfordulhatott, valaki jogtalanul kifogásolta beosztását s alaptalanul hivatkozott őseinek érdemeire és viselt méltóságaira, azon esetben

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 359. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 708. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 399. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 708. lap, és Ustrjalow, I. köt. 399. lap.

a legmegbecstelenítőbb büntetésnek vettetett alá; dorgálás, pénzbüntetés, fogság, sőt vesszőzés és nyilvános megkorbácsolás voltak a büntetés közönséges fokozatai.¹⁾

Alig szenved kétséget, hogy az állam ezen elavult és kivált háborús időkben káros intézmény hatása alatt sokat szenvedett, minthogy a czár a legjobb akarat mellett sem tudott a bonyolódott családi kérdésekben mindig kifogástalanul határozni.²⁾ Nem egyszer kimondhatatlan bajok és veszélyek származtak ezen korszerűtlen és egészen igazságtalan intézményből, melyek az államnak és közügyeknek kárára voltak. A vajdák nem ritkán letették hivatalukat a döntő harc pillanatában, ha megtudták, hogy az, ki érdem és kor szerint följük rendeltetett, fiatalabb vagy kevésbé előkelő családból származott. Sőt még a csatateren sem szünetelt a balga féltékenység és irigykedés az elődök szolgálati rangfokozata miatt; s hogy egymásnak ártalmára legyenek: elárulták hazájukat, uralkodójukat . . . . Ilyen oktan viszály áldozata lett a derék Sejn Szmolenszk alatt. Romodanowszkij Konotep mellett és még mások.³⁾ Alexej Michailovits lehetetlennek tartá e szörnyű rákbajt gyökerestől kiirtani: de megkísérté annak hatását korlátozni és gyengíteni. Majdnem minden hadjárat előtt kiadá a szigorú parancsot az ősi rangfokozat megállapítására, nehogy a válságos pillanatokban merüljenek fel viszályok, melyek az egész hadjárat kimenetele felett dönthetnek.⁴⁾

Fedor Alexejevits azonban már gyökerében ragadta meg a bajt s az általa összehívott nagy birodalmi tanács a czár alapos és indokolt előterjesztésére kimondá, miszerint elérkezett az idő, ezen káros előítéleteken segíteni s azokat megszüntetve korszerűbb alkotásokkal pótolni. De a kezdeményező czár jól tudta, hogy ily elévült bajokon pusztá rendeletekkel segíteni nem lehet s hogy a családi viszályok mindenkor megújulnak, mihelyt arra alkalom kínálkozik; azért a leggyökeresebb eszközhez nyúlt, mely rendelkezésére állott és megparancsolá, hogy az összes osztály- vagy razrjed-könyvek a tűzbe dobassanak.⁵⁾ Hogy azonban a nagy és

¹⁾ Hermann, III. köt. 708. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 709. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 401. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 709. lap.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 709—710. lap.

előkelő családok igényeire tekintettel legyen, elrendelé egy új nemesi könyv — rodoszlownya knigi — behozatalát, melynek azonban nem volt más feladata, mint az ősök emlékét az utókor számára megőrizni, a nélkül, hogy azokból bárki külön jogokat vagy kiváltságokat vezethetett volna le magának, melyek a polgári vagy katonai szolgálatban előnyére lettek volna betudandók. Ezen nevezetes és bizonyára korszakot alkotó határozatot a czáron kívül a következő egyházi és világi méltóságok írták vala alá: Joákim patriarcha, 6 metropolita, 2 érsek, 3 archimandrita, 41 bojár, 28 okolnitsij, 19 tanácsdworén, 10 tanácsitkár vagy deák, 26 sztolnik vagy asztalnok, 2 tábornok, 2 lovas- és 4 gyalogezredes, s még 8 különféle főbb hivatalnok.¹⁾

A mesznitsesztwo — így neveztették az ősi rangfokozatok kiváltsága — megszüntetése elengedhetetlen feltétele volt a korszerű haladásnak s mely nélkül Oroszország nem vetkőzhetett volna ki soha ázsiai jelleméből s nem válhatott volna soha európai állammá műveltség és kormányzás tekintetében. Ezen fontos alkotás mint törvény 1682. január 12-én iratott alá; s kétségkívül méltó befejezése volt a fiatal czár rövid, de eredményekben gazdag uralkodásának. Mellette a politikai rend és biztonság meg-alapítása melyet az andrusowi béke után úgy Lengyelország mint Törökország irányában létrehozott, s mely lehetővé tette Oroszország gyors és kedvező haladását a művelődés és polgárosodás ösvényén, érdemli meg az utókor kiváló figyelmét és méltánylását. Végül nem hagyhatjuk említés nélkül, miszerint a Fedor Alexej által alapított szláv-görög-latin egyetem Moszkvában, melyről már megemlékeztünk, nagy szolgálatokat tett nemcsak a nemzetiségnek, hanem a tudománynak is. Oroszország ezen első tudományos intézetében nemcsak nagy gonddal műveltetik a két classicus nyelv: a görög és latin, mely utóbbival annak előtte Krizsanitszon kívül alig foglalkozott valaki komolyan, hanem a keresztény bölcsezet és az egyháztörténelem is, melynek hivatott művelői és tanítói közt találjuk a Lichudis testvérpárt, kik Görögországból hivatának meg. A jeles tanintézet, mely gazdag alapokkal rendelkezett, nemcsak az egyházi, hanem a világi pályára is nevelt

¹⁾ Hermann, III. köt. 710. lap, és Ustrjalow, I. köt. 402. lap.

hivatott egyéneket, sőt tanítványai között voltak többen, kik később mint tudósok, írók és szónokok nagy hírnévre tettek szert.¹⁾ Így Magnitzkij, ki mint matematikus nagy tekintélynek örvendett Nagy Péter uralkodása alatt; a költő Lomonossow Erzsébet czárnő, továbbá a történetíró Bantys-Kamenszkij és Platon metropolita Katalin czárnő idejében. A jeles tanintézet később a Troitzka- vagy Szentháromság-kolostorba tétetett át.

Fedor Alexejevits csak rövid ideig élte túl három irányban kiterjedő, egyaránt nagy és fontos alkotásait, s alig három és fél hóval a mesztnitsesztwo megszüntetése s a nemesi könyv behozatala után 1682. ápril 27-én meghalt alig 21 éves korában. Nagy remények szállottak vele sirba, de melyek nagy mostohafivérének lángelméje által Oroszország kimondhatatlan szerencséjére feltámadának. Fedor fiatalsága daczára kétszer élvezte a házasság gyönyöreit; első neje Agapia Szemonowna Grusetzka volt, kinek családjáról csak keveset jegyeztek fel kortársai s ki szerencsétlen szülés következtében veszté életét. Hét hóval halála után második házasságra lépett Marfa Matwejewna Apraxinával, kinek ősei hajdan a hordából vándoroltak vala be.²⁾ Atyja 1668-ban a kalmükkok elleni háborúban elesett. A család felemelkedését a fiatal czár kedvelt tanácsadójának, Jazykownak köszönheté. Marfa harminczhárom évvel élte túl férjét s 1715-ben halt meg. Fedor utolsó életévében nagy szenvedélyvel adta magát az egyházi gyakorlatokra; s kiváltképen nagy barátja volt a Nikon patriarcha által behozott egyházi éneknek; s gyakran megtörtént, hogy maga is énekelt a karban.³⁾

Ugyanazon napon, midőn a harmadik Romanow örökre lezárta szemeit. Moszkvában a lövészek testőrhada (strjelzik) veszedelmes lázadásba tört ki.

* * *

Elérkeztünk Oroszország történelmének azon időpontjáig, melyben megszűnik ázsiai állam lenni; s kivetkőzve a tudatlanság és jogtalanság bilincseiből, fokonkint jogállammá kezd fejlődni a terjedő műveltség jótékony hatása

¹⁾ Rambaud, 375. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 710–711. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 711. lap.

alatt. Azonban a szabadság hatalmas tényezőjét ezentúl is hiába keressük; az orosz nemzet lényében hiányzik a lelki erők ezen mozgó varázsa, mely nagy tettekre buzdít a hazaszeretet fenkölsége és ihlete által. Minden forma és kötelesség, de melynek rendszere oly szilárd alapon nyugszik, hogy azon századok viharai nem voltak képesek alaposan változtatni. Az orosz nemzet kitűnő értelmi arravalóságai daczára még mindig nem ismeri a törekvést és belső ösztönt, hogy a szabadság törvényét fellelni tudta volna. Oroszországnak nem valának nemzeti vértanúi, kik a hazáért halni és a halálra másokat lelkesíteni tudtak volna; még saját egyház-tudományyal sem rendelkezett s bár erős vallásos érzülettel volt ellátva, a vallást bölcészeti kutatás tárgyává sohasem tette. Az orosz nemzet erős keleti kinyomattal a szláv fajok természeti hajlamainak összegét foglalja magában, oly teljességben és tisztaságban, mint azt többi fajrokonainál úgy délen mint éjszaken hiába keressük.

A kereszténység befogadása és megerősödése Oroszországban nem bizonyult elégségesnek arra, hogy a szabadság és polgárosodás eszméit is diadalra segítette volna, miként ez más nemzeteknél történt. Merev maradt, miként politikai kormányformája, vallása is, mely nem tudott lelkesíteni, felemelni a szabadság eszményéhez. A zsarnokság maradt ezer éven keresztül az uralkodó elem Oroszországban; s bár lassankint érvényesítő művelődési hatását a román-germán genius, tulajdonképeni nemzeti művelődésre csak napjainkban kezd emelkedni az orosz nemzet. Ha már most az okokat kutatjuk, melyek Oroszországot szabadság és nemzeti kultúra nélkül nagygyá és hatalmassá tették, meg kell állapodnunk nemzeti életének és történelmének azon tényezőinél, melyek ezen nagy eredményeket végbeinni vagy megvalósítani segítették.

Az oroszok despotikus kormányformájának sajátságos szervezete az, mely ezen birodalmat nagygyá tette; a barbárság sajátságos összeköttetése: erőszakos eszközök és nagy czélok, mely kormányát kitünteti.¹⁾ Valóban, igazságérzetünk és jogfogalmainkkal csak nehezen vagyunk képesek az orosz birodalom politikáját megérteni és helyeselni,²⁾ és mégsem mondhatjuk, hogy ezen politika ellen-

¹⁾ Hermann, III. köt. 712. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 713. lap.

tétben áll az orosz nemzet geniusával.¹⁾ A nemzet fejlődésének és alakulásának első idejétől kezdve az abszolutizmus vaskeze alatt görnyedt s habár a helyi alkotmány és önkormányzat számos jeleivel találkozunk a középkorban. a szabadság soha és sehol sem tudott felülkerekedni s lassankint egészen elenyészett, hogy az egységes egyeduralmi rendszernek adjon helyet, mely nem ismert sem szabadságot, sem önkormányzatot.

A következőkben felsoroljuk mindazon tényezőket, melyek az orosz nemzet kulturai és politikai, társadalmi és erkölcsi, anyagi és szellemi fejlődésébe befolytak s annak alapot, irányt, tartósságot és hatalmat kölcsönöztek. S itt első sorban a tulajdonnal, a keresettel s a birtokviszonyokkal van dolgunk, melyek a társadalom és család legfontosabb alkatrészeinek tekinthetők. Az idők folyamában úgy a közigazgatás mint az igazságszolgáltatás lényeges változásokon mentek keresztül, nem kevésbé módosultak a jogviszonyok a földbirtok tekintetében. Eredetileg minden földbirtok vagy szolgálati jószág — pomejsztie — vagy pedig örökölt jószág — ottšina — volt; az első elnyerhető volt a szülők vagy rokonok elhalálozása folytán, vagy pedig folyamodvány útján olyan idegenek után, kik semmiféle rokonságot sem hagytak maguk után.²⁾ Ilyen esetben a gyakorlat ugyanaz volt, mint általában a megürült hűbéreknel. Csakhogy öröklés esetében az ú. n. osztály-öröklés lépett előtérbe, mint az Oroszországban egész 1682-ig szokásban volt. Egy promjestsik — földbirtokos — halála után fiai olyan arányban örökölnék, a mint arra szolgálati osztályuk szerint feljogosítva valának. Ami a hagyatékból ilyen felosztás után még megmarad, azt az idegen nemzetiségek kapják. Az olyan földbirtok, mely bizonyos szolgálatokért mint rendi vagy osztálytulajdon adományoztatik vagy örököltetik, a tulajdonosok egyikétől sem árúsítható vagy zálogosítható el, sem pedig kolostoroknak vagy templomoknak halotti misék fejében nem adományozható. Ha valaki egy ilyen osztálybirtokot örökbirtokká akar átváltoztatni, ez iránt folyamodványt kell benyújtania; s ha a czári ukáz megérkezik, akkor szabadon rendelkezik a most

¹⁾ Hermann, III. köt. 713. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 715. lap.

már ottšina vagy örökölheto birtok iránt, melyet hozományképen még leányaira is átruházhat, vagy eladhat, vagy elzálogosíthat.¹⁾

A földbirtok nagysága, valamint a hozzátartozó jobbágyok száma különböző volt. Főképen a jobbágyok száma nagyon eltérő volt; míg egy nemes özvegynő, tolmács, írnok 2—4 ilyen felett rendelkezett, addig a czári méltóságok és bojárok nem ritkán 3, 6 sőt 10 ezer jobbágyot számláltak, sőt olyanok is voltak, kik 17 ezer jobbágyot neveztek magukénak.²⁾ Mert, ki a maga valamint a rokonai szerencséje által valamihez jut, az közönségesen sokat kap, mondja egy régi orosz közmondás.

A helyett, hogy takarékoság és józan gondolkodás által megtartani vagy gyarapítani igyekezett volna szolgálati vagy örökölt birtokát, az orosz földesúr legfőbb gondját háztartásának fénye, pompája és kényelme képezte. A tétlen előkelőség abban tetszelgett magának, hogy egész sereg henye szolgálával véteté magát körül, melylyel kifelé dicsekvék. Ezen udvari cselédség — dworowyje ljudi — száma a bojároknál 100 és 1000 közt váltakozott, mindkét nemből.³⁾ Ezen úri vagy udvari cselédek jóval fölötte állanak a parasztoknak vagy földművelő jobbágyoknak — kresztianin — s kizárólagosan házimunkára rendelvek. A jószágok kezelésére, valamint a bevételek és kiadások ellenőrzésére szolgálnak egyenetlenség vagy más perek alkalmával az ú. n. bojári kamarák — prikazi. — Egyébiránt a földesúr jobbágyai felett egész a halálbüntetésig illetékeséggel bir. Felette csak a vajda, helytartó ítélete áll a városok területén és a büntetőtörvénytörvény — raszboinoi prikas — Moszkvában.⁴⁾

Ambár az ajándék levelekben, melyekkel valamely birtok adományoztatik, világosan az mondatik, miszerint a jobbágyokat nem szabad sanyargatni, velük kegyetlenül bánni vagy őket elviselhetetlen munkával túlterhelni, azért ezen szerencsétlenek sorsa valóban szánandó volt, ha meggondoljuk, hogy panasz esetében orvoslást sehol nem találtak.

¹⁾ Hermann, III. köt. 716. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 717. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 718. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 720. lap.

Egészen sajátos viszonyban állottak a földbirtokosok a csárhoz. A legelőkelőbb és leggazdagabb földbirtokosok a csárevits-ek vagy császárfiak, a knjazok vagy herezegek és a bojárok voltak; a középnemességet a dworének vagy közönségesen az udvaroncok képezték. Mellettük, de egy fokozattal alább találjuk az ú. n. bojárfiak számos osztályát, kikből a hadsereg nagy része kikerült. E három rend képezte a tulajdonképeni földbirtokososztályt,¹⁾ természetesen erős rangi megkülönböztetéssel. A polgárok — posszadszkije ljudi — vagyis azok, kik kereskedéssel és iparral foglalkoztak, csak korlátolt határok közt lehettek földbirtok tulajdonosai, ezek csak mint „vendégek” nyerhettek a csártól jogot ingatlanok szerzésére.²⁾

Csárevits-eknek vagy császárfiaknak nem csupán a moszkvai csárok fiai és örökösei neveztettek, hanem a meghódított országok trónvesztett uralkodóinak fiai és utódjai is; így a szibíriai (Kuesjum utódai), kazáni, asztracháni, kasszimovi csárevits-ek. Ezek mindegyike, midőn atyai örökségétől megfosztatott, tetemes birtokokat kapott Oroszországban; később házasságok által összekeveredének a bojárokkal s különböző méltóságok és címek birtokába jutottak.³⁾

A bojárfiak eredetéről Kotosichin a következőket mondja: Ha régi időkben Oroszország szomszédjaival báborút viselt, a nép minden rétegéből hadiszolgálatba fogadtattak az erre alkalmas egyének; s ha a háborúnak vége volt hazabocsájtattak. Kinek közülök szolgálati vagy örökölt birtoka volt, azt ismét elfoglalta; mások tetemes szolgálatokért vagy a fogságban szenvedett sérelmekért szabadokká lettek és szolgálati jószágokkal kárpótoltattak, hogy azontúl hasonló szolgálatokra alkalmaztassanak, mint a dworének vagy udvaroncok. Ezeket mind bojárfiakak hívták s midőn már nagyon elszaporodtak, kizárólagosan hadiszolgálatokra alkalmaztattak.⁴⁾ A bojárfiak eszerint megfelelnek a középkori és későbbi Magyarország köznemességének, csak hogy itt az oroszországi szolgálati vagy rangi megkülönböztetés nélkül.

A földbirtok természetéből és jogi viszonyaiból követ-

¹⁾ Hermann, III. köt. 720. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 721. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 723. lap.

kezik, hogy a polgári osztály még kevésbé érvényesíthető a szabad birtokjog elvét. A kereskedők és iparosok, mint olyanok, kik életcéljukat erőik szabad tevékenysége által igyekeztek elérni, nem részesülhettek tekintélyben egy országban, melynek törvényei számukra csak korlátolt jogokat tartottak fenn. A polgári osztály Oroszországban régebb keletű, mint a nemesség, mely a warégi-norman bajnokok utódainak tekinthető. Novgorod és Pskow — németül Pleschkau — már Rúrik meghívása és bejövetele előtt tekintélyes kereskedelmi köztársaságot képeztek túlnyomólag polgári lakossággal. Az orosz fejedelmek, később a csárok előmozdították a kereskedelmet és pártfogásukban részesítették a kereskedőket; és pedig az idegeneket nem ritkán a belföldiek kárára.¹⁾ A mongol uralom ugyan egy ideig feltartóztatta a városi ipar fejlődését, de hanyatlásával újabb lendületet vett, míg nem a túlságos adóterhek és egyéb anyagi kötelezettségek aláásták a kereskedő városok és polgárainak jólétét. Most polgári önkormányzati jogaik is mindinkább megszorítottának s Novgorod és Pskow bukásával beleolvadának a mindent elnyeléssel fenyegető összbirodalomba, melynek egyeduralkodói jellege elnyomott minden jobbra irányzott törekvéseket. Így a városok önkormányzatával veszendőbe ment azok polgári jelentősége is. S egy újabb és kedvezőbb eszméktől áthatott kornak kelle bekövetkeznie, mely az ipart és kereskedelmet s vele a polgári jólétet új életre támasztá.

A tizenhetedik században a közép- vagy polgári osztály a következő alkatrészekből állott; az első csoportba tartoztak: 1. a gosztik, a német Gast (vendég) szóból, így neveztettek az idegen kereskedők Novgorodban és más városokban; 2. a groszt-százások vagy czéhek; 3. a posztóczehbeliek; s 4. az ú. n. fekete-czéhek, a különféle iparágak művelői. A második csoportba estek: 1. A sztrjelzik vagy lövészek, a csár elite-esapata; 2. a kozákok; 3. a tűzerek; 4. a határőrök — sztánitsnik — és a többi fegyvernemek képviselői.²⁾ A legtekintélyesebb helyet a polgári vagy középosztályban a goszt foglalta el, mely címet maga a csár adományozta kiváló szolgálatok elismerése fejében s melylyel bizonyos

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 449. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 450. lap.

kiváltságok is jártak; így fel volt mentve a goszt minden mezei és városi adó fizetése alól; árúkat szállíthatott túl a tengeren s nagyban kereskedhetett a nélkül, hogy vámot fizetett volna. Egyedül a Stroganow család volt az, mely rangban a goszt családja felett állott, s ezt elég sajátosságosan tisztességes — imenity — névvel tisztelték meg, mi a gosztra nézve nem lehetett valami hízelgő. A goszt után következő polgárok fokozatosan mind alantasabb iparosok valának, fokozatosan csekélyebb kiváltságokkal. A lövészeket, kozákokat s más katonákat és a határőröket azért foglalta az orosz törvény a középosztályba, mert többen közülök kis földbirtokkal vagy telekkel birtak és béke idejében különféle iparágat űztek.¹⁾

A társadalom legalacsonyabb osztálya is két csoportra oszlott: a parasztokra — kresztiane — és a szolgákra — cholop.²⁾ Ide tartoztak mindazok, kik földműveléssel és mezei munkával foglalkoztak, de sem tulajdon telekkel, sem lakóházzal nem birtak; ezek a tizenhatodik század végéig személyes szabadsággal birtak, ahhoz szerződének, kihez akartak s a kezükre adott földet egy meghatározott összegért művelték; azután a föld tulajdonosával egy bizonyos határidő elteltével leszámoltak s vagy tovább költözének, vagy pedig újból szerződének. Ezen aránylag kedvező állapot rosszra fordult, midőn Boris Godunow a szabad költözködési jogot, megszüntette s így a szegénysorsú embereket a göröngyhez bilincselte, honnan többé nem volt szabadulás.³⁾ A szolgák — cholop — a földművesek mellett már korán találhatók Oroszországban, ezek vagy hadifoglyok vagy pedig fizetésektelen adósok voltak, kik hitelezőik jobbágyaivá lettek vagy örök időkre, vagy pedig bizonyos meghatározott tartamra. Mindketten, a parasztok valamint a szolgák, teljesen uraiktól függtek.⁴⁾

A zsidók úgy látszik Lengyelországból és Lithvániából telepedének be Oroszországba; addig, míg a nyugati orosz tartományok a Gedimin által alapított lithván birodalom kötelékébe nem olvadának be, Oroszországban csak kevés zsidót lehetne találni; az orosz részfejedelmek nem engedék

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 450. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 451. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 455. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

meg, hogy tartományaikban letelepedjenek s nem ritkán kemény üldözéseknek valának kitéve.¹⁾ Hasonló politikát követtek a zsidók ellenében a moszkvai czárok is, kik közül kivált IV. Iván nagy ellenségük volt. Fedor Alexejevits pedig megerősíté a törvényt, melynek értelmében a zsidóknak tiltva volt Moszkvában megtelepedni.²⁾

Míg ekképen Oroszországban meg vala nehezítve, részben akadályozva a zsidók megtelepedése, addig a szomszéd Lengyelországban minden akadály nélkül terjeszkedhetének. Nagymérvű elszaporodásuk kivált a keresztesháborúk idejében volt észrevehető, minthogy ezen időben Európa nyugati tartományaiból kiűzve, tömegesen ide menekülének. Legelőször Krakóban állapodának meg, hol a legrégibb idők óta főmenedékhelyük volt; innen terjeszkedének ki a többi lengyel városokba.³⁾ Boleszláv herczeg a tizenharmadik század közepén engedélyt adott, hogy az első zsinagógát építhessék s hogy országában kereskedelmet űzhessenek. Nagy Kázmér, kit a szép Eszther bilincseibe vert, Boleszláv szabadságlevelét nemcsak megerősíté, hanem kibővíté olyképen, hogy az az egész lengyel királyságra érvényes lőn.⁴⁾ A Piastok kihalása után s a Jagellók alatt a zsidók Lithvániában is elszaporodtak s lassankint a kisipart és kereskedelmet teljesen kezükhez ragadták. A régi magdeburgi jog, mely ipar és kereskedelem tekintetében a Középkor legilletékesebb törvényének tartott, nem menté meg a lengyel ipart a zsidók kezéből, kik azt egészen magukhoz ragadták s a városok és falvak lakóit teljesen tönkretették.⁵⁾ Mióta a Jagellók Lithvániára is kiterjeszték hatalmukat, a nemzeti ipar veszendőbe ment. A zsidók annak minden ágát kezükben tartották, kimondhatatlan kárára a nemzetnek. A nemesség a bérletek, a városok és falvak lakói pedig a koresmák által tétettek tönkre. Hasztalan kísérték meg a Jagellók utódai a bajt orvosolni azáltal, hogy megparancsolák, miszerint a zsidók a városokban külön negyedekben tartoznak lakni, az ú. n. ghetto-ban; továbbá, hogy kölcsönöknél 20 százaléknál

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 454. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Ustrjalow, I. köt. 453. lap.

többet nem szabad számítaniok és pálinkát mérniök tilos; a zsidók nélkülözhetetlenné tudták magukat tenni a megszorult nemességnél, sőt magánál az udvarnál; sőt ismeretes, hogy Szobieszki János első tanácsadója zsidó volt.¹⁾

A törvényhozás Oroszországban nem érte el ama fejlődést, melyet a nyugat-európai államoknál tapasztalunk. Ennek kiváltképen két oka volt: a mongol uralom és a belső viszályok, melyek megakaszták hosszú időre a nemzet művelődését; azután a római jog ismeretlen lévén Oroszországban, nem érlelhette a nemzet érzékét, mely sokáig kizárólag az egyházjogból meríté a legszükségesebb jogi fogalmakat. Innen van, hogy egész a tizenhetedik század végéig csak kevés írott törvényeket találunk s a legtöbb esetekben a századok által szentesített szokástörvények valának használatban. Mindazonáltal tökéletlenségük dacára ezen törvények sokáig elégségesek valának, a személyes biztonságot s a tulajdont megvédeni.²⁾ Hogy ezen törvények mennyi józansággal, igazságszeretettel és körültekintéssel valának szerkesztve, azt történelmünk folyamában többször volt alkalmunk tapasztalni. A modern törvényhozás szelleme a Romanow-ház diesősege, mely Oroszországból törvényhozás tekintetében is Európa államot csinált.

Az állam és az uralkodás vagy kormány központja az egyeduralkodó államban a czár volt; a legfőbb hatalom személyesítője s az isteni képviselő ide lenn, mely előtt mélyen meghajolt a legfőbb méltóság és a legcsekélyebb pór, kinek léte szoros összefüggésben állott a nemzet létevel, mely utóbbi tőle vette fényét és jelentőségét. A legfőbb hatalom a legrégibb idők óta a fejedelem kezébe volt letéve; neki korlátlan hatalmában állott háborút kezdeni, békét kötni, adóterheket kiírni és követelni, ítélni és büntetni belátása és saját akarata szerint. Akaratának végrehajtása környezetét illette, mely egyszersmind udvarát, tanácsát és haderejét képezte.³⁾ Ezen rend tartotta fenn magát némi változással a moszkvai birodalomban is; a nagyfejedelem mint legfőbb uralkodó joga azontúl is érintetlen maradt. Azonban a nemzet politikai fejlődésével a fogalmak is többszöröződének; a jogok és kötelességek szaporodtak

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 455. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 456. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 457. lap.

s az ügyek a kormányzás körében mindinkább kibővülének. Ebből következett, hogy a kormányzás egyes ágait többé nem egy, hanem mind többen végezték; kamarák (prikáz) vagy osztályok keletkezének, mígnem az államgépezet bizonyos rendszerre fejlődött. A legelső hatóságot a birodalmi nagy-tanács — дума — képezte, melynek tagjai a bojárok és a főbb udvari méltóságok valának;¹⁾ előlülője maga a czár volt. Ez döntött minden fontosabb államügyekben s megvizsgálta szükség esetében más hatóságok intézkedéseit. Másodrendű hatóságokat képviseltek a különböző ügyosztályok — prikazi; — mindegyik élén egy bojár mint főnök állott, egy vagy több tanácstaggal. A legfontosabb kamarák vagy ügyosztályok voltak a tizenhetedik században azok, melyek az udvari ügyekben intézkedének s a Kreni-paloták felügyeletével valának megbízva; azután, mely a külügyeket vezette s a követségekkel állott érintkezésben; továbbá a kincstári, adó- és államjövedéki osztály és az igazságügyi osztály, az ú. n. aranypalota minden néven nevezendő alsóbbfokú bíróságokkal; a hadügyi s végre az egyházi osztály, mely utóbbinak élén a patriarcha állott.²⁾ Az alsófokú vidéki hatóságok, kerületi vagy járási főnökei a golowa és sztaroszt valának, mindkettő a központi prikáznak vagy ügyosztálynak ellenőrzése alatt,³⁾ közvetlen azonban a vajdák vagy helytartók utasításait követték.⁴⁾

De térjünk át a czárra, mint a mindenható kormányhatalom egyedüli képviselőjére. Az idegenek, kik a tizenötödik és tizenhatodik században Moszkvában megfordultak, egyhangulag arról tanúskodnak, hogy az oroszok a czárt mint egy földi istenséget tekintették, kinek parancsait zúgolódás nélkül teljesítették. Egyébiránt az egyeduralkodó fogalmának kifejlődésével a legfőbb hatalom kiváltságai is, mint a cím, koronázás és trónöröklés mind határozottabban kifejlődének és megállapítottak.⁵⁾ A moszkvai fejedelmek III. Ivánig egész Oroszország nagyfejedelemének nevezték magukat. III. Iván egyébiránt kétféle címet használt, egy

¹⁾ Hermann, III. köt. 730. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 458. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 730. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 458. lap.

⁵⁾ Ustrjalow, I. köt. 416—417. lap.

nagyot és egy kicsit; az elsőben a meghódított tartományok a következő rendben soroltatának fel: „Isten kegyelméből Oroszország fejedelme, Iván Wasziljevits, egész Oroszország czárja, Wladimir, Moszkva, Novgorod, Pskow, Twer, Iugra, Wjétka, Perm, Bolgária nagyfejedelme.“ III. Iván utódai alatt a czári cím mindinkább növekedett, azon arányban, a mennyiben mindig új és új tartományok jövének a régiekhez. Waszilj alatt már a következők járultak a régiekhez: „A Wolga-tartományok, Szmolenszk, Tsernigow, Rjezsán, Wolok, Rzesew, Bjelszk, Rostow, Jaroszlawl, Bjeloszerszk, Udorszk, Obdorszk és Kondiszk nagyfejedelme.“ IV. Iván alatt: „Kazán és Asztrachán czárja, az összes Szibiria tartományainak és az északi kerületeknek, valamint Finnország ura.“ I. Fedor alatt: „Egész Oroszország egyeduralkodója.“ Michail Feodorovits Romanow alatt Livonia helyett: „Az iweri tartomány ura, a kabardi és gruziai királyok tartományainak, valamint a cserkesszerek és a hegyi (kaukazi) fejedelmek ura és tulajdonosa.“ Végre Alexej Michailovits alatt ekképen hangzott: „Egész Oroszország czárja és nagyfejedelme; továbbá: Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország, Lithvánia, Wolhynia, Podolia, Polotzk, Witebszk, Msztiszlawl és sok más keleti, nyugati és északi birodalmak és országok örököse, fejedelme és uralkodója.“¹⁾ Az idegen uralkodók és udvarok közül többen megadták a moszkvai fejedelmeknek a czári címet már a tizenhatodik században. Így az ausztriai udvar Wasziljt „imperator“ címmel szólítja meg s német államiratokban „Kaiser“ fordul elő. Anglia és Franciaország „imperator“ címet használta IV. Iván, I. Fedor és Michail Feodorovits-csal való levelezései alkalmával.²⁾

Miként már mondánk, az előkelő családok közül legközelebb állanak a czárhoz az ú. n. czárevits-ek családjai, ámbar ezek tagjai államhivatalokat nem viselhetnek.³⁾ Teendőjük abban áll, hogy az uralkodót, ha ünnepnapokon a templomba megy, kezénél fogva vezetik, azonfelül midennap meg kell jelenniök a czár előtt, hogy magukat mélyen meghajtsák előtte.⁴⁾ Kotosichin összesen tizenhat nemzetséget sorol fel, melyekből a czár a magasabb udvari hivatalnokokat

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 417. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 417. jegyzet.

³⁾ Hermann, III. köt. 731. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

választja. Egy másik csoportban tizenöt nemzetség soroltatik fel, ezek közül az alantasabb udvari hivatalnokok kerülnek ki. A czár személye körül a következőket találjuk, mint kik közvetlen szolgálatára rendelvek:¹⁾

1. A *szpalnik* vagy komornyik; ezek közül négy mindig a czár szobájában — komnata — alszik s „testére ügyel“ mint a hivatalos kifejezés hangzik; lehúzzák cipőit és hárisnyáit és segédkeznek neki az öltözésnél és vetkőzésnél s minden 24 órában felváltatnak. Ezen szolgálat felettén megtisztelőnek tartatik s nagy a tolongás annak elnyeréseért. A czár közönségesen a bojárok fiai közül választja ki komornyikjait.²⁾

2. A *sztolnik* azaz asztalnok, kik hasonlóképen a bojárok fiaiból kerülnek ki nagy részben, bár a magasabb államhivatalnokok fiai is szívesen vállalkoznak reá; ők szolgálják fel az uralkodó asztalára az ételeket és italokat. Számuk meghaladja az ötszázat, de gyakran váltakozik.³⁾

3. *Sztreptsije*, olyan udvaroncok, kik ünnepies alkalmakkal: birodalmi gyűléskor, templombamenetkor vagy nagy fogadtatások alkalmával a jogart viszik az uralkodó előtt. Templomban ők tartják a czár zsebkendőjét és fővegét; a táborban pedig kardját és páncélját. Egyébként az udvar körében különféle más szolgálatokra is alkalmaztatnak; számuk 800-ra megy. A *sztolnik*, valamint a *sztreptsjei* csak félévre rendeltetik be szolgálatra, míg az év másik felét otthon vagy szabadságon tölti.⁴⁾

4. *Silzy*, vagy udvari szolgálatra rendelt mindenese; közönségesen dworének, deákok vagy irnokok fiai; ritkábban bojároké vagy tanácstagoké. Ha megkedveltetik magukat a czárral, úgy előléptetés folytán *sztolnik* vagy *sztreptsije* lehet belőlük.⁵⁾

5. *Posztelnitsej* vagy ágygondozók. Egy ilyennek főfeladata abban áll, hogy a czár ágyát őrzi, vele alszik ugyanazon szobában, kivéven akkor, ha nejével, a czárnővel osztja meg hálósobáját; közönségesen alantasabb

¹⁾ Hermann, III. köt. 734. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 735. lap.

államhivatalnokok fiai, kik azonban a hivatalnoki rangfokozatban egyenlőknek tartattak az okolnitsij-vel.¹⁾

Ezen udvari szolgálattevőkön kívül nagy volt azok száma, kik mint a birodalmi tanács tagjai naponként megjelentek a czár színe előtt, közönségesen reggelenként, mely alkalommal engedelmességük és hódolatuk jeléül homlokukat verték s templomba vagy gyűlésbe kísérték. A czár a fogadtatások alkalmával sohasem vette le fővegét — sapka — s azoknak, kik felterjesztéseiket megtették, nem volt megengedve, hogy az uralkodó jelenlétében leüljenek. Ha az ilyen kihallgatások alkalmával az előterjesztés órákat vet igénybe, a nagyoknak megengedték, hogy a szomszéd terembe távozhassanak, hogy magukat kipihenjék.²⁾ Ezen előkelő és magas méltóságok estenkint is a czár társaságában időztek; s ilyenkor nem ritkán el kelle tűniök uruk gyengédtelen szeszélyeinek kitöréseit. A legelőkelőbb udvarnagyoknak szigorún tiltva van, közvetlen a czári palota elé lovagolniok; s az, ki ezen tilalom ellen vét, nem ritkán börtönbe kerül vagy rangjától fosztatik meg. Csak hátul az udvarban szabad leszállaniok s gyalog a czári palotához közeledni. Az alantasabb és kisebb udvari tisztviselőknek az orosz udvari szertartás előírta, hogy milyen távolban kelle a lóról leszállaniok vagy járművöket elhagyniok, a czári palota közelében.³⁾

Sajátságos szokás volt az oroszoknál az ú. n. homlokverés, mely hódolat, tisztelet, fogadalom vagy efféle alkalommal elmaradhatatlan volt. Ha a bojár vagy más előkelő a maga vagy gyermekeinek születése napján a czár előtt megjelent, homlokát verte. A czár azután az illetők egészségi állapota felől tudakozott; mire feltálatják számára a születésnap s üteményét, — kalács a neve az oroszoknál.⁴⁾ Ilyen vagy ehhez hasonló üres és lényegtelen külsőségekkel, melyek mind vég lakomákkal végződnek, sok időt elfecsérel az orosz, melyet saját érdekében czélszerűbben is felhasználhatna.⁵⁾

A czár háztartása hét külön udvarra — dwor —

¹⁾ Hermann, III. köt. 735. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 736. lap.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 738. lap.

oszlik: az ital-, étel-, kenyér- és gabona-udvarra; továbbá a czári kincstári, a lovász- és vadász-udvarra. 1. Az ital-udvar — dwor szytennoi — főnöke a főkulesár, ki alatt az összes pinczék állanak: az ezüst-, réz- és horgany-edényekkel; ő látja el az udvart a szükséges italokkal, valamint mindazokat, kik bizonyos czímen a czári pinczék tartalmához jogcímmel birnak. Az ital-udvarhoz tartoznak s a főkulesár illetősége alatt állanak a pálinkaégetők, a sör- és mézszesz-főzők; azután pintérek és megfelelő segéd-személyzet, melynek száma rendszeren meghaladja a kétszázat.¹⁾ . . . Ezt követi: 2. Az étel-udvar — kormovoi dworecz — mely még nagyobb személyzettel rendelkezik s mely az udvarmester alatt áll s a czári asztal anyagi gyönyöreiről gondoskodik. 3. A kenyér-udvar — chljebnoi dwor — nem kevésbé fontos mint az előbbie. Azon kenyér és zsemlye — kalács — mely kiosztásra kerül a különböző udvari tisztség közt, só nélkül készítették, nem takarékosági tekinteteből, hanem régi szokásból.²⁾ 4. A gabona-udvar — sitennoi dwor. — A gabonafélék elhelyezésére mintegy háromszáz magtár szolgál, melyek kezelése egy dworénin és több alsóbb hivatalnokra van bízva. Innen kapják gabona-illetékeiket a székesegyházak, valamint a többi czári templomok papjai, diakonjai és szolgálai, továbbá az udvaroncok és egyéb udvari hivatalnokok, valamint kivételesen a strjelitzek is.³⁾ 5. Az udvari- és kincs-kamara vagy udvar — kazennai dwor — élén egy kincstárnok — kaznatsej — több alsóbb hivatalnokkal. Itt őriztetnek a czári arany- és ezüst-edények, a bársony, selyem, atlasz, damaszt szövetek, arannyal-ezüsttel átszőtt szőnyegek, színes vásznak és mindenféle más a háztartáshoz szükséges kelmék, melyek részint a czári család ruházatára, részint pedig idegeneknek ajándékuul rendelvek.⁴⁾ Ezen kamarához tartoznak mindazon iparosok és kézmívesek, kik a különböző szöveteket feldolgozzák, mint szabók, szücsök több mint száz. A kézmívesek, valamint az írrok aránylag nagy fizetésben részesítettek, fejenként mintegy 3000 rubel kaptak.⁵⁾ 6. A czári istállók

¹⁾ Hermann, III. köt. 739. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 740. lap.

⁵⁾ Hermann, III. köt. 741. lap.

— konjusennoi dwor; — az ennek kezelésével és vezetésével megbízott udvari személyzet végzi a lóvásárlásokat is, főképen azért, hogy a sokféle csalásoknak eleje vétessék. Innen intéztetnek továbbá a czári nagy nyári és őszi vadászatok, melyeknél kiváló figyelem tárgyát képezték a medvék, farkasok, elenek, rókák és hiúzok. A főváros, Moszkva, harmincz versznyi kerületében létező erdőségekben a czáron kívül senkinek sem szabad vadászni, a legkeményebb és legkegyetlenebb büntetések terhe mellett, melyek élénken emlékeztetnek Nagy Kanut vadászati tilalmaira.¹⁾ Az udvari vadászatoknál több mint száz vadász jelenik meg, ugyanannyi kutyával, melyek mindegyike mellett egy gondozó áll. A vadászterületeken 7, 10, 20 versznyi távolban külön vadászlakok vannak felállítva.²⁾

A czári udvartartás mellett találjuk a tulajdonképeni kormányzást különféle ágaival és osztályaival, melyek főnökei tanácsstagok, bojárok, okolnitsik vagy udvari és birodalmi dworének. Ide tartozik első sorban a külügyi osztály vagy titkos kamara — prikáz tainyeh djel, — melynek tagjai azonban sem a bojárok, sem a birodalmi tanácsosok nem lehetnek. Ezen osztály legelső tulajdonsága a legmélyebb titoktartás volt, ügyletei ennek megfelelők: nehogy a czár gondolatai köztudomásra jussanak. Innen intéztetnek titkos rúgók, eszmék segítségével az állam legbensőbb ügyei. Innen kerülnek ki a követek s a czár legbizalmasabb emberei, kiknek legelső kötelessége hasonlóképen: a titoktartás; mely általában jellemző vonását képezi a czári politikának és kormányzásnak.

A különböző osztályok vagy kamarák között, melyek száma igen nagy, nevezetes helyet foglal el az ú. n. folyamodványok kamarája — tselobitnoi prikáz. — Midőn a czár templomba megy vagy kikocsiz, homlokveréssel számos kérvény nyújtatik át, melyeket a bojárok felolvasnak s melyekre a titkár vagy deák megjegyzi, vajjon elfogadtatnak-e, avagy visszautasítandók? A kérvény azután elintézés végett azon kamarához küldetik, melyhez természeténél fogva tartozik.³⁾

¹⁾ Stisser, Forst- und Jagdhistorie. Jena, 1729.

²⁾ Hermann, III. köt. 745. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 744—745. lap.

Végül meg kell emlékeznünk a czár és a czári család ruhatáráról: Zarszkaja Masterszkája Polata és Zaryzina Masterszkája, mely egy bojár illetve bojárnő kezelése és gondozása alatt áll s melyhez hasonlóképen számos kézműves tartozik. Ezen kamarához több mint 2000 parasztdvar a főváros közelében és 1000 attól távolabb tartozik, melyek a czár és családjának vászonkészletéről, asztalterítők és zsebkendőkről tartoznak gondoskodni. Számos szloboda, külhely vagy népesebb mezőváros összes lakossága ezen készletek előteremtésével van állandóan elfoglalva.

A különböző osztályok vagy kamarák között, mely bár nem tartozott szorosan véve az udvartartáshoz, foglalt helyet a gyógyszerertár is — apothekarszkoje prikáz, — melyhez nemcsak a gyógyszerészek, hanem az orvosok és sebészek is tartoztak, kiknek száma közönségesen harmincz volt. Ezek mindnyájan külföldiek valának s évi vagy havi járandóságokat élveztek az udvartól szerződéseiknek megfelelőleg. Oldaluk mellett mindig húsz fiatal orosz mint gyakornok működött.¹⁾

¹⁾ Hermann, III. köt. 745. lap.

Tizenegyedik fejezet.

Örökösödés. — A csári udvar. — Állambevételek. — A sztrjelitzek. — A birodami nagytanács. — Az állam középpontja. — Az orosz egyház és a papság. — Az utóbbi súlyedése. — A patriarchátus. — Szakadás. — Nemzeti véderő és zsoldos-hadak. — Igazságérzet. — Furesa igazságszolgáltatás. — A család és társadalom. — Házassági szokások. — Az orosz nők. — Tivornya és dorbézolás. — Dohányzás. — Az asztal gyönyörei. — Hátramaradás. — Általános erkölcsi állapotok. — Az orosz nemzeti jellem fogatkozásai. — Jellemzések. — Orvosok. — Szellemi élvezet. — Értelmi haladás. — A német szloboda. — Első gyárak. — A jövő és az orosz nyelv.

Az örökösödési rend Oroszországban a legrégibb idők óta az elsőszülött jogán alapult; határozottabb alakot nyert III. Iván alatt, ki azt is kimondá, miszerint az apáról a fiúra szálló uralomnak egységesnek és osztatlannak kell lennie.¹⁾ Kalita Iván előtt néha még megtörtént, hogy az örökösödés a senioratusi jog szerint szabályoztatott; azóta azonban többé hasonló eset nem adta elő magát.²⁾ A trónörökös nagykorúságát az orosz törvények a tizenötödik évvel állapították meg; kiskorúság esetében a csár a birodalom kormányzására egy regensséget vagy kormánytanácsot rendelt, mint ez többször megtörtént.³⁾

A koronázás Oroszországban nem volt tisztán egyházi szertartás; jelentősége kihatott az uralkodók politikai helyzetére is. III. Iván óta, fia Waszili kivételével, néhány nappal trónralépte után minden csár megkoronáztatta magát. Ilyen alkalommal a papság a szent kereszttel és a szent képekkel jöve ünnepélyes menetben a csár elé, hogy őt a székestemplomba kalauzolja. Midőn őseinek székét elfoglalá, a nép hűséget esküdött új urának, az egyházi zene meg-

szólalt, bogy a szent énekeket kísérve megnyissa az emberek szívét a szeretet, hűség és kegyelet érzelmeinek. A mongol uralom korszakában a nagyfejedelmek közönségesen a wladimiri székestemplomban közfelkiáltással választatának meg.¹⁾ A régi nagyfejedelmek koronázási szertartása nagyon egyszerű volt s abban állott, hogy egyike a metropolitáknak az isteni szolgálat alatt megkené a szent olajjal. Csak a tizenötödik század vége óta vált ünnepiessebbé és szertartásosabbá, mint azt kiváltképen III. Iván unokája, Dimitrij koronázásakor láttuk. IV. Iván, a Rettenetes, hasonló szertartások közt koronáztatott meg. Fia Fedor alatt a szertartások szaporodtak, a fény és pompa még feltünőbb volt. A metropolita ezen alkalommal kiváltképen hangsúlyozta ünnepi beszédében az uralkodók kötelességeit, mit persze IV. Ivánnal szemben nem lett volna tanácsos megkísérteni. Fedor koronázási szertartásaihoz hasonló volt Boris Godunow koronázása.²⁾ Az utóbbi a nyilvános esküvel azt a módosítást hozta be, hogy a bojárok és egyéb nagyok Szent Wladimir képe előtt tartoztak esküjüket elmondani, kiváltképen hangsúlyozván rendíthetetlen hűségüket a csár, czárnó és gyermekeik iránt; mintha az uralkodó sejtelemmel birt volna családjának végzetes sorsáról! . . .

A régi patriarchális szokás úgy hozta magával, hogy az orosz nagyfejedelmek nejeik megválasztásánál is befolyást engedtek a közvéleménynek, ámbár különben épen nem törődtek annak nyilvánulásaival. Miként láttuk, a részuralom idejében a fejedelmek nemcsak orosz hölgyeket, hanem görög és lengyel hercegnőket vettek nőül, sőt volt eset, hogy a polowtz khánok leányaival oszták meg trónjukat.³⁾ A moszkvai nagyfejedelmek ugyanazt a szokást követték egész Ivánovits Waszili idejéig; ez azonban és utódai egész a tizenhetedik század végéig mennyasszonyaikat alattvalóik közt keresték és találták meg. A választás, mint már említők, nagyszámú leányok közül eszközöltetett, mely alkalommal sokféle tekintetek jövének figyelembe s az ármánynak is nem csekély szerep jutott. Egy csári ukázra siettek a szülők leányaikat a meghatározott napra Moszkvába hozni, hogy a czárnak bemutatassanak. A boldognak, kire választása

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 418. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 419. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 421. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 422. lap.

esett, a czár azzal adta tudtára szerencsáját, hogy neki egy zsebkendőt nyújtott át.¹⁾

Az udvarról s annak külső fényéről, valamint az udvari személyzetről már megemlékeztünk. A nyugati udvaroktól kiváltképen elütött az orosz udvar keleties fénye és szertartásosságának sajátzerűsége által; mindkettő az egyed-uralkodói eszme fokozatos fejlődésével függött össze s kiváltképen III. Iván óta jellemző állandóságot nyert. A szűkebb udvart a nagyfejedelem közvetlen környezete alkotta; politikai tanácsa, valamint a hadi és katonai méltóságok s a polgári hivatalok nem valának egymástól szigorúan elválasztva. Kizárólagos udvari tisztségek ellenben, később a többiek is, szigorú rangi fokozatosság alá estek, mely megbénította gyakran az egész államgépezet működését s gyökeres orvoslást követelt.

Az orosz udvar fénye kiváltképen nagy ünnepélyek vagy nyilvános fogadtatások alkalmával nyilvánult, a midőn a palota a szokásos udvaroncokon kívül megtelt drága és gazdag öltözetű államhivatalnokokkal. A czár ilyenkor ezüst trónon ült, arannyal átszőtt és drágakövekkel kirakott öltönyben, fején koronával, kezében a jogarral és birodalmi almával, miként azt a régi byzancezi udvari szertartás előírta. Körüle állának a testőrök fehér atlaszkabátban s fejükön magas főveggel, mellükön pedig a keresztben lelógó kettős lánczezal. Félkörben ülének a többi világi és egyházi méltóságok. Az idegen követek, kik ilyenkor az uralkodó előtt megjelentek, többször mélyen meghajták magukat s ismételve hangsúlyozniok kelle a czári czímezéseket. A követek vendéglátásáról s az ezen alkalommal szokásos sajátosságos szertartásokról már megemlékeztünk.²⁾

Az orosz állam bevételei részint terményekből, részint készpénzből állottak. A camerália vagy pénzügy hasonlóképen számos osztályra vagy kamarára oszlott, melyek mindegyikének meg volt a maga hatásköre. Az első volt a számvevőségi kamara, melyben az állam bevételei és kiadásai ellenőriztetének. Azután következett a nagy bevételek — bolchoi prichod — osztálya, mely évenként 500 ezer rubel forgalmat mutatott fel. A harmadik a nagy vagy

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 424. lap.
²⁾ Hermann, III. köt. 745. lap.

országos főpénztár volt — bolsije kaszny, — melynek bevételei meghaladták a 300 ezer rubelt. Ezt követték: az italmérési kamara 100 ezer rubel évi bevétellel; a nagy czári palota osztálya, melybe több mint 40 község szolgáltatja az előírt járandóságokat; továbbá a termény és koronajóságok kamarája.¹⁾ Egyikének a legfontosabbaknak tekintették: a póstagondnoksági kamara — jémszkoj prikaz — mely alatt állottak az összes korona-fuvarosok a moszkvai állam területén. A póstakezelés költségei egyébiránt évenként csak mintegy 50 ezer rubelre rúgtak; minden jemtsik évenként 20—30 rubelt kap, melyért köteles három vagy hat lovat tartani; továbbá a rendőri kamara — szemszki prikaz, — mely egyszersmind alsóbb fokú bíróságot is képviselt.²⁾ A rendőrség feladatai közé tartozott a rend és biztonság fenntartásán kívül az utcák és utak tisztán- és jókarban tartása; az utóbbi célra Moszkvában mindig készen állott 50 munkás. A rendőrség fentartása 15 ezer rubelt igényelt.³⁾

Az igazságszolgáltatást két kamara, a moszkvai és wladimiri eszközölte; tagjai voltak a bojárok, okoluitsik és a birodalmi tanács — dúma — tagjai. A rablás és úton-állás egy külön osztály — razbojnoi prikaz — elé tartozott, hol a gonosztevők mindenféle kínzásoknak és gyötrelmeknek valának alávetve. Miután még felemlítjük az ú. n. razrjéd, vagy a szolgálati rangfokozatot intéző és ellenőrző kamarát, mely Fedor Alexejevits alatt eltöröltetett, a lövészek vagy sztrjelitzek kamarájával — sztreliitzkoj prikaz, — zárjuk be felsorolásunkat. Ebben egy bojár elnöksége mellett két deák vagy írnok van állandóan alkalmazva, kik a moszkvai és a városi lövészezred mint testőrcsapat ügyeit intézik. Az első, a moszkvai, a czár válogatott testőrségét képezi; kötelessége a czárt, czárnőt minden alkalommal kísérni s biztonságuk felett őrködni; a palotai őrszolgálatokon kívül más teendőkre nem alkalmaztatnak. A czári palotában és a főpénztárnál egy százados vezénylete alatt mindig 500 sztrjelitz áll őrségen,⁴⁾ a városi sztrjelitzek őrzik a városkapukat 20 vagy 30 emberből álló csapa-

¹⁾ Hermann, III. köt. 750. lap.
²⁾ Hermann, III. köt. 751. lap.
³⁾ Hermann, III. köt. 753. lap.
⁴⁾ Hermann, III. köt. 754. lap.

tokban, míg a város különböző részeiben rendőri szolgálatokat teljesítenek. A sztrjelitzek létszáma közönségesen a többi ezredekéből egészítették ki. Ha a fővárosban tűz támad, minden sztrjelitz tartozik az oltásban résztvenni. Jellemző, mert a fegyelenre egészen sajátos világot vet, hogy a sztrjelitzek felett minden tűzvész után szemle tartatik, hogy a vész alkalmából nem idegenítettek-e el valamit? Ki a szemlénél meg nem jelen, szörnyű ostorozással büntetetik. Hasonló szolgálatok ezéjéből mindazon nagyobb városokban, melyekben bojárok és vajdák székelnek és hivatal tartanak, két vagy három sztrjelitzezred állomásozik. Ezek fizetése nem sokkal csekélyebb mint a moszkvaiaké, öltözködhöz minden három vagy négy évben megkapják a szükséges posztót.¹⁾

Mind ezen felsorolt és még több alantosabb osztályok vagy kamarák felett áll mint legfőbb birodalmi hatóság, a birodalmi vagy bojárkamara, melyről Kotosichin a következőket mondja:²⁾ „Alexej Michailovitsz cár édes atyja a bojárok tanácsa nélkül semmibe sem kezdett, ámbár ő is egyeduralkodónak — szamoderszhez — nevezte magát. Mert, a IV. Iván halála után trónra került cároktól azon írásbeli nyilatkozat követeltetett, hogy nem lesznek bosszúállók és kegyetlenek, nem fognak senkit száműzni, sem pedig bírói ítélet nélkül halálba küldeni, hanem minden kormány és hivatalos ügyben előbb a bojárok tanácsát és véleményét meghallgatni, mint a kiknek tanácsa és hozzájárulása nélkül semmiféle titkos vagy nyilvános ügyben határozni nem fognak. Azonban Alexej cártól, minthogy jámbor és szelídlelkű volt, ilyen írásbeli ígéretet senkisémet követelt; minek folytán az országot úgy kormányozta, a mint akarta s mindennemű apró vagy nagy ügyekben egészen saját belátása szerint cselekszik.“

„Ha a cárnak tetszik, külügyekben vagy bármely belügyi dologban birodalmi ülést tartani, a bojárok, okolnitsik és birodalmi tanácsosok a megszokott rendben elfoglalják helyeiket a padokon, bizonyos távolságban a cártól, nem koruk vagy hivatalos állásuk szerinti sorrendben, hanem úgy, hogy az egy osztályba tartozó bojárok, okolnitsik és birodalmi tanácsosok születésük, azaz nemzetségük

¹⁾ Hermann, III. köt. 758. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 759. lap.

szolgálati viszonya szerint következnek egymás után. A birodalmi tanácsjegyzők állva vesznek részt ezen ülésekben, kivéven, ha a cár egyenesen megparancsolja nekik, hogy üljenek le. Az ülés elején a cár előterjeszti a gyűlésnek véleményét, nézetét vagy kívánságát és felszólítja a jelenlévőket, hogy támogassák őt tanácsukkal. Erre az értelmesebbek és a nagyobb családokból vagy nemzetségekből valók előadják nézeteiket; megtörténik az is, hogy alantabb származású egyének is hozzászólnak; mások ellenben szakálukat fogván némák maradnak. Mert a cár nemcsak olyanokat emel fel a bojári méltóságra, kik jeles tehetségekkel bírnak, hanem kik előkelő családból valók, s vannak ezek közt egészen tanulatlan és oly tudatlan emberek, hogy sem írni, sem olvasni nem tudnak.“

Ha a mondottak után a mozgató, éltető erőt keressük, mely a roppant kiterjedésű orosz birodalmat igazgatta és kormányozta, azt fogjuk találni, miszerint az nem a szabadság s a jogok kölcsönös tiszteléséből származott, hanem az egyeduralkodó korlátlan és osztatlan akaratának kifolyása volt, mely előtt meghajlott előkelő és pór s lemondott szabad véleményének nyilvánításáról mindenki. A szolgálai alárendelés szemben a korlátlan hatalom gyakorlatával képezi az orosz államélet jellemző alapvonását. Nem lehet másféleképpen, mint hogy a korlátlan egyeduralkodó mellett az egyházi hierarchia intézménye erős gyökereket vert. Csak-hogy a szeretet magasztos vallása Oroszországban gondolat nélküli ájtatossággá fajult, telve merev formákkal, melyeket nem élénkített a meleg belső érzelmek. Maga az istenítisztelet a hatalom által befolyásolt üres bálványimádássá süllyedt alá, melynek papjai nem valának képesek, magasztos hivatásuk tiszta erkölcsi színvonalára felemelkedni. Feltűnő, és bizonyára tanulságos jelenség, hogy az orosz papság erkölcsi és értelmi hanyatlása akkor veszi kezdetét, midőn a korlátlan egyeduralkodó elmélete az államban gyakorlativá kezd lenni. A politikai szabadsággal süllyed az egyház és képviselőinek tekintélye is; maga a hazaszeretet erénye, mely hajdan oly jellemző vonását képezte az orosz papságnak, bilincsekbe veretik a mindent elnyeléssel fenyegető és telhetetlen kényuralom által, mely nem ismer többé semmit, sem istenit, sem emberit, mit felette állónak elfogadni hajlandó volna.

Az orosz papság erkölcei a tizenhatodik és tizenhetedik században ijesztő hátramenést mutatnak. Gyakran lehetett papokat és szerzeteseket részegen az utcákon heverni látni; kiváltképen nagy elvadulást mutattak a szerzetesek úgy a kolostorok falain belül, mint a nyilvános életben. Nem ritkán, midőn az egyházi törvények hatástanok maradtak, vagy általában nem alkalmaztatának, a világi bírának kelle közbelépniök, hogy a bűnösök példásan megfenyíttessenek. A papok tekintélye ennek folytán a nyilvános életben egészen veszendőbe ment s az illetők csak akkor részesültek az őket megillető tiszteletben, midőn egyházi teendőket végeztek.¹⁾ Különben mindenki úgy bánt velük, a mint megérdemelték; s ha fejről sikerült a taffját, papi főveget, eltávolítani, a popa ép úgy ki volt téve erőszakos tettelegességeknek, mint bárki, anélkül, hogy a kor durva erkölcsi felfogásánál fogva valaki felelősségre vonta volna. Egyébiránt nagy volt Oroszországban az apácza-kolostorok száma is.²⁾ A legtöbb apácza férjétől elhagyott vagy eltaszított nő vagy özvegy volt, s csak elenyésző csekély része szűz. Az apáczák életmódja még sokkal botrányosabb volt, mint a szerzeteseké; s míg a míveltebb osztályokhoz tartozó nők és szűzek otthon a legszigorúbb őrizet alatt állottak, addig az apáczák akadálytalanul fogadhattak a kolostor falain belül férfilátogatásokat, sőt tetszésük szerint bolyonghattak az utcákon.³⁾

Nikon, a míveltlelkű, bár nagyravágyó egyháznagy reformtörekvéseinek tulajdoníthatta első sorban bukását, melyekkel a papok erkölceit és az egyház mindinkább elharapódzó visszaéléseit orvosolni és megszüntetni akarta. Törekvései sikertelenek maradtak s az orosz papság rohamosan súlyedett. Ezzel karöltve járt a legsötétebb tudatlanság, mely annyira ment, írja egy szemtanú még 1698-ban, hogy az orosz papok közt sokan valának, kik a legközönségesebb imákat, például a „Mi atyánk“-ot sem ismerték; ennek oka az volt, hogy nem valának iskolák, hol a legszükségesebbeket megtanulhatták volna.⁴⁾ Az oroszok és papjaik jámborsága tehát üres formaszerűségekből állott:

¹⁾ Hermann, III. köt. 762. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, III. köt. 763. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 763. lap, és Jegyzet 1521.

a szüntelen harangozásban, a keresztvetésben s egyéb külsőségekben; s míg külsőleg mindenben Isten nevét hangoztatta, addig képmutatásban, álnokságban, csalásban és a legvakmerőbb gazságok keresztülvitelében jártasabb volt mint bármely más nép.¹⁾

Azonban tudatlanságban, valamint rajongó üldözési és térítési hajlamban jóval felülmúlták az orosz papságot az eretnekek,²⁾ kiknek száma mindig nagy volt Oroszországban. A baj annyira elmérgesedett, hogy egy időben még az egyházi szónoklatok is betiltattak, nehogy a tömegnek alkalom nyujtassék a szentírás magyarázatásával foglalkozni. A vallási türelmetlenség annál nagyobb mérveket öltött, mennél inkább szaporodott az eretnekek száma. Ha egy kíváncsi idegen betekintett egy orosz-görög szertartású templomba, távozása után az egész templom kifüstöltetett és megfertőztelenített; azt pedig, ki a merényletet véghezvitte, kemény büntetés érte, ha jobbnak nem találta az orosz vallást felvenni, mely esetben büntetése elengedtetett. A nagybőjt első vasárnapján a csári palota előtt egy álvány emeltetett, honnan a patriarcha az uralkodó jelenlétében mindazokat nyilvánosan megátkozá, kik a görög-keleti vallástól eltérnek.³⁾

Az orosz egyház eredetileg a byzanci utánzata volt; az utóbbi egyház papjai hozták Oroszországba a dogmákat, szertartásokat, a szerzetesrendek intézményét s a *nomokanont*, vagyis a zsinatok határozatainak s a szent atyák nyilatkozatainak gyűjteményét.⁴⁾ A hit egységét és változatlanságát kiváltképen elősegítette azon körülmény, hogy Oroszország metropolitái, érsekei és püspökei egész a tizenharmadik század végéig többnyire görögök voltak. Így alakult az orosz egyház görög-keletivé s Oroszország egész a tizenötödik század közepéig azon eparchiák közé számított, melyek a konstantinápolyi patriarcha illetősége alá tartoztak, ki a legfőbb egyházi bíróságot képviselé és gyakorlá s az orosz metropolitákat felavató. Azonban ennek daczára az orosz-görög egyház inkább szövetségese mint alárendeltje volt a byzanci görög egyháznak.⁵⁾ Ezen viszony

¹⁾ Hermann, III. köt. 763. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 764. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 428. lap.

⁵⁾ Ugyanott.

kiviláglik a következőkből: 1. A patriarcha csak a nagyfejedelem beleegyezésével választhatott és kenhetett fel metropolitát; 2. nem állott jogában az orosz egyház ügyeibe beavatkozni, kivéven, ha tanácsért hozzá fordultak; 3. az orosz püspököknek régi joguk volt, a nagyfejedelem kívánságára metropolitát választani és felkenni, még pedig a patriarcha ellenkezése daczára.¹⁾

A kijewi metropolita ezek szerint az orosz-görög egyház valóságos feje volt, ki a vallás tisztasága felett őrködött s az egyházi ügyeket vezette; ő avatá fel a püspököket s csak kivételes esetekben fordult a konstantinápolyi patriarchához. A második helyet a hierarchia fokozatában a püspökök foglalták el, kik megyéik egyházi ügyeit kormányozták s kiknek száma eredetileg hat volt: Kijew, Novgorod, Rostow, Wladimir, Bjelgorod és Tsernigowban. A püspököket a nagyfejedelem nevezé ki, a megyés püspökök ajánlatára; ezek alkották a metropolita előülése mellett az egyházi zsinatokat.²⁾

Az orosz-görög papság az orosz fejedelmektől tágas kiváltságokkal ajándékozott meg, mi nem kis mértékben járult hozzá tekintélyük növeléséhez. Szent Wladimir ideje óta teljesen függetlenné lettek a világi bíraskodástól, zavartalanul élvezték terjedelmes javadalmukat, nem fizettek semminemű adó- vagy más közterheket s a vallás korlátain túl még a kereskedelembe is befolytak a súly és mértékek ellenőrzése által.³⁾

Az orosz papság kezdettől fogva úgy tűnik fel, mint a nemzet legfegyelmesebb s társadalmának legértelmesebb eleme. Mint ilyen állott szemben a legfőbb hatalommal, az uralkodóval, és a külvilággal. Történelmünk folyamában volt alkalmunk többször tapasztalni, kivált a részfejedelemségek idejében, mily jótékony befolyással volt az egyház a fejedelmek és a nép közötti viszályok elintézése vagy kiegyenlítése alkalmával. De a legtöbb szolgálatokat tette az egyház a hazának a tatár hódoltság szomorú korszakában. Az arany-horda khánjai teljes mértékben felismerték és méltányolták a papság fontosságát, mely iránt mindenkor a legnagyobb tiszteletet tanúsították. Az egyház képviselői

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 429. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

ezen időben fel valának mentve minden adó, s birtokaikért az obrok fizetése alól.¹⁾ A kolostorok száma egész a tizennegyedik századig mindig emelkedőben vala; a legrégibb kolostorok Kijewben keletkeztek; Kijew példáját követte: Novgorod és Nowotorg, melyek a tizenegyedik században alapították az első kolostorokat; a tizenkettedik században 41, a következőben 22, a tizennegyedik században pedig 80; végre a tizenötödik században 70 új kolostor keletkezett.²⁾ A szerzetesek a nemzeti elnyomatás idejében jámbor buzgalommal bátorították az elnyomatott és reménytelenségében kétségbeesett népet; s midőn a hadsereg kivonult, hogy a haza ellenségeivel megvívjon, a papok áldották meg a vitézek fegyvereit, kiknek győzelmeért imádkoztak.

Az orosz egyház ötödfélszáz évig megővta egységét zavartalan békében, mely egész idő alatt csak keveset háborgattatott az itt-ott jelentkező eretnekek által. Így találták az egyházat azon végzetes politikai események, melyek Oroszországot két, egy keleti és egy nyugati részre osztották, miáltal annak egységét századokra megszüntették. A politikai szakadást az egyház szakadása követte s két egymástól egészen független metropolia: a kijewi és a moszkvai keletkezett. A kijewi egyház a lithván, majd lengyel befolyás hatása alatt, kivált Izidor metropolita s később bíbornok hathatós közreműködése folytán mindinkább a nyugati egyház felé hajlott s a pápai fensőség alá helyezkedék. Witowt nemesak a lithván koronának, hanem a római egyháznak is nagy szolgálatokat tett.³⁾

Mióta Moszkva mindinkább az orosz nemzet élére helyezkedék s az egységes nagy nemzeti birodalom központjává tette magát, a nagyfejedelmek mindinkább átláttak az egyház fontosságát, melynek már a múltban is oly sokat köszönhettek. Az egyházban a népelet szent zálogát látták, mely az általános rendnek és műveltségnek egyedüli és legfőbb kútforrása.⁴⁾ Azért Kalita Iván utódai megerősíték a papság mindazon korábbi jogait és kiváltságait, melyekkel már birtak, sőt újakkal tetézték azokat. Ezen idő óta a metropoliták tevékeny részt vettek az államkormány

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 430. lap.]

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 431. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 432. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

tanácskozásaiban s a csárok ritkán vállalkoztak nevezetesebb dolgokra, mielőtt az egyház fejének véleményét meg nem hallgatták volna. Így emelkedett a moszkvai metropolita tekintélye és befolyása, mígnem Konstantinápoly bukásával 1453-ban a névleges kapocs is ketté törött, mely még a keleti patriarchához fűzte. Ezen időtől kezdve a metropolitákat az orosz püspökök választották és avatták fel.¹⁾ A metropolita ezen idők óta a legelső birodalmi méltóságot képviselte, függetlenül igazgatta és élvezte nagykiterjedésű jószágait illetve azok jövedelmeit, adót és más járulékokat szabott jobbágyaira, külön bojárokkal és számos udvaronczezal rendelkezett. Egyébiránt a csárok számos kolostort és székesegyházat ruháztak fel külön bíraskodási joggal s engedélyeztek azoknak adómentességet. Nem csoda, ha ilyen körülmények közt az orosz papság a tizenhatodik században nagykiterjedésű jószágok birtokában volt s háború idejében saját költségén egész ezredeket szerelt fel s bocsájtott a szorongatott uralkodók rendelkezésére.²⁾

Azonban sem kiváltságok és szabad bíraskodási jog, sem adómentesség és gazdagság nem tették valóban függetlenné Oroszországban a papságot, mely ép úgy, mint a nemzet többi osztályai, a csár korlátlan akarata alatt állott. Egyedül a csárnak állott jogában saját választása szerint metropolitákat, érsekeket és püspököket kinevezni, csak az ő beleegyezésével élvezhette az egyház és annak képviselői a nekik adományozott jogokat és kedvezményeket, melyeket minden pillanatban megvonhatott; mert minden csárnak elvitázhatatlan joga volt: régi adományokat megerősíteni vagy eltörölni.³⁾

A patriarchátus megalapítása Fedor Ivánovits alatt nem változtatott lényegesen sem az orosz egyház, sem a papság helyzetén. A patriarcha csak abban különbözött a metropolitától, hogy a papi hierarchiában magasabb rangot foglalt el, nagyobb szertartások közt avattatott fel, az isteni szolgálatot némi különbséggel végezte s minthogy a byzanci patriarchával teljesen egyenrangú volt, egészen függetlenül vezette az orosz egyház ügyeit.⁴⁾ A patriarchátus felállításával

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 433. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 434. lap.

egy időben négy metropolitai szék is szerveztetett: Novgorod, Kazán, Rostow és Szárban; továbbá hat új érsekség és nyolcz püspökség. Ezzel az egyház több fényt és határozottságot nyert kifelé, anélkül, hogy belső szervezetében lényegesen változott volna. A patriarchát egyedül a csár választá, kinek akarata ellenére nem avatkozhatott világi ügyekbe, egyébként minden teendőiért felelősséggel tartozott urának.¹⁾ Az orosz patriarchák 111 évig kormányozták (1589—1700) a birodalom egyházi ügyeit, mely idő alatt tízszer váltották fel egymást ezen méltóságban; első volt Jób, az utolsó Adrián patriarcha; a legkitünőbb patriarchák valának Hermogén, az interregnum idejében és Philaret — a Romanow dynasziának megalapítója — fia Michail Feodorovits személyében. Oroszország nyugati részének elszakadása s Lithvániába illetve Lengyelországba történt bekebelezése egyházi tekintetben sem maradhatott befolyás nélkül az illető tartományokra. A vilnai metropolita erős kezekkel védelmezte a keleti kereszténység érdekeit a hódítók ellenében; a legelőkelőbb családok Lithvániában és Kis-Oroszországban hívei maradtak azontúl is az orosz-görög egyháznak, mely ezen tartományokban a tizenhatodik század végén kilencz püspökséget számlált: Wladimir-Brzesze, Lutzk-Osztrog, Polotzk-Witebszk, Lemberg-Kameniec-Podolski, Peremysl-Szambor, Chelm-Bjelsz, Pinszk-Tarow, Kijew és Mohilew.²⁾ Így találta a régi Oroszország ezen részeit a lublini unió, mely az orosz nemzet hangos elégtelenségével találkozott s mely csak arra szolgált, hogy a kedélyeket elkeserítse.³⁾

Oroszország nemzeti védereje, miként elbeszélésünk folyamában alkalmunk volt tapasztalni, időről időre változásoknak volt ugyan alávetve, de alapjában mégis sokáig a régi maradt. A hazát idegen ellenségektől megvédeni, oly régi, mint az emberi társadalom maga; eszméje az otthon, a tűzhely, a család szentélyének védelméből származott.⁴⁾ Itt is, mint mindenütt Európában, csak azok valának kötelezve síkra szállani, kik földbirtok felett rendelkeztek, melynek jogcziméből ezen kötelezettség folyott. Oroszországban ezen kötelezettség kiváltképen a nemesi osztályt illette; és pedig

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 434. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 439. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 440. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 459. lap.

első sorban a moszkvait, azután a városi nemességet vagy kiváltságosokat, végre a bojárfiakat, kikről már többször megemlékeztünk. Eszerint a honvédelem három részre oszlott: a jobb, közép és alsóbb osztályra, talán a főnemesi, köznemesi és polgári osztályokra. Ide tartoztak, kik kerületeikben 150—300 negyed, vagy 75—150 deszjetin vagy tized földbirtok felett rendelkeztek,¹⁾ mint öröktulajdonnal, vagy pedig bizonyos számú parasztudvar és telekkel. Béke idejében a gazdagabbak a csári udvar körül tartózkodtak, hol mint sztohnik-ok stb. szerepeltek, vagy pedig más hivatalokat viseltek. A többiek birtokaikon laktak s várták a csári ukázt, mely őket hadiszolgálatra behívandó vala.¹⁾ A gyermekek, ha tizenhetedik évüket betöltötték, azon osztályba soroztatának, melyhez atyjuk tartozott. A városi polgárságnak jogában állott helyetteseket rendelni, kiknek azonban ilyen esetben bizonyos birtokrészeket tartoztak átengedni. Minden 100 és 200 negyeddal bíró ú. n. „jó birtokos” tartozott egy lovaszt vagy gyalogost állítani s azt íjjal, dárdával és alabárdal felszerelni,³⁾ valamint a hadjárat alatt szükséges élelmiszerekkel ellátni. A vajdák valának megbízva a hadkötelesek nyilvántartásával. A gyülekezőhelyeken a névsor felolvastatott s a hiányzók felettén szigorú büntetés alá estek.⁴⁾ Rendes sereg jellegével bírtak a sztrjelitzek, kiknek száma Moszkvában a tizenhatodik század vége felé 10.000 volt.

Az ezredek közönségesen zászlóaljakra — prikáz — valának osztva, melyek mindegyike 500 embert számlált; minden zászlóalj századokra s minden század tizedekre volt felosztva, melyek élén egy százados — szotnik, — illetve egy tizedes — deszjetnik — állott; a zászlóalj parancsnoka a kapitány — golowa — vala, kinek évi fizetése 30 és 60 rubel közt váltakozott, mi a mai pénzérték szerint 350—700 rubelt tesz;⁵⁾ e mellett azonban 300 egész 500 negyed földbirtok tulajdonosa volt. A szotnik 10 egész 20, a deszjetnyik pedig 10 rubel évi fizetést kapott. Háború esetében a behívott tisztek a csári ménesekből lovakat kaptak az

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 459. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ustrjalow, . köt. 460. lap.

⁵⁾ Ustrjalow, I. köt. 460. lap.

utazásra és szekereket az élelmiszerek elszállítására. A tábori szolgálaton kívül háború esetében kötelesek voltak palotaszolgálatokat is teljesíteni az udvar körül, valamint a rendről gondoskodni.¹⁾

A sztrjelitzeken kívül, kik sokáig az orosz hadsereg zömét képezték, alapítá IV. Iván a hírhedt opritsnikok testőrhadát, melyről annak idejében bővebben megemlékeztünk. Az opritsnikok száma kezdetben 1000, később azonban 6000 volt; kiváltképen kitűntek gazdagabb öltözők s többrendbeli kiváltságaik által. Hatévi fennállás után s mert a közvélemény mind hangosabban nyilvánult ellenük, maga IV. Iván feloszlata az opritsnikok csapatát; helyette Boris Godunow egy, idegen zsoldosokból álló elitehadat szervezett, melyben 2500 német, lengyel és görög szolgált 12 egész 60 rubel (150—700) évi fizetéssel; a parancsnokok — ezek közt volt az ismeretes Margeret kapitány — 120 rubelt kaptak készpénzben és 600—1000 negyed földbirtokot.²⁾ Az usurpátorok és az interregnum idejében az idegen tisztek száma még sokkal nagyobb volt. Alexej Michailovits czár alatt két tábornok, több mint száz ezredes — polkownik — és alezredes — podpolkownik — továbbá százados és más alsóbb tisztszolgálat, többnyire németek, hollandok, angolok és skótok. Többen közülök állandóan megtelepedének Oroszországban s nagykiterjedésű földbirtokok uraivá lettek.³⁾ Ha az orosz és az idegen fegyveres csapatokat, továbbá a kozákok, nogáj, tserkeszs stb. seregeket összevesszük, az egész orosz hadsereg létszáma 300 ezer főre rúgott.⁴⁾

A hadsereg kivonulásakor az ú. n. jertúl — előhad — nyitá meg a felvonulást, azaz egy szakasz könnyű lovasság, mely egyszersmind hivatva volt kémszemlét tartani s a vidéket átkutatni; ezt követte a tulajdonképeni hadsereg, polk-ok szerint felosztva. A vajdák, kik az egyes vidéki csapatokat vezényelték, a dobokkal — nabat — a középben foglaltak állást, míg a podgyász az utóhadat követte. Ha az ellenséggel nyílt mezőn találkozott a sereg, egy egészen sajátos nemével az erősítésnek vette körül magát, mely

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 461. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 462. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 466. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 467. lap.

gúlá-nak neveztetett s abban állott, hogy több száz szekér vagy szán különös szerkezetű védpajzsokkal falszerűen felállítatott, mely mögül a védelem eszközöltetett, vagy a támadás intéztetett.¹⁾ A gúlák mögött az orosz gyalogság legyőzhetetlen volt. Az ütközetet közönségesen a gyalogság kezdette meg borzasztó kiáltásokkal. Ha győzedelmeskedett, az orosz nem sokat törődött az ellenség üldözésével, hanem inkább hozzálátott az elfoglalt vidék vagy tartomány kifosztogatásához és pusztításához. Aknamunkák csak a tizenhatodik század óta jöttek használatba, de az oroszoknál nem valának népszerűek; többnyire német vagy más idegen mérnökök vezették a munkálatokat.

Ha azután a hadsereg egy győzedelmes hadjáratból hazatért, a czár nem fukarkodott a különböző jutalmak osztogatásával; ilyenkor a vajdák a következő kitüntetésekben vagy jutalmakban részesültek:²⁾ 1. A czár nagy érdeklődéssel tudakozott a vajdák, tisztek és az egész hadsereg hogyléte és egészsége felől. 2. Kiosztás végett néhány aranyat és félaranyat küldött. 3. Drága bundák és szőrmefélék, kaftánok, arany és ezüst serlegek s más efféle eszközök osztattak ki; ritkább esetekben jószágok adományoztattak. A mily bőkezűen osztogatta a czár adományait, ép oly kemény volt a büntetésben azok iránt, kik az ellenség előtt nem tették meg kötelességeiket; jószágvesztés, halál vagy száműzetés volt ilyenkor a közönséges büntetés.³⁾

A vagyon és kereset általános bizonytalansága, az alsóbb néposztályok nyomora s a hatalmasok és nagyok önkénye és erőszakoskodásai okozták, hogy a nép igazságérzete a tizenhatodik és tizenhetedik században nemcsak Oroszországban, de Európa többi részeiben is nagyon rossz lábon állott. A kedélyek elvadulása és érzéketlensége, majd közönye minden nemesebb és eszményisebb czélok iránt oly nagy volt, miszerint a jog és igazság kijátszása, a megvesztegetés és sikkasztás és számos más kihágások és bűnök napirenden voltak. Mint az egykorú írók s ezek közt Mayerberg megjegyzi, kinek műve a derék Olearius könyvének folytatása és kiegészítése, alig múlt el éjjel,

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 466. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 467. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 468. lap.

melyben több ember meg nem gyilkoltatott vagy ki nem raboltatott volna; s a legtöbb gonosztettek nagy ünnepeket követő éjjeken hajtattak végre, midőn a durvaságot és kegyetlenséget a részegítő italok még inkább fokozták.¹⁾ A rend és biztonság, valamint a nemesi udvarok őrei egyetértettek a gonosztevőkkel, kiknek száma kiváltképen nagy volt Moszkvában. Az erkölcsi romlottság a társaság minden rétegét áthatotta; s ámbár a bírák a keresztesók alkalmával szigorú esküt tőnek, hogy a törvény és igazság szerint járnak el hivatalukban,²⁾ ők valának azok, kik rossz példájuk által megmetyeltyezték a nép erkölceit. Hogy igazságtalan ítéleteiket elpalástolják, maguk a bírák hamis tanúkat fogadtak.³⁾ Annyira mentek ezen időben a legbotrányosabb visszaélések, hogy a jog és igazság majdnem nyilvános árlejtés alá kerültek. A bűnvádi eljárás ezen szomorú időszakában felettén nevetségesnek kell hogy feltűnjék azon gondolatnélküli felfogás, miszerint bizonyos esetekben még az állatok és élettelen tárgyak is formászerű vizsgálat és ítélet tárgyát képezhették Oroszországban. Így egy bakk, mely játszótársát, egy előkelő bojár fiát, a lépcsőzeten letaszítá, szabályszerű ítélet alapján Szibiriába száműzetett, gazdájának pedig eltartás fejében naponként egy kopéket kelle az állam pénztárába befizetni. Alexej czár első nejét egy alkalommal éjjeli álmából zavarák fel a szomszéd torony harangjai. Az ügy megvizsgáltatván, az ítélet következőleg hangzott: a torony széthordandó; a harang megkorbácsolandó, azután Szibiriába szállítandó s ott örök megvetésnek adandó át. De a humornak ezzel még nem volt vége. A czárnő meghalt, még mielőtt ezen ítélet végrehajtatott volna, és Alexej második neje minden befolyását érvényesíté férjénél, hogy a szigorú ítéleten enyhítsen. S valóban, a fejedelmi hölgy közbenjárásának sikerült az ítéletet oda változtatni, hogy a bűnös harang eddigi rézfoggantyúi helyett vassfoggantyúkat kapott, azután egy alacsony toronyba száműzetett s örök némaságra kárhoztatott.⁴⁾

A család és a társadalom mindenkor híven tükrözi

¹⁾ Hermann, III. köt. 764. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 765. lap.

³⁾ Hermann, III. köt. 766. lap, és Jegyzet 1529.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 765. lap.

vissza a kor szellemét és a nyilvános állapotokat. S jól mondja Hermann, hogy a család és az állam közti benső összefüggés seholsem oly feltűnő, mint Oroszországban,¹⁾ mert az általános műveltség seholsem oly egyhangú, mint itt, hol sem az államférfiak magasabb és tágasabb látkörrel nem bírnak,²⁾ sem a népet magukhoz felemelni nem képesek.

Az erkölcsök és szokások csekély kivétellel ugyanazok valának a nemzet valamennyi osztályánál, mi annak bizonyítéka, miszerint művelődési tekintetben nem ismerhető fel lényeges különbség az egyes osztályok között, s hogy az általános művelődési állapotok ugyanazok.³⁾ De világítsuk meg ezen felettén érdekes és tanulságos jelenséget közelebbről.

Ha egy bojár, vagy egy más ú. n. „közeli ember,” vagy bármely előkelő vagy közember fiát meg akarja házasítani, a legelső kérdés, mely a legkomolyabb megbeszélés tárgyát képezi, a hozomány, a leány kiházásítása, mely nélkül az apa szóba sem áll.⁴⁾ Különösen vonzalomról és szabad választásról senkisémm beszél, az eljegyzés előtt közönségesen nem is látják egymást a jövőző házások. S ha azután a férfi otthonába viszi azt, kit más választott számára, az szolgálai alárendeltségben függ férjétől, kinek minden parancsát és kívánságát vakon teljesíteni tartozik. Szabad akarat, figyelem, gyengéd bánásmód ismeretlen a szegény nő előtt, ki férjében nem szeretett, hűséges társat. hanem kérlelhetetlen kényurat lát. Azért az orosz nő sokáig nem ismerte sem a jogait, sem kötelességeit a nyugati, a német vagy franczia nőnek. Jellemző s megszégyenítő és lealázó szokás volt, hogy a közönséges orosz menyaszszonyának a szokásos ajándékok között egy egészen új korbácsot is küldött, mintegy intő emlékeztetőt a köteles vak engedelmességre. S midőn az atya beleegyezését adja leányainak férjhezmeneteléhez, azokat egy új korbácscsal érinté, miközben így szólt hozzájuk. „Ha férjeteznek nem fogtok engedelmeskedni, úgy ő fog benneteket helyettem e korbácscsal megverni.”⁵⁾ Régi szokás szerint azután a

¹⁾ Hermann, III. köt. 766. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, III. köt. 767. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Ugyanott.

vőlegény jövőző apósának ezen első ajándékát övébe teszi s kihívólag díszelleg vele.

Nem szenved kétséget, miszerint a nők ezen keleties alárendeltsége a leghátrányosabb befolyással volt a nemzeti művelődésre és finomodásra. Kotosichin, az orosz történetíró, a következőleg nyilatkozik az orosz nőkről a tizenhetedik században. Beszédközben zavartak és darabosak, minthogy gyermekéveiktől egész házasságukig atyjuknál félreeső, elrejtett szobákban tartatnak s legközelebbi rokonaikon kívül egy idegen férfit sem látnak; ha azután férjhez mennek, ép oly kevéssé találkoznak más férfakkal.¹⁾ A pápai követ Possevini azt mondja, hogy az előkelő orosz nők még a templomokat is csak nagyon ritkán látogatják; ha pedig nagy ritkán kirándulásokat vagy látogatásokat tesznek, úgy ezt is csak elfüggönyözött kocsikban vagy szánokban tehetik. Sokkal szigorúbban őriztetének még a czárnők és a czarewnák vagy császárlányok. Az utóbbiak is külön lakrészekben tartózkodtak, szigorú őrizet alatt s minden idejüket imádsággal és böjtöléssel töltötték el, „mialatt arcuk mindig könnyekben úszott,” mondja Kotosichin. Ezer udvari szolga közül alig jutott egynek a szerenese, a czárnőt vagy czarewnát látni.²⁾ S ha a czárnő beteg volt, az orvos csak akkor léphetett be a terembe, melyben a beteg feküdt, midőn a terem függönyei lebozsájtattak, s üterét is csak úgy tapinthatta a betegnek, midőn annak karja elébb finom posztóval bevonatott. Midőn Alexej neje legelőször kiköcsizött, a nép nagyon megbotráncozott azon, hogy az udvari koci függönyei kissé félretolódtek. Úgy látszik, hogy az első Romanow fiának ezen különben műveltlekü neje nagyon kíváncsi volt; erre mutat, hogy férjét rávette, miszerint az megengedte, hogy neje titokban jelenlehessen azon kihallgatáson, melyet a czár a magyar király és német császár követeinek: Bottoni és Guzman-nak kolomenskojei kastélyában adott. A czárnő egy mellékterembe vezető ajtón alkalmazott nyilasokon keresztül tanúja volt a kihallgatásnak, mely őt felettén mulattatá.³⁾ Midőn a czár nemsokára a Szentháromságkolostorba zarándokolt, a czárnő nyitott kocsiiban követte

¹⁾ Hermann, III. köt. 768. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, III. köt. 769. lap.

férjét, mely alkalommal mindenki láthatta az uralkodónőt. Csakhogy az oroszok megszokott tartózkodásból nem merészkedének tekinteteket az uralkodónőhöz felemelni.¹⁾

Olearius elbeszélése szerint, az ő idejében a háziasszonyoknak meg volt engedve, s talán ez képezte az egyedüli kivételt, hogy a lakomákon résztvehettek, melyeket férjeik barátjaiknak időről-időre adtak; azonban ez csak abban állott, hogy a vendégeket üdvözölhették. Kotosichin a következőket mondja ezen alkalommal: „Midőn a vendégek az étterembe hivattak, sorba állottak az ajtó mellett, hol a háziasszony könnyű üdvözléssel fogadta férje vendégeit, kik részükről a földig meghajták magukat előtte. Most viszont mélyen meghajta magát a házigazda vendégei előtt s arra kérte őket, hogy esőkolák meg nejét. Legelőször maga a férj esőkolá meg nejét, azután a vendégek egymás után meghajták magukat a háziasszony előtt s megcsőkolák őt. Miután mindnyájan megegyszer földig meghajták magukat s a nő könnyű üdvözléssel búcsút intett nekik, egyszersmind mindegyik kezébe egy borral megtöltött serleget adott, melyet előbb ajkaival érintett s miután azt kiivák, kiki a maga helyére ment, a háziasszony pedig a korábbi merev szertartások közt elhagyta a társaságot, hogy visszatérjen lakrészeibe, hol reá barátnői várakozának.²⁾

Mindazonáltal ezen lealacsonyító mellőzés dacára, a nő Oroszországban is tudta érvényesíteni tekintélyét és befolyását, hol azt egyéni tulajdonai s a körülmények megengedték. A bojárok és más előkelők nejei nem ritkán térden állva nyujtának át kérvényeket a császárnőnek vagy csarewnáknak, kik azt viszont a császárnak adák át meleg szószóló ajánlatukkal; így érvényesült sokszor a nő befolyása fontos ügyekben.³⁾

Daczára a szigorú elzárkozottságnak, a női erkölcsök mégis a legijesztőbb kiesapongásokat mutatják. A nyilvános és általánosan látogatott fürdők a lehető legrosszabb befolyással voltak az erkölcsökre. A fürdőkben a két nem el volt ugyan választva egymástól, de a közös bejáratok és lehűtőhelyek alkalmat szolgáltattak a legfesztelenebb érint-

¹⁾ Hermann, III. köt. 769. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, III. köt. 770. lap.

kezésre, mely a szemérmert mélyen sérté. Kotosichin, tehát a legilletékesebb, azt mondja, hogy ilyen alkalommal a nők kivétkezve minden szemérmérzethől, gyakran szégyenpírt árasztottak az idegen arczára azáltal, hogy magukat egész meztelenségükben engedék át a másik nem tekintetének.¹⁾

Ugyancsak az egykorú írók, és pedig úgy oroszok mint idegenek, erős kifejezésekben kárhoztatják a mértéktelen tivornyákat és az iszákosságot, melyeket az oroszok a legfektelenebb módon üztek, s melyek nemi kiesapongásaikkal együtt a népet a legalacsonyabb erkölcsi színvonalra süllyeszték alá.²⁾ Nemcsak az alsóbb osztályok, hanem az előkelők is e részben a legszomorúbb képeket tárják fel előttünk. Még azon lakomákon is, melyeket a császár idegen követek tiszteletére adott, a bojárok állatias falánksága, melylyel a rosszúl készített ételeket elnyelték, ép oly rút mint visszataszító volt; közönségesen a hányásig ettek s a részegségig ittak. Az iszákosság egyébként minden osztály és mindkét nem közös bűne vala, nőknek úgy, mint férfiaknak. Legnagyobbak voltak a kiesapongások ünnepnapokon — pedig ezek száma az orosz-görög egyházban mindig nagy volt, — s az oroszok az Úr napját nem tudták méltóbban megülni, mint egy nagy részegséggel.³⁾ Az ú. n. vajashétben és a húsvét hetében úgy látszott, az idegenek egybehangzó tapasztalata szerint, mintha az egész nemzet kivétkezött volna a józanságból, szemérméből, illemből és erényből. Az útczák telve valának részeg tomboló és ordító embertömegekkel; férfiak és nők részegen heverték az útczákra mindenfelé.⁴⁾ „Alexej Michailovits alatt a szesz italok egyedárúsága már oly jövedelmező volt Oroszországban, hogy senkisésem gondolt többé arra, miszerint a köznép erkölcsének és fizikai jólétének tekintetéből a csári kincstár a jövedék eltörlése által kárt szenvedjen.⁵⁾

Már említők, miszerint a dohányzás tilalma Oroszországban nem kevésbé szigorú volt, mint Angliában vagy máshol. Azonban a túlságos szigor itt is az ellenkezőt ered-

¹⁾ Hermann, III. köt. 770. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 771. lap.

⁵⁾ Ugyanott.

ményezte. Alexej Michailovits nemesak megerősíté, hanem megszigorítá a korábbi tilalmat s az oroszokat a legkeményebb büntetéssel sújtá, ha a dohányzáson rajta kapattak. Azonban minden hasztalan vala, az oroszok ép oly kevéssé tudtak lemondani a dohány élvezéséről, mint a szeszes italok gyönyöréről: s a törvényhozásnak bele kelle nyugodnia egy ténybe, melyen változtatni nem állott hatalmában, de melyet ügyesen felhasználva: újabb és jelentékeny jövedelmet biztosíthatott az államkincstár számára.

Ha az egykorú feljegyzéseknek hitelt adhatunk — és nines alapos okunk ezt megtagadni. — úgy utálattal kell hogy eltöltsön bennünket a rendetlenség és tisztátalanság, mely még az előkelők lakomáján is uralkodott. Valamint az evés és ivás, ép oly undorítóknak valának az ételek és italok, melyek az asztalokra jövének. Az asztal kivált a korábbi időkben nem is volt felterítve, vagy pedig egy piszkos és rongyos anyaggal bevonva, mely utálatunkat csak fokozhatja. Még Alexej Michailovits udvari ebédjein is csak ritkán és keveseknek nyújtattak asztalkendők, tányér, kés és villa. Az ételek közönségesen az újjakkal tépettek szét evésközben s a levágott esontok visszadobattak a tálba, melyből vétettek. . . .¹⁾ De nem kívánjuk folytatni a rút képet; hol egy nemzet minden osztálya megegyezik a tudatlanságban és durvaságban, ott sem nemzeti nevelésről, sem műveltségről, jog- és erkölesi érzetről nem lehet szó. A nevelés és oktatás még a czári családban is csak az első elemi ismeretekre szorítkozott. „Ha az idő elérkezett,“ mondja Kotosichin, „midőn a czárevitsnek írni és olvasni kell tanulnia, adassanak mellé értelmes emberek nyugodt és békés jellemmel, nem pedig kórhelyek. . . . Írni követ-ségi írnokok tanítják; nyelvekre ellenben, az orosz kivételével, nem tanítják, és pedig sem a latinra, sem a görögre, sem a németre.“ Azután egy másik helyen így folytatja az orosz történetíró: „Az oroszok természetüknél fogva felfuvalkodottak és járatlanok mindenféle dolgokban, minthogy minden józan oktatás hiányával vannak, s ehelyett csak felfuvalkodást, szemérmatlenséget és jogtalan erőszakoskodásokat tanulnak.“²⁾

¹⁾ Hermann, III. köt. 772. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 773. lap.

Azonban ha az oroszok erkölesi és értelmi hátramaradottságának megítélésében igazságosak akarunk lenni, úgy azt kell mondanunk, hogy a viszonyok a tizenhatodik és tizenhetedik században máshol sem voltak sokkal jobbak. Németországban a harminczéves háború következtében íjesztő volt az általános elvadulás, az erkölesök sülyedése s a tivornya és iszákosság, mely alól sem az egyházi, sem a világi nagyok nem voltak kivéve. Így a fürdők itt is az erkölestelenség és szemérmatlenség fészkei valának;¹⁾ az iszákosság és istenkáromlás ellen püspökök és világi nagyok fogadalmakat tesznek, melyeket nem tartanak meg;²⁾ a breslaui tanács pedig szükségesnek látja egy rendelet közzétételét, melyben a két nem ingben, vagy még meztele-nebben való megjelenését az útezakon és nyilvános helyeken eltiltja.³⁾ Franciaországban a Fronde idejében, Angliában az első Stuart Károly bukása alkalmával semmivel sem voltak jobbak az állapotok. Az új idők szelleme még nem érvényesült; az átmenet a középkori durvaságból egy jobb, mert világosabb és értelmesebb korba csak nehezen tudott végbemenni; számos és részben még mindig erős volt azon kötelékek száma, melyek az emberiséget a múlt századok intézményeihez bilineselték.

Az orosz nemzet értelmi hátramaradottságának egyik oka abban rejlett, s ez nem a leggyengébb volt, hogy fennhéjázó tudatlanságában jobbnak és tökéletesebbnek hitte magát a többi s kivált a nyugati népeknél, minél fogva mereven elzárkózott minden elől, mit a külföld jót vagy előnyöset nyújtott. Egyébiránt Oroszország felettén hiányosan volt tájékozva minden iránt, mi Európa nyugati művelt államaiban végbement, mert többnyire megbízhatatlan kószahírek jutottak tudomására az idegen kereskedők vagy szegény hadifoglyok útján, kik Moszkvában nem ritkán a kőpadra feszítették, csakhogy az európai államok politikai titkait elárulják, melyről persze ezen szánandó lényeknek legcsekélyebb tudomásuk sem volt.⁴⁾

A tudományok az orosz uralkodók és nagyok szemében azért nem találtak kegyelemre, mert a szabadság szülőinek

¹⁾ Hüllmann, Städtewesen im Mittelalter, IV. köt. 43. lap.

²⁾ Hüllmann, Städtewesen im Mittelalter, IV. köt. 134. lap.

³⁾ Hüllmann, Städtewesen im Mittelalter IV. köt. 259. lap.

⁴⁾ Hermann, III. köt. 773. lap.

tartattak, mely Oroszországban sohasem volt szívesen látott vendég. Még a papság közt is csak kevesen találtattak, kik byzanczi műveltséggel és olvasottsággal bírtak volna. Rautenfels, ki a tizenhetedik század végén személyesen megfordult Oroszországban s élményeit és tapasztalatait közzétette, azt mondja, hogy az ő idejében csak két ember találkozott Oroszországban, ki a latin nyelvet értette: az egyik a gyógyszer-tár főnöke, Golossow Lukián, a másik a csár rokona, a fiatal Nastsokin volt.¹⁾ Az utóbbi majdnem egész Európát beutazta s a német és francia nyelvek mellett még másokat is értett. A német császár követségi titkára, Lyseck, ki 1676-ban tartózkodott Moszkvában, azt jegyzi meg, hogy Oroszországban csak egy európai műveltségű és gondolkodású embert ismert s ez a bojár Artemon Metwejew volt.²⁾ Körülbelül ugyanazon időben egy iskola alapított Moszkvában, melynek célja volt, alkalmas fordítókat képezni.³⁾ Azonban úgy látszik, a sajátos képzőintézet nem volt hosszú életű. Nagy haladásnak kell azonban jelezni, hogy Alexej Michailovits alatt a csillagvizsgálók és természetbúvárok már nem tekintettek bűvészeknek, s hogy maga a csár is készítettett általuk naptárakat, melyek orosz nyelven kinyomattak. Ámbár idegen és képzett orvosok nagyobb számban hivattak meg és tartózkodtak a fővárosban, maga Alexej csár sem mutatott semmi bizalmat tudományuk iránt, s inkább kuruzslókhoz és háziszerekhez folyamodott, ha orvosi tanácsra szüksége volt. Rautenfels öt orvost sorol fel, kik közül egy arab, a másik zsidó volt. Alexej ez utóbbi iránt viselteték a legnagyobb bizalommal, ki azon ritka kitüntetésben részesült, hogy bármikor megfordulhatott a csári palota bizalmas lakrészeiben. Főfoglalkozása abban állott, hogy naponkint ellátogatott a gyógyszer-tárba; s ha valaki kérdezé, hogy otthon mivel tölti el a nap többi részét, azt válaszolá: hogy a csár drága egészsége érdekében tesz tanulmányokat.⁴⁾

Az udvar szórakozása és időtöltése felettén egyhangú és szegényes volt. Miként elődei, úgy Alexej főmulatsága is a vadászatban állott. Legszívesebben tartózkodott a fő-

¹⁾ Hermann, III. köt. 774. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 775. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ugyanott.

város közelében lévő mulatókastélyaiban, s kivált a kolomenszkói-ban. Változatosság kedvéért a csár egy rögtönzött német színtársulat előadásaiban gyönyörködött udvarával; s ámbár a társulat tisztesség dolgában sok kívánni valót hagyott, azért az oroszok mégis nagyon jól mulattak.¹⁾ A színpadi látványosság, a díszletek s a ruházat nem téveszték el hatásukat; s kiváltképen a zene riadó tetszésben részesült. Az ó-oroszok, kik a profán zenében az egyházi zene meggyalázását látták, sokáig idegenkedtek annak befogadásától.²⁾ A festészet egész a tizenhetedik század végéig majdnem kizárólagosan a szent képek alkotására szorítkozott.³⁾

Az ipar és kereskedelem Oroszországban aránylag a legnagyobb részvétnek örvendének a művelődés összes tényezői között; ámbár mindkettő már a régibb idők óta és sokáig az idegenek kezében volt. Kiváltképen a kéziipar évről-évre gyors terjedést és emelkedést mutat. Művészek és iparosok mindig jó fogadtatásra találtak Oroszországban s biztos és nagy jövedelemre számíthattak. Maguk az oroszok ügyeseknek és alkalmazkodóknak bizonyultak nemesak az utánzásban, hanem az önálló felfogásban és gyakorlatban is; megbízható és ügyes munkások voltak, kiket úgy a posztógyárakban mint a löpormalmokban nagyon jól lehetett használni; csak a művésziesebb kivitelű munkákat nem lehet még reájuk bízni.⁴⁾ Francia és német vállalkozók több helyütt vashámorokat rendeztek be, így Tulában, és rézműveket Novgorodban, még pedig az állam nem csekély előnyére. Alexej azonfelül több értelmes bányászt küldött Szibíriába, hogy az arany- és ezüsttelepeket megvizsgálván, rendszeres művelés alá vegyék. Azonban ezen kísérletek egyelőre még nem vezettek eredményhez. Tanner, a lengyel követség titkára, 1678-ban Moszkvában járván, azt mondja, hogy a főváros melletti ú. n. német szloboda oly virágzó állapotban van, mint még soha; a házak mind német ízlésben épülve, kényelemmel és csinnal vannak berendezve, körülveve dísz- és zöldségkertektől. Minthogy foglalkozásuk jól jövedelmez s a czártól is sok kedvezményben részesülnek,

¹⁾ Hermann, III. köt. 775. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 776. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ugyanott.

a német kézművestelep feletten virágzó állapotnak örvend. A polgárok megtartották német viseletüket s feleségeik és leányaik úgy öltözködnek, mint a német nemesek. Vallásukra nézve többnyire az ágostai felekezethez tartoznak; de vannak helyét reformáltak és kisebb számban katolikusok is közöttük.¹⁾ A német szlobodában azonban francziák és olaszok is laktak. Ezen élelmes külföldiek közül többen áttértek az orosz-görög vallásra, csak hogy magasabb állásra és jövedelemre tegyenek szert. Azon alkotások közül, melyeket németek létesítettek, Tanner kiváltképen kiemeli a nagy üveghutát, egy vasgyárt — officina ferraria — és a Jauza folyó mellett épült papírmalmot.

Így haladott Oroszország lassan, de biztosan a haladás és nyugati művelődés ösvényén. Azonban a haladás egyoldalú és elégtelen volt mindaddig, míg az orosz nemzet magasabb és befolyásosabb körei a nyugati kultúra befogadásától idegenkedtek; míg diplomatái és államférfiai csak tolmácsok segítségével érintkezhetek a nyugati államok követeivel és értelmi képviselőivel. Pedig ha Oroszország és az oroszok ki akarnak vala bontakozni Ázsia tespesztő politikai és társadalmi kötelekeiből, simulniok kell a keresztény kultúra szelleméhez, melynek gyökerei nyugaton vertek legerősebb gyökereket.²⁾

Nagy, de hálás feladat várakozott Oroszország azon uralkodójára, ki a gondviseléstől arra volt kiszemelve, hogy hazáját és népét kiszakítsa az ázsiai barbárság és sötétség karjaiból s európai állammá és nemzetté tegye. A régi orosz népszellemet meg kelle törni, makaességát erővel és jó akarattal eloszlatni s lelkét az új és üdvös iránt fogékonnyá tenni. Nehéz, de hálás feladat volt, melyet Nagy Péter geniejének sikerült szerencsésen megoldani. . . .

Az orosz nyelv, a nemzeti élet és műveltség legelső tényezője, a tizenhetedik század vége felé még nem mutatott kedvező haladást; a nyelvészet elméleti kutatásai még nem ébresztették fel a nyelv iránti tudományos érdeklődést;³⁾ s az orosz nyelv ez idő szerint három tájszóra oszlott: a nagy-, kis- és fehér-orosz tájszóra, melyek sokban különböztek egymástól, bár alapjukban megegyeztek. Az első

¹⁾ Hermann, III. köt. 778. lap.

²⁾ Hermann, III. köt. 779. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 469. lap.

uralkodó volt a tulajdonképeni moszkvai államban s ez volt az orosz nyelv eredeti és legtisztább hajtása, mely gazdag volt erőteljes kifejezésben, könnyedségben és élénkségben s kiváltképen éles megkülönböztetésben. A népköltészet régi és legbecsesebb kincsei ezen nyelven vannak írva. A kis-orosz tájszó erős lengyel, sőt tatár alakulásokat mutat; míg a fehér-orosz, mely kiváltképen uralkodó volt Lithvániában, nemesak lengyel, hanem számos latin gyökből keveredett, mi a nyugati egyház nyelvének hatása folytán elmaradhatatlan vala.¹⁾

Így vette át a nagy férfiú birodalmát, népeit és azok nyelvét, hogy abból egy szerves életrevaló egészet alkosson,²⁾ mely egységében és életerejében a legnagyobb alkotás, melyet valaha emberi lángész felmutatott. A gondviselés mindig védelmébe fogadja a valódi geniet. . . .

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 470. lap.

²⁾ Segur, II. köt. 168. lap.

Tizenkettedik fejezet.

Zsófia nagyhercegnő kormányzása. 1682–1689.

Zsófia nagyhercegnő kormányzása. — Pártviszályok. — Czárválasztás. — Zsófia nagyhercegnő. — Az ellenpárt győzelme. — A sztrjelitzek első lázadása. — Golitzyn Waszili. — Zsófia nagyhercegnő jellemzése. — Svéd- és Lengyelország. — A krimi hadjáratok. — Mazeppa Iván. — Árulás. — A sztrjelitzek második lázadása. — Péter Troitzkában. — A regensség bukása. — Péter czár. — Golitzyn és Zsófia bukása. — Kivégeztetések. — Péter egyeduralgó czár.

Oroszország III. Fedor halálával nehéz bonyodalomnak nézett eléje, minthogy a trónöröklésre nézve semmiféle határozott utasítás sem találtatott; az örökösödési rend pedig sem szokás, sem törvény által kétségbevonhatatlanul megállapítva nem volt.¹⁾ Alexej Michailovitsznak még több gyermeke volt életben: Iván, ki 15 éves volt, de gyenge elméjű és majdnem egészen vak; a 10 éves Péter, s a mindkettőnél idősebb Zsófia nagyhercegnő, ki ekkor 25 éves vala. Iván és Zsófia Alexej első házasságából származtak Miloszlawszkij Máriától, míg Péter második nejének, a szép Naryskin Natáliának fia volt. Mindkét család régóta ellenséges lábon állott egymással s az ellentét közöttük most, Fedor halálával, egész a szakadásig érett. Mindenekelőtt arról volt tehát szó, hogy melyik a két család közül képes befolyását jelöltje számára inkább érvényesíteni. A Miloszlawszkij-párt jelöltje az együgyű és tehetetlen Iván, a Naryskin-párté pedig, melynek élén a magas míveltségű Artemon Matwejew állott, a tízéves Péter vala. Nem ugyan törvényes, de bevett szokás volt Oroszországban, hogy a trón megüresedése alkalmával a legfőbb hatalmat a birodalomban az egyház feje, a patriarcha foglalta el mindaddig,

¹⁾ Brückner, Gesch. Peters d. Gr., 31. lap.

míg az új uralkodó megválasztása végbement. Joakim patriarcha mint a gyermektelen Fedor czár kiváló bizalmasa vette kezébe ezuttal a kormány gyeplőjét oly czélból, hogy a választási tárgyalásokat vezesse.¹⁾ Tekintélyének és befolyásának tulajdonítandó, hogy a Naryskin család ellenfelei fölé kerekedék; hozzá csatlakozott a józanabb gondolkozású hazafiak nagyobb száma, s így az ifjabb Péter nagyherceg megválasztása bizonyos volt. A gyenge és különben jóindulatú Iván nem versenyzett mostoha öcsésével a koronáért; az özvegy czárné Natália Kirillowna és a száműzetésből visszatért Matwejew pedig mindent elkövettek, hogy a döntő körök figyelmét és érdeklődését ama gyermekre vezessék, ki nemcsak szép szellemi tehetségeket rejtgetett lelkében, hanem kinek gyermeki tetteiből is a rendkívüli jellem csirái sugároztak. Így történt, hogy az ellenpárt minden erőlködése daczára a birodalmi tanács tagjai és az ország első méltóságai a döntő pillanatban Péter nagyhercegre adták szavazatukat, ki még ápril 27-én czárnak elismertette. Moszkva példáját követte az egész birodalom s az új kormány akadálytalanul megkezdhetette működését.²⁾ Többen annak szükségességét hangoztatták, hogy Péter kiskorúsága alatt anyja Natália Kirillowna vezesse mint regensnő a kormányt;³⁾ azonban erre nézve nem történt végleges megállapodás s megvalósítását a körülményektől tették függővé.⁴⁾ Péter Alexejevits, a gyermek, tehát komolyabb akadályok nélkül kikiáltaték Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország czárjának és nagyfejedelmének; a legelőkelőbb egyházi és világi rendek és magas udvari méltóságok ünnepélyesen kézcsókra bocsájtának s letették a hűség esküjét az új uralkodóra. A fővárosban állomásozó ezredek s ezek közt a sztrjelitzek és németek akadálytalanul elismerték az új czárt, egy sztrjelitz-ezred kivételével, mely azonban némi rábeszélés folytán hasonlóképen csatlakozott a többiekhez. Ezzel Péter a czári trónt törvényesen elfoglalta s az örökösödés kérdése a legkedvezőbb alakban elintézettnak látszott.⁵⁾

¹⁾ Brückner, 34. lap, és Hermann, IV. köt. 2. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 404. lap.; Brückner, 33–34. lap.; Hermann, IV. köt. 3. lap és Rambaud, 377. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 3. lap.

⁴⁾ Brückner, 3. lap.

⁵⁾ Rambaud, 377. lap.

Azonban még mialatt az új kormány azon fáradozott, hogy magát megerősítse, mialatt Matwejew pusztoszerszki magányát elhagyva útban vala Moszkva felé s Natália özvegy ezárné fivére Naryskin Iván a fegyvertárákat átvette volna, melyek örévé kineveztetett, alig két héttel Péter trónfoglalása után, május 15-én és következő napjain, kitört ama vérengző lázadás, mely Péter egyeduralmának oly gyors és váratlan véget vetett.¹⁾ E pillanatban lépett az események színpadára Péter mostohanővére, az 1657-ben született Zsófia nagyhercegnő, ki elhagyva a csári palota kolostorszerű magányát, egy mozgalom élére állott, mely felforgatással fenyegette a nemzet és az állam békéjét.²⁾

A Miloszlawszkij család, mely sehogysem tudott bele-nyugodni a körülmények alakulásába, mindent mozgásba hozott, hogy egy erőszakos kitörés által a helyzetet megváltoztassa; s mert törvényes eszközök nem állottak rendelkezésére önző céljainak előmozdítására, a leggaládabb eszközökhöz folyamodott, hogy vetélytársait megbuktassa.³⁾ A sztrjelitzek már régóta panaszkodának fellebbvalóik ellen; többek között néhány ezredest azzal vádoltak, hogy túlsziszigorú eljárásuk mellett még a legénység zsoldját is visszatartották és elköltötték. Alig takarítottak el a boldogult czár tetemei a szokásos szertartásos ünnepiességgel, midőn az elégtelenség az amúgyis rakoncátlan seregben fenyegetésekben majd erőszakoskodásokban kezdett nyilvánulni. Miloszlawszkij Iván és Sándor, továbbá Tolstoi Péter és a sztrjelitzek két alparancsnoka, Zykler és Ozerów, mindent elkövettek, hogy a mozgalmat a fegyveres erőszakig érleljék.⁴⁾ Azonban a veszedelmes lázadásnak tulajdonképeni értelmi szerzője és feje Zsófia nagyhercegnő volt, ki kezdetben titokban, majd azonban egészen leplezetlenül szította a viszályt az ellenséges pártok közt.⁵⁾

Az új kormány gyengesége okozta, hogy a pártok forrongása egész az erőszakos lázadásig jutott. Matwejew a válságos pillanatban még nem érkezett Moszkvába; s midőn a zajongó sztrjelitzek a Kreml előtti nagy téren

¹⁾ Hermann, IV. köt. 4. lap.

²⁾ Brückner, 35. lap.

³⁾ Ustrjalow, I. köt. 404. lap.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 4. lap.

⁵⁾ Brückner, 38. lap.

kezdének gyülekezni s mind hangosabban a vádolt ezredek megbüntetését követelni, sem a patriarcha tekintélye, sem a bojárok és nagyok befolyása nem volt elég erős, a lázongó kedélyeket lecsillapítani. A szerencsétlen főtisztek átadattak a felbőszült katonáknak, kik azokat az egész nagy néptömeg jelenlétében kegyetlenül megbotozták s mindaddig sanyargatták, mígnem az általuk elsikkasztott összegeket a sztrjelitzeknek megfizették.¹⁾

Ezzel a sztrjelitzek látszólag ki valának békítve s visszavonultak a szlobodákba, hol állomásoztak. Azonban a Miloszlawszkijak felhasználván a még mindig erős izgatottságot s a kedélyek hevülékenységét, mindenféle hazug híreket kezdének terjeszteni a Naryskin-pártiakról s azok titkos terveiről.²⁾ Többek közt nagy vakmerőséggel híresztelték, hogy a gyenge de jólelkű Ivánt erőszakosan akarják eltenni láb alól, hogy annál korlátlanabbul uralkodhasanak. A nagy tömeg, mely híve volt mindig a kalandos híreknek, ezuttal is hitt a mendemondának; a sztrjelitzek, kik amúgyis szerettek volna a megkezdett törvénytelen ösvényen tovább haladni, esatlakoztak hozzá, és az általános forrongás mind nagyobb és veszedelmesebb mérveket öltött. Zsófia nagyhercegnőnek mindenbe belejátszott a keze, ő volt az árszerűen növekedő mozgalomnak valódi lelke.³⁾

Zsófia nagyhercegnőről nagyon eltérő nézeteket találunk feljegyezve ezen mozgalmas napok leírásában. Míg némelyek ígésző külső mellett erősen kifejlődött nagyravágyással és kiváló értelmi tehetségekkel ruházzák fel,⁴⁾ mások külső megjelenését ép oly kevésbé találják megnyerőnek, vagy épen szépnek, mint szellemi képességeit a mindennapin felül emelkedőnek;⁵⁾ s azt mondják róla: hogy megúnta a palota kolostorszerű és unalmas mert egyhangú magányát s hiúságától ösztönözve nyilvános, zajos szereplésre vágyódék. Mértéktelen gyűlöletével, melylyel mostohanyja Natália Kirillowna iránt viseltetik, a bosszú érzelme szövetkezett egy sérelemért, melyben Alexej özvegye egészen ártatlan volt. A gyűlöletes hírek, melyek a Naryskinekről

¹⁾ Hermann, IV. köt. 4. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 405. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 5. lap.

⁴⁾ Brückner, 37. lap.

⁵⁾ Ustrjalow, I. köt. 408. lap.

keringtek, mind a nagyhercegnőtől eredének.¹⁾ Igéreték, fenyegetések, megvesztegetés voltak az eszközök, melyek Zsófiát gyűlölete művében vezérelték.

S midőn minden előtérbe készült, midőn a lázongó sztrjelitzek üvöltése töltötte be a Kreml előtti nagy teret s a birodalmi nagytanács élén a patriarchával tanácskozássra ült össze, Zsófia nagyhercegnő azon javaslattal lépett a gyűlekezethez, hogy ruháztassék a csári méltóság Alexej idősebb fiára, Iván nagyhercegre.²⁾ S midőn a nagytanács, hivatkozva a korábbi határozatra és Iván elmebeli és érzelmi fogyatkozásaira, Zsófia javaslatát elvetette, a nagyhercegnő Miloszlawszkij Ivánt a zendülő sztrjelitzekhez küldé, kiknek egy névsort vala átadandó mindazon nagyokról és előkelőségekről, kik mint a Naryskinek hívei voltak ismeretesek.³⁾ Ezzel ki vala mondva a halálosítélet mindazokra, kik a fiatal Péter Alexejevics pártján állottak.

Az 1682. május 15-én reggeli tíz órakor volt, midőn Miloszlawszkij és Tolstoi a sztrjelitzek laktanyáján megjelentek s hangos kiáltásaikkal felriaszták az amúgyis rakoncátlan elemeket: „A Naryskinek megfojtották Iván cárevitset!” Egyszersmind felszólították, hogy siessenek a Kreml felé.⁴⁾ Nehány pereznyi időbe került s a sztrjelitzek hangos csatazaj és riadó dobszóval indultak a császári palota elé s rengető kiáltozással követelték a Naryskinek, Iván gyilkosainak kiadatását.⁵⁾ Itt eléjük lépett Dolgorukij Michail és Matwejew Artemon, hogy tévedésükre figyelmeztessék, majd megjelent maga az özvegy cárnő, kezein vezetve Iván és Péter cárevitseteket, kik mindketten a legjobb egészségnek örvendettek. A zendülő testőrök le valának fegyverezve s már előkészületeket tettek a visszavonulásra, midőn Zsófia nagyhercegnő, ki nagy mennyiségű pálinkát osztogatott ki közöttük, közéjük lépett s a névsorban feljegyzettek meggyilkoltatását követelte; mert, úgymond, ha elszalasztjátok az alkalmat, holnap azok fognak benneteket megöletni, kiknek élete ma kezeitekben van.⁶⁾ Erre a sztrjelitzek hangosan Naryskin Iván kiadatását követelték, ki állítólag a

¹⁾ Hermann, IV. köt. 5. lap.

²⁾ Ustrjalow, I. köt. 406. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 5. lap.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 6. lap.

⁵⁾ Ustrjalow, I. köt. 406. lap.

⁶⁾ Hermann, IV. köt. 7. lap.

csári korona után vágyódik és Alexej Michailovics fiainak élete ellen törekszik. Midőn Matwejew és Dolgorukij kemény szavakban utasíták rendre a lázongókat, törvénytelen fellépésükre mutatva: a felbőszült katonák mindkettőt megragadták s miután a magas piros lépcsőkről a lándzsák hegyére dobák, a szerencsétleneket a szó szoros értelmében szétlépték. Ezzel kezdetét vette a szörnyű vérengzés, mely több mint hetven tekintélyes és befolyásos férfiú életébe került, kiknek nem volt más bűnök, mint az, hogy következetes hűséggel megmaradtak a törvény által előírt ösvényen.

A zendülő sztrjelitzek erőszakosan behatoltak a csári palotába, hogy mindazokat felkeressék és felkoncolják, kik ama névsorban feljegyezve valának. Az első áldozatok közt volt a fiatal kamarás, Szaltykow Péter, kit azonban, mint állíták, csak tévedésből öltek meg, mert Naryskin Afanazijnak tartották. A nyolczvanéves Dolgorukij herceg, kinek fiát Matwejew-vel együtt koncolta fel a tömeg, azon nyilatkozatnak tulajdoníthatta halálát, melyet tett, midőn fia haláláról értesítették: „A gazok megették a csukát, de itt hagyták fogait”. . . . Hosszas keresés után végre megtalálták Naryskin Afanazijt a feltámadás templomának egyik kápolnájában; s az oltár lépcsőitől erőszakkal kivonszolák, hogy kegyetlen halállal megöljék. Még az agg hős, Romanowszkij, a tsirigini győző, kit a katonák szigora miatt gyűlöltek, sem talált irgalomra a vérengzők szemében.¹⁾

Így múlt el a május 15-ike, de nem múlt el vele a felbőszült katonák dühe, kik a következő napokon — 16-án és 17-én — folytatták borzasztó munkájukat. Többen a sztrjelitzek közül behatoltak a német szlobodába, hol a legtöbb idegen lakott, hogy ott egy kikeresztelkedett zsidót, a Gaden Dániel orvost felkutassa, kit alaptalanul azzal vádoltak, hogy III. Feodor cárt megmérgezte. Miután otthon nem találták, a szörnyetegek egész léleknyugalommal lemészárolták húszéves fiát csupán azért, mert tudakozódásukra nem tudta megmondani, hogy atyja hol tartózkodik. Majd egy másik orvosát keresték fel a boldogult cárnak, Goedmensch Jánost, kit e szavakkal terítették földre: „Te és Dániel orvos jó barátok vagytok; s minthogy őt sehol

¹⁾ Hermann, IV. köt. 6. lap.

sem találjuk, tehát lakolj te érette! — Másnap azonban mégis kikémlelték a szerencsétlen orvost és irgalom nélkül megölték, ámbar maga Zsófia nagyhercegnő könyörgött életeért.¹⁾

De bosszújuk főcélját még mindig nem találták meg a lázadók. Az özvegy czárnő fiatalabb fivérei: Lew, Martemjém és Fedor Naryskin, parasztruhában szerencsésen elmenekültek Moszkvából, hogy a vidéken lakó rokonaiknál menedékhelyet találjanak;²⁾ ellenben az atyjuknak Kyrill Naryskinnak nagylelkűen megengedték, hogy kolostorba vonuljon vissza, mit az aggastyán meg is tett s Cziprián néven egy szerzetbe lépett. Még hátra volt Iván Naryskin, kit Zsófia mindenekfelett gyűlölt s kinek halálát minden áron követelte. A szerencsétlen a szpaszkói kolostorba rejtőzött, honnan őt nővére, a czárnő és a czarewna vezették ki, miután rejteke kitudódott; mindketten könnyes szemekkel esedeztek életeért, de a sztrjelitzek hajthatatlanok maradtak s miután a kőpadra vonszolták, nyilvános téren lándzsáikkal halálra szúrták, majd élettelen tetemeit darabokra tépték.

Csak most, midőn Naryskin Iván is elvérzett, kezdett a bőszült had haragja kissé csillapodni, s május 18-án Zsófia nagyhercegnő titkos buzdítására azon követeléssel állott elő, hogy az ifjú Péter czár ossza meg a trónt mostohabátyjával Iván czárevitsel; a regensség ellenben ruháztassék közösen Natália czárnőre és Zsófia nagyhercegnőre. S nehogy a rakonezátlanúság és vérengzés megújuljon, az erőszakos katonák kívánsága teljesített. Ezen nevezetes fordulatot maga Zsófia nagyhercegnő mint regensnő a következőkben adta tudtára az idegen udvaroknak és képviselőinek:³⁾ A nagy uralkodók, czárok és nagyfejedelmek, Iván Alexejevits és Péter Alexejevits, egész Nagy-, Kis- és Fehér-oroszország egyeduralkodói és nővérük Zsófia Alexejevna, egész Nagy-, Kis- és Fehér-Oroszország nagyfejedelelnője adják tudtára stb. Feltűnő, hogy a nagyhercegnő ezen nyilatkozványában még nem nevezi magát „egyeduralkodónőnek.”

Hogy magát új állásában megerősítse, a sztrjelitzeket a véres kicsapongásokért nemcsak felelősségre nem vonta, ellenkezőleg gazdagon megjutalmazta s nekik mint

¹⁾ Hermann IV. köt. 7. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 7. lap. Brückner 41, és Ustrjalow, I. köt. 408. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 8. lap.

kitüntetést az „udvari gyalogság” címet adományozta; egyúttal diesérő oklevelet állíttatott ki a zendülő had számára, melyben szolgálataik meg nem érdemelt méltánylást találnak. Június 23-án végre a szokásos szertartásossággal végbement a két czárevits koronázása. A fiatalabb Péter számára ezen alkalommal egészen új koronázási jelvények készíttetének. E napon emeltetett a később oly nagy hírre vergődött Seremetjew Petrovits Boris a bojári méltóságra: a magas míveltségű és eszélyes Golitzyn Waszilij herceg, Zsófia nagyhercegnőnek legbizalmasabb híve pedig ugyanazon napon vette a kormányzást kezébe. Hogy hűségüket és ragaszkodásukat megjutalmazza, Zsófia Chowanszkij Ivánt és fiát Fedort a sztrjelitz-prikáz vagy kamara elnökeivé nevezte ki.¹⁾

Azonban Zsófiának nemsokára azt kelle tapasztalnia, hogy a bitorolt hatalom és nagyság csak ritkán terem gyümölcsöket. A sztrjelitzek, kik vérrel szennyezték be útját a hatalom polezára, telhetetlenek valának s mindig többet követeltek abból, mit egyszer megízleltek. Így a zendülés lecsendesítése után nekik adatott a kizárólagos jog, hogy a meggyilkoltak jószágait megvásárolhassák. A két Chowanszkij feladata lett volna, a felosztást eszközölni, mi majdnem egy ajándékkal fölért. Azonban a ravasz kamarafőnök, ki titokban a sztrjelitzek nagy részével együtt a raszkolnikok vagy ó-hitűek felekezetéhez tartozott, mely nagy szálda volt az orosz papság szemében, ezen alkalmat arra használta fel, hogy az udvarra nyomást gyakoroljon és Zsófiát még nagyobb anyagi kedvezmények megadására kényszerítse. Ily czélból szövetekezett a raszkolnikok prófétájával, a rajongó Pusztovját Nikitával, ki úton-útfélen a legdurvább támadásokkal illette a papságot, még a patriarchát sem kímélvén meg. „A patriarcha, a püspökök s a papok mindnyájan farkasok, a sátán szolgálói, az igaz hit üldözői, s ellenségei a képeknek és szent könyveknek,” így szónokolt a rajongó a néphez, mely mohón hallgatta szavait. A sztrjelitzek vérszemet kapva immár semmitől sem rettentek vissza, nyíltan a raszkolnikok pártjára állottak s a felső papi méltóságok eltávolítását követelték. Zsófia, ki most már szeretett volna a veszedelmes szövetségesektől szabadulni s ki Chowanszkij-ban látta a rakonezátlan katonák fejét, titokban vesztükre gondolt. Leg-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 8. lap.

először is a bujtogató eretnek pópáktól s első sorban a kíméletlen Nikitától kívánt megszabadulni s ily czélból többeket a kapzsi sztrjelitzek közül megvesztegetett, kik Nikitát a nagyhercegnő kezeibe játszották. S az erélyes és most már tulajdon biztonságáért aggódó regensnő nem habozott a veszélyes embert minden sok huzavona nélkül kivégeztetni. Nikita hívei közül több eretnek pap nyilvánosan megkorbácsoltatott, mások a börtönbe kerültek; s az erélylyel és következetességgel végrehajtott fenyítés oly jó hatással volt magukra a sztrjelitzekre is, hogy kissé alább szállíták követeléseiket.

A mondottakból kitűnik, hogy a sztrjelitzek elbizakodva túlságos kívánságaikra, a törvény fölé helyezék magukat s mindenféle erőszakos elemmel szövetekezésre léptek; hogy a belbékét és az ország nyugalalmát erőszakosan háborítsák. Ámbár a raszkolnikok megfenyítése egy pillanatra észre téríté a katonákat, a józanabb gondolkozás csak rövid ideig tartott s nemsokára új alkalmat kerestek és találtak, hogy méltánytalan követelésekkel álljanak elő. Az idősb Chowanszkij valószínű rossz szelleme volt az erőszakos népségnek, melyet lassankint egészen hatalmába kerített s melynek a rend és törvény rovására mindig nagyobb engedményeket tett. Egészen önkényileg megengedte nekik, hogy a korona- és kolostor-jobbágyoktól maguk szedhették illetve hajthatták be járulékaikat, mely alkalommal a legbotrányosabb visszaélések és zsarolások napirenden voltak.¹⁾ Midőn e miatt Chowanszkijt a kormány felelősségre vonta s a törvényes rend megtartására utasította, az elbizakodott főnök így szólott a sztrjelitzekhez: „Látjátok fiaim, hogy bannak velem a bojárok, mint fenyegetnek esupán azért, mert védelmezőtök vagytok; s minthogy nem tudok rajtatok segíteni, íme segítsétek magatokon, tegyetek úgy, mint jónak látjátok.” Azonban a gőgös férfiú még most sem állapodott meg, s mintha fennhéjázásában józan ítéletét is elvesztette volna, a legvakmerőbb terveket kovácsolta. Eszközei, a sztrjelitzek segítségével egy lithván országnagy fiát akarta az orosz trónra ültetni;²⁾ majd, hogy családját bíborba öltözhesse, Katalin nagyhercegnő, Alexej egyik leánya kezét akarta fia számára

¹⁾ Hermann, IX. köt. 10. lap.

²⁾ Ugyanott.

megszerezni. Gőgje, nagyravágyása és féktelen erőszakoskodása nem volt ismeretlen Zsófia előtt, kinek egykori kedvence kezdett ijesztő módon feje fölé nőni.¹⁾

De Zsófia nagyhercegnő nem tartozott azok közé, kik az akadályoktól megijednek; s miután átlátta Chowanszkij tervét, azonnal erélyesen hozzálátott, annak kivitelét megakadályozni. Chowanszkij-nak vesznie kellett, ha a regensnő békében akarja vala élvezni ármányainak gyümölcsét. Nagy segítségére voltak Miloszlawszkij Iván és Golitzyn Waszilij, kik régóta kérlelhetetlen ellenségei valának a sztrjelitz-kamara elhatalmaskodott főnökének. Hogy magát és az udvart biztonságba hozza s főképen azért, hogy bosszútervét annál könnyebben megvalósíthassa.²⁾ Zsófia minden feltűnés nélkül átköltözött Kolomenszkoje-ba, honnan éber szemmel kísérte Chowanszkij minden mozdulatát. Ezalatt parancs ment a városi hatóságokhoz, hogy minél nagyobb számmal gyülekezzenek fegyveres csapatok a troiczkói kolostor melletti táborba.³⁾ Minden oldalról készséggel eleget tettek a kormány kívánságának. Jaroszlawl, Perejeszlawl, Kolonna, Rjezsán, Putiwl, Szerpuchow, Kaluga gyorsan a kijelölt helyre küldék csapataikat s nemsokára 100 ezer fegyveres állott a regensnő rendelkezésére;⁴⁾ kik mindnyájan égtek a vágytól, az általános gyűlölt sztrjelitzeken sokféle sérelmeikért bosszút állani.⁵⁾

Az udvar időközben Kolomenszkoje-ból átköltözött Wozdvisenszkbe s mielőtt az egybegyűlt sereg segítségével komolyan lépett volna fel a sztrjelitzek ellen, ravaszsághoz folyamodott, hogy talán szelídebb eszközökkel is czélhoz jusson. Chowanszkij Iván és Andrej a leghízelgőbb kifejezésekben meghívót kaptak, az udvar körében megjelenni. S a hiú és elbizakodott férfiak csakugyan lépre menének s a meghívást elfogadva, Wozdvisenszkbe indulának. De útközben az őket kísérő sztrjelitzekkel együtt elfogattak s minden kihallgatás és bírói ítélet nélkül Zsófia regensnő parancsára kivégeztettek. Ez történt 1682. szeptember 17-én. Midőn másnap ezen eseménynek híre Moszkvába érkezett, Chowanszkij

¹⁾ Hermann, IV. köt. 10. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 11. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 10. lap.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 11. lap.

⁵⁾ Ugyanott.

ifjabb fia Iván gyújtó beszédben bosszúra hívta fel a váratlan hírre megrémült sztrjelitzeket. A dobok már peregtek, mindenfelől csatakiáltásokat lehetett hallani — s a sztrjelitzek kivonultak a fővárosból, hogy az udvart Wozdviszenszk-ben ostrom alá fogják. De midőn a Szentháromság-kolostorhoz közeledének, meglepetéssel szemlélték a most már több mint 100 ezerre szaporodott ezári hadakat; azután rövid tanácskozás után visszafordultak Moszkvába, melynek erős falai mögül könnyebben dacolhattak a törvényekkel és a rend hivatott képviselőivel.¹⁾

Azonban azon nyugtalan elemek, melyek az engedékenységgel vagy gyengeséggel szemben — mi a népek történelmében gyakran ugyanaz — túlkövetelők és fennhéjázók valának, most az erély ellenében egyszerre elvesztették önbizalmukat s a gyávák és kislelkűek példájára kérésre fogták a dolgot. Megbízottakat küldének a patriarchához, kérve kérvén annak hathatós pártfogását; megtérést, engedelmséget ígértek, csak hogy megnyerjék azok kegyelmét, kiket még az imént halállal fenyegettek.

És Zsófia, az eszélyes hölgy, ki az erőszak alkotta szélsőségeknek maga sem volt barátja, benső hívének, Golitzyn tanácsára az engedékenység felé hajlott s megbízta Golowin Michail bojárt, hogy lépjen alkudozásba a zendülőkkel.²⁾ S a rakoncátlan elem megadta magát, elfogadta a Golowin által megszabott feltételeket, letette és átadta fegyvereit s kiszolgáltatta a kormány képviselőjének a bűnösöket és bujtogatókat. Különös látvány lehetett, midőn másnap mintegy háromezer lefegyverzett sztrjelitz czölöpöt és bárdot czipelve párosan felvonult a Kreml előtti nagy térre, hol reá a halál várakozott. . . . De Zsófia nagyhercegnő kegyelmének fényével árasztá el a remegő tömeget. Csak hetvenen a vezetők és czinkosok közül kerültek a bakó kezébe, a többi kegyelmet kapott.³⁾

Zsófiának nem vala szándéka a sztrjelitzeket eltörölni, mint ezt többen hívei közül tanácsolták, csak rendszabályozni akarta és szigorúbb fegyelem alá kényszeríteni az engedetlen és hajlíthatatlan csapatot; s hogy ezt elérje, a birodalmi

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 410. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 12. lap.

³⁾ Brückner, 48. lap.

tanács titoknokát, Saklovitoj Fedort¹⁾ állítá annak élére, ki valamennyi közt legalkalmasabbnak látszott az ép oly kényes mint nehéz állásra. Ezzel, egyelőre legalább, befejezést nyert a sztrjelitzek erőszakos szereplése.²⁾

Midőn ekképen Zsófia nagyhercegnő ép annyi erélyvel mint ügyességgel és tapintattal helyreállítá a nyugalmat, a kormány vezetését továbbra is azon férfiú kezében hagyta, ki arra a legméltóbb volt. S valóban, Golitzyn Waszili egyike azoknak, kik Oroszország újabb történelmében kiváló helyet foglalnak el, és pedig nem csupán külső tekintélyük és befolyásuk, hanem sokkal inkább lelki arravalóságaik által, melyek őket magasán föléje emelik kortársaik legtöbbjeinek. Golitzyn régi és előkelő családból származott s 1643-ban született.³⁾ Alexej Michailovits alatt különböző udvari hivatalokat viselt, melyek mindegyikét teljesen betölté. Előkelő részt vett az orosz-török háborúban s 1681-ben a rangosztályok — mesztnitsesztwo — megszüntetése mellett szavazott. Már III. Fedor uralkodásának utolsó idejében mindenki úgy tekintette, mint Zsófia nagyhercegnő bizalmas barátját és meghitt tanácsadóját. A császár halála után s a májusi véres napok alatt, melyek Péter Alexejevits egyhavi egyeduralkodásának végét előkészíték, Golitzyn nem szerepelt s csendes visszavonultságból nézte az események fejlődését.⁴⁾ A vérengzések után beállott rövid nyugalom idejében vette át a külügyek vezetését, melyre sokoldalú műveltségénél és gazdag tapasztalatainál fogva kiválóan hivatva vala. Az 1683. október 19-én kapta Zsófia regensnőtől a birodalmi „pecsétörző“ címét, mely őt a külföld szemében még inkább emelte. Ritka helyes érzéke volt a legkényesebb politikai kérdések természetének megbírálásában. De la Neuville, ki a herceget személyesen ismerte, felettén előnyösen jellemzi egy művében⁵⁾, mely sok tekintetben érdekes adatokat tartalmaz azon mozgalmas időkből. De la Neuville Golitzyn Waszili herceget a legszellemesebb és legműveltebb férfiak egyikének tartja, egy ragyogó jelenségnek, melyhez hasonlót Oroszország még nem tudott felmutatni; folyékonyan beszélt

¹⁾ Herrmann, IV. köt. 12. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Brückner, 56. lap.

⁴⁾ Brückner, 57. lap, és Ustrjalow, I. köt. 410. lap.

⁵⁾ De la Neuville, Relations curieuse et nouvelle de Moscovie; la Haye 1689.

latinul s legfőbb gyönyörét mivel külföldiekkel való érintkezésben lelte fel: kiket, a nélkül hogy őket a hagyományos ivásra kényszerített volna, egyedül a szellemi élvezetekre való tekintetből vendégszeretőleg fogadott házában; megjegyzendő, hogy, mint Neuville mondja, ezen alkalommal a herezeg maga is tartózkodott a pálinkaivástól. Legfőbb igyekezete oda volt irányozva, hogy hazáját a többi európai államokhoz hasonlóvá tegye. Az orosz nagyok megvetése tárgyát képezték durvaságuk miatt, az igazi érdemet ellenben mindenütt felkereste és védelmébe fogadta; kiváltképen barátja volt olyan férfiaknak, kik őt megértették s kikre számíthatott eszméinek keresztül vitelében. A tétlen pöffeszkedő és üres előkelőségnek nagy ellensége volt; az ilyeneket, hol csak tehetette, eltávolította a hivatalokból s olyanokkal pótolta, kik dolgozni tudtak és akartak. Tisztában lévén önmagával, nem törődött a régi családok haragjával és gyűlölködésével, melyek magukat általa sértve és visszaszorítva látták. Tiszteletét és becsülését csak azok bírták, kik becsületesen munkálkodának hazájuk és a közjó érdekében. Mint államférfiú biztos, határozott és elérhető célokért küzdött.¹⁾

A francia-lengyel politikai megbízott Neuville jellemzése sokban megegyezik Patrick Gordon tábornok naplójegyzeteivel; ki hasonlóképen sok szép és érdekes vonást jegyzett fel Golitzynról; ki első hathatós pártfogója volt a svájci származású Lefortnak, ki hivatra volt Golitzyn bukása után Péter czár barátjává lenni. Végre báró Keller németalföldi követ is sok dicséretes tulajdonságot jegyzett fel Zsófia nagyhercegnő barátjáról.²⁾

Jellemző, hogy az orosz nép a sztrjelitzek lázadásában tulajdonképen semmi részt sem vett; a zendülés a törvényes hatóság, a kormány és a czár ellen majdnem egészen ismeretlen jelenség Oroszországban; s mialatt a katonák zendülése izgatottságba ejtette a fővárost, addig a vidék teljesen nyugodt volt s a tartományok lakossága többnyire csak akkor értesült az erőszakos kitörésekről, midőn azok már elmúltak vagy következményeikben hatástalanokká lettek.³⁾ Zsófia a lázadás lecsendesítése után egész gondját

¹⁾ Hermann, IV. köt. 12. lap.

²⁾ Brückner, 56—57. lap.

³⁾ Brückner, 57. lap.

és figyelmét a külügyekre fordítá, melyek e pillanatban a legnagyobb éberséget igényelték.¹⁾ Hét évi kormányzása nem gazdag ugyan nagy eseményekben, de annál fontosabb Oroszország szellemi és művelődési életében; a közigazgatás és igazságszolgáltatás, sőt a népnevelés gondos és lelkes pártfogóra találtak Alexej Michailovits leányában, ki mindenre kiterjeszté figyelmét, mi a közjó érdekében kívánatos vagy szükséges volt. Eszélyes kormányát méltán Alexej Michailovits kormányzása folytatásának nevezhetnők nagy és fontos reformok tekintetében, hogyha a legfőbb hatalmat nem az erőszak útján és törvénytelen eszközök segítségével érte volna el.²⁾ Többek között a következő törvények és rendeletek jelentek meg Zsófia nagyhercegnő kormányzása alatt, melyek nagy befolyással voltak kiváltképen a belügyek fejlődésére. Az 1683-ban jelent meg azon törvény, mely a parasztok és jobbágyok önkényes szétfutását vala megakadályozandó, miáltal földesuraikat nem ritkán a legnagyobb zavarba ejték; továbbá a telek- és birtokkönyvek újból való szerkesztésére és nyilvántartására vonatkozó rendelet; nemkülönben számos intézkedés az igazságszolgáltatás, közbiztonság stb. érdekében.³⁾ Hogy a nagyhercegnő a művészet iránt sem viseltetik közönynyel, ezt bizonyítja azon körülmény, hogy többek közt sokat foglalkozott egy állandó színház alapításának eszméjével is.

A szomszéd országokkal: Svéd-, Lengyel- és Törökországgal ugyan e pillanatban béke uralkodott; azonban voltak számos olyan dolgok, melyek még elintézésre vártak s melyekre az utolsó békeszerződések alkalmával nem terjedett ki az illetők figyelme.⁴⁾ Svédország XI. Károly alatt nem volt olyan helyzetben, hogy Oroszországgal háborút kezdhett volna; azért az 1683. október 30-án megújított az ú. n. kardisi „örökbéke“; a következő évben pedig Güldenstern báró svéd követ oly utasítással jött Moszkvába, miszerint a két birodalom uralkodóinak ezímei iránt megállapodást hozzon létre. Ugyanesak ezen alkalommal mondatott ki a görög-orosz egyház szabad vallásgyakorlása Eszthland, Ingermanland és Karéliában; állítottak fel az

¹⁾ Ustrjalow, I. köt. 409. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ustrjalow, I. köt. 410. lap.

utolsó háború alkalmával széthordott határoszlopok; kimondatott, miszerint ezentúl a követek készpénzben kapják járulékaikat az addig élvezett természetbeni javadalmazás helyett.¹⁾

Miután a béke Svédországgal továbbra is biztosítva volt, a kormány másfelé fordíthatá figyelmét; és pedig Törökország és Lengyelország felé, hol nem egészen oly jól állottak a dolgok. III. János (Sobieski) lengyel király I. Lipót német császárral és magyar királylyal szövetséget egy bosszúhadjáratra a törökök ellen; s hogy Oroszországot is megnyerjék a fontos vállalatnak, 1684. május havában Zirowski Zirowa báró és Blomberg Sebestyén Moszkvába menének oly czélból, hogy az orosz kormányt a szövetségnek megnyerjék.²⁾ Azonban Golitzyn semmiféle alkudozásokba sem akart boesájtkozni mindaddig, míg a lengyel király Szmolenszk és Kijewre való igényeiről formászerűen le nem mond. Miután 1686 tavasszal a lengyel országgyűlés ünnepélyesen kimondá, miszerint a már Alexej Michailovits által visszafoglalt tartományokra és városokra nézve semmiféle igényt nem támaszt: Szmolenszk és Kijew, továbbá Dorogobus, Bjelája, Krasznoi, Novgorod, Szmolenszk és egész Kis-Oroszország minden időkre és véglegesen átmentek Oroszország birtokába. S csak most mutatkozott Zsófia és Golitzyn hajlandónak a felajánlott szövetség elfogadására. Így jött létre a moszkvai szerződés, melynek értelmében Oroszország csatlakozott ama nagy védszövetséghez, mely a pápa védnöksége alatt állott s mely szerint a czári kormány Törökország illetve a Krim megtámadására kötelezte magát. Ezen szövetség azért is nevezetes, minthogy Oroszországot hosszú idő után ismét közelebbi érintkezésbe hozta a nyugat-európai államokkal.³⁾ Így Seremetjew Boris Varsóba és Bécsbe küldetett, Dolgorukij Feodorovits pedig Párisba és Madridba ment mint orosz nagykövet, hogy azontúl a diplomatiái összeköttetés ezen államokkal állandó maradjon. Más követek Stockholmba, Londonba, Amsterdamba, Kopenhágába és Berlinbe menének oly czélból, hogy a szövetséghez való csatlakozásra hívják fel az illető országokat.⁴⁾

¹⁾ Hermann, IV. köt. 13. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 14. lap.

Zsófia nagyhercegnő s vele bizalmas híve Golitzyn a hatalom tetőpontján állottak; a regensnő azon reményben ringatta magát, hogy egy ügyesen kieszelt és végrehajtott államesíny által Oroszország egyedüli urává teheti magát; s hogy nagyravágyó czélját elérje, nem rettent vissza semmiféle eszköztől.¹⁾ A nagyhercegnő a moszkvai védszövetség megkötésekor először nevezte magát fivérei mellett: Oroszország egyeduralkodónőjének; s nem is sejté, hogy, míg mások bukását tervezte, addig tulajdon bukása és az ezt előidéző válság mindig közelebb jött.²⁾

Alig iratott alá a moszkvai szerződés, midőn Golitzyn minden erélylyel hozzálatott a krimi hadjárat előkészületeihez. A skót származású és körültekintő Gordon Patrik tábornoknak jutott a feladat, a hadjárat tervét elkészíteni. Golitzyn maga a mily kitűnő diplomata volt, ép oly keveset értett a háborúhoz s egy nagy hadsereg vezérletéhez.³⁾ Midőn a nagy birodalmi tanácsban a hadsereg fővezérségéről volt szó, Golitzyn szeretne volna a közfigyelmet, melynek tárgyát képezte, magáról levezetni; de hasztalan, ellenvetéseire kimondá a nagy gyűlekezet, miután az európai hatalmaságokkal kötött védszövetség az ő műve, tehát illő, hogy a hadsereg fővezérsége is kezébe tétessék le.⁴⁾ S minthogy a kitüntetést visszautasítani nem bírta, azt arra használta fel, hogy magának mint generalissimus teljhatalmat adasson a nagytanács által s így a parancsnoki állásokat azoknak adományozhassa, kiknek tehetségében és jellemében leginkább megbízott. A tél az előkészülődésekkel telt el, hadifelszerelések és élelmiszerek nagy mennyiségben gyűjtettek össze, s hogy a roppant hadikészülődések költségei kikerüljenek, az egész birodalomban minden kémény után egy rubel adó vetteték ki. S midőn az 1687. tavasz elérkezett, 200 ezer ember állott együtt Ukraina mezőseiben.⁵⁾

Minthogy az egész hadsereg egyesülve volt, melyhez még a kozákok is csatlakoztak Szamojlovits Iván hetmán alatt az előnyomulás dél felé május 4-én kezdetét vette. Miután egy szerzetes álmképe, kinek a szűz anya megjelent, s

¹⁾ Hermann, IV. köt. 14. lap.

²⁾ Brückner, 70. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 14. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Hermann, IV. köt. 15. lap.

mi az orosz katonák közt nem csekély izgatottságot szült, a hadsereget tizennégy napig feltartóztotta előnyomulásában. június 12-én a Dnjeper és Konszkaja vody összefolyásánál szállott táborba. Azonban azok, kik vérmes reményekkel néztek a jövő elé, csakhamar arról győződnek meg, hogy csalódnak. Mert, ámbár a tatároknak sehol semmi nyoma sem volt, az előnyomulás csak felettén nehezen ment vala végbe, majd egészen megakadt. Az aszály folytán a réteken és mezőségeken gyakran több órányi kiterjedésben egy fűszálat sem lehetett találni, s a lovak a takarmány hiánya folytán naponként százával hullának el. Majd olyan vidékekre jutott a hadsereg, hol az ellenség szándékosan elpusztított mindent, csak hogy az oroszokat előnyomulásában megakassza. Ilyen körülmények közt a helyzet napról-napra válságosabbá lön s a fővezérség arról győződött meg, hogy útját a Krim felé veszély nélkül többé nem folytathatja.¹⁾ S hogy a helyzet még tarthatatlanabbá váljon, a táborban a vérhas járványszerűen lépett fel s erősen megtizedelte a sereget.

Golitzyn, hogy a végzetes kudarcot s a felelősség terhét magáról elhárítsa, bűnbakot keresett, kire a valószínűség látszatával a felelősséget róvhatta. Az áldozat a derék hetmán Szamojlovits Iván volt, kiről ismeretes vala, hogy az egész hadivállalatot a krimi tatárok ellen nem helyeselte. Ellenségei, kiknek száma nem csekély volt s kik, hogy a mindenható Golitzyn-nek kedvében járjanak, versenyeztek egymással vádaskodásban a hetmán ellen, különböző mulasztásokkal, majd az ellenséggel való nyílt egyetértéssel vádolták. Szerintük maga a hetmán volt az, ki a krimi tatárokat a veszélyre figyelmeztette s a szükséges óvintézkedések megtételére buzdította. S Golitzyn, a mívelt és emberbaráti érzelmeiről ismeretes államférfiú nem restellé, hitelt adni az árulkodóknak, s Szamojlovits-ot mint árulót feljelenté a moszkvai kormánynak. A hetmán legkérlelhetlenebb ellensége Mazeppa Stepanovits Iván volt, kiről mindenki tudta, hogy maga vágyódik a hetmáni bot után. És Szamojlovits a kormány titkos rendelete folytán minden kihallgatás és védekezés nélkül megfosztatván méltóságától majd szabadságától, fiával együtt Szibiriába küldetett szám-

¹⁾ Müller, Russ. Gesch., II. köt. 159. lap.

kivetésbe, hol egy menekülési kísérlet alkalmával agyonlővetett.¹⁾ Helyét a rágalmazó Mazeppa Stepanovits Iván nyerte el, ki hetmánná avattatván, a kozákok nagy tömegének ellenszenve daczára — kiket fegyveres kézzel kényszerített engedelmségre — nemsokára felüté sátrát Baturinban, a kozákok fővárosában.

Szamojlovits Iván jó nevelésben részesült, fiatal korában apród volt János Kázmér lengyel király udvarában, majd annak testőrségénél szolgált mint tiszt. Külseje nem volt megnyerő, de szép ismereteinél fogva sok barátot és tisztelőt szerzett magának. Különben jól beszélt latinul. Mint kozák származású nem rajongott az oroszokért, kiktől népe szabadságát féltette; de elég eszélyes volt, a hatalmasabb szövetséget keresni. Így került az andrussowi béke után Kis-Oroszországgal együtt az oroszok mellé, kik a józan és befolyásos férfiút minden áron s minél erősebben érdekeikhez akarák fűzni. Az új hetmán Mazeppa Iván sem volt őszinte barátja az oroszoknak; érzelmeire, gondolkodásmódjára és szokásaira inkább lengyel vala.²⁾ A szabadságszerető kozákok legszívesebben a lengyelek és oroszok közt semleges helyzetet óhajtanak maguknak, hogyha ez Oroszország érdekeivel összeütközésben nem lett volna.

Midőn Golitzyn a kudarcz látszatának vádját ekképen magáról elhárítá, augusztus derekán parancsot kapott a regensnőtől, hogy a sereget a nagyobb orosz városokban elszállásolván, sietne Moszkvába, hol reá most már egyéb teendők váraкоznak. A déli határszélek védelmére Romodanowszkij Michail és Chitrowo 10—10 ezer emberrel hagyatván hátra, ezzel az első krimi háború véget ért, a nélkül, hogy az oroszok a tatárokkal találkoztak volna. A hadsereg egyébiránt, valamint annak fővezére, Zsófia nagyhercegnő részéről nagy elismeréssel találkozott, s mint győző gazdag jutalmazásban részesítették. A parancsnokok aranylánczokkal és aranyérmekkel ajándékoztattak meg, melyeken a csárok s a regensnő kepei valának láthatók; az ezredek egy, az alezredek és őrnagyok fél arany értékű medaillonokat kaptak, s így lefelé az altisztekig mindenki jutalomban részesült; úgy, hogy a vértelen had-

¹⁾ Müller, Russ. Gesch. II. köt. 162. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 19. lap.

járat kimenetelével mindenki meg vala elégedve.¹⁾ Tagadhatatlan, miszerint ez volt az egyedüli eszköz, Golitzyn számos ellenségeit elnémitani, kik a nagy zajjal megindított vállalat kudarcza felett nem egy könnyen tértek napirendre. Magától értetődik, hogy a legnagyobb jutalom a regensnő kedvencét, a hadsereg főparancsnokát, Golitzyn Waszilijt érte; Zsófia egy aranyéremmel és aranylánczczal díszíté, melynek súlya 300 arany volt, azonfelül jutalom fejében 1000 jobbágytelekkel ajándékozta meg. Tekintélye az utóbbi események következtében nemesak semmi csorbát nem szenvedett, ellenkezőleg még mindig emelkedőben volt.²⁾

Azonban Golitzyn nem tartozott azok közé, kik egy vereséget nyugodtan elviselnek, habár annak következményeit sikerült is elpalástolniok. Titokban és csendben bár, de nagy erélylyel készült egy új hadjáratra. Tarakanow, a krimi orosz követ, ki Bakesiszerájban a khán udvaránál sok bántalomnak és megaláztatásnak volt kitéve, nem szűnt meg a kormányt támadásra buzdítani.³⁾ Golitzyn a Dnjeper és Szamara összefolyásánál a tatárok ellen egy erősséget emeltetett, mely a hollandi mérnök Wanzal ezredes műve vala. Bogoroditza, ez volt az erősség neve, gyorsan elkészült s Golitzyn 1689. február 1-jére tűzte ki az új hadjárat megkezdését. A közvélemény és Zsófia nagyhercegnő kívánságai találkoztak s a főparancsnokság ismét Golitzyn vállaira nehezédék. A legkiválóbb csapat- vagy dandárparancsnokok, kik többnyire az első hadjáratban is résztvettek, a következők valának: Wolinszkoi, Seyn, Mazeppa, Dolgorukij, Neplujew és Leontjew; a bjelgorodi dandárt Seremetjew Boris vezényelte. A legkisebb részletekig kidolgozott haditerv szerint a seregeknek el kelle árasztniok a déli, a Krim felé nyíló síkságokat;⁴⁾ nagy nehézségeket okozott az élelmiszerek és 100 ágyú továbbszállítása. Végre számos akadályok legyőzése után két hónap múlva a hadsereg elérkezett Perekop-ba a hasonló nevű s a Krimbe vezető földszorosig; a tatár-khán, kinek mintegy 30—40 ezer lovas állott rendelkezésére, nem merészkedett az oroszokkal nyílt ütközetbe bocsájtkozni, de kileste az alkalmas pillanatot, hogy ellen-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 19. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 20. lap.

³⁾ Brückner, 66. lap.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 21. lap.

ségének ártalmára legyen.¹⁾ Azonban az oroszok kemény ostrom alá fogták Perekop-ot, melynek külvárosát elfoglalták és felégettek, s midőn minden elő vala készítve a végső rohamra, az egész ostromhad nem csekély meglepetésére Golitzyn kiadta a parancsot a visszavonulásra. Senkisémet tudta a sajátságos parancs okát megérteni s azért sokan voltak, kik hajlandók valának Golitzynnek szemére lobbantani, miszerint azért adta ki a parancsot a visszavonulásra, mert a krimi khán által megvesztegettetett, mi azonban nem felelt meg a valóságnak.²⁾ Sokkal valószínűbb, hogy a visszavonulást kényszerítő körülmények parancsolták, melyeket a hadsereg nagy tömege megérteni nem vala képes. Tény, miszerint betegségek erősen megtizedelték az orosz sereget s hogy a többhavi út fáradalmi és nélkülözései ezeket ragadtak el a vitézek közül.³⁾

Igy végződött a második krimi háború, alig több eredménnyel és kevesebb kudarczczal mint az első. Az egyedüli, mivel Golitzyn nagy szóbősséggel írt jelentéseiben dicsekedheték, abban állott, hogy a tatárokat elűzte a szárazföldről s a krimi félszigetre szorította vissza, mi persze nagyon ephemer természetű vívmánynak tekinthető.⁴⁾ A törökök, kik a Krim tulajdonképeni urainak tekintették magukat, a Fekete tenger környékét jól megerősített várakból, mint Kinburn, Otsakow és Kazikermen védelmezték, melyekhez az oroszok nemcsak nehezen fértek, de a melyeknek ostromát ez idő szerint meg sem kísérték.

A hadsereg még a nyár vége előtt visszaérkezett Oroszország belsejébe; s ámbár az elért eredmény semmivel sem volt nagyobb mint az első hadjárat alkalmával, ellenben az áldozatok emberéletben és más értékben még jóval nagyobbak voltak. Zsófia nagyhercegnő ép oly bőkezűen fogadta vitézeit, mint 1686-ban. Golitzyn most is a nap hőse volt az udvarnál s elárasztatott meg nem érdemelt kitüntetésekkel és jutalmakkal. . . . A közvélemény ugyan nem egyezett meg Zsófia nagyhercegnő nézeteivel; azonban még nem érezte magát elég erősnek, hogy a kormánylyal kikössön. . . . De elérkezett immár az idő, midőn

¹⁾ Hermann, IV. köt. 22. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 23. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 24. lap.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 25. lap.

egy hang szólalt meg, melyet eddig nem ismert senki s mely azt kiáltá oda a regensnőnek: eddig és nem tovább. . . . S e hang a regensnő tizenhét éves mostoha fivérének Péter cárevitsnek hangja volt, . . . ki elég érettnak hitte és érezte magát, hogy nővérét felelősségre vonja. . . . Az ifjú jól tudta, hogy mily veszélyek környezik; ismerte nővére ravaszságát és hajthatatlanságát; de résen volt: erős akarata, éles átható tekintete előtt semmisen maradt elrejtve. Zsófia mindenre el volt készülve: s midőn látta, hogy tekintélye hanyatlóban, fivére ellenben napról-napra emelkedik nemcsak a nép, hanem a tekintélyesebb és józanabb előkelőségek szemében is, el vala határozva, barátja Golitzyn intelmei ellenére a legvégső eszközhez nyulni.¹⁾

Péter cárevitsnek felettén kényes és veszélyes helyzetében kiváltképen két körülmény vált szerencséjére: anyja Natália czárnő intézkedései folytán létrejött házassága az előkelő Eudoxia vagy Jewdokia Feodorowna Lapúchin-nal, mi az előkelő nemességet s a Naryskin család régi híveit mind pártjára hódítá, és azon körülmény, hogy a mindenható Golitzyn nagykanzellár tulajdon unokaöcsesét, Golitzyn Boris Alexejevitsset sikerült bizalmas barátjává tenni, ki őt mindenről híven értesíté, mi helyzetét és biztonságát illette.²⁾ Egyébiránt az ifjú cárevits öntudatos, biztos és körültekintő fellépése mindenkit meglepett, ki őt kevésbé ismeré, s szép reményekkel tölté el a jövő iránt. Az 1689. június 28-án egy nagy udvari fogadtatás alkalmával lépett fel Péter legelőször nyíltan nővére ellen, midőn határozottan követelé, miszerint Zsófia nem mint regensnő és egyeduralkodónő, hanem mint nagyhercegnő szerepeljen a fogadtatásnál. S midőn Zsófia daczosan megmaradt szándékánál és szenvedélylyel utasítá vissza öcsese kívánságát, az utóbbi haraggal eltelve hagyta el az udvart nejével és híveivel s Preobraszenszkoj-be távozott. . . . Egy hóval később tartá Golitzyn a második eredménytelen krimi háború után fényes bevonulását Moszkvába, de az egész udvar meglepetésére Péter nem bocsájtá a nagykanzellárt a szokásos kezesókra, s midőn őt nővére unszolására mégis fogadá, kemény szemrehányásokat tett neki; majd nővéréhez fordulva, kíméletlen hangon

¹⁾ Hermann, IV. köt. 24. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 25. lap.

lobbantá szemére az államvagyon könnyelmű és gondatlan tékozlását. . . . A hangulat a szakadásig érett; a válság pillanatról-pillanatra közelebb jöve. . . . És Zsófia, az ármányos, nagyravágyó hölgy, ki hétévi fáradságos fondorlatainak eredményét látta veszélyeztetve, nem késett az utolsó eszközhez folyamodni. . . . Meglepő, hogy végzetes tervének keresztülvitelekor a tapasztalt, komoly és megfontoló kedvenczét, Golitzynt is magával ragadta. . . .¹⁾

A nagyhercegnő már régóta bizalmas összeköttetést tartott fenn Saklovitói Fedorral, a sztrjelitzek kamarájának főnökével, kit titkos terveinek közvetlen végrehajtására szemelt vala ki. Saklovitói 600 sztrjelitzet gyűjtött maga köré a Kremlben, kiknek felolvasá a regensnő parancsát: „Péter cárevitsset, minthogy idegen, német szokásokat esempészett be, az igaz hitet megsérté s a haza leghűbb fiait veszni engedi, híveivel együtt kiirtani;” azután a csapat élére állott, hogy az ifjú cárevitsset még azon éjjel Preobraszenszkojében felkeresse. Azonban a sztrjelitzek között találkozott kettő, ki elkülönítve magát a többiektől, sietett a hírt megvinni Péternek. Gordon tábornok naplójegyzeteiből, valamint más egykorú feljegyzésekből tudjuk, hogy az ifjú Péter ezen válságos pillanatban nem viselte magát elég férfiasan. A váratlan hír már ágyban találta; s alig értesült a fenyegető veszélyről, midőn nagy ijedelem között könyekre fakadt s öltözetlenül, miként volt, az istállóba sietett, lóra ült s a közeli erdőbe menekült, hová ruháit maga után hozatá. Miután felöltözött, a Szentháromság várszerű kolostorába sietett, hol, egyelőre legalább, biztonságban érezte magát. Még ugyanazon éjjel követték Pétert anyja, neje, egyik nővére s néhány hívei Troitzkába; s midőn Saklovitói Preobraszenszkojeba érkezett, a fészket már üresen találta.²⁾

Azonban Péter elfogultságából eredő kislelkűsége nem tartott sokáig; alig látta magát újból övéitől környezve, midőn ismét felébredt egész önbizalma és Saklovitói és mindazokat, kik őt követték árulóknak, nyilvánítván, Zsófia nagyhercegnőt és a kormányt tette felelőssé a történetekért és még történendőkért. Elképzelhető, mily nagy volt a bosszú-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 26. lap. Brückner-89. lap. Ustrjalow, I. köt. 412. lap. és Rambaud, 385. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 26. lap.

ság és felindulás a regensnő és pártja körében, midőn Péter szerencsés megmenekülésének híre érkezett Moszkvába.¹⁾ És Zsófia, ki ekképen terveit — melyekre egész jövő nagyságát építé — meghíúsulni látta, együgyű öcsésének, Iván czárnak háta mögé rejtőzött, honnan ravasz fondorlatainak szárait — melyek azonban most már kevésbé valának veszedelmesek — tovább szötte. Péter egy Troitzkából keltezett czári ukázzal megparancsolá, hogy az összes czári szolgálatban álló idegenek, valamint azok, kik a törvényes rendnek és hazájuknak barátai, haladéktalanul jelentjenek meg szolgálatára a troitzkai kolostorban. Az első, ki e felhívásnak eleget tett, Gordon Patrik tábornok volt; példáját követték a többi parancsnokok és birodalmi nagyok; azonban Golitzyn nagykancellár a czár egyenes parancsa daczára sem jelent meg, ürügyül hozván fel, miszerint őt Iván czár nem bocsájtja el magától.²⁾

S a fiatal czár, így nevezte most már mindenki Pétert, erélyes és öntudatos fellépése ellenében egészen hatástalanok maradának Zsófia nagyhercegnő asszonyias, kapkodó és következetlen intézkedései és fondorlatai; tekintélye, befolyása pillanatról-pillanatra hanyatlott, híveinek száma mindinkább megfogyott; azok kivételével, kik bűnösöknek érezték magukat, mindnyájan Troitzkába siettek, hol e mozgalmas napokban a birodalom súlypontja volt s honnan Oroszország jövőndő nagysága és történelme kiindult. A gondviselés szerencsés órában avatkazott be Oroszország és az orosz nép sorsába, mely ettől fogva és állandóan jobbra látszott fordulni.

Zsófia nagyhercegnő elhagyatva mindazoktól, kik őt megvédehették volna, nem látott más menedéket, mint bűnbánólag öcsésének jóakaratahoz folyamodni; nővéreit Marpha és Mária s nagynénjét Michailovna Tatjana nagyhercegnőket és Joákim patriarchát bízta meg, hogy mennének Troitzkába s eszközölnék ki Péter bocsánatát számára. De midőn Péter a nagyhercegnőket s a patriarchát, kinek élete hasonlóképen veszélyben forgott, arról győzte meg, miszerint Zsófia valóban az ő és családjának megsemmisítését tervezte, lemondának szándékukról, a fiatal czárt

¹⁾ Hermann, IV. köt. 26. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 27. lap.

megengesztelni, s nála maradának Troitzkában. Most Zsófia arra határozta magát, hogy személyesen keresi fel öcsését; azonban a szpalnik Buturlin és Trojekurow herceg nem bocsájták őt Péter elé. Szeptember 5-én az egybegyűlt hadseregnek és nagyszámú híveinek Péter nyilvánosan feltárta Zsófia nagyhercegnő és czinkostársainak bűnös tervét és üzelmeit; s miután kétségbevonhatatlanul kimutató Saklovitói, Rjezanow, Gladkow, Obrasszow és Tsornoi bűnrészességét, mindnyájának példás megbüntetését helyezé kilátásba. Egyuttal Prozorowszkij Péter herceg 300 fegyverestől kísérve Moszkvába küldetett, hogy az árulók kiszolgáltatását követelje; Zsófia még egy pillanatig habozni látszott, mintha a véletlentől várt volna segílyt; majd meggyőződven tehetetlenségéről, czinkos társait kiszolgáltatta a büntető igazságnak.¹⁾ Saklovitói Fedka megkorbácsoltatván, kimerítő vallomást tőn, majd börtönéből részletes jelentést írt Péternek, melyben az egész felségsértő büntényt legkisebb részletekig feltárta.²⁾ Golitzyn Waszilij herceg nagykancellár és fia Alexej Sztresnew Tychon büntető bíró elé került; azzal vádoltatott, hogy ő adta meg jog és törvény ellenére Zsófia nagyhercegnőnek az egyeduralkodói címet s az eredménytelen krimi hadjáratok alkalmával kiszámíthatatlan károkat okozott az államnak emberéletben és közvagyonban. Unoka-öcsésének, Golitzyn Borisnak nagy fáradságába került a kancellár fejről a halálos büntetést elhárítani. Golitzyn Waszilij, fia Alexej és meghitt eszköze Neplujew Leontij bojári rangjuktól és vagyonuktól megfosztatván, száműzetésbe küldettek.

A nagytehetségű, képzett és szellemes államférfiú végzetes sorsát azon viszonynak köszönheté, mely őt Zsófia nagyhercegnőhöz fűzé s mely sehogy sem vala méltó hozzá. Végzetes sorsának számai sajátságos összebonyolódása okozta bukását azon pillanatban, midőn az ármányos nő hálóiiban nagyravágyó reménykedéseinek czéljához közeledék. Valóban, Golitzyn Waszilij jobb sorsra lett volna érdemes; s helyesen mondja Hermann, hogy Péter nem választhatott volna magának jobb és érdemesebb mintaképet, mint a szerencsétlen kancellárt, ki egész életében azon eszmények

¹⁾ Hermann, IV. köt. 27. lap.

²⁾ Ugyanott.

megvalósításán fáradozott, melyeknek Péter legjobb erejét és minden tehetségeit szentelé. Erdemei Oroszország művelődése és polgárosodása körül halhatatlan babérokat fűztek homloka körül; de bűne, a hazaárulás bűne engesztelhetetlen súlytal nehezédék vállaira, melyet a legnagyobb érdemek sem valának képesek eloszlatni. . . . Saklovitói Fedka több társával együtt fejvesztésre, mások különböző esonkításokra, többen az előkelők és nagyok közül pedig birtokvesztésre és száműzésre ítéltettek. Az összeesküvés főzinkosával, Zsófia nagyhercegnővel Péter nagyon szelíden bánt. Tartózkodási helyül számára a főváros közelében lévő s általa alapított Szűzek kolostorát jelölé ki, hol tágas lakrészeket foglalt el és nagy szolga személyzettől volt körülvéve; mindazonáltal a kolostort elhagynia nem volt szabad. Kényelmes börtöne kissé szűkebbre szorult, midőn kísérletet tőn Lengyelországba szökni.¹⁾

Péter a gondviselés kezén és keresztül a fenyegető veszélyek örvényén, Oroszország egyeduralkodójává lőn; erélyétől, belátásától, politikai tapintatától függött hazája és népe sorsa. A szerencse, mely kedvébe fogadta, sohasem hagyta cserben választottját s nehéz megpróbáltatásokon keresztül mindig célhoz vezérlé. És Péter előnyösen vezette be uralmát azok szemében is, kik erőteljes természetének szenvedélyes kicsapongásaitól tartottak: bátyjának Ivánnak továbbra is meghagyá a czári czímet, melyet az üres díszképen egész 1697 elején bekövetkezett haláláig zavartalanul viselt. A szerencsétlen czárevitsről csak keveset jegyzett fel a történelem. Fiörököse nem maradt, ellenben három leánya gyászolta, kik közül a legifjabb Proszkovája, úgy látszik atyja testi fogyatkozásaiban szenvedett, míg a legidősebb, Katalin mecklenburgi hercegnő, Anna pedig kurlandi hercegnőnek, majd Oroszország czárnőjének volt kiszemelve a végzet által.

Péter egyeduralkodása az 1689. év szeptember 12-ével veszi kezdetét. Ünnepestes bevonulásakor a fővárosba 18 ezer sztrjelitz felett tartott katonai szemlét, kik most mind neki engedelmeskedének, miután a megbízhatatlan és nyugtalan elemeket onnan eltávolítá. A nép újongva fogadta fiatal urát s diadalban vezette anyjával Naryskin Natáliával és nejével

¹⁾ Brückner, 97. lap, és Hermann, IV. köt. 28. lap.

Lapuchin Eudoxiával a császári Kremlbe, mely oly sok nagy és gyászos események színhelye volt, mióta onnan Rurik utolsó férfisarját az örök nyugalom helyére vitték. Péter uralkodásra termett, uralkodásra egy nép felett, mely még a durva érzékiség bilincseiben sínlett, de a melynek lelkében szép és nagy tehetségek szunnyadoztak. Azokat felébreszteni és fejleszteni, volt az új egyeduralkodó legelső és legnagyobb feladata!

Tizenharmadik fejezet.

Nagy Péter egyeduralkodó czár. 1689–1725.

Oroszország kiterjedése és népessége. — Péter fejlődési évei. — Hajlamai és kedvtelégei. — Az idegenek iránti előszeretete. — A kormányzás. — Az ó-orosz párt hangulata. — Gordon Patriek. Lefort Ferencz. — Péter házassága. — Katonásdiság és katonaság. — Oroszország kedvezőtlen helyzete. — Hajózás és hajóépítés. — Vizi utazás. — Péter jellemzése. — Az első orosz kereskedőhajó és lobogó a tengeren. — Levelezés. — Munkásság. — Biztonság. — Péter tanuló évei. — Komoly törekvések. — Lengyelország.

Midőn Péter az 1689. évi szeptember havában mint tizenhétéves ifjú megragadta a kormány gyeplőjét, Oroszország kiterjedését tekintve a legnagyobb birodalom volt a földgömbön. Kiterjedése 266.000 földrajzi mértföld volt; határai nyugati vonalban Kola félszigete, a Ladoga és Pejpus tavak, Szmolenszk, Kijew és a szaporogi kozákok földje; dél felé a Dnjeper eséseitől a khersoni, jekaterinoszlawl-i és asztracháni pusztaságok a Terek torkolatáig s a Kaspi tó északi partjáig, majd a Tobol forrásvidékéig s a kirgizek, dzsungárok, mongolok és mandzsuk földjéig s az ochotski tengerig; keletről Kamtsatkáig, éjszokról pedig egész vonalban az Éjszaki Jeges Oczeánig terjedének. S ezen óriási területek nagyobb része a mérsékelt égöv vonala alatt minden szükségesekben bővelkedett, mit a szerves és szervetlen természet az embernek nyújthatott; csak az emberi kéz hiányzott, mely azt hasznára fordíthatta volna, mert a roppant kiterjedésű birodalomnak összes lakossága alig érte el a tíz milliót!¹⁾

Ilyen volt azon birodalom, melynek kormányát a 17 éves czár kezébe vette. De a polgári társadalom alapelemei szilárdak és összhangzatosak valának s erős sarkkövét képezték az államnak; a legfőbb egyeduralkodói hatalom egy kézbe volt letéve, mely a czár és nagyfejedelem személyében egye-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 10. lap.

sült. Oroszországnak eddigelé nagy anyagi segélyforrásai daczára hiányzott a nemzeti erők alkalmas és szerencsés felhasználása, hogy a hatalom és dicsőség s az anyagi jólét azon polczára emelkedhetett volna, mely méltán megillette nagysága és természeti gazdagsága mellett. Eddig az orosz nemzetben hiányoztak az európai élet és annak feltételeinek elemei. Oroszország nem vett részt Európa művelődésének nagy munkájában, távol állott mindazon nagy mozgalmaktól, melyek társadalmát szerencsésen átalakítani segítették. Alighogy kibontakozék a részfejedelemségek s a tatár hódoltság zűrzavarából, külellenségekkel kell vala megmérkőznie; majd az egyeduralkodás eszméje és gyakorlati megerősödése mind keményebb békóba veri a nemzeti aspirációkat s mindig jobban eltávolítja Európától s az európai népek kulturális törekvéseitől. Így tartott ez egész a tizenhetedik század végéig, mely európai történelmének kezdetét jelezi.

Nagy Péter harminczhat évi országlása oly gazdag és változatos nagy és érdekes eseményekben, hogy történelmünk keretében csak a legfontosabbakra szorítkozhatunk. Azonban az események szerves rendezése szerint mégis négy időszakra oszthatjuk fel uralkodását, melyekből geniejének sugarai meggyőzőleg és megnyerőleg intenek felénk. Az első időszak, mely 1689-től egész 1700-ig terjed, magában foglalja Péter szellemi tulajdonságainak kifejlődését, a hadsereg újszervezésének eszméjét; azonban a nélkül, hogy a régi rendszert új váltaná fel. A második, 1700-tól egész 1709-ig a küzdelmes időszakot jelenti, melyben Péter kül- és belellenségeivel van elfoglalva, kifelé az északi hatalmi állás vezérszerepeért küzd XII. Károly svéd királylyal, befelé a tudatlanság- és elfogultsággal vívja nehéz de áldásos harcát. A harmadik időszakban, mely 1709-től egész 1721-ig tart, Alexej Michailovits fia legyőzi mindazon akadályokat, melyek útjában állanak, minek következtében Oroszország felemelkedik kifelé, míg belsejében nagy átalakulásokon megy keresztül. Végre a negyedik és utolsó időszak 1721-től egész 1725-ig úgy tünteti fel Oroszországot, mint a mely hatalom tekintetében réme szomszédainak, Pétert mint birodalmának alkotóját és törvényhozóját, mint Oroszország megteremtőjét.¹⁾

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 22. lap.

Péter már mint gyermek ép testtel és élénk, fogékony lélekkel birt, mely kiváltképen kielégíthetetlen tudvágyában nyilvánult. Mindenről alapos tudomást akart szerezni magának; mindent meg akart tanulni; mindenről hű képzelmet igyekezett szerezni magának.¹⁾ Ámbár sem nagyatyja, az első Romanow, sem atyja Alexej Michailovits nem tűntek ki fényes tehetség, erős akarat és eszmegazdagság dolgában.²⁾ Péter oly tehetségeket és oly jellemet hozott magával a trónra, melyek őt mindenütt nagygyá tették volna. Nagy befolyással volt Péter értelmi fejlődésére és erkölcsi világára az ú. n. német szloboda Moszkva szomszédságában, az idegenek ezen gyülekezőhelye a főváros közvetlen közelében. A német — njemzy — alatt azon időkben nem csupán a tulajdonképeni németek, hanem általában minden idegenek: angolok, francziák, olaszok, skótok stb. értettek; olyan jelentménye volt e szónak Oroszországban, mint a frenghi-nek, a franknak, Keleten. Itt, az idegenek közt, kik felekezeti villongások nélkül éltek és munkálkodtak, nyerte Péter legelső gyakorlati benyomásait; tanulta becsülni a munkát és annak eredményeit. De lássuk fejlődésének menetét rövid vonásokban.³⁾

Alexej Michailovits és Naryskin Natália fia született 1672. május 30-án s már gyermekkorra gazdag volt változatokban és élményekben, melyek bizonyosan nem haladtak el nyomtalanul a gyermek fogékony kedélyvilága felett. Negyedik életévéig anyja és annak családja nagy tekintélynek örvendett az udvarnál és azon kívül.⁴⁾ Fedor uralkodása alatt érte az első érzékenyebb csapás a gyermek kedélyét, midőn családjának leghűbb barátja, Matwejew Artemon, számkivetésbe küldetett. Ezen idő óta anyjával együtt a fővárostól csak három versztnyi távolban fekvő s Alexej által alapított nyaralóban, Preobraszenszkij-ban lakott. visszavonultan s csak kevesektől látogattatva. Anyja el vala keseredve, hogy Fedor udvarában a Miloszlawszkij család befolyása elhomályosítja a sokkal érdemesebb Naryskin család tekintélyét. Egyébiránt a falusi tartózkodás csak előnyére vált a kis Péternek; itt gazdagabbak és erősebbek

¹⁾ Hermann, IV. köt. 30. lap.

²⁾ Brückner, 17. lap.

³⁾ Pogodin, Peter's siebzehn ersten Lebensjahre. 10. lap.

⁴⁾ Brückner, 28. lap.

voltak a benyomások, mint az udvar légkörében, a szer-tartásosságában hideg és merev Kremlben, hol az emberek egy vagy más okból mind ellenségei valának egymásnak.¹⁾ A különböző feljegyzésekből, melyek azonban hitelesség dolgában nem mind megbízhatók, megtudjuk, hogy a preobraszenszkói magányban vette kezdetét a jövőendő czár elemi oktatása.²⁾ Első tanítója egy kamarai írnok, Szotow volt, ki különböző ABC és olvasókönyveket készíttetett számára; megtudjuk ezen feljegyzésekből, milyen játékaik voltak a kis czárevitsnek s mennyibe kerültek. Azt is megtudjuk, hogy legszívesebben katonásdit játszott, mint a legtöbb fiú-gyermek s hogy, legkedvesebb játszótársai mindkét nembeli törpék valának. Azonban sokkal érdekesebb és fontosabb ezeknél az, hogy Péter tizenkettedik évében a könyvnyomatás és könyvkötés, valamint a kőművesség iránt nagy érdeklődést tanúsított s a megfelelő szerszámokkal sokat foglalkozott pihenő óráiban. A technikai ügyességek iránt általában később is mindig nagyobb fogékonyságot tanúsított mint az elvont tudományos elméletek iránt.³⁾

Egyébiránt a nagy reform-czár elemi oktatása ép oly elégtelen mint hiányos vala; gyakorlófüzeteiből, melyek Ustrjalow kezében megfordultak, az tűnik ki, hogy az írás mesterségét csak gyenge mértékben birta, helyesírásról pedig alig volt fogalma. Így telt el életének első tíz éve, hiányos szellemi foglalkozás és lelki képzés, unalomból vagy talán hajlamból gyakorlott kézi foglalkozás és gyermeki játék közepette, midőn a gondviselés bátyját III. Fedort elszólítja az élők sorából, hogy megnyissa a gyermeknek az utat a trónra, melyről eddig bizonyosan nem is álmodott.

A válság, melyet Oroszország 1682-től egész 1689-ig átélt, s azon több mint egy okból végzetes események, melyek azt emlékezetessé tévék, érlelték meg Péter jellemét, melynek egyszersmind egészen sajátos kinyomatot adtak. A veszély az erősek jellemét edzi, óvatossá teszi és ellentállásra buzdítja, míg a gyengéket bátortalanná teszi s megfosztja az önbizalom utolsó szikrájától. Péter hét évig látogatta a szakadatlan veszélyek és kísértések iskoláját, mely idő alatt a gyermekből ifjú lett. Alnokság, tettetés, majd az

¹⁾ Brückner, 28. lap.

²⁾ Brückner, 29. lap.

³⁾ Brückner, 30. lap.

önuralom szerencsésen végig kalauzolják az udvar veszedelmes útvesztőjén: kedélye nem veszté el bensőségét, míg jelleme megszilárdult. A szerencse feltűnően kedvezett a tízéves trónjelöltnek; s a körülmények, miként láttuk, III. Fedor halálával úgy alakultak, hogy Péter megválasztatása minden nagyobb erőlködés nélkül végbe mehetett. Azonban alig néhány héttel később az ellenkező párt felülkerekedik, s ámbár nem vala képes Naryskin Natália fiát elsodorni, mégis másodrendű szerepre kárhoztatta idősebb mostoha nővére regensége mellett, míg anyjának hasonló méltósága nem is tudott gyakorlatilag érvényesülni. Ez volt a lelki megpróbáltatások kemény iskolája, de melyben Péter újabb lépést tett előre az éres ösvényén. Zsófia alávaló terve még idejében felfedeztetik; a megrettent ifjú, ki egy pillanatra elveszti férfias bátorságát, megmenekül, hogy menedékhelyéről sujtsa le mindazokat, kik végzetének útjában állottak. Az 1689. szeptember 12-dikével veszi kezdetét, miként már említők, Péter uralkodása; ezen napon foglalták el hivatalaikat mindazok, kiket az új czár mint megbízható és alkalmas egyéneket a kormányzás különböző ágainak élére állított.¹⁾

Az 1689. évig Péter tényleg nem vett részt az államügyekben, ámbár kihallgatásokat adott, tanácsgyűléseken jelen volt és mindenkor nagy érdeklődést tanúsított a közügyek iránt. Sőt feltűnő, hogy Zsófia eltávolítása s egyeduralkodói jogainak átvétele után még huzamosb ideig nem vett tetteleg részt a kormányügyek vezetésében, melyet meghitt és bizalmas híveinek engedett át, kik erre kor és tapasztalat szerint legméltóbbak valának.²⁾ Hogyha hátramaradott értelmi kiképeztetésére és ismereteinek fogyatékoságára gondolunk, ezen jelenségen egy pillanatig sem csodálkozhatunk. Sokat, sőt mindent kelle pótolnia az ifjú uralkodónak, hogyha nehéz feladatának a jövőben meg akar felelni. Tanulnia és tapasztalnia kelle mindent, mielőtt függetlenül és önállóan kezébe akarná venni a kormányrúdját. Pusztá mulatságból vagy műkedvelésből országot kormányozni nem lehet.

Sokan voltak, és ezek közt maga a patriarcha, kik nem jó szemmel nézték a fiatal czár előszeretetését az ide-

¹⁾ Brückner, 95. lap.

²⁾ Ugyanott.

genek iránt; s mindjárt egyeduralkodásának kezdetén oly intézkedések történtek a kormány részéről, melyek arra engedtek következtetni, hogy az idegenek ellenében új és az eddigieknél szigorúbb rendszabályok fognak életbeléptetni. S míg Péter napról-napra szaporítá érintkezését a nyugat-európaiakkal, kiknek társaságát, mint látszott, már nem tudta nélkülözni, azalatt kormányja a nyugati határszéleket mind szigorúbb zár alá véteté és megbízta Winius András póstamestert, hogy nyitná fel mindazon leveleket, melyek Oroszországból a nyugati országokba valának címmezve.¹⁾ Nyilvánvaló volt, hogy a reactionárius irány főképen az orosz papságból indult ki, mely a Golitzyn által kezdeményezett nyugat-európai áramlattal homlokegyenest ellenkezett. Ugyanazon időben utasítottak ki egy kormányrendelettel a jezsuiták is Oroszországból és végeztetett ki egy Kullmann nevű mystikus mint boszorkány vagy ezermester. Mindezen jelenségek inkább hátramenésre mint haladásra vallottak; mindazonáltal ebben Péternek semmi része sem volt, ki, miként mondtunk, uralkodásának első éveiben a kormányzással nem foglalkozott.²⁾ Csak midőn Joakim patriarcha 1690. tavaszán meghalálozott, fordultak némileg jobbra a dolgok. Azonban a boldogult főpap egy végrendeletet hagyott hátra, mely némileg megmagyarázza azon ellenséges hangulatot, mely Péter uralkodásának kezdetén az idegenek irányában a kormánykörökben nyilvánult. Jellemző a patriarcha végrendeletének némely része, mely élesen kikel az idegenek ellen s szívére köti a fiatal czárnak, hogy a hadsereg vezetését ne bízsa az „átkozott eretnekekre,” minthogy ezáltal az Isten haragját vonja magára. Kiváltképen kikel a patriarcha a protestánsok ellen, mint kik a Mária és Szentképek tisztelését elvetik; s nem tudja eléggé ajánlani a czárnak a vallás tisztántartásának ügyét, mint az uralkodói erények legelsőbbikét.³⁾ Azt tanácsolja urának, hogy kerülje „a latinokat, lutheránusokat, kálvinistikát és a tatárokat” s pusztítsa el az „ördög aknáit,” ezen felekezetek összejöveteli vagy imaházait. Egyuttal komolyan megtiltja a vallási vitatkozásokat s egész határozottsággal kijelenti, miszerint

¹⁾ Brückner, 96. lap.

²⁾ Brückner, 97. lap.

³⁾ Ugyanott.

eretnekeknek semmiféle hivatalt vagy méltóságot nem szabad adományozni az orosz birodalomban. Feltűnő, hogy a különben művelt és felvilágosodott özvegy czárnő, Péter anyja, egészen a patriarcha és az orosz papság álláspontját foglalta el.¹⁾ mi bizonyára inkább politika mint meggyőződés dolga volt.²⁾

Hogy Péter befolyása még a patriarcha halála után sem érvényesült kellő mértékben, annak többféle okát találjuk. A papi befolyás a reactiót segítő győzelemre, mely egy ideig legalább az uralkodó maradt; azonfelül a nemzeti érzület az utolsó időben oly sok, részben meg nem érdemelt visszautasítást tapasztalt az idegenek részéről, hogy nem csodálható, ha az ellenszenv még mindig növekedőben volt.³⁾ Csak így eshetett meg, hogy a törvény és szokás ellenére olyan patriarcha választatott, ki nem volt a czár jelöltje. Már említők, miszerint a patriarchai szék betöltése a czár kizárólagos kiváltságai közé tartozott. Péter jelöltje az első papi méltóságra Marcellus pskowi metropolita volt. Marcellus mint felvilágosodott férfiú s a haladás barátja volt ismeretes, s azért a papság közt legtöbb ellensége volt. Natália czárnő az egyháznagyok nagy részével Adrián kazáni metropolitát pártfogolta. Az uralkodó áramlat nem kedvezett a felvilágosodásnak, daczára, hogy annak élén maga a fiatal czár állott. A reactio hívei ugyanis attól tartottak, hogy Marcellus patriarchátusa alatt a katolikusok és protestánsok nagyon megerősödnek. Sőt egy kolostor igumenje annyira ment, hogy a pskowi metropolitát egyenesen eretnekséggel vádolta.⁴⁾ Midőn a czár látta, hogy nem képes az ellenkező árral megküzdeni, bosszúsan vonult vissza kolomenszkojei magányába. Még nem érkezett el a felvilágosodás napja. Jellemző, Péternek egy későbbi — 1697 — nyilatkozata egy előkelő idegennel való beszélgetése alkalmával, melyben a patriarcha választásra vonatkozólag megjegyzi, hogy jelöltjét csupán azért nem vala képes keresztülvinni, minthogy az tudományos képzettséggel bírt, sokat utazott és tapasztalt s mert jól beszélt a latin, francia és olasz nyelveket; az oroszok haragudtak reá, mert annyi

¹⁾ Brückner, 98. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 43. lap.

³⁾ Brückner, 98. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

barbár nyelvet értett, mert nem növeszté hosszúra szakállát s kocsisa a bakon ült,¹⁾ nem pedig oroszos szokás szerint a lovon.

Hogy mily erős volt ez idő szerint még a haladás ellenségeinek pártja, azt bizonyítja a következő nem kevésbé jellemző eset. Midőn Péter 1692-ben komolyan megbetegedett, sőt állapota egy pillanatig aggasztónak látszott, barátai — s ezek közt említetnek Lefort, Golitzyn Boris, Apraxin és Plestsejew — lovakat tartottak készen, hogy azon esetben, ha Péter meghalálnék, rögtön menekülhessenek ellenségeik üldözése elől.²⁾

A mily mereven elleneszegült az uralkodó többség minden újításnak, ép oly akadálytalanul engedé követni a fiatal czár egyéb kedvteléseit, melyek nem ritkán vad kicsapongássá fajultak, melyben a féktelen szenvedély foglalta el az illem és ész helyét. Péter érintkezése idegenekkel, néhány külföldi orvost kivéve, egész az 1689. évig kiváltképen ügyes kézművesekre, hajóépítőkre és katonákra szorítkozott.³⁾ Csak egyeduralkodásának kezdetével találkoznak magasabb képzettségű külföldiekkel környezetében. Ilyen volt Gordon Patrick, ki 1635-ben Skótszágban született, katolikus családból, s már korán elhagyta hazáját s majd svéd, majd lengyel szolgálatban állott, míg végre 1660 óta Oroszországnak szentelé szolgálatát. Katonai képzettség és tapasztalat, rendkívüli munkaerő és kötelességérzet tüntették ki Gordont, ki birta úgy Alexej Michailovits mint Fedor Alexejevits tisztelését és becsülését s kinek második hazája Oroszország sokat köszönhet. Résztvett a tsirigini hadjáratokban a törökök ellen és évek során mint parancsnokló tábornok Kijewben működött. Golitzyn kanczellárral bizalmas lábon állott s mindenkor nagy érdeklődést tanúsított Oroszország jövője iránt. Gordon nem volt tudós, de sokoldalú képzettséggel bírt s nagy érdeklélssel viseltetett kivált a nyugati államok politikai fejlődése iránt. Angliából könyveket, térképeket hozatott, melyekből ismereteit bővíté.⁴⁾ Sajátságos, hogy egyszer orosz szolgálatban, nem sikerült azt többé elhagynia; s bármily alakban kérte is elbocsájtását, hogy hazájába visszatérhessen, ez mindenkor

¹⁾ Brückner, 98. lap.

²⁾ Brückner, 99. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Brückner, 100. lap.

a leghatározottabban megtagadtatott tőle. Mint mérnöknek sokszor kikértek tanácsa várépítések és egyéb erősítési munkálatok alkalmával. Daczára idegen származásának, Gordon azon kevesek közé tartozott Oroszországban, kik bizonyos népszerűségnek örvendettek. Vidám és közlékeny volt a társaságban s az orosz nyelvet teljesen birta. Nagy mértékben birta Péter bizalmát, ki őt gyakran meglátogatta a német szlobodában lévő lakásán, nem esekély megbotránkozására az elfogult ó-oroszoknak. Ilyen alkalommal persze nem mindig komoly dolgok kerültek szőnyegre s a czár idegen barátai társaságában nemcsak a legfesztelenebb kedvtelésnek engedé át magát, hanem elég gyakran olyan tivornyázásnak, mely nem egyezett meg fejedelmi méltóságával és jellemének józanságával.¹⁾ Az oroszok, kik amúgyis nagy bünt kovácsoltak a czár előszeretetéből az idegenek iránt, rémülten suttogák egymásnak: a „czár a németeket szereti,“ miben főképen a vallás ellen irányzott merényletet vélt látni az elfogult tömeg. Gordon 1699-ben halt meg; becsült nevet hagyván hátra a jobbak és józabbak emlékében.²⁾

Egy másik kegyence és bizalmas barátja volt a czárnak a svájci származású Lefort Ferencz, ki tizennyolcz évvel volt fiatalabb Gordonnál. 1675-ben huszonkétéves korában jött Oroszországba, a nélkül, hogy őt a szerenese azonnal pártfogásába fogadta volna. Könnyűvérű de rokon-szenves lénye, nyílt és önzetlen jelleme és feltűnő társalgási tehetségei csakhamar megkedveltették Lefort-ot a jobb és finomabb társasággal. Kíváltképen nagy kedveltségnek örvendett a gazdag kereskedővilág s az idegen diplomatia körében. Waszilijs Golitzyn herczeg is jóakaróihoz tartozott; nemsokára ezredes lett, csinos házat rendezett be magának a német szlobodában és megnősült.³⁾ Lefort mint ifjú franczia hadiszolgálatban állott, melyet azonban egy párbaj miatt el kell hagynia; majd Hollandban találjuk, hol Grave és Oudenard ostrománál előnyösen kitüntette magát. Innen jött több franczia tiszttel együtt meghívás folytán Oroszországba. Péter czárral baráti lábra helyezkedék, ki neki már mint 14—15 éves fiú katonásdi játékeinál nagy

¹⁾ Brückner, 102. lap.

²⁾ Brückner, 101. lap.

³⁾ Brückner, 103. lap.

hasznát vette. Lefort és a straszburgi Timmermann valának ezen játékoknál, de melyeknek nem ritkán komoly hátterük volt, nélkülözhetetlen társai.¹⁾ Preobraszenszkoje közelében Péter egy gyalogszázadot szervezett pusztai katonai kedvtelésből, mely azonban csakhamar úgy felszaporodott, hogy egyik részét a szomszédos Szjemenowkojéba kellett elszállásolnia 1687-ben. Később a czár ezen századokat testőrségi ezredeké alakította át, melyek mint a preobraszenszkoji és szjemenowkoi gárda-ezredek egész a mai napig fennállanak és Oroszország történelmében felettén érdekes szerepet játszanak.²⁾

Mialatt Péter bizalmas híveivel, kiktől többet tanult, mint mestereitől és tanítóitól, fesztellenül érintkezett, kiváló emberismeretet sajátított el, melyre később nagy szüksége volt, de egyszersmind megtanulta az előítéletek károsságát is ismerni. Danilovits Mentsikow Sándor, valószínűleg alacsony származásból, némelyek szerint pástétomsütő volt. Lefort ajánlatára kezdetben mint inas nyert alkalmazást a fiatal czár szűkebb udvaránál, később komornyikja, majd bizalmas társa lett urának, ki őt tántoríthatatlan ragaszkodásáért egész haláláig bizalmára méltatta és nagy becsben tartotta.³⁾ Gordon és Lefort mellett jótékony befolyással volt Péterre még báró Keller is, egy képzett, sokat látott és tapasztalt férfiú.⁴⁾ ki nemcsak jó mulató, hanem komoly és odaadó munkatárs is volt, ha arról vala szó, hogy a serlegeket a körző és más hasznos eszközök váltsák fel. A legjótékonyabb hatással volt valamennyi közül Lefort a czárra, kit szelíd de mégis határozott modorával leghevesebb kitörései alkalmával is kezében tartott. Korhelység és ivás tekintetében csak kevesen valának, kik a versenyt Péterrel kiállották volna; erre nézve jellemző világot vett egy levele, melyet röviddel Lefort halála után Mentsikowhoz intézett s melyben többek közt azt mondja, hogy örömmel ragadott meg egy kínálkozó alkalmat, hogy ismét egyszer jól kimulathassa magát, mi Lefort halála óta nem fordult elő, s hogy valóban régóta nem mulatott ily hatalmasat. A híres Leibnitz, ki nagy tisztelője volt Alexejs Michailovits fiának, azt mondja róla, hogy úgy iszik mint

¹⁾ Brückner, 103. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 31. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Brückner, 105. lap.

egy hős s hogy e téren senkisémet versenyezhetik vele; egyébként azonban egy férfiú nagy szellemi tehetségekkel megáldva.¹⁾ Gordon Sándor, az érdemes tábornok fia, a következőket mondja Lefortról: „Nagy barátja volt mindenféle mulatságoknak; ellenben a háború mesterségéhez semmit, vagy csak nagyon keveset értett; és pedig a szárazföldihez ép oly keveset mint a tengerihez. Azonban a csár kegyesége mindezekért gazdag kárpótlást nyújtott neki. Lefortnak és egy előkelő orosznek, Plaskejew Fedornak tulajdonították, hogy a csár mindinkább elhanyagolá nejét s kegyeivel egy livoniai származású borkereskedőnek bájos és elragadó szépségű leányát tünteté ki, ki később is nagy befolyással volt a csárra.”²⁾ Nem valószínűtlen, miszerint a skót nemes túlszigorún ítél Lefort tehetségeiről és ledérségéről, mely korának egyik kirívó tulajdonsága volt.

Annyi bizonyosnak látszik, miszerint Péter házassága Lapuchin Jewdokiával nem volt szerencsés. Ezen házasság — Péter alig volt 16 éves, midőn Jewdokiát nőül vette — nem a kölcsönös vonzalom, hanem a convenientia házassága volt,³⁾ melyet ritkán szokott az igazi boldogság követni. Azonfelül az özvegy csárnő szüntelen ostromlá menyét, hogy tartsa vissza férjét a könnyelmű mulatozásoktól, mi persze nemcsak sikertelen maradt, hanem lassankint oda vezetett, hogy a fiatal férj egészen elhagyá nejét.⁴⁾

Egyébiránt, bármelyek valának is Lefort hibái és fogyatkozásai, annyi kétségtelen, miszerint hatása a csárra sokkal inkább előnyösen mint hátrányosan nyilvánult. Gordon mellett Lefort volt az, ki a csári hadsereg magvának megalapítása körül a legnagyobb érdemeket szerezte magának. A sztrjelitzekből és más fegyvernemekből mind többen léptek át a csári külön csapatba, mely rövid idő alatt több ezer kiváló harczipes katonát számlált.⁵⁾ Már 1690-ben Lefort mint tábornok 12 ezer jól fegyverezett és csínnal öltözött katonát mutatott be a csárnak, kiknek tisztjei ugyan többnyire idegenek valának, de kiknek használhatósága minden kétségen felül állott. A harczipjátékok most mindinkább had-

¹⁾ Brückner, 106. lap.

²⁾ Gordon, Gesch. Peters d. G., I. köt. 142. lap.

³⁾ Brückner, 108. lap.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 34. lap.

⁵⁾ Hermann, IV. köt. 35. lap.

gyakorlatokká változtak s Preobraszenszkoje és Szjemenowszkoje valóságos erődökké alakították át, hogy a fiatal csár hadiiskoláivá legyenek.

Péternek ezen katonai gyakorlatok alatt, mihelyt odahagyta a mulatótársakat és a vidám serleget, mely ilyenkor sohasem szünetelt, komoly czélok és tervek lebegtek mindig foglalkozó tevékeny lelke előtt. Oroszországnak, a világ legnagyobb államának kiterjedés tekintetében, nem volt tengere, mely akár fekvésének, akár anyagi igényeinek megfelelő lehetett volna. A Fekete tenger a törökök és krimi tatárok kezében volt. A Kaspi tengeren perzsák és törökök parancsoltak, belőle Oroszországnak csak egy kis éjszaki partszegély jutott. A Keleti tenger partjai Svéd-, Lengyel- és Poroszországhoz tartoztak. Egyedül az Éjszaki Jeges Oczeán volt az, melyen át korlátolva a kedvezőtlen évszaki befolyások által Oroszország a külvilággal tengeren át közlekedhetett. S ha tekintetbe vesszük, hogy háború idejében a közvetítő összeköttetés a nyugattal részben egészen szünetelt, hogy Franciaországból és Angliából úgy az árú- mint a személyforgalom a skandináviai szárazföld megkerülésével csak az Éjszaki Jeges Oczeánon és Archangelszk kikötője útján volt eszközölhető, mi azonban az évnek alig egynegyed részében volt lehetséges, úgy nem csodálkozhatunk, hogy Oroszország minden törekvését oda irányozta, hogy régi birtokait a Balti tenger mellékén visszanyerje. Elengedhetetlen életfeltétel volt ez, mely nélkül Oroszország nyugati gyarapodása és felvirágozása merő képtelenség vala.

Péter messzelátó szelleme eszközök után kutatott, melyek segítségével Oroszország békóit ketté törheté; azon békókat, melyeket múlt századok mulasztásai és szerencsétlenségei raktak vala reá, s melyek most szerves és egészséges fejlődését lehetlenné tették. A hadsereg szervezésén és szakszerű fejlesztésén kívül a legnagyobb szerep váratkozott jövőben: a hajóépítészetre. Oroszországnak ellenségeit nem szárazföldön, hanem a tengeren kelle felkeresnie és legyőznie, ha a tengeri uralmat kezéhez akarja vala ragadni, mely nagyságának és fejlődésének elengedhetetlen követelményeként tűnik vala fel előttünk. És Péter ezen követelményeket ismerte, az eszközöket pedig megteremté lángelméjének leleményessége és ereje.

A hajózás Oroszország nagy és hatalmas folyamain

egész Alexej Michailovits idejéig majdnem egészen ismeretlen volt. A régi norman hajók, melyekkel az ősök hajdan Byzanczot oly sokszor rémületbe ejték, majdnem egészen feledékenységbe menének; a tatárok tömlők és tutajok segítségével közlekedének a folyamokon; s mióta Novgorod és Pskow, a régi kereskedelmi emporiumok, orosz tartományi városokká süllyedének: az Ilmen és Wolehow hullámain nem zavarák többé az evezők csapásai. Alexej több hollandi és más idegen hajóépítőt hívott az országba s az Oka és a Volga mentében hajóépítő telepeket akart létesíteni. Azonban a háborús idők nem kedveztek tervének. Azon idegenek közül még csak az öreg Brandt Karsten volt életben. Péter egyik bizalmasa, a már említett Timmermann, egy alkalommal arra figyelmezteté a czárt, hogy a főváros közelében, a Moszkva és a Jauza összefolyásánál egy elsüllyedt jármű hever, melyet még használhatóvá lehetne tenni. S valóban, a jármű egy korhadozó hajó volt, melyet Karsten csakhamar használható állapotba helyezett, s melyen Péter czár 1691. ápril 2-án valóságos örömmel kolomenszkojei falusi tartózkodási helyére vitorlázhatott.¹⁾ Brandt Karsten pedig parancsot kapott a czártól, hogy hajógyár telepeket alapítva, államköltségen minél több használható hajót építsen. Együttal Houtman Adolf nevű, Moszkvában lakó hollandi kereskedő utasított, hogy az Amsterdam melletti Zaardamból, mely kitűnő hajógyárairól volt ismeretes, ügyes hajómunkásokat hozasson. Minden munkás a czár pénztárából havi 10 forint bért, azonfelül szabad lakást és ellátást kapott. S midőn a hollandi hajóépítők megérkeztek, a czár serényen dolgozott velük a jól berendezett hajógyárban, s a munkásokat, kiket kiváltképen vidám kedélyük miatt kedvelt, gyakran meghívá asztalához.²⁾ Ezen munkások társaságában a czár egészen megfélelmedezék méltóságáról, szerette, ha őt Timmermann Pieternek, azaz ács Péternek nevezték s nagy könnyűséggel megtanulá a hollandi nyelvet.³⁾ Nemsokára egy másik hajógyárt is alapított az ú. n. perejeszlawli tapon a wladimiri kormányzóság területén, hol a maga számára állandó lakást is rendeztetett vala be. Itt dolgozott nem ritkán versenyt a gyármester Metje Arionnal; s most már nagyobb és ter-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 36. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, IV. köt. 37. lap.

jedelmesebb hajók készülének, mind a czár felügyelete és útmutatása szerint; s 1692. május 1-jén Péter már egy egész kis naszáddal járható be az egy mértföldnyi kiterjedésű tavat. A naszáddal ügyes gyakorlatok eszközöltetének, tenger-nagygyvá pedig Lefort nevezteték ki.¹⁾

Hogy az ekként szerzett ismereteit és tapasztalatait tágasabb téren is érvényesítse, Péter egy nagyobb vízi útra készült s Lefort, régi tanítója Szotow és mintegy száz emberből álló kíséret társaságában 1693. július 30-án útra kelt Wologdából-Archangelszkbe: útközben mindenütt újongva fogadta a vidéki lakosság a vállalkozó uralkodót, ki így akarta megkedveltetni népével a közlekedés egyik gyors és biztos nemét. Archangelszkben, mely ezeit szerint egyedüli jelentékeny tengeri kikötője volt Oroszországnak, Péter kiválóan a hollandi kereskedőkkel érintkezett, kik ott nagy számban valának megtelepedve s kedvező anyagi jólétnek örvendének.²⁾ Péter ezen alkalommal egészen hasonlított s orosz jellegéből, külseje a többi hollandihoz hasonlított s egy hollandi tengerész öltözetében látogató meg a börzét, hol a kereskedőkkel szerződést kötött egy hajószállítmány katonai egyenruhákra újonnan alkotott hadserege számára.³⁾ Jól megtermett alakjánál és magas növésénél fogva nem vala szüksége külön díszes jelvényekre, hogy fejedelemnek látszassék. Nagy, élénk szemeinek fürkésző tekintete az első pillanatban tartózkodásra kényszerített; s fejének szüntelen nyugtalan és rázkodó mozdulatai már fiatal korában észrevehetők valának.⁴⁾ Egy 1697-ből eredő levélben, melyről Gordon is megemlékezik idézett művében, a következők foglaltatnak: „C'est un prince d'une fort grande taille, puissant, robuste, beau de visage; et quoiqu'il ait l'oeil vif, noir et perçant, quand il parle avec action, il a pourtant la physionomie très-douce.“ Kétségtelen, hogy megnyerő külseje, élénk beszéde s testi ereje sokakat meghódított.

Mialatt Péter Archangelszkben tartózkodott, készült el a váza a legelső orosz kereskedőhajónak, mely 1695-ben bocsájtatott nagy ünnepélyességgel vízre s ezen évben lengett a tengeren legelőször az orosz lobogó. Az utóbbi

¹⁾ Hermann, IV. köt. 36. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 37. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 38. lap.

színeit Péter a hollandi színekből állítá össze, csak hogy megfordított rendben: vörös, kék és fehér, — vörös, fehér és kék helyett.¹⁾ Archangelszki útjáról és élményeiről, valamint mívelt dolgairól Péter egy kedélyes hagon írt levélben adott számot bátyjának és névleges kormánytársának, Iván csárnak. A levél így hangzik: „Legszeretettebb atyuskám és fivérem, Alexejevits Iván! Élő jó egészségben hosszú évekig kedves nőddel, az én sógorasszonyommal, és gyermekeiddel! Már a múlt évben fogadalmat tettem, hogy a szent Szozim és Szavvatij sírjai előtt térdet fogok hajtani; azonban többféle akadályok folytán ezt akkor nem hajthattam vala végre. Most azonban teljesítém fogadalmamat Isten kegyes jóvoltából, meglátogattam a kolostort s méltónak találtattam, hogy ájtatos imámat ama csodatevő szentek sírjánál végezhessem. Onnen azután visszatértem teljes egészségben, megerősödve az isteni irgalmasság és ama nagy szentek imái által, június 13-án, kíséremmel együtt; hála legyen érette Istennek! Ezt jelentem ezen városból neked, atyámnak és fivéremnek. Ezen alkalommal arra is kérlek, kedves tesvérem, légy oly szeretetteljes és jelentsd ki üdvözlétemet rokonunknak és keresztanyámnak: Michailowna Tatjana csarevnának, valamint sógornőmnek és nővéreimnek; mondd meg nekik, hogy, Istennek hála, még életben vagyok! A Hollandban megrendelt hajók ügyében eddig még nem kaptam érdemleges feleletet; de itthon be fogom azt várni. Isten veled! nagy uralkodó fivérem! Mindig a te hű fivéred Péter.“²⁾ Valamint ezen levélből, úgy minden más alkalommal is a legbensőbb, legtermészetesebb és legkedélyesebb hang beszél felénk Péter leveleiből. Midőn anyja Natália czárnő 1695 elején meghalálozott, a következő sorokat intézte Apraxiu Feodor archangelszki vajdához³⁾: „Belső bánatomat csak némán vagyok képes kifejezni, kezeim nem képesek azt ecsetelni és szívem sem képes erre. De ha szent Pál apostol szavaira gondolok, nem táplálni bánatot a megholtakért, mint-hogy a nap nem tér vissza többé, mely egyszer elmúlt, — úgy meghajolok az előtt, mi magasabban áll észnél és életnél és átengedem magamat a mindenható Isten böles

¹⁾ Hermann, IV. köt. 38. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 39–40. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 40. lap.

akaratának, ki mindent a maga jósága és belátása szerint intéz; s mint Noé felemelkedem nagy fájdalommból a felett. mi sohasem tér vissza többé . . . . . azután élő dolgoknak engedem át magamat, hogy fájdalommban megpihenjek s arról akarok beszélni, mi szükséges; hallgass meg tehát: Ivánt és Miklóst a kis hajó elkészítése végett küldöm; tartsatok számukra fát, vasat és minden egyebeket készen, mert én is sietve oda igyekszem; azután gondoskodj hó-czipókról és süvegekről különböző nagyságban; számítok rá, hogy mindezeket már készen találom.“¹⁾

Péter gyakorlati munkássága mellett, mely idejének nagy részét igénybe vette, nem feledkezett meg arról sem, hogy alkalmas eszközök és megfelelő czélszerű intézkedések által az orosz nép durva és kemény erkölseinek és szokásain javítson. Nagy gondja volt a nyilvános rendre, a személy- és vagyonbiztonságra, s ily czélból újabb rendőri szabályzatot dolgoztatott ki és léptetett életbe. A nagyobb és kisebb vidéki városokban fő- és al-felügyelőket nevezett ki, kiknek a rend és biztonság felett kelle örködniök s kiknek senkit sem szabadott a város határában megtérni, kinek nem volt útlevele, biztos otthona és rendes foglalkozása. A tolvajlásokért bizonyos esetekben a községi előljárást tette felelőssé. Ki háromszor tolvajlásra kaptott, annak kemény testi megfenyítés után e szó: vor — kezdőbetűje — gaz — égettették testére, azután Szibiriába küldetett. Halállal csak azok büntetettek, kik kijelölt tartózkodási helyükről megszöktek; vagy új tolvajlásra kaptak. Munkakerülők és henye tolvajok is tömegesen Szibiriába szállítottak. Ezen intézkedések mellett voltak olyanok is, melyek az állam érdekeit közelebbről érintették. Így a kolostoroknak és birodalmi egyháznagyoknak megtiltatott, hogy a házi használatukra szükséges pálinkát maguk égethessék. Elfogott jobbágyoknak nyolcz nap múlva visszaadaték szabadságuk, hogyha uruk ezen idő alatt nem jelentkezett. Végrendelkezők utolsó akarata, jobbágyaik szabadon bocsájtatása iránt, szigorúan végrehajtatni rendeltették. Birói tárgyalások — különös sürgősségi eseteket kivéve — Péter által kiadott rendelet folytán — csak november 1-től egész márczius 25-éig valának megtarthatók, nehogy általuk a földművelés és

¹⁾ Hermann, IV. köt. 40. lap.

ipar érdekei károsíttassanak. Nagy és költséges vállalataihoz Péter okszerű takarékoság által igyekezett a szükséges összegeket megszerezni; mindenki ismerte közmondását: ki a dengát nem becsüli, a rubelt nem érdemli.

A mondottakból meglehetősen világos képét nyerhetjük Péter tanuló éveinek, melyekben egyéni tehetségei, hajlamai mindinkább érvényre jutnak; s e kép elég tarka és változatos, telve árny- és fénypontokkal, melyből jellemzően domborodik ki a nagy férfiú alakja. Semmi kétséget nem szenved, hogy Péter egész lénye és természete magán viseli a rendkívüliség és nagyság bélyegét. Daczára dorbézoló, anyagi mulatozásainak nem lehetett attól tartani, hogy elsüllyed a köznapi élvezetek nem mindig mocsoktalan tengerében. Péter nemcsak az anyagi élvezetek, hanem a munka gyönyörét is ismerte; s egészséges, romlatlan ösztöneivel mindkettőnek egyenlő készséggel engedé át magát.

A tulajdonképeni államügyektől azonban Péter még most is távol állott. Nagybátyja Naryskin Lew s egykori udvarmestere és bizalmasa Golitzyn Boris majdnem egész korlátlan önkénnyel kormányozták az országot, ámbár természetesen a csár nevében. A külügyeket több tapasztalt és kitűnő hivatalnokkal Ukrainzew Jermelián vezette, míg a többi államügyek élén Trojekurow, Sztresnew, Proszkij, Golowkin, Seremetjew, Dolgorukij és Lykow állottak.¹⁾

Mindazokból, miket eddig Péterről mondtunk, az tűnik ki, hogy egyelőre csak az eszközöket igyekezett előkészíteni, melyekre később szüksége leendett, hogy külpolitikáját, valamint belső reformjait megvalósíthassa. Gondoskodott szárazföldi és tengeri hadról, melyeket európai minták után szervezett s melyeknek számos és nehéz megpróbáltatás után azon feladat jutott, hogy alkotóik uralkodásának világtörténelmi jelentőséget tulajdonítsanak.²⁾ Péter mindent, mivel birt, s mi őt nagygyá és halhatatlanná tette, önmagának köszönhetette.³⁾ Az ő, valamint elődeinek nevelése nagyon fogyatékos és korlátolt volt s a lélek táplálékát képező magasabb szellemi ismeretekből majdnem

¹⁾ Brückner, 114. lap.

²⁾ Brückner, 115. lap.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 23. lap.

semmit sem nyújtott. Péter gyermekora felettén mostoha viszonyok közt folyt vala le; atyja Alexej halálakor csak négyéves volt; s midőn bátyja Fedor elköltözék az élők sorából, alig haladta meg a tizedik életét; uralomra vágyó idősebb nővére, Zsófia nagyhercegnő, szándékosan és következetesen távol tartá őt az államügyektől; úgy, hogy tevékeny lelke másfelé volt kénytelen magának munkakört keresni. Mi természetesebb mint az, hogy a katonásdi játékokban, majd különböző kézművek gyakorlatában keresett és talált kárpótlást a számára elzárt egyéb szellemi foglalkozásokért. S ha azután nyugtalanul pezsgő vére változatosságot óhajtatott vele: barátai és hívei társaságában künn a német szlobodában nagy és zajos és tarka mulatozásoknak engedé át magát. Így tartott ez egész 1689-ig, a midőn egy pillanatig úgy látszott, mintha nagyra vágyó nővérének kellett volna áldozatul esnie. De a gondviselés megőrizte ettől Oroszországot; Péter életben maradt. Az elméleti ismeretekben s a tulajdonképeni rendszeres oktatásban nem volt tanítója; Sztow maga is felettén korlátolt ismeretkörrel birt. De Péter genieje itt is segített; tanítója lett önmagának, jobb és alaposabb mint a legkitűnőbb tanító; ki azzá nevelte, mivé lángelméjének sajátos arravalóságainál fogva neveltetnie kellett. Barátai, mint: Gordon, Lefort, Keller és mások, e nevelést betetézni segítették, kiki a maga kiváló tehetségei szerint.

Így alakult, így fejlődött Alexej Michailovits és Naryskin Natália fia azon nagy és magasztos cél felé, mely gondviselésszerűen számára kijelölve vala.

Már említők, miszerint Oroszország csak délen és éjszakra birt tengerrel, melyek közül azonban csak az utóbbinak vehette hasznát. Péter már régóta a Fekete tengerre veté tekintetét, hol a Don és Dnjeper torkolatvidéke felettén sok anyagi előnyökkel kínálkozott. De mindkét pont a törökök kezében volt, valamint az egész Fekete tenger. Péternek tehát komoly és elhatározott szándéka volt a szultánnak háborút izenni, mihelyt erre elégségesen elkészülve leend. Tervét lényegesen megkönnyíteni segíté egy körülmény, melyet nem hagyhatunk említés nélkül.¹⁾ Az 1686-iki moszkvai szerződésben Lengyelország világosan kiköté

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 26. lap.

magának Oroszország fegyveres segélyét, azon esetben, hogyha a törökök által megtámadtatnék. Ámbár Lengyelország állandóan szenvedett a török támadásoktól s III. János — Sobieski — ismételve emlékeztette Oroszországot a moszkvai szerződés megtartására, a czári kormány mind-
eddig semmit sem tett, átvállalt kötelezettségének teljesítését illetőleg.¹⁾ Golitzyn két hadjárata Krim ellen minden eredmény nélkül folyt vala le; Lengyelország tovább szenvedett a török támadásoktól. Az 1694-ben III. János király ismételve megújítja kérelmét a moszkvai szerződés teljesítése iránt, és Péter nemcsak nem idegenkedett annak teljesítésétől, hanem teljes készséggel kijelenté, miszerint a következő évben kész Lengyelországgal egyetemben megindítani a támadó háborút a törökök ellen.²⁾

Még mielőtt a hadjárat kezdetét vette volna, Woronesben egy hajógyár rendeztetett be, mely télen-nyáron szakadatlanul dolgozott és két sorhajót, valamint 30 kisebb hadijárművet tartott készen az 1696. tavaszán.

Péter, ki még eddig nem állott szemben nyílt ellenséggel, s nem ismerte a háború esélyeit, a hadjáratot a lengyel király kívánsága szerint már 1695-ben megnyitá. A következmények megmutatták, hogy Oroszország ezidő szerint még nem volt eléggé elkészülve arra, hogy a törökkel szárazon és vizen megmérkőzhetett volna.

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 27. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 27. lap.

Tizennegyedik fejezet.

Nagy Péter egyeduralkodó ezár. 1689–1725. (Folytatás.)

Első török háború. — Azow sikertelen ostroma. — Hajóépítés. — Azow második ostroma és megvétele. — Azow megvételének hatása. — Szervezkedés. — Lengyel királyválasztás. — Uti terv. — Első utazás külföldre. — Nagy külföldi követség. — Péter Michailovits. — Összeesküvés. — Utazás külföldre. — Péter Németország, Holland és Angliában. — Péter Bécsben. — Visszautazás. — A sztrjelitzek harmadik zendülése. — Ujítások. — A sztrjelitzek megsemmisítése. — Oroszország politikai emelkedése a karloviczi béke óta.

Oroszországban mindig népszerű volt a háború a törökökkel. Lefort leveleiben, melyeket Posselt¹⁾ felhasznált, több helyütt említés tétetik a törökök ellen tervezett háborúról. Azonban még mielőtt Péter ezen háború eszméjének megvalósításával komolyan foglalkozhatott volna, egy eset adta elő magát, mely jellemző világot vet az akkori állapotokra s azt mutatja, hogy Franciaország nemcsak I. Ferencz, hanem másfél száz évvel később, XIV. Lajos alatt is azt a pöfföd politikát követte, mely ép oly sokat ártott az európai kereszténységnek, mint keveset használt a legkeresztényebb királynak. Dozitheus konstantinápolyi patriarcha 1691-ben egy levelet intézett Péterhez, melyben keserűen panaszkodik, hogy a francziák a törököket pénzzel és jó tanácsokkal támogatják, csak hogy a szent helyeket Jeruzsálem környékén, így a fél Golgothát, a bethlehemi templomot stb. kezeik közé kerítsék. A patriarcha tehát sürgősen felkéri a czárt, hogy venné kezébe az ügyet s vetne véget a francziák keresztényellenes üzelmének Konstantinápolyban, és pedig, ha másként nem, tehát fegyveres kézzel.²⁾ Rambaud, ki rokonszenves szellemességgel, de

¹⁾ Lásd Posselt, Leben F. Lefort's, III. köt. Leip. 1846.

²⁾ Brückner, 118. lap.

minden kritikai érzék nélkül írta meg a francziák számára Oroszország történetét, úgy miként azt a két nemzet kívánhatta, mely politikai szövetséget óhajt a jövőben egymással kötni, nem emlékezik meg XIV. Lajos keleti politikájáról; s ámbár sok helyütt erőszakolt analogiát rögtönöz az orosz és francia nemzet közt, ezen esetben nem lebbenti fel a múltakat borító jótékony fátyolt.

Így készült elő Péter első háborúja. Az 1695. január 20-án kiadatott az ukaz a hadsereg gyülekezéséhez s Gordon és Lefort szakavatottságáról tanúskodik, miszerint ezen első mozgósítás elég gyorsasággal és pontossággal ment vala végbe. A hadsereg száma meghaladta a 150 ezeret, mely két egyenlőtlen részre osztatott. Seremetjew 120 ezer emberrel a Dnjeperen lefelé hajózván, hivatta volt, a kis-oroszországi kozákokkal való egyesülése után a Fekete tenger melléki török erősségeket egymásután megtámadni. A sereg másik részének sokkal nehezebb feladat jutott: Azow ostroma. Ezen, külföldi minták után alkotott sereg, melyet többnyire idegen tisztek vezényeltek, most volt első tűzpróbáját kiállandó. Zömét Péter egykori játékezei: Preobraszenszk és Szjemenowszk ezredek képezték. Ezen, 31 ezer embertől álló seregnél volt maga Péter is; de meglepő, hogy ezen seregnek nem volt főparancsnoka. Egy ú. n. „consilium“ vagy helyesebben triumviratus, melynek tagjai: Gordon, Lefort és Golowin voltak, vezette felváltva a főparancsnoki tiszteket; azonban határozatai „a preobraszenszki ezred tűzmesterének, Alexej Péternek“ szentesítésére szorultak, ki persze nem volt más, mint maga a csár.¹⁾

A Don középfolyásán nagymennyiségű kisebb-nagyobb hajók valának egy hatalmas rajja összegyűjtve, melyeken a czári hadsereg Sejn ügyes kalauzolása mellett a hatalmas folyamon minden nagyobb akadály nélkül lefelé hajózott egész Azow közelébe.²⁾ Azonban az ostrom elé mindjárt kezdetlen nagy akadályok gördülének, melyekre úgy látszik a hadvezetés nem volt elkészülve. Ámbár az előhad Gordon vezérlete alatt márczius elején elhagyta Moszkvát, három hónapba került, míg az egész ostromhad Azow alatt egye-

¹⁾ Brückner, 121. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 27. lap.

sülve volt.¹⁾ Az ostrom kezdetét vette, de a legnagyobb erő-megfeszítés daczára csak nagyon lassan haladott előre. Egyik oka a hadsereg hiányos élelmezése, másik pedig az idegen tisztek versengése és féltékenykedése volt. Hasztalan tölté, ezéložá és süté el a csár maga az ágyúkat; a katonákban nem volt igazi lelkesedés és erély; talán mert most állottak először ellenség előtt. Az egyedüli siker abban állott, hogy két erősítési torony — kalandzsi — az ostromlók kezébe került; ezeket is egy csapat kozák foglalá el, kik mindegyikének külön jutalmazás helyezettett kilátásba.²⁾ Legtöbbet szenvedett Lefort hadosztálya. Gordonnak pedig az ellenség elvevé legtöbb ágyúit. A haditanácsban élénk szóváltás uralkodott, mely sok személyes kellemetlenségre adott alkalmat. „Minden,“ mondá egyszer Gordon ingerülten, „oly lassan és zavarosan halad előre, mintha senkisem venné komolyan a dolgot.“ S úgy látszik, hogy igaza volt; mert a dolgok sehogy sem akartak jobbra fordulni.³⁾

Azow, mely erős török őrséggel volt ellátva, vitézül daczolt az oroszok minden támadásainak; s minthogy a szükséges élelmiszereket, valamint fontos védelmi eszközöket zavartalanul a tenger felől megújíthatta, nem volt kilátás az erősséget a meglévő erővel elfoglalni. S miután egy általános nagy roham is sikertelen maradt, Péter szeptember 27-én kiadta a parancsot a visszavonulásra.⁴⁾

Azow ostroma tehát megghiúsult; a hadjárathoz kötött nagy várakozások nem teljesülének s az egész vállalat nagy és terhes áldozatokat követelt, a nélkül, hogy babérokat hozott volna az intézőknek. Seremetjew sem volt sokkal szerencseesebb, ámbár két erősséget, Kazikermant és Tagant, sikerült elfoglalnia.⁵⁾ Péter bizonyára ép oly keserű mint tanulságos tapasztalatokat tett ezen első hadjárata alkalmával, melyek arra szolgáltak, hogy komolyságát érielni segítsék. Többen gyermekkori társai közül a két kedvencz ezredből elestek, így Woronin és Lukin, valamint a tapasztaltabb Trojekurow, kit Péter egyik levelében hű és megbízható barátjának nevez. Gordon naplójából olvassuk, hogy a csár

¹⁾ Brückner, 122. lap.

²⁾ Brückner, 123. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Brückner, 124. lap.

⁵⁾ Ustrjalow, II. köt. 28. lap.

az ostrom alatt gyakran komoly és gondolkozó volt: ellenben barátaihoz intézett leveleiből az tűnik ki, hogy Pétert nem hangolá le a kudarc s hogy nem ritkán esípfősen élezelődik Mars isten felett, kinek mezejét nagy fáradsággal szántá s kinek szolgálatában sokat vesződik.¹⁾

A hadsereg nagy fáradaimak és újabb veszteségek után szerencsésen haza érkezett; a kudarcz alig volt csekélyebb, mint az, melylyel Golitzyn, a sokat becsmért kanczellár, 1687 és 1689-iki hadjáratait befejezé. A helyzet azonban ezuttal könnyen válságossá válhatott azáltal, hogy az ifjú czár legelső vállalata volt, melyet főképen idegen tisztek és tanácsadók segítségével indított meg. Az oroszok ellenszenve az idegenek iránt a szerencsétlen azowi kísérlet után újabb táplálékot nyert s attól lehele tartani, hogy erőszakosdásokban fog nyilvánulni: azonban a fiatal czár ismeretes erélye egyelőre fékentartá a szenvedélyeket.

Azonban Péternek bizonyos félreismerhetetlen nagyságáról tanúskodik, hogy minden sikertelen kísérlet után újabb erővel és még nagyobb erélylyel fogott a munkához. a helyett, hogy a kiesinyek vagy közepszerűségek példájára szárnyaszegetten ölbe tette volna kezeit.²⁾ Most is, az első azowi kudarcz után, fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki: tetterejét a kedvezőtlen helyzet megkétszerezé; s bármennyire zúgolódott a nép a súlyos adóterhek s az „eretnek németek“ az idegenek káros befolyása miatt, Pétert mindez nem zavarta s megmásíthatatlan akarattal törekedett a kitűzött cél felé.³⁾ Így készült elő a második azowi hadjáratra.

Péter jól ismerte az okokat, melyek azowi vállalatát megghiúsították; nem új és erősebb hadseregekre, hanem tapasztalt mérnökökre, tűzerekre és aknázókra volt szüksége. Azért mindjárt az ostrom felhagyása után, midőn szövetségeseit, III. János lengyel királyt és I. Lipót császárt értesíté, hogy kísérlete sikertelen maradt, mindkettőt sürgősen arra kérte, hogy küldenének neki minél több ügyes és tapasztalt mérnököt és aknázókat, minthogy elhatározott szándéka a következő évben Azow ostromát újlag megkísérteni.⁴⁾

Mindenekelőtt azonban hajórajra volt szüksége, melylyel

¹⁾ Brückner, 125. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Brückner, 126. lap.

⁴⁾ Brückner, 127. lap.

Azowot a tenger felől is körülzárolhassa. S most nagy szolgálatokat tett a czárnak a woronesi hajógyár, honnan, miként már említők, 1696 tavaszán két sorhajó és 30 más hadijármű szállhatott a hullámokra. Rendkívüli nagy volt a tevékenység, mely a woronesi hajógyárban kifejtetett. A nagykiterjedésű tölgy-, hárs-, bükk- és fenyveserdők, melyek Worones közelében elterülének, kitűnő és olcsó anyagot szolgáltatnak. Magában a gyárban 26 ezer ember dolgozott éjjel-nappal, kik a tulai, oreli, kurszki, woronesi, tambóvi és részben a wologdai kormányzósági kerületekből vétettek. Az építendő hajók mintájául egy galeot szolgált, mely már korábban Hollandban készült és Archangelszken keresztül nagy ügygyel-bajjal az ország belsejébe hozatott és a preobraszenszkói fűrészmalomban állítatott fel. De nemcsak Woronesben, hanem a szomszéd falvakban is nagy buzgalommal folyott a munka, minthogy a tulajdonképeni hadihajókon kívül még 1000 dereglyének kelle elkészülnie a szükséges élehniszerek szállítására. Végre ápril 2-án a legelső galeot vízre bocsátaték; ez volt a kezdet és Péter jellemzően „Principium“ névre keresztelte a legelső orosz hadihajót. Nemsokára elkészült a még nagyobb „Sct. Petrus“ 36 ágyúval. A parancsnokságot a „Principium“-on maga Péter vette kezébe, mint kapitány.¹⁾

Elképzelhető, mily nagyok és számosak lehetnek az akadályok, melyeket leküzdeni kellett! S mily nagy lelki erőre vala szüksége annak, ki mindennek életet kölcsönzött.

Nagy gondot okozott Péternek azon kérdés, hogy kire ruházza a főparancsnoki tisztelet; mert a tavalyi „Consilium“ megújításáról szó sem lehetett. Gordonra vagy Lefortra azért nem volt tanácsos a magas és nagy felelősséggel járó tisztelet ruházni, mert idegenek valának, kiknek a katonák bizonyára nem szívesen engedelmeskedtek volna, mi bizonyos körülmények közt nagy hátrányára válhatott az egész hadjáratnak. A régi orosz tábornokok közül itt voltak Romodanowszkij és Buturlin, azonban ezek úgy látszik vonakodtak a felelősségteljes tisztelet elvállalni, s így nem maradt más hátra, mint Sejn-re bízni a fővezérséget, ki bár nagyon értelmes és jó hazafi volt, de a háború mesterségéhez keveset értett.²⁾ Május derekán már Azow alatt állott az egész

¹⁾ Brückner, 128. lap.

²⁾ Brückner, 129. lap.

ostromhad. Seremetjew és a kozák hetmán Mazeppa, most is a Dnjeper alsó folyásvidékén folytatták tavalyi hadműveleteiket; egyelőre nem több szerencsével.¹⁾ Május 21-én Péter megérkezett a táborba s a hadműveletek most gyorsabban folytak. Június derekán megkezdődött Azow lövetése; Péter többnyire a „Principium“ fedélzetén tartózkodott s csak nagyobb időközönként jelent meg a táborban, hogy a parancsnokokkal tanácskozzék. Az ostrom alatt Péter számtalanszor nagy veszélyeknek tette ki magát; miért is nővére Natália egyik levelében kérve kéri a czárt, hogy vigyázzon magára és ne kockáztassa életét; mire Péter kedélyes hangon a következőket válaszolja aggódó nővérének: „Én nem keresem fel sem a bombákat, sem a golyókat, de ők keresnek fel, úgy látszik, engemet. Tiltsd meg nekik ezt, s akkor tán nagyobb lesz biztonságom.“²⁾

Azonban az ostrom nem vett kedvező lefolyást ezuttal sem; az őrséget megadásra szólítja fel a czár, de bosszúságára a török parancsnok nem is válaszolt. A hadvezetőség és az egész tábor tanácstalanul állott szemben azon ténnyel, hogy a vállalat sehogy sem haladott előre. E pillanatban érkezének meg a mérnökök és aknászok Bécsből, kiket Lipót császár küldött; s egyrészt az orosz katonák kitartó vitézsége, másrészt a hadmérnökök ügyessége okozta, hogy a török őrség lassankint kezdett Azow átadásának eszméjével megbarátkozni. Az idegen szakférfiak nagy elismeréssel nyilatkoztak az oroszok földmunkálatainak nagy kiterjedéséről; a szaporogi kozákok most is kitüntették magukat, miként apáik, kik gyarló segélyeszközeik dacára elfoglalták Azowot, melyet azonban Michail Romanownak megtartani nem volt bátorsága.³⁾ A szárazon és vizen körülzárolt törökök végre letették a fegyvert s július 19-én átadták Azowot az oroszoknak. Az őrségnek szabad elvonulás engedélyeztetett; s ámbár a fontos erősség nem rohammal és fegyveres kézzel vétetett meg, a győzelem hatása mégis rendkívüli volt, mert Péter és rendszerének győzelmét jelenté, mely ezen alkalommal aratta első diadalait.⁴⁾ Az első kudarc csorbája ki volt köszörülve; idegenek és oroszok egyesültek

¹⁾ Brückner, 128. lap.

²⁾ Brückner, 130. lap.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 28. lap.

⁴⁾ Brückner, 130. lap.

egymással a győzelem babérjáért. Péter örvendező hangon adta tudtára e nevezetes eseményt szövetségeseinek és barátainak, kik viszont a leghízelgőbb hasonlatokat szedték elő a történelemből, hogy koronás hősüket mennél találóbban ünnepeljék.¹⁾

Miután Péter Azow erősen megrongált erődítéseinek helyreállítását elrendelé s a taganrogi kikötő alapját megveté visszatért a fővárosba, melynek lakossága ünnepélyes látványosságokkal fogadá győzedelmes urát, ki egyszerre mint nemzeti hős állott szemei előtt. A bevonulás végnélküli menetében díszes hintókban leheté látni a parancsnokokat, vagy pedig harci paripáikon; Lefort a czár egy szánjában tartá bevonulását, míg ez maga szerényen egy tengeri kapitány egyenruhájában, karddal kezében gyalog lépdelt kegyenczének díszes fogata után. Az utóbbi felett a jó moszkvaiak, és pedig nem minden ok nélkül, nem épen hízelgő észrevételeket tettek. Azow megvételének híre mindenfelé nagy benyomást gyakorolt; Bécsben is, Varsóban is az ozmán uralom hanyatlásának újabb bizonyítékának vétetett.

Azonban Svédország és Lengyelország nagyon vegyes érzelmekkel fogadák a győzedelmi hírt; mindkettőnek közel fekvő oka vala az orosz fegyverek túlságos diadalát gyanús szemekkel nézni, mert Oroszország hatalmi állásának növekedése mindkettő hanyatlásának elmaradhatatlan következménye volt. Kiváltképen Lengyelországban leverő hatást idézett elő Péter váratlan diadala.²⁾ A külföldi tisztek, kik Oroszországból hazatérőben valának, nagy elismeréssel nyilatkoztak az oroszok harcztékességéről, mi Varsóban az idegenkedést a czári birodalom iránt még inkább fokozta.³⁾ Egy ismeretes vajda nagy hangon hirdeté, hogy az oroszok voltaképen a lengyelektől tanultak simaságot — politur — mely nélkül ma is a tatárok békóiban sínnylenének. Egy másik lengyel úr megjegyzé: „Jobb volna, ha az oroszok mitsem tanulnának, mert ha egyszer simulékonyságot tanulnak s megszokják a vért, akkor bámulni fogja a világ, hogy mire képesek. De ettől óvjon meg bennünket Isten.“⁴⁾

¹⁾ Brückner, 131. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Brückner, 132. lap.

⁴⁾ Brückner, 133. lap.

Nem lehetett másként, mint, hogy a hangulat Oroszország és Lengyelország közt mind feszültebbé vált. Varsóban mindenki ösztönszerűleg érezte, hogy Oroszország nevezetes fordulóponthoz érkezett. Oroszország emelkedése Lengyelország súlyedését jelenté. Az azowi győzelemnek kivált a jövőben messze kiható jelentménye volt; ezt átlátta mindenki. Oroszország a Fekete tenger mellékén gyökereket vert; megerősödésében e ponton kételkedni nem lehetett, pedig nem tartozott azok közé, kik egy győzelem előnyeit elejtik s nem zsákmányolják ki teljes mértékben. Azow erős bástya volt úgy a tatárok mint a törökök ellen; Péter ezt tudta s úgy akará azt felhasználni.¹⁾ Ily czélból helyreállítá az erődtéseket, de hadi és kereskedelmi kikötőnek az alkalmasabb Taganrog-ot szemelte ki, hol mindjárt egy hajógyár berendezését is elrendelé; továbbá megparancsolá, hogy egy, a Don és Wolga folyamokat összekötő csatorna előmunkálatai is azonnal fogamatba vétessenek, melynek segítségével a hajóépítéshez szükséges faanyagok könnyebben szállíthatók lennének.²⁾ Péter jól tudta, hogy Törökország nem fogja őt sokáig Azow zavartalan birtokában hagyni, valamint azt nem fogja közönynyel nézni, hogy Oroszország a Fekete tenger mellékén állandó foglalásokat tesz.³⁾ S minthogy a törökök támadásának eshetőségére el vala készülva, mindent elkövetett, hogy őket méltóan fogadja. A woronesi hajógyárban egy óriási naszád volt készülöben: 60 különböző nagyságú sorhajó, fregatt és galion, melyek közül többeket jómódú és hazafias érzelmű polgárok saját költségükön építtettek.⁴⁾ Az 1697. évben Péter egy másik nagy hajógyárt létesített Brénszkben a Dezna mellett; azután támadó szövetséget kötött Ausztriával és Velenczével Törökország ellen; rávette Lengyelországot, hogy a Keletet illetőleg Oroszország érdekeinek megfelelő politikát kövessen.⁵⁾

III. János (Sobieski) lengyel király az 1697. június havában meghalálozott; Lengyelország ismét pártokra szakadt, mit a versailles-i udvar felhasznált s az általános zavar és

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 28. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Ugyanott.

az özvegy királyné ármányai folytán, a porta segítségével Conti herceget akarta a lengyel trónra ültetni. Senki előtt sem volt titok, hogy Franciaország és Törökország szövetekezése tulajdonképen Oroszország ellen volt intézve. De Péter átlátott az ármányos szövevényen s a leghatározottabban fellépett a francia herceg jelöltsége ellen.¹⁾ A czár éles tekintetét nem kerülték ki a belső zavarok és bonyodalmak, melyek Lengyelországot feldúlták s bukását előkészítették; tudta, hogy a Piastok és Jagellók egykor oly hatalmas birodalma játékeszközzé lett erősebb szomszédai kezében; s azért azt izené a varsói birodalmi gyűlésen egybegyűlt pánoknak és egyházi nagyoknak, miszerint mint szomszéd nem óhajt a lengyel trónon egy francia herceget látni, hanem a maga részéről is a szász választófejedelem, II. Ágost mellett foglal állást.²⁾ S hogy izenetének nagyobb nyomatékot kölcsönözzön, Romodanowszkij Gergely herceg vezérlete alatt egy erős, többnyire sztrjelitzekből álló hadsereget küldött a lithván határszélekre. Péter határozott fellépését a legteljesebb siker koronázta, a szász választófejedelem pártja napról-napra növekedett, jelöltjének győzelme bizonyos volt s ezzel a francia-török törekvések is hajótörést szenvedtek.³⁾

Ámbár Péternek erős elhatározása volt a Fekete tenger mellékén Törökország rovására Oroszország hatalmát megerősíteni, mégsem kecségtette őt a hódítók példája s győzelmét inkább értelmi úton és eszközök által óhajtotta elérni. Minden vágya és gondolata azon eszme körül csoportosult, hogy birodalmának és népének kulturáját odáig emelje, hol ezidő szerint a nyugati népek állottak.⁴⁾ Tudvágját immár régi hívei, mint Gordon, Lefort és a többiek, nem valának képesek kielégíteni; mennél magasabb pontjára emelkedett az emberi értelemnek, annál inkább meggyőződék ismereteinek gyarlóságáról és fogyatékoságáról. . . . Kielégíthetetlen tudvágya, lángelméjének egész erejével nyugat fe é vonta. Látni, tapasztalni, tanulni akart; személyesen akarta mindazt megismerni, miről eddigelé csak beszélni hallott, vagy mit csupán halavány leírásokból ismert. Így jött létre 1697-ben első utazása, melyet birodalmának határain túl tett.⁵⁾ Azow

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 28. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 29. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Brückner, 133. lap.

megvételével még nem záródának be Péter tanuló évei; most inkább mint valaha érezte a tanulás szükségét. Vándorútra kelt; s ezen emlékezetes utazással veszi kezdetét voltaképen az átalakító reformok korszaka, melyek egy a régítől egészen különböző Oroszországot alkottak.¹⁾

Miről Péter a német szlobodában oly sokat hallott beszélni; minek nyomait gondolkozásmódban és cselekedetben annyiszor követte idegen barátaival való érintkezése közben, mindazt a tudvágyó czár most saját érzékeivel való szemlélendő és tapasztalandó. Utazása azon benyomások gyakorlati érvényesítése vala, melyeket a német külvárosában Moszkvának tapasztalt; innen indult világgá a koronás lángész, hogy vándorútjában mindazt megtanulja, mire a jövőben szüksége volt, hogy Oroszországot európai állammá alakítsa. Egyébiránt Péter utazása nem nélkülözte a politikai háttért sem.²⁾ Ekkor jött folyásba legelőször a keleti kérdés, mely azóta nem vétetett le a napirendről; s bizonyára nem vétetik le mindaddig, míg Oroszország létkérdéseinek megfelelőleg végképen megoldható nem lesz. Péter tanulmányútja diplomatiái utazás is volt.

Természetes, hogy Péter utazása, mely egészen egyedül áll a történelemben, sok gondolkozásra és találgatásokra szolgáltatott okot kívált az európai diplomatiának. Voltak többen, s ezek közt Lipót császár egy megbízottja, kik az egészben szeszélyből eredő kéjutazást láttak; mások azt mondák, hogy Péter elfogadható okot keresett, hogy trónjának és hazájának örökre hátat fordítson. Némelyek mint egész bizonyosat hirdeték, hogy az oroszok uralkodója azért keresi fel a külföldet, hogy az államok kormányzási rendszerével megismerkedjék: „pour mieux regner,” mondja Voltaire. Azonban mindezen találgatások nem birtak elég alappal. Péter 1697-ben még nem jutott odáig önmivelő rendszerével s még mindig inkább műkedvelő politikus volt, semhogy képesnek érezte volna magát a politika, államkormányzás és törvényhozás terén önálló tanulmányra vállalkozni. A lángész ösztönszerű, nem tervezett és előre kiszámított törekvése volt az, mely Pétert utazásra buzdította.

Lefort leveleiből, melyeket genfi rokonaihoz intézett, az tűnik ki, hogy Péter csak az 1696. év utolsó hónapjaiban

¹⁾ Brückner, 137. lap

²⁾ Brückner, 138. lap.

határozta el magát külföldi útjára; annyi valószínűnek látszik, hogy ezen elhatározására kiváló befolyással volt maga Lefort, ki azon követség élén állott, melynek kíséretében a czár utazott. Lefort volt az utazás szellemi intézője és anyagi valamint értelmi vezetője.¹⁾

Az 1696. december 6-án Péter Moszkvában a külügyi hivatalban kijelenté, és pedig hivatalos alakban, miszerint szándéka a német császárhoz, angol királyhoz, továbbá Dániához, a római pápához, a hollandi államokhoz, a brandenburgi választófejedelemhez és Velenczéhez követséget küldeni, oly czélból, hogy a régi barátságos viszonyt ezen államokkal megújítsa s velük egy közös terv iránt megállapodásra jöjjön, hogy miként lehetne a kereszténység közös ellenségét, a törököt, sikeresen megtámadni és megsemmisíteni.²⁾ Ámbár a kitűzött czél meglehetősen általános-ságban volt tartva, annyi mégis világos belőle, hogy az utazásnak politikai indokai is valának. A követség feje, az idegen származású Lefort mellett két orosz: Golowin és Woznitsyn működött mint titkár és tanácsnok; mindkettő értelmes és szeretetreméltó jellemmel bírt, melyek őket a kiválasztott állásra kiválóan képesítették. Az utazó társaság 200 személyből állott, köztük mintegy 30 olyan műkedvelő-féle, ki azért vállalkozott az útra, hogy valami hasznosat tanuljon s magát egy bizonyos szakra kiképezze. Az egész társaság három csoportra oszlott, melyek élén egy tizedes mint parancsnok állott; egy ilyen deszjátnik volt maga Péter, kinek részvéte azonban az utazás pillanatáig titokban tartatott.³⁾ Péter legjobban szerette volna, ha csatlakozása a követséghez mindvégig titokban tartatott volna; mi azonban lehetetlen volt. Levelei, melyek hazulról érkezének, az egyszerű hollandi czímezés: „Mynheer Péter Michailovits” alatt tették meg az utat s bizonyára csak kevesen valának, kik azon czímezés alatt a minden oroszok czárját sejtették volna.⁴⁾ Így indult a nagy útra Péter és nem tagadható, miszerint az incognito, melyet legtöbb esetben megőriznie sikerült, lényegesen hozzájárult, hogy szemlélődéseit, tanulmányait s bizonyára kedvteléseit is zavartalanul folytathatta.⁵⁾

¹⁾ Brückner, 139. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Brückner, 140. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Ugyanott.

Távolléte idejére Oroszországban egy regensséget nevezett ki, mely három megbízható férfiúból: Naryskin, Golitzyn Boris és Prozorowszkij, állott, kik a kormány folyó ügyeit vezették. Ezen triumviratus nagyon terjedelmes jogkörrel bírt; Gordon, nem tudjuk elhatározni mi okból, a regensséget következetesen „Felső” néven említi naplójegyzeteiben. A főváros kormányzását Péter külön meghatalmazás folytán Romodanowszkij herezegre bízta. Minthogy eddigelé sem avatkozott tetteleg a tulajdonképeni kormányzásba, távolléte nem okozhatott sem zavart, sem hátramaradást. E tekintetben a viszonyok, miként látni fogjuk, hazaérkezése után alaposan megváltoztak. De Péter nemcsak a kormányzásról és a fővárosról, hanem a birodalom határainak biztonságáról is gondoskodott. Míg Gordon és Sejn erős hadosztályokat csoportosítottak Moszkva közelében, addig rendes csapatok tartották megszállva a lithván határszéleket. Örkdének a Dnjeper eséseinél és Azownál az ország békéje és biztonsága felett.¹⁾

Azonban mialatt Péter minden előkészületeket megtett, hogy útját minden nyugalommal megkezdhesse, az utolsó pillanatban egy esemény adta elő magát, mely könnyen végzetessé válhatott volna a czárra és egész Oroszországra. Az ó-orosz párt, kikkel az ó-hitűek — raszkolniki — szöveteztek, amúgyis rossz szemmel nézván a czár barátságát és bizalmasságát a gyűlölt idegenekkel, most, midőn Péter külföldi útjára készült, gyűlöletében és tehetetlen haragjában nem ismert többé határokat.²⁾ Ezen indokolatlan és ellenséges hangulat többeket az elégtelenek közül egy titkos összeesküvésre ösztönzött, melynek nem volt más célja, mint a czárt megölni.³⁾ Ezen bűnös szövetezet tulajdonképeni feje és értelmi szerzője Zsófia nagyhercegnő volt: ki, miután röviddel elébb (1697. január 29) Iván czár elhalálozott, megúnvá kolostori magányát, azon tervvel foglalkozott, hogy az elégtelenek s a sztrjelitzek, ezen régi szövetségesei segítségével megbuktatja öcsesét és maga foglalja el a czári trónt. A sztrjelitzek, kik sohasem voltak őszinte hívei Péternek, s kik jól tudták, miszerint a czár azon eszmével foglalkozik, hogy csapatukat feloszlata, a

¹⁾ Brückner, 141. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 30. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 49. lap.

rendes sorkatonaságba sorozza be, készséggel csatlakoztak az összeesküvéshez.¹⁾

Az 1697. február 2-ika volt; Péter egy nagy társaságban időzött, urak és hölgyek nagy számban valának jelen Lefort vendégszerető házában. A társaság épen asztalhoz akart ülni, midőn a czárnak jelentették, hogy valaki igen fontos ügyben négyszem közt óhajt vele beszélni. Péter, kinek úgy látszik már ekkor tudomása volt az összeesküvésről, eltávozott, miután bizalmas utasítást hagyott hátra. A czár egy egylovas szánban az okolnitsij Szokownin Alexej lakására hajtatott, kinél a következőket találta együtt: Puskin Alexej sztolnikot, a sztrjelitzek ezredesét Zykler Ivánt, Filipow Vaszilij és Rosin Fedor sztrjelitz tiszteket, továbbá Lukjanow kozákpáncsnokot és még többeket az összeesküvők közül. Mintha semmitsem tudott volna, Péter vidáman ült a lakomához s elfogulatlanul társalgott a jelenlévőkkel. nyugodtan várván be oda rendelt testőreinek megérkezését, kiknek feladata volt az összeesküvőket letartóztatni.²⁾ Azonban a czári őrség egy óráig késett, valami félreértés következtében, mialatt a czár veszélyben forgott, hogy a részeg tisztek által leszúratik, miként ez már előre megállapított. Egy része az összeesküvőknek a város felgyújtását tervezte, s mialatt a czár szokása szerint az oltásnál segédkezett volna, egy bérelt orgyilkos által akarták megölni, azután az egész szerencsétlenséget mint az idegenek művét feltűntetni.³⁾ Ha a rút terv sikerül s Péter eltételek láb alól, az idegenek, férfiak, nők és gyermekek mind lemészároltattak vala. De Péter erélye és ébersége megakadályozá a sokszorozott gáztettet. Az összeesküdtek elfogattak s lánczokba verve Preobraszenszkoiba vitettek s szigorú őrizet alá helyeztetek. Az egész néhány óra műve volt: azután Péter visszatért Lefort házához, mintha semmi sem történt volna, hol az egész veszedelmes dologról senki sem tudott semmit, mígnem azt maga Péter a legkisebb izgatottság nélkül elbeszélte.⁴⁾

Másnap összeült Preobraszenszkoiban a haditörvény-szék, mely az összeesküdtek felett ítéendő vala. A vádlottak

¹⁾ Hermann, IV. köt. 49. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 50. lap.

mindnyájan a kínzásnak vették alá és teljes vallomást tőnek. Megnevezték nemcsak az intézőket, hanem a többi czinkostársakat is, kik közt többen valának, kik már Saklowitoival és az öreg Miloszlawszkij-val bűnös összeköttetésben voltak. A vizsgálat még folyt, midőn Péter hirtelen megbetegedett. Többen az összeesküdtek barátai vagy jóakarói közül ezt felhasználódó, arra kérték a czárt, hogy enyhítené az elítéltek büntetését, kik e miatt bizonyára imádkozni fognak a czár felgyógyulásáért. „Mit akartek,” mondá Péter, „avagy azt hiszitek, hogy Isten az ilyen gonosztevők kérelmét meghallgatja? Valóban, ha nekik megkegyelmeznék, megérdemelném Isten büntetését.” Márczius 5-én az ítélet végrehajtatott; a főbűnösöknek végtagjai levágattak, azután fejük vététt; tetemeik pedig a főváros különböző részeiben magas póznákhoz erősítve közszemlének tétettek ki, hogy hasonló bűnös merényletektől mások visszariasztassanak.¹⁾ A többiek Szaranszk, Totma, Wjézma és más vidékekre száműzettek. Péter egyedül nővére irányában gyakorolt elnézést, ki továbbra is a szűzek kolostorában őrizet alatt maradt, csak hogy ezen őrizet most kissé megszigorított.²⁾

Négy nappal a gonosztevők megbüntetése után, 1697. márczius 9-én, Péter útra kelt, miután a patriarcha áldásával látta őt el.³⁾

A Szakownin-féle összeesküvés minden komolyabb következmények nélkül elmúlt, de Péter azt a tanulságot meríthette belőle, hogy élete folytonos veszélyektől van körülvéve, s hogy ez jövőben sem lesz másként. De Péter nem ismerte a félelmet, minden gondolatát Oroszország és annak jövője foglalta el; ennek és népe műveltségének áldozá fel nyugalma, életét; ezen magasztos czél birta rá, hogy otthon hagyva koronáját, idegen országokba zárando-koljon s fáradozások és lenézések közt szerezze meg magának azon ismereteket, melyekre jövő apostoloskodásában nélkülözhetetlenül szüksége vala.⁴⁾ Valóban, Alexejevits Péter a legteljesebb mértékben megérdemli nemcsak népének, hanem az emberiségnek csodálatát!

¹⁾ Hermann, IV. köt. 50. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Brückner, 141. lap.

Legelőször Rigában állapódott meg az utazó társaság, hol azonban Péter korántsem volt megelégedve a fogadtatással. Gróf Dahlberg, a parancsnokló svéd helytartó, állítólag betegség miatt nem jelent meg a fogadtatásnál. Egy ő pedig durva fenyegetések közt utasítá vissza a czárt, kit nem ismert, a várerődítések tüzetes megtekintésétől. Ezen látszólag jelentéktelen epizod szolgáltatott néhány évvel később okot a háborúra Svéd- és Oroszország közt. Rigából Mielau-ba ment a czár, hol a kurlandi herczeggel értekezett. Azután Liebau-ból Königsbergbe hajózott, hol Frigyes brandenburgi választófejedelem nagy kitüntetésekkel fogadá magas vendégét és kíséretét, melyet gazdagon megvendégt; azután egy barátságos szerződést kötött a kölcsönös kereskedelmi érdekek s a határok megvédése tekintetéből. Útja további folyamában Péter nagy érdeklődéssel szemlélt meg mindent s főképen Königsberg, Berlin, Magdeburg és más városok nevezetességeit. Kíváltképen nagy mértékben érdekelte az ipar és annak kifejlődése s a kereskedelem virágzása. Berlin pedig a czárnak és kíséretének valóságos iskolája volt a hadi tudományokban; kivált a kitűnő tűzéréség vonta magára nagy mértékben a czár figyelmét. Huzamosb ideig tartózkodván a porosz fővárosban s miután a katonai, de kivált mértani és mennyiségtani előadásokat nagy buzgalommal látogatta, a tanulásban feltűnő előmenetelt tett, miről egyébként a berlini tanárok írásbeli bizonyítványt állítottak ki a minden oroszok czárja számára. Berlinből Hannoveren keresztül egyenesen Hollandnak vette útját,¹⁾ mely utazásának tulajdonképeni főczélját képezte.

Holland államszövetkezete ezidő szerint egyikét foglalta el a legelső helyeknek az európai államszervezetben, számos és jól felszerelt, valamint kitűnően vezetett hajói, magasan kifejlődött ipara és belső rendezettsége folytán. Itt szemlélhette Péter legelőször a gyümölcseit ama értelmességnek, munkásságnak és ügyességnek, melyről oly sokat hallott, s melyet már a távolból is oly nagy mértékben csodálni tanult.²⁾ A hatalmas gátak, melyek városokat és falvakat a tenger pusztításai ellen megvédték, a szám-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 31. lap.

²⁾ Ugyanott.

talan csatornák, melyek hálószerűen vonták be az egész országot, a hajókkal megrakott kikötők, a különböző gyárak, nyilvános intézetek, a nép gazdagsága és elégedettsége a jólét és biztonság elmaradhatatlan következményei; minden mélyen megragadta Péter fogékony lelkét, úgy, hogy hajlandó volt a hollandi népet minden más nép fölé helyezni s őt mint egyedüli méltó mintát népe szeméi elé állítani.¹⁾ Elhatározta hogy hosszabb időt fog Hollandban eltölteni, hogy az ismeretek minden ágában tökélytesítse magát. Legelőször abban állapodott meg, hogy a woronesi és perejeszlawli gyárban érvényesített ismereteit a hajóépítésben tökélytesítse. Kíséretéből kiválasztott tíz nemes ifjút, köztük volt hadsegéde és barátja Mentsikow is, s ezek társaságában megtelepedett az Amsterdam melletti Zaardam városkában, s a hárman bárdal kezükben mindjárt hozzáláttak a munkához. De Péter korántsem elégedék meg a mechanikus ügyességgel, melyet már is feltűnő mértékben elsajátított, hanem oda törekedett, hogy a mértani és mennyiségtani ismereteket is elsajátítsa, melyekre sokoldalú foglalkozásánál okvetetlenül szüksége volt. Ily célból órákat vett Dam és Hartzocker tanároknál, majd Vysselaer és több hajóépítésznél, valamint van der Heyden mechanikusknál, s ezen órák valóban a komoly tanulmánynak valának szentelve.²⁾

A hajóépítés mellett sokat foglalkozott Péter a gépészettel, hosszú ideig időzött a különböző gyárakban, műhelyekben s nem nyugodott, mígnem új ismeretekkel gyarapodott. Azért teljes joggal írható szeptember 10-én Adrián patriarchának: „Úgy eselekszünk, mint azt Isten a paradicsomból kiűzött ősöknek parancsolá: *dolgozz*; s mi dolgozunk, nemcsak azért, mert ez szükséges, hanem azért, hogy minél nagyobb tökélyre vigyük az ismeretekben.³⁾ hogy ha azután szerencsésen haza érkezünk, Isten segítségével hozzá láthassunk Jézus Krisztus nevében és kegyei által szent hitünk ellenségeit legyőzni.“ Szeptember 9-én Péter Lefort kíséretében Utrechtbe utazott, hol találkozója volt a hollandi államok helytartójával és angol királylyal, Oraniai Vilmostal. Október havában Haag városát szemlélte meg

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 32. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 33. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 75. lap.

minden nevezetességeivel, mely alkalommal mindent a legkisebb részletekig meg akart ismerni. „Nekem ezt látnom kell“, szokta mondani; s ilyenkor a legapróbb dolgok sem kerültek ki figyelmét.¹⁾

Miután egy félévig Holland különböző részeiben időzött s arról győződött meg, hogy a hollandok gyakorlatiasság tekintetében az első helyet foglalják el az európai népek között, elhatározta, hogy áthajózik Angliába, hogy gyakorlati ismereteit a szükséges elméletiekkel egészítse ki. Vilmos angol király három hadihajót bocsájtott rendelkezésére Mitchell admiral parancsnoksága alatt.²⁾ Péter az 1698. január 8-án szállott hajóra Helvoetsluys-ban, Mentsikow és még tizenöt orosz kíséretében. Fogadtatása Angliában szívélyes és kitüntető volt; az értelmes angol nép nemével a csodálkozásnak tekintett egy uralkodóra, ki oly nagy és fáradalmas utakat tett csupán azért, hogy ismereteit gyarapítsa. Spithead-ban Carmarthen tengernagy egy vak ütközetet rendezett a czár tiszteletére, mely még nagyobb-szerűbben sikerült, mint az, melyet előbb hasonló célból Hollandban rendeztek. Egyébiránt Londonban és mindenütt, hol Angliában megfordult, nagy érdeklődéssel tekintette meg a pompás stílszerű templomokat és más nyilvános épületeket. Oxfordban megvizsgálta az egyetem berendezését és megtekintette az érdekes gyűjteményeket. Azonban valamint Hollandban, Angliában is legszívesebben időzött a művészek, iparosok, kereskedők és kézmívesek társaságában, jól tudván, hogy ezekre van hazájának egyelőre és még sokáig legnagyobb szüksége. Mielőtt Angliát elhagyta, több kiváló tudóst és építésszt fogadott szolgálatába; így a kitűnő csillagászt és mennyiségtan tanárát Fergharson-t Skótországból, azután Perry mérnökkapitányt, és John Dean és Josephe Ney hajóépítőket.³⁾ S midőn ápril 23-án elhagyta a vendégszerető britek földjét, III. Vilmos király egy szép fregatteval, 24 ágyúval, ajándékozta meg a czárt. Hogy Péternek mennyire tetszett Angliában, bizonyítja az említett mérnökkari kapitány feljegyzése, mely szerint a czár egy alkalommal úgy nyilatkozott, „hogy szerencsésebb sorsa van Angliában egy tengernagynak, mint Oroszországban a czár-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 78. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 33. lap.

³⁾ Hermann, VI. köt. 80. lap.

nak.¹⁾ Midőn Angliából Hollandba vitorlázott, heves tengeri vihar támadt, úgy, hogy a tengerészek már aggódni kezdének; azonban a császár nagy nyugalommal és a félelem legkisebb jele nélkül nézte a vihar tombolását. Midőn az angol tisztek aggodalmuknak adtak kifejezést, a következő kedélyes felelettel nyugtatá meg őket: „Miért aggódni uraim? Avagy melyik önök közül hallotta valaha, hogy egy moszkvai császár a tengeren Hollandban elveszett volna?”²⁾

Ezuttal Péter csak röviden időzött Hollandban, honnan 640 művész, építész, kézműves és másféle munkás szerződött Oroszországba a lehető legkedvezőbb feltételek mellett. Hollandból Cleve, Hildesheim és Leipzig felé utazván, Péter május 31-én Dresdenbe érkezett, hol a választófejedelem — Hermann királynak nevezi, talán Lengyelországra való vonatkozással — távollétében Fürstenberg hercege fogadta.³⁾ A szász fővárosban nem sokáig időzött s miután a műtárákat és egyéb nézni valókat meg szemlélte, a Königstein megtekintése után Prágán keresztül Bécsbe folytatta útját, hol június 15-én tartá ünnepélyes bevonulását. A legfontosabb teendője a császári fővárosban abban állott, hogy Törökországot illetőleg közös megállapodást létesítsen a jövőre nézve. Épen a szerencsés tizenhatéves török háború végét járta, mely Bécs felszabadításával vette kezdetét s a karloviczi nemzetközi békével ért véget (1683—1699); a bécsi kormány — Kinszky, Stahremberg és Kaunitz-csal élén — a béke mellett nyilatkozott, melyre a birodalomnak a hosszú háború után feltétlenül szüksége volt. Lengyelország régóta kivonta magát a szerződéses kötelezettségek alól. Velence pedig késett azokat teljesíteni. Így a császári kormány nem tehetett jobbat, mint hogy a béke mellett szavazott.⁴⁾ Pétert az első pillanatban meglepte a bécsi kormány békeszeretete, majd azonban maga is csatlakozott hozzá s a politikai alkudozásoknak az lett a vége, hogy mindkét hatalmasság arra kötelezte magát, hogy egymás tudta és hozzájárulása nélkül a portával sem háborút kezdeni, sem békét kötni a jövőben nem fog.⁵⁾

¹⁾ Hermann, IV. köt. 80. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, IV. köt. 81. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Ustrjalow, II. köt. 33. lap.

A császár megérkezése előtt — mint Abeken érdekes munkájában — mondja, Bécsben heves vitatkozások folytak afölött, hogy miként fogadja Lipót császár orosz vendégét. Végre hosszadalmas és kissé ízetlen eszmecsere után abban történt megállapodás, hogy a császár állva fogadja az oroszok egyeduralkodóját, s egyik sem ül le a másik jelenlétében.¹⁾ Később azonban, úgy látszik, kissé felmelegedett az udvar és a főúri bécsi társaság a bár kissé sajátságos, de felettén érdekes vendég mellett. A Péter tiszteletére a Hofburgban rendezett mulatságok között előfordul az ú. n. Wirthschaftsspiel is, mely abban állott, hogy az előkelő és fejedelmi társaság átöltözködve mulatott; Lipót és a császárné vendéglősök valának, kik minden nemzetbeli vendégeket fogadtak; a főhercegnők pinczérnők szerepében szolgálták vendégeiket. Kaunitz gróf skandináv paraszt, Péter császár hollandi hajóépítő jelmezében jelent meg s így tovább a legtarkább vegyülekben, urak úgy, mint hölgyek; s úgy látszik, a fényes társaság jól mulatott.²⁾

Bécsben a császár kilencz velencei hajóskapitányt vett orosz szolgálatba; négy fiatal orosz kíséretéből pedig Olaszországba küldött a tengeri szolgálat elsajátítása czéljából, tizenkét mást pedig Berlinbe, hogy a tüzérségben kiképezzék magukat. Bécsben vette hírt, hogy távolléte alatt a nyugtalan sztrijelitsek Moszkvában ismét fellázadtak, mi útitervét megzavarta s ennek folytán egyelőre le kelle mondania Olaszország meglátogatásáról. Július elejéről így ír az orosz főváros kormányzójának, Romodanowszkij hercegnek: „Június 17-iki leveledből megtudám, hogy a Miloszlawszkij által elvetett mag szépen kikelt. Most csak arra kérlek benneteket, legyetek erősek, mert különben nem oltjátok a tüzet. Bármennyire sajnálom is, hogy oly sok szép és hasznos látásáról le kell mondanom, igyekezni fogok, hogy mielőbb haza mehessek. Előbb látlak benneteket, mintsem gondolnátok!”³⁾

Péter 1698 július 19-én hagyta el Bécset Lefort, Mentsikow és Golowin társaságában; útközben, 23-án arról értesült, hogy a lázadás elnyomatott; azonban nem fordult vissza, — érezte, miszerint a bűnösök megbüntetésének

¹⁾ Account of Russia, p. 96.

²⁾ Account of Russia, p. 97.

³⁾ Hermann, IV. köt. 82. lap.

terhes tisztje haza hívja. Wieliczában nagy érdeklődéssel szemlélte meg a sóbányákat; majd Rawa nevű helységben Lemberg közelében találkozott Ágost lengyel királlyal. Háromnapi vígságok közepette a két uralkodó talált időt komoly megbeszélésekhez is; itt állapított meg a háború Svédországgal, melyre úgy Oroszországnak mint Lengyelországnak elég oka volt. A fontos ügy további tárgyalása céljából a szász tábornok Carlowitz és Patkul küldettek Moszkvába a csárhoz, ki augusztus 25-én érkezett vissza fővárosába.¹⁾

A harmadik sztrjelitz-lázadás tulajdonképen folytatása volt a két elsőnek, melyekkel szerves vonatkozásban állott. Az ó-orosz conservatív párt, támogatva a rajongó raszkolnikok által, a csár hosszú távollétét arra akarta felhasználni, hogy a vallás örve alatt kormányválságot idézzon elő. Zsófia, a nyugtalan és nagyravágyó nagyhercegnő, készséggel támogatta a bűnös törekvést, melyet a maga előnyére kizsákmányolni remélt. S hogy a nagy tömeget magukkal ragadják, mindenféle kalandos híreket terjesztének, melyek természetesen hitelre találtak s a kedélyeket mélyen felizgatták. „A csár“, így járt a hír szájról-szájra, „útban van egy nagyszámú idegen haddal, hogy ész és lelkiismeret ellenére idegen viseletet erőszakoljon az oroszokra s arra kényszerítse őket, hogy szakálukat lenyirassák és dohányozzanak!“²⁾

A Romodanowszkij vezérlete alatt a lithván határokon elhelyezett seregek többnyire sztrjelitzekből állottak. Ezek közül mintegy 8000 felbujtogatva lelkiismeretlen kufárok által, felkerekedett és a nélkül, hogy a főparancsnok megakadályozni tudta volna, Moszkva felé tartott. A rakoncátlan csapat tisztjeit mind elmozdítá s helyükbe a maga köréből választott újakat. A zendülők már mintegy száz versztnyire voltak Moszkvától; s a veszély a fővárosra nézve annál nagyobb volt, minthogy Gordon tábornoknak csak nagyon nehezen sikerült a tartózkodó Sejn-t rávenni, hogy 4000 emberrel a zendülőknek eléje menjen. Maga Gordon valamivel később követte Sejn-t 3000 gyalogossal és nagyon kitűnő tüzérséggel, mely 27 hat- és tízfontos ostromágyukat

¹⁾ Hermann, IV. köt. 83. lap.

²⁾ Ugyanott.

kezelt. Gordon a woszkreszenszki-i kolostornál táborba szállott s egy csapattal eléje lovagolt a közeledő sztrjelitzeknek, hogy azok vezetőivel érintkezésbe helyezkedjék. A zendülők nem tagadták, hogy parancs és engedély nélkül hagyták el határszéli helyőrségeiket, oly célból, hogy feleségeiket Moszkvában meglátogassák és magánügyeiket rendezzék. Gordon felszólítása, hogy térjenek vissza helyőrségeikbe, mely esetben a csár kegyelmére számíthatnak, nem gyakorolt reájuk semmi hatást. Miután Gordon arról győződött meg, hogy az engedetlen katonák magasabb védelem alatt állanak és titkos parancs szerint cselekesznek, kiadá a parancsot a támadásra.¹⁾ A sztrjelitzek felbujtogatva rajongó papok által, lobogó zászlóval és pergő dobszóval nyitották meg az ütközetet. Azonban a jobb fegyelem és vezetés, de kivált a tüzérség csakhamar eldönté a harc sorsát. A sztrjelitzek az első támadás sikertelensége után zavarba jönnek, majd rettegés fogja el az egész csapatot, midőn látja, hogy a czári hadak által minden oldalról túlszárnyaltatik. Eldobva fegyvereiket kegyelemért esedeznek. A czári lovasság segítségével 4600 sztrjelitz fogságba kerül. Sejn és a többi orosz parancsnokok a foglyokat azonnal fel akarják konczolni; de Gordon emberségesebb érzelmektől áthatva ráveszi őket, hogy helyeztessenek a zendülők mindnyájan szigorú őrizet alá, míg nem a csár haza érkezik és felettük ítéletet tart. A vezetők kínzatásnak vettetvén ála, a következő vallomást tették: az összeesküdtek egyetértőleg azowi, szewszki és más városbeli elvtársakkal elhatározták, hogy felzendülnek, a Romodanowszkij, Sztresnew, Trojekurow és más előkelő bojárokat megölik, egyszersemind azonban az idegeneket mind lemészárolják; azután kirabolván a fővárost, Alexej czárevitset uralkodónak kikiáltják, kinek kiskorúsága alatt Zsófia nagyhercegnő mint regensnő vezetné az ország ügyeit. Megkérdeztetvén azonban mindnyájan kijelentették, hogy a nagyhercegnőnek a zendülésben semmi része sem volt.²⁾

Alig érkezett haza Péter, nagy erélylyel hozzá látott, reformműveit kicsinyes aprólékosságokkal vezetni be, még mielőtt a remegő sztrjelitzek felett ítélőszéket tartott volna.

¹⁾ Hermann, IV. köt. 83. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 84. lap.

A visszaérkezését követő napon fényes fogadtatás volt Preobraszenszkben; a nagy számban megjelent nagyok és különböző méltóságok szolgái szokásaikhoz híven, földre veték magukat uruk előtt, mire őket Péter kegyesen fel-emelé ugyan, de kiadta a parancsot, hogy hosszú szakállaikat mindnyájan azonnal nyírassák le: hasztalan volt minden könyörgés vagy ellenvetés, a régi oroszok büszkesége — a hosszú szakál — nem talált irgalomra Péternél. Sejn az elsők közt volt, kinek szakállát az olló megsemmisíté. Csak aggastyánok, parasztok és papok tarthatták meg egyelőre férfias díszüket. A patriarchának is kelle tapasztalnia az idők változékonyságát: mert a czár el vala határozva a papság eddigi beavatkozási jogát állami ügyekben módosítani. Szeptember 1-jén utoljára ülé meg a régi orosz újév szokásos ünnepét; de a kettős trón, — az egyik eddig a patriarchaé volt — eltűnt, és a czár egyedül ült a bíboros mennyezet alatt, míg a patriarcha a többi főpapok között foglalt helyet. . . . E napon a hadsereg fővezere, Sejn, nagy és fényes lakomát adott az udvarnak. Mialatt mindenki víg volt és mulatott, a czár bohócza egy hosszú ollóval kezében futkosott végig a mulatók sorain, — s hol még egy hosszú szakálra akadt, azt irgalom nélkül levágta. . . . Nehány nappal később a nagyúri társaság Lefort házában dorbézolt; egyszerre felugrik a czár és a jelenlévők rémületére haragtól feldúlt arccal kisiet. Azon indokolatlan gyanú szállotta meg e pillanatban, hogy Sejn árulóvá lőn; majd visszatér a mulatók közé és kivont karddal a gyanúsított főparancsnokra rohan. Lefort, Romodanowszkij és Szotow csak nagy ügygyel-bajjal tudják a legvégsőtől visszatartani. De a dühroham csillapul, Péter belátja gyanújának alaptalanságát és reggeli 6 óráig vígan mulat, táncz és zene mellett.¹⁾

Azonban az ünnepélyes fogadtatásokat és vigalmakat csakhamar a legszörnyűbb jelenetek váltották fel. Péter mindjárt hazaérkezése után Prozorowszkij Péter elnöklete alatt egy titkos bíróságot állított fel, melynek feladata volt az utolsó sztrjelitz-lázadás alapos és részletes megvizsgálása. A szörnyű vallatások kezdetüket vették; százan a vádlottak közül elviselték a legborzasztóbb kínokat, a nélkül, hogy

¹⁾ Hermann, IV. köt. 84. lap.

terhelő vallomásokat tettek volna. A patriarcha a szűz anya képével lépett a czár elé és irgalomért, kíméletért könyörgött.¹⁾ De a haragos uralkodó kemény hangon így szólt hozzá: „Mit jelentsen a szent kép? Tedd csak vissza helyére. Istenfiát és szűz anyját talán jobban tisztetem mint te; de az én jámborságomnak legjobb és legbiztosabb jele: a kötelességek teljesítése, melyeket népemmel szemben elvállaltam s a nyilvános megtorlása azon gonosztetteknek, melyek veszedelmére válnak vala, ha meg nem akadályoztatnak.“²⁾

Azután kezdetüket vették a kivégeztetések, melyek három hétig, október 1-től egész 21-éig tartottak. Október 1-jén 230 elítélt vérzett el a preobraszenszkói mezőségen a hóhér keze alatt; 11-én és 13-án ismét százak lelték borzasztó halálukat, kiknek tagjai a város falaira vagy magas gerendákra kifüggesztettek, vagy kik az akasztófára kerültek. Péter kegyetlensége ezen alkalommal annyira ment, hogy midőn bakó és hóhér és segítőik belefáradtak a rettentő munkába, bojárakat és előkelőket, kiknek hűsége előtte gyanúsnak látszék, kényszerített arra, hogy a szerencsétleneket kivégezzék.³⁾ Így folyt a vérengzés napról-napra s a czár szíve e borzasztó időszak alatt nem ismert irgalmat, könyörületet. Október 17-én 330 sztrjelitz végeztetett ki Péter jelenlétében Preobraszenszko mellett; az ezt követő napon 230 szerencsétlen lelte halálát azon kolostor előtt, melyben Zsófia nagyhercegnő remegve tölté el napjait; az egykori regensnő ablakai alatt három akasztófa volt felállítva, melyekre a nyomorultak felakasztattak, kezükben — kegyetlen gúnyképen — kérvényeket tartva, melyek a nagyhercegnőhöz valának intézve.⁴⁾ A czár akarata volt, hogy egy sztrjelitz se nyerjen kegyelmet, ki a tizen-nyolezadik évét betöltötte. Ötszázan közülök, talán mert kevésbé nyakasok valának, száműzetésre kegyelmeztettek. Maga Zsófia nagyhercegnőre is kimondatott a halálos ítélet, de a czár elállott annak végrehajtásától, Lefort józan előterjesztése folytán; s Péter nővére továbbra is a szűzek kolostorának lakója maradt.⁵⁾

¹⁾ Hermann, IV. köt. 85. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, IV. köt. 86. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Hermann, IV. köt. 87. lap.

De Péter könyörtelen ítéletet tartott többi közelálló rokonai felett is, kik a legtávolabbról összeköttetésben állottak a lázongó katonákkal. Így tulajdon neje Jewdokia Feodorowna, kit férje már régen megúnt s kiről ismeretes volt, hogy a conservatív ó-orosz párt egyik legbuzgóbb híve, a pokrowi kolostorba Szuzdálban száműzetett, hol Jelena név alatt kénytelenített a fátyolt venni. A czár nővérének. Martha Alexejewnának pedig azért kellett a klastromba mennie, minthogy könnyelmű élete által, melyet Moszkvában folytatott, megbotrántkozásra adott alkalmat. Így gyakorolt Péter igazságot szívtelenül, jogtalanul; így vezette be Oroszország reformkorszakát vérrel és könnyekkel.

De a szörnyű igazságszolgáltatásnak még ezzel sem volt vége. Még hátra voltak azok, kik távol a fővárostól a bűnös szövetkezetben részt vettek, s kiket nem ért rögtön utól a czár büntető keze. A Don mellékéről és Azowból nagyszámú összeesküdtek hurezoltattak Moszkvába, köztük egy pap is, ki 1698. deczember 23-án kivégeztetett; ugyanazon napon, midőn hat pénzhamisító izzó ólom által lelte halálát. Az 1699. év első napjaiban végre elég volt téve a bosszúnak, nem az igazságszolgáltatásnak. A vesztőhelyen gerendákra fektetve fejüket, várták az utolsó sztrjelitzek halálukat hosszú sorokban. Péter haraggal és esodálkozással szemlélte a szerencsétlenek megátalkodott makacsságát. Egyike közülök, kihez a czár kissé közel állott, így kiáltott reá: „El innen, csárom, ez itt az én helyem!” Némelyek azt mondják, de ez bebizonyítást eddig nem nyert, hogy az utolsó napokban kivégzett másfélszáz lázadó közül 84 Péter kezei alatt vérzett el! A durva bosszúnak eme kározos neme még akkor is beszennyezné az uralkodói felség méltóságát, hogyha egyetlen alattvalója életét oltotta volna is ki! . . . De a könyörület eszközei már ki valának merítve; a sztrjelitzek ismételt lázadása véres megtorlást követelt, miként öt negyed száz évvel később a janicsárok kiirtása. S ha Péter nagy reformeszméit győzelemre akarja vala segíteni, ha népének vadságát és rakoncátlanságát meg akarja vala törni, szelidebb eszközökkel nem boldogulhatott. Az egész nemzetnek éreznie kellett az erőt, a szellemet, mely Oroszországban uralkodóvá lett; nemcsak az egyeseket, az egész társadalmat fékezni kellett, s ehhez más út, más eszköz, mint a véres erőszak, nem vezetett. S miután

Péter a borzasztó ítéletet végrehajtá s a czári tekintélyt helyreállítá, 1700. augusztus 4-én a következő sorokat írta Dozitheus jeruzsálemi patriarchának: „Tizenkilencz év lefolyása alatt a sztrjelitzek háromszor fellázadtak, e katonák, kik nekünk több kárt mint hasznót okoztak. Visszaérkezésünk után halálbüntetések és más eszközök által fékezéink meg a lázongókat. A többieket a rakoncátlanok közül, kiknek száma alig haladja meg a 20 ezeret, elbocsájtottuk a katonai kötelekből, nehogy a jövőbeni újabb bajokat csinálhassanak.“¹⁾

Érdekes a közelebbi okokat kutatni, melyek a sztrjelitzek többszörös, de kivált utolsó lázadását megvilágítják, s melyek az erőszakos mozgalmat nemcsak úgy tüntetik fel, mintha az egyedül kívülről ható okok műve lett volna. Az orosz hadsereg fokozatos átalakulása, mely a modern eszmék egyik természetes következményeként tűnik fel, kezdettől fogva növelé a sztrjelitzek elégtelenségét és gyűlöletét szemben az új rendszerrel.²⁾ Nem tagadható, hogy ezen újítások alkalmával az eddig kényeztetett része a hadseregnek legtöbbet vesztett. Így régi kereskedelmi szabadalmaik és kiváltságaik nem valának többé fenttarthatók; még kevésbé élvezhették ezentúl a családi élet kényelmeit a szüntelen készenlét és felettén mozgó élet folytán. Mindezek helyébe lépett a szigorú katonai rend és fegyelem, a hadiszolgálat minden nehézségeivel és kényelmetlenségeivel.³⁾ — S a sztrjelitzek gyűlölték Pétert, mint az új rendszer megalkotóját. De viszont a czárnak sem volt oka a sztrjelitzeket kedvébe fogadni, mióta Saklovitoi áruló kardja majdnem ketté metszé időnek előtte élete fonálát. A sztrjelitzeket, mint a régi és tarthatatlan rendszer képviselőit, nem tűrhette meg tovább a trón és tekintélyének veszélyeztetése nélkül; s minthogy az új viszonyokhoz simulni és alkalmazkodni nem akartak, az átmenet alkotta helyzetet pedig elviselni és átalakításukat nyugodtan bevárni nem vala hajlandóságuk, tehát a fegyver éle által kelle elveszniök, mint a jövő Oroszország engesztelhetetlen ellenségeinek. A kivégeztetések és azok borzasztó kegyetlenséggel történt végrehajtása rémülettel tölték el nemcsak a fővárost, hanem az egész országot; s e rémület

¹⁾ Hermann, IV. köt. 87. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 33. lap.

³⁾ Ugyanott.

volt az eszköz, melylyel Péter népét fegyelmeztetni és vak engedelmességhez szoktatni akarta.¹⁾

A rémuralom eme szomorú napjaiban Moszkvában időztek a lengyel király megbízottjai, Carlowitz és Patkul, továbbá az ausztriai követ Guarient Ignác és ennek titkára Korb, ki élénk és hű színekben ecseteli feljegyzéseiben a sztrjelitzek véres megfenyítését és kiirtását. Az alkudozások kimenetele, illetve a svéd háború létrejövele lényegesen attól függött, milyen kimenetelt vesznek a portával folytatott alkudozások; mert Péter nagy politikai előrelátással mérlegelé a siker és kudarcz lehető körülményeit és nem volt hajlandó kalandos vállalatba bocsátkozni. De szövetségeseit, Lengyelországot és Dániát, minden eszközével a ravaszságnak oda igyekezett terelni, hogy azok a háborút a svédekkel saját felelősségükre minél előbb megkezdjék.²⁾

Ezalatt 1698. augusztus havában összeült a nagy nemzetközi congressus Karlovitzban, melyen Európa legtöbb hatalmasságai, köztük: Ausztria, Lengyelország, Velence és Oroszország, képviselve valának. Az első alkalom volt ez az európai államok történetében, hogy Oroszország mint hatalmasság részt vett azok tanácskozásaiban. S ezen első fellépése az önálló orosz diplomatiának ép oly jellemző mint tanulságos. A modoré s hang, melylyel a czári birodalom meghatalmazott képviselője urának és Oroszországnak érdekeit hangsúlyozta, általános feltűnést keltettek. Kiváltképen Törökországgal szemben olyan kihívó és lenéző volt ezen modor, miszerint félreérthetetlenül kivehető volt azon szándék: vele alkalmilag külön is leszámolni, minthogy Oroszország csak Törökország romjain emelkedhetett a déli tengerek urává. Woszniczynow, Péter teljhatalmú megbízottja, a karlovitzi nemzetközi congressuson megismertette Európát Oroszország keleti politikájának programjával, melynek minden pontja még maig sem került ugyan szőnyegre, de a melynek befejező jelenete a Bosporus partjain fog majdan játszódni.³⁾

Egyelőre Péter megelégedék azzal, hogy Törökország rovására tett eddigi foglalásai érintetlenek maradnának s hogy Azow birtoka biztosított. Ily értelemben jött létre

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 34. lap, és Hermann, IV. köt. 87. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 45. lap, és Hermann, IV. köt. 88. lap.

³⁾ Abeken, 198. lap.

1698. deczember 25-én egy kétévi fegyverszünet, mely azonban csakhamar állandó békére vezetett. Péter 1699. augusztus 1-jén a birodalom tanácsitkárát, Ukrainzow Jermiliánt egy negyvenágyús orosz fregatteon Konstantinápolyba küldé, hogy a fegyverszünet állandó békévé változtassék. A porta nem idegenkedék a békétől, mely az ellenségeskedéseket megszüntette s remélni engedé, hogy a két állam közt jövőben jobb viszonyok fognak bekövetkezni. A keleti kérdés, melyet Oroszország folyásba hozott s mely azóta sohasem vétetett le a napirendről, ezzel ugyan nem nyert megoldást, de Oroszország elérte célját: az európai államok sorába emelkedék, hol hangja és szavazata döntő befolyással volt minden olyan kérdésekben, melyek a Keletre vonatkoztak. A Törökországgal kötött béke s a védszövetség Dániával és Lengyelországgal, mely utóbbinak királya Ágost főkép Péternek köszönheté koronáját, teljesen szabad kezet adott a czárnak, hogy az éjszaki hegemonia birtokáért immár síkra szállhasson Svédországgal. A harc nehéz, de dicsőséges vala végeredményében. . . .

Tizenötödik fejezet.

Nagy Péter egyeduralkodó czár. 1689–1725. (Folytatás.)

A reformkorszak kezdete. — A hadsereg szervezése. — Tengeri had. — Az államjövedelem szaporítása. — A patriarchátus eltörlése. — A kolostorok reformja. — Lefort, Gordon és Sejn halála. — Új időszámítás. — Újítások. — Nevelés és szakoktatás. — Igazságszolgáltatás. — A reformok folytatása társadalmi téren. — Haladás. — Péter és Jewdokia. — Erőszak és önkény. — Mons Anna. — Udvari reformok. — A vívmányok jellemzése. — Szellemi és anyagi haladás. — Az idegek. — A nagy küzdelmek kezdete.

Miként már láttuk, Péter egész Azow megvételéig ép oly keveset törődött a bel-, mint a külpolitikával, azután egy kis ideig nagyobb érdeklődést csak a török ügyek iránt tanúsított, míg külföldi útja élénken foglalkoztatta s egy ideig minden egyebet háttérbe látszott szorítani.¹⁾ Azonban haza érkezvén külföldi útjáról, kezdetét vette egy új korszak, melynek legelső szereplője maga a czár volt. A czár kezdeményezője, lelke minden vállalatnak, mely úgy a belkormányzat mint igazságszolgáltatás, a honvédelem, valamint a külpolitika terén megindul. Mindenütt pezsgő élet, mozgékony tevékenység uralkodott, mely kedvezően jellemzé az átmenetet, bár az korántsem indult meg simán és akadálytalanul.

Azonban a reformok keresztülvitelénél és megvalósításánál alkalmazott eszközök korántsem képesek bennünk bizalmat vagy rokonszenvet gerjeszteni. Ezen eszközök kemények, kegyetlenek, önkényesek; s az első tekintetre úgy látszik, mintha egy, felülről megindított forradalommal volna dolgunk.²⁾ Vas következetesség, méltánytalanság, gyámkodás és a kormányzás gépezetének túlkapásai jellemzik

ezen időszakban a czár tevékenységét. Péter a reformok megindításának napjától kezdve magára vállalta a felelősséget a kormány vezetéseért. Hibák és tévedések nem valának elkerülhetők; azonban dícséretére legyen mondva a nagy rendezőnek: ezek száma nem volt jelentékeny, mert Péter geniejének sajátos sokoldalúságánál fogva legtöbbször megtalálta a valót és helyeset. Tevékenysége, valamint alkotásai az erőszak bélyegét viselik magukon; de azon erőszakét, mely eredményeiben kibékít és megnyugtat, és Péter nemcsak önmagának ad számot minden cselekedetéről, hanem másoknak is, valamint ezt azoktól is szigorún megköveteli. Macchiavelli ismeretes elvét, miszerint a népet saját boldogsága érdekében zsarnokilag kell fékezni, senki sem valósította meg oly teljesen mint Péter. Arról volt szó, hogy Oroszország kiragadtassék az ázsiai barbárság tespedéséből, melyben okvetlenül elvész vala, ha idejében az erős mentőkéz hiányzik. És Péter durva és kíméletlen kezekkel ragadta meg népét, kirázta szeméből a kábító mámort s megmutatá neki az ösvényt, mely a világosság és anyagi boldogulás felé vezet. Bámulattal tölt el bennünket az ősi erő, a kormányzásnak hatalmasan dolgozó mechanizmusa,¹⁾ melyet Péter varázsszava mozgásba hozott.

Péter tevékenysége mint törvényhozó és kormányzó úgy tűnik fel előttünk, mint egy óriási küzdelem a reactió szörnyetegei ellen; s mert a világosságért harczolt, övé lett a győzelem.²⁾

Ezalatt Péter egész erejével oda törekedett, hogy a külföldön tett tapasztalatait birodalmának belsejében minél teljesebben érvényre juttassa, hogy Oroszországot átalakítsa, még mielőtt a nagy háború kitörne, mely készülöben volt s melyet elkerülni sem nem akart, sem nem lehetett. Az eddigi szokás, a hadsereget időről-időre a szükséghez képest behívni, nem felelt meg többé a kor igényeinek s elégtelen volt egy taktikailag képzett ellenséges hadsereggel szemben.³⁾ Ez okból Péter 1699. augusztus havában általános újonezozást rendelt a rendes hadiszolgálat czéljából. A papságnak minden 25 jobbágytelek után egy katonát, a főnemesek, vajdák és udvari hivatalnokok, továbbá megfelelő

¹⁾ Brückner, 183. lap.

²⁾ Ugyanott.

¹⁾ Brückner, 214. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, IV. köt. 89. lap.

földbirtok felett rendelkező özvegyek és árvák 30 jobbágytelek után egy lovas és két gyalogos katonát, a köz-nemesség pedig szövetkezve ugyanannyi katonát tartozott adni 150 jobbágytelek után;¹⁾ avagy pedig, ha ezt tenni nem akarta, minden katonát egy rubelen, és mindegyikét a jobbágyi telkeknek 25 kopekért megváltani. Kiképeztetésük céljából külföldön tartózkodó nemesek ötven jobbágy után egy gyalog katonát állítottak, míg a magasabb katonai hivatalnokok, sőt a szibíriai és asztracháni metropoliták, valamint a bányatulajdonosok tizenegy rubellel fejenként megválthatták magukat a katonai szolgálat kötelezettsége alól. Az ekképen besorozott újonczokból 29 gyalog- és lovas-ezred képeztetett. A preobraszenszkói ezred zöld, a szemenowszkói kék, a butyni ezred pedig vörös egyenruhát viselt. Egészben véve a gyalogság zöld, a lovasság pedig kék egyenruhát használt.²⁾

Egyidejűleg a hadsereg minden része nagy átalakuláson ment keresztül úgy fegyverzet, beszállás és élelmezés tekintetében.³⁾ De Péter nem szüntette meg egy tollvonással a régi nemesi felkelést, midőn a nemesek és bojárfiak jobbágyaikkal együtt táborba szállottak, hogy azután a bevégzett hadjárat után ismét visszatérjenek családi tűzhelyükhöz. Megelégedett egyelőre azzal, hogy a német mintára szervezett 29 gyalog- és lovasezred, mint az állandó hadsereg magva, fokról-fokra tovább szerveztessék. S Péternek nem volt oka később megbánni, hogy az általános felkelést nem törölte el végképen; mert XII. Károlylyal vívott végzetes háborúiban még nagy hasznát vette a régóta elavultnak hitt intézménynek.⁴⁾ Azok, kik az állandó rendes ezredekbe soroztatának, többé nem tértek vissza előbbi foglalkozásukhoz; állandóan katonák maradtak, s ha kivénültek, mint rokkantak állami eltartásban részesültek; a katona többé nem lehetett földműves, kereskedő vagy iparos. Így egy egészen új rend keletkezett idővel, a katona-rend, mely a legkülönbözőbb életpályákat követő egyénekből egészített ki. A régi csak lassan enyészett el s az új csak józan fokozat szerint foglalta el annak helyét. S a tizenharmadik század két

¹⁾ Hermann, IV. köt. 89. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 90. lap.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 40. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

első tizede elégséges volt, a régi orosz katonai vagy felkelési rendszert egészen elenyésztetni. Az orosz harczosok régi erényei: bátorság, kitartás és vak engedelmesség nem menének veszendőbe, hanem ellenkezőleg mindig újból és mindig ragyogóbban érvényesülének. A két legrégibb ezred, a preobraszenszkói és szemenowszkói, melyek eredetileg Péter játékezredeiből fejlődének, kitüntetésképen gárda- vagy testőrezredek nevét viselték. A katonai érdemek megjutalmazása céljából alapította Péter 1699-ben a Szent-András rendjét, melynek első lovagja Golovin tengernagy, a második pedig Mazeppa Iván kozák hetmán volt.¹⁾

Oroszország tengeri hadára Péter nem csekélyebb gondot fordított; csak hogy ennek fényideje a czár uralkodásának harmadik szakába esik. A voronesi, brénszki, archangelszki és olonetzi hajógyárakban lázas tevékenység uralkodott; több ezerekre ment itt az idegen mérnökök, építésszek és különböző iparosok száma, kik mestereivé lőnek az oroszoknak s kik nagy mértékben járultak hozzá Péter terveinek megvalósításához.²⁾

Azonban hogy a felszaporodott szárazföldi és tengeri had költségei fedeztethessenek, Péternek okvetetlenül meg kellett szaporítania az állam jövedelmeit és bevételeit is; új forrásokat kellett felkutatni és használhatóvá tenni, hogy a tetemes több-kiadások fedezetet találjanak. Azonban az akkor még nagyon fejletlen nemzetgazdasági viszonyoknál ez nem volt könnyű feladat.³⁾ S most is Péter genije fedezte fel az utat és eszközöket, melyek a czári állampénztárnak új kincsforrásokat nyújtottak és biztosítottak; ámbár tagadhatatlan, miszerint sem előbb, sem azóta az adók hasonló sokasága aránylag nem terhelte az orosz népet.⁴⁾ Péter az államjövedelmek szaporítása céljából a következő rendszabályokhoz folyamodott: 1. A fejadó és vámok jobb és szigorúbb rendben kezelendők; a számvizsgálatok nagyobb szigorral teljesítendők, a miért is a felsőbb hatóságok felelősséggel tartoznak. 2. Az adómentesség teljes megszüntetése úgy egyes személyeknél mint osztályoknál; s ezzel kapcsolatban az általános teherviselés elvének érvényesítése. 3. A kincstár

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 41. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 90. lap.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 41. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

joga, jövedelemforrásait belátása szerint szaporítani; pálinka-égetés, halászat és sójövedék, kizárólagosan az államot illetik. 4. Új adónemek hozandók be, melyek mint jövedékek nem mindenkit terheltek, csak azokat, kik üzleti foglalkozásaik vagy viszonyaiknál fogva arra kötelezve valának; így behozott a bélyegilleték adás-vételi szerződéseknél vagy más jogi természetű ügyleteknél; malom-, fürdő- és koresmajövedék; továbbá híd- és révvámok. Hogy kezelésük egyszerűbb és az államra nézve kevésbé költséges legyen, ezen különféle adónemek és jövedékek bérbe adattak a kincstár részéről.¹⁾ Az új adónemek kezelői személyzete jövedelemszaporítóknak — pribyltsiki — neveztettek. Kurbatow Alexej, a fegyvertárak és az államjövedékek igazgatója, új pénzforrást nyitott az államnak azáltal, hogy az államhivatalnokok fizetéséből levonásokat eszközölt. Kurbatow volt egyébként Oroszországban a bélyegpapír feltalálója is. Hogy a bányászat felvirágoztassék, a bányatulajdonosoknak szabad használat engedélyeztetett állami ellenőrzés nélkül; miáltal a tulai vashámorok, melyek az idegen Bachmann, Müller és Wachramy cégek kezelése alatt állottak, feltűnően emelkedtek.²⁾ A vámhivatalok számára új szabályzat dolgoztatott ki 40 cikkelyben, melyben megállapított a módozat a pénz átvétele, kezelése és elkönyvelése iránt, s miként akadályozhatók meg a csalások a súlyoknál és mértékeknél. Péter nagy gondot kívánt fordítani az ellenőrzésre; a hűtlen hivatalnokok közül sokan nyilvánosan megkorbácsoltattak s Azowba küldettek; így járt többek közt a voronesi vajda, Polonszkij Dimitrij.

A közigazgatás és belkormányzat főbb pontjaiban, egyelőre legalább, a régi maradt; a tartományok élén azontúl is vajdák állottak mint helytartók s a teendőket az illető kamarák — prikazi — végezték. Azonban e téren is jelentékeny újítások valának várhatók, melyek közül kiváltképen kettő vonja magára figyelmünket. Az első azon általános törekvés volt, melynek célja az államjövedelmek szaporítása a kolostori kamara felállítása által a másik az ú. n. Ratusa behozatala. A Ratusa, valószínűleg a német Rathaus szó torzításából, a nagyobb városok autonómiájával foglalkozik, főképen ipari célok előmozdítása érdekében.³⁾

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 42. lap, Hermann, IV. köt. 90. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 42. lap.

Nevezetes változást idézett elő kivált az egyházi kormányzat terén azon körülmény, hogy Péter, Adrián patriarchának 1700. október 15-én bekövetkezett halálával, a patriarchai méltóságot eltörölte. Andrián a patriarchatus felállítását óta a tizedik volt, ki e méltóságot viselő. Hogy mi birta rá Pétert ezen nevezetes lépésre, nem egészen világos; azonban valószínű, miszerint a patriarchában, bizonyára nem ok nélkül, a régi rend és intézmények képviselőjét s a reformok elvi ellenségét látta, kitől minden áron szabadulni óhajtott. Ismeretes, hogy Adrián elődje, Joákim patriarcha, mindvégig rossz szemmel nézte a fiatal czár szövetkezését az idegenekkel. A patriarchatus teendőit egyelőre Jaworszkij István rjezsáni metropolitára bízta, míg maga egész erélylyel hozzálátott a kolostorbirtokok átvizsgálásához.¹⁾

Az orosz kolostorok többnyire nagyon jelentékeny jószágokkal rendelkeztek és összes jövedelmeiket egyedül maguk céljaira fordították; azonfelül számos különböző és kizárólagos szabadalmakkal bírtak; minek folytán némelyek nagy kincseket rejtettek falaik mögött. Péter, kinek minden törekvése oda volt irányozva, hogy az oroszokból munkás, iparos és felvilágosodott nemzetet csináljon, rossz szemmel nézte, hogy még sokan voltak, kik henye és tétlen életet éltek, kivált a kolostorokban, s hová még mindig sokan igyekeztek bejutni olyanok, kik a czári szolgálatot, akár a katonai, akár a polgári pályán, ki akarák kerülni. Ezen fonák állapoton mindenesetre változtatni kellett. De a gazdag kolostorjóságok még más tekintetben sem feleltek meg Péter felfogásának. Ezen jószágok a szó legszorosabb értelmében holt kézen valának, minthogy mindennemű adók és egyéb járulékok fizetése alól fel valának mentve s így az állam kincstárának semmit sem jövedelmeztek. Péter azzal kezdé, hogy a kolostorokba való felvételt megszigorítja s egy külön kolostor-kamarát állított fel, melynek vezetésére egy világi gondnokot. Musszin Puskin bojárt rendele. A kolostor-kamara felállításával a szerzetesek kezéből kivétetett a jószágok gazdasági kezelése, minek következtében a kolostorok csak annyit kaptak a jövedelemből, mennyire szerény életmódjuknál fogva szükségük volt, míg a többi jótékony intézetek, kórházak, iskolák és a hadsereg fenn-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 43. lap.

tartására fordított. Minden szerzetes évenként 10 rubel készpénzt és 10 tsetwert gabonát kapott. Később, élete utolsó éveiben, Péter ismét visszaadta a kolostoroknak jószágait: azonban jövedelmük mirefordítására nézve üdvös és czélszerű rendeleteket hozott. A kolostorok adómentessége azonban nem állíttatott többé vissza.¹⁾

Fáradhatatlan munkássága közepette rövid időközökben Pétert két fájdalmas csapás érte, melyek közül kivált az egyik pótolhatatlan veszteség jelentőségével bírt a czárra nézve. Sokévi elválaszthatatlan hű barátja, Lefort, 1699. márczius 2-án heves láz folytán negyvenhatéves korában váratlanul elhalálozott. Péter a szomorú hír vétele után azonnal Moszkvába sietett, hogy személyesen részt vegyen a halott barát végtisztességén.²⁾ A bojárok, kik a czár iránti köteles előzékenységből a halottasházat felkeresték, épen távozóban valának, midőn Péter megérkezett. A czár, ki jól ismerte a bojárok véleményét és hangulatát, a következőleg szólt a távozó nagyokhoz: „Nemde, már sokáig tart, hogy itt időztök és nem lehettek otthon bizalmas körötökben, hogy minden tartózkodás nélkül adhattatok kifejezést örömeteknek a tengernagy — mert ezt a címet viselte Lefort — halála felett? Attól is féltök, úgy-e, hogy jelen kell lennetek a halottitoron, s képmutató szomorúságatok elárulandja a belső örömet, melyet a gyászos eset felett éreztek? Úgy örvendtek, mintha valami nagy győzelmet vívtatok volna ki azon férfiú halálával, ki hozzám oly közel állott s nekem oly becses és hű barátom volt!” . . . Péter jelen volt az evangélikus egyházban a gyászbeszéd alkalmával, s a temetőben még egyszer felnyittatá a koporsót s megcsókolá Lefort hideg és merev arcát.³⁾

Lefort halála pótolhatatlan veszteség volt Péternek: senki, bizalmasai közül, sem előtte, sem utána, nem gyakorolt oly nagy és állandó befolyást reá, mint Lefort: s dícséretére legyen mondva az utóbbinak, sem a kegyencz, sem a barát nem élt vissza sohasem urának sem szeretetével, sem bizalmával és befolyását sohasem használta fel mások kárára. Bár melyek valának is Lefort hibái — bűneit még ellenségei sem jegyezték fel, — annyi kétségtelen,

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 43. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 91. lap.

³⁾ Ugyanott.

miszerint jó tulajdonságai azokat felülmúlták. Hűsége és ragaszkodása fejedelmi jótevője iránt erényekként tündökölnék mulatni vágyó, élvezetet kedvelő, de azért sohasem aljas hajlamoktól beszennyezett jellemében. Szenvedélyes jellemeknél a közlékenység hajlama kiváltképen nagy mértékben szokott kifejlődni lenni.¹⁾ Péter ismerte élénk és fogékonylelkű barátját, kivel szemben minden tartózkodás nélkül kiönthetné mindazt, mi szívét nyomta. Szerette Lefortot, mert kedvelte annak szeszélyeit és szellemes ötleteit, kedélyességét és életvidámságát; szerette azért is, mert benne mindenkor kész czimborára talált, ki hajlandó volt őt nem ritkán féktelen érzékiségében követni vagy felülmúlni. A társas együttlét és vígságok közönségesen három napig és három éjjig tartottak, s ezek intézője és rendezője mindig Lefort volt. Ezen idő alatt senkisémet kereste fel az ágyat s rövid pillanatokra egy sarokban pihente ki magát, hol épen a pihenés vágya meglepte, hogy felébredvén, újból kezdje a dőzsölést, tánczot és ivást. A hölgyeknek külön szobák állottak rendelkezésükre, hol egymást, miként az őrtálló katonák, minden négy órában felváltották. Ura példájára Lefort is azon gondolatokkal foglalkozott, hogy nejét, ki féltékenységgel gyötré, kolostorba küldi: azonban ennek kivitelére már nem maradt ideje a különben jószívű epikuraeusnak.²⁾ Lefort utódja a tengernagyi méltóságban Golowin Fedor lett, ki azonban ép oly keveset értett a tengerészethez, mint amaz. Különben mi az orosz nagyoknak ismeretekben hiányzott, azt bőségesen pótolták az idegenek, kik közelükben tartózkodtak s helyettük gondolkodtak és dolgoztak. Így Cruys altengernagy — egy hollandi — ezen időben felmérte az Alsó-Don és mellékfolyóinak vidékét, valamint az azowi partvidéket.³⁾

Ugyanazon évben, midőn Lefort elköltözött az élők sorából, halt meg az orosz hadsereg főparancsnoka. Sejn, ki Péter egyeduralkodásának első szakában nagy befolyással volt a nyilvános ügyekre; és Gordon Patrick, a nagyérdemű skót nemes, ki Lefort mellett kétségkívül legközelebb állott a czárhoz, s ki a birodalom fenntartása körül nehéz időkben, valamint a hadsereg szervezésében nagy érdemeket

¹⁾ Hermann, IV. köt. 91. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 92. lap.

³⁾ Ugyanott.

szerzett magának. Gordon 66 éves lett s Péter többször felkeresé betegágyát s ő volt, ki a haldokló hű ember szemét lenyomta. A csár becsülte Gordonban azon erényeket, melyekkel maga nem rendelkezett, s ámbár a tábornok sokszor részt vett urának zajos mulatozásaiban, ő volt az egyedüli, kit nem volt szabad az ivásra kényszeríteni.¹⁾ Gordon józan, mértékletes volt, ki mindvégig megőrizte magának a csár nagyrabecsülését.

A középosztály, mely eddig sohasem részesült kellő figyelemben, Péterben gondos védelmezőre és szószólóra talált. A csár jól tudta, hogy az orosz kereskedővilág csak úgy válhatik a nemzeti jólét tényezőjévé, hogyha az uralkodó és kormánya részéről kellő támogatásra talál. Hogy a kereskedők számát növelje, szükséges volt, őket a hatóságok terhes beavatkozása és ellenőrzése alól felszabadítani s nekik védelmet és támaszt szerezni. Péter szeme előtt a német kereskedők tekintélyes és független állása lebegett. S hogy őket a hatóságok gyámkodása alól felszabadítsa, egy 1699. január 30-án kelt ukázzal jogot adott a kereskedőknek, hogy körükből érdemes és köztiszteletben álló férfiakat polgármester czímen közös főnek választthassanak; hogy kereskedelmi ügyeiket maguk közt és a vajdáktól függetlenül intézhessék.²⁾ Egyszersmind megengedte azt is, hogy a vidéki iparosok a külvárosokban megtelepedhessenek. Négy polgármester képezte a már említett ratusát, vagyis a városi tanácsot, mely e szerint meglehetősen önkormányzati joggal volt felruházva. A ratusa eredeti szervezete szerint nemcsak felügyelt kereskedelmi ügyekben, hanem ellenőrizte a városi bevételeket, a bíróságok előtt lefolyó pereket s azon idegeneket, kik kereskedés czéljából Oroszországba jövének, valamint ellenőrizte a kinestári jövedékeket: a pálinka, só és halászat egyedárúságát, miről évenként közvetlen a csárnak tartozott jelentést tenni.³⁾ Egyidejűleg számos posztó, fegyver, vászon stb. gyáraknak vettetett meg alapja, melyekből Péter nemcsak a hadsereg, hanem a saját szükségleteit is fedezte, mely felett egy, Menesikowhoz intézett levelében nagy örömének ad kifejezést.⁴⁾

¹⁾ Hermann, IV. köt. 92. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 44. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ugyanott.

Péter figyelme még az időszámításra is kiterjedett, s alig érkezett haza külföldi útjáról, midőn eltörle a régi újévi ünnepet — 1698. szeptember 1-jét — s a tizenhatedik századot 1700. január 1-jén hivatalosan megülé: úgy, miként az akkoron a nyugati protestáns országokban a juliáni naptár szerint szokásban vala. Az újév kezdetét éjjeli 12 órakor a harangok zúgása jelölé s a csár a székesegyházban fogadá az egyházi és világi nagyok szokásos szerencsekívánatait.¹⁾

Azonban az újévvel még számos más újítások léptek életbe; így az új divatos ruhák mindkét nemnél, melyek az újabb társadalmi szokásokkal együtt kezdének meghonosodni Oroszországban. Német és hollandi ruhaminták és divatlapok valának a főváros különböző részeiben kifüggesztve. Azoknak, kik makacsul ragaszkodának régi hosszú, dísztelen öltözékeikhez, rendőri szolgák az útcán erőszakosan rövidre nyírták köntöseiket. Hosszú szakált kivételesen csak azok viselhettek, kik jószágaik után bizonyos meghatározott összeg adót fizettek. De nemcsak a férfiaknak, hanem a nőknek is alkalmazkodniok kellett a divathoz: nagy és bő öltönyeiket divatos szabású ruhákkal kelle felcserélniök a külföldi divatlapok mintája szerint. Kezdetben kissé nehézkeseknek és ügyetleneknek látszottak a divatos öltözékekben, kíváltképen hogyha fűzték magukat, mi annak előtte egészen ismeretlen volt; de ízlésük nemsokára kedvezően idomult s arányos testformáik előnyösen érvényesültek. A nők e téren sokkal gyengébb ellenzékot tanúsítának, mint a férfiak.²⁾

Ezen újításokkal együtt járt Péternek azon törekvése, hogy a két nemzet az egymásközi illedelmes érintkezéshez és társalgáshoz szoktassa, hogy a férfiak durva szokásait nemesítse és finomítsa s a nők társadalmi műveltségének hiányát lehetőleg orvosolja.³⁾ Ily czélból nyilvános színi előadásokat, hangversenyeket és bálakat rendezett, hogy a művelt világ szokásos mulatságaival és szellemi élvezeteivel megismertesse. Ezen összejövetelek alkalmával a férfiak és nők megismerkedének egymással, mi által a házasság lehetősége előmozdított, mely a kölcsönös becsülés és

¹⁾ Hermann, IV. köt. 93. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

vonzalmon alapult; míg annak előtte a nők szigorú elzárt-ságánál fogva az eljegyzések a szülők részéről gyermekeik zsenge korában történvén meg, azok egymást nem látták, nem ismerték s rendesen csak a menyegző napján találkozána egymással legelőször. Ezzel kapcsolatban Péter a leghatározottabb alakban megvonta a szülőkől ama jogot, mely szerint gyermekeiket belátásuk szerint házasíthatták össze. Nagy előnyére váltak a serdülő nemzedéknek, illetve társadalmi művelődésének a mind sűrűbben előforduló házasságok oroszok és idegenek közt.¹⁾

Péter a kincstár költségén szüntelen küldött fiatal oroszokat a külföldre, hogy ott nemcsak tudományos ismereteket szerezzenek maguknak, hanem azért, hogy az ipar különböző ágaival megismerkedve, azokat visszatérve hazájukban meghonosítani segítsék. Ha azután visszatértek, az ügyesek ismereteik és tehetségeikhez képest nyertek jövedelmező foglalkozást, míg a tudatlan világlátottakat a czár bohócjai nyilvánosan kigúnyolták. A szakoktatás előmozdítása céljából a skót mérnök, Fergharson, a czár részvételével 1700-ban egy tengerészeti iskolát alapított, mely csakhamar nagy látogatottságnak örvendett. Azon szülőknek, mert ilyenek is voltak, kik az idegen műveltség iránti gyűlöletüknél fogva gyermekeiket a tanulásra képteleneknek nyilvánították, Péter a következőleg felelt: „Csak bennünket, oroszokat, egyedül büntetett volna-e Isten azzal, hogy megvonta tőlünk a gondolkodás és tanulás tehetségét? Avagy olyan durvák-e, minden fogékonyság nélküliek-e szíveink, hogy semmi sem képes azokat idomítani vagy érdekelni? Azok, kik ilyent állítanak, képtelenségeket mondanak. Nekünk is vannak szemek, fülek és ép tagjaink, mint a művelt népeknek, tehát épen olyan értelmi tehetségekkel birunk, mint azok.”²⁾

Az igazságszolgáltatás hiányain Péter új törvények által akart segíteni. A vajdák vagy helytartók önkénye, kik rendes fizetés vagy magánvagyon hiányában a zsarolásra utaltattak, elviselhetetlenül nyomta a népet, melynek pénzért osztogattak igazságot. Azért Péter már 1700-ban azon tervvel foglalkozott, hogy az 1694-ki ú. n. ulosenje

¹⁾ Hermann, IV. köt. 94. lap.

²⁾ Ugyanott.

nevű törvénykönyvet átdolgoztatja s az időközben megjelent rendeletekkel megtoldja. Hogy a visszaéléseket megszüntesse, a városokban és falvakban helytartóságokat szervezett azok mintájára, melyek a nyugati országokban már régóta czélszerűen működének.¹⁾ Azonban Péternek nemsokára azt kelle tapasztalnia, miszerint a pusztá formákkal nem boldogul, hol a lényeg iránt nem mutatkozik érdeklődés s az önálló szellem hiányzik. Gyakran megtörtént, hogy a czár legjobb és legtisztább szándokainak keresztülvitele hajótörést szenvedett a becsületérzés és erkölcsi tisztaság teljes hiánya folytán.²⁾

Érdekes világot vet Péter küzdelmeire s reformtörekvéseire a tizennyolcadik század első évében s a nagy éjszaki háború megindulása előtt báró Langen szász követ jelentése, melyet 1700. augusztus 3-ról Moszkvából urához, Ágost lengyel királyhoz intézett, s melyben többek közt a következőket mondja: „Kéz alatt tudomásomra esett az is, hogy egy új és veszélyes összeesküvés fedeztetett fel, s hogy ennek folytán sokan letartóztattak; ezzel kapcsolatban áll egy kolostor körülzárolása 600 fegyveres által. Mindenki úgy vélekedik, hogy a nagyok közül többen bele vannak keverve a dologba, kik feltűnő ellenszenvet tanúsítanak a német öltönyök iránt, melyekbe a czár rendeletéből bele kellenék bújniok; s kik sehogysem tudnak idétlen régi divatú nagy szakálaiktól megválni. Azonban ezen dacz és ellentállás semmitsen fog használni; a czár egyszer kimondá, hogy így akarja, s ez ellen nincsen védekezés; azután erős szándéka azon ellenszenvet és gyűlöletet leküzdeni, melylyel az oroszok az idegenek iránt viseltetnek, mert azt akarja, hogy népe levetkőzze a vele született vadságot és műveltebbé és nyájasabbá legyen. Ő czári felsége egyszersmind maga vette kezébe a pénzügyet s évi jövedelmét 8 millió rubelre vagyis 16 millió tallérre emelte fel. Azonban ha ezen okszerű gazdálkodás tovább így tart, évi jövedelmét könnyen felemelheti 30 millió rubelre vagy 60 millió tallérre. Ami a hadügyet illeti, arra nézve itt nagy tevékenység uralkodik; s nem csekély volt csodálkozásom, midőn azt tapasztalám, hogy egyedül Moszkvában 40 ezer ember gyalogkatoná

¹⁾ Hermann, IV. köt. 95. lap.

²⁾ Ugyanott.

végzi a helyőrségi szolgálatot. E katonaság nagyon jól néz ki s csupa válogatott vitézekből áll. kik, vásár- és ünnepnapokat kivéve, mindennap a korai reggeli óráktól egész délig a fegyverforgatás különböző nemeiben gyakoroltatnak. Már eddig is oly ügyesek a töltésben és tüzelésben, mint akármely német gyalogság. Különben ezredkebe és színek szerint vannak beosztva s testmagasságra és korra nézve is oly egyenlők, hogy a fenti számban talán egy sem találkozunk, ki a 40-ik életévet meghaladta volna. A nagyok — bojárok — fiai kezdetben mint közvitézek soroztatnak be ezen hadseregbe; s ha a fegyverek használatában már begyakoroltattak, altisztekké léptettetnek elő. Ezen alkalommal többszörösen ötven cseppet kapnak a spiritu brugelii nevű folyadékból; s kik ezt a gyógyszert nem bírják el s a katonaelet iránt hajlandósággal nem bírnak, azok abbéli ellenszenvüket pénzzel tartoznak megfizetni.¹⁾

Már a mondottakból elégségesen kivehető a czárnak azon törekvése, hogy a régiék, elavultak helyébe újat akart hazájában meghonosítani és pedig a nyilvános és magánéletben ép úgy, mint a törvénykezés és államkormányzat terén. A reformok, mint láttuk, kiterjedtek az orosz nép magánéletére, ruházatára, társalgására, szokásaira és kedvteléseire. Kíváltképen nem nyerte meg a czár tetszését a hosszú hagyományos orosz szakál; miért is kezdetben minden alattvalóját kivétel nélkül borotvált arcczal akarta látni. Csak nagynehezen és hosszú és komoly tárgyalás után sikerült Adrián patriarchának Pétert rávenni, hogy ezen kívánságát legalább némileg módosítsa.²⁾ 1705-ben egy ukáz megparancsolá, miszerint Moszkvában és a többi városokban minden udvari és államhivatalnok, katona, kereskedő és polgár szakálát a száj és áll körül tartozik leborotváltatni; ki pedig ezt tenni vonatkozna, az évenként 20 egész 100 rubelt tartozik fizetni a kincstárnak. A parasztoktól, kik a városba jövének, ugyanazon ezímen fejenként két rézpénz szedetett be.³⁾ Ezen czári ukáz többször megújított, mi arra mutat, hogy keresztülvitele többször akadályokba ütközött.

Hasonló szigorú rendelet szabályozta az öltözéket és

¹⁾ Hermann, IV. köt. 95. lap, és Jegyzet 75.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 37. lap.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 38. lap.

ruházatot is, mire nézve az előkelőbb osztályokat illetőleg már egyszer megemlékeztünk. Egy 1700-ban megjelent ukázban a papság és a parasztok kivételével megparancsolatott, hogy mindenki magyar — bizonyára prémes és zsinóros — kabátot viseljen. Azonban nem tudni mi okból. a magyar kabátokat már a következő évben németekkel kelle felcserélni. Azok, kik továbbra is a kaftánszerű orosz kabátot akarták viselni, ezen kedvtelésüket évi adóval vásárolták meg; és pedig a lovasok két rubellel, a gyalogjárók ellenben 40 kopékkal. Ezen rendeletekkel kapcsolatosan a kereskedőknek szigorú büntetés mellett megtiltatott, orosz szabású ruhákkal kereskedni.¹⁾

Már többször volt alkalmunk a nők szomorú helyzetéről Oroszországban megemlékezni. A szigorú elzárkozottság, melyben az orosz nők életük nagy részét eltölteni kénytelenek valának, okvetetlenül maga után vonta azok szellemi hátramaradását és erkölcsi elégtelenségét. Az ázsiai népek szokása szerint előkelő vagy tekintélyesebb férfiak illetlen dolognak tartották nejeikkel és leányaikkal a társaságban megjelenni: még az sem engedtetett meg, hogy barátaik és bizalmasaik látogatása alkalmával megjelenjenek; ilyenkor gondosan elzárattak a kíváncsiak tekintete elől: úgy, hogy még a vőlegény sem pillantá meg menyasszonyát elébb, mint midőn az a menyasszonyi koszorúval díszítve állott előtte. A leghízelgőbb, de egyszersmind legritkább jele a tiszteletnek és barátságnak abban állott, hogy a háziúr neje egy pohár pálinkával kezében kilépett a vendéghez, melyet neki udvariasan odanyújtott; azután ismét láthatatlanná vált. Ezen szokásnak két tekintetben káros hatása volt: egyrészt a szokások nem finomodának és durvák maradtak, mert a férfiak nem érintkezvén társalgás közben a nőkkel, a természetes illem érzelmét nem ismerték meg; azután pedig azért, mert fékezetlen vígságnak engedvén át magukat, mulatságuk a dőzsölésbe és tivornyába csapott át. . . . A nők, kik felettén korlátolt értelmi környezetben töltötték el idejük legnagyobb részét, nem ismerték meg a szép nemesítő hatását a lélekre, nem sajátították el az ízlést és társalgási könnyű és megnyerő külformákat s érzéketlenek és tudatlanok maradtak egész életükben. Miként

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 38. lap.

láttuk, Péter ezen, régi előítéleteken alapuló szokásokat minden áron kiküszöbölendő, a két nemzet társalgási úton igyekezett egymáshoz közelebb hozni, s lassankint valóban oda jutott, hogy a társalgási élet kedvezően megváltozott, miáltal a régi durvaság és keménység az udvariasságnak, finomodásnak és ízlésnek adott helyet.

Midőn Péter az orosz nép erkölceit nemesíteni és finomítani törekedett, nem kerülhette ki figyelmét azon nehézkes és ízlésnélküli ázsiai fényűzés sem, mely úgy a családra, mint nemzetgazdasági tekintetben felettén káros hatással volt. Itt is megrögzött régi szokások és előítéletek kiirtásáról volt szó. Mint már többször említők, a gazdagok és előkelők elengedhetetlen feltételnek tekintették, hogy magukat nagyszámú henye cselédséggel vették körül, mely gazdag aranyozott és ezüstdíszítésektől ragyogó ruházatban ólálkodott a ház minden zugában. Ellensége minden fényűzésnek, Péter egy inastól kísérve kocsikázott ki, elég gyakran még ezt is otthon hagyta; s palotájában is kicsiny volt azok száma, kik közvetlen szolgálatára rendelvek; erős posztóból készült felsőkabátot viselt s általában a legnagyobb egyszerűséget és takarékoságot fejté ki szűkebb családi körében, olyannyira, hogy még papucsait is újból talpaltatta, hogy ha azok elszakadtak. Az uralkodó példája s a szigorú felügyelet az oktan fényűzésnek, legalább részben, elejét vették.¹⁾

A nyilvános élet, mely az erkölcsök tükre szokott lenni, nagy és böles megfigyelőre talált Péterben, kinek bámulatraméltó gondosságát semmi sem kerülte ki, mi az állam jólétével s az erkölcsök javulásával összefüggött. Legfigyelemreméltóbbak e téren mindazonáltal ama rendeletei és intézkedései, melyeket az állam pénzügyi viszonyainak s a hadsereg javításának érdekében hozott s azok, melyek által a nép értelmi és ipari tevékenységét fokozni akarta.²⁾ Azonban feltűnő, hogy Péter újításai közül egyik sem talált annyi ellenzékre s egyikének keresztülvitele sem ütközött nagyobb nehézségekbe, mint azok, melyek a nép oktatására és felvilágosodására valának irányozva. A püspöki és érseki megyék székvárosában iskolákat alapított, melyekben

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 39. lap.
²⁾ Ustrjalow, II. köt. 40. lap.

a papok gyermekei a görög és latin nyelvben nyertek oktatást; azután maga a cár vizsgálá meg mindazokat, kik mint tanítók a vidéki városokba küldettek, azon meghagyással, hogy a nemesek gyermekeit az írásban, számolásban és mértanban oktassák.¹⁾ Egy külön ukázzal Péter elrendelése, hogy mindazok a papi rendből, kik a tudományokban semmi előmenetelt sem tudnak felmutatni, semmiféle más állásba, mint a katonába, át nem léphetnek; s hogy azon nemesek, kik vizsgáikat kiállani nem bírják, nem nőülhetnek.²⁾ Egyszersmind Moszkvában állami hozzájárulással tengerészeti iskola alapított; továbbá elrendeltetett, hogy általános hirdetések czéljából hírlapok bocsájtassanak ki a fővárosban és a birodalom nagyobb és népesebb városaiban. Egyidejűleg számos történelmi és természettudományi munka orosz nyelvre lefordított, és pedig részint Amsterdamban, Tessing Jánosnál, részint Moszkvában az újonnan berendezett nyomdában, melyhez a cár maga tervezte a mostani polgári írásjeleket, olyképen, hogy a régieket a latin betűkhez igyekezett idomítani.³⁾ Fiatal nemesek minden évben nagyobb számban küldettek külföldre s midőn haza érkeztek, a cár előtt vizsgát kelle kiállaniok a tanultakból. S az oktatás és nevelés terén eszközölt mindennemű újításai azért találtak oly makacs ellentállásra, minthogy az orosz nép tudatlansága és erkölcsi durvasága ellen valának intézve, melyből legnehezebb volt a nagy tömeget kiemelni. De Péter erélye és következetesége itt is győzedelmeskedett; 1700-ban az írásban, olvasásban oktatá népét, s már 1724-ben oda érett, hogy az orosz tudományos akadémia megalapításának eszméjét megvalósíthatta.⁴⁾

Péter önfeláldozó munkássága annál inkább megérdemli az utókor csodálatát, minthogy családjában korántsem talált részvétre vagy segédkező közreműködésre; ellenkezőleg legközelebbi hozzátartozói gyűlöletes ellenszenvet tanúsítanak szemben felvilágosító törekvéseivel. Midőn Péter mint tizenhétéves ifjú 1689. január 27-én házasságra lépett Lapuchin Jewdokiával, egyikét kötötte azon conventionális frigyeknek,

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 44. lap.
²⁾ Ugyanott.
³⁾ Ugyanott.
⁴⁾ Ustrjalow, II. köt. 45. lap.

melyek a történelemben nagyon gyakoriak.¹⁾ Házasságáról nem sokat tudunk; Jewdokia nem volt szép, de azok, kik vele érintkezésbe jövének, okosnak tartották. Midőn Péter halála után unokája, II. Péternek rövid uralkodása alatt az udvarnál bizonyos szerepet játszott, tapasztalt és szeretetreméltó aggnő benyomását gyakorolta környezetére.²⁾ Azonban valódi lelki műveltségről s azon tehetségről, hogy Péter terveit megérteni és méltányolni tudta volna, szó sem lehet; nevelése olyan volt, mint a többi csári menyasszonyoké; azonfelül nemzetsége nem is tartozott az előkelőbbek közé. Szeretetről, bensőségről ezen házasságban alig lehetett szó; nem csoda, ha Péter, ki szellemi törekvéseiben segítőtársra nejében nem talált, őt mindinkább kezdé elhanyagolni. Gordon tábornok fia, ki Péter életrajzát megírta, kiváltképen Lefortot és Plestsejewet gyanúsítja, hogy a csárt nejétől elidegeníték s a fogékony fiatal uralkodót a német szloboda női szépségeire figyelmeztették. Azt is beszélték, hogy Péter egyik nővére, Natália nagyhercegnő is szította volna az ellenségeskedést a házastársak közt; mi azonban ép oly kevéssé van bebizonyítva, mint Gordon Sándor fennebbi állítása. Sokkal több valószínűséggel bir, hogy Jewdokia féltékenységevel s az idegenek iránti gyűlölködésével idegeníté el magától férjét;³⁾ s ebben rokonai által támogatott, kikkel férje sohasem állott valami nagyon bizalmas lábon. Egyike ezen utóbbiaknak 1695-ben halálbüntetést szenvedett felségárulás miatt, mint a közvélemény tartá; egy másik Lapuchint pedig Péter egy lakoma alkalmával arczul ütött, mert ez Lefortot becsmérlni merészkedék,⁴⁾ egy harmadik rokonáról a csárnénak pedig ismeretes, hogy a csárt nyilvánosan eretneknek, a sátán fiának bélyegzé, kiváltképen azért, mert Golitzyn Waszilijt és ennek jobbkezét Neplujewet száműzé. Jewdokia atyja és két fivére Oroszország egy távol eső vidékére száműzetésbe küldettek, midőn Péter külföldi útjára indult: valószínűleg azért, mert a csár őket államveszélyeseknek tartá.⁵⁾

Mindezekből világosan kitűnik, hogy Péter házassága

¹⁾ Brückner, 231. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Brückner, 232. lap.

⁴⁾ Brückner, 231. lap.

⁵⁾ Brückner, 232. lap.

Lapuchin Jewdokiával nem volt szerencsés; a csár heves és indulatos természete, mely mindenben szerette a változatosságot, bizonyára maga is hozzájárult, házasságát elviselhetetlenné tenni. Innen van, hogy Péter már nagy külföldi útja előtt azon eszmével foglalkozott, hogy nejét kolostorba küldi; azonban minden erre vonatkozó igyekezete hajótörést szenvedett Jewdokia makacs ellentállásán, ki mitsem akart hallani a dologról.¹⁾ Ezalatt Péter mind leplezetlenebbül folytatta viszonyát a szép Mons Annával, kit hazaérkezése után azonnal felkeresett a conservatívek nem csekély megbotrányozására. S mert nejétől sehogy sem tudott szabadulni, a szenvedélyes férfiú itt is az erőszakhoz folyamodott, ezen legkényelmesebb eszközéhez a zsarnokságnak. Miután kilenczedfél éves fiát Alexej-t erőszakkal elvettette anyjától s nővérenek Natáliának adá át nevelés végett, Péter Jewdokiát szekerre téteté s erős fedezet alatt a szuszdáli pokrovi kolostorba záratá, hol tíz hó múlva arra kényszeríté a szerencsétlen nőt, hogy állandóan a fátvált vegye. S hogy zsarnoki önkényének feltegye koronáját, nejét minden segély és jövedelem meghatározása nélkül taszítá el magától, úgy, hogy az apácza-czárnő rokonai segélyére volt utalva, hogy legszükségesebb kiadásait fedezhesse.²⁾ Hogy mennyire ment e napokban a csár izgatottsága és határtalan kíméletlensége, az kitetszik abból, hogy, mint Moszkvában nyíltan beszélték, többeket a magasabbrangú egyházi férfiak közül, kik eljárását neje irányában nem helyeselték, börtönbe vettetett.³⁾

Péter mintegy tíz évig tartotta fenn viszonyát a szép Mons Annával, ki Jewdokia eltávolítása után nem ritkán résztvett a nagy udvari ünnepélyeken is. Rokonai házakat és terjedelmes jószágokat kaptak a csártól. Gordon Sándor magasztalja Mons Anna szépségét és kellemét, ki később a porosz követ, gróf Kayserlingh neje lön, kiről Vehse az európai diplomácia történetében számos furcsa vonást jegyzett fel, ámbár a gróf tudományosságáról elismerőleg nyilatkozik.⁴⁾ De Mons Anna röviddel házassága után meghalt, vegyes értékű emléket hagyván az utókornak.

¹⁾ Brückner, 233. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Brückner, 234. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

Péter jellemrajza hiányos volna, ha nem mutatnánk reá azon kirívó ellentétekre, melyekből a rendkívüli és fogyatkozásai daczára, avagy talán épen azért, nagy férfiú alkotva látszott lenni. Nagy Péter története ép oly gazdag szép és nemes, mint visszataszító, sőt undorító epizódokban. A kelet és nyugat látszik összeforrva lenni egy jellemben, mely minden izében eredeti és rendkívüli. Ázsia és Európa egyaránt osztozkodnak Alexej Michailovits ifjabb fiának jellemében, ki majd úgy tűnik fel, mint a humanitás századának fenköltlelkű képviselője; majd mint az indulat és szeszély megbízhatatlan és következetlen rabja. Ázsiai zsarnok és európai emberbarát; e két ellentét váltakozik sokáig Péter jellemében; ki haza térvén európai tanulmányútról, azon pillanatban, midőn ezer lázadó sztrjelitz életét hurezolja a kínos vesztőhelyre, azon eszmével foglalkozik, miképen részesíthetné elhanyagolt és tudatlan alattvalóit a műveltség és haladás áldásaiban? . . .¹⁾

Annak előtte a czár félisten vagy bálvány gyanánt tiszteltetik alattvalói által; ki előtt földre veték magukat az első nagyok és méltóságok; kik még a czári palotát sem közelítették meg a nélkül, hogy szolgálai alázatukat ki ne fejezték volna. A tizenhatszodik század ezen megszégyenítő állapotoknak is véget vetett. 1701. december 30-án megjelent egy czári ukáz, mely kivétel nélkül minden alattvalónak megparancsolja, hogy a czárhoz intézett kérvényekben a kicsinyítőrag a folyamodó neve végén kihagyandó; szigorún megtiltja, hogy bárki a czár előtt térdre ereszkedjék vagy pedig télen a czári palota előtt fővegét levegye. Az érdekes ukázban így szól a felvilágosodott czár: „Hol van a különbség Isten és a czár között, hogyha mindkettő egyenlő külső tiszteletben részesíttetik? A tisztelet, melylyel nekem alattvalóim tartoznak, abban áll, hogy kevésbé csúszszanak előttem, ellenben az államnak és nekem több odaadással és hűséggel szolgáljanak.“²⁾

Péter minden erejéből oda működött, hogy népénél a keleti szokások és életmód helyett a nyugati műveltséget meghonosítsa és megerősítse; ide czéloztak mindazon intézkedései és rendeletei, melyeket 1698 és 1700 közt kiadott.

¹⁾ Brückner, 235. lap.

²⁾ Brückner, 236. lap, Szolowjewnál, XV. köt. 115. lap.

Így a koldusszerzetesek garázdálkodásait megszüntetni vagy korlátozni; minden alattvalót bizonyos meghatározott munkára kényszeríteni; a felesleges hivatalnokok számát leszállítani, ellenben a megmaradottaktól méltányosabb anyagi díjazás mellett, fokozott és buzgóbb munkásságot követelni; az orosz kereskedőket kereskedelmi egyesületek és szövetségek alapítására buzdítani. A legszigorúbb büntetés mellett megtiltja a katonáknak, az ütközetben ordítózva és káromkodva támadni; megalapítja a legelső orosz rendet, melyet Szent András apostolról nevezett el s melylyel a katonai érdemeket kívánja jutalmazni; egy bizottságot alakít művelt és képzett idegenekből, melynek célja, a francia, angol, skót és más törvényekből kivonatokat készíteni. S mindezen sokoldalú figyelem és tevékenység közepette nem téveszté el egy pillanatra sem a célt, mely őt lelkesíté és buzdítá; az állam kormányrúdját erővel és öntudattal igazgatja s mindenben a hasznosságot és célszerűséget keresi.

Egyike azon idegeneknek, kik Péter hazaérkezése után jöttek Oroszországba, az angol Perry azt mondja, hogy alig akadt az egész birodalomban húsz ember, ki jól tudott számolni; és mégis, néhány évvel később már szám- és mennyiségtani tanszékek keletkeztek, Fergharson tengerészeti iskolája megnyílt és tömegesen látogatott; az orosz Kurbatow egy mér- és mennyiségtani folyóirat kiadása mellett buzgólkodik. S mindezek kezdeményezője és megteremtője a czár volt, ki napokat töltött el európai kényelemmel, de nem ízléstelen fényűzéssel berendezett palotáiban azzal, hogy az általa meghívott tudósokkal és szakférfiakkal tanácskozzék, kik hű és odaadó munkatársai valának nagyszabású reformműveinek keresztülvitelénél. Az 1698. október havában hosszasan tanácskozik Péter Adrián patriarchával, mely alkalommal kifejti gondolatait arra nézve, hogy miként lehetne a Moszkvában fennálló görög-szláv akadémiát — a derék szerb-orosz Krizsanits eszményét — egyetemmé átalakítani.¹⁾ Az 1701-ben pedig már a következőket írja Pleyer követségi jelentései kapesában: „Elhatározott egy oly egyetem vagy akadémia felállítása, melyen minden tudományos szak képviselve legyen s mely egy külön osztályt is mutatna fel: nemesi gyakorlatok számára. S ezen intézet

¹⁾ Brückner, 236. lap.

számára már kiszemelvek az astronomia, astrologia és matematika tanárai is.“ Majd röviddel utóbb ugyancsak Pleyer azt jelenti udvarának, hogy a csár által egy jól rendezett szintársulat hivatott meg, mely a „nemesi exercitium“-mal valószínűleg egy időben kezdendi meg működését.¹⁾

De lássuk közelebbről, hogy milyen irányban és mértékben váltak hasznára a minden oldalról érkező idegenek Oroszországnak. Jól mondja Brückner, hogy valóságos nemzetközi esere volt az, mely ezen időben Oroszország és a többi Európa közt végbement. Német-, Olasz-, Francia- és Angolországban, mindenütt lehetett oroszokat találni, kik a csár kezdeményezése folytán a legkülönbözőbb foglalkozásokra és tanulmányokra adták magukat. Viszont Oroszország hemzsegett az idegen technikusok, kézművesek, tengerészek, katonák, mérnökök s egyebektől; amazok tanulni mentek külföldre, hogy majdan az idegeneket nélkülözhetvé tegyék; ezek mint tanítók és mesterek jövének Oroszországba, hol ezen érdekes és mozgalmas napokban minden munkás kéz megtalálta a maga tevékenységi körét; s hol a munka nemcsak erkölcsi méltánylásra, hanem gazdag anyagi jutalmazásra is talált. Maga Péter, ki az idegeneknek oly sokat köszönhetett, a Moszkva melletti „német szloboda“ tanítványa volt.²⁾

Oroszország kiváltképen IV. Iván, a Rettenetes. ideje óta mind sűrűbben fogadott be idegeneket: orvosokat, gyógyszerészeket, sebészeket, jogtudósokat, építészeket, ácsokat, mérnököket, bányászokat, kőfaragókat, szeszegetőket, harangöntőket, késeseket, fegyverkovácsokat stb. Boris Godunow és a három első Romanow alatt mind több bányász, posztókészítő, órás és ékszerész jött az országba; az első Romanow fejedelmi trónja egy nürnbergi műve volt. Már Alexej uralkodása alatt angol vállalkozók kötélgyárat alapítanak Kolmogoryban; vashámorokat Tulában és Kalugában; németek posztógyárakat, üveghutákat, papir- és lőpor-malmokat a főváros közelében.³⁾ A tudományos műveltség előmozdítása céljából Godunow Boris 1600-ban Kramer János nevű idegent Németországba küldé, hogy a tervezett moszkvai egyetem számára tanárokat szerződtessen. S a jogtudományok

¹⁾ Brückner, 237. lap.

²⁾ Brückner, 198. lap.

³⁾ Ugyanott. Valamint Olearius, Herberstein és Fletschernél.

egy híres professora, Lontzius Tóbiás, a czárt az orosz nép atyjának, egy felvilágosodott fejedelemnek nevezé. ki a gondviseléstől nagy művek alkotására van kiszemelve; az orosz nép nemesítésére és megvilágítására a tudományok és művészetek segélyével. Egy másik, königsbergi tudós pedig Numa Pompilius-sal hasonlítja össze Godunow Boris czárt.¹⁾ Már Olearius ezerre teszi az idegenek számát, kik csupán Moszkvában, a fővárosban laktak s kik mind a két evangélikus felekezet hívei valának.

Azonban mindez csak kísérlet és kezdeményezés vala, mely nem állott arányban Oroszország óriási kiterjedésével és segélyforrásainak nagyságával. A tömeges bevándorlások csak Péter alatt vették valóban kezdetüket; ki rendszert hozott a nevezetes és nagy horderejű mozgalomba, így az 1699-ben csupán az orosz tengerészet céljából több mint 600 idegen tiszt és más egyén lépett át orosz szolgálatba; míg Angliából és Németországból is tömegesen érkeztek a szerződöttek. Hogy az idegenek beköltözését elősegítse, Péter 1702-ben egy nyílt kiáltványt bocsájtott ki, mely német nyelven is megjelent és a nyugati országokban is közzététetett. Ezen kiáltványban többek közt ezeket mondja a czár: „Ismeretes, miszerint trónra lépésünk óta minden igyekezetünk oda volt irányozva, hogy országunkat úgy kormányozzuk, miszerint alattvalóink fáradozásaink folytán az általános jólét és műveltség birtokába jussanak. Ily célból oda törekedtünk, hogy a belbékét helyreállítsuk, birodalmunkat a kültámadások ellen biztosítsuk s minden eszközzel az ipart és kereskedelmet előmozdítsuk. S hogy célunkat elérjük néhány sürgős reform keresztülvitelét terveztük, hogy alattvalóink minél előbb azon ismeretek birtokába jussanak, melyekre szükségük van. De minthogy kitűzött célunkat eddigelé még nem valánk képesek teljesen elérni s alattvalóink még nem élvezhetik nyugodtan fáradozásaink gyümölcsét, azért további eszközökről kell gondoskodnunk, melyek birodalmunk határainak, valamint a kereszténységnek állandó békét és biztonságot nyújtanak. Ehhez okvetetlenül szükséges, hogy hadseregünket szervezzük és tökéletesítsük.“ Így indokolja Péter az idegenek behívását Oroszországba. S hogy a belépést orosz hadi-

¹⁾ Brückner, 202. lap.

szolgálatba megkönnyítse a legtagasabb türelmességet tanúsítja. midőn említett kiáltványában így folytatja: „Hogy, miként különben már eddig is tevénk, birodalmunk fővárosában Moszkvában a szabad vallásgyakorlás elvét gyakorlatilag is érvényesítsük, a Mindenhatótól nekünk adományozott hatalmunknál fogva elrendüljük, hogy minden keresztény saját felelősségére gondoskodhatik lelki üdvösségéről, mely törekvésében senki által sem korlátozható.”

Így állott Oroszország az európai államok mellett a tizenhatedik század kezdetén, midőn Európát a spanyol örökösödési háború fegyver alatt tartá; s midőn a nagy éjszaki háború küszöbön állott, mely nemcsak Oroszország jövő sorsa, hanem azon kérdés felett vala döntendő, hogy kié leend a jövőben a vezérszerep Európa éjszaki részében. Péter régóta készült az óriási viadalra; szövetségesei valának IV. Frigyes dán és II. Ágost lengyel királyok; s miután 1700. július 3-án sikerült a portával egy harmincz évre szóló békét kötni, melynek értelmében Azow véglegesen orosz kézben maradt, a háború elodázásának szükségessége is elesett. Svédország trónján egy tapasztalatlan de hőselkű ifjú XII. Károly ült; ki nemsokára dicsőségének hírével tölté be a világot. Nagy és méltó ellenségek állottak egymással szemben, méltók a díjra, melyért a küzdelem megindult. Az újabb kor történelmének egyik legérdekesebb és bonyodalmakban leggazdagabb eseménye vette kezdetét. . . .

Tizenhatodik fejezet.

Nagy Péter egyeduralkodó czár. 1689–1725. (Folytatás.)

Oroszország és Svédország. — II. Ágost. — Tervek. — Patkul. — Szövetségek. — Az éjszaki háború kezdete. — XII. Károly. — Hadizenet. — A narwai ütközet és következményei. — Újabb egyezség. — XII. Károly és Nagy Péter. — Nagy előkészületek. — A svédek Lengyelországban és Szászországban. — Lengyel pártoskodás. — XII. Károly előitélete. — Diadalmas hadjárat a Balti tenger mellékén. Szent Pétervár alapítása. — Lesczynski Szaniszló. — Lázadás a Wolga mellékén. — II. Ágost bukása. — Az altranstädti béke. — XII. Károly hatalmának tetőpontján.

Mialatt Péter minden erejéből birodalmának belsejében az előitéletek, babona és tudatlanság ellen harczolt, nem vette le szemét Svédországról, mely Oroszország anyagi fejlődésének ép úgy útjában állott, mint politikai felemelkedésének. A belső fejlődés szerves összefüggésben állott a birodalom hatalmi állásának kifejlődésével. Egyik a másik nélkül lehetetlen volt. Hogy Oroszország anyagi és értelmi erői kifejlődhessenek s hogy a birodalom az európai művelődéshez közelebb hozassék, út kelle nyitni nyugat felé; el kelle távolítani azt a választófalat, mely századok óta kizárta a nagy birodalmat a művelt államok közösségéből és ázsiai tengéltre kárhoztatta azt. A tengeri út nyugat felé elengedhetetlen feltétel volt, mely nélkül Oroszországnak nem volt sem politikai sem nemzetgazdasági tekintetben jövője; a Balti tenger birtoka nélkül Oroszország nemzeti és politikai képtelenség volt. Péter jól ismerte mindazon tényezőket, melyek nélkül Oroszország jövő nagysága elgondolható nem volt. Régóta mérlegelte a háború esélyeit; régóta tervezte magát a háborút, melynek megvalósulása mindig közelebb jött. Terve készen volt, a többi azon hatalom kezébe vala letéve, mely úgy az egyesek, mint a nemzetek

sorsát igazgatja. Péternek csak egy út állott nyitva, mely a Balti tenger birtokához vezetett, s ezt az utat csak a fegyverek nyithatták meg.¹⁾

A terv, mely Svédország hatalmának megbuktatására volt irányozva, nem egyedül Péter műve; része volt benne Patkul Reinholdnak, ki korábban svéd szolgálatban állott, melyet azonban II. Ágost lengyel király és szász választófejedelem szolgálatával cserélt fel s Péter külföldi útjáról való visszaérkezése óta mint urának követe Moszkvában tartózkodott.²⁾ Patkul kérelhetetlen gyűlölettel viselteték a svéd kormány iránt s leleményességének minden eszközeivel oda működött, hogy azt a világ szemében minél mélyebben megalázza. Péter rossz fogadtatása Rigában, melyről annak idején megemlékeztünk, védelmi szövetsége a brandenburgi választófejedelemmel 1697-ben, továbbá barátságos viszonya II. Ágost királlyal, ki a francia Conti herceg jelöltsége ellenében koronáját legelső sorban a czárnak köszönheté, mind olyan tények, melyek azt mutatják, hogy Péter a maga részéről régóta tisztában volt tervével.³⁾

Midőn Patkul lengyel szolgálatba lépett, egy honfitársa ajánló levéllel látta őt el, mely II. Ágost kegyencéhez Flemming tábornokhoz vala intézve. A tábornok, ki maga is ellensége volt a svédeknek, annál könnyebben hajlott Patkul tervére, ki mélyen át volt hatva annak czélszerűségéről, minthogy az oroszokkal való szövetségnek minden alkalommal szószólója vala. De Patkul nem volt megelégedve a lengyel-orosz szövetséggel, hanem részeseivé óhajtá tenni még Brandenburgot és Dániát is. III. Frigyes választófejedelem, ámbár 1697 óta szövetségese Péternek, nem akart semmiféle kalandos vállalatba bocsájtkozni, s tényleges részvétét az eseményektől tette függővé. Annál nagyobb készséggel fogadá a dán király a lengyel-szász udvar ajánlatát. Ezen hatalmasság, kellemetlenül korlátolva Frigyes Schlesvig-Holstein hercege, XII. Károly svéd király sógora által,⁴⁾ sokat remélt egy háborútól, mely oly nagy mértékben megfelelt tulajdon óhajtásainak. Patkul, ki

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 45. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 96. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 97. lap.

egy ideig rejtőzve tartózkodott Drezdában a dán követ gróf Rewentlow házában, hogy annál zavartalanabbul előkészíthesse tervét, csakhamar legyőzte a dán udvar látszólagos kifogásait s már 1698. márczius havában létrejött a védszövetség, melynek értelmében mindkét fél kötelezte magát, egymást kölcsönösen 8000 fegyveressel segíteni, bármely ellenség ellen.¹⁾

Alig köttetett meg a fontos egyezség, midőn Patkul csatlakozva Carlowitz szász tábornokhoz Moszkvába sietett, hogy a maga részéről a svéd háború mielőbbi kitörését megérlelni segítse. Ezen alkalommal a fáradhatatlan diplomata egy bizalmas emlékiratot nyújtott át a szász kormánynak, melyben leplezetlenül elmondja tervét és gondolatait s rámutat azon eszközökre, melyek segítségével a svédek Livóniából és a szomszéd tartományokból kiszoríthatók. Mindenekelőtt azt ajánlja a királynak, hogy a már meglévő szövetségeseken kívül biztosítsa magának Oroszország részvételét, mint a mely nélkül a háború általában meg sem kezdhető. A brandenburgi választófejedelem csatlakozását leginkább az által véli kivihetőnek, hogyha neki a porosz királyi czím kilátásba helyeztetik. Dánia pedig már csak azért is híve marad a védszövetségnek, hogy a Holstein-Gottorp herceg szárnyait annál könnyebben megnyirbálhassa. Oroszországra vonatkozólag pedig a következő jellemző tanácsot tartalmazza Patkul emlékirata: „Mindenekelőtt arra kell ügyelni, nehogy ez a hatalmas szövetséges a szánk elől elvegye azt a sültet, melyet magunk tevénk számunkra a nyársra; azaz arra kell vigyázni, nehogy elhalászsza előlünk idővel egész Livóniát. Ki kell mutatnunk Oroszországnak a történelemből és földrajzból, hogy mennyit birtak belőle elődei jogi és méltányossági elvek szerint, olyképen, hogy igényei ne menjenek túl Ingermanland és Karélia birtokán.”²⁾ Patkul véleménye szerint a lengyel királyon kívül senkinek sem szabad jogos igényt tartania Livóniára; s nehogy a fontos terv elárultassék s így Svédországnak idő engedessék a védekezésre, csak néhány bizalmas senator előtt tárandó fel. A támadást egészen váratlanul és lehető gyorsasággal kell intézni, czélja nem lehet más, mint a fontos Riga,

¹⁾ Hermann, IV. köt. 98. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 99. lap.

honnan azután könnyű lesz a háborút folytatni. Patkul azzal rekeszti be érdekes emlékiratát, hogy ajánlja, miszerint mindez úgy történjék, miként azt előadta s hogy a háború minél gyorsabb befejezést nyerjen; „mert,“ így végzi, „hosszadalmas, kétséges háborúba bocsájtkozni, felettén veszélyes dolog.“¹⁾

Patkul tervét, mely természetesen nem közöltetik egész terjedelmében az orosz kormányval, II. Ágost 1699. ápril 7-én helyben hagyta; mire szerző írásból meghatalmazást nyert a királytól, hogy annak megfelelőleg járjon el. Patkul mindenekelőtt Flemming tábornokkal beszélte meg a legközelebbi teendőket; azonban legelőször meg kelle nyerniök az ármányos és kétszínű lengyel primás-érseket Radziejowski bíbornokot, mi csak úgy sikerült, hogy a hazafiatlan egyháznagynak 100 ezer tallérról szóló utalványt kézbesítettek.²⁾ Együttal Polangen mellett Flemming paranesnoksága alatt 7000 emberből álló szász sereg szállott táborba, oly célból, hogy Kurlandon keresztül biztosítsák az út Livóniába.

Péter meglehetősen elégtelenséggel tekinthetett művére, melylyel a svéd háborút bevezette; megbízottjai Drezdában, Berlinben és Kopenhágában, valamint Varsóban, mindenről híven értesítették, mi a lengyel-szász kormányok kezeügyén megfordult. Szellemi fölénye mindenütt előnyt biztosított számára s úgy a dán, mint a brandenburgi védszövetség megkötésekor ép oly nagy eszélyességgel, mint ravaszsággal járt el. S valóban, úgy látszik, hogy Svédországnak sejtelve sem volt a veszélyről, mely mind közelebb jött. Carlowitz és Patkul ismételve megfordultak Moszkvában: s ámbár a daczsövetség még nem kötött meg formászerűen, annak létrejövedele biztosítva vala. Patkul jól dolgozott, de tévedett, midőn azt hitte, hogy a cárt félrevezetheti.

Így állottak az ügyek, midőn 1699. augusztus derekán fényes svéd követség jelent meg Moszkvában, oly célból, hogy a fiatal király XII. Károly nevében Oroszországgal a korábbi békeszerződéseket megújítsa. A követség tagjai voltak: báró Bergenhjelm udvari kanczellár, báró Lindhjelm és Goethe Sámuel, mintegy száz főből álló kísérettel. Hogy

¹⁾ Hermann, IV. köt. 101. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 102. lap.

Svédországnak komoly szándéka volt a status quo fenntartása és az ellenségeskedések kikerülése, azt bizonyítják a nagy és felettén értékes ajándékok, melyekkel a fiatal svéd király Péternek ezen alkalommal kedveskedett. Az ajándékok finom ezüst edényekből állottak, melyek súlya 10 ezer lat volt, továbbá s mi ennél sokkal becsesebb volt a czár szemében 300 vas-ágyúból. Péter Azowból visszaérkezve október 13-án majd újlag november 8-án fogadta a követséget, mely alkalommal látszólag nagy készséggel újítja meg a kardisi és későbbi békeegyezményeket, azonban az eskü megújítását — mint egészen feleslegest — a leghatározottabban megtagadta. Kíváltképen meleg köszönetet mondott a küldött ágyúkért, melyeket úgymond, nagyon jól fog felhasználni a törökökkel és a kereszténység többi ellenségeivel való háborúiban. Egyszersmind arra kérte a svéd királyt, hogy engedné meg, miszerint Narwa, Rewal és a többi livóniai városokban tengerészeket toborzhasson.¹⁾

Azonban a barátságos érzelem, melyet Péter a svéd követséggel szemben ezen alkalommal tanúsított, nem felelt meg a valóságnak; mert három nappal később a czár megköté a lengyel király követivel a svéd- és daczsövetséget Svédország ellen. Carlowitz és Patkul egyébiránt az emlékezetes szövetséget nem mint a lengyel király, hanem mint a szász választó fejedelem követi kötötték vala meg. A szövetséges okmány második pontja azt mondja, hogy a lengyel király minden erejéből oda fog törekedni, hogy a czár ő felsége a Keletitenger mellékén állandó és tartós birtokot nyerjen; ily célból tervszerű támadást fog intézni Svédország ellen, hogy ezalatt a czár annál biztosabban végezhesen Livóniában és Eszthlandban; s hogy a király annál könnyebben egyesülhessen ott a cárral. Az ötödik pont értelmében Oroszország kötelezi magát, hogy hadműveleteit egyszersmind Ingermanland és Karélia tartományok ellen is kiterjeszti. Carlowitz tábornok egyuttal azt is jelenté a cárnak, ura, a szász választó fejedelem nevében, hogy Rigában sikerült egy, nem jelentéktelen pártot alakítaniok, mely a szász-orosz invasió eszméjének híve, s mint ilyen a szövetségesek érdekeit minden erejéből kész előmozdítani.²⁾

¹⁾ Hermann, IV. köt. 103. lap.

²⁾ Ugyanott.

Ezen párt közreműködésének azonban csak úgy lehet sikere, hogyha a hadműveletek nagy pontossággal hajtatnak végre és haladéktalanul kezdetüket veendik. Az volt a szándék. Patkulnak egy külön kidolgozott terve szerint, hogy a nagyfontosságú Riga váratlanul meglepettessék és elfoglaltassék. A terv tehát készen volt, de a kivitel késett. Flemming tábornok korántsem állott feladásának magaslatán. Az 1700. február és márczius hónapokban Dünamünde és néhány külerősség ugyan a szászok kezébe került, de maga Riga még a nyár derekán is a svéd zászlót lobogtatta. Dünamünde mellett, hol Budberg svéd ezredes letette fegyverét, maga Carlowitz tábornok is eleset Patkul legmozgékonyabb segítőtársa ezen hadjáratban. A svédeknek tehát elég idejük volt felkészülni, a meglepetésről s annak következményeiről tehát szó sem lehetett többé.¹⁾

XII. Károly, alig értesült a szászok támadásáról, midőn 4000 emberrel váratlan gyorsasággal Finnlandban termett, hogy a Fellin közelében gyülekező svéd csapatokkal egyesülvén, határozott csapást mérjen a támadók fejére. Így ápril vége felé Vellingk és Maidel csapataival a király már 11 ezer ember fölött rendelkezett. A szász seregek minden oldalról visszahúzódának a svédek közeledésének hírére. mígnem II. Ágost Patkul kíséretében július havában személyesen megjelent Riga falai alatt. A háború most mind hosszabbra nyúlt, anélkül, hogy egyike is a harczó feleknek nagyobb vívmányokat tudott volna a másik felett felmutatni. A livoniai nemesség kívált Rigában hangosan tiltakozott, mintha akár a szászokkal, akár a lengyelekkel és Patkullal titkos összeköttetésben állana: s az utóbbit írásbeli nyilatkozatban hazugnak és rágalmazónak nevezte.²⁾ Miután azonban XII. Károlynak sikerült a dán királyt egy tizenkét napig tartó rövid hadjáratban békére kényszeríteni, II. Ágost helyzete napról-napra válságosabbá kezdett lenni. Szorult helyzetében azért már június havában Patkul tanácsára báró Langent Moszkvába küldé, hogy Péter hadműveleteit és XII. Károly megtámadását lehetőleg siettesse. Péter azzal válaszolt, hogy, miután a végleges béke megkötését a portával épen a lengyel követ Lesczynszki Rafael

¹⁾ Hermann, IV. köt. 106—107. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 108. lap.

gróf ármánykodása Konstantinápolyban akadályozá meg eddig, egyelőre ninesen azon helyzetben, hogy a svédek ellen tevékenyen fellépjen. Péter időt akart nyerni, mielőtt végleges elhatározását kimondaná; azonban öt nappal később már másként állottak a dolgok, s a czár augusztus 9-én a következő levelet intézte a szorongatott lengyel királyhoz: „Kedves testvér és szomszéd úr! Nem illő dolog, az eddigi késedelmezés miatt a jó munka sikerében kételkedni. Eddig tőlem nem függő okok miatt akadályozva voltam a részvételben; most azonban, miután Isten segítségével sikerült a törökkel harmincz évre békét kötni, elhatároztuk magunkat közbelépni. Ez okból utasítottuk novgorodi helytartónkat a mai napon, hogy készítsen elő mindent serényen a háborúhoz, azután pedig nyomuljon be haladéktalanul az ellenségtől megszállott tartományokba s igyekezzék ott a leg-erősebb helyeket hatalmába keríteni. Mi magunk pedig még a hónap leforgása előtt személyesen megjelenünk a táborban és reméljük, hogy Isten segítségével minden a legjobbra forduland. Felségednek jó barátja: Péter.“¹⁾

Az 1700. augusztus 20-án megjelent a hadizenet a következő indokok kíséretében. „A svéd király, mialatt követi Moszkvában a béke iránt alkudozának, titokban a lengyel király szövetségét kereste s fegyveresen megtámadta Dániát, Oroszország szövetségését. Továbbá a czár 1697-ben, midőn Rigán átutazott nem részesítettett a svéd helytartó Dahlberg gróf részéről azon figyelemben, melyet méltán követelhetett volna. Az orosz követ Wosnyzinow Bécsből jövéen útközben livoniai útonállók által kifosztogatott. Végre orosz kereskedők állítólagos tartozások czímén elfogattak és börtönbe vettek; a moszkvai póstamester pedig hiába keresett Stockholmban orvoslást számos sérelemért.“ Ezen gyenge érvelés után következik az idézett hadizenetben a tulajdonképeni oka a háborúnak: Oroszország igénye a Balti tenger melléki tartományokra történelmi alapok kapcsában, melyek jogi természetüknél fogva kevésbé eshettek kifogás alá.²⁾

Augusztus 30-án megérkezett az előhad Buturlin tábornok parancsnoksága alatt Novgorodba; az előhadnál volt

¹⁾ Hermann, IV. köt. 111. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 112. lap.

maga a czár is a preobrasenkói és szjemenowi gárda-czredekkal. Itt mutatta be magát a czárnak a lengyel király által melegen ajánlott Croy Károly Eugen herczeg, ki mint német-római császári tábornagy hervadhatatlan babérokat szerzett magának a törökök elleni háborúkban a magyarországi harcmezőkön. Péternek terve volt, a hadjáratot Narwa ostromával megkezdeni. Szeptember folyamában megérkezett Trubetzkói Iván a novgorodi csapatokkal. Narwát Horn svéd ezredes védelmezte 900 gyalog és 150 lovas vitézzel s mintegy 800 paraszttal, s a vár jól el volt látva minden szükségességekkel. Az orosz ostromhad 39—45 ezer emberre becsültetett. Az ostromművek megerősítését és felszerelését Hallart tábornok vezette, ki jeles műszaki tiszt hírében állott. Minden oda látszott mutatni, hogy, ha rövid idő alatt segély nem érkezik, Narwa a szövetségesek kezébe kerül. Az oroszok feladata tehát első sorban abban állott, hogy a svéd felmentőhad közeledését megakadályozzák. Gordon Sándor ezredes és Hallart tábornok az ú. n. pyhajoggi — szentfolyó — szorosnál egy erősség felépítését ajánlották; azonban a czár, azon téves nézetben, hogy XII. Károly az előrehaladott évszakra való tekintetből nem fogja megkísérteni Narwa felmentését, ezen tervet elvetette: mit később elég oka volt megbánni.¹⁾

Alig készült el XII. Károly Dániával, midőn el volt határozva a szövetségeseket Livóniában haladéktalanul megtámadni. A svéd seregek a karlshaveni kikötőben gyülekeztek, hogy hajókon Livóniába szállíttassanak. Itt búcsúzott el a fiatal király kiváló kegyességgel Chilkow orosz követtől, kinek oly sokáig sikerült a svéd kormányt bizonytalanságban ringatni urának valódi tervei iránt. Chilkow már elakart utazni, midőn híre érkezett, hogy Péter a moszkvai svéd követet Knipercroon-t s a többi svéd alattvalókat az orosz fővárosban fogságba helyezte. Károly erre elfogatta Chilkowot és százkilencz orosz kereskedővel együtt Stockholmban elzáratta; azután seregével együtt hajóra szállott és hat napi utazás után október 6-án Pernau-ben partra szállott. Itt jött tudomására, hogy az orosz seregek már körülfogták Narwát, melynek környékét vadonná változtatták és előnyomulóban vannak Reval felé. A király lemondott eredeti

¹⁾ Hermann, IV. köt. 114. lap.

tervéről, hogy elébb a szászokat támadja meg; s miután Vellingh tábornokot 4000 emberrel a fontos Wesenberg megvédésére küldé, maga 5000 gyalog-, 3300 lovasvitézzel és 37 ágyúval egyenesen Narwának tartott, hogy az orosz főhadat megtámadja. Hasztalan kifogásolta a haditanács a király vakmerő tervét, ily maroknyi haddal támadni meg az oroszok ötszörös seregét; XII. Károly sem tábornokaira, sem a francia követ Guiscard gróf tanácsára nem hallgatott; s miután még Schlippenbach tábornokot 4000 emberrel Dorpat és a Pejpus tó vidékének megvédésére rendelé, kiadá a parancsot az előnyomulásra Narwa irányában. Az említett szentfolyó-szoros, melynek megerősítését Péter ellenezte. Seremetjew tábornok által 6000 emberrel volt megszállva. Károly a szoros fontosságát átlátva, még azon éjjel kemény tüzelést intéz az oroszok ellen; és Seremetjew, hamis hírek által megrémítve minden védelem nélkül elhagyja azt, és visszahúzódik a Narwa alatt álló főhadra. Az orosz táborban most egyszerre híre futamodik, hogy a svéd király 20 ezer ember élén gyors előnyomulásban van, megkerülván szerencsésen a Narwát védő hirhedett szorost. A hír hitelre talál s az oroszok kimondhatatlan izgatottsággal várják az ellenséget megerősített állásaikban. Az orosz hadsereg az intéző körök megmagyarázhatatlan gondatlansága folytán nem volt ellátva kellő mennyiségű lőszerrel sem, úgy, hogy az ágyugolyók már október vége felé fogytán valának; az új szállítmányok pedig a járatlan úton megfeneklettek. A helyzet valóban sajátságos volt; Alig 9000 svéd közeledésének hírére a 45 ezer emberből álló orosz hadsereg ideges nyugtalanságba esik, — lámpaláznak neveznök a harcához nem szokott új orosz hadsereg eme nyugtalanságát, — s maga a czár egész tábornokarával együtt osztozkodik az általános izgatottságban. Állítólag azért, hogy egy, Repnin és Mazeppa alatt 21 ezer emberből álló segélyhad megérkezését siettesse, a czár a svédek közeledésének hírére a főparancsnok Golowin Fedor és Mentsikow társaságában elhagyja a tábornok. Közvetlenül elutazása előtt Péter feldúlva s félig megzavarodva keresé fel Croy herceget s keserű panaszok közt arra kéré, hogy venné át haladéktalanul a hadsereg főparancsnokságát. A herczeg, mint idegen és az orosz hadsereg viszonyaival ismeretlen, szabadkozik, de hasztalan; s miután Péter egy rögtönzött felhatalmazást, vagy kineve-

zést állított ki, kénytelen volt a reá erőszakolt tisztséget elfogadni. Péter kíséretével elutazott, s a válság bekövetkezett, még pedig olyan jelenségek közt, melyekre senkisémet volt elkészülve.¹⁾

A következő napon, november 20. a svédek gyorsan közeledtek az orosz táborhoz, melyben a rémület és ijedtség oly nagy volt, hogy csak kevesen valának, kik komoly harcra szánták magukat.²⁾ Midőn Croy tábornagy a svéd sereget a közel erdőből zárt sorokban előnyomulni látta, oly csekélynek tartá azt, hogy csak az előhadnak vélte, míg a sereg zömét még az erdőben gondolá; pedig ez volt az egész ellenséges haderő! A király a balszárnyon állott Vellingh tábornokkal. Délután 2 óra volt s egyszerre sűrű havazás állott be, mely nagyon megkönnyíté a svédek közeledését az orosz erődtésekhez. — A roham a király személyes vezetése mellett oly erővel és elszántsággal intéztetett, hogy az oroszok mindjárt kezdetben nagy rendetlenségben futásnak eredének s nem hallgattak többé fellebbvalóik parancs szavára. A menekülők árja a Narowa egyik hídja felé igyekezett, hol Croy herczeg és Hallart tábornok még egy kísérletet tettek, hogy az oroszokat megállapodásra s az ellenség megtámadására bírják. S valóban, ha a nagyszámú de bomlófélben lévő orosz sereg komoly kísérletet tesz, még most is könnyen kivívhatta volna a győzelmet a maroknyi ellenség felett. De immár minden hasztalan volt; a rémület nemcsak felbontotta a rendet, hanem elvette a fejét is az oroszoknak; kik balga haragjukban neki estek az idegeneknek, kiknek az egész szerencsétlenséget tulajdonították s közülök többeket leöltek. Ilyen körülmények közt s miután minden veszve volt: Croy herczeg, továbbá Hallart és Langen tábornokok önként megadták magukat Stenbock svéd tábornoknak, nehogy mint idegenek, a felbőszült oroszok által felkonczoltassanak.³⁾ A zavar az oroszok közt oly nagy volt, „hogy mindnyájan összekúszalódának és keveredének egymással, mint a marhák,” mondja egy szemtanú, „egyik ezred neki ment a másiknak, úgy, hogy húsz embert nem lehetett rendben együtt tartani.”⁴⁾ A

¹⁾ Lundblad, Gesch. Karl's XII., I. köt. 93. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 116. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 118. lap.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 119. lap.

svédeknek valóban könnyű győzelmük volt; s tekintettel az oroszok nagy számára meglegedének azzal, hogy az ellenséges tömeget maguk előtt hajtottak. Seremetjew az oroszlovassággal, a helyett hogy a visszavonuló gyalogságot fedezte volna, gyáván átúsztatott a Narován s a gyalogságot a svédek kezében hagyta. Az általános zavar és fejetlenség közepette jellent meg Dolgorukij Jakab herczeg, kit Croy herczeg után a főparancsokság megilletett, a svéd táborban, hogy az orosz hadsereg capitulációját bejelentse, mi természetesen a svédek részéről akadálytalanul elfogadtatott.

XII. Károly győzelme Narwa mellett oly gyors, teljes és fényes volt, hogy minden időkre emlékezetes marad a háborúk történetében; nyolcezer svéd győzedelmeskedett legalább harmincznyolcz ezer orosz felett.¹⁾ A svéd sereg mintegy 1000 halottat és ugyanannyi sebesültet számlált; az oroszok vesztesége ellenben 12 ezer halott és 18 ezer fogolyból állott; az utóbbiakat azonban XII. Károly az élelmezés nehézségei folytán szabadon ereszté; 4000 szerencsésen átvágta magát Pskowba, ugyanannyi pedig Iván-gorodba. A hadifoglyok közt voltak a már említetteken kívül az orosz hadsereg valamennyi ismertebb kitünőségei Dolgorukij herczeg tábori főhadbiztos; Artemon Goliwin gyalogsági tábornok. Trubetzkoi Iván novgorodi helytartó; a Georgiai herczeg táborszernagy és Buturlin tábornok, végre az ismertebbek közül: Blumberg, Lefort és Gordon Sándor a czári hadsereg ezredesei.²⁾

Azonban tekintettel a svéd hadsereg csekély számára és rendkívüli kimerültségére, XII. Károlynak nem állott hatalmában a narwai nagy győzelmet úgy kizsákmányolni, miként az a svéd politika érdekében kívánatos lett volna. Miután az orosz hadifoglyokat minden váltság díj nélkül szabadon bocsájtá, katonáit a dorpati kerületben téli szállásokba vezetvén, Károly 1700. deczemher második felében Laisz várában üté fel egyszerű katonás udvarát; minden intézkedést megtévén arra nézve, hogy az 1701. év tavaszára serege 30 ezerre kiegészíttessék.³⁾

Az orosz hadsereg csúfos veresége Narwa mellett, valamint Péter meghátrálása a döntő pillanatban egyaránt

¹⁾ Hermann, IV. köt. 119. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 120. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 116. lap, és Jegyzet.

megmagyarázható csodálkozásba ejtették a világot. Érdekes világot vetnek az orosz hadsereg hangulatára valamint vezéreire azon feljegyzések, melyeket olyan férfaktól birunk, kik a válságos események közepette mint résztvevők szerepeltek. — Gordon Sándor ezredes, a derék skót eredetű tábornok fia Nagy Péter életírásában felettén érdekes részleteket beszél el, míg Hallart tábornok stockholmi fogságából többek közt a következőket írja a lengyel királynak a narwai katastropháról. „Erösen hiszem“ — a levél 1701. december 3-ról van keltezve — „hogy a moszkvaiak békét kötnek a svédekkel tulajdon érdekeik szerint, mihelyt ezt tehetik, a nélkül, hogy tekintettel lennének felséged érdekeire. . . . Mert ezen embereknél nem lehet sem hitre, sem becsületre valamit adni, csak utánna kell nézni, hogy mennyit érnek. Maga ő czári felsége nem katona; én legjobban megmondhatnám, hogy miként tartá magát . . . de ezt nem akarom a tollra bízni; s ha majd Isten segédlemével megszabadulva, ismét Felséged színe előtt leszek, akkor majd sokféle részleteket lesz alkalmam elbeszélni . . . azután, czár ő felsége minden tábornokainak, pedig mindnyáját ismerem oly kevés szíve és bátorsága van mint békának ször a hasán, — so wenig Herz als ein Frosch Haar auf dem Bauche — hangzik az ép oly drastikus mint eredeti mondás.¹⁾

A dorpati polgármester Gadebusch, a livoniai történelem fáradhatatlan kutatója ijesztő képét tárja fel azon pusztításoknak, melyeket a narwai ütközet után a svédek a szerencsétlen országban végbevittek; s melyek azt mutatják, hogy XII. Károly bőkezűen tudott gondoskodni katonáiról, azon ország rovására melyben győzedelmes táborát felüté. Pénzben és terményekben elviselhetetlen terheket kelle a szerencsétlen lakosságnak viselnie; nem csoda, ha a svéd uralmat megunták s változás után epedének, mely semmi esetre sem lehetne rosszabb az uralkodó hatalomnál. A livonok akár a lengyel, akár az orosz kormány alatt, mindenestre jobb jövőnek néztek eléje, mint a svéd korona alatt.

Ha az okokat keressük, melyek a narwai vereséget előidézték s mely Oroszországnak nemcsak hadseregébe

¹⁾ Hermann, IV. köt. 116. és jegyzet 110. lap.

és egész tüzérségébe, hanem nehezen kivívott erkölcsi jóhírébe került, úgy nem hagyhatjuk figyelmen kívül a következőket. Oroszország az utolsó két évtizedben, a sztrjelitzek lázadásait leszámítva, nem viselt háborút; katonái elszoktak a harc veszélyeitől és izgalmaiktól; a török háborúk csak egy csekély részét vévén igénybe a nemzeti és czári haderőnek. Azonfelül az új katonai rendszer még nem tudott erős gyökereket verni; s tekintettel a nagy tömeg kedvetlenségére és bizalmatlanságára az új intézményekkel szemben, hiányzott a lelkesedés, mely egyedül képes nagyobb fegyveres vívmányokat létrehozni. A hadseregben még nagyon sok volt azon elemből, mely minden erejével az új eszmék és azok megvalósítása ellen dolgozott. S ha figyelembe vesszük, hogy az orosz katona, előitélete folytán, melyet idegen tisztjei és vezetői iránt táplált nem hajlott a szigorú fegyelem felé, mely nélkül még egy hadsereg sem tudott győzelmeket kivívni, azt kell mondanunk: miszerint az orosz hadsereg még nem volt kellőleg megérve a győzelemre.

Egészen más megítélés alá esik a czár habozása, majd kislelkűsége a döntő pillanatban. Jól mondja Hallart tábornok idézett bizalmas levelében, Péter nem volt katona. Péter még nem volt katonává avatva; az azowi kettős hadjárat eredménye daczára sem volt képes lelkében a vitézi erényeket oly mértékben megérlelni, melyek képessé tehettek volna, győzedelmesen szembeszállani egy oly katonai lángészszel, milyen XII. Károly volt. Péter magatartása a narwai ütközet előtt élénken emlékeztet bennünket a nagy porosz király II. Frigyes első tűzpróbájára a mollwitzi esatamezőn. A következmények megmutatták, hogy mindkét hős kiheverte a tűzpróba kudarcának következményeit. Az önbizalom gyakran csak a tapasztalat műve szokott lenni, mely reá nyomja bélyegét az emberi jellemre. A narwai borzasztó katastrophá visszaadá Pétert önmagának; lelki erői, melyeket egy pillanatra lekötött a helyzet nehézsége és szokatlansága ismét tettekre buzdíták; s alig múlt el a nehéz megpróbáltatás, Péter úgy áll előttünk, mint ki nem ismeri a csüggedést és megadást, s ki egyedül a megtorlás édes reményével van eltelve.

A háború az 1700 és 1701 télen sem szünetelt; Péter, mintha gyengeségét elfeledtetni kívánta volna a világgal

lázás tevékenységet fejtett ki, hadseregének újból szervezése és a határok megerősítése körül. Pskowban 6000 legjobb katonáit helyezte őrségbe; Izborszkban két kozák ezred állott; Petsúrban pedig 4000 gyalogság. A szomszédos Marienburgot azonban Schlippenbach ezredes elvette a szászoktól s most az oroszokat tartá onnan szemmel. Most az ú. n. kis háború vette kezdetét mely kitűnő iskola volt ugyan az orosz katonáknak, de a szerencsétlen országot a végső pusztulásig vitte. Több mint ezer falu hamvasztatott el s megszámlálhatatlan érték ment veszendőbe. Május havában Revalban partra szállottak a svéd gyalog és lovasezredek, melyeket a svéd rendek nagy készséggel szavaztak meg s melyek gyorsan egyesültek a főhaddal. XII. Károly születése napján, június 17-én vette át a főparancsnokságot s megkezdő előnyomulását a Dűna vonala felé.

Mindjárt a narwai katastropha után Péter személyesen találkozott II. Ágost lengyel királylyal a biszeni várban Szamogitiában; mely alkalommal azonban úgy látszik többet mulattak, mint dolgoztak a koronás fők. Jelen voltak ezen fejedelmi találkozásnál az előülő miniszter Golowin Fedor, továbbá Naryskin, Dolgorukij és Sapiroff bojárok, továbbá a kurlandi herezeg, Boze szász-tanács és a szerencsétlen háború értelmi szerzője Patkul; valamint még néhány egyházi és világi nagy. Ezen alkalommal a lengyel király kötelezte magát, minden erejéből oda működni, hogy a svédek a Balti tenger mellékéről leszoríttassanak s Livonia és Eszthland kivételével a többi tartományok az orosz korona birtokába kerüljenek. Viszont a czár megígérte, hogy még a tavasz folyamán 15—20 ezer jól fegyverezett és begyakorolt katonát fog a Dűna vonalának megvédésére kirendelni; azonfelül a királynak a háború folytatására 100 ezer rubel vagy 200 ezer tallért készpénzben fizetni.¹⁾ Valamint az első, úgy ezen kiegészítő szerződésnek is Patkul volt az intézője; ki most sem mondott le a reményről, hogy a svédeket sikerülni fog a Balti tenger mellékéről kiszorítani.

A mily könnyen jutottak a svédek a narwai babérokhoz, oly kevésbé tudták győzelmüket a következményekben

¹⁾ Hermann, IV. köt. 125. lap.

javukra felhasználni. S ezzel kezdetőket vették ama politikai és hadművelési hibák és tévedések, melyek összehatásukban Péter heroikus tevékenységével Európa éjszakkeleti alakját, egészen megváltoztatták.¹⁾ A csatahős XII. Károlynak kétségkívül egyik legnagyobb hibája ezen időszakban és egész a pultáwai katastropháig abban állott, hogy ellenfelét megvetette, lenézte s minden lelki vagy anyagi erő kifejtésére képtelennek tartá. Nem is vette sokáig komolyan sem Oroszországot, sem uralkodóját, kikről nem egy alkalommal a legkeményebb és legkicsinylőbb hangon nyilatkozott. S ezen előítélet és elfogultság árát nagyon drágán fizette meg a narwai győző. Egyébiránt a háború — és ez felettén jellemző — nem volt népszerű sem Svédországban, sem Oroszországban és Lengyelországban. A népek megunták az uralkodók dicsőségre vágyó politikáját s inkább a békéhez hajlottak, mely a meddő dicsőség helyett anyagi jólétet helyezett számukra kilátásba. Azonban sem XII. Károly, sem Péter nem osztozkodának népeik polgári érzelmeiben; azonfelül a két ország helyzete az európai államszerkezetben olyan volt, mely sürgősen követelte a végleges rendezést.

XII. Károly említett előítéletének tulajdonítható, hogy a narwai győzelem után többé nem az oroszokat, hanem a szászokat keresé fel, hogy a választófejedelem uralmának Lengyelországban egy csapással véget vessen. Ez által Péter időt nyert, hogy hadseregét újból szervezze; pedig a jelen esetben valóban az idő volt az, mely a súlyos vereséget és annak nem kevésbé súlyos következményeit kiköszörülhetette. Ámbár Péter a vereség első érzékeny hatása alatt csakugyan arra gondolt, hogy békét kössön a svéd királylyal, mire nézve az angol király közbenjárását is kikérte magának, ezen tervével azonban csakhamar felhagyott s minden erejét a háború folytatására fordítá. Már ezen körülmény is azt bizonyítja, miszerint a czárt a narwai szerencsétlenség korántsem sújtotta le oly mélyen, mint ezt több oldalról állították. Ellenkezőleg, miként minden valódi rendkívüli jellem a történelemben, Péter is a szerencsétlenségben bizonyult legnagyobbnak; őt is a balsors érlelte nagygyá. S míg XII. Károly minden figyelmét Lengyelországra és a szász választó fejedelemségre irányozá, addig Péter hozzá-

¹⁾ Brückner, 371. lap.

látott a „confusio“ miként hadseregének demoralizált helyzetét nevezte. javításához. Mindenek előtt megparancsolá Repnin herczegnek, hogy a narwai táborból szétfutott katonákat szedje össze s ossza be az illető csapatokba vagy ezredekbe, melyekhez tartoztak. A határszéli helyeket megerősíté s őrségüket megkettőzé. Pskow körül erős föld-sánczok hányattak, mely munkát maga a czár vezette s melynél előkelőnek és pórnak, nőnek vagy férfinak egyaránt segédkeznie kellett. Winius a zolonetzi ágyúöntődét vezette s az elveszett ütegek helyett újakat és jobbakat teremtett; az anyagot a templomharangok szolgáltatták; s a derék mester méltán dicsekedhetett azzal, hogy nem egészen egy év alatt 300 ágyút szolgáltatott a czárnak. Egy másik ágyúöntődében Péter 100 ágyút s mindegyikhez 1000 vasgolyót rendelt meg. Nem csekélyebb tevékenység uralkodott az olonetzi hajógyárban. Péter mindennek lelke és mozgató ereje volt; figyelme és gondoskodása mindenre kiterjedett; számtalan levelek, melyek fennmaradtak azt bizonyítják, hogy Péter mindenről tudott, mindenben maga határozott és intézkedett. S hogy a roppant készülődésekhez és felszerelésekhez szükséges költségeket előteremtse, új adó nemeket talált fel és hozott be. A legkényesebb magán természetű ügyeknek és érdekeknek háttérbe kelle szorulniok az állam és uralkodója érdekeinek ellenében. Kiváltképen a kolostoroktól tetemes áldozatokat követelt a czár; és Péter kiméletlenül végrehajtotta mindazt, mit az állam érdekei kívántak, bár mennyire tiltakozott is a magánosok érdeke ezek ellen.

Nem múlt el egy félév a narwai veszedelem után, és Oroszország ismét harczkészen állott; hadserege és tűzerése még nagyobb, még számosabb, és bizonyára jobb volt. A tűzpróba harcra érlelte az oroszokat, kik Péter lelkesítő példája után égtek a vágytól, a narwai csorbát kiköszörölni. Az orosz katonák az idegen tisztek összevágó ítélete szerint, Narwánál is megtették kötelességüket, ellenben tisztheik voltak, kik sehogysem állották meg helyüket. Azonban mielőtt Péter újabb és dicsőséges küzdelmeinek leírását folytatnók, szükséges, hogy rövid áttekintést nyújtsunk azon ötévi harczról, mely Lengyelországban és Szászországban folyt s mely oly gazdag volt győzelemben és vereségben; győzelemben XII. Károly, és vereségben II. Ágost lengyel király részéről; kit tartományból-tarto-

mányba, városból-városba űzött könyörtelen ellensége, kinek egyedüli szövetségese katonai geníje volt; mígnem kénytelen volt nemcsak az Oroszországgal való szövetségről, hanem a lengyel koronáról is lemondani, melyet a svéd hős egy jelentéktelen kegyenczének fejére tett.

II. Ágost Patkul tanácsára Riga szerencsétlen ostromával nyitá meg a háborút; azonban nagyon tévedett azon várákozásában, hogy a livon nemesség részéről támogatást nyerend. S miután minden törekvése Rigát hatalmába ejteni hajótörést szenvedett, a fővezérséget Steinau tábornagnak adván át, visszatért Varsóba, hogy a lengyel rendektől segílyt eszközöljön ki a háború folytatására. Azonban Károly egyes mozdulatai által kijátszá a szászok éberségét, kiket nagy veszteséggel kényszerített a Duna vonalának elhagyására s Lithvániába való gyors visszavonulásra¹⁾.

Most kezdetét vette a vereségek hosszú sorozata. Károly mindenütt sarkában ellenségének, kit Lithvánián, Lengyelországon, Wolhynián, Fehéroroszországon és Szászországon keresztül űzött vala. győzelemről-győzelemre vezette jól fegyelmezett és gondozott katonáit; mígnem az elégületlen lengyelek segítségével, kik megunták királyukat II. Ágost lemondásra kényszeríté. A lengyel nemzet valódi érdekeinek teljes félreismerésében két pártra szakadt; az ú. n. Oginski és Szapieha pártra; melyek közül az első Ágost mellett nyilatkozott, míg az utóbbi a svédek barátságában kereste hazája boldogulását; az utóbbihoz tartozott Lengyelország primása Radziejowski bibornok is.²⁾ A két párt majdnem egyenlő erős volt; innen van, hogy ámbár XII. Károly Lengyelországot minden irányban bejárta, nem volt képes ellenfelét végképen megsemmisíteni. Alig vonult ki Varsóból, hogy Lublin és Krakó felé vezesse seregeit, midőn nyomban utána II. Ágost szállotta meg a fővárost és a többi, a svédektől elhagyatott helyeket. S ámbár a svéd király a Njementől egész az Oderáig, a Dnjeszter forrásaitól egész a Dünáig bejárta Lengyelországot s Varsó, Krakó, Lemberg, Thorn és más városok ismételve megfordultak kezén, magát mégsem nevezhette Lengyelország urának. S még akkor sem fordultak jobbra az állapotok,

¹⁾ Ustrjalow, II. 51. lap.

²⁾ Ugyanott.

midőn 1702 július 10-én Klissowa mellett fényes győzelmet aratott II. Ágost serege felett¹⁾).

XII. Károly most más eszközökhöz folyamodott, hogy ellenségét elűzze Lengyelországból. A Szapieha-párt hozzájárulásával birodalmi gyűlést hívott össze, mely II. Ágostot ünnepélyesen trónvesztettnek nyilvánítván, helyette III. János (Sobieski) fiát Jakabot választá lengyel királylyá. Azonban még mielőtt Bécs hős felszabadítójának fia a neki felajánlott trónt elfoglalhatta volna, II. Ágost fogságába került, ki őt gondos őrizet alatt a königsteini várban börtönbe helyezé. De a svéd hőst ez nem hozta zavarba; mert Sobieski Jakab helyett, most Leszczynski Szaniszlót a pozeni vajdát ültette a Jagellók trónjára. Azonban ezen fáradozása is jó részt kárba veszett. Szaniszló míveltlelkű és nemes gondolkodású férfiú volt, azonban járatlan az ármányok útvesztőjében; s bár baráti védelmezője, a svéd király kívánságára meg is koronáztatott, mégsem nevezhette magát tényleg Lengyelország királyának. Hol az országban svédek voltak, a lengyelek meghódoltak az új királynak; míg a többi részek azontúl is II. Ágostnak engedelmeskedtek.

Míg ekképen II. Ágost a kétségbeesett harcokat a svéd királylyal folytatta. Péter nem nézte könnyen szomszédja és szövetségese küzdelmeit; hanem mindenképen azon volt, hogy annak helyzetén lehetőleg könnyítsen. Az 1704 óta Mentsikow egy erős orosz hadsereggel támogatta a szorongatott lengyel királyt, ki még mindig habozott egy koronáról lemondani, mely oly régóta ingadozott fején. Péter a lengyel király fegyveres támogatásával kétféle czélt igyekezett elérni. Először harcához szoktatá katonáit, kiknek önbizalmát fokozta; azután távol tartá a svédek Oroszországtól, mialatt annak védelmét minden irányban sikerült szerveznie és a jövő eseményeire előkészítenie.

Azonban Péter ezzel nem érte be; s már 1701 vége óta Livonia, Ingermanland és Eszthland sokat szenvedtek az orosz hadaktól, melyek ezen tartományokat ellepték és fosztogatták. Ez volt valódi iskolája úgy az orosz hadseregnek, mint tábornokainak. Mindenütt várak és megerősített helyek, melyek közt csak körültekintéssel lehet a szükséges hadmíveleteket végrehajtani. S minthogy Károly

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 52. lap.

mitsem látszott törődni az oroszokkal, kiket megmagyarázhatatlan elfogultságában számba nem vehető ellenségnek tartott most is, Péter annál több és tartósabb előnyöket biztosíthatott magának a jövőben. Meg volt ugyanis győződve arról, hogy a Finnlandban és Livoniában parancsnokló svéd tábornokok: Schlippenbach, Löwenhaupt és Cronhjort keményen visszautasítandják az oroszok minden támadásait. Seremetjew már Dorpat közelében portyázott, hol kétszer megverte egymásután Schlippenbach dandárát: Errestfähr-nél és Himmelshof-nál. Midőn Péter ezen első, bár nem jelentékeny győzelmek hírére vette, felettén boldognak érezte magát: „Hála Istennek“ mondá, „végre megtanuljuk, hogy miként kell a svédek megverni.“ Egyszermind Seremetjewet birodalmi tábornagygyá nevezé ki és a Szent András renddel diszíté fel.

Péter most már nagyobb vállalatokba is bocsájtkozék. Ingermanland meghódítását azzal kezdé, hogy Orjesek, vagy miként a svédek nevezték Noteborg erősségét kemény ostrom alá fogta. Ezen erősség egy szigeten feküdt, ott, hol a Newa folyó a Ladoga tóból kiömlik. Péter nagy erővel látott az ostromhoz, serege számára nézve tízszer felülmulta az ostromlott hadat; ennek megfelelő volt az eredmény. Az 1702. október 12-én Noteborg megadta magát; Péter örömben úszott s az erősséget a Balti tenger kulesának tekintvén jellemzően Schlüsselburg-nak keresztelte, mely nevet máig is viseli. Ezen alkalommal hatalmas babérokat szerzett magának Golitzyn, a későbbi tábornagy, kit a sikerben az oroszánrészt illetett. Az első győzelmet nemsokára másik követte; Nyenschanz erőssége nem messze a Newa torkolatától a finni öbölbe hasonlóképen megnyitá kapuit az oroszoknak, miután az őrség a további védelem sikertelenségéről meggyőződött. Ezzel alapja lőn vetve az orosz uralomnak a finni öbölben. Kevés nappal Nyenschanz megvétele után Péter két svéd hadihajót foglalt el, melyek a Névába vitorláztak be; mely alkalommal fényes jelét adá személyes vitézségének és bátorságának. Az 1703. május 16-án veté meg alapját az ú. n. „Lust-Eyland“-on az első orosz erősségnek, mely hivatva volt eddigi vívmányait megvédeni s melyet nevére Szent Pétervárnak nevezett.¹⁾

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 55. lap.

Ingermanland meghódítása után Péter seregeit Eszthland és Livonia megszállására rendelé; s mielőtt az ottani erősségek ostromához fogott volna, a tartományokat minden irányban feldúlata katonáival. Seremetjew, ki a főparancsnokságot vezette ezen alkalommal úgy viselte magát, mint a régi orosz vajdák, kik előbb vadonná változtatták a vidéket melyet meghódítandók valának.¹⁾ Az 1703 és 1704 gyászos éveket jelölnek, kivált Livonia történelmében: Weissenberg, Weissenstein, Fellin, Oberpahlen, Wolmar, Wenden és más városok romokban heverték. Maga Péter, ki időközben a főparancsnokságot átvette vezette az irtóháborút; nemsokára az általános rémület és pusztulás közepette Narwa és Dorpat is megnyitják kapúikat a czárnak, ki az 1704 végén majdnem egész Livonia urának nevezhette magát. Még csak Riga volt hátra, mely azonban Seremetjew gondatlansága folytán egyelőre még kikerülte sorsát.²⁾

Egyszer Ingermanland, Eszthland, Livonia és Kurland ura Péter nem habozott többé tétleg is részt venni a lengyel-svéd háborúban; s ily célból megújítja szövetségét II. Ágost lengyel királlyal, ki még mindig makacsul ellentállott XII. Károlynak. Hogy a háborúnak kedvező fordulatot adjon, átengedé szerződészerűen legkitünőbb ezredeit a lengyel királynak azon kikötéssel, hogy ne bocsájtkozzék döntő nyílt ütközetbe a svédekkel, hanem igyekezzenek inkább őket apró csatározásokban kifárasztani és megsemmisíteni. Úgy látszik, Péter már jól ismerte ellenségét, azért ajánlá szövetségesének a cunetator szerepét. Sajnos, hogy vitézeivel együtt nem engedheté át a lengyel királynak legtapasztaltabb orosz hadvezérét Seremetjew tábornagyot is, ki ez idő szerint a Wolga mellékén harezolt egy fegyveres felkelés elnyomtatása céljából.³⁾

A Wolga, Don, Ural és Terek beláthatatlan síkságain felettén nyugtalan népelemek laktak, melyek távolról sem valának hajlandók a reform-czár eszméihez simulni. A sztrjelitzek ismételt zendülése azonfelül hasonló vállalatra látszott buzdítani az ázsiai elmaradottságban sínylő erőszakos népet. A lázadás legelőször Asztrachánban ütött ki

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 55. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

és gyorsan terjedett minden irányban. A zendülők zöme azokból a sztrjelitzekből került ki, kik az utolsó felkelés alkalmával kegyelmet kapván Asztrachánba bellebbeztettek. Alig értesült Péter a zendülésről, midőn a legszigorúbb rendszabályokhoz folyamodott, hogy azt csirájában elnyomja. Seremetjew váratlan gyorsasággal jelent meg az erőszakoskodások színhelyén, hol időközben a lázadók rablómódra garázdálkodának, mint Sztenko Razin idejében, megölték az asztracháni vajdát s rémületet terjesztének mindenfelé. Nem kellett sok idő és Seremetjew szétkergette a zendülőket s miután Asztrachánban szigorú ítélőszéket tartott nyugodtan jelenthette a czárnak, hogy küldetését sikerült szerencsésen befejeznie.

Ezalatt azonban az orosz sereg, melyet Péter II. Ágostnak rendelkezésére bocsájtott, felettén válságos helyzetbe került, melyből csak Péter lélekjelenléte és leleményessége mentheté ki. A rossz vezetés folytán a szövetséges szász-orosz hadak a svéd királytól leszorítottván hadművelési vonalukról Grodno várában körülzároltattak, honnan a szabadulás alig látszott többé lehetségesnek. A szorongatott és éhségtől gyötrött sereg helyzete annál reménytelenebbnek látszott, minthogy II. Ágost a legválságosabb pillanatban elvált tőle, mi által védtelenül átengedé sorsának. Azonban a Grodnoban körülzárolt orosz tábornokok, Péter titkos de határozott utasítása folytán fegyveres kézzel kitörtek a várból, hogy megszabaduljanak a svédek vaskarmai közül. S a kitörés sikerült; XII. Károly nem üldöze a visszavonuló ellenséget, melylyel a végső leszámolást későbbre halasztá.¹⁾

II. Ágost szerencsecsillaga most gyorsan hanyatlott; lengyel hívei belefáradva a hosszú és reménytelen harcba egymásután elhagyták; s midőn Grodnoból az orosz segélyhadak is elvonultak, koronájának sorsa el vala döntve. A harc színhelye most már a szász választófejedelemség területén volt; hol Renskjöld tábornok 1706. február 5-én Fraustadt mellett a Schulenburg gróf vezérlete alatt álló szász sereget teljesen tönkre tette. XII. Károly sietett Renskjöld győzelmét felhasználandó a választófejedelmet lemondásra bírni, s hogy célját annál biztosabban elérje Szászországot elárasztá romboló, pusztító katonáival. S valóban, a minden

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 56. lap.

oldalról szorongatott és zaklatott fejedelem, hogy legalább örökös tartományát megmentse, hajlandó volt a svéd királylyal békealkudozásokba bocsájtkozni. Csakhogy ezen béke olyan volt, milyent XII. Károly engedélyezni jónak látott, ki a feltételeket maga szabta meg könyörtelen ridegséggel. Így jött létre az altranstädti béke 1706. augusztus 14-én, melyben II. Ágost lemondott a lengyel koronáról és elismerte Leszczyński Szaniszlót, a svéd király jelöltjét, lengyel királynak. Azonban a többi feltételek, melyeket XII. Károly a szerencsétlen választófejedelemre erőszakolt még sokkal megalázóbbak, sőt a népjog mellőzését tekintve, még sokkal jogtalanabbak valának. Így Patkult, az egész háború értelmi szerzőjét, ki időközben Péter czár szolgálataiba lépett át, ki kelle szolgáltatnia a svéd királynak; le kelle mondania az orosz czárral való szövetségről; egy roppant s a jelen körülmények közt előteremthetetlen összeget hadikárpótlás fejében fizetni; végre egy szerencsekívánó levelet intézni vetélytársához Leszczyński Szaniszlóhoz, mely azután Lengyelországban sokszorosítva közkezen forgott.¹⁾

XII. Károly hatalmának délpontjában állott; az európai népek bámulattal tekintettek felé s korának legnagyobb és legkitünőbb hadvezérei, mint Savoyai Eugen és Marlborough tisztelettel és csodálattal eltelve keresték fel őt, kiben mindnyájan a háborúk utólérhetetlen mesterét látták. Senkisé volt többé, ki vele kikötni merészkedett volna. A német császár I. József kerülte az alkalmat, a rettegett és európa-szerte népszerű hőssel meghasonlásba jönni, ámbár a régi dolgokra hivatkozva magát az európai protestantismus védőjének jelenté ki, mi idejét múlta s mire immár szükség sem volt. S mi nagyságából és dicsőségéből nem keveset vett vala el, Patkult, két uralkodó hű és odaadó szolgáját — kerékbe törette. De még hátra volt az utolsó, befejező nagy munka. — Oroszország megaláztatása — és Péter czár megbuktatása.

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 57. lap.

Tizenhetedik fejezet.

Nagy Péter egyeduralkodó czár. 1689–1725. (Folytatás.)

Az orosz uralom a Balti tenger mellékén. — XII. Károly Oroszország ellen. — Péter haditerve. — Mazeppa árulása. — XII. Károly Oroszországban. — Válságos helyzet. — Liesznai győzelem. — Mazeppa. — A válság növekedése. — A pultawai ütközet és következményei. — Svédország gyors hanyatlása. — II. Ágost restaurációja. — Oroszország emelkedése. — Újabb hódítások. — A török háború előzményei. — A marienburgi leány. — Péter második házassága. — Szövetségek. — A Pruth melletti válság. — Szerencsés fordulat. — A hűsi béke. — XII. Károly Törökországban.

Péter hódításai a Balti tenger mellékén, Narwa megvétele, Szent Pétervár és Kronstadt megerősítése, az orosz uralomnak tartós és biztos alapot kölesönöztek. Ámbár Wiborg elfoglalása egyelőre még nem sikerült s Maydel svéd tábornok némi sikereket tudott felmutatni; Péter 1706. december elején nyugodtan pihenhetett meg Szt. Pétervár erősségében. Alig értesült azonban szövetségesének II. Ágostnak bukásáról s az altranstädti béke megalázó körülményeiről, midőn számolva a megváltozott viszonyokkal tisztában volt a jövőben követendő politikájával. Péter most már teljesen magaslatán állott feladatának; intézkedéseit nem kapkodás és bizonytalanság, hanem higgadt és számító megfontolás jellemezték. Midőn a változásokról Lengyelországban értesült, Narván, Szmolenszken és Kijewen keresztül Osztrogba sietett, hol ez idő szerint Seremetjew tábornagy főhadiszállása volt. Itt nagy haditanács tartatott, melyen nemcsak az orosz tábornokok, hanem a lengyel főurak közül is többen részt vettek, oly szándékból, hogy a svédek védenczétől Leszczyński Szaniszlótól megtagadván az elismerést, az orosz czár védnöksége alá helyezkednek. Ezen alkalommal kiváltképen nagy orosz barátnak mutatta magát az időközben

elhalálozott lengyel primás Radziejowski bibornok utódja Szembek, volt kujáviai püspök. Azonban a czár jól tudta, hogy a lengyelekre nem számíthat, kiknek főgondja nem arra volt irányozva, hogy hadseregeket szereljenek fel és azok segítségével az ügyet előmozdítsák, melyhez szegődének, hanem abban állott, hogy minél több hasznot húzzanak attól, kitől magukat megvesztegetni engedék.¹⁾ Pedig Péternek e pillanatban inkább mint valaha arra volt szüksége, hogy mindenki híven és buzgón teljesítse kötelességét; mert érezte, hogy végzete most állítá őt azon pontra, honnan visszavonulás nincs többé, hanem győzelem vagy megsemmisülés. Lembergben tanácskozássra gyűltek össze a lengyel rendek — mert Varsó Leszczynski kezében volt — s abban állapodának meg, hogy „interregnum“ czímen ideiglenes kormányt alkotnak. Azonban ezen szándékuktól Péter határozott tanácsára elállottak. Végre a gyülekezet a czár ama biztatásával oszlott szét, hogy a lengyel országgyűlés tudta és hozzájárulása nélkül a svédekkel nem fog békealkudozásokba lépni.²⁾ Május havában a lublini országgyűlésen találjuk Pétert, hol, miután II. Ágost visszahelyeztetésének eszméjéről egyelőre le kelle mondania, azon fáradozott, hogy a lengyelek olyan királyt válasszanak, ki kész leend Oroszország szövetségesévé lenni. Azonban a lengyelek pártoskodása és megbizhatatlansága folytán most sem jött olyan megállapodás létre, mely a körülményeknek és mindkét ország érdekeinek kedvezett volna. Azután 1707. július és szeptember hónapokat Varsóban tölté a czár, melynek környékén ez idő szerint az egész orosz lovasság s a gyalogsereg egy jelentékeny része egyesítve volt, hogy XII. Károly mozdulataihoz és terveihöz alkalmazza a további teendőket. A lovasság Mentsikow parancsnoksága alatt állott, ki éber figyelemmel kísérte a svédek minden mozdulatát.³⁾

XII. Károly végre készült a kisarczott és elpusztított Szászországot elhagyni, hogy egész erejét Oroszország és annak lenézett reformatora ellen vezesse. S a győzelemhez szokott és a közvélemény által nem elegendő indokolással elkényeztetett hős az orosz hadjáratot olyan fegyveres kirándulásnak képzelte, mely komolyabb veszélyeket nem

¹⁾ Hermann, IV. köt. 228. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 230. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 230. lap.

rejteget magában s olcsó babérokat jövedelmez a résztvevőknek. Úgy látszik, hogy XII. Károly most sem vette komolyan ellenfelét, kinek győzelmeit a Balti tenger melléki tartományokban csak múló természetűeknek tekintette. Az egész svéd hadsereg, mely Szászországból Lengyelországon keresztül Oroszországnak vette útját, a svéd Pomerániából hozzácsatlakozott 9000 emberrel együtt 54,000 harczosból állott.¹⁾ Midőn a svéd hadsereg az Oderán átkelt, Mentsikow a Varsó melletti Prágába húzódék vissza, onnan pedig Bialystockon keresztül Lithvániának tartott, mindenütt a svéd főhad irányát követve. Azonban XII. Károly még nem tartá alkalmasnak a pillanat, hogy a tulajdonképeni Oroszországba benyomuljon; meg akarta várni a tavaszt s vele együtt újabb erősítéseket, miből azt lehet következtetni, hogy lassankint más véleményt táplált az orosz hadsereg harczképessége és vezetése felől, mint eddigelé.

Péter helyzete az 1708. és 1709-iki eseményeket megelőzőleg felettén kényes és veszélyes volt; megfosztva eddigi szövetségeseitől, kik mind lekötözöttjeivé váltak kérlelhetetlen ellenségének, a czár egyedül állott szemben egy, elemi erővel ellene törekvő árral, mely könnyen leseperhette őt azon világtörténelmi polezról, melyen eddig akarátának és geniejének erejével tartá fenn magát. Nem csoda, ha ilyen körülmények közt s a számító ész hatása alatt nem idegenkedett egy békétől, mely elfogadható lett volna; s azért azt az ajánlatot tette XII. Károlynak,²⁾ hogy kész a békére, hogyha számára a svéd király, Oroszország anyagi érdekeire való tekintetből a Balti tenger mellékén hajlandó, egy kikötőt átengedni. Azonban XII. Károly indokolatlan makacsságával ezen elfogadható ajánlatot is elvetette, s Péter ajánlatára azzal válaszolt, hogy Sparre svéd tábornokot kinevezé Moszkva kormányzójává.³⁾

Ilyen tényekkel szemben Péternek nem maradt más hátra, mint a legvégső küzdelemre készülni; s a czár nem veszté el lélekjelenlétét, mely annál fényesebben nyilvánult, mennél szorongatottabb helyzetbe szorították a körülmények által. „Fivérem Károly,“ mondá a fennebbi fennhéjázó kinevezés hírének vételekor, „Nagy Sándor szerepére készül,

¹⁾ Hermann, IV. köt. 231. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 58. lap.

³⁾ Ugyanott.

de aligha fog bennem Dáriusra találni . . .“ Nehéz, gondteli idők következtek, melyek Péter lelkierejét nehéz próbára tették. Olyan ellenséggel állott szemben, kit eddig a szerencse elkényeztetett s kit nyílt ütközetben még senkisé is győzött le. Az előny minden körülmények számbavétele mellett ellenfele részén volt. Igaz ugyan, hogy az orosz hadsereg a narwai vereség óta nagy haladást mutatott s most már bátran megállá helyét a csatamezőn, tábornokai pedig a szükséges haditudományok birtokában tiszteletet vívtak ki maguknak. De a győzelemhez szokott és kitűnően fegyelmezett svéd csapatokkal a versenyt még mindig nem állhatták ki. Minden a szerencsétől látszott függni és a lángész kitartásától. II. Ágost lengyel királyt a fény- és pompakedvelőt tehetetlenné tette az üres kéjhajhászás, élvezetkeresés, mely elvonta őt az edző küzdelmek teréről s leszorítá a dicsőség halhatatlanságot ígérő pályájáról: IV. Frigyes dán király hasonló férfiatlan gyengeségek rabja még hamarabb elmerült ama semmiségbe, melyből a történelem nem nyújt feltámadást. Ilyen ellenségeket győzött le eddig XII. Károly. De hátra volt a harmadik, ki az előbbiekhöz semmiben sem hasonlított s kiben az egészséges érzékiség, az alkotó lángésznek gyakori kísérője, nem volt képes elnyomni a férfias tetterő és akarás szikráját. . . . XII. Károly spartai szigorral és egyszerűséggel, bámulatraméltó önuralmat egyesített, melynél csak lemondása volt nagyobb, melylyel minden érzéki gyönyörök iránt viseltetett. De erényeit károsan ellensúlyozták a makacsság és önfejűség, melyek bukását előkészítették, sőt elmaradhatatlanná tették s melyek a bámulatraméltó lángészből szánandó Don Quixotte-ot csináltak.¹⁾ Péter és XII. Károly mindazonáltal méltó vetélytársak valának, melyenket csak nagyon ritkán állít egymás ellenébe a világtörténelem.

Péter az 1708. január havában elhagyta Moszkvát, hogy a Grodno mellett egyesült hadsereg élére álljon. Itt azon hírrel fogadtaték, hogy a svédek a befagyott Visztulán áthatolván, gyorsan közelednek a Njemen felé. Péter Ment-sikowval elhagyta Grodnót és az egész hadsereggel az orosz határszélek felé húzódott vissza, mire Károly benyomult Grodnóba. Az oroszok egész a Dűna vonaláig

¹⁾ Hermann, IV. köt. 237. lap.

Polotzk közeléig hátráltak, miután néhány Kurlandban állomásozott ezredekkel szaporodtak, kik Loewenhaupt svéd tábornok elől húzódának vissza. A visszavonuló hadsereg útjában mindent tűzzel-vassal elpusztított s a lakosság nagy részét is magával hurezolá, hogy azt Oroszország belsejében megtelepítse. Lithvánia déli részéből Repnin tábornok hasonló körülmények közt eszközle visszavonulását, úgy, hogy nemsokára az összes orosz haderő elhagyta Lengyelországot és hazai földön állott.

Ha XII. Károly az oroszok tömeges hátrálását felhasználva 60—70 ezerre menő hadaival utánuk siet és őket nyílt ütközetre kényszeríti, valószínű, miszerint a katasztropha, melyről ábrándozott, bekövetkezett volna s Oroszország a lét vagy nem lét elmélete elé került volna. Azonban a megfontolt és jól kiszámított tervek nem voltak Károly inyére, ki elbízva magát, geniejének és szerencséjének esett áldozatul, melyekben végzetszerű vaksággal hitt vala. Píllanatnyi, kalandos ötletek pótolták nála a hideg megfontolás helyét. S a helyett, hogy az ellenséget, ki minden oldalról hátrálóban volt, üldözöbe vette s a katasztropha bekövetkezését siettetete volna, egy árulóval, az öreg kozák hetmán Mazeppa Ivánnal hosszú alkudozásokat folytatott, melyek eredményétől tette, miként látszék, függővé az egész hadjárat kimenetelét!¹⁾ Ezen kiszámíthatatlanság, önfejűség és elfogultság okozta, hogy az oroszok rendben hajthatták végre visszavonulásukat s ott állapotodhatának meg, hol a nekik felájanlott ütközetet elfogadni jónak látták.

Míg ekképen Péter nyugat felől a svédek főhadától fenyegettetett, délen nem kevésbé szaporodának a vészt hirdető jelek. A törökök, feltűzelve XII. Károly ügynökei által mindinkább kedvet árúltak el Oroszország ellen Azow birtokának ezimén megújítani a háborút. A doni kozákok a krimi tatárok unszolására hasonlóképen fenyegető állásba helyezkedének s Bulawin vezérlete alatt majdnem birtokukba ejtették Azowot. De a legnagyobb veszély, mely Pétert ezen oldalról fenyegette, Kis-Oroszországból indult ki; melynek kozák hetmánya Mazeppa Iván egy ritka szellemi tehetségekkel megáldott, de nyugtalan és ármányos férfiú, azon ponton állott, hogy a svéd királylyal szövetség-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 238. lap.

kezvén fegyverét ura és védője Péter ellen emelje. Mazeppa eddig minden alkalommal nagy odaadást tanúsított az orosz czár iránt s nemcsak Azow alatt, hanem Wolhyniában is többszörösen kitüntette magát annak szolgálatában. Nem esoda, ha Péter oly bizalommal viseltetett a hetmán iránt, hogy midőn a kozák főbíró Kotsubey és Tskra ezredes azzal állottak elő, hogy Mazeppa közönséges áruló, a czár nemesak rágalmozóknak bélyegzé őket, hanem megbüntetés végett kiadá a hetmánnak. S valóban, az árulónak az volt a terve, hogy Kis-Oroszországot megfelelő jutalomért átszolgáltassa az ellenségnek. Ily czélból csupa becsvágytól ösztönözött, Lesczynszki Szaniszlóval titkos szerződést kötött, olyképen, hogy mihelyt XII. Károly benyomul Oroszországba, az összes kis-oroszországi ezredekkel hozzá csatlakozik. Jutalom fejében kiköté magának, hogy Witebszk és Polotzk hercegi czímmel reá szállandanak, Kis-Oroszország pedig újólengyelországhoz kapcsolatik.¹⁾

Péter mitsem sejtve Mazeppa árulásáról hagyta el Moszkvát; telve tervekkel az ellenség fogadtatására. Azonban a mint a dolgok állottak a czár nem gondolhatott arra, hogy a svédek megtámadja; csupán védelmi háború lehetett az, melyet egyelőre vívhatott, és mindaddig, míg a körülmények kedvezőbb fordulatot nem vesznek.

XII. Károly szerencséjére támaszkodva s az áruló Mazeppa ígéreteiben bízva kezdé meg a háborút, mely hivatva volt kimenetelében két nagy állam jövője felett dönteni. A svédeknek három út állott nyitva Oroszország belsejébe: Novgorodon, Szmolenszken és az Ukrainán keresztül. Ha a király az első utat választja, akadály nélkül egyesülhet vala Loewenhaupt és Lübecker tábornokok dandáraival, de előbb meg kelle vennie Novgorodot azután pedig nagy kiterjedésű mocsáros talajon folytatni előnyomulását.²⁾ A második ugyanazon talajnehézségekkel megfosztá a svéd hadat Loewenhaupt dandárától. A harmadik útnak főképen az volt a hátránya, hogy messze esett Finnland és Livóniától, honnan szükség esetében segélyt lehetett nyerni. De ezen hátrányokkal fölért azon kilátás, hogy a főhad egyesülhetett Mazeppa ezredeivel, mi a jelen körül-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 60. lap.

²⁾ Ugyanott.

mények közt több mint egy okból nagy fontossággal birt.¹⁾ És XII. Károly kalandos hajlamait és vérmes reménykedéseit követve, ezt az utat választotta.²⁾ Nagy előnyére szolgált, hogy Péter, ki mint említők mitsem tudott Mazeppa hűtlenségéről, sokáig nem tudta a király valódi tervét eltalálni.

Az 1708. június elseje volt, midőn Károly kiadá a parancsot az előnyomulásra. Tizenhat nappal később a svéd előhadak már a Berezina mocsáros partjain állottak a nélkül, hogy útjukban egyszer is találkoztak volna az ellenség részéről komolyabb ellentállásra. Június 30-án azonban Golowtsin mellett heves ütközetre került a dolog, mely ugyan a svédek előnyére dült el, de olyan áldozatok árán, melyek a svéd hadviselést aggasztó gondolatokba ejthették. Seremetjew a sereg nagy részével vitézül megállotta helyét. Narwa óta nagyot haladott és fejlődött az orosz sereg, ezt a svédek is kénytelenek voltak beismerni. Mohilew közelében átlépte a svéd főhad a Dnjepert s a régi szewéri tartomány földjére lépett. E pillanattól fogva Péter tisztában volt ellenfelének tervével; s mit eddig csak sejtett, most már bizonyos volt előtte; a svéd király czélja Moszkva volt. Péter most gyorsan és nagy körültekintéssel tette meg intézkedéseit. Károly azon megbocsájthatatlan hibát követte el, hogy a helyett hogy Loewenhaupt megérkezését Mohilewben bevárta volna, ki 11 ezer kitűnő katonával és nagymennyiségű élelmi szerekkel közeledett, benyomult egy tartományba, melynek veszélyes talajviszonyait nem ismerte s hol minden pillanatban a legnagyobb veszedelem fenyegette. Hasztalan igyekeztek Piper gróf és többen bizalmasai közül a királyt ezen veszélyes előnyomulásról lebeszélni; a makacs hős végzettszerű következetességgel sietett megsemmisülése felé. Előtte bizonytalan ingoványos és lápos talaj meddig csak a szem látott és messze azontúl; minden oldalról az ellenséges hadak raja, miként a biztos zsákmányt követő keselyűk. A tapasztaltabb és idősebb tábornokok már előre látták a veszedelmet, melynek a király feltartóztatlanul eléje sietett. S valóban, már augusztus 29-én sikerült Golitzyn tábornoknak a Tsernaja Napa nevű patakánál egy jelentékeny svéd dandárt megsemmisíteni. De

¹⁾ Hermann, IV. köt. 239. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 60. lap.

Károly mitsem törődve Leowenhaupt-tal és serege egy részének vereségével feltartóztatlanul tovább haladott Ukrajna veszedelmes ingóványai felé; s átkelvén a Szosfolyón, mindinkább közeledett dicsőségének végpontjához.¹⁾

Péter egy pillanatra sem vette le szemét ellenfeléről, mióta az Mohilewből kiindulva az Ukrajna felé törekedett. S miután maga 28 ezer emberrel Loewenhaupt ellen fordult, egyesülését a főhaddal megakadályozandó, Seremetjéwnak meghagyá, hogy ne tágitson Károly oldala mellől s kövesse őt minden áron az Ukrainába.²⁾ Loewenhaupt a királytól nyert utasítás folytán Poproiszk közelében átkelt a Szósán és Lieszna mellett találkozott a cárral. Heves és elkésredett harez fejlődött, mely kezdetben a svédeknek látszott kedvezni; majd azonban az oroszok nagy vitézséggel futásra kényszerítik az ellenséget, ki egész hadikészletét, ágyút, roppant mennyiségű élelmiszereket hagyott a győzők kezében. Loewenhaupt vert hadának töredékeivel az éjji sötétség védelme alatt szerencsésen megmenekül, hogy személyesen vigye meg urának a szerencsétlenség híré.³⁾ Péter öröme e győzelem felett nem ismert határokat; „A liesznai ütközet,“ írja naplójegyzeteiben, „tulajdonképeni alapját képezi valamennyi későbbi szerencsés eseménynek; első próbánk volt a háború művészetében; anyja ama nagy győzelemnek, melyet kilencz hóval később Pultawánál vívtunk vala.“⁴⁾ Hogy a czár öröme teljes legyen, nemsokára híre érkezett, hogy rokona Fedor Apraxin Ingermanlandban Lübecker tábornok előnyomulását lehetetlenné tette, minek folytán a megszállott Balti tenger melléki vidékek szorosabban Oroszországhoz fűződének. Szent-Pétervár, a czár ezen kedvencz alkotása és a szomszédos Kronstadt derekasan megállották helyüket.⁵⁾ A kettős győzelem nagy fontossággal birt kiváltképen azért, mert Apraxin seregének nagy részét most átengedhette a cárnak, a készülöben lévő nagy küzdelemhez.

A svéd király, ki időközben kezdé belátni helyzetének veszélyességét, melyen azonban változtatni most már nem állott hatalmában, minden reményét Mazeppába helyezé; ki

¹⁾ Hermann, IV. köt. 239. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 240. lap, és Ustrjalow, II. köt. 62. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 241. lap.

⁴⁾ Ugyanott.

⁵⁾ Hermann, IV. köt. 242. lap.

szüntelen arra ösztönzé, hogy igyekezzék minél rövidebb idő alatt Ukrajna belsejéig hatolni, hol vele a kozák ezredekkel egyesülni fog. Október 21. és 24-ike közt nagy bajjal és érzékeny áldozatok árán tudta a király seregét a Deznán átszállítani, szüntelen nyugtalanítva Gordon dandárparancsnok seregétől. Most végre elérkezett a pillanat, melyben Mazeppának ígéretéhez képest csatlakoznia kellett a svéd királyhoz. De a ravasz hetmán sokáig késett s úgy látszott, hogy nem volt szándéka maga mögött minden hidat elégetni. Mialatt XII. Károly Tsernigow előtt ütt tábort, hol röviddel előbb Péter minden élelmiszereket és takarmányt megsemmisített, Mazeppa titkos tanácskozássra hívta össze a kozák ezredek, mely alkalommal először tárt fel előttük titkos összeköttetését a svéd királlyal. S miután őket az oroszok kegyetlenségére és szószegésére emlékezteté, felszólítá; csatlakozzanak minél számosabban hozzá s pártoljanak át a lengyel királyhoz, kinek leghatósabb szövetségese a legyőzhetetlen svéd király. Azonban a ravasz kozákoknak nem nyerte meg a hetmán terve tetszésüket; a vállalat többeknek a józanabbak közül nagyon is vakmerőnek látszott; és tekintettel a dolog fontosságára, gondolkozási időt kértek. Sokan közülök egyenesen a czárhoz siettek és feltárták előtte a hetmán árulását; ezek azt is mondták, hogy legszívesebben megkötözve magukkal hozták volna Mazeppát, hogyha elégséges megbízható katonával rendelkeztek volna.¹⁾

Igy semmisült meg XII. Károly vérmes reménye, melyet Mazeppa megjelenéséhez kötött, ki nemsokára mint menekülő 40—50 hű maradt embere kíséretében jelent meg a svéd király előtt, kinek 30 ezer emberből álló segélyhadat helyezett kilátásba! Mazeppát a czár egy ukáza hazaárulónak nyilvánítván, képét a hóhér nyilvánosan megégeté.²⁾ Mentsikow az áruló fővárosát, Baturint rohammal megvette és feldúlta; azután Gluchowba húzódék vissza, hol nemsokára a czár is megjelent, hogy az új hetmán megválasztásánál jelen legyen. A választás a czár jelöltjére, Szkoropadski ezredesre esett.³⁾

Ezalatt Károly helyzete mind rosszabbra fordult. Az

¹⁾ Hermann, IV. köt. 242. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 243. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 243. lap, és Ustrjalow, II. köt. 63. lap.

1708. és 1709-iki tél korán és rendkívüli erővel köszöntött be; oly nagy volt a hideg már tél elején, hogy a madarak megfagyva hullottak alá a levegőből. — A svéd katonák királyukkal együtt, kihez bámulatraméltó hűséggel ragaszkodának. kimondhatatlan szenvedéseknek voltak kitéve. Az egyedüli eszköz. seregét a végső pusztulástól megóvni. abban állott, hogy azt, ha még lehetséges, lengyel szállásokra vezesse. De a makacs hős erről mitsem akart tudni; erővel nyílt ütközetre akará ellenfelét kényszeríteni, azután útját folytatni Moszkva felé. Kimondhatatlan fáradsalmak közt érte el Gadits városkát; ütközben — 1709. januárban — több ezer katonája megfagyott, kik hulláikkal boríták a hóval fedett kietlen mezőségeket.¹⁾ A király egyedüli reménye volt a gazdagon élelmiszerekkel ellátott Pultawa megvétele; s midőn ennek lehetetlenségéről is meggyőződött. egyik futárt a másik után indítá útnak Lengyelország felé, hogy Leszezynszki Szaniszlótól, ki maga is segélytelenül állott, segítséget és mentséget sürgessen. Azonban a küldönczök, kik a szomorú levelezést közvetítették, az oroszok kezébe kerültek. „Bárcsak jönne Szaniszló,” mondá Péter tréfásan, „akkor legalább remélhetném, hogy a három király ünnepét, mely közeledik, méltó módon megülhetnénk.”²⁾

Péter. tekintve ellenségének borzasztó helyzetét, azon ponton állott. hogy immár nyugodtan nézhette az események fejlődését; XII. Károly a csapdában volt, melyből többé nem volt menekülés. Az elemek szövetkeztek az oroszokkal, hogy a svédek vereségét teljessé tegyék. Péter ezalatt meglátogatta a woronesi hajógyárt s jelenvolt két hadihajó vízre bocsájtásánál, melyek közül az egyik 50. a másik 80 ágyúval volt felszerelve. Majd felkereste tízévi távollét után Azowot, melynek erősítési és kikötőmunkálatai szakadatlanul folytak. Itt vette hírét május havában Pultawa ostromának és egy újabb győzelemnek a fellázadt szaporogi kozákok felett. Minthogy Pultawa megtartása, mely csak 4000 emberből álló őrséggel volt ellátva, felettén fontos volt. Péter a leghatározottabb hangon utasítá a hadsereg fővezérségét, miszerint kövessen el mindent, nehogy a nevezetes hely az ellenség kezébe jusson. Röviddel utóbb

¹⁾ Hermann, IV. köt. 242. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 243. lap.

maga is a hadseregnél volt, s mint a gárda-ezredek parancsnoka résztvett Seremetjéwvel a további hadműveletekben. Június 20-án az oroszok átkeltek a Worszklán s egy mért-földnyire a svédektől ütöttek táborn, kik továbbra is megmaradának erősítéseikben.¹⁾ Végre elérkezett a pillanat, mely után XII. Károly oly régóta vágyakozott: szemben állott ellenségével, kit még egy év előtt oly könnyen megsemmisíthetőnek vélt. Azóta a viszonyok nagyon megváltoztak. . . . Vajjon XII. Károly ma is úgy vélekedék-e ellenfeléről. . . . ? Nagy és fontos kérdés várakozott e pillanatban eldöntésre; arról volt szó, hogy Svédország megtartja-e ama nagyhatalmi állást az európai államok sorában, melyet számára Gusztáv Adolf erélyes és szerencsés politikája kivívott és a westpháli béke biztosított?

Az 1709. június 27-én került harcra a dolog, mely a nagy és fontos kérdést eldöntendő vala. A germánok és szlávok harcra volt ez. Európa éjszak-keleti részének uralmáért. A svédek a kétségbeesés harcát vívták: „kenyér vagy halál!” volt a jelszavuk. A pillanat nagy és jelentőségteljes volt. Szerencsétlenségére a svédeknek, a nevezetes napon nem állott Károly maga seregeinek élén. Tizenegy nappal előbb egy a kozákokkal vívott harc alkalmával lábán megsebesült. minek folytán nem tudott lóra ülni s a főparancsnokságot Rjenskjöld tábornokra ruházta. Azonban ez nem volt elég ok, az ütközettől távol maradnia, s azért a hős egy hordszékből jelenvolt a borzasztó harcban mindenütt, hol reá szükség volt; nem ritkán életének komoly veszélyeztetésével. A szörnyű harc kimenetele sokáig ingadozott; de Péter ép oly kitartó és fáradhatatlan volt, mint a liesznai ütközetben. Mindenütt lehetett őt látni fűrge török lován, hol a veszély legnagyobb volt; szüntelen fűrgetek körüle a golyók, az egyik átlukasztá kalapját, a másik a nyeregben akadt meg; de lélekjelenléte nem hagyta őt el egy pillanatra sem. Mellette és körüle Seremetjéw, Bruce, Dolgorukij, Golitzyn, Wellingh és Mentsikow méltóan megállák helyüket. Tizenkét órai véres harc után az orosz fegyvereket a legteljesebb győzelem koronázta. A svédek minden oldalról meghátráltak, s nem valának többé újabb támadásra rávehetők. Rjenskjöld tábornok fogságba kerül,

¹⁾ Hermann, IV. köt. 244. lap.

vele együtt Emánuel württembergi herceg, továbbá Stackelberg, Kreuz, Kruse, Hamilton és Roos tábornokok; míg Piper gróf svéd államminiszter titkáraival önként jelentkezik Pultawában. Az egész svéd hadsereg szét volt riasztva, a halottak száma 9000, a foglyoké 2800-ra ment; az egész tábor, ágyúk stb. a győzők kezébe estek. XII. Károly maga, a szerencsétől elhagyatott hős eltűnt, hasztalan keresték a csatatéren, csak összelőtt hordszékét találták meg, melyen magát az ütközet alatt körülhordoztatá. Péter a svéd táborban költé el jól megérdemelt ebédjét, melyhez Piper gróft s a többi svéd tábornokokat lekötő levéljével nyájassággal meghívá: nagy dícsérettel szólott a svéd katonákról és tisztjeikről, s hogy elismerését Rjenskjöld iránt kifejezze, leoldá övéről kardját és átnyujtá a csatavesztett fővezérnek. A württembergi hercegnek is visszaadá kardját, majd szabadságával ajándékozta meg; azonban még mielőtt hazájába visszatért volna, útközben Dubnóban meghalt. Midőn Péter jelenlétében egy orosz tiszt XII. Károlyról tiszteletlenül nyilatkozott, a czár a következő szavakkal bünteté: „Nem király vagyok-e én is? s ki áll jót arról, hogy nem ér-e engemet is utól Károly sorsa?“¹⁾

XII. Károly hadseregének töredékével a Worszkla mentében lefelé húzódott egész a Dnjeperrel való egyesüléséig, itt azután Parewolotsna mellett, három széles folyam: a Dnjeper, Worszkla és Psól között mintegy beékelve megállott. Továbbnyomulás vagy menekülés lehetetlen volt; a sereg nem rendelkezett többé sem a megfelelő számú ágyúkkal, sem egyéb tábori eszközökkel. Az élelmiszerek elfogytak s a katonák három nap óta nem ettek; a lőpor is fogytán volt . . . védelemről többé szó sem lehetett . . . Közelgő óriási porfellegek pedig az üldöző oroszok közeledését jelezték. De XII. Károly még mindig nem tudta magát elhatározni, hogy szerencsétlen seregétől megváljon . . . Loewenhaupt tábornok csak nagynehezen tudta rávenni, hogy keljen át a Dnjeper túlsó partjára, nehogy az oroszok fogságába kerüljön.²⁾ Csak Mazeppa és néhány száz hű emberétől követve lépte át Károly a török határt, hogy a távol idegen földön keressen menhelyet.

¹⁾ Hermann, IV. köt. 245. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 246. lap.

Eltávozása után pedig június 30-án Loewenhaupt az egész 15 ezer emberből álló seregével letette fegyverét az oroszok előtt, kik e pillanatban csak 9000-en voltak. Ezzel megvala semmisítve a rettegett svéd hadsereg, melyet még néhány hó előtt mindenki legyőzhetetlennek tartott; királya és vezére pedig földönfutóvá lett.¹⁾

Péter győzelme teljes volt s egy hatalmas lépéssel közeledék nagyratörőkvő czéljainak megvalósításához. Az orosz tábornokok, kik a nagy győzelmet elősegítették, jószágot, érdemrendeket és egyéb kitüntetések kaptak: a tisztek mellképeket és aranyérmeket; a köztízek pedig ezüstérmét és pénzjutalmat. A dicsőséges győzelem emlékére a czár a pultawai napot nemzeti ünneppé tette, mely még ma is megülik. A győzelem után a csatamezőről Péter a következő szavakban adott tudósítást a nagy eseményről Apraxin tengernagynak: „Ellenségünket utolérte Phaëton sorsa; s most biztosan nyugszik Newa városunk, Szent-Pétervár alapköve!“

Az újabb kor történelme nem sok eseményt mutat fel, melynek következményei oly nagy és átalakító hatással lettek volna mint a pultawai ütközet. Miként egy varázsszóra halomba dült a svéd nagyhatalmasság, mely nyolczvan év óta hallatlan szerencsével növekedett. Svédország nem volt többé képes a szörnyű vereség következményeit kiheverni; fokról-fokra, és ijesztő gyorsasággal szállott alá tiszteletet és félelmet parancsoló magaslatáról, hogy a világot ép oly nagy tanulsággal mint csodálkozással lepje meg. Continéntális tartományai egy csapással védtelenül ki valának téve a haszonlesésnek és nagyravágyásnak; s mit a münsteri béke által és az után nyert, azt mind elseperte a pultawai viharos nap. Európa bámulattal és csodálkozással fogadta a hírt, melyre elkészülve nem volt; s ki tudná megmondani, mennyi ellentétes érzelmekre és számításokra szolgáltatott okot a váratlan esemény!

Péter világosan látta az utat kijelölve maga előtt, melyen haladnia kellett.²⁾ Oroszország egyszerre óriási hatalommá nőtt, mely bámulatba ejté a világot.³⁾ Mintha egyszerre szétfoszlottak volna azon sötét ködök, melyek

¹⁾ Hermann, IV. köt. 246. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 66. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 247. lap.

Oroszországot Európa szemei elől elrejtették; egy óriás lépett a világtörténelem színpadára, kinek háta mögött egy egész, addig ismeretlen világ terült el. Alig hantoltaték el a svéd nagy hatalom a pultawai mezőkön, midőn Péter tekintetét Lengyelországra és Livoniára veté, melynek sorsát kezében tartotta. Első gondolata volt szövetségét II. Ágosttal megújítani, ki iránt ugyan nem érezhetett sem tiszteletet, sem bizalmat, de kit alkalmas eszközként használhatott fel a jelen körülmények közt; s míg Seremetjew 40 ezer emberrel a Balti tenger mellékére rendeltetett, Mentsikow a lovasság nagy részével Lengyelországba küldetett, hogy Oginski lengyel csapataival egyesülve, lehetőleg siettesse Leszezynski Szaniszló bukását és előkészítse a talajt II. Ágost fogadtatására. Egyidejűleg Goltz és Gordon tábornokok 12 ezer emberrel esatlakoztak Siniaowski lengyel hadaihoz. S ezen haderő teljesen elégséges volt, hogy Leszezynski Szaniszló és Krassau tábornok svéd hadait a harczonealról leszorítsa.¹⁾ Péter megbízottja, Lith pedig már július 26-án Drezdában volt, hogy a választófejedelemmel egy új véd- és daczszövetség módozatai iránt megállapodjék. S nihelyt Szaniszló párthívei arról értesültek, hogy II. Ágost egy 14 ezer emberből álló sereggel közeledik Lengyelország felé, s hogy maga a czár is megindult ugyanazon irányban, siettek hódolatukat kijelenteni a szász választófejedelemnek, csak hogy annak bocsánatát maguknak idejében biztosítsák.²⁾ Ilyen körülmények közt Leszezynski Szaniszlónak és Krassau tábornoknak nem maradt más hátra, mint Lengyelországot elhagyva Pomerániába sietni.³⁾

Az események most felettén gyorsan követték egymást. Péter az európai hadviselés mesterségével győzte le veszélyes ellenségét; s ez okból inkább mint valaha meg volt győződve az állam alapos átalakításának szükségességéről. Azonban eddigi tapasztalatai arról győzték meg, hogy ezen átalakítás nem egyes rendszabályok keresztülvitelével érhető el, hanem nagy és tervszerűen végrehajtott eszközök segítségével, melyek az államszervezet minden ágát egészen és teljesen felölelik. Így vette kezdetét Péter uralkodásának harmadik és az előbbinél bizonyára nem csekélyebb jelentőségű idő-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 66. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 248. lap.

³⁾ Ugyanott.

szaka.¹⁾ Minden, mit ezentúl tett vagy mulasztott, ezen átalakítás uralkodó eszméjének befolyása alatt ment vala végbe.

A lengyel rendek Péter felszólítására már szeptember 23-án együtt valának Varsóban; köztük:²⁾ Bielinski, a lengyel korona marsallja, továbbá Wigowski lutzki püspök, Lithvánia nagykanzellárja, Radziwill herceg és még sokan mások, kiknek legelső teendője abban állott, hogy az orosz czárnak a pultawai győzelemhez szerencsét kívánjanak s hogy neki megköszönjék, miszerint nagy győzelme által lehetővé tette, hogy ismét visszaadassék Lengyelországnak egyetlen törvényes ura, II. Ágost, s „*hoggy szabadságukat megmenté.*”³⁾ Ide jutott Lengyelország a pártviszályok kárhozatos közreműködésével. Péter szeptember végén találkozott II. Ágosttal Thornban. A czár kegyesen szemet hunyt a király hibáival és bűneivel szemben; de midőn a lengyel királyság területi viszonyairól volt szó, a következő jellemző nyilatkozattal zárta be a tárgyalást: „Cserben hagyatva szövetségeseimtől, egyedül kellett a nehéz harcot végig küzdenem; nagyon természetes tehát, hogy az előnyöket senkivel sem kívánom megosztani. Nem Lengyelország és nem királya számára fogom Livoniát meghódítani, hanem azért hódítandom meg, hogy ismét egyesíthessem Oroszországgal.”⁴⁾

De most mások is keresték Péter barátságát és szövetségét. A dán király báró Ranzau által kérte fel a czárt a régi szövetség megújítására, mely azután 1709. október 22-én Dolgorukij Waszilijsz által Kopenhágában alá is íratott. Nehány nappal előbb Péter személyesen találkozott a porosz királlyal Marienwerderben; de ez utóbbi ismeretes óvatosságában nem mutatott nagy hajlandóságot Svédországgal háborúba keveredni. Marienwerderből a czár Rigába sietett, melyet Seremetjew már erősen körülzárolt. Az ostrom jó lefolyást vőn s a győzelem e ponton is biztosnak ígérkezett; azért Pétert már november végén Szent-Pétervárott találjuk, ezen kedvencz alkotásában, melynek felvirágozását minden eszközökkel előmozdítja. Szent-Pétervár volt az őrszem, honnan

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 66. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 248. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 249. lap.

Svédország minden mozdulata megfigyeltetett. Péter megparancsolá nagyjainak, hogy az új városban köpalotákat építsenek s minél többeket igyekezzenek oda vonzani állandó megtelepedés céljából. Az új városban többek közt egy templom alapkövét tévé le személyesen a pultawai győzelem emlékére, melyet nem minden naivitás nélkül szent Sámsonnak szentelt; azután az új hajógyárban az első hajót, mely vízre bocsájtaték s melyen a csár sajátkezűleg is dolgozott, Pultawa névre keresztelte.¹⁾ Hogy Szent-Pétervárt gyorsan felvirágoztassa, már 1706-ban Franciaországgal, majd a német tengeri városokkal kereskedelmi szerződéseket kötött, melyek folytán a távol és nehezen hozzáférhető Archangelszk helyét a felettén kedvező fekvésű Névaváros a finni öböl közvetlen szomszédságában foglalta el.²⁾ A Ladoga és a Volga összeköttetése által közvetlen érintkezésbe hozatának egymással a Balti tenger és a Kaspi tó, mi a bel- valamint átviteli forgalomnak rendkívüli kiterjedést adott. A nagy viziutak megvalósítását Péter az angol mérnök Perryre bízta. Az év befejezése előtt pedig — deczember 21-én — Péter nagy diadalmenetben tartá bevonulását Moszkvába, körülvéve gárdaezredeitől, mely alkalommal a svéd foglyok, az elvett ágyúk, zászlók és egyéb harczi jelvények segíték növelni a nap fényét, mely sokáig élt a moszkvai nép emlékezetében. De Péter nem sokáig időzött tétlenül ezuttal sem fővárosában. Livonia és Karélia meghódítása minden idejét igénybe vette.³⁾ S mintha Pultawa óta a hadiszerenese egészen megfordult volna, az orosz fegyverek mindenütt diadalmaskodtak: a legerősebb tengeri várak: Riga, Rewal, Kexholm, egymásután megnyiták kapúikat a czárnak s az orosz uralom egy év lefolyása alatt nemcsak Livoniát, Eszthlandot és Ingermanlandot, hanem Finnország déli részét is magában foglalta. Péter minden kockázat nélkül dandárookra oszthatá fel seregét, hogy a Balti tenger partjait a Duna torkolatától egész Wiborgig megszállhassa. Seremetjew megvette Rigát és Dünaborgot, Bauer tábornok Pernau és Rewal, Apraxin Wiborgot és Bruce Kexholmot.⁴⁾ Ezalatt Mentsikow a svédeknek Lengyelországból kiűzé és visszaállítá

¹⁾ Hermann, IV. köt. 249. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 250. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ustrjalow, II. köt. 67. lap.

Leszczynski Szaniszló elűzetése után II. Ágost uralmát, ki az altranstädti megalázó béke feltételeit mindjárt a pultawai ütközet hírére semmisnek és érvénytelennek nyilvánítá. Dánia megújítva szövetségét Péterrel, beütött Schonen tartományba, s ámbár nagyobb sikereket kivívni nem tudott, mégis jó szolgálatokat tett az oroszoknak, minthogy ezáltal Steenbock svéd tábornokot, ki a dán királyt Helsingborg mellett csúfosan megveré, távol tartá a svéd hadsereg veteránjaival a Balti tenger melléki harcztérről.¹⁾ Svédország helyzete valóban szomorú volt; XII. Károly Törökországban minden erejéből azon fáradozott, hogy a portát háborúra bírja Oroszország ellen, hogy ekképen idegen segélylyel megszabaduljon legkérlelhetlenebb ellenségétől. Azonban fáradozásai tovább egy évnél sikertelenek maradának, ámbár a padisah háremje is a regényes sorsú svéd király ügyében fáradozott. Svédországot már a korábbi háborúk kimerítették, most pedig védtelenül ki volt téve minden oldalról ellenségei támadásainak. S mialatt a svéd hazafiak nehéz szívvel, majd kétségbeeső lemondással nézték hazájuk nagyságát hanyatlani, azalatt XII. Károly benderi táborában gondtalanul élte napjait, vagy pedig nem fejedelmi kedvteléseknek engedé át magát.²⁾ Péter az 1710. évvel látszólag elérkezett hatalmának és dicsőségének magaslatára; a még hátralévő tizenöt év inkább megerősíteni volt hivatva nagy lelkesedéssel és nagy áldozatokkal elért vívmányait. Vérmes reményekkel nézett eléje a török háborúnak, mely napról-napra valószínűbbé vált; s minthogy a törökök felett még akkor győzedelmeskedett, midőn a svédek még nem valának mesterei a háború művészetében, biztosra vette, hogy birodalmának déli részeiben ép oly győzedelmesek lesznek fegyverei, mint éjszakon és nyugaton. Azonban végzete még nehéz megpróbáltatásokat tartott fenn számára a jövőben.

III. Ahmed nem tartozott a harczias szultánok sorába; nem is volt kiváló barátja vagy esodálója XII. Károlynak, s azért sokáig késett a svéd király kívánságát teljesíteni. De a panaszok az oroszok ellen a határszélekről mind sűrűbben érkezének Konstantinápolyba s a serailpárt mindezekből nagy tökéletet csinált. A krimi khán azzal állott elő,

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 68. lap.

²⁾ Ugyanott.

hogy a kalmükkök mind gyakrabban becsapnak Krimbe, melynek lakosságát lemészárolják és kifosztogatják. A lengyel Leszczynski-pártiak s kivált XII. Károly nagy bámulója, Poniatowski, szüntelen segílyt sürgettek a Lengyelországban uralomra jutott oroszok és szászpártiak ellen; a francia követ csak azért óhajtá a svéd király segélyezését, nehogy Oroszország növekedésével és hatalmával Németország szövetségeseinek száma is növekedjék. Két nagyvezérnek csak azért kell megbuknia, mert az Oroszországgal való háborúnak ellenségei valának. A szultana valide, valamint többen a harem hölgyei közül rajongtak XII. Károlyért s nem szüntek meg a szultánt ostromolni, hogy a benderi hősnek segílyt nyújtson. S a gyenge III. Ahmed végre engedett a zaklatásnak, ámbár csak egy év előtt újították meg a béke Törökország és Oroszország közt. Az új nagyvezér, Mohamed Baltádzsi, kiadá a parancsot a szárazföldi és tengeri had felszereléséhez s 1710. november 21-én megtörtént a hadizenet, mely alkalommal a czár követe, Tolstoi, régi török szokás szerint a héttornyú várba záratott, gúnyjára a nemzetközi jogoknak, melyekről a porta most sem akart tudni.

Alig értesült Péter a béke megszegéséről, midőn a Lengyelországban állomásozó Golitzyn tábornoknak parancsot adott, seregével a moldva határ felé húzódni és onnan a törököket és tatárokat szemmel tartani. Ugyanesak a déli határszélekre rendelé Seremetjew tábornagyot is Rigából huszonkét gyalogezreddel. Minden oda mutatott, hogy Péter nem indult könnyelműen a harciba, s hogy vérmes reménykedései dacára ismeré a nehézségeket is, melyek reá várakoztak s melyek felett győzedelmeskednie kellend, hogyha eddigi vívmányait nem akarja vala kockáztatni.

Mielőtt Szent-Pétervárról Moszkvába indulna, a Balti tenger melléki tartományok biztonsága felől intézkedett s Livonia és Karélia katonai és polgári kormányzásával Mentsikow tábornagyot bízta meg. A legfőbb államügyek vezetését azonban Moszkvában egy nyolcz tagból álló s újonnan szervezett szenátus kezeibe tette le. Hatásköréhez tartozott az igazságszolgáltatás, a hadügy és az államjövödelmek kezelése és ellenőrzése. Ezen szenátus megalakításával egyidejűleg a régi rezjád-kamara eltöröltetett. Egy másik nem kevésbé fontos intézkedésével a czár némileg

kibékíté a még mindig elégületlen és nem ritkán rakoncátlanzkodó papságot. Péter ugyanis az utolsó háborús esztendőkből több püspökségnek és kolostornak jószágait az államkinestár részére lefoglalta. Most ezen jószágokat minden kényszerítő ok nélkül visszaadta s csak a megszüntetett patriarchátusi jószágokat tartotta meg; fenntartva azonban magának a jogot, hogy a visszaadott egyházi javadalmak után netán adót követelhessen.¹⁾

A tavasz közeledésével az előkészületek jó részt be valának fejezve és Péter 1711. márczius 8-án az uszpenszkói templomban hallgatott istenitisztelet után elhagyta fővárosát, hogy a hadsereghez utazzék. A templom előtt volt felállítva a két gárda-ezred, mely a czárt kísérendő vala. A szokásos fehér lobogó helyett most pirosat viseltek a következő felírással a kereszt körül: in hoc signo vinces. Egy nappal elutazása előtt házasságra lépett azon nővel, kit a végzet a legalacsonyabb sorsból a legmagasabb polezra emelt, hová emberi szerencse, érdem vagy lángész vezethet. E nő Katalin volt, egy pórleány Dorpat közeléből, egy eszth faluból, ki kilencz évvel előbb Marienburg megvétele alkalmával Seremetjew kezébe került, miután röviddel előbb egy svéd altisztnek nyújtá vala kezét. Nemsokára Mentsikow szolgálatába került, kinek megtetszett hajlékonysága és természetes értelmessége, s ki nemsokára bemutató őt a czárnak oly czélből, hogy annak kegyéből kiszorítsa régi kegyenczét, Mons Annát, ki mint látszik, nem volt barátja az orosz nagyoknak. Célját el is érte, Péternek megtetszett az eszth leány; régi kedvese pedig a porosz követ, gróf Kayserlingh nejévé lön.²⁾

Katalin csakhamar nélkülözhetetlenné tudta magát tenni a czárnál; tapintatos és elnéző volt és nem tanúsított féltékenységet annak szerelmes kalandjaival szemben, különben alázatos, gondoskodó és eszélyes volt s ügyesen megtalálta az alkalmas pillanatot, hogy a hirtelen szenvedélyesen fellobbanó haragját urának jótékonyan fékezze. Már ismeretségük első idejében a czár a gosszudarina nagyságos asszony czímet adományozta neki; gyorsan elsajátítá az orosz nyelvet, míg ellenben anyanyelvét, az eszthet és

¹⁾ Hermann, IV. köt. 261. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 262. lap.

németet csakhamar elfeledé. Különben olvasni és írni sohasem tanult meg. Az 1703-ban áttért a görögkeleti vallásra, mely alkalommal Alexej cárevits volt a keresztatyja: s erre való tekintettel neveztetik utóbb Katalin Alexejewna.¹⁾ Péter már 1707-ben titkos házasságra lépett Katalinnal. A cár nem volt szerencsés első házasságából Jewdokiával származott fiával. Alexej cárevits mindvégig makacs ellensége volt atyja törekvéseinek s újításainak, legtöbbször azok társaságában volt található, kik a régi állapotok hívei valának s elkeseredett ellenzéket képeztek.²⁾

Midőn Péter elhagyá fővárosát, Katalin nem volt rávehető, hogy visszamaradjon, s így elkísérte a cárt a táborba. Útközben komoly baj érte utól az uralkodót, mely alkalommal Katalin odaadó gondossággal ápolta. Jelenléte mindvégig jó hatással volt a cárra, ki napról-napra jobban ragaszkodék hozzá.

Jaroszlawban Péternek találkozója volt a lengyel királylyal. II. Ágosttal, melynek azonban nem volt fontosabb következménye: Lengyelország nem volt képes a cárt a törökök elleni háborújában segíteni, s így szövetségei dacára egyedül maradt a nehéz harcban. A cár egyedüli reménye a moldvaiak és az oláhok voltak, kik az oroszokkal egy valláson, a török iga alól minden áron szabadulni óhajtottak. Oláhország hospodárja huszonkét év óta Bessaraba Konstantin. Brankován gróf volt; ki azon reményben, hogy családja állandó birtokosává leend a fejedelemségnek, készséggel fogadta az orosz ajánlatokat és megígérte, hogy háború esetében nemcsak fegyveresekkel és élelmiszerekkel fogja támogatni a cárt, hanem a török birodalom keresztényei közt felkelést eszközölni az oroszok javára.³⁾

Még biztosabb segélyre számított Péter a moldvaiak részéről, kik csak a Dnjeszter által választattak el a lengyel tartományoktól s kik több mint egy érdek által fűződének Oroszországhoz. Kantemir Demeter moldva vajdának, a gyenge Mawrokordato utódjának több oka volt a törökökre, azok szőszegése és kapzsisága miatt neheztelni; s azért nem volt nehéz őt Péter szövetségesevé tenni, kinek dicsőségéről

¹⁾ Hermann, IV. köt. 262—263. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 263. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 264. lap.

beszélt ez idő szerint az egész világ. Az 1711. április 13-án Lutzkban a következő szerződés jött létre Péter és a moldva vajda közt: „Moldvaország orosz védelem alá helyeztetik; a fejedelem, a bojárok és az egész nép hűséget esküsznek a cárnak, mihelyt Moldvába benyomul; hasonlóképen hűséget esküszik a hadsereg is, mely az orosz hadakkal egyesül, oly célból, hogy a harczot a törökök ellen megkezdje. Ellenben a cár kezeskedik, hogy Kantemir herczeg korlátlan, örökös ura marad Moldvaországnak, orosz védelem alatt.¹⁾

Ilyen kilátásokkal közeledék Péter a Dnjeszter-hez. Seremetjew 15 ezer emberrel már Raskow mellett állott, hogy a moldvai sereggel egyesülve, ha lehetséges, a törökök átkelését a Dunán megakadályozza. E pillanatban Kantemir Demeter érkezettnek látta az időt, hogy népe előtt nyilatkozzék. Egy kiáltványban tudtára adta a moldvai népnek szövetségét az oroszokkal s egyuttal felhívta, hogy csatlakozzék hozzá a törökök elűzésére és az ország felszabadítására. Azonban minden ígéretei majd fenyegetései hatástalanok maradtak; a moldvai nép rémülete a törököktől sokkal nagyobb volt mint hazaszeretetük vagy fejedelmük iránti ragaszkodásuk. Senkisémozdult; s a fejedelmi kiáltványa inkább ijedséget mint lelkesedést idézett elő.²⁾

Ezalatt a törökök átkeltek a Dunán és Seremetjew seregeinek elégtelenségénél fogva mitsem tehetett, hogy őket előnyomulásukban a Pruth felé feltartóztassa. Az orosz táborban már élelemhiány kezdett mutatkozni; az ígért segély elmaradt s a helyzet pillanatról-pillanatra válságosabb lőn.³⁾ A török főhad közeledésével és tekintettel a válságos körülményekre, Péter haditanácsot hívott össze, mely alkalommal a német tábornokok közül többen, mint Ensberg, Hallart, Osten és Bergholz oda nyilatkoztak, hogy a Dnjeszter két partját, melyet az orosz sereg megszállva tartott, semmi körülmények közt sem szabad feladni. Innen kémszemmel lehet tartani az ellenséget s a folyamon élelmiszereket és takarmányt könnyebben lehet beszerezni. Végre szerencsétlenség esetében a visszavonulás Mohilew és Szoroka irányában nem járna túlságos nehézségekkel. Azonban a német tábornokok alapos indokolása nem találkozott a többség

¹⁾ Hermann, IV. köt. 265. lap.

²⁾ Engel, Gesch. d. Mold. u. Wall. 294. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 266. lap.

tetszésével. A kurlandi Rönne tábornok, egy kifogástalan hírű és nagy tekintélyű katona, ki teljes mértékben birta a czár bizalmát, nem osztá a kifejtett nézetet s azt tanácsolá, hogy minden halogatás nélkül induljon az egész hadsereg a törökök ellen és verje meg az ellenséget nyílt csatában: vagy pedig igyekezzék Bendert, hol XII. Károly tartózkodik, rohammal megvenni. Az orosz tábornokok és ministerek Rönne véleménye felé hajlottak, melyet a czár is elfogadott.¹⁾

Június 16-án Péter gárdaezredeivel és Weide, Hallart és Repnin tábornokok csapataitól kísérve átkelt a Dnjeszteren, s egy lakatlan, víztelen vadonba lépett. Hét napi kínos és fáradalmas előnyomulás után, mely idő alatt a hadsereg kimondhatatlan sokat szenvedett, csatlakozott Kantemir fejedelem is dandarával a czári sereghez. Nehány nappal később a czár fényes bevonulását tartá Jassy városába, mely alkalommal Kantemir Demeter úgy viselé magát, mint Oroszország vazallja. Azonban Jassyban kellemetlen hírek várakoztak Péterre. Brankován oláh fejedelem, ki eddig minden alkalommal hűségéről és ragaszkodásáról biztosítá a czárt, most kijelenté egy követé által, ki a czárra itt várakozott, hogy nem áll hatalmában, átvállalt kötelességeit Oroszország irányában teljesíteni; s mert a czár nem akadályozta meg a törökök átkelését a Dunán, immár nem tehet egyebet, mint a nagyvezérhez csatlakozni. Péter a váratlan hírre oly mérhetetlen haragra lobbant, hogy Brankován követét azonnal ki akará végeztetni, miben csak Kantemir higgadsága akadályozta meg.²⁾

Ezalatt az egész török hadsereg átkelt a Dunán. — Kantemir Demeter tanácsára Péter a Duna felé nyomult, hogy a török csapatok egyesülését, ha lehetséges, megakadályozza. Azonban a kísérlet meghiúsult s ezzel maga az orosz főhad oly helyzetbe jutott, mely a legnagyobb veszélyeket rejté magában. Rönne tábornok még a Szereth mellett állott, Repnin és Weide tábornokok dandárai hasonlóképen elmaradának a főhadtól. Péter helyzete ezen elszigeteltségnél fogva a lehető legválságosabb lón. S hogy a helyzet még reménytelenebbé váljon, az élelmiszerek s a takarmány fogytán voltak, az ellenség pedig gyors közeledőben. A hadi-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 267. lap.

²⁾ Ugyanott.

tanács a gyors visszavonulásban látta az egyedüli menekülést: azonban ezt megnehezíté a mocsáros és ingoványos talaj s azon körülmény, hogy a tatárok, kik a török főhadat megelőzték, már a háttéri dombokat és erdőségeket ellepték. Ámbár július 20-án Rönne hadosztályán kívül a többi dandárok egyesültek a főhaddal, az egész orosz hadsereg száma alig haladta meg a 24 ezer harczképes vitézt. A következő napon a tatár lovasság már nyílt támadást intézett az orosz utóhad ellen, mely öt órai heves támadást vitézül kiállott. . . . De a tatárokhoz csatlakoztak most a törökök, kiknek száma pillanatról-pillanatra növekedett s a visszavonuló oroszok megfogyva és kimerülve mindig nehezebb kelepczébe kerültek. Az egész török-tatárhad 200 ezer emberből állott. Ámbár a nagyvezér, ki a főparancsnokságot kezében tartá, nem volt sem katona, sem hadvezér, a környezetében voltak többen, így Sparre svéd tábornok és Poniatowski gróf, kik tapasztalt tanácsaikkal támogatták. Maga XII. Károly személyesen nem vett részt a hadjáratban, mert áttól tartott, hogy méltóságát sértő alárendeltséggel fogná illetni a nagyvezér. Pedig, ha büszkeségét alárendeli vala a körülményeknek, az események egészen másként fejlődhettek volna.

Ilyen helyzetben találjuk Pétert július 9-én a késő délutáni órákban. A törökök, élükön a janitsárokkal, három heves támadást intéznek az oroszok ellen, kik azt mindannyiszor nagy vitézséggel és elszántsággal verik vala vissza; több mint 7000 török holtteste borítá a csatatért. Ezalatt leboesájtkozik az éj a küzdőkre, kiket rövid nyugalomra kényszerít. Poniatowski azt tanácsolja a nagyvezérnek, hogy vonassék az éjji sötétség segélyével egy árok az orosz tábor körül, mely az ellenség elmenekülését lehetlenné tenné. Reggel azután ötszáz ágyúból, melyek éjjel át elhelyeztetnének, könnyű szerével végképen meg lehetne semmisíteni az egész orosz sereget. A nagyvezér helyettese az eszmét magáévá teszi és a janitsárok lelkesedéssel látnak hozzá a munkához. Péter és seregének sorsa, mint látszék, el vala döntve. . . .

A czár, ki mindenről, mi körüle történt, értesülve volt, menthetetlenül elveszettnek hitte magát. Lelkét a legkínosabb érzelmek marcangolták; visszavonulva sátrában egyedül, mélyen érezte helyzetének egész kétségbeejtő súlyát. Egy pillanat megsemmisíthette sokévi fáradalmainak gyümölcsét

és birodalma, melyen lelkének minden szálával függött, ki volt téve kárörvendő ellenségei martalékának. Visszavonulni tovább, ép oly lehetetlen volt, mint előrehatolni; körülvéve az ellenség százezrei által, maroknyi hadával nem gondolhatott a menekülésre; élelmiszerei fogytán valának, a takarmány pedig hiányzott. . . .¹⁾

Ezalatt Safirow kanczellár jelenlétében a tábornokok nagy haditanácskozásra gyűltek össze, melyben Péter neje, Katalin is részt vett. Abban állapotának meg, hogy a nagyvezírral alkudozást kezdenek s neki 200 ezer rubel értékű ajándékot ajánlanak fel, hogy elfogadható békét eszközöljenek ki tőle. Azután Katalin férje sátrába ment, hogy vele a haditanács megállapodását közölje.²⁾ A császár, ki a kísérletről semmi eredményt sem várt, kedvetlenül adta beleegyezését. Egyidejűleg azonban valódi hősi megadással elkerülhetetlen sorsába, egyedül hazája megmentésére gondolva a következő levelet intézte a szenátushoz, azon meggyőződésben, miszerint a reá mért csapást immár kikerülni nem képes.³⁾ „Jelentem, hogy egész seregemmel, tulajdon hibám és tévedésem, vagy mulasztásom nélkül, egyedül hazug értesítések által tévútra vezetettve, egy négyszeres erő által körülzárva, minden élelmezési utaktól elvágva, Isten különös segedelme nélkül, nem látok magam előtt más utat: mint a teljes megsemmisülést vagy török fogságot. Az utóbbi esetben ne tekintetek engemet többé ezártoknak, nem is tartoztok semmit teljesíteni többé irányomban, ha mindjárt sajátkezűleg követelném is ezt tőletek; csak akkor, ha ismét személyesen megjelennék köztetek. Ha azonban elveszném s ti halálomról biztos hírt kapnátok: *úgy válaszsátok magatok közül utódomúl azt, ki erre a legméltóbb.*“ Egy tiszt, ki azon vidék minden ösvényét és rejtekét jól ismerte, vállalta magára a levél kézbesítését: a császár homlokán csókolá őt és Isten oltalmába ajánlva, útnak bocsájtá.⁴⁾

Ezalatt a békealkudozások megindultak a nagyvezírral: s a gyáva és rövidlátó Mohamed Baltádzsi, kinek lelkében a kincsvágy nagyobb volt a kötelesség és becsület érzeténél, elfogadta az oroszok ajánlatát s a béke nyomában meg is

¹⁾ Hermann, IV. köt. 269. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 270. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 271. lap.

kötteték; még pedig kedvezőbb feltételek mellett, mint azt Péter a jelen körülmények közt remélheté. Hasztalan volt Poniatowski gróf és a tatár khán tiltakozása, kik az alkudozásoknál jelen voltak: a nagyvezír július 12-én aláírta az ú. n. húsi békét, melyben Péter kötelezi magát Azowot visszaadni a törököknek s az újonnan alapított várakat és erdőket, mint Taganrog, Kamemroi, Szaton és Bogoroditzk, lerombolni. A nagyvezír parancsára megnyílt az eleven körfal, mely az orosz hadsereget uralkodójával együtt miként egy lidércnyomás fogva tartotta és a legvégső megsemmisítéssel tenyegette. Oroszország és Péter császár meg valának mentve.

XII. Károly még mindig a benderi táborban időzött s épen készülöben volt, hogy kíséretével együtt a nagyvezírhoz csatlakozik, hogy tanúja legyen legnagyobb ellenfele megaláztatásának, midőn hírt vette az oroszok menekülésének és a húsi béke megkötésének. Lángoló haragtól felizgatva rontott a nagyvezír sátorába s a legkeményebb szemrehányásokkal illette a gondatlan fővezért, ki elszalasztá az egyetlen kínálkozó alkalmat az oroszok megsemmisítésére. „Miért nem vitted a moszkvai ezárt fogolyképen Konstantinápolyba? hiszen hatalmadban volt,“ kiáltott haragtól remegő hangon a hős; mire a hidegvérű nagyvezír lehűtő naivsággal kérdezé tőle: „De hát országát ki kormányozta volna távollétében?“ Majd kis szünet után tevé hozzá érthető czélzással a királyra: „Mert nem minden király lehet távol országától. . . .“ De hasztalanok voltak a király szenvedélyes kifakadásai, hasztalan azon mértéktelen szemrehányások, melyekkel Mohamed Baltádzsit elhalmozta; Nagy Péter császár nyugodtan folytatta visszavonulását birodalmának belsejébe s megvallá, hogy kínosabb érzést sohasem tapasztalt, mint midőn ama végzetszerű éjszakán egész életének fáradaimakkal szerzett gyümölcsét látta biztos veszendőbe menni.¹⁾

Ezzel a tulajdonképeni orosz-török háborúnak vége volt; ámbár a fegyveres erőszakoskodások az ukrainai határszéleken tovább tartottak s Azow tényleges átadása azon ürügy alatt, hogy XII. Károly, a húsi megállapodások ellenére, még mindig Törökország vendége, késett. — Az

¹⁾ Lásd szerző: „A török birodalom történelme“ című munkájának II. kiadását, a 453. lapon.

orosz-párt Konstantinápolyban mindinkább felülkerekedék s XII. Károly helyzete Törökországban tarthatatlanná vált. A szultán, kinek a svéd király jelenléte több mint egy okból terhére vált, érthető módon kifejezte óhaját arra nézve, hogy hagyná el a török tartományokat. De a demirbas, azaz vasfejű, mint a törökök XII. Károlyt nevezték, erről mitsem akart tudni, sőt eltávolításának fegyveresen ellenszegült. Végre erőhatalommal Dimotikába belebzeztetett. Hasztalan igyekezett a portát új háborúba keverni Oroszországgal; a hangulat ellene volt. Végre haraggal eltelve a törökök és a szultán iránt, kinek minden segélyét és kíséretét makaesul visszautasítá, arra határozta magát, hogy elhagyja Törökországot és visszatér hazájába, mely közel állott a felbomláshoz. Egy kíséreléssel, idegen név alatt, lóháton Oláhország, Erdély, Magyarország és Németországon keresztül tette meg a nagy utat és 1714. november 12-én váratlanul megjelent Stralsund várában, honnan Svédországba hajózott.¹⁾

¹⁾ Hermann, IV. köt. 243. lap, és Ustrjalow, II. köt. 73. lap.

Tizenhetezadik fejezet.

Nagy Péter egyeduralkodó czár. 1689–1725. (Folytatás.)

Svédország hanyatlása. — Finn hadjárat. — Az északi szövetség és Péter. — Görz terve és az alandsi congressus. — XII. Károly halála. — Svéd politika és következményei. — Újabb győzelmek. — A nystadti béke. — Oroszország diadala. — Oroszország és Perzsia. — Lengyelország. — Péter Németországban. — Alexej és házassága. — Péter és Leibnitz. — Péter Hollandban és Franciaországban. — Saint Simon Péterről. — Szövetségi terv. — Alexej és Péter. — A cárevits jellemzése. — A nagyhercegné halála. — Szakadás Péter és Alexej közt.

XII. Károly ötévi tartózkodása Törökországban majdnem minden külső birtokaitól megfosztá Svédországot. Legelőször Pomeránia veszett el, melyért Poroszország és Dánia nyújtották ki kezeiket. Steenbock tábornok ugyan megverte a dán sereget Gadebusch mellett; de midőn a szövetség értelmében Péter is a harczterre lépett, az ügyek csakhamar más fordulatot vettek.¹⁾ Alig szabadult ki Péter a Pruth melletti szörnyű kelepceből, midőn minden erejét a Balti tenger melléki hódításainak kibővítésére és kikerekítésére fordítá. Az 1712. vége felé jelent meg a pomerániai harczterén s átvévén a főparancsságot, Steenbock tábornokot keményen megverte, majd Tönnigen mellett az egész svéd hadat körülfogván, fegyverletételre kényszeríté. Ezen kettős diadal következménye volt, hogy a szövetséges seregek, Stralsund és Stettin kivételével, egész Svéd-Pomerániát megszállották. Stettin, Mentsikowtól keményen szorongatva, Frigyes Vilmos porosz király védnöksége alá helyezte magát. Minthogy később XII. Károly a város megvédésének költségeit Poroszországnak megtéríteni vonakodott, a porosz király állandóan birtokába vette a tartomány nagy részével együtt.²⁾

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 73. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 74. lap.

Pomeránia elvesztését Finnország követte. Péter jól tudta, hogy új alkotását a Néwa mellett, a kényeztetett Szent-Pétervárt, csak úgy virágoztathatja fel, hogyha környékét lehetőleg megtisztítja az ellenséges szomszédságtól. Finnországban jelentékeny svéd haderők állottak Lübecker tábornok vezérlete alatt, kinek a svéd szenátus meghagyta, a várakat a legvégsőkig védelmezni. Péter ügyes mozdulatai által kiszorította Lübeckert Nyland tartományból s rohammal megvette Abo és Helsingfors-t. Erre a svéd szenátus, elégtelen lévén Lübecker-rel, helyette Armfeld tábornokra bízta a finn sereg vezérletét, ki Stockholmban nagy szavakban hirdette Finnország megtisztítását az oroszoktól. De most Golitzyn állott eléje s miután több ütközetben keményen megverte, az egész svéd sereget Oster-Botten tartományba szorította vissza. Itt, Nappo nevű falú mellett, még egyszer elkeseredett küzdelemre került a dolog 1714. őszén, mely alkalommal az orosz sereg újabb fényes és döntő győzelmet aratott a svédek felett. S miután majdnem egyidejűleg Péter Hanggö-Udd közelében egy heves tengeri ütközetben is diadalmaskodott a svédek felett, Finnország egészen az oroszok kezébe került. Finnországból az oroszok megszállták az Alands-szigeteket s miután Nyslot elfoglalása is szerencsésen sikerült, Péter azon ponton állott, hogy az ellenséget immár saját földjén támadja meg.¹⁾

XII. Károly visszaérkezése hazájába nemcsak mitsem javított a svédek helyzetén, ellenkezőleg azt még rosszabbra fordította; az ország az anyagi kimerülés szélén állott s a svéd nemzet régóta elveszté bizalmát uralkodójában, ki országlásának első felében annyi dicsőséget árasztott a nemzetre, majd megfoghatatlan önfejűsége által kockára tette annak létezését. Az éjszaki szövetség, mely Péter kezdeményezésére jött vala létre s melyhez most már Lengyelországon és Dánián kívül Poroszország, majd a hannoveri választófejedelem is csatlakozott, növekedő kiterjeszkedésében mind nagyobb veszélyeket rejtett magában Svédország számára. S hogy a zavar még nagyobb legyen, az 1715-ik évben még Anglia és Holland is csatlakozott az éjszaki szövetséghez, mindkettőnek oka lévén a nehezítésre XII. Károlylyal, ki minden elégséges ok nélkül az angol

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 74. lap.

és hollandi hajókat a nyílt tengeren elkobozta. Most már hét állam állott fegyverben Svédország ellen: Oroszország, Lengyelország, Dánia, Hannover, Poroszország, Anglia és Holland; s ezen államszövetkezetnek tulajdonképeni lelke Péter volt... Pénze és serege mindenütt ott volt, hol azokra szükség vala; hadmíveleteiket sugalmazta s szította az ellenszenvet a gyorsan hanyatló éjszaki hatalmasság iránt. Hogy a további tervek iránt kellő és olyan megállapodásokat hozzon létre, melyek Oroszország érdekeinek kíváltképen kedveznek, Péter személyesen ellátogatott Kopenhágába. Ezen látogatás eredménye volt a svéd Schonen tartomány invasiója és Stockholm fenyegetése. Együttal a szövetségtanács az egyesült tengeri hadak fővezényletével egyhangulag Péter czárt bízta meg, ki most 83 orosz, dán, hollandi és angol hadihajót vezetett Svédország ellen.¹⁾

Azonban a döntő pillanatban Dánia megváltoztatta eddigi magatartását; s mintha egyszerre megrémült volna Oroszország ijesztő gyorsasággal növekedő hatalmától, megtagadta a szerződésileg kikötött hozzájárulását és az orosz hadsereg élelmezését, mely Schonenbe benyomulandó volt, és ármánykodásának sikerült a többi szövetségesekben is felkelteni a bizalmatlanság érzetét szemben Oroszországgal és uralkodójával. Ezen, szűkkeblű és rövidlátó politikából származott meghasonlás következményei utóbb kíváltképen súlyosan nehezedének magára Dániára. Péter, ki szövetséges társainak ezen magatartására elkészülve nem volt, haragos felháborodással hagyta el a dán fővárost s miután seregét haza küldé s lemondott a felsorolt hatalmasságokkal való szövetségről, erősen hitte, hogy Svédországgal immár maga is el fog készülni.²⁾ Ezzel Péter tényleg kilépett az éjszaki szövetségből, melynek eddig vezetője volt.

Az éjszaki szövetség tagjai közt beállott szakadást báró Görz svéd miniszter, XII. Károly kiváló kegyencze és bizalmasa, egy ép oly meglepő mint fontos tervvel hozta vala vonatkozásba, mely ha sikerül, Európa politikai viszonyaira nevezetes befolyást gyakorol. Görz Svédországot megmen-tendő, szövetséget tervezett XII. Károly és Péter czár közt, hazájának többi ellenségei ellen. A kibékülés az első pilla-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 75. lap.

²⁾ Ugyanott.

natban lehetetlenségnek látszott ugyan, de esélyeit közelebbről mérlegelve úgy tűnt fel, mint a melynek felettén sok előnyei kínálkoznak. A nehézség leginkább abban állott, hogy Ingermanland, Eszthland és Livonia átengedéséről egyik sem akart hallani. De Görz nem esett kétségbe; rábeszélésének és alapos érvelésének sikerült urát, XII. Károlyt, engedékenyebbé és az alkudozások iránt fogékonyabbá tenni. Az 1718. május 10-én összeült az ú. n. alands-i congressus, melyen Svédországot báró Görz, Oroszországot pedig Bruce tábornok és Ostermann tanácsos képviselték. Miután Görz személyesen is találkozott Péterrel Hágában, az alkudozások gyors lefolyást vettek. XII. Károly lemondott Oroszország javára: Livonia, Eszthland, Ingermanland, Karélia és Finnország egy részének birtokáról Viborg-gal együtt. Péter viszont megígérte, hogy II. Ágost lengyel királyt leteszi a lengyel trónról s helyébe Leszczyński Szaniszlót ülteti, továbbá Svédországot Dánia és Hannover elleni háborújában egy orosz haddal segitendi, valamint általában Norvégia meghódításában erélyesen támogatni fogja Svédországot. Görz messzemenő tervei közé tartozott egy vázlat, melyet Alberoni bíbornok spanyol miniszterrel közösen dolgozott ki s melynek célja volt, a hannoveri házat letaszítani az angol trónról s abba a Stuart-házi követelőt helyezni. Így akarta Görz ura politikai befolyását és Svédország nagyhatalmú állását az európai államok sorában ismét visszaállítani. Azonban még mielőtt Görz tervei mind megéretttek és az alandsi congressus határozatai életbeléptek volna, egy váratlan esemény adta elő magát, mely minden további számításokat megghiúsított. XII. Károly, századának egyik legkiválóbb alakja, 1718. deczember 1-jén Frederikshall sánczárkában halva találtatott. A hős viszontagságos és változatos életének egy golyó vetett véget, melyről nem tudatik, dán avagy áruló svéd kéz küldötte-e? A király épen Dániával harcolt Norvégia birtokáért, midőn a halál utolérte.¹⁾

XII. Károly váratlan halála kimondhatatlan zavarba ejtő Svédországot. Báró Görz, kinek a svéd főnemességben számos ellensége volt s kit a közvélemény azzal vádolt, bár indokolatlanul, hogy a királyt hazaellenes politikára

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 77. lap.

birta, mint hazaáruló törvénytörő elé állítottatott s halálra ítéltetvén, kivégeztetett. A svéd rendek XII. Károly után nővérét, Ulrika Eleonora hercegnőt kiáltották ki királynőnek, ki nemcsak szakított bátyja eddigi politikájával, hanem annak egészen ellenkezőjét tette uralkodóvá. Minden erejével megújította a háborút Péterrel a Balti tenger melléki tartományok birtokáért. Az éjszaki szövetség többi részeivel, kik ellen elődje oly elkeseredett háborúra készült, sietett kibékülni: II. Ágostot elismerte lengyel királynak, Leszczyński Szaniszlót pedig átengedé sorsának; a hannoveri választófejedelemnek átengedte Bremeut és Verdent, melyeket Svédország a münsteri békében kapott; a porosz királynak pedig Elő-Pomerániát Stettinnel; végre a dán királynak Schleswig hercegséget, olyképen, hogy a Holstein-Gottorp herceget önkényileg majdnem minden birtokaitól megfosztá. Így forgácsolta szét Ulrika Eleonora királynő a svéd korona legbecsesebb idegen alkatrészeit, csak azért, hogy Péterrel annál könnyebben végezhesen.¹⁾

A következmények megmutatták, hogy a királynő és tanácsosai politikája ép oly hamis mint igazságtalan volt. Péter tisztában volt a teendői iránt, melyek reá várakoztak s úgy intézkedett, hogy a svédek csakhamar meggyőződhetének számításaik helytelenségéről. Miután nagy állam- és hadi-tanácsot tartott, Péter a svédeket megelőzendő, tulajdon földjükon akarta megtámadni. Ily célból Apraxin tengernagyot és Goltzyn tábornagyot jelentékeny szárazföldi és tengeri haderővel át a Balti tengeren Svédországba küldé, hogy partra szállva magát a svéd fővárost rémületbe ejtsék. Az orosz sereg teljes mértékben megfelelt a czár várakozásának s a svéd partokat tűzzel-vassal pusztította. S a stockholmi királyi várakból lehete szemlélni városok, falvak pusztulását, melyek a lángok martalékává lettek. Ulrika Eleonora, ki erre elkészülve nem volt, rémületben Angliához fordult segélyért; s hogy a zavart, melybe az országot oktan politikája által sodorta, még inkább növelje, lemondott koronájáról férje Frigyes Hessen-Kassel herceg javára.²⁾ György angol király, kinek Oroszország hatalmi növekedése szálla volt szemében, az új svéd királynak

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 76. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 77. lap.

hatalmas tengerihadat küldött Norris tengernagy vezérlete alatt segítségére; mely nemsokára a finni öbölben vetett horgonyt és a gyorsan felvirágzó Szent-Pétervárt fenyegette.

Azonban Péter nem rettent meg az angol beavatkozástól s miután új fővárosának védelmét személyesen vette kezébe, oly erélyes intézkedéseket tett, melyek komoly aggodalomra kényszerítették az angol tengernagyot. Az angol támadás hatását ellensúlyozandó, Péter másodszor is Svédországba küldé Golitzynt oly utasítással, hogy annak partjait kímélet nélkül feldúlja. Golitzyn ezuttal is megfelelt ura parancsának; sőt ennél sokkal többet tett; miután Umea városát és környékét elpusztította, merészen megtámadá a svéd tengeri hadat, mely nyugodtan horgonyozott Grenham szigeténél; s a heves harcban négy nagy fregatteot elfoglalt, melyeket az angol hajóraj szemeláttára diadalmasan Szent-Pétervárba vitt. Az orosz invasio veszélye most magát Stockholmot fenyegette s azért a megrémült kormány a főváros védelmére visszahívta Norris tengernagyot és az angol hajóraját a finni partokról. Azonban az angol védelem korántsem bizonyult olyannak, melytől Svédország felszabadulását várhatni lehetett volna. Azért a stockholmi kormány jónak látta békeajánlatokat tenni Péternek, melyeket ez készséggel fogadott ugyan, de a nélkül, hogy e miatt megkezdett hadműveleteit beszüntette volna. Háromszáz wersznyi környéken minden elhamvasztatott és Svédország ehhez hasonló pusztításoknak sohasem volt kitéve.¹⁾

Péter a megkezdett alkudozások alapjául az alandsi congressus határozatait fogadta el, mit azonban a svéd képviselők, gróf Lilienstedt és Strömfeldt tábornok, sokáig vonakodtak elismerni. Péter megbízottjai most is Bruce és Ostermann voltak. Legtöbb vitára adott alkalmat Livonia és kivált Wiborg birtoka, melyről a svédek sehogy sem akartak lemondani. De Ostermann eszélyessége, valamint Golitzyn újabb győzelmei svéd területen engedékenyebbé tették a stockholmi köröket. Végre 1721. augusztus 30-án megkötötték a nystadti béke, melyben Oroszország örök időkre megkapta Livoniát, Észtlandot, Ingermanlandot, Karéliát és Finnország egy részét Wiborggal; továbbá az Alands szigeteket, valamint Oesel és Dago szigeteket; ellen-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 77. lap.

ben kötelezte magát Svédországnak különböző megtérítések czímén két millió tallért fizetni.¹⁾

A Nystadt-ban kötött béke hírének egész Oroszország osztatlan örömmel fogadta, a nép örült, hogy a sokévi háborúnak vége lett; uralkodója boldognak érezte magát, hogy életének fáradságait, küzdelmeit végre a legteljesebb siker koronázta. Kivívta nehéz harcok és áldozatok árán Oroszország jövő nagyságának zálogát. Nystadt-ban Oroszország nemcsak békét kötött Svédországgal, hanem szövetségre lépett állandóan és biztos alapokon a művelt világgal. Jövő anyagi tevékenysége előtt megnyílt az út, mely politikai nagyságának is egyik ösvénye volt. A többi az idő és a józan, békés, de következetes nemzeti politika feladata volt. — Oroszország elsőrangú hatalmassággá lett uralkodója lángelméje és kitartása folytán; s midőn 1721. október 20-án a nemzeti szenátus és szynodus összeült, hogy Pétert a *Nagy*, a császár és a pater patriae czímmel ruházza fel, nem tett egyebet, mint azt, mit azóta a történelem a maga részéről is szentesített vala.²⁾

A nystadti béke visszaadta Oroszországnak a huszonegy év óta nélkülözött békét; de azért Péter tevékeny és munkához szokott lelkét nem kárhoztatta korai pangásra; s midőn a czár a szerencsésen befejezett nagy munka után hálás köszönetet mondott buzgó és fáradhatatlan munkatársainak, erélylyel hangsúlyozta, miszerint a békében sem szabad a munkával szünetelni, hogy tovább kell, szüntelen építeni Oroszország nagyságát, nehogy Byzancz sorsára jusszon.³⁾ Péter diadalának pillanatában is Oroszország jövő dicsőségével, nagyságával foglalkozott; tekintetét keletre és nyugatra szegte, hogy megmutassa a világnak, miszerint a császári czímet nem pusztán díszképen vette fel, hanem azt a szó legteljesebb értelmében meg is akarja érdemelni. Egy és ugyanazon időben Perzsiával, Lengyelországgal és Holstein ügyeivel foglalkozott, melyek már régóta megoldásra vártak.⁴⁾

Péternek régóta kedvencz eszméje volt, a távol keleti országokkal kereskedelmi összeköttetéseket létesíteni, melyek

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 78. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 340. lap.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 78. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, II. köt. 79. lap.

Oroszországnak új keresetforrásokat nyithatnának. Főtörékvése volt, kereskedelmi utat nyitni Keletindiába. Ily czélból 1717-ben Bekovits herczeg vezetése alatt 7590 emberből álló expeditió ment Keletre, mely áthajózván a Kaspi tavon, nem csekély rémületbe ejtette a khivaiakat. Azonban Bekovits tapintatlansága az egész expeditió veszedelmét vonta maga után. Kelepeczébe csalatván, Bekovits megöletett; hasonló sors érte a többieket is. De ezen baleset nem vette el Péter kedvét, ki felhasználván a Perzsiában uralkodó viszályt és fejtelenséget, újabb kísérletet tett, régi tervének megvalósítására. Tamasp shahot szövetségesének megnyervén, a török uralmat úgy a Kaspi tó mellékén, mint a kaukázusi tartományokban komolyan fenyegette. Egy évvel a nystadti béke megkötése után, 1772-ben, a fáradhatatlan czárt 30 ezer emberrel már a Kaspi tó mellett találjuk, hogy Oroszország fensőségét most már Perzsia északi tartományaira és a Kaspi tó nyugati partjaira is kiterjeszse. A Tamasp shah ellenpártja követségileg felkérte Pétert, hogy jönné Perzsiába és tenné reá kezét a fellázadt tartományokra. Péter Matujskin tábornokot és Sipow ezredes Restbe küldé egy hadosztályal, miáltal uralmát a Kaspi tó legdélibb részére is kiterjeszté. 1723. szeptember 12-én megkötötték a béke Perzsia s Oroszország közt, melynek értelmében nemcsak Derbend és Baku, hanem a régi perzsa tartományok: Ghilan, Mazanderan és Astrabad is Oroszországhoz kapcsolattak. Egyuttal Péter kötelezte magát, hogy Tamasp shah védelmére jelentékeny orosz őrséget küld állandóan Perzsiába. Hasztalan volt a konstantinápolyi kormány tiltakozása; Oroszország és Perzsia hosszabb időre állandó szövetségesek maradtak.

Nemkevéské öntudatos és messzelátó politikát követett Péter Lengyelországot illetőleg. Lengyelország története kétszáz év óta a hanyatlás és önpusztítás áldástalan képét tárja fel előttünk; a pártok harca oda vitte a nemzetet, hogy kormányformája immár nem felelt meg sem a monarchiai, sem a köztársasági elveknek; mindkettőnek képtelen alkotása volt a legfontosabb életfeltételek hijával. A pártok harca lehetetlenné tette a békés kormányzást s a lengyel országgyűlések régóta a szenvedélyek küzdtereit valának, melyeken nem a haza, hanem az egyéni érdekek diadalaiért folytak a leghevesebb harcok. Péter egy pillanatig sem

vette le szemét Lengyelországról; s midőn XII. Károly hadai ellepték a Piastok és Jagellók örökségét, a czári hadak benyomultak az országba, hogy Oroszország politikai és anyagi érdekeinek szolgáljanak.

Oroszország beavatkozása a lengyel ügyekbe a pultawai győzelem után dictaturává fejlődött; a svédek védencének, Leszczynski Szaniszlónak ott többé nem volt maradása; lengyel király *csak* az lehetett, kit Oroszország pártfogolt. Midőn a nyugtalan pánok II. Ágost ellenében a hirhedett conföderatiót létesítették, s mindkét fél, a király is, a pánok is, telve voltak panaszokkal egymás ellen, Péter mindkét félt ítélőszéke elé idézte, megvizsgálta mindkét részen az elégületlenség okait s komoly hangon felvilágosítást kért nemcsak a királyi megbizottaktól, hanem magától a királytól. S midőn alapos, szigorú de igazságos vizsgálatát befejezte, kimondá az ítéletet, mely ellen nem volt fellebbezésnek helye. Oroszország követe, Dolgorukij herczeg, a lengyel országgyűlésen úgy lépett fel, mint ki nem tanácskozik, hanem parancsol; s az orosz hadsereg, melyet maga a nemzet egy része kért vala a czártól, még akkor sem vonult ki az országból, midőn a pánok azzal fenyegetődzének, hogy a szultán közbenjárásáért folyamodnak. Péter II. Ágost, a gyenge és szószegő királyt csak addig támogatta, meddig benne akaratának végrehajtóját látta; s elejté, mihelyt észrevette, hogy a szász választófejedelem, ki egyébként sohasem volt népszerű Lengyelországban, Oroszország ellenségeihez hajlik. A nystadti béke után Oroszország befolyása Lengyelországban még inkább növekedett. Péter egy ünnepélyes nyilatkozattal nemcsak a görög-orosz egyház híveit Lithvániában, hanem a dissidenseket általában, t. i. azokat, kik nem tartoztak a római katolikus egyházhoz, védelmébe fogadta. Az ebből származott ellentétek, valamint több más okok a háborút Lengyelországgal elkerülhetetlenné tették. Lithvánia régi történelmi alapokon Oroszországhoz tartozott; lakosai úgy nyelv, szokás és vallás által oda vonzódnak és a lengyeleket elnyomóknak tekintették. Az általános elkeseredés azon mértékben növekedett, a mint az orosz politika az elégületlenséget a lithván népben szította, mely Péterben látta megtestesülve tulajdon nemzeti aspirációinak eszményeit. De a háború Lengyelországgal elmaradt, mely még ötven évig tengeté a legellentétesebb végletek közt

ingadozó nemzeti lételét. Péter, hazájának nagy reformátora, lehúnyta szemeit a nélkül, hogy terveit Lengyelországot illetőleg végrehajtotta volna; az általános emberi lét végesége és a lángész határoltága megszabá a kört, melyen belül alkotásait megvalósíthatá.

* * *

A Pruth melletti válságos események és a nystädti béke közti tízévi időszak gazdag volt nagy és döntő győzelmekben a harcmezőn és a politika küzdterén. Azonban ezen idő alatt nevezetes dolgok adták elő magukat Péternek úgy magán és családi, valamint Oroszország belső és társadalmi életében is, melyek nem kevésbé fontosak, mint ama világra szóló események: s melyekből talán még jobban megismerhető azon férfiú jelleme, gondolkodásmódja és törekvései, ki korára reányomta tulajdon rendkívüli egyéniségének jellegét.

Alig szabadult meg Péter a törökországi lidércnyomás alól, midőn megrongált egészségének helyreállítása céljából külföldre utazott, hogy a karlsbadi gyógyforrásoknál keresse üdülést és új erőt azon nehéz munkához, mely még reá várakozott. Október első napjaiban hagyta el a gyógyhelyet, hogy Torgau-ba siessen, hol ez idő szerint a lengyel királyné tartózkodott s hová Pétert fontos és érdekes családi ügy vezette. Nem kevesebbről, mint egyetlen fiának, Petrovits Alexej nagyhercegnek eljegyzéséről volt szó Sarolta Krisztina Zsófia Braunschweig-Wolfenbüttel hercegnővel, Lajos Rudolf herceg leányával és a német-római császárné nővérével.¹⁾

Alexej nagyherceg trónörökös nem hasonlított atyjához. kinek reményeit és várakozásait eddig épen nem teljesíté s kinek érzelmi és gondolkozási világa a legteljesebb mértékben elütött atyjáétól. Midőn anyja Jewdokia a kolostorba küldetett, Alexej csak nyolczéves volt; atyja elhanyagolá korai nevelését, nem ápolá fia lelkében a szeretet, bizalom és ragaszkodás érzelmeit; nem esoda, ha mulasztásai később oly keserűn bosszúlták meg magukat. A mily mértékben a reform-korszak kezdetén az orosz nép tudatlan nagy tömege és az elfogult papság Pétert gyűlölé, oly nagy

¹⁾ Hermann, IV. köt. 275. lap

várakozásokkal tekintett a gyermek-czárevitsre, kiből a régi Oroszország megújítóját látta. Mindenki arról beszélt, hogy a gyermek Alexej gyűlöli az idegeneket, kikben atyja rossz szellemeit látta s ki semmiképen sem barátja atyja újításainak.¹⁾ Meglátszott a fiatal nagyherceg kedélyén és jellemén, hogy sokáig állott a nők, majd a rajongó papság befolyása alatt; jellemében hiányzott az akaraterő és önállóság s a világiak iránti szükséges és józan érdeklődés, mely nélkül senki sem hivatva nyilvános szereplésre. Alexej tizenhetedik életévéig a nők és papok kezében volt; s csak azontúl kapott képzetesebb idegen tanítókat és nevelőket. Ezek közt első helyet foglal el báró Huyssen, kit Patkul hozott Oroszországba. Azonban a kiváló műveltségű német korlátolva volt mindenben a nevelészetű főfelügyelő Mentsikow által, ki minden jó tulajdonságai mellett oly tudatlan volt, hogy még nevét is alig tudta írni. Legbuzgóbb és legnagyobb odaadással olvasta és tanulmányozta a fiatal czárevits a theologiai munkákat. Erre vonatkozólag Huyssen a következőket mondja: „Theologiai tanulmányoknak a czárevits naponként három órát szentel; a bibliát eddig hatszor végig olvasta, és pedig ötször a szlovén egyháznyelven, egyszer pedig németül; ismer minden görög egyházatyát; de világi műveket is olvas, melyek szlovén nyelven Kijewben, Moszkvában vagy Oláhországban jelentek meg. Egyébiránt németül és francziául jól ír és beszél. A czárevits mindennap megtanul valamit kívülről; komolyan olvassa és összehasonlítja a nagy uralkodók életrajzát s azok utánzására buzdítja magát. Matematikai, valamint különböző testi ügyességek is kellő figyelemben részesülnek. Egy szóval, Alexej nagyherceg egyike azoknak, kiknek genieje mindent felfog, kinek esze és értelmessége magasán meghaladja korát; ki Isten iránt igaz tiszteletet, valamint atyja a czár iránt gyermeki tiszteletet és teljes engedelmességet tanúsít. Azért mindazok, kik nevelésének nemes feladatán fáradoznak, halhatatlan érdemeket szereznek maguknak az orosz állam körül, mely a nagyherceg bölcsesége és vitézsége folytán majdan elhomályosítandja Byzancez napját s kimondhatatlan hasznot szerez a kereszténységnek.“²⁾

Azonban daczára Huyssen hízelgő és mindenesetre

¹⁾ Brückner, 303. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 275—276. lap.

túlzó magasztalásainak, Alexej valódi jelleme, valamint egyoldalú gondolkozásmódja mindinkább kiderült. Feltűnő módon távol tartá magát az udvari ünnepélyességektől; ha azonban ezt néha el nem kerülheté, úgy szándékosan kerülte a beszélgetést politikáról és háborúról; s hol csak teheté, maga köré gyűjté a papokat, kikkel egy félreeső terembe vonulván vissza, élénk társalgást folytatott egyházi dolgokról, eretnek történetekről és Makárius homiliáiról. Már mint ifjút jellemzé a makacs ragaszkodás a régiekhez s kiolthatatlan ellenszenvet tanúsított atyja minden újításai iránt.¹⁾ Midőn Huyssen néhány év múlva államügyekben Németországba és a császári udvarhoz távozott, Alexej teljesen a tudatlan Mentsikow kezébe került, mi semmiféle tekintetben sem vált előnyére a fiatal cárevitsnek. Legcsekélyebb hajlandóságot tanúsított a harcias tevékenység iránt, s ámbár Péter, hogy az ifjúban a hajlamot felébreszsze, gyakran magával vivé a lengyel és lithván harctérre, mindig elutasító közönnyel, majd nyílt ellenszenvvel viseltetett minden iránt, mi a háborúval vonatkozásban állott. E tekintetben Alexej később sem változott meg.

Nevezetes de legkevésbé sem kedvező fordulópontot jelez Alexej jellemének fejlődésében atyjának, Péter cárnak nősülése Katalinnal, a marienburgi pórleánynyal. Természetes, hogy a papok felhasználták az alkalmat, a fiatal cárevits ellenszenvét atyja tettei iránt a legvégsőkig fokozni. Az egész nemzet, mondák a képmutató bujtogatók, gyűlöli a czár háborúit és mindennemű újításait; azért a cárevitsnek kétszeres kötelessége, hogy magának a nép szeretetét biztosítsa, s hogy jövőendőben azon nagy reményeket megvalósítsa, melyeket hozzá a nemzet köt. Így lőn Alexej mindinkább eszközévé a papságnak s idegenítették el atyjától s azon magasztos céloktól, melyek jövőendőben reá váraкоztak. A török háború ideje alatt és távollétében Péter a névleges regensséget fiára ruházta, bizonyára oly célból, hogy komolyságát kipróbálja. Azonban, hogy mily kevéssé állotta meg a cárevits e próbát, azt világosan bizonyítja Péter levele a szenátushoz, melyet ama végzetes éjjel a Pruth melletti táborból írt, s melyben fiáról egy szóval sem emlékezőn meg, megsemmisülése esetére a „legméltóbbat“ ajánlja utódjául.

¹⁾ Hermann, IV. köt. 277. lap.

Nem szenved kétséget, hogy Alexej ezen kedvezőtlen lelki fejlődésében nagy része volt magának a cárnak, ki Jewdokia fiának gyermekeiben elmulasztotta reá józan, atyai, szerető hatást gyakorolni, mi jellemének és kedélyének jótékony és szilárd alapot tudott volna adni. S midőn utóbb mulasztását pótolni óhajtotta, már késő volt; az ifjú jellemének eltévesztett alapján immár változtatni nem lehetett. Mint utolsó kísérlet tűnik azért fel előttünk Péter ama törekvése, hogy fiát egy művelt lelkű és külső szépség tekintetében is vonzó nővel házassítsa össze, kinek jótékony befolyásától várta és remélte a cárevits megtérését. A házasság október 14-én nagy pompával megkötöttett Torgauban; a fiatal pár rövid ideig Wolfenbüttelben tartózkodott, azután hazament Oroszországba. Azonban Péter várakozásai most sem menének teljesülésbe; a fiatal cárevits nemcsak nem szerette a fiatalság bájában viruló hercegnőt, hanem mint idegent gyűlölte s érzelmeit nem is igyekezett elpalástolni. Alexej nevében — ki a házassági egyezés értelmében továbbra is megmaradt az ágostai hitfelekezet kötelékében — eretneket látott, kit bizalmával és belső érzelmeivel megajándékozni istentelen dolognak tartott. Így nyilvánult az ó-orosz párt káros és veszedelmes befolyása, melynek leküzdésére immár minden eszköz hasztalannak bizonyult.

Péter torgau tartózkodása azért is emlékezetes, mert itt találkozott legelőször Leibnitz, a nagy bölcsészszel, ki már régóta csodáló tisztelője volt a cárnak. Péter felszólítására Leibnitz kifejté gondolatait és nézeteit, Oroszországban a művészetet és tudományokat meghonosítani s az általános művelődésnek biztos alapokat kölesönözni. Együttal felkérte a cárt, hogy tekintettel birodalmának roppant kiterjedésére, rendelné el a delectű eltérésének megfigyelését, mit a czár készséggel megígért. A czár gazdagon megajándékozva bocsájtá el magától a nagy bölcsészt, kit a következő évben jelentékeny évdíjjal és egy kitüntető czímmel örvendeztetett meg.

Péter még a csatazaj közepette sem szűnt meg érdeklődéssel viseltetni az általános művelődés tényezői: a tudományok és művészetek iránt; s minden kisebb szünetet, mely kínálkozott, arra használt fel, hogy ismereteit gyarapítsa vagy kiegészítse. Így az 1717. évben ismét külföldön találjuk, mely alkalommal nemcsak Hollandot, hanem Francia-

országot is meglátogatta. Ezuttal nemcsak a különböző iparágak, a kereskedelem és a közlekedés különféle eszközei érdekelték; gondos és alapos megfigyelése kiterjedt a tudományos gyűjteményekre, melyekből nagy összegek árán szerezte meg a szárazföldi és tengeri állatok egy ritka és gazdag gyűjteményét, mely a szent-pétervári tudományos akadémia természetrajzi osztályának alapját képezi. Órákig időzött a leghíresebb festők műterméiben, Rubens, Vandyk, Ostade, Wouwermann művei rajongó csodálattal tölték el; nagy összegeket fordított beemes festmények megvásárlására, melyek elszállítását és szakértői elhelyezését Szent-Pétervárott a svájcei származású Uchselre bízta, ki a műgyűjteményeknek, egész 1743-ban bekövetkezett haláláig buzgó és gondos őre maradt.

Az 1717. év április havában Haagból Brabanton keresztül Franciaországba utazott. — Ottani tartózkodásáról és élményeiről érdekes feljegyzéseket birunk Saint Simon emlékirataiban, melyekből az is kiviláglik, hogy miként gondolkoztak a francziák a reform-czárról, ki már ezen időben csodált és érdekes egyéniség volt az egész művelt világ szemében. Saint Simon következőleg írja le az első benyomásokat: „Midőn Péter az orosz nagykövet Kurakin herceg által magát a regensnél bejelentette, az utóbbi látszólag nagy örömmel fogadta ugyan a bejelentést, voltaképen azonban mégis felettén alkalmatlannak találta. Mert, eltekintve a nagy költségektől, melyekkel egy ily látogatás járt — Franciaország épen ezen időben foglalkozott a John Law által ajánlott papírpénz kibocsátásával, a hirhedett assignátakkal — még számos más kényes természetű körülményre kelle figyelemmel lenni, melyek elkerülhetetlenek valának egy oly hatalmas és éles megfigyelő tehetséggel bíró uralkodónál, milyen Péter vala; ki e mellett nem volt egészen ment barbár szokásoktól. Ehez járult, hogy a czár rendkívül nagy kísérettel jelent meg, kik előtt jó részt minden idegenszerű volt, mivel találkoztak, s kik semmibe sem tudták magukat beletalálni; e mellett azonban épúgy, mint uruk, érzékenyek valának és telve kielégíthetetlen igényekkel. Még az is kellemetlenül érinté az Orleansi herceget, hogy a czár ellenséges lábon állott Angliával, melylyel ez idő szerint a regens a legtagasabb alapokra fektetett barátságot óhajtá fentartani. A czár nagykövete, Kurakin herceg, ki a Jagellók egy ágából

származtatta magát, át volt hatva előkelő származásának rendkívüli fontosságáról; egyébiránt ügyes és szellemes férfiú volt, ki úgy a franczia, mint más nyelvekben is elég jól tudta magát kifejezni. Kurakin világlátott ember volt, ki fegyverrel is szolgálta hazáját s már több előkelő udvarnál megfordult. Egyébiránt az orosz minden tettéből átviláglott s szellemi tehetségeit haszonleső és önző célokra használta fel. Urával, a czárral szemben, kívül különben rokonságban állott függetlenül, barátságosan és méltóan viselé magát. Mielőtt Párisba jött, három évig tartózkodott Romában kényes és bizalmas küldetésben.“

„A czár fogadtatására Párisban a Louvre azon része rendeztetett be nagy pompával, melyet annak ellötte a királynő anyja lakott; azonfelül kibéreltetett és fényesen bebutoroztatott a czár és kísérete számára a Hôtel de Lesdignières; Tessé marsall pedig fogadtatására eléje utazott. Midőn az esti órákban Párisba érkezett a szolgálatára rendelt marsall által a Louvreba vezetteték, melynek be rendezését azonban oly fényesnek találta, hogy azonnal átköltözött a kissé egyszerűbb Hôtel de Lesdignières-be; s mert ebben sem érezte jól magát, tulajdon ágyát egy félreeső egyszerű szobában ütötte fel. Az asztalnál nem sok figyelmet tanúsított, utánna pedig még kevesebbet; különben leereszkedő bizalmasságot tanúsított kísérői iránt, kik közül mintegy tizenötön vele étkezének. Rajta is észrevehető volt nemzetének nem egy barbár vonása; gondolkozása valamint cselekedetei elhamarkodottságot, kapkodást árultak el; akaratát felettén gyorsan fejezé ki s ellenszöveget vagy ellenvetést nem tűrt meg. Minden dolog keresztülvitelében kíméletlenséget tanúsított s parancsaival szemben vak engedelmességet követelt. . . . Azonban ezen kicsinyességek mellett nagy és nevezetes dolgokban bámulatos magaslatra tudott emelkedni, mindent éles megfigyelés tárgyává tett és a felfogás eredetiségében valóban csodálatra méltó volt. Rendkívüli tudványa mindent felölelt, mindenre kiterjedt, az államkormányzás alapjaira, a kereskedelemre, az oktatásra, a rendőrségre, tudványa nem ismert határokat s ellötte semmisem látszott csekélynek, mi valamely tanulságot rejtett magában¹⁾“

¹⁾ Saint Simon, Mémoires Tom. XV. köt. pag. 80—84.

Saint Simon eme jellemzéséhez még bátran hozzá tehetjük, hogy Péter éles és nyílt tekintete mindenk felett olyan dolgokra irányult, melyek gyakorlatiasságuknál fogva költék fel figyelmét. Minden nagyszerű terveinél bizonyos indokolt helyes számítás képezte az alapot, melyből kiindult; kinyomatai valának ezek sokoldalú érdeklődésének és eleven szellemének, mely azután a kivitel pillanatában nem sokat törődött az eszközökkel. Könnyed fesztelen volt érintkezésében, de mégis magán viselé a felség fenségét, a büszke önérzet kifogástalan magasztosságát, mely távol tartott minden köznapi bizalmaskodást. Sőt még kirívó fogatkozásában, a hirtelen harag pillanatában, a kegyetlenség és nem ritkán durva érzékiség hatása alatt sem veszté el teljesen egyéniségének sajátos és hódító tulajdonságait, melyek kicsapongásainak hatását eloszlatni vagy azzal kibékíteni segíték. „Alakra nézve,” mondja róla Saint Simon, „nagy és jóltermett volt, meglehetősen sovány arcának formája kerekded, homloka magas, szép hajlott szemöldei, orra nem túlságosan hosszú és hegyén vastag, ajkai hasonlóképen meglehetősen erősek, arcszíne pirosas barna; szép, nagy, fekete szemei átható tekintettel bírnak; ha akart egyszerre fenséges és kegyes tudott lenni; de ez könnyen átesapott a szigorba, sőt vadságba, s szemének rángódása, mely nem ismétlődött ugyan nagyon gyakran arcának bizonyos ijesztő jellemet kölcsönzött.”¹⁾ Egész magatartásában bizonyos nagyszerű gondolkodás módot árult el s nem nélkülözött bizonyos hódító könnyedséget — d'une certaine grâce. — Ingén közönségesen vászon gallért viselt, fején gömbölyű, barna és rövid parókát, mely ritkán volt behintve, egyszerű barna kabátot arany gombokkal, különben a divatos rövid nadrágot csattos czipővel és harisnyával, keztyűt vagy kézelőt ellenben sohasem hordott. Feltűnő egyszerűsége daczára bárhol jelent is meg, azonnal felismerhető volt benne a rendkívüli, nagy embert. . . .²⁾ Így látta és ismerte Páris Pétert, az oroszok csárját 1717. nyarán. Egyébiránt Saint Simon még az étvágyáról sem feledkezék meg a minden oroszok urának; s azt mondja, hogy meglepő sokat tudott enni és inni. Rendes étkezést naponként kétszer

¹⁾ Saint Simon, Mémoires, 82. és 91. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 310. lap.

tartott s ilyenkor megfoghatatlan sokat evet és ivott, ide sem számítva a sört, limonadet és egyéb italokat, melyeket időközben vőn magához. Egy vagy két üveg sör, ugyanannyi vagy még több bor, azután édes borok s az ebéd végén különféle liqueurök, egy pohárral vagy néha egész kantával, volt a közönséges mennyiség, melyet ebéd alkalmával elköltött.¹⁾

Párisban szokott érdeklődéssel látott Péter a nevezetességek megtekintéséhez, az observatorium, a világhírű gobelin-gyár egyaránt nagy mértékben magukra vonták figyelmét; meglátogatta a Louvre gyűjteményeit, a Tuillériák kertjét. Pünkösöd napján felkereste a rokkantak palotáját, hol kíváncsian ízlelé meg a katonák ebédjét és borát.²⁾ Nehány nappal később a tengerészeti hivatalt kereste fel, hol nem egy meglepő újdonság várakozott reá. Kevesebb érdeklődést tanúsított a francia koronagyémántok és egyéb kincsek iránt, melyeket Villeroy marsall magyarázott meg. Május utolsó napjaiban Versaillesben, Trianonban és a királyi állatseregletben találjuk. Fontainebleau megtekintése után a híres sainte cyri leánynevelő intézetet keresé fel, Maintenon asszony ezen sajátlagos alkotását. Ezen alkalommal magát d'Aubigné asszonyt is látni óhajtá. Madame Maintenon függönyös ágyába rejtőzék a czár tekintete elől; a pruderie nagy mesternője azonban nem érte el ezzel célját, mert Péter sans gêne félrehúzta az ágy függönyét s miután szóltanul kielégíté kíváncsiságát, tovább ment a nélkül, hogy Scarron asszonyt üdvözlésére méltatta volna.³⁾ Június 20-án elhagyta Párist telve gazdag és érdekes benyomásokkal s útját a Spaa fürdő felé vette, hol hosszabb időt akart tölteni.

Péter meglelégedéssel hagyta el Párist és Franciaországot, hol sokat látott, sokat tanult; de egyszersmind kifejezte sajnálkozását a fölött, hogy ezen szép országot tönkre teszi a mérhetetlen fényűzés. Nem mult el két emberöltő és a czár aggodalma teljesülésbe ment. Egyébiránt a vendéglátás Franciaországnak naponként 600 tallérba került, ámbar, a czár mindjárt az első napokban tetemesen alább szállítá az asztalánál uralkodó fényűzést.

¹⁾ Hermann, IV. köt. 311. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 312. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 313. lap.

Péter távozásakor 60 ezer aranyat osztatott ki azon udvari személyek közt, kik szolgálatára rendelvek. D'Estrées és Tessé marsalloknak, továbbá d'Antin urnak gyémántba foglalt arczképét ajándékozta, valamint öt-öt arany medaillont és tizenegyet ezüstből, melyeken életének legnevezetesebb tettei plastikailag valának feltüntetve.¹⁾

Péternek feltűnő és jellemző szenvedélye volt. Oroszország és Franciaország közt szoros politikai frigyvet létesíteni; mely azonban ez időszerint nem talált kedvező visszhangra Franciaországban. Pedig Saint Simon a következőket mondja ezen szövötkezésre vonatkozólag: Semmi sem lehetett volna előnyösebb számunkra — francziákra — mint ezen szövetség; még pedig úgy kereskedelmünkre valamint politikai tekintélyünkre és befolyásunkra éjszakon. Németországban és egész Európában. Végül Saint Simon a következőleg nyilatkozik az éjszaki uralkodóról. „Egész Franciaország bámulattal tekintett ezen valóban nagy uralkodóra, mint egy csodálatos jelenségre, melynek benyomása állandó marad. Sajátságos lénye, kiváló tehetségeinek nagy sokasága, mind olyan fejedelemmé bélyegzik, ki daczára a nagy és barbár hibáknak, melyek származásából, népének erkölceiből és szokásaiból, valamint neveléséből erednek, minden időkre a legnagyobb csodálatra méltó. Kétségkívül egyike volt úgy Európa mint Ázsia legkiválóbb alakjainak.“²⁾

Péter a spaa-i fürdőben időzött, midőn hírért vette, hogy hozzá méltatlan fia Alexej külföldre szökött, hogy kötelességei és az apai parancs elől meneküljön. Hasztalan volt a csár minden igyekezete, fiát a kötelesség ösvényére vezetni vissza; „a mag köre esett“ mondá Péter és fia tovább haladt alá a legveszedelmesebb lejtőn.³⁾ Mint láttuk, a cárevitsnek voltak tehetségei, volt jó szíve is, de a körülmények végzetes összeeséséből más utat követett, mint melyet atyja számára kijelölt; szíve telve volt gyűlölettel minden iránt, mit atyja tervezett, alkotott vagy gondolt.⁴⁾ Alkotásait nemcsak nem méltányolta, de egyenesen kezét emelt ellenük, olyanokkal szövötkézvén, kik a törvényes

¹⁾ Hermann, IV. köt. 313. lap.

²⁾ Saint Simon, Mémoires, Tom. XV. k. 94. l., és Hermann, IV. köt. 313. l.

³⁾ Hermann, IV. köt. 314. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, II. köt. 87. lap.

uralkodónak, és a közös hazának kérlelhetetlen ellenségei valának. Így fejlődött Alexej Petrovits árulóvá, gonosztevővé uralkodója és hazája ellen. A szerencsétlenség első okozója édes anyja Jewdokia volt; kinek vak ragaszkodása a régiek iránt, ép oly nagy volt, mint gyűlölete férje iránt; e kettő tette tönkre következményeiben fiát Alexejt és okozta Péternek bizonyára a legnagyobb és legtartósabb bánatot. Miként láttuk, Péter az utolsó kísérletet, fiát az igaz ösvényre visszavezetni, akkor tette, midőn őt megházasítá. Utazni küldé a cárevitsot azon világos meghagyással, hogy szemeljen ki magának egyet a német fejedelmi hölgyek közül, ízlése és kívánsága szerint. Alexej választása a Braunschweig-Wolfenbüttel herczeg leányára Sarolta Zsófia herczegnőre esett, ki úgy testi szépsége mint magas értelmisége által trónra született. Péter örömmel adta beleegyezését a házasságba s az eszélyes és szelid Saroltától a legjobbat remélte fia számára.¹⁾ Azonban másként jött s a házasság csak növelni segíté Péter aggodalmait és bánatát. Alexej mindjárt a házasság elején kezdé elhanyagolni nejét, kit sértő és méltatlan bánásmódban részesített, sőt nem egyszer férfiatlanul tettleg bántalmazott. Alig érkezett vele Szent Pétervárra, midőn egy finn származásu pórleányért szakítani készült nejével.²⁾ Egészen elkülöníté magát tőle s oly figyelmetlen volt irányában, hogy egészségéről sem gondoskodott s egy nedves szűk szobácskát rendelt számára lakóhelyül. Midőn Péter ennek tudomására jutott, mértéktelen haragra lobbant, megszakított minden összeköttetést fiával,³⁾ majd személyesen maga elé rendelé, hogy apai szigorát vele éreztesse. Négy, szenvedésekben gazdag esztendő után a boldogtalan koronaherczegné 1715. október 20-án gyermekágyban meghalt, Saint Simon azt mondja, hogy azon botrányos bántalmak következtében, melyeket férjétől elviselnie kellett.⁴⁾ Annyi bizonyos, hogy a hiányos ellátás és hanyag gondozás inkább, mint a betegség sietették a jobb sorsra méltó fejedelmi hölgy halálát.⁵⁾ Két gyermeket hagyott férjének, Natália nagyherczegnőt és Péter

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 88. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 314. lap.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 88. lap.

⁴⁾ Saint Simon, Tom. XV. p. 138.

⁵⁾ Hermann, IV. köt. 214. lap.

nagyherceget, kiket szomorú életének utolsó órájában a vele bánkodó és gyászoló czár gondoskodásába ajánlott.¹⁾ Miután búsuló eselédtségétől búcsút vett így szólt az orvosokhoz: „Ne kínozzatok tovább s hagyjatok békében meghalni: ugyesen akarok tovább élni.”

Ezen gyászos esettel ketté volt tépve az utolsó fonal is, mely a czárt érdemetlen fiához kötötte. S az uralkodó és az atya egyaránt kétségbe estek szemben olyan tényekkel, melyek elhárítása egyaránt mindkettő erejét meghaladta. Boldogtalan menyének temetkezése napján Péter a következő levelet intézte fiához.²⁾

„Nem lehet ismeretlen előtted, mennyit szenvedtek alattvalóink a jelen háború kitörése előtt a svédek nyomása alatt. Jogtalan birtoklás folytán megfosztottak bennünket a legszükségesebb tengeri kikötő helyektől, elvágta bennünket a többi világtól. Azonban az ellenség kitől remegénk, e pillanatban talán egyedül mi tőlünk remeg. S ezen vívmányt Isten segedelmén kívül csupán hű alattvalóink, Oroszország lelkes fiainak köszönhetjük. Ha azonban ezen Istentől hazánknak adományozott jótéteményt közelebből mérlegelem s azután visszatekintek nemzetségemre, mely utánam következni fog, úgy a jövő sokkal több bánatot és aggodalmat helyez számomra kilátásba, mint mennyi örömet a jelen képes nyújtani, minthogy Te, fiam, mindazon eszközöket visszautasítod, melyek képessé tennének, halálom után az uralmat átvenni. Önfejűségnek nevezem tehetetlenségedet, mert sem észben, sem testi erőben nálad fogyatkozást nem tapasztalok. Mert, ámbár nem tartozol a legerősebbek közé, azért még nem lehetne mondani, hogy természeted a leggyengébb. Így itéllek én meg.”

„Harczias tevékenység által ismerkedénk meg idegen népekkel s tiszteletet vívtunk ki magunknak szemükben: de Te mindezen dolgokról hallani sem akarsz. A nélkül, hogy neked igazságtalan háborút tanácsolnék csak azt követelem tőled, hogy tanuld meg szorgalmasan mindazt, mi a háború mesterségéhez elkerülhetetlenül szükséges: mert senki sem tud helyesen uralkodni, ki nem tudja, hogy mit parancsol és követel ezen mesterség. Nagyon tévedsz.

¹⁾ Hermann, IV. köt. 314. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 315. lap.

ha azt hiszed, hogy egy uralkodónak elég, ha jó hadvezérei vannak, kik parancsait híven teljesítik, mert mindenki a legfőbbre irányozza tekintetét, annak gondolkodását igyekszik kikémlelni és a szerint cselekedni. Fivérem Fedor Alexejevits annak idején nagyon szerette a pompás öltönyöket és drága lovakat; s ámbár ilyesmire annak előtte senkisésem gondolt az alattvalók most mégis örömeiket találták abban, hogy utánozván az uralkodót, annak tetszeni igyekeztek. A most boldogult francia király — XIV. Lajos — rítván ment maga a háborúba, azonban mégis ő idézte elő ama fegyvertetteket, melyekről uralkodása híres volt, hadjáratai szinkörei és főtanodái valának a vitézségnek s ezek által tette országát mindenek felett híressé. Azonban Te nem kedveled a fegyverek mesterségét és egyébbel sem szeretsz foglalkozni.”

„Én ember vagyok és alávetve a halandóság törvényének: és vajjon kinek hagyjam hátra mindazt, mit szereztem, meghódítottam? Talán annak, ki miként a rest szolga az evangéliumban mindenét a földbe elássa, azaz eltékozolja, mit neki Isten adományozott? . . . . Még egyszer, gondold meg, mily gonosz, makacs természet lakozik benned; mert ámbár e miatt haragudtam reád, megvertelek s évek óta nem is beszéltem többé róla veled, minden hasztalan volt, Te semmiről sem akartál tudni; egyedüli gyönyörűséged abban állott, hogy otthon lézengtél, mulattál ész nélkül, nem is gondolva arra, hogy milyen kár háramlik mindezekből nemcsak reád, hanem az egész birodalomra. Azért jól mondja Szent Pál apostol: „ki nem látja el jól tulajdon házat, miként tudja az ellátni az Isten közös házat?”

„Miután mindezeket keserű érzéssel megfontolom és látom, hogy Tégedet semmisem képes a jó ösvényre terelni, azért elhatároztam magamat, hogy veled utolsó elhatározásomat írásban fogom közölni; azután még egy ideig várakozni fogok, ha talán mégis őszintén megjavulnál. De ha ez nem fog bekövetkezni, úgy légy meggyőződve, hogy tégedet mint megbélyegzett tagot az öröklésből ki foglak zárni. Ne gondold, hogy ezt csak azért mondom, hogy megfélemlítselek, avagy azért, mert hiszen nincsen kívüled más fiam. Isten legyen velem, hogy így fog minden bekövetkezni! Minthogy életemet hazámért és népemért sohasem kíméltem és most sem kímélem, miért kímélnélek Tégedet

méltatlant?! *Inkább kövessen egy méltó idegen, mint méltatlanul tulajdon fiam.*¹⁾

Péter ezen utolsó intő levelére Alexej a következő sorokban válaszolt: „Legkegyelmesebb uram és atyám! A mai napon, 1715. október 27-én feleségem tetemeinek eltakarítása után vettem és olvastam leveledet, melyre következőleg válaszolok: ha nem lennék képes arra, hogy az orosz koronát majdan viseljem, úgy történjék velem a Te akaratod szerint. Sürgősen kell tehát kérnem, minthogy magamat ügyetlennek és képtelennek találom ezen méltóságra, azonfelül emlékező tehetségem is kezd elhagyni, a mely nélkül pedig nem sokat érünk, végre mert különféle betegségek által úgy testileg mint lelkileg meg vagyok gyengülve, hogy ilyen rothadt emberre mint én, egy nép kormányzása ne bízassék. Én tehát — tartson meg Téged Isten még sok évekig — az orosz trónra igényt tartani nem fogok; s erre nézve Istent hívom fel tanúnak, lelki üdvösségem kockáztatásával s ezt sajátkezűleg is ezennel hitelesítem.”²⁾

Két nappal ezen, atya és fia közt váltott nyilatkozatok után — 1715. október 29. — Katalin czárné egy fiörökössel örvendezteté meg férjét. Örömeben Péter többek közt a következőket írja Seremetjew tábornagynak: „Jelentem, hogy Isten az elmúlt éjjel egy újonczczal ajándékozott meg, egy kis matrózzal, ki atyja után, Péternek fog neveztetni.”

Péter fia levelére csak az 1716. január 16-án válaszolt, melyből eléggé kitűnik, hogy fia szavaira nem fektet semmi súlyt. E levelét a következőleg végzi: „Mi esküdet vagy fogadalmadat illeti, úgy erre nézve csak annyit mondhatok, hogy egy megrögzött szív nyilatkozataiban nem lehet bízni; mindhoggy Dávid szavai szerint az emberek mind hazugok. Igen, Te még akkor sem tarthadnád meg ígéretedet, ha akarnád, mert a szakálasok — a papok — kiforgatnának, kik oly nagyon behízelegték magukat nálad, ámbár a henyeség ezuttal sehogy sem válik előnyükre. . . .³⁾ Te gyűlölöd mindazt, mit egészségem kockáztatásával alattvalóim javára és boldogságára tevék; s halálom után mindazt megsemmisítenéd, mit fáradsággal teremtettem. Nem szabad tehát

¹⁾ Hermann, IV. köt. 315. — 316. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 317. lap.

³⁾ A czár a papi javak megadóztatására és részleges elkobzására — állami czélokra — utal.

maradnod annak, mi lenni óhajtasz, sem halnak, sem húsnak. Avagy tedd meg, és változz meg egészen és alaposan, légy méltó utódom, vagy pedig menj a kolostorba, mert szívem különben nem lehet nyugodt, kiváltképen jelenleg, midőn oly kevés egészséges napjaim vannak.” Úgy látszott, hogy az atya még mindig nem mondott le minden reményről; ámbár az uralkodó már leszámolt. Kevés nappal később megérkezett a czárevits válasza, mely rövid, de világos volt s a következőleg hangzott. „E hó 16-ról kelt soraidat ma reggel megkaptam; de rosszulétem miatt nem válaszolhatok arra tűzetesen. Elhatározásom a kolostorba lépni s erre nézve kérem kegyes beleegyezésedet, atyám és uram. Szolgád és méltatlan fiad: Alexej.”¹⁾

¹⁾ Hermann, IV. köt. 318. lap.

Tizenkilenczedik fejezet.

Nagy Péter egyeduralkodó czár. 1689–1725. (Folytatás.)

Péter és Alexej. — Alexej szökése. — Az orosz trónörökös Ausztriában és Olaszországban. — Visszaérkezés. — A vizsgálat és következményei. — Az ítélet. — Alexej halála. — Hütlenség. — Péter tevékenységének jellemzése. — A szenatus. — Az orosz egyház. — A kamara felállítása. — Egyesülési törekvések. — A szent szynodus. — Rendi átalakulás. — Uj nemesség. — Büntető és magánjog.

Péter külföldi útjára készült, midőn fia utolsó rövid levelét kapta; s úgy látszik, hogy még egy utolsó kísérletre készítetvé őt az atya szíve: látni akará fiát, hogy tőle búcsút vegyen. Midőn a czár Alexej szobájába lépett, azt ágyban fekvé találta; azonban a czárevits csak színlelte betegségét, mert mihelyt őt atyja elhagyá, felkelt, hogy egy megbeszélte lakmározásban részt vegyen.¹⁾ Atyjának kérdésére, hogy miben állapotodék meg, azt felelte, miszerint erős elhatározása kolostorba lépni és szerzetessé lenni. Péter inté őt, hogy vegye a dolgot komoly megfontolóra, ne hamarkodjon el semmit, hat hónapi gondolkozási időt enged neki. Ezzel elváltak. Miután a hat hónap eredménytelenül elmúlt, Péter 1716. augusztus 26-án Kopenhágából Szafanow irodaittkárt oly meghagyással küldé Szent-Pétervárra, hogy Alexej nyolcz nap alatt a trónöröklés iránt nyilatkozzék, s ha arról lemondani nem volna szándéka, jelenjék meg előtte, nehogy továbbra is üres tétlenkedésben töltse el idejét; ha ellenben szerzetessé kívánna lenni, úgy erre nézve is végleg nyilatkozzék, hogy a czár tudja magát mihez tartani.²⁾

Alexej látszólag illő tisztelettel fogadá a czár izenetét, de alig távozott tőle Szafanow, midőn titokban előkészülő-

déseket tett, Oroszországot elhagyni. Kedvese Euphrosyne — Affroszja — társaságában porosz területre Königsbergbe távozott. Innen azonban nyoma veszett, senki sem tudta merre és hová vette útját. Csak később terjedt híre, hogy a német császár védnöksége alá menekült, hogy az atyai hatalom elől kivonja magát. Péter e hírt Amsterdamban kapta s azonnal megbízta követét Weszelowszkij-t, majd a testőrség parancsnokát, végre Tolstoi titkos tanácsost, hogy kutassák fel a czárevitset bárhol tartózkodik is; és kézbesítsék neki atyjának 1717. július 10-én keltezett levelét, melyben számára bocsánatot helyeztetik kilátásba, ha hazájába visszatér és engedelmesnek bizonyul; ellenben ha az apai parancsnak ellenszegül, úgy az apai átok és a felségsértés és hazaárulás büntetése elmaradhatatlanul utólérik.¹⁾

Alexej egymásnak ellenmondó cselekedetei azt bizonyítják, hogy nem volt komoly szándéka az öröklésről lemondani; valamint a szerzetesség eszméje is csak futólag ébredt fel lelkében; ezen határozatlanság és ingatagság legjobban jellemzik a czárevits éretlen gondolkozásmódját. Meggondolatlan szökésének előmozdítója két orosz nemes Kikin Sándor és Wjezenszkij Nikephor valának, mindketten sikasztás büntetése miatt vizsgálat alatt állván a szigorú Péternek kérelmelhetetlen ellenségei valának. Alexej kezdetben nem volt tisztában magával, hogy Franciaországba vagy Olaszországba meneküljön-e. Kikin azt tanácsolá neki, hogy menne Németországba, hol sógora VI. Károly császár — neje nővérének férje — bizonyára tárt karokkal fogja őt fogadni. Így vette útját Bécsnek, hol huzamosb ideig tartózkodott és többször volt nyilvánosan látható. Majd azonban biztosabb menedékhelyet keresett és Tirolba Ehrenberg várába költözött. Hosszabb maradása azonban itt sem volt s hogy üldözőitől, kik mindenütt nyomában valának szabaduljon, idegen név alatt Olaszországnak vette útját s a Nápoly melletti San Elmo nevű tengerierődben vonta meg magát. Azonban Ruménzow és Tolstoi ezen rejtekében is felkutatták a boldogtalan czárevitset, ki egy rém elől menekült mindig tovább hazájától, mely csak felcsigázott képzeletében és bizonyára rossz lelkiismeretében létezett. Az akirály, Nápoly kormányzója, ki minden összekoczczanást

¹⁾ Hermann, IV. köt. 318. lap.

²⁾ Ugyanott.

¹⁾ Hermann, IV. köt. 318. lap.

a külföldi hatalmasságokkal gondosan kerülni óhajtott, nem gördített akadályokat a csár megbizottjainak útjába, kik személyesen adták át a cárevitsnek atyja levelét. Alexej látszólag engedett atyja kívánságának s egy, október 4-ről keltezett levélben köszönetet mondván Péternek kilátásba helyezett bocsánataért ünnepélyesen megígérte, hogy Oroszországba visszatér. Az 1718. február 3-án Tolstoi és Ruménzow társaságában csakugyan megérkezett Moszkvában;¹⁾ hol atyja időközben már elrendelése a legszigorúbb vizsgálatot fia ellen, melynek alapján őt a trónöröklésből kirekeszteni szándékozott.²⁾

Az ezt követő napon a csár rendeletéből a világi és egyházi nagyok és előkelőségek, valamint a régi főváros tekintélyesebb polgárai a Kreml nagy tanácskozási termében gyülekezének össze. A Kreml nagy udvarán fegyver alatt állott a Preobraszenskoi testőrezred, míg a város többi részeit is katonaság tartotta megszállva; minden katona tíz éles tölténynyel volt ellátva. Midőn minden előkészüldések megtétettek, a csár nagy és fényes kísérettel a tanács terembe lépett s a trónon foglalt helyett. Egy adott jelre bevezetteték Tolstoi kíséretében a cárevits, ki midőn atyjához közeledék földre veté magát előtte s egy levelet nyújtott át, melyet Péter parancsára Safirow olvasott fel. A levélben a cárevits megkegyelmeztetéseért esedezik. Most a csár hosszú beszédben emlékezteté fiát, mennyi atyai szeretettel és gondoskodással vette őt körül gyermekkorától, csak hogy őt méltóvá és képessé tegye, majdan a koronát viselni. Azonban minden szeretete, minden igyekezete kárba veszett; a cárevits ellenszenvvel, gyűlölettel, majd nyílt ellenszegüléssel viseltetett a csár minden intézkedési és alkotásai iránt; minden alapos ok nélkül külföldre menekült s magát a német császár védelme alá helyezte; sőt elég vakmerő volt, a cárt és Oroszországot háborúval fenyegetni. Mindezekért, mint kötelességeiről megfélekedett fiú, nem csekélyebbet mint a halálbüntetést érdemelte. . . . E szavaknál a cárevits ismételve atyja lábaihoz veté magát, hangosan kiáltva: „nem kérek más kegyelmet, csak életemért esedezem!“ . . . A csár erre szelídebb hangon kérelmét teljesíteni ígérte; ellenben kijelenté, miszerint erős elhatározása őt a trón

¹⁾ Hermann, IV. köt. 318. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 319. lap.

örökléséből kizárni. Alexej alázatos megadással vette tudomásul atyja nyilatkozatát. Most felolvastaték ama ünnepélyes kiáltvány, mely a cári beszédben foglalt indokok alapján Alexej cárevits trónvesztettnek nyilvánítván, a koronát Péter ifjabb fiára ruházta. Ezután egy lemondási okmány terjesztették a trónvesztett nagyherceg elé, melyet az akadálytalanul aláírt. A csár erre felemelkedék s Alexej és mindazok, kik a nagyfontosságú gyülekezetben részt vettek ünnepélyes menetben az uszenszki templomba menének, hol a cárevits az imént aláírt lemondási okmány megerősítésére ünnepélyes esküt tőn. Egyszersmind a jelenlévő püspökök és világi nagyok a maguk részéről a megtörtént trónöröklési rendre nézve egy külön okmányt is állítottak ki, irtak alá és erősítének meg esküjökkel. Három napig özönlött a főváros lakossága a templomba, hogy eme hűségi kötelemeinek a maga részéről is eleget tegyen.¹⁾

Ezzel azonban a dolog korántsem volt elintézve. Már másnap, február 5-én, kezdetét vette a bűnvádi tárgyalás, mely kiderítendő vala a cárevits szökésének közelebbi körülményeit és annak előmozdítóit, illetve Alexej bűnrészeseit. — „Alexej félelemből mindent megvallott, mit tudott, sőt talán olyant is, miről nem volt tudomása:“ kíváltképen sokat faggatták azért, hogy felvilágosítást adjon azon egyénekről, kik tanácsuk vagy útmutatásuk által tetteiben és elhatározásaiban befolyásolták. A szerencsétlen cárevits vallomásai meglehetősen zavartak ugyan, mindazonáltal világosan kivehető belőlük, hogy vak eszköz volt Péter legmakacsabb ellenségeinek kezében. Kikin Sándor egy alkalommal a következő szavakkal bátorítá tette a jellemben gyenge cárevitsét: „Miért habozni, hiszen a szerzetesruha nincsen az embernek fejéhez szegezve, mindig le lehet vetni — és a szegre akasztani.“ — Wjozemszkij pedig a következőkkel egészíté ki: „Ha elkerülhetetlen, tehát menj a kolostorba; azután hívj elő egy gyóntatót s mondd meg neki, miszerint erőszakkal kényszerítenek kolostorba menni. A gyóntató majd megviszi a hírt a rjezsáni érseknek, nehogy a nép azt higgye, hogy valami gonosz tett miatt nyírták le hajadat.“ S midőn Alexej a gyóntatót tanácsért kérte, ez a következő szavakkal vála-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 319–321. lap.

szolt: „Csak légy türelemmel, majd megmondom, ha elérkezett az idő — s akkor levetheted az álarczot.“ A trónöröklésre vonatkozólag pedig Dolgorukij Waszilij azt tanácsolta: „Adj bár ezer ünnepélyes nyilatkozatot a czárnak — ne aggódj, ki tudja, mi fog történni; hiszen egy régi közmondás azt tartja: meg fog történni, de hogy mikor, az Isten dolga... Ügyed nem olyan üzlet, milyent hajdan becsületes emberek kötöttek egymással, midőn bánatpénzt kelle fizetnie annak, ki nem tartá meg szavát.“ Ami a czárevits szökését illeti, arra nézve — vallomása szerint — senkivel sem érintkezett előlegesen; csak egy megbeszélése volt e tárgyban Kikinnel, mely alkalommal arról volt szó, hogy vajjon a császárhoz avagy Velenczébe meneküljön-e, avagy a Svájcba? Liebauban találkozott Kikinnel, ki a következőket mondá: „Ha atyád, a czár, valakit utánnad küldene, hogy Oroszországba visszakísérjen, úgy ezt ne tedd meg semmi körülmények közt, mert nyilvánosan levágatja fejedet.“.....¹⁾

A vizsgálat további folyamában a czárevits kijelenté, miszerint külföldön tartózkodása alatt csak egyszer kapott hírt hazulról, melyben arról értesíték, hogy lakásán motozás tartatott s szolgálai közül többen vallatóra fogattak; hogy a czár élete ellen merénylet van készülöben; s hogy Katalin czárnőt oda akarják vinni, hol az öreg czárnő (Jewdokia) tartózkodik, a kolostorba, még pedig fiaeskájával együtt: végre Jewdokiát Moszkvába visszahívni, fiát — Alexej czárevicsét — pedig, kiről Oroszországban ez idő szerint semmit sem tudnak, a czári trónra szeretnék ültetni.... Maga részéről Alexej állítólag csak két levelet küldött Oroszországba, és pedig Bécsből, melyek az érsekek és szenátorok nevére valának czímezve s melyeket egyenesen az ausztriai miniszterek Kheil és Schönborn gróf tanácsára írta, oly szándékból, hogy életben létéről hírt adjon az orosz népnek, nehogy valaki azt higgye, hogy elveszett, meghalt, vagy Szibiriában bolyong. Az egyik, 1717. évi márczius 8-ról keltezett levelének tartalmát a czárevits a következőleg idézte emlékezetéből: „Azt hiszem, hogy váratlan elutazásom felett csodálkozni fogtok; de tudjátok meg, hogy miért tettem ezt. Kemény bánásmódban része-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 322. lap.

sültem; arról volt szó, hogy egy kolostorba zárnak; de Isten segedelmével megmenekültem; s mindaddig, míg Isten hazámba vissza nem vezérel, itt maradok egy magas személy védelme alatt, kinek nevét azonban nem szabad elárulnom. Mindazonáltal arra kérek benneteket, hogy ne feledjete; s ha emlékemet ki akarnák irtani s hírét terjesztenék halálomnak, avagy egyéb rossz dolgokat koholnának rólam, ne higgyetek e híreknek, ellenkezőleg bátorítsátok a kislelkűeket, mondjátok nekik, hogy életben vagyok és jól érzem magamat.“ Alexej arra nézve is tett vallomást, miszerint Bécsben biztosították őt a császár fegyveres védelméről azon esetben, ha Péter meghaláloznék s a trón betöltésére nézve másként intézkedett volna; mely védelmet azonban a czárevits a leghatározottabban visszautasítá. Azt is bevallá, hogy Moszkvából előkelő helyről arról értesíték, és pedig már az 1716. év kora tavaszán, hogy legközelebb nagy változások fognak bekövetkezni: „a czár meghalálozik vagy Szent-Pétervár elpusztul.“ — Wjezenszkij pedig szüntelen azt állítá, — s ezt egy bizonyos Szergejew Sándortól hallá: hogy a czár semmi esetre sem fog őt évnél tovább életben lenni.

Ilyenek s ehhez hasonlóak valának a czárevits vallomásai, melyek folytán egyedül Moszkvában 70 elfogatás történt; kik mindnyájan mint „a korbácsra megérve“ a preobraszenszkoí börtönökbe hurczoltattak.¹⁾ Egyébiránt a birodalom minden részében, de kiváltképen az új fővárosban, Szent-Pétervárott, nagy volt a bebörtönözöttek száma; s éjjenkint ijesztő módon szaporodott azok száma, kik szabadságuktól megfosztattak. Mindenütt félelem, ijedelem, rettegés ütötte fel tanyáját; kiváltképen remegtek a papok s az ó-orosz párt ismeretes fejei és nagyszámú hívei, kiknek „Szent-Pétervár, hajózás és tengerészet, idegen nyelv, külföldi divat és szokások valóságos pokoli jelenségek valának.“ A raszkolnikok, ó-oroszok, érezték, hogy a vesztő bárd egy hajszálon függ felettük, s kétségbeesésükben vakon kapkodtak mindenhez. Az elfogottak közt volt Kikin, az utolsó szibirii czárevits, Kutsjum unokája; Alexej udvarmestere Afanaszjew Iván, Apraxin Péter Matwejewits, a tengernagy fivére, Gagarin Bogdán, a szibirii helytartó

¹⁾ Hermann, IV. köt. 323. lap.

fia, Naryskin Iván, Gljebow Waszilijs és Péter, a szemelowoi kolostor archimandritája; s még számosan az egyházi és világi kitünőségek közül. Hasonló sors érte a nagy tekintélyben állott Dolgorukij Waszilijs herceget, ki Mentsikow, régi ellensége által fogatott el és ki e szavakkal adá át kardját: „Jó lelkiismeretem s csak egy fejem van — többet nem veszíthetek.“ Nyakán és tagjain megvasalva hozták a gazdag főurat Moszkvába; szánját negyven vértetett lovas kísérte.¹⁾

A vádlottak vallomásai alapján a letartóztatottak száma még mindig növekedett; az összeesküvés némely számai a szuszidali Pokrow-kolostorba vezettek; és Jelena apáca — Jewdokia cárné — papirjai közt több olyan irat is találtatott, mely azt bizonyítja, hogy a cár eltaszított neje csak színleg élt a vallásnak s a kolostor falain belül nagyon sokféle világi dolgokkal foglalkozott. Kíváltképen compromittálók valának azon levelek, melyeket az ó-orosz párt egyik fejével, Gljebow Istvánnal cserélt. Jewdokia Moszkvába hozatott s még a tulajdonképeni vizsgálat megkezdése előtt Pétertől sajátkezűleg megkorbácsoltatott. . . . A fiatal Gagarin, a kegyencz Saffirow veje, ki csak meg gondolatlan beszédei miatt került a vádlottak padjára, némileg kíméletes bánásmódban részesült. Végre Péter nővére, Mária Alexejewna is kelepczébe került, de a melyből elég szerencsésen kibontakozott. Főként azzal vádoltaték, hogy szoros és bizalmas barátságban állott a főpapok közül többekkel, kikről mindenki tudta, hogy a cárnak és kormányának gyűlöletes ellenségei. Azon előkelő nők között, kik ezen alkalommal az orosz állami inquisitio elé kerültek, melynek feje maga a cár volt, kiváló helyet foglal el az öreg Golitzyn hercegnő, egy modern megaera szívtelenség és elvetemültség tekintetében; ki nagy tekintélynek örvendett az ó-oroszok pártja részéről, s kit Péter azzal tüntetett ki, hogy őt is sajátkezűleg megkorbácsolá.

Ápril havában az állam- és vizsgálati foglyok mindnyájan Moszkvából Szent-Pétervárra vitettek, hogy annál könnyebben megtisztíthatassanak minden forradalmi anyagtól.²⁾ Apraxin

¹⁾ Hermann, IV. köt. 324. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 327. lap.

Péter Alexej biztosítására, hogy teljesen ártatlan, szabadon boesájtatott; hasonlóképen a fiatal Naryskin. A cárevits anyja, Jewdokia cárné, az új-ladogai kolostorba szállíttatott át; míg a cár nővére, Mária nagyhercegnő, Schlüsselburgban helyeztetett fogságba.

Azok közt, kik a cárevits ellen vallottak a vizsgálat alatt, első helyet foglalja el udvarmestere Afanaszjew, ki többek közt a következőket mondá: A cárevits egy alkalommal haragjában azt a fogadalmat tette, hogy Mentsikow herceget és sógornőjét, Arzeniew Borbálát nyársra húzatja, ha majdan uralkodásra kerül; hasonló sorssal fenyegette Golowkin kancellárt és Trubetzkoi herceget, kik a német ördögasszonyt — feleségét — nyakába akasztották. S midőn Afanaszjew kérdezé tőle, hogy miért beszél oly elvetemülten, a cárevits azt felelé nagy felindulással: „Mindnyáját megvetem, csak a pórnépet szeretem! a kellő időben, majdha atyám nem lesz közelemben, a püspököknek fülébe sügök valamit, kik azt tovább adják az alsóbb papoknak, ezek meg híveiknek, azután én leszek uralkodó a nagyok minden ellenkezése daczára.“ Egy más alkalommal nemével a kárörömmel azt jósolta, hogy Szent-Pétervár nemsokára megint a svédeké lesz. S midőn néha, atyja által rendezett nyilvános ünnepélyen vagy lakomán részt kelle vennie, azt szokta mondani: „Szívesebben lennék a gályákon, vagy lelne bár a hideg, hogy nem kellenék megjelennem!“ — Ilyen és hasonló vallomásokat tett a szerencsétlen cárevits kedvese, Euphrosina, ki a vizsgálat alatt tért haza külföldről.¹⁾

Mi magát az összeesküvést illeti, mely a vizsgálat folyama alatt kétségtelenül kiderült, az előkészüldések már mintegy hét év óta folytak. Célja volt, hogy a cárevits trónralépte után Péter cár minden tevékeny hívei és eszközei erőszakkal eltéssenek láb alól; — Seremetjew, Mentsikow, Saffirow és Jaguzinski nyársalásra valának kiszemelve, míg a németeket — s ez alatt mindnyájan az idegenek értettek — az egész birodalom területén lemészárolták volna. Azután Svédországgal új békeegyezmény volt tervezve, melynek értelmében a svéd korona Szent-Pétervárt és összes régi birtokait a Balti tenger mellékén visszakarta volna. Ezt követte volna az állandó hadsereg feloszlata,

¹⁾ Hermann, IV. köt. 327. lap.

s a katonák ismét parasztokká lettek volna. Arról is szó volt, hogy Alexej mellé kormánytársul megválasztatik Mária Alexejewna nagyhercegnő. Mint látszik, az összeesküdtek nem akartak egyebet: mint Oroszországot a papok és asszonyok kezébe adni, hogy minden kulturai és politikai czél nélkül, régi semmiségébe visszaessék.

Midőn a vizsgálat befejeztetett, Péter május 26-ára ismét összehívá a birodalmi nagytanácsot, és pedig egyháziakat és világiakat, polgári és katonai méltóságokat: a gyülekezet összesen 144 tagból állott. A czár a tárgyhöz illő komolysággal megnyitván a tanácskozást, a gyülekezet elé terjeszté fia és bűntársai ügyét, kérvén mindkét rendet, a világiakat és egyháziakat, hogy ítélnének teljesen meggyőződésük és lelkiismeretük szerint, de úgy, a mint azt a haza érdeke megkívánja. Az egyháziak — s Péter jól tudta, hogy közöttük vannak legtöbb és legmakacsabb ellenségei — elővettek a szentírásból minden alkalmas vagy nem alkalmas példát s végre a következő, felettén jellemző nyilatkozatot tették: „Mint a szeretet vallásának papjai nem érzik magukat feljogosítva ítéletet mondani, főkép egy olyan államban, melyben a korona korlátlan hatalma fölötté áll az alattvalók ítéletének. Minden, mit Urunk parancsa folytán tehetünk, abban áll, hogy íme felsoroljuk a szentírás mindazon részeit, melyek a szóban lévő borzasztó esetre illenek. Ha az uralkodó a bűnösöket meg akarja büntetni gonosztetteik jelentősége és mértéke szerint, úgy előtte állanak az általunk felhozott példák. Ellenben ha irgalmasságot akar gyakorolni, úgy előtte áll világító példaképen maga Krisztus: ki az elveszett és bűnbánó fiút kegyeibe visszafogadja.“ Az egyháziakétól egészen elütő volt a világi bírák ítélete, kik, számra nézve 124-en, köztük Mentsikow, Golowkin, Apraxin és Saffirow, egyhangulag kimondák a czárevitsre a halálos ítéletet.¹⁾

Egy hóval a végzetes ítélet meghozatala után, június 26-án, Alexej börtönéből az egybegyűlt szenátus elé vezetteték, hol előtte nyílt ajtók mellett a halálos ítélet felolvastatott. Az ítélet hallatára a szerencsétlen czárevitset kimondhatatlan rémület fogta el, nem tudván uralkodni önmagán és érzelmein, aléltan összeesett. A szörnyű ítélet nem került végrehajtásra, Alexej Petrovits még azon napon meghalt...²⁾ Halálának

¹⁾ Hermann, IV. köt. 329. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 90. lap.

közelebbi körülményeiről csak kevés jutott nyilvánosságra, mi kifogástalan hitelességre igényt tarthatna. Alig vezették vissza a szerencsétlent börtönébe, midőn jelenteték, hogy a czárevitset halálfélelmében és rendkívüli kedélyháborodásában, erős szélhűdés érte; nemsokára híre érkezett, hogy állapota feltűnően rosszabbra fordult; erre a czár az udvari méltóságokat maga köré gyűjté s nem bocsájtá el, mígnem harmadszor jelenteték, hogy a czárevits végső vonaglásában van, nem éri meg az estét, és sürgősen atyjával óhajt szólni... Péter teljesíté szerencsétlen fia kívánságát, feloldá őt a kimondott ítélet és az atyai átok alól, megáldá és búcsút vett tőte. Délután 5 órakor Usakow testőrtiszt sietve jelent meg a czár előtt s tudtára adta, hogy a haldokló czárevits legforróbb vágya, atyjával még egyszer szólhatni. De még mielőtt Péter a czárevits ágyához érhetett volna, fia nem volt többé. — A czárevits holtteste két napig közszemlének volt kitéve a Szentháromság egyházban és június 30-án nagy pompával és ünnepélyességgel örök nyugalomra tétetett.

A boldogtalan czárevits halála sietteté bűntársainak ítéletét is. Afanaszjew Iván, Dubrowski Fedor, Lapuchin Abraham, az eltaszított czárné fivére, és Pusztinói Jakab a hóhér bárdja alatt elvérezték; Serbatow herczeg megkorbácsoltatott s nyelve és orra levágotott, Dolgorukij Waszilij, Naryskin Simon és a szibíriai czárevits száműzettek; azonban később mindhárman kegyelmet kaptak, visszanyerték jószágaikat s lassankint korábbi méltóságaikat is. A kijewi érsek, ki a czár elé Szent-Pétervárra idéztetett, útközben — valószínűleg mérég következtében — meghalt... Azok, kik a szomorú államperben jó szolgálatokat tettek, Péter által gazdagon megjutalmaztattak. Így Tolstói titkos tanácsos, ki a czárevitset Olaszországból haza szállítá, 4000 parasztságot kapott ajándékba; — Ruménzow őrnagy lett a testőrségben s hasonlóképen kapott néhány ezer parasztságot. Hasonló jutalmazás érte Usakow őrnagyot.¹⁾

A szerencsétlen czárevits ügye utóbb még messze kiható következményekkel bírt. Péter, Oroszország sorsa feletti aggodalmában, s attól tartva, hogy hasonló merényletek a jövőben még ismétlődni fognak, egy kiáltványban

¹⁾ Hermann, IV. köt. 331. lap.

ünnepélyesen kijelenté, miszerint a császárnak felségjogai közé tartozik utódjának kiszemelni azt, kit akar, saját belátása szerint; a nélkül, hogy az elsőszülött régi joga által bármikép is korlátozható. A régi orosz alaptörvények illetően önkényes megváltoztatása sok bajra és zavarra szolgáltatott később alkalmat; mígnem I. Pál császár a trónöröklési rendet nem szabályozta.¹⁾

Lehetetlen a részleteiben izgató felségpért bezárni a nélkül, hogy az önkéntelenül felénk tóduló analogiával ne számolnók, mely az 1718. és 1890-iki Oroszországot állítja szemünk elé. Akkor is — most is — a czári birodalom veszedelmes forradalom előestéjén állott, melyet csak Nagy Péter rendíthetetlen ereje volt képes megakadályozni. . . . A nihilismus, napjainknak eme réme, melynek valódi definícióját eddigelé nem sikerült az állam- és politikai tudományok bölcsészeinek megtalálni. már 172 év előtt lázas izgatottságban tartá Oroszországot és Európát. . . . A szabadság eszméje, melyet még a francia forradalom világra szóló eseményei sem valának képesek Oroszországban életre ébreszteni, ma is álomban szendereg. . . . Ha majdan felébred, az európai történelemnek új korszaka fog kezdődni.

Alighogy a szerencsétlen czárevits társai a halálbüntetést szenvedték, Péter a szenátusban egy újabb törvényszék felállítását hozta javaslatba, mely azok felett való ítélendő, kik hűtlenség és megvesztegetés czímén nemcsak a birodalomnak, hanem az egyeseknek is kimondhatatlan kárára voltak. Mindkettő rákbaja volt az orosz belkormányzatnak, mely veszélyességénél fogva gyors és gyökeres orvoslást tett szükségessé. Péter a nevezetes gyűlésen a következőben fejté ki gondolatait: „Nem hihetem, hogy *egy* is van közöttetek, ki ismeret és belátás alapján nem tudná, miszerint a *legelső* kötelesség, melyet Isten az uralkodókra ruház, abban áll, hogy seregüket személyesen vezetve védjék meg külellenség ellen népüket és országukat. A *második* kötelesség, hogy ügyeljenek népeik belső békéjére olyképen, hogy haladék és fennakadás nélkül mindenkinek igazság szolgáltatassék, és pedig tekintet nélkül a személyre; s hogy a legelőkelőbb ép úgy mint a legkisebb, érdem szerint jutalmaztassék vagy büntetessék. . . . Ti mindnyájan tudjátok,

¹⁾ Ustrjalow, II köt. 90. lap.

hogy eddigi uralkodásom alatt az *első*t teljes mértékben érvényesítém; a *másikra* nézve pedig oly példát adtam, melyet ha utánoztok, népünk anyagi és szellemi jólétét okvetetlenül maradandóan megalapítjuk. . . . Szigorú voltam — minden egyéni érdeklődéstől eltekintve — az igazság kezelésében; nem kíméltem tulajdon fiamat, midőn a hazaárulás rettentő bűne reá bizonyult; fiamat, ki — fájdalom — hálátlanabb, ármányosabb és rosszabb volt, miként azt bárki gondolhatná. . . . Azt hiszem, hogy így főczéomat elértem; Oroszországot és az orosz népet nagygyá és hatalmassá tettem; s ha nem fekszik népem boldogsága oly nagyon szívemen, úgy mindez halálom után könnyen veszendőbe mehetett volna.“

„De immár ideje, hogy elejét vegyük egy gazságnak, mely pusztulással fenyegeti nagy művünket és alattvalóink erkölcsi és anyagi jólétét. Azok megfenyítéséről van szó, kikre egész tartományok kormányzása van bízva s kik megfélelkezvén kötelességeikről, a népet zsarolják, magukat pedig jogtalanul meggazdagítják. De népeim, kik háborúimban mindig készséggel áldoztak és segítségemre voltak, megérdemlik, hogy őket ezen nadályok ellen megvédjem. Azért elhatároztam magamat, hogy Weide Ádám, Buturlin, Schlippenbach, Golitzyn és Jaguzinski. becsületességükről híres tábornokaimból egy büntető törvényszéket állítok fel, melynek feladata leendő mindazokat szigorú felelősségre vonni és megbüntetni, kik sikkasztás vagy hűtlenség útján az államkincstárt vagy egyeseket megkárosítottak.“¹⁾

És Péter nem maradt a pusztá szónál, a büntető bíróság megalakult és mindazokat szigorú felelősségre vonta, kik az említett bűnös cselekmények elkövetésével vádolva voltak. Egyike a legnagyobb bűnösöknek a szibíriai helytartó, Gagarin Matwej herezeg volt, ki ellen számos panasz érkezett be a tartomány különböző részeiből. Tobolszkból bilincsekben hozatott Szent-Pétervárra; s ámbár óriási vagyonát ajánlá fel váltságdíjúl, a czár rendeletére akasztófán végezte életét. Maga a kegyencz Mentsikow herezeg a nyilvános pénzek hanyag kezelése miatt kardjának elvesztésére ítéltetett; hasonló sors érte Apraxin tengernagyot 1719 elején. Azonban két régi és hű szolgálja iránt mégis némi elnézéssel

¹⁾ Hermann, IV. köt. 332. lap.

viseltetik Péter; Mentsikow 500 ezer, Apraxin pedig 300 ezer rubelt fizetett büntetésképen az állampénztárba s ezzel az igazságnak elég volt téve.

Igy igyekezett Péter a rákbajon segíteni, melynek minden állam alá van vetve, de melynek fékezése egyik elengedhetetlen kötelességeként tűnik fel az államkormány-nak vagy annak, ki azt képviseli.

* * *

Bármily nagyok és fényesek valának is azon győzel-mek, melyeket Péter a harczmezőkön aratott, s bármily messze kihatók valának azok politikai következményei Orosz-ország jövőendő nagyságát illetőleg, Péter valódi nagysága nem hódításaiban, nem harci győzelmeiben, hanem azon alkotásokban rejlik, melyekkel népét és országát megaján-dékozá s melyekkel azok anyagi jólétének és művelődésének alapját megveté. . . .¹⁾ Többféle intézményei közül az idők folyamában megváltozott; tervei vele együtt meghaltak vagy csak részben menének teljesülésbe; mindazonáltal, bármint mérlegeljük tetteit és elért diadalait, annyi kétségtelen, miszerint őt illeti meg az orosz birodalom megteremtőjének dicsősége: Oroszország művelődése és polgárosodása azon csirák-ból fakadt, melyeket Péter lángelméje és kifogyhatatlan hazaszeretete hintett vala el. A polgárosodás alapfeltételei-nek egyike sem kerülé ki Péter figyelmét, mindnyájának ő adott irányt és életet; még pedig a nélkül, hogy az orosz nemzeti jelleget érintette vagy csorbította volna. Minden, mi a kitűzött nagy czélt előmozdíthatá, gondos ápolóra talált Péterben; ellenben mindent, mi annak útjában állott, könyör-telenül megsemmisített. A réginek nem volt barátja, helyét mindenben az újnak kelle elfoglalnia.²⁾

Nagy Péter már uralkodásának elején helyes érzéket és erős kezet árult el mindenben, mi az orosz nép átalakítását czélozta. Csakhogy az elmélet lassan ment át a gyakorlatba: azonban fáradhatatlan tevékenységéről tanúskodik azon ren-deletek gyűjteménye, mely mintegy napról-napra szemeink elé állítja a czár fáradhatatlan munkásságát és gondosságát. Legnagyobb nehézségeket gördített Péter reform-munkája elé az orosz nép csekély hajlama és érdeklődése a művelődés

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 85. lap.

és annak eszközei iránt s az önállóság hiánya, melynek folytán különben szerencsés természeti adományai sem juthattak kellőleg érvényre.¹⁾

Az orosz állam alapja, mely annak elpusztíthatatlan szilárdságot kölcsönzött s legyőzhetetlenné tette, az *egyed-uralom* volt.²⁾ Tulajdonképeni megalkotója Péter volt, ki annak nemcsak hatalmat, hanem fényt is kölcsönzött; s kinek személyében a törvényhozó és végrehajtó hatalom egyesítve volt; ő adományozott vagy vont meg jogokat egészen szabad akarata és belátása szerint; akaratának hatalma előtt nem állott meg senki és semmi: századok óta fennálló intézményeket egy tollhúzással megsemmisített. Akarata elégséges volt a patriarchatust megszüntetni s a hetmáni méltóságot a rakoncátlankodó kozákok között minden időkre eltörölni. Az állandó hadsereg alapját az általános védkötelezettség eszméjének részleges keresztül-vitelével valósította vala meg; s az újonczozásnál még a nemesség sem kerülte ki az összeírást. A reális ismeretek kiválóan nagy pártolóra találtak Péterben, ki azokat belátása szerint kötelezővé tette kíváltképen azoknál, kik magasabb katonai vagy polgári állásra igényt tartottak. Péter mindig és mindenben egyeduralkodó volt a szó legteljesebb jelent-ményében: korlátlanul gondolkozott, tervezett mint törvény-hozó, bíró és uralkodó.³⁾

Mint már említők. Péter egyeduralkodásának eleje óta és uralkodásának végéig egész erejéből oda törekedett, hogy az orosz népet boldoggá tegye, s hogy anyagi és értelmi haladását megalapítsa és előmozdítsa. Ezen törekvés képezi uralkodásának legfőbb alapelvét a Macchiavellismus tanai szerint, melyek Alexej fiában méltó képviselőre találtak. Kimondhatatlan erőmegfeszítéssel sikerült Oroszországnak méltó helyet szereznie az európai államrendszerben; de erélye és tevékenysége egy pillanatig sem szünetelt; az igazság-szolgáltatás, közigazgatás, közrendészet, az egyház s a bel-kormányzás minden ága szüntelen tovább fejlődött, tökélye-tesedett.⁴⁾ Mellette a birodalom védereje óriási fejlődésnek indult, melynek a tulajdonképeni politikai vívmányok első

¹⁾ Hermann, IV. köt. 348. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 86. lap.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Brückner, 495. lap.

sorban köszönhetőek valának. Azért jól mondja Leibnitz egyik levelében, melyet a pultawai diadal hatása alatt írt, hogy a győzelem politikai következményei csak átmenőek valának, hasonlítva azon szellemi vívmányokhoz, melyek azokat követték.¹⁾

Péter egyik legnevezetesebb politikai alkotása a bel-kormányzatra nézve a szenátus vala, melynek tágas hatásköre volt s mely nem ritkán jótékonyan korlátozta magát a czárt, önkényes uralmának erőszakos túlzásaiban. S az egyeduralkodó korlátlan képviselője nem ritkán eltűrte a szenátus tiltakozó beavatkozását, midőn érezte, hogy annak igaza volt. A szenátus számára maga a czár dolgozta ki az ügyrendet, melyben az államkormányzat minden fontosabb ága kellő méltánylásban részesült. Azért mondja ezen nevezetes kormánytestületről egy 1718-iki ukáz: „A szenátus feladata, az uralkodó és az állam érdekében szüntelen hatni és munkálkodni; mindent, mi jó, előmozdítani, a kározt pedig eltávolítani.“²⁾

A szenátus egyik főfeladata abban állott, hogy a többi kormányhatóságok működését ellenőrizte; a törvények végrehajtása felett őrködött s a visszaéléseket és hűtlen kezelést megakadályozta vagy megbüntette. A szenátus végrehajtó közvegyeinek tekintettek az állam- és kincstári ügyészek: „ők valának a szenátus fülei és szemei.“³⁾ S a nevezetes testület valóban sokat tett és bámulatos tevékenységet fejtett ki. A hadsereg kiegészítése, felfegyverzése, ruházása, élelmezése és begyakorlása; a tengeri had felszerelése és harczképessége; az adóügy; az ipar és kereskedelem; a közrendészet és biztonság; a közlekedési eszközök használhatósága és szaporítása s még több más, mind a szenátusból indult ki, itt nyert tényleg alakot és megvalósítást. De Péter megbecsülte és minden alkalommal készséggel kitüntette ezen fontos alkotását, melynek tagjait mindazonáltal nem egyszer vonta komoly felelősségre, ha hanyagságot, mulasztást vagy még rosszabbat tapasztalt.

A szenátus tágas és mindenre kiterjedő hatáskörénél fogva immár nem volt képes sokszorosított és benyolult feladatainak megfelelni, minélfogva 1718-ban szükségessé

¹⁾ Brückner, 499. lap.

²⁾ Brückner, 500. lap.

³⁾ Ugyanott.

vált az ú. n. kollégiumok vagy osztályok felállítása a régi prikázik mintájára, melyekről annak idején tüzetesen megemlékeztünk. Többen azt állítják, hogy a kamarák felállításának eszméje és terve a nagy bölcsest Leibnitztól ered, mi azonban korántsem bizonyos. A kormány, de kivált az új kamarák egészen német mintára valának berendezve; erre mutat az is, hogy 1719-ben 30 vagy 40 fiatal orosz Königsbergbe küldetett a német nyelv elsajátítása czéljából, mint a melyre a kamarák hivataloskodásánál okvetetlenül szükség volt.¹⁾

Az orosz-görög nemzeti egyháznak jóakaró és erőteljes védelmezője volt Péter; s miként elődei, ő is kitűnt őszinte vallásossága által. A keresztényi kötelességek gyakorlását egyikének tekintette azon feltételeknek, melyek nélkül az alattvalók politikai kötelességeiknek sem tesznek eleget. Ilyen szellemben ítélendő meg számos ukáza az illemre és közrendre vonatkozólag. Egyébiránt egyházi ügyekben számos és jelentékeny újítást létesített; ezek közt kiváló helyet foglal el a szent szynodus alapítása és az egyházi jószágokra vonatkozó intézkedése. A patriarchák, kik Péter előtt az egyházat kormányozták, szép eredménynyel védelmezték az igazhivőiséget, sokat fáradoztak a nép vallásossága ügyében és dicséretes buzgalommal szolgálták a czárokat. Midőn a tizedik patriarcha, Adrián meghalálozott, Péter nem tartotta szükségesnek helyét betölteni. — Nyilvánvaló dolog volt, miszerint a reform-czár két okból tartotta mellőzendőnek a patriarchátust; egyszer, mert az egyház legfőbb hatalmát tulajdon egyeduralkodói hatalmával óhajtotta összeolvasztani, azután pedig azért, mert a patriarchában, mint az egyházi hierarchia fejében, a conservatív ó-orosz párt legfőbb képviselőjét látta megtestesülve, ki mint ilyen kezdettől fogva nem lehetett barátja a czár újító és átalakító törekvéseinek. Kényelmetlen viszályok elkerülése végett a patriarchai tisztséget és annak teendőit egyelőre Jaworszkij István rjezsáni metropolitára ruházta. Később, midőn az állam átalakulása szilárdabb alapot nyert, Péter a patriarcha jogait és teendőit ugyan ismét visszaállította, de nem bízta többé egy személyre, hanem a szent szynodus elnevezése alatt egy külön egyházi testületre. — A „szent“ vagy „legszentebb“ elnevezés a

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 90. lap.

patriarchai méltóság szymboluma volt; s ennek megfelelőleg még ma is egyházi ügyekben e cím használtatik ott, hol különben a patriarcháról tétetik említés. S a szent szynodust az általános egyházfők Konstantinápolyban, Antiochiában, Alexandriában és Jeruzsálemben mint egyenrangú testvért „Krisztusban“ ismerték el, ugyanazon jogokkal és hatalommal, melyekkel ők maguk bírtak.¹⁾ Ekképen az orosz-görög egyház egysége a görög-keleti egyházzal nemcsak meg nem szűnt, hanem továbbra is szilárdan fennállott a nélkül, hogy az elsőnek tekintélye csökkent volna. E mellett azonban az orosz hierarchia sokat nyert önállóságban s tetemesen javult az egyházi ügyek kormányzását és vezetését illetőleg.

Az orosz nemzeti egyház erkölcsi emelkedéséhez kíváltképen hozzájárult Péter három, egyaránt nevezetes intézkedése.²⁾ Az első a papi szabályzatok kiadása volt, melyekben az egyháziak jogai és kötelességei s hatalmuk és hatáskörük a legnagyobb pontossággal körülírva volt; a második egy világi főgondnok — procuror — kinevezése vala, ki a szenátussal egyetértőleg kormányozta az egyház anyagi ügyeit, mint a kormányhatalom megbízottja; ő volt Péter kifejezése szerint a csári szem, mely mindeneket ellenőrzött és mindenekre felügyelt; a harmadik az ú. n. egyházi kamara felállítása volt, melynek feladata abban állott, hogy az egyházi járulékokat kezelte és elszámolta s a kolostorjóságok jövedelmének mirefordításáról gondoskodott. Ezen jövedelmek egy része a papok fenntartására, a többi ellenben tanintézetek és kórházak segélyezésére fordíttatott.

Sajátságos és figyelemreméltó körülmény, hogy Péter reformtörekvéseit és a nyugati műveltség iránt tanúsított előszeretétét úgy Franciaországban mint Angliában, a theologusok arra akarták felhasználni, hogy a keleti és nyugati egyházak egyesülése mellett propagandát csináljanak. Ily czélból felelevenítették a florenczi zsinat tételeit s azt hitték, hogy Izidor metropolita-bíbornok régi eszménye végre teljesülésbe menend. Legelőször a párisi Sorbonne lépett fel és tört lándzsát az egyesülés eszméje mellett; ezt követték az angol theologusok talán több hévvel mint józansággal. Azonban Péter gyakorlati észjárása idegenkedék a theologiai

¹⁾ Hermann, IV. köt. 391. lap, és Ustrjalow, II. köt. 91. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 91. lap.

és metaphysikai vitatkozásoktól, nem volt barátja annak, hogy világiak pusztá elméletek kedvéért versenyre szálljanak az egyháziakkal, csekély épülésére a hívőknek, s azért az ügy elintézését készséggel átengedte a püspököknek és egyéb egyházi tudósoknak.¹⁾ — A párisi Sorbonne felhívására Jaworszki metropolita és Theophan érsek válaszoltak, még pedig ép oly nyugodtsággal mint józansággal. „Az igazhívő orosz papság,“ így hangzott a válasz, „buzgón imádkozik a mindenhatóhoz a két egyház egyesülése érdekében: azonban ilyen, felettén fontos ügy megítélésében nem ismerheti el illetékesnek a párisi akadémiát, hanem azt tartja, miszerint annak eldöntése egy ökuméni zsinat elé tartozik.“ Az angol felhívásra maga a szent szynodus felelt, mely a konstantinápolyi patriarcha sugalmazása folytán a következő feleletet adta: Minthogy az igazhívő egyház tanai már régóta alaposan megvizsgálván s a szent atyák által elfogadtattak, valamint az ökuméni zsinatok által megerősítettek, ennél fogva nem forog fenn annak szükségessége, hogy a hittételek újabb okoskodások és tévedések tárgyát kepezzék.²⁾

A papság jogai és hatásköre az említett szabályzatban pontosan körül voltak írva; e szerint a papság külön bírák alatt állott s egészen külön törvénykezési eljárás alá esett; mindazonáltal a szynodus hatáskörén belül kiváló jogokkal és szabadalmakkal rendelkezett, kiváltképen adó és egyéb közterhek viselésében; melyekért viszont szigorú kötelességek is terhelték.³⁾

Történelmünk folyamában több alkalommal említettük, miszerint az orosz nemzet a legrégibb idők óta négy rendre vagy helyesebben osztályra szakadt: a papságra, nemessegre, középosztályra és a tulajdonképeni népre. Minthogy a választófalak, melyek az egyes osztályokat egymástól elkülönítették, nem valának felettén áthághatatlanok, nem is létezett azon merev elkülönítés, mint máshol; s az orosz történelem azt bizonyítja, miszerint a különböző osztályok nem ritkán egyesült erővel működtek közre nemzeti czélokért és azok eléréseért. E téren tehát Péternek nem kellett alaposan változtatnia; s beérte azzal, hogy a régieket lehető-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 92. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 93. lap.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 92. lap.

leg összhangzásba hozta az újabb intézmények szellemével; miáltal mindkettőt megerősíté.

A nemesség Péter ideje óta határozottabb és előkelőbb helyet foglal el a birodalom rendei között; a régi bojár családok vagy kihaltak, vagy elenyésztek, s helyüket újak foglalták el, különbözők érdek és felfogás dolgában. Mint minden nagy reformator a politikai küzdő téren, Péter is új támaszokat alkotott magának, a régiak mellőzésével, melyek szelleme és intézményei iránt helyesebb érzékkel és mindenestre több odaadással birtak. Így jött létre az orosz nemesség, a német mintájára, melytől a rangi fokozatok megkülönböztetését is átvette és idővel magáévá tette. Az új nemesség nagy segítségére volt a csárnak reformművei keresztülvitelénél, a miért azután számos katonai és polgári kitüntetésekben részesítették, melyek annakelőtte Oroszországban ismeretlenek valának; támasza volt a trónnak és erős védbástyája a birodalomnak; számos kiváltságokat élvezett, mint a többi nyugati országokban; de valának terhes köteleességei is, melyeket azonban mindenkor nagy odaadással teljesített. Péter a nemességnek szerves életet kölcsönzött; a dworin vagy dworjanin szó, mely annakelőtte azon udvari tiszt megkülönböztetésére szolgált, ki az asztalnok — sztolnik — és a komornyik — silez — közt foglalt helyet, most általában a nemesre alkalmaztatott. Az 1722-iki rangsorozat szerint az összes katonai, udvari és polgári hivatalnokok tizennégy osztályba soroztatának: egyszersmind megállapítá, miszerint a hadi szolgálatban a főtiszti rang, a polgári állami szolgálatban pedig a VIII. osztály a nemességet vonja maga után. A nemes e szerint jelentékeny kiváltságokban részesült. Mint a társadalom legkiválóbb tagja, a többi rendek felett állott s kizárólagos joggal birt bizonyos méltóságokra és hivatalokra; továbbá bizonyos tekintetben a csár segítőtársának tekintetett a törvények végrehajtásában; tulajdonosa volt jobbágyainak, fel volt mentve az adóterhek viselése alól s bünvádi esetekben a kínzás alkalmazásától. Péter minden nemestől első sorban: míveltséget és szolgálattételt követelt az állam érdekében, még pedig oly buzgósággal és odaadással, milyent ő maga tanúsított. Minden nemes, ki bizonyos kort ért el s még nem iratkozott vagy jegyeztetett be az államszolgálatra, tartozott magát a csárnál jelenteni.

ki azután tehetségeihez és képességéhez mértén gondoskodott alkalmaztatásáról.¹⁾ Az egyikből katonát, a másikkól tengerészt, a harmadikból polgári hivatalnokot csinált; a negyediket külföldre küldé, hogy valamit tanuljon. Azokra, kik szolgálatra beiratkozni vagy a csár előtt megjelenni késtek, szigorú büntetés várákozott, mely néha egész a jószágvesztésig fokozódott. Általános elvül fogadtaték el, hogy a nemes családok sarjai csak akkor nyernek jogot ingatlan birtokaik élvezetéhez, ha hét évig mint katonák, tíz évig pedig mint közhivatalnokok szolgálták a csárt és az államot;²⁾ ha ezen feltételeknek nem tettek eleget, egész életükön keresztül *kiskorúak*-nak tekintettek. — Helyesen mondja Ustrjalow, hogy soha és sehol sem volt a nemesi ranggal magasztosabb fogalom egybekötve, mint Oroszországban Nagy Péter csár idejében.³⁾ Az orosz nemesség a szó szoros értelmében a társadalom legnemesebb részét képezte; nemesek valának a csár és a haza legkiválóbb védelmezői úgy a békében, mint a háborúban. Hogy tekintélyét még inkább növelje, az 1714. évben egy nevezetes ukázt bocsájtott ki, melyet később Anna császárnő ismét eltörölt s melyben a nemességnek megtiltatik, hogy ingatlan birtokát eladja vagy elzálogosítsa. Ez a hitbizományi eszmének bizonyára legáltalánosabb és legalaposabb érvényesítése.

De nemcsak a nemesség, hanem a középosztály is Péternek köszöni létezését; mely annakelőtte a legszükségesebb szabadságok hijával volt; sem kereskedők, sem iparosok nem birtak tulajdonképeni bíraskodási joggal s mindenben a polgári hatóságoktól s gyakran a vajdák és deákjaik önkényétől függtek. A ratusa megalapítása óta ez lényegesen megváltozott; a városok autonomiai jogokat nyertek, ügyeiket függetlenül intézhették a polgári hatóságoktól, minek folytán ipar és kereskedelem gyors felvirágzásnak indultak. — A középosztályt a csár kiváló kegyeivel halmozá el, mely azt teljes mértékben meg is érdemelte. Így a csár különös bizalma folytán a ratusa maga szedte be, kezelte és szolgáltatta át az állampénztárnak az adót; kezelte és ellenőrizte a szeszégetést, sóelárú-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 93. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 94. lap.

³⁾ Ugyanott.

sítást és a halászatot; neki valának alárendelve az Oroszországban kereskedelmet folytató idegenek. A ratusa vezette be Oroszországban a tulajdonképeni városi tanács intézményét, mely annak kibővítésének nevezhető. Az iparosok ezékre oszlottak s olyan autonóm jogokkal bírtak, mint Németországban.¹⁾

Az alsó rend, a jobbágyság, az egyedüli, mely nem dicsekedheték Péter gondoskodásával, s mely uralkodása alatt oda fejlődék, hová az adott viszonyok mellett fejlődnie kellett, anélkül, hogy helyzetében lényeges javulás állott volna be. Az első Romanow és fia alatt alapított ú. n. telekkönyvek nem segítettek a jobbágyság sorsán és nem szabályozták az örökbirtokok és átutalt birtokok jogi természetét. Péter a jobbágyot még erősebben a göröngyhez bilineselé a népszámlálás és időnkénti felülvizsgálás behozatala által. A rend ezáltal ugyan nyert, valamint az állam munkaerőben gyarapodott, de a jobbágyság sorsa a régi szomorú maradt.²⁾

A rendi viszonyok illetén alapos megváltoztatása és átalakítása mellett a polgári és büntető törvények sem maradhatnak érintetlenül; s így az Alexej Michailovics által kiadott ulosenje, törvénykönyv, sem bizonyulván többé elégségesnek, lényeges javításra szorult.³⁾ Péter éles tekintetét nem kerülhették ki az ulosenje hiányai és fogyatkozásai; azért mindjárt országlásának kezdetén megparancsolá a bojároknak, hogy azt az újabb törvények és rendeletekkel pótolják, illetve egészítsék ki. Az átvizsgált és kiegészített ulosenje a szenátus ajánlatára 1720-ban lépett életbe. Alapját a svéd törvénykönyv képezte, úgy mindazonáltal, hogy mindenben az orosz viszonyokhoz alkalmaztatott. A birtokviszonyokra vonatkozólag érvényesnek nyilvánított a régi livon- és eszth-jog, miként az a német lovagok idejéből fennmaradott vala.⁴⁾

A büntetőjog sok tekintetben utánzása volt a nyugati államokban dívó törvényeknek, melyek alapjai a régi római jogban gyökereztek, melynek szelleme annakelőtte Oroszországban ismeretlen volt. — Az 1718., 1722. és 1723.

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 95. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 96. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 368. lap.

⁴⁾ Hermann, IV. köt. 368—369. lap.

évekből származó ukázok mint legnagyobb büntetést a gályarabságot szentesítették. Az erre, valamint a fegyházi munkára elítelt fegyenczeknek orrllyukaik felvágattak; s ha büntetésüket kiállották, sem léphettek többé államszolgálatba s nem tanúskodhatnak; valamint általában ki valának taszítva a társaságból. Azok, kik gálya- vagy fegyházbüntetést állottak ki, avagy kik a szent szynodus átkával sujtattak, valamint azok, kik engedély nélkül külföldön tartózkodnak, büntetés nélkül sértethetének meg; ellenben azok, kik életüktől fosztották meg, mint gyilkosok halálra ítéltettek. A büntetés hatása és következményei azonban nem terjedének ki az elítelt rokonaira. Áldott állapotban lévő nőknél a halálbüntetést csak a szülés után volt szabad végrehajtani.¹⁾ Mindezen és még több esetekben nem a törvény nyílt szava döntött, hanem a czári ukáz, mely esetről-esetre jelent meg és sorrendben a törvények gyűjteményébe igtattatott s ettől fogva törvény erejével bírt.²⁾ Nagy súlyt fektetett Péter az igazságszolgáltatásban a tanúkihallgatásra de a kínzattal járó vallatást — a tatár uralom ezen utolsó emlékét — egészen eltiltotta. Általában nagy gondot fordított a gyors és lelkiismeretes igazságszolgáltatásra. Azonban nem lehetett másként, mint hogy a törvények bizonytalansága és zavarossága sok vizáságra nyújtott alkalmat, melyek orvoslását Péter nem vihette mind keresztül. Hiányzott még mindig egy általános, biztos alapokra fektetett törvénykönyv, melynek behozatala egy későbbi időnek volt fenntartva. Péter ukázai csak sokszorosították, nem javították a bírói eljárást, és pedig a polgári igazságszolgáltatásban ép úgy mint a büntetőben. Boszorkányok megégettettek, istenkáromlók halálra kínoztattak, miután nyelvük kitépetett. Kik hamisan esküvének, két újjoktól fosztattak meg és a gályákra küldettek. Kik ritkán látogatták a templomot, pénzbürságra ítéltettek s ha nem javultak, a szent szynodus átkával sujtattak.³⁾ Felettén súlyos büntetés érte azokat, kik a császár személye vagy a birodalom békéje és biztonsága ellen vétettek. Lázítók közönségesen felakasztattak; ki írásban a czárt megsérté, fejvesztésre ítéltetett; a ki pedig fegyvert emelt ellene, a

¹⁾ Hermann, IV. köt. 369. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 98. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 370. lap.

haditörvények értelmében négy részre tépett. Ki a nyilvános rend ellen vétett, becsületével és vagyonával lakolt. A rablás az uzsorával egyenlően büntetett: megkorbácsolással, száműzetéssel vagy halállal. Rablógyilkosságra fejvesztést; mérgezésre, szülő- vagy gyermekgyilkosságra pedig nyársalást szabott egy 1723-diki ukáz. Gyujtogatók megégettettek, templomrablók pedig kerékbe törettek.¹⁾

A polgári törvények hasonlóképen ukázok által szabályoztattak s jó részben megfeleltek a szomszéd skandináv és német államok törvényeinek, tekintettel mindazonáltal a régi orosz jog és az ulosenje szellemére. A nagykorúság férfinál a betöltött 18-dik, a nőnél pedig a betöltött 17-dik évvel következett be; kivéven a birtokos földesúrnál, ki 20-dik évével lőn nagykorúvá.

¹⁾ Hermann, IV. köt. 373. lap.

Húszadik fejezet.

Nagy Péter egyeduralkodó czár. 1689–1725. (Befejezés.)

Közigazgatás. — Hadsereg. — Államjövedelem. — Államhivatalnokok helyzete. — Rendőrség. — Közbiztonság. — Egészségügy. — Humanitás. — Piaci rendőrség. — Földmívelés. — Erdészet. — Bányászat. — Idegenek betelepítése. — Ipar és kereskedelem. — Gyári ipar. — Közlekedés. — Népoktatás. — Szakiskolák. — A tudományos akadémia. — Tudományos törekvések. — Az orosz nyelv. — Hütlén kezelés. — Holstein-Gottorp herezeg. — Ünnepek. — Münnich. — Árnjak a fényben. — A czárnő koronázása. — Eljegyzés. — Péter betegsége. — Újabb hütlenség. — Kivégeztetés. — Péter utolsó napjai. — Halála. — Visszapillantás és jellemzés.

A közigazgatási kormányzás érdekében Péter a birodalmat tizenkét kormányzóságra osztá: Moszkva, Szent-Pétervár, Kijew, Szmolenszk, Archangelszk, Kazán, Azow, Szibiria, Riga, Reval, Nisegorod és Asztrachán; mindegyike tartományokra osztatott, melyek száma 1723-ban harminczkilencz volt. A kormányzóságok élén kormányzók és alkormányzók, a tartományok élén pedig vajdák állanak az illető kamarákkal.¹⁾

Talán a legnagyobb gondot fordította Péter a hadseregre, mint a melynek köszönhető győzelmeit a harcmezőkön, melyek politikai műveinek keresztülvitelét lehetővé tették. A hadsereget a hatalmi és uralkodói tekintély nélkülözhetetlen részének tekintette, melyet tökélyesíteni, legfőbb feladatai egyikének tartotta s melyért semmiféle áldozatot sem tartott nagynak. Nemcsak becsülte katonáit, de büszke is volt rájuk. A hadiszolgálatra az első, a nemesi rend volt mindenekfelett kötelezve s Péter teljes mértékben érvényesíté azon elvet, hogy minden nemes kivétel nélkül tartozik a harcmezőn megjelenni. Péter azt

¹⁾ Hermann, IV. köt. 393. lap.

akarát, hogy mindenki úgy szolgáljon, miként ő szolgált, a puskától kezdve: s úgy érdemelje ki az előléptetést is.¹⁾

Az orosz hadsereg újjászervezésének első alapját Péter az 1705-ben kezdeményezett újonczozási törvénnyel vetette meg, melyet méltón tetőzött be az 1716-ban kiadott véderőszabályzat, a nagy uralkodó egyik halhatatlan műve ész és gyakorlatiasság tekintetében. Ezen szabályzatban a legnagyobb pontossággal megállapítvák az alapelvek a hadsereg berendezését és felszerelését, fegyelmezését s a tulajdonképeni szolgálatot illetőleg; s a háború ettől kezdve művészetté lőn, mely hosszú és fárasztó tanulmányokat igényelt. A régi idők felkelő csapatai eltűntek s helyüket az állandó hadsereg foglalta el. A rendes hadsereg három részből állott: a gárda- vagy testőrhadból, a tulajdonképeni hadseregből és a helyőrségekből. A testőrhad két gyalogezredből, a preobraszenszkói és szemenowszkói ezredekéből; a hadsereg 50 gyalog- és 33 lovasezredből; a helyőrségi pedig 51 gyalog- és 4 lovasezredből állott; melyeknek összes száma 180 ezerre ment, mi, tekintve Oroszország akkori népességi viszonyait, elég jelentékenynek nevezhető. — A tengeri haderő, mely hasonlóképen Péter különleges és kizárólagos műve, uralkodásának végén 48 sorhajóból állott, 2400 ágyúval és 28.000 emberrel. Tengeri szolgálatra csak kiskorúak alkalmaztattak, többnyire katonák és tengerészek gyermekei, és pedig olyanok, kik a tenger mellett vagy nagy tavak és folyók közelében nőttek fel. — A tengerészeti iskolákban kizárólagosan csak oroszok nyertek kiképztetést. A tengeri had három osztályra — division — oszlott: a fehér, piros és kékre, a tengerészeti lobogó színei szerint; a főparancsnokságot a főtengernagy gyakorlta. Péter mindenben hollandi minták után indult. A tengerészek jobban valának díjazva mint a szárazföldi hadsereg. A szárazföldi hadsereg beosztásánál, valamint a vezénylő tisztek rangi megkülönböztetésénél a német hadsereg szolgált mintául.²⁾

A hadsereg díjazása vagy készpénzben, vagy pedig terményekben és egyéb járulékokban történt. A katonák élelmezésére naponként a következők szolgáltak: 2 font kenyér, 1 font hús, 2 hegyespohár — rjumki — pálinka

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 100. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 393—394. lap, és Ustrjalow, II. köt. 98—100. lap.

és 1 garnetz — egy tsetwert nyolczadrésze — sör; azonkívül havonként 2 font só és $\frac{1}{4}$ tsetwert kása. Az ilyen adagokból a tábornagy, mint legfőbb katonai parancsnok, naponként 200, az altábornagy 70, az ezredes 50, a százados 15 és a hadnagy 5 adagot kapott. Pénzbeli díjazásban a következőleg részesültek: a köztitcz évenként 6, a hadnagy 27, a százados 60, az ezredes pedig 200 rubelt kapott; míg a tábornokok díjazása esetről-esetre a czár bőkezűségétől tétetett függővé. Ezen járulékokat az 1720. május 5-iki és az 1724. február 7-iki ukázok szabályozták. A zsold négy óra, a természetbeni járulékok egy óra előre fizetettek illetve szolgáltatottak ki. A betegek a zsold és járulékok felét élvezték felgyógyulásukig.¹⁾

Az állam jövedelmei Péter uralkodása alatt ötszörösen növekedtek; és pedig nem új adók behozatala, hanem azáltal, hogy a kezelésben nagyobb rend és pontosság kapott lábra s mert a sikkasztás és hűtlenség könyörtelen szigorral találkozána kívált a czár részéről. Az 1725. évben az összes állambevételek 10,186.000 rubelre rúgtak, mi a mai pénzérték szerint 60 millió rubelnek felelt meg. A főbb bevételek valának: fejadó 4,290.000, vámok 1,200.000, pálinkaadó 980.000 és sóadó 662.000 rubel. A kiadások a bevételeknek megfelelők valának. Péter oly takarékos volt, hogy csak a svéd háború elején segített magán államkölesönnel, melyet Hollandban vett vala fel. Uralkodásának vége felé minden nehézség nélkül kifizette Svédországnak a szerződésileg kikötött két milliót Livoniáért, s egy kopek adósságot sem hagyott hátra.²⁾ A legjelentékenyebb kiadások a következők valának: a szárazföldi had fenntartására körülbelül 4 millió; a tengeri had költségeire pedig $1\frac{1}{2}$ millió rubel; továbbá a tüzérségre 400.000, a két gárdaezredre 340.000 rubel; a külügyek pedig évenként 700.000 rubelbe kerültek. Az 1725. évben minden költségek levonása után még 200.000 rubel felesleg maradt az állampénztárban. A pénzrendszer sem került ki Péter gondoskodását, alatta kerültek ki a verdéből a legelső ezüst rubelek; egyéb-iránt szigorú lelkiismeretességgel örködött az érczek tisztasága felett.³⁾

¹⁾ Hermann, IV. köt. 393—94. lap, és Ustrjalow, II. köt. 100—101. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 99. lap.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 100. lap.

Végül meg kell emlékeznünk a polgári államhivatalnokok anyagi javadalmazásáról, kik hasonlóképen részint pénzben, részint terményekben nyerték fizetésüket. Egy, 1715. június 28-án kiadott ukáz a szóban lévő ügyet a következőleg szabályozta: a kormányzó évi fizetése 1200 rubel és 600 tsetwert gabonában állapított meg; az alkormányzó ennek felét kapta; az irodai személyzet javadalmazása titkártól egész az utolsó írnokig — piszár — évi 120 és 15 rubel készpénz és 60 és 10 tsetwert gabona közt váltakozott.¹⁾ A kamarák hivatalnokai csak negyed-részt élvezték azon javadalmazásnak, melyben a megfelelő rangosztályú katonai közegek részesítettek; a pénzügyi hivatalnokok ellenben felét húzták a katonai javadalmazásnak. A Keleti tenger melléki tartományokban alkalmazott hivatalnokok kétszer annyi fizetést kaptak, mint a többi tartománybeliek.²⁾

Magától értetődik, miszerint az egyeduralkodói szellemben kormányzott Oroszországban jelentékeny szerepet játszott a rendőrség s a rendőri intézmény, mely rendszeres szervezését hasonlóképen Péternek köszönheté. A rendőri kormányzat két személy kezébe volt letéve: a szent-pétervári főrendőrmester és a moszkvai rendőrfőnök kezeibe, kiket a csár nevezett ki arravaló bizalmasai közül. A kormányzói fővárosokban a polgárság maga választá rendőri közegeit a város minden utcája számára, ezek alatt állottak azután olyanok, kik tíz-tíz házra felügyeltek. Azokból, kik a húszadik életévüket meghaladták, választott minden város őrséget magának, mely a rend és biztonság felett felügyelt: mire nézve útmutatásul szolgált az 1722-iki rendőri szabályzat. A tartományi és kerületi városokban a rendőrség vagy a katonai parancsnok, vagy a városi tanács — ratusa — vagy pedig a sztarosztok, kerületi főnökök parancsnoksága alá volt rendelve; míg a járásokban a vajdák vagy azok megbízottjai, országos biztosok vagy ezredesek kezelése alatt állott, miként ezt egy 1719-iki ukáz megállapította. Az elővizsgálatot a rendőrség teljesíté s ha ezt befejezte, az iratokat a vádlottakkal együtt átadá az illetékes bíróságnak további eljárás végett.³⁾

¹⁾ Hermann, IV. köt. 400. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 401. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 403. lap.

A hosszadalmas háborúk okozták, hogy a biztonság nem állott mindig a legjobb lábon; s a közveszélyes csavargók és más, bizonytalan életfoglalkozású egyének száma gyakran igen nagy volt. A veszélyes elem kiirtására felettén szigorú eszközök jövének alkalmazásba az 1719-ben kiadott két czári ukáz utasításai szerint. A szerencsétlenek vad módjára vétettek üldözőbe s nem ritkán tömegesen lemészároltattak, hogyha az ellenük kiküldött rendőri közegeknek ellenszegülének. A földbirtokosok, kik jobbágyaikat sanyargatták, ezen szerencsétlenek számát szaporítani segítették; azért Péter az ilyen „paraszthóhérok“ azzal büntette, hogy őket legközelebbi rokonaik gyámsága alá helyezé; s ha ez sem használt, az államkormány gondoskodott megfenyítettésükről. A néptelen falvak sokasága hangosabban mint minden egyéb hirdette a birtokos nemesség embertelen bánásmódját, melyben szánandó jobbágyait részesíté.¹⁾

A közbiztonság okáért a városokban éjjel az utcák mind eltorlaszoltattak, oly czélból, hogy a tolvajok — mossenniki — könnyebben kelepczébe keríthethessenek. Ámbár egy czári ukáz 1723. december 13-ról az utcái világítást szigorún elrendeli, azért senkisé is merte éjjel lakását lámpa nélkül elhagyni. Az elfogott közveszélyes egyének fegy- és javítóházakba zárattak, miként ezt egy 1718-ban kelt főrendőrmesteri parancs elrendeli. Útlevelet nélkül senkisé is hagyhatta el lakóhelyét és nem tartózkodhatott idegen helyen. Még azok is, kik egyik kerületből vagy járásból a másikba utaztak, tartoztak hatósági bizonyítványt felmutatni személyük megbízhatósága felől; így a parasztok is földesuraiktól. A vendéglősök és szállótulajdonosok szigorú hatósági felügyelet alatt állottak s tartoztak jelentést tenni mindenkiről, ki vendéglőjükből vagy szállójukban megfordult. Midőn valaki lakóhelyét elhagyni készült, nem kapta elébb kezébe a nélkülözhetetlen útlevelet, mígnem esetleges hitelezőivel kiegyezett vagy megfelelő megállapodásra jött. A ki azonban biztosítékot tudott letenni a hatóság kezébe, azonnal megkapta az útlevelet.²⁾

A tűzveszély elhárítása tekintetéből felettén czélszerű intézkedések tétettek. A rendőrség minden három hóban

¹⁾ Hermann, IV. köt. 403. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 404. lap.

megvizsgálta a községi fecskendőket, melyek beszerzését egy külön, 1718. május 25-ről kelt czári ukáz elrendelte vala. Nyáron pedig a faházak tulajdonosai a főépülettől távolabb eső helyen, az udvaron, tartoztak egy külön konyhát berendezni. Minden háztulajdonosnak el kelle látva lennie az oltáshoz szükséges eszközzel.¹⁾

Egy, 1721. június 24-ről kelt ukáz elrendeli, hogy minden háznak, és pedig nemcsak a falvakban, hanem a városokban is, meghatározott terv szerint kell építtetnie. még pedig bizonyos távolságban egymástól. Magától értetődik, hogy az új főváros, Szent-Pétervár szépítése a czár kiváló gondoskodásával találkozott. Számos gazdag kereskedő és földbirtokos, vagyonának arányához képest, nem ritkán nehéz kényszerhelyzetbe jutott. Több, az 1719. és 1724. évek közt kiadott czári ukáz elrendeli egyebek közt, hogy a fővárosban mindenki, ki 500 telekkel rendelkezik, tartozik egy kétemeletes kőházat építeni. Egyébként egy 1721-iki ukáz szerint a házakat a falvakon is csak eséréppel vagy fazsindelylyel volt szabad tetőzni. Nehogy az utcákon a közlekedés megnehezíttessék, tiltva volt, azokban bármi czélből bódékat felállítani. Az árúsítás czéljából 1722-ben külön vásári rendtartás is jelent meg.²⁾

Nagy Péter jól tudta, hogy az állam- és nemzetgazdászati egyik fontos tényezőjét a közegészségügy képezi, azért már korán reá fordítá figyelmét s egy külön birodalmi közegészségügyi tanácsot állított fel. Ennek javaslatára minden kizárólagos szabadalmak, melyekkel néhány gyógyszerár tulajdonosa birt, eltöröltettek; az orvosságok ára hatóságilag állapítottatott meg; sőt maga a czár szakembereket arra buzdított, hogy vizsgálják meg és osztályozzák Oroszország gyógyhatású növényeit. Maga Péter gyakran keresé fel az olonetzi gyógyforrásokat, melyek látogatására egy 1719-iki ukázzal alattvalóit külön is buzdítá.³⁾

Az 1719-ben egy utasítási szabályzatokkal ellátott ukáz jelent meg, mely elrendeli, hogy a városok tartoznak köz-költségen kórházakat, árva- és szegényházakat felállítani és megfelelőleg berendezni, melyekben betegek, elaggottak és árvák menhelyet és ápolást nyerjenek. Ugyanazon czári

¹⁾ Hermann, IV. köt. 404. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 405. lap.

³⁾ Ugyanott.

ukáz még a lelenczügygyel is behatóan foglalkozik s a törvénytelen gyermekek számára külön nevelőintézetek felállítását rendeli el. Innen vétettek egy későbbi rendelet értelmében a tizedik évüket meghaladott fiúgyermekek a tengerészeti szolgálatra. Ha a községek nem valának képesek ezen emberbaráti intézetek fenntartására szükséges költségeket előteremteni, azon esetben olyan alapokból vétettek, melyek a czár kívánságához képest hasonló czélokra külön-külön létesíttettek. Így a szokásos díjlevonásokból rangi kitüntetések alkalmával; házasságkötésekkor befizetett és jótékony czélokra szánt összegekből; avagy olyan pénzekből, melyek a hatóság által különböző kihágásokért behajlattak és letétbe helyeztetek.

A helyi rendőrség feladata volt, mindenütt arra ügyelni, hogy romlott élelmiszerek ne kerüljenek elárúsításra. Hogy a kenyér túlságos megdrágulása megakadályoztassék, kedvező aratás idejében a községi magtárak megtöltettek, melyekbe azonfelül minden paraszt-udvar tulajdonosa tartozott egy 1720-iki ukáz alapján két tsetwert gabonát letéteményezni. A gabonakereskedőknek szigorún tiltva volt az árakat felverni s a rendes vásári napokon a déli óráig nem volt megengedve tömegesebb gabonavásárlásokat tenni oly czélből, hogy azt raktárba helyezze; így rendelé azt röviddel a nagy uralkodó halála előtt, 1725. január 14-én megjelent czári ukáz.¹⁾ Hogy ha éhínség fenyegetett, a magán-tulajdont képező gabonaraktárak hatóságilag megvizsgáltattak s a tulajdonosok kényszeríttettek, feleslegüket tíz százalék nyereség mellett átengedni. Egy korábbi ukáz pedig mindkét fővárosban, Moszkvában és Szent-Pétervárott, a kenyér árát hivatalosan megállapította. Vásár- és ünnepnapokon csupán élelmiszereket volt szabad áruba bocsájtani s az istenitisztelet tartama alatt mindenféle vígságnak és mulatozásnak szünetelnie kellett. Sem koresma-, sem játékadósságok miatt nem lehetett valaki ellen keresetet indítani; hivatalos alkalmazottaknak az étkezésért nem volt szabad többet kiadniok, mint mennyi havi javadalmazásuk volt. Becsületsértő röpiratok szerzőit ugyanazon büntetés érte, melyet annak szántak, ki ellen a sértő iratot intézték; azonfelül művüket a hóhér megégette, ők pedig az 1716. márczius 30-ik

¹⁾ Hermann, IV. köt. 405. lap

czári ukázzal a polgári becsület elvesztésére ítéltettek. Szigorú tiltva volt, a czári család torzképeit elárúsítani.¹⁾

Miként minden intézkedéséből látható, Péter nem törekedett egyoldalúlag politikai hatalmának növelésére, hanem rendeltetésének legtöbb célját abban kereste és találta fel, hogy birodalmának erkölcsi és anyagi tényezőit fokozta és érvényre juttatta. Mindaddig, míg Oroszország külkereskedelme nem emelkedett nagyobb jelentőségre, a nép nem termelt több gabonát, mint mennyire közönséges körülmények közt önmagának szüksége volt; s ez volt egyszersmind az oka annak is, hogy a föld termékenysége dacára nem ritkán éhínség látogatta meg az országot. Hogy hasonló balesetek ellen a népet lehetőleg biztosítsa, Péter a földművelés ügyét egy külön kamarára — ma földművelési minisztériumnak neveznök — bízta, melynek hatásköréhez tartozott a len- és kendertermelés is, melyek Oroszországra nézve kiváló fontossággal bírtak.²⁾

Olyan vidékeken, melyek a gabonakivitelre nem valának alkalmasak, czári ukázzal (1723. december 3.) meg volt engedve a pálinkaégetés — az állam számára, melynek kizárólagos monopoliumát képezte, mint már többször említünk.³⁾

A gyári ipar emelésére Péter nevezetes ukázokat bocsájtott ki; így kiváltképen a posztógyárak érdekében kettőt az 1724. évben, melyekben elrendelő, miszerint a nagykiterjedésű ukrainai legelőkön a juhtenyésztés rendszeresen űzessék. Ily célból ügyes és alkalmas fiatal gazdászokat küldött külföldre, hogy az állattenyésztéssel szakszerűen megismerkedjenek; egyszersmind megparancsolá az orosz gyárosoknak, hogy kiváltképen orosz gyapjút vásároljanak össze gyári feldolgozásra.⁴⁾

A hajóépítés alkalmából lett Péter legelőször figyelmen kívül az erdők kiváló fontosságára nemzetgazdasági tekintetből is; és azért 1723-ban egy erdészeti rendszabályt tett közzé. Minden, nagyobb folyók közelében elterülő erdőségek kerületekre osztattak, melyek élére a nemesekből választott egy erdőmestert nevezett ki, kinek feladata volt, az erdőálló-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 406. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

⁴⁾ Ugyanott.

mányt felügyelni és gondozni. Jellemző, hogy az erdők gondozása és főfelügyelete a legfőbb tengeri hatóság, a tengernagyi kamara alá rendeltetett. Az erdészeti hivatalos közegek tartoztak a magánzóknak a hajóépítéshez szükséges faanyagot kiszolgáltatni; engedélyük nélkül pedig nemesek tulajdon birtokaikon sem írhattak ki nagyobb kiterjedésű erdőségeket.¹⁾

Mióta Péter első külföldi útjáról visszatért, nem szűnt meg kiváló figyelmet fordítani a bányászatra; kiváltképen becsülte a szász érczhegység bányászait, kik közül többeket hívott meg kedvező feltételek mellett Oroszországba. Az e célra felállított bányászati kamara kiváltképen jó szolgáltatokat tett. Az idegen bányamesterek vagy vezetők felvalának mentve minden adóterhek alól; azok ellenben, kik nem valának feljogosítva jobbágyok tartására, mint koronamunkások szerepeltek. Arany, ezüst, réz és salétrom szerződészerű áron szolgáltatottak be a kincstárba; azonban a tiszta jövedelem tizedrésze a termelőket illette. A vasérczek után az államot csak a súlyok szerinti jövedék illette.²⁾

A magánbirtokokat kivéve, Oroszországban a vadászat és halászat egészen szabad volt, s egyedül a főváros, Szent-Pétervár közelében — mely 1713-ban kelt ukázzal a régi Moszkva örökségébe lépett — volt néhány vad, így az elén elejtése megtiltva.³⁾

Az ipar emelésére Oroszországban kiváló és kedvező befolyással voltak a Francia- és Németországból bevándorlottak, kiknek Péter 1702. április 16-iki ukázával a legtágasabb szabadalmakat és kiváltságokat engedélyezte. A vallási villongások Franciaországban a jakobiták és hugenották kivándorlását vonták maguk után, kik részint a német birodalom területén, részint Oroszországban nyertek új hazát. A nagyobb orosz városok telve voltak idegen művészekkel és kézművesekkel, kiktől az oroszok egy nemzedék alatt elsajátították mindazt, mire szükségük volt, úgy, hogy a további idegen-invasio teljesen feleslegessé vált. Így lett az orosz nép alkalmas és fogékony a különböző iparágak művelésére és az idegenek mintájára sorakozva lassankint egy erős polgári elemet alkotott, mely a külön-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 406. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 407. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 408. lap.

böző ezéhekben nyerte jellemző kinyomatát. Törvénytelen fiúgyermeknek többnyire valamely ipar ágra adták magukat; a parasztok pedig, ha ilyen gyakorlatára szánták magukat, tartoztak az illető ezéhbe beiratkozni, különben régi jobbágyi kötelékük urukkal szemben továbbra is érintetlen maradt. Ki mesterré akart lenni, tartozott képességét bebizonyítani s a vajda vagy kormányzó egy bizonyítványával ellátni magát. Minden ezéh élén egy vén — sztarisina — állott, ki az elárúsításra szánt munkákat megbélyegző s az által annak jósa mellett kezességet vállalt. A tanonezidő a különböző ipar ágaknál hét évre volt kiszabva. Olyan jobbágyoknak, kik iparos mesterekké képezték magukat, jogukban állott egy 1724-iki ukáz értelmében földesuruktól ötven rubel lefizetése mellett megvásárolni magukat.¹⁾ Mint-hogy az idegen iparosok ritkán szánták magukat arra, hogy Oroszország távolos vidékein telepedjenek meg, ilyen helyekre rendszeren svéd foglyok telepítettek; ezeknek köszöné Tobolszk virágzó jólétét.²⁾

Hogy Oroszországot lassankint szükségleteire és ízlésre nézve a külföldről függetlenítse, Péter mindent elkövetett, hogy a belföldi gyárakat szaporítsa és emelje. A kormány ily ezélből évenként több fiatal orosz küldött külföldre, kiknek feladata volt a különböző gyárakat s azok berendezését tanulmányozni. Legtöbbször vitték az oroszok mindjárt kezdetben a vászongyártásban, melynek czikkei már 1720-ban kivitelre is kerültek. Szent-Pétervár közelében papirgyár alapítottak, hová a rongyot a környékből szállították. Egy, kereskedőkből alakult társaság kötelezte magát, az egész hadsereget orosz posztóval ellátni; a miért czári ukázzal adómentességet nyert s két évre kamat nélkül 30 ezer rubelből álló előleget kapott.³⁾ Egy másik társulat, mely czukorgyárat akart alapítani, három évre kizárólagos szabadalmat nyert; egy vitriol-gyár vállalkozói pedig 20 évre adómentességet kaptak a kormánytól. Az 1719-ben alapított selyemgyár czikkei ötvén évre minden vám alól felmentettek; egyuttal megtiltatott az idegen selyemárúk behozatala, Khinát és Perzsiát kivéve; ugyanez állott az arany- és ezüstárúkra is. — Vitorlavásongyárak nagyobb számban

¹⁾ Hermann, IV. köt. 408. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, IV. köt. 409. lap.

keletkeztek a Balti tenger melléki városokban; a legrégibb vasgyár Oroszországban, a tulai, nagy mértékben emelkedett azáltal, hogy Péter a hadsereg számára szükséges fegyverek készítését kizárólagosan reá bízta egy 1724-iki ukáz által.¹⁾

A kereskedelem az ipar emelkedésével mind nagyobb mérveket öltött; s ámbár vászon-, vitorla- és bőr-árúkon kívül más hazai czikkek még nem kerültek kivitelre, a nagy mennyiségű nyers árú feletten élénk forgalmat idéztek elő. Mióta az ország anyagi tekintetben mindinkább felvirágzott, Péter a régi terhes monopoliumon is sokat könnyített; mi által a magán vállalkozásnak szabadabb tért nyitott. Hogy a közlekedés a külfölddel megkönnyíttessék, nevezetesebb kikötőkben és kereskedelmi központokban consulok alkalmaztattak. Péter kiváltképen nagy barátja volt a tengeri kereskedésnek; minden olyan hajó, melynek legénysége csak negyedrészen állott idegenekből, orosz hajónak tekintett és orosz lobogó alatt vitorlázott, s csak harmadrészt fizette azon járulékoknak, melyekkel a külföldi hajók terheltettek; azonfelül árúi vámjának 20%-a elengedtetett. Káros hatással voltak a kereskedelemre az ország bensejében fennálló vámházak, melyek mellett a csempészet szabadon virágzott. Nagy szerepet játszottak az orosz kereskedésben az örmények; s kiváltképen a közlekedés Perzsiával majdnem egészen kezükben volt.²⁾ Nagyobb városokban czári rendelettel börzék alapítottak, melyeket kisebb helyeken a rendes országos vásárok valának hivatta pótolni.

A kereskedéshez szükséges jogot Oroszországban, a nemességet kivéve, minden város lakossága élvezte; azonban a kikötővárosokban minden kereskedőnek legalább 500 rubel tőkét kellett kimutatnia; Szent-Pétervárott kivételesen 300 rubel is elég volt. Parasztok és nemesek, ha magukat kereskedésre adták, a városi és kereskedési díjakon kívül még földesúri járulékokat is tartoztak fizetni. Ki más nevében vagy ezége alatt folytatott kereskedést, annak ki kelle mutatnia, hogy hitelezői tartozásaiért felelősséget vagy kezességet vállal. Erre nézve egy 1711. és 1723-iki ukáz szolgált útmutatóul.³⁾

Gyárosoknak és külföldieknek csak nagyban volt megengedve kereskedni. Orosz kereskedők idegenekkel bizonyos

¹⁾ Hermann, IV. köt. 410. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 411. lap.

³⁾ Ugyanott.

árúk szállítása iránt csak a szent-pétervári kikötő számára köthettek érvényes szerződéseket. E szerint a nagykereskedést a többi kikötőkben csak idegenek űzhették. Egy hivatalnoknak sem volt megengedve azon kormányzóság területén kereskedést folytatni, hol alkalmazásban vala. A rendőrség feladatai közé tartozott, hogy mindenütt hatóságilag bélyegzett súly- és űrmértékek használtassanak.

Azon mértékben, milyenben a kereskedelem növekedett, mutatkozott a szükségessége a közlekedési utak és eszközök szaporításának is; ebben is Pétert illeti meg a legnagyobb érdem, ki számos és fontos utakat építtetett, csatornákat ásott és mindenféle eszközökkel igyekezett a közlekedés ügyét előbbre vinni. A nagyobb közlekedési utak jókarbantartása a kormányzóságoknak, illetve a lakosságnak tétett kötelességévé. — A távolságok megjelölésére ú. n. versztoszlopok állíttattak fel; minden 10—20 versztnyi távolságban a kormány részéről postaállomások jelöltettek ki, melyekkel rendszeren koresmáltatási jog is volt egybekötve, mely a legtöbbet ígérőnek bérbe adatott. Azonban e téren sem mehetének teljesülésbe mind Péter tervei; s a viziutak megvalósulása csak lassan haladhatott előre. A Kaspi, Fekete. Azowi és Balti tengerek összeköttetése hajózható csatornák által egyike volt a nagy fejedelem kedvencz eszméinek, melynek megvalósítására sokat áldozott. Fényes bizonyítékot nyújt Péter kitartásáról és áldozatkészségéről, valamint anyagi gondoskodásáról a nagy Ladoga — Wisny Wolotzki — csatorna, mely még a nagy férfiú halála előtt átadatott a forgalomnak.

A postaközlekedés az egész birodalomban a póstamester — jémszkii-prikáz — felügyelete alatt állott, ki a fővárosban székel. Minden postaállomásnak hat ló állott rendelkezésére. Minden utazó tartozott egy ú. n. postaútlevelet — podosnája — felmutatni, melyet a kormányzó vagy a vajda állított ki. Ezen útlevelet nélkül nem számíthatott gyors és biztos tovább szállításra.¹⁾ Livóniában a posták a tartományi lovagság, Ukrainában ellenben a parasztok által tartattak fenn; míg a többi déli kormányzóságokban az ott megtelepedett kozákok kezében volt. — Levélposta, egy 1723-iki ukáz szerint Szent-Pétervár és Moszkva közt heten-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 412. lap.

kint kétszer közlekedett; míg a többi vonalakon hetenkint egyszer. Az ország belsejében a kormány ritkán vette igénybe a futárokat,¹⁾ valószínűleg költségkímélés tekintetéből, míg a külfölddel való, kivált politikai érintkezések alkalmával, többnyire ezt használta.

Péter messzeható tekintetét nem kerülte ki azon körülmény, hogy a népnevelés ügyének felkarolása nélkül, intézményei aligha fognak gyökereket verni a jövőben. Míveltség és felvilágosodás nélkül egy nép sem emelkedett még anyagi felvirágozásra. Péter az első lépést e téren megtette akkor, midőn a sötét tudatlanságban sínylő orosz papságnak kötelességévé tette a tudományok mívelését. Minden püspökség a templomok és kolostorok jövedelméből tartozott iskolát fenntartani, melyben a nép gyermekei a szükséges alapoktatásban részesíttettek. Ily czélból Péter kezdeményezése folytán három tankönyv szerkesztetett és adatott a serdülő ifjúság kezeibe. Az első az orosz-görög egyház alaptanait foglalta magában; a másik: „Szent férfiak kiváló beszédei“ valának, míg a harmadik a következő címet viselte: „Az emberek közös kötelességei.“ Ezen könyvek ünnepnapokon olyképen olvastattak fel a templomokban, hogy mindegyikre évenként négyszer került a sor. Így rendelé egy egyházi szabályzat, mely 1721-ben adatott ki. Az 1714. február 28-án kiadott ukáz elrendeli minden tartományban bizonyos számú elemi iskolák felállítását a legszükségesebb ismeretek elsajátítására; az új népiskolák tanítóiként a tengerészeti iskoláknak végzett kitünőbb növendékei alkalmaztattak. Az iskoláztatás legalább részben kötelező volt, a mennyiben minden állam- és közhivatalnok kötelezve volt, gyermekeit a tizedik évtől egész a tizenötödikig ezen iskolákba küldeni; ha az írást nem sikerült elsajátítaniok, utóbb nem engedték meg nekik a házasodás; kivévn. ha magukat valamely kézműiparra adták, mely nem engedte meg, hogy szellemileg tovább képezzék magukat. A városi előjáróságoknak 1721. január 21-iki ukázzal kötelességükké tétetett, alsóbb fokú ú. n. népiskolák alapítása.²⁾ A magasabb kiképeztetés czéljából Péter maga dolgozott ki egy tervet s azt kívánta, hogy annak értelmében kiváltképen a nemesek sajátítsanak el magasabb ismereteket, s azért egy 1724.

¹⁾ Hermann, IV. köt. 413. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 414. lap.

január 31-én kelt ukázzal a birodalmi hírnöknek kötelességévé tette, hogy a nemeseket addig is, míg sikerülend a tervezett akadémiát felállítania, buzdítsa, miszerint azok legalább a jogi és mezeti gazdasági ügyekben némi ismereteket elsajátítani igyekezzenek, hogy vagy a különböző kamarákban alkalmaztathassanak, vagy pedig a csár másként hasznukat vehesse. A katonai nevelő-intézet, a tengerészeti akadémia, valamint a mérnöki szakiskola kiváltképen arra szolgáltak, hogy azokban a fiatal nemesség megfelelő kiképzést nyerjen. S hogy a nemességet kényszerítse, gyermekeinek magasabb kiképzést adni, az 1722. ápril 5-iki ukáz mindazon nemeseket, kik írni és olvasni és egy idegen nyelvet beszélni nem tudtak, örökösödési jogaiktól megfosztá. . . . Ha ezek közül valamelyik azzal akarta magát kimenteni, hogy nem bir sem hajlammal, sem szellemi tehetséggel a tanuláshoz, az elébb többszöri szigorú megvizsgálásnak vettetett alá s csak azután oldaték fel a tanulás kötelezettsége alól.¹⁾

S hogy szellemi törekvéseit betetőzze, Péter a Leibnitztól kapott utasítás szerint hozzálátott a régóta tervezett orosz tudományos akadémia megalapításához; melynél főképen két czél lebegett szemei előtt. Először, az intézet szakszerű közvetítője leendett a tudományoknak Oroszország és a mivelt külföld között, olyképen, hogy szükség esetében segédkezett magának a kormánynak fontos és a közoktatásra, valamint a tudományos ismeretekre vonatkozó kérdések és intézkedések megoldásánál vagy elintézésénél. Főfeladata egyébként abban állott, hogy a tudományos ismereteket minden rendelkezésre álló eszközökkel előmozdítsa és terjessze. Péter terve szerint az akadémia tizenkét rendes tagból, egy titkárból és két növendékből vagy segédből állott, kik egymásközt hetenkint egyszer gyűlének össze, évenként pedig három nyilvános ülést tartottak. Kutatásaik tárgyát a tudományok minden ágára, de kivált a természettudományokra, a mennyiségtanra és a szépirodalomra kelle kiterjeszteniök. Minden tagnak kötelessége volt, egy szakmájába vágó tankönyvet szerkeszteni s a nyilvános oktatáson kívül, mely mindegyiknél megvala engedve, naponként egy felolvasást tartani. Azonfelül

¹⁾ Hermann, IV. köt. 414. lap.

minden akadémikus egy tanonczot vagy segédet vehetett maga mellé, ki majdan kiképztetése esetében mesterének utódja lehetett a nyilvános tanszéken. Az akadémia első költségeire Péter 200 ezer rubelt rendelt; azonfelül évenként 24.912 rubelt Narwa, Dorpat, Pernau és Arensburg vámjövödelmeiből; az 1724. január 28-án és augusztus 10-én kelt ukázok értelmében.¹⁾

Hogy a tudományos és tanintézetek számára szükséges szellemi munkaerőt megszerezze, Péter utasítá külföldi követeit, hogy lépjenek alkudozásba kiválóbb hírű tudósokkal, oly czélból, hogy azok orosz szolgálatba lépven, a csár sokoldalú eszményeit megvalósítani segítsék. Számos tudós és a szlapon nyelvekben jártas görög hivatott meg az újonnan alapított tanszékekre, kik hivatva valának az orosz nyelvet és nyelvtant és a bibliai fordításokat kijavítani, illetve tökélyesíteni.²⁾

Az orosz akadémia, a nagy uralkodó ezen dicsőséges alkotásának megnyitását már nem élte meg Péter. Az építkezés, berendezés, a szakszerű osztályozás sok időt vettek igénybe, s az alkotó nagy szellem órái már megolvasvák! Azonban utolsó órájáig nagy gonddal örködött eme eszményének létesítése felett. Czári parancs ment a birodalom minden részébe, hogy mindenki, ki régi pénzek és érmek, ritka ásványok vagy állatok, vagy egyéb nevezetességek birtokában van, azokat illő jutalom vagy kárpótlás mellett adja át a legközelebbi hatóságnak, mely azokat haladéktalanul Szent-Pétervárra vala küldendő. A kolostorok utasítottak, hogy levéltáraikból mindazon régi kéziratokat, melyek a sajtó általi közzétételre alkalmasak, szolgáltatassák be a szent szynodusnak, mely azok kinyomtatása felett határozni fog. Egyszersmind a szynodusnak engedteték át a censura is olyan, nyilvánosságra szánt művek felett, melyek szerzői papok valának, „nehogy azokba rút nyomdahibák és csúnya gondolatok lopódzanak be,” hangzik a nevezetes ukáz aggodalma.³⁾

Hogy az orosz nemzetnek a tudományos kiképztetés megkönnyíttessék, kellő nyelv- valamint szakismeretekkel biró fiatal emberek fordítókká képeztetének ki, egy 1724-iki

¹⁾ Hermann, IV. köt. 415. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Hermann, IV. köt. 413. lap.

czári ukáz szerint. Mások, kivált mérnökök, a birodalom különböző részeibe küldettek felmérések, tervek kidolgozása és térképek felvétele czéljából.¹⁾ Hogy a régi szlovén betűk átalakításának kérdésével és megoldásával maga a czár foglalkozott, arról már más helyütt megemlékeztünk.

Péter legnagyobb érdeme Oroszország szellemi felvilágosodása körül abban áll, hogy a sötét tudatlanságnak hadat izent s életre ébreszté népének azon tehetégeit, melyek addig tétlenül szunnyadozának.²⁾ Ámbár neki nem vala fenn-tartva végzetétől, hogy ragyogó nyelvű költők magasztalásait és méltó dicsőítését hallhatta volna, avagy ragyogó tollú történetírók műveiben olvashatta volna gondviselés-szerű küzdelmeit Oroszország jövő nagyságáért, szellemének magasztos fénye tölté be korát s világítá meg nemzedékekre hazáját, melyért életének minden napját munkában és küzdelemben tölté el. Az általa alapított tanintézetek és tudományos alapítványok csak lassan tudtak gyökereket verni Oroszország talajában, mely nem kedvezett szellemi terményeknek; részint azért, mert alapjuk nem volt eléggé megszilárdulva, részint pedig, mert hiányzott az érzék és fogékonyság a durva és tudatlan többségnél.³⁾ De Péter így is óriási munkát végzett, mert megsemmisíté népében a századok óta uralkodó előítéletet: mintha Oroszország és népének szokásai és erkölcei a legkitűnőbbek lettek volna. Győzelmei, melyeket szárazon és vizen vívott, mindmegannyi győzelmei valának a művelődésnek és anyagi jólétnek. Ily értelemmel bírnak és ily szellemben szerkesztvék számtalan ukázai, melyek törvény jelentményével is bírtak s melyekkel hazáját oly biztosan kormányozta, mintha azok a legjobb törvényhozó testület alkotásai lettek volna. Csak így és ilyen eszközök segítségével lehetett az orosz népet a művelődés és polgárosodás ösvényén előre vinni.

Mialatt Péter az orosz szellemnek szárnyakat kölcsönzött, új életet adott az orosz nyelvnek is.⁴⁾ Előtte csak lassan fejlődött a nemzeti nyelv, részint eszmék hiánya, részint íróinak makacs ragaszkodása miatt a régi formákhoz és szöveghez. Legelőször fejlődött ki a curialis stylus, a hivatalos

¹⁾ Hermann, IV. köt. 413. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 101. lap.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 102. lap.

⁴⁾ Ustrjalow, II. köt. 102–103. lap.

nyelv, mely sok homályos kifejezést tisztázott az orosz nyelvben s korántsem volt oly polyglott zagyvalék, mint ugyanazon kor német nyelve hivatalos használatban; ez volt egyszersmind az irodalmi nyelv is, mely azután gyorsan széplült és gazdagodott.

* * *

A perzsa háború végével, melyben Péter személyesen aratta a megérdemelt babérokat, bezáródik a nagy férfiú katonai pályája, s ámbár korra nézve még korántsem előrehaladott, egészsége feltűnően hanyatlott és sok jel arra mutatott, miszerint a nagy reform-czár napjai megolvasták. Talán maga a czár is érezte ezt, mert életének még hátralévő idejét lázas munkásság közt tölté el. . . . Perzsiából hazaérkezvén, súlyos feladat várakozott reá; a rossz gazdálkodás, az orosz nagyok pazarlási hajlama sok gondot és bosszúságot okozott a czárnak. Legbizalmasabb hívei: Saffirow, kit zsidó származása miatt sokan gyűöltek, ámbár másrésről elvitázhatatlan érdemeket szerzett magának hazája körül, továbbá Mentsikow, Gagarin, Golitzyn és még többen hűtlen pénzkezelés miatt kerültek a vádlottak padjára, honnan csak érzékeny birság árán sikerült megszabadulniok, mint már említők.¹⁾

Alig intézte el a kínos és kényes ügyet, midőn Péter minden idejét a Holsteini herceg ügye foglalta el. A herceg, ki személyesen Szent-Pétervárott tartózkodott, hol a császár legidősebb leányának jegyeseként szerepelt, mindenképen azon volt, hogy az 1723-iki svéd királyválasztás alkalmával a Wasák trónját elnyerje. Magától értetődik, hogy Péter jövőre vejenek ezen tervét a maga részéről is minden eszközzel előmozdítani igyekezett. De a svéd rendeknél nem nyilvánult nagy érdeklődés a Holsteini herceg jelöltségi mellett; s minden, mire hajlandók valának, abban állott, hogy a fiatal hercegnek megszavazták a „királyi fenség” czímet, mint az uralkodó család legközelebbi vérrokonának. Péter egész tengeri hadával kivitorlázott Kronstadtból s tizenkét mértföldnyi távolságban Stockholmtól vetett horgonyt; hogy ekképen a svéd királyválasztó gyűlés határozatára nyomást gyakoroljon. Ez volt Péter utolsó tengeri hadjárata.

¹⁾ Hermann, IV. köt. 432. lap.

Alig tért vissza augusztus havában Kronstadtba, midőn elhatározta, hogy az orosz tengeri had megalkotásának emlékére nagy és fényes ünnepélyt rendez. Ily czélból Szent-Pétervárra hozatá azon még meglévő kisebb hajót, melyet hajdan IV. Rettenetes Iván az angol kormánytól ajándékba kapott; s az egyszerű kis jármű ágyúörgések közt úszott alá a Néván „mint a kis nagyapja számos nagy unokának,” mondá kedélyes derűtséggel Péter. Az ünnepély után az érdekes ereklje kivontattatott a vízből s a várban örök emlékül elhelyeztetett. Hasonló gondot fordított Péter azon kis faház megőrzésére is, melyben húsz év előtt — 1703-ban — lakott, midőn az új főváros, Szent-Petervár alapját megvetendő vala. Azóta a város nagy arányokat öltött, európai város lett minden izében, az európai fővárosok árny- és fényoldalaival.¹⁾ A nagy csatornák építéséhez Péternek szüksége volt egy kitűnő mérnökkari tisztre. A varsói czári követ, Dolgorukij, e czélra Münnich Burghart oldenburgi német származású tisztet ajánlá a czárnak, ki az illetőt szolgálatba fogadván, Oroszországnak oly erőt szerzett, ki később nagy dolgokra volt hivatva s ki ritka magas korban végezte fényben de megpróbáltatásokban is gazdag életét.

Azonban rajzunk hiányos volna, hogyha nem mutatnánk reá azon árnyakra is, melyek a fénytől elválaszthatatlanok. Péter nagy és rohamos újításai, kormányrendeleteinek sokasága és különbözősége okozta, hogy nem ment minden és úgy teljesülésbe, miként azt a császár tervezte vagy rendelé; sok intézkedés csak jámbor óhajítás maradt. S míg Péter az új fővárosra, kikötőkre és erődítésekre, továbbá csatornákra és országútra évenként sok millió rubelt adott ki, nem vette mindig számba, vajjon óriási költségeit és befektetéseit elbirja-e az adófizető lakosság. Az egész nyilvános élet, a szokások és erkölcsök, az életmód és viselet, s még sok más, alapos változáson mentek keresztül; még pedig nem a nép szabad elhatározása, hanem az egyed-uralkodó czár erőszakos önkénye folytán. Nem csoda, ha a kedvetlenül végrehajtott vagy megvalósított újítások csak ritkán tudtak erősebb gyökereket verni. Nemesak a követi jelentésekből, hanem megbízható magán egyének feljegyzései-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 103. lap.

ből is azt látjuk, hogy Péter uralkodásának vége felé nagy volt az elégtelenség, úgy Moszkvában mint Szent-Pétervárott és egyebütt. Így Lefort, az egykori tengernagy és kegyencz fia az 1723 tavaszán a következőleg beszél a közhangulatról Moszkvában: „Nekem az állam jelenlegi viszonyai valóban megfoghatatlanok; s úgy látszik, hogy a legrosszabbra lehetünk elkészülve. A szükség és nyomor napról-napra növekedőben van: az utcák hemzsegek olyan emberektől, kik tulajdon gyermekeiket akarják eladni. — Kihirdettetett, hogy senki se osztogasson alamizsnát a koldusoknak: de hát mit tegyenek ezen nyomorultak egyebet, ha könyöradományra sem számíthatnak többé, mint hogy útonállók és rablókká lesznek. Az éjji betörések mind sűrűbben fordulnak elő; a rablócsöcselék Moszkva és Szent-Pétervár között fényes nappal űzi garázdálkodásait. Immár egész Oroszországban alig van egy magtár, mely czéljának megfelelne. Poroszországból és Danzigból ugyan hozatott be gabona 200 ezer rubel értékben; de mit jelentsen ez, egy ily roppant kiterjedésű birodalomban? Igaz ugyan, hogy Asztrachánban már több év szükségleteire elég gabona van felhalmozva. . . .”¹⁾

A következő 1724. év ősz elejéről ugyancsak Lefort a következőket jegyezte fel Szent-Pétervárról: „A mascerade küszöbön áll és az előkelők körében semmiről sem beszélnek, mint mulatságokról és vígságokról, egy időben, melyben a szegény nép véres könnyeket sir. A hadi és tengerészeti pénztárt kimerítették a hadikikötők és a Ladoga-csatorna kiadásai s még más kikötők költségei. A czár nemesak túl-költsékezik, hanem alattvalóit arra kényszeríti, hogy magukat anyagilag tönkre tegyék. A Waszili-Osztrow házainak az idén még el kell készülniök, vagyon és jószágvesztés büntetése mellett, mely az építő vállalkozókat sújtja, e mellett azonban sem a szárazföldi, sem a tengeri had, sem a kamarák tisztviselői, sem mások, nem kapják meg jogos járulékaikat. Az egész világ telve van panaszszal. Moszkva lakóit arra kényszerítik, hogy költözzenek Szent-Pétervárra. A dolog mindazonáltal úgy áll, hogy valószínű, miszerint az udvar legközelebb Moszkvába költözend át, mire nézve a szent szynodus elegendő okot szolgáltat, mely két millió

¹⁾ Hermann, IV. köt. 435—436. lap.

rubel fizetésével hátralékban van: azonfelül a régi patriarchai jövedelmekből nem tud beszámolni 1,800.000 rubellel. . . . tegnap a kamarák előtti téren kivégeztetések történtek olyan embereken, kik különféle hűtlenségek miatt ítéltettek el. Többek közt egy hófehér hajú aggastyánt, Nesterow volt a neve, végeztek ki, ki sokáig ült a börtönben s korábban főügyési hivatalt viselt. Hivatalos állásával visszaélt és nagymérvű sikkasztásokat követett el. A czár rendkívüli bőkezűsége daczára, melylyel őt díjazá, 300 ezer rubelt sikkasztott el. A szerencsétlen elevenen kerékbe töretett. A czár, ki a pénzügyi kamara ablakaiból nézte a szörnyű jelenetet, utóbb irgalomból levágatta fejét, hogy szörnyű kínjainak véget vessen. Még három más kincstári ügyész végezte ily módon életét; míg kilencz írnok és szolga a különböző kamarákból kényszermunkára ítéltettek, miután megelőzőleg nyilvánosan megkorbácsoltattak.“

Ezen szomorú jelenetek után Péter egy lépésre határozta magát, mely annál szükségesebb volt, minthogy arra hanyatló egészsége által kényszerítették. A trón betöltéséről volt szó. bekövetkezhető halála esetére; és Péter azon meggyőződésben volt, hogy az orosz birodalom érdekeivel leginkább megegyezik, hogyha nejét Katalint nevezi ki örökösévé; kinek ünnepélyes koronázása és felkenése a régi fővárosban, Moszkvában, nem tévesztendi el hatását az orosz nép kedélyére és érzelmeire. — Az 1724. február havában Moszkvába utazott, hová őt Péter Alexejevits nagyherceg és nővére Natália nagyhercegnő kivételével az egész udvar követte. Még Iván czár leánya, a Kurlandi hercegnő is megjelent. Az udvart követték ezen alkalommal az összes miniszterek és számos udvari méltóságok.

A régi orosz fővárosba érkezve, Péter nem a Kremlben szállott meg, hanem egy angol kereskedő vendégszeretétét vette igénybe, kinél a novgorodi és pszowski érsekekkel is találkozott. Étkezés közben, midőn a beszéd a koronázásra került, tette Péter a következő jellemző nyilatkozatot: „A koronázás nem üres szertartás, s azért nejét szemelte ki mint legméltóbbat, ki utánna a koronát viselje. Katalin e kitüntetést méltán megérdemli, mert ő volt az, ki 1711-ben a Pruth melletti táborban nemcsak a czárt, hanem a birodalmat is megmenté. Őt szemelte tehát ki törvényes utódjának: mert egyedül tőle várhatja, hogy intézményeit és alkotásait

fenn fogja tartani s ezek segélyével boldoggá teendi az országot.

Katalin a koronázás előtt három napot teljes visszavonultságban töltött el, magát imádság és böjtölés által a nagy ünnepélyre előkészítendő. A császárné díszőrségeül hatvan előkelő nemes rendeltetett a hadsereg tisztjei közül; vezetőjük Jaguzinski volt. Ezen díszőrség nyitá meg és zárta be a koronázás napján — május 7-én — a menetet. A czárnőt a Holsteini herceg vezette a Kremlből a székesegyházba, oldalán lépdelt Péter, Repnin és Mentsikow hercegekkel. Miután a novgorodi érsek a térdelő czárnő felett imát mondott és őt megáldá, a czár saját kezével tevén a koronát neje fejére. Most az érsek kezébe adá a birodalmi almát — a jogart Péter tartá meg — s végbement az ünnepélyes felkenés. A megható ünnepélyt Theophanes érsek remek beszéde zárta be.¹⁾

A következő június hóban Péter a császárnővel és az egész udvarral visszatért Szent-Pétervárra. Itt első sorban a külpolitikai bonyodalmak vonták magukra leginkább figyelmét. A török kormány irigy szemmel nézte Oroszország gyors gyarapodását s főként növekedő befolyását Perzsia ügyeire; s minden jel arra mutatott, miszerint a diván háborúra készül, csak az idő és eszközök iránt nem volt még tisztában magával. Svédország új kormánya megerősíté a nystadti békét, mely alkalommal egy titkos szerződésben a svéd kormány kötelezte magát, hogy a Holsteini herceg visszahelyezését ősi birtokaiba Dániától erélyes hangon követelni fogja.²⁾

Azonban Péternek még számos messzemenő tervei valának, melyek keresztülvitelében közeledő halála akadályozta meg. Péter most sem kímélte magát s minden idejét a munkának szentelé. Egy régi — 1721 — rosszúl kezelt vesebaja sok fájdalmat és kellemetlenséget okozott a czárnak. Két hónappal a moszkvai koronázásról való visszaérkezése után Szent-Pétervárról Czarszkoje-Szelo-ba rándult, egy új templom felszentelése céljából. Szokásos kiesapongó jó kedve most sem hagyta el; azonban vígsága ezuttal megbosszúlta magát; betegen tért vissza a fővárosba. Lefort ezen alka-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 438. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 440. lap.

lomból a következőket jegyezte fel: „A czár hat nap óta az ágyat őrzi s rosszul érzi magát azon kiesapongások folytán, melyeknek magát Czarszkoje-Szelóban átengedé, hol az új templom felavatása — 300 üveg borral ünnepeleték meg.“ Azonban alig érezte magát ismét kissé jobban, már ismét a régi gondatlan és magát nem kímélő mulató volt. Schlüsselburgba hajózott kedvezőtlen őszi időben; majd az olonetzi hámorokat keresé fel. Pihenés nélkül Ó- és Új-Ladogából Novgorodba s az Ilmen tó legvégső pontjaig, Sztaraja Ruszba utazott, hogy a csatornázási munkálatokat szemügyre vegye; s csak október 27-én tért vissza Szent-Pétervárra. De alig tekintett be a fővárosba, Lachta felé vitorlázott, majd Szysterbekbe rándult, hogy a környékbeli hámorokat és az új fegyvergyárat megtekintse. — Midőn Lachtába érkezett, egy bárka a zajló hullámok által szirtre hajtva, közel volt az elmerüléshez, s a rajta lévő emberek a legnagyobb életveszélyben voltak. Péter megmentésükre sietett s övig és azon túl a tengerben a hullámokkal küzdve, szerencsésen partra segíté a szorongatottakat. Az éjjel lázas borzongatások közt Lachtában tölté s altestén égő fájdalmak gyötörték. November 2-án betegen tért vissza Szent-Pétervárra.¹⁾

Néhány nap múlva kissé javult állapota s Münnichet a következő szavakkal mutatta be a szenátusnak: „Ime megtalálám az embert, kire szükségem volt s ki a Ladoga csatornát nemsokára befejezendí. Még nem volt egy idegen sem szolgálatomban, ki hasonló nagy művet tervezni s végrehajtani tudott volna. Azt akarom, hogy mindenben kívánsága szerint járjatok el.“ S ezen naptól kezdve szakadatlanul 25 ezer ember dolgozott a művön Münnich utasításai szerint. S hét évvel a nagy czár halála után a csatorna készen volt.

Péter életének utolsó idejét két esemény tette emlékezetessé. Az 1724-ben november 24-én a régóta tervezett eljegyzése leányának, Anna nagyhercegnőnek, a Holstein-Gottorp herczeggel végre ténynyé vált; ámbár e házasságot a francia követ, Campredon, minden áron megakadályozni igyekezett. Röviddel ezen örvendetes családi esemény előtt Pétert egy váratlan keserűség érte, melynek következményeit kedélye nem is heverte ki többé.

¹⁾ Hermann, IV. köt. 441. lap.

Nejének, Katalin czárnőnek legbizalmasabb hívei közé tartozott első kamarása, Mons, és ennek nővére Balk, özvegy tábornokné. Mons nagy tekintélyben állott s a czárnó kegyeit a legteljesebb mértékben birta, úgy, hogy ha valaki az uralkodónővel valamit ki akart vinni, előbb Mons-t igyekezett megnyerni ajándékával. Természetes, hogy e miatt sok ellenségei voltak a kamarásnak, kik gondoskodtak arról, hogy Péter is neszét vegye a kényes ügyeknek, melyekről a fővárosban már mindenki beszélt. Nemsokára Péter azt a felfedezést tette, hogy a kamarás nagyon is benső és bizalmas lábon áll a czárnővel. Felfedezése nem volt alaptalan; minek folytán november 19-én este Mons hirtelen elfogatott; kevés nappal később nővérét, Balk tábornoknét hasonló sors érte. Mindkettő ellen megindított a kínos vagy bűnvádi eljárás. Nyilvánosan azzal vádoltatának, hogy ajándékokat fogadtak el és ezekkel gazdagíták magukat s visszaéltek a czárnó bizalmával. Azonban ez csak ürügy volt, mint ezt az ausztriai követ, gróf Rabutin is jelenté a bécsi udvarnak; mert mindenki tudta, hogy egészen más természetű a vád, melylyel a czár ellenük fellépett. Péter most is erélylyel és következetességgel járt el és alaposan kívánta a bajt orvosolni. Lefort, Rabutin jelentésével összefüggőleg, a következőleg adja elő a dolgot:

„A czár egyik kedvencz apródjánál, Petrow Wasziliijnál volt; s midőn hazaérkezett, egész családját együtt találta, körülvéve az udvari tisztectől. Néhány pillanattal később kérdezé Péter Mons-t, hogy hány az óra; kilencz óra volt: mire Péter esti búcsút mondván eltávozott, erre az egész udvari társaság szétoszlott. — Mons a többiekkel együtt hazament. Alig hogy lakására érkezett, pipára gyújtott s előkészületeket tett a lefekvésre. E pillanatban lépett be hozzá Usakow dandárnok s kijelenté neki, hogy fogoly: egyszersmind elvevé tőle kardját s a kamarási jelvényt; s miután mindenét lepecsételte, magával vivé őt szállására, hol már Péter várakozott reá. A czár megvetéssel tekintett a szerencsétlen kamarásra s csak ennyit mondott: Te is itt vagy? s azzal eltávozott. November 20-án Mons a czár lakására vezetteték, azonban nem birta ki fejedelmének haragvó tekintetét és önkivületi állapotba esett. Egy kis érvágás után, mely gyorsan alkalmaztatott, kissé jobban érezte magát. Másnap a titkos törvényszék elé állíttatott,

hol, miként mondák, mindjárt bevallott mindent, a nélkül, hogy kínzására került volna a dolog. Ugyanazon napon a czárnő közbeveté magát kegyencze érdekében; de azt a választ nyerte, hogy ezen dologban ne fáraszsza magát többé. November 26-án a császári lakból a várba szállítattott a fogoly; s midőn az udvaron végig vezetteték, hódoló és hálás jelek közt búcsúzott el a császárnőtől és a nagyhercegnőktől, kik egy ablakból nézték elvezettetését. Este a czár kereste fel börtönében s istenhozzádot mondott neki, mely alkalommal sajnálatának adott kifejezést, hogy a dolgok ilyenféleképpen fejlődének s hogy nem áll hatalmában, rajtuk változtatni.

Monst röviddel utóbb csakugyan kivégeztetett, nővére ellenben, miután elébb nyilvánosan megkorbácsoltatott, Tobolszkba száműzetett.

Ezen izgalmas események után Péter kedélye mindinkább elkomorult; betegsége szemlátomást fokozódott. De testi szenvedéseinél sokkal nyomasztóbban hatottak lelkére azon aggodalmak, melyeket birodalmának jövője idézett elő. Munkás, önzetlen életének végén azon keserű és leverő tapasztalatot kelle tennie: hogy nincs senki körüle, kiben feltétlenül megbízhatnék. Hütlenség és árulás tulajdon családjában, a nagyok szüntelen irigykedő torzsalkodása egymás közt, hivatalnokainak árulása, megbízhatatlansága és hütlensége, a nép állhatatlansága . . . mindezek olyan jelenségek valának, melyek a nagy férfiú utolsó napjait méltán megkeseríthették.

Hogy szenvedő állapotában legalább némi szórakozást szerezzen magának, tekintet nélkül ingadozó egészségére, kirándulásokat tett a szomszéd gyári telepekre, nyilvános vígságokat keresett fel, mely alkalommal könnyelműen kockáztatta végső erőit. Nehány héttel halála előtt jelent meg utolsó ukáza, mely hasonlóképen Oroszország és az orosz nép felvilágosodása mellett tört lándzsát. Megparancsolá, hogy az utak közelében nagy számban előforduló ú. n. csodakápolnák, csodaképek s effélék eltávolíttassanak. minthogy a tudatlan tömegek babonától eltelve, betegségek vagy más szorultság esetében oda fordulnak, a helyett, hogy az orvos vagy a hatóságok segélyét vennék igénybe.¹⁾

¹⁾ Hermann, IV. köt. 444. lap.

Időközben betegsége rohamosan közeledett a válság felé. Az orvosok régi vesebaját nem tartották veszélyesnek, azonban 1725. január óta komolyan aggódni kezdenek a czár életeért. Orvosa, Blumentrost, már nem bízott többé tudományában s futárok menének minden irányban, hogy segélyt vagy legalább tanácsot sürgessenek; Stahl Berlinben és Boerhave Leydenben felkerestetének. Egy sebészeti műtét, melynek magát a beteg czár aláveté, nem eredményezte a kívánt sikert.¹⁾

Lefort a következőket jegyezte fel a czár utolsó napjairól: „Január 28-án a czárnak nagy fájdalmai voltak s felettén rosszul érzé magát. Egyébiránt még most sem vigyáz magára, főként az ivással van sok baj s mert nem akar a szobában maradni. Nagy a félelem és aggodalom miatta. . . Időközben visszaesés mutatkozik s állapota tetemesen rosszabbra fordult. Gyóntatója immár nem távozik oldala mellől. Éjjel Mentsikow hivaték a beteg uralkodó ágyához. . . . . Február 3. Ma van a czár komolyabb betegségének tizedik napja; fájdalmai megújultak s mindenki a legvégsőtől tart. Tegnapelőtt isteniszolgálat tartatott az udvarnál, mindenki a czárért imádkozott; a czárnő és a nagyok mind feketében jelentek meg. Azt mondják, hogy az utolsó tivornyázás erősen hozzájárult a baj növeléséhez. Már kétszer magához vette az Úr testét. . . . Végre 1725. február 8-án, illetve január 28-án reggeli 3 és 4 óra közt a nagy uralkodó leróvá tartozását a természetnek. . . . .²⁾ Február 13. A czár még ma is egy karmazsinbársony, aranybojtokkal díszített ágyon fekszik kiterítve; a terem, hol pihen, gobelin-tapetákkal van díszítve, melyeket XV. Lajos francia királytól kapott ajándékba. . . Naponkint reggeltől délután 4 óráig lehet látni; s a nép szüntelen nagy tömegekben özönlik a halotthoz, hogy kezeit megcsókolja. . . .³⁾

* * *

Gazdag élet, milyent az emberiség történelme csak keveset tud felmutatni, szállott a nagy Romanovval sírba.⁴⁾ Péter nem birt soha erős egészséggel; ismételve súlyos beteg volt; gyakran szenvedett váltólázban s már 1692-ben

¹⁾ Hermann, IV. köt. 445. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 445—446. lap.

³⁾ Hermann, IV. köt. 446. lap.

⁴⁾ Brückner, 571. lap.

aggódtak életeért. Azonban üdült baja csak 1722 óta öltött komolyabb jelleget. A mértéktelen ivás és az ezzel járó izgalmak amúgyis súlyos baját csak megérlelni segítették. Még újev napján részt vehetett a mulatozásokban; azonban ettől kezdve gyorsan hanyatlott.¹⁾ Január 23-án kísérletet tett, hogy a trónöröklésre nézve végleges intézkedést tegyen, mert úgy látszik, hogy a Mons-féle botrány óta nem bízott többé a czárnőben; azonban hanyatló erői ezt nem engedték meg... immár késő volt, órai megszámlálvák... nyelve megtagadta a szolgálatot; s egy kísérlet, hogy végső akaratát papírra tegye, hasonlóképen meghiúsult; az egyeduralkodó czár merevedő kezéből kiesett az ón... Másnap nem volt többé...²⁾

Nagy Péter a legnagyobb ellentéteket egyesíté magában: előkelőt és közönségest, eszményit és köznapit, magasztosat és piszkost; Ázsia vegyült benne Európával, mindkettő árny- és fényoldalaival... Míg a régi czárok idejük legnagyobb részét azzal tölték el, hogy imádkoztak és böjtöltek, vagy bohóczaik mulatságos elbeszéléseit hallgatták, vagy esinyjeiken nevettek s henye tétlenkedésben és megközelíthetlenségben palotáik esendjébe zárkóztak,³⁾ addig Péter reggel 4 órától egész az esti órákig szüntelen a munkának, a legkülönbözőbb tevékenységnek szentelé idejét; s talán nem volt uralkodó, ki az idő becsét annyira ismerte volna, mint Alexej Michailovits fia...⁴⁾ A régít mind felforgatta vagy megsemmisíté, s olyan emancipációt vitt keresztül, milyent előtte még egy uralkodó sem... Utánna a semmiségből felemelkedett egyének: mint I. Katalin és Mentsikow, kormányozták Oroszországot; az új nemesi nemzedék is a semmiből emelkedék fel, miként Oroszország és nagy reformátora maga is... Péter jellemében minden, a jó és rossz, a nemes és a köznap, az erkölcsi és a trágárság egyaránt meghaladta a közönséges arányokat, semmiben sem volt köznap jelenség. Ivott és harezolt, miként egy hős, gondolkozott, miként egy bölcse, és dolgozott, miként egy lángész, mértéktelenül, fáradhatatlanul, nem a maga, hanem népének nagyságáért és boldogságáért; s ebben rejlik valódi, történelmi, tüneményserű nagysága.

¹⁾ Brückner, 571. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Brückner, 565. lap.

⁴⁾ Brückner, 566. lap.

TARTALOM.

	Lap.
Első fejezet. Boris Godunow czár 1598—1604. — Boris Godunow elfoglalja a trónt. — Első diadal. — Rejtett ármányok. — Győzelem Szibiriában. — Viszony Lengyelországgal. — Előkészületek és koronázás. — Bal-esetek. — Németország és Anglia. — Rossz jelek. — Kulturai törekvések. — Szeretet és gyűlölet. — A vihar előjelei. — Az I. ál-Dimitrij fellépése. — Óvóintézkedések. — Boris Godunow magatartása és gyengesége. — Válság. — Boris Godunow halála.	5
Második fejezet. II. Fedor (Boriszevics) czár; s az első ál-Dimitrij uralkodása. 1605 és 1606. — Hódolat. — II. Fedor. — Hütlenség és gyávaság. — A bitorló kiáltványa és hatása. — A ezári család sorsa. — Zendülés; gyilkosság; árulás. — Az ál-Dimitrij első intézkedései. — Visszatérés. — Marina. — Az ámtás diadala. — A lengyelek Oroszországban. — A tömeg elégtelensége — Zendülés és gyilkosságok. — A bitorló bukása és vége. Újabb bitorló. — Wasziliz Sujszkij és megválasztása.	28
Harmadik fejezet. V. Wasziliz (Ivánovics) Sujszkij czár és a fejtelenség korszaka. 1605—1613. — V. Wasziliz. — Hermogén patriarcha. — Nehézségek. — Gyengeség. — Viszony a külhatalmakhoz. — Újabb lázadás. — A II. ál-Dimitrij. — A lázadás terjedése. — A tusinói tolvaj. — A zavar és fejtelenség növekedése. — A Troitzka kolostor. — Svéd segély. — A lengyel király politikája. — Marina és a tusinói tolvaj. — Szkopin Sujszkij. — A klusinói vereség. — A lengyelek garázdálkodása. — Oroszország helyzete. — Lassú ébredés. — V. Wasziliz bukása. — Wasziliz bűncsúja. — Marina. — Wladiszláv jelöltsége.	51
Negyedik fejezet. Az interregnum és I. Michail (Fedorovics) Romanow megválasztása. 1610—1613. — Wladiszláv megválasztása. — Lengyel politika. — Hermogén hazafias fellépése és a birodalmi tanács. — A szabadság és a nép. — A moszkvai mézárulás. — Ljepunow halála. — A III. ál-Dimitrij. — A függetlenségi harez leveretése. — Hazafiatlanság. — Újabb ébredés. — Posárszkij és Minin. — A lengyel király elhagyja Oroszországot. — Hazafias lendület. — Feodorovics Romanow Mihály. — Megválasztása. — Az egyeduralom visszaállítása. — A Romanow-dynastia.	79
Ötödik fejezet. I. Feodorovics Michail czár. 1613—1645. — A Romanow-ház. — Belállapotok. — Harez a lengyel párttal. — Wladiszláv Oroszországban. — Váratlan fordulat. — Békealkudozások. — A dewlini béke. — Oroszország zilált politikai helyzete. — Háború a svédekkel. — A stolbowai béke. — Michail Romanow. — Az orosz nép jellemzése.	

Lap.

- Mívelődési állapotok a XVI. század végén és a XVII. század elején. — Rendeletek és törvények. — Philaret patriarcha. — I. Michail politikája. — A lengyelek békeszegése. — Gusztáv Adolf svéd király. — Szmolenszk ostroma. — Csúfos vereség. — Újabb béke. 100
- Hatodik fejezet.** I. Feodorovics Michail ezár. 1613—1645. (Befejezés). — Politikai gyengeség. — Doni kozákok. — Azow megvétele. — Kozák dúlások. — Azow ostroma. — Segélyezés. — A ezár politikája. — Ozmán vereség. — Újabb készülődések. — Azow átadása. — Szerződés Angliával és más államokkal. — Szipiria. — II. Michail halála. — Oroszország mívelődési állapotainak folytatása a XVI. század végén és a XVII. század elején. — Fletcher Oroszországról. — Honvédelem. — Államjövdelem. — Polgári és büntető törvénykezés. — Ipar és kereskedelem. — Tudományos ismeretek. — Művészet és költészet. 120
- Hetedik fejezet.** Kulturai állapotok a XVI. és XVII. században. — Moszkva főváros. — A ezár udvara. — Fényűzés. — Orvosok és gyógyszerészek. — Halottak eltakarítása. — Margaret az oroszokról. — Ruházat. — Multságok. — Medveviadal. — Fletcher még egyszer az oroszokról. — Rajongók. — Olearius Oroszországról és az oroszokról. — Mívelődési állapotok. — Iskolák. — Nemzeti büszkeség. — Jellemzések. — Társadalmi rendek. — Kereskedelem- és ipar. — Első egyetem. — Oroszország és Lengyelország. — A lublini unió. — A régi orosz tartományok. — Kozákok. — Lengyel elnyomatás. — Függetlenségi harc. 142
- Nyolczadik fejezet.** I. Alexej (Michailovics) ezár. 1645—1676. — I. Alexej Michailovics. — Jellemzés. — Főbb mozzanatok. — Lengyelország. — Boris Morosow. — Nyugtalanág. — Üdvös törekvések. — Igazságszolgáltatás. — Pénzügy. — Kereskedelem. — Biztonság. — Hadsereg. — Egyházi reformok. — Nikon patriarcha. — Fegyelmezés. — Politikai czélok. — Kis-oroszországi dolgok. — Háború Lengyelországgal. — A kozákok. — A zborowi szerződés. — Lengyelország politikai helyzete. — Kis-Oroszország és a kozákok. — A háború megújulása. — Lengyelország hanyatlása. — A vilnai szerződés. — Svédország. — János Kázmér. 165
- Kilenczedik fejezet.** I. Alexej (Michailovics) ezár. 1645—1676. (Befejezés). — Lengyelország. — Szakadás. — Vereségek. — Oroszország helyzete. — Nikon patriarcha bukása. — Az andrusowi béke. — Újabb zavarok. — Sztenko Razin. — A varsói országgyűlés. — Lengyel-török háború. — Sobieski János. — Lengyel trónválság. — Alexej halála. — Családja. — Jellemzése. — Orosz írók és tudósok. — Az udvar jellemzése. — A Romanow-ház tekintélye. 189
- Tizedik fejezet.** III. Fedor (Alexejevics) ezár. 1676—1682. — III. Fedor. — Bonyodalmak. — Háború Törökországgal. — Ukraina pusztulása. — Béke. — Reformok. — Rangosztályozás. — Első tudományos intézet. — Írók és tudósok. — III. Fedor halála. — Családja. — Jellemzés. — Oroszország a váloponton. — Oroszország politikai és kulturai viszonya. — Földbirtok. — A cárevitsek. — Birtokosság és honvédelem. — Társadalmi osztályok. — Zsidók Oroszországban. — A törvényhozás szelleme. — A ezár és kormányzás. — Címek. — Udvari hivatalok és méltóságok. — Sajátságos szokások. — Udvari kamarák. 208

Lap.

- Tizenegyedik fejezet.** Örökösödés. — A ezári udvar. — Állambevétel. — A sztrjelitzek. — A birodami nagytanács. — Az állam középpontja. — Az orosz egyház és a papság. — Az utóbbi sülyedése. — A patriarchátus. — Szakadás. — Nemzeti véderő és zsoldoshadak. — Igazságerzet. — Furesa igazságszolgáltatás. — A család és társadalom. — Házassági szokások. — Az orosz nók. — Tivornya és dorbézolás. — Dohányzás. — Az asztal gyönyörei. — Hátramaradás. — Általános erkölcsi állapotok. — Az orosz nemzeti jellem fogatkozásai. — Jellemzések. — Orvosok. — Szellemi élvezet. — Értelmi haladás. — A német szloboda. — Első gyárak — A jövő és az orosz nyelv. 234
- Tizenkettedik fejezet.** Zsófia nagyhercegnő kormányzása. 1682—1689. — Zsófia nagyhercegnő kormányzása. — Pártviszályok. — Czárválasztás. — Zsófia nagyhercegnő. — Az ellenpárt győzelme. — A sztrjelitzek első lázadása. — Golitzyn Waszili. — Zsófia nagyhercegnő jellemzése. — Svéd- és Lengyelország. — A krimi hadjáratok. — Mazeppa Iván. — Árulás. — A sztrjelitzek második lázadása. — Péter Troitzkában. — A regensség bukása. — Péter ezár. — Golitzyn és Zsófia bukása. — Kivégeztetések. — Péter egyeduralkodó ezár. 260
- Tizenharmadik fejezet.** Nagy Péter egyeduralkodó ezár. 1689—1725. — Oroszország kiterjedése és népessége. — Péter fejlődési évei. — Hajlamai és kedvtelése. — Az idegenek iránti előszeretete. — A kormányzás. — Az ó-orosz párt hangulata. — Gordon Patrick. Lefort Ferencz. — Péter házassága. — Katonásdiság és katonaság. — Oroszország kedvezőtlen helyzete. — Hajózás és hajóépítés. — Vizi utazás. — Péter jellemzése. — Az első orosz kereskedőhajó és lobogó a tengeren. — Levelezés. — Munkásság. — Biztonság. — Péter tanuló évei. — Komoly törekvések. — Lengyelország. 286
- Tizennegyedik fejezet.** Nagy Péter egyeduralkodó ezár. 1689—1725. (Folytatás.) — Első török háború. — Azow sikertelen ostroma. — Hajóépítés. — Azow második ostroma és megvétele. — Azow megvételeinek hatása. — Szervezkedés. — Lengyel királyválasztás. — Uti terv. — Első utazás külföldre. — Nagy külföldi követség. — Péter Michailovics. — Összeesküvés. — Utazás külföldre. — Péter Németország, Holland és Angliában. — Péter Bécsben. — Visszautazás. — A sztrjelitzek harmadik zendülése. — Ujítások. — A strjelitzek megsemmisítése. — Oroszország politikai emelkedése a karloviczi béke óta. 305
- Tizenötödik fejezet.** Nagy Péter egyeduralkodó ezár. 1689—1725. (Folytatás.) — A reformkorszak kezdete. — A hadsereg szervezése. — Tengeri had. — Az államjövdelem szaporítása. — A patriarchátus eltörlése. — A kolostorok reformja. — Lefort, Gordon és Sejn halála. — Új időszámítás. — Ujítások. — Nevelés és szakoktatás. — Igazságszolgáltatás. — A reformok folytatása társadalmi téren. — Haladás. — Péter és Jewdokia. — Erőszak és önkény. — Mons Anna. — Udvari reformok. — A vívmányok jellemzése. — Szellemi és anyagi haladás. — Az idegenek. — A nagy küzdelmek kezdete. 332
- Tizenhatodik fejezet.** Nagy Péter egyeduralkodó ezár. 1689—1724. (Folytatás.) — Oroszország és Svédország. — II. Ágost. — Tervek. — Patkul. — Szövetségek. — Az éjszaki háború kezdete. — XII. Károly. — Hadizenet. —

A narwai ütközet és következményei. — Újabb egyezség. — XII. Károly és Nagy Péter. — Nagy előkészületek. — A svédek Lengyelországban és Szászországban. — Lengyel pártoskodás. — XII. Károly előitélete. — Diadalmas hadjárat a Balti tenger mellékén. Szent-Pétervár alapítása. — Lesczynski Szaniszló. — Lázadás a Volga mellékén. — II. Ágost bukása. — Az altranstädti béke. — XII. Károly hatalmának tetőpontján. 355

Tizenhetedik fejezet. Nagy Péter egyeduralkodó ezár. 1689—1725. (Folytatás.) — Az orosz uralom a Balti tenger mellékén. — XII. Károly Oroszország ellen. — Péter haditerve. — Mazeppa árulása. — XII. Károly Oroszországban. — Válságos helyzet. — Liesznai győzelem. — Mazeppa. — A válság növekedése. — A pultawai ütközet és következményei. — Svédország gyors hanyatlása. — II. Ágost restaurációja. — Oroszország emelkedése. — Újabb hódítások. — A török háború előzményei. — A marienburgi leány. — Péter második házassága. — Szövetségek. — A Pruth melletti válság. — Szerencsés fordulat. — A húsi béke. — XII. Károly Törökországban. 377

Tizennyolczadik fejezet. Nagy Péter egyeduralkodó ezár. 1689—1725. (Folytatás.) — Svédország hanyatlása. — Finn hadjárat. — Az északi szövetség és Péter. — Görz terve és az alandsi congressus. — XII. Károly halála. — Svéd politika és következményei. — Újabb győzelmek. — A nystadti béke. — Oroszország diadala. — Oroszország és Perzsia. — Lengyelország. — Péter Németországban. — Alexej és házassága. — Péter és Leibnitz. — Péter Hollandban és Franciaországban. — Saint Simon Péterről. — Szövetségi terv. — Alexej és Péter. — A cárevits jellemzése. — A nagyhercegné halála. — Szakadás Péter és Alexej közt. . . 403

Tizenkilencedik fejezet. Nagy Péter egyeduralkodó ezár. 1689—1725. (Folytatás.) — Péter és Alexej. — Alexej szökése. — Az orosz trónörökös Ausztriában és Olaszországban. — Visszaérkezés. — A vizsgálat és következményei. — Az ítélet. — Alexej halála. — Hütlenség. — Péter tevékenységének jellemzése. — A szenatus. — Az orosz egyház. — A kamara felállítása. — Egyesülési törekvések. — A szent szynodus. — Rendi átalakulás. — Új nemesség. — Büntető és magánjog. 326

Húszadik fejezet. Nagy Péter egyeduralkodó ezár. 1689—1725. (Befejezés.) — Közigazgatás. — Hadsereg. — Államjövdelem. — Államhivatalnokok helyzete. — Rendőrség. — Közbirtonság. — Egészségügy. — Humanitás. — Piaczi rendőrség. — Földművelés. — Erdészet. — Bányászat. — Idegenek betelepítése. — Ipar és kereskedelem. — Gyári ipar. — Közlekedés. — Népoktatás. — Szakiskolák. — A tudományos akadémia. — Tudományos törekvések. — Az orosz nyelv. — Hütlén kezelés. — Holstein-Gottorp herceg. — Ünnepek. — Münnich. — Árnyak a fényben. — A cárnő koronázása. — Eljegyzés. — Péter betegsége. — Újabb hütlenség. — Kivégeztetés. — Péter utolsó napjai. — Halála. — Visszapillantás és jellemzés. 449

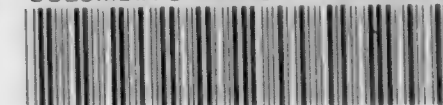

BRITTLE DO NOT
PHOTOCOPY

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES

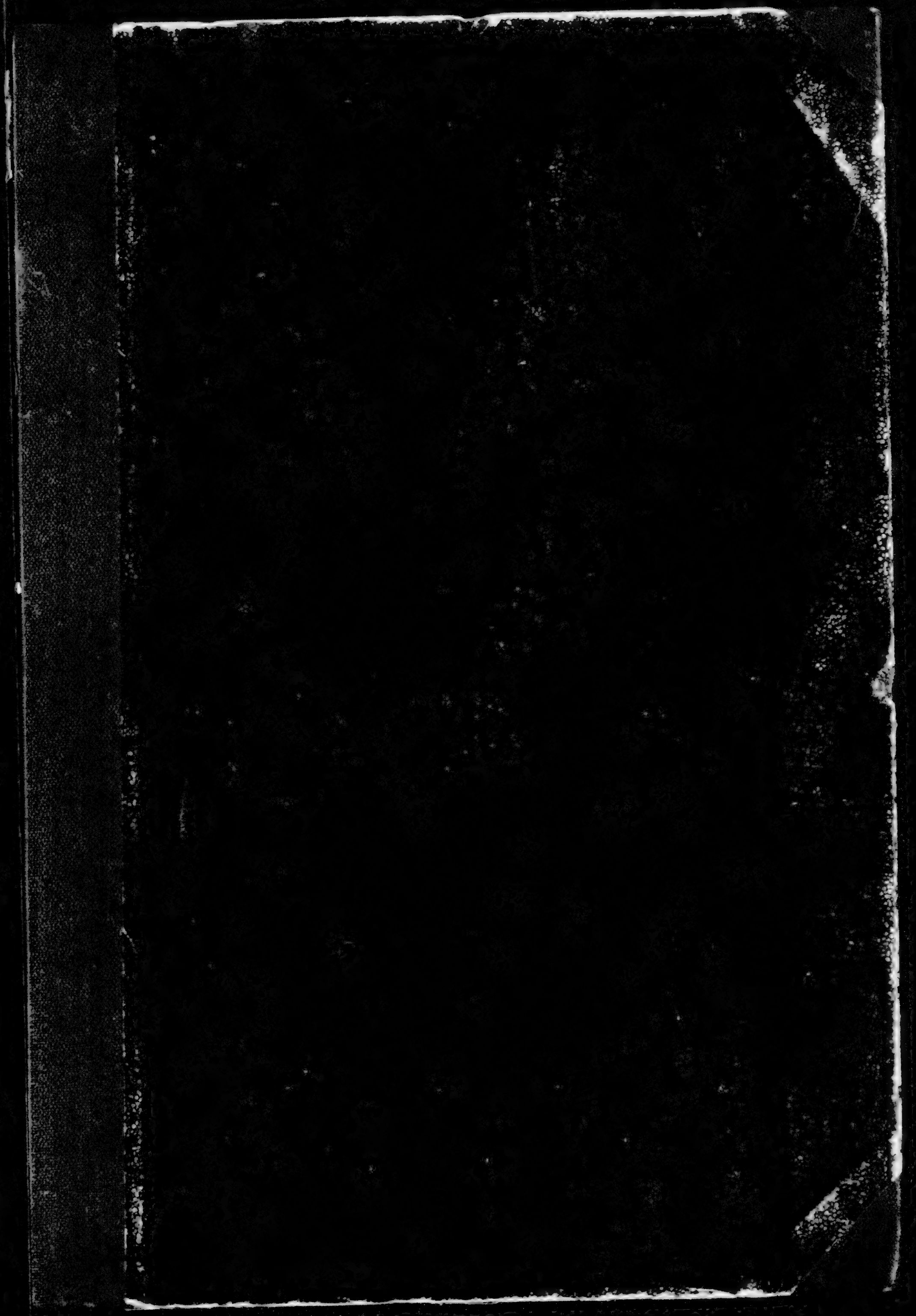
0021138478

947
L456
v. 3

VOLUME 4

Columbia University
in the City of New York

THE LIBRARIES

AZ
OROSZ BIRODALOM
TÖRTÉNELME.

IRTA

DR. LÁZÁR GYULA.
TANÁR.

NEGYEDIK KÖTET.

I. Katalin czárnótól 1725-től egész a jelenkorig.

TEMESVÁR.

NYOMATOTT A CSANÁD-EGYHÁZMEGYEI KÖNYVSAJTÓN.

1891.

947
L456

394616 MAR 22 1961

Első fejezet.

I. Katalin czárnő 1725–1727., és II. Péter czár 1727–1730.

Nagy Péter utódai. — Ellenséges pártok. — I. Katalin. — Az új államtanács — Európa helyzete. — Zavarok. — A lengyel ügyek. — Keleti ügyek. — Örökösödési törvény. — Anna nagyhercegnő násza. — A helyzet jellemzése. — Holstein Gottorp herceg. — Az udvar. — I. Katalin halála és a trónöröklés. — II. Péter czár. — Nevezetes ukáz. — Mentsikow és II. Péter. — Mentsikow bukása. — Belállapotok. — A Dolgorukij család. — II. Péter halála. — Jellemzés.

Midőn Nagy Péter elköltözött az élők sorából, még két czárnő volt életben: Eudoxia Feodorovna, ki 1698 óta a pokrowi kolostorban Helena név alatt apácza volt, és Katalin Alexejevna, ki 1724-ben Moszkvában ünnepélyesen czárnőnek koronáztatott. Életben volt továbbá Péternek három leánya: Anna nagyhercegnő, Holstein Gottorp herceg menyasszonya, Erzsébet nagyhercegnő, ki később húsz évig viselte a császári bibort és Natália nagyhercegnő, ki atyját csak két hónapig élte túl. Továbbá egy unokája: Péter, a szerencsétlen Alexej czárevits fia, ki most tízéves volt: három unokahúga, a gyenge Iván czár leányai: Katalin, Károly Lipót Mecklenburgi herceg neje, Anna, a Kurlandi herceg özvegye és Prazkovia nagyhercegnő; végre két nőunokája: Natália, Alexej czárevits és Anna nagyhercegnő, a Mecklenburgi hercegnő leánya, kinek a végzet hasonlóképen fenntartá a czári koronát.

A császári trón betöltése nem volt könnyű feladat, mióta Nagy Péter 1722-iki ismeretes kiáltványával a régi trónöröklési rendet felforgatta, mely az egyenes ágban az első szülött férfit illette, s határozottan kijelenté, hogy az uralkodónak jogában és hatalmában áll a trónt annak adományozni, kinek akarja. Azonban Péter minden kétséget kizáróan nem nevezett ki senkit utódjának . . . s midőn

utolsó órájában arra határozta magát, hogy a trón betöltése iránt végleg nyilatkozzék, már késő volt, a pusztuló szervezet megtagadta a szolgálatot. Az orosz nemzet a nagy császár halálának hírével azon nem kevésbé leverő tudatra ébredett, miszerint a trón gazdátlanul áll.¹⁾

Nagy Péter halálakor két egyaránt hatalmas párt állott egymással szemben, mindkettő kész a legszélsőbb végletekig menni, hogy magának a főlényt vagy uralmat, mely ezuttal egyértelmű volt, biztosítsa. Az egyik párt élén az özvegy császárnő Katalin állott, mindazokkal, kik vele együtt emelkedének fel, továbbá az idegenek, s az egyház részéről a novgorodi érsek Theophanes, ki Alexej csárevits elítéltetésében résztvett s Péter kiáltványát a trón betöltésére nézve szerkesztette. Mellette állottak Mentsikow a gögös és telhetetlen parvenu, továbbá Jaguzsinszkij a szenátusi főügyész, gróf Bassewitz holsteini miniszter, ki az utóbbi időben nagy kegyben állott Péternél, a tengernagy Apraxin, Buturlin az egyik gárdaezred parancsnoka, Golowkin nagykanzellár, Ostermann és Tolstoi tanácsosok és mindazok, kik a boldogult császár közelebb álló bizalmasai valának s reformműveinek hívei és előmozdítói voltak. Mindnyájan — s velük tartott a szenátus is — egyedül Katalin kezében látták biztosítva Oroszország jövődjét s Nagy Péter alkotásait.

Nem szenved kétséget, hogy mi az értelmi főlényt, a tehetséget és felvilágosodást illeti, Katalin pártja magasán fölötté állott a másikkal, melyhez a Golitzyn, a Doldorukij, a Repnin s mindazon régi családok tartoztak, melyek a multak visszaállításában s az újítások eltörlésében látták Oroszország egyedüli boldogulását. S mintha érezte volna e párt tulajdon szervezetének gyengeségét, mindjárt kezdetben késznek nyilatkozott az egyezsége, hogyha erre az ellenpárt alkalmat és elfogadható feltételeket nyújtani hajlandónak mutatkozik. De azért, főleg az ó-orosz papság ösztönzésére mindent elkövetett, hogy a döntő befolyást a válságos pillanatban kezébe ragadhassa.

Katalin még férje halálos ágya mellett időzött, midőn az ó-orosz conservatívek titkos gyűlekezetben elhatározták, hogy mindent elkövetnek, miszerint Alexej csárevits fiát, a tízéves Pétert ültetik nagyatyja trónjára, s csak a legvégső

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 112. lap.

esetben fogják annak kiskorúsága alatt Katalin császárnő regensségét a maguk részéről elismerni és támogatni.

Mindkét párt megindította az ármány és fondorkodás háborúját egymás ellen s világos volt, hogy az, mely győzedelmeskedni fog, nem gyakorol elnézést vagy kíméletet a másikkal szemben. Az ó-oroszok titkos terve nem volt csekélyebb, mint — jelöltjüket a trónra emelvén — Katalint leányaival együtt egy kolostorba zárni, vagy más módon ártalmatlanná tenni. Jaguzsinszkij, a szenátus főügyésze, ki mindenről jól volt értesülve, feltűnés nélkül Bassewitz közelébe lopódzván, a következő jelentőségű szavakat súgta annak fülébe: „Ha nem akarja, hogy holnap Mentsikow herczeggel együtt az akasztófán függjön, úgy gondoskodjék haladéktalanul tulajdon és a császárnő biztonságáról!“ És Bassewitz megértette a figyelmeztetést s a császárnővel és Mentsikowval szövetkezve megtette intézkedéseit.¹⁾ Mentsikow a szemelowi gárdaezred parancsnoka volt, míg a preobraszenszki ezredé Buterlin Iván, ki a conservatívek vezetőivel családi ellenségeskedések miatt rossz lábon állott. A két gárdaezred legtekintélyesebb tisztjei, valamint többen azon befolyásosabb egyének közül, kikre biztonsággal számítani lehetett, titokban utasítottak, hogy minden feltűnés nélkül jelenjenek meg a császári palotában.

Midőn a szükséges előkészületek megtétettek, Bassewitz a következő szavakkal lépett Katalinhoz, ki mély gondolatokba merülve s bizonyára a legellentétebb érzelmektől gyötörve, még mindig férje halottas ágya mellett időzött: „Itt, a halott közelében nincs többé Felségednek mit vesztégetnie; ellenben amott folyik a tanácskozás és nem tudnak megállapodásra jönni.“ Katalin követte a tanácsot; s miután érzelmeit leküzdötte, a pillanat fontosságától áthatva lépett a nagy tanácskozási terembe, hol Oroszország és saját sorsa eldöntendő vala. Nagy bátorságról és magas értelmiségről tanúskodó beszédében előadta az ország helyzetét s boldogult férjének, a nagy császárnak, önzetlen és fáradhatatlan törekvéseit, melyeknek nem szabad megsemmisülniök. Azután áttért a megürült trón betöltésére s hivatkozva ünnepélyes koronázására és felkenésére kijelenté, miszerint korántsem szándéka unokáját Péter nagyherceget

¹⁾ Hermann, IV. köt. 468. lap.

a tróntól megfosztani, ellenkezőleg őt halála után utódjának rendelni.

A czárnő beszéde nagy hatást gyakorolt a jelenlévőkre: mindazonáltal az eredmény még mindig kétséges volt. Minden attól függött, hogy milyen magatartást fog a papság követni. Azonban a novgorodi érsek, ki mindig készséges eszköze volt Katalinnak, most sem hagyta őt cserben. Befolyásának és tekintélyének sikerült a papság nagyobb részét az özvegy czárnőnek megnyernie. Minthogy végre sem ígéretekben, sem pénz és más ajándékokban hiány nem volt, a körülmények kedvezően látszottak alakulni Katalin és pártja részére. Mentsikow, Bassewitz és Makarow kabinettitkár erősen tartották kezeikben az ármány szálait.

A bizalmas jellegű tanácsgyűlést másnap a nagy és nyilvános gyűlés követte. A császári kinstár, a vár helyőrsége, a testőrezredek, maga a szent szynodus és a szenatus, továbbá számosan a legbefolyásosabb nagyok közül Katalin czárnő mellett foglaltak állást. A császári palota előtti tágas tért ellepte a katonaság, mely a maga részéről csak a megbeszélte jelre várakozott, hogy nyilvánításával a nagy kérdés eldöntéséhez hozzá járuljon. A császárnő nagy kísérettel vejének a Holsteini hercegnek karján lépett a gyűlekezetre s Mentsikow üdvözlésére kinyilatkoztatta, hogy el van határozva, még hátra lévő napjait életének a kormányzás nehéz és felelősségteljes gondjainak szentelni, s a fiatal nagyhercegben olyan császárt nevelni, ki családjához és elődjének nagy nevéhez méltóan fogja kormányozni Oroszországot és boldogítani népeit. Mentsikow, mint a szenatus elnöke válaszolt a gyűlekezet nevében a czárnő beszédére: kiemelvén, miszerint egy oly nagyfontosságú nyilatkozat, mint a milyent az orosz nemzet ma a gyűlekezettől vár, komoly megfontolást és alapos tanácskozást igényel. Kérdésére, hogy a boldogult császár a trón mikénti betöltésére nézve hagyott-e hátra írásbeli meghagyást, vagy egyéb hiteles intézkedést, Makarow államtitkár válaszolt: miszerint Péter röviddel utolsó moszkvai útja előtt, egy, több évvel előbb készített végrendeletet semmisített meg, mely alkalommal s még később többször oda nyilatkozott, „hogy az orosz nemzet, melyet a barbárságból kiragadott, bizonyára tudni fogja, ha önzetlen szándékát megérteni tanulta, miként intézze jövő sorsát.

Többet ér ez minden írásbeli intézkedésnél; de ha emléke iránt hálátlan akarna lenni, csak arra kéri, hogy végső akaratát ne gyalázza meg olyan választás által, melytől életében maga idegenkedett volna.“

Az államtitkár nyilatkozatára a novgorodi érsek Theophanes válaszolt, ki egy moszkvai angol kereskedő házában egy estét töltött vala a boldogult czár társaságában, és pedig közvetlen a czárnő koronázása előtt, mely alkalommal Péter a leghatározottabban kijelenté, miszerint halála után nejét óhajtja a trón birtokában tudni, ki erre a legméltóbb . . . Theophanes többekre a jelenlévő nagyok közül hivatkozott . . . midőn őt a szenatus elnöke Mentsikow hercegre parancsoló hangon e szavakkal szakította félbe: „Elég uraim, az önök bizonyítványai több hitelességgel bírnak előttem, mint a világ minden végrendeletei; éljen uralkodónk Katalin császárnő!“ S az egész gyűlekezet miként egy adott jelre ismételte Mentsikow utolsó szavait: azután, mintha senkisem akart volna elmaradni vagy az utolsó lenni sietett az új czárnőnek meghódolni. Katalin e pillanatban az ablakhoz lépett, mely a császári palota előtti nagy térre nyílt, mire az ott egybegyűlt ezredek s a nagy tömegekben tolongó nép hangos éljen kiáltásokba tört ki, mely a palota belsejéből visszhangzott.¹⁾

Az ó-orosz párt merev tehetetlenségében nem daczolhatott a tényekkel melyek ily erővel nyilatkoztak s látszólag belenyugodott abba min változtatni nem állott hatalmában. Két nappal később Lefort a következőket írja: „Ügy Bassewitz valamint Mentsikow azzal kérkednek, miszerint a dolgok ilyen fejlődése az ő kizárólagos művök. Mentsikow tovább tartja magát a szerencse magaslatán; s ha valami előre nem látott közbe nem lép, a Holsteini herceg hívei victoriát kiálthatnak. Eddig Alexej czárevits fiára Péter nagyhercegre senkisem fordított figyelmet, mi a nemeségnek elég anyagot szolgáltat az elégtelensége.“

I. Katalin, az ismeretlen származású eszth porleány, Nagy Péter második neje, a szerencse kiváló kegyeltje eljutott a fény és hatalom biborral díszített legfőbb magaslatára, koronás és felkent ura volt a legnagyobb birodalomnak s a legújabb császári koronának, melynek

¹⁾ Hermann, IX. köt. 470. lap.

férje genieje kiváló jelentőséget kölcsönzött. Halhatatlan érdemet szerzett magának a Pruth melletti katastropha eltávolítása s a húsi béke megkötése körül, melynek emlékére és neje érdemeinek megörökítésére alapította Péter a Szent Katalinról nevezett érdemrendet. . . . Államügyekbe Katalin férje életében nem keveredett; mi, tekintve a csár jellemének autokratá vonását, nem is lett volna tanácsos. Azonfelül úgy látszik, hogy ezekhez sem igazi hajlammal, sem kellő műveltséggel és ismeretekkel nem bírt. Ő volt egyedüli menedéke a szerencsétleneknek és üldözötteknek és számos előkelő egyénnek, ki az uralkodó kegyét elveszté s a czárnő védő szárnyai alá menekült; ki az egyetlen lény vala, ki Nagy Pétert legszenvedélyesebb kitörései alkalmával fékezni és lecsendesíteni bírta.¹⁾

I. Katalin rövid uralkodása bizonyos tekintetben folytatása volt Nagy Péter uralkodásának; tapasztalat és ismeretek nélkül inkább a családi életre mint az uralkodásra hivatva, nem vala képes egy hatalmas birodalom kormányát vezetni, mely nem mindennapi férfias erőt és lelki tehetéseket igényelt.²⁾ De Katalin fogyatkozásai daczára megértette nemének erősen kifejezett ösztönével Péter jellemének rendkívülségét és alkotásainak valódi nagyságát; esodálta benne a teremtő képességet, a hajlíthatatlan akaratot és ernyedetlen kitartást; és erős elhatározása volt, intézményein nemcsak mitsem változtatni, hanem azokat tehetsége szerint tovább fejleszteni. Ezen kegyelettel és következetességgel végbe vitt szándékban áll Katalin legnagyobb érdeme.

Alig foglalta el Katalin a trónt és hívei a kormányt, midőn minden igyekezetök oda irányult, hogy magatartásuk és intézkedéseik által megnyerjék a még mindig idegenkedő régi nemességet s a hadsereg azon részét, mely amannak némileg még mindig befolyása alatt állott. Természetes, hogy Katalin nem feledkezett meg azokról, kik odaadó jó szolgálataik által segítettek ügyét előmozdítani; így Buturlin és Usakow szenátorokká neveztettek ki; a gárdaezredek 50 ezer rubellel ajándékoztattak meg; egyszersmind az egész hadseregnek kifizettetett a hátralévő zsold; s még az adóterhekre nézve is helyeztettek némi könnyebbülések kilátásba.

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 114. lap.

²⁾ Ugyanott.

Azonban mindezek daczára az új trón csak nagyon lassan tudott megszilárdulni; a titkos és nyílt elégtelenek száma igen nagy volt kivált a conservatívek közt, kik nem bíztak a helyzet tartósságában, mi által annak megszilárdulását is lényegesen megnehezítették. Kiváltképen Golitzyn Michail, az ukrainai tábornok körül csoportosultak az elégtelenek, kit megnyerni mindenekelőtt érdekében állott a kormányra került pártnak. A szereplő vezérférfiak közül sem vált be mindegyik; részint azért, mert nem tudták magukat népszerűvé tenni, részint egyéb fogyatkozásaik miatt. Így Golowkin a nagykanzellár csakhamar lejártta magát: kiváltképen nagy ártalmára szolgált a czárnő előtt azon ötlete, melyet a választás pillanatában akart érvényesíteni, hogy t. i. vonassék be a nép is szavazata által a czárválasztás ténykedésébe.¹⁾ Legnagyobb befolyása volt e napokban — s neki köszönhető Katalin első sorban a bibort — gróf Bassewitznek, ki ura a Holsteini herczeg és Nagy Péter leánya közti házasság létrehozatalánál is nevezetes szerepet játszott; s kinek ennek folytán erős volt reménye: hogy a Holstein Gottorp-ház majdan az orosz császári korona törvényes örökösövé leend.²⁾ Bassewitz vállalkozó ravasz és az ármányokban nagy jártassággal bíró férfiú volt; ő volt az, ki az új kormányzás tervezetét elkészíté s annak végrehajtására alkalmas egyéneket keresett. A lonha és tudatlan Mentsikovot nagyraavagyó tevékenységre sarkallá, a gárdaezredek a legbelső palotaszolgálatra megnyeré s a császárnőre a leghatározottabb befolyást gyakorolta.³⁾ Nem csoda, ha Katalin minden tartózkodás nélkül követte a tapasztalt és ravasz udvaronc utasításait; ámbár tudta, hogy ez által titkos ellenségeinek számát szaporítja.

Hogy az államügyek fennakadást ne szenvedjenek, Katalin a szenátus mellett megbízható híveiből egy külön hat tagból álló titkos államtanácsot alkotott, melynek tagjai: Mentsikow, Apraxin, Golowkin, az alkancellár báró Ostermann, továbbá Golitzyn és Tolstoi titkos tanácsosok valának. Mindazon ügyek, melyek a császári megerősítésre szorultak, ezen titkos tanács elé kerültek s szavazat által döntettek el; ukázait a szenátus, a szent szynodus és a kamarák

¹⁾ Hermann, IV. köt. 471. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 472. lap.

³⁾ Ustrjalow, II. köt. 112. lap.

tartoztak végrehajtani, minthogy azok a czári ukázokkal egyenlő jelentménnyel bírtak. Ezen legfelsőbb tanácsban azonban nem ritkán Mentsikow erőszakos akarata döntött. ki Péter halála óta nemével a dictaturának kezelte a hatalmat. Egyedül Katalin volt az, ki a mindenható kormányzónak dacolni mert s ki a gyenge nő erőye és következetessége előtt szolgai alázattal meghajolt. Ámbár Katalin minden magasabb műveltség és képzettség hiányában volt, józan egészséges esze és gyors felfogása bámulatos mértékben képesíték. halhatatlan férjének munkatársait és növendékeit oda állítani, hol reájuk leginkább szükség vala s hol egyéni tehetségeiket leginkább érvényesíteni tudták. A nélkül, hogy valami újat alkotott volna, mégis nem egyet Péter nagyraemő tervei közül megvalósított; a kedélyeket rendszabályainak szelídsége és emberszeretete által oly mértékben megnyerte, hogy híveinek száma még az ó-oroszok táborában is napról-napra növekedett. De nemcsak a belügyek, hanem a külpolitika is éber megfigyelőre talált Péter özvegyében. A harc Dániával Holstein birtokáért, a lengyel ügyek, melyek mind zavartabbak és bonyolódottabbak lettek, végre az orosz uralom megerősödése túl a Kaukaszus hófödte bércein a legkomolyabban foglalkoztatták Katalint, mint Nagy Péter politikájának hű intézőjét és végrehajtóját.

Károly Frigyes Holstein-Gottorp herceg négy hóval Nagy Péter halála után csakugyan egybekelt idősebb leányával Petrovna Anna nagyhercegnővel; minek folytán Katalin ismételve megújítja abbéli kívánságát a kopenhageni udvarnál, hogy adatnék vissza vejének a tőle jogtalanul elvett Schleswig hercegség. — Minthogy Dánia kielégítő választ adni vonakodott, a finni öbölből egy hatalmas hajóhad szállott tengerre.

Európa e pillanatban sajátos politikai szélsőségek között ingadozott, melyek könnyen nagy háborúra vezethettek. Spanyolország igénye Gibraltárra, az ausztriai Németalföld kereskedelme Keletindióval, valamint Mária Thérézia főhercegnő megválasztatása atyja VI. Károly utódjául, a schleswig-holsteini kérdés megoldásával mind olyan bonyolódott háttérrel bírtak, melyek következményeikben a legkomolyabb eshetőségekkel fenyegettek. Ezen sokféle elintézetlen kérdések Európát két ellentétes táborra oszták; az egyiknek feje maga a német császár VI. Károly

volt. kívül a spanyol és porosz királyokon kívül számos német fejedelem szövetségelt; a másik Anglia vezetése mellett Franciaország, Dánia, Svédország és a hollandi államokból állott. A német császár, ki jól ismerte Oroszország hatalmát és kimeríthetetlen segélyforrásait s kinek minden gondját és igyekezetét a pragmática sanctio életbeléptetése és elfogadása képezte, oly kérelemmel fordult a szent-pétervári kormányhoz, hogy háború esetében — mely e pillanatban elkerülhetetlennek látszék — segítené őt Oroszország egy megfelelő hadsereggel. Vizontszolgálat fejében felajánlá segélyét és közbenjárását a schleswigi kérdés megoldásánál, mint a travendali szerződés keze. Katalin a német császár ajánlatát annál nagyobb készséggel fogadta, minthogy annak politikáját Mentsikov herceg is pártolá, ki lekötöleztette volt a bécsi udvarnak, mely a nagyravágyó parvenut támogatni ígérkezett abbéli tervének megvalósításában, hogy Alexejevits Péter egyiket Mentsikov leányainak vegye nőül, mi által az új nemesség feje a császári biborig felemelkednék. Így csatlakozott Katalin 1726. július 26-án a bécsi szövetséghez s megígérte a császárnak, hogy őt háború esetében 60 ezer emberrel fogja segíteni. A császár — s hozzá csatlakozott Poroszország is — ellenben kötelezte magát, hogy a czárnő vejének igényeit Schleswigra minden erejéből elősegítendi.

A háború elkerülhetetlennek látszott; Oroszország nagymérvű készülődései a helyzetet mind komolyabbá tették. II. György angol király felettén sértő hangon szerkesztett jegyzéket küldött Szent-Pétervárra, melyben Oroszország fegyverkezése iránt felvilágosítást kért. S még mielőtt a válasz megérkezett volna, Walker tengernagy vezénylete alatt egy hatalmas tengeri had vetett horgonyt Rewal előtt, épen azon pillanatban, midőn egy orosz naszád Kopenhágába vala vitorlázandó, hogy az orosz ezredeket Dániába szállítsa. Oroszország az angol jegyzékre és támadásra hatalmához méltó módon válaszolt: megkettőztette és gyorsította hadikészülődéseit s el vala határozva, a reá erőszakolt háborút a legvégsőkig folytatni.

Igy állottak az ügyek s a többi a jövő kezében volt, midőn Katalin czárnő hirtelen és váratlan halála egy csapással megváltoztatta a helyzetet. A vészfelhők szakadozni majd oszlani kezdtek s megakadályozták a fenyegető vihar

kitörését. A Holsteini herceg most egyszerre elveszté Oroszország támogatását; a német császár, ki immár nem bizott az orosz segélyben békés alkudozásokat kezdett ellenfeleivel. Egyedül Mentsikow volt az, ki a czárnő halálával nyert: ki végrendeletében Mentsikow Sándor leányát Máriát Péter nagyherceg jegyesévé rendelé.¹⁾

A lengyel ügyeknek nem kevesebb gondot szentelt Katalin. Kíváltképen sűrűn érkezének a panaszok az orosz-görög egyház elnyomatásáról Fehér-Oroszország azon részéből, mely még a lengyel korona alatt állott. Katalin a szerződésekre való hivatkozással erélyesen követelte a visszaélések megszüntetését és védelmébe fogadta az üldözötteket. De II. Ágost és kormánya üres mentegetődzésekkel akarták elűtni a dolgot s a felekezeti zaklatások tovább tartottak. Ezen kedvezőtlen viszonyok első következménye a két udvar egymás iránti feltűnő meghidegülése volt, mely majdnem háborúra vezetett.²⁾ Az utolsó Kurlandi herceg Ferdinánd halálával ugyanis II. Ágost azon tervvel foglalkozott, hogy a megürült hercegi trónra fiát — a szép Königsmark Aurorától — Moritz von Sachsen grófot ülteti. A kalandos terv a cselszövények folytán melyek gazdagon burjánzottak hívekre talált magában Kurlandban is; s hogy a dolog annál kevesebb akadályokba ütközzék, a lengyel udvar a lovagias grófot az özvegy Kurlandi hercegnőnek, Ivanovna Annának, Iván czár leányának szánta. Azonban Katalin czárnő másként gondolkodott; szerinte a megürült hercegi korona kegyenczét Mentsikowot illette, kit haladéktalanul Mietaube küldött, hogy Móríc gróf megválasztását megakadályozza és Anna nagyhercegnőt a házassági tervről lebeszélje. Egyidejűleg Jaguzsinszkijt azon határozott izenettel küldé Varsóba, hogy a lengyel kormány tartózkodjék Kurland ügyeibe bármiként befolyani, minthogy az egyedül Oroszország illetékességi körét illeti. Mindketten, Mentsikow úgy, mint Jaguzsinszkij a császárnő kívánsága szerint jártak el kényes és nehéz küldetésükben. II. Ágost bosszúsan engedé át a kiméletlen hangon követelt elsőséget a hatalmas szomszédnak; fiát visszahívta Kurlandból; melyet a császárné váratlan halála folytán Mentsikow sem nevezhetett magáénak. Azonban Katalin politikájának meg volt az a nem esekély

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 116. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 474—475. lap.

jelentőségű eredménye: hogy a kurlandi fejedelmi méltóságot ezen idő óta az orosz császárok adományozták.¹⁾

Nem kevésbe kedvező lefolyást vettek ezen időben a keleti és kívált a perzsa ügyek. Matjuszkin és Lewasew tábornokok jelentékeny segély hadaktól támogatva Oroszország uralmát a Kaspi tenger egész nyugati partjára kiterjeszték; s csak a határok szerződészerű megállapítása volt még hátra. Katalin a fontos megbízatást Dolgorukij hercegre bízta, ki előbb Varsóban mint Péter megbízottja jelentékeny szerepet játszott s mint kitűnő diplomata volt ismeretes. Dolgorukij erélylyel és szerencsével járt el ezen küldetésében is: a török kormány némi habozás után beleegyezését adá Sirván tartomány átengedéséhez: a perzsa sah pedig azon kívánságának adott kifejezést, miszerint újíttassék meg azon korábbi szerződés Perzsia és Oroszország közt, mely még Nagy Péter alatt jött vala létre; hogy a barátságos viszonyt a két állam közt jövőben semmisem zavarja meg. Nagy érdeme volt a keleti ügyek kedvező megoldása körül a konstantinápolyi orosz követ Neplujewnek is.

A mondottakból világosan kitűnik, miszerint Oroszország külpolitikája I. Katalin rövid uralkodása alatt korántsem volt meddő; alatta a birodalom mitsem vesztett sem területében, sem külső tekintély dolgában. Azon intézkedések között, melyeket Katalin Péter szellemében létesített a következők kíváltképen említésre méltók: a magánörökösödés ingatlan vagyona nézve, szabályozása az örökösödési törvénynek; rendszabályok a Péter alatt megkezdett törvénytár gyors befejezése iránt; az Ostermann előlülése mellett tanácskozó bizottság működésének gyorsítása: a belkereskedés emelése tárgyában; a kamarai számvevőség átalakítása a kolostorjóságokat illetőleg gazdasági ellenőrző hivatallá, mely egyházi tekintetben a szynodusnak, világiban ellenben a szenatusnak rendeltetett alá; intézkedések arra nézve, hogy a kis-oroszországi kozákok a hetmánválasztás régi jogától elálljanak; ukázok nemes ifjakat és fiatal kereskedőket illetőleg, kik tanulmányok czéljából külföldre küldetnek; Bering kapitány küldetése Kamtsatkába oly czélból, hogy Ázsia és Amerika összefüggésének kérdése megoldást nyer-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 118. lap.

jen; végre a császári tudományos akadémia megnyitása 1725. deczember 27-én első elnökének Blumentrost orvos-tudósnak előlülése mellett.¹⁾

Azonban I. Katalin legfontosabb intézkedése, mely kihatott a birodalom sorsára a trónöröklésre vonatkozó rendelete volt. — Nagy Péter 1722-iki törvénye szerint a császárnőnek jogában állott a császári koronát arra hagyni, kinek akarta. Mindenki azt hitte, hogy örökösévé legidősebb leányát Anna Petrowna nagyhercegnőt fogja kinevezni, ki ritka mívelt észszel fenkölt gondolkozást egyesített, mely őt kiválóan képesíté a fejedelmi trónra. De Katalin nemcsak eszélyes hanem igazság szerető is volt, ki azonfelül nagylelkűségével kívánta zavarba ejteni környezetét: s a helyett, hogy a fejedelmi bírt leánya vállaira tette volna, a régi törvények értelmében férjének első házasságából származott fiának gyermekét nevezte ki örökösének. Az ekkor tizenhárom éves Péter nagyherceg, Alexej cárevits és Braunschweig-Wolfenbüttel Sarolta hercegnő fia az egyedüli férfi sarja volt a Romanow háznak. A császárnő meg volt győződve arról, miszerint Oroszországnak akkor teszi a legnagyobb szolgálatot, hogyha a századok által szentesített örökösödési törvényt régi jogaiba visszahelyezi. Ez volt az ország belbékéjének legelső és elengedhetetlen feltétele; azért halálos ágyán 1727. május 5-én Alexejevits Pétert rendelé örökösének: s csak ha benne majdan családjá kihalna szállana a korona legidősebb leányára Petrovna Erzsébet nagyhercegnőre: mindazon által most is oly kikötéssel, hogy a férfi ágnak előny biztosíttassék a női felett; s hogy Oroszország uralkodójának nem szabad soha és semmi körülmények között más mint az orosz-görög egyház tanait követni. Így biztosította I. Katalin Oroszország belbékéjét, jövedendő sorsát és tovább fejlődését Nagy Péter szellemében. Intézkedéseiben ép annyi méltányosság mint bölcsesség rejlik; s valóban, a marienburgi leány nagyobb-nak bizonyult a trónon mint a magánéletben, mely származásának és nevelésének fogatkozásait nem tudta kiegyenlíteni. Így hajtotta fejét örök nyugalomra egy nappal az örökösödési kérdés elintézése után 1727. május 6-án életének negyvenharmadik évében.

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 119. lap.

Azonban rajzunk hiányos volna, hogyha I. Katalin rövid uralkodásának belső és társadalmi viszonyait figyelmen kívül hagynók; melyek a röviden vázolt eseményeknek mintegy szerves kiegészítéseül szolgálnak. Két férfiú volt, ki korlátlan befolyást gyakorolt úgy a politikában mint a társadalomban: mindkettő a császárnő kegyeit kiváló mértékben birta s mitsém törődött a közvélemény nyilvánulásaival. E két férfiú a mindenható Mentsikow Sándor herezeg és a szerencsétlen Alexej cárevits börtönőre gróf Tolstoi Péter volt. „I. Katalin alatt a kormányzás formája kizárólagosan Mentsikow zsarnoki akaratáról függött,” mondja Münnich az orosz birodalom alkotmányáról írt javaslatában. Mindkettőre, Mentsikowra és Tolstoirra vonatkozólag pedig Lefort azt mondja, hogy „őket a császárnő dictatori hatalommal ruházta fel.” E kettő mellett mint méltó harmadik szerepel Jaguzsinszkij, ki főképen durva és erőszakos külformáival vonja magára figyelmünket, melyektől még a császárnőt sem kímélte meg mindig, s mely annyira ment, hogy egy alkalommal részegen jelent meg az uralkodónő előtt.

A régi nemesség képviselői magukba fojták elégtelenségüket, nehogy ellenségeik haragját kihívják; de résen állottak, hogy az ellenük intézett csapásokat fejükről elhárítsák. Így legalább külsőleg béke uralkodott az ellenséges pártok között, azonban a gyanúsítgatások és vádaskodások gazdagon burjánzottak s az elkeseredést, mely lassankint minden rétegét a társadalomnak áthatotta, növelni segíték. Kiváltképen fáradhatatlanul dolgoztak Theophanes érsek számos ellenségei, hogy a gyűlölt főpapot megbuktassák. Ürügy dolgában nem egy könnyen jövének zavarba. Többen valának, kik a novgorodi érseket azzal vádolták, hogy a szószékről felségsértő beszédeket tartott a hívekhez, melyekben nemcsak sértőleg nyilatkozott Nagy Péterről, hanem ama reményének adott kifejezést, hogy Isten a hozzá intézett imákat a boldogult czár lelki üdvösségeért, bizonyára nem fogja meghallgatni. Ilyen és ehhez hasonló vádak végre megtették hatásukat, a gyűlölt főpap élet-hossziglani elzárásra ítéltetett egy félreeső kolostorban a Dwina mellett.

Nagy pompával ment végbe 1725. tavasz végén Anna Petrowna nagyhercegnő nászünnepe Károly Frigyes Holstein-Gottorp herezeggel, mely alkalommal Golitzyn herezeg

tábornagygyá, Romodanowszkij, Dolgorukij és mások titkos tanácsosokká és szenátorokká neveztettek ki. Ezen napon osztattak ki a szent Sándor Newszkij-ről nevezett lovagrend első jelvényei, melyet még Péter tervezett és alapított röviddel a nystädti béke megkötése után. — Egyébiránt, bármennyire ragaszkodott is I. Katalin férje alkotásaihoz s bármennyire igyekezett azoknak a maga részéről érvényt szerezni, törekvése jó részt kárba veszett környezetének és legközelebb álló bizalmasainak közönye vagy hanyagsága folytán. A nagy reformok szüneteltek vagy tengtek, mert nem volt senki, ki azok mellett hévvel és önzetlen odaadással sikra szállott volna. „Egészen lehetetlen,” írja Lefort követségi jegyzeteiben 1725. nyár elejéről, „ezen udvar magatartását híven leírni; mindenütt hanyagság és mulasztás észlelhető, semmi sem megy előre. Kivétel nélkül mindenki sértő bánásmódnak van kitéve, anélkül, hogy erről magának számot tudna adni. Senki sem hajlandó felelősséget vállalni magára, mindenütt tétlen pangás uralkodik. Az elégtelenség a kormányval általános, minthogy semmiről sem gondoskodik, csak a mulatságokról és szórakozásokról. A császári palota csak a választott kegyenczek előtt áll nyitva; más nem juthat oda be; ott székelnek most az ármányok, fondorlatok és a kiesapongások — brignes et dissolutions. — Ha ez még egy ideig így megy, mi várható a jövőre?”

Alig múlt el néhány hét a holsteini herczeg menyegzője után, midőn magában a császári családban a legkínosabb jelenetek játszódának le. A herczeg azt követelte a császárnőtól, miszerint holsteini udvaronczaí és miniszterei, ezek közt Bonde, Ahlefeld, Platen, az orosz kamarások elé helyeztessenek, mit azonban Katalin a leghatározottabban megtagadott. Ha Bassevitz, a holsteini miniszter, urához a herczeghez ment, az összes gárdaőrségnek tisztelegnie kellett. Az oroszok e miatt hangosan adtak elégtelenségüknek és rosszalásuknak kifejezést; de a herczeg ezzel mitsem törődött s magatartásában mind kihívóbb, mind kíméletlenebb lőn magával a császárnővel szemben, holott mindent neki köszönhetett. „Legforróbb óhajításaink,” mondja Lefort tovább emlékezetes feljegyzéseiben, „nem ritkán a legnagyobb bajt hozzák fejünkre. A czárnő kezdi belátni, hogy a sors számára keserű tapasztalatokat tartott fenn. Mióta kedves leányát férjhez adta, azóta titkos bánat emészti,

mert látja, hogy leánya nem boldog. Biztos forrásból tudom, hogy éjszakáit a legborzasztóbb képek nyugtalanítják; s hogy gyakran hangos kiáltásokban fejezi ki lelkének belső fájdalmait. Senki sem merészkedik őt palotájában feikeresni, senki sem remélheti, hogy sikerülnie fog a császárnőt látni és vele beszélni. Jaguzsinszkij és Devier, kik különben mértéktelenül gyűlölik egymást, szüntelen őrzik a császárnő lakosztályait és senkit sem bocsájtanak be, csak védenceiket. A pártok engesztelhetetlen gyűlölettel viseltetnek egymás-iránt s mindenütt a legnagyobb felháborodás uralkodik. Mily sajátságos kiosztása a szerepeknek! Devier, a rendőrfőnök, egy főhadsegéd és komornyik — d'Aide de Camp ou d'Aide de Chambre — szolgálatait teljesíti; e mellett államügyeit és hivatalos teendőit elhanyagolja. Nem az részesült ezen udvar szomorú légkörében elismerésben, ki kötelességeit hűséggel és becsülettel teljesíté, hanem ki szüntelen hajlongásaival s a becsületérzés következetes megtagadásával az előljárók és hatalmasak pártfogását ki tudta vívni magának. E mellett az idegen udvaroknak szolgáltak többen a legmagasabb állású egyének közül, s mert ezt nagy díjért tették, bizonyára nem mindig úgy, a mint ezt hazájuk érdekei kívánták. Ismeretesekek voltak Mentsikow bizalmas összeköttetései a bécsi udvarral. Jaguzsinszkij Poroszországnak. Tolstoi a lengyel királynak szolgáltak; s mindegyik megkapta jutalmát, bár nem úgy, a mint azt a történelem ítélőszéke kimondá.¹⁾

Azon mértékben, a mint a holsteini herczeg befolyása alábbszállott, emelkedett Mentsikow hatalomban és tekintélyben; mindenhatóságának immár semmi sem állott útjában, mert könyörtelenül eltiport mindent, mi mértéktelen gögjének akadályul szolgálhatott. Így vette rá a császárnőt arra, hogy az öreg kurlandi herczeg halálával ezen tartomány fejedelni koronáját reá és családjára ruházza. Ámbár, miként láttuk, a dolog nem nyert gyakorlati megvalósulást, mégis azt bizonyítja, hogy az egykori pástétomsütő — így nevezék őt gúnyosan irigyei és ellenségei — gög tekintetében túltett a legrégibb bojári családból származott nemesen.

Egyébiránt Mentsikow kurlandi küldetése alkalmával

¹⁾ Hermann, IV. köt. 475—476. lap.

nemcsak jogtalanul, hanem durván és kíméletlenül járt el kivált az özvegy hercegnő, Iván czár leányával szemben. Az orosz katonák, kik a tartományba benyomultak, ellenség módjára dúltak és pusztítottak. Magát a lovagias Sachsen Mórícz grófot csak a véletlen menté meg a fogságtól vagy még megalázóbbtól. Mentsikow kiváltképen azért gyűlölte ezt a lovagias és férfias szépsége miatt — melyet anyjától öröklött — megcsodált nemest, mert tudta, hogy az özvegy Anna hercegnő rajongó szeretettel függött rajta, s mitsem óhajtott nagyobb hévvel, mint nejevé lenni. De az özvegy hercegnő gyengéd érzelmei Szent-Pétervárott sem találtak támogatásra: s bár ármányaival sokat bosszantotta ellenségét, sőt annak visszahívását is sietteté Kurlandból, benső ügyének ezzel sem tudott kedvező fordulatot adni. Csak midőn Mentsikow távol vala, volt hiánya valóban észrevehető és pedig nemcsak az udvarnál, hanem a kormányzás vezetésében is. „Éjjel-nappal üres babrálás,” írja Lefort tovább, „ez itt az élet. Mióta Mentsikow távol van, senki sem beszél többé a munkáról; a legtehetségebbek és legtapasztaltabbak távol tartják magukat, vagy pedig csak látszólag nyúlnak a munkához. Mentsikow a legfőbb hatalom, neki senki sem áll ellen többé s mindegyik azon fáradozik, hogy nagyraavagyó gondolatai előtt hódolva meghajoljon. Mióta elutazott, semmi sem megy előre; mindegyik arra használja fel távollétét: hogy arathasson, csak hogy nemsokára nem lesz többé mit aratni. Mindenfelé a legtarkább tervekről beszélnek az emberek.”

Jellemző világot vetnek a császári udvar sajátosságos belső életére és az ott dívó hangra Frenszdorff szász követési titkár feljegyzései, melyekből a következőket közöljük olvasóinkkal: „A szent-pétervári udvar csodálatos képet mutat: a czárnő ölébe teszi kezeit s nem szabad semmihez hozzászólania: Mentsikow minden mindenben, azt teszi, mit akar, anélkül, hogy a császárnőnek mukkanni szabadna. Az oroszok olyanok, mintha szájukra békót vertek volna s jobban félnek ma Mentsikowtól, mint annak idején a czártól: de azért a gyűlölet, kivált a régi családoknál, nem kevésbé nagy, mint a félelem. Annyi ellensége van, mint hajszál a fején; s ha a czár még élne, bizonyára már a halottak országában pihenne. Azonban a czárnő kiváló kegye és családias jellegű nagy barátsága megóvjá őt minden bajtól.

ámbar ezen viszony oly gyalázatos, hogy az oroszok nem is szeretnek róla beszélni. Azt hiszik, hogy ha a viszonyok ezt csak némileg megengedik, az uralkodónő férjévé és czárrá teendi őt. A legnagyobb titoktartás mellett közöltetem velem, hogy a császárnő bizalmas érintkezései alkalmával Mentsikow-val erősen az ivásra adta magát. Ha a herceg őt reggelenként meglátogatja s ágyához lép, közönségesen azt kérdezi tőle: mit igyunk? parancsol talán Felséged egy csésze pálinkát? Ha azután ebből néhány erős adagot vettek magukhoz, napközben s késő estig mindenféle borok és közönséges pálinkanemek — prosztoi — váltják fel egymást, úgy, hogy egyik sem marad józan s az egész idő alatt kábult ittas. Eközben a herceg sok mindenféle ukázt ad ki és tesz közzé a császárnő neve alatt, ki mindezekről semmit sem tud.”¹⁾

Ugyancsak Frenszdorff máshelyütt Oroszország belső ügyeire vonatkozólag nem kevésbé fontos leleplezéseket tesz, melyek azt bizonyítják, hogy Nagy Péter erőteljes de nyílt politikáját halála után a palástolás és gyengeség politikája váltotta fel. „Ha az orosz birodalom állapotát közelebbi megfigyelés tárgyává tesszük, azt fogjuk találni — s ezt a józan gondolkozású oroszok is készséggel beismerik s ettől függ kiváltképen a czárnő békéje és boldogsága — miszerint legelső és legfontosabb követelménye: a zavartalan csend és békesség; ne kössön ki egy hatalommal sem, sőt kerüljön mindenféle összekocczanást és kellemtelenséget, háborúba pedig épen ne keveredjék; mert csak így őrizheti meg azt, mivel bir s többet ne is kíváncsion immár magának. Oroszország úgy áll ma, hogy nyerjen vagy veszítsen, mindig veszélyben forog, hogy a hamú alatt lappangó parázs lángra lobban; s ez nagyon könnyen megtörténhetik, ha tekintetbe vesszük, hogy a hadseregben is jelentékeny számmal vannak az elégtelenek képviselve. Különben az ezredek és hadosztályok sohasem mentek valami nagy kedvvel a háborúba; sőt volt oly idő is, midőn csak a vas kényszer tartá össze a hadsereget. A rendetlenül teljesített fizetések sem voltak képesek a katonák lelkesedését fokozni. Régente a szokásos közmondás így hangzott: „Ne bojsze — ne félj — az ég magas és a

¹⁾ Hermann, IV. köt. 486—487. lap.

„czár messze van.“ Most pedig a czár meg is halt; mi történhetik még? S ha mégis adná elő valami magát, hát ott vannak a nagyok, a parancsnokló vezérek, vigyék ők bőrüket a vásárra s hagyjanak nekünk békét. A császárnő egész hatalma és tekintélye e pillanatban a preobraszenszki és szemelowi gárdaezredekben alapszik, melyeket ennek folytán jól is kell tartania. Ki azonban ezt a nemzetet ismeri, az tudni fogja, hogy a legtöbbet ígérő sokat kivihet s hogy a katonák, ha háborúra kerül a dolog, gyakran igen változékonyak hűség dolgában. A pénzszerzés ez idő szerint Oroszországban nem esékély, s új adókat nehéz lesz feltalálni. . . . Péter csárevitset, ki most tizenegy éves, nagyon magasztalják; róla mesélik a következő esimes történetkét: Szokása minden reggel Mentsikow hercegnél látogatást tenni; egy alkalommal megjegyzé: a hercegehez kell mennem; mert különben nem lesz semmi belőlem; lám, az ő fia már hadnagy, én pedig még semmi sem vagyok: lehet, hogy még cadet sem lesz belőlem soha. . . .¹⁾ Mentsikow főtörökvése volt, a fiatal csárevitset úgy nevelni és idomítani, hogy később vak eszközévé váljon.

Ilyen állapotban volt Oroszország s ilyenek valának uralkodó elemei, midőn I. Katalin csárnő rövid uralkodásának legnevezetesebb kormánytényét nyilvánosságra hozta: mely a gyermek II. Pétert az oroszok trónjára ülteté. Az emlékezetes okmányok következők valának főbb pontjai:

„A trónutód Alexejevits Péter kiskorúnak tekintendő egész betöltött tizenhatodik évéig; a midőn önállóan átveszi a kormányt.“

„Kiskorúsága alatt fenntartandó a titkos nagytanács, és pedig eddigi szervezetében, csak hogy ülést nyernek benne a holsteini hercegnő és Erzsébet nagyhercegnő. A titkos nagytanács semmiféle határozata sem bír érvénységgel, melyet nem minden tagja fogad el és ír alá.“

„A csárevits fia, valamint alattvalói mindnyájan ünnepélyes esküt tesznek, hogy nem fognak semmiféle alkalommal bosszút állani azokon, kik atyja halálos ítéletét aláírták.“

„Trónralépése előtt kötelezi magát a császár és a legfőbb hatóságok tagjai — lui et les Etats — úgy a

¹⁾ Hermann, IV. köt. 490. lap.

holsteini hercegnőnek, mint Erzsébet nagyhercegnőnek, és pedig egyenkint 1,500.000 rubelt készpénzben kifizetni. A császárnő ékszerei a két nagyhercegnő közt lesznek kiosztandók.“

* * *

II. Péter, a tizenkétéves czár uralma nem változtatta meg a helyzetet, mely mostoha anyja által nyert jellegét egyelőre változatlanul megtartotta. A nagytanács, mely I. Katalin határozata folytán a czár nagykorúságáig az állam ügyeit vezetni hivatva volt, a következő tagokból állott: Mentsikow Sándor herceg, gr. Apraxin tengernagy, gróf Golowkin nagykanzellár, báró Ostermann alkancellár, s Golitzyn Dimitrij és Dolgorukij Waszili titkos tanácsosokból. Azonban ezen tanács csak egyszer tartott teljes ülést, midőn I. Katalin végrendelete felolvastatott; mert a mindenható Mentsikow jobbnak látta egyedül és zavartalanul intézni annak dolgait; legfeljebb Ostermann volt az, kivel még szóba állott, s ezt is csak azért, mert az alkancellár volt az, ki szakavatottságánál fogva a munkához értett, míg a hatalmas elnök csak parancsolni tudott; ezt pedig a legnagyobb határozottsággal.

Néhány nappal trónralépése után II. Péter e szavakkal lépett Mentsikow herceg szobájába: „E pillanatban veszték el egy tábornagyot.“ Azonban a rejtély csakhamar megoldást nyert, midőn a fiatal czár egy általa aláírt okmányt nyújtott át Mentsikownak, melylyel őt — az eddigi tábornagyot — az orosz hadak generalissimusává nevezé ki. S az új generalissimus sietett befolyását a harctéren kívül is érvényesíteni. Már június 3-án megtörtént II. Péter eljegyzése idősebb leányával, Mária hercegnővel. Egyébként Mentsikow gondoskodott arról is, hogy kivüle senki se férjen túlságosan jövendő vejének bizalmához; azért eltávolított köréből mindenkit, testvéreit és egyéb rokonait, kikben nem bízott meg feltétlenül. Szerencséjére a fiatal uralkodónak egy bizalmasa mégis maradt, ki előtt panaszeit kiönthette, ha fiatal kedélye megtelt keserőséggel; s ez Ostermann volt, ki az ifjú ragaszkodását nagy odaadással viszonzta. Leginkább gyűlölte Péter sógorát, a holsteini herceget, kit bosszantani sohasem mulasztá el, hol erre alkalom kínálkozott. Különben Károly Frigyes hercegnek

I. Katalin császnő halála után nem volt többé maradása Oroszországban s visszatért hazájába Holsteinba, miután nejét röviddel elébb elragadta a halál. Anna nagyhercegnő a betegágyban lelte halálát, midőn egy gyermeknek ada életet, ki később mint III. Péter foglalta el az orosz trónt. Házassága nem volt boldog, halála megváltás volt számára.

Egyébiránt II. Péter fiatalsága és tapasztalatlansága dacára feltűnő önállóságot árult el, mely nem ritkán még az erőszakos Mentsikowot is mehökkenté. A fiatal császár kezdé mennyasszonyát elhanyagolni s szívesebben társalgott a fiatalabb és kellemesebb Erzsébet hercegnővel. Jövendő apósát pedig mérhetetlen gyűlöletével tisztelte meg, melyet elpalástolni nem is vett fáradságot magának. S midőn így erős akarattal mindinkább kivevé magát a zsarnok gondnok kezei alól, mind bensőbben szövetkezett Erzsébet nagyhercegnővel; s az erőszakos gögös Mentsikow egyszerre azt kezdé észrevenni, hogy zsákmánya kezd kisiklani kezei közül; csak hogy a ravasz nem oly könnyen mondott le róla s aprólékos bosszantásaival igyekezett őt — mint mondá — észre téríteni. Péter előtt Mentsikow kiváltképen piszkos fősvénysége és kapzsisága által vált kiállhatatlanná. Erre nézve jellemző a következő eset. Mentsikow egy alkalommal a fiatal császár egyik megbízott szolgáját felszólítá, hogy számolna el egy 3000 rubelt kitevő kiadást, melyet a császár részére eszközölt vala s minthogy a szolga urának kisebb összeggel számolt vala el, Mentsikow azonnal elkergette, miután elébb saját kezeivel rútul bántalmazta. Midőn erről a fiatal császár értesül, pokoli zajt üt s felforgatással fenyegeti az egész palotát; végre Mentsikownak engednie kellett és Péter megtartá szolgáját. Mentsikow önkénye s a fiatal császár makacssága sokféle alkalommal megmérkőzének s nem lehet mondani, hogy az előny mindig az első részén lett volna. Ilyen körülmények közt a szakadásnak elébb vagy utóbb be kelle következni. Szeptember derekán Péter a generalissimus újabb erőszakoskodásai folytán a leghatározottabban kijelenté Ostermann előtt, hogy meg fogja mutatni, vajjon kettejük közül ki a császár, ő-e, vagy Mentsikow? mert nincs szándékában olyan bántalmazásokat, ütlegetéseket és arczúlcsapásokat elviselni, milyenekkel atyját illették. Azzal kezdé, hogy udvarának a legszigorúbban megtiltá, Mentsikow-val bármely cím

alatt érintkezni s tőle utasításokat vagy parancsokat elfogadni.

Így állottak az ügyek, midőn szeptember 8/19-én II. Péternek egy ukáza jelent meg, mely megmagyarázható esodálkozásba ejté egész Oroszországot. Az ukáz, mely rövid de határozott hangon volt szerkesztve, így hangzott: „Miután legfelsőbb elhatározásunk, a mai naptól kezdve személyesen elnökölni a titkos nagytanács üléseiben s minden parancsot a saját nevünk és a nagytanács aláírásával látni el, ennél fogva megparancsoljuk, hogy legmagasabb haragunk kocz-káztatása mellett semmi néven nevezendő meghagyás, vagy rendelet, vagy utasítás senkitől el ne fogadtassék, még akkor sem, hogyha azok Mentsikow herezegtől erednének; s ha ilyenek netán mégis érkeznének, figyelmen kívül hagyandók.” Hasonló tartalmu rendeletet intézett a fiatal császár a gárdacrezdekhez is azon megjegyzéssel, hogy a további utasításokat Jusszapow és Szoltykow őrnagyoktól fogják kapni.

A szent-pétervári előkelő társaság kimondhatatlan meglepetéssel vett tudomást a váratlan eseményről; mely azonban csak bevezetése volt még meglepőbb dolgoknak, melyek készülöben valának. Ugyanazon napon, midőn II. Péter az enlékezetes ukázt kiadá, Jusszapow és Szoltykow őrnagyok megjelentek Mentsikow herezeg lakásán s a császár nevében fogolynak jelentették ki a még reggel mindenható kormányzóját Oroszországnak. A tizennégyéves császár egyszerre nagykorúnak nyilvánítá magát. Magát Mentsikowot oly váratlanul érte a csapás, hogy elfogatásának hírére elveszté eszméletét, melyet csak gyorsan alkalmazott érvágás után nyert vala ismét vissza. Neje és kamarás fia a császári palotába siettek, hogy a császár kegyelméhez folyamodjanak. De a fiatal uralkodó hidegen és némán fogadta őket, majd eltávozott a tereméből a nélkül, hogy az esedezőket válaszra méltatta volna. — A szájalomra méltó hölgy a császártól jöve Erzsébet és Natália nagyhercegnőket kereste fel, de itt sem talált részvételre vagy meghallgatásra. Míg a szerencsétlen család iránt mindenütt részvét és sajnálat mutatkozott, addig Mentsikow bukásán kimondhatatlan volt az öröm a társadalom minden rétegében. Két nappal később a gyűlölt férfiú egész családjával útban volt Oranienburg felé, 300 wersztnyre túl Moszkván, hová őt a fiatal

egyeduralkodó egy parancsa száműzé. Kísérete 42 kocsiból állott; elől négy diszes udvari hintó hat lóval, mely a hosszú menetet megnyitá. Az elsőben a herceg ült nejével és sógornőjével, a másodikban fia egy törpe társaságában, a harmadikban Mentsikow két leánya ült, köztük a császár jegyese; míg a többiekben a bukott udvaroncok foglaltak helyet. Mentsikow — minden érdemrend nélkül — egész családjával feketébe volt öltözve. A menetet egy gárda-kapitány 120 lovas élén kísérte. Mielőtt keserű útjára kelt, Mentsikow egy nyilatkozatot írt alá, melyben ígéretet tett, hogy száműzetése alatt senkivel sem fog levezésbe bocsájt-kozni.

Miként rendesen lenni szokott, a bukott nagyságnak a legkülönbözőbb bűnöket és vétkeket akaszták most nyakába, és pedig legtöbbször olyanok, kik még néhány nap előtt földig hajoltak a mindenható kormányzó és császári gondnok előtt. Némelyek azt beszélték, hogy egy levelet találtak nála, melyben a porosz királyi udvartól húsz milliónyi kölcsönt kért azon ígérettel, hogy kettősen fogja azt visszafizetni, mielőtt az orosz trón birtokába lép. Roppant magánvagyonra és kincsekre, melyeket felhalmozott, a sokféle gyanúsítgatásokra még több anyagot szolgáltatott. Arany és ezüst, továbbá ékszer és készpénz mintegy három millió rubel értékben foglaltatott le; sőt nyíltan azzal vádolták, hogy a korona drágaságait elidegeníté vagy kicserélé; s hogy a pénzverdében is csalás útján nagy összegeket idegenített el, végre, hogy számos előkelő családot hozott erőszakosan és jogtalanul koldusbotra. Az is bebizonyított ténynek vétették, hogy számtalanszor visszaélt a császár aláírásával oly célból, hogy magának anyagi előnyöket biztosítson. A vádak, melyek ellene minden oldalról emeltetének, oly súlyosak valának, hogy Twerbe érkezve kezén és lábain megvasalva szállíttatott tovább a szerencsétlen kormányelnök. Oranienburgba érkezvén, átadatott neki a vádirat védekezés céljából s egy külön büntető-bizottság neveztetett ki ügyének szigorú megvizsgálására. S ezen bizottság, illetve a császár ítélete valóban lesújtó vala. Mentsikow sógornőjével együtt életfogytiglani száműzetésre ítéltetett Berezowba. Szibiriában; neje és gyermekei önként követék őt a száműzetésbe: de az első megvakulva a szakadatlan sirás következtében borzasztó sorsa felett tébolyba esve,

nemsokára meghalt. Maga Mentsikow férfias erővel viselte szerencsétlenségét; az eltartására rendelt napi tíz rubelből nemcsak minden szükségleteit fedezte, hanem megtakarított belőle annyit, mennyi egy templom építéséhez szükséges volt, melynél fejszével kezében maga is serényen dolgozott. Azonban két év múlva, 1729. november havában, szélhűdés vetett véget életének.¹⁾

Mentsikow bukása Ostermann, ezen kérlelhetetlen ellenségének emelkedését jelenté. „Minden változások vagy forradalmak alkalmával,” írja róla Lefort, „csodálni lehetett báró Ostermann mozgékonyágát és ügyességét; kiváltképen pedig most, Mentsikow bukásánál oly rendkívüli eszélyességet tanúsított, hogy méltán csodálatot érdemel. Minden gondoskodása és figyelme fiatal ura a császár körül összpontosult; s nagy érdemül tudható be neki az is, hogy a nyilvános jólétet sohasem téveszté szeme elől.“ Ostermannon kívül legtöbb bizalmat helyezett a fiatal császár Golowkin nagykanzellárba és Apraxin tengernagyba. Ezek mellett sokat fáradoztak a tekintély és befolyás elnyeréseért a Dolgorukij és Golitzyn családok, melyek nemsokára egymással keltek harcra az ármányok minden megengedett és meg nem engedett eszközeivel, hogy a fölényt vagy túlsúlyt kezükhez ragadják. Ostermann mint idegen nem tehetett egyebet, mint azon párthoz szegődni, melynek sikerülend a fölényt a másik fölött kivívnia.

Alig szabadult meg II. Péter Mentsikow zsarnokságától, midőn arról kezdé meggyőzni környezetét, hogy senki más fölényének sem hajlandó magát alávetni. Ámbár Ostermann és Golowkin tanácsát szívesen meghallgatta, mégis a maga feje, vagy talán helyesebben szeszélye szerint cselekedett. Dolgorukij Alexej hercegnek sikerült különböző ármányok folytán vásott és körmönfont fiát a fiatal császár környezetébe becsempészni, kire nemsokára félreismerhetlen befolyást kezdett gyakorolni. Rosszabb társalgót Nagy Péter unokája nem haphatott volna; mert a fiatal Dolgorukij tapasztalatlan urát gyorsan bevezette a hazugság, tettetés és az ármányok útvesztőjébe, melyből csak ártatlan eszményeinek és romlatlan szívének árán szabadulhatott. A hajlíthatatlan makacsság természetének ezen jellemző

¹⁾ Hermann, IV. köt. 516—517. lap.

vonása ilyen befolyás alatt még inkább fokozódék. Dolgorukij Iván valódi rossz szellemévé vált ronlatlan lelkű urának.

Az 1727. november 22-én Lefort a következőket jelenti: „Báró Ostermann minden gondoskodásának és intézkedéseinek ellenére úgy látszik, hogy a császár csak tulajdon ötleteinek engedelmeskedik, melyeknek mind fékezetlenebbül engedi át magát. Nem tudom, hogy kitől sajátítá el azt a felfogást, hogy egy nagy úrnak nincs szüksége sem nevelésre, sem jó tanácsra, s hogy ennek folytán mindenben úgy cselekedhetik, miként neki tetszik. Gondolkozásmódja, valamint tettei ezen téves felfogásnak teljesen megfelelők: mindig a legrosszabbat és a legfélszegebbet cselekszi. Egy idő óta azt a rossz szokást vette fel, hogy nappalt csinál az éjből; egész éjjel dorbézolva barangol kamarása Dolgorukij Iván társaságában s reggel hét órakor tér nyugalomra. Sohasem teszi lábát a tanácsülésbe s naphosszat nem lehet rávenni, hogy komoly ügyek felől bárkivel szóba álljon. Ostermann mindent elkövetett, hogy a jó útra visszavezesse: de azért éjjeli kóborlásai most is tartanak; miből azt lehet következtetni, hogy Dolgorukij Iván valami vad ösvényére vezette, melynek birtoka után minden erejéből törekszik. Ostermann, minthogy intései semmit sem eredményeztek, betegséget színlelve visszavonta magát s a felelősséget egészen az alkormányzónak engede át — Ostermann volt t. i. a nevelészetű főalkormányzó. — Nem lehet tagadni, miszerint a fiatal császár egész magaviseletében sok hasonlatosságot mutat nagyatyjával, csak hogy nem a jó tulajdonságokat illetőleg. Gyűlöli és kerüli a jó társaságot; s pillanatnyi ötleteinek és benyomásainak fékezetlenül engedi át magát; ilyenkor czimboráival a legdurvább mulatozásokra kész, kiknek úgy kell tánczolniuk miként ő fütyül. Valóban meglepő, milyen gyorsasággal változott rosszra jelleme. Senkisem, Ostermannon kivételével — csak hogy most már reá sem hallgat többé — nem bátorkodik, őt hibáira figyelmeztetni. Ostermann, látva hogy nem bír többé vele, a napokban főalkormányzói tisztétől való felmentését kérte. De mi történt? a fiatal császár könnyekig meg volt hatva és kérte, hogy maradjon . . . azonban ez nem akadályozta őt abban, — hogy szánba ülve — reggelig mulasson.“

Néhány nappal később Lefort a következőleg folytatja: „Lehetetlen csodálkozással nem szemlélni ama különböző mozgalmakat és hatásaikat, melyeknek az orosz udvar kitéve van s melyeknél az ember sohasem biztos, hogy mivé fejlődnek. Semmire sem lehet kevesebb biztonsággal számítani, mint szilárdságra és tartósságra. Minden a véletlen szeszélyes játékának engedtetik át. Nézetem szerint a legfőkélyetesebb és legtartósabb mű, melyet az oroszok alkottak, abban áll, hogy uralkodójukra a javíthatatlan önkény despotizmusát sikerült visszavonhatatlanul reányomniok. S ezen művészet gyakorlásában a fiatal császár teljesen férfiúnak érzi magát. Azt kívánja, hogy féljenek tőle, különben vak engedelmességet követel és nem tűr ellenmondást. Egyedül szeszélyeinek engedelmeskedik és czimborája Dolgorukij Iván sugalmazásainak, ki maga is megérdemelné a fenyítő vesszőt. Milyen jövő várakozik reánk! Semmi sem hiányzik mint az, hogy a császár Moszkvába költözzék, mint ezt oly sokan kívánják, hol hatalmas támaszra fog találni nagyanyjában Yewdokiában, ki ég a vágytól, hogy az idegeket mind kiírta.“¹⁾

Bármily túlzók legyenek is Lefort aggodalmai, annyi kétségtelen, hogy II. Péter gyermekies makacs önállósága többet ártott Oroszországnak, mint Mentsikow herceg zsarnoksága és kapzsisága; nem csoda, ha a józanabb elemek aggódni kezdenek a jövő felett. Jewdokia, kit közel harminczévi kolostormagány sem volt képes a világi dolgok iránt közönyössé tenni, sűrű levelezésben állott a Dolgorukij család tagjaival, valamint rokonaival, kiket nem szűnt megösztönözni, hogy fiatal unokájára minél inkább érvényesítsék hatásukat. S az öreg czárnő hívei készséggel teljesíték utasításait, melyek szelleme teljesen megegyezett tulajdonképeni céljaikkal. Az így keletkezett s mindinkább uralomra vergődő reactionnak egyedül Ostermann állott útjában, kinek minden körülmények közt buknia kellett. Az uralkodó áramlat, élén Dolgorukij Alexejjel, napról-napra gyarapodott hatalomban és önkényben, mi Oroszországban legtöbbször egy jelentménynyel birt; befolyásának tulajdonítandó, hogy az udvar elhagyta Szt.-Pétervárt, az Új-Oroszország gyorsan gyarapodó és szépülő fővárosát, s Moszkvába tette át szé-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 519—520. lap.

helyét, a régi emlékek eme kegyeletes központjába. S nehogy valakinek eszébe jusson az udvar visszatérését Szent-Pétervárra javasolni — minek legnagyobb barátja Ostermann volt — 1728. tavaszán egy czári ukáz tétetett közzé, melyben mindenkinek a nyilvános megkorbácsoltatás helyezették kilátásba, ki ilyen eszmével nyilvánosan foglalkozni merészkednék. Átmenőleg jótékony befolyással voltak II. Péterre Erzsébet nagyhercegnő, majd kedvencz nővére Natália; nekik tulajdonítható, hogy a Dolgorukij-pártnak minden igyekezete és ármánya mellett sem sikerült Ostermann még mindig befolyásos helyéről eltávolítani. Ostermann volt a követségi feljegyzések szerint az egyedüli most is, ki komolyan foglalkozott az állam folyó ügyeivel s nem engedte a kormány gépezetét tétlen megállásra jutni. Mentsikow eltávolítása óta minden teher az ő vállain nyugvók.

Talán az első fájdalmas csapás akkor érte a fiatal czárt, midőn nővére Natália nagyhercegnő 1729 végén elhunyt: benne veszté el leghűbb és legmegbízhatóbb tanácsadóját és játszótársát. Halála után a Dolgorukij-párt egy hatalmas lépéssel közelebb jutott nagyravágyó céljához. Mert mióta Mentsikow eltávolított, azóta ezen gögös régi család volt az, mely amannak nyomdokaiba lépett s nem csekélyebbről, mint magáról a fejedelmi bíborról ábrándozott. Hogy nagyravágyó szándékát megvalósítsa, mindkét leányát bemutatá a czárnak, kik nem mulasztottak el részükről semmit, hogy a tapasztalatlan ifjút hálókba kerítsék. Azonban Dolgorukij terve ép oly kevésbé sikerült, mint Mentsikow-é; Péter szívesen időzött a fiatal lányok társaságában, de komolyabb viszonyról mitsem akart tudni: s bár később gyermekies készséggel ráállott, hogy az egyiket mennyasszonyának nevezze, maga a házasság egy pillanatig sem foglalkoztatta komolyan. Miként minden, ez is csak a szeszély és gyermekies makacsság kifolyása volt; hogy a világ szemében mint férfi és férj jelenhessen meg, a házasságra is kész volt, bár életének utolsó napjaiban többször bizonyosságát adá közönyének a szép Dolgorukij Katalin irányában.

Az 1729. deczember havában a ragályos himlő nagy mértékben uralkodott Moszkvában és környékén, minek folytán Ostermann szerette volna a fiatal czárt Szt.-Péter-

várra visszavinni, hol kedvezőbbek valának az egészségi viszonyok: azonban ezen szándékának a leghatározottabban útját állották a Dolgorukijak. Eközben a ragály mind erősebb mértékben dühöngött; az 1730. január 19-én a czáron a himlő első nyomai kezdének mutatkozni; mindenki elveszté fejét; de kivált rémület fogta el a Dolgorukij-pártot, mely már a hatalom birtokában képzelte magát. Ostermann a fiatal császár betegsége alatt egy pillanatra sem távozott ágya mellől. Azonban minden kísérlet, a fiatal életet megmenteni, hasztalannak bizonyult; a korán kimerült test nem birt a bajnak ellentállani, mely 1730. január 19/30-án örökre kioltá az életet. II. Péter tizennégy évet és nem egészen négy hónapot élt.¹⁾ Utolsó, önkívületi pillanataiban szüntelen Ostermann nevét emlegette; majd szánba kívánczolt, hogy nővéréhez hajtasson. Vele kihalt a Romanow-ház férfiága.

II. Péter, valamint I. Katalin uralkodása, mely összesen csak öt évig tartott, egészben véve békés jellegű volt, minthogy Oroszország ezen idő alatt korántsem volt azon helyzetben, hogy activ politikát folytathatott volna. Mindazonáltal Mentsikow és Ostermann ekkor pendítették meg legelőször Lengyelország felosztásának eszméjét; egy, Oroszország és Poroszország közt létrejött szerződés alkalmából, melyben mindkét állam kötelezte magát, II. Ágost halálával annak jelöltségét támogatni a lengyel trónra, kinek személye iránt közösen megállapodni fognak. VI. Károly német császár Poroszországgal egyetértve követte által intézett tudakozást ezen ügyben a szent-pétervári kormányhoz. Valószínű, miszerint Lengyelország felosztásának kérdése előbb kerül vala napirendre, ha Nagy Péter halála után nem áll be ama tétlen pangás a politikában, mely I. Katalin és II. Péter rövid uralmát oly kedvezőtlenül jellemzi vala.

Még megemlítendő, miszerint II. Péter alatt kötötte Oroszország a legelső kereskedelmi szerződést a khinai birodalommal, mely mindkét országnak nagy előnyére szolgált. Jaguzsinszkij a Bura mellett érkezett a mennyei birodalom képviselőivel, mely alkalommal következő megállapodások jöttek létre: Orosz kereskedők minden három évben megfordulhatnak Khinában s annak fővárosában

¹⁾ Rambaud szokott megbízhatatlanságában II. Pétert 17 évesnek mondja.

Pekingben s ott vám- és adómentesen kereskedést űzhetnek; az orosz-görög egyháznak megengedtetik, hogy a khinai birodalomban négy papot és hat diakont tarthasson állandóan főként a khinai nyelv elsajátítása czéljából. Végre a határszéli kereskedés rendezése okáért megállapították, hogy orosz területen Kiachta, khinai területen ellenben Maimatsin képezzék az általános árú-lerakóhelyeket.

II. Péter halálára senki sem volt elkészülve; annál nagyobb és kínosabb volt a meglepetés és megdöbbenés mindenfelé. S a fiatal ezár még le sem zárta szemeit az örök nyugalomra, midőn az udvar és a hozzá közel álló körökben megindultak a találgatások és számítások a trón jövődő tulajdonosa iránt. Egyszerre öt jelölt neve hozatott szőnyegre, kik közül azonban csak kettő jöhetett komolyabb számításba: Anna nagyhercegnőnek, a holsteini herceg nejének másfél éves fia, és Erzsébet nagyhercegnő, Nagy Péter leánya. Mindkettőre rákerült a sor, de csak akkor, mikor egy harmadik igénye kielégítést nyert.

Második fejezet.

Anna (Ivanovna) czárnő. 1730–1741.

Trónörökösök. — Súlyos feltételek. — Pártok harcza. — Megtorlás és jutalmazás. — Anna kormányzásának jelleme. — Biron János. — Ostermann és Münnich. — Lengyel ügyek. — III. Ágost. — Orosz katonák legelőször nyugaton. — Viszony Törökországgal. — A nemesség és a hadsereg. — Hasznos újítások. — Török háború. — Szövetség Ausztriával.

II. Péter volt a Romanow ház utolsó férfisarja; a női örökösök két ágra szakadtak, az idősebbre és a fiatalabbra; az elsőhez tartoztak Iván Alexejévits czár leányai: Katalin Ivanovna mecklenburgi hercegnő és leánya Anna Leopoldovna; Anna Ivanovna kurlandi hercegnő és Praskovja Ivanovna nagyhercegnő; a másodikhoz Nagy Péter leánya Erzsébet Petrowna, és a nagy czár unokája Károly Péter Ulrik, az 1728-ban elhalt Anna Petrowna holsteini hercegnő fia.

I. Katalin végrendelete szerint a trón idősebb leányának fiára, Károly Péter Ulrik hercegre szállott. Ez azonban még nem került ki a bölesöből s atyjánál Holsteinban tartózkodott. Mindazonáltal sem kiskorúsága, sem a távolság nem foszthaták őt meg törvényes jogától; ámbár a birodalmi legfőbb tanács másként határozott.¹⁾

Alig hűnyta le szemeit II. Péter, midőn másnap reggeli öt órakor a birodalmi nagytanács összeült, hogy a trón mikénti betöltése iránt tanácskozzék.²⁾ A nagytanács ez idő szerint nyolcz tagból állott: Golowkin gróf nagykanzellárból, Ostermann alkanczellárból, Golitzyn Dimitrij és Michail hercegekből és négy Dolgorukij hercegből; talán

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 125. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 538. lap.

a két első kivéve mind olyan egyénekből, kik csak uralomvágytól és anyagi érdektől vezéreltettek.¹⁾ Mindjárt az ülés kezdetén világos volt, hogy I. Katalin végrendelete szövege sem jöhet, minthogy azt keresztülvinni senki sem bír elég erélylyel és jóakarattal. Katalin mecklenburgi hercegnő megválasztása ellen azon aggodalom érvényesített, hogy uralma alatt az idegen befolyás nyerne megerősödést a nemzeti rovására: mi azonban tarthatatlan ellenvetés volt, mert a hercegnő már kilencz év óta elválva élt férjétől. A Dolgorukij család és párthívei azon fáradoztak, hogy a trónra az elhunyt czár fiatal menyasszonya, Katalin hercegnő ültetessék: mit azonban Ostermannnak a Golitzynok segítségével sikerült megghiúsítani. Így került szőnyegre az özvegy kurlandi hercegnő, Sachsen Mórítz gróf korábbi jegyese, Anna hercegnő, a mecklenburgi hercegnő fiatalabb nővére és az elmebeteg Iván czár leánya.

Miután minden egyéb combináció lehetetlenné vált, Anna nagyhercegnő megválasztatása egyhangulag ment vala végbe s a küldöttség még azon napon útra kelt Mietauba, hogy az örvendetes hírt megvigye az új czárnőnek. A küldöttség tagjai voltak: a nagytanács részéről Dolgorukij Waszili herceg államminiszter, a szenátus részéről Golitzyn Dimitrij herceg, a hadsereg részéről pedig Leontiew vezérőrnagy.

Azonban a feltételek olyanok valának, melyek korlátozás tekintetében mindenkit kétségbe ejthettek volna, ki függetlenségének kockáztatása nélkül vállalkozik vala a felelősségteljes méltóságra. Sokan kételkedének is, hogy a hercegnő a feltételeket elfogadja; azonban ezek nem ismerték kellőképen az orosz nemzet gondolkozásmódját s az egyeduralmi hatalom hagyományos varázsát Oroszországban. Mások, s ezek közt voltak a tapasztaltabbak, úgy vélekedének: ha a nagyhercegnő a feltételeket megismeri, Ament fog reájuk mondani, s azután azt cselekedni, mit akar. . . Ezen feltételek a következőleg hangzottak:

1. A császárnőnek nem szabad újlag férjhez mennie; s tilos utódot kineveznie.

2. Az intéző titkos nagytanácsnak mindig nyolcz tagból kell állania.

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 126. lap.

3. A császárnőnek nem szabad saját elhatározásából sem háborút kezdeni, sem pedig békét kötnie.

4. A császárnő az ezredesi rangig lefelé nem adományozhat a titkos tanács beleegyezése nélkül semmiféle katonai méltóságokat. Hasonlóképen korlátolva van az udvari tisztségeket illetőleg is; vonatkozzanak azok bár oroszokra vagy idegenekre.

5. A császárnőnek nem szabad jószágokat adományozni vagy az állampénztárból pénzösszegeket kivenni.

6. A hadsereg valamint a gárdaezredek a nagytanács alatt állanak.

7. A nemesség bírói ítélet nélkül sem vagyonában, sem becsületében kárt nem szenvedhet.

8. Nem szabad a népet új adókkal terhelni, ellenkezőleg kövessen el a czárnő mindent, mi a nép javára és boldogságára szolgál. „S ha mindezen pontokat híven meg nem tartom, azon esetben fosztassam meg az orosz koronától,” hangzott a jellemző záradék, melyet a kurlandi hercegnő aláírt.

Ezen feltételek szokatlanságuknál, valamint minden méltányos józanságot mellőző szellemüknél fogva valószínű merénylet jellegével bírnak úgy a legitimitás mint a monarchia elve ellenében; s azok, kik azt létrehozták, ép úgy visszaéltek a nép mint annak bizalmával, kinek elfogadás végett eléje terjeszték. Az ámítók és merénylők azt hitették el a hercegnővel, hogy ezen feltételeket maga a nép sugalmazta; míg a néppel azt igyekeztek elhitetni, hogy a jövő czárnő saját elhatározásából állapította meg azokat. Így játszotta ki a birodalmi nagytanács a népet és jövő uralkodóját; nem csoda, ha a felháborodás nagy volt mindenfelé. Maga a nemesség hangosan zúgolódni kezdett az újítás eme neme ellen; s midőn Ostermann és Golowkin végre a nyilvánosság elé léptek és kijelentették, hogy az egyeduralom ellen intézett merénylet csak azon hat férfiú műve — két Golitzyn és négy Dolgorukij — kik kívülök a titkos nagytanácsot alkották, a felháborodás és harag viharszerűen kitört. A merénylők nyilvánosan árulással vádoltattak, „kik polgárháborút akarnak előidézni Oroszországban, hogy annak segélyével galád terveiket annál könnyebben megvalósíthassák.” A szent szynodus ünnepélyesen tiltakozott az új kormányforma ellen s elren-

delé, miszerint az egyházi imák a császárnőért mint egyed-uralkodóért tartandók meg. A szenátus, a nemesség és a gárdaezredek csak a császárnő megérkezését várták, hogy hangosan tüntessenek a czári korlátlan egyeduralom fenntartása mellett.¹⁾

S a moszkvai merénylők most maguk is meghökkentek, midőn a közvélemény elítélő egyhangú nyilatkozatát tapasztalták, s majd hízelgések, majd fenyegetések által igyekeztek a felzendült kedélyeket lecsendesíteni. Moszkvában formyszerű zendülés támadt; a legelőkelőbb családoknál, így a Trubetzkoi, Tserkaskij, Apraxin és Barjatinskiek házában titkos összejövetelek és tanácskozások tartottak, mely alkalommal egyhangulag nyilatkoztatták, miszerint minden erejükből a korlátlan egyeduralom fenntartása mellett foglalnak állást. Végre sokféle tervezet vagy javaslat közül Ostermanné fogadtatott el, ki egy felirat fogalmazványát terjeszté a gyűlekezet elé, melyben a császárnő kéretett, a Mietauban aláírt feltételeket egy ukázzal megsemmisíteni. Tíz nappal trónralépte után s miután az Égbemenetel székesegyházban tartott hálaisteni tiszteleten jelen volt, Anna czárnő fogadá alattvalóinak tisztelgő küldöttségét s átvett egy több mint háromszáz aláírással ellátott folyamodványt, melyben a hirhedett feltételek megsemmisítése kérelmeztetett. Miután a küldöttséget meghallgatá s a folyamodványt elolvasta, a nagytanács összes tagjainak jelenlétében szóttépte az okmányt, mely az egyeduralkodói hatalmat eltörölendő vala, ünnepélyesen kijelentvén, hogy alattvalói kívánsága s elődjeinek nyomaiban haladva kívánja Oroszországot kormányozni. Az emlékezetes nyilatkozattal 1730. február 25-én veszi kezdetét Anna czárnő uralkodása.

Azonban a feszültség még egy ideig tovább tartott; a Dolgorukij és Golitzyn párt nem tette le oly könnyen a fegyvert és mindent elkövetett, hogy az uralkodónő kegyeiben bármely módon és eszközök által megerősítse magát. A császárnő maga, ki még nem érzett elég szilárd talajt lábai alatt, kerülte a szakadást az előkelő családokkal s türte azok tolakodó, de nem őszinte közeledését. Titokban azonban már készen volt eljárásával s a használandó esz-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 127. lap.

közökkel. Ostermann, a mindig hű és tevékeny eszköze a törvényeknek és a jognak, láthatatlanul is mögötte állott mindig a császárnőnek. Befolyásának tulajdonítandó a titkos nagytanács eltörlése és a régi szenátus visszaállítása, úgy, miként az Nagy Péter alatt fennállott; s az új kormánytestület 21 tagja közt csak kevesen voltak, kikre az új czárnő nem számíthatott feltétlenül.

Alig erősödék meg Anna új és kényes állásában, midőn megnyitá a Kreml termeit alattvalói számára; s mindenki részére hozzáférhetővé tette magát, ezáltal is szakítani kívánván a régi elzárkozottság elavult szokásával. Udvaronczaiknak érthetően tudtára adta, hogy senkise ábrándozzék a kegyencz szerepéről, mert ilyeneket nincsen szándéka körében megtűni. Azonban ezt annál nagyobb könnyűséggel végrehajthatta, minthogy választásával már jó eleve tisztában volt. Titkos kamarása Biron János egy lovász fia volt, ki sohasem tágitott oldala mellől s kívül már 1724 óta felettén bizalmas lábon állott. Nem telt el sok idő és Biron a császárnő kegyeiben mind magasabbra emelkedék; főudvarmester Szoltykow Szemen s udvari főmarsall Löwenwolde gróf lett; kamarások pedig Lapuchin, Balk, Kurakin herczeg, ki előbb Párisban nagykövet volt s kiről már megemlékeztünk, továbbá Szoltykow, a főudvarmester fia, Golitzyn herczeg és Biron, kit egyuttal a Newszkij Sándor renddel tüntetett ki; végre apródok lettek: Jusszupow herczeg, a tábornok fia, a két kurlandi nemes Korff és Brincken és Sztrésnew. Ostermann sógora.

Most már semmisen állott útjában, mindazokat szigorú felelősségre vonni, kik a hirhedett nyolcz cikkely szerkesztésével vádolva voltak. A legkeményebb büntetés érte a Dolgorukij-akat; s kivált Alexejt és fiát Ivánt. II. Péter ezen rossz szellemét. Mindketten azzal voltak többek közt vádolva, hogy elidegeníték a császári ház ezüst- és aranykészleteit s más drágaságait, továbbá nagy összeg készpénzt, bútorokat, sőt császári fogatokat és mindenféle értékes vadászeszközöket; sőt még az egyház vagyonát is jogtalanul és erőszakosan megsarcolták. Az ekként elidegenített tárgyak értéke a vádirat szerint másfél millió rubelre ment. Az 1730. április 14/25-én közzététetett a császári kiáltvány az ítélettel és annak indokolásával, melyben a Dolgorukij-ak által elkövetett bűntettek mind felsorolva valának. Többen közülök jószágaikra

száműzettek, mások magas méltóságaiktól megfosztatván, félreeső városokban vajdakká neveztetének ki; a legbűnösebbek ellenben jószágaiktól megfosztatván, Szibiriába küldettek; így Alexej Jakutskba száműzetett, míg családja és leánya Katalint. — röviddel előbb még II. Péter irigylet menyasszonya, ki éppen ezen szerencsétlen napokban lett anyává — Berezowba szállították, hol nem régen fejezte be egy másik áldozata a féktelen kincs- és uralomváagnak, Mentsikow Sándor herceg, megkapó változatokban gazdag életét. A szép Dolgorukij Katalinról szól Lefort egy feljegyzése 1730. április 17-ről: „La charte promise du défunt Czaar est heureusement accouché mecredy passé d'une fille, digne production d'un Chevalier garde nommé Mieterow;“ mi bizonyára keserű sors volt annak, ki már a fejedelmi bíbor birtokában képzelte magát. Dolgorukij Waszili azért, mert a császárnő ő felségét „istentelenül megsérté,“ mondja a vádirat, az Archangelszk melletti szolowetzkoi kolostorba — hol a régi Oroszország nem egy jelese szenvedett — száműzetett.¹⁾

Míg ellenségeivel haragjának egész súlyát érezteté, addig a császárnő nem mulasztotta el gazdagon megjutalmazni mindazokat, kik őt magát a hatalom birtokába segítették. Ezek közt első helyet foglaltak el Ostermann, Szoltykow, Tserkaskij és Jaguzsinszkij. A május 9-én végbement ünnepélyes koronázás alkalmával Ostermann alkanczellár a grófi címet kapta és Livoniában egy 100 ezer rubel értékű jószágot. Biron főkamarássá neveztetett ki s hasonlóképen terjedelmes jószágokat nyert a livoniai wendeni kerületben. . . . Ezen idő óta az idegen udvarok kiváló figyelemben részesíték a császárnő ezen kegyenczét, így kiváltképen VI. Károly német császár német birodalmi gróffá nevezte ki Biron Jánost és arczképével ajándékozta meg, melynek drágakövekkel kirakott kerete 30 ezer forintba becsültetett. Nem kevésbé bőkezűen jutalmazá a császárnő többi híveit is.

Alig terjedt híre a kurlandi hercegnő megválasztásának az orosz trónra, midőn minden oldalról jelentkezének olyanok, kik vele a bíbort megosztani óhajtották. Ezek között talán a legelső korábbi jegyese, a lovagias

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 130. lap.

Sachsen Mórítz gróf volt. Lecouvreur Adrienne kedvese, ki nemsokára vitézi hírével és kalandjainak érdekességével tölté be a világot. De Anna czárnő idejében tudtára adta, hogy ne fáradjon hozzá Moszkvába, minthogy nem szándéka többé özvegységével szakítani. Nem több szerencséje volt Emanuel portugáli hercegnek, ki csak hosszabb tartózkodás után és akkor hagyta el Oroszországot, midőn reményeinek hiúságáról meggyőződött. Úgy látszott, hogy Anna a hirhedett nyolcz pont közül az elsőt saját elhatározása folytán szigorún megtartá. Egyébiránt Biron befolyása megingathatatlan vala.

Anna czárnő uralkodásának első évei meglehetősen simán folytak vala le; a pártok ármányos harca most sem szünetelt; de többnyire meddő küzdelem volt, mely nélkülözi a jellemző tettek nyilvánulását. Az események csak később bonyolódnak s nyerneken általánosabb érdeket. A czárnő mindjárt koronázása után Golowkint és Ostermant meg erősíté régi fontos tisztségeikben, amazt mint fő-, az utóbbit mint alkanczellárt, majd Tserkaskij Alexej herceget adá melléjük méltó munkatársnak. S e három férfiú képezte most a császárnő előlülése mellett a felosztott titkos nagytanács helyett a legfőbb kormányhatóságot, mely egész 1731. novemberig a titkos udvari tanács neve alatt volt ismeretes. „Ezen tanács által,“ mondja Lefort, „nyerte az udvar rendszere új alakját.“ A három tag közül voltaképen csak Ostermann az, kinek kezén minden megfordul s ki mindenben Biron kívánsága szerint, vagy vele egyetértőleg cselekszik. Golowkin és Tserkaskij csak nevük miatt szerepelnek, az orosz nemzet kedvéért. A szenátus, melynek hatalma és tekintélye egészen elkopott, minden dologról jelentést tesz a császárnénak, ki a maga részéről csak akkor határoz, hogyha előbb az udvari tanácsot meghallgatta vagy annak közbenjárását igénybe vette. A végrehajtó hatalom a kormányban lassankint egészen a németek kezébe került. Gróf Münnich főtábornagy, kit a császárnő a hadsereg átalakításának munkálataival bízott meg, rendesen részt vett az udvari tanácsban. Szerencséjére Anna császárnőnek, olyan férfiakat ajándékozott meg bizalmával, kik képesek és elég becsületesek valának Oroszországot Nagy Péter szellemében igazgatni és jövő nagy céljaira kellőleg előkészíteni.

Mindjárt a császárnő uralkodásának kezdetén Ostermann oda törekedett, hogy a kormányzás székhelye helyezzék Moszkvából Szent-Pétervárra. Ezen fontos terv az 1732. év elején nyert megvalósulást. Szent-Pétervárott jobb és biztosabb légkörben érezték magukat azok, kik Oroszország jövődjén munkálkodának. „Itt nem szabad semmiféle kedvezőtlen hangnak nyilvánulnia az uralkodónő akarata ellen,” mondja Lefort, „s az elégtelenek mind nagy ügyességgel távolíttatának el innen; úgy, hogy alig található egy orosz, kinek rossz szándékaitól tartani lehetne. A császárnő csak az idegenek tanácsára hallgat; Ostermann, Biron, Münnich és az öreg Löwenwolde sohasem mellőztetnek s a császárnő teljes mértékben nyugodt lehet, mert az oroszok — ámbár tehetség dolgában épen nem az utolsók — mindig a régi idők ábrándjaival foglalkoznak, s azért nem használhatók mindaddig, míg fejük a régi eszméktől meg nem tisztul.” Nehogy újabb viszályok állhassanak elő, s főképp, hogy pártjuknak a jövőben a győzelmet biztosítsák, Ostermann és Löwenwolde arra igyekeztek a császárnőt rávenni, hogy a trónöröklési rendet idejében állapítaná meg. Mint komolyabb trónkövetelő első sorban unokahúga, mecklenburgi Erzsébet Katalin Krisztina herezegnő jöhetett csak szóba; ámbár volt egy titkos párt is, mely Nagy Péter leányát, Erzsébet Petrovna nagyhercegnőt szerette volna az orosz trónon látni. Jelentkeztek azonkívül Károly brandenburgi örgróf és Szász-Weissenfels Adolf herezeg; továbbá Braunschweig-Bevern Antal Ulrik herezeg is; de ezek közül egyik sem jöhetett komolyabb számításba. Az utóbbi 1733-ban jött Oroszországba szerencsét próbálni s a császárnő által egy vértesezred parancsnokává neveztetett ki, 24 ezer rubel évi jövedelemmel. Többet azonban nem tett a császárnő.

Ezen időben Ostermann mellett mind nagyobb tekintélyre és befolyásra emelkedett gróf Münnich, ki sokoldalú és alapos ismereteivel nagy szolgálatokat tett Oroszországnak. Az 1732. év elején elnöke lett a haditanácsnak, két hóval később pedig tábornagygyá léptetett elő. Azonban Münnich sokat ártott magának mérhetetlen uralomvágya és gögje által; s míg annakelőtte nyájás és mindenki számára hozzáférhető volt, most egyszerre kellemetlenné vált mindenkinek, ki vele érintkezésbe jöve. „Mióta tábornagygyá lett,” írja

róla Lefort, „azóta nem lehet reáismerni; nyájassága kellemetlen és visszataszító göggé változott; azt is beszélnek különben róla, hogy nagyon jól érti anyagi gyarapodásának előmozdítását, ámbár korántsem oly piszkos eszközök által, mint ezt nejéről beszélnek: on taxe sa femme Dame venale, aussi à ce que l'on prétend ne fait-elle que gripper et mettre à contribution. A tisztekkel nagyon gorombán bánt, a legkisebb hibák miatt börtönre ítéli őket. Természetes, hogy az efféle dolgok mindenféle beszédre nyujtanak alkalmat. Jelenleg ugyan még szolgálilag bókol Biron főkamárásnak, azonban ez igen jól tudja, hogy benne viperát nevel keblén; s azért nem régen úgy nyilatkozott, hogy nagyon sajnálja mindazt, mit eddig ezen Chameleon-ért tett, ki hála helyett csak hamisságra képes. A hamburgi herezeg becsületsértő dolognak tekintti — alatta szolgálni; s úgy látszik, hogy Löwenwolde gróf is így vélekedik, mert tábornoki rangjáról lemondani készül s csak a gárdaezred parancsnokságát akarja megtartani.”¹⁾ Kiváltképen nagy ellenségei valának Münnichnek a kereskedők, kiket mint a főváros Szent-Pétervár kormányzója, zaklatásai által ingerelt fel maga ellen. Főként nagy ellenszenvvel viseltettek irányában az angol és hollandi kereskedők, kik külön emlékiratban emeltek panaszt a kormányzó jogtalan önkénykedése ellen. Azonban mindez nem használt. Münnich pótolhatatlannak látszott s csak akkor távolíttatott el helyéről, midőn számára egy új s inkább megfelelő tevékenységi kör jelöltetett ki, mely tehetségeinek is inkább megfelelt.

Az 1733. év február 1-jén meghalt II. Ágost lengyel király s ezzel együtt megújultak az ármányok a lengyel korona birtokáért. VI. Károly német császár és Anna császárnő abban állapodának meg, hogy a szász választó fejedelmet ültetik a megürült trónra s ezt a lengyel primás Potockinak a leghatározottabban ki is jelentették. Franciaország ellenben most is Leszczynski Szaniszló, XV. Lajos apósa mellett szállott síkra, s a lengyel nemesség, hogy gyűlöletét Oroszország iránt hebizonyítsa, 1733. évi szeptember 12-én csakugyan megválasztá XII. Károly egykori védencét királyának. A francia ármány ezuttal gyorsabb volt; s Anna császárnő rendeletet adott Lasey táborszernagynak,

¹⁾ Hermann, IV. köt. 534—535. lap.

ki már Mentsikow alatt Kurlandban szolgált s kinek fia később a magyar királynő és fia szolgálatában halhatatlan babérokat aratott a törökök elleni háborúban, hogy 20 ezer orosz katona élén induljon haladéktalanul Varsó ellen. Míg Szaniszló Danzigban tartózkodott, addig Lasey, egy maroknyi elégületlentől támogatva s az orosz szuronyok segítségével október 5-én a szász választófejedelmet lengyel királynak kikiáltatta.

Leszczynski pártja külföldről kellő támogatást nem nyervén s a túlnyomó erőnek engedve, kiüríté Varsót, melyet az orosz hadsereg azonnal megszállott. S míg a Leszczynski-pártiak a vidéken oszlottak szét, hogy az ellenséges védelmet szervezzék, addig nemsokára 50 ezer orosz szurony volt egyesülve Lengyelországban, hogy a német császár és az orosz czárnő védenczét s az orosz politika képviselőjét győzelemre segítse. A nemzeti párt fejére erős csapást mérendő, Lasey 1734. év elején 12 ezer emberrel Danzig ellen indult; azonban erejének elégtelensége folytán nem tudott az ostrommal boldogulni, minek következtében márcz. elején Münnich vette át a főparancsnokságot, melyet Biron azon biztos reményben bízott vala rá, hogy nem fog neki sikerülni babérokat aratni. S valóban, Danzig polgárai vitézül tartották magukat s Münnich csak akkor boldogult az ostrommal, midőn serege egy erős szász dandárral szaporodott s az orosz hajóraj ellepé Weichselmünde partjait. Danzig az oroszok kezébe került s Leszczynski Szaniszló, kinek oly kevés szerencséje volt a lengyel koronával, csak nagy ügygyel-bajjal menekülhetett parasztruhában porosz területre Marienwerderbe. A gazdag kereskedővárosnak két millió sarezot kellett volna fizetnie, de Anna császárnő nagylelkűen elengedte a felét, míg a másik feléből 180 ezer tallér ajándékot kapott Biron, melyből magának a sziléziai wartenbergi uradalmat vásárolta. A foglyok közt valának a franczia követ de Monti marquis, gróf Poniatowski és a lengyel primás Potocki, kik mint foglyok Thornba szállítottak, míg a többi lengyel urakat Münnich szabadságukkal ajándékozta meg.¹⁾

Danzig capitulációja után az orosz hadakra Lengyelországban nem várakozott többé valami nehéz feladat:

¹⁾ Hermann, IV. köt. 558. lap.

nemsokára az egész nemesség kénytelen volt a nemzetre erőszakolt királyt elismerni, miben persze nem csekély része volt az orosz pénznek,¹⁾ mely iránt nem minden lengyel hazafi viselteték közönynyel. A szász választófejedelem a lengyel trónon nem volt más, mint Oroszország koronás képviselője, kinek főfeladata abban állott, hogy Lengyelországban Oroszországnak minél több barátot szerezzen. Az orosz kormány legelső feladata pedig abban állott, hogy fegyverei által elért túlsúlyát Lengyelországban hatalmának további növelésére kizsákmányolja. A lengyel király csak orosz segélylyel tarthatá magát fenn trónján, mi csak úgy történhetett, hogy a lengyel párt is, mely a király körül csoportosult, az orosz hatalmi befolyás fölénye alá helyezkedék. Oroszország jól kiszámított terve szerint nem volt távol az idő, midőn végezhájának megvalósítására még egy lépéssel előbbre mehetett. Gróf Lynar szász követ a maga részéről mindent elkövetett, hogy a czárnő legközvetlenebb érdekét előmozdítani segítse. Azon ürügy alatt, hogy Oroszországnak már roppant összegekbe került Lengyelországban a békét fenntartani, Ostermann, Löwenwolde és Tserkaskij egy tervezet létrehozatalán fáradozának, melyet javaslat alakjában terjesztének III. Ágost elé. Ezen javaslatban Lengyelország végleges pacificációjáról volt szó, persze olyan értelemben, milyenben azt Oroszország politikája kívánatossa tette. Ezen orosz tervezetet közös megállapodás szerint a német császár VI. Károly is pártolta és elfogadásra ajánlotta a lengyel udvarnak. Hogy a lengyel nemzet kibéküljön királyával s lemondjon a további pártoskodásról, az csak egy úton látszott elérhetőnek: hogyha a királynak sikerül: tapintat, nagylelkűség, igazságszeretet s különösen eszélyes bőkezűség által mindazokat megnyernie, kik még röviddel előbb egész odaadással Leszczynski Szaniszló zászlóját lobogtatták. Az orosz javaslat mint hathatós eszközt ajánlja — és pedig kevés palástolással — az illetők megnyerését anyagi jutalmazások által. . . . Kiváltképen figyelembe ajánlja a királynak Poniatowski grófot, a plocki püspököt, valamint a Czartoryski család tagjait, mint kiket sem méltóságaiktól, sem egyéb javaiktól megfosztani nem leend tanácsos; meghagyja továbbá, hogy a lengyel vajdát

¹⁾ Hermann, IV. köt. 558. lap.

— nádort — minden áron megnyerni igyekeztek, főképen azért, hogy a lengyel koronahad főparancsnokságát továbbra is háborítatlanul meghagyja kezében. Egyébiránt a lengyel nemesség makacsságát igyekezni kell pénzzel és ajándékokkal megtörni.¹⁾

Ilyen szellemben volt tartva azon jóakaró — így nevezték azt szerzői — javaslat, melyet az orosz megbízottak a német császár kiváló ajánlatával III. Ágost elé terjesztének elfogadás végett. S hogy azt a lengyel király elfogadta, csak azt bizonyítja, hogy becsület és férfias önállóság dolgában semmivel sem állott fölötte elődjének. ki voltaképen Lengyelország bukásának értelmi előkészítőjének tekinthető. Még nehezebb váddal és felelősséggel kell pedig a történelemnek sújtania azon lengyel nagyokat, kik hazájuk árulásának részeseivé tették magukat azért, hogy tehetetlen királyuknak segítségére valának. Jól mondja Hermann, hogy a lengyel kormány székhelye már ezen szomorú napjaiban az 1734. évnek nem Varsóban, hanem Szent-Pétervárott volt. Ott intézték egy nemzet sorsát, legfontosabb életkérdéseit, mely daczára vitézi tulajdonságainak és értelmi életrevalóságának nem tudott urává lenni pártszenvédélyeinek, melyek bukását elmaradhatatlanná tevék. Az orosz ajánlatok folytán valóságos rangi kór dühöngött a szerencsétlen országban azon pillanatban, midőn feloszlásának réme már földjére tette lábait. Czimék, méltóságok, rangi felemelések és pénzajándékok valának az eszközök, melyek által magának az orosz uralom mind nagyobb tért biztosított a végzete elé siető Lengyelország szívében. A lengyel királyság legelső méltóságai kegyelmi kérvényekkel keresték fel az orosz főudvarmestert, hogy ajánlaná őket bizonyos jól megérdemelt kitüntetésekre a lengyel királynak! „Elárasztatom mindazon urak leveleivel.” mondá gróf Löwenwolde Lynar szász követnek egy beszélgetés alkalmával, „kik annakelőtte Leszczynski Szaniszló legbuzgóbb híveinek vallották magukat; s úgy tanácsaik, melyeket bőségesen osztogatnak, valamint szüntelen tudakozódásaik, hogy miként viselkedjenek, hogy úgy a király mint a szent-pétervári udvar meglegedését kiérdemeljék. arról győztek meg, miszerint szándékaik őszinték s hogy

¹⁾ Hermann, IV. köt. 560. lap.

jó szolgálataikra inkább számíthatunk, mint azokéra, kik egyébre sem hivatkozhatnak, mint arra, hogy kezdettől fogva ú. n. „híveink” számát segítették szaporítani.¹⁾

Jellemző a lengyel viszonyokra s a hazafias érzület súlyedésére egy epizod. melyről gróf Lynar szász követ 1734. október 16-iki jelentésében említést tesz. A witebszki vajdaságból egy háromtagú küldöttség ment Szent-Pétervárra, hogy a kerületi nemesség nevében kijelentse, miszerint mindnyájan meghódolának III. Ágostnak s kérik az orosz császárnő további hathatós pártfogását; a küldöttség pedig még külön pénzsegélyért fordult a császárnőhez. Anna a küldöttség két legelőkelőbb tagjának egyenkint 1100 rubel ajándékot fizettetett ki. Azonban midőn ezen összegek arányos felosztására került a dolog, az illetők a legbotrányosabb viszályba keveredének egymással, melyben még a tolvajlás vádja is szerepelt. A piszkos dolog a lengyel követ, Zawica gróf, majd Östermann alkanczellár elé került, ki erről a császárnőnek is jelentést tett²⁾. . . . Az ajándékosztogatás egyébiránt korántsem volt valami szokatlan vagy kényes dolog ezen szomorú időben; maga Zawica követ is 10 ezer rubel ajándékot fogadott el Annától, midőn Varsóba visszatért.³⁾ Így készítették elő Lengyelország bukása negyven évvel előbb; így súlyaszték alá a nemzetnek úgy politikai mint erkölcsi hitele a világ szemében. Lascey tábornok még egy ideig Lengyelországban maradt az orosz sereggel; majd 1735-ben Münnich által váltaték fel, kinek feladata volt, a tervezett békét Lengyelországban egy szerződéssel szentesíteni, melynek főbb pontjai a következők voltak:

„Valamint a katolikus vallás, úgy a szabad királyválasztás kiváltképen az 1670. és 1699-iki alkotmányok értelmében tartandó fenn a jövőben is. A szász katonaság 40 nap alatt tartozik Lengyelországot elhagyni; ha pedig ezt tenni elmulasztaná, azon esetben minden vajdának és kerületi főnöknek — sztaroszt — megengedtetik, hogy lóra ülve ellenség módjára űzze ki azt az országból. Ellenben a királynak az 1717-iki alkotmány értelmében megengedtetik, hogy egy 1200 főből álló szász testőrséget tarthasson magának. A király biztosítja a lengyel rendeket arról,

¹⁾ Hermann, IV. köt. 564. lap.

²⁾ Ugyanott.

³⁾ Ugyanott.

miszerint az orosz hadak is ugyanazon időben fogják elhagyni az országot, mint a szászok; s hogy sohasem fognak többé visszatérni Lengyelországba. A görög-keleti vallás követőinek az 1717-iki alkotmány értelmében teljes biztonság nyújtatik úgy személy mint vagyon tekintetében, úgy mindazonáltal, hogy sem politikai, sem igazságszolgáltatási tekintetben tényleges szolgálatra nem alkalmazhatók, valamint nem viselhetik sem a vajda, sem a sztaroszt hivatalát, s nem szabad idegen hatalmasságoknál segílyt és támogatást keresniök.

Azonban ezen béke a király és nemzet közt korántsem volt alkalmas arra, hogy a régi bajokat, melyekben Lengyelország szenvedett, orvosolja. VI. Károly német császár mindenhez beleegyezését adta, csak hogy magának Oroszország támogatását Franciaország ellenében biztosítsa. Úgy Anna császárnő, valamint mindenható kegyencze, Biron, nagy barátai valának a császárnak, kinek politikáját készséggel támogatták. Mindketten égték a vágytól, hogy a Münnich által újból szervezett orosz hadseregnek a világtörténelem színpadán hírt és dicsőséget szerezzenek. Maguk az orosz tábornokok is nyugtalanul vártak az alkalomra, hogy magukat kitűnthessék. Így jött létre a védszövetség VI. Károly és Anna császárnő között, melynek értelmében Lasey és Keith tábornokok vezénylete alatt az 1735. tavaszán tízezer orosz katona vonult Lengyelországon és Csehországon keresztül a Rajna melléki Oberpfalzba. Első alkalom volt ez, melyben a nyugati államokban orosz fegyverek valának láthatók. Háborúra ugyan nem került a sor; de kétségkívül nyomós befolyása volt a tetteges orosz szövetségnek arra, hogy Franciaország a császár által felajánlott béke elfogadására határozta magát.

Nemsokára sokkal komolyabb dolgok foglalkoztatták az orosz kormányköröket és bizonyára magát Anna császárnőt is. Oroszország keleti politikája Nagy Péter halála óta szünetelt. — Az ozmán uralom fokozatos hanyatlása ezen oldalról tevőleges politikára nem sok okot és alkalmat nyújtott az utolsó két évtizedben. Azonban Nagy Péter keleti politikáját új életre kell vala ébreszteni, ha Oroszország hatalmi érdekei — s ezek valának anyagi érdekei is — ezen oldalról csonkítást szenvedni nem akarnak.

A Pruth melletti katastropha Azowot, a Fekete tenger

kulcsát, Taganroggal együtt visszaadta a törökök kezébe; azonfelül kényszeríté Oroszországot némely fontos erősségének széthordására. Ennek következtében a krimi tatárok ismét szabadabban lélekzettek és megkezdték régi pusztító hadjárataikat az orosz déli határszéleken. Nem került sok időbe, s a romboló, gyújtogató hadak ismét megjelentek a Don és Dnjeper közt fekvő tartományokban honnan mindinkább éjszakra kezdenek kiterjeszkedni. Kívált a nogáji tatárok, kik 40 ezer kubitka vagy nemez sátor alatt tanyáztak a Fekete tenger és a Kaspi tó között, nagy veszéllyel fenyegették a déli tartományokat; s kik az asztracháni kormányzóság területén mind nagyobb pusztításokat vittek vala végbe. Nagy Pétert bekövetkezett halála akadályozta meg a nomádok megfenyítésében. I. Katalin és II. Péter rövid uralkodása alatt semmi sem történt a birodalom megóvásának érdekében. Mentsikow és a Dolgorukij-ak bukása sem mozdította előbbre ezen érdekeket. Csak Anna császárnő uralma alatt, ki hatalmát egyedül annak köszönheté, hogy okszerű eszközökkel sikerült az ó-orosz párt felett végleg győzedelmeskednie, fordultak jobbra itt is a dolgok.¹⁾ A hadsereg, mely az utolsó időben nemcsak iskolázottság tekintetében, hanem számra nézve is emelkedett, égett a vágytól, magát kitűntetni; Ostermann és Münnich e hangulatot fel akarván használni, nagyobb érdeklődéssel fordíták figyelmüket kelet felé.

Az orosz hadsereg, mint már említők, nagyot haladt I. Péter halála óta; mi főképen gróf Münnich tábornagnak tudható be érdemül; új nehéz lovasságot létesített néhány vértesezred összevonásából, milyen annakelőtte Oroszországban ismeretlen volt; továbbá két új gárdaezredet alapított, az izmailowi és a lovas-gárdaezredeket, javítá és kiképzé a tüzérséget, mely különben régóta kiváló jó hírnévnek örvendett s alapját veté egy mérnökkari csapatnak. Nagy gondot fordított a várak és erősségek megerősítésére és szakszerű felszerelésére, s kiváltképen halhatatlanná tévé nevét egy kadet-iskola felállításával fiatal nemesek katonai kiképeztetésére. Mindenek felett azonban olyan fegyelmet hozott be a hadseregbe, milyennel az annakelőtte még nem birt s mely megalkotni segíté a tulajdonképeni katonai

¹⁾ Hermann, IV. köt. 568. lap.

szellemet.¹⁾ Ezen idő óta az orosz gyalogság a legjobbnak tartaték Európában. Münnich közbenjárására a császárnő az orosz hadsereg tisztjeinek fizetését jelentékenyen felemelte és a nemességnek belépését a hadseregbe megkönnyíté.

Nagy Péter idejében, mint említők, minden nemes tartozott legkésőbbi vénségéig a hazát és a czárt fegyverrel szolgálni; Anna megengedte, hogy három vagy négy fivér közül egyik otthon maradhatott, hogy a család gazdasági ügyeit vezesse, a többiek húszévi szolgálati kötelezettséggel léptek a császári hadseregbe s 25 évi szolgálat után magasabb ranggal vonulhattak vissza a magánéletbe. A nemesség különben még egy más, nem jelentéktelen kedvezményben is részesítették. Nagy Péternek 1714-iki ukáza által tiltva volt a nemesnek, ingatlan tulajdonát eladni vagy elzalogosítani s azt, többi gyermekeire való tekintet nélkül, csak idősebb fiára hagyhatta. A szenátus előterjesztésére, mely kimutató, hogy ezen törvénynek több hátrányos mint előnyös oldala van, a császárnő ezen törvényt hatályon kívül helyezte.

Nem kevésbé fontos kiváltságokban részesítették a többi rendek is: a kereskedőknek elengedtetének a több év óta hátralékban lévő vámösszegek; a parasztok által fizetendő fejadó pedig tetemesen leszállított. Az ipar emelésére több üdvös intézkedések hozattak, melyek közt első helyet foglal el a szibíriai bányászatra vonatkozó, miként azt már Nagy Péter tervezé. Nem csekélyebb gondot fordított a császárnő a nép nevelésére és oktatására; ukázai folytán több magasabb tanintézet is jött létre, melyek első sorban a papok gyermekeinek nevelésére és kiképeztetésére valának szánva.²⁾

Említők, miszerint Azow visszaadása által a törököknek Oroszország uralma a Fekete tengeren elveszté legfontosabb támpontját. Azért az intéző körök most minden gondjukat ezen fontos hely visszaszerzésére fordíták. A titkos udvari tanács a császárnő elnöklete alatt elhatározta, hogy Oroszországnak 1701-iki határait délen, — természetesen Azow-val együtt — visszaállítja, s minthogy ez békés úton elérhető nem volt, tehát elhatározta a háborút is, melynek megindulását az 1734. évre tette.

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 132. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 132—133. lap.

Hogy a háború sikere annál biztosabb legyen, Oroszország szövetséget keresett és talált Perzsiában, mely sohasem volt barátja az ozmán uralomnak. Tamasp-Kuli khán, ki magát cselszövények által a perzsa trón birtokába helyezte, készséggel kötö meg a véd- és daczszövetséget a közös ellenség leveretésére. Azonban a lengyel ügyek kissé késleltették a török háborút, úgy, hogy az a kitűzött időben mégsem vehette kezdetét. A hessen-homburgi herczeg időközben 1733. nyár elején fényes győzelmet aratott a krimi tatárok, a törökök szövetségesei felett, mi a háború kedvező bevezetésének volt tekinthető. Konstantinápolyban ezalatt a franczia ármány nem szünetelt, a legkeresztényebb király keleti politikája most is a régi volt s kétszáz év óta nem változott: a török hatalom terjesztése majd fenntartása a keresztény művelődés és a császári hatalom rovására. Villeneuve franczia nagykövet „eget és földet mozgásba hozott,” hogy a portát háborúra bírja Oroszország, vagy legalább szövetségese, a német császár ellen. Ezen munkájában hű segítőre talált honfitársa, a hitehagyott gróf Bonnevalban, ki mint Achmed pasa ez idő szerint Bosznia kormányzója volt. Azonban a török túlsúly a péterváradi vereség, Temesvár visszafoglalása és Belgrád elesté folytán nagyon aláhanyatlott s a passarovitzi béke súlyos feltételei nem engedték meg, hogy a porta újabb háborús kalandokba bocsájtkozzék. A kincstár üres és a nép elégtelen volt kormányával, s ha a diván tagjai tanácskozássra gyűlének össze, ezt csak erős katonai fedezet alatt tehették. A janicsárok rakoncátlanok szelleme nem volt alkalmas a helyzetet kedvezőbb színben tüntetni fel.

Azonban a franczia ármány nem szűnt meg, hálót mind nagyobb körre kiterjeszteni; az óvatos Ali pasa nagyvezér helyét a tapasztalatlan és mindent elhamarkodó Izmael pasa váltotta fel: mi a franczia politika győzelmét jelenté. A nélkül, hogy formyszerű hadizenet történt volna, a háború az 1735. év elején a törökök részéről megkezdődött, mi az orosz kormányt azon kellemes helyzetbe hozta, hogy magáról a békezavarás odiumát a világ szemében könnyű szerével elháríthatta. Az öreg krimi khán, Kaplan Ghirej 53 ezer tatárral betört orosz területre; ennek ellensúlyozására azonban a szövetséges perzsa sah győzedelmesen verte vissza a törököket, kik a Kaspi tó felől akartak Perzsiába

behatolni. Minden úgy alakult, hogy Oroszország a háborút kedvező kilátások közt kezdheti vala meg.

Neplujew, az orosz követ Konstantinápolyban, kit Franciaországon kívül a legtöbb európai hatalmasság támogatott, azt jelenté Szent-Pétervárra, hogy a pillanat alkalmas és Oroszország hadai benyomulhatnak a török területre. A császárnő, annyi ellentétes áramlat befolyásának kitéve, nem tudta magát kezdetben elhatározni, hogy kire ruházza a főparancsnoki méltóságot; Ostermann, mint Münnich ellensége, inkább Weisbach vagy Lasey kezében szeretne volna látni a fővezériséget, kik mindketten kitűnő katona és hadvezér hírében állottak. Végre Anna mégis Münnich kezébe tette a hadsereg sorsát. Mint a birodalmi haditanács elnöke, Münnich már évek óta előkészült a török háborúra s minden szükséges intézkedéseket megtett a hadsereg gyors és czélszerű szállítására és élelmezésére. Haditerve szerint az első czél Azow lett volna, melynek visszafoglalásával akarta bevezetni a hadjáratot. Azonban minden eshetőséget számba véve utóbb arra határozta magát, hogy a tatárokat végképen megbénítandó benyomul Krim félszigetére s miután azt feldúlja, gyorsan hozzáát Azow ostromához.

S a hadjárat valóban szerencsés körülmények közt indult vala meg. Lasey Azow ostromához fogott, mely gyors és kedvező lefolyást helyezett kilátásba. Ezalatt Münnich a Krimnek vette útját s május derekán Perekop előtt, a félsziget bejáratánál, ütött tábort. A tatárok heves támadását a doni kozákok ezredese, Trolow Iván, fényesen visszaverte. Perekop rohammal megvétetett s az 1736. június havában az orosz seregek eláraszták az egész félszigetet. Nemsokára a khán fővárosa Baktsiszeráj is megnyitá kapuit. A tatár lakosság rémülettel nézett az idegen harczosokra, kik először tették lábaikat a félszigetre s kiket sem a khán, sem a padisah mindenhatósága nem volt képes tőlük távol tartani. De Münnich megfogyott s betegségektől is keményen látogatott ezredeivel nem gondolhatott arra, hogy a félszigetet a császárnő nevében állandóan birtokba vegye; s azért a tatárok kimondhatatlan örömeire kénytelen volt azt elhagyni, miután minden irányban feldúlta. S a tatár khán gyorsabban, miként gondolni lehetett, ismét összeszedte magát, hogy a harczot újból felvegye az oroszokkal.

Minthogy időközben a szultánnak sikerült Perzsiával békét kötni, minden erejét az oroszok ellen remélte fordítani. Azonban tévedett, minthogy most VI. Károly német császár lépett a háború színpadára s az 1726-ban Oroszországgal kötött véd- és dacszövetség értelmében seregeit Szerbia, Bosznia és Horvátország azon részeibe rendelé, melyek a passarovitzi béke (1718) értelmében még a törökök kezében maradtak. A szövetségesek haditerve sok alapossággal készült, de az ausztriai fegyverek szerencsétlensége folytán csak részben eredményezte a várt sikert. Most Lasey újból bevezette az orosz hadakat Krimbe s a mult évi dúlások és pusztítások még rémesebben megújultak. Münnich Otsakow és Bender felé fordult; s a „sólyom“ — így nevezték az oroszok régóta Münnichet — szerencsésen elfoglalja a bevehetetlennek tartott Otsakowot; mely alkalommal a legnagyobb elszántsággal maga vezette rohamra az izmailowi gárdaezredet és saját kezével tűzte fel a vár falaira a császárnő zászlóját, 1737. évi július 2-án.

A szövetséges ausztriai segélyhadak nem harczoltak hasonló szerencsével; mióta a zentai és belgrádi győző, Eugen Savoyai herczeg, elköltözött az élők sorából, a császári hadakat elhagyta a szerencse géniusa is. Königsberg, Khevenhüller és más tábornokok egymásután kemény vereséget szenvedtek, s a törökök ennek folytán ismét megjelentek a Timok feletti Duna vonalon, valamint a Száva mellékén. A rossz vezetésen kívül a pénz hiánya is bénítólag hatott a császári seregek működésére. Nem csoda, ha a bécsi kormány ilyen körülmények közt hajlandó volt a békére, melynek közvetítésére — s ez eléggé bizonyítja a császári politika és kormány gyengeségét — a versaillesi udvar vállalkozott. Csakhogy Franciaország ezzel is Oroszország nyílt ártalmára törekedett, mely a további háborúban elszigetelten állott a törökökkel szemben, kikkel időközben, mint említők, a perzsa sah is békét kötött. Így jött létre a belgrádi béke, mely nemcsak a török fegyverek, hanem a francia diplomatia műve volt s mely visszaadta a török szultánnak a temesi bánság kivételével mindazt, mivel a passarovitzi béke előtt birt. Villeneuve keze mindenütt észrevehető volt; ő volt az, ki a belgrádi béke megkötése után az orosz fegyverek diadalmas előnyomulásának útját állotta s ezáltal egy kedvező béke megkötését Oroszország

és Törökország közt lehetetlenné tette. Franciaország keleti politikáját még mindig I. Ferencz szelleme lengé át; s ha Rambaud mindezek dacára és az igazság szándékos megkárosításával az analógiát keresi Orosz- és Franciaország történelme közt, tudva falsumot proklamál, melyet művének tendentiosus iránya sem képes indokolni és kimenteni.

Röviddel a belgrádi békeokmány aláírása előtt az orosz hadak oly fényes győzelmet arattak a törökök felett, mely méltán büszkeséggel tölthetné el az egész nemzetet. A seraskier Weli pasa, hogy Otsakow elvesztését megbosszulja, Bessarabiából készült becsapni orosz területre. Münnich, ki várva várta az alkalmat, hogy a török főhaddal nyílt ütközetben megmérkőzzék, Choczim közelében, Sztawutsany nevű városka mellett készült az ütközetre, ámbar serege jóval gyengébb volt az ellenségénél. Weli pasa minden oldalról körülzárolá az orosz sereget azon reményben, hogy azt kiéheztetvén fegyverletételre kényszeríti. Münnich megtette intézkedéseit, azután élére állván a gárdaezredeknek, azokat rohamra vezeté a seraskier megerősített tábora ellen. A váratlan roham oly erővel intéztetett, hogy néhány órai küzdelem után tizenötezer török holtteste borítá a csatatért; s az egész tűzérés és tábori készlet az oroszok kezébe került. A törököket erre oly ijedelem fogta el, hogy cserben hagyván táborukat, nyakra-főre a Duna felé meghátráltak. Ezen fényes győzelem — 1739. augusztus 28-án — első következménye az volt, hogy az erős Choczim megnyitá kapuit az oroszoknak s hogy ennek következtében egész Moldva meghódolt az orosz császárnőnek. A török érzelmű hoszpodár Ghika a török seregek védelme alatt elmenekült: míg a moldvai nagyok Münnichet és a bevonuló orosz hadakat Jassyban ünnepélyesen mint megmentőjüket kenyérrel és sóval fogadták és kijelentették, hogy Kantemir orosz tábornokot, I. Péter hű szövetségesének fiát, ismerik el orosz védnökség alatt Moldvaország törvényes hoszpodárjának.

Münnich, hogy a sztawustyyáni győzelmet kiaknázza, haladéktalanul a Duna felé rendelé hadait, hogy átkelve e folyamon a török birodalom belsejébe tegye át a háború színhelyét. Azonban még nem érte el a Dunát, midőn híre érkezett a belgrádi béke megkötésének, melyet nem-sokára azon váratlan parancs követett Szent-Pétervárról.

az ellenségeskedéseket haladéktalanul beszüntetni és a hadsereget visszavezetni Oroszországba. Münnich, ki az udvár áramlatait jól ismerte, nem alaptalanul sejté, hogy a császárnő közvetlen közelében keresendő az, ki egyszerre, az orosz sereg győzelmei közepette, visszavonulót parancsol a hadseregnek. De bármennyire ellenkezett is ez önálló természetével, a parancs oly határozott volt, hogy annak eleget kelle tennie.

Oroszország a három évig tartó és roppant áldozatok árán eszközlött háborúval mitsem nyert, mi az áldozatokat megérdemelte volna. Oroszországnak minden hadjárat megszámlálhatatlan összegekbe és sok ezer katonájának életébe került, kik kevésbé az ellenség fegyverei alatt veszték el, mint inkább a különböző ragályoknak estek áldozatul, melyek úgy az élelmi- mint a szükséges gyógyszerek hiánya folytán következének be az ukrainai és a bessarábiai víztelen pusztaságokban. Oroszország minden anyagi veszteségeiért a szultán beleegyezett, hogy Azow földig leromboltassék, úgy hogy azt többé sem Oroszország, sem a törökök ne birhassák: átengedé a Bug és a Donetz közt elterülő pusztaságokat s lemondott minden időkre a szaporogi kozákok földjéről, melyet úgysem volt képes megtartani; s végre megengedte az orosz kereskedőknek, hogy árúikat — de csak török hajókon — a Fekete tengeren át szállíthassák. Oroszország ellenben visszaadta a szultánnak Otsakowot és Choczim-ot s megigéré, hogy a krimi tatár khánt nem fogja nyugtalanítani.¹⁾

Münnich visszatért Szent-Pétervárra, hol időközben nevezetes dolgok valának készülöben, melyektől a sólyom — szokol — nem maradhatott távol.

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 148. lap, és Hermann, IV. köt. 590—592. lap.

Harmadik fejezet.

Anna (Ivanovna) cárnő 1730–1741, és VI. Iván cár.

Anna cárnő és Biron János. — Megkegyelmezések. — Ármány. — Béke a törökkel. — Wolynski Artemon. — Összeesküvés. — Kivégeztetés. — Ustrjalow Wolynskiról. — Biron zsarnoksága. — Nihilismus. — Államháztartás. — Főbb szereplők. — Az örökösödés rendezése. — Jellemzések és korrajzok. — Anna halála. — VI. Iván. — Biron mint gyám és kormányzó. — Biron bukása. — Anna nagyhercegnő regensége. — Jellemzés. — Külpolitika. — Francia befolyás. — Erzsébet nagyhercegnő. — Kivégeztetések és száműzetések. — Trónfoglalás. —

Anna Ivanovna cárnő uralkodásának még hátralévő része Biron Jánosé, ama szerencsevadászé, ki oly érdemtellenül jutott a fejedelmi bíborhoz s kinek ármányai és bűnei Oroszországnak kinondhatatlan sokba kerültek. Vakmerő merénylettel akarta betetézni pártfogójának, a szerencsének művét; de a hűtlen elbukott és bukása nem talált sehol részvétre.

Anna cárnő uralkodása, mely a Dolgorukij-ak eltávolítása s a lengyel viszályok elintézése után zavartalan békében haladhatott volna, egyikét képezi Oroszország legszomorúbb időszakának, mely rémületes részleteiben élénken emlékeztet bennünket a Rettenetes IV. Iván uralkodására. A fejedelmi kegy helyét, mely a koronának talán legmagasztosabb kiváltsága, a szenvedélyes gyűlölet, az üldözés, a kegyetlenség váltotta fel; a nép a zsarnoki önkény áldozatává lett egy olyan egyén részéről, ki alacsony származásánál fogva maga is szolgai szerepre lett volna hivatva. A helyett, hogy a fegyverrel és a nemzet vérével szerzett sikerek Oroszország nagyságát a világ szemében emelni segítették volna, olyan feltételek elfogadására kényszerítették, melyek károsak és a legnagyobb mértékben megalázók valának. S ki volt az, ki ekként erőszakosan megragadta a nemzet haladásának

műszerveit, hogy azok ne teljesítsék rendeltetészerű működésüket? . . . Azon férfiú, kit Anna császárnő magához felemelt s kegyeivel és jótéteményeivel halmozott el; ki kezdetben eszélyesen megvonta magát s a szerénység köntösébe rejtőzve nem árulá el ama epesztő lázt, mely őt a nagyság lejtőjén mind tovább ragadta. Biron János volt Oroszország rossz szelleme; ki az orosz nemzet történetének legsötétebb alakjait idézte fel az utókor emlékezetében.

Biron János, nagyatyja lovászmester volt a kurlandi herceg szolgálatában, — fiatalságában egy ideig a königsbergi egyetemet látogatta. Azonban bizonyos becsstelen dolgok miatt innen nemsokára menekülnie kellett; s hogy a meggyalázó büntetés elől meneküljön, egy livoniai földbirtokos szolgálatába lépett. Azonban hiúsága és nagyravágyása nem engedte meg sokáig, hogy egy közönséges falusi nemest szolgáljon, azért Oroszországba ment szerencsét próbálni és Alexej cárevitsnál mint kamarás keresett helyet. De ezen kísérlete sem sikerült, s miután a hatóság bizonyos csínjeiről értesült, kiadta neki a rendeletet, hogy haladéktalanul távozzék Szent-Pétervárról. Sorsa Kurland fővárosába, Mietauba vezette, hol nemsokára elérte célját. Szolgálatot nyert az udvarnál, hol Anna Ivanovna hercegnő főudvarmestere Bestusew megkedvelte és pártfogásába vette.

Nem kellett sok idő és a kétes jellemű kalandor felvétetett a kamarások közé; s új állását azzal kezdé meg, hogy jótevőjét Bestusewet beárulván a hercegnőnél, annak eltávolítását az udvartól keresztülvitte. Egyszer a hercegnő kegyeiben, gyorsan haladott a szerencse lépcsőjén felfelé. A kurlandi nemesség rossz szemmel nézte, hogy az uralkodónő egy ily közönséges származású, álnok és alattomos, kapzsi és tudatlan egyént kegyébe és bizalmába fogadott; s Biron minden fáradsága daczára sem volt képes keresztülvinni, hogy őt a kurlandi nemesség kebelébe befogadta volna. Hasonló rossz vélemény uralkodott felőle Oroszországban is; ezt mutatja, hogy a legfőbb tanács, mely Annát császárnővé tette, arra kérte az uralkodónőt, hogy hagyná hirhedett kegyenczét Mietauban. S a császárnő elég eszélyes volt a tanács kívánságát meghallgatni, s Biron Mietauban maradt. Azonban ez nem tartott sokáig s az udvar még Moszkvában székel, midőn Biron egyszerre megjelent a régi orosz fővárosban s az új cárnő koronázási ünnepélye

alkalmával főkamarássá léptettetett elő s orosz birodalmi gróf és a Szent András-rend lovagja lett. Nehány évvel később a kurlandi nemesség, mely őt magához hasonló-nak elismerni vonakodott, kénytelen volt Biron Jánosnak mint kurlandi herczegnek meghódolni, mert ilyen név nevezé őt ki az orosz császárnő, ki annyira rabja volt érdemetlen kegyenczének, hogy nem ritkán tulajdon méltóságáról meg-feledkezett.

Anna czárnő uralkodásának három első évében Biron keveset avatkozott a kormányzás ügyeibe; valószínűleg azért, mert érezte tudatlanságát és tájékoztatlanságát; ezen idő alatt inkább lovakkal és a kártyával foglalkozott, melynek kiváló híve volt. Azonban a czárnő uralkodása utolsó hét évében minden úgy történt az udvarnál és az országban, a miként azt Biron akarta. Mindenki rettegett, ha a mindenható kegyencz nevét hallá; soha szerencsevadász hasonló hatalomra és befolyásra nem emelkedett, mint az új kurlandi herczeg, ki korlátlan módon zsákmányolta ki úrnőjének gyengeségét. A császárnő nemével a legesodálatraméltóbb önmehtagadásnak teljesítő Biron minden kívánságát, vágyát vagy szeszélyét; pártfogásába fogadá azt, kit kegyencze pártolt, s haragjával sujtá azokat, kiket az gyűlölt. Nem ritkán könnyes szemekkel írta alá a legártatlanabb ember halálos ítéletét, csupán azért, hogy ez által Bironnak kívánságára legyen. Számos fékezetlen, rút szenvedélyei valának, melyekkel Oroszországot sanyargatta: gyanúja, féltékenysége oly nagy volt, hogy alatta mindenki, még a császárnő is szenvedett; úgy az udvarnál, mint a fővárosban s a vidéken számtalan kémeket tartott, kik nemcsak azon fáradoztak, hogy az emberek szavait és cselekedeteit kifürkészék, hanem gondolatait is eltalálják; befurakodának a családok szentélyébe, kilesték a bizalmas beszélgetést apa és fiú, férj és nő közt, s jaj vala azoknak, kiket e betolakodottak feljelentettek. A vádlottak titkos, Biron által berendezett ítélőszék elé vezettetének s miután kegyetlenül megkínóztatának, Szibiriába küldettek; ez volt a legnagyobb kegyelem; legtöbben megkorbácsoltatának, megesonkítottak, kerékbe törettek, vagy a hóhér bárdja alatt véreztek el. „Az orosz nép természetes vidámsága,” mond Ustrjalow, „ezen borzasztó napokban egészen kiveszett; mindenki halkan suttogott társával s remegett, ha megfigyelve látta

magát. Senkisésem érezte magát biztonságban, senkisésem tudta midőn lefeküdt, hogy mire fog virradni. Biron sötét zsarnoki lelke még a szokásos népmulatságokat sem kedvelte.”

Az idő folyamában Anna czárnő megkegyelmezett a nehezen sujtott Golitzyn és Dolgorukij családoknak, melyek annak idején bíboros örökségétől akarák őt megfosztani. Azonban Biron nem tudá nekik megbocsájtani, hogy ők tanácsolák megválasztatása alkalmával a császárnőnek, hogy ne hozza kegyenczét magával Oroszországba, hanem hagyja Mietauban. Azért a legszörnyűbb bosszúvágy égett lelkében, melynek kielégítésére csak az alkalomra várakozott. Felhasználván a császárnő bizalmatlanságát az egyszer hűtlenek iránt, sikerült lelkében a félelem rémét felébreszteni újból. Azzal vádolá a megkegyelmezetteket, hogy azok őt le akarják taszítani a trónról és helyébe II. Péter mennyasszonyát, Dolgorukij Katalint ültetni. Bármily botorul volt is a terv kigondolva, a császárnő hitelt adott neki s most kezdetőket vették a legborzasztóbb üldöztetések. A szerencsétlenek Szent-Pétervárra hozattak, kínzásoknak vettettek alá s a legkegyetlenebb halállal végeztettek ki; II. Péter egykori kedvence, Dolgorukij Iván, kiragadtatván neje és két fia karjai közül kerékbe töretett, három más rokona lefejeztetett, egy pedig életfogytiglan kényszermunkára ítéltetett. A kivégeztetések Novgorodban mentek vala végbe.

Feltűnő, miszerint Biron kegyetlen erőszakoskodásait azok segélyével vitte vala végbe, kik a kormány élén állván, annak cselekedeteiért a történelem ítélőszéke előtt felelősségre vonhatók. S itt az ármányok útvesztőjében azon felfedezésre jutunk, hogy voltak Oroszországban olyanok, és pedig többen a régi tekintélyes családok közül, kik a svédek segélyével csakugyan trónválságot akartak előidézni, s kik az utolsó török háborút arra akarták felhasználni, hogy Annát megbuktassák s helyébe Erzsébet Petrowna nagyherczegnőt ültessék a czári trónra.

Az összeesküvésnek még nem minden szálai ismeretesek; annyi azonban tény, miszerint nagy eszközök hozattak mozgásba; s ha a török háború Münnich vereségével végződik, a svédek valószínűleg még egyszer megjelentek volna orosz területen.

Ezen körülmény teszi érthetővé, hogy miért hívta vissza a szent-pétervári udvar diadalai közepette Münnich

tábornokot s kötött békét a portával, melynek kívánságait oly feltűnő készséggel teljesíté. A legelső biztosabb hírek a titkos összeköttetésekről Stockholmból jöttek Szent-Pétervárra az ottani orosz nagykövet Bestusew útján; további nyomozások azután mind biztosabb alapokra vezettek úgy a személyeket, mint a terveket illetőleg.

Azok között, kik az összeesküvésben fontos szerepet játszottak, talán az első helyet foglalja el a korábbi állam-miniszter Wolynski Artemon, ki sokáig birta a császárnő és Biron bizalmát, kit finom külformái által sikerült megnyernie. Wolynskiról az orosz történelemben felettén eltérő véleményekre akadunk. Míg Ustrjalow kitűnő férfiúnak nevezi, ki eszével és buzgóságával nagy szolgálatokat tett hazájának és a trónnak s kinek egyedüli szerencsétlenségét egy meggondolatlan szó képezte, melyet hazája iránti buzgóságában kockáztatott, addig Hermann a zsarnokság elfajult képviselőjének nevezi őt, kinek élete nem egyéb, mint egy lánczolata a legkülönbözőbb gonosztetteknek. De lássuk röviden ezen zsarnoki szüleménynek életfolyását.

Wolynski Artemon régi nemesi család sarja volt: anyja, valamint neje a Naryskin nemzetséghez tartozott s így rokonságban állott a Romanow-ház fiatalabb ágával. Nagy Péter alatt azzal kezdé, hogy mint közvitész a gárda-ezredbe lépett, hol eszélyessége és derűtsége folytán csakhamar megnyeré az akkora nagy befolyással bíró Safirow pártfogását, kinek ajánlatára nemsokára tisztté léptettetett elő. Ármányos, hűtlen természetének már ekkor többször adá jelét s hálátlanságra vall, miszerint jóakaróját Safirowot minden alkalommal makacsul rágalmazá és gyanúsítá. Hízelgéseinek és fondorlatainak köszönheté, hogy Nagy Péter által már korán Asztrachán kormányzójának nevezetvén ki, a nyilvános pályán gyorsan haladott előre. Asztrachánban az orosz közmondás szerint: „Isten magasán van és a czár messze,” gazdálkodott Wolynski és nagy vagyont gyűjtött magának. Kémei mindenütt jelen voltak s hírül hozák neki azt is, mi a családi körökben bizalmas megbeszélés tárgyát képezi. Egy alkalommal arról értesült, hogy egy kereskedő, kit már régóta zaklatott, neje felől kedvezőtlenül nyilatkozott. Tettetett nyájassággal a semmi rosszat nem sejtő kereskedőt meghívja asztalához. Ez készséggel eleget tesz a meghívásnak, melyet jó jelnek tekint

a helytartó részéről. Azonban alig foglalt helyet az asztalnál, midőn poroszlók lépnek be vashegygyel ellátott botokkal, kik a megrémült kereskedőt az egész lakoma alatt kegyetlenül ütlegetik, a gazda nem csekély gyönyörűségére. Asztal után meztelenre vetkeztetik s egy létrára kötöztetik; azután teste tele aggattatik nyers hússal. E pillanatban egy falka éhes ebet bocsájtottak a terembe, melyek borzasztó vadsággal estek neki a szerencsétlen embernek, kit halálra téptek és marcangoltak. S midőn a vérlázító jelenetből elég volt, a boldogtalant kidobták a hóba, hol félig megfagyott, míg végre irgalmas emberek haza szállíták.

Így bántak el még a tizenhatszodik század első felében a távolabb eső részek helytartói a polgári elemmel; s ezen lelketlen apró zsarnokok közül Wolynski nem volt az utolsó. Egyébiránt Wolynskit asztracháni helytartósága alatt azzal is vádolták, hogy egy 100 ezer rubel értékű, drágakövekkel kirakott és arannyal gazdagon átszőtt egyházi öltönyt idegenített el és pedig a lehető leggaládabb módon. I. Péter 1720-ban mint követet Perzsiába küldé, mely alkalommal hasonlóképen nagy összegeket tett magának félre, ámbár a sahok országában még nálánál is körmönfontabb családokra akadt. Így látta el Wolynski minden hivatalát, melylyel szerencséje nem fukarkodott, mignem számtalan gonosztettei folytán tekintélye az udvar szemében is hanyatlott.

De az ármányos nem jött zavarba, makacsul kihívta sorsát s mégegyszer, s most még magasabbra emelkedett. Szent-Pétervárott behízelegte magát Biron kegyeibe, ki bár ismerte megbízhatatlan jellemét, mégis hasznát akarta venni. Mindenki csodálkozott, hogy a hitelét vesztett kalandor mily könnyen emelkedék fel másodszor is a szerencse lépcsőjén. Jaguzsinszkij röviddel halála előtt Wolynskira vonatkozólag ezeket mondá: „Előre látom, hogy hízelkedései és ármányai által még a miniszterségig felviszi, de ha odáig eljutott, nem telik bele két év — és az akasztófára kerül.” A következők megmutatták, mennyiben volt igaza az egykori főügyésznek.

Biron csakugyan lehetségessé tette a lehetetlennek látszót; Anna császárnő az egykori asztracháni helytartót kinevezé államminiszterének, bármint ellenezte és kifogásolta is ezt Ostermann. S hogy ellenfelét elbuktassa, nem

volt válogató az eszközökben. Még 1739-ben egy orosz nyelven szerkesztett emlékiratot nyújtott át a császárnőnek. — melynek német fordítását a fondorkodó Ostermannnak is beterjeszté — melyben nagy buzgalommal és sok álokoskodással kelt ki az államnak ú. n. hamis vagy hűtlen munkásai ellen s azt javasla az uralkodónőnek — és Bironnak — hogy álcáztassanak le mindazok, kikben az állam érdekeire való tekintetből nem lehet feltétlenül megbízni. Azonban emlékiratának nem volt semmi hatása: Biron valószínűleg más irányban óhajtá az új államminiszter tehetségeit felhasználni.

Ép oly kevés szerencséje volt egy másik kísérlettel. A moszkvai pósta útján ugyanis egy névtelen levél érkezett Eichler kabinettitkár czímére, melyben Ostermann ellen különböző vádak emeltettek, melyek czélzatossága azonban oly nyilvánvaló volt, hogy komolyabb érdeklődést senkiben sem ébreszthetett. S midőn ily módon nem vihette keresztül alacsony szándékát, Wolynski komolyabb eszközökhöz folyamodott. Hű segítőtársakra talált az említett Eichler kabinettitkárban, egy német jövevényben, és Musszin-Puskin gróf kereskedelmi kamarai elnökben. Ezeken kívül még több olyan férfiút vont maga körébe, kiknek egy vagy más okból tartaniok kellett Biron, Ostermann és a többi kormányférfiak haragjától. Így vette magát körül Wolynski mind nagyobb számú híveitől, kiknek segélyével árulását végrehajtani remélte.

Bármily óvatosan őrzé is Wolynski az összeesküvés titkát és annak szálaít, nem akadályozhatta meg, hogy itt-ott halkan olyan dolgokról ne beszéljenek magában az udvar körében, melyek felettén veszélyessé válhattak az árulóra és czinkostársaira. Kiváltképen nagy ellensége volt Kurakin herceg, ki egy alkalommal a császárnő jelenlétében a következő, legkevésbé sem hízelgő jellemzést adta Wolynskiról: „Én képes vagyok a szerint, a mint egyik vagy másik lábával lépdél vagy megáll, vagy miként homlokát redőkbe vonja, egész bizonyossággal megállapítani, vajjon Wolynski hazudni, rágalmazni vagy lopni akar-e.“ Nem finom hangról tanúskodik, hogy egy udvaronc a császárnő jelenlétében ilyen kifejezéseket merészkedett használni.

Miről kezdetben csak halkan beszéltek, arról nem-

sokára mind több részletek jövének napvilágra, s Wolynski ellenségei — s ezek száma nem volt csekély — gondoskodtak róla, hogy az érdeklődés szemben ezen hírekkel ne esökkenjen. Nem kellett sok idő és mindenki a veszélyes összeesküvésről beszélt, melynek feje Wolynski államminiszter s melynek titkos részesei a legelőkelőbb polgári és katonai államhivatalnokok voltak. A Trubetzkoi és Tserkaskij hercegi családok a legtöbb érdemet szereztek maguknak az áruló leálcázásában s az összeesküvés felfedezése körül. Wolynski a miniszteri székből a vádlottak padjára került, s itt első vizsgálóbírái Usakow tábornok és Neplujew titkos tanácsos voltak.

A vizsgálat és annak eredménye kezdetben nagy titokban tartatott, bizonyára azért, hogy annak kényes és botrányos részletei ne jussanak a nagy tömeg tudomására, mely legtöbbször nemével a kárörömnök szokta a nagyok bukását s annak közelebbi körülményeit szemlélni és megítélni. Érdekes, mit Pezold követségi tanácsos június 4-ről keltezett jelentésében a Wolynski-féle összeesküvésről mond. „Minthogy a még mindig folyó és mind tágasabb körre kiterjedő vizsgálat alatt hol néhány ellenség, hol egy rokon vagy más bizalmas kerül a kelepcebe, s majdnem minden családból akad néhány, kik Wolynski ügyével összebonyolódva vannak, ennél fogva nagy a rettegés, félelem vagy reménykedés mindenfelé, sőt leírhatatlan azon általános izgalom és nyugtalanság, mely mindenkit magával ragad. Hogy milyen dolgok vannak itt napirenden, azt bizonyítja többek közt a következő eset. Techmonow rendőrtanácsos, ki az összeesküvésnek tagja volt, néhány nap előtt a rendőri épületben megkorbácsoltatott, azonban már a negyedik ütésnél halva rogyott össze. Eichler is bilincsekbe verve a várba hurczoltatott s mint mondják, ő is kiállotta már a korbácsot.“

A Wolynski-féle összeesküvésről csak kevés biztos hír jutott nyilvánosságra, annyi azonban az idegen udvarok követeinek jelentéséből kitűnik, hogy nem csekélyebbről, mint a kormány és annak képviselőinek megváltoztatásáról volt szó. Wolynski mindenekelőtt a kurlandi herceget — tehát legnagyobb jótevőjét — azután Ostermann gróf minisztert, Münnich tábornagyot és Löwenwolde udvari főmarsallt akará eltenni láb alól, s azután az idegeneket

Oroszországban mind kiirtani. A mecklenburgi hercegnőt, ki röviddel elébb Braunschweig-Bevern Antal Ulrik herceg nejévé lőn. Németországba akará küldeni hajón; Anna császárnőt fogságba helyezni, melyből csak úgy szabadult volna ki, ha kezét neki nyújtja vala. Ha ez utóbbi nem sikerül vala, úgy a császárnő kolostorba záratott volna s helyette Erzsébet nagyhercegnőt ülteti vala a császári trónra, de csak azon esetben, ha hajlandónak nyilatkozik kezét elfogadni s vele az uralkodást megosztani.

Ez volt a vakmerő összeesküvő terve, mely kalandosság tekintetében ritkítja párját. A nagyravágyás az őrzöngésig fokozta Wolynski képzelmet, melynek nem lehetett más következménye, mint a legborzasztóbb bukás. Iratai közt egy törzsfát lehetne találni, melyen a Wolynski név és nemzetség egy wolhyniai hercegnőre vezetett vissza, ki évszázadok előtt egy moszkvai nagyfejedelem neje volt. Ezen hercegnő a császári jelvényekkel díszítve, újjával egy vértezett alakra mutatott, melyben maga Wolynski volt felismerhető. Segítőtársai valának a már említettekén kívül Jeropkin Péter építészeti főfelügyelő és Chrustsow Andrej tanácsos, mindketten képzett és művelt emberek, kik több nyelvet beszéltek és nagy olvasottsággal bírtak. De fősegítőtársa a többször említett cabinetttitkár, Eichler volt, kinek legfontosabb teendője abban állott, hogy reggeltől estig a császárnő és Biron herceg közelében tartózkodott, mindent megfigyelt s mindenről híven értesíté, mi az udvar közelében történt. Szolgálatának megjutalmazása fejében Wolynski a Dolgorukij család elkobzott jószágait helyezte számára kilátásba. Ezeken kívül az összeesküvés egész terjedelméről és céljairól csak a kereskedelmi kamara főnöke, Musszin-Puskin gróf bírt tudomással, egy, szellemi tekintetben nagyon korlátolt egyéniség.

Több személyt benső bizalmasává tenni nem egyezett meg Wolynski tervével és óvatosságával. „Mert,” mondja tovább a már említett követségi tanácsos Pezold érdekes jelentéseiben, „mindent csak a nép által akart elérni, azért óvakodott titkos tervét sokakkal közölni, minthogy így inkább remélheté, hogy a dolog titokban marad azon pillanatig, melyben tette int az óra. Wolynski annál bizonyosabban számított a nagy tömegek részvételére, minthogy azok csekély kivétellel csakugyan gyűlölék az idegeneket

s azonkívül el valának keseredve az utolsó háborúk alkalmából tetemesen felemelt adóterhek miatt; azonfelül azt remélték, hogy az általános erőszak és zűrzavar közepette könnyen kielégíthetik rablási hajlamaikat.“

Ilyen körülmények közt valóságos szerencsének nevezhető, hogy a veszélyes összeesküvés még idejében felfedezett s ekként kimondhatatlan és kiszámíthatatlan bajoknak eleje vététt. A kínos vallatásnál Wolynski elég erőt és kitartást tanúsított, mi megrögzött természetének tulajdonított. A szörnyű korbácsot elszántan kiállá anélkül, hogy vallomásaival bárkinek ártalmára lett volna; de a kínzatások és a megkorbácsolás ismétlődtek és a szörnyű fájdalmak közepette végre mindent bevallott. Legkíméletesebb volt vádjában czinkostársa Eichler irányában, ki ezt a gyengédségét hasonlóval igyekezett viszonzni.

Végre július 7-én illetve június 26-án dobszó mellett kihirdették a fővárosban, hogy a következő napon reggeli nyolcz órakor néhány gonosztevő nyilvános kivégeztetése fog végbemenni. Azonban sem az elítéltek neve, sem a kivégzés helye nem neveztették meg. Már egy órával a kivégeztetés előtt a vesztőhelyre vezetettének a szerencsétlenek: azután felolvastatott az ítélet, mely lényegében így hangzott: „Miután Wolynski a legnagyobb hűtlenséget követte el egy tervezett lázadás által a császárnő élete és koronája ellen, továbbá árulást a kormány kebelében, valamint többféle koronatulvajlásban is bűnösnek találtatott, ennél fogva a szenátus a következő ítéletet mondá ki reá: vágassék le a nyelve, azután a jobb keze, s miután feje törzsétől elválasztatott, függesztessék ki egy póznára. Azonban ő császári felsége vele született kegyénél fogva ezen ítéletnek csak két utóbbi pontját hagyta helybe, míg az első nagylelkűen elengedte. . . .“ Wolynski társai közül Jeropkin és Chrustsow lefejeztettek; főhadbiztos Szoimonow Fedor, továbbá Eichler és Szuda titkárok nyilvánosan megkorbácsoltattak s azután élethossziglan a szibíriai bányákban kényszermunkákra ítéltettek. Az elítéltek elkobzott jószágainak egy részével a császárnő híveit ajándékozta meg; a legtöbbet kapták Münnich, Tserkaskij, Trubetzkoi. Biron Gusztáv tábornok és báró Mengden, mely utóbbira mint hű kurlandira a császárnő a kereskedelmi kamarai elnökséget is reáruházta, melyet elébb a nyelvétől meg-

fosztott és örökös száműzetésre ítélt gróf Musszin-Puskin viselt.¹⁾

Ilyen volt Wolynski Artemon gróf és működése Oroszország történelmében Hermann leírása és azon egykorú diplomatai feljegyzések szerint, melyekben annál kevesebb okunk van kételkedni, minthogy azok különböző oldalról teljes összhangzásban adatnak elő.

Egészen másként adja elő a dolgot Ustrjalow, ki Wolynskiben nem gonosztevőt és árulót, hanem buzgó hazafit lát, ki az idegenek és uralomra került hatalmasok ármányainak esik áldozatul. Ranibaud szokott felületes-ségében egyszerűen az ú. n. Bironowtsina terhére írja az esetet, anélkül, hogy azt komolyabb vizsgálódásának tárgyává tette volna, mit különben a történelmi analogia ezen remekírója sehol sem tart könyvében szükségesnek. Történelme inkább szépirodalmi történetírássá vall, mely jobban mulattat, mint oktat és meggyőz.

Ustrjalow szerint Wolynski egyedül őszinteségének tulajdoníthatta bukását, melylyel halálos ellenségévé tette korábbi jóakaróját, a kurlandi herezeget. Ettől fogva minden rossz szándék neki tulajdoníttaték; minden gondolatában és cselekedetében árulás keresteték. Azzal is vádoltaték, hogy Macchiavelli könyvét orosz nyelvre lefordíttatá s a császárnőnek beküldé. Szerinte Wolynski ártatlansága szembeötlő vala, de azért a legborzasztóbb kínzásoknak vetteték alá. Állítólag magát a császárnőt annyira meghatotta a szerencsétlen sorsa, hogy sokáig habozott a halálos ítéletet aláírni; mit végre könnyes szemekkel akkor hajtott végre, midőn Biron azzal fenyegetődzék, hogy elhagyja az udvart, Oroszországot és visszatér herezegeibe.²⁾

Nem ismerjük eléggé Ustrjalow forrásait, hogy állításait és azok indokolását kellőleg méltányolni tudnók; de alig tévedünk, ha azt mondjuk, miszerint a Bironowtsina, azaz az idegenek uralma szemében is oly bűn volt, mely ellen még az árulás is elveszté vétkes jellegét. Karamsin magasztos tiszta hazafisága mellett a történelmi igazság iránt oly erősen kifejlődött érzéssel bírt, hogy még ott sem vétett ellene, hol hazafisága a legnehezebb próbára tétetett.

¹⁾ Hermann, IV. köt. 607—625. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 140—142. lap.

Ustrjalow Wolynskiben az oroszot látja, ki az idegenek uralmát és befolyását minden áron meg akarja bukztatni, s azért szándékosan szemet húny fogvatkozásai és jellemének megbízhatatlansága ellenében.

De lássuk Biron zsarnokságának és következményeinek hatását a nyilvános élet minden ágára, melyből megismerni tanuljuk azt is, miszerint az orosz nép gyűlölete a Bironowtsina irányában korántsem volt indokolatlan. Nagy Péter halála óta az államjövendelmek rohamosan esökkentek, kiváltképen észlelhető volt ez azonban Anna császárnő uralkodása óta. Míg ugyanis trónraléptekor az adóhátralékok 7 millió, a mai érték szerint 40 millió rubelt tettek, ezen roppant összeg rövid idő alatt megkétszereződött. A császárnő belátta szükségét a komolyabb rendszabályoknak, hogy a bajnak elejét vegye, s azért egy császári bizottságot nevezett ki, melynek feladata volt az államjövendelmek rendesebb és biztosabb kezelése. Szerencsétlenségére Oroszországnak egész sora az ú. n. rossz esztendőknél következett be, mely a mezei gazdákat kétségbe ejté s az államot megfosztá legfontosabb jövedelmi forrásától; a legtermékenyebb vidékek lakosai elszegényedének, vagy másfelé kerestek menedéket. Anna császárnő részvétellel nézte a szerencsétlenek anyagi küzdelmeit, s nem egyszer segített rajtuk azáltal, hogy hosszabb vagy rövidebb időre elengedte nekik a fejadót. Azonban Biron nem jó szemmel nézte az uralkodónő emberbaráti intézkedéseit; előtte számalom és emberi részvét ismeretlen érzések valának; gyűlölettel és megvetéssel viseltetett minden iránt mi orosz volt, sőt ezt a nevet is csak rosszaló értelemben szokta használni. Az elbizakodott, mindenható kegyencz semmit sem akart tudni a nép inségéről; maga állott élére a császári bizottságnak, mely az államjövendelmek rendezésére lőn kiküldve, s oly embertelen szigorral járt el, mely mindenkit felháborított, ki a szűkölködők szerencsétlen sorsát szíven hordozta. Haragját leginkább a helytartók érezték, kiket egymásután börtönbe vettetett. Egyidejűleg katonai parancsnokságokat állíttatott fel a falvakban oly czélból, hogy a hátralevő adó karhatalommal hajtassék be; mi az általános nyomort még elviselhetetlenebbé tette. Biron parancsának végrehajtói mindent elvettek, gabonát, ruhát s elhajtották a szegény emberek utolsó tehenét; s ha itt-ott ellenszegülés mutat-

kozott, egész falvak felgyújtattak, a lakosok pedig tömegesen megkorbácsoltatának. — Hogy az adóbehajtásnak ez a borzasztó neme könnyebben eszközölthessék, nemsokára egész ezredek rendeltetének ki, melyek az amúgyis mindenéből kifosztogatott nép nyakán és költségén élődének.

Ilyen módon milliók hajtottak be, melyeknek azonban csak egy része folyt az állam pénztárába. Biron kielégíthetetlen kincsvágya megragadta az alkalmat s a nép keserű filléreiből óriási tőkét alkotott magának; Lengyel- és Németországban nagy kiterjedésű jószágokat vásárolt, méneseket rendezett be, pompás palotákat építtetett és fényes fogatokat tartott. S míg a kegyencz napról-napra inkább gyarapodott, az állam tekintélye és jövedelmi forrásai apadóban valának és Anna császárnő uralkodásának vége felé a kincstár oly üres volt, hogy az udvar kiadásait nem bírta fedezni.¹⁾ Nem esoda, ha ilyen körülmények közt a szerencsés lefolyású török háború oly szerencsétlen véget ért.

A Wolynski-féle összeesküvés felfedezése, mely élénken emlékeztet bennünket a nihilismus törekvéseire napjainkban, megóvta az államot a végzetes események egész sorozatától; de meggyőzte a világot arról is, miszerint a szabadság iránti hajlam megvolt ugyan már akkor az orosz nemzetben, de a despotismus elemi hatalma még sokkal erősebb volt. S a zsarnoki hatalom képviselői megtanulhatták belőle azt is, miszerint a nagy tömegek türelmének is vége szakadhat s ekkor maga a zsarnokság is végéhez közeledik. Azóta 150 év múlt el s Oroszország még ma sem ismeri a szabadságot; Wolynski és elvtársainak szelleme ma is kísért; az összefüggés az akkor és a ma között félreismerhetetlen; a czélok ugyanazok, csak az emberek és az eszközök változtak. Ki a mai nihilismust megérteni akarja, annak tanulmányoznia kell az orosz forradalmak és összeesküvések történelmét azon idők óta, mióta a czári despotismus Moszkvában megerősödött és uralkodóvá lett.

Egy szemtanú, a szász ezredes Neubauer, az orosz birodalom állapotairól az 1740. év derekán fontos adatokat közöl, melyek annál figyelemre méltóbbak, minthogy részrehajlatlan és elfogulatlan ítélestről tanúskodnak. Az ezredes többek közt a következőket mondja: „Előbbi időkhez hason-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 142—143. lap.

lítva a dolgok helyzete itt nagyon megváltozott. A kormány, szemben a nemességgel és a néppel s támaszkodva a katonai hatalomra, határozott túlsúlyra emelkedett. Annakelőtte, midőn még nem volt más hadsereg mint a fegyelmetlen és engedelmességhez nem szokott sztrjelitzek csapata, midőn az orosz uralkodók a régi megerősített fővárosban laktak, telve a nép sokaságától, s midőn még a bojárok nyilvános megjelenésük alkalmával szokás szerint nagy sereg szolgától kísértették magukat, akkoron felkelések és lázadások sokkal könnyebben fordulhattak elő. Most azonban, midőn egy jól fegyelmezett s a birodalom minden részében felosztott állandó hadsereg áll a hatalomnak rendelkezésére, ilyesmi sokkal ritkábban fordulhat elő. Ezen oknál fogva egy, hatásaiban nyomatékosabb lázadást vagy felkelést nem tartok valószínűnek; legkevésbé indulhatna ki pedig egy ily mozgalom magából a népből, mely teljesen közönyösen viseli magát — ne sent rien — az efféle mozgalmakkal szemben.“

„Jelenleg az egész állam a hadseregen alapszik; a nemesség pedig, mely egyedül képes volna ily mozgalmat létesíteni, vagy a szárazföldi, vagy a tengeri hadseregben, vagy pedig polgári hivatalokban szolgál; azok kivételével, kik jószágaikra vannak száműzve. Ami a hadsereg jelenlegi elhelyezését illeti, arra nézve szolgáljanak útbaigazításul a következő adatok. A svédektől elfoglalt Balti tenger melléki tartományokban ez idő szerint 90 ezer gyalog s hat ezred vértezett lovasság állomásozik. Az összes orosz hadsereg jelenlegi békeállománya meghaladja a 120 ezer embert; ide nem számítva a kozákok és egyéb nem rendes csapatokat. A tengeri had az utóbbi időben elhanyagoltatott; míg I. Katalin alatt még 9000 volt a tengerészek száma, most alig éri el a négyezret. Az állam összes bevételei jelenleg tíz millió rubelre tételnek; a sóegyedárúság a koronának évenként 1,200.000 rubelt jövedelmez; a szent-pétervári kikötővám 600.000 rubelt. Wolynski a török háború alatt különböző új adónemet hozott be; többek közt a gőzfürdőket is megadóztatta. Azonban mindezen jövedelmek elégteleneknek bizonyultak azon lelkiismeretlen gazdálkodással szemben, mely az orosz államszervezetnek egyik rákbaját képezte.“

És az összes orosz birodalom és annak minden segélyforrásai felett tulajdonképen Biron János, a szerencsétől

elkényeztetett kurlandi herceg rendelkezett, vagy talán helyesebben uralkodott; a császárnő mindenhez csak a nevét kölesönte, ő volt az uralkodó, intéző; mellette csak egykori ellenfele — de kinek esztét és munkaképességét nem nélkülözheté — Ostermann érdemel említést a közvetlen kormányzás körén belül, ki jelenlegi minőségében a miniszterium előlőljének volt nevezhető.

„Ostermann és a herceg,” így folytatja az idézett szász ezredes feljegyzéseit, „zavartalan jó egyetértésben élnek egymással. Ment minden önzéstől, Ostermann meg van elégedve azzal, ha az ügyek rendben mennek s az államgépezet működését semmi sem zavarja, különben esélyessége és pontossága annyira megy, hogy semmit sem tesz a herceg tudta és beleegyezése nélkül; viszont az utóbbi ezt azzal viszonyozza, hogy minden fontosabb ügyben kikéri magának Ostermann tanácsát és véleményét. Így azután a két férfiú között, kik közül az egyik uralkodik de nem dolgozik, a másik pedig dolgozik és nem uralkodik, misem zavarja meg a jó egyetértést. Ostermann a kormány alaposzlópa s kíváló szerencsésére szolgál ama adománya, melynek segítségével mindenütt megtalálja az egyéneket, kikre szüksége van . . .”

„Gróf Münnich tábornagy viszonya a kurlandi herceghez évek óta teljesen külsőleges. A herceg meg volt róla győződve, miszerint Münnich sokkal nagyraavagyóbb, sem hogy elismerő vagy hálás tudna lenni, s hogy minden lelkiismereti furdalás nélkül eltenné jötevőjét láb alól, ha ez lehetséges volna s erre alkalom kínálkoznék . . . Münnich legfőbb óhajta évek óta, hogy miniszterré lehessen: s ismeretes, hogy kedvencz eszméjének könnyebb kivitele végett egy ideig jó lábon állott Wolynskival is, mit neki a kurlandi herceg sohasem tudott megbocsájtani. Versenytársa a miniszterségben Bestusew Alexej titkos tanácsos, kinek fivére sokáig követ volt Stockholmban.”

Gróf Brühl szász miniszter 1740-ben a következő kérdések megoldására szólítá fel Neubauer ezredest: Kinek van legtöbb kilátása Anna császárnő halála után az orosz trónt elnyerni? milyen lábon állanak Erzsébet és Anna nagyhercegnők az udvarral? Ezen kérdésekre a következő választ kapta: „A császárnő ép oly gyengéd érzelmekkel viseltetik Anna nagyhercegnő iránt, miként a leghatáro-

zottabb ellenszenvvel Erzsébet nagyhercegnőhez. Ha az utóbbi a legesekélyebb kísérletet tenné jogainak érvényesítésére, azonnal kolostorba, avagy, ha ezt a kurlandi herceg jobbnak találná, Szibiriába küldetnék.”

Biron, ki, miként Ustrjalow mondja, „elégge szétmarczangoló Oroszországot,” annak a jövőben még szomorúbb sorsot tartott fenn, uralmát Oroszország felett ki akará terjeszteni Anna Ivanovna császárnő halálán túl is; s intézkedéseit oly ügyesen tette, hogy vakmerő terve majdnem sikerült. Anna császárnő mindjárt trónralépésekor kinyilatkoztatá abbéli szándékát, hogy az orosz trónt Nagy Péter dynastiájának mellőzésével tulajdon családjában kívánja megerősíteni. Iván Alexejevits czár családjának egyetlen sarja a császárnő halála esetében, nővérének, az 1733-ben meghalálozott mecklenburgi hercegnőnek, Katalinnak leánya Anna Leopoldowna hercegnő volt; neki akarta a császárnő a koronát hagyni, egyelőre azonban egy méltó férjet keresett a fiatal hölgy számára; mi azonban nem volt könnyű feladat.

Biron kezdetben azon eszmével foglalkozott, hogy a hercegnőt tulajdon fiával házasítsa össze. Azonban a hercegnő túltett az ármányos férfiún s a bécsi udvar közbenjárásával házasságra lépett Antal Ulrik Braunschweig-Lüneburgi herceggel. Ezen házasságból született 1740. augusztus 19-én Iván Antonovits herceg. Röviddel utóbb a császárnő üdült baja, izületi bántalom, veszélyesen megújult; minek folytán sietett, hogy az öröklés kérdését végleg rendezze. Az alig hat hetes csecsemőt egy okmány nyál, melynek hitelessége kifogástalan volt, utódjának nevezvén ki, nagy gondot adott a betegeskedő császárnőnek azon kérdés, vajjon a császár nagykorúságáig kinek kezébe tegye le a gyám és kormányzó nehéz és felelősségteljes tisztét. A gyermek anyjában, Anna hercegnőben nem bízott meg, kinek férjét Biron sugalmazásai folytán nem tudta megkedvelni. A legalkalmasabbnak látszott a császárnő szemében a kurlandi herceg, azonban Anna nem ok nélkül féltette őt a nagyok veszélyes irigységének kitenni.

Míg ekként a császárnő nem tudott megállapodásra jönni, ezalatt Biron már a regensség gyönyöreiről álmodozott; s hogy lelkének legforróbb vágyát elérje, azon fáradozott, hogy a legtekintélyesebb nagyokat megnyerve, őket

rávegye, miszerint azok a császárnőt beszélnék rá, hogy őt nevezze ki a birodalom kormányzójává. Ily czélből magához kéreté Ostermann, Münnichet, Golowkint, Löwenwoldot: továbbá Trubetzkoi és Tserkaskij hercegeket, valamint más befolyásos egyéneket, kikre számíthatott, azután a meghatottság hangján arról értesíté őket, miszerint a császárnő állapota reménytelen. S miután az érzékenység szokatlan hangján figyelmezteté őket Oroszország és az orosz nép sorsára, szívükre kötötte, hogy ne tegyék ki az országot egy tapasztalatlan gyenge nő urahnának, hanem válaszsza a kiskorú császár mellé egy olyan férfiút gyámnak és kormányzónak, kinek úgy jelleme mint szellemi tehetségei kezességet nyújtanak arra, hogy a birodalom népeit boldoggá teendi. Mindnyájan, kik a kurlandi herceg beszédét hallották, minden fejtörés nélkül eltalálták, hogy hova czéloz és kit óhajt a herceg a regensségre. A nagyok mind gyűlöltek Biront; de a császárnő még életben volt s a legkisebb ellenszegülés a mindenható kegyenczezel szemben könnyen veszedelmükre lehetett. Wolynski vezetes sorsa még mindenki emlékében élt. Legelső, ki felemelé szavát, Tserkaskij herceg volt; beszédében kifejté, miszerint senkisem méltóbb és alkalmasabb arra, hogy a birodalmat kormányozza, mint maga a kurlandi herceg: ugyanígy vélekedének Münnich, Ostermann és a többiek. Most haladéktalanul egy kérvény szerkesztetett a császárnőhöz intézve, melynek benyújtását és elintézését Ostermann vállalta magára. A kérvényben s az ahhoz mellékelt császári kiáltványban kifejtették, miszerint a czár nagykorúságáig a kurlandi herceg fogja Oroszországot mint regens kormányozni. A császárnő látszólag habozott a vezetes okmányt aláírni; de végre Ostermann rábeszélésének sikerült őt erre rávenni, s mint Ustrjalow mondja, már eszméletlen állapotban aláírta a fontos iratot, mely egyelőre Oroszország sorsa felett döntendő vala. Alig írta alá Anna császárnő a kiáltványt, 1740. október 17/28-án meghalt, azon nyugodt öntudattal, hogy dolgát jól végezte s hazáját jó kezekben hagyja. Nehány pillanattal később a kurlandi herceg diadalmas arccal lépett a palotában egybegyűlt nagyok közé, kik várakozó tekintettel függtek rajta s miután őket a kiáltvány aláírásáról értesíté s bizalmukat megköszöné, e szavakkal bocsájtá el őket: „Uraim, önök valódi római

tettet vittek végbe!“¹⁾ A császárnő halála, melyre mindenki elkészült vala, nem lepott meg senkit. Halála olyan volt, mint az élete: a hatalom annak kezében maradt, ki azt eddig is birta és gyakorlá. A kurlandi herceg, ki eddigelé egy gyenge nő nevében korlátlan akarattal uralkodott, ezentúl egy még gyengébb nevében — ki még a bölcsőben ringott — sem kevésbé korlátlan hatalommal igazgatta Oroszország sorsát.²⁾

Mielőtt elbeszélésünket folytatnók, vessünk egy pillantást Anna császárnő udvarára s a szent-pétervári előkelő társaságra s az ott uralkodó hangulatra és szellemre. Utmutatóul szolgáljon egy előkelő állású és kiváló műveltségű férfiú, ki sokat megfordult az orosz főváros legmagasabb köreiből s mindenről személyes tapasztalatok alapján gyűjté kiváltképen kortörténelmi tekintetben fontos feljegyzéseit.³⁾ E feljegyzések szerzője Manstein ezredes volt, ki mint Münnich gróf tábornagy szárnysegéde sokat volt az udvar közelében és személyesen ismerte az ott megfordult tekintélyes és előkelő egyéniségeket. Legelőször is a kurlandi herceggel kezdi.

„A kurlandi herceg nagy barátja a fénynek és pompának: s már ez okból is Anna császárnő mindent elkövetett, hogy udvarát Európa legfényesebbikévé tegye. Azonban kívánsága nem ment oly gyorsan teljesülésbe. A leggazdagabb öltözkéhez néha nem illett a rosszul nyirott paróka: a legdrágább szöveteket elrontá egy ügyetlen szabó; vagy ha talán a ruházat mégis valahogy sikerült, — az összenyomást elrontá — az ízléstelen fogat. Egy előkelően öltözött férfiú nem ritkán egy csúnya, kopott, nyomorult gebéktől vontatott kocsiban ült. Olyan házakban, hol minden duzzadt aranytól és ezüsttől, a legnagyobb tisztátalanság uralkodott. A nők semmivel sem tanúsítanak jobb ízlést, mint a férfiak. Egy rendesen és csinosan öltözött hölgyre tíz olyat lehetett számítani, kiknek öltözeke felettén hiányos volt. A rend hiánya általában az egész háztartásban észrevehető volt s csak kevés oly ház volt található, kivált az első években, hol minden kellő összhangzatban volt fellelhető. Mindazonáltal a jó példa itt is mindinkább megérlelé a jobb ízlést.“

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 151. lap.

²⁾ Hermann, IV. köt. 648. lap.

³⁾ Manstein, Mémoires, 350—355. lap.

„A túlságos pompa az udvarnak óriási összegekbe került. Egy udvaronc, ki öltözkéire csak két- vagy három-ezer rubelt adott ki évenként, alig felelt meg a hozzá kötött igények egy kis részének. Azon dicsőségért, hogy „az udvarnál szerepelhessenek,” sokan tönkre tették magukat anyagilag. Egy divatárús, ki, ha Szent-Pétervárra jöven árúit hitelbe vásárolhatta, néhány év alatt dúsgazdag emberre lehetett.”

„Anna császárnő életmódja nagyon egyszerű volt; közönségesen reggeli nyolcz órakor felkelt s kilencz órától kezdve dolgozott titkáiraival vagy minisztereivel. Délben rendesen szobájában étkezett a kurlandi herceg családjával; csak nagy ünnepélyek alkalmával tartott nyilvános asztalt. Ilyenkor pompás mennyezet alatt foglalt helyet Petrowna Erzsébet és Mecklenburgi Anna hercegnőkkel s maga a főkamrás szolgált fel. Rendesen ugyanazon teremben egy nagy asztalnál étkeztek a nagyok, állami méltóságok, a papság és a követek. Az utóbbi években a császárnő már nem adott nyílt asztalt s az idegen követeket nevében Ostermann gróf államminiszter vendégelte meg. Nyáron nagy sétákat szokott tenni, télen gyakran tekézt.”

„A kedvező évszak nagy részét a császárnő udvarával Peterhof-ban tölté el, hét mértföldnyire Szent-Pétervártól; a nyár hátralévő részét pedig az ú. n. nyári palotában, egy meglehetősen rosszúl épült házban a Newa partján. Az udvarnál nagyban dívik a játék; sokan szerencsések lettek általa, míg másokat tönkre tett. Nem ritkán egy ülésben 20 ezer rubelt lehet veszteni a Pharo vagy Quinze-ben. A császárnő maga nem játszott szenvedélylyel; s ha játszott, csak azért tette, hogy veszítsen. Ilyenkor ő tartott bankot s csak azoknak volt szabad asztalához ülni, kiket névszerint felszólított; az, ki nyert, azonnal megkapta pénzét; s mint-hogy jegyekkel játszottak, a császárnő sohasem fogadott el pénzt azoktól, kik vesztek.”

„Anna császárnő nagy barátja volt a zenének és színháznak s mindennek, mi ezekkel összefüggött; a színészeket is, a zenészeket is Olaszországból hozatta. Leginkább kedvelte az olasz és német vígjátékokat, mert közönségesen verekedésekkel végződének. A legelső operai előadás Szent-Pétervárott 1736-ban ment végbe; azonban, ámbár igen jól sikerült, a császárnőt mégsem mulattatta úgy, mint

az említett vígjátékok. A mértéktelen ivásnak, miként az I. Péter és még a következő uralkodók alatt általános szokásban volt, Anna császárnő nem volt barátja; s kiváltképen irtózott a részeg emberek látásától. Csupán Kurakin hercegnek volt az udvarnál kiváltsága annyit inni, mennyit akart. Azonban, hogy egy ily szép szokás mégsem jöjjön ki egészen divatból, minden év január 29-én, a császárnő trónraléptének évfordulóján, nagy áldozatok mutattak be Bacchusnak. Ezen napon minden udvaronc köteles volt a császárnő előtt féltérdre ereszkedve, egy nagy serleget, mely színig meg volt töltve magyar borral, fenéig kiüríteni. Ezen szokásnak megfelelő volt egy másik, nem kevésbé régi. Egy nagy ünnepély előestéjén az udvaroncok és a gárdaezredek tisztjei azon szerencsében részesültek, hogy a császárnő elé bocsájtatának kézesókra, ki ezen alkalommal mindegyiknek egy pohár bort nyújtott oda egy nagy tányéron.”

„Az udvari bohóczság még nagyon virágzott; bár korántsem oly mértékben, mint annakelőtte. Hajdan minden némileg vagyonos magánzó Oroszországban tartott magának egy bohóczot; kinek annál kevésbé volt szabad hiányoznia az udvarnál. Mecklenburgi Anna hercegnő volt az első, ki udvarából kitiltá a bohóczokat. Anna császárnő azonban nagy barátjuk volt s udvaránál hat ilyen mulatságos nevezetességet tartott, kiknek nevei valának: Lacosta, Pedrillo, Golitzyn herceg, Wolkonszkij, Apraxin és Balakew. Wolkonszkij herceg sógora volt Bestusew Alexejnek, a későbbi nagykanzellárnak. Főfeladata abban állott, hogy a császárnő kedvencz agarára felügyelnie kellett. Némelykor a császárnő időtöltésből ezen embereket a falhoz támasztatá s egyiknek a másik felett át kelle bukácsolnia; némelykor veszekedniök kellett, egymást hajuknál fogva vonszolták végig a termen s nem ritkán véresre verte egyik a másikat. Ezalatt ő felsége és az udvar pompásan mulattak s majd megszakadának neveltükben. Lacosta portugál zsidó volt, ki már Nagy Péter udvaránál szolgált hasonló minőségben; Pedrillo ellenben olasz származású volt s mint zenész jött Szt.-Pétervárra; azonban bohócztehetségei jövedelmezőbbek valának s azért cserben hagyta a művészetet; kilenczévi bolondságának 20.000 rubel megtakarított tőkét köszönhetett. Golitzyn herceg büntetésből azért, mert a külföldön

áttért a katolikus vallásra, a bohócok közé soroztatott be. A császárnő pusztá kedvtelésből Golitzynt, midőn neje meghalálozott, egy pórleánynyal házasítá össze, s az ú. n. „bolond menyegzőnek“ ő maga volt a rendezője. A vidéki kormányzók parancsot kaptak, hogy a birodalom minden nemzetiségéből küldjenek a fővárosba néhány képviselőt, kik ezen furesa menyegzőnél nemzeti öltözékeikben mint vendégek szerepeltek. Ezen ünnepély alkalmából a császárnő 1739-ben egy jégpalotát építtetett, melynek egész berendezése: bútorai, tükrök, ágyak s különféle eszközök mind jégből valának. A nászmenet, melyben 300 személy vőn részt, a Wolynski palotából indult ki; a jegyesek egy nagy ketreczbe valának zárva, melyet egy elefánt vontatott; ezt követték a vendégek szánokban, melyek elé iramszarvasok, kutyák, ökrök és disznók valának befogva. A násznép és vendégsereg számára a kurlandi herceg lovardájában volt találva. A lakomát táncmulatság követte, mely alkalommal mindenkinek a maga nemzeti tánczát kelle lejténie. Az új házaspárnak a nászéjjet a jégpalotában kelle eltöltenie.“

Igy mulatott a minden oroszok császárnője és udvara. mialatt népei a zsarnokság igája alatt görnyedének s katonai karhatalommal hajtatattak be az elszegényedett néptől az elviselhetetlen adók. A kormányzás komoly munkáját kedvenczének engedé át, míg maga akkor érezé legjobban magát, midőn bohóczai éretlenségeit végig nézte. A Wolkonszkij és Golitzyn hercegi családokon kívül — melyek tagjait udvari bolondokká nevezte ki — még más előkelő nemzetségeket is meggyalázott, — csupa zsarnoki mindenható kedvtelésből. Anastasia és Anita hercegnőknek is be kellett állaniok kisegítő bohócznőknek, mely minőségükben szerencsájüknék kelle tartaniok, ha a felséges asszony sajátkezűleg orrfrieskákkal örvendezteté meg, vagy pedig tojáskiköltésre rendelé őket.¹⁾

* * *

Alig hűnyta be Anna császárnő szemeit, midőn másnap közzététetett a császárnő által elfogadott és szentesített kiáltvány, melylyel VI. Iván egyeduralkodó csárnak — ki e pillanatban a bölesőjében ringott — a kurlandi herceg

¹⁾ Rambaud, 473. lap.

pedig a birodalom kormányzójává kineveztetett. Trubetzkoi herceg főkormányzó meghatva csókolá meg a boldogult csárnő aláírását, midőn a nevezetes okmányt neki Ostermann odanyujtá; s miután azt felolvastá, a jelenlévők mind kijelenték hozzájárulásukat. Anna császárnő utolsó akarata végrehajtatott: Oroszország, mely mindig követte csárjainak szavát, meghódolt egy alig nyolczhetes gyermeknek s elismerte a gyűlölt kurlandi herceget a birodalom kormányzójának.¹⁾

Azonban bármint intézkedett is Anna a trón betöltése iránt, Nagy Péter dynastiáját nem foszthatá meg a jogtól, melyet számára I. Katalin csárnő biztosított s melyre az egész orosz nemzet ünnepélyes esküt tett Isten házában.²⁾ Ezen, Oroszország hagyományaival szorosan összeforrott intézményt megmászhatta ugyan az uralkodói önkény egy időre, de azt megszüntetni nem állott hatalmában. VI. Iván névleges uralma egyébiránt nem tartott egészen egy évig. A regensséget kezdetben Anna császárnő határozata folytán a kurlandi herceg vezette, majd a gyermek-csár anyja, Anna Leopoldowna kezébe megy át. A kurlandi herceg kormányzása csak három hétig tartott s a szerencse ezen kiváló kegyenczének bukásával végződött. E rövid átmenetek után az orosz korona ismét visszakerül Nagy Péter törvényes ágának birtokába.

Anna császárnő halála után tehát tulajdonképen semmi sem változott, csak az uralkodó neve. A kurlandi herceg azontúl is folytatta korlátlan zsarnokságát, miáltal a kedélyeket még inkább elkészeríté. Egyszer a hatalom birtokában, azt hitte, hogy azt többé senkisem ragadhatja ki kezeiből. S ezen ép oly oktan mint fennhéjázó gondolkodásának tulajdoníthatta bukását. Ahelyett, hogy szelíd és gondoskodó intézkedések által az orosz néppel magát kibékíteni igyekezett volna, erőszakoskodásait, ha lehet, még féktelenebbül folytatta. Híveit az államkinestár terhére gazdag ajándékokkal jutalmazta; míg a fejadót csak azért engedte el, hogy azt egy tervezett új adóval nemsokára kétszeresen megvehesse a népen. Uralma valóságos rémuralom volt s alig múlt el nap, mely a tömeget a kivégeztetések látványos-

¹⁾ Hermann, IV. köt. 651. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 151. lap.

ságában nem részesítette volna. Kémei most még nagyobb számban mindenütt jelen voltak s a leghajmeresztőbb összeesküvések meséjét koholták. A gyanúsítottak megtöltötték a börtönöket s a bakónak mindig akadt dolga. Kiváltképen könyörtelen harcot folytatott a kormányzó a Braunschweigi herceg és azok ellen, kik magukat nyíltan vagy titokban híveinek vallották. Bestusew Alexej, ki végre elérte nagyra-vágyásának célját s államminiszter vala, egyike volt a leg-erősebb oszlopoknak, melyen a regens hatalma nyugvék: nem mintha annak kiváló tisztelői közé tartozott volna, hanem azért, mert általa látta magát a hatalom polczán leginkább megerősítve. Egy héttel Anna császárné halála után a regens hatalma megingathatatlanul látszott.

Azonban a sértő bánásmód, melyben a regens a gyermekcsászár szülőit részesíté s azon szüntelen zaklatások, melyeknek azok minden alkalommal és egészen indokolatlanul kitéve valának, rövid idő alatt sajátságos tüneteket hoztak napvilágra. A regens annyira ment, hogy a császár atyját, a Braunschweigi herceget tizennégy napig fogolyként őrizteté azon ürügy alatt, miszerint a főváros lakossága annyira gyűlöli, hogy könnyen komoly baja eshetnék, ha nyilvánosan mutatná magát Szent-Pétervár utcáin. Anna nagyhercegnőnek, a kis VI. Iván anyjának pedig Tserkaskij herceg, Münnich gróf és mások jelenlétében leplezetlenül kijelenté, hogy a Holstein-Gottorp herceget és családját Oroszországba hozatja, ha a nagyhercegnő azon ábrándban ringatná magát, hogy a korona fia fején megingathatatlan erősen áll. Manstein azt állítja, hogy a kurlandi herceg azon eszmével foglalkozott, hogy idősbb fiát Péter herceget összeházasítja Erzsébet nagyhercegnővel, leányát pedig nőül adja a Holstein-Gottorp öröksherceghez, ki ekkor még csak tizenkétéves volt.

A regens fennhéjázó elbizakodottsága megtermé gyümölcsét. Münnich gróf, a nagyravágyó de éleslátású férfiú lelkében derengeni kezdett s egy sejtelem szállotta meg, mely mind határozottabb körvonalokat nyert. A kurlandi herceg hatalmának végéhez közeledék. November 18-án Münnich néhány kadettot mutatott be Anna hercegnőnek, kik közül magának apródjait volt választandó. Minthogy csak ketten valának a bemutatás előtt, a kis császár anyja könnyekben úszó szemekkel így szólt Münnichhez: „Gróf,

ön látja, hogyan bánik velem a kormányzó. Biztos forrásból tudom s több megbízható ismerősöm által figyelmeztetve lettem, hogy a kurlandi hercegnek elhatározott szándéka, engemet Oroszországból kiutasítani. Nem bánom, kész vagyok hazámat elhagyni. De minthogy tudom, hogy a kormányzó önre hallgat, arra kérem, miszerint eszközölje ki, hogy gyermekemet is magammal vihessem.“ Münnich részvétellel és figyelemmel hallgatá meg a hercegnőt, s miután ez őt arról is biztosítá, hogy ezen dologról még senkivel sem beszélt, Münnich a legmélyebb titoktartás mellett megígérte neki, hogy őt a zsarnoktól meg fogja szabadítani.

Másnap Münnich ismét felkeresé a hercegnőt s bizalmasan kijelenté neki, miszerint a regent el akarja fogatni. Anna hercegnő a váratlan hírre meghökken, majd erőt vévén izgalmán, óva inté a tábornagyot minden elhamarkodástól, mely által magát és családját és barátait a legnagyobb szerencsétlenségbe sodorhatná. De minthogy Münnich egész határozottsággal megmaradt állításánál, a hercegnő beleegyezését adá a következő szavakkal: „Jól van tehát, tegyen ön egészen akarata szerint. . . .“ Még mialatt e beszélgetés folyt, jelenteték be a kurlandi herceg; Anna hercegnő leküzdvén izalmát, nyájasan eléje siet, míg egy másik ajtón Münnich gróf észrevétlenül eltávozik. . . . Nehány órával később Münnich felkeresi a regent a nyári palotában, vele ebédel s nála marad esti hét óráig. A kurlandi herceg ezen napon feltűnő szórakozott és nyugtalan volt; társalgás közben egyik tárgyról a másikra szökött s egyszerűen a következő kérdést intézte vendégéhez: „Tábornagy úr, katonai vállalatánál nem vitt-e valaha éjnek idején valami nevezetes dolgot véghez? . . .“ Münnich e váratlan kérdésre megdöbbsent, de anélkül, hogy ezt elárulta volna, általánosságokban válaszolt s azzal végzé, miszerint elve, semmiféle kínálkozó alkalmat el nem mulasztani. . . . Két órákor éjfél után, november 20-ika volt, Münnich eltávozott s némi kerülő úton a téli palotába hajtatott. Itt Anna hercegnőnek Mengden Julia bárónő, menyének nővére által tudtára adja, miszerint az ismeretes ügyben tőle várja az utolsó döntő parancsot, minthogy minden pillanat drága, s a preobraszenszkoj gárdaezred, melynek ő, a tábornagy, alezredese — csak délig marad a palota őrszolgálatában. Egy-

uttal kocsiját a hercegnő rendelkezésére bocsájtja. A Braunschweigi hercegnő habozott a téli palotát elhagyni; Münnich kocsiját azon őresapat nyomában, mely a téli palotából a nyári palotába rendeltetett, útnak indítá. Ez a kócsi utóbb arra szolgált, hogy a kurlandi herceget fogságába szállítsa. A két palota, mely a Newa mellett fekszik, mintegy 7—800 lépésnyi távolságban van egymástól; mielőtt a nyári palotába érünk, elébb egy csatorna hídján kell áthaladni. Itt állott a preobraszenszkoj ezred egy szakasza. Münnich e ponton megállott s Manstein ezredest, meghitt szárnysegédét a palotaőrök néhány tisztjével s tizenkét közbíróval a nyári palotába küldé azon kijelentéssel, miszerint minden, mi történik, a császár anyjának rendelete. Manstein akadálytalanul átbocsájtatik, a palotaőrök visszavonulnak előtte, s nemsokára a kormányzó hálószobájáig jut, ki semmi rosszat nem sejtve nejével együtt mély álomba van merülve. A kurlandi herceg nem áll ellent, s miként látszik, helyzetének tiszta tudatában követi Mansteint és csapatát, mely őt az első pillanatban a téli palotába szállítja. Röviddel később elfogatik fivére Biron Gusztáv is, az izmailowi gárdaezred másodparancsnoka. Időközben Münnich egy másik szárnysegéde, Königfeld százados, elfogja Bestusew gróf államminisztert is, míg a kurlandi herceg családja a nyári palotában helyzetetik őrizet alá.

Az egész kényes és veszélyes természetű ügy néhány óra műve volt. Másnap összeült a birodalmi nagytanács, melyet Münnich hívott össze Ostermannal egyetértőleg. Ugyanazon nap délután két órakor a kurlandi herceg csak egy komornyikkal oldalán s négy szuronyos gránátostól kísérve Schlüsselburgba szállíttatott. Oda követték őt röviddel utóbb neje és gyermekei is, míg Biron Gusztáv és Bestusew Alexej a Narwa átellenében fekvő régi Iván-gorodba vitettek. A következő 1741. június havában a kurlandi herceg családjával együtt Szibiriába küldetett hatszáz wersztnyire Tobolszkon túl, hová november derekán érkezett s Pelymben egy faházban szállásoltatott el, melynek egyszerű vázlatát maga Münnich készíté. Már előtte Szibiriába szállíttattak: sógora Bismarek tábornok rigai alkormányzó valamint fivére Biron Gusztáv és Károly; ámbar az utóbbi korántsem volt politikai bűnrészesé bátyjának.

A kurlandi herceg bukása egyedül Münnich gróf

műve volt. Anna hercegnő beleegyezésével, ki most egy kiáltványban mint orosz nagyfejedelemnő kijelenté, hogy fia kiskorúsága alatt mint regensnő fogja vezetni a birodalom ügyeit. A gárdák és a rendek akadálytalanul letették a hódolati esküt s a kormányválság most is „a legnagyobb rendben ment vala végbe,” mint a hivatalos kifejezés mondani szokta. Antal Ulrik Braunschweigi herceg a császár atyja, a hadsereg generalissimusává neveztetett ki, röviddel utóbb pedig neje mellé kormánytársnak, míg Münnich nagyravágásának inkább megfelelt a kormány- vagy miniszterelnöki tisztt; Ostermann gróf pedig a külügyek vezetését vette kezébe; Tserkaszkij herceg végre az 1734. évben elhalálozott Golowkin nagykanzellár helyét foglalta el. Az utóbbi fia, Golowkin Michail gróf, a Hágába ment mint követ, alkancellár pedig báró Mengden lett.¹⁾

Anna nagyhercegnő regenssége az 1740. november 20-ától egész 1741. december 6-ig tartott. Mindenki valószínűnek tartá, hogy a legközelebbi idők és események azt a férfiút fogják megbuktatni, ki Biront eltette láb alól s ki most hatalmának teljességében ép oly veszélyessé válhatott, mint amaz volt. A zsarnoki kormányzattal bíró államoknak egyik átka, hogy a hatalom birtokáért sohasem szünetel a küzdelem, s hogy a személyek érdeke mindig fölötte áll az általánosság érdekeinek. A körülmények ezt nemsokára újból bebizonyították.

Anna nagyhercegnő kedvezően vezette be regensségét; ezereken visszanyerték szabadságukat, kiket a kurlandi herceg börtönbe vettetett; a nagyokat, kiknek uralmát köszönheté, elhalmozá ajándékokkal és különböző kitüntetésekkel, melyek iránt az oroszok sohasem viseltettek közönnyel; az egyháznak visszaadta a jószágokat, melyektől a császárnő utolsó éveiben alapos ok nélkül megfosztá. A kereskedelemnek pedig nagy lendületet adott két nevezetes intézkedése által, melyek közül az egyik a csődeljárást szabályozta, a másik pedig a gyárakra vonatkozó újabb és szükséges szabályzatot állapította meg. Végre a népnek elengedte a hátralékban lévő adóösszegeket.

Mindazonáltal Anna nagyhercegnő nem birt sem erélylyel, sem tapasztalattal, hogy a kormányzás nehéz

¹⁾ Hermann, IV. köt. 659. lap.

munkájával megmérkőzhetett volna s azért eszköz volt azok kezében. kik a hatalmat helyette tényleg gyakorolták. Legbizalmasabb barátnője Mengden Julia bárónő volt, az alkan-czellár nővére és Münnich tábornagy rokona, egy minden magasabb tehetség és hivatottság nélküli livoniai hölgy, ki nem értett sem az ármányhoz, sem az udvari élet szövevényeihez, de ki korlátlan befolyást gyakorolt úrnő-jére, mi annál rosszabb volt, minthogy azt semmi kíváló tette sem tudta buzdítani, bár minden ügybe szeretett beavatkozni. Mengden Julia volt közvetítője azon gyengéd de korántsem kifogástalan benső viszonynak, mely Anna nagyhercegnő és a szász követ gróf Lynar közt már régóta fennállott s mely a Braunschweigi herceg háta mögött szövődött. Ostermann, Tserkaskij és Golowkin, a császár atyja által támogatva, mind erősebb ellenzékét képeztek Münnich nagyravágyása ellenében, ki lassankint kezdé érezni, hogy a talaj inog lábai alatt. Így aknázták alá az ármányok a kormányzásra hivatott egyének állását egymásután, semmi sem volt állandó, csak a bizonytalanság, mely a helyzetet jellemzé s mely mind újat, de nem jobbat, hozott felszínre. „Gonosz dolgok vannak készülöben,” mondja Lynar követségi jelentéseiben, „s még a mostani regensségnek sincs szilárd alapja, mert Oroszország és népei csak úgy állhatnak fenn s velük egy állandó kormányrendszer, hogyha az állam élén egy egészen korlátlan egyeduralkodó áll.”

Münnich bukása nem késett sokáig; ugyanazok buktatták meg, kiket ő a felszínre hozott s kiknek segélyével a kurlandi herceget Szibiria szörnyű magányába száműzé. Népszerűségnek sohasem örvendett a nemzet egyik rétegénél sem. Kíváltképen szemére hányták magatartását Poroszország irányában, mely sehogy sem látszott összeegyeztethetőnek Oroszország érdekeivel. Ez irányban a paraszt kíváltképen Lynar gróf szította lángra. Nagy ellensége volt Ausztriának és azon politikának, melynek megteremtőjének VI. Károlyt, az utolsó habsburgi császárt említi a történelem, ki Európa politikai fennállását egyenesen az ausztriai államrendszer fennállásától tette függővé. Azonban a szent-pétervári udvar a régi hagyományos politikát kívánta Ausztriával szemben azontúl is érvényesíteni, ámbár az az utolsó török háborúban épen nem bizonyult valami kíváló szerencsésnek.

Anna kormányzósága nem hozhatott szerencsét Oroszországnak; gondatlansága és makacssága, szeszélyessége és elfogultsága okozta, hogy senkivel sem tudta sokáig a jó viszonyt fenntartani. Legtöbbsöt hallgatott Mengden Julia mellett Botta marquis ausztriai követre és kívált kegyenczére Lynar grófra. Anélkül, hogy Münnichet meghallgatta és Ostermann szavainak hitelt adott volna, csupán kegyenczeinek sugalmazása folytán beavatkozott az Ausztria és Poroszország közt Szilézia birtokáért kitört háborúba. S ezen beavatkozásnak természetes következménye Münnich lemondása és megválása a minisztériumtól s a versaillesi udvarral való meghasonlás volt, mely kifelé a svéd háborút, befelé pedig magának a regensnőnek bukását vonta maga után.

II. Frigyes porosz király, ki VI. Károly örökösétől Mária Terézia magyar királynőtől Sziléziát akarta elvenni, véd- és daczszövetséget ajánlott a szentpétervári udvarnak. A szövetség Antal Ulrik herceg és Münnich által elfogadtatván egy szerződésben megkötöttet, melynek értelmében mindkét fél kötelezte magát, egymást minden, kivévén a perzsa és török háborúkban, tetteleg segíteni. II. Frigyes betört Sziléziába, Mária Terézia erre, hivatkozva a korábbi, a két állam közt létrejött szerződésre azon kéréssel fordult Oroszországhoz, miszerint segítené ez őt a porosz király elleni kényszerült háborújában. Botta marquis ausztriai követnek, ki kedvelt egyéniség volt az udvarnál, de még inkább Lynar grófnak nem nagy fáradságába került a regens nagyhercegnőt megnyerni, ki eltérőleg férje és Münnich intézkedéseitől s mellőzve az ezek által létesített szerződést Orosz- és Poroszország között, kiadá a parancsot Poroszország megtámadtatására. S a nagyhercegnő akarata és parancsa győzött, a Poroszországgal kötött védszövetség megsemmisítettet, a herceg generalissimus kemény leczkét kapott, mindezek értelmi szerzője Münnich gróf pedig elbocsátatott.

De most Franciaország veté magát közbe, mely a pragmatica sanctio megsemmisítésére törekedett, bár Mária Terézia atyja VI. Károly által már előlegesen a lotharingiai hercegséggel kárpótoltatott. S mialatt Mária Terézia az élethalál küzdelemre készült s a déli orosz határszéleken gyülekezőben volt egy hadsereg, mely a szorongatott magyar királynő segélyére volt rendelve, azalatt a versaillesi udvar

Svédországot ráveszi, hogy izenjen háborút Oroszországnak, s a szentpétervári francia követ de la Chetardie marquis titkos alkudozásokba lép Erzsébet Petrovna nagyhercegnővel, kinek Franciaország támogatását helyezi kilátásba azon esetre, hogyha a csecsemő VI. Iván helyett az orosz trónra vágyódnék.

Svédországot nem volt nehéz a háborúra rávenni; XII. Károly utódja Ulrika Eleonora óta a királyi tekintély nagyon alászállott, a nemesség a korona fölé kerekedvén kezéhez ragadta a tényleges hatalmat, melylyel szemben a korona miként egy kormányrúdjától megfosztott sajka, hanyódott a hullámok között. Két párt állott szemben egymással külön-külön politikai iránynyal, mely hevesen küzdött egymás ellen, melyek élén Horne és Gyllenborg állottak; amaz a mérsékelt békés, emez ellenben az ellenzéki háborús pártot képviselte; amaz a békét óhajtotta fenntartani Oroszországgal, az utóbbi pedig a politika eszköze minden áron a háborút akarta a szomszéd hatalmassággal. A francia arany nem téveszté el hatását. A svéd szenátus a szélső pártiak kezében 1741. június 24-én egy kiáltványt tett közzé, mely hadizenet jellegével birt s melyben többek közt az mondatik, hogy a svéd kormány el van határozva Oroszországot az idegenektől megszabadítani és I. Péter leányát Erzsébet nagyhercegnőt az orosz trónra ültetni. A tulajdonképeni cél azonban, melyért Svédország a versaillesi udvar buzdítására háborúba ment nem volt más, mint a nystadti béke megsemmisítése s a Nagy Péternek átengedett területek visszafoglalása.

Könnyen megmagyarázható, miszerint a svéd kormány hadizenete s az azzal összekötött fenyegetés nem csekély zavarba ejté a regensnőt. A veszedelem annál nagyobb volt, mert Biron hanyagsága és az admiralitás vagy a legfőbb tengeri hatóság gondatlansága folytán Oroszország tengerihada teljesen használhatatlan állapotban volt. Tizenöt év előtt 48 teljesen felszerelt sorhajó horgonyozott a finni öbölben 2400 ágyúval s több mint 12.000 tengerészszel. Az 1741-ben Oroszország nem volt képes egyetlen hajót a tengerre küldeni; a nagy sorhajók a révekben rothadának, tengerészek pedig nem valának fellelhetők. Azonban nagy szerencséjére szolgált Oroszországnak, hogy a svédek a háborút nem tengeren, hanem szárazföldön kezdék meg

s Finnország megtámadásával nyitották meg. Lasey tábornagy, a tapasztalt derék katona váratlan gyorsasággal eléje került a svédeknek és Wrangel tábornokot Wilmanstrand mellett 1741. augusztus 23-án teljesen megverte, s a tábornokot egész seregével együtt fegyverletételre kényszeríté. Ezen váratlan kudarcz hírére a svéd főhad Löwenhaupt vezérlete alatt jónak látta, távol az orosz határoktól Svédország belsejébe visszahúzódní.

Rambaud, ki szépirodalmi szellemben írott könyvében csak akkor emlékszik meg a francziák szerepléséről vagy részvételéről, midőn azzal az oroszok nemzeti érzelmeinek hizelegget, a svéd-orosz háború előzményeit egészen elhallgatja; s ezt valóban jól teszi, mert a francziák perfid politikája a svédekben is csak eszközt keresett miként három évtizeddel előbb a magyarokban, kiknek jobb sorsra méltó utolsó nemzeti fejedelmét üres hitegetéseivel a kétségbeesés örvényébe sodorta. Ilyen politikával a későbbi nemzedékeknek valóban kevés okuk van a kérkedésre . . .

Midőn Franciaország arról győződött meg, hogy a svédek segítségével korántsem képes érdekeit Oroszországban előmozdítani; megbízta szent-pétervári követét, de la Chetardie marquist, hogy kövessen el mindent, hogy kormányválságot hozzon létre; miáltal Oroszországot megakadályozná az ausztriai örökösödési háborúban való részvételben. De la Chetardie titkos kémeivel véteté körül Erzsébet Petrovna nagyhercegnőt, majd megvesztegeté azokat, kik a nagyhercegnő bizalmát birták s kikre fontosabb ügyekben hallgatott. Az utóbbiak közt voltak Suwalow Péter és Sándor, Razumowszkij, Woronzow Michail és a francia származású orvos Lestocq. Kívált az utóbbi felettén alkalmas eszköznek bizonyult de la Chetardie kezében.

Lestocq nagy mértékben birta Erzsébet nagyhercegnő bizalmát; kire ennek folytán minden nagyobb megerőltetés nélkül érvényesíthette befolyását. Úgyesen felhasználta minden alkalmat, hogy Erzsébetet jogaira figyelmeztesse; majd párhuzamot vont közte és a regensnő között s kétségbevonhatatlan érvekkel azt igyekezett bebizonyítani, miszerint Oroszország és az orosz nép csak akkor lesz boldog, ha a nagyhercegnő ragadja kezéhez az uralmat, melyhez kivüle senkinek sincs joga. Nemsokára befolyásolva a francia követ és titkos ügynökei által, a nagyhercegnő

többi hívei is hasonló értelemben nyilatkoztak; nem csoda, ha Erzsébet lassankint maga is kezdett közelebből megbarátkozni egy gondolattal, melynek kivitele épenséggel nem tartozott a lehetetlenségek sorába.

Erzsébet nagyhercegnő, ki Anna császárnő és Biron uralma alatt korántsem élt rózsás napokat s a vas kényszerparancsszava alatt állott, most, a gyenge és kapkodó kormány alatt, kezdé magát érezni s fellépésében nagyobb öntudatosságot árult el. Ámbár rokonával a regensnővel türhető jó lábon állott, nem szerette őt. De szerette a békés és gondtalan életet, tartózkodással gondolt az államügyekre, melyek iránt tanulatlan elméje kevés vonzódást érzett. Valószínű, hogy ha a körülmények másként alakulnak vala, Erzsébet Petrownának nem jutott volna eszébe a korona birtokáért versenyre kelni.

Erzsébet harmincznégy éves volt,¹⁾ magas termettel és csinos sőt szép és értelmes arczezal birt, melyből gondolkodás és belátás sugárzott, ámbár különben elhanyagolt nevelésénél fogva nagyon tudatlannak tartatott; élénk szellemmel és vidám kedélylyel birt; kitűnően úszott és lovagolt s megjelenésében bizonyos keresetlenséget, sőt néha nyerse-
séget árult el. Az utóbbi időben a viszony Erzsébet és a regensnő között meghidegült; oka az volt, hogy a nagyhercegnőnek tudomására jött, miszerint rokona őt egy kisebb német uralkodóhoz szándékozik férjhez adni, főképen azért, hogy őt Oroszországból eltávolítsa, melynek császárnő-jévé kívánta magát tenni. Minthogy azonban a nagyhercegnőnek nem volt kedve férjhez menni, legkevésbé pedig Oroszországot elhagyni, neheztelt rokonára, mivel e miatt nem egyszer heves ezivakodásra kelt. Lestocq, ki mindenről tudott most azzal ijesztgeté a nagyhercegnőt, hogy biztos tudomása van róla, miszerint a regensnő őt kolostorba akarja záratni. Minden oldalról zaklatva és izgatva Erzsébet végre tette határozta magát.

Az 1741. november 22. éjjel csak Lestocq és Woronzow kamarás által követve a preobraszenszkoj ezred laktanyájába ment. „Gyermekeim,” szolt a látásától lelkesült katonákhoz, „ti jól tudjátok, hogy ki volt atyám!” A katonák ki sem hallgatva őt kiáltozának: „Anyuskánk, mi készek vagyunk éretted

¹⁾ Rambaud 28 évesnek mondja, mi tévedés.

meghalni, hiszen te Nagy Péter leánya vagy; szólj, s mi készek vagyunk ellenségeidet mind megölni . . . .” „Nem ezt akarom, nem szeretem az öldöklést,” válaszolt a nagyhercegnő a rajongó gárdáknak. „Én kész vagyok értetek meghalni; esküdjetek meg, hogy ha kell, ti is meghaltok értem!” . . . Mindnyájan ünnepélyesen megesküvének. . . Nehány pillanat és az egész ezred fegyver alatt állott. Ugyanazon éjjel: Antal Ulrik Braunschweigi herceg, VI. Iván czár a bölcseben és Anna Leopoldowna regenshercegnő a császári palotában fogságba helyeztetek; Münnich, Ostermann, Löwenwolde, Golowkin és Mengden báró nővérével együtt a várba hurczoltattak és börtönbe vettettek. Másnap november 26. az összes gárdaezredek emelkedett hangulatban meghódolának az új császárnőnek; példájukat követték az összes világi és egyházi méltóságok. Az államcsíny gyors és kedvező lefolyást vett, Oroszország ismét átesett egyikén ama forradalmaknak, melyekben történelme oly gazdag s mely nem egy más államszervezetnek lételébe került volna.

Az új császárnő mindjárt trónraléptekor egy külön törvényszéket állított fel, mely Ostermann grófot kerékre, Münnich tábornagyot négy részre tépésre, a többieket pedig egyszerűen fejvesztésre ítélte. Azonban a császárnő mindnyáját életével ajándékozta meg. Münnich Szibiriába Pelymbe száműzetett, hol ugyanazon faházat lakta, melyet a kurlandi herceg részére tervezett és építtetett, ki családjával együtt kegyelemből Jaroszlavlba belebeztetett. Ostermann Berezowba került Szibiriában, hol előtte már annyi szerencsétlen bukott nagyság élte le keserű napjait. Ostermann, Löwenwolde, Golowkin és Mengden mindnyájan Szibiria vadonaiban fejezték be életüket; míg Münnich több mint húszévi száműzetés után visszakerült Oroszországba régi tevékenységének és dicsőségének színhelyére.

Felettén szomorú sors érte Anna regenshercegnőt és családját. Erzsébet kezdetben férjével és gyermekével együtt Németországba akarta őt küldeni; azonban tekintettel arra, hogy VI. Iván idővel veszélyessé válhatnék számára vagy Oroszország békéjére, szándékát megváltóztatta. Egy évig mindhárman Dünamünde várában szigorú őrizet alatt tartattak; innen Ranenburgha a rjezsáni kormányzáságha vitettek. Itt a szülőknek meg kelle válniok gyermeküktől,

ki a schlüsselburgi várba záratott, hol közel negyedszázados fogság után II. Katalin uralkodása alatt erőszakosan fejezte be életét. A szerencsétlen ifju, a könyörtelen politika áldozata sohasem ismerte a szabadság varázsát; a bölesőbből a börtönbe került, s innen a sírba, mely számára a szabadulást jelentette. Antal Ulrik Braunschweigi herceg és neje az egykori regensnő Ranenburghól Cholmogoryba száműzettek. hol Anna hercegnőt 1746-ban utólérte a halál; férje harmincz évvel élte őt túl s ugyanott lelte halálát. Két, Ivánnál fiatalabb figyermekök és két leányuk hosszú évek során át ették a száműzetés keserű kenyerét, míg II. Katalin kegyelméből 1780-ban visszanyerték szabadságukat és Dániába küldettek, hol életüket befejezték.

Erzsébet uralkodásának kezdetével és a francia fölény felül kerekedésével a svéd háború is tárgytalanná vált. Az idegenek befolyása Oroszországban most sem szűnt meg, csak hogy azontúl és jó ideig a német befolyást a francia váltotta fel.

Negyedik fejezet.

Erzsébet (Petrovna) czárnő. 1741–1762.

Erzsébet uralkodásának jellege. — Az idegenek veszedelme. — Belső bajok. — Erzsébet kegyencei. — Francia fölény. — Bestusew, Woronzow, Suwalow testvérek, Razumowszkij. — Erzsébet jellemzése. — Békeszeretete. — Összeesküvés. — Botta marquis. — Porosz befolyás. — La Chetardie levelei. — A francia befolyás vége. — Lestocq bukása. — Ausztria és Franciaország. — Hangulat és közvélemény. — Nehézségek. — Védsovetség Ausztriával.

Erzsébet császárnő uralkodásával egy időre véget érnek a forradalmak, melyek színhelye Oroszország volt, s alatta a trónöröklés oly alapot nyert, mely a jövőben tartóságot ígért. Az 1741-iki forradalommal lelépett a gyenge és tehetetlen V. Iván czár ága s helyét öcsésének Nagy Péternek utódai foglalják el. Erzsébet, kinek nem volt szándéka a pártát letenni, mindjárt fényes koronázása alkalmából Oroszországba hívja nővérének, néhai Anna Petrovna nagyhercegnő és Károly Frigyes holsteini herceg fiát, I. Péter unokáját, ki áttérve az orosz-görög egyház kebelébe mint Péter Fedorovits ünnepélyesen orosz trónörökösnek neveztetik ki. Nehány évvel később a császárnő kiszemeli jövőd trónörököse számára Zsófia Anhalt-Zerbsti hercegnőt, a későbbi II. Katalint feleségül, miáltal az orosz korona a Nagy Péter által alapított ág birtokába megy át.

Erzsébet mindjárt uralkodásának kezdetén hálával emlékezett meg mindazokról, kik őt elhagyatottságában támogatták és tényleg hozzájárultak, hogy egész a fejedelmi bíborig felemelkedhetett. Első volt ezek között orvosa Lestocq, kit néhány héttel trónralépte után első udvari orvosának és országos egészségügyi igazgatónak nevezett ki, melylyel évenként 7000 rubel rendes fizetés volt összekötve; tőle

függték az orvosok az egész birodalomban s a gyógytárak elnyeréséhez szükséges engedélyt is ő adományozta az állam nevében. A többiekről nem kevésbé bőkezűen gondoskodott.

A trónváltásnak, ámbár a jövőbe látni senkinek sem adatott, leginkább örült az orosz papság s azon párt, mely még mindig nem halt ki, s mely a régi Oroszország visszaállításáról ábrándozott. Ambrus novgorodi érsek kemény szavakban kelt ki a szószéken „az ördögök küldöttjei,“ a „Belzebub és angyalai“ ellen s a nagy tömeg mohó vágygyal fogadta be a vakhit és elfogultság eme nyilvánulásait; az ó-orosz pártiak egy új és boldogabb korszak hajnalát üdvözölték Erzsébet trónralépésében. Lomonosszow, a költő pedig dagályos versekben ünneplé az új császárnőt, „Astraea, ki visszahozza a boldog aranykort,“ majd Mózes volt a neve Nagy Péter leányának, ki Oroszországot megmenti az egyiptomi sötétségtől, majd ismét Noé volt, „ki az idegenek özönéből kimentti az orosz népet.“ S a rajongó papok és költők hangja visszhangra talált a nagy tömegnél, mely elérkezettnek látta az időt, hogy a gyűlölt idegeneken bosszúlja magát. Mindenütt csoportosulások támadtak; a katonák egyesültek a polgárokkal, hogy egyesült erővel neki essenek a védtelen németeknek s csak kevés hiányzott, hogy ők is mindnyájan nem osztozkodának Ostermann, Münnich és a többi német nagyok sorsában. Anglia, Ausztria és Szászország követei, kik a regensség támaszainak tekintettek, egyszerre elvesztették minden politikai befolyásukat, leginkább rossz szemmel néztek a két utóbbi ország követekre: Botta marquisra és Lynar grófra. Ellenben a tömeg most egyszerre rokonszenvezni kezdett de la Chetardie francia követtel, Mardefeld porosz megbízottal s mindazokkal, kikről azt hívé, hogy a trónváltásnál tetteleg köremüködének. Ugy látszik, mintha a szövetség Ausztriával egészen levétetett volna a napirendről.

Gersdorf szász követ, ki Lynar gróft felváltá, jelentéseiben, melyet udvarának küldött felettén sötét színben tünteti fel az orosz állapotokat Erzsébet uralkodásának első éveiben. „A császárnő“ mondja Gersdorf, „ma kevesebbet törődik mint valaha a kormányzás ügyeivel; közönye vagy elnézése oly nagy némelykor, hogy senkisémet fél tőle. Életmódja és cselekedetei által elveszté azon tiszteletet, melyre szüksége volna. A kormányt itt véletlenségek vezérlik

és senkisémet akarja vagy tudja kötelességét teljesíteni, minthogy a tekintély teljesen a különféle pártok ármányainak van alávetve. A császárnő kiszámíthatatlan szeszélyében ma ép oly alaptalanul megvonja valakitől bizalmát, miként holnap indokolatlanul megajándékoz valakit vele; s minthogy senkisémet bizik a másokban, mindenki résen áll, hogy a helyzetet kikémlelje és hasznára fordítsa, tekintet nélkül mások jogosult érdekeire. Így a különböző miniszteriumok hivatalnokai csak azon törlik fejüket, miként helyezheték magukat túl a munka kötelességein s miként emelkedhetnének legkönnyebben felfelé. A pénzügyi kormányzat a lehető legrosszabb lábon áll s a pénz mindenütt oly szűkében van, hogy a kormány mindenféle fizetésekkel hátrálékban van s a közhivatalnokok tizennyolcz hó óta nem kapták meg járulékaikat. . . . A fegyelmezetlenség a hadseregben mind elviselhetetlenné kezd válni, a gárdeezredekéről nem is szólva, melyek katonái máris a törvény fölé helyezkedének. Több oldalról a legmegbízhatóbb egyénektől hallottam, hogy a hadsereg többi részeiben s az ukrainai kozákok között sem jobbak az állapotok. . . . A kereskedelem napról-napra inkább hanyatlik; a külföldiek arról panaszkodnak, hogy a szerződéseket lelkiismeretlenül teljesítik az oroszok; minek folytán a nagykereskedők valamint általában az idegenek a legkíméletlenebb zaklatásoknak és bosszantásoknak vannak kitéve. Alig van közöttük egy is, ki nem kíváncznék el innen, ha ügyeit kellőkép rendezni és künlevő követeléseit behajtani tudná. Ezen szomorú állapotok következményei máris mutatkoznak: a lefolyt évben egy harmaddal csökkent a kikötőkben horgonyzó hajók száma; és többen minden visszrakomány nélkül hagyták el a kikötőt. . . . Ha ezen bajok forrását kutatjuk, azt fogjuk találni, hogy az főképen a nagy rendetlenségben keresendő, mely a kormányzás minden ágában uralkodik; továbbá a zaklatásokban, a rablórendszerben — Raubsystem — és az igazságszolgáltatás hanyag és lelkiismeretlen menetében. Mindenféle csak elégületlenséggel, panaszokkal, elkeseredéssel lehet találkozni. De mindezen nyomorúságos dolgokat nem is lehet leírni.“

A legtöbb befolyással bírtak Erzsébet uralkodásának első éveiben, midőn a francia áramlat a német fölé emelkedett, Lestocq-on kívül: Tserkaskij nagy és Bestusew

alkanczellár. Lestocq avatatlan kezén menének keresztül a legfontosabb állami és személyi ügyek, melyeknek az orvos az előadója. Bestusewet is ő segíté az alkanczellári székbe. Azonban az alkanczellár ép úgy, mint főnöke Tserkaskij herezeg nem szerették sem a fontoskodó Lestocq-ot, sem la Chetardie marquist; mindkettőben idegent és vetélytársat láttak a császárnő kegyeiért; de mindkettőt látszólag készséggel szolgálták, míg reájuk szorultak. Általános volt a vélemény, hogy a francia befolyás nem sokáig tartja fenn magát. Maga a császárnő, atyja hajlamait követve inkább látszott a németek felé hajolni. Lestocq sem ismeret, sem jellem dolgában nem érdemelte meg azt a pártfogást, melyben őt a császárnő részesíté; mindennapi szerencsevadász volt magasabb hivatottság nélkül; de ki la Chetardie vak eszközeként engedé magát használni. Az utóbbi korának azon egyéniségei közé tartozott, kik a francia salonszellemességtől áthatva udvarlók és udvaroncok, theisták és atheisták voltak divatból és szívességből azon társaság iránt, melynek légkörében épen mozogtak. A diplomatiát és ármányokat szenvedélylyel művelték, e mellett nagy hiszékenységgel viseltetének a csillagjóslat iránt s a horoskop állítása szemükben kiváló fontossággal bírt. Divadhősök, rouék és szellemes társalgók voltak s foglalkozásukra diplomaták, kik koruk történelmének munkájában közreműködének. Ilyen körhöz tartozott de la Chetardie marquis is, ki az utolsó orosz államesinynek egyik főrésze volt.

Midőn a mozgékony francia követ udvara által visszahivatott, Erzsébet formaszerűen elárasztotta őt kegyeivel és ajándékaival. Így a külföldi ügyek kamarájából mint búcsúajándékot 12 ezer rubel készpénzt kapott; a császárnőtől a Szent András rendet nyerte, melynek keresztje és csillagának drágakövei 35 ezer rubelre becsültettek; küldött neki továbbá Lestocq által egy arany burnótszelenczét arczképével, melyben egy 21 karátos gyémántgyűrű volt, mely a burnótszelenczével együtt legalább 30 ezer rubelt képviselt. A császárnő megvette a marquistól hintóit és lovait, végre ezüst neműit mintegy 20 ezer rubel értékben úgy, hogy midőn a francia követ Oroszországot elhagyta 150 ezer rubel értéket vitt magával, mi a mai pénzérték szerint fél millió rubelt meghaladott.

Erzsébet császárnő uralkodása kezdetén, mint láttuk, a francia fölény emelkedett a német fölé; de vagy azért, mert nem volt oly életrevaló, vagy talán mivel Oroszország valóban kezdett nagykorúvá lenni — a francia befolyás nem tartott sokáig. De la Chetardie távozásával az idegen befolyás erősen hanyatlott; a császárnő nemzeti hajlamai erősebbek valának; szerette maga körül az orosz nagyokat s csak kényszerűségből érintkezett az idegenekkel. Uralkodása alatt mindinkább érvényesülni kezdett azon meggyőződés, hogy Oroszország az idegenek nélkül is képes boldogulni. És valóban, az idegenek befolyása Oroszországban lassankint hanyatlott, ha nem is ért véget, mint Ustrjalow mondja. Biron, Ostermann, Münnich és a többiek sorsa elég alkalmas volt arra, hogy az idegeneket az Oroszországba jöveteltől visszariassza. Tagadhatatlan, miszerint a czárok birodalma a közvéleménynek ezen fordulatánál sokat vesztett; számos nagy és fényes tehetség elhagyta az országot, hogy idegen földön próbáljon szerencsét. Kiváltképen azok közül, kik Münnich kezei alatt nőttek fel, sokan elhagyták Oroszországot; így az öreg Lasey tábornagy fia, ki Mária Terézia szolgálatába lépett, továbbá a merész Keith tábornok, ki II. Frigyes porosz királynak ajánlá fel szolgálatát, továbbá Löwenthal, ki Sachsen Móríc herceg mellett francia szolgálatot vállalt; Manstein, Münnich tábornagy egykori szárnysegéde és még többen. Maga Lestocq sem volt képes magát sokáig a császárnő kegyeiben fenntartani s ámbár elején kitüntetésekkel halmoztatott el — grófi rangra emeltetett — s korlátlan befolyással volt az uralkodónő elhatározásaira, nemsokára arról kelle meggyőződnie, miszerint állása tarthatatlan. Erzsébet nem tűrte sokáig a vezetést s ki ezt állandóan gyakorolni akará, azt ellenségének tekintette. Lestocq beavatkozó és tolakodó természetét csakhamar megúnta a császárnő, kinek az állhatatosság korántsem tartozott erényei közé. S mihelyt bizalmas orvosára többé szüksége nem volt, s talán mihelyt őt megúnta, Lestocq ítélete ki volt mondva. Usztjugba küldetett hatósági felügyelet alatt, mi a száműzetés egy enyhébb nemének tekinteték, honnan csak évek multán, III. Péter uralkodása alatt térhetett ismét vissza az orosz fővárosba, melyet oly nehezen tudott nélkülözni.

Azonban Nagy Péter újításainak behozatala óta oly

hosszú idő múlt el, hogy a régiekhez visszatérni immár lehetetlen volt. Egy nemzedék szállott azóta sírba s az új dolgok közül sok régivé, mert megszokottá vált. Az európai életmód és szokások megerősödének és pedig nemcsak az udvar körében, hanem azon kívül is: az idegen, és kivált a német és francia nyelvek mind általánosabbá váltak; s ebben az udvart vakon utánzá az úgynevezett jobb társaság. De az oroszok most már meg akarák kísértetni a németek és francziák nélkül is boldogulni. Nagy Péter alkotásai tehát nem semmisülének meg, részint azért, mert leánya Erzsébet ezen alkotásokat atyja emlékére való tekintetből is fenntartani óhajtá, részint pedig és főképen azért, mert időközben az orosz élet az európaival tartósan összeforrott.

Erzsébet környezetében a kegyenczek és bizalmasok két csoportját különböztethetjük meg; azokat, kik tettelegesen szolgálatukkal támogatták az uralkodónőt és tehetségeiket érvényesítették; mások, kik ekkor kezdék meg nyilvános pályájukat, de tehetségeik csak később, II. Katalin uralkodása alatt jutottak valóban érvényre. Az előbbieik közé számíthatjuk Bestusew-Rjumin, Suwalow, Woronzow és a Razumowszkij-akat, kik az Ukrainából egyszerű szülőktől származtak; az utóbbiakhoz tartozik kiváltképen Ruménzow és Panin, a későbbi hadügyminiszter. . . . Erzsébet uralkodásának végén ismerkedünk meg Souwarow ezredessel, ki később oly nagy nevet vívott ki magának mint hadvezér. A felsoroltak Bestusew kivételével többnyire még fiatal emberek valának nagyobb tapasztalatok és érdemek nélkül, de kik tehetségük szerint alkalmazva csakhamar megmutatták, hogy Münnich és Ostermann iskolájából kerültek ki. Bestusew-Rjumin Alexej gróf már Nagy Péter alatt becsülettel szolgált a diplomatiái pályán mint követ különféle európai udvaroknál. Röviddel Anna császárnő halála előtt Biron Szent-Pétervárra hívá s reá bízta a külügyek vezetését: a regens kegyessége felkelté Ostermann irigységét, mely majdnem vesztét okozta Bestusewnek. Anna herezegő regenssége alatt törvényszék elé állíttatván, sikerült ugyan magát igazolnia, mindazonáltal kénytelen volt a miniszteriumtól megválni. Miként említünk, Lestocq pártfogása következtében alkanczellár lett, és Erzsébet császárnő nemsokára arról győződék meg, hogy senkisé bir több tapasztalattal, ismerettel és leleményességgel, azért

a diplomatiái ügyek vezetését kezébe tette. Tizenhat évig nagy buzgalommal állott hivatalának élén, de Erzsébet uralkodásának vége felé elveszté a császárnő bizalmát, részint saját meggondolatlanságai, részint ellenségeinek ármanzkodásai folytán; lemondott hivataláról és a magánéletbe vonult.

Bestusew helyét a fiatalabb Woronzow Michail gróf foglalta el, ki a császárnőt még trónralépte előtt mint belső kamarás szolgáltá s azon érdemei fejében, melyeket Erzsébet trónralépte érdekében kifejtett, grófi rangra emelkedett. Különben emelkedését nem egyedül az uralkodónő kegyei-nek, hanem személyes kitünő tulajdonainak is köszönhetette. Úgy ritka becsületességét, valamint nemes gondolkodás-módját kiváló magasztalás tárgyává teszik az egykorú feljegyzések.

Valamint Woronzow, ép oly gyorsan emelkedtek a szerencse lépcsőjén Suwalow Sándor, Péter és Iván, kik közül a két első testvér volt. Woronzowval együtt kamaráskodtak Erzsébet körül, kinek trónralépésében nem csekély részük volt; minek fejében elnyerték a grófi méltóságot. Mindhármán Erzsébet egész uralkodása alatt megóvták tekintélyüket és jellemük szilárdságánál fogva jó emléket biztosítottak maguknak hazájuk történelmében. Suwalow Péter gróf kiváltképen nagy érdemeket szerzett magának az államkormányzat különböző ágaiban létesített javításai és újításai által; valamint kiváltképen azon intézkedéseivel, melyeket a nép oktatása és felvilágosítása körül létre hozott.

Még gyorsabban mint Woronzow és a Suwalow grófok emelkedett Razumowszkij jelentéktelen állásból a legmagasabb méltóságokig. Razumowszkij Alexej, kinek ősei egyszerű kozákok valának, mint fővadászmester és tábornagy gróffá lett; kitünő katona hírében állott és hosszú és becsülettel megállott szolgálati időt tudott felmutatni. Őcsese Razumowszkij Czirill, Kisoroszország utolsó atamánja volt és tudományával szolgáltá hazáját. Később mint a tudományos akadémia elnöke ezen intézetet nagy vizágzásra emelte. Mindkét Razumowszkij hűséggel szolgáltá a trónt és hazáját s mindvégig megőrizte a császárnő bizalmát és tiszteletét. Kétségtől nagy előnyére szolgált Erzsébetnek, hogy ilyen férfiak állottak oldala mellett, kik, a mellett, hogy oroszok voltak, teljesen feladatuk magaslatán állottak

és meggyőzték a világot arról, hogy Oroszország innár megtud állani a maga lábain is és nem szorul többé az idegenek tömeges alkalmaztatására az államhivatalok vezetésénél.

A mi Erzsébet személyes tulajdonságait illeti, arra nézve a legkülönbözőbb véleményeket találjuk feljegyezve az egykorú diplomatai feljegyzésekben. De la Chetardie, a francia követ, nagy tiszteletlenséggel beszél a császárnőről a Versaillesba küldött jelentéseiben. Mardefeld porosz követ nem kevesebb gyengédtelenséget tanúsított Erzsébet iránt, kire ura II. Frigyes szokott kaustikus szellemességében nem egy éles és mérges epigrammot koczkáztatott. De bármint legyen is, voltak Nagy Péter leányának olyan kiváló tulajdonságai is, melyek nem engedik meg, hogy őt a köznapi jelenségek sorába helyezzük; esze és szelleme nem volt sem ragyogó, sem átható; tapasztalatai és ismeretei államügyekben hasonlóképen nem valának feltűnők. Erzsébet nagy barátja volt a mulatságoknak, szerette a fényűzést, mely egy finomodott ízléssel bíró udvartól elválaszthatatlan. Mulatságai közepette nem sokat törődött az uralkodás terhes gondjaival, melyeket készséggel átengedett hivatottabb erőknél. Mindazonáltal jó szíve sokszor oly tettekre buzdította, melyekkel nagy anyagi könnyebbülést szerzett alattvalóinak; erős elhatározása volt, szelídséggel kormányozni; kár, hogy ezen dícséretes feltevés elégszer gyengességgé fajult, melylyel nem ritkán érzékeny ártalmára volt uralkodói tekintélyének. S mert a békének és nyugalomnak nagy barátja volt, megakarta kimélni népét és birodalmát olyan vállalatoktól, melyek az ország anyagi jólétét veszélyeztethették. Minden igyekezete oda volt irányozva, hogy a Nagy Péter által létesített s azóta életrevalónak bizonyult intézményeket megerősítse; s Oroszország hatalmát kifelé úgy, mint belsejében érvényesítse. Ily czélból mindjárt országglásának kezdetén feloszlata a miniszteriumot és visszaállíta a szenátust azon szervezetben, a mint azt Nagy Péter létesítette s reá bízta a belügyek vezetését; több ukázzal figyelmezteté a közügyek vezetőit, miszerint mindenben azon utasításokat kövessék, melyeket atyja kiadott vala; egyúttal azonban számos olyan rendeletet hatályon kívül helyezett, melyek a két regensség vagy Anna császárnő által adattak ki.

Oroszország békéje olyannyira szívében feküdt Erzsébetnek, hogy erős elhatározása volt, a jó viszonyt a szomszéd államokkal minden áron fenntartani; mi azonban miként látni fogjuk, a legjobb akarat mellett sem volt mindig lehetséges. Ustrjalow erős nemzeti érzülete Erzsébet uralkodását Oroszország arany korának nevezte, szembe állítva a Biron-féle uralom rémségeivel. Oroszország tizen-négy évig élvezte tényleg a béke áldásait s ha figyelembe vesszük, hogy ezen idő koránsem nevezhető meddőnek az államszervezet belső kiépítését tekintve, úgy a túlzást szívesen megbocsátjuk az orosz történetíróknak.

Miként már láttuk, az ausztriai örökösödési háború nem maradt befolyás nélkül Oroszországra; következményei mélyebb hatást idéztek elő, mint ezt az első tekintetre hinni lehetne. Oroszország és Ausztria közt századok óta a legbarátságosabb politikai viszonyok tartották fenn magukat, melyek minden alkalommal érvényesültek, valabánszor a politikai állapotok úgy alakultak, hogy a keleti kérdés egymásra utalta a két hatalmasságot. Bestusew, ki az előbbi kormány alatt koránsem bizonyult Ausztria barátjának; mióta la Chetardie francia követ eltávozott és Lestocq befolyása következtében visszanyerte tekintélyes állását, mindenképen azon fáradozott, hogy Oroszország és Ausztria közt a leg-szorosabb véd-szövetség eszméjét megvalósítsa. II. Frigyes ellenben a maga részéről minden áron megghiúsítani igyekezett ezen törekvést: s ily czélból Péter czarevits nejével, Katalin nagyhercegnővel, valamint az eltávozott francia követ barátaival szoros összeköttetésre lépett.

Minden jel arra mutatott, hogy Bestusew és az ausztriai párt hívei győzedelmeskedni fognak; midőn egy eset adta elő magát, mely a francia párt ármánykodása és egyéb körülmények folytán érdeménél felől nagy fontosságot nyert. Botta d'Adorno marquis, ausztriai követ Bestusewvel a legjobb viszonyban állott s bármennyire ármánykodott is Lestocq ellenük, ezen viszonyt megzavarni nem tudta. De a francia szerencsevadász nem esett kétségbe; leleményessége és fondorlata olyan dolgot eszelt ki, mely ha sikerül, biztosan maga után vonja Bestusew és az ausztriai párt bukását. — Egy kurlandi származású vértesezredbeli hadnagy, Berger, a katonai parancsnokságtól kirendeltetett, hogy a permi kormányzóság területén száműzetésben élő

Löwenwolde gróf őrségének tisztjét felváltandó, Szolikamszkba induljon. Alig értesült erről Lapuchin Anna, egy kiváló szépségéről ismert hölgy, ki Löwenwoldehoz a leggyengédebb viszonyban állott, jelenleg pedig mint udvarhölgy a császárnő közvetlen közelében tartózkodott, midőn titokban magához kérésre Berger hadnagyot és megbízta, hogy jelentse ki az egykori főkamárásnak változatlan belső érzelmeit azzal: hogy ne essék kétségbe, hanem merítsen bátorságot a jövőbe fektetett reménységből. Berger, ki megmagyarázható okokból szerette volna magáról a kellemetlen küldetést lerázni, Lapuchin bizalmas megbízatását arra használta fel, hogy azt egy közvetítő útján elárulja Lestocq-nak, ki aztán kötelezte magát, hogy a hadnagy Szent-Pétervárott maradását kieszközölje. A ravasz francia a fiatal tisztet mindinkább hálójába kerítvén megbízta, hogy kémlelje ki az udvarhölgyet még alaposabban, kiváló súlyt fektetvén arra, hogy mily reményekkel kecsegtette ez a jövőre nézve egykori imádóját.

Nem mult el hosszú idő és Lestocq eleget tudott, hogy vádjával felléphessen. Egy formászerű összeesküvést koholt drámai leleményességgel és bonyodalomakkal, melynek főbb szereplői: Bestusew, Botta marquis, Lapuchin udvarhölgy és fia Iván valának; kiknek, számítása szerint okvetetlenül meg kelle bukniok. S midőn az ármányos tervvel készen volt, sietett a császárnőt az állítólagos összeesküvésről és annak felettén veszélyes — miként állítá — következményeiről értesíteni. Erzsébet leirhatatlan rémülettel fogadta a borzasztó hírt, mely ha megvalósul vala legalább trónjába és szabadságába kerül. S hogy időt ne veszítsen azonnal kinevezett egy császári vizsgáló bíróságot, melynek élére Usakow tábornokot és Lestocq titkos tanácsost állítá; a vádirat szerkesztésével a főügyész Trubetzkoi herezeg bízott meg, ki Bestusewvel régóta ellenséges lábon állott, míg a jegyzőkönyv vezetése Dimidow államtanácsosra ruháztatott.

A vizsgálat következtében naponként számos elfogatások történtek, többek közt Gagarin és Lilienfeld császári kamarásnők is a börtönbe kerültek; a vádlottak, talán mert nem volt mit vallaniok, minden kérdésre készséggel válaszoltak; a legtöbb vallomás a körül forgott, hogy egyik vagy másik meggondolatlan vagy illetlen módon nyilatkozott a császár-

nőről és annak szokásairól és életmódjáról s hivatkozással az általános elégtelenségre az elébbi kormány vissza-helyezését tartotta kívánatosnak.

Azonban ezen vallomások korántsem elégiték ki a vizsgáló bíróságot, mely nyomósabb és veszedelmesebb dolgokat szeretett volna hallani; s hogy ezeket is kicsikarja a szerencsétlenektől, borzasztó kínzásoknak vetette őket alá. Legelőször a fiatal Lapuchin Ivánra az udvarhölgy fiára került a sor, ki a császárnő jelenlétében megkorbácsoltatott minden kérdésre válaszolt, csak hogy a borzasztó kínoktól megszabaduljon. De vallomásai nem voltak terhelők, általánosságokban mozogtak, melyek alapján senkire sem lehetett az árulás bélyegét reá sütni. Sem anyjára, sem Bestusewre nem vallott semmit. S mintha a borzasztó kínok megérlelték volna az ifjuban a hősi akaraterőt, melyet a legszörnyűbb szenvedések sem képesek megtörni, utóbb nagy elszántsággal kijelenté, hogy akkor sem mondana mást vagy hazugságot, hogyha darabokra törnék. Jellemző, hogy az Ustrjalow által lágynak és jó szívűnek rajzolt Erzsébet, nyugodtan nézte végig a szegény ifju heroikus erővel elviselt szenvedéseit.

Ezen nagy zajjal megindított árulási és felségper folyamában mind világosabban kitűnt, hogy Lestocq és Tserkaskij mellékezőkat akartak általa elérni; s hogy az egész összeesküvés csak az ármányos rendezők képzeletében létezik. Azon körülményből, hogy az ausztriai követ Botta marquis úgy Bestusewvel valamint többekkel a vádlottak közül benső baráti viszonyban állott, a vizsgáló bíróság csekély alapossággal azt következtette, hogy ő is részese az összeesküvésnek. De mert a nemzetközi jogok megsértése nélkül ellene bünvádilag fellépni lehetetlen volt, Bécsből rövid úton kieszközöltetett azonnali visszahívása az orosz udvartól. Botta ennek folytán Szent-Pétervárról Berlinbe helyeztetett át hasonló minőségben. Bestusew a vallatás alkalmával férfias nyíltsággal kijelenté, miszerint semmiféle összeesküvésről vagy államellenes szövetségről tudomása nincs, s hogy az egész „a ravasz Canaille Lestocq” találmánya. S a hosszú és kínos vizsgálat végre kisütötte, hogy az összeesküvők Erzsébet császárnőt meg akarták fosztani a tróntól s helyébe a trónvesztett Braunschweigi herceget illetve fiát ültetni. De a nagy garraal megindult vizsgálat

csak hét valódi bűnöst tudott ebben a csúnya perben felkutatni, kiknek a császárnő „vele született kegyességénél” fogva nem vette el életüket, hanem kiket bűnök minősége szerint másféle büntetésre ítelt. Nyilvános megkorbácsolásra ítéltettek: Lapuchin kamarásnő és férje, a tábornok, továbbá fia Iván; azután Bestusew grófnő, Putjetin herezeg, Moskow testőrtiszt és Szibin államtanácsos. A négy elsőnek azonfelül a hóhér még kitepte nyelvét is. S ezen borzasztó kínok után mind a hét elítélt egy a fővárostól tíz wersztnyi távolságban fekvő falura vitetett, hol gyermekeik, illetve rokonaiknak megengedtetett, tőlük elbúcsúzni s honnan mindegyik a számára kijelölt száműzetési helyre szállítatott.

Igy végződött az ú. n. Botta-féle összeesküvés, mely oly sok port vert fel s melybe II. Frigyes porosz is befolyt, még pedig épen nem történelmi nagyságához és jelentőségéhez méltó módon. Ő volt az, ki Erzsébetnek azt ajánlta, hogy a szerencsétlen VI. Iván czárt biztonsági okból Dünaburgból biztosabb helyre szállítsa, talán egy Oroszország belsejében fekvő erősségbe; s ki Botta marquist csupán azért nem fogadta el mint a magyar királynő követét, minthogy az állítólag részese volt a famozus összeesküvésnek, mely nevére neveztetett el s mert ezzel hizelegni akart az orosz császárnőnek. Nagy Frigyes nagy mestere volt a politikának; s minden eszközzel oda törekedett, hogy politikai és rokoni összeköttetések segítségével elérje célját: a magyar királynőt Mária Teréziát végképen elválasztani Oroszországtól. Azonban minden igyekezete hajótörést szenvedett Erzsébet gyűlöletén, melylyel a „hitetlen” porosz király személye iránt viseltetett.

Jellemző, hogy Mária Terézia, ki bizonyára meg volt győződve Botta ártatlanságáról, csupán azért, hogy az orosz császárnőnek kedveskedjék, kire e pillanatban mulhatatlanul szüksége volt, követét a gratzi Schlossberg börtönbe záratta. Midőn egy év múlva Bestusew teljesen diadalmaskodott ellenségei felett Szent-Pétervárott és visszahelyeztetett előbbi méltóságaiiba, Mária Terézia gróf Rosenberg követe által kijelentette Erzsébet császárnőnek, miszerint Botta marquist „utálatos gonosztette” miatt teljesen a császárnő kegyelmére bízta s ha kívánja, mindvégig börtönben hagyja; mire a császárnő nagylelkűen azzal válaszolt, hogy miután részéről az egész dolgot a feledékenységnek engedi át, nem kívánja

említett követ további megbüntetését s őt egészen a magyar királynő akaratára bízta.

Azonban nem lehetett másként, minthogy a Lapuchin Botta-féle ügy elkészté a császárnőt s egy időre legalább ellenszenvvel tölté el a bécsi udvar iránt. — Ezt akarta II. Frigyes, ki egy pillanatig sem mondott le a reményről, hogy a nagy és gazdag Sziléziát mégis kiragadja, gyenge nő kezéből, ki annak hozzá férhetetlen jogi alapon birtokosa volt. Eltelve a porosz nagyhatalmiság eszméjével Nagy Frigyesnek egy eszköz sem látszott kiesinynek, mely eszményének megvalósítását elősegíthette. A jog a hódítók szemében soha sem képezett áthidalhatatlan akadályt.

Erzsébet még az összeesküvés hatása alatt állott, midőn híre érkezett, hogy a francia udvar, a röviddel előbb visszahívott de la Chetardie marquist újból mint követét Szent-Pétervárra küldé. A hír való volt s az alig lecsendesült francia párt; élén Lestocq-kal, most még merészebben felemelé fejét; s az elbizakodott udvari orvos és intricus erősen hitte, hogy végre is diadalmaskodni fog ellensége Bestusew és annak támaszai felett. S valóban, a kancellárnak most nehezebb állása volt mint valaha; a czárevits neje Katalin továbbá a főügyész Trubetzkoi és még többen feltűnően a francia párt felé hajlottak. Bestusewnek tehát a legkeményebb harcra kellett elkészülnie, mely állandóvá lett azon pillanattól kezdve, midőn de la Chetardie ismét az orosz fővárosba érkezett, hogy félbeszakított művét befejezze és a czári birodalmat a versaillesi udvar uszályhordozójává tette.

Bestusew és hívei felvették a harcot öntudattal és erővel. Mindenek felett arról volt szó, miszerint a császárnőt meggyőzze Lestocq és a francia követ törekvéseinek káros következményeiről Oroszországra nézve. Tekintve Lestocq és la Chetardie befolyását magára a császárnőre a harc keménynek és nehéznek ígérkezett. A Botta-féle ügy alkalmából rávette a császárnőt, hogy ez egy titkos rendeletet juttatott a kancellárnak kezéhez, melyben megengedi, hogy az a külföldre czimezett és egy vagy más okból gyanúsak látszó leveleket felbonthassa és tartalmukról tudomást szerezhessen magának, állami érdekét és célok tekintetéből. Az ú. n. cabinet noir, mely ekként fejedelmi szentesítést nyert, nagy szolgálatokat tett Bestusewnek és pártjának. A levéltitok

megsértésével birtokába jutott mindazon bizonyítékoknak, melyekre ellenségeinek megbuktatásánál szüksége volt. — Kivonatokat készített de la Chetardie jelentéseiből, melyeket a császárnő elé terjesztett; bebizonyítja kétségbevonhatatlanul, miszerint hozzá férhetetlennek hitt kegyencze és bízalmasa Lestocq évdíjt élvezett Franciaországtól azon szolgálatai megjutalmazása fejében, melyeket Franciaországnak tett, felhasználván befolyását, melylyel a császárnőnél rendelkezett. Mindkettőnek, úgy la Chetardie mint Lestocq leveleiben és jelentéseiben olyan sértő és gyengédtelen megjegyzések foglaltattak a császárnőről, melyek felkölték annak méltó haragját és elkeseredését. A kompromittáló levelek többnyire Párisba, Stockholmba és Kopenhágába valának címelve. Mindegyikből kitűnik a francia diplomácia ármánykodása, csekély igazságszeretete és azon félreismerhetetlen törekvés, Oroszországot egészen Franciaország diplomáciai befolyása alá hajtani.

Felettén jellemzők és érdekesek de la Chetardie marquis levelei, melyekben többek közt azon reményének ad kifejezést, miszerint biztos kilátása van Bestusew kancellárt és pártját megbuktatni; s hogy ebbeli munkájában méltó segítőtársra talált Mardefeld porosz követben. Mardefeld előmutatta neki II. Frigyes titkos utasítását arra nézve, hogy a Zerbsti hercegnővel, ki közelebb Berlinből Szent-Pétervárra fog érkezni, miként állapodjék meg Bestusew kancellár megbuktatását illetőleg, hogy ez az esemény minél előbb bekövetkezzék. A Botta-féle ügy menetével a porosz király megelégedésének ad kifejezést minek folytán azon biztos kilátás reményében ringatja magát, hogy legközelebb sikerülend az orosz udvarnál a mestert játszania. Lestocq mondja továbbá II. Frigyes francia híve, teljesen hatalmában van: hogy azonban még nagyobb tevékenységre buzdítsa őt, az elődje d' Aillon által neki engedélyezett évdíjt még 2000 rubellel megtoldotta. — Hasonlóképen felemelé Rumenzow asszony titkos évdíját, minthogy Katalin nagyhercegnő, a cárevits fiatal nejeinek udvarához osztatott be 1200 rubellel; Suwalow asszonyét pedig 600 rubellel. Most pedig mindenképen azon fáradozik, „hogy a császárnő legtutkosabb gondolatait kikémlelje; s hogy babonás hajlamait, melyekkel eltelve van, lehetőleg hasznára fordíthassa”: reméli, miszerint pénzzel sikerülnie fog az orosz papság

legelőkelőbbjeit s kiváltképen a császárnő gyóntatóatyját megnyerni. Hogy rendkívüli ügyességéről próbát tegyen la Chetardie felhossa a következő esetet. Nem rég a svéd ügyek tanácskozása czéljából nagy államtanács tartatott: mielőtt a fontos ülés kezdetét vette volna, Romanow tábornok és Trubetzkoi főügyész meglátogatták őt, hogy tőle utasításokat kérjenek arra nézve, hogy az ülésen miként beszéljenek és mire adják szavazatukat. A fontos ülés befejezése után pedig ismét felkeresték, hogy neki a tanácskozások befolyását a legkisebb részletekig híven elbeszéljék.

De la Chetardie egy másik leveléből azt lehet következtetni, miszerint neki a francia miniszter Amelot szemrehányásokat tön arra nézve, hogy ügyesebb az ígéretekben és a szép mondásokban, mint a tettekben. A követ ezen vádra azt válaszolja; miszerint Franciaország az oka, hogyha Oroszországban nem sikerül mindazt keresztülvinnie, mit tőle várnak. Már akkor, midőn a császárnő trónra ültetésének forradalmával volt elfoglalva, arra figyelmeztette a versaillesi udvart, hogy biztos, jellentékeny és állandó pénzalapok nélkül itt semmiféle eredmény sem érhető el. S mindezek daczára mi történt? A döntő pillanatban még azon 15 ezer arany sem állott rendelkezésre, melyet tőle Erzsébet nagyhercegnő kért; s mely összeg helyett pusztán üres udvariasság és hizelgés volt az, mit a nagyhercegnőnek nyujthatott. És most ép úgy eszerben hagyják mint akkor s megvonják tőle az anyagi eszközöket, melyekkel egyedül ezélt lehet érni. Más udvarok, mondja Chetardie a miniszternek, jobban hozzá fognak a dologhoz és nem fukarkodnak ott, hol csak a bőkezűséggel lehet valamit elérni; így báró Mardefeld a porosz követ bizalmasan közlé vele, hogy ura II. Frigyes Sziléziába történt első betörése alkalmával 150 ezer rubelt fizetett a szentpétervári körök kezeihez, hogy Oroszország lemondjon a magyar királynő támogatásáról. Végre megjegyzé, hogy azért sem érheti őt a mulasztás vádja, minthogy egy nővel áll szemben, kiben megbízni épenséggel lehetetlen; s ki már mint nagyhercegnő semmiről sem vett tudomást, semmiről sem alkotott magának tiszta képet. Most, mint császárnő még kevesebbet törődik komoly ügyekkel s csak olyan dolgokról szokott tudomást venni, melyek reá egy vagy más tekintetben kellemesek. Egész nap nem foglalkozik

egyébbel, mint szerelmi léhaságokkal, órákig ül a tükör előtt, többször cseréli napjában öltözkését; szóval gyermekes játékokkal — babioles — tölti el legtöbb idejét. A császárnő képes, egy burnótszelenczéről vagy egy légyről órákig tartó társalgást folytatni; de mihelyt valaki valami komoly ügygyel áll elő, azonnal elmenekül; s hogy minden tartózkodás nélkül s fesztelenül átengedhesse magát kedvteléseinek, szándékosan kerüli a józanabb és műveltebb emberek társaságát; s legnagyobb élvezetet nyújt neki ha egy félreeső kertilakban vagy fürdőben egyedül cselédei — *naletaille* — közepette találja magát. *Lestocq* ugyan sokévi érintkezése és befolyása következtében néha bátorságot vesz magának, őt egyre másra figyelmeztetni, de tartós hatást ez sem gyakorol rá, mert mi egyik fülén bemegy, azonnal kisiklik a másikon. Henyeséggel párosult gondatlansága oly nagy, hogy holnap ellenkezőjét teszi annak, mire ma elhatározza magát s kegyeivel árasztja el azokat, kikről tudja, hogy ellenségei; míg nem ritkán leghűbb embereiről hálátlanul megfeledekzik.

Alig nyert tudomást Erzsébet ezen levelek tartalmáról, melyeket *Bestusew* terjesztett eléje saját magyarázó észrevételeivel együtt, midőn a császárnő érzelmei de la *Chetardie* iránt hirtelen megváltoztak. A kegy és jóindulat helyét szenvedélyes harag és gyűlölet foglalta el s jelleméből és természetéből folyik, miszerint legesekeylebb fáradtságot sem vett magának, hogy érzelmeit elpalástolja. Ha *Chetardie* *marquis* az udvarnál megjelent, nagy fáradtságába került a császárnőnek haragját és felindulását fékezni s legalább külsőleg udvariasnak látszani. Jelenlétében feltűnően kitüntette a kancellárt. Erzsébet ellenszenve nem szorítkozott a francia követre, hanem kiterjedett mindazokra, kik hozzá közelebbi viszonyban állottak; még az öreg zerbsti hercegnőt, a *czárevits* anyósát sem kímélte meg haragjától mert tudta, hogy a porosz udvarral szoros szövetkezett francia pártnak buzgó barátja.

Nem kellett sok idő és a zerbsti hercegnő, továbbá de la *Chetardie* és *Lestocq* észrevették a változást, mely a császárnő lényében félreismerhetetlen vala, ámbár annak valódi okát távolról sem sejtették; s minthogy személyük biztonságáért valamint az ügyért melyet szolgáltak aggódni kezdenek, mindent elkövettek, hogy a császárnő közvetlen

közelében újabb segílyt és támaszt szerezzenek maguknak. Eddig *Woronzow* grófot, *Bestusew* jobb kezét a kancellári teendőkben semmibe sem vették s mert őt felettén jelentéktelennek tartották figyelmükre sem méltatták. Most azonban benne összpontosult egész bizalmuk a jövőben és tudva, hogy őt a császárnő leghűbb bizalmasai közé szokta számítani mindenképen azon voltak, hogy őt magukénak megnyerjék. Egy napon maga a zerbsti hercegnő kereste fel *Woronzow*-ot, mely alkalommal könnyes szemekkel panaszkodott, hogy a kancellár őt és az egész holsteini házat gyűlöli s még leányának, a *czárevits* nejének is, hol csak teheti, valami akadályt gördít útjába. A kiszámított és megható érzékenységgel előadott panasz az volt a célja, hogy a fiatal kamarás sajnálatát, majd részvétét és utóbb segílyre kész érdeklődését felkeltse. Azonban *Woronzow* nem tartozott azok közé, kiket szép szóval, könnyekkel vagy csengő érvekkel kötelelességükben meg lehet ingatni. *Woronzow* meghallgatta a fenséges hölgy panaszát, de megvesztegetni nem engedé magát általa. Ellenkezőleg oda működött, hogy a császárnő közvetlen körét olyan egyénekkal egészítse ki, kikre, az uralkodónő feltétlenül számíthatott. A fővadászmester *Razumowszkij*, *Sieves* császári kamarás és *Tserkaskij* udvari titkár voltak azok, kik most *Woronzow* közvetítésével *Bestusew* körül csoportosultak oly elhatározással, hogy *Lestocq*-ot és francia párthiveit megbuktassák.

Időközben *Bestusew* nem szűnt meg a császárnőt olyan elhatározásra ösztönözni, mely a végső eldöntéssel egy jelentményű volt. La *Chetardie* levelei oly durva és sértő dolgokat tartalmaztak, melyek a császárnő önérzetét és női hiúságát méltán sérthették. A *chiffre* jegyekben írt levelek megfajtóin kívül csupán a kancellárnak, a császárnőnek és *Woronzownak* volt tudomása azok tartalmáról. A császárnőt harag és düh szállották meg, midőn a sértő dolgoknak tudomására jött és felszólította *Bestusew*-et, hogy adna véleményt a további teendők iránt. A kancellár rövid tanácskozás után néhány bizalmasával oda nyilatkozott, miszerint az udvar fel van jogosítva de la *Chetardie* *marquist* minden további megfontolás nélkül Oroszországból kiutasítani s őrizet alatt az ország határáig szállítani. Erre Erzsébet óva inté a kancellárt *Lestocq* bosszújától, ki haragjában képes őt egy golyóval leteríteni. *Bestusew* azzal

nyugtata meg a császárnőt, hogy a maga életeért egy pillanatig sem aggódik, ellenben mindig kínos gonddal tölti őt el azon gondolat, hogy az uralkodónő szüntelen ki van téve egy ily megbízhatatlan és bosszúvágyó ember nemtelen haragjának és szenvedélyének. Mire a császárnő azon határozott választ adá, miszerint soha többé Lestoeq kezéből semmi féle gyógyszer el nem fogad. Erzsébet elfogadá Bestusew javaslatát a francia követ kiutasítására vonatkozólag, azonban, nehogy zaklatásoknak legyen kitéve annak végrehajtását azon időre halasztá, midőn a híres troitzkoi kolostorba zárandokolván távol leend Szent-Pétervárról.

Alig hagyta el a császárnő fővárosát, hogy ősi szokás szerint a nemzeti szentek sírjainál végezze jámbor ájtatosságát, midőn 1743. június 17-én a reggeli órákban egy kiküldöttség jelent meg de la Chetardie lakásán. A követ rosszat sejtve, habozott a jelentkezőket fogadni, kik azonban minden tétova nélkül behatoltak belső lakrészeibe. Midőn a marquis a küldöttség élén megpillantá Usakow tábornok főinquisitort, kinek pusztá nevével mindenki remegett Oroszországban, leküzdhetetlen ijedelem vett erőt rajta. Miután tulajdon jelentéseiből bűnösségének hebizonyítására néhány részlet felolvastatott, tudtára adatott, miszerint a császárnő kiváló kegyeiből nem történik semmi bántalma; azonban az uralkodónő elrendelése, hogy a követ a legrövidebb idő alatt tartozik az orosz birodalmat elhagyni. Ijedségéből származott elfogultságában a marquis nem tudott mentességére elfogadható okokat felhozni, s végre kijelenté, hogy kész a császárnő parancsának engedelmeskedni. Még ugyanazon éjjel katonai fedezet alatt a határszélig kísértetett, honnan útját Franciaországba zavartalanul folytathatta. XV. Lajos és kormánya elég eszélyes volt, a kényes és kellemetlen ügyet tovább nem bolygatni; mit annival könnyebben tehetett, minthogy de la Chetardie még át sem nyújtá a császárnőnek újabb megbízólevelét, tehát nem is tartózkodott hivatalos minőségben Szent-Pétervárott. Sőt XV. Lajos a maga részéről azzal akarta ellensúlyozni a kellemetlen ügy hatását, hogy újabb követét az orosz udvarnál Ditellon-t megbízta, miszerint jelentse ki írásban, hogy Franciaország Erzsébetet mint császárnőt hivatalosan is elismeri.

A francia követ kiutasítása összeesett azon nagy

pompával végbement békeünnepélylyel, mely a svédek felett aratott győzelem örömeire tartatott. Az ünnepély július 15-én Moszkvában ment vala végbe, az udvar és egyházi és világi méltóságok, továbbá négy birodalmi tábornagy: Dolgorukij és Trubetzkoi hercegek, továbbá Homburg herceg s Lascey gróf jelenlétében, kiknek mindnyájának nagy része volt az elért fényes eredményekben. Ezen alkalmat Erzsébet arra használta fel, hogy mindazokat, kik a trón és haza körül érdemeket szereztek maguknak, megjutalmazza. Első volt gróf Bestusew, ki birodalmi nagykanczellárrá léptettetett elő; azután Woronzow, ki alkanczellárrá lett. Razumowszkij Alexej és Cyrill, Usakow Andrej tábornok és Romenzow Alexej az orosz birodalom grófjaivá lettek. A császárnővel anyja I. Katalin útján rokonságban álló Szkawronski Márton és Henrikow Andrej grófok, kik egyszerű paraszt szülöktől származtak, kamarási méltóságot nyertek és a Newskij Sándor-renddel díszítették. Jelen-tékeny jószágokat nyertek Hessen-Homburg herceg, Rumenzow gróf, Trubetzkoi Nikita herceg, főudvarmester báró Münnich, a száműzetésben élő tábornagy öcsese és a két Suwalow gróf.

Ámbár eszerint a francia párt bukásával az Ausztriával rokonszenvező párt felülkerekedett, ez még korántsem azt jelenté, hogy Oroszország védelmére kel a II. Frigyes által jogtalanul szorongatott fiatal magyar királynőnek Mária Teréziának. Az orosz politika és annak képviselője Bestusew nagykanczellár csak kevés hajlandóságot árult el, tényleg a háborúba keveredni, mely, mióta II. György angol király, továbbá a sardiniai és lengyel királyok is VI. Károly fenyegetett örököse mellé állottak és Franciaország háborút izent Angliának, európai jellegét kezdett ölteni.

Oroszország ezen sajátságos politikájának magyarázatát az orosz nemesség, papság és a nép ellenszenvében találjuk, mely az ország elkülönített fekvésének sajátos természeténél fogva idegenkedett a költséges és kellemetlen beavatkozástól idegen államok ügyeibe. Biztonságának érzetében, mely megtámadtatásának lehetőségét külellenségektől kizárta, megelégedék hatalmi állásának tekintélyével és nem vágyódott újabb harezi babérok után. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a belkormányzat minden ágában, az igazságszolgáltatásban, pénzügyekben, sőt magában a katonai kormányzatban is

hatalatlan rendetlenség és zavar uralkodának, be kell ismerünk, miszerint az Oroszország sorsát intéző körök tartózkodását a háborútól egészen indokoltnak találjuk. A katonák éheztek, a hivatalnokok felettén rendetlenül kapták az állam pénztárából fizetéseiket; a közügyek minden ágában káros pangás volt észrevehető. Daczára ezen szomorú állapotoknak Erzsébet nem alkalmazkodva a viszonyokhoz pazar és fényűző udvartartását és könnyelmű költségeit most sem korlátolta. Nemsokára a moszkvai békeünnep után a Kijew melletti pestseri vagy barlangkolostort keresi fel, hogy ott imáját végezze. Ezen jámbor utazás az államnak 400 ezer rubelbe került. Mint a papságnak amúgy is nagy pártfogója babonás vallásosságában és Arzén archimandrita rábeszélésére nagy atyjának egy állítólagos tévedését jóvá teendő, visszaadta az állam részére lefoglalt egyházjavakat, miáltal a kincstár évi 750 ezer rubel jövedelemtől fosztott meg egy időben, midőn minden segélyforrásaira szüksége volt.

Tekintet nélkül az állam kedvezőtlen pénzügyeire Erzsébet nagy előkészületeket tett, hogy unokaöccsének és örökösének menyegzőjét oly fényvel és pompával ülje meg, milyent Oroszország még sohasem látott. Oroszország párizsi követe utasítást kapott arra nézve, hogy küldje be teljes leírását a francia dauphin egybekelésének a spanyol infansnővel, annak szertartásait, ünnepéyeit egész részletességgel, rajzokkal és vázlatokkal. Hasonló leírás rendeltetett meg Drezdából III. Ágost lengyel király házassága alkalmából. Mert Erzsébet ki akart tenni magáért, s daczára az ország nyomorúságos anyagi viszonyainak, bámulatba kívánta ejteni a világot a fény és pompa által, melyet a cárebits menyegzője alkalmával kifejtendő vala.

Könnyen megérthető, hogy ilyen körülmények közt nem volt kényelmes állása azon férfúnak, ki Oroszország kormányának élén állott. Bestusew nagykanzellár leleményes és munkás államférfiú volt, de a lángész minden nyomai nélkül; hiányzó ismereteit simaság és alkalmazkodni tudó hajlékonyság pótolta, mi párosulva ármányos szövevényeket kedvelő természetével elég alkalmassá tévék arra, hogy huzamosb ideig fenntartsa magát a hatalom polczán. Valamint Lestocq, ki uglitsi magányában tölté el örömtelen napjait, úgy Bestusew sem állott ellent a császárnak

s nagy összegeket fogadott el azon pártoktól, melyek hozzá fordultak s tőle bizonyos előnyöket óhajtának elnyerni. Érdekes jellemrajzot nyújt a két kancellárról: Bestusew és Woronzowról a szász követ Pezold 1745. ápril 12-ről keltezett jelentésében, melyből említésre méltónak tartjuk a következőket:

„Ha Bestusew nagy kancellárt azon államférfiakkal összehasonlítjuk, kik Erzsébet császárnő előtt a kormány élén állottak, azt fogjuk találni, hogy messze mögötte áll úgy Ostermann-nak mint Münnichnek. Ismételve ki kell jelentenem, hogy sem magatartásában, sem ismeretek dolgában nem áll azon a magaslaton, melyen más miniszterek állanak, kik hasonló nehéz kormányzási kérdések megoldására hivatvák. Ha nincs mindig valami bizalmasa oldala mellett ki őt visszatartsa, nagyon könnyen elhamarkodott dolgokra engedi ragadtatni magát. Bestusew nem könnyen feled valami sérelmet vagy kellemetlenséget, gyanakvó és bizalmatlan s hibája, hogy nagyon sok időt fordít ellenségei aprólékos ármányainak megismerésére és felderítésére. E mellett oly tartózkodó és bátortalan, hogy fél, a legkisebb dolgot is egyedül vállaira venni. Ez az oka, hogy tanácsosait, kik annak előtte az elintézett ügyek kiadásával voltak elfoglalva, most minden alkalommal külön tanácskozássra hívja össze, hogy véleményüket meghallgassa, mielőtt egy ügyben végleges határozatot hozna. Ez, természetesen sok időt elvesz, kelletlenül inkább összebonyolítja az ügyeket s késlelteti azok eldöntését a császárnő határozata által. Mindezekhez hozzájárul, hogy Bestusew nagyon csalódott választásában, midőn főbb munkatársának Woronzow grófot kérte ki magának a császárnőtől“ . . . . Ez, így folytatja a szász követ jelentését, mindent azon szolgálatainak köszönhet, melyeket a császárnőnek trónra lépése alkalmából tett s melyeket ez neki nem tud eléggé meghálálni. Woronzow még közelebb jutott az uralkodónőhöz házassága által Henrikow grófnővel I. Katalin Erzsébet anyjának egyik rokonával. Fiatalsága és tapasztalatlansága okozta, hogy a bonyolódott államügyekhez keveset értett ámbár a jóakarat és igyekezet nagy mértékben meg volt nála. Neki valamint főnökének Bestusewnek sohasem állott rendelkezésére sem a biztos emlékező erő, sem a szükséges szónoki képesség vagy világosság az érvelésben és ítézésben.

A legkellemetlenebb azonban Bestusewre nézve az volt, hogy Woronzow lassankint feje fölé kezdett nőni s elhagyva az Ausztriának kedvező politikát mindinkább Poroszország felé hajlott. Úgy látszik, hogy Woronzow Neplujew államtanácsos által befolyásolva, ki nagy csodálója volt II. Frigyesnek, közeledett báró Mardefeldhez, az utóbbi szent-pétervári követéhez. . . . . Az említett szász követ egyik jelentését, mely elég világosságot vet az orosz politikai nézetek ziláltságára, a következő megjegyzéssel kíséri: „Miként jelenleg az ügyek állanak, ismételnem kell azon már egyszer kimondott nézetemet, hogy az orosz udvar komoly és valódi részvételére a legesekélyebb biztonsággal sem lehet számítani, s a legtöbb mi a jelen körülmények közt elérhető, abban áll: hogy ha már nem áll mellettünk, legalább ne szövetezzék ellenünk; legjobb, hogy tökéletes inactióra határozza magát.“¹⁾

Tetemesen megkönnyebbülének Bestusew gondjai az 1745. és 1746. években, melyeket versenytársa Woronzow külföldön utazva töltött el; erre vonatkozik egy érdekes kézirati feljegyzés, mely többek közt a következőket: „A császárnő minden államügyet mellékes dolognak tekint, minden attól függ, hogy mit tanácsol neki az, ki ép azon pillanatban bizalmát bírja. Míg a császárnő uralkodásának első éveiben kiváló előszeretettel tanúsított Francia- és Poroszország iránt, most mindkettőt gyűlölettel említi s kivált nagy gyűlölettel van eltelve II. Frigyes iránt. Jelenleg legnagyobb kegyeivel tünteti ki Ausztriát és Dániát, holott előbb ép úgy gyűlölte, mint ma Poroszországot és Franciaországot. Legnagyobb mértékben bírja bizalmát ez idő szerint gróf Bestusew, ki most könnyebben lélelzik, mióta az alkanczellár Woronzow utazni ment. A harag, melylyel a császárnő Poroszország és Franciaország iránt eltelve van, immár elérte tetőpontját; egy alkalmat sem szalaszt el, mely kínálkozik, hogy szenvedélyes gyűlöletének II. Frigyes iránt kifejezést ne adjon; ilyenkor a legkíméletlenebb ítéletet kockáztatja a porosz királyról, „ha nem lenne koronás fő,“ mondá egy alkalommal. „a világ nem ismerné őt más, mint csaló néven“ . . . Nem nehéz az okokat megtalálni, melyek a császárnőt ily mértéktelen haragra lobbanták egy

¹⁾ Hermann, V. köt. 92. lap.

férfiú iránt, ki rendkívüliségében korának legkimagaslóbb alakjai közé tartozik. Ismeretes, hogy a sans souci-i bölcsek nem tartozott erényei közé: nyelvét fékezni, melylyel és tollával nem egy keserű pillanatot okozott XV. Lajos és III. Ágost királyok udvari hölgyeinek és kegyeltjeiknek; s minthogy csipős, epigrammszerű verseiben Erzsébetről is gyakran megemlékezett, könnyen megérthető az orosz uralkodónő felindulása.

Jellemző, hogy Erzsébet nem egyszer szemet hűnyt, ha arról volt szó, hogy miniszterei és egyéb méltóságai elfogadhatják-e, a nekik külföldről felajánlott ajándékösszegeket. Így Raumer azt mondja, hogy midőn II. Frigyes követe Mardefeld által a két kanczellárnak Bestusewnak és Woronzowndk 25 ezer tallér ajándékot nyújtatott, a császárnő, kinek a dologról jelentés tétetett, azt a tanácsot adta minisztereinek, hogy csak fogadják el a porosz király pénzét, ha neki oly sok feleslege van belőle.

Nagy ügyességgel és szerencsével működött Szent-Pétervárott Mária Terezia követe báró Pretlach, ki jobban értette mint Botta terveit titokban tartani mindaddig, mígnem azok a tette megérették. Annyira megnyerte Bestusewet, hogy az nemsokára a drezdai béke — 1745. decz. 25. — megkötése után hajlandónak nyilatkozott Ausztriával formszerű védszövetségre lépni. A nevezetes egyezség 1746. június 2-án csakugyan megkötöttet, melynek egy titokban tartott czikkelyében Oroszország azt az ígéretet teszi a magyar királynőnek, hogy a Poroszország által elvett tartományainak visszaszerzésében segíteni fogja. Az Oroszország és Ausztria közt kötött védszövetséghez — de nem annak titkos czikkelyéhez — négy évvel később Anglia is hozzájárult. Ezen szerződés és annak titkos kikötése egyikét képezte azon okoknak, melyek tíz évvel később a hétéves háború kitöréséhez hozzájárultak s annak bonyodalmaival növelni segíték.¹⁾

Az ausztriai-orosz védszövetség nagy zavarba hozta Franciaországot; s ámbár Sachsen Móricz gróf marsall Németalföldön több fényes győzelmet aratott a magyar királynő seregei felett, most inkább mint valaha hajlandó volt a békére. A védszövetség értelmében Repnin tábornagy

¹⁾ Hermann, V. köt. 94. lap.

37 ezer oroszszal jelent meg a Rajna vidékén épen azon pillanatban, midőn Franciaország szorongattatva beleegyezését adta a békéhez. A második alkalom volt ez, hogy orosz hadak jelentek meg Németország szívében, hogy nyomatékot kölcsönözzenek fegyverük súlya által a megindult alkudozásoknak. Ámbár az orosz sereg tűzbe már nem került, mégis nagy befolyással volt aacheni béke megkötésére, mely Mária Teréziának visszaadta sokat megtámadott atyai örökségét.

Ötödik fejezet.

Erzsébet (Petrovna) czárnő. (Befejezés), 1741—1762.

Idegen szellem. — Nehézségek. — A trónörökös és neje. — Bestusew kétszínűsége. — Katalin nagyhercegnő és Szoltykow. — A trónörökös jellemzése és kedvtelése. — Péter és Katalin. — Poroszország. — Poniatowski Szaniszló. — A hétéves háború. — Orosz győzelmek. — Bestusew bukása. — Erzsébet és kormányának jellemzése. — Haladás és művelődés. — Szent-Pétervár. — Tudomány és művészet. — Színészet. — Erzsébet halála. — Visszapillantás.

Mióta Péter czárevits, a Holstein-Gottorp herceg fia és Erzsébet örököse menyegzőjét a Zerbsti hercegnővel Katalinnal megülte, azóta Bestusew helyzete mind súlyosabbá vált. A jövendő III. Péter csodáló barátja, neje pedig rokona volt II. Frigyes porosz királynak; nem csoda, ha a fiatal pár udvaránál valóságos porosz kultus kezdett uralkodóvá lenni. Arról volt tehát szó, hogy miként lehetne a czárevits és neje köréből mindazokat eltávolítani, kik ezt a kultust éleszteni és terjeszteni segíték. Leginkább útjában volt a nagykanczellárnak Ágost holsteini herceg, Dücker kamarás, Bredahl fővadászmester, Brümmer udvari marsal és Berg-holtz titkár. Erzsébet, ki ez idő szerint teljesen nagykanczellárjának befolyása alatt állott, készséggel engedett kérelmének s a fiatal csárevitset sértő módon értesíté, hogy kívánsága, miszerint Bredahl, Dücker és még néhány alsóbb rendű holsteini udvari tiszt azonnal hagyják el Oroszországot. Lassankint a többi holsteiniak is mind eltávolítottak, maga Ágost herceg is, ki azonban a császárnőtől gazdagon megajándékozva tért vissza hazájába. Csupán Pechlin miniszter és Brömbsen kamarás találtak kegyelmet a mindenható kanczellár szemében, kik persze bizonyos megkötésekkel továbbra is Péter trónörökös szolgálatában maradtak.

Miután a trónörökös holsteini hívei kevés kivétellel mind eltávolítottak, a kancellár formaszerű őrizet alá helyezte annak szűkebb udvarát, mi kiváltképen a gögös és erős önérzettel bíró Katalin nagyhercegnőt a legérzékenyebben sérté. A kancellár annyira ment erőszakoskodásában, hogy a trónörökös párt tulajdon szolgálai által a legkiméletlenebb módon ellenőrizteté: egy komornyikját Péternek pedig megvesztegetvén arra használta fel, hogy az urának íróasztalából bizonyos fontos és compromittáló írományokat elidegenítsen. — Midőn a trónörökös erről tudomást nyert elkergette ugyan szolgáját, de őt megbüntetni nem állott hatalmában.

A már többször említett szász miniszter és Anna regensnő egykori kiváló kegyence gróf Lynar, ki ismételve és huzamosb időre megfordult Szent-Pétervárott felemlíti 1750. augusztus és szeptember hónapokban beküldött jelentéseiben, miszerint a trónörökös nagyherceg, mint Péter nevezteték, teljesen elszigetelten él udvarával kivált a nyári hónapokban Oranienbaum-ban, úgy, hogy sem holsteini minisztere, sem kamarása hozzá nem férhetnek. Csak oroszok tűretnek meg a fiatal pár közelében, kik azonban, fájdalom, többnyire olyan egyének, kik sem életmód sem műveltség tekintetében nem állják meg helyüket s csak azon vannak, hogy a trónörökös könnyelműségét kizsákmányolják s lelki tehetékeinek káros irányt adjanak. A nagyherceg esőkönyösséggel határos makaesságot árul el minden alkalommal s ha egyszer valami képtelenséget fejébe vett, azt onnan a leghatalmasabb érv sem képes kiszorítani. Legszívesebben katonásdit játszana, mint egykor nagyatyja gyermekéveiben, pedig a nagyherceg már benne van az ifjúkor éveiben, midőn komolyabb eszmék szokták foglalkoztatni a tevékenységre irányuló emberi elmét. Azon kedélyállapotú emberek közé tartozik, kik kimondhatatlan gyönyörűségüket találják egész a beszámíthatatlanságig fokozódható makaességukban; kiknél az ész érveivel semmit sem lehet elérni, de ha szenvedélyeiknek hízolgunk — mindenre készek.¹⁾

Bestusew, ki előtt nem volt titok, hogy a trónörökös neje Katalin nagyhercegnő korántsem értett egyet férjének bizarr kedvteléseivel s ki egy idő óta komoly tanulmány

¹⁾ Hermann, V. köt. 114. lap.

tárgyává tette a fiatal házasság közti viszonyt, nemsokára tisztában volt magával a további teendők iránt. Míveltség, felfogás, gondolkozásmód mind ellenlábasokká tették a fiatal párt; vérmérsékletökben, valamint kedvteléseikben ép oly mértékben elütöttek egymástól; nem csoda, ha e házasság nem tartozott a boldog frigyek sorába s hogy mindkét házassfél kezdettől fogva külön úton haladt. Mennél inkább közeledett Bestusew a nagyhercegnőhöz, annál inkább eltávolozott a trónörököstől, ki éretlen kedvteléseivel közepette mind jobban elszigetelte magát azon világtól, melyben ha nem is tündökölni, de legalább öntudattal szerepelnie kellett volna. Így jött létre Bestusew és Katalin között ama titkos szövetség, mely rendkívüli befolyással volt a későbbi események fejlődésére. Maga a császár, ki ezen benső szövetségről tudomással bírt, nem ellenezte azt.

A szász államtanácsos Helbig a későbbi III. Péterről egy felettén hecses életrajzot hagyott hátra,¹⁾ mely Castéra művével²⁾ a legfontosabb kútforrások közé sorolható az orosz történelem ezen ép oly érdekes mint fontos időszakából. E szerint Bestusewnak sikerült a császárnőt annak szükségességéről meggyőzni, miszerint a trónörökös, ki férje után utódokra semmi szín alatt sem számíthatott, tiltott viszonyba bocsájtkozassék azon korlátokon belül, melyeket tőle állása megkövetel. Az 1735. év végén a fiatal és megnyerő külsejű kamarás Szoltykow volt az, ki a trónörökös párnál, de kivált Katalin nagyhercegnőnél a legnagyobb kegyben állott. A következő 1754. október 1-jén a trónörökös, Szent-Pétervárott egy fiúgyermeket szült, ki mint nagyherceg a keresztségben Pál Petrovics nevet kapott.

De Bestusew gyanús és féltékenykedő természetével nem nézhette tovább azt az idyllt, melyet a világ botránynak szokott nevezni. Soltykow utasítást kapott az elutazásra készen lenni. Hogy Pál nagyherceg születését Adolf Frigyes svéd királynak, mint jó szomszédnak bejelentse, az ifjú kamarás Stockholmba küldetett rendkívüli küldetésben; s midőn feladatát megoldva éppen készülődéseket tett a hazautazásra, parancs érkezett Szent-Pétervárról, hogy Soltykow mint az orosz udvar meghatalmazott minisztere Hamburgba

¹⁾ Biographie Peters d. Dritten. Tübingen, 1808.

²⁾ Castéras, Histoire de Catherine II. imp. de Russie. Paris an VIII.

utazzék. Két évig kellett itt minden nagyobb politikai okok nélkül vesztegelnie, midőn egy újabb parancs értelmében hasonló minőségben a madridi követséghez helyeztetett át, honnan nem is tért vissza többé egész Erzsébet császárnő haláláig. Bestusew nem tűrt meg maga mellett senkit, ki terveit kivitelének bármiként is útjában állott.

Míg Bestusew és Katalin mind szorosabban fűződének érdekeik által egymáshoz, addig a trónörökös mind fesztelenebbül engedé át magát üres kedvteléseinek oranienbaumi magányában, melyben neje legritkábban zavarta meg. A személyes érintkezés közte és neje közt a nagyherceg születése óta sem lett szívélyesebb; csak hogy Katalin ezen esemény által határozottan férje fölé emelkedett, legalább a világ szemében; a nagyravágyó fiatal nőnek egy zálog volt kezében, melynek segélyével Oroszország sorsára jelentékeny befolyást biztosított magának. Péter legjobban érezte magát Oranienbaumban, hol idejét kertészettel, kaszárnyák és istállók építésével tölté el; majd egy fabódét építtetett, melyben német színészek mulattatták, kiket Németországból hozatott; továbbá, hogy hajókázását egész a tengerig kiterjeszthesse, egy meglehetősen széles csatornát ásatott. Legtöbb örömet szerzett azonban a trónörökösnek egy kis erősség építése, mely az orosz mérnökkari őrnagy. Dedenow vezetése mellett készült. A kettős körfalon, melyek könnyen megmászhatók valának, apró ágyúk voltak felállítva. Az erősség kicsinysége daczára minden ostromeszközzel el volt látva; közelében egy külön épületben volt a fegyvertár, a közepén pedig a parancsnoki lak. A vár közelében állott a nagyherceg kétemeletes, csinnal berendezett palotája, melyben hívei és barátai számára mindig terített asztal állott készen. A kis palota egyik bizalmas termecskéje egészín atlaszszal volt kárpitozva, mely szép képekkel vala díszítve, melyeket Katalin nagyhercegnő sajátkezűleg himzett bele.

Itt tartózkodott Nagy Péter unokája és trónjának majdan örököse, legszívesebben, néhány holsteini tiszt és más bizalmasai fesztelen társaságában. S ezen társaság főgyönyörűségét az asztal élvezetei képezték; az ivás mértéktelenül folyt s csak ritkán szünetelt. Péter katonának képzelte magát s a katona főfoglalkozása, a jó czárevits felfogása szerint, az ivásban állott. S midőn részeg fővel

barátai közt hivé magát, tartózkodás nélkül kiönté előttük szíve keserűségeit és helyzetének kellemetlenségeit, szidta és ócsárolta az oroszokat s mértéktelenül magasztalta a poroszokat s kivált azok nagy királyát, II. Frigvest, kivel 1755 óta bár titkos, de annál bizalmasabb és sűrűbb levelezésben állott. Sem a császárnő, sem Bestusew nem tartották szükségesnek az oranienbaumi orgiákat és katonásdi játékokat különös megfigyelésük tárgyává tenni.¹⁾ Erzsébet nem becsülte nővéreinek fiát; nem is törődött annak hírnevével és becsületével; a császárnő bizonyos dolgokban nem volt szigorúbb mások hibáival mint saját gyengeségeivel szemben.²⁾

Katalin 1755 óta egészen elkülönítve élt férjétől. Az oranienbaumi kerületben egy kert közepén kényelmes és ízléses palotát építtetett magának, mely csak tizenhét szobát számlált, de válogatott ízléssel volt berendezve. Itt tartózkodott a trónörökös az év kedvező szakában leginkább egész trónraléptéig, itt szövődének azon ármányos fonalak, melyek a németországi kis tartományi hercegnőt az orosz trónig vezéreltek. Férjével csak a nap egy meghatározott órájában szokott találkozni, különben pedig a maga részéről is fesztellenül járt utánna megszokott kedvteléseinek. Legszívesebben foglalkozott, és pedig nagy komolysággal, a francia irodalom megismerésével majd tanulmányozásával. Rousseau és Voltaire eszméivel sokat és behatóan foglalkozott; a nagyhercegnő tisztában volt magával aziránt, hogy, ki egy nagy birodalmat van hivatva kormányozni s ki a politikával, melyen az uralkodói hatalom voltaképen alapszik, meg akar ismerkedni, annak nagy és tágas és általános látkörrel kell vala birnia mindenben, mi az emberi érdekeket teremti és előmozdítja s alkotásainak erőt és tartósságot kölcsönöz. — Tanulmányait megkönnyíté azon körülmény, hogy egy kis udvar körében növekedvén fel, már korán megismerkedett az ármányokkal és fondorlatokkal, a diplomatia ezen nélkülözhetetlen eszközeivel. Befolyása, szellemének fölénye és akaratának öntudatos nyilvánulása azon hatásban mutatkozott, melyet Bestusewre gyakorolt. Még inkább nyilvánult ezen hatás azon részvételben, melyben Oroszországot a hétéves háború alkalmából bebonyolítva találjuk s mely egészen Katalin művének nevezhető.

¹⁾ Hermann, V. köt. 123. lap.

²⁾ Castéras, Mistoire de Cathérine II. Tom. I. 126.

Az aacheni béke megkötése óta Franciaország nem tartá szükségesnek Szent-Pétervárott külön követséget tartani fenn; az érdekek a két állam közt az ausztriai örökösödési háború befejezése óta nem valának olyanok, melyek sürgős és szakadatlan összeköttetést igényeltek volna. Mióta D'Allion 1747-ben visszahívatott, utódot húzamosb ideig nem kapott. Azonban Bestusew lassankint azon tapasztalatra jutott, hogy bár sikerült a francia befolyást Oroszországban megszüntetnie, de helyette egy oly hatalmas szomszéd emelkedett, mely elébb vagy utóbb magát Oroszországot is fenyegetni fogja. Poroszország nagyobb és komolyabb ellenség volt mint Franciaország, mely távol-sága és érdekeinek különlegességei által kevésbé állhatott útjában a csári birodalom hatalmi terjeszkedésének. Poroszország 1744 óta növekedő fontosságot nyert az orosz államférfiak szemében, szomszédsága és hatalmának szüntelen növekedése folytán. A császárnő gyűlölete, melylyel a nagy porosz király iránt viseltetett, megtette a többi s ez elég volt, hogy a viszonyt a két állam közt lehetőleg feszültté tegye. „A porosz király,” mondá Erzsébet az angol követnek, lord Hynford-nak, „valósággal nagyon rossz fejedelem, mert nem lakozik benne isteni félelem; különös kedvtelését találja abban, hogy szent és kegyeletos dolgokat nevetségessé tesz; nem jár soha templomba, ő Poroszország Nadir-shahja, kinek nincs vallása és ki fel-sines kenve s ki oly vakmerő volt, hogy az aacheni béke-kötés alkalmával nem akarta megengedni, hogy annak megkötésénél Oroszország megbízottja is részt vegyen.”

Ezalatt Poroszország mind nagyobb, mind hatalmasabb lőn. Az aacheni béke inkább fegyverszünetnek nevezhető, mely alatt a hadviselő felek újabb hadi vállalatokhoz gyűjtöttek erőt. A hétéves háború, mely Szilézia birtoka felett végleg döntendő vala, küszöbön állott, midőn 1756 tavaszán Bestusew egy terjedelmes emlékiratot olvasott fel a császárnőnek, melyben rámutatva Poroszország növekedő hatalmára, sürgősen ellenintézkedéseket követelt. II. Frigyes Poroszország haderejét 80 ezer emberről 200 ezerre emelte, melynek fenntartását az elrablott Szilézia millióiból és a szászoktól kieroszakolt sarezokból eszközölte. S minthogy a magyar királynő felett diadalmaskodott, most Hannoverre és Kurlandra veté szemeit; majd Lengyelország feldara-

bolásának eszméjével foglalkozik s mind veszélyesebbé válik magára Oroszországra.

Rambaud, az orosz és francia barátság inspirált történetírója, ezen alkalommal érzélgős módon veti szemére Oroszországnak, hogy elmulasztá az alkalmas pillanatot felhasználni, Poroszország megsemmisítésére, és nem kevesebb érzékenységgel szemére hányja, hogy hűtlenné lett az orosz államkormányzat hagyományaihoz.

Mielőtt a hétéves háborúval és annak katonai és politikai befolyásával Oroszországra kissé tüzetesebben foglalkoznánk, szükséges Oroszország jövőendő czárnőjének viszonyaival mint nagyhercegnő és trónörökösné megismerkednünk. Pál Petrovits nagyherceg születése óta Bestusew jelentékeny befolyást nyert Katalin felett, melyet nem ritkán gyengédten módon érvényesített. Addig beszélt a császárnőnek a nagyhercegnő discret viszonyáról Soltykow-val, míg nem a szerencsés kamarás eltávolítását keresztül-vitte. Mindketten, Katalin és Soltykow, csak akkor vették észre az ellenük szőtt ármányt, midőn annak megghiúsítása már lehetetlen volt. A Newa és a Manzanares partjai felettén távol esnek egymástól, melyet a legnagyobb emberi szenvedély sem képes áthidalni; s Katalin nem tartozott azok közé, kik egy csalódás után nem nyerik többé vissza kedélyük ruganyosságát. Az orosz éghajlat sohasem kedvezett az emberi szenvedélyek tartósságának. Nehogy új botrány keletkezzék, miután az első elég simán folyt le, a nagyhercegnő büszkeségét szerelme fölé helyezé, — és Soltykow el vala feledve.

A véletlen ezen időben egy idegent vezetett Szent-Pétervárra, ki kalandjai és szerencséje által állandó helyet biztosított magának a történelemben. Az idegen a fiatal Poniatowski Szaniszló gróf, a későbbi lengyel király volt, ki csakhamar kiszorítá Katalin szívéből a messze földön időző Soltykowot. Poniatowski nem származott a régi lengyel pánoktól; atyja kalandor volt, mint oly sok nevezetességre jutott egyén a kalandok századában, melyben Cagliostro, Saint Germain, Casanova és még sokan bizonyos hírnévre emelkedének, s kezdetben mint inas szolgált Lithvániában a Mizielski családnál. Majd XII. Károly szolgál-tába lépett, kinek bizalmát megnyervén, gyorsan emelkedett a szerencse lépcsőjén s jelen volt a benderi táborban is.

A nagy svéd király bukása után Leszczynski Szaniszló udvaránál találjuk már mint befolyásos tanácsadót, de kit rútol rászedett azáltal, hogy ellopta tőle II. Ágost lemondási nyilatkozatát. Ezen fontos okmányt Poniowski Varsóba sietett, hol II. Ágost azzal jutalmazta hűtlenségét, hogy megszerze neki Czartoryska hercegnő kezét, ki magát a Jagelloktól származtatta. Ezen házasságból származott Poniowski Szaniszló.¹⁾

A fiatal nemes nem volt megáldva földi javakkal; de birt szép alakkal, megnyerő jó modorral és erős önérzettel. Így járta be húzamosbb ideig bánat és csalódott remények között Német- és Franciaországot anélkül, hogy a szerencse védelmébe fogadta volna. Párisban sikerült a svéd követ barátságát megnyernie, ki bemutatót őt az előkelő társaságban, melynek nemsokára kedvenczvé lőn. Azonban anyja, attól tartva, hogy a világvárosban az élet esábjainak nem tud ellentállani, írásban felszólította, hogy hagyja oda a francia fővárost. Poniowski engedelmeskedett és Angliába ment. Itt találkozott Williams-sal, kivel már Varsóban megismerkedett s ki most mint angol nagykövet Szent-Pétervárra menendő, magával vitte a fiatal grófot. Minden cím nélkül a követségi irodában titkári teendőket végzett, miáltal betekintést szerzett magának a politika és diplomácia ügyeibe, minek később nagy hasznát vette. Azonban fiatalsága, valamint mulatni vágyódó hajlamai csakhamar érvényesíteni kezdék magukat s a komoly munka köréből egyszerre a multságok és szerelmi kalandozások örvényébe ragadták. Vidámsága, behízelt modora és természetes értelmessége arra látszottak rendelve lenni, hogy szerencsét csináljon egy udvar körében, melynek a multság képezte talán egyetlen és legfontosabb feladatát. Nem tartott sok ideig és a tapasztalt ifjú észrevette, hogy benyomást gyakorolt Katalin nagyhercegnő szívére.

Ámbár Poniowski bátor, sőt vakmerő volt, az első pillanatban mégis meghökkent azon gondolattól, hogy mennyit kockáztat egy kaland által, melynek hősnője egy nagyhercegnő. Az udvaroncok leselkedő és gyanakvó sokasága között kezdetben csak lopva cseréltek egymással egy-egy biztató tekintetet, majd azonban a leleményesség és

¹⁾ Castéras, Tom. I., p. 124.

szenvedély minden akadályt elhárított s a nagyhercegnő másodszor esett rabságába szíve szenvedélyének. Nem került sok időbe és az udvar körében, majd távolabb is mind hangosabban rebesgették a trónörökösné legújabb gyengeségét, melyről csakhamar a császárnő is tudomást nyert. És Erzsébet, ki hasonló esetekben elégszer szemet húnyt, ezen alkalommal bizonyára pusztán szeszélyből erénybíróvá akart lenni és megparancsolá, hogy Poniowski azonnal hagyja el Oroszországot. A fiatal gróf engedelmeskedett.

Most azonban Bestusew veté magát közbe; ki miután Soltýkowot eltávolította, nem akará a nagyhercegnőt második kegyenczétől is megfosztani, ki már azért sem lehetett veszélyes reá nézve, minthogy mint idegen, politikai szerepre úgysem lehetett hivatva. Azonfelül a kanczellár jól tudta, hogy Katalin szívére nem tanácsos tétlenül hagyni, nehogy egyedül eszének élve, még több bajt csináljon. S hogy a császárnő parancsát meghíúsítsa, érintkezésbe lépett régi barátjával Brühl gróffal, III. Ágost lengyel király legbefolyásosabb miniszterével s az eredmény az lőn, hogy Poniowski Szaniszló gróf nemsokára mint a lengyel király meghatalmazott minisztere és követe tért vissza Szent-Pétervárra. A játék meg volt nyerve s bármennyire zúgolódott is a lengyel nemesség hazafias része, a dolgon egyelőre semmit sem lehetett változtatni. A felindulás politikai körökben kíváltképen nagy volt azért, mert mindenki tudta, hogy Poniowski, mint a Czartoryski család védenecze, azon politikai áramlathoz csatlakozott, mely a porosz királlyal és politikájával rokonszenvezett.

Mintha új szenvedélyével eddigi elővigyázatát és eszélységét egészen elvesztette volna, Katalin teljesen átengedé magát Poniowskinak, ki mellett azontúl még csak Bestusewnek és az angol követ Williamsnak volt reá határozott befolyása. S a három férfiúra való vonatkozással mondá egy Szent-Pétervárott időző idegen: Katalin nagyhercegnőnek három tanácsadója van: a csalás, a balgaság és az ostobaság.¹⁾ Poniowski sohasem távozott oldala mellől, vele tölté el éjjeit és nappalait; nem csoda, ha az oroszok egész hangosan rebesgették, hogy a gyermek, kinek ezen időben életet adott, a lengyel nemes gyermeke. E gyermek

¹⁾ Castéras, Tom. I., pag. 131.

Anna nagyhercegnő volt, ki azonban röviddel születése után meghalt — 1758. februárban.

Az egyedüli ember az udvar körében, ki a nagyhercegnő kicsapongó életmódjáról mitsem tudott, férje Péter trónörökös volt, ki az utóbbi időben még ritkábban érintkezett nejével, mint annakelőtte. A trónörökös most inkább mint valaha abban tetszelgett magának, hogy a nagy porosz királyt utánozta, persze nem sok szerencsével. Oranienbaumi kis seregét porosz egyenruhába bújtatá, melyet maga is viselt.¹⁾ Bestusew szándékosan oda működött, hogy a trónörököst a világ szemében minél nevetségesebbé tegye, hogy ezáltal uralkodása lehetetlenné váljon; melyet azután okvetetlenül neje Katalin ragadna magához. Azért a kanczellár nemcsak elnézte, hanem bűnös következetességgel elősegíté a nagyhercegnő minden gyengeségét és hibáit, arra számítván, hogy mint császárnő is meg fogja őt hagyni hivatalában és egyéb méltóságában.

Ilyen állapotban volt az udvar; s Erzsébet, ki méltatlan érzelmi szenvedélyeinek mindinkább rabjává lőn, nem volt alkalmas arra, hogy ezen szomorú állapotokat orvosolja. A trónörökös mind mélyebben süllyedt gyermekes kedvteléseibe, neje pedig tekintet nélkül kényes helyzetére mind újabb anyagot szolgáltatott a botrányból elődő megszólásnak, mely e pillanatban kiváltképen virágzásban volt az orosz fővárosban.

A hétéves háború egyike a történelemben azon háborúknak, mely minden jogi alap nélkül egyedül a hódítási cél által idéztetett elő. Nagy Frigyes a bölcsész keveset törődött háborúiban a joggal, melyet fegyvereinek és lángelméjének élével pótol. Családjának hatalma fontosabb volt előtte, mint népeinek boldogsága. — A tízévi békét, mely a hétéves háborút megelőzte, arra használta fel, hogy Poroszországot Európa legelső katonai államává alakította át; 100 ezer ember állandóan fegyver alatt állott s ezt a számot háború esetében könnyű szerével megkétszerezé. Mária Teréziának sikerült — s ez jogai elismerésének nem csekély jelentőségű bizonyítványa — majdnem egész Európát ügyének megnyerni s régi ellenségét Franciaországot is barátjává tenni, azon esetre, ha a porosz király, kinek titkos szán-

¹⁾ Castéras, Tom. I., pag. 133.

dékairól Ausztriát illetőleg senkisésem volt homályban, újlag megtámadná. A drezdai levéltárban megtalálta II. Frigyes azon eredeti szerződést, melyet Ausztria, Oroszország, Franciaország és Szászország kötöttek Poroszország ellen azon esetre, ha a magyar királynőt újból fenyegetné. A porosz király ezen szerződés közzétételével indokolta támadásának jogosságát, melylyel azonban senkit sem tudott meggyőzni.¹⁾ A német fejedelmek csekély kivétellel mind Mária Terézia mellé állottak: hasonlóképen Anglia és Svédország is, úgy, hogy a nagy békebontó egyedül állott tenger ellenségeivel szemben. Hétévi borzasztó harc után bámulatra méltó kitartással és bátorsággal s gazdag és rendkívüli tehetségeinek felhasználásával legyőzte ellenségeit, kik minden oldalról megtámadták birodalmát; fényes győzelmeket aratott felettük s nem roskadott össze a legborzasztóbb csapások alatt sem. De a győzelem drágán volt megfizetve: tulajdon országai és tartományai vadonokká változtak a hosszú és elkeseredett harc alatt; városok, falvak elhamvasztva romokban heverték, melyekben egy koldusnemzedék tanyázott munka és kereset nélkül. — Azért jól mondja Ustrjalow: II. Frigyes nem taszította volna népeit a legszörnyűbb nyomor mélységébe, hogyha a háborút nem akarja vala minden áron.²⁾

Alig szenved kétséget, hogy Poroszország legveszélyesebb ellensége a hétéves háborúban Oroszország volt. Erzsébet, ki II. Frigyes az európai béke ellenségének nyilvánította, el volt határozva, hogy Poroszországot megfosztja azon segélyeszközöktől, melyekkel e békét jövőben is veszélyeztesse. Ily célból vissza akarta adni Sziléziát Mária Teréziának, Poroszország nagyobb részét pedig Lengyelországhoz kapcsolni, hova tényleg még nem nagyon régen tartozott; úgy, hogy II. Frigyesnek nem igen maradt volna több — a brandenburgi örgrófságnál. Az orosz hadműveletek egy évvel a békebontás után vették kezdetüket s lefolyásuk és eredményük szerint őt hadjáratra oszthatók. A két első eredményekben nagyon szegény volt. Gróf Apraxin tábornagy elfoglalta Memelt és 70 ezer ember élén benyomult Kelet-Poroszországba; miközben II. Frigyes

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 173. lap.

²⁾ Ugyanott.

kemény vereséget szenvedvén Kollin mellett, épen azzal volt elfoglalva, hogy az ausztriaiak előnyomulását Sziléziában feltartóztassa. Úgy látszik, Frigyes még nem ismerte az oroszokat s azon hiedelemben, hogy könnyen elkészül velük, Lewald tábornokot bízta meg, hogy tőlük Poroszországot megtisztítsa. Lewald tábornok 1757. augusztus 30-án Grossjägersdorf mellett 30 ezer emberrel megtámadja Apraxint, de oly borzasztó vereséget szenvedett, hogy részint saját mulasztásai, részint Rumenzow tábornok leleményessége folytán egész tábori készletét és tüzérségét elveszté. Azonban mindenki bámulatára, a helyett, hogy győzelmét kiaknázni igyekezett volna, Apraxin egész seregével visszahúzódott az orosz határszélekig.

Azonban a rejtély megoldása nem sokáig váratott magára. Erzsébet császárnő épen ezen időben súlyosan megbetegedett, úgy, hogy az orvosok sem hittek felgyógyulásában; megtörténhetett, hogy a trónörökös legközelebb örökségébe lép, kitől néhány nap előtt egy bizalmas levelet kapott, melyben kéré a kancellárt, hogy barátja II. Frigyes ügyét vegye szívére, s ha még lehetséges, akadályozza meg az orosz seregek részvételét a háborúban. És Bestusew, ki hivatalát minden körülmények közt meg akará tartani, a jövődő császárnak kegyét előre is biztosítani akarván magának, rendeletet adott Apraxinnak, hogy hadseregével azonnal térjen vissza Oroszországba.

Eközben a császárnő visszanyerte egészségét s midőn Bestusew árulásáról értesült, nagy haragra lobbant s rögtön elfogatását rendelé el. A kancellár mint felségsértő törvényszék elé állíttatott, s minden hivatalától és méltóságától megfosztatván, halálra ítéltetett. A császárnő kegyelme a halálos ítéletet száműzetésre változtatta; s a röviddel elébb még mindenható kancellár, kitől egész Oroszország remegett s Európa belbékéje függni látszott, egy faluba költözött a szibíriai széleken, hogy elfeledve a világtól töltse el életének egy részét. Bestusew bukása régi vetélytársának emelkedését jelenté; utódja a nagykancellári hivatalban gróf Woronzow lett.

A második hadjáratban az orosz hadak főparancsnokságával Fermor tábornok bízott meg, ki a török hadjáratban Münnich zászlói alatt hervadhatatlan babérokat gyűjtött magának. Fermor elfoglalta az erős Thornt és

Elbinget s azután az Odera felé fordult s Küstrint vette ostrom alá, hogy a nevezetes erősség elfoglalása után Poroszország szívébe benyomulva, Bérln megvétele után a béke feltételeit maga szabhassa meg. De a körülmények másként alakultak. II. Frigyes nemsokára kiheverte a kollini vereséget, melyet teljesen helyreütött a Leuthen mellett vívott nagy győzelmével. Miután Rossbach mellett a francziák felett is fényes diadalt aratott, egész erejét az oroszok ellen fordíthatá. Az 1758. augusztus 14-én Zorndorf mellett ment végbe a nagy mérkőzés; az oroszok szilárdan állottak s a porosz királynak minden katonai geniejére és katonáinak minden bátorságára szükségük volt, hogy a győzelmet kiragadják az oroszok kezeiből. Ez volt a hétéves háborúnak talán legvéresebb ütközeté; az oroszok végre meghátráltak s egész táborukat és tüzérségüket az ellenség kezében hagyták; több mint 30 ezer halott borítá a harcmezőt. A porosz hadsereg színe és virága hullott el e napon; s midőn II. Frigyes az oroszok nyugodt visszavonulását látta, a következő jellemző észrevételt tette: „Az oroszokat könnyebb agyonütni, mint legyőzni.“¹⁾ Fermor Lengyelországba vezette vissza seregeit; s a császárnő által kiváló érdemei megjutalmazásául grófi rangra emeltetett s az András-renddel díszítettet. — A főparancsnokságot Soltykow Péter gróf vette át, ki eddig semmiféle kiváló tettel sem vonta magára a közfigyelmet. Fermor elég önzetlen volt, az új főparancsnok alatt egy dandár vezényletére vállalkozni.

Az eddigi hadműveletek legnagyobb hibája abban állott, s ennek köszönhető II. Frigyes győzelmeinek nem kis részét, hogy a szövetségesek minden közös terv nélkül cselekedtek. A harmadik hadjárat alkalmával e bajon némileg segítve lőn. A közös megállapodás szerint az oroszok feladata abban állott, hogy az Odera vonalán kelle a támadást bevezetniök, míg az ausztriaiak Szilézián keresztül Brandenburgba törtek; ezalatt a franczia csapatok a Rajna felől, a svédek pedig régi birtokukon Pomeránián át igyekeztek Poroszország szívébe behatolni. A szövetségesek hadereje több mint 350 ezer emberből állott s e roppant sereg készen állott a porosz királyság területét romokká és pusztá-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 175. lap.

sággá változtatni. De a fenyegetett hős király bátran és rendíthetetlenül állott, miként a szikla a zajló hullámok közepette; nyugodtan várta a vihar kitörését, hogy férfiasan szembe szálljon vele. Az orosz hadsereg mozdulataiból következtette, miszerint a főtámadást kelet felől kell várnia. Összeszedte legjobb ezredeit és veteránjait s az Odera mellé sietett és Kunnersdorf közelében 1759. augusztus 1-jén egész erejével megtámadta az oroszokat. A támadás oly erővel történt, a porosz katonák oly hősi bátorsággal követték királyuk példáját, ki mindenütt elől volt a harcban, hogy az oroszok kénytelenek valának állásaikat elhagyni és visszavonulni. Azonban csakhamar megint tömörültek s a háttérben emelkedő magaslatokat megszállva, még egyszer csatarendbe állottak. Frigyes teljessé akarván tenni győzelmét, parancsot adott a hosszú és makacs küzdelemben már amúgyis kimerült katonáinak, hogy a magaslatokat rohammal vegyék meg az ellenségtől. A porosz ezredek szokott bátorsággal támadtak most is; de miután ismételt rohamuk az ellenség tűzérése által nagy veszteségek közt visszaveretett, rendetlenségben kezdenek meghátrálni; visszavonulásuk nemsokára vad futássá fajult, midőn a szövetségesek lovassága által heves üldözőbe vétettek. Most Frigyes átlátva a helyzet szörnyű komolyságát, visszavonulót fúvatott, de már késő volt. Laudon tábornok, ki röviddel elébb egyesült az orosz sereggel, és Szoltykow idejében észrevették az ellenség kimerültségét és lovasságuk egész erejét a futó ellenségre küldték. II. Frigyes tekintélyének és geniejének minden eszközét felhasználta, hogy a borzasztó harcnak kedvezőbb fordulatot adjon. Azonban minden hasztalan volt, katonái felmondák a szolgálatot s visszavonulásuk rendetlen futássá változott. Az egész porosz tűzéréség a szövetségesek kezébe került s több mint 20 ezer halott borítá a csatátért. A porosz király talán még sohasem szenvedett oly teljes és kemény vereséget, mint Kunnersdorfnál; nem esoda, ha a háború kezdete óta itt először erőt vett rajta egy pillanatra a kétségbeesés és reménytelenség: bukását immár biztosnak hitte s minden, mi után még vágyódék abban állott, hogy bukása nevéhez méltó, dicsőséges legyen.

Azonban a szövetséges fővezérek egyenetlensége megmenté Frigyeset a megalázástól. Laudon tábornagy Szoltykow kihívó magatartása következtében nem mozdult ki meg-

erősített táborából. Az orosz fővezér indokolatlan nehezteléssel eltelve s mert az ausztriai hadak fővezérét, Daun tábornagyot nem sikerült hadműveleteinek megnyerni, seregét kivezeté Poroszországból s a lengyel határszéleken téli szállásokra vezette. II. Frigyes időt nyert s ez megmentését jelenté.

A következő 1760. évben az egyenetlenség az orosz és ausztriai hadvezetőség közt valóságos szakadássá érett. A negyedik hadjárat azzal végződött, hogy Tsernitsew és Tottleben tábornokok egy különvált csapattal s 15 ezer ausztriai katonával Lasey és Brentano tábornokok alatt rövid időre Berlint megszállják (mint gróf Hadik huszáraival); azonban a koczka csakhamar megfordul. Miután Frigyesnek sikerült az ausztriai sereget megvernie, fővárosa csakhamar felszabadul az idegen invasiótól s az oroszok ismét visszamennek az Oderán. Az ötödik hadjárat még kevesebb eredménnyel záródott be. Szoltykow betegsége folytán a főparancsnokságot Butturlin tábornok veszi át. Butturlin még makacsabb és hajthatatlanabb volt mint elődje; az 1761. év június vége felé Posenből felkerekedvén, csak lassan haladott előre. Tottleben tábornok, egyike a legképzettebb tiszteknek, azzal vádoltatván, hogy a porosz királynak kémiszolgálatokat teljesít s vele sűrű, bár titkos érintkezésben áll a hadjárat folyamában, Butturlin parancsára elfogatott és szigorú őrizet alatt Szent-Pétervárra szállíttatott. Tottleben kétségkívül összeköttetésben állott II. Frigyesel, kinek a háború tartama alatt fontos szolgálatokat tett s azért nem érte érdemetlenül azon kemény bánásmód, melyben vizsgálati fogsága alatt részesített. Erzsébet halála után III. Péter egy haditörvényszéki ítélet által visszaadatta szabadságát.

Eközben auguszt. 12-én Striegau közelében Sziléziában a 70 ezer emberből álló orosz had végrehajtá a 60 ezer ausztriai főhaddal való egyesülését, mely Laudon fővezérése alatt állott. A szövetségesek borzasztó helyzetbe hozták a poroszokat, kik tovább egy hónapnál a szó szoros értelmében az éhínségnek valának kitéve. Azonban a fővezérek egyenetlenkedése most is segítségére jött II. Frigyesnek, ki nagyobb áldozatok nélkül kiszabadult a veszélyes kelepcéből. A legfényesebb fegyvertett a sziléziai harctéren Schweidnitz kapitulációja volt, melyet Zastrow tábornok

október 1-jén kénytelen volt az egyesült ausztriai-oroszoknak átadni és pedig minden kedvezmény nélkül.

Ezalatt a pomerániai harc téren sem szüneteltek a fegyverek. Az erős Kolberg harmadszor vétetett ostrom alá és pedig szárazon és vizen. Ruménzow augusztus havában 27 ezer emberrel körülfalta az erősséget, s miután a poroszokat Eugen württembergi herceg és Platen tábornok vezérlete alatt sikerült visszavonulásra kényszeríteni, decz. közepén Heyden kénytelen volt Kolberget az oroszoknak átadni. . . . Ez volt az utolsó alkalom, hogy ezen hadjáratban poroszok és oroszok mint ellenségek állottak szemben egymással. Erzsébet császárnő bekövetkezett halála egészen megváltoztatta a helyzetet. Az orosz politika miként egy varázsesapásra az eddigivel egészen ellenkező irányt vőn. Poroszország a megsemmisülés szélén ismét fellelékezett. A porosz hadsereg zömét tapasztalatlan újonczok képezték, régi veteránjai mind elestek vagy harc képtelenné váltak, vagy pedig fogságban sínylettek. II. Frigyes helyzete felettén válságos volt; régi kipróbált tábornokai a csatákban elvéreztek, országa fel volt dűlva és gyér lakossága a legnagyobb inséggel küzdött. Vele szemben állottak a szövetségesek hadai, kész minden pillanatban az utolsó csapást mérni a kétségbeeséssel küzdő oroszán fejére. . . . E pillanatban váratlanul örökre lezárja szemeit Erzsébet; halála Poroszország megmentését és II. Frigyes győzedelmét jelentette; s ha az orosz császárnő kimúlása csak néhány hóval később következik vala be, a történelem aligha megadta volna a porosz bölcsész-királynak a „Nagy“ elnevezést. A lángész a szerencse hozzájárulása nélkül ritkán diadalmaskodhatnék. s a történelem a végső siker nélkül nem szentesíthetné az egyén nagyságát. Erzsébet az 1761. év deczember 25-én meghalt s az orosz trónt unokaöcsésére III. Péterre, II. Frigyes rajongó és tisztelő barátjára hagyta. „Borzasztó szerencsétlenség ért,“ írta II. Frigyes a kunersdorfi napon Finkenstein-nak Berlinbe, „melyet nem fogok túlélni. E szörnyű ütközet következményei beláthatatlanok és sokkal rosszabbak, mint maga az ütközet; segélyforrásaim mind kiapadvák s én nem látok — hogy őszinte legyek — semmit magam előtt, mi megmenthetne; minden, minden veszve van. . . .“ De a végzet másként akarta; bár erősen meggyengülve, Poroszország mégis győztes maradt s a

hubertusburgi béke megmenté II. Frigyes azon kétségbe ejtő gondolattól, melylyel a kunersdorfi szerencsétlenség után komolyan foglalkozott: hogy koronáját és bölcsészi hírnevét öngyilkossággal szennyezze be.

* * *

Az orosz birodalom politikai rendszere s annak változatai nem csoportosulnának oly világosan elénk, hogyha Erzsébetről és kormányának jelleméről még néhány kiegészítő megjegyzést tenni elmulasztanánk.

Erzsébet húszévi uralkodása telve van árnyakkal, melyeket csak ritkán oszlat el egy derült fénysugár. Az állam valódi szükségletei iránti érzék hiánya képezi kormányzásának egyik kirívó oldalát. Azonban ezen feltűnő fogyatkozások dacára uralkodása nem nevezhető meddőnek sem politikai, sem közigazgatási tekintetben; míg úgy anyagi mint művelődési tekintetben nem egy olyan vonással találkozunk, mely határozottan felkölti érdeklődésünket és rokonszenvűnket. De lássuk elébb magát az uralkodónőt egyéniségének egész visszataszító ridegségében.

A szellemi henyeség, mely ezen mulatni, szórakozni, élvezni vágyódó nő természetének alapvonását képezi, minden gondolható mértéket meghalad. Míveltségének hiányait erősen kifejlődött hiúsága még feltűnőbbé tette. Fiatal éveiben külső megjelenése vonzó, megnyerő, sőt szépnek mondható. Természeténél fogva tartós jó egészsége megjelenését még rokonszenvesebbé tudta tenni; azonban nemi kicsapongásai és egyéb kihágásai egészségét lassankint egészen aláásták; hevítő fűszerek és erős szesz italok mértéktelen élvezete megrontá idegrendszerét s érzékenységet egész a legvégső határokig fokozta. Magas növése és erőteljes tagképződése megjelenésének bizonyos fenséget kölcsönzött, mely könnyen hódított és lebilincelt; szelíd zengzetes hangja sokban hozzájárult az előnyös benyomást fokozni, melyet minden-
kiben ébresztett, kihez nemes és jó szívének kegyével közeledék. Öltözkéiben mindig a legnagyobb gondosságot és tisztaságot árulta el; csak hogy a pazar pompa néha csökkenté a kedvező benyomást. — A szeretetreméltóság elengedhetetlen kellékének tekintette, hogy naponkint többször és mindig újakkal cserélje fel öltözkését; így mindennap négyszer, ötször, sőt hatszor is ruhát váltott; ritkán vett

magára kétszer egy ruhát. Legdrágább toilletében délután szokott megjelenni, midőn ebédutáni pihenéséből felkelt. Hagyatékában több mint tizenötezer ruha találtatott, olyan, melyet csak egyszer vagy még nem is viselt; továbbá két nagy szekrény telve selyem harisnyával; két másik szalagokkal megtöltve; azután több ezer pár czipő és papucs; végre néhány száz darab finom francia szövet.¹⁾

Szellemi tulajdonságai tekintetében Erzsébet kevés figyelmet érdemel. A gondos nevelés és az alapos oktatás hiánya szembeötlő volt; kétségtelen, hogy ez vitte őt azon sikamlós ösvényre, mely az erkölesi bukásra vezetett, s arra képesíté, hogy az érzéki durvaságokban örömet találja. Még a legfelületesebb ismereteknek is hijával volt s anyanyelvén kívül csak németül tudta magát jól kifejezni, míg a francia nyelvet hiányosan birta. Az írás oly kevéssé tartozott kedvtelése közé, hogy nagy fáradságba került őt néha annyira is rávenni, hogy egy udvariasságból szükséges levelet valamely koronás főhez neve aláírásával lássson el. Kegyeltjei megválasztásánál egyedül a külső testi szépség döntött; minden hibát vagy mulasztást, mely hiúságával vonatkozásban állott, a legkeményebben büntette; féltékenysége nem ismert határokat s ilyenkor olyanná minősíté az emberek kihágásait, mintha azok az állam fennállása ellen lettek volna irányozva. Sokan azt beszéltek, hogy Erzsébet azért küldé száműzetésbe Bestusew udvari főmarsall nejét, mert szépsége felkölté féltékenységét. Suwalow Ivánra, egyikére kiváló kegyenceinek oly féltékeny volt, hogy hűtlenségére való tekintetből Szent-Pétervárott valóságos nőüldözést rendelt el a császárnő. A kegyetlenségek, melyek ezen alkalommal véghez vitettek, kiváltképen megbotránkoztatók azért, mert oly nő által rendeltetének el, ki kétségkívül valamennyi közt a legbűnösebb volt. Minden gyanús nő s még olyanok is, kik egészen ártatlanok valának, de kiket a rágalom nyelve megbélyegzett, kiragadtatának családi körükből s a különböző börtönökbe hurczoltattak. A legtöbbben ezen szerencsétlenek közül a fegyházakba kerültek, miután hajuk lenyíratott. Sokan a szent-pétervári fonóházba jutottak mint fegyenczek, hol kínos vallatásoknak vettettek alá, szerelmi ügyesbajaik pedig köz-

¹⁾ Hermann, V. köt. 175—176. lap.

hírré tétettek. Ez volt a császárnő egyik legkellemesebb mulatsága. Eredetileg szelíd szívvel női melegséget egyesített, de ezen szép vonás csakhamar elveszett az érzékiség tengerében. Azon szerencsétlenek számát, kik húszévi uralkodása alatt megkorbácsoltattak, megbénítottak, vagy Szibíriába küldettek — 80 ezerre teszik, mi, ha túlzás is, bizonyára nem bizonyít a császárnő magasztalt szelídsége és jószívűsége mellett.¹⁾ Mielőtt az elítéltek száműzetésbe menének, kénytelenek valának nevüket felcserélni és ünnepélyes esküt tenni arra nézve, hogy régi neveiket sohasem fogják többé használni. A titkos kamara vagy inquisitio gondoskodott arról, hogy az őrző kegyetlenség ne szűkölködjék újabb áldozatokban. Ezen rémtörvényszék nyelvén minden vád — szlova — „a szó” értelmével jeleztetik. Ki a „szót” valaki ellen kimondá, az el vala veszve, ha csak nem veté magát közbe egy befolyásos vagy hatalmas pártfogó. Sem állás, sem érdem nem biztosított az üldözések ellen. Minden független, hangosan kifejezett vélemény vagy ítélet a legnagyobb veszélyt rejté magában s a kancsukával vagy Szibíriával büntettetett. Ilyen zsarnokság alatt nyögött a közszellem Oroszországban egy uralkodónő alatt, kiről Ustrjalow hazafias elfogultságában azt jegyezte fel, hogy nemes és jó szívvel ritka szelídséget párosított, mely alattvalóinak legnagyobb háláját vonta maga után.²⁾

Sajátságos vonás Erzsébet jellemében, hogy erkölcsi kicsapongásai mellett a legmélyebb vallásosságot egyesíté, mely nem ritkán a vakbuzgó rajongásig fajult ugyan, de mindig mély és meggyőző vala. Órákig térdelt egy szent kép előtt mély és megható imába merülve; ájtatossága folyamában mind jobban erőt vett rajta a rajongás egy neme s ilyenkor hangosan elpanaszolá bajait a szentnek, kinek képe előtt térdelt s kitől támaszt és segélyt kért. . . Csakhogy ezen beteges állapotából lelkének gyorsan átcsapott a legnagyobb ellentétbe — az imazsámolyt a megakott asztallal eserélte fel — s a szentek helyett Dionysos és Aphrodite társaságába varázsolta magát erős érzékiségének hatalmával. Haladó korával érzékisége mindinkább fokozódott, vele együtt a szeszes italok iránti kíváló előszere-

¹⁾ Hermann, V. köt. 177. lap.

²⁾ Ustrjalow, II. köt. 163. lap.

tete. Orgiái közönségesen a legmagasabb fokú önkívületi-séggel végződtek; ilyenkor ruházatában fekteték ágyára, hogy mámorát kialudja.

Ámbár nyilvánosan sohasem vált meg a pártától, azért a szerelem gyönyöreit, sőt az anyai boldogságot is végig izlelé, ha ez utóbbiról Erzsébet természeténél szó lehet. Razumowszkij Alexej tábornagy, a császárnő fővadászmestere, volt a szerencsés, kiről Szent-Pétervárott nyilvánosan suttozták, hogy titokban férje az uralkodónőnek. Ezen viszonyból származtak a Tarakanow grófok és szerencsétlen nővérük. Minthogy a szerencsétlen fiatal grófnő nem érezte magát többé biztonságban Szent-Pétervárott, Olaszországba költözött és Livornóban telepedett le, hol szegényesen és észrevétlenül élt egész 1770-ig, midőn a török háború alkalmából az orosz hajóraj Olaszország partjain kikötött. Orlov tengernagy mindent mozgásba hozott, hogy Erzsébet leányának tartózkodási helyét kipuhatolja, mi végre sikerült is. Egyik napon azonban, midőn a tengernagy egy lakomáról hajójára visszatérendő vala, meghívta a grófnőt a tengernagy hajó látogatására. Mi rosszat sem sejtve, a grófnő elfogadta a meghívást; de alig lépett a hajóra, midőn bilincsekbe veretett és egész csendben Szent-Pétervárra küldetett, hol börtönbe vettetett, és azontúl nyomtalanul elveszett. Beszéli, miszerint börtönében lelte halálát egy árvíz alkalmával, mely a börtönt is elöntötte, honnan elfeledték Erzsébet császárnő szerencsétlen leányát megmenteni.¹⁾

Azonban Razumowszkij nem volt az egyedüli, kit a császárnő kegyeivel kitüntetett; Suwalow Iván, egy a sok közül, arra birta Erzsébetet, hogy Voltaire által írassa meg Oroszország történelmét; mit a fernay-i böles jó pénzért, de rosszul meg is tett.

Erzsébet nagy barátja és pártfogója volt az egyháznak, mi vallásosságának egyik természetes következménye volt. A szent szynodus a császárnő beleegyezésével kimondá, miszerint az örmény keresztény egyház hívei sem Moszkvában, sem Szent-Pétervárott templomot nem építhetnek; sőt tervezve volt, hogy az új fővárosban idegen felekezetek egyáltalában ne alapíthassanak maguknak külön imaházakat. A délkeleti tartományokban, hol a mohamedán tartárok

¹⁾ Castéras, I. köt. 82. lap.

száma nagy volt, számos mecset hatóságilag bezáratott, egyúttal ki lőn mondva, hogy új mecsetek nem alapíthatók. A püspökök és kiváltképen a szerzetesek türelmetlensége a mordvin, eseremissz, mestserják és tsuvasz pogányokat lázadásra kényszeríté, mely csak jelentékeny áldozatok árán volt lecsendesíthető. Kiváltképen kemény üldöztetéseknek voltak a zsidók kitéve, mint „Jézusnak, a megváltónak konok ellenségei, kik sok bajt okoztak a szegény orosz alattvalóknak.” s kik most kénytelenek valának tömegesen elhagyni Oroszországot. Egy, 1743-ban kiadott ukáz halálbüntetés mellett megtiltja a zsidóknak az Oroszországban való tartózkodást: minek folytán rövid idő alatt több mint 35 ezer elhagyta az országot. Midőn a szenátus e miatt felterjesztést intézett a császárnőhez azon indokolással, hogy a zsidók tömeges kivándorlása folytán a kereskedelemben káros pangás várható, Erzsébet azt válaszolta, hogy a kereszténység ellenségeiből nem szándéka hasznot húzni.

Egyébiránt az orosz papság Erzsébet alatt észrevehető haladást mutatott az általános művelődés ösvényén; a kolostorok kényszerítették novitiusokat küldeni a moszkvai papnevelő-intézetbe. A fegyelmezetlenség és a részegeskedés régi rákbajai voltak az orosz kolostoroknak, melyeken a legüdvösebb tilalmak sem valának képesek segíteni. A szynodus úgy segített a bajon, hogy elrendelé a kihágók ellen a megvesszőztetést és az elzáratást. Az ú. n. „pavásárok,” melyeken magukat a pópák arcátlan öndicsőítéssel ajánlották a hívőknek, betiltattak. Hogy az ájtatosság az isteni szolgálat alatt ne zavartassék, megújították I. Péternek azon rendelete, mely szigorú büntetést szab mindenkire, ki a templomban sétálgat vagy fecseg; a burnótszelenczék a templomokban elkoboztattak. A püspökök megbízásából egyházi kiküldöttek jártak be a templomokat, kiknek feladata abban állott, hogy a régi és pizsoktól borított szentképek — megtisztíttassanak vagy megújíttassanak. A szentírás újabb fordításban és tetszetős kiállításban hozaték a kereskedelembe; népszerű erkölcsoktató könyvek pedig ingyen osztattak ki az utcákon.

A kereskedelem és ezzel összefüggőleg a közlekedés Erzsébet uralkodása alatt kedvező lendületet vett; minek oka főképen a felettén terhes belföldi vámok megszüntetésében keresendő. A hatásaiban áldásos intézkedés a csá-

szárnőnek 1753. december 31-iki ukázával vezettetett be. Ellenben az egy évvel elébb kiadott ukáz a birodalom általános felmérésére vonatkozólag nem eredményezte a kívánt sikert; valószínűleg azért, mert az ehhez szükséges belföldi munkaerő hiányzott, idegeneket behívni pedig immár restellé a kormány. Ép oly sikertelen maradt a császárnőnek a régebbi ukázok rendszeres összegyűjtésére nézve kiadott rendelete is.

Szerencsés előmenetelt mutat Erzsébet országlása alatt Oroszország déli vidékeinek gyarmatosítása, kiváltképen a Dnjeper jobbpartján az Ingul forrásvidéke körül; hová több ezer szerb, bolgár és oláh telepedék le, kik régi hazájukat a kedvezőtlen felekezeti viszonyoknál fogva kénytelenek valának elhagyni s kik Jelizabetgradot alapították. A császárnő a jövevényeket csak a magyar királynő beleegyezésével fogadta be. Legelőször Hrvát ezredes érkezett meg a szerbekkel. Őt követték Sevits és Depreradovits ezredesek különböző szláv népekkel, kik az ukrainai határszéleken telepítették meg a Bachmut és Lugan közt. Ezen gyarmat, mely Új-Szerbia nevet kapott, 1752 és 1753-ban jelentékeny szabadalmakat nyert többek közt adómentességet; de a maga részéről is nagy hasznára volt az országnak főképen azért, hogy annak véderejét a határszéleken gyarapítani segítse. Hrvát és Sevits kötelezték magukat, honfitársaikból négy huszár- és négy pandur-ezredet alkotni, mindegyiket 4000 emberrel; kik már a hétéves háborúban kiváló szolgálatokat tettek. Még nagyobb hasznára voltak a munkás szerbek új hazájuknak azért, hogy az általuk megtelepített vadonokban meghonosították a polgári élet elemeit.¹⁾

Majdnem egyidejűleg a belföldi vámok megszüntetésével egyszerre két államkölcsön-bank létesült; és pedig egyik a nemesség, a másik pedig a kereskedők számára: hol mindenki, ki ingatlanban vagy ingó értékekben zálogot nyújtott, olesó százalékra, — rendszeren 6% — egész 10 ezer rubelig kölcsönöket kaphatott; míg annakelőtte magántőke-pénzesek csak 10—15—20 százalékra adtak kölcsönöket. Ezen jótékony intézmény által nemcsak az általános hitel-viszonyok jótékonyan javultak, hanem egyszersmind eleje

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 169. lap.

volt véve az uzsorának, melynek minden évben oly sokan estek áldozatul.

Míg Suwalow Péter a belügyek javításán fáradozott — neki köszönhető a belföldi vámok eltörlése és az első nemzeti bankok alapítása — addig fivére Iván nem csekélyebb érdemeket szerzett magának a hadügy terén eszközölt javításaival. Az orosz tűzérség, mely különben már I. Péter alatt több oldalról magasztalás tárgyát képezte, alatta oly tökélyre emelkedett, mely a háborúk nagymestere, II. Frigyesnek is sok gondot és fejtörést okozott. Kunnersdorfnál, Kolbergnél, Thornál a tűzérség döntötte el a harc sorsát. Suwalow mint tábornagy szüntelen a tűzérség tökélytesítésével foglalkozott, új ágyúkat talált fel, fegyvergyárakat alapított s nagy gondot fordított a hadsereg tisztjeinek szakszerű kiképzetésére. Alatta a hadsereg élmezőjének kérdése békében és háborúban kedvező és czélszerű megoldást nyert. Suwalow Iván érdeme továbbá azon újítás is, mely szerint a birodalom az újonczokra nézve öt részre osztott, a földművelő népség nagy könnyebbségére, úgy, hogy nem egyszerre, hanem egymásután került a fiatalság a katonai sorozás alá, mely alól persze senkisé is vonhatta ki magát. Suwalow terve szerint minden esztendőben és minden száz lélek után egy katonakötelezett került sorozás alá; melynek végrehajtásával idő- és költségkímélés tekintetéből a helytartók bizáltak meg, olyképen, hogy minden községre öt évben egyszer került a sor.

De Suwalow Iván nemcsak a hadsereg, hanem a népoktatás körül is nagy érdemeket szerzett magának. Az 1755-ben egy ukáz kiadására ösztönzö a császárnőt, mely szerint minden népesebb község tartozott iskolát alapítani a nép számára és annak fenntartásáról gondoskodni. Ugyan- csak Suwalow érdeme az első, szakszerű alapon szervezett egyeteme Oroszországnak Moszkvában (1755), valamint a művészetek akadémiaja Szent-Pétervárott. Nagy Péter alkotása: az orosz tudományos akadémia, Biron és Anna császárnő idejében annyira hanyatlott, hogy a felbomlás szélén állott. Erzsébet 1747. július 24-iki ukázával új életre ébreszté a nagy fontosságú intézetet s határozottan körülírta annak hatáskörét; miáltal tartós és biztos alapokra fekteté. Suwalow javaslatára a tengerészeti akadémia alaposabb és szilárdabb szervezetet nyert. A népoktatásra

vonatkozó intézkedéseivel Erzsébetnek szoros összefüggésben állott Suwalownak egy másik, nem kevésbé fontos terve, mely azonban a mostoha anyagi viszonyok folytán ezuttal még nem valósulhatott meg. E szerint Oroszország minden nagyobb vidéki városában gymnasiumok lettek volna alapítandók, melyek az ifjúságot az egyetemi szaktudományok tanulására képesítették volna. Ugyancsak Suwalow felterjesztésére a császárnő szigorún megtiltotta az orosz nemeseknek, hogy gyermekei számára idegen nevelőket és olyanokat tartson, kik nem birnak vagy az orosz tudományos akadémiától, vagy a moszkvai egyetemről kiállított képesítő okmányokkal. Még a távol keleti határszélekről sem feledkezett meg és Orenburgban a száműzöttek gyermekei számára külön iskolát alapított.

A büntető igazságszolgáltatás is lényeges átalakuláson ment keresztül Erzsébet uralkodása alatt; ki a halálbüntetést eltörölte s a polgári halált az élet erőszakos kioltása helyébe tette; azok ugyanis, kik a reájuk mért testi büntetést, kiállották, nyelvük vagy orruk levágatása után visszaadattak az életnek; persze megbecstelenítve, úgy hogy sok esetben helyzetük inkább súlyosodott, sőt elviselhetetlenné vált. Egyuttal azonban a kínzások is megszorítottak és csak kivételes esetekben jövének alkalmazásba. Talán a szelídebb büntető eljárás okozta, hogy az útonállók és egyéb gonosztevők száma ezen időben ijesztő módon növekedett. Egyébiránt ez a tizenharmadik század derekán nem csak Oroszországban volt így; a rabló romantika virágzott Németországban, hol egész városok ostrom alá vétettek a veszedelmes kalandorok által, Francia- és Olaszországban; s mi ezekben a Hiesel, Cartouche és Rinaldini vala, az volt Oroszországban Wanja Kain nevű haramia, ki vakmerő erőszakoskodásaival egész dalkört alkotott neve körül. Kedélyes szokás lehetett némely orosz városban, az éjjeli őrzőjáratot betanított medvékre bízni, melyek az utcákon végig barangolván, az éjjeli kóborlókat megtámadták. A rendőri felügyelet ezen időben végre a fürdőkre is kiterjedett s az ú. n. nyilvános közösfürdők, melyeket nők és férfiak együtt használtak, a kerületi városokban hatóságilag betiltattak.

A főváros Szent-Pétervár az 1750-iki népszámlálás szerint, a gyermekeket ide nem értve, 74.273 lakost számlált.

mi negyvenhét évi fennállását tekintve, feltűnő nagynak mondható. Növekedésével együtt haladott csinosodása. Az olasz Rastrelli gróf számos pompás épületet tervezett és emelt, melyek nevének állandó emlékeit képezik; így a téli palota, mely Erzsébet uralkodásának vége felé készült el, a Szmolna kolostor, melyet utóbb II. Katalin nemesi leánynevelőintézetévé alakított át a saint-cyri mintájára, a tudományos akadémia palotája és mások. Zarskoje-Selo átalakítása is Rastrelli műve, az orosz császárok ezen kedvelt nyári tartózkodási helye. A művészet felvirágozását kíváltképen előmozdíták azon alkotások, melyek egyrészt a fényűzésnek, másrészt pedig a kényelemnek szolgáltak.

A tudományos akadémia többoldalú tevékenysége is ezen időben veszi kezdetét. — Német tudósok és orosz akadémikusok, mint Müller és Bayer, az orosz nemzet őstörténelmét teszik tanulmányaik és kutatásaik tárgyává, s mintegy előkészítették az utat Schlözer, Stritter és Ewers számára. Tatistsew gróf. régebben asztracháni helytartó. megírta az orosz nemzet első összefüggő történelmét a régi krónikák és kéziratok — ljetopissz-ek — alapján. Lomonossow, a természettudományok tanára, tudós is volt, költő is, az orosz nemzeti jellem legkeményebb vonásaival. Atyja halász volt Archangelszk vidékén; de fia nem szerette a rideg éjszaki magányt s már korán bekalandozta Németországot és a szomszéd országokat. Poroszországban óriási termete miatt erőszakkal II. Frigyes testőrei közé soroztatott be. Erőszakos természete és az iváshoz való erős hajlama miatt mindenütt sok kellemetlensége volt. Neje egy magdeburgi szabó leánya volt, kit magával hozott Oroszországba. Lomonossow népszerűbb művei a nyelvtudományok körében mozognak; szerzője: „A szónoklattan rövid vezérfonala“ és „Az orosz költészet szabályai“ című műveknek, melyekben főképen oda törekedett, hogy az új orosz nyelvet az egyházszláv nyelv ósdiságaitól megtisztítsa. Mint kiváló remekei az orosz nyelvnek azon időkből ódái, továbbá emlékbeszédei I. Péterre és Erzsébet császárnőre. Mint tudós figyelemreméltó kísérleteket tett a levegő villamos-sága körében, s egy alkalommal majdnem áldozata lett buzgó kutatásainak.

Az 1748-ban egy német szintársulat kezdé meg előadásait Szent-Pétervárott, melyek csakhamar nagy kedvelt-

ségnek örvendettek, s kivált a testőrség némely fiatal tisztjénél felébreszték az utánzási hajlamot. Egyike ezeknek, Szomarokow Sándor, egy titkos tanácsos fia, nemcsak kiváló előadási tehetsége, hanem sikerült drámai kísérleteivel is felkelté az általános figyelmet. Razumowszkij Alexej és Suwalow Iván pártfogásukba fogadják a fiatal költőt s közbenjárásukra kinevezé őt Erzsébet az első orosz színház igazgatójának 1756-ban. Vigjátékai ellen már akkoron töbféle kifogás tétetett: rossz néven vették tőle, hogy azokban inkább a közönséges emberek ízlésének kedvez, a helyett, hogy a műveltebbeket igyekezett volna megnyerni. Szomarokow színműveket és gúnyverseket is írt, melyekkel sok ellenséget szerzett magának, s kiadója volt a legelső orosz szépirodalmi folyóiratnak: „A munkás méh.” Nevezetes szolgálatokat tett az orosz nyelvnek és irodalomnak Trediakowszkij, ki önálló drámai és epikai kísérletei mellett lefordítá Boileau „Költészettanát,” továbbá különböző olasz operaszövegeket. Szerzője: „Deidamia” című szomorújátéknak s egy „Tele-machos kalandjai” című epikai kísérletnek. Fénelon nyomain haladva, Anna Ivanovna császárnő arra használta fel a tehetséges költőt, hogy álarczos játékaikhoz vele iratta azon tréfás verseket, melyekért azután a költőnek kellett lakolnia. Kantemir herezeg, a moldvai hoszpodár unokája, ki Londonban és Párisban mint követ volt alkalmazva, levelei és gúnyiratai által tette nevét emlékezetessé az orosz irodalom eme átmenő, de azért nem kevésbé emlékezetes időszakában.

A legelső figyelemreméltó orosz színész Wolkow, egy jaroszlawli kereskedő fia volt, ki Musszin-Puskin vajda pártfogásával lépett a nyilvánosság elé. Wolkow színész, író, művezető, színházi festő és gépész volt egy személyben. Kelten, Szomarokow és Wolkow az orosz színművészet megalapítóinak tekinthetők: azonban működésüket megkönnyíté a császárnő kifogyhatatlan bőkezősége. Ezen időre esik Szomarokow írói működésének fénykora. A nemzeti színház számára egymásután huszonhat vígjátékot és szomorújátékot írt, melyek közül közkedveltségnek örvendettek: „Dimitrij a csaló” és „Szveno és Truwor.” Azonfelül ő ültette át legelőször Shakespeare, Molière és Racine némely műveit az orosz nyelvbe.

Erzsébet ép úgy, mint Anna császárnő, nagy barátja

és pártolója volt a színművészetnek. Az első olasz balletet Locatelli mutatta be Szent-Pétervárott, ki Bécsben is sok díesőséget és pénzt aratott. Az első francia színtársulat igazgatója az orosz fővárosban Serigny volt, ki évenként 25 ezer rubelt vett be s kinek előadásait maga a császárnő látta el önkéntes és kényszerített látogatókkal. A francia színi előadásokat megelőzőleg a császárnő lovas futárokat küldött a főváros szomszédságában lakó nemesekhez, megparancsolván nekik, hogy siessenek a színházba; azok, kik a parancsnak eleget tenni vonakodtak, ötven rubel büntetésre ítéltettek.

Daczára a francia nyelv és irodalom népszerűségének Oroszország műveltebb elemei előtt, politikai befolyás dolgában Erzsébet húszévi uralkodása alatt Franciaország csak kevés sikereket tudott felmutatni. Irodalma, művészete, ízlése és divatja meghódította nemcsak Oroszországot, hanem a világot is, de politikája sohasem tudott tartós barátokat szerezni, miként ezt a történelem bizonyítja; Franciaországnak történelmének legválságosabb idejében hiányoztak a szövetségesek, kik léteért és nagyságáért kezességet vállaltak volna.

Ha Erzsébet egyéniségének jellemét uralkodásának szellemével és kormányra hivatott bizalmasainak sokoldalú és messzemenő alkotásaival összevetjük, lehetetlen elzárkóznunk azon igazság elől, hogy Nagy Péter és I. Katalin leánya erkölcsi és értelmi hibái és fogyatkozásai daczára megérdemli az utókor és a történelem elismerését azáltal, hogy nagy atyja műveit és eszméit, törekvéseit és alkotásait nem hogy megsemmisítette volna, ellenkezőleg egész erejéből fenntartani és tovább vezetni igyekezett. Törvényhozási tekintetben Oroszországot a humanitás ösvényén egy hatalmas lépéssel előbbre vitte s a komolyabb tudományos törekvéseknek új és szabadabb utakat nyitott; Poroszország hatalmi növekedését pedig, mely az európai egyensúlyt fenyegette, feltartóztatta. Ilyen megvilágításban Erzsébet uralkodása nem volt hátramenés, hanem haladás nagy atyjának szellemében.

Hatodik fejezet.

III. Péter cár. 1761–1762.

Száműzöttek visszahívása. — A száműzöttek élete. — Francia ármány. — III. Péter kiáltványa. — Újítások. — A cár orosz kedvtelése. — Czárszerű intézkedések. — Növekedő ellenszenv. — Orosz befolyás. — Brühl gróf emlékirata. — III. Péter és IV. Iván. — Szövetség Poroszországgal. — II. Frigyes helyzete. — Az államesíny előjelei. — Daskow hercegnő. — Az összeesküvés. — Orlow testvérek. — Az államesíny. — Kiáltvány. — Hódolat. — II. Katalin cárnő. — III. Péter helyzete és elfogatása. — Nagyravágyó kegyencz. — III. Péter halála.

Mielőtt III. Péter rövid uralkodásával és azon erőszakos államesínnel foglalkoznánk, mely nejét II. Katalint a hatalom felszínére hozta, érdekesnek és szükségesnek találjuk, röviden azon férfiak sorsáról megemlékezni, kiket a zsarnoki önkény és szeszély a szerencse magas polezáról a semmiségbe taszított alá s kik a messze távol vendégtelen és reménytelen magányaiban tölték el örömtelen napjaikat.

A száműzöttek közt kétségkívül első helyet foglalja el Biron János, a kurlandi herceg és rövid ideig regens, minthogy legmagasabbra emelkedvén, legmélyebben bukott. Kezdetben Szibiriában, utóbb kegyelemből Jaroszlavl közelében tölté el a száműzetés napjait. Pezold követtségi tanácsos az 1742. év végéről többek közt a következőket jelenté róla udvarának: A herceg mostani helyzetében is megőrizte egykori vidámságát — vigneur — s azon húsz sebéből, melyeket elfogatása alkalmával kapott, csak nem régen gyógyult fel egészen. Azóta tudóbántalmak lepték meg és vért köpött; azonban egy Szent-Pétervárról kapott gyógyszer a bajt még idejében elhárítá. Együtt él nejével és három gyermekeivel egy rossz faházban az őrizetére rendelt 40 katonával. Az őrség kezdetben ugyanazon szobában

volt elhelyezve s nagyon rosszul és keményen bánt vele; s hogy némileg engedékenyebbé tegye a nyers embereket, megosztá velük ételét és italát, úgy, hogy az eltartására rendelt 16 rubel naponként teljesen elfogyott, sőt elég sem volt. A szükség, majd a nyomor ennek folytán oly nagy volt, hogy a család hiányt szenvedett a legszükségesebbekben s alig volt a hercegnek egy jó ing a testén. Az őrségen kívül kimondhatatlan bosszúságot szerez a száműzötteknek a Szent-Pétervárról mellé rendelt udvari pap, ki titkos utasításaihoz képest nem szűnik meg a herceget a legkörülményesebb fülgyónással ostromolni; minek azután az lett a következménye, hogy a zaklatott nem is gyónik többé és mióta Schlüsselburgból elszállították, az Úr testét sem vette többé magához. A város — Jaroszlavl — ellenkező oldalán lakott a herceg két fivére Bismarck tábornok társaságában; az utóbbival vele van neje is; mindnyájan, ha lehet, még keményebben tartatnak és felügyeltetnek mint a kurlandi herceg. Minden, mi a száműzötteknek megengedtetik, abban áll, hogy egy őr kíséretében meglátogathatják egymást s ha kedvük van, együtt étkezhetnek. Egyébiránt nincs megtiltva, hogy egyesek könyörületből valamit küldhessenek a szerencsétlen hercegnek, ruházatot, vásznat és egyéb szükségeseket. Lestocq arról biztosítá a szász követtségi tanácsost, hogy a császárnőnek kezdettől fogva nem volt szándéka a kurlandi herceget ilyen mostoha körülményekre kárhoztatni; de részint feledékenysége, részint a végrehajtó közegek hanyagsága folytán az uralkodónő szándéka legtöbb esetben nem ment teljesülésbe. Lestocq még szerencsés napjaiban és mielőtt a száműzetés ötét is megfosztotta volna kényelmes otthonától, személyesen meglátogatta a kurlandi herceget Jaroszlavlban és közbenjárására a császárnő az egykori regensnek rendes eltartási díjjain kívül még 5000 rubelt, két fivérének és Bismarck tábornoknak pedig egyenkint 1000 rubelt küldött.

A kurlandi herceg fivérei néhány év múlva visszanyerték szabadságukat, s az idősebb 1746-ban livoniai jószágán, a másik pedig ugyanazon évben Szent-Pétervárott meghalt. Bismarck tábornok is visszakapta szabadságát és 1747-ben az ukrainai csapatok vezényletével bízott meg.

Említett követtségi tanácsos jelentéseiből az tűnik ki, a mi különben magából a dolog természetéből is folyik,

hogy a távol száműzetésben sányokról csak kevés biztos hírek jutottak nyilvánosságra. minthogy minden a rendőrfőnök Usakow kezén ment keresztül, ki szigorú titoktartásáról volt ismeretes. Az 1746-ban az utóbb száműzöttek még mind életben voltak s mindnyájan a legszigorúbb őrizet alatt tartattak. Talán csak egyedül gróf Löwenwolde-nak volt némileg kényelmesebb helyzete a többinél, ki a derék és mívelt Stroganow család szibíriai sóbányáin tölté száműzetésének napjait előzékenyebb környezetben. Feltűnő jelenségnek vétetett, hogy a nagyúri kényelemben elkényeztetett száműzöttek, és pedig nők úgy, mint férfiak, daczára a dermesztő hidegnek és kemény éghajlatnak mindnyájan jó egészségnek örvendettek, sőt némelyek egészségesebbek valának mint annakelőtte, szabadságuk napjaiban.

Igy Ostermann gróf, ki az utóbbi időben Szent-Péter-várott erős köszvénybántalom folytán alig volt képes lábait használni, a szörnyű berezowi magányban olyannyira összeszedte magát, hogy akadálytalanul járt és kelt. Egyébiránt napjainak legnagyobb részét azon kis kápolnában tölté el, egy imaszékben, melyet még Mentsikow herezeg közvetlen börtöne közelében építtetett. Így elkülöníté magát durva és piszkos öreitől, kik megoszták vele fagúnyhójának egyetlen lakható helyiségét. A katonák az egykori kanczellár eme előszeretettét — mint Bismarck tábornok beszélé, ki egy ideig Berezowban is őrizteték — kizárólagosan ájtatosságának tulajdonították s azért nem is háborgatták. Itt tölté magános napjait Bestusew grófnő is, kinek nyelvével a hóhér elég kegyesen bánt, mert csak nagyon keveset vágott le belőle. Egyébiránt a száműzöttek nagy részének helyzete annál kétségbeejtőbb volt, minthogy a legcsekélyebb remény-nyel sem kecsegtethették magukat szabadságukat illetőleg: egyrészt azért, mert a császárnő természeténél fogva nagyon félénk volt, azután pedig azért, mert az elkobzott jószágok újabb birtokosai mindent elkövettek, hogy a szerencsétlenek megkegyelmeztetését megakadályozzák.

Ezekkel kapcsolatban meg kell emlékeznünk Lestocq és Bestusew bukásának közelebbi körülményeiről, valamint száműzetésükről; mint a melyek kiváló világításban tüntetik fel az ármányok és fondorlatok eme korát. Gróf Lestocq sajátságos természeténél fogva nyugtalan, meggondolatlan, lelkiismeretlen, bosszúvágyó és haszonleső; ebből kifolyólag

gondolkozásmódja sem megállapodott. A Botta-féle ügy lebonyolítása óta tekintélye és befolyása mindinkább hanyatlani kezdett; sokat ártottak neki nem kifogástalan összeköttetései a versailles-i, berlini és stockholmi udvarokkal. Azonban mióta az ú. n. „fekete kamara“ a levelek titkait felderíté, Lestocq helyzete is sokkal válságosabb lön. — Bestusew kanczellár ezek alapján teljes megsemmisítésére törekedett. Egyik téli estét karácsony körül több előkelő barátjával egy tekintélyes porosz kereskedőnél tölté el nejével, Mengden Julia nővérével és egy francia származású bizalmas barátjával. Midőn ezen barátja ebéd után és az esti szürkületben távozott, észrevevé, hogy egy kopott öltözkébe burkolt szolga minden lépten-nyomon kíséri; ki az utóbbi napokban is mindig nyomában volt. Minden sok húzavona nélkül egy kapú mélyedésébe húzódván, meglesé a kémkedőt, kit karddal kezében arra kényszerített, hogy mondaná meg nevét és kémkedésének célját. De az idegen habozott, mire őt a markos francia nyakon ragadá s minden tiltakozása ellenére Lestocq elé hurezolá. — Ez előhivatá cselédeit s azzal fenyegeté a titokzatos embert, miszerint könyörtelenül megbotoztatja lábatalpát — battoge — ha be nem vallja kilétét és esetleg küldőjét. Erre a fenyegetett bevallá, miszerint egy testőrtiszt által megfogadtatott jó pénzért, hogy Lestocq és barátjának minden lépését figyelje meg és tegyen róla neki jelentést. Lestocq másnap a császárnőhez sietett s tőle a legmesszebb terjedő elégtétel elrendelését kérelmezte; mit Erzsébet látszólag készséggel megígért. De Bestusew által befolyásolva, utóbb megváltoztatta szándékát, sőt kemény szemrehányást tett Lestocq-nak azon merészségeért és önhatalmaskodásáért, hogy barátjával, egy idegennel egyetemben egy orosz alattvalót a talpveréssel fenyegetett.

Igy múlt el két nap; Lestocq ezalatt ismételve bejelenteté magát a császárnőnél, de ez nem bocsájtá őt maga elé; kétségtelen volt, miszerint titkos kezek aknamunkájának kelle közreműködnie. Deczember 24-én a császárnő titkos parancsára Apraxin tábornok 150 emberrel körülfogá Lestocq lakását, majd egy tiszt és hat közvitéz által elfogatja a sokáig kegyelt és mindenható orvost, ki nejével együtt erős őrizet mellett a várba szállíttatott. Az elfogott nem sokáig maradt bizonytalanságban sorsa felől. Suwalow tábornok,

a titkos rendőrfőnök, Usakow utódja, ki röviddel előbb elhalálozott, gyorsan összehívá az inquisitio törvényszékét, melynek Apraxin tábornok is tagja volt. A vallatás alkalmával legelőször Lestocq barátjára, Chapuzeau-ra került a sor, ki a legnagyobb nyíltsággal és a kínzatás alkalmazása nélkül elmondá, hogy Lestocq a porosz udvartól jelentékeny pénzösszegeket kapott, s hogy a porosz és svéd követekkel a lehető legbizalmasabb lábon állott: valanint gyakran és titokzatosan olyan egyénnel érintkezett, kiket ő, Chapuzeau felettén gyanúsaknak tartott. Ezeknél többet és biztosabbat tanú nem tudott bevallani; mit főleg azzal indokolt, hogy Lestocq az utolsó években nem volt többé hozzá oly őszinte és bizalmas, mint régebben.

Ezen, többnyire általánosságokban tartott vallomás alapján a császárnő elrendelte egykori kegyencze és bizalmasa ellen az ú. n. kínos vagy büntető eljárást. A tortura első foka abban állott, hogy egy félóraig hátrafelé forgatott karokkal függve kelle lebegnie. Lestocq e kínzást oly bámulatraméltó lelki erővel állotta ki, ámbár tizenegy nap óta nehéz koplalásnak volt alávetve, hogy még elég ereje volt, gyalog börtönébe visszatérni. Mindent, mivel vádolták, koholmányoknak és hazugságnak nevezett: erősen állítá, hogy a császárnőt soha sem szóval, sem gondolatban meg nem sérté s mindig híven és legjobb tehetsége szerint szolgált. Szerencséjére szolgált Lestocq-nak, hogy csak négy nappal Chapuzeau elfogatása után került reá a sor s így elég ideje volt, mindazokat a leveleket és iratokat megsemmisíteni, melyek ártalmára lehettek volna.

Ámbár Lestocq bűnössége mellett alapos bizonyító okok hiányoztak, elítéltetése kétségtelen volt, minthogy bukása sok és magas állású ellenségei, ezek közt Bestusew kanczellár által már előre el vala határozva. Mindazonáltal pere nagyon hosszúra nyúlt és csak 1750-ben ért véget: minek magyarázatára szolgál azon körülmény, hogy a titkos törvényszék tagjai jelentékeny díjjaikat a vizsgálat egész folyama alatt — Lestocq vagyonából kapták. Hogy mily önkényesen és a csalással határos képtelenséggel számítottak fel ezen borzasztó perek költségei a bíróság által, azt eléggé bizonyítja, miszerint csupán ténta, toll és papír czímén 800 rubel lett felszámítva. Lestocq összes vagyona elkoboztatott, melyet a császárnő nagy részben az elítélt

ellenségeinek adományozott; így, hogy csak egy példát hozzunk fel, Apraxin, ki mint a titkos törvényszék bírása szerepelt, Lestocq szent-pétervári palotáját kapta ajándékba a rút per befejezése után. Alig gyógyult fel azon sebeiből, melyeket a meggyalázó korbácsoltatás alkalmával kapott. Uglitsba, a Wolga mellékére száműzetett, hol 1753-ig maradt. Innen az archangelszki kormányzóság területén fekvő Weliki-Usztjugba szállíttatott, hol 1762-ig maradt.

Bestusew bukásának és elítéltetésének részleteit Prasse követségi tanácsos jelentéseiből körülményesen megismerhetjük. E szerint a mindenható kanczellár ellenségei valóságos aknamunkát végeztek: az ármányok és szövvények egy perczig sem szüneteltek s meglazították alatta mindinkább a talajt, melynek végre össze kellett volna omolnia akkor is, hogyha Apraxin végzetes visszavonulásához nem adja is meg a parancsot. Közvetlen bukását a francia követ l'Hôpital d'Allion utódja idézte elő; ámbár ezt az érdemet a magyar királynő követe, Eszterházy gróf is igénybe vette. Valószínű, hogy mindketten ellenségei lévén a kanczellárnak, kinek minden lépését kémkedő gyanúval kísérték, egyszerre ütöttek zajt az árulás hírére, mely a szövetségesek hadműveleteit majdnem képtessé tette. Február 28-án az udvarhoz hivatott a szokásos tanácskozások czéljából; alig érkezett meg, midőn tudára adatott, hogy hivatalos működésének ideje lejárt és reá többé szükség nincs. A kanczellár pere hosszúra nyúlt és bonyolódott természeténél fogva sok oly dolgot hozott napfényre, melyek sajátosságos színben tüntetik fel a legelső udvari és kormányzói méltóságokat és azok működését. Sehol biztos és szilárd megállapodottság és megbízhatóság; a tizennyolczadik század ingadozó erkölcei a hazafiságot és becsületességet is meglazították s annak kötelekeit erőszakosan szétépték. Az uralkodónó jellemgyengesége átszármazott az egész udvarra és mindazon körökre, melyek vele érintkezésbe jövének; s ezen lelkiismeretlen, megvesztegethető, önmagával tetszelgő társaság nem volt képes biztos és jobb irányt adni a nemzet nagy tömegének, mely mindig a nagyság fénye után indul s vakon követi azt a végletekig. Az orosz nemzet egy forradalom küszöbén állott, mely minden pillanatban fellobogtathatta lángjait.

* * *

Erzsébet törvényes utódja, nővérének Anna nagyhercegnőnek és Károly Frigyes, Holstein-Gottorp herceg fia, valamint Nagy Péter és XII. Károly unokája, III. Péter, akadálytalanul elfoglalta a trónt, melyet számára nagynénje mindjárt uralkodásának kezdetén biztosított. És III. Péter egy kiáltványban adta tudtára a világnak trónralépését, melyben ígéré, miszerint elődje Erzsébet császárnő nyomdokaiba fog lépni s minden cselekedetében a szeretet és szelidség vezérlendi. S Péterben csakugyan megvalának ezen tulajdonságok, de az uralkodáshoz szükséges lelki és testi tehetékek nélkül; gyenge volt értelem és ítélés, és akarás tekintetében; és gyenge volt testi szervezetében. Uralkodása nem is terjedett hosszúra s csak azért nevezetes, mert bevezetésül szolgált neje erőteljes kormányának. Nevelése el vala hanyagolva, ismeretei hiányoztak, s egész harminczéves koráig, midőn végzete az orosz trónra emelé, nem foglalkozott semmi komoly dologgal s egyedüli kedvteléseit a gyermekies katonádiságban találta. Holsteinekiből alkotott zászlóaljával, melyet szüntelen készenlétben tartott s kiket az udvarnál nem gúny nélkül „áldozat-bárányoknak“ neveztek, a legképtelenebb hadműveleteket vitte végbe; eltelve azon képzelettől, miszerint mindenben hű képmása katonai eszményének II. Frigyes porosz királynak.

Mit mindjárt uralkodásának kezdetén egész bizonyossággal sejteni lehetett, az bekövetkezett: békét kötött II. Frigyesel s Oroszország ötévi részvéte a hétéves háborúban minden említésre méltó előny nélkül a birodalomra befejezést nyert.

Alig hűnyta be szemeit Erzsébet császárnő, az ország egyházi és világi nagyjai, a legfőbb hatóságok fejei, a szenátus és a szynodus tagjai, a miniszterek és tábornokok teljes számban megjelentek az új uralkodó előtt, hogy őt hódolatukkal hűségökről biztosítsák. Az udvari kápolnában Wolkow államtanácsos felolvasá III. Péter kiáltványát, melyben magát az orosz császári trón egyedüli örökösének és VI. Ivánt bitorlónak nevezé s azt ígéri: „hogy mindenben dicső emlékü nagyatyjának, a bölcs uralkodónak Nagy Péternek nyomdokaiba fog lépni, hogy alattvalóinak jólétét és boldogságát még inkább előmozdítani segítse.“ A nagyhangú kiáltványra, mely trónbeszéd jellegével bírt, a nowgorodi érsek Sétsin nem kevésbé hangzatosan válaszolt:

„Feodorovits Péter császár, Nagy Péter képmása úgy névben mint tetteben, íme azt nyújtjuk neked e pillanatban, mi úgyis már a tied; foglald el őseid hatalmas trónját, melyre már 1742-ben mondott eskünk alapján igényt tarthattál s melynek te vagy egyedüli jogos és törvényes tulajdonosa úgy Európában, mint Ázsiában.“ Az isteni szolgálat befejezésével Trubetzkoi tábornagy jelenlétében a hadsereg letette a hűség esküjét. Azután szövétnek fénynél megjelent a császár lóháton az ezredek élén, melyek őt zeneszó mellett katonai tisztelgésekkel fogadták.

III. Péter mindjárt uralkodásának első napjaiban fontos és messzehatoló rendeleteket tett közzé. Azonban az új császár távol állott ezen általa aláírt és kiadott rendeletek szellemétől és szerzőségétől s azért bizonyára nagyon csekély lehetett azok száma, kik általuk magukat tévútra vezetni engedék. Talán egyedül jó szívének volt bennök némi része. Az alapos gyűlölet, melylyel minden iránt viseltetett, mi orosz volt, s azon gyermekes bálványozása II. Frigyesnek és mindennek mi porosz és porosz volt, oly elfoglultá tevék, hogy sem az egyik, sem a másik megítélésében vagy helyes méltatásában illetékesnek nem mondható. Rendeletei közül kétségtől az tette a legjobb benyomást, hogy számos szerencsétlennek, kik Erzsébet uralkodása alatt száműzetésbe küldetésnek, visszaadta szabadságát. Kivételt képezett egyedül az egykori nagykanzellár Bestusew; kire nézve III. Péter Woronzov és Gljebow főügyész jelenlétében a következő nyilatkozatot tette: „Bestusewet azzal kell gyanúsítanom, hogy nőmmel titokban egyetértett, a mi, miként mindnyájan tudjátok, már egyszer előfordult; azután arra hivatkozom, mit boldogult nagynéném — Erzsébet császárnő — halálos ágyán mondott, hogy Bestusew nagyon gonosz érzelmű ember, s hogy ne bízzam meg benne sohasem és ne is hívjam őt vissza száműzetéséből...“ Nemsokára régóta nem látott vagy elfeledett, de érdekes alakok tűntek fel a szent-pétervári előkelő társaságban, kik többnyire hosszú szünetelés után ismét elfoglalták régi hivatalaikat és méltóságukat; ezek között volt gróf Münnich, ki húszévi száműzetéséből Szibiriában mint tiszteletet parancsoló aggastyán tért vissza régi dicsőségének és küzdelmeinek színterére, erőben és viruló egészségben; mellette leginkább feltűntek a kurlandi herceg és gróf Lestocq; s e három, jellem,

érdem és tehetség dolgában oly különböző férfiút nem ritkán együtt lehetett látni az udvarnál. Egy alkalommal Péter a kurlandi herceget és Münnichet, kik halálos ellenségek valának, felszólítá kiszámíthatatlan szeszélyében: hogy igyák meg egymással a barátság poharát; még mielőtt a két férfiú válaszolhatott volna, a császár másfelé szólították; és Biron és Münnich egy pillanatig a gyűlölet tekintetével mérték egymást, azután némán hátat fordítván egymásnak, távoztak.¹⁾

Azonban III. Péter csak szabadságukat tudta visszaadni a szerencsétleneknek; elvesztett jószágai azok kezében maradtak, kik azokat annak idején martalékul magukhoz ragadták; s ki hajdan fényben és bőségben élt, most nyomorgott és nélkülözésekkel küzdött; palotájában, házában mások kényeszkedének, nem ritkán azok, kik a nyomorba taszították. Több mint 20 ezerre ment azok száma, kiket a gyenge de jószívű császár rövid hat hónapi országlása alatt a száműzetésből visszahívott.

Nehogy az állam biztonsága ellen elkövetett bűnök és kihágások alkalmat szolgáltassanak a gyűlölettel eltelt és rágalomra hajlandó rosszakaratnak a magánbosszú kielégítésére, a IV. Rettenetes Iván óta fennálló titkos törvényszék — inquisitio — III. Péternek egy rendelete által eltöröltetett; s azok, kik felségsértés vagy hazaárulás czímén vádat akartak emelni valaki ellen, a rendes polgári mint bűnügyi törvényszékhez utasítottak. Együttal a szlowoidjelo, azaz szó és tett kifejezések, melyek a bűnvádi eljárás bevezetőinek tekintettek, szigorún eltiltattak. Azonban a gyűlölt rémbíróság tényleg még tovább is fennállott s titokban még akkor is folytatta, bár korlátolt kiterjedésben, működését, mikor azt II. Katalin császárnő egy 1762. évi októberben kiadott rendelete másodszor is megszüntette.

Az inquisitio eltörlésével majdnem egy időben jelent meg, február 7/18-án egy másik császári ukáz, mely bűnvádi esetekben a torturát volt megszüntetendő; s mely a katonaságra nézve elrendelé, hogy jövőendőben a megbecsztelenítő korbácsolás helyett súlyos esetekben csak a bot- és vesszőbüntetés alkalmazható. Nemcsak a büntető, hanem a polgári igazságszolgáltatásban is nevezetes újításokat

¹⁾ Hermann, V. köt. 243. lap.

tervezett Nagy Péter unokája, csak hogy itt nagyon is túllőtt a célon. Poroszmádása annyira ment, hogy meghozatván a II. Frigyes által kiadott ú. n. „Preussisches Landrecht“ czimű törvénykönyvet, azt azon utasítással küldé át a szenátusnak, miszerint szándéka, annak Oroszországban is érvényességet szerezni. A szenátus az eredeti felhívásra azzal válaszolt, hogy a porosz törvénykönyvet — használható fordítók hiányában — félretette.¹⁾

Egyike legfontosabb intézkedéseinek, mely 1762. évi február 18-áról van keltezve, abban állott, hogy a nemességnek visszaadta azon szabad rendelkezési jogát egyéni szabadságát illetőleg, melytől Nagy Péter annak idején állami okokból megfosztá; a minden nemes és földbirtokos elkerülhetetlen kötelessége: az államot szolgálni, megszüntetett. III. Péter csak annyit követelt, hogy a nemesek gyermekeit rangjuknak megfelelőleg neveljék s csak akkor adják az állam szolgálatába, hogyha arra tehetséggel, kedvvel és megfelelő hivatottsággal bírnak. Egyszersmind mindenkinek megengedettett, hogy bármikor külföldre utazhassék. . . . . Továbbá megújítá a régi gazdasági kamarát az egyházi jószágok kezelésére s kivette azokat az egyház gondozása alól; egyttal azonban az egyház szolgálatában állóknak tisztességes fizetést rendelt, míg a maradványt a rokkantak ellátására rendelé fordítani. Miután az egyedárúskodásban, mely Erzsébet alatt kiválóan virágzott, tetemes javításokat hozott be, egy, május 25-én keltezett ukázzal elrendelé egy állambank alapítását, mely 10-től egész 1000 rubelig terjedő bankjegyeket adott ki, melyek a császári ukáz szövegezése szerint a pénzforgalom könnyebbségére való tekintetből készpénz értékében valának elfogadandók. Magától értetődik, hogy az orosz hadsereg III. Péter alatt porosz minta után szerveztetett, a mennyiben erre nézve a császár rövid uralkodása elégséges volt; kinek reformeszméi közül amúgy sem nyert mindegyik megvalósulást s nem egy közülök jobb időre halasztatván, erősebb kezek által erősebb alapot is nyert.

Figyelemreméltók főképen a császár rendőri intézkedései tűzveszély esetében s a vagyon- és személy-biztonság érdekében. Ámbár kezdetben az akasztófákat eltávolíttatá a

¹⁾ Hermann, V. köt. 245. lap.

főváros szomszédságából, azokat utóbb ismét visszahelyeztette. „nehogy a kegyelemmel való visszaélés a gonosztetteket s azok számát szaporítsa.“ Mihelyt a fővárosban tűz ütött ki, mi gyakran megtörtént, mert Szent-Pétervárnak ekkor még sok faháza volt, a legelső, ki a veszély színhelyén megjelent, a császár volt. Így történt ápril 30-án is, midőn a Waszilijs-Osztrowban, a főváros egyik legtávolabb eső részén, Henrikow gróf házában veszélyes jellegű tűz ütött ki. — A császár odasietett s midőn nejének lakrészei mellett elhaladott, azt kiáltá be neki az ajtón, hogy ne féljen, a tűz messze van s nincs ok az aggodalomra. Ezen alkalomból Szent-Pétervárott mint hiteles és való dolgot beszéltek, miszerint a tüzet a császárné komornyikja Skurin gyújtá szándékosan, hogy a császár szokása szerint oda sietvén, ezalatt Katalin áteshessen egy titkos szülésen.¹⁾

A meglepetés s az ezzel járó izgalom, úgy látszik, nem kis gyönyörűséget okozott a császárnak, ki gyakran egészen váratlanul megjelent a szenátusban vagy a törvényszéknél, hogy tanúja legyen az ott folyó tárgyalásoknak s meggyőződést szerezzen magának a tisztviselők pontosságáról és lelkiismeretességéről. — Kiváltképen hathatós védelmébe fogadta az ó-hitűeket — raszkolnik — kik az elébbi kormány üldöztetései folytán olyannyira megfogytak, hogy számuk egyedül Nisnij-Novgorod környékén 40 ezerről 5 ezerre apadt le. „A mohamedánokat nem üldözi senki,“ mondja a császári ukáz. „míg a raszkolnikokat, kik keresztények, senki sem fogadja védelmébe.“

III. Péter felvilágosodásról és sok emberbaráti szeretetről tanúskodó rendeleteit és intézkedéseit nagyrészt államtitkára Wolkow sugalmazta; de fájdalom, ezen, sok tekintetben meglepő újítások korántsem eredményezték a várt sikert. Egyszer, mert a császár személyes magatartása nem állott összhangzásban bölcseségről tanúskodó rendeleteivel, azután pedig mert nem minden intézkedése emelkedett jogerőre vagy vált gyakorlativá; végre mert itt-ott veszélyes ellenzék mutatkozott azok végrehajtása ellenében. Mindenki tudta, hogy Péter titokban most is az ágostai evangélikus felekezet híve s hogy a kényszerűségből felvett orosz-görög egyház iránt csak gyűlöletet érez, melyet nem

¹⁾ Hermann, V. köt. 249. lap.

is igyekezett mindig elpalástolni. — Mialatt nagynénje, a császárnő, ravatalon feküdt, a császár mosolyogva és sugdosva társalgott a hölgyekkel, mondja Daskow herezegő érdekes emlékirataiban; majd vitába bocsájtkozott a tisztekkel, sőt az őrtálló közvitézekkel a katonás nyakkötőkről, kabátjuk szabásáról avagy cipőik csattjainak alakja és nagysága felől. Nem csoda, ha az új császárnak a hadseregben nem volt semmi tekintélye. Kiváltképen rossz szemmel nézte a három testőrezred a császár kapkodásait és indokolatlan újításait; s mert tudta, hogy azon eszmével foglalkozik, hogy az Erz sébet által létesített ú. n. gránátos testőrszázadat fel akarja oszlatni, ellenszenvének nem egy alkalommal nyíltan is kifejezést adott. A császár egyszer azt mondá, miszerint a testőrezredek veszélyesekké kezdenek válni s a császári palotát megszállva tartják, ideje volna őket feloszlatni.

Igy nőtt nagyra az ellenszenv magában a hadseregben s annak legkiválóbb részében; így készült elő a forradalom azon testületben, mely azt más, rendes körülmények közt megakadályozandó lett volna. Maga az udvar, élén a ravasz és nagyravágyó császárnéval, ki csak az alkalmas pillanatot várta, hogy a dolgok menetének más irányt adjon, csak nevetett és mulatott a császár kormánykodása felett, melynek senki sem ígért tartósságot. Erős német érzékkel ellátva gyűlölte a francziákat s hogy ezt kétségtelenül bebizonyítsa, mindjárt uralkodásának első napjaiban elbocsájtá a francia színtársulatot, melyet nagynénje oly feltűnően pártfogolt. „Az élet, melyet a császár él,“ írja a francia követ de Breteuil, „méltatlan egy uralkodóhoz; estéit azzal tölti el, hogy dohányzik és sört iszik; s ezen foglalkozását közönségesen a reggeli órákig űzi, a midőn majdnem részeg... Újabban figyelmét Woronzow kisasszony iránt megkettőztetni látszik; mi, meg kell vallanom, különös ízlésre mutat, mert a kisasszony nem bir semmi szellemmel s mi alakját illeti, rútabbat képzelni sem lehet. Minden tekintetben egy alárendelt korcsmaszolgálóhoz hasonlít.“

A császár sohasem szerette nejét; oranienbaumi együttélésük trónörökös korában nem volt sem benső, sem szívélyes s még a külső udvariasság külformáit is elégszer nélkülözte. Mióta Katalin kitüntetett kegyenceivel mind fesztelenebb viszonyt folytatott, azóta férje még inkább kezdő

öt elhanyagolni. Majd, midőn a házasságuk kényes természetű akadályai elhárítottak, a császár is mások karjaiban keresett vigaszt. Ezen idő óta nejét gyűlölni kezdé azon szenvedélyvel és gyengédtelenséggel, mely jellemének egyik kirívó vonását képezte. Gyakran fenyegeté nejét, még mint trónörökös, felháborodott pillanatokban, hogy megnyiratja és kolostorba záratja; s mióta császárrá lőn, Katalin mindig azon rettegésben élt, hogy férje eme fenyegetését meg fogja valószínűsíteni. Nem lehet csodálni, hogy minden eszközzel élt a ravaszságnak, hogy ne csak elhárítsa magáról eme veszélyt, hanem hogy magát a helyzet urává tegye és férjét erőszakkal leszorítsa onnan, hová nagyravágyó lelkének egész hevével maga vágyakozott.

Gyenge jellemeknek átka, hogy nemcsak ellenségeikkel megmérkőzni képtelenek, hanem még barátaik vonzalmát sem tudják maguknak tartósan megőrizni. III. Pétert lassankint kegyeltjei és barátai is kezdék megúnni; s bár féltek heves és kitörő haragjától, az, mit irányában éreztek, csak megvetés volt. Természetes, hogy a szüntelen résen álló császárnő figyelmét e jelenség nem kerülheté ki, s hogy megnyerő és lekötő modorával mindazokat magához vonzá, kik férjének hátat fordítottak. Így szaporította Katalin híveinek számát naponként, férje, a császár rovására, ki egyébként durva erőszakoskodásai által mind nagyobb ellenségévé tette magának — nejét. Midőn február 21-én Oranienbaumban nagy pompával ülé meg Péter születésnapját, arra kényszeríté nejét a császárnét, hogy kiállhatatlan kedvesét, Woronzow kisasszonyt az ünnepély királynőjévé avassa fel azáltal, hogy az I. Katalin által alapított s tőle nevezett renddel sajátkezűleg díszítse fel.

Az események lassankint oda fejlődének, hogy a katasztrópha elkerülhetetlenné vált; az általános helyzet tarthatatlansága gyorsan megérlelni segíté a gyújtó anyagot, mely mindenfelé nagy bőségben felhalmozva volt. Felettén érdekes és fontos, mit a messzekiható válságról gróf Brühl, a lengyel király követe, ki csak három héttel III. Péter bukása előtt hagyta el az orosz fővárost, emlékiratában feljegyzett. A helyzet megértése és a szereplők ténykedése czéljából megemlítjük a következőket:

Mióta az orosz udvar az európai hatalmasságokkal szorosabb viszonyba lépett, azóta politikája az általános

politika szellemétől abban különbözött, hogy elhatározásainál a személyes érdekek legalább oly nevezetes szerepet játszottak, mint magának az államnak érdekei. Az, mi máshol visszaélésnek tekintetnék, itt bevett szokás. A kormányforma nem ismer állandó, az egyéntől független alapelveket — principes stables. — Miután Oroszország uralkodója annak egyetlen törvényhozója is, ki a népjog tulajdonosa is egyuttal, ő az egyedüli szabad ember birodalmában. Ő áll felette mint kényúr egy látszólag független nemesiségnek, mely a maga részéről ép oly zsarnoka a jogtalan parasztságnak. . . . Ilyen körülmények közt szerencséje az államnak és a nemzetnek, hogyha érdekeik az uralkodóval megegyeznek, . . . mi azonban a jelen esetben és a császár egyéniségénél fogva épen nem talál. . . . Addig, míg trónörökös volt, udvarának szűk és korlátolt viszonyainál fogva úgyszólván semmi szabadságot sem élvezett. . . . Nem esoda, ha türelmetlenül várta az időt, mely szabadságát meghozandó vala.

Péter szelleme, gondolkozásmódja nem változott meg, mióta a trónt elfoglalta; élete ép oly üres és kedélytelen maradt, mint annakelőtte; kedvtelése most is a régié volt; az asztal és a szerelem gyönyörei a józan öuralom nélkül élvezve mind alább sodorták a lelki és értelmi tértelenség kietlen világában; s csak kevés dolog volt, mely iránt valódi érdeklődést áruolt el. — Közönye lassankint oly nagy lőn minden iránt, kivéven rajongását a porosz királyért és kíváló előszeretetét hazája Holstein iránt, hogy környezete nem ritkán kínos zavarban volt, mert nem tudta az uralkodót mivel mulattatni vagy szórakoztatni. Aprólékos bámulata minden iránt mi porosz volt s kívált mi magával a porosz királlyal összefüggött, a hihetlenséggel határos. Mindjárt trónralépte után egy alázatos hangon szerkesztett levélben oly kérelemmel fordul II. Frigyeshez, hogy szerencsétlené őt egy porosz érdemrend adományozásával. Természetes, hogy ezen naivitás felett a kaustikus Frigyes nagyon jól mulatott és utánzójának tolaikodó bámulatát azzal viszonzotta, hogy kívánságát teljesíté, mert a ravasz böles arra számított, hogy az orosz császárnak még nagyon sok hasznát veheti a jövőben. Péter legbecsesebb ékszere egy gyűrű volt, melybe a nagy porosz király képe volt bevésve. Egyik napon elfeledé a kedvencz gyűrűt újjára

húzni, s midőn azt nem találta meg azonnal, kimondhatatlan harag és nyugtalanság fogta el. A levelezés III. Péter és II. Frigyes közt közvetlen és bizalmas volt, s azt lehetne mondani, miszerint a király volt a tulajdonképeni császár.¹⁾ A császár mindig személyesen adja át leveleit a futároknak, kik azt Berlinbe szállítandók valának, mely alkalommal mindig nehány száz rubelt vagy egy arany burnótszelenczét kapnak ajándékba. Ámbár sokan valának, kik a császár ezen méltatlan odaadásában megütköztek, azért a porosz kultus hívőinek száma mégis nagy volt, főként azok részéről, kik a császár eme gyermekes fogvatkozását maguk hasznára kizsákmányolni remélték.

III. Péter különböző rangfokozatokon ment keresztül a porosz hadseregben. De legnagyobb örömére szolgált ama kitüntetés, melyben őt II. Frigyes röviddel trónra lépése után részesíté, midőn neki a porosz altábornoki kinevezését megküldé, azon kitűnő katonai tehetségek megjutalmazására, mondja a kinevezési okmány, melyeket az orosz császár leveleiben tanúsított. Katonai kedvtelései általában fokozódnak, mióta a trónra került; hadgyakorlatait hadjáratoknak szereti nevezni, melyek fontosságáról egész lénye el van telve. A lovasságot minden alkalommal és érdemen felül kitünteti, míg a tüzérség és a mérnöki kar iránt a legnagyobb megvetést tanúsítja. A preobraszenszkoj testőrezrednek maga a császár az ezredese; alatta áll Trubetzkoi herczeg tábornagy mint alezredes. A második és harmadik testőrezred számára még nem talált alkalmas ezredeseket; a szemenowinak egyelőre Suwalow Sándor tábornagy, az izmailowinak ellenben Razumowszkij hetmán volt a parancsnokló alezredese. A csapatokat a császár sokszor megerőltető hadgyakorlatokra rendeli, s ha ilyenkor egy katona mulasztást követ el vagy ügyetlenséget árul el, nem ritkán a császár sajátkezűleg veri meg. Azonban a sok gyakorlatok és a személyes közbenjárás daczára, az orosz sereg harczképessége e pillanatban korántsem állott a legjobb lábon. Még a három gárdaezred, melynek főparancsnoka a császár nagybátyja, György holsteini herczeg volt, sem képezett kivételt. Az ú. n. holsteini csapatok, melyek száma lassankint 18 ezerre emelkedett, az orosz

¹⁾ Hermann, V. köt. 258. lap.

hadseregnek egészen különváló részét képezték és tisztjeik csekély kivétellel mind németek valának. Maga a császár közönségesen a preobraszenszkoj testőrezred egyenruháját viselé: zöld kabát, vörös nyak- és karhajtókával és arany betétdíszítéssel; mellény és nadrág szalmasárga volt; haját két nagy fürtben erősen porozva hordá. A porosz érdemrendet sohasem teszi le, még ha, ami különben csak nagyon ritkán történik meg, nem katonai díszben jelenik is meg.

III. Péter egyéb kedvtelései közt nem az utolsó helyet foglalja el zeneszenvedélye, mely, miként minden, hasonlóképen erős túlzásokban nyilvánul; azért csak ritkán mulasztá el a hangversenyeket, melyek a téli idény alatt a fővárosban nagyon gyakoriak valának. Ilyenkor maga is közreműködött és keveset törődött az udvari szertartásossággal. Valamint jóakarataban, ép oly túlságos és mértéktelen volt szenvedélyes gyűlöletében, ámbár a harag kitörése után gyorsan csillapult s előtérbe lépett jellemének tulajdonképeni alapvonása: a gyengeség és állhatatlanság. Kedélyállapotának sajátságos ingadozásáról tanúskodik egy példa, melyet Brühl gróf emlékirataiban megörökített. Egy, az udvar külső szolgálatára rendelt kozák jelentékeny tolvajlást követett el, miért is a császár által halálra ítéltetett; az ítélet a kötél általi halált rendelé. De még mielőtt végrehajtatott volna, a császár az eredeti ítéletet fejvesztésre változtatta, majd örökös fogságra szállítá alá; rövid idő múlva pedig visszaadta szabadságát a sokat zaklatott kozáknak, kit végre újból szolgálatába fogadott, hogy őt ép oly indokolatlan mint korlátlan bizalmával örven-deztesse meg. Környezetében csak kevesen vannak, kik a porosz királynak nem lekötelezettjei. A külügyekben a legtöbb befolyással birnak Wolkow államtitkár és Melgunow tábornok; mindketten régóta megvásárolták II. Frigyes által; ők szerkeszték az ismeretes békeokmányt Oroszország és Poroszország közt; mindketten a semmiségből emelkedének fel becsület, érdem és tehetség nélkül.¹⁾ Melgunow és Wolkow mellett jelentékeny befolyással bir még Glebow főügyész, ki a Naryskin család uszályhordozója, mely rokonságánál fogva igen közel áll a császárhoz. Glebow különben képzettség tekintetében ezen időben az első közt

¹⁾ Hermann, V. köt. 261. lap.

foglalt helyet, ő szerkeszté. a közigazgatási újabb rendszabályokat, melyek a belügyi kormányzatra nem esekély befolyással valának. Katonai tekintetben legtöbb befolyással bírnak a császár környezetében szárnysegéde Ungern és Gudovits; elébb Brockdorff is, ki azonban nyíltsága által eljátszá ura kegyét. Azok közül, kik Erzsébet császárnő alatt jelentékeny állást foglaltak el, melyet azután Péter alatt is sikerült megtartaniok, meg kell említenünk Trubetzkoi herezeg tábornagyot, Woronzow nagykanzellárt, Suwalow Ivánt és Razumovszkij hetmánt, kikre azonban a császár épen nem számíthatott egész bizonyossággal.

Azon három száműzött közül, kik III. Péter által visszanyerték szabadságukat s kikerül már megemlékeztünk. Münnich az egyedüli, ki munkás és becsületes multjára való hivatkozással mindenütt, talán még ellenségeinél is, tiszteletlen áll. Ellenben a kurlandi herezeg általános megvetés tárgyát képezi. bár az udvarnál sokan bókolnak neki vagy hajlongnak előtte, mert a császár „Fenség“ czímen szólítja meg és asztalánál gyakran maga mellé ülteti. De a legszomorúbb szerep Lestocqnak jutott, kiről senkisémm beszél, kit senkisémm szeret és senkinek sincs oka gyűlölni. Nagy vagyonából alig maradt meg neki 13 ezer rubel.

Valamint az egyéniségek, ép oly kevés bizalmat képesek ébreszteni bennünk a politikai állapotok, melyek végletei között ezen időben Oroszország és kormánya ingadozott. Az államügyek legfontosabb és legnagyobb része III. Péter és II. Frigyes között levelezés útján intéztetik el; olyannyira, hogy, ha a porosz királynak bármely kívánsága van, azt Goltz báró, megbízott követe által tudtára adja a császárnak, ki nem késik, azt haladéktalanul teljesíteni. „Jól van testvérem.“ szokta ilyenkor Nagy Péter unokája mondani. „a porosz király barátom s mint ilyen bizonyára sohasem fog olyasmit kívánni vagy tanácsolni, mi nekem káromra volna.“ S a császár annyira meg volt győződve II. Frigyes őszinteségéről, hogy nem habozott volna egy pillanatig sem, birodalmának jólétét vagy békéjét kockára tenni csupán azért, hogy feltétlen bizalmát és bámulatát a porosz király személye iránt bebizonyítsa.

Gróf Brühl emlékiratainak végén felettén érdekesen szól azon nézetekről és azok képviselőiről, kik az orosz

nemzet általános elégtelenségével kapcsolatban a forradalom kitörésének előjeleit vélik látni a mind hangosabban nyilvánuló közvéleményben. „Valóban,“ így szól az orosz viszonyokat alaposan ismerő diplomata, „mindazon jótétemények, melyekkel a császár uralkodását megkezdé, korántsem gyakoroltak a kedélyekre oly kedvező és tartós befolyást, miként azt talán várni lehetett volna. A nemesség a neki engedélyezett ú. n. szabadságok és kiváltságok daczára érzi a zsarnoki elnyomatást most is; jól tudja, hogy az önkény még azt is, mit engedményez, megvonja, ha ezt esetről esetre jobbnak látja; engedélyt adott, hogy szabadon közlekedhetnek a külfölddel és utazhatnak mikor és hová akarnak; de ha valaki ezen engedélylyel valóban élni óhajt, az bizonyos lehet abban, hogy miatta keményen fog lakolni. Az uralkodó, ki a finomabb megkülönböztetésekhez csak nagyon kevés tehetséggel rendelkezik, elődeit érzék és értelem nélkül utánozza s azt, mit alkot, szándékosan a zsarnokság szellemétől engedi áthatni. Hasztalan keresnők azon határozott jellemű férfiút, ki elég bátor volna, egy korlátlan uralkodó zsarnoki dühkitöréseit kényszerítő ok nélkül feltartóztatni akarni. A szabadság, árnya helyett, melyet elérni reméltek, mely azonban csak üres látszat maradt, új bajok támadtak és nőttek nagyra, melyek, fájdalom nagyon is alaposak. A szokások és erkölcsök körül behozott változások, a külföldiek szemmel látható kitüntetése, egy német család felemelkedése a császári trónig, a régi politikai rendszer felforgatása, melylyel a régi kiváltságos családok magukat azonosították, a gyűlölet, melylyel a nemzet a korona újabb szövetségeseit nézte, kik követeik által a kormányzásra lényeges és káros befolyást gyakoroltak, valamint száz más okok és tekintetek voltak, melyek a császárt mind jobban elidegenítették az orosz néptől. Mindenki panaszkodik, zúgolódik, de csak csendben; de sokáig így immár nem mehet. Bátor férfiak, kik képesek nagy eszmékre és azok keresztülvitelére, mindenütt ritkák, de főképen Oroszországban, hol a zsarnoki elnyomatás megfosztá a szellemet férfiasságától — abâtardit les Esprits.“¹⁾

Az események megmutatták, hová érett a despotismus;

¹⁾ Hermann, V. köt. 272. lap

mindenki érezte, hogy valami készülöben van, de annak czéljairól és eszközeiről csak nagyon keveseknek volt tudomása. A császár minden pillanatban államesínytől tartott; de ő nem vette észre a körülötte gyülekező vészjeleket. talán azért, mert azok családjával semmi összefüggésben sem állottak. Némelyek attól tartottak, hogy a szerencsétlen Iván, ki még mindig, születése óta, a börtön bűzhödt levegőjét szívtá — s kit III. Péter jó szívének egy gyenge pillanatában felkeresett elhagyatottságában, — az, kitől a császárnak tartania kellett; de ezek nem ismerték eléggé a helyzetet és az orosz nép sajátságos részvétlenségét. A veszély nem ezen oldalról fenyegette Pétert és trónját. Neje Katalin titokban de nagy erélylyel készíté elő a forradalmat, mely a gyenge fejedelmet elseperte s még emlékének tisztességét is megsemmisítendő vala. Az események rohamosabban fejlődének, miként azt maguk a titkos intézők várták.

Azonban állapodjunk meg egy pillanatig a szerencsétlen VI. Iván czárnál, az udvari ármány eme boldogtalan áldozatánál, ki, mióta szülőtől elvételét, még mindig a schlüsselburgi börtön lakója volt. A jószívű III. Péter, ki sok ezer száműzöttnek visszaadta szabadságát, nem feledkezhetett meg a braunschweigi herczeg fiáról sem; elhatározta tehát, hogy személyesen keresi fel a boldogtalan czárt. De mielőtt maga Schlüsselburgba ment volna, szárnysegédét Ungernt küldé oda, oly czélból, hogy látogatására Ivánt elkészítse. Iván börtöne meglehetősen tágas volt, azonban bűzös és sötét, mert csak egy kis ablak világítá meg négy üvegtáblával; künn az ablak előtt magas farakás állott; a fogoly ágya szegényes és piszkos volt, ruházata durva és elhanyagolt. A császár szárnysegédének azon kérdésére, hogy ismeri-e származását és kilétét? igennel válaszolt; azonban észrevehető volt, hogy elnéje meg van támadva s hogy gondolatait nem képes teljes összefüggésben kifejezni. Röviddel később a császár idegen név alatt Ungern. Gudovits, Naryskin Lew, Korff és Wolkow kíséretében keresé fel Ivánt s különféle csinos dolgokkal, órákkal, burnótszelencékkel stb. kedveskedett a szerencsétlennek, ki azonban csekély érdeklődést tanúsított az eléje rakott tárgyak iránt, s csak egy selyem hálókabátot választott ki magának, melyet nagy elégyűtséggel rejtett szegényes ágyának vánkosa alá, mondván, hogy azt a legközelebbi

ünnepnapon fogja magára öltetni. A császár felszólítására, hogy fejezzon ki valami kívánságot, melynek teljesítése neki örömet szerezne, azt kérte, hogy adnának neki friss levegőt, melyet akkor ízlelt meg legelőször, midőn ablakának egy üvegtáblája eltört. — Szomorú élettörténetét csak zavarosan és hiányos összefüggésben tudta előadni, beszédében gyakran akadozott. Kiváltképen keserűen panaszkodott azon tisztek ellen, kik egykor szülői őrizetére valának kirendelve; „csak egy volt közöttük,“ mondá a szerencsétlen fogoly, „ki jól és emberségesen bánt velünk, ennek a derék embernek Korff volt a neve.“ A császár mély meghatottsággal szorítá meg tisztjének kezét, ki ama tiszttel azonos volt. Midőn a császár a foglyot elhagyá, kinek sorsán csak részben állott hatalmában változtatni, elrendelé, miszerint a schlüsselburgi vár közepén egy külön ház építtessék kényelmes berendezéssel Iván számára, hogy fogságát elviselhetőbbé tegye. Vajjon a jószívű császár lelkében nem derengett-e e pillanatban tulajdon sorsa feletti aggodalma . . . ?

III. Péter rövid országlása végéhez közeledék. Mióta ingadozó trónjára ült, azóta nem szűnt meg Poroszország és II. Frigyes érdekében fáradozni. Ez vette igénybe minden idejét, minden gondoskodását; — nem csoda, ha tulajdon országának bajaival foglalkozni — nem maradt ideje. Sajátságos és bizonyára nagyjelentőségű tény, miszerint a protestáns nagyhatalom megalapításához és megszilárdításához Németországban az orosz császári hatalomnak kelle hozzájárulnia, mint a mely nélkül sohasem jöhetett volna létre. A hétéves háború vége felé, néhány hóval Erzsébet császárnő halála előtt s kivált a kunnersdorfi vésznap után II. Frigyes menthetetlenül veszve volt; s daczára lángelméje minden leleményességének, utolsó segélyforrásai is kiapadtak. Az 1761-iki hadjárat végén — miként maga írja — összesen 30 ezer harczképes vitéz állott még rendelkezésére, szemben a magyar királynővel szövetségettek százezreivel! Utolsó serege fivére Henrik herczeg vezérlete alatt állott; míg maga a kétségbeesés rémeivel a felett tanácskozott, miképen kerülhesse ki a bukás gyalázatát a nélkül, hogy vele együtt legdrágább kincse veszendőbe ne menjen. . . . A nagy király, a lángész azon ponton állott, hogy közönséges halandó módjára zárja be életét, mely immár számára nem birt többé becsesl. S hogy a szoron-

gatott porosz király helyzete még kétségbeejtőbb legyen. III. György angol király, ösztönöztetve lord Bute miniszterelnök által, felmondá a subventio kifizetését a jövőre, mi által II. Frigyes anyagi tekintetben is a legreménytelenebb jövőnek nézett eléje.

Miként már mondánk, III. Péternek trónralépése után legelső teendője vala, a porosz királyt levelével felkeresni, melyet bizalmasa Gudovits kézbesített s melyben a kétségbeesett porosz királyt baráti érzelmeiről biztosítja. A császár ugyanazon napon, midőn levelét Potsdamba küldé, visszaadá szabadságát Hordt grófnak, a Frigyes szolgálatában állott svéd alattvalónak, ki Kunnersdorfnál esett fogságába, s ki annyira megnyerte tetszését, hogy a porosz királytól azt kérte, miszerint küldené Hordtot mint követét Szent-Pétervárra. II. Frigyes a kétségbeesés éleslátásával felismerte a helyzetet, melybe megmentésének horgonyát veté; egy királyi rendelettel visszaadta szabadságát mindazon oroszoknak, kik az utolsó hadjárat alkalmával a poroszok fogságába kerültek. Természetes, hogy III. Péter sietett hasonlóval viszonzni ezen kiszámított előzékenységet. Az Oroszország különböző részeiben elhelyezett porosz foglyok mind a fővárosba hozattattak, hol a császár által gazdagon megvendégeltettek, azután pedig hazájukba visszaküldettek. A császár előzékenysége annyira ment, hogy némely porosz községnek, mely a hadjárat alkalmával az oroszok által kárt szenvedett, jelentékeny segélyeket engedélyezett.

Nemsokára összeültek az orosz és a porosz megbízottak: Wolkonszkij herezeg és Braunschweig-Bevern herceg s 1763. márczius 16-án Stargardban megköték a fegyverszünetet, melynek következtében Tsernitsew gróf az orosz hadakkal elhagyta Sziléziát s hogy a kiéhezett porosz tartományoknak könnyebbségére legyen, főhadiszállását lengyel területre tette át. Péter, kinek a gyengék szokása szerint nem volt bátorsága elhatározását leplezetlenül nyilvánítani, Oroszország eddigi szövetségesei előtt szerette volna a dolgot legalább egy ideig titokban tartani; midőn azonban ez lehetetlennek bizonyult, azon szokásos phrasis mögé rejtőzött, hogy az uralkodók legelső kötelessége, alattvalóik boldogságát tartani szem előtt. E közben az idegen hatalmasságok követeit, a porosz báró Goltz kivételével, a legsértőbb módon mellőzte vagy nyilvánosan megsérté;

haragját kiváltképen érezette de Breteuil francia követtel, Eszterházy gróffal, a magyar királynő követével, valamint Brühl gróffal, a lengyel király és szász választófejedelem megbízottjával, kinek nemsokára el is kelle hagynia Szent-Pétervárt.

Hogy mily nagy volt II. Frigyes szorultsága a békealkudozások megkezdése előtt, bizonyítja, miszerint nemcsak kész volt újabb hódításairól s ezek közt első sorban a jogtalanul elfoglalt Szilézia birtokáról lemondani, hanem meghatalmazottját báró Goltzot oly megbízással küldé Szent-Pétervárra, miszerint kész Kelet-Poroszországot is a császárnak átengedni, hogyha a végleges béke megkötése másként eszközölhető nem volna. De ennyire nem jutottak a dolgok; Kelet-Poroszország átengedéséről immár nemcsak szó sem volt többé, ellenkezőleg III. Péter visszaadta „jó barátjának“ a porosz királynak mindazon tartományokat, melyeket az oroszok a hadjárat folyamában elfoglaltak. Egyidejűleg véd- és daczszövetség kötött Orosz- és Poroszország közt, melyben az uralkodók kölcsönösen kötelezték magukat, háború esetében minden körülmények közt 12 ezer gyalog és 8000 lovas vitézzel támogatni egymást. Így szövettek oroszok és poroszok Mária Terézia ellen, ki mellett az első még röviddel előbb elszántan síkra szállottak. II. Frigyes a maga részéről a császárnak holsteini birtokaiért vállalt kezességet s a kurlandi és lengyel ügyekben közbenjárói szerepre vállalkozott. A Woronzow kancellár és báró Goltz által aláírt békeokmány május 5-én megkötött és 10-én közzététetett. S hogy semmi sem hiányozzék, a nevezetes esemény alkalmából III. Péter egy nagy békeünnep megtartását rendelé el, mely nagy zajjal és pompával folyt vala le. A fényes diplomatai ebédén, melyen az egész udvar és az idegen követek is részt vettek, Péter nejét a császárnőt, ki férje pohárköszöntőjénél, melyet ez a porosz királyra és a császári családra mondott, ülőhelyéből nem emelkedék fel, nyilvánosan megsérté. A büszke hölgy szemébe ezen alkalommal esalt könnyeket utoljára férje durvasága és tapintatlansága.

Így készült elő az államcsíny, mely III. Péter trónját elseperte; így nőtt nagyra mindinkább az ellenszenv a császár személyét illetőleg, míg neje, a megalázott, kigúnyolt Katalin mind magasabban emelkedék a nép szemében, mely

részvételével környezé a sokat bántalmazott hölgyet. — Az ellentét III. Péter és Katalin közt oly nagy volt, hogy önkéntelenül összehasonlításokra kényszerített, melyek sohasem ütöttek ki a császár előnyére. Nem csoda, ha ilyen körülmények közt a császár tekintélye napról-napra alább szállott.

Egyike Katalin bizalmasainak egy nő volt, ki magas értelmisége, ragyogó szellemessége és férfias erélye folytán kiválóan alkalmas volt, nagy csínyek szerencsés végrehajtására. E rendkívüli nő Woronzow grófné, Daskow hercegnő volt, kinek emlékiratai kiváló fontossággal bírnak ezen mozgalmas napok és változatos események történetében. Míg férje Daskow herceg mint nagykövet Konstantinápolyban időzött, azalatt neje otthon a szó szoros értelmében történetet csinált, mely nem egyedül Oroszországra birt kiváló fontossággal. Házában gyűltek össze mindazok, s ezek száma napról-napra növekedett, kik a meglevő állapotokkal megelégedve nem valának s kik gyenge férje helyett Katalint óhajtották az orosz trónra emelni. Egy piemonti származású olasz, Oddardo vagy közönségesen Odar, ki szerencsét próbálni jött Oroszországba, irodalmi ismeretei, valamint behízelt külföldi formái által megnyerte Daskow hercegnő jóakarátát, majd barátságát; s minthogy nagy tehetséget árult el az ármányok és eselfogásokban, egyike lőn az összeesküvés legfontosabb tényezőjének. Odarnak csak egy bálványa volt, a pénz, melynek kész volt mindent feláldozni.

Mindenekelőtt arról volt szó, hogy nemcsak az udvari, hanem a katonai méltóságok közül is minél többen nyereszenek meg a titkos tervnek, mi annál kevesebb nehézségekbe ütközött, minthogy maga a császár tapintatlan bánásmódja és meggondolatlan tettei által gondoskodott arról, hogy híveinek számát minél inkább lepasszsa. Legelőször a hetmán Razumowszkij Kiryll, majd a fiatal Pál nagyherceg nevelője, Panin gróf lettek részeseivé az összeesküvésnek. Az első kiváltképen nagy tekintélynek örvendett katonai körökben, míg Panin diplomatai ügyességével és tapasztalataival jelentékeny szolgálatokat tehetett az ügynek, melyhez szegődött. A különben nehezen hozzáférhető és kissé tartózkodó diplomatát Daskow hercegnő ügyes kaczerkodása hódította meg. E kettő mellett szerepelt a novgorodi érsek Sétsin, kit megnyerni nem volt szükség nagy rá-

beszélő tehetségre; az ármányos érseket Daskow hercegnő très grand ouvrier-nek nevezi emlékirataiban; befolyása kiváltképen nagy volt az alsó papságra s így közvetlen a nagy tömegre. S minthogy így a vezetők megtaláltattak, most már csak a fiatal erőkre volt szükség, kik mint eszközök a mozgalom megindulását és lefolyását valának hivatva eszközölni. Ezeket Katalin többnyire azon kedvencei közül választá, kikhez a legbizalmasabb viszony fűzte s kiket többnyire bizalmas komornája Tserekowszkoja Katalin révén ismert vala meg. Ezek közt volt a férfias szépsége által feltűnő fiatal tűzértiszt Orlow Gergely, ki ez idő szerint korlátlan mértékben birta a jövő császárnő kegyeit. Orlow Gergely utódja volt azon sztrjelitznek, ki oly nyers halálmegvetést tanúsított I. Péter vértörvényszéke előtt s a czárt keményen utasítá el maga mellől a vesztőhelyen, mondván, hogy az az ő helye. Az alacsony származás homályából legelőször Suwalow Péter, Erzsébet császárnő kegyenceze emelé őt a felszínre. Katalin egy kényes természetű kaland következtében lett figyelmessé legelőször a fiatal tűzértisztre, ki ettől fogva bámulatos gyorsasággal emelkedett felfelé. Suwalow halálával az udvari pénztár Orlow Gergely kezelésébe ment át, mi az összeesküvés céljait ismét egy lépéssel segíté előre. Orlow Gergely két fivérét, Alexejt és Wladimirt, kik közül az egyik hasonlóképen a tűzérsegnél, míg a másik a testőrhadnál szolgált, avatta be legelőször a titkos tervbe, kik annak minél több és befolyásosabb tagokat igyekeztek szerezni; így Bibikow tűzerkapitányt és Paszek testőrtisztet. Természetes, hogy a titkos szövevénybe lassankint olyan elemek is keveredtek, melyek megbízhatóság és tisztaság tekintetében kifogás alá eshettek; azért a végső lépést megtenni s a válság kitörését elősegíteni nagyon is érdekében állott az intézőknek.

Ezalatt Daskow hercegnő oly vakmerően űzte a dolgot, hogy személyesen megjelent a katonai laktanyákban, hogy a tisztekben s a legénységben az elégtelenség szikráját lánggra lobbantsa. A testőrezredek, melyek amúgy sem tartoztak III. Péter megbízható hívei közé, kiváltképen nehezteltek a császárra mióta tudták, hogy az őket Holsteinba akarja küldeni Dánia ellen, mely családi örökségét kiadni vonakodott.

Wolkonszkij herceg, a lovastestőrség parancsnoka, a

száműzetésben élő nagykanzellár Bestusew unokaöcsese, kezdetben habozott, de Daskow hercegnő rábeszelésére egyike lőn a forradalom leghathatósabb előmozdítójának. Wolkonszkij példáját követte Glebow államtanácsos, kit a császár jótéteményeivel halmozott el, majd a Párisból visszatért Betzkoi Iván tábornok, úgy, hogy immár a polgári és katonai társadalom minden rétege képviselve volt az összeesküvésben. Közös megegyezés alapján a forradalom minden tagja egy másik bizalmas által kísértetett, hogy veszély esetében az összeesküvés tagjait idejében értesítse vagy figyelmeztesse. A következmények megmutatták, hogy ezen óvatosság nem volt felesleges. A császár barátai tanácsára elrendelék Paszek elfogatását, ki egy alkalommal meggondolatlanul elárulta az összeesküvők tervét Izmailow testőrkapitánynak, ki sietett felfedezését a császárral közölni. S míg Paszek a börtönbe szállítattott, azalatt kísérője gyorsan megvitte a hírt Daskow hercegnőnek.

Az összeesküvők július 10-ikét tűzték ki erőszakos tervük megvalósítására. Minden attól függött, hogy a forradalom mozgásba jöjjön, még mielőtt a császárnak ideje volna a sereget segítségére felhívni. A lázadás Péter-Pál napjára terveztetett, midőn a császár szokásszerűen Oranienbaumból Peterhofba vala menendő. A hadsereg nagyobb része a titkos bujtogatások folytán már meg volt nyerve; a nép, anélkül, hogy a történendőkről fogalma lett volna, el vala készülve a mozgalomhoz csatlakozni. A habozásnak, késedelmezésnek ideje immár lejárt; minden pillanat veszélyt hozhatott; a szövetkezettek elszántan az utolsó nagy lépésre határozták magukat.

Daskow hercegnő, Orlow Gergely és Wladimir s még néhányan a laktanyákba siettek: ezalatt Bibikow és Orlow Alexej a legnehezebb részét a vállalatnak igyekeztek megvalósítani: Katalin császárnét. Peterhofból, illetőleg a kert végén fekvő Monplaisir-ből észrevétlenül Szent-Pétervárra szállítani. Az éjji sötétség kedvezett a vakmerő kalandnak. Alexej Orlow e szavakkal lépett Katalin hálószobájába: „Felség, siessen, mert minden pillanat veszélyt hozhat.” Katalin gyorsan elkészült s komornájával Tserekowszkojával egy hintóba ült, melyet Daskow hercegnő már hetek óta készen tartott a kert egyik félreeső részében. Orlow Alexej mint kocsis a bakra ült, míg Bibikow lovas-

szolgaként kíséré a fogatot; hátul a hintón a császárné komornyikja, a későbbi császári államtanácsos Skurin foglalt helyet. A fogat megindult, a szerencse védszárnyai alá vette a vakmerő merénylőket, kik egyikét hajták vala végbe az újabb történelem legnevezetesebb eseményének. Alig félúton a főváros felé a lovak a rossz út folytán nem bírták tovább a hintót; a helyzet felettén válságos volt. Ekkor, a szerencse pártfogolja a bátrakat, egy üres hintó közeledék s a baj elháríttatik. Reggeli hét óra volt, midőn a hintó a császárnéval a testőrezredek laktanyája elé érkezett, hol Orlow Gergely e szavakkal fogadá a várakozás izgalmaiktól remegő császárnét: „Minden készen van, Felség!”

Valóban, minden készen volt; a forradalom rendes medrében folyt, de befejezését még senkisé ismerte. Az Izmailow testőrezred három százada, melyek élén az Orlow fivérek és Daskow hercegnő állottak, meg vala vásárolva. A császárnő megható beszédben ecsetelte a zendülő katonák előtt elhagyatottságát, a császár igaztalan gyűlöletét, ki őt és csecsemő fiát halállal fenyegeti. S a katonák hangos nyilvánulások közt vették körül uruk nejét, esküvel ígérvén, hogy őt vérükkel készek megvédeni. E pillanatban jelent meg Razumowszkij hetman a zendülők között, kiknek élére állván, élteté a császárnőt. Most mind nagyobb számban csoportosultak a többi századokból és csapatokból is és csatlakoztak a zendülőkhez. Bruce gróf őrnagy gyújtó beszédére az egész Izmailow-ezred Katalin mellé állott. Most megjelentek az ezredek lelkészei, kezükben a feszülettel, s a katonák minden habozás nélkül letették a hűség esküjét az új császárnőre. Kilencz órakor Katalin ugyanazon hintóban, melyben megérkezett, a kazáni templomba hajtatott; követve az ezredek főtisztjeitől és beláthatatlan újjongó néptömegektől.

A fényesen kivilágított kazáni templomban várakozott a császárnő megérkezésére a novgorodi érsek nagy segédlettel: a Te deum után Katalin formászerűen és ünnepélyesen az oroszok császárnőjévé, és nem mint Panin és némely mérsékeltebbek, óhajták regensnővé avattaték, fia Pál Petrovits pedig trónörökösnek jelölteték ki. A székesegyházból II. Katalin a III. Péter által lakott téli palotába, majd a régi palotába ment, hol Erzsébet császárnője ravatala állott, s fejedelmi

nyugalommal és méltósággal fogadta az udvar, a szenátus, a különböző kormányhatóságok és méltóságok hódolatát.

Nehogy a forradalom sikere, mely oly kedvező lefolyást vett, kockáztassék, minden óvintézkedések megtételére a netán bekövetkezhető ellenmozgalom megghiúsítására. A császári palota bejáratai kettőzött őrséggel és tűzérsséggel láttattak el s főképen az Oranienbaumba és a Peterhofba vezető utak, hol III. Péter e pillanatban tartózkodott, katonaság által lettek megszállva. A vakmerő merénylet tehát sikerült és következményeiben biztosítottak látszott lenni, a nélkül, hogy annak megakadályozására komolyabb kísérlet tétel volt. És II. Katalin, még mielőtt Oroszország törvényes ura III. Péter a merényletről tudomást nyert volna, a következő kiáltványt bocsájtá világgá, melylyel egyszersmind trónraléptéről hivatalos alakban jelentést tön:

„Mi, II. Katalin, Isten kegyelméből minden oroszok egyeduralkodója és császárnője stb. Oroszország minden igaz fiának régóta szeméi előtt lebegtek ama nagy veszélyek, melyektől a birodalom fenyegetve volt. Mindenekelőtt orthodox-görög vallásunk alapján meg vala ingatva s hittételei közel állottak a végső megsemmisítéshez, úgy, hogy attól lehete tartani, miszerint az ősi vallást, az igaz hitet, egy egészen idegen fogja felváltani. Azután Oroszország állambecsülete, melyet oly sok vér árán fegyvereinek dicsőséges győzelmei szereztek vala meg, az épen most megkötött béke által Oroszország legnagyobb ellenségével alapján veszélyeztetve van; egyuttal pedig az ország belső alkotmánya, melyen hazánk jólete és alapjai nyugosznak, végső megsemmisítéssel van fenyegetve. Ezen, minden hű alattvalónk előtt ismeretes tényekkel szemben végre nem zárhattuk el magunkat s kényszerítve lettünk Istenhez és igazságszeretetéhez fordulni. Miután pedig észrevettük hű alattvalóink nyílt és hamisítatlan óhaját, azért elfoglaltuk a mi jogos orosz császári trónunkat, melylyel együtt fogadtuk alattvalóink hűségesküjét is. Kelt Szent-Pétervárott, az 1762. év június 28-án (július 9-én). Katalin.“

Ezen kiáltványnyal egy időben futárok küldettek Szoltykow, Panin és Tsernitsew tábornokokhoz a külföldi harcztéren oly utasítással, miszerint a béke megkötését semmisnek tekintvén, további hadműveleteikre nézve várják be az érkezendő utasításokat. . . . . Hogy a nagy tömegek

megnyeressenek — s ez minden forradalom lényeges feltétele — Katalin parancsára megnyíltak az összes pálinkamérések és korcsmák, melyekben minden arra menő ingyen részesíteték a kedvelt italban. . . . A délelőtti órákban az ezredek tisztjeikkel együtt egymásután kijelenték hódolatukat a császárnőnek; s jellemző, hogy csak két tiszt találkozott az egész fővárosban, ki III. Péter mellett nyilatkozott: Sepelew, az izmailovi testőrezredtől és Wojekow őrnagy, a preobraszenszkoj ezredből; mindketten szigorú őrizet alá helyeztetek. Esti 6 óráig Katalin már 15 ezer ember felett rendelkezett, kiket személyesen haladéktalanul Peterhof és Oranienbaum felé vezetett.

A császár csak akkor értesült a fővárosban törtétekről, midőn már egy jó részben befejezett ténynyel állott szemben, melyen változtatni nem állott hatalmában. Mindjárt az első hírré Olzufiew ezredet Szent-Pétervárra küldé biztos hírek beszerzése czéljából. Azonban az ezredes — látván a forradalom győzelmét — nem tért vissza többé urához, hanem hűséget esküdött Katalinnak. Az események a szó szoros értelmében feje fölé nőttek a gyenge és tehetetlen uralkodónak; minden pillanat új vész híreket hozott, minden érkező az államesíny győzelmét hirdeté.

Hogy milyen volt ezen mozgalmas napokban a hadsereg hangulata, álljon itt a szász követségi tanácsos Prasse jelentése, melyet július 11-én küldött udvarának. „A katonák elkeseredése a császár mindenféle szükségtelen intézkedései és változásai miatt oly nagy, hogy új és egészen porosz minták szerint készült rövid és szűk kabátjaikat, gránátos fővegeiket és egyéb ruhadarabjaikat letették, darabokra tépték vagy néhány fillérért túladtak rajtuk; azután előkeresték régi és kopott egyenruháikat, vagy egyelőre másféle öltönyeiket s ezekben látták el rendes szolgálataikat; sőt még a császári palota előtt is így állottak őrt. Ő felsége a császárnő az összes testőrezredek parancsnokának nyílvánítván magát, kihirdette, hogy ismét minden a régi lábra helyeztetik, úgy, miként Erzsébet császárnő idejében volt, kinek régi és hű cselédjeit, kik ellátás nélkül maradtak vissza, azonnal ismét szolgálatba helyezte. A megszüntetett régi testőrszázad vitézei, valamint számos elbocsájtott és szükségét szenvedő katona önként és sugárzó arccal jelentkezett s vagy őrszolgálatokra alkalmaztatott, vagy pedig

azon csapatokhoz csatlakozott, melyeket maga a császárnő Oranienbaum felé vezetett. A holsteini katonák száma mintegy 2000 főre tehető.

A császárnő mindent elkövetett, hogy életének ezen legválságosabb pillanatában mindazokat megnyerje szépsége és lebilincselő szeretetreméltósága által, kikre szüksége volt. És valóban, mint egy varázsszóra meghódítá a hadsereget, a nagy tömegeket; mindkettő rajongó odaadással követte volna e pillanatban bárhová. Még öltönyében is a régi időket idézte vissza s oly biztonsággal ülé meg paripáját, hogy mindenkit bámulatra ragadott. A régi testőrezredek zöld egyenruháját viselé, kalapján tölgygaly lengett; mellét a szent András-rend keresztje díszíté; szép hosszú lengő haját csak egy széles szalag tartá össze. Talán még sohasem ragyogott teljes szépségében oly feltűnően, oly előnyösen, mint e pillanatban; biztos kézzel és elragadó bajjal kormányzá a tigrisfoltos mént, mely büszkén látszék hordozni terhét. Oldala mellett lovagoltak: a hetman Razumowszkij és Suwalow Iván tábornagy. Büszkén követé a császárnőt lóháton és hasonló katonai díszben Daskow hercegnő, a forradalom tulajdonképeni lelke és intézője; oldalán lelete látni az öreg Trubetzkoi és Buturlin tábornagyokat; továbbá Villebois tábornagot és Wolkonszkij herceg testőrparancsnokot.

Este kilencz óra volt, derült nyári idő, midőn a hadsereg, élén a császárnővel, megkezdé előnyomulását. A hadsereg a következő részekből állott: a preobraszenszkoj, szemienowi és izmailowi testőrezredek; az ingermanlandi és asztracháni ezredek; a tűzéresapatból; a lovastestőrökből; egy vértess- és egy huszárezredből. Tíz wersztnyire Szent-Pétervártól. Krasznojé Kabak — vörös csárda — mellett megpihent a sereg; a császárnő a szegényes útszéli fogadóban pihenté ki a nevezetes nap fáradalmait, hogy a hajnali órákban folytassa útját. . . . Sztrelna Mujza mellett Golitzyn herceg alkanczellár átnyujtá a császárnőnek, épen midőn szt. Sergius sirjánál imáját végzé, férjének III. Péternek első levelét, melyben a császár mély sajnálatának ad kifejezést eddigi magaviselete felett, teljes kibékülést ajánl a császárnőnek és hajlandónak nyilatkozott, vele az uralkodói hatalmat megosztani. A válasz rövid és világos volt. „Immár késő,” úgymond, „s a birodalom biztonsága és jövője más rendszabályokat tesz szükségessé;” s a hadsereg

zavartalanul folytatta útját. — Midőn Katalin Peterhofba érkezett, egy másik levél adatott át neki férjétől, melyet kamarása Izmailow hozott, egyike azoknak, kik az utolsó pillanatban hűtlenül elhagyták urukat. Most már feltétlenül a császárnő kegyelmére bízta életét és sorsát; lemond az orosz korona birtokáról, megfelelő nyugdíjat kér és azon engedélyt, hogy Gudovitssal és Woronzow Erzsébettel állandó tartózkodásra Holsteinba költözhessék.

De vessünk egy pillantást az elárult, elhagyatott, megalázott uralkodóra és kormányzásának utolsó napjaira. Megszokott gondatlansággal élte el utolsó napjait Oranienbaumban, legkisebb sejtelen nélkül azon dolgokról, melyek készülöben valának s nemsokára elemi erővel nyilvánultak. Sajátságos, hogy falusi udvaránál majdnem mindazon nők megfordultak, kiknek férjei Szent-Pétervárott Katalin trónját valának előkészítendő. Ugyanazon napon, melyen trónjától megfosztandó vala, avatott fel egy ágostai református egyházat, melyet holsteini katonái számára építtetett; mely alkalommal, mint több oldalról állítatik, maga is részesült az úrvacsorában: mi, ha való, megboes ájthatatlan tapintatlanságnak bélyegzendő. Két nappal a forradalom kitörése előtt Katalin utoljára láttá férjét Oranienbaumban. Nagy ebéd volt a császári palota ú. n. japáni termében, este pedig fényes álarczos-menet az operaházban. A császárnak feltűnően rossz kedve volt, mi nem kis mértékben nyugtalanítá Katalint és a többi jelenvolt összeesküvőt; azonban a dolognak nem volt semmi különös jelentősége. Másnap Razumowszkij tábornagy adott nagy mulatságot közeli gosztilitzi jószágán, melyen a császár nejével együtt részt vett; s honnan az éj beálltával mindketten visszatértek kastélyaikba. Utoljára volt, hogy a házastársak egymást látták . . . Másnap, mialatt Katalin a laktanyában tartá gyújtó beszédeit, majd a kazáni templomban imádkozott, III. Péter nyugodtan tartá szokásos katonai gyakorlatait holsteini katonáival: s tíz órakor fényes fogaton Peterhofba hajtattott Péter-Pál ünnepére. Oldala mellett ült „a kisasszony,” így neveztetett Woronzow Erzsébet, s a következő fogatokon Razumowszkij hetman neje és mások, mind a legvidámabb hangulatban. Csak most jelenteték a császárnak, hogy neje reggel óta eltűnt és tartózkodási helyéről senkisem tud. Többszörös tudakozódásra egy ór csak annyit tudott mondani, hogy

reggeli 4 és 5 óra közt két elfátyolozott hölgyet látott távozni a monplaisiri kastélyból. A császár nyugtalankodni kezdett, maga kutatótátát neje lakszobáit, de semmit sem talált, mi aggodalomra adhatott volna okot. „Nem mondám-e,” szolt az őt követő társasághoz fordulva, „hogya nőm mindenre képes.” Azután közönséges szitkokba tört ki, mialatt neje hűtlenségét kárhooztatá. Kisérete izgatottan és tanácestalanul állott szemben egy ténynyel, melynek magyarázatát senki sem értette. . . . A császár izgalma, majd rettegése száhalmat ébresztő volt; e pillanatban egy paraszt lépett hozzá, kezében egy levélkével, melyet egykori komornyikja Bressan intézett a császárhoz, melyben őt a Szent-Pétervárott történteokről, valamint az őt fenyegető veszélyről értesíté. Nemsokára egy holsteini tiszt Bernhorst jelentkezett, kinek sikerült a fővárost elhagyni, még mielőtt a Peterhofba vezető út elzáratott. Majd füstfellegek emelkedének Szent-Pétervár felett s ágyúdörgést leheté hallani. Az öröm nyilvánulásai voltak ezek a szerencsésen végbement trónváltozás felett.

A gyenge és tehetetlen császár nem volt képes magával megállapodásra jönni; végre Woronzow, Suwalow és Trubetzkoi azt tanácsolták neki, hogya szedje össze bátorságát és jelenjen meg személyesen a lázadók közt, mit a szerencsétlen uralkodó elfogadott. Mindhárman az említett méltóságok azonnal útra keltek a főváros felé; s miután útközben találkoztak a császárnővel és hadseregével, jobbnak látták, magukat az uralkodónő kegyeibe ajánlani; s komolyabb kísérletet sem tettek elárult és boldogtalan uruk érdekében. Sem Gudovits, sem az ősz Münnich, kik az utolsó pillanatig oldala mellett maradtak uruknak, nem valának képesek neki a helyzetnek megfelelő tanácsot adni. Majdnem az egész napot azzal tölté el, hogya ukázokat írt vagy mondott tollba, minden czél és összefüggés nélkül; s egyik futárt a másik után küldé Szent-Pétervárra, hogya híreket hozzanak. Végre este 8 óra körül Münnich tanácsára arra határozta magát, hogya hajóra ül és Kronstadtba evez, egész siránkozó női társaságától és mintegy tizenkét férfitől követve.

Azonban a szerencse végképen elhagyta Pétert; Kronstadtban már egy titkos rendelet folytán el valának készölve érkezésére; s hasztalan adta tudtára a parti őrségnek kilétét, nem engedtetett meg kiszállania. Sőt midőn ezt mégis meg akará kísértetni, azzal fenyegették, hogya fenékbe lövik

hajóját. Hasztalan bátoríták Münnich és Gudovits a császárt, kit a durva fenyegetés úgy megfélemlített, hogya hajó legalsóbb részébe menekült. A nők jajveszékelve kegyelemért könyörögtek. S mert a császár rettegése nem szűnt meg, a hajó gyorsan elhagyta Kronstadtot s egy ideig czéltalanul bolygott a hullámokon. Most azt tanácsolá Münnich, hogya gyorsan fel kell keresni Reval kikötőjét s onnan egy hadihajó segélyével Pomerániába vitorlázni; „ott élére áll felséged,” mondá az ősz tábornagy, „az orosz hadaknak, s azok segélyével visszatér birodalmába; s én azt az ígéretet merem tenni felségednek, hogya hat hét alatt Szent-Pétervár és egész Oroszország lábai előtt fog feküdni.” De a gyáva férfinak és jajveszékélő asszonykiséretének e férfias tanács nem volt ingyére; inkább alkudozásokba kívántak bocsájtkozni a császárnővel. Így múltak el a legbecsesebb perczek és III Péter gyengesége és határozatlansága folytán feltartóztatlanul sietett eléje végzetének.

Másnap, július 10-én hajnali 4 órakor az egész menekülő társaság ismét Oranienbaumban volt; ekkor írta a császár első levelét nejehez, melynek tartalmát sem Münnich, sem Gudovits nem helyeselték. — Tudjuk, hogya ez, valamint második levele is teljesen eredménytelenek maradának. Említettük, hogya az utolsó kísérletet akkor tette, midőn kamarását Izmailowot a császárnőhez küldé. Azonban ezen nyomorult nem felett meg ura várakozásának; Szent-Pétervárott az Orlow fivérek körülhálózták s rávették, hogya menjen vissza urához és beszélje őt reá, hogya egy önkéntes lemondási okmányt írjon alá, melyben a trónt formyszerűen nejeére ruházza át. S ha megbízatását szerencsésen keresztülviszi, azon esetben az árulás bére: tábornoki rang a hadseregben, a Newszkij Sándor-rend, 20 ezer rubel évi kegydíj és néhány ezer paraszt-jobbágy leend. Izmailow a megbízatást elfogadta és azonnal visszatért türelmetlen várakozásban epekedő urához Oranienbaumba.

III. Péternek e pillanatban még 600 holsteini katona állott rendelkezésére, kiknek hűségére feltétlenül számíthatott. Münnich az utolsó kísérletet tette, hogya a császárt tette buzdítsa. „Ha nem tud mint császár élni,” szolt az érdemes aggastyán Nagy Péter unokájához, „úgy legyen bátorsága mint császár meghalni tudni. Álljon élére hű maradott csapatainak; én Ön előtt fogok menni, s csak holt testemen

keresztül fognak Önhez férhetni! . . . .“ De a császárban már kihalt a férfias önértet utolsó szikrája is; s bár a lemondási okmány aláírását Izmailownak megtagadta, habozott agg barátjának tanácsát követni. . . . . Azonban Izmailow nem távozott oldala mellől. „Felségednek szabadságában áll.“ szökö az áruló, „cselekedni, miként jónak látja; mindazonáltal kijelentem, hogy a császárnő ő felsége nevében foglyommá teszem! . . .“ Ez volt a végső csapás, mely még hiányzott. . . . . Péter átadta kardját s remegő kézzel megírta lemondását, kijelentvén, miszerint ezt saját meggyőződése és elhatározása folytán teszi, miután érzi, hogy az uralkodásra fogvatékosságainál fogva nem képes. Érett megfontolás után tehát minden időkre lemond az orosz császári koronáról. S ezen okmányt Péter holsteini herczeg névvel jegyzé . . . . . Orlov Gergely és Golitzyn herczeg siettek a nagyfontosságú okmányt a császárnőnek megvinni, miáltal erőszakos lázadása és ennek folytán nyert trónjogosultsága jogilag is szentesítést nyert. III. Péter. Woronzow Erzsébet és Gudovits kíséretében még azon napon szigorú őrizet alatt mint fogoly Peterhofba szállították. Midőn hintója a katonák néma sorai közt elhaladt, egyszerre a következő kiáltás rázta fel kétségbeejtő töprekedéséből: „Éljen II. Katalin, az oroszok császárnője!“ Palotájának egy félreeső részébe vezetteték, mely telve volt kárörvendő csöcselékekkel és olyanokkal, kik a nagyság bukásában elégtételt látnak saját nyomorúságukért s kik a szerencsétlen császárt a legaljasabb bántalmakkal illették: erőszakosan letéptek róla az orosz testőrezred egyenruháját és az András-rendet, s miután egy ideig nem találtak számára más ruhát, — egy ingben kellett a gúnyolódó tömeg előtt vesztegelnie, mely megvető kacajjal fogadta bukott urának kétségbeejtő rimánkodásait. Majd papucsot és egy selyem hálókabátot kerítettek számára, azután egy szobába zárták, melynek ajtaja elé őt állították. A borzasztó ingerültséggel járó kimerülés folytán hosszú aléltságba esett, melyből csak késő délután ébredett fel, midőn Panin Nikita főudvarmester látogatását fogadta; ki azzal vigasztalta, hogy fogsága, mely személyének biztonsága végett rendeltetett el, nem tart sokáig és mielőbb engedélyt fog kapni hazájába Holsteinba visszatérhetni. Kívánsága azonban, hogy nejével a császárnővel beszélhessen, nem ment teljesülésbe; ajánlatára

azonban a császárnő Woronzow Erzsébetet és Gudovitsot kegyeibe fogadta. Az esti órákban testőrök kíséretében Péter Ropsába szállították, míg neje mint egyeduralkodó császárnő Peterhofba költözött vissza, melyet alig 36 óra előtt mint zendülő és merénylő hagyott vala el. Másnap férje udvarának remegő férfi- és nőtagjait fogadta, kik hódolatukat jövének bemutatni elárult uruk nejének. Midőn a császárnő Münnichnek szemrehányást tett, hogy férjét harcra és ellentállásra buzdította, az agg tábornagy így felelt: „Vajjon tehettem-e egy uralkodóért egyebet, kinek húszévi keserű száműzetés után szabadságomat köszönhetem? De e pillanattól fogva kötelességem Felségedért harcolni; legyen meggyőződve, hogy ép oly híven, ép oly odaadással fogom szolgálni, miként őt szolgáltam.“ A következő napon Peterhofból jöven, II. Katalin diadalmas bevonulását tartá Szent-Pétervárhoz; mellette lovagoltak: Daskow herczegnő és Orlov Gergely, kinek jövendő szerepléséről senkisémet lehetett homályban, mert néhány nappal később egy császári rendelet folytán, számára minden császári palotában a fővárosban és a környéken külön lakrészek rendeztetének be.

Mihelyt a zajos ünneplések és hódolatok ideje lejárt, II. Katalin hozzálátott, mindazokat gazdagon megjutalmazni, kiknek trónját köszönheté. Panin gróf külügyminiszter lett, az Orlov testvérek grófi rangra emeltettek, Gergely azonfelül tábornokká és a Newszkij Sándor-rend lovagjává neveztetett ki. A testőrtisztek mindegyike jelentékeny földbirtokot vagy tetemes pénzösszegeket kapott. — Hogy nevét népszerűvé tegye, gyakran felkereste a szenátus üléseit és személyesen befolyt függőben lévő régi peres ügyek elintézésébe. Negyednapra trónralépte után pedig ünnepélyesen fogadta a külfatalmasságok követeit és azok szerencsekívánatait.

Míg Katalin hatalmában mindinkább megerősíté magát, azalatt férje szomorú napokat élt ropsai börtönében. Durva és gyengédtelen környezete még a legártatlanabb kívánságait is megtagadta; még egy német bibliát, néhány regényt és kedvencz ölebet is megvonták tőle, melyek után vágyódék. Azonban a legrosszabb még hátra volt. Az Orlov, Panin, Daskow és más családoknak, melyek az erőszakos trónváltásnál mint előkelő tényezők szerepeltek, érdekében állott, az áldozatra szánt uralkodót végképen eltiporni; nehogy idővel valaki számon kérje tőlük cselekedeteiket.

Orlow Gergely nem csekélyebb, mint a császárnő keze után vágyódék — példa volt előtte Erzsébet császárnő és Razumovszkij herceg titkos házassága —; de mert az orosz egyházi törvények ezt lehetetlenné tették, míg Péter az élők közt volt, tehát a császárnak el kelle vesznie. Nem lehetett felettén nehéz dolog Katalint a tervnek megnyerni. Azon ürügy alatt, hogy Péter, ha hazájába Holsteinba küldetnék, állandó veszélyt képezne Oroszország számára, mert a birodalom ellenségei s ezek közt kiváltképen II. Frigyes porosz király kétségkívül szövetségeseivé válnának, rávettek Katalint, hogy mondjon le szándékáról férje szabadonbocsátását illetőleg s adja beleegyezését, hogy a trónvesztett császárt egy félreeső és ismeretlen börtönben helyezhessék az állam érdekében — biztos és szigorú őrizet alá.

Katalin nem ellenkezett a tervvel, melyben saját biztonságának kezességét vélte látni; azonban egyszer ármányos környezetének hatása alatt nem birt elég lelki erővel olyan tényeket megakadályozni, melyek nevét és emlékét bemocskolták. III. Péter órái megszámlálvák; még csak az utolsó jelenet volt hátra, mely az emlékezetes forradalmot bezárandó vala. Castéra emlékirataiban, valamint más egykorú feljegyzésekben s részben Daskow hercegnő könyvében a következőket találjuk mint hiteles tényeket feljegyezve: III. Péter nagy barátja volt a burgundi bornak s a császárnő egy udvari orvosa, Krusze, egy mérget ajánlott, mely borban feloldva gyorsan hat. Ezen itallal ellátva Orlow Alexej egy héttel az államesíny után, július 17-én, Ropsába lovagolt. Társaságában valának gaztettének mintegy kihívó tanúi: Orlow Nikitits Gergely, a fiatal Barjatinszkij herceg, Teplow államtanácsos és Wolkow, a színész, Orlow legkedvesebb társalgója s egy császári futár, ki azonban mitsem tudott a czinkostársak tervéről.

Midőn a gyilkosok Ropsába érkeztek, Pétert öltözetlenül egy asztalnál ülve találták, melyre krétával egy várerősség vázlatát rajzolá. Orlow Alexej azzal üdvözlé, hogy szabadságát nem sokára vissza fogja nyerni, egyuttal kijelenté, miszerint szívesen venné, ha őt Péter ebédre meghívna. A szerencsétlen férfiú semmi rosszat sem sejtve, készséggel teljesíté gyilkosa kívánságát. A burgundi bor is az asztalra került s a társaság a poharazáshoz látott. Alig hogy Péter egy pohárral ivott, midőn égető fájdalmat érezvén belső

részeiben, rémülve felkiáltott: „Meg vagyok mérgezve!” Egyuttal tejet kért. Környezete tréfára akarta venni a dolgot; majd utána küldött az enyhítő italnak, mely azonban késett. Most göresők, majd erős hányási rohamok állottak be s a szerencsétlen fejedelem borzasztó kínoktól gyötörve ágyára veté magát. Orlow és gyilkostársai zavarban voltak; az első odalépett az ágy elé és nyakon ragadá a küzködő fejedelmet, kinek azonban ellenállhatatlan erőt kölcsönzött a kétségbeesés és egy lökéssel eltaszítá magát a gyilkost. A nyomorultak most a szomszéd szobába léptek, tanácskozandó, hogy mit tevék legyenek. Midőn ismét kiléptek, közös erővel megragadák áldozatukat, kit borzasztó haláltusa után sikerült egy nyakába vetett hurokkal megfojtaniok.

Így halt meg Nagy Péter unokája 1762. július 17-én a délutáni órákban, 34 éves korában. Gyilkosai mindent elkövettek, hogy halálának természetes látszatot kölcsönözzenek; a holttestet az ágyra fektették, azután előhívták a seborvost, kijelentvén, hogy a császárt erős vérömlés lepte meg. Lüders, a seborvosnak már nem volt egyéb dolga, mint III. Péter halálát megerősíteni; a földön heverték a gyilkosság bizonyítékai. Évek múltával Orlow Alexej maga elbeszélte a szörnyű eset részleteit Bécsben, fájdalmának adván kifejezést, hogy a körülményektől kényszerítve, annak egyik főrészeze vala: „d'avoir été contraint de faire, ce qu'on a exigé de lui.”¹⁾ Castéra szerint Krusze orvos, ki a mérget készíté, egyuttal a fiatal Pál Petrovits nagyherceg orvosa is volt; mi, ha való — és nincs okunk e tényben kételkedni — bizonyára új és meglepő: az apa gyilkosa, a fia orvosa.

Orlow Alexej haladéktalanul megvitte a császár halálának hírét Katalinnak, kinél épen nagy és vidám társaság volt együtt. A nélkül, hogy a legkisebb felindulást árulta volna el, Katalin mély sajnálatát fejezte ki a gyászos esemény felett; s miután Paninnal a haláleset közzététele felett rövid tanácskozást tartott, nyugodtan visszatért a társaságba, melyet egy pillanatra elhagyott, s mintha semmi sem adta volna elő magát, ott vevé fel a társalgás fonalát, hol röviddel elébb félbeszakítá. Azonban másnap, midőn a császár halála hivatalosan közzététetett, Katalin keserű könnyekre fakadt

¹⁾ Raumer, III. köt. 307. lap.

szerencsétlen férje méltatlan halála felett... vajjon e könnyek őszinték valának-e, ki tudná megmondani? „Ismerem mindazon utálatraméltó indokokat,“ írja ezen alkalomból a francia követ de Breteuil, „melyek e messzekiható jelenetet szükségessé tevék; azonban nekem — nem tudom igazam van-e — ép oly borzadályt okoz, mint a tett maga, mely által előidéztetett... Régóta tudom azt is, miszerint a császárnőnek elve: egy kimondott elhatározásnál szigorúan megmaradni, jobb igazságtalanságot követni el, mint elhatározásunkat megváltoztatni; csak a balgák nem tudnak határozni.“¹⁾

Másnap, július 18-án, Katalin egy császári kiáltványt tett közzé, mely következőleg hangzott: „A volt császár gyakran szenvedett gyomorgöresökben; most is ezen bánatom lepte meg s minden orvosi szerek daczára, melyek alkalmaztattak, a Mindenhatónak tetszett, őt magához venni. Tetemei a Newszkij Sándor kolostor sírboltjában fognak nyugalomra tétetni s a császárnő a fővárosban lakó minden hű alattvalóját meghívja e gyászos ténykedésben részt venni s a boldogult lelki üdvéért imádkozni. Egyuttal azonban ezen váratlan halálesetben az isteni gondviselés kezét látni, mely kifürkészhetetlen szándéka szerint cselekszik s így adja tudtára akarátát.“ A következő éjjel a császár hullája Ropsából Szent-Pétervárra szállíttatott s az említett kolostor templomában ravatalra helyeztetett. A hullán félreismerhetetlen jelek tanúskodának a méreg s a fojtogatás hatásairól, melyek Nagy Péter unokájának erőszakos halálát kétségtelenné tevék. Július 21-én III. Péter holttestét négy udvari szolga a sírboltba szállítá, s nejének három évvel előbb elhalálozott leánya Anna nagyhercegnő mellé temették.

Midőn II. Frigyes barátjának bukásáról értesült, a bölcshiggadtságával a következő észrevételt tevő: „Erre el leheténk készülni. A császárnőnek sok szelleme, de semmi vallása sincs, s elődeinek egyéb hajlamaival öröklé a képmutatást is.“ Berenger, egy francia államférfiú pedig a következőleg emlékszik meg a nagy államesínyről, mely Oroszország kormányának új korszakát jelzé: „Mily látvány ez egy nép számára, mely higgadtan tud ítélni! Az egyik részen Nagy Péter trónvesztett és életétől megfosztott, unokája míg más

¹⁾ Hermann, V. köt. 306. lap.

résről V. Iván czár unokája VI. Iván bilincsekben bűzhödt börtönben sínylik. S míg ez történik a Romanow család tagjaival, azalatt egy Anhalt-Zerbsti kis német hercegnő amazok őseinek koronáját magához ragadja s uralmát felséggylilkossággal vezeti be.“

Még jellemzőbb Voltaire nyilatkozata, ki II. Katalinról megemlékezvén, így szól: „Tudom, hogy férjét illetőleg némelyek holmi apróságokat vetnek szemére; azonban ezek mind családi ügyek, melyekbe nem akarok keveredni; mindazonáltal nem hátrányos, ha valaki egy jogtalanságot jóvá akar tenni; ez mindig arra ösztönöz bennünket, hogy nagy erőmegfeszítésekben igyekezzünk a nagy tömeg tiszteletét és csodálatát kiérdemelni magunknak.“

A következmények megmutatták, hogy mivel kárpótolta Katalin Oroszországot azon erkölcsi károkért, melyeket erőszakos trónralépése által okozott.

Hetedik fejezet.

II. Katalin császárnő. 1762–1796.

Oroszország Nagy Péter halála óta. — A reformkorszak megújulása. — Újabb kiáltvány. — II. Katalin és Nagy Péter. — II. Katalin uralkodásának szakaszai. — Viszony a külhatalmasságokhoz. — Fontosabb intézkedések. — Bestusew visszahívása. — Orlov Gergely. — Összeesküvés. — Gróf Panin. — Jellemzés. — Nehézségek. — Közmívelődés. — Gyarmatosítás. — Erkölcsi hiányok. — Kormánytanácsok. — Czimvita. — Lengyelország.

Nagy Péter halálától egész II. Katalin trónraléptéig Oroszország, daczára belső bonyodalmainak és a hatalom birtokáért való versengésnek, nem tért le azon ösvényről, melyet számára állami életének újjáalkotója kijelölt vala. A sokat megtámadott és ócsárolt reformok, s az európai művelődésnek számtalan tényezői mind életrevalóknak bizonyultak, mert az életből vétettek s az élet számára rendelvék. A felvilágosodás lassan de biztosan áthatotta az orosz nemzet minden rétegét s meghódította minden nagyobb átmeneti nehézségek nélkül. Azonban I. Péter utódjai egész II. Katalinig nem építették tovább nagyszabású alkotásait, érdemük csak abban áll, hogy a meglévőkön nem változtattak s azok szerves fejlődését és izmosodását nem akadályozták meg.

II. Katalinnal megújulni látszik a reformok nagy korszaka; erőteljes, határozott s a kivitelben sohasem késedelmeskedő akarata jellemzően foly be az állam összes ügyeibe s a művelődés minden ténykedésébe. Eshélyesség, ravaszság párosultak megtörhetetlen erővel, hogy újat és nagyokat alkossanak. Ugyanazon eszközökkel, melyek segítségével a legfőbb hatalomig felemelkedett, sikerült magát fenntartania egy hosszú és sikerekben gazdag uralkodás alatt. Erkölseinek törvénye nem állott egyébből, mint

abból, hogy azt, mit keresztülvinni akart, megvalósítsa egészen és minden áron.¹⁾ Előtte mindig a cél lebegett; s a siker, melylyel azt elérte, mindig igazolta az eszközöket. Katalin nem elégedett meg a hatalom pusztá birtokával, hanem azt a legteljesebb mértékben gyakorolni is akarta. Egész lénye, jelleme, megjelenése mind uralkodásra vallott, melyre született, miként kevés nő a történelemben. Bámulatraméltó éleslátás és helyes tapintat vezették észszerű és szükséges eszközeinek megválasztásánál, valamint azok iránt, kiket magához akart tartósan bilineselni, s ámbár maga a hála érzelmét nem ismerte, felébreszté az emberekben az odaadó áldozatkészség legmagasabb érzetét. Számító hideg politikájában mindigaz ész által vezetteté magát, s mert az embereket ismerte, habozás nélkül használta fel azok erényeit, gyengeségeit, bűneit akkor vagy ott, hol reájuk szüksége volt. Miután nagy mértékben tudott magán uralkodni, lesújtó megvetéssel viseltetett azok iránt, kik szenvedélyeik szolgátságában sínylettek s a pillanat gyönyöreiért feláldozták a tartós sikert. A közönséges emberi tekinteteket és érzelmeket vakmerő bátorsággal lábbal tiporta s midőn a közvéleménnyel szembeszállott, egyszersmind daczolt az emberi és isteni törvényekkel. Így emelkedett II. Katalin az egyeduralom polezára, korlátlan akaratának ereje és ritka szellemi tehetségeinek szerencsés összhangzata által.

Ugyanazon napon, melyben férje elköltözött az élők sorából, a császárnő egy kiáltványt szerkesztetett férjének egyik gyilkosa, Teplow államtanácsos által, melyben a szerencsétlen császár emlékét és jó hírnevét a világ szemében bemoeskolja s elhitetni igyekezik, hogy ő maga a történektől egészen távol állott. „Egyedül az Isten keze,” így szól ama hirhedett közlemény, „szolgáltat segítséget ott, hol az emberek szíve a jót valóban gyakorolni kívánja. A császárnőnek sohasem volt szándékában az orosz trón birtokáért bárkivel versenyre kelni. A hazát ijedség és rémület fogta el, midőn látta, hogy az elébbi császár egyedül káros szenvedélyeinek kielégítésével van elfoglalva, melyeket nagy-nénje, Erzsébet császárnő életében legalább némileg elpalástolni igyekezett. . . Trónrajutását nem Isten ajándékának, hanem a véletlen művének tekintette. Ezen nézet,

¹⁾ Hermann, V. köt. 308. lap.

párosulva vétkecs armánynyal és gondatlansággal, hozta létre mindazon újításokat, melyek a nemzet veszedelmére szolgáltak. Elpártolt az igaz görög vallástól, az isteni szolgálatot kigúnyolta s azon volt, hogy az egyedüli igaz hitet kiírta. Még a természet örök törvényeit is lábbal tiporta, mert fiát Pál nagyherceget és anyját, nejét, a legkegyetlenebb módon üldözte. Szándéka volt, a nagyherceget a trón öröklésétől megfosztani és Oroszországot idegen kezekbe játszani. I. Péter intézkedéseit mind meg akarta szüntetni: a törvények elvesztették érvényességüket és a bíróságok megfosztattak hatáskörüktől; e mellett a birodalom legfontosabb ügyei elhanyagoltattak s az állam jövedelmei elpazaroltattak. Alig fejeződött be szerencsésen egy háború, már előkészüldéseket tett egy másodikhoz. Azonban legmegbocsájthatatlanabb azon magaviselete, melyet az ősei által annyira kegyelt és kitüntetett testőrség ellenében tanúsított, melyet káros újításai által mélyen megsértett. Mindezek által a császárnő kedélye nagyon felháborították; ő maga, valamint mindazok, kik őt buzgósággal szolgálták, a legnagyobb üldöztetéseknek valának kitéve. Sőt tény, miszerint III. Péter neje élete ellen tört. De hű alattvalói, kiknek szíve telve nemes érzelmekkel és isteni félelemmel, még idejében értesítették őt a fenyegető veszedelemről; s Isten segédelméhez folyamodván elhatározta, hogy a hazát megmenti a belső mind veszélyesebb nyugtalanságoktól. Alig érett meg benne ezen elhatározás, midőn a nemzet kívánsága hasonló módon nyilvánult; mindnyájan, rendi és rangi különbség nélkül, önként és egyhangulag kijelentették hódolatukat a császárnőnek és letették a hűség esküjét. Hogy a volt császárt káros szándokainak kivételében megakadályozza s a nemzetet a vérengzéstől megkímélje, a császárnő személyesen állott élére a testőrség-, tűzértség- és gyalogságnak. Alig hagyta el a fővárost, midőn egymásután két levelet kapott a volt császártól. Az egyikben azt kérelmezte, hogy engedtessek meg neki hazájába Holsteinba visszatérhetni; a másikban azt az ajánlatot tette, hogy lemond minden jogáról a koronára, hogyha megengedtetnék neki, hogy Woronzow Erzsébetet és szárnysegédét Gudovitsot magával Holsteinba vihesse. . . Ezen levelek telve valának hízeltételekkel, holott néhány órával előbb el volt határozva, a császárnőt megöletni; mindez bizonyos és kétségtelenül kitűnik azon

egyének vallomásaiból, kiknek a gyilkosságot végre kellett volna hajtaniok. A császárnő ezen levelekre írásban válaszolt s azt követelte, miszerint a közvélemény megnyugtatóására állítson ki egy önkéntes, sajátkezűleg írott lemondási nyilatkozatot: és ez megtörtént. E szerint Katalin Oroszország trónját minden vérontás nélkül foglalta el, miben Isten választottjai egyedül valának segítségére.¹⁾

Majdnem egyidejűleg a szerencsétlen császár ezen elítéltetésével. Sétsin, novgorodi érsek, kiről már megemlékeztünk, a szószékről egy minden mértéket meghaladó szenvedélyes és kiméletlen beszédet tartott, melyben III. Péter emlékét lábbal tiporta. S miután a boldogtalan uralkodó emléke meggyaláztatott s neve az örök feledékenységnak adatott át és nem volt egy hang, mely a méltatlanul megálázottnak védelmére kelt volna, II. Katalin mint korlátlan egyeduralkodó kezéhez ragadta a kormány gyeplőjét, hogy nemsokára bámulatba ejtse a világot szellemének és cselekedeteinek rendkívülisége és ereje által.

II. Katalin uralkodását ugyanazon szellem lengi át, melyet Nagy Péternél méltányolni és esodálni tanultunk; azonban Katalin már nem állott azon nehéz és sokféle akadályok előtt, melyek nagy elődjének művét oly feltűnő módon megnehezítették: Péternek makacs, tudatlan, rosszakarató tömegekkel kelle megmérköznie, melyek nem hajoltak meg és nem simultak s ősi daczczal állották útját minden törekvésének. Ellenben Katalinnak már sokkal könnyebb dolga volt: útjait és terveit bölcs törvények egyengették, melyek egy emberöltő alatt megszilárdultak; fogékonyságot és érdeklődést talált a műveltség és annak magasabb vívmányai iránt; segítőtársakat, kik az elmélet és gyakorlat mezéjén gyűjtögettek közhasznú ismereteiket. Neki nem volt szüksége új harcra kezdeni az elfogultság és sötétség ellen; legfontosabb hivatása abban állott, hogy tovább vezesse és befejezze Nagy Péter műveit s így részesévé tegye magát annak halhatatlan dicsőségének.

Ha az Anhalt-Zerbsti német hercegnőt Nagy Péter mellé állítjuk, azt fogjuk találni, hogy nem bírt nagy elődjének mindent felölelő tekintetével s azon bámulatraméltó adománynyal, minden dolgok lényegébe behatolni, nem bírt

¹⁾ Hermann, V. köt. 309—310. lap.

Alexej fiának antik jellemre valló lemondásával, melybe a hiúságnak egy árnya sem vegyült, nem volt oly elfogulatlan a valódi tehetség méltánylásában és megjutalmazásában. hadvezéri érdemeiről és babéraitól nem is szólva; ellenben Katalin nagy mértékben rendelkezett azon művészettel, mely arra képesít, hogy mindenhez megtaláljuk az alkalmas pillanatot, helyes és éles érzéssel birt Európa valódi politikai érdekei iránt, melyek hozzászólásához kiváló jogot biztosított magának; ismerte Oroszország kimeríthetetlen segélyforrásait, valamint szomszédainak gyengeségét; azt is jól tudta, hogy mire van Oroszország népeinek leginkább szüksége s azért fáradhatatlan volt azon eszközök felkutatásában, melyek országát és népeit nagygyá és boldoggá teheték. Nagy Péter számos eszméi általa nyertek megvalósulást vagy szerves kifejlődést s alatta emelkedett Oroszország azon politikai túlsúlyra, melyet egész máig megőrzött. Végre II. Katalin alatt nyertek az ország törvényei tökéletesülést, szelídültek az erkölcsök s emelkedtek a nép ipari és értelmi erői oly arányban, mint annakelőtte még sohasem.¹⁾

II. Katalin 34 évi uralkodását, mely oly gazdag volt nagy eseményekben és sikerekben, három időszakra oszthatjuk: az első tizenkét évet trónralépése után — 1762 egész 1774 — Katalin a birodalom belügyeinek rendezésére fordítá, figyelme kiterjedett a kormányzás minden ágára, külpolitikája főként Lengyelországot illetőleg szilárdságot és határozottságot nyert s Oroszországnak kellő befolyást biztosított az európai kérdésekben; Lengyelország sorsa megoldást nyert s az ozmán uralom hatalma erős lökést szenvedett. Az ezt követő tizennégy évet — 1774 egész 1788 — a béke áldása jellemzi; Oroszország déli határai a Fekete tengerig nyúlnak; a belső szervezkedés hatalmas lépéssel haladott előre; az ipar és kereskedelem gyors felvirágozást mutatnak s a tudományok és művészetek iránti érdeklődés mindinkább fokozódik. Uralkodásának harmadik időszakát és utolsó nyolcz évét — 1788 egész 1796 — a szakadatlan háborúk jellemzik, melyeket szomszédaival vívott vala, ezek közt kiváltképen Svéd-, Török- és Lengyelországgal és Perzsiával. A török és svéd háborúk mindazon előnyöket biztosították Oroszországnak, melyeket előbbi

¹⁾ Hermann. V. köt. 312. lap, és Ustrjalow, II. köt. 186. lap.

sikerei által kivívott magának, határai dél felé egész a Dnjeszterig terjedének. A Lengyelországgal folytatott háború Kurlandon kívül az egész lithván nagyfejedelemséget az oroszok kezébe adta; míg a perzsa háború csak a császárnő halála után ért ugyan véget, de Georgia végleges bekebelezését vonta maga után.

Felettén égető és fontos kérdés volt mindjárt uralkodásának kezdetén, hogy milyen állást foglal el II. Katalin Poroszországgal és azon államokkal szemben, melyek a hét-éves háborúban részt vettek. Ámbár első kiáltványaiban Poroszországot mint Oroszország legnagyobb ellenségét igyekezett feltüntetni, azért korántsem volt szándéka II. Frigyeszel szakítani, sőt nem telt el sok idő, és „a békebontó“ egyikévé lön legmegbízhatóbb szövetségeseinek. — II. Frigyes, ki III. Péter bukását előre látta, minden alkalommal figyelemzteté szent-pétervári követét Goltz bárót, hogy a császárné iránt a legnagyobb gyengédséget és óvatosságot tanúsítsa. Nemsokára Tsernitsew utasítást kapott összeköttetéseit a porosz főhadiszállással megújítani; s miután a királynak sikerült a magyar királynő seregeit Purkersdorf és Leutmannsdorf mellett megverni, az alkudozások Szent-Pétervár és Berlin között még kedvezőbben haladtak előre. Az 1763. február 15-én megkötött a hubertusburgi béke, mely véget vetett a hétéves háborúnak; II. Frigyes, daczára végzetes helyzetének, melyből csak III. Péter rövid uralkodása és ennek következményei mentették vala ki, mint győztes fejezte be a hosszú hadjáratot. Poroszország mint új nagyhatalmasság szerepelt az európai államszerkezetben; Franciaország belállapota mind szomorúbb képet mutattak; feloszlásának és társadalmi zűrzavarának előjelei mind észrevehetőbben kezdenek mutatkozni; mialatt Anglia első tengeri hatalmassággá küzd fel magát. A szétdarabolt Németország fellélekzett, mióta a Rajnán túli szomszédától nem kelle többé tartania. — Ilyen körülmények közt Oroszország, tekintve roppant kiterjedését, világhatalmi rangra emelkedik; szava mind nyomósabb lesz nemcsak a keleti kérdéssel összefüggő ügyek megoldásánál és elintézésénél. A hubertusburgi béke feloldá Oroszországot szövetségi kötelezettségei alól s egyértelmű volt a Porosz- és Oroszország közt kötendő békével, melyet nemsokára formaszzerű véd- és daczszövetség követett, melynek éle Ausztria és Franciaország ellen volt intézve.

Kurland, mely régi szerződések és megállapodások szerint a lengyel király souverainitása alatt állott, ez idő szerint nem birt uralkodóval. III. Péter unokatestvérének. Holsteini György hercegnek szánta a megürült trónt, míg III. Ágost lengyel király fiát Károly herceget óhajtá arra ültetni. Katalin erélyes akarata itt is megszüntette a bizonytalanságot; s egy császári rendelettel Biron herceget visszahelyezte régi jogaiba. Mindenki átlátta a császárnő valódi szándékát és tudta, hogy Biron János csak előkészítője az orosz uralomnak s hogy Kurland végleges bekebelezése az orosz birodalom területébe csak idő kérdése.

Mielőtt az események folyását követnők, vessünk egy tekintetet Katalinra és azon eszközökre, melyek által birodalmában tekintélyét és hatalmát megerősíteni igyekezett. Itt első sorban azon férfiakkal találkozunk, kik a császárnőnek a trónforradalom alkalmával főtámaszai valának, s kiknek győzelmét legelső sorban köszönheté. Az Orlow testvérek jól tudták, hogy az államesíny nélkülök nem sikerülhetett volna; s szolgálataik nagyságához mérték a jutalmat is, melyet most a császárnőtől leplezetlenül követeltek. És Katalinnak nem volt elég ereje a nyers természetek durva követelését visszautasítani. A bűnrészesség súlya egész ridegségével nehezedék reá e pillanatban. Hogy mennyire érezte a császárnő kényszerhelyzetét, azt többször kifejezte az idegen udvarok képviselői előtt. „Én kevésbé irigylendő életet folytatok,” szolt egyik napon de Breteul francia követhoz, „s azt is tudom, hogy azon egyéneknek, kik engemet környeznek, hiányzik a míveltség. De mit tegyek, mindent nekik köszönhetek. Ők tevének azzá, mi vagyok. Ők telve vannak becsületességgel és bátorsággal s bizonyos vagyok benne, hogy nem fognak elárulni...” Hogy tapasztalt erőket gyűjtsön maga körül, kik képesek leendene őt a kormányzás titkaiba és ármányaiba bevezetni, visszahívá az öreg nagykanzellárt Bestusew száműzetéséből s régi méltóságaiba iktatá. A száműzetés kétségbeejtő egyhangúságát azzal üzé el az egykori kormányzó, hogy a Szentírásból imaszerű kivonatokat készített, melyeket most jámborságának avagy talán képmutatásának jeléül nyomtatásban is kiadott. De Bestusew el volt határozva, lehetőleg régi befolyását is politikai ügyekben visszaszerezni; s azért mindjárt kezdettől fogva azok mellé állott, kik ez idő szerint

az udvarnál és a császárnőnél a legnagyobb kegyben és tekintélyben állottak.

Hogy magának Orlow Gergely kegyeit maradandóan megszerezze, Bestusew felajánlá neki szolgálatait egy ügyben, mely kényes természeténél fogva a legnagyobb tapintatot és óvatosságot igényelte. Orlow Gergely, a lázongó sztrjelitz utódja, ki sem míveltség, sem ismeret tekintetében nem állotta meg helyét, mértéktelen gögjében a császárnő kezére vágyódott. De még ezzel sem elégedék meg; azt kívánta, hogy ossza meg vele Katalin a trónt, s mindezt azon érdemek megjutalmazása fejében követelte, melyeket magának a császárnő trónralépése körül szerzett. — És Bestusew, a száműzetésből alig visszatért inkább ármányos mint eszélyes államférfiú arra vállalkozott, hogy az orosz nép nevében egy kérést levelet szerkesztszen, melyben az Orlow család érdemeinek felsorolása mellett arra kéri a császárnőt, hogy követve népeinek óhajtását, választana magának a legméltóbbak közül egyet, kinek kezét nyujtván, vele megosztani kész leend a kormányzás nehéz gondjait. — A folyamodványban félreismerhetetlen volt a czélzás Orlow Gergelyre, mert kimondatott, miszerint a választandó — csak orosz lehet. A sajátságos kérvényben arra is történt hivatkozás, miszerint Pál Petrovits nagyherceg gyenge testi egészsége folytán az orosz népnek eme kívánsága még inkább figyelembe veendő. Midőn Bestusew a kérvénnyel elkészült, tizenkét már előre megnyert püspök azt azonnal aláírta; sőt még azon függelékot tévék hozzá, hogy a trón és nemzet érdekei azt kívánják, miszerint a császárnő orosz alattvalói közül válaszsza meg jövődő férjét. Ezen kívánsághoz csatlakoztak többen a legelőkelőbb ország-nagyok és pedig úgy polgári mint katonai méltóságok közül.¹⁾

Ámbár minden jel arra mutat, hogy Katalin előtt nem volt ismeretlen kitüntetett kedvencének vérmes reménykedése, sőt a folyamodvány eszméjéről is értesülve volt még mielőtt az tényleg létrejött volna, azért mégis a legkomolyabban el volt határozva, minden házassági ajánlatot visszautasítani. Látszólag nem daczolt eléggé, sőt Mária Teréziát megkéré, miszerint járna közbe férjénél a német

¹⁾ Castéra, Tom. II. pag. 37.

császárnál arra nézve, hogy Orlow Gergely a birodalmi hercegi czímet elnyerhesse. Mindazonáltal tény, hogy e házasságra komolyan sohasem gondolt. Ehhez járult, hogy gróf Panin, a külügyminiszter, kinek alacsony származása daczára erősen kifejlődött aristokratus hajlanai ismeretesekek valának, valamint a hetman Razumowszkij egész erejükből ellene dolgoztak az Orlowok nagyravágyó és vakmerő törekvéseinek. Hozzájuk csatlakozott Woronzow, ki még mindig tartá magát a kancellári méltóságban, úgy, hogy Katalin nem állott egyedül kedvenczének és pártjának indokolatlan törekvéseivel szemben. A császárnő hálásan fogadta híveinek támogatását, kik csakhamar arról győződének meg, miszerint Orlow Gergely reménykedése korántsem fog teljesülésbe menni.

Katalin erélyes elhatározása azért is szükséges volt, mert tudomására jött, miszerint ellene formaszerű összeesküvés van készülöben, melynek élén maga Daskow hercegnő áll, ki esalódott reményei folytán, melyeket az államesíny után megvalósulni nem látott, a császárnőnek legveszélyesebb ellenségévé vált. Ezen ép oly szellemes mint ármányos és férfias akaraterővel bíró hölgyet Katalinnak okvetetlenül le kell vala fegyvereznie, ha a forradalmat kikerülni akarja, mely könnyen alig elnyert trónjába kerülhetett. — Színlelt és mesterileg játszott barátság volt az eszköz, mely Daskow hercegnőt lefegyverezhette: azért Katalin egy nyájas és látszólag a legfeltétlenebb bizalom által sugalmazott levelet intézett a hercegnőhöz, melyben őt baráti nyíltsággal kéré, hogy mondaná meg neki szokott őszinteségével, ha valamit az ellene tervezett merényletről tud. Daskow hercegnő rövid négy sorban válaszolt, mely azonban semmi kívánni valót sem hagyott hátra. A válasz így hangzott: „Madame, én nem hallottam semmit: de ha bármit hallottam volna is, óvakodnám azt elmondani. Mit kíván ön tőlem? azt-e, hogy a vesztőhelyen haljak meg? Jól van, el vagyok rá készülve.“

Katalin gazdag szellemének leleményességével megtalálta a módot és eszközöket, hogy magát az összeesküvők és forradalmárok ellen biztosítsa, kik uralkodásának kívánt első éveiben nagyon gyakoriak valának. Úgy Moszkvában mint Szent-Pétervárott nagy volt az elégtételnek száma úgy a katonai, mint polgári és egyházi körökben, kielégí-

tetlen remények, túlzott várakozások, sértő mellőzések stb. e számot mindinkább növelni segíték. Katalin erélylyel, de nem szigorral járt el ezen veszedelmes elemekkel; a magasabb állásukat lehetőleg lefegyverző leereszkedő magatartásával s azzal, hogy nagyravágyásukat vagy kapzsiságukat kielégíté; a kisebbek iránt már nagyobb szigort alkalmazott, bár nem mulasztott el semmit, hogy őket híveivé tegye. Külső megjelenésének fensége, hódító és lebilincselő nyájasága, valamint kiapadhatatlan bár józanul alkalmazott bőkezősége nem téveszték el hatásukat; uralma mindinkább megszilárdult, híveinek száma napról-napra szaporodott.

Nehéz állása volt a császárnőnek kivált gróf Paninnal, kinek feltétlen hűségében ép oly kevésbé bízhatott, mint a többi nagyokéban, s ki az uralkodói korlátlan hatalmat szerette volna egy az ország nagyjaiból alakult birodalmi tanács által megszorítani. A czári mindenhatóság és korlátlan hatalom megkötése lett volna ez a főnemesi rend túlsúlya által. Katalin jellemével és természetével merő ellentétben állott Panin ezen kedvencz terve; nem esoda, ha a császárnő ravaszságának és eszélyének egész tárházát igénybe vette, hogy ezen, egyeduralkodói hatalma ellen intézett merényletet ártalmatlanná tegye. De itt sem alkalmazott szigort és erőszakot; természetes tapintata jobban egyengette az utat mint a souverain szigor.

Midőn azután az idő és kifogyhatatlan erélye trónját mindinkább megszilárdítá, midőn nem kelle minden való vagy képzelt forradalmi rémkép elől összerezennie, a kormánygyeplőjét feszesebbre húzá, többet merhetett és nyiltabban cselekedhetett. Nemsokára érezték miniszterei és tanácsadói, hogy ők azok, kik az uralkodónő tanácsára szorulnak, ki magasan felettük áll úgy munkásságban, mint szorgalomban, valamint alapos ismeretekben és gyors áttekintés dolgában.¹⁾ Egyszer szellemi fölényének tudatában és gyakorlatában Katalin nem engedett többé az ellentétek ingadozó áramlatának, hanem megmásíthatatlan következetességgel haladott előre azon ösvényén, melyet önmaga szabott vala magának s melyről nem tért le többé sem jó, sem rossz napokban. Azoknak pedig, kik egy gyenge nőt gondoltak felemelni, kivel könnyű játékot űzhetnek, arról

¹⁾ Raumer, Hist. Beitr. II. 523.

kelle meggyőződniek, miszerint a valódi tehetség hivatottság és erő által túlszárnyaltattak. — Így tette le a fegyvert Katalin ellenségeinek sokasága, némult el a gőg és felfuvalkodottság követelő hangja, s indult meg Oroszország reformkorszakának második de még nem befejező része.

Sacken, német követ II. Katalin uralkodásának második évében 1764. ápril és május havában a következőket jelenté udvarának: „A császárnő minden erejéből oda törekszik, s úgy látszik czélt ér, hogy a két ellenséges párt: az Orlov és Panin párt közt a kölesönös féltékenykedést minél inkább szítsa: ezen úton inkább mint bármely más eszköz által reméli, koronáját fején megerősíteni. Különben Panin-nal és a többi miniszterekkel ép oly kevésbé van megelégedve, mint azok vele, de a szükségnek egy bizonyos vonása s a kölesönös tekintetek összetartásra kényszerítik. Egy meglehető heves vitatkozás alkalmával kijelenté, hogy egyedül akar uralkodni s az uralkodás dicsőségét és felelőségét senkivel sem kívánja megosztani. A testőrséggel szemben magatartását a körülményekhez képest alkalmazza: majd szigorral, majd nagylelkűségével, vagy bőkezűséggel jár el; némelyeket közülök szigorún megbüntet, de majdnem ugyanazon pillanatban a többiek közt pénzajándékot osztogat ki. Ezen uralkodónő kitűnően érti a művészetet, a nemzetet felváltva majd rémületbe ejteni — fejedelmi szigora által — majd pedig kedélyesen mulattatni — jóakarata folytán — és pedig a szerint, a mint vagy az egyiknek, vagy a másiknak szükségét látja.

A főnemesség, papság, sőt maga a nép kezdetben nagy tartózkodást tanúsított a császárnő iránt, mi különösen kitűnt, midőn szeptember havában a koronázási szertartások alkalmából Moszkvába utazott. A régi nagy nemesi családok feltűnően visszavonták magukat minden alkalommal, a papok várakozó állást foglaltak el és korántsem rajongtak a császárnőért. A nagy tömeg hangosan éljenezte a fiatal Pál Petrovits nagyherceget, valahányszor nyilvánosan megjelent, ellenben a császárnőnek tüntetőleg és sértő módon hátat fordított. A helyzet valóban nem volt bizalmat gerjesztő; de Katalin nem esett kétségbe. A kényelmes és puha élethez szokott nemességtől, mely csak nagyon nehezen tudta magát tette buzditani, nem tartott; a papsággal kezében tartá a kibékülés és szövetkezés díját vagy jutal-

mát; a népet pedig könnyen megnyerheté, mihelyt a két elsőtől többé tartania nem kellett. Az elégtelenség okait tehát minden áron el kelle hárítania.

A papság türelmetlenül várta a III. Péter által lefoglalt egyházi javak visszaadását s ennek folytán szándékosan táplálta az elégtelenség szellemét. Katalin azonban bámulatraméltó erélylyel foglalt állást ezen fontos és veszélyes tényezőjével az orosz társadalomnak és közvéleménynek: eljárását a gyengeség legkisebb jele nélkül vezette be és hajtotta végre szándékát. A papság ez idő szerint a haladásnak és művelődésnek legnagyobb s talán egyedüli valódi ellensége volt; a helyett, hogy a népnek vezéresillagul szolgált s annak tanítója és nevelője lett volna, mérhetetlen tudatlansága, erkölcsének durvasága és merev vallási rajongása által útjában állott minden józan haladásra irányzott törekvésnek. Katalin el volt határozva az államhatalmat teljesen függetleníteni az egyháztól s azt ennek föléje emelni. Mielőtt tehát az egyház által felvetett kérdések érdemleges tárgyalásába bocsájtkozott volna, már az 1762 év végén egyházi bizottságot hívott össze s eléje terjeszté a III. Péter által kiadott ukázt megvizsgálás és javaslatétel végett. A bizottság legtöbb tagja, — s ez jellemző világot vet az orosz papság erkölcsi állapotára — pénzzel megvesztegetett, a többiek dühöngő kifakadásaival senkisem törődött. Így vette kezdetét az orosz egyházi birtokok secularisatiója. Katalin erélye és eszélyessége megtermé gyümölcseit. Az elégtellen papok közül többen bujtogatásra adták magukat s titkos összeesküvést terveztek; s a testőri és egyéb katonai laktanyák lettek most is színhelyeivé a titkos bár nem veszélyes mozgalomnak. De Katalin fáradhatatlan kémei: Glebow, Paszek és Teplow mindenütt nyomukban voltak a zendülőeknek s ellensúlyozták bujtogataik hatását. Váratlanul egy császári rendelet hirdettetett ki, mely a testőröknek szigorún megtiltá, tisztjeik engedélye és parancsa nélkül bármely czélból gyülekezni és nyilvános kérdéseket vitatkozás tárgyává tenni; a legvakmerőbbek és legszájasabbak közül többen elfogattak és megkorbácsoltattak; mások Szibiriába küldettek. A szigor és erély megtette hatását; a még elébb hangos és rakoncátlan elemek meghunyászkodának és Katalin zavartalanul hajthatta végre messzemenő terveit. A kiküldött bizottság hivatva volt, az egyházi államnak szilárd és

tartós alapot adni a jövőre; és pedig egészen I. Péter szellemében és az egyházi törvények értelmében. Az egyházi javak kezelése azontúl is egy külön gazdasági osztályra ruháztatott: a papok szabad fáézási jogot nyertek egykori erdőségeikben, azonfelül bizonyos nagyságú földbirtokot kert és legelő czéljából; az alsóbb rendű papság meghatározott szántóföldet is kapott. Minden egyéb egyházi javak jövedelméből minden pap vagy szerzetes rangjához és lakóhelyének drágasági viszonyaihoz képest rendes évi fizetést kapott. Az újítás kiváltképen jótékony hatással volt az alsóbb papságra, melynek anyagi helyzetén tetemesen javított. Az ekként megtakarított évi felesleg 1,100.000 rubelre rúgott, mely szegény tiszték, rokkantak, árvák, özvegyek és egyéb támaszra szorultak segélyezésére fordított. Kór- és szegényházak évi 300.000 rubellel segélyeztettek. Az utolsó, 1760-ban eszközölt számítás szerint az érsekek és püspökök, a templomok és kolostorok összes megadózott férfi paraszt alattvalóinak száma, kik „gazdasági parasztok” neve alatt szerepeltek, 910.886 lelket tett. Ezek, eddig a papságnak vagy egyháznak teljesített szolgálataik megváltása fejében a gazdasági osztály pénztárába évenként másfél rubel fejadót tartoztak fizetni.

Valamint nagy ellenzékre talált a császárnő a népnevelés és oktatás körül a tudatlan és minden ismerettől idegenkedő papságban, ép oly nagy akadályokkal kelle megküzdenie az ú. n. művelt osztály nevelését és kiképeztetését illetőleg. A nemesség megrögzött frivolitása, mondja Hermann, ép oly nagy akadályt képezett itt, mint a papság sötét tudatlansága amott. De Katalin itt is erélylyel látott a dologhoz s ép oly teljes sikert aratott. Szándéka volt, a nemességet műveltség és gondolkozásmód tekintetében egészen átalakítani, s ily célból az 1764. év végén egy emlékiratot dolgoztatott ki, melyben számot adott a nemzetnek arról, hogy miként véli a mindkét nem számára alapítandó nevelőintézeteket berendezni és céljaiknak megfelelőleg szervezni.

Ezen érdekes emlékirat főbb vonásai a következő eszmék körül mozognak: A gyermekek rossz nevelése azon hamis felfogásból származik, hogy mindenekelőtt arra fordítatik a legtöbb gond, hogy a gyermekek minél több ismereteket nyerjenek a tudományokban és művészetekben.

holott ennek csak a befejezőnek kellene lenni, midőn a nevelés véget ér. A gyermek szellemét képezni akarni, még mielőtt szíve és jelleme képeztetett volna, annyit tesz, mint egy épületet alap nélkül felépíteni akarni. Hogy ezen régi és téves felfogáson alapuló elvvel szakítsunk, csak egy út áll előttünk nyitva: egy új nemzedéket teremteni, azaz egy nevelőintézetet a jövő atyák és anyák számára, kik majdan képesek leendnek, gyermekeiket azon elvek szerint nevelni, melyek segítségével maguk is értelmes és gondos emberekké lettek. Az emlékirat tervezete szerint mindkét nem számára külön iskolák és nevelőintézetek alapítandók, és pedig úgy nemesi mint polgári származású gyermekek számára. A rendszeres nevelés és tanításnak az ötödik vagy hatodik évben kell kezdődnie; míg a nevelőintézetekben a gyermekek egész 18. vagy 20. életévükig maradnának. Ezen egész idő alatt csak legközelebbi rokonaik által látogatathatnának, még pedig minél ritkábban. Mi a tantárgyakat s a módszert illeti, arra nézve az emlékirat a következőket mondja: A növendékek mindazon tárgyakban fognak oktatni, mire egy jó háztartásban és társaságban leginkább szükség van; fődolog, hogy jó ízlést sajátítsanak el és kellő érzéket a legnagyobb tisztaság iránt, úgy személyüket illetőleg, valamint mindenben, mi őket környezi. S ha egyszer ennyire vitték, akkor tehetségeikhez képest és állapotuknak megfelelőleg választhatnak a tanulandó tárgyak közt.

És Katalin nem állapodott meg a pusztán jó szándéknál, hanem már 1764-ben az Erzsébet császárnő által a Newa partján alapított woszkressenki-féle kolostort átalakította nevelőintézetté, melyben 240 nemes családból való fiatal leány helyeztetett el. A következő évben ugyanily nevelőintézetet alapított 240 polgárleány számára. Mindkét nevelőintézet továbbfejlesztéseért és felvirágoztatásáért sokat tett később I. Pál császár neje, Mária Feodorowna császárné.

Jellemző, hogy a fiúgyermekek nevelése és kiképeztetése egyelőre még mindig katonai szellemben történt. Egész II. Katalin trónralépéseig a tengerészeti és a hadapród-iskola valának az egyedüli tanintézetek Oroszországban azok számára, kik magukat a katonai pályára akarták kiképezni. Technikai kiképeztetés dolgában az ország nagyon szegény volt; azért Katalin néhány hónappal trónralépése

után megalapította a mérnökkari és tűzeriskolát. Két évvel később a távol szibíriai Jakutsk-ban egy hajózási tanodát létesített oly célból, hogy a kereskedelem Ázsia északkeleti és Amerika északnyugati része közt felvirágozzék. Majdnem ugyanazon időben — 1764. novemberben — az Erzsébet által alapított művészeti akadémia új alapszabályokat és kiváltságokat nyert; rendes tantárgyai közé felvették: a festészet, szobrászat, rézmetszés és a műipar. A képzőművészetek új és pompás palotája a Newa jobbpartján 1788-ban megnyitott.

De II. Katalin gondoskodó figyelme kiterjedett az emberbaráti intézményekre is, melyek benne buzgó és áldozatkész pártolóra találtak. Midőn Katalin 1763-ban Moszkvában tartózkodott, Betzkoi Iván parancsnokló tábornok ajánlatára egy szülészeti intézetet és lelenczházat létesített, összesen 8000 gyermek számára; melynek mintájára később 1767-ben egy második lelencz- és ezzel kapcsolatos nevelőházat alapított a fővárosban Szent-Pétervárott. Továbbá elrendelte, hogy a régi közegészségügyi kamara helyett, melynek első főnöke Lestocq volt, egy „birodalmi orvosi felügyelőség” állíttassék tágasabb és pontosabban körülírt hatáskörrel. Az 1765-ben Orlov Gergely kezdeményezése folytán jött létre az első gazdasági egyesület Oroszországban, „Szent-pétervári szabadalmazott gazdasági társulat” czímén a földművelés szakszerű emelésére és művelésére. Ugyanazon évben elrendelte a szenátus az ország általános felmérését; mely óriási munkálat azonban csak 1805-ben készült el egészen.

Hogy Oroszország földművelő lakosságának számát szaporítsa, Katalin nagy gondot fordított kivált a déli vidékek gyarmatosítására. Már 1763-ban egy központi hivatalt állított fel, melynek feladata volt az országban lakó vagy oda érkező idegenek ügyeit és érdekeit védelmezni. Az asztracháni kormányzásban, Szaratowban a Wolga mentében, továbbá Orenburg, Bjelgorod és más vidékeken nagy kiterjedésű területek jelöltettek ki gyarmatosítás céljából. Nyilvánosan közzétett rendeletek által a bevándorlóknak utipénz és ingyen szállítás biztosított a kormány költségén; megérkezésükkor pedig megfelelő tőkét kaptak előlegképen tízévi kamatmentességgel. A jövevények egyuttal fel valának mentve minden polgári és katonai szolgálatok teljesítése alól; s egy meghatározott időn belül nem vettek részt az adó-

terhekben. A legtöbb gyarmatos, és pedig úgy földműves mint iparos, Németországból, főként a Rajna melléki Pfalzból jött; de jöttek bár kisebb számban Svéd-, Lengyel- és Franciaországból is. — Egyedül a szaratowi kerületben 10 ezer családra ment a jövevények száma. Évek során át tartott ezen bevándorlás, bár mindinkább megfogyott az érkezők száma, úgy, hogy 1774-ben hivatalosan 26.000-re tétetett.

De nemcsak Oroszország távol eső vidékeit kereste fel a munkás és iparos jövevények áramlata, hanem a főváros közvetlen szomszédságát. Így 1765-ben három német falu alapított a Newa és Isóra szomszédságában és Czarszkoje-Szele mellett, alig tíz werstnyi távolságban Szent-Pétervártól. Szibíria népessége is gyors szaporodást mutatott az idegen jövevények által, kiknek száma 1769-től 1772-ig 20.515 lélekre tétetett.

Azonban a rendeletek hozatalával korántsem nyertek a nyilvános ügyek mind megfelelő elintézését, melyek az anyagi és szellemi jólétre irányozták; Oroszország közszelleme még korántsem volt megérve a célszerű és jótékony intézetek befogadására. Megvesztegetések, zsarolások napirenden voltak még a magasabb kormányhivataloknál is; úgy, hogy Katalin már néhány nappal trónralépése után kényszerülve volt egy császári ukázt kibocsájtani, melylyel a legsúlyosabb büntetéssel fenyegeté mindazokat, kik hivatalos hatalmukkal visszaélnek. Hogy mily ijesztő ragályként nehezedének ezen visszaélések a nyilvános élet minden ágára, bizonyítja egy hivatalos jelentés, mely egy évvel II. Katalin halála után látott napvilágot s többek közt a következőket tartalmazza: „Ha valaki Szent-Pétervárott vagy Oroszországban szolgálatot keres, mindenekelőtt pénzzel kell azt megvásárolnia; ha valaki biztosítani akarja magát rágalmazás ellen, ezt is csak pénzzel teheti; ha pedig valaki rágalmazni akarja ellenfelét, ezt is könnyen megteheti — pénzzel, megvesztegetéssel vagy ármányokkal. Sokan a bírák közül azon szent helyet, hol igazságot kell szolgáltatniok, piacvezé változtatják. Nemcsak így van ez az előkelő társasághoz tartozó magasabb állású bíráknál, hanem a legtávolabb eső vidéken székelő közegeinél az igazságszolgáltatásnak. Ezen hivatalnokok a legegyszerűbb ügyekben akadékoskodnak, gáncoskodnak, csak hogy a szegény

embereket zsarolhassák, kiket minden vagyonuktól és jószágaiktól megfosztanak.

Egyik oka ezen szomorú állapotoknak az volt, hogy a törvények végrehajtására képzett és alkalmas közegeket találni nem lehetett. „A császárnő rendeletei trónralépése óta,” mondja egy 1764. deczember 14-én kelt jelentés, „a lehető legrosszabb szándékkal hajtának vala végre. — A tartományokban alkalmazott bírák tíz hónap óta nem kapták meg fizetésüket; mert a fenntartásukra rendelt alapok elégteleneknek bizonyultak. A kapzsi és igazságtalan bírák rablási hajlamai szükségképen az uralkodónő ellen izgatják fel a népet, minthogy neki tulajdoníttatik a mulasztás, hogy a bírák nem kapják meg rendesen járulékaikat s ennek folytán zsarolásra s egyéb erőszakoskodásra kényszerítettnek. Ez vagy ehhez hasonló bajok akadályozzák meg az állapotok javulását.”

A szenátus mellett még két más magas kamara állott fenn, melyeknek tanácskozásain maga a császárnő elnökölt s melyek a főfelügyeletet gyakorolták minden birodalmi ügyekben; a titkos államtanács — szószerint: „Ő császári felsége udvaránál létező tanács,” melynek tagjai a valóságos minisztereken kívül a birodalmi alkanczellár és a császári főkormányzó valának s közönségesen a „Cabinet” neve alatt fordul elő. — A külügyek közvetlen vezetése a birodalmi alkanczellár kezébe volt letéve. A szenátus nem jó szemmel nézte, hogy úgy a „Cabinet,” mint a külügyi kamara nemcsak teljesen függetleníté magát beavatkozásától, hanem elégszer ellene cselekedett intézkedéseinek, miáltal gyakran illetékességi viszályok keletkeztek, melyek többnyire a császárnő erélye és tapintata folytán nyertek megoldást. II. Katalin következetesen oda dolgozott, a hová I. Péter törekedett: az orosz nagyok és általában az orosz nemesség hatalmát megtörni és megsemmisíteni, hogy helyét egy egészségesebb elemmel töltsse be, mely több érzékkel bír az állam érdekei iránt s alá tudja magát rendelni a fegyelemnek, mely nélkül minden kormányzás lehetetlenné válik.

De Katalin jól ismerte az orosz nemzet minden sajátosságait s oly biztossággal, lehet mondani mesteri kézzel bánt vele, hogy mindent mit akart, ha kerülő utakon is, meg tudott valósítani. Daczára idegen származásának és neveltetésének teljesen azonosítá magát az orosz néppel s

annak sajátos jellemével. — Szerette a fényt és pompát, melyekért sokat áldozott, de ízlése által nemesíté annak alkalmazását. Udvarában fesztelen jó hang, sőt bizonyos neme a kedélyességnek uralkodott, mely azonban sohasem nélkülözte a fenséget. „A császárnő,” írja Sacken követségi jelentéseiben az 1764. deczember utolsó napjairól, „czarszkoje szeloi udvaránál sajátságos nemét honosítá meg a fesztelen társalgásnak, mely ment minden szertartásosságtól. Közön-ségesen kard és érdemrend nélkül jelennek meg a császárnő előtt; s ő ki- és bejár cabinetjébe, anélkül, hogy ezt bárki társaságában és körében észrevenné, avagy bárki megfelel-keznék a felségnek tartozó tiszteletéről és hódolatról. Ezen uralkodónő, ki oly büszkén ül trónján s oly büszke maga-tartásában az idegen hatalmasságokkal szemben, magánéle-tében egyenlő lábra helyezkedik alattvalóival. Olyan újítás ez ezen országban, mely bámulatba kell hogy ejtse a nemzetet, melynek hizeleg s melylyel a császárnő ezerek szívét fogja megnyerni. Annyira meg van szokva hátorozott bár titkos érvek szerint cselekedni, melyeknek terveinek czélja alapul szolgál, hogy még szórakozásainak és mulat-ságainak nagy részét is ilyen értelemben kell felfogni. Minthogy ragyogó szelleme és hasonlíthatatlanul több esze van mint környezetének, nem csoda, ha ismeretei által mindannyi felett uralkodik s mindenki azon meggyőződésben él: miszerint a roppant birodalmat egyedül lelki fölényével kormányozza.“

II. Katalin mindjárt trónralépése után czímviszályba keveredett Franciaországgal, mely sajátságosságánál fogva megérdemli a felemlítést. XIV. és XV. Lajos csak feltételesen engedélyezték a maguk részéről I. Péternek és Erzsébetnek a császári czímet s azon kikötéssel, hogy ezen elismerés mitsem változtat a két udvar eddigi rangviszonyai illetve szertartásossága között. Úgy Nagy Péter mint leánya, tekintettel Oroszország sajátságos viszonyaira, ezen feltétel-nek alávetették magukat. Midőn de Breteul francia követ 1763 elején visszatért Szent-Pétervárra, királya nevében hasonlót követelt Katalintól is, mit azonban III. Péter büszke özvegye a leghatározottabban visszautasított. S miután már előzetesen gróf Panin belügyminiszter az európai udvarokhoz egy jegyzéket intézett a czímkérdés dolgában, Katalin a maga részéről nem kívánt többé hozzászólni a dologhoz.

Panin ezen jegyzéke lényegében a következőket mondja: „A Nagy Péter által a maga és utódai részére igénybevett felségi cím ép úgy illeti Oroszország koronáját mint magát a monarchiát. Ő felsége a császárnő ennek folytán az ú. n. reversalis megújítását, melyet annak idején az európai hatalmasságok kaptak, midőn Oroszország uralkodójának legelőször a császári címet megadták, a fennálló elvek alapján egészen szükségtelennek tartja. Ennek következtében a császárnő ő felsége megparancsolta miniszteriumának, azon általános nyilatkozatot közzétenni, miszerint a császári cím már természeténél fogva az orosz koronát és birodalmat megilleti s már évek hosszú során át átöröklődött; azért sem ő, sem pedig utódai valaha a reversalist megújítani nem fogják. — Ezzel kapcsolatban ő felsége a császárnő el van határozva, mindazon hatalmasságokkal, melyek tőle a császári címet megtagadnák, az összeköttetést megszüntetni.“

A császárnő ezen határozott nyilatkozatára XV. Lajos 1763. január 18-án a következőleg válaszolt: „A címek magukban véve semmit sem jelentenek; értékök csak akkor van, ha az illetők részéről elismertetnek. Az uralkodók nem adhatnak maguknak saját elhatározásukból címeket. ehhez alattvalóik beleegyezése sem elégséges, hanem szükséges, hogy a többi hatalmasságok elismerjék. — Minden koronának szabadságában áll, egy ilyen címet elfogadni vagy visszautasítani, vagy pedig azt bizonyos kikötések és feltételek mellett megadni.“ Egyébiránt a király nem csinált akadályt, Katalinnak *ezuttal* a császári címet megadni.

Katalin nemcsak cím dolgában függetleníté magát elődei szokásaitól és eljárásától, hanem oda törekedett, hogy minden kötelezettségektől menten szabad kezét szerezzon magának jövő politikáját illetőleg. — A kurlandi bonyodalmak elhárítása után, melyekről röviden már megemlékeztünk, legtöbb idejét a lengyel ügyek vették igénybe, melyek mindinkább összebonyolódtak s a legnagyobb óvatosságot és eszélyességet tettek szükségessé. Lengyelország III. Ágost közel kilátásban álló halála esetére ismét válságos helyzetbe jutott. A szász uralkodóház helyét az orosz uralom készült felváltani; Péter politikája mindinkább megérett s maga a lengyel nemzet a legtöbbet tette, hogy a válság törésre vezetett. Katalin nem vette le szemét Lengyel-

országról s mindent gondosan előkészített, hogy az alkalmas pillanatban a cselekvés színpadára léphessen. Ügyvivője és hű munkatársa a tudományos képzettségű s a diplomácia útvesztőjében jártas gróf Kayserlingh volt, ki Varsóban nagy ügyességgel és körültekintéssel mozdította elő Oroszország és a császárnő érdekeit.

E pillanatban két hatalmas család állott egymással szemben Lengyelországban: a Czartoryski és a Radziwil családok; az utóbbinak kiváltképen Lithvánia területén fejedelmi birtokai valának, melyek jövedelme meghaladta az öt millió forintot. — II. Katalin az első mellett foglalt állást s követte által kijelenté, miszerint III. Ágost halála esetére vagy Vörös-Oroszország nádorának fiát Adám herceget, vagy pedig ennek unokatestvérét gróf Poniatowskit fogja a lengyel trónra segíteni. A fiatal Radziwil herceg, Károly, ellenségesen állott szemben a Czartoryski család jelöltjeivel, miáltal a lengyel országgyűlés mindjárt kezdetben két pártra szakadt. A képviselők fegyveresen jelentek meg az országgyűlésen és Poniatowski Szaniszló Ágost, Czartoryski ösztönzésére, hangosan és szenvedélyesen tiltakozott az országgyűlés törvényessége ellen, mely az idegen nemzetiségű Brühl miniszter és fia befolyása alatt jött vala létre. A kedélyek felháborodása annyira ment, hogy már tettelegességekre került a dolog, midőn Zimakowski Mihály indítványára a liberum veto alkalmazásával az országgyűlés nagy botrányok közt feloszlatott.

A viszályt kiváltképen növelte azon körülmény, hogy III. Ágost lengyel király egyikét fiai közül, Károly herceget, ősi jogcímen, mely innmár régóta tarthatatlanná vált, a kurlandi hercegi trónba helyezte. A szent-pétervári udvar ennek folytán oly intézkedéseket tett, melyek az ellenségeskedések kitörését mind valószínűbbé tették. Hogy a hercegségbe visszahelyezett Biron Jánost megvédje, II. Katalin 20 ezer emberből álló sereget küldött Kurlandba, mely azonban nem bizonyult elégségesnek. A kurlandi viszályok és a lengyel zavarok együtt fejlődének, együtt nőttek nagyra s együtt kerültek nemsokára megoldásra.

1763. október 5-én III. Ágost lengyel király meghalt, miáltal a versengő pártok iránya és céljai is megváltoztak. A választó országgyűlés, mely röviddel utóbb összeült, alkalmat szolgáltatott a Czartoryski családnak, különleges

érdekeivel előtérbe lépni. — Oroszország ezen eseményre régóta el volt készülve; Nagy Péter régi terve Lengyelországot illetőleg egy erős lépéssel közeledett megvalósulásához. Katalin el volt határozva az egykor oly hatalmas országot megsemmisíteni és birodalmába bekebelezni; de az idő még nem érkezett el, hogy nyíltan színt vallhatott volna; azért a Czartoryski családot továbbra is azon hiedelemben hagyta, mintha érdekeit kívánná előmozdítani. — Hogy titkos terveit könnyebben megvalósíthassa. Katalin II. Frigyes porosz király szövetségét kereste, ki még mindig feszült lábon állván a magyar királynővel, sem Angliára, sem Franciaországra nem támaszkodhatott. s örömmel ragadta meg a császárnő ajánlatát. Katalin egy titkos és bizalmas levelezésben, melyről még az illető koronás főek miniszterei sem tudtak, állapotodott meg a porosz királlyal minden iránt, mi a szövetség lényegét illette; s mert Frigyes birodalmának területi gyarapodását mindenek fölé helyezte. 1764. ápril 11-én megkötött a szövetség Oroszország és Poroszország közt, és pedig egyelőre nyolcz évre. A szerződést Szent-Pétervárott a porosz király követe, Solms gróf, továbbá Panin és Golitzyn miniszterek írták alá. Nyilvánvaló dolog volt, hogy a két állam szövetsége Lengyelország területi kisebbedését jelenté, ámbár mindenféle az hirdetések, miszerint a viszálykodó nemzet szabadságának megvédése érdekében jött vala létre. Ezen szerződés megkötése óta valóságos elnyomatási rendszer lépett életbe Lengyelországban, az elrettentés és megvesztegetés titkos háborúja, mely erkölcsi tekintetben is mind súlyosabban nehezédék a szerencsétlen országra, melynek végleges letűnését előkészíté és sietteté. Egy nemzet sem kérkedett szabadságával és hazaszeretetével oly kihívóan és egyik sem vétkezett párt- és magánérdekekből ezerszeres árulásával ez első törvényei ellen az állampolgári erényeknek, mint Lengyelország.¹⁾

Lengyelország egyedüli, állampolgári jogokkal felruházott osztályát a nemesség képezte, melynek tagjai mindmegannyi külön souverainnek képzeltek magukat s kiknek kezében úgy a monarchia mint a köztársaság tehetetlen parányokra oszlott. Az egyéni korlátlan önkény

¹⁾ Hermann, V. köt. 357. lap.

jogosultsága, minden törekvést és intézkedést a nemzet javára lehetetlenné tett; s csak így lehetett, hogy Lengyelország a tizennyolczadik század közepén úgy közigazgatási, mint pénzügyi és honvédelmi tekintetben ép oly szánandó és szomorú képét nyújtá a hanyatlásnak, mint az ozmánok egykor oly hatalmas és rettegett birodalma. Az egyedüli eszköz, melylyel a nemzet szabadsága még megmenthető lett volna, az abszolút monarchia megvalósítása vala; melytől azonban a lengyelek leginkább irtóztak. Az alkotmány hiányossága, melyhez azonban a nemzet a legnagyobb mérevséggel ragaszkodott, a lengyeleket valóságos játékszerévé tette az idegeneknek. A jogérzet majdnem teljesen kihalt a lengyel nemzetben; s ki erkölcsi sülyedését a maga valódi ijesztő alakjában megismerni akarja, annak állami történelmén és országgyűléseinek eseményein kívül csak betekintést kell szereznie igazságszolgáltatásába és a törvények mindennapi kezelésébe. Nem lehet tehát csodálkoznunk a fölött, hogy két hatalmas és még mindig növekedő állam czélul tűzte ki magának annak területi megcsónkítását. A szerencsétlenség, mely Lengyelországot fenyegette, annál nagyobb vala, minthogy elhárítható többé alig volt. Lengyelország immár nem találta fel önmagában azon támaszt, melyre szüksége volt; s azért az erősebbek zsákmányává kelle válnia; s bizonyos, hogy bárki lett volna is szomszédja, végzete ugyanaz lett volna úgy a természet mint az államok törvényei szerint, melyek nem ritkán találkoznak egymással.

Nyolczadik fejezet.

II. Katalin czárnő. (Folytatás.) 1762—1796.

Lengyelország helyzete. — A dissidensek. — Pártvillongások. — Poniatowski Szaniszló lengyel király. — Orosz befolyás. — Országgyűlés. — Viszály a király és nemzet közt. — Törökország. — Francia politika. — Lázadások. — A confederációk. — A török háború előzményei. — Merénylet. — Szövetség Poroszországgal és Ausztriával. — Francia segély Lengyelországnak. — Lengyelország első felosztása. — Poniatowski és Lengyelország.

Lengyelország felosztásának története utolsó királyának megválasztásával veszi kezdetét; alapjául pedig azon események szolgálnak, melyek azt megelőzték. Az orosz ármány voltaképen azzal vette kezdetét, hogy gróf Kayserlingh varsói orosz nagykövet mellé mint az udvar második képviselője Repnin Miklós herceg, Panin gróf rokona rendeltetik; ki mint a császárnő titkos megbízottja katonás erőszakkal támogatta Kayserlingh diplomatai sakkhúzásait. Repnin legelőször is megnyerte Lubieski lengyel primást. Majd egy nyilatkozatot tett közzé, melyben Katalin azt az ígéretét nyilvánítja, hogy a lengyel köztársaság törvényeit, szabadságait és fennállását biztosítja és minden erejéből támogatni fogja. A császárnő egyébiránt az efféle hangzatos nyilvánulások által nemcsak megnyugtatni akarta a lengyel népet, hanem egyuttal az európai hatalmasságok éberségét kijátszani. Nagy fontossággal birt ezen pillanatban a béke fenntartása a török portával; s azért Katalin nem kímélte az állam kincstárát és nagy összegeket fordított a nagyvezir és más fontos személyek megvesztegetésére Konstantinápolyban. A porosz követ a török fővárosban természetesen mindenképen támogatta szövetségesének törekvéseit. Katalin jelöltje a megürült lengyel trónra kezdettől fogva kegyencze

Poniatowski Szaniszló volt, minek következtében úgy a gőgös Czartoryski Ádám, valamint Oginski, a lithván nagykanczellár, kénytelen volt jogairól lemondani, melyek amúgy sem állottak vala ki a próbát. Nagy előnyére szolgált az orosz érdekeknek, hogy III. Ágost fia, Frigyes Keresztély szász választófejedelem, röviddel atyja halála után hasonlóképen elköltözött az élők sorából, fia és utódja pedig még kiskorú volt; ki ennél fogva nem is jöhetett komolyan számításba; továbbá, hogy a Czartoryski párttal olyan férfiak állottak szemben, mint Radziwill Károly herceg, a koronafővezér, a kétes származású Branicki és a kijewi nádor Potocki gróf, kik gyűlölettől eltelve legkevésbé sem mozdították elő a szabadság ügyét.

Lengyelország, az államélet legellentétesebb elemeiből összetéve, a két utolsó Ágost alatt alig birt kormánynyal, mely e nevet egy nemzeti kormány jelentőségével megérdemelte volna; a kormányzat minden ágában a legnagyobb zavar uralkodott. A legfőbb törvényhozó- és kormányhatalmat az országgyűlés gyakorolta, a nemzet képviselőinek gyűlékezete, mely béke és háború felett határozott, az adóterheket felemelé vagy leszállítá s mindenben korlátlanul határozott, mi a nemzet anyagi és szellemi érdekeivel összefüggött. Csakhogy a lengyel országgyűlés határozatai akkor emelkedhetének jogerőre, ha valamennyi képviselő reájuk adta szavazatát, a mi III. Ágost uralkodása alatt csak egyszer fordult elő. A liberum veto, vagyis azon joga minden képviselőnek, hogy a „Niepozwalam“ — nem akarom — szó által feltartózhatta, megsemmisíthette az országgyűlés minden, még legüdvösebb határozatait is, minden rendszeres kormányzást lehetetlenné tett. Lengyelországban tulajdonképen nem a királyok, hanem a számos és hatalmas főnemesek uralkodtak; ők valának birtokosai vagy legalább haszonélvezői a legtöbb koronajószágoknak, melyeken királyi pompával éltek, külön sereget tartottak és szükség esetében megerősített váraikba húzódnak vissza; háborút viseltek egymás ellen s az igazságszolgáltatás menetét önkényesen befolyásolták; a tartományi gyűléseken egész kis hadseregtől környezve jelentek meg és nem ritkán ágyúk segélyével döntötték el a képviselők megválasztását. Valóban, a lengyelek szabadsága nem állott másból, mint 800.000 — ennyi volt nemeseinek száma — féktelen

zsarnok uralkodásából.¹⁾ Az állam összes terhei a népre: a városok polgári lakosságára és a parasztokra vagy jobbágyokra nehezedének; ezek egyike sem részesült a törvények védelmében s ki valának téve a nemesség féktelen erőszakoskodásainak; sem a király jóakarata, sem a törvények nem valának képesek őket megvédeni. A szász uralkodóházból választott királyai alatt azonfelül az udvar könnyel műsége és fényűzése felettén rossz befolyással voltak a közerkölcsökre; itt nőtt nagyra és veszélyessé a pártszellem, társadalmának ezen rákbaja; az uzsora, és mit Ustrjalow kíváltképen kiemel: a nők beavatkozása az állam legkényesebb ügyeibe. S hogy a baj teljes legyen, a politikai és társadalmi, az erkölcsi és nemzetgazdasági zavarokhoz hozzájárultak a vallási villongások is, melyek a helyzetet még tarthatatlanabbá tették és végre minden társadalmi rendet és köteléket felbomlással fenyegettek. Így került Lengyelország az idegenek kezébe; így lett újjászületésének szép és magasztos eszméje kivihetetlené.

Oroszország több mint egy okból nem nézhette közönyösen, mi Lengyelországban történik. Állami és történelmi fejlődésének minden emlékei szorosan összefüggtek a szomszéd nyugati állammal, mely a messze múltban nem egy, eredetileg orosz tartományt szakított ki szent Wladimir birodalmának testéből, hogy azt a magáéba bekebelezze. A nemzetek nagy érzékenységgel bírnak a történelmi múlt idők iránt. A lublini unió óta pedig az elégtelenek száma főképen Lithvániában napról-napra növekedett, kik sóvár tekinteteket vetettek Oroszország felé, honnan megváltásukat, szabadulásukat várták. Hogy ilyen körülmények közt mind erősebben nyilvánult a közvélemény Oroszországban, az nem lephet meg bennünket. Lengyelország nem haladott a felvilágosodással; intézményei, törvényei ugyanazok voltak mint ötszáz év előtt; a merev ragaszkodás a régiekhez jellemző oldalát képezte a lengyel hazafiságnak és államiságnak. Lengyelországot érintetlenül hagyták mindazon művelődési és politikai tényezők, melyek a nyugati államokat átalakították és lakosságát a haladás ösvényére terelték. Egy mívelt és jómódú középosztály hiánya a bajokat csak szaporítani segíté. Földművelése, vidéki lakosságának főfog-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 193. lap.

lalkozása, alacsony fokon állott; terményeinek nem volt értéke, mert piacjai hiányoztak. A lengyel nép nemzeti érzéke megmértelyeztetett az idegen és erőszakolt beavatkozások által; védereje pedig ugyanazon ponton állott, hol századok előtt; a stratégiai és hadműtani vívmányok majdnem egészen ismeretlenek valának. Lengyelországnak még nem volt valódi állandó hadserege; a nemesség lóháton ment a harcra, gyalogsága sem szám, sem katonai kiképzetés tekintetében szóba nem jöhetett. Határai mind nyitva állottak, mert erősségei nem valának; azért jól mondá a vitéz és lovagias Moritz von Sachsen, II. Ágost és a szép Königsmark Aurora grófné fia, ki egykor Anna orosz császárnő kezére vágyódék: hogy 40 ezer jó katona elég-séges volna, egész Lengyelországot meghódítani. Önmagával meghasonlásban, egyedül ellenségeinek pénzére utalva, mit tehetett volna a lengyel nép, hogy a pusztító csapást magáról elhárítsa? Végzetének szomorú következetessége megragad és lesújt; de hibái és mulasztásai, bűnei és tévedései oly színben tüntetik fel szánandó lemenését és pusztulását, mely megérdemli a valódi részvét nyilvánulását.

II. Katalin és II. Frigyes bizalmas levelezéseikben semmiről sem feledkezének meg, mi most már közös ügyeiket előmozdíthatta. Ámbár nyilvánosan mindketten türelmességükkel kérkedének, voltaképen egyikök sem törődött alattvalói lelkiismeretével s földolagnak a politikai sikert tekintették, mely után közösen vágyódának. Fehér-Oroszország igazhivő püspöke, Koninski, 1765-ben egy emlékiratot terjesztett a lengyel király elé, melyben mindazon bántalmakat és sérelmeket felsorolá, melyeknek az orosz-görög egyház hívei Lengyelországban kitéve vannak: felemlíti, miszerint több mint kétszáz görög templom elvéttetett az igazhivőktől s adatott át az ú. n. „egyesülteknek,” s hogy szigorún megtiltatott újabb templomok építése vagy a roskadozó régiek kijavítása; végre, hogy a papok számtalan sérelemnek és egyéb bántalmazásoknak vannak kitéve. Szülők elválasztatnak gyermekeiktől és megfordítva; s azok, kik kitartással megmaradnak apáik hiténél: megvesszőztetésnek, tövisostorozásnak, vagy máglyahalálnak vannak kitéve.

Természetes, hogy Oroszország, és kormánya védelmébe fogadta üldözött vagy elnyomatott hitsorsosait s e jog-czímen mind újabb beavatkozásokra keresett és talált alkalmat.

III. Ágost halála után megújultak a régi jelenetek Lengyelországban; a Czartoryski, Radziwill és Potocki családok egész kis hadseregekkel jelentek meg a királyválasztó országgyűlésen Varsóban, hogy külön érdekeiket győzelemre segítsék, s hogy a lengyel koronát annak fejére tegyék, kitől legkevésbé kelle tartaniok. Ezuttal kivételesen nem sok idegen jelöltje volt a lengyel koronának, valószínűleg azért, mert Lengyelország politikai hitele Európa szemében az utóbbi időben nagyon csökkent. Ezuttal feltételül tűzetett ki, hogy csak egy Piast utód versenyezhet a lengyel koronáért; azonban számos főnemesi család volt, mely magát ezen régi dynastiától származtatta. A többi pártok közt kiváltképen nagy támogatásnak örvendettek: a Czartoryski és a Branicki családok. Az első Poniatowski Szaniszlót szerette volna a trónra ültetni, s ez az ú. n. orosz-párt volt; míg a másik magát Branickit szerette volna a bíborral díszíteni. Az utóbbi mellé állott a lithván nábob Radziwill Károly herceg is, pártjával együtt. S valamint a Czartoryski család Oroszországban, Branicki Franciaországban keresett támaszt.

Mióta Katalin Poroszországgal szövetségbe, természetes, hogy Franciaországnak ellenségévé lön, mint a melylyel II. Frigyes a hétéves háború óta éles ellentétbe jött; nem nézhette tehát a francia követ ármánykodásait sem közönynyel. Ez volt főképen az oka annak, hogy Katalin a lengyel pártok közül a Czartoryskit támogatta. A Czartoryski párt jelöltjét, Poniatowski Szaniszló grófot, a korábbi szentpétervári lengyel követet, II. Katalin — mint láttuk — nagyon jól ismerte, s talán éppen azért támogatta. A lengyel korona ezen jelöltje gyenge volt jellemében és nem bírt semmi feltűnő szellemi tulajdonságokkal, melyek őt arra képesítették volna, hogy nehéz időkben egy állam ügyeit vezesse. Azonban Katalinnak éppen ilyen kellett; alatta az orosz befolyás Lengyelországban nemcsak megerősödhetett, hanem egyenesen uralkodóvá válhatott, s erre törekedett a császárnő minden erejéből. Kayserlingh gróf és a porosz követ tehát mindent elkövettek Varsóban, hogy a kedélyeket Poniatowski iránt hajlékonynya tegyék; kedveztek a Czartoryski pártnak s megfélemlítették a Branicki pártiakat, kik a szász választó fia mellé állottak, mióta arról győződének meg, hogy Branicki megválasztása nem vihető keresztül. Midőn azután

Repnin is Varsóba érkezett, az orosz befolyás túlsúlya félreismerhetetlen volt.

A választás napja, május 7-ike, végre elérkezett. Egy 40 ezer emberből álló porosz hadsereg állott a lengyel határok szomszédságában, míg magában Varsóban 10 ezer orosz szurony tartotta fenn a szükséges rendet — és az orosz főlényt. A lengyel főváros, a királyi polota, a gyűlési termek telve voltak fegyveresekkel, kik a Czartoryski jelvényeket viselték: vörös, fehér, zöld színekkel. A Branicki alatt álló koronahadsereg sokkal csekélyebb számban volt képviselve, semhogy a harcztot amazzal felvehette volna. Az 50, Varsóban jelenlévő szenátor közül csak nyolczan jelentek meg, kik kisebbszámú vidéki küldöttekkel az oroszok sorfalán keresztül léptek a tanácskozási terembe. Az országgyűlést az agg Malachowski Ádám nyitotta meg azon kijelentéssel, hogy tisztét csak akkor hajlandó teljesíteni, hogyha elébb az idegen csapatok Varsót elhagyják. Az elnök határozottsága a legjobb hatással volt a gyülekezetre; nemsokára egy nyilatkozat jelent meg, melyet 22 szenátor és 45 vidéki követ írt alá, melyben az országgyűlés érelyesen tiltakozik a nyilvános tanácskozások szabadságának rút megsértése ellen s az országgyűlést magát törvénytelennek jelenti ki, mely egy idegen hadsereg jelenlétében kezdi vala meg tanácskozásait. — S miután a liberum veto is alkalmaztatott, az országgyűlés folytatása teljesen lehetetlenné vált. Az izgatottság e pillanatban tetőpontjára hágott; a pártszenvedélyek átesaptak a törvényszabta korlátokon s egyszerre felvillogott a fegyver. Azonban az agg Malachowski és a vidéki ellenzék feje, Mokranowski, nem ijedtek meg, bár a kardok sokasága villogott feléjük, s elhagyva a gyűléstermet, a fegyveres sokaságon keresztül nyugodt méltósággal távoztak, anélkül, hogy őket bárki bántalmazni merte volna. Ámbár e szerint az országgyűlés törvényesen fel vala oszlatva, az ellenpárt ezzel korántsem volt megelégedve s a fegyveres hatalomra támaszkodva s nem törődve az ellenzék tiltakozásával, a podoliai fősztarosztot Czartoryski Ádám herceget választván elnöknek, az országgyűlés folytatását követelte.

A dolgok ilyen fordulatára a köztársasági vagy ellenzéki párt arra határozta magát, hogy elhagyja Varsót, s miután a vidéki lakosságot felbujtogatja, egy másik

országgyűlést fog egybehívni, hogy a törvényeknek érvényt szerezzen. Azonban az ellenzék ziláltságánál s csekély összetartásánál fogva ezen elhatározás nem birt komolyabb jelentőséggel. Branicki, Radziwill, Potocki mindnyájan más irányt követtek s mert a haza érdeke nem volt az első, melyet szem előtt tartának, egységes megállapodásra nem is juthattak.

Ezalatt a másik párt Varsóban nagy erélylyel hozzálátott a munkához. A Czartoryskiak közreműködése folytán egy confoederatio jött létre oly célból, hogy az országgyűlés zavartalanul folytathassa működését. Anélkül, hogy valóban akarta volna, ezen confoederatio nagy mértékben előmozdítja az orosz politika győzelmét; míg az egyesek hiúságának hízelegni látszott, addig céljaihoz mind közelebb jutott, anélkül, hogy az eseményeket folyásukban feltartóztatta volna. A Czartoryski párt az országgyűlésen ellenzék nélkül állván, mindent keresztülvitt, mit tervezett; s mert Kayserlingh súlyos betegen feküdt, Repnin pedig a varsói fiatal nemességgel kicsapongó mulatozásoknak engedé át magát, úgy látszott, mintha az orosz kormányt is kijátszani akarta volna. Végre elérkezett a királyválasztás napja. 1764. szeptember 7-ike, melyen a Czartoryski párt jelöltje Poniatowski gróf, Szaniszló Ágost néven lengyel királyllyá választatott. Hogy milyen volt ezen országgyűlés, mely az orosz szúronyok s a szent-pétervári udvar védelme alatt jött vala létre, azt bizonyítja azon körülmény, hogy míg máskor 80 ezerre ment a megjelent nemesek száma, addig most alig vett részt 4000 a választógyűlésen. A Czartoryski pártiak armányai nem valának képesek a dolgok menetét feltartóztatni s belenyugodtak egy ténybe, mely hatalmuk és befolyásuk győzelmével egy jelentményű volt.

A királyválasztó országgyűlést a koronázási követte, ugyanazon év december 4-én, melynek elnöke Malachowski Jácint piotrkowi sztaroszt volt. Oroszország, hogy kedvező helyzetét kizsákmányolja, követte Repnin — által mert Kayserlingh már szeptember utolsó napján meghalálozott — azon ajánlatot tette Poniatowskinak és kormányának, hogy kötne Oroszországgal véd- és daczszövetséget, miáltal háború esetében 50 ezer emberrel szaporítaná hadseregét. Könnyű volt belátni, hogy mit akart a szent-pétervári kormány ezen szövetséggel elérni: Lengyelország véderejét Oroszország

szolgálatára kényszeríteni. Azonban ezt még a Czartoryski-k confoederatiója is megsokalta és határozottan megtagadta az alkudozásokhoz való hozzájárulását. Miután ezen terv megghiúsult s az orosz kormány nem akarta törésre juttatni a dolgokat, megelégedék azzal, hogy egy egyszerű védelmező egyezség köttessék a két állam közt. Az idő megérlelé a többit; Oroszország nyugodtan várhatott.

Hogy miként vélekedtek az európai udvarok azon eseményekről, melyek színhelye Lengyelország volt, azt legjobban megvilágítja XV. Lajos francia király egy levele, melyet követte de Paulmy marquis 1764. június 7-én nyújtott át az ország ideiglenes kormányzásával megbízott primásnak, s melyben többek közt így szól: „Miután az eseményekről értesült, melyek színhelye ez idő szerint Lengyelország, s mert a köztársaság meghasonlott önmagában, a főváros Varsó pedig idegen seregek által van megszállva, azért jónak látja, hogy követte hagyjon el egy országot, melyben tisztességgel amúgy sem tartózkodhatik többé; visszatérését egyuttal akkorra helyezvén kilátásba, hogyha a rend és nyugalom ismét visszatérnek Lengyelországba.“ Nemsokára Franciaország példáját követték a bécsi, madridi és dresdeni udvarok is, és visszahívták követeiket Varsóból.

II. Katalin olyan férfiú fejére tette a lengyel koronát, a ki felett korlátlanul rendelkezett; egy gyenge és hiú férfiú fejére, ki azonban azt képzelte magáról, miszerint önálló és független feje egy nemzetnek, melynek józanabb és hazafiasabb része mitsem akart tudni róla. Poniatowski Szaniszló a hatalommal szemben engedékeny, a gyengeséggel szemben ellenben korlátlan és erőszakos volt. A Czartoryski párt azt hitte, hogy Szaniszlóban egy olyan nemzeti királyra tett szert Lengyelország, ki körül a nemzet jobbjai csoportosulni fognak, hogy hazájukat új virágzásnak vezessék eléje. Azonban tévedett és tévedését nemsokára belátta; mert az új lengyel király nem hazájának, hanem Oroszországnak szolgált, melynek hajlékony eszköze volt s melynek titkos terveit Lengyelországot illetőleg egész erejéből megvalósítani segítette. Szaniszló Ágost tízévi uralkodása bevezetése volt az orosz uralomnak Lengyelországban, mely a szerencsétlen ország első felosztásával végződött. De tekintsük meg közelebbről a lengyel nemzet feloszlásának

menetét, miként azt az egykorú íróknál és diplomatai feljegyzésekben találjuk. Poniatowski uralkodásának és Lengyelország felosztásának történetét négy szakaszra lehet osztani. Az első magában foglalja a szerencsétlen ország történetét Repnin Miklós követsége alatt, mely 1764-től egész 1769 elejéig tart; ezt követi Wolkonszkij megbízatása és kormányzása, mely 1771. február havában ér véget; a harmadik szakasz Saldern uralmának idejét jelzi, mely 1771. ápriltól egész 1772. szeptemberig terjed; végre a negyedik, mely a confederatio végét és magát a felosztás tényét tárgyalja.

Mindjárt a koronázási országgyűlésen kitűnt, hogy Poniatowski legközelebbi rokonai és ezek közt az öreg Czartoryski Ádám, a nagykanzellár az, ki a tulajdonképeni kormányzás értelmi fejeként szerepel s ki államügyekben korlátlan befolyással rendelkezik. Szaniszló Ágost nem birt uralkodói képességekkel, henye és mulatni vágyó természete nem volt alkalmas benne a munkaerőt és akaratot fokozni: s azért kezdetben jó szemmel nézte tapasztaltabb és tehetségesebb nagybátyjának beavatkozását. Majd azonban felőbredt benne a gyengék erélye, a hiúság parancsolta, de nem önérzetes büszkeség, mely gyakran útját állotta a legszükségesebb dolgok megvalósulásának. Így keletkezett a versengés a király és Czartoryski közt, melynek elébb-utóbb a legridegebb meghasonlásra kelle vezetnie. Az ármánykodásba belekeveredének mindkettő különleges barátai és a hölgyek is, úgy, hogy az aprólékos és ízetlen sűrlődásoknak nem volt se hossza, se vége.

A szent-pétervári udvar, mely mindenről értesülve volt, mi Varsóban és Lengyelországban történt, még nem látta elérkezettnek az időt, az öreg Czartoryskit elejteni és a királyt a kiszámíthatatlan véletlen esélyeinek kitenni. Mindazonáltal megmagyarázható készséggel fogadta a Visztula mellől mind sűrűbben érkező elégtelenség nyilvánulásait, melyek azt jelentették, hogy a tényleges eselekvés ideje mindinkább közeledik. Így a lithván elégtellenek, kiknek élén a befolyásos Massalski család állott, szüntelen az Orlow grófok védelmét keresték, kikről ismeretes volt, hogy a Poniatowski családnak ellenségei. A dissidenseknek — így neveztettek a lengyel nemzetiségű nemkatholikusok, — kiváltképen az ágostai, helvét, görög és örmény felekezetűek

a sectabeliek kivételével, azonban a császárnő Szent-Pétervárott oly jogokat helyezett kilátásba, melyek azokat a legvérmesebb reményekkel töltötték el. — Még a porosz tartományból és Danzig városából is érkezének megbízottak az udvarhoz, kik a császárnő védelmét kérvén, fenyegetett kereskedelmük érdekében az új és terhes be- és kiviteli vámok megszüntetéseért esedeztek. — Minden oldalról II. Katalin támogatását keresték: lengyelek, poroszok, lithvánok, dissidensek és katolikusok töle vártak könnyebbulést és segílyt elnyomóik ellen. S az orosz politika oda vitte a dolgot, hogy a szabadságukért mindig lelkesülők Szent-Pétervárról várták megváltásukat.

Az orosz hódítások Lengyelországban már Poniatowski árnykirálysága alatt kezdetüket vették. Az orosz katonai uralom könyörtelenül garázdálkodott mindenfelé. Így a lengyel Poroszországban állomásozó orosz hadak, melyek Dolgorukij parancsnoksága alatt állottak, a tartományt a szó szoros értelmében kifosztogatták; egész falvak és kerületek lakossága elhagyta lakóhelyét; az elébb népes és gazdag Marienburg és Roggenhausen majdnem egészen elpusztultak. Még borzasztóbb pusztításoknak valának kitéve Lengyelország keleti Oroszországgal szomszédos tartományai, hol a határszabályozások és a dissidensek érdekeinek czímén a foglalások már most kezdetüket vették. Az 1765. nyár folyamán a mohilewi görög-katholikus püspök Varsóba jött, hogy panaszt emeljen és orvoslást keressen a királynál a katolikusok foglalásai ellen, kik 150 falút és templomot vettek el állítólag jogtalanul a dissidensektől. Repnin a püspök pártján állott, míg a király vonakodott a dolog megvizsgálását és orvoslását elrendelni. Repnin, ki a kihallgatásnál jelen volt, a következő szavakkal vetett véget a dolognak: „A császárnő határozott akarata, hogy a püspök óhajta teljesíttessék.” — s ez ellen a lengyel királynak nem lehetett többé kifogása.

A határszabályozás megoldásának nehéz kérdésével Weymarn fábournok és Bibikow császári biztosok bíztattak meg: kik oly önkényesen jártak el, hogy mindjárt az első napokban egy 50 mértföldnyi területet több mint 100 ezer családdal egyszerűen kiszakítottak Lengyelországból és Oroszországhoz kapcsoltak. Azonban az orosz politika nem elégedék meg ily szörványos eredménnyel: azon czímen,

hogya a dissidensek ügyét mozdítja elő, mind tágasabb térre terjeszté ki foglalásait; s ha a király egyszer-másszor felemelé hangját az erőszakoskodások és jogtalanságok ellen, egy komoly intés Szent-Pétervárról elég volt, hogy elnémítsa az amúgysem erélyes tiltakozást. Essen, szász követségi tanácsos jellemző dolgokat közöl jelentéseiben, melyeket udvarához intézett Poniatowski vak engedelmességéről és gyermekies függéséről, melylyel a szent-pétervári udvar iránt viseltetik. „Világos,” mondja Essen, „hogya Oroszország a lengyel királyban csak egyszerű vazallt lát, kinek akarva-nemakarva mindazt teljesítenie kell, mi neki parancsoltatik; az orosz politika úgy intézkedett, hogy neki a lengyel király sehogy sem árthat, ellenkezőleg terveit keresztülvinni segíti s hatalmával minden alkalommal támogatni fogja. Nem kételkedem abban, hogy a legközelebbi háborúban, melyet Oroszország Törökországgal vívni fog, Lengyelország egy jelentékeny haddal fogja a császárnőt segíteni; az is bizonyos, miszerint a határokat lengyel fegyverek fogják őrizni, ha majdan Oroszország és Poroszország közt is háborúra kerül a dolog.”

Hasonló nézet nyilvánul báró Sacken követségi jelentéseiben is, melyeket Szent-Pétervárról küldött udvarának, s melyekben többek közt a következők mondatnak: „Panin gróf külügyminiszternek ellenszenve Ausztria ellenében oly nagy, hogy mind határozottabb alakban lép előtérbe. Azt mondja, hogy csak az lehet Ausztria szövetségese, ki a filkó (dupe) szerepét akarja játszani, vagy pedig az, ki védelmére szorult; minél fogva ideje volna az iránt felvilágosítani, hogy az orosz birodalom nagyon könnyen nélkülözheti szövetségét . . . A bizalmas összeköttetés a berlini és szent-pétervári udvarok közt mind valószínűbbé teszi azon feltevést, hogy ezen hatalmasságok határaik nagyobbításának tervével vannak elfoglalva — Lengyelország rovására, s hogy az új lengyel király ezen tervekkel egyetért — y est compris.” — S az utóbbi, Poniatowskit mélyen megalázó állítás épen nem volt alaptalan, mondja Hermann.

Még mielőtt Poniatowski Szaniszló a lengyel trónt elfoglalta volna, a következő feltételek elfogadására határozta magát, melyeket Oroszország szabott elé: 1. A vallásszabadságot és főképen az orosz-görög egyház kiváltságait helyreállítani. 2. Szemet hűnyini mindazon intézkedések ellenében,

melyeket Oroszország jónak lát a határrendezés alkalmával életbeléptetni. 3. Egy, lehető széles alapra fektetett véd- és dacszövetség létrehozását Oroszországgal előmozdítani. Az utóbbi feltétel ugyan a Czartoryskiak erélyes közbelépése folytán egyelőre elmaradt, de azért Lengyelország függő viszonya Oroszországtól mind kétségtelenebbé vált.

Midőn Poniatowski látta, hogy Oroszország mindent elnyelő politikájával szemben utolsó tekintélyét is kockáztatja a lengyel nemzet szemében, s midőn helyzetének egész megszégyenítő tudatára jutott, titokban Ausztria és Franciaország védelmében keresett segítyt és menekülést. Azonban ezen kísérletével már elkésett; az orosz politika már annyira körülhálózta, hogy menekülése innár lehetetlen volt. Oroszország határozott kívánsága volt, hogy mindaddig, míg a lengyel ügyek végleges megoldást nem nyernek, Varsóban az orosz teljhatalmú követen kívül egy más hatalmasság se legyen képviselve; legalább egy sem azok közül, kik tekintélyesebb állásuknál fogva Oroszország szövevényeit meghiúsíthatnák. Így szigetelte el az orosz politika a szerencsétlen országot a külföldtől és annak jótékony befolyásától s emelkedett maga valóságos dictatori hatalomra már tíz évvel Lengyelország tényleges felosztása előtt. Azonban egyszer az erőszak ösvényén, Oroszország nem állapodott meg többé. Egyrészt, hogy a nyugtalanító ellenzéket féken tartsa, másrészt, hogy az összeülendőben lévő országgyűlés határozataira nyomósabb befolyást gyakorolhasson, II. Katalin a lengyel határokon felállított orosz seregeket jelentékenyen megsaporította s Lithvániába is újabb és tetemes erősítéseket rendelt, melyek többnyire a Radziwill és Mossalski családok jószágain szállásoltattak el. A király, kit a szent-pétervári udvar mind gyanúsabb szemmel nézett s ki önállóságának utolsó erejét összeszedve a gyámkodó Czartoryskiaktól is függetleníté magát, kimondhatatlan helyzetének egész aggodalmával tekintett az országgyűlés elé. A katolikusok élet-halálharczra készültek a dissidensek ellen; élükön a krakkói püspök Szoltyk Kajetán állott, ki Poniatowskinak engesztelhetetlen ellensége volt s az oroszokat szíve mélyéből gyűlölte. A görög-keleti egyház hívei a legelkeseredettebb ellentállásra valának elkészülve. S ha ide veszsűk, hogy a lengyel hazafias párt minden áron szabadulni akart az oroszok lidércnyomása alól, azt

kell mondanunk, hogy sohasem állottak a különböző pártok oly gyűlöletes szenvedélyvel egymással szemben, mint ezen alkalommal. Mindenütt, az ország különböző részeiben, a szószékről hirdették a nemzeti és faji, a felekezeti és rendi gyűlölet: s a korlátolt észjárású tömegek mohó vágygval szívták be a harag és türelmetlenség mérgét. Magát a királyt meggyalázó kicsinyléssel említették az egyházi és világi bujtogatók s mintha a tisztelettel a törvény és korona ellenében a nemzet jogérzetének utolsó szikrája is kialudt volna, oly chaos vett erőt az egész nyilvános életen, hogy senkisé tudta voltaképen mit akar, meddig mehet, és hol állapodhatik meg. S ezen elszomorító és mélyen megalázó helyzetben, melybe a lengyel nemzet süllyedt, csak egy uralkodó hang volt hallható, az orosz császári megbízott hangja, mely a szörnyű chaosból új alkotást vala létesítendő. . . Midőn híre terjedett, hogy 40 ezer orosz katona átlépte a lengyel határt s útban van a főváros Varsó felé, a kedélyek izgatottsága nem ismert többé határokat, a rend és fegyelem utolsó nyomai is kezdenek elenyészni, hogy helyet adjanak egy új alakulásnak, melynek alapjai milliók könnyeivel valának megáztatva. Az országgyűlés összeült és a pártok elkeseredett harcza kezdetét vette, melyből csak az orosz politika húzott tényleg hasznót. Repnin zsarnoki önkénnyel uralkodott a helyzeten, mely főképen az ő műve volt. A király, kiben egyik párt sem bízott többé, szánandó szerepet játszott ezen küzdelemben, melyben most már a régi Czartoryski párt sem támogatta többé, s midőn az országgyűlés november 24-én bezáratott, az eredmény az volt, hogy egyik párt várakozásai és reményei sem menének teljesülésbe. Ellenben Oroszországnak sikerült Lengyelország legtekintélyesebb és legbefolyásosabb családjait egymás ellenségévé tenni, a pártok egymásközi versengését fokozni s minden megközeledést lehetetlenné tenni, a királyt pedig, mint a köztársaság fejét, az általános megvetésnek engedni át.

Most már Oroszország maga gyűjtötte össze, és pedig nagy gonddal, a panaszokat, melyeket maguk a lengyelek emeltek királyuk ellen: s Repnin egy emlékiratot szerkesztett, melynek tömeges aláírására felhívta a nemzet képviselőit. Ezen érdekes okmány a következő főbb pontokat tartalmazta: 1. Mellőzése vagy legalább erős meg-

szorítása az országgyűlés által kiküldött bizottságok működésének. 2. A többségi szavazat — mely az utolsó tanácskozások alkalmával lábra kapott — végleges eltörlése és az alkotmány régi szavazati intézményének — liberum veto — feltétlen visszaállítása. 3. Az államjövendelmek minden néven nevezendő szaporítása mellőzendő, s Lengyelország teljesen régi állapotába helyezendő vissza. Az emlékiratot számosan aláírták, mi azt bizonyítja, hogy Lengyelországban még mindig akadtak olyanok, kik Oroszország baráti jóindulatában hittek s tőle várták szerencsétlen hazájuk megmentését és újjáalakítását.

Nemsokára megalakul az új confoederatio, mely azzal vezeti be működését, hogy egy csapással hatályon kívül helyezi az eddig fennállott hatalmi tényezők működését. A köztársasági szövetkezet tartama alatt a közigazgatás és igazságszolgáltatás szünetelt; s az összes államügyeket a confoederált nemesség souverain akarata intézte. A király, a szenátus, a legfőbb állami méltóságok és a törvényszékek ezen szövetkezetnek tartoztak számot adni a királyság kormányzásáról. Azok, kik vonakodtak a confoederatiohoz csatlakozni, elvesztették állampolgári jogaikat s azon veszélynek tették ki magukat, hogy jószágaik elkoboztatnak. Az új szövetkezet természetesen első sorban a Czartoryskiak ellen volt intézve: kik ennek folytán egy külön confoederatio által akarták magukat kártalanítani, a mi az általános zűrzavart csak növelé, a nélkül, hogy a számtalan bajok közül egyet is orvosolt volna. Így magában Lithvániában az 1767 derekáig már 24 confoederatio létesült ugyanannyi kerületben, melyeknek feje Radziwill Károly herceg volt. Lengyelországban és Lithvániában ezen időben 80 ezer nemesre ment az összes confoederáltak száma.

Így készült elő az újabb országgyűlés, mely 1767. október 4-én nyílt meg ép oly véstjelentő előjelek közt, mint az előbbi. A pártok most is oly elkeseredéssel és gyűlölettel állottak szemben egymással, most is oly kevésbé lelkesülve a fenyegetett haza érdekeiért. Repnin naponként hosszas tanácskozásokat tartott a primással, Radziwill herceggel és a királylyal. Ezalatt az orosz hadsereg benyomult a krakkói területre s a püspök birtokait elárasztotta és minden néven nevezendő értékeit lefoglalta. A krakkói püspök ugyanis, a dissidensek kérdésében homlokegyenest

ellenkezett az orosz udvar szándékaival és czélba vett terveivel. Tíz nappal az országgyűlés megnyitása után a krakkói és kijewi püspökök, továbbá a krakkói nádor Rzewuski Szaniszló és fia elfogattak és orosz katonai fedezet alatt Kalugába fogságba huzoltattak. Ezen erőszak hírére nagy volt a felháborodás mindenfelé. Azonban ez csak kezdete volt a meglepetéseknek; az elfogatások most már mind sürűbben eszközöltetnek s elég volt „Oroszországról illetlenül nyilatkozni,” hogy valaki a börtön és Szibíria kellemeivel megismerkedjék. Krakkót 10 ezer orosz katona veszi körül s elviselhetetlen sereget vet a Jagellok régi és híres fővárosára. Hasztalan tiltakozik az országgyűlés ezen törvénytelen és erőszakos eljárás ellen, a többség meghunyászkodik az orosz parancsszó előtt s bár Zamoiski András lemond az elnökségről, Mlodzinowski András minden lelkiismereti furdalás nélkül siet a megürült helyet elfoglalni.

Az országgyűlés Repnin parancsára egy meghatalmazott bizottságot nevezett ki, melynek főfeladata abban állott, hogy a dissidensek ügyét megvizsgálja s az országgyűlés újbóli összeüléseig annak megfelelő előterjesztéseket tegyen elfogadás és megerősítés végett. Az orosz politikának ezen határozott követelése megtermé gyümölcseit; immár semmi kétség sem lehetett Oroszország valódi szándékai felől, mely magát a lengyel alkotmány védelmezőjének tolja fel azon pillanatban, midőn azt nemzeti szabadságától akarja megfosztani. Erre vonatkozólag mondja a már említett szász követ Essen, 1767. október 3-án kelt jelentésében a következőket: „A lengyel ügyek jelenlegi válságos alakulásukban a legnagyobb fontossággal bírnak. Ezen országgyűlés örökké emlékezetes fog maradni a nemzet történelmében s valóban megérdemli egész Európa figyelmét. Lengyelország ma inkább mint valaha Oroszország alárendeltje, mely alkotmányának jótállása által, melyért a confoederatiónak könnyörögnie kellett s azon szabadalmak által, melyeket a dissidenseknek engedélyezni jónak látott, a birodalom minden ügyeiben intéző bírónak tette magát. Ezen része a lengyel nemzetnek — a dissidensek — fogja Lengyelországban az orosz államot alkotni s az orosz tervek és szándékok ápolója lenni, úgy, miként azt az orosz császárnő kívánni fogja, ki előtt bizonyára nem közönyös tekintélyének és befolyásának gyarapodása Németországban. Mindaz, mit jelenleg

Oroszországban láttam és tapasztaltam, arról győződött meg, hogy fontos és nagy dolgok vannak előkészületben, melyek egy biztos és meghatározott czélhoz vezetnek.”

A meghatalmazott bizottság vagy delegatio nemsokára elkészült a vallási czikkelyvel, melynek főbb ponjai a következők valának: a dissidens nemesek mindenben egyenrangúakká és egyenjogúakká tételnek a katolikus nemesekkel. Csakhogy a királyi trónra ezentúl is kizárólagosan katolikus választható, mely vallás jövőben is az uralkodó fog maradni. A házasság katolikusok és nemegyesültek, továbbá evangélikusok közt megengedtetik; a gyermekek közül a fiúk az atya, a leányok ellenben az anya vallását követik; kivéven, ha a házassági szerződés netán másként intézkednék. Katolikusok és dissidensek közt minden viszályos ügyben egy vegyes bíróság fog határozni, melynek tagjai egyenlő arányban a két felekezetből vétetnek. A dissidenseknek megengedtetik templomokat és iskolákat építeni: s egyházi hivatalaik betöltésénél teljesen szabad kezet nyernek; végre zsinatokat tarthatnak, melyeken szorosán vett egyházi ügyeiket minden korlátozás nélkül intézhetik el. A nem katolikus felekezetiség nem képez akadályt, az indigenatus elnyerésében.

A vallási kérdések elintézése után a delegatio átment az újabban szükségessé vált törvények alkotására, melyek nem kevésbé fontosak valának. — Itt is teljes mértékben érvényesült az orosz befolyás. Így törvénybe ígattatott, hogy minden idegen, ki tíz évig tartózkodik Lengyelországban, honosítottnak tekintessék. S mintha a nemzeti érzületre a legkínosabb csapást akarták volna mérni, számosan azok közül, kik Lengyelország oroszosítása körül a legtöbb érdemeket szereztek maguknak: a lengyel indigenatussal ruháztatának fel; így Carr és Igelström, orosz ezredek, a követségi titkár Buliakow és Apraxin tábornok. A liberum veto azonban — néhány meghatározott esetet kivéve — továbbra is fennmaradt, oly kikötéssel, hogy azon képviselő, ki az országgyűlés feloszlátását a veto-jog alkalmazása által előidézte, semmiféle zaklatásoknak vagy üldöztetéseknek kitéve ne legyen. Mindezen megállapodások egy újabb, Oroszország és Lengyelország között kötendő államszerződésbe felveendő és nyilvántartandók. Az országgyűlés a delegatio határozatait kivétel nélkül magáévá tette.

A mily mértékben növekedett Oroszország befolyása

Lengyelországban, Szaniszló Ágost tekintélye azonképen súlyedt. Mindenki megvetéssel beszélt a királyról, kinek annyi bátorsága sem volt, hogy a neve alatt és hozzájárulásával történt intézkedéseket magáénak vallotta volna. Legjobb barátai és hívei gyenge, ingadozó és jellem nélküli embernek tartották; s bárhol jelent is meg, mindenüvé magával vivé a búskomorságot és unalmat mint hivatlan társalgókat. Castéra a következőleg jellemzi az utolsó lengyel királyt, II. Katalin egykori kegyencét, kit azonban utóbb még a nők is unalmasnak találtak: „Poniatowski birt olyan tulajdonságokkal, melyek képesek valának neki néhány barátot szerezni; ellenben olyan tulajdonsága egy sem volt, mely őt egy koronára méltóvá tette volna. Magas, szép termettel birt, megjelenése hódító és tiszteletet parancsoló volt; a hét legelőkelőbb európai nyelvet birta szóban és írásban; azonban komolyabb ismeretekben és államügyekben nagyon felületes volt. Beszéde hosszadalmas és dagályos, képzelőtehetsége pedig visszataszító volt. Inkább gyenge mint szelíd, inkább tékozló mint bőkezű, nem nagy fáradtságába került nőket elcsábítani és sokakat közülök külső megjelenésének előnyei által tévútra vezetni; azonban komoly és tanult férfiak előtt sohasem állotta meg helyét. Kétségtelen, hogy inkább arra született, hogy mások által kormányoztassa magát, mintsem ő kormányozzon másokat.“

A lengyel nemzet gyengeségében és ingatagságában minden hibát, szerencsétlenséget és bűnt, melyek az országot a végső pusztulásra kárhoztatták, királyában kereste; egyedül neki tulajdonítá az orosz igát, mely alatt e pillanatban nyögött, s neki mindazon szerencsétlenséget, melyet a jövő még jótékonyan elrejtett szemei elől. Minden lengyel meg vala győződve, hogy királya elárulta, eladta s az oroszok ölébe játsza elébb-utóbb a szerencsétlen országot. Egyedül a félelem volt, mely a népet még féken tartá, a félelem a gyűlölt oroszok iránt, kik a nem kevésbé gyűlölt királyt nyakukba akasztották. A bosszú, mely a gyűlölettel párosult, minden pillanatban lángba boríthatta az országot. A dacz és ellenszegülés első jelei a vidéken kezdének mutatkozni, a török határok szomszédságában elterülő Podoliában. Már 1768. márczius elején híre terjedt Varsóban, hogy számos helyen lázadás ütött ki; a különböző confoederatiók tagjai izgatva és bujtogatva jártak községből

községbe, hirdetve a király gyávaságát, Oroszország erőszakoskodásait és Lengyelország lealacsonyító helyzetét. Nyíltan beszélték a fővárosban mindenfelé, hogy Krasinski gróf, rozáni kamarás — podkomorzy — a kaminieci püspök fivére, továbbá Pulawski varkai sztaroszt és még sok más nemes megesküdtött egymásnak, hogy a szabadságán és vallásán ejtett csorbát — a dissidensek kiváltóságait értve — vérrel fogja megbosszulni. A zendülők, kik jól el voltak látva tűzérsséggel, fegyverekkel és egyéb felszerelésekkel, a Lubomirski herczeg tulajdonát képező Bar városát elfoglalták; s attól fogva magukat a bari confoederáltaknak nevezték. A nép minden oldalról nagy számban özlött Barba, hogy részt vegyen a régóta kiállításba helyezett, de sokáig késett szabadságharczban. A lengyel kozákok és négy század rendes katona, mely elhagyta helyőrségét, képezte a sereg magvát. Zászlójának egyik oldalán a szüzanya képe, a másikon a fehér, darabokra tépett sas volt látható a következő felírással: Vincere aut mori. Nagy volt a katolikus papok száma, kik a lengyel szabadságharcz lobogói alá gyülekeztek, mi több félremagyarázásra adott alkalmat az idegen követek vagy képviselők részéről. A tatárok, kik az orosz uralommal megelégedve nem voltak, hasonlóképen csatlakoztak a bari confoederáltakhoz, úgy, hogy a lázadás mind veszélyesebb mérveket látszott ölteni.

Egy pillanatig úgy látszott, mintha a lelkesedés új tetterőt öntött volna a lengyel nemzetbe; mindenki a szabadság derengését vélte látni a váratlan eseményben. A kaminieci püspök levelekben és küldöttjei által még inkább hevíté a kedélyeket. Oroszország részéről gyors és erélyes cselekvés volt szükséges, még mielőtt a baj megerősödött és nagyobb mérveket öltött. Repnin parancsot és meghatalmazást kapott a körülményekhez mértén választani meg az eszközöket, melyek segélyével a lázadást elnyomni igyekezzék; a bari confoederatio tagjaira az orosz hatalom kimondá a halálos ítéletet; Krasinski Mihály azonban ezzel mitsem törődván, erélyesen szervezte az önvédelmet.

Azonban csak most tűnt ki, hogy az orosz hadsereg, melynek létszáma ez idő szerint 30 ezerre tétetett, korántsem volt olyan szervezetben, hogy a hazaszeretet által lelkesített szabadsághősökkel szembeszállani merhetett volna.

Tényleg alig volt e pillanatban több mint 15 ezer orosz katona lengyel földön: a többi az országgyűlés utolsó határozatai folytán elhagyta az országot. Az ellenséges haderők tehát annál kevésbé voltak képesek a lázadást elnyomni, minthogy a bari confoederatio példájára Lublinban és egyébütt hasonló szövetkezetek alakultak, melyek hasonló czélért ragadtak fegyvert. Még jelentékenyebb volt a halicsi confoederatio, mely Potocki Joákim gróf védnöksége alatt alakult meg s melynek vezérletét a tekintélyes korona-hadvezér Branicki gróf vállalta magára.

Oroszország azon ponton állott, hogy mindent kockáztat, ha nem sikerül a lázadást és annak indító okait megsemmisítenie. S mert e pillanatban nem állott elégséges fegyveres erő rendelkezésére, mert a már-már meginduló török háború másfelé vette igénybe erőit, tehát az ármányhoz és fondorlatokhoz folyamodott, melyek már eddig is nagy szolgálatára valának az orosz érdekeknek. Az ármány, megrettentés és megvesztegetés mellett kiváltképen Repnin minden mértéket meghaladó brutalitása volt az, mely a lengyel lelkesedésnek leginkább szárnyát szegé azon pillanatban, melyben hazafias elszántságára és áldozatkészségére leginkább szüksége lett volna. Az orosz követ egyházi és világi nagyok irányában olyan dolgokat engedett meg magának, melyeket az illem durva megsértése nélkül felsorolni lehetetlen. Az orosz tisztek pedig oly módon garázdálkodtak a szerencsétlen országban, melynek lakosságát nem ritkán koldusbotra hozták, hogy némelyek közülök, így Kresetnikow és Podgoricsáni tábornokok, mindegyik rövid idő alatt 60 ezer aranyat csúsztatott sarczképen a maga zsebébe. Nem csoda, ha a felkelők ott, hol teheték, valóságos irtóharcot folytattak az oroszok ellen, mely több évig tartott, millió értéket felemésztett és ezerek életébe került anélkül, hogy a kívánt eredményre vezetett volna. De a győzelemre Oroszország annál biztosabban számíthatott, mennél inkább bizonyos lehetett a felől, hogy ármányai és fondorkodásai szétforgácsolják a lengyelek erejét. Anélkül, hogy nyílt háborúban igyekezett volna urává lenni a lázadásnak, megelégedék azzal, hogy a lengyel korona védelmének czímén a törvényes rend helyreállítása czéljából használta fegyverét. Így szerepelt II. Katalin mint a törvények védője és a rend helyreállítója Lengyelországban.

Hasztalan igyekeztek a lengyel hazafiak a török kormányt megnyerni; az orosz pénz varázshatással volt a diván legelőkelőbb tagjaira s Obreskew orosz követ Konstantinápolyban bátran ismételhette volna Jugurtha szavait, mert a török államférfiak mind megnyerhetők valának pénzért. „A diplomatiái jegyzékváltás Oroszország és Törökország közt,” mondja Hammer. „páratlan bizonyíték a az ozmánok együgyű és az oroszok és poroszok perfid diplomatiájának. A portatolmács által ismételve tett kérdésekre a Lengyelországban végbemenő kegyetlenkedések dolgában, az orosz követ mindig azzal válaszolt: hogy nincs tudomása ilyen eseményekről; vagy pedig mindent olyan színben tüntetett fel, mintha a tett intézkedések a lengyel köztársaság javára szolgálnának: esküvel megerősített szerződések fenntartására . . . .” Az orosz követnek sikerült a török kormányköröket tévútra vezetni, kik a lengyelekben közönséges felkelőket láttak, kiket segíteni a rend fenntartói ellenében nem látták szükségesnek.

A confoederáltak a következő kérelemmel járultak megbízottjaik által a török kormány elé: 1. Vegye a fényes porta őket védelme alá; 2. segítse a lengyel nemzetet szabadságának visszaszerzésében pénzzel és fegyverrel; 3. hasson oda a szent-pétervári kormánynál, hogy az orosz seregek Lengyelországból hívassanak minél előbb vissza. Azonban ezen kérelmek még kevés visszhangra találtak, minthogy Obreskow még sokáig leköté a maga részére a török államférfiak érdeklődését; s csak midőn a francia követ Konstantinápolyban, de Vergennes, ki ép oly mértékben gyűlölé az oroszokat mint az ezen időben mindenható miniszter Choiseul herczeg, vette kezébe a dolgot, kezdett a lengyelek ügye némileg jobbra fordulni. III. Mustapha szultán végre hajlott az idegen befolyásra, minek folytán a fényes portán mind hareziasabb hangulat kezdett uralkodni, mely korántsem kedvezett az orosz politikának. Ismét Franciaország volt az, mely a tüzet Oroszország ellen minden tőle kitelhető módon szította.

Időközben a lengyel lázadás mind nagyobb kiterjedést vett s már a nyugati tartományokban is fellobogott, melyek közelében a porosz katonák táboroztak a határ mentében. A poseni confoederatio feje, Riczinski, elfoglalja a fontos és erős Thornt, de nem bocsájtkozhatik nagyobb vállalatokba.

mert segélyt egy oldalról sem kap. A király, ki tanács-talanul állott a lázadással szemben, a szenátussal egyetértőleg Mokranowski tábornokot Podoliába küldi oly czélból, hogy a confoederatio fejeivel alkudozásokat kezdjen. Azonban ezen megbízatásnak közel fekvő okokból nem lehetett gyakorlati eredménye. A bari confoederatio most is a leg-erősebb volt, bár az oroszok fegyverei alatt sokan elvéreztek. Makaes védelmet fejtett ki kívált a berdiezowi kolostor, melynek esodatevő Mária képe nem kevesebb hírnek és látoga-tottságnak örvendett, mint Czenstochow. Pulawski Kázmér alig ezer vitézzel egy háromszor erősebb orosz ostromhad-nak szerencsésen ellentállott. Hogy a zavarok sokszoro-zódjanak, a szüntelen bujtogatások folytán az eddig nyugodt parasztság is fegyvert ragadott, mi által a nemzeti mozgalom bizonyos kommunisztikus színezetet nyert, mert a zendülők nemcsak az oroszokat, hanem elnyomóikat, a nemeseket is megtámadták és fosztogatták. A parasztlázadás kiváltképen veszélyes mérveket öltött Vörös-Oroszországban és Halitsban. Mintegy negyven mértföldnyi kiterjedésben minden nemesi lak és gazdasági épület elpusztított s csekély számítás szerint 10 ezerre tétetett a katolikusok és zsidók száma, kik ezen alkalommal életüket veszítették. Az orosz csapatok végre szétugrasztották a rabló és gyilkoló parasztokat, kik közül mintegy 800-at maga Kresetnikow tábornok kard-élre hányt.

A parasztlázadás leveretése után az orosz hadak majd-nem mindenütt győzedelmeskednek a confoederáltak felett: a felkelő hazafiak kezdék belátni, hogy idegen segély nélkül nem folytathatják a harczt egy ellenség ellen, kinek segély-forrásai kiapadhatatlanok, s ki armányai által félrevezeti azokat, kik különben hajlandósággal bírnának, a szeren-esétlen nemzetnek segélyt nyújtani. Miután Bock ezredes Krakkót is elfoglalja s a várva várt török segély még mindig késett, a felkelő csapatok egymásután letették a fegyvert és vérző szívvel fordítottak hátat hazájuknak, hogy Poroszországban és Sziléziában keressenek menhelyet maguknak és családjaiknak. Ez volt az első tömeges lengyel emigratio, mely a jövőben még többször ismétlődött. Senki-sem találkozott, ki a végzettől oly keményen sujtott nem-zetet és érdekeit védelmébe fogadta volna. Oroszország rátette lábát a lengyelek nyakára és Európa nyugodtan és

részvétlenül nézte a legszentebb emberi jogok kigúnyolását. A lengyel nemzet halálküzdelme kezdetét vette, hosszú és megalázó volt, mely az európai emberiségnek nem hozott sem hasznót, sem dicsőséget. Egy nemzet sírba szállása mindig megrendítő esemény volt; de a lengyel nemzet politikai halála átok volt, mely az európai államok vezetői-nek vállaira nehezedék s mely következményeiben még kemény megtorlásra vezethet a jövőben.

Ezalatt a török háború előjelei mind sűrűbben kezdé-nek jelentkezni. Nemcsak a lengyelek elnyomtatása, melyet immár semmiféle szépítgetések és tagadások által elpalástolni nem lehetett, hanem a határok gyakori megsértése az oroszok által arra kényszeríté a portát, hogy a szent-pétervári kormánytól erélyes hangon felvilágosítást és orvoslást kérjen. Obreskownak ugyan még egy ideig sikerült a fenyegető vihar kitörését elodázni, de azt eloszlatni többé semmiféle armánynak nem állott hatalmában. Kresetnikow tábornok, ki a határszéleken parancsnokolt, visszahivatott s helyét Prozorowski tábornok foglalta el, ki nemes és szelid gondol-kozású férfiú hírében állott. Csakhogy a konstantinápolyi francia követ ezzel nem volt megelégedve; s izgatásai folytán a török kormány is mind követelőbb lett. Obreskow és Vergennes gyűlöltek egymást és szenvedélyességgel folytatták egymás ellen az akna-háborút. — A francia armány végre diadalt aratott a szarmata ravaszság felett. III. Mustapha szultán börtönbe vagy vesztőhelyre küldé orosz barát kormányának tagjait s egészen a francia befolyás áramlatának engedé át magát. S midőn október első napjaiban a nemzetközi jogok durva megsértésével Obreskow is a héttornyú börtönök lakójává lett, a háború Oroszországgal formaszerűen is szentesítést nyert.

Ámbár II. Katalinnak a szakadás Törökországgal nagyon rossz időben jött, azért mégsem találta sem várat-lanul sem készületlenül a török háborút. Lengyelországra kiterjeszteni uralmát és Törökországot leszorítani a Fekete tengerről, ez volt Katalin hódítási politikájának uralkodása kezdete óta két főczélja; s ámbár szerette volna a két feladatot egymástól elválasztva külön-külön megoldani, leg-kevésbé sem esett kétségbe, midőn mindkettő egyszerre nehezedék vállaira.

Mielőtt azonban a török háborúról, annak lefolyásáról

és következményeiről szólnánk, be kell fejeznünk Lengyelország első felosztásának előzményeit s magát ezen megrendítő eseményt.

A lengyel felkeléssel párhuzamosan indult meg és folyt le a lithván felkelés, mely annyiban különbözött a lengyel mozgalomtól, hogy csak kis részben foglalkozott Lengyelország sorsával és fennmaradásával, mert a lithván hazafiak egy tekintélyes része Radziwill herezeg körül csoportosult s azon megbocsájtható ábránd mellett lelkesült: hogy feltámasztja Gedimin birodalmát és Witowt idejét. Azonban valamint Lengyelországban, Lithvániában is megghiúsította a pártszenvedély minden magasabb czélok elérhetését. A Czartoryski és Radziwill családok hagyományos gyűlölködése itt is megtermé gyümölcsét s a hazaszeretet lelkesedését megmértelyezte és lelohasztá a legrútabb emberi szenvedély: az önzés.

Repnin működésének Lengyelországban véget vetett a török háború. II. Katalin jól tudta, mily mértékben gyűlöletes egyénné vált a lengyelek szemében teljhatalmú képviselője, s azért mással cserélte azt fel 1768 végén. Utódja lett Wolkonszkij herezeg, kinek gondolkozásmódja és eljárása csak keveset különbözött elődjétől. A régi confoederatiók az emigratio folytán nemcsak megfogytak, hanem részben egészen eltűntek s helyettük épen most képződének újak, bár nem kitartóbbak. A helyzet a török háború kitörése után sem fordult jobbra Lengyelországra nézve: ugyanazon hibák és bűnök ugyanazon helyzetet szülték s mert a külföldi hatalmasságok érdeklődése most is oly lanyha és meddő volt, nem csoda, ha a nemzeti ügy egy részében sem mutatkozott kedvező fordulat.

A háború jellemét találóan megvilágítja a többször említett Essen, szász követ, egy, 1769. ápril 26-án kelt levele, mely lényegében a következőket tartalmazza: „Még nem alakult meg az általános confoederatio, de azért mindenütt lehet a confoederáltakkal és csapataikkal találkozni, mert csak néhány nádorságban uralkodik béke, a többi mind lázongásban van. A csapatok élén még sem vajdák, sem nádorok nem állanak, mert az egyesülésre szükséges nyilatkozatok még mindig késnek. Ezen urak — kik a confoederatiók fejeinek tekinthetők — sokkal jobb politikusok, semhogy magukat egy kudareznak kitegyék:

s azért előre tolják a faltörő kosokat — enfans perdus — míg maguk lesben várják az események fejlődését. A confoederált csapatok szüntelen harezot vívnak az oroszokkal, majd sikerrel, majd vereséggel. A nagyok, az előkelők majd csak akkor lépnek a harezosok sorába, ha a szerencse lobogója leng, s ha a törökök megverték az oroszokat. Jelenleg Lengyelországban és Lithvániában csak mintegy 4000 orosz katona van, de ha talán 6000-re menne a számuk, ennél több semmi esetre sincs. Ezek azonban szüntelen lábon vannak s egyik kerületből vagy nádorságból a másikba parancsoltatnak. A lovasság is lóháton harezol s minden századnak négy vagy hat ágyúja van. A lengyeleknek sem tűzérőségük, sem gyalogságuk nincs. — Innen magyarázható meg, hogy az oroszok többnyire győzedelmeskednek ellenfeleik felett még ekkor is, hogyha kisebb számban vannak. Engedelmisséget, fegyelmet, katonai képzettséget hiába keresnök a confoederáltak csapataiban; ölnék, futnak, rabolnak, hogy egy fordulatra kiraboltassák és megölessék magukat az oroszok által; egyébiránt minden azon ponton áll, mint hónapokkal ezelőtt; a dolog vége beláthatatlan.“

De a lengyelek a katonai erények és eszközök hiányában is elszántan kockáztatták életüket hazájukért és szabadságukért. Nagy elkeseredést és felháborodást szültek Devits orosz őrnagy embertelen kegyetlenségei, ki Radom közelében nem harezot vívott az ellenséggel, hanem valóságos mészárlást vitt végbe annak soraiban; kegyelmet senkisémet kapott; s 600 confoederált halott közül a legtöbb a szúronyok alatt vérzett el. „Devits őrnagy,“ folytatja Essen említett levelében, „századunkat meggyalázó kegyetlenséget mivelt. Huszonnégy órával az ütközet után 15 lengyel nemest, ki fogságába került, szúronynyal öletett meg. A szerencsétlenek egy, kozákok által képezett körbe vezettetének s tizenkét gránátos parancsot kapott az ítéletet végrehajtani; ezek közül nyolcz megtagadta az engedelmisséget, míg a többi négy végrehajtá az embertelen gyilkosságot.“ Azonban a lengyelek nem hagyták megtorlás nélkül a czéltalan vérengzést s néhány nappal később Varsó közelében 140 orosz fogolynak oltották ki életét nem csekélyebb kegyetlenséggel.

Ilyen jellegű volt a harc, melyet oroszok és lengyelek

egymással vívtak; s nem lehet mondani, hogy az emberi érzelem az egyik oldalon is fényes példákkal dicsekedhetett volna. Többen az ország leggazdagabb főurai közül koldus botra jutottak; vagy mint az Oginski, Potocki és Lubomirski családok, közel állottak a tönkrejutáshoz. Németország és Franciaország közbenjárására Teschenben, majd Bielitzben alkudozások kezdettek, mely alkalommal nagy számban gyűltek össze a különböző confoederatiók képviselői és vezetői. Franciaország, bizonyosan Vergennes unszolására, Chateaufort-ot Teschenbe küldé nem más czélból, mint azért, hogy a lengyeleket kintartásra buzdítsa Oroszország elleni küzdelmükben. Erre annál nagyobb szükség volt, mert a török harcztéren korántsem állottak kedvszerűen a dolgok Törökországra nézve. — A felkelők azonban nem elégedtek meg a buzdítással, hogy Franciaország nyílt segélyét kérték. Mokranowski tábornok a régi koronafővezér Branicki gróf egy levelével személyesen Párisba ment és szóval is felvilágosítja a helyzetről XV. Lajost, ki azonban Choiseul tanácsára kitérő választ adott. A magyar királynő ezen időben Szent István birodalmában tartózkodván, élénk részvéttel kísérte úgy a lengyel harcztéri eseményeket, valamint a tescheni tanácskozásokat: úgy látszik azonban, hogy ezen érdeklődés nem volt ment minden politikai számítástól. Mária Terézia parancsára Eperjes környékén egy figyelő hadsereg szállott táborba, mely mindenről híven értesülve volt, mi az oroszok vagy confoederáltak főhadiszállásán végbement. Az idő közeledett, melyben a magyar királynő Szent István koronájának régi jogai alapján igényét bejelenthetette Halitsra s a luxemburgi házi magyar király által a lengyel királynak elzálogosított szepesi városokat visszakövetelhetette. A tescheni gyűlés megállapodásaihoz képest az 1769—1770-iki téli hadjárat illetve hadműveletek központjává Krakó és Czenstochow jelöltetett vala ki.

A lengyel ügyek mindvégig olyan állapotban haladtak, melyek a szent-pétervári udvar várakozásainak teljesen megfeleltek. Szaniszló Ágost árnykirálysága tovább tartott, anélkül, hogy az események folyamára akár jó, akár ellenkező tekintetben a legcsekélyebb befolyást gyakorolta volna. Szent-Pétervárott csak attól féltek, hogy a király beleúnva a megaláztatásokba és helyzetének reménytelenségébe, egy reggelen azon elhatározásra fog ébredni, hogy lemond a

koronáról s elhagyja birodalmát, mely amúgysem volt sohasem az övé. De Poniatowski végig játszva szármalmas szerepét, melyre végzete kijelölé s nem gondolt a lemondásra. Wolkonskij nem kevesebb erélylyel, de egyszersmind nem kevesebb nyerseséggel érezteté a szerencsétlen királylyal helyzetének egész megalázó voltát.

A sok csalódások után végre egy reményszikra mutatkozott, mely a kétségbeesés harcztát küzdő confoederáltak bátorságát fokozta. A francia kormány arra határozta magát, hogy a confoederáltakkal szorosabb érintkezésbe helyezi magát, oly czélból, hogy az orosz kormányt a törökökkel szemben engedékenységre bírja. — Choiseul Dumouriez francia ezredest szemelté ki a nem épen kellemes küldetésre, ki Lengyelországba érkezvén, azonnal érintkezésbe lépett a confoederatio vezető egyéniségeivel. Hogy a hadviselésbe egységet és szellemet hozzon, sürgősen egy haditanács felállítását javasolta; majd a rendezetlen és fegyelmezetlen csapatokat katonai rendre és engedelmes-ségre szoktatta. Hogy katonai reformmüvét annál rövidebb idő alatt megvalósíthassa, számos kipróbált tisztet hozatott Franciaországból, kiknek feladata volt a lengyel honvédséget katonailag begyakorolni és harczképessé tenni. Szerencséjére II. Katalinnak Oroszország makacs ellensége, Choiseul herceg, 1770-ben karácsony napján meghalt s így a lengyel felkelők elvesztették leghathatósabb pártfogójukat. Ettől fogva Franciaország megszűnt Oroszország terjeszkedő politikájának útjában állani. Ellenben a német császár II. József és II. Frigyes porosz király személyes találkozása nemcsak ismét közelebb hozta egymáshoz Ausztriát és Poroszországot, hanem előkészíteni segíté mindkettő szorosabb szövetségét Oroszországgal: Lengyelország felosztása czéljából.

A török háború szerencsés lefolyása Lengyelország végnapjait jelentette. Wolkonskij minden erejéből azon fáradozott Varsóban, hogy a még mindig fennálló bari confoederatióval szemben lengyel nemesekből egy ellenconfoederatiót hozzon létre Oroszország érdekeinek előmozdítására; s minthogy jutalomképen százezer rubel helyezették számára kilátásba, a kalisi nádor Twardowski és Poninski által azon ajánlatot tette a primásnak Podolski bíbornoknak, hogy alakítana a lázadás ellensúlyozására egy

ú. n. „hazafias ligát.“ Az alkudozások ezen alapon kezdeteket vettek s a lengyel nemzet számos egyházi és világi nagyja hajlandónak nyilatkozott a hazafiatlan terv keresztülvitelében közreműködni. Az 1770. deczember havában a „hazafias liga“ csakugyan bár rövid időre létrejött; tagjai valának többek közt — s ez nem kis csodálkozással töltötte el Lengyelország külföldi barátait — Podolski, Poninski, Twardowski s a podlachiai nádor Godski, továbbá Lubomirski a cujaviai püspök, Malachowski, Potocki s még a vilnai püspök Massalski is. és még számosan mások az ország legkiválóbb családai közül.

Ilyen volt a lengyel főnemesség azon pillanatban, midőn egyedül hazafias erényei lettek volna talán még képesek, a halálos csapást elhárítani, mely Lengyelország szabadságát és függetlenségét fenyegeté. A „hazafias liga“ nyomorúsága és becsstelensége megvetéssel kell hogy eltöltsön mindenkit, ki hazáját és becsületét többre becsüli a hatalom mulandó és kétes értékű jutalmazásánál. S midőn az orosz udvar az önző nagyok anyagi kielégítésével késett, Essen állítása szerint, ezek azzal szüntették be további közreműködésüket, „miszerint nem szándékuk továbbra is a hazafiakat játszani — semmiért.“

Az 1771. tavaszán Wolkonskij Varsóból visszahívatott s helyét a holsteini származású és korántsem kifogástalan jellemű báró Saldern foglalta el, ki Lengyelország felosztásának művét ismét egy lépéssel közelebb vezette befejezéséhez. A szerencsétlen lengyel király, ki már régóta a nyilvános megvetés tárgyát képezte, most már életében sem volt biztos. Többen a nemesek közül, kik az általános vagy nagy confoederatio tagjai valának, ítélőszéket rögtönöztek, melynek foruma elé idézték formászerűen Poniatowski Szaniszlót. Az 1771. márczius havában egyike a nagy-confoederatio titkos tagjának a folyamodók közé keveredék, kik kérvényeikkel a királyt ostromolták; a király, épen midőn miséből jöven palotájába lépett, átvette a titokzatos kérvényező iratát is. Mily nagy volt azonban meglepetése, midőn dolgozószobájába lépven a kérvényt elolvasni készült. Formászerű megidézés volt, mely ezen szavakkal kezdődött: „Tibi Stanislaw Poniatowio, Dapifero Lithnaniae pro persona tua bonisque omnibus mandamus,“ mely megparancsolá a királynak, egy bizonyos határnapon a nagy-confoederatio

ítélőszéke előtt megjelenni és számot adni mindazon rosszaságokról, melyeket tényleg elkövetett, vagy melyekkel vádatatik. Ha az idézésnek megfelelni vonakodnék — mondja az okmány tovább — azon esetben a haza becstelen ellenségének fog nyilváníttatni és személye és élete elvesztettnek kimondatni.

Saldern elődei: Repnin és Wolkonszkij nyomdokaiban haladott s úgy a pártokat mint a minden oldalról zaklatott és szorongatott királyt a kétségbeesés révébe terelé. Kemény, parancsoló hangon adá tudtára az udvarnak és a pártfőknek, hogy a császárnő mindenkitől feltétlen bizalmat és engedelmességet követel, „minthogy távol áll minden olyan szándéktól, mely oda czélozna, hogy a lengyel köztársaság függetlenségét megsemmisíteni akarná.“ Saldernnek az volt a czélja, hogy Oroszország és Lengyelország közt végleges békés megállapodást létesítsen, és pedig még a török háborúk befejezése előtt. Hogy mennyire visszaélt Saldern a szerencsétlen király tekintélyével, bizonyítja, miszerint nemsokára megérkezése után egy hivatalos nyilatkozatot tett közzé, melyben a confoederáltakat banditáknak, rablóknak és tolvajoknak nevezte s meghagyta az orosz csapatvezetőknek, hogy velük, ha fogságukba kerülnek, ne bánjanak másként, mint rablókkal és tolvajokkal. — Természetes, hogy az ilyen eljárás a legnagyobb elkeseredésre és kölesönös busszúra vezetett, melynek egyaránt áldozatul estek úgy bűnösök mint ártatlanok; s hogy az amúgyis sárba tiprott királyi méltóságot kivetköztette végső tekintélyéből is.

A nagy-confoederatio titkos ítélőszéke, mely a királynak az említett idézést küldötte, nem maradt meg a pusztá fenyegetésnél; attól azonban, hogy a királyt életétől megfoszsza, elállott. A confoederáltak terve volt, a királyt fővárosából, ha másként nem, erőszakkal eltávolítani és Czenstochowba vinni, melyet Pulawski nagy elszántsággal védelmezett. Ha a király ekképen a confoederáltak hatalmában lesz, könnyű szerével akaratnélküli eszközévé leend azon határozatoknak, melyeket ez hozni jónak látand. Stawinski, egy vallási és politikai rajongástól áthatott tagja a confoederationak, ki annak idején az idézést a királynak átnyujtá, vállalkozott arra, hogy a királyt Varsóból Czenstochowba szállítsa. Segítőtársai valának Lukaski és Kozinski,

két elszánt és nagy testi erővel rendelkező confoederált. A fejedelmi szöktetésre minden elő volt készítve s kivitelére november 3-ika kitűzve.

Varsónak ez idő szerint csak mintegy 800 emberből álló helyőrsége volt; azonban ezt is eltávolította Pulawski hamis jelentései által, mintha a Czenstochow-val ellenkező irányban működő orosz had nagy szorongattatásoknak volna kitéve és segílyre szorulna; minek folytán az orosz sereg legnagyobb része elhagyta a várost, csak mintegy 200 embert hagyván hátra. Az összeesküvők a fennebbi napon mind nagyobb számban lopódzának be a városba a nélkül, hogy a legkisebb feltűnést keltették volna. Esti 10 órakor, sötétségben, a király épen azon pillanatban, midőn nagybátyja Czartoryski Ádám herczeg házáat elhagyta, mintegy 12—15 álcázás ember által megtámadtatott. A király kocsiját körülvevő kísérők egy pillanat alatt szétszórattak vagy megsebesítettek; egy golyó földre terített egy hajdút, egy másik egy nemes lovát ejtette el, míg egy harmadik lövés a király homlokhaját perzselé meg és arczbőrért horzsolá. A király szárnysegéde egy erős ütessel földre terítettén, ura védtelenül ki volt téve az összeesküvők támadásának, lábainál ragadták meg és vonszolták ki a kocsiból: s miután érdemrendjeitől és egyéb drágaságaitól megfosztattott, egy kardesapással, mely koponyájára méretett, védtelenné tették. Most két lovas ragadá meg hajánál és köpenyénél s arra kényszeríté, hogy egész az úteza végéig közöttük fusson. Minden oly gyorsan történt, hogy még a kevés arramenők sem tudtak csodálkozásukból felocsúdni. Csak annyit lehet hallani, hogy a király több ízben fájdalmasan felkiáltott: Oh Jézusom, Istenem. Míg az összeesküvők részéről a következőket lehet hallani: végre hatalmunkban vagy te, minden szerencsétlenségnek okozója, mely Lengyelországot érte, s szavaikat csak az ütlegek tompa zaja szakította meg, melyekkel szerencsétlen áldozatukat illették. Futás közben a király elveszté kalapját és egyik czipőjét. A fegyvertár közelében végre lóra emeltetett s az országúton tovább szállíttatott. Midőn egy árkon át kelle ugratnia, lova elesett és lábát törte, s e baleset a király szerencsés megmentésére szolgált. Stawinski és Lukaski előre lovagolva, hogy a király továbbszállítása iránt intézkedéseket tegyenek, nem vették észre a balesetet, mely őt

érte; úgy, hogy fedezete nagy zavarba jött, midőn az útszéli erdőből zaj üté meg fülét; mindnyájan azt hitték, hogy oroszok, — és gyorsan kereket oldva ott hagyták az árokszálen a királyt egyedül Kosinskival, egyikével az összeesküvőknek. A szerencsétlen most kőrőre fogta a dolgot és Kosinski csakugyan hajlott a király kérelmére és teljes bűnbocsánat kilátása mellett visszavezeté a meghurczolt királyt varsói palotájába; de olyan állapotban, mely a legnagyobb részvétet és szánalmat érdemelte.

Ezen rút merénylet korántsem vált előnyére a confoederáltak ügyének s csak arra szolgált, hogy Lengyelország végső sorsának eldöntését siettesse. Midőn Mária Terézia a vakmerő merényletről értesült, őszinte részvétenek adott kifejezést, valamint azon reménynek, miszerint Oroszországgal és Poroszországgal egyetemben sikerülnie fog, Lengyelországban rövid idő alatt rendezett, törvényes állapotokat teremteni. A magyar királynő, ki a merényletet felséggyilkosságnak minősíté, dynastikus szigorában azzal fenyegeté a confoederáltakat, hogy megvonja tőlük az ú. n. menedékjogot, melyet eddig Magyarországon élveztek. II. Frigyes pedig a következőket írta a királynak a merénylet alkalmából: A confoederáltak ezen sötét tettének embertelensége megérdemli, hogy az európai hatalmasságok mindnyájan egyesüljenek és megtorlást keressenek egy undok gaztettért, mely a confoederáltakat minden eddigi jogaitól megfosztá. Saldern orosz követ kevesebb megbotrántoztatót talált a dologban, mely csak előnyére lehetett az orosz politikának; egyébiránt jellemző a következő nyilatkozata: „Az elvek, melyek ezen országban uralkodók, felettén rosszaknak mondhatók. Én november 3-án éjji 11 órától reggeli 5 óráig számos nemest és főurat láttam, kik a király szöktetése alkalmából palotámba menekülének. Azonban nem volt közöttük egy sem, kinek arczkifejezéséből azt olvashattam volna, hogy részvéttel vagy sajnálattal viseltetik az esemény iránt; ellenkezőleg úgy viselkedének, mintha az kiváló örömet szerzett volna nekik. Azt látom mindenből, hogy sem a vallás, sem a politika az, mely ezen eseményt létrehozta, hanem a pusztá utálat és gyűlölet, melylyel a király személye iránt viseltetnek; ő az oka mindennek, őt akarják minden áron eltávolítani.“ Ilyen körülmények közt az utolsó lengyel királynak nem

maradt más hátra mint magát minden további habozás nélkül az oroszok karjaiba vetni.

Lengyelország felosztásának ténye nem volt tovább elodázható. Mióta II. József és II. Frigyes Neustadtban találkoztak, hol Kaunitz és Finkenstein grófok egy erős lépéssel közelebb hozták a nagyhorderejű dolgot megvalósításához, s mióta a szorongatott török porta Ausztriát és Poroszországot kérte fel az Oroszországgal kötendő béke közvetítésére, azóta az ügyek olyannyira élesedtek, hogy visszavonulásról többé egyik fél sem beszélhetett. Heinrich porosz herceg, II. Frigyes öcsese és kiváló segítőtársa. 1770. október derekán megérkezett Szent-Pétervárra, hogy a felosztás közelebbi feltételei és körülményei iránt bizalmas tanácskozást eszközöljön bátyja nevében magával a császárnővel. Időközben ausztriai katonák megszállották a tizenhat szepesi város területét, mely a Luxemburgi Zsigmond által elzálogosított s századok óta lengyel birtoknak tekintették. Henrik herceg 1771. január végén elhagyta Szent-Pétervárt s azon izenettel tért vissza Berlinbe, miszerint a császárnő a felosztás terve és kivitele végett még közelebből fog értekezni a porosz királylyal.

Oroszországot törökországi győzelmei túlkövetelővé tették, s ámbár Poroszországgal továbbra is fentartotta a szorosabb szövetséget, Ausztriát és a magyar királynőt szerette volna kihagyni a számításból. De Mária Terézia nem volt hajlandó e mellőzésbe belenyugodni s azzal fenyegetődött, hogy 50 ezer emberből álló sereget állít fel Magyarországon a lengyel-török határszéleken. A szent-pétervári kormány most szelidebb hangon válaszolt, minek következtében Lobkowitz herceg, ki már korábban mint császári nagykövet megfordult az orosz fővárosban, küldetett Szent-Pétervárra, hogy Poroszországgal egyetemben a felosztás művét Ausztria érdekeinek megóvásával előbbre vigye. Panin grófot illeti meg az orosz államférfiak közt az érdem, ki a császárnő tervének, Lengyelország felosztását, legtovább és leghatározottabban ellentállott, mint-hogy abban a népjog lábbal tiprását látta. De II. Katalin nem tartozott azok közé, kit az ilyen kifogások egyszer kimondott elhatározásában megingatni tudtak volna; és Panin végre kénytelen volt a császárnő akaratának engedni. Ilyen a meggyőződés a politikában.

Midőn Lobkowitz herceg Szent-Pétervárra érkezett, mindenekelőtt közöltetett vele a hatalmasságok tervezete a felosztásra vonatkozólag, mely közösen állapítottatott vala meg. Lobkowitz herceg küldetésének eredménye egy kölcsönös megállapodás után létrejött szerződés volt, mely egyrészt Ausztria és Poroszország, másrészt Ausztria és Oroszország közt kötöttet s mely 1772. márczius 4-én aláíratott. Nem sokkal később, május 30-án, megkötöttet a békét megelőző fegyverszünet Oroszország és Törökország közt is, s így elenyészett az utolsó akadály is, mely a lengyel kérdés végleges elintézésének még útjában állott. A foksány-i béke augusztus 2-án végképen megszüntette az ellenségeskedéseket Oroszország és Törökország közt.

A törökökkel kötött béke szabad kezet adott a három nagyhatalmasságnak, mely Lengyelország felosztása céljából szövetkezett egymással. Oroszország, Poroszország és Ausztria készen állottak a legnagyobb jogtalanságot végrehajtani, melyet az emberiség újabb történelmében feljegyezve találunk. Az orosz hadsereg létszáma Lengyelországban, mely az utóbbi időben 10—13 ezer emberből állott, egyszerre 30 ezerre emeltetett. A főhad Souwórow és Tottleben tábornokok alatt állott s az első a három fontos erősség: Czenstochow, Tynieck és Lanckoron-ra fordítá minden figyelmét. Choisy és Vioménil francia ezredek sok bátorsággal és ravaszsággal hatalmukba kerítik ugyan a krakkói várat 1772. február 3-án, de már ápril 24-én kénytelenek voltak azt ismét az oroszoknak átengedni, miután segílyt sehonnan sem remélhettek. A derék had a francia tisztekkel együtt három csapatban Kijewbe, Pultawába és Kazánba vitetett hadi fogságba. Czenstochowot tizenhatsz napig szakadatlanul lövete Souwórow. De midőn Pulawski, az erősség vitéz védelmezője, a három nagyhatalmasság szövetségéről Lengyelország ellen értesült, azon tanácsot adta bajtársainak, hogy őrizték meg erejüket jobb idők számára, maga pedig letette a fegyvert és átadta Czenstochowot az oroszoknak. Elhatározását a következő levélben indokolta, melyet tisztjeihez intézett vala:

„Hazám javára ragadtam meg a fegyvert, melyet most mindnyájunk javára kénytelen vagyok letenni. Három rettentő hatalmasság szövetkezete megfoszt bennünket azon

reménytől, hogy magunkat továbbra is sikeresen megvédhessük; s azon ügy, melybe bele vagyok bonyolítva — a király megszöktetése — megakadályozna abban, hogy érdekekben előnnyel capitulálhatnék; csak magammal ragadhatnálak benneteket a szerencsétlenségbe. Ismerem buzgalmatokat és bátorságtokat s bizonyos vagyok, hogy szerencsésebb viszonyok közt ismét a régi odaadással és áldozatkészséggel fogjátok teljesíteni kötelességeiteket a haza iránt!”

Tynieck őrsége nem kevesebb vitézséget és halál-megvetést tanúsított, sőt parancsnokát és tisztjeit börtönbe veté, midőn megtudá, hogy azok az oroszokkal a vár átadása végett alkudozásokba léptek. Az oroszok a makacs ellentállás miatt felbőszítve, az utolsó rohamra készültek. midőn a szomszédban táborozó ausztriai hadak vezérének közbenjárására az ostromlottak, lemondva a további amúgyis céltalan védelemről, megadták magukat az oroszoknak.

E pillanatban porosz és ausztriai hadak nyomultak be a szerencsétlen országba mindenfelől, hogy az oroszokkal egyesülve, az utolsó csapást mérjék a lengyel nemzet fejére, mely oly rosszul használta fel szabadságát s bűneivel maga készíté elő bukását. . . . Idegen ellenmondástól vagy épen fegyveres beavatkozástól a három nagyhatalmasság nem tarthatott; az általuk kinevezett kormányközegek azonnal megkezdék működésüket. Francziaország is visszahívta azon tiszteket, kik a tescheni és bielitzi confoederált gyűlések révén jövének a lengyelek segítségére. A confoederáltaknak tehát nem maradt más hátra, mint visszahúzódní s magukat egy hatalomnak alávetni, mely ellen minden további védekezés örültség volt. A legtöbbben, kik magukat a kényszerítő körülmények hatása alatt megadásra határozták, ezt férfias, méltóságteljes önérzettel tevék; megadák magukat a királynak, miközben azon reményüknek adtak kifejezést, hogy a felosztás végzetes műve nem fog bekövetkezni. Csak egy volt — Zaremba — a confoederált vezérek között, ki alacsony hízelgéssel kereste a győzők jóindulatát; a többiek tömegesen elhagyták hazájukat; a legtöbbben Francziaország felé vették útjokat.

Midőn a szövetséges hadak főparancsnokai Lengyel-országot megszállották, a confoederatiókat feloszlottaknak és megszűnteknek nyilvánították; egyuttal mindazokat, kik

bármely cím vagy ürügy alatt csoportosulnának, azzal fenyegették, hogy mint rablókat, gyilkosokat és gyújtogatókat fogják üldözni, elfogni és elítélni. Egy eredeti kéziratban meglévő jelentés, mely 1772. ápril 25-éről van keltezve, azt mondja, hogy a poroszok a confoederáltakat tömegesen maguk előtt hajtják; miután a poseni, kalisi és a szomszéd nádorságokat tőlük megtisztították, benyomultak Ráwába és a szomszéd tartományokba; most pedig azzal vannak elfoglalva, hogy a Visztulától egész Sziléziáig egy cordont vonjanak. Mindenütt, hol azt gyanítják, hogy még confoederáltak rejtőznek, legyen az bár nyílt mezőben, városokban vagy várakban, a porosz hadparancsnok trombitaszó mellett tudtukra adja, hogy bizonyos óráig állásukat vagy menedék-helyüket el kell hagyniok. Ezen idő elteltével a poroszok minden kímélet nélkül bánnak el velük. A poroszok által megszállott tartományoknak roppant mennyiségű élelmi és takarmány szállításokat kell eszközölniök.

Valamint a poroszok, ép úgy jártak el Lengyelországban az ausztriaiak is, kiknek száma lassankint 30 ezer emberre növekedett. Hadik tábornok, valamint a polgári kormányzat berendezésével megbízott Pergen egyetértőleg hajtották végre a legönkényesebb intézkedéseket, melyek által a szerencsétlen vidéki lakosság helyzetét egész a kétségbeesésig fokozták.

Az oroszok által megszállott részekben legelőször állott helyre a rend és nyugalom. Oginski még a szövetségesek benyomulása előtt letette a fegyvert s ezzel a nemzeti védelem is véget ért. Hogy minden kísérlet a nemzeti szabadság visszaszerzésére lehetetlenné tétessék, az orosz csapatok parancsot kaptak, minden községben és kerületben, melyben megállapodának és átnyomulának, a nemesektől, polgároktól és parasztoktól a lőfegyvereket elkobozni; s általában oda hatni, hogy a lakosság kivétel nélkül minden fegyvert a hatóságnak beszolgáltasson. Lithvániában az oroszok ezrével sorozták be az újonczokat hadseregükbe; hasonlóképpen a poroszok az általuk megszállva tartott részekben.

A három szövetséges hatalmasság az önkény elvei szerint végrehajtá és felosztá egymás között az országot, illetve annak ezuttal felosztás alá került részét bár nem minden súrlódás és vitatkozás nélkül, s midőn áldástalan művét befejezte, 1772.

augusztus 5-én Szent-Pétervárott közös tanácskozásra gyűlt össze, hogy szerződészerűen megállapítsa a határokat. Oroszország Fehér-Oroszországot vette igénybe és tartá meg magának, vagyis azon vidéket, mely a Dűna, Dnjeper és Drus közt terült el és a polotzki, vitebszki, mohilewi és meislawi nádorságokból állott; összesen mintegy 2500 mértföldnyi területet, másfél millió lakossal. Ausztria a Visztula jobbpartját foglalá el, a wieliczki sóbányáktól egész a Viroz torkolataig, mintegy 1500 mértföldet harmadfél millió lakossal. Ezen terület Vörös-Oroszországból, a belzi nádorságból s Volhynia egy részéből állott, mely a galicziai és lodomériai királyságok neve alatt foglaltatott össze. Poroszország végre bekebelezte Lengyel-Poroszországot s a Netze folyó mentében Nagy-Lengyelország egy részét, összesen 700 mértföldnyi kiterjedésben mintegy 900.000 lakossal.

Egy hóval ezen osztályos szerződés aláírása után a három nagyhatalmasság egy a nyilvánosságnak szánt nyilatkozatot tett közzé, melyben erőszakos foglalásainak jogcímét igyekezik adni, egyuttal pedig a lengyeleknek szigorú kötelességükké teszi, magukat mint hű és békeszerető alattvalók viselni. Ezzel voltaképen Lengyelország részleges felosztásának műve be volt fejezve. Legtöbb furfangot és fogást tanúsított jogainak bebizonyítására II. Frigyes, ki azt állította, hogy a lengyel korona jogtalanul sajátította el Poroszországból olyan részeket, melyek mindig a brandenburgi ház tulajdonát képezték. Holott a porosz hercegek még Nagy Péter idejében a lengyel királyok vazalljai valának. Mária Terézia több őszinteséggel és kevesebb bizonyító okokkal ment keresztül a kényes természetű ügyön. Ellenben II. Katalin erősen hangoztatta fáradozásait Lengyelország alkotmányos intézményei épségben tartása körül, valamint érdemeit, melyeket ezen ország rendezése és kormányzása körül szerzett magának. Ezen nyilatkozatot Saldern utódja, báró Stackelberg tette közzé, ki nemcsak magasabb műveltsége, hanem nemesebb gondolkozása által előnyösen különbözött Oroszország eddigi lengyel megbízottjaitól: Repnin, Wolkonszkij és Salderntől.

Báró Stackelberggel egy időben érkezett Varsóba Mária Terézia követe, báró Reviczky is, kiről Vehse az európai diplomácia történelmében megjegyzi, hogy bámulatraméltó nyelvismeretei mellett alapos tudományos képzettséggel bírt.

A magyar főúr több előkelő udvarnál megfordult mint nagykövet. Poroszországot azontúl is Benoit képviselte Lengyelországban.

Poniatowski Szaniszló magatartása Lengyelország ezen végnapjaiban felettén sajnálatraméltó volt. Mialatt birodalmát a szövetséges hatalmasságok hadseregei ellepték s tőle a követek az utolsó lengyel országgyűlés egybehívását követelték, azalatt Szaniszló Ágost kesergő hangon írt levelekben, majd retorikai szóvirágokban gazdag nyilatkozatokban öntö ki érzelmeit hazája és trónja veszedelme felett, s midőn látta, hogy férfiatlan érzélgései daczára segély számára sehonnan sem jelentkezik, alázatos hangon írt levelekben fordult II. Katalinhoz, kérve segélyét és nagylelkű támogatását, ha nem is hazájának, legalább fenyegetett személyének.

Végre összeült az idegen fegyverek védelme alatt egybehívott országgyűlés, melynek az a szomorú feladat jutott, hogy Lengyelország felosztásának művét törvényes alakban szentesítse. Radziwill és Poninski mint elnökök szerepeltek, mit a szövetséges hatalmasságok kinevezése folytán nyertek el. A követek egy része ellenszegült Poninski elnökségének s azzal fenyegette, hogy darabokra tépi; de az idegen szűronyok megvédték minden veszedelem ellen. Ezen országgyűlés egyik legnevezetesebb határozata volt, hogy a confederatiót megszüntnek jelenté ki; mi annyit jelentett, mint a megváltozott körülmények folytán létrejött alakulásokat szentesíteni. Az országgyűlést a szűkebb körű bizottság — delegatio — tanácskozásai követték, mely megállapította körvonalaiban azon alkotmányt, mely szerint a még fennmaradott Lengyelország jövőjében kormányozandó lenne. Csakhogy ezen alkotmány semmivel sem volt jobb a réginél s nem szüntette meg a belviszályokat, melyek a szerencsétlen ország bukását idézték elő.

Kilenczedik fejezet.

II. Katalin ezárnő (Folytatás). 1762—1796.

A török háború. — Ruménzow Sándor gróf. — Az orosz hadsereg 1772. — A tisztikar helyzete. — A Larga és a Kagul melletti diadal. — Győzelem a Kaukázus mellékén. — Görög felkelés és orosz politika. — A tseszmei tengeri győzelem. — Beavatkozás. — Ausztria politikája. — Döghalál. — Békealkudozások. — Francia politika. — Udvari ármány. — A kajnársii béke. — VI. Iván ezár tragoediája. — II. Katalin jellemzése. — Haladás és művelődés. — A jobbagyság. — Az alkotmányos képviseleti rendszer.

Tagadhatatlan, miszerint II. Katalin vas akarattal, nagy eszélyességgel és erős kitartással hajtotta végre azon erőszakos politikát, mely Lengyelország első felosztásával végződött. Nem kevésbé erős és következetes volt azon politikában, mely az első török háborúban nyilvánult. Ott is, itt is a szerencse szövetségesévé szegődött.

Ha Oroszország belállapotait és katonai szervezetét a török háború kitörése előtt figyelemmel vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy azok korántsem voltak oly kedvező állapotban, hogy biztos sikerre engedtek volna következtetést vonni. Szerencséjére azonban nem a régi ozmán birodalommal állott szemben, melyet a vallási rajongás kitartóvá és legyőzhetetlenné tett. Az ozmánok a tizen-nyoleczadik század második felében érzéki henyeségbe valának süllyedve; a nemzet önálló ereje és tettvágya régen kihalt s még a rettegett janicsárok sem voltak többé a régiiek. A szultánok a hárem tunyaságába temetkezének, vagy pedig az uralomravágyó párt foglyaiként őriztetének palotáikban. Mióta IV. Mohamed 1685-ben a janicsárok újonczozását a keresztény gyermekek soraiból eltörölte, azóta ezen rendíthetetlen bajnokok hírneve dicsőségükkel együtt csökkent. Mintha a török faj maga nem tudott volna hasonló bajnok nemzedéket létrehozni.

A belgrádi béke megkötése óta mintegy harmincz év telt el; mely hosszú idő alatt Oroszország és Törökország közt — apró határvillongásokat kivéve — béke uralkodott. II. Katalinnak elhatározott szándéka volt a törökökkel mindaddig békében élni, míg a lengyel kérdést nem sikerülend kívánsága szerint megoldani. Azonban a körülmények úgy fejlődének, hogy a császárnő eme óhajta nem mehetett teljesülésbe. Helyzetét kiváltképen megnehezíté a már Nagy Péter ideje óta alapelvvé vált politikája a török portának: Lengyelországot Oroszország ellenében minden körülmények közt támogatni. — Természetes, hogy a konstantinápolyi kormány rossz szemmel nézte Poniatowski Szaniszló királyságát, mint ki egyedül az orosz császárnő kegyenczeként ültetették a Piastok és Jagellok régi trónjára. A confoederáltak és más lengyel hazafiak tehát buzgó támogatásra találtak Törökország részéről. Az orosz követ, Obreskow, ugyan sokaig ellensúlyozta a lengyelek törekvését Konstantinápolyban; de midőn Franciaország a bari confoederatio védnokségét elfogadta s követét Vergennes-t utasítá, minden erejéből oda hatni, hogy a porta háborút izenjen Oroszországnak, az orosz csendesítő-politika mitsem használt többé.

Az ellenségeskedések már az 1768-iki télen, mely borzasztó keménységről és tartósságáról emlékezetes, kezdeteket vettek. Obreskow, mint a felülkerekedett francia ármány áldozata a héttornyú vár szörnyű börtönében sínylett; mialatt a krimi tatárok behatoltak Új-Szerbiába s ott borzasztó pusztításokat vittek vala végbe. E közben a porta 300 ezer emberből álló roppant hadával megindult észak felé, oly szándékból, hogy Lengyelországot megtisztítja az oroszoktól és Poniatowski Szaniszlót megfosztja trónjától.

II. Katalin egy pillanatra sem veszté el lélekjelenlétét. Nagy erélylyel és gyorsasággal két hadtestet állított fel, melyek közül az egyik Golitzyn Sándor herczeg vezérlete alatt arra volt kiszemelve, hogy a nagyvezért, ki az ellenséges főhadat vezényelte, a Lengyelországba való benyomulásában megakadályozza. A második hadtest Ruménzow Sándor gróf parancsnoksága alatt a déli határok védelmére rendeltetett a tatárok becsapásai ellen. Azonfelül egyes csapatok a Kaukázus vidékére rendeltettek s a Kubán vidékén nyugtalaníták az ellenséget, ki ennek folytán kénytelen volt

nagy haderejét megosztani. Orosz pénz és ármány a kaukázusi szabad törzseket, kivált az ineritaiakat és mingrelieket, fegyverre készítetvé Törökország ellen, miáltal a porta zavara tetemesen növekedett.

Hogy a török hadvezetést egész tehetetlenségében megismerhessük, fel kell említenünk, miszerint az orosz hadsereg ezen időben korántsem volt olyan szervezetben, hogy vele megmérközni nem lehetett volna. „Az orosz hadsereg rendes csapatai,” mondja Falkensköld emlékirataiban, „egészen porosz minta szerint valának szervezve, még öltözék tekintetében is; ámbár tekintettel Oroszország éghajlatára, jobb lett volna a nemzeti viseletet megtartani. A tulajdonképeni orosz nincs lovaglásra teremtve, legszívesebben kocsin utazik és nem barátja a lovasszolgálatnak; azonfelül a vértezett csapatok rosszul valának begyakorolva: apró fekete lovaik rosszak, nem is tudom, hogy honnan kerültek elő; mert Oroszország nem szenved hiányt jó lovakban; az ukrainai lovak csak a könnyű lovasság számára alkalmasak. Ezen utóbbi tartomány lakosai hozzá vannak szokva a lovagláshoz és a huszárok, kik innen újonczoztatnak, ügyességük és jó tartásuk által tűnnek ki. A külföldiek legnagyobb része a huszároknál keres alkalmazást . . . . Az orosz hadsereg szükségében van jó gyalogságnak: és ez nagy hátrányára van a lovasságnak, olyannyira, hogy, ha kisebb csapatokban szállanak síkra, nem képesek magukat kellőképen tartani, mihelyt az ellenséges gyalogsággal találkoznak . . . . A testőrezredeknél a kapitány alezredesi, a hadnagy kapitányi és az altiszt hadnagyi rangot viselt . . . . Az alezredesnek a testőrségben jogában állott, az altishti állomásokat belátása szerint tölteni be; a nélkül ezen kinevezéseknél bármely körülményre figyelemmel kellett volna lennie. Ezen rangot gyakran bölcsebben ringó gyermekeknek adományozták, kik csak tizenhatéves korukban tartoztak magukat szolgálatra jelenteni. Azt mondják, hogy az altisztek száma a testőrségben meghaladja a hatezeret . . . . A testőrségnél gyorsabb az előléptetés s 30 éves korában már kapitány lehet az illető . . . . A tábornokok segédtisztjei közönségesen felügyelői vagy udvarmesteri szolgálatokat teljesítenek a tábornok körül: vezeti annak háztartását és rendelkezik ura megbízásából a cselédséggel, melyet az ú. n. battoge-ra, botverésre

ítélhet. Különben lóháton kíséri a tábornok vagy neje fogatát, értük megy, ha a házon kívül étkeztek vagy vendégségben voltak, mely alkalommal az előszobában várakozik reájuk. A tábornokok ezen állomásokat többnyire rokonaikkal töltik be, vagy kegyenceiknek adományozzák, vagy pedig jó pénzért eladják . . . . A tábornokok bizonyos rangfokozatig maguk nevezik ki a tisztikart . . . . Nemcsak a hadügyminiszterium hivatalnokai, hanem az udvari személyzet is katonailag van szervezve s ennek megfelelőleg bizonyos katonai rangot visel, mely egyenruháikban is felismerhető . . . . Az alárendelték alázatos tartása fellebbvalóikkal szemben nem ismert határokat. Egy tiszt ezredese jelenlétében nem bátorcodék leülni vagy fejét befödni, még akkor sem, hogyha az maga ült és feje földre vala. Láttam Repnin herceget a táborban puszta földön ülve s körüle mintegy harmincz tiszt állott levett főveggel; főhadsegéde pedig arról gondoskodott, hogy a legyek ne alkalmatlankodjanak urának. Mint szemtanú jelen valék, midőn a livoniai nemes és tábornok Essen, Golitzyn herczeg apósa, Ruménzow grófnak, midőn őt elbocsájtatásáért kérte, megcsókolá kabátja úját. Azt is tudom, hogy Tsernitsew gróf hadügyminiszter a felháborodás pillanatában unokaöccsének, Kakowski vezérőrnagynak három fogát beverte. A káromlások legközönségesebbike, mely az oroszoknál általános elterjedésnek örvend, jött rendszeren használatba, midőn a felebbvalók tisztjeiket szidták. Az ilyesmi nem is tartaték becsület-sértésnek, mert a párbajok Oroszországban ismeretlenek valának . . . . A százados évi fizetési 200, az őrnagyé 400, az alezredesé 500 és az ezredesé 600 rubel volt, mi igen kevés egy országban, melyben a legkicsapongóbb fényűzés űzetik . . . . Az újonczok nagy része a jobbágyokból került ki; s hogy gyorsabban elsajátítsák a katonai ügyességeket és fogásokat, szabályszerűen megbotoztatának. A közvitéz naponkint lisztet és kását kapott élelmezésére; készpénzben pedig minden négy hóban 2 rubelt és 12 kopéket ezüstben. Egyébiránt a gondatlanság és rossz élelmezés általános volt az orosz hadseregben. Nagyon el voltak hanyagolva a kórházak is, melyekben csak kevés hasznavehető ápolót lehetett találni. Tizenhat beteg katona közül alig került ki egy egészségesen a kórházból . . . . Az orosz katonának nyomorúságos külseje daczára vannak jó tulajdonságai is;

türelemmel elviseli a legnagyobb inséget; szilárdan megállja helyét, bárhova helyezték őrszemnek; döntő pillanatban, ha kissé feltüzeltetik, dühösen miként egy medve, támadja meg ellenségét; s ilyenkor mindent megöl, mi útjába kerül . . . A legkiválóbb része az egész orosz hadseregnek a tűzérőség; míg a hadmérnökök nagyon tudatlanok . . .

A török háború első — 1769 — éve nem volt gazdag nagyobb eseményekben és döntő eredményekben; mindkét oldalon a katonai felvonulással, élclmezéssel és más előkészüldésekkel valának elfoglalva. A nagyvezér átlépte a Dunát és Podolia felé vette útját; azonban Choczimnál útját állotta Golitzyn s megakadályozá a Dnjeszteren való átkelését; miáltal oly zavarba ejté a tehetetlen török hadvezetést, hogy az egész hadsereg visszatért a Duna mellé-kére. A törökök visszavonulásának hírére Choczim megnyitá kapuit az oroszoknak. — Nem tudni világosan mi okból, II. Katalin nem volt megelégedve Golitzyn fővezérőségével, kit még ugyanazon évben visszahívott s a hadsereg főparancsnokságát Ruménzow grófra ruházta. Most a Duna melléki török várakra került a sor, és pedig legelőször Benderre: s hogy a harcztér még inkább kiterjesztessék, Orlov Alexej gróf fővezérősége alatt egy erős orosz tengeri had küldetett a török vizekre. A szultán, ki hasonlóképen nem volt megelégedve sem nagyvezérével, sem a krimi tatár khánnal, mindkettőt megfosztá parancsnoki méltóságától s Chalil pasát nevezte ki nagyvezérnek, a Krim kormányzását pedig Káplán Ghirej khánra bízta.

Az 1770. tavaszán mindkét részről nagy tevékenység uralkodott az al-dunai harcztéren; a török haderők, melyek 250 ezer emberből állottak, egyesültek a Duna balpartján a Pruth és a Dnjeszter között. Az orosz hadsereg alig haladta meg a 100 ezeret; azonban II. Katalin oly határozott utasításokat adott Ruménzownak, hogy sem késedelmezésnek, sem mulasztásnak nem volt helye. „A rómaiak,“ írta Katalin kegyenczésnek, „sohasem tudakozták ellenségeik számát, csak azt kérdezték, hol találhatók fel.“ Alig értesült Ruménzow arról, hogy a krimi khán előörsei már Bender közelében mutatkoztak, melynek ostromával e pillanatban Panin gróf tábornok volt elfoglalva, midőn készen volt tervével. Hogy a khán egyesülését az épen a Dunán átkelő törökökkel megghiúsítsa, seregét nagy gyorsasággal átszállította a Pruth

balpartjára, hogy a tatárokat megtámadja, még mielőtt a törökök segítségükre jöhetnének. A podgyász és minden nélkülözhetők hátrahagyásával indult az ellenség ellen, kivel július 7-én a Larga folyó partjain találkozott s kinek számát százezerre becsülte. Anélkül, hogy a tatároknak időt engedett volna váratlan megjelenése folytán támadt meglepetésükből kiocsúdni, azonnal támadót fúvatott, miután megelőzőleg heves és lelkesítő beszédet intézett katonáihoz. S az orosz hadsereg a legteljesebb győzelmet aratta a tatárok felett, kiknek egész táborát és tűzérőségét elfoglalta . . . . . De Ruménzow nem pihent meg ezen győzelmének babérjain; s alig hozta rendbe a heves harc által megritkított sorait, midőn egyenesen a nagyvezér elé indult, ki e pillanatban a régi római úton haladott előre.

Ruménzow a Kagul folyó mellett találkozott a nagyvezérrel, ki szokása szerint megerősített táborban akarta az ellenség támadását és a tatárok megérkezését — kiknek vereségéről még nem volt tudomása — bevárni. Időközben a Larga mellett szétszórta tatár hadak gyorsan összeszedték magukat s hogy az imént szenvedett csorbát kiköszöröljék, hátulról készültek az oroszokat megtámadni azon pillanatban, midőn azok a nagyvezér táborára ellen indultak. Ruménzow helyzete ennek folytán korántsem volt irigylendő; hadserege, melyet ragályos betegségek erősen megtizedeltek s melyből több ezredet kelle különböző stratégiai pontok megvédésére rendelni, nagyon megfogyott, úgy, hogy alig állott több mint 17 ezer ember rendelkezésére; előtte 150 ezer török, mögötte 10 ezer tatár állott harczkészen. A helyzet felettén komoly volt, de Ruménzow teljesen feladatának magaslatán állott. Miután kifáradt katonáinak néhány órai pihenést engedett, kiadta a parancsot a támadásra. Seregét öt négyszögre osztá: Bauer tábornoknak az ellenség balszárnyát kelle megtámadnia, Repnin herczeg és gróf Brucenak feladata volt a jobbszárnyat megkerülni, Plemenikow és Oliz a központban állott, míg maga a főparancsnok az előhadat vezényelte.

Július 21-én éjjel az egész sereg gyorsan és lehető csendben nyomult előre s a hajnali órákban már rohammal támadta meg a táborát, mely már nagyrészt háromszoros árokkal volt körülvéve. A törökök, kik a váratlan gyorsasággal intézett támadásra elkészülve nem voltak, az első

pillanatban meghökkentek, majd azonban sűrűn sorokozva védelmi állapotba helyezték magukat. Az elkeseredett harc kezdetét vette: Plemenikow heves harcban mérkőzött meg az ellenséggel s az oroszok balszárnya a janitsárok támadása következtében ingadozni kezdett; e ponton a hátrálás észrevehető volt. E pillanatban Ruménzow a hátrálók elé veté magát: *sztupai*. — előre! — kiáltá s példája és határozott fellépése csodát látszott művelni; a már-már megrémült katonákat a lelkesedés tüze ragadta meg, mely kiűzé lelkükből a félelmet s egy akarattal fordíták szüronyaikat a törökök ellen, kik a bőszült sorok láttára rémülettel kezdenek visszahúzódní. Most a tüzéség lépett közbe s teljessé tette az ellenség rémületét. A szerencsés fordulat, mely egyedül Ruménzow lélekjelenlétének műve volt, villámgyorsasággal közöltetett a többi vonalokon viaskodó oroszokkal, kiknek lelkesedése most tetőpontjára hágott. — Még néhány órai elkeseredett harc és az oroszok minden oldalról győzedelmesen nyomulnak be az ellenség megerősített táborába; a nagyvezér vert hadának töredékeivel Bolgárország felé menekült, még a dunai átkelésnél több ezer emberének hátrahagyásával, kik a folyam hullámaiban vagy az üldöző oroszok kardjai alatt veszték el. A tatár khán sietve Otsakow védő falai alá menekült. Az egész török tábor, podgyász, az összes ágyúk és megmérhetetlen kincsek a győzedelmes oroszok kezébe kerültek. Midőn a kemény és szigorú Ruménzow eléggült kifejezéssel arezán végig lovagolt az elfoglalt táboron és szokatlan meleg hangon mondott köszönetet katonáinak, ezek a következő szavakkal válaszoltak vezérüknek: „Győztünk, mert te magad is igazi katona vagy.“ Szent-Pétervárott kimondhatatlan örömmel fogadtatott a Larga és a Kagul melletti fényes győzelme híre, melyek a lengyel ügyekre kiszámíthatatlan hatással valának; és II. Katalin sietett szerencsés és érdemes hadvezérét megjutalmazni. A largai győzelemért a Szent György-rend első osztályú keresztjét kapta; míg a Kagul melletti győzelme a tábornagyi páleztát jövedelmezte.

De nemcsak a Duna melléki hareztéren voltak szerencsések az orosz fegyverek, hanem keleten is, hol Arménia, Grusia, Csirkasszia, Kabardja és Abaza félni és tisztelni tanulták az orosz nevet. Tottleben és Medem tábornokok nagy érdemeket szereztek maguknak azáltal, hogy ezen

alávetett országok népeit barátjaivá tették Oroszországnak, kiket a jövőben Törökország ellenében nagy előnnyel lehetett felhasználni.

A szárazföldi diadalokhoz méltó volt az orosz tengeri-had fellépése és diadala keleten. Itt szövetségeseket keresett és talált az orosz politika a görögökben, kik Fallmerayer szerint közelebb állanak az oroszokhoz, mint az ó-kori hellénekhez, nyelv, vallás és számos tipikai vonás által. Még mielőtt a török háború szárazon és vizen kezdetét vette volna, számos orosz emissarius járta be a régi emlékek kegyetele által dicsőített Görögországot, kik a lakosságot a török elnyomatás megszüntetésével kecségtették és Oroszország szövetségesének megnyerni igyekeztek. A görögök hajlottak a kecségtető ígéretekre s nemsokára titkos társulatok keletkeztek Görögország felszabadításának vonzó és hódító eszméjével. Morea nemsokára lázadásban volt s midőn az orosz hadihajók partjain kikötöttek, az oroszok mint szabadítók fogadtattak és ünnepeltettek.

Az 1769. év végén tizenkét sorhajó és ugyanannyi fregatte hagyta el Kronstadt kikötőjét Spiridow tengernagy vezénylete alatt: kitűnő és tapasztalt tengerész-tisztek: angolok, dánok és hollandok nem hiányoztak, kik a hajórajt szerencsésen a Földközi tengerre kalauzolták. „Midőn ezen esemény híre,“ írja Hammer, a történetíró, „Konstantinápolyba jutott, nem volt senki, ki annak hitelt adott volna; a török minisztereknek és egyéb nagyoknak lehetetlenségnek látszott, hogy hajón a Keleti tengerből a görög vizekre lehessen jutni. S a tudatlanság ezen őszinte vallomását megerősíté a török történetíró Waszif.“ Hogy a porta zavara egygyel szaporíttassék, Oroszország ekkor izgatta legelőször fegyveres lázadásra a montenegróiakat is.

Görögország felkelése nagy segítségére volt az oroszoknak, bár a törökök egész városok és kerületek keresztény lakosságát lemészárolták bosszúból és kegyetlenségből. A mainoták viszont leírhatatlan vérengzéseket vitték végbe a törököktől lakott vidékeken, úgy, hogy a gyűlölet és elkeseredés nem ismert határokat. Az 1770. február 28-án Spiridow tengernagy négy sorhajóval és három fregatteval horgonyt vetett a passawai öbölben, s most az oroszok tényleg is védelmére keltek az általuk felbujtogatott görögöknek. Orlow Fedor gróf Kalamata és Mistra — Lakedaimon —

táján mintegy 500 orosz katonával támogatta a lázadást; Koron ostromáról azonban elégtelen segélyeszközei miatt le kelle mondania. Időközben Fedor fivére, Orlow Alexej gróf, Navarino közelében partra szállott s néhány orosz tisztt élére állott a 15 ezer emberre felszaporodott görög felkelőcsapatnak, mely útra kelt Tripolizza felé, hol azonban esúfos vereséget szenvedtek. Tripolizza és a hasonlóképen fellázadt Patras görög lakossága a törökök által a legborzasztóbb sorsra kárhoztattak. Azok, kik a mészárlást elkerülték, kiváltképen nők és gyermekek, rablánczokra fűzve néhány piasterért mint rabszolgák eladattak.

Némileg szerencsésebb volt Dolgorukij Péter herczeg, ki Leontari és Arkadia elfoglalása által szerzett babérokat magának és az oroszoknak. Május elején Orlow Alexej kiadá ismeretes kiáltványát, melyben ígéré, hogy II. Katalin a Nagy Péter által ígért felszabadítását a görög egyház híveinek végre fogja hajtani. De a nagyhangú kiáltvány nem felelt meg a valóságnak, mert már egy hóval később úgy állottak a dolgok a mesterségesen felbujtogatott Görögországban, hogy Orlow Alexej nem volt képes görög véden-ezeinek biztonságáról gondoskodni. Csak későn ébredének a félrevezetett görögök annak tudatára, hogy Oroszország csak pusztá eszközöknek kívánta őket felhasználni, tulajdon önző érdekeinek előmozdítására. Az orosz invasio Görögországban nem vezetett célhoz; Modon ostromáról le kelle mondani és Navarinót is ki kelle üríteni, mert a török had-erők szaporodásával mindinkább fogyott a remény a vérmes cél elérésére, melyre az orosz hadvezetőség vállalkozott. Az oroszok tehát elhagyták a görög szárazföldet, hogy azontúl minden erejüket a tengeren összpontosítsák. Morea, mihelyt az oroszok elhagyták, a törökök legborzasztóbb kegyetlenségeinek színhelyévé lőn s a szó legszorosabb jelentményében vadonná lett. Ez volt az orosz invasio elmaradhatatlan következménye.

Ezen időben az egész török tengerihad körülbelül 30 hajóból állott, mintegy 40—60 ágyúval; ezeknek egy harmadrésze a Fekete tenger védelmére rendeltetett, míg 20 hajó a Földközi tengeren és a görög vizeken teljesített szolgálatokat. Ezen hajók közül azonban alig volt tíz olyan karban, hogy ütközetbe bocsájtkozhatott volna. A török tengernagy — kapudán pasa — Dsafer, mintegy tizenöt

hajóval akarta útját állani az orosz hajóhadnak, mely Elphinstone parancsnoksága alatt állott, ki értelemmel és erélylyel tudta felhasználni azon nyers anyagot, melyet neki az oroszok nyújtottak. A kapudán pasa, támogatva az algiri kalózvezér Hasszan által. Napoli kikötőjében vetett horgonyt, azon szándékkal, hogy ott bevárandja az oroszok támadását. Július 5-én megjelent a kikötő bejáratánál Elphinstone és Spiridow tengernagyok alatt az orosz hajóhad és támadó állást foglalt el. Nemsokára megkezdődött a harc mindkét részről, anélkül, hogy döntő eredményre vezetett volna. Végre mindkét tengernagyi hajó légből röptül; Hasszan sebektől borítva a szárazföldre menekül s a török hajóhad, hogy a lángok elől meneküljön, elhagyja eddigi horgonyhelyét és a közeli kis Tseszme öölben keres menedéket. Az oroszok, kik eddig haboztak nyílt tengeri ütközetbe bocsájtkozni, most egyszerre arra határozták magukat, hogy a török hajóhadat felgyújtják. És egyetlen gyújtóhajó, melyet a törökök megmagyarázhatatlan gondatlanságukban egészen közelükbe engedtek jutni, felgyújtá az egész hajórajt, és 15 hajó s 8—9000 ember könnyörtelenül a lángok martalékává lett. A tseszmei tengeri győzelem 1770. évi június 24-én, mely Don Iuan d'Austria lepantoi győzelme mellett a legnagyobb, melyet keresztények a tengeren a törökök felett vívtak vala, nem annyira az oroszok, mint inkább az oroszok szolgálatában álló angolok érdeme. — Elphinstone tengernagy körülzárolá a török hajórajt a szűk tseszmei öölben, míg Greigh kapitány a lövetését vezénylé; Dugdale hadnagy pedig gyújtóhajójával az első török hajót borítá lángba, mi végzetes befolyással volt az egész hajórajra. S míg ekképen idegenek készítették elő és vívták ki az első orosz tengeri diadalt, az alatt Orlow Alexej gróf kicsinyes csüggedésben és izgalomban olvasta a perczeket; majd midőn a győzelem kivívatott, makaességával akadályozta meg annak kizsákmányolását. Elphinstonenak ugyanis az volt a szándéka, hogy mindjárt a tseszmei győzelem után felszedi horgonyait és egyenesen Konstantinápoly alá vitorlázand, melynek lakossága kétségbeesve az oroszok váratlan, sőt hihetetlen megjelenése felett, komolyabb ellentállásra alig lett volna képes. A merész de jól kiesztelt terv azonban nem volt Orlow ínyére s így az egész dolog elejtetett, bár, tekintve a Dardanellák erősségeinek el-

hanyagolt állapotát, éppenséggel nem látszott kivihetetlennek. Az orosz hajóhad Paros szigete alá ment telelni; a Dardanellák erősségeit pedig kitűnő karba helyezte a magyar származású nagy tehetségű katonai mérnök Tóth — közönségesebben Tott — kit XV. Lajos emelt bárói méltóságra.

A tseszmei győzelemnek mindazonáltal voltak nevezetes következményei is; így a török iga alatt görnyedő görög és szláv nemzetiségek Oroszország felé fordíták tekintetüket, melytől jövőendő felszabadulásukat várták; továbbá az ozmán uralom hatalmát erősen megingatá s az egyiptomi pasa Ali bey felzendült a konstantinápolyi kormány ellen. Végre a görög vizeken időző orosz tengerhad lényegesen előmozdítá és kiegészíté a szárazföldi hadműveleteket, melyek időközben nem szüneteltek.

Azonban sokkal fontosabb következményei valának azon győzelmeknek, melyeket Ruménzow vívott vala ki, mert majdnem minden erősség a Duna balpartján az oroszok kezébe került. Repnin herczeg makacs ellentállás után elfoglalja Izmaila. Akjerman és Kilia erősségeket; míg gróf Panin tábornok rohammal megveszi a sokat vívott Bendert. Ezen győzelmek következtében, melyek egész Moldva- és Oláhországot az oroszok kezébe adták, megnyitották Bukarest, Braila és Gyurgyevo is kapúikat a császárnő seregei előtt. Felettén nevezetes fordulat állott be ezen események következtében azon viszonyban, melyben eddigelé a krimi tatárok a török szultánhoz állottak. Így a nagyvezér seregétől elválva, a tatárok kijelentették, hogy elszakadnak a török birodalomtól: egyszersmind hajlandóknak nyilatkoztak, bizonyos feltételek mellett Oroszország védnöksége alá helyezkedni; hasonló hangulat nyilvánult a krimi tatárság részéről; itt azonban még jelentékeny volt azok száma, kik jövőendő boldogulásukat még mindig a stambuli szultántól remélték. Azért 1771-ben Dolgorukij Waszilij herczeg Tauria meghódítására kiküldetett. Szelim Ghirej khán nem volt képes az orosz ezredeknek ellentállani s miután Perekop mellett döntő vereséget szenvedett, a tauriai városok és erősségek egymás után megadták magukat. Szelim Törökországba menekült, a tatárok pedig függetlennek nyilvánítván magukat, Szahib Ghirejt választották khánjuknak és formászerűen az orosz védnökséget elismerték. Hasonlót cselekedének a kaukázusi szabad népek is, és felmondván az

engedelmességet Törökországnak, Oroszország védnöksége alá helyezkedének.

Törökország ennyi csapás alatt mélyen megingott s Musztapha szultán immár birodalmának fennmaradásáért aggodott. Szárazon és vizen megveretve, megfosztatott hajóhadától és egész tűzérésétől; a görögök és a Balkán szlávok Oroszország által szüntelen bujtogatva lázadóban valának; a krimi tatárok elszakadának az ozmán birodalomtól s Ali bey Egyiptomban felmondá az engedelmességet; azonfelül a kaukázusi népek is fegyvert fogtak ellene. Hogy trónját a végveszélytől megmentse, Musztapha a magyar királynőhez fordult, közbenjárását kérvén egy Oroszországgal megkötendő békéhez. Mária Terézia és magas politikai értelemmel bíró kancellárja, gróf Kaunitz, Oroszország növekedő hatalmában és kiterjedésében komolyan veszélyeztetve látták az ú. n. európai egyensúlyt, azon politikai rendszert, mely elméletének fogytatkozása és elégtelensége daczára egész a mai napig fenntartotta magát. A bécsi udvar tehát készséggel hajlott a szultán kívánságára s midőn az orosz fegyvereknek újabb győzelméről érkeztek hírek, mindjárt meg is indítá a közbenjáró lépéseket. Hogy szándékát könnyebben megvalósíthassa, azt az ajánlatot tette II. Frigyes porosz királynak, hogy lépnének közbe a két hadviselő közt eszközendő kibékülés czéljából fegyveres közvetítés útján. II. Frigyes, ki nem kisebb aggodalommal nézte keleti szomszédjának hatalmi növekedését, elfogadta az ajánlatot és ekképen a közvetítés elvileg megállapított.

II. Katalin megmagyarázható okokból nem jó szemmel nézte szövetséges szomszédainak beavatkozását Oroszország legközvetlenebb ügyeibe; s azért meglehetősen erőteljes nyíltsággal kijelenté úgy Berlinben mint Bécsben, hogy nagyon szívesen venné, ha kevesebbet törődnének Oroszország ügyeivel. Egyuttal azonban kijelenté elhatározását, hogy óriási áldozataiért, melyeket a háború alkalmából hozott, Moldva- és Oláhországot Oroszországhoz fogja kapcsolni; hogy csak azon feltétellel fogadja el a felajánlott békét, hogyha a krimi tatárok függetlensége orosz fensőség alatt elismertetik s ha a Fekete és Aegei tengereken az orosz hajóknak teljes hajózási szabadság adatik. A fegyveres interventio eszméje, miként azt Kaunitz tervezte, mit látjuk,

nem sok sikert ígért szemben II. Katalin kathegorikus nyilatkozatával, melyet a császárnő azon kijelentéssel zárt be: hogy különben a békét a maga részéről is óhajtja.

Legtöbb nyugtalanságot okozott a bécsi kormánynak II. Katalin nyilatkozatának azon része, mely Moldva- és Oláhország bekebelezésével foglalkozott, minthogy e tartományok birtokára maga a Habsburg-Lothringen dynastia is számot tartott azon esetben, ha Törökország teljes lemenésével európai birtokai felosztás alá kerülnének. Ennek következtében Mária Terézia védszövetségesévé tévé magát Törökországnak s hogy elhatározásának nagyobb nyomatékot kölesönözzön, Magyarországon egy jelentékeny hadsereg felállítását rendelte el; egy időben felkérte II. Frigvest, hogy csatlakoznék hozzá az ozmán birodalom épségének megőrzése czéljából. De a porosz király arról értesíté a magyar királynőt, hogy szerződéses viszonyánál fogva, melylyel Oroszországhoz kötve van, háború esetében nem támogathatná őt, hanem ellenkezőleg az orosz császárnő védelmére kelletik vala síkra szállania. A háború kitörése Ausztria és Oroszország közt egy hajszálon függött, s kitör. ha az utolsó pillanatban egy vészharító nem jelentkezik, mely az ellenséges feleket csakhamar egymás szövetségeseivé teszi. II. Frigyes elérkezettnek látta az időt, a lengyel kérdést egy csapással megoldani, s előállott a közte és Oroszország közt már régóta tervezett felosztásával a Jagellok birodalmának. Így tetemes területi nagyobbodásban részesült úgy Oroszország mint Ausztria, Moldva- és Oláhország tovább tenghetett az ozmán souzerainitás alatt, míg maga Poroszország sem távozott üres kézzel a birtokfelosztás szomorú színhelyéről.

Természetes, hogy Ausztria politikája Lengyelország felosztása után teljesen megváltozott és Törökország többé nemcsak nem számíthatott a fegyveres közbenjárásra, bár ennek fejében már jelentékeny összegeket küldött Bécsbe. hanem még arra sem, hogy a béke megkötésekor Oroszország és Törökország közt jóakaró befolyását érvényesítse. Katalin lemondott ugyan Oláh- és Moldvaország bekebelezésének eszméjéről, de különben tekintve döntő és határozott győzelmeit, olyan békét erőszakolt a meggyengült ozmán birodalomra, mely Oroszország legvérmesebb reményeit felűlmúlta.

II. Katalin határozott nyilatkozata mellett csak valót mondott, midőn több ízben békeszeretetének adott kifejezést. Ezen békére annál nagyobb szüksége volt, minthogy még a török háború befejezése előtt olyan ellenség látogatta meg Oroszországot mely veszélyesebb volt minden eddiginél. Oroszország belsejében ugyanis borzasztó döghalál dühöngött, mely Moldvaországon keresztül csempészte be magát Kis-Oroszországba, honnan ijesztő gyorsasággal terjedt el a birodalom legtávolabb részeibe. Az 1771. nyár derekán Moszkvában is felüté fejét a rémitő vendég; gróf Szoltykov, a város kormányzója, falura sietett; a nép pedig teljesen elveszté fejét és mitsem akart tudni a szükséges óvintézkedésekről, minél fogva a ragály még ijesztőbb jelleget öltött. Hasztalan igyekezett Ambrus érsek, egy jólelkű és felvilágosodott férfiú, a népet lecsendesíteni, senkisé hallgatott reá; majd neki estek az érdemes főpapnak s azon botor ürügy alatt, mintha ő volna a ragály értelmi terjesztője, kegyetlenül meggyilkolták; röviddel később Moszkvában formaszzerű lázadás ütött ki, melyet csak nehezen lehetett lecsendesíteni. Jaropkin tábornok, ki Szoltykovnak segítségére jött, kemény ítéletet mondott a lázadás fejeire. A hatóság minden intézkedése daczára a pusztító ragály egy egész évig dühöngött s egyedül Moszkvában 130 ezer embernek oltá ki életét.

E közben az alkudozások Törökországgal a béke megkötése iránt szakadatlanul folytak és 1772. június 15-én összeült a congressus Foksány városkában, hol Ausztria és Poroszország követei is megjelentek, azonban a nélkül, hogy az alkudozásokban személyesen részt vettek volna. A tárgyalásokat orosz részről Orlow Gergely gróf vezette, több erélylyel mint értelemmel és tapintattal. Egyidejűleg Obreskow, a konstantinápolyi orosz követ, ki az egész hadjárat alatt a börtön levegőjét szívta, szabadlábba helyeztetett. Legtöbb nehézséget okozta a krimi tatárok függetlenségének kérdése, melybe a szultán vonakodott beleegyezni. A kiszabadult Obreskow, ki jobban ismerte a törököket mint Orlow, nagyobb engedékenységre bírta őket; azonban a tárgyalások így is csak nagyon lassan haladtak előre, majd egészen megszakadtak, hogy Bukarestben folytassanak.

Ismét Franciaország volt, mely a portának segítségére

jött Oroszország ellen. hogy annak túlságos követeléseit alábbszállítani segítse. Egyuttal azonban Svédország új királya, III. Gusztáv, hasonlóképen Franciaország által felbujtogatva, fegyverrel készült megtámadni Oroszországot. Ezen kedvezőtlen fordulat daczára II. Katalin makaesul ragaszkodék feltételeihez, s hogy követeléseinek nagyobb nyomatékot kölesönözzön, parancsot adott Ruménzownak, az orosz sereggel átkelni a Dunán és Törökországot minden erőlylyel újból megtámadni.

Azonban Ruménzow korántsem volt azon helyzetben, hogy megfogyott, betegségek és halál által megtizedelt ezredeivel megtámadhatta volna az ellenséget; s azért indokolt felterjesztésben arra kérte a császárnőt, hogy rendeljen új csapatokat parancsnoksága alá, vagy pedig ne kívánja rendeletének azonnali végrehajtását. Azonban II. Katalin nem hallgatott Ruménzow kifogásaira s egy újabb és még határozottabb parancsban ismételte kívánságát. És a Larga és Kagul melletti győző azon ponton állott — mert most már haladék nélkül teljesíté a császárnő parancsolatát. — hogy seregét és eddigi dicsőségét tönkre tegye. Alig 20 ezer emberből álló seregével átment a Dunán és Szilisztria ostromához fogott. — A nagyvezér ötször számosabb seregét három külön hadtestre osztván, három oldalról támadta meg az oroszokat. S a rendíthetetlen Ruménzow — ki borzasztó helyzetét csak az udvar körül ólálkodó irigyeinek és ellenségeinek köszönheté, kik a császárnőt a valódi helyzetről felvilágosítani szándékosan elmulasztották, csak hogy őt kelepcebe hozzák — veszve volt, ha a végső pillanatban Weissmann tábornok kedvezőbb fordulatot nem ad az ügyeknek azáltal, hogy az orosz hadsereg visszavonulását a Dunán fedezi, sőt egy véres harcban az ellenséget meg nem veri, mely ennek folytán nem merte többé az oroszok visszavonulását akadályozni. Csakhogy a győzelem drágán volt megvásárolva, mert maga Weissmann tábornok is elesett.

Minthogy sem a foksány-i, sem a bukaresti congressus állandó békét létesíteni nem birt. Oroszország pedig a szörnyű ragály megszűnése után egy újabb veszélytől fenyegettetett, II. Katalin végre arra határozta magát, hogy követeléseit alábbszállítsa, csak hogy a béke minél előbb létrejőjön. Az 1774 tavaszán Ruménzow, ki időközben elbocsáj-

tatását kérte, de melyet a császárnő nem fogadott el, már 46 ezer emberrel rendelkezett, melyekkel harmadszor átlépte a Dunát s ostrom alá fogta Rustsukot és Szilisztriát. Egy időben Souwórow és Kamenszkij tábornokokat a nagyvezér ellen rendelé, ki az ozmán hadak legnagyobb részével a bevehetetlennek tartott Sumla várában ütötte fel főhadiszállását. Ruménzownak terve volt, a nagyvezért a Balkánban körülzárolni, hogy a maga részéről annál könnyebben elbánhasson a Duna melléki erősségekkel. — Souwórow Kozludsi mellett 8000 emberrel megsemmisített egy, 40 ezer emberből álló török sereget, melynek egész táborát és hadikészleteit elfoglalta. Kamenszkij pedig Sumla alatt ütött tábor, úgy, hogy a nagyvezért elvágta Adrianápolytól s lehetetlenné tette az erősség további élelmezését: minek következtében a török tábor mind sűrűbben hagyák el a szökevények és növelték a hátramaradottak demoralisatióját.

A nagyvezér helyzete a sumlai várban napról-napra válságosabb lön; az élelmiszerek fogytán valának s katonáira nem számíthatott feltétlenül. Ilyen körülmények közt kénytelen volt a szultánnak jelenteni, miszerint feladatának nem képes többé megfelelni. III. Musztapha már nem volt az élők közt, utódja Abdul Hamid gyenge és tájékozatlan volt; s minden, mit szorongatott nagyvezérének ajánlott, abban állott, hogy kössön békét az oroszokkal minden áron.

A békealkudozások most újból megindultak és láthatólag kedvezőbb lefolyást helyezének kilátásba. A követek a Szilisztria közelében fekvő Kajnárdsi faluban jövének össze, hogy a hét év óta dúló háborúnak véget vessenek. A nevezetes tanácskozások 1774. július elején vették kezdetüket és ugyane hó 10-én aláíratott a kajnárdsi-i béke. Az alkudozások alapját azon tervezet képezte, melyet Repnin herczeg a bukaresti congressuson szerkesztett; a békeokmány Ruménzow sátra előtt egy dobon íratott alá: ebben a török porta a következőkre kötelezte magát: 1. Elismeri a krimi, budsaki és Kubán melléki tatárok függetlenségét; 2. átengedi Oroszországnak: Azow, Kerts, Jenikale és Kinburn városokat és erősségeket; 3. az orosz kereskedőknek szabad hajózást engedélyez a Fekete tengerből a Középtengerbe és vissza; 4. biztosítja a török tartományokban lakó orosz kereskedőknek mindazon szabadságukat, melyeket a francziák és más kedvezményes népek élveznek;

5. általános bűnbocsánatot ad görögöknek, szlávoknak, moldvaiaknak és oláhoknak; 6. beleegyezik, hogy orosz megbízottak jöhessenek Konstantinápolyba oly czélból, hogy a moldvai ügyeket rendezzék; 7. kötelezi magát az orosz kormánynak hadikárpótlás czímén 4,500.000 rubelt készpénzben fizetni; 8. kijelenti, miszerint az orosz császárnőnek méltóságát illetőleg megadja a padisah czímet; 9. elismeri, miszerint minden korábbi egyezmény vagy szerződés, a lengyel ügyekre vonatkozólag, érvénytelennek nyilváníttassék.

A végleges béke megkötése örömteli izgalomba hozta nemcsak II. Katalint és az udvart, hanem egész Oroszországot; mindenki a rendszert, a császárnő erélyével párosult politikáját magasztalta, melynek a fényes eredmény köszönhető vala. A kajnárdsi-i béke Oroszország politikai határait a Fekete tengerig kiterjeszté; kereskedelme azontúl új és független úton haladhatott; azok, kik századok óta a déli határszéleket nyugtalanították rabló támadásaik által — a krimi és a szomszéd tatár törzsek — elszakadva az ozmánoktól, az orthodox hitű Oroszország védnöksége alá helyezkedének. Az ozmán uralom hatalmát Európában az oroszok törték meg. A török hatalom túlélte magát Európában, intézményei és vallása elválasztják a kulturnépektől és törekvéseitől; az ozmánok ma is, lemenésük szomorú napjaiban ép úgy, mint Nagy Szuleiman idejében, ázsiai nomádok, kiknek sem hivatásuk, sem létjogosultságuk az európai népek és nemzetek rendszerében.

Mielőtt azon borzasztó felkeléssel foglalkoznánk, mely a török háború utolsó szakaszában a Wolga és Ural folyamok vidékén dúlt és beláthatatlan veszedelemmel fenyegette egész Oroszországot: szükséges, hogy egy szerencsétlen emléket újítsuk fel olvasóink előtt, ki boldogtalanságát és megindító végzetét magával hozta a világra, mely neki fájdalom és csalódásokon kívül nem nyújtott semmit. Bíborban született, a leghatalmasabb korona vala számára rendelve, de a bölesőtől a sírig áldozata volt születése átkának, mely őt arra kárhoztatta, hogy soha sem lássa a szabadság ragyogó világát...

Már midőn II. Katalin 1762 és 1763-ban alig megszerzett trónjának megerősítésével volt elfoglalva s midőn III. Péter halála még izgatottságban tartotta a kedélyeket,

sokan valának úgy Moszkvában mint Szent-Pétervárott, kik az önkénytelen sejtelem hatása alatt azt rebesgették, hogy most már a szerencsétlen Iván czárra kerül a sor, kinek meg kell halnia azért, hogy II. Katalin nyugodtan viselhesse hűtlenség, árulás és ármány segélyével megszerzett koronáját. Katalin kezdetben ingadozó trónja ezt a feltevést meglehetősen valószínűvé tette. Iván czár neve még mindig sajátságos hatással volt az oroszok kedélyére; szánsalomraméltó sorsa nem a kegyelet, de a részvét érzelmét öbreszté fel az emberekben, mi bizonyos körülmények közt könnyen veszélyessé válhatott III. Péter özvegyére. Katalin ezt jól tudta, s mert Iván útjában állott szerencséjének és nagyra vagdításának, el volt határozva, magát tőle megszabadítani.

II. Katalin az 1764. nyár elején azzal lepte meg környezetét, hogy Livóniába utazik, ezen tartomány megismerése czéljából. Azonban sokan voltak, kik azt állították, hogy a császárnő azért utazik Rigába, hogy ott Orlov Gergely tudtán kívül, régi kedvesével, a lengyel királlyal, Poniatowski Szaniszlóval találkozzék. Voltak még mások is, kik azt állíták, hogy a császárnő ezen váratlan utazása által bizonyos dolgokat óhajt lepelbe burkolni, melyek reá nézve kellemetlenek. Szándéka volt, hogy egy katasztrófában, mely közvetlen bekövetkezendő vala, neve érintetlen maradjon. A még mindig Schlüsselburgban őrzött Iván czár életéről volt szó.

Az említett év július havában, röviddel a császárnő elutazása előtt Rigába, két tisztt, Wlaszjew százados és Tsekin hadnagy, kikre Iván őrizete bízva volt, s kik vele egy szobában aludtak, egy, a császárnő aláírásával ellátott parancsot kapott, melyben félreismerhetetlen világossággal az volt mondva, hogy a foglyot, mihelyt megszabadítására bármely oldalról kísérlet tétetnék, öljék meg.

A császárnő Orlowtól kísérve elutazott; Pál nagyherczeg trónörököszt nevelője Panin gróf kezeiben hagyván vissza Szent-Pétervárott. Hogy a testőrség hűsége iránt nyugodt lehessen, a csapatok leghevesebb és legveszedelmesebb tagjait magával vivé kényszerítésére. Schlüsselburgban ezen napokban a szmolenszki ezred állomásozott, melynek felváltva egy-egy százada őrszolgálatokat teljesített a várban. Nyolcz katona közönségesen azon folyosót őrzé, mely azon

sánczlakásba — casematte — vezetett, hol Iván czár fogva tartaték. Július első hetében Mirovits Waszilijsz hadnagy felváltatván, arra kérte Berednikow parancsnokot, hogy hagyná őt meg még egy hétig eddigi őrszolgálatában. Ámbár a dolog kissé feltűnő volt, a parancsnok teljesíté a hadnagy kívánságát. Mirovits öregatyja az áruló Mazeppa párthíve volt, ki ennek folytán jószágait elveszté s a szegény nemesek sorsára kárhoztaték. Unokája szerette volna családjá régi fényét visszaállítani, s azért ugyanazon ösvényre tévedett, mely nagyatyját boldogtalanná tette. Azt beszélték, hogy Mirovits egy más ezredbeli tiszt, Usakow Apollon által rábeszélteték, hogy működék közre Iván czár megszabadításában; a terv készen volt és a kivitelre várt. midőn Usakownak állítólag szolgálati ügyekben el kelle utaznia. Nagyobb értékű állami pénzeket kellett volna Szmolenszkbe szállítania, azonban útközben rejtélyes módon megöletett. Ámbár czinkostársa nem tért vissza, Mirovits hadnagy szavát állotta. Habár az indító okok, melyek cselekedetében vezérelték, homályosak, a bekövetkezett tények mégis azt bizonyítják, hogy tervszerűen járt vala el. Hogy tervét keresztülvigye, segítőtársakra volt szüksége és pedig alantosai között. Megvesztegetés által sikerült három altisztet és két katonát tervének megnyerni; ezekkel megbeszélé a közelebbi tervet s a merénylet kivitelét július 16-ára tűzte ki. Mirovits a katonáknak egy állítólagos ukázt olvasott fel, mely a szenátus több előkelő tagja által volt aláírva, s melynek tartalma a következőleg hangzott: „Miután II. Katalin császárnő megúnta, hálátlan és tudatlan népek felett uralkodni, kik diesőséges fáradozásait éppenséggel nem birják méltányolni, azért elhatározta magát, hogy végképen elhagyja Oroszországot, hogy Orlow Gergely gróffal egybekelhessen; a koronát pedig azon pillanatban, midőn országainak határait átlépné, vissza akarja adni a szerencsétlen Ivánnak. Ennélfogva a szenátus megparancsolja Mirovitsnak, hogy szabadítsa ki a czárt azonnal börtönéből és kalauzolja haladéktalanul Szent-Pétervárra.”

A katonák a felolvasott parancsot hangos tetszésnyilatkozatokkal fogadták; s mintegy ötven ember Mirovits parancsára fegyvert ragadott, hogy Iván börtöne felé induljon. Berednikow parancsnok szokása ellenére még nem tért nyugalomra és semmi előkészületet sem tett, hogy a

merénylők vállalkozását megakadályozza. Midőn a katonák a börtönhez értek, az örök Mirovitsnak és kísérőinek megtagadtak a belépést, mely alkalommal, mint több feljegyzésből kitetszik, lövések is váltattak, azonban anélkül, hogy valaki megsérült volna. Úgy látszik, a katonák e célra vak töltésekkel voltak ellátva. Midőn Mirovits a börtön bejáratához ért, Iván közvetlen őrei, Wlaszjew kapitány és Tsekin hadnagy, oda kiálták, hogy nem tudják ugyan erőszakos benyomulását megakadályozni, de utasításaikhoz képest a gondozásukra bízott foglyot élve nem fogják neki átengedni. S midőn Mirovits a börtönajtón erőszakosan berontani készült, említett két tiszt neki esett a szerencsétlen áldozatnak, hogy életét kioltsa. Iván semmi rosszat nem sejtve, nyugodt álomba volt merülve, midőn lövések riaszták fel s felébredve gyilkosait maga előtt látta; megható hangon esedezek, hogy ne foszszak őt meg szomorú életétől, de a bérenczek nem hallgattak reá és neki estek, hogy a legnagyobb és legszánandóbbtól elragadják, mi egyedüli tulajdonát képezé. Látva a fenyegető veszélyt, a gyengében felébredt az önfentartás ösztöne s oly erőt kölcsönzött neki, melylyel a gyilkosok csak nehezen tudtak megküzdeni. A borzasztó tusában a szerencsétlen fogoly erői hanyatlani kezdenek; jobb kezét tör szúrta keresztül, a másikkal egy csonka karddal, melyet egyik gyilkosának kezéből ragadott ki, örülten védelmezé magát, midőn a második gyilkos orozva, hátulról szúrta keresztül és földre teríté; még néhány szúronydőfés és Nagy Péter unokája nem volt többé. . . . E pillanatban rontott a börtönbe Mirovits s a vértől borított holttestet látva, észrevehető meghatottsággal tántorodék vissza. Wlaszjew és Tsekin előmutaták neki a császárnő aláírásával ellátott ukázt; s Mirovits kétségbeesést színlelve, elmulasztá a menekülést, holott ezt akadálytalanul végrehajthatta volna. A borzasztó gyilkosság előzményei és végrehajtásának indokai nem képezhetnek felderíthetetlen titkot; a bűnösök, kik mindkét részről mint szereplők ezen tragoediában előfordulnak, magasabb rendletek végrehajtói valának. Megmentésének szándoka ravaszul kieszelt gazság volt, melynek a gyilkosságot úgy kellett feltüntetni: mintha az a kényszer műve lett volna. . . . A boldogtalan Iván czár holtteste másnap nyilvánosan közszemlére kitétetett; közönséges orosz parasztingbe öltözték,

kék, vörössel szegélyezett durva vászonból; régen nem borotváltatván, vörös szakált láttatott; arczbőre átlátszó fehérségű volt s vonásai csinosak és megnyerők. A vártemplomból, hol ravatalon feküdt, a Novgorod melletti tichwini kolostorba szállíttatott és minden külső fény nélkül eltakaríttatott.

A borzasztó eset híre Szent-Pétervározt mindenfelé nagy megdöbbenést keltett. Panin gróf, a külügyek és a császári ház minisztere, mindjárt az első hírre 60 ezer aranyat vett fel a császárnőnek a várban letéteményezett pénzeiből. Egyidejűleg a fővárosban állomásozó ezredeknek erős töltények osztattak ki, azon esetre, ha zavargások vagy egyéb nyugtalanságok adnák elő magukat. Azonban az elővigyázati rendszabályokra nem volt szükség. Az udvar körében könnyű vállra vevék a dolgot, Mirovitsot rajongónak nevezték, ki nem érdemel nagyobb figyelmet. Mindazonáltal a felzaklatott közvéleményt meg kellett nyugtatni, a gyanút pedig a legfelsőbb körökről eltávolítani; Mirovitsnak tehát vesznie kellett. A szynodus által helybenhagyott ítélet alapján nagy néptömeg jelenlétében lefejeztetett, ötvennyolcz társa pedig vesszőzésre és kényszermunkára ítéltetett. Midőn Katalin livoniai útjáról fővárosába visszatért, a hangulat már nyugodtabb volt s a közvélemény kezdett napirendre térni a dolog felett; mi annál megmagyarázhatóbb, miut-hogy épen ezen időben felettén nyugtalanító hírek érkezének a délkeleti lázadás színhelyéről. Mielőtt ezen nevezetes mozgalomra kiterjesztenők figyelmünket, vessünk egy pillantást II. Katalinra és azon intézményekre, melyek e rendkívüli nő valódi gondolkodás- és szellemvilágát jellemzik. II. Katalin levelei, melyeket Voltaire-hez és II. Frigyes porosz királyhoz intézett, arról tesznek tanúságot, hogy szelleme ment volt az inhumanitás kicsinyes elveitől és a mindennapiság előítéleteitől; szerette és becsülte az emberben a szabadság és műveltség iránt nyilvánuló érteket és buzgóságot, s csak a tudatlanságnak, képtelenségeknek s a durva életszokásoknak volt könyörtelen ellensége. A mi lényében nem szép, nem nemes volt, az a politikáé volt; természete — és ezt volt jellemének is alapja — erősen kifejezett érzékiség mellett a nagyság iránti feltétlen hódolatban és azon erős törekvésben nyilvánult: ezen nagyság eszményét önmagában megvalósítani.

II. Katalin pártfogója volt minden közhasznú vállalatnak készséggel áldozott mindenre, minek népei szellemi vagy anyagi tekintetben hasznát vehették. Így mindjárt a török háborúk kezdetén a védhimlőoltás behozatala czéljából meghívá Dr. Dimsdale orvost Angliából, s hogy népének jó példát mutasson, ő és fia Pál nagyherczeg az elsők valának, kik magukat beoltaták. Hogy a veszélyes betegségnek, mely évenként ezrével ritkítá meg az emberek sorait, elejét vegye, minden kormányzóságban az egész birodalom területén ú. n. himlőkórodákat allított fel. Bőkezűen támogatott minden tudományos törekvést és vállalatot. Birodalmának még ismeretlen déli és keleti részeinek átkutatására és természetani valamint földrajzi megvizsgálására jelentékeny, részben nagynevű tudósokat fogadott szolgálatába, ezek közt voltak: Pallas, Georgi, Falk, Gmelin, Rytshkow és mások. Sajátos lényének s talán nemének fogyatkozására látszik vallani, miszerint felettén jó néven vette, hogyha tetteiért magasztalásban vagy dicséretben részesült. Sokan pedig azt vetették szemére, hogy felettén sokat költött olyan külföldi tudósokra, kik azt vagy meg nem érdemelték, vagy pedig arra rászorulva nem valának. D'Alembertnek felajánlá fia, a trónörökös mellett a nevelői állást, melylyel évi 24 ezer arany fizetés volt összekötve. A kiváló tudósak még azt is kilátásba helyezte, hogy ha a meghívást elfogadná, nagy encyklopaediájának kiadásában segítségére fog lenni. Midőn arról értesült, hogy Diderot szegény és vagyontalan s hogy egyetlen leányát nem képes kiházasítani, megvásárlá tőle magas árban könyvtárát, meghagyván őt élethossziglan annak élvezetében, melyért még azonfelül mint könyvtárnoknak jelentékeny évdíjt rendelt. Egyébiránt II. Katalin bőkezűen emlékezett meg minden jobb nevű francia és német tudósról, kik közül többeket értékes ajándékokkal lepett meg.

Katalin uralkodásának első ideje óta el volt határozva, a parasztok nyomorult sorsán javítani s őket azon elviselhetetlen szolgaságból kiszabadítani, melybe a mult idők kárhuzatos törvényei által sodortattak. A szent-pétervári gazdasági egyesület felszólíttatott, 1000 arannyal díjazott pályamunkát hirdetni egy oly műre; mely a parasztság felszabadításának eszméjével és kivitelével foglalkozik. A nagy számban beérkezett pályamunkák közül Berté

műve nyerte el a díjat s kinyomattatván, szorgalmasan olvastatott.

Ugyanazon időben Katalin kísérletet tett egy másik fontos tervének keresztülvitelével, melylyel a parasztság felszabadítása szorosan összefüggött. Mint a francia bölcsek rajongó tisztelője vágyott azon dicsőség után, hogy neve majdan mint bölcse törvényhozó szerepeljen az emberiség történelmében. Esménye tovább ragadá a császárnő, mint hová valaha egy elődje is eljutott volna. Szándéka volt, népeinek képviselőit tanácskozássra hívni össze és véleményüket meghallgatni, mi egy egészen új alkotmányos testület egybehívását jelentette volna. Az 1766. év végén azután, ha nem is alkotmányos formák szerint, de egybeült a régi fővárosban „Az új törvénykönyv javaslatának elkészítésével megbízott testület,” mely az államjog, a büntető törvény, a polgári törvénykezés terén, továbbá a nemzetgazdászati és rendőri intézmény körében nevezetes javaslatokat dolgozott ki és terjesztett a császárnő elé. Az utasításokat ezen bizottság vagy testület számára maga a császárnő dolgozta ki. Münnich gróf, az 1767-ben elhalálozott agg tábornagy fia és a német Müller ezen utasításokat, melyek eredetileg francia nyelven szerkesztvék, orosz nyelvre fordították. Az eredeti később a császári tudományos akadémia könyvtárában helyezteték el őrizet végett. Úgy látszik, mintha a császárnő nemcsak Montesquieu, hanem Beccaria műveit is alaposan ismerte volna.

S mintha Katalinnak komoly szándéka lett volna, az alkotmányos formával az 1767. augusztus havára csakugyan összehívá az ú. n. rendi gyűlekezetet Moszkvába, mely az eléje terjesztett törvényjavaslatokat megvizsgálandó vala. A képviselőket a községek választották s felhatalmazással és utasításokkal látták el; a nem orosz nemzetiségű képviselőknek megengedettett tolmácsot választani. Mindegyik képviselő a kincstárból évi fizetést kapott, a nemesi követ 400, a községi vagy városi 120, a többiek pedig 37 rubelt; azonfelül egy aranyérmet a császárnő képével, melyet aranylánczon a gomblyukban hordtak. A képviselők élethossziglan választottak s bizonyos tekintetben mentelmi jogot élveztek. Európa bámulva nézett egy eseményt, melyre elkészülve nem volt s melynek horderejét még senkisémm tudta belátni. A vélemények nagyon különbözők valának,

melyekkel a hallatlan újítások fogadtattak. Voltak, kik az egészet szemfényvesztésnek tartották; mások a hiúság netovábbját látták e jelenetben; de voltak olyanok is, kik komoly törekvésnek vették: a szabadságot Oroszországban meghonosítani. Kétségtelen, miszerint Katalin ezuttal sem volt ment a hiúság befolyásától; hízelgett neki a „bölcse”, a „törvényhozó” cím, bár kijelenté, miszerint legjobb hangzása van annak, ha őt népei „a haza anyjának nevezik;” ezzel látja leginkább megjutalmazva nehéz gondjait és fáradalmait, melyeket szeretett népeiért kiállott. II. Frigyes a következő hízelgő sorokban üdvözlé Katalint: „Eddigelé nő mint törvényhozó ismeretlen volt; ezen jól megérdemelt dicsőség illeti meg ma az orosz császárnőt.” És Katalin e dícséretet valóban megérdemelte.

Tizedik fejezet.

II. Katalin ezárnő (Folytatás). 1762–1796.

Lázadás Moszkvában. — Pugatsew Jermelián. — A Pugatsew-fele lázadás lefolyása és vége. — Kettős békeünnepély. — II. Katalin és Oroszország. — II. Katalin dícsőítése. — A belügyek rendezése. — Az udvar. — Közigazgatás és törvényhozás. — A jobbágyság. — Igazságszolgáltatás. — Polgári elem. — Gyarmatosítások. — Udvari ármány. — Orlov Gergely bukása. — Látszólagos kibékülés. — Kegyenczek.

Mint említők, a nagy dögvész alkalmával Moszkvában lázadás ütött ki, melyet Orlov Gergely csak a legerélyesebb eszközök igénybevételével volt képes lecsendesíteni. Ezen lázadás valódi oka az általános elégtelenség volt, mely kivált az ország távolabbi dél-keleti részeiben mind hangsúlyosabban nyilvánult. A közterhek mind a jobbágyság, a parasztok vállaira nehezedének, mely azonfelül ki volt téve a hivatalnokok önkénykedésének és zsarolásainak s a birtokos osztály ezerféle sanyargatásainak. Nem csoda, ha az ellenszegülés szelleme mindinkább megerősödék a jobbágyság lelkében s mert ennek segélyével szomorú sorsán javítani remélt, kereste az alkalmat, hogy elégtelenségének erőszakos nyilvánulásokban adjon kifejezést. Ilyen természetű volt az utolsó moszkvai lázadás, valamint azon nagy és veszélyes mozgalom, mely intézőjétől a Pugatsew-fele lázadás neve alatt fordul elő a történelemben. Már a Romanow ház trónra jutása előtt láttuk, mily könnyű volt egyes vakmerő csalóknak bíborhoz, sőt átmenőleg hatalomhoz jutni Oroszországban. Az ál-Dimitrijek epizódja még egyszer és nem kevésbé véres és erőszakos módon látszott megújulni; mi azt bizonyítja, hogy tudatlanság és tájékozatlanság dolgában Oroszország némely részei most is a régiek valának.

Midőn a török háborúkból ismert gróf Panin Bendert ostromlá, hadseregében szolgált egy erőteljes, középtermetű kozák, kit Pugatsew Jemelkának vagy Ikhelmánnak hívtak s mintegy 40 éves volt. Pugatsew egy kozák fia volt Szimoveszkből, egy faluból a Don mellett. Kezdetben mint közlovas a hadseregben szolgált s részt vett a poroszok elleni hadjáratban 1756-ban. Majd 1769-ben a törökök ellen szolgált s Panin tábornok alatt Bender ostrománál előnyösen kitüntette magát. Most azonban megúnta a katonai szolgálatot s elbocsátását kérte, mely azonban megtagadtatott tőle, minek folytán titkon elhagyta ezredét és Lengyelországba szökött. Hitsorsosai, a raszkolnikok, szívesen fogadták körükbe a tapasztalt és erőteljes férfiút, ki nemsokára nagy befolyásra emelkedett közöttük. A kozákok, kiknek legnagyobb része ezen rajongó felekezethez tartozott, kimondhatatlan gyűlölettel viseltetett az orosz-görög egyház papjai iránt, kiktől kemény üldöztetéseknek valának kitéve. A nagyszámú elégtelenség csak alkalmat kerestek, hogy bosszújoknak szabad folyást engedjenek. Az alkalom nem késett sokáig.

A raszkolnikok, kiket az orthodox papság eretnekeknek nevezett, kik azonban magukat sztarowerszkij azaz ó-hitűeknek nevezték, nagy érdeklődéssel hallgatták Pugatsew elbeszéléseit a zajos és változatos tábori életről s a háború idegrázó veszélyeiről. Egykor a kalandor nagy önelégültséggel mesélte el, miként figyelmeztette őt egyszer egy orosz tiszt Panin seregében ama feltűnő hasonlatra, mely közte és III. Péter cár között kétségtelenül felismerhető volt. „Ha uram, III. Péter cár,” így szólt a tiszt, „meg nem halt volna, azt hinném, hogy előttem áll, midőn reád nézek.” A raszkolnikok, együgyű tapasztalatlan emberek összenéztek, majd fürkésző tekintetüket a beszélőre szegezték, s készen valának véleményükkel. Nemsokára egy idegen raszkolnik érkezett látogatóba, ki midőn Pugatsewet legelőször megpillantá, így kiáltott fel: „Mit látnak szemeim, hisz ez III. Péter cár!” A rajongók papjai most kezükbe vették a dolgot s nem kellett sok idő és Pugatsew úgy szerepelt a kozákok közt mint III. Péter, ki ezen csalók állítása szerint nem halt meg, hanem gyilkosai elől a hű kozákokhoz menekült. S bármily durván volt is a csalás kieszelve, sokan voltak, kik benne hittek.

De maga Pugatsew nem jól érezte magát Kis-Oroszországban, félt, hogy mint csaló és szökevény az orosz hatóságok kezébe kerül s azért arra határozta magát, hogy a Yaik vagy Gaik folyam mellé teszi át működésének színhelyét, azon folyam vidékére, melynek nevét később II. Katalin a lázadás szörnyű emlékeire való tekintetből Ural-ra változtatta. Itt, távol az oroszok kémkedő szemeitől s fajrokonai között, Pugatsew többeknek felfedezé titkos szándékát, hogy hitsorsosait és az elnyomatott kozákokat felszabadítsa az oroszok igája alól. A Yaik vagy Ural melléki kozákok, a doniaknak egy ága. Michail Romanow alatt hódoltak meg az orosz czárnak és sokáig különféle kedvezményekkel dicsekedhetének, maguk választák atamánjaikat s csak bizonyos számban valának hadkötelesek. Az utóbbi időben azonban sok megváltozott s a szent-pétervári kormány centralizáló törekvéseinek megvalósításakor nem volt tekintettel a szabad nép régi kiváltságaira s majd Asztrachánba, majd a Kaukázusba és Perzsiába rendeltettek hadiszolgálatra, mi annyira felizgatta az amúgy is szilaj elemeket, hogy többször fellázadtak a hatóság ellen. Kiváltképen bántotta a kozákokat, hogy a hadügyi kormányzat alá rendeltetvén, azóta még szigorúbb fegyelemhez kelle alkalmazkodniok.

Régi szabadságaiknak élénk emlékezetében, készséggel fogadták Pugatsew Jermelián hitegetéseit, ki szabadságot és kincseket helyezett számukra kilátásba; s midőn híveinek száma már elég nagyra növekedett, előlépett titkos tervével: hogy a kozákokat kivegye az orosz fensőség alól és a török védelem alá helyezze. De úgy látszik, hogy a dolog még nem érett meg eléggé, mert a hatóságok neszét vették s Pugatsew a börtönbe került. Azonban nem sokáig nélkülözte a szabadságot; mert mielőtt még bírái ügyét megvizsgálták volna, valószínűleg párthívei közbenjárása folytán megszökött a börtönből, hogy bujtogató, veszedelmes művét annál vakmerőbben folytassa. Távolléte alatt párthívei egy merész tervet koholtak, mely egészen megfelelt Pugatsew titkos várakozásának. Hogy a lázadásnak nagyobb jelentőséget és kiterjedést adjanak, azt hirdették mindenfelé, hogy III. Péter még életben van, hogy közöttük tartózkodik álnév alá rejtőzve, s hogy a jogtalanul üldözött czár tulajdonképen senki más, mint Pugatsew

Ikhelmán vagy Jermelián. Ezen párt vak eszközének akarta felhasználni a vakmerő, rendíthetetlen és nagy testi erővel bíró Pugatsewet. S a katona hajlott a kecségtető és kalandos vállalatra, mely azonfelül hírt, dicsőséget s — mi ezeknél sokkal többet ért — megszámlálhatatlan kincseket helyezett számára kilátásba. S bármily otromba volt is a csalás, mégis hívőkre talált; sokan azt hitték, hogy valóban ő III. Péter; még többen valának, kik ezt nem hitték ugyan, de azért mégis támogatták a bűnös szemfényvesztést.

Midőn Pugatsew így hadat izent a rendnek és törvényességnek, alig volt körüle 300 elszánt kalandor; de nem került sok időbe és 30 ezerre ment azok száma, kik készek valának érette a tűzbe menni. Most nagy és merész vállalatba fogott; egymás után megtámadta és bevette az Ural mellékén fekvő várakat és erősségeket s a baskir és kalmük törzseket is lázadásra birta. A veszedelmes felkelés tüze gyorsabban terjedett, semhogy azt a helyi hatóságok hanyag és elégtelen intézkedései megakadályozni képesek lettek volna. Legtöbb mulasztás terhelé Rheinsdorf orenburgi kormányzót, ki bár jó katona volt, de nem birt sem elég előrelátással, sem erélylyel, hogy a bajt mindjárt esirájában elfojtotta volna. A szent-pétervári kormány a lázadás hírére még 1773 őszén Karr tábornokot küldé az Ural-vidéki harcztérre; de ez sem birt elég erélylyel s a mozgalom inkább terjedett mintsem alábbhagyott volna. A yajki kozákok, többnyire raszkolnikok, főképen azért gyűlöltek az orosz kormányt, mert attól félték, hogy szakállaikat le kell vágniok; s azért kimondhatatlan örömmel vették, midőn az ál-esászár egy kegyelmes ukázban arról biztosítá őket: „hogy a szakált, keresztet és szabadságaikat“ örökre megtarthatják.

Most már az egész dél-keleti határvidék csatlakozott a lázadókhöz s egész a Wolgáig csapkodának a lángok, melyek nemsokára magát a nagy és gazdag Kazánt fenyegették. Az orenburgi kormányzó Bulow ezredest küldé a felkelők ellen, de Pugatsew egész seregével együtt fogságba ejté és mindazokat könyörtelenül kardélre hányta, kik vonakodtak tulajdon csapataiba átlépni. Hasonló sors érte Tsernitsew tábornagyot. Pugatsew most a központ, Orenburg ellen intézte támadását s azon ponton állott, hogy a kormányzóság székhelyét is hatalmába ejti, midőn szeren-

esére a krasznojárszki helyőrség egy vitéz parancsnokkal élén az utolsó pillanatban megmentésére sietett. Az ál-Péter bámulatos győzelmeinek híre rohamos gyorsasággal szaporítá híveinek számát; kiváltképen erős segélyt nyert azon lengyelek részéről, kik II. Katalin által a szibíriai vadonokba száműzetvén, most készséggel ragadták meg az alkalmat, hogy a maguk és hazájuk szerencsétlenségeért bosszút álljanak.

Ilyen körülmények közt s mert a lázadás színhelyéről mind ijesztőbb hírek érkezének Szent-Pétervárra, II. Katalin végre erélyesebb eszközökhöz folyamodott. A gyors segély annál szükségesebb volt, mert a rémület a dél-keleti tartományokban napról-napra növekedett és ijesztő módon terjedett. Számosan a vidéki nemesek közül odahagyván jószágaikat, családjaikkal és könnyen szállítható értékeikkel együtt Moszkvába menekültek, magukkal hozván a rémületet is, mely nemsokára a régi fővárosban is felüté fejét és bénítá a védekezési eszközök érdekében megindult tevékenységét a hatóságoknak. A parasztság közt szájról-szájra járt az a hír, hogy az „urak“ kiirtatnak s birtokaikat eddigi szolgálók fogják egymás közt felosztani. A császárnő Bibikow tábornokot, ki Lengyelországban többszörösen kitüntette magát, bízta meg azon hadsereg főparancsnokságával, mely a lázadás elnyomtatása céljából Kazánban alakulóban volt. Bibikow 1774 elején érkezett Kazánba és átvette a főparancsnokságot. Mindenekelőtt azon fáradozott, hogy az erősen felizgatott kedélyeket lecsendesítse; azután, miután bátor és ügyes alparancsnokokat szemelt ki magának, kiváltképen oda törekedett, hogy a fenyegetett Orenburg, Yaik és Ufa városokat felszabadítsa. Intézkedései, melyeket ezen irányban tett, ép annyi erélyt mint eszélyességet mutatnak: Michelson ezredes felszabadítja Ufát, Manzurow tábornok Yaikot, Golitzyn herczeg pedig Orenburg falai alatt oly csapást mért Pugatsew fejére, hogy vert hadával együtt a Tobol partjáig meghátrált. Egy pillanatig úgy látszott, mintha a lázadás végéhez ért volna, azonban a dolgok csakhamar ismét rosszabbra fordultak. Bibikow legszebb férfikorában váratlanul meghalt, még mielőtt nehéz feladatát teljesen megoldotta volna. Utódja Stserbatow herczeg nem értett hozzá, elődjének győzelmeit felhasználni. Michelson tábornok járatlan úton követte Pugatsew vert hadát egész

az Ufa és Tobol forrásvidékeig; itt azonban nagyon meg-súlyosodott helyzete. Pugatsew az uráli bányamunkásokat fellázítá, kik amúgyis elégületlenek lévén sorsukkal, készséggel csatlakoztak hozzá. Michelson ilyen körülmények közt Perm felé kénytelenítették meghátrálni, mialatt a lázadó vezér lefoglalá a bányapénztárt, ágyúkat öntetett s már 1774 közepén ismét elég erősnek érezte magát támadólag fellépni.

Most következett a lázadás második, nem kevésbé véres fejezete. A Kama melletti Ossza vára, délre Perm városától rohammal megvétetett, mire Pugatsew a népes és gazdag Kazán ostromára készült. Útközben felégette a császári pálinkafőzőket, melyeknek fegyveres őrségét szolgálatára kényszeríté. Július 11-én mintegy 12 ezer emberből álló seregével, melyben nagy számmal voltak baskirok, votjákok, tatárok és más csöcselékek, már Kazán falai alatt táborozott, melynek csekély őrsége és megrémült lakossága a Kremlbe húzódott vissza s a várost és környékét védtelenül átengedte a lázadók pusztításainak. Pugatsew, ki ily könnyű szerével urává lett Kazánnak, most annak erősségét készült megtámadni, hogy győzelmét teljessé tegye; terve volt, Kazán elfoglalása után egyenesen Moszkva felé venni útját, hol a kalandor mint III. Péter remélte bevonulását tartani.

II. Katalin megrendülve vette tudomásul Kazán veszedelmét és pusztulását, és a birodalmi gyűlésben kijelenté, miszerint elhatározása, személyesen a hadsereg élére állani, hogy a birodalmat megmentse. Környezetének nagy fáradtságába került, a császárnőt ezen elhatározásáról lebeszélni s a lázadás leveretését más módon kísértetni meg. Gróf Panin miniszter fivére, a benderi hős ajánlkozott a nehéz munkára, ki eddig távol tartá magát az udvartól s most a haza és a trón érdekében vállalkozott arra, hogy Bibikow művét befejezze. Midőn arról értesült, hogy Pugatsew Kazánból kiindulva Moszkva felé törekszik, gyorsan elhagyta a megerősített régi fővárost, hogy a lázadó vezérrel mielőbb találkozassék. Még az égő Kazán szomszédságában találkozott a két had, mely haladéktalanul elkeseredett harcra elegendék egymással. Panin helyét, ki Moszkva védelmi állapotba helyezése céljából kénytelen volt visszamaradni, a döntő napon a derék Michelson tábornok pótolta. Az ütközet háromszor megújították, s mind háromszor győzelmet arattak

a fegyelemhez szokott orosz csapatok. Midőn Panin a harez színhelyére érkezett, a győzelem már kivívatott, a lázadók a szélrózsa minden irányában szétfutottak. Pugatsew azonban most sem veszté el bátorságát; átkelt a Wolgán és az útjába eső községek lakói mind mellé állottak s rövid idő múlva ismét támadólag lépven fel, kifosztogatta Kurmys, Alatyr, Szaranszk és Ziwilszk városokat.

De Michelson sietett győzelmét felhasználni s követvén Pugatsewet. Azzamas mellett útját állotta és csatára kényszeríté. A harez itt is a fegyelmezett hadsereg előnyére dült el; Pugatsew a Wolgán lefelé sietvén, most már végkép lemondott moszkvai útjáról. Szándéka volt, vagy Törökországba, vagy Perzsiába menekülni. Visszavonulása közben még feldúlta Penza és Szaratow városokat; de folyton üldöztetvén a császári hadak által, minden igyekezetét oda irányozá, hogy Asztrachánba juthasson, honnan hajón könnyű szerével vélte menekülését eszközölhetni. Azonban Zaryzin alatt utólérte Michelsontól, még egyszer kemény vereséget szenvedett. Most már lemondott minden további harezról s minden igyekezetét szerencsés menekülésére irányozá. Túl a Wolgán a sivatagokba húzódék vissza s már azon ponton állott, hogy magát biztonságba hozza, midőn az Elton tava közelében áruló állotta útját, hogy őt a büntető igazságnak kiszolgáltatassa. Időközben Michelson csapatainak vezérletét Souwarow vette át, ki Panin terve szerint a menekülő lázadókat minden oldalról körülfogta. úgy, hogy immár menekülésről szó sem lehetett többé. Társai, kik vezérük ügyét már veszve látták, egyedül a maguk megmentésének eszközeivel valának elfoglalva. — „Midőn Pugatsew egy napon“ — mondja egy, a helyszínről közölt jelentés — „épen azzal volt elfoglalva, hogy egy sült lóczomb elköltésével éhségét csillapítsa, többen eddigi bajtársai közül körülvették s egyik így szólott hozzá: Im már elég ideig voltál császár! Azután, mintegy közös megállapodás szerint, megragadták és makacs ellentállása daczára megkötözték s a sivatagon keresztül Yaizk felé szállították, hol ez idő szerint az orosz parancsnok főhadiszállása volt.“

Pugatsew elfogatásával a lázadás is véget ért, mely Oroszországot és császári udvarát a legnagyobb rémületbe ejté. Pugatsew mindjárt az első vallatások alkalmával be-

ismeré bűnét, csak hogy czinkostársait annak részeseivé igyekezett tenni. Midőn Mawrin testőrszázados a gonosztevőt a táborban körülvezetteté — mert sokan valának, kik a veszedelmes ember kézrekerítésében kétkedének — Pugatsew a következőleg szólta, a nagy számban egybegyűlt néphez fordulva: „Ti valátok, kik tönkre tevétok; ti napokig ostromoltatok kérelmeitekkel, hogy fogadjam el a boldogult czár címét és nevét; végre beleegyezém, s minden, mit azontúl tevék vagy elmulaszték, beleegyezésekkel és hozzájárulásokkal történt; egyébiránt Isten akarata volt, hogy általam nyomorult által fenytse meg Oroszországot.“ — Pugatsew Yaizkból Szinbirszkbe, innen pedig Panin parancsára Moszkvába vitetett, hol 1775. január 10-én kivégeztetett. Az ítélet szerint négy részre kellett volna tépetnie, de, miként mondják, tévedésből elébb lefejeztetett. Hasonló sors érte főbb czinkostársait, míg mások megkorbácsoltattak s Szibiriába vagy vármunkára küldettek.

Nagy volt az öröm Szent-Pétervárott a lázadás leveretésének hírére; II. Katalin még a folyam és vidék és lakosainak nevét is megváltoztatta, hol a mozgalom véres jeleneteivel játszódott. A yaizki kozákok ezentúl uráli kozákoknak neveztettek, fővárosuk pedig Uralszk-nak. Egy császári ukáz kegyelmet hirdetett a megtérteknek s a feledés fátyolát ígérte borítani a múltakra s azok véres eseményeire. Egy kettős nagy békeünnep volt hivatva a hosszú háború és véres lázadás befejezését megörökíteni s a dicsőség emlékét a történelem lapjain maradandóan fenntartani.

Azonban a győzelem és békeünnep nem volt képes azon okokat elenyésztetni, melyek a szörnyű lázadást voltaképen előidézték. Ezen okok kirívóan jellemezték azon állapotokat, melyekben ezen időben az orosz nemzet nagyobb része sínylett. Az elégtelenség, az általános elszegényedés, a hivatalnokok és bírák önkénykedése mindinkább elkeserítették a népet, mely csak kényszerűségből s az elnyomatás súlya alatt tűrte a már-már kiállhatatlan helyzetet. Bibikow rémülettel tapasztalá Kazánba érkezésekor az általános nyomor és erkölcsi süllyedés ezerféle jeleit; a fegyver és a nemesség külső tekintélye látszólag békében tartották a tömegeket; de ezen béke nem volt más, mint kényszerült meghunyászkodás, mely alatt a gyűlölet és harag, és bosszú szenvedélyei lappangtak, melyek minden pillanatban elemi

kitöréssel fenyegettek. Bibikow jelentéseiben jelezte is a helyzet okait és nehézségeit s a baj valódi nagyságát; szerinte az egész Pugatsew-féle mozgalom nem volt más, mint egy általános communistikus kitörés, melynek feje de korántsem lelke Pugatsew Jermelián vala. És ezen communistikus irányú mozgalom indító oka: az általános elégtelenség volt. A lázadás ugyan elnyomatott, de ismét feléledhetett, mint a hamu alatt lappangó szikra, hogyha az elégtelenség sokszoros okai nem orvosoltatnak. — És II. Katalinnak ezen elégtelenséggel számot kelle vetnie, hogyha magát és birodalmát hasonló izgalmaktól és veszélyektől a jövőben meg akarja kímélni. Pugatsew halálával korántsem szűnt meg a zendülés hajlama az orosz népben. A kozákok jogos igényeit számba kelle vennie, régi jogaikat és kiváltságaikat vissza kelle vala állítania: s ezen igények némi jó akarattal összeegyeztethetők valának az állam érdekeivel és kívánalmaival.

A kettős békeünnep nagy fényvel ment vala végbe a birodalom régi fővárosában Moszkvában, egy évvel a kajnárdsi-i béke megkötése után; czélja nyilvánvaló volt: elpalástolni azon fogyatkozásokat és hiányokat, melyekben ez idő szerint a centralizált kormányhatalom szenvedett s melyeket elenyésztetni a császárnőnek nem állott hatalmában. A Kreml székesegyházban tartott Te Deum után a császárnő a granit-palotában fogadta a méltóságok, hatóságok és küldöttségek tisztelgéseit és szerencsekívánását; mely alkalommal a főügyész Wjezenszkij herezeg tartá az üdvözlő beszédet, melyre a császárnő nevében az alkanczellár gróf Ostermann válaszolt. Most következtek a különböző kitüntetések; az első közt volt Ruménzow gróf, ki arany, drágakövekkel gazdagon kirakott parancsnoki páleztát kapott, továbbá egy értékes kardot, a Szent András rendjét drágakövekkel, egy kalapot ragyogó és nagyértékű díszítésekkel s egy nagy aranyérmet tulajdon képével; azonfelül 5000 parasztot, 100 ezer rubel készpénzt, egy teljes ezüstkészletet, melynek értéke 50 ezer rubelre becsültetett, 12 ezer rubel évi asztalpénzt s egy császári levelet, melyben dicsőséges tettei felsorolva valának s melyben „Szadunajszki“, a „Dunán általi“ melléknévvel tisztelteték meg. A többi parancsnokló tábornokok, s ezek közt kiváltképen Orlow Alexej gróf, Panin gróf, Dolgorukij herezeg stb., hasonlóképen nagy és

fényes megjutalmazásokban részesültek. Orlow azonfelül a „Tseszmeiszkij“ melléknévvel ruháztatott fel.

II. Katalin országlása egész 1775-ig kiváltképen két irányban vonja magára figyelmünket; először Lengyelország felosztása és az azzal járó politikai változások által, másodszor a fényes sikerrel bevégzett török háború által. Természetes, hogy ezek folytán Oroszország helyzete az európai államszerkezetben, valamint viszonya az európai hatalmaságokhoz lényeges változáson ment keresztül, mely nem maradhatott hatás nélkül magára az orosz birodalom belső állapotára sem. A dicsőség, melyet az orosz fegyverek a török harezmezőkön kivívtak, dicsfényvel övedzé magát az uralkodónőt, kinek erélyének és bölcseségének nem csekély része volt a nevezetes győzelmekben. A szerencsétlen Lengyelország sorsa sötét árnyként vetődék a dicsfényre, mely a császárnőt a moszkvai békeünnep napján körülvevé; de a politika nem számolt az érzelmekkel sohasem, rideg érdekei porba tiporták elégszer a népek és nemzetek legszentebb érdekeit, és a siker mindig nagy hódító szerepét játszá az emberiség történelmében. Európa leghatalmasabb uralkodói keresték Oroszország szerencses császárnőjének barátságát és szövetségét. A fenkölt népbarát II. József, a fejedelmi böles II. Frigyes, továbbá az angol, franczia, dán és svéd királyok hízelgő kifejezésekben kívántak szerencsét egy uralkodónőnek, ki oly kiválóan értett hozzá, a szerencsét állandóan magához bilincselni. Korának legnagyobb szellemei: francziák és németek versenyeztek egymással az egyeduralkodás női képviselőjének erényeit és bölcsességét az egekig emelni. Költők, történetírók, bölcsészek szövetkeztek egymással, hogy magasztalásaikkal halmozzák el a szerencsétlen III. Péter nejét, ki magának köszönheté dicsőséges özvegyességét s ki elfeledteté bámulóival mindazt, mi nevére és jellemére árnyat vethetett. — A fejedelmi nagyság kicsinyességeinek maró gúnyolója, Voltaire, ki senkit sem kímélt meg, az éjszaki birodalom császárnőjét egész a csillagokig emelé. D'Alembert, Diderot és mások fellengős szóáradattal, de egyszersmind fajuk egész hevével és szellemességével dicsőíték a német hercegnőt, ki oly tökélylyel tudta játszani az oroszok császárnőjét. S a nagynevű szellemek szózatától: II. Katalin dicsőségétől visszhangzott egész Európa.

Alig állott helyre a rend és nyugalom a birodalom minden részében, midőn II. Katalin egész erélylyel hozzálátott az ország belső szervezetének kiépítéséhez. És valóban, az állapotok gyorsabban javultak, semhogy az előzmények után hinni lehetett volna; a tékozló rendszer, mely a valódi ellenőrzés és józan gazdálkodás hiánya folytán oly ijesztő módon nyilvánult, lassankint lelkiismeretesebb kezelésnek adott helyet. Minthogy maga Katalin is barátja volt a mértéktelen költségeknek, szorosabban vett környezete sem törekedett a takarékoság erényének birtoka után; s a hűtlen kezelés, az államjavak elkallódása egyik rákbaját képezte az orosz államháztartásnak, melyen a legszigorúbb rendszabályok sem változtattak, míg a kötelelőerő, hazafiság és becsületesség a bajt nem orvosolták. De Katalin józan erélye ezen irányban is jótékonyan nyilvánult s habár a visszaéléseket egészen megszüntetni nem bírta, azok számát mégis lehetőleg lecsökkenté. Lassankint minden kedvezőbb alakot öltött, a pusztaságokban gyorsan emelkedének egymás után a városok, melyeket az ipar és egyéb emberi tevékenység csakhamar felvirágoztatott. A gazdasági egyesületek sűrűn hódítottak és előmozdítani segíték a rendszeres mezőgazdaságot, a nemzet anyagi jólétének ezen legbiztosabb kútforrását. A jólét mellé szegődött az elégtelenség, mely a fokozott tevékenység és munkásság következménye volt. A császári udvar a kor ízlésének megfelelőleg fényben és pompában ragyogott; az orosz főúri társaság erősen francia nyomokon haladva művelődött és csiszolódott, mi azonban csak nemzetiségi sajátosságainak árán volt elérhető itt is, mint máshol. Természetes volt, hogy a vagyonos középosztály, a polgári elem sem maradt hátra a haladás és művelődés tekintetében, úgy, hogy Oroszország a tizen-nyoleczadik század utolsó negyedében majdnem ugyanazon értelmi magasságra emelkedék fel, hol az európai nemzetek legtöbbjei ezen időben állottak. A tudományos ismeretek terjedésével fokozódott a művészetek iránti előszeretet kíváltképen a vagyonosabb osztályoknál, minek elmaradhatatlan következménye volt a nemzeti nyelv tökélyesedése és művelődése is. Most már sűrűbben jelentkeznek a szellemi kincsek művelői is Oroszországban.

A rendi képviselőből alakult bizottság, melyről már megemlékeztünk, bizonyos tekintetben és korlátok közt

törvényhozó testületté nőhetne volna ki magát, mely alapját képezi vala egy alkotmánynak, melynek megvalósulása után ötnegyedszázad után is hasztalanul vágyakodik az orosz nemzet. Azonban ezen testület így is áldásosan működött és nagy mértékben hozzájárult Oroszország értelmi és anyagi felvirágozásához. Kezdeményezése folytán sok olyan kérdés jöve folyásba, mely megvalósulása esetében átalakító hatással leendett úgy a közigazgatás mint az igazságszolgáltatásra és amannak különböző ágaira. Városi gyűlekezetek indítatva érezték magukat egy municipális törvény javaslatának kidolgozására; a vidéki lakosság tanácskozásra gyűlt össze, hogy a gazdálkodás terén mutatkozó reformeszméket megvalósítsa; a nemesek kerületenkint összeültek, hogy kíválságai épségben maradása vagy kibővítése tárgyában megállapodásra jussanak. Mindenütt pezsgő élet, tevékenység és érdeklődés mutatkozott. Kár, hogy ezen jótékony szellem nem volt hosszú életű; a törvényhozó gyűlekezet mintegy kétszáz ülés után feloszlott, hogy hasonló alakban többé fel ne támadjon. A török háborúk visszahatása volt, mely a gyűlekezet feloszlását előidézte. Hogy mennyire felelt meg a hozzá kötött várakozásnak, az kitetszik Katalin egy nyilatkozatából: „A bizottság teljes mértékben megfelelt feladatának s hiteles felvilágosítást adott mindenről, mi a birodalomban szükséges vagy czélszerű s mit tennem elmulaszthatatlanul szükséges. A törvényhozás minden ágára kiterjeszté figyelmét; törvényeket dolgozott ki s tartalmuk szerint rendezé és szabályozá. Ha a török háborúk nem jönnek közbe, még tovább is fenntartottam volna ezen gyűlekezetet; a közigazgatási kormányzatnak alapjai letétettek, úgy, hogy most már az egységes működés és egyöntetű eljárás lehetővé tétetett; mi magában véve példátlan haladásra mutat Oroszországban.”

Hogy a parasztság sorsa sem volt közönyös Katalin előtt, azt a törvényhozó vagy javasló gyűlekezet munkarendjéből is kivehetjük. Egyike a nemesi képviselőknek, Korobin, azon javaslattal lépett a gyűlekezet elé, hogy szüntessék meg a nemesek tulajdonjoga a parasztok felett, s helyeztessenek az utóbbiak egyszerűen csak felügyelete alá eddigi uraiknak. Azonban a javaslat nagy visszatetszést szült a nemesség körében, s Protassow azzal indokolta annak elvetését, hogy ez a parasztság felszabadítását jelen-

tené, amit így hevenyében elintézni lehetetlen. A gyülekezet „gazdasági szakosztálya,” melynek élén maga Orlov Gergely állott, a jobbágyság felszabadításának eszméjét újból napirendre kívánta tűzni s egy pillanatig úgy látszott, mintha a nevezetes kérdés csakugyan megoldásra kerülne. Azonban ez idő szerint még korainak találtatván az emancipáció, az udvar sugalmazása folytán levétetett a napirendről. — A parasztság felszabadításának nem kedvezett az orosz nemesség merev és elutasító magatartása, mely a dologban régi jogainak csorbitását látta. Katalin tehát lényegében arra szorítkozott, hogy a szánandó osztály sorsán legalább némileg enyhítsen. Megújította azon régi rendeletet, mely megtiltja, hogy a parasztok kegyetlen bánásmóddal és túlságos munkával sújtassanak. Boris Godunow szigorú rendelete, mely a jobbágyságot irgalom nélkül a göröngyhez bilineselé, továbbra is érvényben maradt, kevés vagy lényegtelen változásokkal. Hogy milyen bánásmódnak valának a szerencsétlenek kitéve uraik részéről, azt bizonyítja egy borzasztó per lefolyása, melynek emléke még ma is él az orosz nép között. Szaltykow Darja gazdag és előkelő hölgy volt, ki több ezer paraszttal birt, mint szokás volt mondani: azonban szívtelen kegyetlenséggel bánt velük s távol az ellenőrző igazságszolgáltatástól a legesekélyebb okból a legszörnyűbb kínzásoknak veté őket alá. Végre a dologról Szent-Pétervárott is beszéltek s Katalin figyelmessé tétetvén, szigorú vizsgálatot rendelt el Szaltykow Darja ellen. A vizsgálat folyamán kiderült, hogy Szaltykow Darjának mindkét nembeli jobbágyságai közül negyvenen haltak el a kínzások alatt. Az embertelen nő 1768-ban nyilvános pellengérré és örökös fogságra ítéltetett. Egyébiránt a jobbágyság sorsa csak nagyon lassan fordult jobbra. Így egy, 1767-ben megjelent ukáz megtiltja a jobbágyságok uraik ellen a bíróság előtt panaszt emelni; az uraknak ellenben szabadságukban állott, alattvalóikat Szibiriába küldeni, vagy pedig katonai szolgálatra kényszeríteni. Katalin jó szándéka e téren nem lépett túl az elméletek stadiumán.

Nagyobb figyelemben részesült a császárnő részéről a közigazgatás és igazságszolgáltatás. A szenátus hat osztálya kiváltképen e téren fejtett ki nagyobb tevékenységet. Legnehezebb volt a zsarolások és sikkasztások megszüntetése.

Jellemző világot vet ezen szomorú állapotokra egy 1762-ben kiadott ukáz, mely élénken emlékeztet Nagy Péternek egy negyven évvel előbb hasonló okból kiadott rendeletére. Az ukáz tartalma a következő: „Leglényegesebb és legfontosabb kötelességeim közé számítom, hogy népeimnek szívem legőszintébb fájdalmával bevalljam, hogy a hűtlenség és becsületenség annyira elharapódzott, miszerint alig tudnék hivatalt vagy bíróságot megnevezni, mely e rákbajtól ment volna. Ha valaki hivatalt keres, meg kell azt fizetnie; ha valaki valamely rágalmazás ellen védekezni akar, fizetnie kell; ha valaki ártatlanul bevádoltatik, pénzzel és ajándékokkal el lehet érni, hogy az ártatlan megbüntettessék; a bírák sok helyütt vásárt csinálnak magasztos hivatalukból. Szívünk mélyen megrendült, midőn arról értesülénk, hogy egy kormányzósági hivatalnok Novgorodban alattvalóink hűség- esküjének elfogadása alkalmával — mindegyiktől pénzt szedett be.”

Sajátságos, de Oroszország különleges viszonyainak megfelelő, hogy az igazságszolgáltatás még a múlt század utolsó negyedében is a különböző osztályokhoz alkalmazkodott s hogy ennél fogva a jogegyenlőségnek még nyomaira sem akadunk. Első fokú törvényszékek voltak az ú. n. vidéki kerületi bíróságok, kizárólagosan a nemesek számára; azután a városi bíróságok a polgárok részére; végre az alsó fokú bíróságok az odnodworzy, azaz a szabados telepítvényesek és koronajobbágyságok számára. A jobbágyságokról a törvény említést sem tesz, minthogy ezek uraik korlátlan kényuralma alatt állván, semmi néven nevezendő jogokkal nem rendelkeztek. Minden kormányzósági székhelyen azonfelül a felsorolt három bíróságnak megfelelőleg a következő törvénykezési hatóságok állottak fenn mint második fokú bíróságok: legfőbb törvényszék; kormányzósági városi tanács és főtörvényszék. A harmadik, vagy legfőbb fokú bíróságként szerepelt maga a szenátus, vagyis annak egy külön semmisítőszéki kamarája. A kormányzósági székhelyeken azonfelül bizonyos bűnesetek megvizsgálása végett külön esküdtszékek állottak fenn, melyek egyuttal a békebíró-ságot is gyakorolták a polgári vagy második rend számára.

A nemesség mint kiváltságos rend minden kormányzósági kerületben — ú. n. „nemesi gyülekezet”-et alkotott, melynek élén a nemesi marsall állott, kinek több választott

tené, amit így hevenyében elintézni lehetetlen. A gyülekezet „gazdasági szakosztálya,” melynek élén maga Orlov Gergely állott, a jobbágyság felszabadításának eszméjét újból napirendre kívánta tűzni s egy pillanatig úgy látszott, mintha a nevezetes kérdés csakugyan megoldásra kerülne. Azonban ez idő szerint még korainak találtatván az emancipáció, az udvar sugalmazása folytán levétetett a napirendről. — A parasztság felszabadításának nem kedvezett az orosz nemesség merev és elutasító magatartása, mely a dologban régi jogainak csorbítását látta. Katalin tehát lényegében arra szorítkozott, hogy a szánuandó osztály sorsán legalább némileg enyhítsen. Megújította azon régi rendeletet, mely megtiltja, hogy a parasztok kegyetlen bánásmóddal és túlságos munkával sújtassanak. Boris Godunow szigorú rendelete, mely a jobbágyságot irgalom nélkül a göröngyhez bilineselé, továbbra is érvényben maradt, kevés vagy lényegtelen változásokkal. Hogy milyen bánásmódnak valának a szerencsétlenek kitéve uraik részéről, azt bizonyítja egy borzasztó per lefolyása, melynek emléke még ma is él az orosz nép között. Szaltykow Darja gazdag és előkelő hölgy volt, ki több ezer paraszttal birt, mint szokás volt mondani: azonban szívtelen kegyetlenséggel bánt velük s távol az ellenőrző igazságszolgáltatástól a legesekélyebb okból a legszörnyűbb kínzásoknak veté őket alá. Végre a dologról Szent-Pétervárott is beszéltek s Katalin figyelmessé tétetvén, szigorú vizsgálatot rendelt el Szaltykow Darja ellen. A vizsgálat folyamán kiderült, hogy Szaltykow Darjának mindkét nembeli jobbágyságai közül negyvenen haltak el a kínzások alatt. Az embertelen nő 1768-ban nyilvános pellengérré és örökös fogságra ítéltetett. Egyébiránt a jobbágyság sorsa csak nagyon lassan fordult jobbra. Így egy, 1767-ben megjelent ukáz megtiltja a jobbágyoknak uraik ellen a bíróság előtt panaszt emelni; az uraknak ellenben szabadságukban állott, alattvalóikat Szibiriába küldeni, vagy pedig katonai szolgálatra kényszeríteni. Katalin jó szándéka e téren nem lépett túl az elméletek stadiumán.

Nagyobb figyelemben részesült a császárnő részéről a közigazgatás és igazságszolgáltatás. A szenátus hat osztálya kiváltképen e téren fejtett ki nagyobb tevékenységet. Legnehezebb volt a zsarolások és sikkasztások megszüntetése.

Jellemző világot vet ezen szomorú állapotokra egy 1762-ben kiadott ukáz, mely élénken emlékeztet Nagy Péternek egy negyven évvel előbb hasonló okból kiadott rendeletére. Az ukáz tartalma a következő: „Leglényegesebb és legfontosabb kötelességeim közé számítom, hogy népeimnek szívem legőszintébb fájdalomával bevalljam, hogy a hűtlenség és becselenség annyira elharapódzott, miszerint alig tudnék hivatalt vagy bíróságot megnevezni, mely e rákbajtól ment volna. Ha valaki hivatalt keres, meg kell azt fizetnie: ha valaki valamely rágalmazás ellen védekezni akar, fizetnie kell; ha valaki ártatlanul bevádoltatik, pénzzel és ajándékokkal el lehet érni, hogy az ártatlan megbüntettessék; a bírák sok helyütt vásárt csinálnak magasztos hivatalukból. Szívünk mélyen megrendült, midőn arról értesülénk, hogy egy kormányzósági hivatalnok Novgorodban alattvalóink hűség-esküjének elfogadása alkalmával — mindegyiktől pénzt szedett be.”

Sajátságos, de Oroszország különleges viszonyainak megfelelő, hogy az igazságszolgáltatás még a múlt század utolsó negyedében is a különböző osztályokhoz alkalmazkodott s hogy ennél fogva a jogegyenlőségnek még nyomaira sem akadunk. Első fokú törvényszékek voltak az ú. n. vidéki kerületi bíróságok, kizárólagosan a nemesek számára; azután a városi bíróságok a polgárok részére; végre az alsó fokú bíróságok az odnodworzy, azaz a szabados telepítvényesek és koronajobbágyok számára. A jobbágyokról a törvény említést sem tesz, minthogy ezek uraik korlátlan kényuralma alatt állván, semmi néven nevezendő jogokkal nem rendelkeztek. Minden kormányzósági székhelyen azonfelül a felsorolt három bíróságnak megfelelőleg a következő törvénykezési hatóságok állottak fenn mint második fokú bíróságok: legfőbb törvényszék; kormányzósági városi tanács és főtörvényszék. A harmadik, vagy legfőbb fokú bírósággént szerepelt maga a szenátus, vagyis annak egy külön semmisítőszéki kamarája. A kormányzósági székhelyeken azonfelül bizonyos bűnesetek megvizsgálása végett külön esküdtszékek állottak fenn, melyek egyuttal a békebíróságot is gyakorolták a polgári vagy második rend számára.

A nemesség mint kiváltságos rend minden kormányzósági kerületben ú. n. „nemesi gyülekezet”-et alkotott, melynek élén a nemesi marsall állott, kinek több választott

méltóság állott oldala mellett a felmerült rendi ügyek elintézésére. III. Péternek ismeretes ukázat — melylyel a Nagy Péter által a nemesség közszolgálatára vonatkozó szigorú kötelezettséget megszüntette — ugyan nem vonta vissza: de egy pótukázzal mégis elrendelé, hogy csak azon nemesek gyakorolhatják a nemesi gyűlekezetben szavazat-jogukat, kik a hadseregben tiszti rangot képviselnek.

Egyébiránt a városi polgárságnak bizonyos rendi kiváltságok nyújtattak, melyekkel annakelőtte nem birt: maguk választák — mint már Nagy Péter alatt — a városi előljáróságot és tanácsot, kezelték az igazságszolgáltatást s bizonyos tekintetben önkormányzati hatáskörrel bírtak. A kereskedők három csoportra oszlottak; az elsőbe azok tartoztak, kik legalább 10 ezer rubel vagyonnal rendelkeztek; a másodikba, kiknek vagyona legalább 1000 rubelt tett; az utolsóba pedig olyanok, kik legalább 500 rubel felett szabadon rendelkeztek. A városi polgárok az általános, mjesztsáne elnevezés alatt szerepeltek. Általában azt tapasztaljuk, hogy II. Katalin több rendelkezési jogot enged a polgárságnak, mint azt ötven évvel ezelőtt Nagy Péter intézményeinél tapasztaljuk, mi a megváltozott viszonyokban találja magyarázatát. A polgárság immár nagykorúvá lett s a gyámkodást könnyű szerével nélkülözhetette.

Már említők, mily nagy gondot fordított II. Katalin Oroszország termékeny de néptelen vidékeinek gyarmatosítására. E téren egyike elődeinek sem tett annyit, mint III. Péter özvegye. A Wolga és az Ukraina termékeny síkságai benépesedének és virágzó jólétnek örvendének. A jövevény idegeneknek pénzösszegeket utalványozott az első berendezések céljából, melyek után csak tíz év elteltével kelle kamatot fizetniök. A bevándorlottak többnyire németek voltak; szívesen és józan türelmességről tanúskodó készséggel fogadá be a vallásuk miatt üldözötteket. Így egyedül Szaratow környékén 12 ezer család telepedett meg s adta magát a földművelésre: utódjaik mai napig megőrizték nemzetiségüket és szokásaikat s virágzó jólétnek örvendének; az 1774-ben 26 ezerre ment a beköltözött idegenek száma. Ezen megtelepedést kiváltképen elősegíté azon körülmény, hogy a szomszédságban lakó kozákok viszonya a koronához olyképen szabályoztatott, hogy a gyarmatosok minden ellenséges támadások vagy zaklatások ellen bizto-

sítva voltak. Az utóbbi jövevények — a gyarmatosok mintegy 200 virágzó községnek veték meg alapját — alapíták többek közt Jekaterinenburg és Jekaterinoszláv városokat a császárnő neve után. Szaratow népessége alig húsz évvel alapítása után már 33 ezerre rúgott.

Míg ekképen Oroszország anyagi tekintetben feltűnő haladásnak indult s a czélszerű ukázok vagy császári rendeletek egymást érték, azalatt az ármány nem szünetelt az udvar körében s Katalin sokféle foglalkozásai és komoly gondjai közepette talált időt arra, hogy neme és szíve gyengeségeinek is áldozzon. Már említettük, miszerint az udvarnál két párt állott szemben egymással és harczolt egymás ellen minden megengedett és meg nem engedett eszközökkel. Az egyik a mindenható kegyencz Orlow Gergely, a másik Panin Nikita gróf külügyminiszter pártja volt: s mert egyik sem tudta a másikat erős állásából kiszorítani, mindkettő arra szorítkozott, hogy a másik állását lehetőleg aláassa. II. Katalin nem volt állhatatos szerelem dolgában, kegyenceit gyakran eserélte s úgy látszik, egyik sem birta a császárnő érdeklődését állandóan lekötöni. Midőn Katalin VI. Iván erőszakos halála előtt rövid időre elhagyta Szent-Pétervárt, hogy Livoniába utazzék, a mindenhatónak hitt Orlow Gergely szerenecsesillaga már hanyatlóban volt. Azonban úgy az ő, mint fivérei és azok hívei még mindig erősek valának. Katalin csak addig részeltette kegyeiben az Orlow-okat, míg trónján teljesen erősnek nem érezte magát. Mihelyt a gögös és erőszakos, sőt elégszer durva és kíméletlen férfiakat nélkülözhetette, nem titkolta, hogy tőlük szabadulni óhajt.

Alig vette ezt észre a befolyásáért és hatalmáért remegő Panin gróf, midőn mindent elkövetett, hogy vetélytársainak bukását siettesse. Most érkezettnek látta az időt azokkal szövetkezni, kik eddig buzgó hívei valának az Orlow-oknak, de kik ezek szerenecsesillagának hanyatlásával készek valának olyan elemekhez csatlakozni, melyek állandóan a hatalom birtokában látszottak lenni. Nem került azért Panin-nak nagy fáradságába a Tsernitsew és Barjatinski testvéreket megnyernie, kik a bukófélben lévő kegyenczet épen elhagyni készülének. Orlow Gergelyt a szép testőrtiszt, Wassziltsikow Sándor váltotta fel, ki már 1772. szeptember havában elfoglalta a császári palota ama fényes berendezésű

lakosztályait, melyeket eddig Orlow Gergely lakott. Ajtó előtt éjjel-nappal gránátosok őrt állottak s olyan tiszteletben részesíték, mintha a császári család tagja lett volna. Hogy legalább a látszatnak eleget tegyen, a császárnő a szép tisztet belső kamarásnak nevezé ki, kit nemsokára később még az Alexander-Newskij-renddel is díszített.

Orlow Gergely a császárnő intézkedése folytán távol volt a fővárosból, midőn ellenfele diadalmaskodott fölötte. Visszatérve rémülettel párosult dühvel vette észre, hogy a császárnő kegyét elveszté s hogy helyét utódja már el is foglalta. A heves jelenetek, melyek közte és Katalin közt fejlődének, mitsém változtattak egy tényen, mely az eddig mindenható kegyencz bukását megpecsételte. És Orlow haraggal és gyűlölettel távozott gatsinai kastélyába, hol állandó lakását berendezé.

Sajátságos, hogy Katalin, ki a legválságosabb körülmények közt megőrizé nyugalmát és fenségét, félretett kegyenczével szemben gyenge, remegő, bizonytalan magatartást tanúsított; s midőn Panin egy alkalommal megnyugtani igyekezett, ily szavakra fakadt: „Őn nem ismeri őt, ő mindenre képes: kész, engemet és a nagyherceget minden pillanatban megölni.“ Hálószobájának ajtaí vasreteszekkel látta el, bizalmas komornyikja Szacharow mindig töltött pisztolylyal állott úrnője ajtaja előtt; s midőn ez sem volt képes őt megnyugtani, formaszerű alkudozásokba lépett elbocsájtott kegyenczével, melyek meglehetősen hosszúra húzódnának s nehezen valának lebonyolíthatók. A két Tsernitsew gróf vállalta magára a közbenjárói kényes tisztet s ismételve megfordultak Gatsinában, hogy a császárnő izeneteit Orlownak megvigyék; nemsokára Betzkoj államtanácsos is a közvetítők mellé állott, de egyik sem volt képes Orlow hajthatatlanságát és makaesságát megtörni. Katalin azt hívé, hogy pénzzel talán elébb boldogul, s azért Olzufiew államtanácsos által egy millió rubelt bocsájtatott Orlow rendelkezésére azon sajnálkozással, hogy e pillanatban nem képes neki többet küldeni. Azonfelül névnapja alkalmából 200 ezer rubelt rendelt számára évi járadékul. Minthogy Orlow ezen összeget nem vette fel, lassankint két millió rubelre növekedett. Azonban ezen eszköz sem volt képes makaesságát megtörni, s a császárnő hónapokon át a legnagyobb nyugtalanságban élt s félelmének nem egyszer hangos kifejezést is adott:

Időközben Orlow nem szűnt meg a császárnőt minden eszközével féltékenységének és sértett becsvágyának üldözni: magatartása egy örültre vallott, mondja Hermann; s ki tudja mi történik, hogyha nem sikerül egy eszköz feltalálása, mely Orlowot még idejében észre téríti. Miután a császárnő és hű tanácsadója ezen nyugtalan napokban, Panin gróf, a kibékítés minden eszközét kimerítették, végre a szigorhoz és fenyegetéshez folyamodtak, mit már régen tehettek volna. Egy kemény hangon írt császári levél ment Gatsinába, melyben Orlow felszólították, minden méltóságairól lemondani s csak a pusztá ezímekeket tartani meg; továbbá, hogy a császárnő nagyon szívesen venné, hogyha külföldre utaznék vagy pedig valamely a fővárostól messze eső jószágára tenné át állandó lakóhelyét. Ugyanezen levélben Orlow felszólították, hogy adná vissza a császárnőnek gyémántba foglalt arczképét. S ha mindezeket teljesíteni hajlandó leend, azon esetben évi 150 ezer rubel nyugdíjt engedélyez számára a császárnő, valamint külön 100 ezer rubelt oly czélből, hogy magának jószágain egy új és kényelmes lakházat rendezhessen be. Ha azonban minden várakozás ellenére a császárnő ajánlatát visszautasítaná, úgy intézkedés tétel, hogy Ropsába szállíttassék és felügyelet alá helyezzessék. Ropsa ugyanazon hely vala, hová a szerencsétlen III. Péter annak idején Orlow parancsára küldetett s hol a hírhedt burgundi borban az Orlowok által ajánlott mérget kapta, mely szánandó életének véget vetett.

A fenyegetés nem téveszté el hatását; Orlow Gergely kezdett megbarátkozni azon gondolattal, hogy ideje és hatalma lejárt, s hogy azt vissza nem nyerheti többé. S midőn a császárnő egy orvost küldött Gatsinába oly czélből, hogy az egykori kegyencz egészségi állapotát alapos vizsgálat alá vegye, Orlow nem minden czélzatosság nélkül a következőleg válaszolt a császárnőnek: „Teljességgel jól érzem magamat s csak azon szerencse után epedek, hogy erről Felségedet szóval és meggyőző bizonyítékokkal megnyugtathassam; arra kérek tehát engedélyt, hogy eddigi hivatalaimat és ügyeimet továbbra is megtarthassam és vezethessem.“ Úgy látszik, hogy a császárnő e pillanatban ismét áldozatul esett gyengeségének; mert a helyett, hogy korábbi határozott nyilatkozatánál megmaradt volna, a hercegi oklevéllel örvendezteté meg Orlowot s azon ajánlattal,

választana Gatsinánál egészségesebb lakóhelyet egyikében a császári nyári palotákban. S Orlow sietett a császárnő ingadozását felhasználni, átköltözött a Szent-Pétervárhoz jóval közelebb eső Czarszkoje Szeloba, Nagy Péter eme kedvencz alkotásába: hol egy ideig valóságos császári fényt és pompát fejtett ki. Mindennap a legelőkelőbb társaságot vendégelé meg valódi fejedelmi pazarsággal. Egyszerre, 1772. deczember havában volt, hirtelen elhagyta Czarszkoje Szelot s váratlanul megjelenik a császárnő bizalmasai számára nyitva álló fogadó termében a téli palotában. A császárnő e váratlan meglepetés első pillanatában elveszté minden nyugalmit és biztonságát, majd azonban visszanyeré mindkettőt, midőn látta, hogy Orlow elfogulatlanul a régi jó barát szerepében jelent meg előtte . . . . S e találkozás — kibéküléssel végződött. II. Katalin nemének gyengeségét sohasem tanúsítá oly megdönthetetlen módon, mint ezen alkalommal: ingatagsága kirívó módon diadal-maskodott gyakran nagy és erős lelke felett. Katalin ajándékokkal halmozá el régi kedvenczét; így többek közt 6000 paraszttal, 150 ezer évi kegydíjjal s egy Franciaországban készült ezüstkészlettel lepé meg, melynek értéke 250 ezer rubelre becsültetett. De a legpompásabb, mivel meglepé, az épen épülőfélben lévő márványpalota volt. Hogy fejedelmi kedvesének bőkezűségét viszonzás nélkül ne hagyja. Orlow megvette a császárnő számára a Nadir shah kincstárából származott nagy gyémántot, mely magának Katalinnak drágának tetszett — 460 ezer rubelért.

Azonban a kibékülés csak ideiglenes volt s Katalin mindent elkövetett, hogy Orlowtól szabaduljon; óriási értéket képviselő ajándékainak sem volt más célja. És Orlow, ki érezte szerencsésének hanyatlását, minden erejével ellene szegült a fenyegető árnyak, bár érezte, hogy elvesztett állását, a mérhetetlen hatalmat többé vissza nem szeresheti. S midőn arról győződött meg, hogy veszendőbe ment állását többé semmi áron vissza nem nyerheti, 1773. január havában Revalba utazott, oly szándékkal, hogy ott maradandóan letelepszik. Revalban a Nagy Péter által alapított császári kéjlak, Katharinenthal, bocsájtaték rendelkezésére. Azonban a nagyravágyó, uralkodáshoz szokott férfiúnak itt sem volt maradása. Alig félév múlva ismét Szent-Pétervárott volt, hol azonban meglepetéssel, majd érezhető hidegséggel fogad-

taték. Panin gróf mindent elkövetett, hogy sokáig rettegett versenytársát teljességgel szükségtelenné, nélkülözhetővé tegye; s célját most már teljesen elérte.

II. Katalin állhatatlansága és változatosság után irányuló természete érzelmi dolgokban most sem tagadta meg magát. Az athletikus termetű és szép külsejű Wasszilsikow nem volt képes a császárnőt hosszabb időre lebilincselni. Tudatlansága, modortalansága az egész köznapi egyént nem teremtették arra, hogy egy rendkívüli lelki tehetségekkel felruházott nőt, milyen II. Katalin volt, hosszabb időre lekötni képes lett volna. Orlow gyakori közelléte az új kegyencz szerencsésének útjában állott, ámbar bukását korántsem ő okozta. Katalinnak erős támaszra volt szüksége, milyen Orlow volt, s azért a gyenge értelmi tehetségekkel bíró Wasszilsikownak távoznia kellett, miután rövid ideig az uralkodónő kegyeinek napsugaraiban süt-kérezett. Orlow Moszkvába vonta magát vissza, hová az elégtelen, zsémbes nagyok Nagy Péter ideje óta összegyűlekezni szoktak, hogy zavartalanul elmélkedhessenek az élet ezer dolgainak állhatatlansága és mulékonysága felett.

És Katalin nemsokára megtalálta azt a férfiút, kit keresett s ki elfeledteté vele a fiatal Szoltykowtól kezdve egész az együgyű szép Wasszilsikowig mindazokat, kiknek hosszabb vagy rövidebb időre szíve felett uralmat és befolyást engedélyezett. E férfiú a sokat irigyelt, sokat megszólt Potemkin Gergely volt.

Tizenegyedik fejezet.

II. Katalin czárnő. (Folytatás.) 1762–1796.

Potemkin Gergely. — Szerencséje és emelkedése. — II. Katalin és Pál nagyherceg. — Görög tervezet. — II. Katalin és II. József. — Keleti politika. — Bonyodalmak. — Politikai küzdelmek. — II. József Oroszországban. — Pál nagyherceg utazása. — Fegyveres semlegesség. — Orosz politika Tauriában. — Sür-lódások Törökországgal. — II. Katalin nyílt kiáltványa. — Szövetség II. Katalin és II. József közt. — Krim elfoglalása. — Kaukázus melleki foglalatások. — II. Katalin utazása Krimbe. — II. József császár.

Potemkin Gergely Alexandrovits, az új kegyencz, ki nemsokára mindenható befolyásra jutott Oroszország ügyei és annak császárnője felett, s ki ezen befolyását egész a zsarnoki önkény legvégső határáig érvényesíté: egy nyugalmazott őrnagy fia volt, egy egyszerű nemesé Szmolenszk környékéről; ki szerény anyagi helyzetére való tekintetből kezdetben azon eszmével foglalkozott, hogy fiát Gergelyt az egyház szolgálatába adja, hol előbb megszabadul az élet köznapi anyagi gondjaitól. Ily czélból a fiú egy papi nevelőintézetbe került, melyet azonban mind erősebben nyilvánuló egyéni hajlamai folytán csakhamar odahagyott és egy katonai intézettel cserélt fel, melyben hajlamainak megfelelőbb tevékenységi kört talált. A fiatal Potemkin gyorsan és kedvezően fejlődött, határozott katonai tehetségeket árult el, melyeket később teljes mértékben érvényesített, ámbár tulajdonképeni tudományos ismeretek dolgában sohasem mutatott feltűnőbb előmenetelt. Előkelő rokonai és jóakarói ajánlatára a lovas testőresapatba osztatott be s korán feltűnővé tette magát határtalan nagyravágyása és vakmerőséggel határos fellépése által. Az orosz nyelv mellett meg lehetős folyékonyan beszélt francziául, minek a jó társaságban nagy hasznát vette.

Midőn Katalin az államcsíny segélyével magát Oroszország egyeduralkodójává tette, Potemkin mint hadnagy a testőrségben szolgált s feltétlen híve volt az Orlov testvéreknek; hűsége 2000 rubel nyugdíjjal háláltatott meg. Izmailow és Orlov társaságában ő is jelen volt Oranienbaumban, midőn III. Péter ismeretes lemondási nyilatkozatát kiállítá; ugyanazon napon — 1762. július 10-én — a császárnő kinevezé őt kamarásnak, miáltal eljutott a szerencse lépcsőjének első fokára. Nem került sok időbe és Potemkin megfordult a császárnő legbizalmasabb belső körében is. Vidorsága és kellemes élénksége, megnyerő társalgási modorával és mulattató, néha szellemes ötleteivel sok barátot szerzett neki; ha kissé összeszedte magát és uralkodott természetének nyersebb kitörései felett, megjelenése finom és feletténnyájas vol. — Arcza korántsem volt szép; termete és megjelenése azonban az erőteljes, óriási erőt rejtő férfiút árulta el. Orlov Gergely féltékeny szeme már 1767-ben észrevette — a császárnő egy utazása alkalmával a birodalom dél-keleti részeiben — hogy Potemkin bizonyos kitüntetésekben részesül. Azon volt tehát, hogy őt minél előbb eltávolítsa az uralkodónő köréből. Stockholmba küldetett, hogy III. Gusztáv királynak mennyegzője alkalmából a dán király nővérével udvara részéről a szokásos szerencsekívánatokat megvigye. — Hazaérkezvén, Ruménzow hadseregébe osztatott be és mint vezérőrnagy részt vett a török háborúban, mely alkalommal azonban semmi nagyobb katonai tehetségeket sem árult el. Az 1774-ben fontos hírekkel Ruménzow Szent-Pétervárra küldé, hol rövid idő múlva ismét kedvelt tagjává lön a császárnő bizalmas körének. Ugyanazon év május havában a császárnő főhadsegédévé nevezte ki Potemkint, ki mint ilyen állandóan a császári palotába költözött, mi — s ezt mindenki előre látta — egyértelmű volt Wasszilsikow kegyvesztésével.

A főhadsegédi állás II. Katalin alatt egyike volt a legkiválóbbaknak Oroszországban, melyre csak tábornagyok és parancsnokló tábornokok tarthattak igényt; egyszersmind a legbizalmasabb jelleggel ruházta fel tulajdonosát. A főhadsegédek azon kiváltságokkal is bírtak, hogy a hadsereg minden fegyvernemének egyenruháját viselhették, a tengerészetit kivéve. Szakadatlan szolgálatuk 8 napig tartott, mely idő alatt a császári palotában laktak. Ilyenkor a fő-

hadsegéd a császári palota kormányzójának tekintették, ki úgy a testőrség valamint az összes személyzet felett rendelkezett, mely az uralkodónő szolgálatára vala kiszemelve. Ha a főhadsegéd a kegyenczek sorából vétetett, mint ez legtöbbször történt, az uralkodónővel étkezett, kinek különféle szórakozásairól gondoskodnia kellett. A főhadsegéd, míg szolgálatot teljesített, magas rangjának megfelelőleg fekete botot hordozott világoskék szalaggal és aranygombbal, melynek lapján fekete emailban a kétfejű császári sas volt látható. Ezen botot minden vasárnap a császárnő kezéből vette át a szolgálattelvő főhadsegéd s a következő szombaton ugyanannak kezébe adá vissza, hogy utódjára ruháztathassék.¹⁾

Alig foglalta el Potemkin Wasszilsikow helyét, midőn gögje és határtalan nagyravágyása oly mértékben nyilvánult, mint még egyik elődjénél sem, miből némelyek — kik Katalint nem ismerték — azt következtették, hogy befolyása csakhamar lejárandja magát. Minthogy sok tapasztalata és nagy emberismerete volt, elkerülte gondosan mindazon szirteket, melyeken nagyravágyó törekvése hajótörést szenvedhetett volna. Hajlékony és simulékony s az ármányokra termett egyénisége könnyű szerével feltalálta azon egyéneket és tehetségeket, kikre leginkább szüksége volt. Ámbár épen nem mély vallásos érzelmű, mégis színelte jámborsága által megnyerte a papokat, kik benne látták megtestesülve leghathatósabb pártfogójukat. Potemkin merész vállalkozó szellemmel heves és indulatos véralkotot egyesített, mely végtelen nagyravágyásban lelte kifejezését. Egy 1774. szeptember havában történt feljegyzésben ezeket olvassuk róla: „Potemkin már mindazokat háttérbe szorítja, kik útjában állottak, avagy kik felemelkedésének ellenségei valának, úgy, hogy hite le rohamosan emelkedik. Senkisémm szereti, de az egész világ fél tőle! És Potemkin valóban nagy gyorsasággal emelkedék a szerencse lépcsőjén.

Sajátságos, hogy Panin gróf, ki az Orlowok iránti gyűlöletből Potemkin emelkedését kezdetben maga is minden eszközökkel előmozdítani igyekezett, most egyszerre, midőn amazoknál veszélyesebb vetélytárssal látta magát szemben, egyszerre elveszté fejét. Potemkin még az 1774. év végén

¹⁾ Potemkin, I. köt. 62. lap.

a hadügyi osztály alelnökévé neveztetett ki parancsnokló tábornoki ranggal, miáltal kiváltképen az öreg Tsernitsew tábornagy sértve érezte magát. Potemkin azzal kezdé meg új hivatalát, hogy szigorú vizsgálatokat rendelt el mindazon osztályok ellen, melyek közpénzeket kezeltek; s ezen alkalommal valóban botrányos visszaélések kerültek napfényre. Természetes, hogy ezen szigor nem segítette az új kegyencz barátainak számát szaporítani.

Mennél nagyobbra emelkedett Potemkin befolyása, annál feltűnőbb lett Katalin elidegenedése fiától, Pál nagyhercegtől, ki iránt egyébként sohasem árult el feltűnő anyai gyengédséget. Az ifjú koronaörökös nem bírt megnyerő vagy szeretetreméltó tulajdonságokkal, jellemében már korán visszas ellenmondások nyilvánultak, melyek bizonyára elhanyagolt vagy rosszul vezetett nevelésének elmaradhatatlan következményei valának. S jellemének ezen szerencsétlen fogyatkozásai okozták eltévesztett életének szomorú befejezését is. — Panin gróf, ki a nagyhercege nevelésével megbízott, nem bírt azon szellemi tulajdonságokkal, melyek őt nehéz feladatának megoldására képesítették volna. Tájékozatlan a legelemibb ismeretekben, epikuraeus volt gondolkozásában és életmódjában: szerette a kényelmet; kerülte hol csak tehetett, a komoly munkát s nem gondolt arra, hogy növendékének irányt mutasson jó tanács és jó példa által. Nem egyszer tapintatlan, sőt durva volt bánásmódjában, mi nemcsak rossz hatással volt a serdülő ifjú kedélyére, hanem azt keserőséggel és bizalmatlansággal tölté el környezete, sőt tulajdon anyja iránt, ki mitsém látszott törődni fiával s annak lelki és testi fejlődésével. Midőn Pál nagyherceg 1772. október havában befejezett tizenhétéves korával nagykorúnak nyilvánított, az egész világ azt hitte, hogy a trónörökös most megszabadul Panin és megbízottjainak lealázó felügyeletétől s hogy lassankint bevezettetik a kormányzás titkaiba is. Azonban nem így volt: felügyelői nem szűntek meg, a nagyherceget tovább is gyámolni: s erőszakosan megakadályozták az önálló akarás és cselekvés legkisebb nyilvánulását. Katalin elfoglalt volt minden iránt, mi fia legközelebbi érdekeire vonatkozott: feltétlen hitelt adott fia nevelőinek, kik gyakran a legindokolatlanabb támadásokat intézték az ifjú ellen, mintha anyját teljesen elidegeníteni akarták volna tőle.

S midőn Pál nagyherceg elérte nagykorúságát, Katalin nevelői helyett egy nőt akart számára kiszemelni, ki amazok gyámkodó tisztjét átvegye s Oroszország jövőendő császáriját továbbra is pórázon vezesse. Választása Vilma Hessen-Darmstadti hercegnőre esett, egy kiváló műveltségű hölgyre, kivel Pál nagyherceg már 1773-ban egybekelt. Azonban ezen házasság nem hozta egymáshoz közelebb az anyát és fiát.

Azon időköz, mely az első török háború befejezése és a második kezdete közt fekszik, kiváltképen emlékezetes ama politika által, melyet II. Katalin kezdeményezett s mely az ú. n. görög-tervezet neve alatt ismeretes. Lengyelország felosztása és a kutsuk-kajnárdsi-i béke Oroszországot hozzáférhetetlen hatalommá tették, melynek hangja mindenütt döntött, hol azt felemelé. Törökország a tizennegyedik század dereka óta állandó veszély volt Európára és a kereszténységre. Ezen veszély ugyan száz év óta elvesztette acut jellegét, de azért a törökök mindig nyugtalanságot és bonyodalmat jelentettek, mióta a keleti kérdés a diplomatia által feltaláltatott. Katalinnak komoly terve volt, Konstantinápolyt elvenni a törököktől, magát az ozmán birodalmat megbuktatni s romjain a görög császárságot a kettős keresztrel új életre ébresztetni. Katalin nem látta szükségesnek ezen kedvencz tervét titokban tartani; így terjedt el egész Európában és hozta izgalomba a kormányokat és a diplomatiát. A törökök kiűzetésének terve nem volt új; többször felmerült már úgy a tizenötödik mint a tizenhetedik században s kedvencz eszméje volt a kereszténység és a magyarság legnagyobb bajnokának: Hunyady Jánosnak.

A tizennyolezadik század első fele nem kedvezett a nevezetes eszmének: az örökösödési háborúk, valamint az európai egyensúly érdekében vívott harcok háttérbe szoríták a keleti kérdést; és Törökország csak a maga érdekeinek tette a legnagyobb szolgálatokat, midőn nem igyekezett az európai kormányok érdeklődését és figyelmét magára vonni. Az európai hatalmasságok, s ezek közt első sorban Franciaország és Ausztria, Törökországot azért óhajtották fenntartani, hogy Oroszország terjeszkedésének kelet felé gátat képezzen. Már láttuk, miként állott Ausztria pártjára Törökországnak; s ha Lengyelország felosztásának szomorú ténye nem lép vala közbe, bizonyos, miszerint Ausztria fegyverrel kezében állja útját az oroszok előnyomulásának az Al-Dunán.

Azóta a viszonyok nagyon megváltoztak s II. Katalin újból felveté a kérdést a török birodalom felosztására nézve, s most már visszhangra talált politikája Ausztriában is. II. József német császár, ki tervesinálásban és reformeszmék dolgában sem mivel sem állott mögötte az oroszok egyed-uralkodónőjének, némi megfontolás után készséggel hajlott II. Katalin tervére, ámbár bizonyos lehetett a felől: hogy sem Porosz-, sem Franciaország nem fogják közönnyel nézni a Habsburg-Lothringen ház területi gyarapodását. — Oroszország, földrajzi és politikai tekintetben nagyobb egyöntetűségénél fogva, kedvezőbb helyzetben volt ugyan; de mégis el leheté rá készülve, miszerint a politikai egyensúly elméletének védelmezői meg fogják kísértetni útját állani.

II. Katalin, ki kedvencz tervéről: a görög császárság visszaállításáról még a kedvező kajnárdsi-i béke után sem mondott le, buzgó segítőtársra talált Potemkinben, ki uralkodónőjének eszméjét egész terjedelmében és nagy hévvel magáévá tette. — A császárnőnek kétségkívül hízelt a gondolat, mely nagyságában képes egész érdeklődésünket felkölteni. A halhatatlan dicsőség, mely a történelemben nevéhez fűződik, ha a nagy terv sikerül, megérthető módon hízelt egy uralkodónőnek, kinek jellemében a nagyság és fenkölség mellett mindig ott találjuk a hiúságot is. Potemkin nem kevésbé nagyravágyó és hiú érzelmektől vezéreltetett, midőn a császárnő tervét magáévá tette. Immár elérte a legfőbb méltóságokat és kitüntetések, melyek birtoka után nagyravágyó lelke sovárgott; még csak a hadvezéri dicsőség hiányzott. Potemkin csak egy embernek volt irigye, s ez az ünnevelt Ruménzow volt, kinek hadvezéri érdemeiről beszélt egész Oroszország. És Potemkin égett a vágytól, hogy a győzedelmes harcmezőkön arassa azon babérokat, melyekben vetélytársa bővelkedék. Egyéb-iránt Tauria meghódítója még egy más eszmével is szeretett foglalkozni: a leigázott keleti keresztények felszabadításának eszméjével, mi nemcsak az egész háborúnak, hanem a hadvezérnek is kiváló nymbust kölcsönzött az orosz nemzet és egyház szemében. Így párosult a politika a vallással, hogy II. Katalin nagyravágyó, de jogi és méltanyossági tekintetben tarthatatlan tervét legalább részben megvalósítani segítse.

Azonban, hogy egy ily nagy és bonyodalmas vállalat

kivihető legyen. Oroszországnak hatalmas szövetségesre volt szüksége. Mária Teréziára — ki II. Katalin iránt többféle nem annyira politikai, mint magánokból sohasem viselteték bizalommal — nem számíthatott; főképen azért, mert Kaunitz herceg, a külügyek mindenható vezetője s az európai egyensúly egyik lelkes híve, mindig makacs ellensége volt Oroszország terjeszkedési politikájának. Másrészt Panin gróf, a külügyek vezetője, mint II. Frigyes meglehetősen bámulója nem is kereste a magyar királynő szövetségét és szívesebben szövetkezett volna Poroszországgal. Miután így a szövetség kérdése mindinkább bonyolódott, felettén nehéz lett volna az orosz politikának a célhoz vezető ösvényt megtalálni, hogyha az utolsó pillanatban egy kérdés nem merül vala fel, mely Európa békéjét komolyan fenyegette. — Ez a kérdés a bajor örökösödés kérdése volt.

Az 1777. év végén Maximilián József bajor választófejedelem meghalozott s vele sirba szállott a Wittelsbach család uralkodó ága, melyet most a pfalzi választó, Károly Tivadar fejedelemnek kellett volna követnie. Azonban a bécsi udvar régi, még I. Lipót idejéből származó családi szerződések alapján igényt tartott Bajorországra s tiltakozott a pfalzi választófejedelem örökösödési igénye ellen. Az utóbbi II. Frigyes porosz királyhoz fordult segélyért és támaszáért, ki, miután közbenjárása sikertelen maradt, a választófejedelem védelmére kelt és hadat izent Ausztriának. Ausztria elkeseredett védelemre készült. Mária Terézia, ki élte alkonyán állott, szeretne volna a békét megőrizni s azért Oroszországot és Franciaországot közvetítőknak kérte fel; egyuttal kijelenté, miszerint a bajor örökösödési kérdés mikénti megoldását a két nagyhatalmasság ítélőszéke elé bocsájtsa. A francia udvar ingadozott, hogy elfogadja-e a kényes megbízatást s hagyományos politikájához híven legjobban szeretne volna, az ausztriai házat végzetes sorsának átengedni. II. Katalin azonban csakhamar tisztában volt magával s nyíltan kijelenté, miszerint Ausztria és Poroszország közti háború esetében szerződési viszonyánál fogva Poroszország mellé fog állani. Ezen határozott nyilatkozat jótékony hatással volt a fenyegetett békére; Ausztria jobbnak látta igényéről Bajorországra lemondani s azt Károly Tivadar hercegnek átengedni. — A tescheni béke megnyugtatta

Poroszországot is s az orosz politika jelentékeny erkölcsi győzelmet aratott határozottsága következtében.

Ezek után úgy látszott, mintha Oroszország és Ausztria mind jobban eltávolítottak volna egymástól; míg Poroszország, mely már tizenöt év óta szoros és benső szövetséges volt Oroszországnak, még inkább megszilárdította volna viszonyát az északi nagyhatalmassággal. Azonban a körülmények másként alakultak. Egy új terv merült fel, melynek megvalósítására Ausztria nagy gondot és fáradságot fordított. Arról volt ugyanis szó, hogy Károly Tivadar az ausztria Németalföldről kész volna Bajorországot a Habsburg-háznak átengedni; mire nézve azonban Poroszország beleegyezését megnyerni kevés kilátás volt. Minden attól függött, hogy sikerülend-e. Oroszországot a porosz szövetségtől elvonni és Ausztria számára megnyerni. Mária Terézia, ki eddig, miként már említettük, alárendelt okokból tartózkodott II. Katalinnal szívélyes benső viszonyba bocsátkozni, most arra határozta magát, hogy minden áron az orosz császárnő barátságát fogja keresni. A magyar királynő kétszer követett el erőszakot jobb női meggyőződése ellen: akkor, midőn nagy lelki küzdelem után Pompadour asszony barátságát kereste s midőn II. Katalin rokonszenvét igyekezett megnyerni. Mindkét áldozatot családja és birodalma érdekében hozta. Nehéz vállalat volt, Oroszországot Poroszországtól elválasztani; de Mária Terézia annak kivételét olyan férfiúra bízta, ki a szó legszorosabb értelmében feladatának magaslatán állott.

II. József császár, a reformer és nemes emberbarát, de ki nagy mester volt a különböző tervek kovácsolásában is, arról értesült, hogy II. Katalinnak szándéka, birodalmának déli tartományait meglátogatni. Ezen hírre a császár szent-pétervári nagykövete által azon kívánságát fejezte ki a császárnőnek, miszerint vele személyesen találkozni óhajtaná. Katalin a császár kívánságát jól fogadta, s a két uralkodó nemsokára találkozott Mohilewben a Dnjeper mellett.

A fejedelmi találkozásnak felettén nevezetes következményei valának. A császár nemes és egyszerű megjelenése, fenkölt értelmisége és emberbaráti gondolkodásmódja teljes mértékben megnyerte II. Katalin tiszteletét és rokonszenvét; s úgy látszik, hogy a kedvező benyomás kölcsönös volt, mert II. József Moszkván keresztül Szent-Pétervárra is

ellátogatott; mi azt bizonyítja, hogy célját teljesen elérte. És Mária Terézia fia az orosz fővárosban valódi rajongó ünneplés tárgyát képezte. Mivelt és a legkülönbözőbb ismeretekben jártas szelleme, megnyerő modora s minden szép és hasznos iránti meleg érdeklődése, mindenkit megnyert, leűvölt, ki oly szerencsés volt a nevezetes férfiúval közelebb érintkezhetni. Egyedüli ellensége Panin gróf, ki Józsefben csak a nagyravágyó uralkodót látta, nem volt képes nézetéről senkitsem meggyőzni; Potemkin, ki fogékony természetével József bámulói közé szegődött, feltétlen híve volt a császárnak; s bizonyára nem nagy fáradságába került II. Katalint is teljesen megnyerni számára. Valószínű, hogy Potemkin bámulata korántsem volt ment az önzés háttérétől, s hogy saját érdekeinek előmozdítóját is látta a német császársban.

II. József fogadtatása Mohilewben és kivált Szent-Pétervárott élénk színekben van leírva azon idők feljegyzéseiben. Panin, mint Poroszország lekötöztetett híve, nem kísérte a császárnőt a találkozásra. A császárt megérkezésekor Mohilewben a lengyel nemesség nagy pompával fogadta. Nehány nappal később — 1780. május 9-én — Katalin is megérkezett. A külső fénynyel és pompával, mely a császárnőt és udvarát környezé, feltűnő ellentétben állott a német császár egyszerű és igénytelen megjelenése. Mint rendesen, utazásain nem mint uralkodó jelent meg, hanem az egyszerű Falcenstein gróf neve alatt érkezett Mohilewbe. Első kérése, melyet a császárnőhez intézett, abban állott, hogy mentené őt fel az uralkodónő minden felesleges udvari szertartásosságtól; mit Katalin készséggel teljesített.

II. József és II. Katalin többször érintkeztek bizalmasan és minden tanú nélkül; mely alkalommal — mint ezt az események fejlődéséből következtetni lehet — abban állapodtak meg, hogy egyesült erővel fogják Törökországot megtámadni s míg az elvett részekben barátságosan megosztzkodnak, a régi görög köztársaságokat vissza fogják állítani. Úgy látszik, hogy az antik történelem reminiscenciái sentimentális hangulatba ringatták a koronás főket. Hogy a császárt szöveiségesének megnyerje, Katalin kilátásba helyezte az ausztriai Németalföld eséréjét Bajororszáért, de Namur és Luxemburg kivételével. Ezen megállapodás később Szent-Pétervárott formászerű szerződésben is megerősítést nyert.

Szent-Pétervárott, valamint mindenütt Oroszországban, hol a német császár megfordult, nagy kitüntetésekkel fogadtatott. De II. Józsefet mindez nem érdekelte; legtöbb idejét az érdekes és hasznos látni valók megismerésére fordította. Moszkvában a Kremlen és a kereskedőnegyeden, az ú. n. Kitaigorodon kívül leginkább érdekelték az éjszaki történelmi gyűjtemények, könyv- és levéltárak, melyeket a tudós Müller szakszerűen berendezett. Tula városában kiváltképen az aczélgéparak vonzották magukra a császár figyelmét, melyek felvirágoztatásáért II. Katalin nagyon sokat tett, s melyek gyártmányai kitűnőség és esény tekintetében méltán versenyeztek az angol aczélipar czikkeivel. Midőn a császári tudományos akadémiát meglátogatta, azon meglepetésben részesült, hogy egy térképsorozat terjesztették eléje, melyek között egy: útját Bécsből Szent-Pétervárra tüntette fel.

II. József vegyes érzelmek közt hagyta el Oroszországot, a kultura és a tudatlanság és durvaság vegyüléke, melylyel minden lépten-nyomon találkozott, valamint az uralkodónő nagysága és gyengesége sajátos összehasonlításokra ösztönözhatték a mivelt és tudományos dolgok iránt komolyan érdeklődő császárt. S a mit II. József talán legkevésbé tudott megérteni, az volt, hogy miként lehetett egy nő, ki szellemének nagysága által arra látszott teremtvé lenni, hogy világok felett uralkodjék, két kegyencz rabjává.

Röviddel II. József elutazása után Szent-Pétervárra érkezett a porosz koronaherceg, a későbbi II. Frigyes Vilmos. bizonyára oly célból, hogy a német császár törekvéseit és azok hatását lehetőleg ellensúlyozza. Azonban megjelenésének nem volt semmi gyakorlati eredménye, ámbár az udvar sok és nagy ünnepélyeket rendezett tiszteletére. Potemkin a császár politikáját képviselte s ez elég volt, hogy II. Frigyes örököse eredmény nélkül utazzék vissza Berlinbe.

Katalin ezen időben arra határozta magát, hogy fiát Pál nagyherceget, ki nem régen tartá esküvőjét második nejével (az első hirtelen ragadtaték el a halál által) Mária Württembergi hercegnővel, utazni küldi, hogy nemesen szórakozva ismereteket és tapasztalatokat gyűjtsön. A nagyhercegi pár Lengyelországon és Ausztrián keresztül Itáliába utazott, honnan hosszabb tartózkodás után Franciaországon és Hollandon keresztül tért vissza Oroszországba. Az egész

utazás alatt, mely tizennégy hónapot vett igénybe, a császárnő látszólag meleg érdeklődéssel kísérte fiát és annak eleményeit.

II. Katalin és II. József mint szövetséges benső barátok váltak el s megígérték egymásnak, hogy híven fogják kölcsönös törekvéseiket támogatni. Midőn II. Frigyes porosz király örököse Szent-Pétervárott a régi szövetség megújítását hozta javaslatba, kívánsága kereken megtagadtatott. Katalin jól tudta, hogy a törökökkel való háború esetében a porosz királyra nem számíthat, minthogy annak semmiféle fontosabb érdekei keleten nem valának: s azért a józanság elvének hódolt, midőn a nagyratörekvő német császárral lépett szövetségre. Mennél inkább közeledett a szent-pétervári udvar a bécsi politikához, Panin Nikita gróf annál inkább elveszté a talajt lábai alatt. A Poroszországgal való szövetség ideje, úgy látszott, lejárta magát, más idők és más érdekek kerültek szőnyegre, melyek elől Oroszország sem vonhatta vissza magát. Panin állását mindazonáltal, egy időre legalább, még egy esemény biztosította, mely csak az imént merült fel a politikai láthatáron s nem készült azt egyhamar odahagyni. Ezen esemény az ú. n. fegyveres semlegesség volt.

Anglia ezen időben küzdötte élet-halálharczát amerikai gyarmataival. Politikája ép oly elítélendő mint érthetetlen volt. Természetes, hogy ezen háború mélyen érinté mindazon népek kereskedelmét és anyagi érdekeit, melyek hajói tengereken jártak: s ez okból a semleges államok egy szövetségben egyesültek oly czélból, hogy kereskedelmi érdekeiket kölcsönösen megvédjék. Ezen szövetség feje és védnöke Oroszország volt. Mint ilyen, Katalin elérkezettnek látta az időt, hogy a tengeri hatalmasságok önkénye ellen síkra szálljon: természetes, hogy itt első sorban Oroszország érdekeit tartotta szem előtt. Így jött létre 1780. évi február 28-án ama emlékezetes nyilatkozat, mely a fegyveres semlegesség neve alatt ismeretes. Ezen nyilatkozatban a császárnő minden félreértések elkerülése végett a következőket kötö ki a maga részéről, és Európa majdnem egyhangulag magáévá tette kijelentéseit. 1. Semleges hajók szabadon közlekedhetnek kikötőből kikötőbe s kiköthetnek a hadviselő országok partjain is. 2. A hadviselő népek árúit, kivéve a csempészeteket, lefoglalni nem szabad. 3. Csempészett árúk alatt kizárólagosan fegyverek és hadi-

készletek értendők. 4. Kikötők csak akkor tekinthetők elzároltaknak, ha azok bejáratai ellenséges hajók által vannak elállva. Végre 5. Oroszország kereskedelmi érdekeinek megvédése tekintetéből élni fog minden körülmények közt azon szabadsággal, hogy a tengereken megfelelő számú hadihajókat fog tartani s kötelességének ismerendi az orosz lobogó becsületét fenntartani és megvédeni.

Egyedül Anglia fogadta gyanúval és jelével a kedvetlenségnek az orosz császárnő határozott nyilatkozatát; mert eddig szokva volt a tengereken parancsolni, nem pedig utasításokat elfogadni. De az orosz kormány nem törődött Anglia tiltakozásával s nyugodtan haladott azon ösvényen, melyet magának előírt vala. Panin, ki ezen politikai iránynyal, valamint a császárnő görög eszméivel egyetérteni nem tudott, letette a fegyvert s a győzedelmes hareztert Potemkinnek engedte át. Azonban a gőgös és hatalomhoz szokott külügyér nem bírta elviselni a tétlenség és diestelenség meddő napjait: visszavonult a nyilvános élettől, de már három évvel később meghalt.

A kutsuk-kajnárdsi-i béke úgy a krimi mint a Kubán melléki tatárokat függetlenné tette a török fensőségtől s Oroszország fővédnöksége alá helyezte. Már ezen körülmény világosan azt jelenté, hogy a Krim és vele az uralkodó tatár faj függetlenségének napjai megszámlálvák. Ámbár a tatárok szabadon választhatták khánjaikat, ez csak úgy fogadhatta el ezen méltóságot, hogyha az orosz kormány által ebben megerősítettett. A krimi tatárok továbbra is a Ghirej családból választák uraikat, kik magukat Dzsengisz nemzetségéből származtatták. A konstantinápolyi szultán mint khalifa csak azon jogot tartá fenn magának, hogy a megválasztott khánt az egyházi hatalom birtokával láthassa el: a kaftán, turbán és a kard adományozása által. Ámbár e szerint a khánok függetleneknek látszottak, ezen függetlenség pusztá látszat volt, mely minden pillanatban megváltozhatott.

A porta a kajnárdsi-i béke által kényszerülve volt ugyan a Krimről lemondani, de nem azon reményről, hogy azt kedvező idővel és alkalommal ismét visszaszerezze. Mert a konstantinályi kormánykörökben általános volt azon meggyőződés: hogy Krim függetlensége állandó ok a háborúra Törökország és Oroszország közt. A nagyvezér ezt az orosz

nagykövet, Repnin herczegnek nyíltan ki is jelentette. Időközben természetesen Oroszország mindent elkövetett, hogy befolyását a tatárokra minél tágasabb alapokon érvényesítse. S a tatárok, kik Törökországgal elvesztették legtermészetesebb támaszukat, hol ide, hol oda hajlottak; ma az oroszokat, holnap a törököket ismerték el védnöküknek s voltaképen maguk sem tudták, hogy hol találnak őszintébb támaszra. Ezen ingadozó magatartás csak arra szolgált, hogy végzetes sorsuk kimenetelét lehetőleg gyorsítani segítse. A szabad választás birtokában a krimi tatárok féktelen pártoskodásnak engedék át magukat, mely a fenyegető válság kitörését sietteté. Nyolcz éven keresztül török és orosz bujtogatások következtében a Krim a belvillongások színhelyévé lőn, melyek felemészték a nép legjobb erejét: s midőn az önvédelem létkérdése előtt állott, — nem volt többé ereje a fenyegető csapást fejről elhárítani.

A független tatárok első khánja Szahib Ghirej volt, ki már egyszer, 1771-ben, orosz segélylyel a kháni trónra helyeztetett. Azonban uralkodása nem tartott sokáig; a török párt mint orosz barátot csakhamar megbuktatta és helyette Dewlet Ghirejt választá khánnak. Szahib menekült és II. Katalin által vendégszeretőleg fogadtatott. Most, midőn Oroszország fölénye véglegesen érvényesült, Dewlet Ghirej Törökországba szökött és Szahib néhány orosz ezred szúronyának segítségével visszahelyezteték a kháni méltóságba. A porta, a békeszerződés nyílt megszegésével, Szelim Ghirejt állítá fel ellenjelöltnek, mi a szerencsétlen ország zavarát csak növelni segíté. A polgárháború most ismét kitört és még hevesebben dühöngött; az egyik részen az oroszok, a másikon a törökök szították az áldástalan harczt, melynek árát természetesen egyedül a tatárok viselték. Egy török hadsereg partraszállását csak az orosz hadak főparancsnoka, Souwórow erélye és óvatossága akadályozta meg. Franciaország, mely ez idő szerint Angliával háborúban volt, politikáját Oroszországgal szemben megváltoztatandó, minden áron közeledni kívánt Oroszországhoz; s ily czélból minden befolyását felhasználta, hogy Törökországot az ellenkhán, Szelim további támogatásáról lebeszélje. Fáradozását hosszas húza-vona után siker kísérte s a Krim egy kis időre visszanyerte a régóta nélkülözött belbékét.

Azonban a béke most sem tartott sokáig; az orosz és

török izgatások nem engedték megpihenni a kedélyeket; a lázadások mind gyakrabban jelentkeznek s mind erőszakosabban folynak vala le. S midőn a felzúdított szenvedélyek már magas hullámokat vertek, közbelépett a versenytársak hatalmi szózata, mely a válságot elkerülhetetlenné tette. Szahib khán könnyelmű és gondatlan cselekedetei által eljátszotta még eddigi párthíveinek bizalmát is, kik eddigi ellenségeikkel szövetezve, mint látszik, minden bizalmukat a törökökbe helyezték. Egy török csapat partra szállott és elfoglalta Taman erősségét és környékét. Szahib khán orosz párthívei segélyével Cherson-ba menekül. Most, miként egy adott jelre fellobogott az általános lázadás, mely a legféktelenebb és legkegyetlenebb irtóharczt jelenté. Erre a pillanatra várt Oroszország, hogy az utolsó lépést tegye, mely még a Krim birtokától elválasztá. Oroszország mindent elkövetett, hogy Szahib Ghirej khánt minél szorosabban magához fűzze s ezáltal annál nyomósabb okot találjon a félsziget ügyeibe beavatkozni. II. Katalin, hogy a khán hiúságának hízelegjen, kinevezé őt a preobraszenszki testőrezred századosává; és Szahib kihívó kérkedéssel viselte az orosz egyenruhát, nem csekély megbotrántkozására a hazafiasabb gondolkozású tatároknak. S midőn most a khán a török ármányok következtében menekülésre kényszeríteték, Oroszország kötelességének tartá, védenczét és hadseregének egy előkelő tagját hathatós oltalmába fogadni. A lázadás tehát látszólag azon kényszerhelyzetbe hozta a szent-pétervári udvart, hogy megsértett tekintélyének érdekében ragadjon fegyvert s izenjen háborút a törököknek, kik könnyelműen megszegették a kajnárdsi-i béke feltételeit.

Szamoilow tábornok tizenkétezer emberből álló sereg élén visszavezeti Szahib khánt a Krimbe és trónjára ülteti. Ezalatt egy másik nagyobb, 40 ezer embert számláló sereg Balmain tábornok vezetése alatt benyomult a perekopi szoroson át a félsziget belsejébe, míg a tengeri had Azowból kiindulva támogatta a szárazföldi had miveleteit s úgy körülzárolta a tamáni törököket, hogy teljesen el valának zárva Konstantinápolytól. Az orosz kormány még most is úgy tüntette fel nagy erővel eszközlött fellépését, mintha annak nem volna egyéb czélja, mint a rend és törvényes állapot helyreállítása. A török kormány, egy nagymérvű háborúra elkészülve nem lévén, látszólag belenyugodott a dolgokba.

De az oroszok részéről minden csak előkészüldés volt egy nagyobb, erősebb csapásra, melyet a félsziget török érzelmű lakosságára akartak mérni. Bender, Chotzim, Cherson környékén nagymérvű seregesoportosítások eszközöltettek és roppant mennyiségű élelmiszerek halmozottak fel. Az 1783. ápril havában Potemkin személyesen átvette a főparancsnokságot az összes hadak felett s ezzel kezdetét vette a tulajdonképeni krimi hadjárat. Oroszország könnyű szerével talált ürügyet a háborúra Törökország magatartásában, a krimi ügyekbe való beavatkozása folytán s kiváltképen a kaffai és tamáni félszigetek megszállásában, mi kétségkívül erős megszégyesése volt a kajnárdsi-i békének.

Az első komolyabb összeütközés a tamáni félszigeten történt; mely arról tett tanúságot, hogy II. Katalin minden áron meg akarja valósítani kedvencz eszméjét, Görögország feltámadását. Egy császári rendelet folytán a Krim tatár lakosságának egy része Oroszországba vala átültetendő, olyképen, hogy a távozók helyét orosz bevándorlók foglalják el. Ezen rendelet megmagyarázható izgalmat, majd rémületet szült, midőn az orosz kormányközegek, kik a hadsereget kísérték, előkészüldéseket tettek, a parancs azonnali foganatosítására.

Potemkin, ki minden intézkedésnek értelmi szerzője és végrehajtójaként szerepelt ezen emlékezetes napokban, most egy hatalmas lépéssel tovább ment a megkezdett ösvényen. Sachin Ghirej, ki eddig is csak vak és engedelmes eszköze volt az orosz politikának, Potemkintől ösztönöztetve lemondásra határozta magát. Csakhogy ezen lemondás oly alakban történt, mely látszólag az oroszoknak jogot adott — Krim birtokára. Sachin Ghirej ugyanis formászerűen és szerződésileg Oroszország tulajdonába engedte át a tatárok összes birtokait, — évi 100 ezer rubel kegydíjért, melyet neki az orosz kormány halála napjáig kifizetni kötelezte magát.

Ezen esemény a mily öröndetes hatást idézett elő az orosz fővárosban, ép oly lesújtó volt a krimi és szomszédos tatárokra nézve, kik könnyen megérthető okokból inkább szítottak a törökökhez, mint az oroszokhoz. De mit törődött ezzel a politika. II. Katalin és tanácsadói úgy tűntették fel a dolgot, mintha minden a tatárok kívánsága szerint történt volna, s mintha Oroszország pusztá nagylelkűségből

és emberbaráti érzelmekből fogadta volna el Sachin Ghirej ajánlatát. Valószínű, hogy nem sokan voltak, kik az ügy illetén magyarázatában hittek volna; mert ismeretes volt, hogy a krimi tatárok a legnagyobb elkeseredéssel szegültek ellen az Oroszországgal való egybeolvadásnak; mely csak nagyon sok vér árán volt megvalósítható. Több mint 30 ezer férfi, nő, gyermek esett így áldozatul egy politikának, mely nem ismert sem jogot, sem könyörületet.

1783. évi július 21-én, illetve augusztus 1-jén a szent-pétervári hivatalos lap egy terjedelmes kiáltványt közölt Asztrachán, Katherinoszlaw és Szaratow helytartójától. Potemkin Gergely hercegtől, annak karasz-bazári főhadiszállásáról, mely körülményesen adja elő a Krim megszállásának előzményeit és tényét; a török kormány szerződészegő és Oroszország jogait és érdekeit mélyen sértő eljárását és rejtett vállalatait; hivatkozik az orosz nemzet anyagi áldozataira és fegyvereinek halhatatlan dicsőségére s végre azon szándékára, hogy a természettől gazdagon megáldott vidékeket, melyek az eddigi kezekben parlagon heverének, felvirágoztatja.

Az európai államok közül Franciaország volt az, mely a legtöbb alapos kifogásokat és aggodalmakat emelte Oroszország eme újabb területi gyarapodása ellen. A francia követ Konstantinápolyban, gróf Vergennes, Oroszország régi elkeseredett ellensége, egy emlékiratot dolgozott ki és terjesztett a nagyhatalmasságok elé, melyben kifejté mindazon aggodalmakat, melyeket benne az orosz terjeszkedési politika s annak gyakorlati keresztülvitele ébresztett. Ezen emlékirat kiváltképen a következő mozzanatokat igyekszik feltüntetni: „Az orosz császárnő szándéka Törökországot illetőleg, minden kétséget kizárólag előttünk fekszik. A császárnő nem azért foglalta el a tatár tartományokat, hogy ezekkel beérje, hanem azért, hogy ürügyet találjon Törökország kihívására, megtámadására és megsemmisítésére . . . . . II. József német császár hasonlóképen csak hatalmának kibővítésével van elfoglalva s kiváltképen azon leküzdhetetlen vágytól vezérelve, hogy szétépje azon köteléket, mely eddig a szent-pétervári és berlini udvarokat összekapcsolá, komolyan el van határozva az ozmán birodalom szétdarabolásának művében részt venni.“ Gróf Vergennes azután felhívja a hatalmasságok figyelmét több olyan körül-

ményre, mely eddig megmagyarázhatatlan módon figyelmen kívül hagyatott és mely az európai egyensúlyt a legkomolyabban veszélyezteti. — Végre azzal fenyeget, ha a foglalási elvek ily gyakorlati megoldást nyernek, Franciaország is fog találni vágyainak és érdekeinek megfelelő tárgyat.

Majdnem egy időben gróf Vergennes emlékiratával jelent meg II. Katalin egy kiáltványa, mely a Krim bekebelezését az orosz birodalomba mint egy politikai szükségletet tünteti fel, s magát a nevezetes tényt mint ilyent hozza tudomására az európai államoknak. „Utolsó török háborúink oly szerencsés sikerrel folyt vala le, hogy kétségtelen jogot adott, Krim félszigetét birodalmunkkal egyesíteni. Mindazonáltal ezen, valamint egyéb szerencsés alkalmat nem használtunk fel arra, hogy foglalásokat tegyünk: többre beesültük a békét s a barátságos viszonyt, mely birodalmunk és Törökország közt fennállott. Ez volt oka annak, hogy ragaszkodánk ahhoz, miszerint a krími tatárok függetlensége szerződésileg biztosíttassék: azon tatároké, kiket fegyvereink meghódítának, mert így véltük jövőben az egyenetlenségeknek Oroszország és Törökország közt elejét venni. Mindazonáltal bármily nagyok voltak is az áldozatok, melyeket e célból hoztunk, jogos várakozásaink nem menének teljesülésbe.”

„A tatárok velük született nyugtalansága, szüntelen betörései és efféle erőszakoskodások, mélyen megingatták bizalmunkat a békében. Ehhez járult, hogy a török kormány szüntelen éleszté a nyugtalanság és engedetlenség szikráját s aláásta azt, mit jóakarattal felépítünk s népeink boldogságára rendelünk. Reméltük, hogy egy szabadon választott fejedelem alatt a tatárok boldogok és elégedettek fognak lenni: azonban ezen várakozásunkban is csalódnak.”

„A béke iránt táplált szeretetünk elég kárpótlást nyújtott mindazon áldozatokért, melyeket érte hoztunk. Azonban az elmúlt évben a Krimben kitört újabb lázadások arról győzték meg bennünket, hogy reménykedéseink túlzottak valának. Arra láttuk tehát magunkat kényszerítve, hogy komoly eszközökhöz folyamodjunk: s azért arra határoztuk magunkat, hogy seregeinkkel megszállatjuk Krim félszigetét és Kubán vidékét, hol reájuk nagy szükség volt, mert a béke és biztonság azon országokban teljesen fel volt dűlve.

A kényszerhelyzet, melybe így a viszonyok által sodortatánk s azon körülmény, hogy szüntelen fegyver alatt kelle állanunk, óriási költségeket tett szükségessé, melyeket csak a legnagyobb erőmegfeszítéssel tudánk előteremteni. Hogy mennyi ember életét vesztenk, azt ki sem lehet számítani és meg sem kísértjük, erről számot adni; ellenben mi a pénzt illeti, azt a legesekélyebb számítások szerint többre tehetjük tízenkét millió rubelnál.”

„Áthatva azon őszinte vágytól, hogy a közelebb Törökországgal kötött békét megtartsuk és megerősítsük, arra határoztuk magunkat, hogy, tekintettel a Krim szüntelen lázadásaira és nyugtalanságaira: ezen félszigetet Taman szigetével és az egész Kubánnal birodalmunkkal egyesítsük, minden időkre és elválaszthatatlanul, hogy ekképen legalább némileg kárpótlást szerezzünk magunknak mindazon áldozatokért és veszteségeikért, melyeket az idők folyamában szenvedünk, hogy jövőre népeink számára a békét és boldogságot, mely után vágyódnak, megszerezzük.”

A nevezetes kiáltvány végén II. Katalin ígéri, hogy a tatároknak teljes vallásszabadságot engedélyez; ellenben a leghatározottabb hangon felhívja őket, hogy megadásukban, hűségükben és buzgalmukban versenyezzenek jövőben mindazon népekkel, melyek már eddig is oly boldogak valának, uralkodásának jótéteményeit élvezni.

Azonban Törökország a császárnő nagy hangzású kiáltványa daczára sem tudott a dolgok illető fejlődésébe belenyugodni és egy választ készített elő és bocsájtott világgá, mely a tényeken mitsem változtatott, de arról győzte meg a világot, hogy Törökország a múltak keserű tapasztalataiból mitsem tanult. A bécsi udvar készséggel járult hozzá azon tényekhez, melyek létrehozatalában nem esekély része volt. „A német császár,” mondá konstantinápolyi nagykövete, „mitsem ajánlhat melegebben a fényes portának, s azt óhajtja, hogy a többi hatalmasságok is így vélekednének, mint békét kötni Oroszországgal s csendesen megvonni magát, nehogy az eddigieknél még nagyobb szerencsétlenséget idézzon fel, mely okvetetlenül bukását vonná maga után.” II. József azonban ezen jó tanácsot azzal súlyosbítja, hogy szövetségesének, II. Katalinnak, 120 ezer emberből álló segélyhadat ajánlott fel azon esetre, hogyha a fényes porta vonakodnék az Oroszország által

felajánlott feltételeket elfogadni. Midőn a francia kormány a császár elhatározásáról értesült, nem ellenkezett többé, maga részéről is belenyugodni egy ténybe, melyet megváltoztatni amúgy sem állott volna hatalmában. — Gróf Vergennes utódja, St. Priest gróf, Konstantinápolyban mint közvetítő lépett fel a hadviselő felek között és 1784. évi január 8-án egy békét hozott létre, melyet némi habozás után mindkét fél elfogadott. Ezen béke azért is fontos volt, mert nagy befolyással vala azon kereskedelmi szerződésre, melyet az orosz diplomácia épen azon pillanatban erőszakolt ki a portától, midőn politikai vereségei azok feltétlen elfogadására ösztönözték.

Miként minden alkalommal, hol nagy érdemek megjutalmazásáról volt szó, II. Katalin most sem feledé, mivel tartozik azon férfiúnak, kinek az utóbbi nagy vívmányokat legalább jó részben köszönheté. Potemkin Gergely herceg tábornagyi ranggal a hadügyi tanács elnökévé neveztetett ki s 100 ezer rubel készpénz ajándékot kapott. Hasonló bőkezűséggel jutalmazta mindazokat, kik Potemkin nagy művében közreműködének. A külhatalmasságok képviselői között kétségkívül a konstantinápolyi ausztriai internuntius, báró Herbert tette Oroszországnak a legnagyobb szolgálatait; azért az ajándék is fejedelmi volt, melylyel őt a császárnő meglepte. Báró Herbert 20 ezer rubelt, egy gazdagon gyémántokkal kirakott burnótszelenczét kapott a császárnő arczképével; továbbá egy drága gyémántsort, egy nagy értékű gyűrűt s neje számára gazdag ezobolyprémet. A szent-pétervári ausztriai követ és későbbi miniszter gróf Cobentzl, 12 ezer rubelt, továbbá neje számára értékes ékszereket és szőrméket kapott a császárnőtől.

A Krim elfoglalásával Oroszország ura volt a Fekete tengernek, oly értelemben, miként azt Nagy Péter tervezte: mi által kereskedelmének beláthatatlan előnyei biztosítvák. Egyszersmind azonban ezen ténynyel növekedett Törökország és első sorban Konstantinápoly veszedelme, mely minden pillanatban el leheté készülve az orosz hadihajók megjelenésére a Bosporusban és közvetlen a szultáni serail falai alatt. Krim gazdag jó és tágas kikötőkben, melyek közül kiváltképen kettő, Sebastopol és Balaklawa, hatalmas erődítésekkel láttattak el főkép a jövő eshetőségeire való tekintetből.

A Krim elfoglalásával az orosz hatalom erősebb gyökereket vert a Kaukázus vidékén, továbbá Perzsiában és Georgiában, mi tengeri uralmának természetes következménye volt. Talán a legfontosabb ezek között Georgia vagy Grusia volt, mely öt egymástól elkülönített tartományból állott: Mingrélia, Imirétia, Gurriel, Kacheti és Karthli; az utóbbi a jelentékeny Tiflis-sel mint fővárossal. Ezen tartományok lakosai valamint fejedelmei — Imiretiában Salamon herceg — nagy szegénységben éltek s értelmi látkörük is csak korlátolt volt, ámbar jó részben keresztények valának. Nem esoda, ha az orosz pénz iránt nagy előszeretettel viseltettek mindketten, melynek függetlenségüket is feláldozták. 1783. aug. 3-án Potemkin egy szerződést kötött a hegyi törzsek két legkiválóbb fejével, Heraklius és Salamon fejedelmekkel, melynek értelmében mindketten lemondtak függetlenségükről s orosz fensőség alá helyezkedének; mely alkalommal Heraklius kinyilatkoztatá, hogy semmiféle hatalmat maga fölött nem ismer el, csak az orosz császári felséget és annak jogosult törvényes utódjait; s hogy híven és engedelmesen fogja szolgálni ő felségét, az orosz császárt vagy császárnőt, mindenben, mit tőle kívánnak. Hódolatnyilatkozatát azután a következőkkel zárta be: „Mindenben, mi a császárnő szolgálatát illeti, meghajol az orosz parancsnokok rendelete előtt, védelmezni fogja az orosz alattvalókat minden elnyomatás és igazságtalanság ellen: szolgálatába pedig főképen olyanokat veend, kik az oroszoknak hívei és mint ilyenek kipróbált hűséggel bírnak.” Ennyi hódolattal szemben II. Katalin sem fukarkodhatott nagylelkűségével s azért részéről kijelenté: „hogy a felséges czárnak vagy fejedelemlennek teljes szabadságot enged, országát mindenben maga belátása és szabadsága szerint igazgatni és kormányozni, s hogy a karthallini és kachetliai nemesség az orosz hadseregben mindazon előnyöket és kedvezményeket élvezni fognak, melyekkel eddigelé csak az orosz nemesség birt.”

Könnyen megmagyarázható, hogy a Fekete tenger, a Krim s a kaukázusi hűbéres tartományok elvesztése és a tatárok kényszerült meghódolása nagy izgatottságot szült az ozmán birodalom minden részében; és sokan valának, kik mind hangosabban követelték a portától, hogy izenjen háborút Oroszországnak. Azonban ez nem volt könnyű

feladat: II. József azzal fenyegetődött, hogy összes hadait egyesíteni fogja az orosz császárnő seregével azon esetben, ha Törökország megszegné az Oroszországgal kötött békét. Franciaország most is felajánlá a portának jó szolgálatait; de II. Katalin Bulgakow nagykövete által kijelenté ama határozott szándékát, hogy nem hajlandó semmiféle beavatkozást vagy közbenjárást elfogadni; Bulgakow ennek folytán a nagyvezérrel egy külön egyezséget kötött, melyben a Kubán jelöltetik ki határvonalnak az orosz és török birtokok közt. Ezzel egy időre a háború kitörése elhalasztatott ugyan, de azért a feszült viszony Törökország és Oroszország közt semmivel sem javult.

II. Katalin a Krim félsziget nevét a tauriai kormányzóságával cserélte fel, melynek igazgatását Potemkin Gergely herczegre bízta, kit ezen alkalommal a Tauritseszvi vagy Tauriai melléknévvel tüntetett ki. Azonban a félsziget óriási összegeket nyelt el; a befektetések az állam részéről több millió rubel értéket képviseltek. Több ezer tatár család örökre elhagyta eddigi lakóhelyét s a különböző török tartományokba vagy Perzsiába költözött. Falvak, városok üresen állottak s a legtermékenyebb mezőségek nem kerültek művelés alá. De Potemkin fáradhatatlan volt az új szerzemény felvirágoztatása körül; új bevándorlók követték egymást, kik Oroszország belsejéből költöztek ide, hol a kormány részéről számos kedvezményekkel láttattak el. Hogy az új tartomány bekebelezésének és polgárosodásának tényét ünnepélyes külsőségek közt szentesítse, II. Katalin 1787-ben arra határozta magát, hogy személyesen meglátogassa Tauriát. A császárnőnek ezen emlékezetes útja valóságos diadalút volt, melyet kedvence Potemkin leleményessége még élvezetesebbé tőn.

A császárnő fényes és nagy kísérettel indult a nagy útra; udvarának és birodalmának elsőrangú méltóságain kívül kíséretében valának az ausztriai, francia és angol nagykövetek. Több mint száz pompás fogaton indult meg a fényes társaság az 1787. év elején Kijewbe, hol hosszabb pihenő tartatott s honnan a császárnő a korai tavasz verőfényétől kísérve díszes yachton folytatta útját a Dnjeperen lefelé egész Kremensug városáig, a tauriai kormányzóság határszéléig; míg a társaság nagyobb része azontúl is szárazon utazott. Az állomásokon, hol a fejedelmi társaság

elhaladott, több mint 600 ló állott készen a továbbszállításra; éjjeli megpihenésre valóságos paloták rögtönöztek a nagy kiterjedésű, de termékenysége dacára még néptelen pusztaságokban. A lakosság messze vidékről sereglett össze, hogy a máskor oly esendes vidéket benépesítse és a császárnőt színről-színre lássa. Egyházi és világi hatóságok küldöttségei várakoztak és tisztelegtek minden állomáson, úgy, hogy a vidék, melyen a fényes menet elhaladott, a legtarkább és legzajosabb embertömegek által volt ellepve, mi a felületes szemlélőt könnyen azon gondolatra vezethette volna, hogy sűrű népséggel bíró vidéken halad keresztül. Potemkin a legkitünőbb úti rendezőnek bizonyult, ki nagy erélylyel, de egyszersmind nagy leleményességgel intézte a császárnő utazását, mely valóságos kéjutazássá nőtte ki magát. A mohilewi érsek, Kopiski György a, következő túlzott szavakkal fogadta az átutazó császárnőt: „Szívesen átengedjük a csillagvizsgálóknak annak bebizonyítását, miszerint a föld a nap körül forog; mi ellenben azt mondjuk, hogy a mi napunk — a császárnő — mi körülünk kereng.”

Hogy a fényhez, pompához és boldogsághoz, mely a császárnőt ezen emlékezetes szép napokban környezte, semmitem hiányozzék, útközben két koronás fő csatlakozott a fejedelmi társasághoz: Kanewben a lengyel király Poniatowski Szaniszló, ki már három hó óta várakozott a császárnő megérkezésére; Kajdák közelében pedig II. József császár, az uralkodónő hű szövetségese. Az utóbbi elkíséré a császárnőt utazása ezéjéig, és nem kis mértékben növelte a fényt, mely a ragyogó társaságot kitünteté. Útközben és a német császár jelenlétében vettetett meg alapja Jekatari-noszlawl városának, mely ezen fejedelmi utazásnak talán legmaradandóbb emlékévé lőn. Cherson és az orosz tengeri-had megtekintése után a fejedelmi utazók beléptek a Krim vagy most Tauria félszigetére, hol minden csodálkozással és meglepetéssel tölté el úgy Katalint mint császári szövetségeseit és vendégét. Mindketten csak most győződének meg az új szerzemény fontosságáról úgy politikai mint kereskedelmi és közlekedési tekintetben. És Tauria, mely hangosan dicsőíté a császári kegyencz és hódító nevét, megérdemelte a nagy befektetéseket.

Tizenkettedik fejezet.

II. Katalin ezárnő. (Folytatás.) 1762–1796.

Törökország hangulata. — Oroszország politikája. — Második török háború. — Otsakow elfoglalása. — Az ausztriai hadak. — Visszavonulás. — Suvórov győzelmei. — Kedvezőtlen békekilátások. — III. Gusztáv kalandos tervei. — Válságos helyzet. — Izmaila megvétele. — A jassy-i kongresszus. — Béke. — Lengyelországi állapotok. — Orosz politika Lengyelországban. — Lengyelország második felosztása. — A szabadságharcz. — Kosiński Tádé. — Az utolsó küzdelem. — Lengyelország végleges bukása.

Már említők, hogy Törökországban megmagyarázhatólag nagy izgatottságot okozott a Krim bekebelezése Oroszországba. Ezen izgatottság még inkább növekedett II. Katalin utazása következtében, ki hatalmas szövetségesével, a német császárral látogatta meg új és fontos szerzeményét. A török kormány gyanús szemmel kísérte kiváltképen a határszéleken csoportosított orosz ezredek mozgulatait, melyek semmi esetre sem a béke megerősödését jelenték. Szerencsétlenségére Törökországnak barátai most is a legrosszabbat tanácsolták s arra ösztönözték, hogy izenjen háborút Oroszországnak. A porosz kormány Hertzberg miniszterrel élén mindent elkövetett, hogy a portát háborúra bírja; s ebbeli fáradozásában nagy segítségére volt az angol kormány feje. Pitt, ki a szövetséget Oroszország és Ausztria közt minden áron szét akará tépni. És a két állam követei Konstantinápolyban nem szüntek meg a divánt ily értelemben serkenteni. Ehhez járult, hogy Poroszország és Anglia ösztönzésére Svédország is háborúra készült Oroszország ellen s a lengyelek is több helyütt kitűzték a lázadás zászlóját.

A konstantinápolyi kormány most is a nemzetközi jog durva megsértésével lépett az erőszak ösvényére, miként az utolsó török háború megindulása előtt, és az orosz nagy-

követet, Bulgakowot, a héttornyú várba záratta. Ezzel eldőlt a koczka s a többi a szerencse és az erősebb kezében volt. Törökország kihívó magatartása daczára ezuttal sem volt eléggé elkészülve a háborúra s azon reményben ringatta magát, hogy Anglia minden erejéből támogatni fogja Oroszország ellen. De a porta úgy látszik nem ismerte az angol politikát s annak biztatásait készpénznek vette. Pitt nem tartozott azon államférfiak közé, kik önzetlen ember-szeretetből szállanak síkra. Azonfelül Oroszország e pillanatban erősebb volt mint valaha. A déli határszéleken állottak harczedett és győzelemhez szokott ezredek; a határhelyek jól megerősítvék s a hadsereg élelmezéséről háború esetében kellőképen gondoskodva volt. Az orosz kormány el volt határozva Moldva- és Oláhországot, továbbá Bolgárországot a török uralom alól felszabadítani s belőlük — természetesen orosz fensőség alatt — egy független birodalmat Dákia név alatt alapítani. Ezen eszmének úgy látszik Potemkin volt a megteremtője s az udvar készséggel magáévá tette azt. De Potemkin nem állapodott meg ezen eszménél: nagyobb és magasabb czélok lebegtek előtte. Kedvenc eszméje volt, egy vakmerő vállalattal magát Konstantinápolyt kezébe keríteni s onnan jelenteni Európának és a kereszténységnek a törökök kiűzését Európából. A mint a viszonyok e pillanatban állottak, a merész terv kivitele épen nem tartozott a lehetetlenségek közé. De ezen viszonyok gyorsan megváltoztak a háború kitörése után, mely korántsem felelt meg a hozzá kötött várakozásoknak.

Az orosz hadsereg főparancsnoka Potemkin herczeg, de a tulajdonképeni háború lelke és éltető szelleme Souwórow tábornok volt, ki 1787. október 12-én azzal kezdé meg a hadműveleteket, hogy egy 5000 válogatott vitézből álló török csapatot az erős Otsakow őrségéből teljesen megsemmisített Kimburn mellett. Az orosz hadsereg létszáma a harcztéren 120 ezer emberből állott. A következő 1788. évi február 9-én Ausztria is hadat izent a portának. Hadserege, mely 218 ezer emberből állott, kétszáz mértföldnyi hosszú vonalban volt felállítva a triesti öböltől Horvát- és Szlavonországon és Erdély határszélein egész a Dnyeszter halicsi részéig. Az öt hadtest külön-külön parancsnokok alatt állott: Horvátországban de Vins báró, Szlavonországban Mittrowsky gróf, a Bánságban Wartensleben gróf, Erdélyben Fabris tábor-

szernagy alatt, míg a galieziai hadtest élén Koburg herceg állott. A főhad azonban, s ennél tartózkodott maga József császár is. Lascey tábornagy által vezényeltetett, ki futaki táborából intézte az összes csapatok miveleteit.

Az orosz hadsereg két hadtestben, melyek az ukrainai és a jekaterinoszlawli névvel különböztetének meg, mely Ruménzow tábornagy alatt 37 ezer, Potemkin, illetve Souwórow alatt 80 ezer emberből állott, első feladatul Otsakow elfoglalását tűzte ki magának. Azonkívül a kaukázusi és kubáni határszélek megvédésére egy 18 ezer emberből álló hadsereg volt felállítva Tökölly gróf vezérlete alatt. A szövetséges orosz-ausztriai hadvezetésnek az volt a terve, hogy Otsakow elfoglalása után Bender és Belgrád ostromához kell fogni; azután átlépven a Dunát, Bolgárországot hatalmába ejteni s a Balkán-szorosokon keresztül Konstantinápoly felé igyekezni.

Otsakow a török hadviselés hanyagsága folytán ez idő szerint csekély őrséggel volt ellátva, azonfelül erődítései is meglehetősen elhanyagolt állapotban valának. Ostroma és megvétele tehát nem került volna nagy áldozatokba. Azonban Potemkin, ki nem hallgatott a tapasztaltabb Souwórow tanácsára, elmulasztá az alkalmas pillanatot a támadásra s így sok idő, egy esztendő múlt el, mígnem minden készülődések befejezvék s a rohamra lehetett gondolni.

Ezen időt a törökök ügyesen felhasználták. Hasszán kapudán pasa új őrséget és elegendő élelmiszereket szállított a fenyegetett erősségbe, míg franczia mérnökkari tiszték az erődítéseket védelmi állapotba helyezték. Midőn azután, majdnem egy évvel a hadüzenet után, 1788. augusztus 15-én Otsakow ostroma kezdetét vette, a fontos végvár olyan állapotban volt, hogy azt többé mesterséges ostrom nélkül elfoglalni nem lehetett. — Az ostrom az oroszok részéről nagyon lassan haladt előre; majdnem négy hónap kellett, míg az ágyúk mind elhelyeztetének és működésüket megkezdheték. Most ragályos, pusztító betegségek léptek fel a táborban és tizedelték meg az ezredeket, melyek szívesebben szállottak volna síkra a nyílt ellenséggel. A tapasztaltabb tábornokok ilyen körülmények közt csak egy menedéket láttak, hogy az orosz fegyverek dicsőségét és a hadjárat sikerét megmentsék, illetve biztosítsák: a rohamot; melyre végre a heves Souwórow tanácsára a többség elhatározta

magát. A nélkül, hogy a főhadparancsnok, Potemkin beleegyezését kinyerte volna, Souwórow harcra ingerlé a török parancsnokot, majd megadásra szólította fel; s midőn ez tagadólag válaszolt, végre Potemkin is hozzájárult az általános roham tervéhez, mely borzasztó vérengzés után 1788. évi december 6-án az oroszok kezébe adta Otsakowot. Az orosz katonák elkeseredve a makacs és hosszú ellentállás által, a szerencsétlen törökök lemészárlásában kerestek kárpótlást a kiállott szenvedésekért és nélkülözésekért; több mint 30 ezerre ment azok száma, kik a könyörtelen katonák fegyverei alatt elvérzettek. Otsakow erődítései széthordattak: s azon helyen, hol az egykori vár és terjedelmes erődítései húzódnak s hol egy népes és iparos város állott, egy roppant romhalmaz volt látható, mely alatt sok ezer szerencsétlen holtteste pihent.

Azonban a szövetséges ausztriai hadak sem kényeztetének el a szerencse és siker által; helyzetük még kedvezőtlenebb volt mint az oroszoké. II. József császár minden reményét az öreg és derék Lascey-ba helyezte; ki azonban ezuttal nem volt képes a mostoha viszonyokkal sikeresen megküzdeni. Vérhas és más pusztító ragályok ezrével ragadták el a vitézeket még mielőtt az ellenséggel szembe szállhattak volna. Lascey ennek folytán kénytelen volt a török főhad támadása elől kitérni, mi által a hadjárat sikere is kétséssé vált. Nemsokára pusztá védelmi harcra kelle szorítkoznia az egész nagy seregnek, mely oly vérmes remények közt gyűlt vala össze. Egy év telt el a pusztá felállításokkal és elhelyezkedéssel; s ezt az időt a törökök oly jól felhasználták, hogy nemsokára támadólag léphettek fel. A kedvezőtlen időjárás, a hosszas táborozás mocsáros egészségtelen vidékeken, napról-napra kiállhatatlanabbá tették a császári sereg helyzetét. Hasztalan jelent meg a válságos pillanatban maga a császár a harctéren; megjelenése nem tudta elhárítani azon elemi akadályokat, melyek a hadjárat kedvező lefolyását megghiúsították.

Alig vették észre a törökök az ausztriai seregek kétes helyzetét, midőn Sztatina közelében egész erővel megtámadták a császárt. Az erők mindkét részről megközelítőleg egyenlők valának, de a császári hadak taktikai kiképzetésük folytán sok tekintetben fölül állottak a törököknek. Minden egy erőteljes, határozott és következetesen keresztül vitt

lépéstől függött, mely egy csapással elenyésztethette volna mindazon bajokat, melyekben eddig a császáriak hadviselése szenvedett. De Lasey, az öregedő csatahős, mintha minden erélyét és hitét önmagában elvesztette volna, habozott a döntő lépést megtenni: tanácsára a császár kiadta a parancsot a visszavonulásra, mely az éjji sötétség segélyével s a sereg általános levertsége között kezdetét vette. A törökök, kik csakhamar észrevették a császáriak szándékát, minden erővel utánna nyomulának az ellenségnek, melynek visszavonulása nemsokára vad, rendetlen futássá fajult. A sötétség még rémesebbé tévé a kétségbeesítő zavart: a császári ezredek egymásra tüzeltek: mindenki elveszté fejét, mindenki csak a saját megmentésére gondolt: az amúgyis járatlan utakon összerorolódának a társzekerek, ágyúk, a tábornokok száguldó fogatai, minek következtében a közlekedés majdnem lehetetlenné vált. S hogy a pokoli zűrzavarból misem hiányozzék, mindenki sarkában hitte az üldöző törököket, kik csakugyan elég közel valának s hogy ha helyzetük kedvező természetét felfogni tudták volna, valószínűleg az egész ellenséges sereget, a császárral és egész tábornoki karával együtt fogságba ejthették volna. Lugos közelében a császár valóban azon ponton állott, hogy felismeretlenül és leszorítva az egyedüli mentő útról — a törökök kezébe essék. Egyedül lova gyorsaságának és kitartásának köszönhető szerencsés menekülését.

Ezen szomorú visszavonulással szétfoszlottak azon vérmes reménykedések, melyekben magát II. József az orosz szövetség létrejövetele óta ringatta: Konstantinápoly elfoglalása és a törökök kiűzése helyett Európából most már arra kelle gondolnia, hogy Magyarországot a török uralom visszatelepítésétől megóvjá. Veszve valának a milliók, melyeket a császár a nagy hadi vállalatba fektetett. Valóban, a jobb sorsra méltó uralkodó keserűbb megpróbáltatással nem látogattathatott meg végzete által: s halálos kórral szervezetében, megtört reményekkel és a magyar nemzet indokolt és jogos elégtelenségének tudatával tért vissza a török hadjáratból, hogy az önmegtagadás nagy és nehéz árával békítván ki azokat, kiket jogaikban megsértett. — Örök nyugalomra hajtsa le fejét . . . Egyedül Koburg herceg aratott babérokat ezen hadjárat alkalmával Chotzim megvételével; mi azonban csak keveset változtatott az egész hadjárat kimenetelén

A hadsereg végtelen hosszú felállítása és az ezzel járó erőmegoszlás volt az ausztriai hadak vereségének egyik legfőbb oka. Hasonló hibában szenvedett, legalább részben, az orosz hadviselés is. Ehez járult, hogy a főparancsnoki tiszti megoszlása Potemkin herceg és Ruménzow gróf, a larghai és kaguli győző közt a lehető legrosszabb hatással volt a hadműveletek lefolyására. A féltékenység a háborúban is sok veszedelmet okozott már; s a versengés volt az, mely most is megbénítá a legjobb erők tevékenységét. Azért Katalin, ki sehogysem volt megelégedve a hadjárat menetével és a harcztérrel érkező hírekkel, komolyan foglalkozott azon gondolattal, hogy az egységes vezetést helyreállítsa s véget vessen azon tétlenségnek, mely a hadműveletek sikerét kockáztatja. Természetes, hogy a kegyencz győzött az érdemesebb felett. A főparancsnokság ismét, miként a krimi hadjárat alkalmával, egyedül Potemkin kezében volt s a tapasztaltabb és kitűnő stratégia hírének örvendő Ruménzow hízogó kifejezések közt mellőztetett.

Azonban a dolgok most sem vettek sem gyorsabb, sem kedvezőbb lefolyást. Ismét egy félesztendő folyt le, míg az előkészüldések Bender ostromához befejeztettek. A törökök, kik e közben megszabadultak az ausztriai seregtől, most minden erejüket az oroszok ellen összpontosították s döntő csapásra készültek Moldvában. Szerencséjére Potemkinnek, volt tábornokai közt egy, ki elhatározás és kivitel dolgában sohasem jött zavarba s ki a habozást nem ismerve, katonái tehetségeinél fogva mindig megtalálta az alkalmas pillanatot a cselekvésre. Ez Souwórow volt, kinek hazája történelmében még nevezetes szerep vala fentartva. Souwórow az előbb ukrainai hadtest egy dandára felett, alig 8000 emberrel rendelkezett s kétségbeesett azon tétlenség folytán, melyben egész 1789. július haváig a Szereth folyó mentében vesztegelnie kellett. Örömmel fogadta tehát a főparancsnokság azon rendeletét, hogy egyesülve a közelben táborozó Koburg herceg csapataival, támadja meg az ellenséget, mely a Duna felől közeledik. Souwórow szokott pontossággal teljesíté a parancsot s egyesülve a szövetséges csapatokkal, oly erős csapást mért az ellenségre, hogy az nagy sietséggel igyekezett ismét a Dunát elérni. Egész táboruk és tüzérségük a győzők kezében maradt: mire Souwórow ismét elfoglalta alig elhagyott Szereth melléki táborát.

Azonban a török főhadnak ez csak egy előre rendelt, mintegy 30 ezer emberből álló serege volt; melynek vereségét kiköszörülendő, a nagyvezér, ki még 100 ezer emberrel a Duna jobbpartján állott, nagy előkészüldéseket tett. A nagyvezér szokatlan sietséggel átlépte a Dunát és nemsokára moldvai földön táborozott s a Rymnik folyó mellett várta be az oroszok közeledését. Szándéka volt, ezen ellenségének leveretése után a közelben táborozó Koburg herceget is nyílt ütközetre kényszeríteni. Midőn a herceg a törökök közeledéséről értesült, tekintettel hadainak megfogyott számára azonnal érintkezést keresett az orosz dandár parancsnokával. Souwórow-val, kivel némi véleményeltérés kiegyenlítése után abban állapodott meg, hogy egyesült erővel fogják a megerősített táborában álló nagyvezért megtámadni. Itt is Souwórow katonai fölénye és ritka határozottsága döntött. A véres küzdelem 1789. augusztus 11-én vívatott s talán a legelkeseredettebb volt az egész hadjárat alatt. A szövetséges hadak nagy vitézséggel támadták meg a négy elkülönített és megerősített állásban védekező törököket; sem a mély árkok, sem a felettén járatlan mocsarak nem valának képesek előnyomulásukat feltartóztatni. A janitsárok elkeseredéssel és bámulatraméltó vitézséggel harczoltak; az idegen tisztek által vezényelt tűzéréség kitűnően viselte magát. Azonban a szövetségesek mindent letiportak, mi útjokat állotta; Souwórow mindig elől, példájával magával ragadta katonáit s hasonló buzgóság kifejtésére ösztönzé szövetségeseit. Az ütközet a törökök vereségével végződött; a nagyvezér egész táborát és hadikészleteit visszahagyva a Duna felé menekült s átkelvén a folyamon, nem volt képes többé seregében a felbomlott rendet és fegyelmet visszaállítani. Elkeseredésében Sumla erősségébe zárkozott, hol — nem várva be a szultán ítéletét, mely, hasonló esetekből ítélve, nem lehet kétséges, — bújában váratlan gyors halál érte. Souwórow egy csapással kedvező fordulatot adott a háborúnak; s II. Katalin azzal jutalmazta a bátor és tehetséges katonát, hogy grófi rangra emelte, a Szent-György-rend lovagkeresztjével díszíté és „Rymnikskij“ melléknévvel tünteté ki. A Rymnik melletti győzelem után Souwórownak nem került többé nagy fáradságába Bender és Akjérman elfoglalása sem.

Ámbár az orosz fegyverek a török harcztéren Souwórow sikerei folytán sehol sem szenvedtek hátramenést, a

török kormány Anglia és Poroszország sugalmazásai következtében nem mutatott hajlandóságot a békére. Ellenkezőleg, nagy előkészületeket tett a háború folytatására, hangsúlyozván, hogy csak a Krim visszaadása után kész az orosz kormányval békealkudozásokba bocsájtkozni. Törökország ezen időben váratlan szövetségest nyert egy oldalról, melyre valószínűleg maga sem gondolt. Oroszországot ezen pillanatban északról komoly veszély fenyegette. Svédország III. Gusztáv királyban egy bátor és erélyes uralkodót nyert, kinek hazáját illetőleg nagy tervei valának, ámbár azok kiviteléhez nem rendelkezett a megkívántató anyagi segédeszközökkel. Terve volt Svédországot a hatalom azon polezára emelni, hol az a 17. század végén, a nagy északi háború előtt állott. Azzal kezdé, hogy az elhatalmaskodót nemesség önkényét erős kézzel megszorítá s 1772-ben ezen kíválságos osztály szabadságát bizonyos, a törvények által megállapított korlátok közé szorítá. Természetes, hogy III. Gusztáv, ha tervét Svédország területi viszonyait illetőleg megvalósítani akarja, okvetetlenül háborúba keveredik Oroszországgal. És a király, ki nem volt barátja az oroszoknak, már a Pugatsew-féle lázadás alkalmával azon ponton állott, hogy háborút izen Oroszországnak. Azonban tulajdon országának bonyodalmai akkoron, és még sokáig, megakadályozták, túlzó tervének kivitelét megkísérteni. Végre az utolsó török háború tette érelelé a svéd király szándékát, miben persze nagy része volt az angol politikának is, mely mindenütt kikémlelé a czári birodalom ellenségeit, hogy azokat tulajdon érdekeinek előmozdítására kizsákmányolja.

A svéd király ily czélból véd- és dacszövetséget kötött Törökországgal, melyben megígérte, hogy a Krim visszaszerzésében a portának minden erejéből segítségére leend. Ezen egyezés megkötése után s midőn az orosz csapatok még a török harcmezőkön állottak, III. Gusztáv seregei benyomultak Finnországba; a stockholmi kormány pedig azt az izenetet küldé Szent-Pétervárra, hogy Oroszország csak a finn tartomány árán s a Krim visszaadásával Törökországnak válthatja meg a békét. És a svéd király felhívása oly határozott hangon intéztetett, hogy arra csak ép olyan hangon lehet válaszolni. II. Katalin nem késett a válaszzal, mely olyan volt, milyent Oroszországnak könnyelműen és fennhéjázón megtámadott becsülete parancsolt.

Azonban a török főhadnak ez csak egy előre rendelt, mintegy 30 ezer emberből álló serege volt; melynek vereségét kiköszörülendő, a nagyvezér, ki még 100 ezer emberrel a Duna jobbpartján állott, nagy előkészüldéseket tett. A nagyvezér szokatlan sietséggel átlépte a Dunát és nemsokára moldvai földön táborozott s a Rymnik folyó mellett várta be az oroszok közeledését. Szándéka volt, ezen ellenségének leveretése után a közelben táborozó Koburg herezeget is nyílt ütközetre kényszeríteni. Midőn a herezeg a törökök közeledéséről értesült, tekintettel hadainak megfogyott számára azonnal érintkezést keresett az orosz dandár parancsnokával, Souwórow-val, kivel némi véleményeltérés kiegyenlítése után abban állapotodott meg, hogy egyesült erővel fogják a megerősített táborában álló nagyvezért megtámadni. Itt is Souwórow katonai fölénye és ritka határozottsága döntött. A véres küzdelem 1789. augusztus 11-én vívatott s talán a legelkeseredettebb volt az egész hadjárat alatt. A szövetséges hadak nagy vitézséggel támadták meg a négy elkülönített és megerősített állásban védekező törököket; sem a mély árkok, sem a felettén járatlan mocsarak nem valának képesek előnyomulásukat feltartóztatni. A janitsárok elkeseredéssel és bámulatraméltó vitézséggel harczoltak; az idegen tisztek által vezényelt tüzéség kitűnően viselte magát. Azonban a szövetségesek mindent letiportak, mi útjokat állotta; Souwórow mindig elől, példájával magával ragadta katonáit s hasonló buzgóság kifejtésére ösztönzé szövetségeseit. Az ütközet a törökök vereségével végződött; a nagyvezér egész táborát és hadikészleteit visszahagyva a Duna felé menekült s átkelvén a folyamon, nem volt képes többé seregében a felbomlott rendet és fegyelmet visszaállítani. Elkeseredésében Sumla erősségébe zárkozott, hol — nem várva be a szultán ítéletét, mely, hasonló esetekből ítélve, nem leheté kétséges, — bújában váratlan gyors halál érte. Souwórow egy csapással kedvező fordulatot adott a háborúnak; s II. Katalin azzal jutalmazta a bátor és tehetséges katonát, hogy grófi rangra emelte, a Szent-György-rend lovagkeresztjével diszíté és „Rymnikskij“ melléknévvel tünteté ki. A Rymnik melletti győzelem után Souwórownak nem került többé nagy fáradságába Bender és Akjerman elfoglalása sem.

Ámbár az orosz fegyverek a török harcztéren Souwórow sikerei folytán sehol sem szenvedtek hátramenést, a

török kormány Anglia és Poroszország sugalmazásai következtében nem mutatott hajlandóságot a békére. Ellenkezőleg, nagy előkészületeket tett a háború folytatására, hangsúlyozván, hogy csak a Krim visszaadása után kész az orosz kormány nyal békealkudozásokba bocsájtkozni. Törökország ezen időben váratlan szövetségest nyert egy oldalról, melyre valószínűleg maga sem gondolt. Oroszországot ezen pillanatban északról komoly veszély fenyegette. Svédország III. Gusztáv királyban egy bátor és erélyes uralkodót nyert, kinek hazáját illetőleg nagy tervei valának, ámbár azok kiviteléhez nem rendelkezett a megkívántató anyagi segédeszközökkel. Terve volt Svédországot a hatalom azon polczára emelni, hol az a 17. század végén, a nagy északi háború előtt állott. Azzal kezdé, hogy az elhatalmaskodoit nemesség önkényét erős kézzel megszorítá s 1772-ben ezen kiváltságos osztály szabadságát bizonyos, a törvények által megállapított korlátok közé szorítá. Természetes, hogy III. Gusztáv, ha tervét Svédország területi viszonyait illetőleg megvalósítani akarja, okvetetlenül háborúba keveredik Oroszországgal. És a király, ki nem volt barátja az oroszoknak, már a Pugatsew-féle lázadás alkalmával azon ponton állott, hogy háborút izen Oroszországnak. Azonban tulajdon országának bonyodalmai akkoron, és még sokáig, megakadályozták, túlzó tervének kivitelét megkísérteni. Végre az utolsó török háború tette érlelé a svéd király szándékát, miben persze nagy része volt az angol politikának is, mely mindenütt kikémlelé a czári birodalom ellenségeit, hogy azokat tulajdon érdekeinek előmozdítására kizsákmányolja.

A svéd király ily czélból véd- és dacszövetséget kötött Törökországgal, melyben megígérte, hogy a Krim visszaszerzésében a portának minden erejéből segítségére leend. Ezen egyezség megkötése után s midőn az orosz csapatok még a török harcmezőkön állottak, III. Gusztáv seregei benyomultak Finnországba; a stockholmi kormány pedig azt az izenetet küldé Szent-Pétervárra, hogy Oroszország csak a finn tartomány árán s a Krim visszaadásával Törökországnak válthatja meg a békét. És a svéd király felhívása oly határozott hangon intéztetett, hogy arra csak ép olyan hangon leheté válaszolni. II. Katalin nem késett a válaszzsal, mely olyan volt, milyent Oroszországnak könnyelműen és fennhéjázón megtámadott becsülete parancsolt.

Gróf Segur, a francia író és diplomata. III. Gusztáv követelő jegyzékére azt a megjegyzést tévé, hogy a svéd király oly hangon beszél, mintha már három döntő ütközetet nyert volna meg. „Még akkor sem fogadnám el a svéd király megalázó feltételeit.” mondá Katalin, „hogy ha már Szent-Pétervárt és Moszkvát is elvette volna tőlem: azon esetben személyesen állanék a hadsereg élére s megmutatnám a világnak, mit lehet orosz katonákkal véghezvinni.”

Egyébiránt Oroszország helyzete e pillanatban korántsem volt kedvező. Seregeinek legnagyobb része a déli harcztéren volt elfoglalva és az ország északi tartományai majdnem egészen védtelenül állottak. Oroszországnak sietnie kellett a török háborút mielőbb befejezni, hogy ha az éjszokról fenyegető bajnak idejében elejét akarja vala venni. Egyébiránt nemcsak Svédországban, hanem egész Európában nagy bizalmatlansággal tekintettek III. Gusztáv vállalatára, mely felettén elégtelen eszközökkel, csupán szenvedélyes reménykedések közt indult vala meg. Sokan voltak, kik Gusztávot — ki tetszett magának Gusztáv Adolf szerepében — XII. Károlyra és végzetes sorsára emlékeztették. De a vérmes reményekkel eltelt svéd király nem hallgatott ezen figyelmeztetésekre. Beszédében, melyet elutazása előtt Stockholmban a birodalmi tanácsban tartott, a következők fordulnak elő, mi azt bizonyítja, hogy a király e komoly pillanatban is szenvedélyeinek hatása alatt állott: „El vagyok határozva, hazámért meghalni. Ha a sors bátor népem fegyvereinek kedvez, úgy az orosz fennhéjázás és túlkapás egyetlen emlékét sem fogom megkímélni, csupán Nagy Péter emlékszobrát; ezt is csak azért, hogy talapzatára véshessem e nevet: Gusztáv.” S a király naiv győzelembiztonságában már annyira ment, hogy udvarának hölgyeit egy fényes bálra meghívta, melyet az orosz császári kéj-lakban Peterhofban szándékozott rendezni, természetesen az oroszok megsemmisítése után.

Már említők, hogy Oroszország helyzete a svéd király támadásakor korántsem volt kedvezőnek nevezhető. Magában a fővárosban Szent-Pétervárott és környékén csak a testőrezredek néhány százada s a rokkantak parancsnokságával együtt mintegy 14 ezer ember állott harckészen. A tengeri had még a Finni öbölben horgonyzott, de parancsot kapott a Földközi tengerre vitorlázni. Szerencséjére Oroszország-

nak ezen parancs teljesítésére már nem volt idő, mert a svéd király szárazon és vizen az orosz partok felé törekedett. Míg a svéd tengeri had Südermanland herczeg parancsnoksága alatt vitorlázott Oroszország felé, az alatt maga III. Gusztáv a szárazföldi sereg élén nyomult be Finnországba. 1788. évi július 8-án Greigh tengernagy, egyike a teszmei győzőknek, Hochland-dal — Hogland — szemben nyílt tengeren találkozott a svéd hajóhaddal, melyet haladéktalanul és oly hevesen támadott meg, hogy Südermanland herczeg a sirnaborgi kikötőben volt kénytelen menedéket keresni, honnan csak az ősz elejével nyílt alkalma a svéd partok felé visszahúzódni.

Maga a svéd király a szárazföldi haddal július 2-án lépte át az orosz határokat, s mindjárt kezdetben azt kelle tapasztalnia, hogy vérmes várakozásai nagyon távol esnek a valótól. Seregét több dandárra osztván, egyszerre akarta megtámadni és megvenni Wyborg, Nyslot, Wilmanstrand és Kexholm erősségeket, minek következtében annyira meggyengült főhada, hogy azzal az egész nyár folyamában semmitsem vihetett többé végbe. Az első fegyveres találkozás az oroszokkal Savolax közelében történt, hol azonban az utóbbiak derekas védelem után jó rendben visszahúzódni kényszeríttettek. — Az elégtelen számú orosz csapatok Musszin-Puskin gróf, a derék Michelson és Pál nagyherczeg parancsnoksága alatt harcoltak, mely alkalommal azonban II. Katalin fia korántsem bizonyult jó katonának. Azonban az oroszok, kiknek zavara még mindig növekedőben volt, váratlanul szövetségest találtak ott, hol azt legkevésbé reméltek: az ellenség táborában.

Midőn III. Gusztáv egy hóval az orosz határok átlépése után Siegroth tábornoknak parancsot adott Frederikshawn erősség megtámadására, a svéd tisztek egyszerre megtagadván az engedelmességet, kijelentették, hogy nem hajlandók a háború további folyamában részt venni. Ezen váratlan eset nem csekély mértékben lephette meg a királyt, ki vérmes reményeivel most sem hagyott alább; oka azonban a svéd nemesség elégtelenségében a királylyal s a háborúval keresendő, mely sehogy sem volt érdekében az amúgyis anyagilag kedvezőtlen viszonyokkal küzdő államnak. Hasztalan kísértett meg a király mindent, hogy engedetlen tiszteit szándékukról lebeszélje s a katonai engedelmességre

visszavezesse; még a közvitézek is daczolni és ellenszegülni látszottak. Ilyen körülmények közt a királynak nem maradt más hátra, mint hadait gyorsan visszavezetni Svédországba, nehogy az engedetlenség és fegyelmeztelenség, mely a hadseregben elharapódzott, még komolyabb veszélyekkel fenyegetse tulajdon országának határain belül. Időközben a finnországi csapatok, melyekre III. Gusztáv oly bizonyossággal számított, egy lépéssel tovább mentek, hogy a svéd királyt meggyőzzék arról, miszerint Finnország korántsem vágyódik vissza a svéd korona alá. Augusztus 9-én Jägerhorn őrnagy Szent-Pétervárra küldetett azon megbízatással, hogy jelentse ki a császárnőnek, miszerint a finn nemesség hajlandó az orosz kormány alatt maradni, hogy ha nemzeti szabadságai és kiváltságai biztosíthatnak. A zendülő finn tisztek Anjalá-ban tartott tanácskozásukból szüntelen érintkezésben állottak az orosz fővárossal, közbenjárásuknak tulajdonítandó, hogy ettől fogva a svéd Finnország az orosz Finnországtól még élesebben különvált s az ország jövő sorsa előkészítették.

Igy végződött az első svéd háború, inkább az árulás, megvesztegetés és rettentés fegyverei segítségével, melyeket az oroszok nagy ügyességgel használtak vala. Kiváltképen nagy szolgálatokat tett Oroszországnak a nagy ajándékokkal megnyert Sprengtporten tábornok, ki emiatt nagy kegyben állott Katalinnál. Jellemző világot vet báró Sacken egy követségi jelentése ezen mozgalmas napok történetére. — „Tegnapelőtt visszaérkezett Sprengtporten tábornok Finnországból s már másnap reggel hat órakor fogadtatott a császárnő által; azután megfordult az alkanczellárnál és Besborodko grófnál, ki nagy befolyással bír az udvarnál. Azt beszéltek, hogy a tábornoknak sikerült a finnek nagy részben megnyerni Oroszországnak. A finnek közt egyedül gróf Platen az, ki még a svéd király pártját fenntartani igyekszik. A többiek majdnem mindnyájan hűtlenek lettek a királyhoz s ezek mindnyájan visszautasítják a háborút és a békét akarják. Ez utóbbiak közé tartozik maga a südermanlandi herceg is, kinek, mint mondják, az a terve, hogy magát Svédországtól függetlenítsen. Miként a dolgok ma Finnországban állanak, ezen terv kivitele nem tartozik épen a lehetetlenségek közé, kiváltképen ha meggondoljuk, hogy úgy számos finn, mint svéd ezred, melyek ma a

südermanlandi herceg alatt állanak, a királylyal nincsenek megelégedve. S hogy a svéd király helyzete még bonyolódottabb és zavarosabb legyen, Dánia azon ponton állott, hogy régi elintézetlen ügyek miatt háborút izenjen Svédországnak. II. Katalin sietett a kínálkozó alkalmat felhasználni és Dániával Svédország ellen véd- és dacszövetséget létesíteni. Szerencséjére III. Gusztávnak Oroszország ellenségei: Anglia és Poroszország még idejében közbeléptek, hogy Svédországot a végzetes csapás ellen megvédjék. S a két nagyhatalmasságnak sikerült Dániát engedékenységre bírni, minek folytán hosszabb időre fegyverszünet állott be. Ugyancsak Anglia és Poroszország befolyásának tulajdonítható, hogy immár Oroszország is elállott azon erőszakos eszközök alkalmazásától, melyekkel röviddel előbb még Svédországot fenyegette, talán inkább azért, hogy pillanatnyi készületlenségét elpalástolja, semhogy komolyabb rendszabályok keresztülvitelére gondolt volna.

III. Gusztáv és vele együtt Svédország kikerülte a fenyegető veszélyt; Oroszország és uralkodója ellenben örült, hogy ily olesó áron megszabadult egy bajtól, mely felettén alkalmatlan pillanatban jelentkezett. Hogy mily nagy volt a nyár elején a rémület a svéd invasiótól magában Szent-Pétervárott és az udvarnál, — mely csak nehezen rejtegette nyugtalanságát, — bizonyítja, hogy több héten keresztül éjjel-nappal hatszáz ló állott készen, hogy a veszély pillanatában a császárnőt és udvarát Moszkvába szállítsa.¹⁾

A svéd háború befejezése megfosztá Törökországot utolsó szövetségesétől is; s minthogy sem Anglia, sem Poroszország nem mutatott hajlandóságot, jóakaró semlegességből kilépve, a portát tényleg segíteni, a konstantinápolyi államférfiaknak nem maradt más hátra, mint Oroszországgal elfogadható alapokon békét kötni. Reichenbachban egy congressus ült össze, mely Anglia tanácsára létesült s melynek feladata volt, a keleti kérdést a hadviselő felek érdekeinek megfelelőleg megoldani. Csakhogy ezen megoldás nem lehetett végleges. II. Lipót német császár késznek nyilatkozott a belgrádi béke alapján alkudozásokba bocsájtkozni; de II. Katalin nem volt hajlandó idegen beavatkozást Oroszország ügyeibe elfogadni; s a helyett,

¹⁾ Hermann, Diplom. Corresp. VII. köt. 298. lap.

hogy a reichenbachi congressusra meghatalmazottakat küldött volna, utasítást adott Potemkinnek, egy erős csapást mérni a törökökre s azokat az idegen beavatkozás nélkül olyan békére kényszeríteni, mely Oroszország méltóságának és érdekeinek megfelel.

Potemkin jól tudta, hogy mennyi áll kockán s hogy eddigi sikereinek eredményét veszélyezteti, ha nem sikerül a császárnő várakozásainak megfelelni; melyek egyszerűsmind az övéi is valának. Minden erejével azon fáradozott, hogy a törököket a Duna balpartjáról leszorítsa s így Oláhországot az ellenségtől megtisztítsa. A török főerősségét és támpontját a nagy védművektől körülvett Izmaila képezte, melynek elfoglalása az ozmán sereget felettén nagy bajba sodorhatta. Izmaila jól megerősítve, mindennel bőven el volt látva, azonfelül 42 ezer embertől megvédve, kik a török sereg színe-javát képezték. A tél közeledése ép oly mértékben kedvezett az ostromlottaknak, valamint megnehezíté az ostromlók helyzetét. Szerencséjére Potemkin rendelkezett egy olyan hadvezérrel, kinek szemében az akadályok bizonyos vonzerővel bírtak. Most is Souwórow volt az, kire a nehéz feladat megoldása várakozott. Souwórow az 1790. december 2-án egy 40 ezer emberből álló ostromhaddal megindult Izmaila felé. Most is minden intézkedését erély és erőrelátás, valamint gyorsaság jellemezték. Izmaila alá érkezvén, nyolcz nap elégséges volt, hogy sánczkosarakat és egyéb szükséges ostromeszközöket halmozzon fel, hogy annál hamarabb rohamra vezethesse katonáit, kik a fáradhatatlan vezér alatt égtek a vágytól, magukat kitüntetni. Az általános rohamot hat külön szakaszban intézte a terjedelmes erősség ellen, melynek őrsége nagy bátorságot fejtett ki és kitartással dacolt az oroszok minden támadásainak. De Souwórow még makacsabb volt és hat órai véres küzdelem után — 1790. december 11-én — az oroszok minden oldalról előnyomulóban valának s elfoglalták a várost s minden erősségeit. Izmaila nagyszámú őrsége legnagyobb részben elveszett a véres harc alatt, csak mintegy 9000 került a győzők kezébe mint fogoly.

Az izmailiai győzelem megtörte a törökök ellentállását: de egyszerűsmind komoly aggodalomba ejté szövetségeseit: Angliát és Poroszországot; mindketten fegyverkeztek, amaz a tengeren, emez pedig a szárazon. Egyuttal a lengyelek

is fegyvert ragadtak és Wolhyniába nyomultak be. II. Katalin jól ismerte a veszélyeket, melyek e pillanatban trónját és birodalmát fenyegették, de tevékeny lelke most sem csüggedett, hanem eszközök után fürkészett, melyek segélyével a fenyegető bajoknak útját állhatá. S ismét szilárdsága, leleményessége és erőteljes fellépése menté meg Oroszországot, mint már többször; a körülmények ügyes felhasználása, melyben Katalin mester volt. Az angol hajóraj komoly előkészüldéseket tett a Balti tengerbe vitorlázni: míg Poroszország mindinkább közeledék a kurlandi határszélekhez. Pitt az angol parlament nyílt zúgolódása ellenére készült az orosz háborúra; ellenfele Fox ellenben oly érvekkel szállott síkra II. Katalin és Oroszország mellett, miszerint a közvélemény — Angliában mindig hatalmas tényező — mind hangosabban a Pitt miniszterium leköszönését követelte. II. Katalin, hogy hálás elismerését Fox iránt kifejezze, a nagy szónok és államférfi bronzból készült mellszobrát Czarszkoje szelő-ban Demoszthenes szobra mellé állíttatá. Az angol politika ilyen változása nem maradhatott befolyás nélkül Poroszországra sem; Pittel együtt megbukott Hertzberg is, az orosz-ellenes párt feje Poroszországban: s miután időközben a Törökországgal kötendő béke is mindinkább közeledék megvalósulásához, Oroszország ismét fellélekzett.

Az 1791. nyár elején újabb vereségek érték az al-dunai ozmán hadakat. Ruménzow bajtársa Repnin átvette az orosz hadak főparancsnokságát; mialatt Potemkin, a császárnő által Szent-Pétervárra hivatván, a fővárosban időzött. Repninnek tudomására jutott, hogy a török főhad a nagyvezér parancsnoksága alatt Matsin mellett összpontosítá hadait. Hogy a nagyvezért meglepje, váratlanul átkelt a Dunán s Kutusow által vitézül támogatva oly erővel támadta meg az ellenséget, hogy az nagy veszteséggel és egész táborának és tüzérségének hátrahagyásával menekülni volt kénytelen.

Ezen újabb vereség hírére a szultán parancsot adott, az ellenségeskedések beszüntetésére és a békealkudozások megkezdésére. Az alkudozások nemsokára Galatzban kezdetőket vettek és kedvező befolyást helyeztek kilátásba. Potemkin visszaérkezvén Szent-Pétervárról, nagy erélyvel látott hozzá a béke művének megvalósításához, mely után maga a császárnő is minden erejéből vágyódott. A galatzi alkudozások a Jassy-ban egybegyűlt congressuson folytat-

tattak. II. Katalin határozott kívánsága volt, minden idegen állam közbenjárása vagy beavatkozása nélkül kötni meg a békét Törökországgal. A békemű befejezését egy időre megszakasztá ugyan az orosz teljhatalmú megbízott, Potemkin hercege váratlan halála; de miután utódja Besborodko gróf Jassyba érkezett, az alkudozások ismét felvételre és 1791. december 29-én szerencsés befejezést nyertek. A jassy-i békében Törökország kötelezte magát, a kajnárdsi-i egyezmények minden pontját híven teljesíteni. Ennek folytán újra elismerte Oroszország uralmát Krim félszigete felett s Oroszországnak átengedte a Dnyeszter és a Bug közötti területet a nagyfontosságú Otsakow-val együtt; végre kötelezte magát Oroszországnak hadi kárpótlás czímén 12 millió piasztért fizetni. Azonban II. Katalin röviddel a béke megkötése után a hadikárpótlás megfizetését elengedte Törökországnak.

De fordítsuk tekintetünket azon szerencsétlen országra és nemzetre, mely három nagyhatalmasság közt megosztva, egy árnykirályi élén még mindig tengeté nemzeti életének végső napjait. Míg II. Katalin Törökországgal állott szemben, azalatt Lengyelország gyors léptekkel haladt végső pusztulása és politikai feloszlása felé. A király és a köztársaság — mindkettő politikai képtelenség, mióta Lengyelország feldarabolgatott — a három nagyhatalmasság pórázán mozog s azt cselekszi, mit Szent-Pétervárott. Berlinben és Bécsben parancsolnak; mert a lengyel nemzet sorsa már régóta nem Lengyelországban intéztetik. „Hasztalan tiltakoznak a lengyelek, végre is csak az történik, mit a három udvar akar,” mondja Essen ismeretes emlékiratában, mely a lengyel történelemnek egyik legfontosabb kútforrása végnapjairól; azután így folytatja: „A hatalmasságok legönkényesebb szeszélyei megvalósulást nyernek Lengyelországban. Ismeretes, hogy a német császár azt követelte, miszerint egy egész városi tanács korbácsoltassék meg, mert állítólag vonakodott néhány katonai szökevényt az illető hatóságnak kiszolgáltatni . . . A porosz király pedig megtagadja a lengyeleknek azon szerződésileg biztosított jogát: hogy gabonájukat Szilézián keresztül szállíthassák . . . Az orosz sereg pedig erőszakosan szedi be a takarmányt lovai számára, anélkül, hogy annak árát, miként kötelezve van, megfizetné . . . Mindenütt erőszak és felfordulás, bárhova

tekintsünk . . . Ezen szomorú állapotok közepette jól esik itt-ott a tetterő egy szikrájával találkozni, mely arra mutat, hogy még nem aludt ki egészen a lengyel nemzetből a hazafiság és az akarat heve; csak hogy nyilvánulásai ritkábbak lesznek mindinkább. Hangos panaszokat lehet hallani a király személye körül és tanácsában; panaszokat, melyek az általános hangulatot leghívebben tükrözik vissza. Lengyelország e pillanatban egy újabb válság előtt áll, mely semmivel sem kedvezőbb az elsőnél, mely részleges szabadságába és függetlenségébe került. Mindenki el van készülve a szerencsétlen ország második feldarabolására melynek eshetősége mind valószínűbbé vált.”

Ilyen állapotban volt Lengyelország az orosz-török háború elején, azon emlékeztető országgyűlés idejében, mely 1788. október havában összeült. Az ellenzék zűrzavarából kiváltképen két főpártot látunk kiemelkedni: az egyik az orosz-ellenes párt, mely a király által elfogadott rendszert mereven elutasítja magától, s már az 1786-iki országgyűlésen feltűnést keltett heves támadásai által. Ezen párt most még szenvedélyesebb küzdelemre készült úgy Oroszország, mint Ausztria és Poroszország ellen. A másik párt az orosz-barátok pártja volt, mely jó részt titokban szötte szálait az ármány és fondorlatok segélyével, de elég jelentékeny volt, hogy az ellenzéknek sok gondot és fejtörést okozzon.

Oroszország mindjárt a török háború befejezése után egész erélylyel hozzálátott a lengyel ügyek végleges rendezéséhez; mi más szóval azt jelenté, hogy kész volt a fennforgó viszályos kérdéseket a fegyver élével megoldani. Frigyes Vilmos porosz király, II. Frigyes utódja hasonlóképen nem idegenkedett a fegyveres megoldástól, melyhez némi hábozás után Ausztria is hozzájárult. — A lengyel országgyűlés a maga részéről mindent megtett, hogy a dolgokat minél inkább élére állítsa. Ehhez járult, hogy Orosz- és Poroszország különböző érdekeik szerint versenyeztek egymással, a lengyel országgyűlés többségét megnyerni. A confederatio terve ismét szönyegre került, bár azt a múltak tapasztalatai korántsem ajánlották. Maga a lengyel főnemesség két ellenséges táborra oszlott; többen a legtekintélyesebb családok közül, így a Radziwil, Oginski és mások nyíltan a porosz javaslatok védelmezőinek jelen-

tették ki magukat, s hogy fellépésüknek több nyomatékot kölcsönözzenek, közvetlen összeköttetésbe léptek a berlini kormánykörökkel. — Így erősödött az orosz-ellenes párt Oroszország régi osztályszövetségesének híveivel; s Stackelberg gróf orosz megbízottnak elég dolga volt a helyzetet tanulmányozni s róla Szent-Pétervárra jelentést küldeni.

Alig tisztázódott a helyzet némileg, midőn az országgyűlés többsége — az orosz-ellenes párt — elrendelé, hogy a lengyel nemzeti hadsereg létszáma emeltessék 100 ezer főre. S a többség nagy lelkesedéssel szavazta meg a nem jelentéktelen költségeket; egyuttal pedig egy állandó katonai bizottság alakult oly czélból, hogy a hadsereg harczképes szervezéséről és eltartásáról gondoskodják. . . . „Ha ezen lelkesedés tartós maradt volna,“ mondja Essen idézett emlékiratában, „úgy az éjszaki népek történelmében korszakot alkotó jelentőséggel bír vala.“ De a külföldi hatalmasságok képviselőinek bizalma nem volt nagy a lengyel nemzet lelkesedésében; a terv, melyet a többség képviselt és Poroszország számításból támogatott, immár nem volt egyoldalúlag megvalósítható! — Lengyelország függetlenségének és nemzeti szabadságának visszaállítása csak azon tényezők hozzájárulásával volt remélhető, melyek által 1772-ben lételének ezen feltételeitől megfosztatott.

Jellemző világot vett Lengyelország politikai és közgazdasági helyzetére Hailes angol követ jelentése Carmarthen marquis miniszterhez 1788. október 20-ról, melyben többek közt a következők mondatnak: „Bizonyára csodálkozni fog és meglepetéssel veszi hírét ezen nagyszerű tervnek — a lengyel nemzeti hadsereg felállítása és Lengyelország függetlenségének visszaszerzése. — Azonban csodálkozása bizonyára csökkenni fog, ha azt mondom, hogy ezen fontos és nevezetes határozat meghozatott, még mielőtt valaki annak kivitelével és annak lehetőségével komolyan foglalkozott volna. — Mondom, senkisésem gondolt arra, hogy miként tartassék fenn a megszavazott nemzeti hadsereg. Ezen, nagy könnyelműséggel kimondott terv — s ebben bizonyára ön is egyetért velem — sohasem fog megvalósulni. Nem szándékom, önt hosszú és unalmas indokolással ezen ország nyomorúságos állapota felől felvilágosítani, s azért csak a következőkre szorítkozom. — Ezen országnak nincs sem kereskedelme, sem ipara, népessége pedig nemcsak nem

szaporodik, ellenkezőleg erős apadást mutat. Ezekből könnyű szerével bebizonyítható, hogy Lengyelország jelenleg nem képes még felét sem a nagy garral megszavazott nemzeti hadseregnek eltartani. Szolgáljon ezen példa annak megbírálására, hogy miként csinálnak itt politikát.“

Az angol követ véleménye korántsem állott egyedül; sokan gondolkoztak így, kik a lengyel viszonyokat ismerték s a nemzeti szalmatűztől nem sok eredményt ígérték. Ezalatt a porosz befolyás mind nagyobb tért foglalt a lengyel országgyűlésen; s kivált mióta az új berlini követ, Lucchesini marquis, Varsóba érkezett, a hangulat Oroszország ellenében mind erősebben és határozottabban nyilvánult. Midőn az országgyűlésen november 15-én a köztársaság viszonya Oroszországhoz szőnyegre került, Potocki Szaniszló gróf hevesen kikelt Oroszország beavatkozása és álbarátsága ellen, s azt követelte, hogy vonassanak vissza az orosz csapatok, melyek a szegény népet elviselhetetlen módon zsarolják, haladéktalanul Lengyelországból. Oroszország nem késett a válaszzsal, mely olyan volt, milyent a lengyelek Szent-Pétervárról várhattak. Az orosz csapatok nemesak vissza nem vonattak, ellenkezőleg garázdálkodásaikat és zsarolásaikat még kirívóbban folytatták. Ukrainában három új orosz ezred szállásoltatott el s mindennap érkezének panaszok az ország minden részéből, melyek az oroszok erőszakoskodásairól adtak hírt. Midőn Potocki gróf az 1789 elején a parancsokló orosz tábornagyot felkérte, hogy adna parancsot az orosz csapatok kivonulására lengyel területről, a tábornagy Jassyból keltezett levelében szó szerint a következőket válaszolta:

„Uram! Kétségbevonhatatlan tény, hogy mióta a béke Oroszország és Törökország közt megszakadt, a császárnő ő felsége seregei valának, melyek a lengyel köztársaság területét a törökök és tatárok pusztításai ellen megvédték. Általánosan ismeretes, hogy egy panasz sem érkezett hozzám, melyet nem siettem volna orvosolni; ismeretes továbbá, hogy az orosz hadsereg lengyelországi tartózkodása óriási összegeket hozott forgalomba, miáltal Lengyelország déli tartományai meggazdagodának; s ha mindezek daczára itt-ott mégis merültek fel apróbb visszaélések, melyek a legjobb intézkedések mellett sem kerülhetők ki, ezek korántsem indokolják azon felháborodást, melylyel az országgyűlés

kikel Oroszország ellen s mely nem csekély mértékben költi fel esodálkozásomat.“

Nem lehet csodálni, hogy ilyen körülmények közt a lengyel ügyek mindinkább összebonyolódának. Az országgyűlésen sokat és nagy hévvel beszéltek; tizennyolcz millió forint adót megszavaztak, mi az összes államjövedelmet 36 millió forintra emelé, melyből nem ugyan a megszavazott 100 ezer, de 50 ezer nemzeti harczosból álló sereget eltartani remélték. Jellemző, hogy a lengyel nemesség, melynek tíz százalékot kellett volna fizetnie, oly kevés becsületességgel járt el, hogy kevesebb jövedelmet vallott be s ennek folytán nehány kerület kivételével alig fizetett két-három százalékot.¹⁾ Természetes, hogy a hazafiatlanság eme nemét ellenségeik siettek felhasználni s belőle tőkét csinálni.

Minthogy Poroszország politikája oda volt irányozva, hogy Lengyelországból úgy az oroszokat, mint az ausztrialakat kiszorítsa, s így egymaga reá tehesse kapzsi kezét a szerencsétlen országra, Frigyes Vilmos az 1790. tavaszszal azt az utasítást küldé Varsóba, hogy a lengyel nemzeti hadseregből 24 ezer ember nyomuljon be Galicziába, az ausztriai részre esett tartományba s hozza azt lázadásba. Ezalatt maga a porosz király megszállja Krakkót, hogy a további hadműveleteket onnan vezesse. Így akarta Poroszország kijátszani korábbi szövetségeseit, de akarta kijátszani magát Lengyelországot, melynek legönzetlenebb védelmezőjének szerette nevezni magát.

Lengyelország viszonyát Oroszországhoz az 1775-iki békeokmány szabályozta, még pedig olyan értelemben, hogy az 1772-iki felosztás ténye a jövőben vita vagy alkudozások tárgyát többé nem képezheti. Az 1788-ban megnyitott és többszöri megszakítással egész 1792-ig működő országgyűlés a béke ezen alapját elvetette, miáltal a lengyel nemzet és Oroszország közt a szakadás ténynyé vált. Ehez járult, hogy, miként már láttuk, Poroszország vette át a védnöki szerepet Lengyelország felett, minek következtében az utóbbi viszonya Ausztriához is lényegesen megváltozott. A súrlódások és az ármányok, melyek minden oldalról gazdagon burjánzottak, megtették a többit, hogy a helyzet tarthatatlansága felett egyik fél sem lehete többé kétségben.

¹⁾ Hermann, VI. köt. 234. lap.

Így jött létre az 1791-iki választótörvény, mely Poniatowski Szaniszló Ágost halála után a lengyel koronát a szász választófejedelem tulajdonába engedi át; egyszersmind megszüntette a liberum veto jogot és helyette az általános szavazattöbbséget hozá be; végre eltörölte a birodalmi ú. n. változhatatlan tanácsot.

Az 1791-iki új alkotmány nagy örömmel és reményekkel tölté el a lengyel nemzetet; mindenki egy új és szebb korszak hajnalát üdvözlé benne. De az öröm közepette nem hiányoztak olyan hangok sem, melyek a régi pártviszályokra és egyenetlenkedésekre emlékeztettek. Akadtak olyanok is, kik az új alkotmány egyik vagy másik részével nem voltak megelégedve: a családi érdekek, a gyűlölet, a féltékenység most is felszínre kerültek, hogy az amúgyis súlyosan megpróbált nemzetet új válságoknak tegyék ki. Testvér testvér ellen foglalt állást. Potocki Ignác buzgó híve és barátja volt az alkotmánynak; míg fivére Potocki Felix annak legelkeseredettebb ellensége. Potocki Felix és párthívei, ezek közt Rzewuski Szevér és még többen, ellenzékét képezték az új alkotmánynyal szemben, mely ellen minden megengedett és meg nem engedett fegyverekkel küzdöttek. Miután az országgyűlés eme nagyfontosságú határozata ellen ünnepélyes óvást emeltek, a podoliai Targowicz városában egy külön confoederatiót alapítottak s azon kérelemmel fordultak a királyhoz, hogy védje meg a lengyel nemzet régi jogait s szabadítsa meg azon bajoktól, melyekbe az újítók és forradalmárok sodorták. A francia forradalom szelleme immár a Visztula mellett is kísértett, hol a párisi titkos szövetségek mintájára forradalmi körök keletkeztek, hogy az amúgyis számos bajokat újakkal szaporítsák.

Természetes, hogy a szent-pétervári kormány a targowiczi confoederatio mellett foglalt állást, mely az országgyűlés határozatát nem ismerte el; egyuttal a lengyel ellenzék védelmére két hadtestet rendelt a lengyel határookra. Az egyik hadtest Kachowski vezérlete alatt Bessarábiából jöven Wolhyniába nyomult; míg a másik Kretsetnikow parancsnoksága alatt Lithvániából rendeltetett Fehér-Oroszországba, hol a targowiczai confoederatio mintájára Wilnában hasonló ellenzéki szövetségzet létesült. Poniatowski Szaniszló a körülmények avagy tulajdon határozatlansága folytán mindjárt kezdetben az országgyűlés és azok pártjára

állott, kik a szakadást akarták Oroszországgal. Poniatowski, ki mindig eszköz volt azok kezében, kik közvetlen hatásukat tudták érvényesíteni jellemére, nemcsak Poroszországra, hanem Ausztriára, sőt Franciaországra is számított, melynek azonban e pillanatban elég gondja és baja volt önmagával is. Csak későn vette észre, hogy számításai és reményei az idegen segélyre — megcsalták.

Poroszország sohasem szövetkezett biztos kilátásba vett mellékezelők nélkül: s midőn az 1788-iki országgyűléssel, illetve Poniatowski Szaniszlóval az ismeretes védszövetséget kötötte, mely egyaránt Oroszország és Ausztria ellen volt intézve, azon reményben ringatta magát, hogy szövetségének jutalmául a lengyelektől megkapja az erős Thorn és a gazdag Danzig városokat, melyeket már II. Frigyes szeretett volna birodalmához csatolni. Azonban midőn a porosz követ Frigyes Vilmos eme kívánságával előállott, az országgyűlés a leghatározottabban megtagadta a király kívánságát. S az ellentállás oly makacs volt, hogy nemsokára meghidegíté a viszonyt Poroszország és Lengyelország közt; s miután a lengyel szövetkezet barátja, Hertzberg is megbukott, a berlini udvar azon meggyőződésre jutott, hogy úgy Thornt mint Danziget legkönnyebben megkaphatja, ha Oroszországgal szövetkezik. Nemsokára egy titkos megállapodás jött létre a berlini és szent-pétervári udvarok közt, melyhez Ausztria is csatlakozott, s melynek következtében az 1772-iki szövetségesek újrolag a lengyel határokon összpontosíták seregeiket, hogy a szerencsétlen ország még megmaradott részében is osztozkodjanak s ekképen teljessé tegyék Lengyelország megragadó bukását. Így indult meg az újabb történelem megindító tragoediája, mely egy nemzet halálával végződött.

A szövetséges hadak közösen megállapított terv szerint nyomultak be Lengyelországba. A koronahadakat Poniatowski József gróf, a király rokona vezérelte; azonban a korábbi lelkesedés heve nagyon aláhagyott s a régi párt-szenvedély most is érvényesíté káros hatását. Számosan azok közül, kik még röviddel előbb nagyhangú szónoklatokban hirdették hazafiságukat s ragaszkodásukat az új alkotmányhoz, a targowiczi confederatio mellé állottak. A megszavazott 100 ezer nemzeti harczos helyett apró töredékek s kisebb népesapatok állottak útjokat a szövetséges

hadaknak: s minden egység és taktikai vezetés nélkül egymás után szétszórattak a lengyel csapatok. Nem múlt el két hó s a lengyel nemzeti hadsereg felbomlott a nélkül, hogy nagyobb szabású ütközetre került volna a dolog. Csak Kosciusko Tádé, egy lithván nemes, ki nem régen jött vissza Amerikából, hol Washington zászlói alatt harczolt a szabadságért és gyűjtött magának hervadhatatlan babérokat, fejtett ki nagyobb és tartósabb ellentállást. Azonban immár a legnagyobb hősi erények sem valának képesek Lengyelország végzetes sorsát feltartóztatni. Kosciusko elhagyatva és megfogyva letette a fegyvert, hogy egy szerencsésebb pillanatban ismét kezéhez ragadja.

Lengyelország, mely ezer sebből vérzett s mely immár önmagában nem tudta többé feltalálni lételének feltételeit, azon hatalom védő karjai közé menekült, melytől szabadulást többé nem remélhetett. Poniatowski cserben hagyatva az országgyűlés többsége által s elárulva azoktól, kikben leginkább megbízott, II. Katalinhoz fordult, kinek trónját és történelmi hírnevét köszöné s bocsánatot esdve a múltakért, a császárnő védelmét kérte a maga és szerencsétlen hazája számára. S a császárnő, ki ezen eshetőségre régóta elkészülve volt, nemével a jóakaró kegynek válaszolt, kijelentvén, miszerint kész az ellenségeskedéseket beszüntetni, hogyha a lengyelek a targowiczai confoederatióhoz csatlakoznak s alávetik magukat mindenben az 1775-iki egyezségnek. És a király és párthívei meghajoltak a császárnő akarata előtt, mely elől kitérniök többé nem lehetett. A király példáját követték a legelőkelőbb és legtekintélyesebb országnagyok és udvari méltóságok, Kosciusko, Zajoncsek, Kolontai, Potocki Ignác és még többek kivételével; kik az 1791-iki május 3-iki alkotmányt aláírták s most részint Ausztriában, részint Németországban és Franciaországban kerestek menedéket.

A targowiczai és a vilnai confoederatio tagjai 1793. június 6-án Grodno-ban gyülekeztek össze közös tanácskozásra; s a király előülése mellett egy országgyűlést rögtönöztek, mely nem volt ugyan sem törvényes, sem helyes, de az utolsó, melyet a szerencsétlen nemzet teljes feloszlásának előestéjén tartott. II. Katalin azon ürügy alatt, hogy Lengyelország nyugtalan és viszálykodó elemeivel állandó veszélyt képez magára Oroszországra, el volt hatá-

rozva, a szerencsétlen és egész Európától elhagyatott szomszéddal végkép leszámolni. A grodnói országgyűlésnek jutott a szomorú feladat, Lengyelország második felosztásának művét előkészíteni. A grodnói országgyűlésen heves jelenetek folytak le; a nemzeti érzület még egyszer fellobogott, de melege nem volt képes a gyülekezetet tetterre lelkesíteni. Az orosz követ Sievers érvei győztek s az emlékezetes gyűlés azzal végződött, hogy a lengyel köztársaság területe ismét felére apadt le. Lengyelország második felosztása alkalmával 1793. július 11-én a régi orosz tartományok: Wolhynia, Podolia és Minszk, összesen 4600 mértföld és 3 millió lakossal Oroszországgal egyesítettek; míg Poroszország a nagy-lengyelországi vajdaságokat kapta Thorn és Danzig-gal. Ennek folytán a lengyel köztársaság területe 4000 földr. mértföldre apadt s a király és az ország rendei az 1775-iki egyezmény kibővítésével elismerték Oroszország fensőségét. Lengyelország ezen naptól kezdve egyszerű hűbéresévé süllyedt Oroszországnak. Poniatowski Szaniszló kötelezte magát, senkivel háborút nem kezdeni vagy szerződéses viszonyba lépni s a hadsereg létszámát 15 ezernél magasabbra nem emelni; a többi katonákat pedig vagy elbocsájtani, vagy orosz hadiszolgálatra utasítani. Nagyobb biztosíték kedvéért II. Katalin meghatalmazott minisztere, Igelström tábornok, megszállotta ezredeivel Varsót.

Mint már említők, a lengyel hazafiak engedve a szövetséges orosz-porosz hadak túlnyomó számának, letették a fegyvert s elhagyták hazájukat azon elhatározással, hogy a legelső alkalommal ismét visszatérnek, hogy újból felvegyék a harcot elnyomóik ellen. Kosciusko Olaszországba ment, míg Zajoncsek, Potocki Ignác és Kolontai Drezdában telepedének le, hogy minden pillanatban kéznél legyenek, hogyha rájuk szükség leend. . . . Hogy a hangulatot kikémlelje, Zajoncsek titokban megfordult Varsóban, hol azonban felismertetett. Poniatowski Szaniszló maga elárulá a hazafi jelenlétét Igelström tábornoknak; ki azonban elég lovagias volt, őt arra figyelmeztetni, hogy hagyná el rögtön Lengyelországot, ellenkező esetben kénytelen leend őt elfogatni. Zajoncsek eltávozott a fővárosból, de csak azért, hogy kitűzze a lázadás zászlóját.

Alig lobogott fel a szabadságharc tüze, midőn minden

oldalról tódult a fegyverfogható lakosság, hogy hazáját az idegen iga alól felszabadítsa. A forradalom kitörésének első hírére Kosciusko Krakóban termett, hol honfitársai őt mint a haza megmentőjét üdvözltek. Madalinski ezredes még fel nem oszlatott csapatával hozzá csatlakozott s a 300 gyalog és 1200 lovas vitézből álló kis de lelkesült sereg Kosciuskót kiáltá ki fővezérének. E pillanatban — 1794-ik márczius 24-én — Kosciusko egy forradalmi kiáltványt tett közzé, melyben fegyverhez szólítá a lengyel nemzetet s egyszersmind felkelésének okait kifejté. Másnap 300 kaszával fegyverzett paraszt csatlakozott a főparancsnok mellé s most megindult Kosciusko, hogy az oroszokkal megütközzék. Nemsokára 7000 oroszral állott szemben, de kik túlnyomó számuk dacára kénytelenek valának a hazaszeretet által lelkesített néphad elől meghátrálni. S Kosciusko nem állapodott meg ezen győzelemnél, nevének és diadalainak híre gyorsan bejárta egész Lengyelországot s mindenütt visszhangra talált, hol a szabadság szent hangzása tettekre ébreszté az embereket. Alig jutottak el Kosciusko győzelmeinek hírei Varsóba, midőn Igelström tábornok mindazokat, kik mint a forradalom barátai valának ismeretese, elfogatta és a prágai erődök — a lengyel főváros erőssége — börtöneibe záratta. Azonban ezzel csak olajat öntött a parázsra; a lelkesedés együtt növekedett az elkeseredéssel: magában Varsóban is kiütött a forradalom, az összeesküdtek most már nyíltan szították a lázadás tüzét s az öldöklésben több mint kétezer orosz katona lelte halálát. Maga Igelström tábornok, kit a lázadás, mint látszik, egészen váratlanul ért, elveszté fejét s varsói palotájában ostrom alá vétették a felkelők által s azon ponton állott, hogy egész tábornokarával megadja magát. Azonban a felkelők által neki engedélyezett meggondolási időt arra használta fel, hogy titokban elhagyva Varsót, a nem nagy távolban állomásozó porosz sereghez meneküljön.

A felkelés jól indult meg; Varsó példája lelkesítőleg hatott a többi lengyel városokra. Vilnában, hol Jazinski ezredes volt a felkelés feje, sokkal simábban győzedelmeskedett a forradalom. Jazinski az egész orosz helyőrséget minden vérontás nélkül fegyverletételre kényszeríté. A varsói és vilnai események hírére a chelm-i és lublin-i kerületekben is kitűzték a lázadás zászlóját; a tűz mind tovább

terjedett s most már egész Lengyelországot fenyegette. Lublinban három lengyel ezred, melynek legénysége orosz szolgálatra kényszerítették, a forradalom pártjára állott. Kik a lázadók közül az oroszok kezébe estek, irgalmatlanul kivégeztettek: így a hetmáji Kassakowski fivérével a püspökkel, továbbá Zabiello, Ozarowski és Ankiewie. A felkelés valódi lelke és központja Kosciuszko volt, ki fáradhatatlanul mindent maga tett, mindig ott volt, hol reá leginkább szükség vala, ki éjjel-nappal azon fáradozott, hogy hadseregének számát és harczképességét növelje. Hogy a parasztok közt minél nagyobb támaszra találjon, durva öltözkűket viselte, velük étkezett vagy nélkülözött s mindent elkövetett, hogy őket magához bilineselje.

Azonban a lelkes férfiúnak nagy hátrányára szolgált, hogy a lengyel nép alsóbb osztálya korántsem volt megérve a szabadságra s ennél fogva hidegen hagyaték azon magasztos eszmék által, melyek annak győzelmét előmozdítani vagy megteremteni segítik. Midőn a porosz király Frigyes Vilmos a varsói felkelésről értesült, a fővárost megmentendő, egy erős sereg élén oda sietett. Azonban háta mögött Dombrowski fellázította Posent és környékét s a királynak nem maradt más hátra, mint lehető gyorsasággal Poroszországba visszasietni. E pillanatban lángokban állott egész Lengyelország; Kosciuszko és társainak győzelmei csodásan felvillanyozták a még röviddel elébb tétlen és a kétségbeesés megadásában sínyló tömegeket; mindenki hazája szabadságáról, függetlenségéről ábrándozott s vérmes reményekkel tekintett a jövőbe.

Azonban a kedvező híreket nemsokára rosszak váltották fel. A túlnyomó erő s talán a katonai taktika fölénye kezdenek érvényesülni s ezzel együtt hanyatlani kezdett a lengyelek hadiszerencséje is. II. Katalin a gyors és erélyes, de kemény és kíméletlen katona Souwórow kezébe adta az orosz hadsereg feletti vezényletet. Souwórow erős csapást akart mérni a lázadók fejére; intézkedéseit éles áttekintés és előrelátás jellemzők. Terve volt a Fersen parancsnoksága alatt álló dandárral egyesülve, erős támadást intézni a felkelők főhada és azok vezére Kosciuszko ellen. Kosciuszko, ki az ellenség tervét átlátta, a két sereg egyesülését minden áron meg akará akadályozni; közte és Fersen tábornok közt 1794-ik október 4-én heves és elkeseredett harczra került

a dolog Maciejowice közelében; a lengyelek a kétségbeesés elszántságával mérkőztek meg a túlnyomó ellenséggel, de vitézségüket, halálmegvetésüket nem koronázta a megérdemelt siker; a szerencse elpártolt a hazájáért, szabadságáért és nemzeti függetlenségeért harczoló néptől. . .

Pedig még röviddel elébb maguk az oroszok is kétségbeestek sorsuk felett! II. Katalin a legnagyobb zavarban és kimondhatatlan nyugtalansággal eltelve leste a híreket a lengyel harcztékekről, s midőn azok mind kedvezőtlenebbek valának, egy férfiút keresett, kire Lengyelország végleges megsemmisítésének munkáját bízhatta. E férfiút megtalálta az öreg csatahős Ruménzow tábornagyban; benne összpontosult a császárnő minden reménye, midőn őt a Lengyelországba rendelt újabb hadak élére állította. „Ön tudja,” így hangzik a császárnő levele az öreg tábornagyhoz, „mily kegyelettel őrizi meg a haza az ön dicső tetteinek emlékét, s mint örül a hadsereg, ha megtudja, hogy az általánosan tisztelt Belizár veszi kezébe a főhadparancsnoki pálczát, hogy a felkelőket megfenyítse.” Ruménzow, ki megúnva a méltatlan versengést Potemkinnal, az otsakowi győzelem óta tétlen szemlélődésben tölté napjait kis-oroszországi jószágain, az utolsó időben súlyos testi bajoktól környezve, nem vágyódék vissza a tettek színpadára. De a derék katona, a sár szélén bár, teljesíteni akarta kötelességét. „Mit tehetnék egyebet,” írja válaszában a császárnőnek, „mint hogy felseged parancsát követve, még meglévő végső erőmet, utolsó csepp véremet hazámért feláldozzam.” S Ruménzow átvette a fővezérséget Lengyelországban s Souwórowban oly segítőtársra talált, kiben nemcsak feltétlenül megbízhatott, hanem ki nyomdokaiban haladva, az agg fővezért nemsokára pótolni volt hivatva.

A maciejowicei véres harczot Souwórow azzal vezette be, hogy a felkelők hadait Sierakowski és Makranowski vezérlete alatt Brzesc közelében megverte és szétszórta, miáltal nyitva állott előtte az út Varsóba. A maciejowicei nap egy csapással végett vetett a lengyel hazafiak reménykedéseinek. Kosciuszko egész hada tönkre ment vagy fogságba került; maga a hős oroszánbátorsággal harczolt az utolsó pillanatig s midőn végre sebektől borítva kiesett a kard kezeiből s az oroszok fogságába került, bánattól kesergő szívvel kiáltá fel a szomorú jósigét: „Finis

Poloniae!“ . . . . S valóban, Lengyelországnak vége volt: Kosciuskót senki sem volt képes pótolni: lángoló hazaszeretete, nem mindennapi katonai erényei és önzetlen odaadása, oly eszmények valának, melyek nemes összességükben csak felettén ritkán találhatók fel a történelemben. . . .

A harc ugyan még tovább folyt: a felkelés vezértársai a kétségbeesés reménykedésével csüggenek az idegen segély megvalósulásán, ámbar erre a legesekélyebb kilátás sem mutatkozott; majd Franciaországtól, majd Törökországtól vártak segítyt, majd — s ezek valának a legtöbbben — egy szerencsés véletlen bekövetkezésétől tették függővé a maguk és hazájuk sorsát. Alig egyesült Souwórow Fersen dandárával, midőn a Ruménzowtól nyert utasítás szerint az erősen megszorodott hadsereg Varsónak vette útját, hová nemcsak a felkelés vezérei menekülének még megmaradt csapatokkal, hanem óriási tömegekben özönlött a menekülő vidéki lakosság is, azon reményben, hogy a főváros és kivált a Visztula túlsó partján elterülő prágai várerősségek biztos menedéket nyújtanak számukra.

Souwórow nyomban követte a menekülőket s majdnem velük egy időben érkezett a város falai alá. Varsó illetve Prága ostroma nem tartott sokáig: Souwórow nem engedte kipihenni a szerencsétleneket s már másnap, november 2-án általános rohamot vezetett a prágai külváros és erősség ellen, melyet négy órai véres és heves küzdelem után elfoglalt. Borzasztó volt a vérengzés, mely az erősség elfoglalását követte; az orosz katonák böszült fenévadakként gyilkoltak, öltek, pusztítottak mindent, mi kezük ügyébe esett; katonák, polgárok, nők, gyermekek, aggastyánok kímélet és könyörület nélkül kardélre hányattak; sem nem, sem kor vagy tekintély nem részesült kegyelemben vagy elnézésben. Több mint húszezerre ment azon szerencsétlenek száma, kik e napon az orosz fegyverek alatt elvéreztek; s a füstölgő romokon s a véres holttestemen keresztül tartá a győző Souwórow bevonulását a lengyelek fővárosába. A felkelő csapatok, amúgyis erősen megfogyva, egymásután letették a fegyvert s meghódoltak az erőszaknak vagy pedig szétoszolva bujdosásra adták magukat. Orosz- és Poroszország pedig kényelmesen megosztzkodának egy zsákmányon, melyet tőlük senkinek sem volt bátorsága

elvitatni. Így semmisült meg Lengyelország végképen, kétszer felosztva, harmadszor eltörölve az államok és nemzetek sorából; s Európa, mely a legborzasztóbb forradalom és átalakulás küszöbén állott, nem tett semmit, hogy az égbekiáltó igazságtalanságot megakadályozza. S az idő szentesíté a legrútabb erőszak művét.

Szomorú sors várakozott a felkelés vezetőire, kik az oroszok kezébe estek. Míg maga Poniatowski Szaniszló Ágost, az utolsó lengyel király, Grodnóba küldetett száműzetésbe, hol életét azon kegydíjon tengeté, melyet számára II. Katalin utalványozni jónak látott, addig Kosciusko, Potocki Ignác, a hazafias érzelmű bankár Kapusztka és mások Szent-Pétervárra vitetvén, börtönbe vettek, míg nem perük elintézését nyert. Hasonló sors érte a tehetséges fiatal költőt és Kosciusko barátját, Niemcewicz-et, ki a vezér oldala mellett harcolva került az oroszok fogságába. II. Katalin kiváltképen költeményei miatt neheztelt Niemcewiczre, melyekben a császárnőt a gúny és gyűlölet minden eszközével támadta vala meg.

A prágai véres nap híre rémülettel tölté el Lengyelországot, mely még egyszer felosztás alá került. Szt.-Pétervár, Berlin és Bécs között sűrűn közlekedtek a futárok, hogy a nemzeti és állami megsemmisülés műve minél gyorsabb befejezést nyerjen. A lengyel királylyal majdnem egy időben mondott le Biron János a kurlandi hercegség amúgyis régóta csak névleges jogáról s Lithvánia, Grodno és Kurland véglegesen egyesítették az orosz koronával. A krakkói vajdaság, továbbá Szandomir és Lublin Ausztriának engedtetének át; míg Poroszország a varsói hercegséggel gyarapítá gyorsan felszorodott tartományainak számát. Az Oroszországhoz kapcsolt tartományok lakosai orosz törvények alá helyeztetek s a czári birodalom közigazgatási kormányzata reájuk is kiterjesztetett. Így valósult meg Nagy Péter terve nem egészen hetven évvel halála után.

Tizenharmadik fejezet.

II. Katalin császárnő. (Befejezés.) 1762–1796.

II. Katalin hatalmának magaslatán. — III. Gusztáv halála. — Szövetség Franciaország ellen. — Háború a Kaukázusban. — Francia emigráció Szt-Pétervárott. — Gróf Eszterházy. — Udvari pártok. — II. Katalin halála. — Törekvései. — Címei. — II. Katalin jellemzése. — Az orosz hadsereg és pénzügy 1795-ben. — II. Katalin munkatársai. — Egyeduralom. — Nevelés, felvilágosodás, oktatás, művészet és tudomány. — Irodalom — II. Katalin mint író. — II. Katalin alkotásai.

Lengyelország utolsó felosztásával elérkezünk II. Katalin uralkodásának végső vagy befejező alkotásához. Mi még hátra volt, csak betetőzésének tekinthető ama hatalmas szervezetnek, melyet Nagy Péter megkezdett. S valóban, rendkívüli és meglepő volt az, mit III. Péter özvegye létesített, rendkívüli, mert saját alkotó erejével hozta létre: meglepő, mert szilárd és megingathatatlan alapokra fektet. De mielőtt alkotásaival és azok részleteivel behatóbban foglalkoznánk, vessünk egy pillantást Oroszország viszonyára Franciaországhoz, mely ezen időben élte történelmének legrémesebb napjait. S itt Svédországgal és Ausztriával kell kezdenünk.

II. Katalin, ki jól ismerte azon elemeket, melyek a Bourbonok trónját Franciaországban felforgatással fenyegették, előre látta azon eseményeket is, melyek a világot nemsokára alapjaiban megrázkódtatták. Addig, míg a török háborúval és a svédekkel volt elfoglalva, szemben a franciaországi eseményekkel várakozó állást foglalt el s cselekvényeit a jövő fejleményeitől tette függővé. II. Katalin természeténél és politikai meggyőződésénél fogva nem volt barátja a forradalomnak, ámbar maga is ennek köszönhető trónját; s azért a Liberté, Fraternité és Egalité lelkes szavatai

nem találtak visszhangra lelkében. Azonban III. Gusztáv, a regényes hajlamú svéd király nem állapodék meg a pusztá megfigyelésnél s egy hadjárat eszméjével foglalkozott, melynek célja a trónvesztett francia királyi család visszahelyezése és a monarchiai eszme diadala volt. Mennél kivihetlenebbnek látszott ezen terv, a király annál makacsabban ragaszkodék hozzá. S midőn II. Katalin a fellengős hajlamú szomszéd újabb rögeszméjéről tudomást nyert, stockholmi követét, Stackelberg grófot megbízta, hogy adná tudtára a királynak, miszerint Oroszország hajlandó 12 ezer emberből álló segélyhaddal és 300 ezer rubel évi segélypénzzel támogatni a tervezett vállalatot a francia köztársaság ellen. Valószínű, hogy a császárnő csak a svéd király ismeretes hiúságának kívánt kedvezni ezen ajánlattal, melynek kivihetőségében bizonyára maga sem hitt. — III. Gusztávot egy újabb csalódástól kímélte meg sorsa, mely e pillanatban erőszakosan határt szabott életének. Az általános elégtelenség Svédországban tetőpontjára hágott s kiváltképen a nemesség volt az, mely minden áron trónváltozásra törekedett. Három fiatal ember: gróf Horn, Ribbing és Ankerström vállalkozott arra, hogy a királyt eltegye láb alól. Sorsot húztak, hogy ki ölje meg a királyt, s a véletlen Ankerströmet jelölé ki a gonosz tett végrehajtására. Egy álarczosbál alkalmával, melyen a király is részt vett, a tolongásban Ankerström oldalba lövé egy pisztolylyal a királyt, ki a merényletet követő negyedik napon sebezése következtében meghalt, 1791-ik márczius 29-én. Nehány héttel előbb II. Lipót is elköltözött az élők sorából, úgy hogy mindketten, kik a francia királyi család megmentésére akartak vállalkozni, majdnem egyszerre léptek le az élet színpadáról, mely a történelem színpadja is.

Most Oroszország vette kezébe a veszélyeztetett monarchia ügyét: tette és ellentállásra buzdítá úgy Ausztriát mint Poroszországot: a Franciaországból menekülő emigránsokat pedig tárt karokkal fogadta. De a Franciaország ellen szövetkezett hadak nem voltak szerencsések; úgy a Rajna mellékén, mint Németalföldön érzékeny vereségeket szenvedtek s a forradalom győzedelmeskedett. Ilyen körülmények közt úgy Poroszország mint Spanyolország lemondtak a háború folytatásáról és békét kötöttek Franciaországgal, míg a német császár nagy ügyvel-bajjal tudta országainak

határait megvédeni. A német császárnak most egyedüli szövetségese Oroszország volt, mely makacs támadására készült a forradalomnak. A szent-pétervári angol követ, lord Whitworth, ki jól ismerte a császárnő gondolkozásmódját, egy hármasszövetség létrehozásán fáradozott: Oroszország, Ausztria és Anglia között, melynek éle természetesen Franciaország ellen volt intézve. II. Katalin elfogadta az angol követ javaslatát s beleegyezett, hogy az orosz tengeri had az angollal egyesülve működjék, Ausztriának 60 ezer emberből álló segélyhadat ígért s már kiadta a parancsot, a hadsereg csoportosulására. . . . Azonban még mielőtt a hármasszövetség szerződésileg létrejött volna, II. Katalint kiragadta a halál az élők sorából s nagyramenő terve: Franciaországban visszaállítani a monarchiai intézményt és megfékezni a forradalmat — hajótörést szenvedett. Tervét csak húsz évvel később segíté megvalósítani unokája: I. Sándor császár.

Röviddel a császárnő halála előtt heves harc zaja zavarta meg a békét a birodalom dél-keleti határszélein. Mohamed Aga bitorlás útján urává tévén magát a perzsa birodalomnak, fegyveres erővel betört Gruzsiába s hatalma alá hajtotta a hegyi fejedelmeket, kik már régóta elismerték Oroszország fensőségét. A császárnő röviddel halála előtt Szubow Valerián gróf vezérlete alatt egy erős hadat küldött a Kaukázus vidékére, oly czélból, hogy onnan a perzsákat kiűzze s a benszülött fejedelmeket ismét fenhatósága alá vezesse. Szubow ezen megbízatásnak teljes mértékben megfelelt: miután a perzsákat a határokon visszakergette, fegyveres kézzel elfoglalta Derbent, Baku és Gansa városokat s épen azon ponton állott, hogy győzedelmes fegyvereit átvigye magába Perzsiába, midőn híre érkezett a császárnő halálának, mely feltartóztatá győzedelmes útjában. Ámbár utódja I. Pál császár visszahívta Szubowot, működésének jótékony eredménye félreismerhetetlen volt, mert a birodalom ezen része azontúl hosszabb békének örvendett.

Egyébiránt II. Katalin életének utolsó pillanatáig nagy érdeklődéssel és figyelemmel kísérte az eseményeket, melyek színhelye Franciaország volt. Röviddel III. Gusztáv svéd király és II. Lipót császár halála után, kik a Franciaország ellen irányzott liga fejeinek tekintettek, tudtára adta a francia köztársaság szent-pétervári követének, miszerint

szívesen venné, ha Oroszországot elhagyná; bizonyára — és nem ok nélkül — attól tartott, hogy a forradalmi eszmék birodalmában is elterjednek. A francia követ nem vonakodott a császárnő kívánságát követni és elhagyta az orosz fővárost. Midőn búcsúkihallgatáson fogadta a császárnő, a következő jellemző nyilatkozatot tevén: „Sajnálom távozását uram, de én aristokrata vagyok, mert hivatalomnál fogva annak kell lennem, s így nem férünk meg egymás mellett.“ S ámbár a francia szellemnek azontúl is nagy csodálója maradt, a francziákat gyűlöletével halmozá el. S ezen gyűlöletétől még unokáinak nevelőjét, a svájcei származású kitűnő bölcsest La Harpe-ot sem kímélte meg. Azonban La Harpe a trónörökös Pál nagyherceg védelme alatt állott s ez elég biztosíték volt arra nézve, hogy kellemetlen zaklatásoktól, melyeknek a többi köztársasági gondolkozású francziák kitéve valának megkíméltsétek.

Egyébiránt a francia emigránsok Szent-Pétervárott jelentékeny szerepet játszottak s szívesen látott vendégek valának kíváltképen az udvar körében. Élükön a francia hercegek külön megbízott a gróf Eszterházy állott, a magyar főúri családnak Franciaországba szakadt ágából; egy büszke és „nyomorult“ udvaronc, mondja Castéras, korlátolt belátással s felettén kellemetlen alakkal, ki durvaságait nemes komolyságnak szokta nevezni s nagy imádója volt a korlátlan királyságnak, melyet Nagy Károly alkotásának nevezett. Különbösen csak hízelgése által tudta magát úgy a császárnő, mint bizalmasa Szubow kegyeiben fenntartani. Az Eremitageban, II. Katalin ezen Trianon-jában nem ritkán nagy társaság gyűlt össze, s ilyenkor mindig ott volt gróf Eszterházy kis fia is, kinek ilyenkor a nagyúri vendégek mulatságára a jakobinusok kedvelt dalait kelle énekelnie; nem ritkán felhangzottak a Marseillaise, Ça ira, a Carmagnole stb. a jelenlévők kaczagása közepette. Eszterházy szegény embernek adta ki magát Szent-Pétervárott s ezen úton a császárnőtől jelentékeny évdíjt csikart ki, továbbá egy szép lakházat és különféle értékes ajándékokat. Castéras azt is beszéli róla emlékirataiban, hogy kis fiát koldulásra tanítás, rosszúl öltöze, hogy ezáltal a császárnő szánalmát felébreszsze.

A francia emigracio tagjai közt találjuk Szent-Pétervárott még Bombelles grófot, ki nagyúri tékozlásai által vonta magára a közfigyelmet; továbbá Saint Priest grófot,

kit a császárnő nagy tiszteletben részesített és kegyeivel halmozott el: s mert éles tekintettel és belátással bírt. Katalin több kényes jellegű küldetéssel bízta őt meg a különböző udvaroknál. Choiseul Gouffier semmivel sem volt kevesebb értékű Saint Priest-nél, azonban nem tűnt fel, mint amaz, mert szerencséje nem volt oly állandó . . . Calonne is megfordult Szent-Pétervárott, állítólag hogy a császárnőnek egy pompás és értékes képgyűjteményt megvételre felajánljon, voltaképen pedig azért, hogy az emigrált francia hercegek érdekében Oroszországot tettelegesen felépítésre rávegye. De Eszterházy ellene dolgozott e tervnek épen nem önzetlen okokból, és Calonne küldetése eredménytelen maradt. Calonne Szent-Pétervárott tartózkodása alatt legtöbbet érintkezett Suwalow grófnővel, a fiatal Sándor nagyherceg nejének. Erzsébetnek bizalmas udvarmesternőjével.

A francia emigránsok száma Oroszországban jelentékenyen szaporodott, midőn az Artois gróf is igénybe vette II. Katalin vendégszeretetét. A királyi vérből származott menekült egyébiránt sok bajt és kellemetlenséget okozott a császárnőnek, ki tekintettel vendégének magas származására bizonyos fényvel vette őt körül, mely az orosz államkincstárnak óriási összegekbe került s nem egy alkalommal elégtelenségre szolgáltatott okot a közvéleménynek. Nem csoda, ha a császárnő egyszer vagy másszor értésére adta vendégének, hogy nagyon jó néven venné, ha elutazását siettetné. Nagy megbotrátkozást szült még az udvari körökben is, hogy Artois gróf mint francia trónkövetelő lépett fel az orosz fővárosban s az ott egybegyűlt emigránsoktól a hűség esküjét követelte. Azok, kik ezt letenni vonakodtak, Oroszországból kímélet nélkül kiutasítottak. Artois gróf kíséretében voltak különböző nagy hangzású címeken: Roger Damas gróf, d'Escars. Roll ezredes és az arrasi püspök mint titkos tanácsadó. Úgy látszik, Artois gróf nem érezte magát egészen jól az orosz főváros légkörében, mert a császárnő udvariasságból eredő marasztalása dacára nemsokára elhagyta Szent-Pétervárt és átköltözött Angliába. Távozásának talán az emigránsok örültek legjobban.

A szent-pétervári udvar 1794-ben két ellenséges pártból állott. Az egyik élén Bezborodko gróf — a császárnő természetes fia, mint nyilvánosan beszélték — a Woronzow-ok

és az öreg Ostermann, a szibíriai száműzetésben elhalt egykori nagykanzellár fia állottak. Ezen párt a trónörökös Pál nagyherceg nevével fedezte magát és nem mindig kifogástalan úzerkedéseit, ámbár az utóbbi nem egyszer minden közösséget vele megtagadott. A másik párthoz tartoztak: Szubow gróf, egyike a császárnő legutolsó kegyenceinek, továbbá Markow és Soltikow Nikita, egy ravasz és kapzsi udvaronc, ki a trónörökös gyermekeinél főudvarmesteri hivatalt viselt; egyébiránt a kegyenczek uszályhordozójának tartaték. A Szubow család nem származott előkelő vérből, a következő négy fivér atyja uzsorás hírében állott, ki, mint mondták, nem egészen tisztességes úton szerezte nagy vagyonát. Az idősebb, Szubow Nikita, kitűnő és vitéz katona volt s Souwórow leányát vette nőül. A másik, Szubow Valerián, a perzsák réme és a kaukázusi vidék békítője, hasonlóképen jeles katona hírében állott, ki a lengyel hadjárat alkalmával egyik lábát veszíté. A harmadik, Szubow Sándor, a császárnő bizalmas kamarása, egy nagyravágyó de tehetséges férfiú, ki később mint belügyi és pénzügyi miniszter is jó emléket hagyott hátra. Végre Szubow Plato, ki Valeriánnal majdnem egy időben dicsékedheték a császárnő kegyével. A kiváló és kitűntetett kegyenczek közül Szoltykow és Poniatowski Szaniszló után Orlow, Lanskoj és Potemkin következtek, kiknek örököseinek tekinthető a két Szubow.

Lengyelország teljes megsemmisítése után II. Katalin Repnin hercegre bízta az új szerzemények berendezését és kormányzását: majd miután Svédországgal védszövetséget kötött, Franciaország ellen és a perzsázavarok lecsendesítésére kegyenczét Szubow Valeriánt a dél-keleti határtartományokba küldé; a császárnő, mintha végórájának közeledését érezte volna, kizárólagosan családjának látszott szentelni még hátralévő napjait. Miután idősebb unokája, Sándor nagyherceg 1793. május 21-én Lujza bádeni hercegnővel házasságra lépett, a császárnő második unokájának, Konstantin nagyherceg házasságának tervével volt elfoglalva. Szász-Koburg herceg három hajadon leányát Szent-Pétervárra hozatá s közülök hosszú töprengés után a legfiatalabbat választá, kivel a fiatal nagyherceg 1796. február 14-én lépett házasságra s ki az orosz-görög egyház kebelébe lépven, Anna Fedorowna nevet kapott.

Ez volt a császárnő utolsó nevezetes intézkedése családjá érdekében.

II. Katalin harmincznégyévi uralkodása alatt sohasem szűnt meg azon reményben ringatni magát, hogy az ozmánokat sikerül Európából kiűznie és a Balkán félsziget tartományaira reá tenni kezét, miként a szerencsétlen Lengyelországra. Konstantinápoly volt egész hosszú uralkodásának végeczélja, lelkének eszménye, politikájának befejező köve: s valóban nem rajta múlt, hogy ezen forró óhajta nem mene teljesülésbe. . . A földi nagyság és határoltág végéhez közeledék; a nagy sikerek, a fényes eredmények után beköszöntött a végesség; az árnyék leszállott az életre, hogy azt eltakarja, de alkotásait nem tudta megsemmisíteni. November 9-én reggel még megszokott dolgai után látott a császárnő, megitta szokásos reggelijét, mely egy csésze kávéból állott, azután egy mellékterembe távozott. Miután húzamosb ideig nem tért vissza, komornái aggódni kezdenek és benyitának; azonban legnagyobb rémületükre a császárnőt a földön elterülve találták, lábbal az ajtó felé, melyen az imént belépett. Bizalmas udvari orvosa Rogerson azonnal kéznél volt s a bajt, mely az uralkodónőt érte, szélüdesnek nevezvén, kétszer eret vágott. Egy pillanatig úgy látszék, mintha a császárnő magához térne, azonban beszélni nem tudott; majd ismét rosszabbra fordult állapota s a nélkül, hogy eszméletét visszanyerte volna, esti 10 órakor minden nagyobb halálküzdelem nélkül a túlvilágba költözött. Fiát, a trónörökös Pál nagyherceget, ki e pillanatban Gatsinában tartózkodott, rögtön értesíték a császárnő állapotáról. A nagyherceg sietve jelent meg anyja betegágyánál s miután az uralkodónő örökre lezárta szemeit, fia mint I. Pál egyhangulag kikiáltaték az oroszok császárlának.

II. Katalin, ki a címek iránt mindenkor feltűnő hajlandóságot árult el, a császári címet is szabályozta, melynek folytán az uralkodói cím a következőleg állapított meg: „Egész Oroszország császárnője és egyeduralkodója: Moszkva, Kijew, Wladimir és Novgorod császárnője; Kazán, Asztrachán és Szibiria czárnője; a tauriai chersonesos czárnője; Pskow úrnője; Szmolenszk nagyfejedelemnője; Eszthland, Livonia, Karélia, Twer, Iugaria, Permia, Wjétka és Bolgária hercegnője; Lengyelország királynője; Lithvánia nagyfejedelemnője; Podolia, Wolhynia, Kis- és Nagy-

Oroszország nagyfejedelemnője: Nisnij-Novgorod, Tsernigow, Rjezsán, Polotzk, Rostow, Jaroszlawl, Bjelosero, Udoria, Kondia, Witebszk, Msztiszláv nagyfejedelemnője s az összes éjszaki vidékek úrnője; az aweriai, kartaliai, gruziai czárságok úrnője s a kabardiai tartomány úrnője; a tserkessz és gonskii herezegek úrnője és örökös úrnője és uralkodója számos más tartományoknak.“

Ami II. Katalin külső megjelenését illeti, kiváltképen életének utolsó éveiben korántsem nevezhető vonzónak és megnyerőnek. Ifjúságában meglepő szépnek tartaték, s még későbbi éveiben is megőrizte bizonyos nemét a bájnak és női méltóságnak. Jól termett közepmagassággal birt, fejét kissé magasán hordá, minek folytán jóval nagyobbak látszott alakja is. Nagy és nyílt homlokkal birt s erősen hajtott orral, szép teli ajkakkal és kis szájjal; álla kissé hosszas de azért formás volt, haja gazdag és gesztenyebarna, erősen hajlott szemöldei és kék szemei, melyekből nem ritkán valódi, de sokszor tettetett szendesség sugárzott. mondja Castéra; legtöbbször azonban tekintete erőt, büszkeséget és önérzetet sugárzott, miként nőknél csak nagyon ritkán. Arcza kifejezésteljes és élénk volt, de azért sohasem árulta el lelkének érzelmeit és háborgásait, melyeket ellenkezőleg nagyon jól tudott elrejtteni. Közönségesen orosz nemzeti ruhát viselt, többnyire zöld színűt, az oroszok ezen kedvencz színét, meglehetősen rövid szoknyát, mely felett előlről egy mellényféle felsőt viselt, melynek szűk újjai hosszan lelógtak. Gyengén porozott haja gazdag fűrtökben válláig omlott, fején pedig gyémántoktól ragyogó kis sipkát hordott. Életének utolsó éveiben nagyon erősen pirosítá magát, mert még mindig nem tudta megszokni a vénséget, melynek nyomait szerette minden módon elenyésztetni. Hogy ezt a lehetőségig elérje, szigorún szabályozott életmódot követett, melytől a legritkább esetekben tért el. Reggel keveset, délben nagyon mérsékelten étkezett, este pedig sohasem evett, mert az elhízástól félt, ámbar ezt mégsem tudta egészen megakadályozni.

Az orosz hadsereg 1795-ben II. Katalin alatt 8 hadtestből állott, melyek mindegyike 50 ezer embert számlált s egy külön parancsnokló tábornokkal birt.

1. A finnországi hadtest a császárnő unokatestvére, Anhalt herceg parancsnoksága alatt.

2. A livoniai hadtest, parancsnoka Szoltykow Iván tábornagy.

3. A moszkvai hadtest, parancsnoka Prozorowskij tábornok.

4. A fehér-oroszországi hadtest Michelson tábornok alatt.

5. A ukrainai hadtest, parancsnoka Souwórow Rimnikskij tábornagy.

6. A kaukázusi hadtest, élén Gudovics tábornokkal.

7. Az ural-ufai hadtest, parancsnoka Rek tábornok.

8. A szibíriai hadtest, melynek parancsnoka a derék katona hírében álló Strandmann tábornok volt.

A nyolcz hadtest összes létszáma 400 ezer emberből állott; ehhez járult a tűzéréség 30 ezer emberrel, melynek főparancsnoka a kegyencz Szubow Plato gróf volt; továbbá a három gyalog- és egy lovastestőrezred, melyek létszáma 10 ezer ember volt; végre a doni kozákok, a tauriai tatárok, továbbá kalmükkök és más hordabeli harczosok 120 ezer ember, úgy, hogy II. Katalin halálakor az orosz hadsereg létszáma a birodalom 40 milliót számláló népessége mellett 560 ezer vitézből állott.

A szárazföldi hadsereg mellett jelentékenyen növekedett II. Katalin uralkodása alatt Oroszország tengeri hadereje is. Kronstadt és Rewal voltak a Balti tenger főhadi kikötői, hol szüntelen nagy munkássereg volt elfoglalva a hajógyárakban. A hajóhad létszáma az 1795 elején a következő volt: 40 sorhajó, 16 fregatte; azonfelül nagyszámú bombahajók és kisebb-nagyobb ágyúaszádok és szállító dereglyék; azonfelül 400 evezős hajó a Balti tengeren, mindegyik legalább egy ágyúval. A Fekete tengernek külön hajóhada volt, melynek alapját hasonlóképen I. Péter veté meg. Létszáma 1794 elején a következő vala: 8 sorhajó, mindegyik 66 egész 74 ágyúval és 12 fregatte, melyek ágyúszáma 36 és 40 közt váltakozott; azonfelül mintegy 200 különböző nagyságú és rendeltetésű jármű. A Kaspi tenger hajóhada, mint a legrégibb, melyet még Nagy Péter atyja Alexej Michailovits császár alapított, ezen időben 3 fregatteből s öt ágyúaszádból állott.

Oroszország összes bevételei 1795-ben a következő tételekre oszlottak:

I. Oroszország rendes bevételei - fejadó, bányá- és vámjövedék stb.	összesen	32,500.000 rubel,
II. Tauria és Kaukázus	„	3,000.000 „
III. Lengyelország	„	7,000.000 „
IV. Kurland	„	2,500.000 „
	Összesen	45,000.000 rubel.

A kiadások ezen bevételekkel szemben aránylag felettén esekélyeknek mondhatók; s a következőkre oszlottak:

I. A szárazföldi hadsereg fenntartása évenként került	6,000.000 rubel,
II. A tengeri had fenntartása	1,500.000 „
III. Egyéb kiadások összesen	3,500.000 „
	Tehát összesen 11,000.000 rubel;

miből világosan kitetszik, hogy évenként 34 millió rubel felesleg mutatkozott, mely az igazságszolgáltatás, különböző tan- és emberbaráti intézetek fenntartására, kegydíjakra, ajándékokra és az udvartartásra fordított. Azonban ezen jelentékeny összeg korántsem bizonyult elégségesnek s így a megtakarítás csak látszólagos vala. II. Katalin kifogyhatatlan bőkezűsége, melyet kiváltképen kegyenczeivel szemben érvényesített, óriási összegeket követelt, melyeket ez idő szerint Oroszország nem volt képes előteremteni; s azért a császárnő sokszor volt kénytelen külföldön kölcsönöket kötni; így Genuában, Amsterdamban és Velenczében jelentékeny számú hitelezői valának.

Castéras hosszú kimutatását közli azon összegeknek és értékeknek, melyekkel II. Katalin számos kegyenczét árasztá el. Így az öt Orlov fivér összesen 17 millió rubelt nyelt el; Potemkin ellenben 50 milliót; a két Szubow együtt jóval többet 3 milliónál, aránylag nagyon rövid idő alatt. Ezen számítás szerint, — melynek valódiságában nincs okunk kételkedni, mióta a történelmi kritika Castéras sokáig kétségbevont hitelességét meglehetősen alaposággal megállapította, — II. Katalin 34 évi országlása alatt összesen 88,820.000 rubelt ajándékozott kegyenczeinek, kiknek száma tizennégyre tétetik; és pedig részint készpénzben, részint ingatlanokban s egyéb értékekben.

Azonban lássuk II. Katalin hosszú és eredményekben és sikerekben gazdag uralkodásának alkotásait és azok szellemét közelebbről, hogy fogalmunk legyen a rendkívüli

nő tevékenységéről és sokoldalúságáról, minthogy ezek helyes méltatása nélkül nem alkothatunk magunknak III. Péter nejéről és jelleméről elég hű képet.

Már említők, hogy Katalin az ú. n. törvényhozó nagytanács felállításával az alkotmányosság egy bizonyos ösvényére lépett, mely idővel az önkormányzat fontos tényezőjévé nőhetne volna ki magát. Azonban rövid fennállása daczára ezen testület jelentékeny nyomokat hagyott hátra Oroszország nyilvános életében és törvénykezésében. A régi és elavult intézmények újaknak és célszerűeknek adtak helyet; elégtelenek javítottak vagy célszerűen kibővítettek; az igazságszolgáltatás és a bizonyítási eljárás egyszerűsített; számos terhes adónemek megszüntetettek. Azon alapelvek, melyekből a törvényhozó nagytanács kiindult, szolgáltak irányadóul a császárnőnek a kormányzásban; így történt, hogy Katalin önálló alkotó lángész hiányában is mindig megtalálta a helyes utat, mely őt kitűzött céljainak megvalósítására vezette. Akarata, erélye, biztos áttekintése, éleslátása, párosulva a magas értelmiség geniusával, oda emelte Katalint, hova a történelemben csak a lángész választott kegyeltjei juthatnak.

Szerencséjére Katalinnak, végzete olyan munkatársakat adott mellé — s ebben is nagy az érdeme a rendkívüli nőnek, ki mindig meg tudta választani a munkaerőt, melyre szüksége volt — kik ha nem mindig önzetlen odaadással szolgálták is, tehetségeikkel méltóan támogatták nagy és sokoldalú tevékenységében. A politika és közigazgatás tágas mezején ott találjuk a császárnő oldala mellett: Bestusew, Woronzow, Ostermann, Besborodko, Markow és másokat; míg a diplomatia sikamlós terén: Siewers és Repnin, továbbá Budberg, Woronzow Szemen, Golitzyn Dimitrij és még többen vonják magukra figyelmünket. Nagy érdemeket szereztek maguknak a hadsereg szervezése és vezetése körül kiváltképen: Ruménzow, Golitzyn Sándor, Dolgorukij, Souwórow, a Szubowok és még többen; míg a haditengerészet felvirágozásáért sokat tettek: Orlow Gergely és Alexej, Spiridow, Greigh és Tsitsakow. A tanügy és közmívelődés terén halhatatlan érdemeket szereztek maguknak: a Suwalow testvérek s kiváltképen Betzkoi Iván, kinek tevékenysége egészen Katalin korára esik, míg az elébbieké visszanyúlik az előző korszakba.

Mint a józan felvilágosodásnak buzgó híve, Katalin sokat tett a tudományokért és művészetekért; ámbár századának francia bölcseseit kelleténél jobban dédelgette. A közmívelődés legbuzgóbb apostola azonban Betzkoi Iván volt, önzetlen emberbaráti érzelmektől áthatva, ki egész életét, erejét és anyagi tehetőségét arra használta fel, hogy népének értelmi fogékonyságát ébreszsze és bővítse. Ámbár már nem volt fiatal, midőn Katalin országlásának kezdetén a nyilvános pályára lépett, mégis huszonöt évig, a magas aggkor legszélsőbb határáig fiatal erővel szolgált hazáját és népét. Alig múlt el esztendő, melyben nem terjesztett egy a közjóra, népnevelésre, tudományos kiképzetésre vonatkozó javaslatot szentesítés végett a császárnő elé. ki a művelődés lelkes apostolát mindvégig bizalmával tisztelte meg.

Betzko mellett nevezetes helyet foglal el Wjezemszkij Sándor herceg, ki harmincz évig állott az államjövendelmeket ellenőrző hatóság élén s becsületessége és természetes nyíltsága mellett állandóan birta az uralkodónő tiszteletét. Számos pénzügyi mivelet és jótékony reform a közteherviselés terén neki köszöni keletkezését és keresztülvitelét; melyért hálával adózott neki az orosz nép, melynek sorsán sokat könnyített. Így az államkormányzat minden ága, a birodalom biztonsága és anyagi ügy mint szellemi felvirágoztatása erős és avatott kezekbe volt letéve II. Katalin uralkodása alatt.

Oroszország hatalmának és nagyságának zálogát: a korlátlan egyeduralom képezi, melynek szellemében s melynek örve alatt létrejött s a legválságosabb körülmények közt fenntartotta magát. Egy állam létrejövételének, fejlődésének és emelkedésének történelmében sem szerepel a forradalom, erőszak és államesíny oly nagy és feltűnő mértékben, mint az orosz állam történelmében. És mégis, a korlátlan egyeduralom eszméje itt érett meg Európában legelőbb és legteltesebben. S ez az uralom, mely nem ritkán kihívta Európa csodálkozását, semmit sem veszített hagyományos erejéből, ámbár a felvilágosodás jótékony hatása alatt szelídült. A kényuralom II. Katalin alatt nem volt merev és kemény; az uralkodónő sokszor gyakorolt jótékony-sága és mindig bőkezű jutalmazása elvette az intézmény ridegségét, minélfogva a nép is inkább simult hozzá. Ez

a korlátlan egyeduralkodó tette Oroszországot naggyá és hatalmassá a múltban . . . de fennállásának a jövőben nem biztosíthatja alapját.

II. Katalin ép úgy, mint I. Péter, korlátlan egyeduralkodóval igazgatták és kormányozták Oroszországot, a nélkül, hogy e hatalmat bárkivel megosztották volna; akaratuk törvény volt, s ki elleneszegült, az a legszigorúbb büntetésnek nézhetett eléje. De a viszonyok mégis nagyon megváltoztak; a régi büntető igazságszolgáltatás, a kínzás egészen elenyészett; a személy, vagyon és becsület biztonsága szilárdabb alapot nyert; az emberek szolgai alázatosságát a tisztelet kezdé pótolni, bár e téren még sok javítani való maradt hátra. De az előkelőbb és jobb társaságban finomabb hang és nemesebb szokások kezdenek uralkodóvá lenni. Mindezt nem akadályozta meg az egyeduralkodói elv, mely nemcsak megszokottá lőn, hanem természetévé vált az orosz népnek.

Az eddigi kísérletek az orosz nép nagy tömegének oktatását és felvilágosodását illetőleg nem eredményezhették a várt sikert. Katalin e téren is erősnek és következetesnek bizonyult. Oroszországban eddigelé hiányzott egy művelt és jómódú középosztály; ezt megteremteni annyit jelentett, mint az államnak egy új és fontos tényezőjét alkotni meg, melynek minden időben és körülmények közt hasznát veheti. Betzkoi nagy barátja volt a kizárólagos nemzeti nevelésnek s azért az idegen tanítóknak és nevelőknek nagyon megkeseríté az életet Oroszországban. „Az orosz ifjúságot csak oroszok nevelhetik oroszokká,” mondá, s vajjon ki vonná kétségbe e szavak igazságát vagy jogosultságát? Csakhogy ez nehéz volt, s Oroszország még sokáig nem nélkülözhetette e téren az idegeneket.

Nagy gondot fordított II. Katalin a nőnevelésre s e tekintetben két olyan alkotást hagyott hátra, mely a legnagyobb uralkodóknak dicsőségére vált volna. Az egyik nőnevelő-intézet Szent-Pétervárott a Szmolna-kolostorban volt elhelyezve és 480 növendékre berendezve, kiknek fele nemesi családokhoz tartozott, míg a másik polgári szülők gyermekeiből került ki. Ezen kitűnően berendezett és jól felszerelt intézet egy francia nő, Madame Lafond vezetése alatt állott; tanultak itt a modern nyelveken kívül társadalmi illemet, modort és könnyedséget a különböző ismeretágak mellett,

melyekre egy jól nevelt nőnek a művelt társaságban okvetlenül szüksége volt. Egy másik, talán még fontosabb alkotása a moszkvai Wospitatelni dom, — elhagyatott és elhanyagolt leánygyermek számára. Ezen nagyszerű tan- és emberbaráti intézet II. Katalin uralkodása alatt több mint 40 ezer leányt mentett meg a társadalomnak és nevelt fel annak tisztelt és hasznos tagjává. Midőn I. Napoleon tizenhat évvel a nagy császárnő halála után Moszkvában tartózkodott, a régi csárok fővárosának minden nevezetességei közt a Wospitatelni dom vonta magára leginkább csodálatát. Jellemző, hogy azon jobbágy vagy szolga, ki ezen áldásos intézet növendékei közül választott magának feleséget, házassága napján szabaddá lőn. Valóban, II. Katalin ezen alkotása képes bennünket kibékíteni a nagy uralkodónő számos hibáival és félszégeivel.

Minthogy Katalin nagy tisztelője volt a francia ízlésnek és szellemnek s kiváltképen bölcsészeknek, sőt barátja volt közülök nem egynek, nem lehetett másként, mint hogy alatta a francia nyelv és szellem mind nagyobb hódításokat tett Oroszországban. Számos francia remekíró nem ritkán sikerült fordításban átültetett az orosz nyelvbe s vált ezen úton szellemi közkinsé, mely a kedélyt és ízlést nemesíté. Előkelő orosz nagyok, és pedig férfiak úgy mint nők, levelezésbe bocsájtkozának koruk nagyírú íróival; s e téren is utánozták uralkodónőjüket, ki sűrű levelezést tartott fenn Voltaire-vel, Diderot-tal és Alembert-tel Daskow hercegnő, főtenyezője az államesínynek, mely II. Katalint a trónra emelé, rajongó tiszteletben és kitüntetésekben részesült Voltaire és mindazon írói tekintélyek részéről, kiknek nevei a XVIII. század második felére annyi fényt árasztottak. Diderot és Voltaire versenyeztek egymással az orosz hercegnő ünneplésében, ki messze hazájából azért jött Franciaországba, hogy a maga részéről hódolatával adózzék az emberi ész és szellem magasztos és hivatott képviselőinek.

II. Katalin összeköttetése a nyugat nagy szellemeivel és tudósaival kétségkívül nemcsak jó hatással volt környezetének művelődésére és finomodására, hanem lényegesen hozzájárult az uralkodónő hírnevének és dicsőségének terjesztéséhez és népszerűsítéséhez. Bizalmas és kölcsönös tiszteleten alapuló viszonyban állott többek közt korának

két legszellemesebb férfiához: Ligne herceghez és Segur grófhhoz, a diplomatahoz és történetíróhoz. Marmontel, Laharpe, d'Alembert és Diderot barátságával dicsekedhetének az éjszaki Semiramisnak, miként hízelgői nevezni szerették. De legbensőbb szellemi viszonyban állott Voltaire-hez, kivel 1763-tól egész a nagy bölcész 1778-ban bekövetkezett haláláig sűrű levelezésben állott, mely bizonyára jelentékeny hatással volt Katalin gondolkozásvilágára, áttekintésére és ítéletére. Természetes, hogy a nagynevű írók, kiknek művei közkezen forogtak, rajongással határos csodálkozással és tisztelettel írtak a fenkölt gondolkodású és bőkezű uralkodónőről és nagy mértékben hozzájárultak, annak nevét és érdemeit ismertté tenni.

De II. Katalin nem volt elfogult és egyoldalú csodálatában a szellem, lángész vagy tehetség iránt: nemcsak a francziáknak volt meleg bámulója, hanem becsülte az érdemeket és tehetséget mindeniben, nemzetiségi különbség nélkül. Schlözer, a nagy történetbúvár, a göttingeni egyetem tanára hízelgő meghívást kapott a császárnőtől s Moszkvába költözött, hol egyike volt azoknak, kik a legrégibb orosz egyetem felvirágoztatása körül a legtöbb érdemeket szerezték maguknak. Schlözer nagy buzgósággal adta magát az orosz történelem kútforrásainak tanulmányozására: első volt, ki a Nestor-lféle kéziratot kritikailag megvilágítva, megismertette. Mellette kiváló helyet foglal el a már említett Müller, továbbá Ewers, Grimm és kivált Stritter, ki elebb a königsbergi egyetemen a történelem tanára volt. Stritter Katalin megbízásából a byzancezi írók műveiből és pedig a legrégibb időkől kezdve nagy lelkiismeretességgel összegyűjté mindazt, mi azokban szétszórva a szláv népekről s kivált az oroszokról feljegyezve találtatik. Nagybecsű művét négy foliánsban „Memoriae populorum etc.” czím alatt maga a császárnő adta ki a történettudománynyal foglalkozók nem kis örömére. Pallas, ki Berlinből jött Katalin meghívására Oroszországba, nagy érdemeket szerzett magának híres utazásai által, melyek Dél-Oroszországon, a Krim félszigeten és Szibirián kívül egész a khinai birodalom határszéleig terjedének, s melyeket nagy művében leírt, mi által az orosz birodalom ezen addig majdnem egészen ismeretlen részeit a világgal megismertette. Ekkor látott napvilágot, és pedig Katalin bőkezűsége folytán, az egykori

asztracháni helytartó Tastistsew orosz krónikája, melyet a szorgalmas és tudós Müller tett közzé. Golikow a császárnő buzdítására adta ki Nagy Péterről írt terjedelmes és kitűnő művét, melyet a nagy reformczár ércszobrának talapzatára tett le hódolatának maradandó jeléül; írta meg Stserbatow Oroszország történelmét a legrégibb időkől; míg Boltin Oroszország újabb történelmének megírására buzdított. Ugyancsak ezen időben fedezte fel Musszin-Puskin gróf az orosz irodalom legrégibb epikai kincsének, „Igor hadjárata” kéziratát. Azonfelül a francia essais-k és emlékiratok modorában számos mű látott napvilágot, melyek Oroszország történelmének az utolsó évtizedekben hasznos és érdekes megvilágítására szolgáltak. Maga Karamsin, az orosz Tacitus, már az élők közt volt s azon szellemi légkörben nőtt fel, mely jövő gondolkodására és tudományos irányára a legnagyobb és bizonyára legkedvezőbb befolyással volt. Nagy Péter neve körül a felvilágosodás ezen derengő hajnalán sűrű kör támadt, melyből tettei és érdemei mind fényesebben kisugározának. Golikow mellett találjuk Prokopovits Theophánt és Businszkij Gábort, kik mindketten a nagy Romanow érdemeinek és törekvéseinek méltatásával és dicsőítésével foglalkoztak.

Azonban a mily kedvező előhaladást mutatnak kiváltképen a történelmi és föld- és néprajzi tudományok — s ez jellemző és bizonyára nem véletlen körülmény — a szépirodalom aránylag meddő nagyobb és nevezetesebb termékekben; s a művészetek és tudományok csak lassan bontakoznak ki és emelkednek önálló jelentőségre. Egyébiránt az irány és alkalom meg volt adva, a többi a jövő ölében rejtett.

Sajátságos, hogy II. Katalin, daczára idegen származásának és nevelésének, kiváló szerencsésen bele találta magát az orosz nyelvbe és nemzeti viszonyokba; úgy, hogy maga is tollat ragadott, hogy ezen úton is szolgáljon új hazájának és népének. Unokái Sándor és Konstantin nagyherczegek számára írta: „A nagymama ABCje,” továbbá „Elbeszélések az orosz történelemből” czímű könyveket; valamint különféle közhasznú műveket, melyek összegyűjtve „Alexander-Konstantin könyvtár” czím alatt Németországban jelentek meg nyomtatásban. Nagy szorgalommal tanulmányozta az orosz nemzet sötét múltjának

történelmét, IV. Iván a Rettenetes és Kurbszkij levelezéseit s más régi okmányokat és krónikákat, melyekben nem egy tévedést sikerült felderítenie. De szépirodalmi működése sem nevezhető meddőnek. „Oleg“ című drámájában az oroszok első vállalatát rajzolta Konstantinápoly ellen, melynek birtoka oly mélyen szívébe vésődött a koronás írónak. „Gorebogaty“ — búsvitéz — című vígjátékában pedig metsző gúnnyal bánik el egyik elkeseredett ellenségével, a regényes hajlamú III. Gusztáv svéd királlyal. Kinek utóbb mégis szövetségesévé szegődik. Nehány más színművében az emberek vakhitét vagy könnyenhiúságát ostorozza nem ritkán maró gúnnyal. Chappe d'Auteroche abbé egy hazug művére „Voyage en Sibirie“ pedig „Antidote“ cím alatt egy ép oly mulattató mint elmés gúnyíratot tett közzé, mely nagy elterjedésnek örvendett. Azonban mindezeknél jelentékenyebbek és korának történelmére nézve fontosabbak emlékiratai, melyeket franczia nyelven írt s melyek Oroszországba történt első megérkezésével és mint orosz trónörökösnek életével foglalkoznak. Emlékirataiban nemcsak éles megfigyelésének, hanem biztos ítéelésének is nem egyszer adja bizonyítékát.

Az orosz szépirodalom II. Katalin alatt — miként már említők — nem volt gazdag képviselőkben és alkotásokban. Homer, Pindar, Anakreon, Sophokles, Euripides; továbbá Ovidius és Horatius művei többé kevésse sikerült fordításokban láttak napvilágot; mint eredeti költői tehetségek szerepelnek: Bogdanovits, Von-Wisin és Dimitrijew, de kivált a kitűnő lyrai költő Dersavin, ki mint elsőrangú csillag ragyogott az orosz irodalom egén, mondja Ustrjalow.

II. Katalin az orosz császári tudományos akadémiát egyesíté az Erzsébet alatt virágzásnak indult művészetek akadémiájával, melynek egyik kiváló tagja a német származású Euler volt, korának legkitűnőbb matematikusa, ki Erzsébet alatt kénytelen volt Oroszországot elhagyni, de Katalin által nagy kitüntetések közt visszahívatott régi dicsőségének színhelyére. Az akadémia legelső pályakérdése a következő tétellel foglalkozott: „Az orosz nyelvtan és helyesírás szabályai szó és mondattani alapokon az orosz történelem tanulmányozásának buzdítására.“ S hogy az akadémia jó úton haladott, bizonyítja, miszerint az egyetemes nagy orosz szótár megírásához fogott, mely hat terjedelmes

kötetben 1789 és 1799 közt jelent meg s 43.257 szót tartalmaz. Ezen nagy és becses munka utóbb Miklós császár parancsára 1840 és 1850 között újabb átdolgozásban jelent meg. A szótár első kiadásához maga Katalin „Kiegészítő észrevételek“ címén írta meg a befejező részt. Jellemző, hogy az orosz tudományos akadémia elnöke ez idő szerint Woronzow-Daskow hercegnő volt, ugyanaz, kit Voltaire, Diderot és mások oly fellengős ünneplések tárgyává tettek s ki egy ép oly szellemes mint sok tekintetben alapos beszéddel köszöntött be a halhatatlanok társaságába.

Hogy II. Katalin nem volt eltelve a kicsinyes érzékenkedéssel, arról több eset tanúskodik, mely feljegyzésre méltó. Ámbár fiatalabb éveiben nagyon zokon vette II. Frigyes gúnyolódásait, melyektől a nagy király egyébként senkit sem kímélt meg, később ép úgy nevetett a gúnyiratok, rajzok és pamphletek felett, melyek személyével foglalkoztak, mint nagy szövetségesé II. József. Dersavin, a jeles költő, az „Izmaila megvétele“ és „Mestserszkij herceg halála“ című ódák szerzője, egy „Felitza“ nevű költeményében erős gúnnyal bánik el a magas társadalommal, melyből többeket pellengérré állított. Nagy volt ennek következtében a felháborodás a költő ellen s a panaszosok a császárnőtől Dersavin példás megbüntetését kérték. Azonban II. Katalin nem volt egy véleményben az érzékeny udvaroncokkal s a költőnek egy értékes burnótszelenczét s jelentékeny pénzajándékot nyújtott, a „Felitza“ néhány példányát pedig alávonat helyekkel közvetlen megküldé azoknak, kikre a költemény némely része vonatkozott.

Ezen kedvező szakában a szellemi emelkedésnek még a hirlapirodalom is éledni kezdett Oroszországban. Áthatva az általános művelődés fontosságától, melybe az alsóbb osztályokat is bele akarta vonni, a derék és fáradhatatlan Novikov megalapította a „Moszkvai Újságot“, mely nem-sokára 4000 előfizetőnek örvendett. De Novikov nem állapodott itt meg, hanem, miután könyvnyomdák és könyvkereskedések felállítására buzdított szóval és a sajtó útján, egy csomó folyóirat kiadására és szerkesztésére vállalkozott, melyek nem állottak ugyan mind egy színvonalon, de ki-mondhatatlan hasznára szolgáltak a közművelődésnek és általános felvilágosodásnak. Kiadványai között az ismeretek különböző ága képviselve volt kor, nem és foglalkozás vagy

hivatás szerint. Legelterjedettebbek valának: „A festész,“ „Hajnalpir,“ „A munkás szórakozása,“ „Tanügybarát“ stb.; az utóbbi bizonyára a legelső ilyenmű szaklap Oroszországban, de melyet sokan olvastak.

De vessünk egy pillantást II. Katalin uralkodói alkotásaira, melyek bizonyára lényegesen előmozdítani segítették a szellemi munkát, melyre a fáradhatatlan fejedelemlő vállalkozott. Első helyet foglalja el e téren a tartományi kormányzás közigazgatása, mely még mindig nem tudott I. Péter szellemében érvényre jutni és megerősödni. Az egész birodalom kormányzósági területekre osztott, melyek mindegyikéhez néhány tartomány tartozott s melyek egy vajda igazgatása alatt állottak. Ők voltak a rend és biztonság őrei s a törvények végrehajtói. Az igazságszolgáltatás czéljából minden tartományban törvényszékek állottak fenn, melyek a kormányzáság székhelyén lévő főtörvényszékek alatt állottak. Az adóbehajtást a pénzügyi kamara vagy miniszterium ellenőrzése mellett külön biztosok megfelelő számú hivatalnokokkal eszközölték; kereskedelmi ügyekben ellenben a városi hatóságok intézkedtek. I. Péternek nem volt ideje a vidéki közigazgatást kellőképen kifejleszteni; de nagy hátrány volt az is, hogy nem talált elégséges számú képzett férfiakat a nemesség között, kikre nevezetes művének betetőzését megnyugvással bízhatta volna. Az 1775-ben II. Katalin új kormányzósági szabályzatot dolgoztatott ki és léptetett életbe; e szerint az egész birodalom húsz kormányzósági területre osztott. A tartományok járásaiban ú. n. kerületi kapitányok — iszprawnik — felügyeltek a rend és biztonság felett; míg az aprólékos pénzkövetelések megítélésére és behajtására külön bírák, ú. n. lelkiismeretbírák alkalmazták, kik rövid szóbeli eljárást alkalmaztak idő és költségkímélés tekintetéből; mi korunk ú. n. bagatell ügyeinek eljárására emlékeztet. A népiskolák, továbbá kórházak és egyéb emberbaráti intézetek, mint árvaházak és jótékonyági egyletek, egy külön, nyilvános felügyelő hatóság alá helyeztetek. Hasonló felügyelet alatt állottak a nemesi gyámhatóságok és árvaszékek, melyek azonban a kereskedők árvái felett is örködni voltak hivatva.

A magasabb állami hivatalok betöltése csekély vagy helyesebben mondva egyes kivételekkel a szenátusnak, mint

a legelső állami testületnek volt fenntartva; a többi állásokat a kormányzó tölté be saját hatáskörén belül. A vidéki kormányzat kiváltképen sokat nyert azáltal, pontosság tekintetében, hogy a magánügyek a nyilvánosoktól, az igazságszolgáltatás a rendőrségtől, a bűnvádi eljárás a polgári bíraskodástól szigorúan elkülönített. Ez volt már Nagy Péter törekvése is, mit azonban az akkori körülmények közt megvalósítani lehetetlen volt. A birodalom katasztrális felmérése, mely annyszor megkísértetett, de mindig sikertelenül, végre II. Katalin alatt megvalósult, miáltal a közterhek viselése és az adóügy lényegesen és pedig az adózók előnyére megváltozott. A terv Suwalow gróf érdeme, míg a kivitel II. Katalin vívmányai közé tartozik. Az adók és a különböző államjövedékek kezelésére szolgáltak a kerületi kincstári hivatalok, melyek szervezetére és rendezésére jótékony befolyással voltak Wjezemszkij intézkedései és utasításai. A pénzügyi viszonyok rendezésének elmaradhatatlan következménye az államjövedelmek szaporodása volt, mely II. Katalin alatt érte el legmagasabb fokát. — Ehez járult, hogy Katalin nagy gondot fordított a valuta-kérdés megoldására, mely sokat foglalkoztatta úgy a töképezéseket, mint a kincstári vagyonok és értékek kezelőit. III. Péter rövid uralkodása alatt megkísérté nagyatyjának egy nem egészen tisztázott tervét megvalósítani s öt millió rubel értékig 500 és 1000 rubeles bankjegyeket szándékozott kiadni, mi azonban eredménytelen maradt. II. Katalin az államhitelek érdekében 1768-ban megalapította az állambankot egy millió rubel alaptőkével aranyban és ezüstben. Egyszersmind felhatalmaztatott a bank hasonló összeg erejéig papír bankjegyeket 25—100 rubel értékben kibocsájtani azon világos meghatározással, hogy a papírjegyek mindenkor aranyban vagy ezüstben beválthatók. S a kereskedővilág és az orosz nép, mint látszik, oly bizalommal fogadta az új pénznemeket, hogy Katalin lassankint 100 millió rubelt hozott belőlük forgalomba. Ezen papírjegyek húsz év alatt — 1768—1788 — csak nagyon csekély ingadozást mutattak árfolyam tekintetében, mi arról tanúskodik, hogy az állam hitele nem csökkent ezen idő alatt, hanem ellenkezőleg emelkedőben volt.

Hogy a hadsereg belső szervezete, valamint taktikai kiképzetése II. Katalin alatt nem mutat hanyatlást, az

hosszú uralkodásának minden nevezetesebb mozzanatából kitűnik. Ruménzow, Potemkin és Tsernitsew nagy érdemeket szereztek maguknak e téren; s a török, svéd és lengyel háborúk megmutatták, mennyit ért az orosz hadsereg. A kemény Ruménzow valóságos iskolát alkotott, melyből egész sora került ki olyan vezéreknél, kik a történelem folyamában jelentékeny hírnevet vívtak ki maguknak. Ide tartozik első sorban a mesterének méltó tanítványa, Souwórow Rimmikskij, maga Potemkin, Tauria meghódítója, továbbá Kutusow és még többen.

Az általános államélet javításával emelkedett közvetlenül az ipar, kereskedelem és közlekedés. A terhes egyed-árúskodás megszüntetése vagy korlátozása, valamint a határvámok szabályozása jótékonyan lendítettek az iparon, mely sokáig nem részesült kellő figyelemben az intéző körök részéről. Katalin itt is Nagy Péter nyomdokain haladott. Nagy hátrányára szolgált az orosz iparnak az idegen árúk nagy tömegben való behozatala, és pedig annál inkább, minthogy az orosz ipar ez idő szerint még nem volt versenyképes. A hatósági ellenőrzés nyomása alól felszabadulva azonban e téren is nemsokára kedvező fordulat állott be.

Ilyen volt II. Katalin harmincznégy évi országlása fényben és árnyban; s ki tagadná, hogy a fény túlszárnyalta az árnyat? Egyénisége, tehetségei, határozottsága, jellemének sötét és világos oldalai mind arra vallanak, hogy a Romanowok örököse rendkívüli jelenség úgy nemét, mint alkotásait tekintve, melyekre reá nyomta sajátos geniusának kitörölhetetlen jellegét. Katalin tetőzte be Nagy Péter világ-történelmi alkotását s Oroszországot mint teljesen polgárosodott európai államot hagyta örököseire. — Szerencsés vegyülete volt a germán és szármát jellegnek erőben és felfogásban.

Tizennegyedik fejezet.

I. Pál császár. 1796–1801.

A francia forradalom hatásai. — Oroszország a forradalom ellen. — Pál császár jellemzése. — Új elvek és irányok. — Trónöröklés. — Reformok. — Békeszeret. — Fordulat. — Szövetség Franciaország ellen. — Souwórow Olaszországban és Svájcban. — Az orosz hadsereg diadalai. — Ausztria politikája. — Az orosz hadsereg visszatér Oroszországba. — A szövetség felbomlása. — A marengói katastropha. — Szövetség Franciaországgal. — India ellen. — Összeesküvés. — Pál császár halála.

II. Katalin halála, mely oly váratlan körülmények közt következett vala be, mély hatással volt nemcsak Oroszországra, hanem egész Európára, mely e pillanatban egy háborgó örvény felett állott. A forradalom és annak elemi erővel működő tényezői felforgatással fenyegették a világ-rész ezredéves intézményeit, hogy helyükbe egy új alkotást helyezzenek, melynek alapjai vérrel valának megásztatva. Valóban, Európa ezen pillanatban csak nehezen nélkülözhetette az orosz császárnőt, kinek erősen kifejlődött monarchiai érzéke kezességet nyújtott a régi intézmények megmentésére vagy visszaállítására. Hatalmának hozzáférhetetlen magaslatán s egyeduralmának korlátlan birtokában egyedül Katalin látszott arra hivatva, a forradalom hömpölygő árját feltartóztatni vagy pedig a természetesség medrébe visszaszorítani, melyen a rémuralom napjaiban túlesapott. Poroszország és Ausztria, Anglia és Piemont megmagyarázható várakozással tekintettek Oroszországra, honnan a cselekvés jelszavát várták. De még mielőtt a védszövetség jogos alapot nyert volna, a várakozó népeket II. Katalin halálának rémhíre ijeszté fel váratlanul megsemmisült reménykedéseikből. Franciaország fellelékezett, mert leghatalmasabb és legveszedelmesebb ellenségétől szabadult meg.

I. Pál negyvenkét éves volt, midőn anyja halálával az orosz trón birtokába jutott. Egyénisége és jelleme nem valának alkalmasak, nagy reményeket táplálni a jövőben. Anyjának egyeduralkodói hatalmára féltékeny lény; atyjának végzetes körülmények közt bekövetkezett halála már a gyermek kedélyére mély benyomással voltak s bizalmatlanná és kétkedővé tevék az emberek iránt, kikben csak ritkán tudott barátokat felfedezni. A császárnő zsenge gyermekora óta elhanyagolta fiát, kiben első bűnös tévedésének gyümölcsét látta, mely büszkeségén erős csorbát ejtett. A kedélytelen és gyarló ismeretekkel bíró Panin gróf mint nevelő alatt nem fejlődhetek a fiatal nagyherceg egyéni tulajdonai kedvező irányban, s ámbár szép tehetségekkel és élénk felfogással volt a természettől megáldva, rideg és magába zárkozottá lőn, minél inkább közeledék a férfikor felé. Mérhetetlen gög fejlődött ki lelkében már korán, mely gyakran leghibizalmasabb hívei előtt kiállhatatlanná tevő; az önkényre, de nem önuralomra termett, mert nem tartá tejedelemhez illőnek: szenvedélyein és azok kitörésein uralkodni. S mennél inkább tapasztalá a mellőzést és figyelmetlenséget anyja udvarának részéről, annál nagyobb zsarnoknak bizonyult azok iránt, kik helyzetüknél fogva parancsának alárendelvék. S mintha a sok megaláztatásokért, melyeknek a császárnő kegyencei és barátai által kitéve volt, bosszút akart volna állani, környezetének türelmét nem ritkán a kétségbeesésig kimeríté. Hogy miként vélekedék maga és állása felől, arra jellemző világot vet egy ismeretes mondása, melyet róla, persze nem barátai, forgalomba hoztak: „Oroszországban csak *egy* tekintélyes ember van, s ez az, kivel én beszélek; de ez is csak addig az, míg én beszélek vele.“ Sok nyugtalanságot okozott a nagyhercegnek atyja rejtélyes halála, melynek körülményeit kifürkészni nagy fáradságot vett magának. Különb mértékletes volt mindennemű élvezetekben; rendszertete pedig szójárásos vala. Ellenben sem a büntetésben, sem a jutalmazásban nem tudott mértéket tartani; akaratának megvalósításakor pedig gyakran túllőtt a célon. Nevelői és tanítói közt csak egy volt, ki tartósan birta nagyrabecsülését, — szeretetről a szeretetlenségben nevelt és felnőtt trónörökösnél amúgy sem lehetett szó — s ez Plato metropolita volt.

Mielőtt anyja halála által az orosz trón birtokába lépett, idejének legnagyobb részét családja körében Gatsinában tölté el, keserűségben — és katonásdi játékok között: mert II. Katalin nemcsak semmi betekintést nem engedett fiának a kormányzás ügyeibe, hanem még gyermekeinek nevelését is kivette fia kezéből! A féltékenység és zsarnokság oly rideg képe tárul itt fel előttünk anya és fiú közt, milyennel szerencsére csak ritkán találkozunk. Katalin oly kevésre becsülte egyetlen fia tehetségeit és munkaképességét s oly mértékben féltette egyeduralkodói hatalmának és tekintélyének nymbusát, hogy nem volt rávehető, Pál nagyhercegnek a legcsekélyebb betekintést engedni az állam és kormányzás ügyeibe. S minthogy az ifjú, majd férfi ily sértő visszautasítást tapasztalt, nem csoda, hogy tevékenységi hajlama más tért keresett és talált, hogy kielégítést nyerjen. S mintha a katonásdiság öröklött tulajdonság lett volna családjában, I. Pál ép úgy, mint atyja, nagy barátja volt a katonás játékoknak, melyeket nem ritkán a gyermekies szélsőségekig űzött. Kicsinyessége e téren beteges hóborttá nőtte ki magát, mely azon mértékben fokozódott, mennél inkább közeledék a férfikorhoz. Minthogy anyját nem szerette s Katalin nem tett semmit, hogy fia szívét megnyerje, erős törekvés nyilvánult akaratában és cselekvésében, ellenkezőjévé válni annak, mi anyja volt; s más úton és eszközök által, ha lehet, még magasabbra emelkedni érdem és tehetség dolgában. Úgy látszik, hogy lelkében erős gyökereket vert azon hit, miszerint anyja a koronához bitorlás vagy olyan erőszak útján jutott, mely atyja rejtélyes halálával szoros összefüggésben állott.

I. Pál uralkodása sok tekintetben nevezetes fordulópontot jelez Oroszország történelmében. Az új uralkodóval új elvek, új politika és új emberek kerültek felszínre, melyek a régiektől lényegesen különböztek. A trónváltozással a kormány is megváltozott, mely mint az egyeduralkodói akarat végrehajtója szerepelt. II. Katalin megszokott munkatársai közül csak kettővel találkozunk I. Pál környezetében: Repnin herceggel, a lengyel tartományok kormányzójával és Besborodko gróffal, ki a külügyek vezetését továbbra is megtartotta. Új emberek valának, kik napról-napra magasabbra emelkedének az új császár kegyében: Kutaisow Iván gróf főlovászmester, a császár kiváló kegyence;

Rosztopsin Fedor gróf, a külügyi kormány egyik befolyásos tagja s egy ideig Besborodko jobb keze; Kurakin Sándor herczeg alkanczellár és fivére Kurakin Alexej főügyész és Araktsejew Alexej gróf, a tüzérség főfelügyelője. Röviddel II. Katalin halála után sírba szállott a múlt idők egyik hősi alakja: az agg Ruménzow-Szadunajszkij, a largai és kaguli győző s a kutsuk-kajnárdsi-i béke létrehozója. Pál császár méltó alakban adott kifejezést elismerésének s az egész hadsereg három napra gyászt öltött; a kitűnő hadvezér emlékére pedig egy obeliszket emelt, melyen e szavak valának olvashatók: Ruménzow győzelmei emlékének szentelve.

Mint már említők, II. Katalin azon pillanatban költözött el az élők sorából, midőn a perzsa háború még folyamatban volt és a francia köztársaság ellen kötendő coalitio ténye befejezéséhez közel állott. I. Pál göggel telt jelleme megmagyarázhatóvá teszi azon ellenszenvet, de nem a gyűlöletet, melylyel a francia köztársaság és annak vezérő tényezői iránt viselteték. Ebben megegyezett Katalinnal, bár a császárnő egészen más szempontból fogta fel a francia forradalmat, s annak kitörését az elemi erők nyilvánulásának tekintette, melyet emberi ész és akarat nem vala képes feltartóztatni. Az új császár gyűlése daczára sem akart fegyvert fogni Franciaország ellen; beszüntette az Ausztriával és a többi hatalmasságokkal folytatott alkudozásokat, talán egyedül azon okból, mert ez anyjának műve volt, és nagy hangú nyilatkozatban adta tudtára az orosz népnek: miszerint a békét fenntartani óhajtja, minthogy arra az országnak nagy szüksége van. Hasonló szellemtől vezérelve visszahívta győzedelmes seregeit Perzsiából és a kaukázusi tartományokból is. Együttal tudtára adta a londoni és bécsi udvaroknak, miszerint a hármass szövetség eszméjének megvalósítását ez idő szerint nem tartja összeegyeztethetőnek Oroszország érdekeivel.

Pál császár első teendői közé tartozott, I. Péternek ismeretes önkényes trónöröklési rendét, mely különben sem jött még valódi gyakorlatba, eltörölni, s helyette az örökösödési rendet az elsőszülöttség jogán szabályozni; mi a monarchiai elvnek különben is inkább megfelel. Ezen nagyfontosságú kérdés megoldása után a császár a hadsereg, a pénzügy és a belkormányzat terén számos, jó

részben indokolatlan és szükségtelen újításokra határozta magát, csupán azon törekvéstől ösztönözve, hogy anyjának alkotásait, melyekkel semmiben sem értett egyet megváltoztassa vagy olyanokkal helyettesítse, melyek saját elfogult belátásának köszönték keletkezésüket. Az új katonai szabályzatban a tisztek kötelességei békében és háborúban nagyobb pontossággal és határozottsággal körülíratlak s a szolgálati viszonyokhoz alkalmaztattak. Pontosság és vak engedelmesség képezték az új katonai szabályzatok értelmében is a katona elengedhetetlen és legelső kötelességét. Csakhogy Pál császár a büntetések meghatározásában és alkalmazásában nem volt elég következetes és méltányos. A császár kicsinyes gáncsoskodásai inkább szánalmat érdemelnek; újításai legfőképp olyan külsőségekkel foglalkoztak, melyek épen semmi fontossággal sem bírtak. Mint III. Péter, Pál is a poroszkultus híve volt, ámbár a porosz hadsereg ez idő szerint korántsem állott azon magaslaton, mint II. Frigyes idejében; a porozott hajtekercs, a csattos czipők, a dísztelen phantastikus alakú fővegek nem tetszettek az oroszoknak; de még nem is voltak semmi tekintetben sem czélszerűek. És mégis, Pál császár annyira ragaszkodott ezen ízléstelen külsőségekhez, hogy semmi áron sem tágitott makaessággal védelmezett rögészmeitől. Souwórow, az öreg csatahős és a múltak nagy hagyományainak képviselője, zsémbes egykedvűséggel fogadta új urának czélszerűtlen újításait s egy alkalommal a következő szavakra ragadtatá magát: „A hajművész fodrászpora nem puskapor; a csattok nem ágyúk; a hajtekercs nem szurony; mi nem vagyunk németek. hanem oroszok . . .” S a törökök és lengyelek legyőzőjének ezen ártatlan nyilatkozata annyira felháborítá a császárt, hogy az érdemes aggastyánt birtokára Kutsewszkojeba. Novgorod mellett száműzé, hol a különben kedélyes öreg unalmában a legkülönbözőbb és legellentétebb foglalkozásokra adta magát.

De I. Pál nem állapodott meg reform körjében a hadseregnél, hanem a következetlenek szokása szerint hirtelen átesapott a legellentétebb dolgokba, s így a pénzügyi államgazdálkodás körébe is; hol csakugyan lett volna sok orvosolni való, ha a császár a kellő tapintattal és erélylyel jár vala el. A költséges udvartartás, a háborúk, a közhivatalnokok hűtlensége és megbízhatatlansága, végre a kegyenczek tékozlásai

mélyen megingatták az állam pénzügyi egyensúlyát. Csak-hogy ezen bajokon az új császár aligha képes volt segíteni. . . Sokkal több jót és áldást ért el I. Pál jó szívével, mely néha hamisítatlanul nyilvánult. Így ezereknek a Szibiriába száműzöttek közül visszaadta szabadságát és becsületes jó nevét; sőt magát a lengyel szabadsághőst Kosciuskót a schlüsselburgi börtönben személyesen felkereste és szabadságával ajándékozta meg több társával együtt. Poniatowski Szaniszló lengyel királyt Grodnóból Szent-Pétervárra hozatta, hol meglehetősen szabadságot élvezett. Egyszersmind gróf Ostermann által egy körjegyzéket szerkesztetett s intézett az európai hatalmasságokhoz, melyben kifejti, hogy Oroszországnak és népének békére van szüksége, minthogy az negyven évi időszakban csekély kivétellel mindig hadilábon állott és roppant mértékben felszaporodtak az állam adóságai.

Ha azonban I. Pál békeszeretét közelebb figyelembe vesszük és vizsgálódásunk tárgyává tesszük, azt fogjuk találni, hogy annak indoka a császár önállótlanágában és azon törekvésben rejlik, hogy békeszeretete miatt az emberiség jótevőjének és bölcsnek neveztesse, ki gyűlöli a háborút és viszályt és békében óhajt élni az egész világgal. Erre vall azon része említett körjegyzékének, mely arról biztosítja a hatalmasságokat, „hogy Oroszország békében és egyetértésben kíván élni szomszédaival és szövetségeseivel, hogy megszerezze magának azon eszközöket, melyekre szüksége leend a jövőben a francia köztársaság túlesapongásait fékezni s erőszakos áramlatának hatását ellensúlyozni; nehogy a törvények és a jog veszélyeztetésével a hit és az erkölcsök teljesen veszendőbe menjenek.“ S midőn Oroszország régi szövetségese, Ausztria, Bonaparte Napoleon által a megsemmisülés szélére szorítatik s a leobeni egyezményekre majd a campo formioi békére kényszerítetik, Pál császár megtagad tőle minden segítyt; sőt parancsot ad az orosz tengerihad visszatérésére, mely a hármasszövetség létrejövételének reményében röviddel előbb az angol tengeri erővel egyesült vala, hogy Franciaország partjait zárlat alá helyezze. A császár egyszersmind utasítja berlini követét, hogy jelentse ki az ottani francia megbízott, Caillard előtt — mert Szent-Pétervárott a francia köztársaság még mindig nem volt képviselve,

miszerint Oroszország nem tekinti magát háborúban lévőnek Franciaországgal, hogy mitsem tett a köztársaság érdekei ellen, melylyel békében óhajt élni s melyre szövetségeseit is rávenni erős törekvése leend.

Azonban a politikai körülmények nemsokára úgy fejlődének, hogy Oroszország sem vonhatta ki magát azok hatása alól. A császár békeszereténél erősebbek valának azon tények, melyek akaratán és számításán kívül fejlődének s melyeket hatásaikban feltartóztatni nem állott hatalmában. A politikai események elemi erővel követték egymást és halomba döntötték a békebarátok elméleteit. A béke Ausztria és a francia köztársaság közt Campo Formio-ban megkötötetett, melynek következtében a jóni szigetek Velence kezéből a francia köztársaság birtokába mentek át. Ezen ténynyel Franciaország egyszerre veszélyes túlsúlyra emelkedék keleten és befolyását a török kormányra oly értelemben érvényesítheté, mely korántsem lehetett közönyös Oroszországra s kormánypolitikájára.

A hangulat Szent-Pétervárott s a császár békepolitikája most egy csapásra megváltozott. A békeáramlatot a leg-szenvedélyesebb harcvtágy váltotta fel. Mindenki a közel háború esélyeiről beszélt, melynek előnyeit és lehető sikereit felfogása szerint mérlegelte. S midőn híre terjedett, hogy a párisi „Directorium“ Lengyelország visszaállításának eszméjével foglalkozik egy porosz királyi herczeggel mint lengyel királylyal élén, Pál császár francia gyűlölete ép oly kiszámíthatatlan volt, mint előbb béke apostoloskodásának túlsága. Ugyancsak a „Directorium“ megbízta a lengyel menekültet Dombrowski-t, hogy toborzana Olaszországban szabadesapatokat Oroszország ellen, melyek elszállításáról és használatáról a köztársasági kormány intézkednék.

Pál császár az új politikai fordulatot a maga részéről azzal vezette be, hogy Condé herczeg csapatát, mely a Rajna mellékén immár befejezte működését minden eredmény nélkül, zsoldjába fogadta s mintegy tízezer francia kivándoroltnak menedékhelyet adott Wolhyniában és Podoliában. S midőn a császárnak tudomására jutott, hogy XVIII. Lajos Braunschweighből, hol menedéket keresett, kénytelen volt eltávozni, készséggel felajánlá neki a mietau herczegi kastélyt állandó lakhelyül, egyszersmind azonban 200 ezer rubel évi jövedelmet engedélyezett az előző uralkodónak.

Azonban mindez nem volt elégséges a nyílt szakadásra Oroszország és Franciaország közt; de a jelek mindinkább szaporodtak, melyek a vihar erőszakos kitörését sietteték. Egy francia expeditio volt készülöben a Fekete tenger felől, melynek valószínűsége vagy czélszerűsége mellett ugyan kevés ok beszélt, de a pusztá híré is elégségesnek látszott, hogy Oroszországot és kormányát a legnagyobb izgalomba ejtse. A Fekete tenger kikötői gyorsan megerősítették és védelmi állapotba helyezték. Az események azontúl még rohamosabban érték egymást. Bonaparte Napoleon elindult sokáig rejtegett titokszerű útjára: Egyiptomba; útközben kikötött Malta szigetén és rövid úton elűzé onnan a souverain máltai lovagokat, kik Hompesch gróf nagymesterrel élükön korántsem fejtették ki azt a vitézséget és férfias lélekjelenlétet, mely Lavalette nagymester nevét oly emlékezetessé tévé a történelemben. Az otthonjuktól megfosztott máltai lovagok Szent-Pétervárra költöznek s Pál császártól, kinek fővédnöksége alá kívánnak helyezkedni, kitüntetésekkel fogadtatnak. Majdnem egy időben egy francia sereg partra száll Corfu szigetén s a francia köztársaság nevében birtokba veszi a joni szigetet, mely alkalommal az ottani orosz konzul Szagurszkij, fogságba helyeztetik. Végre a pápa kénytelen Rómából menekülni s az örök városban kihirdettilik a francia köztársaság védnöksége mellett a római köztársaság. Mindez oly rohamos gyorsasággal fejlődik, hogy egyik esemény a másikat látszik kiszorítani az emberek érdeklődéséből.

Ilyen körülmények közt Oroszországnak le kelle mondania békepolitikájáról, mely ez idő szerint amúgyis kivihetetlen vala; s Pál császárnak, ki még az imént visszatartatá az ide vonatkozó ajánlatokat, most gyorsan utánna kelle néznie elfogadható szövetségeseknek, nehogy az események által meglepettessék. Törökország, mely a francziák partra szállása által Egyiptomban, majd Bonaparte szyriai hadjárata által komolyan fenyegetve látta magát, sietett véd- és dacszövetségre lépni Oroszországgal. Majd létrejött a szövetség Angliával, Ausztriával és a nápolyi királysággal is, úgy, hogy az 1798. nyár derekán Oroszország érdekei inkább mint valaha azonosultak az említett államok érdekeivel, melyek a francia túlsúly által nemesak hatalmi állásukban, hanem anyagi érdekeikben is komolyan meg

valának támadva. Ezen szerződések értelmében I. Pál császár elrendelése, hogy az orosz hajóhad a törökkel egyesülve csatlakozzék az angol hajóhadhoz a Földközi tengerben; továbbá Hollandban és a joni szigeteken egy-egy orosz dandár szálljon partra és támogassa a szövetséges seregek működését. Egyidejűleg egy jelentékeny hadsereg rendeltetett a német császári hadak támogatására Olaszországba és Svájcba.

Míg Bonaparte Napoleon Egyiptommal volt elfoglalva, honnan hajóhadának megsemmisítése után csak kevés reménye volt Franciaországba visszatérni, azalatt Oroszország vezetése alatt egy coalitio alakult Franciaország ellen, mely a köztársaság fennállását a legnagyobb veszéllyel fenyegette. Oroszország, Anglia, Törökország, Ausztria és Nápoly szövetkezének egymással; s ki tudja milyenné alakulnak vala a viszonyok, ha Bonaparte Napoleonnak nem sikerül a visszatérés Egyiptomból, mert a Directorium nem lett volna képes a veszélyt elharítani, mely e pillanatban Franciaországot és a köztársasági kormányformát fenyegette. Poroszország királya, III. Frigyes Vilmos, ezuttal nem csatlakozott a coalitiohoz, melytől magának és országának csak kevés sikert ígért. Báró Thugut, a bécsi kormány elnöke, II. Ferencz császár nevében, hivatkozással az olaszországi viszonyokra ismételve sürgette az orosz segélyhad megérkezését, mint a mely nélkül a hadjárat eredménye kétségesnek látszott. I. Pál ennek következtében Rosenberg és Rimski-Korzakow tábornokok vezénylete alatt 40 ezer embert küldött a császári hadak támogatására Olaszországba. Az egyesült hadsereg feladata volt, a francziákat Olaszországból és Svájcba kiűzni s a harc színhelyét francia területre tenni át. Egy másik hadsereg Hermann tábornok parancsnoksága alatt Hollandba küldetett hasonló czélból. Így egyszerre: nyugaton, délen és keleten találjuk az orosz hadakat, mint a monarchiai kormányforma őreit, elkeseredett harcban a köztársasággal és annak képviselőivel. Usakow tengernagy a Fekete tengerből jövet a Bosporusban egyesülvén a török hajóhaddal, lobogó zászlóval és ágyúdörgések tisztelgése közt haladott el Konstantinápoly és a serail falai alatt, hogy a joni szigeteket kiszabadítsa Franciaország kezéből. Időközben a bécsi haditanács és az udvar nagy zavarban volt, hogy kire bízta tábornokai közül a szövetséges

hadsereg főparancsnokságát. Az ausztriai hadsereg régi tábornokai nem bizonyultak alkalmasaknak sem a Rajna melléki, sem az olasz harcmezőkön; többnyire öregek valának és a régi iskolából kerültek ki, melynek tradíciójából nem valának képesek kibontakozni. Ilyen körülmények közt a bécsi udvar nyílt kívánságára Souwórow-Rimnikskij, a törökök és a lengyelek réme, jelölteték ki az ausztriai-orosz hadak főparancsnoki állására. I. Pál császár a következő hízelgő szavakkal hívá vissza Souwórowot falusi száműzetéséből, hová őt röviddel elébb egy őszinte és találó nyilatkozata következtében küldé: „Igaz, hogy Souwórownak nincs szüksége a babérokra, de a hazának szüksége van Souwórow-ra.”

Bonaparte még mindig Egyiptomban vagy a szyriai pusztaságokban vesztegelt; s Európában mindenki azt hitte, hogy az areole-i és rivoli-i hős eljátszá történelmi szerepét. A Directorium ideges kapkodásával elárulta tehetetlenségét; a coalitio győzelme és a köztársaság bukása biztosnak látszott. Nemcsak Franciaország megvédéséről volt e pillanatban szó, hanem azon végtelen hosszú stratégiai vonalnak, mely a Zuyder tavától, a Rajna mellékén, Helvetián keresztül a liguri öböl, innen pedig Rómaig és a nápolyi királyság bukása után alakult parthenopaei köztársaság partjáiig terjedt. Ezen hosszú vonalat 170 ezer ember védelmezte a szövetségesek 300 ezer katonája ellen. A Hollandban egyesült angol-oroszok ellen Brune tábornokot állítá a Directorium; míg a Rajna mellékét Károly főherceg ellen Jourdan és Bernadotte tábornokok védelmezték. Svájcban Massena, Felső-Itáliában pedig Scherer vezényelték a köztársasági hadakat; végre Nápolyban Macdonald tábornok kezébe volt a védelem letéve.

Az 1799 tavaszán felettén rosszul állottak a köztársaság ügyei. Károly főhercegnek sikerült Stokach mellett Jourdan megverni; minek következtében fegyvereit Massena ellen fordíthatá s benyomult Svájcba. Majdnem ugyanazon időben Scherer is érzékeny vereséget szenved Magnano mellett. De azért a francziák szilárdan állottak a veszedelemben: Turin, Flórencz, Róma, Nápoly és számos elsőrangú erősség kezeikben volt; s midőn Felső-Itáliában Moreau tábornok Scherert felváltá és az Adda vonalára húzódék vissza, a viszonyok némileg jobbra látszottak fordulni.

Így állottak a viszonyok, midőn Souwórow 1799. évi márczius végén Olaszországba érkezett és átvette a szövetséges hadak főparancsnokságát. Souwórow, kit a török harcmezőkön tanultunk megismerni, a gyors cselekvés embere volt; kemény és hajthatatlan katona minden ízében, annak erényeivel és hibáival; ki nem volt hajlandó szándékát és terveit a bécsi katonai köröknek elárulni; s midőn a bécsi Hofkriegsrath haditervének bemutatására szólítá őt fel, Souwórow egy üres felhatalmazást mutatott elő I. Pál császár aláírásával, mibe azután amazoknak akarva nem akarva bele kelle nyugodniok. Katonai hitvallása a következőkbe foglalható össze: „Éles áttekintés, gyorsaság és határozottság; a hadsereg éle ne várja be soha az utóhadat, a golyó balga jószág s csak a szúrny biztos és okos.” Nagy mulatságára szolgált az izmailai győzőnek az ausztriai ezredek lassúsága: „Csupa parade és békemozdulatok, semmi más,” mondá nevetve, „az ausztriai hadsereg legnagyobb hibája, — túlságos önhite vagy önbizalma... a győzelmet kell megtanulni, melylyel mindent elérhetni, ellenben a folytonos vereségek kimerítik és elkésérik a legjobb katonát. A német császár azt kívánja, hogy, ha holnap ütközetre készülök, elébb tegyek ma nála tudakozást Bécsben. De ez képtelenség, mert a viszonyok oly gyorsan változnak a háborúban, hogy lehetetlen, egy bizonyos tervhez kötni magunkat. A szerencse olyan mint a villám; s az alkalmat üstökénél kell megragadni, mert másodszor sohasem tér vissza...”

A szövetséges ausztriai-orosz hadsereg 40 ezer német s ugyanannyi orosz katonából állott; az utóbbiak Rosenberg és Reinder tábornokok alatt. II. Ferencz császár csak arra kérte a főparancsnokot, hogy űzze el a francziákat Felső-Olaszországból, de ne vigye át a harc színhelyét a Po jobbpartjára. Souwórow ezt megígérte, de azon világos kikötéssel, hogy a bécsi Hofkriegsrath ne avatkozzék semmibe s bízzék meg feltétlenül tervében és cselekedeteiben.

A szövetséges hadakkal szemben Felső-Olaszországban csak mintegy 30 ezer köztársasági katona állott, s ezek közt egy 4000 emberből álló lengyel legio; kik azonban itt ép oly kevéssé éltek és munkálkodának egyetértésben, mint hazájukban; a viszálykodás, féltékenykedés és kölcsönös bizalmatlanság régi hibája volt a lengyel nemzetnek.

Moreau tábornok az Adda mellett várta be a szövetségeseket; s Olaszország sorsa azon ütközet kimenetelétől függött, melyben az ellenséges hadak egymással megmérkőzendők valának. Mialatt Souwórow a főhaddal Moreau ellen indult, Kray tábornokot Mantua elfoglalására illetve ostromára rendelé. Souwórow átlépven az Addát, Cassano mellett megütközött Moreau-val, kit heves és véres mérkőzés után teljesen megvert és visszavonulásra kényszerített Piemontba. A cassanói győzelem következménye volt, hogy a felsőolaszországi városok és erősségek Mantua kivételével megnyiták kapúikat a győzőknek. A nagyszámú francia foglyok közt, kik a szövetségesek kezébe kerültek, volt Serrurier tábornok is. Miután időközben a Ticino vonala is a szövetségesek birtokába jutott, Moreau a tengeri alpok között keresett menedéket, a dél felől közelgő segínyt bevárando.

Souwórow a szövetséges hadsereg élén ünnepélyes bevonulását tartá Milanóba, a nemesség és papság s a monarchiai érzelmű lakosság örömrivalgása között; egy rendelettel megszünteté a cisalpini köztársaságot, Bonaparte Napoleon olasz fővezér alkotását s előkészüldéseket tett a Hofkriegsrath és a német császár véleménye ellenére a Po jobbpartjára tenni át a harc színhelyét. Időközben folytatta Mantua ostromát és intézkedett Alessandria és Turin ostromáról is.

Rómában és Nápolyban nagy izgalmat szült a cassanói vereség híre s a forradalom és a köztársaság ellenségei, s ezek száma jelentékeny volt, már a régi állapotok visszahelyezésének gondolatával kezdének foglalkozni. Minden attól függött, vajjon sikerülend-e, egy szerencsés fordulattal a vereség erkölcsi és anyagi következményeit még idejében elhárítani. Macdonald, ki a veszélyes helyzetet átlátta, sietett 25 ezer emberrel Moreau-val egyesülni, ki megmaradott 15 ezer emberével az Appenninek mögé húzódott vissza. Azonban még mielőtt a tervezett egyesülés megtörténhetett volna, Souwórow a Tidona folyó mellett megtámadja Macdonald-ot, kit sikerült heves és elkeseredett küzdelem után megvernie és a Trebbia folyón visszaszorítani 1799. évi június 7-én. Több mint fele a francia seregnek, egész tűzérsege és tábori készlete oda veszett.

De Souwórow fényes győzelme dacára nem gondolhatott arra, hogy az ellenséget üldözőbe vegye s annak

teljes megsemmisítését végrehajtsa. Egyrésről a bécsi Hofkriegsrath szüntelen akadékoskodása, másrésről az ausztriai hadparancsnokok féltékenykedése vagy versengése bénítólag hatott a főparancsnok hadműveleteire; s midőn arról értesült, hogy Moreau hátulról készül őt megtámadni, minden igyekezetét oda irányozta, hogy a szövetséges hadakat idejében összpontosítsa és még egy döntő csapást mérjen a francziák fejére, mely egész Olaszországot felmenti vala a köztársaság fensősége alól.

Mialatt Souwórow Cassano és a Trebbia mellett harczolt, Olaszország déli részében sem pihentek a fegyverek s időközben Mantua is megnyitá kapuit az ausztriaiak előtt. Macdonald távozása után Nápolyból, a reactio hatalmasabban mint valaha felüté fejét és angol emissáriusok, gazdagon ellátva angol pénzzel, fegyveres lázadásra birták a vidéki lakosságot. Nápoly utcáin véres harc fejlődött ki; a francziák kitakarodása után a lazzaroni csőceselék szövetkezett a vidéki banditákkal s valóságos rémuralmat rögtönöztek. Több mint kétezer ház kifosztogatott s tulajdonosaik kardélre kerültek, ha nem sikerült előbb elmenekülniök. Még a hirhedett banditavezér Fra Diavolo is a haza felszabadítói közt szerepelt a törvénytelenység eme szomorú napjaiban. Így folytak le a parthenopaei köztársaság végnapjai; nemsokára visszatértek a Bourbonok, hogy trónjukat visszafoglalják, s ezzel Dél-Olaszország felszabadulása a francia hatalom alól befejezett tény vala. Ezek valának Souwórow győzelmeinek politikai eredményei.

De nemesak Nápolyban, a visszahatás Rómában éppoly érezhető volt. A szövetségesek győzelmei kimondhatatlan izgalomba hozták az örök város könnyen hevülékeny lakosságát. A pápa és a római nemesség pártja egyszerre magasan emelé fel fejét s fennen hirdeté a köztársaság küszöbön álló bukását. Championnet tábornok, a francia helyőrség parancsnoka nem volt elég erős, hogy a végső kísérletre engedje jönni a dolgokat s kiűrité Rómát. Olaszország kisiklott Franciaország kezeiből, ha nem sikerül vala az utolsó pillanatban az eseményeknek kedvezőbb fordulatot adni.

A párisi Directorium érezte, hogy a köztársaság prestigeje, ha nem fennállása forog kockán s még egy utolsó kísérletet tett, hogy Olaszországot megtarthassa. Moreau

és Macdonald hadainak töredékeit egy új, 40 ezer emberből álló sereggel egyesítvén, a fővezérseget Joubert tábornokra bízta; ki azzal vezeté be a hadjáratot, hogy az ostromlott Alessandriát akarta felszabadítani. Alig értesült erről Souwórow, midőn 70 ezer emberből álló szövetséges haddal a francziák támadására készült. Olaszország e pillanatban majdnem egészen megtisztult a francziáktól; s még mielőtt Joubert szembeszállhatott volna a szövetségesekkel, Alessandria és Turin megnyiták kapúikat s csak Nizza és Tortona valának még a francziák kezében.

Az 1799. évi július derekán Joubert 45 ezer kitűnő katonával a Scrivia mentén elterülő halmos síkságon szállott megerősített táborba, szemben a szövetségesekkel. Az ellenséges sereg száma nem mutatott nagy eltérést; lelkesedés tekintetében pedig versenyezett egymással. Souwórow csakhamar készen volt haditervével és kiadta a szükséges parancsokat. Egyike legvitézebb bajtársainak, Bagration herezeg, megkezdé előnyomulását azon magaslatok irányában, melyeken az ellenséges középpont herezkészen állott; az előhadat Konstantin Paulovits, a császár ifjabb fia vezényelte, kit Kray és Melas tábornokok az ausztriai hadakkal vitézül támogattak. A harc csakhamar általános lőn; a francziák bámulatraméltó vitézséget fejtettek ki s egy lépést sem hátráltak s a szövetségesek támadásait többször visszaverték. Souwórow maga bevallá, hogy hasonló ellentállásra és kitartásra még sohasem akadt; s már azon ponton állott, hogy a tartalékban lévő gránátos ezredeket személyesen vezeti az ellenség ellen, midőn végre Bagration herezegnek sikerül az ausztriai csapatok segítségével a halmokat szűronnyal megvenni. E válságos perczen Melas tábornok az ausztriai gránátosokkal és néhány ezred huszársággal hátába kerül a francziáknak, kik meghökkenve zavarba jönnek, majd lemondva a további küzdelemről, hátrálni kezdenek... Joubert mindjárt az ütközet elején egy ellenséges golyótól találva halva vitették el a csatatérről; helyét Moreau foglalta el, ki a cassanói kudarcz előtt azzal dicsekedheték, hogy alatta még egy ütközet sem veszett el. Moreaunak nagy fáradságába került a felbomlott francia sereget összetartani és az Appenninek mögötti védvonalba visszavezetni. Mintegy 8000 francia vitéz holtteste borítá a novi-i harcmezőt — 1799. évi augusztus 5-én — de a szövetségesek

veszteségei sem valának csekélyebbek. Olaszország ezen napon elveszett Franciaország számára és a köztársasági kormányforma vele együtt. Róma, Nápoly, Piemont ismét visszatértek régi állapotukhoz s ezen nagy és rendkívüli változatok lelke Souwórow-Rimnikskij, a törökök egykori réme, I. Pál császár tábornoka volt.

És valóban, ha az eredményeket vizsgáljuk, nem csekély tisztelettel kell adóznunk azon rendkívüli tehetségnek, mely azokat kivívta. Souwórow mint katona majdnem tüneményszerű jelenség: kemény, gyors, következetes, kitartó és csüggedetlen; mint ember nyers, darabos, rokon-szenvetlen. De ilyen jellemre, egyéniségre volt ezen időben szükség. Alig négy hónap lefolyása alatt Souwórow három jelentékeny hadsereget tett tönkre s megverte Moreau, Macdonald és Joubert-et. Franciaország legkitűnőbb hadvezéreit, s véget vetett a francia köztársaság politikai uralmának Olaszországban. I. Pál császárt méltó büszkeséggel tölték el seregének diadalai a déli harcztéren s a főhadvezér hervadhatatlan babérjai. Jutalmazásul a császár Souwórowot herezegi rangra emelte s az „Italiskij“ melléknévvel tüntette ki; egyszersmind megküldé neki saját arczképét: „A császári elismerés jeléül,“ miként a hivatalos okmány mondja, „azon nagy tettekért, melyeket alattvalója végbevitt s melyek által a császár kormányzása megdicsőíteték.“ Egy császári rendelet továbbá megparancsolá: „míszierint a herezegtábornagnak ezentúl a császár jelenlétében is mindazon katonai tisztelgések megadandók, melyek ő felsége számára előírvák.“ Így tisztelte meg II. Katalin fia győzedelmes hadvezérét diadalai közepette.

Azonban Franciaország veresége és tekintélyének sülyedése az orosz fővezért csak mind nagyobb vállalatokra és tervekre buzdítá, melyek kivitele, tekintve a köztársaság helyzetét a 18-ik század utolsó napjaiban, korántsem tartozott a lehetetlenségek közé. Souwórow neve e pillanatban Párisban ép oly rettegett és félelmetes volt, mint Prága ostroma és megvétele után Lengyelországban; a Directorium megremülve minden eszközhöz kapott, hogy a fenyegető rémet távol tartsa határaitól. Souwórownak erős elhatározása volt, haladéktalanul Dél-Franciaországba benyomulni, mihelyt Károly főherezegnek Svájcban sikerült, Massená-t onnan kiszorítani; s nem csekélyebb, mint maga Páris volt a

célja a törökök egykori legyőzőjének, hogy ott a királyi trónt és a kiküszöbölt keresztény vallást régi fényében visszaállítsa. S valóban, nem az orosz fővezérén múlt a merész terv megvalósulása, mely a marengói katastrophá helyett más, de bizonyára nem csekélyebb meglepetésben részesítette volna a világot.

Azonban a szövetségesek Bécsben és Londonban egy új haditervet készítettek s így megghiúsították az orosz fővezér merész de nem kivihetetlen tervét. Thugut báró és a Hofkriegsrath döntő győzelmei daczára nem szívesen nézték a szövetséges seregek élén Souwórowot, ki kíméletlen és határozott fellépése által nem egyszer nevetségessé tette a bécsi körök ingatag és féltékenykedő mérvadó vezetőit. Az ausztriai tábornokok még kevesebb rokonszenvvel viselkedének az orosz fővezér iránt. Így történt, hogy négyhavi szerencsés együttműködés és a Novi melletti nagy győzelem után a szövetséges sereg elvált egymástól, hogy külön-külön folytassa a háborút, melynek végeredményét ekképen kockára tettek. Az új haditerv szerint, mely Szent-Pétervár megfelelő hozzájárulása nélkül Londonban és Bécsben állapított meg, Souwórownak az orosz seregekkel haladéktalanul be kelle nyomulnia Svájcba; s miután a Rimski-Korzakow tábornok seregeivel egyesült és Massenát onnan kiszorítania sikerült, a Jura bércein át Franche Comtéba tenni át a további harc színhelyét. Ezalatt Károly főherceg a Rajna mellékéről, Melas pedig Itáliából igyekeznek behatolni Franciaországba; míg York herceg és Hermann tábornok az egyesült angol-orosz seregekkel Hollandból végkép kiűznék a francziákat s véget vetnének a batávi köztársaságnak. Ezen terv, mely merőben ellenkezett Souwórow szándékával, ki feltartóztatlanul Lyon-on keresztül Párisba akart indulni, hogy ott szűronyai védelme alatt Franciaországnak a béke fel tételeit előírja, foganatba ment; s a jövő megmutatta, hogy jobb lett volna a hadjárat további menetét a főhadiszállás határozatára, mintsem a zöldsztal mellett tanakodó urak elfogult ítéltére bízni.

De Souwórow sokkal jobb katona volt, semhogy a magasabb határozatoktól az engedelmisséget megtagadta volna; csak arra kérte a bécsi kormányt, hogy Károly főherceget mindaddig hagyná Svájcban, míg neki sikerül-

nie fog Rimski-Korzakow hadtestével egyesülni. Azonban a bécsi körök ebben sem követték a tapasztalt hadvezér tanácsát, hanem rendeletet küldének Károly főhercegnek, hogy haladéktalanul nyomuljon ki Svájcba és áraszsza el seregeivel a Rajna mellékét és Schwabent. A főherceg engedelmeskedett és Rimski-Korzakow egyedül maradt elégtelen seregeivel, mialatt Souwórow a természet gördítette akadályokkal küzdve az alpesi szorosokon keresztül igyekezett vele egyesülendő Helvétia területén megjeleni.

Alig értesült Massena Károly főherceg elvonulásáról és az orosz sereg elszigeteltségéről, midőn 1799. szeptember 14-én Zürich mellett hevesen megtámadja Korzakowot és kemény tusa után, mely 10 ezer orosz életébe és az egész tűzérsebbe került, teljesen megveri. Korzakow e súlyos vereség következtében éjszak felé húzódván, Schaffhausen közelében átkelt a Rajnán, hogy vert hadának legalább maradványait biztonságba hozza.

Souwórow augusztus utolsó napjaiban hagyta el Piemontot, miután még Tortona megvétele iránt intézkedett s 18 ezer emberből álló seregeivel a legrövidebb úton igyekezett a Svájcba behatolni. Útja Bellinzona felé a Szent-Gotthard magaslatain keresztül vezette, melynek szakadásai és elrejtett párkányai meg voltak rakva Lecourbe francia tábornok katonáival, kik kényelmes leshelyükből nagy könnyűséggel ejtették el a kimondhatatlan nehézségekkel küzdő oroszokat. A tűzérseget nem volt lehetséges az eltorlaszolt szorosokon átszállítani s így csak hegyi-ütegekre kelle a hadviselésnek szorítkoznia.

Souwórow két részre osztá seregét; az egyikkel, melyet maga vezényelt, Lecourbe tábornokot akarta megsemmisíteni míg a másiknak Rosenberg tábornok vezérlete alatt a francziákat hátulról kelle vala megtámadnia. A Szent-Gotthard szikláktól szakgatott lábainál, égbe meredő havasai és jéggel borított kúpjai láttára, hol emberi ösvény észrevehető nem volt, először az egész hadjárat alatt rémület fogta el az oroszokat, kik a havasi óriásokhoz hozzászokva nem valának; bátorságuk mintha egyszerre lelohadt volna s a legnagyobb kislelkűség vett erőt rajtuk; zúgolódni kezének s megtagadták az engedelmisséget. Hasztalan igyekeznek vezetőik bátorságukat újból felébresztetni; a rémület minden egyéb érzelmet háttérbe szorított. E pillanatban Souwórow

maga lép az elégületlenek elé s így szól hozzájuk: „Ti nem vagytok többé az én gyermekeim; s én nem vagyok a Ti atyuskátok;“ s minthogy a vitézek még mindig daczoltak, néhány katonát csákánynyal és ásóval a sorok elé vezényelt és megparancsolá, hogy ássanak rögtön egy sírgödör; s midőn ez elkészült, a fővezér nyugodtan a gödörbe feküdt s felszólítá s zendülőket, hogy temetnék be sietve testét, mert ő nem kíván többé élni. A szokatlan jelenet mélyen megragadta a kemény katonák kedélyét s most egyhangúan kiálták: „Nem, nem, te nem fogsz meghalni; vezess bennünket akár a világ végéig, mi készséggel fogunk követni.“ S mintha egészen új szellem szállotta volna meg a hadsereget, mindenki versenyzett a másikkal az akadályok leküzdésében s feltartóztatlanul előre nyomult az egész sereg, élén Bagration herczeggel és Konstantin Paulovits nagyherczeggel. S midőn leírhatatlan akadályok leküzdése után az orosz csapatok áthatoltak a szorosokon, szuronyonnyal kezükben támadták meg a csatarendben felállított francziákat, kiket hosszú és heves viadal után teljesen szétverték. A rohanó Reusz folyó felett emelkedő ú. n. ördöghídjánál egyesült az orosz hadsereg két esapata, hogy útját délfele folytatva, Rimski-Korzakow dandárával egyesüljön. Itt tudá meg Souwórow a szomorú hírt, hogy az orosz sereg Zürich mellett véres vereséget szenvedett s ennek folytán kénytelen volt a Svájczból kitakarodni. Majdnem egyidejűleg arról is értesült az orosz fővezér, hogy minden szoros és átjáró előtt ellenséges seregekkel megtömve, további előnyomulását, mint látszék, lehetetlenné tévé. Ekképen a Mitten-völgyben mintegy elszigetelten, szemben egy sokkal számosabb ellenséges sereggel, az egész orosz hadsereg veszve látszott lenni. Csak egy út mutatkozott a menekülésre, mely Piemontba vezetett vissza. De erről Souwórow hallani sem akart. Terve volt, hogy Zürich helyett a Mitten-völgyből kihatólva Glarus felé igyekezzen s a graubündteni havasokon át elhagyja Svájczt; majd egyesülve Korzakow hadainak maradékaival egy új hadműveleti tervet állapítson meg. Azonban Massena, ki most már az összes franczia hadakat egyesítő parancsnoksága alatt, résen állott s nem akarta többé Souwórowot kibocsájtani kezei közül.

S most játszódék le Souwórow legfényesebb had-

művelete az egész hadjárat alatt; megfogyott és élelemhiány következtében elkedvetlenedett seregével egy mindenben bővelkedő ellenséggel kelle vala életre-halálra megmérkőznie. Massena egyszerre három oldalról támadja meg az oroszokat. Molitor tábornak a középpontot igyekszik áttörni, Lecourbe a szárnyon támadja meg, míg Massena hátulról intézi ellene rohamát. De Souwórow bámulatos mozdulataival ejti zavarba a francziákat; gyorsan hátrafordulva Massenára veti magát, kit egész Schwyz-ig visszakerget; azután borzasztó viaskodás után megveri és fogságba ejti Lecourbe tábornokot; majd egész erejével támadja meg Molitort és egész seregével megsemmisíti, azután győzedelmes bevonulását tartja Glarusba, hol erősen megpróbált katonáit kipihenteti.

A harcztér képét e váratlan győzelmek egy csapással megváltoztatták; a teljes diadal biztosnak látszott. Souwórow azon ajánlatot tévé Károly főherczegnek, hogy sietne vele a Bodeni tó mellékén egyesülni, hogy egyesült erővel támadhassák és semmisíthessék meg a francziákat. De az ausztriai fővezér nem fogadta el az ajánlatot s így Souwórownak nem maradt más hátra, mint 15 ezerre leolvadt seregét a legnagyobb nehézségek leküzdése után, melyeket eléje a természet gördített, katonáit Bajorországba vezetni s az Iller és a Lech közötti vidéken téli szállásokba helyezni.

A coalitio tehát a roppant áldozatok daczára nem bizonyult elég erősnek, a francziák uralmát mindenütt megtörni; s ámbár Olaszország egészen kisiklott kezeik közül, a Svájcban tovább is tarthatták magukat s így az eredeti terv: Francziaországba, illetve Párisba bevonulni és ott a béke feltételeit meghatározni, a szövetségesek kicsinyes féltékenykedése és szűkkeblűsége, valamint az egységes hadvezetés hiánya folytán egészen meghiúsult. Hollandban a szövetséges angol-orosz sereg semmi sikert sem tudott felmutatni Brune tábornok ellenében, ki a szövetségeseket Bergen és Alkmar közelében megverte és nemsokára a batáviai köztársaság területének elhagyására kényszeríté. Az orosz sereg egyelőre a normanni szigetekre szállítattott át.

A mily nagy volt az öröm egész Oroszországban Souwórow és az orosz hadsereg győzelmei felett, ép oly nagy volt az elkeseredés az udvarnál és a hozzá közel

álló körökben Anglia és kivált Ausztria magatartása felett. Sokan voltak, kik nyílt árulással vádolták Oroszország szövetségeseit s hangosan követelték a szövetség felbontását, mely Oroszország érdekeit oly kevés figyelemre méltatta. A bécsi Hofkriegsrath nehézkessége, vezéregyéniségeinek szűkkeblűsége és kicsinyessége nagy és fontos dolgokkal szemben volt az oka főképen annak, hogy a döntő és határozott győzelmek nem tudták ama sikereket eredményezni, melyeket méltán várni lehetett. Ehez járult, hogy Anglia fukarsága és kalmárias politikája Hollandban még az erkölcsi siker látszatától is megfosztá a különben is hiányos és elégtelen hadviselést. Nem csoda, ha ilyen körülmények közt nagy volt az elégtelenség és elkeseredés egész Oroszországban, de kivált az udvarnál. A szakadás a bécsi és szent-pétervári udvar közt elkerülhetetlennek látszott. II. Ferencz császár Anglia közvetítését vette igénybe, hogy I. Pál császárt megengesztelje és a szakadást megakadályozza. A császár mindent bizonyos végzetes félreértésekre igyekezett visszavezetni, melyek kivüle és kormányának akaratán kívül merültek fel és mérgesítették el a helyzetet. A bűnbak, kinek lakolnia kellett, báró Thugut miniszter volt, kinek bukásával a bécsi udvar a szakadást megakadályozni remélte. Oroszország azonban ezzel még nem volt megelégedve s határozottan az olasz fejedelmek visszahelyezését követelte államaikba, mi ellen megint Ausztria a maga részéről emelt nehézségeket. Az elkeseredés Ausztria és Oroszország közt még mindig növekedőben volt, midőn Olaszországból egy hír jutott Oroszországba, mely az amúgyis ingerlékeny I. Pált a legszenvedélyesebb haragra lobbantá és a végleges szakadást elkerülhetlenné tette. Ancona, Olaszország elsőrangú kikötője az Adriai tengeren az utolsó jelentékeny hely volt, hol még a francia köztársaság lobogója lengett; s az erős kikötőt és felleget várat ausztriai-orosz-török szövetséges ostromhadak tartották körülzárolva. Az ausztriai tábornok a nélkül, hogy erről a szövetséges hadak parancsnokait értesíteni jónak látta volna, titkos alkudozásokba bocsájtkozott a francia parancsnokkal Ancona átadása iránt, minek folytán a vár és város kapúi megnyíltak ugyan, de csak az ausztriai hadak előtt, míg az orosz és török katonák abból kizárattak. Sőt annyira ment az ausztriai tábornok, hogy még az orosz és török lobogókat is levéteté

a vár falairól, mi által Ancona elfoglalását kizárólag II. Ferencz német császár nevében kívánta végrehajtani.

Ezen újabb sérelem helyrehozhatatlan volt; és I. Pál parancsot adott Bajorországban és Csehországban állomásozó ezredeinek, hagyják el haladéktalanul az ausztriai tartományokat és térjenek vissza Oroszországba. A szenvedélyes felháborodásában fékevesztett orosz császár a legkíméletlenebb módon adta tudtára II. Ferencz császárnak a szövetségből való kilépését. A szakadás Ausztria és Oroszország közt tehát teljessé lőn. Souwórow 1800. évi tavaszán az orosz sereggel visszatért hazájába, hol a császár, az udvar és az egész nemzet részéről a legnagyobb kitüntetésekben és ünneplésekben részesült. Azonban a kor és testi szenvedések által amúgyis erősen megviselt 70 éves hős nem sokáig élvezte a nem keresett nyugalmat s 1800. évi május 6-án meghalálozott. Utolsó óráit elkeseríték azon hírek, melyek Bonaparte Napoleon visszatérésével Egyiptomból a francziák újabb diadalait biztos kilátásba helyezték.

Bonaparte Napoleon váratlan megjelenésével Franciaországban a viszonyok miként egy varázscsapással egyszerre megváltoztak. A Directorium fellelékzett s nagy erőt fejtett ki Franciaország véderejének növelése körül. De mindennek lelke, középpontja Bonaparte Napoleon volt, ki megjelenésével egyszerre felvillanyozta a még az imént csüggedező vagy reménytelen kedélyeket. A francziák lelkesedése nem ismert határokat; a felbomlott coalitio, a szűkkeblű Anglia és Ausztria pedig egy rejtély előtt állottak, melynek megoldása nem váratott magára sokáig.

Időközben Anglia önző és kíméletlen politikája is megtermé gyümölcseit; az angol kormány sohasem gondolt komolyan Holland felszabadítására, csak a batáviai köztársaság hajóhadának birtoka után vágyódott; s midőn ebbeli célját elérte, a háborút a szárazon csak névleg folytatta, míg az alkmári vereség után egészen visszahívta csapatait Hollandból, orosz szövetségeseit pedig tehernek tekintvén, Jersey és Guernsey szigetekre szállítá s önzésében annyira ment, hogy vonakodott azokat külön viteldíj nélkül hazájukba visszaszállítani. Az amúgyis ingerült Pál császárnak ez maga elég lett volna, hogy Angliával minden további összeköttetést megszakítson. Azonban még más kellemetlenségek is merültek fel Malta szigetének birtoka végett, melyet

az angolok minden alapos jogczím nélkül birtokba vettek, holott az Pál császárt illette volna, mint kinek azt a souverain máltai lovagok annak idején mint nagymesterüknek felajánlották. I. Pál tehát elég alapos okot látott arra nézve, hogy Angliának is felmondja a szövetséget, mely ilyképen feloszlott épen azon pillanatban, midőn arra Európának talán legnagyobb szüksége lett volna.

A marengói nagy nap Franciaországot a hatalom és diadal legmagasabb polezára emelte; a coalitio és az orosz fegyverek minden győzedelmei hatástalanokká váltak, s a köztársaság ellenségei meg valának semmisítve. Bonaparte Napoleon egy csapással ura volt Európának, melynek békéjét kezében tartotta. De a lángeszű katona nagy diplomata is volt, ki nemcsak a karddal tudott győzedelmeskedni. Hogy Oroszországot még inkább elválaszsa régi szövetségeseitől: Angliától és Ausztriától s megszerezze magának az orosz császár rokonszenvét, röviddel a marengói győzelem után a Directorium által ép oly meglepő mint váratlan ajánlatot tett a szent-pétervári udvarnak. Ugyanis késznek nyilatkozott az orosz hadi foglyokat, és pedig a kölcsönösségre való tekintet nélkül, új öltönyökkel ellátva Franciaország költségén hazájukba visszaküldeni. Ezen, gyengédségről tanúskodó figyelem oly kellemesen lepte meg I. Pál császárt, hogy szokásos ingerült következetlenségénél fogva egyszerre a legmelegebb barátja lett Franciaországnak és legrajongóbb csodálója Bonaparte Napoleonnak. A császári palotában mindenütt lehetett a corsicai hős arczépeit látni s a császár egy nyilvános ünnepély alkalmával tüntetőleg a francia tábornok egész ségére mondott felköszöntőt, melyben leplezetlenül ki volt mondva az is, hogy a császár nagyon szívesen venné, ha a még mindig Miatou-ban tartózkodó XVIII. Lajos mielőbb odahagyná az orosz császárság területét s máshol keresne menhelyet.

Egy félévvel a marengói győzelem után Luneville-ben tanácskozáznak a hatalmasságok megbízottjai, hogy a campo-formiói béke pontjainak ne csak újabb érvényt szerezzenek, hanem a francia köztársaságot még újabb engedményekkel erősítsék. Napoleon Bonaparte, első consul és a helyzet ura, dictatori hatalommal érvényesíté Franciaország álláspontját. S miután a béke helyreállott, úgy, miként azt

Franciaország kívánta, az első consul hozzálátott egy messzemenő tervének megvalósításához, mely szerves összefüggésben állott az Egyptom elfoglalásával követett politikával s melynek éle most is Anglia ellen volt intézve.

Bonaparte Napoleon jól ismerte a szent-pétervári udvar hangulatát s kívált Pál császár érzelmeit, s azért bizalmasát Duroc tábornokot küldé Szent-Pétervárra, hogy „nagy tervének“ megvalósítása felett az orosz császárral és kormányával megállapodást létesítsen. Napoleon nagy terve abban állott: hogy Keletindia vétessék el az angoloktól és szerveztessék orosz-francia védállammá. És Napoleon nem csalódott: I. Pál császárban hű munkatársat és szövetségest talált valóban nagy tervének kiviteléhez. Duroc tábornok úgy látszik már kész tervvel ment Szent-Pétervárra. A nagy vállalat egyszerre két külön úton volt megkezdendő. Knorring tábornok egy erős orosz sereg élén Khiván és Bokharán keresztül volt a Felső-Indus vidékét felkeresendő, a doni kozákok atamánját, Orlov-Denissov Ivánt a császár külön levéllel tisztelé meg, melyben őt felszólítá, hogy Orenburg felől kezdje meg részéről is az előnyomulást; hűségéért és buzgó odaadásáért pedig India kincseivel igéri őt kárpótolni. Utasításai között foglaltatott, hogy mindenütt, hol az idegen országokon átvonulni fog, hirdesse ki a népnek és uralkodóknak: hogy Oroszország csak az angolokkal visel háborút, ellenben a népekkel békében kíván élni, melyeket elnyomóik ellen védelmébe fogad. Az utasítás azzal végződik, hogy átkelvén az Induson, a Ganges völgyét igyekezzék elérni. Egy másik hadsereg, mely 35 ezer francziából és ugyanannyi oroszból fogna állani Massena vezérlete alatt, a Rajna felől jöven, a Dunán szállíttatnék az ausztriai tartományokon és Magyarországon keresztül a Fekete tengerre, honnan azután a Don és Volgán Asztrachánba jutna, majd a Kaspi tengeren és Perzsián keresztül igyekeznék az Indust és Indiát elérni.

A terv, melyet, mint látszik, maga Napoleon dolgozott ki, mindenre kiterjedett s ha kivitelre kerül, bizonyára nem csekély gondot okozott volna Angliának, mely ezen időben korántsem állott elég szilárd lábon indiai birtokaiban. — E szerint 120 nap elegendő lett volna arra, hogy a francia sereg a Rajnától egész az Indusig eljusson; előre bocsájtva, ha az expeditiót előre nem látott akadályok előnyomulásában

fel nem tartóztatják. A szent-pétervári udvar nagy erőmegfeszítéseket tett, hogy Poroszországot is belevonja az Anglia ellen irányzott mozgalomba; mi azonban egyelőre még sikertelen maradt. A szövetségesek pártonkívülieknek nevezték magukat, hogy tulajdonképeni céljaikat annál könnyebben elpalástolhassák; de azért Anglia, mely az egyiptomi hadjáraton okult vala, tisztában volt az iránt, hogy a pártonkívüliek ismét csak Nagy Britannia kárára törekednek: s azért daczára a zavartalan békének, mely a lunevillei egyezmény óta beállott, Nelson tengernagy vezérlete alatt erős hajóhadat küldött a Keleti tengerre, mely, miután Kopenhágát útközben rémületbe ejté, egyenesen az orosz partok felé volt vitorlázandó.

I. Pál császár annyira beleélte magát az indiai „nagy tervbe,” hogy az uralkodásának kezdetén beszűntetett kaukázusi háborút újból megindítá részint Perzsia, részint a nyugtalankodó hegyi törzsek ellen, főképen azért, hogy a kémkedő Anglia figyelmét más irányba terelje s a nagy tervhez szükséges előkészüldéseket annál zavartalanabbul megtehesse.

Így állottak az ügyek, midőn egy esemény következett be, melyre senkisé is volt elkészülve s mely rémülettel és ijedelemmel töltötte el mindazokat, kik a rendnek és állami fegyelemnek barátai s az erőszakot és törvényteleniséget kárhoztatják. Ismét egyike következett be azon eseményeknek, melyek csak Oroszországban fordulhatnak elő hasonló lefolyással és előzményekkel, a forradalmak valódi hazájában; pedig akkoron a nihilismus még ismeretlen volt, legalább létezéséről nem tudtak az emberek oly sokat és oly ellenmondó dolgokat beszélni, mint napjainkban, a politikai találgatások korszakában. I. Pál császár az 1801. márczius 23. és 24. közötti éjjelén a császári palotában megöletett. A császár váratlan halála az egész helyzetet alapjában felforgatta; minden megváltozott, az elébbi tervek levétettek a napirendről, hogy újaknak engedjenek helyet.

I. Pál császár erőszakos halála olyan körülmények közt következett vala be, melyekről tüzetesebben kell szólnunk. II. Katalin fia azok közé tartozott, kiknek a végzet egy igaz barátot sem adott, talán azért, mert ilyenre méltó nem vala. I. Pál, mint Daskow hercegnő mondja, zsarnok volt a szó legszorosabb értelmében, gyanakvó és gyáva,

ki senkiben sem bízott meg s mindenkiről környezetében azt hitte, hogy áruló. Rosztopsin-nak és Araktsejew-nek, talán két leghűbb és legodaadóbb bizalmasainak is azt kelle tapasztalniok, miszerint a zsarnokok szeszélye kiszámíthatatlan, valamint kegyük és jóakarataik állhatatlan. Cselekedetei mindig a pillanat benyomása alatt jövének létre s legtöbbször magukon viselék a szívtelen kegyetlenség bélyegét. Ez az oka, hogy mindenki félelem és rettegéssel közeledék hozzá, csakhogy ezen érzés erősen vegyülve volt a megvetés érzelmével.¹⁾ Voltak ugyan olyan pillanatai is, csakhogy nagyon ritkán, midőn nagylelkűnek látszott, sőt böles és igazságos tudott lenni.²⁾ Szeszélyes rögeszméi mind sűrűbben jelentkeztek s mind kiállhatatlanabbá tévők a császárt legközelebbi környezete, még gyermekei és családja előtt is. A nemesség hallgatag elkeseredéssel nézte kapkodó politikáját, melyben nem volt sem elv, sem irány fellelhető; s ma ép oly indokolatlanul tört lándzsát az angolok mellett, a mily indokolatlanul holnap a francziákat az egekig emelé. Sohasem vette figyelembe, miből háramlik haszon vagy kár népeire és birodalmára, beszámíthatatlan és kiszámíthatatlan volt minden cselekedetében. Arról is sokat beszéltek, hogy családja körében is kegyetlen és zsarnok volt s nejét és idősebb fiát nem egy alkalommal veszedelmes fenyegetésekkel rémítgeté. Ezzel kapcsolatban azt is rebesgették, hogy a császár az általa behozott örökösödési rendet ismét meg akarja szüntetni és a trón betöltésére nézve újabb rendeletet hozni. Nem lehet csodálni, ha senkisé is hitt a viszonyok állandóságában s mindenki azt hitte, hogy egy erőszakos változás van készülóban, mely elől kitérni immár lehetetlen.

Így érett meg a forradalom, hasonló ahhoz, mely negyven év előtt III. Péter trónját elsodorta. Most is azon tényezők s ugyanazon nevek szerepeltek, melyek II. Katalint a trónra segítették; az unokák ép úgy értettek forradalmat csinálni, mint a nagyatyák. Az idők változtak ugyan, de az emberek és érdekek a régiéknél valának. Panin gróf, ki húzamosbb ideig orosz követ volt Berlinben, az egykori külügyminiszter és a császár nevelőjének fia, sok hajlandó-

¹⁾ Daskow, Mem. Tom. II. p. 185.

²⁾ Daskow, Mem. Tom. II. p. 148.

sággal birt ármányos szövevények lebonyolítása iránt; egyike volt azoknak, kik legelőször tisztába jövének önmagukkal az iránt, hogy a meglévő hajokat milyen módon lehet orvosolni. Panin egy összeesküvés fejévé lőn, mely nagy és végzetes ezélt tűzött maga elé. Nem csekélyebbről volt szó, mint a császárt, az általános elégületlenség okozóját vagy önkéntes lemondásra birni, vagy pedig, ha ezt tenni vonakodnék . . . erőszakkal eltenni láb alól. Az összeesküvésnek számos hívei valának, de sajátságos, hogy azok, kik annak végrehajtóivá szegődének, többnyire nem oroszok, hanem idegenek valának.

Gróf Panin mellett a legvakmerőbb, talán mert legértelmesebb, gróf Pahlen volt, egy livoniai nemes és a főváros kormányzója és első rendőrfőnöke. Pahlen jól tudta, hogy fejével játszik, de intézkedéseit oly óvatosan s oly bámulatraméltó hidegvérűséggel tette meg, mely azt mutatja, hogy forradalomra és összeesküvésre termett. A császár, ki mindeniben árulót és összeesküvőt sejtett, Pahlent sem kímélte meg gyanújától, és pedig annyival kevésbé, minthogy a zsarnokok ösztönével sejté, miszerint élete és biztonsága folytonos veszélyben forog. Ilyen sejtelmek hatása alatt Pál egy napon azon meglepő kérdést intézé Pahlenhoz, vajjon van-e tudomása arról, hogy mi adta elő magát az 1762. évben? Pahlen nem ijedt meg, hanem nagy hidegvérűséggel azt válaszolá: igen, van róla tudomása, mint-hogy akkor mint altiszt az egyik testőrezredben szolgált. „Ugy látszik,” folytatá a császár, „mintha ma hasonló dolog volna készülöben;” s ezzel egy írott jegyzéket mutatott elő: melyben az ellene készülő merénylet részletesen le volt írva . . . „Erről is van tudomásom, Felség,” folytatá Pahlen a legnagyobb hidegvérűséggel; „sőt, hogy ellenségeit annál jobban megismerjem, magam is beiratkoztam az összeesküvők közé s megtanulám szerepöket.”

Gróf Pahlen rendőrfőnök legfontosabb feladata abban állott, hogy a császárt, kinek szüntelen környezetében tartózkodott, számításból a legképtelenebb és legellenmondóbb dolgokra vette rá, hogy ekképen annak tekintélyét minél mélyebbre süllyeszse s a felséget a nagy tömeg szemében minél nevetségesebbé tegye. Így szaporították az összeesküvők napról-napra a császár ellenségeinek számát. Legtöbbet ártott az uralkodó tekintélyének maga a rendőrfőnök;

hűtlenségében és lelkiismeretlen fondorkodásaiban annyira ment, hogy túlzott és gyengédtelen ráfogások által gyűlöletet ébresztett a császár szívében idősebb fia és törvényes örököse. Sándor nagyherczeg iránt; míg másrésről a fiút sem habozott hálójába keríteni, ki előtt atyját mint szörnyeteget tüntette fel, ki haragjában mindenre kész.

Midőn a terv cselekvésre érett, Pahlen a testőrezredekben keresett és talált támaszt bűnös szándékának megvalósításához. Megnyeré legelőször is Talysin ezredest, a preobraszenszkói ezred parancsnokát több testőrtiszttel együtt. Majd magához hasonló vakmerő czinkostársra talál a hannoveri származású Bennigsen-ben, egy férfiúban, kinek nem vala veszteni valója s ki ennél fogva semmit sem kockáztatott. Pahlennek az volt a terve, hogy a császár békés lemondásra kényszeríttessék; s csak, ha ezt tenni vonakodnék, alkalmaztassék ellenében erőszak. Egyébként nem leheté más-ként, mint hogy az összeesküvésbe lassankint olyan elemek is beavattatának, melyek megbízhatósága nem volt kifogástalan. Ezek között szerepel Szubow Plato és fivére Nikita, kik titokban az angol követ által megvesztegetve csatlakoztak a forradalomhoz; továbbá mindkettő nővére, egy ármányos és gögös nő, kinek bálványa a pénz volt.

A császári palota a márczius 23-iki éjjelen a szemennowskij testőrzred őrizetére bízott, melynek tisztjei közül többen meg valának nyerve az összeesküvésnek. Éjjél körül Szubow Nikita többekkel az összeesküdtek közül akadálytalanul behatol a császár hálósobájába, ki, mint látszik, még ébren vala; Bennigsen egyik kezében pusztá karddal, a másikkal egy iratot nyujt át a megrémült uralkodónak, ki a váratlan látogatásra elkészülve nem volt. Az irat formászerű lemondási okmány volt, melynek aláírását azonban a császár a leghatározottabban megtagadja. Künn a folyosón ezalatt Pahlen gróf áll őrt, minden pillanatban kész, czinkostársait a bakónak szolgálatni át, ha a merénylet nem fog sikerülni, magát pedig mint a császár életének megmentőjét tüntetni fel. Így biztosította magát az áruló minden eshetőségre . . . Ezalatt benn a császár hálósobájában izgalmas jelenetek játszottak le. A császár ösztönszerűleg felfogva helyzetének kétségbeejtő veszélyességét, védekező állásba helyezi magát; a küzdelem közepette, mely most kifejlődik, a lámpa, mely a hálósobát megvilágítja, feldül és kialszik;

e pillanatban a császár erős ütést kap fejére, melyet valószínűleg Szubow Nikita intézett felé és földre bukik . . . . A borzasztó tusában Oroszország egyeduralkodó czárja, II. Katalin fia, egy testőrtiszt övével megfojtva, hörögve leheli ki lelkét.

A borzasztó esemény híre rémülettel tölté el másnap a fővárost, majd a világot; mindenki az okokat kutatta, melyek a gyászos és kárhozatos, és megszégyenítő erőszakoskodást előidézték . . . Angliában nagy volt az öröm. Franciaországban pedig a megdöbbenés; Bonaparte Napoleon „nagy tervének“ megvalósulását látta sírba szállani I. Pállal, s a borzasztó merénylet értelmi szerzőjeként Angliát tüntette fel a világ szemében.

Tizenötödik fejezet.

I. Sándor császár. 1801–1825.

I. Sándor császár. — Jellemzés. Békeszeretet. — Szakadás Franciaországgal. — Orosz törekvések. — Békeszövetség. — Franciaország és Anglia. — Az amiensi béke. — Bonaparte Napoleon. — Napoleon és Németország. — Olasz ügyek. — Francia törekvések. — Hareziás hangulat. — Napoleon a francziák császára. — Coalitio Franciaország ellen. — Ausztria és Oroszország. — Mack fegyverletétele. — Napoleon Bécsben. — Győzelembiztonság. — Az austerlitz-i vereség. — A pozsonyi béke. — A coalitio szétbomlása.

Alig múlt el a rémület és izgalom, melyet Pál császár váratlan és erőszakos halála előidézett, midőn idősebb fia Sándor nagyherceg minden akadály nélkül elfoglalta atyja trónját. Uralkodását egy nyílt kibocsájtvánnyal adta tudtára népeinek, melyben ígéri, „hogyan az isteni gondviseléstől gondozására bízott népeit, bölcs nagyanyjának a Nagy Katalinnak törvényei és utasításai szerint fogja kormányozni, hogy Oroszországot a dicsőség legnagyobb elérhető magaslataira emelje, jó és hű alattvalóinak boldogulását pedig előmozdítsa és megerősítse.“ A kedélyek lassankint lecsendesültek; de meglepő, s ez talán egyedül áll a maga nemében, hogy azok, kiket a közvélemény I. Pál gyilkosainak bélyegzett, nemcsak semmi büntetésben nem részesültek, hanem hivatalaikat és méltóságukat továbbra is megtartották; mi azon nem kevésbé meglepő következtetésre vezet bennünket, miszerint a császár mellőzéséről, sőt erőszakos eltételéről fiának és örökösének Sándor nagyfejedelemnek tudomása volt. S ha ez igaz, pedig sok ok bizonyít mellette, akkor az orosz udvar és nép erkölcsi és jogi világára felettén szomorú világot vet. Nemsokára trónralépte után Sándor eltávolítá ugyan oldala mellől Pahlen, Szubow, Panin és még többeket, de mint látszék tiszteletének és bizalmának legalább külső jeleivel. Az így eltávolítottak

helyét, kik mint Franciaország barátai voltak ismeretesek, a fiatal Czartoryski herceg, továbbá Stroganow, Kotsubej, Novoszilzow és mások foglalták el; kikről mindenki tudta, hogy közeli viszonyban állanak a szent-pétervári angol követséghez.

I. Sándor császár trónralépésével Oroszország külügyi politikája egészen megváltozott; a pártonkívüliek szövetsége felbomlott; a Bonaparte kultus elenyészett, s hogy a megváltozott körülményekről számot adjon, Sándor császár egy előzékeny levéllel kereste fel III. György angol királyt, melyben őt biztosítja, hogy Angolország és uralkodója iránt a legjobb érzelmektől van eltelve. Sándor császár a béke örének és legmegbízhatóbb hívének nevezte magát s ezen kissé eszményi felfogásánál még akkor is megmaradt, midőn a kényszerítő körülmények által a csaták zajába és a háború izgalmaiba sodortaték.

Jó viszonyát és szándékát Anglia iránt a császár azzal vezeté be, hogy a zár alá vett angol kereskedőhajókat, valamint tengerészeket szabadon bocsájtá, lemondott a hajók elrendelt átvizsgálásáról s a kereskedelmi zárt az orosz kikötőben eltörölte. Csakhogy az új császár nem vette figyelembe, hogy békeszenvedélyében elveszté lába alól azon talajt, melyen II. Katalin politikája a külföldet illetőleg oly szilárdan állott. Az 1801. július 17-én Anglia és Oroszország közt teljes megállapodás jött létre, minek folytán Nelson tengernagy visszavitorlázott Angliába.

Sokkal nehezebb és kényesebb volt Oroszország helyzete Franciaország és kivált az első consul, Bonaparte Napoleon ellenében, ki Sándor császárban ösztönszerűleg erőszakos terveinek ellenségét látta. A császár azonban ezen oldalról is békében akart élni s azért megbízta a párisi orosz követet Markow grófot, ki Kolytsewet váltotta fel a követségben, hogy kövessen el mindent, nehogy a jó viszony a francia kormányval megszakadjon. Egyuttal megbízta azzal is, hogy az elődje által folyamatba vett alkudozásokat egy békeszövetség létrehozatala tárgyában a lehető legnagyobb erélylyel tovább folytassa. Napoleon, ki még mindig nem tudta leküzdeni felindulását I. Pál halála és reményeinek megghiúsulása felett, kezdetben hidegen fogadá az új császár közeledését, majd azonban számolva a körülményekkel, megbízta Duroc tábornokot, hogy őt

Moszkvában I. Sándor ünnepélyes koronázásánál képviselje. Sándor császár magatartásából egyébként kirítt a bizalmatlanság az első consul iránt, ki csak azért kereste atyja barátságát és szövetségét, hogy őt saját czéljai előmozdításánál kizsákmányolja.

Úgy látszik azonban, hogy Sándor koronázása után kissé melegebbé és bensőbbé vált a viszony Oroszország és Franciaország közt. Az első consul egy ünnepi alkalommal feltűnően kitüntette Markow grófot s Sándor császár iránt kiváló nagyrabecsülésének adott kifejezést. „Mit akar ön,” szolt Napoleon az orosz követhez, „én annyira le valék kötelezve I. Pál császárnak, kinek fenkölt és magasztos felfogása teljesen azonos volt Franciaország nézeteivel, hogy egy pillanatig sem gondoltam volna meg magamat, mint tábornok szolgálatába lépni. Egyébként megfoghatatlan, hogy Oroszország oly nagy hűhót csap a piemonti kis király visszahelyezése iránt, míg Franciaországgal oly kiesinylő hangon beszél.”

Sándor császár békeszeretete nem volt üres ábránd; s miután a maga részéről minden akadályt, mely a békés egyetértésnek Franciaországgal útjában állott, elhárított, a békeszövetség a francia köztársasággal csakugyan létrejött. A császár lemondott Malta szigetéről s a Szent János lovagok által neki felajánlott nagymesteri czímet nem fogadá el. Ezzel kiváltképen megnyeré az angolok rokonszenvét. A szárdinai vagy piemonti király visszahelyezésének kérdésében némi habozás után Franciaországhoz simult, mi kiváló érdemül tudatott be az új császárnak a francziák részéről. S hogy a luneville-i béke nem zavartatott meg, s hogy Franciaország és Anglia is tűrhető megállapodásra jöttek egymással Amiens-ben, az nem kis részben I. Pál fiának tudható be érdemül. S így az, mi felett még röviddel előbb sokan fejet csóválva kételkedének: az általános béke, csakugyan létrejött.

A hosszas alkudozásoknak Oroszország és Franciaország közt 1801. október 8-án egy békeegyezmény vetett véget, melyet négy nappal később egy titkos szerződés követett, melynek főbb részei a következők valának: I. Franciaország és Oroszország kötelezik magukat, egyetértőleg járni el Németország kártalanítását illetőleg, és pedig a luneville-i megállapodások értelmében. II. Mindkét

állam közösen oda fog működni, hogy az olaszországi ügyek a méltányosság elvei szerint oldassanak meg. III. Oroszország elvállalja a közvetítői tisztelet, hogy Franciaország és Törökország közt a béke mielőbb létrejőjön. IV. Nápoly rendezése és a francziák elvonulása annak területéről, de csak azon napon, midőn a francziák elhagyandják Egyiptomot. V. A piemonti király kártalanítása a tényleges viszonyoknak megfelelőleg. VI. A bajor választófejedelem, továbbá a Bádeni és Württembergi hercegek kárpót'ása. Végre VII. A jóni szigetek függetlenítése Törökországtól és oly kormány alá helyezése, mely alatt szabadon fejlődhetnek. Ezen kettős szerződésben úgy Franciaország, mint Oroszország kötelezik magukat, mindent elkövetni, mi hatalmukban áll, hogy az általános béke meg ne zavartassék s hogy a politikai egyensúly helyreálltassék.

Ezen nevezetes szerződés, mely a Luneville-ben kötött békének természetes következménye volt, előkészíté egy-szersmind az amiensi békét, mely egyelőre legalább véget vetett az Anglia és Franciaország közt folyó politikai hatalmi versengésnek. S midőn ekként a béke Európában helyreállott, két hatalmasság volt, mely azt a jövőben biztosította: Oroszország és Franciaország. E kettő kezébe volt letéve a világrész jövője. Csakhogy ez a béke nem lehetett tartós, mert olyan elemek közt kötött, melyek egyike sem akarta magát a békét őszintén. Napoleon, a mindenható első consul, ki a Directorium bukása óta óriási léptekkel közeledék nagyra vágyásának tulajdonképeni célja felé, csak azért látszott Oroszországnak és új uralkodójának kedvezni, hogy azt minél inkább elvonja Angliától, mely elszigeteltségében kénytelen volt a francia fölény előtt meghajolni. S hogy az amiensi béke létrejöhesse, a nagy francziagyűlölő miniszterelnök Pitt-nek buknia kellett; de a nagy államférfiú bukása után talán még veszélyesebbé lőn Franciaországnak. Franciaország ugyan lemondott Egyiptomról, Rómáról és Nápolyról; de azért politikai céljai kivált Olaszországot illetőleg nem változtak. A béke megkötött ugyan minden oldalról, de annak tartósságában senkisémm hitt. Ausztria duzzogott, bár a luneville-i béke elég kíméletesen bánt vele; titokban szította a tüzet úgy Angliában mint Olaszországban s izgatottan leste az alkalmat, mely ismét a tettek mezejére szólítá.

Sajátságos, hogy az amiensi béke, mely véget vetendő vala a Franciaország és Anglia közötti versengésnek, leg-kevésbé elégítette ki Angliát. Az általános elégtelenséget főképen az idézte elő, hogy az idézett béke nem szorítá Franciaországot régi határai közé s nem intézkedett sem Svájc, sem Németalföld és Holland függetlenségéről. Az angol nép véleménye mindig politikai tényező jellegével bírt, mely elől a kormány sohasem zárkozhatott el egészen. A közvélemény kárhoztatta az egyoldalú békét s mind hangosabban az ellenségeskedések megkezdését sürgette. Sándor császár mindent elkövetett, hogy a fenyegető vihar kitörését megakadályozza s hogy közvetítésével a végső szakadást megszüntesse vagy legalább elodázza. Azonban a szenvedélyek és az érdekek erősebbek valának; békétörévései hajótörést szenvedtek s alig egy évvel az amiensi béke megkötése után a háború Franciaország és Anglia közt ismét kitört. Tagadhatatlan, hogy az első consul magatartása ezen szakadást csak sietteté.

Bonaparte Napoleon, az első consul és a forradalom fékezője, általános bámulat és csodálat tárgyát képezte: katonai lángelméje és győzelmei által kivívta magának úgy barátainak mint ellenségeinek csodálatát. Erős keze biztosan tartotta Franciaország kormányának gyeplőjét s tiszteletet parancsoló hatalmi állása elnémitá azokat, kik a jövőt fekete színben látták. A forradalom véres réme, a hitetlenség mótelyező szörnyetege meghajolt a nagy és szerencsés katoná előtt, kinek lángelméje nem képzelte a világrendet vallás és törvény nélkül. És Napoleon e pillanatban nagyságának és dicsőségének egész tisztaságában állott a világ szemei előtt. Önzés és nagyravágyás még nem szennyezték be nagyságát; s ha e pillanatban a politikai megváltó nagy szerepére vállalkozik nagyravágyás és hiúság nélkül, nevét hálával és kegyelettel őrzi vala meg a történelem. Kár, hogy azon pillanatban, midőn a világot a forradalom rémeitől megszabadítá, egy új békót kovácsol vala az emberiség számára.

A luneville-i béke óta Napoleon nem vette le szemét Németországról s hogy magának és jövő politikai törekvéseinek a birodalomban minél több híveket szerezzen, gondoskodott róla, hogy Bajorország, Württemberg és Hessen-Darmstadt, melyek az orosz császári házzal rokon-

ságban állottak. területi gyarapodásuk által minél szorosabban hozzá fűződjenek. Így vezette be Napoleon előrelátással és ravaszsággal a Rajnai szövetség eszméjét, melynek megvalósulása után könnyű szerével széttörhette az ezeréves német-római szent birodalmat. Nem lehetne másként, mint hogy Franciaország túlsúlya a Rajna jobbpartján Sándor császár hiúságát sérté, ki szövetséges viszonyánál fogva, melyben Franciaországhoz állott, hozzászólási jogot alkotott magának Németország jövődó politikai alakulásához. Ekkor szenvedte Sándor császár eszményi törekvése az első kudarcot, mely a jövőben még gyakran ismétlődött. Mélyen sértette az orosz császár érzékenységet az is, hogy minden politikai kérdés és annak megoldása Napoleon kezén ment keresztül, ki souverain hatalmat gyakorolt a souverainek felett, mint azt a világtörténelem még sohasem mutatta fel. Végre az sem hagyta közönyösen I. Pál fiát, hogy nagy fogadtatások alkalmával a német kis fejedelmek, kik az első consul udvarlására megjelentek, elébb Talleyrand-nál tették tisztelgésüket, Napoleon consultársánál, s csak azután vették figyelembe az orosz császár megbízott nagykövetét. Ezen kicsinyességek később nagyfontosságú politikai tényezőkké nőttek ki vala magukat.

Az olasz ügyek, de kivált a piemonti kérdés elintézése nemcsak sok gondot adtak Napoleonnak, hanem nem kevesebb izgalmat szereztek magának Sándor császárnak, ki azok mikénti megoldása által felettén közelről érdekelve volt. De Napoleon, ki sohasem törődött sokat az emberek érzékenységevel, most sem tett kivételt. Az 1802. szeptember 11-én véglegesen kimondá Piemont egyesülését Franciaországgal; de a nélkül, hogy egyszersmind a Savoyai házat kárpótolta volna. Kezdetben Parma és Piacenza forgott szóban, de az első consul másként határozott és Parmát egy trónkereső spanyol infáns számára rendelé, hogy magának Spanyolország köszönetét kinyerje. S minthogy hamarjában nem volt alkalmas üresedés, a trónvesztett Savoya ház minden igazi kárpótlás nélkül maradt; holott birtokaiért az orosz császár az olasz háború megindulásakor kezességet vállalt.

De az első consul önkénykedése mindig tovább ment s az elkeseredés ellene mind hangosabban nyilvánult. A helyett, hogy az egyezmények értelmében Svájcot kiűritette

volna, a cantonokat megrakta francia katonákkal. Hiába tiltakozott Oroszország, Napoleon azzal menté magát, miszerint a körülmények kényszerítő hatása alatt áll és Franciaország érdekeit egy pillanatig sem szabad szemel elől tévesztenie. De nemsokára újakkal szaporodtak a bonyodalnak. Hogy Angliát egyikénél számos érzékeny pontjainál támadja meg, Napoleon Mortier tábornoknak parancsot adott, hogy nyomuljon be Hannoverbe s áraszsza el az egész tartományt Hamburgig a köztársaság seregeivel; majdnem egy időben Hollandba és a toscánai nagyhercezség területére is benyomultak a francziák; s hogy Oroszország uralkodója egy aggodalomtól se kíméltessék meg, Saint Cyr tábornok Otranto, Tarent és Brindisi városokba francia helyőrséget rakott, miáltal a nápolyi király legszorosabb érdekei sértettek vala meg.

Ennyi önkényt és szerződésszegést még Sándor császár békeszerető természete sem tudott elviselni. S valóban, I. Pál fia kezdett kedvencz eszméjéből s annak kivihetőségéből lassankint kiábrándulni. A conservatív és szigorú monarchiai elvek szerint nevelt Sándor, valamint az egész orosz nemesség, szíve mélyéből gyűlölte a forradalmi Franciaországot s annak féktelen hatalomvágytól elkapott lángelméjű fejét; ki mind leplezetlenebbül törekedett végső céljának megvalósítása felé. A párisi orosz követ Markow nem bizonyult jó választásnak Sándor császár részéről, mert nem birt elég tapintattal és simulékonysággal s merev göggyével több alkalommal elárulta, hogy nem tartozik az első consul bámulói közzé; leplezetlenül érintkezett a francia emigrációval, mely szüntelen új meg új terveken törte fejét: hogy miként lehetne Bonaparte Napoleont félretenni és a királyságot régi fényébe visszaállítani. Az sem volt titok, hogy Markow a luneville-i béke óta Ausztriáért rajongott. Az orosz követ vakmerő fellépése majd nyers tapintatlansága, melylyel Napoleont rokona Leclerc tábornok halála alkalmából a legérzékenyebben sértette, végre arra birták Sándor császárt, hogy képviselőjét Párisból visszahívja és egy másik ügyetlen diplomatával, Oubril-lal pótolja, ki hasonlóképen nem sok szolgálatot tett urának és hazájának.

A szakadást Oroszország és Franciaország közt még más okok is sietteték. I. Sándor nem szűnt meg a francia emigrációt figyelmével és védelmével kitüntetni, a hol

csak tehette, a nélkül, hogy Franciaország és az első consul érzékenysége a legesekélyebb tekintettel lett volna. Hasztalan tiltakozott ez ellen Hedouville tábornok, francia követ Szent-Pétervárott; a császár személyes érzelmeiben legkisebb mértékben sem engedé magát feszélyezni. Egy véres esemény, melynek híre villámgyorsasággal járta be Európát, a viszonyt a két állam közt egész a szakadásig érlelte. Enghien herezeg, az emigráció előkelő tagja s a trónvesztett francia királyi család rokona, bujtogatással és államellenes szövevényekkel vádolva, Napoleon által elfogatott és a népjog ellenére a valenciennesi erdőeskében agyonlővetett. Ezen izgalmas eset híre épen azon pillanatban érkezett Szent-Pétervárra, midőn az udvar, élén a császárral, nagy fogadtatásra készült. A császár és az első udvari méltóságok tüntetőleg gyászt öltöttek, melyben az ünnepélyen megjelentek. A fényes társaság hangulata észrevehetőleg nyomott volt; s midőn a császár a terembe lépve az idegen udvarok képviselői előtt elhaladt, a francia követ Hedouville tábornok köszöntését viszonzás nélkül hagyta. Egyuttal Oubril-t Párisban megbízta, hogy jelentse ki a gyászos esemény felett az orosz császár visszatetszését. Hogy tiltakozó üzenetének nagyobb hatása legyen, I. Sándor császár, mint a német birodalom kezese, az utolsó békeszerződés értelmében a regensburgi birodalmi gyűléshez is juttatott egy hasonló tartalmú leiratot, mely azonban a német fejedelmeket, kik közül már többen az első consul híveinek vallották magukat, nem csekély zavarba ejtette és hatását egészen eltéveszté.

Előre látható volt, hogy Napoleon a császár magatartását nem fogja közönynyel fogadni. Az Oubril által átadott jegyzékre ép oly határozottan, mint kíméletlenül válaszolt. Szemére lobbantá Oroszországnak ellenséges magatartását. I. Pál császár halála óta, követeknek rideg és sértő hivalkodását s azon körülményt, hogy az orosz főváros a franciaellenes emigráció főfészke, hol az állam és a consul minden ellensége tárt karokkal fogadtatik. S a kevéssé épületes tárgyalásoknak az lett a vége, hogy Franciaország is, Oroszország is visszahívta követét s megszakította a diplomatiái összeköttetést egymással. Ide érlelték a viszonyok Sándor császár békés politikáját: a háború a küszöbön állott.

Bonaparte Napoleon elérte nagyravágyó czélját: a francziák császára volt; és Európa kénytelen volt egy ténybe belenyugodni, melyet megváltoztatni nem állott hatalmában. Franciaország legnagyobb és legmakacsabb ellenségei: Anglia, Ausztria és Poroszország, egymásután elismerték a corsicai katona önalkotta bíborát, melynek, hogy kiváló egyházi zománczot kölcsönözzön, maga az egyház feje, VII. Pius pápa is megjelent a koronázásnál. Senkisem volt az európai uralkodók közt, ki tiltakozó szavát felemelte volna a bitorlás e neme ellen. Egyedül Sándor császár volt az, ki nem titkolta valódi érzelmeit s kinek minden igyekezete oda irányult, hogy az új Caesart, Európa békéjének állandó veszedelmét, megbuktassa. Csak-hogy II. Katalin unokája mint mindig, most is nagyon eszményiesen fogta fel úgy a maga, mint Európa helyzetét. Napoleon császár hatalma még mindig rohamos növekedésben volt; bukásáról tehát, legalább egyelőre, korai volt tervezgetni. De Sándor nem nyugodott s ismerve kivált Anglia és Ausztria hangulatát, egy hármasszövetség létrehozatalán fáradozott Franciaország és császára ellen, melybe lehetőleg Poroszországot is igyekezett belevonni. A tervnek előmozdítására e pillanatban kedvező előjelek kínálkoztak. Az angol kormány vezetését ismét William Pitt vette át, kinek az amiensi béke következtében egy időre háttérbe kelle vonulnia. Benne Sándor buzgó és hatalmas szövetségesre talált. Az újabb és általános coalitio tervét 1805. május 31-én mutatta be a hatalmasságoknak, illetve azok képviselőinek. A Szent-Pétervárott Oroszország és Anglia közt megkötött szerződés értelmében Ausztria és Poroszország és a Svájc közreműködésével egy, 500 ezer emberből álló hadsereg volt felállítandó, mely egy időben és tervszerűen Franciaországot minden oldalról: szárazon és vizen megtámadandó volt. A coalitio czélja volt, Franciaországot azon határok közé visszaszorítani, melyekkel a forradalom kitörése előtt birt.

Ausztria, melyet a luneville-i béke nem tudott sem kielégíteni, sem megnyugtatni, de melyet Napoleon császárrá emelkedése annál nagyobb aggodalmakkal töltött el, mint-hogy tudta, hogy az új császárság mellett a szent német-római birodalom korhadtt szervezetével és alkatrészeivel nem állhat fenn, készséggel járult hozzá egy szövetkezethez,

melyből a maga részére csak előnyöket vélt remélhetni. De volt Ausztriának még egy más oka is a coalitíóhoz csatlakozni. Ugyanis nem nézhette — egész múltjának és politikájának kockáztatása nélkül — közönnyel az itáliai félszigeten végbemenő államalakulásokat. Lombardia elvesztését sehoggy sem tudta Napoleonnak megbocsájtani, ki e pillanatban egy új, itáliai királyság alapításának eszméjével foglalkozott, mely csak úgy valósulhat vala meg, hogyha Ausztria teljesen kiszoríttatik az appennini félszigetből. Oroszország és kivált Anglia nógatására Svédország is hajlandónak nyilatkozott a coalitíóhoz csatlakozni. IV. Gusztáv svéd király a gyengék szokása szerint leírhatatlan szenvedéllyel gyűlölte Napoleont s vak elfogultságában minden pillanatban késznek nyilatkozott akár minden szövetségstárs nélkül síkra szállani a francia császárság megalapítójával.

Azonban sajátságos, hogy Poroszország, mely eddig sohasem vonta magát tartósan vissza, ha a francia túlzások fékezéséről volt szó, ezuttal semlegességre határozta magát; ámbár az alkudozások bevezetésekor visszavonulását nem árulta el egész határozottsággal. Gróf Haugwitz, a porosz miniszterium feje, nem volt nagyszabású politikus, bátortalansága okozta, hogy nem mert bele menni semmiféle komolyabb vállalatba, mely áldozatokkal járt és biztos sikerekre nem engedett már előre következtetni. Ámbár az udvar és a porosz nép a szövetség mellett volt, Haugwitz grófnak mégis sikerült, urát III. Frigyes Vilmost a részvételtől lebeszélni és szigorú semlegességre bírni. Poroszország semlegessége nagy ártalmára volt a szövetségnek; s III. Frigyes Vilmos későbbi csatlakozása nem volt képes annak következményeit elhárítani. Így vette kezdetét az emlékezetes 1805-iki hadjárat.

Szerencsétlenségére a roppant áldozatokkal megindult vállalatnak, a haditerv, mely ezuttal is Bécsben készült, nem felelt meg a várakozásnak és a tényleges körülményeknek. A bécsi udvar és katonai tanácsa azon téves nézetből indulva ki, hogy Napoleon Olaszországban kezdi meg a hadjáratot s ennek folytán a déli határszélekről kellend ellene a megsemmisítő csapást intézni, Wintzingerode orosz tábornokkal egy olyan haditervet állapított meg, mely az ellenség hadmíveleteinek nagyon kedvezett. Napoleon sietett is a tévedést hasznára fordítani. Az osztrák haditerv szerint,

melynek szerzői Schwarzenberg herczeg és báró Mack tábornokok valának, három önálló hadtest volt felállítandó, melyek közül az egyik, a főhad, Károly főherczeg vezérlete alatt az itáliai királyságot volt megtámadandó; a másikkal Tyrolból a Svájcba kell vala betörnie, míg a harmadik, 80 ezer emberből álló hadtest védelmi állást foglalna el Bajorországban a Lech folyó környékén, mígnem a 90 ezer emberből álló orosz segélyhad megérkezik s ezzel egyesülve nyugatnak venné útját s a Franche Comte felől betörne francia területre. Ugyanoda törekednék Károly főherczeg is, mihelyt Napoleonnal Olaszországban elkészült.

Napoleon jól számított, midőn a német birodalom apró fejedelmeit területi nagyobbodás folytán, melyeket számukra kieszközölt, magához és ügyéhez bilincselte s a rajnai szövetség megalapításával az utolsó dőfést adta a szent római-német birodalomnak. Württemberg, Báden és Bajorország e pillanatban a francia császár pártjára állottak; ki váratlan gyorsasággal vonta össze seregeit Franciaország, Holland és Hannoverben s még mielőtt a bécsi intéző körök sejtették volna, német területre lépett és bámulatos gyorsasággal hatolt be a birodalom szívébe. A nélkül, hogy Poroszország hangosan hirdetett semlegességével törődött volna, vonult keresztül porosz területeken és hadseregét a Duna mellékén összpontosítá Ulm közelében, hol Mack tábornok főhadával állott, még most is azon erős meggyőződésben, miszerint Napoleon-nak korántsem szándéka ezen oldalról intézni támadását.

Meglepetve Napoleon váratlan megjelenése által, Mack zavara annál nagyobb volt, mert korábbi megállapodások szerint épen most kellett volna a Kutusow vezénylete alatt közeledő orosz hadakkal egyesülnie. De Napoleon épen az alkalmas pillanatban jelent meg, hogy ezen egyesülést megakadályozza; pedig ettől függött talán a hadjárat kimenetele. Miután így az ausztriai-orosz sereg egyesülése meghiúsult, Mack nem volt elég erős, hogy a francia császárnak útját állja, s az egyedüli, mit ilyen körülmények közt tehetett, abban állott, hogy sietve keresse fel az Inn-vonalát, hogy az Olaszország felől visszatérőben lévő Károly főherczeggel még idejében egyesülhessen. Itt, az Inn mellékén csatlakozván az orosz sereghez, Napoleont könnyebben leheté feltartóztatni. Azonban Mack elmulasztotta a körülmények

által parancsolt óvintézkedéseket és a helyett, hogy jelentékeny seregét igyekezett volna biztonságba hozni, tétlenül vesztegelt az Iller mellett, mígnem hátulról Napoleon által erősen szorongattatva, seregének nagy részével — mintegy 30 ezer emberrel — Ulm falai mögé húzta magát vissza. Míg seregének künn maradott részével Ney, Davoust és Soult tábornagyok könnyű szerével elbántak, az ulmi várba menekültek a biztos veszedelemnek néztek eléje. Napoleon körülzárolva Ulmot, Mackot megadásra szólította fel, ki jelentéktelen védelem után 1805. évi október 5-én letette egész seregével együtt a fegyvert.

Ulm váratlan kapitulációja valóságos katastropha súlyával nehezédék a szövetségesekre; s a hadjárat kimenetelét nagyon jelentékenyen befolyásolta. Napoleon egy csapással ura volt a helyzetnek s most már feltartóztatlanul nyomulhatott előre az Inn felé, hol 27 ezer orosz katona állott. Kik azonban korántsem gondolhattak arra, hogy egy ötször számosabb ellenséggel megmérkőzzenek. Kutusow tehát, a nélkül, hogy akár a dél felől közeledő Károly főherceget, vagy Napoleont bevárta volna, gyorsmenetben átlépte a Dunát és Morvaország felé törekedett, hogy ott a Visztula felől közeledő s Buxhövdén vezérlete alatt álló újabb orosz hadtesttel egyesüljön.

Azonban Kutusow ezen stratégiai visszavonulása nem volt oly könnyű. Több mint 350 kilométert kelle tennie járatlan utakon, előrehaladott őszi időben, szüntelen nyomában egy szemes és fáradhatatlan ellenség, mely mindent elkövetett, hogy őt feltartóztassa vagy az aránytalan harc elfogadására kényszerítse. De Kutusow vitézül megállotta helyét s Krems mellett szerencsésen átkelt a Dunán, a nélkül, hogy ezt a francziák megakadályozhatták volna. De alig volt a Duna balpartján, midőn Mortier tábornok hevesen megtámadja és kemény harcra kényszeríti. Kutusow elfogadja a kihívást és Dürrenstein közelében megütközik a francziákkal, kik felett fényes győzelmet arat október 31-én. Maga Mortier is csak nehezen menekült meg a fogságtól.

Ezalatt feltartóztatlanul közeledék Napoleon Bécs felé, mely egészen védtelen állapotban volt s nem is tett kísérletet az ellentállásra. A polgárság néma hódolattal fogadta a franczia császárt, ki a maga részéről azzal nyugtatta meg az ausztriai főváros tanácsát: hogy sem a személy,

sem a vagyon biztonsága katonái által veszélyeztetve nem lesz. Mialatt a császár a Habsburgok fészkeben otthoniasan kezdé berendezni magát, Lannes, Soult és Murat a Duna balpartjára vitték át a hadsereg zömét és Morvaországnak vették útjokat, hol az orosz császár jelenlétében óriási előkészüldések folytak a francziák fogadtatására. Oroszországból, Németországból, Magyarországból nagyszámú hadak voltak Brünn közelében egyesülendők; oda sietett Kutusow is, midőn Lannes tábornagy parancsából Schönggraben közelében egy franczia dandár útját állja a visszahúzódó orosz seregnek. A helyzet felettén válságos volt. E nehéz pillanatban Kutusow megbízta Bagration herceget, Souwórow kedvenc tanítványát a háború kemény mesterségében, hogy 6000 válogatott vitézzel állja útját a közel 40 ezer emberből álló franczia seregnek s igyekezzék azt mindaddig feltartóztatni, míg ő, Kutusow, a főhaddal eléggé előre nyomul, hogy az ellenségtől többé utól ne éressék. S Bagration fényesen megfelelt a nehéz megbízatásnak. Schönggraben és Hollabrunn közelében gyorsan felhányt sánczok mögé húzódik, bevárando a gyors léptekkel közeledő francziákat. Legelső Murat tábornagy volt, ki a rögtönzött erősség elé érkezvén, Bagrationt megadásra szólítja fel. Az orosz parancsnok cselhez folyamodik, időt akar nyerni, mert az e pillanatban a legdrágább, és fegyverszünetet ajánl a francziáknak. Murat, még mielőtt Lannes hadosztálya megérkezett volna, futárt küld Bécsbe Napoleonhoz, hogy tőle a fegyverszünetre nézve utasítást kérjen. Így múlt el tíz óra, míg a császár válasza megérkezett, mely természetesen elutasító volt. Ustrjalow azt mondja, hogy Napoleon dühös volt Murat hiszékenysége miatt és parancsot adott, az oroszokat azonnal megtámadni. Bagration tizenkét óráig állott tűzben; egy négyszer akkora sereggel elkeseredett harcot vívott, csak hogy Kutusow visszavonulását lehetővé tegye. Azután, s miután célját elérte, az éj segítségével 2000 ember és ágyúinak elvesztésével elhagyja állását és követi Kutusowot, ki időközben szerencsésen kisíklott a francziák kezei közül. Brünnen túl Olmütz közelében egyesültek Kutusow, Buxhövdén és az ausztriaiak csapatai, mialatt Napoleon Bécsből jövéen, Brünnben tartott szemlét 70 ezer emberből álló serege felett.

Olmützben, az érseki palotában nagy haditanács tar-

tatott I. Sándor és II. Ferencz császárok előlülése mellett. I. Sándor császárt három minisztere: Novosszilszow, ki Angliával a szövetséget létesíté, melynek értelmében Anglia minden 100 ezer ember után, kit a szövetségesek síkra állítanak 1,200.000 font sterling fizetésére kötelezte magát, továbbá Czartoryski és Stroganow kísérte. Körüle volt az orosz hadsereg színe-java: a császári lovagtestőrség és a testőrlovasság, valamint a négy testőrezred: Preobraszenszkij, Szemenovszkij, Izmailovszkij és Pawlowszkij; mindenki a biztos győzelem reményével volt eltelve. A szövetséges hadsereg 80 ezer emberből állott. Az orosz táborban a legnagyobb lelkesedés uralkodott; a fiatal tisztek, maga a császár büszkén tekintettek a hadsereg eddigi diadalaira; feltűnő kicsinyléssel, sőt megvetéssel beszéltek azonban szövetségesekről, az ausztriaiakról, kik oly gyáván foglyokká lettek Ulmban, a helyett, hogy férfiasan keresztülválni igyekeztek volna magukat. De nem esekélyebb megvetéssel és gyűlölettel szóltak az elbizakodott katonák a francia császárról, „ki eddigi győzelmeit csak ellenségei együgyűségének köszönheté,” mondák.

Ilyen volt a hangulat az orosz táborban november utolsó napjaiban, midőn az egész hadsereg Brünn felé nyomult előre, hogy a mérközést a francziákkal végrehajtsa. Az ausztriaiak győzelembiztonsága más anyagból volt; haditervük esalhatatlansága minden aggodalmat feleslegessé tett; mindazonáltal nem becsülték túl saját erejüket, de nem kicsinyelték az ellenségüket sem. Ezen jelek után ítélve, az oroszok nem ismerték eléggé sem a francziákat, sem lángelméjű császárukat. Röviddel a döntő nap előtt hírül hozták, hogy az előhad Wischau közelében visszaszorítá a francziákat. Az oroszok vérmes reménykedése e hír folytán nem ismert többé határokat; s midőn Napoleon császár követe, Savary tábornok megjelent az orosz főhadiszálláson, hogy az orosz császárnak, ha még lehetséges, békeajánlatait megtegye, az elbizakodottsággal szövetkezett győzelembiztonság olyan fokra hágott, hogy azt fékezni minden törekvés kárba veszett volna.

Azonban Napoleon helyzete e pillanatban korántsem volt kedvezőnek mondható. Miként látszott, minden ellene esküdött. Előtte 80 ezer kitűnő katona — köztük mintegy 20 ezer ausztriai — melynek főparancsnoka Kutusow kiváló

hadvezér hírében állott; Frigyes Vilmos porosz király semlegessége daczára lázas sietséggel fegyverkezett, hogy a francziákat hátulról megtámadja, kik a porosz semlegesség megsértésével tartományain keresztül vonulának; Károly főherczeg Felső-Olaszországban fényes győzelmet aratván Massena fellett, gyorsított menetben közeledett s már a Muraközben volt, hogy a francziákat délről is tűzbe fogja; Magyarországon pedig e pillanatban a nemzeti lelkesedés új áldozatokra készült, hogy királyát megvédje; a Visztula felől végre új és jelentékeny orosz haderők valának közeledőben; míg Anglia minden pillanatban megtámadhatta a védtelen francia tengerpartokat.

Nem csoda, ha ilyen körülmények közt Napoleon az eldöntést szerette volna jobb időre és alkalomra halasztani. Azonban a viszonyok ezt lehetetlenné tették s így maga a francia császár volt az, ki miután Savary küldetése eredménytelen maradt, most már a mielőbbi eldöntést sürgette. Az orosz főhadiszálláson az általános lelkesedés és vérmes reménykedés daczára sokan voltak, kik a döntő harcot lehetőleg elodázni kívánták, legalább Károly főherczeg és az új, útban levő orosz csapatok megérkezéseig; maga Kutusow is ezen véleményen volt. Azonban a vegyes ausztriai-orosz haditanács, melyben döntő szava volt a tábor-kari főnök Weyrotter tábornoknak, másként gondolkozott és minden áron a gyors eldöntést óhajtotta.

Úgy látszik, hogy a szövetséges hadvezetés hiszékenységeben sok és nagy mulasztásokat követett el és nem szerzett magának pontos és megbízható adatokat sem a francziák taktikai mozdulatairól, sem pedig stratégiai felállításáról; általános hiedelem volt, hogy Napoleon elégtelen erővel Brünn közelében áll, hogy Davoust és Bernadotte hadtestei még nem csatlakoztak a császárhoz, ki ennek folytán nagyon aggódik a harc kimenetele felett. Ennek következtében a szövetséges hadvezetés nem akart időt veszteni s az ütközetet sürgette. Azonban számításai hamis értesülésen alapultak, mert Napoleon maga körül egyesítő összes rendelkezésére álló haderejét s így Davoust és Bernadotte hadosztályai is közelében valának. Ilyen tényállás mellett minden attól függött, ki áll felette a másikkal hadvezéri tehetség vagy lángész dolgában.

Igy készült elő a három-császár-ütközet 1805. évi

december 2-án a Brünn melletti Auszterlitz szomszédságában, mely a legújabb coalitio sorsa és eredménye felett döntendő vala. Kutusow, mint a szövetséges hadak fővezére, megkezdé előnyomulását a fagyos, tavaeskáktól megszakított talajon, melyen a nehéz ágyúkkal csak bajosan lehetett mozogni. Röviddel az ütközet előtt I. Sándor császár egy levelet küldött Napoleonnak, melyben őt „a francia nép fejének” ezímezé s melyben vérmes győzelembiztonságában kijelenti, miszerint kész a hareztól elállani, hogyha Napoleon lemond Olaszországról s haladéktalanul visszavezeti seregeit Franciaországba. Együttal azonban fenyegeti, miszerint győzelme esetében nemcsak le kell Franciaországnak mondania a Rajna balpartjáról, hanem Piemonttól és Belgiumról is, mely országokból védtartományok alakíttatnának a francziák szokásos túlesapongásai ellen.

Napoleon a fennhéjázó izenetet nagy nyugalommal fogadá és méltó rövidséggel utasítá vissza. „Ezek az emberek balgák,” mondá, „mit csinálnának Franciaországgal, ha a sors úgy akarná, hogy ők legyenek a győztesek.” Egy számtanú, a tüzérhadnagy Sirkievits, a következőleg írja le a hangulatot, mely e pillanatban az orosz táborban uralkodott: „Felettén nehéz dolog volna azon lelkesültségről fogalmat szerezni, mely mindnyájunkat eltöltött: s hogy mily különös és sajátoságos képzelmeek voltak azok, melyek e lelkesültséget kísérték: úgy éreztük magunkat, mintha már útban lettünk volna Páris felé. Mindenki a fiatal Dolgorukij herezegről beszélt, ki I. Sándor császár egy levelével a francia főhadiszállásra küldetett. Sokan magasztalták az ügyességet és leleményességet, melynek segítségével a levél ezímezésénél Napoleonnak nem adaték meg a császári ezím; arról is sokat beszéltek, hogy Dolgorukij a fogadtatásnál, midőn a levelet átnyujtá, nem vette le fővegét, mert Napoleon is fedett fővel volt. Azonban csak néhány nap kellett, és véleményünk alaposan megváltozott.”

A haditervet Weyrother tábornok, táborkari főnök dolgozta ki, s úgy Sándor, mint Ferencz császár helybenhagyták; ezen terv szerint hajtattott végre a stratégiai felvonulás, mely az ütközetet közvetlenül megelőzte. Az orosz ezredek a szárnyakon foglaltak állást Bagration és Buxhövden vezérlete alatt; a középpontban állottak az ausztriaiak.

kisebb számú orosz csapatokkal vegyest Kolowrat tábornok vezénylete alatt. Itt állott a két császár a törzskarral és Kutusow főparancsnokkal; innen sugárzott szét minden irányban az ütközetre vonatkozó intézkedés. Bagration feladata volt Lannes tábornagyot feltartóztatni s ha lehet, megverni. Két testőrezred elégségesnek tartatott az ú. n. pratzeni magaslatok megszállására. Ezen haditerv legnagyobb hibája volt, hogy a hadsereget felettén hosszú vonalra kényszeríté, mi által a szárnyak könnyen elveszthették az érintkezést egymással; továbbá, hogy a szétszórás következtében a középpont nagyon meggyengült. Langeron, Dokturow, Prsebisewszkij és Miloradovits tábornokok s hozzájuk csatlakozott maga a főparancsnok Kutusow is, a Goldbach völgyét szállották meg, melylyel szemben maga Napoleon állott az ellenséges középpontban, oly szándékkal, hogy a francia császár biztosra vett visszavonulási kísérletét megakadályozzák s őt a morva hegységbe szorítsák, hol könnyű szerével végképen leszámolhattak vele. Az oroszok az utolsó pillanatig arról valának meggyőződve, hogy Napoleon elvonul a csataterőről, még mielőtt az ütközet kezdetét venné. „Jól ügyeljeteek fiúk,” kiáltá a fiatal Dolgorukij katonáinak, „merre akarnak a francziák megszökni, nehogy elszalaszszátok őket!”

December 2-ika volt; a Goldbach völgyét sűrű köd borítá, mely csak lassan kezdett oszlani; a magaslatok, melyeket az ellenséges hadak sűrű tömegekben megszállva tartottak, csak akkor lettek láthatóvá, midőn a nap magasabbra emelkedvén, a ködöt elűzte. A nyugati, schlapanitzi magaslatokon állott maga Napoleon; vele szemben, a keletieken, Pratzén szomszédságában volt a két szövetséges császár: I. Sándor és II. Ferencz álláspontja, honnan az elterjedett harezmezőt könnyen áttekinthették. Midőn Napoleon észrevette, hogy a szövetséges hadsereg zöme a pratzeni magaslatokon alászállva, a központot el akarja vágni a jobbszárnytól, tisztában volt az ellenség tervével, melyet különben már a korábbi mozdulatokból is sejteni kezdett. Midőn a szövetségesek középpontjának hadsorai meggyérültek, Napoleon parancsot adott annak megtámadására. Alig egy negyedórával később Soult dandára hatalmas tömegekben megtámadja Kutusow Miloradovits-ot; itt fejlődik a legelkeseredettebb küzdelem; maga az orosz

császár is a tűzvonalba kerül, környezete szétfoszlik s egy pillanatig veszve gondolja magát, majd gyors ügetésben kénytelen meghátrálni, csak orvosától, egy lovas szolgától és két kozáktól kísérve. A középpont szét volt törve. A balszárnyon Konstantin nagyherceg, a császár öccse, az orosz testőrezredekkel nagy elszántsággal útját állja Murat lovasságának és a francia gárdáknak. Itt állott szemben egymással az ellenséges két had színe-java. Egyik oldalon az orosz nemesség, a lovagtestőrség és a híres Nagy Péter alapította testőrezredek gyalog, a lovas testőrvadászok, a Liechtenstein vértések és a testőrközpontok; másik részen az egyiptomi mameluk csapat Rapp tábornok alatt, továbbá Bessiéres lovasgránátosai, Kellermann könnyű lovassága s Hautpoul és Nansouty nehéz vértezett lovasai. A jobbszárnyon Bagration nem volt felettén veszélyeztetve Lannes által; ellenben a balszárny Langeron és Dokturow alatt borzasztó helyzetben volt s nehezen állotta ki az ellenség öldöklő tűzét. A tavaktól borított és jégkéregtől fedett talaj több helyütt beszakadt, úgy, hogy a sereg csak lépésről-lépésre és nagy nehézségek közt mozoghatott. Napoleon a tavak jegét ágyúlövésekkel feltörette, mi az oroszok helyzetét még kétségbeejtőbbé tette, kik reggel óta Davoust dandára által feltartóztatva, szüntelen tűzben állottak.

A „három-császár-ütközet“ megtörtént; a szövetséges ausztriai-orosz hadak nagy rendetlenségben hagyták el a küzdőtér, 10 ezer halott borította a csatát, míg a vert had a magyar határszélek felé igyekezett biztonságba hozni magát. Egyedül az oroszok vesztesége 21 ezer emberből, 133 ágyúból és 30 zászlóból állott, mely mind a győzők kezébe került. II. Ferencz császár helyzete az austerlitzi veszedelem után valóban kétségbeejtő volt. Egyrésről birodalmának veszedelme, mely most menthetetlenül ki volt téve az ellenség pusztításainak; másrészt orosz szövetségeseinek gyűlöletes elkeseredése; az orosz táborban a legnagyobb haraggal és elkeseredéssel beszéltek az ausztriaiakról, kiket gyávasággal, árulással vádoltak. Bizonyára nagy része volt ezen felfogásban magának a nagy szerencsétlenségnek, melynek hatása annál borzasztóbb volt, mint-hogy az ütközet ilyen kimenetelére elkészülve senkiséim volt. Igaz, hogy a haditervet az ausztriai törzskar készíté, de Sándor császár és tábornokainak tudtával és hozzá-

járulásával; sőt kétségtelen, hogy abba maga az orosz főparancsnok Kutusow is befolyt. Annál megfoghatatlanabb a határtalan düh és harag, mely az oroszokat szövetségeseik iránt a szerencsétlenség után elfogta s mely a legkíméletlenebb és legméltánytalanabb kitörésekben nyilvánult. Többek közt Dolgorukij herceg, egyike a legszenvedélyesebb németgyűlölőknek, a következőket mondja a császárnak benyújtott jelentésében: „Úgy látszik, mintha Felséged seregeit azért hozták volna ide, hogy az ellenségnek feláldoztassanak, nem pedig azért, hogy az ellenséggel méltó harcra vívjanak. S mi ezen gyalázatot teljessé teszi, az, hogy katonai intézkedéseinket az ellenség mind ismerte, miről teljesen hiteles bizonyítékok vannak kezeink közt.“ Egy másik jelentés, melyet Rosztopsin adott át a császárnak, ugyanazt mondja: „Haditervünket Bonaparte árulás útján ismerte; negyvennyolcz órával előbb, mielőtt intézkedéseink szerint az ütközetnek kezdődnie kellett volna, a francia császár már megkezdé a támadást a korai hajnali órákban. Az ausztriaiak kezdetben csak fél erővel vettek részt a harcban, a sereg másik fele pedig átszökött az ellenséghez s reánk lőtt.“

Bármint legyen, annyi bizonyosnak látszik, hogy a szerencsétlenséget közösen okozták vagy legalább előmozdították a szövetségeseik. Az oroszok mértéktelen elbizakodottsága bizonyára nem vált előnyére az orosz hadseregnek; s ha tekintetbe vesszük, hogy 60 ezer orosz mellett csak mintegy 20 ezer ausztriai vitéz harczolt, hogy II. Ferencz császár és tábornokai az orosz császár és hírneves hadvezérei iránti tekintetből is, meghallgatták szövetségeseik indokolt véleményét a teendő intézkedésekre nézve, azt kell mondanunk, hogy az oroszok szemrehányásai sőt vádaskodásai nem bírnak elég alappal, vagy pedig erősen túlozók. Az ausztriaiak a háromszor számosabb oroszokat legalább is hasonló joggal vádolhatják, kimutatván, miszerint közönyük és a haditerv megállapítása körül tanúsított csekély érdeklődésük idézte elő a katasztrófát, mely most oly elemi erővel nehezedeik mindkettőjükre.

Daczára a roppant vereségnek Sándor császár nem veszté el reményét és bátorságát; elhatározása volt egész seregével Magyarországra benyomulni, s miután ott a sietve közeledő Károly főherceg hadaival egyesült, a har-

ezot újból felvenni a francziákkal. De ezen szándékában a leghatározottabb ellenzékre talált magában szövetséges társában, II. Ferencz császárbán, kit az austerlitz-i katastropha annyira lesújtott, hogy lemondott a háború folytatásáról s el volt határozva, a francia császárral békét kötni. Ily czélból másodnap az ütközet után személyesen találkozott Napoleonnal s anélkül, hogy ez iránt szövetségesének hozzájárulását előzetesen kikérte volna magának, a francia császárral fegyverszünetet kötött, mely a békealkudozások bevezetésének vala tekinthető. A fegyverszünet egyik főfeltétele abban állott, hogy az orosz szövetséges seregek a legrövidebb idő alatt elhagyják az ausztriai területet. Az orosz hadsereg az austerlitz-i ütközet után Davoust tábornagy által minden oldalról körülfogva, a legnagyobb veszélyben forgott. II. Ferencz kívánságára Napoleon beleegyezett az orosz sereg elvonulásába egy meghatározott útiterv szerint, melyet maga Napoleon állapított meg.

Az austerlitz-i ütközet következménye a pozsonyi béke volt, mely súlyos feltételeinél fogva Ausztriát másodrendű állammá süllyeszté alá. II. Ferencz lemondott a német császári czímról s helyette felvette az ausztriai császári czímet; elveszté a velencei királyságot, Tyrolt, melyet Bajorország kapott mint Napoleon hű szövetségese. Az orosz beavatkozás nem vált szerencséjére az ügynek, melyért létrejött: a helyett, hogy a francia fölény hanyatlott volna, erősebb és hatalmasabb lett az austerlitz-i katastropha után. Az olasz királyság Velenczével gyarapodott; Bajorország és Württemberg, továbbá Bádén, területi nagyobbodás mellett, a két első királyságra, az utóbbi ellenben nagyhercezségre emeltetett. A Bourbonház eltávolított Nápolyból, melynek koronája a Bonaparte család tulajdona lett. Murat, a későbbi nápolyi király, Bergi nagyherceggé lőn. A dél-nyugati német fejedelmek beléptek az ú. n. rajnai szövetségbe, mely Napoleont ismerte el védnökének, ki ettől kezdve feltétlenül rendelkezett velük; a német nemzeti és politikai érdekek nem esekély kárára. A rajnai szövetség, mindmégannyi vazallország, a francia császárnak közel kétszáz ezer harczost adott.

Mialatt az orosz hadsereg megfogyva, elkedvetlenedve és elkeseredve Oroszországba visszatért; mialatt a pozsonyi béke felett az alkudozások folytak, Poroszország megrémülve

a váratlan események hatásától, sietett a francia császárt felkeresni és megengesztelni. Haugwitz gróf Schönbrunnban fogadtatott Napoleon által, ki azonban nagy hidegséget és tartózkodást tanúsított a porosz javaslatokkal szemben. Az austerlitz-i ütközet és a pozsonyi béke katonailag úgy, mint politikailag, tönkretette Franciaország és Napoleon császár ellenségeit. S miután Ausztria elszakadt a coalitiótól, Nápoly és egész Itália francia befolyás alá került, Anglia pedig pénzén kívül egyéb segélyforrásokkal nem rendelkezett. Oroszország elszigetelve és magára hagyatva nem volt olyan helyzetben, hogy a háborút Franciaország és császára ellen egymaga folytathatta volna. I. Sándor keserűséggel eltelve tért vissza birodalmába, melyet nem régen a legvérmesebb remények közt hagyott vala el. Jellemző mindazonáltal, hogy I. Sándor császár az alkudozásokba, melyeket Ausztria Napoleonnal kezdeményezett és a pozsonyi békében befejezett, semmiben sem folyt be s hogy azok minden hozzájárulása nélkül jöttek vala létre.

Tizenhatodik fejezet.

I. Sándor császár. (Folytatás.) 1801–1825.

Az austerlitzi ütközet után. — Poroszország veszedelme. — Harcz Napoleonnal. — Eylaui ütközet. — A friedlandi vereség előzményei. — Anglia és Ausztria. — Szövetség Poroszországgal. — Törökország. — Friedlandi ütközet. — I. Sándor és Napoleon. — A tilsiti találkozás és béke. — A szárazföldi zárlat. — Meg hasonlás I. Sándor és az orosz nemzet közt. — A francziagyűlölet. — Orosz ország és Svédország. — Az orosz közvélemény.

Oroszország helyzete az austerlitzi ütközet után korántsem volt kedvezőnek mondható, főképen azért nem, mert I. Sándor Ausztria helyett biztos szövetségesre nem számíthatott, melynek segítségével Európát a hódító rémtől, Napoleontól megszabadítani remélhette. Pedig ez volt e pillanatban a császárnak legforróbb, talán egyetlen óhajta.

III. Frigyes Vilmos, ki a francia sereg átvonulása által semlegességében megsértetett, Haugwitz gróf minisztert egy nagyon határozott hangon szerkesztett jegyzékkel küldé a francia főhadiszállásra, melyben a sérelemért a legtagabb elégtételt követelte. Azonban még mielőtt Haugwitz Napoleont megtalálta volna, végbemenet az austerlitzi ütközet, mely természetesen egy csapással megváltoztatta a helyzetet. A kategorikus hangnak most már nem volt helye; az ütközet eredménye rémületbe ejté a berlini udvart és a király megbízottját, ki most már egészen más szempontból fogván fel küldetését, nem követelni, hanem — kérni jött a francziák császárához. És Napoleon, ki valódi szándékait Poroszország irányában még titokban tartá, készséggel hallgatta meg Haugwitz grófot, ki ura nevében az ansbachi hercegséget ajánlá fel Napoleonnak, cserében Hannoverért; mibe a francia császár annyival inkább beleegyezett, minthogy ezen csere által érzékeny oldaldöfést adott Angliának.

Midőn I. Sándor császár seregével Oroszországba visszatért, azon szándékkal foglalkozott, hogy Anglia, Poroszország és Svédország közreműködésével egy újabb coalitiót fog alakítani Franciaország ellen, hogy a katona-császár telhetetlenségének korlátot emeljen. Azonban Poroszország időközben igyekezett barátságos lábra helyezkedni Napoleonnal; Anglia pedig eddigi keserű tapasztalataival nem árult el nagy hajlandóságot egy újabb kalandba bocsájtkozni. William Pitt, Franciaországnak és Napoleonnak legkérlehetlenebb ellensége meghalt, miután utolsó napjait az austerlitzi katastropha híre megkeserítette; utódja és nagy ellenfelé, Fox egészen eltérő politikát kezdeményezett, melyből a béke lehetősége Franciaországgal korántsem volt kizárva. Talleyrand külügyminiszter Napoleon császár nevében mindjárt Fox miniszterségének kezdetén azt az ajánlatot tevő az angol kormánynak, hogy hajlandó volna alkudozásokba bocsájtkozni egy tartós béke létrehozatala érdekében. Fox az ajánlatot elfogadta és megbízta Yarmouth lordot, erre nézve a bevezető lépéseket haladéktalanul megtenni, azonban oly kikötéssel, hogy Anglia csak Oroszország hozzájárulásával bocsájtkozhatik az ajánlott békealkudozásokba.

Ámbár Anglia feltételei, melyekhez a béke létrejövetelét kötő, nem feleltek meg mindenben Sándor császár és Oroszország kívánalmainak, tekintve a körülményeket nem maradt más hátra, mint azokba belenyugodni. Ennek folytán a császár Oubril-t ismét Párisba küldé, hogy a békés alkudozásokat a maga részéről is megkezdje. De a körülmények az utolsó pillanatban ismét kedvezőtlenül alakultak s az alkudozások mindjárt kezdetben sikerteleneknek látszottak ígérkezni. Időközben ugyanis Napoleon a Bourbonoktól elvette a nápolyi trónt, melyet fivérének Bonaparte Józsefnek adományozott, s előkészületeket tett, hogy Szicília szigetét is elveszi régi uraitól. Egy másik fivérének, Bonaparte Lajosnak a régi bataviai köztársaság területéből a hollandi királyságot alkotta, magát pedig a rajnai szövetség védnökének proclamálta. Ilyen körülmények közt a több oldalról megindított békealkudozások nemesak megakadtak, hanem egyenesen lehetlenné váltak. Ennyi önkénynyel és erőszakkal szemben csak a fegyverek beszélhettek. Anglia és Oroszország a legnagyobb sietséggel fegyverkeztek, hozzájuk

esatlakozott most már Poroszország is, mely az austerlitzi vereség hatását, mint látszik, kiheverte s engedékenységet erélylyel akarta felváltani.

Poroszországnak egyébiránt még más oka is volt Napoleonra nehezteni. A Haugwitz gróf által kötött béke-egyezmény Anspach átengedése és Hannover porosz területté nyilvánítása iránt alig ment teljesülésbe, midőn Napoleon szokott következetlenségével, anélkül, hogy az alig megkötött szerződést figyelembe vette volna, Hannover kész volt Angliának átengedni, hogyha ez egy újabb coalitiótól távol tartani hajlandónak nyilatkoznék. Poroszországnak ilyen körülmények közt nem maradt egyéb hátra, mint a fegyverhez nyúlni. S hogy az erőszakhoz mi sem hiányozzék, Napoleon ugyanazon időben, midőn magát a rajnai szövetség protectorának nyilvánítá, mi által az apró német fejedelmek mind hűbéreseivé váltak, egyszersmind kényszeríté II. Ferenczet, hogy az a német császári címről mondjon le.

Ausztria a pozsonyi béke által megbénítva és pangásra kárhoztatva, egyelőre nem gondolhatott arra, hogy a fegyverkezésben Franciaország ellen részt vegyen. Annál nagyobb volt a lelkesedés Poroszországban s kivált az udvarnál, melynek hazafias központja maga Lujza királyné volt, III. Frigyes Vilmos nemes gondolkodású neje. Poroszország II. Frigyes ideje óta nem tapasztalt óriási előkészüldéseket tett a háborúra és seregeit a nyugati határszéleken oly határozott kijelentéssel helyezé el, hogy a harcot haladéktalanul megkezdi, hogyha Napoleon a német birodalom területét régi épségében vissza nem állítaná. Mindazonáltal III. Frigyes Vilmos nem ment könnyelműen a háborúba és I. Sándor orosz császárt felkérte, hogy lenne segítségére a megindulandó háborúban, melynek kimenetelétől oly sokféle remények megvalósulása volt várható. És Sándor császár nem késett szomszédjának kívánságát teljesíteni: s miután 1806. évi október 10-én az egyezmény megkötöttet. Benigsen és Buxhövden tábornokok parancsot kaptak, összesen 90 ezer emberrel a porosz területre lépni. Azonban még mielőtt az orosz hadak az Oderáig érkeztek volna, Poroszország sorsa el vala döntve: nagy és fényes hadserege nem létezett többé. Sajátságos, hogy Poroszország az 1806. évben ugyanazt a hibát követte el, mint Ausztria egy évvel

előbb s melyért az utóbbinak oly keserűen kelle lakolnia. A helyett, hogy III. Frigyes Vilmos orosz szövetségeseinek megérkezését bevárta s addig a döntő ütközetet minden áron elkerülni igyekezett volna, Jena és Auerstädt mellett kockára tette nemcsak a hadjárat kimenetelét, hanem birodalmának sorsát is. S a fegyelmezettségükről, harczképességükről és taktikai kiképezettségükről híres porosz ezredek és parancsnokaik mindenütt, nem ritkán gyáván, meghátráltak a francziák elől. Napoleon győzedelmesen benyomult Berlinbe s egy császári nyílt parancsesal eltörölte a porosz királyságot. Poroszország megszűnt lenni; királya III. Frigyes Vilmos családjával együtt Königsbergbe húzódott vissza, melyet a francziák császára Danzig és Memelen kívül nagylelkűen kezében hagyott. — egy 14 ezer emberből álló őrséggel együtt, mely Lestocq vezénylete alatt állott.

I. Sándor épen azon ponton állott, hogy szövetségeseinek segítettő, személyesen álljon az orosz segélyhadak élére, midőn a megrendítő és váratlan hírt vette, hogy Poroszország, nagy és fényes hadseregével együtt, nem létezik többé, hogy királya övéivel együtt menekülőben s a győzedelmes francia hadsereg, élén császárával, gyors menetben közeledik Oroszország határai felé. Miként előbb a sokat becsmérelt Ausztria, úgy most a szerencséje által elkényeztetett Poroszország földig volt alázva; s szövetségeseinek, Oroszországnak helyzete annál súlyosabb volt, minthogy most a szerencsétlenség következményeit egymagának kelle viselnie. Valóban, az események oly rohamosan követték egymást, hogy Oroszország nem volt képes az első pillanatban tiszta és öntudatos határozatban megállapodni. Pedig e pillanatban délen és keleten is meggyültek bajai: a perzsákkal és törökökkel. — Minden attól függött, hogy Napoleont békés hangulatra bírja s abbeli szándékáról, hogy orosz területre benyomuljon, lemondásra bírja.

Oroszországnak ezen válságos napokban kiváltképen két nagyon érzékeny oldala volt: Lengyelország és az orosz jobbhágyság. Amannak visszaállítása, emennek felszabadulása két olyan nagy horderejű tényező vala, melyek a czári birodalmat könnyen a megsemmisülés örvényébe sodorhatták. Ha Napoleon e két tényezővel számol vala és seregeivel benyomul Oroszországba, a hat évvel később

bekövetkezett katastrophát nemcsak szerencsésen megelőzte, de koronáját valószínűleg megmentette volna.

Poroszország megsemmisítése után Oroszországra került a sor. Sándor császár már előzetesen minden 500 lélek után 5 újoncz kiállítását rendelé el; egyuttal az egyetemi hallgatókhoz és fiatal nemesekhez felszólítást intézett, melyben hathónapi szolgálat után tiszti rangot helyezett mind-egyik számára kilátásba, ki a hadseregbe lép mint önkéntes. Egyidejűleg egy tervezet dolgoztatott ki, mely ha sikerül, 612 ezer honvéddel szaporítja vala Oroszország véderéjét. S hogy a költségek a rendkívüli szervezkedésekhez előteremtessenek, Angliában 60 millió rubel erejéig államkölcsön köttetett. Bennigsen vezénylete alatt 60 ezer ember állott, míg Buxhövden 28 ezer felett parancsnokolt. — Bennigsen, egyike Pahlen czinkosainak, kinek I. Pál végzetes sorsában nevezetes szerepe volt, kiváló katona és hadvezér hírében állott, ámbár, s ezt sokan szemére veték, nem tudott szigorú fegyelmet tartani. Azonban a harcban makacs és szívós volt s ezen tulajdonságai még Napoleon figyelmét és érdeklődését is felkeltették, ki elismeréssel adózott az egykori összeesküvő katonai tehetségének.

Napoleon Berlinből vezette az Oroszország ellen intézett hadműveleteket, melyek egyelőre a régi lengyel királyság területeire szorítkozának. — Murat, Lannes és Davoust megszállták Varsót és környékét s a nagy hadsereg — grand armée — jobbszárnyát egész a Bug folyóig terjeszték ki; ezalatt Soult és Augereau Modlin mellett átlépték a Visztulát és megalkották a hadsereg középpontját, míg Bernadotte és Ney a balszárnyon Elbing és Thorn városokra támaszkodának. Három más hadtest mintegy az utóhadat képezte: Mortier Pomerániában a svédekert tartá lekötve, Lefebvre Danzig ostromát vezette, Bonaparte Jeromos pedig Vandamme segítségével Szilézia meghódításával volt elfoglalva.

Lengyelország védelme Bennigsenre bízott, ki a győzelemhez szokott és túlnyomó francia sereggel szemben kitűnően viselte magát, de végre kénytelen volt az országot kiűriteni, miután Lengyelország járatlan útain 80 ágyút és mintegy 10 ezer katonát veszített. Ettől fogva legfőbb feladata abban állott, hogy a porosz királyság utolsó maradványát, Königsberget, a királyi családdal együtt az ellenség

támadásai ellen megvédje. A beállott tél a katonai műveleteknek szünetet parancsolt; a francia sereg lengyelországi vagy poroszországi téli szállásaiban pihent, várva a tavaszt, mely új életet és bizonyára új munkát hozand. De Bennigsen, a vakmerő és ügyes katona, ezalatt egy tervet készített, mely ha sikerül, a helyzetet Oroszország előnyére változtatta volna meg. Szándéka volt, Bernadotte és Ney hadvonalán áttörve, az első megsemmisíteni, az utóbbit pedig a Keleti tenger partjaira szorítani; s ha ezen terv sikerül, akkor a háború színhelyét Napoleon hadfelállítása mögé Brandenburgba teendi át s kényszeríti a francziákat Lengyelországot kiűriteni. Azonban számításai nem sikerültek; Bernadotte és Ney résen állottak, maga Napoleon pedig csakhamar átlátott az orosz tábornok tervén. S most az egész francia sereg ellene fordult s végső megsemmisítéssel fenyegette. Most is, miként Schöngraben és Ober-Hollabrunn mellett, Bagration herczeg vitézsége és önfeláldozása menté meg az orosz hadsereget a végső veszedelemtől. Bennigsen, miként amott Kutusow, visszavezethette seregeit s ez egyértelmű vala megmentésével. Kiváltképen kitűntette magát ezen alkalommal a Kosztromaczed, melynek nagyobb része elveszett ugyan, de az élők neki köszönheték menekülésüket. Maga Bagration herczeg sebektől borítva sem mondott le a vezényletről. Bennigsen kiszabadulva az ellenség vas karjaiból, egész seregével a Porosz-Eylau felé vette útját s ezen kis város keleti szomszédságában elterülő magaslatokat megszállotta. Állása kitűnő volt, melyet 250 ágyú még hozzáférhetetlenebbé tett.

Midőn Napoleon Bennigsen felállításáról értesült s kiadta rendeleteit, február 7-én váratlan gyorsasággal jelent meg Eylau előtt. Az 1806—7-iki tél felettén kemény és tartós volt. A döntő ütközetet megelőzőleg nagy havazás állott be, mely a katonai műveleteket nagyon megnehezíté. Napoleon nem rendelkezett e pillanatban mindazon haderők felett, melyeknek terve szerint tűzbe kellett volna jönniök. A gárdákon kívül csak Soult, Murat és Augereau voltak mellette hadtesteikkel; míg Davoust és Ney hiányoztak, kik jobb- és balszárnyát valának képezendők a kilátásban lévő harcban. Maga Bennigsen sem egyesíté teljesen haderejét, mert a porosz király megmaradott 14 ezer emberére számított, kik Lestocq alatt balszárnyát lettek volna hivatva alkotni,

hogya a kellő időben megérkeztek volna. Február 8-án ütközetre került a dolog. Napoleon kedvetlenül hagyta el katonáival a téli szállásokat, de az ütközet elodázása immár lehetetlen volt. A francziák, mint mindig, most is nagy elszántsággal támadtak, de az oroszok makacs és szívós ellentállása majdnem kétségbe ejtette az ellenséget; Dokturow bámulatos vitézséggel támadta és semmisítette meg Augereau majdnem egész hadosztályát; azután áttörte a francziák középpontját, de itt megállapodott s Napoleon hadvezéri fölényével többé nem mérkőzhetett. Az eylai ütközet egyike volt a legvéresebbeknek századunk első felében. A látóhatárt a hulló hó és fergeteg nagyon rövidre szabá; az égboltozatot ólomszürke felhők boríták, melyek a tájat bizonytalan félhomályba boríták. Most kezdetét vette a szakadatlan ágyúzás, mely késő estig tartott. Augereau és Saint Hilaire hadosztályai eltévedtek a hófergetegekben s midőn az égboltozat kissé kiderült, egyszerre az orosz derékhad előtt találták magukat, mely 72 ágyú dörgésével és lövegeivel fogadá őket; alig néhány percz alatt 5200 katona vált harczképtelenné; maga Augereau alparancsnokaival együtt megsebesült. E pillanatban az orosz lovasság lépett előtérbe, mely rendkívüli erővel támadott és mindent eltiport, mi útját állotta. Az orosz gyalogság szúrónyszegezve egész az eylai temetőig hatolt előre, hol Napoleon fényes törzskarától körülvéve állott. A szörnyű harc már reggel óta tartott s egyenlő elkeseredéssel folyt, anélkül, hogy az eldöntés bekövetkezett volna. A délutáni órákban Murat 80 lovasszakaszt gyűjt össze, melylyel borzasztó támadást intéz az oroszok négyszögben felállított tömegei ellen; de az utóbbiak most sem ingadoznak s az öldöklő küzdelem tovább tart; most Davoust nem kevésbé heves támadást intéz Bennigsen balszárnya ellen, melyet sikerül visszaszorítania. E pillanatban érkeznek meg Lestocq porosz katonái s azonnal tűzbe vezényeltetnek. De a poroszok nem egyedül jövének, nyomukban van Ney, ki az esti órákban az oroszok jobbszárnyát támadja meg egész erejével. Az oroszok két tűz közé kerültek s óriási veszteségeket szenvedtek. Az Ostermann-Tolstoi hadosztálynak még csak 2500 harczképes embere volt. Bennigsen remegő hangon olvasá az osztályparancsnokoktól az ütközet folyama alatt beérkezett jelentéseket; 26 ezer katonája halva vagy sebe-

sülve hevert a hóborította harcmezőn, köztük volt Barclay de Tolly, Dokturow és még hét tábornok. Alig állott még 30 ezer katonája a síkon. . . . S midőn az éj beállott, Bennigsen elvonult a véres harcmezőről, mely úgy a francziáknak mint az oroszoknak a dicsőségen kívül semmit sem eredményezett. Napoleon még nyolcz napig maradt a harctéren, hogy a világot diadaláról meggyőzze, mialatt Bennigsen Te Deumot énekeltetett, mert a győzelmet magának tulajdonítá: minthogy halottjain kívül más diadaljeleket nem hagyott a francziák kezében, kik őt nyugodtan elvonulni engedék. Az eylai ütközetben mindkét részről 50 ezer körül volt a halottak és sebesültek száma. Napoleon visszatért Berlinbe s a következő négy hónap alatt semmi nevezetes esemény nem adta elő magát.

Napoleon helyzete az eylai czéltalan vérengzés után nem volt a legkedvezőbb. Nehogy az események által meglepettessék, hadseregének létszámát a legnagyobb gyorsasággal 250 ezerre emelte; mert jól tudta, hogy Oroszország, melynek seregét nem sikerült megsemmisítenie, mint az ausztriai császár és porosz királyét, nemsokára meg fogja újítani támadását. I. Sándor császár, ki Bennigsen magatartásával teljesen meg volt elégedve, annak heilsbergi táborát a testőrezredek nagy részével mint tartalékkal gyarapítá; úgy hogy az orosz sereg nemsokára ismét támadó állást foglalhatott el a francziák ellenében. De az orosz császár szövetségeseket keresett s felkérte Angliát és Ausztriát, hogy működnenek közre a maguk részéről is a közös veszedelem elhárításában; azonban a császár reményei ezuttal nem menének teljesülésbe.

A bécsi udvar még mindig az auszterlitzi katastropha és a pozsonyi béke lesújtó hatása alatt állott; s az orosz császár kívánságát, mely bizonyára a magáé is volt, még most nem vehette figyelembe. Kíváltképen érvényesült Károly főherczeg véleménye, mely abban összpontosult, hogy Ausztria, kimerülve az elébbi háborúk által, a legközelebbi három év alatt nem bocsájtkozhatik semmiféle háborús vállalatokba. Pedig Napoleonnak réme e pillanatban Ausztria volt. Varsói főhadiszállásáról, hová Berlinből költözött, éber figyelemmel kísérte a szomszéd államok minden mozdulatait. Dél felől állásának nem volt semmi támasza, s ha ezen oldalról egy ausztriai sereg által meg-

támadtatik, könnyen súlyos katastrophának lehetett kitéve, mely annál válságosabbá válhatott, minthogy az éjszaken nagy számban összpontosult oroszok korántsem maradtak volna az események néma tanúi.

Ilyen körülmények közt Ausztria magatartása a legnagyobb befolyással volt Napoleon jövődö elhatározásaira. Hogy semleges állását továbbra is megörizze, a bécsi udvar báró Vincent-ot Varsóba küldé azon biztosítással, miszerint az ausztriai császár távolról sem gondol arra, hogy az utolsó béke egyezményei ellen cselekedjék, ellenkezöleg kész a francziák császára és Oroszország közt a közvetítői tisztet magára vállalni. Napoleon megmagyarázható okokból nagy előzékenységgel fogadá Vincent bárót s lekötelező szavakban nyilatkozott a császár loyaltásáról. Célja nem volt más, mint a bécsi udvart határozatlan-ságában támogatni, hogy ellenfeleivel annál könnyebben végezhesen.

Talán még közönyösebb és határozatlanabb volt e pillanatban Anglia, melyet Sándor császár ép oly eredménytelenül keresett meg, mint Ausztriát. Fox nem volt hajlandó határozott kötelezettségek elvállalására; s világos volt, hogy időt akart nyerni s magát az események iránt tájékozni, mielőtt magát határozott lépésre szánja vala. Teljes hat hónap múlt el püsztá és üres tárgyalásokkal és megbeszélésekkel, míg végre Anglia arra határozta magát, hogy az orosz sereg támogatására 20 ezer embert Pomerániába küld! Sándor császár nem ilyen segélyt remélt azon nagy célok elérésére, melyekre az európai nagyhatalmasságoknak közösen kellett volna törekedniök. S minthogy kielégítő fegyveres támogatásra nem számíthatott, arra kérte a londoni kormányt, hogy eszközölne ki számára angol pénztőzséreknél hadi célokra egy, hat millió font sterlinget tevő kölcsönt. De a szűkkeblű angol kormány a császárnak ezt a kérését sem vette kellő figyelembe s mert az orosz császár hitelét ennyire sem becsülte, azon sértő ajánlatot tette a szent-pétervári udvarnak, hogy a kért kölcsönt csak azon esetben hajlandó eszközölni, hogyha a császár beleegyezik abba, miszerint az Oroszországba szállítandó angol árúkért esedékes vámot londoni bankárok szedhessék be, mindaddig, míg a kölcsön és járulékal törlesztetnek.

Nem lehet csodálni, ha Oroszország, cserben hagyatva

Ausztriától és Angliától, immár arra gondolt, hogy leteszi a fegyvert és Európát átengedi sorsának. Napoleon, ki Oroszország erejét Eylaunál ismerni tanulta, nem óhajtotta a háború folytatását; s készséggel hozzájárult volna a békéhez, hogyha ehhez elfogadható alakban ajánlat tétetik. Azonban Sándor császár sajátságos lovagias felfogása, talán előitélete nem engedte meg, hogy maga álljon elő a békeajánlattal; s nehogy gyengeséggel vádoltathassék, elhatározta magát, hogy még egyszer fegyveresen szembe szálland Napoleonnal. Így célból utasítást küldött Bennigsennek, hogy haladéktalanul kezdje meg az ellenségeskedéseket. Egyuttal személyesen Memelbe utazott, hol ez idő szerint a trónvesztett porosz király, III. Frigyes Vilmos tartózkodott.

Mielőtt az ellenségeskedések megújultak volna, Napoleon a porosz királylyal is érintkezésbe lépett, sőt neki békét és szövetséget ajánlott azon kijelentéssel, hogy hajlandó őt trónjára visszahelyezni, hogyha ez a többi európai hatalmasságok véleményével nem ellenkezik. Ily értelemben jegyzéket intézett a francia külügyminiszter Talleyrand a porosz Zastrow miniszterhez, majd Bertrandot küldé Memelbe III. Frigyes Vilmoshoz, miből elég világosan kitűnik a francia császár komoly szándéka: olyan állapotokat alkotni, melyek a jövőben is fenntarthatók lesznek s melyek Franciaországnak is időt engednek, eddigi áldozatait és azok következményeit kiheverni. Úgy Oroszország valamint Poroszország egy ideig habozni látszottak a francia kecségtetésekkel szemben, valószínűleg azért, mert mindketten — és pedig nem ok nélkül — a francia császár és kormányának őszinteségében kételkedtek. Majd azonban egyesültek, hogy sorsukat egymáshoz kössék — és a francia ajánlatok, egyelőre legalább, mellőztettek.

A koczka elvettetett; a többi a gondviselés kezében volt. Az 1807-ik évi ápril 25-én Bartensteinban Poroszország és Oroszország közt a következő szerződés kötött: 1. Poroszország visszaállítása az 1805-iki határain belül. 2. A rajnai szövetség megszüntetése és a német birodalom helyreállítása. 3. Tyrol és Velence, az utóbbi a campoformiói béke értelmezése szerint, Ausztriának visszaadandó. 4. Anglia csatlakozása a szövetséghez és Hannover határainak kikerekítése. 5. Svédországot felszólítani, hogy

a szövetségbe lépjen. 6. Az orániai trón helyreállítása Hollandban; továbbá a nápolyi és piemonti királyok kárpótoltatása megfelelő terjedelemben. Ez volt az orosz-porosz szövetség programja, mely e pillanatban nem csekély mértékben nyugtalaníthatta Napoleont.

Azonban a szövetség nem talált visszhangra sem Angliában, sem Ausztriában, sem Svédországban, melynek királya IV. Gusztáv épen ezen időben fegyverszünetre kényszerítették Mortier által. Mindazonáltal Napoleon helyzete így sem volt biztosítva, ha szerencséje és lángelméjének kifogyhatatlansága a kellő időben segítségére nem siet vala. Hogy Oroszország figyelmét és haderejét megossza, véd- és dacszövetséget köt Törökországgal és Perzsiával. Sebastiani tábornok, konstantinápolyi francia követ a török fővárost és a Bosporust védelmi állapotba helyezi és III. Szelim háborút izen Oroszországnak; majdnem ugyanazon időben az angol hajóhad visszavonulásra kényszerítették és a török seregek készen állanak a Dunát átlépni és Oroszországba behatolni. Ezalatt Gardane tábornok Perzsiába utazik és ráveszi a sahot, hogy ez seregét a Kaukázusba küldje, az Oroszországnak meghódolt szabadságszerető törzsek fegyveres felkelése czéljából. S hogy Napoleon aggodalmait elenyészszenek, más oldalról is kedvező hírek érkezének. Így a sokáig ostromlott Danzig megadta magát, miáltal Lefebvre tábornok 40 ezer emberből álló hadserege is a császár rendelkezésére állott; s miután Massena a végleg lecsendesített Olaszországból 36 ezer emberével a harctérre megérkezett, a császárnak nem volt többé oka az aggodalomra.

Bennigsen az eylaui véres napok után négy hónapig majdnem mozdulatlan tétlenségben időzött heilsbergi táborában, mialatt serege a testőrezredekkel, 10 ezer emberrel és 6000 kozákkal növekedett; úgy, hogy serege lassankint mintegy 80 ezer emberre szaporodott fel. A derék Bagration időközben felgyógyult sebeiből és átvette a bal szárny vezényletét, míg Gortsakow tábornok a jobbszárnynon parancsnokolt. Valamint az elmúlt évben, úgy most is az ellenség felállítása közé akarta magát Bennigsen beékelni, de sikertelenül, mert Ney két kisebb ütközetben teljesen megghiúsítá szándékát, sőt azon veszélynek tette ki, hogy a francziák által megkerültetik. E szerint az orosz fő-

parancsnoknak nem maradt más hátra, mint ismét heilsbergi táborába visszahúzódni, hol azután rendkívül makacs védelmet fejtett ki a francziák minden támadásai ellenében. A francziák hadi terve szerint Bennigsent el kelle volna vágni Königsbergtől; s midőn ez az ellenség szándékát észrevette, gyorsan vissza akará vonni seregeit, de az Alle folyó mellett megállásra kényszerítettén, nem maradt más választása, mint a felajánlott ütközetet elfogadni. Így került döntő harcra a dolog Friedland mellett.

Az orosz hadsereg felállításának nem kedveztek a terepviszonyok; a francziák által az Alle egy szűk kanyarulatába szorítatva, nem állott a szükséges tágas tér rendelkezésére; háttal a folyóra támaszkodva, a két szárny nagyon szűk térre kényszerítettett; s minthogy közbe egy mocsáros tó és mély szakadás esett, erőit nemcsak nem juttathatta kellőleg érvényre, hanem nagy tömegekben előre sem támadhatott. A visszavonulás esetére csak három kisebb híd állott rendelkezésére, mely Friedland mellett az Alle túlsó partjára vezetett. A francia előhad június 2-án hajnali 2 órakor megérkezett és elfoglalta a szomszédos erdőcskét, melyben lövészek helyezkedének el és szemmel tartották az oroszokat Napoleon megérkezéseig. „Vajjon hová rejtőztek az oroszok?” kérdé a francia császár megérkezése után; s midőn az ellenséget szerencsétlen helyzetében megpillantá, így kiáltott fel: „Rajta, hiszen az ellenséget nem lehet mindennap hasonló hibás felállításban találni!”

Az ütközet korán, napkeltekor vette kezdetét és délig változó szerencsével folyt, ámbár a francziák időről-időre előnyben látszottak lenni. Úgy látszik, hogy Bennigsen a legnagyobb hibát akkor követte el, mikor az ellenséges hadak egyesülésének és tömörülésének kellő akadályokat nem gördített útjába s ezáltal Napoleonnak időt adott. összes rendelkezésére álló haderejét tűzbe vinni. Mialatt Lannes és Victor tábornokokat hadtesteikkel maga mellett tartá, azalatt Mortier-t Gortsakow ellen küldé, Ney tábornagyot pedig Bagration jobbszárnnyának megkerülésére vezényelé. Neynek jutott a friedlandi ütközetben az oroszlánc rész; Napoleon utasítása szerint lehajtott fővel, hadteste élén, tekintet nélkül a körüle történendőkre kelle feltartóztatlanul előre nyomulnia és magát az ellenséges hadba

beékelni, hogy az ketté szakítva — többé ne foghasson kezét egymással. És Ney a nehéz munkát ép oly ragyogó bátorsággal és nyugalommal, mint erővel hajtá végre, mi alatt tűzérsege az orosz sorokat 150 lépésről tömegesen földre teríté; legelőször az orosz testőrség lovasvadászai, majd az Izmailow-ezred és a lovas testőrség került a szörnyű tűzbe s óriási veszteségeket szenvedett. Izzó lövegek ezalatt felgyújták Friedlandot és lángokba boríták a hidakat, melyeken át az orosz sereg menekülhetett volna. Az esti szürkület beálltakor az egész francia hadsereg előnyomulóban s az orosz rendetlen hátrálóban volt; de a vérengzés még most sem szünetelt; alig egy negyedóra alatt az Izmailow-ezred 400 emberét veszté el a még megmaradott 520-ból; Bagration, a moszkvai gránátosoktól környezve, karddal kezében igyekezett magának utat törni, míg parancsnokai csapataikkal együtt minden irányban szétszóratlak; az orosz balszárny nagy része az Alle-be szorítottatott. Gortsakow még egy ideig tartá magát, de azután a rohanó ár őt is magával ragadá. Ezen borzasztó napon, melyen az orosz hadsereg közel húszezer emberét és 80 ágyúját veszté, egész ezredek végképen megsemmisültek, mások erősen megfogyva szétszóratlak vagy fogságba kerültek: az orosz tábornokok és parancsnokok közt alig volt egynehány található, ki sértetlen maradt. Konstantin nagyherczeg, Bagration, Dokturow, Rajewski, Uwarow, Platow és Golitzyn esodát míveltek bátorság és vitézség dolgában, de nem fordíthatták meg a szerencsét, mely ezuttal is a francziák mellé szegődött. Bennigsen vert hada, miután az Alle jobbpartjára vezette és a Pregelt is elhagyta, nagy nehézségek közt eljutott a Njemen folyóig, melynek jobbpartján végre megerősített táborba szállott, miután Lobanow-Rostowski herczeg tartalékhadával egyesült. Napoleon mindig nyomában volt a visszavonuló seregnek s annak utóhadával nem egyszer erősen összekocczant de Popow tábornok doni kozákjai mindig feltartóztatták, mi által Bennigsen visszavonulása lehetségessé vált.

Az orosz hadsereg üldözése alatt Murat, Davoust és Soult körülféltak a megerősített Königsberget is, melyet Lestocq 25 ezer emberrel védelmezett; de midőn a friedlandi szerencsétlenségnek hírért vette, kiüríté a várost és erősséget, úgy hogy most, miután Danzig már elébb el-

veszett, a porosz királynak tényleg semmisen maradt meg birodalmából, mint a kis Memel városa.

Oroszország helyzete a friedlandi vereség után valóban kétségbeejtő volt; megfosztva szemefényétől, fényes hadseregétől, melynek csak töredékei jutottak a Njemen jobbpartjára, nem állott előtte más választás, mint az ország további védelmét a végsőkig folytatni, vagy pedig a győzedelmes francia császár bizonyára lealázó feltételeit elfogadni. Sándor császár nehéz szívvel ez utóbbira határozta magát s egy levélben meghagyta Bennigsennek, hogy tenné meg az alkudozások bevezetéséhez szükséges lépéseket. Egyébiránt Sándor császár lényén ezen kínos napokban sajátságos változás volt tapasztalható, mely azonban nemes és hajlékony természeténél egy pillanatra sem lephet meg. Míg annakelőtte a francia katona-császár iránt megvetést, majd haragot és gyűlöletet érzett, most egyszerre sajátságos neme a bámulatnak ragadta meg lelkét, mely talán ép oly kevésbé volt indokolt, mint a korábbi érzelm. Csodálta Napoleonban a katonát, lángészt és államférfiút; az erőt és szívósságot, a messzelátó tekintetet és a sokoldalú képességet. Bámulattal tölté el azon biztosság és határozottság, melylyel kitűzött célja felé haladott, s azon erős önbizalom, mely nemesak szerencsájére volt építve, hanem tulajdon ritka egyéni sokoldalúságának természetes kifolyása volt. A császárt ezen megváltozott véleményében bizonyára csak megerősíteni segíté a nyugati hatalmasságok, Anglia és Németország közönye vagy önzése, mely idegenkedett minden vállalatától, mely tulajdon érdekein kívül magasabb célok szolgálatára volt irányozva.

Mialatt Bennigsen a békealkudozásokat a francia főhadiszállással bevezetendő vala, Sándor császár Lobanow herczeget egy meghatalmazással Napoleonhoz küldé. A francia császár kifejezést adott azon kívánságának, miszerint személyesen óhajt az orosz uralkodóval találkozni, mi annál könnyebben megvalósítható volt, minthogy Sándor császár hasonló eszmével foglalkozott. A nevezetes találkozás 1807. évi június 25-én Tilsit mellett a Njemen folyón egy tutajon ment vala végbe s az ezzel járó személyes megbeszélés közel két órát vett igénybe. Napoleon és I. Sándor mint benső barátok váltak el; az utóbbi csodálata nagy ellenfele iránt a személyes érintkezés után még inkább

növekedett. A porosz király, ki a Njemen partjáról tanúja volt az emlékezetes találkozásnak, nem vonatott a tanácskozásokhoz s elképzelhető nyugtalansággal leste annak befejezését, mely családja és birodalma felett is döntendő vala. De Sándor császár lelkes szószólója volt korábbi szövetségesének és Napoleon kimondá, miszerint „Sándor orosz császár iránti tekintetekből, kivel az orosz és francia nép érdekei előmozdítása céljából örökké tartó barátságos szövetségést köt. beleegyezik, miszerint III. Frigyes Vilmosnak a régi Poroszország, továbbá Pomeránia és Brandenburg, valamint Szilézia visszaadassanak.“

A porosz királyság Oroszország közvetítésével visszaállított ugyan, de nem régi határai: és régi birtokainak alig fele maradt meg III. Frigyes Vilmosnak; le kelle mondania összes, a Rajna és Elba közt fekvő tartományairól, valamint Lengyelország azon részéről, melyet az 1772-iki első felosztás alkalmával kapott. A Rajna és Elba melléki tartományok részint az újonnan alakult westpháli királysághoz, részint Szászországghoz csatoltattak; melynek fensősége alá helyezteték a most létesített varsói nagyherczogség is. Azonfelül Poroszország óriási összeg hadiadó fizetésére köteleztetett, melynek lefizetéseig számos erősségei a francziák által megszállva tartattak.

A tilsiti béke, mely egyelőre Európa sorsa felett határozott, három különböző szerződésre szolgáltatott alkalmat, melyek mindegyike újabb megerősödése és megerősítése volt Napoleon uralmának az európai kontinens felett. S valóban, Európa nagy része egészen új alakot nyert. Legtöbb kárt Poroszország vallotta, legkevesebbet Oroszország, mely azonban az egész Finnország átengedésével erős területi nagyobbodást mutatott. Poroszország szövetségesei: Hessen-Kassel és Braunschweig, eltűntek az önálló országok sorából és az új westpháli királyságba olvadtak be; ellenben Mecklenburg és Oldenburg továbbra is fennmaradtak, csak hogy területeik egy részét a tervezett parti zárlat következtében a francziák megszállva tartották. A többi kisebb német fejedelmek kényszerítették a rajnai szövetségbe belépni.

A tilsiti béke kiterjedett továbbá a következőkre: 1. Oroszország elvállalta a közvetítést: Franciaország és Anglia, — viszont Franciaország: Oroszország és Török-

ország közt. 2. Oroszország elismeri Bonaparte József nápolyi, Bonaparte Lajos hollandi és Bonaparte Jeromos westpháli királyságát; mire egyébiránt III. Frigyes Vilmos porosz király is kötelezteték. 3. Franciaország úgy mint Oroszország kölcsönös kezességet vállalnak a két állam jelenlegi területének tényleges épségben maradásáért.

Egy második szerződés titkos záradékokkal ellátva Franciaország dalmáciai birtokaira és a joni szigetekre vonatkozik; továbbá a nápolyi király kárpótlásával foglalkozik azon esetre, ha tőle Szicília szigete is elvétenék. E szerint a nápolyi Bourbon ház csak a baleari szigetekre, továbbá Cyprus és Candia birtokára számíthatott, ha erre nézve Törökország is megnyerhető leend. Törökország egyébként a görög, boszna és montenegrói felkelőknek, kik Oroszország bujtogatására fogtak fegyvert, teljes amnestiát tartozott adni. Ezen titkos egyezség pontjainak megvalósítása iránt is úgy Oroszország mint Franciaország kölcsönös kezességet vállaltak.

Volt a tilsiti találkozásnak még más eredménye is, mely véd- és dacz szövetség jellegével bírt s mely a két szerződő állam viszonyát a többi európai udvarokhoz szabályozá. Így: I. Anglia felszólíttatik, a felajánlott békefeltételek elfogadására; s ha erre nézve egy hó lefolyása alatt határozott választ adni vonakodnék, úgy ez hadizenetnek vétetnék. II. Törökország felszólíttatik, három hónap alatt Oroszországgal a békét megkötni: ellenkező esetben a két szerződő hatalmasság az ozmán birodalom európai tartományait, Konstantinápoly főváros kivételével, a török iga alól végleg felszabadítandóknak nyilvánítaná s ennek értelmében cselekednék. III. Svédország felszólítandó, Angliával minden politikai összeköttetését megszakítani; s ha ezt tenni vonakodnék, Oroszországnak szabadságában álland: Finnországot állandóan megszállani. — Végre IV. Ausztria, valamint Portugal, Dánia és Svédország felszólítandók, hogy csatlakozzanak a szárazföldi zárlathoz, mely Anglia megsemmisítésére vala irányozva s melyhez már a többi hatalmasságok régebben csatlakoztak.

Mint a tilsiti béke különböző pontjaiból könnyen kivethető, I. Sándor császár teljesen szabad tért engedett haragjának, melylyel Anglia iránt eltelve volt, s melyre a brit kormány bőségesen rászolgált. Oroszország szövetsége

által Franciaországgal többet nyert, mint mennyit legvéresebb reménykedéseiben várhatott. Törökország ki vala szolgáltatva jóakarátának és belátásának s az út az Al-Dunára ettől fogva nyitva állott előtte. Úgy látszik, a két uralkodó, Napoleon és Sándor, meg valának egymással elégedve; erre mutat az is, hogy a tilsiti megállapodások befejezése után egymást érdemrendjeikkel siettek kitüntetni. S ezen nagylelkűség a két hadseregére is kiterjedett; így Napoleon a vitéz gránátos Lazarew-et a becsületrend keresztjével díszíté fel, míg I. Sándor a nagy hadsereg egy közvitézének az András-rendet adományozta. Európa népei épülve gyönyörködhetének egy látványban, mely az erőszak és szolgaság szentesítését és állandósítását jelenté.

A tilsiti békével Franciaország, illetve Napoleon uralma Európa felett állandó megerősítést nyert; Oroszország úgy, mint Poroszország elismerték nemcsak uralmát, hanem politikai alkotásait is, miután Európa régi monarchiai szervezetét egészen felforgatta. S hogy egyedüli, legengesztelhetetlenebb ellenségét, Angliát, megfoszsa a háború folytatásához szükséges anyagi eszközöktől, kimondá és az összes európai államok által elfogadtatá az általános európai szárazföldi zárlatot, mely Angliát teljesen elzárta a többi államoktól és megfosztá árúinak s gyarmatterméneinek értékesítésétől a kereskedelem útján. Anglia a zárlat következtében teljesen elkülönített és elszigeteltetett Európától, hajói sehol ki nem köthettek, a tengereken pedig ki valának téve a fegyveres elkobzásnak. Így akarta Napoleon tönkre tenni azon ellenséget, kivel fegyverrel kezében hiába mérközött volna.

Sajátságos, és ez Oroszország józan és egészséges közvéleményéről tanúskodik, hogy míg uralkodója Oroszország politikai tradícióival ellenkezőleg a forradalmi Franciaországgal és annak fejével szoros frigyre lép s ezzel végképen szakít eddigi politikájával és szövetségeseivel, azalatt sem az orosz nemesség, sem az orosz nép többsége nem áll vala oldala mellett. Mindazok, kik eddig a császárnak hű és odaadó munkatársai valának, mint Czartoryski, Nowossziszow, Kotsubej és Stroganow, most egyszerre elfordulnak tőle s megvonják részvételüket és közreműködésüket egy politikától, mely múltjokkal és meggyőződésükkel merőben ellenkezik. És Sándor császár, ki még mindig Napoleon bűvölete alatt áll, látszólag könnyű szívvel válik meg eddigi

segítőtársaitól s oly egyénekkal veszi körül magát, kik az új alakulásoknak barátai s a francziák császáranak ép oly nagy bámulói, mint uruk. Ezek közt első helyen állanak: Ruménzow és Szperanszkij, kik közül az első a külügyek, az utóbbi pedig a belügyek vezetését veszi kezébe. Mindketten lelkes barátai valának a francia szövetségnek.

Az orosz nemesség, mely feudális előítéleteinél fogva még mindig nem tudta magát a francia új államalakulásokba beletalálni, hidegen fordult el a császár politikájától s bizalmatlansággal nézett a jövőbe. I. Pál özvegye, a császár anyja pedig nemcsak nem azonosítá magát fia megváltozott nézeteivel, hanem ellenkezőleg merev ellenzékét képezett s udvarát központjává tévé a francia-ellenes elemeknek, melyek ott mindig kedvező fogadtatásra találtak. Az anya-császárnő körül lehete látni a francia emigráció tagjait s mindazokat, kik Ausztriának és Angliának barátai valának. Itt beszéltek meg a legfontosabb politikai napi kérdések, még pedig a császárra nézve nem mindig hízelgő alakban. A nemesség és az udvar véleményét osztá a francia szövetségre nézve az orosz nemzet értelmiségének legnagyobb része, mely meghunyászkodást látott egy viszonyban, melynek politikai jelentősége iránt nem birt kellő érzéssel. Mindenki bírálgatta és elítélte a császárt; a szenvedélyek nem nyugodtak s az uralkodó nemsokára oly népszerűtlenné vált tulajdon birodalmában, mintha sohasem hordozta volna szívében hazája érdekeit.

A közvélemény ezen izgalmas napokban mindent kárhoztatott mi francia volt vagy a francziákra emlékeztetett; s a gyűlölet lassankint oly fokra hágott, hogy nyilvános erőszakoskodásoktól lehetett tartani. Midőn Savary francia nagykövet Szent-Pétervárra érkezett, csakhamar arról kelle meggyőződnie, hogy ellenséges országban van, hol a császáron s néhány meghittjén kívül barátra vagy jóakaróra nem számíthat. Hogy milyen volt az orosz fővárosban a közhangulat, az kitűnik abból is, hogy a francia nagykövet nem tudott szállást kapni, mert a bérbeadók vonakodtak őt házukba befogadni. Azért Savary így ír Napoleonnak röviddel megérkezése után: „A magam és kísérem fogadtatása az itteni társaságban egészen elűtő volt azon fogadtatástól, melyben kegyeinek bő osztogatása mellett a császár által részesítették. Ittartózkodásom első hat hetében minden

ajtót zárva találtam, s midőn Szent-Pétervárra érkezém, a templomokban nyilvános imák mondattak Franciaország és Napoleon császár ellen.“ Még az irodalom is magán viselé a közhangulat jellegét; a könyvtárak kirakatai telve valának a legsértőbb torzképekkel és egyéb művekkel, melyekben Franciaország és császára megvetés és nevetség tárgyává tétettek. Ezen felháborodás azonban nem szorított a francziákra és császárukra, hanem még az orosz császárt sem kímélte meg. „Semmisem hasonlítható tiszteletlenség dolgában,“ írja Savary Párisba a császárnak, „ahhoz, hogy miként fejezi ki magát az orosz fiatalság, midőn uralkodójáról, a császárról beszél. Megvallom, hogy kezdetben aggódtam azon következmények miatt, melyeket az efféle kihágások egy országban okvetlen maguk után vonhatnak, hol a palotaforradalmak napirenden vannak.“ A francia követ nemsokára egy felfogott levelet mutatott be az orosz császárnak, mely Poroszországból érkezett s melyben többek közt feltűnő czélzások foglaltattak, hogy miként lehetne a francziabarát orosz császárt legkönnyebben eltenni láb alól. „Hol vannak Pahlen, Szubow, Bennigsen?“ kérdé a levél írója, leplezetlenül I. Pál császár gyilkosaira utalva. Sándor császár helyzete ennél fogva nem volt irigylendő; bárhova fordult is, ellenségekre bukkant s még annyi tekintélye sem volt tulajdon fővárosában és udvaránál, hogy a gyakran sértő lenézéssel fogadott francia követnek elégtételt tudott volna szolgáltatni.

Az idegen udvarok közül most is legsértőbben viselte magát az orosz császár irányában Anglia, mely nemcsak mereven visszautasítá Sándor császár közbenjárását, hanem egyidejűleg egy erős hajóhadat küldött a Balti tengerre. Ezen alkalommal Anglia az erőszak egy nemét követte el, mely történelmében épen nem tartozik a ritkaságok közé. A dán fővárost, Kopenhágát, minden előzetes ok nélkül bombázni kezdé, mialatt VII. Keresztély király seregei Holsteinban voltak elfoglalva; s midőn ezzel elkészült, a népjog durva megsértését azzal tetézte, hogy az egész dán tengeri hadat zsákmányképen Angliába szállíttatá, nehogy az — mint az angolok mondták — utóbb a francia császár kezébe kerüljön.

Az angol kormány erőszakoskodása nagy haragra lobbantá Sándort, kinek Dánia régibb idő óta hű szövetsé-

gese volt; s azért londoni követe útján erélyes hangon felvilágosítást kért. A dolog az angol kormány merevsége folytán csakhamar szakadásra vezetett; mindkét udvar visszahívta követét, megszakítá egymással a diplomatiái érintkezést és Sándor császár felmondá Angliának az 1801-ben kötött kereskedelmi egyezményt. S hogy elhatározásának komolyságát annál félreismerhetetlenebb módon kifejezze, megújítja a nagyanysa II. Katalin által kiadott ú. n. fegyveres semlegességet; elzárta a Balti tengert és részeit az angol hajók számára és a partokat védelmi állapotha helyezésé. Az angolok azzal viszonzták az orosz császár intézkedéseit, hogy a görög vizekről visszatérőben lévő s a lissaboni kikötőben horgonyzó orosz hadihajókat lefoglalták s Oroszországgal minden kereskedelmi összeköttetést megszakítottak. Egyébiránt a szakadásnak Anglia és Oroszország közt semmi nagyobb következményei nem lettek.

Sokkal komolyabb helyzetbe jött Oroszország Svédországgal, mely a tilsiti béke óta kémkedő éberséggel tekintett Szent-Pétervár felé s nem ok nélkül komoly veszélyt sejtett ezen oldalról. Jellemző, hogy Stedingk svéd követ az orosz udvarnál a hangulatot a fővárosban már az 1807-ik év vége felé olyan színben tüntette föl, mely nevezetes változtatásokra engedett következtetni. „Az elégtelenség a császárral“, írja Stedingk, „napról-napra növekedőben van, s már-már olyan dolgokról beszélnek, melyek az embert a legnagyobb zavarba ejtik. Azok, kik a császár hívei közé tartoznak, a legnagyobb kétségbeesésben vannak; de közöttük még sincs egyetlenegy sem, ki elég bátor volna a fenyegető bajnak szemébe nézni és a helyzet veszélyességét őszintén felderíteni. Mert nemesak bizalmas beszélgetésekben, hanem nyilvános társaságokban is, mindenki egy közel kilátásban levő kormányváltásról beszél.“

Nem leheté másként, mint hogy az általános elégtelenség híre végre eljutott a császárig, ki sokáig azon reményben ringatta magát, hogy intézkedései és politikája az orosz nép kíváncsiával megegyeznek. Annál kellemetlenebb lehetett számára, mind sűrűbben az ellenkezőt tapasztalni. Mordvinov tengernagy egy felterjesztésében elég őszinte volt a császár előtt feltárni aggodalmait, midőn többek között így szól: „Ámbár a diesőség napjai elmúltak, azon napok, melyekben Oroszország írta elő a törvé-

nyeket; ámbár lemondott azon lélekemelő reményekről, melyekhez ifjúságunkban hozzászoktunk, azért Oroszország fiai mégis minden pillanatban készen állanak, utolsó esepvérüket ontani inkább, mintsem meggyalázva térdet hajtsanak annak kardja előtt, ki semmi más előnnyel felettük nem rendelkezik, mint azzal, hogy a gyengeséget, árulást és tehetetlenséget okosan fel tudja használni!

Azonban az orosz sajtó ezen napokban nagy tevékenységet fejtett ki a francziák ellenében; alig múlt el nap, melyen valami új nem jelent volna meg; a francziagyűlölet Oroszországban a tilsiti béke után valóságos divattá vált, melynek hatása alól senki sem vonhatta ki magát, ki hazafinak szeretett látszatni. Ozerow és Krinkowszkij a színpadra vitték a közhangulatot és bizonyosak lehettek, hogy mindig hálás közönségre találnak; Sukowszkij hangzatos ódákat írt, mások czélzatos vígjátékokat, pamphleteket és ponyvára való gúnyverseket: de bármily gyarlók valának is a szenvedély eme alkotásai, egyben mindnyájan találkoznak: a gyűlöletben Napoleon és Franciaország iránt. Egyike azoknak, kik a gúny és élez minden fegyverével ostromozták a francziákat, Rosztopsin gróf volt, korábban a császár bizalmasa, ki egy gúnyos elbeszélést: „Oh, azok a francziák!“ továbbá egy vígjátékot írt: „Hírek, vagy az eleven halott,“ melyben nagy hévvel és sok epével ostromozza a franczia divatot és annak imádóit. Egy hasonlóképen 1807-ben megjelent művében így kiált fel Rosztopsin: „Vajjon meddig utánozzuk még a majmokat? Mihelyt egy az akasztófa alól megszabadult franczia közénk érkezik, tépjük magunkat érte; s ő mivel hálálja meg? szélhámoskodással; vagy hercegneked, vagy nemes embernek adja ki magát, ki nagy vagyonát hűségének és vallásának áldozta fel; ha azután közelebből megvizsgáljuk, azt találjuk: hogy komornyik, szatócs, kereskedősegéd vagy elesapott szerzetessel van dolgunk, kinek nagyon komoly okai valának hazájának hátat fordítani. Azután nézzük csak, vajjon mit tanulnak gyermekeink? A franczia nyelvet jól kiejteni, a lábakat jól kinyújtani és a haját csinosan göndöríteni. Azután csak az tartatik valóban szellemesnek, kinek egy jött-ment franczia honfitársának nevez. De hogyan is szerethetnék hazájukat, mikor nyelvét sem beszélik hiba nélkül. Avagy nem szé-

gyen-e? Más országokban is tanulnak a gyermekek francziául, de csak azért, hogy azt megérteni tanulják, nem pedig, hogy anyanyelvüket helyettesítse.“ Azután magasztalásokba tör ki, dicséri az eylaui hősokeket, magasztalja orosz hazáját s az orosz hazafiság hozzáférhetetlenségét; végre fenyegeti mindazokat, kik hazájának és nemzetének ellenségei...

Ilyen volt az orosz közvélemény, az orosz társadalom a tilsiti béke után. A nyugodt tárgyilagosságot és józan méltányosságot a harag és gyűlölet cserélte fel, mely méltatlan körébe vonta egész kíméletlenséggel magát az uralkodót, ki pedig népének legjobb barátja volt.

Tizenhetedik fejezet.

I. Sándor császár. (Folytatás.) 1801–1825.

Fegyveres semlegesség. — Háború Svédországgal. — Finnország elfoglalása. — Török háború. — I. Napoleon. — Az erfurti fejedelmi napok. — Erfurti megállapodások. — Kamenszkij győzelmei. — Vereség a török harcztéren. — Újabb győzelem. — Kutusow a török harcztéren. — A bukaresti béke. — Franciaország és Oroszország. — Háború a Kaukázusban és Perzsiával. — Kedvező béke.

Midőn az orosz kormány a fegyveres semlegesség megújítását kimondá és a Balti tengert az angol hajók elől elzárni rendelé, korábbi szerződések értelmében csatlakozásra és közreműködésre kérte fel úgy Dániát mint Svédországot. VII. Keresztély dán király, kinek elég oka volt az angolokra neheztelni, készséggel hozzájárult Oroszország kívánságához. Azonban másként vélekedék IV. Gusztáv svéd király, ki, miként elődje, elkeseredett ellensége volt Oroszországnak; s ki ennek következtében különböző ürügyek által mentegette magát, hogy a szerződéses kötelezettség alól kibúvhassék. Majd a londoni kormány nyal folytatott alkudozásait hozta fel, majd pedig semlegességéről beszélt s mindezekből csak az volt világos, hogy érdekeit ezuttal is el akarja választani Oroszország érdekeitől.

Azonban Oroszország el volt határozva, erélyesen érvényt szerezni politikájának, mely a jelen körülmények közt az egyedül helyes út vala, melyen haladhatott. S miután biztos tudomást nyert arról, hogy IV. Gusztáv Angliával szövetkezett s hogy Seeland szigetére be akar törni fegyveres kézzel, 1808. évi február 10-én háborúra határozta magát. Sándor császárt ezen elhatározásában még inkább megerősíté azon körülmény, hogy a svéd király a népjog ellenére az orosz követet Stockholmban elfogatta és szigorú őrizet alá helyezte.

Az orosz-svéd háború tulajdonképen már az 1808. év elején kezdetét vette. Az orosz hadsereg, mely 15 ezer emberből állott, Buxhövden vezérlete alatt már február havában átlépte a Kiemen folyót és Svéd-Finnország területére lépett, melyet egy hónap lefolyása alatt minden nehezebb küzdelem nélkül elfoglalt. IV. Gusztáv ugyanis, ki az oroszok támadására elkészülve nem volt, elmulasztá az ország védelmére szükséges intézkedéseket megtenni s meglepettetvén az ellenség által, katonáinak vitézsége daczára a rövidebbet húzta. A svéd sereg főparancsnoka Klingspor tábornok volt, ki miután a szétszórt svéd hadakat szerencsésen összegyűjté, megkezdé a harczt az oroszokkal, úgy mindazonáltal, hogy a döntő ütközet előtt gondosan kitért. De Buxhövden megelőzte és egymásután hatalmába keríté Helsingfors, Abo, Tawastehus, Kuopio és Wasa városokat, melyeket megrakott orosz őrséggel. Azonban Finnország birtoka mindaddig kétes volt, míg a nagyfentosságú erősség, Sweaborg, a svédek kezében volt. Ennek elfoglalása képezte tehát az orosz hadviselés legfőbb feladatát. De Sweaborg úgy természetes mint mesterséges védművei által majdnem hozzáférhetetlen volt. Nagy fontosságára vallott azon felírás, mely egyik bástya kiszögellésén olvasható vala: „A tengert és a szárazföldet biztosítom — az eszélyesnek!” Sem ostrom, sem roham nem látszott czélhoz vezetőnek Finnország ezen kulesával szemben.

De az oroszok szívóssága és ravaszsága talált eszközöket, hogy a fontos erősséget hatalmába kerítse. Gróf Kamenszkij és Suchtelen tábornokok, kik az ostromot vezették, titkos összeköttetésbe léptek Cronstedt tenger-nagygyal, Sweaborg svéd parancsnokával. Cronstedt régi és derék katona hírében állott, sokat harczolt a tengeren, de elhatározásában gyenge és ingadozónak tartaték. Az oroszok a rábeszélés, fenyegetés és ígélet minden nemével éltek, hogy az öreg katonát megnyerjék; ki azután megfélelkezvén kötelességéről, alkudozásokba bocsájtkozott az ellenséggel és átadta az erősségét, mely egy jelentményű volt Finnország birtokával, 1808. április 21-én. Az oroszok roppant hadi és élelmi szereket találtak felhalmozva Sweaborgban; többek közt 2000 ágyút, több ezer puskát és egyéb felszereléseket. A körülzárt kikötőben 150 kisebb nagyobb hadihajó horgonyozott, mely hasonlóképen az oroszok kezébe került.

Sweaborg elfoglalásával az orosz uralom alapja egész Finnországban meg vala vetve; s hogy a fontos szerzemény veszendőbe ne menjen, Sándor császár Buxhövden seregét 50 ezer emberre egészíté ki. A tilsiti béke egyik titkos pontja, mely Finnországot az orosz császár kezébe adja, teljesezésbe ment; és Svédország minden igyekezete elégtelennek bizonyult, e nagy horderejű tényen változtatni.

Ámbár a svéd háború első része elég kedvező lefolyást vett, Oroszország korántsem élvezhette azt a békét, mely után vágyódék s melyre oly nagy szüksége volt. Egyszer azért, mert Svédország nem volt hajlandó Finnország elvesztésébe oly könnyű szerével belenyugodni, másfelől azért, mert Angliával is mindinkább meggyűlt a baja és a török ügyek is csak lassan bonyolódának le. Oroszország kereskedelme a szárazföldi zárlat s az angolokkal folytatott tengeri háború következtében rendkívüli károkat szenvedett; Szent-Pétervárott és a többi nagyobb városokban az üzletek pangtak. Konstantinápolyban Napoleon követe, Guilleminot, nem sokat fáradozott Oroszország érdekében s minden, mit keresztülvinnie sikerült, abban állott, hogy Törökország elfogadta az orosz császár által felajánlott fegyverszünetet, de csak azon feltétellel, hogyha Oroszország kivezeti seregeit a Dunafejedelemségekből: Oláh- és Moldvaországból. Ezen utóbbi körülmény elég világosan mutatja, hogy a nagy garraal hirdetett felosztása az ozmán birodalomnak inkább csak a képzeletben létezett és gyakorlati jelentőséggel legkevésbé sem birt.

Sweaborg elfoglalásával Finnország az oroszok kezébe került ugyan, de a nagykiterjedésű tartomány megtartása ezzel még korántsem volt biztosítva. IV. Gusztáv el volt határozva, Finnországot minden áron visszahódítani, kerüljön az bármely áldozatokba. Ezzel megindult a svéd háború második része, mely vérben és anyagi áldozatokban sokkal nagyobb volt, mint az első. Nemsokára az Ezertó-országa visszhangzott a csaták zajától. Oroszok és svédek mérkőzések egymással elkeseredett tusában. Sándor császár jól tudta, hogy ezen hadjárat kimenetelétől függött az alig megszerzett ország állandó birtoka s azért legjobb ezredeit és legkitünőbb hadvezéreit rendelé Finnországba. Kamenszkij mellett itt találjuk Bagration, Barclay de Tolly, Wittgenstein, Rajewski, Golitzyn, Woronzow és másokat, kik mind

Souwórow iskolájából kerültek ki s az olaszországi és németországi harcmezőkön gyűjték babéraikat.

A finn háború már az 1808 őszön kitört. Klingspor tábornok tetemesen megerősítve megkezdé az ellenségeskedéseket s parancsot kapott, hogy űzze ki az oroszokat az ország északi és középső vidékéről. Míg ekképen a svéd hadsereg a szárazon működne, azalatt a szövetséges angol tengerihad az oroszok által megszállott partokat és kikötőket elzárolná, vagy a lehetőség szerint megszállaná. Klingspor hevesen támadá meg Rajewskit és kemény harc után kiszorítá állásából és egész Tawastehus közeléig űzé, miáltal a svéd uralom az ország belsejében újból kezdé megerősödni. Maga IV. Gusztáv a svéd sereg javát Buxhövden ellen vezeté; hajóhada pedig megszállá az Alands szigeteket. Az orosz hajóhad, mely korántsem volt azon helyzetben, hogy az angol tengerihaddal megmérkőzhetett volna, Chanykow tengernagy vezénylete alatt kénytelen volt a revali kikötőbe húzódní vissza, miután egy fregatte-t elvesztett.

Nemsokára határozott fordulat állott be a finn harc-téren. midőn Kamenszkijnek sikerült Orawais mellett Klingspor megverni és a svédekét Uleaborgon túl viasszaszorítani. Ezen győzelem hírére 1809. évi február havában Barclay de Tolly és Bagration egész erejükkel betörték a tulajdonképeni svéd területre s mindenütt rémületet és ijedséget terjesztének megjelenésük által. Bagration felhasználván a lelkesült hangulatot, egy merész csapattal átszállittatja magát az Alands szigetekre s elűzi onnan a svédekét és megerősíti magát. Még merészebb vállalatot hajtott végre Barclay de Tolly tábornok 1809. évi márczius havában. A Bottni öböl erős jégpáncéllal volt borítva, melyet azonban egy kedvező déli szél gyorsan feloldhatott. Barclay de Tolly a finni partról Wasaból nyugatra, a svéd partok felé indult Umea városába; három napot és ugyanannyi éjjel töltött a megfagyott hullámok közt, melyek hatalmas sziklákhöz hasonlítanak. Vezető nélkül bolyongott a vakmerő csapat egyedül a delejtűvel mint útmutatóval, jégsziklákon és veszedelmes szakadásokon keresztül . . . . De a szerencse kedvezett a bátraknak, baj nélkül elérték a svéd partokat; Barclay de Tolly rohammal megvette Umea városát s ezzel kezébe került a versterbothniai tartomány egy jelentékeny része.

A svédek most is, miként III. Gusztáv kalandos vállalatánál, csakhamar beleúntak a háborúba s hangosan követelték a béke megkötését Oroszországgal. S minthogy IV. Gusztáv a közvélemény s kívált a rakonezátlan svéd nemesség kívánságát meghallgatni vonakodott, erőszakosan lemondásra kényszerítettet. Az ország kormányzásával nagybátyja Südermanland herceg bízott meg, ki azután nem sokára később mint XIII. Károly a trónra emeltetett.

Svédország új kormánya nem volt barátja a háborúnak Oroszországgal s azért a békealkudozások nemsokára megindultak. Franciaország egész súlyát és tekintélyét érvényesíté, hogy a béke Oroszország javára üssön ki; és valóban, a svéd kormány hajlandónak nyilatkozott egész Finnországot az oroszoknak átengedni. Azonban az Alands szigetekről — mintegy örök közvetlen a svéd partok és a főváros közelében — Svédország sehogy sem akart megválni s így a háború újból kitört. A harc színhelye most már maga Svédország volt. Kamenszkij, megkerülve a bottni öblöt, mind mélyebben nyomult be Svédországba. XIII. Károly, belátva a háború további folytatásának veszélyességét, hajlandó volt a békealkudozásokat újból megkezdeni, melyek most már teljesen Oroszország kívánsága szerint nyertek befejezést. A Fredriksham-ban — 1809. évi szeptember 5-én — kötött békében Svédország végképen lemondott Finnországról egész a Tornea folyóig, valamint az Alands szigetekről; egyuttal kötelezte magát — Franciaország határozott kívánságára, — hogy kikötőit elzárja az angol hajók elől s a szárazföldi zárlathoz csatlakozik.

Még a svéd háború javában folyt, midőn Törökország újabb erőmegfeszítéseket tett, hogy magát a francia-orosz gyámság bilincseiből kiragadjon. A francia beavatkozás majd közbenjárás nem vált szerencséjére sem Törökországnak, sem Oroszországnak. Napoleon magatartása az austerlitzi ütközet előtt és után, majd orosz-ellenes, majd orosz-barát politikája nem ébreszthette fel a török szultán és kormányának bizalmát. S mert Franciaországgal kikötni veszélyesebbnek tartá, azért okot keresett és talált a háborúra Oroszországgal. Az ellenségeskedéseket azzal vezette be, hogy úgy az oláh, mint moldva hospodárokat, kik Oroszország barátai valának, letette, és helyükbe olyanokat ültetett a két fejedelmi székbe, kikről ismeretes volt, hogy Orosz-

ország ellenségei. De ezzel sem volt megelégedve, hanem ellenére a békeszerződéseknek egy fermán által megtiltá az orosz hajók átkelését a Dardanellák szorosán. E szerint a háború Oroszország és Törökország közt elkerülhetetlenné vált s már 1806. évi november havában kezdetét vette. Sándor császár, a törököket megelőzendő, Michelson tábornokot 80 ezer emberrel Moldva- és Oláhország megszállására rendelé; egyuttal azonban tudtára adta a szultánnak, hogy hadmíveleiteit kész beszüntetni, mihelyt a szultán megnyitja a Dardanellákat az orosz hajóknak s a hospodárokat visszahelyezi méltóságaikba.

Az angol kormány, mely ezen időben kísérletet tett Oroszországot ismét oldala mellé vonzani, konstantinápolyi követe, Sir Arbuthnot által — elég meglepően — Sándor császár követeléseinek erélyes támogatására vállalkozott. S hogy beavatkozásának nagyobb nyomatékot kölcsönözzön, a Tenedos mellett horgonyzó angol hajórajnak parancsot adott, hogy közeledjék lehető gyorsasággal a török fővárosához. Duckworth tengernagy ennek folytán tizenkét sorhajóval és számos gyújtó-hajóval bevitorlázott a Dardanellákba s daczára a roppant parti erősségeknek, — melyek a híres hadmérnök Tott vagy helyesebben Tóth művei valának — minden nagyobb baj nélkül bejutott a Márványtengerbe. Nemsokára a félelmetes angol hadihajók ott horgonyoztak a Bosporus kijáratánál a padisah serailja alatt és rettegésbe ejtették Konstantinápoly lakosságát. Így állottak az ügyek az austerlitzi ütközetig, mely Franciaország fölényét újból megerősíté. De Jena és Auerstädt, majd Eylau és Friedland, illetve ezen nevekkal összekötött diadalai Franciaországnak, Napoleon világuralmát kétségtelenné tették. Mint már említők, most már Sebastiani tábornok, Napoleon konstantinápolyi követe vette kezébe Törökország, illetve fővárosának védelmét, minek következtében az angol tengeri hadnak eredménytelenül kellett Konstantinápoly falai alól elvitorlázni. Majd a tiltsiti béke után Oroszország is kibékül Törökországgal, mígnem a svéd háborúk alatt újra meghasonlottak a szomszéd államok, mely új és az előbbinél veszedelmesebb háborút vont maga után, mely Napoleon lemenésének idejével végződik. De lássuk ezen változatos mozzanataiban érdekes háborút.

A hadmíveletek az 1807-ik év tavaszán nagyobb erély-

lyel indultak vala meg úgy az Al-Dunán, mint túl a Kaukázuson, továbbá a Fekete tengeren és a görög szigeten. Michelson tábornok nagyobb ellentállás nélkül megszállotta Oláh- és Moldvaországot s elfoglalta Bukarestet; azalatt Gudovits Örményországban az Arpatsai partjai mellett fényes győzelmet aratott az erzerumi pasa felett; Pusztoskin tengernagy halomba löveti Anapa városát, Szenjevin tengernagy pedig Lemnos szigete mellett egy török hajóhadat semmisít meg. A további győzelmeknek, illetve török vereségeknek a tilsiti béke vetett véget, mely a politikai viszonyokat egy csapással megváltoztatta.

Az 1807-ik évi augusztus hó közepén Michelson békealkudozásokat kezdeményezett a törökökkel és Szlobodzeban nyolecz óra terjedő fegyverszünetet kötött, mialatt az orosz seregeknek el kellett hagyniok Moldva- és Oláhországot. Az orosz császár a szlobodzei egyezés azon pontját, mely Moldva kiürítéséről szól, nem erősítette meg, mert azon meggyőződésben volt, hogy a törökök a tartományt a szerződés ellenére a maguk részéről azonnal megszálandják, mihelyt azt az oroszok elhagynák. Ennek folytán az öreg Prozorovszkij tábornagy nyerte el a főparancsnokságot Michelson halála után, oly világos meghagyással, hogy Moldvaországot semmi körülmények közt sem hagyja el, bár az ellenségeskedésektől tartózkodjék.

Igy állottak szemben egymással tétlenül törökök és oroszok egy fél évig. A törökök, mert a szerbek felkelése és egyéb belzavarok folytán nem voltak oly helyzetben, hogy ezen részen is fegyveres tevékenységet fejthettek volna ki; az oroszok pedig, mert egyrésről a svéd háború vette igénybe minden erejüket, más oldalról Európa déli és nyugati részeiben felettén nevezetes események vonták magukra figyelmüket, melyek közvetve nagy hatással voltak a jövőben magára Oroszországra. De vessünk egy tekintetet Franciaországra és Napoleonra, ki a tilsiti béke után tényleg Európa felett rendelkezett.

Az 1808-ik év emlékezetes helyét foglal el Európa újabb történelmében. Napoleon a spanyol háború által, mely borzasztó lefolyásával hatalmas árnyakat vetett a világ urára, ki ezáltal mintegy akadályozva volt dictatori szerepének gyakorlásában, megkötve, úgy látszott, mintha egy pillanatra levette volna szemét északi szövetségeséről,

ki barátságát a legdrágább áron, népei szeretetének és bizalmának árán vásárolta vala meg. Azonban Napoleon önzésével egyenlő nagy volt politikai eszélyessége is és csakhamar átlátta, miszerint az orosz császárnak nevezetes elégtétellel tartozik, hogyha őt jövőben is oldala mellé akarja bilincselni. Ez volt egyik oka azon emlékezetes fejedelmi összejövetelnek, melyhez hasonlót fény és pompa tekintetében az emberiség történelmében csak keveset találunk. Erfurt városában gyűlt össze ez a fényes társaság, hol Sándor császár is megjelent fivérével Konstantin nagyherczeggel, továbbá miniszterei: Rumenzow, Szperanszkij és Tolstoi kíséretében. Napoleon körül sűtkérezett egész raja a koronázott vagy koronás főeknek; kiváltképen nagy volt német vazalljainak száma, kik Erfurtban találkozót adtak egymásnak; köztük voltak: a szász, bajor, württembergi és westpháli királyok; Mecklenburg, Oldenburg, Darmstadt és Baden nagyherczégei; Poroszországot Vilmos herczeg, Ausztriát báró Vincent képviselte; nem hiányzott a rajnai szövetség primása, Dalberg herczeg sem; Napoleon miniszterei és bizalmasai közül ott valának: Berthier, Talleyrand, Champagny és Maret s azonfelül számos udvari méltóság és a türingiai kisebb szász fejedelmek. És ezen fényes társaságnak középpontja Napoleon volt, ki körül a koronás fők forgolódának s kinek mindenki kegyét és mosolyát kereste. Azonban a fiatal orosz császárnak éreznie kellett — s ezt tudta mindenki — miszerint ő ezen fényes társaságban semmi esetre sem az első; hogy ő csak első vazallja, vagy talán, hogy enyhébb legyen, szövetségese a francziák császárljának, ki Friedland mellett Oroszország katonai, Tilsitben pedig annak politikai fölényét tette semmivé. S ezt e pillanatban nemcsak Sándor császár, hanem érezte környezete is. Mindenki Napoleonnak hódolt és bókolt, az orosz császár talán csak öltözékében különbözött a többi apróbb koronás főtől, s ez volt az, mi az oroszok becsérzékét a legmélyebben sérté. E megalázó érzelmet éles keserűséggel tükrözik vissza Turgenjew szavai: „Úgy látám, mintha hazám uralkodójában megaláztatott volna. Nem éreztük szükségét annak, hogy megtudjuk, vajjon mi történik az európai kormányok bizalmas körében; egyetlen futólagos tekintet mindenkit meggyőzhetett arról, hogy a két császár közül melyik az úr Erfurtban és melyik az úr Európában.“

Az erfurti fejedelmi gyülekezetre Napoleon Párisból elhozatta elsőrendű művészeit, Talmát és többeket, hogy a fényes társaságot mulattassák; s az udvari színelőadás estéjén talán csak az egyedüli Goethe volt, ki Weimarból fejedelmi jóakarójával és barátjával átjött vala, ki nem viselt drágakövektől csillogó koronát. Az ünnepélyek és mindenféle mulatságok egymást váltották fel e fényes és mozgalmas napokban; de melyekből a komoly munkának is jutott. Napoleon és Sándor császár sokat tanácskoztak bizalmasan és minisztereikkel: ilyenkor nagy és fontos ügyek kerültek szőnyegre, melyekről a világ csak később, de talán még elég korán szerzett magának tudomást. S az 1808. évi október 12-én Champagny és Ruménzow egy egyezséget írtak alá, mely ugyan titokban tartatott, de melynek szövege nemsokára köztudomásúvá lön.

Az erfurti egyezmény nevezetesebb pontjai a következők valának: 1. Az orosz császár és a francziák császára megújítják szövetségüket a legünnepélyesebb alakban és kötelezik magukat, hogy együtt fognak háborút viselni és együtt békét kötni. 2. Kötelezik magukat, egymással mindazon javaslatokat közölni, melyek eléjük terjesztetnek. 3. Ünnepélyes békeajánlatot teendének Angliának, közvetlenül, nyilvánosan, feltűnést keltő módon, hogy ezáltal a brit kormánynak a visszautasítást megnehezítsék. Ezen ajánlat levél alakjában, mindkét császár által aláírva küldendő meg az angol királynak. 4. Alkudozásoknak csak az uti possidetis alapján lehet helye; Franciaország csak olyan békéhez fogja beleegyezését adni, mely Oroszország számára Finnországot, Moldva- és Oláhországokat biztosítandja; Oroszország ellenben a maga részéről csak olyan békét fog elfogadni, mely Franciaországnak minden tényleges birtokait biztosítandja, továbbá Bonaparte József számára a spanyol koronaért és Nyugat-Indiaért kezességet vállaland. 5. Oroszország azonnal feljogosíttatik, Törökországtól békés úton vagy fegyverrel kezében a két fejedelemség: Moldva- és Oláhország átengedését követelni. Azonban a francia követ feladata leendő, a módot és eszközöket megtalálni: „nehogy e miatt az Oroszország és Törökország közt fennálló barátság megzavartassék.” 6. Azon esetre, ha Oroszország, Moldva- és Oláhország miatt, avagy Franciaország olaszországi ügyek czímén Ausztriával ellenségeskedésekbe

keverednék, úgy a két szövetséges nagyhatalmasság egymást kölcsönösen segíteni tartozik.

Ezek voltak a nevezetes erfurti találkozás kiválóbb pontjai, melyekből világosan kivehető azon viszony kölcsönösége, mely Oroszország és Franciaország jövő politikájának irányát meghatározza. Ezen alkalommal Talleyrand felveté egy házassági tervezet kérdését is Napoleon császár és egy orosz nagyhercegnő közt; azonban a kényes természetű ügy levétetett a napirendről, minthogy állítólag ez idő szerint egy a megfelelő életkorral rendelkező orosz nagyhercegnő nem volt kiszemelhető. III. Frigyes Vilmosnak baráti szószólója volt az erfurti találkozásnál is Sándor császár, minek folytán Poroszországnak 20 millió tallér hadikárpótlás elengedtetett és a porosz terület megszállása francia seregek által megszüntettetett. Poroszország hadseregének létszáma ezen alkalommal 42 ezer emberben állapíttatott meg. Ausztria, melynek császára nem jelent meg személyesen, ezuttal csak kevés figyelemben részesült; azért jól sejté Napoleon, hogy II. Ferenczcel a legrövidebb idő alatt újból háborúra kerül a dolog. S mialatt Erfurtban tanácskoztak és mulattak a koronás fők, azalatt Ausztria minden erejéből sietteté hadikészülődéseinek befejezését. Károly főherceg volt a lelke ezuttal is az általános védekezésnek, melyben Magyarországnak is nevezetes rész jutott.

Az erfurti zajos és fényes napok végükhez közeledtek; Európa békéje Napoleon és szövetségesének jóvoltából biztosítottak látszott, hogy mennyi időre, azt az erfurti tanácskozók nem tudták megállapítani. Hogy Spanyolországban teljes szabad kezet nyerjen, Franciaország császára minden habozás nélkül átengedhetőnek találta Oláh- és Moldvaországot baráti szövetségesének. Hogy ezzel a népek megelégednek-e? azzal a korlátlan hatalom képviselői keveset törődtek. S midőn az elválás ideje elérkezett, Napoleon a Weimarba vezető országúton egy darabig elkísérte császári vendégét, azután szívélyes búcsút vett tőle — 1808. évi októberben. — Ez volt Napoleon utolsó találkozása Sándor császárral.

Alig érkezett haza az erfurti találkozásról I. Sándor császár, midőn komolyan hozzálátott az imént kötött egyezség gyakorlati végrehajtásához. Ily czélból megbízta Prorowszkij tábornagyot, hogy a török meghatalmazottakkal

Jassyban Moldva- és Oláhország átengedésének kérdését hozza tisztába. A tanácskozások Jassyban az 1809 elején kezdetüket vették, de miként előre látható volt, békés megállapodásra nem vezettek. A szent-pétervári kormány a két fejedelemség átengedésén kívül a leghatározottabban azt is követelte Törökországtól, hogy izenjen háborút haladéktalanul Angolországának. De a török kormány mindkét irányban tagadólag válaszolt s így a háború — mely amúgyis csak szünetelt — újból kitört. A hadműveletek az 1809. évben csak lassan haladtak előre mindkét részen; Prozorowszkij öreg és törődött katona volt, ki az év legnagyobb részét Braila és Gyurgyevo ostromával tölté el, anélkül, hogy hadműveleteiben észrevehetőleg előre haladott volna. Ezalatt a törököknek idejük volt magukat a Duna balpartján megerősíteni. Prozorowszkij halála után Bagration vette át a főparancsnokságot s most élénkebb menetet vettek az események. A császár határozott kívánságára Bagration átment a Duna jobbpartjára és körülzárolta Szilisztriát. De a szerencse nem kedvezett vállalatának; a nagyvezir 30 ezer emberből álló segélyhadat küldött a fenyegetett erősség megvédésére, melyet angol mérnökkari tisztek kitűnő védművekkel láttak el. A török hadak, melyekben számos idegen tiszt és kivált több lengyel harczolt, fényes győzelmet arattak Bagration felett, ki ennek következtében kénytelen volt a Duna balpartjára visszamenni és Moldvaországban védő állást foglalni el. Minthogy az ügyek az Al-Dunán sehogy sem akartak jobbra fordulni, Sándor császár az 1810 elején egy fiatal és erélyes katona parancsnoksága alá akarván helyezni a dunai hadsereget, Kamenszkijt nevezte ki fővezérnek, ki, miként a következmények megmutatták, teljes mértékben megfelelt a császár várakozásának. Az események most gyorsabban követték egymást; mire, tekintve Európa nyugati államainak viszonyaira, nagy szükség volt.

Kamenszkij Miklós gróf tábornok már a porosz és svéd harczmezőkön diadalokat aratott; neve kivált Finnország meghódításával szorosan össze van fűzve; megjelenése az Al-Dunán az orosz ügyeknek azonnal jobb fordulatot adott. A törökök mindinkább visszahúzódnak a nyílt csatamezőről és a megerősített helyeken csoportosulnak; úgy, hogy valóságos vár-háború volt az, mely most következett s mely az egész véres hadjárat sorsa felett döntendő vala.

Kamenszkijnak erős elhatározása volt, a háborúnak, mely Oroszország kárára már oly régen folyt, véget vetni; mire egyébiránt, miként már jeleztük, Európa sajátos politikai viszonyainál fogva is szükség volt. Összes, mintegy 80 ezer emberből álló seregével átlépven a Dunát, benyomult Bolgárországba s hadait ügyesen felosztva, egyszerre Rustsuk, Szilisztria és Bazardsik ostromához fogott. Majd a főhaddal a Balkán felé indult, hogy Törökország kulcsát, a bevehetetlennek tartott Sumlát, melyben maga a nagyvezér vezette a védekezést, egész erővel ostrom alá fogja.

A hadjárat első része váratlan gyors és szerencsés lefolyást vett. Szilisztria megnyitá kapuit az oroszoknak, Bazardsik pedig rohammal vétetik meg; majd egész Bolgárországot a Duna és a Balkán közt feladják a törökök, kik csak Sumlában, Rustsukban és Várnában tartják még magukat. Ezalatt Kamenszkij erélyesen folytatja Sumla ostromát. A nagyvezér fegyverszünetet kér az orosz főparancsnoktól, mit azonban ez kereken megtagad és kijelenti, miszerint csak azon esetben hajlandó békealkudozásokba bocsájtkozni, hogyha a török kormány annak alapjául a Dunát mint határt a két birodalom közt elfogadja, azaz Moldva- és Oláhország átengedésébe beleegyezik. Mint-hogy azonban erre a nagyvezér nem adott kedvező választ, Kamenszkij Sumla ostromát kettőzött eréllyel folytatá. Az 1810-ik évi június hó elején tizenkét orosz zászlóalj leírhatatlan megerőltetések közt megvette azon magaslatokat, melyek Sumlát északról körülveszik, s itt két napig tartó elszánt küzdelem után megerősíti magát. Most már arról volt szó, hogy az elfoglalt magaslatok ágyúkkal láttassanak el, melyekkel a várost és az erősséget szakadatlanul lövetni lehessen. Azonban Kamenszkij nem rendelkezett a szükséges számú ostromágyúkkal, minek folytán jobbnak találta az erősséget minden oldalról körülzárolni és a nagyvezért éhezés által megadásra kényszeríteni.

Nemsokára az orosz főparancsnoknak azt kelle tapasztalnia, miszerint a török katonák szívósságával és elszánt vitézségével eddigi eszközeivel nem képes megmérkőzni. A hosszú háború által kizsárolt Bolgárország nem volt képes az orosz hadsereget a kellő élelmezéssel ellátni, mely ennek hiányát előbb és súlyosabban kezdé érezni, mint a körülzárolva tartott sumlai őrség. Ilyen körülmények közt

Kamenszkij lemondott Sumla ostromának folytatásáról s visszafordulva Rustsukot rohammal akará megvenni, melynek ostroma elégtelen erővel és rossz vezetéssel eddigelé ép oly kevésbé vezetett a kívánt célhoz. Azonban úgy látszott, hogy a szerencse hátat fordított az oroszoknak. Kamenszkij minden erőmegfeszítés dacára sem volt képes Rustsukkal elbánni. A török őrség bámulatraméltó vitézséget és elszántságot fejtett ki, minden rohamot visszavert, sőt egy nagy erővel intézett kirohanás alkalmával oly keményen megverte az oroszokat, hogy azok roppant veszteséggel kénytelenek voltak a sokat vívott erősség alól gyorsan elvonulni, a törökök kezében hagyván ostromeszközeik legnagyobb részét. Hasztalan vezette a válságos pillanatban maga Kaminszkij híres ezredeit az ellenség ellen; az oroszok minden oldalról megveretvén, csak a visszavonulásban látták egyedüli menedéküket. A rustsuki véres vereség az oroszoknak több mint 10 ezer ember életébe került; oda volt egyszerre félelmességük híre és a törökök most gyorsan minden oldalról előtörnek, hogy a győzelem lelkesítő hatása következtében a hadjáratnak kedvező fordulatot adjanak.

Ezen kedvező fordulat, mely úgy látszik magukat a törököket is meglepte, a nagyvezért arra birta, hogy elhagyva Sumlát, most már a maga részéről kezdje meg a támadó háborút az oroszok ellen. Az alkalom kedvező volt. Rustsuk közelében Batyn mellett 40 ezer török állott négy megerősített táborban. Kamenszkij habozott az erősítések védelmében kiváló ügyességgel és elszántsággal bíró törököket nehezen hozzáférhető állásukban megtámadni, s azért a végső eldöntést akkorra halasztá, midőn az ellenséget sík mezőn, nyílt ütközetben támadhatja meg. Az alkalom nem késett sokáig; 1810-ik évi augusztus 6-án sikerült Kamenszkijnek a törököket megerősített táborukból kicsalni és nyílt ütközetre kényszeríteni, mely az oroszok teljes győzelmével végződött s a törökök visszavonulását a Duna mellékéről vonta maga után. A batyni győzelem következtében Rustsuk, Gyurgyevó és Nikápoly egymásután megnyiták kapúikat az oroszoknak, kik most már gyorsan megerősödhetének a Duna jobbpartján.

Ezek után azt lehetne hinni, hogy a török kormány beleúnt a háborúba és annak váltakozó esélyeibe és haj-

landó volt a békét elfogadni, melyet neki az orosz császár felajánlott. Azonban nem így volt. Minthogy időközben a francia-orosz barátság sokat vesztett bensőségéből, a körülmények lassankint úgy alakultak, hogy a francia követ korántsem volt többé oly buzgó szószólója az orosz érdekeknek, mint még röviddel előbb. Ezen megváltozott hangulatnak tudható be, hogy a török szultán a batyni vereség után sem mutatott hajlandóságot a háború befejezésére és az Oroszországgal kötendő békére; ellenkezőleg nagy előkészületeket tett a harez erélyes folytatására. A török politikának és hadviselésnek nagy előnyére vált e pillanatban, hogy az orosz csapatok nagy része kénytelen volt a hareztert az Al-Dunán elhagyni s a Dnjeszter felső vidékére távozni, hol jelenléte a megváltozott politikai viszonyoknál fogva szükségesnek mutatkozott. Majdnem egyidejűleg egy másik nagy gondtól szabadultak meg a törökök. Kaminszkij Nikita, az ozmánok réme, súlyos kórba esván, váratlan gyorsasággal zárta be életét.

Az orosz dandárok távozásával és Kaminszkij halálával az oroszok helyzete az Al-Dunán válságos fordulatot vett. Kamenszkij utódja, Kutusow tábornok, nem birt elődjének sem erélyével, sem katonai éleslátásával s mindjárt kezdetben védő állásba helyezkedék a törökökkel. A nagyvezér ismét elhagyta Sumlát, leszállott a dunai síkságra s oly erővel támadta meg az oroszokat, hogy azok minden oldalról hátrálni kezdenek. Kutusow egymásután kiüríté Rustsukot, Szilisztriát és Nikápolyt s nemsokára átvezette összes hadait a Duna balpartjára és Szlobodze mellett megerősített táborba szállott.

Az 1811-ik év nagyobb része előkészüldések közt telt el mindkét részről; mígnem a nagyvezér július utolsó napjaiban átkelven a Duna balpartjára, mozdulatai által arra engedett következtetni, hogy döntő csapásra készül az oroszok ellen. Kutusow, ki időközben tetemes segélyhadakat vont magához és állását lehetőleg megerősíté, résen állott, hogy az eddigi csorbákat kiköszörülendő, a törököket méltó fogadtatásban részesítse. Hogy a nagyvezér összeköttetését a Duna túlsó partjával és kivált Rustsukkal megakadályozza, Markow tábornokot észrevétlenül átszállítá a folyam jobbpartjára. Markow a küldetést nagy ügyességgel vitte végbe s október 2-án az orosz sereg oly fényes

győzelmet aratott a törökök felett, mely következményeiben majdnem mind helyre ütötte azon hibákat, melyek az orosz hadviselés részéről az utolsó időben elkövetettek. A törökök vert hadát az oroszok az ütközet után nagy részben úgy körülzárolták, hogy annak csak kisebb része menekülhetett. minek folytán a számos tűzérésen kívül több mint hatezer fogoly maradt a győző Kutusow kezében.

Most már a szultán is alább hagyott makacs ellentállásával, melyet eddigelé az oroszok békeajánlataival szemben tanúsított és parancsot adott a nagyvezérnek arra nézve, hogy bocsájtkozzék haladéktalanul alkudozásokba az orosz hadvezetőséggel. Így jött létre a bukaresti béke, melyben Oroszország nem ragaszkodék ugyan többé Moldva- és Oláhország birtokához, mely mindazonáltal oly előnyös volt, milyent a megváltozott európai viszonyoknál fogva alig remélhetett. A béke Bukarestben 1812. évi május 12-én megkötött és Törökország átengedte Oroszországnak a Dnjeszter és Pruth közt fekvő birtokait, az egész ú. n. Bessarábiát, Chotzim, Bender, Akjerman, Kilia és Izmaila erősségekkel.

Oroszországnak e pillanatban annál nagyobb szüksége volt a békére ezen oldalról, minthogy épen azon ponton állott, hogy egész Európa ellen védelemre szálljon. Az erfurti derült napok óta alig múlt el három év és I. Sándor és Napoleon, még az imént baráti szövetségesek, mint a két legelkeseredettebb ellenség állott szemben egymással. Oroszország császáranak politikája megtermé gyümölcseit; a közvélemény nyilvánulása és a nemzet szava győzött: a francia-orosz szövetségnek nem volt, mert nem lehetett tartóssága. I. Sándor császár már hadseregének élén Vilnában vette a bukaresti béke megkötésének örvendetes hírét, melyet sietett a maga részéről megerősíteni.

Oroszországnak nem vált szerencséjére Franciaországgal kötött szövetsége; Finnország birtokának értékét az orosz nemzet szemében nagyon alászállítá azon körülmény, hogy az Napoleon ajándékának tekintették. Egyébiránt Sándor császár beváltá ígéretét, melyet a frederikshami békében tön: az új nagyfejedelemség — mert ezen czímen kebeleztették be Finnország az orosz birodalomba — megtartá nemzeti jellegét és rendi intézményen alapuló törvényhozását vagy országgyűlését, továbbá nyelvét és vallását,

valamint minden, Svédországtól nyert kiváltságait és szabadsalmait, végre a helsingforsi nemzeti egyetemet eddigi szellemével és berendezésével. Moldva és Oláhország birtoka helyett elégtelen kárpótlásnak tekinthető Bessarábia megszerzése, mely Oroszországnak annyi vér- és pénzáldozatába került.

De nem vált szerencséjére Oroszországnak ezen szövetség azért sem, mert ismételve háborúba keverte Franciaország érdekeiért minden haszon és fogható előny nélkül. Midőn Napoleon az 1809-ik évben Ausztria ellen sikra szállott, Sándor császár az erfurti egyezmény alapján kötelezve volt szintén fegyvert ragadni régi szövetségesé ellen. Hasztalan kísértett meg a császár mindent, hogy a háború esélyét és annak következményeit magáról elhárítsa. S midőn az ausztriai hadakkal Ferdinánd főherczeg a varsói nagyherczegség területére lépett: Golitzyn herczeg állotta útját 30 ezer emberrel s hozzá csatlakoztak az orosz segélycsapatok Poniatowski és Dombrowski tábornokok alatt. Egyébiránt az egész hadjárat nélkülözte a valódi harcziás jelleget; oroszok és lengyelek nem jól vették ki magukat egymás mellett mint szövetségesek s az előbbieket szívesebben állottak volna az ausztriaiak oldala mellé. Csak kétszer került lényegtelen összeütközésre a dolog; egyszer Ulanowka, másodszor Podgorze közelében, Krakko mellett, mindannyiszor csekély veszteséggel. Sokkal komolyabb jelleggel birt a viszálykodás és ellenségeskedés az orosz-lengyel fegyverbarátok közt, kiket összeolvasztani Napoleonnak sehogysem sikerült.

Így találta Oroszországot a bécsi béke, mely az orosz részről oly egykedvűen folytatott háborúnak véget vetett: de Oroszország területi nagyobbodásával záródott. Ausztria ezen szerencsétlen békében olyan birtokesonkításokat szenvedett, melyek által másodrendű állammá szorítottatott alá. Egész Nyugat-Galiczia mintegy másfél millió lakossal a varsói nagyherczegséghez csatoltatott, míg Kelet-Galiczia egy része mintegy 400.000 lélekkel Oroszországnak engedtetett át. Azonban Sándor császár ezen osztalékkal annál kevésbé lehetett megelégedve, mert a varsói nagyherczegség tetemes nagyobbodása által Lengyelország feltámadásának réme mind ijesztőbb alakban állott az aggódo császár amúgyis felcsigázott képzelme elé.

Majdnem egy időben a török háborúval indult meg Oroszország hosszas és véres küzdelme Perzsiával is, mint a török és angol bujtogatások elmaradhatatlan következménye. Ezen nevezetes háború zaja nem hangzott ugyan világgá, mert Európa ezen válságos napokban sokkal inkább el volt foglalva önmagával, semhogy túl a Kaukázus hófödte bércein végbemenő eseményekkel komolyabban foglalkozhatott volna. Mindazonáltal Oroszország történelmére elég fontossággal bírnak, hogy velük röviden e helyütt is foglalkozzunk.

Ha az I. Pál császár uralkodása alatt Grusia tartomány neve alatt bekebelezett kaukázusi területek maradandó birtokát Oroszország biztosítani akarja magának, elkerülhetetlen volt, hogy a többi, túl az említett hegylánczon fekvő apróbb tartományokat is alávesse uralmának. Természetes, hogy itt úgy Törökország, mint Perzsia érdekeivel összeütközésbe jöven, a háború elkerülhetetlen volt. Hogy magának és politikájának túl a Kaukázuson barátokat és híveket szerezzen, I. Sándor császár Grusia kormányzását egy olyan férfiúra bízta, ki vak ragaszkodása által Oroszországhoz tette emlékeztetessé nevét. E férfiú Zizianow herceg, grusiai születésű és előkelő családból való férfiú volt, ki az utolsó grusiai független királylyal, III. Györggyel sógorsági viszonyban állott. Az 1802-ik évben Sándor császár Zizianow herceget Knorring tábornok helyébe kinevezé kormányzóvá és parancsnokká és reá bízta az ország anyagi felvirágoztatását. Zizianow a legteljesebb mértékben megfelelt a császár várakozásának s nemesak rendbe hozta a kormányzást és igazságszolgáltatást, hanem a szomszéd tartományokat is függő viszonyba hozta Oroszországgal. Legyőzte az erőszakos és veszélyes Dzsewat khánt és meghódolásra kényszeríté. Hosszú küzdelem után Zizianow az ellenség Gausa nevű fővárosát is ostrom alá veszi és elfoglalja, mely alkalommal maga Dzsewat is elesik. Gausa elfoglaltatván, neve a boldogult császárnő tiszteletére Jelizabetpolra változtatott. Gausából Zizianow Gulekow tábornokot egy erős csapattal a leszghiek földjére küldé, kik gyakori lázadásaik által zavarták az ország belbékéjét és biztonságát. Gulekow teljes mértékben megfelelt feladatának; a leszghieket kemény küzdelem után megadásra és hódolatra kényszeríté; s a még az imént rakoncátlan-

kodó nép, mely szabadságával és függetlenségével nem tudott élni s mindkettő czélját a zabolátlanságban kereste, most követeket küldött Tiflisbe, hogy meghódolását bejelentse. A leszghiek példáját követték többen a szomszéd törzsek közül, így meghódolt az awariai khán és az eliszsuri szultán, úgy, hogy nemsokára egy jelentékenyebb törzs sem volt, mely Oroszország fensőségét el nem ismerte volna.

Nem csodálkozhatni, hogy Perzsia növekedő nyugtalansággal nézte Oroszország rohamos terjeszkedését és megerősödését szomszédságában és olyan tartományokban, melyek még nem oly régen birodalmához tartoztak. Feth Ali sah azért minden eszközt felhasznált, hogy a még független törzseket háborúra, a meghódoltakat pedig lázadásra bírja. Ily czélból fiát Abbasz Mirza herceget egy erős sereggel az eriwáni területre küldé, hogy a fellázadt Sándor grusiai herceget támogassa az oroszok ellen. Azonban Oroszország éber őre, Zizianow, résen állott s azon erős elhatározással indult a perzsákkal szövetkezett lázadók ellen, hogy Eriwánt is meghódítja és aláveti az orosz uralomnak. Elhatározását gyors kivitel követte. Az 1804. június 30-án a Szanga folyó közelében találkozott Abbasz Mirza hadával, mely számra nézve négyszer felülmulta az orosz sereget, mindazonáltal oly fényes győzelmet aratott felette, hogy vert seregével sietve az eriwáni erősségek alá menekült. De Zizianow ide is követte s alig két héttel később egy második ütközetben is győzelmet aratott a perzsák felett.

Most azonban a szerencse egyszerre hátat fordított az oroszoknak. Zizianow hiányzó ostromeszközök miatt nem foghatott kellő erélylyel a jól megerősített Eriwán ostromához s mert erősen megfogyott seregével újabb vállalatokba nem bocsájtkozhatott, kénytelen volt Jelizabetpolba visszavonulni. Ezen visszavonulást úgy Perzsia mint a szabadságuk után vágyódó törzsek kedvező jelnek vették, hogy támadásukat kettőzött erővel megújítsák. Nem múlt el sok idő és Leszghistan, Osszetia, a Kabarda, továbbá a derbenti, bakui és kubai khánok kitűzték a lázadás zászlóját; a Kaukázuson keresztül Oroszországba vezető hegyi utak a törzsek által eltorlaszoltattak; a rejtekekben, sziklapárkányon s hegyi ösvényeken mindenütt a szabadság buzdító jelszava fegyverhez szólítá a harcziás törzseket, kik el valának határozva, függetlenségüket visszaszerezni.

Az oroszok jól tudták, hogy a veszedelmes tüzet csak a gyors és erélyes fellépés olthatja el: s azért Zizianow minden erejét összegyűjté, hogy a mindinkább szaporodó ellenséggel megmérkőzhessék. Merész fellépése az első pillanatban meghökkenté ellenségeit; behatolt titkos ösvényeken a fellázadt vidékek belsejébe, még mielőtt a lázadók fogadtatására készen lettek volna; legelőször a leszghiek, majd az osszéték jelentették be hódolásukat. De a többiek még nagy hévvel folytatták az ellentállást. Legtöbb dolgot adott az oroszoknak a fellázadt daghestáni khán, Husszein Kuli, ki Bakuban székel, honnan az egész vidéket éber figyelemmel kísérte. Zizianow ezen veszélyes ellenséggel is végezni akart és azért Baku-t ostrom alá fogta, majd feltétlen megadást követelt, mely esetben a várost megkímélni ígérte. Hasszan Kuli khán ravaszság és árulás segítségével akart a fenyegető ellenségtől megszabadulni; s azért hódoló megadással kijelenté, miszerint hajlandó magát megadni és Oroszország fensőségét elismerni, s ily czélból meghívá az orosz főparancsnokot, hogy jöjjön be közelebbi bizalmasaival egészen nyugodtan a városba és vennie át a khán és híveinek hódolatát. És Zizianow lépre ment s hitt az árulónak; és semmi rosszat sem sejtve belovagolt Bakuba; azonban alig érkezett a kháni lak udvarába, midőn egyszerre két lövés dördült el, és az orosz főparancsnok ugyanannyi golyótól találva halva rogyott össze. A törzsek Zizianow erőszakos halálában méltó büntetését látták árulásának s most ismét csoportosultak és újból kitűzték a lázadás zászlóját.

Alig jutott el híre a grusiai orosz áruló halálának Perzsiába, midőn a sah elhatározta magát, hogy még egy kísérletet tesz — régi kaukázusi tartományainak visszaszerzésére. Ezen törekvésekben buzgó támogatásra talált Salamon imeritai királyban, ki ugyan már korábban meghódolt az oroszoknak, de népeitől szoríttatva most régi függetlensége után vágyódék. Ehez járult, hogy a törökök az oroszok sokféle elfoglaltságát felhasználandók, a maguk részéről is készültek Grusiába betörni. A perzsák ismét átkeltek az Araxes folyón és kezdetben nem találtak nagyobb akadályokra.

A szent-pétervári kormány jól tudta, hogy ha kiszalasztja kezei közül az egyszer már megszerzett kaukázusi

birtokait, azokat aligha fogja többé visszahódítani; azért mindent elkövetett, hogy azok veszendőbe ne menjenek. A legnehezebb volt Zizianow helyébe méltó utódot találni, ki grusiai származása daczára oly lelkes odaadással szolgálta Oroszországot, honfitársainak nem esekély megaláztatására. Azonban épen midőn a török háború megújult, Gudovits gróf állíttaték a kaukázusi sereg élére; s a következmények megmutatták, miszerint ezen választás szerencsés volt. Gudovits nehéz állásának elfoglalása alkalmával jelentékeny erőt kért és kapott a császártól, melynek segítségével mindjárt kezdetben nagyobb határozottsággal léphetett fel a lázadók ellen. Egymásután és ismételve betört a törzsek telepeibe; ismét orosz fensőség alá kerültek: Baku, Seki, Susa, Derbent és Karabag; a törököket keményen megverte az Arpatsai folyó mellett s visszaűzte a perzsákat az Araxes-en; mialatt Pusztoskin tengernagy, ki hadműveleteit a tengerről erélyesen támogatta, Anapa városát elfoglalta és kifosztogatta. Anapa a zendülés főfészke volt, honnan a fellázadt törzsek a szükséges fegyverekkel és élelmi szerekkel láttattak el. Azonban Gudovits nem sokáig állott a kaukázusi orosz csapatok élén; a császár másfelé kívánván katonai tehetségeit érvényesíteni, őt 1809-ben visszahívta s helyette Tormasow tábornokra bízta a kaukázusi ügyek vezetését.

Tormasow nagy erélylyel folytatta a Kaukázuson túl fekvő tartományok elfoglalásának művét. Megvette az erős Poti-t, mely közlekedési fontosságánál fogva nélkülözhetetlen volt; ismételve elfoglalta és megsarczolta Anapát; majd a törökök ellen fordítá fegyverét, kik az imeritai és abchásiai lázadókat fegyveresen támogatták. S miután így a békét helyreállítá s a török és perzsa csapatokat messze elűzé az orosz határszélekről, Tormasow azon reményben hagyta el a Kaukázust, hogy a Napoleon elleni háborúban részt vegyen, miszerint ott a békét semmi sem fogja megzavarni.

Azonban a szabadságszerető népeket igába lehet ugyan az erőszaknak hajtani, de nem lehet megakadályoznia, hogy időről-időre fegyvert ne ragadjanak és szabadságuk visszaszerzését meg ne kísértsék. Alig hagyta el Tormasow tábornok a kaukázusi vidéket, midőn a lázadás a perzsák bujtoztatására több helyütt majdnem egyszerre kitört és mind veszedelmesebb mérveket öltött. A tartomány kormányzását

rövid ideig Paulucci marquis vezette; ki azonban csakhamar visszahivatván, helyét az erélyességéről és egyéb katonai tulajdonságairól előnyösen ismert Rtistsew tábornok foglalta el. Az orosz hadvezetésnek az volt a nézete, hogy magát Perzsiát kell megtámadni és békére kényszeríteni, mint a mely a hegyi törzseket szüntelen lázadásra ösztönzé és tetteleg segélyezé is. Rtistsew, az angol követ közvetítésével kezdetben békés úton igyekezett Perzsiával megállapodásra jönni; azonban miután ez eredménytelennek bizonyult, Kotlerewski tábornoknak parancsot adott, hogy menjen át az Araxes-en és támadja meg a perzsákat minden erejével. Kotlerewski e parancsnak a legteljesebb mértékben megfelelt: Oslandus és Lenkoran szomszédságában egymásután két fényes győzelmet aratott a perzsák felett, kiket Perzsia belsejébe szorított vala vissza s kiktől elvette minden ágyúkat és hadikészleteiket.

A kettős győzelem végre megtörte úgy a hegyi lakosok, valamint Perzsia további ellentállását; az Araxes balpartja egészen az orosz területhez kapcsoltatott s a perzsa sah sietett békét kötni egy ellenséggel, mely vitézsége és szívsága által minden katonai számításait megghiúsítá. Ilyen körülmények közt semmi sem késleltette tovább a béke megkötését Perzsia és Oroszország közt, mely 1813. évi október 12-én Karabag tartományban, Gulistan kerületben csakugyan létrejött. Ezen békében Perzsia elismerte Oroszország uralmát a karabag-i, gausa-i, seki-i, sirván-i, derbent-i, kuba-i, baku-i és talys-i khánságok felett, egyszersmind azonban lemondott minden néven nevezendő igényéről: Daghestan, Grusia, Imeritia, Mingrelia és Abchásia tartományokra. Oroszország ellenben megígérte a sahnak, hogy trónja jogos örököseinek mindenkor kész lesz tanácsával és fegyverével segítségére lenni, hogyha erre jövődében szükségök lenne.

Tizennyolczadik fejezet.

I. Sándor császár. (Folytatás.) 1801–1825.

A tilsiti béke következményei. — Fordulat. — Franeziaország túlkapásai. — A szakadás-előjelei és okai. — Fegyverkezés. — Napoleon hadereje. — Szakadás és új szövetségek. — Oroszország készülődései. — A háború kezdete. — Napoleon Oroszországban. — Szmolenszk feldúlása. — Az orosz hadvezetőség terve. — Kutusow. — A borodinói ütközet. — Napoleon Moszkvában. — Moszkva pusztulása. — Vereségek. — Visszavonulás. — A berezinai katastropha. — Napoleon elhagyja a hadsereget. — Oroszország felszabadulása.

A tilsiti béke, miként már mondánk, nem vált szerencséjére Oroszországnak; mert ezen tény által jött meghasonlásba Sándor császár az orosz néppel és a közvéleménnyel; melynek befolyásától a legmerekvebb egyeduralkodói tekintély sem volt képes a fejedelmet megóvni. Egyszer ellentétben az oroszok nemzeti érzületével, a császár nem volt képes megnyugodni; s bármit tett vagy mulasztott, a nemzet támogatására vagy rokonszenvére nem számíthatott. A tilsiti békét és a barátságot az erfurti találkozás még szorosabbra fűzé I. Sándor császár és Napoleon közt; a bűvölet, mely alatt az orosz császár állott s melynek hatása alól nem volt képes magát kivonni, nem vesztett semmit erejéből. Két évig tartott ezen politikai idyll Európa két leghatalmasabb uralkodója között, mígnem az események úgy következtek, hogy hatásuk alatt meg kelle szűnnie egy viszonynak, melynek sohasem volt valódi és megbízható alapja. Az európai népek és államok sorsa nem maradhatott sokáig a mindenható franczia császár és szövetségeseinek kezében. Európa két leghatalmasabb ura úgy levelezett és érintkezett egymással, mint a legjobb barátok: készségesen és kitelhető őszinteséggel közölték egymással terveiket, elhatározásaikat s el valának határozva — egymás érdekében az európai békét fenntartani.

Nem szenved kétséget, miszerint Európa megaláztatásának ezen emlékezetes napjaiban egyedül az orosz császár volt az, ki az összesség érdekeit lehető erélylyel és önállósággal Napoleon mindenható erőszakoskodásaival szemben képviselte és sok veszedelmet elhárított az egyesek fejről. Ezen befolyása azonban nemcsak barátokat, hanem ellenségeket is nagy számban szerzett II. Katalin unokájának, kik azután tőlük telhető módon igyekeztek közte és Napoleon közt a jó egyetértést megzavarni. Ezen körülményre vezethetők vissza az első félreértések a két uralkodó közt, melyek nemsokára elmérgesítették a viszonyt közöttük. A francziák császárának önkénykedései ellenében Sándor császár ezen időtől kezdve mind nagyobb érzékenységet helyezett, mi természetesen nem volt alkalmas arra, hogy barátságukat megerősítse. Egyszer meghasonlásban egymással, többé nem tért vissza a régi bizalom s a szakadás közöttük mind feltűnőbbé vált.

Egyébiránt a meghasonlásnak I. Sándor és Napoleon közt számos okaival találkozunk, melyek mind arról tesznek tanúságot, hogy a szakadásnak a két uralkodó közt előbb vagy utóbb okvetetlenül be kellett következnie. Egyik főoka bizonyára Napoleon mérhetetlen sőt telhetetlen nagyravágásában keresendő, mely magát Oroszországot sem kímélte volna meg. Sándor császár azon hiú reményben ringatta magát, hogy nagy szövetségese végre meglegedvén ama hozzáférhetetlen nagysággal, hová lángelméje, de szerencséje által is emelkedett, Európa békéjét nem fogja többé megzavarni. Azonban ezen várakozásában csalódott, s nemsokára arról kelle meggyőződnie, hogy Napoleon telhetetlensége nem ismer határokat s hogy nagyravágása ellen még Oroszország sincs biztosítva. Ilyen körülmények közt nem kellett sok és a szakadásnak be kelle következni.

De lássuk a közelebbi okokat, melyek ezen, következményeiben nagyhatású eseményt előidézték. 1. Napoleon háborúja Ausztriával 1809-ben, mely II. Ferencz újabb és súlyosabb megaláztatásával végződött, de következményeiben maga után vonta Napoleon házasságát Mária Lujza főhercegnővel, II. Ferencz császár leányával. Napoleon felemelkedék hatalmának és dicsőségének legmagasabb pontjára, honnan alátekintve elveszté számára érvényességét a jog és igazság, mely nélkül maradandó uralmat alkotni

lehetetlen. Oroszország magaviseletében az 1809-ik évi háború alatt Napoleon nem látta azt a vak engedelmességet és megadást, melyet szövetségeseitől követelt s melyet ez immár megadni vonakodott. 2. A lengyel királyság visszaállításának réme nem engedé Sándor császárt nyugalomhoz jutni. A varsói nagyhercezség szüntelen növekedése gyanúval kellett, hogy eltöltse Sándort s fokozta a bizalmatlanságot szövetségese iránt. 3. Mióta Napoleon házassága által a Habsburg-Lothringen ház tagjává lön, politikája Oroszország iránt szükségképen változást szenvedett. Napoleon világuralomra törekvésének szándéka mind világosabbá kezdett lenni. Magatartása Oroszország iránt olyan volt, mint Ausztria iránt a pozsonyi béke idejében. 4. Az erfurti találkozás alkalmával megállapított államszervezet megváltoztatása egyoldalúlag a francia császár önkénye szerint és Oroszország megkérdezése nélkül. 5. A két állam növekedő féltékenysége a keleten gyakorlandó politikai praeponderantia kérdésében, melyben természetesen Oroszország nem tághatott s hagyományos politikájánál továbbra is megmaradt. 6. A szárazföldi zárlat terhessége Oroszországra, mely általa kereskedelmének életerében támadtatott meg. Végre 7. Napoleon önkényes beavatkozása a német államok ügyeibe, miáltal az orosz császár jogos érzékenysége erős csapást szenvedett.

Egyébiránt mindezen felsorolt okok mellett sokkal nyomósabbnak látszik azon körülmény, s e körül fordult meg a béke vagy háború kérdése: hogy Napoleon, mérhetetlen hatalom birtokában oly különböző elemek fölött, nem volt többé képes az államfegyelem eszközét oly mértékben alkalmazni, mint annakelőtte. Spanyolország birtoka sohasem volt biztosítva s itt a Caesar intézkedéseit széthordta a szél. Olaszország forradalmi elemei — mint parázs a hamu alatt — szüntelen veszélyt jelentettek. Németország meggörnyedt az idegen békó alatt, de ökle készen állott; Poroszország szította a tüzet, melynek előbb-utóbb lángokba kelle felcsapnia s akkor letűnt a napja az idegen uralomnak. Anglia mindenütt ott volt — pénzével és jó tanácsával, bár e pillanatban békében élt Európa uralmának bitorlójával. Ausztria bizalmatlansága a helyzet iránt nem változott, mióta Napoleon II. Ferencz vejévé lön: az ausztriai császár jobban szerette trónját és hazáját, mint leányát, kit amazokért

kész volt minden pillanatban feláldozni. Végre a Bonaparte család koronás fejei és mindazok, kiket Napoleon felemelt, rossz és gyanús szemmel nézték a császár nyugtalankodását, mert nagyravágásának minden újabb vállalatánál veszélyeztetve látták magukat és ephemer trónjukat. Napoleonnak hatalmának legmagasabb polezán, nem volt egyetlen valódi, hű, önzetlen barátja; s ezen mostoha vonása változatos életének összefügg szörnyű bukásának tragikumával.

Midőn Napoleon az 1807-ik évben a varsói nagyhercegséget alkotta, Sándor császárnak megígérte, hogy annak határait nem fogja kibővíteni, még kevésbbé gondol arra, hogy a lengyel királyságot visszaállítsa. Ezen ígérete ellenére azonban már a bécsi béke után 1809-ben az Ausztriától elvett Nyugat-Galicziát — Podlachia, Lublin és Szandomir — a varsói hercegséghez csatolta, egyuttal pedig a lengyeleket mindenféle vérmes reményekkel kecsgettette hazájuk jövője felől. Oroszország aggódó tudakozódására Napoleon megbízta szentpétervári nagykövetét, gróf Coulaingourtot, hogy nyugtatná meg Sándor császárt minden tőle kitelhető módon. De midőn az orosz császár ennek határozott és írásbeli kijelentését kérte, Napoleon azt a leghatározottabban megtagadta. Nem lehet csodálni, ha Sándor császár ezen visszautasításban ellenséges szándékot látott és kezdett lassankint visszahúzódni sokáig megbámult szövetségesétől. Nemsokára szaporodtak a jelek, melyek az egyetértést Oroszország és Franciaország között még inkább aláásták és a szakadást előkészíték.

Mint már említők, a tiltsi béke után többek közt az oldenburgi herceg is megtartá országát, csak hogy ennek fejében tartozott a rajnai szövetségbe lépni és a szárazföldi zárlathoz csatlakozni. Az oldenburgi herceg birtokáért maga Sándor császár vállalt kezességet. Ennek daczára az 1810-ik évben elegendő ok nélkül francia katonák oldenburgi területre lépnek s miután Napoleontól egy császári rendeletet felolvasnak, az országot megszállják és a herceget trónvesztettnek nyilvánítják. Midőn ezen sérelmes ügy iránt az orosz császár a párisi kormánytól felvilágosítást kért, Napoleontól azt a meglepő értesítést nyerte, miszerint a dolog tudtával és beleegyezésével történt, Oldenburg immár francia várossá lőn s ezen változtatni nem áll hatalmában. Egyszersmind azonban az oldenburgi hercegnek kárpótlásul

felajánlá Erfurt városát. Sándor császár ezen nyilatkozattal nem volt megelégedve s megbízta párisi nagykövetét, Kurakin herceget, hogy jelentse ki Napoleonnak meglepetését és tiltakozását a dolog felett. A francia császárt ezen tiltakozása szövetségesének úgy látszik nagyon rosszul érinté, sőt általa, mint mondá, sértve érezte magát. Így készült elő a két uralkodó közt a meghasonlás, és nyert mind élesebb jelleget, mely utóbb a végleges szakadásra vezetett.

Már említők, miszerint a szárazföldi zárlat kimondhatatlan károkat okozott Oroszországnak. Nyers terményeinek csak kisebb része nyert elhelyezést s nagy mennyiségben heverték a kikötővárosok raktáraiban; a belföldi közlekedés tetemesen csökkent s az értékek gyakran hanyatlást mutattak. Maga a zárlat rendszer az ipar és kereskedelem megsemmisítésére volt irányozva és nemcsak Angliának okozott kiszámíthatatlan károkat, hanem a többi európai tengeri államoknak is. A gyarmatárúk értéke, melyeket csak Éjszak-Amerikából lehet szállítani, elviselhetetlen mértékben felszökött; nem kevésbé a fényűzés és pipere, valamint a divat czikkei, melyek roppant költséggel Franciaországból csak a szárazföldön valának szállíthatók. Az orosz császár végre elviselhetetlennek tartván a helyzetet, új árútarifa megállapítását sürgette Napoleonnál; ki a császár eme indokolt kívánságában üres zaklatást látott és fenyegető hangon válaszolt. Majd hadseregének szaporítását és gyülekezését rendelve el — háborúra készült. Senki sem lehetett kétségben a fölött, hogy ki ellen fegyverkezik Franciaország.

Vessünk egy pillantást Napoleon haderejére a végzetes orosz hadjáratot megelőzőleg. Franciaország e pillanatban óriási erő felett rendelkezett; az 1812-ik év elején 1,200.000 ember állott készen és várt parancsszavára. Szövetséges viszonyaiknál fogva rendelkezésére állottak: Ausztria, Poroszország, Szászország, Bajorország és a rajnai szövetség hadseregei, továbbá az olasz államok csapatai. Ezen óriási haderőnek azonban majdnem fele Spanyolországban volt elfoglalva, hol Anglia buzdítására vérengző küzdelem folyt. A másik fele, mintegy 700.000 ember és 1300 ágyú a grande armée neve alatt Szászországon és Poroszországon keresztül Lengyelországba nyomult, hogy minden pillanatban harcra készen várja be Napoleon parancsszavát. Tizenkét

európai nemzet és állam volt ezen nagy hadseregben, tehát Anglia, Dánia, Svédország és Törökország kivételével valamennyi.

Oroszország helyzete ezen óriási erővel szemben korántsem volt kedvező, bár a válság kitörése előtt sikerült úgy délen mint északon barátot vagy szövetségest szereznie. Svédország régi királyi családjának utolsó koronás tagja a kórágynon feküdt és az ország ügyeit Bernadotte gróf francia tábornagy és még röviddel előbb Napoleon bajtársa igazgatta. Napoleon nem jó szemmel nézte tábornagya befolyásának növekedését Svédországban s nem ok nélkül attól tartott, hogy Bernadotte még magasabbra, a svéd koronára törekszik vala. A svéd kormányzó, majd király magas értelmiséggel nem mindennapi állambölcséséget egyesített s azért úgy fogta fel helyzetét, hogy Svédországot lehetőleg menten tartsa a francia császár minden befolyásától. Bernadotte jól ismerte a császár telhetetlen nagyra-vágyását és sejté, hogy egyszer a lejtőhöz érve, bukása feltartóztatatlanná váland. De azt is átlátta, miszerint Oroszország megsemmisülése okvetetlenül maga után vonná Svédország veszedelmét is; azért elhatározta magát, hogy a közös védekezés tekintetéből szoros frigyre lép Oroszországgal, mihelyt azt Napoleon — miként azt előre leheté látni — megtámadni készül.

Napoleon, jól ismerve Svédország fontosságát a bekövetkező háborúban, azt az ajánlatot tévé Bernadottenak, hogy Finnország visszakebelezése fejében csatlakozzék szövetségesei sorába. Azonban az eszélyes kormányzó a csábító ajánlatot nemcsak visszautasítá, hanem egyidejűleg megkezdé az alkudozásokat Sándor császárral, melyek nemsokára kedvező befejezést nyertek.

Egyébiránt Napoleon Törökországgal is kísérletet tett a háború folytatására Oroszország ellen, azonban kísérlete itt is hajótörést szenvedett; a porta elégszer tapasztalta a francia kormány és politikájának megbízhatatlanságát s azért megerősíté a bukaresti békét azon pillanatban, midőn Napoleon és a grande armée már útban volt Oroszország felé, hogy egyikét játszsza el a világtörténelem legrémesebb tragoediáinak.

Az orosz kormány, mely a bekövetkező eseményeket előre látta, nem mulasztott el semmit, hogy a veszélynek

szemébe nézhessen. Évek óta készült a háborúra. Kijew, Dünaborg, Bobrinsk, Drissa stb. megerősítették, az ezredek mind teljes létszámra emeltettek és a birodalom belsejében egy nagy tartalékhad állították fel. A hadsereg szervezése körül nagy érdemeket szerzett magának a hadügyminiszter Barclay de Tolly. Oroszország hadereje e pillanatban a következő részekből állott: három tetteges hadtest összesen 218 ezer emberrel, melyek az ellenséget az ország nyugati határszélein valának fogadandók; tartalékhad 130 ezer újonczból s az újonnan alapított ezredek legénységéből, kik az ország belsejében valának elhelyezve. Ez volt Oroszország tényleges hadereje a háborúk nagymesterének százazrei ellenében; s az aggasztó abban állott, hogy ezen sereg 400 kilométernyi hosszú területen a Duna folyamtól egész a Stry forrásvidékeig volt felállítva. A három említett hadtest parancsnokai voltak: Barclay de Tolly Wilmában, Bagration herczeg Grodnóban és Tormasow tábornok a figyelő hadtesttel Wolhyniában.

Oroszországban a közvélemény mind hangosabban a háború mellett nyilvánult, ámbár sokan voltak, kiket Napoleon pusztá neve rémületbe ejtett s kik ennek folytán a háborút és következményeit a lehető legsötétebb színekben látták. Egyébiránt meleg hazaszeretet lelkesíté az orosz nemzet minden osztályát, mely a határtalan áldozatkészségben nyilvánult, melylyel a haza minden polgára egymással versenyzett. A templomokban nagy tömegek esedeztek a győzelemért és a haza megszabadulásáért a fenyegető veszélyből. Sándor császár maga férfias elszántsággal nézett eléje az eseményeknek; „nem teszem le a fegyvert mindaddig, míg egy idegen katona Oroszország földjét tapossa,” mondá lelkes hangon és szavai visszhangoztak a legjobbak szívében.

Így vette kezdetét azon küzdelem, mely borzasztó arányainál fogva páratlanul áll az újabb kor történelmében s mely Napoleon világuralmának bukását vezeté be, mi az európai népek felszabadulásával egyjelentményű volt.

Napoleon 1812. évi május 9-én neje Mária Lujza társaságában elhagyta Párist, hogy a Drezdában egybegyűlt fényes tábornokarához csatlakozzék és apósával, II. Ferencz császárral találkozzék. Nemcsak Oroszország, hanem Európa sorsa állott kockán e pillanatban; s bizonyos volt, hogy ha Oroszország elbukik, Európa rabszolgasága tovább tart;

mert Oroszország Európát menti vala meg, ha Franciaország felett győzedelmeskedik.¹⁾ A tulajdonképeni háború 1812. évi június 12-én vette kezdetét; mely napon a francia hadsereg Kowno és Grodno közt átlépte a Njemen folyót s ezzel orosz területre lépett. Maga Napoleon seregének zömével Wilna felé vette útját; míg fivérét Jeromos westpháli királyt Bagration hadteste ellen rendelé. Az orosz haditerv szerint, mely Pfuhl porosz tábornok utasításai szerint készült, Barclay de Tolly az ellenséget mindjárt az orosz határszéleken ütközetre kényszeríti, hogy vele megmérkőzzék; s hogy ez annál biztosabban sikerüljön, Tormasow és Bagration a maguk részéről az ellenség főhadát fognák feltartóztatni. Csakhogy ez a terv nem volt szerencsésnek nevezhető, mert midőn Napoleon Wilnâig előnyomult, egyszersmind megszakítá Barclay de Tolly érintkezését a másik két hadtesttel. Így mindjárt kezdetben az egymással való érintkezéstől elvágva, a három nagy hadtest külön-külön ki volt téve Napoleon haderejének. Davoust elfoglalta Minszk-et s ezzel az oroszok érintkezése egymással végleg megszűnt.

Mialatt Barclay de Tolly mindent elkövetett, hogy az eredeti haditerv megváltoztatásával Bagration hadtestével egyesülhessen, ezalatt a francia hadsereg mind mélyebben hatolt be Oroszország belsejébe, anélkül, hogy bárhol nagyobb akadályokra bukkant volna. Sándor császár, ki a bekövetkező események számba vételével semmit sem akart elmulasztani, útközben Polotzkban egy kiáltványt intézett az orosz nemzethez, melyet az általános felfegyverkezésre szólított fel a haza és a trón védelmében; néhány nappal később pedig maga is megjelent Moszkvában, összehívá a nemességet és a polgárságot és kijelenté, miszerint elhalaszt-hatatlan, hogy az egész nemzet felkeljen és fegyvert ragad-jon, hogy a rendes hadsereget támogassa és az ellenség előnyomulását megakadályozza. A lelkesedés és áldozatkész-ség általános volt: a nemesség egész ezredeket állított és szerelt fel sajátjából; a moszkvai kereskedők nagy összegeket tettek a haza oltárára. Moszkva példáját követték a többi orosz városok. Az általános felkelés mindazonáltal csak a tizenhét nyugati határszéli kormányzósági kerületekre ter-

¹⁾ Ustrjalow, II. köt. 375. lap.

jedett ki. Alig múlt el egy hónap, és a nemesség és kereskedők 200 ezer vitézt állítottak sakra.

Az első és második hadtest Barclay de Tolly és Bagration vezérlete alatt több apró, részben fényes, bár eredménytelen harcztot vívott az ellenséggel; de tekintve számuk elégtelenségét, a hadvezetés jobbnak látta a döntő ütközetet elkerülni; minek folytán július derekáig Witebszk és Mohilewig hátráltak vissza az orosz csapatok. Július 22-én Szmolenszknél mindkét hadtest egyesült s most a császár egyenes kívánságára Barclay de Tolly vette át a főparancsnokságot az összes hadak felett. Az ekképen egyesült hadsereg, mely még mindig 120 ezer emberből állott, el volt határozva most már támadólag lépni fel. Barclay de Tolly az éjszak felől közeledő Napoleon ellen támadást tervezett, ki 200 ezer emberrel átkelven a Dnjeperen, Krasnoi felől közeledék. Szándéka volt az orosz főhadat hátulról megtámadni, megverni és azután egyenesen Moszkva felé nyomulni. Meglepő, hogy az orosz főparancsnokság oly rosszul volt értesülve a francia császár mozdulatairól, hogy 40 kilométernyi távolban Szmolenszktől, hol csak egy ezredből álló őrség maradt vissza, tőle ellenkező irányban haladott, holott Napoleon előőrsei már az utóbbi város kapui előtt állottak! Newierowski alig 7000 oroszszal nagy elszántsággal a francia előhadra veté magát, melyet több óráig feltartóztatott, mialatt Rajewski 16 ezer emberével a fenyegetett Szmolenszkbé benyomult, hogy azt a francziák támadása ellen megvédje; egyuttal sietett Barclay de Tollyt a fenyegető helyzetről értesíteni. S a fővezér most gyorsan visszafordult, hogy Szmolenszket a katastróphától megóvjá.

Szmolenszk, hol az emlékezetes hadjárat első nagyobb epizódja lejátszódott, nem volt elkészülve ily erős támadásra. Régi, még a tizenhatodik századból való falai részint romokban heverték, részint védtelenül állottak várágyúk hiányában. Szmolenszket tehát egyedül harezosainak vitézsége menthette meg a fenyegető veszedelemtől; s Rajewski, ki a védelmet kezébe vette, ünnepélyesen kijelenté, hogy inkább Szmolenszk romjai közé temetteti magát, semhogy azt a francziák kezébe adja. Augusztus 4-én a hajnali órákban a francziák egyszerre több oldalról heves támadást intéztek Szmolenszk ellen; a támadás kiváltképen erős volt az ú. n. királybástya körül, melyet Paskievits védelmezett. Mialatt

a harc javában folyt, Barclay de Tolly megérkezett Szmolenszk alá s megjelenése annyiban megváltoztatta a helyzetet, hogy a francziák felhagytak a támadással s nyílt ütközetre készültek. Napoleon ugyanis meg volt győződve, hogy az orosz hadak főparancsnoka immár nem idegenkedik az ütközetet elfogadni, melyet szándéka volt neki felajánlani. Azonban Barclay de Tolly másként gondolkozott: ma inkább mint valaha tartózkodott, mindent az ütközet esélyeire bízni; azért óvatosan kivonta magát a döntő mérkőzés alól; főtörekvése abban állott, hogy mieelőbb elérje a Moszkvába vezető utat s miután a Kaluga felől közeledő népfelkelő haddal egyesülne, útját állja a francziáknak. Miután így seregének száma megközelítendi Napoleon seregét, könnyebben léphet fel ellene támadólag. S mialatt ekképen az orosz főhad Dorogobus felé nyomult, Doktorow parancsot kapott, hogy felváltva a már kimerült Rajewski-féle dandárt, igyekezzék Szmolenszket minden telhető eszközök segítségével megvédeni. Napoleon augusztus 5-én reggel meg akarván újítani támadását, nem kis meglepetéssel értesült, hogy az orosz főhad kitért az ütközet elől. Mielőtt a visszavonuló sereget követte s utólni igyekezett volna, parancsot adott Szmolenszk elfoglalására. Ismét körülvette az ellenséges hadak árja Szmolenszket; egész özöne a bombáknak és egyéb lövegeknek árasztá el a szerencsétlen várost, mely nemsokára lángtengerben úszott. De az őrség, élén Dokturow tábornokkal, csodát mivelt s az ellenséges támadásokat nagy elszántsággal verte vissza. De az elemek ellenében le kelle a harc folytatásáról mondania. Szmolenszk elhamvasztatott és Dokturow vitéz seregének megmaradott részével a főhad után indult Moszkva irányában, anélkül, hogy a francziák által, kik az elpusztult Szmolenszket megszállották, komolyan üldöztettek volna.

Szmolenszk eleste után Napoleon azon reményben ringatta magát, hogy az orosz főhadat utólérve, azt döntő ütközetben tönkre teendi. Azonban ezen várakozása sem ment teljesülésbe. Ney és Murat csapatai ugyan utólérték az orosz utóhadat, melylyel kemény harcot vívtak, de Barclay de Tolly-t nem valának képesek tartózkodó állásából kicsalni. Az orosz utóhad megvédése körül halhatatlan érdemeket szerzett magának Tutschow tábornok, ki csapatait és saját

szabadságát feláldozá, csak hogy a főhad elvonulását lehetővé tegye. S az orosz hadsereg Dorogobus-ból Wjézma felé nyomult, végre Czarewo-Szajmistsé-be olyan rendben és oly fegyelmezetten, hogy sem egy ágyút, sem egy társzekeret nem hagyott az ellenség kezében. Visszavonulása alkalmával Barclay de Tolly vadonná változtatta a vidéket, melyen áthaladott s melyen őt az üldöző ellenség követte. Városok, falvak, puszták elhamvasztattak, lakosaik szétszórva távoztak lakóhelyeikből; s midőn az ellenség az út fáradalmaitól kimerülve, éhesen, szomjasan megérkezett, nem talált egyebet elhagyatott, üres, füstölgő romoknál. Ilyen területen nyomult ettől fogva előre Napoleon fényes hadserege, mely nemsokára a legnagyobb inségnek és nélkülözéseknek volt kitéve. Gyakran útmutató nélkül, eltévedve bolyongott a franczia hadsereg; s a háború ezen pillanattól kezdve azon jellemét ölté: mely száz évvel előbb XII. Károly hatalmának és dicsőségének sírjához vezetett. Az orosz nemzet most is ugyanazon áldozatkészséget tanúsítá, mint Nagy Péter napjaiban; feláldozta otthonát, tűzhelyét, anyagi jólétét, hogy hazájának és uralkodójának segítségére legyen. A következményeknek ugyanazoknak kelle lenniök; s az utókor hálátlan volna a valódi érdemek iránt, ha Barclay de Tolly érdemeiről megfélekednék, ki Oroszországot megmenté halogató hadműveletei és azáltal, hogy a túlnyomó ellenséggel gondosan kerülé az összeütközést, mely mindent kockáztatott volna. Nem szenved kétséget, hogy a hadviselés ezen neme volt az egyedüli, mely Oroszországot megmenthette. A főhadvezér egyedül állott meggyőződésével, melyet a következmények fényesen igazoltak; úgy Bagration, mint Bennigsen és Tormasow ellene valának és nyílt ütközetben kívánták a hadjárat sorsát eldönteni.

Nem lehet csodálni, hogy Sándor császár Napoleon gyors előnyomulása által Oroszország szívébe, kínos érzelmek zsákmányává lőn, melyeket növekedő aggodalmai még inkább fokoztak. Ilyen körülmények közt és kivált környezete által ösztönözöttve, tanácsot és vigaszt keresendő a szörnyű bizonytalanságban, más irányt igyekezett adni a hadviselésnek, melyet Barclay de Tolly kezében immár nem tartott eléggé biztosítottnak. Ily célból egy nagy országos haditanácsot hívott össze, melynek feladata volt a fővezér eddigi intézkedéseit megbírálni s újak iránt megállapodásra jönni. A

bizalmas nagy hadügyi tanács hat tagból állott, mind olyan férfiakból, kik a császár kiváló bizalmát bírták: Szołtykow tábornagy, Wjazmitinow, Araktsejew, Balasew tábornokok, továbbá Lapuchin herceg és Kotsubej gróf. Ezen magas hadügyi bizottság a következő határozatokat hozta: „Mint-hogy az eddigi tétlenség a hadműveletekben a főparancsnokság egységének hiányaiból eredett s az egész hadsereg kiterjedt, ezen bajon csak úgy lehet segíteni, hogyha a háború szerencsés folytatásának okaért egy közös teljhatalmú fővezér neveztetik ki kor, rang és katonai érdem alapján.“ A választás egy férfiúra esett, ki Oroszország történelmében már eddig is nagy hírnevet szerzett magának s ki e pillanatban a szentpétervári felkelés szervezésével volt elfoglalva. E férfiú Kutusow Mihály herceg volt. Sándor császár megerősíté a hadügyi bizottság eme választását s Kutusownak teljes felhatalmazást adott belátása szerint cselekedni mindenben, mi a hadműveletekre vonatkozik: azon egyedüli megkötéssel mindazonáltal, hogy Napoleonnal semmiféle alkudozásokba vagy érintkezésekbe ne bocsájtkozzék.¹⁾

Bármily időszerű és a körülményeknek megfelelő volt is Barclay de Tolly hadterve és eddigi magatartása a francia sereggel szemben, ez az orosz hadsereg mégis felettén rossz hatással vala. Az ütközet és döntő harc következetes és szándékos kikerülése vagy elodázása mély lehangoltságot idézett elő a katonák lelkében és megfosztá őket az önbizalomtól, mely nélkül semmi nagyot mívelni nem lehet. Nem csoda, ha a panaszok és elégtelenség nyilvánulásai mind gyakrabban fordultak elő és attól lehetett tartani, hogy aláássák a fegyelmet, az egyedül, mi még a vitézségen kívül az orosz sereg birtokában maradt.

Annál nagyobb volt az öröm és meglepődés az egész hadseregben, midőn híre érkezett egy új főparancsnok kinevezésének. Az egész hadsereg fellelékezett, a bátorság és önbizalom felébredt s a hadsereg szelleme, mely még röviddel elébb oly nyomott vala, általános lelkesülésben nyilvánult. Mindenki meg volt győződve, hogy végre nyílt harcra kerül a dolog, s elválk az ország sorsa és a borzasztó harc kimenetele. S úgy volt. Kutusow el volt

¹⁾ Ustrjalow, II. kötet, 383-ik lap.

határozva megmérkőzni az ellenséggel, hogy Moszkvát megmentse. Még csak arra várt, hogy az útban levő felkelő csapatokkal egyesülhessen s előnyös állást szemeljen ki a döntő harcra. Nemsokára megérkezett Miloradovics 15 ezer emberből álló tartalékesapatával és a moszkvai felkelőkkel s egy kedvező területet szemelt vala ki, mely a védelemre kiválóan alkalmasnak látszott. A harctér mintegy 108 versznyi távolságban terült el a régi fővárostól Gsait és Mosaisk között a Kolocsa partjain s Borodino falu szomszédságában. Itt tartott szemlét Kutusow a hadsereg felett.

Az orosz hadsereg a borodinói mezőségen 132 ezer emberből állott 640 ágyúval s hét versznyi területen a Kolocsa folyó mellett és a régi szmolenszki országúton volt felállítva. A középpontban Dokturow állott; a jobbszárnyon Miloradovics, Ostermann, Baggowut, Uwarow és Platow a kozák ezredekkel; a balszárnyon Rajewski, Tutschow, Konowrycin, Woronzow és Newierowski. A harcvonal előtti halmokon erődítések valának felhányva; egy régi sírhalmon pedig a balszárny előtt egy erős sáncz, mely az egész állás kulcsának tartaték. A középpont és jobbszárny Barclay de Tolly, a balszárny ellenben Bagration vezénylete alatt állott. Az ütközet általános vezetése Kutusow tábornagy kezébe volt letéve.

Napoleon szemben az orosz sereggel mintegy 200.000 ember és 1000 ágyú felett rendelkezett.¹⁾ Napoleon Eugen olasz alkirálylyal és az olasz hadsereggel, valamint a bajor hadakkal az ellenséges középpont erődítései előtt állott; Ney és Junot a württembergiekkel a balszárny sánczával szemben foglalt állást; Davoust a lengyelekkel és szászokkal és Murat lovasezredeivel arra volt kiszemelve, hogy az oroszok balszárnyát megkerülje; a legtávolabb jobbszárnyon Poniatowski csapatai állottak, kiknek feladatuk volt a szomszéd uszticzai erdőséget az ellenségtől megtisztítani. Végre Friant dandára és a császári gárdák egy félelmetes tartalékot képeztek.

Augusztus 26-ikán — szeptember 7-én — ment végbe az óriási küzdelem, melyet az orosz írók a borodinóinak,

¹⁾ Rambaud az orosz hadsereg számát Borodinónál 121 ezerre teszi, Napoleonét ellenben 130 ezerre 587 ágyúval.

a francziák ellenben a Moszkva melletti ütközetnek nevezték, ámbar ezen folyó a harcztértől meglehetősen távolságban folyik. A nagy mérközést megelőző napon az orosz táborban ünnepies hangulat, mély csend uralkodott; a hazaszeretet a vallásos érülettel párosult s kigyújtá a lelkesülés tüzét, mely nemsokára esodákat mivelt. A vitézek az éjjel vallás-gyakorlatok közt tölték el, meggyóntak és magukhoz vették az Úr vacsoráját; ősi szokás szerint új inget öltének magukra, mintha a legnagyobb ünnepnek néznének eléje. S midőn a nap kelőben volt, több mint 100 ezer harczos, élet-halálra kész, térden fogadá a papok áldását; a csodátévő wladimiri szűzanya képe, mely Oroszország múltjában oly nevezetes szerepet játszott, végig hordoztaték a sorok előtt, mialatt a bajnokok zokogva vetek búcsút egymástól. Az elszántság és lelkesedés tetőpontjára hágott. Egyszerre a főhadvezéri sátor, Kutusow feje felett egy sast lehete keringve megpillantani s a katonák léget rengető örömrivalgásba törtek ki, a ragadozóban a győzelem biztos jelét látta mindenki.

A reggeli órákban kezdetét vette az ütközet borzasztó ágyúzással; 1200 vastorok dörgötte a halált itt is, túl is, a szörnyű morajt száz kilométernyi távolságban lehete hallani. Ney, Davoust, Junot és Murat egész erővel támadják meg a balszárnyat, míg Eugen olasz alkirály a középpontot ostromolja. De az oroszok vitézül megállják helyüket s az első támadást hévvel visszaverik. A harc leginkább az erődítések körül dúl, melyeket a francziák kemény tusa után elfoglalnak. Napoleon és Murat beékelik magukat az orosz hadosztályok közé s az egész ellenséges sereget két részre osztják. Délelőtti tíz óra körül úgy látszott, mintha az ütközet a francziák javára dúlt volna el. Azonban Kutusow Bagration segítségére küldé Dokturowot, Szmolenszk vitéz védelmezőjét, az erősségek ismét visszakerülnek az oroszok kezébe s a harc megújul a romhalommá lőtt sánczok között. E pillanatban Napoleon előnyomulást parancsol a tartaléknak, mely szúronnyal nyomul ritka halálmegvetéssel az oroszok ellen; Murat lovasezredei fergetegképen seprik maguk előtt az orosz gyalogságot, mely a végső pillanatban négyszögbe tömörül, de nem hátrál tovább. Az erődítések másodszor is a francziák kezeibe kerülnek. Kutusow a további harc sikertelenségét belátva, a késő délutáni

órákban parancsot adott a visszavonulásra, mely jó rendben és minden elhamarkodottság nélkül ment vala végbe. Az ágyúk a késő esti órákig dörögtek, mialatt Kutusow Pszarewo irányában távozván, minden igyekezetét oda irányozta, hogy csapatait összegyűjtve, összetartva, hajthassa végre elvonulását — Moszkva felé. Napoleon, ki, miként maga mondá, nem akarta gárdáit megsemmisíttetni, nem üldözte az oroszokat . . . hiszen pyrrhusi győzelme fölért egy súlyos vereséggel, s valóban, ezen borzasztó győzelemmel veszik kezdetüket Napoleon vereségei.

A borodinói csataterőről megbízható szemtanúk borzasztó részleteket jegyeztek fel. Több mint 100 ezerre ment mindkét oldalról a sebesültek és halottak száma. Rambaud azt mondja, hogy 30 ezer francia és 40 ezer orosz esett el; Ustrjalow az utóbbi számot 50 ezerre emeli; francia részről 49 tábornok és 37 ezredes hullott el a harcban; nem kevesebb volt az orosz főtisztek és tábornokok száma, kik közt voltak a Tutschow fivérek, Kutaisow tábornok és a derék Bagration, ki az ütközetben kapott sebei következtében halt meg . . . Napoleonnak még vagy 100 ezer harczképes katonája volt, Kutusownak valamivel több mint ennek fele; de míg az utóbbi folyton gyarapíthatta és kiegészíthette seregét, addig Napoleonnak ez sokkal nagyobb nehézségekkel járt. „Napoleon,” mondja egy történetíró, „elérte célját, de milyen árért! A borodinió erődítések és környéke oly szörnyű látványt nyújtottak, melyek minden képzelmet meghaladnak; a bejáratok, az árkok, a sánczok belseje mesterséges halmok alá valának temetve, halottakból és haldoklókból, kik, átlag 6—8 ember, egymás fölött feküvének.”

Napoleon a harcztéren maradt; Kutusow pedig szép rendben húzódott vissza; a császárnak jelentvén, hogy a hadsereg tartása kifogástalan, de visszahúzódik, hogy Moszkvát megvédje. Öt napi szomorú út után, mely idő alatt élénken foglalkoztatta a hadsereg értelmesebb elemeit Oroszország sorsa, Kutusow elérkezett a Moszkva környékén elterülő halmokhoz — Fily — hol haditanácsot tartott. Arról volt szó, hogy Moszkva megvédessék-e, avagy engedessék át az ellenségnek? A vélemények nagyon különbözők valának. Bennigsen azt mondá, miszerint szégyenletes volna Moszkvát egy lövés nélkül átengedni, s hogy Európára

rossz hatással lenne, ha látná, hogy az orosz nemzet immár nem bízik önmagában. Barclay de Tolly azon véleményének adott kifejezést, hogy, ha Oroszország fennmaradásáról van szó, úgy Moszkva olyan város, mint bármely más. Grabbe tűzérezredes úgy vélekedék, hogy dicső dolog volna a szent Moszkva falai alatt meghalni, de ezuttal nem egyedül a dicsőségről van szó; mire Eugen württembergi herceg így válaszolt: „Sokan azon véleményben vannak, hogy a becsület arra kötelez bennünket, hogy szakítsuk meg a visszavonulást; valamint a sir az ember földi utazásának czélját, úgy Moszkva az orosz harcosok sírját jelenti, melyen túl egy új élet veszi kezdetét.” Bennigsen, Jermolow, Ostermann és még többen egy utolsó ütközetre szavaztak. Miután Kutusow tábornokainak véleményét meghallgatta, e szavakkal végzé a tanácskozást: „Legyen bár jól vagy rosszul, fejemnek kell határoznia,” s ezzel kiadta a parancsot, hogy a sereg Moszkván keresztül folytassa visszavonulását. De talán mert érezte, hogy Moszkva mégsem olyan város, mint a többi, Kutusow könnyes szemekkel vonult keresztül annak egy külvárosán; meghatottságában osztozkodott vele minden vitéze. A visszavonulásra két út állott nyitva: Vladimir felé, melyen esetleg Szent-Pétervárat lehetett volna megvédeni és az út Rjezsán felé, Oroszország termékeny belsejébe; Kutusow az utóbbit választá.

Moszkva feladására és a még mindig számos és jól fegyelmezett hadsereg visszavonulására az orosz nemzet, de kívált Moszkva lakossága nem volt elkészülve. Általános volt tehát az elkeseredés, majd rémület, midőn Kutusow a rjezsáni úton elhagyta Moszkvát. Bánattal szívökben de néma megadással vonultak végig az ezredek Moszkva utcáin, majdnem nyomban követve Napoleon csapatai által, kiket azonban az utóhad derék vezére, Miloradovits, lépten-nyomon feltartóztatott. A hadsereg váratlan visszavonulása Moszkva lakosságát az első pillanatban kétségbeejtette, a levertséget gróf Rosztopsin kormányzó biztatásai sem valának képesek eloszlatni; majd egy elhatározásra jött, melyről nem tudjuk bizonyossággal megállapítani: vajjon a kétségbeeséssel párosult rémület, vagy az önfeláldozó hazaszeretet hatása alatt jött-e létre? A védtelen Moszkva összes lakossága arra határozta magát, hogy elhagyván tűzhelyét, megszokott otthonját, követi a hadsereget. Így történt s a terjedelmes

nagy fővárosa a csároknak, egy nap alatt kiürült; öregek, fiatalok, férfiak, nők, gyermekek megrakodva csekély, szállítható értékeikkel, követték a hadsereget a rjezsáni úton. Midőn Napoleon másnap bevételét tartá, a néptelen város síri esendje fogadta; a francziák császára a Kremlig lovagolva, hol megszállott, egyetlen oroszt sem pillantott meg útjában. . . . De ezzel a gyűlölet és áldozatkészség nem elégedék meg. Alig nyomultak be a francia csapatok a csárók fővárosába, midőn egyszerre több helyütt tűz ütött ki, mely óriási gyorsasággal terjedett s nemsokára lángtengerré változtatta a várost. Oltásról szó sem lehetett; a fecskendőket az előző napon Rosztopsin eltávolította s így az elem egész féktelenségében kidühöngögte magát. Napoleon rémülve és segélytelenül nézte a szörnyű pusztítást, míg a lángok a Kremlt is elérték, melynek ólomtetőzete izzó árként ömlött alá és Napoleont is menekülésre kényszerítette, ki nagy ügygyel-bajjal a Péter-palotába költözött át. Őt nap és éjjel dühöngött a tűz s csak a hatodik napon kezdett lelohadni, midőn több anyagot nem talált. A soktornyú fényes Moszkva hamú és romhalmazzá változott, alig egy tizedrésze maradt használható állapotban; csak néhány épületet a Kremlben és a Kitaigorodban kíméltek meg a lángok; ezeket pedig feldúlták és kifosztogatták az ellenséges katonák, kik haraggal távoztak az égő városból, melyben megpihenni és felüdülni reméltek, hogy a szomszéd mezőségeken üssék fel tanyájukat.

Moszkva égése és pusztulása egyike az újabb kor legmegragadóbb, egyszersmind legborzasztóbb eseményeinek; melynek leírását bírjuk Rosztopsin gróftól, mint a város helytartójától. Hatása rendkívüli volt nemcsak Oroszországra, hanem egész Európára. Moszkva hamvaiból szabadult meg Oroszország s lángjainál kezdett aláhanyatlani Napoleon szerencsecsillaga. Minden, mi ezen rémséges napok után még történt, az események következetes láncolata volt. Az orosz nemzet megrendülve vett tudomást ősi fővárosának pusztulásáról; de nem veszté sem reményét, sem bátorságát; bár sokan valának, kik a szörnyű eseményt egy csúfos béke előhírnökének tekintették. De nemsokára megjelent Sándor császárnak egy kiáltványa, mely határozottság tekintetében semmi kívánni valót sem hagyott hátra. Az orosz császár kijelenti erős elhatározását, hogy a megsértett

hazát megbosszulandja Napoleon bukásával; s hogy mindaddig nem teszi le immár a fegyvereket, mígnem elhatározását megvalósítja. „Nem olyan földre tette a hódító lábát,“ mondja a kiáltvány, „melynek lakossága megrettenve, aláztosan lábai elé tenné fejét; Oroszország nincsen megszokva, magát bárkinek alávetni; most sem fogja tűrni a szolgaságot; nem mond le törvényeiről, szabadságáról és vallásáról, hanem meg fogja menteni úgy a maga mint a többi fejedelmek és államok függetlenségét.“

A császár kiáltványa rendkívüli hatást keltett mindenfelé; mindenkit csak a haza megmentésének eszméje és a bosszú érzete töltött el. Minden rendű és rangú polgára az országnak kész volt a legnagyobb áldozatokra. A népfelkelés — opoltsenje — az egész országban lázas sietséggel szerveztetett; a tulai fegyvergyár minden hóban 7000 fegyvert szolgáltatott át a katonai hatóságnak. A moszkvai érsek és a többi főpapok nyilvános imákat tartottak, melyekben „az istentelen francziák és a vakmerő Goliáth“ legközelebbi leveretése és szégyenletes bukása helyeztetik kilátásba egy újabb Dávid által.

Napoleon és a grand armée helyzete Moszkvában és Oroszországban ezalatt pillanatról-pillanatra kétségbeejtőbbé vált. Azon harminczöt nap alatt, melyet Napoleon és serege Moszkvában töltött, a hadsereg elérte felbomlásának végső stádiumát. Az élelemhiány kórokat és nyomort idézett elő, mely ijesztő módon megtizedelte a szerencsétlen sereget, mely utoljára már csak lóhúson tengett. Napoleon nyugtalan és kínos napokat élt a czárok fővárosában, ámbár külsőleg megtartá nyugalmát és önbizalmát; s míg az inség mind rémesebb alakban jelentkezett, a francziák császára a lángoktól megkímélt Poszujakow-féle házban színpadot rendeztetett be s a Kremlben zeneestélyeket tartott, melyeken látszólag vidám élénkség uralkodott. De az önbizalom lassankint alább hagyott s helyét a legkínosabb segélytelenség váltotta fel. Egyedül Moszkvában naponként 10—12 ezerre ment a halottak száma: egész hadtestek megsemmisültek, így a bajor dandár teljesen megszűnt. Ezalatt gyors léptekkel közeledett az orosz tél minden rémeivel. Napoleon, miként egy második Prometheus, Moszkvához, dicsőségének és hatalmának sírjához vala bilineselve; egyik tervet a másik után készíté és mint kivihetlent elveté. Majd egyenesen

Szent-Pétervár ellen akart nyomulni; de erre, tekintettel az előrehaladott évszakra, gondolni sem lehetett. Majd lengyel királylyá akará magát kikiáltatni s Oroszország nyugati részét magához ragadni. Majd a tatárokat és kozákokat akarta Oroszország ellen fellázítani és Törökországot hadizenetre birni. Végre, miután az orosz jobbagyság fegyveres felszabadításának eszméjéről is, mint kivihetetlenről, le kelle mondania, békealkudozásokba óhajtott lépni Sándor császárral. De ezzel is elkésett; Sándor el volt határozva, egykori eszményét, a telhetetlen hódítót, ki még az imént egyetemes világmonarchia ábrándjával volt eltelve, meg-alázní, megsemmisíteni.

És valóban, Napoleon helyzete kétségbeejtő volt. Megfogyott, elerőtlenedett seregével erélyes fellépésre többé nem volt képes. Nyugatról mind ritkábban érkezének hírek s úgy látszott, mintha Napoleon Moszkvából kimozdulni is képtelen volna. Moszkva, Szmolenszk és Varsó közt mind sűrűbben lépnek fel az orosz repülőhadak, melyek a közlekedést a nyugattal tetemesen megnehezíték s a katonai szállításokat megghiúsíták. Ezalatt Kutusow Tarutino melletti táborából éber figyelemmel kíséri az ellenség minden mozgását. Október 18-án Winkowo mellett érzékeny csapást mért Muratra, mely a francziák előnyomulását a rjezsáni úton lehetetlenné tette; majd nyolcz nappal később Malojarszlawetz mellett vívott harcban elzárta az utat a francziák elől Kaluga felől; úgy, hogy most már csak egy út állott előtte nyitva a visszavonulásra: Szmolenszk felé, de ez sem volt már egészen biztosnak nevezhető. Most már nem háború volt, mi következett, hanem irtóharcz a gyűlölet és kétségbeesés minden eszközével. A parasztok mindenütt csoportosultak, hogy elállják útját a kitakarodó ellenségnek, mely már nem volt többé harczképes. Kurin Gerazim, pawlowói parasztgazda közel hatezer embert gyűjtött maga körül, hogy „a hazáért és a szüzanya templomaiért harczoljon.“ Elgondolható, mily kegyetlenségeknek és kínzásoknak voltak azon szerencsétlenek kitéve, kik élve kerültek a felbőszült pórok kezei közé: szemtanúk feljegyezték, miszerint nem ritkán élve hantolták föld alá foglyaikat. A borovszki kerületben 3500 katona körülvétetett a parasztoktól és egytől egyig felkonczoltatott. Még a nők is védelmére keltek hazájuknak; Waszilissza, egy pórno, házról-házra járt, buzdított,

fenyegetett, s ha az ellenség közel volt, fegyvert ragadott, hogy gyűlölete és bosszúja kielégítést nyerjen. Durova Nadesda, egy nemes hölgy, lelkesítő példája által buzdította részvételre az előkelőbb köröket. Minden mozgásban volt; mintha a földből bujtak volna elő, úgy szaporodtak Oroszország védelmezői óráról-óra, pillanatról-pillanatra; míg az idegen harcosok száma ugyanazon arányban fogyott, lelkesedésük lelohadt s a legszörnyűbb kétségbeesés, segélytelenség és reménytelenség vett erőt rajtuk.

A tél úgy látszik elébb köszöntött be, mint máskor. Október 13-án erős havazás állott be, mely Moszkvát és környékét fehér lepelbe burkolá. Borzasztó intelem volt ez, melyet Napoleon nem hagyhatott figyelmen kívül. Október 18-tól egész 23-áig 90 ezer harczképes katona hagyta el Moszkvát, 600 ágyúval, 2000 szekérrel, melyek löport és egyéb hadieszközöket szállítának s mintegy 50 ezer harcztábornok, beteg, hivatalnok, nők, színészek stb. Mortier tábornagy, mint az utóhad parancsnoka, utolsónak vonult ki Moszkvából. Mielőtt a régi ezárok fővárosát kiüríté, légre röpté Erzsébet császárnő palotáját, a megváltó- és szentháromság-kapukat s a Rettenetes Iván tornyát; sőt a Kreml egyes részeit, mely itt-ott erős repedéseket mutatott. Ez volt a francziák búcsúja Moszkvától, mely a szerencsétlen hadsereg visszavonulásában elég borzasztón bosszulta meg magát.

Az út Moszkvától Szmolenszkig a szüntelen harcok, a hideg és a legborzasztóbb nélkülözések által jellemeztetik, mely a grand armée töredékeit valóban kétségbeesítő próbára tette. Ney — a borodinói nap óta Duc de la Moscava — és Eugen olasz alkirály a visszavonulók előhadát képezvén, Miloradovits csapatai által elvágattak Davousttól, ki velük egyesülni szándékozott. November 12-én borzasztó hidegben, — a hőmérő már ezen napokban 18° R. mutatott — Wjézma mellett heves harc fejlődött a Szmolenszkbe vezető útért, alig 12 ezer francia 40 ezer orosz ellen vívta a kétségbeesés harczát — és győzött. Ezen nappal veszi kezdetét a grand armée töredékeinek legszörnyűbb insége és küzdelme az elemek, a fegyverek és az éhség ellen. Leírhatatlan azon nyomor és szenvedés, mely lépten-nyomon megapasztá a visszavonulók számát. Krasznoje közelében Davoust-t egész csapataival körülfozták az oroszok, Napoleon gárdaival sza-

badította őt ki kétségbeesítő helyzetéből. Ney, ki most az utóhadat vezette, november 19-én 10 ezer emberrel vívott 60 ezer ellen élet-halálharczot, míg magát az ellenség vas-karjai közül ki tudá szabadítani. Szmolenszktől Krasznojeig 26 ezer elmaradott és az útszélen visszamaradt beteg és sebesült lelte halálát a fagytól vagy Kutusow üldöző csapatainak fegyverétől; a hóban és a járatlan utakon 208 ágyú és mintegy 5000 társzeker maradt vissza. Hogy az inség és zavar annál nagyobb s az emberek helyzete annál kétségbeesítőbb legyen, borzasztó hóviharok dühöngtek a szarnati síkságokon végig, melyek elboríták az utakat s hideg sirba temették a menekülő szerencsétlenek, kimerültek, sebesültek vagy eltévedtek ezreit. Kiváltképen borzasztók voltak a délvidékiek: olaszok és spanyolok szenvedései, kik az éjjeli tábornoknál dideregtek, hogy továbbvánszorogva összeessenek és a farkasesordák zsákmányává legyenek, melyek sűrűn követték a visszavonuló sereget.

Kutusow és Sándor császár haditerve szerint voltaképen az egész francia seregnek Napoleonnal együtt Oroszországban kellett volna megsemmisülnie. Ily célból az éjszakai téllal szövetkezve, a Berezina folyón való átkelést Borizow közelében meg kellett volna akadályozni, mi annál könnyebbnek látszott, minthogy ezen folyó magas partok között jégtábláktól borítva erősen zajlott. Hogy a terv annál biztosabban sikerüljön, éjszak felől két hadtest rendelték a Berezina mellékére, az egyik Tsitsagow, a másik Tormasow tábornok vezérlete alatt. A császár megparancsolá Tsitsagow tábornoknak, hogy támadja meg a Schwartzenberg herczeg alatt álló ausztriai-szász hadat és igyekezzék azt Galicziába átszorítani; ezalatt Wittgenstein tábornok a francziákat Polotzkból kiűzvén, a Berezina felé szorítaná s így elzárná Napoleon előtt az utat. Úgy látszott, mintha a terv megvalósulna. Tsitsagow, Sacken tábornoktól támogatva, sikerrel harczolt Schwartzberggel és akadálytalanul eljutott a Berezinaig; Wittgenstein Oudinot marsall felett fényes győzelmet aratott, azután Saint-Cyr marsallt kiűzte Polotzkból, Victort pedig elvágva a főhadtól, tétlenségre kényszeríté.

Igy közeledett Napoleon a Berezinához leapadt, kimerült, éhes seregével, mely már alig rendelkezett néhány szakasz lovassággal; megsemmisülése bizonyosnak látszott. Előtte

Borizowban Tsitsagow pihent hadai állottak, sarkában követé őt Platow kozákekredeivel, továbbá Jermolow és Miloradovits, baloldaltól Kutusow, jobboldaltól Wittgenstein szorongatta, a menekülés lehetetlennek látszott. Egyszerre borzasztó — 26 fok — hideg után váratlan gyorsan olvadás állott be, mely a Berezina jegét mozgásba hozta és az átkelést lehetetlenné tette. Napoleonnak ez utolsó pillanatban sikerült Oudinot és Victor seregeivel egyesülni, mi által az ellenség borzasztó nyomása daczára eljutott a Berezina partjára november 15-én és minden várakozás ellenére, bár borzasztó veszteséggel, átkelt a zajló folyón és egész Wilnáig eljutott. Az oroszok a hibát Tsitsagownak tulajdonítják, kit a francziák kiszorítottak Borizowból, ámbar Kutusowot több vád terhelhetné, mert tartózkodó természeténél fogva vonakodott Napoleont nyílt ütközetben megtámadni, holott erre elég alkalom kínálkozott, még mielőtt Oudinot és Victor csapataival egyesülhetett volna. Az orosz hadviselés minden segélyeszközeivel és katonáinak elszántságával sem volt képes a francziák átkelését a Berezinán megakadályozni, mely Studianka közelében november 26—29-ike közt ment végbe. A kétségbeesés győzelme volt ez az elbizakodottság és fejetlenség fölött, mely e pillanatban az orosz hadviselést jellemzé. A grand armée maradványa, 40 ezer ember állott szemben a rajongásig felizgatott oroszok 140 ezrével, mely nem volt képes megakadályozni Napoleon és seregének átkelését. A franczia hadsereg egy része lengyelekből állott, kik makacs kitartással vették körül a francziák császárat, kit megszoktak hazájuk és függetlenségük visszaállítójának tartani. S ki tudja, mily lefolyást vettek volna az események, hogyha Napoleon orosz hadjárata előtt visszaállítja vala a Piastok és Jagellok trónját... Túl a Berezinán Napoleon elvált a hadseregtől, hogy Párisba siessen, a főparancsnokságot sógorára, Murat nápolyi királyra ruházván át.

Midőn a menekülő had töredékei Wilnába, a régi lithván fővárosba érkezének, oly borzasztó jelenetek játszódtak le, melyek leírását hiába kísérténők meg. A kiéhezett katonák örült hévvel estek neki a házaknak, hogy azokat kifosztogassák... Egyszerre három oldalról ágyúdörgést lehet hallani; három orosz dandár volt, mely a visszavonulók nyomában, azokat a legvégső veszedelemmel fenyegette.

Egyedül Ney lélekjelenlétének tulajdonítható, ki 4000 emberrel állotta útját az oroszoknak, hogy a katastropha elkerültetett. De midőn Ney tovább vonult a Njemen felé, a Wilnában visszamaradt betegek, sebesültek és egyéb franczia menekültek a legborzasztóbb sorsnak néztek eléje. A házak telve valának ilyen szerencsétlenekkel, kiknek most vadállati módon estek neki a boszútól lihegő oroszok és zsidók. Kívált az utóbbiak hajmeresztő kegyetlenségekre adták magukat: a betegeket és sebesülteket az ablakon keresztül dobák az utcára; zsidó nők, nemük gyalázatára, lábbelijök sarkaival tiporták halálra az elesigázott bajnokokat, kik halhatatlanná tették emlékezetöket győzelmeik által a véres harczmezőkön. Mellettük a kozákok valának a legkegyetlenebbek, kik állati kéjjel gyilkolták halomra a védteleneket... Alig volt túl a hadsereg a Berezinán, midőn az olvadást roppant hideg váltotta fel; a hőmérő majdnem állandóan 25—30° R. mutatott s az úton Berezinától Wilnáig sűrűn heverték a halálra dermedt vitézek holtteste. Hasztalan kísérté meg Napoleon seregét rendbe hozni, fegyelmezni, ezen sereg többé nem létezett... E pillanatban vált meg Napoleon szerencsétlen bajtársaitól s csak Coulaincourt és Duroctól követve folytatta szomorú útját Párisba, hol ezalatt mindenki a legnagyobb izgatottsággal leste a híreket az orosz harcztérről.

Napoleon 700 ezer emberrel indult meg Oroszország ellen; de a grand armée a tartalékokkal együtt meghaladta az egy milliót. Ezen hadseregben 356 ezer volt a francziák száma, míg a többi szövetséges nemzetiségeké 322 ezerre ment. A francziák közé számítottak ezen emlékezetes időszakban: belgák, hollandok, hannoveriek és piemontiak. A lengyelek száma, kik trónjuk visszaállítása reményében ragadtak fegyvert — 60 ezer embert tett. S ezen roppant hadseregből alig érkezett több 20 ezer embernél a Njemenhez; a többiek, a poroszok és ausztriaiak kivételével, kik mint Oroszország szomszédai nagy részt áthúzódának a határokon nagyobb veszteségek nélkül, mind elvesztek: az oroszok fegyvere alatt, betegség, éhínség, fagy stb. következtében, közel 200 ezer pedig mint fogoly maradt vissza Oroszországban. Ezer ágyú, száz zászló és sas és megmérhetetlen sokaságú hadikészletek képezték a zsákmányt, mely az oroszok kezében maradt. Az 1812. évi karácsony

ünnepét nagy örömben ülte meg egész Oroszország; mert ezen napon egyetlen fegyveres ellenség sem állott többé orosz földön.

Oroszország megszabadult a fenyegető veszélytől; de áldozatai óriási összegeket tüntetnek fel úgy emberéletben mint nemzeti vagyonban. Függetlenségét és dicsőségét drágán fizette meg; 400 ezer rendes harcosainak száma 40 ezerre apadt le; nagy volt azok száma is, kik az égő városokban és falvakban veszték el; vagy kik az inség sokféle nemeinek estek áldozatul. Egyedül a szmolenszki kormányzáság területén 60 ezerrel apadt le a lakosság lélekszáma. Kiszámíthatatlan volt a kár ingatlanokban, történelmi és műkincsekben, melyek elvesztek. A magánosak kára egyedül a moszkvai kormányzáságban 280 millió rubelre becsültetett.

Napoleon legyőzhetetlenségének nymbusa az orosz harcmezőkön szétfoszlott; Európa és népei fellélekzettek . . . a szabadság, de nem a szabadság órája közeledett. . . .

Tizenkilenczedik fejezet.

I. Sándor császár. (Folytatás.) 1801–1825.

Oroszország a francia invasio után. — A harc megújulása. — I. Sándor és I. Napoleon. — Napoleon magatartása. — Szövetség Ausztriával. — Coalitio Napoleon ellen. — Napoleon újabb győzelmei. — A lipesei napok. — Sándor a coalitio feje. — Napoleon visszavonulása. — A frankfurti tanácskozások. — A szövetséges hadak Franciaországban. — Napoleon létérti küzdelme. — Páris ostroma és megvétele. — Napoleon első lemondása. — A bécsi congressus. — Napoleon visszatérése Elba szigetéről. — A waterlooi ütközet. — A szövetségesek ismét Franciaországban. — Napoleon második lemondása. — A királyság visszaállítása. — Orosz invasio. — A szent szövetség. — Újabb tanácskozások. — Harc a forradalom ellen. — A hetaeria. — Capodistrias és Ypsilanti. — Görögország felkelése.

I. Sándor Oroszország felszabadításával visszanyerte uralmának hatalmát és tekintélyét az európai népek szemében. De a császár józansága és békeszeretete a harag és felháborodás fölé kerekedett, mihelyt a fenyegető veszély olvonult; s tekintve Oroszország nagy kárait és áldozatait, meghitt tanácsával együtt arra határozta magát, hogy nem teszi újabb próbára a szerencsét és békét köt Napoleonnal, hogyha ez méltányos feltételeit elfogadni hajlandónak mutatkozik. Azonban az események úgy fejlődének, hogy a császár békülékeny hangulata nem talált visszhangra sem a külföldön, sem Oroszországban. A szikla megmozdult, lejtőre jutott és feltartóztatni többé senkinek nem állott hatalmában. Európa felszabadítása a francia lidércnyomás alól, ez volt a jelszó, mely a Njementől a Rajnáig s Hamburgtól egész Napolyig felhangzott, s melynek hatása alól senkisémm vonhatta ki magát. Oroszország császára tehát újból háborúra készült s nagy művében lelkes segítőtársra akadt a nemzet általános lelkesülésében és ritka áldozatkészségében.

Alig vonultak ki a francziák Varsóból és Lengyelországból — csak néhány erősségekben maradt még helyőrség vissza — midőn a tartományt ellepték az orosz hadak és Sándor császár alkudozásokat kezdett Poroszországgal, mely a maga részéről ugyanazon időben Napoleonnal is érintkezést keresett. A porosz király követe, Knesebeck, álruhában érkezett a császár főhadiszállására, nehogy a francziák gyanúját felébressze, ki Stein és Anstett személyében jelölé ki megbízottjait. Így jött létre 1813. évi február 28-án a kalisi szerződés Orosz- és Poroszország közt „a porosz királyság visszaállítása céljából azon határokon belül, melyek mindkét állam békéjét maradandóan biztosítandják.” Oroszország 150 ezer, Poroszország pedig 80 ezer ember állítására és arra kötelezte magát, hogy csak egyetértőleg fog Napoleonnal a jövőre nézve alkudozásokat kezdeni. Márczius 17-én Wittgenstein alatt megérkeztek az első orosz ezredek Berlinbe és III. Frigyes Vilmos megízené a háborút Napoleonnak; egyszersmind kiadá ismeretes kiáltványát: „Népemhez és hadseregemhez,” mely gyújtó hatással volt a német nemzetre, melyet az ú. n. nemzeti vagy szabadságharczra lelkesített. Két nappal később Blücher a porosz hadakkal bevonult Szászországba. Nemsokára létrejött a breslauer szerződés is, melyben Poroszország és Szászország elhatározzák, miszerint fegyverhez szólítják az egész német nemzetet, a haza felszabadítása céljából az idegen járom alól; azon német fejedelmek, kik a felhívást visszautasítanak, országaiktól megfosztatnak. Ezzel a rajnai szövetség feloszlása kimondatott s egy ideiglenes kormánytanács felállítása helybenhagyatott, mely a felszabadított részek ideiglenes kormányát eszközözlendő vala. Egyidejűleg elhatározatott, hogy az egész német nemzet fegyverhez szólíttassék a közös haza védelmére.

Időközben Napoleon sem volt tétlen; már deczember havában hozzáfogott egy új hadsereg szervezéséhez és tavasszal már ismét 450 ezer emberből álló sereg felett rendelkezett, melynek azonban két lényeges gyengesége volt. Az új hadsereg többnyire újonczokból és oly fiatal emberekből állott, kik az elpusztult harczias nemzedéket távolról sem pótolták. A rajnai szövetség — Szászország kivételével — még nem volt tisztában magával jövőendő magatartása iránt és erősen fegyverkezett Napoleon fel-

hívására. Nagy előnyére szolgált Napoleonnak, hogy még néhány Elba, Odera és Visztula melletti erősséget francia őrségek tartottak megszállva; így Thorn, Danzig, Glogau, Küstrin, Stettin, Plock, Stralsund és Modlin. Midőn május első napjaiban ismét megjelentek a francia katonák Németország szívében, midőn Napoleon katonai lángelméje még egyszer felragyogott régi fényében és Lützen és Bautzen mellett döntő diadalt aratott szövetkezett ellenségei felett, a világ, mely már Napoleon bukását hirdette, még egyszer megdöbbsent és habozott a harczot a háborúk óriásával folytatni. Orosz- és Poroszország alig megkötött szövetsége ingadozni kezdett; Ausztia, mely még nem vallott színt, a valóúton állott. II. Ferencz császár végre hajlandónak nyilatkozott, Velence és az illyriai királyság átengedéseért veje mellett egész erejével síkra szállani. Poroszország senkiben sem bízván, zsémbelt és bosszút forralt a francziák ellen, kik e pillanatban másodszor is megszállották fővárosát, Berlint.

S mialatt Európa két véglet közt ingadozott s hol Napoleon mellett, hol ellene izgatott, egyedül Oroszország és uralkodója volt tisztában önmagával és céljaival. Sándor császár el vala határozva Napoleon lemenését teljessé tenni s nagy erővel fegyverkezett, hogy a döntő pillanatban Európa felszabadításáért síkra szállhasson. A hadsereg fővezérségét maga Sándor császár tartá fenn magának, míg a tényleges vezérlet Kutusow kezébe volt letéve. Az 1813-ik évi január 1-jén Merets mellett átlépte az orosz hadsereg a Njemen folyamot és február első napjaiban már az Odera mellett lengtek az orosz zászlók. De végre, legalább egyelőre, eldült a koczka, a lützeni és bautzeni vereségek lehűték a német nemzet harci hevét, s fejedelmeinek nagy része továbbra is megmaradt a francia császár zsoldjában. A bautzeni véres nap Oroszországnak is nagy áldozataiba került és seregei a Spree mellékéről egész az Oderáig visszamentek.

Azonban Napoleon várakozása, hogy II. Ferenczet egészen magához bilincselje, nem ment teljesülésbe; a sokat megpróbált uralkodó nem akará sorsát vejének szeszélyes és bizonytalan szerencséhez kötni, s azért már a bautzeni ütközet előtt bizalmas érintkezésbe lépett I. Sándor császárral. II. Ferencz át volt hatva azon szándéktól, hogy

lealázott és megeseonkított hazájának és birodalmának visszaadja régi nagyságát és hatalmát; nem bízott többé Napoleon uralmának állandóságában s szövetséges után nézte magát körül. Még alkudozásban volt az orosz császárral, midőn híre érkezett, hogy Spanyolország fellázadt, elűzte Bonaparte-házi királyát és Anglia segítségével épen visszaállítandó vala függetlenségét. Ezen, következményeiben nagy horderejű esemény alapján megrázkódtatta Napoleonnak hatalmát, mely az orosz hadjárat szerencsétlen befejezése óta amúgy is csak mesterséges módon volt fenntartható. Ausztria és Oroszország most szorosabban egymás mellé állanak; az alkudozások gyorsabban folytak és kedvező befejezést helyeztek kilátásba. Stadion gróf mint II. Ferencz megbízottja az orosz, Bubna báró pedig a francia császár főhadiszállására küldettek; az utóbbi a legnagyobb határozottsággal kijelenté Napoleonnak, hogy ura, a császár készen áll a háborúra, ha a francziák császára figyelmebe nem veszi jogos követeléseit. Mielőtt II. Ferencznek válaszolt volna, Napoleon tisztába szeretett volna jönni az orosz császárral, s hogy régi jó viszonyát lehetőleg helyreállítsa, Coulaingourt-t külön megbízatással az orosz főhadiszállásra küldé. Azonban Sándor mitsem akart tudni Napoleonról és követe elhagyta a táborát, a nélkül, hogy az uralkodó által fogadtatott volna.

Most már Sándor és Ferencz császárok meglehetősen tisztában voltak a helyzettel, s Bubna az utóbbi nevében a következő feltételeket terjeszté Napoleon elé: 1. A varsói nagyhercegség megszüntetése és Lengyelország felosztása Oroszország, Ausztria és Poroszország közt. 2. Poroszország visszaállítása, lehetőleg az 1805-iki határaival. 3. Velence és Illyria átadása Ausztriának. 4. A német hanza-városok visszaállítása. Végre 5. A rajnai szövetség feloszlata. Előre látható volt, hogy Napoleon, ki még mindig nem akart számolni a megváltozott helyzettel és körülményekkel, apósának ultimátumát a legnagyobb felháborodással fogja fogadni. S valóban úgy volt és Bubnának a legnagyobb fáradságába került a mindig ingerült fejedelmet nyugodtabb felfogásra rávenni.

Napoleon kiváltképen szenvedélyes haraggal volt eltelve Ausztria iránt, melynek uralkodóját hálátlannak és következtelennek nevezte. Csak nagy nehezen volt rávehető,

hogy egy Prágában tartandó összejövetelre megbízottakat küldjön. Napoleon Coulaingourt-t és Narbonne-t azon utasítással ereszté útnak, hogy Ausztriának „egy falvat se engedjenek át, mert legközelebb megfenyítésére készül a lázongó lothringiainak.” Oroszország ellenében több jóakaratot tanúsított; csak hogy ezzel Sándor császárnál immár semmit sem tudott elérni. A szövetkezettek annál inkább fokozták igényeiket, mennél makacsabb ellenállást tanúsított; a viszonyok annyira megváltoztak egy év alatt, hogy most már Napoleon volt kénytelen tágitani, nehogy a hűrt túlságosan megfeszítse s újabb szakadást idézzon elő. A hosszas és ingerült hangulatban lefolyt tárgyalások folyamában végre Napoleon hajlandónak nyilatkozott a varsói nagyhercegséget eltörölni és Illyriát Ausztriának átengedni. De immár késő volt, mert a szövetségesek augusztus 18-án kijelentették, hogy az ajánlatot nem fogadják el és fegyverhez nyulnak.

Oroszország és Ausztria mellé állottak e pillanatban Poroszország és Svédország is, úgy, hogy a szövetséges haderők három erős hadtestben tömörülének, összesen több mint 500 ezer harcossal. Az *éjszaki hadsereg*, mely oroszok, svédek és poroszokból állott, 130 ezer embert számlált Bernadotte vezérlete alatt és a Havel folyó mentében volt felállítva. A *sziléziai hadsereg* oroszok és poroszokból 200 ezer harcossal Blücher vezérlete alatt az Odera mellett táborozott. Végre a *cseh hadsereg* 130 ezer vitézzel — oroszok és ausztriaiak — Schwarzenberg herceg parancsnoksága alatt a cseh főváros szomszédságában állott harcukészen. Feltűnő, hogy ámbár Oroszország szolgáltatta a szövetséges hadsereghez a legnagyobb számot, a három hadtest közül egyik sem állott orosz vezénylet alatt. Konstantin nagyherceg, továbbá Barclay de Tolly, Ostermann és többen az orosz hadsereg kitűnőségei közül mind idegen parancsnokság alatt szolgáltak. Azonban ezen látszólagos mellőzést jó részt kiegyenlité az, hogy I. Sándor császár az összes szövetséges hadak fővezéri czímét viselé, minthogy koronás szövetségesei közül egyik sem szállott ezuttal személyesen síkra. Kutusow az öreg hős és Souwórow egykori bajtársa még az ellenségeskedések megkezdése előtt elköltözött az élők sorából.

Ezen roppant erővel szemben, mely miként egy vas

kör mind szűkebbre szorult Napoleon körül, az utóbbi nem volt képes megfelelő haderőt kifejteni. A császár személyes parancsnoksága alatt 180 ezer ember állott, kik Drezdától az Odera melletti Liegnitz-ig valának felállítva Ney, Mortier, Macdonald, Murat, Saint-Cyr és Vandamme vezénylete alatt. Vittenberg mellett állott Oudinet 70 ezer emberrel, végre Davoust Hamburgból 30 ezer emberrel közeledett.

Napoleon, ki helyzetének komolyságát mind nyomasztóbban érzé, legelőször a cseh hadsereggel kívánt végezni, melylyel augusztus 26. és 27-ik napjain vívta az ú. n. drezdai elkeseredett ütközetet. Lángelméje most sem hagyta eserben, az egyesült oroszokat és ausztriaiakat keményen megverte s mintán 40 ezer emberöket harczéptelenné tette s tőlük 200 ágyút elvett, a többi nagy rendetlenségben átkergette a cseh határszéleken. Azonban Napoleon drezdai győzelmét kevés nappal utóbb elkeseríté Vandamme veresége és elfogatása Kulm mellett Csehországban, hová őt Napoleon szemlére kiküldé, de idejében visszahívni elfeledé. A kulmi győzelem a szövetségesek szemében — mint első siker — nagy jelentőséggel bírt.

Vandamme vereségét nemsokára mások, nem kevésbé érzékenyek követték. Bernadotte az éjszaki hadsereggel Dennewitz mellett visszavonulásra kényszeríté Ney marsallt, Macdonaldot Blücher a Katzbach mellett keményen megveri, Oudinot Grossbeeren közelében kénytelen visszavonulni egy elvesztett ütközet után. A sötét hírek egymást érik és mindinkább szaporodnak. A kozákok Platow alatt már a wesztpháli királyságot dúlták és Tsernitsew elfoglalja az új királyság fővárosát, Kasselt, Jeromos király titkos levéltárával együtt. Napoleon Drezdában nyugtalan napokat élt s hasztalan igyekezett harczosainak számát megközelítőleg olyan magasra emelni, milyennel a szövetségesek rendelkeztek, kikkel élet-halálharcot kelle vívnia.

Mialatt a szövetségesek hadai szüntelen szaporodtak s Bennigsen még az utolsó napokban 60 ezer orosz vitézzel szaporitá seregüket, azalatt Napoleon harczépes katonáinak száma lassankint 160 ezerre apadt le, szemben az ellenség 300 ezerével és 1200 ágyújával. Ezen óriási sereg félkörben vevé körül a francia sereget, úgy, hogy előtte csak egy út állott nyitva: nyugat felé. Így készült elő a négy napig tartó lipesei ütközet, mely a népek harcza neve alatt fordul

elő a német nemzet történelmében. Napoleon hadserege úgy volt felállítva, hogy háttal Lipese város kapúira támaszkodott. A szövetséges seregek fővezérségét maga Sándor császár vállalta magára, ki ezen alkalommal nemcsak sok személyes bátorságot tanúsított, hanem katonai intézkedéseivel is hozzájárult a siker eléréséhez. Napoleon katonai lángelméje fényesen ragyogott ezen végzetes napokon is; az első napon, október 16-án, az ellenség túlnyomó száma daczára egy lépést sem hátrált s midőn az esti szürkület beállott, minden állását megtartá. Október 17-én némi szünet állott be, csak az ágyúk dörögtek szüntelen s a szövetségesek a döntő pillanatra minél több erőt igyekeztek maguknak gyűjteni. Másnap, 18-án, az ütközet mindkét részről nagy hevességgel megújult, a levegőt az ágyúk egy pillanatra sem szünetelő moraja tölté be, mintha ég és föld összeszakadni készült volna. E napon, a harc közepette, a szászok elhagyták Napoleont, mi végzetes hatással volt a borzasztó harc kimenetelére; mindazonáltal az esti órákig ingadozni látszott a szerencse. A vitézség és lángész harczott itt ezerféle segédeszközeivel a nyomasztó többség ellen; de hasztalan, a diadal végre a számé lett és október 19-én a francia hadsereg elhagyta a harczmezőt és nyugat felé megkezdé visszavonulását.

A lipesei ütközet — a népek harcza — sorsa eldőlt s vele együtt lejárt Napoleon diadalának és hatalmának ideje. A visszavonuló hadak élén Victor és Augereau marsallok állottak; Napoleon, Ney és Marmont a gárdák között, míg Macdonald, Poniatowski és Lauriston az utóhadban. Az utóhad az időközben szétrombolt Elster hídján nem tudott többé átvonulni s 30 ezer ember és 150 ágyú az üldöző szövetségesek hatalmába került Lauriston marsallal együtt. Macdonaldnak sikerült úszva a folyó túlsó partját elérni; hasonlót kísértett meg Poniatowski is, de erői elhagyták és az Elster hullámaiban lelte halálát. Vele sirba szállott a lengyelek utolsó reménye; hazájuk felszabadulásának most már lehetősége is elenyészett. Poniatowski derék és bátor férfiú és önzetlen barátja volt hazájának, gög és nagyravágyás nélkül. Poniatowski József herezeg unokatestvére volt a gyenge Szaniszló Ágost királynak s fiatal éveiben II. József császár, majd Kosciuszko alatt harczolt. Napoleon által a varsói nagyhercegség katonai

parancsnokává neveztetvén ki, mindvégig odaadó hűséggel szolgálta a francia császárt, ki őt francia marsalli pálczával tüntette ki. Az 51 éves férfiú a lengyel királyok krakkói sírboltjában aluszsza örök álmát.

A francia hadsereg visszavonulása a lipcei harczmezőtől a Rajnáig nagy rendben hajtattott ugyan végre, de mielőtt Németországot elhagyta volna, még egy súlyos megpróbáltatáson kelle keresztülmennie. Bajorország, még röviddel előbb Napoleon szövetségese, titokban alkudozván Ausztriával, e pillanatban csatlakozott a szövetségeseihez és elhagyta a francia császárt. Bajor és ausztriai hadak — mintegy 50 ezer ember — a Majna mentében voltak felállítva s most fegyverüket váratlanul a visszavonuló francziák ellen fordíták. Wrede tábornok a francziák visszavonulását elvágandó, Hanau mellett nagy erővel megtámadta Napoleont, ki azonban a hűtlenné vált szövetséges sereget súlyos veszteséggel visszaverte és azután akadálytalanul átvezette vert és megfogyott seregeit a Rajna balpartjára.

A francziák kivonulása Németországból Napoleon uralmának végét jelenté Európa ezen részében. Ámbár az Elba, Odera és Visztula melletti várakban még mintegy 150 ezer francia őrség tartotta magát, ez csak keveset változtatott magán a tényen. A lipcei véres napok után Württemberg, Baden, Hessen-Darmstadt egymásután elszakadának Napoleontól; többen a kisebb fejedelmek közül még haboztak, de elszakadásuk immár csak idő kérdése volt. Sándor császár, a szövetkezet valódi lelke és részben intézője, a lipcei győzelmet felhasználó, arra szólítá fel szövetségeseit, miszerint haladéktalanul nyomuljanak be Franciaországba, nehogy Napoleon időt nyerjen, az ország védjerejét újból szervezni s ismét támadólag fellépve a háborút folytatni. Ajánlata azonban nem talált általános visszhangra. Ausztria nem akarta Napoleont megsemmisíteni, csak meggyengíteni, mert bizonyára nem ok nélkül attól tartott, hogy a francia császár leveretése után Európa egy másik bajjal: Oroszországgal állana szemben, mely hatalmi túlsúlyát talán még erősebben éreztetné. Mások még mindig féltek végleg szakítani azon férfiúval, ki tizenhat év óta lánghelmének erejével szüntelen győzedelmeskedett és emelkedett. De Poroszország az orosz császár mellé állott, majd Anglia is, bár tartózkodva, mert állami pénzügyei felettén rossz lábon

állottak s így elhatározottak, miszerint a szövetséges fejedelmek a majnai Frankfurtban közös tanácskozásra jönnek össze, hogy a további teendők iránt megállapodásra jöjjenek.

A frankfurti tanácskozásban Sándor császár erélyesen felemelé hangját a háború folytatása mellett; de sem II. Ferencz császár, sem kancellárja Metternich nem osztották véleményét. Ellenben III. Frigyes Vilmos megbízottjai: Blücher és Gneisenau tábornokok, uruk nevében is a leghatározottabban az orosz császár mellett foglaltak állást. Svédország Napoleon trónvesztése mellett szavazott nem önzetlen okokból. A fejedelmi tanácskozás végre a következő feltételekben állapodott meg, melyeket a francziák császára elé terjeszteni határozott: Olaszország, Spanyolország, Németország és Holland kiürítése s Franciaország régi határainak visszaállítása, miként azt a campoformio-i és a luneville-i békék meghatározták. Azonban tévedés volna azt hinni, mintha a szövetségesek ezen ajánlata őszinte és olyan lett volna, melybe mindegyik belenyugszik, hogyha azt Napoleon elfogadja vala. Napoleon jól ismerte ellenfeleit, azok kicsinyes féltékenykedését és bizalmatlanságát egymás közt; s azért kitérőleg azzal válaszolt: miszerint kész egy általános békecongressushoz hozzájárulni, mely hivatva leend a népek és államok függetlenségét úgy szárazon mint vizen állandóan megállapítani és biztosítani. Azonban úgy látszott, mintha az alkudozások ideje lejárt volna. Hollandban, melyet a poroszok egészen jogtalanul megszállottak s hol az Oránia ház hívei már is felkelést rögtönöztek; Olaszországban, és pedig Piemontban úgy, mint Nápolyban hevesen fellobogott a lázadás tüze és minden békés alkudozásoknak elvágta az útját. A Savoya és Bourbon házak régi jogaikkal léptek fel, melyeket nem lehetett a zöldasztalnál elintézni. Így nem maradt más hátra, mint a háború folytatása, most már francia területen.

Sándor császár a breisgaui freiburgi főhadiszállásáról a következő kiáltványt intézte az orosz hadsereghez, mely élénk színekben tünteti fel az uralkodó gondolkozását és érzelmeit: „Hősies bátorságtok az Oka partjairól ide vezért benneteket a Rajna mellékére; de még tovább is fog vezérelni benneteket. Atlépjük a Rajnát, behatolunk az ellenség országába, ki ellen elkeseredett és véres harczot fogunk küzdeni. Dicsőséggel megrakodva már megmenténk hazán-

kat, Európának pedig visszaadtuk függetlenségét és szabadságát. Legyen béke és nyugalom az egész földön. Virágozék fel minden állam a maga kormánya és törvényei szerint. Az ellenség, mely hazánkat elárasztá, borzasztó pusztításokat vitt vala abban véghez, de borzasztón meglakolt érte: Isten haragja földre sújtá őt. Ne utánozzátok ellenségeinket, mert az irgalmas Isten nem szereti az embertelenséget és kegyetlenséget. Inkább feledjük el, hogy mennyi rosszat tévén nekünk, ne gyűlöljük ezért őket és ne forraljunk ellenök bosszút; ellenkezőleg nyujtsuk nekik békére baráti jobbunkat. Oroszország dicsősége abban áll, hogy fegyveres ellenségét leteperi, ellenben védtelen ellenségét, a békés ártatlan lakosságot, jótéteményeivel halmozza el.“

Napoleon Coulaincourt-t bízta meg, hogy Sándor császárt Freiburgban felkeresvén, vele a békés alkudozásokat megkezdje; azonban a császár nem bocsájtá maga elé; s Coulaincourt kénytelen volt eredménytelenül visszatérni. E közben kezdetét vette a szövetségesek bevonulása Franciaországba. A szövetséges hadak száma 500 ezerre ment, melyek minden oldalról francia területre benyomulának s melyekkel szemben Napoleonnak nem volt több mint 80 ezer fegyverfogható katonája, kik a Rajna mentében Nymwegen-től egész Baselig valának felállítva. Napoleon hadvezéri fölénye a legkedvezőtlenebb körülmények közt is érvényesíté magát ellenségeinek százezrei felett. Főtörekvése abban állott, hogy Franciaország fővárosát a szövetségesek nagy tömegei ellen megvédje. Egy maroknyi haddal megtámadja és megveri az oroszokat Saint-Dizier mellett, majd Blüchert porosz veteránjaival Brienne közelében; s a szövetségesek haditanácsa már-már fejét veszti, midőn La Rothière mellett az ellenség sokszoros tömegei által Troyes irányában visszaszoríttatik. A szövetségesek nehézkességét és tehetetlenségét felhasználódó, Champeaubest mellett még egyszer érzékenyen megveri az oroszokat Olzufew vezérlete alatt február 10-én s két tábornokával együtt 2500 embert fogságba ejt. Mindig hátrálva az ellenség nyomasztó többsége elől, mindig győzedelmeskedik mégis felette; s valóban, Napoleon mint katona és hadvezér sohasem volt nagyobb, bámulatraméltóbb, mint balszerencséjének ezen emlékezetes napjaiban. Montmirail közelében Sacken orosz hadosztályai ellen harcol, melyeket Siegroth és Lapuchin tábornokok vezé-

nyelnek . . . s ismét fényes diadalt arat ellenségei felett; az oroszok 2800 embert és több ágyút vesztek . . . Majd Vauchamp mellett erős küzdelmet vív oroszok és poroszok ellen, kiket az ünnepezt Blücher vezényelt; az eredmény itt is ugyanaz volt: 2000 orosz és 4000 porosz maradt a küzdőterén és tizenöt ágyú lett zsákmányává a francia vitézségnek és katonai fölénynek.

A létérti küzdelem eme nevezetes napjaiban tündöklött Napoleon genieje legfényesebben. A szövetséges hadak egymásután kezdenek meghátrálni. Napoleon alig 50 ezer lelkesült katonával bámulatraméltó tetteket mivelt. Majdnem ugyanazon időben megtámadja és megsemmisíti Mormans mellett az egyesült oroszokat és bajorokat; Montereau mellett a württembergieket, kik még röviddel elébb oldala mellett harcoltak; Mery közelében pedig Blücher egy porosz dandárát. . .

Nem lehetett másként, mint hogy a hadjárat ezen váratlan lefolyása aggodalommal tölté el a szövetségesek hadvezetőségét. Az angol kormány Londonderry marquis-val élén azon tanácsot adá Sándor császárnak, hogy igyekezzenek Napoleonnal békét kötni, még mielőtt általa a Rajnára visszaverettetnék. A szövetségesek zavarát és tanácsatlanságát növelé azon mindenfelé elterjedt hír, hogy a keleti francia tartományok a szövetségesek háta mögött tömeges lázadásban vannak. Azonban midőn mindenki elveszté fejét, két férfiú volt, ki a kitűzött czélt most sem téveszté szemei elől: Sándor császár és Blücher. Tekinteteket nem vették le Napoleonnól s mihelyt szétszórt vagy meghátrált hadaikat ismét rendbe szedték, megújíták a támadást, mindig nagyobb erővel és határozottsággal. Alig erősödött Blücher néhány új dandárral, melyeket az éjszaki hadsereg küldött segítségére, midőn megújítá támadását. Craonne mellett 100 ezer orosz és poroszokból álló sereggel hevesen megtámadja Napoleont, kinek csak 30 ezer ember állott rendelkezésére és kemény viaskodás után hátrálásra kényszeríti; néhány nappal később Laon közelében visszaveri Napoleon minden támadását. Csakhogy ezen győzelmeket a porosz hadvezér nagy áldozatok árán vásárolta meg, melyeket jó részt az oroszok viseltek. Craonne-nál 5000 orosz vitéz hullott el, köztük Lanskoi és Usakow tábornokok; Laon mellett pedig 4000 lelte sírját. De Rheims-nél viszont Napoleon fényes győzelmet aratott az oroszok felett.

Így folyt a borzasztó harc változó szerencsével; de Napoleon genieje még mindig vakító fényben ragyogott. A szövetségesek ingadoztak további elhatározásaikban; túlnyomó volt azok száma, kik az eseményeket nem akarták a végletekig erőszakolni; egyedül I. Sándor és III. Frigyes Vilmos nem akartak a békéről mitsem tudni, míg Napoleon a francia trón birtokában volt. Az 1814. évi február 28-án a szövetséges hatalmasságok tanácskozássra ültek össze a Szajna melletti Chatillonban: Sándor császárt Razumowszkij herceg és Nesselrode gróf képviselték; míg II. Ferencz császárt Metternich herceg helyettesíté, Napoleonért pedig Coulaincourt jelent meg. A feltételek, melyeket a gyülekezet a francia császár elé terjesztett, abban összpontosultak, hogy állíttassanak vissza Franciaország 1792-iki határai; a szövetségeseknek pedig adassék meg azon jog, hogy a visszafoglalt országok és tartományok felett rendelkezhesse nek Napoleon hozzászólása nélkül. Midőn Napoleon — kit utolsó győzelmei ismét követelőbbé tévének — ezen feltételekről értesült, haraggal utasítá azokat vissza, kijelentvén, hogy sohasem fog olyan békéhez hozzájárulni, mely Franciaország természetes határait figyelembe nem veendi. Az alkudozások mindazonáltal tovább folytak, melyek alapjául Napoleon a frankfurti megállapodásokat kívánta tekinteni. Ugyanazon időben II. Ferencz császárral külön alkudozást is kezdeményezett; mely alkalommal apósának keserűen szemére lobbantja, hogy miként határozhatta el magát „a sivatagi tatárokkal, kik alig érdemlik meg az emberi elnevezést“ — az oroszokkal — oly szoros szövetségre lépni.

Minthogy időközben a szövetséges hadak szerencsésebben harcoltak, Napoleon feltételei elvették s minden a fegyver sikereitől tétetett függővé. Sándor császár a közös haditanácsban keresztülvitte, hogy a szövetséges hadak egy egységes nagy sereggé tömörülve, egyenesen Páris felé tartsanak. Napoleon megfogyott és kimerült csapataival nem volt képes az ellenséget feltartóztatni s azt tervezte, hogy a szövetségesek háta mögé kerülvén, Franciaország keleti tartományait általános felkelésre bírja. Azonban számításaiban csalódott és a szövetséges sereg visszavonulásra kényszerítvén Marmont és Mortiert, miután La Fère Champnoise mellett a francia nemzetőrséget szétszórta, nemsokára Páris falai alatt állott.

Páris ostroma és elfoglalása, az ú. n. párisi ütközet után a hadjárat utolsó nagy epizódjának tekinthető, melyben — miként az egész hadjárat alatt — az orosz hadseregnek jutott az oroszlánrész. Barclay de Tolly, ki a szövetséges hadak középpontjában állott s a romainvillei megerősített magaslatokat támadta meg, melyeket Marmont védelmezett; balról a württembergi király Vincennes-t, jobbról pedig Blücher a Montmartre-t fenyegette, hol Mortier állott a védelem élén. A harc kimenetele nem lehetett sokáig kétséges; a szövetségesek roppant katonai erejével szemben elenyésző csekély volt azok száma, kik Franciaország fővárosának védelmére sorakoztak. Az óriási többség érvényesíté nyomasztó erejét. Orlow ezredes Marmont tábornagygyal fegyverszünetben állapodott meg oly czélból, hogy Páris kapitulációja iránt alkudozások kezdezhessenek. A francia hadsereg a Loire felé húzódott vissza, hová már előbb a francia kormány és Mária Lujza császárné menekült vala; Páris nyitva állott a szövetségesek előtt, kiknek „nagylelkűségébe ajánltatott.“ Márczius 31-én fogadá I. Sándor császár a francia főváros követeit, kiknek a személy és tulajdon biztonságát megígérte, a fővárosban pedig a rend fenntartását továbbra is a nemzetőrség kezében hagyta. A szövetséges katonák nem engedték át magukat semmiféle kicsapongásoknak s a magánvagyonban senki sem szenvedett kárt. Sándor császár III. Frigyes Vilmos porosz király és az ausztriai hadak fővezére, Schwarzenberg herceg közt lovagolva tartá bevonulását Párisba.

Sándor császár sohasem volt Franciaország ellensége s minden, mit tett csak Napoleon bukására czélozott, kit az európai béke és rend konok megrontójának tekintett. Szabadelvűsége pedig — s ez bizonyára érdekes vonása a korlátlan egyeduralkodó jellemének — annyira ment, hogy a francia szenátusnak, mely összeült az idegen fegyverek zörgése alatt, azt tanácsolá, miszerint igyekezzék az országnak szabadelvű és tartós intézményeket adni, melyek a század és a nemzet igényeinek és természetének megfelelőek. Még a köztársaság visszaállítása ellen sem tiltakozott, melyet azonban maga Talleyrand képtelenségnek nyilvánított. Sándor császár a Bourbonoknak sem volt barátja, de nem voná meg tőlük támogatását, mert csak ezen a czímen lehetett a rendet Franciaországban ismét helyreállítani.

Az események most rohamos gyorsasággal követték egymást. A szenátus ápril 2-án kimondá Napoleon trónvesztését, ki a maga részéről tíz nappal később Fontainebleau-ban aláírta lemondását. Az orosz császár érdeme, hogy Napoleon a császári címmel Elba szigetét nyerte tartózkodási helyül, mert szövetséges társai az elbukott orosz-lánnak még keserűbbet szántak. Suvalov gróf bizatott meg egy vegyes kísérettel Napoleont Elba szigetére szállítani. „Fontos feladatot bízok önre” szolt a császár a grófhhoz. „de fejével kezeskedik ön nekem arról, hogy Napoleonnak egy hajaszála sem bántódjék.” Kétségtelen, hogy Sándor császár sehogy sem volt megelégedve szövetségeseivel. kiknek önző és fennhéjázó magatartása éles ellentétben állott tulajdon méltányosságával és igazságszeretetével, melyet minden körülmények közt meg tudott őrizni... Május 3-án tartá bevonulását XVIII. Lajos őseinek fővárosába, de magatartása korántsem volt olyan, mely a szövetségeseiket — kiknek trónját köszönheté — bizalommal és rokonszenvvel tölthette volna el irányában. Mintha XVI. Lajos kivégeztetése óta semmi sem történt volna, oly göggel és fennhéjázó büszkeséggel lépett fel még azok ellenében is, kik őt trónjára ültették. A Bourbonok szerencsétlensége volt, hogy a múltakból semmit sem tanultak s a jövőre nem terjeszték ki gondoskodásukat... S míg az új király otthoniasan rendezé be magát a Tuillériák palotájában, addig Sándor császár nagy hévvel és érdeklődéssel kereste fel Páris műkincseit és tanulságos gyűjteményeit: meglátogatta malmaisoni magányában Napoleon eltaszított nejét, a valóban trónra született Josephine császárnét. Sándor császár volt ezen mozgalmas napokban Páris legnépszerűbb, legbecsültebb alakja a koronás idegenek közt. De Európa sorsa Napoleon bukása után nem Párisban dült el.

A bécsi congressus kezdetét vette s a koronás főök vagy azok megbizottjai nagy számban sereglettek össze a Habsburgok régi fővárosában. Sándor császárt Nesselrode gróf, Razumowszkij herceg, Capo d'Istrias gróf és Stackelberg gróf, a lengyel ügyekben pedig, minthogy ez közös ügynek tekinteték: Czartoryski herceg és Anstett képviselték. Orosz- és Poroszország már előzetesen elvileg megállapodtak, hogy III. Frigyes Vilmos Szászország birtokáért lengyel

tartományait átengedi Oroszországnak, mi által a régi lengyel királyság, Galiczia kivételével — melyre azonban Sándor hasonlóképen igényt támasztott — egészen Oroszország tulajdonába menne át. Egyidejűleg Konstantin nagyherceg 70 ezer ember élén benyomult Lengyelországba, hogy ott a nemzeti egység címe alatt Oroszország legújabb politikájának minél több barátokat szerezzen.

Előrelátható volt, hogy Orosz- és Poroszország ezen egyoldalú megállapodása nem nyerte meg a többi hatalmasságok helyeslését; így történt, hogy Franciaország, Ausztria és Angolország külön megállapodás létrejövételének tervezetbe bocsájtkoztak egymással, mely 1815. évi január első napjaiban csakugyan létrejött, de titokban tartatott. Maga a bécsi congressus a legviszásabb képét tárta fel a különérdekekért való szenvedélyes küzdelmeknek; fennhéjázó nagyzás, alacsony önzés, kölcsönös lenézés és ármánykodás; e közben kicsapongó mulatozások és egymás, érdemen feletti tömjénezése: ezek voltak azon nagytanács kirívó jellemvonásai, mely hivatva volt, az európai népek szabadsága, függetlensége, nemzeti jogos vágyakozásai felett dönteni. Alig hogy Európát az önkénnytől megszabadították, a szövetségesek azon ponton állottak, hogy egymás ellen ragadnak fegyvert, hogy tekintet nélkül népeik érdekeire, önző terveiket megvalósítsák. Végre Sándor császár engedékenysége helyreállítá a megzavart egyetértést a hatalmasságok közt azáltal, hogy a régi Lengyelország területének tervezett egyesítéséről lemondott. A lengyel kérdés megoldásával Oroszország legfontosabb érdekei kielégítést nyervén, a congressus további lefolyásában nem bírt reá közvetlen befolyással. A legnagyobb csalódás a szerencsétlen lengyel nemzetet érte, mely Napoleon hitegetései következtében szabadságának és függetlenségének visszaállításáról álmodozott, s e helyett most védtelenül ki volt téve új urai korlátlan önkényének. Szerencséjére a lengyel nemzetnek, Sándor császár nemesebb emberi érzelmei megóvták az üldözésektől és zaklatásoktól, melyeknek poroszországi és ausztriai honfitársaik ki valának téve. De Lengyelország visszaállításának eszméjétől el kelle állaniok, hogyha nem akarnak vala még nagyobb szerencsétlenséget és nyomort hozni amúgyis keményen megpróbált hazájukra.

Napoleon a kis olasz szigeten mindenről jól volt értesülve, mi Európa különböző részeiben történt; nem volt titok előtte az egyenetlenség és czivakodás sem, mely a bécsi congressus tagjai közt napirenden volt. Azt is jól tudta, hogy a közvélemény Franciaországban korántsem kedvező a visszaállított királyságra nézve; mert XVIII. Lajos családjának korlátolt és rövidlátó politikájánál fogva nem értette a múltakat elfeledtetni népével; s mindent elkövetett, mi a francia nemzet elégületlenségét jelenlegi helyzetével fokozhatta. Napoleon nagyszámú híveinek és megbízottjainak azért nem került nagy fáradságukba az általános elégtelenségnek czélt és maghatározott irányt adni. Napoleon mindenképen azon fáradozott, hogy a bécsi congressus tagjai közt viszályt szítson és Sándor császárt a maga részére megnyerje. Azonban egyik irányban sem tudott sikert felmutatni s eljárásával nemcsak mitsen használt ügyének, de határozott ártalmára volt Franciaországnak.

Napoleon elhagyta Elba szigetét és visszatért Franciaországba. A nép mindenütt lelkesedéssel fogadta s tömegesen özönlött zászlója alá, melyre oly dicsőséges emlékek valának feljegyezve. Egy lövés nélkül visszafoglalta a császári trónt s midőn Párisba bevonulását tartá, XVIII. Lajosnak alig sikerült Belgiumba menekülni. Útja egész Párisig valódi diadalmenet volt, a városok ünnepélyes küldöttségekkel üdvözölték s minden arra látszott mutatni, hogy a francia nemzet készséggel fogadja vissza dicsőségének és szerencsétlenségének nagynevű képviselőjét.

Azonban a szövetségesek nem így gondolkoztak. Napoleonnak partra szállása és diadalútja Párisba villámesapás volt a sokat mulatozó és ármánykodó, de keveset munkálkodó congressus tagjaira, kik az első pillanatban megdöbbenve állottak egy tény előtt, melynek bekövetkezésére mindnyájan el lehetének készülvén. Majd egyhangulag elhatározták, hogy egyesült erővel fogják Európát megszabadítani a békebontótól. — S a szövetséges hatalmasságok 800 ezer emberrel indultak meg Franciaország ellen. Ezen óriási számban Oroszország 167 ezer emberrel volt képviselve Barclay de Tolly főparancsnoksága alatt, ki Páris alatt szerezte meg magának a tábornagyi botot s ki alatt parancsnokoltak: Rajewszkij, Sacken, Dokturow, Langeron; továbbá Szabanjew, Jermolow, Pahlen és Wintzingerode tábornokok.

Waterloo mellett eldült másodszor is a francia császárság sorsa; s Napoleon másodszor és végkép lemondott a francia koronáról. De a szövetségesek ezzel nem voltak megelégedve; végleg le akartak számolni Napoleonnal és óriási hadaik feltartóztatlan árként hömpölyögtek másodszor keresztül Franciaországon, hogy Páris felett még egyszer összeesapjanak. A szerencsétlen fővárosra most szomorúbb sors várakozott; Blücher garázda és a bosszútól lihegő hadaival úgy bánt el Párisal, mint egy rohammal megvett várossal, melyben szabad rabolni és pusztítani. Maga a porosz fővezér méltatlan és oktalan haragjában még a Jenahidat is levegőbe akará röpíteni, mely nevével Poroszország vereségére emlékezteté. A francia mügyűjtemények megraboltattak a német katonáktól, kik olesó prédának tekintették az emberi szellem és lángész megbecsülhetetlen alkotásait. Egyedül Sándor császár volt, ki a győzők jogtalan túlcsapongásait nemcsak nem helyeselte, hanem azoknak minden erejéből gátat vetni törekedett. Neki köszönhető, hogy Párisnak nem egy monumentális remeke megmenekült a teuton pusztitástól. S valóban, ezen emlékezetes napok feljegyzéseiből az tűnik ki: hogy a hirhedett orosz barbárság messze mögötte maradt a germán kulturnépeknek rombolás és oktalan pusztítás tekintetében. A párisiak Sándor császárban megvédőjüket üdvözlék Blücher és katonáinak féktelen brutalitásai ellenében, ki a rablás és sarczolás daczára még 100 millió forint hadiadót követelt a főváros lakosságától.

Oroszország mellé csatlakozott most Angolország is, nehogy a többi szövetségesek mértéktelenségei következtében Franciaország elveszítse az európai államszerkezetben eddigi nagyhatalmi állását. Sándor császár józan és méltányos politikáját erélyesen támogatta Wellington herceg, ki jól tudta, hogy az európai politikai egyensúly Franciaország nélkül nem képzelhető; s ha másodrendű hatalmassággá süllyesztetnék alá, ez csak Ausztria és Poroszország aránytalan növekedését jelentené. A politikai eszély és szükség megmenték Franciaországot területének nagyobb megcsonkításától. Politikai elv volt: Franciaországot nagyhatalmi állásában meghagyni, nehogy a többi államok adandó alkalommal minden erejüket Oroszország ellen fordíthassák. Míg a többi szövetségesek majdnem kivétel nélkül Francia-

ország területi csönkítésére törekedtek, addig Sándor császár a következő szavakba foglalá össze kívánságát: köteleztessék megfelelő hadikárpótlás fizetésére; egyelőre pedig tartassék a szövetséges hadak által megszállva. Legtelhetlenebbek valának a német szövetségesek, kik legszívesebben egész Franciaországot felosztották volna egymás közt: Belgiumot, Elaszt, Lotharingiát, Savoyát, Franche-Comtét stb. Midőn egy ily tervezet Sándor császár elé terjesztették megerősítés illetve hozzájárulás végett, az uralkodó így szólt Richelieu herceghez, Talleyrand utódjához: „Íme láthatja ön, hogy milyenné óhajtják szövetségeseim Franciaországot alakítani; semmisem hiányzik, hogy mindez megvalósuljon, egyedül aláírásom. De biztosíthatom önt, hogy ilyen okmány alá sohasem fogom írni nevemet.“ A megszállás határideje végre három évre állapítottatott meg, míg 800 millió forint hadikárpótlás megfizetésére hét esztendő engedélyeztetett. Midőn Sándor császár Párist és Franciaországot elhagyta, hogy hosszú távollét után és egészen megváltozott politikai körülmények között birodalmába visszatérjen, az orosz hadak egy része Champagne és Lotharingia tartományok megszállására 84 ágyúval visszamaradt. Az orosz sereg létszáma 27 ezerre ment, melyek Woronzow tábornok vezénylete alatt állottak, míg a polgári ügyek vezetése Alopaeus államtanácsosra és Turgenjew Miklósrá bizattak, kik Nancyban laktak s kik közül az utóbbi érdekes feljegyzéseket hagyott hátra a megszállás idejéről.

A bécsi congressus nem oldotta meg mindazon kérdéseket, melyeket az utolsó huszonöt év mozgalmas történelme felszínre hozott. Nemsokára Aachenben 1818-ban újabb congressus ült össze, mely Franciaország kívánságára jött vala létre oly czélból, hogy az idegen hadak vezettessenek ki az országból, melyek eltartása — 150 ezerre ment összes számuk — elviselhetetlen terhet róv az államra és lakosságra, s azonkívül mélyen sérti a francia nemzet érzékenységét. A congressus az európai öt nagyhatalmaság: Oroszország, Ausztria, Anglia, Poroszország és Franciaország által volt képviselve; I. Sándor és II. Ferencz császárok, valamint III. Frigyes Vilmos király személyesen megjelentek. Az első Sándor császár volt, ki Franciaország kívánságához a leghatározottabban hozzájárult és a megszálló hadak visszahívását ajánlotta szövetségesének. S

az orosz császár szava ezuttal is döntött és Franciaország megszabadult egy tehertől, melyet Sándor hozzájárulása nélkül bizonyára még hosszabb ideig viselhetett volna.

Midőn végre a régóta várt béke helyreállott s Európa a borzasztó megrázkódtatások után kipihenhetette magát, I. Sándor, békeszeretetének koronáját felteendő, egy olyan szövetség létrehozatalán fáradozott, mely teljesen megfelelt ugyan egyeduralkodói jellemének, de melyért az emberiség nem tud elismerést szavazni létrehozójának. Az ú. n. szent-szövetséget értjük, mely Sándor külpolitikájának főczélja volt s a népek általános békéjében gyökerezett; ama békében, mely kizár minden szabadságra irányuló törekvést s az uralkodó akaratába végzetszerű megadással belenyugszik. De ez a béke nem lehetett a népek eszménye, mert kezdettől ellentétbe jöve a politikai és értelmi haladás céljával és eszközeivel: a népek boldogulásának legfőbb tényezőivel. Ausztria és Poroszország készséggel csatlakoztak a szent-szövetséghez, melyet a három uralkodó egymás között és legbizalmasabb tanácsosaik kizárásával a második párisi béke alkalmával kötött és 1814. évi augusztus első napjaiban aláírt. A szent-szövetség egyébként arra szolgált, hogy Oroszország fölényét még feltünőbbé tegye.

A szent-szövetség okmánya sajátos világot vet azon idő gondolkozási világára, melyben létrejött; de egyszersmind az uralkodó érzelmi világára, ki azt kieszelte és tekintélyének súlyával megvalósította. Bizonyos mystikus hang vonul keresztül rajta, mely ma már nem félelmet szül, hanem mosolyt csal ajkainkra. Az uralkodók e szerint a következőkben egyezének meg egymással: „Valamint tulajdon alattvalóik kormányzásában, ép úgy politikai viszonyaikban egymáshoz, mindenben a szent evangelium szavai által fogják vezéreltetni magukat. Hogy az emberi alkotásoknak tartósság kölcsönöztessek s ezáltal azok tökéletlensége némileg helyreigazíttassék, szükséges, hogy az evangelium nyilatkozatai a magánéletre is teljes mértékben alkalmazást nyerjenek s hogy e felett is az uralkodó atyai gondoskodással őrkdjék. Ennek folytán közös akarattal megállapítják: hogy egy feloldhatatlan testvériségen alapuló szövetségre lépnek egymással s hogy minden időben és alkalommal segíteni fogják egymást, alattvalóikat pedig miként egy nagy család tagjait tekinteni s a testvéri szövetkezet szelleme

szerint kormányozni, a hit, a jog és a béke örökös és áldásos fenntartására."

Egy évvel az aacheni congressus után arról győződnek meg a szent-szövetség részesei, miszerint az emberi boldogság nehéz kérdését maguk az érdekeltek nélkül megoldani nem lehet. A szabadságot szűk sorompók és korlátok közé szorítani annyit tesz, mint attól az éltető napvilágot elvonni. Németországban a szabadság eszméit a fiatalság ápotta az egyetemeken, mely az államfegyelem rideg elméleteinek schasem volt barátja. Innen indult ki azon szellem, melynek a szent-szövetség hadat izent. A reactio, mely a Napoleon-korszak befejezésével és a bécsi congressussal kezdetét veszi, nemsokára megszüle a nemzeti és értelmi ellenzék, mely nem ismerte el az uralkodó korlátlan atyai gyámkodását. A német fiatalság a Wartburgon és egyebütt gyülekezik, hogy tiltakozásának nyomatékot szerezzen. A reactionárius német költő és orosz államtanácsos Kotzebue Ágost egy rajongó ifjú által orozva megöletik; hasonló sors fenyegeti a többieket is; a forradalom mind szélesebb körben kezd terjedni, egy erősebb szellő még és lángokban fellobog.

Hogy a veszedelemnek eleje vétessék, a szentszövetség tagjai Karlsbadban tanácskozássra gyűlnek össze. De az egyszer felköltött szellemet nem lehet oly gyorsan lecsendesíteni. Sándor császár a karlsbadi congressuson, egészen Metternich reactionárius szellemében, ellene nyilatkozik a népek szabad rendelkezési jogának, melynek az első párisi béke alkalmával oly lelkes szószólójának mutatta magát s azért hozzájárult oly intézkedések életbeléptetéséhez, melyek a német nemzetet minden egyéni szabadságától megfoszták. Az egyetemek szigorú felügyelet alá helyeztetek és a sajtó nyilvánulásai még inkább megszorítottak.

Azonban a németországi mozgalom nem állott egyedül. Nemsokára Olaszországból, Piemontból és Nápolyból mind sűrűbben érkeznek hírek a forradalmi eszmék terjedéséről, majd erőszakos kitöréséről. A carbonara titkos szövetekezete behálózta az itáliai félszigetet, tagjai a társaság minden rétegeiben képviselve valának. Az olaszországi események által legközelebről Ausztria volt érdekelve. Ismét Sándor császárt látjuk, ki indítatva érzi magát a távol országok megzavart békéje érdekében felszólalni s Troppauba egy

congressust hív össze, hogy az olasz forradalom terjedésének a legerélyesebb eszközökkel eleje vétessék. A sziléziai városból azután Laibachba tétetik át a congressus, hogy annál közelebb legyen a fenyegetett országokhoz, melyeknek a békét vissza akarja adni.

Sándor császár annyira ment a szent-szövetség által reá rótt kötelességek értelmezésében, hogy elhatározta, miszerint egy orosz hadsereget küld Nápolyba a megzavart béke helyreállítása céljából. Azonban a mindig féltékeny Ausztria nem jó néven vette Oroszország beavatkozását és az orosz invasiót megelőzendő, Frimont tábornokot Nápolyba küldé. Hogy mily komolyan vette Sándor császár a fegyveres beavatkozást, bizonyítja, hogy az orosz ezredek már útkészen állottak Jermolow tábornokkal, a hadsereg főparancsnokával, midőn híre érkezett, hogy küldetésük immár feleslegessé vált. Mint Jermolow egy leveléből kitűnik, maga az orosz tábornok legjobban örült annak, hogy a Nápolyban szedendő babéroktól elesett.

Azon időben, midőn a laibachi, majd a veronai congressus összeül, hogy az Európa déli részeiben mutató forradalmi mozgalmat leverje és a békét helyreállítsa, nemesak Spanyolországban, hanem kiváltképen a Balkán félszigeten felettén komoly jelek közt indul meg egy politikai mozgalom, mely nemsokára mozgásba hozza a nyugatot is. A spanyol nyugtalanságok megfékezésére elégnék tartja a fejedelmek gyülekezete Francziaország tekintélyét; ellenben a keleti áramlat sokkal erősebb hullámokat ver, s ez kiváltképen magára vonja Oroszország figyelmét.

Mióta az orosz politika II. Katalin uralkodása alatt megbolygatta, majd napirendre tűzte a keleti kérdést, de kiváltképen mióta a görögök és montenegróiak mesterségesen fellázítottak Oroszország érdekében, azóta a balkáni szlávok minden igyekezete oda irányult, hogy magukat a gyűlölt ozmán uralom alól minél előbb kivonják és függetlenné tegyék. A török uralom Európában megalakulásától kezdve nagy csapás volt nemesak a kereszténységre, hanem az általános emberi művelődésre, melynek a hordabeli nép politikai és vallási szervezeténél fogva nem lehetett őszinte barátja. Nem csoda, ha a több mint négyszáz év óta leigázott és megvetett, szolgaságra kárhoztatott keresztény

népek epedve várták felszabadulásukat. Addig, míg kívülről támaszra és hathatós segélyre nem számíhattak, ezen reménykedésük csak esekély alappal birt. Azonban mióta az orosz hadak Orlow alatt Görögországban megfordultak és orosz emisszáriusok Montenegróban és a szomszéd tartományokban is mind sűrűbben keresték fel a délszláv fajrokonokat, azóta, kivált a görögök, biztosra vették mielőbbi felszabadulásukat és pedig első sorban orosz közbenjárás folytán. Egyébiránt a görög törzsek századok óta elkeseredetten állottak szemben a törökökkel és minden alkalmat felhasználtak, hogy gyűlöletüknek erőszakos kifejezést adjanak.

II. Katalin óta a görögök sóvárgó tekintettel néztek Szent-Pétervárra és a császárnő már a kutsuk-kajnardsi-i békében kötelességévé tette a portának, hogy a görögöket vallási szertartásaikban ne korlátozza és elviselhetetlen adóterhekkel ne nyomorgassa. Ezen feltételek azután a bukaresti és jassy-i békében is szóba jöttek és újabb megerősítést nyertek. Azonban ismeretes, miszerint a törökök a szerződéseket csak nagyon ritka esetekben tartották tiszteletben, s a görögök helyzete az orosz invasio és védnökség óta mind sanyarúbbra fordult. A művelődés és felvilágosodás terjedésével a görögök még inkább átlátták elnyomatásuk jogtalanságát s az európai művelt népek példájára egyleteket, hazafias társulatokat alakítottak oly célból, hogy hazájuk sorsa felett tanácskozzván, az eszközöket előteremteni segítsék, melyekkel azon javítani reméltek. Az első ilyen politikai társulat biztonsági okokból nem Görögországban, hanem külföldön. Bécsben jött 1814-ben létre, hol görög kereskedők és tőzsérek nagy számban valának megtelepedve. Ezen titkos társulat a „hetaeria“ neve alatt volt ismeretes; célja volt a hellén népet fokozatos felszabadításának eszközzeivel megismertetni s oda hatni, hogy a keresztény államok a görög nép küzdelmes létével megismerkedvén, annak erkölcsi és anyagi támogatására vállalkozzanak. A „hetaeria“ nemsokára Európa legtöbb művelt országában elterjedett és mind több barátot és pártfogót szerzett az elnyomott népnek, s miután önkéntes adakozások folytán jelentékeny összegek felett rendelkezett, a cél, melyért alakult, nagy mértékben előmozdítá. Jótékony működésének tulajdoníthatók az első népiskolák Görögországban. Számos

tehetséges ifjút a külföldi: német és francia egyetemekre küldött, kik hazájukba visszatérvén, a művelődés és szabadság apostolaivá lettek. A mily mértékben terjedett a művelődés világa, oly arányban fokozódott a görög népben a vágy szabadabb intézmények iránt, de melyeket a török kormány vonakodott megadni.

Azok közt, kik legtöbbet tettek hazájuk felszabadításáért, Capodistrias János gróf volt, Corfu szigetéről, ki magas műveltsége és politikai jártassága folytán nagy kegyben állott Sándor császárnál, kinek, mint államtitkár, bizalmasabb tanácsosai közé tartozott. Capodistrias buzgó tagja volt a hetaerianak s Szent-Pétervárott sok barátot szerzett a görögöknek és törekvéseiknek. Capodistrias megnyerte eszméinek az orosz császárt, de nem a forradalomnak, melynek II. Katalin unokája sohasem lehetett barátja; s remélhetőleg a görögök sorsa lázadás nélkül jobbra fordult volna, hogyha időközben a hetaeria hevesebb és vérmesebb tagjai ki nem tűzik vala a lázadás zászlóját.

Ypsilanti Sándor herceg, a törökök által jogtalanul kivégzett moldvai hoszpodár fia, két fivérével együtt Oroszországban keresett és talált menedéket a törökök üldözései elől. Sándor császár Ypsilantit felvette hadseregébe és a napoleoni háborúk befejezése után, melyekben tevékeny részt vett és Vandamme elfogatása alkalmával Kulmál egyik karját is elveszté, vezérőrnagygyá nevezte ki. Ypsilanti megismerkedve Capodistriassal és a többi előkelő hetaeristával, maga is belépett a titkos szövetségbe, melynek azontúl a legnagyobb odaadással szolgált. Azonban szenvedélyes természete és azon forró vágy, hogy atyja haláláért a törökökön bosszút állhasson, elhamarkodott lépésre birták, melylyel sem magának, sem az ügynek, melynek szolgált, nem vált hasznára. Az 1821-ik évben váratlanul megjelenik Moldvaországban s egy kis csapat szabadságszerető férfitől környezve egy kiáltványt tesz közzé Jassyban, melyben a görögöket fegyverhez szólítja szabadságuk visszaszerzésére.

A görög hetaeristák, kik már maguk is türelmetlenül várták a kitörés napját, örömmel üdvözölték Ypsilanti kiáltványát és fegyvert ragadtak azon biztos reményben, hogy Oroszország és a többi keresztény államok védelmükre fognak kelni. Nem kellett sok idő és egész Görögország

lángban állott. Sándor császár épen a laibachi congressuson volt, hogy az olasz forradalom megfékezéséről tanácskozzék, midőn a görög lázadásnak hírére vette. Haragos felindulását annál őszintébbnek vehetjük, mert tudjuk, mily nagy ellensége volt az orosz egyeduralkodó minden erőszakos mozgalomnak és önsegélynek. Ypsilanti kizáratott az orosz hadseregből s a császár parancsot adott a konstantinápolyi orosz nagykövet, Stroganow grófnak, hogy jelentse ki a szultán kormányának, miszerint nemcsak távol áll elvi tekintetekből a kitört mozgalomtól, hanem ünnepélyesen kárhoztatja és elítéli azt. Ügylátszik azonban, hogy Mahmud szultán nem hitt az orosz császár őszinteségében, sőt ingerült hangon egyenesen Oroszországot tette felelőssé az erőszakos mozgalom elmaradhatatlan következményeiért.

S valóban, Görögország e pillanatban vérben úszott. Leírhatatlan a lázadók elkeseredése és a törökök pusztítása. Mintha II. Mohamed vagy I. Szelim szultán ideje újult volna meg. Sem nem, sem kor nem talált irgalomra a fanatizált müzümánok szemében; a görög patriarcha két püspöktársával együtt a húsvéti ájtatosság alatt a templomban a legkegyetlenebb módon megöletett, mindhárman a szent hajlékban keresztre feszítették. Az izgalom Konstantinápolyban, valamint a vidéki török lakosság közt oly nagy volt, hogy már-már az összes keresztények legyilkolása felett tanácskozott a török kormány. Maguk az idegen hatalmasságok képviselői a török fővárosban annyira megvalának rémülve, hogy alig merték felemelni szavukat a keresztények érdekében. Csak Anglia és kivált Oroszország tiltakoztak a tömeges legyilkolások ellen. Kivált nagy erélyt fejtett ki Stroganow a keresztények érdekében. De midőn arról győződött meg, hogy a török kormánynak nincs komoly szándéka a vérengzéseknek véget vetni, elhagyta a török fővárost és visszatért Oroszországba. A császár ilyen körülmények között elérkezettnek látta az időt a török kormányt erélyesebb eszközök alkalmazása által a szerződések megtartására kényszeríteni. Egy ukáz elrendelése egy figyelő hadtest felállítását az Al-Dunán, s minden jel arra mutatott, hogy a háború elkerülhetetlen.

De nemcsak a görögök, kiknek lelkesült szabadságköltőjét, Rigast, Ausztria a menedékjog megsértésével a törököknek kiszolgáltatta, kik őt agyonlőveték, hanem a

többi balkáni népek is fegyvert fogtak, hogy az ozmánok igáját lerázzák nyakukról. Kiváltképen Szerbiának sok oka volt a törökökre nehezteni, kik a bukaresti béke ide vonatkozó pontjait Szerbiát illetőleg nemcsak meg nem tartották, hanem kegyetlenebb önkénnyel jártak el, mint annakelőtte. Minthogy Sándor császár a szerbek függetlenségének kezeseként lépett fel az idézett békében, nem nézhette közönnyel a porta erőszakoskodásait. S midőn a takowai tanácskozás után a derék Obrenovits Milos fegyvert ragad, Oroszország részvéte és rokonszenve kísérté a szerb nép férfias mozgalmát, mely több mint egy tekintetben előnyösen különbözött a szomszéd Oláhország nemzeti mozgalmától, melyben hiányzott a czéltudatosság és hazafias készség. Ypsilanti Sándor herczeg több jóakarattal mint erélylyel és tehetséggel szervezte a mozgalmat, de a Rimnik mellett, hol egykor Souwórow halhatatlan győzelmét aratta, kemény vereséget szenved a törökök részéről, melynek folytán kénytelen magyar területre menekülni. Ausztria, híven a szent-szövetségben elvállalt köteletségéhez, mely politikájának is irányadóul szolgált, a szerencsétlen szabadsághóst a munkácsi várba záratta. A török kormány e készséget azzal viszonzozza, hogy a keleti egyház húsvéti ünnepe alkalmával a konstantinápolyi patriarchát a székestemplom kapujára felkötözteti és a hívek közt példátlan vérengzést visz véghez.

Oroszországot kimondhatatlan izgalomba ejtik a törökországi események; a közvélemény mind hangosabban követeli hitsorsosainak megvédését. S a békeszerető Sándor — a szent-szövetség okmányának szerzője, a forradalom és erőszakos önsegély leghatározottabb ellensége — háborúra határozza magát, hogy a felháborodott közérzületet lecsendesítse. De Anglia és Ausztria közbelépnek és a császár mystikus-vallásos érzülete elodázza az ellenségeskedések kitörését. Majd elemi szerencsétlenségek másfelé terelik a közfigyelmet és Sándor megelégszik azzal, hogy a török kormánytól egy határozott hangon szerkesztett jegyzékben felvilágosítást kér, melylyel egyidejűleg a háború megkezdését helyezi kilátásba. Azonban végzete, életével tetteinek is váratlan határt szabott.

Húszadik fejezet.

I. Sándor császár. (Befejezés.) 1801–1825.

Oroszország belügyei a Napoleon-korszak alatt. — A rendi intézmény. — Kegyelemosztogatás. — Új munkatársak. — Ipar és kereskedelem. — A kormányhatalom rendezése. — Első miniszterium. — A hadsereg. — Tudományos intézetek. — Szperanszkij. — Alkotmányosság csirája. — Reactio. — A reactio győzelme. — I. Sándor császár. — Gróf Eszterházy. — Az egyleti szellem és elnyomtatása. — A katonai forradalom. — I. Sándor császár jelleme és kedélyvilága. — Konstantin nagyherceg. — I. Sándor búcsúja Szent-Pétervártól. — Halála Taganrogban.

Mialatt I. Sándor császár tetters és czéltudatos fellépését a külpolitikában s a Napoleon elleni végzetes küzdelemben lehető világossággal és rövidséggel jellemeztük, ügylatszük, mintha Oroszország belügyeiről megfedekezünk volna. Azonban ezen emlékezetes időszak történelme hézagos volna, ha nem terjeszkednők ki II. Katalin unokájának belkormányzatára s azon nevezetes és sokféle intézkedéseire, melyek uralkodását több mint egy tekintetben korszakot alkotóvá tették.

I. Sándor huszonnégyévi országlása alatt és daczára a kedvezőtlen politikai viszonyoknak, Oroszország területe nemcsak esorbulást nem szenvedett, ellenkezőleg Bessarábiával, Lengyelországgal, Finnországgal és némely kaukázusi tartomány területével jelentékenyen gyarapodott. Sándor császár nemes és mívelt lélekkel nagy emberbaráti jóságot egyesített, mely sajátosság, mystikus jámborságával sok szép eszményi czélok megvalósítására ösztönz. Uralkodásának első évei telve vannak önzetlen, nemes szándékból eredett tervekkel népeinek boldogítására és az emberiség javára. Mindez intézmények czélszerűségét azok megszilárdításában kereste, s oly rendíthetetlen barátja és híve volt a jótékony kényszerrel ható fegyelemnek, hogy attól ő maga

sohasem tért el. Fellengős, mert nemes reménykedéseiben és mérsékelt vágyaiban, csak ritkán tudta eszményeit megvalósítani. — De ez nem lohasztá alá nemes tett-vágyát s minden erejéből oda törekedett, hogy az orosz nemzet erkölcsi, értelmi és munkaerejét növelje és tökélytesítse.

Első teendője trónralépése után abban állott, hogy a rendek külön jogait azon szellemben, miként azt nagyanyja megalkotta, visszaállítsa. Az 1801. évi április 2-án először jelent meg a szenátusban s felolvastatá azon öt nagyfontosságú nyilatkozványt, mely már aláírásával is el volt látva s melylyel uralkodását bevezetni szándékozott. Az elsőben megerősíti a nemesi rend minden szabadalmait és kiváltságait, melyek egy hivatalos alakban kiállított okmányban körülírvák; a másodikban a municipális jogokat, miként azokat I. Péter és II. Katalin adományozták a városoknak, egész kiterjedésükben visszaállítja és megerősíti; a harmadikban a parasztok sorsán olyképen igyekszik könnyíteni, hogy különböző terhes adónemektől felmenti és olyan tilalmakat, melyek a kisiparnak kiváltképen a vidéken hátrányára valának, megszüntetett; a negyedikben általános kegyelmet hirdetett mindazoknak, kik bírói vizsgálat alatt állottak, kivéven a gyilkosokat és rablókat; végre az ötödikben eltörölte a titkos kínzó kamrát, mely a titkos expeditió neve alatt volt hírhedt. Röviddel ezen üdvös intézkedések után a szent szynodus gyűlésén visszaállítja I. Pál császár ama törvényét, mely a bűnvádi eljárásnál a papokat és diakonokat a nyilvános megfenyítés büntetése alól felmenti. Midőn 1801. évi szeptember 15-én Moszkvában megkoronáztatott, elrendel, hogy mindazoknak, kik szabadságvesztésre vagy számkivetésre ítéltettek, de kik inkább könnyelmű hiszékenységből vagy meggondolatlanságból mint gonosz szándékból jöttek a törvénnyel összeütközésbe, szabadságuk azonnal visszaadandó. A kínzó-kamara vagy iroda megszüntetése maga után vonta a kínzás vagy tortura végleges eltörlését. A császár az egész birodalomban közzétette, miszerint elhatározott tilalma, hogy a törvényszékek bűnvádi esetek megvizsgálásánál többé a kínzást semmi szín alatt sem merészkedjenek alkalmazni; s akarata, hogy ezen, az emberi méltóságot mélyen megalázó intézménynek még a neve is kitöröltessék az emberek emlékeze-

téből. Rendeleteiben ismételve kijelenté, miszerint erős elhatározása nagyanyja II. Katalin elvei és érzelmei szerint boldogítani az orosz nemzetet.

Már említők, hogy I. Sándor trónralépésekor lassankint mind eltávolította maga mellől azon férfiakat, kikről tudta, hogy atyja Pál császár halálában részesek valának; azonban jellemző, miszerint megbüntetésüket sem nem akarta, sem meg nem engedte. S ki az érzékeny kedélyvilággal bíró uralkodó vallásos nézeteit s bizonyos túlzásra hajló természetét figyelembe veszi, valóban meglepő tapasztalatokra fog jönni. Hű munkatársai közül Czartoryski herceg lengyel főnemes talán azért szolgálta oly odaadással, mert azon ábrándban ringatta magát, hogy hazájának a jövőben még jó szolgálatokat tehet. Úgyis mint külügyminiszter, valamint a vilnai tankerület főfelügyelője a lengyel nyelvnek és nemzetiségnek mindig meleg pártolója volt. Czartoryski befolyásának lehete tulajdonítani, hogy a sajtóra Oroszországban némileg jobb napok következtek, ámbar „ő felsége irodája,” mely egyszersmind a censurát is gyakorolta, azontúl is éber szemmel kísérte úgy a bel- mint a külföldi sajtó termékeit. Különben az utazás külföldre nemcsak meg nem szorított Sándor alatt, ellenkezőleg mindenkinek szabadságában állott bármikor szórakozás vagy tanulmány céljából külföldre utazni.

Sándor császár főtörekvése, miként ezt már a közzétett rendelvényekből következtetni lehet, oda volt irányozva, hogy az orosz népben az ipari tevékenységet felébressze és fokozza. A nemességnek pedig megengedte, hogy terményeivel a külkereskedésben résztvehessen s ily célból beiratkozhatik a kereskedőcégek lajstromába. Egyuttal a papságnak megengedett, hogy fekvő birtokokat szerezhessen, oly kedvezményvel, hogy az egyháziak lakóházai mentek legyenek a földadótól és egyéb közterhektől. Hogy a kereskedők nagyobb vállalatokra buzdíttassanak, kitüntetésekben és kiváltságokban részesíttettek, beiratkozhattak a czéhbe és annak jogaiban részesültek, mi azonban nem minden esetben volt megengedve. A kereskedők első osztályából választottak az ú. n. ipar- és kézmű-tanácsosok; a második osztálybeliek rendjelek általi kitüntetésben részesültek; a harmadik osztályhoz tartozók pedig, miként a két első is, fel valának mentve a katonakötelezettség alól. Az iparos

czéheknek jogukban állott, hogy oly tagokat, kik beestelenséggel bélyegeztettek, közösségükből mindenkor kizárhattak. A koronajobbágyoknak megengedték, hogy lakatlan területeket vásárolhassanak és a kereskedők lajstromába bejegyeztethessék magukat. A parasztoknak a törvény védelmet helyezett kilátásba azon esetben, hogyha uraik által sanyargattattak. Hogy pedig a jobbágyság száma túlságosan fel ne szaporodjék, bizonyos korlátozó intézmények helyeztetek kilátásba; olyképen, hogy lakatlan fekvőségek többé magánzóknak semmi szín alatt nem adományoztattak.

Azonban ezen sokféle és sokoldalú intézkedések megerősödésére és felvirágozására szükséges volt, hogy azok a kormányhatalom czélszerű vezetése és ellenőrzése alá helyezzessenek. Ezen intézményekkel együtt kellett az államszolgálat minden ágának kifejlődnie. Azonban a Nagy Péter által száz évvel előbb szervezett különféle kamarák most már nem feleltek meg rendeltetésüknek. Az idők, az emberek és igényeik azóta nagyon megváltoztak; az érdekek és szükségletek tetemes módosítást igényeltek; az állami és társadalmi tevékenység kibővült s az elavult intézmények elégteleneknek bizonyultak. A régi kamarák tehát most már megfelelő ügykörrel minisztériumokká alakíttatták át, mint a többi mívelt nyugati államokban. Erre vonatkozólag a császár 1802. évi szeptember 8-án kelt ukázában így szól: „Miután a népek anyagi és szellemi jóléte csak úgy alapítható meg maradandóan és változatlanul, hogyha a kormány mindazon eszközökkel rendelkezik, melyekre szüksége van, hogy a nyilvánuló és következményeiben káros bajokat orvosolhassa; a rend és béke háborítására irányzott törekvéseket megszüntethesse, a nép valódi szükségleteit feltalálhassa, ennél fogva a bajok lényegéhez és természetéhez képest olyan intézményeket óhajt maradandóan létesíteni, melyek az állam alapjait megszilárdítani képesek lesznek.“ A császár a különböző kormányágak vezetésére maga választotta minisztereket rendelt, biztos és határozottan körülírt hatáskörrel; kiknek feladata volt az uralkodó, az állam és a nemzet ügyeit és érdekeit megfelelő módon képviselni. Eredetileg nyolcz minisztérium állíttatott fel; első miniszterek voltak: belügyminiszter: Kotsubei gróf; igazságügyminiszter: Dersawin, titkos tanácsos, a kitűnő költő; pénzügyminiszter: Wasziljew gróf; kereskedelmi miniszter:

Ruménzow gróf; népfelvilágosodási, illetve közoktatási miniszter: Sawadowski gróf; hadügyminiszter: Wjazmitinow tábornok; tengerészeti miniszter: Mordwinow tengernagy; végre külügyminiszter: Woronzow gróf, kancellár.

A miniszteriumok felállítása által a kormányzás és közigazgatás határozottabb és biztosabb jelleget kapott; maga a császár könnyebben befolyhatott a különböző államügyekre és azok szerves vezetésére; mi az egész kormányzási rendszernek szilárdságot és biztonságot kölcsönzött. Magától értetődik, miszerint ezzel a kormányzás kifogástalan tökélye korántsem éretett el s hogy a hiányok még tetemesek valának, melyek a jövőben javításra és orvoslásra vártak.

Magából a kor jelleméből kimagyarázható, hogy Sándor császár egyik legfőbb törekvését a hadsereg számának növelése és taktikai kiképzetése képezte. A hosszú és évek folytán alig szünetelő háborúk, melyekben Oroszország részt vett, szüntelen arra ösztönözték a császárt, hogy az ország véderejét azon színvonalra emelje, hol ez idő szerint a nyugati államok hadseregei állottak. Az Aldunán, Ausztriában, Olaszországban, a Svájcban, Hollandban, Franciaországban, mindenütt orosz seregekre bukkantunk, melyek derekasan megállották helyüket. Az orosz hadsereg fokozatosan növekedett és értelmileg gyarapodott; s dacára az óriási veszteségeknek, melyeket a napoleoni időszakban szenvedett, az 1815-ben számosabb volt, mint a szerencsétlen 1812-ben. Ezen meglepő jelenség leginkább Sándor császár fáradhatatlanságában és czélszerű intézkedéseiben találja magyarázatát; ő emelte Oroszország véderejét azon pontra, honnan döntő befolyással volt Európa ügyeire, melyek Oroszország tevékeny hozzájárulása nélkül talán egészen más lefolyást vettek volna. Sándor császár elvitázhatatlan érdeme: a győzedelmes hadsereg kiképzetése. Egész uralkodása alatt éber figyelemmel kísérte a hadsereg fejlődését, szükségait és megfelelő vezetését; s szüntelen eszközök után kutatott, melyek segítségével a tapasztalt hiányokat eloszlathatta vagy orvosolhatta. Nagy segítségére valának eszméi és tervei megvalósítása körül: Araktsejev és Barclay de Tolly; az első kiváltképen nagy érdemeket szerzett magának a tűzérés körül, míg az utóbbi két kiváló alkotása által tette nevét emlékezetessé hazája

történelmében: a hadügyminiszterium szervezése és egy tettelegesen nagy hadsereg állandósítása által.

A kormányhatóságok és a hadsereg mellett jelentékeny újítások léptek életbe kiváltképen a közoktatásügy terén, melyben nagy segítségére voltak Sándornak fiatal munkatársai, telve lelkesedéssel, sok jóakarattal és világos értelmességgel. Az egész birodalom hat tankerületre osztatott fel; a szent-pétervári, melyhez nyolcz kormányzósági kerület tartozott; továbbá a moszkvai tizenegy; a dorpat három, a német Eszth-, Liev- és Ingermanland; a charkovi tizenhat; a kazáni tizenkét; és a vilnai hat kormányzósági kerülettel. Minden tankerület élén egy felügyelő — popetsitel — állott, rendesen egy tekintélyesebb és magasabb állású férfiú, kinek feladata volt, az iskolák felállításáról, berendezéséről és felszereléséről gondoskodni. A papok kiképzetésére külön iskolák szolgáltak, melyek többnyire a gyertyák elárúsításának jövedelméből tartattak fenn. Külön theologiai fakultások voltak: Szent-Pétervárott, Moszkvában, Kijewben és Kazánban. A világiak oktatására községi és kerületi iskolák, továbbá gymnásiumok szolgáltak; tanítóképző intézetek Szent-Pétervárott és Moszkvában alapítottak. A moszkvai, vilnai és dorpat egyetemek Sándor császár alatt újból szerveztettek; Charkowban és Kazánban, nemsokára Szent-Pétervárott pedig új egyetemek létesítettek. A császár még több egyetem felállítását is tervezte, így Tobolszkban és Usztjugban, de a zavaros idők ennek megvalósításában megakadályozták. — Ezen tanintézeteken kívül még tizenöt kormányzósági és hadapródi iskola létesített az 1820. év körül.

Azonban ezen különböző tanintézetek csak lassan indultak virágzásnak; a tanítók valamint tanulók száma nagyon csekély volt; főképen azért, mert az első díjazása felettén mostoha vala és nem jutalmazta a nagy fáradságot, mely a tanítói hivatással járt. Azonfelül a tanító nem élvezett semmiféle kiváltságokat; s azért a fiatal nemesek inkább léptek a hadseregbe, hol számukra több kilátás nyílt az előmenetelre. Innen van, hogy Ustrjalow nyilatkozata szerint még a tizenkilencedik század második tizedében számos altiszt szolgált az orosz hadseregben, ki sem írni, sem olvasni nem tudott. Sándor ukázai szerint a főelemi tanodák gymnásiumoknak, a népiskolák pedig kerületi tanintézetek-

nek neveztettek. Hogy a magasabb tanintézetek látogatottságát növelje, Sándor császár elrendelése, miszerint ezentúl csak azok vétetnek fel a 8-ik és 5-ik rangosztályba — Nagy Péter alkotása — kik valamely hazai egyetemet látogattak. Utódjának volt fenntartva, hasznos és jótékony alkotásait tovább vezetni és tökélytesíteni.

Sándor császár fiatalabb munkatársai között 1806-tól 1812-ig nevezetes és befolyásos helyet foglalt el Szperanszkij, egy falusi lelkész fia, ki theológiát végzett, majd azonban a bölcészetre és mennyiségtanra adta magát s a Newszkij Sándor szeminárium legkiválóbb növendékei közé tartozott. Tanulmányai végeztével nevelő lett Kurakin herezeg házában; kinek ösztönzésére elhagyta a papipályát és Trotsinszkij titkára lett, ki a birodalmi tanács kancellárja volt. Később osztályfőnök lett Kotsubej belügyminiszter oldala mellett s ezen időben szerezte meg a császár bizalmát és becsülését. Szperanszkij úgy látszik nagy barátja volt a francziáknak s kiváltképen nagy esodálója Napoleonnak; nem csoda, ha Sándor, ki ez időben maga is a francia katona-császár bámulóihoz tartozott, tanácsadójához ezen kölesönös vonzalmuknál fogva még inkább hajlott. Azonban Szperanszkij befolyása csak addig tartott, míg ura a lángész bővölete alatt állott; és megszűnt, midőn Sándor Napoleon imádásából kiábrándult.

Azonban Szperanszkij hatévi hivataloskodása elégséges volt, hogy számos szép és hasznos eszmével ismertesse meg urát, ki ekkor egy minta-állam alkotásáról álmodott maga is; csak hogy illúzióit nemsokára eloszlatták az élet hideg tapasztalatai. Az államtitkár modern bölcész volt a szó nemesebb jelentményében s egy alaposan kidolgozott tervezetet terjesztett a császár elé, melyben a birodalmi tanácsnak az eddiginél tágasabb hatáskör helyezettett kilátásba. Ezen tervezet szerint a birodalmi tanács törvényhozó testületté alakul vala, még pedig a népképviselési jog alapján. Feladata leendett minden rendeletet, ukázt vagy bármely kormányintézkedést szigorú vizsgálat tárgyává tenni, úgy, hogy azok csak szentesítése után valának végrehajthatók. E szerint maguk a miniszterek felelősséggel tartoznak a birodalmi tanácsnak, mely négy osztályra oszlott: a hadügyre, igazságszolgáltatásra, pénzügyre, végre világi és egyházi ügyek elintézésére. Tagjai valának a

birodalom legelső méltóságai. És Sándor császár, ki ekkor még nem vetközött le eszményiességéből és minden újat és üdvöset mohón karolt fel, elfogadta tanácsosának javaslatát és 1810-ik évi január elsején megnyitá az új birodalmi tanácsot vagy törvényhozó testületet, melynek elnökévé annak megalkotója, Szperanszkij neveztetett ki, kinek kezén ment keresztül ettől kezdve minden fontosabb államügy. Egy másik, emennél még talán fontosabb terve volt Szperanszkijnak a jobbágyság felszabadítása; itt is valószínűleg francia eszmények után indult és Strojnowskit arra ösztönözte, hogy tegye közzé sajtó útján „Szerződések tulajdonosok és jobbágyok közt“ című munkáját, mely az érd ekelt körökben leírhatatlan izgalmat szült és számos tiltakozásra adott alkalmat.

Szperanszkij újításai Oroszországban, mely még mindig a régi intézmények hívének vallotta magát, nem találtak visszhangra; ellenségeinek száma mindinkább növekedett úgy az udvarhoz közel álló körökben, valamint és kívált a conservatív nemesség közt, mely sérelmesnek tekinté a jobbágyság kérdésének bolygatását. Még a kitűnő tudós és történetíró Karamsin is az államtitkár ellenségei közé állott s egy emlékiratot nyújtott át a császárnak megszívlelés végett. Az emlékirat — „Az új és a régi Oroszország“ volt a címe — szenvedélyes hangon kikel a jobbágyi intézmény fenntartása mellett és védi a régi törvényeket, míg az újakban az egyeduralkodás elvét látja veszélyeztetve. Ellenségei annyira mentek igaztalanságukban, hogy a reformert forradalmárnak bélyegezték, ki hazájának és uralkodójának veszedelmét akarja. Még a nép sem volt barátja és főképen az új adók behozatala miatt neheztelt reá. Addig, míg Sándor a Napoleon-kultus hatása alatt állott, Szperanszkij állása elég szilárd volt; de mihelyt a viszony Páris és Szent-Pétervár közt meghidegült s a császár mind szenvedélyesebb ellenfelévé vált Napoleonnak, Sándor kezdett közönyösebb, majd tartózkodóbb lenni eddigi munkatársa iránt. Most a nők is belekeveredtek a dologba és a császár nővére, Pawlowna Katalin nagyhercegnő Balasew-, Guriew-, Rosztopsin- és Araktsejew-vel szövetségbe Szperanszkij megbuktatására törekedett. A híve iránt amúgyis meghidegült császárnak most már nem kellett sok s Szperanszkij még a francia invasio előtt röviddel, mint kormány-

zósági elnök Nisnij-Novgorodba küldetett. A kegyvesztett államtitkár nagy lelki nyugalommal viselte sorsát és midőn nemsokára elnöki hivatalát is elveszté ellenségeinek fáradhatatlan utánjárása folytán, sőt rendőri felügyelet alá helyeztetett, esendesen visszavonult, hogy egy terjedelmes emlékirat szerkesztésében keressen vigaszt a császári hálátlanság ellenében. Csak hét évvel később, 1819-ben, midőn ellenségei már kezdték elfeledni, került ismét felszínre, midőn a császár által Szibíria kormányzójává neveztetett ki, hol nagyon sok üdvös és fontos intézményeket létesített és sok jóakaratot tanúsított a száműzöttek iránt. Három évvel később ismét visszakerült a fővárosba, de régi tekintélyét és befolyását nem sikerült többé visszanyernie.

Szperanszkijval eltávozott a nyíltabb és szabadabb szellem is Sándor környezetéből; azok, kik őt követték, mindenben ellentétei valának. A nemes és jóindulatú, de ingatatag jellemű császár a francia invasio után egészen megváltozott, kedélyének mystikus alapvonása mindinkább felismerhetővé vált; mint engesztelhetetlen ellensége minden forradalomnak, az uralkodói autoritást a vallás segítségével mindenhatóvá óhajtá tenni; államnak és családnak egygyé kellett volna fornia, melyben az egyén sajátos céljaival és jogaival egészen elenyészett volna. Ezen mystikus eszményi irány mind erősebb gyökereket vert és végre a szent-szövetség sajátságos tévedésére vezetett.

Szperanszkyt ellenfelei Rosztopsin, Siskow és Armfeld követték, kik nemsokára korlátlan befolyásra jutottak a császár mellett. Azonban a legtekintélyesebb az új rendszer apostolai közt a kemény és darabos, de hű és odaadó Araktsejew volt, ki már I. Pál császárnak vak eszköze volt minden erőszakos intézkedésének kivitelében. Hűsége és pontossága minden reábizottakban s azon nyers kegyelet, melylyel I. Pál emlékének adózott, csakhamar megszereztek neki I. Sándor császár kegyét, ki nemsokára legbensőbb tanácsadójává választá a szőszegény, de tetterős férfiút. Araktsejew vak, önzetlen és fáradhatatlan munkása lett a legkorlátlanabb egyeduradalomnak, befolyása és tevékenysége azért hátramenést jelentett Szperanszkij reformjaival szemben, melyeknek nemsokára minden nyomuk elenyészett a mindent nivelláló egyedi önkény előtt.

Szperanszkij bukásával diadalra jutott a reactio; a császár melancholikus hangulata és vallásos buzgósága nemcsak külsőségekben nyilvánul, hanem kiterjed hatásaiban a nyilvános ügyekre is. A francia színészet száműzetik s helyette az angol bibliai társulatok szaporodnak. A biblia ötszáz ezer példányban és 50 nyelven terjesztetik. A derék és szabadelvű Golitzyn, Szperanszkij munkatársa, ki a közoktatás ügyét feltűnő virágzásra emelte, elbocsájtatik s helyét Siskow foglalja el, Araktsejew vakbuzgó eszköze. Vele kezdetét veszi a censura könyörtelen időszaka. A kazáni egyetem a szent-szövetség szelleme szerint rendeztetett be: tizenegy tanára felmentetett és szélnek eresztetett, mert vallásosság dolgában nem valának eléggé megbízhatók. A tudomány minden ágába beszívárogtatják a vallásos erények szellemét. Így akarja a reactio Oroszországtól távol tartani a forradalom eszméit; így rendszabályozza az egyetemi fiatalságot, nehogy a német egyetemi tanulók bűneibe essék. A charkowi és szentpétervári egyetemek megtisztítottak — ez volt a hivatalos kifejezés — a forradalmi férfiaktól, a legkiválóbb tanerőktől, kiknek nem volt más bűnök, mint az, hogy többet tanultak és tanítottak — mint imádkoztak. Egyuttal szigorúan megtiltatott az egyetemeken olyan tanárokat alkalmazni, kik a nyugati államokban és kivált Franciaországban nyerték kiképeztetésüket. Ezzel kapcsolatban egy ukáz megtiltja az orosz ifjaknak a külföldi egyetemek látogatását.

Így akarta Sándor császár távol tartani a forradalmat Oroszországtól, de a következmények megmutatták, hogy célját nem érte el, hogy Oroszország épen uralkodása alatt kezdett megérni az önsegélyt jelentő erőszakra, mely magát a császárt és családját a legközvetlenebb veszélylyel fenyegette.

Egyike a legjelentékenyebb alkotásoknak, melyeket Araktsejew létesített, az ú. n. katonai gyarmatok valának, melyek Oroszország véderejét tetemesen növelni segíték. Ezen gyarmatok szervezete abban állott, hogy meghatározott kerületekben és községekben a katonák a parasztoknál beszállásoltattak, nejeik is oda hozattak, avagy ha még nőtlenek valának, a parasztok leányaival összeházastattak. Ilyen katona-falvak tehát a tulajdonképeni parasztlakosságon kívül állandó katona-családokkal birtak; együtt végezték a

mezei munkát, gyermekeiket pedig kizárólagosan a hadsereg számára nevelték. Ilyen katonagyarmatok valának a novgorodi, mohilewi, charkowi, chersoni és jekaterinoszlawi kerületekben, melyekből összesen 138 zászlóalj gyalogság és 240 szakasz lovas került ki. A katona-községek ki valának véve a polgári közigazgatás és igazságszolgáltatás alól és egészen katonai kormányzás alatt állottak.

Már II. Katalin és I. Pál uralkodása alatt megemlékeztünk a francia emigrációról Oroszországban s azon férfiakról, kik kiválóbb tekintélyben állottak az éjszaki udvarnál. Ezek közt első helyet foglalta el gróf Eszterházy Bálint, kiről Castéras emlékirataiban épen nem a leg-hízelgőbb módon nyilatkozik. Gróf Eszterházy, kinek anyagi megélhetéséről II. Katalin oly bőkezűen gondoskodott, I. Pál és I. Sándor udvaránál is szívesen látott vendég volt. Ismeretei, tapasztalatai, egy hosszú élet drágán vásárolt szerzeményei, Eszterházy grófot kellemes és tanulságos társalkodóvá tették. Gróf Thürrheim A., ki Castéras sok tekintetben rosszakaró jellemzését a maga értékére leszállítja,¹⁾ Eszterházy Bálint grófot felettén rokonszenves alakban mutatja be olvasóinak, ki mint a francia királyság megtestesült képviselője életének végeig változatlan híve maradt a monarchiának. Gróf Eszterházy Bálint László, a francia király Maréchal de camp-ja, Valenciennes és Rocroy kormányzója, egy huszárezred tulajdonosa és több királyi rend lovagja, grodeki jószágán, Wolhyniában 1805. évi július 23-án meghalt és a rownoi kath. templomban tetetett nyugalomra, hol neje, Hallwyl grófné, emléket állíttatott számára. Érdekes világot vetnek a hazájából elszármazott magyar főúri sarj gondolkozásmódjára és jellemére azon emlékiratok és feljegyzések, melyeket gyermekei számára hátrahagyott s melyekben a következőket mondja fiainak: „Je pense donc que les premiers moyens de bonheur, sort d'être d'une probité stricte et sévère, d'une bienfaisance éclairée et d'avoir peu de besoins et beaucoup de goûts; et ce qui s'oppose le plus au bonheur, est le désoenverement, la paresse, l'indécision et la fausse honte.”

Eszterházy Bálint gróf ága unokájával. Bálint gróffal,

¹⁾ Graf A. Thürrheim: „Von den Sevennen bis zur Newa.” Wien, 1879.

ki ausztriai államszolgálatban állott és 1858-ban meghalálozott, továbbá fiával, László gróffal, 1876-ban kihalt a férfisarjban, ellenben unokái s dédunokái a női ágban — Murray grófnő gyermekei — még most is élnek wolhyniai családi jószágaikon.

I. Sándor császár változatos és változékony életének vége felé ép oly keserű mint váratlan tapasztalatokra jutott, melyek arról győzték meg, miszerint gyakran a legbölcsebb elméletek nem elégségesek a világot és az embereket kormányozni. Mióta a francia forradalom elemi kitörései Európát megrázkódtatták s kivált annak déli vidékein a forradalmat állandóvá tették, azóta Oroszország sem vonhatta ki magát a világrendet felforgatással fenyegető eszmék hatása alól. Kiváltképen mióta a faj- és vallásrokon balkáni szlávok — a szerbek és a görögök — kitűzték a szabadság lobogóját és vérrel keresztelék meg a szabadság hajnalát, az orosz nép mind hevesebben kezdett lelkesülni azon eszmékért, melyek a szabadságot segíték közvetíteni.

Azonban az orosz nép csak nagyon nehezen juttathatta érzelmeit érvényre. Az egyleti szellem mindenütt az egyeduralkodó államban bilincsekbe volt verve, nyilvánulásait megnehezíté vagy egészen megakadályozá a rendőri kényszer, mely nem ismert sem kegyeletet, sem kíméletet. Mióta Lengyelország nagy része a czári birodalomhoz csatoltaték, ezen állapot némileg jobbra fordult. A lengyelek, kik századokon keresztül majdnem féktelen szabadságot élveztek s kiknek természete és véralkata nagyon alkalmasnak bizonyult a politikai conspirációkra, egy addig ismeretlen szellemet, ültettek át az orosz nép jellemébe: a forradalom szellemét, mely azóta sohasem hagyta el, ellenkezőleg fokozatos növekedőben van. Ez volt a Danaidák ajándéka, melylyel az eltiport Lengyelország meggyilkolt szabadságának szellemét kiengesztelni remélte. E szellem ma is kísért, és erősebb mint valaha; s ki tudja, ha egy varázsszó, a szabadság diadala meg nem állítja, hol éri el célját. . . .

Azonban Lengyelországban ép úgy, mint Oroszországban a politikai társulatok eszméjét csak a francia forradalom s az azt követő napoleoni időszak érlelte vala meg. Kiváltképen növelé az ellenzéki szellemet a szent-szövetség s a veronai congressus ama határozata, mely a politikai társulatok elnyomatását rendeli el. Ezen határozat folytán

Oroszországban még azon egyleteket is a felosztatás veszélye fenyegette, melyek emberbaráti célokból keletkezének. A kormány szigora talán gyéríté az egyesületek és tagjaik számát, de kétségtelen, hogy fokozta az elkeseredést és a gyűlöletet. Lengyelországban a szabadkőművesek Uminski kezdeményezésére ismét szilárdabban tömörülnek; s bár gyűlekezéseik eltiltvák, titokban mind nagyobb tevékenységet fejtenek ki. Posenben a „hazafias társaság” czímén, melynek tagjai magukat kaszásoknak is nevezték, porosz és orosz lengyelek szövetkeznek egymással hazafias célokból. Majd Wolhyniában 1823-ban a két Borissev testvér „szlávok egyesülete” czímen egy társaságot létesít, mely valószínűleg az első panszláv gyűlekezetnek vagy szövetkezetnek nevezhető. A szlávok egyesületének célja volt, egy szövetséget hozni létre a nyolcz birodalomban szétszórt szláv nemzetiségek között. Ezen egyesület hozta össze később a lengyeleket és oroszokat mint közös összeesküvőket. Nem lehetne másként, mint hogy a hatóságok a titkos egyesületeknek neszét vették és most megindult a hajszá forradalmárok és összeesküvők ellen.

Az orosz kormány, mely gyanús szemmel kísért minden jelenséget, mely magát lengyel tartományaiban előadta, a porosz kormányval egyöntetű óvórendszabályok alkalmazására határozta magát. De a két kormány mindössze csak annyit ért el, hogy az érdekeltek óvatosabbak lettek. Lukaszinski, a poseni szabadkőműves páholy mestere elfogatott, de semmi compromittáló vallomásokra rávehető nem volt. A wolhyniai szláv szövetkezet pedig még inkább emelkedett tekintély és befolyás dolgában, midőn a 75 éves aggastyán Soltyk Szaniszló is felvételé magát az egyesületbe, mely most már határozott forradalmi program megvalósításán fáradozott. A nagytekintélyű Soltyk példáját követte az ifjú Jablonowski Antal herezeg és Krzyzanowski alezredes, ki által a forradalmi eszmék az orosz hadseregbe is becsempesztettek.

Az Oroszországban karhatalommal felosztatott egyesületek tagjai azontúl is összeköttetésben maradtak egymással, sőt titokban eszméiknek mind több híveket szereztek úgy a hadseregben, mint a polgári társaságban. Alig oszlattatott fel a fővárosban 1821-ben az ú. n. „Jóléti egyesület,” már a következő 1822. évben más czim alatt

ismét megalakul és folytatja titokzatos működését. Fejei: Muraviev Nikita törzskari százados a testőrhadnál, a fiatal Obolenszkij herezeg, Turgenjew és mások. A titkos szövetkezet a második hadtest főhadiszállásán, Tulcsinban fejti ki a legnagyobb tevékenységet; innen indul ki miként egy vezényszóra a forradalom, bár számai még oly rejtekben szövetnek, hogy semmisem jut belőle a nyilvánosságra. De nemcsak itt, hanem a déli és nyugati hadtestben is mutatkoztak forradalmi elemek. A katonai forradalom vizsgálati okmányai között egész névsora található azoknak, kik állítólag vagy valóban a titkos összeesküvés részeségével vádoltattak; ezek közt kiváló szerepet játszottak Pestel Pál, Jusnewski, Muraviev Szergej, a törzskari százados rokona, Bestusew-Rjumin és még többen. A hivatalos vádiratok szerint, melyek azonban nem fogadhatók el mind hiteleseknek és megbízhatóknak, a tulcsini összeesküvők legelőször Kijewben tanácskoztak a kormányforma megváltoztatásáról és a császári család megsemmisítéséről. Ugyanazon — 1823. — évben azután azt a tervet készítették, hogy a császárt a minszki hadgyakorlatok alkalmával hatalmukba kerítik. Ha ez nem sikerülne, azon esetben a császárt a harmadik hadtest felett tartandó szemle alkalmával meggyilkolnák.

Mindezen tervek közül egyik sem került megvalósulásra s Muraviev-Apostol Mátyás, egyike a beavatottaknak, egy egészen új tervet terjesztett az összeesküvők elé. Nagy hibája volt ezen forradalmi szövetkezetnek, hogy tagjai nem tartották eléggé szemük előtt a hazafias célt s hogy erőit nagyon szétforgácsolá; továbbá, hogy Lengyelország visszaállításáról és Oroszország felosztásáról ábrándozott, még mielőtt az előkészítő lépéseken túlment volna. Az összeesküvők mindegyike a tulajdon felfogásának rabja, nem akart alkalmazkodni; szóval, hiányzott az egység az akarásban és a célban; s így nem érvényesültek az erők, melyek nagyot mívelhettek volna. Pestel 1824-ben Szent-Pétervárra jött, hogy az éjszaki és déli társulatokat egyesítse vagy legalább közelebb hozza egymáshoz, azonban célját nem érte el, mert mindegyik a maga fejét követve, mitsem akart tudni alárendeltségről vagy fegyelemlről. Pestel, a katonai forradalom egyik legkiválóbb tagja, a Wjotka ezred parancsnoka volt Tulcsinban; atyja Szibiria kormányzója volt, de

sikkasztás vádja folytán elveszté hivatalát és szerény körülmények közt elődött. Pestel ezredes az összeesküvők közt a legvakmerőbb és legvállalkozóbb volt. socialista volt a szó legteljesebb jelentményében s kész minden pillanatban a császári családot kiirtani. Forradalmár volt azon fajtából, melyet a franczia forradalmi eszmék neveltek vala nagyra. A parasztokat a jobbágybirtok felszabadításával hitegette; míg a polgári elemet a köztársaság létrejövételének eszméjével kecsegtette; mialatt társainak szüntelen azt magyarázta, hogy miként volna Oroszországban a jogegyenlőség és az alkotmányosság keresztülvihető. Egységes cselekvésre Pestel sem tudta rávenni elvtársait; annyit azonban mégis elért az 1824. év végén, hogy a fővárosban egy, 20—30 tagból álló végrehajtó bizottság alakult, mely azontúl a jelszót kiadta. A fővárosi végrehajtó bizottság élén a fáradhatatlan Rylejev állott, barátjával Bestusew-Rjumin Sándorral.

A fővárosi végrehajtó bizottság ettől fogva nagy tevékenységet fejtett ki, tagjait leginkább a testőr-tengerészet fiatal tisztjei közül nyerte, vagy olyanokból, kik sértett becsvágy vagy mellőzés folytán helyzetükkel elégtelennek valának. Az utóbbiakhoz tartoztak: Batenkow alezredes, báró Stuckheil, Wolkonszkij Szergej és többen; velük szövetkezett Obolinszki herczeg, előkelő de elszegényedett család tagja, ki személyes okokból neheztelt a császárra, továbbá a vértesskapitány Jakubovits, ki egy párba jövetkezésében a testőrségtől a gyalogsághoz helyeztetett át büntetésből. Mindketten készek valának az uralkodót bosszújoknak feláldozni.

Így nőtt nagyra a forradalom tilalom, megszorítás, büntetés és megfélemlítés daczára: s már 1825 elején minden elő volt készítve a nyílt kitörésre. Az orosz és lengyel forradalmi párt teljes összhangzásban látszott lenni a teendők és a cél iránt. Jablonowski és Pestel Kijewben találkoztak Wolkonszkij Szergej herczeg parancsnokló tábornok házában, ki Pestel-t valóságos látnoknak tartá s benne feltétlenül megbízott. Sweikowski ezredes, a Szaratow ezred parancsnoka azon titkos utasítást kapta, hogy helyezze magát összeköttetésbe a varsói titkos hazafias egyesülettel. Bestusow-Rjumin ellenben arra vállalkozott, hogy a „szlávok egyesületét“ nyerje meg a forradalom céljainak.

Ilyen körülmények közt az összeesküvők mind szilár-

dabb talajt érezvén lábuk alatt, határozottabban és erősebb öntudattal szállottak síkra a fennálló renddel és törvényekkel. Növekedő befolyásukkal bizalmuk is növekedett az ügy és önmaguk iránt s tevékenységük mind szélesebb körre terjedt vala ki. Pestel ezredes hadsegéde és bizalmasa volt Wittgenstein gróf parancsnokló tábornoknak; a lengyel Jusnowski főintendans, két tettelegesen állományú tábornok, továbbá hat ezredes és számos más főtiszt pedig bizalmas és meghitt barátja volt, kik felett minden pillanatban rendelkezett. A beavatottak segítségével az összeesküvők minden hivatalos titoknak birtokában valának; a parancsnokot könnyű szerével fogolylyá leheté tenni, midőn Pestel ezrede szolgálatban állott. Csakhogy ezen tervezgetések közepette lassankint a titok maga is kezdett kiszivárogni; s azért jól mondja Gervinus, hogy immár a beszéd többet árthatott az összeesküvőknek, mint a cselekvés. Pestel gyanúja felébredett azon pillanatban, midőn a dolog már nem volt többé titok. A kormány nemcsak neszét vette az ügynek, de úgy látszik, hogy már kétségtelen adatok birtokában volt. Sweikowski ezredes egyszerre elmozdítaték ezredétől és szigorú felügyelet alá helyeztetett. De ez nem riasztá vissza a többieket, kik most egy vakmerő lépéssel akartak a nyilvánosság elé lépni. Arról volt szó, hogy lázítassék fel az egész hadtest, azután béreltessenek gyilkosok, kik a Taganrogban időző császárt megöljék. Az utóbbira Muraviev Artemon huszárezredes és sógora Kankrin gróf vállalkozott.

Azonban még mielőtt a szörnyű tette került volna a dolog, híre érkezett I. Sándor császár halálának, mi természetesen a helyzetet egy csapással megváltoztatta. A különböző tervek és megállapodások most nagy részt tárgytalanná váltak vagy lényeges módosulást szenvedtek. A császár váratlan halála, az uralkodó család tájékozatlansága a trónörökösödés dolgában, végre a több hétig tartó interregnum, mely Sándor halálával beállott, az összeesküvésnek és céljainak egészen új irányt szabott, minek következtében elhatározottat, hogy a zavaros és bizonytalan helyzet felhasználásával a forradalom színhelyévé maga a főváros, Szent-Pétervár tétetik. hol máris elég anyag volt felhalmozva.

Azon sajátyszerű kormányforma, melyet Sándor császár

Szperanszkij alkotmányos színezetű alkotásai helyében létesített s melyet az oroszok, megteremtője után, Araktsejewtsiná-nak neveztek el, nemcsak sok ellenséget csinált a császárnak, hanem életének utolsó napjait is megkeseríté. Sándor az 1825-ik évi nyár elején hagyta el fővárosát, hogy ingadozó egészségét helyreállítandó, birodalmának enyhébb, déli vidékét felkeresse. Erre legalkalmasabbnak látszott Taganrog, Nagy Péternek ezen kedvencz alkotása. Sajátságos, hogy elutazásakor búskomor hangulat lepte meg és megmagyarázhatatlan sejtelmektől gyötörve vön búcsút fővárosától és azoktól, kikhez a szeretet vagy megszokás érzelme fűzte vala. Mystikus vonásra vall, hogy elutazása előtt jelen volt az ünnepélyes gyászmisén, melyet saját lelki üdveért az Alexander-Newskij kolostorban mondatott; sokat imádkozott és belső lakrészeiben szüntelen gyertyák égtek. Nagyon megingatta a császárt egy elemi csapás, mely a fővárost sem kímélte meg és nagy nyomort hagyott maga után. A Newa egész medrében kiáradt és elöntötte Szent-Pétervárt és környékét is. A nép e szerencsétlenséget Isten büntetésének minősíté azért, mert a császár és kormánya a görög hitsorsosokat, kik még mindig véres harcztot vívtak török elnyomóikkal, nem segítette.

Azonban a császár kedélyének megzavart egyensúlya Taganrogban sem állott helyre. Itt vette hírét legelőször a „déli szövetség” összeesküvésének s a komolyan tervezett merényletnek személye és élete ellen; nem csoda, ha kedélyének amúgyis beteges izgatottsága helyzetét még feketébb színekben tünteté fel. Felújultak lelkében az 1801-ik évi napok rémei és borzalmi, melyek közepette atyja, Pál császár erőszakkal vált meg az élettől. Visszatekintve huszonnégyévi országlására, hiába keresett megnyugtató pihenőt: mindenütt harc és küzdelem bel- és küllellenségek ellen, tört remények, keserű csalódások, teljesítetlen és kielégíthetetlen vágyak jelölék a hosszú utat, melyre visszapillantott. S hogy helyzetének egész mostohasága még reménytelenebbül tűnjék fel élete végén: fiára nem hagyhatta koronáját, idősebb fivére, Konstantin nagyherczeg pedig nem birt azon tulajdonságokkal, melyek őt az uralkodásra nehéz körülmények közt képesítették volna. Bárhová tekintett, sehonnan sem intett feléje egy vigasztaló

reménysugár. Így érte őt utól a halál 1825-ik évi november 19-én, neje Erzsébet császárné karjai közt.

I. Pál császár végzetes halálának nyomai megmaradtak mind a négy fiának jellemében és egyéniségében; atyjuk borzalmas körülmények közt bekövetkezett kimúlása azonfelül mindegyikben csökkenté a vágyat egy trón birtoka után, mely szemmel látható veszedelemmel fenyegette birtokosát. Már I. Sándor császár többízben foglalkozott azon gondolattal, hogy leteszi a bíbort; azonban kényszerhelyzete — mert kinek kezébe tehetné volna le nyugodt lelkiismerettel — és a kötelességérzet, ezen erősen kidomborodó vonása szelid és emberbaráti jellemének, mindannyiszor maradásra birták. Törvényes utódjában, öcsésében Konstantin nagyherczegben, ezen ellenszenv a trón iránt talán még erősebben ki vala fejlődve. Nevelője, Masson, már korán olyan tulajdonságokat fedezett fel Konstantin jellemében, melyek arra engedtek következtetni, hogy egészen atyjára a császárra ütött. Hirtelen haragos, de nem békülékeny, kemény és szeszélyes volt Pál császár különczkodéseivel — annak alaposabb ismeretei nélkül; szóval, a fiatal nagyherczegben már korán a legellentétebb tulajdonságok nyilvánultak. Örömet talála a katonai aprólékosságokban, de annak komolyabb czéljai hidegen hagyták. Szellemének korlátoltságáról sokat beszéltek a magasabb körökben. Ifjú éveiben Souwórow oldala mellett és még később kitűnő katonának bizonyult, de minden hivatottság és kedv nélkül. A nőknek mértéktelenül hódolt s ebbeli gyengeségei sok kellemetlenségre szolgáltatnak okot közte és bátyja a császár között, ki e tekintetben is előnyösen különbözött öcsésétől. Azonban ezen gyengesége daczára kegyetlen tudott lenni a szívtelenségig s szenvedélyes haragjában nem ritkán dührohamok vettek erőt rajta.

Nem lehet csodálni, ha ilyen körülmények közt Sándor császár nagy aggodalommal tekintett a jövőbe, midőn a trón betöltésére gondolt halála után; mindenki attól félt, hogy az 1801-ik évi katastropha ismétlődik, ha Konstantin nagyherczeg a trónra kerül. Maga a trónörökös, ki ezen feltevések és számítgatások középpontját képezé, nemével a keserű humornak oda nyilatkozott egy alkalommal az özvegy szász királyné jelenlétében, hogy nyaka nagyon csiklandós s ez az oka, a miért nem vágyódik az oroszok

császárává lenni; egy más alkalommal Wangenheim bárónak pedig nyíltan kijelenté, miszerint — fél a huroktól.

Ilyen körülmények közt már 1819-ben elintézett ténynek látszott, hogy Konstantin nagyherceg nem fogja követni bátyját a trónon. Lemondását még egy másik körülmény is előmozdítja: balkézre kötött házassága a lengyel Grudzinska Janka grófnővel, később Lowitz hercegnővel. Valamint bátyja, úgy Konstantin nagyherceg is korán megházasított nagyanyja Katalin császárnő által, minnek következménye a házaselet iránti közöny és mellékutak valának. Nejétől elvált s azontúl az orosz nép szemében meglehetősen botrányos életet élt. Az 1822-ik évben Konstantin nagyherceg egy a császárhoz intézett levelében egész határozottsággal kijelenté, miszerint lemond igényéről a trónra és kéri a császárt, hogy fogadja el lemondását. Ezen levelet a közoktatási miniszter, Golitzyn, közlé Philaret moszkvai érsekkel, kit egyuttal, mint látszik, a császár tudtán kívül, azzal bizott meg, hogy szerkesztszen egy államokmány alakjával bíró császári nyilatkozatot, melyben az uralkodó második öcsese, Miklós nagyherceg jelöltetik ki jogilag Oroszország trónörökösének. Ezen fontos okmány azonban egyelőre mély titok tárgyát képezé és a moszkvai székes-egyháznál letéteményeztetett, míg lepecsételt hivatalos másolatai a szent szynodus, a birodalmi tanács és szenátus levéltárában helyeztetének el.

Ezen sajátságos titoktartás okozta, hogy a bizalom a jövő iránt erősen csökkent azon körökben, melyek Oroszország sorsa iránt leginkább érdeklődének. Kétségtelen, hogy maga a császár, mystikus babonától eltelve, ezen titokzatosságot még inkább előmozdítani segíté. Ez különben sajátos lényével is egészen összhangzásban állott. Midőn Taganrogha érkezett, Golitzyn figyelmezteté a császárt ezen titokzatosság káros következményeire, azonban eredménytelenül s úgy látszott, mintha a császár a jövőndőt egészen Isten akaratának engedné át. Mihelyt Konstantin nagyherceg bátyja haláláról értesült, még december 8-án két nyílt levélben megerősíté korábbi lemondását. A levelek anyjához és öcséséhez, Miklós nagyherceghez valának intézve; mindkettőt Mihály nagyherceg kézbesítette.

Azonban, még mielőtt Miklós nagyherceg bátyja levelét megkapta volna, december 9-én, mindjárt Sándor

császár halálhírének vétele után, a császári palota kápolnájában letette a hűség esküjét Konstantin császárra, miáltal az örökösödés kérdése látszólag békés megoldást nyert. Midőn Golitzyn herceg, az egyedüli, ki a császár halálával a titok birtokában volt, Szent-Pétervárra érkezett, Konstantin több oldalról már mint orosz császár elismertetett. Golitzyn most a birodalmi tanács levéltárában letéteményezett császári okmányt, melyben Miklós nagyherceg volt mint a trón örököse megnevezve, közzétette ugyan, de a felelősséget egy ilyen felettén fontos államügyben egyike sem akarta magára vállalni az állami testületek közül. Maga az érdekelt Miklós nagyherceg még bonyolódottabbá tette az ügyet azáltal, hogy kijelenté, miszerint bátyjának, Konstantin nagyhercegnek lemondási nyilatkozatát pusztá családi levélnek tekintí, minden államjogi jelentőség nélkül.

Most megérkezett Mihály nagyherceg is az említett két levéllel, azonban a helyzetet ez sem tisztázta, sőt még inkább összebonyolítja. Úgy az egyházi, mint a világi hatóságok fejei nagy zavarban voltak, mert nem tudták, hogy a két testvér közül melyik már most a császár. Konstantin szándékosan távol volt a fővárostól, helyette Miklós nagyherceg volt kénytelen a beérkező és haladást nem tűrő államiratokat elintézni és aláírni. A futárok sűrűn közlekedtek Szent-Pétervár és Varsó közt, hol ez idő szerint Konstantin nagyherceg időzött; végre Miklós nagyherceg a minden oldalról tapasztalható zaklatásoknak engedve, kijelenté, hogy hajlandó a koronát és a császári méltóságot elfogadni, hogyha erre nézve bátyjától még egy formászerű és ünnepélyes felszólítást kapna.

Semmi sem bizonyítja jobban Miklós nagyherceg gondolkozását, mint ama kemény, sőt makacs tartózkodása, melylyel fölemelésének ellenében a trónra az utolsó pillanatig viselteték. Valóban, a történelem nem mutat fel hasonló esetet, melyben egy és ugyanazon dynastiának testvérsarja versenyre kel egymással: mert egyik sem fogadja el szívesen a bíboros örökséget.

Miután végre minden akadály el vala hárítva, Konstantin nagyherceg ünnepélyes lemondása ismételve kihirdettetett, Miklós nagyherceg december 24-én elfogadta

a császári méltóságot s ezzel véget ért a többheti inter-regnum. Miklós császár megbízta Szperanszkijt, ki most megegyeszer érvényesíté sokoldalú tehetségeit, egy császári nyilatkozvány szerkesztésével: azután egy komoly dolog foglalta el, melynek mikénti elintézésétől függött nemcsak koronája és talán élete, hanem Oroszország jövődjé.

Huszonegyedik fejezet.

I. Miklós császár. (1825–1855.)

Az összeesküvés felderítése. — Miklós és Konstantin nagyhercegek. — Katonai forradalom Szent-Pétervárott. — I. Miklós császár. — A forradalom leveretése. — Miklós császár kedélye és jelleme. — Orosz-angol-francia szövetség. — Törökország. — A navarinoi tengeri ütközet. — Orosz-török háború 1828–29-ben. — Gróf Diebitsch-Szabalkanszkij. — Az ázsiai harcztér. — Alkudozások. — Oroszok Konstantinápoly előtt. — Az adrianápolyi béke.

Ugyanazon napon, melyen I. Miklós császár Oroszország kormányát átvette, egy sokszorosan zárt iratesomag érkezett Szent-Pétervárra „a császár kezeihez kizárólagosan” czímezve, melyet Taganrogban Sándor császár ravatala mellett Diebitsch tábornok csomagolt össze. Az iratesomag magában foglalta ama titkos felderítéseket, melyek Sándor császár életének utolsó óráit megkeserítették. Az írott közleményekben az összeesküvés célja és részesei körülményesen fel valának tüntetve; mint középpont Tulcsin volt megnevezve. Többek között egy Szent-Pétervárott állomásozó lovasezred mint megbízhatatlan volt említve s mellékelve egy névsor a fővárosban lakó összeesküvőkről. Ámbár a közlött hírek többnyire valóknak bizonyultak, egész biztos álláspont nem volt fellelhető, melynek alapján a felségárulási pert az illetők ellen megindítani lehetett volna. Miloradovits gróf, a főváros kormányzója, ennek folytán titkos megbízatást kapott, az ügyet tapintattal és erélylyel nyomozni. Azonban ezen választás nem volt szerencsésnek mondható; Miloradovits derék öreg katona, de rossz vizsgálóbíró volt, kit a szemes és fortélyos összeesküvők minden lépten-nyomon kijátszottak. Midőn valaki azt jelenté neki, hogy több fiatal ember titkos összejöveteleket tart, a jó öreg tábornok e szavakkal utasítá el magától az árulkodót:

„Bohóságok; hagyjátok a szegény fiúkat, hadd olvassák fel egymásnak ártatlan verseiket.“ Az összeesküvők közül sokan, kivált a fiatalabbak és meggondolatlanabbak gyors cselekvésre határozták magukat, s azon ürügy alatt, mintha Konstantin nagyherceg nem saját elhatározásából mondott volna le, hanem arra az udvari párt által erőszakosan kényszerítettett, s hogy e szerint a második hűségeskü, melyet Miklós császár fogadott el, érvénytelen, a hadsereget lázadásra akarták bírni. S a bujtogatás, hitegetés és megfélemlítés megtermé gyümölcsét: a katonák közül mind többen csatlakoztak a forradalomhoz, kiváltképen azért, mert a titokzatos mozgalom élén a legtekintélyesebb és legrégebb nemesi családok tagjai állottak, mint a Bestusev testvérek, egy Trubetzkoi herceg és mások.

A növekedő mozgalomról már mindenütt beszéltek, csak a kormányzó Miloradovics nem vett róla még most sem tudomást. Ugyanazon napon, midőn a Diebitsch tábornok által küldött titkos iratok megérkezének, jelentkezett Byström tábornok szárnysegéde, Rostovzov, azon jelentéssel, miszerint egy felettén veszélyes lázadás van kitörőben. A császár kínos perezeket élt végig, alig hogy uralkodását órák után számíthatta. Mindenről értesülve volt, a nélkül, hogy egyszersmind tájékozva lett volna, mi nyugtalanságát természetesen még inkább fokozta. Ugyanazon napon, a legkínosabb érzelmek közepette, azt írja Wolkonszkijnak, hogy még tartja magát lábain, de már „olyannyira elfogyott, hogy szinte átlátszó;“ azután kéri Istent, hogy ne hagyja őt el sem testileg, sem lelkileg. Azonban Rostovzov jelentése a császárt mégis némileg útba igazítani segíté. Másnap, december 26-án, kora reggel felvonultak egymásután az ezredek, hogy a hűség esküjét letévén, meghallgassák az új császár kiáltványát . . . Miklós császár balsejtelmek között olvasta fel az emlékezetes okmányt, melyben az egybegyűlt csapatok parancsnokait teszi felelőssé minden iránt, mi jövőendőben a törvény és felség ellen irányoztatni fogna. A célzást bizonyára mindenki megértette. Azután felszólítja a parancsnokokat, hogy a csapatok esküjét fogadják mindnyájan a törzskarok központjában és küldjék be ennek megtörténtéről hivatalos jelentéseiket.

Úgy látszott e pillanatban, mintha a császár aggodalmai

túlzottak lettek volna: egymásután érkeztek be a jelentések, hogy a lovastestőrség, a vérttestestőrezred, továbbá a preobraszenszkoï, szemelowi s pawlowi testőrezredek, valamint a finn vadászzászlóalj és mérnökök akadálytalanul letették a hűség esküjét. Azonban a lovas-testőrtűzérség vonakodott és hangosan ellene nyilatkozott az eskűnek. Az ellenszegülés hírére Mihály nagyherceg az ezred laktanyájára sietett, hogy befolyásával a katonákat lecsendesítse és engedelmességre bírja. De még mielőtt a nagyherceg a tűzérség laktanyájára érkezett, ama ijesztő hír járta be a fővárost és jutott a császári palotába, hol Miklós császár leírhatatlan izgalomban várta az események fejlődését, hogy a moszkvai ezred teljes lázadásban épen most vonul fel a szenátus előtti térre. A hír való volt. Bestusev Sándor mint Konstantin nagyherceg állítólagos küldöttje jelent meg, ki épen most érkezett meg Varsóból azon megbizással, miszerint akadályozza meg a csapatok eskületételét, mint-hogy ő, a nagyherceg, nem mondott le az őt jogosan megillető császári trónról. Friedrichs és Sensin vezérőrnagyok Bestusev nyilatkozatát hazugságnak jelentvén ki, a csapatot kötelelességére emlékezteték. E pillanatban néhány tiszt fegyverrel közeledék a tábornokokhoz s mindkettőn könnyű sebet ejtett. A szenátus előtti nagy tér nemsokára megtelt lázongó katonákkal, kikhez a testőrtengerészet is csatlakozott. A zendülők körülállották Nagy Péter szobrát, miután előbb az egész tért elzárták egy lövész körfal által.

Midőn a császárnak a katonai zendülésről — mert a nagy tömegek egészen távol tartották magukat a mozgalomtól — jelentés tétetett, kiadá a parancsot, hogy a preobraszenszkoï testőrezred első zászlóalja vonuljon ki, hogy a rakoncátlanokat visszavezesse az engedelmességre. Ezalatt maga a császár kilépett a palota előtt összegyűlt kíváncsi tömeg közé, mely örömkialtásokkal fogadá és hűségének számos jeleivel halmozá el uralkodóját, ki kormányzásának legelső napjaiban ily kemény és meg nem érdemlett próbára tétetett. Miklós császár, kit a nép mesterkéletlen szeretete épen ezen pillanatban kétszeresen meghatott, magához ölelt néhányat a közel állók közül, s megcsókolván őket, így szólt: „Ez mindnyájatoknak szól, gyermekeim.“ Midőn a testőrezred zászlóalja s utóbb, Orlow Alexej tábornok által vezényelve, a lovas-testőrség egy szakasza megérkezett,

Miklós kiadá parancsait, azután egy századnak személyesen élére állván, megindult a zendülők ellen, kik még mindig a szenátus előtti téren állottak. A zendülők rendezetlen gomolyokban özönlöttek a tágas téren szerteszét, részegen, hidegtől dideregvé, éhesen s kiabálva; csak kevés kíváncsi polgári egyén keveredék közzéjük. Egy vad és fegyelmetlen tömeg volt minden rend és vezető szellem nélkül. Azok, kik a katonákat idáig hozták, nem valának képesek a mozgalomnak szerves egységet kölcsönözni, mely a kitűzött cél felé vezényelte volna. A döntő pillanatban nem állott senkisem élükön; a fiatal Trubetzkoi herceg, az összeesküvők választott feje, jobbnak látta távol maradni; a többiekben volt ugyan bátorság és vakmerőség az ellenük kiküldött öreg Miloradovits tábornokot orozva meglőni, de nem férfias erély az általuk felidézett bajnak nyugodtan szemébe nézni. Ha e pillanatban egy valódi vezető jelentkezik vala s a rendezetlen tömegnek élére áll, ki tudja, milyen lefolyást vett volna a mozgalom.

Miklós császár, ki még mindig azt hitte, hogy nem jó azon kényszerhelyzetbe, miszerint uralkodásának első napjait katonáinak vérével szennyezze be, a legvégső pillanatig sem akart a zendülőkre tüzelteni, s midőn végre Württemberg herceg tábornok erélyes unszolására a lovaság erős támadást intéz, a zendülő katonák már sorakoztak és háromszor visszaverték a támadást. Ezalatt Panow hadnagy a fellázadt tüzérezredből azon vakmerő gondolatra jő, hogy megkerülve a szenátus palotáját, megszállja a közelben levő téli palotát és az egész császári családot fogságba ejti. A vakmerő merényletet csak a szerencsés véletlen hiúsítja meg. Panow épen azon pillanatban érkezett a téli palota elé, midőn a császárhoz hű utász-zászlóalj gúlákba rakta fegyvereit a császári palota előtt. Panow meghátrált és a császári család meg vala mentve. Ezzel azonban a veszély még nem múlt el. Miklós császár még mindig remélte, hogy katonái visszatérnek kötelességükhöz s azért tartózkodott a legvégső eszköz alkalmazásától; pedig a tüzérség már készen állott s a jelt várta, hogy a zendülőket halomra lőjje. E pillanatban az ittas tömegből többen, kik még az imént Miklós császárt éljeneztek, átmentek a zendülő katonákhoz s elkezdenek köveket dobálni a császári csapatokra. Most már a császárt is

aggodalom szállotta meg családja sorsa felett s titokban kocsikat rendelt elszállítására: nyilvánvaló volt, hogy nem bízott többé azokban sem, kik körül foglaltak állást; a tüzérség megérkezett, de éles lövegek nélkül. Mihály nagyherceg, a császár öccse, a legnagyobb veszélynek tette ki magát s személyes bátorságával sokat lendített a rend érdekében. De a rakoncátlan tömegek még most is elzárkóztak a józanság tanácsa elől. Legvégsőnek a vallás vétetett elő és Szeraphin metropolita lépett a zendülők elé. De intelme és szónoklata hatástalan maradt, a zendülők a dobokat pergették, hogy az egyháznagy intő szavait túldörögjék, s így nem maradt más hátra, mint a fegyverekhez folyamodni.

Miklós császár a katonai zendülést emberbaráti érzelmei avagy gyengesége által túlságos hosszúra nyújtá, pedig ismernie kelle az elemet, melylyel szemben állott. Alig dördültek el az ágyúk és csaptak az első lövegek a háborgó tömegek közé, melyek bátorságát a császár kímélete növelé nagygyá, midőn az egész még az imént zajongó had szétfutott s kétségbeesve keresett menedéket a lakatanyákban, honnan esengő könyörgéssel fordult a császár kegyelméhez. Hogy ily éretlen kísérletek s oly szervezett mozgalom, mint a szent-pétervári katonai lázadás egy óriási állanctestet, milyen az orosz, képesek voltak izgalomba ejteni, majd megrázkódtatni, kétségkívül felettén egészségtelen állapotokra enged következtetni.

Valamint a fővárosban, ép oly könnyű szerével leveretett a lázadás a vidéken is, mihelyt a hatósági vagy katonai közegek elég erélyes eszközökhöz folyamodtak. Egy időben a császárral Wittgenstein parancsnokló tábornok is figyelmeztetést kapott Taganrogból Diebitschtől, hogy résen legyen. Az utóbbi egyébiránt annyira ment, hogy saját felelősségére elrendelé Pestel ezredes és még néhány előkelőbb állású összeesküvő azonnali elfogatását. Azon napon, midőn a fővárosban a katonai lázadás kiütött, Pestel Tultsinban, a két Muraviev-Apostol, Mátyás és Szergej pedig Wasszilkovban elfogattak. A Tsernigow-ezred tisztikara azonban erőszakkal kiszabadította ezredesét, Muraviev Szergejt. Nehány zendülő századot Roth és Geismar tábornokok Ustinovka és Korolevka közt szétverték; Muraviev Hypolit, a legfiatalabb a három testvér közül

elesett, míg Szergej és Bestusev-Rjumin utóbb tulajdon párthíveik által kiszolgáltatának; legutóbb Muraviev Mátyás került kézre. A három testvér édes atyja, egy érdemes aggastyán, ki egyszerre három támaszától és büszkeségétől fosztatott meg, költői hangon írt panaszban öntötte ki bánatát, mondván, hogy immár nem maradt más számára fenn, mint árva fejét három fia hamvai alá temetni.

Ha az orosz katonai zendülést tekintjük, csodálkoznunk kell annak erőtlén és eredménytelen lefolyásán, valamint azon csekély erély felett, melyet az intézők kifejtettek. Mindenből kitetszik, hogy az egész merénylet nem volt más, mint egy elkésett, halvány s elgyengült utójátéka a francia, spanyol, nápolyi és piemonti katonai lázadásoknak.¹⁾ Miklós császár, nem ugyan erőteljes elhatározottsággal, de megállotta helyét; de a zendülés mély nyomokat hagyott hátra kedélyében és jellemében, melyek hatásai harmincz-évi országlása alatt sem mosódának el. A veszélyek, melyekkel Oroszországban a trónváltás hagyományszerűen összefűzve volt, most is megújultak s nehéz próbára tették az uralkodót.

Hogy ilyen körülmények közt Miklós császár figyelme nem irányult nagy érdeklődéssel a külső államok viszonyaira, könnyen megérthető. Minden törekvését arra kelle fordítania, hogy birodalma belsejében helyreállítsa a rendet, a hadseregben az erősen meglazult fegyelmet s csak azután fordítsa tekintetét a külföldi viszonyokra. A lázadás le volt verve s most kezdetét vette a büntetés, mely a zendülőkre s kivált azok értelmi vezetőire várakozott. Az összeesküvők tömegével szemben Miklós császár várakozáson felül több elnézést tanúsított. Összesen 126 vádlott ejteték fogságba és állíttaték a törvényszék elé, mely a vétkesek felett ítéendő vala. Trubetzkoi herczegnek, tekintettel fiatalságára és előkelő családi összeköttetéseire, a császár nagylelkűen megkegyelmezett, a többiek ellenben kivétel nélkül súlyosabb vagy enyhébb büntetésre ítéltettek. Öten: Pestel és Muraviev Szergej ezredesek, továbbá Ryljew, Bestusev-Rjumin és Kachowski, az utóbbi az öreg Miloradovits gyilkosa, kötél általi halálra ítéltettek. Mindannyian bátran mentek a halálba, nemével a rajongó lelkesedésnek; Ryljew utolsó

¹⁾ Gervinus: „Geschichte des XIX. Jahrhunderts,“ Band VI., 171.

szavai valának: „Hazaszeretetem szenvedélyessége, valamint szeretetem az orosz nép iránt talán tévútra vezettek; de minthogy sem nagyravagyás, sem személyes előnyök által nem vezéreltettem, nyugodtan halok meg.“ Pestel utolsó perceiben egy kézirat megmentésére gondolt, egy új orosz törvénykönyv volt ez, melyet ő szerkesztett s melyről a következőket mondá: „Meg vagyok győződve, hogy könyvemben egykoron Oroszország menedéket fog találni azon erős rázkódtatások ellenében, melyek fenyegetni fogják.“ Azután így végzé: „Legnagyobb hibám abban állott, hogy az aratást a vetés előtt akarám betakarítani.“

Az összeesküvők egybevágó vallomásaiból az tűnik ki, hogy törekvéseik korántsem nélkülözték a nemesebb, emberbarátiabb célokat. A francia forradalom emlíni táplálkozva, az emberiség boldogságát legfőbb céljának tekintették, melynek eléréseért mindent fel kelle áldozni. A jobbágyság felszabadítása egyike volt az elérhető legfőbb céloknak, mellette a jogegyenlőség és a törvények stabilitása foglalta el a legelső helyet. Számos életrevaló eszmének adtak kifejezést, melyek azonban mint koraiak nem mehetének teljesülésbe. Mindazonáltal ezen, szenvedélyeik által félrevezetett szószólói egy jobb kornak, első úttörői valának Oroszország szabadságának, melynek melegítő és világító hajnala már nem késhet sokáig. Kiváló jelentőséget kölcsönöz végre a szent-pétervári katonai lázadásnak azon körülmény, hogy részesei majdnem kivétel nélkül mind magas állású és mivelt férfiak valának, kik közül többen a tudományoknak, művészeteknek és nemzetgazdászatnak hivatott és lelkes művelői valának.

I. Miklós császár, ki uralkodását egy fegyveres zendülés erőszakos leveretésével kezdé meg, egész életén át engesztelhetetlen ellensége volt minden lázadásnak és forradalomnak; e tekintetben hasonlított bátyjához I. Sándor császárhoz; csak hogy erőteljesebben kifejlődött egyéniségénél fogva, ezen jellemvonás is határozottabban domborodik ki nála. Miklós császár hatalmas daliás alakjával, tiszteletet parancsoló külső megjelenésével, erősen kifejlődött férfias büszkeségével, vasakaratóval, ritka munkakedvével és kiváló előszeretettel minden iránt, mi katonai dolgokkal összefüggött, egyike volt kora legkiválóbb uralkodóinak; kinél azonban az egyeduralkodói érzék még erősebben ki volt

fejlődve, mint bátyjánál, vagy atyjánál. Conservatív volt a szó legszigorúbb jelentményében felfogásban és gyakorlatban s irtózott mindentől, mi bármely irányban változásra vagy újíásra volt irányozva. Mindenben a változatlanságnak híve volt; s ha hosszú uralkodása alatt mégis valamely reform mellé állott, úgy ezt azon kényszerűségből tevő, mely elől kitérnie lehetetlen volt. Miklós császár ellensége volt minden eszményi törekvésnek; a haladást feltartóztatni s a világ menetét megállítani, legjobban megfelelt volna lényének, hogyha ezt tenni, hatalmában állott volna. Nem visszavezetni, hanem megállítani az emberiséget s mindazon mozgató erőket, melyek előrehaladásra buzdíták, ez volt elve, politikai célja Miklós császárnak . . . . Nem rajta múlt, hogy céljától elesett és uralkodásának végén csak roncsokat hagyott hátra, melyekből egy jobb jövő reménye sarjadzott.

A mi elől azonban Miklós császár sem zárkozhatott el, mit feltartóztatnia minden politikai megállító rendszerével sem sikerült, az azon rokonszenv és meleg érdeklődés volt, melylyel a világ a még mindig vívó és küzdő Görögország tusáját elnyomóival kísérte. Angolország és Franciaország kétségkívül a legtöbbet tették a görögök ügyéért; s ámbár az orosz nemzet kezdettől fogva vagy érdeklődéssel kísérte az eseményeket, melyek a Balkán félsziget déli vidékein lefolytak, I. Sándor császár minden erőszakos mozgalomtól való idegenkedésénél fogva nem tett semmi határozott lépést, mely arra engedett volna következtetni, hogy a görögök létérti küzdelmében segítőként akart volna fellépni. Minden, mit tett, abban állott, hogy az Al-Dunára egy megfigyelő hadtestet rendelt minden további utasítás nélkül.

Canning, az angol kormányelnök, ki Konstantinápolyban ez idő szerint a legtöbb befolyást gyakorolta Stratford által s ki minden erejéből a béke megkötésén fáradozott, Oroszországot is bele akarta vonni azon tervezett nagy actióba, melyet Törökország ellen előkészített oly célból, hogy Görögország függetlenségét megalapítani segítse. Erre vonatkozólag az alkudozások még Sándor császár életében megkezdődtek Taganrogbán, de anélkül, hogy kedvező eredményre vezettek volna. Így készültek elő az orosz-török háború előzményei, melyek szerves összefüggésben állottak a görög nemzeti mozgalommal.

De a nehezen mozgatható és tevékenységre birható Miklós császár előbb Poroszország és Ausztria nézeteivel is tisztába akart jönni, mielőtt magát egy lépésre határozta, mely Oroszország anyagi segélyforrásait oly nagy mértékben igénybe vette. Az alkudozások és megállapodások sok időt vettek igénybe; Ausztria és Poroszország különböző ürügyek alatt visszavonták magukat a tetteges részvétől és kizárólagosan elméleti úton óhajtottak az ügynek szolgálatára lenni; ellenben Wellington herczeg és Nesselrode gróf végre egy határozott megállapodásra jutottak 1826. évi márczius 26-án s minthogy a francia követ is csatlakozott hozzá, a török kormánynak kézbesítették az orosz-angol követelések. Ezek szerint Görögország önálló királysággá válnék török souzerainitás mellett; a szultánnak meghatározott évi adót fizetne, de uralkodóját maga választaná. A Görögországban megtelepedett törökök, kik magukat kivándorlásra határoznák, megfelelő kárpótlásban részesülnének visszahagyott fekvőségeikért.

Azonban mi előre látható volt, bekövetkezett; a török kormány elvetette az orosz-angol-francia javaslatot; mire a három nagyhatalmasság azzal válaszolt, hogy június havában megköté az ú. n. londoni szerződést, melynek értelmében közbenjárását ajánlá fel a hadviselőknek; s ha ennek eredménye nem volna, azon esetben a fegyveres beavatkozás helyezették kilátásba.

Még mielőtt Miklós császár politikai mozdulatlanságából kilépett s a nyugati hatalmasságokkal kötelező viszonyba helyezkedett volna, márczius havában a következő vég-határozatot terjeszté a szultán kormánya elé: 1. Oláh- és Moldvaország kiürítése a török csapatoktól, melyek azokat az 1821-iki lázadás ürügye alatt a bukaresti és jassy-i szerződések ellenére megszállották. 2. A bukaresti szerződés pontjainak szigorú keresztülvitele, kiváltképen Szerbia függetlenségét illetőleg, valamint szabadon bocsájtatása azon szerb népképviselőknek, kik Konstantinápolyban jogtalanul letartóztatottak. 3. Egy vegyes bizottság felállítása, melynek feladata: a sérelmek megvizsgálása és érdemleges orvoslása.

Az orosz kormány ezen, határozott hangon szerkesztett követelése nagy hatással voltak a szultánra és tanácsára; minek folytán még az 1826. ősz elején létrejött az akjermáni egyezség a következő megállapodásokkal: 1. A bukaresti

béke megújítása és határozatainak épségben tartása. 2. Moldva- és Oláhország függetlenítése két, a bojári gyülekezet által hét évre választandó hoszpodár alatt, ki csak Oroszország beleegyezésével mozdítható el méltóságából. 3. A szultánnak négyévi idő engedélyeztetik, hogy ezalatt viszonyát Szerbiához a bukaresti béke pontozatainak alapján rendezhesse. 4. Az orosz hajók szabad és akadálytalan közlekedése a Fekete tengerből a Földközi tengerbe és vissza. Oroszország és Törökország közt e szerint meg lehetős világossá tétetett a helyzet, még mielőtt a londoni szerződés Görögország érdekében Oroszországot szövetségessé tette volna a nyugati hatalmasságoknak. Az 1826. év végén mindezen ügyek annyira összebonyolódtak a porta ingadozó és kapkodó magatartása következtében, hogy a háború elkerülhetetlennek látszott. A szövetséges három nagyhatalmasság hajóhada: Codrington, Rigny és Heyden tengernagyok alatt parancsot kapott, Görögországba vitorlázni és szükség esetében erőhatalommal megakadályozni a további vérengzéseket Moreában. A török hajóhad a túlnyomó erő elől a navarinói kikötőbe húzódott, honnan azonban a félszigeten lakó törököket a megállapított egyezmények dacára sem szűnt meg támogatni és az ellentállás folytatására buzdítani. Október 20-án harcra került a dolog, mely a török tengeri had teljes vereségével végződött.

A navarinói tengeri ütközet egészen megváltoztatta a helyzetet. Szent-Pétervárott az első lépésnek tekintették a görög hitsorsosok ügyének jobbrafordulásában. Maga a merev Miklós császár sem vonhatta ki magát az esemény hatása alól s az angol és francia tengernagyoknak: a Szent György, illetve a Newszkij Sándor rendet adományozta egy meleg hangon írt elismerő levél kíséretében. Még nagyobb volt a navarinói katastropha hatása Konstantinápolyban, hol a szultán és kormánya egészen elvesztették fejüket s oly kihívó jegyzéket intéztek a szövetséges nagyhatalmasságokhoz, mely a nyílt hadizenettel egyértelmű volt. Tiltakoztak minden beavatkozás ellen a Törökország és Görögország közt fennforgó viszályban; egy időben azonban a mecsetekben kihirdettetett a szent háború a keresztények ellen és minden igazhívó mozlim fegyverhez szólították.

Miután az orosz kormány arról győződött meg, hogy

Törökországnak nincs őszinte szándékában sem az akjermáni, sem a londoni egyezményt tiszteletben tartani, egyetértőleg szövetségeseivel megizente a háborút a portának. S mialatt Maison tábornok egy francia csapattal partra szállott Moreában, Wittgenstein tábornok átlépte az orosz előhaddal a Pruth folyót, és Paskievits benyomult a kisázsiai török tartományokba. Sajátságos származású látványt nyújtott e pillanatban a porta, mely még az imént oly erélyes hangon tiltakozott a hatalmasságok beavatkozása ellen. Mióta az orosz hadsereg átlépte az európai és ázsiai határszéleket, a konstantinápolyi államférfiak teljesen elveszték önbizalmukat s a szultánnal együtt a legnagyobb aggodalommal néztek a jövő elé. Az idegen hatalmasságok képviselői — az ausztriai internuntius kivételével, ki egyedüli tanácsadója maradt a portának elszigeteltségében — közönynyel vagy kárörömmel nézték a kormány és szultán zavarát. Az orosz hadizenettel egyidőben Miklós császárnak egy nyilatkozata jelent meg, melyben feltárta kényszerhelyzetét, melybe a török kormány szerződésszegése által sodortatott, s a felelősséget a történendőkért egészen a portára igyekszik hárítani.

Alig történt meg a hadizenet Oroszország részéről, midőn Ausztria politikája, mely eddig a keleti kérdésben meglehetősen homályos volt, egyszerre világossá lőn. Gentz, e ritka tehetségű de megbízhatatlan jellemű államférfiú, sokáig Metternich herczeg jobbkeze, talán feje, valóságos orosz-rémülettel volt eltelve s a czári hadakat már Bécs kapúi előtt vélte látni. Harag és gyűlölet Oroszország ellenében, ez volt Gentz és az ausztriai politika jelszava e pillanatban. „Ezen háború,” írja Gentz az 1826. évi márczius végén Stanhope lordnak, „az utolsó vagy utolsóelőtti lesz, melyet Oroszország Törökország ellen vív; az utolsó előtti azon esetben, ha a szultán a tragoedia első vagy második felvonásában meghátrálna; az utolsó, ha a harmadik felvonást bevárná.” Az események azt bizonyítják, hogy Gentz szellemes előre látása csak kis részben ment teljesülésbe, s hogy az utolsó háború utolsó felvonása még mindig nem következett be.

Oroszországot nem találta készületlenül a török háború; a hadsereg zöme a Pruth és Dnjeszter között gyülekezett. Roth tábornok 20 ezer emberrel megszállotta a két dunai

fejedelemséget; mialatt Wittgenstein tábornagy 120 ezer embert — három hadtestet — egyesített parancsnoksága alatt; az eredeti haditerv szerint a Duna Brailától egész a Timok torkolatáig képezte a meghosszabbított hadivonalat; honnan a dunai várak, majd a balkáni erősségek támadása és ostroma bevezetendő és intézendő vala. A jobbszárnyat Roth tábornok hadteste képezte; míg a középpontban Mihály nagyherceg állott 18 ezer, a balszárnyon pedig Rudjevits tábornok 30 ezer emberrel; a középpont feladata volt Braila majd Szilisztria ostroma és megvétele; a balszárnyé ellenben Matsin és Izsakcsa közt a Dunát átlépni s a két első hadműveleteit lehetőleg előmozdítani. Daczára a sokféle akadályoknak, melyek a hadsereg felvonulását késleltették, a hadműveletek kedvező körülmények közt indultak vala meg. Roth tábornok akadály nélkül megszállotta a duna-fejedelemségeket és bevonult Bukarestbe, május derekán; a kozák előőrsök ellepték Kis-Oláhországot és kardcsapás nélkül bevonultak Krajovába. Végre az átkelés a Dunán Miklós császár személyes jelenlétében akadálytalanul ment vala végbe.

Az orosz sereg és hadműveletek ellenében a törökök korántsem dicsekedhetének bármely előnnyel. A hadizenet pillanatában Törökországnak alig állott több mint 48 ezer rendes katona rendelkezésére; s azért a bazsi-bozsuk, a rendezetlen ázsiai csöcselékhadnak kelle kitennie magáért, ekkor is mindössze alig volt képes 150 ezert lábra állítani. Tekintve a védvonalat Ázsiában és Európában, az Al-Dunától egész az Araxes-ig, ezen szám oly csekélynek mutatkozott, hogy azzal elbukni igen, de győzni alig lehetett. Ha a Konstantinápoly és Adrianápoly külön védelmére szánt ezredeket ezen számból levonjuk, alig maradt a határok védelmére elégséges had, míg a nyílt mérkőzés majdnem egészen ki volt zárva. Hogy Törökország zavara teljes legyen, Szerbia vitéz fejedelme Milos Obrenovits fegyver alatt állott, kész, minden pillanatban, hogyha erre a körülmények által kényszerítették, az oroszok mellé sorakozni.

A hadjárat, miként már említők, kedvező körülmények közt vette kezdetét, mi az oroszokat kissé elbizakodottakká tette, minek később kárát is vallották. Izsakcsa védelem nélkül megadta magát, mi a Dobrudzsa megszállását vonta maga után. Hasonlóképen megnyitá kapuit Matsin. Sokkal

jobban viselte magát Szilisztria, mely az orosz hadviselésnek nem kis fejtörést okozott. Kemény ütközetre került a dolog Bazardzsik mellett; majd Rüdiger és Szuchtelen tábornokok érzékeny veszteséggel visszavonulásra kényszerítették Kozludsa és Várna környékéről.¹⁾ Az oroszok minden igyekezete oda volt irányozva, hogy Sumlát, a Balkán ezen kulcsát hatalmukba ejtsék; mi ha sikerül, az egész hadjárat kimenetelére döntő befolyással leend.

Sumla, a török háborúk történelmében oly híres és sokat vívott hely, Bolgárország délkeleti részében, egy falszerűen különemelkedő 800 láb magas sziklapárkányon, már a természet által jól megerősítve, nem volt védtelen állapotban. Terjedelmes külerődítései, melyek közel öt mértöldnyi hosszúsággal birtak, sokkal nagyobb számú ostromhadat igényeltek, mint mennyivel az orosz hadviselés e pillanatban rendelkezett. Maga Miklós császár, ki mindenütt jelen volt és személyesen részt vett a haditanácskozásokban, ezt belátta és elhatározta, hogy Sumla ostromát csak akkor kísérti meg, ha az Oroszországból várt újabb segélyhadak is megérkeznek. Időközben azonban elhatároztatott, miszerint Sumla lehetőleg minden oldalról szigorúan körülrögzöttassék.

Egyidőben Sumlával folyt Szilisztria és Várna ostroma is, melyek azonban ép oly csekély előmenetelt mutattak a megfelelő ostromágyúk, valamint az ostromhad elégtelen száma miatt. Miklós császár az útban levő segélyhadak megérkezéséig Odessában időzött. Végre 1828. évi szeptember 8. és 9-én megérkeztek Várnába a testőrezredek és más hadi felszerelvények s négy héttel később Várna megadta magát Woronzow tábornoknak, miután Mentsikov tábornagy egy éjjeli támadás alkalmával súlyosan megsebesült. Mindenki árulásról beszélt s arról, hogy Jussuf pasa még tovább is tarthatta volna magát a fontos erősségben.

Várna elvesztése nagy csapás volt a török hadviselésre; mert ezzel Sumla mintegy legfontosabb külső védbástyájától fosztatott meg. Ellenben Szilisztria nemcsak vitézül ellenállott minden támadásnak, hanem egy heves kirohanás után az oroszok kénytelenek valának a további ostrommal

¹⁾ Lásd: Moltke, Der russ.-türk. Feldzug in der europ. Türkei 1828—29. Berlin, 1845.

felhagyni és a sokat vívott erősség falai alól eredménytelenül elvonulni. Több szerencse kísérte az orosz fegyvereket Oláhországban, hol Roth tábornok erős csapást mérvén Bojeletsi közelében a törökök fejére, ezek nem merték többé Widdin és Rustsuk biztos falait elhagyni. Sumla ugyan még tartotta magát; de a dolgok úgy állottak a törökök részére, hogy a tavasszal megújuló háború még súlyosabb csapásoktól sem kímélendi meg az ozmánok mind roska-
dozóbb birodalmát.

Az ázsiai harcztéren talán még rosszabbul állottak a törökök. Paskievits gróf. nemsokára Paskievits Erivanszkij herceg, rohammal elfoglalta Kars erősségét jelentékeny őrsegével és gazdag készleteivel együtt; majd véres küzdelem után Poti és Achalzichi is megadták magukat. Paskievits most egyenesen az erzerumi pasalik felé vette útját; s a régi örmény főváros kevés hiával már most zsákmányává lett volna az oroszoknak, ha nem következik vala be a tél. A rövid de szerencsés hadjárat három pasalikot: Kars, Bajazeth és Achalzyk, továbbá három nagy és ugyanannyi kisebb erősséget, nemkülönben 313 ágyút, 195 zászlót és 11 lófarkot, végre 8000 foglyot adott az oroszok kezébe. A tél beálltával itt is, valamint az Al-Dunán szüneteltek a hadműveletek.

Az 1828—29. tél folyamán a diplomacia kísérletet tett a háborús felek kibékítésére, mi azonban eredménytelen maradt. Oroszország, Anglia és Franciaország, mely utóbbi komoly előkészületeket tett Algier megszállására, mi ismét az ozmán birodalom integritása ellen intézett vállalatnak tekinthető, továbbra is szövetségesek maradtak; a francia hadsereg Moreában elég jól érzé magát s így Törökország helyzete az 1829 tavasszal sem vett kedvezőbb fordulatot, bármennyire nyugtalankodott is Metternich, az ausztriai politika vezetője, ki Oroszország terjeszkedésében következetesen a legnagyobb veszélyt látta Ausztriára.

A tél folyásában az orosz hadviselés nagy tevékenységet fejtett ki. Miklós császár mindjárt Várna capitulációja után visszatért Szent-Pétervárra s a főparancsnokságot a tábornok eddigi főnökére, Diebitsch gróf tábornokra ruházta. ki új tisztét az 1829 elején átvette. Gróf Diebitsch porosz Sziléziában született s a berlini hadapródiskolában nyerte katonai kiképzését; 1805-ben mint hadnagy orosz

szolgálatba lépett s 1812-ben már ezredes volt Wittgenstein alatt; az 1815. évben a Franciaországból visszatérő hadak rendezésével volt elfoglalva; teljes mértékben birta Sándor császár bizalmát s miként láttuk, a deczemberi katonai forradalom felderítésében felettén fontos szerepet játszott. Katonai küldetéseken többfelé megfordult, utoljára Perzsiában s mindenütt megfelelt a hozzá kötött várakozásoknak.

Midőn az 1829 elején Diebitsch átvette a főparancsnokságot, a hadviselést egészen új szellem hatotta át. Minden a legalaposabb változásokon ment keresztül: a szállítás, élelmezés; mindenütt pezsgő élet és tevékenység uralkodott a megszokott katonai nehézségek helyett, melyek szeretlenül korlátozták az egész hadsereg harczképességét. Május havában azután kezdeteket vettek a nagyobb hadműveletek, melyek egész sorozatát tüntetik fel a fényes győzelmeknek, melyek Diebitsch hadvezéri hírnevét maradandóan megalapították... Ruménzow és Souwórow napjai óta nem láttak a dunai tartományok oly nagy és fényes győzelmeit. A török sereg főparancsnoka, Resid pasa, egészen elveszté lélekjelenlétét egy olyan ellenféllel szemben, milyen Diebitsch volt, ki minden taktikai tervezetéseit megghiúsítja. Az első küzdelem Pravady körül fejlődött ki, melyet az oroszok megszállva tartottak s a törökök sikertelenül támadtak meg. Június első napjaiban Diebitsch Sumla és Pravady között foglalt állást, hogy a nagyvezér támadását bevárja. Egészen új jelenség volt, hogy a törökök nyílt ütközetet kerestek, míg eddig legfőbb erejük váraik makacs megvédésében állott. Június 10-én kemény harcra került a dolog Kulevtsa vagy Kulksa közelében s a nagyvezér oly súlyos vereséget szenvedett, hogy szétszórt seregének alig 600 lovasától követve, nagynehezen menekülhetett Sumla falai közé. Egész tűzérsege és tábora az oroszok kezében maradt.

A kulevtsai győzelem után Diebitsch Szilisztria és Sumla ostromát és megvételét tűzte ki magának. Június 15-én már Sumla alatt ütötte fel táborát és nagy erélyvel hozzálátott az ostromhoz, mialatt nem vette le szemét Szilisztriáról sem, mely végre június 30-án megadta magát. Kilencezer hadifogoly és nagy mennyiségű ágyúk és egyéb hadikészletek jutottak ezuttal a győzők kezeibe. Most már csak Sumla állott útjában Diebitschnek, hogy átlépve

a Balkán szorosait, Ruméliába s közvetlen Konstantinápoly szomszédságába tegye át a háború színhelyét. Azonban Diebitsch egy ép oly merész mint fontos lépésre határozta magát, mely katonai tehetségének nem csekély dicséretére válik. Alig érkezett meg a Szilisztria capitulációja folytán felszabadult orosz ostromhad, midőn a fővezér egész csendben előkészületeket tett Sumla és a nagyvezér háta mögött átlépni a Balkán szorosait és váratlanul lecsapni Adrianápolyra.

Az egész orosz hadsereg, mely e vakmerő vállalatra Diebitsch rendelkezésére állott, 40 ezer és 6500 lovasból állott. Június 18-án éjjel a hadsereg átlépte a Kamezyk folyót, az utolsó természeti akadályt, mely még útjában állott s néhány apróbb török őrség visszaszorítása és számos nehézségek leküzdése után a Nadir völgyében rövid pihenőre szállott. Egy török hadosztály, mely útját állotta, Burgaszba kergettetett vissza. Greigh tengernagy, ki a merész vállalatot a tengerről segítette, egyidejűleg akadálytalanul bevitorlázott a burgaszi tágas öbölbe. A Balkán átlépésével ezen természetes védfal áthághatatlanságának nymbusa szétoszlott; az orosz hadak Konstantinápoly kékelő halmait szemlélhették, II. Katalin szelleme megélenkült és sóvár vágyai, mint látszék, közel állottak a teljesüléshez. Diebitsch az öreg Souvórow gyorsaságával és merészségével birt, melyet Ruménzow áttekintésével és higgadtságával teljessé tett. A Sumlában körülfalozott nagyvezér csak negyednapra Diebitsch indulása után tudta meg útjának tulajdonképeni célját. Egy, rejtett ösvényeken utánna küldött török csapat Aidos mellett találkozott az oroszokkal, de visszavonult előlük, még mielőtt azokat előnyomulásukban feltartóztatni megkísérlette volna. Egy kiáltvány, melyet az orosz főparancsnok közzétett, védelmet ígért úgy az ozmánoknak, mint a keresztényeknek, kik természetesen védelmezőjüket látták az oroszokban.

Július 28-án az egész orosz hadsereg megkezdé előnyomulását dél felé. Adrianápolyban alig volt néhány ezer rendes katona; a többi, mintegy 15 ezer ember, Chalil pasa vezérlete alatt Jamboli közelében állott, hogy, ha lehetséges, segítyt vigyen Resid pasának Sumlába. Július 31-én Seremetjev tábornok megtámadja Chalil pasát s fényes győzelmet arat felette; minek folytán seregének

egyik része Adrianápolyba vonul vissza, míg a másik Sumla irányában menekül. Nemsokára azonban új török csapatok gyülekeznek Szlivno környékén és Diebitsch, be sem várva tömörülésüket, oly erővel támadja meg őket, hogy szétfutva minden irányban terjesztik az oroszok közeledésének rémhírét. E pillanatban érkezett Resid nagyvezér egy levele Sumlából, melyben az orosz fővezért békealkudozások bevezetésére kéri fel. Diebitsch, ki jól tudta, hogy a nagyvezér csak időt akar nyerni, kérelmét visszautasítja és folytatta előnyomulását.

Négy héttel a Balkán-szorosok áthágása után s miután már Sziszeboli és Burgas, továbbá Szlivno és Jamboli birtokában volt, Diebitsch parancsot adott Adrianápoly felé előrenyomulni. A katastropha, melynek küszöbén az ozmán birodalom állott, immár elkerülhetetlennek látszott. Adrianápoly régi roskadozó falaktól volt körülvéve, melyek mögött mintegy 100 ezer lakos töltötte aggodalomban napjait és 12 ezer fegyveres állott harczkészen. A törökök kislelkűsége és demoralisatioja oly nagy volt ezen válságos napokban, hogy semmi komolyabb kísérletet nem tettek helyzetük javítására. Augusztus 19-én mozlim papok és követek érkezének titokban az orosz táborba, hogy a főparancsnokkal az ozmán birodalom második fővárosának átadása iránt alkudozásokat kezdjenek. Diebitsch feltétlen megadást követelt s miután a követek erre nézve kitérő választ adtak, másnap rohamra vezénylé seregét. De még mielőtt erre került volna a dolog, megnyitak Adrianápoly kapúi, az előljárásiág hódolattal jelent meg az orosz főparancsnok előtt, kinek hadserege most már nyugodtan tartá bevonulását a gazdag és népes városba. Chalil és Ibrahim pasák kardcsapás nélkül megadták magukat.

Adrianápoly elfoglalása leírhatatlan hatást keltett egész Európában; nemcsak katonai, hanem diplomatiái jelentősége oly rendkívüli volt, milyen Európát a Napoleon-korszak óta aligha ejté nyugtalanságba. Bécsben Metternich egészen elveszté fejét s a Habsburgok fővárosát valóságos furor sarmaticus szállotta meg; Anglia egyszerre kezdett meghidegülni szövetséges barátságában; egyedül Franciaország nem vetközte le szokott hangulatát, talán mert így könnyebb szerével remélhette Algier maradandóan a francia koronához csatolni. Törökország elveszté végső politikai tekin-

télyét s minden, mi még hátramaradott, egy kóros szervezet volt erő és életrevalóság nélkül, melyet azontúl csak az európai diplomácia kuruzsolása volt képes fenntartani.

Azonban Diebitsch helyzete korántsem volt oly kedvező, mint az első pillanatra látszott. Sumla, valamint a Dunamelléki várak: Widdin, Rustsuk, Sisztowo, Nikápoly és Gyurgyevo még mindig török kézben valának; s ha a szétszórt haderők ügyes vezénylet alá kerülnek, ki tudja, mi lett volna vége az orosz diadaloknak! Ilyen körülmények között és a nagy sikerek hatása alatt maga Miklós császár sem idegenkedett egy békétől, mely Oroszországra nézve minden körülmények közt előnyös lehetett. A császár megállapodott gondolkozásmódjával ellenkezett, a szerencsét még további vállalatok által próbára tenni s azért a béke bevezetésére szükséges alkudozások a katonai diadalok közepette kezdeteket vettek.

Az ázsiai harcztéren az 1829. évben hasonlóképen nagy szerencsével folyt a háború. Itt a török hadak nagy erőmegfeszítéssel 80 ezer emberre és 66 ágyúra növeltették Hadszi Szalegh pasa vezérlete alatt. Perzsia kétséges megtartása folytán Paskievits gróf kénytelen volt seregét megsztani s csak midőn Tsaborie mellett a törökök felett fényes győzelmet aratott, folytatta az ősszel megszakított útját kettőzött erővel Erzerum irányában. Az orosz hadsereg e pillanatban csak 12.340 gyalog és 5770 lovasból és 70 ágyúból állott. Paskievits felettén ügyesen használta fel csekély erejét s midőn a törökök 40 ezer emberből álló hadát egy sziklás és szakgatott magaslaton megverte, feltartóztatlanul nyomult előre az örmény főváros felé. Erzerum kapui előtt Hagki pasát megverve, ezzel az utolsó török sereget semmisíté meg, mely még útját állotta. Erzerum megnyitá kapuit s vele óriási hadizsákmány esett a győzők kezébe: 150 ágyú, jól megrakott fegyvertár és gazdag élelmi készletek.

Ezalatt a diplomácia megtette a magáét; Londonban, Párisban és Bécsben folytak a béketanácskozások, melyek sikeres befejezést helyeztek kilátásba. Miklós császár, okulva a múltakon, félt az ellenségtől, melylyel szemben állott, de félt barátaitól is, kik körüle valának.¹⁾ Diebitsch Adria-

¹⁾ Gervinus, VI. köt., 503. lap.

nápolyból Konstantinápoly felé vetette tekintetét s ha figyelembe vesszük, hogy immár semmi jelentékeny akadály sem állott útjában, a török fővárosnak elég oka volt az aggodalomra. A varég idők emlékei újulhattak fel a régi Byzancz területén s a rémület most sem lehetett csekélyebb, mint akkor. De, ámbár Pahlen tábornok egy erős hadosztálylyal egyenesen a török fővárosnak tartott, míg Sievers és Roth más úton ugyanazon cél felé törekedtek, ennyire ezuttal legalább még nem került a dolog. Szerencséjére Törökországnak és talán ép úgy Oroszországnak, Miklós császár legbizalmasabb tanácsadói, ezek közt a sokat látott és tapasztalt Pozzo di Borgo, erélyesen a béke mellett nyilatkoztak. Oroszország elérte célját; minden további lépés a szerencse kihívása, a sors kísértése lett volna. Görögország felszabadítása az orosz fegyverek győzelme által biztos ténynek ígérkezett; míg Oroszország politikai tekintélyét egy kedvező béke még inkább növelni segíté.

Adrianápoly és Erzerum elvesztése a török kormány makaességát is megtörte s tekintve helyzetének reménytelenségét, készen nyilatkozott a békét a legnagyobb áldozatok árán is elfogadni. A porta mértéktelen zavarában és elhagyatva még Ausztriától is, mely tartózkodó politikájával semmiben sem mozdítá elő ügyeit, Poroszország karjai közé veté magát, mely Müffling tábornokot bizta meg a porta érdekeinek támogatásával. Müffling érdeme, hogy az alkudozások gyors menetet s részben gyors megoldást nyertek. A békealkudozások szeptember 1-jén kezdetüket vették; de midőn Diebitsch azt vette észre, hogy a török meghatalmazottak szándékosan és számításból kívánják a tanácskozásokat hosszúra nyújtani, kijelenté, miszerint öt napot engedélyez számukra, hogy maguk közt biztos megállapodásra jőjjenek, mely idő elteltével azonban megindítja hadait a főváros Konstantinápoly felé. Ezen határozott nyilatkozat nem téveszté el hatását. Egy zendülés Konstantinápoly utcáin, melyet a csőceselék idézett elő, mely hangoosan a béke megkötését sürgette, még inkább gyorsítá az alkudozások befejezését.

A békeokmány szövege Adrianápolyban 1829-ik évi szeptember hó 14-én megállapítatván, az ellenségeskedések — Musztapha pasa kivételével, ki még egy ideig saját felelősségére folytatta a céltalan harcztot — mindkét részről

beszüntették. Mahmud szultán és Chosrev pasa a szerződést heves vitatkozás után szeptember 27-én aláírták s ezzel az ellenségeskedések véget értek és a hadi foglyok kölcsönösen kicseréltek.

Az adrianápolyi békeokmány, mely véget vetett az orosz-török háborúnak és Oroszország kiterjedését nem csekély mértékben növelé, továbbá felszabadítá Görögországot a török járom alól, összesen 16 cikkelyből áll. Oroszország és Törökországot a Pruth folyó s ennek torkolatától a Duna balpartja egészen a Fekete tengerig választja el. Ide értetnek ezen folyam által képezett szigetek egész a torkolatig. Ázsiában, bizonyos határszabályozások czímén, jelentékeny területek maradtak orosz kézben, ellenben Erzerum visszaadott a törököknek. A határszabályozások által a karsi és achalzikai pasalikok jelentékeny része orosz területnek nyilvánított. Nemkülönb a Fekete tenger keleti partszegélyeinek egyes részei, melyek kiváltképen kereskedelmi tekintetben nagy fontossággal bírtak.

A tulajdonképeni békeokmányon kívül egy külön-szerződés is jött létre, mely Oláh- és Moldvaország, továbbá Szerbia viszonyát rendezé, mely utóbbi józan magatartása által nem kis mértékben segíté előmozdítani az oroszok hadműveleteit. E szerint a két első hoszpodárjai élet-hossziglan választandók, de a bukaresti békében megállapított egyéb feltételek épségben maradása mellett. A békeokmány V. pontja Szerbiával foglalkozik és pedig az akjermáni okmány alapján, melynek szigorú megtartására magát a porta újlag és pedig a leghatározottabb alakban kötelezé. A porta továbbá hadikárpótlás czímén 1,500.000 hollandi arany, továbbá külön ugyanazon czímen 10 millió arany fizetésére kötelezte magát. Ezen utóbbi pont volt valamennyi közt a legterhesebb Törökországra, mert a kincstár üres és kilátás nem volt, hogy a birodalom pénzügyi viszonyai javuljanak. Azonban Oroszország nagylelkűnek mutatta magát és a terhes hadikárpótlásnak egy jelentékeny részét utólagosan elengedte Törökországnak. Görögország Capodistrias gróf fáradoztatlan közreműködésével, Franciaország és Anglia meleg támogatására, de kiváltképen az orosz fegyverek győzelme folytán szabaddá lőn s ezzel II. Katalin egy szép eszménye ment teljesülésbe.

Az 1829-ik évi október hó 6-án Szent-Pétervárott

nagy ünnepélyekkel ülték meg a békét, mely alkalommal az egyházi és világi nagyok hódolatukkal adóztak a császárnak, ki a maga részéről meleg hangon adott kifejezést elismerésének a szárazföldi és tengeri had vitéz magatartásáért a lefolyt háborúban. „Oroszország,” mondja egy francia író, „csak most lett valóban colossusává a szárazföldnek; eddig két dolog hiányzott neki: nagy és gazdag kereskedelem; most bir mindkettővel. Mialatt a diplomaták papírt fogyasztottak, az oroszok rohammal haladtak győzelemről győzelemre.” Egy másik író pedig így szól a szultánról: „Ezentúl a szultán nem mint úr hagyja el a serailt, hanem csak mint lakó, kinek Oroszország minden pillanatban felmondhat.”

Huszonkettedik fejezet.

I. Miklós császár. (Folytatás.) 1825—1855.

A szent-szövetség. — Forradalmi szellem. — Cholera Oroszországban. — A lengyel forradalom előzményei. — Az 1831-iki lengyel forradalom. — Miklós császár koronázása. — Merényletek. — A lengyel „nagy hét.” — Dietatura. — Chlopicki. — Lengyel országgyűlés. — Egyenlenség. — Orosz hadi tervek. — A grochowi ütközet. — Skrzyncki. — Lengyel győzelmek. — Az oroszok tétlenkedése. — Hangulat Oroszországban. — Prondzynski. — Dvernicki győzelme és végzete. — Az ostrolenkai katastropha. — A cholera. — Paskievits fővezérsege. — A forradalom hanyatlása. — A lengyel szabadságharcz vége.

Még alig múlt tizenöt éve, hogy a szent-szövetség a Napoleon és a forradalom rendszere felett aratott diadalok mámorában létrejött, máris felbomlás fenyegette annak alkotásait. A forradalom szelleme kísértett, még pedig mindenütt fogható alakban, a Tajótól az Eiderig, a Volgától a Szajnáig; vésztjósílólag lobogott a forradalom zászlója mindenfelé, mert az emberiség boldogítására kigondolt fejedelmi elméletek nem bizonyultak életrevalóknak. Spanyolország és Itália fel valának dűlva a forradalmi eszmék által, melyek végezéjésként az egységes Olaszország lebegett a jövő titokzatos ködében, míg Spanyolország köztársaságról, szabadságról álmódott, melyeket még nem ízlelt vala meg. Párisban a júliusi forradalom halvány emlékét idézte fel a negyven év előtti véres, de nem diestelen nagy napoknak, melyekben Európa szabadsága megszületett. Belgiumban heves forrongás eleni kitöréseket sejtetett, mely azonban a monarchiai elv szelid győzedelmével végződött. Németországban és Magyarországon a reactio otromba lábai alatt ingadozni kezdett a talaj, de a szabadság fáján még nem érett meg az egyenlőség gyümölcse; még tizennyolcz évnek kelle legördülnie, míg a testvéresülés, egyenlőség és szabadság

hajnala beköszöntött, hogy felrázza ezredéves tespesztő álmából a világosság után sóvárgó emberiséget. Görögország, a nagy emlékek, polgári erények és bűnök hazája, elérkezett hosszas és borzasztó tusa után azon ponthoz, hogy az európai diplomatia és Oroszország segélyével megszülhette nemzeti szabadságát, boldogulásának ezen legfőbb feltételét... Lengyelország, az eltiport lengyel nemzet, tűzhelyének romjai alól mégegyszer lángra szította a szikrát, mely szabadságát jelenté; fegyvert fogott, hogy még egy végső kísérletet tegyen függetlenségének visszaszerzésére. Küzdelme méltó, bukása végzetszerű vala... Hogy lesz-e még fel-támadása? ki tudná megmondani... Kétszer nem éledett fel sem egyéni, sem emberi alkotás... Lengyelország volt nagy és hatalmas; rendeltetését betölté az állami és erkölcsi világrendben; csak emléke halhatatlan... S hogy az általános bonyodalomból és rémületből mi sem hiányozzék, még egy rém köszöntött be, borzasztóbb valamennyinél, — az irtó cholera.

Ilyen volt és ily sok és nehéz bajokat rejtett ölében az 1830-ik év, mely az adrianápoli békét követte, mely Oroszországot vezérhatalommá emelte, s melynek a békére annál nagyobb szüksége volt, minthogy birodalma belsejében, de kivált lengyel tartományaiban olyan jelek mutatkoztak, melyek közeli vész kitörését jelentették.

Az adrianápoli béke előzményei valamint lefolyása felettén lehangoló hatást idéztek elő Miklós császárnál, kivált Ausztria és Anglia iránt, melyek nem egy alkalommal nehezítették meg a tárgyalásokat különleges, de mindig önző kifogásaik és beavatkozásaik által. Nem csoda, ha a császár most szorosabban kezdett Franciaországhoz simulni, melynek érdekei sok tekintetben ugyanazok valának. Így jött létre egy újabb orosz-francia szövetség, mely a júliusi forradalom eseményeire is érezhető befolyással volt. A párisi forradalom kitörésének híre épen azon pillanatban érkezett Szent-Pétervárra, midőn az udvar örömben úszott egy nagyherczeg születése alkalmából s nagy hadiszemlék valának kilátásban a svéd trónörökös, Oszkár látogatása folytán. A váratlan hír hatása megrázkódtatta a császár egész lényét; a harag és fájdalom érzelme egymást váltották fel. Miklós császár nagy megvetéssel viselteték a júliusi király, Lajos Fülöp iránt, kit a forradalom piszkos és

nemtelen eszközei hozának felszínre, miként gondolá. S egy pillanatában a sajátos lovagias felindulásnak komolyan el volt határozva, Franciaországot és a forradalmat fegyverrel támadni meg. A parancs a hadsereg mozgósítására már kiadatott, midőn az események más irányba terelték a császár figyelmét.

Belgiumból híre érkezett, hogy a forradalom elűzte az Oraniai dynastiát és köztársasági vagy monarchiai alapon, de függetlenül kíván szervezkedni. Miklós császár késznek nyilatkozott a legitimitásnak fegyverrel segítségére sietni. De erre már nem jutott idő... Ezen hírrel egyidejűleg a legrémesebb hírek érkezének az ország különböző részeiből a cholera gyors és borzasztó terjedéséről. Sem határ, sem vesztegzár nem használt; a szörnyű vendég rémes számban szedte áldozatait. A régi fővárosban, a szent Moszkvában ijesztőn dühöngött a halál; egész utcák, városnegyedek lakossága kihalt vagy elmenekült, mi azonban csak keveset használt. Hivatalos adatok nyomán az első napokban több mint 3000 halott temettetett el; az ijedség általános volt az egész birodalomban, maga Miklós császár is megjelent a súlyosan meglátogatott városban, hogy jelenléte által felemelje a csüggedező és kétségbeeső embereket... Mindenütt nyomor és veszély; a császár figyelme kényszerülve megoszlott a külföldi események és a birodalma belsejében dúló nagy szerencsétlenség közt, míg végre egy olyan esemény következett be, mely elemi erővel lépett fel és minden egyebet háttérbe szorított. Lengyelország fegyvert fogott orosz elnyomói ellen. Az 1830-ik évi december 6. és 7-ike közötti éjjel érkezett a hír Szent-Pétervárra, hogy Konstantin nagyherceg nyolcz nappal előbb Varsóból elűzeték. A császár ezen alkalommal lemondott szokott titkolódzásáról s másnap maga adta tudtára a tisztikarnak az izgalmas eseményt azon határozott kijelentéssel, miszerint felveszi a fegyvert, de nem teendi le előbb, mígnem az utolsó lázadó lakolni fog. Az igazság érdekében mindjárt e helyütt ki kell jelentenünk, hogy a lengyel háború nem volt népszerű Oroszországban s hogy maga Diebitsch tábornagy, a törökök réme, ellenszenvvel indult ezen harciba.¹⁾

¹⁾ Lásd Heinr. v. Gagern: „Das Leben des Generals Fr. von Gagern.“ Leipzig, 1846.

A lengyel forradalom mozdító oka a gyűlölet, a harag és a szeretet vala. A harag és gyűlölet az elnyomók és a szeretet a haza iránt, mely annyszor lángra lobbantá Lengyelország legjobbjait és legnemesbbjeit. Okai visszavezethetők az 1825-iki katonai zendülésre, melyben, miként láttuk, nem csekély részük volt maguknak a lengyeleknek. A kitörést sietteték a párisi események és a júliusi forradalom szele, mely messze elhatott mindenfelé, hol elnyomott vagy elégtelen népek valának. A júliusi forradalom híre villamos árként futotta be a világot; hatását a föld legtávolabb részeiben észre lehetett venni.¹⁾

Lengyelországban a forradalom voltaképen sohasem szűnt meg, csak szünetelt, mióta az államok sorából erőszakosan kitöröltetett. Az agitáció és összeesküvés úgyszólván állandóvá lett, főképen azon részeiben a régi Lengyelországnak, melyek Oroszországba bekebelezettek. Midőn a párisi lázadás első híre Varsóba érkezett, Zaliwski, Wysocki és még néhányan azonnal titkos tanácskozást hívtak össze Zaliwski mariemonti jószágára. Többen a hevesebbek közül azt akarták, hogy tüzessék ki haladéktalanul a lázadás zászlója; mások, s ezek közt Zaliwski, óvatosságra intettek és a lázadás kitörését február haváig akarták elhalasztani. A forradalmi bizottságba bevásztattak többek között: Ostrowski, Mochnecki, Bronikowski, Nabelak, Goszczynski, Dembinski és Zukowski. Ezek közül a legtöbben a kitörést akkorra kívánták halasztani, midőn maga a lengyel nemzet is nyilatkozni fog valódi szándéka felől. Legnagyobb zavarban voltak az összeesküvők a személy iránt, kire a forradalmi hadsereg vezetését ruházzák; a régi hadvezérek közül még csak a következők voltak életben: Szembek, Potocki Szaniszló, Krukowiecki, Sierawski és Chlopicki. Végre hosszas és szenvedélyes vita után egy forradalmi bizottság választott, melyben Soltyk Román, Bronikowski, Ostrowski és Wysocki a legbefolyásosabbak valának: egyidejűleg titkos ügynökök küldettek Lithvániába, Podoliába és Wolhyniába, hogy a forradalomnak barátokat és vezetőket toborzzanak. A fiatal-ság s főként az egyetemi tanulók nagy hévvel tették magukévá a forradalom eszméit, melynek talán legönzetlenebb elemeit képezték. Csapatvezetőknek kiszemeltettek

¹⁾ Gervinus, VIII. köt. 788. lap.

többek közt: Dwernicki, Rybinski, Skrzynecki és Prondzynski. Csakhogy ezek közül egész határozottsággal egyik sem jelenté ki belépését és közreműködését; s ezen feltűnő tartózkodás azt látszik bizonyítani, miszerint a bizalom nem volt nagy a különben is sok és nagy veszélyekkel járó vállalat iránt. A tultsini összeesküvés sorsa még élénk emlékezetében volt mindenkinek.

A varsói orosz kormány, melynek élén számos lengyel állott, kik felett most a forradalom képviselői ítéletet tartani készültek, több oldalról nyert bizalmas értesítést a készülőkben lévő eseményről; de minthogy határozott bűnjeleket megállapítani nem tudott, egyelőre éberségének megkettőztetésére szorítkozott; miután többek közt Wysocki és Urbanski megidézttetvén, kihallgattattak. November második felében mind sűrűbbek lettek a jelek, melyek arra vallottak, hogy a lengyel ezredek legénysége mesterségesen bujtogatatik mindenféle kalandoroktól, kiknek semmi veszíteni valójuk sem volt. Chlopicki és Lubecki, két tapasztalt katona és forradalmár nem hitt annak lehetőségében, hogy a katonaság tömeges lázadásra rávehető volna. Egyébiránt olyan elemek is keveredtek most már az összeesküvők közé, melyek kevés hitelt érdemeltek s melyekre komoly eselekvés esetében nem igen lehetett számítani. „Ügyvédek kliensek nélkül; orvosok, kiknek nem valának betegek; fiatal tisztok, kiknek nem volt türelmük előléptetésüket bevárni; elcsapott papok; elszegényedett nemesek; fiatal demagogok és tudatlan altisztek; eladósodott bérlők s effélék¹⁾ valának nagy számban, kik a forradalmat jó alkalomnak tekintették, pénzhez vagy befolyáshoz jutni, mire másként kevés kilátásuk volt. Nagy hatással volt kivált a fiatalabb nemzedékre Mickiewicz Ádám, a kitűnő és népszerű költő, kivált „Wallenrod Konrad“ című eposa által, melyet kivált Lithvániában mohón olvastak.

A nemzeti lelkesedés mind nagyobb hullámokat vert és mind nagyobb tömegeket ragadott magával. A varsói hadapród-iskolában és az akadémiában Lelewel és más tanárok vezetése mellett titkos egyletek keletkeztek hazafias czélukért; az ifjúság vezére a hadapród Wysocki Péter volt. S midőn ekképen mindazok megtalálták egymást, kik a nemzeti mozgalom vezetésére hivatottsággal és bátorsággal

¹⁾ Gervinus, VIII. köt. 795. lap.

birtak, a vállalat biztosabb alapot és határozottabb jelleget nyert s immár lassankint megérett a cselekvésre. Az összeesküvők hosszas megfontolás után a következő tervben állapodának meg: Ha Miklós császár Varsóba jő, hogy magát, miként már hirdetve vala, lengyel királylyá koronáztassa és a lengyel alkotmányra esküt tegyen, ezen alkalommal egy küldöttség fog jelentkezni nála, mely arra fogja kérni a császárt, hogy egy 1825-iki tilalmat az országgyűlések nyilvános jellegű tárgyalása ellen szüntessen meg. Ha a császár a küldöttség kérelmét elutasítaná, ezek megtagadják neki a hűség esküjét s egy adott jelre mindenfelé kitűzetik a lázadás zászlója . . . . Avagy a nagy katonai szemle alkalmával, melyen Miklós császáron kívül testvérei Konstantin és Mihály nagyhercegek, továbbá a koronaherceg részt veendének, Wysocki előlép híveivel az ezredek soraiból s körülfogja a császári családot, foglyává teszi vagy pedig, ha ez szükségesnek mutatkoznék, mindnyáját meggyilkolja.

Azonban a koronázás 1829. évi május 24-én minden nagyobb zavargás nélkül megtörtént s az összeesküvők terve nem ment teljesülésbe. Miklós császár megesküdött a lengyel alkotmányra; a zajos és látványos ünnepélyek után a nép és a követek széteszlottak; s úgy látszott, mintha a béke a nemzet és a császár közt helyreállott volna. De nem így volt. A forradalom tovább haladott rejtett ösvényein, míg nem másfél évvel a koronázási ünnepélyek után tényleg kitört és Lengyelországot újabb válságba sodorta. Azonban térjünk vissza az 1830. év utolsó napjaira, melyeken a katonai lázadás Varsóban s nemsokára az egész országban fellobogott.

Az orosz hadsereg Varsóban alig állott több mint 8000 emberből: három vértess-, uhlán- és huszár-ezredből, melyek legénysége a délnyugati — Szulecz — városrészben volt elszállásolva; egy lithván testőr-ezred, egy lengyel testőr-ezreddel a Korona- vagy Sándor-laktanyában, egy wolhyniai könnyű gyalogezred pedig a Czika-útezai laktanyában. A lengyel helyőrség tíz gránátos testőrszázadból, egy sor- és testőr-vadászezredből s egy század utászból állott; továbbá egy üteg lovas és egy gyalogüteg tűzérségből, melyek a különböző városrészekben valának elhelyezve. Az oroszok csak a lovasságban voltak előnyben, melynek azonban az útezai harezban nagyon kevés hasznát vehették.

November 29-én a szerepek ki voltak osztva s minden attól függött, vajjon a döntő pillanatban mindenki helyén lesz-e, és megteszi-e kötelességét. A vezetőszerpek Bronikowski, Rybinski, Skrzynski, Sierawski és Potocki közt valának megosztva. Esti 6 órakor a szuleczi sörháznak lángba kelle borulnia, ez volt a jel a lázadás megindulására. Ezen órában gyülekeztek az összeesküvők, tanulók és polgárok a lazienki parkban, Sobieski János szobra közelében, hogy tömegesen a királyi palota felé tartsanak s ott Konstantin nagyherceget foglyukká tegyék. Azonban hiába vártak a jelre, mely nem mutatkozott, mert a tűz még idejében eloltatott. Most bizonytalanság lepte meg az összeesküdteket, ingadoztak s úgy látszott, mintha önbizalmuk erősen csökkent volna. Wysocki a hadapród-iskolába siet, hol azonban a fiatal-ságot készületlenül találja. Végre összeverődik egy vegyes csapat, mely a Belvederenek veszi útját, hol Konstantin nagyherceg lakott. Útközben mind számosabban csatlakoznak s a királyi palotához érve, behatolnak annak belsejébe. De hiába törik be az ajtókat s hatolnak egyik teremből a másikba, a nagyherceget — ki már elmenekült s a közelben egy eselédkünyhóban húzta meg magát — sehol sem találják. Most a hadapródok és 160 fegyveres zendülő Wysocki vezetése alatt az uhlánok laktanyája felé tart, hogy a katonákat csatlakozásra bírja. Azonban a csapatok egy részét már nem találják, mert Kurnatowski vezérlete alatt a nagyherceg segítségére siettek a Belvederebe. Wysocki most a fegyvertár felé indul s miután útközben tömegesen csatlakoznak hozzá lengyel katonák, a fontos helyet hatalmába keríti s rövid idő alatt 15 ezer fegyvert oszt ki a nép között, mely most már újjongva csatlakozott a fegyveres zendüléshez.

E pillanattól fogva a lázadás már komoly jelleget öltött; a lengyel ezredek egymásután csatlakoznak a mozgalomhoz s az útezakon vér folyik; öt lengyel származású tábornok, kiben a felkelők nem bíztak, könnyörület nélkül agyonlőveték, köztük végzetes névesere folytán a derék Nowicki is. Konstantin nagyherceg a hajnal közeledtével a most már körülegyülekező ezredek élén Wierbna mellett táborba szállott; s a helyett, hogy katonái élén a zendülő főváros ellen indult volna, a felkelőkkel alkudozásokba bocsájtkozott, melyek természetesen most már meddők maradának. A nagyherceg

gyengesége a lázadók bátorságát csak fokozni segíté. Így múlt el két nap, mely elégséges volt, hogy a forradalom, mely most gyorsan terjedett a vidéken is, megizmosodjék. Deczember 2-án egy hívekből és hűtlenekből álló küldöttség jelentkezett a nagyherceg táborában, köztük: Czartoryski, Ostrowski, Lubecki és Lelewel, a tanár és történettudós. A küldöttség és a nagyherceg közt azonban semmi békés megállapodás sem jött létre s az elválás szenvedélyes kitörések közt ment vala végbe. Konstantin egyikében beszámíthatatlan pillanatainak annyira ment, hogy a hozzá hű maradott lengyel lovas vadászrezdet visszaküldé Varsóba, hol természetesen azonnal a felkelők mellé állott. Két nappal később a nagyherceg felosztatá táborát és lassú napi utakban visszaindult Oroszország határai felé s egy héttel később a Bug partjain ütött tábor.

Igy végződött „a nagy hét,” mint a lengyelek a forradalom ezen idejét elnevezték, mely a hibák és mulasztások daczára, melyeket a forradalom vezetői elkövettek az orosz párt és a nagyherceg gyengesége következtében, elég sikert hozott. Nemsokára kedvező hírek érkeztek a vidékről is; Modlin és Zamosc erősségei nagy hadikészletekkel együtt a felkelők kezébe kerültek; a lengyel őrség majdnem kardcsapás nélkül engedte át a fontos helyeket.

Azonban alig látszott a forradalom biztosítva, midőn a vészes pártoskodás, mely Lengyelország bukását előidézte, ismét felüté fejét, hogy a nemzet legjobb erőit megbénítsa s a mozgalom sikerét kétséssé tegye. Két párt állott egymással szemben a gyűlölet szenvedélyének egész erejével: a demokratikus-forradalmi és a conservatív-aristokratikus párt. Az utóbbi élén Lubecki herceg állott, ki azon tervvel lépett fel, miszerint hívassék össze haladéktalanul tekintélyes és független polgárok hozzájárulásával egy ideiglenes kormánytanács. Szenvédélyes szóharez után ezen tanács csakugyan létrejött s nagy többséggel kijelenté, hogy a megindított harez Oroszország ellen Lengyelország jelenlegi helyzetében valóságos örűlttség. Végül azt tanácsolá a gyűlekezet, hogy boríttassék az alig végbement eseményekre a feledés fátyola s térjen ki-ki vissza megszokott békés foglalkozásához. Lubeckinek szándéka volt Chlopicki-t megnyerni, s egy duumviratus megalkotásával a kibékülést a császárral előmozdítani. De Chlopicki, úgy látszik, még

nem határozta el magát véglegesen. A nagy tömeg, mely Lubecki és a tanács ajánlatát elvetette, más emberek kezébe kívánta tenni a forradalom ügyét. Czartoryski, Ostrowski, Malachowski és Lelevel nem ugyan a végleges szakadást akarták, de olyan egyezsége kívántak lépni az orosz császárral, mely Lengyelország nemzeti intézményeit és alkotmányát épségben megőrizné.

A forradalmi hadsereg fővezérévé Chlopicki választott, egy bátor és kitűnő katona, ki már a Napoleoni háborúkban dicsőséggel harczolt. Azonban Chlopicki nem osztozkodott honfitársainak vérmes reménykedésében s Lengyelország egyedüli boldogulását abban látta, hogyha Miklós császárral minél előbb kibékül. Ily czélból megbízottakat küldött Szent-Pétervárra a császárhoz, továbbá Konstantin nagyherczeg táborába, végre Párisba és Londonba oly czélból, hogy ezen hatalmasságokat közvetítőknél felkérje. A mérsékelt conservatív-arisztokratikus párt azonban, a főhadvezérrel élén, nem tarthatta magát sokáig; a forradalmi demokrácia csakhamar fölé kerekedett, zászlóján Lengyelország teljes épségben való visszaállításával, a mi természetesen a jelen körülmények közt annál inkább képtelenség volt, minthogy a lengyel nemzet az osztozkodó három nagyhatalmassággal korántsem volt képes a harcot felvenni.

Időközben megalakult és összeült az országgyűlés; első teendője abban állott, hogy Chlopicki helyett, ki a szenvedélyes forradalmi párttal sehogy sem tudott boldogulni és lemondott a fővezéri tisztről, Radziwill herczeget állítsa a nemzeti hadsereg élére. Ezzel az országgyűlés főképen a lithvánoknak akart kedvezni. Ezalatt visszaérkezett Jezierski, kit még Chlopicki Szent-Pétervárra küldött, hogy a császárral folytatott értekezéséről jelentést tegyen. Miklós császár hallani sem akart alkudozásokról és feltétlen megadást követelt. Nem illő egy uralkodóhoz, úgymond, hogy lázadó alattvalóival alkudozásokat folytasson s minthogy kötelességének tartá a zendülést erőhatalommal leverni, kijelenté, miszerint kegyelemről és elnézésről többé szó sem lehet.

Jezierski jelentése nagyon vegyes hatással volt a kedélyekre; a többség azonban, mely minden hidat lerombolt maga mögött, a Romanow-házat ünnepélyesen trónvesztettnek nyilvánítván, a harc folytatására határozta magát a legvégsőkig. Miklós császár nem állapodott meg a pusztá

szónál, hanem mialatt nagy fegyveres erőt vont össze a lázadás leveretésére s a hadsereg vezetését Diebitsch kipróbált kezébe tette le, egyuttal erélyesen utánna látott, hogy Franciaország semlegességét kivívja magának. Ebben kiváló nagy szolgálatára volt párisi nagykövete Pozzo di Borgo, s midőn Lajos Fülöp követe, Montelimart gróf, Szent-Pétervárra érkezett, a szövetség a két állam közt erősebb alapokon látszott nyugodni, mint valaha. Deczember utolsó napjaiban Pahlen és Rosen tábornokok vezérlete alatt az első orosz csapatok benyomultak Lithvániába, miután Konstantin nagyherczeg seregével egyesültek, úgy, hogy az 1831-ik év elején már jelentékeny erők valának összpontosítva a régi lengyel tartományokban. Megelőzőleg Miklós császár Nesselrode gróf tanácsára két preclamátiót tett közzé, melyek közül az egyik a lengyel nemzethez, a másik pedig a lengyel hadsereghez vala intézve. Mindkettőben felelőssé teszi a bekövetkező szerencsétlenségért a lázadás fejeit; a katonáknak s a félrevezetett tömegnek pedig kegyelmét helyezi kilátásba, ha haladéktalanul leteszi a fegyvert s visszatér alattvalói hűségéhez. Mint előre lehetett látni, a kiáltványoknak a legcsekélyebb hatásuk sem volt a mozgalomra.

Chlopicki lemondásával a dictaturáról, melyet átmenőleg a többség kívánatára rövid ideig gyakorolt, a forradalom új stádiumba lép. A kibékülés Oroszországgal immár lehetlenné vált. A dictátor lemondását követő napon, január 19-én összeült a lengyel országgyűlés, hogy a további teendők iránt határozzon. Mint mindig a lengyel országgyűlésen, a vélemények most is nagyon szétágaztak s a szenvedélyes agitáció valóságos chaosszal fenyegette az egybegyűlt tanácsot azon pillanatban, midőn a szók helyett tettekkel kellett volna a hazát szolgálni. Chlopicki utódja a fővezérségben, Radziwill herczeg, nem állott feladatának magaslatán; mint büszke nagy úr szállka volt a demokrácia szemében, mely nem bízott sem hazafiságában, sem hadvezéri képességében. Az országgyűlés egyuttal hozzálátott az új kormány megalakításához. A kormány öt tagból állott s a királyi hatalom egy részének gyakorlataival bízott meg; míg a másik része magára az országgyűlésre esett. Katonai ügyekben a főhadvezér mint hatodik tényező szerepelt a kormány tagjai között. Ezen törvénynek azonban

nem volt elég határozottan körülírt jellege s azért csak átmeneti alkotásnak tekintették még azok részéről is, kik annak létesítéséhez tényleg hozzájárultak. Az egységes fő és vezetés hiánya mindjárt kezdetben számos zavarokra adott alkalmat. A pártoskodás, féltékenység és bizalmatlanság ide is becsempészte magát s az ellenzék, ezen szenvedélyes s értelmiség tekintetében sem feladatának színvonalán álló parlamenti töredék olyan nehézségeket gördített a kormány útjába, melyek minden szerves és egyöntetű kormányzást mindjárt kezdetben lehetetlenné tettek. Január 30-án megalakult az új nemzeti kormány Czartoryski Ádám herceg elnöksége mellett. Tagjai voltak az elnökön kívül: Barzykowski Szaniszló, Niemojewski Vincze, Murowski Theophil és Lelevel Ivákim, ki a democratia képviselőjének tekintették. A lengyel hadsereg e pillanatban, 1831-ik évi január 30-án, 90 ezer emberből állott, jól el vala látva ágyúkkal, élén tapasztalt, derék vezérek állottak, kik közül többen, mint Chlopicki és mások, még Kosciuszko alatt harczoltak hazájukért. Február havában, rendkívüli hidegben, már mintegy 120 ezer orosz katona lépte át a lengyel határokat Diebitsch tábornagy vezénylete alatt, kinek kiáltványai szellem és tartalom tekintetében meg egyeztek azokkal, melyeket előzőleg Miklós császár bocsájtott ki. Az orosz haditerv szerint mindenekelőtt a lengyel főváros, Varsó visszafoglalása tűzetett ki s azért a sereg zöme annak irányát követte. A lengyel nemzeti sereg Dvernicki tábornok alatt először Stoczek közelében találkozott az oroszokkal, kiket rövid, de heves mérkőzés után visszavonulásra kényszerített. Sokkal fontosabb volt azonban a Grochow melletti két napi ütközet, — február 19. és 20-án, — melyben a lengyelek babérokat vívtak ugyan ki maguknak, de nem tudták megakadályozni az oroszok előnyomulását Varsó felé. Kevés nappal később ismétlődének a heves harczok Bialolenska és a prágai erdő szomszédságában, mely alkalommal az oroszok már egész a fővárosi kül-helyekig előre hatoltak.

A főváros falai alatt vívott harcz leírhatatlan izgalomba és rémületbe ejtő Varsó összes lakosságát. Csalódás, kétségbeesés, reménytelenség vett erőt a kedélyeken; s hogy a rémület fokozódjék, híre érkezett, hogy egy lengyel ezred harczközből átpártolt az oroszokhoz. Az egész hadsereg

visszavonulóban volt. A fővárosi tanács állandó gyűlésre ült össze, de ez is, valamint az országgyűlés elveszté fejét a fenyegető veszedelem pillanatában és félrendszabályai által csak növelte az általános rémületet. Sokan az országgyűlés tagjai közül menekülének vagy elrejtőztek. A február 25-ike és 26-ika közötti éjjel a kormány elhatározta, hogy Radziwill hercegtől elveszi a főparancsnokságot. Hosszas tanácskozás után, melyben maga Radziwill és a többi tábornokok is részt vettek, Skrzynecki tábornok választatott főparancsnokká. Chlopicki, a legtehetségesebb és legtapasztaltabb, súlyos sebei következtében e pillanatban élet-halál közt lebegett. Skrzynecki kitűnő katona volt, Dobre, Wawer és Grochow mellett halhatatlan babérokat szerzett magának. Míg az oroszok Varsót mind szűkebben körül fogák s a kormány mind segélytelenebbül állott szemben a növekedő bajokkal, melyek orvoslása nem állott hatalmában, azalatt a vidéken sem állottak kedvezőbben a dolgok.

Midőn Skrzynecki február 27-én reggel átvette a hadsereg főparancsnokságát, mintha egészen új szellem szállotta volna meg a még az imént csüggedező katonákat. És valóban, az új főparancsnok oly erélylyel látott hozzá a védelemhez, oly czélszerű intézkedéseket tett, hogy a bátorság és önbizalom kezdett visszatérni a felizgatott elemekbe. Kár, hogy a jobb jövőben való reménykedés nem tartott sokáig. Skrzynecki derék segítőtársai Chrzanowski és Prondzynski ezredek valának. A prágai Vistula hídfő megvédése felettén nagy stratégiai fontossággal birt; megerősítése és kellő őrséggel való ellátása egyike volt az új főparancsnok legelső intézkedéseinek. Csakhogy nagy kár volt, hogy Skrzynecki is azon hibába esett, mely elődjét lehetetlenné tette. Az új főhadparancsnok is salont csinált főhadiszállásából, melyen az udvarias és fényes fogadtatások egymást érték; valóságos udvart tartott: nemes ifjak állottak szolgálatára, fényes fogatokon vágatott végig a táboron, gazdag lakomákat adott, mialatt katonái fáztak és éheztek; sőt még a katonai gyakorlatokon is hintójával követte a csapatokat és azok mozdulatait. Aristokratikus hajlamai erős szálkát képeztek katonái szemében s ez az oka, hogy az alig 44 éves főhadparancsnok nem tudott népszerűsége szert tenni.

A körülmények úgy fordultak, hogy az új főhadparancsnok sem látott maga előtt más utat, mint a békés

alkudozásokat, minthogy a rendelkezésére álló eszközök korántsem valának elégségesek arra, hogy a harcztot sikerrel folytathassa Oroszország ellen. Szerencsétlenségére Lengyelországnak, egy hatalmasság sem mozdult meg érdekében; Franciaország semlegessége, Anglia jóakaró tanácsa, a többi államok közönye nem vala alkalmas a szerencsétlen nemzet ügyét előmozdítani. Skrzynecki azért már márczius első napjaiban felhasználta az alkalmat a hadifoglyók kicserélésekor, hogy érintkezésbe lépjen Diebitsch tábornaggyal. Egy levelében, melyet hozzá intézett, kifejté, miszerint a lengyel nemzet csak kényszerűségből ragadott fegyvert s kész azt letenni azon pillanatban, melyben a császár az alkotmányt visszaállítja s annak tartósságáért kezességet vállal. Diebitsch nem válaszolt személyesen, hanem egy megbízottja által. Kijelenté, miszerint a császár trónvesztettségének kihirdetése által Lengyelország megfosztotta magát azon jogtól, hogy az orosz hatóságokkal vagy vezérekkel alkudozást kezdhessen és folytathasson. Csak ha a birodalmai vagy országgyűlés ezen törvénytelen határozatát megsemmisíti, nyilhat kilátás újabb alkudozások megkezdésére.

Ezzel a békés kísérletek ideje lejárt és most ismét a fegyvereknek kelle határozniok. Skrzynecki fennhéjázó követelő hangja, melyen az orosz hadak főparancsnokával érintkezett, nem volt alkalmas a lengyel nemzet veszett ügyének kedvezőbb fordulatot adni. A kormány ép oly gyenge és következetlen volt, mint az országgyűlés, mely meghozott határozatait elvetette, még mielőtt azokat életbeléptette volna. Több önérzettel és erősebb akarattal még jobbra lehetett volna a dolgot fordítani; azonban az alkalmas pillanat elszalasztatott s a mulasztások keserűen megbosszúlták magukat.

Az orosz hadsereg a grochowi ütközet óta tétlenül vesztegelt a Prága mellett elterülő erdőségekben. Diebitsch ekközben lemondott tervéről, hogy Prágát és Varsót rohammal megvegye, miként azt annak idején Souwórow tévé. Szándéka volt a Visztula balpartjára átkelni s onnan a főváros felé előnyomulni. Az átkelés márczius 15-ikére volt tervezve; Diebitsch főhadiszállása Sienica, majd Rykiben volt, csak öt mértföldnyire a fővárostól. Hadserege sok betegségek folytán 43 ezer emberre apadt le, 173 ágyúval, három hadtestből állott: Konstantin nagyherczeg,

Pahlen és Sahovskoi vezérlete alatt. Rosen 20 ezer emberrel Grochow mellett maradt, míg Mihály nagyherczeg 24 ezer katonával Lithvánia felől közeledett. Végre egy csapat délre rendeltetett Kreutz tábornok segítségére, ki Dwernicki csapatai ellenében sehogy sem tudott sikert aratni.

Az orosz seregekkel szemben, melyek túlságos hosszú vonalon valának elszórva, kedvezőbb helyzetben valának a lengyelek. A tetteges hadsereg e pillanatban 78 ezer emberből állott, mely számból 56 ezer a főhadhoz tartozott, míg a többi Dwernicki, Uminski és Sierawski alatt mint elkülönített had szerepelt. A főhad Varsó körül volt csoportosítva s különösen arra ügyelt, hogy az oroszok át ne kelhessenek a Visztulán. Skrzynecki azonban nem felelt meg a hozzá kötött várakozásoknak, sőt még most is alkudozásokról ábrándozott a helyett, hogy erélyes cselekvésre határozta volna magát. Hasztalan ostromolták őt tábornoki főnökei: Prondzynski és Chrzanowski, a fővezér tétlenül nézte az oroszok tömörülését, kik ép e pillanatban szaporodtak a császári testőrezredekkel, a nélkül, hogy egyesülésüket a lengyel fővezér megakadályozni igyekezett volna. Valamint Chlopicki, úgy Skrzynecki is azon hibában szenvedett, hogy kerülte a támadó harczt, mely egyedül célhoz vezethetett volna, s csupán a védő háborúra szorítkozott. Az elégtelenség mind hangosabban nyilvánult és Skrzynecki eltávolítását követelte.

A fővezér végre, talán hogy a közvéleményt lecsendesítse, határozott lépésre szánta magát. Márczius 29. és 30-ika közötti éjjén Grochow és Wawer szomszédságában 37 ezer ember állott fegyver alatt, hogy a reggeli órákban heves támadást intézzen Rosen és Geismar csapatai ellen; a gyalogságot Rybinski, a lovasságot ellenben Lubienski vezényelte. A győzelem várakozáson felül fényes volt. A lengyel gyalogság és lovasság versenyezett egymással bátorság és elszántság tekintetében; az orosz hadak teljes vereséget szenvedtek és Dembe irányában rendetlenül meghátráltak. Már reggeli 8 órakor a győzelem ki vala víva; 2000 fogoly, 4 ágyú és más hadifelszerelések képezték a zsákmányt, mely a Visztula hídján át Varsóba vitették a nép hangos örömkialtásai között. De a tette lelkessült szabadságharczosok ezzel nem valának megelégedve; a győzelmet teljessé kelle tenni egy újabb győzelem által.

Rosen megfogyott hadteste Dembe mellett állapotott meg Skrzynecki kiadá parancsait az ellenség üldözésére és újból való megtámadására, s a csapatok kimondhatatlan lelkesedéssel engedelmeskedének. Az előhad élén Boguslawski tábornok állott, ki a negyedik gyalogezreddel még az esti órákban az orosz tábornok özeleg hatolt előre, a nélkül, hogy az ellenségtől észrevétetett volna. E pillanatban megérkezik Skrzynecki a lovassággal s a lengyelek oly ellenállhatatlan erővel vetik magukat az oroszokra, hogy ezek a legnagyobb rendetlenségben hátrálni kezdenek. A sötétség beálltával a rémület és ijedelem fokozódik; a Rosen-féle hadtest szétverve a szélrózsa minden irányában menekül. A győzelem teljes volt; 1900 fogoly, kilencz ágyú és néhány löporos szekér maradt a győztes lengyelek kezében Dembe mellett. Másnap kezdetét vette a visszavonuló oroszok üldöztetése Lubinski lovasai által, kik az esti órákig 5000 foglyot és számos hadi zsákmányt ejtettek hatalmukba. Rosen tábornok hadtestének töredékével Sielce irányában húzódott vissza, leverve a kétszeres veszteség által.

Az orosz hadviselés korántsem fejtette ki azt az erélyt és körültekintést, melyet tőle várni lehetett volna; maga Diebitsch nem volt többé a régi gyors és határozott hadvezér, ki a törököket kétségbeejtő. Úgy látszik, a kedvetlenség és az ezzel járó közöny mind erősebb gyökereket vert magában az orosz fővezérben és közvetlen környezetében. A lengyel háború nem volt népszerű sem Oroszországban, sem a hadseregben s ha a lengyel vezérkörök ezt a körülményt ügyesen fel tudták volna használni, ki tudja, milyen fordulatot vettek volna az események! A győzelmes lengyel had e pillanatban kész volt az orosz főhad ellen indulni; Diebitsch még mindig a Visztula jobb partján vesztegelt elkedvetlenedett ezredeivel. De Skrzynecki nem birta felfogni helyzetének kedvező voltát; bátortalan-sága és halogató természete elszalasztá a kedvező pillanatot, mely nem tért vissza többé s melyről Prondzycki így nyilatkozott: „Olyan pillanat volt ez, mely évszázadok alatt nem fog többé Lengyelország részére megújulni.” Skrzynecki nem aknáztá ki a waweri és dembei győzelmet, nyugodtan nézte Diebitsch erősödését és összeköttetését Lithvániával, melyet könnyen megakadályozhatott volna. A lengyel fővezér minden tevékenysége az orosz főhad megfigyelésére szorít-

kozott. Diebitsch a maga részéről elhagyta eddigi táborát és Sielce felé húzódott vissza ágyúival és egész tábori készletével együtt, a nélkül, hogy a lengyel fővezér által legkisebb mértékben nyugtalanított volna. Az orosz hadsereg ezzel meg vala mentve, a lengyelek pedig megfosztva az alkalomtól, mely ügyüket diadalra segíthette volna.

Skrzynecki vétkez mulasztásait helyrehozandó, Prondzynski arra határozza magát, hogy Sielcet elveszi az oroszoktól s azok további visszavonulását megakadályozza. Rosen még mindig 20 ezer ember felett rendelkezett és Iganie közelében, Sielce szomszédságában állott megerősített táborában. Skrzynecki helyesli a tábornoki főnök tervét s azt maga részéről is támogatni igéri; ezalatt parancsot ad Prondzynskinek a támadásra. Az utóbbi 10 ezer emberével megtámadja Rosent, órákig elkeseredett, majd kétségbeesett harczot vív az oroszokkal s remegve várja a fővezér megérkezését. De Skrzynecki még mindig késik, délutáni pihenőjéről most sem tud lemondani s csak midőn ismételve érkeznek hírmondók a harczteréről, hagyja el nyugvóágyát és parancsot ad az előnyomulásra. Most meg az késlelteti, hogy az árkokon és patakon hiányzik a híd, melyen hintójával áthaladhatott volna... Ezalatt Iganie mellett eldült a harcz kimenetele nélküle is; Prondzynski fényes győzelmet aratott a kétszeres orosz hadak felett, melyeknek negyedrészét, 5000 embert fogságba keríti. Azonban Sielce elfoglalása mégsem sikerült; ápril 11-én megérkezik Diebitsch egész seregével, Sielcet megszállja s ezzel a lengyel szabadságharcnak egy új fejezete kezdődik, mely egyszerűsmind végzetes bukásának bevezetését jelzi. Sielce mellett most 60 ezer orosz katona volt egyesülve; a pillanat, az ellenséges csapatokat egyenkint megsemmisíteni, elmúlt, s ezzel együtt a kilátás is, a szabadság ügyének kedvező fordulatot adni. Azonban nagyobb katonai vállalatokra egyelőre még nem került a dolog; úgy az orosz, mint a lengyel hadviselés megfigyelő állást foglalt el és tartózkodott döntő és határozott lépésre vállalkozni.

A déli harczterén ezalatt változó szerencsével folyt a küzdelem; Dwernicki több győzelmet aratott a Toll és Kreutz alatt egyesült orosz hadak felett, de csapata a szakadatlan küzdelemben erősen megfogyott és nem volt kilátása a főhadtól segélyt nyerni. Dwernickinek szándéka volt Wolhy-

niába betörni s ezen tartomány lakosságát fellázítani: ily czélból mind sűrűbben segélyt sürgetett a főparancsnoktól, ki azonban elfogultságánál fogva, melylyel a lengyel csapatvezérek iránt viseltetett, e sürgetést nem vette komoly figyelembe. Ezalatt Rüdiger tábornok túlnyomó erővel támadja meg Dwernicki-t, megveri és miután harczképtelenné teszi, arra kényszeríti, hogy megmaradott katonáival lépje át a galieziai határt, hol az ausztriai hadaktól haldéktalanul lefegyvereztetik. Hasonló hazafiatlan módon bánt el Skrzynecki, Sierawski és Chrzanowski tábornokokkal is, kiket cserben hagyott, majd haditörvényszék elé állíttatott, midőn a túlnyomó erőnek engedve, állásaik elhagyására kényszerítették.

De térjünk vissza az ellenséges főhadakhoz. Diebitsch és Skrzynecki egész május második feléig tétlenül állottak szemben egymással megerősített állásaikban. Az orosz hadseregben ijesztő mérvben lépett fel a cholera, mely nemsokára a lengyel táborba is eljutott és az ellenséges vállalatok megkezdését nagy mértékben akadályozta. Midőn Dwernicki balesetének híre a főhadiszállásra eljutott, nagy volt a szomorúság, de egyszersmind az elkeseredés a főhadvezér iránt, mert mindenki tudta, hogy a derék csapatvezér vitézeivel együtt Skrzynecki mulasztásainak vagy rosszakaratának esett áldozatul. Sokan valának, kik a fővezért egyenesen árulással vádolták s haditörvényszék elé akarták állítani. Bármint legyen, Skrzynecki tehetetlensége vagy mulasztásai oly nagyok valának, hogy a közvélemény és a hadsereg felháborodása felett nem lehet csodálkozni. A lengyel hadsereg száma immár 76 ezer emberre és 141 ágyúra emelkedett, melylyel bátran meg lehet a támadást kezdeni, még mielőtt az orosz hadsereg újabb segélyhadakkal szaporodnék. Skrzynecki még most is késett elhatározó lépésre szálni magát s vonakodott Diebitschet sielcei táborában megtámadni. Csak midőn Prondzynski egy tervvel állott elő, mely szerint az orosz ezredeket egyenkint kellene megsemmisíteni, változtatta meg szándékát és határozta el magát, az oroszokat megtámadni.

Az orosz testőrezredek a Bug és Narew folyók közt Lomza és Tykoczin szomszédságában állottak, úgy, hogy előhadaik Sacken vezérlete alatt Ostrolenka közeléig nyúltak. Ezen kiváló része az orosz hadseregnek ezen hadjárat alatt

még nem volt tűzben; harczkedve erős és lankadatlan vala. A lengyel hadvezetőség a testőrezredek akarta mindenek előtt megtámadni és Skrzynecki május 12-én nagy csendben és szigorú titoktartás mellett megindult, hogy a nehéz, de dicsőséges vállalatot végrehajtsa, melytől népszerűségének helyreállítását remélé. Azonban a fővezér most sem járt el elég elővigyázattal és 48 ezer emberből álló hadát szükség nélkül szétforgácsolá. Így Lubienskit 12 ezer emberrel a balszárny irányában, Dembinskit pedig 4000 emberrel a Narew felé küldé, hogy az orosz testőrezredek visszavonulásának ellene szegődjék. A szerencse szemlátomást kedvezett a lengyeleknek. Mihály nagyherczeg, mitsem tudva az ellenség vállalatáról, ellenkező irányban mindinkább eltávozott a főhadtól, hogy végleges megállapodó helyét elérje. Csak későn vevé észre a lengyelek őrtüzeit és vette észre egyuttal helyzetének válságos természetét, s minden erejéből régi állásába visszatörekedett.

Ismét Skrzynecki tétlenkedő makacssága, majd mulasztása és halogatása menti meg az oroszokat, s a jól tervezett és jól megindult vállalat mindinkább elposványosodott s meggyőzte az oroszokat az ellenséges hadvezetés veszélytelenségéről. Hasztalan serkenté Prondzynski a fővezért erélyes cselekvésre. Skrzynecki reggeli kilencz óra előtt nem kelt fel s azután sokat időzött a jól megrakott tábori asztalnál. Halogatása és határozatlansága csak május 25-én ért véget, midőn Ostrolenka mellett a Narew és mocsarai közepette ütött tábor. Skrzyneckinek nem volt szándéka Ostrolenka mellett ütközetet ajánlani fel az ellenségnek, vagy ilyent tőle elfogadni; hadserege e pillanatban 60 ezer emberből állott és Prondzynski fáradhatatlan tevékenysége és buzgalma minden vitézben ébren tartá a bátorságot és önfeláldozó odaadást a haza szent ügyeért, mely e pillanatban kockán állott. Diebitsch ugyanazon napon egyesült Mihály nagyherczeggel és a testőrezredekkel; itt határozta el magát végre a döntő ütközetre. Az orosz főhad másnap reggel 40 ezer emberrel és 220 ágyúval, valamint 20 ezer testőrrel mint tartalékkal megtámadja Lubienski dandárát, mely 18 ezer emberből állott; Boguslawski Ostrolenkát tartotta megszállva. Lubienski kénytelen volt a túlnyomó erő ellenében meghátrálni. Az orosz ezredek minden oldalról előnyomulóban vannak; Boguslawski sebesülten vitetik el a

esataterőről . . . E pillanatban, már a déli órák felé járt az idő, érkezik meg vágtatva Skrzynecki a harezterre. Alig tekinti át a történeteket, midőn elvesztvén fejét, maga is menekülésre adja magát. Majd megáll és az érkező ezredek és zászlóaljokat egymásután küldi a tűzbe minden biztos czél és terv nélkül. Most a Rybinski hadtestéhez fordul a fővezér és vissza akarja foglalni Ostrolenkát. A lengyelek nagy elszántsággal harezoltak; de a hadvezetés fejtelensége okozta, hogy minden eredmény nélkül. Este lőn és az osztrolenkai gyászmezőn halomban heverték élet-telenül a szabadság vértanúi s a makacs fejtelenség áldozatai.

Skrzynecki május 26-án, a késő éjji órákban hagyta el a visszavonuló, megfogyott és kétségbeesett hadsereget, melynek további vezényletét Lubieskire bízta. Könyves szemekkel vált meg lesujtott bajtársaitól, hogy jelentést tegyen a nemzeti kormánynak, miszerint minden elveszett, s nincs más hátra, mint az ellenséges sereg fővezérével alkudozásokat kezdeni. Az oroszok csak gyengén üldözték a menekülő lengyel hadakat, mert győzelmüket oly áldozatok árán vásárolták meg, mely egy vereséggel fölért. Azonfelül a cholera mind szörnyűbb pusztításokat mivelt, mely nem-sokára elragadá Konstantin nagyherceget és Diebitsch tábornagyot is, mi által az orosz hadsereg vezetésében szükségképen változás állott vala be. Egyébiránt Diebitsch hadviselésével Szent-Pétervárott már régen nem voltak megelégedve; halála azért nem idézett elő valami nagy részvétet.

Diebitsch-et a főparancsnokságban Paskievits-Eri-wanszkij herceg, a perzsák, törökök és kaukázusi törzsek legyőzője, követte; ki 1831. július első napjaiban érkezett meg a főhadiszállásra. Poroszország, Miklós császár különös kívánságára, nagy hajlandóságot árult el segítségére lenni az oroszoknak a lengyel felkelés leveretésében; azonban hogy hangosan hirdetett semlegességét megszegni ne kényteleníttessék, a cholera elleni óvintézkedések czimén megnyitá königsbergi, danzigi és thorni fegyvertárait, melyekből Paskievits herceg kényelmesen felszerelheté az újból szervezett orosz hadsereget, mielőtt az a háborút a felkelők ellen folytatandó lett volna.

Skrzynecki az ostrolenkai vésznap után mint menekülő

érte el Varsót. Barátai és ellenségei mellette vagy ellene elkeseredett harezot folytattak, melynek vége az lett, hogy a szerencsétlen fővezért Dembinski, majd — miután ez sem volt képes jobbra fordítani a megfeneklett szabadság ügyét — Malachowski pótolta, míg nem Lengyelország az örvény szélén — ismét Oroszország ölébe sodortatott. Eközben a főváros Varsó a legborzasztóbb kihágások színhelye lőn, melyeket a felbőszült és félrevezetett tömegek idéztek vala elő; a lázongó nép feltörte a börtönöket s hallatlan véreng-zéseket és mészárlásokat rögtönzött, melyeket a nemzeti kormány és közegei nem tudtak megakadályozni. A mér-sékelt conservatív párt képviselőit kereste és kutatta a forrongó tömeg leginkább; Czartoryski herczegnek csak álruhában sikerült menekülni a biztos halál elől.

A rémuralom Varsóban két napig tartott; a kormány lemondott és megbízatását az országgyűlés kezébe tette le, mely a maga részéről Krukoviecki tábornokot bízta meg a dictatúrával. Valóban, ilyen körülmények közt nem lehet csodálni, hogy sokan voltak a lengyel fővárosban, kik az oroszok bevonulását szívesen látták volna. Krukoviecki többeket a nép bujtogatói közül kivégeztetett ugyan, de ezzel a békét és nyugalmat nem tudta helyreállítani.

Nyár végére járt az idő, midőn végre Paskievits her-czeg elhatározta magát, hogy az ellenségeskedéseket újból felveendő. Varsót ostrom alá fogja. Szeptember 6-án az orosz főhad Wola mellett megtámadta a lengyelek megerősített táborát; a harez heves és elkeseredett volt; Sowinski és Wysocki tábornokok — az első Borodino-nál veszté el egyik lábát — egymás után elesnek, velük a lengyel szabadságharez még megmaradott bajnokainak színe-java. — Paskievits most a Czyste külhely oldaláról támadja meg Varsót, mely gyújtó lövegek folytán több helyütt lángokban állott. Krukoviecki alkudozást ajánl, majd fegyverszünetet kér; Paskievits mindkettőt megtagadja és feltétlen megadást követel. Az országgyűlés és a dictátor még tanakodnak, midőn az orosz fővezér újból lövetni kezdi a várost, melynek kapúin át az orosz ezredek dobszó mellett bevonulnak. A legválságosabb pillanatban is fellobog a pártszenvedély a szerencsétlen ország gyülekezetében; Krukoviecki helyében Niemojewski bizatik meg a dictatura most már ephemer méltóságával. Még ugyanazon napon jelentheté Paskievits

Miklós császárnak: „Sir, Varsó lábainál fekszik!” — Az oroszok ismét Varsó és vele együtt Lengyelország birtokában voltak. Ploek, az utolsó erősség, mely még a felkelők kezében volt, 20 ezer emberrel megadja magát, míg egy másik had Ramorino alatt galicziai területre lép át, hol az ausztriai hatóságok által lefegyvereztetik.

S most kezdetét vette a vésztörvényszék, mely a szerencsétlen ország illetve védelmezői felett ítélendő vala. A börtönök megteltek szerencsétlenekkel; Szibiriába hosszú szállítmányok indultak; birtokelkobzás stb., ezek voltak szomorú befejező kövei azon mozgalomnak, melynek célja Lengyelország felszabadítása volt az orosz iga alól. De a legborzasztóbb Lengyelország politikai halála volt. Azon arnyalkotmány, melyet I. Sándor meghagyott, eltöröltetett; nemkülönben a kormány és annak közvetítő közegei és egyéb hatóságok; az országgyűlés minden időkre bezárattott; a lengyel hadsereg összeolvadt az orosz hadsereggel; a lengyel nemzeti iskolák és a vilnai egyetem eltöröltettek. S hogy az ország délnyugati tartományai annál könnyebben Oroszországhoz simuljanak, a „lublini unio“ megszüntetett és Siemaszko püspök, majd érsek nagy számban terelte vissza a lengyeleket és lithvánokat az orosz-görög egyház kebelébe. Nem zárhatjuk be Lengyelország végső bukásának megragadó tragoediáját azon levél közlése nélkül, melyet Kruokowiecki a lengyel nemzeti mozgalom utolsó órájában az orosz császárhoz intézett: „Sir! E pillanatban nyertem ama felhatalmazást, hogy a lengyel nemzet nevében szólhassak császári Felségedhez. Teszem ezt gróf Paskievits tábornagy ő excellentiája közvetítésével; szólok pedig Felséged atyai szívéhez. Midőn magunkat feltétlenül Felségednek, mint királyunknak megadjuk, tudja az egész lengyel nemzet, hogy csak tőle függ — a múltakat elfeledtetni s azon mély sebeket orvosolni, melyek hazámat szétmarczangolták. Varsó, 1831. szeptember 7-én, esti 6 órakor. Gróf Kruokowiecki, gyalogsági tábornok és e. i. szerint kormányelnök.¹⁾

¹⁾ Crusenstolpe, D. russ. Hof. VII. köt. 277. lap.

Huszonharmadik fejezet.

I. Miklós császár. (Befejezés.) 1825–1855.

A béke művei. — Haladás mindenfelé. — Miklós császár. — A rendőrség szervezése. — Egyetemek. — Európa és Lengyelország. — Oroszország keleti politikája. — A hadsereg. — A jobbágyság felszabadításának előzményei. — Miklós császár külső megjelenése. — Irodalom. — Az 1848. év. — Egy császári manifestum. — A forradalom. — A Duna-fejedelemségek megszállása. — Az első orosz invázió Erdélyben. — Bem József. — Interventió Magyarországon és annak lefolyása. — Miklós császár diadala. — Oroszország és III. Napoleon. — A krimi háború. — Miklós császár halála.

Sajátságos és bizonyára nem mellőzendő körülmény, hogy Oroszországban a béke áldásos művei nem szüneteltek akkor sem, midőn az 1828–29. években a török háború, majd az 1830–1831. években a lengyel felkelés dúlt. A rendkívüli segélyforrások felett rendelkező birodalom nem érezte a háború visszahatását oly mértékben, hogy ez képes lett volna belső fejlődését megakasztani. Ezen időben készült el és adatott át a forgalomnak a 118 versznyi hosszúságú Kirilov-csatorna; egy másik, mely a Moszkvát a Volgával összekötendő vala, nagyjából már elkészült; a műút, mely Szent-Pétervár és Moszkva közt épült, közel állott a befejezéshez. Minden irányban jótékony tevékenység és haladás volt észrevehető s az államjövendők rendesen folytak vala be a kinestárba.

Kétségtelen, hogy a szüntelen háborúk képezték a főakadályt, hogy Oroszország nem fejlődhetett oda, hová a nyugati államok, s hogy belső fejlődése oly lassan haladt előre. Ehhez hozzátehetjük, hogy nemcsak a gyakori háborúk, hanem a forradalmak képezték a legnagyobb akadályt az orosz nép fejlődésének menetében; mert bárhova tekintünk a nemzetek és államok történelmében, azt fogjuk

találni, hogy sehol a forradalmak és palotalázadások oly gyakoriak nem valának, mint Oroszországban. Azonfelül az orosz czárok és császárok legfőbb feladatukat abban találták, hogy birodalmuk határait minél inkább kiterjesszék, tekintet nélkül a népek jogaira vagy kívánságaira. Jellemző Metternich herczegnek egy nyilatkozata, melyet 1829-ben egy orosz előkelő jelenlétében tett s mely a következő szavakkal végződött: „Az orosz császárnak tulajdon birodalmában nagyobb és szükségesebb hódításokat lehet eszközölnie, mint bárhol.” Csakhogy Miklós császár nem birt a modern eszmék és a művelődés iránt olyan érzékkel, mely ezen nemét a hódításnak előmozdítani segítette volna. Koronáját nemcsak bátyja Konstantin nagyherczeg lemondásának árával nyerhette el, hanem azon katonai forradalom leveretésével, mely uralkodásának első napjait ép oly emlékezetessé mint kellemetlenné tevő. Jellemében és kedélyében a gyanú és bizalmatlanság fészkelte be magát, mely nemesebb érzelmeit mindinkább háttérbe szorította. A kém-rendszer alatta érte el legfőbb virágzását. A császár biztonságára való tekintetből a legszigorúbb rendszabályok léptetettek életbe. Több éven keresztül tiltva volt Szent-Pétervárott, hogy az utcákon emberek csoportosuljanak; a szegényebb sorsúak rendőrileg eltiltattak nyilvánosan megjelenni, midőn a császár kikocsizott; előtte kozákesapatok kémkedék ki az utakat és sikátorokat és árkokat, ha a császár czarskojeszelői nyaralójába hajtattott. Még körültekintőbb rendszabályok jövének alkalmazásba, ha a császár hadiszemléket tartott vagy utazott.

Míg I. Sándor császár alatt a rendőrség nem volt egységesen szervezve s az öreg Miloradovits elég kedélyesen fogta fel félelmetes hivatalát, addig Miklós császár valószínűs rendőri miniszterséget teremtett, mely különböző osztályokból állott, melyek Oroszország lakosságát nem-sokára a legborzasztóbb aggodalommal tölték el; ez volt a kényuralom szeme, füle és keze, mely mindenhová eljutott s mely a családi szentélyt ép oly kevésbé kímélte meg, mint az egyén legszentebb jogát, a szabadságot. A császári ukáz, mely a rendkívüli hatóság felállítását elrendeli, azt mondja, hogy a császárnak egyedüli szándéka, általa a rendet és igazságot fenntartani s a gyengéket és üldözötteket megvédeni. A rendőri hatóság legfontosabb és egy-

szersmind legkényesebb része az ú. n. harmadik osztály volt, mely csak 1880-ban szüntettetett be. Ezen harmadik osztály volt a tulajdonképeni titkos, politikai hatóság vagy titkos rendőrség, melynek első feje az eszth származású gróf Benkendorff Sándor volt, kinek neve mai napig megőrizte magát az oroszok emlékezetében. Már a szent-pétervári katonai lázadás alkalmából alakult vizsgáló bizottság számos olyan egyénetet tett gyanússá, kiknek nevei mindig az elsők közt szerepeltek. A kém-rendszer annyira ment, hogy senkisémet volt többé biztos a gyanúsítás elől. A harmadik osztály vizsgáló bírósága elé kerültek: Mordvinov gróf, ki I. Sándor császár alatt tengerészeti, majd földművelési miniszter s a császári titkos iroda főnöke volt; Sakrewski gróf, ki Moszkva főkörmányzója s császári főhadsegéd vala — Erzsébet császárnő és Razumowszkij Alexej egyik fiának unokája; — Kisselow Pál gróf, korábban földművelési miniszter, majd Wittgenstein tábornoki főnöke; Golitzyn A. N. herczeg, Miklós császár gyermekkori játszótársa s későbbi közoktatási miniszter, kiről Konstantin nagyherczeg lemondása alkalmával megemlékeztünk; továbbá Balasew tábornok, I. Sándor császár alatt szent-pétervári rendőrfőnök; végre Jermolow tábornok, egy öreg, érdemekben megőszült katona, ki már a napoleoni háborúk alatt sokszorosan kitüntette magát. A hírhedt harmadik osztály látta el Szibíriát száműzöttekkel, kik az orosz társadalom minden rétegéből vétettek; a forradalom Oroszországban sohasem szünetelt s mint sehol máshol, állandósítva van még ma is; a forradalom Oroszországban csak akkor fog megszűnni, ha a szabadság derengő fénye fog ragyogni a czári birodalom és népei felett...

I. Miklós császár nem volt barátja az egyetemeknek; nem bízott sem a fiatalságban, sem annak tanítóiban; magatartásából mindkettő iránt biztos következtetést lehet vonni gondolkozásmódjára és elveire. Az orosz egyetemek egyébiránt Miklós császár uralkodásának kezdetén korántsem állottak magasabb tudományos színvonalon; látogatottságuk csekély, felszerelésük felettén hiányosnak nevezhető. Hét orosz egyetemnek összesen 2000 hallgatója volt, a tanárok száma pedig nem haladta meg a 220-at; mi Oroszország 60 milliónyi népességéhez — 1826-ban — feltűnő csekélynek mondható; kívált ha tekintetbe vesszük, hogy a nemes-

ség közel 900.000, a papság pedig 100.000 lelket képviselt; ide nem számítva az állami és községi hivatalnokok olvasatlan számát. — Sajátságos világot vet Oroszország művelődési és tudományos viszonyaira egy, 1829-ben kiadott császári ukáz, mely elrendeli, hogy a tulajdonképeni bölcsészeti tanszékek az orosz egyetemeken beszüntetendők. Ezen rendelet legelőször a moszkvai egyetemen fogantatott.

Ámbár a tulajdonképeni népoktatás I. Miklós császár harmincz évi uralkodása alatt csak kevés haladást mutat, a javulás mindazonáltal elvitázhatatlan e téren. Az 1830-ban az egyetemek kivételével 79.429-re ment a tanulók száma a lyceumokon, gymnásiumokon, városi és falusi iskolákban. Tizenegy évvel később 1841-ben 80.017-re emelkedett ezen szám, mi elenyésző esekély emelkedésre vall. A haladás inkább az intézetek belső kifejlődésében észlelhető. A parasztlakosság számát 40 millió lélekre téve, átlag 2600 lakosra esett egy tanuló. A népoktatás kedvezőbb számokat mutat, ámbár e téren is lassú volt az emelkedés. Az 1824-ben a népiskolákat összesen 263.224 gyermek látogatta; ezen szám hat esztendő alatt, vagyis 1830-ig, 330.000-re emelkedett.

Oroszország pénzügyei I. Sándor uralkodásának végén nagyon rossz lábon állottak. Miklós császár e téren sem volt tétlen és 1830 körül Kankrin pénzügyminiszter által egy tervezetet dolgoztatott ki, mely e bajon segitendő vala. Az állam összes bevételei közel 190 millió rubelre emelkedtek; legtöbbet a császári haszonélvezetek és állami kezelés alatt lévő gyárak jövedelmeztek; továbbá a fej-, ezéh- és a koronaparasztok adója (obrok). A kereskedelem és ipar esekély emelkedést mutatnak. A pálinka-egyedárúság a legjövedelmezőbbnek bizonyult s a kinestárnak minden évben közel 60 millió rubelt hozott. 1830. évi január 1-jén Oroszország összes államadóssága 401.560 tallér-ra rúgott — tíz év alatt 66½ millióval emelkedett, — mi, az összes népességhez viszonyítva, fejenként nyolcz tallért képvisel. A gyárak és nagyobb ipartelepek 1825 és 1830 közt jelentékeny emelkedést mutatnak. Ezen idő alatt az összes gyárak 5119-ről 5450-re szaporodtak, sőt egy hivatalos kimutatás szerint elérték a 6000-et. Leginkább képviselve valának gyapot-, posztó-, selyem- és czukorgyárak; a behozatal 13,

a kivitel pedig 20 százalékkal emelkedett. Az állami kezelés alatt álló gyárak száma 600 volt 500.000 munkással. Azonban ezen számok a következő tíz év alatt fokozatosan emelkedének.

Az európai államok és kormányok a mily hidegen és közönnyel viseltettek a lengyel felkelés iránt, most, midőn Lengyelország egyszerűen bekebelezteték Oroszországba, semmi kifogást sem emeltek egy tény ellenében, mely törvénytelenység tekintetében ritkítja párját a történelemben. Az európai nagyhatalmasságok újból csoportosulnak külön érdekeik szerint; s Ausztria, Poroszország és Oroszország ismét megújítják egymás közt azt a szövetséget, mely Lengyelországnak függetlenségébe került; egyéb előnyöket azonban egyiknek sem hozott; s hogy a frigy annál tartósabb és hatásaiban nyomósabb legyen, a fejedelmek Münchengrätzben személyesen is találkoztak.

Oroszország keleti politikája az adrianápolyi békétől egész a hunkiár-szkelessii szövetséges szerződés megkötéséig 1833. július 26-án, változatlanul a régi maradt. Azonban ezen időtől kezdve Konstantinápolyban az orosz érdekek minden idegen befolyást háttérbe szorítanak. A szultán nemcsak legbensőbb szövetségesévé lesz az orosz császárnak, hanem egyszersmind lemond úgy a francia mint az angol és német pártfogó védnökségről, mely eddig sem vált javára az erősen hanyatló ozmán birodalomnak. — A hunkiár-szkelessii szerződés egy titkos záradéka a Dardanellákból kizár minden idegen hadihajót, — az orosz kivételével. Kétségtelen, hogy ezen nevezetes okmány Oroszország kezébe adta a vezérszerepet a Bosporus partjain; mígnem húsz évvel később a krimi háború a helyzetet alaposan megváltoztatta.

Azonban Oroszország roppant kiterjedésénél fogva és azon sokféle külön érdekek folytán, melyek elől kitérnie nem lehetett, nem élvezhette sokáig a békét s az 1848. évig rövid megszakításokkal hol a Kaukázusban, hol pedig lengyel tartományaiban lobog fel a háború vagy a lázadás tüze. Kíváltképen sok gondot adtak Miklós császárnak a kaukázusi hegyi népek, melyek többször meghódoltak ugyan már Oroszországnak, de kívált Perzsia és Törökország buzdítására számtalanszor fegyvert ragadtak, hogy függetlenségöket visszaszerezzék. Kazi Mullah és kíváltképen

Samyl tűnnek ki ezen harcban mint a szabadság vitéz védelmezői; de a túlnyomó erő ellenében el kelle bukniok; vagy megadással viselni sorsukat, melyet az orosz udvar és politika tőle telhető módon megkönnyíteni iparkodott azáltal, hogy a vezérek egyéni hiúságát kielégíté. A megvesztegetés eme neme sokakat hűtlenné tett tulajdon fajuk érdekei iránt.

Az egyeduralkodói monarchia lényéből következik, hogy a hadsereg az összes állami és hatalmi tényezők között az első helyet foglalja el. Körüle forgott minden, tőle függött a hatalom és egyedi uralom fennmaradása: nem csoda, ha Miklós császár, a merev autokrata, ki akaratán kívül más törvényt nem ismert, mindent elkövetett, hogy az orosz hadsereget rendeltetésének színvonalára emelje. Az orosz hadsereg újabb korszaka az utolsó lengyel háborúval veszi kezdetét. Szervezés és taktikai kiképzés képezték a császár legfőbb gondját. A szervezés lényeges részét képezte, hogy minden ezred két tartalékszázalóaljjal szaporított, miáltal háború esetében a veszteségek gyorsan kiegészíthetők valának. A hadsereg létszáma évről-évre erős emelkedést mutat s Miklós császár uralkodásának vége felé egy és fél millióra emelkedett. Azonban ezen számok nem feleltek meg a valónak, mert háború esetében a tényleges állomány 5 és 600.000 közt ingadozott.

Az orosz hadsereg legkiválóbb részét a testőrség — garde — képezte, mely Miklós császár alatt nemcsak nagyon szaporodott, hanem kiképeztetés tekintetében is előnyösen megváltozott. Míg a testőrhad 1804-ben csak 11 ezer emberből állott, az 1840-ben 48.000-re emelkedett, mely számból 40 ezer a gyalogságra, 8000 pedig a lovasságra esik. Azonban ezen számnál sem állapodott meg s az 1848. évben 60 ezerre nőtt. A testőrhadnak, mely közönségesen a fővárosban és annak környékén állomásozott, többféle kiváltságai valának, melyekkel a többi ezredek nem dicsekedhetének. A testőrség tisztikara a századosig két fokkal magasabban állott, mint a sorkatonaságnál. Míg a serezegekben egy tiszt 5000 rubel évenkénti jövedelemmel fenntarthatta magát, addig egy testőrtisztnek 15.000 rubelre volt szüksége, miből világosan következik, hogy az orosz hadsereg tisztikarában csak gazdagok foglalhattak helyet.

Az orosz hadsereg egy másik kiváló részét képezte a gránátos csapat, mely 1832-ben 48.000 emberből állott és Nowgorod környékén ú. n. katonai gyarmatokat képezett. Egy lázadás következtében a gránátos csapat eltöröltetett. legénysége pedig a sorkatonaságba beosztatott. A sorkatonaság száma 480 ezerre ment és hat hadtestre oszlott, melyek mindegyikéhez 80 ezer ember és 120 ágyú tartozott; főhadiszállásai: Varsó, Vilna, Mohilew, Kijew, Moszkva és Sebastopol valának. A lovasság hasonlóképen hat hadtestre oszlott: 1830-ban csak 60 ezer emberből állott. 1848-ban azonban már 200.000 volt a létszáma. A szolgálati időt Miklós császár húsz évről tizenötre szállítá alá; a tizenötödik életévvel az újonczok már besoroztattak. Az orosz katona sanyarú helyzetére vall, hogy fenntartására az állam fejenként 30 tallért rendelt, míg egy porosz katona évenként 80 tallérba került.

Midőn Miklós császár a trónt elfoglalta, sokan valának, kik tőle a jobbágyság felszabadítását remélték. Azonban ezt nagy mértékben megnehezítették a birtokviszonyok és nemesi jogok és kiváltságok, melyek Oroszország történelmével szerves összefüggésben állottak és egyoldalúlag megoldhatók nem valának. Mint mindenütt, a nemesség Oroszországban is nagy ellensége volt a felszabadítás eszméjének, mely ellen minden megengedett és meg nem engedett eszközökkel harczolt. S midőn Miklós császárnak 1842-ik évi április 2-án megjelent ama ismeretes ukáza a jobbágyság sorsának javítása érdekében, a nemesség volt az, mely hangosan tiltakozott annak keresztülvitele ellen; pedig ezen ukáz még korántsem a jobbágyság felszabadítását jelenté. Ezen ukáz megengedi, hogy a jobbágyság esetről-esetre megválthatják magukat közösen a földesurakkal megállapítandó módozatok alapján vagy pénzzel, vagy bérlettel, mely esetben szabad földművelőknek tekintetnek. S midőn a császár bizottságokat nevezett ki rendeltetésnek fogantatására, a nemesség hangosan kikelt régi jogainak illetlen megsértése ellen s megtagadta hozzájárulását az ukáz végrehajtásában. A dolog azért nem ment előre, mert a császár rendelete nem volt elég határozottan körülírva. Az 1844. és 1848-iki évek között többrendbeli ukáz látott napvilágot, mi végre lassankint megtörte a nemesség ellenzését és a jobbágyság felszabadítása egy lépéssel

közelébb hozatott megvalósulásához. Már maga a részleges emancipáció nagy haladásnak tekinthető és kiszámíthatatlan előnyére vált az elnyomatott osztálynak. Aránylag legtöbb előnyökkel bírtak a korona-jobbágyok, kiknek száma Miklós császár alatt 18—19 millió között ingadozott.

Miklós császár, ki huszonkilencz éves volt, midőn a czárok trónját elfoglalta, a különböző egykorú írók egybevágó állítása szerint külső megjelenésében a szó szoros értelmében fejedelmi alak volt. Stahr, ki őt Rómában 48 éves korában látta, azt mondja róla, hogy a legszebb és legarányosabb férfias testképződéssel valódi fenséget egyesített lényében; szabályos arcza, mintha márványból lett volna faragva, szigort, néha szenvedést árult el, mely azonban a férfias szépségből semmit sem vett el. Csakhogy ezen szép és szabályos arcz ijesztő volt, midőn a szenvedély, a harag barázdákat szántottak reá, midőn a különben nyugodt és szelid tekintet villámokat szórt; midőn a finom ajkak durva és kemény szitkokra nyíltak, melyek nem valának fejedelmiek. Ilyenkor az egész hatalmas, óriási alak remegett az indulatok fékezetlen viharában s jaj volt annak, kire ezen elemi felháborodás pillanatában az egyed-uralkodó tekintete esett... Gagern azt mondja emlékirataiban, hogy Miklós császár a legszebb férfinak tartaték birodalmában. Életmódja egyszerű és szigorún szabályozott, mértékletes volt, miként ez sajátos lényéből következik; közönyös volt az időjárás változásai iránt és edzett, erőteljes testalkata dacolt minden fáradsággal. A szenvedély és szigor ezen megtestesülésében azonban nem hiányoztak a nemesebb emberi vonások sem. Rómában nemcsak a tudósoknak és művészeknek nagylelkű maecenásaként jelenik meg, hanem a szegénysorsú alsó néposztály jótékony szellemeként. A zálogházakban kiváltá minden négy scudo vagy 10 forinton alól elzálogosított tárgyakat, mi valóban fejedelmi jótétemény volt, ha meggondoljuk, mily nagy a kereszténység fővárosában a proletárok száma, kiknek egyedüli segítőjét a zálogházak képezik.

Ámbár nejével, Alexandra Feodorowna császárnéval, a házasságban sajátos egyéniségénél fogva korántsem élt boldog házasságban, gyermekeit valódi gyengésséggel szerette s szigorún őrködött a külső illem és tekintetek megőrzése felett. E tekintetben is előnyösen különbözött

Miklós császár a többi uralkodóktól, kik férfiúi gyengeségeiket legtöbbször leplezetlenül szokták a világ szemei előtt feltárni.

Ámbár az irodalom iránt általában nem nagy rokonszenvet tanúsított, mi a szabad sajtó iránt táplált ellen-szenvének természetes következményeként tekinthető, azért mégis többen dicsekedhetének a császár jóakarásával és munificentiájával. A kiváló költő, Puskin Sándor, Miklós elődje és bátyja által száműzetett egy a fővárostól távol fekvő jószágára. A forradalmi költeményei miatt híres költőt Miklós császár visszahívta és jelentékeny javadalmazással birodalmi történetíróvá nevezte ki. A hírlapírók közül kivált Gretsche és Bulgarin dicsekedhetének a császár kiváló kegyeivel.

Az 1848-iki események mély hatással voltak Miklós császárra; tizennyolcz évvel a lengyel felkelés leveretése után ismét kísértetni kezdett a forradalom réme, még pedig erősebben, mint valaha. A trónok ingadozni kezdtek, a reactio meghátrált s a régi Európa ismét egy válsággal állott szemben, melynek következményei beláthatatlanok valának. Ismét Franciaország volt, mely a mozgalmat megnyitá. Svájcban, Olaszországban, Ausztriában, Magyarországon, Németországban, mindenütt felvillant a szabadság hevítő lángja, mely után a békóba vert népek oly régóta epedének. A párisi februári forradalom úgy látszik egészen váratlanul találta a szent-pétervári udvart s kiváltképen felkelté Miklós császár szenvedélyét. „Legyenek készen uraim, lóra ülni,” mondá márczius 2-án, a reggeli szemle alkalmával a testőrség tiszt karának, midőn vele a párisi eseményeket közlé. Csakhogy ennyire ezuttal még nem került a dolog.

Az 1848-ik évi márczius 14/26-án jelent meg Miklós császár ismeretes manifestuma, mely merev hadizenet volt a forradalomnak és mindazoknak, kik annak vezetőivé és védelmezőivé szegődtek. Az emlékezetes kiáltvány a császári cím bevezetése után így szól: „Hosszú és jótékony béke után Európa nyugati része ismét felzaklatatik azok által, kik a törvényes hatalom és nyilvános rend felforgatását tűzték ki maguknak feladatul. Az erőszakos mozgalom, mely Franciaországból indult ki, gyorsan elterjedett a szomszéd országokban és Németországban is; és

mennél nagyobbak bizonyult a kormányok elnézése vagy engedékenysége, annál rohamosabban terjeszkedett a pusztító ár mindenfelé, míg végre elérte a velünk szomszédos birodalmakat, Poroszországot és Ausztriát is. És a bűnös vakmerőség most már nem ismert többé határokat s örűlt-ségében még az Istentől reánk bízott Oroszországra is kiveté hálót! De ez ne legyen így! Igazhivő elődeink szentelt példája nyomán, Isten szent nevének segítségül hívása mellett, készek vagyunk ellenségeinkkel, bárhol jelentkezzenek is azok, szembe szállani s szent Oroszországunkkal zavartalan szövetségben fáradhatatlanul oda működni, hogy az orosz név becsülete és birodalmunk határainak érintetlensége fenntartassék és megőriztessék. Meg vagyunk győződve arról, hogy minden orosz, minden egyes hű alattvalónk örömmel és készséggel fog megfelelni császára felhívásának régi dicső jelszavunk alatt: „Hitért, császárárt és a hazáért. Ez fog bennünket most is győzelemre vezetni s azután a jámbor háladatosság érzelme alatt, szent bizalommal így fogunk felkiáltani: „Velünk van Isten! halljátok meg ti pogányok és siessetek meghódolni.“ Oroszország fegyverkezett s nemsokára nyugati és déli határain jelentékeny megfigyelő hadak valának felállítva.

Az izgatottságot nyugodtabb hangulat követte s egész május közepéig mi sem történt, mi arra mutatott volna, hogy az orosz hadsereg cselekvő lépésre határozta magát. Ezalatt a forradalom mind erősebb léptekkel haladott előre; Berlinben, Bécsben, Budapesten mind hatalmasabb hullámokat vert a népmozgalom, mely több helyütt áttörte a hatalomszabta gátakat. Posenben a lengyelek is mozogtak, de a porosz hatóságok mindjárt kezdetben megakadályozták a mozgalom terjedését. Miklós császárt a körülmények óvatosságra inték; aktív fellépésének szándékáról most már lemondott s a diplomatiái tárgyalásokra adta magát, ámbár azoknak legkevésbé sem volt barátja. Időközben az orosz hadsereg hadilábra állíttatott s készen állott minden pillanatban síkra szállani.

Oláh- és Moldvaországban, az ú. n. Duna-fejedelemségekben is erős forrongásban voltak a kedélyek. Moldvaországban Stourdza Mihály, Oláhországban Bibesco hoszpodárságával a nép nem volt megelégedve; a bojárok ép úgy mint a polgárok és parasztok azzal vádolták kívált a

moldva hoszpodárt, hogy Oroszország uszályhordozója, melynek az országot eladni készül. Az elégtelenség immár erősebb alakot kezdett öltetni s a hangulat mindinkább Oroszország ellen fordult, midőn július 10-én a rend helyreállítása czímén az orosz ezredek Lüders tábornok vezérlete alatt benyomultak Jassyba, mire az ideiglenes forradalmi kormány, mely Stourdzt már korábban elűzte, tiltakozásának hátrahagyásával — elmenekült. Nemsokára Oláhországot is orosz hadak szállották meg, melyeket a hunkiár-szekelessi-i barátságos szövetség természetesen kifolyásaként csakhamar a török csapatok követtek.

Röviddel Moldvaország megszállása előtt, 1848-ik évi július 6-án az orosz kormány egy körrendeletet intézett külföldi megbízottaihoz, melyben komolyan kijelenti abbéli szándékát, hogy nem hajlandó más országok belügyeibe avatkozni, hogyha azok szervezetükön változtatni óhajtanak. Négy nappal később Lüders tábornok ezredei pergő dob-szóval vonultak be Jassyba, a következő tavasszal pedig már Magyarországra került a dolog.

Az orosz invasio legelőször Erdélyt érte és pedig egészen sajátos viszonyok közt, melyek kirívó színben tüntetik fel a politikai állapotokat, melyek a népek jogos igényeit áldozatul ejtették. Mióta a szomszéd Oláh- és Moldva-fejedelemségeket orosz hadak szállották meg, Erdélyben mind hangosabban nyilvánultak a nemzeti külön-törökvések, melyek a magyar nemzeti alkotmányával s a kormány céljaival homlokegyenest ellenkeztek. Bem József, egyike a lengyel szabadságharcz kiválóbb alakjainak, ki Wysocki oldala mellett tanított a varsói hadapródiskolában, majd harczott a prágai Visztula-híd közelében s ki Bécsen át számos honfitársával Magyarországra jöve, hogy a szabadságot szolgálja, kemény harczt vívott Erdély birtokáért Puchner ausztriai tábornokkal. Az 1849-ik évi január 21-én Nagy-Szeben mellett Bem véres küzdelem után visszavonulásra kényszerítették ugyan a túlnyomó, kétszeres erő által, mindazonáltal azon volt, hogy az ellenség győzelmének eredményeit lehetőleg csökkentse. Puchner győzelme daczára s ámbár serege időközben 10—12 ezerre emelkedett, nem volt képes a harczt Bem ellen sikerrel folytatni és bizonyára más oldalról is ösztönöztetvén, arra határozta magát, hogy támadás helyett orosz segélyért

folyamodik. Miklós császár ugyanis már 1848-ik évi november havában felajánlta a segílyt a fiatal ausztriai császárnak a magyar nemzeti mozgalom leveretésére, mit azonban a bécsi udvar közel fekvő okokból egyelőre visszautasítani jónak látott. Puchner most, miután hadai Kolozsvár közelében is vereséget szenvedtek, nem késett tervének kivitelével. Nehogy azonban oly színben tűntesse fel a dolgot, mintha az orosz segílyt a császári hadviselés sürgetné, rábirta a szász és oláh nemzetek vezetőit, hogy azok vegyék kezükbe a kényes természetű ügyet. Ily czélból a szászok és oláhok már december 31-én Nagy-Szebenben gyűlést tartottak és egy levelet írtak alá, melyben az orosz főparancsnokot Bukarestben arra kérték fel, hogy küldene segílyt a fenyegetett erdélyi nemzetiségeknek. Lüders tábornok nem tagadta meg a kérést kereken, de utasítást kért erre nézve Szent-Pétervárról. Időközben azonban csapatait mind közelébb vonta az Erdélybe vezető szorosok felé. Miután Puchner is jelentést tett a kormánynak, mely e napokban Olmützben székel, az orosz invasio kérdése kellő folyásba jött.

1849-ik évi február 2-án 10.000 orosz katona nyomult be Erdélybe s elfoglalta Brassót és Nagy-Szeben. Kétségtelen volt, miszerint az ausztriai kormány kérelmére léptek át a határt. Az ausztriai külügyi kormány, kíváltképen Anglia határozott felszólítására azzal válaszolt, hogy az oroszok meghívása és benyomulása teljességgel tudtán és akaratán kívül történt vala s hogy az egész felelősség a brassói és nagy-szebeni városi hatóságokat és Puchner tábornokot terheli, ki a jelen esetben egészen önkényesen járt el.

Azonban az orosz invasio Erdélyben csakhamar dics-telen véget ért. Márczius első felében Bem váratlanul megjelenik Nagy-Szeben falai alatt és Skarjatin ezredet megtámadja. A magyar nemzeti hadsereg teljes győzelmet arat az oroszok felett, kik a városba és a külhelyekre húzódnak vissza, hogy onnan a harczt folytatassák. De Bem oda is követi őket és rohammal megveszi a várost, míg Skarjatin vert hadával az Olt völgyében a Vöröstorony szorosig kénytelen meghátrálni. És Bem most sem tágít. márczius 15. és 16-án heves támadást intéz újlag az oroszok ellen, mely alkalommal az egész sereget és még néhány ausztriai

ezredet oláh területre szorít. Nehány nappal később pedig akadálytalan benyomul Brassóba, honnan Engelhart tábornok már elébb kitakarodott az orosz dandárral, melyet a tömösi szoroson visszavezetett Oláhországba.

Bem, a lengyel hazafi győzelme s az orosz sereg dics-telen elvonulása Erdélyből, bizonyára nem hagyta érintetlenül Miklós császár érzékenységet; azonban tévedés volna azt hinni, mintha ez idézte volna elő a tulajdonképeni orosz beavatkozást.

Még mielőtt V. Ferdinánd a trónról lemondott volna. 1848. év november havában a bécsi angol követ, lord Ponsonby, jelenté a londoni kormánynak, miszerint biztos tudomása van arról, hogy Oroszország el van határozva. Magyarországon interveniálni. Ámbár később báró Brunnow orosz nagykövet Londonban biztosítja a kormányt, hogy Oroszországnak nincsen szándékában a nagy-szebeni visszavonulás után megegyszer megkísérteni Magyarország invasióját, az angol diplomacia úgy látszik, mégis tisztában volt a szent-pétervári kormány szándékával. Az alkudozások Bécs és Szent-Pétervár közt ettől fogva nem szüneteltek, csak még nagyobb titokban folytak. Sajátságos, de elvitázhatalan tény, miszerint Oroszországban sem a diplomacia, sem a hadsereg, sem az orosz nép szemében nem volt népszerű a kormány beavatkozó politikája Magyarország ellenében. Egy szűkebb tanácskozás alkalmával, melyben maga Miklós császár elnökölt, a többség, és maga Paskievits herczeg is, a leghatározottabban ellene nyilatkozott a fegyveres beavatkozásnak. Azonban Miklós császár nem osztá a tanács és a többség véleményét s a beavatkozást elvileg kimondá; Ausztriától csak azt követelte, viszonzásul, miszerint Magyarországon az alkotmányt szüntesse meg.

Időközben a magyar nemzet fényes győzelmeit aratta az 1849 tavasszal; az ausztriai hadak mindenütt hátrálóban valának s minden jel arra mutatott, hogy a szabadság eszméje diadalmaskodik. Ausztria fiatal császára, I. Ferencz József, Windischgrätz herczeg, az ausztriai hadak magyarországi főparancsnokának a valóságnak meg nem felelő jelentései és bizonyára környezetének unszolása folytán kimondá Magyarország alkotmányának eltörlését, miáltal végképen szakított a nemzettel. A magyar országgyűlés, mely 1849 eleje óta Debreczenben székel, teljesen Kossuth

Lajos kezében volt, ki majdnem dictátori hatalmat gyakorolt a törvényhozó testület felett és a békepártot heves agitációi folytán nem engedte felülkerekedni. A pártok harcában a szélső ellenzéké lőn a győzelem, mely az alkotmány fel-függesztésére azzal válaszolt, hogy kimondá Magyarország függetlenségét és elszakadását a Habsburg-Lothringen háztól. Kossuth Lajos és pártjának igazat látszottak adni a függetlenségi nyilatkozatot közvetlenül követő események. A magyar fegyverek fényes és halhatatlan diadalokat arattak; az ausztriai hadak, mindenfelé súlyos vereséget szenvedve, meghátráltak; Budavár rohammal megvétetett. Komárom, a szorongatott erősség felszabadult, Budapest ismét a kormány székhelyévé lőn és a magyar nemzeti sereg Bécsét fenyegette. A Habsburgok régi trónja alapjában ingadozni kezdett; hadereje megosztva Olaszországban és Magyarországon nem volt képes a fenyegető árral megmérkőzni; s ha gyors segély nem jelentkezik — a birodalom összeomlik.

Magyarország elszakadásának és a dynasztia trónvesztettségének nyilatkozata megtermé gyümölcseit. A bécsi hivatalos újság 1849. május 1-jén azon hírrel lepte meg a világot: hogy Oroszország megígérte segélyét. Schwarzenberg herczeg még azon napon Varsóba utazott, hol Miklós császárral személyesen találkozott. Nyolcz nappal a fontos közlemény után, május 8-án, megjelent Miklós császár emlékeztető manifestuma, mely mintegy folytatása volt az 1848. márczius 14—26-ikának; s célja volt, Európát az orosz közbenjárás okai iránt felvilágosítani. A hangzatos okmány bevezetésében a forradalom terjeszkedéséről van szó, mely immár kelet felé is elharapódzott; s miután erős önérzettel felemlíti, miszerint az orosz fegyvereknek sikerült a békét a fellázadt Duna-fejedelemségekben helyreállítani, így folytatja:

„Fájdalom, Magyarországon és Erdélyben az ausztriai kormány fáradozásai nem vezettek eredményre. Ausztria, melynek erői egy kül- és belelenség leküzdésére rendelvek, megoszolva, máig sem vala képes a lázadást megfékezni. A lázadás, mely a mi 1831-iki lengyel árulóink, valamint más országok menekültjei és csavargói által még inkább szittatik, mind fenyegetőbb kiterjedést vőn. Mindezen végzetes események közepette ő felsége Ausztria császára arra

hítt fel bennünket, hogy segítsük őt ellenségei ellen, s mi ezen felhívás elől nem fogunk kitérni. Miután a hadak és a győzelem Istenéhez fohászkodánk, hogy az igaz üggyől ne vonja meg védelmét, kiadánk seregeinknek a parancsot az indulásra, hogy a lázadást leverjék, a vakmerő bujtogatókat megsemmisítsék, kik a mi birodalmunk békéjét is veszélyeztetik. Ha Isten velünk lesz, senkisé fog seregeinknek ellenállani, ez erős hitünk és meggyőződésünk. Így vélekednek alattvalóink mindnyájan. Minden orosz osztozik reményünkben és várakozásunkban, és Oroszország ezuttal is teljesíteni fogja szent hivatását.“

Nem szenved kétséget, hogy az orosz fegyveres beavatkozást első sorban a függetlenségi nyilatkozatnak köszönhetette Magyarország; mely következményeiben nemcsak Galicziát, hanem talán még inkább Orosz-Lengyelországot fenyegette, hol amúgyis sok veszélyes gyúanyag volt felhalmozva. Erre vall a manifestum egy kikezdése elég világosan.

Ausztria meg vala mentve. I. Ferencz József császár május 21-én személyesen Varsóba érkezett, hogy Miklós császárral a további teendők iránt megállapodásra jöjjön. Az orosz császár 240 ezer embert ígért, melyből 150 ezer a magyar harczterre, 50 ezer Galicziára került; míg 40 ezer mint tartalék Oláhországba rendeltetnék. A fegyveres beavatkozásra rendelt csapatok a galicziai határszéleken valának felállítva s csak a parancsra vártak, hogy induljanak; s a parancs nem késett sokáig, mert Ausztria helyzete pillanatról-pillanatra válságosabb lőn. Az első orosz hadak a duklai szoros közelében gyülekezének, mely Szepesmegyéből Galicziába vezet. Itt üté fel Paskievits herczeg főhadiszállását és tartott hadiszemléte Miklós császár a Magyarországra benyomulandó hadsereg felett, melyhez a maga módja szerint lelkesítő beszédet tartott.

Úgy látszik azonban, hogy az ausztriaiaknak lassan közeledék az orosz segély, melyre mind égetőbb szükségök volt; és Schwarzenberg herczeg és Welden tábornok seregük sűrűsen kérték Paskievits herczegét, hogy a felső-dunai hadsereg segítségére küldene rögtön 25 ezer embert. Paskievits azonban Panjutin tábornok vezérlete alatt csak 15 ezer embert tudott küldeni, kik június 3-án Pozsonyba érkeztek és részt vettek még ugyanazon hóban a zsigárdi, peredi és győri ütközetekben, majd július 2-án a Komárom melletti

ácsi ütközetekben; s úgy a magyar valamint az orosz feljegyzésekből az tűnik ki, hogy mindenütt orosz fegyverek vívták ki a győzelmet az ausztriaiaknak.

Időközben az orosz főhad is átlépte a magyar határt és június 16-án Paskievits herceg Bártfa irányában nyomult előre; míg Rüdiger és Grabbe tábornokok kisebb csapatokban a jobbszárnyon a duklai szorostól nyugatra fekvő hágókon át jövének be; olyképen, hogy a legszélsőbb jobbszárny az Árva völgyében állott. Minthogy a rendelkezhető magyar seregek korántsem valának elégségesek az oroszokat előnyomulásukban feltartóztatni, Wysocki tábornok apróbb csatározások közt Eperjesre, majd Kassa és Miskolcz felé húzódék vissza: minden szállítható hadikészleteket és élelmet magával viendő. Az orosz főhad nagyobb akadályok nélkül délfelé folytatta útját és Miskolczban állapodott meg, hogy kórházakat rendezzen be, melyekre égető szüksége volt. A cholera már június második felében kiütött az orosz táborban és naponként 60 egész 100 embert ragadott el minden hadtestből. Miskolczból egyelőre csak kisebb portyázó csapatok küldettek ki Tokaj és Debreczen irányában, míg a hadsereg zöme a Galicziából szállított élelmiszereket volt kénytelen bevárni. Július 10-én végre Paskievits elhagyta Miskolczot és folytatta útját Budapest felé. Két nappal később a főhadiszállás Gyöngyösön, július 14-én pedig már Hatvanban volt, hol az orosz csapatok első fegyveres összekoczezanása vala Görgei előhadával.

A magyar kormány külföldi megbízottjainak jelentései után sokáig kételkedett az orosz fegyveres beavatkozás lehetőségében; számított Anglia, Franciaország és Németország támogatására s azon bizalmatlanságra, melylyel Európa az orosz császár és tervei iránt viseltetett. Azonban ezen számítás téves volt, minthogy az orosz invasio pillanatában, az európai mozgalom, a forradalom már hanyatlóban volt, a reactio majdnem mindenütt győzedelmeskedett s a népek törekvései korántsem találtak többé a hatalmasságok részéről olyan támogatásra, mint még egy év előtt. Az orosz betörés alkalmából Kossuth Lajos, a kormány feje, az egész nemzetet fegyverhez szólítja ugyan; de ez mitsem változtatott a helyzet veszélyességén, mely ettől fogva mindinkább fokozódék. Ha Kossuth június első napjaiban fegyverhez szólítja vala a felvidéki megyék haza-

fias érzelmű lakosságát és útját állja az orosz hadak benyomulásának, oly ténynyel szaporítja vala a magyar szabadságharcot, melylyel szemben az idegen hatalmasságok annál kevésbé maradhattak volna közönyesek, minthogy ezen úton Galiczia és Orosz-Lengyelország fellázítása is lehetővé tétetik vala: mire különben Dembinski és a többi lengyel hazafiak, kik a magyar szabadságharcban résztvettek, már régóta törekedtek. Nagy előnyére szolgált az oroszoknak, hogy épen a válságos pillanatban hiányzott az egységes vezetés, mely a magyar sereg hadműveleteinek súlyt kölcsönzött volna; s hogy a szabadságharc vezető tényezői közt meghasonlás és egyenetlenség ütött ki, mely nem maradhatott befolyás nélkül a hazafias mozgalom végeredményére sem. A magyar hadsereg e mozgalmas napokban, apróbb csapatokat leszámítva, négy hadtestet számlált: Bem, Vetter, Wysocki és Görgei vezérlete alatt; az utóbbi volt a legkitünőbb és 50 ezer emberből és 209 ágyúból állott. Az összes haderők száma 135.000 vitézt és 400 ágyút tett; oly szám volt ez, mely az egyesült ausztriai-orosz sereggel megmérkőzhetett ugyan, de a győzelmet alig vala képes kivívni.

Az egész mozgalmas 1848. és 49-iki években sehol sem fejtettek ki a szabadság bajnokai annyi lelkesedést, erélyt és áldozatkészséget, mint Magyarországon. Mintha a szabadság harsonája a földből varázsolt volna elő, úgy szaporodott a magyar harcosok száma, kik az ellenség túlnyomó tömegétől nem rettenve vissza, nem egy fényes győzelmet arattak felette. Paskievits, ki szövetségeseinek kicsinylő nyilatkozatai után ilyen harcra és ellenállásra elkészülve nem volt, aggodalommal nézett a jövőbe. Görgei mesterileg végrehajtott visszavonulása és nagy stratégiai terve: az oroszokat elvágni a Tisza vonalától, megdöbbentő hatással volt az orosz hadviselésre. Midőn Paskievits Vác mellett, hosszas halogatás után végre nyílt csatában akar megmérkőzni Görgeivel, ez már éjszakkéleti irányban előre haladott, hogy az oroszok haditervét alapjában felforgassa. A magyar utóhad csak akkor üríti ki Vácot, mikor az egész jelentékeny orosz sereg a tűzvonalba lép. Paskievits Rétság, Vadkert, Balassa-Gyarmath és Rima-Szombat felé követi Görgeit, de csak utóhadaival vívhat meg, melyektől nem egy érzékeny vereséget szenvedett. Ekkor az orosz

fővezér, ki fegyverrel, mint látszék, nem tudott boldogulni, alkudozásokba fogott, hogy Görgeit kelepezébe kerítse. Azonban számításai ebben is megesáltak; sem fenyegetés, sem fennhéjázás, sem ígélet nem valának képesek a magyar fővezért tévútra vezetni. Görgei csak törzskarának meghallgatása után adott és pedig elutasító választ Paskievitsnek.

De a szabadság ügye ezen szomorú napokban gyorsan hanyatlott. Haynau 80 ezer emberrel Magyarország szívében ütötte fel tanyáját. Görgei nem volt képes az oroszok átvonulását a Tiszán megakadályozni és seregét két részre osztá s július utolsó napjaiban zavartalanul folytatta útját. Nagy Sándor augusztus 1-jén Debreczenbe érkezett s másnap kemény harczt vívott az oroszokkal. A magyar tábornok alig tudott 10 ezer embert és 40 ágyút az ellenség 60 ezer emberével és 250 ágyújával szembe állítani. Előrelátható volt, hogy a harc ilyen körülmények közt melyik félnek fog kedvezni. Nagy Sándor súlyos vereséget szenvedett, 2000 embert és néhány ágyút veszített s alig maradt 4000 harczképes vitéze, kikkel visszavonulását megkezdhette. Este felé Paskievits herczeg, oldalán Konstantin nagyherczeggel, Miklós császár második fiával, győzedelmes bevonulását tartá Debreczenbe.

Haynau Budapest elfoglalása után Szegednek vette útját, hol ez idő szerint a magyar kormány székel. Itt Dembinski állott, több mint 40 ezer emberrel és 80 ágyúval; alatta vezényeltek mint dandárparancsnokok Guyon, Kmety és Wysocki. Azonban úgy látszott, mintha az utóbbi időben tapasztalt vereségek szárnyát szegték volna az eddig rendíthetetlen had bátorságának. A szerencsétlenség kezdé elnyomni a jövőbe helyezett reménykedést. Dembinski Új-Szegednél átlépett a Tisza balpartjára, a következő napokon pedig kiszorították szőregi állásából; s a helyett, hogy Aradnak vette volna útját, Temesvár felé fordult, mi következményeiben végzetes hatással volt az egész hadjárat, sőt a magyar szabadságharcz kimenetelére. Aradon egyesülhetett volna Görgei hadával, ki Nagyváradról dél felé húzódván, Aradon állapodott meg. A temesvári ütközet kimenetele még azoknak is elvette reményét, kik sohasem esüggedtek és erősen hittek az igaz ügy győzedelmében. Bem, ki Erdélyből elősietett, nem volt képes a végzetes csapást feltartóztatni; háta mögött az erdélyi részekben felütötte fejét a nemzeti-

ségi gyűlölködés; az oláhok másodszor vérfürdővel fenyegették a magyar birtokosságot, az értelmiség és nemzetiség képviselőit. Erdélyt másodszor látogatták meg az oroszok. Grotenhjelm orosz tábornok a borgo-prundi szoroson át tört be Erdélybe s miután Beszterczét rohammal megvette, kezdetét vette az emlékezetes harc Erdély délkeleti részében. Lüders tábornok 15 ezer emberrel — ennyiből állott Grotenhjelm hadosztálya is — a tömösi szoroson át behatol Erdélybe, míg Engelhart tábornok a törcsvári szoros felől 10 ezer emberrel igyekszik vele egyesülni. A 40 ezer orosz katonával egyesül 12 ezer ausztriai Clam-Gallas vezérlete alatt, úgy, hogy a hosszú harc és betegségek következtében leapadt magyar hadsereggel 52 ezer ember állott szemben. De Bem nem veszté el bátorságát; lelkének és hadvezéri fölényének egész erejével állott ellent az ellenséges árnak, mely a szegény, kizsárolt Erdélyt végső pusztulással fenyegette. Azonban az óriási erővel szemben nem dacolhatott sokáig; fényes győzelmeket aratott a túlnyomó ellenség felett, de az ügyet, melyért harczolt, diadalra segíteni, meghaladta az emberi erőt és tehetséget. A segesvári szerencsétlen ütközet után átadván a parancsnokságot Stein tábornoknak, Kossuth meghagyásából Magyarországra sietett, hogy átvegye a Tisza balpartján egyesült hadak főparancsnokságát. Későn érkezett; csak Dembinski Arad felé visszahúzódo seregével találkozott; a koczka elvettett, a végzetet megakasztani lehetetlen volt.

A temesvári ütközet határozott Magyarország sorsa felett. Minden, mi ettől fogva történt, arról kellett hogy meggyőzze a nemzeti mozgalom vezetőit, miszerint minden további harc czéltalan, hogy a szerencsétlen ország érdekei azt kívánják, hogy rekesztessék be mielőbb egy küzdelem, mely, remény nélkül folytatva, csak a végső pusztulásra vezethet. Egyedül Görgei állott még fegyverben mintegy 30 ezer emberrel; ezzel nem lehetett a hazát, a szabadság ügyét megmenteni; és Görgei arra határozta magát, hogy leteszi a fegyvert az orosz fővezér — nem az ausztriai — előtt. Minden további harc képtelenség, lehetetlenség volt. Augusztus 12-én Világos mellett gyászba borult a magyar nemzet geniusa; a szabadság szárnyaszegetten aláhanyatlott és a világtörténelem egy dicsőségben és gyászban gazdag epizódja lezáródott.

Paskievits herczeg a világosi fegyverletétel tényét a következőleg jelenté Miklós császárnak: „Magyarország Felséged lábainál fekszik; van szerencsém császári Felségednek jelenteni, hogy az egyedüli feltétel, melyet magának a magyar tábornok — Görgei — kikötött. abban áll, hogy fegyvereit Felséged hadserege előtt tehesse le. Megfelelő intézkedéseket tettem, hogy a magyar hadsereg minden oldalról Rüdiger tábornok csapatai által környeztessék, kit azzal is megbíztam, hogy a lefegyverzést végrehajtsa. Mi a hadifoglyok kiszolgáltatását illeti, valamint a teendő intézkedések iránt a többi lázadó csapatokat illetőleg, arra nézve igyekezni fogok az ausztriai hadsereg főparancsnokságával megállapodásra jönni. Magát Görgeit főhadiszállásomra hozattam, hol mindaddig maradni fog, míg császári Felséged ide vonatkozó határozatait szerencsés lesznek venni.“ Két nappal később Buturlin tábornok Damjanicsesal Arad átadását állapította meg, hasonló feltételek mellett, mint Görgei: „csak az orosz fegyverek előtt;“ s midőn Haynau megbízásából egy ausztriai katonai bizottság jelent meg, hogy az átadásnál részt vegyen, Buturlin azt a leghatározottabban visszautasította, miáltal az ausztriai hadvezetőség érzékenységét nem csekély próbára tette. Az orosz tábornokok magatartása a magyar hadsereggel és tisztikarával szemben ép oly kifogástalan, mint minden tekintetben lovagias volt és pedig úgy a világosi katasztrófa előtt, mint azután. Ismeretes, hogy az orosz őrsegek szándékos mulasztásának vagy elnézésének köszönhetően sokan szabadulásukat az ausztriai haditörvényszékektől, sőt elvitáztatlan, miszerint az orosz hadsereg és tisztikar ép annyi rokonszenvével és becsülésével árasztá el a magyar honvédséget, a mily sértő és megvető magatartást tanúsított az ausztriai sereg és tisztikar iránt. Azonban ezen események történelme még nem érett meg; a jövő feladata: eseményeket és egyéneket a maguk valóságában és értékük szerint méltányolni. A jövő elfogulatlan bírálata bizonyára némelyeket letaszítand a nagyság piedestáljáról, hová szenvedély és elfogultság emelé. míg másokat — oda felemel.

Miklós császár egy hangzatos kiáltványban adta tudtára a világnak, hogy seregei két hónap leforgása alatt letiporták a magyar nemzeti mozgalmat és megmentették a

Habsburgok trónját s jámbor imában adott halát győzelmeiért a mindenek urának.

Miklós császár épen Magyarországból visszatérő győzedelmes hadainak fogadtatására készült, midőn egyetlen, még életben lévő fivére, Mihály nagyherczeg, ifjú korának bizalmasa és segítőtársa, meghalálozott. Nagy csapás volt ez Miklós császárra, melynek fájdalmát semmi sem volt képes enyhíteni s melynek hatása sohasem mosódott el többé lelkéből. Miklós császár diadalát még egy másik körülmény is érzékenyen megkeseríté. A világosi katasztrófa után számos magyar hazafi, köztük Kossuth, Bem, Dembinski és még sokan török területre menekültek; s a stambuli kormány elég bátor volt, a szerencsétlen hontalanok kiadatását megtagadni. Hasztalanok valának a fenyegető diplomatai jegyzékek, sem Ausztria, sem Oroszország nem értek el semmit, mert a török vendégszeretet mögött örködött az angol nemzet közvéleménye és politikai jogérzete, mely erősebb volt az egyeduralkodás hangos tiltakozásánál.

Miklós császár, mint a legitimitás őre és védelmezője, a reactio győzelmével Németország véduraként lépett fel. S mióta a francia köztársaságból — a februári forradalom ephemer alkotásából az 1852-ik évi december 2-iki államcsíny következtében megszületett a második császárság, azóta Oroszország diadala teljes volt. A forradalom és a szabadság chimaerája szétfoszlott; az istentől adományozott uralkodói autoritás győzedelmeskedett, s most már Oroszország ismét hozzáláthatott saját céljainak és számtalan elintézetlen belügyeinek rendezésére adni magát. Törökország, az orosz politika ezen végső célja, szolgáltatva most is az alkalmat. A keleti kérdés, mely Franciaország és Ausztria növekedő túlsúlya következtében keleten nem-sokára háborúra vezetett, az utolsó nagy actió volt, mely Miklós császárnak harmincz évi uralkodását bezárandó vala; nem úgy, miként azt az egyeduralkodó czár óhajtotta, hanem megfogyva és megalázva. Az 1849-iki szövetség utolsó fénye akkor ragyogott fel, midőn Miklós császár az 1852-ik év május közepén az ifjú ausztriai császár vendégeként Bécsben ünnepeltetett. Fényes ünnepélyek, hadi szemlék és a legtartósabb barátság kölcsönös biztosításai tették ezen találkozást emlékezetessé, ama barátságé, mely alig egy évvel később már mint ellenségeket mutatta

be Oroszországot és Ausztriát a világnak. „Ausztria hálát-lanságának“ phrázisa ekkor látott napvilágot; azért mon-dánk phrázisa, mert a politikában soha és sehol sem létezett más hála, mint az, melyet a napi irodalom és a diplomácia oly nagy bűnül róvott vala fel Ausztriának.

Az 1853. év elejével mozgásba jött a keleti kérdés; apró és lényegtelen ürügyek következtében, melyek a jeru-zsálemi és bethlehemi szent helyekre vonatkoztak. Miklós császárt főként az nyugtalanítá, hogy a hunkiár-szkelessi-i szerződés pontjait Ausztria és Franciaország oly könnyű szerével hatástalanokká igyekeztek tenni. Miklós császár elérkezettnek látta az időt az ú. n. „beteg emberrel“ ezt a nevet találta ki a journalistikai és a diplomáciai szellemesség Törökország számára, végkép leszámolni. A kucsuk-kaj-nárdsi-i, bukaresti és adrianápolyi békeokmányok Orosz-országnak védhatalmi állást biztosítottak a Balkán-félszigeten lakó görög-keleti vallású szláv népek felett. — Ezen népek, de kivált a montenegróiak és szerbek panaszt emeltek a török hatóságok elnyomatása ellen s azért Miklós császár Mentsikov herceget Konstantinápolyba küldé, hogy a régi egyezségek újíttassanak meg az érdekelt szerződő felek között. De Törökország Ausztria és Franciaország buzdítá-sára minden újabb alkudozást visszautasított, mire Mentsikov herceg kihívó és sértő módon távozván Konstantinápolyból, a császár minden összeköttetést megszakított a portával.

Ezalatt Miklós császár mindent elkövetett, hogy Angliát a keleti kérdés megoldásában szövetségesének megnyerje, mi azonban nem sikerült. III. Napoleon, a francziák császára, ki a francia hagyományos fölényt a Bosporus mellett újból helyre akarta állítani Angliával szövetkezve — s ez volt az, mire Miklós császár legkevésbé számított — akarta megakadályozni Oroszország terjeszkedését keleten. A nyu-gati hatalmasságok, így nevezettettek Anglia és Francia-ország, Ausztriát semlegességre, majd a piemonti királyt részvételre bírták s így három nyílt szövetkezett állott egyszerre a fenyegetett Törökország mellett, hogy annak bukását megakadályozza.

Oroszország azzal kezdé meg a háborút, hogy a császár 1853. július 3-án parancsot adott a hadseregnek a Pruth átlé-pésére. Ezzel a Duna-fejedelemségek megszállása is ki volt mondva. A háború ezzel formasierűen kezdetét vette. Az

egyesült angol-francia hajóhad a Fekete tengerre vitorlázott, Törökország váratlan tevékenységet fejtett ki és Omer pasa — egy hitehagyott horvát határőrvidéki katona — a Duna vonalát erélyesen védte Gorcsakov ellenében és a háború előreláthatólag ezen oldalon hosszúnak és elkeseredettnek ígérkezett. November 30-án Sinope mellett Nachimov tönkre-tette a török hajóhadat, mi a helyzetet még inkább tartha-tatlanná tette. III. Napoleon császár 1854. január havában végső ajánlatot tett Miklós császárnak a háború elkerülhe-tése céljából, azonban hasztalan, Miklós császár a szent-pétervári angol nagykövet, lord Hamilton Seymour leleple-zései által mélyen sértve érzé magát és minden békés ajánlatot a leghatározottabban visszautasított. — Ausztria és Poroszország Miklós császár bizalmas nyilatkozataiért hasonlóképen nehezteltek és közeledvén egymáshoz, elvileg a nyugati hatalmasságok pártjára állottak. Anglia és Francia-ország túlnyomó tengeri hada Oroszországot úgy délen és keleten, mint éjszaken egyaránt fenyegette. Az Alandsz-isztek és a Krim félszigete az első támadási pontokat nyújtották a nyugati hatalmasságoknak. Alig végződött a harc az Al-Dunán, midőn a krimi félszigeten egész erővel fellobogott. Angol, francia, olasz és török csapatok egye-sültek e pillanatban Oroszország ellen. Eupatoriánál nagy-számú szövetséges hadak szállítottak partra és 1854. szept. 20-án az Alma mellett vívott az első nagy ütközet, mely az oroszok vereségével végződött és a szövetségeseknek megnyitá az utat Sebastopol, a Krim féltett kulsza felé.

Oroszország 1812 óta nem látott idegen sereget terü-letén; az Alma melletti vereség annál súlyosabban érte, minthogy arra legkevésbé sem volt elkészülve. — Maga Sebastopol, a féltékenyen őrzött erősség, elégtelenül és hiá-nyosan volt felszerelve. Azonban Miklós császár és vele Oroszország nem esett kétségbe és dicsérendő hazafias buzgósággal látott hozzá a legvégső védelemhez. A védelem a Malakov torony körül összpontosult, melyet Nachimov tengernagy két társával vezetett, kiknek hajói a kikötő bejáratánál torlaszképen elsüllyesztettek. — A Balaklava, Inkerman és Eupatoria mellett vívott harcok október végétől egész február elejéig előkészíteni segíték Sebastopol bukását.

Azonban a sors nem engedte meg, hogy Miklós csá-

szár a krími háború végét megérje, mely a két ellenség makacs elszántsága következtében mind hosszabbra nyúlt. Miklós császár beteges izgatottsága, valamint kedélyének búskomorságra hajló ingerlékenysége az utóbbi időben mind feltünőbbben nyilvánultak és környezetében nem csekély aggodalmat ébresztettek. Maga a császár tisztában volt állapotára iránt és semmit sem tett annak javítására. Mintha bizonyos végzetszerű érzés vett volna erőt kedélyén, oly biztosra vette rövid idő alatt bekövetkező halálát. — Sejtelve, mystikus jellemének természetes kifolyása, nem esalta meg. Miklós zsarnok volt önmaga iránt és zsarnoksága nem ritkán a legszélsőbb makacsságig ment. Már 1854. február havában figyelmeztette orvosa Granville, de a császár nagy közönnyel fogadta orvosának minden tanácsát; mintha semmi hite sem lett volna az orvosok tudományában. Az 1855. január havában erős meghűlés következtében — könnyű öltönyben sétált 23° hidegben — láz és légesőnehezségek állottak be. Azonban a császár most sem volt ovatos, részt vett a hadi szemléken és egyéb nyilvános fogadtatásokon. Carrel és Maudt orvosok minden kimenést és izgalmat szigorún megtiltottak. „Mit akarnak önök,” szolt a császár „nekem katonai szemlém van, melyen megjelenni kötelességem; s azért kijelentem, hogy el fogok menni.” S midőn az orvosok még határozottabban fejezték ki tilalmukat, a császár a következő szavakkal vágta ketté a további beszélgetést: „Uraim, önök megtették kötelességüket, engedjék meg, hogy én is megtegyem a magamót;” azután szánra ült és kihajtatott. Állapota mind súlyosabbra fordult s most már nem kerülhette ki az ágyat. Midőn február 24-én híre érkezett az eupatoriai vereségnek, a kórágyhoz bilineselt uralkodót kimondhatatlan harag és felindulás szállotta meg, mely azon mértékben fokozódott, mennél inkább érezte tehetetlenségét. Márczius 1. és 2-ika közötti éjjel — február 19-én — állapota annyira súlyosbodott, hogy az orvosok lemondtak a végső reményről is. Reggeli négy órakor ismételve meggyónt és nagy ájtatossággal vevé magához az Úr testét. Lelkét béke szállotta meg; nyugalommal várta a legvégső katastropha bekövetkezését: bizalmasaival: Orlow, Adlerberg és Dolgorukij herczeggel még érthető hangon beszélgetett. A halottas jelentést maga szerkeszté meg; szívélyes búcsút vőn családjának.

jától és néhány perczcel éjjél után minden halálküzdelem nélkül csendesen elköltözött egy jobb hazába.

Miklós császár halála, mely egészen váratlanul következett be, leírhatatlan izgalomba ejté egész Európát; mi azt bizonyítja, hogy az orosz egyeduralkodó messze túl birodalmának határain ha nem népszerűségnek, de tiszteletnek örvendett, mely sok helyütt átesapott a félelem és rémületbe, mely hatalmától elválaszthatatlan vala. . . .

Huszonnegyedik fejezet.

II. Sándor császár. (1855–1881.)

II. Sándor császár. — A párisi béke és Oroszország. — Koronázás Moszkvában. — Szabadabb szellem. — A jobbagyság. — Az 1868-iki ukáz és a jobbagyság felszabadulása. — Jótékony reformok a kormányzás különböző ágában. — A szabadabb sajtó. — Államháztartás. — Az 1863-iki lengyel forradalom és következményei. — A lengyel jobbagyság. — Esküdtsékek. — A forradalom Oroszországban. — Nihilismus. — Anyagi és szellemi emelkedés. — Nyilvános oktatás. — Irodalom; művészet és tudomány. — I. Sándor császár és Karamsin. — Forradalom a Balkán félszigeten. — Oroszország keleti politikája és győzelme. — Ismét a forradalom. — A san-stefánói béke és a berlini congressus. — Első merénylet. — Újabb merénylet; II. Sándor császár halála. — II. Sándor császár érdemei és jellemzése. — Befejezés.

II. Sándor. Miklós császár legidősebb fia, harminczhét éves volt, midőn atyját a trónon követte. Vele Oroszország történelmének egy reményekben és várakozásokban gazdag új epochája veszi kezdetét. „Nehéz teher lesz vállaidnak,” mondá atyja halálos ágyán, midőn fiától és örökösétől búcsút vett; s úgy látszik, hogy Miklós császárt ezen sejtelve nem csalta meg. II. Sándor császár belátta, miszerint elődeinek nagyraavagyó tervei Törökország szétदारabolását illetőleg nem valósíthatók meg; legalább addig nem, míg a felosztás módozatai iránt egységes megállapodás nem jövend létre azon hatalmasságok közt, melyek keleten kiválóan érdekelve vannak. S ezen idő máig sem érkezett meg.

A Krimben folyó harc nagy gonddal és aggodalommal tölté el II. Sándort; s azért készséggel hozzájárult egy újabb tanácskozáshoz, melynek célja a háború mielőbbi befejezése volt s melyben Oroszországon kívül Ausztria és a nyugati hatalmasságok vettek részt. Nagy és nehéz kérdések merültek itt fel, s ezek közt nem egy volt, mely Oroszország érdekeit keleten a legközvetlenebbül érinté. A

hatalmasságok kíváltképen kezességet követeltek Oroszországtól a jövőre nézve; Franciaország azt követelte, hogy a Fekete tengeren egyenlő jogokat élvezzenek a tengeri hatalmasságok.

Időközben Sebastopol ostroma szakadatlanul folyt. Ausztria kötelezte magát 1854 végén, hogy a Duna-fejedelemségeket Oroszország ellen megvédeni és ily czélból jelentékeny haderővel megszállá Oláhországot. Május havában a szövetséges hadak elfoglalták a Tsernája balpartját, mialatt a hajóhad felgyújtá Kertsch és Jenikalét; s az Azowi tengerbe nyomulván be, bombázás alá vette Taganrogot. De Sebastopol még mindig erősen tartá magát, ámbár 874 ágyú dörgé szüntelen feléje vészthozó lövegeit. Az ostromlottak bátorsága és kitartása még ellenségeik csodálatát is kivívta; az ostrom utolsó négy hetében 18 ezeren veszték el a vitéz védelmezők közül; de azért most sem esüggedtek s törhetetlen erővel folytatták a védelmet. Az ostrom tartama alatt másfél millió ágyúgolyó, bomba és más löveg szóratott Sebastopolra. Végre 1855. évi szeptember 8-án kezdetét vette a roham, mely alkalommal a francziák megveszik a Malakov tornyot. Az oroszok kiürítik a várost, de a romba lőtt erősséget még most sem hajlandók elhagyni. II. Sándor személyesen megjelenik a táborban katonái közt, hogy bátorságukat jelenléte által fokozza. Az orosz lapok hangosan hirdetik, hogy az igazi háború Oroszország részéről csak most veendi kezdetét. Azonban ezen nyilatkozatok nem feleltek meg egészen a valóságnak; az orosz nép minden áron a békét óhajtá; a háború máris 250 ezer emberbe és megszámlálhatatlan milliókba került. Franciaország a maga részéről szívesen hajlott volna a békére, míg Anglia, azon véleményben, hogy Oroszország még nem merült ki eléggé, a háború folytatása mellett nyilatkozott.

Végre 1856. évi február 25-én Párisban kezdetüket vették az alkudozások, melyeken Franciaország, Anglia, Ausztria, Piemont és Törökország vettek részt; Oroszország pedig báró Brunnov és Orlov Alexej herczeg által volt képviselve. A párisi béke ugyanazon év márczius 30-án a következő feltételek mellett aláíratott: 1. Oroszország lemond kizárólagos védjogáról Moldva- és Oláhországot illetőleg, valamint minden beavatkozásról a fejedelemségek belső

ügyeit illetőleg. 2. A szabad hajózást a Dunán egy közelebb-ről felállítandó vegyes bizottság lesz hivatva szabályozni. Mindegyikének a szerződő hatalmasságok közül megengedtetik, két könnyű hadihajót tartani a folyam torkolatvidékén. Oroszország azonfelül beleegyezik egy határszabályozásba Törökország és a Duna-fejedelemségek javára a Duna torkolatánál. 3. A Fekete tenger semlegesnek nyilvánítatik; vizei nyitva állanak minden nemzetek kereskedőhajói számára; ellenben hadihajóknak nem szabad benne megfordulniok; valamint partjain egyik hatalmasságnak sem szabad hadi czélokból lerakóhelyeket alapítania. Orosz- és Törökországnak megengedtetik, egyenkint tíz-tíz könnyű hajót tartani a partok őrzésére való tekintetből. Végül Abdul Medsid szultán kötelezte magát, nem-mohamedán alattvalóinak szabad vallásgyakorlást engedélyezni egy császári rendelet kiadásával.

A párisi béke súlyos csapás volt Oroszországra nézve, mert megfosztá eddig gyakorlott uralmától a Fekete tengeren s a keleti keresztények felett gyakorlott védnöki jogaitól. Minden, mi e téren Nagy Péter óta óriási áldozatok árán kivivatott, egyszerre veszendőbe ment. Még a Krim félszigeten lévő várerősségeinek megújításától és fenntartásától is eltiltatott. Így vettetett meg a párisi békében a csirája azon háborúknak, melyek azóta Európa keleti részét megrázkódtatták és jövőben még inkább megrázkódtatni fogják.

A keleti háború vége, Oroszország belreformjainak kezdetét jelentette. II. Sándor császár előtt nem valának ismeretlenek azon okok, melyek az utolsó háború szerencsétlen kimenetelét előidézték. Oroszország ezen alkalommal mérközék először saját erejéből a nyugati kulturnépekkel egy veszedelmes de tanulságos háborúban. S az uralkodónak arról kelle meggyőződnie, miszerint az oroszok értelmi hátramaradottságuknál fogva korántsem állottak ki a versenyt sem az angolokkal, sem a francziákkal vagy olaszokkal; s hogy a nyugati hatalmasságok győzelmét a magasabb értelmiség segítette kivívni. Addig, míg a jobbágyi intézmény épségben állott, az értelmi erők sehol sem juthattak kellőképen érvényre. Európa legnagyobb része szakított már ezen elavult intézménnyel, egyedül Oroszország nem; pedig ezen kérdéssel szerves összefüggésben állott hatalmi állásának fennmaradása és gyarapodása is.

Egész Oroszország érezte az égető kérdés hatását és megmagyarázható várakozással tekintett az uralkodó felé, kitől a varázsszót várta. Hírlapok, röpiratok s a sajtó különböző termékei hangos örömmel hirdették a derengő szabadság közeledését; mindenki érezte, hogy a múltak hagyományos jogaival végkép szakítani kell, ha Oroszország a jövőben méltó helyet kíván elfoglalni az európai népek és államok sorában.

Alig néhány nappal a párisi béke aláírása után II. Sándor Moszkvában a császár fogadtatására megjelent nemesség előtt kijelenté, miszerint elhatározott szándéka: a jobbágyságot Oroszországban eltörölni. Egyuttal felhívta a nemesi kamarát, hogy tenne erre vonatkozólag mielőbb alapos és indokolt javaslatot. Ámbár a moszkvai nemesség nem nagy lelkesedéssel fogadta a császár kezdeményezését; az utóbbi már 1857. január 2/14-én: „Főbizottság a parasztok sorsának javítására“ czímen egy testületet nevezett ki, mely azonnal megkezdendő vala működését. Azonban Kijew, Wolhynia és Podolia kormányzósági kerületekben a nemesség egy sajátságos eszközhez folyamodott, hogy a hinárból kihúzza magát; kinyilatkoztatta ugyanis, hogy kész a parasztoknak megadni a szabadságot azon reményben, hogy földtehermentesítés czímén az állam részéről megfelelő kárpótlásban fog részesíttetni. Ezen kikötés a mily jogos volt, ép oly szokatlannak tűnhetett fel Oroszországban, hol az államhatalom nem mindig vette figyelembe az alattvalók jogos kívánságait. Kedvező jelnek vehető, hogy a császár nem hagyta figyelem nélkül a nemesség eme felterjesztését. A szent-pétervári és nisijnovgorodi nemesség kedvezőbb feleletet adott a császárnak. „Az irodalmi világ minden képviselői a mellett nyilatkoztak, miszerint a jobbágyság felszabadításának kérdését nem szabad többé levenni a napirendről. A moralisták kijelentették: hogy minden bűn és erkölcstelenség kútforrását a jobbágyi intézmény képezi; s hogy erkölcsi haladás a rabszolgaság légkörében nem is képzelhető; a jogtudósok azt állíták: hogy a földbirtokosok önkényes hatalmának a parasztok felett nincsen semmi jogi alapja; a nemzetgazdászok azt bizonyítgáták: hogy a szabadmunka elengedhetetlen feltétele a kereskedelem és ipar által képviselt anyagi jólétnek; a bölcselkedő történetírók azt állíták:

hogy egy ország vagy nép sorsának észszerű kifejlődésének elkerülhetetlen kelléke, a régi barbár időkből fennmaradott maradványt haláléktalanul eltörölni; végre az érzelmesebb írók az emberi és testvéri szeretet ömledézéseivel arra figyelmeztették a társadalmat, hogy vegye védő szárnyai alá a gyengéket és elnyomottakat.¹⁾

Igy indult meg II. Sándor császár kezdeményezésére a nagy és nevezetes mozgalom; a nemesi testületek különböző véleményen valának ugyan, mindazonáltal merev ellenzék egyik oldalról sem mutatkozott. Összesen 46 bizottság tárgyalta a fontos napi kérdést, 1336 birtokos által képviselve. A jobbágyság száma közel 24 millióra ment, kik 120.000 birtokos közt oszlottak vala meg. De a bizottságok oly lassan dolgoztak, hogy a császár türelmét nem sokára kimerítették; ki most személyesen útra kelt, megfordult az ország különböző részében, hogy személyes jelenléte és befolyása által siettesen egy munkát, mely másfélszázad óta szünetelt. S mert a bizottságok és a nemesség megállapodásra nem tudtak jönni, azt az ajánlatot tették a császárnak, hogy intézné el a dolgot maga, saját belátása és elhatározása szerint; „jobb,” úgymond, „ha az elhatározás felülről jó, mintsem ha alólól intéztetik.”

Végre hosszú és kínos vajúdas után megjelent az ismeretes császári ukáz, 1861. márczius 3-ról — illetve február 19-ről — keltezve, melynek főbb pontjai a következőkbe foglalhatók össze. 1. A parasztok, kik eddig jobbágyság voltak, a szabad telepítvényesek minden jogaival felruháztatnak. 2. A parasztok a törvény által megállapított földadó befizetése által telkük (dvor) és bizonyos szántóföldek tulajdonosaivá lesznek, úgy mindazonáltal, hogy azt „állandóan élvezhetik;” ellenben külön vétel által, mi teljesen szabadságukban áll, megszerezhetik az „örökös tulajdonjogot” is. 3. A nagybirtokosok átengedik a parasztoknak vagy községeknek a telket és földeket, melyeket azok eddig műveltek és melyen eddig laktak; minden férfiúra átlag 3¹/₂ desszjetin vagy tized esett; mi azonban felemelkedhetik egész 12 desszjetinre; a szerint, a mint a talaj termő fekete föld, vagy kevésbé jó minőségű volt. 4. A kormány

¹⁾ Wallace, Russia, 352. lap.

gondoskodott arról, hogy a parasztok azonnal a megfelelő tőke felett rendelkezzenek, mely megváltásukra szükséges vala; ily czélból pénzelőlegeket utalványozott számukra apróbb törlesztésekre s addig a kincstár adósainak tekintettek. 5. A koronajobbágyságok és udvari szolgák — dvorovie, — kik amúgysem valának a földhöz kötve, egyszerűen szabadoknak nyilvánítottak, úgy azonban, hogy még két évig tartoztak régi uraikat szolgálni. 6. Nehogy a megváltozott viszonyból a volt jobbágyságok és földesurak vagy nemesek közt a törvény keresztülvitelénél viszály s a földadó miatt egyenetlenség támadjon, ideiglenesen felállították az ú. n. békeközvetítők hivatala — myrovie posszredniki, — melynek tagjai értelmes és tapasztalt férfiak valának, kik jóindulattal és türelemmel látták el hivatalukat.

Az ekként az urasági kötelék alól felszabadult parasztok politikai községekké szervezkedének — mir, — melynek munkás, hasznavehető és hazafias tagjaivá lettek, míg annakelőtte pusztán számokat képviseltek egyéni szabadság és jelentőség nélkül. Az így nyert birtok felosztását a törvény szabályozta. Azonban a felszabadulásnak ezen neme nem elégíté ki az orosz népet mindenütt; s lelkiismeretlen bujtogatók nem ritkán erőszakos felkelésre birták a tudatlan tömegeket. Így a kazáni kormányzósági kerületben Petrov Antal vezérlete alatt felkeltek a parasztok s erőszakosan megzavarták a rendet. Csak az ellenük kiküldött karhatalom tudta a félrevezetetteket ismét jőzanságra téríteni.

A jobbágyság felszabadításának nagy és áldásos következményeit csak a jövő nemzedékek fogják egész jótéteményében élvezni. Keresztülviteléhez lényegesen hozzájárultak II. Sándor császáron kívül a császári család tagjai és számosan a régi főnemesi családok közül, így a Tserkaskij, Panin, Szamarin, Miljutin stb. családok; továbbá a császári bizottság tagjai, ezek közt kiváltképen Szolowjew, Sukovszkij, Koselew, Domotuvits és mások; kik részben minden kártérítés nélkül mondanak le a parasztoknak átengedett birtokaikról.

Az 1862. és 1865-ik évek közt jótékony változások jöttek létre az igazságszolgáltatás körül is, és pedig a nyugati művelt államok szellemében. A bünvádi perek az esküdtszékek teendői közé osztattak be s a politikai és rendőri hatóságoktól elvették az elővizsgálati teendőket,

melyekkel a vizsgálóbírák bizattak meg. A járásbíróságok — okrusnye szudy — újból szerveztettek; a fellebbezés a törvényszékekhez — szudebnyi palaty — intéztetett és ezek voltak a másodfokú bíróságok; a legfőbb ítélőszék a szenátus egy osztálya által képviseltetett. A békebírákat — mirovoji szudja — a birtokosság választá az egyes kerületekben, kik, mint közvetítő közegek, rendőri teendőket is teljesítettek. A békebíró hatásköréhez tartozik: polgári perekben 500 rubel értékéig és fogságbüntetésnél egy évig ítélni, valamint pénzbírságoknál 300 rubel erejéig határozni. A békebírák gyülekezete a második fokozatot, a szenátus itt is a legfőbb ítélőszéket képezi.

A testi büntetés, a régi Oroszország büntető igazságszolgáltatásának ezen árnyoldala úgy a hadseregben, mint a törvényszékeknel, császári ukázzal beszünttetett. Kivételesen még csak a községi bíráskodásnál fordul elő. Még a sajtó is érezte II. Sándor jótékony újításainak hatását: a censura enyhébb, elnézőbb lett; a folyóiratok sokkal fesztelenebbül nyilatkozhatnak, mióta a felelősség kérdése törvény által szabályoztatott. Egyszerre a hírlapok és folyóiratok nem szüntethetők be, csak háromszori megintés után és ekkor is bizonyos, meghatározott időre. A hírlapirodalom kivált Szent-Pétervárott és Moszkvában nagy jelentőséggel bír; legkevesebb szabadságot élvez Varsóban és a régi lengyel tartományokban, legtöbbet ellenben Finnországban és a Balti tenger melléki tartományokban.

Az állam bevételei és kiadásai II. Sándor császár alatt tetemesen növekedtek; azonban az állami ellenőrzés lényeges javulást mutat. Az összes bevételek 1859-ben kerek számban 559 millió rubelt tettek, szemben 553 millió kiadással. Az államháztartás mérlege legelőször II. Sándor császár uralkodása alatt lett nyilvánosan közzétéve. Egyébiránt az 1860-ik évtől kezdve kedvező változás állott be azok részére is, kik Oroszországban megtelepedének. E szerint a császári birodalomban megtelepedett idegenek mindazon jogokat élvezik, melyekben az oroszok amazok hazájában részesülnek. Az útlevel-kényszer és a külföldre való utazás megszorítása és nehézsége is 1860 óta lényegesen és pedig kedvezően megváltozott, miáltal a sorompók Oroszország és a nyugati államok közt jó részt elenyésztek. A mi az egyetemeket, a tanszabadságot és az egyleti életet illeti, II. Sándor e téren

is sok jótékony változást létesített, melyek azonban a későbbi események következtében ismét kárba veszttek.

Mialatt II. Sándor császár a jobbagyság felszabadításával s a politikai kormányzat és igazságszolgáltatás szervezésével volt elfoglalva, azalatt mind sűrűbben mutatkozának a jelek, hogy Lengyelországban, illetve az orosz-lengyel tartományokban ismét nyugtalanságok vannak készülöben. A lengyelek II. Sándor trónraléptétől sokat reméltek. Vérmes reménykedéseikben annyira mentek, hogy már régi nemzeti alkotmányuk visszaállításáról ábrándoztak. S midőn az ausztriai birodalomban 1860-ik évi október 20-án megjelent a császári diploma, mely Magyarország alkotmányos szabadságának visszaállítását helyezte kilátásba, a lengyelek azon vérmes várakozásban ringatták magukat, hogy hasonló fog bekövetkezni Lengyelországra nézve is. A varsói fejedelmi találkozás 1860-ik évi október havában a lengyelek eme reménykedésének újabb tápanyagot szolgáltatott. Mindenki biztosra vette, hogy immár Lengyelországra kerül a sor.

II. Sándor moszkvai koronázásáról s az ezen alkalommal kifejtett fényről és pompáról nagyon sokat írtak. Ausztriát Eszterházy Pál herczeg képviselte, ki valódi fejedelmi fényt fejtett ki; Franciaországot Morny gróf, Angliát Durham lord, kinek büszke nejeről azt beszélték, hogy az udvari bál alkalmával még a császári pár előtt sem hajtá meg magát, s nem hajolt le, midőn fejedelmi értékű gyémántjait a földre ejté. Azonban alig zajlottak le a koronázási örömnépek, melyeket, Golovin elbeszélése szerint, számos kellemetlen hang zavart vala meg, midőn a császár Varsóba utazott, hogy magát a lengyel nemzetnek bemutassa és azt — ábrándjaiból kijózanítsa.

A krími háború befejezésével a lengyel tartományok kormányzását Goresakov tábornok vette kezébe, ki az utolsó háborúban halhatatlan dicsőséget szerzett magának kitartó és törhetetlen katonai tulajdonságai által. Alatta a lengyelek nyugodt napokat élveztek. A herczeg a kormányzás minden ágában nagy számmal alkalmazta a lengyeleket közhivatalokra, nem csekély bosszúságára az oroszoknak. De midőn Goresakov meghalt, az állapotok gyorsan rosszabbra fordultak. Lüders tábornok, majd Konstantin nagyherczeg, kik őt egymás után követték, nem

birták a lengyel nép rokonszenvét megnyerni. A merényletek napirenden voltak; úgy Lüdersre, mint a császár öcsésére lövések történtek s az utóbbi könnyű sebet kapott. Minthogy a nép vérmes reményei nem menének teljesülésbe, a hangulat mind ingerültebbé lön s a tüntetések egymást érték. „Csak semmi ábrándokat,” szolt II. Sándor, midőn a koronázási ünnepélyek után Varsóba jött. „Goresakov tanúskodhatik róla, hogy a lengyelek ép oly vitézül megállották helyüket a Krimben, mint az oroszok.” S az elégtelenek, a császár ezen nyilatkozatára hivatkozva, mind hangosabbak lettek követeléseikkel. Zamoyski András gróf, a gazdasági egyesület elnöke, Szent-Pétervárra hívatott, s azon ürügy alatt, hogy a mozgalomnak titkos híve, a császár által külföldre küldték. A lengyel nép hangulata most vallásos, majd határozottabb politikai irányt vett; a templomok megteltek gyászruhás ájtatosokkal, kik a „Coz bocz Polski” hazafias dal éneklése mellett kérték a mindenható jótékony beavatkozását. Wielopolski marquis Konstantin nagyherczeggel együtt azon fáradoztak, hogy az izgalmat lecsillapítsák; azonban hasztalan, az ár még mindig növekedőben volt. 1860-ik évi november hó végén, az 1831-iki forradalom emlékére gyászünnepek rendezettek mindenfelé: Kosciusko és más szabadsághős arczképei szétosztattak a nép között. II. Sándor, lelke jobb sugalmazásának engedve, egy ukázban nem ugyan alkotmányt, de mégis messzemenő kedvezményt adományozott a lengyeleknek. Egy hatóságot állított fel, élén Wielopolski örgróffal, mely a közoktatás és vallás ügyét nemzeti szellemben volt hivatva vezérelni.

Azonban ez nem elégítette ki a lengyeleket; néhány héttel a nevezetes ukáz közzététele után nagy tömegekben gyűlt össze a nép a kormányzósági palota előtt és hangosan követelte vissza „hazáját” és alkotmányát. S mert a tömegek a hatóság felszólítására sem oszlottak szét, a katonaság fegyverét használta és vér mocskolta be Varsó utcáit. Konstantin nagyherczeg 1862. június 8-án lengyel alkirálylyá neveztetvén ki, még egyszer megkísérté a közvéleményt lecsendesíteni és a tömegeket engedelmességre bírni. Midőn híre érkezett, hogy a vidéken több elfogatás történt, a hangulat még fenyegetőbb jelleget öltött, s midőn a kormány előkészületeket tett az újonczok állításához, a fergeg egész erővel kitört.

Azonban az 1863-ik évi lengyel forradalom nem birt oly kiterjedéssel és komoly jelleggel, mint az 1831-iki vagy 1794-iki; a lengyeleknek nem állott rendes nemzeti hadsereg rendelkezésükre, mint akkoron; a háború csak portyázás, guerilla-harcz volt, szerves taktikai összefüggés és biztosan körülírt czél és irány nélkül; nem csoda, ha lefolyása és eredménye nem felelt meg a hozzá kötött várakozásoknak. Az európai közvélemény izgatottsággal nézte a lengyelek reménytelen küzdelmét, de a nélkül, hogy a szerencsétlen nemzetért bármit tett volna. Muraviev tábornok vas szigorral bánt el a lithván felkelő csapatokkal; Annenkov tábornok Ukrajnában, Dlotowszkoj pedig Livóniában igyekeztek a rendet helyreállítani. Franciaország és Anglia végre annyiban magukévá tették a lengyelek ügyét, hogy egy javaslattal léptek a szent-pétervári kormány elé, melyben az általános amnestia és bizonyos kiváltságok bennfoglaltattak. Azonban Goresakov birodalmi kanczellár egy határozott hangon szerkesztett nyilatkozatban az idegen beavatkozást visszautasítá s a lengyel ügyet tisztán belügynek jelentvén ki, annak elintézésére egyedül Oroszországot tartá feljogosítotttnak.

Miként előre látható volt, a lengyel forradalom, mely sehonnan sem kapott tényleges segítyt, eredmény és czél nélküli vérontás után lassankint aláhanyatlott, s a felkelők vagy elhullottak, vagy elmenekültek, vagy pedig az oroszok kezébe estek, kik a szerencsétlenekkel minden kímélet nélkül bántak el. Lengyelország sorsa a felkelés leveretése után még rosszabbra fordult; még megmaradott kisebb kiváltságaitól is megfosztatott s 1866-ban egészen a többi oroszországi kormányzósági kerületekkel egyenlővé tétetett. A lengyel nyelv a kormányzás és közigazgatás minden ágából kiszorított s helyét az orosz nyelv foglalta el. A varsói egyetemen az orosz nyelv hozaték be tannyelvnek s még a népiskolákban és középtanodákban is erősen megszorították a lengyel nyelv tanítása. Lengyelország tehát az utolsó forradalom által mindent elvesztett, mivel még birt és megfosztá magát még a reménytől is, hogy állapota jövőben még jobbra fordulhat. Az esküdtszéki intézmény, a modern igazságszolgáltatás eme jótéteményétől, Lengyelország megfosztatott. Minthogy az elkobzott birtokok legnagyobb részben oroszok kezébe kerültek, a lengyel birtokos

nemesség is erősen megfogyott, miáltal a lengyel tartományok oroszításának műve nem kis mértékben mozdítaték elő. Lengyelország voltaképen ezen utolsó felkelése óta tűnik el egészen a nemzetek és államok sorából.

Érdekes és bizonyára nem véletlen jelenség, hogy Lengyelország épen akkor küzdé utolsó, elkeseredett harcát szabadsága és alkotmánya mellett, midőn Magyarország az októberi diploma után nemzeti tudatára ébredvén, felveszi a harcot az abszolutizmussal, s a nemzeti lelkesedés nagy hullámokat vert, melyek az önkényes rendszer támaszaival erőszakos összeütközésre vezettek. Ott is, itt is ugyanazon eszmék hevítették a kedélyeket, csak hogy Magyarország kedvezőbb politikai helyzete kedvezőbb eredményre segíté a nemzetet.

II. Sándor császár nagy jóltevőjévé vált a lengyel népnek azáltal, hogy a jobbágyságot felszabadítá és önálló osztályává tévé a társadalomnak, miről azon hazafiak, kik a lengyel nemzet szabadságát oly erősen hangoztatták, mitsem akartak tudni. Ki tudja, ha 1794, vagy 1831-ben a lengyel nemzeti kormány kimondja vala a jobbágyság emancipációját, milyen véget ér vala a forradalom... De a lengyel szabadság csak a nemesség féktelenségét, nem pedig a lengyel nemzet szabadságát jelenté.

II. Sándor császárnak maguk az oroszok azt vetették szemére, hogy mindenben Franciaországot szereti utánozni. A börtönügy, a sajtó, a büntető eljárás és még egyéb tervezett vagy megkísérlett reformok csakugyan e mellett bizonyítanak. Oroszország par excellence földművelő ország, melyből iparos államot alkotni — egyelőre legalább — annyit jelent, mint azt kivetkőztetni eredeti és természetes jellegéből. Az időnek magának kell az országot a jövőben oda érlelni; ukázok és egyoldalú rendszabályok által ezt nem lehet elérni. Golovin Iván azt mondja II. Sándorról írt könyvében, hogy az oroszok jobban szeretik a kártya- mint a börze-játékot. Oroszország azon napon, melyen kivetkőzik régi, nemzeties jellegéből, azon ösvényre lép, mely őt a germanizálás felé vezet; pedig az orosz népben valóban nincs meg azon hajlandóság, hogy önmagától elidegenedjék.

A jobbágyság felszabadítása, az esküdtszékek behozatala és a sajtó szabadabb nyilvánulásai a szabadság

jóteköny fuvalataiként hatottak az orosz nemzetre. Kívált az egyetemi fiatalság hevült sok olyan eszmék mellett, melyek még röviddel elébb Oroszországban majdnem ismeretlenek valának. A szabadság kétélű fegyverré válhat, mely azt is megsebezheti, ki annak használatában járatlan. Az egyetemi fiatalság minden alkalmat megragadott, hogy féktelen szabadságszeretetének, talán korlátlan függetlenségi vágyának kifejezést adjon. Természetes, hogy ezen törekvésében a hatóságokkal és a rend fenntartóival nem ritkán éles összeütközésbe jött. Tanuló-, rendi és nemesi gyűlések tartattak mind sűrűbben az ország különböző részeiben, melyek nyilvánulásai elégszer meglepő forradalmi szellemtől valának áthatva. A lengyel felkelés más irányba terelé a gondolatokat és Katkov, ki mint hírlapíró nagy tekintélynek örvendett, először ébreszti fel az orosz nép nemzeti önértetét, mely egyszersmind az orosz nemzet vezérszerepét jelenté a különböző szláv népek és törzsek tömörülése és egyesülése által.

Azonban a szabad, független nemzeti érzület nyilvánulásai a kedélyeket olyan útvesztőbe vezették, melyből sokan nem találtak többé vissza a helyes ösvényre. A szellemeket bizonyos neme a zavarnak és elfogultságnak kezdé megragadni, mely közel állott a beszámíthatatlansághoz. A meglevő rendet felforgatni s helyébe egy utópiákon alapuló új alkotást létesíteni, melynek lényegével azonban senki sem volt tisztában — ez volt az újítók elhatározott szándéka. Így készült elő egy új társadalmi forradalom, mely még nem érte ugyan el befejezését, de mely már eddig is több szerencsétlenséget hozott Oroszországra, mint mennyit titkos intézői jóvá tenni képesek valának. Katkov mellett Herzen vonja magára leginkább figyelmünket az új Oroszország szabadszellemű képviselői között, ki az ötvenes évek derekán nagy mozgékonytságot fejtett ki a szabadelvű mozgalmak érdekében. Az 1866. és 1867-ik éveket azon merényletek tették emlékezetessé Oroszország újabb történelmében, melyek II. Sándor császár élete ellen intézvék. Egyike a forradalmi rajongóknak, Karakasov, a császárra a nyári kertben rálőtt, majd Beresow hasonló módon akarta eltenni láb alól a császárt a párisi világkiállítás látogatása alkalmával. Egyébként ezen időszak felettén gazdagnak nevezhető merényletekben; Franciaországban

és Olaszországban is előfordultak ismételve. Az indító okok mindenütt ugyanazok valának; a forradalom felforgatással fenyegette a meglevő rendet. A nihilismus, a hagyományos orosz forradalmi szellem, mely oly régi, mint a korlátlan egyeduradalom Oroszországban, sohasem szünetelt s ma is szövi titkos szárait; hogy az emberiség jövődő boldogságára-e, ki tudná megmondani? . . .

Azonban II. Sándor a forradalom aknázó munkája daczára folytatta reformjait Oroszország anyagi és szellemi felvirágoztatása körül. Már említők, miszerint az ipar és kereskedelem mily lendületet vettek Miklós császár uralkodásának utolsó éveiben. Még feltűnőbb volt a haladás II. Sándor alatt. „Számatalan gyári telep van keletkezőben,” mondja egy angol író az 1860-ik év után, „s az oroszok valóban arról győzik meg a világot, hogy mindenhez értenek. Egy angol, ki egy nagy papirgyár vezetője, a következő nyilatkozattal lepott meg: Angliában több évi tanulás és gyakorlás kívántatik, míg valakiből ügyes papirmunkás váljék. S íme, egy orosz három hónap alatt mindazt megtanulja, mire egy angolnak három évre van szüksége.” Gyapotszövetgyárak is nagyban keletkeztek, melyek száma II. Sándor alatt elérte a 300-at. A vas- és aczélpártelepek, melyek már Nagy Péter alatt virágzásnak indultak, az újabb technikai vívmányok segítségével mindinkább szaporodtak és tökélyeteselek; ép oly nagy lendületet vett a selyemipar is.

Hogy mennyire szaporodtak II. Sándor alatt a közlekedési utak Oroszországban, az kitűnik a következőkből. Miklós császár alatt Oroszország összes vasútai 350 kilométernyi hosszúságot mutatnak. Jelenleg Oroszországnak összesen 61 vasútvonala van több mint 22.000 kilométernyi hosszúsággal. A transzkaukázusi vasút kiépítésével, mely teljes befejezéséhez közel áll, a khinai határszélektől egész a Njemenig és Visztuláig megszakítás nélkül haladnak a sínek, melyek Európát Ázsia legtávolabb részével hozzák gyors és biztos összeköttetésbe. Nagyobb vívmányok ezek, mint melyeket a múlt idők császárai a véres harcmezőkön elértek.

A népnevelés és a tanügy általában - hasonlóképen meglepő haladást mutatnak még a közelmúltakhoz képest is. Halhatatlan érdemeket szerzett magának e téren gróf

Tolstoi, a nagynevű miniszter. Az 1871-ik évben 24.000 népiskola számláltatott összesen 875.000 tanulóval; ezek közt volt 424 felső népiskola, melyet 27.830 tanuló látogatott. Az 1872-ik újévkor 126 gymnasium és 32 progymnasium állott fenn 42.791 tanulóval. Tolstoi miniszter egy rendelete ezen tanodákban kivétel nélkül kötelezővé teszi a latin és görög nyelvek tanulását. A reáliskolák Oroszországban 1873-ik évi május 12-ével léptették életbe. A nyolcz egyetemet 1869-ben összesen 5923 hallgató kereste fel, kik között 1325 állami ösztöndíjt élvezett.

A nőnevelés bőkezűség és tolerancia tekintetében méltó büszkeségét képezheti Oroszországnak. Már említést tettünk II. Katalin két nagyszabású nőnevelő intézetéről Moszkvában és Szent-Pétervárott. I. Pál császár özvegye, Mária Feodorowna, nemcsak előnyösen kibővíté ezen intézeteket, hanem újak alkotása által tette nevét emlékezetessé. Azonban a legfontosabb alkotásoknak tekinthetők e téren az ú. n. „női gymnasiumok és progymnasiumok,” melyek a női lyceumokból fejlődtek, s melyekben a classica philologia kezdetben nem volt felvéve a rendes tantárgyak közé; a női gymnasiumok a császárnő egyenes közbenjárására jöttek vala létre és azon alapokból tartatnak fenn, melyek a császári iroda jövedelmei közt foglalnak helyet. A nő-gymnasiumok száma Oroszországban már az 1860-ik években huszonhat volt, melyek közül hat Szent-Pétervárott, öt Moszkvában, a többi pedig a különböző tartományokban volt elhelyezve, s melyek mind szép látogatottságnak örvendenek. Az 1871-ik évben Tolstoi gróf mesteri keze alatt ezen női közép-tanodák száma 56, illetve 130-ra emelkedett, az utóbbiak mint progymnasiumok. Ezen iskolákat a fennebbi évben összesen 23.404 nőtanuló látogatta, kik közül, tanulmányaikat folytatandó, egyedül a szent-pétervári egyetemen 169-en adták magukat az orvosi tudományok tanulására. Legtöbben azonban a különböző nyilvános életpályákra lépnek, hol hasznos és képzett tagjaivá válnak a társadalomnak, mely Oroszországban nem nehezíti meg a nőnek a megélhetést.

Már ezen számokból világosan kitűnik, miszerint Oroszországban felettén nagy gond fordítottatik a nők nevelésére és kiképzetésére. Nincs állam Európában, mely e téren hasonló toleranciával megfelelő bőkezűséget párosítana.

Oroszország tanügye megérdemli a részletes beható tanulmányozást, mely sok érdekest és tanulságost rejt magában.

A hírlapirodalom II. Sándor alatt nagy lendületet vett, kivált mióta a censura engedett azon szigorból, mely Miklós császár alatt oly súlyos nyüggévé vált a sajtónak. Az 1870 kezdetén összesen 472 folyóirat látott napvilágot, ezek közt 377 orosz nyelven; nagyobb részben Szent-Pétervárott és Moszkvában. Katkow mellett a legkiválóbb hírlapírók és szerkesztők: Aksakow, Krajewszkij, Pogodin, Torgolov, Uamatov, Skarjatin és Otskin, kik mint a főváros legolvasottabb lapjainak szerkesztői nagy befolyással voltak a közvéleményre Oroszországban.

Mióta Puskin és Gogol elköltöztek az élők sorából, aránylag kevés valódi nagy szellem tűnt fel az orosz irodalom láthatárán. Az első helyet foglalja el ezek közt Turgenjev Iván, a kitűnő novellaíró; továbbá gróf Tolstoi, ki szépirodalmi szövegeit előszeretettel választja az orosz történelemből; Awdnew mint regényíró; Ostrovszkij pedig mint színműíró szereztek maguknak jó nevet. Az orosz költészet érdemes veteránja, Wjezemszkij Péter herceg kiváltképen politikai tartalmú költeményei által, ezek közt az „Orosz Isten“ czíművel szerzett magának nagy népszerűséget. Jó nevet vívott ki magának Szolohub Wladimir gróf, ki a kormányt elmés versekben énekelte meg. Egy másik Tolstoi — Leo — történelmi tanulmányokat írt. A hazai történelem kiváló művelőiként szerepelnek: Pogodin, ki megírta Oroszország történelmét egész a tatárok betöréséig; Kostomarov Lengyelország végnapjait; Szolowjew II. Katalint és korát; Ustrjalow Nagy Péter és Oroszország történelmét; végre Bogdanovits Miljutin, Pakarszkij, Kovalovszkij és Popov, kik szövegüket hazájuk újabb történelméből merítették. A népies irodalom emlékei felderítése körül kiváló érdemeket szereztek: Atanaszjev, Rybnikov, Bessonov és Buszlajev.

Miklós császár érdemének tudható be, hogy Szent-Pétervár művészet tekintetében az európai fővárosok közt bizonyos elsőségre emelkedett, mely helyet azóta megszakítás nélkül meg is tartotta. Nagy előnyére vált a művészetnek az orosz főúri körök meleg és áldozatkész pártfogása. Miklós császár Rómában orosz művészek kiképeztetésére művészházat alapított, melynek igazgatója hosszú ideig

Krivtsov volt. Legkeresettebbek Ajvasowski képei, melyeket Golowin állítása szerint 10 ezer rubellel fizetnek. Mellette Brülov és Ivanov képei is jól fizető vevőkre akadnak. Perov, Horovszkij, Bogoljubow, Trutowski még korántsem meritik ki az orosz festőművészek számát. Mint történelmi festészek kiváló hírnévnek örvendenek: Gay, Repin, Makowszkij, de kiváltképen Sziemiradzskij és Verestsagin a nagy realista a festőművészetben. A szobrászat és építészet is mutat fel kiváló férfiakat, kik közt talán az első helyet Mikjesin foglalja el. A szent-pétervári zeneakadémia a legelső ilyen mű intézetekhez számítható; jeles zeneszerzők: Szerow, Dragomirskij és kiváltképen Rubinstein és Czajkowski, kik európai hírnévnek örvendenek.

De nemcsak a szépirodalomban és a történettudományokban, valamint a képzőművészetben nagy haladást tapasztalunk Miklós és II. Sándor császárok uralkodása alatt, a természet- és mennyiségtani tudományok is kiváló művelésnek örvendettek a szellemi emelkedés ezen érdekes időszakában. Koksarov, Brandt, Göppert, Borstsov nevei a természettudományokban jó hangzással birnak; a vegytanban: Siskov és Engelhart; a csillagászatban: Struve és Szawits; a mennyiségtanban: Bunjakowszkij, Majewszkij, Ostrogradszkij és Tsebytsev; a földrajzi tudományokban: Kostenke, Szasznowszkij és kivált Prsewalskij, a nagynevű utazó és tudós. — Azonban a felsorolt névsor korántsem meríti ki a tudomány különböző ágaiban érdemeket és jó hírnevet szerzett férfiak lajstromát. A különböző tudományos egyletek és társulatok száma is szaporodott úgy Miklós, mint kivált II. Sándor császár uralkodása alatt.

Nem zárhatjuk be elbeszélésünk e részét jobban, mint ha felújítjuk I. Sándor császár a sajátságos spiritistikus kedélyirányú nemes uralkodó és utódjának emlékét. I. Sándor császár, ki a tudományoknak őszinte tisztelője és barátja volt, 1803-ban birodalmi történetíróvá nevezte ki a nagy hírű Karamsin Nikolajt; s midőn a tudós átnyujtá a császárnak nagy történelmi művének nyolcz első kötetét, a császár az államtanácsosi czímen kívül 60 ezer rubelt adományozott neki s őt egyszersmind a Szent-Anna lovagrendjével tüntette ki. Karamsin ezen idő óta állandóan Szent-Pétervárott lakott. Az 1821. és 1823. években megjelent a nagy mű három utolsó kötete is; azonban Karamsin mindinkább

elbetegesedett, mígnem 1826. nyár elején 59 éves korában elhalálozott. Életének utolsó napjaiban orvosai tengeri utazást ajánlottak a betegnek déli meleg éghajlat alá. Midőn erről I. Sándor császár értesült, egy fregatteot, minden kényelemmel berendezve, bocsájtott a beteg történetíró rendelkezésére, mely őt a Riviera fűszeres enyhe levegővel dicsekvő partjaira lett volna szállítandó. Azonban ezt a fejedelmi ajánlatot már nem vehette többé igénybe a beteg, kit időközben a halál megváltott kínjaitól. Karamsin özvegye és gyermekei számára a nagylelkű uralkodó évi 50 ezer rubel kegydíjt engedélyezett élethossziglan. Valóban, I. Sándor császár szebb emléket nevének az utókor előtt nem állíthatott volna!

Oroszország ázsiai politikája a jelenkor történelmének egyik fontos és érdekes fejezetét képezi. Ázsia jövője, Oroszország jövője, lehetne mondani; s ha a múltakból a jövőre lehet következtetni, egész bizonyossággal azt állíthatnók: miszerint India birtokaért Oroszország és Anglia élet-halálharcot fog küzdeni a jövőben; s hogy Ázsia ura a húszadik század folyamában Oroszország lesz, mely az ó-világi emberiség bölcsőjét központjává fogja tenni az Európából átültetett kulturának.

Oroszország s párisi béke és a krími háború után önmagával elfoglalva, lassankint kezdé kiheverni annak káros veszteségeit és következményeit; azonban nem vette le ezalatt sem szeméit a török uralom alatt sínylő keresztény népekről. A német-francia háború, mely Oroszország régi ellenségét, majd kétes barátját, III. Napoleont elseperte, nem volt alkalmas, az orosz politikát kellő érvényre juttatni. Németország és a porosz dynastia diadala Oroszországnak látszólag szabadabb kezet engedett keleten; s miután a Balkán szlávok újlag fegyvert fogtak török elnyomók ellen, Oroszország nem nézhette közönnyel hitsorsosainak és fajrokonainak küzdelmét. Az orosz nép és közvélemény háborúra készíteté a kormányt és a császárt; s hogyha az utóbbiban hiányzott volna is a hajlandóság, az összeütközést elkerülni nem állott volna hatalmában. Fadejew és a pán-szlávok minden erejükből oda működtek, hogy az összes szláv népek Oroszország hegemoniája alá kerüljenek. Kétségtelen volt, miszerint az orosz kormány és annak egyed-uralkodó feje sem vonhatta ki magát a mind hatalmasabban

nyilvánuló közvélemény hatása alól, annyival kevésbé, mint-hogy politikai céljai lényegileg ugyanazok valának. Szerbiában a régi török túlkapások napirenden voltak; a souzerenitás viszonya nem elégíthette ki állandóan a feltörekvő egészséges nemzeti érzületet. Montenegro, mint az orosz érdekek faltörője a Balkán-félszigeten, levegő vagy területnagynyobodás és tenger után vágyódott; s létérdekei ezt valóban szükségessé is tevék. A boszniai és bolgár szlávok és keresztények mindenütt mozogtak és Oroszország felé tekintettek, honnan szabadulásukat vagy legalább helyzetük javítását várták. A bolgároknak látszólag elég okuk volt a török kormányra neheztelni, mely egyházi különválásuknak, nemzetiségük egyik feltételének, a konstantinápolyi patriarchától — következetesen útját állotta. Goresakov herczeg. ki a hangulatot keleten jól ismerte s annak horderejét saját számításának körébe vonta, már 1871-ben Londonban keresztülvitte az 1856-iki párisi békeokmány revisióját, mely Oroszország hatalmi állását és tekintélyét keleten részben visszaállította.

Azonban mindez nem volt elégséges a háborgó nemzetiségi vihart lecsendesíteni. Az 1874-ben Bosznia és Hercegovina kitűzték a lázadás zászlóját. A felkelés mind tágasabb köröket vont s a török kormány nem volt képes a nyugtalan-ságot lecsendesíteni, vagy annak továbbterjedését megakadályozni. Muktár pasa érzékeny vereséget szenvedvén, nem akadályozhatta meg, hogy a felkelők néhány erősséget el ne foglaljanak, melyek azontúl hadviseleteiknek biztosabb támpontul szolgáltak. Hasztalan igyekeztek a szomszéd vagy érdekelt hatalmasságok beavatkozni. Gróf Andrássy Gyula, ausztria-magyar külügyminiszter, egy 1876. február 12-iki jegyzékében felsorolta mindazon javításokat és újításokat, melyek a fellázadt tartományokban a békét helyreállítani segítenék; azonban ámbár a porta beleegyezését adta a felsorolt reformokba, a harcias hangulat mégsem hagyott alább; sőt a viszonyok nemsokára úgy alakultak, hogy Oroszország sem tarthatá többé távol magát annak következményeitől. Így érett meg az orosz politika keleten cselekvésre s indult meg az orosz-török háború minden rémeivel és dicsőségével. Mióta Bolgárország is a felkelők mellé állott, megújultak mindazon borzasztó vérengzések, melyek a görög nemzet felszabadulását megelőzték. A müzümánok

fanatismusa rémjeleneteket idézett elő, melyek ijedelemmel töltötték el Európát s a török idők legfeketébb korszakára emlékeztettek. Három hó alatt húszezer keresztény vérzett el a rajongók csapásai alatt. Batakban 7000 békés lakos közül 5000 lemészároltatott. A bolgár vérengzések végre fegyvert adtak Oroszország kezébe.

Az 1876. tavasszal a zavar a Balkán-félszigeten tetőpontjára hágott, midőn híre terjedett, hogy Konstantinápolyban egy palotaforradalom alkalmával Abdul Aziz szultán a trónról letaszítatván, néhány nappal később állítólag saját kezével vetett véget életének. Utódja V. Murad három havi árnyuralkodás után hasonlóképen erőszakkal mozdítatván el a trónról 1876. augusztus 31-én II. Abdul Hamid választatott szultánná. Ezalatt a háború csakugyan kezdetét vette. Szerbia és Montenegro véd- és dacszöveget kötöttek egymással és seregeik július 1-jén átlépték a török határokat. Tsernajew orosz tábornok, mint a szerb hadsereg főparancsnoka betört Bolgárországba, miáltal a háború jellege is megsúlyosbodott. A törökök viszont Abdul Kerim pasa vezérlete alatt benyomultak Szerbiába s a Morawa völgyén győzedelmesen haladtak lefelé, miután Gramada és Knjasevac mellett megverték a sokkal kisebb számú szerbeket. Azonban Alexinac előtt cserben hagyta a törököket a szerencse. Dnjunis mellett orosz vér folyt; a szerbek segítségére sietett fajrokonok és hitsorsosok közül sokan hullottak el. Oroszországban az izgalom tetőpontjára hágott. Az orosz nagykövet Konstantinápolyban, Ignatiw, a leghatározottabb hangon követelte a portától, hogy jelentené ki feltételeit a béke mielőbbi megkötése iránt; mire kéthavi fegyverszünet jött létre a hadviselők között. A helyzet azonban ezalatt sem javult. II. Sándor 1876. november közepe táján nyilvános alkalommal kijelenté csodálatát a keresztények kitartása és vitézsége felett s egyuttal leplezetlenül kilátásba helyezé tetteleges segélyét. A török kormány ezalatt egy alkotmánynyal lepte meg a világot, melynek komolyságában senkisem hitt; Midhad pasa, az alkotmány értelmi szerzője ezzel akarta Oroszországot erkölcsileg egy kudarcznak kitenni, mely azonban eltéveszté hatását.

Az orosz-török háború megindult; de senkisem láthatta előre annak végét. Az orosz hadak az Al-Dunán és

Ázsiában egyszerre támadták meg a törököket. A Duna melléki hadsereg élén maga II. Sándor császár állott Nepokojtsitzkij és Lewitzkij tábornokai főnökökkel; összesen hét hadtestből állott 250 ezer emberrel. Az ázsiai hadsereg 60 ezer emberrel Loris Melikow parancsnoksága alatt állott. Abdul Kerim pasa nem volt képes szétszórt hadait idejében egyesíteni, minek folytán az orosz hadsereg átlépven a Dunát, nagyobb akadály nélkül eljutott Bolgárország szívébe. A trónörökös Sándor nagyherceg átlépte a Jantra folyót és komolyan fenyegette Rustsukot. Gurko a Balkán szorosait lepte el, átlépte heves harez után a Sipka-szorost és Rumélia támadására készült. Az 1877. július végén nagy volt a rémület Konstantinápolyban.

Ezen válságos pillanatban Abdul Kerim visszahivatott s helyét mint a török hadak főparancsnoka Szulejmán pasa nyerte el, ki Montenegróban számos jelét adta hadvezéri képességének. Szulejmán pasa Rumélia megvédését vállalta magára, míg Ozmán pasa Widdin felől jöven átlépte a Vid folyót és Plewna mellett megerősített táborba szállott. Mehemed pasa kiindult Rustsukból, hogy a Lom mellett álló trónörököst esatára kényszerítse. A három török parancsnoknak az volt a terve, hogy egymással egyesülve, az orosz hadsereget körbe fogják és megsemmisítsék. Azonban ezen egyesülést megghiúsítá az orosz hadvezetőség ébersége s ezzel egyszersemind a háború sorsa is el vala döntve. Az ázsiai harezteren még kevesebb szerencsével folyt az oroszok részére a küzdelem, kiváltképen a hadjárat kezdetén. A Batum megszállására kirendelt csapatok kénytelenek voltak eredménytelenül visszavonulni. Ardahan és Bajazet nehéz küzdelem után elfoglaltatott ugyan, de Kars ostroma nagyon hosszúvá nyúlt; s miután Loris Melikow július 26-án Zewin mellett kemény vereséget szenvedett, kénytelen volt Kars ostromával felhagyni. Bolgárországban Plewna által feltartóztatva, Ázsiában visszaszorítva, az orosz hadak sehogy sem tudtak ellenségeik fölé emelkedni. Mintha a török katonákat a régi dicső idők szelleme szállotta volna meg, bámulatos erővel és kitartással állották útját az oroszoknak. Lowatznál az oroszok győznek; a grivicaí sánczokat pedig szövetségeseik, a románok, rohammal veszik meg; de a dolgok még mindig nem vesznek kedvező fordulatot. Végre Ozmán pasa december 10-én fogytán van plewnai bástyái

mögött úgy az élelmiszereknek mint a lőpornak; s miután kétségbeesett kirohanása visszaveretik, 43 ezer emberrel megadja magát az orosz császárnak.

Plewna átadása kedvező fordulatot jelez s a hadjárat kimenetele mind kétségtelenebbé vált. Majdnem ugyanazon időben Ázsiában is kedvezőbb fordulat állott be; Kars rohammal megvétetik és Mukhtár pasa nyílt ütközetben is kemény vereséget szenved. Gurko, Skobelew, Mirskij, Radetzkij véres harcok után átlépik a Balkán szorosait, elfoglalják Tatár-Bazardsik és Philippopolis-t; majd 1878. január 20-án az összes orosz hadak egyesülnek Adriánápolyban. Nehány nappal később megkezdődött az előnyomulás Konstantinápoly felé; s úgy látszott, mint a Törökország sorsa eldőlt volna.

Most ismét az európai diplomácia vette kezébe a dolgot; az európai hatalmasságokat megijeszték az oroszok győzelmei, minek következtében siettek Törökországot saját érdekeikre való tekintetből megmenteni. Törökország egyedül állott, segélytelenül, ellenségeitől körülvéve, s nem maradt más választása, mint belenyugodni végzetébe. Így jött létre 1878-ik évi márczius 3-án a san-stefanói béke, melyet a berlini congressus követett, mely Európá beavatkozásának politikai manifestációjaként tekinthető. A legtöbb akadályt Ausztria támasztá, melynek legközvetlenebb érdekei a san-stefanói szerződés által veszélyeztetve valának. Könnyen megmagyarázható, hogy az orosz közvélemény hatalmasan felzúdult, midőn látá, miszerint orosz vér és pénz árán megvásárolt vívmányok felett idegenek határoznak, kik önző anyagi érdekeik szem előtt tartásával érezhetőleg sértik az orosz nemzeti érzületet és károsítják annak jogos érdekeit. De végre megkötetett a berlini szerződés, mely szerint a Balkán-félszigeten külön államalakulások létesültek Törökország rovására, melyek védhatalmasságában azonban Oroszországnak Ausztriával kelle vala megosztzkodnia, mi a jövőben okvetetlenül súlyos conflictusra fog okot szolgáltatni. Oroszország nem érte el ugyan ezuttal sem célját, de úgy maga, mint szövetségesei területi tekintetben kárpótlást nyertek, maga Oroszország pedig hatalmi állásának növekedésével a keleti ügyek elintézésében a jövőre döntő befolyást biztosított magának.

Mialatt Oroszország véres babérait aratta az európai

és ázsiai harcztérekén és az orosz hadsereg előőrsei már Konstantinápoly falai előtt állottak, a forradalom a birodalom fővárosában felüté rémes fejét. Wera Szasszulits egy pisztoly-lövessel találta Trepow tábornokot, a rendőrség főnökét. A merénylet a felforgató párt műve volt, melyet közönsegesen a nihilista névvel szokott Európa megkülönböztetni, talán mert annak valódi definitióját ma sem ismeri. A forradalmi párt hívei „új embereknek“ nevezik magukat egymás közt; Turgenjew Iván, a szellemes író: „Atyák és fiak“ című művében — nihilista nevet adott nekik; s azóta lett népszerűvé e név. Az általános elégtelenség, mely az orosz társadalmat jellemzi, növelé nagyra a nihilismust, a forradalmat, a felforgató elemeket. A Trepow ellen intézett merénylet számos utánzóra talált a birodalom különböző részeiben; és csak ritkán sikerült a büntető igazságszolgáltatásnak a merénylőket kézre keríteni; mi vakmerőségüket természetesen még inkább fokozta. A merénylők most már a császárt és családját sem kímélték meg. 1880. évi február 17-én a téli palota étterme dynamittal felrobbantaték, anélkül, hogy a császár és hozzátartozói kárt szenvedtek volna; azonban a palotaőrségből száz katona szerencsétlenül járt... A forradalom tovább haladott áldástalan útján, daczára a legszigorúbb rendszabályoknak.

1881. év február havában, egy évvel a merénylet után, II. Sándor császár készen volt egy tervezettel, melylyel Oroszországot megnyugtatni remélte; azonban a nagyjelentőségű okmány közzétételével látszólag alárendelt okokból néhány napig késett. Talán befolyással volt ezen késedelemre egy újabb összeesküvés, melyről a császárnak jelentés tétetett. Így érkezett meg az 1881. év márczius 1—13-ika. A császár egy hadiszemle után Jurjewskája Dolgorukij hercegnőt látogatta meg, kihez e szavakkal köszöntött be: „Épen most irtam alá egy okmányt, melyről hiszem, hogy Oroszországot meg fogja nyugtatni; s melyből mindenki meggyőződhetik, hogy mindent megteszek, mi hatalmamban áll.“

Délután három óra volt, midőn a császár a palotába visszatérendő vala. Épen a Katalin-csatorna mellett haladott el kocsijában, a Szent-Mihály tér sarkán, midőn kocsija felé egy bomba hajítotték, mely nyomban szétrobbant és többeket megölt és megsebesített. A császár sértetlen maradt

és e szavakkal hagyta el kocsiját: „Vezessetek a sebesültekhez“ E pillanatban egy másik bomba röpítettett — lábai közzé, mely a császár testét halálosan szétroncsolá. Lábai szét valának zúzva, alteste feltépve, arca borzasztón fel-dúlva. A téli palotába szállították s anélkül, hogy beszélő tehetségét visszanyerte volna — meghalt.

Ilyen volt II. Sándor császár vége; azon uralkodónak, ki Oroszországért többet tett, mint elődei mindnyájan. Alatta Oroszország 1855-től 1881-ig területileg 30.000 mértfölddel és 30 millió lélekkel gyarapodott; a hadsereg száma 900 ezerről 2¼ millióra növekedett; s az állam-jövedelmek 264 millió rubelről 625 millió rubelre emel-kedtek. Az egyetemek és felsőbb tanintézetek száma meg-kétszereződött; s a közlekedési eszközök bámulatosan fel-szaporodtak. II. Sándor császár felszabadítá a jobbágyságot; eltörölte a kínos testi büntetést s megszüntette a papi hiva-talok örökölhetését; megtiltotta a pálinkaégetési jog bérbe-adását. Az igazságszolgáltatást a modern jogállamok fogal-maihoz alkalmazta és szervezte; s életbeléptette a közigaz-gatási önkormányzat egy nemét a külső kerületekben és városokban. Mialatt a hadkötelezettség keretén belül számos emberbaráti intézményt létesített, a hadiszolgálat idejét is leszállítá. II. Sándor császár alatt az orosz sajtó addig nem ismert kiterjedést vett a censura mellőzése vagy meg-szorítása által. S az uralkodó, ki ily sok és rendkívüli tevékenységet fejtett ki népeinek, birodalmának szellemi és anyagi felvirágozása körül, bűnös merénylő, gyilkos kezei alatt lehelte ki lelkét. A forradalom eme vétkes műve nem a szabadság műve volt; jogokat csak jogos eszközökkel lehet és szabad elérni.

* * *

A forradalom véres jelvényei közt foglalta el III. Sándor császár atyja örökségét; olyan megrendítő körülmények között, milyeneket az emberiség történelmében eddig hiába kerestünk. A forradalom „végrehajtó bizottsága“ nem tagadá részességét a felséggyilkosságban s inté az új uralkodót, hogy szakítson atyja és ősei hagyományaival . . .

III. Sándor császár a tapasztalatok bő kincseivel és minden nemes, szép és jó iránt melegen buzogó szívvel foglalta el őseinek trónját; nagyatyja erélyével, atyja ember-

baráti érzelmeit örökölte. Fenkölt, valóban fejedelmi gondol-kozásmódja, családi és erkölcsi életének szeplőtlen tisztasága nagy és szép jövővel kecsegtetik az orosz népet, ha a törvénytelenység és erőszak helyett a jogtól és méltányos-ságtól várja helyzetének javulását.

TARTALOM.

	Lap
Első fejezet. I. Katalin cárnő 1725—1727, és II. Péter cár 1727—1730. — Nagy Péter utódai. — Ellenséges pártok. — I. Katalin. — Az új államtanács. — Európa helyzete. — Zavarok. — A lengyel ügyek. — Keleti ügyek. — Örökösödési törvény. — Anna nagyhercegnő násza. — A helyzet jellemzése. — Holstein Gottorp herceg. — Az udvar. — I. Katalin halála és a trónöröklés. — II. Péter cár. — Nevezetes ukáz. — Mentsikow és II. Péter. — Mentsikow bukása. — Belállapotok. — A Dolgorukij család. — II. Péter halála. — Jellemzés.	1
Második fejezet. Anna (Ivanovna) cárnő. 1730—1741. — Trónörökösök. — Súlyos feltételek. — Pártok hareza. — Megtorlás és jutalmazás. — Anna kormányzásának jelleme. — Biron János. — Ostermann és Münnich. — Lengyel ügyek. — III. Agost. — Orosz katonák legelőször nyugaton. — Viszony Törökországgal. — A nemesség és a hadsereg. — Hasznos újítások. — Török háború. — Szövetség Ausztriával.	33
Harmadik fejezet. Anna (Ivanovna) cárnő 1730—1741, és VI. Iván cár. — Anna cárnő és Biron János. — Megkegyelmezesek. — Ármány. — Béke a törökkel. — Wolynski Artemon. — Összeesküvés. — Kivégtetés. — Ustrjalow Wolynskiról. — Biron zsarnoksága. — Nihilismus. — Államháztartás. — Főbb szereplők. — Az örökösödés rendezése. — Jellemzések és korrajzok. — Anna halála. — VI. Iván. — Biron mint gyám és kormányzó. — Biron bukása. — Anna nagyhercegnő regensége. — Jellemzés. — Külpolitika. — Francia befolyás. — Erzsébet nagyhercegnő. — Kivégtetések és száműzetések. — Trónfoglalás.	54
Negyedik fejezet. Erzsébet (Petrovna) cárnő. 1741—1762. — Erzsébet uralkodásának jelleme. — Az idegenek veszedelme. — Belső bajok. — Erzsébet kegyencei. — Francia fölény. — Bestusew, Woronzow, Suwalow testvérek, Razumowszkij. — Erzsébet jellemzése. — Békeszeretete. — Összeesküvés. — Botta marquis. — Porosz befolyás. — La Chetardie levelei. — A francia befolyás vége. — Lestocq bukása. — Ausztria és Franciaország. — Hangulat és közvélemény. — Nehézségek. — Védszövetség Ausztriával.	87
Ötödik fejezet. Erzsébet (Petrovna) cárnő (Befejezés), 1741—1762. — Idegen szellem. — Nehézségek. — A trónörökös és neje. — Bestusew kétszínűsége. — Katalin nagyhercegnő és Szołtykow. — A trónörökös jellemzése és kedvtelégei. — Péter és Katalin. — Poroszország. — Poniatowski Szaniszló. — A hétéves háború. — Orosz győzelmek. — Bestusew bukása. — Erzsébet és kormányának jellemzése. — Haladás és művelődés. — Szent-Pétervár. — Tudomány és művészet. — Színészet. — Erzsébet halála. — Visszapillantás.	111

	Lap
Hatodik fejezet. III. Péter cár. 1761—1762. — Száműzöttek visszahívása. — A száműzöttek élete. — Francia ármány. — III. Péter kiáltványa. — Újítások. — A cár porosz kedvtelégei. — Czélszerű intézkedések. — Növekedő ellenszenv. — Porosz befolyás. — Brühl gróf emlékirata. — III. Péter és VI. Iván. — Szövetség Poroszországgal. — II. Frigyes helyzete. — Az államesíny előjelei. — Daskow hercegnő. — Az összeesküvés. — Orlow testvérek. — Az államesíny. — Kiáltvány. — Hódolat. — II. Katalin cárnő. — III. Péter helyzete és elfogatása. — Nagyra-vágyó kegyencz. — III. Péter halála.	138
Hetedik fejezet. II. Katalin császárnő. 1762—1796. — Oroszország Nagy Péter halála óta. — A reformkorszak megújulása. — Újabb kiáltvány. — II. Katalin és Nagy Péter. — II. Katalin uralkodásának szakaszai. — Viszony a külhatalmasságokhoz. — Fontosabb intézkedések. — Bestusew visszahívása. — Orlow Gergely. — Összeesküvés. — Gróf Panin. — Jellemzés. — Nehézségek. — Közművelődés. — Gyarmatosítás. — Erkölesi hiányok. — Kormánytanácsok. — Czimvita. — Lengyelország.	176
Nyolczadik fejezet. II. Katalin cárnő. (Folytatás.) 1762—1796. — Lengyelország helyzete. — A dissidensek. — Pártvillongások. — Poniatowski Szaniszló lengyel király. — Orosz befolyás. — Országgyűlés. — Viszály a király és nemzet közt. — Törökország. — Francia politika. — Láza-dások. — A confoederációk. — A török háború előzményei. — Merénylet. — Szövetség Poroszországgal és Ausztriával. — Francia segély Lengyelországnak. — Lengyelország első felosztása. — Poniatowski és Lengyelország.	198
Kilenczedik fejezet. II. Katalin cárnő. (Folytatás.) 1762—1796. — A török háború. — Ruménzow Sándor gróf. — Az orosz hadsereg 1772. — A tisztikar helyzete. — A Larga és a Kagul melletti diadal. — Győzelem a Kaukázus mellékén. — Görög felkelés és orosz politika. — A tseszmei tengeri győzelem. — Beavatkozás. — Ausztria politikája. — Döghalál. — Békealkudozások. — Francia politika. — Udvari ármány. — A kajnárdsii béke. — VI. Iván cár tragoediája. — II. Katalin jellemzése. — Haladás és művelődés. — A jobbagység. — Az alkotmányos képviselői rendszer.	234
Tizedik fejezet. II. Katalin cárnő. (Folytatás.) 1762—1796. — Lázadás Moszkvában. — Pugatsew Jermelián. — A Pugatsew-féle lázadás lefolyása és vége. — Kettős békeünnepély. — II. Katalin és Oroszország. — II. Katalin diesőítése. — A belügyek rendezése. — Az udvar. — Közigazgatás és törvényhozás. — A jobbagység. — Igazságszolgáltatás. — Polgári elem. — Gyarmatosítások. — Udvari ármány. — Orlow Gergely bukása. — Látszólagos kibékülés. — Kegyenczek.	258
Tizenegyedik fejezet. II. Katalin cárnő. (Folytatás.) 1762—1796. — Potemkin Gergely. — Szereneseje és emelkedése. — II. Katalin és Pál nagyherceg. — Görög tervezet. — II. Katalin és II. József. — Keleti politika. — Bonyodalmak. — Politikai küzdelmek. — II. József Oroszországban. — Pál nagyherceg utazása. — Fegyveres semlegesség. — Orosz politika Tauriában. — Súródások Törökországgal. — II. Katalin nyílt kiáltványa. — Szövetség II. Katalin és II. József közt. — Krim elfoglalása. — Kaukázus melletti foglalások. — II. Katalin utazása Krimbe. — II. József császár.	278

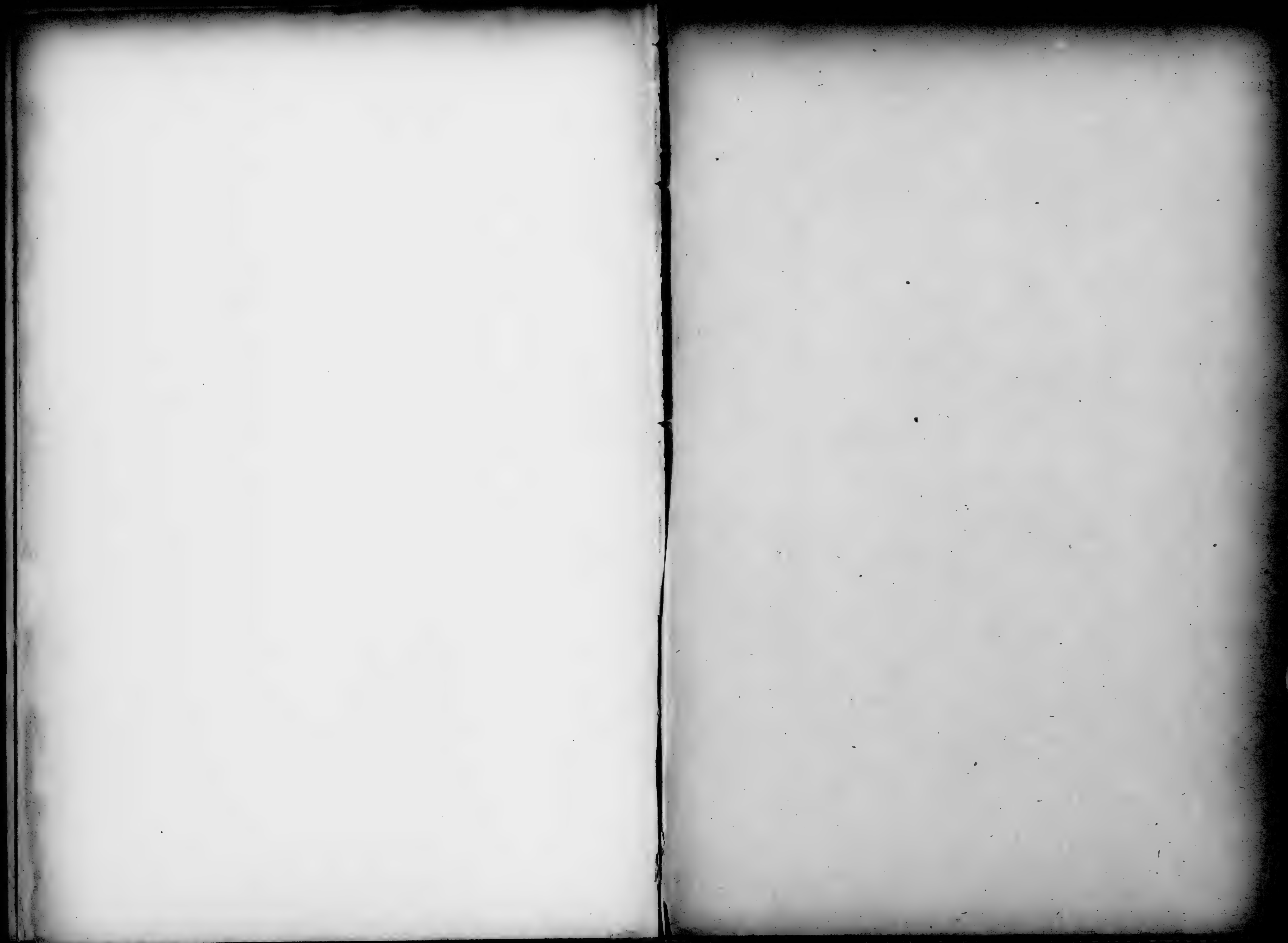
- Tizenkettedik fejezet.** II. Katalin császnő. (Folytatás.) 1762—1796. — Törökország hangulata. — Oroszország politikája. — Második török háború. — Otsakow elfoglalása. — Az ausztriai hadak. — Visszavonulás. — Suwórow győzelmei. — Kedvezőtlen békekilátások. — III. Gusztáv kalandos tervei. — Válságos helyzet. — Izmaila megvétele. — A jassy-i kongresszus. — Béke. — Lengyelországi állapotok. — Orosz politika Lengyelországban. — Lengyelország második felosztása. — A szabadságharc. — Kosiński Tádé. — Az utolsó küzdelem. — Lengyelország végleges bukása. 300
- Tizenharmadik fejezet.** II. Katalin császnő. (Befejezés.) 1762—1796. — II. Katalin hatalmának magaslatán. — III. Gusztáv halála. — Szövetség Franciaország ellen. — Háború a Kaukázusban. — Francia emigráció Szt-Pétervárott. — Gróf Eszterházy. — Udvari pártok. — II. Katalin halála. — Törökvései. — Címei. — II. Katalin jellemzése. — Az orosz hadsereg és pénzügy 1795-ben. — II. Katalin munkatársai. — Egyeduralom. — Nevelés, felvilágosodás, oktatás, művészet és tudomány. — Irodalom. — II. Katalin mint író. — II. Katalin alkotásai. 328
- Tizennegyedik fejezet.** I. Pál császár. 1796—1801. — A francia forradalom hatásai. — Oroszország a forradalom ellen. — Pál császár jellemzése. — Új elvek és irányok. — Trónöröklés. — Reformok. — Békeszeret. — Fordulat. — Szövetség Franciaország ellen. — Suwórow Olaszországban és Svájcban. — Az orosz hadsereg diadalai. — Ausztria politikája. — Az orosz hadsereg visszatér Oroszországba. — A szövetség felbomlása. — A marengói katastropha. — Szövetség Franciaországgal. — India ellen. — Összeesküvés. — Pál császár halála. 349
- Tizenötödik fejezet.** I. Sándor császár. 1801—1825. — I. Sándor császár. — Jellemzés. Békeszeret. — Szakadás Franciaországgal. — Orosz törekvések. — Békeszövetség. — Franciaország és Anglia. — Az amiensi béke. — Bonaparte Napoleon. — Napoleon és Németország. — Olasz ügyek. — Francia törekvések. — Harezi hangulat. — Napoleon a francziák császára. — Coalitio Franciaország ellen. — Ausztria és Oroszország. — Mack fegyverletétele. — Napoleon Bécsben. — Győzelembiztonság. — Az austerlitz-i vereség. — A pozsonyi béke. — A coalitio szétbomlása. 377
- Tizenhatodik fejezet.** I. Sándor császár. (Folytatás.) 1801—1825. — Az austerlitz-i ütközet után. — Poroszország veszedelme. — Harec Napoleonnal. — Eylau-i ütközet. — A friedlandi vereség előzményei. — Anglia és Ausztria. — Szövetség Poroszországgal. — Törökország. — Friedlandi ütközet. — I. Sándor és Napoleon. — A tilsiti találkozás és béke. — A szárazföldi zárlat. — Meghasonlás I. Sándor és az orosz nemzet közt. — A francziagyűlölet. — Oroszország és Svédország. — Az orosz közvélemény. 398
- Tizenhetedik fejezet.** I. Sándor császár. (Folytatás.) 1801—1825. — Fegyveres semlegesség. — Háború Svédországgal. — Finnország elfoglalása. — Török háború. — I. Napoleon. — Az erfurti fejedelmi napok. — Erfurti megállapodások. — Kamenszkij győzelmei. — Vereség a török harcmezén. — Újabb győzelem. — Kutusow a török harcmezén. — A bukaresti béke. — Franciaország és Oroszország. — Háború a Kaukázusban és Perzsiával. — Kedvező béke. 420
- Tizennyolcadik fejezet.** I. Sándor császár. (Folytatás.) 1801—1825. — A

- tilsiti béke következményei. — Fordulat. — Franciaország túlkapásai. — A szakadás előjelei és okai. — Fegyverkezés. — Napoleon hadereje. — Szakadás és új szövetségek. — Oroszország készülődései. — A háború kezdete. — Napoleon Oroszországban. — Szmolenszk feldúlása. — Az orosz hadvezetőség terve. — Kutusow. — A borodini ütközet. — Napoleon Moszkvában. — Moszkva pusztulása. — Vereségek. — Visszavonulás. — A berezini katastropha. — Napoleon elhagyja a hadsereget. — Oroszország felszabadulása. 441
- Tizenkilencedik fejezet.** I. Sándor császár. (Folytatás.) 1801—1825. — Oroszország a francia invasio után. — A harc megújulása. — I. Sándor és I. Napoleon. — Napoleon magatartása. — Szövetség Ausztriával. — Coalitio Napoleon ellen. — Napoleon újabb győzelmei. — A lipesei napok. — Sándor a coalitio feje. — Napoleon visszavonulása. — A frankfurti tanácskozások. — A szövetséges hadak Franciaországban. — Napoleon létérti küzdelme. — Páris ostroma és megvétele. — Napoleon első lemondása. — A bécsi congressus. — Napoleon visszatérése Elba szigetéről. — A waterlooi ütközet. — A szövetségesek ismét Franciaországban. — Napoleon második lemondása. — A királyság visszaállítása. — Orosz invasio. — A szent-szövetség. — Újabb tanácskozások. — Harec a forradalom ellen. — A hetaeria. — Capodistrias és Ypsilanti. — Görögország felkelése. 465
- Húszadik fejezet.** I. Sándor császár. (Befejezés.) 1801—1825. — Oroszország belügyei a Napoleon-korszak alatt. — A rendi intézmény. — Kegyelemosztogatás. — Új munkatársak. — Ipar és kereskedelem. — A kormányhatalom rendezése. — Első minisztérium. — A hadsereg. — Tudományos intézetek. — Szperanszkij. — Alkotmányosság csirája. — Reactio. — A reactio győzelme. — I. Sándor császár. — Gróf Eszterházy. — Az egyleti szellem és elnyomtatása. — A katonai forradalom. — I. Sándor császár jellege és kedélyvilága. — Konstantin nagyherceg. — I. Sándor búcsúja Szent-Pétervártól. — Halála Taganrogban. 490
- Húsznegyedik fejezet.** I. Miklós császár. (1825—1855.) — Az összeesküvés felderítése. — Miklós és Konstantin nagyhercegek. — Katonai forradalom Szent-Pétervárott. — I. Miklós császár. — A forradalom leveretése. — Miklós császár kedélye és jellege. — Orosz-angol-francia szövetség. — Törökország. — A navarinoi tengeri ütközet. — Orosz-török háború 1828—29-ben. — Gróf Diebitsch-Szabalkanszkij. — Az ázsiai harcmezén. — Alkudozások. — Oroszok Konstantinápoly előtt. — Az adriánápolyi béke. 511
- Húszkettedik fejezet.** I. Miklós császár. (Folytatás.) 1825—1855. — A szent-szövetség. — Forradalmi szellem. — Cholera Oroszországban. — A lengyel forradalom előzményei. — Az 1831-iki lengyel forradalom. — Miklós császár koronázása. — Merényletek. — A lengyel „nagy hét.” — Dictatura. — Chlopicki. — Lengyel országgyűlés. — Egyenletlenség. — Orosz hadi tervek. — A grochowi ütközet. — Skrzynecki. — Lengyel győzelmek. — Az oroszok tétlenkedése. — Hangulat Oroszországban. — Prondzynski. — Dvernicki győzelme és végzete. — Az ostrolenkai katastropha. — A cholera. — Paskievits fővezérsege. — A forradalom hanyatlása. — A lengyel szabadságharc vége. 532

Huszonharmadik fejezet. I. Miklós császár. (Befejezés.) 1825—1855.	
béke művei. — Haladás mindenfelé. — Miklós császár. — A rendőrség szervezése. — Egyetemek. — Európa és Lengyelország. — Oroszország keleti politikája. — A hadsereg. — A jobbágyság felszabadításának előzményei. — Miklós császár külső megjelenése. — Irodalom. — Az 1848. év. — Egy császári manifestum. — A forradalom. — A Duna-fejedelemségek megszállása. — Az első orosz invasio Erdélyben. — Bem József. — Interventió Magyarországon és annak lefolyása. — Miklós császár diadala. — Oroszország és III. Napoleon. — A krimi háború. — Miklós császár halála.	553
Huszonnegyedik fejezet. II. Sándor császár. (1855—1881.)	
II. Sándor császár. — A párisi béke és Oroszország. — Koronázás Moszkvában. — Szabadabb szellem. — A jobbágyság. — Az 1868-iki ukáz és a jobbágyság felszabadulása. — Jótékony reformok a kormányzás különböző ágaiban. — A szabadabb sajtó. — Államháztartás. — Az 1863-iki lengyel jobbágyság. — Esküdtszékek. — A forradalom Oroszországban. — Nihilismus. — Anyagi és szellemi emelkedés. — Nyilvános oktatás. — Irodalom; művészet és tudomány. — I. Sándor császár és Karamsin. — Forradalom a Balkán félszigeten. — Oroszország keleti politikája és győzelme. — Ismét a forradalom. — A san-stefanói béke és a berlini congressus. — Első merénylet. — Újabb merénylet; II. Sándor császár halála. — II. Sándor császár érdemei és jellemzése. — Befejezés.	578

BRITTLE DO NOT
PHOTOCOPY

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES

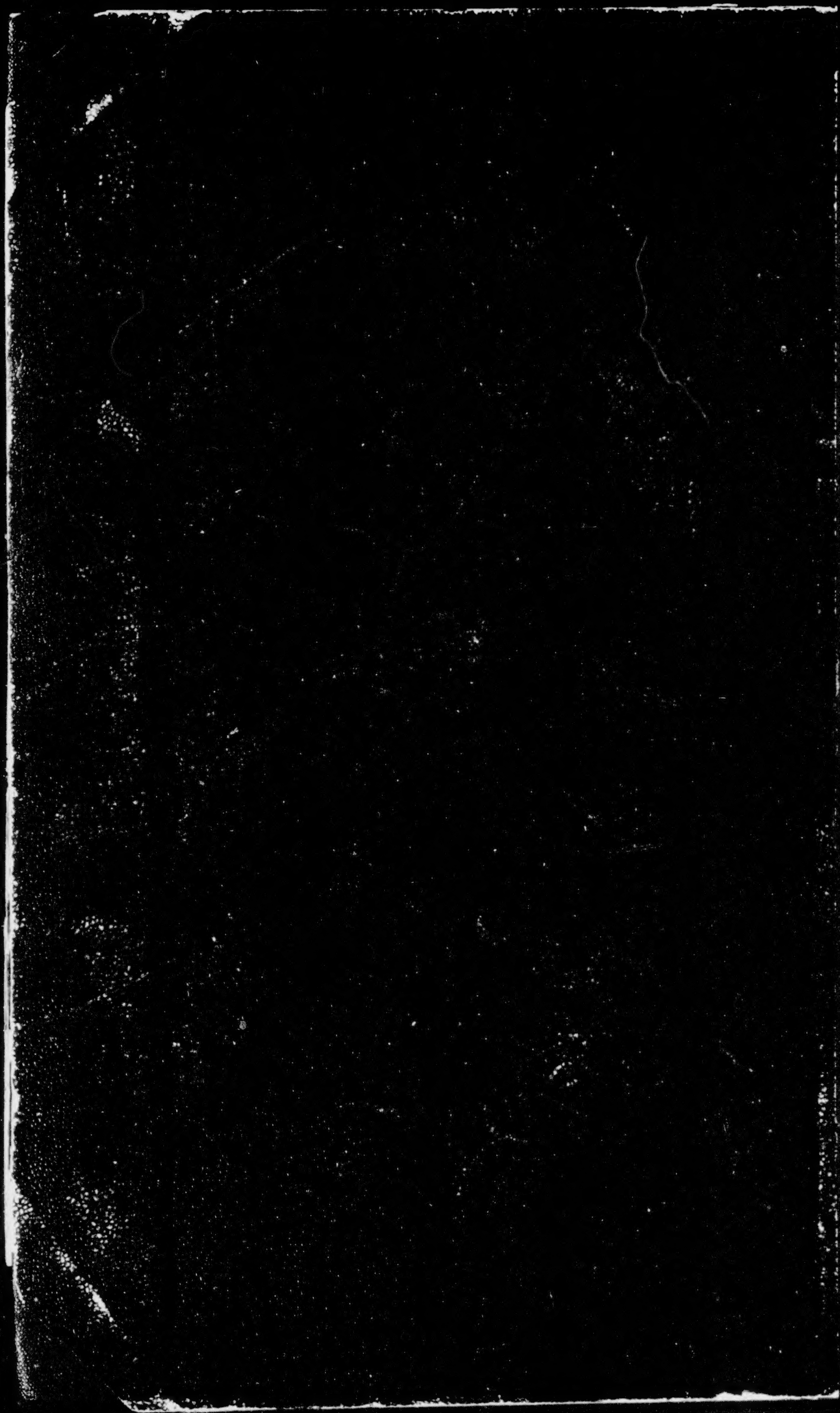

1010651276

947
L456
v. 4

JUN 1 1961

END OF REEL
PLEASE REWIND

